

शब्दकोषः

अर्थात्

एतद्देशसम्बन्धकोषाशेषशास्त्रसङ्कलितकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्दतल्लिङ्ग-
नानार्थपर्यायप्रमाणप्रयोगधातुतदनुवक्त्राभिधेयसहिततत्तच्छब्द-
प्रसङ्गोत्थितवेदवेदान्तवेदान्तन्यायपुराणेतिहाससङ्गीत-
शिल्पसूपकारशास्त्रज्योतिषतन्त्राख्यानकाव्यालङ्कार-
छन्दःप्रभृतिनामलङ्कारगोदाहरणद्रव्यगुणरोग-
निदानौषधस्मृत्युक्तव्यवसाहिसंयुक्तसर्क-
दर्शनमतानुसारिसंस्कृताभिधानग्रन्थः

स्यार राजराधाकास्तवाहादुरेण

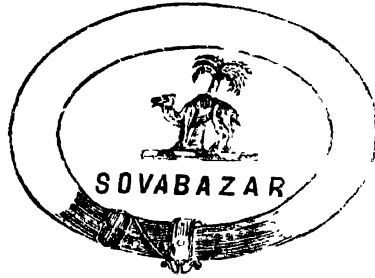
विरचितः

श्रीयुतकुमारउपेन्द्रकृष्णदेववाहादुरस्यानुकूल्येन

श्रीवरदाकास्तमित्रप्रभृतिभिः

पुनःप्रकाशितः ।

तृतीयः काण्डः ।

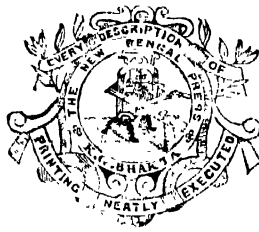

कलिकताराजधान्यां

नूतनवाङ्मालायन्त्रे श्रीसारदाप्रसादचट्टोपाध्यायेन

मुद्रितः ।

सं०६९—१९७२ ।

CALCUTTA :

PRINTED BY S. P. CHATTERJEE

AT THE NEW BENGAL PRESS.

प

प.पकारः । स तु पञ्चमवर्गश्च प्रथमो व्यञ्जन-
 श्चैकविंशतितमो वर्णः । अश्लोकारण-
 स्थानं षष्ठः । इति व्याकरणं ॥ तत्-
 पर्यायः । लोहितः २ पार्श्वः ३ शूरः ४ ।
 कृति रुद्रयामले वर्णाभिधानं ॥ अशु
 तद्वं यथा । अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकारा-
 क्कमव्यायं । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शर-
 ङ्गसमप्रदं ॥ पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं
 पंरमकुण्डी । पञ्चप्रागमयं वर्णं त्रिंशक्ति-
 सहितं सदा ॥ त्रिंशुगवहितं वर्णमाद्यादि-
 तद्वंसंयुतं । महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि
 भावय पार्ष्वति ॥ इति कामधेनुतन्त्रे
 ५ पटलः ॥ अशु लेखनक्रमो यथा ।
 कुक्षिता वामरेखायाः कोणादक्षिणतो-
 हपरा । कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा
 वामोदगता तथा ॥ शशुत्रेक्षा भगवती
 क्रमशस्तान्ति तिष्ठति । ० इति वर्णोद्धार-
 तन्त्रं ॥ अश्लोपत्तिप्रकारो यथा ।
 श्चतुरेफषकारक मुर्द्धगो दस्तुगस्तथा ।
 ९तवर्गलसानोर्थाशुपुपधानसंज्ञकान् ॥
 इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा ।
 विचित्रवसनां देवीं द्विभुजां पञ्चजे-
 कणां । रक्तचन्दनलिपुत्राङ्गीं पद्ममाला-
 विभूषितां ॥ मणिरत्नादिकेयुरहारभूषित-
 विग्रहां । चतुर्वर्गप्रदां नित्यां नित्या-
 नन्दमयीं परां ॥ एवं ध्यात्वा पकारस्तु
 तुम्ब्रं दशधा जपेत् । इति वर्णोद्धार-
 तन्त्रं ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा । पः
 पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो

रमा । शुभकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः-
 सुवाहिता ॥ तपनः पालनः पाता पद्म-
 रेणुर्निरञ्जनः । सावित्री पातिनी पानं
 वीरतश्चो धनुर्द्धरः ॥ दक्षपार्श्वश्च सेनानी
 मरीचिः पवनः शनिः । उड्डीशं जयिनी
 कुञ्जोहलसं रेखा च मोहकः ॥ मूला
 द्वितीयमिन्द्राणी लोकाङ्गी मन आश्रनः ।
 इति नानातन्त्रशास्त्रं ॥

पः (पुं) पवनः । पर्णं । पानं । पाता ।
 इत्येकाङ्करकोषः ॥

पञ्चः (पुं स्त्री) षवरालयः । इत्यमरः ॥

पञ्चपोडः (पुं) वृक्षविशेषः । पर्थोडा
 इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पञ्च-
 कृत्यः २ वर्द्धनः ३ पञ्चरक्षकः ४ । अशु
 गुणाः । दृष्ट्यञ्जनविधौ शस्तुत्वं । कटुत्वं ।
 जीर्णद्वरापहृत्तक । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चा [ऋ] (त्रि) पाककर्ता । पचधातोः
 कर्तुरि तृणा निष्पन्नः । इति व्याकरणं ॥
 अर्धो पुं । यथा । अन्नस्रक्ता च पञ्चा च
 पचतोक्तं पचे नमः । इत्यामेये
 २ अध्यायः ॥

पञ्क्तिः (स्त्री) गौरवः । पाकः । इति
 मेदिनी ॥

पञ्क्तिशूलं (स्त्री) परिणामशूलं । तत्-
 पर्यायः । पाकजं २ परिणामजं ३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्क्तं (स्त्री) गार्हपत्याग्निः । ईशुणादि-
 कोषः ॥

पञ्क्तिमं (त्रि) पाकिमं । पाकाञ्जातं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्रं (क्ली) श्वित्तुलादि । तत्र पाकश्च
विधिनियेधादिर्था । पूर्वशाभिमुखो भूत्वा
उत्तराशामुखेन वा । पचेदम्लं मध्याह्ने
सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥ अग्न्याशाभिमुखे
पक्त्वा अमृतमं विजानीहि । पूर्वमुखो
धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥ त्रीकाम-
श्चेत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
त्रैशान्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते
नरः ॥ * ॥ यदा तु आयसे पात्रे पक्र-
मन्नाति वै द्विजः । स पापिष्ठोऽपि
भुङ्क्तेऽहम् रौरवे परिपच्यते ॥ तात्रे
पक्त्वा चक्षुर्हानिर्भ्रमो भवति वै ऋयं ।
स्वर्गपात्रे तु यं पक्रं अमृतं तदपि
स्युतं ॥ * ॥ पितृभ्यां पक्रमम्लं पितृ-
व्येण यशस्विनि । पुण्डरीकस्य यज्जस्य
लभते फलमीप्सितं ॥ वातुलेन तु यं
पक्रं भगिन्या च कनिष्ठया । असगोत्रेण
यं पक्रं शोणितं तदपि स्युतं
अभक्तेन च यं पक्रं स्त्रिया पक्रं तथैव
च । पक्रपात्रे च यं पक्रं तं सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ * ॥ उडुन्वरेण कार्ठेन
कदम्बश्च दलेन च । शालेन करमर्देन
उदरावर्तकेन च ॥ पक्रामं नैव भुञ्जीत
भुङ्क्वा रात्रिमुपावसेत् । गर्हितान्नमवीरामं
भुङ्क्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ अप्रजा वा तु
बनिता ~~पक्र्या~~देव तद्गृहे ॥ * । शाल-
वार्धस्य पक्रामं शिरीषकस्य चैव हि ।
कुलिचगतकस्यैव वज्रावारुणकस्य च ।
भेरुशाल्लैर्बापि पक्रामं गर्हितं
स्युतं ॥ * ॥ यदा मृग्यपात्रे तु पक्रं

वै मार्ककालिकं । मासे पक्के तथादुर्का
च तं पात्रं विसृजेद्गृही ॥ * ॥ धनुः-
पाके तथा सिंहे मिथुने वा वराननेर्ण
यः कुर्याद्भोजनं देवि कृच्छ्रैर्णैव विभुः
ह्यति ॥ * ॥ एकदा तु जलं दद्यात्
द्विवारं न प्रदीपयेत् । त्रिभागं पूर-
येत् पात्रं पश्चाद्भोजं न दापयेत् ॥
इति ॥ * ॥ मोदकं कन्दुपकं गव्याद्यं
यतसंयुतं । पुनः पुनर्भोजने च पुन-
रमं न ह्यति ॥ इति च मंस्यसूत्रे
महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पक्रं (त्रि) परिणतं । पाका इति भाषा ।
निष्ठां प्रापुं । सूदृमिति यावत् ।
यथा परिणता बुद्धिः । विनाशोन्मुखं ।
प्रत्यासन्नविनाशं । अतिपक्रव्यञ्जनदश-
मुलादौ निष्पक्रं कथितं । ऋषिराज्य-
पयसां पाके शृतं । ऋषेः पक्के
आपक्रं । इत्यमरभरतो ॥

पक्रकृं (पुं) निम्बकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाककर्त्तुरि त्रि ॥

पक्ररसः (पुं) मद्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्रवारि (क्ली) काञ्जिकं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्रवारि इत्यपि पाठः । पक्रजलं ॥

पक्रामं (त्रि) कृतपाकतुलादि । यथा ।
आमं शूद्रश्च पक्रामं पक्रमुत्सृज्यते ।
इति तिथितन्त्रं ॥

पक्राशयः (पुं) नाभ्यधोभागः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पक्राशयस्त्वधो नाभेरुर्द्ध-
माशयः स्युतः । इति वैदिकं ॥

पक्रः (पुं क्ली) कर्दमः । पाक् इति भाषा ।

- पापं । इत्यमरः ॥ पूर्वश्रु गुणाः । पङ्कश्रुतिः (स्त्री) ह्रनामा । विभुक् इति
पिताश्रदाहनाश्रुत्वं । भयङ्गयहितत्वं । भाषा । इति हारावली ॥
- हिमत्तुः । इति राजवल्लभः ॥ शोथत्तुः । पङ्कशूरणः (पुं) शालुकः । इति त्रिकाण्ड-
सरत्तुः । इति भावप्रकाशः ॥ शेषः ॥
- पङ्ककर्षटः (पुं) जलयुक्तपङ्कः । यथा । पङ्कारः (पुं) शैबलः । सेतुः । सोपानं ।
चूलुको घनज्ज्वालं दलाद्ये पङ्ककर्षटः । जलकुञ्जकः । इति मेदिनी ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
- पङ्ककीरः (पुं) कोयष्टिपङ्की । इति त्रिकाण्ड- पङ्किलः (त्रि) सकर्दमः । तत्पर्यायः । स-
शेषः ॥ ज्ज्वालः २ । इत्यमरः ॥ पङ्कयुक्तः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कर्दमाश्रितः ४ ।
इति जटाधरः ॥
- पङ्कक्रीडः (पुं) शूकरः । इति कश्चि० ॥ पङ्केजः (स्त्री) पद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्दमखेलके त्रि ॥ पङ्केरुहः (स्त्री) पद्मं । सारसपङ्किनि पुं ।
इत्यमरः
- पङ्कगडकः (पुं) मत्स्यविशेषः । पाँकाल इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रफ्नी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
- पङ्कगतिः (स्त्री) पङ्कगडकमत्स्यः । इति शब्द- पङ्क्तिः (स्त्री) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
माला ॥ शारि इति पाँति इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आबलिः ४
- पङ्कग्राहः (पुं) मकरः । इति हारावली ॥ पङ्कजः (पुं) पद्मं । इति राज- श्रेणी ५ । इत्यमरः ॥ वीथिः ६ आली ७
पङ्कजन्म [न्] } निर्घण्टः ॥ आवली ८ पङ्कती ९ श्रेणिः १० । इति
पङ्ककूट [ह्] } (स्त्री) पद्मं । इति राज- भरतः ॥ शरणिः ११ सञ्जतिः १२ । इति
पङ्ककूहं } निर्घण्टः ॥ जटाधरः ॥ विञ्जोली १३ पालिः १४
पाली १५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ पङ्काकरपादच्छन्दोविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा । भेर्पागिति पङ्क्तिः ॥
उदाहरणं यथा । कृष्णसनाथा तर्गक-
पङ्क्तिः । यामुनकच्छे चारु चचार ॥ इति
छन्दोमञ्जरी ॥ दशाकरपादच्छन्दः । दश-
संख्या । इति मेदिनी ॥ पृथिवी । इति
शब्दमाला ॥ गौरवत् । पाकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यादोषाः
यथा । न मन्वसेच्च पतितैर्मन्त्राणालैर्न ।
- पङ्ककर्षटः (पुं) जलयुक्तपङ्कः । यथा । पङ्कारः (पुं) शैबलः । सेतुः । सोपानं ।
चूलुको घनज्ज्वालं दलाद्ये पङ्ककर्षटः । जलकुञ्जकः । इति मेदिनी ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
- पङ्ककीरः (पुं) कोयष्टिपङ्की । इति त्रिकाण्ड- पङ्किलः (त्रि) सकर्दमः । तत्पर्यायः । स-
शेषः ॥ ज्ज्वालः २ । इत्यमरः ॥ पङ्कयुक्तः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कर्दमाश्रितः ४ ।
इति जटाधरः ॥
- पङ्कक्रीडः (पुं) शूकरः । इति कश्चि० ॥ पङ्केजः (स्त्री) पद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्दमखेलके त्रि ॥ पङ्केरुहः (स्त्री) पद्मं । सारसपङ्किनि पुं ।
इत्यमरः
- पङ्कगडकः (पुं) मत्स्यविशेषः । पाँकाल इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रफ्नी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
- पङ्कगतिः (स्त्री) पङ्कगडकमत्स्यः । इति शब्द- पङ्क्तिः (स्त्री) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
माला ॥ शारि इति पाँति इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आबलिः ४
- पङ्कग्राहः (पुं) मकरः । इति हारावली ॥ पङ्कजः (पुं) पद्मं । इति राज- श्रेणी ५ । इत्यमरः ॥ वीथिः ६ आली ७
पङ्कजन्म [न्] } निर्घण्टः ॥ आवली ८ पङ्कती ९ श्रेणिः १० । इति
पङ्ककूट [ह्] } (स्त्री) पद्मं । इति राज- भरतः ॥ शरणिः ११ सञ्जतिः १२ । इति
पङ्ककूहं } निर्घण्टः ॥ जटाधरः ॥ विञ्जोली १३ पालिः १४
पाली १५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ पङ्काकरपादच्छन्दोविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा । भेर्पागिति पङ्क्तिः ॥
उदाहरणं यथा । कृष्णसनाथा तर्गक-
पङ्क्तिः । यामुनकच्छे चारु चचार ॥ इति
छन्दोमञ्जरी ॥ दशाकरपादच्छन्दः । दश-
संख्या । इति मेदिनी ॥ पृथिवी । इति
शब्दमाला ॥ गौरवत् । पाकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यादोषाः
यथा । न मन्वसेच्च पतितैर्मन्त्राणालैर्न ।

पुक्शैः । न मूर्धैर्नावलिपैश्च नाटैस्त्या-
नास्त्यावसायिभिः ॥ एकशयासनं पङ्क्ति-
भाणुपकाममिश्रणं । याजनाध्यापने योनि-
स्तथैव सह भोजनं ॥ सहाध्यायस्तु
दशमः सहायजनमेव च । एकादश समु-
द्धिक्ता दोषाः साक्षर्यासङ्गिताः ॥ समीपे
चाप्यवस्थानां पापं संक्रमते नृणां ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यात् परिवर्ज-
येत् ॥ * ॥ पङ्क्तिसाक्षर्यादोषनिवारणो-
पाया यथा । एकपङ्क्त्युपविक्ता ये न
स्पृशन्ति परस्परां । तस्मिन् क्रममर्यादा न
तेषां सङ्करो भवेत् ॥ अग्निना तस्मिन्
चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते । इति
कूर्मे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिश्रीवः (पुं) रावणः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पङ्क्तिचरः (पुं) कुरुरपक्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः (पुं) अपाङ्क्तेयः । श्राद्ध-
भोजनानर्हश्राद्धणः । यथा । अपाङ्क्तेया-
स्तु ये राजन् कीर्तयिष्यामि तान् शृणु ।
कितवो क्रणहा यस्मी पशुपालो निरा-
कृतिः ॥ ग्रामप्रेष्यो बार्हृषिको गायनः
सर्वविक्रयी । अगारदाही गरदः कुण्डी
सोमविक्रयी ॥ सामुद्रिको राजदूत-
स्तैलिकः कृत्कारकः । पित्रो विवदमानश्च
यश्च चोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तुस्तथा
स्तेनः शिखं यश्चापजीवति । पर्वकारश्च
शुची चमिद्रेकृक् पारदारिकः ॥ अत्रताना-
मुपाध्यायः काणुपृष्ठस्तथैव च । शब्दिश्च

यः परिक्रामेदयः शुना दक्त एव च ॥ परि-
रुतिस्तु यश्च स्यादुश्चर्मा गुरुतल्लगः । कुशी-
लवो देवलको नक्तैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ये च आपङ्क्तेयास्तु ते
मताः । रक्षांसि गच्छते हव्यं षडेमास्तु
प्रदीयते ॥ * ॥ श्राद्धे भुङ्क्ता महाराज
दुश्चर्मा गुरुतल्लगः । श्राद्धं नाशयते-
तस्य पितरोऽपि न भुङ्क्ते ॥ सोम-
विक्रयिणे दत्तं विष्ठातूल्यां भवेत् नृप ।
त्रिषङ्गे शोणितसमं नक्तं देवलके
तथा ॥ अप्रतिष्ठं बार्हृषिके निष्फलं
परिकीर्तितं । बहुवाणिजके दत्तं नेह
नामुत्र तद्वेत् ॥ तस्मिन्निव हतं हव्यं
तथा पौनर्भवे द्विजे । ये तु धर्मव्यपे-
तेषु चरित्रापगतेषु च ॥ हव्यं कव्यं
प्रयच्छन्ति तेषां तं प्राय नशति । श्रान्तं
पूर्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्लवुक्षयः ॥
पुरीषं भुङ्क्ते तस्य पितरः प्रेत्य
निश्चितं । एतान् विद्धि महाबाहो अपा-
ङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ॥ शुद्राणामुपदेशस्तु
ये कुर्वन्त्यल्लवुक्षयः । षष्टिं काणः शतं
खण्डः शित्री यावत् प्रपशति । पङ्क्त्यां
समुपविष्टायां तावद्धृषयते नृप ॥ यद्-
वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानं कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्या-
स्तदास्त्रं ॥ असूयते च यद्वत्तं यच्च
श्रद्धादिवर्जितं । सर्वं तदस्त्रेन्द्राय
ब्रह्मा भागमकल्लयं ॥ श्वानश्च पङ्क्ति-
दूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥ * ॥ तस्मात्
परिवृते दद्यात्त्रिणांश्चाम्ने विकीरयेत् ॥

तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन
च । यादुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति
तर्कविः । अपाङ्क्तेयानतः पङ्क्त्यां
बुद्धानो ननु पशति ॥ तावत् फलाद्भ्रंश-
यति दातारं तस्य वानिशं । इति पाद्ये

• स्वर्गखण्डे ७६ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः (पुं) श्रेणिपवित्तकर्ता । श्राद्ध-
तोजनार्त्राङ्गणः । यथा । इमे हि मनुज-
श्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । विद्या-
वैदव्रतस्नाता त्राङ्गणाः सर्व एव हि ॥ सदा-
चारपरशैश्च व विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापितृवर्षश्च वशः श्रोत्रियो दश
पूर्वः ॥ ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीयु-
यः सदा । वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः
पङ्क्तिं पुनातु ॥ अथर्षशिरसो-
हृद्यता व्रतचारी यतव्रतः । सत्रवादी
धर्मशीलः स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ये च
पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
गणेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥
अक्रोधना ह्यचपलाः क्लान्ता दान्ता जिते-
न्द्रियाः । सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेषतान्
निमन्त्रयेत् ॥ एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै
पङ्क्तिपावनाः । यतयो मोक्षधर्मज्ञा
योगाः अचरितव्रताः ॥ ये चेतिहासं
प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् । ये च
भार्याविदः केचिद्द्वेषे च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं वे धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथाचार्यं विधिवत्स्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥

यावदेते प्रपशन्ति पङ्क्त्यां तावत्
पुनश्चि च । ततो हि पावनां पङ्क्त्या
उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ अन्वृत्तिगनुपा-
ध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ॥ ऋत्विग्भि-
रननुज्जातः पङ्क्त्या हरति द्रुक्तं ॥ अथ
चेद्देदविं सर्वैः पङ्क्तिदोमैर्बिब-
र्जितः । न च स्यात् पतितो राजन्
पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ इति पाद्ये स्वर्ग-
खण्डे ७६ अध्यायः ॥

पङ्क्तिरथः (पुं) दशरथराजः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तथा च । अयोध्यायां महा-
राजः पुरा पङ्क्तिरथो बली । तस्या-
अजो रामचन्द्रः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ इति
पाद्ये पातालखण्डे ॥

पङ्क्तिबीजः (पुं) बर्बूररुक् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पङ्कः (पुं) शनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कः (त्रि) ज्जावैकल्येन चलनाक्रमः ।
तत्पर्यायः । श्रावणः २ । इत्यमरः ॥
ज्जाहीनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
लक्षणं खण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पङ्कलः (पुं) सितकाचाभघोटकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पङ्कल्यहारिणी (स्त्री) शिबुडीकुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पच इ क ततो । इति कविप्रक्रमः ॥ तति-
रिह विस्तारवचनं । इ क पङ्कयति०धीरो
अस्वार्थं । इति दुर्गादासः ॥

पच इ ङ व्यक्तीकारे । इ पङ्कयते । ङ
पङ्कते स्वर्गः त्रिभुक् । इति दुर्गादासः ॥

পচ ঙ ঔ ব্যক্তীকারে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঔ পক্তা। ঙ পচতে স্বগুণং তিস্কুকঃ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পচ ডু ঞ ঔ ষ পাকে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
পাকো বিক্লিত্যনুকূলব্যাপারঃ। ডু
পক্তিমং। ঞ পচতি পচতে তণ্ডুলা-
মোদনং লোকঃ। ঔ পক্তা। ষ পচা।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পচঃ (ত্রি) পচতি যঃ। পাককর্তা। ইতি
ব্যাকরণং ॥ স্বার্থে কে পচকশ্চ ॥

পচতঃ (পুং) সূর্য্যঃ। অগ্নিঃ। ইন্দ্রঃ। ইত্যা-
গাদিকোষঃ ॥

পচতিকল্পং (ক্লী) ঈষদূনশ্চ পাকশ্চ কর্তা।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পচৎপুটঃ (পুং) সূর্য্যমণিবৃক্ষঃ। ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পচন্ [ৎ] (ত্রি) পাককর্তা। ইতি ব্যা-
করণং ॥

পচনং (ক্লী) পাকঃ। ইতি পচধাতোর্ভাবে
অনট্ ॥

পচনঃ (পুং) অগ্নিঃ। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পাককর্তরি ত্রি ॥

পচনী (স্ত্রী) বনবীজপূরকঃ। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পচন্তী (স্ত্রী) পাককর্তা। ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পচমানঃ (ত্রি) পাককর্তা। ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পচম্পচা (স্ত্রী) দারুহরিদ্রা। ইত্যমরঃ ॥

পচা (স্ত্রী) পাকঃ। ইত্যমরঃ ॥

পচিঃ (পুং) অগ্নিঃ। ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পচধাতুঃ পচনঞ্চ। ইতি সংক্ষিপ্তসার-
ব্যাকরণং ॥

পচেলিমঃ (পুং) সূর্য্যঃ। অগ্নিঃ। ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥ কর্তুরনায়াসেন স্বয়ং পকে ত্রি।
যথা। পচেলিমাণ্ডুলাঃ। ইতি মুদ্রকোষ-
ব্যাকরণং

পচেলুকঃ (পুং) সূদঃ। পাচকঃ। ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পচ্ছঃ [স্] ব্যাপাদং পাদং। ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারব্যাকরণং

পচ্যমানঃ (ত্রি) বর্তমানপচনকর্ম্মতাশ্রয়ঃ।
বর্তমানপাকবিশিষ্টতণ্ডুলাদি। ইতি ব্যা-
করণং

পজ ই রোধে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ রোধ
আবরণং। পঞ্জরঃ। সৌত্রধাতুরয়ং
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পজ্জঃ (পুং) শূদ্রঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পজ্জাটিকা (স্ত্রী) ছন্দোবিশেষঃ। তল্লক্ষণং
যথা। প্রতিপদযমকিতমোড়শমাত্রা নবম-
গুরুত্ববিভূষিতগাত্রা। পজ্জাটিকা পুনরত্র
বিবেকঃ কাপি ন মধ্যগুরুর্গণ একঃ ॥
উদাহরণং যথা। তরলবতং সান্নিষ্টক্কক্ষ-
শচলতরপজ্জাটিকাকটিবন্ধঃ। মৌলিচপল-
শিখিচন্দ্রকবৃন্দঃ কালিয়শিরসি ননর্ভ
মুকুন্দঃ ॥ ইতি ছন্দোমঞ্জর্যাং মাত্রা-
বৃত্তাখ্যঃ ৫ স্তবকঃ ॥ * ॥ ক্ষুদ্রঘণ্টিকা।
ইতি তট্টীকা ॥

পঞ্চ [ন্] (ত্রি) সংখ্যাবিশেষঃ। পাঁচ ইতি
ভাষা। বহুবচনাস্তোত্রয়ং। ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

তদ্বাচকানি যথা । পাণ্ডবঃ ১ শিবাশ্চ ২
ইন্দ্রিয়ং ৩ স্বৰ্গঃ ৪ ব্রতানিঃ ৫ মহা-
পার্বং ৬ মহাভূতং ৭ মহাকাব্যং ৮
মহামথঃ ৯ পুরাণলক্ষণং ১০ অঙ্গং ১১
প্রাণাঃ ১২ বর্গঃ ১৩ ইন্দ্রিয়ার্থঃ ১৪
বাণঃ ১৫ । ইতি কবিকল্পলতা ॥ পঞ্চ-
সংখ্যাবিশিষ্টে ত্রি । যথা । সংখ্যা-
সংখ্যেয়ে ছাদশ ত্রিষু । ইত্যমরঃ ॥

পঞ্চকং (ত্রি) পঞ্চ । যথা । সংখ্যাদিপঞ্চকং
কালদিশোঃ শব্দশ্চ তে চ খে । ইতি
ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

পঞ্চকপালঃ (পুং) পঞ্চস্থ কপালেষু সংস্কৃতঃ
পুরোডাশঃ । স তু যজ্ঞবিশেষঃ । যথা ।
পর্য বা এষ যজ্ঞং পশুন্ বপতি যোহগ্নি-
মুদ্বাসয়তে পঞ্চকপালঃ পুরোডাশো
ভুবতি । ইত্যাদি যজুর্বেদীয়শ্রুতিঃ ॥
কপালপঞ্চকে ক্লী ॥

পঞ্চকন্ম [ন্] (ক্লী) পঞ্চপ্রকারশারীরিক-
চিকিৎসাবিশেষঃ । যথা । বমনং রেচনং
নিস্তং নিরুহশ্চানুবাসনং । পঞ্চকন্মেদ-
মন্মচ্চ কর উৎক্ষেপণাদিকং ॥ ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পঞ্চকষায়ঃ (পুং) মহাস্নানীয়পঞ্চপ্রকারকষায়-
দ্রব্যং । যথা । জম্বুশাল্মলিবাট্যালং
বকুলং বদরং তথা । কষায়াঃ পঞ্চ
বিজ্জয়া দেব্যাঃ প্রীতিকরাঃ শুভাঃ ॥
ইতি ছুর্গোৎসবপদ্ধতিঃ ॥

পঞ্চকৃত্যঃ (পুং) পঞ্চপৌড়রক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চকোলং (ক্লী) পাচনবিশেষঃ । যথা ।

পঞ্চকোলং কণামূলং কৃষ্ণাচব্যাগ্নি-
নাগরৈঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ অশ্রু
শুণাঃ । পঞ্চকোলং রসে পাকে কটুকং
রুচিকৃম্মতং । তীক্ষ্ণাষ্ণং পাচনং শ্রেষ্ঠং
দীপনং কফবাতনুৎ ॥ গুল্মপ্লীহোদরা-
নাহশূলঘ্নং পিত্তকোপনং । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ অপি চ । পিপ্পলী পিপ্পলীমূলং
চব্যচিত্রকনাগরং । দীপনীয়ঃ শৃতো বর্গঃ
কফানিলগদাপহঃ ॥ ইতি চক্রপাণিদত্তঃ ॥

পঞ্চকোষাঃ (পুং) কোষা ইবাত্মাচ্ছাদকত্বেন
কোষাঃ । তে চ পঞ্চবিধাঃ । যথা । অন্ন-
বিকারত্বাৎ সূলশরীরং অন্নময়কোষঃ ১ ॥
পঞ্চকর্মেন্দ্রিয়সহিতপ্রাণপঞ্চকং প্রাণময়-
কোষঃ ২ ॥ পঞ্চজ্ঞানেন্দ্রিয়সহিতং মনঃ
মনোময়কোষঃ ৩ ॥ পঞ্চজ্ঞানেন্দ্রিয়সহিতা
বুদ্ধিঃ বিজ্ঞানময়কোষঃ ৪ ॥ অহঙ্কারা-
ত্মকোহবিদ্যাভ্রুকো বা আনন্দময়কোষঃ ৫ ॥
ইতি শিবগীতামতং ॥ * অপি চ । পিতৃ-
ভুক্তাম্ভজাদীর্ঘ্যাজ্জাতোহন্নেনৈব বর্দ্ধতে ।
দেহঃ সোহন্নময়ো নাত্মা প্রাক্ চোর্দ্ধং
তদভাবতঃ ॥ ইত্যন্নময়কোষঃ ১ ॥ পূর্ণো
দেহে বলং বচ্ছন্নক্ষাণাং যঃ প্রবর্তকঃ ।
বায়ুঃ প্রাণময়ো নামাবাত্মা চৈতন্যবর্জ-
নাৎ ॥ ইতি প্রাণময়কোষঃ ২ ॥ অহন্তাং
মমতাং দেহে গৃহাদৌ চ কুরোতি যঃ ।
কামাদ্যবস্থয়া ভ্রান্তো নামাবাত্মা মনো-
ময়ঃ ॥ ইতি মনোময়কোষঃ ৩ ॥ লীনা
সৃষ্টৌ বপূর্বোধে ব্যাপ্তুয়াদানথাগ্রগা ।
চিচ্ছায়োপেতধীর্নাত্মা বিজ্ঞানময়শব্দ-
ভাক্ ॥ ইতি বিজ্ঞানময়কোষঃ ৪ ॥

काचिद्वस्तुर्थावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्याभागे भागशास्त्रे निद्रारूपेण
लीयते ॥ कादाचिंकञ्जतो नाञ्जा आदानन्द-
मयोऽप्ययं । इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥
इति पक्षदशी ॥

पक्षखटुं (स्त्री स्त्री) पक्षखटाः समाहृताः ।
पक्षानां खटानां समाहारः । इति
व्याकरणं ॥

पक्षगणयोगः (पुं) विदारी गङ्गा ब्रह्मी
पृथ्वीपथी निदिक्विका श्वदंष्ट्री एता
मलिताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्षगवत् (स्त्री स्त्री) पक्षानां गवां समाहारः ।
पक्षगावः समाहृताः । इति व्याकरणं ॥

पक्षगवधनः (त्रि) पक्ष गावो धनं यस्य ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पक्षगव्यं (स्त्री) गोमश्वद्विपक्षप्रकारद्वयं ।
तत्र गोमयगोमूत्रद्वन्द्वदधिस्वतरूपं । यथा ।
पक्षगव्यं दधिक्षीरस्वतगोमूत्रगोमयैः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्रपरिमाणं
यथा । पलमात्रं द्वन्द्वभागं गोमूत्रं
तावदियते । स्वतश्च पलमात्रं स्यात्
गोमयं तालकत्रयं ॥ दधि प्रसृत-
मात्रं स्यात् पक्षगव्यमिदं स्वतः । अथवा
पक्षगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
इति गौतमीयतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
गोशकृद्दिग्गुणं स्वयं पयः श्रातृच्छतुर्गुणं ।
स्वतं तद्विगुणं प्रोक्तं पक्षगव्ये तथा
दधि ॥ * ॥ तस्य पानफलं यथा । पक्ष-
गव्येन पूतस्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
गव्यस्तु परमं मेध्यं गव्यादश्वम विद्यते ॥

सौम्ये मुहूर्ते संयुक्ते पक्षगव्यं यः
पिबेत् । यावज्जीवकृतां पाप्मां तद्-
क्षणादेव मुच्यते ॥ * ॥ गव्यानां दैर्-
प्रौतिकरह्यं यथा । दद्याद् द्विदशाः सर्के-
क्षीरेण च महेश्वरः । घृतेन पावको
नित्यं पायसेन पितामहः ॥ सकृन्नेन
प्रियंश्चे वर्षाणांश्च त्रयोदश । तां दद्यात्
चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥
इति वराहपुराणं ॥ * ॥ तस्य विशेषो
यथा । पयः काक्षनवर्णायाः श्वेतवर्णाथ-
गोमयं । गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णा-
भवत् स्वतः ॥ दधि श्रात् कृष्णवर्णाया दर्भो-
दकसमायुतं । गोमूत्रमाषकाण्यक्तौ गोम-
यश्च चतुर्गुणं ॥ क्षीरश्च द्वादश प्रोक्तं
दधस्तु दश उच्यते । घृतश्च माषकाः पक्ष-
पक्षगव्यं मलापहं ॥ इति गारुडे प्रा-
श्चित्तप्रकरणं ॥

पक्षगुः (त्रि) पक्षुभिर्गोभिः क्रीतः । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पक्षगुणः (पुं) चार्वाकदर्शनं । कच्छपः ।
इति मेदिनी ॥

पक्षगुणिरसा (स्त्री) स्पृका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पक्षचामरं (स्त्री) षोडशाक्षरपादछन्दो-
विशेषः । यथा । प्रमागिकापदद्वयं वदन्ति
पक्षचामरं । इति छन्दोमञ्जरी ॥

पक्षचीरः (पुं) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पक्षचूडा (स्त्री) अप्सरोविशेषः । इति
पुराणं ॥

पञ्चजनः (पुं) पुरुषः । इत्यमरः ॥ दैत्य-
विशेषः । स च संह्रादस्य क्रतो पञ्चां
जातः । इति त्रीभागवतं ॥ यस्यास्य
पाञ्चजन्यनामा शष्ठा जातः । स च
श्रीकृष्णस्य । यथा । पाञ्चजन्यं हृषीकेश
इत्यादि त्रीभागवदगीता ॥

पञ्चजनी (स्त्री) पञ्चानां जनानां समाहारः ।

इति व्याकरणं

पञ्चजनीनः (पुं) भण्डः । इति हलायुधः ॥

पञ्चजनसम्बन्धिनि पञ्चजन्त्याः प्रभो च त्रि ॥

पञ्चज्जानः (पुं) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चतद्व्यं (स्त्री) पञ्चतूतं । इति श्वरोदयः ॥

पञ्चमकारः । मद्यमां समंस्यमुद्रामैथुन-

रूपं । यथा । मद्यं मांसं तथा मंस्यं

मुद्रां मैथुनमेव च । पञ्चतद्व्यमिदं देवि

निर्वाणमुक्तिहेतवे ॥ मकारपञ्चकं देवि

देवानामपि दुर्लभं । इति कैबल्यातस्त्रे

प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा । तद्व्यज्जान-

मिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः । गुरु-

तद्व्यं मन्त्रतद्व्यं मनस्तद्व्यं श्वरेश्वरि ॥ देव-

तद्व्यं ध्यानतद्व्यं पञ्चतद्व्यं वरानने ।

तत्रोदो श्रीगुरोस्तद्व्यं स्नेहावक्यामि

पार्वति ॥ सतैलं वर्तिकायुक्तं देहस्यं

ब्रह्मतेजसं । गुरुणा मन्त्रदानेन तं-

सूत्रं दीपितं भवेत् ॥ देवतायाः शरीरं

हि मन्त्रादुत्पद्यते ऋषं । अतएव हि

तस्यास्मा देवरूपो न संशयः ॥ ईश्वरस्य

तु यद्वीर्यं तदेव अक्यायुक्तं । तेन

वर्णायुक्तं देहं जस्योरेव न संशयः ॥

मन्त्रवर्णे सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि । वर्ण-

तद्व्यमिदं देवि सर्वस्यं मम यस्तुवेत् ॥

स्यं देवो न चाहोहस्मि निर्मलो देव-

रूपकः । सर्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणशुल-

लतादिषु ॥ ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन

विष्णुरूपकः । ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना

ध्यानं न सिद्धति ॥ इति ते कथितं

तद्व्यं वैष्णवस्य श्वरेश्वरि । यज्जानादमर-

द्व्यं विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥ ते नरा नहि

गच्छन्ति कदाचिदयममन्दिरं । इति निर्वाण-

तस्त्रे १२ पटलः ॥

पञ्चतपाः [स्] (त्रि) अग्निचतुर्भ्यसूर्येतत्-

पञ्चकसाध्यतपोविशुद्धः । यथा । तेजस्य-

मध्ये तेजस्यै दवीयानपि गण्यते । पञ्चमः

पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसां ॥ इति

माघद्वितीयसर्गः ॥

पञ्चतयं (त्रि) पञ्चावयवं । इति व्याकरणं ॥

पञ्चतन्मात्रं (स्त्री) तामसाहकारोत्पन्नमहा-

भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

तदाश्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यं ॥

पञ्चतद्व्यं (स्त्री स्त्री) पञ्चानां तन्नां समा-

हारः । इति व्याकरणं ॥

पञ्चता (स्त्री) युतुः । इत्यमरः ॥ देहारस्त-

काणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां स्वांश-

संक्रमणं पृथक्त्वं । इति भरतः ॥

पञ्चभावः । इति मेदिनी ॥

पञ्चतित्तं (स्त्री) तित्तद्रव्यपञ्चकं । यथा ।

निश्चामुतायमपटोलनिदिद्विकाः । इत्यादि

चक्रपाणिदत्तः ॥

पञ्चतीर्थी (स्त्री) तीर्थपञ्चकं । यथा । विषुव-

द्विसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः । इति

তিথিতত্ত্বং ॥ পঞ্চতীর্থান্‌য়াহ । মার্কণ্ডেয়ে
বটে কৃষ্ণে রৌহিণেয়ে মহোদধৌ । ইন্দ্র-
ছ্যম্নসরঃ স্নাত্বা পুনর্জন্ম ন বিদ্যতে ॥ ইতি
তীর্থতত্ত্বং ॥ * ॥ অপি চ । পৃথিব্যাং যানি
তীর্থানি সৰ্ব্বাণ্যেবাভিষেচনাং । তৎপঞ্চ-
তীর্থস্নানেন সমং নাস্ত্যত্র সংশয়ঃ ॥ একা-
দশ্যাঞ্চ বিশ্রান্তৌ দ্বাদশ্যাং শৌকরে তথা ।
ত্রয়োদশ্যাং নৈমিষে চ প্রয়াগে চ চতু-
র্দশী ॥ কার্ত্তিক্যাং পুঙ্করে চৈব কার্ত্তিকস্য
সিতাসিতে । কালেষেষু নরঃ স্নাত্বা সৰ্ব্বং
পাপং ব্যাপোহতি ॥ ইতি বরাহপুরাণং ॥
পঞ্চত্বং (ক্লী) মরণং । পঞ্চানাং ভাবঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পঞ্চদশঃ (ত্রি) পঞ্চদশানাং পূরণঃ । পোনে-
রই ইত্যাদি ভাষা । তৎসংখ্যামাত্র-
বাচিত্বে নাস্তুবহুবচনাস্তোহয়ং । ইতি
ব্যাকরণং ॥ তদ্বাচকশব্দঃ । তিথিঃ । ইতি
কবিকল্পলতা ॥

পঞ্চদশী (স্ত্রী) পূর্ণিমা । অমাবাস্যা । ইতি
মেদিনী ॥ বেদান্তগ্রন্থবিশেষশ্চ ॥

পঞ্চদীর্ঘং (ক্লী) শরীরপঞ্চাবয়বলক্ষণবিশেষঃ ।
যথা । বাহু নেত্রদ্বয়ং কৃক্ষির্দে তু নামে
তথৈব চ । স্তনয়োরস্তুরকৈব পঞ্চদীর্ঘং
প্রশস্যতে ॥ ইতি সামুদ্রিকং ॥

পঞ্চধা ব্য পঞ্চপ্রকারং । ইতি ব্যাকরণং ॥

পঞ্চনখঃ (পুং) হস্তী । কৃষ্ণঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ব্যাঘ্রঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥
ভক্ষণীয়পঞ্চনখা যথা । শশকঃ শল্লকী
গোধা খড়গী কৃষ্ণশ্চ পঞ্চমঃ । ইতি
শ্রুতিঃ ॥ পঞ্চ পঞ্চনখা ভক্ষ্যা যে প্রোক্তাঃ

কৃতজৈর্দ্বিজৈঃ । কোশল্যা জশশাদীনাং
তেষাং নৈকোহপ্যহং কপিঃ ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥

পঞ্চনদঃ (পুং) পঞ্চনদীযুক্তদেশবিশেষঃ ।
পঞ্জাব ইতি পারস্যভাষা । তস্য নামা-
স্তরং । বাহ্লীকঃ মদ্রদেশশ্চ । তা নন্দ্যো-
যথা । শতদ্রুঃ ১ বিপাশা ২ ইরাবতী ৩
চন্দ্রভাগা ৪ বিতস্তা ৫ । ইতি পুরাণং ॥
পঞ্চানাং নদীনাং সমাহারে ক্লী ॥

পঞ্চনিম্বং (ক্লী) নিম্বরক্ষস্য পত্রত্বক্পুষ্পফল-
মূলানি । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পঞ্চনিম্বস্ত
তৎপুষ্পমূলবন্ধফলচ্ছদৈরिति শব্দচন্দ্রিকা ॥

পঞ্চনী (স্ত্রী) শারিশৃঙ্খলা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পঞ্চনীরাজনং (ক্লী) পঞ্চানাং নীরাজনানাং
সমাহারঃ । পঞ্চপ্রকারারাত্রিকং ৬ ইতি
কালোত্তরতন্ত্রং ॥ অস্য বিবরণং নীরাজন-
শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চপর্ণিকা (স্ত্রী) গোরক্ষীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চপল্লবং (ক্লী) আত্মাদিপত্রপঞ্চকং । যথা ।
আত্মজম্বুকপিথানাং বীজপূরকবিল্বয়োঃ ।
গন্ধকর্মাণ সৰ্ব্বত্র পত্রাণি পঞ্চপল্লবং ॥
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ বৈদিককর্মাণি ঘটো-
পরিদেয়পঞ্চপল্লবং যথা । আত্মাশ্বখবট-
পকটীযজ্ঞোড়ুম্বরাণি তান্ত্রিককর্মাণি পঞ্চ-
পল্লবং যথা । পনসাত্মং তথাশ্বখং বটং
বকুলমেব চ । পঞ্চপল্লবমুক্তঞ্চ মুনিভি-
স্তন্ত্রবেদিভিঃ ॥ ইতি তন্ত্রসারঃ ॥

পঞ্চপক্ষী [ন্] (পুং) পারিভাষিকপক্ষিপঞ্চক-

द्वारा त्रिकालबोधकप्रश्नग्रन्थः । यथा ।
 प्रणम्य त्रीमहादेवम् सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 भविष्यदर्थबोधाय पञ्चच्छुम्भुनयो मुदा ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।
 त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपङ्क्तिं प्रदर्शयते ॥ अनेन शास्त्रसारेण लोकैः कालत्रयं प्रति । बलाबलानि दृष्टान्ते सर्वकार्येषु निश्चितम् ॥ आगतं पृच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः । यद्यत् करोति कर्माणि तन्नां सर्वं विचारयेत् ॥ * ॥
 * उर्द्धावलोकने जीवसुद्धोदृष्टौ तु मूलकम् । समदृष्टौ भवेद्वातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥ तत्र । ललाटे पूत्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कर्णके । बाह्व्यां वस्तुचिन्ता च व्याधिचिन्ता तथोदरे ॥ कर्णे विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके । दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥ अपरञ्च । अक्षरं पञ्चिभुक्तञ्च दिग्देवतदिमानि च । कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥ आरूढप्रश्नलघेभ्यः प्रथमाक्षरतोहपि वा । पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा ग्राह्ये वर्णः स्वरसुखा ॥ * ॥ स्वरेण कल्लघेद्वारं वारां पङ्क्तिं प्रजायते । पङ्क्तिर्जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥ * ॥ अकारादिङकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः । भुक्त्यर्थं कल्लयेद्रूपं स्वरास्ते पङ्क्तिरूपिणः ॥ अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलसुखा । उकारो वायुसंश्लेष एकारस्ताम्रशेखरः ॥ ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पङ्क्तिसंज्ञकाः । * ।

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारसंश्लेष दक्षिणे ॥ उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चात्रे तथा । शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तितः ॥ शकुनानां क्रियागत्या द्यूते युद्धे जयाजयौ । * । प्राक् श्येनः पिङ्गलो वायुश्च पश्चिमे काल उच्यते ॥ उदरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्यूतः । ङङ्गाक्षरकैर्हीनान्कारादींस्तु विद्युत्सेत् ॥ अकारादिषु हास्तास्तानेकैकं षट् परिक्रमात् । * । अक्षरे कछडा वर्णा ध्रुवाश्च भवन्ति हि ॥ खजटा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः । गवताः पयसा वर्णा उक्षरे सूर्यथाक्रमः ॥ घटथाः फरसा एते वर्णा अक्षरमात्रगाः । च्छदा बलहा वर्णा ओक्षरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥ प्रथमे रविर्भूमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रर्जे । तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृशुवासरः ॥ पञ्चमे मन्दवारश्च पङ्क्तिगां क्रमशो लिखेत् । * । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥ * ॥ अकारे मेघसिंहालिः इः कन्यायुग्मकर्कटाः । उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलारुषो ॥ ओकारे युगकुम्भौ च एवं राशिषु संलिखेत् । * । स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेषो यस्तु नायकः ॥ अकारे सप्त ऋणाणि रेवत्यादिक्रमेण च । पञ्च पञ्च इकारादावेवमुक्तं स्वरोदये ॥ * ॥ प्रथमे चाग्निनी पूर्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते । अतः क्रमात् द्विष्ट चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ * ॥ स्वराणां क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः । ईश्वरः

পবনশ্চৈব ইন্দ্রাকাশঃ সদাশিবঃ ॥ * ॥
 প্রাচ্যাং পৃথ্বী গুরুশ্চৈব যাম্যাং শুক্রো
 জলং তথা । অঙ্গারকঃ পশ্চিমেহয়িবুর্ধো
 বায়ুস্তথোত্তরে ॥ সূর্য্যপুত্রস্তথাকাশে উর্দ্ধ-
 মেবং লিখেত্ততঃ । * । কিতৌ ব্রহ্মা
 জলে বিষ্ণুস্তথা রুদ্রো হতাশনে ॥ ঈশ্বরঃ
 পবনে চৈব তথাকাশে সদাশিবঃ । * ।
 ভূতো ময়ূরঃ কুঞ্জশ্চ কুক্কটো বর্তমানকঃ ॥
 বলিভুক্শ্চেনকৌ খ্যাতৌ ভবিষ্যন্তৌ স্থনি-
 শ্চিতং । * । শ্চেনো হিরণ্যবর্ণশ্চ পিঙ্গলঃ
 শুক্লবর্ণকঃ ॥ কাকো রক্তোহসিতশ্চিত্রঃ
 কুক্কটঃ শ্যামলঃ শিখী । * । কাকো বলী-
 য়ান্ সর্বেভ্যস্তস্ম্যাং শ্চেনো হি দুর্বলঃ ॥
 কুক্কটো দুর্বলস্তাভ্যাং পিঙ্গলস্তেভ্য
 উনকঃ । সর্বেভ্যো দুর্বলঃ পক্ষী
 নীলকণ্ঠো ন সংশয়ঃ ॥ বলী ময়ূরাং কুঞ্জস্ত
 তাত্রচূড়স্তয়োর্বলী । এতেভ্যো বলবান্
 শ্চেনশ্চতুর্গাং বায়সো বলী ॥ * ॥ মিত্রং
 ময়ূরঃ শ্চেনশ্চ ময়ূরশ্চ চ পিঙ্গলঃ ।
 তাত্রচূড়শ্চ স্তহদৌ ময়ূরপিঙ্গলৌ তথা ॥
 বায়সস্যাপি মিত্রং স্যাৎ শিখী ভবতি
 সর্বদা । স্তহদৌ পিঙ্গলশ্চেনৌ ময়ূরারুণ-
 শেথরৌ ॥ * ॥ কাককুক্কটশ্চেনাশ্চ পিঙ্গলশ্চ
 চ বিদ্বিষঃ । ময়ূরস্য রিপূ নিত্যং সর্বদা
 শ্চেনবায়সৌ ॥ ভবতঃ শ্চেনকাকৌ ধৌ
 তাত্রচূড়স্যু স্তিসিষৌ । কাকস্য শত্রবো
 নিত্যং পিঙ্গলশ্চেনকুক্কটঃ ॥ * ॥ উর্দ্ধ-
 ভবেৎ জীবো হৃদোদৃষ্টিস্ত মূলকং ।
 সমদৃষ্টির্ভবেদ্ধাতুরেতে চিস্তাপ্রভেদকাঃ ॥ * ॥
 শ্চেনো মূলং তথা কুঞ্জো জীবো ধাতুশ্চ

বায়সঃ । কুক্কটো মূলজীবো চ মূলধাতু
 শিখণ্ড্যপি ॥ * ॥ শ্চেনো নরো বধুঃ কুঞ্জঃ
 পুরুষো বায়সস্তথা । কুক্কটঃ স্ত্রী পুমাং-
 শ্চৈব শিখী নপুংসকস্তথা ॥ * ॥ শ্চেন-
 কুঞ্জৌ দ্বিজশ্রেষ্ঠৌ মহীপালস্ত বায়সঃ ।
 তাত্রচূড়ো বণিক্ শ্চেনো নীলকণ্ঠস্তথাঃ
 স্ত্যজঃ ॥ * ॥ চতুর্পাৎ পিঙ্গলো জ্ঞেয়ো
 দ্বিপদৌ শ্চেনবায়সৌ । তাত্রচূড়ো নখী
 শৃঙ্গী শিখণ্ডী পক্ষিজীবকঃ ॥ * ॥ শ্চেনো
 মুখং কণ্ঠবাহু কুঞ্জো বক্ষস্ত বায়সঃ ॥
 কুক্কটঃ পৃষ্ঠভাগঃ স্যাৎ শিখী পাদযুগং
 ক্রমাৎ ॥ * ॥ শ্চেনো ভূম্যাং ধনং জ্ঞেয়ং
 পিঙ্গলো জলপঙ্কযুক্ । বায়সস্তৃণসজ্বাতে
 কুক্কটো ভস্মনাবৃতং ॥ শ্যেনঃ শিখী গৃহা-
 নর্থং বন্ধুস্থানেষু নিশ্চিতং । * । স্বগ্রামে
 শ্যেনকুঞ্জৌ তু বায়সৌ বন্ধুমাণ্ডুয়াৎ ॥
 কুক্কটঃ পরদেশে চ পরগ্রামে তথা শিখী ।
 কুঞ্জস্ত দশহস্তে চ স্বর্দ্ধক্রোশে তু কুক্কটঃ ॥
 দ্বিক্রোশে তু তথা কাকঃ শ্যেনঃ ক্রোশে
 তু পূর্বতঃ । ময়ূরো যোজনে চেতি তথৈবং
 দূরনিশ্চয়ঃ ॥ * ॥ ভুক্তৌ চ মাসো গমনে
 চ পক্ষো রাজ্যে দিনানি ত্রয়নস্ত স্তপ্তে ।
 মূতে চ বর্ষং শকুনস্য চর্য্যা কালপ্রমাণং
 মুনয়ো বদন্তি ॥ * ॥ শুক্রে চন্দ্রে গুল্ম-
 বল্লী লতাকন্দৌ বুধে তথা । পত্রং গুরৌ
 ফলং সূর্য্যে মূলঞ্চ রবিজে কুজে ॥ * ॥
 শুক্রে চন্দ্রে ভবেদ্রৌপ্যাং বুধে স্বর্গমুদা-
 হতং । গুরৌ রত্নযুতং হেম সূর্য্যে
 মৌক্তিকমেব চ ॥ ভৌমে তাত্রং শনৌ
 লৌহং রাহাবস্থীনি কীর্তয়েৎ । এতেহাং

ধাতুভেদঞ্চ বারাণামুদয়ক্রমাৎ ॥ * ॥ শুক্রে
 চক্রে জলাধারো দেবতাবসতিগুরো ।
 রবৌ চতুষ্পদস্থানমিষ্টকানিলয়ো বুধে ॥
 দক্ষস্থানং কুজে প্রোক্তং শনৌ রাহৌ চ
 বাহুভূঃ । অমীভির্হিবুকে স্থানে নষ্টভূমিং
 বিলোকয়েৎ ॥*॥ রবৌ ভৌমে চ ভেরুণ্ডো
 ময়ুরো বায়সঃ শনৌ । পাদায়ুধঃ শিখী
 শুক্রে কাককুজৌ গুরৌ তথা ॥ কুজ-
 কুৰুটাবিন্দুর্ভৌ ক্রমোহয়ং শুক্লকৃষ্ণয়োঃ ॥*
 যস্য বারস্য যঃ পক্ষী তদাদিৎ গণয়েদ্বুধঃ ॥
 দিনপক্ষী কার্যরূপী প্রম্পক্ষী ফলপ্রদঃ ।
 দিনেষু শুক্লপক্ষে যৎ কৃষ্ণে রাত্রিষু তত্থা ॥
 কৃষ্ণে দিনেষু যদ্ব্যতৎ শুক্রে রাত্রিষু
 যোজয়েৎ ॥* । বালঃ কুমারস্বরূণো বৃদ্ধো
 যুত ইতি ক্রমাৎ ॥ ঘটিকা ষট্ ষড়্বেৎ
 হি ফলমেষামুদীরিতং । কিঞ্চিল্লাভকরো
 বালঃ কুমারস্বর্ক্লাভদঃ ॥ তরুণো রাজ্যদো
 বৃদ্ধো হানিদো যুত্বাদো যুতঃ ॥* ।
 ভোজনং গমনং রাজ্যং নিদ্রা মরণমেব
 চ ॥ একান্তরে ভবেৎ কৃষ্ণে শুক্রে স্যাৎ
 ক্রমশো বিদুঃ । পক্ষিগাং ক্রমশো জ্ঞাত্বা
 ফলং ক্রয়াৎ যথা তথা ॥ গণয়েৎ পঞ্চ-
 পক্ষ্যাদৌ জাতভূতগণাদ্যপি । শুক্ল-
 পক্ষে ॥* ॥ ততঃ কৃষ্ণপক্ষে । ভোজনং
 মরণকৈব নিদ্রা রাজ্যং তথৈব চ । গমনং
 পঞ্চপক্ষ্যাং কৃষ্ণপক্ষে ক্রমো দিবা ॥* ॥
 রাজ্যং স্তম্ভিক্যমকোভং নষ্টলাভং সদা
 জয়ং । রোগযুক্তং মহালাভং পক্ষিগাং
 ভুক্তিলক্ষণং ॥* ॥ অনায়াসেন দৃষ্টিঃ
 স্যাদদৃষ্টধনসঞ্চয়ঃ । ভূলাভো রোগ-

নাশশ্চ যাত্রাসিন্ধী রণে জয়ঃ ॥ দূরাদা-
 গমনং যোগঃ প্রয়াণে পক্ষিলক্ষণং ।* ।
 রাজ্যোদয়ে যদি প্রম্নো লাভার্থে স্বল্প-
 লাভদঃ ॥ রুজানাং চিররোগঃ স্যাৎ যানে
 হানিঃ ক্ষয়ো রণে । পুরগ্রামপ্রবেশঞ্চ
 গমনং কলহং তথা ॥ মনশ্চঞ্চলমারোগ্যং
 গমনেষু বিচারয়েৎ ।* । রাজ্যলাভো
 জয়ং সৌখ্যং অকোভং রোগনাশনং ॥
 স্তম্ভিক্যং বহুবৃষ্টিশ্চ পক্ষিগাং রাজ্য-
 লক্ষণং ।* । যাত্রাহানিরনারুষ্টিঃ কার্য-
 হানিরদর্শনং ॥ ব্যাধিশ্চ দীর্ঘরোগশ্চ
 পক্ষিগাং স্তম্ভিক্যলক্ষণং । অপমৃত্যুভয়কৈব
 সর্বকার্যাবিনাশনং ॥ এতদেব ফলং
 ক্রয়াৎ পক্ষিগাং যুত্বালক্ষণং ॥* । শ্যেনে
 ভোক্তরি কাকস্ত পাছো রাজা ভূজঙ্গ-
 ভুক্ ॥ স্বপ্নাবস্থাং গতঃ কুজঃ পরাস্তস্তাত্র-
 শেখরঃ ॥* । কাকে ভোক্তরি কেকৌ তু
 পাছঃ স্যাৎ পিঙ্গলো নৃপঃ ॥ তাত্রচূড়-
 স্তথা স্বাপী শ্যেনঃ কালবশং গতঃ ॥* ।
 ময়ুরে ভোক্তরি তথা কুজো যাত্রাবশং
 গতঃ ॥ মহীপঃ কুকুটঃ শ্যেনঃ স্বাপী
 কাকো বশং গতঃ ॥* । কুজে ভোক্তরি
 পাছস্ত কুকুটঃ শ্যেনকো নৃপঃ ॥ কাকো
 নিদ্রাবশং যাতো ময়ুরো মরণং গতঃ ॥* ।
 কুকুটে ভোক্তরি শ্যেনঃ পাছো রাজা তু
 বায়সঃ ॥ শিখী নিদ্রাবশং যাতঃ পিঙ্গলঃ
 কালমাপুয়াৎ । ইতি কৃষ্ণপক্ষস্য' দিবা-
 ক্রমঃ শুক্লপক্ষস্য রাত্রিক্রমশ্চ ॥* ॥
 স্বরোহপি যথা । অমুমোদিতৈ । উন্মো-
 দিতেন । গমিত্যেবায়ুঃ । ইত্যেব জুহো ।

এবমুক্তোহসি ॥ * ॥ শ্যেনে ভোক্তরি
কুজঃ স্যাৎ পাহুঃ কাকো মহীপতিঃ ।
তাত্রচূড়ো নিদ্রিতশ্চ শিখী কালবশং
গতঃ ॥ * ॥ ময়ূরে ভোক্তরি শ্যেনঃ পাহুঃ
কুজো মহীপতিঃ । স্বপ্নাবস্থাং গতঃ কাক-
স্তাত্রচূড়ো মৃতস্তথা ॥ * ॥ কুক্কুটে ভোক্তরি
শিখী সদা গমনমাপুয়াৎ । শ্যেনো মহা-
পতিঃ কুজঃ স্বাপী কাকো মৃতিং গতঃ ॥ * ॥
কাকে ভোক্তরি যাত্রায়াং তাত্রচূড়ঃ শিখী
নৃপঃ । নিদ্রায়াং রমতে শ্যেনঃ কুজঃ
কালবশং গতঃ ॥ * ॥ কুজ্জে ভোক্তরি
যাত্রায়াং বায়সঃ কুক্কুটো নৃপঃ । নীল-
কণ্ঠস্তথা স্বাপী শ্যেনো মৃত্যুবশং গতঃ ॥
ইতি শুক্রপঞ্চস্য দিবাক্রমঃ কৃষ্ণপঞ্চস্য
রাত্রিক্রমশ্চ ॥ * ॥ স্বরোহপি যথা । অহি-
পুরেভোঃ । গোকরিপুরে । একোনরিপুঃ ।
উপেন্দ্রো হরিঃ । বিষ্ণুস্তে লোকঃ ॥ * ॥
ইত্যুক্তং পক্ষিণাং কাথ্যং লাভালাভং
শুভাশুভং । যেন বিজ্ঞানমাত্রেণ ত্রিকা-
লজ্ঞো ভবেন্নরঃ ॥ তাবদার্জ্জন্তি শাস্ত্রাণি
শকুনানাংনেকশঃ । বাবন্ন শ্রয়তে পক্ষি-
শকুনং শঙ্করোদিতং ॥ ইতি শ্রীমহাদেব-
বিরচিতং পঞ্চপক্ষিশাকুনং সমাপ্তং ॥

পঞ্চপাত্রং (ক্লী) পঞ্চানাং পাত্রাণাং সমা-
হারঃ । ইতি ব্যাকরণং ॥ পঞ্চপাত্রকর-
ণকপার্কণবিধিকশ্রীদ্ধং । তত্ত্ব অক্ষক-
শ্রীদ্ধং । অমাবস্যামৃতপ্রতপক্ষমৃতসাম্বৎ-
সরিকং সপিণ্ডীকরণঞ্চ । ইতি লোক-
প্রসিদ্ধং ॥

পঞ্চপিভুং (ক্লী) পিত্তপঞ্চকং । যথা । বরাহ-

চ্ছাগমহিষমৎস্যমায়ূরপিভুতকং । পঞ্চপিভু-
মিতি খ্যাতং সর্কেবেষেব হি কশ্মলুঃ ॥ ইতি
বৈদ্যকং ॥

পঞ্চপ্রদীপঃ (পুং) পঞ্চদীপযুক্তারাত্রিকং ।
যথা । কুর্যাৎ সপ্তপ্রদীপেন শঙ্খঘণ্টাদি-
বাদ্যকৈঃ । হরেঃ পঞ্চপ্রদীপেন বহুশা-
ভক্তিতৎপরঃ ॥ ইতি পান্নোত্তরখণ্ডে
১০৭ অধ্যায়ঃ ॥

পঞ্চপ্রাসাদঃ (পুং) দেবগৃহবিশেষঃ । পঞ্চ-
রত্ন ইতি খ্যাতঃ । যথা । পক্ষেটকচিতং
রম্যং পঞ্চপ্রাসাদমংযুতং । কারয়িত্বা
হরের্ধাম ধূতপাপো ব্রজেদ্বিবং ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥

পঞ্চবন্ধঃ (পুং) নষ্টদ্রব্যস্য পঞ্চমাংশদণ্ডঃ ।
যথা । আগমেনোপভোগেন নষ্টং ভাব্য-
মতোহন্থথা । পঞ্চবন্ধো দমস্তস্য শ্রার্জে
তেনাবিভাবিতে ॥ আগমেন রিকথক্রয়া-
দিনা । উপভোগেন চ মদীয়মিদং দ্রব্যং
তচ্চৈবং নষ্টমপহ্নতং বেত্যপি । ভাব্যং
সাধনীয়ং তৎ স্বামিনা । অতোহন্থথা তেন
স্বামিনা অবিভাবিতে । পঞ্চবন্ধো নষ্ট-
দ্রব্যস্য পঞ্চমাংশো দমো নাস্তিকেন রাজে
দেয়ঃ । ইতি মিতাকরা ॥

পঞ্চভদ্রঃ (পুং) পঞ্চস্থানেষু পুষ্পিতোহস্থ
বিশেষঃ । যথা । পঞ্চভদ্রস্ত হুৎপৃষ্ঠমুখ-
পার্শ্বেষু পুষ্পিতঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পাচন-
বিশেষঃ । যথা । ছিন্নোদ্ভবাপর্শটবারিবাহ-
ভূনিম্বশুগীজনিতঃ কষায়ঃ । সমীরুপিভ-
জ্বরজর্জরাণাং কেরোতি ভদ্রং খলু পঞ্চ-
ভদ্রঃ ॥ ইতি শার্ঙ্গধরঃ ॥

পঞ্চভূতং (ক্লী) পঞ্চানাং ভূতানাং ক্ষিত্যপ-
 তেজোমরুদ্ব্যোম্মাং সমাহারঃ । অশ্বোৎ-
 পতির্যথা । অভূতস্মাদহঙ্কারস্ত্রিবিধঃ সৃষ্টি-
 ভেদতঃ । বৈকারিকাদহঙ্কারাদ্বেবা বৈকা-
 রিকা দশ ॥ দিখাতার্কপ্রচেতোহশ্বিবহ্নী-
 শ্চৈদ্রোপেন্দ্রমিত্রকাঃ । তৈজসাদিন্দ্রিয়া-
 গ্যাসংসৃত্মাত্ৰা ক্রমযোগতঃ ॥ ভূতাদিকা-
 দহঙ্কারাং পঞ্চভূতানি জজিরে । ইতি
 শারদীয়াং প্রথমপটলঃ ॥ * ॥ মোহহঙ্কার-
 স্ত্রিভেদঃ স্মাৎ সদ্ধাদিগুণযোগতঃ ।
 বৈকারঃ সাত্ত্বিকো নাম তৈজসো রাজসঃ
 স্মৃতঃ ॥ ভূতাদিস্তামসস্তে চ পৃথক্‌তদ্ভা-
 দ্যবাস্থজন্ । বৈকারিকাদিগাদ্যাশ্চ চন্দ্রে
 নৈকাদশ স্মৃতাঃ ॥ ইন্দ্রিয়াগামধিষ্ঠাভূ-
 দেবাস্তে পরিকীর্তিতাঃ ॥ যচ্চাপরং মন-
 স্তদ্বৎ সসঙ্কল্পবিকল্পকং । তৈজসাদেব
 তজ্জাতমিন্দ্রিয়াণি তথা দশ ॥ ভূতাদেঃ
 পঞ্চতন্মাত্রাগ্যাসন্ ভূতমতঃ পরং । ইতি
 রাঘবভট্টধৃতং ॥ * ॥ শব্দাদ্ব্যোম্পর্শত-
 স্তেন বায়ুস্তাভ্যাং রূপাদ্বহ্নিরেতৈ রসচ্চ ।
 অন্তাংশ্চৈতৈর্গন্ধতো ভূর্ধরাদ্যা ভূতাঃ
 পঞ্চ স্মৃগুণোনাঃ ক্রমেণ ॥ ইতি প্রপঞ্চসারে
 প্রথমটলঃ ॥ * ॥ আকাশাজ্জায়তে বায়ু-
 র্বায়োরুৎপদ্যতে রবিঃ । রবেরুৎপদ্যতে
 তোয়ং তোয়াছুৎপদ্যতে মহী ॥ তস্য লয়-
 প্রকারো যথা । মহী সংলীয়তে তোয়ে
 তোয়ং সংলীয়তে রবৌ । রবিঃ সংলীয়তে
 বায়ৌ বায়ুর্নভসি লীয়তে ॥ পঞ্চতদ্ভাস্তবেৎ
 সৃষ্টিস্তদ্বৎ তদ্বৎ বিলীয়তে । ইতি ব্রহ্ম-
 জ্ঞানতন্ত্রনির্বাণতন্ত্রে ॥ * ॥ তদ্বৎবাস্থ্যাদি

যথা । অশ্বিমাংসনখাশ্চবনাড়ী স্বক্ চেতি
 পঞ্চমঃ । পৃথীপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্ম-
 জ্ঞানেন ভাষিতং ॥ মলং মূত্রং তথা শুক্রং
 শ্লেষ্মা শোণিতমেব চ । তোয়পঞ্চগুণাঃ
 প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন ভাষিতং ॥ হাসো
 নিদ্রা ক্ষুধা চৈব ভ্রাস্তিরালস্যমেব চ ।
 তেজঃপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন
 ভাষিতং ॥ ধারণং চালনং ক্ষেপঃ সঙ্কোচঃ
 প্রসরস্তথা । বায়ুপঞ্চগুণাঃ প্রোক্তা ব্রহ্ম-
 জ্ঞানেন ভাষিতং ॥ কামক্রোধস্তথা লোভ-
 স্ত্রপা মোহশ্চ পঞ্চমঃ । নভঃপঞ্চগুণাঃ
 প্রোক্তা ব্রহ্মজ্ঞানেন ভাষিতং ॥ ইতি
 ব্রহ্মজ্ঞানতন্ত্রে প্রথমপটলঃ ॥ * ॥ পঞ্চ-
 ভূতনক্ষত্রাণি যথা । ধনিষ্ঠা রেবতী জ্যেষ্ঠা-
 নুরাধা শ্রবণা তথা । অভিজিচ্ছোভরাষাঢ়া
 পৃথীতদ্বমুদাহৃতং ॥ পূর্বাষাঢ়া তথাল্লেখমা
 মূলার্দ্দা চৈব রোহিণী । উত্তরভাদ্রপদা
 তোয়ং আপস্তম্বস্ত্রভীর্কদং ॥ ভরণী
 কৃত্তিকা পুষ্যা মঘা পূর্বা চ ফল্গুনী । পূর্ব-
 ভাদ্রপদা স্বাতী তেজস্তদ্বমিতি প্রিয়ে ॥
 বিশাখোত্তরফল্গুন্যৌ হস্তা চিত্রা পুনর্র্বহ্নঃ ।
 অশ্বিনী যুগশীর্ষা চ বায়ুস্তদ্বমুদাহৃতং ॥ ইতি
 সূক্ষ্মস্বরোদয়ঃ ॥

পঞ্চমং (ক্লী) মৈথুনং । যথা । ভগলিঙ্গস্য
 যোগেন মৈথুনং যদ্ববেৎ প্রিয়ে । তস্য
 নাম ভবেদেবি পঞ্চমং পরিকীর্তিতং ॥
 ইতি সময়চারণতন্ত্রে দ্বিতীয়পটলঃ ॥

পঞ্চমঃ (ত্রি) পঞ্চানাং পূরণঃ । পাঁচই ইত্যাদি
 ভাষা । ইতি মেদিনী ॥ রুচিরঃ দক্ষঃ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

पञ्चमः (पूं) तद्धीकृष्टोऽथितस्वरविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ पञ्चानां स्वराणां पूरणः । स
 तु षड्जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः ।
 तस्योऽपतिर्धृषा । वायुः समुदातो नाभे-
 रुरोहोऽकृष्टमूर्द्धसु । विचरन् पञ्चमस्वान-
 प्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥ इति तद्धीकायां
 भरतः ॥ अपि च । प्राणोऽपानः समानश्च
 उदानो व्यान एव च । एतेषां समवायेन
 जायते पञ्चमः स्वरः ॥ इति सङ्गीतदामो-
 दरः ॥ अश्व जातिः षड्वर्गः । पञ्चस्वर-
 मिलित इति यावत् । अश्व कूटतानाः
 विंशत्याधिकशतं १२० प्रेत्येकताने
 चत्वारिंशत् ४० । समुदायेन चतुःसहस्राष्ट-
 शतानि ४८०० ताना भवन्ति । अश्वो-
 ष्ठारणजातिः पिकः । उच्छारणस्वानं उरः
 गलः शिरश्च । व्याकरणमते अधरः । अयं
 विप्रवर्णः । इति शुद्धतानविवेकलक्षणं ॥
 अश्व रूपं ईश्वररूपतुल्यं । वर्णः श्यामः ।
 स्वानं क्रोड्वीपं । देवता महादेवः ।
 वारो बृहस्पतेः । समयश्चतुस्त्रिंशत्पला-
 धिकार्को घटिकाः । ऋतयश्चत्वारः क्वितिः
 रक्ता सन्दीपनी आलापिनी च । मूर्च्छना-
 स्त्रिभ्यः यमली निर्मली कोमली च । इति
 नादपुराणं ॥ * ॥ रागभेदः । इति
 मेदिनी ॥ अयं कल्लिनाथमते सोमेश्वर-
 मते च षड्स्वराणां मध्ये तृतीयरागः ।
 सोमेश्वरमते अश्व गानसमयः शरदृत्तुः
 प्रातःकालश्च । कल्लिनाथमते अश्व
 रागिण्यः षट् । यथा त्रिवेणी १ सुस्ततीर्था २
 आभीरी ३ कूकभ ४ वयारी ५ सावीरी ६ ।

सोमेश्वरमते तु विभासा १ झुपाली २
 कार्णाटी ३ वडहंसिका ४ मालिनीः ५ पट
 मङ्गरी ६ । अस्मिन्नागे गान्धारस्वरस्तीर्षः
 षड्भपञ्चमौ स्वरौ लुण्ठी । षड्जस्वरः
 गृहांशक्यासाः । स च हनूमन्मते भरत
 मते च तैरवरागश्चाष्टमपुत्रः । इति
 सङ्गीतशास्त्रं ॥

पञ्चमकारं (क्ली) मकारपञ्चकं । पञ्चतत्त्वं ।
 तत्तु मुद्रामैथुनमद्यमांसरूपं । यथा
 मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रां मैथुन-
 मेव च । पञ्चतत्त्वमिदं देवि निर्वाण-
 मुक्तिहेतवे ॥ मकारपञ्चकं देवि
 देवानामपि हर्षभं । इति गुणसाधन-
 तन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥ मर्दयामांसैस्तथा
 मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि । स्त्रीभिः सार्द्धं
 महासाधुर्छयेद्दृजगदधिकं ॥ अन्वर्था च
 महानिम्ना गीयते पशुतैः स्त्रैः ।
 कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो
 भवेत् ॥ इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
 वा स्त्रा सर्वकार्येषु कथिता भूवि मुक्तिर्दा ।
 तस्या नाम भवेद्देवि तीर्थं पानं स्नानं
 लभं ॥ शूद्राणां भक्त्ययोग्यानां यन्मांसं
 देवनिर्मितं । वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता
 सा शुद्धिरुत्तमा ॥ भक्त्ययोग्याश्च कथिता
 ये ये मत्स्या वरानने । ते रहस्ये मया
 प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥ पृथुका
 सुगुला ब्रह्मा गोधूमचणकादयः । तस्य
 नाम भवेद्देवि मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
 भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत्
 प्रिये । तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं

परिकीर्तितं ॥ प्रथमस्तु भवेन्मद्यं मांस-
कैष्व द्वितीयकं । मंस्यकैव तृतीयं
स्यान्मुद्रो चैव चतुर्थिका ॥ पङ्कमं पङ्कमं
विद्यां पङ्कते नामतः स्मृताः ॥ इति
समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥ अथ मं-
स्यार्दिव्युत्पत्तिः । मायामलादिशमनाम्नोक्-
मार्गनिरूपणात् । अस्त्युःखादिविरहान्म-
स्येति परिकीर्तितः ॥ माङ्गल्यजननादेवि
सन्निदानन्दानतः । सर्वदेवप्रियत्वात्
मांस इत्यभिधीयते ॥ पङ्कमं देवि
सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् । पङ्कमेन
विना देवि चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पङ्कमकारेषु भ्रातृश्रेणं कुरुते
प्रिये । तस्य सिद्धिः कथं देवि चण्डी-
मन्त्रं कथं जपेत् ॥ आनन्दं परमं
ब्रह्म मकारान्तस्य सूचकाः । इति कुलार्णव-
तन्त्रे पङ्कमश्रेणं ११ उल्लासः ॥*॥ तेषां
शोधनादिकं बाह्यल्यभिया लोकागोह-
भयात् नोक्तं ॥

पङ्कमहायज्ञाः (पुं) गृहसूक्तव्यापङ्कप्रकार-
नित्यकर्म्मणि । यथा । पाठो होमश्चाति-
थीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एतैः
पङ्क महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥
इत्यमरः ॥

पङ्कमारः (पुं) बलदेवपुत्रः । इति शब्द-
माला ॥

पङ्कमास्यः (पुं) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली

पङ्कमी (स्त्री) पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति
मेदिनी ॥ शारिशृङ्गला । पाशार छक्

इति भाषा । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥
तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य पङ्कमकला-
क्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च । पङ्जिका-
कारसंज्ञेतेन शुरुपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्गबोधिता ॥ * ॥ अथ पङ्कमीव्यवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता ग्राहा युक्ता । पङ्कमी
च एकर्तव्या चतुर्थीसहिता विभो । इति
स्कन्दपुराणोक्तं ॥ * ॥ अथ नागपङ्कमी ।
देवीपुराणे । शृणु जनादने कृष्ण
पङ्कम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनादेवीं
सुहृद्विदपसंश्रितां ॥ पद्मनाभे गते
शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरं । पङ्कम्या-
मसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पङ्कमी ॥ देवै-
रिति सहार्थे तृतीया । तथा । देवीं
संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पङ्कम्याम्पूजयेन्नागानन्तान्तादाम्महोरगान् ॥
क्रीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषा-
पहं ॥ एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कन्धलमेव
च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
शङ्खकं ॥ कालीयं तन्मकैव पिङ्गलं
मासि मासि च । यजेत्तानसिते नागान्
दक्षमुक्त्वा दिवं ब्रजेत् ॥ पुराणास्तरे-
हपि । अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मो-
हथ तन्मकः । कुलिकः कर्कोटकः शङ्खो
हर्षो नागाः प्रकीर्तिताः ॥ पुराणास्तरे-
हपि । शेषः पद्मो महापद्मः क्लीरः
शङ्खपालकः । वासुकिस्तन्मकश्च कालीयो
मणिभद्रकः ॥ एरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटक-
धनञ्जयो । अत्र च । योहसो चानन्तरुपेण

ব্রহ্মাণ্ডং সচরাচরং । পুষ্পবন্ধারয়েশুর্দ্ধি
 তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥ ইত্যনেন
 ঙ্কারপূর্বেণ মৎস্বপুরাণোক্তেনানন্তং
 পূজয়েৎ । রত্নাকরে । পিচুমর্দস্য পত্রাণি
 স্থাপয়েন্ত্বনোদরে । স্বয়ংকপি তদশ্মীয়াদ্-
 ব্রাহ্মণাংশ্চৈব ভোজয়েৎ ॥ * ॥ অথ
 শ্রীপঞ্চমী । ভবিষ্যোক্তরে । মাঘশুক্লপঞ্চ-
 মধিকৃত্য । চতুর্থী বরদা নাম তস্যাং
 গৌরী প্রপূজিতা । সৌভাগ্যমতুলং কুর্যাৎ
 পঞ্চম্যাং শ্রীরপি শ্রিয়ং ॥ সম্বৎসরপ্রদীপে ।
 পঞ্চম্যাং পূজয়েল্লক্ষ্মীং পুষ্পধূপান্নবারি-
 ভিঃ । মস্তাধারং লেখনীঞ্চ পূজয়েন্ন
 লিখেত্ততঃ ॥ মাঘে মাসি সিতে পক্ষে
 পঞ্চমী যা শ্রিয়ঃ প্রিয়া । তস্তাঃ পূর্বাহ্ন
 এবহে কার্য্যঃ সারস্বতোৎসবঃ ॥ ইতু্যপা-
 দানাৎ শ্রিয়ঃ স্বরসত্যাঃ । তথা চ ব্যাডিঃ ।
 লক্ষ্মীসরস্বতীধীত্রিবর্গসম্পদ্বিভূতিশোভা-
 স্তু । উপকরণবেশরচনাবিধাস্তু চ শ্রীরিতি
 প্রথিতা ॥ ধ্যানং যথা । তরুণশকলিন্দো-
 র্ভ্রতী শুভ্রকান্তিঃ কুচভরনমিতাঙ্গী সান্নি-
 যধা সিতাজে । নিজকরকমলোদ্যল্লেখনী-
 পুস্তকশ্রীঃ সকলবিভবসিন্ধো পাতু বাগ্-
 দেবতানঃ ॥ ইতি শারদোক্তং ধ্যায়েৎ ।
 পাদ্যাদিভিঃ পূজয়িত্বা । ভদ্রকালৈ্য নমো
 নিত্যং সরস্বতৈ্য নমো নমঃ । বেদবেদান্ত-
 বেদাঙ্গবিদ্যাস্থানেভ্য এব চ ॥ স্বাহেতি
 ব্রহ্মপুরাণীয়েন ত্রিঃ পূজয়েৎ । মৎস্ব-
 সূক্তে । বক্ষুজীবঞ্চ দ্রোণঞ্চ সরস্বতৈ্য ন
 দাপয়েৎ । সরস্বতীং সংপূজ্য । যথা ন
 দেবো ভগবান্ ব্রহ্মা লোকপিতামহঃ ।

ত্বাং পরিত্যজ্য সন্তিষ্ঠেতথা ভব বরপ্রদা ॥
 বেদাঃ শাস্ত্রাণি সর্বাণি নৃত্যগীতাদিকঞ্চ
 যৎ । ন বিহীনং ত্বয়া দেবি তথা মে সন্তু
 সিদ্ধয়ঃ ॥ লক্ষ্মীর্মেধা ধরা পুষ্টিগৌরী-
 তুষ্টিঃ প্রভা ধৃতিঃ । এতাভিঃ পাহি তনুভি-
 রক্ষাভির্মাং সরস্বতি ॥ ইতি মৎস্যপুরা-
 গীয়েঃ প্রার্থয়েৎ ॥ * ॥ অথ পঞ্চমীব্রতং ।
 তচ্চ শুদ্ধকালে মাঘশুক্লপঞ্চম্যামারভ্য
 ষড়্ধর্ষপর্য্যন্তং প্রতিমাসীয়শুক্লপঞ্চম্যাং
 কার্য্যং । যথা । ক্ষীরোদে চ পুরা স্তুতং
 লক্ষ্মীসমম্বিতং হরিং । প্রণম্য পরিপপ্রচ্ছ
 নারদো মুনিসত্তমঃ ॥ নারদ উবাচ ।
 কেনোপায়েন দেবেশ নারীগঞ্চ স্তুতং
 ভবেৎ । সৌভাগ্যমতুলং যাতি তন্মে ত্বং
 বক্তুমর্হসি ॥ শ্রুত্বা তদ্বচনং দেবো নার-
 দস্ত মহাত্মনঃ । সংশ্রেক্ষ্য কমলাঃ সন্ধ্যে
 ক্রহি দেবি শুভাননে ॥ ইঙ্গিতং পতু-
 রালোক্য পদ্মপত্রাকবল্লভা । বল্লভং তং
 পুরস্কৃত্য প্রীত্যা ব্রতমুবাচ হ ॥ দেবুবাচ ।
 আস্তি শ্রীপঞ্চমীনাম ব্রতং পরমদুর্লভং ।
 যৎ কৃত্বা প্রাপ্যতে লোকৈঃ স্তুতং
 সৌভাগ্যমুত্তমং ॥ তত্র মাং পূজয়েন্তুত্যা
 মাধবঞ্চ প্রযত্নতঃ । গন্ধৈঃ পুষ্পৈশ্চ বস্ত্রেশ্চ
 ধূপৈর্নানাবিধৈঃ ফলৈঃ ॥ শ্রদ্ধয়া পূজয়েদ্-
 ভক্ত্যা মাঘাদৌ পঞ্চমীদিনে । ইমাং ব্রহ্ম-
 পুরাণোক্তাং যা করোতি চ পঞ্চমীং ॥
 লক্ষ্মীসমা ভবেন্নারী ইহ লোকে পরত্র চ ।
 বিধানং শৃণু ধর্ম্মজ্ঞ যাদৃশী পঞ্চমী মম ॥
 বর্ষাণি ষট্ প্রকর্তব্য । পরমপ্রীতিমানসা ।
 শুদ্ধকালে তু সংপ্রাপ্তে পঞ্চমী যা শুভা

ভবেৎ ॥ তস্মামারভ্য কৰ্তব্যং ত্রতং পাপ-
প্রণাশনং । স্বয়ং যতাত্মা ভূত্বা চ আরভেদ্-
ত্রতমুক্তমং ॥ আদ্যদ্বয়মলবণেন হবি-
ষ্যেণ দ্বয়ং তথা । ফলেনৈকস্ত কৰ্তব্যমুপ-
বাসৈঃ প্রতিষ্ঠয়েৎ ॥ প্রতিষ্ঠায়া বিধিরয়ং
ক্লানশ্চ শ্রিয়ং হরিং । ব্রাহ্মণঞ্চ সপত্নীকং
পূৰ্বেদ্যুরধিবাসয়েৎ ॥ পঞ্চম্যামৃষ্টিজং
বিপ্রমাচার্য্যঞ্চ দ্বিজোক্তমং । পূজা চ
বিবিধা কার্য্যা মূলমস্ত্রেণ ভক্তিতঃ ॥
হোমঞ্চ তিললাজানাং শতং কুর্য্যাৎ পৃথক্
পৃথক্ । নৈবেদ্যং বিবিধং কুর্য্যাৎ লড্ডুকং
পূপমুক্তমং ॥ আসনং পাদ্যমর্ঘ্যঞ্চ তথা-
প্যাচমনীয়কং । বাসৌ যজ্ঞোপবীতঞ্চ
গন্ধপুষ্পফলং তথা ॥ ছত্রং ধূপঃ প্রদীপশ্চ
তাম্বুলং ফলমেব চ । গৌঃ শয্যা কঞ্চল-
শ্চৈব হিরণ্যং রজতং তথা ॥ ব্রাহ্মণেভ্যঃ
প্রদেয়ানি দক্ষিণাসংযুতানি চ । যথোক্তেন
বিধানেন যা কুর্য্যাৎ পঞ্চমীত্রতং ॥
আসপুকুলমুক্ত্য বিষ্ণুলোকমবাণুয়াৎ ।
শর্চীব পুরুহুতশ্চ রতীব মদনশ্চ চ ॥
শঙ্করশ্চ যথা গৌরী তথা ভবতি সা শুভা ।
মাসি মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চমী যা প্রকী-
তিতা ॥ তস্মাং পূজ্যা সদা দেবী ভক্তিতঃ
কমলোদ্ভবা । লক্ষ্মীসমা ভবেন্নারী ষট্-
পঞ্চমীত্রতেন বৈ ॥ ত্রীপঞ্চমীত্রতং রম্যং
যা কেরোতি পতিত্রতা । তস্মাহং স্থিরতাং
যামি যথা নারায়ণে স্থিরা ॥ মৎ-
প্রসাদান্মুনিশ্রেষ্ঠ সৰ্ব্বসৌভাগ্যমাণুয়াৎ ॥
ইতি ব্রহ্মপুরাণোক্তষট্‌পঞ্চমীত্রতকথা
সমাপ্তা ॥ * ॥ অথ পঞ্চমীজাতফলং যথা ।

ভূপালমাত্মো মনুজঃ স্রগাত্রঃ কৃপাসমেতো
বিচুমাং বরণ্যঃ । বাগ্মী গুণী বক্ষুজনৈক-
মাশ্রুঃ প্রসূতিকালে যদি পঞ্চমী স্যাৎ ॥
ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ বিদ্যা বিশেষঃ ।
তদ্বিবরণং যথা । কামং বিষ্ণুযুতং
দেবি শক্তিমায়েন্দ্রমেব চ । মহামায়াং
ততঃ পশ্চাৎ বাগ্ভবং বাঁজমুদ্ধরেৎ ॥
বিষ্ণুযুতং অকারযুক্তমিত্যর্থঃ । শক্তি-
রেকারঃ । মায়া ঈকারঃ । বিয়চ্চন্দ্রস্ততঃ
পশ্চাৎ কলৌ নকুলিরেব চ । মায়াস্বরেণ
সংযুক্তং নাদবিন্দুকলাশ্রিতং ॥ প্রথমং
কামরাজস্য বাঁজং পরমতুল্লভং । * ।
বিয়দ্বিষ্ণুযুতং কামো হংসঃ শক্রস্ততঃ
পরং ॥ মহামায়া ততঃ পশ্চাৎ স্বপ্না-
বর্তীতি কথ্যতে । হংসো হকারঃ । এত-
দ্বিতীয়ং কামকূটং ॥ * ॥ মাদনং শিব-
বাঁজঞ্চ বায়ুবাঁজং ততঃ পরং । ইন্দ্রবাঁজং
ততঃ পশ্চাৎ মহামায়াং সমুদ্ধরেৎ ॥
ইতি তৃতীয়ং । ইয়ং মধুমতী ॥ * ॥
শিববাঁজং তথা কামং ইন্দ্রং দেবীং
নিযোজয়েৎ । মহামায়াং ততঃ পশ্চাৎ
শক্তিকূটং সমুদ্ধরেৎ ॥ দেবীং সকারং ।
বাগ্ভবং প্রথমং কূটং শক্তিকূটস্ত
পঞ্চমং । মধ্যকূটত্রয়ং দেবি কামরাজং
মনোহরং ॥ কথিতা পঞ্চমী বিদ্যা ত্রৈ-
লোক্যস্তভগোদয়া । * । ঈশ্বর উবাচ ।
শৃণু দেবি মহাভাগে শক্তিকূটং স্তুল্লভং ।
বাগ্ভবং প্রথমং কূটং কামরাজং ত্রিকূ-
টকং ॥ শক্তিকূটং প্রবক্ষ্যামি তব স্নেহাৎ
বিশেষতঃ । জীবপ্রাণো মহাদেবি মাদনং

তদনন্তরং ॥ ইন্দ্রবীজং ততঃ পশ্চাৎ ভুব-
 নেশী তু পঞ্চমং । জীবঃ সকারঃ । প্রাণো
 হকারঃ । ইতি বা শক্তিকূটং ॥ * ॥ অথবা
 দেবদেবেশি সৌভাগ্যায়াশ্চ বাগ্ভবং ।
 কূটত্রয়ং কামরাজং শক্তিবীজঞ্চ পূর্ববং ॥
 এষা শাক্তা মহাদেবি পঞ্চমী পরমেশ্বরী ।
 অস্যা বাগ্ভবং কূটং হিত্বা সৌভাগ্যায়াঃ
 প্রথমকূটং বাগ্ভবং কূটমিত্যর্থঃ । কাম-
 রাজকূটত্রয়ং পঞ্চম্যা এব । বামনেত্রাদি-
 কূটং বা ভগাদিকূটমেব বা । অরিহা
 সিদ্ধিদা বিদ্যা সর্বদোষবিবর্জিতা ॥ ভগ
 একারঃ । এতেনাক্ষধা পঞ্চমী বাগ্ভব-
 শক্তিকূটেভেদেন ॥ * ॥ যামলে । দ্বিবিধা
 পঞ্চমী বিদ্যা পঞ্চপঞ্চাঙ্করী পরা । মধ্যে
 মড়ঙ্করী চৈব শক্তিশ্চ চতুরঙ্করী ॥
 মড়িতি কামরাজবিদ্যায়া মধ্যকূটমিত্যর্থঃ ।
 শক্তিরিতি কামরাজস্য শক্তিকূটমিত্যর্থঃ ।
 এষা চতুর্দ্ধা বাগ্ভবকূটেভেদাৎ । এতয়োঃ
 কামরাজস্য তৃতীয়কূটস্তু তত্রৈব ॥ * ॥
 কামবীজং মহেশানি শিববীজং ততঃ
 পরং । তদধো হংসবীজস্তু ইন্দ্রবীজং
 বিচিস্তয়েৎ ॥ মহামায়াং ততঃ পশ্চাৎ
 কূটং পরমদুর্লভং । এষা পূর্ববদক্ষধা ।
 অন্যা চতুর্দ্ধা ॥ * ॥ তথা তদ্ববোধে ।
 কামাকাশপরা শক্ত সংস্থানকৃতরূপিণী ।
 পরা সকারঃ । সংস্থানকৃতরূপিণী মহা-
 মূয়া ॥ * ॥ তথা চ তস্ত্রে । কামবীজং
 মহেশানি শম্বুবীজং ততঃ পরং । তদধ-
 শ্চন্দ্রবীজস্তু পৃথীবীজং ততো লিখেৎ ॥
 তদন্ত্রে চ মহামায়া কূটং পরমদুর্লভং ।

এষা পূর্ববদক্ষধা । অন্যা চতুর্দ্ধা । তেনু
 যট্‌ত্রিংশদ্রূপিণী পঞ্চমী ॥ * ॥ হংস-
 মাহেশ্বরে । বামকেশ্বরবিদ্যায়াঃ কূটং
 বাগ্ভবমুভমং । একাৱাদি বাগ্ভবস্তু
 কূটং বাগ্ভবমুভমং ॥ একাৱাদি বাগ্-
 ভবস্তু সৌভাগ্যায়াশ্চ বাগ্ভবং । এষা চ
 পঞ্চমী বিদ্যা ত্রৈলোক্যবশকারিণী ॥ * ॥
 শ্রীক্রমে । এতাসাং চৈব বিদ্যানাং প্রাপৎ
 শৃণু বরাননে । রমাং মায়াং হংসবীজং
 বাগ্ভবাদ্যে নিযোজয়েৎ ॥ শক্ত্যন্তে তু
 মহাদেবি হংসং মায়াং রমাং তথা । এতি-
 যুক্তেন দেবেশি বিদ্যাজপনমাচরেৎ ॥
 জপশ্চ সপ্তবারমেব দীপন্যাং তথা দর্শ-
 নাৎ । এতাসাং পূর্বোক্তশ্রীক্রমোক্ত-
 বিদ্যানাং ॥ * ॥ পঞ্চম্যাস্তু বিশেষো যথা ।
 রমাং মায়াং হংসবীজং বাগ্ভবাদ্যে
 নিযোজয়েৎ । শক্ত্যন্তে তু মহেশানি হংসং
 মায়াং রমাং তথা ॥ কামরাজত্রেয়ে দেবি
 ককারং শক্তসংযুতং । মায়াবিন্দীশ্বরযুতং
 সূর্য্যকোটিসমপ্রভং ॥ প্রথমং কামকূটস্য
 চাদ্যে নিযোজয়েদিদং । বাস্তং বহিসমা-
 যুক্তং বামনেত্রবিভূষিতং ॥ নাদবিন্দুসমা-
 যুক্তং শ্রিয়ো বীজমুদাহৃতং । দ্বিতীয়ং
 কামবীজস্তু জপেদুস্ত্রা চ স্তন্দরি ॥ গগনং
 বহিসংযুক্তং বামনেত্রবিভূষিতং । নাদ-
 বিন্দুসমায়ুক্তং মায়াবীজং প্রকীর্ত্বিতং ॥
 মধুমতীং জপেচ্চাপি সর্বকামফলপ্রদাং ।
 ইতি তন্ত্রসারঃ ॥ * ॥ * ॥ রাগিণীবিশেষঃ ।
 সা চ বসন্তরাগস্ত প্রিয়া । যথা । বসন্তী
 পঞ্চমী দৌলী বহারী রূপমঞ্জরী । রাগিণ্য

ধাতুরাজস্ত বসন্তস্ত প্রিয়া ইমাঃ ॥ অস্তা
 ধ্যানং বথা । সঙ্গীতগোষ্ঠীষু গরিষ্ঠভাবং
 সমাশ্রিতা গায়নসম্প্রদায়ৈঃ । খৰ্ব্বাঙ্গিণী
 নৃপুরপাদপদ্মা সা পঞ্চমী পঞ্চমবেদবেত্রী ॥
 ইতি সঙ্গীতদর্পণঃ ॥

পঞ্চমীত্রতং (ক্লী) মাংঘশুক্লপঞ্চমীমারভ্য
 ষড়্বর্ষপর্যন্তং প্রতিমাসীয়শুক্লপঞ্চম্যাং
 স্ত্রীকর্তৃত্বানিয়মবিশেষঃ । তৎপ্রয়োগো
 যথা । তত্রাদৌ কৃতনিত্যক্রিয়া যজমানা
 কুশহস্তাচম্য স্বস্তিবাচনপূর্বকং সঙ্কল্য
 কুর্ঘ্যাৎ । বিষ্ণুর্নমোহদ্য মাঘে মাসি শুক্লে
 পক্ষে পঞ্চম্যাং তিথৌ অমুকগোত্রা ত্রী-
 অমুকী পুত্রপৌত্রাদ্যনবচ্ছিন্নসম্ভূতিমহদৈ-
 শ্বয্যসৌভাগ্যরোগ্যসৌন্দর্য্যবৈধব্যপ্রাপ্তি-
 পূর্বকবিষ্ণুলোকপ্রাপ্তিকামা অদ্যারভ্য
 ষড়্বর্ষপর্যন্তং প্রতিমাসীয়শুক্লপঞ্চম্যাং
 গণপত্যাদিনানা দেবতাসলক্ষ্মীকবাসুদেবপূ-
 জাপূর্বকভবিষ্যপুরাণোক্তকথাশ্রবণরূপসট্-
 পঞ্চমীত্রতমহং করিষ্যে । ইতি সঙ্কল্য
 সূক্তং পাঠয়েৎ । ততঃ সামান্যার্ঘ্যাদি
 আসনশুদ্ধিভূতশুদ্ধিমাভুকান্যাসকরাস্ত্রা-
 সান্তং কৃৎস গণেশাদীন্ সংপূজ্য লক্ষ্মীং
 নারায়ণঞ্চ যথার্শক্তি পূজয়েৎ । ততো
 ভোজ্যোৎসর্গং কৃৎস প্রণমেৎ ॥ * ॥
 অথ কথা । শেষশয্যাসমাসীনং লক্ষ্মীধৃত-
 পদাম্বুজং । যোগনিদ্রাস্থিতং কৃষ্ণং
 নারদঃ পরিপৃচ্ছতি ॥ কেনোপায়েন ভগ-
 বন্মুরী ছুঃখং ন বিন্দতি । সৌভাগ্যা-
 রোগ্যসৌন্দর্য্যপুত্রপৌত্রাদিকং লভেৎ ॥
 'ইত্যুক্তো মাধবশ্চক্রে লক্ষ্মীমুখনিরীক্ষণং ।

ইঙ্গিতাকারতত্ত্বজ্ঞা পদ্মা পদ্মাক্ষবল্লভা ।
 বল্লভাজ্ঞাং পুরস্কৃত্য প্রীতা বচনমত্র-
 বীৎ ॥ * ॥ শ্রীকৃবাচ । সট্‌পঞ্চমীত্রতং
 সম্যক্ শ্রয়তাং পাপনাশনং । সৌভাগ্যা-
 রোগ্যসৌন্দর্য্যপুত্রপৌত্রধনপ্রদং ॥ মাঘে
 মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চমী যা শুভা ভবেৎ ।
 তস্মামারভ্য কর্তব্যং ষড়্বদং ত্রতমুক্তমং ॥
 প্রতিমাসি চ পঞ্চম্যাং লক্ষ্মীং সংপূজ্য
 কেশবং । পূজয়েদাক্ষপুষ্পাদ্যৈর্নৈবেদ্যৈ-
 শ্চ পৃথগ্বিধৈঃ ॥ কুর্ঘ্যাদ্ধোমঞ্চ বিধিবৎ
 গণেশস্ত গ্রহস্ত চ । বিষ্ণোশ্চ লক্ষ্ম্যা বাগ্-
 দেব্য ছুর্গায় বিভবক্রমাৎ ॥ অন্তেষাক্ষ যথা-
 শক্তি তিলাজ্যযবধান্যকৈঃ । ততোহন্নী-
 যাদলবণমাদৌ সংবৎসরদ্বয়ং ॥ তৃতীয়ে চ
 চতুর্থে চ হবিষ্যন্নঞ্চ ভোজয়েৎ । পঞ্চমে
 ফলমন্নীয়াৎ সঠে কুর্ঘ্যাহুপোষণং । সঠে
 প্রতিষ্ঠা কর্তব্যা ভোজয়েদ্দাদশ দ্বিজান্ ॥
 তত্র ষোড়শদানানি হেমশৃঙ্গীমলক্লতাং ।
 দক্ষিণাসহিতাং দদ্যাদাচাধ্যায় মুনীশ্বর ॥
 ততঃ ষড্ভল্লকং দদ্যাৎ সর্ক্বালঙ্কার-
 ভূষিতং । কাঞ্চনপ্রতিমাযুগ্মলক্ষ্মীনারা-
 যণাস্থিতং ॥ বিধিনানেন যা কুর্ঘ্যাৎ পঞ্চমী-
 ত্রতমুক্তমং । স্ববংশাংস্ত সগুদ্বিত্য বিষ্ণু-
 লোকমবাগ্নুয়াৎ ॥ এতভে কথিতং বিপ্র
 মর্ত্যালোকে প্রকাশিতং । শোকসস্তাপ-
 হানিশ্চ বৃথাভুঃখং ন জায়তে ॥ ধন্যং
 যশস্ত্রায়ুষ্যমৈশ্বর্য্যাকাপি বর্দ্ধয়েৎ । ঋশ্চ
 কুর্বন্তি ভূলোকে তাসাং সর্ক্বং স্থা-
 বহং ॥ * ॥ শ্রীকৃবাচ । শৃণু সত্যং
 মুনিশ্রেষ্ঠ দেব্যা যৎ কথিতং ময়ি ।

তদনুষ্ঠানসর্বস্তু প্রতিষ্ঠাঞ্চ দ্বিজোত্তম ॥
 যা কৰোতি ব্রতং সাক্ষী সৰ্বকামফলং
 লভেৎ । তস্যাঃ শ্রীনিশ্চলা গেহে সত্যং
 সত্যং হি নারদ ॥ যথেন্দ্রাণী মহেন্দ্রস্য
 লক্ষ্মীলক্ষ্মীপতের্থথা । শঙ্করস্য যথা গৌরী
 সাপি ভক্তুর্ভবেত্তথা ॥ যা পঞ্চমীব্রতং
 কুর্যাৎ সা ভবেচ্চ পতিব্রতা । যথোক্ত-
 বিধিনা যা তু কুৰ্ব্বীত ব্রতমুত্তমং ॥ পুত্র-
 পৌত্রধনৈশ্চৰ্য্যং পঞ্চমীকরণাদপি । এতন্তে
 কথিতং সৰ্বং তত্ত্বং কমললোচন ॥ * ॥
 নারদ উবাচ । কেনাপি কথিতং পূৰ্বং
 কৃতং কেনাপি বা পুনঃ । প্রাপ্তং কৃত
 ত্বয়া দেবি শ্রোতুমিচ্ছামি তদ্বদ ॥ * ॥
 শ্রীকুবাচ । মাঘে মাসি সিতে পক্ষে পঞ্চ-
 ম্যাঞ্চ মহামুনে । নিশাবসানসময়ে চন্দ্র-
 ভাগাং মহানদীং ॥ হংসসজ্জৈঃসমাকীর্ণাং
 নলিনীপুলিনোজ্জ্বলাং । তত্র গৌরী শচী
 মেধা সাবিত্রী চোৰ্ব্বশী পরা ॥ নারায়ণং
 সমারোপ্য কুৰ্ব্বন্তি ব্রতমুত্তমং । কাম্য-
 ব্রতমিদং পদ্যে লভতে ফলমুত্তমং ॥ হর্ষ-
 বতীঞ্চ তাং বীক্ষ্য প্রোবাচ কমলালয়া ।
 পুষ্পঞ্চ দেহি মে ধুপং দীপং নৈবেদ্য
 উল্লকং ॥ ময়া তব প্রসাদেন ক্রিয়তে
 ব্রতমুত্তমং । ততস্তাসাং ফলৈঃ পুষ্পৈ
 নৈবেদ্যৈশ্চ ব্রতং কৃতং ॥ ততস্তাসাং
 প্রসাদেন বল্লভাহং জনার্দন । হৃদয়ি দেব
 জগন্নাথ নরনারীগণেন চ ॥ ভক্ত্যা ময়া
 তে কথিতং মর্ত্যলোকে প্রকাশিতং । যা
 কৰোতি ব্রতং ছেতং যথাবিধিবিধা-
 নতঃ ॥ ইহ লোকে স্ত্বং ভুক্ত্বা নারায়ণ-

পুরং ব্রজেৎ । শ্রুত্বা ব্রতস্য মাহাত্ম্য-
 ব্রতমেতৎ চরন্তি যাঃ ॥ ন কিঞ্চিদ্রুকৃতং
 লোকে তাসাং সত্যং বদাম্যহং । হর্ষন্তি
 তাসাং পাপানি যাশ্চ কুৰ্ব্বন্ত্যহনিশং ॥
 নারায়ণং নমস্কৃত্য প্রপূজ্য চ বিসজ্জয়েৎ ।
 ইতি ভবিষ্যপুরাণোক্তা ষট্‌পঞ্চমীব্রতকথা
 সমাপ্তা ॥

পঞ্চমুখঃ (পুং) সিংহঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 শিবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তস্য নাম-
 বর্ণাদি যথা । শিবস্তত্র স্থিতঃ সাক্ষাৎ
 সৰ্বপাপহরঃ শুভঃ । স তু পঞ্চমুখঃ
 খ্যাতো লোকে সৰ্বার্থসাধকঃ । পঞ্চ
 ব্রহ্মাত্মকো যস্মাভেন পঞ্চমুখঃ স্মৃতঃ ॥
 পশ্চিমে তু মুখে সদ্যো বামদেবস্তথো-
 ত্তরে । পূৰ্বে তৎপুরুষং বিদ্যাদঘোর-
 ঞ্চাপি দক্ষিণে ॥ ঈশানঃ পঞ্চমা মধ্য
 সৰ্বেষামুপরি স্থিতঃ । এতে পঞ্চ মুখা
 বৎস পাপঘ্না গ্রহনাশনাঃ ॥ সদ্যোজাতং
 ভবেচ্চক্রং বামদেবস্ত পীতকং । রক্তস্তৎ-
 পুরুষো জ্ঞেয়োহঘোরঃ কৃষ্ণঃ স এষ চ ॥
 ঈশানঃ পশ্চিমস্তেষাং সৰ্ববর্ণসম্বিতঃ ।
 কামদঃ কামরূপী স্যাৎ জ্ঞানাদারঃ শিবা-
 ত্মকঃ ॥ ইতি দেবীপুরাণং ॥

পঞ্চমুখী (স্ত্রী) বাসকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 জবাপুষ্পবিশেষশ্চ ॥

পঞ্চমুদ্রা (স্ত্রী) পূজায়াং কর্তব্য্য পঞ্চপ্রকার-
 মুদ্রা । তস্যা অনুষ্ঠানং যথা । সম্যক্
 প্রপূরিতঃ পুষ্পৈঃ করাভ্যাং ক্লিষ্টো-
 হঞ্জলিঃ । আবাহনী সমাখ্যাতো মুদ্রা
 দেশিকসভমৈঃ ॥ ১ ॥ অধোমুখী ত্বয়িঞ্জেৎ

• স্যাৎ স্থাপনী মুদ্রিকা ভবেৎ । ২ ।
উচ্ছিঁতাঙ্গুষ্ঠমুচ্চ্যেয়াস্ত সংযোগাৎ সন্নিধা-
পনী ॥ ৩ ॥ অন্তঃপ্রবেশিতাঙ্গুষ্ঠা সৈব
সম্বোধনী মতা । ৪ । উভানমুষ্টিযুগলা সং-
মুখী করণী মতা ॥ ৫ ॥ ইতি পূজাপ্রদীপঃ ॥
পঞ্চমূত্রং (ক্লী) গবাজামেষীমহিষগর্দভীমূত্রং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

। পঞ্চমূলং (ক্লী) স্বনামখ্যাতপাচনং । তৎ
ত্রিবিধং বৃহৎ স্বল্পং তৃণাখ্যঞ্চ । আদ্যং যথা ।
বিল্বশ্যোগাকগাস্তারীপাটলা গণিকারিকা ।
কফবাতহরং শ্রেষ্ঠং পঞ্চমূলমিদং মহৎ ॥
দ্বিতীয়ং যথা । শালপর্ণী পৃশ্নিপর্ণী বৃহতী-
দ্বয়গোক্ষুরং । বাতপিত্তহরং বৃষ্যং কনীয়ঃ
পঞ্চমূলকং ॥ তৃতীয়ং যথা । কুশঃ কাশঃ
শরো দর্ভ ইক্ষুশ্চেতি তৃণোদ্ভবঃ । ইতি
চক্রপাণিদত্তঃ ॥ অপি চ । বিল্বাগ্নিমস্ত-
শ্যোগাককাশব্যঃ পাটলা তথা । জেয়ং
বৃহৎ পঞ্চমূলং পঞ্চমূলমিত স্মৃতং ॥
শুরেশুদর্ভকাশানাং নলস্য মূলমেব চ ।
মৌশ্রুতকৈব তৃণাখ্যং পঞ্চমূলকং ॥
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পঞ্চমূলী (স্ত্রী) স্বল্পপঞ্চমূলপাচনং । যথা । শাল
পর্ণী পৃশ্নিপর্ণী বৃহতী কণ্টকারিকা । তথা
গোক্ষুরকৈব পঞ্চমূলী কনীয়সী ॥ ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পঞ্চযজ্ঞাঃ (পুং) গৃহস্বকর্তব্যপঞ্চপ্রকারযজ্ঞ-
বিশেষাঃ । যথা । ব্রহ্মযজ্ঞো নৃযজ্ঞশ্চ
ঋদবযজ্ঞশ্চ সত্তম । পিতৃযজ্ঞো ভূতযজ্ঞঃ
পঞ্চযজ্ঞাঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥ ইতি পাদে
ক্রিয়াযোগসারে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥ শূদ্রমধি-

কৃত্য নমস্কারেণ মন্ত্রেণ পঞ্চযজ্ঞান্ন
হাপয়েৎ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ অস্য
বিবরণং পঞ্চমহাযজ্ঞশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চরত্নং (ক্লী) পঞ্চানাং রত্নানাং সমাহারঃ ।
তদযথা । কনকং ১ হীরকং ২ নীলমণিঃ ৩
পদ্মরাগঃ ৪ মুক্তা ৫ । যথা । কনকং
হীরকং নীলং পদ্মরাগঞ্চ মৌক্তিকং ।
পঞ্চরত্নমিদং প্রোক্তমুষ্টিভিঃ পূর্বদর্শিভিঃ ॥
রত্নানাঞ্চাপ্যভাবে তু স্বর্ণং কর্ষাঙ্কমেব বা ।
সুবর্ণস্যাপ্যভাবে তু আজ্যং জেয়ং বিচ-
ক্ষণৈঃ ॥ ইতি হেমাद्रিঃ ॥ কনকরজত-
প্রবালমৌক্তিকরাজপট্টাঙ্কমিত গোড়াঃ ॥

পঞ্চরসা (স্ত্রী) আমলকী । ইতি হারাবলী
শব্দমালা চ ॥

পঞ্চরক্ষকঃ (পুং) পক্তপোড়রক্ষকঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চরাত্রং (ক্লী) গ্রন্থবিশেষঃ । যথা । রাত্রঞ্চ
জ্ঞানবচনং জ্ঞানং পঞ্চবিধং স্মৃতং ।
তেনেদং পঞ্চরাত্রঞ্চ প্রবদান্তি মনীষিণঃ ॥
প্রথমং সাত্ত্বিকং জ্ঞানং দ্বিতীয়স্ত তদেব
চ । নৈর্গুণ্যঞ্চ তৃতীয়ঞ্চ জ্ঞানঞ্চ সর্বতঃ
পরং ॥ চতুর্থঞ্চ রাজসিকং ভক্তস্তম্মাভি-
বাঙ্গতি । পঞ্চমং তামসং জ্ঞানং বিরাৎ-
স্তম্মাভিবাঙ্গতি ॥ জ্ঞানং পঞ্চবিধং প্রোক্তং
পঞ্চরাত্রং বিদুবুধাঃ ॥ তৎ সপ্তবিধং
যথা । পঞ্চরাত্রং সপ্তবিধং জ্ঞানিনাং
জ্ঞানদং পরং । ব্রাহ্মং শৈবঞ্চ কৌমাের-
বাশিষ্ঠং কাপিলং পরং ॥ গোতমীয়াঃ
নারদীয়মিদং সপ্তবিধং স্মৃতং ॥ হাত
নারদপঞ্চরাত্রে প্রথমরাত্রং ॥ অপি চ

পঞ্চকং পঞ্চরাত্রাণাং কৃষ্ণমাহাত্ম্যপূর্বক
বাশিষ্ঠং নারদীয়ঞ্চ কাপিলং গৌতমী-
য়কং । পরং সনৎকুমারীয়ং পঞ্চরাত্রঞ্চ
পঞ্চকং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ১৩২ অধ্যায়ঃ ॥ এতদতিরিক্তানি
হয়শীর্ষপৃথুধ্বাদিপঞ্চরাত্রাণি সন্তি । পঞ্চ-
নিশাঃ । যথা ত্রিরাত্রং পঞ্চরাত্রস্থা দশ-
রাত্রমথাপি বা । লঙ্ঘনং সন্নিপাতেষু
কুর্যাদারোগ্যদর্শনাৎ ॥ ইতি চক্রপাণি-
দন্তঃ ॥

পঞ্চলক্ষণং (ক্লী) পুরাণং । যথা । সর্গশ্চ
প্রতিসর্গশ্চ বংশো মন্বন্তরাণি চ । বংশানু-
চরিতকৈব পুরাণং পঞ্চলক্ষণং ॥ ইত্য-
মরভরতো ॥

পঞ্চলবণং (ক্লী) পঞ্চানাং লবণানাং সমা-
হারঃ । তদযথা । কাচং । সৈন্ধবং ।
সামুদ্রং । বিড়ং । সৌবর্চলং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চলাঙ্গলকং (ক্লী) মহাদানভেদঃ । যথা ।
অথাৎ সংপ্রবক্ষ্যামি মহাদানমনুভ্রমং ।
পঞ্চলাঙ্গলকং নাম মহাপাতকনাশনং ॥
পুণ্যাং তিথিং সমাসাদ্য যুগাদিগ্রহণা-
দিকং । ভূমিদানং ততো দদ্যাৎ পঞ্চ-
লাঙ্গলকাস্থিতং ॥ কর্কটং খেটকঞ্চাপি
গ্রামং বা শস্যশালিনং । নিবর্ত্তনশতং
বাপি তদর্দ্ধং বাপি শক্তিতঃ ॥ সারদারু-
ময়ীন্ কৃষ্ণা হলান্ পঞ্চ বিচক্ষণঃ । সর্কোপ-
করণৈর্খুক্তানন্যান্ পঞ্চ চ কাঞ্চনান্ ॥ বৃষ-
লক্ষণসংযুক্তান্দশৈব তু ধুরন্ধরান্ । স্তবর্ণ-
শৃঙ্গাভরণান্ যুক্তালাঙ্গুলভূষিতান্ ॥ রৌপ্য-

পাদাগ্রতিলকানুক্তকৌশেয়ভূষণান্ । অংগ-
দামচন্দনযুতান্ শালায়ামধিवासয়েৎ ॥
পর্জ্জন্তাদিত্যরুদ্রেভ্যঃ পায়সং নির্ব্বপেৎ
চরুং । একস্মিন্নেব কুণ্ডে তু গুরুযশ্চি-
ম্নিবেদয়েৎ ॥ পালাশাঃ সমিধস্তদ্বদাজ্যাং
কৃষ্ণতिलाংস্তথা । তুলাপুরুষবৎ কুর্য্যাৎ
লোকেশাবাহনং বুধঃ ॥ ততো মঙ্গল-
শব্দেন যুক্তমাল্যাস্থেরো বুধঃ । আহুয়
দ্বিজদাম্পত্যং হেমসূত্রাসুরীয়কৈঃ ॥
কৌশেয়বস্ত্রকটকৈর্মণিভিষ্চাপি পূজয়েৎ ।
শয্যাং সোপঙ্করাং তদ্বন্ধে নুমেকাং পয়-
স্বিনীং ॥ তথাক্টাদশ ধান্যানি সমস্তাদধি-
বাসয়েৎ । ততঃ প্রদক্ষিণং কৃষ্ণা গৃহীত-
কুসুমাজ্জলিঃ ॥ ইমমুচ্চারয়েন্নম্রমথ সর্ব্বং
নিবেদয়েৎ । যস্মাদ্বেবগণাঃ সর্কো স্বাব-
রাণি চরাণি চ ॥ ধুরন্ধরাস্তে তিষ্ঠন্তি
তস্মাদুক্তিঃ শিবেহস্ত্র মে । যস্মাচ্চ ভূমি-
দানস্য কলাং নাইন্তি ষোড়শীং ॥ দানা-
ন্যন্যানি মে ভক্তির্ধর্ম্ম এব দৃঢ়া ভবেৎ ।
দণ্ডেন সপ্তহস্তেন ত্রিংশদগুণ্মিবর্ত্তনং ॥
ত্রিভাগহীনং গোচস্মমানমাহ প্রজাপতিঃ ।
মানেনানেন যো দদ্যাৎ নিবর্ত্তনশতং
বুধঃ ॥ বিধিনানেন তস্মাশু ক্রীয়তে পাপ-
সংহতিঃ । তদর্দ্ধমথবা দদ্যাদপি গোচস্ম-
মাত্রকং । ভবনস্থানমাত্রং বা সোহপি
পাপৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ যাবন্তি লাঙ্গলকমার্গ-
মুখানি ভূমেস্তাসাং পতিত্বু হিতুরঙ্গজ-
রোমকাণি । তাবন্তি শঙ্করপুরে সর্বাণি
তিষ্ঠেত্বু মিপ্রদানমথ যঃ কুরুতে মনুষ্যঃ ॥
গন্ধর্ক্ব কিম্বরসুরাসুরসিদ্ধসং ঘৈরাধৃতচামর-

মুপেত্য মহর্ষিমানং । সম্পূজ্যতে পিতৃ-
পিতামহবক্ষুযুক্তঃ শস্তোঃ পুরং ব্রজতি
চামরনায়কঃ সন্ ॥ ইন্দ্রহুমপ্যাধিগতং
ক্ষয়মভ্যুত্থৈতি গোভূমিলাঙ্গলধুরক্ষরসং-
প্রদানাৎ । তস্মাদদৌষপটলক্ষয়কারিভূমে-
র্দানং বিধেয়মিতি ভূতিভবাতবায় ॥ ইতি
মাৎস্তে ২৫৭ অধ্যায়ঃ ॥

পঞ্চলোহং (ক্লী) সৌরাষ্ট্রকলোহং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পঞ্চলোহকং (ক্লী) পঞ্চানাং লোহকানাং
ধাতুনাং সমাহারঃ । তদ্যথা । স্ববর্ণরজত-
তাত্রবঙ্গনাগানি । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চবটঃ (পুং) উরস্কটঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
জোটিঙ্গঃ ২ মহাব্রতী ৩ বালযজ্ঞোপ-
বীতকং ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পঞ্চবটী (স্ত্রী) পঞ্চপ্রকারবৃক্ষবিশেষঃ । যথা ।
অশ্বখবিল্ববৃক্ষঞ্চ বটধাত্রীঅশোককং । বটী-
পঞ্চকমিভ্যুক্তং স্থাপয়েৎ পঞ্চদিক্ষু চ ॥
অশ্বখং স্থাপয়েৎ প্রাচি বিল্বমুত্তরভাগতঃ ।
বটং পশ্চিমভাগে তু ধাত্রীং দক্ষিণতন্তথা ॥
অশোকং বহুদিক্স্থাপ্যং তপস্মার্থং সুরে-
শ্বরী । মধ্যে বেদীং চতুর্হস্তাং সুন্দরীং
সুমন্যেহরাং ॥ প্রতিষ্ঠাং কারয়েত্তস্ম্যাঃ
পঞ্চবর্ষোত্তরং শিবে । অনন্তফলদাত্রী
সা তপস্মাফলদায়িনী ॥ * ॥ ইয়ং পঞ্চ-
বটী প্রোক্তা বৃহৎপঞ্চবটীং শৃণু । বিল্ব-
বৃক্ষং মধ্যভাগে চতুর্দিক্ষু চতুর্ফলং ॥ বট-
বৃক্ষং চতুর্কোণে বেদসংখ্যং প্ররোপয়েৎ ।
অশোকং বটুলাকারং পঞ্চবিংশতি-
সম্মিতং ॥ দ্বিধিদিক্ষামলকীঞ্চৈব একৈকং

পরমেশ্বরী । অশ্বখঞ্চ চতুর্দিক্ষু বৃহৎ-
পঞ্চবটী ভবেৎ ॥ যঃ করোতি মহে-
শানি সাক্ষাদিন্দ্রসমো ভবেৎ । ইহ লোকে
মন্ত্রসিদ্ধিঃ পরে চ পরমা গতিঃ ॥
ইতি হেমাঙ্গীরব্রতখণ্ডতস্কন্দপুরাণবচ-
নানি ॥

পঞ্চবক্ত্রঃ (পুং) শিবঃ । অশ্ব মন্ত্রা যথা ।
সমস্তানাং স্বরাণাস্ত দীর্ঘাঃ শেষাঃ স-
বিন্দুকাঃ । ঋকশৃতাঃ সার্ব্বচন্দ্রা উপাস্তে
নাভিসংহিতাঃ ॥ এভিঃ পঞ্চাক্ষরৈর্মন্ত্রং
পঞ্চবক্ত্রস্য কীর্তিতং । ক্রমাৎ সম্মদ-
সন্দোহমাদগৌরবসংজ্ঞকাঃ ॥ প্রাসাদস্ত
ভবেৎ শেষং পঞ্চমন্ত্রাঃ প্রকীর্তিতাঃ ।
একৈকেন তথৈবৈকং বক্ত্রং মন্ত্রেণ পূজ-
য়েৎ ॥ একং সমুদিতং কৃত্বা পঞ্চভিক্কা
প্রপূজয়েৎ । প্রাসাদেনাত্বা পঞ্চবক্ত্রং
দেবং প্রপূজয়েৎ ॥ সম্মদাদিষু মন্ত্রেষু
প্রাসাদস্ত প্রশস্ততে । শস্তোঃ প্রাসাদনে-
নৈব যস্মাৎ তস্ত মন্ত্রকঃ ॥ তেন প্রাসাদ-
সংজ্ঞোহয়ং কথ্যতে মুনিপুঙ্গবৈঃ । তস্মাৎ
সর্বেষু মন্ত্রেষু প্রাসাদঃ প্রীতিদঃ প্রভোঃ ॥
আমোদকারকঃ শস্তোর্মন্ত্রঃ সম্মদ উচ্যতে ।
মনঃপ্রপূরণশ্চাপি সন্দোহঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
আকর্ষকো ভবেন্মাদো গুরুত্বাদগৌরবা-
হস্যঃ । এতদ্ব্যস্তং সমস্তঞ্চ মন্ত্রং শস্তোঃ
প্রকীর্তিতং ॥ পঞ্চাক্ষরঞ্চ যন্মন্ত্রং পঞ্চ-
বক্ত্রস্য কীর্তিতং । স্বয়ন্তেনৈব মন্ত্রেণ
আরাধয়তমীশ্বরং ॥* ॥ ধ্যানঞ্চ শৃণু বক্ষ্যামি
সম্যগ্ধেতালভৈরবো । পঞ্চবক্ত্রং মহাকাযং
জটাজুটবিভূষিতং ॥ চারুচন্দ্রকলাযুক্তং

मृद्धि ब्यालौवसंगतं । बाल्भिर्दशभि-
 र्युक्तं व्यात्रचर्माश्वराश्वरं ॥ कालकूटधरं
 कर्णे नागहारोपशोभितं । कोटीर-
 वक्त्रं बाल्भृषणं भुजङ्गमाः ॥ विभूतिं
 सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नार्पितश्वरोचिषं ।
 भूतिसंलिप्तसर्वाङ्गमेकैकत्र त्रिभि-
 स्त्रिभिः ॥ नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्ज्योतिस्त्रि-
 विभूषितं । रघुतोपरि संसृष्टगजकृत्ति-
 परिच्छदं ॥ सदयोजातं वामदेवमघोर-
 ण ततः परं । तत्पुरुषं यथेशानं
 पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितं ॥ सदयोजातं
 भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभं । पीतवर्णं
 तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरं ॥ नील-
 वर्णमघोरं दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनं । रक्तं
 तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरं ॥
 श्यामलं तथेशानं सर्वदैव शिवाङ्गकं ।
 चिन्तयेत् पश्चिमे द्वादशं द्वितीयं तथो-
 त्तरे ॥ अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व-
 तत्पुरुषस्तथा । ईशानं मध्यतो ध्येयं
 चिन्तयेत्कृतितत्परः ॥ शक्तित्रिशूलखट्वाङ्ग-
 वरदाभयदं शिवं । दक्षिणेषु हस्तेषु
 वामेषुपि ततः शृणु ॥ अङ्गसूत्रं बीज-
 पूरं भुजङ्गं डमरुत्पलं । अष्टैश्वर्या-
 समायुक्तं ध्यायेत्तु हृदगतं शिवं ॥ इति
 कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥ पञ्च-
 मुखरुद्राङ्कः । यथा स्नाने । पञ्चवक्त्रः
 श्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः । अगम्या-
 धमनाच्चैव अङ्कस्य च भङ्गात् ॥ मुच्यते
 सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥ इति
 तिथितन्त्रं ॥

पञ्चवक्त्रं (क्ली) वक्त्रपञ्चकं । 'यथा ।
 ऋग्वेदोऽङ्गुश्वराश्वपञ्चवेतसवक्त्रैः
 सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवक्त्रमुच्यते ॥
 अपि च । न्यात्रोऽङ्गुश्वराश्वपञ्चपिप्ल-
 पीतनाः । क्लीरिब्रह्माश्च पञ्चैवां वक्त्रं
 पञ्चवक्त्रं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ अशु-
 गुणाः । पञ्चैते क्लीरिणो ब्रह्मास्तेवां त्र्य-
 पञ्चलक्षणं । त्र्यपञ्चकं हिमं त्रि-
 त्रणशोथविसर्पिजं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चवाणः (पुं) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चानां वाणानां समाहारे क्ली । पञ्च-
 वाणविशिष्टे त्रि ॥
 पञ्चशरः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ अशु-
 पञ्च शराणि यथा । सम्मोहनं समुद्देशवीजं
 सुस्तनकारणं । उन्मत्तवीजं ज्वलनं शश-
 च्चेतनहारकं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण-
 जन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥ अपि च । सम्मो-
 हनोन्मादनौ च शोषणस्तपनस्तथा । सुस्तन-
 श्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥
 पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अश्वेत्यने । इति
 भरतः ॥
 पञ्चशस्यं (क्ली) शस्यपञ्चकं । तद्बु धान्य-
 मुदातिलवषण्डतसर्वपरूपं । सर्वपश्चान्ने
 मायोहपि । इति छूर्गेऽसवपद्धतिः ॥
 पञ्चशाखः (पुं) हस्तः । इत्यमरः ॥ पञ्चानां
 शाखानां समाहारे क्ली । पञ्चशाखा-
 विशिष्टे त्रि ॥
 पञ्चशिखः (पुं) सिंहाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 धर्मस्य हिंसाभार्यायां जातो मुनि-
 विशेषः । यथा । धर्मस्य भार्या हिंसाया

तस्यां पुञ्जचतुष्टयं । सम्प्राप्तं मुनि-
शार्दूल योगशास्त्रविचारकं ॥ ज्येष्ठः सन-
कुमारोऽहृद्धितीयश्च समातनः । तृतीयः
सनको नाह चतुर्थश्च सनन्दनः ॥ सांख्य-
वेत्तारमपरं कपिलं वोढुमाश्रितं ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपो-
निधिं ॥ ज्ञानयोगं न ते दह्यर्ज्यायां-
सोऽपि कनीयसां । इति वामने
५०. अध्यायः ॥

पञ्चशूरणः (पुं) पञ्चप्रकारशूरणः । तद्वथा ।
अत्यम्लपर्णी काशीरः मालाकन्दः शूरणः
श्वेतशूरणश्च । तथाहि । अत्यम्लपर्णीकाशीर-
मालाकन्दद्विशूरणैः । कलशो भवति
योगोऽहयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं (स्त्री) शिरीषवृक्षस्य कुसुममूल-
फलपत्रत्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चषाः (त्रि) पञ्च वा षड्वा परिमाणं येषां
ते । बह्वचनान्तोऽहयं शब्दः । इति मुक्क-
वोधव्याकरणं ॥

पञ्चसिद्धौषधिः (पुं) पञ्चप्रकारौषधिविशेषः ।
यथा । तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुद-
स्तिकाः । सर्पनेत्रमुताः पञ्चसिद्धौषधिक-
संज्ञकः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं (स्त्री) पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यं ।
यथा । कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोल-
काण्डयोः । जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्च-
सुगन्धकं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि
४ । कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्पाणुवाकजातीफल-
पञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन

मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना (स्त्री) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानं ।
यथा । पञ्चसूना गृहस्थस्य चूली पेयगुप-
स्करः । कशुनी चोदकुञ्जश्च वध्यते याश्च
वाहयन् ॥ इति शुद्धितत्त्वं ॥ तज्जन्मपापं
गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य प्राय-
श्चित्तं वैश्वदेवः । यथा । लौकिके
वैदिके वापि हृतोच्छिष्टे जले स्नितो ।
वैश्वदेवस्तु कुर्वीत पञ्चसूनापनूतये ॥
इति आह्निकतद्धृतशतातपवचनं ॥
अर्शोचकालोऽपन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य
दानादिनाशुद्धं यथा । दशाहास्तु परं
सम्यक् विप्रोऽह्वयीत धर्मविं । दानञ्च
विधिना देयमशुभान्तरकं हितं ॥ इति
शुद्धितद्धृतसम्बर्तवचनं ॥

पञ्चसूरा (स्त्री) प्रजापतिदासवैदिकृतशिशु-
रिक्तमातृरिक्तपितृरिक्तस्त्रीपुंनपुंसकज्ञान-
सुखदुःखरिक्तच्छेदादियोगमृत्युज्ञाननिर्णय
इति सप्तध्यायात्प्रकृत्योतिर्ग्रहविशेषः ।
यथा । पञ्चसूराभिधानञ्च ग्रहं निदान-
सम्मतं । किञ्चिद्दुःशगम्यञ्च स्रग् वक्ष्यामि
शाश्वतं ॥ इति तत्रैव ॥

पञ्चसुरोदयः (पुं) ज्योतिःशास्त्रविशेषः ।
यथा । कालं वक्ष्यामि संसिद्धौ रुद्र
पञ्चसुरोदयात् । राजा राजा उदासा च
पीडा मृत्युस्तथैव च ॥ आ ई उ ए ऌ
सुराश्च लिथेत् पञ्चाग्निकोष्ठके । उर्द्ध-
तिर्याग्गतेरैथेः षड्ब्रह्मिज्जगमागतेः ॥
तिथी एकाग्निकोष्ठेषु त्रयो राजाथ

माजया । उदासा पीडा मृदुशुच कुङ्गः सोम-
सूतः क्रमात् ॥ गुरुशुक्रशनिश्चररविचन्द्रा
यथोदितः । रेवत्यादिशिवास्तुश्च ऋक्का-
श्च प्रथमाः कलाः ॥ पञ्चपञ्चान्यत्र भानि
चैत्राद्य उदयस्तथा । द्वादशाहा द्वयो मासा
नाम्न आद्यकरं तथा ॥ कला लिङ्गश्च या
तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वैयुतिः । कला तिथि-
स्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥ नामो-
दयस्य पूर्वश्च तथा भवति नान्यथा । इति
गरुडपुराणं ॥

पञ्चकारगणः (पुं) कारपञ्चकं । पञ्चलवणं ।
यथा । कारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चकारा-
भिधो गणः । काचसैक्कवसामुद्रेविट्सोवर्क-
लकैः समैः ॥ स्यात् पञ्चलवणं तच्च
मुञ्जापेतं षडाह्वयं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चाग्नि (स्त्री) पञ्चानामग्नीनां समाहारः ।
अस्य विवरणं पञ्चातपशब्दे द्रष्टव्यं ॥
शरीरस्य पञ्चाग्नयो यथा । उदरे गार्ह-
पत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः । आस्य
आहवनोऽग्निश्च सत्यः पर्व्वी च मूर्धनि ॥
यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स
उच्यते । इति गरुडपुराणं ॥

पञ्चान्नं (स्त्री) एकवृक्षस्य ष्वक्पत्रपुष्प-
मूलफलानां समाहारः । यथा । ष्वक्पत्र-
कुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र
मिलितकैतत् पञ्चान्नमिति संज्ञितं ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुरश्चरणविशेषः ।
यथा । ऋषिहोमो तर्पणश्चाभिषेको विप्र-
भोजनं । पञ्चान्नोपासनं लोके पुर-

श्चरणमिष्यते ॥ इति तद्व्रतसारः ॥ वार-
तिथिनक्षत्रयोगकरणात्कपञ्जिका । यथा ।
तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चान्नश्च फलं ष्वक्त्रा । गङ्गान्नफलं
लभेत् ॥ इति ज्योतिषः ॥

पञ्चान्नः (पुं) कर्मठः । इति शब्दमाला ॥
अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चभद्रः २
पुष्पिततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा । बालुभ्याकैव
जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा । पञ्चान्नो-
ह्वयं प्रणामः स्यात् पूजास्य प्रवराविमो ॥
इति तद्व्रतसारः ॥

पञ्चान्नशुभ्रः (पुं) कच्छपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पञ्चान्नूलः (पुं) एरण्वृक्षः । इत्यमरः ॥
पञ्चान्नूलपरिमाणयुक्ते त्रि ॥

पञ्चान्नूलिः (त्रि) पञ्चान्नूलयो यस्य सः । इति
व्याकरणं ॥

पञ्चान्नूली (स्त्री) तक्राह्नाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा (स्त्री) तपस्याविशेषः । यथा । चर्या
पञ्चातपाचिन्ता शान्तवी शान्तवो जपः ।
यज्जिज्ञैर्दारुभिः शुक्रैश्चतुर्दिक् चतुष्कृतं ॥
वहिसंस्थापनं त्रीन्ने तीत्रांशुस्तत्र
पञ्चमः । हस्तान्तरे चतुर्वर्हान् कृत्वा
वैश्वानरेष्टिना ॥ तन्मध्यस्था सूर्याविम्बं
वीरुन्ती बहलांशुका । इति कालिका-
पुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः (पुं) शिवः । सिंहः । इति
मेदिनी ॥ अह्युग्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

পঞ্চায়ানরা: (স্ত্রী) পঞ্চপ্রকারামরলতাদি ।
যথা । একা তু অমরা দুর্বা তম্যা গ্রন্থিং
সমানিয়েৎ । অন্য্য তু বিজয়া দেবী সিদ্ধি-
রূপা সরস্বতী ॥ অন্য্য তু বিল্লপত্রস্থা
শিবসস্তোষকারিণী । অন্য্য তু যোগ-
সিদ্ধার্থে নিগুণ্ডী চামরা লতা ॥ অন্য্য তু
কালতুলসী শ্রীবিষ্ণোঃ প্রিয়তোষণী । এতাঃ
পঞ্চায়ান জেয়া যোগসাধনকর্ষণি ॥ ইতি
রুদ্রায়ামলোত্তরখণ্ডে ৩৬ পটলঃ ॥

পঞ্চায়ানতং (স্ত্রী) শর্করা দুগ্ধযতদধিমধুঘটিতং ।
যথা । দুগ্ধং সশর্করকৈব যতং দধি তথা
মধু । পঞ্চায়ানতমিদং প্রোক্তং বিধেয়ং
সর্বকর্ষণস্ব ॥ গর্ভবতীভ্যস্তদানস্য দিনং
যথা । রেবতাস্থিপুনর্কবস্বয়মরুন্মুলানুরাধা-
মঘাহস্তাসূত্রফল্লনীষু ভৃগুজে জীবাক-
বারে তথা । লয়ঙ্কোড়ুপশোভনেষু নিয়তং
সন্ত্যজ্য রিক্তাং তিথিং দেয়ং মাসি চ
পঞ্চমেষু করণে পঞ্চায়ানতং যোষিতাং ॥
ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পঞ্চায়ানযোগঃ (পুং) গুড়ুচীগোক্ষুরমুশলী-
মুণ্ডিকাশতাবীরীণাং সংযোগঃ । যথা ।
গুড়ুচী গোক্ষুরকৈব মুশলী মুণ্ডিকা তথা ।
শতাবীরীতি পঞ্চানাং যোগঃ পঞ্চায়ান-
ভিধঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চায়ানঃ (পুং) শিবস্ব পঞ্চবক্ত্রিনির্গতস্তত্ত্ব-
শাস্ত্রবিশেষঃ । যথা । পূর্বায়ানঃ পূর্বমুখঃ
পশ্চিমঃ পশ্চিমামুখঃ । দক্ষিণো দক্ষিণ-
স্তত্ত্বস্তরশ্চোত্তরঃ পরঃ ॥ নিরুত্তরং তথা
চৌর্ধ্বং সিদ্ধান্তাগমরূপিণং । উর্দ্ধায়ান-
পরিজ্ঞানং নান্স্ব তপসঃ ফলমিতি ॥

অন্যত্র । পূর্বায়ানঃ শব্দরূপো দক্ষিণঃ
কর্ণরূপকঃ । পশ্চিমঃ প্রাণরূপঃ স্মাত্তত্ত্ব-
শ্চোত্তরস্তথা ॥ উর্দ্ধায়ানস্তত্ত্ববোধঃ কেবলা-
নুভবাত্মকঃ । ইতি ভৈরবতন্ত্রং ॥ মম
পঞ্চমুখেভ্যশ্চ পঞ্চায়ানঃ সমুদগতা
ইত্যাদি । ইতি কুলার্ণবতন্ত্রং ॥ * ॥
বিভাব্য মুখপদ্মং হি শিবস্ব বরবর্ণিনি ।
সদ্যোজাতং বামদেবমঘোরঞ্চ ততঃ পরং ।
তৎপুরুষং তথেশানং পঞ্চবক্ত্রং প্রকীর্তিতং ॥
সদ্যোজাতঞ্চ বৈ শুক্রং শুক্রক্ষটিকসম্মিভং ।
পীতবর্ণং তথা সৌম্যং বামদেবং মনো-
হরং ॥ কৃষ্ণবর্ণমঘোরঞ্চ সমং ভীমবিব-
দ্ধনং । রক্তং তৎপুরুষং দেবি দিব্যমূর্ত্তি
মনোহরং ॥ শ্যামলঞ্চ তথেশানং সর্বদেব-
শিবাত্মকং । চিন্তয়েৎ পশ্চিমে চাদ্যং
দ্বিতীয়ঞ্চ তথোত্তরে ॥ অঘোরং দক্ষিণে
দেবং পূর্বে তৎপুরুষং তথা । ঈশানং
মধ্যতো জেয়ং চিন্তয়েন্মুক্তিতৎপরং ॥
ইতি নিক্বাণতন্ত্রে ৬ পটলঃ ॥ * ॥ অন্যং
যড়ান্নায়শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পঞ্চায়ান (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষাণাং সমাহারঃ ।
যথা । অশ্বখমেকং পিচুমর্দমেকং ঞ্চত্রোধ-
মেকং দশ পুষ্পজাতীঃ । হে হে তথা
দাড়িমমাতুলস্পে পঞ্চায়ানপী নরকং ন
যাতি ॥ ইতি বরাহপুরাণং ॥ অপি চ ।
অশ্বখ একঃ পিচুমর্দ একো দ্বৌ চম্পকৌ
ত্রীণি চ কেশরাণি । সপ্তাথ তালানব
নারিকেলাঃ পঞ্চায়ানরোপী নরকং ন যাতি ॥
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

পঞ্চায়ান (স্ত্রী) অল্পপঞ্চকং । যথা । কোল-

दाडिमरुक्ताम्लैरन्नवेतससंयुतैः । चतु-
रन्नपक्षान्नं मातुलङ्गसमन्वितं ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षारी (स्त्री) शारिशृङ्गला । इति शब्दमाला ॥
पक्षार्चिः [स्] (पुं) बुधग्रहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षालः (पुं) देशविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । हर्षाश्वान्मुद-
गलसृञ्जयबृहदिषुषवीनरकाम्पिल्लसंज्ञाः ।
पक्षानामेतेषां विषयाणां रक्षणायल-
मेते मत्पुत्रा इति पित्त्राभिहिता इति
पक्षालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
१२ अध्यायः ॥

पक्षालाः (पुं) नौरुद्धिशेषः । बह्वचनान्स्तो-
हयं । इति मेदिनी ॥

पक्षालिका (स्त्री) पुत्रली । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

पक्षाली (स्त्री) वज्रादिकृतपुत्रिका । कानिर
पुत्रुल इति भाषा । गीतविशेषः । पाँचाली
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ शारि-
शृङ्गला । छक् इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पक्षावटं (स्त्री) उरुस्कटं । बालोपवीतं ।
इति हारावली ॥

पक्षावहः (पुं) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षावहायुक्ते त्रि ॥

पक्षाशं (त्रि) संध्याविशेषः । पक्षाश इति
भाषा । इति ज्योतिषः ॥

पक्षास्यः (पुं) सिंहः । इत्यमरः ॥

पक्षीकरणं (स्त्री) पक्षभृतानां भागविशेषेण

मिञ्चीकरणं । यथा । पक्षीकरणस्तु आका-
शादिपक्षस्यैकैकं द्विधा समं विभज्य
तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्रथमिकान्
पक्षभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य
तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्द्ध-
भागं परित्यज्य भागास्तरेषु संयोजनं ।
तदुक्तं । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा
प्रथमं पुनः । स्वस्वतरद्वितीयांशैर्यो-
जनां पक्ष पक्ष ते इति ॥ अस्या-
प्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रिरुत्करणश्रुतेः
पक्षीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पक्षानां
पक्षात्कस्त्रे समानेऽपि तेषु च वैशि-
ष्ट्यात् तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन आका-
शादिव्यपदेशः संभवति । तदानीमाकाशे
शब्दोऽभिव्यज्यते । वायो शब्दस्पर्शा ।
अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्दस्पर्श-
रूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पक्षीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
भूभ्रुवः स्वस्मर्हर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नाम-
कानामुपर्युपरि विद्यमानानां अतल-
वितलस्रतलरसातललातलमहातलपाता-
लनामकानां अधोऽधो विद्यमानानां
लोकानां त्रिकाण्डस्तदस्तुर्गतचतुर्विधस्रुल-
शरीराणामन्नपानादीनां षोडशतिर्भवति ।
इति वेदान्तसारः ॥

पक्षेन्द्रियं (स्त्री) पक्षानां ज्ञानेन्द्रियाणां
समाहारः । यथा । श्रोत्रस्त्रेणुत्त्रेरसनत्राणं
पक्षेन्द्रियाणि च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पक्ष-
कस्त्रेन्द्रियं ॥

पक्षेयुः (पुं) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

পঞ্চোপবিষং (ক্লী) উপবিষপঞ্চকং । যথা ।
স্নুহূর্ককরবীরাগি লাক্সলী বিষমুষ্টিকা ।
এতান্ম্যুপবিষাণ্যাছঃ পঞ্চ পাণ্ডিত্য-
শালিনঃ ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পঞ্চোন্ম্যাণঃ (পুং) আহারপাচকশরীরস্বপঞ্চা-
গ্নয়ঃ । যথা । ভোমাপল্লগ্নেয়বায়ব্যঃ পঞ্চো-
ন্ম্যাণঃ সনাভসাঃ । পঞ্চাহারগুণান্ স্বান্
স্বান্ পার্থিবাদীন্ পচন্ত্যনু । পার্থিবাঃ
পার্থিবানেব শেষাঃ শেষাংশদেহগান্ ॥
ইতি সারকৌমুদী ॥

পঞ্জরং (ক্লী) কায়ান্স্থিবৃন্দং । শরীরান্স্থিপঞ্জরং ।
পক্ষ্যাদিবন্ধগৃহং । পিঞ্জরা ইতি ভাষা ।
ইত্যমরভরতো ॥ তৎপর্যায়ঃ । শালারং ২ ।
ইতি জটাধরঃ ॥

পঞ্জরঃ (পুং) শরীরং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
দেহান্স্থিসমূহঃ । তৎপর্যায়ঃ । কঙ্কালঃ ২
দেহবন্ধান্স্থি ৩ । ইতি জটাধরঃ ॥ কলি-
য়ুগং । গবাং নীরাজনাবিধিঃ । ইতি সার-
স্বতাভিধানং ॥

পঞ্জরার্থেটঃ (পুং) মৎস্মারগোপায়ঃ । পোলো
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । প্লবঃ ২
পলবঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ঃ (পুং) কোলকন্দঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ঃ (স্ত্রী) সূত্রনালিকা । পাইজ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দমালা ॥ পঞ্জিকা চ ॥

পঞ্জিকা (স্ত্রী) তুলনালিকা । পাইজ ইতি
ভাষা । ইতি হারাবলী ॥ টীকাবিশেষঃ ।
যথা । টীকা নিরন্তরব্যাখ্যা পঞ্জিকা পদ-
ভঞ্জিকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ অগ্রসঙ্কানী ।

ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পঞ্চাঙ্গং । পঁজি
ইতি ভাষা । তৎশ্রবণফলং যথা । বারো
হরতি দুঃস্বপ্নং নক্ষত্রং পাপনাশনং ।
তিথির্ভবতি গঙ্গায়্য যোগঃ সাগরসঙ্গমঃ ॥
করণং সর্ববতীর্থানি শ্রুয়তে দিনপঞ্জিকা ।
ইতি দৈবজ্ঞাঃ ॥ অপি চ । দুঃস্বপ্ননাশকো
বারো নক্ষত্রং পাপনাশনং । তিথিরাযু-
ক্ষরী প্রোক্তা যোগো বুদ্ধিবিবর্দ্ধকঃ ॥
চন্দ্রঃ কেরোতি সৌভাগ্যমংশকঃ শুভ-
দায়কঃ । করণাল্লভতে লক্ষ্মীং যঃ শৃণোতি
দিনে দিনে ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বে বরাহ-
বচনং ॥ # ॥ নিঃশেষপদব্যাখ্যাঙ্গী । তিথি-
বারাদিজ্ঞাপিকা । আয়ব্যয়লিখনার্থা চ ।
ইত্যমরটীকায়্য ভরতঃ ॥

পঞ্জিকারকঃ (পুং) কায়স্বজাতিঃ । যথা । অথ
কায়স্বঃ করণঃ পঞ্জিকারকঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ পঞ্জিকাকারশ্চ ॥

(স্ত্রী) পঞ্জিঃ । নালিকা । ইতি শব্দ-
মালা ॥ পঞ্জিকা । পঁজি ইতি ভাষা ।
যথা । দৈবজ্ঞবক্ত্রেণ শৃণোতি পঞ্জীং শত্রু-
ক্ষয়ং যাতি শশীব কৃষ্ণে । ইতি দৈবজ্ঞাঃ ॥
গ্রন্থবিশেষঃ । যথা । প্রণম্য বিস্বেশ্বর-
পাদমাদৌ সরস্বতীং তাং কুলদেবতাঞ্চ ।
শিশুপ্রবোধায় কুলস্থ পঞ্জী বিবিচ্যতে
শ্রীযুতমিশ্রকেন ॥ ইতি ধ্রুবানন্দমিশ্রঃ ॥

পঞ্জীকরঃ (পুং) কায়স্বঃ । যথা । কায়স্বে
কূটকুৎপঞ্জীকরৌ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পট গর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পটতি ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পট ক স্থিষি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পাট-
য়তি । স্থিষি দীপ্তৌ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পট ৎ ক বেক্টনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
গ্রহুনে । ইত্যন্যে । পটয়তি মালাং
মালিকঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পটং (ক্লী) ছদিঃ । চালং । ইতি পটলশব্দ-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

পটঃ (পুং ক্লী) শোভনবস্ত্রং । তৎপর্যায়ঃ ।
সুচেলকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ চিত্রপটঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ তস্ম লক্ষণং যথা । পটস্ম
লক্ষণং বক্ষ্যে যথা সিধ্যান্তি সাধকাঃ ।
ঐস্থিকেশবিহীনে তু অজীর্ণে সমতস্তকে ॥
অক্ষাটিতে অচ্ছিদ্রে তু স্থলেনৈব সমা-
লিখেৎ । যোগিনী রূপিণী কার্য্যা জয়াদ্যৈঃ
পরিবারিতা ॥ বৃদ্ধেন চ ভবেদ্বৃদ্ধো ব্যাধিতে
ব্যাধিতো ভবেৎ । কুরুপেণ কুরুপস্ত
মূর্খেণ তু ন পূজ্যতে ॥ লেখকন্য তু
যজ্ঞপং চিত্রে ভবতি তাদৃশং । ইতি
দেবীপুরাণং ॥

পটঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি মেদিনী ॥
পুরস্কৃতঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

পটকঃ (পুং) শিবিরং । ইতি শব্দমালা ॥

পটকারঃ (পুং) তন্ত্রবায়ঃ । চিত্রকরঃ । পটং
শোভনবস্ত্রং চিত্রপটং বা করোতীতি
ব্যুৎপত্ত্যা ষণ্ণপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পটকুটী (স্ত্রী) বস্ত্রবেশ্ম । তাঁবু ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । কেশিকা ২ গুণালয়নিকা ৩ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পটচ্চরং (ক্লী) জীর্ণবস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ চৌরে
পুং ইত্যমরটীকায়াং রমানাথঃ ॥

পটমণ্ডপঃ (পুং) পটকুটী । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পটময়ং (ক্লী) বস্ত্রগৃহং । যথা । পটবাসঃ
পটময়ং দূষ্যং বস্ত্রগৃহং স্থলং । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ শাটী । যথা । পটবাসঃ
পটময়ং শাটী শাটক ইত্যপি । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পটরকঃ (পুং) গুস্ত্রবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটলং (ক্লী) ছদিঃ । চাল ইতি ভাষা । নেত্র-
রোগঃ । ইত্যমরঃ ॥ পিটকঃ । পরিচ্ছদঃ ।
তিলকঃ । সমূহে ক্লী স্ত্রী । ইতি মেদিনী ॥
দৃষ্টেরাবরকং । চক্ষুর পরদা ইতি ভাষা ।
যথা । প্রথমে পটলে দোষো যস্য দৃষ্ট্যাং
ব্যবস্থিতঃ । অব্যক্তানি সরূপাণি কদাচি-
দথ পশুতি ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ দৃষ্ট্যাং
চত্বারি পটলানি । রসরক্তাশ্রয়ং বাহুং
দ্বিতীয়ং মাংসসংশ্রয়ং তৃতীয়ং মেদঃ-
সংশ্রিতং চতুর্থং কালকাস্তিসংশ্রিতং ।
তথা চ স্রশ্রুতঃ । তেজোজলাশ্রিতং বাহুং
তেষম্বাং পিশিতাশ্রিতং । মেদস্তৃতীয়ং
পটলমাশ্রিতং স্থস্থি চাপরং । পঞ্চমাংশ-
সমং দৃষ্টেস্তুেবাং বাহুল্যমিষ্যত ইতি ॥
অত্র তেজঃশব্দেন রক্তং জনশব্দেন রসো
ব্যাখ্যাতঃ । তেষু পটলেষু বাহাদিভেদে-
নাধিষ্ঠানবিশেষপ্রভাবাৎ দোষাণাং লিঙ্গ-
বিশেষমাহ প্রথমে পটলে ইত্যাদি । প্রথমে
পটলে সর্বাভ্যন্তরে ন তু বাহুে । ইতি
বিজয়রক্ষিতঃ ॥

পটলঃ (পুং স্ত্রী) গ্রহুঃ । বৃক্ষঃ । ইতি

শব্দরত্নাবলী ॥ বৃক্ষস্থানে বৃন্তোহপি
পট্ঠঃ ॥
পটলপ্রাস্তং (ক্লী) গৃহচালিকাস্তভাগঃ । ছাঁচি
ইতি ভীষা । তৎপর্যায়ঃ । বলীকং ২
নীত্রং ৩ । ইত্যমরঃ ॥
পটলী (স্ত্রী) ছদিঃ । চাল ইতি ভাষা । ইতি
ভরতহেমচন্দ্রৌ ॥
পটবাপঃ (পুং) বস্ত্রগৃহং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥
পটবাসঃ (পুং) বস্ত্রগৃহং । শাটী । ইতি শব্দ-
• রত্নাবলী ॥
পটবাসকঃ (পুং) পটবাসচূর্ণং । পটো বাস্মতে-
হ্নেনেনিতি ষড়্ৰি পটবাসঃ ততঃ স্বার্থে
• কঃ । তৎপর্যায়ঃ । পিষ্ঠাতঃ ২ । পিষ্ঠেন
কুক্কুমচূর্ণাদিনা অততি পিষ্ঠাতঃ পচাদ্যন্ ।
ইত্যমরভরতো ॥
পটহং (ক্লী পুং) আনকবাদ্যং । ইত্যমরঃ ॥
পটংশকং জহাতি পটহঃ ডঃ নিপাতাৎ
তলোপঃ । ইতি ভরতঃ ॥
পটহঃ (পুং) যুদ্ধে বাদ্যমানচক্ৰা । তৎ-
পর্যায়ঃ । আড়ম্বরঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
পটয়তি গময়তি যোধান্ যুদ্ধায় উৎসাহ-
বর্দ্ধকত্বাৎ পটহঃ পট গতো নাম্নীতি অহঃ ।
ইতি ভরতঃ ॥ সমারম্ভঃ । হিংসনং । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥
পটাকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥
পটাকা (স্ত্রী) পতাকা । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
পটালুকা (স্ত্রী) জলৌকা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ

পটিঃ (স্ত্রী) পটভেদঃ । বাণুলিঃ । কুস্তিকা-
ক্রমঃ । ইতি মেদিনী ॥
পটিকা (স্ত্রী) পটিঃ । বস্ত্রং । যথা । বিস্তারে
ত্রিকরাঃ করাক্ষকমিতা দৈর্ঘ্যে বিচিত্রা-
শ্চ চেদ্রপৈরুৎকটপটসূত্রপটিকা অক্ষৌ
লভস্তে শতং । দৈর্ঘ্যে সার্ককরত্রয়া পরপটী
হস্তার্কবিস্তারিণী তাদৃক্ কিং লভতে ক্রতং
বদ বণিক্ বাণিজ্যকং বেৎসি চেৎ ॥
ইতি লীলাবতী ॥
পটিষ্ঠঃ (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥
পটী (স্ত্রী) বস্ত্রভেদঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
যবনিকা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পটীয়ান্ [স্] (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥
পটীরং (ক্লী) তিতউঃ । ভুঙ্গং । মূলকং ।
কেদারঃ । বারিদঃ । বেণুসারঃ । বাতিকঃ ।
চন্দনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ খদিরং ।
উদরং । কন্দর্পঃ । হরণীয়ং । ইতি সং-
ক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥
পটু (ক্লী) ছত্রা । লবণং । ইতি মেদিনী ॥
পাংশুলবণং । ইতি রত্নমালা ॥
পটুঃ (পুং) পটোলঃ । ইত্যমরঃ ॥ পটোল-
পত্রং । ইতি বিশ্বঃ ॥ কাণ্ডীরলতা । কার-
বেল্লঃ । চোরকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পটুঃ (ত্রি) দক্ষঃ । নীরোগঃ । চতুরঃ । ইতি
মেদিনী ॥ তীক্ষ্ণঃ । স্ফুটঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ নিষ্ঠুরঃ । ইতি জটাধরঃ ॥ ধূর্তঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পটুকঃ (পুং) পটোলঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পটুকল্পঃ (ত্রি) ঈষদূনঃ পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পটুজাতীয়ঃ (ত্রি) পটুপ্রকারঃ । ইতি ব্যাক-
রণ

পটুভৃগকং (ক্লী) লবণভৃগং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপত্রিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রচক্ষুক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপর্ণিকা (স্ত্রী) ক্ষীরিণীরক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পটুপর্ণী (স্ত্রী) স্বর্ণক্ষীরী । ইত্যমরঃ ॥

পটুরূপঃ (ত্রি) অতিশয়পটুঃ । ইতি ব্যাক-
রণং ॥

পটোটজং (ক্লী) ছত্রাকঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পটোলং (ক্লী) বস্ত্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
তদু গুজ্জরদেশীয়বিচিত্রপটুবস্ত্রং ॥

পটোলঃ (পুং) স্বনামপ্রসিদ্ধলতিকাকফলং ।
পলবল্ ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
কুলকং ২ তিক্তকঃ ৩ পটুঃ ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ কর্কশদলঃ ৫ কুলজঃ ৬ বাজি-
মান্ ৭ লতাফলঃ ৮ রাজফলঃ ৯ বর-
তিক্তঃ ১০ অমৃতাকফলঃ ১১ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ কটুফলঃ ১২ কটুকঃ ১৩ কর্কশ-
চ্ছদঃ ১৪ রাজনামা ১৫ অমৃতফলঃ ১৬
পাণ্ডুঃ ১৭ পাণ্ডুফলঃ ১৮ বীজগর্ভঃ ১৯
নাগফলঃ ২০ কুষ্ঠারিঃ ২১ কাসমর্দনঃ ২২
পঙ্করঃ ২৩ আজীফলঃ ২৪ জ্যোৎস্নী ২৫
কচ্ছুরী ২৬ । অশ্ব গুণাঃ । কটুত্বং ।
তিক্তত্বং । উষ্ণত্বং । সারকত্বং । পিত্ত-

বলাশকফকণ্ডুতিকুষ্ঠাস্থগ্জরদাহার্ভিনাশিত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অপি চ ।
পাচনত্বং । হৃদয়ত্বং । বৃষ্যত্বং । লঘুত্বং ।
অগ্নিদীপনত্বং । স্নিগ্ধত্বং । কাসদোষত্রয়-
ক্রিমিনাশিত্বঞ্চ । তস্ম মূলদিগুণাঃ ।
পটোলশ্চ ভবেশ্মূলং বিরেচনকরং সুখাৎ
নালং শ্লেষ্মহরং পত্রং পিত্তহারি ফলং
পুনঃ ॥ দোষত্রয়হরং প্রোক্তং তদ্বিত্তিত্তা
পটোলিকা । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ অপি
চ । পটোলং কফপিত্তাস্থগ্জরকুষ্ঠত্রুণা-
পহং । বিসর্পনয়নব্যধিত্রিদোষগরনাশনো ।
পটোলফলকণ্ঠেতি কিঞ্চিদগুণান্তরাবুভে ॥
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পটোলকঃ (পুং) শুক্লিতঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পটোলিকা (স্ত্রী) ফলবিশেষঃ । বিষ্ণা ইতি
ভাষা । পোরলি ইতি খ্যাতা । ইতি
কেচিৎ । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
জ্যোৎস্নী ২ জালী ৩ । ইত্যমরঃ ॥
জ্যোৎস্না ৪ । ইতি স্বামী ॥

পটোলী (স্ত্রী) জ্যোৎস্নী । ইতি মেদিনী ॥

পটুং (ক্লী) নগরং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পটুঃ (পুং) পেষণপাষণঃ । শিল্ ইতি ভাষা ।
ত্রুণাদীনাং বন্ধনং । পটী ইতি ভাষা ।
চতুষ্পথঃ । চৌমাতা রাস্তা ইতি ভাষা ।
রাজাদিশাসনান্তরং । পাট্টা ইতি ভাষা ।
পীঠঃ । পিড়ি ইতি ভাষা । ইতি মেদিনী ॥
ফলকঃ । ঢাল ইতি ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ উষ্ণীষাদিঃ । পাগ ইত্যাদি ভাষা ।
ইতি স্বামী ॥ উত্তরীয়াদি । এক পাট্টা
ইতি ভাষা । ইতি স্তম্ভুতিঃ ॥ কোষেয়ঃ ।

পাট্ট ইতি রেশম্ ইতি চ ভাষা । ইতি মুকুটঃ ॥ লোহিতকৌষেয়মুষ্ণীষাদি । রাঙ্গা রেশমীপাগ্ ইত্যাদি ভাষা । ইতি ভরতঃ ॥
পট্টকঃ (পুং) পট্টঃ । পট্ট এব ইত্যর্থৈ স্বার্থে কপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

পট্টজং (স্ত্রী) বস্ত্রভেদঃ । পট্টবস্ত্রং । ইতি জটাধরঃ ॥

পট্টদেবী (স্ত্রী) মহাদেবী । পাটরাণী ইতি ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টনং (স্ত্রী) পতনং । ইতি দ্বিরূপকোষঃ ॥

পট্টনী (স্ত্রী)

পট্টাঙ্গং (স্ত্রী) পত্নরঙ্গং । বকম্ ইতি ভাষা ।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টরঞ্জনকং (স্ত্রী) পত্নরঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টশাকং (স্ত্রী পুং) নালিতাশাকং । ইতি শব্দমালা ভাবপ্রকাশশ্চ ॥ অস্থ গুণাঃ নাদীচশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥

পট্টার্হা (স্ত্রী) মহাদেবী । পাটরাণী ইতি ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পট্টিকা (স্ত্রী) পট্টিকাখ্যলোপঃ । ইত্যমরটীকায়ং বাচস্পতিঃ ॥

পট্টিকাখ্যঃ (পুং) রক্তলোপঃ । পাট্টিয়ালোপ ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ক্রমুকঃ ২
পট্টী ৩ লাক্ষাপ্রসাদনঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥

পট্টিকালোপঃ (পুং) রক্তলোপঃ । পাট্টিয়ালোপ ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ক্রমুকঃ ২
বন্ধলোপঃ ৩ বৃহদলঃ ৪ জীর্ণবৃদ্ধঃ ৫
বৃহদ্বন্ধঃ ৬ শীর্ণপত্রঃ ৭ অক্ষিভেষজঃ ৮
শাবরঃ ৯ শ্বেতলোপঃ ১০ গালবঃ ১১

বৃহদ্বন্ধঃ ১২ পট্টী ১৩ লাক্ষাপ্রসাদঃ ১৪
বন্ধঃ ১৫ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ স্থল-
বন্ধলঃ ১৬ জীর্ণপত্রঃ ১৭ বৃহৎপত্রঃ ১৮ ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ লোপদ্বয়গুণাঃ ।
কষায়ত্বং । শীতত্বং । বাতকফাশ্রবিষ-
নাশিত্বং । চক্ষুষ্যত্বং । তত্র বন্ধলোপকো-
বিশিষ্টঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গ্রাহিত্বং ।
লঘুত্বং । পিত্তরক্তপিত্তাতীসারশোধনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পট্টিলঃ (পুং) পৃথিকরজঃ । ইতি জটাধরঃ ।

পট্টিলোপঃ } (পুং) পট্টিকালোপঃ । ইতি
পট্টিলোপকঃ } শব্দরত্নাবলী ॥

পট্টিশঃ } (পুং) অস্ত্রবিশেষঃ । যথা । পরশুঃ

পট্টিসঃ } পট্টিসো নাম স এব চ পরশুধঃ ।
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ ॥

পট্টী (স্ত্রী) পট্টিকালোপঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
ললাটভূষা । ইতি বিশ্বঃ ॥ তলসারকং ।
অশ্ববন্ধঃ স্থলবন্ধনরজ্জুঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পট্টী [ন্] (পুং) রক্তলোপঃ । ইতি স্বামী ॥
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ ॥

পট্টোলিকা (স্ত্রী) কলগুণকীলা । ব্যবস্থাপত্রং
ইতি কেচিৎ । পাট্টা । ইতি চ কেচিৎ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পঠ বাচি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পঠতি
শ্লোকং ধীরঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পঠনং (স্ত্রী) বাচনং । পড়ন্ ইতি ভাষা ।
যথা । ভূতপ্রেতপিশাচানাং পঠন্যদেব
নাশনং । ইতি দেবীমাহাত্ম্যং ॥

পঠমঞ্জরী (স্ত্রী) শ্রীরাগশ্চ চতুর্থরাগিণী । তস্মা
ন্যাসাংশগৃহাঃ পঞ্চমঃ । গানসময়স্ত এক-

প্রহরদিবসোত্তরং । ইতি সঙ্গীতদর্পণঃ ॥
লক্ষণং যথা । বিয়োগিনী কাস্ত্ববিভীর্ণ-
পুষ্পাং অজং বহন্তী বপুষাতিমুন্ধা ।
আশ্বাস্তমানা প্রিয়য়া চ সখ্যা বিধূসরাস্তী
পঠমঞ্জরীয়ং ॥ ইতি সঙ্গীতদামোদরঃ ॥

পঠসমঞ্জরী (স্ত্রী) রাগিণীবিশেষঃ । ইতি
হলায়ুধঃ ॥

পঠিঃ (স্ত্রী) পঠনং । পাঠঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পঠিতঃ (ত্রি) বাচিতঃ । কৃতপাঠঃ । অধীতঃ ।
উচ্চরিতঃ । যথা । ময়া ন পঠিতা চণ্ডী
ত্বয়া নাপি চিকিৎসিতং । অকস্মাৎগরো-
পাস্ত্রে কথং ধুমায়তে চিতা ॥ ইতি
হাস্তার্ণবঃ ॥

পঠিতব্যং (ত্রি) পঠনীয়ং । পাঠ্যং । যথা ।
তস্মান্মমৈতন্মাহাস্ত্র্যং পঠিতব্যং সমা-
হিতৈঃ । ইতি দেবীমাহাস্ত্র্যং ॥

পড ই ক্ সংহর্তো । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ই ক্ পশুয়তি । সংহতী রাশীকরণং ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পড ই ঙ্ গত্যাং । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ই পশ্যতে । ঙ্ পশুতে । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পণ ঙ্ ব্যবহৃতো । স্তৃতো । ইতি কবিকল্প-
ক্রমঃ ॥ ব্যবহৃতো ব্যবহারে । ঙ্ পণতে ।
পণায়তি পণায়তে আয়াস্ত্বাত্ত্বভয়পদ-
মিতি বোপদেবঃ । প্রাণানাংপণিক্টাসৌ
অত্র কস্মণি ষষ্ঠী । স্তৃতো তু পণায়তি
পণায়তে বিষ্ণুং ধীরঃ । অরে তু হ্রয়ো-
রর্থয়োরেব আয়স্মাপ্রাপ্তিপক্ষে আয়নে-

পদমেব । অপণিক্ট পেণে পণিতা পণি-
ষীক্ট পণিষ্যতে অপণিষ্যৎ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পণঃ (পুং) কার্ষিকতাত্ত্বিকঃ । স তু পঞ্চ-
কুঞ্চলমাষকারকতাত্ত্বিকর্ষকৃতব্যবহারদ্রব্যং ।
পূর্বেং হি তাত্ত্বরক্তিকায়ঃ কপর্দক একো
মূল্যমিতি অশীতিবরাটমূল্যঃ । লোকে
তুপচারাং কার্ষাপণবৎ পণব্যপদেশো
মূল্য এব । নির্বেশঃ । ভূতিঃ । দ্যুতং ।
গ্নহঃ । আড়্ ইতি হোড়্ ইতি বাজি
ইতি চ ভাষা । মূল্যং । ধনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ কার্ষাপণঃ । জঘ্যশাকাটিকা ।
ব্যবহারঃ । ইতি মেদিনী ॥ বিংশতি-
গণ্ডকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ শৌণ্ডিকঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ গৃহং । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পণত্রিঃ (পুং) হট্টঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পণনং (স্ত্রী) বিক্রমঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পণকরং (স্ত্রী) লগ্নাৎ দ্বিতীয়পঞ্চমাক্টমৈকা-
দশ লগ্নাঃ । যথা । পণকরং দ্বিতীয়াক্ট-
পঞ্চমৈকাদশং বিদুঃ । ইতি জ্যোতি-
স্তত্ত্বং ॥

পণবঃ (পুং) গায়নপটহঃ । প্রণব ইতি
কেচিৎ । ইত্যমরভরতো ॥

পণবা (স্ত্রী) পণবঃ । যথা । পণবঃ পণবা চ
স্ত্র্যাং প্রণবোহপ্যত্র বর্ততে । ইতি ভরত-
দ্বিরূপকোষঃ ॥

পণসঃ (পুং) পণ্যদ্রব্যং । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদ্যামুণাদিবৃত্তিঃ ॥

পণান্না (স্ত্রী) বেষ্ঠা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

पण्य्या (स्त्री) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति
जटाधरः ॥
पण्यितः (त्रि) स्तुतः । इत्यमरः ॥
पण्यिन् (स्त्री) कपर्दकं । वराटकः । इति
त्रिकाशुशेषः ॥
पण्यिन्कं (स्त्री) वराटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पण्यितं (त्रि) स्तुतं । इत्यमरः ॥ व्यवहृतं ।
इति पण्यधत्त्वर्थदर्शनात् ॥
पण्यितव्यं (त्रि) विक्रेयद्रव्यं । इत्यमरः ॥
स्तोत्रव्यं । व्यवहार्यं । इति पण्यधत्त्वर्थ-
दर्शनात् ॥
पण्यः (पुं) क्लीबं । नपुंसकं । इत्यमरः ॥
निष्फलं ॥
पण्य (स्त्री) बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तद्वा-
नुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पण्यपूर्वं (स्त्री) फलाजनकादृक्तं । तद-
विशिष्टे त्रि । यथा । यदपि पण्यपूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावे अकरणापन्ते-
स्तोल्यात् ॥ इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
पण्यितः (पुं) पण्य बुद्धिः सा जाता अश्र ।
शास्त्रज्ञः । अश्र लक्षणं यथा । पठकाः
पाठकाश्चैव ने चाश्रे शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनितो मूर्खा यः क्रियावान् स
पण्यितः ॥ इति महाभारते वनपर्व ॥
अपि च । विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे
गवि हस्तिनि । शुनिं चैव श्वपाके च
पण्यिताः समदर्शिनः ॥ इति श्रीभगवद्-
गीतायां ५ अध्यायः ॥ तत्पर्यायः । विद्वान् २
विपश्चि ३ दोमञ्जः ४ सन् ५ स्वधीः ६
कोविदः ७ वृधः ८ धीरः ९ मनीषी १०

ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३
कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ कृती १७
१८ लक्षवर्णः १९ विचक्षणः २०
दूरदशी २१ दीर्घदशी २२ विशारदः २३ ।
इत्यमरः ॥ कवी २४ सूरौ २५ । इति
भरतः ॥ विद्वन् २६ दूरदृक् २७ वेदी २८
वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधानगः ३१ प्रज्ञिलः ३२
कुम्भिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४
मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिह्लकः ।
इति मेदिनी ॥
पण्यितम्यन्त्रः (त्रि) आत्मानं पण्यितम्यन्त्रे
यः सः । इति व्याकरणं ॥
पण्यितमानी [न्] (त्रि) पण्यिताभिमानो ।
यथा । मूर्खाः पण्यितमानिनः । इति
प्राचीनाः ॥
पण्यं (त्रि) पण्यितव्यं । विक्रेयद्रव्यं ।
इत्यमरः ॥ व्यवहार्यं । स्तोत्रव्यं ।
इति पण्यधत्त्वर्थदर्शनात् ॥
पण्यवीथिका (स्त्री) विपण्यः । इत्यमरः ॥
पण्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः ।
इत्यन्त्रे ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां
वण्यीथी । वाणि्याविही इति बाजाव
इति च ख्यातः । इति केचिन् । हट्ट-
मण्यः । इति केचिन् । हट्टमध्यस्थपण्य-
विक्रयवीथी । इति केचिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ आपण्यः पण्यवीथी
च द्वयं वीथीतिसंज्ञितं । इति
शाश्वतः ॥
पण्यवीथी (स्त्री) क्रयविक्रयस्थानं । इति
शब्दमाला ॥

পণ্যাশালা (স্ত্রী) হট্টঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

বিক্রয়গৃহঞ্চ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) বেশ্যা । ইতি কোষান্তরং ॥

পণ্যা (স্ত্রী) পিণ্যা । ইতি দ্বিরূপকোষঃ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) বেশ্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পণ্যাজীবঃ (পুং) ক্রয়বিক্রয়িকঃ । বণিক্ ।

ইত্যমরঃ ॥

পণ্যাজীবকং (স্ত্রী) হট্টঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-

শেষঃ ॥ পণ্যাজীবকমিত্যপি পাঠঃ ॥

পণ্যাস্ত্রী (স্ত্রী) ভূণবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।

কঙ্গুনীপত্রা ২ পণ্যাধা ৩ পণ্যাধা ৪ । অশ্বা

গুণাঃ । সমবীৰ্য্যত্বং । তিক্তত্বং । ক্ষারত্বং ।

সারকত্বং । তৎকালশস্ত্রঘাতত্রণসংরোপণ-

ত্বঞ্চ । দীর্ঘা মধ্যা তথা ব্রহ্মা পণ্যাস্ত্রী

ত্রিবিধা স্মৃতা । রসবীৰ্য্যবিপাকেষু মধ্যমা

গুণদায়িকা ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পণ্যাস্ত্রী

ইত্যপি পাঠঃ ॥

পতৎ [দ্] (পুং) পাদঃ । ইত্যমরঃ ॥

পতৎ ৯ জ গতো । ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

৯ অপতৎ । জ পাতঃ পতঃ । গতিরিহ

পতনং । পততি পত্নং বৃক্ষাৎ । ইতি

দুর্গাদাসঃ ॥

পতৎ ২ ক গতো । ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

ঐশ্যমিশ্বরীভাবঃ । গতিরিহ পতন ।

পাতয়তি পত্নং বৃক্ষাৎ । ইতি দুর্গা-

দাসঃ ॥

পতৎ ৬ ঐশ্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ৬ ঙ

পত্যতে । ঐশ্যমৈশ্বর্যমিশ্বরীভাবঃ । ইতি

দুর্গাদাসঃ ॥

পতৎ (ত্রি) পুষ্টং । ইতি জটাধরঃ ॥

পতগঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতঙ্গং (স্ত্রী) স্নতং । পারদং । ইতি মেদিনী ॥

চন্দনভেদঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পতঙ্গঃ (পুং) সূর্য্যঃ । পক্ষী । শলভঃ । ইত্য-

মরঃ ॥ শালিপ্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥

জলমধুকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পতঙ্গমঃ (পুং) পক্ষী । ইতি ব্যাকরণং ॥

পতঙ্গিকা (স্ত্রী) মধুমক্ষিকাবিশেষঃ । তৎ-

পর্যায়ঃ । পুত্রিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥

পতঙ্গিকা (স্ত্রী) ধনুর্জ্যা । ইতি শব্দবত্না-

বলী ॥

পতঞ্জলিঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স তু পাত-

ঞ্জলদর্শনপাণিনিটীকামহাভাষ্যাদিগ্রন্থকর্তা ।

তৎপর্যায়ঃ । গোনন্দীয়ঃ ২ । ইতি হেম-

চন্দ্রঃ ॥ চূর্ণিকৃৎ ৩ ভাষ্যকারঃ ৪ । ইতি

ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ বররুচিঃ ৫ । ইতি শব্দ-

রত্নাবলী ॥

পতত্রং (স্ত্রী) পক্ষঃ । পাখা ইতি ভাষা ।

ইত্যমরঃ ॥

পতত্রিঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতত্রী [ন্] (পুং) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥

পতদগ্রহঃ (পুং) প্রতিগ্রাহঃ । পিক্দানী

ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পতদ্বীরুঃ (পুং) শ্যেনঃ । ইতি শব্দবত্না-

বলী ॥

পতন্ [ত্] (পুং) পক্ষী । পতনশীলে ত্রি ।

ইতি মেদিনী ॥

পতনং (স্ত্রী) পাতঃ । পড়ন্ ইতি ভাষা ।

যথা । অশনেঃ পতনে ন বেদনা পতন-

জ্ঞানমতীব ছঃসহং ॥ ইত্যদ্বটঃ ॥ দ্বিজাতি-

কর্মভোয়া হানিঃ পতনং পরত্র চাসিদ্ধি-
স্তম্যৈকে নরকং । ইতি হারীতসূত্রং ॥
পাপং । যথা । বিহিতস্যানুষ্ঠানান-
মিন্দিতস্য চ সেবনাং । অনিগ্রহাচ্ছেদ্ভি-
য়াণাং নরঃ পতনয়ুচ্ছতি ॥ ইতি প্রায়-
শ্চিত্তবিবেকঃ ॥

পতনুঃ (পুং) চন্দ্রঃ । পক্ষী । পতঙ্গঃ । ইতি
মংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃতিঃ ॥

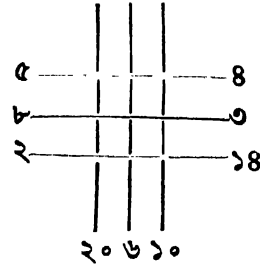
পতয়ালুঃ (ত্রি) পতনশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
পাতুকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

পতসঃ (পুং) পক্ষী । ইত্যুপাদিকোষঃ ॥ চন্দ্রঃ
পতঙ্গঃ । ইতি মংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃতিঃ ॥

পতাকা (স্ত্রী) পত্যতে জায়তে যোধভেদো-
হনয়া । ধ্বজং । নিশান্ ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । বৈজয়ন্তী ২ কেতনং ৩
ধ্বজং ৪ । ইত্যমরঃ ॥ পটাকা ৫ জয়ন্তী ৬
বৈজয়ন্তিকা ৭ কদলী ৮ কন্দুলী ৯
কেতুঃ ১০ কদলিকা ১১ ব্যোমমণ্ডলং ১২ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ চিহ্নং ১৩ । ইতি
জটীধরঃ ॥ কেতনং ধ্বজং এতদ্বয়ং
পাতাকাদণ্ডে । ইতিভরতঃ ॥ সৌভাগ্যং ।
নাটকাস্তং । ইতি মেদিনী ॥ অক্ষঃ ।
কেতুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ অস্য বিবরণং
ধ্বজশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পতাকী [ন্] (ত্রি) বৈজয়ন্তিকঃ ।
পতাকাধারী । ইত্যমরঃ ॥ রিক্টারিক্ট-
বোধকচক্রবিশেষঃ । তস্য লিখনক্রমো
যথা । তির্য্যগূর্দ্ধগতা রেখাঃ তিস্রো
দেয়াঃ পতাকয়া । যুতাঃ কার্য্যা বেধবিদা
সর্বসম্পত্তরেখয়া ॥ দক্ষস্বোদগতরেখাতে

বামং মেঘাদ্যরাশয়ঃ । পঞ্চাঙ্কযুগ্ম-
বিংশাশ্চ ষড়্‌দশৈন্দ্রায়াসাগরাঃ ॥ কর্ক-
টান্মীনপর্য্যন্তমক্ষা দেয়া যথাক্রমং ।

বালস্য জন্মকালীনগ্রহলগ্নমজাদিষু ।
বিম্বস্ত চিন্তয়েৎ প্রাজ্ঞঃ শুভাশুভং যথা-
গ্রহাৎ ॥ * ॥ তত্র শুভাশুভজ্ঞানং যথা ।
শুভদণ্ডযোগবেধৈর্লগ্নাঙ্কালস্য শোভনং ।
পাপদণ্ডযোগবেধৈরাশ্যঙ্কাদ্রিষ্টিকালবিৎ ।
বলেহধিকে দিনং মধ্যে মাসো হীনে চ
হায়নং ॥ * ॥ বেধজ্ঞানং যথা । কর্কে
মীনধনুর্ভ্যাঞ্চ হরেঃ কীটঘটেন চ । স্ত্রিয়া-
স্তৌলিঙ্গগাভ্যাঞ্চ ধটে মীনেন কন্যায়া ॥
ধনুষো মৃগকর্কিভ্যাং মকরে ধনুবা
স্ত্রিয়া । মীনে কর্কিতুলাভ্যাঞ্চ মীনস্ত্রী-
ধনুস্বাজে ॥ তুলাকর্কিমুগৈর্দ্বন্দ্বৈর্ কীট-
কুম্ভরবেষু চ । সিংহবধেধ এতেষু বাম-
দক্ষিণসংমুখেঃ ॥ রাহুকেত্বর্কসৌরারৈঃ
পাপৈর্বিদ্বো যুতোহশুভঃ । তদন্যৈর্যুত-
বিদ্বস্ত লগ্নরাশিঃ শুভপ্রদঃ ॥ * ॥ রিষ্টি-
কালো যথা । একোনবিংশতিঃ কর্কে
সিংহে সপ্তদশৈব তু । ষট্‌ত্রিংশদবলায়াক্ষ
ষড়্‌শতিস্ত্বলাধরে ॥ বৃশ্চিকে সিংহ-
বজ্জয়মুনত্রিংশচ্ছরাসনে । ষড়্‌শীঃ
মকরে জ্যেয়ং কুস্তে সপ্তদশ স্মৃতাঃ ॥
নুবুগ্মে তথা মীনে মেঘে ষড়্‌দশান্তিতা ॥

বৃষভে চ তথা সিংহে যুগ্মেহৃক্ষহরলো-
চনে ॥ ত্রিতয়াঙ্কাদিয়ং সংখ্যা দিনমাসান্দ-
নির্ণয়ে । একাঙ্কাদিগৃহাঙ্কাদ্বা ক্চিচ্চিচ্চৈশ্চ
সম্ভবঃ ॥ * ॥ অথ যামার্কাদিধিপজ্ঞানং ।
বারেশাদর্কযামেষু রাত্র্যাহোঃ পঞ্চষট্-
ক্রমাৎ ॥ অধিপাঃ স্যুগ্রহাস্তত্র যথার্কাহে
ভবন্তি তে । রবীজ্যেন্দুভৃগুক্ষ্মাজশনিজ্ঞ-
রবয়ো নিশি ॥ রবিশুক্রজরাত্রীশশনীজ্য-
কুজভাস্করাঃ । দিনে উছাঃ পরেষেবং
তত্রাধ্যক্ষাশ্চতুর্গ্রহাঃ ॥ * ॥ অথ দণ্ডা-
ধিপজ্ঞানং । পাপদণ্ডে ভবেদ্রিষ্টিঃ শুভ-
দণ্ডে শুভং ভবেৎ । শুভগ্রহস্য দণ্ডে তু
কর্ম্মারম্ভাচ্ছুভং ভবেৎ ॥ যস্যার্কযামস্তশ্চৈব
প্রাঙ্গণঃ সর্বদা ততঃ । ষট্ ষট্ পরীত্য
দণ্ডাশ্চ ত্রয়ো রাত্রৌ মতাযথা ॥ আদিত্যে
ভৃগুজো বুধোহপি চ শশী সোমে শনীজ্যো
কুজো ভৌমেহর্কঃ সিতসোমজৌ চ শশিজে
সোমঃ শনির্কাকপতিঃ । জীবৈহঙ্গাররবী
ভৃগুভৃগুস্বতে সৌম্যেন্দুগার্ত্তগুজাঃ কালে
জীবমহীজতিগ্নিকিরণা রাত্রৌ চ দণ্ডা-
ধিপাঃ ॥ যামার্কাদিধিপসংখ্যাতো দ্বিতীয়স্ত
তদর্ককঃ । তদর্কাত্তু তৃতীয়ঃ স্মাত্তদর্কাত্তু
তুরীয়কঃ ॥ অঙ্কভাবে তু রাহুঃ স্মাৎ
তদঙ্কো বসুসংজ্ঞকঃ । ভগ্নাঙ্কস্য পরিত্যাগা-
দ্বিবাদণ্ডাধিপা যথা ॥ রবিদনুজবুধগ্রৌ-
শ্চন্দ্রসূরাস্বরজাঃ কুজরবিদনুজজ্ঞাজেন্দু-
সূরাস্বরশ্চ । গুরুশশিরবিদৈত্যাঃ শুক্র-
ভৌমার্কদৈত্যাঃ শনিকুজরবিদৈত্যা দণ্ডপা-
স্তর্কযামে ॥ * ॥ শুভাশুভদণ্ডজ্ঞানং
যথা । শেষাবর্কস্য দণ্ডৌ সততশুভকরা-

বাদিশেষৌ তথেন্দোঃ শেষৌ নণ্ডঃ কুজ-
স্মাপ্যথ গুরুবুধয়োরাদ্যমর্কং প্রশস্তং ।
আদির্দণ্ডস্তথৈকো ভৃগুকুলনৃপতেঃ সর্ব-
কার্যেষু শস্তো দণ্ডাশ্চাহার এতে ক্চিদপি
সময়ে নৈব শৌরেঃ প্রশস্তাঃ ॥ * ॥ পন-
পতাকী যথা । প্রতিদণ্ডং পলাশ্চোবাঃ
জ্ঞাত্বা বাচ্যং ক্চিচ্ছুভং । রবৌ চ বেদা
বসবঃ সূধাংশৌ কুজে চ বাণাঃ শশিজে
তথাঙ্কাঃ । শনারুতুর্দিক্ চ বৃহস্পতৌ
স্মাদ্রাহৌ তুরঙ্গা ভৃগুজে চ রুদ্রাঃ ॥ * ॥
বালস্য শুভাশুভফলং যথা । অশুভে
দণ্ডসংযোগে সর্বত্র পুণ্যবর্জিতে । বালস্য
মরণং শীঘ্রং যদি পাপৈঃ সমন্বিতং ॥
অশুভগ্রহদণ্ডে তু সর্বত্র পাপবর্জিতে ।
বালস্য কুশলং সর্বত্র শুভৈর্ষদি সমন্বিতং ॥
অশুভো দণ্ডনাথো হি বেধশ্চেতেন
লভ্যতে । মরণং তত্র বক্তব্যং বালস্য
নান্তথা ভবেৎ ॥ পাপস্য দণ্ডমাত্রে তু
তদেষাগবেধবর্জিতে । বালস্য কুশলং তত্র
শুভৈর্ষদি সমন্বিতং ॥ ইতি জ্যোতিষতত্ত্বে
পতাকীবেধঃ ॥

পতিঃ (পুং) মূলং । গতিঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥
পাণিগ্রহীতা । ভাতার ইতি ভাষা । তৎ-
পর্যায়ঃ । ধবঃ ২ প্রিয়ঃ ৩ ভর্তা ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥ কান্তঃ ৫ প্রাণনাথঃ ৬ গুরুঃ ৭
হৃদয়েশঃ ৮ জীবিতেশঃ ৯ জামাতা ১০
স্বখোৎসবঃ ১১ নর্ম্মকীলঃ ১২ রতগুরুঃ ১৩
স্বামী ১৪ রমণঃ ১৫ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ বরঃ ১৬ পরিণেতা ১৭ গৃহী ১৮
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তস্য লক্ষণং । বিধিবৎ-

पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिणध्रुवशठ-
 भेदां पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-
 ङ्गनापराङ्मुखे सति सर्वकालमनुरक्तो-
 हनुकूलः । १ । सकलनायिकाविषयसमसह-
 जानुरागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः
 कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः
 प्रश्रयपरायणो ध्रुवः । ३ । कामिनीविषय-
 कपटपटुः शठः । ४ । इति रसमञ्जरी ॥*॥
 पतिसेवादिकलं यथा । कथं मे सूत्रेते
 साधि निद्राभङ्गः कृतस्तया । व्यर्थं त्रता-
 दिकं तस्या वा भर्तुश्चापकारिणी ॥ तप-
 श्चानुशनैव त्रतं दानादिकं यं ।
 भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलं ॥
 यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।
 पतित्रतात्रतार्थं पतिरूपी हरिः स्वयं ॥
 सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणं ।
 सर्वं त्रतं तपः सर्वमूपवासादिकं
 यं ॥ सर्वधर्मं सत्यं सर्वदेवप्रपू-
 जनं । तं सर्वं स्वामिसेवायाः कलां
 नाहंति षोडशीं ॥ स्रपुण्ये भारते वर्षे
 पतिसेवां करोति या । वैकुण्ठं स्वामिना
 सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः शतं ॥ विप्रियं
 कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियं ।
 असंकुलप्रजाता वा तंफलं श्रयतां
 सति ॥ कुञ्जीपाकं ब्रजेत् सा च याव-
 च्छुद्धिवाकरो । ततो भवति चाणाली
 पतिपुत्रविवर्जिता ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 स्वकान्तश्च परो वञ्जुरिह लोके परत्र
 च । नहि कान्तां परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां

परो गुरुः ॥ देवपूजा त्रतं दानं तप-
 श्चानुशनं जपः । स्नानं सर्वतीर्थेषु
 दीक्षा सर्वमथेषु च ॥ प्रादक्षिण्यं पृथि-
 व्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनं । सर्वाणि
 पतिसेवायाः कलां नाहंति षोडशीं ॥
 किमतः पतिभक्त्या अभक्त्याश्च भारते ।
 यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्कः प्रथमो
 भवेत् ॥ पतिसेवापरो धर्मो नहि
 स्त्रीणां श्रेतो श्रेतं । स्वप्ने ज्ञाने च
 सततं कान्तं नारायणाधिकं । दृष्ट्वा
 तत्तरणाञ्जो जं सेवां नित्यं करिष्यासि ॥
 परिहासेन कोपेन क्रमेणावञ्जया सूते ।
 कटुक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षान् करि-
 ष्यासि ॥ स्त्रिया वाग्वोनिदुक्त्याः कामतो
 भारते भूवि । प्रायश्चित्तं श्रेतो नास्ति
 नरकं ब्रह्मणः शतं ॥ सर्वधर्मपरीता
 या कटुक्तिं कुरुते पतिं । शतजन्म-
 कृतं पुण्यं तस्या नशति निश्चितं ॥
 दक्षा कन्यां बोधयिञ्चा जगाम मुनि
 पुङ्गवः । इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्म-
 खण्डे २४ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । या स्त्री
 भर्तुरसौभाग्या सौभाग्या च सर्वतः ।
 शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं
 वृथा ॥ यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म
 निरर्थकं । तं किं पुञ्जे धने रूपे
 सम्पत्ते र्योवनेहथवा ॥ यस्तुक्तिर्नास्ति
 कान्ते च सर्वप्रियतमे परे । साशुचि-
 धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥ पति-
 र्वञ्जुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च । सर्व-
 स्नात् परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दत्ते
 मितं धनं । सर्वस्वदाता स्वामी च मूढानां
 योषितां स्वराः ॥ काचिदेव हि जानाति
 महासाध्वी च स्वामिनं । अतिसद्वंशजाता
 च सुशीला कुलपालिका ॥ असद्वंशप्रसूता
 या दुःशीला धर्मवर्जिता । मुखदुष्ठा योनि-
 दुष्ठा पतिं निन्दन्ति कोपतः ॥ या स्त्री
 द्रोष्टि सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुं ।
 कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 व्रतखानशनं दानं सत्यं पुण्यं तप-
 श्चिरं । पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं
 निरर्थकं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण-
 जन्मखण्डे ५१ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 साध्व्याः सद्वंशजायाश्च शतपुत्राधिकः
 पतिः । असद्वंशप्रसूता या दुःशीला ज्ञान-
 वर्जिता । स्वामिनं मन्त्रते नासौ पित्रो-
 द्दोषेण कुंसिता ॥ कुंसितं पतितं
 मूढं दरिद्रं रोगिणं जडं । कुलजा
 विष्णुतुल्यां कान्तं पश्यान्ति सन्ततं ॥
 हताशनो वा सूर्यो वा सर्वतेजस्विनां
 परः । पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति
 षोडशीं ॥ महादानानि पुण्यानि व्रतान्यन-
 शनानि च । तपांसि पतिसेवायाः कलां
 नार्हन्ति षोडशीं ॥ पुत्रो वापि पिता वापि
 वाक्कवो वा सहोदरः । योषितां कुल-
 ज्ञानानां न कश्चिं स्वामिनः समः ॥ इति
 ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥* ॥
 पतिदक्षिणादि यथा । निरूपितश्च वेदेभ्यु
 स्वशक्तो धनवाचकः । तद्व्यस्यन्तीति स
 स्वामी वेदज्ञ शृणु मन्त्रः ॥ तस्य दाता सदा

न च स्वं स्वामिनो भवेत् । अहो
 व्यवस्था भवतां वेदज्ञानमबोधतां ॥
 धर्म उवाच । पत्नीं विन्दु न स्वं साक्षि
 स्वामिनं दातुमकमं । दम्पती क्रव-
 मेकाङ्गे तयोर्दाता च द्यौ समो ॥ निरु-
 पिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा
 श्रुते श्रुते यः स्वधर्मो विपरीतो
 ह्यधर्मकः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 १ अध्यायः ॥

पतिः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २
 ईश्वरः ३ ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६
 नेता ७ प्रभुः ८ परिव्रुटः ९ अधिपः १० ।
 इत्यमरः ॥

पतिस्त्री (स्त्री) पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः ।
 यथा । लक्षणे जायापतिभ्यां । जायाग्नौ
 हस्तः । पतिस्त्री पाणिरथा । इति सं-
 स्क्रिप्तसारव्याकरणं ॥ स्वामिहस्त्री च ॥

पतितः (त्रि) चलितः । गलितः । पतना-
 श्रयः । पडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रसक्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्य-
 विशिष्टः । स्वधर्मच्युतः । तस्य लक्षणं
 यथा । स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं
 समाश्रयेत् । अनापदि स विद्वन्तिः पतितः
 परिकीर्तितः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥* ॥
 पातित्यकारणं यथा । चाणालान्त्यस्त्रियो
 गत्वा बुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो
 विप्रो ज्ञानां साम्यं गच्छति ॥ इति
 मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * ॥ पतिता
 यथा । गरामिविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूर-
 बुद्धयः । क्रोधां प्रायं विषं बहिं

• शंभ्रमुद्धनं जलं ॥ गिरिवृक्षप्रपातक
ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिलज्जीविनश्चैव
सूनालङ्कारकरिणः ॥ तथा । ब्रह्मदण्डहता
ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापात-
किनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ॥*॥
• तेष्वां दाहादिनिषेधो यथा । पतितानां
• न दाहः स्यान्नास्त्येष्टिर्नास्त्रिसंशयः । न
चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं
कचिं ॥ इति शुद्धित्वे ब्रह्मपुराणं ॥*॥
तेष्वां संसर्गनिषेधो यथा । आसन्न-
शयनाच्छेदनं भोजनां कथनादिषु । सन्ध-
सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ इति
बराहपुराणं ॥*॥ प्रायश्चित्तैतरेवैदिक-
कर्मानधिकारी सन् नरकभागी । यथा ।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत
निष्कृतिं । सन्धसरेण पतति पतितेन
सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनादेवोनाच्छास-
पानाशनासनां । यो येन पतितेनैव
संसर्गं याति मानवः ॥ स तस्यैव व्रतं
कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥*॥ तेष्वा-
मुदकार्य्यं यथा । पतितस्योदकं कार्य्यं
सर्पिण्डैर्ब्राह्मणैः सह । निम्बितेहनि
सायाह्ने ज्जातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥ दासीघट-
मयं पूर्णं पर्यास्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रमुपासीनं नाशोचं ब्राह्मणैः
सह ॥ निवर्तयेत्संस्त्रातु सञ्जायसहा-
स्रं ॥ इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥*॥
अत्याज्या पतिता यथा । पतिता गुरव-
स्त्याज्या न तु माता कदाचन । गर्भधारण-
पोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ इति

मत्स्यपुराणं ॥ द्वादशवार्षिकव्रतनाश-
पापयुक्तः । तस्य ऋद्धिदेहिकविधिर्यथा ।
पूर्वोक्तकाञ्चहादेः दाहाशोचादिनिषेधः
तदानामेव । वत्सरास्ते तु सर्वमोर्द्ध-
देहिकं कुर्यात् । गोब्राह्मणहतानां
पतितानां तथैव च । उर्द्धं संवत्-
सरात् कुर्यात् सर्वमोर्द्धदेहिकं ॥
इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः । एवं
श्लेच्छीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्य्यं ।
ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पण्ड-
पातकी । सर्वे ते निष्कृतिं यास्युः
गयायां पिण्डपातनात् ॥ इत्यग्नि-
पुराणं ॥*॥ एवं ब्राह्मणैः । क्रियते
पतितान्ते गते संवत्सरे कचिं ।
देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वच्छुभिः ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ
स्मरन् । सूर्यापदे इत्यर्थः ॥*॥ तत्र वर्ष-
मध्ये कृत्यमुक्तमपरार्के वायुपुराणे ।
शुक्लपक्षे तु द्वादशां कुर्यात् श्राद्धं
वत्सरात् । द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले
च प्रथमेहनि ॥*॥ छागलेयः । नारा-
यणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छोचं नाशुथेत्य-
त्रवीक्ष्यमः ॥*॥ व्यासः । नारायणं समु-
द्दिशु शिवं वा यत् प्रदीयते । तंशु शुद्धि-
करं कर्म तद्वेत्तेतदनुषेति ॥*॥
स चाञ्जयातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्य्यः ।
तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।
चाञ्जयाणं पूर्व्वं क्रिया कार्य्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयात्

नरैः ॥ पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् वृषोत्-
सर्गादिकं यत् । एकोद्विंशतिं कुर्वीत
सपिण्डीकरणं तथा ॥ * ॥ दिवोदासीये
रक्षशातपञ्च । पतिते च मृते
शुद्धे प्राजापत्यांस्तु षोडश । मृते
चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ।
इत्याह । इदं प्रायश्चित्तार्हापित्रादिविषयम् ।
इन्द्रियैरपरित्याक्ता ये च मृता विषादिनाः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च
ये ॥ तेषां पूजांश्च पोजांश्च दयया
समतिष्ठताः । यथाश्राद्धं प्रतश्चिन्तयन् विष्णु-
नामप्रतिष्ठितं ॥ तथा ते संप्रवक्ष्यामि
नमस्कृत्य सयस्त्रुवे । इति हेमद्रौ तेनै-
वोक्तेः ॥ * ॥ तत्रैव बोधायनोऽपि ।
नारायणबलिभ्याथ्याश्रामोऽभिषुक्तपतित-
स्मरणात्प्रत्यागिनां ब्राह्मणहतानां द्वादश-
वर्षाणि त्रीणि वा वारिमरणं यत्र यश्च
तत्र तत्र कुर्वीतेति ॥ * ॥ गृहपरिशिष्टे
तु चण्डालादित्याह्वयं । दम्बा शरीरं
प्रेतश्च संस्थाप्यास्त्रीनि यत्नतः । प्राय-
श्चित्तं कर्तव्यं पुत्रैश्चास्त्रायणत्रयम् ॥
इत्युक्तं ॥ * ॥ मदनरत्ने । ब्राह्मणहताना-
ं द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वीतेति ॥ * ॥
मदनरत्ने ब्राह्मे । प्रमादादपि निःशङ्क-
स्वकस्याद्विधिचोदितः । चण्डालैर्ब्राह्मणै-
श्चारैर्निर्हितो यत्र कुत्रचित् ॥ तश्च
दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
चास्त्रायणं तपुकृच्छ्रयं तश्च विशुद्धये ॥
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना
दहेत् । बुद्धिपूर्वमृतान्स्तु त्रिंशत्कृच्छ्रं

समाचरेत् ॥ इत्युक्तं । श्रुतिरङ्गावल्यां
तद्विष्णुं प्रायश्चित्तं कृत्वा अर्वागप्य-
क्तां सर्वं कार्यं इत्युक्तं । आश्रानो
घातशुद्धार्थं चरेत्चास्त्रायणत्रयम् । तपु-
कृच्छ्रचतुर्दश त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्वाक् संवत्सरात् कुर्यात् दहनादि
यथोदितं । कृत्वा नारायणबलिमन्त्रित्वा-
त्तदायुः इति ॥ इदं कृत्वा अर्वागप्यं तज्-
जातिवधप्रायश्चित्तेन समुचितं कार्यम् ।
अतएव बोधायनेनोक्तं । द्वादशवर्षाणि
त्रीणि वेति । मदनपारिजाते श्रुत्यर्थ-
सारे च ब्रह्महत्यानां तदेषां प्राय-
श्चित्तं कृत्वा नारायणबलिः कार्यं इत्युक्तं ।
एवं श्लेष्मीकृतानामपि ॥ * ॥ यद्बु कश्चि-
दाह । पूजकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः
पापनाशे मानाभावः । आश्रयाते तु
वचनादस्तु । महापातके तु कथं स्यादिति ।
स स्वयमेव आश्रयवधप्रायश्चित्तस्य जाति-
वधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशुभ्र
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्य-
मिति वचनमस्ति पूजकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तार्हा-
दिविधवापत्तेः । प्राणुक्तबोधायनवचना-
च्छेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव ।
प्रायश्चित्तानर्हाणस्तु पतितोदकमात्रं
कार्यमिति केचित् । मदनपारिजातादि-
स्वरसोऽप्येवं । वस्तुतस्तु तदहानर्हयो-
र्बचनेननुपादानां अविशेषात् तत्रापि
नारायणबलिर्गयाश्राद्धेति युक्तं ॥ * ॥
पतितोदकविधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय
इत्यपरे । स यथा । हेमद्रौ ब्राह्मे ।

পতিতস্য তু কারুণ্যাৎ যন্তুপ্তিং কর্তু-
মিচ্ছতি । স হি দাসীং সমাহুয় সৰ্ব্বগাং
দত্তবেতনাং ॥ অশুঙ্কঘটহস্তান্তাং যথা-
বৃত্তং ব্রবীত্যপি । হে দাসি গচ্ছ মূল্যেন
তিলানানয় সত্বরং ॥ তোয়পূর্ণং ঘটক্ষেমং
সতিলং দক্ষিণামুখী । উপবিষ্টা তু বামেন
চরণেন ততঃ স্কিপ ॥ কীৰ্ত্তয়েঃ পাতকী-
সংজ্ঞাং ত্বং পিবেতি মুহূৰ্বদ । নিশম্য
তস্য বাক্যং সা লক্ষমূল্যা করোতি তৎ ॥
এবং কৃতে ভবেতুপ্তিঃ পতিতানাং ন
চাশ্রথেতি । ইদঞ্চ য়তাহে কার্য্যং । পতি-
তস্য দাসী য়তাহি পদা ঘটমপবর্জয়েদেতা-
বতায়মুপচরিতো ভবতীতি মদনরত্নে
বিষ্ণুভেঃ । ইদঞ্চাত্যাগিবিষয়ং । আত্ম-
ত্যাগিনঃ পতিতাস্তে নাশৌচোদকভাজঃ
স্মারিত্যুপক্রম্য বিষ্ণুনা এতস্যাভিধানা-
দিতি গোড়াঃ । উপলক্ষণত্বাৎ সৰ্ব্বেষা-
মিতি তু যুক্তং । ইতি নির্ণয়সিক্কো
৫ পরিচ্ছেদঃ ॥

পতিস্বর (স্ত্রী) স্বয়স্বর । স্বেছয়া পত্যস্বে-
ষিণী । পতিং ব্রণীতে যা সা । ইত্যমর-
ভরতো ॥ কৃষ্ণজীরকঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পতিবস্ত্রী (স্ত্রী) সতর্ভূকা । সধবা । ইত্য-
মরঃ ॥

পতিব্রতা (স্ত্রী) পতিব্রতমিব সদোপাস্যো-
স্যাঃ । স্বাম্যনুরক্তা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
সুচরিত্রা ২ সতী ৩ সাধ্বী ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ একপত্নী ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
তস্য লক্ষণং যথা । আৰ্ত্তার্থে মুদিতা

হৃষ্টে প্রোষিতে মলিনা কৃশা । য়তে
ত্রিয়েত যা পত্যো সাধ্বী স্তেয়া পতি-
ব্রতা ॥ ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥ * ॥ তস্য
মাহাত্ম্যং যথা । নারদ উবাচ । কৰ্ম্মণা
কেন রাজেন্দ্র তপসা বা তপোধনাঃ ।
উত্তমাঞ্চ গতিং যাতি কৃষ্ণবাসঃ প্রশংস
মে ॥ এবমুক্তস্ত ধৰ্ম্মাত্মা নারদেনাব্রবী-
ত্তদা । যম উবাচ । ন তস্যা নিয়মো বিপ্র
তপো নৈব চ স্তব্রত । উপবাসো ন
দানঞ্চ ন দমো বা মহামতে ॥ যাদৃশী তু
ভবেদ্বিপ্র শূণু তত্ত্বং সমাসতঃ । প্রস্বপে
যা প্রস্বপিতি বিবুদ্ধে জাগ্রতি স্বয়ং ॥
ভুঙ্কতে তু ভোজিতে বিপ্র সা য়ত্যাঞ্জয়তি
ধ্রুবং । মৌনে মৌনা ভবেদ্যা তু স্থিতে
তিষ্ঠতি যা স্বয়ং ॥ সা য়ত্যাঞ্জয়তে বিপ্র
নান্যং পশ্যামি কিঞ্চন ॥ একদৃষ্টিরেকমনা
ভর্তুর্বচনকারিণী । তস্মা বিভিমহে সৰ্ব্ব
যে তথান্যে তপোধন ॥ দেবানামপি সা
সাধ্বী পূজ্যা পরমশোভনা । ভক্ত্রা বাভি-
হিতা বাপি প্রণত্যাখ্যায়িনী ভবেৎ ॥
বর্তমানাপি বিপ্রেন্দ্র প্রত্যাখ্যানাপি সা
যদা । তদৈব তং সংশ্রয়তি পতিং নান্যং
কদাচন ॥ ভর্তুর্য়ত্যা মুখং ব্রহ্মন্ যা পশ্যতি
বরাঙ্গনা । এবং যাতি ভবেন্নিত্যং ভর্তুঃ
প্রিয়হিতে রতা ॥ অমুবিষ্টেন ভাবেন
ভর্তারমনুগচ্ছতি । সা তু য়ত্যা মুখদ্বারং ন
গচ্ছেদ্বক্ষসস্তব ॥ এষ মাতা পিতা বন্ধুরেষ
মে দৈবতং পরং । এবং শুশ্রুষতে যা তু
স মাং বিজয়তে সদা । পতিব্রতা তু যা
সাধ্বী তস্মাশ্চাহং কৃতাঞ্জলিঃ ॥ ভর্তার-

মনুধ্যায়স্তী ভর্তারমনুগচ্ছতি । ভর্তার-
মনুশোচস্তী যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ গীত-
বাদিত্রনৃত্যানি প্রেক্ষণীয়ান্যনেকশঃ । ন
শৃণোতি ন পশ্যেত যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥
স্নায়স্তী তিষ্ঠতী বাপি কুর্ক্বস্তী বা প্রসা-
ধনং । নাস্তঞ্চ মনসা ধ্যায়েৎ কদাচিদপি
স্বত্রতা ॥ দেবতা অর্চয়স্তী বা ভোজয়ন্ত্যথ
বা দ্বিজান্ । পতিং ন ত্যজতে চিত্তাৎ
যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ ভানৌ চানুদিতে
যা তু উথায় চ তপোধন । গৃহং মার্জ-
য়তে নিত্যং যত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ চক্ষু-
র্দেহঃ স্বভাবশ্চ যশ্চা নিত্যং স্নসংবৃতং ।
শৌচাচারসমায়ুক্তা সাপি যত্ন্যং ন
পশ্যতি ॥ ভত্নুর্মুখং প্রপশ্যস্তী ভত্নু-
শ্চিত্তানুসারিণী । বর্ততে চ হিতে ভত্নু-
র্মুত্ন্যদ্বারং ন পশ্যতি ॥ এবং কীর্ত্তিমতাং
লোকে দৃশ্যন্তে দিবি দেবতাঃ । মানু-
ষাণাঞ্চ ভার্যা বৈ তত্র দেশে তু দৃশ্যতে ॥
কথিতৈবং পুরা বিপ্র আদিত্যেন পতি-
ব্রতা । ময়া তস্মাত্তু বিপ্রর্ষে যথার্ত্তং
যথাক্রমং । গৃহমেতত্ততো দৃষ্টা পূজয়ামি
পতিব্রতাং ॥ ইতি বারাহে পতিব্রতা-
চরিত্রং ॥ * ॥ পতিব্রতাধর্মো যথা ।
পতিব্রতানাং যদ্বর্ষং তন্নিবোধ ব্রজে-
শ্বর । নিত্যং ভর্ত্তর্যুৎসুকয়া তৎপাদো-
দকমীপ্সিতং । ভক্তিভাবেন সততং
ভোক্তব্যং তদনুজয়া ॥ ব্রতং তপস্যাং
দেবার্চ্যাং পরিত্যজ্য প্রযত্নতঃ । কুর্যা-
চ্চরণসেবাঞ্চ স্তবনং পতিতোষণং ॥ ত-
দাজ্ঞারহিতং কৰ্ম্ম ন কুর্য্যাৎস্বৈরতঃ সতী ।

নারায়ণাৎ পরং কাস্তং ধ্যায়তে সততং
সতী ॥ পরপুংসাং পুরকৈব স্ববেশং
পুরুষং পরং । যাত্রামহোৎসবং নিত্যং
নর্ত্তকং গায়নং ব্রজ । পরক্ৰীড়াঞ্চ সততং
নহি পশ্যতি স্বত্রতা ॥ যদ্বক্ষ্যং স্বামিনাং
নিত্যং তদেবমপি যোষিতাং । নহি
ত্যজেতু তৎসঙ্গং ক্ষণমেব চ স্বত্রতা ॥
উত্তরে নোত্তরং দদ্যাৎ স্বামিনশ্চ পতি-
ব্রতা । ন কোপং কুরুতে শুদ্ধা তাড়না-
চ্চাপি কোপতঃ ॥ ক্ষুধিতং ভোজয়েৎ
কাস্তং দদ্যাৎ পানঞ্চ তোষণে । ন বোধ-
য়েত্তং নিদ্রালুং প্রেরয়ত্যেব কৰ্ম্মস্ব ॥
পুজাণাঞ্চ শতগুণং স্নেহং কুর্যাৎ পতিং
সতী । পতিবর্ক্কুর্গতিভর্ত্তা দৈবতং কুল-
যোষিতঃ ॥ শুভং দৃষ্টা স্নুধাতুল্যাং কাস্তং
পশ্যতি স্বন্দরী । সন্মিতং বদনং কুত্বা
ভক্তিভাবেন যত্নতঃ ॥ পুরুষাণাং সহস্রঞ্চ
সতী স্ত্রী চ সমুদ্বরেৎ । পতিঃ পতিব্রতা-
নাঞ্চ মুচ্যতে সর্বপাতকাৎ ॥ নাস্তি তেষাং
কৰ্ম্মভোগঃ সতীনাং ব্রততেজসা । তয়া
সার্কঞ্চ নিকৰ্ম্মা মোদতে হরিমন্দিরে ॥
পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি সতীপাদেষু
তান্যপি । তেজশ্চ সর্বদেবানাং যুনী-
নাঞ্চ সতীষু চ ॥ তপস্বিনাং তপঃ সর্বং
ব্রতিনাং যৎ ফলং ব্রজ । দানে ফলং
যদ্বাতৃগাং তৎ সর্বং তাসু সন্ততং ॥ স্বয়ং
নারায়ণঃ শস্তুর্বিধাতা জগতামপি । স্নরাঃ
সর্বৈ স্নমুনয়ো ভীতাস্তাভ্যাঞ্চ সন্ততং ॥
সতীনাং পাদরজসা সদ্যঃ পূতা বসুন্ধরা ।
পতিব্রতান্নমস্কৃত্য মুচ্যতে পাতকান্নধঃ ॥

ঐত্রলোক্যং ভস্মসাৎ কর্ত্বুং ক্ষণেনৈব
 পতিব্রতা । স্বতেজসা সমর্থা সা মহা-
 পুণ্যবন্তী সুদা ॥ সতীনাঞ্চ পতিঃ সাধ্বী
 পুত্রো নিঃশঙ্ক এব চ । নহি তস্ম ভয়ং
 কিঞ্চিদ্বেভ্যশ্চ যমাদপি ॥ শতজন্মপুণ্য-
 কতাং গৃহে জাতা পতিব্রতা । পতিব্রতা-
 প্রসূঃ পূতা জীবন্মুক্তঃ পিতা তথা ॥ সতী
 স্ত্রী প্রাতরুথায় ত্যক্ত্বা চ রাত্রিবাসসং ।
 ভর্তারঞ্চ নমস্কৃত্য করোতি স্তবনং মুদা ॥
 গৃহকার্যং ততঃ কৃৎস্না স্নাত্বা ধৌতে চ
 বাসসী । গৃহীত্বা শুক্লপুষ্পঞ্চ ভক্তিতঃ
 পূজয়েৎ পতিং ॥ স্নাপয়িত্বা স্পৃতেন
 জলেন নিশ্মলেন চ । তস্মৈ দত্ত্বা ধৌত-
 বস্ত্রং তৎপাদৌ কালয়েন্মুদা ॥ আসনে
 বাসয়িত্বা চ দত্ত্বা ভালে চ চন্দনং ।
 সর্বাঙ্গলেপনং কৃৎস্না দত্ত্বা মাল্যং গলে-
 হপি চ ॥ সামবেদোক্তমস্ত্রেণ ভোগদ্রব্যৈঃ
 স্ত্রধোপমৈঃ । সংপূজ্য ভক্তিতঃ কান্তং
 স্তৃত্বা চ প্রণমেন্মুদা ॥ ওঁ নমঃ কান্তায়
 শান্তায় সর্বদেবাশ্রয়ায় স্বাহা ॥ ইত্যনে-
 নৈব মস্ত্রেণ দত্ত্বা পুষ্পঞ্চ চন্দনং । পাদ্যার্ঘ্য-
 ধূপদীপাংশ্চ বস্ত্রং নৈবেদ্যমুক্তমং ॥ জলং
 স্ত্রবাসিতং শুদ্ধং তাম্বুলঞ্চ স্ত্রসংস্কৃতং ।
 দত্ত্বা স্তোত্রঞ্চ প্রপঠেৎ যৎ কৃতং পাঠ্য-
 মেব চ ॥ ওঁ নমঃ কান্তায় শান্ত্রে চ শিব-
 চন্দ্রস্বরূপিণে । নমঃ শান্তায় দান্তায় সর্ব-
 দেবাশ্রয়ায় চ ॥ নমো ব্রহ্মস্বরূপায় সতী-
 প্রাণপরায় চ । নমস্তায় চ পূজ্যায় হৃদা-
 ধারায় তে নমঃ ॥ পঞ্চপ্রাণাধিদেবায়
 চক্ষুষস্তারকায় চ । জ্ঞানাধারায় পত্নীনাং

পরমানন্দরূপিণে ॥ পতিব্রহ্মা পতিবিষ্ণুঃ
 পতিরেব মহেশ্বরঃ । পতিশ্চ নিষ্ঠুর্গাধারো
 ব্রহ্মরূপ নমোহস্ত তে ॥ ক্ষমস্ব ভগবন্
 দোষং জ্ঞানাজ্ঞানকৃতঞ্চ যৎ । পত্নীব্রহ্মো
 দয়্যাসিহ্মো দাসীদোষং ক্ষমস্ব চ ॥ ইদং
 স্তোত্রং মহাপুণ্যং সৃষ্ট্যাদ্যে পদায়
 কৃতং । সরস্বত্যা চ ধরয়া গঙ্গয়া চ পুরা
 ব্রজ ॥ সাবিত্র্যা চ কৃতং পূর্বং ব্রহ্মণে
 চ্যুপি নিত্যশঃ । পার্বত্যা চ কৃতং ভক্ত্যা
 কৈলাসে শঙ্করায় চ ॥ মুনীনাঞ্চ স্মরণাঞ্চ
 পত্নীভিশ্চ কৃতং পুরা । পতিব্রতানাং
 সর্বাঙ্গাং স্তোত্রমেতৎ শুভাবহং ॥ ইদং
 স্তোত্রং মহাপুণ্যং যা শৃণোতি পতি-
 ব্রতা । নরোহন্যো বাপি নারী বা লভতে
 সর্ববাহিতং ॥ অপুত্রো লভতে পুত্রং
 নির্ধনো লভতে ধনং । রোগী চ মুচ্যতে
 রোগাৎ ব্রহ্মো মুচ্যেত বন্ধনাৎ ॥ পতিব্রতা
 চ স্তৃত্বা চ তীর্থস্নানফলং লভেৎ । ফলঞ্চ
 সর্বতপসাং ব্রতানাঞ্চ ব্রজেশ্বরঃ ॥ ইদং
 স্তৃত্বা নমস্কৃত্য ভুঙ্ক্তে সা তদনুজয়া ।
 উক্তং পতিব্রতাধর্মং গৃহিণাং শ্রয়তাং
 ব্রজ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে ত্রীকৃষ্ণজন্ম-
 খণ্ডে ৮৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পতিব্রতানামানি
 যথা । সূর্যস্য স্ত্রবর্চলা ১ শক্রস্য শচী ২
 বশিষ্ঠস্য অরুন্ধতী ৩ চন্দ্রস্য রোহিণী ৪
 অগস্ত্যস্য লোপামুদ্রা ৫ চ্যবনস্য স্ত্রকল্যা ৬
 সত্যবতঃ সাবিত্রী ৭ কপিলস্য শ্রীমতী ৮
 সৌদাসস্য মদয়ন্তী ৯ সগরস্য কেশিনী ১০
 নলস্য দময়ন্তী ১১ রামস্য সীতা ১২
 শিবস্য সতী ১৩ নারায়ণস্য লক্ষ্মী ১৪

ब्रह्मणः सावित्री १५ रावणस्य मन्दो-
दरी १७ । इति पुराणास्तुरं ॥

पतेरः (पुं स्त्री) पत्नी । गन्धरि त्रि । इत्यु-
गादिकोषः ॥

पतेरः (पुं) आढकः । गर्तः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतङ्ग (स्त्री) रक्तचन्दनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रक्तविशेषः । वकम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पत्राङ्गं २ रक्तकार्थं ७
सुरङ्गदं ४ पत्राङ्गं ५ पट्टरङ्गं ७ भार्या-
रक्तः ९ रक्तकः ८ लोहितं ९ रङ्ग-
कार्थं १० रोगकार्थं ११ कुचन्दनं १२
पट्टरङ्गनकं १३ सुरङ्गं १४ । अश्व गुणाः ।
कर्तुश्च । रक्तश्च । अश्वश्च । शीतश्च ।
गौल्याश्च । वातपित्तज्वरविस्फोटोन्माद-
भूतनाशित्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
च । पतङ्गस्तु रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं
तथा । पट्टरङ्गनमाख्यातं पत्तूरकं कु-
चन्दनं ॥ पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्म-
त्रणाश्रुत् । हरिचन्दनवज्ज्वेयं विशेषा-
दाहनाशनं ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पतनं (स्त्री) नगरं । इत्यमरः ॥ महती
पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ युदङ्गः । इति
हारावली ॥

पतनवणिक [ज्] (पुं) नगरवणिक । तं-
पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पत्तिः (पुं) पदातिकः । इत्यमरः ॥ वीरः ।
इति विश्वः ॥

पत्तिः (स्त्री) गतिः । सेनाविशेषः । यथा ।

एकेभैकरथा त्र्यम्बा पत्तिः पङ्कपादा-
तिका । इत्यमरः ॥

पत्तिसंहतिः (स्त्री) पदातिसमूहः । तं-
पर्यायः । पादातं २ । इत्यमरः ॥

पत्तूरः (पुं) शालिष्णकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पतङ्गे स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी (स्त्री) वेदविधानेनोत्ता । अण्वत्रोप-
चारात् । पत्या उद्वाहविहितमन्त्रादिना
उत्ता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
पाणिगृहीती २ द्वितीया ७ सहस्रिणी ४
भार्या ५ ज्ञाया ७ दाराः ९ सहस्रिणी ८
धर्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सहचरी १२ गृहः १३
क्षेत्रं १४ वधुः १५ जनी १६ परि-
ग्रहः १७ उता १८ कलत्रं १९ । इति
हेमचन्द्रः ॥

पत्न्याटः (पुं) पत्नीगृहं । यथा । वासागारं
भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिकुटाः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रं (स्त्री) रक्तवयवविशेषः । पाता इति
भाषा । तत्पर्यायः । पलाशं २ छदनं ३
दलं ४ पर्णं ५ छदः ७ । इत्यमरः ॥
पात्रं ९ छादनं ८ वर्हं ९ वर्हणं १०
पत्रकं ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
विश्वे पत्रविशेषदानफलं यथा । पत्रा-
ग्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च ।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ शुश्रूष गदतो मम ॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं
परं । तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च
शमिपत्रकं ॥ दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ॥

ततोहपि कुशपत्रकं । पत्रं तस्मादम-
नकं ततो बिल्वश्च पत्रकं ॥ बिल्वपत्रा-
दपि श्वरेस्तुलसीपत्रमुत्तमं । एतेषां
स्थालकैः पत्रैर्वा योहर्षयेद्धरिं ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके मही-
यते ॥ इति नारसिंहे ५२ अध्यायः ॥*॥
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा । अपामार्गश्च
पत्रस्तु ततो भृङ्गारपत्रकं । ततोहपि
गम्भीरीपत्रं बलाहकमतः परं ॥ तस्मात्
खदिरपत्रस्तु वज्रलस्तवकस्तथा । आत्रस्तु
वरुणुच्छस्तु जम्बूपत्रं ततः परं ॥ बीज-
प्रस्य पत्रस्तु ततोहपि कुशपत्रकं ।
दूर्वाक्षुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः
परं ॥ पत्रमामलकं तस्मादामपत्रमतः
परं । सर्वतो बिल्वपत्रस्तु देव्याः प्रीति-
करं मतं ॥ इति कालिकापुराणे
७८ अध्यायः ॥*॥ तेजपत्रं । तत्पर्यायः ।
तमालपत्रं १ पत्रकं २ हृदयं ३
दलं ४ पालाशं ५ अंशुकं ६ वासः ७
तापसं ८ सूकुमारकं ९ वज्रं १०
तमालकं ११ ग्रामं १२ गोपनं १३
वसनं १४ तमालं १५ स्वरनिर्गन्धं १६ ।
अश्व गुणः । कटुश्च । तिक्तश्च । उष्ण-
श्च । कफवातविषबन्तिकण्टिदोषनाशि-
श्च । मुखमस्तकशोधनश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च । पत्रकं मधुरं
किष्कितीक्ष्णं पिच्छिलं लघु । निहन्ति
कफवातार्शोहृन्नासारुचिपीमसान् ॥ इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ बाहनं । शरपकः ।
पुष्पिकः । इति मेदिनी ॥ * ॥ लिखना-

धारः । पां इति भाषा । यथा । माथा-
सिके तु सम्प्राप्ते आन्तिः संजायते
यतः । धात्राकराणि स्वर्गानि पत्राकृता-
न्तः पुरा ॥ इति ज्योतिस्तुतं ॥ * ॥
धातुमयपत्राकृतिद्रव्यं । पत्र इति
तवक् इति च भाषा । यथा । स्वर्णपत्रा-
भरणं च कार्यं सुलोहपार्श्वद्वयशृङ्खलाभिः ।
इति तुलापुरुषदाने दानसागरः ॥ * ॥
पत्री । लिपिः । तश्च रञ्जमं यथा ।
स्वर्णरूपारण्ये रञ्जयेत् पत्रमुत्तमं ।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितं ॥*॥
अथ पत्रप्रमाणं । षडङ्गुलाधिकं हस्तं
पत्रमुत्तममीरितं । मध्यमं हस्तमात्रं
स्यात् सामान्यं मुष्टिहस्तकं ॥ * ॥ अथ
पत्रभङ्गप्रकारः । पत्रस्तु त्रिगुणीकृत्य
ऊर्ध्वे तु द्विगुणं ताजेत् । शेषभागे
लिखेद्दर्शनं गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥ * ॥
अथ पत्रश्च रचनक्रमः । राजलेखकमाहूय
नृपो क्रयात् प्रयत्नतः । पत्रं कुरु यथा-
योग्यं गद्यपद्यादिसंयुतं ॥ पण्डित-
द्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः । यथा-
योग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्मनोरमं ॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पण्डितेन
वै । स्वभास्तेदुर्षणं ज्ञात्वा बिलिखेत्
पत्रपुस्तके ॥ सामान्यपत्रे संलिख्य
रहसि आवयेत्पत्रं । नृपाज्जया श्रुते
पत्रे बिलिखेद्वाजलेखकः ॥ * ॥ अथ
लेखनप्रकारः । अक्षुशं प्रथमं दद्यात्
मङ्गलार्थं विचक्षणः । मध्ये विन्दुसमायुक्त-
मधः सप्तारसंयुतं ॥ तदधः स्वस्ति विन्यस्य

ততো গদ্যং স্বশোভনং । ততঃ ক্রীশদ-
 রূপাণি পদন্যাসক্রমং লিখেৎ ॥ ভাষয়া
 সংস্কৃতেনৈব কুশলং বিলিখেৎ স্বধীঃ ।
 ততঃ শুভাশুভাং বার্তাং সংস্কৃতেঃ
 প্রাকৃতেস্তথা ॥ ততঃ প্রমাণসন্দেশং ততো
 বার্তাং নিয়োজয়েৎ । কীর্ত্তিপ্ৰীতিযুতং
 পদ্যং ততঃ কিমধিকাদিকং ॥ পত্রপ্ৰেষণ-
 শ্লোকঞ্চ অঙ্কমাসাদিসংযুতং । সর্বেষামেব
 পত্রেষু লিখনৈকৈবমীরিতং ॥ সর্বেষা-
 মেব পত্রাণাং বিধিং জ্ঞাত্বা লিখেতু যঃ ।
 স্বদেশে কীর্ত্তিপ্ৰাপ্নোতি তথা দেশান্তরে
 যপি ॥ এবং শাস্ত্রক্রমং জ্ঞাত্বা যো লিখে-
 দ্রাজপত্রকং । স রাজমন্ত্রিভিঃ সার্কং যশঃ
 প্রাপ্নোত্যনুত্তমং ॥ শাস্ত্রসন্দর্ভমজ্ঞাত্বা যো
 লিখেদ্রাজপত্রকং । স রাজমন্ত্রিভিঃ সার্কং
 দুর্ঘশো মহদাপ্নুয়াৎ ॥ * ॥ অথ পত্রনয়ন-
 ক্রমঃ । রাজপত্রং নয়েন্মুর্দ্ধি ললাটে পাত্র-
 মন্ত্রিণাং । গুরুপত্রং নয়েন্মুর্দ্ধি ব্রাহ্মণানা-
 স্তথৈব চ ॥ যতিসন্ন্যাসিনাকৈব স্বামিনশ্চ
 তথৈব চ । সাদরেণৈব যত্নেন তথা
 মুর্দ্ধনি ধারয়েৎ ॥ ভার্য্যাপুত্রস্ত মিত্রস্ত
 হৃদয়ে ধারয়েৎ স্বধীঃ । প্রবীরাণাং কঠ-
 দেশে পত্রধারণমীরিতং ॥ এতেষাকৈব
 পত্রাণামুক্তং ধারণলক্ষণং । অন্তেষামপি
 পত্রাণাং নিয়মো নাত্র দর্শিতঃ ॥ * ॥ অথ
 পত্রপঠনপ্রকারঃ । পত্রং ধৃত্বা নমস্কৃত্য
 পূর্বাগ্রং স্থাপয়েৎ স্বধীঃ । দক্ষিণাগ্ৰেণ
 সদসি নৃপাগ্রে রাজলেখকঃ ॥ পত্রং
 বিতত্য সদসি দ্বিবারং মনসা পঠেৎ ।
 স্ফুটং পশ্চাৎ প্রবক্তব্যমকোভো রাজ-

লেখকঃ ॥ রহসি শ্রাবয়েৎ পত্রং, শুভং
 বা যদি বাশুভং । পত্রং শ্ৰুত্বা বিদিত্বার্থং
 সভায়াং শ্রাবয়েত্ততঃ ॥ রহস্যপুত্রং
 রহসি নৃপাগ্রে শ্রাবয়েদ্ভিজঃ । অশুভং
 নৈব সদসি শুভং পত্রং নৃপাজয়া ॥
 এবং ক্রমেণ পত্রার্থং শ্রাবয়িত্বা দ্বিজো-
 ত্তমঃ । নৃপতেঃ সন্নিধৌ স্থিত্বা নৃপাজ্যামনু-
 বর্ততে ॥ * ॥ অথ পত্রচিহ্নানি । উর্দ্ধে ষড়-
 স্কুলং ত্যক্ত্বা বর্তুলং চন্দ্রবিম্বৎ । কস্তুরী-
 কুক্কুমৈঃ কুর্য্যাদ্রাজপত্রং স্বচিহ্নিতং ॥
 মন্ত্রিণাং কুক্কুমেনৈব পশুিতশ্চৈব চন্দ্রনৈঃ ।
 গুরুণাং চন্দ্রনৈনৈব সিন্দূরেণৈব স্বামিনঃ ॥
 ভার্য্যায়াশ্চাপ্যলক্তেন চন্দ্রনৈঃ পিতৃ-
 পুত্রয়োঃ । সন্ন্যাসিনাং চন্দ্রনেন যতীনাং
 কুক্কুমেন চ ॥ রক্তচন্দ্রনপঙ্কেন ভৃত্যশ্চ
 সমুদীরিতং । শোণিতেনৈব শত্রুণাং
 পত্রচিহ্নং প্রকল্পয়েৎ ॥ এতেষাকৈব
 সর্বেষাং যথাযোগ্যানুসারতঃ । পত্র-
 শ্চোর্দ্ধে তু মতিমান্ কুর্য্যাৎ চিহ্নং স্ব-
 বর্তুলং ॥ * ॥ অথ রাজপত্রস্ত কোণচ্ছেদন-
 প্রকারঃ । দক্ষিণে পত্রকোণস্ত অধস্তাৎ
 ছেদয়েৎ স্বধীঃ । একাস্কুলপ্রমাণেন রাজ-
 পত্রস্য চৈব হি ॥ * ॥ অথ রাজপত্রাদেঃ
 পদন্যাসঃ । মহারাজাধিরাজঞ্চ দানশৌণ্ডং
 তথৈব চ । তথা সচ্চরিতং যোজ্যাং কল্প-
 বৃক্ষাদিকং যুসেৎ ॥ যথাযোগ্যানুসারেণ
 তথৈব গুণভেদতঃ । রাজপত্রেষু সর্বেষু
 পদন্যাসক্রমং বিদুঃ ॥ * ॥ অথ মন্ত্রিপত্রস্ত ।
 প্রবরং গুণভেদেন তথা সচ্চরিতাদিকং ।
 বিন্যস্ত বিলিখেৎ প্রাজ্ঞো মন্ত্রিপত্রে

পদক্রমং ॥*॥ অথ পণ্ডিতস্য । সংখ্যাবদ-
বন্দিতপদং শাস্ত্রার্থনিপুণাদিকং । পণ্ডিতা-
নাঞ্চ পত্রেষু বিলিখেঁই পদক্রমং ॥ * ॥
অথ গুরুপত্রস্য । সাংখ্যসিদ্ধান্তনিপুণং
সনমস্কারকং পদং । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ
প্রোক্তো গুরুপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ
স্বামিপত্রস্য । প্রবর্ষ্যং সনমস্কারং প্রাণ-
প্রিয়াদিকং পদং । বিষ্ণুস্য বিলিখেঁইমান্
স্বামিপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ ভার্য্যা-
পত্রস্য । প্রাণপ্রিয়াপদং সাক্ষীং তথা
সচ্চরিতাদিকং । ভার্য্যাপত্রে লিখেঁইদ্বান্
পদক্রমমনুত্তমং ॥*॥ অথ পুত্রস্য । প্রাণ-
পুত্রপদং তদ্বতথা সচ্চরিতাদিকং । আশী-
র্ষচনসংযুক্তং পুত্রপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥
অথ পিতৃপত্রস্য । প্রভুবর্ষ্যং নমস্কারং
তথা সচ্চরিতাদিকং । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ
পুত্রঃ পিতৃপত্রে পদক্রমং ॥ * ॥ অথ
সন্ন্যাসিয়তিপত্রস্য । সর্ক্ববাঙ্গাবিনির্মুক্তং
নর্ক্বশাস্ত্রার্থপারগং । সন্ন্যাসিয়তিপত্রেষু
বিলিখেঁচ পদক্রমং ॥ * ॥ সামান্যস্য ।
নামান্ভূত্যশত্রুণাং বিনিযোজ্যামুকং
প্রতি । শাস্ত্রাবশেষিতপদং ছাগতুল্যা-
দিকং তথা ॥ এতেষামেব পত্রেষু যথা-
যাগ্যানুসারতঃ । বিষ্ণুস্য বিলিখেৎ প্রোক্তঃ
পদক্রমমনুত্তমং ॥ * ॥ ত্রীশব্দবিষ্ণাস-
ংখ্যা যথা । ষড়্গুরোঃ স্বামিনঃ পঞ্চ দে
হত্যে চতুরো রিপৌ । ত্রীশব্দানাং ত্রয়ং
মত্রে একৈকং পুত্রভার্য্যয়োঃ ॥ * ॥ অথ
পুত্রঃ প্রশস্তিঃ । স্বস্তিগীর্ক্বাণচয়চূড়ারত্ন-
াজিরোচিশ্চুশ্চিতচন্দ্রচূড়চরণনখেঁন্দুর্নন্দচ-

দ্রিকাসন্দোহাস্বাদচতুরচেতশ্চকোরবরবি-
ষমসমরসঞ্চরংপ্রবলতরতুরগখুরপুটপটল-
দলিতভূপৃষ্ঠোতিষ্ঠত্বয়িষ্ঠধূলিধারাদূসরিতস-
কলহরিদস্তরপ্রচণ্ডভুজদণ্ডাজমানখরতরা-
সিবিত্রোসিতপ্রত্যর্ধিপৃথ্বীপতিসার্থপ্রার্থিতা-
নুকম্পাস্থবাসম্পাতানবরতবিধদারিদ্ৰ্যবি-
দ্রোবগদ্রবিণরাশিবিপ্রাণনসমুপার্জিতোজ্জি-
তযশোমরলাবলিকবলিতবলিদধীচিসঞ্চি-
তযশোমৃগালজালভূপালকুলতিলকশ্রীযুত-
মহারাজাধিরাজেষু । ১ । স্বস্তিপ্রচণ্ডদো-
র্দগুথগুথগুতারিমগুলামুগোশ্মুকুমুক্তাবলী-
মণ্ডিতসংগ্রামাঙ্গনরিঙ্গমাণানেকবারণবাহা-
দিকায়কাণ্ডবক্রতরনক্রচক্রচংক্রমণতুরতি-
ক্রমগীয়াপগাপতিপ্রভূতযশশ্চন্দ্রচন্দ্রিকা-
দ্যোতবিদ্যোতিতাম্বিলজগন্মণ্ডলবিবিধদ্র-
বিণার্ণসন্তোষিতসূরিসমূহস্তয়মানাবদাত-
কীর্তিনর্ভকীর্নর্ভনলীলালেপলেপিতগীতি-
ধুরীগোর্ক্বাাদিবেশাজনসবিলাসগীয়মান-
গুণশ্রবণান্দোলিতাখণ্ডশ্রবণকুণ্ডলপরিতঃ-
প্রসর্পিতপ্রতাপতপনোত্তাপিতারাতিততি-
সমধ্যাসিতনিকুঞ্জকুঞ্জপ্রস্বতসৌন্দর্য্যগাথা-
প্রমুদিতশ্রীমন্নারায়ণচরণকিঙ্করশ্রীযুতমহা-
রাজদানশৌণ্ডেযু । ২ ॥ * ॥ অথ মন্ত্রি-
প্রশস্তিঃ । স্বস্তিশ্রীমৎসমস্তসামস্তসেবক-
নির্ক্বাহকেষু । কোষগোকৃষিকৃষীবলগজ-
বাজিগৃহপরিবারহর্ষহেতুনীতিসেতুরক্ষণনি-
পুণেষু । অস্বদ্বিষ্টাসৈকনিকেতনেষু শ্রীশ্রী-
মন্ত্রিপ্রবীরেষু আশীরাশিনিবেদনকোহয়ং
বর্ণভূতোহত্রত্যং ভব্যমাবেদয়ন্ তত্রত্যং
ভব্যমব্যাহতমনুদিনমনুক্ণং পৃচ্ছতিস্ম ॥*॥

अथ गुरुप्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीनारायणपद-
पाथोरुहनिःसरम्भकरन्दमधुपायमानमान-
सेषु । विविधविद्याविद्योतिताखिलगुण-
गणालङ्कतवेदवेदाङ्गपारगशाश्रमोचिता-
चारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्यासे-
व्यमानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु
कोटिशः प्रणामाः ॥ * ॥ अथ भार्यायाः
स्वामिप्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीमदुदामप्रेमहेम-
भूमिताम्बुदादिभक्तजनैषु । कर्णयोरधिष्ठा-
नेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु । कामसा
परिणामेषु । चतुर्बर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु ।
गोविन्द इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरि-
जायाः महेश्वर इव पुलोमजायाः प्रति-
दिनं वर्द्धमाना समाराधना प्रणामपूर्व-
मास्तां ॥ * ॥ अथ भर्तृर्भार्याप्रशस्तिः ।
स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारलावण्यमूर्तो प्रि-
यतमायां नेत्रेषुगम्य कनीनिकायामिव
चन्द्रस्य ऋणदायामिव कमलाकरस्य कम-
लिण्यामिव पथिकस्य छायायामिव तृषा-
तुरस्य शीतलामृतधारायामिव मम सप्रेम
निवेदयस्ती पत्नी शुभाशीराशीम्निवेदयतु
सर्वदा ॥ * ॥ अथ पुत्रस्य पितरं प्रति
प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीमदतिनववशम्भदचित्त-
चित्तितस्थीयानुरागानुरञ्जितानुगृहीतस्वगृह-
वर्गेषु । निजचरणसरोज्जरञ्जितपरागसं-
रक्ताम्बुदादिभालम्बुलविशालभाग्यसञ्जावुके-
षु । श्रीयुतपितृचरणसरोरुहेषु । अकि-
क्किंकरकिङ्करस्य मम वक्ककरसम्पुटस्या-
वनीपृष्ठलयाः साक्षात्प्रणतयः महत्प्र-

मजस्रं विज्ञाप्यक ॥ * ॥ अथ पितुः पुत्रं
प्रति प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणस-
रोरुहानुग्रहसमासादितातिविततानवद्य-
विद्याविलासपीयूषपरम्परापराभावुकानु-
पममाधुरीधुरीणविविधगुणालङ्कतनिजवंशा-
वतंसकलविश्वामिधाननिजकुलपवित्री-
कृताञ्जप्रयेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरिपूरि-
तपुत्रेषु शुभाशिषां राशयः सस्तु विज्ञाप्य
क ॥ * ॥ अथ सम्यासिषतिप्रशस्तिः ।
स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याकर-
गनिपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोष
दर्शनदूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेद-
वेदान्तसांख्यसिद्धान्तबद्धदेवप्रकृतिपुरुष
विवेकज्ञानशैलेषु । संख्याबन्धुख्यवन्दित
चरणारविन्दशाश्रमोचिताचारपरिपालनप
वित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकलद्वेदवपु-
जितश्रीयुतगोस्वामिचरणारविन्देषु । ममा
वनीसंलग्नाः साक्षात्प्रणामसहस्रमजस्रः
ॐ नमो नारायणायैतिमञ्जुणाकलित
मस्तु ॥ * ॥ अथ भृत्यप्रशस्तिः । ५ स्वस्ति
भगवच्छरणपरायणसकलद्वेषविगाधिरक्तकगे
महिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवंशानुसेवव
वशम्भदामुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥ अथारि
प्रशस्तिः । स्वस्तिश्रीभगवत्पुण्यपुत्रपवित्रीकृ-
स्तुःकरगदिधिलासिनीविसरङ्गस्त्रिमिलम्भ

• ঝালাকলাযশোহকুবন্ধিনিরবধিবস্ববিশ্রাণ-
নাধরীকৃতস্বরপুরভূমীরূহেযু । স্বস্তি-
শ্রীমৎ পরমেশ্বরপাদপাথোরুহাস্বাদচতুরচি-
• ত্ৰচক্ষরীকভূবন্দারকবন্দাবনজনিতামিতয-
শঃপটীরপঙ্কপটলালঙ্কতদিগঙ্গনাগগস্তনত-
ট্ৰপ্রবলপ্রতাপৌর্বখক্বীকৃতপ্রত্যর্থিসার্থগ-
ক্বাকূপারপারেযু । ইতি বররুচিকৃতপত্র-
কৌমুদী ॥

পত্রকং (স্ত্রী) বৃক্ষশ্য পত্রং । পত্রাবলী । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ তেজপত্রং । অশ্য গুণঃ ।
• ককবাযুর্শোহল্লাসারুচিনাশিত্বং । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ শালিঞ্চশাকে পুং । ইতি
রত্নমালা ॥

পত্রকাহলা (স্ত্রী) পিঞ্জোলা । পত্রশব্দঃ । ইতি
হারাবলী ॥

পত্রকৃচ্ছ্রঃ (পুং) পর্ণকৃচ্ছ্রত্রতং । যথা । পর্ণো-
দুস্বররাজীবিল্পপত্রকুশোদকৈঃ । প্রত্যেকং
প্রত্যহং পীতৈঃ পর্ণকৃচ্ছ্র উদাহতঃ ॥ ইতি
বাজ্রবল্লভঃ ॥ পলাশোদুস্বরারবিন্দশ্রীবৃক্ষ-
পর্ণানামেকেকেন কথিতমুদকং প্রত্যহং
পিবৎ কুশোদকঞ্চ একস্মিন্নহনীতি
পঞ্চাহমাধ্যঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ । ইতি মিতাক্ষরা ॥

পত্রগুপ্তঃ (পুং) ত্রিকণ্টঃ । তেকাটাসিঞ্জ্ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পত্রধনা (স্ত্রী) সাতলারক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রঙ্গং (স্ত্রী) পত্রাঙ্গং । রক্তচন্দনং । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পত্ররঙ্কারঃ (পুং) পুরোটীঃ । রায়ভাটী ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রণা (স্ত্রী) শরপত্ররচনা । যথা । শরাণাং
পত্ররচনা পত্রণা পরিকীর্তিতা । ইতি
হারাবলী ॥

পত্রতণ্ডুলী (স্ত্রী) যবতিক্তা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রতরুঃ (পুং) দুষ্খদিরঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পত্রদারকঃ (পুং) ক্রকচঃ । করাং ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রনাড়িকা (স্ত্রী) পত্রশিরা । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পত্রপরশুঃ (পুং) স্বর্ণকারাদীনাং স্বর্ণাদি-
চ্ছেদিকা । ছেনী ইতি ভাষা । তৎ-
পর্যায়ঃ । ত্রশ্চনঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পত্র-
পশুঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পত্রপা (স্ত্রী) অপত্রপা । লজ্জা । ইতি শব্দ
রত্নাবলী ॥

পত্রপালঃ (পুং) আয়তা ছুরিকা । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পত্রপালী (স্ত্রী) কর্তনী । কাঁচী ইতি ভাষা ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

পত্রপাশ্যা (স্ত্রী) স্বর্ণাদিরচিতললাটাভরণং ।
টীকা ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পত্রপিশাচিকা (স্ত্রী) জলত্রা । টোকা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । খর্পরঃ ২ বারিত্রা ৩
মূর্ধ্বখোলং ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পত্রপুষ্পঃ (পুং) রক্ততুলসী । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পত্রপুষ্পকঃ (পুং) ভূর্জপত্রং । ইতি শব্দ
মালা ॥

পত্রপুষ্পা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥
 ক্ষুদ্রপত্রতুলসী । ইতি রত্নমালা ॥
 পত্রবন্ধঃ (পুং) পুষ্পরচনা । যথা । রচনা চ
 পরিষ্পন্দঃ পত্রবন্ধ ইতি ত্রয়ং । পত্রভঙ্গ-
 প্রসূনাদিরচনায়াং নিগদ্যতে ॥ ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥
 পত্রবালঃ (পুং) তুলাধটঃ । দাঁড় ইতি ভাষা ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পত্রভঙ্গঃ (পুং) স্তনকপোলান্দৌ কস্তুরিকাদি-
 রচিতপত্রাবলী । তৎপর্যায়ঃ । পত্রলেখা ২
 পত্রবল্লী ৩ পত্রলতা ৪ পত্রাসুলী ৫ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পত্রাসুলিঃ ৬ পত্রভঙ্গী ৭
 পত্রকং ৮ পত্রভঙ্গিঃ ৯ পত্রাবলী ১০ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী
 পত্রভঙ্গী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 পত্রযৌবনং (স্ত্রী) পল্লবং । নূতনপত্রং ।
 যথা । নবোদগতে কিশলয়ং কিশলং পত্র-
 যৌবনং । ইতি জটাধরঃ ॥
 পত্ররথঃ (পুং স্ত্রী) পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রলং (স্ত্রী) ভ্রমং । অঘনদধি । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥
 পত্রলেখা (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রবল্লী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 রুদ্রজটা । পলাশী লতা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ পর্ণলতা চ ॥
 পত্রবাহুঃ (পুং) বাণঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
 লিপিবাহুকে ত্রি ॥
 পত্রশাকঃ (পুং) ষড়্‌বিধশাকাস্তর্গতপত্রা-
 ত্মকশাকঃ । যথা । পত্রং পুষ্পং ফলং

নালং কন্দং সংশ্বেদজং তথা । শাকং
 ষড়্‌বিধমুদ্ভিষ্টং গুরুবিদ্যাদ্ব্যধোত্তরং ॥
 ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 পত্রশিরা (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 মাটিঃ ২ । ইতি হারাবলী ॥ পর্ণনাড়ী চ ॥
 পত্রশ্রেণী (স্ত্রী) ত্রনস্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পর্ণপংক্তিচ্চ ॥
 পত্রশ্রেষ্ঠঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রসূচিঃ (পুং) কণ্টকং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পত্রহিমং (স্ত্রী) হিমতুর্দিনং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পত্রাখ্যং (স্ত্রী) তেজপত্রং । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥ তালীশপত্রং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাঙ্গং (স্ত্রী) রক্তচন্দনং । রক্তচন্দনসদৃশ-
 কাষ্ঠবিশেষঃ । বকম্ ইতি ভাষা । ইত্য-
 মরঃ ॥ ফুর্জং । পদ্মকং । ইতি মেদিনী ॥
 পত্রাসুলিঃ (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । স্তনকপোলান্দৌ
 কস্তুরিকাদিরচিতপত্রাবলী । ইত্যমরঃ ॥
 পত্রাঙ্গনং (স্ত্রী) মসী । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পত্রাচ্যং (স্ত্রী) পিপ্পলীমূলং । পর্বততৃণং ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাখ্যং (স্ত্রী) পত্রাঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রালুঃ (পুং) কাশালুঃ । ইক্ষুদর্ভা । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পত্রাবলিঃ (স্ত্রী) গৈরিকং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পত্রশ্রেণী চ ॥
 পত্রাবলী (স্ত্রী) পত্রভঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ নবদুর্গাসম্প্রদানকমধুমিশ্রিতযব-

চূর্ণমুক্তনবাস্থপত্রাণি । যথা । অমায়াং
নিশি সংঘে তু পত্রে চাস্থসংজ্ঞকে
। ক্রমাৎ পত্রাবলী দেয়ং মধুনা যবচূর্ণকং ॥
ইতি কৈবল্যতন্ত্রং ॥ দেবাদিসম্বোধো
সন্ধিবস্তনোরেকতরাবধারণার্থকত্রাক্ষণ-
ব্যালকোত্তোলিততন্ত্ৰসন্দেহকোটিলিখি-
তপত্রসমূহশ্চ ॥

পত্রিকা (স্ত্রী) পত্রী । লিপিঃ । যথা । আদি-
ত্যাদিগ্রহাঃ সর্বে নক্ষত্রাণি চ রাশয়ঃ ।
দীর্ঘমায়ুঃ প্রকুর্বস্ত যশ্চয়ং জন্মপত্রিকা ॥
ইতি জ্যোতিষং ॥

পত্রিকাখ্যঃ (পুং) কর্পূরভেদঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ পত্রিকানামকে ত্রি ॥

পত্রিণী (স্ত্রী) পল্লবঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পত্রী [ন্] (পুং) বাণঃ । পক্ষী । ইত্যমরঃ ॥
শ্চেন্ । বৃক্ষঃ । রথী । পর্বতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ তালঃ । শ্বেতকিণিহী । গঙ্গা-
পত্রী । পাচী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পত্র-
বিশিষ্টে ত্রি ॥

পত্রী (স্ত্রী) লিপিঃ । পত্রং । যথা । স্ত্রীমৎ-
পক্ষজিনীপতিঃ কুমুদিনীপ্রাণেশ্বরো ভূভবঃ
শাশাঙ্কিঃ সুররাজবন্দিতপদো দৈত্যেন্দ্র-
মন্ত্রী শনিঃ । স্বর্ভানুঃ শিখিনাং গণো গণ-
পতিব্রহ্মেশলক্ষ্মীধরাস্ত্রাং রক্ষস্ত সদৈব
যশ্ব বিমলা পত্রী যয়া লিখ্যতে ॥ ইতি
জাতকং ॥

পত্রোপস্করঃ (পুং) কাসমর্দঃ । ইতি হারা-
বলা ॥

পত্রোৎ (স্ত্রী) ধোতকৌষেয়ং । ইত্যমরঃ ॥
বটলকুচাদিপত্রেষু ক্রিমিভিন্নর্গায়াঃ কৃত-

স্ত্রাৎ পত্রসম্বন্ধিনী উর্গা অত্রৈতি । ইতি
ভরতঃ ॥

পত্রোৎ (পুং) শোণাকবৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

পৎসলং (স্ত্রী) পস্থাঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পথ ই ক গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ই ক
পস্থয়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পথ এ জ গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ এ
অপথীৎ । জ পাথঃ পথঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পথঃ (পুং) পস্থাঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পথন্ [ৎ] (পুং) পথঃ । ইত্যমরটীকা ॥
গমনকর্তা চ ॥

পথিকঃ (ত্রি) পস্থানং গচ্ছতি যঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । অধ্বনীনঃ ২ অধ্বগঃ ৩ অধ্বশ্বঃ ৪
পাশ্বঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ গস্তুঃ ৬ যাতুঃ ৭
পথকঃ ৮ যাত্রিকঃ ৯ যাতৃকঃ ১০ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ পথিলঃ ১১ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥

পথিকসম্ভতিঃ (স্ত্রী) পথিকসংঘঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । হারিঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পথিকসংহতিঃ ৩ । ইতি হারাবলী ॥

পথিকা (স্ত্রী) কপিলদ্রাক্ষা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পথিক্রমঃ (পুং) খদিরবৃক্ষঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
শ্বেতখদিরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথিলঃ (ত্রি) পথিকঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পথিবাহকঃ (ত্রি) শাকুনিকঃ । নিষ্ঠুরঃ । ইতি
শব্দমালা ॥ ভারবাহকশ্চ ॥

পথ্যং (ত্রি) চিকিৎসাদৌ হিতকারকং । তৎ-
পর্যায়ঃ । করণং ২ হিতং ৩ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ আত্মীয়ং ৪ আয়ুয্যং ৫ ।

সৈন্ধবে ক্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যঃ (পুং) হরীতকীবৃক্ষঃ । যথা । শিবায়াং
বনতিক্তঃ স্মাৎ পথ্যঃ স্তন্দরমাতৃকৌ ।
ইতি শকমালা ॥

পথ্যশাকঃ (পুং) তণ্ডুলীয়শাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যা (স্ত্রী) হরীতকী । মুগেক্বারুঃ । চির্ভিটা ॥
বঙ্ক্যা কর্কোটকী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পথ্যাঙ্গিগুগুণ্ডলুঃ (পুং) ঔষধবিশেষঃ । যথা ।
পথ্যা বিভীতামলকীফলানাং শতং ক্রমেণ
দ্বিগুণাভিবৃদ্ধং । প্রস্থেন যুক্তঞ্চ পলঙ্ক-
ষণাং দ্রোণে জলে সংস্থিতমেকরাত্রং ।
অর্দ্ধাবশেষং কথিতং কষায়ং ভাণ্ডে
পচেত্তং পুনরেব লোহে । অমুনি বহুরব-
ভার্য্য দদ্যাৎ দ্রব্যাগ্নি সংচূর্ণ্য পলান্ধিকানি ॥
বিড়ঙ্গদস্তীত্রিফলাগুড়ুচীকৃষ্ণাত্রিবিমাগর-
কোষণানি । যথেষ্টচেষ্টস্য নরস্য শীত্ৰং
হিমাশ্বুপানানি চ ভোজনানি ॥ নিষেব্য-
মানো বিনিহস্তি রোগান্ সগৃহসীং নূতন-
খঞ্জতাঞ্চ । প্লাহানমুগ্রং জঠরার্ভিগুন্মং
পাণ্ডুত্বকণ্ডুবিবাতরক্তং ॥ পথ্যাদিকৌ
গুগুণ্ডলুরেষ নাম্না খ্যাতঃ ক্ষিতাবপ্রমিত-
প্রভাবঃ । বলেন নাগেন সমং মনুষ্যং
জবেন কুর্য্যাত্তুরগেণ তুল্যং ॥ আয়ুঃপ্রকর্ষং
বিদধাতি চক্ষুর্কলং তথা পুষ্টিকরৌ
বিষয়ঃ । ক্তস্ত্য সন্ধানকরৌ বিশেষাদ্-
রোগেষু শস্তঃ সকলেষু তজ্জৈঃ ॥ ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥

পথ্যাপথ্যং (ক্লী) রোগাণাং হিতাহিতকারক-

দ্রব্যাগ্নি । তত্র তরুণজ্বরে পথ্যং যথা ।
বমনং । লজ্জনং । কালোইচ্ছাহঃ ।
যবাণ্ডঃ । শ্বেদনং । কটুতিক্তরসৌ । এতানি
পাচনানি ॥ * ॥ নবজ্বরে অপথ্যং যথা ।
স্নানং । বিরেকঃ । স্তরতং । কষায়ঃ ।
ব্যায়ামঃ । অভ্যঞ্জনং । দিবানিদ্রা । দুষ্কং
ঘৃতং । বৈদলং । আমিষং । তক্রং । স্তরা ।
স্বাত্তুগুরুদ্রবদ্রব্যাগ্নি । অন্নং । প্রবাতঃ ।
ভ্রমণং । কোপঃ ॥ * ॥ মধ্যজ্বরে পথ্যং
যথা । পুরাতনষষ্ঠিকঃ । পুরাতনশালিঃ ।
বার্তাকুঃ । শোভাজ্ঞনং । কারবেল্লঃ ।
বেত্রাগ্রং । আষাঢ়ফলং । পটোলং ।
কর্কোটকং । মূলকপোতিকা । মুদগমসূর-
চণককুলখমুকুষ্ঠকানাং যুষঃ । পাঠা ।
অম্বতা । বাস্তুকং । তণ্ডুলীয়ঃ । জীবন্তী ।
কাকমাটী । স্তপকানি দ্রাক্ষাকপিথদাত্তিম-
বৈকঙ্কতফলানি । লঘুনি সাত্ম্যানি চ ভেষ-
জানি ॥ * ॥ অথ পুরাণজ্বরে পথ্যং ।
বিরেচনং । ছর্দনং । অঞ্জনং । নস্যং ।
ধূমঃ । অনুবাসনং । সিরাব্যধঃ । সংশ-
মনং । প্রদেহঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ ।
শিশিরোপচারঃ । এণঃ । কুলিঙ্গঃ । হরিণঃ ।
ময়ুরঃ । লাবঃ । শশঃ । তিত্তিরিঃ । কুকুটঃ ।
ক্রৌঞ্চঃ । কুরঙ্গঃ । পৃষতঃ । চকোরঃ ।
ঃ । বর্তকঃ । কালপুচ্ছঃ ।
গোকীরং । অজাকীরং । গোঘৃতং । অজা-
ঘৃতং । হরীতকী । পর্বতনির্বরাস্তঃ ।
এরণ্ডতৈলং । সিতচন্দনং । জ্যোৎস্না ।
প্রিয়ালিঙ্গনং ॥ * ॥ ব্যায়ামঞ্চ ব্যায়ঞ্চ
স্নানং চংক্রমণং তথা । জ্বরমুক্তে । ন

সেবেত যাবম্নো বলবান্ ভবেৎ ॥ * ॥
 অথাতিসাররোগে পথ্যং । বমনং । লঙ্ঘনং ।
 নিদ্রা । পুরাণাঃ শালিষষ্টিকাঃ । বিলেপী ।
 লাজমণ্ডঃ । মসূরভুবরীশশৈগলাবহরিণ-
 কপিঞ্জলভবযুষঃ । সর্বে স্কুদ্রমৎস্যাঃ ।
 শৃঙ্গী । খুড্ডীশঃ । মধুরালিকা । তৈলং ।
 ছাগঘৃতক্ষীরে । গোদধিতক্রে । গবাজয়ো-
 র্দ্ধিজং পয়োজং বা নবনীতং । নবরস্তা-
 পুষ্পং । নবরস্তাফলং । ক্ষৌদ্রং । জম্বুফলং ।
 ভব্যং । মহার্দ্দকং । নিম্বং । শালুকং ।
 বিকঙ্কতং । কপিথং । বকুলং । বিল্বং ।
 তিন্দুকং । দাড়িমদ্রয়ং । তিলকং । কঞ্চট-
 দলং । চাঙ্গেরী । বিজয়া । অরুণা । জাতী-
 ফলং । অহিফেনং । জীরকং । গিরিমল্লিকা ।
 কুস্তম্বুরু । মহানিম্বং । সকলকষায়রসঃ ।
 দীপনানি লঘুশ্চম্পানানি । নাভেদ্ব্যঙ্গু-
 লতোহধস্তাৎ তথা বংশাস্থিমূলে শস্ত্রেণ
 অর্দ্ধচন্দ্রবদাহঃ ॥ * ॥ অতীসারে অপথ্যং
 যথা । শ্বেদঃ । অঞ্জনং । রুধিরমোক্ষণং ।
 অম্বুপানং । স্নানং । ব্যায়ঃ । জাগরণং ।
 ধূমঃ । নস্যং । অভ্যঞ্জনং । সকলবেগ-
 ধারণং । রুক্ষাণি । অসাত্ম্যমশনং । বিরু-
 দ্ধানং । গোধূমঃ । মাষঃ । যবঃ । বাস্তুকং ।
 কাকমাটী । নিম্পাবঃ । কন্দঃ । মধুশিগুঃ ।
 রসালং । পূগং । কুস্মাণ্ডঃ । তুস্বী । বদরং ।
 গুর্বলং । গুরুপানং । তাশূলং । ইস্কুঃ ।
 গুড়ঃ । মদ্যং । উপোদিকা । দ্রাক্ষা । অন্ন-
 বেতসফলং । লশুনং । ধাত্রী । দুর্ভাস্ব ।
 মস্ত । গৃহবারি । নারিকেলং । স্নেহনং ।
 মৃগমদঃ । অখিলপত্রশাকং । ক্ষারঃ ।

সর্বাণি সরাগি । পুনর্নবা । ইর্বারুকং ।
 লবণং । অন্নং ॥ * ॥ অথ গ্রহণীরোগে
 পথ্যং । নিদ্রা । ছর্দনং । লঙ্ঘনং । পুরা-
 তনশালয়ঃ । পুরাতনষষ্টিকাঃ । লাজমণ্ডঃ ।
 মসূরভুবরীমুদগভবযুষঃ । নিঃশেষোদ্ধৃত-
 সারগব্যাদধি । গবাং ছাগ্যা বা পয়োজং
 নবনীতং । ছাগঘৃতপয়োদধীনি । তিল-
 তৈলং । সুরা । মাক্ষিকং । শালুকং ।
 বকুলং । দাড়িমযুগং । নব্যং ভব্যং ।
 রস্তাপুষ্পং । রস্তাফলং । তরুণবিল্বং
 শৃঙ্গাটকং । চাঙ্গেরী । বিজয়া । কপিথং
 কুটজং । অজাজী । কশেরু । তক্রং
 কঞ্চটপল্লবং । তিলকং । জাতীফলং ।
 জাম্ববং । ধন্যাকং । তিন্দুকং । মহানিম্বঃ ।
 অরুণা । অফেনং । ক্রব্যং । লাবশশৈগ-
 তিতিরিমাংসযুষঃ । সর্বে স্কুদ্রমৎস্যাঃ ।
 খুড্ডীশঃ । মধুরালিকামৎস্যাঃ । খলিশঃ ।
 সর্বেকষায়রসঃ । নাভেদ্ব্যঙ্গুলতোহধস্তাৎ
 তথা বংশাস্থিমূলে প্রজ্বলিতায়সার্দ্ধচন্দ্র-
 বদাহঃ ॥ * ॥ গ্রহণ্যামপথ্যং যথা । রক্ত-
 স্রুতিঃ । জাগরণং । অম্বুপানং । স্নানং ।
 স্ত্রী । বেগবিধারণং । নস্যং । অঞ্জনং ।
 শ্বেদনং । ধূমপানং । শ্রমঃ । বিরুদ্ধাশনং ।
 আতপঃ । গোধূমঃ । নিম্পাবঃ । কলায়ঃ ।
 মাষঃ । যবঃ । আর্দ্দকং । ছত্রকং । রাজ-
 মাষঃ । উপোদিকা । বাস্তুকং । কাকমাটী ।
 কুস্মাণ্ডঃ । তুস্বী । মধুশিগুঃ । কন্দঃ ।
 তাশূলং । ইস্কুঃ । বদরং । রসালং । ইর্বা-
 রুকং । পূগফলং । রসোনং । ধাত্রীম্নং ।
 বীরং । ভূষোদকং । দুগ্ধং । গুড়ঃ ।

মস্ত। নারিকেলং । পুনর্নবা । বাহঁতং ।
 বৈণবং । সর্বাণি পত্রশাকানি । ছুফ্টাসু ।
 গোমূত্রং । যুগনাভিঃ । ক্ষারং । সমস্তানি
 সরাগি । দ্রাক্ষা । অম্লং । লবণরসঃ ।
 গুর্ভম্নং । গুরুপানং । সর্বে পূপাঃ ॥ * ॥
 অথর্শসি পথ্যং । বিরেচনং । লেপনং ।
 অশ্রমোক্ষঃ । ক্ষারঃ । অগ্নিকর্ম্ম । শস্ত্রকর্ম্ম ।
 পুরাতনলোহিতশালয়ঃ । পুরাতনষষ্টিকাঃ ।
 যবাঃ । কুলথাঃ । গোধাখুগজোষ্ট্রকুর্মাবি-
 কলিঙ্গাজখরৌতুকীশতরক্ষুচাসশৃগালকা-
 কানাং মাংসানি । স্বল্পমাংসাঃ প্রসহাঃ ।
 পটোলং । পত্নুরঃ । রসোনকং । বহ্নিঃ ।
 পুনর্নবা । শূরণঃ । বাস্তুকং । জীবন্তিকা ।
 দস্তশঠঃ । সুরা । ক্রটিঃ । বয়ঃস্থা । নব-
 নীতং । তক্রং । ককোলং । ধাত্রী ।
 রুচকং । কপিথং । ঔষ্ট্রমূত্রাজ্যপয়াংসি ।
 ভল্লাতকং । সর্ষপতৈলং । গোমূত্রং ।
 সৌবীরং । তুমোদকং । বাতাপহান্নপানং ।
 অগ্নিবর্দ্ধকান্নপানং ॥ * ॥ অর্শসি অপথ্যং
 যথা । আনুপমামিষং । মৎস্যঃ । পিণ্যাকঃ ।
 দধি । পিষ্টকং । মাসঃ । করীরং ।
 নিম্পাবঃ । বিল্বং । তুন্দ্রী । উপোদিকা ।
 পকাত্রং । সর্বশালুকং । বিষ্টিস্তীনি ।
 গুরুগি । আতপঃ । জলপানং । বমনং ।
 বস্তিকর্ম্ম । নদীনাং সলিলং । বিরুদ্ধানি
 সর্বাণি । পূর্বদিগ্ভববায়ুঃ । বেগরোধঃ ।
 স্ত্রিয়ঃ । পৃষ্ঠঘানং । উৎকটকাসনং । যথাস্বং
 দোষলং দ্রব্যং । রক্তপিভিনাং যদ্যৎ
 পথ্যাপথ্যং তত্তদপি রক্তার্শোরোগিণাং
 বিশেষতো বিদ্যাৎ ॥ * ॥ অথাগ্নিমান্দ্যা-

জীর্ণাদৌ পথ্যং । শ্লেষ্মিকে পূর্বং বমনং ।
 পৈত্তিকে মূতুরেচনং । বাতিকেষুদনং ।
 যথাবস্থং হিতবস্তুনি । নানাংপ্রকারব্যায়ানাং ।
 দীপনানি । লঘুনি । বহুকালসমুৎপন্নঃ ।
 মুদগলোহিতশালয়ঃ । বিলেপী । লাজ-
 মণ্ডঃ । মুদগভধমণ্ডঃ । সুরা । এণঃ ।
 বহী । শশঃ । লাভঃ । সর্বক্ষুদ্রমৎস্যঃ ।
 শালিঞ্চশাকং । বেত্রোগ্রং । বাস্তুকং । বাল-
 মূলং । লশুনং । বৃদ্ধকুম্ভাণ্ডং । নবীন-
 কদলীফলং । শোভাঞ্জলং । পটোলং ।
 বার্ভাকুঃ । নলদাম্বু । কর্কোটকং । কার-
 বেল্লং । বাহঁতং । মহার্দ্রকং । প্রসারণী ।
 কাকমাচী । চাক্ষেরী । স্ননিষল্লকং । ধাত্রী-
 ফলং । মাতুলুঙ্গং । দাড়িমং । যবঃ ।
 পর্পটঃ । অম্লবেতসং । জম্বীরং । নাগ-
 রঙ্গং । মাক্ষিকং । নবনীতং । স্নতং ।
 তক্রং । সৌবীরকং । তুমোদকং । ধান্যাম্লং ।
 কটুতৈলং । রামঠং । লবণার্দ্রকং ।
 যমানী । মরিচং । মেথী । ধান্যকং ।
 জীরকং । দধি । তাম্বুলং । তপ্তসলিলং ।
 কটুরসঃ । তিল্করসঃ ॥ * ॥ অগ্নিমান্দ্যা-
 জীর্ণাদৌ অপথ্যং যথা । বিরেচনং ।
 বিগ্নুত্রবায়ুনাং বেগধারণং । অতিরিক্তা-
 শনং । অধ্যশনং । জাগরণং । বিষমাশনং ।
 রক্তস্রুতিঃ । শমীধান্যং । মৎস্যঃ । মাংসং ।
 উপোদিকা । জলপানং । পিষ্টকং ।
 জাম্ববং । সর্বশালুকং । কুর্চ্চিকা ।
 মোরটঃ । ক্ষীরং । কিলাটঃ । প্রপানকং ।
 তালান্ধিশস্ত্রং । বালতালং । স্নেহনং ।
 ছুফ্টবারি । বিরুদ্ধপানাম্লং । অসাদ্ব্য-

পানামং । বিষ্ণুস্ত্রীনি । গুরুগি । ফলবর্ত্তিং
 বমিং শ্বেদং লঙ্ঘনং চাপতর্পণং । বিশেষা-
 দলসে কুর্ধ্যাদ্বিসূচ্যামতিসারবৎ ॥ * ॥
 অথ ক্রিমিরোগে পথ্যং । আস্থাপনং ।
 কায়বিরেচনং । শিরোবিরেচনং । ধূমঃ ।
 কফঘ্নানি দ্রব্যগি । শরীরমার্জনা । পুরা-
 তনবৈগবরক্তশালয়ঃ । পটোলং । বেত্রা-
 গ্রং । রসোনং । বাস্তুকং । ছতাশঃ ।
 মন্দারদলং । সর্ষপাঃ । নবীনমোচং ।
 বৃহতীফলং । তিত্তানি নালীচদলানি ।
 মৌষিকমাংসং । বিড়ঙ্গং । পিচুমর্দপল্লবং ।
 পথ্যা । তিলতৈলং । সর্ষপতৈলং ।
 সৌবীরং । শুক্রং । তুমোদকং । মধু ।
 পচেলিমতালং । অরুঙ্করং । গোমূত্রং ।
 তাম্বুলং । সুরা । মৃগাণ্ডজং । ঔষ্ট্রমূত্রাজ্য-
 পয়াংসি । রামঠং । ক্ষারঃ । অজমোদা ।
 খদিরঃ । বৎসকং । জম্বীরনীরং । সুষবী ।
 যমানিকা । সুরাহ্নাশুরসিংশপোদ্ভব-
 ক্ষারঃ । তিত্তকটুকষায়রসাঃ ॥ * ॥ ক্রিমি-
 রোগে অপথ্যং যথা । ছর্দিঃ । তদ্বৈগবিধা-
 রণং । বিরুদ্ধপানাশনং । দিবানিদ্রা ।
 দ্রবদ্রব্যং । পিষ্টাম্নং । অজীর্ণভোজনং ।
 স্নাতং । মাষঃ । দধি । পত্রশাকং । মাংসং ।
 পয়ঃ । অম্নঃ । মধুররসঃ ॥ * ॥ অথ পাণ্ডু-
 রোগে পথ্যং । ছর্দিঃ । বিরেচনং । পুরা-
 তনযবগোধূমশালয়ঃ । মুদগাঢকীমসূরাণাং
 যূমঃ । জাঙ্গলজরসঃ । পটোলং । বৃদ্ধ-
 কুম্ভাণ্ডং । তরুণকদলীফলং । জীবন্তী ।
 ক্ষুরঃ । মংস্রাক্ষী । গুড়ুচী । তণ্ডুলীয়কং ।
 পুনর্নবা । দ্রোণপুষ্পী । বার্ত্তাকুঃ । লগুন-

দয়ং । পকাত্রং । অভয়া । বিশ্বী । শৃঙ্গী
 মংস্রঃ । গোমূত্রং । ধাত্রী । তক্রং । স্নাতং ।
 তৈলং । সৌবীরকং । তুমোদকং । নব-
 নীতং । গন্ধসারঃ । হরিদ্রা । নাগকেশরং ।
 যবক্ষারঃ । লৌহভস্ম । কষায়দ্রব্যং ।
 কুঙ্কমং । চরণয়োঃ সন্ধৌ নাভেদ্ব্যঙ্গুলা-
 দধঃ মস্তকে হস্তয়োর্মূলে স্তনকক্ষয়োর্মধ্যে
 চ দাহঃ । যথাদোষমিদং পথ্যং পাণ্ডুরোগ-
 বতাং ভবেৎ ॥ * ॥ পাণ্ডুরোগে অপথ্যং
 যথা । রক্তস্রুতিঃ । ধূমপানং । বমিঃ ।
 বেগধারণং । শ্বেদনং । মৈথুনং । শিশ্বী ।
 পত্রশাকানি । রামঠং । মাষঃ । অম্বুপানং ।
 পিণ্ড্যকঃ । তাম্বুলং । সর্ষপঃ । সুরা ।
 মুদ্রক্ষণং । দিবাস্বপ্নঃ । ভীক্ষানি । লব-
 গানি । সিঙ্কুবিঙ্ক্যাড্রিজাতনদীনাং জলং ।
 সর্বাণ্যম্নানি । দুষ্টিভাঃ । বিরুদ্ধাশনানি ।
 গুর্ভম্নং । বিদাহীনি ॥ * ॥ অথ রক্তপিত্তে
 পথ্যং । অধোগমে ছর্দনং । উর্দ্ধনির্গমে
 বিরেচনং । উভয়ত্র লঙ্ঘনং । পুরাতনাঃ
 যষ্টিকশালিকোদ্রবপ্রিয়ঙ্গুনীবারযবপ্রশাতি-
 কাঃ । মুদগঃ । মসূরঃ । চণকঃ । তুবরী ।
 মুকুটকঃ । চিস্টটঃ । বর্শ্মমংস্রঃ । শশঃ ।
 কপোতঃ । হরিণঃ । এণঃ । লাভঃ ।
 শরালিঃ । পারাবতঃ । বর্ভকঃ । বকঃ ।
 উরভ্রঃ । কালপুচ্ছঃ । কপিঞ্জলঃ । কষায়-
 বর্গঃ । গোদুগ্ধস্নাতং । অজাদুগ্ধস্নাতং ।
 মহিমীস্নাতং । পনসং । পিয়ালং । বৃন্তা-
 ফলং । কঞ্চটং । তণ্ডুলীয়ঃ । পটোলং ।
 বেত্রাগ্রং । মহার্দ্রকং । পুরাণকুম্ভাণ্ডফলং ।
 পকতালং । তদ্বীজজলং । বাসা । স্বাদুনি ।

বিল্বং । দাড়িমং । খর্জুরং । ধাত্রী ।
 মিষিঃ । নারিকেলং । কশেরু । শৃঙ্গাটকং ।
 পৌষ্করং । কপিথং । শালুকং । পরু-
 ষকং । ভূনিম্বশাকং । পিচুমর্দপত্রং ।
 তুন্দী । কলিঙ্গং । লাজশকুবঃ । দ্রাক্ষা ।
 সিতা । মাক্ষিকং । ঐক্ষবং । শীতোদকং ।
 ঔদ্ভিদবারি ! সেকঃ । অবগাহঃ । শত-
 ধৌতসর্পিঃ । অভ্যঙ্গঃ । শিশিরপ্রদেহঃ ।
 হিম্যানিলঃ । চন্দনং । ইন্দুপাদাঃ । মনো-
 হনুকূলবিচিত্রকথা । ধারাগৃহং । স্নশীতং
 ভূমিগৃহং । বৈদূর্যমুক্তামণীনাং ধারণং ।
 রস্তোৎপলাস্তোরুহপত্রাণাং শয্যা ।
 ক্ষৌমান্সরং । স্নশীতোপবনং । প্রিয়ঙ্গুঃ ।
 চন্দনরুষিতানাং বরাঙ্গনানামালিঙ্গনং ।
 পদ্মাকরসরিৎহৃদচন্দ্রোদয়হিমবদরীস্নশীত-
 লগিরিনির্ঝরাণামালিঙ্গনং । শ্রুতিপ্রশস্ত-
 কীর্তনং । প্রবীণনীরং । হিমবালুকা ॥ * ॥
 রক্তপিতে অপথ্যং যথা । ব্যায়ামঃ । অধ্ব-
 নিষেবণং । রবিকরঃ । তীক্ষ্ণাণি কৰ্ম্মাণি ।
 ক্ষোভঃ । বেগধারণং । চপলতা । হস্ত্যশ্ব-
 যানানি । শ্বেদঃ । অশ্রুক্রতিঃ । ধূমপানং ।
 সুরতঃ । ক্রোধঃ । কুলথঃ । গুড়ঃ ।
 বার্তাকুঃ । তিলঃ । মাষঃ । সর্ষপঃ । দধি ।
 ক্ষারঃ । কোপপয়ঃ । তাম্বুলং । নলদাম্বু ।
 মদ্যং । লশুনং । শিশী । বিরুদ্ধাশনং ।
 কটু । অম্লং । লবণং । বিদাহিদ্রব্যং ॥ * ॥
 জ্বাথ রাজযক্ষ্মাণি পথ্যং । ঘৃতপকমরীচ-
 জীরকসংস্কৃতলাবতিত্তিরজরসঃ । দোষা-
 ধিকশ্চ বলিনোহগ্রে মৃদুশুদ্ধিঃ । গোধূমঃ ।
 মুদগঃ । চণকঃ । অরুণশালয়ঃ । ছাগানি

মাংসনবনীতপয়োম্মতানি । ক্ৰব্যাদ্-
 মাংসং । জাঙ্গলজা রসাঃ । মার্ভগুচশুকিরণ-
 পরিশোধিতম্ভূর্ণিতপকপললং লেছং ।
 রাগাঃ । কাম্বলিকঃ । ষাড়বঃ । বেশবারঃ ।
 শশাক্কিরণঃ । মধুররসঃ । মোচপনসা-
 ত্রাণাং পকফলানি । ধাত্রী । খর্জুরং ।
 পৌষ্করং । পরুষকং । নারিকেলং ।
 শোভাজনং । বকুলং । নবতালশস্ত্রং ।
 দ্রাক্ষা । মিষিঃ । মাণিমহুং । সিংহাস্ত্র-
 পত্রং । অজাগোমহিবীঘতং । ছাগাশ্রয়ঃ ।
 ছাগাবস্করমূত্রলেপঃ । মংস্শক্তিকা । শিখ-
 রিণী । মদিরা । রসলা । কর্পূরং । যুগ-
 মদঃ । সিতচন্দনং । অভ্যঞ্জানানি । সুর-
 ভীণ্যনুলেপনানি । স্নানং । বেশরচনং ।
 অবগাহনং । হর্ম্যং । অ্রজঃ । স্মরকথা ।
 যুগন্ধবাহঃ । গীতানি । লাস্ত্রং । চন্দ্র-
 রুচিঃ । বিপক্ষী । যুগদৃশাং সন্দর্শনং ।
 হেমচূর্ণং । মুক্তামণিপ্রচুরভূষণধারণং ।
 হোমঃ । প্রদানং । অমরপূজা । দ্বিজ-
 পূজা । হৃদ্যাম্পানং ॥ * ॥ রাজযক্ষ্মাণি
 অপথ্যং যথা । বিরেচনং । বেগধারণং ।
 শ্রমঃ । স্ত্রী । শ্বেদঃ । অঞ্জনং । প্রজাগরঃ ।
 সাহসকৰ্ম্মসেবা । রুক্ষাম্পানং । বিষমা-
 শনং । তাম্বুলং । কালিঙ্গং । কুলথং ।
 মাষঃ । রসোনং । বংশাকুরঃ । রামঠং ।
 অম্লং । তিক্তং । কষায়ঃ । সর্ষকটু ।
 পত্রশাকঃ । ক্ষারঃ । বিরুদ্ধাশনং । শিশী ।
 কর্কোটকং । বিদাহিদ্রব্যং । কৃষ্ণকঠি-
 ল্লকং ॥ * ॥ অথ কাসে পথ্যং । শ্বেদঃ ।
 বিরেচনং । ছর্দিঃ । ধূমপানং । সমাশনং ।

শালিঃ। ষষ্টিকঃ। গোধূমঃ। শ্যামাকঃ।
 যবঃ। কোদ্রবঃ। আশ্বগুপ্তা। মাষমুদা-
 ফুলখানাং রীসাঃ। গ্রাম্যোদকং। অনুপ-
 ধম্মদেশভববিবিধমাংসানি। সুরা। পুরা-
 তনসর্পিঃ। ছাগদুগ্ধঃ। ছাগস্বতং।
 বাস্তুকং। বায়সীশাকং। বার্তাকুঃ। বাল-
 মূলকং। কণ্টকারী। কাসমর্দঃ। জীবন্তী।
 স্ননিষীকং। দ্রাক্ষা। বিষ্ণী। মাতুলুঙ্গং।
 পৌষ্করং। বাসকঃ। ক্রটিঃ। গোমূত্রং।
 লশুনং। পথ্যা। ব্যোষং। উষ্ণোদকং।
 মধু। লাজাঃ। দিবসনিদ্রা। লঘুশ্রমানি।*
 কাসে অপথ্যং যথা। বস্তিঃ। নশ্তং।
 অশ্বছোদকঃ। ব্যায়ামঃ। দন্তঘর্ষণং।
 আতপঃ। দুষ্কপবনঃ। রজঃ। মার্গনিষে-
 বণং। বিষ্কন্তীনি। বিদাহীনি। বিবিধ-
 রুক্ষাণি। শকুশ্মুত্রোদগারকাসবমিবেগবিধা-
 রণং। মৎস্যঃ। কন্দঃ। সর্ষপঃ। তুস্বী।
 উপোদিকা। দুষ্কাসু। দুষ্কাম্পানং।
 বিরুদ্ধাশনং। গুরুশীতাম্পানং।*
 অথ শ্বাসে পথ্যং। বিরেচনং। শ্বেদনং।
 ধূমপানং। প্রচ্ছদনং। দিবাস্বপন।
 পুরাতনাঃ। ষষ্টিকরক্তশালিকুলথগোধূম-
 যবাঃ। শশঃ। অহিভুক্। তিত্তিরিঃ।
 লাবঃ। দক্ষঃ। শুকাদয়ঃ। ধম্ময়ুগাঃ। ধম্ম-
 পক্ষিগঃ। পুরাতনসর্পিঃ। অজাদুগ্ধস্বতং।
 সুরা। মধু। নিদিষ্টিকা। বাস্তুকং। তা-
 লীয়ঃ। জীবন্তিকা। মূলকপোতিকা।
 পটোলং। বার্তাকুঃ। রসোনং। পথ্যা।
 জম্বীরং। বিষ্ণীফলং। মাতুলুঙ্গং। দ্রাক্ষা।
 ক্রটিঃ। পৌষ্করং। উষ্ণবারি। কটুত্রয়ং।

গোমূত্রং। কফানিলস্নানাম্পানভেষজানি।
 বন্ধঃপ্রদেশাৎ পার্শ্বযুগ্মে করস্বয়োরমধ্য-
 ময়োর্ঘয়োঃ কণ্ঠকূপে চ শ্রদীপুলৌহেন
 দাহঃ।*
 শ্বাসে অপথ্যং যথা।
 মূত্রোদগারচ্ছর্দিভূট্কাশানাং রোধঃ।
 নশ্তং। বস্তিঃ। দন্তকার্ঠং। শ্রমঃ।
 অধ্বা। ভারঃ। রেণুঃ। সূর্য্যকিরণঃ। বিষ্ক-
 ন্তীনি। গ্রাম্যধর্ম্মঃ। বিদাহীনি। অনুপ-
 মামিষং। তৈলভূষ্কং। নিম্পাবঃ। শ্লেষ্ম-
 কারীগি। মাষঃ। রক্তস্রাবঃ। পূর্ব্ববাতাম্প-
 পানং। মেঘীঘৃতদুগ্ধং। দুষ্কজলং।
 মৎস্যঃ। কন্দঃ। সর্ষপঃ। রুক্ষশীতগুরুব্র-
 পানং।*
 অথ হিক্কায়াং পথ্যং।
 শ্বেদনং। বমনং। নশ্তং। ধূমপানং।
 বিরেচনং। নিদ্রা। স্নিগ্ধানি লঘুশ্রমানি।
 লবণানি। জীর্ণকুলথগোধূমশালিষষ্টিক-
 যবাঃ। ঐগতিত্রিরিলাবাদ্যা জাম্বলা মৃগ-
 পক্ষিগঃ। পককপিথং। লশুনং।
 পটোলং। বালমূলকং। পৌষ্করং। কৃষ্ণ-
 তুলসী। মদিরা। নলদাম্বু। উষ্ণোদকং।
 মাতুলুঙ্গং। মার্কিকং। সুরভিজলং।
 বাতশ্লেষ্মহরায়াম্পানানি। শীতাম্বুসেকঃ।
 সহসা ত্রাসঃ। বিশ্রামপনং। ভয়ং। ক্রোধঃ।
 হর্ষঃ। প্রিয়োধেগঃ। প্রাণায়ামনিষেবণং।
 দধ্মসিক্তমুদাত্রাণং। কূর্চে ধারাজলার্ণং।
 নাভ্যুর্দ্ধপীড়নং। পায়ুর্দ্ধং নাভের্ঘাঙ্গুলা-
 দুর্দ্ধক দীপদধ্মহরিদ্রয়া দাহঃ।*
 হিক্কায়াং
 অপথ্যং যথা। বাতমূত্রোদগারকাসশক-
 ছেগধারণং। রজঃ। অনিলঃ। আতপঃ।
 বিরুদ্ধাশনং। বিষ্কন্তীনি। বিদাহীনি।

রুক্ষাণি । কফদানি । নিষ্পাবঃ । পিষ্টকঃ ।
 মাষঃ । পিণ্ড্যকঃ । অনুপমামিষং । অবি-
 দুষ্কং । দস্তকাষ্ঠং । বস্তিঃ । মৎস্যঃ ।
 সর্ষপং । অন্নং । ভূষী । কন্দঃ । তৈল-
 ভূষ্কং । উপোদিকা । গুরুশীতান্নপানং ॥*॥
 অথ স্বরভেদে পথ্যং । শ্বেদঃ । বস্তিঃ ।
 ধূমপানং । বিরেকঃ । কবলগ্রহঃ । নস্যং ।
 ভালসিরাবেধঃ । যবঃ । লোহিতশালিঃ ।
 হংসটিবী । তাত্ৰচূড়কেকিনাং মাংসরসাঃ ।
 সুরা । গোকণ্টকঃ । কাকমাচী । জীবন্তী ।
 বালমূলকং । ড্রাক্সা । পথ্য। মাতুলুঙ্গং ।
 লশুনং । লবণার্জকং । তাম্বুলং । মরিচং ।
 সর্পিঃ ॥ * ॥ স্বরভেদে অপথ্যং । আম-
 কপিথং । বকুলং । শালুকং । জাম্ববং ।
 তিন্দুকং । কষায়ঃ । বম্বিঃ । স্বপ্নঃ । প্রজ-
 ল্ননং । অনুপানং ॥ * ॥ অথারোচকে
 পথ্যং । বস্তিঃ । বিরেকঃ । যথাবলং
 বমনং । ধূমোপসেবা । কবড়গ্রহঃ । তিক্ত-
 কাষ্ঠেন দস্তধাবনং । চিত্রান্নপানং ।
 গোধূমঃ । মুদগাঃ । লোহিতশালয়ঃ ।
 যষ্টিকা । বরাহছাগশশৈণানাং মাংসং ।
 চেঙ্গঃ । ঝসাণ্ডং । মধুরালিকা । ইলিশঃ ।
 প্রোষ্ঠী । খলেশঃ । কবয়ী । রোহিতঃ ।
 কর্কারুঃ । বেত্রোগ্রং । নবীনমূলকং ।
 বার্তাকুঃ । শোভাঞ্জনং । মোচং । দাড়িমং ।
 ভব্যং । পটোলং । রুচকং । স্ততং ।
 পয়ঃ । বালতালং । রসোনং । শূরণং ।
 ড্রাক্সা । রসালং । নলদাম্বু । কাঞ্জিকং ।
 মদ্যং । রসাল। দধি । তক্রং । আর্জকং ।
 ককোলং । খর্জুরং । পিয়ালং । তিন্দুকং ।

পক্ককপিথং । বদরং । বিকঙ্কতং । তালান্ধি-
 মজ্জা । হিমবালুকা । সিতা । পথ্য।
 যমানী । মরিচং । রামঠং । স্বাদ্বন্-
 তিক্তানি । দেহমার্জনা ॥ * ॥ অরোচকে
 অপথ্যং । কাসোদগারক্ষুধানিদ্রাবমীনাং
 বেগধারণং । অহৃদ্যাম্নং । অস্থ্যছোকঃ ।
 ক্রোধঃ । লোভঃ । ভয়ং । শোকঃ ।
 দুর্গন্ধঃ । সূর্য্যসেবা ॥ * ॥ অথ ছর্দ্যাং
 পথ্যং । বিরেচনং । ছর্দনং । লঙ্ঘনং ।
 স্নানং । মূজা । লাজমণ্ডঃ । পুরাতনাঃ
 যষ্টিকশালিমুদগাঃ । কলায়ঃ । গোধূমঃ ।
 যবঃ । মধু । শশাহিভুকৃতিতিরিলাব-
 কাদ্যাঃ । জাম্বলমৃগপক্ষিণঃ । মনোজ্ঞনানা-
 রসগন্ধরূপা রসাঃ । যাড়বা যুষাঃ । রাগাঃ ।
 খড়াঃ । কাম্বলিকাঃ । সুরা । বেত্রোগ্রং ।
 কুস্তম্বুরু । নারিকেলং । পচেলিমানি
 জম্বীরধাত্রীসহকারকোলড্রাক্সাকপিথানি ।
 হরীতকী । দাড়িমং । বীজপূরণং । জাতী-
 ফলং । বালকং । নিম্বং । বাসা । সিতা ।
 শতাহ্না । করিকেশরং । হিতমনঃপ্রীতি-
 করভক্ষ্যাঃ । ভুক্তস্য বস্ত্রে শিশিরাম্বু-
 সেকঃ । কস্তুরিকা । চন্দনং । ইন্দু-
 কিরণঃ । মনোজ্ঞগন্ধাশ্মুলেপনানি ;
 স্নগন্ধিপুষ্পপানফলানি । স্বমনোহনুকুলরূপ-
 রসগন্ধস্পর্শশব্দাঃ । নাভেল্লিযবোপরিষ্কা-
 দ্বাহঃ ॥ * ॥ ছর্দ্যাং অপথ্যং । নস্যং ।
 বস্তিঃ । শ্বেদনং । স্নেহপানং । রক্ত-
 স্রাবঃ । দস্তকাষ্ঠং । দ্রবাম্নং । বাভৎস-
 দর্শনং । ভীতিঃ । উদ্বেগঃ । উষ্ণস্নিগ্ধা-
 সাত্ত্ব্যাহৃদ্যবৈরোধিকাম্নং । রস্তা । শিষী ।

কোষবতী। মধুকং। চিত্রা। সূক্ষ্মলা।
 সর্ষপঃ। দেবদালী। ব্যায়ামঃ। ছত্রিকা।
 অঞ্জনং ॥ * ॥ অথ তৃষ্ণায়াং পথ্যাং
 শোধনং। বমনং। নিদ্রা। স্নানং। কবল
 ধারণং। দীপদঙ্কহরিদ্রয়া জিহ্বাধঃশিরয়ো
 দ্বাহঃ। কোদ্রবাঃ। শালয়ঃ। পেয়াঃ
 বিলেপী। লাজশক্তবঃ। অন্নমণ্ডঃ। ধনু
 রসঃ। শর্করা। রাগঃ। ষাড়বঃ। ভূফ
 মুদগামসূরচণককৃতরসঃ। রস্ভাপুষ্পং। তৈল
 কূর্চং। ড্রাক্স। পর্পটপল্লবঃ। কপিথং।
 কোলং। মল্লিকা। কুয়াণ্ডকং। উপো
 দিকা। খর্জুরং। দাড়িমং। ধাত্রী।
 কর্কটী। নলদাম্বু। জম্বীরং। করমর্দং।
 বীজপূরং। গবাং পয়ঃ। মধুকপুষ্পং।
 হ্রীবেরং। তিত্তানি। মধুরানি। বাল
 তালাম্বু। শীতাম্বু। পয়ঃপেটী। প্রপানকং।
 মাক্ষিকং। সরসীতোয়ং। শতাহ্না।
 নাগকেশরং। এলা। জাতীফলং। পথ্যা।
 কুস্তম্বুরু। টকুগং। ঘনসারঃ। গন্ধসারঃ।
 কোমুদী। শিশিরানিলঃ। চন্দনার্জুপ্রিয়া
 শ্লেষঃ। রস্ভাভরণধারণং। হিমাম্বু
 লেপনং ॥ * ॥ তৃষ্ণায়াং অপথ্যাং।
 স্নেহঃ। অঞ্জনং। স্নেদঃ। ধূমপানং।
 ব্যায়ামঃ। নস্যং। আতপঃ। দস্তকার্ঠং।
 গুর্কমং। অন্নং। লবণং। কষায়ঃ। কটুঃ।
 স্ত্রিয়ঃ। দুষ্কজলং। তীক্ষ্ণং ॥ * ॥ অথ
 মূচ্ছায়াং পথ্যাং। সেকঃ। অবগাহঃ।
 মৃগিঃ। হারঃ। শীতাঃ প্রদেহাঃ। ব্যজনা
 নিলঃ। শীতানি গন্ধবস্তি পানানি। ধারা
 গৃহং। শীতমরীচিরোচিঃ। ধূমঃ। অঞ্জনং।

লাবণং। অশ্রমোকঃ। দাহঃ। সূচীপরি
 তোদনং। লোম্মাং কচানাঞ্চ লুঙ্কনং।
 নখাস্তপীড়া। দশনোপদংশঃ। নাসামুখ
 দ্বারমরুন্নিরোধঃ। বিরেচনং। ছর্দনং।
 লজ্জনং। ক্রোধঃ। ভয়ং। দুঃখকরী
 শয্যা। বিচিত্রা মনোহরাঃ কথাঃ। ছায়া।
 নতোহস্তঃ। শতধৌতসর্পিঃ। মুদুনি।
 তিত্তানি। লাজমণ্ডঃ। জীর্ণযবলোহিত
 শালয়ঃ। কোস্তং হবিঃ। মুদগাম্বুঃ।
 সতীলমুষ্ণঃ। ধন্বোস্তবা মাংসরসাঃ। রাগাঃ।
 ষাড়বাঃ। গব্যপয়ঃ। সিতা। পুরাণ
 কুয়াণ্ডং। পটোলং। মোচং। হরীতকী।
 দাড়িমং। নারিকেলং। মধুকপুষ্পং।
 তণ্ডুলীয়ঃ। ভূষোদকং। লঘুশ্লামনি।
 প্রনীরনীরং। সিতচন্দনং। কর্পূরনীরং।
 হিমবালুকা। অত্যুচ্চশব্দঃ। অদ্ভুতদর্শনং।
 উৎকটগীতং। উৎকটবাদ্যং। শ্রমঃ।
 স্মৃতিঃ। চিন্তনং। আশ্রবোধঃ। ধৈর্য্যং ॥ * ॥
 মূচ্ছায়ামপথ্যাং যথা। তাম্বুলং। পত্র
 শাকং। ব্যবায়ঃ। স্নেদনং। কটুঃ। তৃষ্ণি
 দ্রয়োর্বেরোধঃ। তক্রং ॥ * ॥ অথ মদা
 ত্যয়ে পথ্যাং। সংশোধনং। সংশমনং।
 স্বপনং। লজ্জনং। শ্রমঃ। সম্বৎসরসমুৎ
 পন্নশালিষষ্ঠিকযবমুদগামাষণৌধুমসতীলাঃ।
 রাগঃ। ষাড়বঃ। এণতিস্তিরিলাবাজদক্ষ
 বর্হিশশানামামিষং। বেশবারঃ। বিচি
 ত্রাম্মং। হৃদ্যমদ্যং। পয়ঃ। সিতা। তণ্ডু
 লীয়ঃ। পটোলং। মাতুলুঙ্কং। পরুষকং।
 খর্জুরং। দাড়িমং। ধাত্রী। নারিকেলং।
 গোস্তুনী। পুরাণসর্পিঃ। কর্পূরং। প্রনীরং।

শিশিরানিলঃ । ধারাগৃহং । চন্দ্রপাদাঃ ।
 মণয়ঃ । মিত্রসঙ্গমঃ । কোঁমাঙ্গরং । প্রিয়া-
 ল্লয়ঃ । উদ্ধতগীতবাদিত্রং । শীতাম্বু ।
 চন্দনং । স্নানং ॥ * ॥ মদাত্যয়ে অপথ্যং
 যথা । শ্বেদঃ । অঞ্জনং । ধূমপানং । লাবণং ।
 দস্তঘর্ষণং । তাম্বুলং ॥ * ॥ অথ দাহে
 পথ্যং । শালয়ঃ । যষ্টিকাসঃ । মুদগাঃ ।
 মসূরাঃ । চণকাঃ । যবাঃ । ধনুমাংসরসাঃ ।
 লাজমণ্ডঃ । লাজশক্তবঃ । সিতা । শত-
 ধৌতস্নতং । ছক্ষং । পয়োভবনবনীতং ।
 কুম্মাণ্ডং । কর্কটী । মোচং । পনসং ।
 স্বাদুদাড়িমং । পটোলং । পর্পটং । দ্রাক্ষা ।
 ধাত্রীফলং । পরুষকং । শিশী । ভুশী ।
 পয়ঃপেটী । খর্জুরং । ধান্যকং । মিসিঃ ।
 বালতালং । পিয়ালং । শৃঙ্গাটকং । কশে-
 রুকং । মধুকপুষ্পং । হ্রীবেরং । পথ্যা ।
 সর্কানি তিক্তানি । শীতাঃ প্রদেহাঃ ।
 ভূবেশ্ম । সেকঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহনং ।
 পদ্মোৎপলদলকোঁমাণাং শয্যা । শীতল-
 কাননং । বিচিত্রা কথা । গীতানি ।
 শিশিরঃ । মঞ্জুভাষণং । উশীরচন্দনালেপঃ ।
 শীতাম্বু । শিশিরানিলঃ । ধারাগৃহং ।
 প্রিয়াস্পর্শঃ । প্রনীরং । হিমবালুকা ।
 স্নানং । মণয়ঃ । মধুর-
 রসঃ ॥ * ॥ দাহে অপথ্যং । বিরুদ্ধান্ন-
 পানানি । কোঁধঃ । বেগধারণং । গজাঙ্ঘ-
 যানং । অধ্বা । কায়ং । পিত্তকরাণি ।
 ব্যায়ামঃ । আতপঃ । তক্রং । তাম্বুলং ।
 মধু । রামঠং । ব্যায়ামঃ । কটুঃ । তিক্তঃ
 উষ্ণঃ ॥ * ॥ অথোন্মাদে ভূতোন্মাদে চ ।

পথ্যং । মরুদ্ভবে পূর্বং শ্বেদঃ । পিত্তোদ্ভ-
 ভবে পূর্বং বিরেকঃ । কফোদ্ভবে পুরাং
 বমনং । ততঃপরং বস্তিবিধিঃ । নশ্তং ।
 সস্তর্জনং । তাড়নং । অঞ্জনং । আশ্বা-
 সনং । ত্রাসনং । বন্ধনং । ভয়ং । হর্ষণং ।
 দানং । ধূপঃ । দমঃ । বিস্মরণং । প্রদেহঃ ।
 শিরাব্যধঃ । সংশমনং । সেকঃ । আশ্চর্যা-
 কর্ম্মানি । ধূমপানং । ধীধৈর্য্যং । সত্বং ।
 আস্থনিবেদনং । অভ্যঞ্জনং । স্বপননং ।
 আসনং । নিদ্রা । স্নানাম্বুলেপনানি ।
 গোধূমঃ । মুদগাঃ । অরুণশালয়ঃ । ধারোক-
 ছক্ষং । শতধৌতসর্পিঃ । নবীনস্নতং ।
 পুরাতনস্নতং । কুম্মামিষং । ধনুরসঃ ।
 রসালং । পুরাণকুম্মাণ্ডফলং । পটোলং ।
 ব্রহ্মীদলং । বাস্তুকং । তণ্ডুলীয়ং । খরুশ-
 যুত্রং । গগনাম্বু । পথ্যা । স্ববর্ণচূর্ণং ।
 নারিকেলং । দ্রাক্ষা । কপিথং । পনসং ॥ * ॥
 উন্মাদে অপথ্যং । মদ্যং । বিরুদ্ধাশনং ।
 উষ্ণভোজনং । নিদ্রাকুত্থ্যবেগধারণং ।
 ব্যায়ামঃ । আশাচকলং । কঠিল্লকং । পত্র-
 শাকং । তিক্তানি । বিষী ॥ * ॥ অথাপ-
 ন্মারে পথ্যং । বাতোদ্ভবে পূর্বং বস্তিঃ ।
 পৈত্তিকে বিরেচনং । শ্লেষ্মিকে বমনং ।
 পরং ধূপনং । অঞ্জনং । নশ্তং । শিয়া-
 ব্যধঃ । দানং । ত্রাসনং । বন্ধনং । ভয়ং ।
 তর্জনং । তাড়নং । হর্ষণঃ । ধূমপানং ।
 বিস্ময়ঃ । ধীধৈর্য্যং । আস্থাদিবিজ্ঞানং ।
 স্নানং । অভ্যঞ্জনং । লোহিতশালয়ঃ ।
 মুদগাঃ । গোধূমাঃ । প্রতনং হবিঃ । কুম্মা-
 মিষং । ধনুরসঃ । ছক্ষং । ব্রহ্মীদলং ।

বচা । পটোলং । বৃদ্ধকুম্ভাণ্ডং । বাসুকং ।
 স্বাদুদাড়িমং । শোভাজনং । পয়ঃপেটী ।
 দ্রাক্ষা । ঋত্বী । পরুষকং । তৈলং ।
 খরাস্বমুত্রং । গগনাম্বু । হরীতকী ॥ * ॥
 অপস্মারে অপথ্যং । চিন্তা । শোকভয়ং ।
 ক্রোধঃ । অশুচীন্যশনানি । মদ্যং ।
 মৎস্যঃ । বিরুদ্ধান্নং । তীক্ষ্ণাষ্ণগুরু-
 ভোজনং । অতিব্যবায়ঃ । আয়াসঃ ।
 পূজাপূজাব্যতিক্রমঃ । পত্রশাকানি । বিম্বী ।
 আমাঢ়ফলং । ভৃষ্ণানিদ্রাস্কুধাবেগাঃ ॥ * ॥
 অথ বাতরোগে পথ্যং । অভ্যঙ্গঃ । মর্দনং ।
 বস্তিঃ । মেহঃ । শ্বেদঃ । অবগাহনং ।
 সংবাহনং । সংশমনং । প্রাবৃতিঃ । বাত-
 বর্জনং । অগ্নিকর্ম্ম । উপনাহঃ । ভূশয্যা ।
 স্নানং । আসনং । তৈলদ্রোণী । শিরো-
 বস্তিঃ । শয়নং । মস্রং । আতপঃ । সস্ত-
 প্ৰণং । বৃংহণং । কিলাটঃ । দধি । কূর্টিক ।
 সর্পিঃ । তৈলং । বসা । মজ্জা । স্বাদুল-
 লরণা রসাঃ । নবীনতিলগোধূমমাষাঃ ।
 সম্বৎসরোষিতশালিষষ্টিকাঃ । কুলথরসঃ ।
 সুরা । গ্রাম্যা গোহৃৎখতরোষ্ট্ররাসভচ্ছাগলা-
 দয়ঃ । আনুপাঃ কোলমহিম্ন্যস্কুথড়িগগজা-
 দয়ঃ । ওদকা হংসকাদম্বচক্রমদগুরকা-
 দয়ঃ । বিলেশয়া ভেকগোধানকুলশ্বাবিদা-
 দয়ঃ । জাঙ্গলাঃ চটককুর্টবর্হিত্তিরয়ঃ ।
 শিলিন্দঃ । পর্বতঃ । নক্রঃ । গর্গরঃ । কবয়ী ।
 ইল্লিশঃ । এরণ্ডঃ । চুলুকী । কূর্ম্মঃ । শিশু-
 ম্বরঃ । তিমিস্তিলঃ । রোহিতঃ । মদগুরঃ ।
 শৃঙ্গী । বর্ম্মী । খুড্ডীশঃ । এতে বর্ষাঃ ।
 পটোলং । শিগু । বার্তাকুঃ । লশুনং ।

দাড়িমদ্বয়ং । পকতালং । রসালং । নল-
 দাম্বু । পরুষকং । জম্বীরং । বদরং ।
 দ্রাক্ষা । নাগরঙ্গং । মধুকজং । প্রসারণী ।
 গোস্কুরকঃ । শুক্লাক্ষী । পারিভদ্রকঃ ।
 পয়াংসি । পয়ঃপেটী । রুবুতৈলং । গবাং
 জলং । মৎস্যগুণ্ডিকা । তাম্বুলং । ধান্যাল্লং ।
 তিস্তিভীফলং । স্নিগ্ধোষ্ণভোজ্যানি ।
 স্নিগ্ধোষ্ণানুলেপনং । আমাশয়মুপাগতে
 বিশেষাদ্বমনং । পক্কাশয়স্বে তথা মাংসস্বে
 স্নিগ্ধবিরেচনং । প্রত্যাহানাধানসঙ্গে বর্হিঃ
 লজ্জনং দীপনং । অষ্ঠীলাখে গুল্মবিধিঃ ।
 শুক্রস্বে ক্ষয়জিৎক্রিয়া । ত্বজ্জাংসাস্ক-
 সিরাপ্রাপ্তে রক্তমোক্ষণং ॥ * ॥ বাত-
 রোগে অপথ্যং । চিন্তা । প্রজাগরঃ । বেগ-
 ধারণং । ছর্দিঃ । শ্রমঃ । অনশনং ।
 চণকঃ । কলায়ঃ । নীবারকঙ্কুববৈগব-
 কোরদুসশ্যামাকচূর্ণং । কুরবিন্দঃ । তৃণ-
 ধান্যানি । রাজমাষঃ । মুদগঃ । তড়াগ-
 সরিদম্বু । করীরং । জম্বু । কশেরু ।
 তলকং । ক্রমুকং । মুগালং । নিম্পাব-
 বীজং । তালফলাস্বিমজ্জা । শালুকং ।
 তিন্দুকং । কঠিল্লকং । বালতালং । বিম্বী ।
 পত্রশাকং । উডুম্বরং । শীতাম্বু । রাসভ-
 পয়ঃ । বিরুদ্ধমন্নং । ক্ষারঃ । শুষ্কপললং ।
 ক্ষতজশ্রুতিঃ । ক্ষৌদ্রং । কষায়কটুতিক্ত-
 রসাঃ । ব্যবায়ঃ । হস্ত্যশ্বযানং । চংক্র-
 মণং । খট্টা । আধানিনোহর্দিতবতোহপি
 বিশেষাৎ স্নানং । প্রতুফসলিলং । দন্ত-
 ঘর্ষণং ॥ * ॥ অথ বাতে গুগ্গুলুসেবিনাং
 পথ্যং । ক্ষীরং । মাংসরসাঃ । ঘৃষাঃ ।

কলমাদিশালয়ঃ । যবগোধুমমাষাঃ ॥ * ॥
 গুগ্গুলাবপথ্যং । ব্যায়ামঃ । আতপঃ ।
 রুক্ষং । স্নানং । বহুভাষণং । প্রবাতঃ ।
 মৈথুনং । যানং ॥ * ॥ অথ বাতরক্তে
 পথ্যং । উত্তানে অভ্যঞ্জনং সেকঃ সোপ-
 নাহঃ প্রলেপনং । গস্তীরে স্নেহপানং
 আস্থাপনং বিরেচনং । সর্বত্র সূচী-
 জলৌকশৃঙ্গালাবুভিরশ্রুতিঃ । শতধৌত-
 য়তাভ্যঙ্গঃ । মেঘীদুগ্ধাবসেচনং । যবঃ ।
 ষষ্টিকঃ । নীবারঃ । কলমঃ । অরুণশালিঃ ।
 গোধুমঃ । চণকঃ । মুদগঃ । তুবরী । মুকু-
 ষ্টকঃ । অব্যজামহিষীগবাং পয়ঃ । লাবঃ ।
 তিত্তিরিঃ । সর্পাঙ্ঘিট্ । তাম্রচূড়াদিঃ । এতে
 বিক্ষিরাঃ । প্রতদাঃ শুকদাত্যহকপোত-
 চটকাদয়ঃ । উপোদিকা । কাকমাচী ।
 বেত্রাগ্রং । স্ননিষল্লকং । বাস্তুকং । কার-
 বেল্লং । তণ্ডুলীয়ঃ । প্রসারণী । পতুরঃ ।
 বৃদ্ধকুস্মাণ্ডং । সপিঃ । সম্পাকপল্লবং ।
 পটোলং । রুবুতৈলং । যুধীকা । শ্বেত-
 শর্করা । নবনীতং । সোমবল্লী । কস্তুরী ।
 সিতচন্দনং । শিংশপাণ্ডুরুদেবাহসরল-
 স্নেহমর্দনং । তিত্তং ॥ * ॥ বাতরক্তে
 অপথ্যং । দিবাস্বপ্নঃ । অগ্নিসস্তাপঃ ।
 ব্যায়ামঃ । আতপঃ । মৈথুনং । মাষঃ ।
 কুলথঃ । নিষ্পাবঃ । কলায়ঃ । ক্ষার-
 সেবনং । অশ্বজানুপমাংসানি । বিরু-
 দ্ধানি । দধীনি । ইক্ষুঃ । মূলকং । মদ্যং ।
 পিণ্ড্যাকং । অল্লং । কাঞ্জিকং । কটু ।
 উষ্ণং । গুরু । অভিষ্যান্দি । লবণং ।
 শক্তবঃ ॥ * ॥ অথোরুস্তম্ভে পথ্যং ।

সর্বেষা রুক্ষবিধিঃ । শ্বেদঃ । কোদ্রবঃ ।
 রক্তশালিঃ । যবঃ । কুলথঃ । শ্যামাকঃ ।
 পুরাতনোদালাঃ । শোভাজ্জনং । কার-
 বেল্লং । পটোলং । লশুনং । স্ননিষল্লং ।
 কাকমাচী । বেত্রাগ্রং । নিষ্পল্লবং ।
 পতুরঃ । বাস্তুকং । পথ্য্য । বার্তাকুঃ
 তণ্ডুবারি । সম্পাকশাকং । পিণ্ড্যাকং ।
 তক্রং । অরিষ্কং । মধু । কটুঃ । তিত্তঃ ।
 কষায়ঃ । ক্ষীরসেবা । গবাং জলং । যথা-
 শক্তিব্যায়ামঃ । স্থূলশ্রাক্রমণং । অচ্ছহুদে
 সন্তরণং । নদীষু প্রতিশ্রোতঃ সন্তরণং ।
 শ্লেষ্মাপহরণং । অমারুতকোপনং ॥ * ॥
 উরুস্তম্ভে অপথ্যং । গুরুশীতদ্রবস্নিগ্ধবিরু-
 দ্ধানাস্নাত্যভোজনং । বিরেচনং । স্নেহনং ।
 বমনং । রক্তমোক্ষণং । বস্তিঃ ॥ * ॥
 অথামবাতে পথ্যং । রুক্ষশ্বেদঃ । লজ্জনং ।
 স্নেহপানং । বস্তিঃ । লেপঃ । রেচনং ।
 পায়ুবতিঃ । অকোৎপন্নশালিকুলথাঃ ।
 জীর্ণং মদ্যং । জাঙ্গলানাং রসঃ । বাত-
 শ্লেষ্মান্নানি সর্বাণি । তক্রং । বর্ষাভূঃ ।
 এরুগুতৈলং । রসোনং । পটোলং । পতু-
 রকং । কারবেল্লং । বার্তাকুঃ । শিগু ।
 তণ্ডুনীরং । মন্দারঃ । গোকণ্টকঃ । বৃদ্ধ-
 দারঃ । ভল্লাতকং । গোজলং । আর্দ্রকং ।
 কটুনি । তিত্তানি । দীপনানি ॥ * ॥ আম-
 বাতে অপথ্যং । দধি । মৎস্যঃ । গুড়ঃ ।
 ক্ষীরং । উপোদিকা । মাষঃ । পিষ্টকং ।
 দুষ্কনীরং । পূর্ববাতঃ । বিরুদ্ধাশনং ।
 অসাত্ম্যং । বেগরোধঃ । জাগরঃ । বিষমা-
 শনং ॥ * ॥ অথ শূলে পথ্যং । ছর্দিঃ ।

• স্বেদঃ । লঙ্ঘনং । পায়ুবর্তিঃ । বস্তুঃ ।
 নিদ্রা । রেচনং । পাচনং । অকোৎপন্নাঃ
 শূলয়ঃ । বাটমেণ্ডঃ । তপ্তক্ষীরং । জাস-
 লানাং রসঃ । পটোলং । শোভাঙ্গনং ।
 কারবেল্লং । বার্তাকুঃ । পৰ্ব্বাশ্রং । দ্রাক্ষা ।
 কপিথং । রুচকং । পিঁয়ালং । শালিঞ্চ-
 পত্রাণি । বাস্তুকং । সামুদ্রং । সৌবর্চলং ।
 হিঙ্গু । বিশ্বং । বিড়ং । শতাহ্বা । লশুনং ।
 লবঙ্গং । এরণ্ডতৈলং । সুরভীজলং ।
 তপ্তাম্বু । জম্বীররসঃ । কুষ্ঠং । লঘুনি ।
 ক্ষাররজাংসি ॥ * ॥ শূলে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধামপানং । জাগরঃ । বিষমাশনং ।
 রুক্ষতিলকষায়ণি । শীতলানি । গুরুণি ।
 ব্যায়ামঃ । মৈথুনং । মদ্যং । বৈদলং ।
 লবণং । কটু । বেগরোধঃ । শোকঃ
 ক্রোধঃ ॥ * ॥ অথোদাবর্তনানাহয়োঃ পথ্যং
 নারিকেলপুষ্পমিশ্রিতশীতলোদকপানং ।
 স্নেহস্বেদঃ । বিরেকঃ । বস্তুঃ । ফলবর্তিঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । যবঃ । স্ফটবিধুত্রমারুতঃ ।
 গ্রাম্যোদকং । আনুপরসঃ । রুবুতৈলং ।
 বারুণী । বালমূলকং । সম্পাকঃ । ত্রিবৃৎ ।
 তিলঃ । সুধাদলং । শৃঙ্গবেরং । মাতু-
 লুঙ্গং । যবক্ষারঃ । হরীতকী । লবঙ্গং ।
 রামঠং । দ্রাক্ষা । গোমূত্রং । লবণানি ।
 অধোবাতসমুথে তু । স্নেহঃ । স্বেদঃ ।
 বর্তিঃ । বস্তুঃ । সমীরণহরামপানং । তথা
 পুরীষজে । বস্তুঃ । স্বেদঃ । অভ্যঙ্গঃ । অব-
 গহনং । ফলবর্তিঃ । বিড়ভেদ্যশনপানং ।
 মূত্রবেগসমুৎপন্নৈঃ । ত্রিবিধং বস্তুকর্ম
 স্বেদঃ । অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ । সপিষাব-

পীড়নং । উদগারোথে হিক্কাশ্ববিধিঃ ।
 কাসজে কাসজিহ্বিধিঃ । ক্ষবজে স্বেদনং ।
 ধূমঃ । উত্তরভক্তিকয়ুতং । ক্ষবপ্রবর্তন-
 নশুং । উর্দ্ধজক্রকাভ্যঙ্গঃ । তৃষ্ণোথে
 শীতান্নপানং । জৃষ্টোথে বাতজিহ্বক্রিয়া ।
 নিদ্রাবেগোথিতে ক্ষীরং । স্বপ্নসংবাহনং ।
 বুভুক্ষোথে স্নিগ্ধান্নোষ্ণলঘুভোজনং ।
 বাস্পজে বাস্পসংমোক্ষঃ । স্বপ্নঃ । মদ্যং ।
 প্রিয়কথা । শ্রমশ্বাসসমুৎপন্নৈঃ বিশ্রামঃ ।
 বাতহারিদ্রব্যং । শুক্রোথে বস্তুঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । অবগাহঃ । চরণায়ুধঃ । শালিঃ ।
 মদিরা । ক্ষীরং । যৌবনগর্বিতপ্রিয়া ।
 ছর্দ্যুথে লঙ্ঘনং । ধূমঃ । ভুক্তা প্রচ্ছর্দনং ।
 শ্রমঃ । রুক্ষামপানং । বিরেকঃ । রক্ত-
 মোক্ষণং ॥ * ॥ উদাবর্তনানাহয়োঃ পথ্যং ।
 বমনং । বেগরোধঃ । শমীধান্যং ।
 কোদ্রবঃ । নালীচশাকং । শালুকং ।
 জাম্ববং । ককটীফলং । পিণ্ডাকং । সর্ব-
 মালুকং । করীরঃ । পিষ্টবৈকৃতং । বিষ্ক-
 স্তীনি । বিরুদ্ধানি । কষায়ণি । গুরুণি ॥ * ॥
 অথ গুল্মে পথ্যং । স্নেহস্বেদঃ । বিরেকঃ ।
 বস্তুঃ । বাহুসিরাব্যধঃ । লঙ্ঘনং । বর্তিঃ ।
 অভ্যঙ্গঃ । স্নেহঃ । পকে তু পাটনং ।
 সম্বৎসরসমুৎপন্নকলায়রক্তশালয়ঃ । খড়ঃ ।
 কুলথযুষঃ । ধন্বমাংসরসঃ । সুরা ।
 গবাজয়োঃ পয়ঃ । মৃদ্বীকা । পরুষকং ।
 খর্জুরং । দাড়িমং । ধাত্রী । নাগবৃক্ষঃ
 অন্নবেতসং । তক্রং । এরণ্ডতৈলং
 লশুনং । বালমূলকং । পদ্মুরঃ ।
 বাস্তুকং । শিগু । যবক্ষারঃ । হরীতকী

रामठं । मातुलुङ्गं । त्र्युषणं । सूरभी-
 जलं । स्निग्धोष्णं हृणलघुदीपनाम्नानि ।
 वातान्मूलोमनं ॥ * ॥ गुल्मे अपथ्यं ।
 सर्बं वातकारि । विरुद्धाशनं । बल्लूरं ।
 मूलकं । मंशुः । मधुरफलं । शुक्लशाकं ।
 शमीधान्यं । विष्टुनीनि । गुरुणि । अधो-
 वातशकृन्मूत्रश्रमश्वासश्रुधारणं । वमनं ।
 जलपानं ॥ * ॥ अथ हृद्रोगे पथ्यं ।
 श्वेदः । विरेकः । वमनं । लज्जनं । वस्तिः ।
 विलेपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गल-
 मृगपक्षिभूषाः । मृदाकुलथरसाः । रागाः ।
 खडाः । काश्लिकाः । षाड्वाः । भव्यं ।
 पटोलं । कदलीफलं । पुराणकुम्भाण्डं ।
 रसालं । दाडिमं । सम्पाकशाकं । नव-
 मूलकं । एरणुतैलं । गगनाम्बु । सैन्धवं ।
 द्राक्षा । तक्रं । पुरातनगुडः । शुष्ठी ।
 यमानी । लशुनं । हरीतकी । कुष्ठं ।
 कुस्तुशुरू । कृष्णं । आर्द्रकं । सौवीरं ।
 शुक्रं । मधु । वारुणीरसः । कस्तुरिका ।
 चन्दनं । प्रपानकं । ताम्बूलं ॥ * ॥
 हृद्रोगे अपथ्यं । तृट्छर्दिमूत्रानिलशुक्र-
 कासोदगारश्रमश्वासविडम्बणां वेगधारणं ।
 सहाद्रिविष्क्याद्रिनदीनां जलं । मेथी-
 पयः । दुष्टजलं । कषायः । विरुद्धं ।
 उषं । गुरु । तिक्तः । अम्लः । चिरस्तन-
 पत्रोत्थशाकानि । क्कारः । मधुकं । दन्त-
 क्कारं । रक्तश्रुतिः ॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्रे
 पथ्यं । वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः ।
 वस्तिः । स्नेहः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः ।
 सेकः । पौष्टे अवगाहः । शिपिरप्रदेहः ।

त्रैश्वो विधिः । वस्तिविधिः । विरेकः ।
 श्लेष्मोद्भवे श्वेदः । विरेकः । वस्तिः ।
 क्कारः । यवाम्बु । क्षीरं । उषं ।
 त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमदो-
 दितानि सर्वाण्यमूनि । यथा यथा दोषमयं
 गणः । पुरातनलोहितशालिः । गोभव-
 तक्रपयोदधीनि । धन्वामिसं । मुदगरसः ।
 सिता । पुराणकुम्भाण्डफलं । पटोलं ।
 महार्द्रकं । गोक्षुरकः । कुमारी । गुवाक-
 खर्जूरनारिकेलतालक्रमाणां शिरांसि ।
 पथ्या । तालाश्विमञ्ज्जा । त्रैपुषं । क्रुष्टिः ।
 शीतपानं । शीताशनं । प्रनीरनीरं । हिम-
 बालुका ॥ * ॥ मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यं । मद्यं ।
 श्रमः । निधुवनं । गजवाजियानं । सर्बं
 विरुद्धाशनं । विषमाशनं । ताम्बूलं ।
 मंशुः । लवणं । आर्द्रकं । तैलभृक्तं ।
 पिण्याकं । हिंसु । तिलः । सर्षपः । वेग-
 रोधः । माषः । करीरः । अतितीक्ष्णं ।
 विदाहि । रूक्षं । अम्लः ॥ * ॥ अथ मूत्रा-
 घाते पथ्यं । अभ्यङ्गनं । स्नेहः ।
 विरेकः । वस्तिः । श्वेदः । अवगाहः ।
 उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहितशालिः । धन्व-
 भवमांसं । मद्यं । तक्रं । पयः । दधि ।
 माषभूषः । पुराणकुम्भाण्डफलं । पटोलं ।
 महार्द्रकं । तालफलाश्विमञ्ज्जा । हरीतकी ।
 कोमलनारिकेलं । गुवाकखर्जूरनारि-
 केलतालक्रमाणां मस्तकानि ॥ * ॥ मूत्रा-
 घाते अपथ्यं । सर्वाणि विरुद्धानि ।
 व्यायामः । मार्गः । शीतलं । रूक्षं ।
 विदाहि । विष्टुति । व्यायः । वेगधारणं ।

করীরং । বমনং ॥ অথশ্মর্য্যাং পথ্যং ।
 বস্তিঃ । বিরেকঃ । বমনং । লজ্জনং ।
 শ্বেদঃ । অবগাহঃ । বারিসেচনং । যবাঃ ।
 কুলথাঃ । প্রপুরাণশালয়ঃ । মদ্যং । ধন্বা-
 গুজসস্তবরসঃ । পুরাণকুয়াগুফলং । কশে-
 রুফং । গোকণ্টকঃ । বারুণশাকং ।
 আর্দ্রকং । পাষণভেদী । যবশূকঃ । রেণুঃ ।
 ছিন্না । অশ্মনাং সমাকর্ষণং ॥ অশ্মর্য্যাং
 অপথ্যং । মূত্রশ্চ শুক্রশ্চ চ বেগধারণং ।
 অম্লঃ । বিষ্টস্তি । রুক্ষং । গুর্ভক্ষপানং ।
 বিরুদ্ধপানশনং ॥ অথ প্রমেহে পথ্যং ।
 পূর্বং লজ্জনং । বমনং । বিরেচনং ।
 প্রোহ্বর্তনং । শমনং । দীপনং । নীবারঃ ।
 কঙ্গুঃ । যবঃ । বৈণবঃ । কোরদূষঃ ।
 শ্যামাকঃ । জুর্ণঃ । কুরুবিল্বঃ । মুকুষ্ঠকঃ ।
 গোধূমঃ । শালিঃ । কলমঃ । পুরাতন-
 কুলথঃ । মুদগাঢ়কীচগকযুষরসাঃ । তিলাঃ ।
 লাজাঃ । পুরাতনসুৱা । মধু । বাট্যমণ্ডঃ ।
 তক্রং । রাসভজলং । মহিষীজলং । কহ্বঃ ।
 জাঙ্গলাঃ কপোতশশতিস্তিরিলাববর্হিভৃঙ্গৈ-
 গবর্তকশুকাদয়ঃ । শোভাজনং । কুলকং ।
 কঠিল্লকং । কর্কোটকং । তলকং । বাহঁতং ।
 উড়ুঘরং । লশুনং । নবীনমোচং ।
 পতুরং । গোক্ষুরকং । মৃষিকপর্ণিশাকং ।
 মন্দারপত্রং । অমৃত্য । ত্রিফলা । কপিথং ।
 জম্বুঃ । কশেরু । কমলোৎপলকন্দবীজং ।
 খর্জুরলাঙ্গলিকতালতরুগাং মস্তকং ।
 ব্যোষং । তিন্দুকফলং । খদিরঃ । কলিঙ্গঃ ।
 তিক্তঃ । কষায়ঃ । হস্ত্যশ্বাহনং । অতি-
 ভ্রমণং । রবিকিরণঃ । ব্যায়ামঃ ॥ * ॥

প্রমেহে অপথ্যং । মূত্রবেগঃ । ধূমপানং ।
 শ্বেদঃ । রক্তমোক্ষণং । সদাসন্নং । দিবা-
 নিদ্রা । নবান্নং । দধি । আনূপমাংসং ।
 নিম্পাবং । পিষ্টান্নং । মৈথুনং । সৌবী-
 রকং । সুৱা । শুক্রং । তৈলং । ক্ষীরং ।
 ঘৃতং । গুড়ঃ । তুন্দী । তালান্ধিমজ্জা ।
 বিরুদ্ধাশনং । কুয়াগুং । ইক্ষুঃ । দুষ্ঠাসু ।
 স্বাদু । অম্লঃ । লবণং । অভিষান্দি ॥ অথ
 মেদসি পথ্যং । চিন্তা । ভ্রমঃ । জাগরণং ।
 ব্যায়ামঃ । প্রোহ্বর্তনং । লজ্জনং । আতপঃ ।
 হস্ত্যশ্বযানং । ভ্রমণং । বিরেকঃ । প্রচ্ছ-
 দ্ধনং । অপতর্পণং । পুরাতনা বৈণবকোর-
 দূষশ্যামাকনীবারপ্রিয়ঙ্গুজুর্ণঃ । যবঃ ।
 কুলথঃ । চগকঃ । মসূরঃ । মুদগঃ । ভুবরী ।
 মধু । লাজাঃ । কটুতিক্তকষায়ানি । তক্রং ।
 সুৱা । চিঙ্গটমৎশ্চঃ । দন্ধবার্তাকুঃ । ফল-
 ত্রয়ং । যবাসকং । শিরীষলোধরীতকী-
 নাং চূর্ণেন গাত্রবিলেপনং । কটুত্রয়ং ।
 সর্ষপতৈলং । এলা । সর্বাণি রুক্ষাণি ।
 মুখ্যতৈলং । পত্রশাকঃ । অগুরুলেপনং ।
 প্রতপ্তনীরাণি । শিলাজতুনি । ভোজনাৎ
 প্রাক্ বারিপানং ॥ * ॥ মেদসি অপথ্যং ।
 স্নানং । রসায়নং । শালিঃ । গোধূমঃ ।
 স্তম্ভশীলতা । ক্ষীরং । ইক্ষুবিকৃতিঃ ।
 মাষঃ । সৌহিত্যং । শ্বেদনানি । মৎশ্চঃ ।
 মাংসং । দিবানিদ্রা । অক্ষুঃ । গন্ধঃ । মধু-
 রাণি । সমগ্রভোজনশ্চ পশ্চাৎ জলপানং ।
 অতিমাত্রোপচিতে বিশেষাধ্বমনক্রিয়া ॥
 অথোদররোগে পথ্যং । বিরেচনং ।
 লজ্জনং । অন্নসস্তবকুলথমুদগারুণশালি-

যবাঃ । জাঙ্গলমৃগপক্ষিণঃ । সিতা । সুরা ।
 মাক্ষিকং । মীধুঃ । মাধ্বীকং । ষাড়বঃ ।
 তক্রং । রসোনং । রুবুতৈলং । আর্দ্রকং ।
 শালিকশাকং । কুলকং । ক
 পুনর্নবা । শিগুফলং । হরীতকী । তাম্বুলং ।
 এলা । যবশুকং । আয়সং । অজাগবোধ্বী-
 মহিষীণাং পয়ঃ মূত্রঞ্চ । লঘুনি । তিক্তানি ।
 দীপনানি । বস্ত্রেণ সম্বেষ্টনং । অগ্নিকর্ম্ম ।
 বিষপ্রয়োগঃ । বিশেষতঃ প্লীহসমুদ্ভবে
 বামে অগ্রবাহৌ ধমনীব্যধঃ । বদ্ধাহ্বয়ে
 উদকজে ক্ষতোস্থিতে নাভেরধঃ যথাবিধি-
 শস্ত্রবিধিঃ । সমীরণোথে আদিতঃ স্নত-
 পানং । অভ্যঞ্জনং । অনুবাসনং ॥ * ॥
 উদররোগে অপথ্যং । সন্নেহনং । ধূম-
 পানং । জলপানং । সিরাব্যধঃ । ছদ্দিঃ ।
 যানং । দিবানিদ্রা । ব্যায়ামঃ । পিষ্ট-
 বৈকৃতং । ঔদকানুপমাংসং । পত্রশাকং ।
 তিলঃ । উষ্ণানি । বিদাহীনি । লবণাশনং ।
 শমীধান্যং । বিরুদ্ধাম্নং । ছৃষ্টনীরং ।
 গুরুণি । মহেন্দ্রগিরিজাতানাং নদীনাং
 জলং । বিষ্টিস্তীনি । ছিদ্রসমুদ্ভবে বিশে-
 ষতঃ স্বেদঃ ॥ * ॥ অথ শোথে
 পথ্যং । সংশোধনং । লজ্জনং । অস্ত্র-
 মোক্ষঃ । স্বেদঃ । প্রলেপঃ । পরিষেচনং ।
 পুরাতনশালিযবকুলথমুদগাঃ । গোধা ।
 শল্লকঃ । ভুজঙ্গভুক্তিত্তিরিতাত্রচূড়াবা-
 দয়ো জাঙ্গলবিষ্কিরাঃ । কূর্ম্মঃ । শৃঙ্গী ।
 প্রপুরাণসর্পিঃ । তক্রং । সুরা । মাক্ষিকং ।
 আমবঃ । নিষ্পাবঃ । কঠিল্লকং । রক্ত-
 শিগু । রসোনং । কর্কোটকং । মানমূলং ।

স্ববর্চলা । গৃঞ্জনকঃ । পটোলং । বেত্রাগ্রং ।
 বাড়িঙ্গনং । মূলকং । পুনর্নবা । চিত্রকং ।
 পারিভদ্রঃ । শ্রীপর্ণং । নিম্বঃ । ক্ষুরপল্লবং ।
 এরগুতৈলং । কটুকা । হরিদ্রা । হরীতকী ।
 ক্ষারনিষেবণং । ভল্লাতকং । গুগ্গুলুঃ ।
 আয়সং । কটুনি । তিক্তানি । দীপনানি ।
 গোহজামহিষীভবমুত্রাণি । কস্তুরিক্ ।
 শিলাজতু । পাণ্ডুরোগোক্তবহ্নিকর্ম্ম ॥ * ॥
 শোথে অপথ্যং । পবনসলিলং । বেগ-
 রোধঃ । বিরুদ্ধপানাশনং । বিষমাশনং ।
 মুদ্ভক্ষণং । গ্রাম্যাজ্ঞানুপে পিশিতলবণে ।
 শুষ্কশাকং । নবাম্নং । গোড়ং । পিষ্টাম্নং ।
 দধি । কুশরং । বিজ্জলং । মদ্যং । অম্নং ।
 ধানাঃ । বল্লুরং । গুরু । অসাত্ম্যং ।
 বিদাহি । অরাত্রৌ স্বপ্নঃ । মৈথুনং ॥ * ॥
 অথ বুদ্ধিব্রহ্মাধিকারে পথ্যং । সংশো-
 ধনং । বস্তিঃ । অস্থিমোক্ষঃ । স্বেদঃ ।
 প্রলেপঃ । অরুণশালয়ঃ । এরগুতৈলং ।
 সুরভীজলং । ধম্বামিষং । শিগুফলং ।
 পটোলং । পুনর্নবা । গোক্ষুরঃ । অগ্নিমস্থঃ ।
 তাম্বুলং । পথ্যা । সরলা । রসোনং ।
 বাড়িঙ্গনং । গৃঞ্জনকং । মধুনি । কোস্তং
 যতং । তপ্তজলং । তক্রং । আমবাতা-
 পহমগ্নিকারি চাম্পপানং । পুরাণসুরা ।
 অর্দ্ধেন্দুবহ্নং ক্ষণয়োর্দাহঃ । আমাশয়ে বাহ-
 শিরাব্যধঃ ॥ * ॥ ব্রহ্মব্রহ্মাবপথ্যং । বিরুদ্ধ-
 পানাম্নং । অসাত্ম্যসেবা । সংকোভণং ।
 হস্তিহয়াদিঘানং । আনুপমাংসানি ।
 দধীনি । মাষাঃ । ছৃষ্টানি । পিষ্টাম্নং ।
 উপোদিকা । গুরুণি । শুক্রোস্থিতবেগ-

রোধঃ ॥ * ॥ অথ গলগণ্ডাদৌ পথ্যং
 ছর্দিঃ । বিরেচনং । নশ্বং । শ্বেদঃ । ধূমঃ
 শিরাব্যধঃ । অগ্নিকর্ম্ম । ক্ষারযোগঃ
 প্রলেপঃ । লজ্জনং । পুরাণয়ুতপানং ।
 জীর্ণলোহিতশালয়ঃ । যবাঃ । মুদগাঃ ।
 পটোলং । রক্তশিগু । কঠিল্লকং । শালিঞ্চ-
 শাকং । বেত্রাগ্রং । রুক্ষাণি । কটুনি ।
 সর্বাণি দীপনানি । গুগ্গুলুঃ । শিলা-
 জতু । বিশেষতঃ জিহ্বাতলস্থসিরাহ্ময়-
 চ্ছেদঃ । মণিবন্ধোর্জ্জং অম্বুলান্তরাস্তিস্রো
 রেখাঃ কার্য্যাঃ । গলগণ্ডগুমালাপচী-
 গ্রস্থ্যর্ক্বদাতুরে যথাদোষং যথাবশ্বং এতৎ
 সর্বং পথ্যং ॥ * ॥ গলগণ্ডে অপথ্যং ।
 সর্বক্ষীরেস্কুবিকৃতিঃ । আনূপমাংসং ।
 পিষ্টাম্নং । অন্নং । মধুরং । গুরুদ্রব্যং ।
 অভিষ্যন্দিদ্রব্যং ॥ * ॥ অথ স্ত্রীপদে পথ্যং ।
 প্রচ্ছর্দনং । লজ্জনং । অস্রমোকঃ । শ্বেদঃ ।
 বিরেকঃ । পরিলেপনং । পুরাতনষষ্টিক-
 শালয়ঃ । যবাঃ । কুলথাঃ । লশুনং ।
 পটোলং । বার্তাকুঃ । শোভাঞ্জলং । কার-
 বেল্পং । পুনর্নবা । মূলকং । পুতিকা ।
 এরণ্ডতৈলং । সুরভীজলং । কটুনি ।
 তিক্তানি । দীপনানি । বাতোদ্ভবে গুল্ফো-
 পরিষ্ঠাৎ চতুরম্বুলে সিরাব্যধঃ । পৈতিকৈ
 গুল্ফতলে শিরাব্যধঃ । কক্ষজে অম্বুষ্ঠমূলে
 সিরাব্যধঃ ॥ * ॥ স্ত্রীপদে অপথ্যং ।
 পিষ্টাম্নং । দুগ্ধবিকৃতং । গুড়ঃ । আনূপ-
 মাংসমিষং । স্বাহুরসঃ । পারিপাত্রসহবিদ্য-
 বদীজলং । পিচ্ছিলং । গুরুদ্রব্যং । অভি-
 ষ্যন্দিদ্রব্যং ॥ * ॥ অথ বিদ্রধৌ পথ্যং ।

আমাবশ্বে রেচনলেপশ্বেদাস্রমোক্ণানি ।
 জীর্ণশ্যামাককলমৌ । কুলথঃ । লশুনং ।
 রক্তশিগু । নিস্পাবঃ । কারবেল্পং । পুন-
 র্নবা । স্ত্রীপর্ণা । চিত্রকং । ক্ষৌদ্রং ।
 শোথোক্তানি সর্বাণি । পক্ষাবশ্বে শস্ত্র-
 কর্ম্ম । পুরাণরক্তশালিঃ । যুতং । তৈলং ।
 মুদগরসঃ । বিলেপী । ধম্বজরসাঃ । শালিঞ্চ-
 শাকং । কদলং । পটোলং । হিমবালুকা ।
 চন্দনং । তপ্তানু । শীতানু । ব্রণোদিতং
 সর্বং ॥ * ॥ বিদ্রধাবপথ্যং । আমাবশ্বে
 শোথোক্তান্তপথ্যানি । পক্ষাবশ্বে ব্রণো-
 ক্তান্তপথ্যানি ॥ * ॥ অথ ব্রণশোথব্রণ-
 সদ্যোব্রণনাড়ীব্রণেষু পথ্যং । বিম্বাপনং ।
 রক্তমুক্তিঃ । উপনাহঃ । বিপাটনং ।
 শোধনং । রোপণং । পুরাণসিতশালয়ঃ ।
 যবঃ । ষষ্টিকঃ । গোধূমঃ । জাঙ্গলমৃগ-
 পক্ষিণঃ । বিলেপী । লাজমণ্ডঃ । কটু-
 তৈলং । যুতং । মধু । তৈলং । মসুরং ।
 তুবরী । মুদগযুষঃ । শর্করা । আষাঢ়ফলং ।
 বার্তাকুঃ । কর্কোটকং । পটোলং । কার-
 বেল্পং । নিম্বপত্রং । বেত্রাগ্রং । বাল-
 মূলকং । স্ননিষলকং । শালিঞ্চশাকং ।
 তণ্ডুলীয়ঃ । বাস্তুকং । ত্রিফলা । পনসং ।
 চোচং । দাড়িমং । কটুকাকফলং । জীবন্তী ।
 সৈন্ধবং । দ্রাক্ষা । স্বাহুতিক্তকমায়াঃ ।
 স্নিক্ধোষদ্রবোত্তরাম্নং । এষণং । শমনং ।
 দাহঃ । শ্বেদনং । বন্ধনক্রিয়া । ব্রণাব-
 চূর্ণনং । লেপঃ । ধূপনং । পত্রধারণং ।
 উশীরং । বালব্যজনং । চন্দনং । তিল-
 লেপনং । তপ্তশীতানু । কর্পূরং । পকতঃ

পরা বৈকৃতাঃ ॥ * ॥ ত্রণশোধত্রণসদ্যো-
 ত্রণনাড়ীত্রণেষু অপথ্যং । নবধাচ্চং ।
 তিলঃ । কলায়ঃ । মাষঃ । কুলথঃ ।
 কৃষরঃ । হিমান্তঃ । বিবিধক্ষীরেকুবিকারঃ ।
 অন্নানি । পত্রশাকং । অজ্ঞানলমাংসং ।
 অসাত্ম্যমন্নং । বিদাহি । বিষ্ঠস্তি । গুরুণি ।
 কটু । অন্নং । শীতং । লবণং । ব্যায়ঃ ।
 ব্যায়ামঃ । উচ্চৈঃ পরিভাষণং । প্রিয়া-
 সমালোকনং । অহি নিদ্রা । প্রজাগরং ।
 নিতাস্তচংক্রমণং । যথান্বিতং প্রাগধি-
 রোপণং । নশ্চং । তাম্বুলং । অজীর্ণতা ।
 প্রচণ্ডবাতঃ । আতপঃ । ধূমঃ । বৃষ্টিঃ ।
 রজঃ । ভয়ং । ক্রোধঃ । বমিঃ । প্রহর্ষঃ ।
 শোকঃ । বিরুদ্ধাশনং । অম্বুপানং । তীক্ষ্ণং ।
 উষ্ণং । রূক্ষং । বিষট্টনং । কণ্ডুয়নং ।
 কাষ্ঠনখাদিতোদঃ । নিরন্নভাবঃ । বিষমোপ-
 চারঃ ॥ * ॥ অথ ভগ্নে পথ্যং । শীতাম্বু ।
 চন্দনং । পঙ্কপ্রদেহঃ । বন্ধনক্রিয়া ।
 শালিঃ । প্রিয়ঙ্গুঃ । গোধূমঃ । মুদগসতী-
 লয়োর্যূষঃ । নবনীতং । স্নাতং । ক্ষীরং ।
 তৈলং । মাংসরসঃ । মধু । পটোলং ।
 লশুনং । শিগু । পত্নুরং । বালমূলকং ।
 দ্রাক্ষা । ধাত্রী । বজ্রবল্লী । লাক্ষা ।
 বৃংহণং ॥ * ॥ ভগ্নে অপথ্যং । লবণং ।
 কটুকং । ক্ষারঃ । অন্নং । মৈথুনং ।
 আতপঃ । ব্যায়ামঃ । রূক্ষাণ্ডং ॥ * ॥ অথ
 ভগ্নন্দরে পথ্যং । আমে সংশোধনং ।
 লেপঃ । লজ্জনং । রক্তমোক্ষণং । পকে
 যথাবিধিশস্ত্রবহ্নিকারকর্মানি । সর্ষপঃ ।
 শালিঃ । মুদগাঃ । বিলেপী । জাঙ্গলরসঃ ।

পটোলং । শিগু । বেত্রোগ্রং । পত্নুরং ।
 বালমূলকং । তিলসর্ষপয়োস্তৈলং । তিত্ত-
 বর্গঃ । স্নাতং । মধু ॥ * ॥ ভগ্নন্দরে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধান্নপানানি । বিষমাশনং । আতপঃ ।
 ব্যায়ামঃ । মৈথুনং । যুদ্ধং । পৃষ্ঠযানং ।
 গুরুণি । রুচ্রণোগ্রহপি নরঃ সশ্চংসরং
 এতৎ সর্ষপং পরিহরেৎ ॥ * ॥ অথোপ-
 দংশে পথ্যং । ছর্দিঃ । বিরেকঃ । ধ্বজ-
 মধ্যনাড়ীবেধঃ । জলোকা । পরিপাতনং ।
 সেকঃ । প্রলেপঃ । যবঃ । শালয়ঃ । ধন্বা-
 মিষং । মুদগরসঃ । স্নাতং । কঠিল্লকং ।
 শিগুফলং । পটোলং । শালিকশাকং ।
 নবমূলকং । তিত্তং । কষায়ং । মধু ।
 কৃপবারি । তৈলং ॥ * ॥ উপদংশে
 অপথ্যং । দিবানিদ্রা । মূত্রবেগঃ ।
 গুর্ভরং । মৈথুনং । গুড়ঃ । 'আয়াসঃ ।
 অন্নং । তক্রং ॥ * ॥ অথ শূকদোষে
 পথ্যং । লেপঃ । বিরেকঃ । অশ্বছোক্ষঃ ।
 সর্পিপানং । শালিঃ । যবঃ । জাঙ্গল-
 মাংসং । মুদগযূষঃ । কঠিল্লকং । পটোলং ।
 শিগু । কর্কোটং । পত্নুরং । বালমূলকং ।
 বেত্রোগ্রং । আষাঢ়ফলং । দাড়িমং ।
 সৈন্ধবং । বচা । কূপোদকং । গন্ধসারঃ ।
 তুরী । হিমবালুকা । তক্রং । কষায়ং ।
 তৈলং ॥ * ॥ শূকদোষে অপথ্যং । মূত্র-
 বেগঃ । দিবানিদ্রা । ব্যায়ামঃ । মৈথুনং ।
 গুড়ঃ । বিদাহি । গুরুত্রব্যং । তক্রং ॥ * ॥
 অথ কুষ্ঠরোগে পথ্যং । পক্ষাৎ পক্ষাৎ
 ছর্দিনং । মাসাৎ মাসাচ্ছিরেচনং ।
 ত্র্যহাৎ ত্র্যহাৎ নশ্চং । ষষ্ঠে ষষ্ঠে মাসি

অশ্রমোক্ষণং । সর্পির্লেপঃ । পুরাণাঃ যব-
গোধূমশালিমুদাচকীমসূরাঃ । মাক্ষিকং ।
জাঙ্গলামিষং । আষাঢ়ফলং । বেত্রাগ্রং ।
পটোলং । রুহতীফলং । কাকমাচী ।
নিম্বপত্রং । লগুনং । হিলমোচিকা ।
পুনর্নবা । মেঘশৃঙ্গং । চক্রমর্দদলং ।
ভল্লাতকং । পকতালং । খদিরঃ । চিত্রকঃ ।
বরা । জ্বাতীফলং । নাগপুষ্পং । কুঙ্কুমং ।
প্রতনহবিঃ । কোষাতকী । করঞ্জোশ-
তিলসর্বপনিম্বেশুদীভবতৈলং । লঘূনি
অন্নানি । সরলদেবাহ্বশিংশপাশুরসম্ভব-
শ্বেহঃ । গোখরোষ্ট্রাশ্বমহিষীণাং মূত্রাণি ।
কস্তুরিকা । গন্ধসারঃ । তিত্তানি । ক্ষার-
কর্ম্ম ॥ * ॥ কুষ্ঠরোগে অপথ্যং । পাপ-
কর্ম্ম । কৃতব্রভাবঃ । গুরুনিন্দা । গুরু-
ধর্ষণং । বিরুদ্ধপানশনং । দিবানিদ্রা ।
চণ্ডাংশুতাপঃ । বিষমাশনং । শ্বেদঃ ।
রতং । বেগরোধঃ । ইক্ষুঃ । ব্যায়ামঃ ।
অন্নং । তিলঃ । মাষঃ । দ্রবগুরুনবান্নানাং
ভোজনং । বিদাহি । বিষ্টিস্তি । মূলকং ।
সহ্যাদ্রিবিষ্টিাদ্রিসমুদ্ভবনদীজলং । আনুপ-
মাংসং । দধি । দুগ্ধং । মদ্যং । গুড়ঃ ॥ * ॥
অথ শীতপিত্তোদর্দকোষ্ঠরোগেষু পথ্যং ।
ছর্দিঃ । বিরেচনং । লেপঃ । অশ্বছোক্ষঃ ।
পুরাণশালিঃ । জাঙ্গলামিষমুদাকুলথানাং
যুষঃ । কর্কোটকং । কারবেল্লং ।
শিগু । মূলকপোতিক্কা । শালিঞ্চশাকং ।
বেত্রাগ্রং । দাড়িমং । ত্রিফলা । মধু ।
কটুতৈলং । তপ্তনীরং । পিত্তশ্লেষ্মহর-
ঔষ্যং । সর্বকটুতিক্তকষায়াণি ॥ * ॥

শীতপিত্তাদাবপথ্যং । বিবিধক্ষীরেক্ষু-
বিকারঃ । মৎস্যঃ । উদকানুপভবামিষং ।
নবীনমদ্যং । বমিবেগরোধঃ । প্রাঙ্গক্ষিণাশা-
পবনঃ । অহি নিদ্রা । স্নানং । বিরুদ্ধা-
শনং । আতপঃ । স্নিগ্ধং । অন্নং । মধুরং ।
কষায়ঃ । গুরুপানানি ॥ * ॥ অথান্ন-
পিত্তে পথ্যং । উর্দ্ধগে পূর্বং বমনং ।
অধোগে পূর্বং বিরেচনং । পশ্চাদন্ন-
শনং । নিরুহঃ । শালিঃ । যবঃ । গোধূমঃ ।
মুদাঃ । জাঙ্গলজরসঃ । তপ্তশীতজলানি ।
শর্করা । মধু । শক্তুঃ । কর্কোটকং ।
কারবেল্লং । পটোলং । হিলমোচিকা ।
বেত্রাগ্রং । বৃদ্ধকুম্মাণ্ডং । রক্তাপুষ্পং ।
বাস্তুকং । কপিথং । দাড়িমং । ধাত্রী ।
তিক্তানি । কফপিত্তহরপানামং ॥ * ॥
অন্নপিত্তে অপথ্যং । নবান্নং । বিরুদ্ধ-
দ্রব্যং । পিত্তকোপকরদ্রব্যং । বেগরোধঃ ।
তিলঃ । মাষঃ । কুলথঃ । তৈলভক্ষণং ।
অবিদুগ্ধং । ধান্যান্নং । লবণং । অন্নং ।
কটু । গুরুপানং । দধি । মৎস্যঃ ॥ * ॥
অথ বিসর্পে পথ্যং । বিরেকঃ । বমনং ।
লেপঃ । লজ্জনং । রক্তমোক্ষণং । পুরাণা
যবগোধূমকক্ষুষ্টিকশালয়ঃ । মুদাঃ
মসূরঃ । চণকঃ । ভুবরী । জাঙ্গলজরসঃ
নবনীতং । যুতং । দ্রাক্ষা । দাড়িমং ।
কারবেল্লকং । বেত্রাগ্রং । কুলকং ।
ধাত্রী । খদিরঃ । নাগকেশরং । লাক্ষা ।
শিরীষঃ । কর্পূরং । চন্দনং । তিললেপনং ।
হ্রীবেরকং । মুস্তকং । সকলানি
তিক্তানি ॥ * ॥ বিসর্পে অপথ্যং । ব্যায়ামঃ ।

अहि शयनं । सुरतं । प्रवातः । क्रोधः ।
 शोकः । वमनं । वेगः । असूयनं ।
 शाकं । विरुद्धाशनं । दधि । कुर्चिका ।
 सौवीरकादि । अनेकविधकिलाटः ।
 गुर्वम्लपानं । लशुनं । कुलथः । माषः ।
 तिलः । सकलमजाङ्गलमांसं । श्वेदः ।
 विदाहि । लवणं । अम्लं । कटु । मद्यं ।
 अर्कप्रभा ॥ * ॥ अथ विस्फाटे पथ्यं ।
 विरेचनं । छर्दनं । लेपः । लङ्घनं ।
 पुरातनवर्षिकशालयः । यवः । मुद्गाः ।
 मसूरः । चणकः । मुकुर्कः । धन्वामिषं ।
 गव्यघृतं । कठिलकं । वेत्राग्रं ।
 आषाढफलं । पटोलं । ज्योतिष्मती ।
 निम्बदलं । चन्दनं । तैलं । सिताद्रः ।
 तिललेपः । लङ्घनं । बालं ॥ * ॥
 विस्फाटे अपथ्यं । श्वेदः । व्यायमः ।
 व्यायमः । क्रोधः । गुर्वम्लं । आतपः ।
 रगिवेगः । पत्रशाकं । प्रवातः । दिवा-
 स्नः । ग्राम्योदकं । आनूपमांसं ।
 विरुद्धान्यशनानि । तिलः । माषः ।
 कुलथः । लवणकटुनि । विदाहि । रूफः ।
 उषः ॥ * ॥ अथ मसूर्यां पथ्यं । पूर्वं
 लङ्घनवासिरेचनशिरावेधाः । शशाङ्को-
 ङ्गलजीर्णवर्षिकशालयः । चणकः । मुद्गाः ।
 मसूरः । यवः । कपोतचटकदात्राहक्रोफ-
 जीवजीवशुकादयः पक्विणः । नङ्गलः ।
 काठिलं । आषाढकं । कर्कोटं । कदलं ।
 शिगु । रुचकं । द्राक्षा । दाडिमं ।
 मेघवृंहणाम्लपानं । कोलं । मायूरसः ।
 अक्लोः । सेकविधो गवेधुमधुकोद्धुत-

सुशीतोदकं । शम्बूकोदरकोषणीरं ।
 कर्पूरचूर्णं । पके मुद्गारसः । जाङ्गलरसः ।
 शालिष्शाकं । घृतं । निर्गुण्ठीजङ्गलं ।
 यक्षधूपविहितो धूपः । शशद्गोमयभ्र-
 गुणुनं । शुक्ले शिलापिक्तयोः पिचु-
 मर्दपत्रनिशयोरालेपः । शेषे त्रणोक्त-
 क्रिया ॥ * ॥ मसूर्यामपथ्यं । रतं ।
 श्वेदः । श्रमः । तैलं । गुर्वम्लं ।
 क्रोधः । आतपः । दुष्वासु । दुष्पवनः ।
 विरुद्धाशनं । निम्पावः । आनूपशाकं ।
 लवणं । विषमाशनं । कटु । अम्लं ।
 वेगरोधः ॥ * ॥ अथ स्फुट्ररोगे पथ्या-
 पथ्यं । यथा । स्फुट्ररोगेषु सर्वेषु नाना-
 रोगानुकारिषु । दोषान् हृष्यान्वशाश्च
 निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ॥ तस्य तस्य च
 रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः । यथा-
 दोषं यथादुष्कं यथादृक्कं कल्पयेत् ॥*॥
 अथ मुखरोगे पथ्यं । श्वेदः । विरेकः ।
 वमनं । गण्डुः । प्रतिसारणं । कबलः ।
 अस्क्त्रकृतिः । नस्यं । धूमः । शस्त्राग्नि-
 कर्मणी । तृणधान्यं । यवः । मुद्गाः ।
 कुलथः । जाङ्गलरसः । बृहत्प्रो
 कारवेल्लं । पटोलं । बालमूलकं
 कर्पूरनीरं । ताम्बूलं । तण्डुलु । खदिरः
 घृतं । कटु । तिक्तं ॥ * ॥ मुखरोगे
 अपथ्यं । दन्तकार्थं । स्नानं । अम्लं ।
 मंस्यः । आनूपामिषं । दधि । क्षीरं ।
 गुडः । मांसं । रूफाम्लं । कठिनाशनं ।
 अधोमुखशयनं । गुरु । अविष्यन्दकारि ।
 दिवानिद्रा ॥ * ॥ अथ कर्णरोगे पथ्यं ।

শ্বেদঃ । বিরেকঃ । বমনং । নস্যং ।
 ধূমঃ । সিরাব্যধঃ । গোধূমঃ । শালিঃ ।
 মুদগঃ । যবঃ । প্রতনহবিঃ । লাভঃ । ময়ূরঃ ।
 হরিণঃ । তিত্তিরিঃ । বনকুক্কটঃ । পটোলং ।
 শিগু । বার্তাকুঃ । স্ননিষল্লং । কঠিল্লকং ।
 রসায়নদ্রব্যং । ত্রক্ষার্চর্যং । অভাষণং ॥*॥
 কর্ণরোগে অপথ্যং । বিরুদ্ধান্নপানং ।
 বেগরোধঃ । প্রজল্লনং । দন্তকাঠং । শিরঃ-
 স্নানং । ব্যবায়ঃ । শ্লেছলং । গুরু ।
 কণ্ডুয়নং । তুষারঃ ॥ * ॥ অথ নাসারোগে
 পথ্যং । নির্বাতনিলয়স্থিতিঃ । প্রগাঢ়ো-
 ষ্ঠীষধারণং । গণ্ডুমঃ । লঙ্ঘনং । নস্যং ।
 ধূমঃ । ছর্দিঃ । সিরাব্যধঃ । কটুচূর্ণং নাসা-
 রন্ধ্রে নির্দীক্ষ্য প্য ত্রিঃ প্রবেশনং । শ্বেদঃ ।
 স্নেহঃ । শিরোহভাঙ্গঃ । পুরাণা যব-
 শালয়ঃ । কুলথমুদগায়ৌর্ঘ্যঃ । গ্রাম্যজাঙ্গ-
 লজা রসাঃ । বার্তাকুঃ । কুলকং । শিগু ।
 কর্কোটঃ । বালমূলকং । লশুনং । দধি ।
 তুপ্তাস্নু । বারুণী । কটুত্রয়ং । কটু ।
 অন্নং । লবণং । স্নিগ্ধং । উষ্ণং । লঘু-
 ভোজনং ॥ * ॥ নাসারোগে অপথ্যং ।
 বিরুদ্ধান্নং । দিবাস্বপ্নঃ । অভিষ্যান্দি ।
 গুরুণি । স্নানং । ক্রোধঃ । শকুম্মত্র-
 বাষ্পাণাং বেগধারণং । শোকঃ । দ্রবং ।
 ভূশয্যা ॥ * ॥ অথ নেত্ররোগে পথ্যং ।
 আশ্চ্যাতনং । লঙ্ঘনং । অঞ্জনং । শ্বেদঃ ।
 বিরেকঃ । প্রতিসারণং । প্রপূরণং ।
 নস্যং । অস্বদ্বোক্ষঃ । শস্ত্রক্রিয়া । লেপনং ।
 আজ্যপানং । সেকঃ । মনোনির্ভূতিঃ ।
 অজ্জি পূজা । মুদগঃ । যবঃ । লোহিত-

শালিঃ । লাভঃ । ময়ূরঃ । বনকুক্কটঃ ।
 কূর্মঃ । কুলিঙ্গঃ । কপিঞ্জলঃ । কোস্তং
 হবিঃ । বনকুলথযুষঃ । পেয়া । বিলেপী ।
 লশুনং । পটোলং । বার্তাকুঃ । কর্কো-
 টকঃ । কারবেল্লং । নবীনমোচং । নব-
 মূলকং । পুনর্নবা । মার্কবঃ । কাকমাটী ।
 পত্নরশাকং । কুমারিকা । দ্রাক্ষা । কুস্ত-
 শুরু । মাণিমস্থং । লোপ্তং । বরা ।
 ক্ষৌদ্রং । উপানহৌ । নারীপয়ঃ । চন্দনং ।
 ইন্দুথণ্ডং । তিত্তং । লঘু ॥ * ॥ নেত্র-
 রোগে অপথ্যং । ক্রোধঃ । শোকঃ ।
 মৈথুনং । অশ্রুবাযুবিগ্নুত্রনিদ্রাবম্বীনাং
 বেগরোধঃ । সূক্ষ্মক্ষণং । দন্তবিঘর্ষণং ।
 স্নানং । নিশাভোজনং । আতপঃ । প্রজ-
 ল্লনং । ছর্দনং । অস্নু পানং । মধুকপ্পুপং ।
 দধি । পত্নশাকং । কঠিল্লকং । পিণ্ড্যকঃ ।
 বিরুদ্ধকং । মৎস্যঃ । সুরা । অজাঙ্গল-
 মাংসং । তাম্বুলং । অন্নং । লবণং ।
 বিদাহি । তীক্ষ্ণং । কটু । উষ্ণং । গুরুবন-
 পানং ॥ * ॥ অথ শিরোরোগে পথ্যং ।
 শ্বেদঃ । নস্যং । ধূমপানং । বিরেকঃ ।
 লেপঃ । ছর্দিঃ । লঙ্ঘনং । শীর্ষবস্তিঃ ।
 রক্তোন্মুক্তিঃ । বহুকর্ম্ম । উপনাহঃ ।
 জীর্ণসর্পিঃ । শালিঃ । ষষ্টিকঃ । যুষঃ ।
 ছুগ্ধং । ধনুমাংসং । পটোলং । শিগু ।
 দ্রাক্ষা । বাসুকং । কারবেল্লং । আত্রং ।
 ধাত্রী । দাড়িমং । মাতুলুঙ্গং । তৈলং ।
 তক্রং । কাঞ্জিকং । নারিকেলং । পথ্যা ।
 কুষ্ঠং । ভৃঙ্গরাজঃ । কুমারী । মুস্তঃ ।
 উশীরং । চন্দ্রিকা । গন্ধসারঃ । কর্পূরং ॥*॥

शिरोरोगे अपथ्यं । ऋवज्जुमूत्रवास्प-
निद्राविर्धानां वेगधारणं । अङ्गनं ।
छूटनीरं । विरुक्काम् । सहविह्वयसि-
ज्जलं । दन्तकाष्ठं । दिवानिद्रा ॥ * ॥
अथ स्त्रीरोगे पथ्यं । यं पथ्यं यदपथ्यं
रक्तपित्तैर्बु क्रीडितं । प्रदरेषु यथादोषं
तन्मारी भजेत्तज्जे ॥ वातव्याधिगतां
पथ्यापथ्यां यदीरितं । योनिव्यापंश्च
सर्वाश्च तद्विद्याच्छ यथामलं ॥ * ॥ अथ
गर्भिणीपथ्यं । शालिः । षष्टिकः । मुद्गः ।
गोधूमः । लाजशङ्खुः । नवनीतं । यृतं ।
क्कीरं । रसाला । मधु । शर्करा । पनसं ।
कदलं । धात्री । द्राक्षा । अम्लं । स्वाहू ।
शीतलं । कस्तूरी । चन्दनं । माला ।
कर्पूरं । अनुलेपनं । चन्द्रिका । स्नानं ।
अभ्यङ्गः । मूत्रशय्या । हिमानिलः । सन्त-
र्पणं । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
रुक्तामपानं ॥ * ॥ गर्भिण्या अपथ्यं ।
श्वेदनं । वमनं । ऋारः । कलहः ।
विषमाशनं । असाज्यां । नक्तसंकारः ।
चौर्यां । अप्रियदर्शनं । अतिव्यवायः ।
आयासः । भारः । गुरुप्रावरणं । अकाल-
जागरणं स्वप्नश्च । कठिनोत्कटकामनं ।
शोकः । क्रोधः । भयं । उद्वेगः । श्रद्धा ।
वेशविधारणं । उपवासः । अध्वगमनं ।
तीक्ष्णाक्षगुरुविस्तृभोजनं । नक्तं
निरुगनं । शत्रुकूपेणं । मद्यं ।
आमिषं । उत्तानशयनं । स्नागामनी-
प्सितं ॥ * ॥ अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या
अपथ्यं यथा । तथा रक्तश्रुतिं शुद्धिं

वस्तिमायासतोऽहृत्मां । एभिर्गर्भुः अवे-
दामः कुक्को शुष्यन्मियेत वा ॥ भजेन्
नित्यं तित्कालकटूषणकषायकान् । वात्त-
लैश्च भवेदार्तुः कुञ्जाङ्गजडवामनः ॥
पित्तलैः खलती पित्तः श्वित्री पञ्चुः कफा-
अभिः । अपथ्यामिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां
महर्षिभिः ॥ * ॥ अथ प्रसूतायाः पथ्यं ।
लज्जनं । मूत्रश्वेदः । गर्भकोष्ठविशो-
धनं । अभ्यङ्गनं । तैलपानं । कटू-
तिक्तेषुसेवनं । दीपनं । पाचनं ।
मद्यं । पुराणषष्टिशालयः । कुलथः ।
लशुनं । शिगु । वार्ताकूः । बालमूलकं ।
पटोलं । मातुलुङ्गं । ताम्बूलं । दाडिम-
द्वयं । श्लेष्मानिलस्नानि । सप्ताहां परं
किष्किं वृंहणं । द्वादशाहां परं
आमिषं । सार्द्धमासां परं आर्हादि-
यन्त्रणात्यागः ॥ * ॥ प्रसूताया अपथ्यं ।
श्रमः । नश्रं । रक्तमुक्तिः । मैथुनं ।
विषमाशनं । विरुक्काम् । वेगबोधः ।
असाज्यां । अतिभोजनं । दिवानिद्रा ।
अभिव्यन्दि । विस्तृति । गुरुभोजनं ॥ * ॥
सूतिकाथेषु रोगेषु वातश्लेष्माचितानि
च । तन्मद्भोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि
निर्दिशेत् ॥ * ॥ अथ बालरोगे पथ्यं ।
नृणां ह्यरादिषु यं पथ्यापथ्यं बालाना-
मोचित्यां तद्विधेयं । मन्दाग्नौ यं पथ्या-
पथ्यं बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयं ।
आगस्तुकोन्मादिनां यं पथ्यापथ्यं
बालानां ग्रहरोगिणां तद्विधेयं ॥ * ॥
अथ विषरोगे पथ्यं । अरिष्टावहनं ।

মস্ত্রক্রিয়া । ছর্দিঃ । বিরেচনং । রুষণং ।
 শোণিতাকৃষ্টিঃ । পরিষেকঃ । অবগাহনং ।
 হৃদয়াবরণং । নশ্রং । অঞ্জনং । প্রতি-
 সারণং । উৎকর্ভনং । প্রথমনং ।
 প্রলেপঃ । বহ্নিকর্ম্ম । উপধানং । প্রতি-
 বিমং । ধূপঃ । সংজ্ঞাপ্রবোধনং । শালিঃ ।
 ষষ্টিকঃ । কোরদুঘঃ । প্রিয়ঙ্গুঃ । মুদগঃ ।
 হরেণুঃ । তৈলং । সর্পিঃ । শিথিতিত্তিরি-
 লাবৈণংগোধাখুশ্বাবিদামিষং । বার্তাকুঃ ।
 কুলকং । ধাত্রী । নিম্পাবঃ । তণ্ডুলীয়ঃ ।
 মধুকপণী । জীবন্তী । স্ননিষগ্নং ।
 উপোদিকা । কালশাকং । লশুনং ।
 দাড়িমং । বিকঙ্কতং । প্রাচীনামলকং ।
 পথ্য । কপিথং । নাগকেশরং । গোচ্ছাগ-
 নরমূত্রাণি । তক্রং । শীতাম্বু । শর্করা ।
 অবিদ্বাহীন্মানি । সৈন্ধবং । মধু । কুঙ্কমং ।
 পশ্চিমোত্তরবাতঃ । হরিদ্রা । সিতচন্দনং ।
 মুস্তং । শিরীষঃ । কস্তুরী । তিত্তানি । মধু-
 রাণি । হেমচূর্ণং ॥*॥ বিষরোগে অপথ্যং ।
 ক্রেধিঃ । বিরুদ্ধাশনং । অধ্যশনং ।
 ব্যাযঃ । তাম্বুলং । আয়াসঃ । প্রবাতঃ ।
 সর্বান্নং । সর্বলবণং । নানাবিধসং-
 শ্বেদনং । নিদ্রা । ভয়ং । ধূমবিধিঃ । ক্ষুধা ॥*॥
 অথ রোগসঙ্করে পথ্যং । এষাং গদানাং
 যদি সঙ্করঃ স্মাতত্র প্রযত্নেন ভিষজ্ঞানীষী ।
 উক্তেষু পথ্যেষু বিরোধি যদ্যতত্তং প্রযু-
 জীত চিকিৎসিতেষু ॥ * ॥ রোগসঙ্করে
 অপথ্যং । অপথ্যানি চ সর্বাণি তত্তদ্-
 রোগোচিতানি চ । রুখলাবলবিদ্বৈদ্যো
 বর্জয়েদ্যাদিসঙ্করে ॥*॥ অথ বাতিকরোগে

পথ্যং । অভ্যঙ্গঃ । পরিমর্দনং । শমনং
 সংশ্লেহনং । স্বংহণং । শ্লেহঃ । শ্বেদনং ।
 আসনা । শয়নং । সংবাহনং । বস্তিঃ ।
 নশ্রং । প্রাবরণং । সমীরণপরিত্যাগঃ ।
 অবগাহঃ । শিরোবস্তিঃ । বিস্মরণং । দিবা-
 করকরঃ । স্নানং । বিস্মাপনং । তৈল-
 দ্রোণী । সরসতা । গাঢ়োপনাহঃ । সুরা ।
 ভূশয্যা । স্তখশীলতা । স্বাদ্বল্লা রসাঃ । মজ্জা ।
 তৈলং । বসা । স্নতং । নবমাষঃ । কুলথঃ ।
 তিলঃ । গোধূমঃ । মুদগঃ । কলমঃ । শালিঃ ।
 ষষ্টিকঃ । পেয়া । ধান্যজলং । পয়ঃ ।
 কৃষরঃ । মস্তঃ । স্তখোক্ষোদকং । গোমূত্রং ।
 নলদাম্বু । দধি । পয়ঃপেটী । যবঃ ।
 কৃচ্চিকা । আনুপাঃ রুরুখড়িগকোলমহিষাঃ
 এণঃ । ধম্বোস্তবাঃ সর্পদ্বিট্ককবাকুতিত্তিরি-
 কুলিঙ্গাঃ । কুস্তীরঃ । তিমিঙ্গিলঃ । মকরঃ ।
 গণ্ডুপদঃ । কচ্ছপঃ । রোহিতমৎশ্রঃ
 বস্মিঃ । মদগুরঃ । সিলিঙ্গঃ । এরঙ্গঃ ।
 শৃঙ্গী । ইল্লিশঃ । প্রোষ্ঠী । গর্গরঃ । পর্বতঃ
 অন্যে জলজন্তবঃ । বার্তাকুঃ । কুলকং ।
 শিগু । লশুনং । দ্রাক্ষা । আত্রং । আত্রা
 তকং । ধাত্রী । দাড়িমং । অম্লবেতস-
 ফলং । কোলং । কপিথং । শিবা । পঙ্ক-
 তালং । বকুলং । গোকণ্টকঃ । বাস্তৃকং ।
 শুক্লাক্ষী । গণিকা । সরসা । মন্দারপত্রং ।
 তাম্বুলং । সিতশর্করা । লবণঃ । লোপ্তঃ ।
 তুরুক্ষঃ । অগুরু । শ্রীবাসঃ । সুরদক্ষঃ ।
 গুগ্গুলুঃ । গ্রহ্যাহ্বঃ । কুঙ্কমং । স্নিকোক্ষ-
 বিধিঃ । সংচূর্ণিতং হেম রজতং সীসকঞ্চ ।
 জাত্যুৎপাটনমল্লিকা পুষ্পাণাং বিশালা

মালা ॥ * ॥ বাতিকরোগে অপথ্যং ।
 চিন্তা । জাগরণং । অস্বপ্নোক্ষঃ । বমিঃ ।
 লজ্জনং । ব্যায়ামঃ । গজবাজিবাহনবিধিঃ ।
 সন্ধারণং । মৈথুনং । আঘাতঃ । অপ-
 তর্পণং । প্রপতনং । ধাতুক্কয়ঃ । ক্ষোভণং ।
 শোকঃ । চংক্রমণং । বিরুদ্ধাশনং ।
 সম্পকভুক্তক্রমঃ । বৃদ্ধত্বং । জলদাগমঃ ।
 রজনীশেষঃ । অপরাহ্নঃ । ভয়ং । রুক্ষাত্যন্ন-
 কষায়তিক্তকটুকক্ষারাতিনীতানামশনং ।
 ভূগধান্যং । উদ্ভিকা । আঢ়কী । কঙ্গুঃ ।
 উদালঃ । মুকুটকঃ । কোদ্রবঃ । যবঃ ।
 শ্যামাকঃ । জুর্গাদয়ঃ । শিশ্বী । জম্বু ।
 রাজমাষঃ । চণকঃ । মুদগঃ । কুলথঃ ।
 বিষং । শালুকং । ক্রমুকং । কশেরু ।
 তলকং । কঠিল্লকং । তিন্দুকং । কর্কোটং ।
 নবতালশস্যং । তালান্ধিমজ্জা । নদীতড়াগ-
 জলং । করকা । নিষ্কারবীজং । পিণ্যাকঃ ।
 শিশিরাম্বু । রাসভপয়ঃ । পত্রশাকং ।
 ত্রিবৃৎ । ভূনিম্বং । কটুকা । করীরং ।
 অখিলশুক্রামিষং । মাক্ষিকং । ধূমঃ ।
 বন্ধমরুৎ । রজঃ । পরিভবঃ । খট্টা ॥ * ॥
 অথ পৈত্তিকে পথ্যং । সর্পিঃপানবিধিঃ ।
 বিরেচনং । অস্বপ্নোক্ষঃ । সিতশালিঃ ।
 গোধূমঃ । আঢ়কিঃ । ধান্যকং । চণকঃ ।
 মুদগঃ । মসূরঃ । যবঃ । পর্যুষিতমণ্ডঃ । পয়ঃ ।
 পয়ঃপেটী । বরা । মাক্ষিকং । লাজাঃ ।
 ধম্বরসঃ । ঘটানি । সিতা । শীতোদকং ।
 উদ্ভিদঃ । কর্কোটং । কদলং । কণ্টকি-
 ফলং । বেত্রাগ্রং । আঘাঢ়কং । মৃদ্বীকা ।
 কোমলকুলকং । কুস্মাণ্ডং । ইর্কবারুঃ ।

তুষ্ণী । পর্পটকঃ । অন্নমারিষদলং । কঠি-
 ল্লকং । দাড়িমং । ধাত্রী । কোমলতাল-
 শস্যং । অভয়া । খজুরং । ঔড়ুম্বরং ।
 বিশ্বং । কষায়ঃ । তিক্তঃ । মধুরঃ । মধুকং ।
 বরী । কাংস্রং । অয়ঃ । রজতং । হেম ।
 কটুকা । নিম্বঃ । ত্রিবৃৎ । চন্দনং । হর্ম্যং ।
 ভূমিগৃহং । স্ননীতলবনং । ধারাগৃহং ।
 চন্দ্রিকা । রক্তাঙ্কোরুহনব্যপত্রশয়নং ।
 শীতাঃ প্রদেহাঃ । ভূশয়া । মণিঃ । প্র-
 দোষসময়ঃ । গীতং । প্রিয়ালিঙ্গনং ।
 স্নানং । মিত্রসমাগমঃ । প্রিয়কথা । মন্দা-
 নিলঃ । অভ্যুক্কণং । বাদিত্ত্রশ্রবণং ।
 মনোরমভরভাবাঃ । স্নলাশ্বেক্ষণং । পুমা-
 গোৎপলপাটলাজ্জস্মনঃকহ্লারপুষ্পাণি ।
 কর্পূরং । প্রনীরনীরং । শীতক্রিয়া ॥ * ॥
 পৈত্তিকে অপথ্যং । ধূমঃ । শ্বেদনং ।
 আতপঃ । নিধুবনং । সন্ধারণং । ক্রোধঃ ।
 ক্ষারঃ । অধ্বা । গজবাজিবাহনবিধিঃ ।
 তীক্ষ্ণকর্ম্ম । ব্যায়ামঃ । অন্নবিদাহকারি-
 সময়ঃ । গ্রীষ্মঃ । বিরুদ্ধাশনং । মধ্যাহ্নঃ ।
 জলদাত্যয়ঃ । রজনীমধ্যং । মধ্যবয়ঃ ।
 ত্রীহিঃ । বেণুফলং । তিলঃ । লশুনং ।
 মাষঃ । কুলথঃ । গুড়ঃ । নিম্পাবঃ ।
 মদিরা । অতসী । প্রহীজলং । ধান্যাল্লং ।
 উষ্ণোদকং । জম্বীরং । নলদাম্বু । হিঙ্গু ।
 লকুচং । মূত্রং । ভল্লাতকং । তাম্বুলং ।
 দধি । সর্ষপঃ । বদরং । তৈলাশনং ।
 তিস্তিড়ী । কটু । অন্নং । লবণং ।
 বিদাহি ॥ * ॥ অথ শ্লেষ্মিকৈ পথ্যং ।
 ছদ্দিঃ । লজ্জনং । অঞ্জনং । নিধুবনং ।

प्रोद्धर्तनं । श्वेदनं । चिस्ता । जाग-
रणं । श्रमः । अतिगमनं । तृडेग-
धारणं । गणुषः । प्रतिसारणं । प्रथमनं ।
हस्त्यश्वानं । धुमः । प्रावरणं । नि-
युक्तं । अतिसंक्रोभः । नश्वं । भयं ।
रूक्रोष्णविधिः । पुरातनशालिः । यष्टिका ।
निष्पावः । तृणधान्यं । चणकः । मुद्गाः ।
कुलथरसः । क्कारः । सर्षपतैलं । उक्-
जलं । धन्वामिषं । राजिका । वेद्रात्रं ।
कुलकं । कर्ठिलकं । वार्ताकुः । उड्डु-
श्वरं । कर्कोटं । लशुनं । मोच-
कुशुमं । शक्राशनं । शूरणः । निम्बं ।
मूलकंपोतिका । वरुणः । तिक्तं ।
त्रिरुं । माक्किकं । ताम्बूलं । नलदाशु ।
जीर्णमदिरा । व्योषं । वरा । गोजलं ।
लाजाः । सुभृक्तगुलभवः । तिक्तं ।
सुखोष्णालयः । कांश्वं । अयः । अञ्जनं ।
मौक्तिकं । कटुः । कषायरसः ॥ * ॥
श्लैष्मिके अपथ्यं । श्लेहः । अभ्यञ्जनं ।
आसनं । अहि शयनं । स्नानं । विरुद्धा-
शनं । पूर्वार्हः । शिशिरः । वसन्त-
समयः । रात्र्यादिः । आद्यवयः । भुक्त-
मात्रसमयः । अन्नपानकरणं । माषः ।
नवतगुलः । मंशुः । मांसं । इक्षु-
विकृतिः । दुग्धविकृतिः । तालाश्लिमज्ज ।
द्रवः । पेया । भव्यं । उपोदिका ।
पनसं । छत्राकं । आषाढकं । धर्जूरं ।
अनुलेपनं । पयःपेटी । पयः ।
पायसः । स्वाहू । अम्लं । लवणं । गुरुणि ।
तूहिनं । सस्तुर्पणं ॥ * ॥ अथ वसन्तर्ते

पथ्यं । वमनं । व्यवायः । व्यायामः ।
भेदः । द्रमणं । अग्निसेवा । कटुः ।
तिक्तः । विदाहि । तीक्ष्णं । कषायः ।
मध्वेदनं ॥ * ॥ वसन्तर्तावपथ्यं । दिवा-
निद्रा । सस्तुर्पणं । आलश्वं । सुधांशु-
सेवा । पिण्डलुकं । स्वाहू । गुरु-
दकाम् । पिक्तं । दधि । क्कीरं ।
द्वतं ॥ * ॥ अथ ग्रीष्मर्ते पथ्यं ।
चन्दनं । शीतवातः । छाया । अशु । कक्का-
शयनं । प्रसूनं । सद्यःपयोभावितशीत-
भक्तं । विशिष्टद्रव्यं । प्रियभोजनं ॥ * ॥
ग्रीष्मर्तावपथ्यं । कटु । तिक्तं । उष्णं ।
क्कारं । अम्लं । रोद्धं । द्रमणं । अग्नि-
सेवा । उमिद्रता । भास्वरतप्तोत्तमानं ।
अतिपानं । दधि । तक्रं । तैलं ॥ * ॥
अथ वर्षासु पथ्यं । लवणं । अम्लं ।
मिक्तं । सारं । प्रियं । श्लेष्मं । गुरु ।
उष्णं । बल्यं । अभ्यङ्गः । उद्धर्तनं ।
अग्निसेवा । तप्तान्नपानं । दधि ॥ * ॥
वर्षासुपथ्यं । पूर्वपवनः । वृष्टिः । धर्मः ।
हिमः । श्रमः । नदीनीरं । दिवाश्वपः ।
रूक्षं । नित्यमैथुनं ॥ * ॥ शरदि पथ्यं ।
शीतरसाशु पानं । तरुच्छाया । चन्दनं ।
इन्दुसेवा । सिता । मुद्गाः । मसूरं । गव्य-
दुग्धं । इक्षुः । शाल्येदनं ॥ * ॥ शरद-
पथ्यं । लवणं । अम्लं । तीक्ष्णं । कटु ।
पिक्तं । अतसी । विदाहि । सुरा । तालं ।
दधि । तक्रं । तैलं । क्रोधाः । उप-
वासः । आतपः । मैथुनं ॥ * ॥ अथ
हिमर्ते पथ्यं । तप्तजलं । उपनाहः ।

पयः । अन्नं । पानं । स्रुतं । स्त्रीसेवा ।
 बहिसेवा । गुरुणि । यथेष्टभुक्तं ॥ * ॥
 हिमर्त्तावपथ्यं । दिवानिद्रा । कुभोजनं ।
 अभोजनं । लज्जनं । पुरातनान्नं ।
 लघुपाकि । शैत्यं । वार्योदानं । शीत-
 जलावगाहः ॥ * ॥ शिशिरे पथ्यं । स्त्री ।
 बहिसेवा । मंस्यः । अजमांसं । दधि ।
 दूधं । सर्पिः ॥ * ॥ शिशिरेहपथ्यं ।
 तीक्ष्णाणकटुम्लकषायतिक्तानि । सामुद्रकं ।
 आर्द्रभोजनं । दिवानिद्रा । चन्दनं ।
 चन्द्रसेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥ माघे
 विशेषे यथा । माघे च शीतद्रवमिष्ट-
 पिष्टं कन्दः कदल्या गुरुशालिभक्तं ।
 इति षड्भूतपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥
 आगस्त्यकज्जराणां पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारे
 न लिखितमतोहत्र लिख्यते । अति-
 घातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गे च सर्पिषः ।
 ऋतजे व्रणजे चापि ऋतव्रणचिकिं-
 सितं ॥ ओषधीगण्डविषजे विषपित्तप्रसा-
 धनं । अतिचारातिशापोथे जपहोमादि
 भेषजं ॥ उपातग्रहपीडोथे दान-
 शस्त्यनादयः । क्रोधाधिष्ठिते पित्तहरं
 कामजे कामजिञ्जिया ॥ कामशोक-
 भयोद्भूते सर्वा वातहरी क्रिया । आश्वसन-
 षेकलाभे हर्षदायीनि यानि च ॥ विशे-
 षतः पूनचात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
 भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधाक्तमौषधं ॥
 भूताभिषङ्गे भूतवक्त्रावेशनताडनं ।
 मनःक्लोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
 इत्यागस्त्यज्वरे पूर्वैर्भविष्यतिः पथ्यामिष्यते ।

विषोर्नामसहस्रस्य पाठनं श्रवणं श्रुतेः ॥
 देवानां ब्राह्मणानां गुरुणामपि पूजनं ।
 ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो
 जपः ॥ साधूनां दर्शनं सत्यं रत्नोपधि-
 विधारणं । मङ्गलाचरणक्षेति वर्गः सर्वान्
 ज्वरान् जयेत् ॥ * ॥ आगस्त्यकज्वरे
 अपथ्यं । अधिवासनकर्माणि रक्तश्रथं-
 धारणं । वमिवेगं दस्तकार्थमसात्र्यामपि
 भोजनं ॥ विरुद्धान्यन्नपानानि विदाहीनि
 गुरुणि च । दूष्ठाशुक्कारमलानि पञ्चशकं
 विरुक्तं ॥ नलदान् च तामूलं कसिण्डं
 लकुचं फलं । आडीमंस्यं पिण्याकं
 छत्राकं पिष्टवैकृतं ॥ अतिघान्दीनि
 चैतानि ज्वरितः परिवर्जयेत् ॥ इति
 पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद स्यैर्ये । इति कविकल्लङ्घनः ॥ पदति ।
 इति दुर्गादासः ॥

पद त क ङ गतो । इति कविकल्लङ्घनः ॥
 क ङ पदयते । इति दुर्गादासः ॥

पद य ङ ङ गत्यां । इति कविकल्लङ्घनः ॥
 य ङ पदयते । ङ पत्ता । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पदं (क्ली) व्यवसायः । त्राणं । स्थानं ।
 चिह्नं । पादः । वस्तु । इत्यमरः ॥ शब्दः ।
 वाक्यं । प्रदेशः । पादचिह्नं । श्लोक-
 पादः । किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पद-
 लक्षणं यथा । वर्णः पदं प्रयोगार्हा-
 नश्चित्कार्थबोधकाः । इति साहित्य-
 दर्पणः ॥ * ॥ श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा ।
 सौवर्णीं राजतीं वापि पाषाणनिर्मिता-

মপি । পাদয়োশ্চাক্ষিতাং কৃত্বা পূজাকৈব
সমাচরেৎ ॥ দক্ষিণশ্চ পদানুষ্ঠমূলে চক্রং
বিভর্ত্যজঃ । তত্র নত্রজনশ্চোত্রসংসার-
চ্ছেদনায় সঃ ॥ মধ্যমানুলিমূলে তু ধতে
কমলমচ্যুতঃ । ধাতুশ্চিত্ত্বিরেকাণাং
লোভমায়াতি শোভনং ॥ পদ্যশ্চাধো
ধ্বজং ধতে সর্বানর্থজয়ধ্বজং । কনিষ্ঠা-
মূলতো বজ্রং ভক্তপাপাদ্রিভেদনং ॥
পাৰ্শ্বমধোহক্ষুশং ভক্তচিত্তেভবশকারণং ।
ভোগসম্পন্নয়ং ধতে যবমক্ষুষ্ঠপৰ্বণি ॥
তথা বামানুষ্ঠমূলে পাঞ্চজন্যশ্চ লক্ষণং ।
সৰ্ববিদ্যাপ্রকাশায় ধতে চ ভগবানজঃ ॥
ইতি পাদে পাতালখণ্ডে ১২ অধ্যায়ঃ ॥

পদকঃ (পুং) পদং বেত্তি যঃ । পদ-
জাতা । ইতি মুগ্ধবোধব্যাকরণং ॥
শ্বনামখ্যাতকণ্ঠভুষণঞ্চ । দেবপদচিহ্নাদি-
যুক্তত্বাৎ ॥

পদগঃ (পুং) পদাতিকঃ । ইত্যমরঃ ॥ পদ্য্যাং
গমনকর্তরি ত্রি ॥

পদন্যাসঃ (পুং) গোক্ষুরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পদশ্চ বিন্যাসঃ । যথা । পদন্যাসো গেহাদ-
বহিরহিফণারোহণসমঃ স্বগেহাদন্যৎ স্মা-
ন্তবনমপরনীপতুলিতং । বচো লোকা-
লভ্যং রূপগধনতুল্যং যুগদৃশঃ পুমানশ্চ
কান্তাদ্বিধুরিব চতুর্থীসমুদিতঃ ॥ ইতি রস-
মঞ্জরী ॥

পদভঞ্জনং (ক্লী) নিরুক্তং । গুণার্থশব্দব্যাখ্যা ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পদভঞ্জিকা (ক্লী) পঞ্জিকা । টিপ্পনী । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পদবিঃ } (ক্লী) পদ্বতী । পদ্মাঃ । ইত্য-
পদবী } মরঃ ॥

পদমালা (ক্লী) মোহনশীলা বিদ্যা । যথা পদ-
মালাং মহাবিদ্যাং সৰ্বদেবনমস্কৃতাং ।
যাচয়ামি সুরেশানমুমাদেহাৰ্কধারিণং ॥
ইতি দেবীপুরাণে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ অশ্চা
বিবরণং তত্রৈব দ্রষ্টব্যং । পদশ্রেণী চ ॥
পদষ্ঠীবং (ক্লী) যুগপদুপস্থিতচরণজানুনী ।
পদঞ্চ অষ্ঠীবা চ দ্বয়োঃ সমাহারঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পদাক্ষঃ (পুং) ক্রমাঙ্কঃ । পাদচিহ্নং । যথা ।
শাক্যে শায়কবেদমোড়শমিতে শ্রীকৃষ্ণ-
শৰ্ম্মাপর্যায়ানন্দপ্রদনন্দনন্দনপদদ্বন্দ্বারবিন্দং
হৃদি । চক্রে কৃষ্ণপদাক্ষদূতমতুলং প্রীতি-
প্রদং শৃণুতাং ধীরঃ শ্রীরঘুরামরায়নৃপতে-
রাজ্ঞাং গৃহীত্বাদরাৎ ॥ ইতি পদাক্ষদূত-
কাব্যং ॥

পদানী (ক্লী) হংসপদী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদাজিঃ (পুং) পদাতিকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পদাতঃ (পুং) পাদাতিকঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদাতিঃ (পুং) পদ্যামততি গচ্ছতি সততং
যঃ । পেয়াদা ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
পত্তিঃ ২ পতগঃ ৩ পাদাতিকঃ ৪ পদাজিঃ ৫
পদগঃ ৬ পদিকঃ ৭ । ইত্যমরঃ ॥ পদা-
তিকঃ ৮ পাদাৎ ৯ পাদাবিকঃ ১০
পদাৎ ১১ পায়িকঃ ১২ শবরালিঃ ১৩ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদাতিকঃ (পুং) পদাতিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পদারঃ (পুং) পাদধূলিঃ । পাদালিন্দঃ । ইতি
মেদিনী ॥

पदार्थः (पुं) पदानां घटपटादीनां अर्थो-
 हभिधेयः । तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३
 तद्वत् ४ सत्त्वं ५ वस्तु ६ । इति जटा-
 धरः ॥ * ॥ सप्त पदार्था यथा । द्रव्यं गुणा-
 स्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकं । समवाय-
 स्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ सप्ता-
 नामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
 द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
 सत्तावस्तुस्त्रयत्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ एते पदार्था
 वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकानामप्य-
 विरुद्धाः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ गौत-
 मोक्तमोडशपदार्था ऋणशब्दे द्रव्यव्याः ॥

पदासनं (स्त्री) पादपीठं । पा राधा टुल्
 इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पदिकः (पुं) पदातिः । इत्यमरः ॥

पदगः (पुं) पदातिकः । इत्यमरः ॥

पद्धतिः } (स्त्री) पंक्तिः । वज्र । इति
 पद्धती } मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोष-
 वस्त्रमित्रादिरूपा । यथा । षष्ठेहमप्राशनं
 मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवच-
 नां चूडाकार्या यथाकुलमिति याज्वल्क्य-
 वचनां । देशानुशिक्षं कुलधर्ममुख्यं
 सगोत्रधर्मं नहि संत्यजेत् इति वामन-
 पुराणात् संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन
 कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत् शूद्राणां
 नामकरणे वस्त्रघोषादिरूपपद्धतियुक्तनाम-
 त्वं बोध्यं । एवमेव कुल्लुकभट्टः । इत्यु-
 द्वाहत्तं ॥

पद्धिमं (स्त्री) पदस्य शीतलता । इति संक्षिप्त-
 सारव्याकरणं

पद्मं (स्त्री पुं) स्वनामध्यातपुष्पविशेषः ।
 तत्पर्यायः । नलिनं २ अरविन्दं ३
 महोत्पलं ४ सहस्रपत्रं ५ कमलं ६
 शतपत्रं ७ कुशेशयं ८ पङ्केरुहं ९
 तामरसं १० सारसं ११ सरसीरुहं १२
 विसप्रसूनं १३ राजीवं १४ पुष्करं १५
 अञ्जोरुहं १६ । इत्यमरः ॥ पङ्केजं १७
 अञ्जोर्जं १८ अश्रुजं १९ सरसिजं २०
 त्रीवासं २१ त्रीपर्णं २२ इन्दिरालयं २३
 जलेजातं २४ अज्जं २५ कज्जं २६
 नलं २७ नालीकं २८ नालिकं २९
 वनजं ३० अग्नानं ३१ पुटकं ३२
 अज्जः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्रु
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । शीतत्वं ।
 पित्तकफास्रनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 अवशिष्टं कमलशब्दे द्रव्यव्यं ॥ * ॥
 पद्मकं । तच्च गजस्य मुखादिशो विन्दु-
 समूहः । व्युहविशेषः । निधिभेदः ।
 संख्यासुरं । तच्च दशावृद्धं । दश-
 शब्दश्च । इति मेदिनी ॥ पद्मकार्थौषधिः ।
 इति धरणिः ॥ पुष्करमूलं । सीसकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शरीरस्वष्टपद्मानि
 यथा । मूलाधारे त्रिकोणाख्ये ईच्छाज्ज्ञान-
 क्रियात्रये । मध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्य कोटि-
 सूर्यसमप्रभं ॥ तदूर्ध्वे कामबीजस्य कल-
 शास्तीन्दूनादकं । तदूर्ध्वे तु शिखाकारा
 कुण्डली त्रिकविग्रहा ॥ तदाह्ये हेमवर्गात्वं
 व-स-वर्णचतुर्दलं । क्रुतहेमसमप्रथ्यं पद्मं

তত্র বিভাবয়েৎ ॥ তদুর্দ্ধেহগ্নিসমপ্রথ্যং
ষড়্দলং হীরকপ্রভং । বাদিলাস্তষড়্গেণ
যুক্তাধিষ্ঠানসংজ্ঞকং ॥ মূলমাধারষট্‌কানাং
মূলাধারং ততো বিদুঃ । ১ । স্বশব্দেন পরং
লিঙ্গং স্বাধিষ্ঠানং ততো বিদুঃ ॥ ২ ॥
তদুর্দ্ধে নাভিদেশে তু মণিপূরং মহৎপ্রভং ।
মেঘাভং বিদ্যাদাভঞ্চ বহুতেজোময়ং
ততঃ ॥ মণিবহ্নিমং তৎ পদ্মং মণিপূরং
তথোচ্যতে । দশভিষ্চ দলৈর্যুক্তং ডাদি-
ফলস্তাক্ষরাশ্বিতং ॥ শিবেনাধিষ্ঠিতং পদ্মং
বিখ্যালোকৈককারণং । ৩ । তদুর্দ্ধেহনা-
হতং পদ্মমুদ্যাদাদিত্যসম্মিভং ॥ কাদি-
ঠাস্তাক্ষরৈরকপত্রৈশ্চ সমধিষ্ঠিতং ।
তন্মধ্যে বাণলিঙ্গস্ত সূর্য্যায়ুতসমপ্রভং ॥
শব্দব্রহ্মময়ং শব্দোহন্যাহতস্তত্র দৃশ্যতে ।
তেন্যাহতাত্ম্যং পদ্মং তন্মুনিভিঃ পরি-
কীৰ্ত্ত্যতে ॥ আনন্দসদনং তত্ত্ব পুরুষাধি-
ষ্ঠিতং পরং । ৪ । তদুর্দ্ধেস্থ বিশুদ্ধাত্ম্যং
দলষোড়শপঙ্কজং ॥ স্বরৈঃ ষোড়শকৈ-
র্যুক্তং ধূত্রবর্ণং মহৎপ্রভং । বিশুদ্ধং
তনুতে যস্মাৎ জীবন্ত হংসলোকনাং ॥
বিশুদ্ধং পদ্মাখ্যাতমাকাশাত্ম্যং মহৎ
পরং । ৫ । আজ্ঞাচক্রং তদুর্দ্ধে তু আত্ম-
নাধিষ্ঠিতং পরং ॥ আজ্ঞা সংক্রমণং তত্র
গুরোরাজ্ঞেতি কীর্ত্তিতং । ৬ । কৈলা-
সাখ্যং তদুর্দ্ধে তু বোধনীস্ত তদুর্দ্ধতঃ ॥
এবঞ্চ শিবচক্রাণি প্রোক্তানি তব স্তত্রত ।
সহস্রারাম্বুজং বিন্দুস্থানং তদুর্দ্ধমীরিতং ॥
ইতি তন্ত্রসারঃ ॥

পদ্মঃ (পুং) দাশরথিঃ । নাগবিশেষঃ । ইতি

ধরণিঃ ॥ পদ্মোত্তরাভ্রজঃ । স তু দ্বাদশ-
জিনচক্রবর্ত্যস্তর্গতচক্রবর্ত্তিবিশেষঃ । বল-
দেবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ ষোড়শরতি-
বন্ধাস্তর্গতপ্রথমবন্ধঃ । যথা । হস্তাভ্যাক্ষ
সমালিঙ্গ্য নারী পদ্মাসনোপরি । রমে-
দগাঢ়ং সমাকৃষ্য বন্ধোহয়ং পদ্মসংজ্ঞকঃ ॥
ইতি রতিমঞ্জরী ॥

পদ্মকং (ক্লী) বিন্দুজালকং । গজস্ত মুখা-
দিশ্চো বিন্দুসমূহঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পদ্মকাষ্ঠং । ইতি মেদিনীধরণ্যো ॥ কুষ্ঠং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদ্মকন্দঃ (পুং) কমলকন্দঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
শালুকং ২ পদ্মমূলং ৩ কটাহ্বয়ং ৪
শালুকং ৫ জলালুকং ৬ । অশ্ব গুণাঃ ।
কটুত্বং । বিষ্ঠস্তিত্বং । রুক্ষত্বং । রুচ্যত্বং ।
কষায়ত্বং । কফপিত্তকাশভৃষণাদাহবিনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অপি চ ।
পদ্মাদিকন্দঃ শালুকং করহাটশ্চ কথ্যতে ।
মৃগালমূলং ভিষ্মাগুং জলালুকঞ্চ কথ্যতে ॥
শালুকং শীতলং বৃষ্যৎ পিত্তদাহাত্সনুদ-
গুরু । দুর্জরং স্বাত্ত্বপাকঞ্চ স্তন্যানিলকফ-
প্রদং ॥ সংগ্রাহি মধুরং রুক্ষং ভিষ্মাগুমপি
তদগুণং । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পদ্মকাষ্ঠং (ক্লী) ওষধিবিশেষঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
পদ্মকং ২ পীতকং ৩ পীতং ৪ মালয়ং ৫
শীতলং ৬ হিমং ৭ শুভং ৮ কেদারজং ৯
রক্তং ১০ পাটলাপুষ্পসম্মিভং ১১ শদ্ম-
বৃক্ষং ১২ । অশ্ব গুণাঃ । শীতলত্বং ।
তিক্তত্বং । রক্তপিত্তবিনাশিত্বং । মোহ-
দাহজ্বরভ্রাস্তিকুষ্ঠবিস্ফোটশান্তিকারিত্বঞ্চ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पद्मकं पद्म-
गङ्गि श्राद्धथा पद्माह्वयं श्रुतं । पद्मकं
तुवरं तिस्रं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकूर्ठश्लेष्माश्रपित्तहं ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमित्रणतृषाप्रणुं ॥
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न्] (पुं) भृङ्गवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥

पद्मकेशरः (पुं क्ली) किङ्कः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मगङ्गां } (त्रि) पद्मश्रेव गङ्गा यश्च
पद्मगङ्गि } तं । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पद्मगर्भः (पुं) त्रका । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मचारिणी (स्त्री) उत्तरापथभवस्वनामथ्यात-
वृक्षविशेषः । तं पर्यायः । अव्याथा २
अतिचरा ३ पद्मा ४ चारुटी ५ । इत्यमरः ॥
अश्राः पर्यायास्तुरं गुणाश्च स्त्रलपद्मिनी-
शब्दे ढ्रष्टव्याः ॥

पद्मदर्शनः (पुं) श्रीवासः । लोवान् इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मतस्तुः (पुं) मृगालं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मनाभः (पुं) विष्णुः । इत्यमरः ॥ शयने
तश्च स्मरणीयत्वं यथा । औषधे चिस्तुरे-
द्विष्णुं भोजने च जनार्दनं । शयने
पद्मनाभं विवाहे च प्रजापतिं ॥

इत्यादि बृहस्पतिकेश्वरपुराणं ॥ भावि-
जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मनाभिः (पुं) पद्मनाभः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

पद्मनालं (क्ली) मृगालं । यथा । कर्णिका
पद्मनालस्तु मृगालं तस्तुलं विस्मं । इति
हेमचन्द्रः

पद्मपत्रं (क्ली) पुष्करमूलं । इत्यमरः ॥ कर्मल-
दलकं ॥

पद्मपर्णं (क्ली) पद्मपत्रं । पुष्करमूलं । इत्य-
मरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः (पुं) विष्णुः । पद्मपुष्प-
दलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वात् । यथा । नान्यं
ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदस्त्रे मृग-
यामि कथनं । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेत रैरङ्ग विमृग्यामागया ॥ इति श्रीभाग-
वते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः (पुं) त्रका । इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षः । सूर्याः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

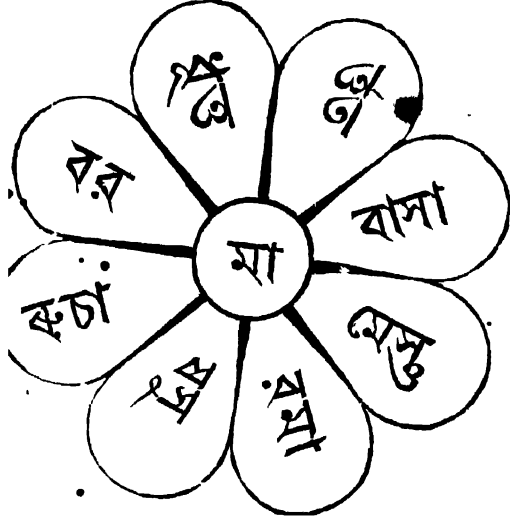
पद्मपुष्पः (पुं) कर्णिकारवृक्षः । पिकाङ्ग-
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः (पुं) चतुर्विंशतिवृत्तार्हदस्तुर्गत-
न् । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मतुल्या-
प्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया (स्त्री) जरङ्कारुमुनिपत्नी । मनसा-
देवी । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मवक्रः (पुं) चित्रकाव्यविशेषः । शब्दा-
लङ्कारप्रभेदः । यथा । पद्माद्याकारहेतुत्वे
वर्णानां चित्रमुच्यते । अस्य च तथाविध-
सन्निवेशवशेन चमङ्कारविधायिनामपि
वर्णानां तथाविधश्रोत्रोद्गाकाशसम्वायविशेष-
वशेन च चमङ्कारविधायिभिर्बर्णैरभे-
देनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वं । उदाहरणं
यथा । मारमा स्वमा चारु रुचा मारु

বধূতমা । মাত্ত ধূর্ততমা বাসা সা বা মা
মেস্ত মা রমা ॥ ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ॥ অথ
: পদ্মদলেষু বর্ণবিদ্যাসক্রমঃ ॥

বকু: (পুং) সূর্য্যঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
ভ্রমরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পদ্মভূ: (পুং) ব্রহ্মা । ইতি হলায়ুধঃ ॥
পদ্মমুখী (স্ত্রী) চুরালভা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পদ্মসদৃশমুখবিশিষ্টে ত্রি ॥

পদ্মযোনি: (পুং) ব্রহ্মা । যথা । অস্মাচ্চ
কারণাদ্ব ক্তান্ পুত্রো ভবতু মে ভবান্ । পদ্ম-
যোনিরিতি খ্যাতো মৎপ্রিয়ার্থং জগন্ময়ঃ ॥
ইতি কোশ্মে ৯ অধ্যায়ঃ ॥

পদ্মরাগ: (পুং) রক্তবর্ণমণিবিশেষঃ । মাণিক
ইতি ভামা । তৎপর্য্যায়ঃ । শোণরত্নং ২
লোহিতকঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ লোহিতং ৪
কুরুবিন্দকং ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
রাজনির্ঘণ্টোক্তপর্য্যায়গুণো মাণিক্যশব্দে
দ্রষ্টব্যো । তস্য বর্ণো যথা । সিংহলে তু
ভবেদ্রক্তং পদ্মরাগমনুত্তমং । পীতং
কাণপুরোদ্ধৃতং কুরুবিন্দমিতি স্মৃতং ॥

অশোকপল্লবচ্ছায়মমুং সৌগন্ধিকং বিভুঃ ।
তুশ্বুরে ছায়য়া নীলং নীলগন্ধি প্রকী-
র্তিতং ॥ উত্তমং সিংহলোদ্ধৃতং নিকৃষ্টং
তুশ্বুরোদ্ধবং । মধ্যমং মধ্যমং জ্যেয়ং
মাণিক্যং ক্ষেত্রভেদতঃ ॥ * ॥ তথা
চ । বকুকণ্ডাসকলেত্রগোপজবাসনা-
স্বক্‌সমবর্ণশোভাঃ । ভ্রাজিষ্ণবো দাড়িম-
বীজবর্ণান্তথাপরে কিংশুকপুষ্পভাসঃ ॥
সিন্দূরপদ্মোৎপলকুঙ্কুমানাং লাক্ষারস-
স্যাপি সমানবর্ণাঃ । সান্দ্রে নিরাগে
প্রভয়া স্বয়ৈব ভাস্তি স্বলক্ষ্ম্যা স্ফুট-
মধ্যশোভাঃ ॥ ভানোশ্চ ভাসামনু-
বেধযোগমাসাদ্য রশ্মিপ্রকরণে দূরং ।
পার্শ্বানি সর্বাণ্যনুরঞ্জয়ন্তি গুণোপপন্নাঃ
স্ফটিকপ্রসূতাঃ ॥ কুম্ভস্তনীলীব্যতিমিশ্র-
রাগপ্রত্যগ্রক্তাস্বরতুল্যভাসঃ । তথাপরে
রুক্ষরকণ্টকারীপুষ্পত্বিমো হিঙ্গুলকত্বিমো-
হন্তে ॥ চকোরপুংস্কোকিলসারমানাং
নেত্রাবভাসশ্চ ভবন্তি কেচিৎ । অন্তে
পুনর্নাতিবিপুষ্পিতানাং তুল্যত্বিমঃ কোক-
নদোদরাণাং ॥ প্রভাবকাঠিন্যগুরুত্বমৌগৈঃ
প্রায়ঃ সমানাঃ স্ফটিকোদ্ধবানাং ।
আনীলরক্তোৎপলচারুভাসঃ সৌগন্ধি-
কাখ্যা মণয়ো ভবন্তি ॥ যো মন্দরাজঃ
কুরুবিন্দজেষু স এব জাতঃ স্ফটিকোদ্-
ভবেষু । নিরর্চিষোহস্তর্কবহলী ভবন্তি
প্রভাববস্তোহপি ন তৎসমানাঃ ॥ যেষু তু
রাবগঙ্গায়াং জায়ন্তে কুরুবিন্দকাঃ । পদ্ম-
রাগা ঘনং রাগং বিভ্রাণাঃ স্বস্ফুটার্চিষঃ ॥
বর্ণানুযায়িনস্তেষামঙ্গুদেশে তথাপরে ।

न जायन्ते तु ये केचिं मूल्यलेशमवा-
 प्नुयुः॥ तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुर-
 संज्ञके । सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्प-
 मूल्या हि ते स्मृताः॥ * ॥ अथ जात्यादि ।
 माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथाजातिचतुष्टयं ।
 त्र्यम्बकज्वरवैशाच शूद्रश्चाथ यथाक्रमं ॥
 रक्तश्चेतो भवेद्विप्रैस्तृतिरक्तस्तु क्रत्रियः ।
 रक्तपीतो भवेद्वैश्या रक्तनीलस्तथा-
 स्यजः । पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु
 बाह्वजः । सौगन्धिको भवेद्वैश्या मांस-
 थगुस्तथास्यजः ॥ शोणपद्मसमाकारः खदि-
 राङ्गारसप्रभः । पद्मरागो द्विजः प्रोक्त-
 श्छायाभेदेन सर्वदा ॥ गुञ्जासिन्दूरवङ्कुक-
 नागरङ्गसमप्रभः । दाडिमिकुसुमाभासः कुरु-
 विन्दस्तु बाह्वजः ॥ हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभ-
 नीमं पीतलोहितं । जवालाङ्गारसप्रायं
 वैश्यां सौगन्धिकं विदुः ॥ आरक्तः
 कास्तुहीनश्च चिक्कणश्च विशेषतः । मांस-
 थगुसमाभासो हस्त्यजः पापनाशनः ॥
 मांसथगुस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥ अथ
 दोषाः । माणिक्यस्य समाख्याता अर्को
 दोषा मुनीश्वरैः । द्विच्छायकं द्विरूपकं
 सञ्ज्ञेदः कर्करस्तथा ॥ अशोभनं कोकिल-
 कं जलं धूत्राभिधकं वै । गुणाश्चत्वार
 आख्याताश्छायाः षोडश कीर्तिताः ॥
 छायास्तु पूर्वोक्ता एव । छायाद्वितयसम्ब-
 द्धाद्विच्छायं वङ्कुनाशनं । द्विरूपं द्विपद-
 स्तेन माणिक्येन पराभवः ॥ सञ्ज्ञेदो
 भिन्नमित्युक्तं शब्दघातविधायकः । कर्करं
 कर्करायुक्तं पञ्चवङ्कुविनाशकं ॥ द्रुक्नेनेव

समालिपुमघनीपुटमुच्यते । अशोभनं
 समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकं ॥ मधु-
 विन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्तिभं ।
 आयुर्लक्ष्मीयशो हस्ति सदोषं तन्न धार-
 येत् ॥ रागहीनं जलं प्रोक्तं धन-
 धात्र्यशिवदकं । धूत्रं धूमसमाकारं
 वैद्युतं भयमावहेत् ॥ तथा । शोभा-
 द्वितयवस्तो वे मणयः कृतिकारकाः ।
 उभयत्र पदं येषां तेन च श्रां परा-
 भवः ॥ भिन्नैः युक्ते मूढ्याः श्रां कर्कर-
 ऋननाशकं । द्रुक्नेनेव समालिपुः पुटके
 यस्तु सञ्ज्ञेत् ॥ दुःखकं स समाख्यातो न
 नृपै रङ्गणयकः । मधुविन्दुसमा शोभा
 कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥ तेषां बहु-
 तेदाः स्युर्न ते धार्याः कदाचन । * ।
 अथ गुणाः । गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्य-
 मतिरक्तता ॥ तथा च । वर्णाधिकं गुरु-
 त्वं स्निग्धता समताच्छता । अर्चिस्त्वता
 महता च मनीनां गुणसंग्रहः ॥ * ॥ फलं ।
 ये कर्कराश्छिद्रमलोपदिग्धाः प्रभा-
 विमुक्ताः परुषा विवर्णाः । न ते प्रशस्ता
 मणयो भवन्ति समानतो जातिगुणैः
 समस्तैः ॥ दोषोपसृष्टं मणिप्रबोधा-
 द्विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकं । तं वङ्क-
 दुःखाय सबङ्कुविनाशादयो दोषगणा
 भजन्ते ॥ सपत्नमद्योऽपि कृताधिवासं
 प्रमादवृत्तावपि वर्तमानं । न पद्मरागस्य
 महागुणस्य भर्तारमापं समुपैति क्वचिं ॥
 दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते नोपद्रवा-
 स्तुं समभिद्रवन्ति । गुणैः समुद्यैः

সকলৈরূপেতং যঃ পদ্মরাগং প্রযতো
 বিভর্তি ॥ * ॥ পরীক্ষা যথা । বালার্ক-
 করসংস্পর্শাৎ যঃ শিখাং লোহিতাং
 বমেৎ । রঞ্জয়েদাশ্রমম্বাপি স মহাগুণ
 উচ্যতে ॥ ছুন্ধে শতগুণে ক্ষিপ্তো রঞ্জ-
 য়েদযঃ সমস্ততঃ । বমেচ্ছিখাং লোহিতাং
 বা পদ্মরাগঃ স উত্তমঃ ॥ অঙ্ককারে মহা-
 ঘোরে যো গুস্তঃ সন্ মহামণিঃ । প্রকা-
 শয়তি সূর্যাভঃ স শ্রেষ্ঠঃ পদ্মরাগকঃ ॥
 পদ্মকোষে তু যন্মাস্তং বিকাশয়তি তৎ-
 ক্ষণাৎ । পদ্মরাগবরো হ্রেষ দেবানামপি
 দুর্লভঃ ॥ সর্বারিষ্টপ্রশমনাঃ সর্বসম্পত্তি-
 দায়কাঃ । চত্বারস্ত ময়োদ্দিষ্টা গুণিনশ্চ
 যথোত্তরং ॥ যো মণিদৃশ্যতে দূরাঙ্কল-
 দগ্নিসমচ্ছবিঃ । বংশকাস্তিঃ স বিজ্ঞেয়ঃ
 সর্বসম্পত্তিকারকঃ ॥ পঞ্চ সপ্ত নব
 বিংশতি রাগঃ ক্ষিপ্ত এব সকলঃ খলুঃ
 বস্ত্রে । বজ্জয়েদ্বমতি বা করঞ্জালমুত্তরো-
 ত্তরমহাগুণিনস্তে ॥ নীলং রসং ছুন্ধরসং
 জলং বা যে রঞ্জয়ন্তি দ্বিশতপ্রমাণং ।
 তে তে যথাপূর্বমতিপ্রশস্তাঃ সৌভাগ্য-
 সম্পত্তিবিধানদায়কাঃ ॥ * ॥ পরিমাণং ।
 গুণ্ণাফলপ্রমাণস্ত দশসপ্তত্রিগুণ্ণকান্ ।
 পদ্মরাগস্তলয়তি যথাপূর্বং মহাগুণঃ ॥
 ক্রোক্ষুকোলফলাকারো দ্বাদশাষ্টাঙ্কিগুণ্ণ-
 কান্ । পদ্মরাগস্তলয়তি যথাপূর্বং মহা-
 গুণঃ ॥ বদরীফলতুল্যো যঃ স্বরদিগ্বস্ব-
 মাষকঃ । তথা ধাত্রীফলত্রিংশত্বেংশতি-
 দ্ব্যষ্টমাষকঃ ॥ তথাকফলতুল্যো যো বহি-
 পঠৈকমাষকঃ । তাম্বুলফলমানো বশ্চতু-

স্ত্রিধিকতোলকঃ ॥ বিদ্বীফলসম্ভাকারো
 বহুঘড়দশতোলকঃ । অতঃপরং প্রমাণেন
 মানেন চ ন লভ্যতে । যদি লভ্যেত
 পুণ্যেন তদা সিদ্ধিমবাগ্নুয়াৎ ॥ কেচি-
 চ্চারুতরাঃ সন্তি জাতীনাং প্রতিক্রপকাঃ ।
 বিজাতয়ঃ প্রযত্নেন বিদ্বাংস্তানুপলক্ষয়েৎ ॥
 কলসপুরোদ্ভবসিংহলতুম্বুরুদেশোথমুক্ত-
 মালীয়াঃ । শ্রীপর্ণিকাশ্চ সদৃশা বিজা-
 তয়ঃ পদ্মরাগাণাং ॥ তুষোপসর্গাৎ কল-
 সাভিধানমাতাত্রভাবাদপি তুম্বুরুখং ।
 কাঞ্চীস্তথা সিংহলদেশজাতং মুক্তাভি-
 ধানং নভসঃ স্বভাবাৎ । শ্রীপর্ণকং দীপ্তি-
 নিরাকৃতিত্বাধিজাতিলিঙ্গাশ্রয় এষভেদঃ ॥
 তথা চ । স্নেহপ্রদেহো মুদুতা লঘুত্বং
 বিজাতিলিঙ্গং খলু সার্বজন্যং । যঃ
 শ্যামিকাং পুষ্যতি পদ্মরাগো যো বা
 তুষাণামিব চূর্ণমধ্যঃ ॥ স্নেহপ্রদিক্ধো ন চ
 যো বিভাতি যো বা প্রমুখঃ প্রজহাতি
 দীপ্তিং । আক্রান্তমূর্ধ্বা চ তথাস্থলিভ্যাং
 যঃ কালিকাং পার্শ্বগতাং বিভর্তি ॥ সম্প্রাপ্য
 চ্যাৎক্ষেপপথানুবৃত্তিং বিভর্তি যঃ সর্ব-
 গুণানতীব । তুল্যপ্রমাণস্ত চ তুল্যজাতে
 যৌ বা গুরুত্বেন ভবেন্ন তুল্যঃ ॥ প্রাপ্যাপি
 রত্নাকরজাং স্বজাতিং লক্ষ্যেদগুরুত্বেন
 গুণেন বিদ্বান্ ॥ অপ্রণশ্যতি সন্দেহে
 শিলায়াং পরিঘর্ষয়েৎ । যুক্তো যো-
 হত্যন্তশোভাবান্ গরিমাণং ন মুঞ্চতি ।
 স জ্ঞেয়ঃ শুদ্ধজাতিস্ত জ্ঞেয়াশ্চান্যে বিজা-
 তয়ঃ ॥ স্বজাতকং সমুথেন বিলিখেদ্বা পর-
 স্পরং । বজ্জয়া কুরূবিন্দয়া বিমুচ্যাংশোশ-

केनचित् । न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्म-
 रागेन्द्रनीलयोः ॥ जात्याश्च सर्वेहपि
 मर्णेन जातु विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
 तथापि नानाकरणार्थमेव भेदप्रकारः
 परमः प्रदिकः ॥ गुणोपपन्नेन सहाव-
 वक्त्रो मणिस्तु धार्यो विगुणेन जात्यः । न
 कौस्तुभेनापि सहाववक्त्रं विद्वान् विजातिं
 विभ्रयां कदाचित् ॥ चण्डाल एकोहपि यथा
 द्विजातीन् समेत्य भ्रूरीनपहन्त्यायत्नात् । तथा
 मणीन् भ्रूरीगुणोपपन्नान् शक्नोति रिद्रा-
 वयितुं विजातः ॥ * ॥ अथ मूल्यात् । बाला-
 र्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिं । तत्र
 कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
 वज्रस्य यत्तुल्यसंख्येयोज्ज्वलं मूल्यात् समु-
 न्नापितगौरवस्य । तत्पद्मरागस्य गुणा-
 स्मितस्य श्यामावकाथ्या तुलितस्य मूल्यात् ॥
 यन्मूल्यात् पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितं ।
 तावन्मूल्यात् तथाशुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
 सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यात् प्रकी-
 र्तितं । तावन्मूल्यात्तूर्थांशहीनं श्यादैश्च सु-
 गन्धिके ॥ यावन्मूल्यात् समाख्यातं वैश्ववर्णे
 च सूरिभिः । तावन्मूल्यात्तूर्थांशं हीयते
 शृङ्गेजन्मनि ॥ पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते
 लाङ्कारसप्रभः । कार्षापणसहस्राणि त्रिंश-
 न्मूल्यात् लभेत सः ॥ इन्द्रगोपकसङ्काशः
 कर्षत्रयधृतो मणिः । द्वाविंशतिं सह-
 स्राणां तस्य मूल्यात् विनिर्दिशेत् ॥ एकोनो
 नृयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः । कार्षा-
 पणसहस्राणि तस्य मूल्यात् चतुर्दश ॥ बाला-
 दित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्याते ।

कार्षापणशतानास्तु मूल्यात् सन्धिः प्रकीर्तितं ॥
 यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सन्धितः ।
 कार्षापणशतानास्तु विंशतिं मूल्या-
 मादिशेत् ॥ चत्वारो माषका यस्तु रत्नोत्प-
 पलदलप्रभः । मूल्यात् तस्य विधातव्यं
 सूरिभिः शतपञ्चकं ॥ द्विमाषको यस्तु
 गुणैः सर्वैरेव समन्धितः । तस्य मूल्यात्
 विधातव्यं द्विशतं तद्ववेदिभिः ॥ माष-
 कैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ॥
 शतैकसन्धितं वाचां मूल्यात् रत्नविचक्षणैः ॥
 अतोहन्यनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणो-
 त्तराः । स्वर्णद्विगुणमूलेन मूल्यात् तेषां
 प्रकल्पयेत् ॥ कार्षापणः समाख्यातः पुराण-
 द्वयसन्धितः । अन्धे कुसुमपानीयमज्जिष्ठो-
 दकसन्निभः ॥ काषाया इति विख्याताः
 स्फटिकप्रभवाश्च ते । तेषां दोषान्
 गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥ मूल्या-
 मल्लस्तु विज्ज्येयं धारणेहल्लफलं तथा । त्र्यम्ब-
 क्त्रियवैश्यास्त्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
 चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्या सम्पत्तिहेतवे ।
 अतोहन्याथा धृतः कुर्याद्रोगशोकभय-
 क्षयं ॥ इति युक्तिकल्पतरौ पद्मराग-
 परीक्षा ॥

पद्मलाङ्गनः (पुं) त्र्यम्बा । सूर्यः । कुबेरः ।
 राजा । इति मेदिनी ॥
 पद्मलाङ्गना (स्त्री) तारा । लक्ष्मीः । स्वस्वती ।
 इति मेदिनी ॥
 पद्मवर्णकं (स्त्री) पुष्करमुलं । इति जटा-
 धरः ॥ पद्मतुल्यावर्णयुक्ते त्रि ॥
 पद्मवास (स्त्री) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥

পদ্মবীজং (ক্লী) কমলবীজং । তৎপর্যায়ঃ ।
 পদ্মাক্ষং ২ গালোড়্যং ৩ কন্দলী ৪
 ভেণ্ডা ৫ ক্রৌঞ্চাদনী ৬ ক্রৌঞ্চা ৭
 শ্যামা ৮ পদ্মকর্কটী ৯ । অস্য গুণাঃ ।
 কটুত্বং । স্বাদুত্বং । পিত্তচ্ছর্দিদাহাস্রশোষ-
 নাশিত্বং । পাচনত্বং । রুচিকারিত্বঞ্চ ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পদ্মবীজং হিমং স্বাদু
 কষায়ং তিক্তকং গুরু । বিষ্টিস্তি বৃষ্যং
 রুক্ষঞ্চ গর্ভসংস্থাপকং পরং ॥ কফবাত-
 করং বল্যং গ্রাহি পিত্তাশ্রদাহনুৎ । ইতি
 ভাবপ্রকাশঃ

পদ্মবীজাভং (ক্লী) মথামং । মাথানা ইতি
 ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পদ্মা (স্ত্রী) লক্ষ্মীঃ । লবঙ্গং । পদ্মচারিণী ।
 ইত্যমরঃ ॥ পল্লগী । সা তু মনসা ।
 ফঞ্জিকা । ইতি মেদিনীশব্দরত্নাবল্যো ॥
 বৃত্তাইন্মাতা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ কুসুম-
 পুষ্পং । ইতি রত্নমালা ॥ বৃহদ্রথরাজকন্যা
 কঙ্কিদেবেন বিবাহিতা । যথা । হরে-
 রাগমনং শ্ৰুত্বা সহর্ষোহভূদ্বৃহদ্রথঃ ।
 পুরোধসা ত্র্যাক্ষগৈশ্চ পাত্রেমিত্রেঃ স্ত-
 মঙ্গলৈঃ ॥ বাদ্যতাণ্ডবগীতৈশ্চ পূজায়োজন-
 পাগির্ভিঃ । জগামানয়িতুং কঙ্কিং সার্কিং
 নিজজনৈঃ প্রভুঃ ॥ ততো জলাশয়াভ্যাসং
 গত্বা বিষ্ণুঘশঃসুতং । মণিবেদিকমাসীনং
 ভুবনৈকগতিং পতিং ॥ দদর্শ পুরতো
 রাজা রূপশীলগুণাকরং । সাক্ষঃ সপুলকঃ
 ॥ শং দৃষ্ট্বা সাধুতমর্চ্ছয়ং ॥ জ্ঞানাগোচর-
 মেতন্মে তবাগমনমীশ্বর । যথা মাঙ্কাত্ত-
 পুত্রস্য যত্ননাথেন কাননে ॥ ইত্যুক্ত্বা তং

পূজয়িত্বা সমানীয় নিজাশ্রমে । হর্ম্য-
 প্রাসাদসংবাধে স্থাপয়িত্বা দর্দৌ সূতাং ॥
 পদ্মাং পদ্মবিশালাক্ষীং পদ্মনেত্রায়
 পদ্মিনীং । পদ্মজাদেশিতঃ পদ্মনাভায়াদাদ-
 যথা শ্রিয়ং ॥ কঙ্কিলক্কা শ্রিয়াং ভার্য্যাং
 সিংহলে সাধুসংকৃতঃ । সমুভাস বিশে-
 যজ্ঞঃ সমীক্ষ্য দ্বীপমুত্তমং ॥ ইতি কঙ্কি-
 পুরাণে ১০ অধ্যায়ঃ ॥

পদ্মাকরঃ (পুং) পদ্মজনকজলাশয়ঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । তড়াগঃ ২ কাসারঃ ৩ সরসী ৪
 সরঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ সরোজিনী ৬ । ইতি
 জটাধরঃ ॥ সরোবরঃ ৭ তড়াকঃ ৮
 তটাকঃ ৯ সরসং ১০ সরং ১১ সরকং ১২ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পঞ্চ সর্দৈবাগাধে
 মহাজলাশয়ে সপদ্মে যোগ্যতয়া নিষ্পদ্মে
 চ । পঠৈব সরোমাত্রে । ইতি পঞ্জিকা-
 কোঙ্ককটাদয়োহপি । পদ্মাকরাদিদ্বয়ং
 সপদ্মাগাধজলাশয়ে । কাসারাদিত্রয়ং
 কৃত্রিমপদ্মাকরে । ইতি স্বাম্যাদয়ঃ । পদ্মা-
 করাদিদ্বয়ং পদ্মযুক্তজলাশয়মাত্রে । কাসা-
 রাদিত্রয়ং সরোবরমাত্রে । ইত্যন্যে ।
 পদ্মানামাকর উৎপত্তিস্থানং পদ্মাকরঃ
 কচিং পদ্মশূন্যেহপি যোগ্যতয়েতি স্ত-
 ভূতিঃ । ইতি ভরতঃ ॥

পদ্মাটঃ (পুং) চক্রমর্দঃ । ইত্যমরঃ ॥

পদ্মালয়া (স্ত্রী) লক্ষ্মীঃ । লবঙ্গং । ইত্য-
 মরঃ ॥

পদ্মাবতী (স্ত্রী) মনসাদেবী । নদীবিশেষঃ ।
 পদ্মা ইতি খ্যাতা । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পদ্মচারিণী । ইতি জটাধরঃ ॥ জয়দেব-

পত্নী । যথা । জয়তি পদ্মাবতীরমণজয়-
দেবকবিভারতীভণিতমতিশাতং । ইতি
গীতগোবিন্দঃ ॥

পদ্মাবতীপ্রিয়ঃ (পুং) জরৎকারুমুনিঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ জয়দেবশ্চ ॥

পদ্মাসনং (স্ত্রী) যোগাসনবিশেষঃ । যথা ।
বামোরূপরি দক্ষিণং নিয়মতঃ সংস্থাপ্য
বামং তথা দক্ষোরূপরি পশ্চিমেণ বিধিনা
ধৃত্যা করাভ্যাং ধৃতং । অঙ্গুষ্ঠং হৃদয়ে
নিধায় চিবুকং নাসাগ্রমালোকয়েদেত-
দ্ব্যাধিবিকারনাশনকরং পদ্মাসনং প্রো-
চ্যতে ॥ অন্তদত্রাপি । বামোরূপরি দক্ষিণং
হি চরণং সংস্থাপ্য বামং তথাপ্যন্যোরূপরি
তস্য বন্ধনবিধৌ ধৃত্বা করাভ্যাং দৃঢ়ং ।
অঙ্গুষ্ঠং হৃদয়ে নিধায় চিবুকং নাসাগ্র-
মালোকয়েদেতদ্ব্যাধিবিনাশকারি যমিনাং
পদ্মাসনং প্রোচ্যতে ॥ ইতি গোরক্ষ-
সংহিতা ॥ পূজার্থং ধাতুময়পদ্মাকারাসন-
ঞ্চ । রতিবিষয়কপদ্মাসনস্ত পদ্মশব্দে
দ্রষ্টব্যং ॥

পদ্মাসনঃ (পুং) ব্রহ্মা । কমলাসনঃ । ইত্যমর-
দর্শনাৎ ॥

পদ্মাস্না (স্ত্রী) পদ্মচারিণী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পদ্মাক্ষং (স্ত্রী) পদ্মবীজং । ইতি হারাবলী ॥
পদ্মতুল্যাক্ষে ত্রি ॥

পদ্মিনী (স্ত্রী) পদ্মযুক্তদেশঃ । পদ্মসমূহঃ ।
পদ্মলতা । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
নলিনী ২ বিসিনী ৩ । ইত্যমরঃ ॥
মৃগালিনী ৪ কমলিনী ৫ পুটকিনী ৬

পঙ্কজিনী ৭ সরোজিনী ৮ । ইতি মাধবঃ
নালিকিনী ৯ নালীকিনী ১০ অরবিন্দিনী ১১ ।
ইতি কোষান্তরং ॥ অস্ত্রোজিনী ১২ পূর্ণ-
রিণী ১৩ জম্বালিনী ১৪ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ অজিনী ১৫ । তস্যা লক্ষণং
যথা । মূলনালদলোৎফুল্লফলেঃ সমুদিতং
পুনঃ । পদ্মিনী প্রোচ্যতে প্রাজ্জৈবিসিন্ধ্যা-
দিশ্চ সা স্মৃতা ॥ তস্যা গুণাঃ । পদ্মিনী
মধুরা তিক্তা কষায়া শিশিরা পরা । পিত্ত-
ক্রিমিশোষবাস্তিভ্রাস্তিসস্তাপদোষহং ॥
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ চতুর্বিধস্ত্রীমধ্যে
স্ত্রীবিশেষঃ । তস্যা লক্ষণং যথা । ভবতি
কমলনেত্রা নাসিকা ক্ষুদ্ররক্তা অবিরলকুচ-
যুগ্মা দীর্ঘকেশী কৃশাঙ্গী । মৃদুবচনস্বশীলা
নৃত্যগীতানুরক্তা সকলতনুস্ববেশা পদ্মিনী
পদ্মগন্ধা ॥ ইতি রতিমঞ্জরী ॥ * ॥ সরো-
বরং । পদ্মং । ইতি বিশ্বঃ ॥ মৃগালং ।
ইতি শব্দমালা ॥ হস্তিনী । ইতি ধরণিঃ ॥
পদ্মিনীকণ্টকঃ (পুং) ক্ষুদ্ররোগবিশেষঃ । পদ্ম-
কাঁটা ইতি ভাষা । তল্লক্ষণং যথা । কণ্টকৈ-
রাচিতং বৃন্তং কণ্ডুমৎপাণ্ডুমণ্ডলং । পদ্মিনী-
কণ্টকপ্রথৈয়স্তদাখ্যং কফবাতজং ॥ আচি-
তং ব্যাপ্তং । পদ্মিনীকণ্টকপ্রথৈয়ঃ পদ্মিনী-
নালকণ্টকসদৃশৈঃ । তদাখ্যং পদ্মিনী-
কণ্টকনামকং ॥ * ॥ তচ্চিকিৎসা যথা ।
পদ্মিনীকণ্টকে রোগে ছর্দয়েন্নিষ্ববারিণা ।
তেনৈব সিদ্ধং সক্ষৌদ্রং সর্পিঃ পাতুং
প্রদাপয়েৎ ॥ নিষ্বারথকক্লেব্বা মূহুরুদ্ধ-
র্ভনং হিতং । চতুর্গুণেন নিষোথপত্রকাথেন
গোম্বতং ॥ পচেত্ততস্ত নিষ্বস্ত কৃতমালস্ত

पद्मजैः । कर्कशैः पचेत् सिद्धं तं
पिबेत् पलसंमितं ॥ पद्मिनीकण्टका-
द्रोगान्मुक्तो भवति नाग्रथा । इति
निम्ब्यादिघृतं । इति भावप्रकाशः ॥

पद्मिनीकास्तः (पुं) सूर्याः । इति जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः (पुं) सूर्याः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पद्मी [न्] (पुं) हस्ती । इत्यमरः ॥
पद्मेशयः (पुं) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः (पुं) कुम्भः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पद्मोत्तराञ्जः (पुं) जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोद्भवः (पुं) व्रह्मा । अज्जयोनिरित्यमर-
दर्शनात् ॥

पद्मोद्भवा (स्त्री) मनसा देवी । यथा । कान्त्या
काण्डनसम्भिदां स्वदनान् पद्मासनां
शोभानां नागेन्द्रैः कृतशेखरां विष-
हरीं पद्मोद्भवां जाङ्गलीं ॥ इति
तस्याः पौराणिकध्यानात् ॥

पदयः (स्त्री) कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः ॥
तस्य लक्षणं । पदयं चतुष्पदी तच्च वृत्तं
जातिरिति द्विधा । वृत्तमकरसंख्यातं
जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ इति छन्दो-
गङ्गरी ॥ शाठ्यं । इति जटाधरः ॥

पदयः (पुं) शूद्रः । इति मेदिनी ॥

पदया (स्त्री) स्त्रुतिः । इति विश्वः ॥ पद्माः ।

इत्यमरः ॥

पद्मः (पुं) ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुंगादिवृत्तिः ॥ ग्रामपथः । इत्युंगादि-

कोषः ॥ झूलोकः । देशभेदः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पद्मः (पुं) झूलोकः । रथः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥ पद्माः । इत्युंगादि-
कोषः ॥

पद्मा [न्] (पुं) पद्माः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

पद्म उ झड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ झड़े
स्त्रुतिः । पनायति पनायते विष्णुं धीरः ।
आयास्तथाद्भयपदमिति बोपदेवः ।
अरे तु आयस्थाप्राप्तिपक्षे आत्मानेपद-
मेव । उ अपनिष्क पेने पनित्ता पनि-
ष्क पनियते अपनियते । इति दुर्गा-
दासः ॥

पानसः (पुं) फलवृक्षविशेषः । काँटाल इति
भाषा । तत्पर्यायः । कर्ककफलः २ ।
इत्यमरः ॥ महासर्ज्जः ७ फलिनः ४ फल-
वृक्षकः ५ झूलः ७ कर्कफलः ९ मूल-
फलदः ८ अपुष्पफलदः ९ पूतफलः १०
चम्पकोषः ११ चम्पालुः १२ कर्ककी-
फलः १३ रसालः १४ मृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
फलगुणाः । मधुरत्वं । स्रपिच्छलत्वं ।
गुरुत्वं । हृद्यत्वं । बलवीर्यवृद्धिद्वयं ।
श्रमदाहविशोषनाशित्वं । रुचिकारित्वं ।
ग्राहित्वं । परमदुर्ज्जरत्वम् । तद्बीजगुणाः ।
द्विषणकषायत्वं । मधुरत्वं । वातलघ्वं ।
गुरुत्वं । रुच्यत्वं । तत्फलविकारद्वन्द्वोष-
नाशित्वम् । बालस्तु नीरसं हृद्यं मध्यं
पक्वस्तु दीपनं । रुचिदं लवणाभ्यक्तं

पनसस्य फलं मृतं ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥*॥ पनसः कर्णिकफलः फणाशो-
हतिबृहत्फलः । पनसं शीतलं पक्वं
स्निग्धं पिडानिलापहं ॥ तर्पणं वृंहणं
श्वान् मांसलं श्लेष्मलं भृशं । बल्यं
शुक्रप्रदं हस्ति रक्तपित्तकफयान् ॥
आमस्तदेव विष्टस्ति वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकुम्भधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनं ॥
पनसोद्धृतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥
अगृह्य । मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्त-
कफापहः । विशेषात् पनसं वर्ज्यं
शुण्ठिभिर्मन्दवह्निभिः ॥ अलं पनस-
पाकाय फलं कदलसम्भवं । इति भाव-
प्रकाशः ॥*॥ कर्णिकफलं सुमधुरं वृंहणं
स्निग्धशीतलं । हृज्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्म-
शुक्रबलप्रदं ॥ तदेव सर्पिषा युक्तं
स्निग्धं हृद्यं बलप्रदं । छर्दिघ्नं न च
चक्षुष्यं वृष्यं वातपित्तघ्नं ॥ कर्णिकफल-
मपक्वस्तु कषायं श्वान् वातलं । रक्त-
पित्तहरं श्वान् तं फलाभ्यापि तदगुणं ॥
इति राजवल्लभः ॥

पनसतालिका (स्त्री) कर्णिकफलं । इति
शब्दमाला ॥

पनसिका (स्त्री) क्षुद्ररोगविशेषः । स च
कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा । कर्णस्या-
भ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनां ।
सिंहात् पनसिकां तास्तु विद्याद्वातकफो-
पितां ॥ * ॥ तच्छिकिंसा यथा । भिषक्
पनसिकां पूर्व्वं श्वेदयेदथ लेपयेत् ।

कक्कैर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्याय तां तित्वा व्रणवत् समुपा-
चरेत् । इति भावप्रकाशः ॥

पञ्चाः [इन्] (पुं) पथस्ति यास्त्यमेन ।
रास्ता इति भाषा । तत्पर्यायः । अयनं २
वज्रं ३ मार्गः ४ अक्षा ५ पदवी ६ सृष्टिः ७
सरणिः ८ पङ्क्तिः ९ पद्या १० वर्तनी ११
एकपदी १२ । इत्यमरः ॥ पथः १३
पदविः १४ पदवीः १५ सरणी १६ शरणिः १७
पङ्क्ती १८ वर्तनिः १९ । इति भरतः ॥
शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्तनं २२ माथः २३
विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ तस्य लक्षणं । त्रिंशद्वन्धुंषि
विस्तृर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः । विंश-
द्वन्धुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनुंषि दश विस्तृर्णः त्रीमान्राजपथः कृतः ।
नुवाजिरथनागानामसन्धाधः सुसकरः ॥
धनुंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।
त्रिकराशेचापरथ्यास्तु द्विकराप्यपरकका ॥
जज्यापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरं ।
वृतीपादस्तुर्द्विपादः प्राग्धंशः पादकः
मृतः ॥ अवकरः परीवारः पादमात्रः
समस्ततः । इति देवीपुराणे गोपुर-
द्वारलक्षणाध्यायः ॥ * ॥ चतुष्पथलक्षणादि
यथा । एकलिङ्गे श्वाशाने वा शून्यागारे
चतुष्पथे । तत्रेभ्यः साधयेदेषागी विद्यात्
त्रिभुवनेश्वरीं ॥ चतुष्पथस्तु तं प्रोक्तं
त्रिकोणं यत्र वर्तते । इति नीलतन्त्रं ॥*॥
पथगमनगुणाः । अक्षा मेदःकफस्रोण्य-
सौकुमार्याविनाशनः । यद्बु चंक्रमणं

নাতিদেহপীড়াকরং ভবেৎ ॥ তদায়ুর্বল-
মেধাগ্নিপ্রদমিস্ত্রিয়শোধনং । ইতি রাজ-
বল্লভঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মণাদিভ্যঃ পথাবকাশো
'দেয়ো যথা । পস্থা দেয়ো ব্রাহ্মণায় ত্রিযৈ
রাজে হ্ৰচক্ষুমে । বৃদ্ধায় ভারযুক্তায়
রোগিণে দুর্বলায় চ ॥ ইতি কৌশ্মে
উপবিভাগে ১১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ গোপথ-
দানফলং যথা । গোমার্গস্য তথা কর্তা
গোলৌকে ক্রীড়তে চিরং । ইতি
প্রতিষ্ঠাতত্বে হয়শীর্ষপঞ্চরাত্রং ॥ * ॥
অস্যাচারাদাবুপচারো যথা । বেদা বি-
ভিন্নাঃ স্মৃতয়ো বিভিন্না নাসৌ মুনির্ষস্য
মতং ন ভিন্নং । ধর্মস্য তদ্বং নিহিতং
গুহায়াং মহাজনো যেন গতঃ স পস্থাঃ ॥
ইতি ধর্মবকপ্রশ্নে যুধিষ্ঠিরোত্তরং ॥ * ॥
নরকুবিশেষঃ । যত্রাটাট্যাতে । 'ইতি মনো
৪ অধ্যায়ঃ ॥

পন্নং (ত্রি) চ্যুতং । গলিতং । ইত্যমরঃ ॥
পন্নঃ (পুং) অধোগমনং । ইতি সিদ্ধান্ত-
'কৌমুদ্যামুণাদিবৃত্তিঃ ॥
পন্নগঃ (পুং) সপঃ । ইত্যমরঃ ॥ ওষধীভেদঃ ।
পদ্মকাষ্ঠং । ইতি মেদিনী ॥
. রগকেশুরঃ (পুং) নাগকেশরপুষ্পং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পন্নগাশনঃ (পুং) গরুড়ঃ । ইত্যমরঃ ॥
পন্নগী (স্ত্রী) পন্নগপত্নী । মনসা দেবী । যথা ।
পঞ্চম্যামসিতে পক্ষে সমুত্তিষ্ঠতি পন্নগী ।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥ সর্পিণীক্ষুপঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পন্নক্কা (স্ত্রী) চর্মপাছুকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পন্নক্কা (স্ত্রী) চর্মপাছুকা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥
পপিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । পানকর্তরি ত্রি । ইতি
সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥
পপীঃ (পুং) সূর্য্যঃ । চন্দ্রঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
পপুঃ (পুং) পালকঃ । ধাত্র্যাং স্ত্রী । ইত্যু-
ণাদিকোষঃ ॥
পমরা (স্ত্রী) গন্ধদ্রব্যবিশেষঃ । সল্লুকী ইতি
খ্যাতা । অস্থানুলেপনগুণঃ । পরমালক্ষ্মী-
রক্ষোজ্বরনাশিত্বং । ইতি রাজবল্লভঃ ॥
পম্পা (স্ত্রী) ওড়দেশস্বনদীবিশেষঃ । ইত্যু-
ণাদিকোষঃ ॥
পম্ব গর্তো । ওষ্ঠ্যবর্গশেষোপধঃ । পম্বতি ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পয ঙ গর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঙ পয়তে ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পয়ঃ [স্] (স্ত্রী) জলং । দুষ্কং । ইতি
মেদিনী ॥
পয়ঃকন্দা (স্ত্রী) ক্ষীরবিদারী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পয়ঃফেনী (স্ত্রী) দুষ্কফেনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পয়শ্চয়ঃ (পুং) জলসমূহঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
পূরঃ ২ বেগিঃ ৩ । ইতি জটাধরঃ ॥
পয়শ্চং (ত্রি) পয়োবিকারঃ । স্নতদধ্যাদি ।
ইত্যমরঃ ॥ পয়োহিতং । ইতি মেদিনী ॥
পয়শ্চঃ (পুং) বিড়ালঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
পয়শ্চা (স্ত্রী) দুষ্কিকা । ক্ষীরকাকোলী । স্বর্ণ-
ক্ষীরী । ইতি মেদিনী ॥ অর্কপুষ্পিকা ।
ইতি রত্নমালা ॥ কুটুশ্বিনীক্ষুপঃ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ আমিকা । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পয়ঃস্বলঃ (পুং) ছাগঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পয়স্বিনী (স্ত্রী) নদী । খেলুঃ । রাত্রিঃ । ইতি
মেদিনী ॥ কাকোলী । ক্ষীরকাকোলী ।

দুগ্ধফেনী । ক্ষীরবিদারী । ছাগী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ জীবন্তী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পয়োগড়ঃ (পুং) ঘনোপলঃ । দ্বীপঃ । ইতি
শব্দমালা ॥

পয়োঘনঃ (পুং) ঘনোপলঃ । ইতি হারাবলী ॥

পয়োজন্মা [ন্] (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পয়োধরঃ (পুং) স্ত্রীস্বনঃ । মেঘঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ কোষকারঃ । নারিকেলং ।
কশেরু । ইতি মেদিনী ॥

পয়োধরাঃ [স্] (পুং) সমুদ্রঃ । জলাধারঃ ।
ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পয়োধিঃ (পুং) সমুদ্রঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পয়োধিকং (ক্লী) সমুদ্রফেনঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পয়োনিধিঃ (পুং) সমুদ্রঃ । যথা । ন গণিতং
যদি জন্ম পয়োনিধৌ হরশিরঃস্থিতীভূরপি
বিস্মৃতা । ইতি নৈষধচতুর্থসর্গঃ ॥

পয়োরঃ (পুং) খদিরঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পয়োলতা (স্ত্রী) ক্ষীরবিদারী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পয়োত্রতঃ (পুং) পয়োমাত্রপানরূপত্রত-
বিশেষঃ । যথা । পুণ্যাং তিথিং সমাসাদ্য
যুগমম্বস্তরাদিকং । পয়োত্রতস্ত্রিরাত্রং
স্বাদেকরাত্রমথাপি বা ॥ ইতি মাৎসেয়

২৫২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দ্বাদশাহসাধ্যবিষ্ণু-
ত্রতবিশেষঃ । যথা । কশ্চপ উবাচ । এতন্মো
ভগবান্ পৃষ্ঠঃ প্রজাকামস্য পদ্মজঃ । যদাহ
তে প্রবক্ষ্যামি ত্রতং কেশবতোষণং ॥
ফাল্গুনস্যামলে পক্ষে দ্বাদশাহং পয়ো-
ত্রতঃ । অর্চয়েদরবিন্দাকং তক্ত্যা পর-
ময়াস্বিতঃ ॥ সিনীবালাং মুদালিপ্য স্মায়াং
ক্রোড়বিদীর্ণয়া । যদি লভ্যেত বৈ শ্রোত-
স্যেতন্মন্ত্রমুদীরয়েৎ ॥ ত্বং দেব্যাদিবরা-
হেণ রসায়াঃ স্থানমিচ্ছতা । উদ্ধৃতাঙ্গি নম-
স্তভ্যং পাপানং মে প্রণাশয় ॥ নির্ব-
র্তিতাঅনিয়মো দেবমর্চেৎ সমাহিতঃ ।
অর্চয়াং স্থণ্ডিলে সূর্যে জলে বহৌ
গুরাবপি ॥ নমস্তভ্যং ভগবতে পুরুষায়
মহীয়সে । সর্বভূতনিবাসায় বাসুদেবায়
সাক্ষিণে ॥ নমোহব্যক্তায় সূক্ষ্মায় প্রধান-
পুরুষায় চ । চতুর্বিংশদগুণজ্ঞায় গুণ-
সংখ্যানহেতবে ॥ নমো দ্বিলীকোঁ ত্রিপদে
চতুঃশৃঙ্গায় তস্তবে । সপ্তহস্তায় যজ্ঞায়
ত্রয়ীবিদ্যাঅনে নমঃ ॥ নমঃ শিবায় রুদ্রায়
নমঃ শক্তিধরায় চ । সর্ববিদ্যাধিপতয়ে
ভূতানাং পতয়ে নমঃ ॥ নমো হিরণ্যগর্ত্তায়
প্রাণায় জগদাঅনে । যোগৈশ্বর্যশরীরায়
নমস্তে যোগহেতবে ॥ নমস্ত আদিদেবায়
সাক্ষিভূতায় তে নমঃ । নারায়ণায় ঋষয়ে
নরায় হরয়ে নমঃ ॥ নমো মরকতশ্যাম-
বপুমেহধিগতশ্রিয়ে । কেশবায় নমস্তভ্যং
নমস্তে পীতবাসসে ॥ ত্বং সর্ববরদঃ
পুংসাং বরণ্য বরদর্ভত । অতস্তে শ্রেয়সে
ধীরাঃ পাদরেণুযুপাসতে ॥ অম্ববর্ত্তস্তং ॥

দেবাঃ শ্রীশ্চ তৎপাদপদ্ময়োঃ । স্পৃহয়ন্ত
ইবামোদং ভগবান্মে প্রসীদতাং ॥ এতৈ-
ম্ নৈস্তুহর্ষীকেশনাবাহনপুরঙ্কতং । অর্চয়ে-
চ্ছ্রদ্ধয়া যুক্তঃ* পাদ্যোপস্পর্শনাদিভিঃ ॥
অর্চিত্বা গন্ধমাল্যাদৈঃ পয়সা স্পর্শয়ে-
দ্বিভুং । বস্ত্রোপবীতাভরণপাদ্যোপস্পর্শ-
নৈস্ততঃ ॥ গন্ধধূপাদিভির্চার্চেদ্বাদশা-
ঙ্কবিদ্যয়া । স্মৃতং পয়সি নৈবেদ্যং
শাল্যম্নং*বিভবে সতি ॥ সমর্পিঃ সগুড়ং
দন্ধা*জুহুয়ান্মূলবিদ্যয়া । নিবেদিতং তদ্-
ভক্তায় দদ্যাদ্ভুঞ্জীত বা স্বয়ং ॥ দন্ধাচমন-
মর্চিত্বা তান্মূলঞ্চ নিবেদয়েৎ । জপেদক্টো-
ত্তরশতং স্তবীত স্ততিভিঃ প্রভুং ॥ কৃষ্ণা
প্রদক্ষিণং ভূমৌ প্রণমেদগুবন্মুদা । কৃষ্ণা
শিরসি তচ্ছেষং দেবমুদ্রাসয়েততঃ ॥ দ্ব্যব-
রান্ ভোজয়েদ্বিপ্রান্ পায়সেন যথো-
চিতং । ভুঞ্জীত তৈরনুজাতঃ শেষং সেফঃ
সভাজিতৈঃ ॥ ব্রহ্মচার্য্যথ তদ্রাত্ৰ্যাং
খোভূতে প্রথমেহহনি । স্নাতঃ শুচির্ঘণো-
ক্তেন*বিধিনা স্তসমাহিতঃ ॥ পয়সা স্নাপ-
য়িত্বার্চেন্দ্রাবহু তসমাপনং । পয়োত্রক্ৰেয়া
ব্রতমিদং চরেদ্বিষ্ণুর্চনাদৃতঃ ॥ পূর্ব-
বজ্জুহুয়াদগ্নিং ব্রাহ্মণাংশ্চাপি ভোজয়েৎ ।
• এবস্ত্বহরহঃ কুর্যাদ্বাদশাহং পয়োত্রতং ॥
• হরেরারাদনং হোমমর্হণং দ্বিজতর্পণং ।
প্রতিপদ্দিনমারভ্য যাবৎ শুক্লত্রয়োদশীং ॥
ব্রহ্মচার্য্যমধঃস্বপ্নং স্নানং ত্রিসবনঞ্চরেৎ ।
বর্জয়েদসদালাপং ভোগানুচ্চাবচাংস্তথা ॥
• অহিংস্রঃ সর্বভূতানাং বাসুদেবপরায়ণঃ ।
ত্রয়োদশামথো বিষ্ণোঃ স্পর্শনং পঞ্চকৈ-

বিভোঃ ॥ কারয়েচ্ছাস্ত্রদৃষ্টেন বিধিনা
বিধিকোবিদৈঃ । পূজাঞ্চ মহতীং কুর্য্যা-
দ্বিতশাঠ্যবিবর্জিতঃ ॥ চক্ৰং নিরূপ্য পয়সি
শিপিবিষ্টায় বিষ্ণবে । সূক্তেন তেন
পুরুষং যজেত স্তসমাহিতঃ ॥ নৈবেদ্য-
ক্ষাতিগুণবদদ্যাৎ পুরুষতুষ্টিদং । আচার্য্যং
জ্ঞানসম্পন্নং বস্ত্রাভরণধেহুভিঃ ॥ তোষয়ে-
দৃহির্জশৈশব তদ্বিধ্যারাদনং হরেঃ ।
ভোজয়েতান্ গুণবতা সদম্নেন শুচি-
স্মিতে ॥ অন্যাংশ্চ ব্রাহ্মণান্ শক্ত্যা য়ে চ
তত্র সমাগতাঃ । দক্ষিণাং গুরবে দদ্যা-
দৃহিগ্ভ্যশ্চ যথার্থতঃ ॥ অন্নাদ্যোনাশ-
পাকাংশ্চ প্রীগয়েৎ সমুপাগতান্ । ভুক্ত-
বৎস্বথ সর্বেষু দীনাঙ্করূপণেষু চ ॥ বিষ্ণো-
স্তৎ প্রীগনং বিদ্বান্ ভুঞ্জীত সহ বন্ধুভিঃ ।
নৃত্যবাদিত্রগীতৈশ্চ স্ততিভিঃ স্বস্তি-
বাচনৈঃ ॥ কারয়েত্তৎকথাভিশ্চ পূজাং
ভগবতোহন্বহং । এতৎ পয়োত্রতং নাম
পুরুষারাদনং পরং ॥ পিতামহেনাভি-
হিতং গয়া তে সমুদাহৃতং । ত্বক্ষানেন
মহাভাগে সম্যক্ চীর্ণেন কেশবং ॥ আত্মনা
শুদ্ধভাবেন নিয়তাত্মা ভজাব্যয়ং । অয়ং
বৈ সর্বযজ্ঞাখ্যঃ সর্বব্রতমিতি স্মৃতং ॥
তপঃসারমিদং ভদ্রে দানকেশ্বরতর্পণং ।
ত এব নিয়মাঃ সাক্ষাত্ত এব চ যমো-
ক্তমাঃ ॥ তপো দানং ব্রতং যজ্ঞো যেন
তুষ্যত্যধোক্ক্ষজঃ । তস্মাদেতদ্ব্রতং ভদ্রে
প্রযতা শ্রদ্ধয়াচর ॥ ভগবান্ পরিতুষ্টিস্তে
বরানাশু বিধাস্যতি । ইতি শ্রীভাগবতে
৮ স্কন্ধে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥

पयोषिजाता (स्त्री) सरस्वती नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोषी (स्त्री) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचल-
दक्षिणे प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।
पयोषीसलिलं रूच्यं पवित्रं पाप-
नाशनं । सर्वाभयहरं सौख्यबलकान्ति-
प्रदं लघु ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

परं (स्त्री) केवलं । इति मेदिनी ॥ मोक्षः ।
यथा । कैवल्यमयुतं परं । इति मुक्ति-
पर्याये रत्नावली ॥

परं [म्] व्य नियोगः । क्षेपः । इति
मेदिनी ॥

परः (पुं) शक्रः । इत्यमरः ॥ ब्रह्मण आयुः ।
यथा । कालसंख्यां समासेन पूर्वार्द्धद्वय-
कल्पितां । स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते
परिपूज्यते ॥ निजेन तस्यामानेन चायु-
र्वर्षशतं स्यूतं । तत् पराथ्यं तदर्द्धं
परार्द्धमभिधीयते ॥ अपि च । त्रीणि कल्प-
शतानि स्युस्तथा षष्टिर्ब्रह्मजोतमाः । ब्रह्मणः
कथितं वर्षं पराथ्यं तच्च तत्पदं ॥
इति कौर्मे ५ अध्यायः ॥

परः (त्रि) श्रेष्ठः । अरिः । दूरः । अग्रः ।
उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥ आयमते
द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ता । इयं व्यापक-
जातिः । यथा । सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं
परम्परापरमेव च । द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिसु सत्ता
परतयोच्यते ॥ परभिन्ना तु या जातिः
सैवापरतयोच्यते । द्रव्यद्व्यादिकजातिसु
परापरतयोच्यते ॥ व्यापकत्वात् परापि
स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च । इति भाषा-

परिच्छेदः ॥ * ॥ परामादिभङ्गार्देः
श्रीनाशकत्वं यथा । पराम्भङ्गः परम्भङ्गः पर-
शय्या परस्त्रियः । परवेश्मनि वासश्च शक्राः
दपि हरेच्छियं ॥ इति गरुडपुराणं ॥ * ॥
श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगा यथा । अन्न-
दातुः शतगुणोऽर्द्धीर्द्धदेवः परः स्यूतः ।
गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि
वाक्त्वः ॥ गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽर्द्धसूरं
लभेत् । सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः
कोऽपि वाक्त्वः ॥ पितरं मातरं भार्यां
गुरुपत्नीं गुरुं परं । यो न पूष्यति
कापट्यात् स महापातकी शिव ॥ नास्ति
वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्यात् परः
सूरः । नास्ति गन्नासमं तीर्थं न पुष्पं
तुलसीपरं ॥ क्रमावती तु परा न पूज्या-
न्नास्ति परः प्रियः । न च दैवात् परः
शक्ते ब्रह्म नैकादशीं विना ॥ शालग्रामात्
परो यज्ञो न क्षेत्रं भारतात् पर ।
परं पुण्यस्थलानां पुण्यं वृन्दावनं यथा
मोक्षदानात् यथा काशी वैष्णवानां यथा
शिवः । न पार्वती परा साक्षी न गणेशात्
परो वशी ॥ न च विद्यासमो बहूनास्ति
कश्चिद्गुरोः परः । इति ब्रह्मवैवर्तः
पुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

परःशतं (त्रि) शतात् परं । शताधिक-
संख्या । इत्यमरः ॥

परःसहस्रं (त्रि) सहस्रात् परं । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥

•পরঃশ্বঃ [স্] ব্য শ্বঃ পরাঃ । পরশু ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ শ্বো দিনাৎ পরমহঃ
পরঃশ্বঃ পরঃ সহস্রবৎ পারস্করাতিত্বাৎ
স্বট্ পরঃশ্ব ইতি মধুঃ । স্বটং নেচ্ছন্ত্যশ্চে
পরশ্ব ইত্যাহুঃ । অতিক্রান্তে পূর্বতরে
দিনে পরশ্বো জাত ইতি প্রয়োগো গোপঃ
•নত্র পরশ্ব তৎ শ্বেচতি কর্মধারয়ঃ ।
ইতি ভরতঃ ॥

পরকীয়ং (ত্রি) পরসম্বন্ধি । পরশব্দস্য টে
• পূর্বেণ অকা পরকঃ তস্যেদমিত্যর্থং ঙ্গয়-
প্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥

•পরকীয়া (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা লক্ষণং
যথা । অপ্রকটপরপুরুষানুরাগা । সা চ
দ্বিবিধা । পরোঢ়া ১ কন্ধ্যা চ ২ । কন্ধ্যায়াঃ
পিত্রাদ্যধীনতয়া পরকীয়ত্বং । অস্যা গুণৈব
সকলা চেষ্টা ॥ * ॥ পরোঢ়া যথা । অয়ং
রেবাকুঞ্জঃ কুসুমশরসেবাসমুচিতঃ সমীরো-
হয়ং বেলাদরবিদলদেলাপরিমলঃ । ইয়ং
প্রারুড়্ধন্যা নবজলদবিণ্যাসচতুরা পরা-
ধীনং চেতঃ সখি কিমপি কর্তুং যুগ-
য়তে ॥ * ॥ গুণাবিদগ্ধালক্ষিতাকুলটানু-
শয়ানামুদিতাপ্রভৃতীনাং পরকীয়ায়াং
এবাস্তর্ভাবঃ । গুণা ত্রিবিধা । বৃত্তস্বরত-
গোপনা ১ বর্ত্তিষ্যমাণস্বরতগোপনা ২ বর্ত-
মানস্বরতগোপনা চ ৩ । ত্রিবিধা যথা ।
শব্দঃ ক্রোধাতু বিধিষন্তু সূহাদো নিন্দন্তু
বা যাতরস্তাস্মিন্ কিস্তু ন মন্দিরে সখি
পুনঃ স্বাপো বিধেয়ো ময়া । আখো-
রাক্রমণায় কোণকুহরাছুৎফালমাতম্বতী
মার্জ্জারী নখরৈঃ খরৈঃ কৃতবতী কাং

কাং ন মে দুর্দশাং ॥*॥ বিদগ্ধা দ্বিবিধা ।
বাগ্ধিদগ্ধা ১ ক্রিয়াবিদগ্ধা চেতি ২ ।
প্রথমা যথা । নিবিড়তমতমালমল্লিবল্লী-
বিচকিলরাজিবিরাজিতোপকণ্ঠে । পথিক-
সমুচিতস্তবাদ্যতীরে সবিতরি তত্র সরি-
ভটে নিবাসঃ ॥ দ্বিতীয়া যথা । দাসায় ভবন-
নাথে বদরীমপনেতুমাশিতি । হেমন্তে
হরিণাক্ষী পয়সি কুঠারং বিনিক্ষিপতি ॥*॥
লক্ষিতা যথা । যদুতং তদুতং যদুয়াত্তদপি
বা ভূয়াৎ । যদুবতু তদুবতু বা বিফলস্তব
গোপনায়াসঃ ॥ * ॥ কুলটা যথা । এতে
বারিকগান্ কিরন্তি পুরুষান্ বর্ষন্তি
নাস্তোধরাঃ শৈলাঃ শাদ্বলমুদ্রমস্তি ন
স্বজন্ত্যেতে পুনর্নায়কান্ । ত্রৈলোক্যে
তরবঃ ফলানি স্তবতে নৈবারভন্তে জনান্
ধাতঃ কাতরমালপামি কুলটাহেতোস্তয়া
কিং কৃতং ॥ অপি চ । পৃথ্বী তাবত্রি-
কোণা বিপুলনদনদীগ্রামরুদ্রং তদর্দ্রং
তস্যামেবাস্তি শৈলো বিপিনমপি তথা
ক্ষেত্রকাসারকূপাঃ । লোকানাং মর্দনারী
শিশুরপি জরসঃ কোহপি রোগী বিবেকী
মিথ্যাবাদো মমায়ং মুখরমুখরবঃ পুংশ্চলী
পুশ্চলীতি ॥ * ॥ অনুশয়ানা ত্রিবিধা ।
বর্ত্তমানস্থানবিঘট্টনেন ভাবিস্থানাভাব-
শঙ্কয়া স্থানধিষ্ঠিতসঙ্কেতস্থলে ভর্ত্তুর্গম-
নানুমানেন প্রত্যেকং উদাহরণান্টি ।
সমুপাগতবতি চৈত্রে নিপততি পত্রে
লবঙ্গলতিকায়াঃ । সূদৃশঃ কপোলপালী
শিব শিব তালীদলছ্যতিং লেভে ॥ * ॥
নিদ্রালুকেকিমিথুনানি কপোতপোত-

व्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि । तत्रापि
तन्नि न वनानि कियन्ति सन्ति खिद्यन् न
प्रियतमस्य गृहं प्रवाहि ॥ कर्णकलित-
रसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
निम्पतम्वनवारिधारया राधया मधुरिपु-
निरीक्ष्यते ॥ * ॥ मुदिता यथा । गोष्ठेषु
तिष्ठति पतिर्वधिरा नमन्दा नेत्रद्वयस्य न
च पाटवमस्ति यातुः । इत्थं निगद्य स्रतनुः
कुचकुम्भसौमिन् रोमाङ्ककङ्कमृदक्षितमात-
तान ॥ * ॥ कन्यका यथा । किङ्किङ्कुकित-
हारवष्टिसरलङ्कवल्लिसाचिस्मितं प्रान्तब्रान्त-
विलोचनद्व्यतिभुजा पर्यास्तकर्णेऽपलं ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णश्च कण्ठ-
यनं कुर्वाणा नृप कन्यका स्मृतिनं
सव्याजमालोकते ॥ इति रसमञ्जरी ॥

परग्रहिः (पुं) पर्क्षावधिः । अङ्गुलिपर्क्ष ।
इति हारावली ॥

परच्छन्दः (त्रि) पराधीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिद्रं (स्त्री) परदोषः । यथा । नीचः
सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो विद्वन्मात्राणि पश्यन्पि न पश्यति ॥
इति गरुडपुराणं ॥

परजातः (त्रि) परैरधितः । उदासीन्येन पर-
पुक्तः । परपोषितत्वात् परस्माज्जातः ।
इत्यमरभरतौ ॥ अन्येनोऽपमश्च ॥

परजितः (त्रि) परपुक्तः । शत्रुणा पराजितः ।
इति केचिद् ॥

परङ्गः (पुं) तैलयन्त्रं । छुरिकाफलः
फेनः । इति मेदिनी ॥

परङ्गनः (पुं) वरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

परङ्गयः (पुं) वरुणः । इति त्रिकाश्लेषः ॥
शक्रजयकर्ता । परान् जयतीति खप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥

परतन्त्रः (त्रि) पराधीनः । इत्यमरः ॥

परत्रतीरुः (त्रि) धार्मिकः । परकालभयशीलः ।
यथा । परत्रतीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोध-
वर्जितं । इति मिताक्षरायां कात्या-
यनः ॥

परत्र्यं (स्त्री) परता । परश्च भावः । न्याय-
मते तद्विबिधं । दैशिकः १ । तत्रु बह-
तरसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकः २
तच्च बहतरकालान्तरितद्व्यज्ञानजन्यगुणः ।
एतद्वयं मूर्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्र्य-
स्यासमवायिकारणं दिक्शरीरसंयोगः ।
कालिकपरत्र्यस्यासमवायिकारणं कालपिण्ड-
संयोगः । ते अपेक्षावृद्धिजन्ये । तन्नाश-
नाशे च । यथा । परत्र्यकापरत्र्यक द्विविधं
परिकीर्तितं । दैशिकं कालिककापि
मूर्त एव तु दैशिकं ॥ परत्र्यं सूर्यसं-
योगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्र्यं
तदल्लवृद्धितः आदितीरितं ॥ तयोरसम-
वायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवा-
करपरिष्पन्दपूर्वेऽपमत्ववृद्धितः ॥ परत्र्य-
मपरत्र्यस्तु तदनन्तरवृद्धितः । अत्र त्वसमवायी
तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षा
वृद्धिनाशाच्च नाशस्तथा निरूपितः । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः (पुं) परभार्या । तदागने दोषो
यथा । परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च
वे । अधोऽधो नरके यास्ति पीड्यन्ते

যমকিঙ্করৈঃ ॥ ইতি কৰ্মলোচনং ॥ ব্রাহ্মণঃ
 ক্ষত্রিয়ো বৈশ্যো যো রতঃ পরযোষিতি ।
 য়াতি তস্মা পূজিতস্য রুচ্যে লক্ষ্মীগৃহাদপি ॥
 ইহাতিনিদ্যঃ সৰ্বত্র নাধিকারী স্বকৰ্মসু ।
 পরত্রেবানুকূপে চ যাবদ্বর্ষশতং বসেৎ ॥
 অপি চ । কিন্তুজ্জপেন তপসা মোনেন
 চ ত্রতেন চ । সুরার্চনেন তীর্থেন স্ত্রীভি-
 যস্য মনো হৃতং ॥ সৰ্ব্বমায়াকরগুশ্চ ধৰ্ম-
 মার্গার্গলং নৃগাং । ব্যবধানঞ্চ তপসাং
 দোষণামাশ্রমং পরং ॥ কৰ্মবন্ধনিবন্ধানাং
 নিগড়ং কঠিনং সূত । প্রদীপরূপং
 কীটানাং মীমানাং বড়িশং বথা ॥ বিষ-
 কুম্ভং দুগ্ধমুখমারম্ভে মধুরোপমং ।
 পরিণামে দুঃখবীজং সোপানং নরকস্য
 চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে
 ৩০। ৬১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ যন্ত পাণিগৃহীতীং
 তাং হিহান্যাং যোষিতং ব্রজেৎ ।
 অগম্যাগমনং তদ্ধি সদ্যো নরককারণং ॥
 নিত্যং নৈমিত্তিকং কাম্যং যাগযোগ্য-
 ব্রতাদিকং । ক্ষেত্রেতীর্থাটনং তস্মিন্ বাসো
 ধৰ্ম্মক্রিয়াদিকং ॥ স্বাধ্যায়াদি তপো দৈবং
 পৈত্রং কৰ্ম বরাননে । যাতেতন্নিষ্ফলং
 সৰ্বং পরস্ত্রীগমনাম্ গাং ॥ পরদারাভি-
 গমনাং কোটি একাদশীব্রতং । অপরং
 কিমু বক্তব্যং নিষ্ফলং নিরয়ে স্থিতিঃ ॥
 সত্যং সত্যং পুনঃ সত্যং সত্যমেব ব্রবীমি
 তে । পরযোনৌ পতন্ বিন্দুঃ কোটি-
 পুজাং বিনশ্যতি ॥ ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে
 ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । ত্যাজ্যং
 ধৰ্ম্মাশ্বিত্যৈর্নিত্যং পরদারোপসেবনং ।

নয়ন্তি পরদারা হি নরকানেকবিংশতিং ॥
 সৰ্বেষামেব বর্ণানামেষ ধৰ্ম্মো ধ্রুবো-
 হন্ধক ॥ এবং পুরা সুরপতে দেবর্ষি-
 রসিতোহব্যয়ঃ । প্রাহ ধৰ্ম্মব্যবস্থানং
 খগেন্দ্রয়ারুণায় হি ॥ তস্মাৎ সূদূরতো
 বর্জেৎ পরদারান্ বিচক্ষণঃ । নয়ন্তি
 নিকৃতিপ্রজ্ঞং পরদারাঃ পরাভবং ॥ ইতি
 বামনে ৬৩ অধ্যায়ঃ ॥

পরদুঃখং (ক্লী) অন্যজনপীড়া । যথা ।
 ত্যক্তাভ্রস্বথভোগেচ্ছাং সৰ্ব্বসত্ত্বস্বথৈষিণঃ ।
 ভবন্তি পরদুঃখেন সাধবো নিত্যদুঃখিতাঃ ॥
 পরদুঃখাতুরা নিত্যং স্বস্থানি মহাস্ত্যপি ।
 নাপেক্ষন্তে মহাত্মানঃ সৰ্বভূতহিতে
 রতাঃ ॥ ইত্যম্বিপুরাণং ॥
 পরদেষী [ন্] (ত্রি) বিদূষকঃ । পরদেষ্টা ।
 ইতি শব্দমালা ॥

পরধ্যানং (ক্লী) ধ্যানবিশেষঃ । যথা । ধ্যেয়ে
 মনোনিশ্চলতাং যাতি ধ্যেয়ং বিচিন্তয়ন্ ।
 যত্তদ্যানং পরং প্রোক্তং মুনিভির্ধ্যান-
 চিন্তকৈঃ ॥ ইতি গরুড়পুরাণং ॥

পরস্তপঃ (ত্রি) পরতাপী । পরান্ তপতি
 যঃ । ইতি মুগ্ধবোধব্যাকরণং ॥

পরপদং (ক্লী) শ্রেষ্ঠস্থানং । মুক্তিঃ । যথা ।
 কল্যাণানাং নিদানং কলিমলমথনং
 জীবনং সজ্জনানাং পাথেয়ং যন্মুমুকোঃ
 সপদি পরপদপ্রাপ্তয়ে প্রস্থিতস্য । ইতি
 মহানাটকং ॥

পরপাকনিবৃত্তঃ (পুং) পরোদ্দেশ্যকপাক-
 রহিতঃ । পঞ্চযজ্ঞাকর্ত্ত্বা । যথা । গৃহী-
 ত্বাগ্নিং সমারোপ্য পঞ্চযজ্ঞাম্ নিব্বপেৎ ।

পরপাকনিবৃত্তোহসৌ মুনিভিঃ পরি-
কীৰ্তিতঃ ॥ ইতি মিতাক্ষরায়াম্ প্রায়-
শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥

পরপাকরতঃ (পুং) পরপাকরুচিঃ । প্রাতঃ
পঞ্চযজ্ঞান্নিৰ্ব্বর্ত্য পরান্নভোজী । যথা ।
পঞ্চযজ্ঞান্ স্বয়ং কৃত্বা পরান্নমুপজীবতি ।
সততং প্রাতরুথায় পরপাকরতস্তু সঃ ॥
ইতি মিতাক্ষরায়াম্ প্রায়শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥*॥
এতয়োরন্নভোজনে দোষো যথা । পর-
পাকনিবৃত্তস্ত পরপাকরতস্ত চ । অপচস্ত
চ ভুক্তান্নং দ্বিজশাস্ত্রায়ণঞ্চরেৎ ॥ ইতি
মিতাক্ষরায়াম্ প্রায়শ্চিত্তাধ্যায়ঃ ॥

পরপিণ্ডাদঃ (ত্রি) পরামোপজীবী । ইত্য-
মরঃ ॥

পরপুরুষঃ (ত্রি) বিষ্ণুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
অন্যপুমান্ । উপনায়কঃ । যথা । রাজন্
জীবাবধানং কুরু শৃণু নিভৃতং প্রেয়সীনাং
কুচেষ্ঠা একা তে কীৰ্ত্তিকাস্তা জগদটন-
পরা বিশ্বভোগ্যাপরা স্ত্রীঃ । যা বা পার্ণো
গৃহীতা বিধিবদসিলতা শুদ্ধধারেতি মহা
সোৎকর্ষং সাপি নিত্যং পরপুরুষশতং
মারভাবাভুপৈতি ॥ ইতি কর্ণাটরাজস্প্রতি
কালিদাসঃ ॥

পরপুষ্কঃ (পুং) কোকিলঃ । ইতি মেদিনী ॥
পরেণ পোষিতে ত্রি । ইতি ধরনিঃ ॥

পরপুষ্কমহোৎসবঃ (পুং) আত্মঃ । ইতি
শব্দমালা ॥

পরপুষ্ক (স্ত্রী) বেষ্টা । ইতি মেদিনী ॥
পরাত্ময়া । পরমাড়া ইতি ভাষা । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পরপূর্বা (স্ত্রী) পরোহৃৎ পূর্বা ভর্তা যস্যঃ
সা । অস্যা লক্ষণং যথা । পতিং হিত্বাপ-
কৃষ্কং স্বয়ংকৃষ্কং যা নিষেবতে । নিন্দ্যব
সা ভবেল্লোকে পরপূর্বেতি চোচ্যতে ॥
ইতি মানবে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ অস্যাঃ প্রকারো
যথা । পরপূর্বাঃ স্ত্রিয়স্তৃণ্যাঃ সপ্ত প্রোক্তা
যথাক্রমং । পুনর্ভূত্বিবিধা তাসাং শৈরিণী
ভু চতুর্বিধা ॥ ইতি মিতাক্ষরায়াম্ নারদঃ ॥

পরপ্রতিনপ্তা [ঋ] (পুং) বৃদ্ধপ্রপৌত্রঃ ।
পরপ্রপৌত্রঃ } ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরভাগঃ (পুং) গুণোৎকর্ষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ স্তম্পৎ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
শেষাংশ্চ ॥

পরভুক্তা (স্ত্রী) অন্যপুরুষসন্তোগবিশিষ্টা ।
যথা । পরভুক্তাঞ্চ কাস্তাঞ্চ যো ভুঙ্ক্তে
স নরাধমঃ । স পচ্যতে কালসূত্রে যাব-
চ্চন্দ্রদিবাকরো ॥ ন সা দৈবে ন সা পৈত্রে
পাকার্হা পাপসংযুতা । তস্যা আলিঙ্গনে
ভর্তা ভ্রষ্টস্ত্রীস্তুজসা হতঃ ॥ দেবতাঃ
পিতরস্তস্য হব্যদানে চ তর্পণে । স্থখিনো
ন ভবন্ত্যেবমিত্যা হ কমলোদ্ভবঃ ॥ তস্মাদ-
যত্নেন ভার্য্যাঞ্চ রক্ষণং কুরুতে স্বধীঃ ।
অন্যথা পাপিনীভর্তা নিশ্চিতং নরকং
ব্রজেৎ ॥ পদে পদে সাবধানঃ কাস্তাং
রক্ষতি পণ্ডিতঃ । ন প্রতীতিস্থলী যোষা
দোষণাঞ্চ করণিকা ॥ কলত্রং পাক-
পাত্রঞ্চ সদা রক্ষিতুমর্হতি । পরস্পর্শাদশু-
দ্ধাঞ্চ শুদ্ধাং স্বস্পর্শনে সদা ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে স্ত্রীকৃষ্কজম্মখণ্ডে ১৮ অধ্যায়ঃ ॥*॥
অন্যেন ভঙ্কিতে ত্রি ॥

परभृत् (पुं) काकः । इत्यमरः ॥

परभृतः (पुं) कोकिलः । इत्यमरः ॥ पर-

•पाषिते त्रि ..

परम् व्य निरोगः । क्लेषः । इति मेदिनी ॥

पश्चात् ॥

परमं व्य अनुञ्जा । ई । इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ तथा च । ओमेवञ् परमञ्
मते । इत्यमरः ॥ त्रीणि मते अनु-
मते । 'उं कुरु' ओमित्युक्तवतः । एवं
वाट् एवं यदाथ भगवान् । परमञ्चे
आवसञ् ममेदञ् परमञ् । त्रयञ् प्रकारे-
हपि । इति भरतः ॥

परमः (त्रि) परः । उङ्कृष्टः । इति मेदिनी ॥
प्रधानञ् । आद्यः । उकारः । इति विश्वः ॥
अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

परमगतिः (त्रि) मुक्तिः । मोक्षहेतो त्रि ।
यथा । गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसचिवस्त्र्य-
करमयस्त्रिमुक्तिर्धः सृष्टिस्थितिविलयकर्माणि
कुरुते । कृपापारावारः परमगतिरेष
त्रिजगताञ् नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने
पुरभिदे ॥ इति मङ्गलवादः ॥ तस्या
लक्षणञ् यथा । याञ् विप्राः सर्वतः शान्ता
विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः । गतिञ् गच्छन्ति
सन्तुष्टान्तामाहः परमाञ् गतिञ् ॥ इति
महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः (पुं त्रि) श्रेष्ठगोः । परमश्चासौ
गोश्चेतीति कर्माधारयसमामे वोप-
देवः ॥

परमपदः (पुं त्रि) श्रेष्ठस्थानञ् । परदेवता-
चरणः । यथा । स्वप्नेराकीर्णञ् कुम्भ-

धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन्
यदि जपति भक्तस्तव मनुञ् । स गङ्गर्ष-
श्रेणीपतिरपि कविद्वामृतनदीनदीनः
पर्यास्ते परमपदलीनः प्रभवति ॥ इति
कर्पूराध्यस्तोत्रञ् ॥

परमब्रह्म [न्] (त्रि) परमेष्ठिनः । नारा-
यणः । यथा । सत्यतपा उवाच । यदेतञ्
परमञ् ब्रह्म त्वया प्रोक्तञ् महामुने ।
तस्य रूपञ् न जानन्ति योगिनोऽपि
महान्ननः ॥ अनामगोत्ररहितममूर्तञ् मूर्ति-
वर्जितञ् । कथञ् तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञा-
नामविवर्जितञ् ॥ तन्नञ् संज्ञाञ् कथय
येन जानाम्यहञ् गुरो ॥ दुर्वासो उवाच ।
यदेतञ् परमञ् ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते ।
स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयञ् नारायणः परः ॥
स यज्ञैर्विधैरिन्दैर्दानैर्दत्तैश्च सत्तम ।
प्राप्यते परमो देवः स्वयञ् नारायणो
हरिः ॥ इति बराहपुराणञ् ॥

परमर्षिः (पुं) भेलादिष्विषिषेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अञ्च व्युत्पत्तिर्धः । ऋषि-
र्हिःसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः ।
एष सन्नचयो यस्माञ् ब्राह्मणश्च ततस्तु षिः ॥
विरुत्तिसमकालस्तु बुद्ध्या व्यक्तिगुणिस्वयञ् ।
ऋषते परमञ् यस्माञ् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणञ् ।
यस्मादेव स्वयञ् छुत्तस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥
इति मात्से १२० अध्यायः ॥

परमस्वधर्मा [न्] (त्रि) परमस्वो धर्मो यस्य ।
इति कर्माधारयपूर्वपदवह्व्रीहो सिद्धास्त-
कौमुदी ॥

परमहंसः (पुं) सम्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा । जातरूपवेरो निर्बन्धे निराग्रहस्तद्वत्प्रकार्गं सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्रागसंधारणार्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभो समो कृत्वा शृन्वागारदेवगृहत्तृणकूटवल्लीकवृक्षमूलकुलालशालामिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिकरशृङ्गिलेषनिकेतवामी निष्प्रयत्नो निर्म्ममः शुद्धध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनाय संन्यासेन देहत्यागं करोति यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

परमाणुः (पुं) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्यगुकानामवयवः । स च नित्यः निरवयवः ततः सूक्ष्ममपि नास्ति । यथा । नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादगुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥ पारिमाणुल्यनामकतत्परिमाणस्तु न कस्यापि कारणं । यथा । पारिमाणुल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतं ॥ जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वं । पार्थिवपरमाणुरूपस्यानित्यत्वं । यथा । जलादिपरमाणौ तन्निमित्तमन्यत् सहेतुकं । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तैरेव परमाणुभिराद्युपादानैर्द्यगुकत्रसरेणादिक्रमेण स्थूलकिति जलतेजोमरुतः सृजति परमेश्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म तथा च सर्गाद्यकालीनं द्यगुकारस्तकपरमाणुकर्म यद्वजन्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात् अस्मादिदशरीरकर्मवत् इति

कुल्लमाञ्जलिः ॥ प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्यगुकनाशास्तिसृष्टिपरमाणव एवेति । यथा । दोधूयमानास्तिसृष्टिप्रलये परमाणवः । इति प्राचीनकारिका ॥ तस्य महत्ताभावादतीन्द्रियत्वं । यथा । महत्त्वं षड्भिधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥३॥ कालविशेषः । यथा । स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतां । सतो विशेषभुग्यस्तु कालः स परमो महान् ॥५॥ अर्घुर्वा परमाणु स्यात्प्रसरेणुत्तयः स्मृतः । जालार्करश्यावगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ ७ ॥ इति त्रीभागवते ७ स्कन्धे ११ अध्यायः ॥ अस्यार्थः । एतदेव प्रपश्यति स इत्यादिना । सतः प्रपश्यत्य परमाणुतां परमाणुवशात् यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं साकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः ग्रहक्षताराचक्रश्च इत्यादिना यत् सूर्यपर्याटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च द्वादशराश्यात्प्रकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्प्रकं तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धास्तुत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगर्तयेव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५ । इदानीं द्यगुकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणु अणुः स्यात् त्रयोहणवत्प्रसरेणुः स तु प्रत्यक् इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टेर्षर्करश्यावगतः

কোহসৌ যোহতিলঘুত্বেন খমেবানুপতন্
অগাৎগতঃ । ন গামিতি পাঠে খমেবানু-
পতন্নবংগতঃ ন তু গাং পৃথ্বীং । ৬ । ইতি
শ্রীধরস্বামী ॥

পরমাণুঙ্গকঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরমাত্মা [ন্] (পুং) পরং ব্রহ্ম । তৎ-
পর্যায়ঃ । আপোজ্যোতিঃ ২ চিদাত্মা ৩ ।
যথা । পরমাত্মা পরং ব্রহ্ম নিৰ্গুণঃ
প্রকৃতেঃ পরঃ । কারণং কারণানাঞ্চ
শ্রীকৃষ্ণো ভগবান্ স্বয়ং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে ২৩ অধ্যায়ঃ ॥

পরমাদ্বৈতঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । যথা । নমস্তে
জ্ঞানসম্ভাব নমস্তে জ্ঞানদায়ক । নমস্তে
পরমাদ্বৈত নমস্তে পুরুষোত্তম ॥ ইতি
গরুড়পুরাণং ॥

পরমাম্ (স্ত্রী) দেবপিত্রমহত্যাং পরমমুৎকৃষ্ট-
মম্ । পরমাণামুৎকৃষ্টানাং দেবাদীনামম-
মিতি বা । ইতি ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
পায়সঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ ক্ষীরিকা ৩ ।
তস্য পাকপ্রকারো যথা । শুদ্ধেহর্দ্বপকে
হুন্ধে তু ঘটাস্তাংস্তগুলান্ ক্রিপেৎ । তে
সিদ্ধাঃ ক্ষীরিকা খ্যাতা সা সিতাজ্যযুতো-
ত্তমা ॥ অস্থ গুণাঃ । ক্ষীরিকা দুর্জরা
বল্যা ধাতুপুষ্টিপ্রদা গুরু । বিষ্ঠস্তিনী হরেৎ
পিত্তরক্তপিত্তাগ্নিমারুতান্ ॥ ইতি ভাব-
প্রকাশঃ

পরমায়ুঃ [স্] (স্ত্রী) জীবিতকালঃ । যথা ।
শতং বর্ষাণি বিংশত্যা নিশাভিঃ পঞ্চাভিঃ
সহ । পরমায়ুরিদং প্রোক্তং নরাণাং
'করিণামিহ ॥ অক্কা দ্বাত্রিংশদস্থানাং

শুনাং দ্বাদশ বৎসরাঃ । পঞ্চবিংশতিবর্ষাণি
থরস্য করভস্য চ ॥ চতুবিংশতিরক্ষানাং
বৃষস্য মহিষস্য চ । যুগশুকরবস্তাদিপশুনাং
ষড়্‌দশাষিতাঃ ॥ ইতি শব্দমালা ॥ * ॥
অথায়ুরানয়নং । অজ্ঞানাদায়ুষঃ সর্বং
বিফলং কীর্তিতঞ্চ যৎ । তস্মাদানয়নং তস্য
ক্ষুটার্থমভিধীয়তে ॥ নীচাস্তরস্য খেটস্য
ভাগস্তুঙ্গগুণো ভবেৎ । চেষ্ঠা কেন্দ্রস্ত
চেৎ ষড়্‌ভাদধিকং চক্রশোধিতং ॥ নান্থথা
তস্য ভাগাদি চেষ্ঠা গুণক উচ্যতে । গুণ-
শ্চেৎ ষষ্টিভ্যন্তো ন্যূনং তদা দ্ব্যাপ্তং
সখানলঃ ৩০ ॥ এবং তুঙ্গগুণশ্চেষ্ঠা গুণো
যৎ স্যাৎ তয়োৰ্বধাৎ । মূলং কলাদিকং
তৎ স্যাদ্‌গুণকক্ষুট উচ্যতে ॥ অথাত্রয়-
গুণং বক্ষ্যে ক্ষেত্রাদিসপ্তবর্গজং । বর্গে
ক্ষেত্রাদিকে স্বর্ক্ষে গ্রাহ্যস্ত্রিংশৎ ৩০ কলা
গুণঃ ॥ অধিমাত্রগৃহে তদ্বৎ ২৫ মিত্রে
বিত্র্যংশজাতয়ঃ । ২১ । ৪০ । সমে পঞ্চ-
দশ গ্রাহ্যঃ শত্রৌ স্বত্র্যংশকোরগাঃ ৮ ।
২০ ॥ পঞ্চাত্যরৌ ৫ তদৈক্যং যৎ
ক্ষেত্রোথগুণযুক্ত পুনঃ । স্বর্ক্ষে বর্গোত্তমে
স্বাংশে স্বত্র্যংশে স্যাদয়ং গুণঃ ॥ অধী-
র্কর্কে যুগাংশোনস্ত্র্যংশোনো মিত্রবেশ্মানি
সমে দ্ব্যাপ্তো রিপৌ ত্র্যাপ্তো যুগাংশস্ত্রি-
শক্রভে ॥ এবং স্যাদাত্রয়গুণো বিশেষো
যঃ স উচ্যতে । স্বত্র্যংশকঃ স্বাংশকো বা
বর্গোত্তমগতোহপি বা ॥ যদি স্যাদধি-
মিত্রর্কে তদা তত্রাত্রয়ে গুণে । গজনেত্রে
সমুদ্রাক্ষী ২৮ । ৩৪ কলাদ্যং মিত্রয়েদ-
বুধঃ । এবং মিত্রগৃহে তদ্বদুপস্ত্রিংশদ-

বিমিশ্রয়েৎ ১৬। ৩০। শক্রক্ষেত্রে তু ষড়-
 লিপ্তাং কুনেত্রবিকলাং ত্যজেৎ ॥৬।২।১।
 অধিশক্রমূহে বাণস্থ্যাকী ৫। ৪৩ লিপ্তা-
 দিকং ত্যজেৎ । আশ্রয়স্য গুণস্যাস্য বধঃ
 ক্ষুটগুণস্য যঃ ॥ তন্মূলং কৰ্মযোগ্যঃ
 স্যাদ্গুণ আয়ুর্বিধৌ স্মৃতঃ । খেটানাঞ্চ
 তনোর্ভাগাঃ থাক্ৰি ৪০ শিক্কাঃ কলীকৃতাঃ ॥
 পুনঃ শূচরসা ৬০ ভ্যস্তাঃ ক্রমাৎ স্যাদা-
 য়ুষঃ পলং । জন্মলগ্নং গ্রহেণোনং ন্যূনং
 চক্রাঙ্কিতো যদি ॥ তৎকলা স্যাত্তদাহারো
 নায়ং ষড়্ভাধিকে বিধিঃ । ঋতুত্যা ১৮০০
 খখাক্ৰেন ৯০০ গুণিতং পলমায়ুষঃ ॥
 ক্রমতঃ পাপসৌম্যমাং হারাপ্তং শোধনং
 ভবেৎ । ঋতুত্যানহারশ্চেচ্চারো হারদলং
 ক্রমাৎ ॥ আয়ুঃ পলম্নং শূচ্যভ্রং ধৃত্যাপ্তা
 শোধনং তথা । আয়ুঃপলং শোধনোন-
 মেবং চক্রাঙ্কশোধনং ॥ চক্রাঙ্কশোধনে
 ছেকরারশৌ ছ্যাদিগ্রহে সতি । একস্যাদিক-
 বীৰ্য্যস্য হানিং সত্যঃ প্রভাসতে ॥ আয়ুঃ-
 পলং হতং স্বীয়ৈর্গুণৈর্ঘোঁট্যৈঃ কলা-
 দিভিঃ । ষষ্ঠ্যাপ্তং ৬০ তং পুনঃ সূর্য্য-
 সহস্রা ১২০০০ গুণাঃ সমাদয়ঃ ॥ তনোঁরায়ুঃ-
 পলং সূর্য্যসহস্রা ১২০০০ গুণাঃ সমাদয়ঃ ।
 চেল্লগ্নং বলবদেবাজ্যা রাশিতুল্যাঃ সমা-
 স্তথা ॥ ছাদশাহতভাগাদৈর্দ্যদিনাঁদ্যৈশ্চাপি
 সংযুতাঃ । এবং সূর্য্যাদিলগ্নানামংশায়ুঃ
 প্রক্ষুটং ভবেৎ ॥ সূচ্যাস্তুরিতখেটস্য
 কলা আয়ুঃপলং ভবেৎ । তচ্চেৎ ষড়্ভঃ
 কলান্যূনং তদা তাং দ্বিগুণাক্যুতং ॥
 অথবা । স্থনীচাস্তুরিতঃ খেটঃ ষষড়্ভঃ

সকলীকৃতঃ । আয়ুঃপলমিদং প্রাঙ্কৈ-
 জ্ঞেয়ং পৈগুদিকত্রেয়ে ॥ ত্র্যাংশোনং শক্রঃ
 ভস্থস্য বিনারমায়ুবঃ পলং । অন্তগস্য
 দ্বিভাগোনং হিহ্না শুক্রশনৈশ্চরৌ ॥
 একস্য যদি খেটস্য ত্র্যাংশাঙ্কহানিসম্ভবঃ ।
 অধিকৈকা তদা হানিঃ কর্তব্যাত্র বিপ-
 শ্চিতা ॥ চক্রাঙ্কশোধনং কার্য্যং পূর্ব্ববৎ
 সতি সম্ভবে । এবমায়ুঃপলং পৈগু জীবঃ
 প্রোক্তে নিসর্গজে ॥ পৈগুং যথাগতং
 সৌরের্ভানোর্কিং শাংশবর্জিতং । চন্দ্রস্য
 বেদভাগাচ্যং ভূগোঁর্কিং শাংশ ২০ সংযুতং ॥
 কুজগুর্কোঁর্যুগে ৪শোনং জস্যাক্ৰিং তৎ
 শরাংশযুক্ । আয়ুঃপলং নিসর্গাখ্যে
 রবিকব্যোঁর্থথাগতং ॥ দশাংশোনদলং
 জস্য জীবস্য বিদশাংশকং । দশাংশং
 ভূমিপুত্রস্য বিংশত্যাংশং নিশাপতেঃ ॥
 দশম্নং শ্রুতিভির্ভুক্তং শনৈরায়ুঃপলং
 ভবেৎ । জীবোক্তং সপ্তভাগোনং সর্বেষা-
 মায়ুষঃ পলং ॥ আয়ুঃপলস্য খাভ্রাক্চ-
 দিগ্ভাগেন ১০৮০০ সমায়ুতং । ইথ-
 মায়ুঃপলং খাফদশাপ্তং ১০৮০ স্যাৎ
 সমাদিকং ॥ পৈগুনৈসর্গ্যজীবোক্তে ভবে-
 দায়ুঃ ঋগামিনাং । অথবা । রবেরায়ুঃপলং
 ত্র্যাপ্তং বিনখাংশং দিনাদিকং । পৈগু-
 মায়ুর্ভবেদিন্দোঁর্কাগ্নম্নং ৫ ছাদশোঁ১২
 কৃতং ॥ কুজগুর্কোঁর্যুগে ৪ নাপ্তং বৃথস্য পঞ্চ-
 ভিহ্নতং । কবেঃ শৈলহতং বিংশত্যা ২০
 গুণং শৌরের্গুণোঁকৃতং ॥ বিধোঁরায়ুঃ-
 পলং লক্ৰং খরসৈঃ স্যাদ্দিনাদিকং ॥
 নিসর্গে শশিপুত্রস্য রাম ৩ ম্নং খযমোঁকৃতং । ১

রবিকব্যোৰ্ণনেপুং কুজশ্চ খণ্ডগোদ্ধতং ॥
 গুরোদ্বিস্বং খচন্দ্রা ১০পুং শনেস্তকাং ৬শ-
 তোলিতং ॥ অথবা । আয়ুঃপলমিনা-
 দীনাং খাক্ষিগ্নাগচ ৬৪০ভাগযুক্ত । দ্বিস্বং
 সপ্তাপুমাযুঃ স্মাদিনাদ্যং জীবভাষিতং ॥
 বিরশিলগ্নবিকলা খখখার্ক ১২০০০হতা
 তনোঃ । তদংশকসমং জেয়মাযুঃ পৈণ্ডা-
 দিকত্রয়ে ॥ অংশতুল্যং তনোরাযু-
 র্বদন্তি বহবো বুধাঃ । কেচিদ্রাশি-
 সমুং কেচিত্তশ্চ যস্মাধিপো বলী ॥
 লগ্নক্ষুটশ্চ লিপ্তাভিহ্নাদায়ুদ্যুচারণাং ।
 প্রত্যেকং চন্দ্রলিপ্তাভি ২১৬০০০ ভজেদ-
 বর্ষাধিকং ভবেৎ ॥ অনেন হীনস্বস্বায়ু-
 র্নগ্নে পাপগ্রাহে সতি । দৃষ্টে তু সৌম্য-
 খেটেন তস্মাক্ষেন তদা বিযুক্ত ॥ ব্যাখান-
 মুৎপুলশ্চৈব বৃহজ্জাতকভাষিতং । কেচিৎ
 প্রাহ্লগ্নরাশিং ত্যক্ত্বা লিপ্তাদিকা ক্রিয়া ॥
 অন্তে লগ্নস্বপাপশ্চ ভাবোখফলতাড়িতং ।
 পুরাপুং শোধ্যমাযুর্ষৎ তৎ ষষ্ঠ্যাপুং
 বিশোধয়েৎ ॥ তত্রাপি লগ্নে পাপৌ চেৎ
 বলিষ্ঠশ্চ ফলেন্ন তৎ । সাম্যে পুষ্টিফলে-
 নৈব ক্রিয়া কার্য্য বিচক্ষণৈঃ ॥ পাপেইপি
 লগ্নে লগ্নেশে ন কর্তব্য্য ত্রিস্বং ক্রিয়া ।
 অংশায়ুর্ষি ন কার্য্যেবং হানিঃ প্রাষ্টজ্ঞঃ
 কথঞ্চন ॥ লগ্নশ্চ বীর্ষ্যাদংশোখং পৈণ্ডং
 ভানোর্বলাধিকাং । নিসর্গোইয়ং বিধো-
 ক্বীর্ষ্যাদায়ুঃ সাধ্যং বিচক্ষণৈঃ ॥ ৮
 শ্চেন্দ্রলহীনাঃ স্যুর্জীবোক্তং সাংগেদা ।
 লগ্নেন্দোলগ্নভাষোশ্চ সূর্য্যেন্দে সম-
 বীর্ষ্যয়োঃ ॥ তদায়ুষো যদৈক্যাদ্ তদুক্তং

শ্রীধরাদিভিঃ । নাক্ষত্রসাবনাদায়ুঃ পৃথক্-
 শৃণ্বনগাংশকৈঃ ॥ সাক্ষসূর্য্যাংশকৈ-
 ১২৮হীনং সৌরং বর্ষাধিকং ভবেৎ ॥
 পথ্যাশিনঃ সধর্মা যে সচ্ছীলাঢ্যা জিতে-
 দ্রিয়াঃ । গুরুদেবদ্বিজ্ঞে ভক্তাস্তেষামেবায়ু-
 রীরিতং ॥ যে পাপা লুক্কপণা দেব-
 ব্রাহ্মণনিন্দকাঃ । বন্ধুগুর্বজনাসক্তাস্তেষাং
 মৃত্যুরকালজঃ ॥ ইতি তোষণ্যামায়ুর্দায়া-
 ধ্যায়ঃ ॥

পরমাযুঃ (পুং) অসনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥

পরমার্থঃ (পুং) উৎকৃষ্টবস্তু । যথার্থঃ । যথা ।
 প্রপঞ্চো যদি বর্তেত নিবর্তেত ন সংশয়ঃ ।
 মায়ামাত্রমিদং দ্বৈতমদ্বৈতং পরমার্থতঃ ॥
 ইতি মাণ্ডুক্যবর্তিকং ॥

পরমার্ততঃ (পুং) জৈনরাজর্ষিবিশেষঃ । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ ॥

পরমৃত্যুঃ (পুং) কাকঃ । পরেভ্যো মৃত্যুরশ্চ ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরমেশ্বরঃ (পুং) শিবঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 বিষ্ণুঃ । যথা । ইদম্ ষাদশং প্রোক্তং
 পত্রং বৈ কেশব হি । দ্বাদশারং তথা
 চক্রং যন্নানিষভুজং তথা ॥ ত্রিবৃহস্তুক-
 মুক্তিঃ তথোক্তঃ পরমেশ্বরঃ । ইতি
 -নেন ৫৮ অধ্যায়ঃ ॥

পরমেষ্ঠিনী (স্ত্রী) ব্রাহ্মী । বামনহাটী ইতি
 ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পরমেষ্ঠিনঃ
 শক্তিঃ ॥

পরমেষ্ঠী [ন্] (পুং) ব্রাহ্মা । ইত্যমরঃ ॥
 জিনঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ শালগ্রাম-

विशेषः । यथा । परमेष्ठी च शुक्रातः
पद्मचक्रसमन्वितः । चित्राकृतिसुखा पृष्ठे
शुभिरक्षातिपुङ्गलं ॥ परमेष्ठी लोहि-
ताभश्चक्रमेकं तथा युतं । विश्वाकृति-
सुखा रेखा शुभिरक्षातिपुङ्गलं ॥ इति
ब्रह्मपुराणं ॥ परमेष्ठी च शुक्रातश्चक्र-
पद्मसमन्वितः । स वर्तुलसुखा पीतः पृष्ठे
च शुभिरं क्रवणं ॥ इति पुराणसंग्रहः ॥
परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
द्विधाकृतसुखा पृष्ठे शुभिरक्षापि वर्तु लं ॥
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रदः ॥
इति वैश्वानरसंहिता ॥*॥ गुरुविशेषः ।
यथा । आदौ सर्वत्र देवेशि मन्त्रदः
परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं हि पर-
मेष्ठी त्वहं गुरुः ॥ इति ब्रह्मिलतन्त्रे
२ पटलः ॥ मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो
मन्त्रस्त परमो गुरुः । परापरगुरुस्त्वं
हि परमेष्ठीगुरुस्त्वहं ॥ इति तन्त्रासुरं ॥
परम्परः (पुं) प्रपोज्ञादिः । युगभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपोज्ञतनयः । इति
मेदिनी ॥
परम्परा (स्त्री) अन्वयः । सन्तानः । वधः ।
हिंसा । इति हेमचन्द्रः परीपाटी ।
अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली । यथा ।
इमं विवस्वते योगं प्रोक्तं-
मव्ययं । विवस्वान् मनवे प्राह मन्त्रिष्वा-
कवेह्रवीं ॥ एवं परम्पराप्राप्तं
तथा राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता
योगो नक्तः परस्तप ॥ इति श्रीभगवद्-
गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्परकं (स्त्री) यज्जार्थपशुहननं । तं
पर्यायः । शमनं २ प्रोक्षणं ३ । इति
मरः ॥ घातनं ४ वधः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

परम्परीणः (त्रि) परम्पराप्राप्तः । यथा
लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां
नय । इति भट्टिः ॥

पररुः (पुं) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परलोकः (पुं) लोकान्तरं । तच्च स्वर्गादि ।
यथा । समज्जानान्नुत्थिष्ठपाह्वैवमत्यामेत्य
यं । लोके प्रयाति पश्चान् परलोकेन
तं कुतः ॥ इति नैषधः ॥

परलोकगमः (पुं) मृत्युः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

परवशः (त्रि) अश्ववशीभूतः । तं पर्यायः ।
परायतः २ पराधीनः ३ परच्छन्दः ४
परवान् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

परवाणिः (पुं) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
मेदिनी ॥ कार्तिकेयवाहनो मयूरः । इति
शब्दमाला ॥

परवान् [९] (त्रि) पराधीनः । इत्य-
मरः ॥

परव्रतः (पुं) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

परशं (स्त्री) रत्नविशेषः । यथा । मुक्ता-
याणिक्यपरशमणिरत्नाकराश्रितं । कृष्ण-
महनिद्रकमणिराजिविराजितं ॥ इति
ब्रह्मवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
परशव्यं (त्रि) परशवे हितं । तस्मै

হিতাদাবুদন্তগবাদেৰ্ঘৎ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারসূত্রং ॥

পরশুঃ (পুং) অস্ত্রবিশেষঃ । টাঙ্গী ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পরশ্বঃ ২ পরশ্বধঃ ৩
পরশ্বধঃ ৪ স্বধিতিঃ ৫ কুঠারঃ ৬ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরশুধরঃ (পুং) গণেশঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥

পরশুরামঃ (পুং) ভগবতঃ ষোড়শাবতারঃ ।

যথা । অবতারে ষোড়শমে পশুন্ ব্রহ্ম-
দ্রুহো নৃপান্ । ত্রিঃসপ্তকৃত্বঃ কুপিতো

নিঃকভ্রামকরোম্মহীং ॥ ইতি শ্রীভাগবতে

১ স্কন্ধে ২ অধ্যায়ঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । জাম-

ন্যঃ ২ পরশুরামঃ ৩ পরশুরামকঃ ৪

ভার্গবঃ ৫ ভৃগুপতিঃ ৬ ভৃগুলাপতিঃ ৭ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অসোয়াৎপত্ন্যাদিকং

যথা । মার্কণ্ডেয় উবাচ । অথ কালে

ব্যতীতে তু জমদগ্নিমহাতপাঃ । বিদৰ্ভ-

রাজস্য স্ত্রতাং প্রযত্নেন জিতাং স্বয়ং ॥

ভার্য্যার্থে প্রতিজ্ঞাহ রেণুকাং লক্ষণা-

স্কতাং । সা তস্মাৎ স্ত্রস্ববে পুত্রান্ চতুরো

বেদসম্মতান্ ॥ ক্রমগুন্তং স্বষণঞ্চ বিশ্বং

বিশ্বাবস্তুস্তথা । পশ্চাত্তস্যাত্ স্বয়ং জজ্ঞে

ভগবান্ . মধুসূদনঃ ॥ কার্ত্তবীৰ্য্যবধায়াশু

পত্রাদ্যোঃ সকলেঃ স্ত্রৈঃ । যাচিতঃ

পঞ্চমঃ সোহভূভেবাং রামাস্বয়স্তু যঃ ॥

ভারাবতরণার্থায় জাতঃ পরশুনা সহ ।

দহজঃ পরশুস্তস্য তৎ জহাতি কদাচ

ন ॥ অয়ং নিজপিতামহাশ্চরুভুক্তিবিপ-

ধ্যয়াৎ । ব্রাহ্মণঃ ক্ষত্রিয়াচারো রামোহভূৎ

কূঁরকর্ষকৃৎ ॥ স বেদানখিলান্ জ্ঞাত্বা

ধনুর্বেদাংশ্চ সর্বশঃ । স্বতাতাৎ কৃত-
কৃত্যেহভূদেদবিদ্যাবিশারদঃ ॥ ইতি
কালিকাপুরাণে ৮৫ অধ্যায়ঃ ॥ অব-
শিষ্টং পাদ্মোত্তরখণ্ডে ৫০ অধ্যায়ে
দ্রষ্টব্যং ॥

পরশ্বঃ [স্] ব্য শ্বঃ পরদিনং । আগামি-

দিনাৎ পরদিনং । ইত্যমরঃ ॥ অস্য

টীকা পরশ্বঃশব্দে দ্রষ্টব্য্যা । গতদিনাৎ

পূর্বদিনং । পরশ্ব' ইতি ভাষা । যথা ।

পরশ্বশ্চ মহাভাগ স্নাতুং গঙ্গাহ্রদং গত ।

অবতীর্ণা বিকৃষ্টাস্মি বৃদ্ধনাগেন কেনচিৎ ॥

ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে অবীক্ষিচ্ছরিতং ॥

পরশ্বধঃ (পুং) কুঠারঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরসংজ্ঞকঃ (পুং) আজ্ঞা । ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

পরশ্বধঃ (পুং) পরশ্বধঃ । কুঠারঃ । ইত্যমর-

টীকায়াম্ রায়মুকুটঃ ॥

পরম্পরং (ত্রি) অন্যান্যং । ইতরেতরং ।

যথা । বনানি তোয়ানি চ নেত্রকল্পৈঃ

পুষ্পৈঃ সরোজৈশ্চ নিলীনভূঙ্গৈঃ । পর-

ম্পরাং বিশ্বয়বন্তি লক্ষ্মীমালোকয়াঞ্চক্রু-

রিবাদরেণ ॥ ইতি ভট্টিহিতীয়সর্গঃ ॥

পরশ্চৈপদং (ক্রী) দশলকারাণাং প্রত্যেকং

পূর্বনববিভক্তয়ঃ । যথা । লড়াদিষু পূর্বে

নব পরশ্চৈপদং পরে নব আত্মনেপদং

পরিভাষ্যন্তে । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যা-

করণং ॥ বোপদেবেনাস্য পসংজ্ঞা কৃত্বা ।

যথা । নবশঃ পমে ঞ্চিতোহন্যাঙিন্ত্যাং

ষে । ইতি মুকুবোধব্যাকরণং ॥

পরশ্বেত্রং (ক্রী) পরপত্নী । পরশরীরং ।

পরভূমিঃ । যথা । বুধাপেহি পরক্ষেত্রা-
দায়াতি ক্ষেত্ররক্ষকঃ । ইতি চন্দ্রালোকঃ ॥

পরা ব্য বিমোক্ষঃ । প্রাধান্যং । প্রাতি-
লোম্যং । ধর্ষণং । আভিমুখ্যং । ভূশার্থং ।
বিক্রমঃ । গতিঃ । বধঃ । ইতি মেদিনী ॥*
উপসর্গবিশেষঃ । অসার্থঃ । ভঙ্গঃ । অনা-
দরঃ । প্রত্যাবৃতিঃ । ন্যগ্ভাবঃ । ইতি
মুদ্রবোধটীকায়াং দুর্গাদাসঃ ॥

পরা (স্ত্রী) বক্ষ্যাকর্কটকী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ নাভিরূপমূলাধারাৎ প্রথমোদিত-
নাদস্বরূপবর্ণঃ । যথা । মূলাধারাৎ প্রথম-
মুদিতো যন্তু ভাবঃ পরাখ্যঃ । ইত্যলঙ্কার-
কৌস্তভে ১ কিরণঃ ॥

পরাকঃ (পুং) ব্রতবিশেষঃ । খড়্গঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ক্ষুদ্রঃ । রোগবিশেষঃ । জন্তু-
বিশেষঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ * ॥ পরাকব্রত-
মাহ মনুঃ । যতান্ননোহপ্রমত্তস্য দ্বাদশাহ-
মভোজনং । পরাকো নাম কৃচ্ছ্রাহয়ং
সর্বপাপানোদনঃ ॥ পরাকে পঞ্চ ধেনবঃ
পরাকস্য প্রাজাপত্যপঞ্চকতুল্যত্বাৎ ।
যথা অগ্নিরাঃ । ষড়্ভির্বর্ষৈঃ কৃচ্ছ্রচারী
ব্রহ্মহা তু বিশুধ্যতি । মাসি মাসি পরা-
কেণ ত্রিভির্বর্ষৈর্ব্যাপোহতি ॥ অত্র ষড়্ভি-
র্বর্ষৈঃ সান্নীতিশতপ্রাজাপত্যানি পূর্ব-
মুক্তানি তথা প্রতিমাশ্চৈকপরাকেণ
বর্ষে দ্বাদশ পরাকাঃ বর্ষত্রয়ে ষট্‌ত্রিংশৎ
পরাকাঃ । ততশ্চ ষট্‌ত্রিংশৎ পরা-
কাশীতৃত্তরপ্রাজাপত্যশতয়োঃ প্রত্যেকং
ব্রহ্মবধপাপক্ষয়ৈককার্যকরত্বাৎ তুল্য-
ত্বং ষট্‌ত্রিংশতশ্চ পঞ্চগুণমশীতৃত্তরশতং

ভবতীতি । অতঃ প্রাজাপত্যপঞ্চকতুল্য-
পরাকঃ । ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥
দ্বাদশাহোপবাসেন পরাকঃ সর্বপাপহা ।
একৈকং বর্ধয়েৎ পিণ্ডং শুক্রে কৃষ্ণে চ
হ্রাসয়েৎ ॥ ইতি গরুড়পুরাণে প্রায়শ্চিত্ত-
প্রকরণং ॥

পরাক্ [চ্] (ত্রি) পরা অক্ষতি । প্রতিনোম-
গমনাশ্রয়ঃ । ইত্যক্ষধাতোঃ কিপ্‌প্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পরাক্পুঙ্গী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পরাক্রমঃ (পুং) পরাক্রম্যতেহনেন । তৎ-
পর্যায়ঃ । দ্রবিণং ২ তরঃ ৩ সহঃ ৪
বলং ৫ শৌর্ধ্যং ৬ স্বাম ৭ শুশ্রুৎ ৮
শক্তিঃ ৯ প্রাণঃ ১০ । ইত্যমরঃ ॥ মহঃ ১১
শূশ্রু ১২ সামর্থ্যং ১৩ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ বিক্রমঃ ॥ উদ্দেশ্যগঃ । ইতি মেদিনী ॥
নিজ্রাস্তিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরাগঃ (পুং) পুষ্পধূলিঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
স্বমনোরজঃ ২ কৌসুমরেণুঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥
পুষ্পরেণুঃ ৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ধূলিঃ ॥
স্নানীয়দ্রব্যং ॥ গিরিপ্রভেদঃ ॥ বিখ্যাতিঃ ॥
উপরাগঃ ॥ চন্দনং । ইতি মেদিনী ॥
স্বচ্ছন্দগমনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরাক্ষদঃ (পুং) শিবঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরাক্ষবঃ (পুং) সমুদ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পরাক্ষুখঃ (ত্রি) বিমুখঃ । তৎপর্যায়ঃ । পরা-
চীনঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

পর্যচিতঃ (ত্রি) পরপুষ্টঃ । পরদ্বারা প্রতি-
পালিতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পরিষ্কন্দঃ ২ ॥

परजातः ७ परैरधितः ४ । इत्यमरः ॥
 परिफन्दः ५ । इति भरतः ॥
 पराचीनः (त्रि) पराद्भूतः । इत्यमरः ॥
 पराजयः (पुं) रणे भङ्गः । इत्यमरः ॥ तं-
 पर्यायः । भङ्गः २ हारी ७ हारिः ४ परा-
 भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पराजितः (त्रि) कृतपराजयः । हारितः ।
 तं पर्यायः । पराभूतः २ विजितः ७
 निर्जितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 पराङ्गः (पुं) तैलवस्त्रः । फेनः । छूरिका-
 दलं । इति शब्दरत्नावली ॥
 परांपरः (पुं) श्रेष्ठादपि श्रेष्ठः । स च
 श्रीकृष्णः । यथा । देवाः कालश्च कालो-
 हहं विधातुर्विधिरेव च । संहारकर्तुः
 संहर्ता पातुः पाता परांपरः ॥ इति
 ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसुखे ७ अध्यायः ॥
 परांप्रियः (पुं) तृणविशेषः । उलू इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 परादनः (पुं) पारसीकघोटकः । इति
 त्रिकाश्लेषः ॥
 पराधीनः (त्रि) परवशः । तं पर्यायः । पर-
 तन्त्रः २ परवान् ७ नाथवान् ४ । इत्य-
 मरः ॥ तस्य जीवन्मृतत्वं यथा । स्वाधीन-
 वृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तित्वात् । ये
 पराधीनकर्माणां जीवन्तोऽपि च ते
 मृताः ॥ इति गरुडपुराणे ११७ अध्यायः ॥
 परानसा (स्त्री) चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पराम्भं (स्त्री) अन्नस्वामिकभक्तपिष्टकादि ॥
 परकर्तृकशश्रुपाकज्ज्वेद्यामात्रं । पर-

स्पृष्टाम्भं । तस्य त्याज्यत्वं यथा । पराम्भं
 परवासश्च नित्यं धर्मरतस्यजेत् ॥ इति
 श्रुतिः ॥ संयमदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा ।
 कांश्च मांसं मसूरं चणकं कोर-
 दूयकं । शाकं मधु पराम्भं त्याजेत्पु-
 वसन् स्त्रियं ॥ * ॥ पारणदिने तस्य
 त्याज्यत्वं यथा । अभाङ्गं पराम्भं तैलं
 निर्माल्यजननं । तुलसीचयनं द्यूतं
 पुनर्भोजनमेव च ॥ वस्त्रपीडां तथा
 क्षारं द्वादशां वज्जयेद्बुधः ॥ * ॥
 तद्वोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा । परपाकेन
 जूक्तं द्विजस्य गृहमेधिनः । ईक्षं दत्तं
 तपोहवीतं यश्चाम्भं तस्य तद्वेत् ॥ * ॥
 तद्वृत्ता पुत्रोत्पादने दोषो यथा ।
 यस्याम्भेन तु भूतेन भार्यां समधि-
 गच्छति । यस्याम्भं तस्य ते पुत्रा अन्ना-
 द्रेतः प्रवर्द्धते ॥ * ॥ ब्राह्मणादिस्वामि-
 कान्भोजने दोषो यथा । ब्राह्मणाग्नेन
 दारिद्र्यं क्लियाम्भेन प्रेष्यतां । वैश्या-
 ग्नेन तु शूद्रं शूद्राग्नेर्नरकं त्रजेत् ॥
 इत्येकदशीतन्त्रं ॥ * ॥ पराम्भभोजनेन
 तीर्थगमने फलस्याम्भत्वं यथा । सोड-
 शांशं स लभते यः पराम्भेन गच्छति ।
 अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन
 गच्छति ॥ इति प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥ * ॥
 महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा ।
 अन्यश्राद्धं पराम्भं गङ्गं माल्यं मेषुनं ।
 वज्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्-
 सरः ॥ इति शुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ तद्वोक्तु-
 र्मन्त्रसिद्धिर्हानिर्यथा । जिह्वा दक्षा पराम्भेन

करो दक्षो प्रतिग्रहात् । मनो दक्षं
 परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्बरानने ॥ इति
 तद्व्रं ॥ * ॥ तद्वोजने प्रतिप्रसवो
 यथा । शुर्वमं मातुलामं वा शुशुरामं
 तथैव च । पितुः पुत्रस्य चैवामं न
 पराममिति श्रुतिः ॥ इत्येकादशीतद्वं ॥
 परामः (त्रि) परामोपजीवी । तत्पर्यायः ।
 परपिण्डादः २ । इत्यमरः ॥
 परापं (त्रि) परेपं । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 परापरं (स्त्री) परुषकं । इति भावप्रकाशः ॥
 परमपरक ॥
 परापपरुः (पुं) गुरुविशेषः । स तु
 भगवती । अस्य प्रमाणं परमेष्ठिशब्दे
 ऋक्तव्यं ॥
 पराभवः (पुं) तिरस्कारः । विनाशः । इति
 मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः । शृकारः २
 तिरस्क्रिया ३ परिभावः ४ विप्रकारः ५
 परिभवः ६ अभिभवः ७ अत्याकारः ८
 निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
 पराभूतः (त्रि) पराजितः । इत्यमरः ॥
 परामर्शः (पुं) युक्तिः । विवेचनं । तत्-
 पर्यायः । वितर्कः २ उन्नयनं ३ विम-
 र्शणं ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६ उहः ७ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मात्ता-
 ज्ञानं । यथा । व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वा-
 परामर्श उच्यते । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अन्वार्थः व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह
 वैशिक्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकं । तच्च
 व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्य-

वान् इति ज्ञानं वा । इति सिद्धान्तमुक्ता-
 वली ॥ स चानुमितौ व्यापारः । यथा ।
 व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिदी-
 र्भवेत् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अन्वार्थः ।
 अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणं
 परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरु-
 षेण महानसादौ धूमे बह्व्यव्याप्तिर्गृहीता
 पश्चात् स एव पुरुषः क्वचिं पर्वतादौ
 अविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्याति तद-
 नन्तरं धूमो बह्व्यव्याप्य इत्येवं रूपं
 व्याप्तिस्वरणं तस्य पुरुषस्य भवति
 पश्चात् बह्व्यव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।
 इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 परामृतं (स्त्री) वर्षणं । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 परामृष्टः (त्रि) सम्बद्धः । सम्बद्धयुक्तः । यथा ।
 क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः । इति
 कुल्लुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याने रामभद्रः ॥
 कृतपरामर्शः । विवेचितः । इति 'परा-
 पूर्वमूलाधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 सिद्धः ॥
 परायणं (त्रि) आसन्नवचनं । इत्यमरः ॥
 परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परा-
 यणं । यथा धर्मपरायणो धर्मासक्तः ।
 इति भरतः ॥ आश्रयः । तत्परं ।
 अभीष्टं । इति मेदिनी ॥
 परायत्तं (त्रि) पराधीनं । यथा । तत्रायत्त-
 वशाधीनच्छन्दवस्तुः परात्परं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

परारि व्य पूर्वतरवंसरः । गततृतीयवर्षः ।
इत्यमरभरतो ॥ परशत्रौ त्रि ॥

परारिः (त्रि) पूर्वतरवंसरसम्बन्धी । परारि-
भव इत्यर्थे द्वप्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणं ॥

परारुः (पुं) कारवेत्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परारुकः (पुं) प्रसुरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परार्द्धं (स्त्री) दशमध्यासंख्या । लङ्गलङ्-
कोटिः । इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्क-
पर्याप्तं । इति हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥
ब्रह्मण आयुषोर्द्धं । यथा । निजेन तस्य
मानेन चायुर्द्धं तं श्रुतं । तं पराथं
तदङ्कं परार्द्धमभिधीयते ॥ इति कौर्म्ये
५ अध्यायः ॥

परार्द्धाः (त्रि) प्रधानाः । श्रेष्ठः । इत्य-
मरः ॥

परावतं (स्त्री) परुषकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

परावर्तः (पुं) परिवर्तः । विनिमयः । इति
हेमचन्द्रः ॥

परावहः (पुं) सप्तवायुस्तर्गतसप्तमवायुः । स
तु परिवर्तवायोरुद्ध्वितः । इति सिद्धान्त-
शिरोमणिः ॥

पराविद्धः (पुं) कुबेरः । इति शब्दमाला ॥

परावेदी (स्त्री) रुहती । इति केचिन् ॥

पराशरः (पुं) व्यासपिता । शक्तिमुनिपुत्रः ।
यथा । श्रुतं ब्रह्मण्यच्छेत्तैरदृशुस्ती परा-
शरः । काली पराशरां जज्ञे कृष्णद्वैपा-
यनं मुनिं ॥ इत्यग्निपुराणं ॥

पराशरी [न्] (पुं) पाराशरी । चतुर्था-
श्रमी । पराशरेण प्रोक्तः त्रिंशुसूत्रं
पाराशरं तद्विद्यतेहस्याध्ययनायेति ऋः
इन् च । पराशरीति इत्यादिश्च । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पराश्रया (स्त्री) वृक्षोपरिजातलताविशेषः ।
परसाडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुहा ४ जीव-
स्तिका ५ वशिनी ६ पुत्रिणी ७ वन्द्या ८
परपुष्पा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परासनं (स्त्री) मारणं । वधः । इत्यमरः ॥

परास्रः (त्रि) मृतः । इत्यमरः ॥

परास्रता (स्त्री) मृतत्वम् । निद्रापारवशता ।
इति पुराणं ॥

परास्कन्दी [न्] (पुं) चौरः । इत्यमरः ॥

परास्तं (त्रि) निरस्तं । पराजितं । यथा ।
ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनश्चास्वीकृतैव पर-
वागपरास्ता । इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः (पुं) परदिनः । यथा । पूर्वाह्ने
तद्विद्यतेहपि पराह्ने त्रिसङ्ख्यव्यापित्त्वे
पराह एव । इति सावित्रीव्रते तिथि-
तत्त्वम् ॥

पराहूः (पुं) अपराहूः । विकालः । पररु-
तदहश्चेति कर्मधारयः ॥

परि व्य सर्वतोभावः । वर्जनम् । व्याधिः ।
शेषः । इत्थञ्जुतः । आख्यानम् । भागः ।
वीप्सा । आलिप्तम् । लङ्गणम् । दोषा-
ख्यानम् । निरसनम् । पूजा । व्याप्तिः ।
भ्रूषणम् । इति मेदिनी ॥ उपरमः ।
शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सस्तोषभावणम् ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ উপসর্গবিশেষঃ ।
অস্বার্থঃ । সর্বতোভাবঃ । অতিশয়ঃ ।
বীপ্সা । ইথস্তাবঃ । চিহ্নং । ভাগঃ ।
ত্যাগঃ । নিয়মঃ । ইতি মুক্তবোধটীকায়াম্
হুর্গাদাসঃ ॥

পরিকথা (স্ত্রী) বাঙ্কয়ভেদঃ । যথা । অথ
বাঙ্কয়ভেদাঃ স্যুশ্চম্পুঃ খণ্ডকথা কথা ।
আখ্যায়িকা পরিকথা কলাপকবিশেষকৌ ॥
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরিকম্পঃ (পুং) ভয়ং । কম্পঃ । ইতি মেদিনী ॥
পরিকরঃ (পুং) পর্য্যক্ষঃ । পরিবারঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ সমারম্ভঃ । বৃন্দঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রগাঢ়গাত্রিকাবন্ধঃ । বিবেকঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥ সহকারী । যথা । পরিকরঃ
সহকারী স চ ব্যাপ্তিপক্ষধর্ম্মস্বাদিঃ ।
ইতি সামান্যনিকরুক্তৌ জগদীশঃ ॥

পরিকর্তা [ঋ] (পুং) অনুচ্ছ্রেষ্ঠে কনিষ্ঠ-
বিবাহস্য যাজকঃ । ইতুদ্বাহতত্ত্বং ॥

পরিকর্ম্ম [ন্] (ক্রী) কুঙ্কমাদিনা শরীরশোভা-
ধানরূপসংস্কারঃ । ইতি ভরতঃ ॥ স্নানো-
দ্বর্তনাদি । ইতি স্বামী ॥ শরীরসংস্কার-
মাত্রং । ইত্যন্তে ॥ তৎপর্য্যায়ঃ । অঙ্গ-
সংস্কারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রতিকর্ম্ম ৩ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরিকর্ম্মা [ন্] (পুং) পরিচারকঃ । সেবকঃ ।
ইতি রত্নমালা ॥

পরিকর্ম্মী [ন্] (ত্রি) পরিকর্ম্মা । ইতিহেমচন্দ্রঃ ॥

পরিকাঙ্কিতঃ (ত্রি) তপস্বী । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পরিকূটং (ক্রী) পুরদ্বারকূটকং । তৎপর্য্যায়ঃ ।

হস্তিনথঃ ২ নগরদ্বারকূটকং ৩ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিক্রমঃ (পুং) ক্রীড়ার্থং পদ্যাত্ গময়ত্ ।
তৎপর্য্যায়ঃ । বিহারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রদক্ষিণং । যথা । বরাহ উবাচ । শূনু
ভদ্রে মহাপুণ্যং পৃথিব্যাং সর্বতো দিশং ।
পরিক্রম্য যথাধ্বানং প্রমাণগণিতং শুভং ॥
ভূম্যাঃ পরিক্রমে সম্যক্ প্রমাণং যোজ-
নানি চ । ষষ্টিকোটিসহস্রাণি ষষ্টিকোটি-
শতানি চ ॥ তীর্থান্তেতানি দেবাশ্চ তার-
কাশ্চ নভস্তলে । গণিতানি সমস্তানি
বায়ুনা জগদায়ুষা ॥ ব্রহ্মণা লোমশেনৈব
নারদেন ধ্রুবেণ চ । জাম্ববতা সপুত্রৈণ
রাবণেন হনুমতা ॥ এতৈরনেকধা দেবৈ
সমাগরবনা মহী । ক্রমিতা বালিনা চৈব
বাছিমগুলরেথয়া ॥ অন্তরাভ্রমণেনৈব
সুগ্রীবৈণ মহাঅনা । তথা চ পূর্বদেবেভ্যৈঃ
পঞ্চভিঃ পাণ্ডুনন্দনৈঃ ॥ যোগসিন্ধৈস্তথা
কৈশ্চিন্মার্কণ্ডেয়মুখৈরপি । ক্রমিতা ন
ক্রমিষ্যন্তি ন পূর্বৈ নাপরে জনাঃ ॥ অল্প-
সত্বলোপেতৈঃ প্রাণিভিষ্চাল্লবুদ্ধিভিঃ ।
মনসাপি ন শক্যন্তে গমনস্য চ কা কথা ॥
সপ্তদ্বীপে তু তীর্থানি ভ্রমণাদহং ফলং
ভবেৎ । প্রাপ্যতে চাধিকং তস্মান্মথুরায়াঃ
পরিক্রমে ॥ মথুরাং সমনুপ্রাপ্য যস্ত
কুর্যাৎ প্রদক্ষিণং । প্রদক্ষিণীকৃতা তেন
সপ্তদ্বীপা বসুন্ধরা ॥ তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন
সর্বকামানভীপ্সুভিঃ । কর্তব্য্য মথুরাং
প্রাপ্য নরৈঃ সম্যক্ প্রদক্ষিণা ॥ ইতি
বরাহপুরাণং ॥

परिक्रमसहः (पुं) छागलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया (स्त्री) • परिखाजलादिना वेचनं ।
तत्पर्यायः । परिसर्पः २ । इत्यमरः ॥

परिखा (स्त्री) राजधान्यादिवेचनखातं । गङ्गा-
खाइ इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । धेयं २ ।
इत्यमरः ॥ तस्या मानं यथा । प्रसे
च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकं ।
परितः शिविराणां गञ्जीरं दशहस्तकं ॥
सङ्केतपूर्वकैरेव परिखाद्वारमीप्सितं ।
शत्रोरगम्यं मित्रं गम्यमेव सूखेन
च ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे
२०२ अध्यायः ॥

परिख्यातः (त्रि) विख्यातः । परि सर्वतो-
भावेन ख्यातः प्रथितः । इति परिपूर्व-
ख्याधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिगणितः (त्रि) सर्वतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । परिगणितव्यतिरिक्तेषु
संसर्गकृतविशेषो नादरणीयः परिगणना-
नर्थक्यात् । इति ज्ञीमृतवाहनः ॥

परिगतः (त्रि) प्राणुः । विन्वृतः । ज्ञातः ।
चेष्टितः । इति मेदिनी ॥ गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा । अथ सबन्ध-
दुकूलकुथादिभिः परिगतोऽङ्गलदुद्धत-
वालधिः । इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

परिगृह्या (स्त्री) नारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः (पुं) प्रतिग्रहः । सैन्धुपश्चाद्-
भागः । पत्नी । भार्या । परिजनः । परि-
वारः । आदानं । स्वीकारः । मूलं । कल्पः ।

शापः । शपथः । इत्यमरभरतो ॥ राज्ञ-
वक्तृश्रुतास्करः । इत्यजयः ॥

परिग्रहः (पुं) यज्जवेदिविशेषः । इति
केचिं ॥

परिघः (पुं) लोहबद्धलण्डः । लोहमय-
लण्डः । लोहमुखलण्डः । तत्पर्यायः ।
परिघातनः २ । इत्यमरः ॥ परिघातकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ परिघातः । परितो
हननं । इत्यमरभरतो ॥ विष्णुसिद्धि-
सप्तविंशतियोगान्तर्गतं उन्विंशति-
योगः । अर्गलः । इति मेदिनी ॥ मुद्गरः ।
शूलः । इत्यजयः ॥ कलसः । काचघटः ।
गोपुरं । सद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
अथ परिघयोगजातफलं । उत्पत्तिकाले
परिघो यदि श्यामरसुदा वंशकुठारकल्पः ।
असत्यासक्ती क्मया विहीनः स्वप्नानु-
भोक्ता विजितारिपक्कः ॥ इति कोष्ठी-
प्रदीपः ॥

परिघातः (पुं) अस्त्रं । हननं । इति
धरणिः ॥

परिघातनः (पुं) परिघास्त्रं । इत्यमरः ॥
सर्वतोभावेन हनने क्ली ॥

परिघोषः (पुं) शब्दः । मेघशब्दः । अवाच्यः ।
इति मेदिनी ॥

परिचयः (पुं) समस्तां चयनं । विशेषेण
ज्ञानं । चेना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
संस्तवः २ । इत्यमरः ॥ प्रणयः ३ । इति
भरतः ॥

परिचरः (पुं) युद्धकाले परप्रहारात् रथ-
रक्कः । राजासामन्तव्यवस्थापनकारी ।

ইতি কেচিৎ ॥ সেনায়াং রাজ্ঞো দণ্ড-
নায়কঃ । ইত্যশ্চে । ইতি ভরতঃ ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ । পরিধিস্থঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
সহায়ঃ ৩ । ইতি রত্নমালা ॥

পরিচরণকর্ম [ন্] (ক্রী) পরিচর্য্যা । তদ্-
বৈদিকপর্যয়াঃ । ইরজ্যতি ১ বিধেম ২
সপর্য্যতি ৩ নমস্যতি ৪ দুরশ্চতি ৫
ঝাঙ্গতি ৬ ঝাঙ্গি ৭ ঝাঙ্গতি ৮ সপতি ৯
বিবাসতি ১০ । ইতি দশ পরিচরণকর্মাণঃ ।
ইতি বেদনিঘণ্টো ৩ অধ্যায়ঃ ॥

পরিচর্য্যা (স্ত্রী) সেবা । তৎপর্য্যায়ঃ । বরি-
বশ্যা ২ শুশ্রুষা ৩ উপাসনং ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ পরিসর্য্যা ৫ উপাসনা ৬ উপাস্তিঃ ৭ ।
ইতি ভরতঃ ॥ শুশ্রুষণা ৮ । ইতি শক-
রত্নাবলী ॥

পরিচায়্যঃ (পুং) যজ্ঞায়িঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
সমূহঃ ২ উপচায়্যঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥

পরিচারকঃ (ত্রি) সেবকঃ । চাকর ইতি
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । ভৃত্যঃ ২ দাসেরঃ ৩
দাসেয়ঃ ৪ দাসঃ ৫ গোপ্যকঃ ৬ চেটকঃ ৭
নিযোজ্যঃ ৮ কিস্করঃ ৯ প্রেষ্যঃ ১০
ভূজিষ্যঃ ১১ । ইত্যমরঃ ॥ ডিঙ্গরঃ ১২
চেটঃ ১৩ গোপ্যঃ ১৪ পরাচিতঃ ১৫
পরিচ্ছন্দঃ ১৬ পরিকর্মা ১৭ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিচার্য্যঃ (ত্রি) সেব্যঃ । পরিচর্য্যতেহর্নো ।
ইতি পরিপূর্ব্বচরধাতোঃ কর্মাণি ঘ্যণ্ ॥

পরিচিতঃ (ত্রি) পরিচয়বিশিষ্টঃ । জ্ঞাতঃ ।
যথা । তাক্রব্যেয়ং চিরপরিচিতা জন্ম-
ভূমীতি বুদ্ধ্যা মা খিদ্যস্ব ত্রিভুবনজনত্রাণ-

হেতো ক্রমাঙ্ক । কিম ত্যাজ্যং ভবতি
মহতাং চেৎ পরশ্চোপকারো বারাণশ্চ
মুনিরপি গতো দক্ষিণশামগন্ত্যঃ ॥ ইতি
পদাঙ্কদূতঃ ॥

পরিচেয়ং (ত্রি) পরিচয়যোগ্যং । পরিচয়-
নীয়ং । পরিচেতব্যং । ইতি পরিপূর্ব্বচি-
ধাতোঃ কর্মাণি যপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নং ॥

পরিচ্ছদঃ (পুং) পরিবারঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
হস্ত্যশ্ববস্ত্রকম্বলাদি । যথা । পরিচ্ছদে নৃপা-
র্হেহর্থে পরিবর্হোহব্যয়াঃ পরে । ইত্যস্য
টীকায়ং ভরতঃ ॥ আচ্ছাদনং । যথা ।
পয়ঃফেননিভা শয্যা দাস্তা রুক্ষপরিচ্ছদা ।
ইতি শ্রীভাগবতং ॥

পরিচ্ছন্দঃ (পুং) পরিচ্ছদঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
পরিচ্ছন্নঃ (ত্রি) পরিচ্ছদবিশিষ্টঃ । সর্ব্বতো-
ভাবেনাচ্ছাদিতঃ । সংবৃতঃ । ইতি পরি-
পূর্ব্বচ্ছদধাতোঃ কর্তরি কর্মাণি চ ক্রপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নং ॥

পরিচ্ছিন্নঃ (ত্রি) পরিচ্ছদবিশিষ্টঃ । অবধি-
প্রাপ্তঃ । যথা । পরিচ্ছিন্নামেবং ত্বয়ি
পরিণতা বিভ্রতি গিরং ন বিদ্রস্তত্ত্বং
বয়মিহ হি যত্বং ন ভবসি । ইতি মহিম্নঃ
স্তোত্রং ॥ সর্ব্বতোভাবেন ছেদবিশিষ্টশ্চ ॥

পরিচ্ছেদঃ (পুং) গ্রন্থবিচ্ছেদঃ । যথা । সর্গ-
বর্গপরিচ্ছেদোদ্বাতাধ্যায়াঙ্কসংগ্রহাঃ ।
উচ্ছ্বাসঃ পরিবর্ত্তশ্চ পটলঃ কাণ্ডমল্লিয়াং ॥
স্থানং প্রকরণং পর্ব্বাহিকঞ্চ গ্রন্থসঙ্কয়ঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ সীমা । অবধিঃ ।
যথা । পরিচ্ছেদাতীতঃ সকলবচনানা-
মবিষয়ঃ পুনর্জন্মশ্চিন্ননুভবপথং যো ন

गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहा-
मोहगहनो विकारः कोहप्यस्तुर्जडयति च
तापकं कुरुते ॥ इति मालतीमाधवः ॥

परिजनः (पुं) परिवारः । पोष्यवर्गः ।
यथा । यदृद्धिं सूत्राम्ना वरद परमोच्छे-
रपि सतीमधश्चक्रे बाणः परिजनविधेय-
त्रिभुवनः । इति महिम्नः श्लोकः ॥ नियत-
सन्निधिवर्तिपरिचारकः । यथा । किरीटं
वैरिण्यं परिहर पुरः कैटभतिदः
कठोरे कोटीरे श्वलसि जहि जम्भारि-
मुकुटं । प्रणत्रेष्वेतेषु प्रसभमभियातश्च
भवनं हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्ति-
विजयते ॥ इत्यानन्दलहरीश्लोकव्याख्यायां
गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥

परिजम्ना [न्] (पुं) चन्द्रः । अग्निः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

परिजवा [न्] (पुं) इन्द्रः । अग्निः । इति
संस्कृतसाराणादिवृत्तिः ॥

परिज्वलितं (स्त्री) दशाङ्गचित्रज्ज्वालितगत-
द्वितीयज्ज्वलनं । यथा । प्रभोर्निर्दयता-
शाठ्याचापलाद्युपपादनात् । स्वविचक्षणता-
व्यक्तिर्भङ्गा स्यात् परिज्वलितं ॥ इत्यु-
द्धलनीलमणिः ॥

परिडीनकं (स्त्री) पङ्क्तिगतिविशेषः । यथा ।
डीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परि-
डीनकं । इति जटाधरः ॥

परिणतं (त्रि) पङ्क । इत्यमरः ॥ तिर्यग्-
घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतो-
र्भावेन नतकं ॥

परिणयः (पुं) विवाहः । इत्यमरः ॥

परिणामः (पुं) विकारः । प्रकृतेरनुधा-
भावः । यथा । मुखस्य विकारः क्रोधा-
रक्तता । केचित्तु । प्रकृतिध्वंसज्ज-
विकारः । यथा कार्त्तस्य विकारो भस्म ।
मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतो ॥ चरमः ।
शेषः । यथा । परिणामस्थे गरीयसि
व्यथकेहस्मिन् वचसि कर्तोऽसां । अति-
वीर्यवतीव भेषजे बहुरङ्गीयसि दृशते
शुभः ॥ इति भारवो द्वितीयसर्गः ॥

परिणामदर्शी [न्] (त्रि) चरमकालप्रेक्षी ।
पश्चाद्दर्शी । विषयादेः शेषद्रष्टा । इति
भारतं ॥

परिणामशूलः (पुं) रोगविशेषः । तस्योत्-
पत्तिर्बुधा । सैर्निर्दानैः प्रकूपितो वायुः
सन्निहिते यदा । कफपित्ते समावृत्य
शूलकारी भवेद्धली ॥ तस्य लक्षणं यथा ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परि-
णामज्जं । तस्य लक्षणमप्येतत् समामेनाभि-
धीयते ॥ वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
आध्यानाटोपविधु त्रिविक्कारतिवेपथैः ।
स्निग्धोष्णपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद-
तिषक् ॥ पैतिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
तृष्णादाहारतिस्वेदकटुम्लवणोत्तरं । शूलं
नीतशमप्रायं पैतिकं लक्षयेद्विषक् ॥
ल्लेश्विकस्य तस्य लक्षणं यथा । हृदिहृत्प्रास-
सन्मोहं स्वरुग्दीर्घसन्तति । कर्तुतिक्त्वा-
पशास्तौ च तद्विज्जयं कफात्प्रकं ॥
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा । संसृष्ट-
लक्षणं बुद्ध्या द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाक्ष्यं क्षीणमांसवलानलं ॥

इति माधवकरः ॥ तस्योषधं यथा ।
लोहचूर्णसमायुक्तं त्रिकलाचूर्णमेव वा ।
मधुना स्वादितं रुद्र परिणामाथ्यशूलमूत्रं ॥
इति गरुडपुराणं ॥

परिणायः (पुं) शारीणं समस्तान्नयनं ।
इत्यमरः ॥ परेरितो दीर्घश्चे परी-
णायश्च । इति भरतः ॥

परिणहः (पुं) विस्तरः । ओमार इति
चौड़ा इति च भाषा । तंपर्यायः ।
विशालता २ । इत्यमरः ॥

परिणेत [ऋ] (पुं) भर्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परितः [स्] व्य सर्वतः । चतुर्दिगतिव्याप्तौ ।
इत्यमरः ॥

परितापः (पुं) ह्यःखं । नरकान्तरं । इति
मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावला ॥
भयं । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्यूषता ।
च ॥

परितुष्टः (त्रि) परितोषयुक्तः । सस्तुष्टः ।
यथा । यं प्रार्थयते ह्यया हूप ह्यया च
कुलनन्दन । मत्तस्तुं प्राप्यतां सर्वं
परितुष्टा ददामि तं ॥ इति मार्कण्डेय-
पुराणं ॥

परितोषः (पुं) सर्वतोभावेन तुष्टिः ।
सन्तोषः । यथा । ह्यामुदर साधुमन्त्रे शार्कै-
रपि यदसि लक्षपरितोषं । हतहृदयं
ह्यधिकधिकवाङ्माशतदुर्भरं न पुनः ॥ इति
शान्तिशतकं ॥

परित्यागः (पुं) सर्वतोभावेन वर्जनं ।
तंपर्यायः । होत्रणं २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ शुरोरप्यवलिपुत्र
कार्याकार्यामजानतः । उंपथप्रतिपन्नश्च
परित्यागो विधीयते ॥ इति मंश-
सूक्तं ॥

परित्राणं (क्ली) मारणोद्यतश्च निवारणं ।
तंपर्यायः । पर्यापिः २ हस्तवारणं ३ ।
इत्यमरः ॥ रक्षणं । यथा । परित्राणाय
साधुनां विनाशाय च ह्युक्तं ॥ धर्मसं-
स्थापनार्थाय सञ्जवामि युगे युगे ॥ इति
श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परिदानं (क्ली) परीवर्तः । विनिमयः । इत्य-
मरः ॥

परिदायी [न्] (पुं) अहूच्छ्येष्टे तं-
कनिष्ठाय कन्यादाता । यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेहनिर्बिष्टे कन्यायान् निर्बिषन्
परिवेत्ता भवति परिविष्टो ज्येष्ठः
परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परि-
कर्ता याजकस्तु सर्वे पतिताः । इत्याद्-
वाहतश्च ॥

परिदेवनं (क्ली) अनुशोचनोक्तिः ।
विलापः । इत्यमरः ॥

परिदेवना (स्त्री) शोकनिमित्तो विलापः ।
यथा । अव्यक्तानीं हृतानि व्यक्तमथ्यानि
भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परि-
देवना ॥ इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्याय-
श्लोकव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ अपि च । न
मन्त्रबलवीर्येण प्रज्जया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभते मर्त्यसुत्रं का परिदेवना ॥
अव्यक्तानीं हृतानि व्यक्तमथ्यानि
शौनक । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का

परिदेवना ॥ अवाचितो मया लक्ष्मण-
प्रेषितः पुनः कृतः । यत्रागतस्तत्र गत-
स्तत्र का परिदेवना ॥ एकवृक्षे यदा
रात्रौ नानापर्किसमागमः । प्रभाते दश
दिशो यास्ति तत्र का परिदेवना ॥ एक-
सार्धप्रयातानां सर्वेषाम्बुत्र गामिनां ।
यद्येकस्त्रुरितो याति का तत्र परिदेवना ॥
इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं (क्ली) पविष्येयवस्त्रं । तत्पर्यायः ।
अन्तरीयं २ उपसंव्यानं ७ अधो-
हंशुकं ४ । इत्यमरः ॥

परिधायः (पुं) जनस्थानं । परिच्छेदः ।
नितम्बः । इति मेदिनी ॥

परिधिः (पुं) परिवेशः । चन्द्रसूर्यासमीप-
मण्डलं । यज्जियतरुशाखा । यज्जियतराः
गलाशादेर्वज्जे पशुवस्त्रनार्थं वा शाखा
निधायते तस्यां । इत्यमरभरतो ॥
भूगोलादेर्वेष्टनं । यथा । व्यासेभ-
नन्दाग्निहते विभक्ते खवाणसूर्येः परि-
धिसु सृक्ष्मः ॥ इति लीलावती ॥

परिधिसुः (पुं) परिचरः । इत्यमरः ॥ युद्ध-
काले परप्रहारात् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचिन् ।
सेनायां राज्ञो दण्डनायकः । इत्यन्ये ।
इति भरतः ॥

परिधेयं (त्रि) परिधानीयं । परिधातव्यं ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा । न तु स्व-
भोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ श्रुते-
रदुक्तीर्थस्वापत्तेः । इति विवादचिन्ता-
मणिः ॥

परिपणं (क्ली) मूलधनं । पुँजि इति भाषा ।
इत्यमरः ॥

परिपङ्कः (पुं) शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

परिपङ्ही [न्] (त्रि) शक्रः । इत्यमरः ॥

परिपाकः (पुं) परिपक्वता । यथा । इत्य-
द्भुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यः
परिपाकमेति । इति भावप्रकाशः ॥
नैपुण्यं । यथा । वीक्ष्य तस्य विनये परि-
पाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।
इति नैषधपद्मसर्गः ॥

परिपाकिनी (स्त्री) त्रिवृता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

परिपाटिः (स्त्री) पारिपाट्यविशिकः । परि-
भागे भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्यां ।
तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ आवृत् ७
अनुक्रमः ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥
आनुपूर्व्यं ७ परिपाटी १ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्यं ८ आनुपूर्वकं ९ । इति
टीकासुरं ॥ क्रमः १० । इति जटाधर-
शब्दरत्नावले ॥

परिपिष्टकं (क्ली) सीसकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परिपुकरा (स्त्री) गोडुम्बा । राजगोमक् इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपूतं (क्ली) अपास्तुतुषधान्यं । यथा । परि-
पूतेशु धान्येषु शकमूलफलेशु च । निर-
श्वये शतं दण्डः साश्वयेऽर्द्धशतं दण्डः ॥
इति मनुः ॥ सर्वतोभावेन पवित्रेण ॥

परिपूर्णता (स्त्री) परिपूर्णत्वं । सम्पूर्णता ।
तत्पर्यायः । आभागः २ । इत्यमरः ॥

পরিপূর্ণত্বং (ক্লী) পরিপূর্ণতা । সম্পূর্ণত্বং ।
ইতি জটাধরঃ ॥

পরিপেলং (ক্লী) পরিপেলবং । কৈবর্তী-
মুস্তকং । ইতি শব্দমালা ॥ তন্ত্রান্তরে
যথা । পরিপেলং প্লবং বন্যং তৎকুটম্ভট-
সংজ্ঞকং । জায়তে মুস্তকাকারং শেবাল-
কুলসঙ্ঘয়ে ॥ ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরিপেলবং (ক্লী) কৈবর্তীমুস্তকং । ইত্য-
মরঃ ॥

পরিপ্লবং (ত্রি) চঞ্চলং । ইত্যমরঃ ॥

পরিপ্লুতঃ (ত্রি) জলাদিপ্লাবিতঃ । যথা ।
আবাং জহি ন যত্রোর্কী সলিলেন পরি-
প্লুতা । ইতি মার্কণ্ডেয়ে দেবীমাহাত্ম্যে
১ অধ্যায়ঃ ॥

পরিপ্লুতা (স্ত্রী) মদিরা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
গ্রাম্যধর্ম্মে বেদনাবতী যোনিঃ । যথা ।
পরিপ্লুতায়ং ভবতি গ্রাম্যধর্ম্মে রুজা
ভৃশং । ইতি যোনিব্যাপন্নিদানে মাধব-
করঃ ॥ আপ্লুতে ত্রি ॥

পরিবর্হঃ (পুং) পরিচ্ছদঃ । হস্ত্যশ্ববস্ত্রকম্ব-
লাদি । নৃপার্হোহর্থঃ । রাজযোগ্যদ্রব্যং
সিতচ্ছত্রাদি । নৃপার্হং সিতচ্ছত্রাদি অর্থো
ধনমিতি কেচিৎ । ইত্যমরভরতো ॥

পরিভবঃ (পুং) অনাদরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিভাবঃ (পুং) পরিভবঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিভাষণং (ক্লী) সনিন্দ উপালম্বঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ উপালম্বো দুর্বাদঃ । নিন্দয়া সহ
বর্তমানো য উপালম্বস্তত্র স নিন্দে পরি-
ভাষণং । উপালম্বো গুণাবিকরণেন স্তুতি-
পূর্ব্বকোহপি ভবতি । যথা মহাকুলস্য

ভবতঃ কিমিদমুচিতং ভবতি । অত্র তু
সস্ততো ন পরিভাষণং । টীকান্তরেহপি
বক্ষুলস্য তবাগম্যাগমনং যোগ্যমিতি
নিন্দাপূর্ব্বঃ । মহাকুলস্য তব কথং বিপ্র-
বধঃ । ইতি স্তুতিপূর্ব্বশ্চ উপালম্বঃ । ইতি
ভরতঃ ॥ * ॥ নিয়মঃ । ইতি মেদিনী ॥
আলাপঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

পরিভাষা (স্ত্রী) পরিষ্কৃতং ভাষণং । পদার্থ-
বিবেচকাচার্য্যাণাং যুক্তিযুক্তা বাক্ । ইতি
কাব্যপ্রকাশটীকায়াং চণ্ডীদাসঃ ॥ তৎ-
পর্য্যায়ঃ । প্রজ্ঞপ্তিঃ ২ শৈলী ৩ সংক্লেতঃ ৪
সময়কারঃ ৫ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
প্রস্থস্য সংক্ষেপনির্ব্বাহার্থসংক্লেতবিশেষঃ ।
যথা চপোদিতৈত্যাди । ইতি মুদ্রবোধ-
টীকায়াং ছর্গাদাসঃ ॥ ন খলু প্রতিহন্ততে
কুতশ্চিৎ পরিভাষেব গরীয়সী যদেতি চ
মাঘষোড়শসর্গঃ ॥

পরিভূতং (ত্রি) অনাদৃতং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
অবগণিতং ২ অবমতং ৩ অবজ্ঞাতং ৪
অবমানিতং ৫ । ইত্যমরঃ ॥ অভিভূতং ৬ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ অপ্রস্তুতং ৭ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পরিভ্রমঃ (পুং) সর্ব্বতোভ্রমণং । পরিপূর্ব্ব-
ভ্রমধাতোর্ভাবে অল্প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিমণ্ডলং (ত্রি) বর্জুলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিমলঃ (পুং) বিমর্দনং । কুঙ্কুমাদিমর্দনং ।
বিমর্দোথজনমনোহরগন্ধঃ । সুরতাদি-
বিমর্দোথবিলেপনকুঙ্কুমাদিগন্ধঃ । ইত্য-
মরভরতো ॥ সুরভিমাল্যগন্ধাদিধারণে-
নোৎপন্নো হৃদ্যো গন্ধঃ । ইতি স্বামী ॥

तत्पर्यायः। आमोदः २ गङ्गः ३ सौरभ्यः ४
सौरभः ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-

समूहः। इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं (क्ली) परिमीयतेहनेन । परिमित-
व्यवहारसाधारणकारणं । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ माप इति भाषा । तत्पर्याय-
प्रकारा यथा । योतवः द्रवयः पाय-
मिति मानार्थकं त्रयं । मानं तुलाङ्गुलि-
प्रैश्चैर्गुणाः पञ्चादयमाषकः ॥ ते षोड-
शङ्कः कर्षोहस्त्री पलं कर्षचतुर्कयं ।
स्वर्णविस्तो हेमोहस्के कुरुविसुस्त तत्-
पले ॥ तुला स्त्रियां पलशतं भारः
श्राद्धिंशतिसुलाः । आचितं दशभाराः
स्यः शाकटो भार आचितः ॥ कार्षापणः
कार्षिकश्च तत्रिके कार्षिके पणः ।
अस्त्रिणा वाचकद्रोणो खारीबाहो निकु-
ङ्कः ॥ कुडवः प्रश्न इत्याद्याः परिमाणा-
र्थकाः पृथक् । इत्यमरः ॥ * ॥ न्यायमते
तद्वथा । परिमाणं भवेन्मानव्यवहारश्च
कारणं । अणुदीर्घं महद्गुणमिति तद्वेद
स्मृतः ॥ अनित्ये तदनित्यं श्रान्तित्ये
नित्यमुदाहृतं । संख्यातः परिमाणाच्च
प्रचयादपि जायते ॥ अनित्यं ह्यणुकानो
तु संख्याजन्तमुदाहृतं । परिमाणं घटानो
तु परिमाणजमुच्यते ॥ प्रचयः शिथिलाथ्ये
यः संयोगस्तु जन्ते । परिमाणसुल-
कानो नाशश्चाश्रयनाशतः ॥ इति भाषा-
परिच्छेदः ॥

परिमार्ग्यं (त्रि) परिमृज्यं । परिशोधनीयं ।

* परिपूर्वमृजधातोर्घ्यप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमार्जनं (क्ली) खाद्यभेदः । मधुमस्तकं ।
यथा । मधुतेलस्यैतर्मध्ये वेष्टिताः समिता-
श्च ये । मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या
परिमार्जनं ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ परि-
शोधनञ् ॥

परिमितं (त्रि) युक्तं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
परिमाणविशिष्टं । यथा । द्रविणं परि-
मितमधिकव्यायिनं जनमाकुलीकुरुते ।
स्त्रीणाङ्गलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥ इत्युद्दटः ॥

परिमृज्यं (त्रि) परिमार्ग्यं । परिपूर्वमृज-
धातोः क्यप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमेयं (त्रि) परिमाणविशिष्टं । परि-
मातव्यं । परिमाणीयं । परिपूर्वमाधातो-
र्घप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिमोषी [न] (त्रि) परिमोषणशीलः ।
चोरः । परिपूर्वमूषधातोः कर्त्तरि णिन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिमोक्षः (पुं) मलत्यागः । यथा । पायु-
र्मस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निर्वर्तेश्चृत्योनिरयस्य गुदं
स्रुतं ॥ इति श्रीभागवते २ स्कन्धे
७ अध्याये १० श्लोकः ॥ परिमोक्षस्य
मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं स्थानं ।
निर्वर्तेश्चरुत्तम्याः । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ परित्राणं । यथा विष्णुधर्मो-
त्तरे । सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि
संपूजनं देववरस्य विष्णोः । इति
तिथ्यादितद्धं ॥

परिरञ्जः (पुं) आलिङ्गनं । इत्यमरः ॥

परिवस्रः (पुं) वस्रः । इति जटाधरः ॥
वस्रविशेषः । यथा । शकाब्दां पक्षभिः
शेषां समाप्त्यादिषु वस्रः । सम्परी-
दानुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥ इति
मलमासतन्त्रं ॥ परिपूर्वे तथादानं यथा-
नाक्ष द्विजोक्तमाः । इति विष्णुधर्मो-
त्तरं ॥

परिवर्जनं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥ परि-
त्यागः । यथा । गोप्या न दोषो मथुरा-
जनानां धूर्तस्य कृष्यस्य हि रीतिरेषा ।
विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रोस्तस्योप-
पत्नीपरिवर्जनं किं ॥ इत्युक्तं ॥ * ॥
परिवर्जनीया यथा । एकशयासनं पंक्ति-
भाण्डपकान्मिश्रणं । याजनाध्ययने योनि-
स्तथैव सहभोजनं ॥ सहाध्यायस्तु दशमः
सहयाजनमेव च । एकदश समुद्दिक्ता दोषाः
साक्षर्यासङ्गिताः ॥ समीपे चाप्यवस्थानां
पापं संक्रमते नृणां । तस्यां
सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यां परिवर्जयेत् ॥ इति
कौश्ले उपविभागे १५ अध्यायः ॥ यस्मि-
न्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च वाक्काः ।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परि-
वर्जयेत् ॥ इति चाणक्यं ॥ ब्राह्मणं
बालिशं क्लृप्तमयोद्धारं विशं जडं ।
शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुत्सार्थ्यां कुमित्रं कुराजानं कुसो-
हदं । कुबहुं कुदेशं दूरतः परिवर्ज-
येत् ॥ इति गरुडपुराणे ११७ अध्यायः ॥

परिवर्तः (पुं) विनिमयः । कूर्मराजः । अप-
वर्तनं । इति मेदिनी ॥ युगास्तः । इति

हेमचन्द्रः ॥ अश्वच्छेदः । इति जटा-
धरः ॥ मृत्युपुत्रस्य ह्यसहस्योरसेन कलि-
कन्यानिर्माष्टिगर्भजातास्तपुत्रान्तर्गततृतीय-
पुत्रः । तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा । परि-
वर्तयतो द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
तो तु ब्रह्मादिपरिधाप्रकारास्तोधि-
संक्राम्ये ॥ शुक्तिग्याः परिवर्तयतो कुरुतः
पादपादिषु । क्रोडुके परिवर्तः स्यादगर्भ-
श्यास्तोदरास्ततः ॥ न ब्रह्मैव नैवादिः
न प्रकारं पयोनधिः । परिधां न
समाक्रामेदवला गर्भधारिणी ॥ इति मार्क-
ण्डेयपुराणं ॥

परिवर्तनं (स्त्री) परिवर्तः । तत्पर्यायः ।
परिदानं २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
व्यतिहारः ५ परावर्तः ६ वैमेयः ७
विमयः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवर्तिका (स्त्री) मेघजातकुम्भरोगविशेषः ।
तल्लक्षणमाह । मर्दनां पीडनाद्यापि तथै-
वाप्यभिघाततः । मेघचर्म यदा वायुर्भजते
सर्वतश्चरन् ॥ तदा वातोपस्फुटं तच्चर्म
परिवर्तते । सवेदनं सदाहं पाकं
व्रजति कचिं ॥ मणेरधस्तां कोषस्तु
अश्विरूपेण लघते । मारुतागस्तुस्रुतां
विन्द्यास्तां परिवर्तिकां ॥ सकणुः कठिना
वापि सैव श्लेष्मसमन्विता । अस्यां वात-
जायामपि पितानुबद्धा बोद्धव्या दाह-
पाकभावां । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥
अथ तस्याश्चिकित्सा । परिवर्तं घृता-
भ्यक्तं सुश्लेष्ममुपनाहयेत् । त्रिरात्रं
पक्षरात्रं वा वातैः शाल्मपादिभिः ॥

ततोहृत्तज्य शनैश्चर्म पाटयेत् पीडये-
न्मणिं । प्रविष्टे चर्मणि मर्णे श्वेदयेद्दुप-
नाहमेत् ॥ दद्याद्वातहरान् वस्तीन् श्लिष्वा-
न् श्रमानि तोज्जयेत् । इति भावप्रकाशः ॥
परिवसथः (पुं) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवहः (पुं) सप्तवायुस्तर्गतमर्षवायुः । स तु
सुवहवारोरुपरिस्थितः । इति सिद्धास्त-
शिरोमणिः ॥
परिवादः (पुं) अपवादः । वीणावादनवस्तु ।
इति मेदिनी ॥
परिवादकः (त्रि) परिवादकर्ता । परिपूर्व-
वदधातोः कर्त्तरि णक्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परिवादिनी (स्त्री) सप्ततन्त्रीयुक्तवीणा । इत्य-
मरः ॥ परिवादविशिकी च ॥
परिवादी [न्] (त्रि) परिवादकर्ता । इति
परिपूर्ववदधातोः शीलार्थे कर्त्तरि णिन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः । परिवादविशिकः । इति
परिवादशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन सिद्धः ॥
परिवापः (पुं) पर्युष्पिः । वपनं । जल-
स्थानं । परिच्छदः । इति मेदिनी ॥
परिवापनं (स्त्री) मुण्डनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥
परिवापितं (त्रि) मुण्डितं । इत्यमरः ॥
परिवारः (पुं) परिजनः । खड्गकोषः ।
परिच्छदः । इति मेदिनी ॥
परिवाहः (पुं) परीवाहः । जलोच्छ्वासः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिविषः (पुं) परिविषिः । यथा । ज्येष्ठे-
हनिविष्टे कनीयान् निर्विषन् परिवेत्ता
भवति परिविषो ज्येष्ठः परिवेदनीया

कथा परिदायी दाता परिकर्ता याजकः
ते सर्वे पतिताः । इत्युदाहृतं ॥
परिविषिः (पुं) परिवेत्तुज्येष्ठः । कृत-
विवाहस्यानुज्येष्ठज्राता । इत्यमरः ॥
परिविन्दन् [९] (पुं) परिवेदनकर्ता ।
यथा । देशास्तुरश्वरूिवैकरुषणानसहोदरान् ।
वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
जडमूकान्कवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् । अति-
रुक्मानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
कुलोटोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन् न
दुष्यति ॥ इत्युदाहृतं च्छन्दोगपरिशिष्टं ॥
परिविष्णु (स्त्री) सर्वतो विष्णुः । विष्णुं
विष्णुं परि इत्यव्यायीभावसमासे दुर्गा-
दासः ॥
परिवृत्तं (त्रि) सर्वतोभावेन दीप्ति-
विशिकं । सर्वतोभावेन करिगर्जितं ।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिकं । सर्वतो-
भावेन ध्वनिविशिकं । इति बृहधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नं ॥
परिवृत्तः (त्रि) अधिपः । प्रभुः । इत्यमरः ॥
परिवृतः (त्रि) आवृतः । वेष्टितः । यथा ।
व्यवहारान्नुपः पश्येत् सत्तैः परिवृतो-
हृहृत् ॥ इति मितार्करा ॥
परिवृत्तिः (पुं) परिविषिः । इति
हड्डः ॥
परिवृत्तितं (त्रि) सर्वतोभावेन वृद्धि-
विशिकं । सर्वतोभावेनोद्यमविशिकं ।
इति बृहधातोः कर्मणि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नं ॥

परिवेत्ता [ऋ] (पुं) अनूद्येष्टे कृत-
विवाहकनिष्ठः । इत्युदाहृतम् ॥

परिवेदनं (स्त्री) विवाहः । अग्याधानं ।
यथा । स्त्रीवे देशान्तरगते पतिते
तिष्णुकेऽपि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च
न दोषः परिवेदने ॥ इत्युदाहृतम्
शातातपः ॥ सर्वतोभावेन ज्ञानं ।
सर्वतोभावेन विचारणं । सर्वतो-
भावेन विद्यमानम् । सर्वतोभावेन
लाभः । इति तत्त्वदर्शकविदधातोरनट्-
प्रत्ययनिष्पन्नं ॥

परिवेदिनी (स्त्री) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेदनीया (स्त्री) अनूद्येष्टे तंकनिष्ठेन
विवाहिता कन्या । अश्व प्रमाणं परि-
दायिष्वे द्रष्टव्यं ॥

परिवेशः (पुं) वेष्टनं । परिधिः । इति
मेदिनी ॥ वातेन मणुलीडूताः सूर्याचन्द्र-
मसोः कराः । मालाभा व्योम्नि तन्नूते
परिवेशः प्रकीर्तितः ॥ इति भरतधृत-
साहसार्कः ॥

परिवेषः (पुं) परिवृत्तिः । परिधिः । परि-
वेषणं । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषकः (पुं) परिवेष्टा । परिवेषण-
कर्ता । तस्य लक्षणं यथा । स्नातश्चन्दन-
चर्चितः स्वसनः श्रेष्ठी प्रसन्नाननः स्पर्शान्ना
सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः ।
स्वामिस्नेहपरः स्वपाकनिपुणः प्रोद्यो-
वदान्तः शुचिर्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलज-
श्चाश्वोऽपि वा हूपतेः ॥ इति पाक-
राजेश्वरः ॥

परिवेषणं (स्त्री) वेष्टनं । भोजनार्थं
भोजनपात्रे अन्नादेर्दानं । अथ श्राद्धे
परिवेषणं मनुः । पाणिभ्यास्तूपसंगृह्य
स्वयमन्नञ्च वर्द्धितं । विप्रास्तिके पितृन्
ध्यायन् शनकैरुपनिष्किपेत् ॥ अन्नश्चेति-
तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिष्किपेत् परिवेषणाथं ।
तथा च पाकशाल्या आकृत्य प्रथमं
भोजनपात्रे न देयं किञ्च 'शाल्यादिकं
पाणिभ्यां पात्रिसमीपे ह्रूमौ संस्थाप्य
पश्चात् पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां
श्राद्धे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृत्य परिवेषयेदिति मंशु-
पुराणात् । यद्वा श्राद्धे परिवेषणस्तु दक्षिण-
पाणिमात्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथि-
लोकतः तन्न । एकेन पाणिना न्तं
शूद्रादन्तं न भक्षयेदित्यादि पुराणीयेन
एकपाणिदन्तशूद्रादन्तभक्षणनिषेधेन तन्-
मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयं । हस्त-
दन्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता ह्युक्ते
च किञ्चिदं ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णे-
नाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नाय-
सेन कदाचन ॥ इति वशिष्ठवचनेन समा-
न्वतोऽभिधानात् । पितृभक्तितरङ्गिण्या-
मप्येवं । मनुः । गुणांश्च सूपशाका-
द्यान् पयो दधि दूतं मधु । विद्यसेद्-
यत्नतः सम्यग्भूत्वावेव समाहितः ॥ आमिषं
पानपात्रं भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥

ভক্ষ্যং ভোজ্যঞ্চ বিবিধং মূলানি চ ফলানি
চ ॥ হৃদ্যানি চৈব মাংসানি পানানি সুর-
ভ্রীণি চ। উপনীয় চ তৎ সৰ্ব্বং শনকৈঃ
ঐসমাহিতঃ ॥ পরিবেষণয়েৎ প্রযতো গুণান্
সৰ্ব্বান্ প্রচোদয়ন্ । গুণান্ উপকরণানি
ভূমাবেব ন তু ব্যঞ্জনাদিপাত্ৰাণি অন্নাদি
পাত্ৰোপরি নিক্ষিপেৎ । ইতি শ্রাদ্ধ-
তত্ত্বং ॥

পরিবেষিকা (স্ত্রী) পরিবেষণকর্ত্রী । তস্মা
লক্ষণং যথা । স্নাতা বিশুদ্ধবসনা নবধূপি-
তাস্তী কপূরসৌরভমুখী নয়নাভিরামা ।
বিন্ধ্যাধরা শিরসি বন্ধসুগন্ধিপুষ্পা মন্দ-
স্মিতা ণক্ষতিভূতাং পরিবেষিকা স্মাৎ ॥
ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥

পরিবেষ্টিতং (ত্রি) সৰ্ব্বতোভাবেন বেষ্টিতং ।
তৎপর্যায়ঃ । পরিক্ষিপ্তং ২ বলয়িতং ৩
নিরতং ৪ পরিক্ষতং ৫ পরীতং ৬ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিব্যাধঃ (পুং) অনুবেতসঃ । ক্রমোৎপলঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরিব্রজ্যা (স্ত্রী) তপস্বী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পরিব্রাট্ [জ্] } (পুং) চতুর্থাশ্রমী । তৎ-
পরিব্রাড্ . } পর্যায়ঃ । ভিক্ষুঃ ২
কশ্মন্দী ৩ পারাসরী ৪ মক্ষরী ৫ । ইত্য-
মরঃ ॥ সন্ন্যাসী ৬ শ্রমণঃ ৭ । ইতি
জটাধরঃ ॥ পরিব্রাজকঃ ৮ পরাশরী ৯
ব্রজকঃ ১০ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং যথা । সৰ্ব্বারস্তপরিত্যাগো
ভৈক্ষ্যাশ্চ ব্রহ্মমূলতা । নিষ্পরিগ্রহতা-
দ্রোহসমতা সৰ্ব্বজস্তুষু ॥ প্রিয়াপ্রিয়-

পরিষঙ্গে স্খচ্ছুঃখাবিকারিতা । সংবাহা-
ভ্যস্তরং শৌচং স্খচ্ছুঃখাবিকারিতা ॥
সৰ্বেন্দ্রিয়সমাহারো ধারণা ধ্যাননিত্যতা ।
ভাবসংশুদ্ধিরিত্যেষ পরিব্রাড্‌র্য উচ্যতে ॥
ইতি গরুড়পুরাণং ॥

পরিব্রাজকঃ } (পুং) পরিব্রাট্ । ইত্যমর-
পরিব্রাজকঃ } টীকায়াম্ রমানাথঃ ॥

পরিব্রাজিঃ (স্ত্রী) শ্রাবণী । খুলকুড়ী ইতি
ভাষা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পরিশঙ্কনীয়ঃ (ত্রি) সৰ্ব্বতোভাবেন শঙ্কা-
বিষয়ঃ । যথা । শাস্ত্রং স্খচিত্তিতমপি প্রতি-
চিন্তনীয়মারাধিতোহপি নৃপতিঃ পরি-
শঙ্কনীয়ঃ । অক্লে স্থিতাপি যুবতিঃ পরি-
রক্ষণীয়া শাস্ত্রে নৃপে চ যুবর্তো চ কুতো
বশিত্বং ॥ ইত্যম্বটঃ ॥

পরিশিষ্টং (স্ত্রী) পরিশেষবিশিষ্টং । অব-
শিষ্টার্থবোধকগ্রন্থঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পরিশুদ্ধং (স্ত্রী) মাংসব্যঞ্জনভেদঃ । যথা ।
মাংসং বহুয়ুতৈর্ভৃষ্টং সিন্ধুক্ষেচ্চাস্মুনা
মুহঃ । জীরকাদৈঃ সমায়ুক্তং পরিশুদ্ধং
তদুচ্যতে ॥ ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ সৰ্ব্বতো-
নীরসে ত্রি ॥

পরিশোধঃ (পুং) পরিশোধনং । সৰ্ব্বতো-
ভাবেন শুদ্ধিঃ । পরিপূর্বশুদ্ধধাতোরল্-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশেষঃ (পুং) সৰ্ব্বতোভাবেন শুদ্ধতা ।
যথা । মার্ভগে পরিশেষমেতি সলিলং ।
ইত্যাদি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পরিশ্রমঃ (পুং) পরিশ্রান্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
শ্রমঃ ২ ক্লমঃ ৩ ক্লেশঃ ৪ প্রয়াসঃ ৫

আয়াসঃ ৬ ব্যায়ামঃ ৭। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পরিশ্রয়ঃ (পুং) সভা । আশ্রয়ঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পরিশ্রান্তঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন শ্রান্তি-
যুক্তঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্রমধাতোঃ কৰ্ত্তরি
ক্তপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশ্রুতঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন শ্রবণ-
বিশিষ্টঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্রুধাতোঃ ক্তপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পরিশ্লেষঃ (পুং) আশ্লেষঃ । পরিপূৰ্ব্বশ্লিষ-
ধাতোৰ্ভাবে অল্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পরিষৎ [দ্] (স্ত্রী) সভা । ইত্যমরঃ । পরিষদ্বৎ
যথা । একবিংশতিসংখ্যাকৈর্মীমাং সান্ধ্যায়-
পারগৈঃ । বেদাঙ্গকুশলৈশ্চৈব পরিষদ্বৎ
প্রকল্পয়েৎ ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥

পরিষদঃ (পুং) পারিষদঃ । অনুচরঃ । ইতি
ভরতকৃতদ্বিরূপকোষঃ ॥

পরিষদ্যঃ (পুং) পরিষদ্বলঃ । ইতি ভরত-
দ্বিরূপকোষঃ ॥

পরিষদ্বলঃ (পুং) সভাসদঃ । পারিষদঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পরিষ্কন্দঃ (ত্রি) পরিষ্কন্দঃ । পরপুষ্টঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং রমানাধঃ ॥

পরিষ্কল্পঃ (ত্রি) পরিষ্কন্দঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রায়মুকুটঃ ॥

পরিষ্কারঃ (পুং) অলষ্কারঃ । ইত্যমরঃ ॥
সংস্কারঃ । শুদ্ধিঃ ॥

পরিষ্কৃতঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । অলঙ্কৃতঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ বেষ্টিতঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

আহিতসংস্কারঃ । ইতি বেদিশব্দটীকায়াং
ভরতঃ

পরিষ্কৃতভূমিঃ (স্ত্রী) বেদিঃ ৭ পরিষ্কৃত-
যজ্ঞার্থং পশুবন্ধনায় যজ্ঞপাত্রাসাদনায়
চাহিতসংস্কারা ভূমিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পরিষ্কোমঃ (পুং) পরিষ্কোমঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং স্বামী ॥

পরিষদ্বঃ (পুং) আলিঙ্গনং । ইত্যমরঃ ॥
পরিসভ্যঃ (পুং) পরিষদ্যঃ । সভাসদঃ ।
সৰ্বতোভাবেন সভায়াং সাধুঃ ইত্যর্থং ব-
প্রত্যয়ঃ ॥

পরিসরঃ (পুং) পর্যন্তভূঃ । নদীনগরপৰ্ব-
তাদেৰুপান্তভূমিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
মৃত্যুঃ । বিধিঃ । ইতি মেদিনী ॥

পরিসর্পঃ (পুং) পরিক্রিয়া । পরিজনাদিনা
বেষ্টনং । সমস্তাং সর্পণং । ইত্যমর-
ভরতো ॥

পরিসর্ঘ্যা (স্ত্রী) পরীসারঃ । সৰ্বতোগমনং
ভূমৌ সৰ্বতোভ্রমণং । ইতি সৰ্বস্বং ॥
অন্তসরণং । ইতি কেচিৎ ১° ইত্যমর-
ভরতো ॥

পরিষ্কন্দঃ (পুং) পরপুষ্টঃ । পরেণ প্রতি-
পালিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরিষ্কল্পঃ (পুং) পরিষ্কন্দঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রায়মুকুটঃ ॥

পরিষ্কোমঃ (পুং) গজপৃষ্ঠস্থচিত্রকম্বলঃ ।
হাতীর পিঠের ঝুল ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ ॥

পরিষ্কন্দঃ (পুং) কুহুমপ্রকরাদেঃ পত্রাবল্যা-
দেশ্চ রচনা । ইত্যমরঃ ॥ পরিষ্করঃ

পরিবারঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ সৰ্বতো-
ভাবেন স্পন্দনঞ্চ ॥

পরিস্পন্দনং (ক্লী) সৰ্বতোভাবেন কস্পনং ।
যথা । কোহপি পরিস্পন্দনসাধনসাধ্যঃ ।
যথা গমনাদিঃ । কোহপ্যপরিস্পন্দনসাধন-
সাধ্যঃ । যথা অবস্থানাদিঃ । ইতি গোয়ী-
চন্দ্রঃ ॥

পরিস্পন্দমানঃ (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন কস্প-
মানঃ । যথা । অনবরতপরিস্পন্দমানা পরি-
মিতপবনাদিপরমাণুচেতনসংযোগসস্তানা-
ন্তঃপাতিব্যক্তীনাংবিরতমেবোপরমাং ।
ইতি সামান্যলক্ষণায়াং শিরোমণিঃ ॥

পরিম্বন্দঃ (পুং) পরিস্পন্দঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

পরিষ্কং (স্ত্রী) বরুণাঅজা । মদিরা । ইত্য-
• অরঃ ॥

পরিষ্কতঃ (ত্রি) অ্রবযুক্তঃ । সৰ্বতোভাবেন
ক্ষরিতঃ । ইতি মেদিনী ॥

পরিষ্কতা (স্ত্রী) বারুণী । মদিরা । ইতি
মেদিনী ॥

পরিহারঃ (পুং) অবজ্ঞা । অনাদরঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পরিহার্যঃ (পুং) পারিহার্যঃ । বলয়ঃ । ইতি
• ভরতদ্বিরূপকোষঃ ॥ পরিহরণীয়ে ত্রি ॥

পরিহাসঃ (পুং) পরিহসনং । ঠাট্টা ইতি
ভাষা । পরীহাসঃ । যথা । পরিহাসঃ
কেলিমুখঃ কেলির্দেবনন্দশ্লী । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ক্রীড়ঃ ২
• দেবনা ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বর্করা ৪ ।
• ইতি জটাধরঃ

পরিক্ষিৎ (পুং) অভিমন্যুপুত্রঃ । তৎপর্যায়ঃ ।

পরীক্ষিৎ ২ পারীক্ষিতঃ ৩ পরিক্ষিতঃ ৪ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পরিক্ষিপ্তং (ত্রি) পরিখাদিনা বেষ্টিতং । তৎ-
পর্যায়ঃ । নিবৃত্তং ২ । ইত্যমরঃ ॥ সৰ্বতো-
ভাবেন ক্ষেপযুক্তঞ্চ ॥

পরীণায়ঃ (পুং) পরিণায়ঃ । শারীণাং সমস্তা-
ন্নয়নং । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরীতং (ত্রি) পরিবেষ্টিতং ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পরীতং (ত্রি) সৰ্বতোভাবেন বিস্তৃতং । পরি-
পূর্বতনধাতোঃ কিপ্প্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি
মুদ্রবোধব্যাকরণং ॥

পরীভাবঃ (পুং) পরিভাবঃ । অনাদরঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পরীরং (ক্লী) ফলং । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥

পরীরন্তঃ (পুং) পরিরন্তঃ । আলিঙ্গনং ।
ইতি ভরতদ্বিরূপকোষঃ ॥

পরীবর্তঃ (পুং) পরিবর্তনং । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রতিদানং ২ নৈমেয়ঃ ৩ নিময়ঃ ৪ । ইত্য-
মরঃ ॥ পরিবর্তঃ ৫ বৈমেয়ঃ ৬ বিনিময়ঃ ৭
পরিদানং ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ কৃষ্ণ-
রাজঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পরীবাদঃ (পুং) দোষোল্লাসঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কুৎসা ২ নিন্দা ৩ জুগুপ্সা ৪ গর্হা ৫
গর্হণং ৬ নিন্দনং ৭ কুৎসনং ৮ পরিবাদঃ ৯
জুগুপ্সনং ১০ আক্ষেপঃ ১১ অবর্গঃ ১২
নির্বাদঃ ১৩ অপক্ৰোশঃ ১৪ ভৎ-
সনং ১৫ উপক্ৰোশঃ ১৬ অপবাদঃ ১৭
অববাদঃ ১৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

বীণাদিবাদনং । যেন কাষ্ঠবিশেষাদিনা
বীণাদিবাদ্যতে সঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পরীবারঃ (পুং) খড়্গকোষঃ । জঙ্গমঃ । পরি-
চ্ছদঃ । ইত্যমরঃ ॥ পরীবারঃ পরিজনে
খড়্গকোষে পরিচ্ছদে । ইত্যনেকত্র দর্শ-
নাৎ । জঙ্গমো জঙ্গমবিশেষঃ পরিজন
ইত্যর্থঃ । খড়্গকোষোহসিবায়কঃ মেয়ান্
ইতি খ্যাতে । পরিচ্ছদঃ শোভাজনকমুপ-
করণং ছত্রচামরাদিঃ সভ্যজনাदिश्च एषु
পরীবারঃ । ইতি তট্টীকায়াম্ ভরতঃ ॥

পরীবাহঃ (পুং) জলোচ্ছ্বাসঃ । ইত্যমরঃ ॥
রাজযোগ্যবস্ত্র । ইতি মেদিনী ॥

পরীষ্টিঃ (স্ত্রী) অশ্বেষণা । ইত্যমরঃ ॥ পরি-
চর্যা । প্রাকাম্যং । ইতি মেদিনী ॥

পরীসারঃ (পুং) পরিসর্যা । সর্বতোগমনং ।
ইত্যমরঃ ॥

পরীহারঃ (পুং) অবজ্ঞা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পরীহাসঃ (পুং) পরিহাসনং । তৎপর্যায়ঃ ।
দ্রবঃ ২ কেলিঃ ৩ ক্রীড়া ৪ লীলা ৫
নর্শ্ম ৬ । ইত্যমরঃ ॥ পরিহাসঃ ৭ কেলি-
মুখং ৮ দেবনং ৯ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পরীক্ষকঃ (ত্রি) নিরূপকঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কারণিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পরীক্ষতে অব-
ধারণয়তি প্রমাণেন । যথা বহ্নিনা পরী-
ক্ষকঃ স্বর্গস্য স্বর্গকারঃ । কারণৈর্হেতুভি-
শ্চরতি কারণিকঃ । ইতি ভরতঃ ॥

পরীক্ষণং (স্ত্রী) পরীক্ষা । রাজ্ঞা ধর্ম্মকামার্থ-
ভয়েরমাত্যাদের্ভাবতন্ত্রনিরূপণং । ইতি
ভরতঃ ॥ যথা । ভেদোপজ্ঞাপাবুপধা-

ধর্ম্মাদৈর্যৎ পরীক্ষণং । ইত্যমরঃ ॥
সর্বতোভাবেন দর্শনঞ্চ ॥

পরীক্ষা (স্ত্রী) দিব্যং । অথ দিব্যানি । তত্র
বৃহস্পতিঃ । ষটোহর্ষ্মরুদকক্ষেব বিসং
কোষশ্চ পঞ্চমং । ষষ্ঠঞ্চ তপুলাঃ প্রোক্তং
সপ্তমং তপ্তমাষকং ॥ অষ্টমং ফাল-
মিত্যুক্তং নবমং ধর্ম্মজং স্মৃতং । দিব্যা-
ন্যেতানি সর্বাণি নির্দিষ্টানি স্বয়ম্ভুবা ॥
অথ কিন্তুদিব্যং । তত্র মানুষপ্রমাণানির্ণয়-
শ্চাপি নির্ণায়কং যত্তদ্ব্যমিতি লোক-
প্রসিদ্ধং । এতদ্যদ্যপি শপথানামস্তি
তথাপি কালান্তরনির্ণায়কত্বেন তেষাং
ভেদাৎ । অপিনা মানুষপ্রমাণসত্ত্বেহপি
যত্র ষটাদীনামঙ্গীকারস্তত্রাপি তদ্বতি
ইতি সূচিতং । অতএব লিখিতসাক্ষি-
ভুক্তিলক্ষণত্রিবিধমানুষপ্রমাণভিন্নপ্রমাণং
যত্তদ্ব্যং প্রমাণং তৎ প্রমাণং ন ভাবৈক-
গোচরং কিন্তু ভাবাভাবাবিশেষেণ গোচ-
রয়তীতি । তত্র মহাভিযোগেষু দিব্যা-
ন্যাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ । তুলায়্যাপো বিসং
কোষো দিব্যানীহ' বিশুদ্ধয়ে । মহাভি-
যোগেষেতানি শীর্ষকস্বেহভিযোক্তরি ॥
বিশুদ্ধয়ে সন্ধিগ্ধার্থস্য সন্দেহনিবৃত্তয়ে
মহাভিযোগেষু মহাপাতকাদিশুরতরাভি-
যোগেষু । শীর্ষকস্ব ইতি শীর্ষকং প্রধানং
ব্যবহারস্য চতুর্থপাদো জয়পরাজয়লক্ষণঃ ।
তেন দণ্ডো লক্ষ্যতে তত্র তিষ্ঠতীতি শীর্ষ-
কস্বঃ তৎপ্রযুক্তদণ্ডভাগীত্যর্থঃ । মহাভি-
যোগান্ স্পর্শয়তি কালিকাপুরাণং । শর-
দারাভিশাপে চ চৌর্যাগম্যাগমেসু চ :

মহাপাতকশস্ত্রেণ শ্রাদ্ধিব্যং নৃপসাহসে ॥
 প্রতিপত্তৌ বিবাদে চ পণশ্চ স্থাপনে
 ক্রুতে । তত্রৈব স্থাপয়েদ্বিব্যং শিরঃপূর্ব্বং
 মূহীপতিঃ ॥ ১ ॥ পরদারাভিশাপে চ বহবো
 যত্র বাদিনঃ । শিরোহীনং ভবেদ্বিব্য-
 মাত্মনঃ শুদ্ধিকারণাৎ ॥ পিতামহঃ । শিরঃ-
 স্থায়িবিহীনানি দিব্যানি পরিবর্জয়েৎ ।
 চংহারি তু ধটাঙ্গীনি কোষশ্চৈবশিরাঃ
 স্মৃতঃ ॥ মহাভিযোগেতরেহপি কোষমাহ
 স্মৃতিঃ । কোষমল্লৈ চ দাপয়েৎ । যাজ্ঞ-
 বন্ধ্যেনাভিযোক্তুর্বাদিনঃ শিরোবর্ত্তিত্বাভি-
 ধানাদভিযোজ্যশ্চ দিব্যকর্ত্তৃত্বং প্রতি-
 পাদিতং । ব্যক্তমাহ কাত্যায়নঃ । ন
 কশ্চিদভিযোক্তারং দিব্যেণু বিনিযোজ-
 য়েৎ । অভিযুক্তায় দাতব্যং দিব্যং দিব্য-
 বিশারদৈঃ ॥ প্রত্যর্থীস্বীকারেণার্থিনো-
 হপি দিব্যমাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ । রুচ্যা বাস্তুতরঃ
 কুর্যাদিতরো বর্ত্তয়েচ্ছিরঃ । বিনাপি শীর্ষ-
 কান্ কুর্যান্নৃপদ্রোহেহথ পাতকে ॥
 ইতরোহভিযুক্তঃ শিরঃ শারীরদণ্ডমর্থ-
 দণ্ডস্বা বর্ত্তয়েৎ স্বীকুর্য্যাৎ । বৃহস্পতিঃ ।
 স্নেহাৎ ক্রোধাল্লোভতো বা ভেদমায়াস্তি
 সাক্ষিণঃ । বিধির্দৃষ্টস্য দিব্যস্য ন ভেদো
 জায়তে কচিৎ ॥ ভেদঃ সত্যাদ্বৈপরীত্যং ।
 বত্তু কাত্যায়নবচনং । ক্রিয়া ন বৈদিকী
 প্রোক্তা বিদ্যমানেষু সাক্ষিষু । লেখ্যে চ
 সতি বাদেষু ন স্যাদ্বিব্যং ন সাক্ষিণ ইতি
 তদগুণাস্থিতসাক্ষিসত্ত্বে । যথা ব্যাসঃ ।
 মণিমস্ত্রৌষধিবলাৎ প্রদত্তং বা বিধানতঃ ।
 বিসম্বদেদ্বিব্যমপি ন তু সাক্ষী গুণাস্থিতঃ ॥

অতএব নারদঃ । যুক্তিষ্যপ্যবসম্মাস্তু শপথে-
 নৈনমর্দয়েৎ । এনং বিপর্যায়মাগমর্থং অর্দ-
 য়েৎ পীড়য়েৎ । নির্দ্ধারয়েদिति যাবৎ ॥ * ॥
 শপথানাহ নারদঃ । সত্যবাহনশস্ত্রাণি
 গোবীজকনকানি চ । দেবতাপিতৃপাদাংশ্চ
 দত্তানি স্কৃতানি চ ॥ স্পৃশেচ্ছিরাংসি
 পুত্রাণাং দারাণাং সূহদাস্তথা । অভি-
 যোগেষু সর্বেষু কোষপানমথাপি বা ॥
 ইত্যেতে শপথাঃ প্রোক্তা মনুনা স্বল্প-
 কারণাৎ । বৃহস্পতিঃ । যথোক্তবিধিনা
 দেয়ং দিব্যং দিব্যবিশারদৈঃ । অযথোক্ত-
 প্রদত্তস্ত ন শক্তং সাধ্যসাধনে ॥ অদেশ-
 কালদত্তানি বহির্বাদিকৃতানি চ । ব্যভি-
 চারং সদা ত্বেবং কুর্ব্বন্তীহ ন সংশয়ঃ ॥
 বহির্বাদিকৃতমভিযোক্তারং বিনা কৃতং ।
 এতচ্চ প্রায়িকং আত্মশুদ্ধিপরাণামভি-
 যোক্তারং বিনাপি দিব্যবিধানাৎ । তথা
 চনারদঃ । রাজভিঃ শক্তিতানাঞ্চ নির্দিষ্টা-
 নাঞ্চ দস্ম্যভিঃ । আত্মশুদ্ধিপরাণাঞ্চ দেয়ং
 দিব্যং শিরো বিনা ॥ * ॥ অথ দিব্যদেশাঃ ।
 কাত্যায়নঃ । ইন্দ্রস্থানেহভিশস্তানাং মহা-
 পাতকিনাং নৃণাং । নৃপদ্রোহপ্রবৃত্তানাং
 রাজদ্বারে প্রযোজয়েৎ ॥ প্রাতিলোম্য-
 প্রসূতানাং দিব্যং দেয়ং চতুষ্পথে ।
 অতোহন্যেষু চ কার্ষ্যেষু সভামধ্যে বিতু-
 র্বৃধাঃ ॥ ইন্দ্রস্থানে ইন্দ্রধ্বজস্থানে ॥ * ॥
 অথ দিব্যকালঃ ॥ পিতামহঃ । চৈত্রো
 মার্গশিরাশ্চৈব বৈশাখশ্চ তথৈব হি ।
 এতে সাধারণা মাসা দিব্যানামবিরো-
 ধিনঃ ॥ ধটঃ সর্ব্বকৃতকঃ প্রোক্তো বাতে

বাতি বিবর্জয়েৎ । অগ্নিঃ শিশিরহেমন্ত-
বর্ষাস্থ পরিকীর্তিতঃ ॥ শরদগ্রীষ্মে তু
সলিলং হেমন্তে শিশিরে বিষং । কোষস্ত
সর্বদা দেয়স্তুলা স্যাৎ সার্বকালিকীতি ॥
মিতাক্ষরায়ানং নারদঃ । ন শীতে তোয়-
শুদ্ধিঃ স্যাম্নোষকালেহ্মিশোধনং । ন
প্রারুষি বিষং দদ্যাৎ প্রবাতে ন তুলাং
নৃপ ॥ নারদঃ । পূর্বাঙ্কে সর্বদিব্যানাং
প্রদানং পরিকীর্তিতং । নাপরাঙ্কে ন
সক্ষ্যায়ানং ন মধ্যাঙ্কে কদাচন ॥ শীতে
হেমন্তশিশিরবর্ষাস্থ । উষাকালে গ্রীষ্ম-
শরদোঃ । বর্ষাস্থ বিষনিষেধশ্চতুর্ষবাতি-
রিক্তপরঃ । বর্ষে চতুর্ষবা মাত্রা ইতি বক্ষ্য-
মাণনারদবচনাৎ । তণ্ডুলাদীনাঙ্ক বিশেষা-
নভিধানাৎ সার্বকালিকত্বং । অত্র বিশেষ
বিশেষতো বর্ষানিষেধাৎ বক্ষ্যমাণবচনে
সিংহস্থরবাবেব পরীক্ষামাত্রনিষেধাচ্চ
দিব্যান্তরং সিংহেতরত্র বর্ষাস্থপি কুব্বীত ।
অতো যাম্যায়নে হরৌ স্থপ্তে সর্বকর্মাণি
বর্জয়েদিত্যস্য ন বিষয়ঃ । জ্যোতিষে ।
সিংহস্থে মকরস্থে চ জীবে চাস্তমিতে
তথা । মলমাসে ন কর্তব্যো পরীক্ষা জয়-
কাজ্জিগা ॥ রবিশুদ্ধৌ গুরৌ চৈব ন
শুক্রেহস্তঙ্গতে পুনঃ । সিংহস্থে চ রবৌ
নৈব পরীক্ষা শস্যতে বুধেঃ ॥ নাষ্টম্যাৎ ন
চতুর্দশ্যাৎ প্রায়শ্চিত্তপরীক্ষণে । ন
পরীক্ষা বিবাহশ্চ শনিভৌমদিনে তথা ॥
রবিশুদ্ধৌ গুরৌ চৈবেত্যত্র শস্যত ইতি
শেষঃ । তথা চ দীপিকায়ানং । নো
শুক্রেহস্তমেহর্কে গুরুসহিতরবৌ জন্ম-

মাসেহফমেন্দৌ বিক্টৌ মাসে মলাখে
কুজশনিদিবসে জন্মতারাস্থ চাথ ।
নাড়ীনক্ষত্রহীনে গুরুরবিরজনীনাথতার-
বিশুদ্ধৌ প্রাতঃ কার্য্যা পরীক্ষা দ্বিতমুচর-
গৃহাংশোদয়ে শস্তলগ্নে ॥ * ॥ পিতামহঃ ।
প্রত্যক্ষং দাপয়েদ্বিব্যং রাজা বাধিকৃতো-
হপি বা । ব্রাহ্মণানাং শ্রুতবতাং প্রকৃ-
তীনাঙ্কুথৈব চ ॥ ব্রাহ্মণানাং প্রকৃতীনাঙ্ক
প্রত্যক্ষং দিব্যং দাপয়েদিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃ-
তয়স্ত স্বাম্যমাত্যঃ সূহং কোষোরাষ্ট্রদুর্গ-
বলানি চ । রাজ্যাস্তানি প্রকৃতয়ঃ পৌরাণাৎ
শ্রেণয়োহপি চেতি অমরসিংহোক্তাঃ ॥*॥
অথ দিব্যবিশেষাধিকারিণঃ । নারদঃ ।
ব্রাহ্মণস্য ধটৌ দেয়ঃ ক্ষত্রিয়স্য হতা-
শনঃ । বৈশ্যস্য সলিলং দেয়ং শূদ্রেশ্চ
বিষমেব তু ॥ সাধারণঃ সমস্তানাং কোষঃ
প্রোক্তো মনীষিভিঃ । বিষবর্জং ব্রাহ্মণস্য
সর্বেষাস্থ তুলা স্মৃতা ॥ যৎ পুনরনেন
সত্রতানাং ভূশার্তানাং ব্যাধিতানাং তপ-
স্বিনাং । স্ত্রীণাঙ্ক ন ভবেদ্বিব্যং যদি ধর্ম-
স্বপেক্ষিতঃ ॥ ইতি স্ত্রীাদীনাং দিব্যং
নিষিদ্ধং তন্তুলেতরবিষয়কমিতি শূল-
পাণিঃ ॥ মিতাক্ষরায়াস্থ । স্ত্রীপুংসয়ো-
র্বিবাদেরন স্ত্রীণাং দিব্যমিতি রুচ্যা বান্য-
তরঃ কুর্যাদিতি বিকল্পনিষেধার্থমেত-
দুক্তং ভবতি । অবষ্টকাভিযোগেষু
স্ত্রীাদীনামভিযোক্তৃষু অভিযোজ্যানামেব
দিব্যং এতেষামভিযোজ্যত্বেহপি অভি-
যোক্তৃণামেব দিব্যং পরস্পরাভিযোগে-
তু বিকল্প এব তত্রাপি তুলৈবেতি নিয়ম্যন্তে ।

তথা মহাপাতকাদিশঙ্কাভিযোগে তু স্ত্র্যা-
 দীনাং তুলেব। যথা যাজ্ঞবল্ক্যঃ। তুলা
 স্ত্রীবালবৃদ্ধাক্ষুপসুত্রাক্ষণরোগিণাং। অগ্নি-
 জ্বলং বা শূদ্রস্য যবাঃ সপ্ত বিষস্য বা ॥
 স্ত্রীমাত্রং জাতিবয়োহবস্থাভিবেশানা-
 দরেণ বাল আষোড়শাদ্বর্ষাজ্জাতিভিবেশা-
 নাদরেণ বৃদ্ধোহশীতিপারগঃ। এতচ্চ
 বচনং সর্বদিব্যসাধারণেষু মার্গশিরশ্চৈত্র-
 বৈশাখেষু স্ত্র্যাঙ্গীনাং সর্বদিব্যসমবধান-
 বিধানৈ নিয়মার্থকতয়ার্থবৎ। ন চ সর্ব-
 কালং স্ত্রীণাস্তুলেবেতি। স্ত্রীণাস্তু ন বিষং
 প্রোক্তং ন চাপি সলিলং স্মৃতং। ধট-
 কোষাদিভিস্তাসামস্তস্তদ্বৎ বিচারয়েৎ ॥
 ইতি বিষসলিলব্যতিরিক্তধটকোষাদিভিঃ
 শুদ্ধিবিধানাৎ। এবং বালাদিষপি যোজ-
 নীয়ং। তথা ব্রাহ্মণাদীনামপি ন সার্ব-
 কালিকস্তুলাদিনিয়মঃ। সর্বেষামেব
 বর্ণানাং কোষাচ্ছুদ্ধিবিধীয়তে। সর্বা-
 গ্যেতানি সর্বেষাং ব্রাহ্মণস্য বিষং বিনা ॥
 ইতি পিতামহস্মরণাৎ। তস্মাৎ সাধারণে
 কালে বহুদিব্যসমবধানে তুলাদিনিয়মার্থ-
 মেবেদং বচনং। কালান্তরে তু তত্তৎ-
 কালবিহিতং সর্বেষাং। তথা হি বর্ষাস্বগ্নি-
 রেব সর্বেষাং হেমন্তশিশিরয়োস্তু ক্ষত্রিয়া-
 দীনাং ত্রয়াণাং অগ্নিবিষয়োবিকল্পঃ ব্রাহ্ম-
 গস্য তু অগ্নিরেব ন কদাচিৎবিষং ব্রাহ্মণস্য
 বিষং বিনেতি নিষেধাৎ। গ্ৰীষ্মশরদোস্তু
 সলিলমেব। যেষাং কুষ্ঠাদীনাস্তু বিশেষে-
 গাণ্যাদিনিষেধঃ। কুষ্ঠীনাং বর্জয়েদগ্নিং
 সলিলং শ্বাসকাসিনাং। পিত্তশ্লেষ্মবতাং

নিত্যং বিষস্তু পরিবর্জয়েদিতি বচনান্তেষা-
 মগ্ন্যাদি কালেহপি সাধারণং তুলাদ্যেব
 দিব্যং ভবতি। যথা। তোয়মগ্নির্বিষশ্চৈব
 দাতব্যং বলিনাং নৃণামিতি স্মরণাৎ।
 চূর্বলানামপি সর্বথা বিষনিষেধাৎ তৎ-
 কালানতিক্রমেণ জাতিবয়োহবস্থাশ্রিতানি
 দিব্যানি দেয়ানি। অত্র চ যস্য যানি
 বিশেষসামান্যপর্য্যদন্তেতরবিহিতানি তানি
 মুখ্যকল্পানুকল্পরূপাণি বেদিতব্যানি।
 যথা। ব্রাহ্মণস্য ধটো মুখ্যঃ কোষস্তনু-
 কল্পঃ। জলাগ্নী আপৎকল্পো প্রাগুক্তনারদ-
 বচনে এবকারশ্চতেমুখ্যকল্পাদিত্বং ন তু
 প্রশস্ততমাদিত্বমিতি। এবঞ্চাত্রাপি অ-
 যথোক্তপ্রদত্তস্ত ন শক্তং সাধ্যসাধনে ইতি
 প্রাগুক্তং বোধ্যং। স্মৃতিঃ। অবচ্ছত্তাভি-
 যুক্তানাং ধটাদীনি বিনির্দ্দেশেৎ। তণ্ডুল-
 শ্চৈব কোষশ্চ শঙ্কাস্থেব ন সংশয়ঃ ॥
 অবচ্ছত্তোহত্র নিশ্চয়ঃ। শিরোবর্ত্তিভেতি
 কেচিৎ। ইতি ব্যবহারদীপিকা ॥ কাত্যা-
 যনঃ। অস্পৃশ্যাধমদাসানাং শ্লেচ্ছানাং
 পাপকারিণাং। প্রতিলোমপ্রসৃতানাং
 নিশ্চয়ো ন তু রাজনি ॥ তৎপ্রসিদ্ধানি
 দিব্যানি সময়ে তেষু নির্দ্দেশেৎ। তৎ-
 প্রসিদ্ধানি সর্পঘটাদীনি। তথা দেশকাল-
 বিরোধে তু যথায়ুক্তং প্রকল্পয়েৎ। অন্তেন
 হারয়েদিব্যং বিধিরেষ বিপর্য্যয়ে ॥ অন্তেন
 প্রতিনিধিনা হারয়েৎ কারয়েৎ। বিপর্য্যয়ে
 অভিযুক্তস্যাসামর্থ্যে। অতএব মহাপাত-
 ক্যাঙ্গীনামন্যদ্বারা দিব্যমাহ স এব। মাতা-
 পিতৃদ্বিজগুরুবালস্ত্রীরাজঘাতিনাং। মহা-

পাতকযুক্তানাং নাস্তিকানাং বিশেষতঃ ॥
 লিঙ্গিনাং প্রমদানাঞ্চ মন্ত্রযোগক্রিয়া-
 বতাং । বর্ণসঙ্করজাতানাং পাপাভ্যাস-
 প্রবর্তিনাং ॥ এতেষেবাভিযোগেষু নিন্দ্যে-
 ষেব প্রযত্নতঃ । ইত্যাদ্যভিধায় দিব্যং
 প্রকল্পয়েমৈব রাজা ধর্মপরায়ণঃ । এতৈ-
 রেব প্রযুক্তানাং সাধুনাং দিব্যমর্হতি ॥
 কাত্যায়নঃ । ন লৌহশিল্পিনামগ্নিং সলিলং
 নান্মুসেবিনাং । ততুলৈর্ন নিযুক্তীত ব্রাহ্মণং
 মুখরোগিণং ॥ নারদঃ । ক্লীবাতুরান্ সঙ্ক-
 হীনান্ পরিতাপাদ্বিতান্নরান্ । বালবৃদ্ধা-
 তুরাদীংশ্চ পরীক্ষেত ধটে সদা ॥ নার্তানাং
 তোয়শুদ্ধিঃ স্যান্ন বিষং পিত্তরোগিণাং ।
 শ্বিত্র্যক্ষকুনখাদীনাং নাগ্নিকর্ম বিধীয়তে ॥
 ন মজ্জনং স্ত্রীবালয়োর্ধর্মশাস্ত্রবিশারদৈঃ ।
 নিকৃৎসাহান্ ব্যাবিকৃশান্নার্তাংস্তোষে
 নিমজ্জয়েৎ ॥ ন চাপি হারয়েদগ্নিং ন
 বিশেষণ বিশোধয়েৎ । যত্নু । স্বাবরেষু বিবা-
 দেষু দিব্যানি পরিবজ্জয়েদতি পিতামহ-
 বচনং তল্লিখিতসামন্তাদিসত্ত্বৈ দিব্যানিষে-
 ধকং । যদ্যপি । অলেখ্যসাক্ষিকে দিব্যং
 ব্যবহারে বিনির্দ্দেশেদতি স্মৃতেবিবাদা-
 স্তরেহপি লেখ্যাদিসত্ত্বৈ দিব্যানাদরস্তথাপি
 ঋণাদানাদিবিবাদে সাক্ষ্যপন্থাসে কৃতে-
 হপি প্রত্যর্থী যদি দণ্ডাস্তীকারেণ দিব্য-
 মঙ্গীকরোতি তদা দিব্যমপি ভবতি
 সাক্ষিণাং দোষসম্ভবাদিব্যস্য তু নি-
 দোষত্বেন বস্তুতত্ত্ববিষয়ত্বাং তল্লক্ষণত্বাচ্চ
 ধর্মস্য । যথাহ নারদঃ । তত্র সত্যে স্থিতৌ
 ধর্মৌ ব্যবহারস্ত সাক্ষিণি । দৈবসাধ্যৈ

পৌরুষস্ত ন লেখ্যস্ত প্রযোজয়েৎ ॥ স্বাবর-
 বিবাদে তু প্রত্যথিনাদণ্ডাস্তীকারেণ দিব্যা-
 বলম্বনে কৃতে সামন্তাদিদৃষ্টপ্রমাণসম্ভাবে-
 হপি দিব্যং গ্রাহ্যমিতি বিকল্পনিবারণায়
 স্বাবরেষিত্যাদি পিতামহবচনং নাত্য-
 স্তিকদিব্যানিরাকরণায় লিখিতাদ্যভাবে
 স্বাবরাদিষু নির্ণয়াপ্রসক্তেঃ ॥ * ॥ অথ
 দ্রব্যসংখ্যা দিব্যবিশেষাঃ । বিষ্ণুঃ । অথ
 সময়ক্রিয়ারাজদ্রোহসাহসেযু যথাকামং
 নিঃক্ষেপর্ণস্তেষেধর্মপ্রমাণাদিতি । সময়ো
 দিব্যং রাজদ্রোহাদিষু যথাকামং রাজে-
 ছানুরোধাদিব্যং নিঃক্ষেপাদিষু তু ধন-
 প্রমাণতারতম্যাদিত্যর্থঃ । বৃহস্পতিঃ ।
 সংখ্যা রশ্মিরজোমূলা মনুনা সমুদাহতা ।
 কার্ষাপণাস্তা সা দিব্যে নিয়োজ্যা বিনয়ে
 তথা ॥ বিষং সহস্রেহপহুতে পাদৌমে চ
 হুতাশনঃ । ত্রিভাগোনে চ সলিলমর্দে
 দেয়ো ধটঃ সদা ॥ চতুঃশতাভিযোগে তু
 দাতব্যস্তপ্তমাষকঃ । ত্রিশতে তণ্ডুলা দেয়াঃ
 কোষশ্চৈব তদর্দ্ধকে ॥ শতৈ হুতেহপ-
 হুতে চ দাতব্যং ধর্মশোধনং । গো-
 চৌরস্য প্রদাতব্যং সঠৈঃ ফালং প্রযত্নতঃ ॥
 এষা সংখ্যা নিকৃষ্টানাং মধ্যানাং দ্বিগুণা
 স্মৃতা । চতুর্গুণোত্তমানাস্তু কল্পনীয়া পরী-
 ক্ষকৈঃ ॥ রশ্মিরজঃ । জালান্তরগতে ভানৌ
 যৎ সূক্ষ্মং দৃশ্যতে রজঃ । প্রথমং তৎ
 প্রমাণানাং ত্রসরেণুং প্রচক্ষতে ॥ ইতি
 মনুক্তং ॥ কার্ষাপণাস্তা পণাস্তা কার্ষাপণঃ
 পণ ইতি পর্যায়দর্শনাং । বিনয়ে দণ্ডে ।
 এবঞ্চ সহস্র ইত্যাদৌ পণ ইতি জ্ঞেয়ং

উপক্রমাৎ নিকৃষ্টানাং জাতিকর্ষগুণৈঃ ।
 নাসহস্রাক্ষরেদগ্নিং ন তুলাং ন বিষ-
 স্তথেতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনং মধ্যমোত্তমবিষয়-
 ত্বেন বৃহস্পতিবচনৈকবাক্যত্বাদবিরুদ্ধং ।
 সহস্রেষু ধটং দদ্যাৎ সহস্রার্কে তথা-
 যসং । অর্দ্ধস্যার্কে তু সলিলং তস্যার্কে তু
 বিসং স্মৃতং ॥ ইতি বচনং যত্রান্নাপরাধে
 পাতিত্যং তদ্বিষয়মিতি । এতৎ সর্বং
 স্তেয়সাহসবিষয়ং । অপহবে তু কাत्या-
 যনঃ । দত্তস্যাপহবো যত্র প্রমাণং তত্র
 কারয়েৎ । স্তেয়সাহসয়োর্দিব্যং স্বল্পে-
 হপ্যর্থে প্রদাপয়েৎ ॥ সর্বদ্রব্যপ্রমাণস্ত
 জ্ঞান্নাহেম প্রকল্পয়েৎ । হেমপ্রমাণযুক্তস্ত
 তদা দিব্যং প্রদাপয়েৎ ॥ জ্ঞাত্বা সংখ্যাং
 স্তবর্ণানাং শতনাশে বিসং স্মৃতং । অশীতে-
 শ্চ বিনাশে তু দদ্যাক্ষেব হতাশনং ॥
 সফ্ট্যা নাশে জলং দেয়ং চত্বারিংশতি বৈ
 ধটং । বিংশদশবিনাশে তু কোষপানং
 বিধীয়তে ॥ পঞ্চাধিকস্য বা নাশে ততো-
 হর্দ্ধাধিকস্য তণ্ডুলাঃ । ততোহর্দ্ধাধিক্যবিনাশে তু
 স্পৃশেৎ পুত্রাদিমস্তকান্ ॥ ততোহর্দ্ধাধিক-
 বিনাশে তু লৌকিক্যশ্চ ক্রিয়াঃ স্মৃতাঃ ।
 এবং বিচারয়ন্রাজা ধর্মার্থাভ্যাং ন হীয়তে ॥
 স্তবর্ণানাং পঞ্চ কৃষ্ণলকো মাষস্তে স্তবর্ণস্ত
 মোড়শ ইত্যুক্তাশীতিরক্তিকাপরিমিত-
 হেন্নাং নাশে অপহবে বা দশাধিকস্য
 পঞ্চাধিকস্য বা বিংশস্য নাশে কোষপান-
 মিত্যর্থঃ । তণ্ডুলাঃ পুনরন্নচৌর্ঘ্যাভিশঙ্কায়-
 মেব ন তু সাহসাদৌ । চৌর্ঘ্যে চ তণ্ডুলা
 দেয়া নাশে ত্রেতি বিনিশ্চয় ইতি পিতামহ-

স্মৃতেঃ । তপ্তমাষস্ত মহার্চৌর্ঘ্যাভিশঙ্কায়ং ।
 মহার্চৌর্ঘ্যাভিযুক্তানাং তপ্তমাষো বিধী-
 যতে । ইতি স্মৃতেঃ ॥ ব্যবহারমাতৃকায়াং ।
 সমত্বং সাক্ষিণাং যত্র দিব্যৈস্তমপি শোধ-
 য়েৎ । প্রাণান্তিকবিবাদেষু বিদ্যামানেষু
 সাক্ষিষু ॥ দিব্যমালম্বতে বাদী ন পৃচ্ছেত্তত্র
 সাক্ষিণঃ ॥ ইতি দিব্যতত্ত্বং ॥ * ॥ ধটা-
 নববিধপরীক্ষা তত্তৎশব্দে দ্রষ্টব্য্যা ॥

পরীক্ষিতঃ } (পুং) অভিমন্যুপুত্রঃ । স যুধি-
 পরীক্ষিতঃ } ঠিরাদনস্তরং কলিযুগস্থারস্তে
 রাজচক্রবর্তী আসীৎ । যথা । অভিমন্যো-
 রুত্তরায়াং পরিক্ষীণেষু কুরুষ্মশ্বখামপ্রযুক্ত-
 ত্রক্ষাস্ত্রেণ গর্ভ এব ভস্মীকৃতো ভগবতঃ
 সকলস্বরাস্তরবন্দিতচরণযুগলস্ত আত্মে-
 চ্ছয়া কারণমানুষরূপধারিণোহনুভবাৎ
 পুনর্জীবিতমবাপ্য পরীক্ষিজ্জজ্ঞে । যোহয়ং
 সাম্প্রতমেব ভূমণ্ডলং খণ্ডিতায়তি ধর্ম্মেণ
 পালয়তি । ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৪ অংশে
 ২০ অধ্যায়ঃ ॥ যাতে কৃষ্ণে চকারোহথ
 সোহভিষেকং পরীক্ষিতঃ । প্রযাস্তিস্তি যদা
 চৈতে পূর্বাঘাটাং মহর্ষয়ঃ ॥ তদা নন্দাং
 প্রভৃত্যেষ কলির্বুদ্ধিং গমিষ্যতি । যস্মিন্
 কৃষ্ণে দিবং যাতস্তস্মিন্বেব তদাহনি ॥
 প্রতিপন্নং কলিযুগং তস্য সংখ্যা নিবোধ
 মে । ইতি তত্রৈব ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

পুরুঃ (পুং) সমুদ্রেঃ । স্বর্গলোকঃ । গ্রহিঃ ।
 পর্বতঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদি-
 ভঃ

পুরুঃ [স্] (ক্লী) গ্রহিঃ । ইত্যমরঃ ॥

পুরুৎ ব্য গতবৎসরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পরুভুঃ (ত্রি) পরুভুবঃ । পূর্ব্বান্দভবঃ । পরু-
চ্ছদাৎ ভবার্থে ভূপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পরুদ্বারঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পরুষং (ক্লী) নির্ভুরবাক্যং । ইত্যমরঃ ॥ নীল-
বিণ্টী । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ পরুষফলং ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পরুষং (ত্রি) কর্করঃ । রুক্ষঃ । নির্ভুরোক্তিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পরুষোক্তিকঃ (ত্রি) নির্ভুরবক্তা । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পরুষং (ক্লী) ফলরুক্ষভেদঃ । পরুষফল ইতি
বঙ্গভাষা । ফরুসা ইতি ফলুহে ইতি চ হিন্দী
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । পরুষকং ২ নাগ-
দলোপমং ৩ । ইতি রত্নমালা ॥ পরুষং ৪
অল্লাস্থি ৫ পরাপরং ৬ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ নীলচর্ম্ম ৭ গিরিপীলু ৮ পরা-
বতং ৯ নীলমণ্ডলং ১০ পরুঃ ১১ । অশ্ব
গুণাঃ । অন্নত্বং । কটুত্বং । কফার্তিবাত-
নাশিত্বঞ্চ । তদামফলগুণাঃ । পিত্তদত্বং ।
উষণত্বঞ্চ । তৎপকফলগুণাঃ । মধুরত্বং ।
রুচিপ্ৰদত্বং । পিত্তশোফহরত্বং । তর্পণ-
ত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পরুষকং কষা-
য়ান্নমামং পিত্তকরং লঘু । তৎ পকং
মধুরং পাকে শীতং বিফলিত্তি বৃংহণং ॥
হৃদ্যং ভূটপিত্তদাহাশ্রজ্বরক্ষয়সমীরহৎ ।
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পরুষকং (ক্লী) পরুষং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পরেতঃ (জি) যুতঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভূতান্তরে
পুং । ইতি মেদিনী ॥

পরেতরাট্ [জ্] (পুং) প্রেতরাজঃ । যমঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরেদ্যবি ব্য পরশ্মিন্নহনি । পরদিনং । ক্লিতি
মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥ যথা । পরেদ্যর্বাচ্য-
পূর্বেদ্যরশ্চৈদ্যশ্চাপি চিন্তয়ন্ । বুদ্ধি-
ক্ষয়ৌ মুনীন্দ্রাণাং প্রিয়স্তাবুকতামগাং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥

পরেদ্যঃ [স্] ব্য পরদিনং । ইতি মুন্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

পরেপং (ত্রি) পরা গতা আপো যত্র । ইতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পরেক্ষুকা (স্ত্রী) বহুসৃতিঃ । বহুপ্রসূতা পৌঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

পরৈধিতঃ (ত্রি) ঔদাসিন্যেন পরপুষ্টঃ । পরেণ
সম্বন্ধিতঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । পরাচিতঃ ২
পরিষ্কন্দঃ ৩ পরজাতঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥
কোকিলে পুং । ইতি শব্দমালা ॥

পরোপকারঃ (পুং) পরেষামুপকৃতিঃ ।
অন্যসম্বন্ধিহিতং । যথা । এষ মে প্রবরো
ভাতি শুদ্ধধর্ম্মপ্রদো বিধিঃ । পরোপকরণা-
দন্যং সর্ব্বমল্লং স্মৃতং বৃধৈঃ ॥ পরোপ-
কারিভির্দত্তা স্বপ্রাণা ঋষিভিঃ পুরা ।
অদ্ভিঃ প্রেতোপকারঃ স্মাৎ কিম্ব লন্ধং
ময়া পুনঃ ॥ দধীচিনা পুরা গীতঃ শ্লোকশ্চ
শ্রয়তে ভুবি । সর্ব্বধর্ম্মময়ঃ সারঃ সর্ব্ব-
ধর্ম্মজ্ঞসম্মতঃ ॥ পরোপকারঃ কর্তব্যঃ
প্রাণৈঃ কণ্ঠগতৈরপি । পরোপকারজং
পুণ্যং তুল্যং ক্রতুশতৈরপি ॥ ইতি
পদ্মোত্তরখণ্ডে ২২ অধ্যায়ঃ ॥

পরোবরীণঃ (ত্রি) শ্রেষ্ঠাশ্রেষ্ঠযুক্তঃ । ১ ॥

परांश्चावरांश्चानुभवति अवरस्योत्तं
निपात्यते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
परौष्ठी (स्त्री) तैलप्रायिका । इत्यमरः ॥
परौष्कं (स्त्री) अप्रत्यक्षं । असाक्षात् ।
यथा । परौष्के कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे
प्रियवादिनं । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विष्-
कुम्भं पयोमुखं ॥ इति चाणक्यं ॥ तद्-
विशिष्टे त्रि ॥

परौष्कः (पुं) तपस्वी । इति शब्दमाला ॥
पर्कटिः } (स्त्री) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां
पर्कटी } भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा । तस्य
• गुणाः । प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रण-
योनिगदापहः । दाहपित्तकफाश्रमः शोथहा-
ररक्तपित्तहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
पर्कटी [न्] (पुं) वृक्षविशेषः । पाकुड़
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्लक्षः २
जटी ३ । इत्यमरः ॥ कमण्डलूतकः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ फीरी ६
सुपर्णः ७ कमण्डलुः ८ शृङ्गी ९ अब-
रोहः १० शाखी ११ गर्दभाणुः १२
पीतनः १३ दृष्टप्ररोहः १४ प्लक्षकः १५
प्लवङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य गुणाः ।
• कटुत्वं । कषायत्वं । शिशिरत्वं । रक्त-
दोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्त्वं । विशेषतो
हृत्प्लक्षस्यैते गुणाः । इति राज-
निर्घण्टे ॥

पञ्जनी (स्त्री) दारुहरिद्रा । इत्यमरः ॥

पञ्जगः (पुं) इन्द्रः । शक्यमानमेघः ।
इत्यमरः ॥ मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ अग-
र्जमपि मेघः । इति भरतः ॥ यथा । यज्जान्-

भवति पञ्जगः पञ्जग्यादमसम्भवः । इत्यादि
श्रीभगवद्गीता ॥

पञ्जन्या (स्त्री) दारुहरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टे ॥

पर्णं क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
हरिं पीतवर्णस्तस्य भावः हारित्यं । पर्ण-
यति पर्णापयति चम्पकं । इति दूर्गा-
दासः ॥

पर्णं (स्त्री) पत्रं । इत्यमरः ॥ ताम्बूलं ।
यथा । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयते
नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्वादस्ते न
स्मरते हरिं ॥ इति राजनिर्घण्टे ॥ * ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा । अनाहार्यो-
हनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे । ताम्बूल-
धारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥ इति
मांशु १८९ अध्यायः ॥

पर्णः (पुं) पलाशवृक्षः । इत्यमरः ॥

पर्णकारः (पुं) वारज्जीवी । वारुई इति
भाषा । इति केचिन् ॥

पर्णकृच्छ्रं (स्त्री) पत्रकृच्छ्रतत्त्वं । यथा । पर्णे-
दुष्परराजीवविल्लपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं
प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ इति
गरुडपुराणं ॥

पर्णखण्डः (पुं) वनस्पतिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ताम्बूलैकांशश्च ॥

पर्णचोरकः (पुं) चोरकनामगन्धद्रव्यं ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

पर्णध्वं [स्] (त्रि) पत्रध्वंसकर्त्ता । इति
पर्णेपपदात् ध्वंसधातोः कर्त्तरि क्विप्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

পৰ্ণনরঃ (পুং) পিত্রাদিশবাস্থ্যলাভে দাহার্থ-
 তৎপ্রতিনিধীভূতশরপলাশপত্ররচিতোর্গা-
 তস্তুবেষ্টিতযবপিষ্টলিগুনরাকারপুত্তলকঃ ।
 যথা । আশ্বলায়নগৃহপরিশিষ্টং । অস্থি-
 নাশে পলাশবৃন্তানাং ত্রীণি ষষ্টিশতানি
 পুরুষপ্রতিকৃতিং কৃৎস্বা অশীত্যর্দ্ধস্তু শিরসি
 ত্রীবায়াং দশ যোজয়েৎ । উরসি ত্রিংশতং
 দদ্যাৎ বিংশতিং জঠরে তথা ॥ বাহুভ্যাঞ্চ
 শতং দদ্যাৎ দদ্যাদঙ্গুলিভির্দশ । হৃদ-
 শাৰ্দ্ধং বৃষণয়োরর্দ্ধাৰ্দ্ধং শিশ্নু এব চ ॥
 উরুভ্যাশ্চ শতং দদ্যাৎ ত্রিংশতং জানু-
 জজ্বয়োঃ । পাদাঙ্গুলীষু চ দশ এতৎ
 প্রেতস্য লক্ষণং ॥ উর্গাসূত্রেণ সংবেক্ষ্য
 যবপিষ্টেন লেপয়েৎ । আদিপুরাণং । তদ-
 লাভে পলাশোথৈঃ পত্রৈঃ কার্য্যঃ পুমা-
 নপি । শতৈস্ত্রিভিস্তথা ষষ্ঠ্যা শরপত্রৈ-
 বিধানতঃ ॥ তদব্রাহ্মণ্যে অস্থ্যলাভে । অত্র
 পলাশপত্রশরপত্রয়োঃ তুল্যত্বেনোপাদানাৎ
 আশ্বলায়নসূত্রেহপি প্রতিকৃতৌ শরপত্রস্য
 লাভঃ । অত্রাচারাদেবাগ্যত্বাচ্চ শরপত্রৈঃ
 পুত্তলকং কৃৎস্বা শিরঃপ্রভৃতিষু পলাশ-
 পত্রাণি দেয়ানি । ততো বেক্ষনং উর্গা-
 সূত্রেণ লেপনং যবপিষ্টেনেতি । অশৌ-
 চাভ্যস্তরদাহে শেষাহেন শুদ্ধিঃ । তদন্তর-
 পৰ্ণনরদাহে তু ত্রিরাত্রং । এবং পৰ্ণনরং
 দক্ষু । ত্রিরাত্রমশুচির্ভবেদিত্যাদি পুরা-
 গাৎ । যজ্ঞপার্থঃ । পুত্রাশ্চতুপলভ্যেরন্
 তদস্থীনি কদাচন । তদলাভে পলাশস্য
 সস্তবে হি পুনঃ ক্রিয়া ॥ হি যস্মাত্তদলাভে
 অস্থ্যমপ্রাপ্তৌ পলাশস্য তৎকৃতপুত্তলস্য

দাহক্রিয়া । পুনরপি সস্তবে অস্থ্যলাভে
 পুনরপি অস্থ্যদাহক্রিয়া বিহিতা তস্মাদযদি
 পুনরস্থীনি প্রাপ্যন্তে তদা পুনর্দাহক্রিরাত্রা-
 শৌচে কর্তব্যে ন পুনঃ পিণ্ডদানং বক্ষ্য-
 মাণযুক্তেঃ । বিষ্ণুঃ । ত্রিপক্ষে তু গতে
 পৰ্ণনরং দহাদনয়িকঃ । ত্রিপক্ষাভ্যন্তরে
 রাজনৈব পৰ্ণনরং দহেৎ ॥ তদুর্দ্ধমর্কমীং
 প্রাপ্য দর্শং বাপি বিচক্ষণঃ । দহেদिति
 শেষঃ । অস্মার্থঃ । অশৌচাভ্যন্তরে যদি
 পৰ্ণনরদাহং ন কুর্য্যাত্তদা মরণদিনাবধি-
 ত্রিপক্ষানন্তরং কার্য্য ইতি হরিদাসতর্কা-
 চার্য্যাঃ ॥ যাদবভট্টোহপ্যেবং । ব্যবহারো-
 হপি ঐদৃশ এব । পৰ্ণনরং দহেন্নৈব বিনা
 দর্শং কদাচন । অস্থ্যমলাভে দর্শে তু ততঃ
 পৰ্ণনরং দহেদिति দীপকলিকায়াং স্মৃমন্তু-
 বচনাৎ দর্শে পৰ্ণনরদাহঃ । দর্শমিত্যত্রা-
 ক্রমীমিতি কচিং পাঠঃ । অত্রাক্রমী কৃষ্ণা
 পিতৃকর্মণি কৃষ্ণপক্ষস্য প্রাশস্ত্যোক্তেঃ ।
 ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পৰ্ণভেদিনী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্ণভোজনঃ (পুং) ছাগলঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ পত্রভক্ষকে ত্রি । পত্রভক্ষণে ক্রী ॥

পৰ্ণমাচালঃ (পুং) কর্ম্মরঙ্গবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 মালা ॥

পৰ্ণমৃগঃ (পুং) মৃগগণবিশেষঃ । যথা । বনৌকো-
 বৃক্ষমার্জারবৃক্ষমর্কটিকাদয়ঃ । এতে পৰ্ণ-
 মৃগাঃ প্রোক্তাঃ স্ত্রুশ্রুতাদৈর্ঘর্মহর্ষিভিঃ ॥
 বনৌকো বানরঃ বৃক্ষমার্জারো বৃক্ষবিড়ালঃ
 বৃক্ষমর্কটিকা কুম্বী ইতি লোকে । এতেষা

মাংসগুণাঃ । স্মৃতাঃ পৰ্ণমুগা বৃষ্যাশ্চক্ষুয্যাঃ
শোষণে হিতাঃ । স্বাসার্শাঃ কাশমনাঃ
স্বচ্ছমূত্রপূরীক্ষকাঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
পৰ্ণলতা (স্ত্রী) নাগবল্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পৰ্ণবল্লী (স্ত্রী) পলাশীলতা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্ণশালা (স্ত্রী) মুনীনাং পত্ররচিতগৃহং । তৎ-
পর্যায়ঃ । উটজং ২ । ইত্যমরঃ ॥ পৰ্ণা-
টজং ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পৰ্ণবতী
শালা । পৰ্ণপ্রধানা শালা বা । ইতি
ভরতঃ ॥

পৰ্ণসিং (পুং) পদ্মং । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥ জল-
গৃহং । জলটুঙ্গী ইতি ভাষা । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদ্যামুগাদিরুত্তিঃ ॥ শাকং । আভরণ-
ক্রিয়া । ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদিরুত্তিঃ ॥

পৰ্ণাশনঃ (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পৰ্ণাসং (পুং) তুলসী । ইত্যমরঃ ॥

পৰ্ণিনী (স্ত্রী) মাষপৰ্ণী । ইতি রত্নমালা ॥

পৰ্ণী [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৰ্ণোটজং (স্ত্রী) প্লবঙ্গশালা । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পৰ্দ ও অপানোৎসর্গে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

ও পৰ্দতে বৃদ্ধঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৰ্দঃ (পুং) কেশসমূহঃ । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥
অপানোৎসর্গশ্চ ॥

পৰ্দনং (স্ত্রী) অপানোৎসর্গঃ । পাদ্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৰ্পং (স্ত্রী) নবভৃগং । গৃহং । ইত্যাগাদিকোষঃ ॥
খঞ্জবাহশকটং । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদ্যা-
মুগাদিরুত্তিঃ ॥

পৰ্পটঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । ক্ষেতপাপড়া
ইতি বঙ্গভাষা । দবনপাপর ইতি হিন্দী-
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । ত্রিযষ্টিঃ ২ তিত্তঃ ৩ ।
ইতি রত্নমালা ॥ চরকঃ ৪ রেণুঃ ৫
তৃষ্ণারিঃ ৬ বরকঃ ৭ অরকঃ ৮ শীতঃ ৯
শীতপ্রিয়ঃ ১০ পাংশুঃ ১১ কল্লাঙ্গঃ ১২
কৰ্ম্মকণ্টকঃ ১৩ কৃশশাখঃ ১৪ প্রগন্ধঃ ১৫
স্বতিত্তঃ ১৬ রক্তপুষ্পকঃ ১৭ পিত্তারিঃ ১৮
কটুপত্রঃ ১৯ বক্রঃ ২০ । অশ্ব গুণাঃ ।
শীতলত্বং । তিত্তত্বং । পিত্তশ্লেষ্মজ্বররক্ত-
দাহারুচিঘ্নানিমদভ্রমনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ পৰ্পটো বরতিত্তশ্চ স্মৃতঃ
পৰ্পটকশ্চ সং । কথিতঃ পাংশুপর্যায়-
স্তথা কবচনামকঃ ॥ পৰ্পটো হস্তি পিত্তাশ্র-
ভ্রমতৃষ্ণাকফজ্বরান্ । সংগ্রাহী শীতল-
স্তিত্তো দাহনুঘাতলো লঘুঃ ॥ ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিষ্টকভেদঃ । পাপর ইতি
ভাষা । তশ্ব গুণাঃ । লঘুত্বং । রূক্ষত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ ধূমসীরচিতা হিন্দু-
হরিদ্রালবণৈর্যুতাঃ । জীরকস্বর্জিকাত্যাঞ্চ
তনকৃত্য চ বেপ্লিতাঃ ॥ পৰ্পটাস্তে সদা-
ঙ্গারভৃষ্ঠাঃ পরমরোচকাঃ । দীপনাঃ পাচনা
রূক্ষা গুরবঃ কিঞ্চিদীরিতাঃ ॥ মোদাশ্চ
তদগুণাঃ প্রোক্তা বিশেষাল্লঘবো হিতাঃ ।
চণকশ্ব গুণৈর্যুক্তাঃ পৰ্পটাশ্চণকোদ্ভবাঃ ॥
স্নেহে ভৃষ্ঠাস্ত তে সর্বে ভবেয়ুমধ্যমা
গুণৈঃ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পৰ্পটক্রমঃ (পুং) কুস্তীবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৰ্পটী (স্ত্রী) সৌরাষ্ট্রমৃত্তিকা । ইতি রত্নমালা ॥

পিষ্টকভেদঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥ উত্তর-
দেশভবস্বগন্ধিদ্রব্যং । পপরীতি প্রসিদ্ধং ।
পদ্মাবতীতি চ । তৎপর্যায়ঃ । রঞ্জনী ২
কৃষ্ণা ৩ জতুকা ৪ জননী ৫ জনী ৬
জতুকৃষ্ণা ৭ সংস্পর্শা ৮ জতুকৃৎ ৯
চক্রবর্তিনী ১০ । অশ্বা গুণাঃ । তুব-
রত্বং । তিক্তত্বং । শিশিরত্বং । বর্ণকৃত্বং ।
লঘুত্বং । বিষত্রণকণ্ডুকফপিত্তাশ্রকূষ্ঠনাশি-
ত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পর্পরীকঃ (পুং) সূর্য্যঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥
বহিঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ জলাশয়ঃ ।
ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদিরূতিঃ ॥

পর্পরীকঃ (পুং স্ত্রী) খঞ্জঃ । পর্পেণ গচ্ছতীতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পর্ক গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

পর্যাক্ষঃ (পুং) খট্টা । পালঙ্গ ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । পর্যাস্তিকা ২
পরিবরঃ ৩ অবসকথিকা ৪ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পর্যাক্ষপাদিকা (স্ত্রী) কোলশিখী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পর্যাক্ষবন্ধনং (ক্লী) বস্ত্রাদিনা পৃষ্ঠজানুজজ্জা-
বন্ধনং । ফাঁড়বাঁধা ইতি ভাষা । যথা ।
পাদপ্রসারণাণ্যে তথা পর্যাক্ষবন্ধনং ।
ইত্যপরাধগণনায়াং হরিভক্তিবিলাসঃ ॥

পর্যটনং (ক্লী) সর্বতোভাবেনাটনং । পুনঃ-
পুনর্গমনং । ভ্রমণং । তৎপর্যায়ঃ । ভ্রজ্যাং
অটাট্যা ৩ । ইত্যমরঃ ॥

পর্যায়যোগঃ (পুং) জিজ্ঞাসা । ইতি হলা-
য়ুধঃ ॥

পর্যায়ন্তঃ (পুং) শেষনীমা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পর্যায়ন্তভূঃ (স্ত্রী) নদীনগরপর্বতাদেবপান্ত-
ভূমিঃ । তৎপর্যায়ঃ । পদিসরঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥

পর্যায়ন্তিকা (স্ত্রী) গুণভ্রংশঃ । ইতি হারা-
বলী ॥

পর্যায়ন্যঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । শব্দায়মানমেধঃ ।
মেঘশব্দঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥

পর্যায়ঃ (পুং) ক্রমোল্লঙ্ঘনং । ব্যতিক্রমঃ ।
শাস্ত্রতো লোকব্যবহারাক্ষ প্রাপ্তস্বার্থস্ত
পরিত্যাগঃ । তৎপর্যায়ঃ । অতিপাতঃ ২
উপাত্যয়ঃ ৩ । ইত্যমরভরতো ॥ বিপ-
র্যয়ঃ ৪ অত্যয়ঃ ৫ অতিপতনং ৬ ব্যত্যয়ঃ ৭
অতিক্রমঃ ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পর্যায়গং (ক্লী) অশ্বসজ্জা । জিন্ ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দমালা ॥

পর্যাবস্থা (স্ত্রী) বিরোধনং । ইত্যমরঃ ॥

পর্যাবস্থাতা [ঋ] (ত্রি) পর্যাবস্থাকর্তা ।
বিরোধী । ইতি হলায়ুধঃ ॥

পর্যাবস্থানং (স্ত্রী) বিরোধঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ সর্বতোভাবেনাবস্থিতিশ্চ ॥

পর্যায়ন্তঃ (ত্রি) পতিতঃ । হতঃ । ইতি মেদিনী ॥

পর্যায়ন্তিকা (স্ত্রী) খট্টা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্যায়গং (ক্লী) অশ্বপলয়নং । জিন্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্যায়প্তং (ক্লী) যথেষ্টং । তৃপ্তিঃ । শক্তিঃ ।
নিবারণং । ইতি মেদিনী ॥ প্রাপ্তৌ ত্রি ॥

পর্যায়প্তিঃ (স্ত্রী) পরিভ্রাণং । মারণোদ্যতস্ত
নিবারণং । ইত্যমরভরতো ॥ প্রকাশঃ ।
প্রাপ্তিঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স্বরূপ-

सम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां विशिक्तबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना यथा । पर्यायिष्ठिचयमेको घट ईमो द्दो इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति दीधितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु सन्ध्यादिमत्तनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥

पर्यायः (पुं) पर्यायणं । क्रमः । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ आवृत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रमः ५ । इत्यमरः ॥ आनुपूर्व्यां ६ आनुपूर्व्यं ७ आनुपूर्वकं ८ परिपाटीः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अवसरः । इति मेदिनी ॥ निर्माणं । द्रव्यधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजयशक्तिः ॥ सम्पर्कविशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः सम्बन्धेन सह तत्पर्यायः । यथा । समानं कुलभावकं दानादानसुखैव च । तयोर्बन्धसमानं हि पर्यायकप्रचक्षते ॥ इति कुलदीपिका ॥

पर्यायशयनं (स्त्री) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनं । तत्पर्यायः । उपशयः २ विशयः ३ । इत्यमरभरतो ॥

पर्यासः (पुं) पतनं । हननं । इति पर्यास्तशब्दार्थदर्शनात् ॥

पर्यादकनं (स्त्री) शृणुं । इत्यमरः ॥

पर्यादस्तः (त्रि) पर्यादासविशिकः । विद्यद्युग्मि-

भेदात्कनःश्रुतः । यथा । यद्यपि पर्यादस्तुरात्र्यादिषु श्राद्धादिकरणे विधेरौदासीन्यात् फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः । इति मलमासतत्त्वम् ॥

पर्यादासः (पुं) परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधिर्यत्र सः । इति व्युत्पत्तिः । तस्य लक्षणं । सामान्यशान्प्रोपुनिषेधस्यैव पर्यादासत्वं । इति श्राद्धविवेकः ॥ अपि च । प्राधान्यस्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्यादासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति मलमासतत्त्वम् ॥ अस्योदाहरणं । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत । अत्र श्राद्धकरणे रात्रेः पर्यादासः ॥

पर्यायितं (त्रि) व्युत्पत्तिः । वासि इति भाषा । तस्याभङ्गीयत्वं यथा । भङ्गं पर्यायितोच्छिक्तं श्वस्पृक्तं पतितेक्षितं । उदक्यास्पृक्तसंघृक्तं पर्यायापुक्तं बद्धयेत् ॥ इति गरुडपुराणं ॥ यातयामं गतरसं पृतिपर्यायितकं वत् । उच्छिक्तमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ इति भगवद्गीता ॥ * ॥ तस्य भङ्ग्यत्वं यथा । मन्त्राभिमन्त्रितं शक्तं न च पर्यायितं नृप । अन्यात्र फलमांसेभ्यः शुक्रशाकदिकान्तथा ॥ तद्वद्दारिकेभ्यश्च गुडपकेभ्य एव च ॥ इत्याहिकतत्त्वम् ॥ तुलसीयुक्तपुष्पे पर्यासितदोषाभावो यथा । तुलसीलग्नपुष्पाणि पद्मं गन्नादकं कुशाः । न पर्यायितदोषोऽत्र छिन्नभिन्नं न दूष्यति ॥ इति पुराणं ॥

পর্যুষিতভোজী [ন] (ত্রি) ব্যুৎক্রম্য-
ভোক্তা । ইতি কলাপব্যাকরণং ॥

পর্যেষণা (স্ত্রী) অশ্বেষণা । ইত্যমরঃ ॥ তর্কা-
দিনা যথাবোধিতধর্মাদ্যশ্বেষণে । অশ্বে-
ষণমাত্রেহপি । ইতি ভরতঃ ॥

পৰ্ব গতো । পৰ্বতি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৰ্ব পূৰ্ত্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পৰ্বতি
পয়সা কুম্ভং চেটী । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৰ্ব [ন] (ক্লী) মহঃ । গ্রস্থিঃ । প্রস্তাবঃ ।
লক্ষণান্তরং । দর্শপ্রতিপদোঃ সন্ধিঃ ।
বিষুবৎপ্রভৃতি । ইতি মেদিনী ॥ গ্রস্থ-
বিচ্ছেদঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ ক্ষণঃ ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ * ॥ পঞ্চপৰ্বাণি যথা ।
বিষ্ণুপুরাণং । চতুর্দশমী চৈব অমা-
বাস্থাথ পূর্ণিমা । পৰ্বাণ্যেতানি রাজেন্দ্র
রবিনংক্রান্তিরেব চ ॥ স্ত্রীতৈলমাংস-
সম্ভোগী পৰ্বস্বতেষু বৈ পুমান্ । বিষ্ণু-
ভোজনং নাম প্রয়াতি নরকং যতঃ ॥
পৰ্বস্ব কৰ্তব্যাকৰ্তব্যানি যথা । ব্রহ্ম-
পুরাণে । নিত্যং দ্বয়োরয়নয়োৰ্নিত্যং
বিষুবতোর্দ্বয়োঃ । চন্দ্রাৰ্কয়োর্গ্রহণয়ো-
র্ব্যতীপাতেষু পৰ্বস্ব ॥ অহোরাত্রোধিতঃ
স্নানং শ্রাদ্ধং দানং তথা জপং । যঃ
করোতি প্রসন্নাত্মা তস্য স্মাদক্ষয়কং তৎ ॥
পরাশরভাষ্যে কূৰ্মপুরাণং । অনধ্যায়স্ত
নাস্থেযু নেতিহাসপুরাণয়োঃ । ন ধর্মশাস্ত্রে-
ষশ্চেষু পৰ্বস্বতানি বর্জয়েৎ ॥ পৈঠী-
নসিঃ । ন পৰ্বস্ব তৈলং ক্ষৌরং মাংস
মভ্যুপেয়াং নামাবস্থায়ং হরিতমপি
ছিন্দ্যাৎ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পৰ্বকং (ক্লী) উরুপৰ্ব । আটু-ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পৰ্বকারী [ন] (পুং) ধর্মান্দিলোভেনাপৰ্বস্ব
অমাবাস্যাক্রিয়াপ্রবর্তকঃ । যথা । সূচা
মাহিষকশ্চৈব পৰ্বকারী চ যো দ্বিজঃ ।
ইতি বিষ্ণুপুরাণে দ্বিতীয়াংশে ৬ অধ্যায়ঃ ॥

পৰ্বগামী [ন] (পুং) পৰ্বস্ব স্ত্রীগামী ।
ইতি পূর্বোক্তশ্লোকে পৰ্বকারীত্যত্র
পৰ্বগামীতি পাঠদ্বৈধে স্বামী ॥

পৰ্বতঃ (পুং) পৰ্বাণি ভাগাঃ সন্ত্যত্র । পাহাড়
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । মহীধ্বঃ ২
শিখরী ৩ ক্ষমাভূৎ ৪ অহার্য্যঃ ৫ ধরঃ ৬
অদ্রিঃ ৭ গোত্রঃ ৮ গিরিঃ ৯ গ্রাবা ১০
অচলঃ ১১ শৈলঃ ১২ শিলোচ্চয়ঃ ১৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ স্বাবরঃ ১৪ সানুমান্ ১৫ পৃথু-
শেখরঃ ১৬ ধরণীকীলকঃ ১৭ কুটোরঃ ১৮
জীমূতঃ ১৯ ধাতুভূৎ ২০ ভূধরঃ ২১
স্থিরঃ ২২ কুলীরঃ ২৩ কটকী ২৪ শৃঙ্গা ২৫
নির্মারী ২৬ অগঃ ২৭ নগঃ ২৮ দন্তী ২৯ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ধরণীধ্বঃ ৩০
ভূভূৎ ৩১ ক্ষিত্তিভূৎ ৩২ অবনীধরঃ ৩৩
কুধরঃ ৩৪ ধরাধরঃ ৩৫ প্রস্থবান্ ৩৬ বৃক্ষ-
বান্ ৩৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ স্মেরোঃ
পূর্বে পৰ্বতা যথা । শীতান্তশ্চক্রমুঞ্জশ্চ
কুলীরোহশ্চ কঙ্কবান্ । মণিশৈলো-
হথ বৃষবান্ মহানীলো ভবাচলঃ ॥ স্তবিন্দু-
মন্দরো বেণুঃ স্মেষো নিমিষস্তথা । দেব-
শৈলস্য পূর্বেণ মন্দরস্য মহাচলাঃ ॥ * ॥
স্মেরোর্দক্ষিণে পৰ্বতা যথা । ত্রিকূটঃ
শিখরাদ্রিশ্চ কলিঙ্গোহথ পতঙ্গকঃ । রুচকঃ

সানুমাঃশ্চৈব তাত্ৰকোহথ বিশাখবান্ ॥
 শ্বেতোদ্রঃ সমলশ্চ বসুধারশ্চ রত্নবান্ ।
 একশৃঙ্গো মহাশৈলো গজশৈলঃ পিশা-
 চকঃ ॥ পঞ্চশৈলোহথ কৈলাসো হিম-
 বাংশ্চাচলোত্তমঃ । ইত্যেতে দক্ষিণে
 পার্শ্বে মেরোঃ প্রোক্তা মহাচলাঃ ॥ * ॥
 ইমেরোঃ পশ্চিমে পৰ্বতা যথা । সূচক্ষুঃ
 শিশিরশ্চৈব বৈদূর্য্যঃ পিঙ্গলস্তথা । পিঞ্জরো-
 হথ তথা ভদ্রঃ সুরসঃ কপিলো মধুঃ ॥
 অঞ্জনঃ কুকুটঃ কৃষ্ণঃ পাণ্ডুরশ্চাচলোত্তমঃ ।
 সহস্রশিখরশ্চাদ্রিঃ পারিপাত্রঃ স শৃঙ্গবান্ ॥
 পশ্চিমে ন তথা মেরোৰ্বিকস্তাং পশ্চিমা-
 বহিঃ । এতেহচলাঃ সমাখ্যাতাঃ শৃগ্বাত-
 স্তথোত্তরান্ ॥ * ॥ মেরোরুত্তরে পৰ্বতা
 সপা ॥ শঙ্ককূটোহথ ঋষভো হংস-
 নাভৌ তথাচলৌ । কপিলেন্দ্রস্তথা শৈলঃ
 সানুমাম্বীল এব চ । শতশৃঙ্গঃ স্বর্ণশৃঙ্গঃ
 তুম্বাকো মেঘপৰ্বতঃ ॥ বিরাজাখ্যো
 বরাহাদ্রিময়ূরো রুচিরস্তথা । ইত্যেতে
 কথিতা ব্রহ্মণ্যোরুত্তরতো নগাঃ ॥
 ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণং ॥ * ॥ সপ্তকুল-
 পৰ্বতাদি যথা । সপ্ত যেহস্মিন্ মহাপৰ্বা
 বিস্তৃতাঃ কুলপৰ্বতাঃ । মহেন্দ্রো মলয়ঃ
 সহঃ শুক্তিমানৃক্ষমানপি ॥ বিদ্ব্যশ্চ
 পারিপাত্রশ্চ ইত্যেতে কুলপৰ্বতাঃ ।
 তেষাং সহস্রশ্চান্তে পৰ্বতাস্ত সন্নী-
 পতঃ ॥ অবিজ্ঞাতাঃ পৰ্ববস্তৌ বিপুলা-
 শ্চিত্রসানবঃ । অন্তে তেভ্যোহপরিজ্ঞাতা
 হ্রস্বাঃ স্বল্পোপজীবিনঃ ॥ তৈৰ্বিমিশ্রা জন-
 পদা আৰ্য্যা শ্লেচ্ছাশ্চ সৰ্বশঃ । ইতি

মাংশ্চে ৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিংশতিঃ
 শ্রেষ্ঠপৰ্বতা যথা । হিমবান্ হেমকূটশ্চ
 নিষধো নীলপৰ্বতঃ । শ্বেতশ্চ ভৃঙ্গবান্
 মেরুর্মাল্যবান্ গন্ধমাদনঃ ॥ মহেন্দ্রো
 মলয়ঃ সহঃ শুক্তিমানৃক্ষমানপি । বিদ্ব্যশ্চ
 পারিপাত্রশ্চ কৈলাসো মন্দরস্তথা ॥
 লোকালোকো মহাংশ্বেষু তথৈবোত্তর-
 মানসঃ । এতে বিংশতিৰ্বিখ্যাতাঃ পৰ্বতা-
 স্তশুষ্কাং বরাঃ ॥ * ॥ জম্বুদ্বীপবৰ্ষবিভাজক-
 পৰ্বতা যথা । লঙ্কাদেশাঙ্কিগিরিরুদক-
 হেমকূটশ্চ তস্মাত্স্মাচ্চান্তৌ নিষধ ইতি
 তে সিন্ধুপর্য্যন্তদৈর্ঘ্যাঃ । এবং সিদ্ধাতদ-
 গপি পুরাচ্ছৃঙ্গবচ্ছুরনীলা বর্ষণ্যেযাং জগু-
 রিহ বুধা অন্তরে দ্রোণিদেশান্ ॥ ইতি
 সিদ্ধান্তশিরোমণিঃ ॥ * ॥ পৰ্বতানাং
 পক্ষোংপত্তিৰ্ঘথা । ততোহদ্রয়ো জাত-
 পক্ষা বিষ্ণোশ্চৈব তু মায়য়া । প্রস্থিতা
 মেদিনীং ত্যক্ত্বা যথাপূৰ্বং নিবেশিতাঃ ॥
 তং স্থানমসুরাণাস্ত ধাত্ৰাদিষ্ঠং জলার্গবে ।
 প্রতীচ্যাং পৰ্বতাঃ সৰ্বৈ নিমমজ্জুৰ্ঘথা
 গজাঃ ॥ তত্রাসুরেভ্যঃ শংস্তুস্তে আধি-
 পত্যং সুরাশ্রয়ং । তচ্ছুত্বৈবাসুরাঃ সৰ্বৈ
 চক্রুদেযোগমুত্তমং ॥ * ॥ যুদ্ধজয়ানন্তরং
 তেষাং পক্ষচ্ছেদো যথা । ধরণ্যাস্ত গিরীন্
 স্থাপ্য শ্বেষু স্থানেষু গোপতিঃ । চিচ্ছেদ
 পবিনা পক্ষান্ সৰ্বেষাং ভূবিচারিণাং ॥
 একঃ সপক্ষো মৈনাকঃ সুরৈস্তৎসময়ে
 কৃতঃ ॥ ইত্যগ্নিপুরাণং ॥ * ॥ পৰ্বতানাং
 স্বাবরজঙ্গমরূপে যথা । নদ্যশ্চ পৰ্বতাঃ
 সৰ্বৈ দ্বিরূপাশ্চ স্বভাবতঃ । তোয়ং

নদীনাং রূপস্ত শরীরমপরস্তথা । স্বাবরং
 পৰ্বতানাং রূপং কায়স্তথাপরঃ । শুক্লী-
 নামথ কশ্মুনাং তথৈবাস্তর্গতা তনুঃ ॥ বহি-
 রস্থিস্বরূপস্ত সৰ্বদৈব প্রবর্ততে । এবং জলং
 স্বাবরশ্চ নদীপৰ্বতয়োস্তথা ॥ অন্তর্কমতি
 কায়স্ত সততং নোপপদ্যতে । আপ্যাব্যতে
 স্বাবরেণ শরীরং পৰ্বতস্য তু ॥ তথা
 নদীনাং কায়স্ত তোয়েনাপ্যাব্যতে সদা ।
 নদীনাং কামরূপিভ্বং পৰ্বতানাংস্তথৈব চ ॥
 জগৎস্থিত্যোঃ পুরা বিষ্ণুঃ কল্পয়ামাস যত্ন-
 তঃ । তোয়হানৌ নদীভূঃখঞ্জায়তে সতত-
 ন্দিজাঃ ॥ বিশীর্ণে স্বাবরে দুঃখং জায়তে
 গিরিকায়গং । ইতি কালিকাপুরাণে
 ২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অতঃ পরং পৰ্বতেষু
 দেবানামবকাশা বর্ণ্যন্তে । তত্র যোহসৌ
 শাস্তাখ্যঃ পৰ্বতস্তস্যোপরি মহেন্দ্রস্য
 ক্রীড়াস্থানং তত্র দেবরাজস্য পারিজাতক-
 রক্ষবনং । তস্য পূর্বপার্শ্বে কুঞ্জরো নাম
 গিরিঃ তস্যোপরি দানবানামর্কৌ পুরাণি
 চ । তথা বজ্জকেতুপৰ্বতে রাক্ষসানামনে-
 কানি পুরাণি তে চ নাম্না নীলকাঃ কাম-
 রূপিণঃ মহানীলে চ শৈলেন্দ্রে পুরাণি
 পঞ্চদশ সহস্রাণি কিম্বরাণাং খ্যাতানি
 তত্র দেবতাশ্চন্দ্রাদয়ো রাজানঃ পঞ্চদশ
 কিম্বরাণাং গর্ভিতাঃ তানি সৌবর্ণানি
 বিলপ্রবেশনানি চ পুরাণি চন্দ্রোদয়ে চ
 পৰ্বতবরে নাগানামধিবাসঃ তে চ বিল-
 প্রবেশাসেবিতেষু বৈনতেয়বিষয়াবর্তিনো
 ব্যবস্থিতানুরাগে চ দানবেন্দ্রা ব্যবস্থিতা
 বেণুবত্যপি বিদ্যাধরপুরত্রয়ং ত্রিংশদ-

যোজনশতবিস্তীর্ণমেকৈকং তাবদায়তং
 উলুকরোমসমমহাবেত্রাদয়শ্চ । রাজানো
 বিদ্যাধরাণাঞ্চ একৈকেশ্চ শৈলরাজনি স্বয়-
 মেব গরুড়ো ব্যবস্থিতঃ । কুঞ্জরে তু
 পৰ্বতবরে নিত্যং পশুপতিঃ স্থিতঃ বৃষ-
 ভাক্ষো মহাদেবঃ শঙ্করো যোগিনাং ঐভুঃ
 অনেকগুণভূতকোটীসহস্রপরিবারো ভগ-
 বানাদিপুরুষো ব্যবস্থিতঃ । বসুধারে চাম্বু-
 স্বতাং বসুনাঞ্চ সমাবাসঃ বসুধাররত্ন-
 ধারয়োর্মুর্দ্ধি অর্কৌ সপ্ত চ সংখ্যা পুরাণি
 বসুসপ্তর্ষীণাঞ্চ । একশৃঙ্গে চ পৰ্বতোভমে
 প্রজাপতেঃ স্থানং চতুর্কল্পস্য ব্রহ্মণঃ ।
 গজপৰ্বতে চ মহাভূতপরিবৃত্তা স্বয়মেব
 ভগবতী তিষ্ঠতি । বসুধারে চ পৰ্বতবরে
 মুনিসিদ্ধবিদ্যাধরাণামায়তনং চতুরশী-
 ত্যপরপর্য্যে মহাপ্রাকারতোরণাঃ তত্র
 চানেকপৰ্বতা নাম গন্ধর্বা যুদ্ধশালিনো
 বসন্তি তেষাঞ্চাধিপতির্দেবো রাজরাজৈক-
 পিঙ্গলঃ । সুররাক্ষসাঃ পঞ্চকূটে দানবাঃ
 শতশৃঙ্গে যক্ষাণাং পুরশতং । প্রভেদকস্য
 পশ্চিমেন দেবদানবসিদ্ধাদীনাং পুরাণি
 তস্য গিরের্মুর্দ্ধি মহতী সোমশিলা তিষ্ঠতি
 তস্তাঞ্চ পৰ্বণি পৰ্বণি সোমঃ স্বয়মেবাব-
 তরতি । তস্যৈবোত্তরপার্শ্বে ত্রিকূটং
 নাম তত্র ব্রহ্মা তিষ্ঠতি কচিত্তত্র চ বহুয়ায়-
 তনং তত্র মুর্তিমান্ বহিরূপাস্থতে দেবৈঃ
 উত্তরে চ শৃঙ্গাক্ষে পৰ্বতবরে দেবতানা-
 মায়তনানি পূর্বেণ নারায়ণশায়তনং
 মধ্যে ব্রহ্মণঃ শঙ্করস্য চ পশ্চিমে তত্র
 যক্ষাদীনাং কানিচিৎ পুরাণি । তস্য চোত্তর-

তীৰে জাতুচ্ছমহাপৰ্বতে ত্ৰিংশদেযাজন-
মণ্ডলং নন্দজং নাম সরস্বত্রে নন্দো নাম
নাগরাজো বসতি শতশীৰ্ষঃ প্রচণ্ড ইতি ।
ইত্যেতেহক্ষৌ দেবপৰ্বতা বিজ্ঞেয়াঃ ।
তেনানুক্ৰমেণ হেমরজতরত্নবৈদূৰ্ঘ্যমনঃ-
শিলাদিবর্ণাঃ । ইয়ঞ্চ পৃথ্বী লক্ষকোটিশতা-
নেকসংখ্যাতা পূৰ্ণা তেষু চ সিদ্ধবিদ্যা-
ধরাণাং নিলয়াঃ । তদযথা মেরোঃ পার্বতঃ
কেশরবলয়ালবালং সিদ্ধলোকেতি কীৰ্ত্ত্যতে
ইয়ঞ্চ পৃথ্বী পদ্মাকারেণ ব্যবস্থিতা এষ সৰ্ব-
পুরাণেষু ক্ৰমঃ সামান্যঃ প্রতিপাদ্যতে ।
ইতি বরাহপুরাণং ॥ * ॥ হিমালয়াদি-
পৰ্বতবাসিনো যথা । রক্ষঃপিশাচা যক্ষা-
শ্চ সৰ্ব্বৈ হৈমবতাস্ত তে । হেমকূটে তু
গন্ধৰ্বা বিজ্ঞেয়াশ্চাপ্সরোগণাঃ ॥ সৰ্ব্বৈ
নাগাশ্চ নিষধে শেষবাসুকিতক্ষকাঃ ।
মহামেরৌ ত্ৰয়স্ত্ৰিংশং ক্ৰীড়ন্তে যাজ্ঞিকাঃ
সুরাঃ ॥ নীলে তু বৈদূৰ্ঘ্যময়ে সিদ্ধা ব্ৰহ্ম-
ৰ্ষয়োহবসন্ ॥ দৈত্যানান্দানবানাঞ্চ শ্বেত-
পৰ্বত উচ্যতে । শৃঙ্গবান্ পৰ্বতশ্ৰেষ্ঠঃ
পিতৃণাং প্রতিসঙ্করঃ ॥ ইত্যেতানি ময়ো-
ক্তানি নব বৰ্ণাণি ভাগশঃ । ইতি মাৎস্যে
৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ পৰ্বতনদীজল-
গুণাঃ । হিমবৎপ্রভবা যাশ্চ জলং তাম্ব-
য়তোপমং । পারিপাত্ৰভবা যাশ্চ বিক্ষ্যৰ্ক-
প্রভবাশ্চ যাঃ ॥ শিরোহ্রদ্রোগকুষ্ঠানাং তা
হেতুঃ স্লাপদস্ত চ । চন্দ্রাৰ্ককরসংস্পৃষ্টং
বায়ুনাশ্ফালিতং মুহুঃ ॥ পৰ্বতোপরি-
যদ্বারি সমং পৌরন্দরেণ তৎ । তস্মানু-
গুণমুদ্ভিষ্টং শৈলপ্রস্রবণোদ্ভবং ॥ লেখনং

দীপনং রুক্ষং কিঞ্চিদ্ধাতপ্রকোপণং ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥ পৰ্বতে বৰ্ণ-
নীয়ানি যথা । শৈলে মেঘৌষধীধাতু-
বংশকিম্বরনিব্বরাঃ । শৃঙ্গপাদগুহারত্ন-
বনজীবাছু্যপত্যকাঃ ॥ ইতি কবিকল্প-
লতা ॥ * ॥ অথ কৈলাসপৰ্বতবৰ্ণনং ।
মধ্যে হিমবতঃ পৃষ্ঠে কৈলাসো নাম
পৰ্বতঃ । তস্মিন্মিধিপতিঃ শ্ৰীমান্ কুবেরঃ
সহ রাক্ষসৈঃ ॥ অম্বরঃসহিতো রাজা
মোদতে হৃলকাধিপঃ । কৈলাসপাদসমুতং
পুণ্যং শীতজলং শুভং ॥ মন্দোদকং
নাম সরঃ পয়স্ত দধিসম্মিতং । তস্মাৎ প্রভ-
বতে দিব্যা নদী মন্দাকিনী শুভা ॥
দিব্যঞ্চ চন্দনস্ত্ৰে তস্মাস্তীরে মহম্বনং ।
প্রাগুত্তরেণ কৈলাসং দিব্যং সৌগন্ধিকং
গিরিং ॥ সৰ্ব্বধাতুময়ং দিব্যং শবলং
পৰ্বতং প্রতি । চন্দ্রপ্রভো নাম গিরিঃ
শুশুভে রত্নসম্মিতঃ ॥ তৎসমীপে সরো
দিব্যমচ্ছোদনাম বিশ্ৰুতং । তস্মাৎ প্রভ-
বতে দিব্যা নদী হৃচ্ছোদকা শুভা ॥ তস্যা-
স্তীরে বনং দিব্যং মহচ্ছৈত্ৰরথং শুভং ।
তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি মণিভদ্রঃ সহা-
নুগঃ ॥ যক্ষসেনাপতিঃ ক্রুরৈর্গুহকৈঃ
পরিবারিতঃ । পুণ্যা মন্দাকিনী চৈব
নদী হৃচ্ছোদকা শুভা ॥ মহীমণ্ডলমধ্যে তু
প্রবিষ্টা তু মহোদধিঃ । * । কৈলাসা-
দক্ষিণপ্রাচ্যাং শিবং সৰ্বৌষধিং গিরিং ॥
মনঃশিলাময়ং দিব্যং শবলং পৰ্বতং
প্রতি । লোহিতো হেমশৃঙ্গস্ত গিরিঃ
সূৰ্য্যপ্রভো মহান্ ॥ তস্য পাদে মহাদিব্যং

লোহিতং স্মহৎ সরঃ । তস্মাৎ প্রভ-
বতে পুণ্যো লোহিতশ্চ নদো মহান ॥
দেবারণ্যং বিশোকঞ্চ তস্য তীরে মহরনং ।
তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি যক্ষো মণিসরো
বলী ॥ সৌম্যৈঃ সধাশ্মিকৈশ্চৈব গুহ্যকৈঃ
পরিবারিতঃ । * । কৈলাসাৎ পশ্চিমো-
দীচ্যাং ককুদ্মানোষধীগিরিঃ ॥ ককুদ্মতি
চ রুদ্রস্য চোৎপত্তিস্ত্রিককুদ্মিনঃ । তদ-
ক্ষনং ত্রৈককুদং শৈলং ত্রিককুদং প্রতি ॥
সৰ্বধাতুময়স্তত্র স্মহদ্বৈভূত্যো গিরিঃ ।
তস্য পাদে মহাদ্ভব্যং মানসং সিদ্ধ-
সেবিতং ॥ তস্মাৎ প্রভবতে পুণ্যা সরযু-
লোকপাবনী । তস্যাস্তীরে বনং দিব্যং
বৈভ্রাজমানম বিশ্রুতং ॥ কুবেরানুচর-
স্তস্মিন্ প্রহেতি তনয়ো বলী । নাম্না বৈ
ব্রহ্মধামেতি রাক্ষসোহনন্তবিক্রমঃ ॥ * ॥
কৈলাসাৎ পশ্চিমাশাশাং দিব্যঃ সৌম্য-
ধীগিরিঃ । অরুণঃ পৰ্বতশ্রেষ্ঠো রুক্ষ-
ধাতুবিভূষিতঃ ॥ ভবস্য দায়িতঃ শ্রীমান্
পৰ্বতো হেমসন্নিভঃ । শাতকৌস্তময়ে-
দ্দিব্যৈঃ শিলাজালৈঃ সমন্ততঃ ॥ শত-
সংখ্যেস্তাপনীয়ৈঃ শৃঙ্গৈর্দ্বর্ভিমবোল্লিখন্ ।
যুক্তবান্ স্মহদ্বিব্যদুৰ্গশৈলো মহো-
চ্ছিতঃ ॥ তস্মিন্ গিরৌ নিবসতি গিরীশো
ধুত্রলোহিতঃ । তস্য পাদে মহাদ্ভব্যং সরঃ
কাঞ্চনবালুকং ॥ তস্য পাদাৎ প্রভবতি
শৈলোদং নাম তৎ সরঃ । তস্মাৎ প্রভবতে
পুণ্যা নদী শৈলোদকা শুভা ॥ সা বঙ্কু-
শীতয়োর্মধ্যে প্রবিষ্টা পশ্চিমোদধিঃ । * ।
অভূতরেণ কৈলাসং শিবং সৰ্বৌষধিৎ

গিরিঃ ॥ গৌরস্ত পৰ্বতশ্রেষ্ঠং হরিতাল-
ময়ং প্রতি । হিরণ্যশৃঙ্গঃ স্মহান্ দিব্যো-
ষধিময়ো গিরিঃ ॥ তস্য পাদে মহাদ্ভব্যঃ
সরঃ কাঞ্চনবালুকং । রন্যং বিন্দুসরো
নাম যত্র রাজা ভগীরথঃ ॥ গঙ্গার্থে স চ
রাজধিকুবাস বহুলাঃ সমাঃ । দিবঃ
যাস্তিস্তি মে পূৰ্বে গঙ্গাতোয়পরিপ্লুতাঃ ॥
তত্র ত্রিপথগা দেবী প্রথমস্ত প্রতিষ্ঠিতা ।
ইতি মাৎশ্রে ১০১ অধ্যায়ঃ ॥*॥*॥ অথ
দশধা কৃত্রিমপৰ্বতদানং । প্রথমো ধান্য-
শৈলঃ স্মাদ্বিতীয়ো লবণাচলঃ । গুড়াচল-
স্তৃতীয়স্ত চতুর্থো হেমপৰ্বতঃ ॥ পঞ্চম-
স্তিলশৈলঃ স্মাৎ ষষ্ঠঃ কার্পাসপৰ্বতঃ ।
সপ্তমো স্নতশৈলশ্চ রত্নশৈলস্তথাষ্টমঃ ॥
রাজতো নবমস্তদ্বদশমঃ শকরাচলঃ । বক্ষে
বিধানমেতেমাং যথাবদনুপূৰ্বশঃ ॥ অয়নে
বিষুবে পুণ্যে ব্যতীপাতে দিনক্ষয়ে । শুক্ল-
পক্ষে তৃতীয়ায়ানুপরাগে শশিক্ষয়ে ॥
বিবাহোৎসবযজ্ঞেষু দ্বাদশ্যামথবা পুনঃ ।
শুক্লায়াং পঞ্চদশ্যাং বা পুষ্যক্ষে বা বিধান-
নতঃ ॥ ধান্যশৈলাদয়ো দেয়া যথাশাস্ত্রং
বিজানতা । * । তীর্থে বায়তনে ধাপি
গোর্থে বা ভবনাঙ্গনে ॥ মণ্ডপং কারয়েদ-
ভক্ত্যা চতুরশ্রমুদঙ্খুৎ । প্রাগুদকপ্লবন-
ক্ষেব প্রাঙ্খুৎ বা বিধানতঃ ॥ গোময়ে-
নানুলিপ্তায়াং ভূমাবাস্তীয্য বৈ কুশান্ ।
তন্মধ্যে পৰ্বতং কুৰ্যাদ্বিকল্পপৰ্বতা-
ম্বিতং ॥ ধান্যদ্রোণসহস্রেণ ভবেদিগরি-
রিহোত্তমঃ । মধ্যমঃ পঞ্চশতিকঃ কনিষ্ঠঃ
স্মাজিভিঃ শতৈঃ ॥ মেরুমহাত্রীহিময়ট

মধ্যে স্ববর্ণবৃক্ষত্রয়সংযুতঃ স্যাৎ । পূৰ্বেণ
 মূলফলবজ্জযুক্তো যাম্যেন গোমেদক-
 পুষ্পরাবগঃ ॥ পশ্চাচ্চ গারুত্নতনীলরত্নৈঃ
 সোম্যেন বৈদূৰ্য্যসরোজরাগৈঃ । শ্ৰীখণ্ড-
 খণ্ডৈরভিতঃ প্রবাললতাশ্চিতঃ শুক্ৰিশিলা-
 তলঃ স্যাৎ ॥ ব্রহ্মাথ বিষ্ণুৰ্ভগবান্ মুরারি-
 দিবাকরোহপ্যত্র হিরণ্যয়ঃ স্যাৎ । মূৰ্দ্ধন্যব-
 স্থানমসংসরেণ কার্য্যত্বনেকে চ পুন-
 দিবীশাঃ ॥ চত্বারি শৃঙ্গাণি চ রাজতানি নিতম্ব-
 ভাণেশপি রাজতঃ স্যাৎ । তথেক্ষুবংশা-
 য়তকন্দরস্ত্ব দ্ব্যতোদকপ্রশ্রবণশ্চ দিক্ষু ॥
 শুক্লাশ্বরাণ্যম্বুধরাবলী স্যাৎ পূৰ্বেণ
 নীলানি চ দক্ষিণেন । বাসাংসি পশ্চাদথ
 কৰ্ব্বুরাণি রক্তাণি চৈবোত্তরতো ঘনালী ॥
 রৌপ্যান্মহেন্দ্রপ্রমুখানথাকৌ সংস্থাপ্য
 লোকাধিপতীন্ ক্রমেণ । নানাফলালী চ
 সমস্ততঃ স্তান্মনোরমং মাল্যবিলেপনঃ ॥
 পিতানকঞ্চোপরি পঞ্চবর্ণমল্লানপুষ্পাভরণং
 সিতং বা । ইথং নিবেশ্যামরশৈলমগ্র্য-
 মতস্ত বিষ্ণুস্তগিরীন্ ক্রমেণ ॥ তুরীয়-
 ভাগেন চতুর্দিশঞ্চ সংস্থাপয়েৎ পুষ্প-
 বিলেপনাঢ্যান্ । পূৰ্বেণ মন্দরমনেক-
 ফলাবলীভিৰ্যুক্তং যবৈঃ কনকভদ্রকদম্ব-
 চিহ্নং ॥ কামেন কাঞ্চনময়েন বিরাজমান-
 গাকারয়েৎ কুম্ভমবস্ত্রবিলেপনাঢ্যং । ক্ষীর-
 রূণোদসরসাথ বনেন চৈব রৌপ্যেণ
 শক্তিবটিতেন বিরাজমানং ॥ যাম্যেন
 গন্ধমদনশ্চ নিবেশনীয়ো গোধুমসঞ্চয়ময়ঃ
 কলধৌতজো বা । হৈমেন যক্ষপতিনা
 হ্তমানসেন বৈশ্বেশ্চ রাজতবনেন চ

সংযুতঃ স্যাৎ ॥ পশ্চাভিলাচলমনেকশৃগক্ষি-
 পুষ্পং সৌবর্ণপিপ্পলহিরণ্যয়হংসযুক্তং ।
 আকারয়েদ্ভজতপুষ্পবনেন তদ্বদস্ত্রাশ্চিতং
 দধিসিতোদসরস্তথাগ্রে ॥ সংস্থাপ্য তং
 বিপুলশৈলমথোত্তরেণ শৈলং সুপার্শ্বমপি
 তাত্রময়ং স্ববস্ত্রং । পুষ্পৈশ্চ হেমবট-
 পাদপশেখরস্ত্রমাকারয়েৎ কনকধেনুবি-
 রাজমানং ॥ মাক্ষীকভদ্রসরসা চ বনেন
 তদ্বদ্রৌপ্যেণ ভাস্বরবতা চ যুতং বিধায় ।
 হোমশ্চতুভিরথ বেদপুরাণবিভির্দীর্ঘশ্চে-
 রনিন্দ্যচরিতাকৃতিভির্দ্বিজৈস্ত্রেঃ ॥ পূৰ্বেণ
 হস্তমিতমত্র বিধায় কুণ্ডং কাষ্যান্তিলৈর্বব-
 য়তেন সমিৎকুশৈশ্চ । রাত্রৌ চ জাগর-
 মনুক্রতগীতত্বৈর্যোরাবাহনঞ্চ কথয়ামি
 শিলোচ্চরানাং ॥ ত্বং সৰ্বদেবগণধামনিধে
 বিরুদ্ধমস্মদগৃহেবমরপৰ্বত নাশয়াশু ।
 ক্ষেমং বিধৎস্ব কুরু শান্তিমনুভমাং নঃ
 সংপূজিতঃ পরমভক্তিমতা ময়া হি ॥
 ত্বমেব ভগবানীশো ব্রহ্মা বিষ্ণুর্দিবাকরঃ ।
 মূর্তামূর্তজগদ্বীজস্ত্বং নঃ পাহি সনাতনঃ
 বস্মাদ্বং লোকপালানাং বিশ্বমূর্তেশ্চ
 মন্দিরং । রুদ্রাদিত্যবসূনাঞ্চ তস্মাচ্ছান্তি-
 প্রযচ্ছ মে ॥ বস্মাদশূন্যমমরৈর্নারীতিশ্চ
 শিরস্তব । তস্মান্মাদুক্ররশেষদুষ্ণসংসার-
 সাগরাং ॥ এবমভ্যর্চ্য তং মেরুং মন্দর-
 ঞ্চাভিপূজয়েৎ । বস্মাচ্চৈত্ররথেন ত্বং
 ভদ্রাশ্বে চ বিশেষতঃ । শোভসে মন্দর
 ক্ষিপ্ৰমতস্তষ্টিকরো ভব ॥ বস্মাচ্ছূড়ামণি-
 জম্বুদ্বীপে ত্বং গন্ধমাদন । গান্ধৰ্ববন-
 শোভাবাংস্ততঃ কীর্তির্দৃঢ়াস্ত মে ॥ বস্মাদ্বং

কেতুমালেন বৈভ্রাজেন বনেন চ । হির-
 গয়শ্চ শিখরস্তস্মাৎ পুষ্টিক্ৰবাস্ত মে ॥
 উত্তরৈঃ কুরুভিৰ্বস্মাৎ সাবিত্রেণ বনেন
 চ । স্পার্ষরাজসে নিত্যমতঃ শ্রীরক্ষ্যাস্ত
 মে ॥ এবমামস্ত্য তান্ সৰ্বান্ প্রভাতে
 বিমলে পুনঃ । স্নাত্বাথ গুরবে দদ্যাম্মধ্যমং
 পৰ্বতোত্তমং ॥ বিষ্ণুস্তান্ পৰ্বতান্দদ্যা-
 দৃষ্টিগ্ভ্যঃ ক্রমশো মুনে । গাবো দেয়া-
 শ্চতুৰ্বিংশদথবা দশ নারদ ॥ শক্তিতঃ
 সপ্ত চার্ফৌ বা পঞ্চ দদ্যাদশক্তিমান্ ।
 একাপি গুরবে দেয়া কপিলাথ পয়স্বিনী ।
 পৰ্বতানামশেষাণামেষ এব বিধিঃ স্মৃতঃ ॥
 ত এব পূজনে মন্ত্ৰাস্ত এবোপস্করাঃ স্মৃতাঃ ।
 গ্রহাণাং লোকপালানাং ব্রহ্মাদীনাঞ্চ
 সৰ্বদা ॥ স্বমস্ত্রেণৈব সৰ্বেষু হোমঃ
 শৈলেষু পঠ্যতে । উপবাসী ভবেন্নিত্য-
 মশক্তৌ নক্তমিষ্যতে ॥ বিধানং সৰ্ব-
 শৈলানাং ক্রমশঃ শৃণু নারদ । দান-
 কালে চ যে মন্ত্ৰাঃ পৰ্বতেষু চ যৎ ফলং ॥
 অন্নং ব্রহ্ম যতঃ প্রোক্তমন্নং প্রাণাঃ প্রকী-
 র্তিতাঃ । অন্নাস্তবস্তি ভূতানি জগদম্নেন
 বৰ্ততে ॥ অন্নমেব ততো লক্ষ্মীরম্নমেব
 জনাৰ্দ্ধনঃ । ধান্যপৰ্বতরূপেণ পাহি তস্মা-
 ম্নগোত্তম ॥ অনেন বিধিনা যস্ত দদ্যাক্ৰান্ত-
 ময়ং গিরিং । মন্বন্তরশতং সাগ্রং দেব-
 লোকে মহীয়তে ॥ অঙ্গরোগগন্ধৰ্বৈ-
 রাকীর্ণেন বিরাজিতা । বিমানেন দিবঃ পৃষ্ঠ-
 মায়াতি সুরসেবিতং ॥ ততঃ কৰ্ম্মক্ষয়ে
 রাজ্যমাপ্নোতীহ ন সংশয়ঃ ॥ ১১ ॥ অথাতঃ
 সংপ্রবক্ষ্যামি লবণাচলমুক্তমং । যৎ-

প্রদাতা নরো লোকং প্রাপ্নোতি শিব-
 সংযুতং ॥ উত্তমঃ ষোড়শদ্রোণঃ কর্তব্যো
 লবণাচলঃ । মধ্যমঃ স্যাত্তদর্দ্রেন চতুৰ্ভি-
 রধমঃ স্মৃতঃ ॥ বিত্তহীনো যথাশক্ত্যা
 দ্রোণাদূৰ্দ্ধস্ত কারয়েৎ । চতুর্থাংশেন বিষ্ণু-
 স্তান্ পৰ্বতান্ কারয়েৎ পৃথক্ ॥ বিধানং
 পূৰ্ববৎ কুর্যাৎ ব্রহ্মাদীনাঞ্চ সৰ্বদা ।
 তদ্বন্ধেমতনূন্ সৰ্বান্ লোকপালান্নিবেশ-
 য়েৎ ॥ সরাংসি কামদেবাদীংস্তদ্বচ্ছাত্র
 নিবেশয়েৎ । কুর্যাজ্জাগরমত্রাপি দান-
 মন্ত্ৰং নিবোধত ॥ সৌভাগ্যরসসংভূতো
 যতোহয়ং লবণো রসঃ । তথাভুক্তহেন চ
 মাং পাহি পাপান্নগোত্তম ॥ যস্মাদন্নরসাঃ
 সৰ্বৈ নোৎকটা লবণং বিনা । প্রিয়ঞ্চ
 শিবয়োর্নিত্যং তস্মাচ্ছান্তিপ্রদো ভব ॥
 বিষ্ণুদেহসমুদ্ভূতং যস্মাদারোগ্যবর্দ্ধনং ।
 তস্মাৎ পৰ্বতরূপেণ পাহি সংসারসাগ-
 রাৎ ॥ অনেন বিধিনা যস্ত দদ্যাক্ৰান্ত-
 পৰ্বতং । উমালোকে বসেৎ কল্পং ততো
 যাতি পরাং গতিং ॥ * ॥ ২ ॥ অতঃ পরং
 প্রবক্ষ্যামি শুভপৰ্বতমুক্তমং । যৎপ্রদা-
 নান্নরঃ স্বর্গমাপ্নোতি সুরপূজিতঃ ॥ উত্তমো
 দশভির্ভারৈর্মধ্যমঃ পঞ্চভিঃ স্মৃতঃ । ত্রিভি-
 র্ভারৈঃ কনিষ্ঠঃ স্যাৎ তদর্দ্রেনান্নবিতবান্ ॥
 তদ্বদামন্ত্রণং পূজাং হৈমবৃক্ষস্বর্কার্দ্ধনং ।
 বিষ্ণুপৰ্বতাস্তদ্বৎ সরাংসি বনদেবতাঃ ॥
 হোমজাগরণস্তদ্বৎ লোকপালাধিবাসনং ।
 ধান্যপৰ্বতবৎ কুর্যাদিমং মন্ত্রমুদীরয়েৎ ॥
 যথা দেবেষু বিশ্বাত্মা প্রবরোহয়ং জনা-
 র্দ্ধনঃ । সামবেদস্ত বেদানাং মহাদেবস্ত

घोगिनां ॥ प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां
 पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः
 सदैवैस्फुरसो मतः ॥ मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं गुडपर्वत देहि वै । यस्मात्
 सौभाग्यादायिष्ठा ब्राता त्वं गुडपर्वत ॥
 निवासस्तुं हि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि
 सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुड-
 मयं गिरिं ॥ पूज्यमानः सगङ्गकैर्गौरी-
 लोके महीयते । पुनः कलशतांसे तु
 सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥ आयुरारोग्य-
 सम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः । * । ७ ।
 अथ पापहरं वक्ष्ये स्वर्णाचलमुत्तमं ।
 यस्य प्रदानाद्भुवनं वैरिण्यं याति मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः
 शतैः । तदङ्गेनाधमस्तद्वद्विभोहपि
 शक्तिः ॥ दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या
 विमंसरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्या-
 न्मुनिपुङ्गव ॥ विष्णुशैलांस्तद्वत्तच्छ्रित्वा
 प्रतिपादयेत् । नमस्ते ब्रह्मवीज्य ब्रह्म-
 गर्त्राय वै नमः ॥ यस्मादनस्तफलदस्तस्मात्
 पाहि शिलोच्छयं । यस्मादग्नेरपत्यां त्वं
 तस्माद्रुद्रं जगत्पते ॥ हेमपर्वतरूपेण
 तस्मात् पाहि नगोत्तम । अनेन विधिना
 यस्तु दद्यात् कनकपर्वतं ॥ स याति परमं
 ब्रह्मलोकमानन्दकारकं । तत्र कलशत-
 स्त्रिंशत्ततो याति परां गतिं ॥ * ॥ ४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधा-
 नतः । यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोक-
 मनुत्तमं ॥ उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभि-
 र्मध्यमो मतः । त्रिभिः कनिष्ठो विष्णुः

तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥ पूर्ववत्तापरं
 सर्वं विष्णुपर्वतादिकं । दानमन्त्रं
 प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसन्तम ॥ यस्मान्मधुवधे
 विष्णोर्देहात् स्वदसमुद्भवाः । तिलाः
 कुशाश्च समिधस्तस्माच्छास्तैस्तु भवन्निह ॥ हव्य-
 कव्येषु यस्मात् तिला एवाभिरक्षणं । भवा-
 द्भ्रुत्त शैलेन्द्र तिलाचल नमोहस्तु ते ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमं ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरारुतिदुर्लभं ॥
 दीर्घायुर्कर्मवाप्नोति पूज्यर्षोऽत्रैश्च मानवः ।
 पितृभिर्देवगङ्गकैः पूज्यमानो दिव्यं
 ब्रजेत् ॥ * ॥ ५ ॥ अथातः सं प्रवक्ष्यामि
 कार्पासाचलमुत्तमं । यत्प्रदानान्नरो नित्य-
 माप्नोति परमं पदं ॥ कार्पासपर्वत-
 स्तद्वद्विंशत्तारैरिहोत्तमः । दशभिर्मध्यमः
 प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मृतः ॥ भारे-
 णान्नधनो दद्याद्विंशत्तारैश्चैव वर्जितः । धान्य-
 पर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ॥ प्रभा-
 तायास्तु शर्वर्यात् दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्मान्नोकानामिह सर्वदा ॥
 कार्पासादे नमस्तस्मादघोषध्वंसनो भव ।
 इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शर्व-
 सन्निधौ ॥ रुद्रलोके वसेत् कलशं ततो
 राजा भवेदिह । * । ६ । अथातः सं प्र-
 वक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमं । तेजोहयत-
 मयं दिव्यं महापातकनाशनं ॥ विंशत्या
 घृतकुष्ठानामुत्तमः श्यादघृताचलः । दशभि-
 र्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वरः श्रुतः ॥
 अन्नविभोहपि कुर्वीत द्वाभ्यामिह विधा-
 नतः । विष्णुं पर्वतांस्तद्वत्तुर्भागैः

কল্পয়েৎ ॥ শালিতপুলপাত্রাণি কুস্তোপরি
 নিবেশয়েৎ । কারয়েৎ সংহতানুচ্চান্ যথা-
 শোভঃ বিধানতঃ ॥ বেষ্টিয়েৎ শুক্র-
 বাসোভিরিক্ষুদ গুফলাদিকৈঃ । ধান্যপৰ্বত-
 বৎ সৰ্ববৎ বিধানমিহ পঠ্যতে ॥ অধি-
 বাসনপূৰ্বকং তদ্বন্ধোমস্তরার্চনং । প্রভা-
 ভায়ান্ত শৰ্ব্বৰ্যাং গুরবে চ নিবেদয়েৎ ॥
 বিষ্ণুস্তপৰ্বতাং স্তদ্বদ্বিগ্ভ্যঃ শান্তমানসঃ ।
 সংযোগাদ্ঘৃতমুৎপন্নং যস্মাদ্ঘৃততেজসোঃ ॥
 তস্মাদ্ঘৃতার্চিবিধাত্মা প্রীয়তামত্র শঙ্করঃ ।
 যস্মাতেজোময়ং ব্রহ্ম ঘৃতে তচ্চ ব্যব-
 স্থিতং ॥ ঘৃতপৰ্বতরূপেণ তস্মান্মাং পাহি
 ভূধর । অনেন বিধিনা দদ্যাদ্ঘৃতচলননু-
 ভ্রমং ॥ মহাপাতকযুক্তোহপি লোক-
 মায়াতি শাক্ষরং । হংসসারসযুক্তেন
 কিঙ্কীগীজালমালিনা ॥ বিমানেনাপ্সরো-
 তিশ্চ সিদ্ধবিদ্যাধরৈরুতঃ । বিহরেৎ
 পিতৃভিঃ সার্কং যাবদাহুতসংগ্ৰবং ॥ * ॥ ৭ ॥
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি রত্নাচলননুভ্রমং ।
 যুক্তাফলমহশ্ৰেণ পৰ্বতঃ স্মাদনুভ্রমঃ ॥
 মধ্যমঃ পঞ্চশতিকস্ত্রিশতৈরবরঃ স্মৃতঃ ।
 চতুর্থাংশেন বিষ্ণুভ্যাঃ পৰ্বতাঃ স্ত্যঃ সম-
 স্তৃতঃ ॥ পূৰ্বেণ বজ্জগোমেদৈর্দক্ষিণেনেন্দ্র-
 নীলকৈঃ । পুষ্পরাগযুতেঃ কার্যো বিদ্বদ্ভি-
 র্গন্ধমাদনঃ ॥ বৈদূৰ্য্যবিদ্রুমৈঃ পশ্চাৎ
 সংমিশ্রো বিপুলোহ্চলঃ । পদ্মরাগৈঃ স-
 সৌবর্ণৈরুত্তরেণ তু বিন্যসেৎ ॥ ধান্য-
 পৰ্বতবৎ সৰ্ব্বমত্রাপি পরিকল্পয়েৎ । তদ্ব-
 দাবাহনং কৃৎস্না বৃক্ষান্ দেবাংশ্চ কাঞ্চ-
 নান্ ॥ পূজয়েৎ পুষ্পপানীয়েঃ প্রভাতে

চাথ পূৰ্ববৎ । পূৰ্ববৎ গুরুধাত্বিগ্ভ্যঃ কল-
 মস্ত্রানুদীরয়েৎ ॥ যথা দেবগণাঃ সৰ্ব্বে
 সৰ্ব্বরত্নেষু বস্থিতাঃ । ত্বঞ্চ রত্নময়ো নিত্য-
 মতঃ পাহি মহাচল ॥ যস্মাদ্ভ্রত্ৰদানেন
 তুষ্টিং প্রকুরুতে হরিঃ । সদানন্দপ্রদানেন
 তস্মান্নঃ পাহি পৰ্বত ॥ অনেন বিধিনা
 যস্ত দদ্যাদ্ভ্রমহাগিগিৎ । স যাতি বৈষ্ণবং
 লোকমমরেশ্বরপূজিতঃ ॥ যাবৎ কল্পশতং
 সাগ্ৰং বাসশ্চেহ নরাধিপা । রূপারোগ্য-
 গুণোপেতঃ সপ্তদ্বীপাধিপো ভবেৎ ॥ ব্রহ্ম-
 হত্যাদিকং কিঞ্চিদযদত্রামুত্র বা কৃতং ।
 তৎ সৰ্বং নাশমায়াতি গিরিবজ্জহতে
 যথা ॥ * ॥ ৮ ॥ অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি
 বৌপ্যাচলননুভ্রমং । যৎপ্রদানান্নরো যাতি
 সোমলোকং দ্বিজোভ্রম ॥ দশাভিঃ পল-
 সাহশ্চৈরুভ্রমো রজতাচলঃ । পঞ্চভির্মধ্যমঃ
 প্রোক্তস্তদর্দৈনাবরঃ স্মৃতঃ ॥ অশক্তৌ
 বিংশতৈরুর্দ্ধং কারয়েৎ শক্তিতঃ সদা ।
 বিষ্ণুস্তপৰ্বতাং স্তদ্বদ্বুরীয়াংশেন কল্পয়েৎ ॥
 পূৰ্ববদ্রাজতান্ কুর্য্যান্মন্দরাদীন্ বিধা-
 নতঃ । কলধৌতর্ময়াংস্তত্র লোকেশান্
 রচয়েদ্বুধঃ ॥ ব্রহ্মবিষ্ণুর্কবৎ কার্যো
 নিত্যশোহত্র হিরণ্ময়ঃ । রজতং স্মাদ-
 যদশ্বেষাং সৰ্ব্বস্তদিহ কাঞ্চনং ॥ শেখর
 পূৰ্ববৎ কুর্য্যাক্কোমজাগরণাদিকং । প্রদ-
 দ্যাভ্রং প্রভাতে তু গুরবে বৌপ্যপৰ্বতং ॥
 বিষ্ণুশৈলান্ভিগ্ভ্যঃ পূজ্যবস্ত্রবিভূষণৈঃ ।
 ইমং মন্ত্ৰং পঠন্ দদ্যাদ্ভ্রপাণিবিমৎসরং ॥
 পিতৃণাং বল্লভং যস্মাদ্বিষ্ণোৰ্বা শঙ্করশ্চ
 ৯ । রজতং পাহি তস্মান্নঃ শোকসংসার

सागरात् ॥ इत्थं निवेश्य यो दद्याद्
 रजताचलमुत्तमं । गवामयुतदानञ्च फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ सोमलोके स
 गक्रवैः किन्नराप्सरसाङ्गैः । पूज्यमानो
 वसेद्विद्वान् यावदाहूतसंज्ञवत् ॥ * ॥ ९ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमं ।
 युञ्ज प्रदानाद्विष्णुर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
 अस्ति शर्कराभारैरुत्तमः श्यामहाचलः ।
 चतुर्भ्रमधमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः
 श्रुतः ॥ सार्द्धभारेण शैलस्तु यः कुर्यात्
 शल्लवित्तवान् । विष्णुपर्वतान् कुर्यात्
 तुरीयांशेन मानवः ॥ धान्यपर्वतवत्
 सर्वमासाद्य मेरुसंयुतं । मेरो-
 रुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेमतरुद्रयत् ॥
 मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
 एतद्वरुद्रयत् मूर्द्ध्नि सर्वेषुपि निवे-
 शयेत् ॥ हरिचन्दनसन्तानो पूर्वपश्चिम-
 भागयोः । निवेश्यो सर्वशैलेषु विशेषा-
 च्छर्कराचले ॥ मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग-
 वल्लभः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गेषु धनदः
 स्याद्दुदुग्धुः ॥ प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः
 स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वरुर्भौ दक्षि-
 णाभिमुखी भवेत् ॥ धान्यपर्वतवत् सर्व-
 मावाहनमथादिकं । कृत्वाथ गुरवे दद्यात्
 न्मध्यमं पर्वतोत्तमं । ऋद्धिगुण्यश्च नरः
 शैलानिमान्त्रान्मुदीरयेत् ॥ सौभाग्या-
 यतसारोहयत् परमः शर्करायुतः । तं
 सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ॥
 अमृतं पिवतां ये तु निपेतुर्भुवि
 शीकराः । देवानास्तु संमुखोहयत् पाहि नः

शर्कराचल ॥ मनोभवधनुमध्यादुद्धृता शर्करा
 यतः । तन्मयोहसि महाशैल पाहि
 संसारसागरात् ॥ यो दद्यात् शर्कराशैल-
 मनेन विधिना नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
 प्रायाति शिवगन्दिरम् ॥ चन्द्रादित्यप्रता-
 काशमधिरुहानुर्जाविभिः । सहेव नान-
 मातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥ ततः
 कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मार्बुदत्रयः ।
 भोजनं शक्तितः कुर्यात् सर्वशैले-
 ष्वमंसरः । सर्वत्राकारलवणमन्नीयात्तदनु-
 ज्ञया । पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत्
 त्राक्कणलयत् ॥ १० ॥ इति मांशे
 ११ अध्यायः ॥ देवर्षिविशेषः । यथा ।
 कश्यपाम्भारदशैव पर्वतोहरुक्ती तथा ।
 इत्याग्निपुराणं ॥ मंशुविशेषः । पार्वदा
 इति भाषा । अस्य गुणाः । वायुनाशित्वं ।
 स्निग्धत्वं । बलशुक्रकारित्वं । इति राज-
 बल्लभः ॥ रुक्मः । शाकभेदः । इति मोदिनी ॥
 पर्वतकाकः (पुं) द्रोणकाकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 पर्वतजा (स्त्री) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
 गिरिभववस्तुनि त्रि ॥
 पर्वततृणं (स्त्री) तृणभेदः । सप्त इति हिन्दी
 भाषा । तं पर्यायः । तृणात् २ पत्रात् ३
 युगप्रियं ४ । अस्य गुणाः । बलपुष्क-
 करत्वं । रुच्यत्वं । पशूनां सर्वदा प्रिय-
 त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पर्वतमोटा (स्त्री) गिरिकदली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

পৰ্বতরাজঃ (পুং) হিমালয়গিরিঃ । অস্য
 প্রমাণং বক্ষ্যমাণশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
 পৰ্বতরাজপুত্রী (স্ত্রী) দুৰ্গা । যথা । জিকন-
 ধনঞ্জয়সংগ্রহয়োঃ । শক্রধ্বজাৎ পক্ষযুতে
 দশাহে মূলক্ষয়ুক্তা সিতসপ্তমী যা । আরভ্য
 তস্যাং দশমীঞ্চ যাবৎ প্রপূজয়েৎ পৰ্বত-
 রাজপুত্রীং ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 পৰ্বতবাসিনী (স্ত্রী) আকাশমাংসী । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গায়ত্রী । যথা । উত্তরে
 শিখরে দেবি ভূম্যাং পৰ্বতবাসিনি । ব্রহ্ম-
 যোনিসমুৎপন্নে গচ্ছ দেবি যথাস্থখং ॥
 ইতি যজুৰ্বেদীয়গায়ত্রীবিসৰ্জনমন্ত্রঃ ॥
 কালী । যথা । উত্তরে শিখরে দেবি ভূম্যাং
 পৰ্বতবাসিনি । ব্রহ্ময়োনিসমুৎপন্নে গচ্ছ
 দেবি মমাস্তরং ॥ ইতি শ্যামাপূজায়াং
 বিসৰ্জনমন্ত্রঃ ॥
 পৰ্বতাধারা (স্ত্রী) পৃথিবী । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 পৰ্বতারিঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 পৰ্বতাশয়ঃ (পুং) মেঘঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পৰ্বতাশ্রয়ঃ (পুং) শরভঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ পৰ্বতবাসিনি ত্রি ॥
 পৰ্বতীয়ঃ (ত্রি) পৰ্বতসম্বন্ধী । পৰ্বতভবঃ ।
 পাহাড়িয়া ইতি ভাষা । ইতি পৰ্বত-
 শব্দাৎ ভবার্থে ঈয়প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥
 পৰ্বতোশ্মিঃ (পুং) মৎস্যবিশেষঃ । ইতি
 কস্মিন্ ভূরিপ্রয়োগে প্রমাদলিখনং
 পৰ্বতোবশ্মিরিতি মৎস্যস্বয়বোধকপাঠঃ
 সাধুঃ ॥

পৰ্বধিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ
 পৰ্বপুঙ্গী (স্ত্রী) রামদৃতীৰক্ষঃ । নাগদন্তী
 ইতি শব্দচন্দ্রিকা রত্নমালা চ ॥
 পৰ্বপূর্ণতা (স্ত্রী) সন্তারঃ । আয়োজমঃ
 ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥ পৰ্বণঃ পূর্ণত্বঞ্চ ॥
 পৰ্বমূলা (স্ত্রী) শ্বেতা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পৰ্বযোনিঃ (পুং) ইক্ষাদি । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 পৰ্বরীগং (স্ত্রী) পৰ্ব । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পৰ্বরীগঃ (পুং) পৰ্ণবৃন্তরসঃ । গৰ্বঃ ।
 মারুতঃ । পৰ্ণশিরা । স্ততকং । দ্যুত-
 কম্বলঃ । পত্রচূর্ণরসঃ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ পৰ্বরীগ ইতি মেদিন্যাং পাঠঃ ॥
 পৰ্বরুট্ [হ্] (পুং) দাড়িমঃ । ইতি
 ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পৰ্ববল্লী (স্ত্রী) মালাদূৰ্বা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পৰ্বসন্ধিঃ (পুং) প্রতিপৎপঞ্চদশো্যরস্তরং ।
 ইত্যমরঃ ॥ প্রতিপৎপঞ্চদশো্যরন্থধ্যং স
 পৰ্বসন্ধিঃ । কিম্বা স সন্ধিঃ পৰ্বেত্যম্বয়ঃ ।
 পঞ্চদশানাং পূর্ণগী পঞ্চদশী সংখ্যায়া
 ডড়িতি ডট্ টিৎসাদীপ্ । পঞ্চদশীশব্দেন
 পূর্ণিমামাবাস্যয়োহয়োগ্রহণং । অতএব
 পৌর্ণমাস্যা অমাবাস্যা বা শেষসার্কদণ্ড-
 চতুষ্কয়ং প্রতিপদশ্চ প্রথমসার্কদণ্ডচতু-
 ষ্কয়ং পৰ্বসন্ধিরিতি বৃদ্ধাঃ ॥ সৈংহিকেয়ো
 যদা রাহুগ্রহসতে পৰ্বসন্ধিষিতি যমঃ ॥
 পৰ্বগোঃ সন্ধিঃ পৰ্বসন্ধিঃ পৃথাতোর্বনিপি
 পৰ্বপূরণে ইত্যস্য নাম্নীত্যানি বা পৰ্ব ।
 প্রতিপৎপঞ্চদশো্যস্ত সন্ধিঃ পৰ্বাধ দিক্
 ককুবিতি স্বামী ॥ দর্শপ্রতিপদোঃ সন্ধৌ

• গ্রহিপ্রস্তাবয়োরপি । পর্বশব্দো হি বিষ্ণু-
বৎপ্রভৃতিষপি দৃশ্যতে ॥ ইতি রত্নঃ ।

ইতি ভরতঃ ॥০

পর্বিতঃ (পুং) পর্বতমৎশ্রঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পর্শুঃ (পুং) পরশুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্শুকা (স্ত্রী) পার্শ্বান্ধি । ইত্যমরঃ ॥

পর্শুপাণিঃ (পুং) গণেশঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পর্শুরামঃ (পুং) পরশুরামঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পর্শ্বঃ (পুং) কুঠারঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পর্ষ ও স্নেহে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ রেফো-
পধঃ । স্নেহ ইহ আদ্রৌভাবঃ । ও পর্ষতে
পয়সা পটঃ । স্পর্ষ ইতি চতুর্ভুজঃ ।
স্পর্ষতে পম্পর্ষে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পর্ষৎ [দ্] (স্ত্রী) সভা । ইতু্যাদিকোষঃ ॥

পর্ষদ্বলঃ (ত্রি) পারিষদঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পল ক বন্ধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক
পালয়তি । হ্রস্ববতবেফসিন্ধে দীর্ঘিণো-
হপি পাঠঃ কানুবন্ধানামিদনুবন্ধবৎ ঞ্ণে-
রনিত্যতাং বোধয়তি । তেন পালতি
পালতি । ইত্যপি সিদ্ধং । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পল জ গর্তো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ জ
পালঃ পলঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পলং (স্ত্রী) আমিষং । কর্ষচতুষ্টয়ং ।
ইত্যমরঃ ॥ তত্তু শাস্ত্রে তোলকচতু-
ষ্টয়ং । বৈদ্যকে অষ্টতোলকং । লৌকিকে
সাক্ষরক্তি দ্বিমাষকতোলকত্রিতয়ং । তৎ-

পর্যায়ঃ । মুষ্টিঃ ২ প্রকৃষ্ণঃ ৩ চতুর্ধিকা ৪
বিভ্বং ৫ ষোড়শিকাত্রং ৬ । ইতি বৈদ্যক-
পরিভাষা ॥ পলস্ত লৌকিকৈর্মানেঃ সাক্ষ-
রক্তি দ্বিমাষকং । তোলকত্রিতয়ং জ্ঞেয়ং
জ্যোতির্জৈঃ স্মৃতিসম্মতং ॥ ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥ * ॥ বিঘটিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ সা তু ঘটিকাষষ্টিভাগৈকভাগঃ ।
ষষ্টিবিপলশ্চ । পলদণ্ডয়োঃ প্রমাণস্ত ।
দশগুর্বক্ষরোচ্চারকালঃ প্রাণঃ ষড়া-
অকৈঃ । তৈঃ পলং স্যান্তু তৎষষ্ঠ্যা দণ্ড
ইত্যভিধীয়তে ॥ তেন চ । মা কাস্তে
পক্ষস্যাস্তে পর্যাকাশে দেশে স্বাস্পীঃ
কাস্তং বক্ত্রং বৃত্তং পূর্ণং চন্দ্রং মহা
রাত্রৌ চেৎ । ক্ষুৎক্ষামঃ প্রাটংশ্চেত-
শ্চেতো রাত্নঃ ক্রুরঃ প্রাদ্যাভস্মান্ধাস্তে
হস্ম্যস্যাস্তে শয্যেকাস্তে কর্তব্যা ॥
অসৈকপাঠাৎ পলং ষষ্টিপাঠাদণ্ডঃ ।
ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পলঃ (পুং) পলালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পলক্যা (স্ত্রী) পালঙ্ক্যশাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পলগণ্ডঃ (পুং) লেপকঃ । রাজ্ ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

পলঙ্কটঃ (ত্রি) ভয়শীলঃ । ভীকুঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলঙ্করঃ (পুং) পিত্তং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলঙ্কষঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥
কণগুগুণ্ডলুঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পলঙ্কষা (স্ত্রী) গোস্কুরকঃ । রাস্না । গুগুণ্ডলুঃ ।
কিংশুকঃ । মুণ্ডীরী । লাক্ষা । ইতি

মেদিনী ॥ ক্ষুদ্রগোকুরকঃ । মহাশ্রাবণী ।
মক্ষিকা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পলপ্রিয়ঃ (পুং) দ্রোণকাকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ মাংসাশিনি ত্রি ॥

পলভা (স্ত্রী) মেঘসংক্রমণাদর্শ্বাক্ সপাদাক্-
দিনে মধ্যাহ্নে দ্বাদশাঙ্গুলশঙ্কুজা ছায়া ।
তৎপর্যায়ঃ । পলবিভা ২ বিষুবৎপ্রভা ৩ ।
যথা । মেঘাদিগে সায়নভাগসূর্য্যে দিনা-
র্দ্ধজা ভা পলভা ভবেৎ সা । ইতি গ্রহ-
লাঘবঃ ॥ পলভয়োদন্তচরখণ্ডকৈঃ ক্রমোৎ-
ক্রমশ্চৈর্হীনান্বিতৈর্লঙ্কোদরৈঃ স্বদেশীয়ো-
দয়া ভবন্তি । অন্যৎস্পষ্টাধিকারেহপি
চরসংস্কৃতা গ্রহাঃ স্পষ্টা ভবন্তীতি প্রয়ো-
জনং ॥ ক্রিয়তুলাধরসংক্রমপূর্ব্বতোহয়ন-
লবোধদির্নৈর্বিষুবদ্দিনং । মকরকর্কটসংক্র-
মতোহয়নং ছ্যদলভা বিষুবদিবসেহক্ষভা ॥
ইতি সিদ্ধান্তশিরোমণিঃ ॥ এবং বিষুবতী
ছায়া স্বদেশে যা দিনার্দ্ধজা । দক্ষিণোত্তর-
রেখায়াং সা তত্র বিষুবৎপ্রভা ॥ ইতি
সূর্য্যাসিদ্ধান্তঃ ॥ অজতুলাদিগতস্য রবের্দ্দিনে
ছ্যদলভাকর্মিতাঙ্গুলশঙ্কুজা । পলবিভা-
থেতি বৃদ্ধবশিষ্ঠসিদ্ধান্তঃ ॥

পললং (স্ত্রী) মাংসং । ইত্যমরঃ ॥ পক্ষং ।
তিলচূর্ণং । ইতি মেদিনী ॥ পললং তিল-
কল্পং স্যাতিলচূর্ণঞ্চ পিষ্টকঃ । পললং
মধুরং রুচ্যং পিত্তাশ্রবলপুষ্টিদং ॥ ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ সৈন্ধবতিলচূর্ণং । তিলকুটা
ইতি ভাষা । যথা । পললন্তু সমাখ্যাৎ
সৈন্ধবং তিলপিষ্টকং । পললং মলকৃদ-
বৃষ্যৎ বাতঘ্নং কফপিত্তকৃৎ ॥ বৃংহণং

গুরু বৃষ্যঞ্চ স্নিগ্ধং মূত্রনিবর্তকং । ইতি
বৈদ্যকং ॥

পললঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥

পললঙ্ঘরঃ (পুং) পিত্তং । ইতি হারাবলী ॥

পললাশয়ঃ (পুং) গণ্ডরোগঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পলবঃ (পুং) মৎস্যধারণোপায়ঃ । পোলো
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পবঃ ২ পঞ্জরা-
খেটঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পলাগ্নিঃ (পুং) পিত্তং । ইতি হারাবলী ॥

পলাঙ্গঃ (পুং) শিশুমারঃ । ইতি হারাবলী ॥

পলাণ্ডুঃ (পুং) মূলবিশেষঃ । পেয়াজ্ ইতি

ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । স্বকন্দকঃ ২ ইত্য-
মরঃ ॥ লোহিতকন্দঃ ৩ । ইতি রত্নমালা ॥

তীক্ষ্ণকন্দঃ ৪ উষ্ণঃ ৫ মুখদূষণঃ ৬ শূদ্র-

প্রিয়ঃ ৭ কুমিষ্মঃ ৮ দীপনঃ ৯ মুখগন্ধকঃ ১০

বহুপত্রঃ ১১ বিশ্বগন্ধঃ ১২ রোচনঃ ১৩

পলাণ্ডুঃ ১৪ স্বকন্দকঃ ১৫ । ইতি শব্দ-

রত্নাবলী ॥ অস্য গুণাঃ । কটুত্বং । বল্যত্বং ।

কফপিত্তবাস্তিদোষনাশিত্বং । গুরুত্বং ।

বৃষ্যত্বং । রোচনত্বং । স্নিগ্ধত্বঞ্চ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পলাণ্ডুর্যবনেচ্চ ছুর্গন্ধো

মুখদূষকঃ । পলাণ্ডুস্ত গুণৈর্জ্যৈয়ো রসোন-

সদৃশো গুণৈঃ ॥ স্বাদুপাকরসোহনুষ্ণঃ

কফকৃম্মতিপিত্তলঃ । হরতে কেবলং

বাতং বলবীৰ্য্যকরো গুরুঃ ॥ ইতি ভাব-

প্রকাশঃ ॥ * ॥ পলাণ্ডুভক্ষণে দোষো যথা ।

পলাণ্ডুং বিড়্রাহক্ ছত্রাকং গ্রামকুকুটং ।

লশুনং গৃঞ্জনঞ্চৈব জঙ্ঘু । চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥

ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকে যাজ্ঞবল্ক্যঃ ॥

পলাদঃ (পুং স্ত্রী) রাক্ষসঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পলাদিনঃ (পুং স্ত্রী) রাক্ষসঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ মাংসভক্ষণশীলে ত্রি ॥

পলায়নং (স্ত্রী) মাংসাদিযুক্তসিদ্ধভক্ষণং ।

পলাও ইতি ভাষা । তস্য পাকপ্রকারো
ঐব্যাগি চ যথা । ছাগমাংসং ১ শরাবঃ ।
স্বতং ১০ শরাবপাদঃ । ত্বচং ৩ মাষকং ।
লবঙ্গং ৩ মাষকং । এলা ৩ মাষকং ।
তণ্ডুলং ১ শরাবঃ । মরিচং ২ তোলাকং ।
তেজপত্রং ২ তোলাকং । কুঙ্কুমং
১ মাষকং । আর্দ্রকং ২ তোলাকং । লবণং
৬ তোলাকং । ধন্যাকং ২ তোলাকং ।
দ্রাক্ষা ১০ শরাবপাদাঙ্কং । ছাগমাংসং
সূক্ষ্মং খোরয়িত্বা শুষ্কপ্রলেহপাককরণা-
নন্তরং পাত্ৰান্তরে তেজপত্রোপরি অন্ন-
খণ্ডগন্ধদ্রব্যেণ সহ প্রথমং সজ্জীকর্তব্যং ।
ততস্তণ্ডুলং জলেনার্কসিদ্ধং কৃত্বা মণ্ড-
গালনপূর্বকমন্নখণ্ডগন্ধদ্রব্যেণ সহ তন্-
মাংসোপরি সজ্জীকর্তব্যং । এবংপ্রকারেণ
বারং বারং সজ্জীকৃত্য তদুপরি অবশিষ্ট-
স্বতক্ষেপণেন দণ্ডয়ং তপ্তান্নারোপরি
রক্ষেৎ । ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥ * ॥ অত্র
মাংসস্থানে মৎস্যফলমূলাদিকং গন্ধ-
দ্রব্যেণ সহ দধিযোগং স্বতপরিমাণস্বাধি-
ক্যঞ্চ ভবিতুমর্হতি ॥

পলাপঃ (পুং) কণ্ঠপাশকঃ । হস্তিকপোলঃ ।

ইতি শব্দমালা ॥

পলায়নং (স্ত্রী) ভয়াদিনা স্থানান্তরগমনং ।

পালান ইতি পীঠদেওন ইতি চ ভাষা ।

তৎপর্যায়ঃ । অপযানং ২ সংদাবঃ ৩
দ্রবঃ ৪ বিদ্রবঃ ৫ উপক্রমঃ ৬ সংক্রাবঃ ৭
উদ্ভাবঃ ৮ প্রক্রাবঃ ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
নিজ্রাবঃ ১০ উদ্ভবঃ ১১ সন্ত্রাপঃ ১২
ক্রাবঃ ১৩ শৃগালিকা ১৪ অপক্রমঃ ১৫
চংক্রমঃ ১৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পলায়িতঃ (ত্রি) পলায়নবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । নষ্টঃ ২ গৃহীতদিক্ ৩ তিরো-
হিতঃ ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পলালঃ (পুং স্ত্রী) নিষ্ফলকাণ্ডঃ । শশ্বশূন্য-
ধান্যনালাঃ । পোয়াল ইতি ভাষা । ইত্য-
মরঃ ॥

পলালদোহদঃ (পুং) আত্মবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পলাশং (স্ত্রী) পত্রং । ইত্যমরঃ ॥

পলাশঃ (পুং) স্বনামখ্যাতবৃক্ষঃ । স তু ব্রহ্মণঃ
স্বরূপঃ । যথা । সূত উবাচ । অশ্বথরূপো
ভগবান্ বিষ্ণুরেব ন সংশয়ঃ । রুদ্ররূপো
বটস্তদ্বৎ পলাশো ব্রহ্মরূপধ্বক্ ॥ দর্শন-
স্পর্শসেবাস্থ তে বৈ পাপহরাঃ স্মৃতাঃ ।
চুঃখাপহ্ন্যাধিচুর্চানাং বিনাশকারিণো
ধ্রুবং ॥ ঋষয় উচুঃ । কথং বৃক্ষত্বমাপন্ন
ব্রহ্মবিষ্ণুমহেশ্বরঃ । এতৎ কথয় সর্বত্র
সংশয়োহত্র মহান্ হি নঃ ॥ সূত উবাচ ।
পার্ব্বতীশিবয়োর্দেবৈঃ স্মরতং কুর্বতোঃ
কিল । অগ্নিং ব্রাহ্মণবেশেন প্রেষ্য বিঘ্নং
কৃতং পুরা ॥ ততস্ত পার্ব্বতী ক্রুদ্ধা শশাপ
ত্রিদিবোকসঃ । রেতঃসেকসুখভ্রংশকম্প-
মানা তদা রুমা ॥ পার্ব্বত্যাচ । ক্রিমি-
কীটাদয়োহপ্যেতে জানন্তি স্মরতেঃ স্মখং ।

तस्यामम सुखद्वंशाद्वयुं रूक्त्वमाप्यथ ॥
 सूत उवाच। एवं सा पार्वती देवी अश-
 पत् क्रुद्धमानसा । तस्याद्रूक्त्वमापमा
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे
 १७० अध्यायः ॥ तत्पर्यायः। किंशुकः २
 पर्णः ३ वातपोथः ४ । इत्यमरः ॥
 याञ्जिकः ५ त्रिपर्णः ६ वक्रपुष्पः ७
 पूतद्रुः ८ ब्रह्मरूकः ९ ब्रह्मोपनेता १०
 कार्थद्रुः ११ । अश्व गुणाः । कषायद्वं ।
 उष्णद्वं । क्रिमिदोषविनाशित्वं ॥ तद्बीज-
 गुणः । पामकण्टिकादोषनाशित्वं ॥
 तत्पुष्पगुणः । उष्णद्वं । कण्टिकादोष-
 नाशित्वं ॥ तत्पुष्पं चतुर्विधं यथा । रक्तः
 पीतः सितो नीलः कुशुमैस्तु विभाव्यते ।
 किंशुकैर्गुणसामोह्यपि सितो विज्जा-
 नदः स्यूतः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशः
 किंशुकः पर्णो याञ्जिको रक्तपुष्पकः ।
 कारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मरूकः समिद-
 वरः ॥ पलाशो दीपनो ब्रूयः सरोशो
 व्रणगुण्यजिं । कषायः कटुकस्त्रिक्तः स्निग्धो
 गुदजरोगजिं ॥ भग्नसक्कानरुदोषग्रह-
 ण्यर्शः क्रिमिन् हरेत् । तत्पुष्पं स्वादु पाके
 तु कटु तिक्तं कषायकं ॥ वातलं कफ-
 पिताम्रकृच्छ्रजिद्व्याहि नीतलं । तृड्दाह-
 शमनं वातरक्तकूर्ठहरं परं ॥ फलं
 लघुषणं मेहार्शः क्रिमिवातकफापहं ।
 विपाके कटुकं रूक्कं कूर्ठगुणोदर-
 प्रणुं ॥ इति भावप्रकाशः ॥ पलाशभेदा
 यथा । तद्धेदे श्वां किंशुकः किंशुलो
 हस्तिकर्णकः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

शटी । राक्षसः । इति मेदिनी ॥ हरितः ।
 मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पलाशः (त्रि) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति मेदिनी ॥
 निर्दयः । इति धरणिः ॥
 पलाशकः (पुं) शटी । इति जटाधरः ॥
 पलाशरूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पलाशपर्णी (स्त्री) अश्वगन्धा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पलाशाथ्यः (पुं) नाडीहिंसू । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पलाशास्तु (स्त्री) गन्धपत्रा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पलाशी [न्] (पुं) रूकः । इत्यमरः ॥
 राक्षसः । इति मेदिनी ॥ क्षीररूकः ।
 इति रत्नमाला ॥
 पलाशी (स्त्री) लाक्षा । लताविशेषः । तत्-
 पर्यायः । पत्रवल्ली २ पर्णवल्ली ३ पला-
 शिका ४ सूरपर्णी ५ सूपर्णी ६ दीर्घवल्ली ७
 विषादनी ८ अन्नपत्री ९ दीर्घपत्री १०
 रसाम्ना ११ अन्निका १२ अन्नातकी १३
 काञ्जिका १४ । अश्व गुणाः । मधुरद्वं ।
 अन्नद्वं । मुखदोषारोचकनाशित्वं । पथ्य-
 द्वं । पित्तकोपकारित्वं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पलिकी (स्त्री) रूक्षा । इत्यमरः ॥ बालगर्त्रिणी
 र्गोः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पलिघः (पुं) काचकलसः । घटः । प्रकारः ।
 गोपुरं । इति मेदिनी ॥
 पलितं (स्त्री) जरसा केशार्दो शौक्यं ।
 केशपाकः । इत्यमरः ॥ तस्य निदानं

यथा । क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोद्गा
शिरोगतः । पित्तञ्च केशान् पचति
पलितं तेन जायते ॥ इति माधव-
करः ॥ तर्हि किंसा यथा । लोहचूर्णञ्च
कर्षञ्च दशार्द्धकृतमञ्जतः । धात्रीफल-
द्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विधीतकं ॥
पिक्ता लोहमये भागे स्थापयेन्निशि
वासयेत् । लेपोहयमचिराद्गन्ति पलितं
नेह संशयः ॥ दशार्द्धं पञ्चकर्षाणि ।
काश्मर्या मूलमार्दो सहचरकुसुमं केतक-
ञ्चापि मूलं लोहं चूर्णं सङ्गं त्रिफल-
फलसूतं तैलमेभिः पचेद्युः । कृत्वा
लोहस्य भागे क्वितिलनिहितं स्थापये-
त्सामेकं केशाः काशप्रकाशा अपि
मधुपनिभा अश्रु योगाद्भवन्ति ॥ त्रिफला
नीलिकापत्रं तुङ्गराजोह्यसो रजः ।
अवीमूत्रेण संपिक्तं लेपात् कृष्णीकरं
परं ॥ इति भावप्रकाशः ॥ शैलजं ।
तापः । कर्दमः । इति मेदिनी ॥ केश-
पाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलितः (पुं) रङ्गः । इति जटाधरः ॥

पलिता (स्त्री) रङ्गा । इति जटाधरः ॥

पल्यङ्कः (पुं) पर्याङ्कः । इत्यमरः ॥

पल्ययनं (स्त्री) पर्यायणं । घोडार जिन् इति
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पल्लुल ९ क लूनिपूतोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ यकारयुक्तेकलकारमध्यः दीर्घ-
मध्यश्च । लूनिच्छेदः । पूतिः पवित्री-
करणं । अपपल्लुलं तृणं लोकः ।
पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्लुल ९ क लूनिपूतोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ यकारयुक्तेकलकारमध्यः दीर्घ-
मध्यश्च । लूनिच्छेदः । पूतिः पवित्री-
करणं । अपपल्लुलं तृणं लोकः ।
पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गा-
दासः ॥

पल्लु गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पल्लति ।
इति दुर्गादासः ॥

पल्लुः (पुं) मूलकुशूलकं । पालुइ इति
मराइ इति च भाषा । इति मेदिनी ॥

पल्लवः (पुं स्त्री) नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्कः ।

इति भरतः ॥ नवपत्रसुवकः । इति

मधुः ॥ पर्कपत्रादिसंघाते शाखायाः

पल्लवो मतः । इति कोषान्तरं ॥ तं-

पर्यायः । किसलयं २ । इत्यमरः ॥

प्रवालं ३ नवपत्रं ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ बलं ५ किसलयं ६ किशलयं ७

किशलयं ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पत्रयौवनं १० । इति जटा-

धरः ॥ विटपः । विस्तरः । बलं । शृङ्गारः ।

अलङ्कारागः । इति विश्वमेदिनी ॥ बल-

मित्यत्र वनमिति क्वचिं पाठः । बलयः ।

चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पल्लवकः (पुं) वेश्यापतिः । मंशुविशेषः ।

इति हलायुधः ॥

पल्लवद्रुः (पुं) अशोकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः (पुं) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः (त्रि) कामुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पल्लवितं (स्त्री) लाङ्कारक्तः । इति मेदिनी ॥

পল্লবিতঃ (ত্রি) সপল্লবঃ। পল্লবযুক্তঃ। ততং।

বিস্তৃতং। ইতি মেদিনী ॥

পল্লবী [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ। ইতি শব্দমালা ॥

পল্লিঃ (স্ত্রী) গ্রামকঃ। কুটী। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ কুটীসমুদায়ঃ। গ্রামঃ। ইত্যন্যে ॥
গৃহমিতি ভট্টঃ ॥ কুটীগ্রামকয়োঃ পল্লীতি
শাস্ততঃ ॥ স্থানমিতি স্বামী ॥ পতন্তি
ভরণেন ভ্রমণেন চ জীবন্তীতি কিপি
পতো গাবঃ তে লীয়ন্তেহত্র পল্লিঃ নাম্নীতি
ডিঃ পাচ্ছাণাদীতি ঐপি পল্লী চ গোপ-
পল্লীপ্রভৃতি চ। ইত্যাতীরপল্লিশব্দ-
টীকায়াম্ ভরতঃ ॥

পল্লিকা (স্ত্রী) গৃহগোধিকা। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পল্লি বাহঃ (পুং) তৃণভেদঃ। যথা। পল্লি-
বাহো দীর্ঘতৃণঃ স্পত্রস্তাত্রবর্ণকঃ। অদৃঢ়ঃ
শাকপত্রাদিঃ পশূনামবলপ্রদঃ ॥ ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পল্লী (স্ত্রী) স্বল্পগ্রামঃ। কুটী। ইতি বিশ্ব-
মেদিনী ॥ নগরভেদঃ। স তু দক্ষিণদেশে
প্রসিদ্ধঃ ত্রিচনাপল্ল্যাদিঃ। ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ ক্ষুদ্রজন্তুবিশেষঃ। টিকটিকী ইতি
ভাষা। তৎপর্যায়ঃ। মুষলী ২ গৃহ-
গোধা ৩ বিশম্বরা ৪ জ্যেষ্ঠা ৫ কুড্য-
মৎস্যঃ ৬ পল্লিকা ৭ গৃহগোধিকা ৮।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গৃহগোলিকা ৯
মাণিক্যা ১০ ভিত্তিকা ১১ গৃহোলিকা ১২।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ অবশিষ্টং জ্যেষ্ঠীশব্দে
দ্রষ্টব্যং ॥

পল্লবং (স্ত্রী পুং) অল্পসরঃ। ইত্যমরঃ ॥

তস্য লক্ষণং যথা। অল্পং সরঃ পল্লবং
স্বাদযত্র চন্দ্রকর্কণে রবৌ। ন তিষ্ঠতি জলং
কিঞ্চিত্তত্রত্যং বারি পাল্লবং ॥ তজ্জল-
গুণাঃ। পাল্লবং বার্য্যভিষ্যন্দি গুরু স্বাদু
ত্রিদোষকৃৎ। ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ পাল্লবং
গুরুভিষ্যন্দি বিকৃষ্টি দোষলং পরং।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পবং (স্ত্রী) গোময়ং। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পবঃ (পুং) নিষ্পাবঃ। স'চ ধাত্বাদীনাং
নিবৃধীকরণং। শাল্যাভেদঃ শোধনং বহুলী-
করণং। ইত্যমরভরতৌ ॥ বায়ুঃ। ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

পবনং (স্ত্রী) কুম্ভকারস্য আমঘটাদিপাক-
স্থানং। পোয়ান্ ইতি ভাষা। ইতি
মেদিনী ॥ পয়নমিতি প্রমাদপাঠঃ। জলং।
ইতি শব্দমালা ॥ প্রযতে ত্রি। ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ পবিত্রীকরণঞ্চ ॥

পবনঃ (পুং) নিষ্পাবঃ। বায়ুঃ। ইতি
মেদিনী ॥ অর্কৌ বাহুপবনা যথা। ভূবায়ু-
রাবহ ইহ প্রবহস্তদূর্দ্ধঃ স্তাদুদ্বহস্তদনু
সংবহসংজ্ঞকশচ'। অন্যঃ পরোহপি স্তবহঃ
পরিপূর্বকোহস্মাদ্বাহুঃ পরাবহ ইমে
পবনাঃ প্রসিদ্ধাঃ ॥ ইতি সিদ্ধান্তশিরো-
মণিঃ ॥ * ॥ সপ্ত পবনাধিপা যথা। শাকঃ
শরাক্সিসংযুক্তো মুনিভির্ভাগহারিতঃ।
আবহাদিক্রমেণৈব সপ্ত বাতাঃ প্রকী-
র্তিতাঃ ॥ আবহঃ প্রবহঃশ্চৈব সম্বহো নিবহ-
স্তথা। উদ্বহো বিবহো বায়ুঃ সপ্ত বাতাঃ
প্রকীর্তিতাঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥ অন্যদ্-
বায়ুশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পবনবিজয়ঃ (পুং) শুভাশুভসূচকস্বাসবায়ু-
 জয়োপায়কগ্রন্থবিশেষঃ । যথা । সূত
 উবাচ । হরেঃ শ্ৰুত্বাহরো গোৱীং দেহস্থং
 জ্ঞানমব্রবীৎ ॥ কুজো বহ্নী রবিঃ
 শৌরিরাপঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥ বায়ুসংস্থান্বিতো
 রাহুর্দক্ষরক্ষাবভাসকঃ । গুরুঃ শুক্রস্তথা
 সৌম্যশ্চন্দ্রশ্চৈব চতুর্থকঃ ॥ বামনাড্যান্ত
 মধ্যস্থান্ কারয়েদান্ননস্তথা । যদাচার ইড়া-
 যুক্তস্তদা কৰ্ম্ম সমাচরেৎ ॥ স্থানসেবাং
 তথা ধ্যানং বাণিজ্যং রাজদর্শনং । অন্ধানি
 শুভকৰ্ম্মাণি কারয়েত প্রযত্নতঃ ॥ দক্ষনাড়ী-
 প্রবাহে তু শনিভৌমশ্চ সৈংহিকঃ । ইন-
 শ্চৈব-তথাপ্যেব পাপানামুদয়ো ভবেৎ ॥
 শুভাশুভবিবেকো হি জ্ঞায়তে তু স্বরো-
 দয়াৎ । দেহমধ্যে স্থিতা নাড্যো বহু-
 রূপাঃ স্থবিস্তরাঃ ॥ নাভেরধস্তাদ্যঃ কন্দো
 অক্ষুরাস্তত্র নির্গতাঃ । দ্বাসপ্ততিসহস্রাণি
 নাভিমধ্যে ব্যবস্থিতাঃ ॥ চক্রবচ্চ স্থিতা-
 স্তাস্ত সৰ্ব্বাঃ প্রাণহরাঃ স্মৃতাঃ । তাসাং
 মধ্যে ত্রয়ঃ শ্রেষ্ঠা বামদক্ষিণমধ্যমাঃ ॥
 বামা সোমাত্মিকা প্রোক্তা দক্ষিণা রবি-
 সন্নিভা । মধ্যমা চ ভবেদগ্নিঃ ফলতী কাল-
 রূপিণী ॥ বামা হৃদয়রূপা চ জগদাপ্যায়নে
 স্থিতা । দক্ষিণা রৌদ্রভাগেন জগচ্ছাষ-
 যতে সদা ॥ ছয়োৰ্বাহে তু হৃদয়ঃ স্মাৎ
 সৰ্ব্বকার্য্যবিনাশিনী । নির্গমে চ ভবেদ্বামা
 প্রবেশে দক্ষিণা স্মৃতা ॥ কারয়েৎ ক্রুর-
 কৰ্ম্মাণি প্রাণে পিঙ্গলসংস্থিতে । ইড়াচারে
 তথা সৌম্যং চন্দ্রসূর্য্যগতস্তথা ॥ যাত্রায়াং
 সৰ্ব্বকার্য্যেষু বিষাপহরণে ইড়া । ভোজনে

মৈথুনে যুদ্ধে পিঙ্গলা সিদ্ধিদায়িকা ॥
 উচ্চাটমারণাদ্যেযু কৰ্ম্মস্বেষেতেষু পিঙ্গলা ।
 মৈথুনে চৈব সংগ্রামে ভোজনে সিদ্ধি-
 দায়িকা ॥ শোভনেষু চ কার্য্যেষু যাত্রায়াং
 বিষকৰ্ম্মণি । শাস্তিমুক্ত্যর্থসিদ্ধৌ চ ইড়া
 যোজ্যা নরাধিপৈঃ ॥ দ্বাভ্যাংকৈব প্রবাহে
 চ ক্রুরসৌম্যবিবৰ্জনে । বিষুবতীন্তু জানী-
 য়াৎ সংস্মরেত্তু বিচক্ষণঃ ॥ সৌম্যাदिশুভ-
 কার্য্যেষু লাভাদিজয়জীবিতে । গমনাগমনে
 চৈব বামা সৰ্ব্বত্র পূজিতা ॥ যুদ্ধাদিভোজনে
 ঘাতে স্ত্রীণাকৈব তু সঙ্গমে । প্রশস্তা দক্ষিণা
 নাড়ী প্রবেশে ক্ষুদ্রকৰ্ম্মণি ॥ শুভাশুভানি
 কার্য্যণি লাভালাভৌ জয়াজয়ৌ । জীবা-
 জীবায় যৎ পৃচ্ছেন্ন সিধ্যতি চ মধ্যমা ॥
 বামাচারেহথবা দক্ষে প্রত্যয়ে যত্র নায়কঃ ।
 তত্রস্থঃ পৃচ্ছেতে যস্ত তত্র সিদ্ধির্ন সংশয়ঃ ॥
 বৈচ্ছেন্দো বামদেবস্ত যদা বহতি চাত্মনি ।
 তত্র ভাগে স্থিতঃ পৃচ্ছেৎ সিদ্ধির্ভবতি
 নিকলা ॥ বামে বা দক্ষিণে বাপি যত্র
 সংক্রমতে শিরা । ঘোরে ঘোরাণি কৰ্ম্মাণি
 সৌম্যে বৈ মধ্যমানি চ ॥ প্রস্থিতে ভাগতো
 হংসে দ্বাভ্যাং বৈ সৰ্ব্ববাহিনি । তদা
 যুত্যাং বিজানীয়াদেবাণী যোগবিশারদঃ ॥
 যত্র যত্র স্থিতঃ পৃচ্ছেদ্বামদক্ষিণসংমুখঃ ।
 তত্র তত্র সমং দিশ্যাৎ দ্বাতশ্চোদয়নং সদা ॥
 অগ্রতো বামিকা শ্রেষ্ঠা পৃষ্ঠতো দক্ষিণা
 শুভা । বামেন বামিকা প্রোক্তা দক্ষিণে
 দক্ষিণা শুভা ॥ জীবো জীবতি জীবেন
 যচ্ছৃণ্যং তৎ স্বরো ভবেৎ । যৎকিঞ্চিৎ
 কার্য্যমুদ্দিষ্টং জয়াদিশুভলক্ষণং ॥ তৎ

সর্বং পূর্ণনাড্যাস্ত জায়তে নির্বিকল্পকং ।
 অলুনাড্যাদিপর্যাস্তপক্ষত্রয়মুদাহৃতং ॥
 যাবৎ ষষ্ঠীস্তু পৃচ্ছায়াং পূর্ণায়াং প্রথমো
 জয়েৎ । রিক্তায়াস্তু দ্বিতীয়স্তু কথয়েত্তদ-
 শঙ্কিতঃ ॥ বামাচারঃ সমং বায়ুর্জায়তে কৰ্ম্ম
 সিদ্ধিদং । প্রবৃত্তে দক্ষিণে মার্গে বিষমে
 বিষমাক্ষরং ॥ অন্যত্র বামবাহে তু নাম বৈ
 বিষমাক্ষরং । তদাসৌ জয়মাপ্নোতি যোধঃ
 সংগ্রামমধ্যতঃ ॥ দক্ষবাতপ্রবাহে তু যদি
 নাম সমাক্ষরং । জায়তে নাত্র সন্দেহো
 নাড়ীমধ্যে তু লক্ষয়েৎ ॥ পিঙ্গলাস্তর্গতে
 প্রাণে সমানীয়াহবঞ্জয়েৎ । যাবন্নাড্যো-
 দয়ং চারস্তাং দিশং যাবদাজয়েৎ । ন
 জাতু জয়তে মোহপি নাত্র কার্য্যা বিচা-
 রণা ॥ অথ সংগ্রামমধ্যে তু যত্র নাড়ী
 সদা বহেৎ । সা দিশা জয়মাপ্নোতি শূন্যে
 ভঙ্গং বিনির্দ্দেশেৎ ॥ জাতচারে জয়ং
 বিদ্যান্মৃতকে মৃতমাদিশেৎ । জয়ং পরা-
 জয়ক্শেব যো জানাতি স পণ্ডিতঃ ॥ বামে
 বা দক্ষিণে বাপি যত্র সঞ্চরতে শিরা ।
 কৃতা তৎপদমাদৌ তু যাত্রাং নয়তি
 শোভনাং ॥ শশিসূর্য্যপ্রবাহে তু সতি যুদ্ধং
 সমাচরেৎ । তত্রস্থঃ পৃচ্ছতে যস্ত স সাধু-
 র্জয়তে ধ্রুবং ॥ যাং দিশং বহতে বায়ুস্তাং
 দিশং যাবদাজয়েৎ । জয়তে নাত্র সন্দেহ
 ইন্দ্রো যদ্যগ্রতঃ স্থিতঃ ॥ মেবাদ্যা দশ
 বা নাড্যো দক্ষিণা বামসংস্থিতাঃ । চর-
 হিরদ্বিমার্গে তাস্তাদৃশে তাদৃশঃ ক্রমাৎ ॥
 নির্গমে নির্গমং যাতি সংগ্রহে সংগ্রহং
 বিহুঃ । পৃচ্ছকশ্চ বচঃ শ্রুত্বা ঘণ্টীকারেণ

লক্ষয়েৎ ॥ বামে বা দক্ষিণে বাপি পঞ্চতন্ত্র
 স্থিতঃ শিবে । উর্দ্ধেহগ্নিরধ আপশ্চ তিৰ্য্যাক্-
 সংস্থঃ প্রভঞ্জনঃ । মধ্যে তু পৃথিবী জ্জয়া
 নভঃ সর্বত্র সর্বদা ॥ উর্দ্ধে যত্ন্যরধঃ
 শান্তিস্তিৰ্য্যাক্ চোদ্বাটয়েৎ স্ত্রীধীঃ । মধ্যে
 হস্তং বিজানীয়ান্মোক্শঃ সর্বত্র সর্বগে ॥
 ইতি গারুড়ে পবনবিজয়াদি ৬৭ অধ্যায়ঃ ॥
 পবনব্যাদিঃ (পুং) উদ্ধবঃ । ত্রীকৃষ্ণশ্চ সখা ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ বায়ুরোগশ্চ ॥
 পবনায়জঃ (পুং) হনুমান্ । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ হব্যবাহনঃ । ইতি মৎস্বপুরাণং ॥
 বায়োরগ্নিরিতি স্মরণাৎ ॥
 পবনালঃ (পুং) ধান্যবিশেষঃ । দেধান ইতি
 পোনরী ইতি চ ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । দেব-
 ধান্যং ২ চূর্ণাঙ্কঃ ৩ জুহলঃ ৪ জুললঃ ৫
 বীজপুষ্পঃ ৬ পুষ্পগন্ধঃ ৭ । অশ্ব গুণাঃ ।
 হিতত্বং । স্বাত্বত্বং । লোহিতত্বং । শ্লেষ্ম-
 পিত্তনাশিত্বং । অস্থ্যত্বং । তুবরত্বং ।
 রুক্ষত্বং । ক্লেদকারিত্বং । লঘুত্বক্ । ইতি
 ভাবপ্রকাশঃ ॥
 পবনাশঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 পবনাশনঃ (পুং) সর্পঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পবনাশনাশঃ (পুং) গরুড়ঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
 ময়ূরঃ । যথা । স্বযোনিভক্ষুধ্বজসম্ভবানাং
 শ্রুত্বা নিনাদং গিরিগহ্বরেষু । তমোহরি-
 বিশ্বপ্রতিবিশ্বধারী রুরাব কাস্তে পবনাশ-
 নাশঃ ॥ ইত্যুত্তরচোরপঞ্চাশিকা ॥
 পবনেষ্ঠঃ (পুং) মহানিষ্মঃ । ইতি রত্নমালা ॥
 পবনোষুজং (ক্লী) পরুষং । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥

পবমানঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ নির্মা-
থ্যাগ্নিঃ । স চ গার্হপত্যগ্নিঃ । যথা । অথ
মঃ পবমানস্তু নির্মথোহগ্নিঃ স উচ্যতে ।
স চ বৈ গার্হপত্যোহগ্নিঃ প্রথমো ব্রহ্মণঃ
স্মৃতঃ ॥ ইতি মাৎস্রে ৪৮ অধ্যায়ঃ ॥

পবমানান্নজঃ (পুং) হব্যবাহনঃ । যথা । পব-
মানান্নজো হ্যগ্নির্হব্যবাহন উচ্যতে । ইতি
মাৎস্রে ৪৮ অধ্যায়ঃ ॥

পবাকা (স্ত্রী) বাত্যা । চক্রবাতঃ । ইত্যাণাদি-
কোমঃ ॥

পবিঃ (পুং) বজ্রং । ইত্যমরঃ ॥

পবিতঃ (ত্রি) পূতঃ । ইতি মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥
মরীচে ক্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিতা [ঋ] (ত্রি) পবিত্রতাকারকঃ । যথা ।
তনুশ্রিয়া যস্য তৃণং স মন্থথঃ কুলশ্রিয়া যঃ
পবিতাস্মদন্থয়ং । ইতি নৈষধঃ ॥

পবিত্রং (ক্লী) বর্ষণং । কুশং । তাত্রং । পয়ঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ ঘর্ষণং । ইতি বিশ্বঃ ॥
অর্ঘোপকরণং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ যজ্ঞোপ-
বীতং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্মৃতং ।
মধু । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পার্বণশ্রাদ্ধা-
দাবর্ঘার্থং হোমাদাবাজ্যসংস্কারাদ্যর্থঞ্চ
সাগ্রনির্গর্ভকুশান্তরবেষ্টিতপ্রাদেশমাত্রকুশ-
পত্রদ্বয়ং । যথা । অনন্তর্গর্ভিণং সাগ্রং
কৌশং দ্বিদলমেব চ । প্রাদেশমাত্রং
বিজ্ঞেয়ং পবিত্রং যত্র কুত্রচিৎ ॥ ইতি
শ্রীকৃতদ্বয়ং ॥

পবিত্রঃ (ত্রি) ব্রতাদিনা শুদ্ধঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রযতঃ ২ পূতঃ ৩ । এতদ্বয়ং প্রাণিবিষয়-
মাত্রং । শুচিঃ ৪ শুদ্ধঃ ৫ পবিত্রিতঃ ৬ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পুণ্যঃ ৭ পাবনঃ ৮
ইতি জটাদধরঃ ॥ শুদ্ধদ্রব্যং । তৎপর্যায়ঃ ।
পূতং ২ মেধ্যং ৩ । এতদ্বয়ং অপ্রাণি-
দ্রব্যবিষয়ং । ইতি ব্রহ্মবর্গে বিশেষ্যানিমে
চ অমরভরতো ॥ শুদ্ধ্যং ৪ শুচি ৫
পুণ্যং ৬ পূতিবৎ ৭ । ইতি জটাদধরঃ ॥

পবিত্রঃ (পুং) তিলবৃক্ষঃ । পুঞ্জীবৃক্ষঃ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রকং (ক্লী) জালং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
শগসূত্রজালং । ইত্যমরঃ ॥ ক্ষত্রিয়স্য
যজ্ঞোপবীতং । যথা । কার্পাসমুপবীতং
স্যাদ্বিপ্রসোর্দ্ধিতং ত্রিবৎ । শগসূত্রময়ং
রাজ্ঞো বৈশ্যস্যাবিকসৌত্রিকং ॥ ইতি
মনুস্মৃতিয়াং পবিত্রকমপি তদুচ্যতে । ইত্য-
মরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পবিত্রকঃ (পুং) কুশঃ । দমনকঃ । অশ্বথঃ ।
উদুম্বরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রপাণ্যং (ক্লী) যবঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পবিত্রা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥
নদীভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ হরিদ্রা ।
অশ্বথীবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পবিত্রারোপণং (ক্লী) শ্রীকৃষ্ণসম্প্রদানকোপ-
বীতদানরূপোৎসববিশেষঃ । যথা । শ্রাব-
ণস্য সিতে পক্ষে দ্বাদশ্যাং বৈষ্ণবৈর্মুদা ।
কর্তব্যঃ কৃষ্ণদেবস্য পবিত্রারোপণোৎ-
সবঃ ॥ * ॥ অথ তন্নিত্যতা বহুচপরি-
শিষ্টে । স স্নাতঃ সর্ব্বতীর্থেষু সর্ব্বযজ্ঞেষু
দীক্ষিতঃ । হরিশ্চ প্রীতিমাপ্নোতি যঃ
পবিত্রং সমাচরেৎ ॥ বিধিনা শাস্ত্র-
দৃষ্টেন যো ন কুর্যাৎ পবিত্রকং । হরন্তি

রাক্ষসাস্তম্ব বর্ষপূজাদিকং ফলং ॥ যোগ-
সারে চ পবিত্রোৎপত্ত্যুপাখ্যানেন নাগ-
রাজং পবিত্রং প্রতি শ্রীরুদ্রেণ বরদানং ।
যে স্থাং ন বহু মন্বন্তে যথা সম্ভাবিতো ময়া ।
জপহোমাদিকং তেষাং ফলং ত্বামেতু
নিশ্চয়াৎ ॥ বিষ্ণুরহস্মে । ন কৰোতি
বিধানেন পবিত্রারোপণস্ত যঃ । তস্ম
সাম্বৎসরী পূজা নিফলা মুনিসত্তম ॥
তস্মাদুক্তিসমায়ুক্তৈর্নরৈর্বিষ্ণুপরায়ণৈঃ ।
বর্ষে বর্ষে তু কৰ্তব্যং পবিত্রারোপণং
হরেঃ ॥ * ॥ অথ পবিত্রারোপণমাহাত্ম্যং ।
তত্র বোধায়নঃ । যাবাংস্তস্তঃ পবিত্রস্ত
তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে । আয়ুরারোগ্যৈমশ্বৰ্য্যং
বিপুলং তস্ম বর্ধতে ॥ মহাসংহিতায়াং ।
সম্বৎসরেণ বা পূজা কৃত্য বৈ মন্ত্রিণা
দ্বিজ । পবিত্রদানাৎ পূর্ণা স্মাদিত্যাহ
ভগবান্ হরিঃ ॥ বিষ্ণুরহস্মে । পবিত্রা-
রোপণং বিষ্ণোভূবি মুক্তিপ্রদায়কং ।
স্ত্রীপুংকীৰ্ত্তিপ্রদং পুণ্যং স্মখসম্পদ্রনাবহং ॥
পুণ্যানাস্ত তথা পুণ্যং সৰ্ব্বপাপহরস্ত বৈ ।
পবিত্রারোপণং তস্মাৎ পবিত্রং পরমং
স্মৃতং ॥ সম্বৎসরে নরো ভক্ত্যা সমভ্যর্চ্য
জনর্দনং । যৎ ফলং সমবাপ্নোতি পবি-
ত্রারোপণেন তৎ ॥ কিঞ্চ । পাবয়তেনসো
নিত্যং ত্রায়তে ভববন্ধনাৎ । পবিত্রং
তেন বিখ্যাতং ব্রাহ্মং তেজোহভি-
ধীয়তে ॥ বিষ্ণুপাখ্যয়া তু বিখ্যাতং তদা
লোকে বিধীয়তে । স এব সূত্ররূপেণ
যজ্ঞেশঃ কৰ্মণাং প্রভুঃ ॥ তদেব ত্রিগুণী-
সূত্রং ততং নারায়ণাখ্যয়া । ত্রিদেবাত্মা

ত্রিদেবাত্মা ত্র্যক্ষরঃ প্রণবঃ স্মৃতঃ ॥ * ॥
অথ পবিত্রারোপণবিধিঃ । সৌবর্ণে
রাজতৈস্তাত্রেঃ ক্ষৌমৈঃ সূত্রৈস্ত পান্নিকৈঃ
কার্পাসৈর্বা পবিত্রাণীষ্যতে কাশৈঃ কুশৈ-
রপি ॥ তত্র কার্পাসিকং সূত্রং ব্রাহ্মণী-
কৰ্ত্তিতং শুভং । আনীয় ত্রিগুণীকৃত্য পুন-
স্ত্রিগুণয়েচ্ছুচিঃ ॥ পঞ্চগব্যেন তৎ প্রোক্ষ্য
প্রক্ষাল্য শুচিনাম্বনা । মূলেনাচৌত্তর-
শতং মন্ত্রেণাথাভিমন্ত্রয়েৎ ॥ ত্রীণি সাক্ষ-
শতেনাস্ম তস্মাদ্ধেনাস্য চার্কিতঃ । জানূরু-
নাভিদগ্নানি পবিত্রাণ্যাচরেৎ প্রভোঃ ॥
ষট্‌ত্রিংশদগ্রন্থয়স্তেযামাদ্যে কার্যাস্ত
মধ্যমে । চতুর্বিংশতিরন্তে চ দ্বাদশ গ্রন্থয়ো
বুধৈঃ ॥ অষ্টপর্কমাত্রস্ত কুর্যাদগ্রন্থি-
মথোত্তমে । তদর্কং মধ্যমে কুর্যাদ্তদর্কঞ্চ
কনীয়সি ॥ গ্রন্থীন্ কুর্ক্বীত সৰ্বত্র স্মৃভান্
স্মনোহরান্ । ন বৈ বিষমসংখ্যাকান্
গ্রন্থীন্ কুর্ক্বীত কুত্রচিৎ ॥ অচৌত্তরসহ-
শ্রেণ তৎসূত্রস্য পবিত্রকং । অচৌত্তর-
শতং গ্রন্থিঃ বনমালাখ্যাচরেৎ ॥ আরভ্য
মুকুটং যা তু সূত্রৈর্বির্চিতা শুভা ।
আপাদলম্বিনী মালা বনমালা প্রকীৰ্ত্তিতা ॥
কুর্যাদাক্ষপবিত্রঞ্চ সূত্রৈর্দ্বাদশভিঃ শুভৈঃ ।
অরত্বিপ্রমিতং তচ্চ দ্বাদশগ্রন্থিকং কৃতী ॥
পবিত্রাণি পরীবারদেবতানাং সমাচরেৎ ।
সূত্রৈস্তৈরুড়ুসংখ্যাকৈঃ কলাসংখ্যাক-
সংখ্যাকৈঃ ॥ তেষু গ্রন্থীন্ যথাসোভং বদ্ধা
বহুর্গুরোরপি । সপ্তবিংশতিভিঃ সূত্রৈঃ
ষড়্‌বিংশতিভিরাত্মনঃ ॥ যথাসম্ভবমন্তেষাং
পবিত্রাণি চ কারয়েৎ । সম্পাদয়েচ্চ

সৰ্ব্বাণি শোভনান্তেব যত্নতঃ ॥ তথা
চোল্লং । বিশোভসূত্ৰদানেন কৰ্ত্ত্বুঃ স্যা-
দ্ভ্ৰুভং ফলং । পবিত্ৰং পরয়া ভক্ত্যা
তস্মাৎ কুৰ্ব্বীত শোভনমিতি ॥ রঞ্জয়িত্বাথ
কাশ্মীরাগুরুগোরোচনাদিনা । বস্ত্ৰে-
ণাচ্ছাদ্য পটলে স্থাপয়েত্তানি বৈণবে ॥ ইতি
পবিত্ৰবিনিৰ্ম্মাণং ॥ * ॥ কৃত্বা কৃত্যং দশ-
ম্যাঞ্চ পবিত্ৰারোপণায় হি । কৃষ্ণং
বিজ্ঞাপ্য তত্রাদ্ৰিং যথা প্রাপ্নিথিতং
নয়েৎ ॥ একাদশ্যাং প্রভাতে চ নিত্য-
কৃত্যং সমাপ্য হি । দেবালয়মুপস্কৃত্য
মণ্ডলং রচয়েৎ শুভং ॥ কৃত্বা কৃষ্ণস্য
নিত্যার্চ্যাং পবিত্ৰারোপণার্থকাং । পূজাং
বিশেষতঃ কৃত্বা কৃষ্ণং বিজ্ঞাপয়েদিদং ॥
ক্রিয়ালোপবিঘাতার্থং যত্নয়া বিহিতং
প্রভো । মৰ্যেতৎ ক্রিয়তে দেব ভবভৃষ্টে
পবিত্ৰকং ॥ ন মে বিঘ্নো ভবত্বত্র কুরু
নাথ দয়াং ময়ি । সৰ্ব্বথা সৰ্ব্বদা বিঘ্নো
মম ত্বং পরমা গতিঃ ॥ * ॥ দেবস্য
সৰ্ব্বতো ন্যাসোদ্ভক্তকাষ্ঠং জলং কুশান্ ।
মুক্তিকাঞ্চ হরিদ্রাঞ্চ কুঙ্কুমং রোচনানি
চ ॥ উপানহৌ সিতং ছত্ৰং চামরং ব্যজনং
তথা । যবা ত্ৰীহাদিধান্তানি যথাস্থানং
পৃথক্ পৃথক্ ॥ কুম্ভং শুদ্ধাস্থনা পূৰ্ণ্য
সৰ্ব্বতোভদ্রমণ্ডলে । দেবাগ্রতো নিধা-
য়ান্নিন্ পবিত্ৰাণ্যধিবাসয়েৎ ॥ * ॥ অথ
পবিত্ৰাধিবাসনং । ভগবৎপুৰতস্তানি
পটলস্থানি পূজয়ন্ । আদাবাবাহয়েন্মূল-
যুজা তস্মিনুনা বুধঃ ॥ তস্মিন্শ্চায়ং । ত্ৰৈ
সাম্বৎসরস্য যাগস্য পবিত্ৰীকরণায় ভোঃ ।

বিষ্ণুলোকাৎ পবিত্ৰাদ্য আগচ্ছেহ নমো-
ইস্ত তে ॥ তেষাবাহু যথাস্থানং ব্রহ্মাদ্যা
দেবতাস্ততঃ । তত্তস্মৈস্ত্ৰৈঃ সন্নিধাপ্যাকৃত-
গন্ধাদিনার্চয়েৎ ॥ তত্র তত্র তা দেবতা-
শ্চোক্তাঃ । ব্রহ্মবিষ্ণুমহাদেবাস্ত্ৰিসূত্ৰী-
দেবতাঃ স্মৃতাঃ । প্রণবঃ সোমবহ্নী চ
ব্রহ্মা নাগঃ শশী রবিঃ ॥ শিবশ্চ বিশ্ব-
দেবশ্চ নবসূত্ৰ্যধিদেবতাঃ । ক্রিয়া চ
পৌরুষী বীরা চতুর্থী চাপরাজিতা । জয়া
চ বিজয়া চৈব মুক্তিদা চ সদাশিবা ।
মনোময়ী তু নবমী দশমী সৰ্ব্বতোমুখী ।
গ্রহীনাং দেবতাস্ত্বেতাস্তাস্তত্র বিনিবে-
শয়েৎ । তস্মিন্শ্চৈতে । ত্ৰৈ সৰ্ব্বাভরণ-
চিত্ৰাঙ্গ সৰ্ব্বদেবনমস্কৃত । লাবণ্যরূপবিশ্বা-
অন্ জ্যেষ্ঠসূত্ৰং সমাশ্রয় । ত্ৰৈ সৰ্ব্বলক্ষ্মী-
কর শ্ৰীশ সৰ্ব্বজ্ঞানরসাত্মক । নিবৃত্ত-
রূপবিশ্বাত্মন্ মধ্যসূত্ৰং সমাশ্রয় ।
অতিবেগমরুদেঘানে পুরুষাত্মন্ দিব-
স্পতে । কনীয়ো হে প্রভো দেব তেজসা
সূত্ৰমাশ্রয় ॥ যত্র মন্ত্ৰো ন বৰ্ত্তেত তত্ত-
ন্নামৈব তত্র চ । নমোইস্তং সচতুর্থীক-
মূহঃ প্রাপ্নিখনান্ননুঃ ॥ * ॥ অথ কৃষ্ণকরা-
স্তোজে পটসূত্ৰেণ নিৰ্ম্মিতং । বিতস্তি-
মাত্রং বগ্নীয়াৎ ডোরকং মঙ্গলাত্মকং ॥
তত্র মন্ত্ৰঃ । ত্ৰৈ সস্বৎসরকৃতার্চায়াঃ সম্পূৰ্ণ-
ফলদায়ি যৎ । পবিত্ৰীকরণায়ৈতৎ
কৌতুকং ধরতে নমঃ ॥ ততো গন্ধপবিত্ৰঞ্চ
গৃহীত্বা ধূপিতং বুধঃ । ভগবন্তং নমস্কৃত্য
ভক্ত্যা সংপ্রার্থয়েদিদং ॥ আমন্ত্রিতোহসি
দেবেশ সাক্ষং দেবগণেশ্বরৈঃ । মন্ত্ৰেশে-

লোকপালৈশ্চ সহিতঃ পরিবারকৈঃ ॥
 আগচ্ছ ভগবন্নীশ বিধিসংপূর্তিকায়ক ।
 প্রাতস্ত্বাং পূজয়িষ্যামি সান্নিধ্যং কুরু
 কেশব ॥ ততশ্চ । বিষ্ণুতেজোদ্ভবং রম্যং
 সৰ্ব্বপাতকনাশনং । সৰ্ব্বকামপ্রদং দেব
 তবাক্ষে ধারয়াম্যহং ॥ অনেন মনুনা
 বিদ্বান্ মূলসংপুটিতেন হি । দদ্যাৎ গন্ধ-
 পবিত্রং তচ্ছ্রীকৃষ্ণচরণাজয়োঃ ॥ নীরাজ্য
 দেবং স্তব্ধা চ দত্ত্বা পুষ্পাঞ্জলিং ততঃ ।
 তৎপবিত্রাণি তৎকুম্ভমপ্যস্ত্রমনুনাথবা ॥
 নৃসিংহমনুনা রক্ষেৎ কবচেনাবগুণ্ঠ-
 য়েৎ । গীতনৃত্যাদিনা কুর্যাদ্বিধিবজ্জাগরণং
 নিশি ॥ * ॥ অথ পবিত্রার্পণং । প্রাতঃ-
 কৃত্যানি নিৰ্বৃত্য নিত্যপূজাং বিধায় চ ।
 বিশেষতোহর্চয়েদেবং পবিত্রাণি চ পূজ-
 য়েৎ ॥ মহাবাদিত্রবোষণে নামসংকীৰ্ত্ত-
 নোৎসবৈঃ । মূলসংপুটিতেনৈব পবিত্রা-
 ণ্যর্পয়েৎ ক্রমাৎ ॥ বক্ষ্যমাণেন মস্ত্রেণ
 ভক্ত্যা কৃষ্ণায় বৈষ্ণবঃ । পূজাং কৃত্বা পরী-
 বারদেবানাং তান্ধথার্পয়েৎ ॥ অর্পণমস্ত্রেঃ ।
 কৃষ্ণ কৃষ্ণ নমস্তভ্যং গৃহাণেদং পবিত্রকং ।
 পবিত্রকরণার্থায় বর্ষপূজাফলপ্রদং ॥ পবি-
 ত্রকং কুরুষ্বাদ্য যন্ময়া দুষ্কৃতং কৃতং ।
 শুদ্ধো ভবাম্যহং দেব ত্বৎপ্রসাদাজ্জনা-
 র্দন ॥ মহাপূজাং ততঃ কৃত্বা স্তব্ধা নত্বার্থ-
 য়েৎ প্রভুং । বনমালাং যথা দেব কোস্তভং
 সততং হৃদি ॥ তদ্বৎ পবিত্রতস্তুংশ্চ
 গূজাঞ্চ হৃদয়ে বহ । জানতাজানতা বাপি
 ন কৃতং যত্তবার্চনং ॥ কেনচিদ্ধ্বিঘ্নদোষণে
 পরিপূর্ণস্তদস্ত মে ॥ * ॥ অথাগ্নিং বিধিনা-

ভ্যর্চ্য পবিত্রং তস্মৈ চার্পয়েৎ । কৃষ্ণে
 নিবেদয়েন্নস্ত্রহীন ইত্যাদিনা কৃতং ॥ গুরু
 শক্ত্যা সংপূজ্য পবিত্রং গুরবেহর্পয়েৎ ।
 বৈষ্ণবেভ্যঃ পবিত্রাণি দৈত্বকং ধারয়েৎ
 স্বয়ং ॥ সংপূজ্য বৈষ্ণবান্ বিপ্রান্ শক্ত্যা
 সংভোজ্য বন্ধুভিঃ । সমং মহাপ্রসাদান্নং
 স্নুখং ভুঞ্জীত বৈষ্ণবঃ ॥ * ॥ অথ পবিত্র-
 বিসর্জনবিধিঃ । তস্ত্রে । মাসং পক্ষমহো-
 রাত্রং ত্রিরাত্রং ধারয়েত্তথা । দেবং তং
 সূত্রসন্দর্ভং দেশকালানুসারতঃ ॥ প্রত্যহং
 স্নানকর্মাঙ্গি সূত্রাগ্ন্যুভার্য্য কারণেৎ । অভি-
 ষিচ্যাথ তোয়েন পুনর্দেবে নিবেদয়েৎ ॥
 অথান্ত্রে দেবমভ্যর্চ্য বিশেষাৎ পুষ্প-
 চন্দনৈঃ । নৈবেদ্যং বিবিধং দত্ত্বা ততঃ
 সূত্রং বিসর্জয়েৎ ॥ ওঁ সান্নংসরীং শুভাং
 পূজাং সম্পাদ্য বিধিবন্মম । ত্রজেদানীং
 পবিত্রং ত্বং বিষ্ণুলোকং বিসর্জিতং ॥ যাব-
 দেবে পবিত্রাণি তাবন্তিষ্ঠেৎ সমাহিতঃ ।
 ত্রক্ষচারী হবিষ্যাশী দেবপূজাপরায়ণঃ ॥
 তৎফলকোক্তং বোধায়নেন । 'এবং যঃ
 কুরুতে বিদ্বান্ বর্ষে বর্ষে ন সংশয়ঃ । স
 যাতি পরমং স্থানং যত্র দেবো নৃ-
 কেশরী ॥* ॥ অথ তত্র মুখ্যগৌণকালনির্গয়ঃ ।
 মুখ্যকালস্য চৈবাস্য বিঘ্নতোপগমে সতি ।
 ভাদ্রাদাবপি কর্তব্যং পবিত্রারোপণং
 প্রভোঃ ॥ তথা চ বিষ্ণুরহস্যে । শ্রাবণস্য
 সিতে পক্ষে কৰ্কটস্থে দিবাকরে । দ্বাদশ্যাং
 বাসুদেবায় পবিত্রারোপণং স্মৃতং ॥
 সিংহস্থে বা রবৌ কার্য্যং কন্যায়াঞ্চ গতে-
 হথবা । তস্যামেব তিথৌ সম্যক্ তুলা-

সংস্বে কথঞ্চন ॥ মন্ত্রতন্ত্রপ্রকাশে চ ।
কর্কটকংগতে সূর্য্যে তথা সিংহগতেহপি
দা । দ্বাদশ্যাং শুরূপক্ষস্য হরেদদ্যাৎ
পবিত্রকং ॥ অথ চেদ্বিহ্নপাতেন মুখ্য-
কালো ন লভ্যতে । কন্যাগতেহপি কুব্বীত
যাবম্নোত্তিষ্ঠতে হরিঃ ॥ ইতি হরিভক্তি-
বিলাসঃ ॥

পবিত্রারোহণং (স্ত্রী) পবিত্রারোপণং । যথা ।
আষাঢ়শুরূপক্ষস্য যাক্ষ্মী শ্রাবণস্য চ ।
পবিত্রারোহণং কুর্য্যাৎদেব্যাঃ প্রীতিকরং
পরং ॥ দুর্গাতন্ত্রেণ মন্ত্রেণ দুর্গাবীজেন
ভৈরব । বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ পবিত্রারোহণ-
করেৎ ॥ বিশেষাৎ শ্রাবণারভ্য দেব্যাঃ
কুর্য্যাৎ পবিত্রকং । সর্বেষামপি দেবানাং
পবিত্রারোহণকরেৎ ॥ * ॥ আষাঢ়ে শ্রাবণে
বাপি সম্বৎসরফলপ্রদং । প্রতিপদ্বন-
স্যোক্তা পবিত্রারোহণে তিথিঃ ॥ শ্রিয়া
দেব্যা দ্বিতীয়া তু তিথীনাশুভমা তিথিঃ ।
তৃতীয়া ভবভাবিন্যাশ্চতুর্থী তৎস্বতস্য চ ॥
পঞ্চমী সোমরাজস্য ষষ্ঠী প্রোক্তা গুহস্য
চ । সপ্তমী ভাস্করস্যোক্তা দুর্গায়াশ্চ
তথাক্ষ্মী ॥ ষাট্ঠমাং নবমী প্রোক্তা
বাসুকৈর্দর্শমী স্মৃতা । একাদশী ঋষীণাঞ্চ
দ্বাদশী চক্রপার্গিনঃ ॥ ত্রয়োদশী হ্ননঙ্গস্য
মম চৈব চতুর্দশী । ব্রহ্মণো দিক্‌পতীনাঞ্চ
পৌর্ণমাসী তিথির্মতা ॥ * ॥ পবিত্রারোহণং
যো বৈ দেবানাং ন সমাচরেৎ । তস্য
সাম্বৎসরীপূজাফলং হরতি কেশবঃ ॥
তস্মাদযত্নেন কর্তব্যং পবিত্রারোহণং
পরং । কৃতে বহুফলপ্রাপ্তিস্তৎপূজা সফলা

ভবেৎ ॥ * ॥ পবিত্রং যেন সূত্রেণ যথা
কার্য্যং বিজানতা । তৎ শৃণুয প্রমাণঞ্চ
রচনাসু চ ভৈরব ॥ প্রথমং দর্ভসূত্রঞ্চ
পদ্মসূত্রং ততঃ পরং । ততঃ কৌমং
সুপুণ্যং স্যাৎ কার্পাসকমতঃ পরং । পট্ট-
সূত্রং তথান্মেন পবিত্রাণি চ কারয়েৎ ॥
পবিত্রাণি বিচিত্রাণি কর্তব্য্যাণি প্রযত্নতঃ ।
গন্ধমাল্যৈঃ স্মরতিভিরর্চ্চিত্তানি যথোদিতং ॥
কন্যা চ কর্তয়েৎ সূত্রং প্রমদা বা পতি-
ব্রতা । বিধবা সাধুশীলা চ ছুঃশীলা নহি
কর্তয়েৎ ॥ যৎ সূচিভিন্নং দন্ধঞ্চ ভস্ম-
ধূমাভিগুণ্ঠিতং । তদ্বর্জয়ত যত্নেন সূত্র-
মগ্নিন্ পবিত্রকে ॥ উপযুক্তাঞ্চাখুদক্চং
মদ্যরক্তাদিদূষিতং । মলিনং নীলরক্তঞ্চ
যত্নেন পরিবর্জয়েৎ । সূত্রৈঃ পবিত্রং
কুব্বীত কনিষ্ঠোত্তমমধ্যমং ॥ * ॥ কনি-
ষ্ঠকং পবিত্রস্ত সপ্তবিংশতিতস্তুভিঃ ।
মর্ত্যলোকে যশঃকীর্ত্তিস্থসৌভাগ্যবর্দ্ধনং ॥
চতুঃপঞ্চাশতা প্রোক্তং তন্তুনাং মধ্যমং
পরং । দিব্যাভোগাবহং পুণ্যং স্বর্গসৌখ্য-
প্রদায়কং ॥ উত্তমঞ্চৈব তন্তুনাংকোত্তর-
শতেন বৈ । তদ্বদ্বা তু মহাদেবৈব্য শিব-
সায়ুজ্যমাপ্নুয়াৎ ॥ উত্তমং বাসুদেবায়
দদ্যাৎযদি পবিত্রকং । তদায়াতি হরে-
লোকং সাধকো নাত্র সংশয়ঃ ॥ অক্টো-
ত্তরসহস্রস্ত রত্নমালেতি গীয়তে । পবি-
ত্রস্ত মহাদেব্যা ভুক্তিমুক্তিপ্রদায়কং ॥
রত্নমালাস্ত যো যচ্ছেন্মহাদেবৈব্য পবি-
ত্রকং । কল্পকোটিসহস্রাণি স্বর্গে স্থিত্বা
শিবো ভবেৎ ॥ এতত্তু নাগহারাখ্যং

শঙ্করস্য পবিত্রকং । অষ্টোত্তরসহস্রৈণ
 তন্তুনাং স্তম্বনোহরং ॥ যৎ প্রবচ্ছতি
 মহাস্ত স যাবান্ তন্তুসঞ্চয়ঃ । তাবৎকল্প-
 সহস্রাণি মম লোকে প্রমোদতে ॥ অষ্টো-
 ত্তরসহস্রৈণ বনমালা হরেঃ স্মৃতা । তন্তুনাং
 তস্য দানেন বিষ্ণুসায়ুজ্যমাণুয়াৎ ॥ * ॥
 যৎ কনিষ্ঠং পবিত্রস্ত নাভিমাত্রং ভবেত্তু
 তৎ । দ্বাদশগ্রহিসংযুক্তং প্রমাণেন
 নিয়োজয়েৎ ॥ ঊরুপ্রমাণং মধ্যং স্যাৎ
 গ্রহীনাং তত্র যোজয়েৎ । চতুর্বিংশতি-
 মপ্যস্য মালামাঙ্গন এব চ ॥ পবিত্র-
 মুত্তমং প্রোক্তং জানুমাত্রঞ্চ ভৈরব । ষট্-
 ত্রিংশত্তন্তুগ্রহীনাং যোজয়েদাত্মমানতঃ ॥
 শতমষ্টোত্তরং কার্য্যং গ্রহীনাং স্ববিধা-
 নতঃ । নাগহারাহ্বয়ং তদ্বদর্থেষু চ বিধা-
 নতঃ ॥ পবিত্রং ক্রিয়তে যেন সূত্রেণ
 গ্রহ্ময়ঃ পুনঃ । তদন্যবর্ণসূত্রেণ কর্তব্য্যা
 লক্ষণাশ্চিতাঃ ॥ গ্রহিস্ত সপ্তভিঃ কুর্যাদ-
 বেক্টনৈস্ত কনিষ্ঠকে । দ্বিগুণৈর্মধ্যমে
 কুর্য্যত্রিগুণৈরুত্তমে তথা ॥ * ॥ অধিবাস্য
 পবিত্রাণি পূর্ব্বাশ্চন্দিবসে পুনঃ । মন্ত্র-
 ন্যাসং পবিত্রেষু কুর্য্যান্তত্র পরেহহনি ॥
 দুর্গাবীজেন মন্ত্রেণ মন্ত্রন্যাসং দ্বিজ-
 শ্বরেৎ । বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ কুর্য্যুরন্যে চ
 ভৈরব ॥ প্রতিগ্রহি স্বয়ং কুর্য্যান্মন্ত্রন্যাসং
 বিচক্ষণঃ । অক্ষুষ্ঠাগ্রেণ জপ্যস্ত মালায়া-
 মিহ ভৈরব ॥ যাবন্তো গ্রহ্ময়শ্চাত্র তাব-
 স্ত্যেব চ সংন্যাসেৎ । মন্ত্রাণি তস্য
 তেন স্যাৎ দেবাস্তোপনিযোজনং ॥ দুর্গা-
 তন্ত্রেণ মন্ত্রেণ তন্ত্রন্যাসস্ত কারয়েৎ ।

একত্র ন্যস্য সকলং যজ্ঞপাত্রে পবিত্রকং ॥
 তগ্নিগ্নিধায় পুষ্পাণি গন্ধাদি চ সুশো-
 ভনং । তন্ত্রন্যাসং ততঃ কুর্যাদক্ষুণ্ডাগ্রেণ
 ভৈরব ॥ বিষ্ণোস্ত মূলমন্ত্রেণ তন্ত্রন্যাসস্ত
 কারয়েৎ । ইদং বিষ্ণুরিতি প্রোক্তং মন্ত্র-
 ন্যাসে দ্বিজশ্ব হি ॥ * ॥ শূদ্রাণাং মন্ত্র-
 বিন্যাসে মন্ত্রো বৈ দ্বাদশাঙ্করঃ । প্রাসা-
 দেন তু মন্ত্রেণ মন্ত্রন্যাসো মম স্মৃতঃ ॥
 অনেন মন্ত্রন্যাসস্ত দানকানেন কারয়েৎ ।
 কুকুমোশীরখর্জুরৈশ্চন্দনাদিবিলেপনৈঃ ॥
 পবিত্রাণি বিলিপ্যাথ তন্ত্রন্যাসস্ত যোজ-
 য়েৎ । সম্পূজ্য বিধিবদেবীং মণ্ডলে
 প্রযতো নরঃ ॥ বৈষ্ণবীতন্ত্রমন্ত্রেণ দুর্গা-
 মন্ত্রেণ ভৈরব । দুর্গাবীজেন দদ্যাভু দেব্য্যা
 মৃদ্ধি পবিত্রকং ॥ যস্য দেবস্য যা পূজা
 তস্য তসৈব মণ্ডলং । যস্য যস্য তু ঘো
 মন্ত্রো যথাধ্যানাং পূজনং ॥ তদেবং তেন
 ভাবেন পূজয়িত্বা প্রযত্নতঃ । তসৈব বীজ-
 মন্ত্রাভ্যাং মৃদ্ধি দদ্যাৎ পবিত্রকং ॥ পবিত্রং
 মম ঘো দদ্যাদ্বেবেভ্যশ্চ পবিত্রকং । সর্কে-
 ধামেব দেবানাং সম্পূর্ণার্থঞ্চ ভৈরব ॥ * ॥
 অগ্নিত্রিকা ভবানী চ গজবল্লো মহোরগঃ ।
 কন্দো ভানুর্মাতৃগণো দিক্‌পালাশ্চ নব
 গ্রহাঃ ॥ এষাং ঘটেষু প্রত্যেকং পূজয়িত্বা
 যথাবিধি । মৃদ্ধি পবিত্রমেকৈকং দদ্যা-
 দেভ্যঃ সমাহিতঃ ॥ * ॥ পঞ্চগব্যচক্ৰং
 কৃত্বা দেবৈ্য দত্ত্বাহতিত্ৰয়ং । তেনৈব
 বহুয়ে দত্ত্বা শস্তবে চ যথাবিধি ॥
 আঁজৈরষ্টোত্তরশতং তিলৈরাজ্যৈস্তথৈব
 চ । অষ্টোত্তরশতং দদ্যান্মহাদেবৈর্ চ

সাধকঃ ॥ এবমেবং বিধানেন বিষ্ণুদীনাঞ্চ
বৈষ্ণবঃ । পবিত্রারোপণং কুর্যাদ্ধর্মকামার্থ-
দৈক্ষয়ে ॥ * ॥ নৈবেদ্যৈবিবিধৈঃ পৈয়ৈর্বট-
পিষ্টকমোদকৈঃ । কুশ্মাণ্ডৈর্গারিকৈলৈশ্চ
খর্জুরৈঃ পনসৈস্তথা ॥ আত্মদাডিমকর্কারু-
দ্রাক্ষাদিবিবিধৈঃ ফলৈঃ । ভক্ষ্যভোজ্যা-
দিভিঃ সর্বৈর্মদৈর্মাংসৈস্তথোদনৈঃ ॥ গন্ধৈঃ
পুশ্পৈস্তথা ধূপৈর্দাঁপৈশ্চ স্তননোহরৈঃ ।
ষাসোভিভূমৈশ্চৈব ভবামীং সাধকো
যজ্ঞে ॥ নটনর্ভকসংঘৈশ্চ বেশ্যভিরপি
ভৈরব । নৃত্যগীতৈঃ সমুদিতো জাগরং
কারয়েমিষি ॥ ভোজয়েদ্ভ্রাক্ষাংশ্চাপি
জ্ঞাতীর্নাপি দ্বিজোত্তমৈঃ । পবিত্রারোহণে
ব্রহ্মে দক্ষিণামুপদাপয়েৎ ॥ হিরণ্যং গাং
তিলং বাসো ঘৃতং বা শাকমেব বা । ইমং
মন্ত্রং ততঃ পশ্চাৎ সাধকঃ সমুদীরয়েৎ ॥
নগিবিদ্রুমমালাভির্মন্দারকুম্মাদিভিঃ ।
ইয়ং মান্বসরী পূজা তবাস্ত পরমে-
শ্বরী ॥ * ॥ ততো বিসর্জয়েদেবীং পূজাভিঃ
প্রীতিপত্তিভিঃ । এবং কৃতে পবিত্রাণাং
দানে দেব্যা যথাবিধি ॥ মন্বসরশ্চ যা
পূজা সম্পূর্ণা বৎস জায়তে । কল্পকোটি-
শতং যাবদেবী গেহে বসেন্নরঃ । অত্রাপি
স্তথসৌভাগ্যময়ঙ্কিরতুলা ভবেৎ ॥ ইতি
কালিকাপুরাণে ৫৮ অধ্যায়ঃ ॥ গরুড়-
পুরাণে ৪২।৪৩ অধ্যায়েহপ্যেতদ্দ্রষ্টব্যং ॥
পবিত্রিতঃ (ত্রি) পবিত্রমশ্চ জাত ইত্যর্থ
ইতপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি ব্যাকরণং ॥
তৎপর্যায়ঃ । পবিত্রঃ ২ প্রযতঃ ৩ পূতঃ ৪
শুচিঃ ৫ শুদ্ধঃ ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী

পশ ক বন্ধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পাশ-
য়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশ ঞ্ বাধে । গ্রহে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঞ পশতি পশতে । বাধো বিহতিঃ গ্রহো
গ্রহনং । গ্রহস্থানে স্পর্শনং পঠন্তি
কেচিৎ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশ ৎ ক অনুপসর্গাঙ্কবাধয়োঃ । স্পর্শ-
গত্যোঃ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ তালব্যো-
পধঃ । পশয়তি । অনুপসর্গাদিতি সোপ-
সর্গস্য প্রয়োগো নিষিধ্যতে । বাধো
বিহতিঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পশব্যং (ত্রি) পশুমস্বন্ধি । পশোরিদমিত্যর্থ
বৎপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি সংক্ষিপ্তসার-
ব্যাকরণং ॥
পশুঃ (পুং) জন্তু বিশেষঃ । তস্য ব্যুৎপত্তি-
র্থথা । পশয়ন্তি পশন্তি পার্শ্বহস্তাভ্যাং
হিতাহিতং । ইতি ভরতঃ ॥ তস্য লক্ষণং ।
লোমবল্লাঙ্গুলবন্ধং । ইতি ভাষারত্নে
কর্ণাদঃ ॥ তদ্ভেদা যথা । সিংহঃ ১ ব্যাঘ্রঃ ২
তরঙ্গুঃ ৩ বরাহঃ ৪ কপিঃ ৫ ভল্লুকঃ ৬
খড়্গী ৭ মহিষঃ ৮ শৃগালঃ ৯ বিড়ালঃ ১০
গোধা ১১ শ্বাবিৎ ১২ হরিণঃ ১৩ কৃষ্ণ-
সারঃ ১৪ রুরুঃ ১৫ শ্যকুঃ ১৬ রকুঃ ১৭
শম্বরঃ ১৮ রৌহিষঃ ১৯ গোকর্ণঃ ২০
পৃষতঃ ২১ এণঃ ২২ ধাঘ্যঃ ২৩ রোহিতঃ ২৪
চমরঃ ২৫ গঙ্কর্ব্বঃ ২৬ শরভঃ ২৭ রামঃ ২৮
সুমরঃ ২৯ গবয়ঃ ৩০ শশঃ ৩১ খট্টাশঃ ৩২
গোঃ ৩৩ উষ্ট্রঃ ৩৪ ছাগঃ ৩৫ মেঘঃ ৩৬
খরঃ ৩৭ হস্তী ৩৮ অশ্বঃ ৩৯ । ইত্য-
মরঃ ॥ * ॥ তত্র গ্রাম্যারণ্যভেদেন চতুর্দশ-

বিধাঃ পশবো যথা । গৌরবিরজোহস্থো-
 হস্থতরো গর্দভো মনুষ্যশ্চেতি সপ্ত
 গ্রাম্যাঃ পশবঃ । মহিষবানরঋক্ষসরীসৃপ-
 রুরূপৃষতমৃগাশ্চেতি সপ্তারণ্যাঃ পশবঃ ।
 ইতি দুর্গোৎসবতন্ত্রে পৈঠীনসিঃ ॥ * ॥
 বৈদ্যকে ভূশয়জাঙ্গলভেদেন স দ্বিবিধঃ ।
 তত্র বিলশায়িত্বাং ভূশয়া নকুলগোধা-
 দয়ঃ । তেষাং মাংসগুণাঃ । প্রহসা ভূশয়া-
 নূপবারিজা বারিচারিণঃ । গুরুষ্ণমধুরাঃ
 স্নিগ্ধা বাতঘ্নাঃ শুক্রবর্দ্ধনাঃ ॥ স্থলজা
 জাঙ্গলাঃ প্রোক্তা মৃগা জঙ্গলচারিণঃ ।
 জাঙ্গলা হরিণচ্ছাগাদয়ঃ । তেষাং মাংস-
 গুণাঃ । লঘবঃ শীতমধুরাঃ সক্রমায়া হিতা
 নুগাং ॥ * ॥ তেষামবয়বাদীনাং গুণঃ ।
 গুরুভক্ষা বহুভুজো যে চোপচিতমেদসঃ ।
 একদেহেহপি পূর্বার্দ্ধং মৃগাণাং পক্ষিণাং
 পরং । সর্কেবাঞ্চ শিরঃক্ষুপ্তীহচর্ম্ময়কৃদ-
 গুদং ॥ পাদপুচ্ছাল্লেখস্তিক্ষমুক্ষক্ৰোড়াঃ
 সমেহনাঃ । ধাতবঃ শোণিতাদ্যাশ্চ গুরবঃ
 স্ত্যঃ পরম্পরং ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
 ছাগাদৌ পশুপদপ্রয়োগমাহ যজ্ঞপার্শ্বঃ ।
 উষ্ট্রো বা যদি বা মেঘচ্ছাগো বা যদি বা
 হয়ঃ । পশুস্থানে নিযুক্তানাং পশুশব্দো-
 হভিধীয়তে ॥ ইতি বলিদানপ্রকরণে তিথি-
 তন্ত্রং ॥ * ॥ অবৈধপশুহননে দোষো
 যথা । বসেৎ স নরকে ঘোরে দিনানি
 পশুরোমভিঃ । সন্মিতানি দুরাচারো যো
 হন্ত্যবিধিনা পশূন্ ॥ ইতি গারুড়ে
 ৯৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পশুধিষ্ঠাত্রী দেবতা
 যথা । সিংহে বসতি দুর্গা চ শরভে চ

প্রজাপতিঃ । এণে চ বসতে বায়ুর্মেমৈ
 চৈব চ চন্দ্রমাঃ ॥ নক্ষত্রাণি চ শশকে
 কৃষ্ণসারে হরিঃ স্বয়ং । শতক্রতুর্গবাং
 পৃষ্ঠে গবয়ে ভুবনানি চ ॥ শল্লকে মঙ্গলা-
 ন্যকৌ গজে বিষ্ণুর্গণেশ্বরঃ । অশ্বে তু
 দ্বাদশাদিত্যা ব্রাহ্মণে সর্বদেবতাঃ ॥ ব্রহ্মা
 তু চামরে চৈব ছাগলে তু তথানলঃ । এত-
 স্ম্যাং কারণাদেতে পূজ্যা বন্দ্যাঃ প্রযত্নতঃ ॥
 ইতি মৎস্যসূক্ততন্ত্রে ৩৯ পটলঃ ॥ * ॥
 প্রমথঃ । দেবঃ । প্রাণিমাত্রং । ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥ ছগলঃ । যজ্ঞঃ । সংসারিণা-
 মাত্মা । ইতি ধরণিঃ ॥ যজ্ঞোড়ু স্বরঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ * ॥ * ॥ সাধকানাং ভাব-
 ত্রয়াণাং প্রথমো ভাবঃ । তস্য নির্ণয়ো
 যথা । ষষ্ঠপটলে । পশুভাবস্থিতাং নাথ
 দেবতাং শৃণু বিস্তরাং । দুর্গাপূজাং বিষ্ণু-
 পূজাং শিবপূজাঞ্চ নিত্যশঃ ॥ অবশ্যং হি
 যঃ করোতি স পশুরুত্তমঃ স্মৃতঃ । কেবলং
 শিবপূজাঞ্চ যঃ করোতি চ সাধকঃ ॥
 পশূনাং মধ্যতঃ শ্রীমান্ শিবয়া সহ
 চোত্তমঃ । কেবলং বৈষ্ণবো ধীরঃ পশূনাং
 মধ্যমঃ স্মৃতঃ ॥ ভূতানাং দেবতানাঞ্চ
 সেবাং কুর্ক্বন্তি সর্বদা । পশূনামধমাঃ
 প্রোক্তা নরকস্থা ন সংশয়ঃ ॥ ত্বৎসেবাং
 মম সেবাঞ্চ ব্রহ্মবিষ্ণুাদিসেবনং । কৃত্বান্য-
 সর্ক্বভূতানাং নায়িকানাং মহাপ্রভো ॥
 যক্ষিণীনাং ভূতিনীনাং ততঃ সেবাং
 শুভপ্রদাং । যঃ পশুত্র্যক্ষকৃষ্ণাদিসেবাঞ্চ
 কুরুতে সদা ॥ তথা শ্রীতারকব্রহ্মসেবা
 যে বা নরোত্তমাঃ । তেষামসাধ্যা ভূতানি-

দেবতা সৰ্বকামহা ॥ বৰ্জ্জয়েৎ পশুমাৰ্গেণ
বিষ্ণুসেবাংপরো জনঃ । দ্বিতীয়পটলে ।
নিত্যাশ্রাঙ্কং তথা সক্ষ্যাবন্দনং পিতৃতৰ্পণং ।
দেবতাদৰ্শনং পীঠদৰ্শনং তীৰ্থদৰ্শনং ॥
গুরোৱাজ্ঞাপালনঞ্চ দেবতানিত্যপূজনং ।
পশুভাবস্থিতো মৰ্ত্যো মহাসিদ্ধিং লভে-
দ্ধবুং ॥ ষষ্ঠপটলে । পুনৰ্ভাবং পশোরেব
শৃণুঘাদরপূৰ্বকং । অকস্মাৎ সিদ্ধিমাগ্নোতি
পশুর্নারায়ণোপমঃ ॥ বৈকুণ্ঠনগরে যতি
চতুৰ্ভুজকলেবরঃ । শঙ্খচক্ৰগদাপদ্বাহস্তো
গরুড়বাহনঃ ॥ মহাধৰ্ম্মস্বরূপোহমৌ মহা-
বিদ্যাশ্রাসাদতঃ । পশুভাবং মহাভাবং
ভাবানাং সিদ্ধিদং পরং ॥ আদৌ ভাবং
পশোঃ কৃত্বা পশ্চাৎ কুর্যাদবশ্যকং ।
বীরভাবং মহাভাবং সৰ্বভাবোত্তমো-
ত্তমং ॥ তৎপশ্চাদতিসৌন্দৰ্য্যং দিব্যভাবং
মহাফলং ॥ ইতি রুদ্ৰযামলে উত্তর-
খণ্ডে ॥ * ॥ তস্মৈ কালো যথা । আদৌ
দশমদণ্ডেন পশুভাবমথাপি বা । ইতি
তত্রৈব । জন্মমাত্রং পশুভাবং বর্ষমোড়শ-
কাবধি । ইতি বাসুকেশ্বরে ৫১ পটলেঃ ॥ * ॥
পশুভাবকর্তব্যাকর্তব্যগৰ্ভতদ্বাবিনন্দামাহ ।
পশুভাবরতা যে চ কেবলং পশুরূপিণঃ ।
রাত্ৰৌ যস্তঞ্চ মস্তঞ্চ ন স্পৃশেৎ ন জপেৎ
কচিৎ ॥ সংশয়ো বলিদানে চ তস্ত্রে চ
সংশয়ঃ সদা । মস্ত্রে চাক্ষরবুদ্ধিষ্চ অবি-
শ্বাসো গুরৌ সদা ॥ প্রতিমাস্ত শিলাবুদ্ধি-
ৰ্ভেদকো দৈবতে পুনঃ । নিরামিষেণ
দেবেশি দেবতায়ঃ প্রপূজনং ॥ অজ্ঞানেন
সদা স্নানং প্রত্যহং দেহতাড়নং ।

সৰ্বেষামাশ্ৰেয় নিন্দাস্ত যঃ কুর্য্যাচ্চ মহে-
শ্বরি ॥ স এব পশুভাবেন অধমঃ পরি-
কীৰ্ত্তিতঃ । ইতি রুদ্ৰযামলে উত্তরখণ্ডে
৬ পটলেঃ ॥ * ॥ রাত্ৰৌ নৈব যজেদেবীং
সক্ষ্যয়াং বা পরাহুকে । ঋতুকালং বিনা
দেবি রমণং পরিবৰ্জ্জয়েৎ ॥ মাংসাদিকং
মহেশানি ত্যজেৎ পঞ্চস্থ পৰ্ব্বস্থ । যদন্ত-
দ্বৈদবিহিতং কুর্য্যান্নিয়মতৎপরঃ ॥ ইতি
নিত্যাভক্তে ১ পটলেঃ ॥ * ॥ পশূনাং ত্রত-
ভঙ্গপ্রায়শ্চিত্তং যথা । পশূনাং ত্রতভঙ্গাদৌ
বিধিং প্রথমতঃ শৃণু । ত্রতভঙ্গে নিত্যভঙ্গে
নিত্যপূজাদিকস্মিণি । সহস্রং প্রজপেন্নস্ত্রী
ত্রতদোষোপশান্তয়ে ॥ ইতি রুদ্ৰযামলে
উত্তরখণ্ডে ২ পটলেঃ ॥

পশু ব্য দৰ্শনং । ইতি মেদিনী ॥

পশুক্ৰিয়া (স্ত্রী) গৈথুনং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পশুগায়ত্রী (স্ত্রী) বলিদানীয়পশুকর্ণজপ্যমন্ত্র-
বিশেষঃ । যথা । পশুকর্ণে পশুগায়ত্রীং
জপেৎ । সা যথা । পশুপাশায় বিদ্বাহে
শিরশ্ছেদায় ধীমহি তমঃ পশুঃ প্রচো-
দয়াৎ । ইতি ছুৰ্গোৎসবপ্রয়োগঃ ॥

পশুপতিঃ (পুং) শিবঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্মৈ
ব্যুৎপত্তিৰ্বথা । অহঞ্চ সৰ্ববিদ্যানাং পতি-
রাদ্যঃ সনাতনঃ । অহং বৈ পতিভাবেন
পশুমধ্যে ব্যবস্থিতঃ ॥ অতঃ পশুপতি-
নাম স্বং লোকে খ্যাতিমেঘ্যসি । ইতি
বরাহপুরাণং ॥ অয়ং যজমানমূৰ্ত্তিঃ । যথা ।
পশুপতয়ে যজমানমূৰ্ত্তয়ে নমঃ । ইত্যঙ্ক-
মূৰ্ত্তিপূজায়াং ভবিষ্যপুরাণং ॥

पशुपन्नलं (स्त्री) कैवर्त्तुमुत्तकं । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः (पुं) रतिवक्त्रविशेषः । यथा ।
स्त्रियमानतपूर्वार्द्धीं स्वपादान्तः पदद्वयं ।
उर्द्धांशेन रमेत् कामी वक्त्रोद्वयं पशु-
पाशकः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं (स्त्री) गवादीनां चालनं । तत्-
पर्यायः । उदङ् २ । इत्यमरः ॥

पशुमोहनिका (स्त्री) कर्तृलता । इति राज
निर्घण्टः ॥

पशुरज्जुः (स्त्री) पशूनामश्वादीनां वक्त्रनाय
रज्जुः । तत्पर्यायः । दामनी २ । इत्य-
मरः ॥ वक्त्रनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुराजः (पुं) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पशुहरीतकी (स्त्री) आत्रातकफलं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पश्चात् व्य प्रतीची । चरमं । इत्यमरः ॥
अधिकारः । इति मेदिनी ॥

पश्चात्तापः (पुं) अनुशोचनं । चरमे
शोकः । पस्तान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अनुतापः २ विप्रतीसारः ७ । इत्य-
मरः ॥

पश्चार्द्धः (त्रि) शेषार्द्धः । अपरार्द्धः । तस्य
लक्षणं प्रमाणं यथा । अपरश्चार्द्धे पश्च-
भावो वक्तव्यः । अपरश्चात्तावर्द्धश्च
पश्चार्द्धः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ त्रौवा-
भङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति शब्देन वक्त्र-
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्-
भ्रूयसा पूर्वकायं । इत्यभिज्ञानशकु-
न्तलं ॥

पश्चिमं (त्रि) पश्चाद्भवं । इत्यमरः ॥

पश्चिमा (स्त्री) अस्ताचलावच्छिन्नदिक् । तत्-
पर्यायः । प्रतीची २ वारुणी ३ प्रतीक् ४ ।
तद्दिग्भववायुगुणाः । पश्चिमो मारुत-
स्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः । सद्यः प्राण-
हरो दुष्कः शोषकारी शरीरिणां ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पश्चिमोऽग्निवपु-
र्वर्णवलारोग्यविवर्द्धनः । कषायः शोषणः
स्वर्घ्या रोचनो विशदो लघुः ॥ अपां
लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्याकारकः । सर्व-
द्रव्येषु भिव्यक्तप्रभावसर्वीर्याकृत् ॥ त्रि-
संरोपणसूत्रेण दाहशोथक्षुषापहः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्दिग्धिपति-
वर्णः । यथा । इन्द्रो वह्निः पितृपति-
नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः
पतयः पूर्वार्द्धीनां दिशां क्रमात् ॥ इत्य-
मरः ॥ तद्दिक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भ-
राशयश्च । यथा । प्रागादिककुत्नाथा
यथासंख्यं प्रदक्षिणं । मेघाद्या राशयो
ज्ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥ इति ज्योति-
सुत्तरं ॥

पशु व्य प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पश्यातिकर्मा [न्] (पुं) दर्शनकर्मा ।
तद्दिक्पर्यायाः । चिक्यात् १ चाकनत् २
आचक्ष् ३ चक्षे ४ विचक्षे ५ विचर्षणिः ६
विचर्षणिः ७ अबचाकशत् ८ । इत्यर्को
पश्यातिकर्माणः । इति वेदनिघण्टो
३ अध्यायः ॥

पश्यातोहरः (त्रि) चोरः । यथा । वः पश्यातो

हयेदर्थं स चौरः पशुतोहरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पशुन् [६] (त्रि.) पशुति यः । ङ्ङणकर्त्ता ।
दशधातोः शतृप्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणं

पशुन्ती (स्त्री) मूलाधारोत्थितहृदयगतनाद-
रूपवर्णः । यथा । मूलाधारात् प्रथममुदितो
यस्तु तारुः पराध्याः पश्चात् पशुन्त्यथ
हृदयगो बुद्धियुद्ध्यामाथाः । इत्यलङ्कार-
कौस्तुभः ॥

पश्चाचारः (पुं) आचारविशेषः । यथा । वेदो-
क्तैः यजेद्देवीं कामसङ्गपूर्वकं । स
एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥
इत्याचारभेदतन्त्रं ॥

पष क वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क पाष-
यति । तालव्यास्तु एवायमिति बहवः ।
दन्त्यास्तु इति केचिन् । मूर्द्धन्यास्तुपाठस्तु
कस्यचिदशुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

पष ङ् वाधे । ऎच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ङ् पषति पषते । वाधे विहतिः । ऎच्चे
ऎह्वनं । ऎह्वनस्थाने स्पर्शनं केचिन्
पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥

पष ँ क अनुपसर्गादङ्गवाधयोः । स्पर्श-
गतयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यो-
पधः । क पषयति । अनुपसर्गादिति
सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । वाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

पस ई क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ नाश
इह नष्टीकरणं । ई क पंसयति पापं
गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पस क वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क पास-
यति । पृथक्पाठादयं न ङ्ङे । अन्वथा
पस कि ङ् इत्यनेनैवेष्टसिद्धे पृथक्-
पाठोऽनर्थकं स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

पस ङ् वाधे । ऎच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ङ् पसति पसते । इति दुर्गादासः ॥

पस्त्यं (स्त्री) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥

पह्वः (पुं) शश्रुधारिन्नेच्छजातिविशेषः ।
तस्य विवरणं यथा । सगरस्त्यं प्रतिज्जाङ्ग
शुरोर्वाक्यं निश्चयं च । धर्मं जघान
तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥ अर्द्धं
शकानां शिरसो मुञ्चयित्वा व्यसर्जयत् ।
जवनानां शिरः सर्वं कान्धोजानास्तुथैव
च ॥ पारदा मुक्तकेशाश्च पह्वाः शश्रु-
धारिणः । निःस्वाध्यायवष्टकाराः कृतान्तेन
महात्माना ॥ शका जवनकान्धोजाः पारदाः
पह्वासुथा । कोलाः सर्पाः समहिमा
दार्वाशेचालाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचन-
द्राजन् सगरेण महात्माना । इति हरि-
वंशः ॥

पह्लिका (स्त्री) वारिप्रणी । इति शब्दमाला ॥

पक्ष क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क
पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्ष ँ क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः
पक्षयति पक्षापयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्षः (पुं) पक्षदशाहोरात्राः । स च द्विविधः ।
शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः कृष्णपक्षोऽप्य-
संज्ञः । तस्मैदेन व्यवस्था यथा । शुक्ल-
पक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामङ्गादितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो

রবিঃ ॥ অত্রামাভাস্তাবস্তিথিক্ষয়বৃদ্ধিত্যাং ন
ব্যবস্থা কিন্তু রবেকদয়াস্তময়সম্বন্ধাচ্ছুরু-
কৃষ্ণপক্ষাভ্যাং ব্যবস্থা সা চ যুগ্মাদ্যনা-
ত্ৰাততিথিকর্ষ্মপরা সামান্তবিশেষন্যায়াং ।
ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ পক্ষিণামবয়ব-
বিশেষঃ । পাখা ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
গরুৎ ২ ছদঃ ৩ পত্রং ৪ পতত্রং ৫
তনুরুহং ৬ । শরপক্ষঃ । তীরের পাখা
ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । বাজঃ ২ ।
সহায়ঃ । কচাৎ পরে সমূহার্থঃ । যথা কেশ-
পক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পার্শ্বঃ । গৃহং । সাধ্যং ।
বিরোধঃ । বলং । সখা । চুল্লীরক্ষং । রাজ-
কুঞ্জরঃ । ইতি মেদিনী ॥ বিহগঃ । বলয়ং ।
শুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বর্গঃ ।
পিচ্ছং । দেহাঙ্গং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পক্ষঃ [স্] (ক্লী) গরুৎ । যথা । পক্ষসী চ
স্মৃতৌ পক্ষৌ । ইতি ভরতধৃতশুভাক্ষঃ ॥

পক্ষকঃ (পুং) পক্ষদ্বারং । পার্শ্বদ্বারং । খড়কী-
দ্বার ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ পার্শ্বমাত্রং ।
ইতি মেদিনী ॥ সহায়ঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পক্ষঘাতঃ } (পুং) স্বনামখ্যাতবাতরোগ-
পক্ষাঘাতঃ } বিশেষঃ । তল্লক্ষণাদি যথা ।
গৃহীত্বাৰ্দ্ধং ততো বায়ুঃ শিরাস্নায়ু বিশোষ্য
চ । পক্ষমন্যতমং হস্তি সন্ধিবন্ধান্ বিমো-
ক্ষয়ন্ ॥ কৃৎস্নোহর্দ্ধকায়স্তশ্চ শ্বাদকর্ষণ্যো
বিচেতনঃ । একাঙ্গবাতং তং কেচিদনে
পক্ষবধং বিদুঃ ॥ অর্দ্ধং অর্দ্ধনারীশ্বরবৎ ।
পক্ষং বাহুপার্শ্বোরুজজ্বাদিভাগং । অন্য-
তমং বামং দক্ষিণং বা । বিমোক্ষয়ন্

শিথিলীকুর্বন্ । অকর্ষণ্যঃ কর্ষ্মাসমর্থঃ ।
বিচেতনঃ ঈষৎ স্পর্শাদিজ্ঞানযুক্তঃ ॥ * ॥
অস্য সাধ্যাসাধ্যজ্ঞানার্থমাহ । দাহসীভাপ-
মূর্ছাঃ সূর্যবায়ৌ পিত্তসমম্বিতে । শৈত্য-
শোধগুরুত্বানি তস্মিন্নেব কফার্তে ॥
দাহো বাহুঃ । সন্তাপঃ আভ্যন্তরঃ । এতচ্চ
লক্ষণমন্যত্রাপি বাতব্যার্থৌ বোদ্ধব্যং ।
সামান্যতো বায়াবিত্তি নির্দিষ্টত্বাৎ ॥ * ॥
পক্ষাঘাতস্য সাধ্যত্বাদিকমাহ । শুদ্ধবাত-
হতং পক্ষং কৃচ্ছসাধ্যতমং বিদুঃ । সাধ্য-
মন্যেন সংযুক্তমসাধ্যং ক্ষয়হেতুকং ॥
শুদ্ধঃ কেবলঃ । অন্যেন পিত্তেন কফেন
বা । ক্ষয়হেতুকং ক্ষয়ো ধাতুক্ষয়ঃ । তৎ
কুপিতং বাতনিমিত্তকং ॥ * ॥ অপর-
মসাধ্যলক্ষণমাহ । গর্ত্ত্বিণীসূতিকাবালবৃদ্ধ-
ক্ষীগণেশ্বকক্ষয়ে । পক্ষাঘাতং পরিহরেৎ
বেদনারহিতো যদি ॥ বেদনারহিতো
যদীতি ভিন্নমসাধ্যলক্ষণং ॥ * ॥ অথ তশ্চ
চিকিৎসা । মাষাত্মগুপ্তাবাতারিবাট্যালক-
জটাশৃতং । হিঙ্গুসৈন্ধবসংযুক্তং পক্ষা-
ঘাতং বিনাশয়েৎ ॥ মাষিকে হিঙ্গুসিদ্ধুখে
জরগাদ্যাস্ত শাণিকাঃ । মাষাদিকাথঃ ॥ ১ ॥
ত্রিষ্টিকাগ্নিকগাণ্ডীরাঙ্গাসৈন্ধবকঙ্কিতং ।
মাষকাথশৃতং তৈলং পক্ষাঘাতং ব্যপো-
হতি ॥ ত্রিষ্টিকাদিতৈলং ॥ ২ ॥ মাষাত্ম-
গুপ্তাতিবিষারুবকরাস্নাশতাহ্বালবর্ণৈঃ সূ-
পিত্তৈঃ । চতুর্গুণে মাষবলাকষায়ে তৈলং
শৃতং হস্তি হি পক্ষঘাতং ॥ মাষাদি-
তৈলং ॥ ৩ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥
পক্ষাঘাতস্ত জন্মান্তরীয়মহাপাতকশেষ-

पापचिह्नविशेषः । यथा । पूर्वजन्मकृतं
पापं नरकस्य परिष्कये । बाधते व्याधि-
रूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥ कुष्ठक
राजयक्षा च ईमेहो ग्रहणी तथा । मूत्र-
कृच्छ्राश्मरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥ दुर्घ-
त्रेण गणुमाना पङ्काघातोहक्किनाशनं ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा
गदाः ॥ * ॥ तं प्रायश्चित्तं यथा । लङ्-
मुच्चावचं पुष्पं प्रदद्यात् केशवार्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिर्काम् द्विज-
भोजने ॥ इति मलमासतन्त्रं ॥ किञ्च ।
कुनथी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं
चरित्वा । उद्धरेयातां तदन्तुनखाविति ।
अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं । तत्र पङ्क
धेनवः । न तु प्राजापत्यं तदाहकर्तु-
र्नतिचांद्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र
बहूनामेकधर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षित-
त्वात् कुठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तं । अतएव
प्रायश्चित्तविवेकेह्युक्तं । एवं दुश्चर्मा-
दिषुप्यहं । इति शुद्धितन्त्रं ॥

पङ्कचरः (पुं) चन्द्रः । पृथक्चारिगजः ।

इति मेदिनी ॥

पङ्कजः (पुं) चन्द्रः । इति त्रिकाशेषः ॥

पङ्कज्या [न्] (पुं) चन्द्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पङ्कजाते त्रि ॥

पङ्कता (स्त्री) अनुमिंसाविरहविशिष्टसिद्ध्या-
भावः । इयमनुमितिकारणं । तच्च पर्वते
बह्यनुमितौ अनुमिंसाविरहविशिष्ट-
पर्वतधर्म्मिकवह्निनिश्चयाभावः । यथा ।
निसाधियय्या शून्या सिद्धिर्न न तिष्ठति ।

स पङ्कस्तत्र वृद्धिहज्जानादनुमितिर्भवेत् ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥

पङ्कतिः (स्त्री) प्रतिपत्तिधिः । पङ्कमूलं ।
डानक इति भाषा । इत्यमरः ॥

पङ्कदारं (स्त्री) पार्श्वदारं । खड्कीदार इति
भाषा । इत्यमरः ॥

पङ्कधरः (पुं) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पङ्क-
धारणकर्तुरिति त्रि ॥

पङ्कपातः (पुं) अन्यायमाहाव्यकरणं ।
गणताकरणं । यथा । ईश्वरत्वविषये विप-
श्चितां पङ्कपातकरणे न कारणं ।
इत्युत्तरमीमांसायां संक्षेपशारीरं ॥
पङ्किणां ज्वरः । बहुत्रं पङ्कपातः पत-
ङ्गानां । इति विजयरक्षितः ॥

पङ्कपातिता (स्त्री) सहायता । यथा । न
सुवर्णमयी तन्मूः परं ननु किं वागपि
तावकी तथा । न परं पथि पङ्कपातिता-
नवलम्बे किमु मादृशेहपि सा ॥ इति
नैषधः ॥

पङ्कपालिः (पुं) खड्किका । खड्कीदार
इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्कभागः (पुं) हस्तपार्श्वभागः । इत्य-
मरः ॥

पङ्कमूलं (स्त्री) पङ्कतिः । डानक इति भाषा ।
इत्यमरः ॥

पङ्कवाहनः (पुं) पङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पङ्कान्दरः (पुं) लोभः । इति हारा-
वली ॥

पङ्कान्तः (पुं) अभावस्या । पूर्णिमा । तं
पर्यायः । पङ्कदशी २ । इत्यमरः ॥

অর্কেন্দুবিশ্লেষঃ ৩ পর্ব ৪ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ পক্ষাবসরঃ ৫ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পক্ষালুঃ (পুং) পক্ষী । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পক্ষাবসরঃ (পুং) পূর্ণিমা । অমাবস্যা । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পক্ষিণী (স্ত্রী) আগামিবর্তমানাহর্বুক্তা রাত্রিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ যথা । দ্বাবহাবেকরাত্রিশচ
পক্ষিণীত্যভিধীয়তে । ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥
পূর্ণিমা । বিহগী । শাকিনীভেদঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পক্ষিপানীয়শালিকা (স্ত্রী) চূর্ণীরতালবালং ।

পক্ষিজলপানস্থানং । ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পক্ষিলঃ (পুং) বাৎস্যায়নমুনিঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পক্ষিশালা (স্ত্রী) নীড়ং । তৎপর্যায়ঃ । কুলা-
য়িকা ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পক্ষিসিংহঃ (পুং) গরুড়ঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পক্ষিস্বামী [ন্] (পুং) গরুড়ঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পক্ষী [ন্] (পুং) বাণঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

পক্ষী [ন্] (পুং স্ত্রী) পক্ষো বিদ্যতে বস্ম ।
পাখী ইতি চিড়িয়া ইতি চ ভাষা । তৎ-
পর্যায়ঃ । খগঃ ২ বিহঙ্গঃ ৩ বিহগঃ ৪
বিহঙ্গমঃ ৫ বিহায়াঃ ৬ শকুন্তিঃ ৭ শকুনিঃ ৮
শকুন্তঃ ৯ শকুনঃ ১০ দ্বিজঃ ১১ পতত্রী ১২
পত্রী ১৩ পতগঃ ১৪ পতন্ ১৫ পত্র-
রথঃ ১৬ অগুজঃ ১৭ নর্গোকাঃ ১৮ বাজী ১৯
বিকিরঃ ২০ বিঃ ২১ বিক্ষিরঃ ২২

পতত্রিঃ ২৩ নীড়োদ্ভবঃ ২৪ গরুত্মান্ ২৫
পিচ্ছন্ ২৬ নভসঙ্গমঃ ২৭ । ইত্যমরঃ ॥
নাড়ীচরণঃ ২৮ কণ্ডাগ্নিঃ ২৯ পতঙ্গঃ ৩০
অর্গোকাঃ ৩১ চক্ষুত্বং ৩২ ছুরণ্ডঃ ৩৩
সরণ্ডঃ ৩৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ পিপ-
তিযুঃ ৩৫ পত্রাহঃ ৩৬ ছ্যগঃ ৩৭ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ গুরুভক্ষবহুভক্ষস্থূল-
কায়পক্ষিণাং পূর্ব্বাঙ্কস্থ শ্রেষ্ঠত্বং যথা ।
গুরুভক্ষা বহুভূজো যে চোপচিতমেদসঃ ।
একদেহেহপি পূর্ব্বাঙ্কং মৃগাণাং পক্ষিণাং
পরং ॥ * ॥ পক্ষিণামঙ্গাদীনামুত্তরোত্তরং
গুরুত্বং যথা । সর্বেষাঞ্চ শিরঃস্কন্ধপ্লাহ-
চর্ম্ময়কৃদগুদং । পাদপুচ্ছান্নমস্তিষ্কমৃক-
ক্রোড়াঃ সমেহনাঃ ॥ ধাতবঃ শোণিতা-
দ্যাশ্চ গুরবঃ স্যুঃ পরম্পরং । * । অস্থাণ্ড-
গুণাঃ । মৎস্যকূর্ম্মখগাণানি স্বাত্ববাজী-
করাণি চ । কটুপাকানি রুচ্যানি বাত-
শ্লেষ্মহরাণি চ ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
তেষামুৎপত্তির্যথা । অরুণস্য ভাষ্যা শ্বেনী
বীর্ঘ্যবন্তো মহাবলৌ । সম্পাতিশ্চ জটা-
যুশ্চ প্রসূতো পক্ষিসত্তমৌ ॥ সম্পাতির্জন-
য়ন্ গুপ্রান্ কাকাঃ পুত্রা জটায়ুসঃ । ভাষ্যা
গরুত্মতশ্চাপি ভাসী ক্রৌঞ্চী শুনী শুকী ॥
ধৃতরাষ্ট্রী গরুত্মাংস্ত শুশ্র্যাং জজ্ঞে চ মট-
স্বতান্ । ত্রিশিখঞ্চ স্নেনত্রঞ্চ স্মুখং স্ননস-
ন্তথা ॥ সুরূপস্ত স্পর্কবাণং তেবাং পুত্রা
অনন্তকাঃ । চতুর্দশমহাস্রাণি কুরাণাং
পল্লগাশিনাং ॥ সপ্তদ্বীপেষুসিমে সন্তি
গারুড়ান্তে মহাবলাঃ । ভাসীপুত্রাস্তথা
ভাসা উলুকাঃ কাককুকুটাঃ ॥ ময়ূরাঃ

कलविष्काश्च कपोती चैव तिष्ठिरी ।
क्रोष्यां वाक्षीगसा आसन् कुरराः सारसा
बुकाः ॥ धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्तराष्ट्रांश्च
भामिनी । चक्रवाकांश्च विहगान् सश्रे-
नानोदकान् द्विजान् ॥ अग्नानपि द्विजान्
जजेत् पुत्रपौत्राननन्तकान् । इत्यग्नि-
पुराणे काश्यपीयवंशः ॥

पक्षुः (त्रि) पाककर्ता । पचधातोः स्तु प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति मूकबोधव्याकरणं ॥

पक्ष्म [न.] (स्त्री) अफिलोम । नेत्रच्छद-
श्लोम । किङ्कः । केशरः । तद्वाद-
रनीयान् । सूत्रादेरत्यल्लभागः । इत्यमर-
भरते ॥ गरुडः । पक्षः । इत्यमर-
माला ॥

पा पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अश्वेव
पिवादेशः । पिबति पयः पात्रः । इति
दुर्गादासः ॥

पा ल रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल
पाति । इति दुर्गादासः ॥

पाः (त्रि) पानकर्ता । रक्षणकर्ता । पाधातोः
कर्त्तरि क्पिपा निष्पन्नः ॥

पांशवः (पुं) लवणविशेषः । पाप्सा लोम
इति भाषा । तत्पर्यायः । रोमकं २
उद्विद्धं ३ वसुकं ४ वसुपांशुः ५ उष-
रजं ६ उषरं ७ अरिणं ८ उर्वरं ९
सहं १० । अश्व गुणाः । तीक्ष्णं । अतु-
यं । कटुं । तिक्तं । दीपनं ।
दाहशोथकरं । ग्राहिं । पित्रकोप-
करं । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्विद्धं
पांशुलवणं वज्रातं भूमितः स्वयं ।

कारं गुरु कटु म्लिङ्गं श्लेष्मलं वात-
नाशनं ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः (पुं) धूलिः । इत्यमरः ॥ शशार्थ-
चिरसङ्घितगोमयः । सार इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकामीसं (स्त्री) कामीसं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुकुली (स्त्री) राजमार्गः । यथा । रथ्या
पांशुकुली तवेत् । इति हारावली ॥

पांशुकूलं (स्त्री) अनामपट्टोलिका । यथा
शासनं धर्मकीलः श्यामूकृतिः शूद्र-
शासनं । पट्टोलिका कुण्डलीला पांशु-
कूलं न कश्चित् ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुचतुरः (पुं) घनोपलः । इति शक-
माला ॥

पांशुचन्दनः (पुं) शिवः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुचामरः (पुं) पटवासः । तंबू इति
भाषा । इति जटाधरः ॥ दुर्वाङ्घ्रिततटा-
भूमिः । वर्द्धापकः । प्रशंसा । पुरोर्णः ।
धूलिगुच्छकः । इति मेदिनी ॥

पांशुजं (स्त्री) पांशुलवणं । पाप्सा लोम
इति भाषा । तत्पर्यायः । उषं २
उद्विद्धं ३ पाक्यं ४ लवणं ५ पटुं ६ ।
इति रत्नमाला ॥ अश्व गुणाः । भेदकरं ।
पाचनं । पित्रकारिणं । इति राज-
वल्लभः ॥

पांशुपत्रं (स्त्री) वास्तुकं । इति शकमाला ॥

पांशुमर्दनः (पुं) केदारः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पांशुरः (पुं) दंशकः । डंश इति भाषा ।
पौठसर्पी । खण्डः । इति हारावली ॥

पांशुरागिणी (स्त्री) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः (पुं) हरः । पापी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुंशुलः । शब्दोः खट्वाङ् ।
इति मेदिनी ॥ पूतिकः । कांटाकरण
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पांशु-
युक्ते त्रि । इति धरणिः ॥

पांशुला (स्त्री) कुलटा । भूमिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ केतकी । रजश्वला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः (त्रि) दूषकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांसुः (पुं) धूलिः । चिरसकितगोमयं ।
सार इति भाषा । इत्युणादिकोषः
भरतश्च ॥

पाकः (पुं) पचनं । र्केदनं । तत्पर्यायः ।
पचा २ । इत्यमरः ॥ र्केदनं । स तु सप्त-
प्रकारो यथा । भर्जनं तलनं श्वेदः
पचनं कथनं तथा । तान्दूरं पुटपाकश्च
पाकः सप्तविधो मतः ॥ भर्जनं केवल-
पात्रे । तलनं श्वेदपात्रे । श्वेदनं
अग्न्युत्पापे । पचनं जले । कथनं सिद्ध-
द्रव्यरसग्रहणे । तान्दूरं द्वारवद्धतपुष्यन्त्रे ।
पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापे ज्ञेयः । इति
पाकराजेश्वरः ॥ स्थालीमार्जनाद्योदन-
परीक्षास्तो व्यापारनिचयः पाकः । इति
स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य त्याज्यत्वं

यथा । नित्यं नूतनभाण्डेन कर्तव्यः पाकः
एव च । अथवा पक्वपर्यायत्वं ततस्त्याज्यं
मनीषिभिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ * ॥
पाककाले शूद्राग्निदाननिषेधो यथा ।
शूद्राग्निं यो दद्यात् पाककाले विशे-
षतः । शूद्रापक्वं तवेदमं ब्राह्मणः
शूद्रतामियात् ॥ इति कर्मलोचनं ॥ * ॥
एकोद्विंशत्यां तस्य नित्यत्वं यथा ।
एकोद्विंशत्यं कर्तव्यं पाकेनैव सदा
श्रयं । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमु-
पोषणं ॥ इति श्राद्धतत्त्वं ॥ * ॥ तस्य
विधिर्था । पूर्वशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशा-
मुखेन वा । पचेदन्नं मध्याह्ने सायाह्ने च
विवर्जयेत् ॥ अग्न्याशाभिमुखे पक्वमन्तान्
विजानता । पूर्वामुखो धर्मकामः शोक-
हानिश्च दक्षिणे ॥ त्रीकामश्चात्तरमुखे
पतिकामश्च पश्चिमे । ऐशान्याभिमुखे
पत्न्या दरिद्रो जायते नरः ॥ * ॥ यदा तु
आयसे पात्रे पक्वमन्ताति वै द्विजः । स
पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परि-
पच्यते ॥ तात्रे पत्न्या चक्षुर्हानिर्मनो
भवति वै क्रयं ॥ * । पितृभ्यां पक्वमन्नं
पितृव्येण यशस्विनि । पुण्डरीकस्य यज्ञस्य
लभते फलमीप्सितं ॥ वातुलेन तु यत्
पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया । असगोत्रेण
यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतं ॥ अ-
ज्ञेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वमन्तैव
च । पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ * ॥ उडुश्वरेण कर्त्तव्यं
कदम्बस्य दलेन च । शालेन कर्मद्वेद

উদরাবর্তকেন চ ॥ পকামং নৈব ভুঞ্জীত
ভুক্তা রাত্রিমুপাবসেৎ ॥ * ॥ গহিতাম্মবী-
রামং ভুক্তা কৃচ্ছং সমাচরেৎ ॥ অপ্রজা যা তু
বনিতা নান্দ্রীয়াদেব তদগৃহে ॥ শালকাঠশ্চ
পকামং শিরীষকশ্চ চৈব হি । কলিচণ্ডা-
তকশ্চৈব বজ্রাবারণকশ্চ চ । ভেরুণ-
শ্বাল্মলেবাপি পকামং গহিতং স্মৃতং ॥ * ॥
যদা মৃশ্ময়পাত্রে তু পকং বৈ সার্বকালিকং ।
মাসে পক্ষে তথাকৌ চ তৎপাকং বিসৃজেৎ
গৃহী ॥ ধনুঃপাকে তথা সিংহে মিথুনে বা
বরাননে । যঃ কুর্যাদ্ভোজনং দেবি কৃচ্ছ-
ণৈব বিসৃধ্যতি ॥ * ॥ একদা তু জলং
দদ্যাদ্দিবারং ন প্রদাপয়েৎ । ত্রিভাগং
পূরয়েৎ পাত্রে পশ্চাত্তোয়ং ন দাপয়েৎ ॥
ইতি মৎস্যসূক্তে ৪২ পটলঃ ॥ * ॥
পরিণতঃ । শিশুঃ । জরসা কেশশ্চ
শৌক্যং । স্থাল্যাদি । ইতি মেদিনী ॥
পেচকঃ । রাষ্ট্রাদি । ভঙ্গঃ । ভীতিঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ দৈত্যঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পানকর্ত্ত্বনি ত্রি । পিবতি স্তন্যা-
দিকং । ইতি শিশুপর্যায়পাকশব্দে
ভরতঃ ॥

পাককৃষ্ণঃ (পুং) কৃষ্ণফলপাকঃ । পানী
আমলা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাককৃষ্ণফলঃ (পুং) পাককৃষ্ণঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পাকজং (ক্লী) কাচলবণং । পরিণামশূলং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পাকপুটী (স্ত্রী) কুম্ভশালা । পোয়ান্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাকফলঃ (পুং) ফলপাকঃ । পানী আমলা
ইতি ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাকভাগুং (ক্লী) পাকপাত্রেং । যথা । যস্ম
যস্ম তু বর্ণশ্চ যদযং স্মাং পশ্চিমম্ভুহঃ ।
স তত্র গৃহশুদ্ধিকং বস্ত্রশুদ্ধিং করোত্যপি ॥
পশ্চিমম্ভুহঃ অশৌচান্তদিনং । গৃহশুদ্ধিং
প্রাক্তনপাকভাগুত্যাগোল্পেপনাদিনা । ইতি
শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পাকমৎস্যঃ (পুং) মৎস্যব্যঞ্জনং । তৎপর্যায়ঃ ।
মৎস্যলং ২ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পাকযজ্ঞঃ (পুং) ব্রহ্মোৎসর্গগৃহপ্রতিষ্ঠাদীনাং
হোমঃ । চরুহোমান্নককর্ষ্ম । যথা । প্রায়-
শ্চিত্তে বিধুশ্চৈব পাকযজ্ঞে তু সাহসঃ ।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

পাকযজ্ঞিকঃ (পুং) পাকযজ্ঞকর্ত্তা । পাক-
যজ্ঞং করোতীতি ষিকপ্রত্যয়নিম্পন্নঃ ॥

পাকরঞ্জনং (ক্লী) তেজপত্রং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পাকলং (ক্লী) কুষ্ঠৌষধিঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাকলঃ (পুং) কুঞ্জরজ্বরঃ । ইতি মেদিনী ॥
বোধনদ্রব্যং । অনিলঃ । অনলঃ । ইতি
বিশ্বঃ ॥ ত্রণাদিপাককারিণি ত্রি ॥

পাকলিঃ (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষঃ । ইতি রত্নমালা ॥
রোহিণীতি কেচিৎ ॥

পাকলী (স্ত্রী) কর্কটী । ইতি শব্দমালা ॥

পাকশালা (স্ত্রী) রন্ধনগৃহং । তৎপর্যায়ঃ ।
রসবতী ২ । ইতি জটাধরঃ ॥ পাকস্থানং ৩
মহানসং ৪ । ইত্যমরঃ ॥ অগ্নিকোণে
তস্মাঃ কর্ত্তব্যতা যথা । প্রাচ্যাং দিশি
স্নানগৃহমাগ্নেষ্যাং পচনালয়ং । শয়নং

याम्यादिग्भागे नैर्धृत्यां शस्त्रमन्दिरं ॥
 प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभा-
 गृहं । भाणुरसदनं सौम्ये त्रैशान्यां
 देवतालयां ॥ इति मूर्ध्वर्तिसन्तामणिटीकायां
 पीयूषधारयां कश्यपवचनं ॥

पाकशामनः (पुं) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ तन्नाम-
 कारणं यथा । पाकं जघान तीक्ष्णाग्ने-
 स्मार्गणैः कङ्कवाससैः । तत्र नाम विडु-
 र्लेभे शासनञ्चाच्छरैर्दृष्टैः ॥ पाकशाम-
 नतां शक्रः सर्वामरपतिविडुः । इति
 वामनपुराणं ॥

पाकशामनिः (पुं) इन्द्रपुत्रः । जयन्तः ।
 इत्यमरः ॥

पाकशुक्रा (स्त्री) खड़ी । यथा । पाकशुक्रा
 शिलाधातुः कठिनी कक्थटी खड़ी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

पाकस्थानं (स्त्री) महानसं । इत्यमरः ॥

पाका (स्त्री) बालिका । इति जटाधरः ॥

पाकारिः (पुं) श्वेतकाङ्कनं । इति बह्व-
 माला ॥

पाकिमं (त्रि) पत्त्रिमं । पाकेन निष्पन्नं ।
 इति त्रिकाशेषः ॥

पाकुकः (पुं) सूपकारः । इत्युणादिकोषः ॥

पाक्यं (स्त्री) विडुलवणं । इत्यमरः ॥ पांशु-
 लवणं । इति रत्नमाला ॥

पाक्यः (पुं) यवकारः । इत्यमरः ॥

पाथणः (पुं) पाषणः । इत्यमरटीकायां
 भानुदीक्षितः ॥

पागलः (पुं) उन्मत्तः । वातुलः । यथा ।

पागलायाङ्गहीनाय चाक्काय वधिराय च ।

जडाय चैव मूर्धाय क्लीबतुल्याय पापिने ।
 ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां
 ददाति च ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृति-
 खण्डे १४ अध्यायः ॥

पाचकं (स्त्री) पित्तविशेषः । यथा । पाचकं
 ब्राह्मकक्षैव रज्जुकालोचके तथा । साधक-
 क्षैव पक्षेति पित्तनामानुक्रमः ॥ इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ पाचकादीनां स्थानान्ताह ।
 अग्न्याशये वक्रुं प्लीहोर्हृदये लोचनद्वये ।
 द्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥
 अथ तेषां कर्माण्यह । पाचकं पचते
 भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनं । रसमृत्तपुरी-
 याणि विरेचयति नित्यशः ॥ इति भाव
 प्रकाशः ॥

पाचकः (पुं) अग्निः । इति हलायुधः ॥ सूप-
 कारः । पाककर्ता । यथा । पूत्रपौत्र-
 गुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः । शृणुश्च
 कठिनैश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥ इति
 चाणक्यं ॥ अन्नादिपाककारकौषधोदो त्रि ॥

पाचनं (स्त्री) प्रायश्चित्तं । इति मेदिनी ॥
 दोषपाचककाथोषधं । तस्य दानकालः ।
 ज्वरितं षडहेहतीते लघुप्रतिभोजितं ।
 सप्तहां परतोऽहस्तुक्के सामेऽन्तां पाचनं
 ज्वरे ॥ इति सारकौमुदी ॥ * ॥ सर्वेषां
 पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा । दशरत्निक-
 माशेण गृहीत्वा तोलकद्वयं । दद्यात्तु
 षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितं ॥ इति
 परिभाषा ॥ * ॥ अथ सर्वज्वरे पाचनं ।
 नागरं देवकार्ष्णं धन्याकं बृहतीद्वयं ।
 दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहं ॥

নাগরাদি ॥ ১ ॥ * অথ বাতিকজ্বরে । বিল্বাদি-
 পঞ্চমূলস্য কাথঃ স্নানাতিকজ্বরে । বিল্বাদি-
 পঞ্চমূলী ॥ ২ ॥ পাচনং পিপ্পলীমূলগুড়ুচী
 বিশ্বজোহথবা ॥ পিপ্পলীমূলাদি ॥ ৩ ॥
 কিরাতাকামৃতোদীচ্যবৃহতীদ্বয়গোকুরৈঃ ।
 সন্ধিরাকলসীবিষ্টৈঃ কাথো বাতজ্বরপহঃ ॥
 কিরাতাদি ॥ ৪ ॥ রাস্না বৃক্ষাদনী দারু
 সরলং সৈলবালুকং । কষায়ঃ শর্করা-
 ক্ষৌদ্রযুক্তো বাতজ্বরপহঃ ॥ রাস্নাদি ॥ ৫ ॥
 বিল্বাদিপঞ্চমূলী চ গুড়ুচ্যামলকে তথা ।
 কুস্তম্বরুসমো হেম কষায়ো বাতিকে
 জ্বরে ॥ বিল্বাদিপঞ্চমূল্যাди ॥ ৬ ॥ পিপ্পলী-
 শারিবাড্রাক্ষাশতপুষ্পাহরেণুভিঃ । কৃতঃ
 কষায়ঃ সগুড়ো হন্যাচ্ছসনজং জ্বরং ॥
 পিপ্পল্যাди ॥ ৭ ॥ গুড়ুচী শারিবা ড্রাক্ষা
 শতপুষ্পা পুনর্নবা । সগুড়োহয়ং কষায়ঃ
 স্নানাতজ্বরবিনাশনঃ ॥ গুড়ুচ্যাди ॥ ৮ ॥
 ড্রাক্ষাগুড়ুচীকাশ্মর্যত্রায়মাণাঃ সশারিবাঃ ।
 নিঃকাথ্য সগুড়ং কাথং পিবেদ্বাতজ্বরা-
 পহং ॥ ড্রাক্ষাদি ॥ ৯ ॥ * অথ পৈতিক-
 জ্বরে । কলিঙ্গং কটফলং মুস্তং পাঠা
 তিত্তকরোহিণী । পকং সশর্করং পীতং
 পাচনং পৈতিকে জ্বরে ॥ কলিঙ্গাদি ॥ ১০ ॥
 সক্ষৌদ্রং পাচনং পৈতে তিত্তকাক্ষৌদ্রযবৈঃ
 শৃতং । তিত্তাদি ॥ ১১ ॥ লোপ্রোংপলা-
 য়তাপদশারিবাণাং সশর্করঃ । কাথঃ
 পিত্তজ্বরং হন্যাদথবা পর্পটৌদ্ভবঃ ॥
 লোপ্রাদি ॥ ১২ ॥ ১৩ ॥ পটোলযব-
 নিঃকাথো মধুনা মধুরীকৃতঃ । তীব্রপিত্ত-
 জ্বরামদৌ পানাতুড়ুদাহনাশনঃ ॥ যব-

পটোলং ॥ ১৪ ॥ ছুরালভাপর্পটকপ্রিয়ঙ্গু-
 ভূনিম্ববামাকটুরোহিণীনাং । জলং পিবে-
 ছর্করয়াবগাঢং তৃষণাশ্রপিত্তজ্বরদাহযুক্তং ॥
 ছুরালভাদি ॥ ১৫ ॥ ত্রায়মাণা চ মধুকং
 পিপ্পলীমূলমেব চ । কিরাততিত্তকং মুস্তং
 মধুকং সবিত্তিকং ॥ সশর্করং পীত-
 মেতৎ পিত্তজ্বরনিবর্হণং ত্রায়মাণাদি ॥ ১৬ ॥
 মুদ্রীকা মধুকং নিম্বং কটুরোহিণীসমাঃ ।
 অবশ্যায়স্থিতং পাক্যমেতৎ পিত্তজ্বরা-
 পহং ॥ মুদ্রীকাদি ॥ ১৭ ॥ একঃ পর্পটকঃ
 শ্রেষ্ঠঃ পিত্তজ্বরবিনাশনঃ । কিং পুনর্নবা
 যুক্ত্যেত চন্দনোদীচ্যনাগরৈঃ ॥ পর্পট-
 কাদি ॥ ১৮ ॥ বিশ্বাসুপর্পটৌশীরঘনচন্দন-
 সাধিতং । দদ্যাৎ স্নানীতলং বারি তুট্-
 ছদিত্তজ্বরদাহনুৎ ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৯ ॥ পর্পটা-
 য়তধাত্রীণাং কাথঃ পিত্তজ্বরং জয়েৎ ।
 পর্পটাদি ॥ ২০ ॥ ড্রাক্ষারথধয়ো-
 শচাপি ॥ ২১ ॥ কাশ্মর্যস্নানথবা পুনঃ ॥ ২২ ॥
 ড্রাক্ষাভয়াপর্পটকাকৃতিক্তাকাথং সমং
 পাকফলং বিদধ্যাৎ । প্রলাপমূর্ছাভ্রম-
 দাহশোষতৃষণাস্বিতে পিত্তভবে জ্বরে তু ॥
 ড্রাক্ষাদি ॥ ২৩ ॥ ব্যুষিতং ধন্যাকজলং
 প্রাতঃ পীতং সশর্করং পুংসাং । অন্ত-
 দাহং শময়ত্যচিরাদূরপ্ররুঢ়মপি ॥ ২৪ ॥ *
 অথ কফজ্বরে । মাতুলুঙ্গশিফাশিফাশিফা-
 গ্রস্থিকসংযুতং । কফজ্বরেহম্বু সক্ষারং
 পাচনম্বা কণাদিকং ॥ মাতুলুঙ্গাদি ॥ ২৫ ॥
 কটুকং চিত্তকং নিম্বং হরিদ্রেহতিবিমে
 বচাং । কুষ্ঠমিত্ত্রযবং মুর্ক্বাং পটোলকাপি
 সাধিতং ॥ পিবেন্নরিচসংযুক্তং সক্ষৌদ্রং

শ্লেষ্মিকে জ্বরে। কটুকাদি ॥ ২৬ ॥ নিষ্বিংশা-
 য়তাদারুশটীভূনিষ্বপৌষ্করং । পিপ্পল্যৌ
 বৃহতী চেতি কাথো হস্তি কফজ্বরং ॥
 নিষ্বাদি ॥ ২৭ ॥ সিন্ধুবারদলকাথং শোষণং
 কফজে জ্বরে। জজ্বায়োশ্চ বলে ক্ষীণে
 কর্ণে বা পিহিতে পিবেৎ ॥ সিন্ধু-
 বারাদি ॥ ২৮ ॥ আমলক্যভয়া কৃষ্ণা চিত্রক-
 শ্চেত্যয়ং গণঃ । সৰ্ব্বজ্বরকফাতঙ্গভেদী
 দীপনপাচনঃ ॥ আমলক্যাদি ॥ ২৯ ॥
 ত্রিফলাপটোলবাসাচ্ছিন্নকুহাতিক্তরোহিণী-
 মড়গ্রন্থাঃ । ত্রিফলাদি ॥ ৩০ ॥ মধুনা শ্লেষ্ম-
 সমুখে দশমূলী বাসকশ্চ বা কাথঃ ॥ ৩১ ॥
 মুস্তং বৎসকবীজানি ত্রিফলা কটু-
 রোহিণী । পরুষকাণি চ কাথঃ কফজ্বর-
 বিনাশনঃ ॥ মুস্তাদি ॥ ৩২ ॥ * ॥ অথ
 বাতপৈত্তিকজ্বরে । সংসৃষ্টদোষেষু হিতং
 সংসৃষ্টমথ পাচনং ॥ বিশ্বায়তান্ধুনিষ্বৈঃ
 পঞ্চমূলীসম্বিতৈঃ । কৃতঃ কষায়ো হস্ত্যাশু
 বাতপিত্তোদ্ভবং জ্বরং ॥ নবাস্কং ॥ ৩৩ ॥
 ত্রিফলাশাল্মলীরাস্মারাজবৃক্ষাটরুধকৈঃ ।
 শৃতমম্বু হরেভূর্ণং বাতপিত্তোদ্ভবং জ্বরং ॥
 ত্রিফলাদি ॥ ৩৪ ॥ কিরাততিক্তকং মুস্তং
 দ্রাক্ষামামলকীং শটীং । নিষ্কাথ্য পিত্তা-
 নিলজে কথিতং সগুড়ং পিবেৎ ॥ কিরাত-
 তিক্তকাদি ॥ ৩৫ ॥ নিদিগ্নিকাবলারাস্মা-
 ত্রায়মাণায়ুতায়ুতৈঃ । মসূরবিদলৈঃ কাথো
 বাতপিত্তজ্বরং জয়েৎ ॥ নিদিগ্নিকাদি ॥ ৩৬ ॥
 গুড়চী পপটং মুস্তং কিরাতং বিশ্ব-
 ভেষজং । বাতপিত্তজ্বরে দেয়ং পঞ্চভদ্র-
 মিদং শুভং ॥ পঞ্চভদ্রং ॥ ৩৭ ॥ মধুকং

শারিবে দ্রাক্ষা মধুকং চন্দনোৎপলং
 কাশ্মরী পদ্মকং লোঞ্জং ত্রিফলাং পদ্ম-
 কেশরং ॥ পরুষকং মুগালঞ্চ ঞ্চসেদ্ধুভম-
 বারিণি । মধুলাজসিতায়ুক্তং তৎ পীতং
 ব্যুধিতং নিশি ॥ বাতপিত্তজ্বরদাহং তৃষ্ণা-
 মূর্ছাবমিভ্রমান্ । শময়েদ্রক্তপিত্তঞ্চ ক্লীমু-
 তানিব মারুতঃ ॥ মধুকাদি ॥ ৩৮ ॥ * ॥
 অথ পিত্তশ্লেষ্মিকজ্বরে । পটোলং চন্দনং
 মুর্বাতিক্তাপাঠায়ুতাগণঃ । পিত্তশ্লেষ্মানিল-
 চ্ছদ্দিজ্বরকণ্ডুবিষাপহঃ ॥ পটোলাদি ॥ ৩৯ ॥
 গুড়চীনিষ্বধন্যাকং পদ্মকং রক্তচন্দনং ।
 এম সৰ্ব্বজ্বরান্ হস্তি গুড়চ্যাতিস্ত দীপনঃ ॥
 হস্তাসারোচকচ্ছদ্দিপিপাসাদাহনাশনঃ ।
 গুড়চ্যাদি ॥ ৪০ ॥ কিরাতং নাগরং মুস্তং
 গুড়চীঞ্চ কফাধিকে । পাঠোদীচ্যমুগালৈস্ত
 সহ পিত্তাধিকে পিবেৎ ॥ চাতুর্ভদ্রকপাঠা-
 সপ্তকৌ ॥ ৪১ ॥ ৪২ ॥ গুড়চী চন্দনং
 পদ্মং নাগরেন্দ্রযবাসকং । অভয়ারথধো-
 লীরং পাঠা ধান্যান্দরোহিণী ॥ কষায়ং
 পায়য়েদেতং পিপ্পলীচূর্ণসংযুতং । পিত্ত-
 শ্লেষ্মহরং তন্দ্রাপিপাসাদাহনাশনং ॥ বিণ্-
 মূত্রানিলবিষ্টস্তত্রিদোষপ্রভবস্য চ । গুড়-
 চ্যাদিগণো হেষ পাচনো দীপনঃ পরঃ ॥
 গুড়চ্যাদিগণঃ ॥ ৪৩ ॥ কণ্টকার্যয়ুতা
 ভার্গী নাগরেন্দ্রযবাসকং । ভূনিষ্বং চন্দনং
 মুস্তং পটোলং কটুরোহিণী ॥ কষায়ং পায়-
 য়েদেতং পিত্তশ্লেষ্মজ্বরপহং । দাহতৃষ্ণা-
 রুচিচ্ছদ্দিকাসহং পার্শ্বশূলনুৎ ॥ কণ্ট-
 কার্যাদি ॥ ৪৪ ॥ সপত্রপুষ্পবাসায়া রসঃ
 ক্ষৌদ্রসিতায়ুতঃ । কফপিত্তজ্বরং হস্তি

সাস্রপিত্তং সকামলং ॥ বাসাদি ॥ ৪৫ ॥
 পটোলং পিচুমর্দশচ ত্রিকলা মধুকং বলা ।
 সাধিতেনহয়ং কষায়ঃ স্যাৎ পিত্তশ্লেষ্মভবে
 জ্বরে ॥ পটোলাদি ॥ ৪৬ ॥ গুড়ুচীন্দ্র-
 যবারিফং পটোলং কটুরোহিণী । নাগরং
 চন্দনং মুস্তং পিপ্পলীচূর্ণসংযুতং ॥ অমৃত-
 ঙ্কটক ইত্যেষ পিত্তশ্লেষ্মজ্বরপহঃ । হস্তাসা-
 রৌচকচ্ছর্দিভূষণাদাহনিবারণঃ ॥ অমৃত-
 ঙ্কটকং ॥ ৪৭ ॥ পটোলযবধান্যাকমুদগা-
 মলকচন্দনং । পৈত্তিকে শ্লেষ্মপিত্তোথে
 জ্বরতৃচ্ছর্দিদাহনুং ॥ পটোলাদি ॥ ৪৮ ॥
 ক্ষুদ্রামৃতভ্যাং সহ নাগরেণ সপুষ্করক্ষেতি
 কিরাততিক্তং । পিবেৎ কষায়ং স্থিহ
 পঞ্চতিক্তং জ্বরং নিহন্ত্যফবিধং সমগ্রং ॥
 ক্ষুদ্রাদি ॥ ৪৯ ॥ * ॥ অথ বাতশ্লেষ্মিক-
 জ্বরে । দীপনং কফবিচ্ছেদি বাতপিভানু-
 লোমনং । জ্বরন্নং পাচনং ভেদি শৃতং
 ধান্যপটোলয়োঃ ॥ ধান্যপটোলং ॥ ৫০ ॥
 মুস্তনাগরভূনিষ্মং ত্রয়মেতন্নির্কার্ষিকং ।
 কফবাতপ্রশমনং পাচনং জ্বরনাশনং ॥ ৫১ ॥
 পিপ্পলী পিপ্পলীমূলং চব্যং চিত্রকনাগরং ।
 দীপনীয়ঃ শৃতো বর্গঃ কফানিলগদাপহঃ ॥
 পঞ্চকোলং ॥ ৫২ ॥ পিপ্পলীভিঃ শৃতং
 তোয়মনভিষ্যন্দি দীপনং । বাতশ্লেষ্ম-
 বিকারন্নং গ্নীহজ্বরবিনাশনং ॥ পিপ্পলী-
 কাথঃ ॥ ৫৩ ॥ আরথধত্রস্থিকমুস্ততিক্তা-
 হরীতকীভিঃ কুথিতঃ কষায়ঃ । সামে
 সশূলে কফবাতযুক্তে জ্বরে হিতো দীপন-
 পাচনশচ ॥ আরথধাদি ॥ ৫৪ ॥ ক্ষুদ্রামৃত-
 নাগরপুষ্করাহ্বয়ৈঃ কৃতঃ কষায়ঃ কফ-

মারুতোত্তরে । সশ্বাসকাসারুচিপার্শ্বরু-
 করে জ্বরে ত্রিদোষপ্রভাবে চ শস্যতে ॥
 ক্ষুদ্রাদি ॥ ৫৫ ॥ দশমূলীরসঃ পেয়ঃ কণা-
 যুক্তঃ কফানিলে । অবিপাকেহতিতন্দ্রায়াং
 পার্শ্বরুক্ষাসকাসকে ॥ দশমূলং ॥ ৫৬ ॥
 মুস্তং পর্পটকং শুষ্ঠী গুড়ুচী সতুরালভা ।
 কফবাতারুচিচ্ছর্দিদাহশ্বাসজ্বরপহা ॥
 মুস্তাদি ॥ ৫৭ ॥ দারুপর্পটভার্গ্যকবচা-
 ধন্যাককটফলৈঃ । সাভয়াবিশ্বপৃথীকৈঃ
 দ্বাথো হিঙ্গুমধুৎকটঃ ॥ কফবাতজ্বরে
 পীতো হিক্কাস্মাগলগ্রহান্ । কাসশোষ-
 প্রসেকাংশ্চ হন্যাৎ তরুমিবাশনিঃ ॥
 দার্বাদি ॥ ৫৮ ॥ * ॥ অথ ত্রিদোষজজ্বরে ।
 পঞ্চমূলীকিরাতাদির্গণো যোজ্যস্ত্রিদোষজে ।
 পিত্তোৎকটে চ মধুনা কণয়া চ কফোৎ-
 কটে ॥ চতুর্ভদ্রপঞ্চমূলং ॥ ৫৯ ॥ বিষ্ণু-
 শ্যাণাকগাস্তারীপাটলাগণিকারিকাঃ ।
 দীপনং কফবাতন্নং পঞ্চমূলমিদং মহৎ ॥
 বৃহৎপঞ্চমূলী ॥ ৬০ ॥ শালপর্ণী পৃশ্নিপর্ণী
 বৃহতীদ্বয়গোকুরং । বাতপিত্তজ্বরহরং
 কনীয়ঃ পঞ্চমূলকং ॥ স্বল্পপঞ্চমূলী ॥ ৬১ ॥
 উভয়ং দশমূলঞ্চ সন্নিপাতজ্বরপহং ।
 কাসে শ্বাসে চ তন্দ্রায়াং পার্শ্বশূলে চ
 শস্যতে ॥ পিপ্পলীচূর্ণসংযুক্তং কণ্ঠহৃদগ্রহ-
 নাশনং । দশমূলং ॥ ৬২ ॥ চিরজ্বরে বাত-
 কফোল্লগে বা ত্রিদোষজে বা দশমূলমিশ্রঃ ।
 কিরাততিক্তাদিগণঃ প্রযোজ্যঃ শুষ্ক্যাধিনে
 বা ত্রিরতা বিমিশ্রঃ ॥ চতুর্দশাঙ্গং ॥ ৬৩ ॥
 দশমূলং শটী শৃঙ্গী পৌষ্করং সতুরালভং ।
 ভাগী কুটজবীজঞ্চ পটোলং কটুরোহিণী ॥

অষ্টাদশাঙ্গ ইত্যেষ সন্নিপাতজ্বরূপহঃ ।
 কাসহলাসপার্শ্বাতিশ্বাসহিকাবনীহরঃ ॥ বাত-
 শ্লেষ্মহরোহষ্টাদশাঙ্গঃ ॥ ৬৪ ॥ ভূনিষ্দারু-
 দশমূলমহৌষধাঋতিভ্লেদ্রবীজধনিকেভ-
 কণাকষায়ঃ । তস্ত্রীপ্রলাপকসনারুচিদাহ-
 মোহশ্বাসাদিযুক্তমথিলং জ্বরমাশু হন্তি ॥
 অষ্টাদশাঙ্গং ॥ ৬৫ ॥ মুস্তপর্পটকোশীর-
 দেবদারুমহৌষধং । ত্রিফলা ধনুয়াসশচ
 নীলী কম্পিল্বকং ত্রিব্রং ॥ কিরাততিক্তকং
 পাঠা বলা কটুরোহিণী । মধুকং পিপ্পলী-
 মূলং মুস্তাদ্যো গণ উচ্যতে ॥ অষ্টাদশাঙ্গ-
 মুদিতমেতদ্বা সন্নিপাতনুৎ । পিত্তোত্তরে
 সন্নিপাতে হিতক্ষেত্রং মনীষিভিঃ ॥
 মন্যাস্তস্ত উরোঘাত উরঃপার্শ্বশিরো-
 গ্রাহে । ৬৬ । দ্রাক্ষামৃত শটী শৃঙ্গী
 মুস্তকং রক্তচন্দনং । নাগরং কটুকং পাঠা
 ভূনিষ্মং সতুরালভং ॥ উশীরং পদ্মকং
 ধান্যং বালকং কণ্টকারিকা । পুষ্করং পিচু-
 মর্দিশচ দশাষ্টাঙ্গমিদং শুভং ॥ জীর্ণজ্বরা-
 রুচিশ্বাসকাসশ্বথুনাশনং । অপরাষ্টা-
 দশাঙ্গং ॥ ৬৭ ॥ শটী পুষ্করমূলঞ্চ ব্যাত্ত্রী
 শৃঙ্গী ছুরালভা । গুড়চী নাগরং পাঠা
 কিরাতং কটুরোহিণী ॥ এন শট্যাদিকো বর্গঃ
 সন্নিপাতজ্বরূপহঃ । কাসহৃদগ্রহপার্শ্বাতি-
 শ্বাসে তস্ত্র্যাঞ্চ শস্ততে ॥ শট্যাদি ॥ ৬৮ ॥
 বৃহত্যো পুষ্করং ভাগী শটী শৃঙ্গী ছুরা-
 লভা । বৎসকশ্চ বীজানি পটোলং কটু-
 রোহিণী ॥ বৃহত্যাদির্গণঃ প্রোক্তঃ সন্নি-
 পাতজ্বরূপহঃ । কাসাদিষু চ সর্বেষু হিতঃ
 সোপদ্রবেষু চ ॥ বৃহত্যাদিগণঃ ॥ ৬৯ ॥

ভাগী পুষ্করমূলঞ্চ রাস্নাবিল্বমানিক্যাঃ
 নাগরং দশমূলঞ্চ পিপ্পলীকাপ্তম্ সাধয়েৎ ॥
 সন্নিপাতজ্বরে দেয়ং হৃৎপার্শ্বানাহশূলিনাং ।
 কাসশ্বাসাগ্নিমান্দ্যাঞ্চ তস্ত্র্যাঞ্চ বিনিবর্তয়েৎ ॥
 ভার্গ্যাди ॥ ৭০ ॥ দ্বিপঞ্চমূলী ষড়্‌গ্রহ্ম
 বিশ্বগৃধ্রনখীদ্রয়ং । কফবাতহরঃ কাথঃ সন্নি-
 পাতহরঃ পরঃ ॥ দ্বিপঞ্চমূল্যাди ॥ ৭১ ॥
 কারবীপুষ্করৈরগুত্রায়স্ত্রীনাগরায়ুতাঃ । দশ-
 মূলীশটীশৃঙ্গীয়াসভাগীপুমনর্বাঃ ॥ তুল্যা
 যুক্ত্রেণ নিষ্কৃথ্য পীতশ্চেতোবিশোধনং ।
 অভিঘাসং জ্বরং ঘোরমাশু হন্তি সমু-
 দ্রতং ॥ দশমূল্যাди ॥ ৭২ ॥ মাতুলুঙ্গা-
 শ্মভিহ্নিব্যাত্রীপাঠোরুবুকজঃ । কাথো
 লবণমূত্রাত্যোহভিঘাসানাহশূলনুৎ ॥ মাতু-
 লুঙ্গাদি ॥ ৭৩ ॥ কণ্টরোধকফশ্বাসহিক্কা-
 সংন্যাসপীড়িতঃ । মাতুলুঙ্গার্দকরসং দগ-
 মূলান্তমা পিবেৎ ॥ মাতুলুঙ্গার্দকরসযুক্ত-
 দশমূলং ॥ ৭৪ ॥ ব্যোষাঋত্রিফলাতিক্তা-
 পটোলারিষ্টবাসকৈঃ । ভূনিষ্মায়ুতযাটৈশ্চ
 ত্রিদোষজ্বরনুৎ জলং ॥ ব্যোষাদি ॥ ৭৫ ॥
 ত্রিব্রদ্বিশালাত্রিফলাকটুকারণ্যৈঃ কৃতঃ ।
 সক্ষারো ভেদনঃ কাথঃ পেয়ঃ সর্বজ্বরা-
 পহঃ ॥ ত্রিব্রতাди ॥ ৭৬ ॥ * ॥ অথ জীর্ণ-
 জ্বরে । নিদিগ্নিকানাগরকায়ুতানাং কাথং
 পিবেন্মিশ্রিতপিপ্পলীকং । জীর্ণজ্বরা-
 রোচককাসশূলশ্বাসাগ্নিমান্দ্যাংদিতপীনসে-
 যু । হস্ত্যাক্ষগাময়ং প্রায়ঃ সায়ং তেনায়-
 মিম্যতে ॥ নিদিগ্নিকাদি ॥ ৭৭ ॥
 পিপ্পলীচূর্ণসংযুক্তঃ কাথশ্চিহ্নরুহোদ্রবঃ ।
 জীর্ণজ্বরকফধ্বংসী পঞ্চমূলীকৃতোহথবা ॥

কামাজীর্ণাকৃচ্ছাসহং পাণ্ডুক্ৰিমিরোগ-
 নুং ॥ ৭৮ ॥ * ॥ অথ সন্ততাদিজ্বরে ।
 মধুকং চন্দনং মুস্তং ধাত্রী ধান্মুশীরকং ।
 ছিম্বোদ্ভবা পটোলঞ্চ কাথং সমধুশর্করং ॥
 জ্বরং পঞ্চবিধং হন্যাং সন্ততাদ্যং স্তদা-
 রুণং । বাতিকং পৈত্তিককৈঞ্চব শ্লেষ্মিকং
 সান্নিপাতিকং ॥ আমং বিপাচয়ত্যাশু
 নিরামং শময়ত্যপি । মধুকাদ্যং ॥ ৭৯ ॥
 কলিঙ্গকাঃ পটোলস্য পত্রং কটুক-
 রোহিণী ॥ ৮০ ॥ পটোলং শারিবা মুস্তং
 পাঠা কটুকরোহিণী ॥ ৮১ ॥ নিম্বং পটোলং
 ত্রিফলাং মুদ্বীকাং মুস্তবৎসকৌ ॥ ৮২ ॥
 কিরাততিক্তমমৃতাং চন্দনং বিশ্ব-
 ভেষজং ॥ ৮৩ ॥ গুড়ূচ্যামলকং মুস্ত৮৪
 মর্দ্বশ্লোকসমাপনাঃ । কষায়াঃ শময়ন্ত্যাশু
 পঞ্চ পঞ্চবিধান্ জ্বরান্ ॥ সন্ততং সততা-
 শ্বেছাস্তৃতীয়কচতুর্থকান্ । গুড়ূচীমুস্ত-
 ধাত্রীণাং কষায়স্বা সমাঙ্গিকং ॥ মুস্তা-
 মলকগুড়ূচীবিশৌমধকণ্টকারিকাকাথঃ ।
 পীতঃ স্কণাচূর্ণঃ সমধুবিষমজ্বরং হস্তি ॥
 মুস্তাদি ॥ ৮৫ ॥ * ॥ অথ তৃতীয়ক-
 জ্বরে । মহৌষধামৃতামুস্তচন্দনোশীরধান্-
 কৈঃ । কাথস্তুতীয়কং হস্তি শর্করামধু-
 যোজিতঃ ॥ মহৌষধাদি ॥ ৮৬ ॥ * ॥
 অথ চাতুর্থকজ্বরে । বাসাধাত্রীস্মিরাদারু-
 পথ্যানাগরসাধিতঃ । সিতামধুযুতঃ কাথ-
 শ্চাতুর্থকনিবারণঃ ॥ ৮৭ ॥ ইতি জ্বরাধি-
 কারঃ ॥ * ॥ অথ জ্বরাভীসারে । পা-
 ঠৈন্দ্রযবভূনিম্বমুস্তপর্পটকামৃতাঃ । জয়-
 স্ত্যামমতীসারং সজ্বরং সমহৌষধাঃ ॥

পাঠাদি ॥ ৮৮ ॥ নাগরাতিবিষামুস্তভূনিম্বা-
 মৃতবৎসকৈঃ । সর্বজ্বরহরঃ কাথঃ সর্বাতী-
 সারনাশনঃ ॥ নাগরাতি ॥ ৮৯ ॥ হ্রীবে-
 রাতিবিষামুস্তবিল্বধান্যকনাগরৈঃ । পিবেৎ
 পিচ্ছাবিবন্ধম্নং শূলদৌষামপাচনং ॥
 সরক্তং হস্ত্যতীসারং সজ্বরং বাথ বিজ্বরং ॥
 হ্রীবেরাতি ॥ ৯০ ॥ গুড়ূচ্যাতিবিষাধান্য-
 শুষ্ঠীবিল্বাকবালকৈঃ । পাঠাভূনিম্বকুটজ-
 চন্দনোশীরপদ্মকৈঃ ॥ কষায়ঃ শীতলঃ পেয়ো
 জ্বরাভীসারশান্তয়ে । হস্তাসারোচকচ্ছদ্দি-
 পিপাসাদাহনাশনঃ ॥ বৃহৎগুড়ূচ্যাতি ॥ ৯১ ॥
 উশীরং বালকং মুস্তং ধন্যাকং বিশ্বভেষজং ।
 সমঙ্গা ধাতকী লোত্রং বিল্বং দীপনপাচনং ॥
 হস্ত্যরোচকপিচ্ছামং বিবন্ধং সাত্বেদনং ।
 শশোণিতমতীসারং সজ্বরং বাথ বিজ্বরং ॥
 উশীরাদি ॥ ৯২ ॥ পঞ্চমূলীবলাবিল্বগুড়ূচী-
 মুস্তনাগরৈঃ । পাঠাভূনিম্বহ্রীবেরকুটজঙ্ক-
 ফলেঃ শূতং ॥ হস্তি সর্বানতীসারান্ জ্বর-
 দৌষং বমিং তথা । শূলোপদ্মবৎ স্বাসং
 কাসং হন্যাং স্তদারুণং ॥ পঞ্চমূল্যাতি ॥ ৯৩ ॥
 কলিঙ্গাতিবিষাশুষ্ঠীকিরাতাম্মুযবাসকং ।
 জ্বরাভীসারসস্তাপং নাশয়েদবিকল্পতঃ ॥
 কলিঙ্গাদি ॥ ৯৪ ॥ বৎসকস্য ফলং দারু
 রোহিণী গজপিপ্ললী । বৎসকাদি ॥ ৯৫ ॥
 শ্বদং ষ্ট্রী পিপ্ললী ধান্যং বিল্বং পাঠা বনা-
 নিকা ॥ শ্বদং ষ্ট্রীদি ॥ ৯৬ ॥ দ্বাবপ্যেতো
 সিদ্ধিযোগো শ্লোকান্ধেনাভিভাষিতৌ ।
 জ্বরাভীসারশমনৌ বিশেষাদাহনাশনৌ ॥
 নাগরামৃতভূনিম্ববিল্ববালকবৎসকৈঃ । সমু-
 স্তাতিবিষোশীরৈর্জ্বরাভীসারনুজ্জলং ॥ নাগ-

रादि ॥११॥ मुस्तकबिल्लातिविषापाठाडुनिष्-
 वंसकैः काथः । मकरन्दगर्भयुक्ते ज्वराति-
 सारौ जयेद्वारौ ॥ मुस्तकादि ॥ १०८ ॥
 घनजलपाठातिविषापथोपलधान्यारोहि-
 नीविशैः । सेन्द्रयवैः शृतमस्तुः सातीसारं
 ज्वरं जयति ॥ घनादि ॥ १०९ ॥ दशमूली-
 कषायेण विश्वमक्षसमं पिवेत् । ज्वरे
 चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ दश-
 मूलशुष्की ॥ १०० ॥ किराताम्बामृताविश्व-
 चन्दनोदीच्यवंसकैः । शोथतीसारशमनं
 विशेषात् ज्वरनाशनं ॥ किरातादि ॥ १०१ ॥
 इति ज्वरातीसारधिकारः ॥ * ॥ अथाती-
 सारे । धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं
 बिल्वमेव च । आमशूलविवस्त्रं पाचनं
 बहिदीपनं ॥ धान्यपक्षकं ॥ १०२ ॥ इदं
 धान्यचतुष्कं श्राव्यं पौष्टे शुष्कं विना
 पुनः । धान्यचतुष्कं ॥ १०३ ॥ कण्टदाडिम-
 ज्जम्बूशुष्काटकपत्रविल्वहीबेरं । जलधर-
 नागरसहितं गन्धामपि वेगिनीं रूक्ष्यात् ॥
 कण्टादि ॥ १०४ ॥ किराततिक्तकं मुस्तं
 वंसकं सरसाञ्जनं । पिवेत् पित्ताति-
 सारञ्च संकोद्रं वेदनापहं ॥ किरात-
 तिक्तकादि ॥ १०५ ॥ कुटजवृक्षफलं मुस्तं
 काथयित्वा जलं पिवेत् । अतीसारं
 जयेदाशु शर्करामधुयोजितं ॥ कुट-
 जादि ॥ १०६ ॥ बिल्वचूतान्घ्रिनिर्वृहः पीतः
 संकोद्रशर्करः । निहन्याच्छर्दतीसारं
 वैशानर इवाहृतिं ॥ बिल्लादिकाथः ॥ १०७ ॥
 पटोलयवधन्याककाथः पेयः स्नीतलः ।
 शर्करामधुसंमिश्रच्छर्दतीसारनाशनः ॥

पटोलादिकाथः ॥ १०८ ॥ कुटजं दाडिमं
 मुस्तं धातकी बिल्वबालकं । लोघ्रचन्दन-
 पाठाश्च कषायं मधुना पिवेत् ॥ साये
 सशूले रक्ते च पिच्छाश्रावे च शश्वते ।
 कुटजादिरिति ध्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥
 कुटजादि ॥ १०९ ॥ समझातिविषा मुस्तं
 बिल्वं ह्रीबेरधातकी । कुटजवृक्षफलं
 विश्वं काथः सर्वातिसारहृत् ॥ सम-
 झादि ॥ ११० ॥ कुटजवृक्षकृतकाथो घनी-
 भूतः श्लेशोत्थनः । लोहितोत्थतिविषायुक्तः
 सर्वातीसारनाशनः ॥ कुटजकाथः ॥ १११ ॥
 सवंसकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्य-
 मूर्सेश्च कृतः कषायः । साधे सशूले सह-
 शोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोत्थति-
 सारे ॥ वंसकादि ॥ ११२ ॥ कषायो मधुना
 पीतस्त्रयो दाडिमवंसकात् । सदयो जये-
 दतीसारं सरक्तं दुर्निवारणं ॥ कुटज-
 दाडिमं ॥ ११३ ॥ * ॥ अथ ग्रहण्यं ।
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तन्नामकं विपा-
 चयेत् ॥ नागरातिविषामुस्तकाथः श्राव्यं
 पाचनः । नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥ अथाग्नि-
 मान्द्ये ॥ विशाभयाण्डुलीनां कषायेण
 षड्भूषणं । पिवेत् श्लेष्मणि मन्देर्हर्षो
 वृक्षपत्रस्रग्भूकृतं ॥ पक्षकालं स-
 मरिचं षड्भूषणमुदाहृतं । षड्भूषण-
 विशादि ॥ ११५ ॥ * ॥ अथामाजीर्णे । धान्य-
 नागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
 आमामीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनं ।
 धान्यशुष्की ॥ ११६ ॥ * ॥ अथ पाण्डुरोगे

कलत्रिकामृतावासातिक्ताभूमिनिम्बजः ।
 काथः क्फोद्रयुतो हन्यां पाणुरोगं
 सकामलं ॥ फलत्रिकादि ॥ १११ ॥*॥ अथ
 रक्तपित्ते । जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः
 सपरुमकैः । शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्प-
 णार्थं सशर्करं ॥ खर्जूरदिजलं ॥ ११८ ॥*॥
 अथ राजयन्मणि । धन्याकपिप्ललीविश्वदश-
 मूलीजलं पिबेत् । पार्श्वशूलज्वरश्वासपीन-
 सादिनिरुत्तये ॥ धन्याकादि ॥ ११९ ॥ अश्व-
 गन्नामृताभीरुदशमूलीबलारुमाः । पुष्कराति-
 विषे वृत्ति क्रयं क्फिररसाशिनः । अश्व-
 गन्नादि ॥ १२० ॥ दशमूलबलारान्नापुष्कर-
 सूरदारुनागैरैः कथितं । पेयं पार्श्वसं-
 शिरोरुक्कतकामादिशान्तये मलिलं ॥
 दशमूलादि ॥ १२१ ॥ इति राजयन्माधि-
 कारः ॥*॥ अथ कासे । पङ्कमूलीकृतः काथः
 पिप्ललीचूर्णसंयुतः । रसान्नमशतो नित्यं
 वातकामुदश्रुति ॥ पिप्ललीचूर्णयुक्तपङ्क-
 मूली ॥ १२२ ॥ पौष्करं कट्फलं भार्गी-
 पिप्ललीविश्वसाधितं । पिबेत् काथं कको-
 द्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥ पौष्क-
 रादि ॥ १२३ ॥ पिप्ललीचूर्णसंयुक्तं दश-
 मूलीजलं पिबेत् ॥ पिप्ललीचूर्णयुक्तदश-
 मूली ॥ १२४ ॥ कट्फलं कर्तुणं भार्गी
 युक्तं धान्यं वचाभया । शृङ्गी पर्पटकं
 शुष्ठी सराह्वक जले शृतं ॥ मधुहिङ्गुयुतं
 पेयं कासे वातकफाश्लके । कर्षुरोगे
 मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ कट्-
 फलादि ॥ १२५ ॥ कर्षुकारिकृतः काथः
 सकृद्यः सर्वकासहा । कर्षुकारिकाथः ॥ १२६ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥ अथ हिक्यायं ।
 अमृतानागरकञ्जीव्याश्रीपर्णाशसाधितकाथः
 पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥
 अमृतादि ॥ १२७ ॥ दशमूली कषायस्तु पुष्क-
 रेणावचूर्णितः । कासश्वासप्रशमनः पार्श्व-
 हृच्छूलनाशनः ॥ कूर्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
 कुलथनागरव्याश्रीवासाधिः कथितं जलं ।
 पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्याश्वानिवारणं ॥
 कुलथादि ॥ १२९ ॥ शृङ्गीमहोषधकणावन-
 पोष्कराणां चूर्णं शटीमरिचशर्करया वि-
 मिश्रं । काथेन पीतममृताव्यपङ्कमूल्याः
 श्वासं त्र्यहेन विनिहन्त्यातिदोषमुग्रं ॥
 शृङ्ग्यादि ॥ १३० ॥ इति हिक्यासाधि-
 कारः ॥ * ॥ अथ हृद्ग्रहायं । कषायो भृक्त-
 मुद्गाश्च मलाजमधुशर्करः । निहन्त्याहृद्ग्रहा-
 सारं वैश्वानर इवाहृत्तं ॥ भृक्तमुद्गा-
 कषायः ॥ १३१ ॥ गुडूचीत्रिकलारिक्त-
 पटोलैः कथितं पिबेत् । क्फोद्रयुक्तं
 निहन्त्याशु हृदि पित्तान्नसम्भवां ॥ गुडू-
 च्यादि ॥ १३२ ॥ काथः पर्पटकः पीतः
 सक्फोद्रहृद्दिनाशनः ॥ पर्पटकाथः ॥ १३३ ॥
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिम-
 संश्रितं । तिस्रसपि भवेत् पथ्यं
 माक्निकेण समायुतं ॥ द्रव्यादापोथिता-
 न्नोये प्रतपे निशि संस्थितां । कषायो
 योहतिनिर्घाति स शीतः समुदाहृतः ॥
 गुडूचीशीतकषायः ॥ १३४ ॥ श्रीफलस्य
 गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः । पेय-
 श्छृदित्रये शीतो दूर्वा वा तण्डुलान्ना ॥
 विब्वमूलगुडूचीकषायो ॥ १३५ ॥ जम्बूत्र-

पल्लवगवेधुकथाञ्चसेव्यह्रीवैरवारिपिवतो
मधुनाल्लम्लं । हृदिः प्रयाति शमनं त्रि-
सृगङ्गयुक्तललीटा निहन्ति मधुनाथ दुरा-
लभा वा ॥ जम्बूदिवारि ॥ १७७ ॥ इति
हृद्यधिकारः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां । महो-
षधामृतार्कोद्भेदं पोष्करं ग्रन्थिकोद्भवं ।
पिवेत् कणायुतं काथं मूर्च्छा येषु गदेषु
८ ॥ महोषधादि ॥ १७९ ॥ पिवेद्दुरालभा-
काथं सद्यतं त्र्यशस्तये ॥ दुरालभा-
काथः ॥ १७८ ॥ इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥
अथोष्मादे । दशमूलान्मु सद्यतं युक्तं
मांसरसेन वा । ससिद्धार्थकचूर्णं वा
पुराणं वैककं घृतं ॥ घृतादियुक्तदश-
मूलं ॥ १७९ ॥ * ॥ अथापस्मारे । हृ-
कम्पेपाह्किरुजा यश्च श्वेदो हस्तादि-
शीतता । दशमूलीजलं तस्य कल्याणज्यं
योजयेत् ॥ दशमूलीकल्याणघृतो ॥ १८० ॥ * ॥
अथ वातरोगे । पङ्कमूलीकृतः काथो
दशमूलीकृतोऽथवा । रूफः श्वेदस्तथा नस्यं
मन्यास्तुष्टे प्रशस्यते ॥ पङ्कमूलीदशमूली-
काथो ॥ १८१ ॥ अर्द्धिते नवनीतेन
थादेश्माशेषवीं नरः । क्षीरमांसरसै-
र्भुक्त्वा दशमूलीजलं पिवेत् ॥ दश-
मूली ॥ १८२ ॥ माषबलाञ्चकशिञ्जाकतुण-
राम्नाञ्चगङ्गोरुवृकाणां । काथो नस्य-
निपीतो रामठलवणाश्रितः कोष्णः ॥ अप-
हरति पङ्कवातं मन्यास्तुष्टं सकर्णनाद-
रुजं । हृज्जयमर्द्धितवातं सप्तहाञ्जयति
चावशं ॥ माषबलादि ॥ १८३ ॥ दशमूली-
बलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितं । सायं

भुक्त्वा पिवेत्स्यं विश्वच्यामववाहके ॥
दशमूल्यादि ॥ १८४ ॥ माषाञ्चकुण्डकैरु-
वाट्यालकशृतं पिवेत् ॥ हिङ्गुसैद्धरसं-
युक्तं पङ्कघातनिवारणं ॥ माषादि ॥ १८५ ॥
वातघ्नैर्दशमूल्या ८ नरं कुङ्कुमुपाचरेत् ।
वातघ्नगणदशमूलीकषायो ॥ १८६ ॥ दश-
मूली बला राम्ना गुडूची विश्वभेषजं ।
पिवेदेरुतैलेन गुण्डीपञ्चपङ्कसु ॥
एरुतैलयुक्तदशमूल्यादि ॥ १८७ ॥ शेफा-
लिकादलकाथो मृद्यमिपरिसाधितः दुर्बलं
गुण्डीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥
शेफालीकाथः ॥ १८८ ॥ पङ्कमूलीकषायस्तु
रुवुतैलविमिश्रितं । त्रिरुतैर्वाथवा
युक्तं गुण्डीगुण्डीमूलं ॥ एरुतैल-
युक्तपङ्कमूली ॥ १८९ ॥ दशमूलीकषायेण
पिवेद्वा नागरास्तसा । कटीशूलेषु सर्वेषु
तैलमेरुसस्तवत् ॥ एरुतैलयुक्तदश-
मूलीगुण्डीकाथो ॥ १९० ॥ गुण्डीगुण्डी
शीर्षे तु गुण्डीत्रिफलास्तसा । क्षीरेणैरु-
तैलञ्च पिवेद्वा रुद्धदारकं ॥ गुण्डीगुण्डी-
युक्तगुण्डीत्रिफलाकाथः ॥ १९१ ॥ इति
वातव्याध्याधिकारः ॥ * ॥ अथ वातरुद्धे ।
अमृतानागरधन्याककर्षत्रयेण पाचनकं
सिद्धं । जयति सरुक्तं वातं सामं
कुष्ठान्यशेषाणि ॥ अमृतादि ॥ १९२ ॥ व-
सादन्युक्तवः काथः पीतो गुण्डीगुण्डीसं-
युतः । समीरणसमायुक्तं शोणितं सं-
धावयेत् ॥ वसादनीकाथः ॥ १९३ ॥
वासामुडूचीचतुरङ्गुलानामेरुतैलेन पि-
वेत् कषायं । क्रमेण सर्वाङ्गजमप्येषं

জয়েদস্বঘাতভবং বিকারং ॥ বাসাদি ॥ ১৫৪ ॥
 লীঢ়া মুণ্ডিতিকার্চুণং মধুসর্পিঃ সমন্বিতং ।
 হ্রিমা কাথং পিবন্ হস্তি বাতরক্তং স্নহু-
 স্তরং ॥ গুড়চীকাথঃ ॥ ১৫৫ ॥ তিস্রো-
 হথবা পঞ্চ গুড়েন পথ্যা জঙ্ঘা পিবেচ্ছিন্ন-
 রুহাকষায়ং । সবাতরক্তং শময়ত্যুদাৰ্ণ-
 মুজানুসংস্রঞ্চ নিহন্ত্যবশ্যং ॥ গুড়চী-
 কষায়ঃ ॥ ১৫৬ ॥ ইতি বাতরক্তাধি-
 কারঃ ॥ * ॥ অথোরুস্তস্তে । শিলাজতুং
 গুগ্গূলুশ্চা পিপ্পলীমথ নাগরং । উরুস্তস্তে
 পিবেন্মুত্রৈর্দশমূলীরসেন বা ॥ শিলাজ-
 হ্রাদিযুক্তদশমূলী ॥ ১৫৭ ॥ ভল্লাতকামুতা-
 শুষ্ঠীদারুপথ্যাপুনর্নবাঃ । পঞ্চমূলীদ্বয়ো-
 মিশ্রা উরুস্তস্তনিবারণাঃ ॥ ভল্লাত-
 কাদি ॥ ১৫৮ ॥ পিপ্পলী পীপ্পলীমূলং
 ভল্লাতকাথ এব বা । কঙ্কো বা সমধুর্দেয়
 উরুস্তস্তবিনাশনঃ ॥ পিপ্পল্যাদি ॥ ১৫৯ ॥
 ইত্বরুস্তস্তাধিকারঃ ॥ * ॥ অথামবাতে ।
 শটীশুষ্ঠ্যভয়া চোত্রা দেবাহ্নাতিবিষা-
 য়তা । কষায়মান্বাতস্য পাচনং রুক্ষ-
 ভোজনং ॥ শট্যাদি ১৬০ ॥ শটী বির্ষো-
 যধং কঙ্কং বর্ষাভূকাথসংযুতং । সপ্ত-
 রাত্রং পিবেজ্জস্তুরামবাতবিপাচনং ॥
 পুনর্নবাকাথঃ ॥ ১৬১ ॥ দশমূল্যামুতৈরগু-
 রান্নানাগরদারুভিঃ । কাথোরুবুকতৈলেন
 সামং হস্ত্যানিলং গুরুং ॥ রান্নাদশ-
 মূলং ॥ ১৬২ ॥ দশমূলীকষায়েণ পিবেদ্বা
 নাগরাস্তসা । কুঙ্কিবস্তিকটীশূলে তৈল-
 মেরুগুসস্তবং ॥ এরগুতৈলযুক্তদশমূলশুষ্ঠী-
 কাথো ॥ ১৬৩ ॥ রান্নাং গুড়চীমেরগু

দেবদারু মহৌষধং । পিবেৎ সর্বাঙ্গ-
 বাতে চ সামে সন্ধ্যাস্থিমজ্জগে ॥ রান্না-
 পঞ্চকং ॥ ১৬৪ ॥ রান্নামুতারথধেদেবদারু-
 ত্রিকণ্টকৈরগুপুনর্নবানাং । কাথং পিবে-
 ম্মাগরচূর্ণমিশ্রং জজ্ঞোরুপৃষ্ঠত্রিকপার্শ্ব-
 শূলী ॥ রান্নাসপ্তকং ॥ ১৬৫ ॥ শুষ্ঠীগোক্ষু-
 রককাথঃ প্রাতঃ প্রাতর্নিষেবিতঃ । সামে
 বাতে কটীশূলে পাচনো রুক্ষপ্রণাশনঃ ॥
 গোক্ষুরশুষ্ঠী ॥ ১৬৬ ॥ আমবাতে কণা-
 যুক্তং দশমূলীজলং পিবেৎ । কণায়ুক্ত-
 দশমূলী ॥ ১৬৭ ॥ ইত্যামবাতাধিকারঃ ॥ * ॥
 অথ শূলে । বলাপুনর্নবৈরগুরহতীদ্বয়-
 গোক্ষুরৈঃ । সহিঙ্গু লবণং পীতং সদ্যো
 বাতরুজাপহং ॥ বলাদি ॥ ১৬৮ ॥ বিশ্ব-
 মেরগুজং মূলং কাথং পীত্বা জলং পিবেৎ ।
 হিঙ্গুসৌবর্চলোপেতং সদ্যঃ শূলনিবা-
 রণং ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৬৯ ॥ হিঙ্গুপুষ্কর-
 মূলভ্যাং হিঙ্গুসৌবর্চলেন বা । বিষ্টৈরগু-
 যবকাথঃ সদ্যঃ শূলনিবারণঃ ॥ হিঙ্গু-
 পুষ্করমূলযুক্তবিষ্টৈরগুযবকাথঃ ॥ ১৭০ ॥
 তদ্রুদ্রবুযবকাথো হিঙ্গুসৌবর্চলান্বিতঃ ।
 রুক্বাদি ॥ ১৭১ ॥ রুহত্যো গোক্ষুরৈরগু-
 কুশকাসেক্ষুরালিকাঃ । পীতাঃ পিত্তভবং
 শূলং সদ্যো হস্তি স্নদারুণং ॥ রুহ-
 ত্যাди ॥ ১৭২ ॥ শতাবরীসযষ্ঠ্যাস্ববাট্যাল-
 কুশগোক্ষুরৈঃ । শৃতশীতং পিবেত্যোয়ং
 সগুড়ক্ষোদ্রশর্করং ॥ পিত্তাস্নগদাহশূলম্নং
 সদ্যো দাহজ্বরপহং । শতাবর্যাди ॥ ১৭৩ ॥
 ত্রিফলানিষ্যষ্ঠ্যাস্বকটুকারণ্যধৈঃ শৃতং ।
 পায়য়েন্মধুসংমিশ্রং দাহশূলোপশাস্তয়ে ॥

ত্রিফলাদি ॥ ১৭৪ ॥ তৈলমের গুজং বাপি
 মধুকৃথাৎসংযুতং । শূলং পিত্তোদ্ভবং
 হন্যাৎ গুল্মং পৈতিকমেব চ ॥ মধুক-
 কৃথাৎ ॥ ১৭৫ ॥ ত্রিফলারথধকৃথাৎ সক্ষৌদ্রং
 শর্করাশ্বিতং । পায়য়েদ্রক্তপিত্ত্বং দাহ-
 শূলনিবারণং ॥ ত্রিফলারথধকৃথাৎ ॥ ১৭৬ ॥
 বিল্বমূলমথৈরগুং চিত্রকং বিশ্বভেষজং
 হিঙ্গুসৈন্ধবসংযুক্তং সদ্যঃ শূলনিবারণং ॥
 বিল্বমূলাদি ॥ ১৭৭ ॥ সক্ষারং বা পিবেৎ
 কৃথাৎ বিল্বাদেঃ কফশূলবান্ । বিল্বাদি-
 কৃথাৎ ॥ ১৭৮ ॥ মাতুলুঙ্গরসো বাপি শিগু-
 কৃথাৎস্তথাপরঃ । সক্ষারো মধুনা পীতঃ
 পার্শ্বহৃদ্বস্তিশূলনুং ॥ শিগুকৃথাৎ ॥ ১৭৯ ॥
 আমশূলে ক্রিয়া কার্য্যা কফশূলবিনা-
 শিনী । সেব্যমামহরং সর্বং যদন্যদগ্নি-
 বর্ধনং ॥ পটোলত্রিফলারিষ্টকৃথাৎ স-
 মধুকং পিবেৎ । পিত্তশ্লেষ্মজ্বরচ্ছর্দিদাহ-
 শূলোপশান্তয়ে ॥ পটোলাদি ॥ ১৮০ ॥
 বিশ্বোরুবুকদশমূলযবাস্তসা তু দ্বিষ্কার-
 হিঙ্গুলবণত্রয়পুষ্করাগাং । চূর্ণং পিবেদ্ধৃদয়-
 পার্শ্বকটীগ্রহামপকৃথাৎ শভ্শরুগ্জ্বরগুন্ম-
 শূলী ॥ বিশ্বাদি ॥ ১৮১ ॥ কৃথাৎ চূর্ণপানং
 যতত্র কৃথাৎপ্রধানতা । প্রবর্ততে ন তেনাত্র
 চূর্ণাপেক্ষী চতুর্ভবঃ ॥ চূর্ণং সমং রুচক-
 হিঙ্গুমহৌষধানাং শুষ্ঠ্যস্বুনা কফসমীরণ-
 পিত্তজেষু । হুংপার্শ্বপৃষ্ঠর্জঠরার্তিবিসূচিকাস্ত
 পেয়ং তথা ষবরসেন তু বিড়্ধি বন্ধে ॥ ১৮২ ॥
 সমং শুষ্ঠ্যস্বুনেত্যেবং ষোজনাং ক্রিয়তে
 বুধৈঃ । তেনান্নমানমেবাত্র হিঙ্গু সংপরি-
 জীয়তে ॥ রুচকাদি ॥ ১৮৩ ॥ হিঙ্গু সৌব-

র্চলং পথ্যা বিড়সৈন্ধবতুশ্বরু । পৌষ্করধ
 পিবেচ্চূর্ণং দশমূলযবাস্তসা ॥ পার্শ্বহৃৎ-
 কটিপৃষ্ঠাংশশূলে তন্ত্রাপতানকে । শোথ-
 শ্লেষ্মাস্রাসকে চ কণরোগে চ শস্ত্যতে ॥
 হিঙ্গুদিচূর্ণযুক্তদশমূলীযবকৃথাৎ ॥ ১৮৪ ॥
 এরগু বিশ্ববৃহতীদ্বয়মাতুলুঙ্গপাষণভিদ্ভিকট-
 মূলকৃতঃ কষায়ঃ । সক্ষারহিঙ্গুলবণো রুবু-
 তৈলমিশ্রঃ শ্রোগ্যং শমেত্রহৃদয়স্তনবক্ষসি
 যঃ ॥ এরগুসপ্তকঃ ॥ ১৮৫ ॥ এরগুফল-
 মূলানি বৃহতীদ্বয়গোক্ষুরং । পণিণ্যঃ সহ-
 দেবা চ সিংহপুচ্ছীক্ষুরালিকা ॥ তুল্যৈ-
 রেতৈঃ শূতং তোয়ং যবক্ষারযুতং পিবেৎ ।
 পৃথগ্দেশভবং শূলং হন্যাৎ সর্বভব-
 স্তথা ॥ এরগুদ্বাদশকঃ ॥ ১৮৬ ॥ ইতি
 শূলাধিকারঃ ॥ * ॥ অথোদাবর্তে । শ্যামা
 দন্তী দ্রবন্তী ত্বক্ মহাশ্যামা স্নুহী ত্রিব্রং ।
 সপ্তলা শঙ্খিনী খেতা রাজবৃক্ষঃ স-
 তিন্দুকঃ ॥ কম্পিল্লকঃ করঞ্জশ্চ হেমক্ষীরী-
 ত্যয়ং গগঃ । সপিষ্টৈলরজঃকৃথাৎক্লেষ্মণ-
 তমেন চ ॥ উদাবর্তোদরানাহবিষগুন্মাদি-
 নাশনঃ । প্রত্যেকং শ্যামাদিগণকৃথাৎ ॥ ১৮৭ ॥
 ইতুদাবর্তাধিকারঃ । আনাহেপি ॥ * ॥
 অথ হৃদ্রোগে । বাতোপসৃষ্টে হৃদয়ে বাম-
 য়েং স্নিগ্ধমাতুরং । দ্বিপঞ্চমূলীকৃথাৎ
 সন্নেহলবণেন চ ॥ স্নেহলবণযুক্তদশ-
 মূলী ॥ ১৮৮ ॥ নাগরস্বা পিবেচ্ছুৎ কষায়-
 ঞ্ণাগ্নিবর্ধনং । কাসস্থাসানিলহরং শূল-
 হৃদ্রোগনাশনং ॥ নাগরকৃথাৎ ॥ ১৮৯ ॥
 বচানিষ্ককষায়ান্ত্যাং বাস্তং হৃদি কফো-
 থিতে । বাতহৃদ্রোগহৃদ্রুৎ পিঞ্জল্যাধিক

पाययेत् ॥ वचानिषकषायो ॥ १९० ॥
 हिंस्रग्रगङ्गाविडविश्वकृष्णकुष्ठाभयाचित्रकयाव-
 शुकं * । पिवेत् समोवर्चलपुष्कराद्यं
 यवाससा शूलहृदामयम् ॥ हिंस्रदिचूर्णयुक्त-
 यवकाथः ॥ १९१ ॥ दशमूलकयायस्तु लवण-
 क्षारसंयुतं । कासं श्वासश्च हृद्रोगं
 गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥ लवणक्षारयुक्तदश-
 मूली ॥ १९२ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः * ॥
 अथ मूत्रकृच्छ्रे । अमृता नागरं धात्री
 बाज्रिगङ्गा त्रिकण्टकं । प्रपिवेद्वात-
 रोगार्तः सशूलो मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ अमृ-
 तादि ॥ १९३ ॥ कुशः काशः शरो दन्तं
 ईम्फुश्चेति तृणोद्भवम् । पित्तकृच्छ्रहरं
 पङ्कमूलं वस्तिविशोधनम् ॥ तृणपङ्क-
 मूलम् ॥ १९४ ॥ एतत् सिद्धं पयः पीत्वा
 मेघगं हन्ति शोणितम् । शतावरीकाश-
 कुशश्चदंष्ट्राविदारिशालीम्फुकशेरुकाणां ।
 काथं सूतीतं मधुशर्कराक्तं पिवन् जयेत्
 पैंतिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥ शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
 हरीर्तकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिक्षुयवा-
 सकानां । काथं पिवेन्मांसिकसंयुक्तं
 कृच्छ्रे सदाहं सरुजे विवक्षे ॥ हरी-
 तक्यादि ॥ १९६ ॥ श्वदंष्ट्रा विश्वतोयश्च कफ-
 कृच्छ्रविनाशनम् । श्वदंष्ट्राविश्वकषायो ॥ १९७ ॥
 बृहतीधावनीपाठावष्टीमधुकपिल्लाः ॥ पाच-
 नीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १९८ ॥
 काथं गोक्षुरबीजश्च यवक्षारयुतं
 पिवेत् । मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जङ्घ पीतः शीघ्रं
 निवारयेत् ॥ यवक्षारयुक्तगोक्षुरबीज-
 काथः ॥ १९९ ॥ क्रिया हिता त्वश्मरिशर्क-

रायां वा मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोथे ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितस्तु पैंते तत् कारये-
 च्छाणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ त्रिकण्टकारश्वदन्त-
 काशहूरालभापर्वतभेदपथ्याः । निघ्नन्ति
 पीता मधुनाश्मरीश्च संप्राप्तमृत्योरपि
 मूत्रकृच्छ्रम् ॥ त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥ कषा-
 योऽतिबलामूलसाधितोऽशेषकृच्छ्रजिह्वं ।
 अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥ इति मूत्र-
 कृच्छ्राधिकारः * ॥ अथ मूत्राघाते ।
 मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरै-
 र्जयेत् । पिवेच्छिलाजतुकाथे गणे वीर-
 तरादिके ॥ शिलाजतुयुक्तवीरतरादि-
 काथः ॥ २०२ ॥ रसं हूरालभाया वा
 कषायं वासकश्च वा । हूरालभारसवास-
 कषायो ॥ २०३ ॥ * ॥ अथाश्मयां ।
 वरुणश्च श्वचं श्रेष्ठां शुष्ठीगोक्षुरसं-
 युतां । यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा
 पिवेद्वितां ॥ अश्मरीं वातजां हन्ति चिर-
 कालानुबन्धिनीं । वरुणश्वगादि ॥ २०४ ॥
 वीरतरः सहचरो दर्भो वृक्षादनी नलः ।
 गुल्मा काशकुशावश्मभेदमोरट्टुकाः ।
 कुरुण्टकोऽथ वशिरौ वस्त्रकः साग्निमन्त्रकः ।
 इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवल्त्रकः ।
 वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुं
 अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ वीर-
 तरादिगणकाथः ॥ २०५ ॥ शुष्ठीग्निमन्त्र-
 पाषाणशिगुवरुणगोक्षुरैः । अत्रयाश्चध-
 फलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥ रामर्षकार-
 लवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः । अश्मरीमूत्र-
 कृच्छ्रम् पाचनं दापनं परं ॥ ह्यां

कोष्ठाश्रितं वातं कट्यारुण्डमेद्रगं ।
 शुष्कादि ॥ २०६ ॥ वरुणत्तुककषायस्तु
 पीतस्तु गुडसंयुतं । अश्मरीं पातय-
 त्याशु वस्तुशूलविनाशनं ॥ वरुण-
 काथः ॥ २०७ ॥ पिबेद्वरुणमूलत्तुककाथं
 तं कल्कसंयुतं । वरुणकल्कयुक्तवरुणत्तुक-
 कषायः ॥ २०८ ॥ काथश्च शिगुमूलोथः
 कक्षुषोश्मरिघातनः ॥ शिगु काथः ॥ २०९ ॥
 नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभिः कपोतवज्र-
 जः काथः । गुड्यावशुकमिश्रः पीतो
 हस्त्यश्मरीमुग्रां ॥ नागरादि ॥ २१० ॥
 वरुणत्तुकशिलाभेदशुष्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
 कषायः क्षारसंयुक्तः शर्करां तिनन्त्यपि ॥
 वरुणत्तुगादि ॥ २११ ॥ श्वदंष्ट्रैरुपत्राणि
 नागरं वरुणत्तुचं । एतं काथवरं प्रातः
 पिबेदश्मरिभेदनं ॥ श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥
 एलोपकुल्यामधुकाश्माभेदकौस्तुभदंष्ट्रा-
 र्मकौरुवूकैः । काथं पिबेदश्मज्ज-
 प्रगात् सशर्करे साश्मरिमृत्कृच्छे ॥
 एलादि ॥ २१३ ॥ शुक्राश्रयास्तु सामान्यो
 विधिरश्मरिनाशनः । इत्यश्मरीशर्कराधि-
 कारः ॥ * ॥ अथ मेहे ॥ दूर्वाकशेरु-
 पृथीककुम्भीकप्लवशैवलं । जले निः-
 कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परं ॥
 दूर्वादि ॥ २१४ ॥ त्रिफलारथधद्राक्का-
 कषायो मधुना युतः । पीतो निहन्ति
 फेनाथं प्रमेहं नियतं नृणां ॥ त्रिफ-
 लादि ॥ २१५ ॥ लोधाभयकटफलमुस्त-
 कानां विडम्पाठार्ज्जुनधन्वनानां । कदम्ब-
 शालार्ज्जुनदीप्याकानां विडम्बदावीधव-

शल्यकानां ॥ चत्वार एते मधुना कषयाः
 कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः । अश्वत्थाच्छत-
 रशुला न्याग्रोधादेः फलत्रयां । स-
 जिङ्गिरक्तसारोक्त काथाः पक्ष समा-
 फिकाः ॥ नीलहारिद्रशुक्राथान् क्षार-
 माङ्गिष्ठसाह्वयान् । मेहान् हन्युः क्रमा-
 देते सक्रोद्धो रक्तमेहजिह्वं ॥ काथः
 खर्ज्जुरकाश्रयातिन्दुकान्श्वयत्तारुतः । खर्ज्जु-
 रादि ॥ २१६ ॥ लोधाार्ज्जुनोशीरकुचन्द-
 नानां २१७ मरिक्तसेव्यामलकाभयानां २१८ ।
 धात्र्यार्ज्जुनारिक्तकवंसकानां २१९ नीलो-
 पलैलातिनिशाार्ज्जुनानां ॥ २२० ॥ चत्वार
 एते विहिताः कषयाः पित्तप्रमेहे मधु-
 संप्रयुक्ताः ॥ कषायचतुष्टयं ॥ २२१ ॥ छिन्ना-
 वहिकषायेण पाठाकुटजराभं । तिक्तां
 कुष्ठं सङ्गुण्य सपिर्मेहे पिबेन्नः ॥
 छिन्नावहिकषायः ॥ २२२ ॥ कदरथादिर-
 पूगकाथं क्रोद्धाह्वये पिबेत् । कद-
 रादि ॥ २२३ ॥ अग्निमशुकषायस्तु वसा-
 मेहे प्रयोजयेत् ॥ अग्निमशुकषायः ॥ २२४ ॥
 पाठाशिरांशदुम्पर्शमूर्वाः किंशुकतिन्दु-
 को । कपिथानां भिषक् काथं हास्त-
 मेहे प्रयोजयेत् ॥ पाठादि ॥ २२५ ॥
 कषायत्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ।
 त्रिफलादि ॥ २२६ ॥ फलत्रिकं दारु
 निशां विशालां मुस्तं निष्पाथ्य निशांश-
 कल्कं । पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
 सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ फलत्रि-
 कादि ॥ २२७ ॥ कटुकटेरीमधुकत्रिफला-
 चित्रकैः समैः । सिद्धः कषायः पातयः

प्रमेहाणां विनोथितः ॥ कटुकटे-
र्यादि ॥ २२८ ॥ त्रिफलादारुदार्व्यादकाथः
क्षौद्रेण मेहहा । त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
कुटजासनदार्व्यादफलत्रयभवोहथवा ॥ कुट-
जादि ॥ २३० ॥ इति प्रमेहाधि-
कारः ॥ * ॥ अथोदरे । पयसा सत्रिरु-
कक्केनोरुबुकशृतेन वा । सगुलात्राय-
मांभ्यां शृतेनारधधेन वा ॥ त्रिरु-
कक्कयुक्तारधधकाथैरुकाथो ॥ २३१ ॥
सन्निपातोदरे सर्वां यथोक्तां कार-
येत् क्रियात् । पीतः प्लीहोदरं हृत्वां
पिप्लीमरिचाश्वितः ॥ अश्ववेतससंयुक्तः
शिगुकाथः ससैक्यः ॥ शिगुकाथः ॥ २३२ ॥
दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाकाथः ।
जयति जलोदरशोथप्लीपदगलगुवात-
रोगांश्च ॥ दशमूलादि ॥ २३३ ॥ हरीतकी-
नागरदेवदारुपुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः । स-
गुग्गुलुमूत्रयुतश्च पेयः शोथोदराणां
प्रवरः प्रयोगः ॥ हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥
एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्त-
त्रिफलारसो वा । निहन्ति वातोदरशोथ-
शूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ एरण्ड-
तैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥ २३५ ॥
पुनर्नवानिम्बपटोलशुष्कीतिक्तामृतादार्वभ-
याकषायः । सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-
श्यासाश्वितं पाण्डुदं निहन्ति ॥ पुनर्नवा-
क्तकं ॥ २३६ ॥ पुनर्नवादार्वभयागुडुचीं
पिवेत् समूत्रां महिषाक्युक्तां । स्वदेश-
शोथोदरपाणुरोगशूल्यप्रसेकोर्द्धकफा-
शयेषु ॥ पुनर्नवाचतुष्कं ॥ २३७ ॥ इति

उदराधिकारः ॥ * ॥ अथ शोथे । शुष्की-
पुनर्नवैरणुपुष्कमूलशृतं जलं । वातिके
श्वथो शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥
शुष्क्यादि ॥ २३८ ॥ दशमूलं सर्वथा च
शस्तं वाते विशेषतः । दशमूलं ॥ २३९ ॥
क्षीराशनः पित्तकृतेहथ शोथे त्रिरुद-
गुडुचीत्रिफलकषायं । पिवेद्गवां मूत्र-
विमिश्रित्वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्कमात्रं ॥
त्रिरुतादि ॥ २४० ॥ अभया दारु मधुकं
तिक्ता दन्ती सपिप्ली । पटोलं चन्दनं
दारु त्रायमाणेन्द्रवारुणी ॥ एमां काथः
ससपिक्कः श्वथुज्जुरदाहहा । वीसर्पतृष्णा-
सन्नापसन्निपातविषापहः ॥ अभयादि ॥ २४१ ॥
पुनर्नवाविश्वत्रिरुदगुडुचीसम्पाकपथ्यामरदा-
रुककं । शोथे कफोथे महिषाक्युक्त-
युक्तं पिवेद्वा सलिलं तथैषां ॥ पुन-
र्नवासगुक्कं ॥ २४२ ॥ पुनर्नवादारुशुष्की-
काथे मूत्रेहथ केवले । दशमूलजले
वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ गुग्गुलु-
युक्तपुनर्नवादिदशमूलकाथो ॥ २४३ ॥
सिंहाश्यामृतभर्ताकीकाथं कृत्वा समा-
क्किकं । पीत्वा शोथं जयेज्जस्तुः कासं
श्यासं ज्वरं वमिं ॥ सिंहाश्यादि ॥ २४४ ॥
भूमिभ्रविश्वकक्कं जङ्गु । पेयः पुनर्नवा-
काथः । अपहरति नियतमांशु शोथं
सर्वाङ्गं नृणां ॥ पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥
इति शोथाधिकारः ॥ * ॥ अथान्तरिक्षे ।
पुनर्नवायास्तैलम् । तैलं नारायणस्तथा ।
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयम् । दशका-
स्तसा ॥ रुवुतैलयुक्तदशमूलं ॥ २४६ ॥

রাস্নায়ক্যমূতৈরশুবলাগোক্ষুরসাধিতঃ ।
 ক্রাথোহন্ত্ররন্ধিং হস্ত্যাশু রুবুতৈলেন
 মিশ্রিতঃ ॥ রাস্নাদি ॥ ২৪৭ ॥ ইতি ব্রহ্ম-
 বুদ্ধাধিকারঃ ॥ * ॥ অথ বিদ্রধৌ । পুন-
 ন্নবাদারুবিষদশমূলাভয়াস্তসা । গুগ্-
 গুলুং রুবুতৈলস্বা পিবেন্মারুতবিদ্রধৌ ॥
 পুনর্নবাদি ॥ ২৪৮ ॥ পিবেদ্বা ত্রিফলা-
 ক্রাথং ত্রিবৃৎকঙ্কাক্ষসংযুতং । ত্রিবৃৎকঙ্ক-
 যুক্তত্রিফলাক্রাথঃ ॥ ২৪৯ ॥ দশমূলীকষা-
 য়েণ সন্দোহনরসেন বা । শোথং ব্রণং বা
 কোষেণ সশূলং পরিষেচয়েৎ ॥ দশ-
 মূলীকষায়ঃ ॥ ২৫০ ॥ ক্রাথো বংশভূগে-
 রগুশ্বদংষ্ট্রাশ্মভিদা কৃতঃ । সহিষ্ণুসৈন্ধবঃ
 পাতঃ কোষ্ঠস্বং আবয়েদস্বক্ ॥ বংশ-
 ভূগাদিক্রাথঃ ॥ ২৫১ ॥ * ॥ অথোপদংশে ।
 পটোলনিম্বত্রিফলাগুড়ুচীক্রাথং পিবেদ্বা
 খাদিরাশনাভ্যাং । সগুগ্গুলুং বা ত্রিফলা-
 যুতস্বা সর্কোপদংশাপহরঃ প্রয়োগঃ ॥
 পটোলাদি ॥ ২৫২ ॥ ত্রিফলায়াঃ কষায়েণ
 ভৃঙ্গরাজরসেন বা । ব্রণপ্রক্ষালনং কুর্যা-
 ছুপদংশপ্রশান্তয়ে ॥ ত্রিফলাক্রাথঃ ॥ ২৫৩ ॥
 জয়াজাত্যশ্মারার্কসম্পাকানাং দলৈঃ
 পৃথক্ । কৃতং প্রক্ষালনে ক্রাথং মেট্রপাকে
 প্রবোজয়েৎ ॥ জয়াদিক্রাথঃ ॥ ২৫৪ ॥ * ॥
 অথ ভগ্নে । ঞ্চগ্রোধাদিকষায়স্ত স্মশীতং
 পরিষেচনে । ঞ্চগ্রোধাদি ॥ ২৫৫ ॥ * ॥
 অথ কুষ্ঠে । ত্রিফলাপটোলরজনীমঞ্জিষ্ঠা-
 রোহিণীবচানিষৈঃ । এষ কষায়োহভ্যস্তো
 নিহন্তি কফপিত্তজং কুষ্ঠং ॥ নব-
 কষায়ঃ ॥ ২৫৬ ॥ পটোলখদিরারিফ-

ত্রিফলাকৃষ্ণবেত্রজং । তিত্তাশনঃ পিণ্ডো
 ক্রাথং কুষ্ঠী কুষ্ঠং ব্যপোহতি ॥ পটো-
 লাদি ॥ ২৫৭ ॥ ধাত্রীখদিরয়োঃ ক্রাথং
 পীত্বা বল্লভসংযুতং । শ্বেচ্ছন্দুধবলং
 শিত্রং তূর্ণং হস্তি ন সংশয়ঃ ॥ ধাত্রী-
 খদিরক্রাথঃ ॥ ২৫৮ ॥ * ॥ অথ শীত-
 পিত্তে । উদর্দে বমনং কার্যং পটোলা-
 রিফ্টবারিণা । পটোলারিফ্টজলং ॥ ২৫৯ ॥ * ॥
 অথান্নপিত্তে । নিস্তম্বযববৃষধাত্রীক্রাথস্ত্রি-
 স্তৃগাঙ্কযুতঃ পীতঃ । অপনয়তি চান্নপিত্তং
 যদি ভুঙ্তে মুদগযুবেণ ॥ নিস্তম্ব-
 যবাদি ॥ ২৬০ ॥ কফপিত্তবমীকগুজর-
 বিস্ফোটদাহহা । পাচনো দৌপনঃ ক্রাথঃ
 শৃঙ্গবেরপটোলয়োঃ ॥ শৃঙ্গবেরপটোল-
 ক্রাথঃ ॥ ২৬১ ॥ পটোলং নাগরং ধান্যং
 ক্রাথয়িত্বা জলং পিবেৎ । কণ্ডুপামাভি-
 শূলস্বং কফপিভাগিমান্দ্যজিৎ ॥ পটো-
 লাদি ॥ ২৬২ ॥ পটোলবিষ্বামুতরোহিণী-
 কৃতং জলং পিবেৎ পিত্তকফোচ্ছয়ে চ ।
 শূলভ্রনারোচকবহ্নিমান্দ্যকাস্জ্বরচ্ছদ্দিনি-
 বারণন্তং ॥ পটোলাদি ॥ ২৬৩ ॥ যব-
 কৃষ্ণপটোলানাং ক্রাথং ক্ষৌদ্রযুতং
 পিবেৎ । নাশয়েদন্নপিত্তঞ্চ অরুচিঞ্চ বমি-
 স্তথা ॥ যবাদি ॥ ২৬৪ ॥ বাসামুতাপর্পটক-
 ভূনিম্বনিম্বমার্কবৈঃ । ত্রিফলাকুলকৈঃ ক্রাথঃ
 সক্ষৌদ্রশ্চান্নপিত্তহা ॥ দশাঙ্গং ॥ ২৬৫ ॥
 ফলত্রিকং পটোলঞ্চ তিত্তাক্রাথঃ সিতা-
 যুতঃ । পীতঃ ক্লীতকমধ্বস্তো জ্বরচ্ছদ্যন্ন-
 পিত্তজিৎ ॥ ফলত্রিকাদি ॥ ২৬৬ ॥
 পটোলধন্যাকমহৌষধাঈকৈঃ কৃতঃ কষায়ো

विनिहन्ति शीघ्रं । मन्दानलं पित्रवलास-
दाहच्छर्दिह्वरामानिलशूलरोगान् ॥ पटो-
लादि ॥ २७० ॥ छिमोद्धवानिम्बपटोल-
पत्रं फलत्रयं सूकथितं सूशीतं ।
कौद्राश्वितं पीतमनेकरूपं सूदारुणं
हन्ति तदग्नपित्तं ॥ छिमोद्धवादि ॥ २७८ ॥
पटोलत्रिफलानिम्बशृतं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्महरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥
पटोल्लादि ॥ २७९ ॥ सिंहाश्यामृततर्णाकी-
काथं कृत्वा समाक्षिकं । अग्नपित्तं जये-
ज्जस्तुः कामं श्वासं ह्वरं वमिं ॥ सिंहा-
श्यादि ॥ २९० ॥ इति अग्नपित्ताधिकारः ॥*॥
अथ विसर्पे । तृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पक्ष-
मूलचतुष्टयं ॥ पक्षमूलत्रयं ॥ २९१ ॥
गस्तारिक्तपटोलानां काथः सर्वविसर्प-
नुत् ॥ गुस्तादि ॥ २९२ ॥ धात्रीपटोलमुद्गाना-
मथवा ग्लतसंस्तुतः । धात्र्यादि ॥ २९३ ॥
अमृतब्रूषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं त्रि-
फलखदिरसारं व्याधिघातकं तुल्यां ।
कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तं
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमर्कादशाथं ॥
नवकषायः ॥ २९४ ॥ अमृतब्रूषपटोलं
मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्ब-
पत्रं हरिद्रे । विविधविषविसर्पान् कुष्ठ-
विस्फोटकगुरपनयति मसूरीं शीतपित्तं
ह्वरकं ॥ अमृतादि ॥ २९५ ॥ पटोलामृत-
भूनिम्बवासकारिक्तपर्पटैः । खदिराद-
सूतैः काथो विस्फोटार्तिह्वरपहः ॥
पटोलादि ॥ २९६ ॥ पटोलत्रिफलारिक्त-
गुडुटीमुस्तचन्दनैः । समूर्वा रोहिणी पाठा

रजनी सहुरालभा ॥ कषायं पाययेदेतं
पित्तश्लेष्मह्वरपहं । कण्ठश्लेष्मविस्फोटा-
विषवीसर्पनाशनं ॥ पटोलादि ॥ २९७ ॥
भूनिम्बवासकारिक्तपटोलफलत्रिकाचन्दननि-
म्बसिद्धः । विसर्पदाहह्वरवह्निशोषविस्फोटा-
तृष्णावमिनुं कषायः ॥ भूनिम्बादि ॥ २९८ ॥
सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजये-
मरः । हुरालभां पर्पटकं पटोलं
कर्तृकान्ता ॥ कोषं गुग्गुलुसंयुक्तं
पिबेद्वा खदिराक्तकं । हुरालभादि ॥ २९९ ॥
कुण्ठी पिचुमर्दान् खदिरेन्द्रयवाभु वा ।
विस्फोटाग्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥
कुण्ठ्यादि ॥ ३०० ॥ * ॥ अथ मसूर्यां ।
हुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कर्तुरोहिणीं ।
श्लेष्मक्यां पित्तजायाया पाने निःकाथ्य
दापयेत् ॥ हुरालभादि ॥ ३०१ ॥ निम्बं
पर्पटकं पाठां पटोलं कर्तुरोहिणीं ।
वासां हुरालभां धात्रीमूलीरं चन्दनद्वयं ॥
एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं क्षयवीसर्पसंस्तुवां ॥
उत्थिता प्रविशेदवा तु पुनस्तां बाह्यतो
नयेत् । निम्बादि ॥ ३०२ ॥ पटोलकुण्ठी-
मुस्तब्रूषधन्ववासकैः । भूनिम्बनिम्बकर्तृका
पर्पटैश्च शृतं जलं ॥ मसूरीं शमये-
दामां पक्काकैव विशेषयेत् । नातः
परतरं किञ्चिद्विस्फोटह्वरशान्तये ॥
पटोलादि ॥ ३०३ ॥ पटोलमूलारुण-
तण्डुलीयकं पिबेद्भरिद्रामलकसंयुतं ।
मसूरिविस्फोटाविदाहशान्तये तदेव पि-
त्ताश्रवमिह्वरपहं ॥ पटोलादि ॥ ३०४ ॥

पटोलमूलाङ्गणतण्डुलीयकं तथैव धात्री-
 खदिरैण संयुतं । पिवेज्जलं सूक्ष्मितं
 स्तुतं मसूरिकारोगविनाशनं परं ॥
 पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥ खदिरत्रिफला-
 रिक्तपटोलायुतवासकैः । काथोऽर्क-
 काङ्गो जयति रोमाञ्चीः मसूरिकाः ॥
 वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्टादीनिपि पानतः ।
 खदिरार्ककं ॥ २८६ ॥ अमृतादिकषायस्तु
 जयेत् पित्तकफात्त्रिकाः । अमृतादि ॥ २८७ ॥
 जातीपत्रं समञ्जसं दाक्वीं पृगफलं
 शमीं । धात्रीफलं समधुकं कथितं मधु-
 संयुतं ॥ मुखरोगे कर्णरोगे गण्ड-
 वार्थं प्रशस्यते । जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
 अक्लोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुका-
 म्बुना । गवेधुमधुककाथः ॥ २८९ ॥ वेदना-
 दाहशान्त्यर्थं स्वराणां विभुद्धये । स-
 षुगुण्डलुं वराकाथं युज्याद्वा खदिरा-
 र्ककं ॥ वराकाथखदिरार्कको ॥ २९० ॥
 निम्बाम्बुकाशोकप्लक्षवेतसपल्लवैः ।
 निशापर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥
 निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्याधिकारः ॥ * ॥
 अथ मुखरोगे । बृहतीभूमिकदम्बककर्ण-
 कार्याः काथः । गण्डसतैलयुक्तः क्रिमिद-
 स्तस्य वेदनाशनः ॥ बृहत्यादि ॥ २९२ ॥
 काथपानस्तु दाक्वीं त्रिभुक्तार्ककलिङ्गजं ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसं-
 युतः ॥ दाक्वीदिहरीतकीकषायो ॥ २९३ ॥
 कटुकान्तिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कर्णरोगविना-
 शनाः ॥ कटुकादि ॥ २९४ ॥ * ॥ मुख-

पाके । जातीपत्रायुताद्राक्वायासदाक्वी-
 फलत्रिकैः । काथः क्कोद्रयुतः शीतो
 गण्डुषो मुखपाकनुं ॥ जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
 पटोलनिम्बजम्बुत्रमालतीनवपल्लवाः पक्ष-
 पल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥
 पटोलादि ॥ २९६ ॥ पक्षवल्ककषायो वा
 त्रिफलाकाथ एव वा । मुखपाकेषु त्रिकोद्रः
 प्रयोज्यो मुखधावने ॥ पक्षवल्कत्रिफला-
 कषायो ॥ २९७ ॥ श्वरसः कथितो दार्ढ्या
 घनीभूतो रसक्रिया । त्रिकोद्रो मुख-
 रोगास्यगेषनाडीत्रणापहा ॥ दाक्वी-
 काथः ॥ २९८ ॥ सपुच्छदोशीरपटोल-
 मुस्तहरीतकीतिलकरोहिणीभिः । यक्त्याह-
 राजक्रमचन्दनैश्च काथं पिवेत् पाक-
 हरं मुखस्य ॥ सपुच्छदयक्त्याह्यादि-
 कषायो ॥ २९९ ॥ पटोलशुष्ठीत्रिफला-
 विशालात्रायस्त्रितिलत्रिभुक्तायुतानां ।
 पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थित-
 स्तस्य गदानशेषान् ॥ पटोलादि ॥ ३०० ॥
 कथितास्त्रिफलापाठामुद्गीकाजातिपल्लवाः ।
 निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुख-
 पाकहा ॥ त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥ इति
 मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥ अथ प्रदरे ।
 दाक्वीरसाञ्जनवृषादकिरातबिल्वभल्लातकै-
 रवकृतो मधुना कषायः । पीतो जय-
 त्यातिबलं प्रदरं सशूलं पीता-
 सितारुणबिलोहितनीलकृष्णं ॥ दाक्वी-
 दि ॥ ३०२ ॥ * ॥ अथ योनिव्यापदि ।
 षुडुचीत्रिफलादस्तीकाथैश्च परिषेचनं ।
 षुडुचीत्रिफलादस्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥ * ॥

अथ गर्भिण्यां । चन्दनं शारिवालोक-
 मुद्गीकाशुर्कराश्वितं । एष काथः प्रदा-
 तव्यो गर्भिण्यां ज्वरशान्तये ॥ चन्द-
 नादि ॥ ७०४ ॥ ह्रीवैरारलुरक्तचन्दन-
 वलाधन्याकवत्सादनीमुस्तोशीरयवासपर्पट-
 विषाकाथं पिवेदगर्भिणी । नानावर्ण-
 रुजातिसारकगदे गर्भ्वाश्रिते वा ज्वरे
 योगोह्यं मुनिभिः पुरा निगदितः
 सृत्यामयेषुक्तमः ॥ बृहत्ह्रीवैरादि ॥ ७०५ ॥ * ॥
 अथ स्तनरोगे । हरिद्रादिं वचादिश्वा
 प्रपिवेत् स्तनरुद्धये । हरिद्रादिवचादि-
 काथो ॥ ७०६ ॥ तत्र वाताश्वके स्तने
 दशमूलीजलं पिवेत् । दशमूलकाथः ॥ ७०७ ॥
 पित्रुक्तेह्युताभीरुपटोलं निश्चन्दनं ।
 धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशा-
 रिबं ॥ अमृतादि ॥ ७०८ ॥ कफे वा
 त्रिफलाचव्यञ्जनिकटुरोहिणी । त्रिफ-
 लादि ॥ ७०९ ॥ धात्री स्तनविशुद्ध्यर्थं
 मुद्गाफककसशना । भागीदारुवचापाठाः
 पिवेत् सातिविषः शृताः ॥ भार्ग्या-
 दि ॥ ७१० ॥ सद्यतं त्रिफलाकाथं स्तन-
 रोगहरं पिवेत् । सद्यतत्रिफला-
 काथः ॥ ७११ ॥ * ॥ अथ सूतिकारोगे ।
 अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपङ्कमूलजलद-
 जलं । शृतीतं मधुयुतं निवा-
 रयति सूतिकारुक् ॥ सूतिकादश-
 मूलं ॥ ७१२ ॥ सहचरपुष्करवैतसमूलं
 वैकङ्कतदारुकुलथसमं । जलमत्र ससैकव-
 हिष्णुयुतं सदयो ज्वरसूतिकशूलहरं ॥ सह-
 चरादि ॥ ७१३ ॥ दशमूलीकृतः काथः सदयः

सूतीरुजापहः । दशमूली ॥ ७१४ ॥ * ॥
 अथ मक्कलशूले । सूताया हृच्छिरोवास्त-
 शूलं मक्कलसंज्ञितं । यवकारं पिवे-
 त्तत्र मस्तनोष्णोदकेन वा ॥ पिप्पल्यादि-
 गणकाथं पिवेत्त्वा लवणाश्वितं । पिप्प-
 ल्यादिगणकाथः ॥ ७१५ ॥ इति स्त्रा-
 रोगाधिकारः ॥ * ॥ अथ बालरोगे ।
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिक्तं नराणां यज्जरा-
 दिषु । कार्यस्तुदेव बालानां मात्रा त्र्यंशु
 कनीयसी ॥ हरिद्राद्ययक्त्याह्वसिंहशक्र-
 यवैः कृतः । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः
 स्तनदोषजः ॥ हरिद्रादि ॥ ७१६ ॥
 विब्रुक् पुष्पाणि च धातकीनां जलं
 सलोक्षं गजपिप्पली च । क्वाथवलेहो
 मधुना विमिश्रो बालेषु योज्यावतिसारि-
 तेषु ॥ विब्रुदिकाथः ॥ ७१७ ॥ समञ्जा-
 धातकीलोक्षशारिवाभिः शृतं जलं ।
 दुर्बारेहपि शिशोर्देयमतीसारे समा-
 फिकं ॥ समञ्जादि ॥ ७१८ ॥ नागराति-
 विषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतं । कुमारं
 पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनं ॥
 नागरादि ॥ ७१९ ॥ विब्रुमूलकषायेण
 लाजाशैचवसशर्कराः । आलोड्य पाययेद्-
 बालं हृद्यतीसारनाशिनीः ॥ सशर्करलाज-
 युक्तविब्रुमूलकषायः ॥ ७२० ॥ पटोल-
 त्रिफलारिक्तहरिद्राकथितं पिरेत् । ऋत-
 विस्फोटवीसर्पज्वराणां शास्तये शिशुः ॥
 पटोलादि ॥ ७२१ ॥ * ॥ अथ विसे ।
 कटुभ्यर्ज्ज्वनशोरीयशेलुक्कीरिद्रमञ्जुः ।
 कषायकङ्कचूर्णाः स्युः कीटलुतात्रणापहाः ॥

কটভ্যাদি ॥ ৩২২ ॥ ইতি চক্রপাণি-
দত্তঃ ॥

পাচনং (ত্রি) পাচয়িতা । ইতি মেদিনী ॥#॥

অথ বিশিষ্টদ্রব্যাজীর্ণে বিশিষ্টং পাচন-
দ্রব্যমাহ । অলং পনসপাকায় ফলং কদল-
সম্ভবং । কদলশ্চ তু পাকায় বৃধৈরভি-
হিতং স্মৃতং ॥ স্মৃতশ্চ পরিপাকায় জম্বী-
রশ্চ রসো হিতঃ ॥ নারিকেলফলতাল-
বীজয়োঃ পাচকং সপদি তণ্ডুলং বিদুঃ ।
ক্ষীরমাশু সহকারপাচনং চারমজ্জনি হরী-
তকী হিতা ॥ মধুকমালূরনূপাদনানাং
পরুযথর্জ্জুরকপিথকানাং । পাকায় পেয়ং
পিচুমর্দবীজং স্মৃতেহপি তক্রেহপি তদেব
দেয়ং ॥ খর্জ্জুরশৃঙ্গাটকয়োঃ প্রশস্তং
বিশৌষধং কুত্র চ ভদ্রমুস্তং । যজ্ঞাস-
বোধিফলেষু শীতং প্লক্ষে তথা বার্যু-
ষিতং শ্রীতং ॥ তণ্ডুলেষু পয়সঃ
পয়ো হিতং দীপ্যকস্তু চিপিটে কণা-
সুতং । যষ্টিকা দধিজলেন জীর্ঘ্যতে
কর্কটী চ স্নমনেষু গীর্ঘ্যতে ॥ স্নমনেষু
গোধূমেষু । গীর্ঘ্যতে কথ্যতে । গোধূম-
মাষহরিমস্তুসতীলমুদগপাকো ভবেজ্জ্বাতি
মাতুলপুত্রকেণ । খণ্ডু খণ্ডয়তি মাষভব-
ভ্রজীর্ণং তৈলং কুলথমথবা বিদধাতি
জীর্ণং ॥ মাতুলপুত্রকঃ ধুতুরফলং ॥ কঙ্গু-
শ্যামাকনীবারাঃ কুলথঞ্চাবিলম্বিতং ।
দগ্নো জলেন জীর্ঘ্যস্তি বৈদলাঃ কাঞ্জিকেন
তু ॥ পিষ্ঠাম্নং শীতলং বারি কৃশরাং
সৈন্ধবং পচেৎ । মাষেগুরীনিম্বমূলং
পায়সং মুদগমুমকৈঃ ॥ বটো বেশবারাম্ন-

বঙ্গেন ফেনীশমং পর্পটঃ শিগুর্বীজেন
যাতি । কণামূলতো লড্‌ড্‌কাপূপশট্টা-
বিপাকো ভবেচ্ছকুলীমণ্ডয়োশ্চ ॥ বেস-
বারঃ বেসর ইতি লোকে । তদ্যথা ।
স্নেহো নিশাহিঙ্গুলবঙ্গকৈলাধন্যাকজীরার্কক-
নাগরাণি । অল্লোষণং সৈন্ধবপর্ণম্নে যথো-
চিতং সংস্কৃতয়ে শ্রীতমিতি ॥ শট্টা শট্টকঃ
পানকবিশেষঃ । মণ্ডুঃ মাণ্ডু ইতি লোকে ।
কিমত্র চিত্রং বহুসংস্রমাংসভোজী স্মৃথী
কাঞ্জিকপানতঃ স্ম্যৎ । ইত্যদুতং কেবল-
বহ্নিপকমাংসেন মংসুঃ পরিপাকমেতি ॥
আমমাত্রফলং মীনে তদ্বীজং পিশিতে
হিতং । কূর্মমাংসং যবক্ষারাক্ষীত্রং পাক-
মুপৈতি হি ॥ কপোতপারাবতনৌলকণ্ঠ-
কপিঞ্জলানাং পিশিতানি ভুক্তা । কাসশ্চ
মূলং পরিপীয় পিষ্টং স্মৃথী ভবেন্ন বহুশো
হি দৃষ্টং ॥ কপোতো ধবলপাণ্ডুঃ ।
শাকানি সর্বাণ্যপি যাস্তি পাকং ক্ষারেন
সদ্যস্তিলনালজেন । চক্ষুকসিদ্ধার্থকবাস্ত-
কানাং গায়ত্রিসারকথিতেন পাকঃ ॥
চক্ষুক চেচু ইতি লোকে । গায়ত্রী খদিরঃ ॥
পলঙ্কিকাকেমুককারবেল্লীবার্তাকুবং শাকুর-
মূলকানাং । উপোদিকালারুপটোলকানাং
সিদ্ধার্থকো মেঘরবশ্চ পক্তা ॥ মেঘরবঃ
চবরাঈ ইতি লোকে । বিপচ্যতে শূরণকং
গুড়েন তথালুকং তণ্ডুলজোদকেন ।
পিণ্ডালুকং জীর্ঘ্যতি কোরদূষাৎ কশেরু-
পাকঃ কিল নাগরেন ॥ লবণস্তণ্ডুলতোয়াং
সর্পির্জম্বীরকাদ্যন্যাং । মরিচাদপি তচ্ছীত্রং
পাকং যাতে্যব কাঞ্জিকাতৈলং ॥ ক্ষীরং

जीर्घ्याति तत्रेण तदगव्यं कोषमशुकां ।
 माहिषं माणिमस्त्रेण शञ्जचूर्णेन तदधि ॥
 नृशुकः माण्डे इति लोके । रसाला
 जीर्घ्याति व्योषां खण्डं नागरभङ्गणां ।
 सिता नागरमुस्त्रेण तथेक्षुश्चाद्रिकारसां ॥
 जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं
 मुनिभिः प्रणीतं । उष्णेन शीतं शिशि-
 रेण चोष्णं जीर्णे भवेत् कारणग-
 स्तथास्त्रैः ॥ इरा मदिरा । तप्तं तप्तं
 हेम-वा तारमग्नौ तोये क्षिप्तं सप्त-
 कृत्स्नदन्तः । पीड्याजीर्णं तोयजातं
 निहन्त्यातत्र क्षौद्रं भद्रमुस्तं विशेषां ॥
 तत्र तोयार्जीर्णे । इति भावप्रकाशे
 जठराग्निविकाराजीर्णवसूचिकालसकविलम्बि-
 काचिकिंसा ॥

पाचनः (पुं) अग्निः । इति मेदिनी ॥ अन्न-
 रसः । इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नैरशुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पाचनकः (पुं) टङ्गणः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाचनी (स्त्री) हरितकी । इति मेदिनी ॥

पाचलं (स्त्री) पाचनं । इति मेदिनी ॥

पाचलः (पुं) पाचकः । अग्निः । राधनद्रव्यं ।
 वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाटी (स्त्री) लताविशेषः । पाचि इति पक्षे
 इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
 कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
 पत्री ५ सूरभिः ६ मालारिक्ता ७ गारु-
 अतपत्रिका ८ । अश्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोष-
 ग्रहभूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दोषप्रश-

मनस्त्रं । त्रणेषु हितस्त्रं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पाजः [स्] (स्त्री) बलं । इडुणादिकोषः ॥
 पाञ्जकपालः (त्रि) पञ्जकपालयागसम्बन्धी ।
 पञ्जकपालश्यायं । इत्यर्थे षप्रत्यय-
 निष्पन्नः ॥

पाञ्जकः (पुं) विष्णुशब्दः । इत्यमरः ॥
 पञ्जकनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमिररूप
 आसीत् तदस्त्रिजहात् । इति भरतः ॥
 अग्निः । इति मेदिनी ॥

पाञ्जकधरः (पुं) विष्णुः । इति हारावली ॥
 पाञ्जलिका (स्त्री) पञ्जलिका । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥

पाञ्जशब्दकं (स्त्री) पञ्जप्रकारवाद्यं । यथा ।
 अञ्जजं चर्मजकैव तन्त्रजं काञ्जजं
 तथा । फुत्कृतकैति मुनिभिः कथितं
 पाञ्जशब्दकं ॥ इति स्कान्दे रेवाथण्डं ॥

पाञ्जार्थिकः (पुं) पाञ्जपतः । यथा । पाञ्ज-
 र्थिकः पाञ्जपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्मतः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाक्षालं (स्त्री) शास्त्रं । यथा । पितृहनुं प-
 पुर्या द्वाद्विंशतेन पुरञ्जनः । राष्ट्रं दक्षिण-
 पक्षालं याति श्रुतधराश्रितः ॥ इति
 श्रीभागवते ४ स्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने
 २५ अध्यायः ॥ पक्षानां विषयाणामन्ततो-
 हनवगतानां प्रकाशनायामिति पक्षालं
 शास्त्रं । इति । प्रवृत्तं निवृत्तं शस्त्रं
 पक्षालसंज्ञकं । इति च तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ अत्र पक्षालमिति पाठः किञ्च
 स्वार्थे षप्रत्यये पाक्षालमपि भवति ॥

পাঞ্চালঃ (ত্রি) পঞ্চালদেশোদ্ভবঃ । যথা ।
তথাভূতাং দৃষ্ট্বা নৃপসদসি পঞ্চালতনয়া-
মিতি বেণীসংহারঃ ॥

পাঞ্চালাঃ (পুং) দেশবিশেষঃ । স তু দ্রুপদ-
রাজনগরং । অথুনা ফরক্বাবাদ ইতি
খ্যাতঃ । যথা । পাঞ্চালাশ্চৈদিমংস্রাশ্চ
সূরসেনাঃ পটচ্চরাঃ । ইত্যাদি বিরাট-
পর্ব ॥

পাঞ্চালিকা (স্ত্রী) বস্তুদন্তাদিরুতপুতলিকা ।
তৎপর্যায়ঃ । পুঞ্জিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
পঞ্চালিকা ৩ । ইতি ভরতঃ ॥ শালভঞ্জী ৪ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পাঞ্চালী ৫ শাল-
ভঞ্জিকা ৬ । ইতি জটাধরঃ ॥

পাঞ্চালী (স্ত্রী) পাঞ্চালিকা । পাণ্ডবপত্নী ।
তৎপর্যায়ঃ । কৃষ্ণা ২ পাণ্ডুশর্শ্বলা ৩
পার্বতী ৪ দ্রৌপদী ৫ যাজ্ঞসেনী ৬
বেদিজা ৭ । ইতি জটাধরঃ ॥ মৈরিক্তী ৮
নিত্যযৌবনা ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাট্ ব্য সম্বোধনং । ইত্যমরঃ ॥

পাটকঃ (পুং) মহাকিষ্কুঃ । কটকান্তরং ।
বাদ্যং । অক্ষাদিচালনং । মূলদ্রব্যাপ-
চয়ঃ । রোধঃ । ইতি মেদিনী ॥ গ্রামৈক-
দেশঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পাটচ্চরঃ (পুং) চৌরঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাটনং (স্ত্রী) ছেদনং । যথা । অস্থিভঙ্গং
গবাং কৃত্বা লাঙ্গুলছেদনং তথা । পাটনে
কণশৃঙ্গাণাং মাসার্কিস্ত যবান্ পিবেৎ ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বে বমঃ ॥

পাটলং (স্ত্রী) পাটলীপুষ্পং । ইত্যমরঃ ॥
গোলাবাখ্যপুষ্পমিতি কেচিৎ ॥

পাটলঃ (পুং) শ্বেতরক্তবর্ণঃ । গোলাবিরঙ্গ
ইতি ভাষা । আশুধান্ডং । ইত্যমরঃ ॥
অস্র গুণাঃ । অতুষ্টং । বন্ধনিম্যান্দি-
ত্বং । ত্রিদোষকারিত্বক । ইতি রাজ-
বল্লভঃ ॥ তদ্বর্ণযুক্তে ত্রি ॥

পাটলক্রমঃ (পুং) পুষ্পাগরক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পাটলা (স্ত্রী) দুর্গা । যথা । অপর্ণানেকপর্ণা
চ পাটলা পাটলাবতী । ইতি তন্ত্রসারে
তস্রাঃ শতনামস্তোত্রং ॥ পুষ্পরক্ষবিশেষঃ ।
পারুল ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
পাটলিঃ ২ অমোঘা ৩ কাচস্থালী ৪
ফলেৰুহা ৫ কৃষ্ণবস্তা ৬ কুবেরাক্ষী ৭ ।
ইত্যমরঃ ॥ তাত্রপুষ্পী ৮ কুঞ্জিকা ৯
স্পৃপুষ্পিকা ১০ বসন্তদূতী ১১ স্থালী ১২
স্থিরগন্ধা ১৩ অনুবাসী ১৪ কালরন্তী ১৫ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ মধুদূতী ১৬ কালা-
স্থলী ১৭ অলিবল্লভা ১৮ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ কামদূতী ১৯ কুন্তী ২০
তোয়াধিবাসিনী ২১ । ইতি 'রত্নমালা ॥
অস্রা গুণাঃ । তিত্ত্বং । কটুত্বং । উষ্ণ-
ত্বং । কফবাতশোফাধানবমিশ্বাসসন্নিপাত-
নাশিত্বক । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তুবরত্বং ।
অনুষ্ণত্বং । দোষত্রয়ারুচিহ্নিকাতৃষ্ণানাশি-
ত্বক ॥ তৎপুষ্পগুণাঃ । কষায়ত্বং । মধুর-
ত্বং । হিমত্বং । কুদ্যত্বং । কফাশ্রনাশি-
ত্বক । তৎফলগুণাঃ । পিত্তাতিসারদাহ-
নাশিত্বং । হিকাশ্রপিত্তকারিত্বক । ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ তদুৎপত্তিযথা । গতে
ব্রহ্মণি সর্বোহপি তপঃ সংহত্য তৎ তদা ।

लिङ्गं चित्रवने सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार
ह ॥ विचरन्तुं तदा भूयो महेशं कुसु-
मायुधः । आरांश्च शिवाग्रतो धन्वी सन्ता-
पयितुमुद्यतः ॥ उत्तमग्रतो दृक्का क्रोधा-
घातदृशा हरः । अरमालोकयामास शिवा-
ग्रात्तरणसिक्तं ॥ आलोकितस्त्रिनेत्रेण
मदनो द्युतिमानपि । प्रादहत् तदा
ब्रह्मन् पादादारभ्य कक्षवत् ॥ प्रदहमानो
चरणो दृक्कासो कुसुमायुधः । उंससर्ज
धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥ यदासी-
न्मुष्टिवन्धस्तु रुरूपस्थं महाप्रभं । स
चम्पकतरुर्जातः अग्निकाट्यो गुणकृतिः ॥
नाहस्वानं शुभाकारं यदासीद्ब्रह्मभूषितं ।
तज्जातं केशवारण्यं बकुलं नामतो
नगैः ॥ या च कोटी शुभा ह्यासीद्वन्द्वनील-
विभूषिता । जाता सा पाटला रम्या भ्रू-
राज्जिविभूषिता ॥ इति वामने ७ अध्यायः ॥
रत्नलोक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पसन्निभं (क्ली) पद्मकार्थं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पाटलिः (पुं स्त्री) पाटलीपुष्परुक् । इत्यमरः ॥

पाटलिपुत्रं (क्ली) नगरविशेषः । पाटना

इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कुसुमपुरं २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्पपुरं ३ पाटलि-

पुत्रकं ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाटली (स्त्री) कटतीरुक् । मूककरुक् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटवः (क्ली) पटुता । यथा । पाटवः

संस्कृतोक्तिषु । इति हितोपदेशः ॥

आरोग्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटविकः (त्रि) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाटहिका (स्त्री) गुञ्जा । इति हारावली ॥

पाटितं (त्रि) कृतपाटनं । तत्पर्यायः ।

दारितं २ त्रिंशत् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पाटी (स्त्री) बलाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपाटी । अनुक्रमः । यथा । पाटीः

सदागितस्य वक्षि चतुरप्रीतिप्रदां प्र-

स्फुटां । इत्यादि लीलावती ॥

पाटीरः (पुं) पटीरः । इति विश्वः ॥

पाट्यः (क्ली) पट्टशाकं । यथा । पाट्यशाकस्तु

मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च । इति राज-

वल्लभः ॥

पाठः (पुं) विधिना वेदस्याभ्यसनं । शिष्याणा-

मध्यापनं । तत्पर्यायः । महायज्ञः २ ब्रह्म-

यज्ञः ३ पठनं ४ पाठना ५ पाठनं ६ अध्या-

यनं ७ अध्यापनं ८ अध्यापना ९ अभ्या-

सनं १० । इत्यमरभरतो ॥ निपाठः ११

निपाठः १२ । इति सकीर्णवर्गे अमरः ॥ ॥

महाश्रद्धादिपाठे तु ॐ नारायणाय नमः

ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय नमः ॐ

देव्यै सरस्वत्यै नमः ॐ व्यासाय नमः ।

इति नञ् पाठ्यं । नारायणं नमस्कृत्य

नरैकेव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं

व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ इति विधेः ।

एवञ्च भागवतीयसूतोक्तेर्ऽदीरयेत्

इत्यञ्च श्रयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिका-

नुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानमनु-

शासनविरुद्धं । चैवेति भारतपाठा-

च्छकारेण व्यासो लक्षः । भागवते चैवे-

त्यत्र व्यास इति साक्षात्लिखितं । जय-
पदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणं ।
अष्टादशपुराणानि रामश्च चरितस्तथा ।
विष्णुधर्म्यादि शास्त्रादि शिवधर्म्याश्च भारत ॥
कार्त्तिके पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं
स्यूतं । कार्त्तिके कृष्णद्वैपायनप्रणीतः ।
सौराश्च धर्म्या राजेन्द्र मानवोक्ता मही-
पते । जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ जयत्यनेन संसारमिति जय-
स्तदद्ग्रहः । एवकार्त्तिकेनवलोकनात् आचा-
रान्ना स्तोत्रादावेष श्लोकः पठ्यते ।
मन्त्रसूक्ते वाराहीतन्त्रे च । प्रणवकार्त्तिके
जप्या च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अस्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यनुथा विफलं
भवेत् । शुद्धेनानुचितेन पठि-
तव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा
कार्त्तिके स्तोत्रं वाचनं । आधारे
स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् स्वधीः ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्भङ्गफलं भवेत् ।
स्वयं लिखितं यत्तु कृतिना लिखितम
वत् ॥ अत्राङ्गणेन लिखितं तच्चापि
विफलं भवेत् । ऋषिच्छन्दादिकं च
पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥ स्तोत्रे न दृश्यते
यत्र प्रणवस्यासमाचरेत् । सङ्ग्लिते स्तोत्र-
पाठे संख्यां कृत्वा पठेत् स्वधीः ॥ अध्यायं
प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन । कृते
विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत्तरः ॥
ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्या-
श्चार्त्तिके ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तदनुथा ।

प्रथमचरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता,
गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका वीज-
मयिस्तद्वत् महाकालीप्रतीत्यर्थं जपे विनि-
योगः । मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महा-
लक्ष्मीर्देवतानुष्णुप् छन्दः शाकम्भरी
शक्तिर्दुर्गा वीजं सूर्यास्तद्वत् महालक्ष्मी-
प्रतीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णक्
छन्दो भीमाशक्तिर्ब्रह्मरी वीजं वायुस्तद्वत्
सरस्वतीप्रतीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥
नैयतकालिककल्पतरौ भविष्यपुराणं ।
इतिहासपुराणानि श्रद्धा भक्त्या महीपते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वय-
वर्णजमादरात् । श्रद्धान्यवर्णजाद्राजन् वाच-
काम्बरकं ब्रजेत् ॥ तथा । देवार्चामप्रतः
कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिषु
शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥ पुन-
र्बन्धीत तं सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् कचिन् ।
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांश्चोप-
दोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुत-
श्चाप्नोति यत्फलं । कांश्चोपदोहनाः
कांश्चक्रोडाः । वाचकः पूजितो येन
प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥ तथा । ज्ञात्वा सर्व-
समाप्तिषु पूजयेद्वाचकं बुधः । आत्मान-
मपि विक्रीय य इच्छेत् सकलं क्रतुं ॥
तथा । विष्णुमन्त्रतः शान्तं स्पर्शाकर-
पदस्तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसम-
न्वितं ॥ बुधमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं
कृत्वा नृप । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु

ग्रहार्थकार्पयेन् नृप ॥ य एवं वाचयेद्भुक्तान्
 स विप्रो व्यास उच्यते ॥ तथा । सप्तस्वर-
 समायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
 प्रदर्शयन्मान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पाठश्चाष्टादश
 दोषा यथा । शक्तिं तं भीतमुद्घुक्तमव्यक्त-
 मनुनासिकं । विश्वरं विरसकैव विश्लिक्तं
 विसमहत्तं ॥ काकस्वरं शिरसितं तथा
 स्थानविवर्जितं । व्याकुलं तालहीनक
 पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ संगीतं शिरसः
 कम्पमल्लकठमनर्थकं । इति मार्कण्डेय-
 पुराणं ॥ * ॥ अध्ययनक्रमो यथा । आचम्य
 प्रवृत्तो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः । उप-
 संगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरो-
 र्मुखं ॥ * ॥ अध्यापनक्रमो यथा । अधीष्ट
 भो इति क्रयाद्विरामोऽस्तिति चाचमेत् ।
 प्राक् कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव
 पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत
 ष्कारमर्हति । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते
 च विधिवद्विजाः ॥ कुर्यादध्यापनं नित्यं
 स ब्रह्मादीनि पूर्वतः । सर्वेषामेव
 भूतानां वेदश्चक्रुः सनातनः ॥ अधीयीता-
 ध्यायन्नित्यं ब्राह्मण्याद्वीर्यतेहृत्था । इति
 कोशे उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
 पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणहनध्यायो
 न दृष्टोपरागमात्रविषयः । त्र्यहं न
 कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ।
 इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
 एष त्र्यहानध्यायो अस्तान्तविषय इति
 मितक्षरा अन्यत्र ह्यहोरात्रमनध्यायो

वाञ्छवक्ष्यात् । यथा । सङ्ख्यागर्जितनिर्घात-
 भूकम्पोष्कानिपातने । समाप्य वेदं
 ह्यनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पञ्चदश्यां
 चतुर्दश्यामष्टम्यां राहसूतके । ऋतुसङ्घ-
 भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ह्यनिश-
 महोरात्रं । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षामादि-
 प्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण-
 धृतहारीतवचने एतासामनध्याये नित्य-
 त्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वं । आदिप्रति-
 पदः शुक्लप्रतिपदः ॥ सा च र्योधिर्तिरी
 सेना गाङ्गेशशरताडिता । प्रतिपत् पाठ-
 शीलानां विद्येव तनुतां गता ॥ इति
 व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरं ॥ * ॥ गौत-
 मोक्तकालिकानध्याया यथा । आकालिक-
 निर्घातभूकम्पराहदर्शनोक्ता इति आका-
 लिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्यु-
 यावत् स एव कालस्त्यावदाकालस्तत्र भवाः ॥
 तथा । विद्युत्सुनितावज्जेषु महोक्तानां
 संज्ञवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनु-
 रत्रवीत् ॥ * ॥ उक्तादिषु प्रतिप्रसवमाह
 मनुः । वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव
 नित्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-
 मन्त्रेषु चैव हि ॥ पराशरभाष्ये कूर्म-
 पुराणं । अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-
 पुराणयोः । न धर्मशास्त्रेषु पर्व-
 श्वेतानि वर्ज्येत् ॥ नारदः । अयने विद्युवे
 चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायस्तु
 कर्तव्यो मन्त्रादिषु शुगादिषु ॥ * ॥ सङ्ख्या-
 गर्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह कृत्यचिन्ता-
 मणो दुर्वासः । सङ्ख्यायां गर्जिते मेघे

শাস্ত্রচিন্তাং করোতি যঃ। চত্বারি তস্ম
নশ্চান্তি আয়ুবিদ্যা যশো বলং ॥ প্রাচু-
ক্ষতেষ্মিষু তু বিদ্যুৎস্তুনিতনিষ্মনে ।
সজ্যোতিঃ স্মাদনধ্যায় ইত্যাহ ভগবান্
মনুঃ ॥ ইতি মনুবচনং বর্ষাবিষয়ং ॥ * ॥
অষ্টম্যাदिषু বিশেষমাহ হেমাঙ্গিধ্বতাপ-
স্তম্বঃ । উদয়াস্তমিতে বাপি মুহূর্ত্তত্রয়-
গামি যৎ । তদ্দিনং তদহোরাত্রমনধ্যায়-
বিদো বিদুঃ ॥ কেচিদাহুঃ ক্চিদ্দেশে
যাবন্তু দিননাড়িকাঃ । তাবদেব ত্বনধ্যায়ো
ন তন্মিশ্রে দিনান্তরে ॥ তদ্দিনং তাং
তিথিং প্রাপ্যেত্যর্থঃ । দিনান্তরে তিথ্য-
ন্তরে । অত্র পূর্ববচনমুত্তরমীমাংসা-
ধ্যায়িভিঃ পরিগৃহীতং । পরবচনস্ত অন্য-
গ্রন্থপরং । যন্তু নির্ণায়মুতধ্বতং । প্রতি-
পল্লেশমাত্রেণ কলামাত্রেণ চাষ্টমী । দিনং
দূষয়তে সর্বং সুরা গব্যঘটং যথা ॥
তদূষয়ত ইত্যভিধানাৎ পূর্ববক্তিতামাত্রেণ
সর্বদিনদূষণায় । রাজমার্ত্তণ্ডে । প্রে কো
চৈ চা দ্বিতীয়াস্তাঃ প্রেতপক্ষে গতে তু
যা । যা তু কোজাগরে জাতে চৈত্রাবল্যাঃ
পরেহপি যা ॥ চাতুর্মাশ্বে সমাপ্তে চ দ্বিতীয়
যা ভবেত্তিথিঃ । সর্বাশ্বেতান্মনধ্যায়ঃ
পুরাণৈঃ পরিকীৰ্ত্তিতঃ ॥ ইতি তিথ্যাदि-
তত্ত্বং ॥

পাঠকঃ (ত্রি) উপাধ্যায়ঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

ধর্ম্মভাগকঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পাঠভূঃ (স্ত্রী) ব্রহ্মারণ্যং । বেদাদিপাঠস্থানং ।

ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পাঠমঞ্জরী (স্ত্রী) শারী পক্ষিণী । ইতি শব্দমালা ॥

পাঠশালা (স্ত্রী) অধ্যয়নগৃহং । পাঠশ্চ অধ্য-
য়নস্য শালা গৃহং । ইতি ষষ্ঠীতৎপুরুষ-
সমাসনিষ্পন্ন ॥

পাঠশালিনী (স্ত্রী) শারী পক্ষিণী । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পাঠা (স্ত্রী) লতা বিশেষঃ । আকনাদি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । অম্বষ্ঠা ২ অম্বষ্ঠিকা ৩
প্রাচীনা ৪ পাপচেলিকা ৫ যুথিকা ৬
স্থাপনী ৭ শ্রেয়সী ৮ রিক্ককর্ণিকা ৯ একা-
ষ্ঠীলা ১০ কুচেলী ১১ দীপনী ১২ বন-
তিক্তিকা ১৩ তিক্তপুষ্পা ১৪ বৃহত্তিক্তা ১৫
শিশিরা ১৬ বুকী ১৭ মালতী ১৮ বরা ১৯
দেবী ২০ বৃদ্ধপর্ণী ২১ । অস্যা গুণাঃ ।
তিক্তত্বং । গুরুত্বং । উষ্ণত্বং । বাতপিত্ত-
জ্বরপিত্তদাহাতীসারশূলনাশিত্বং । ভগ্ন-
সন্ধানকারিত্বঞ্চ । ইতি বৈদ্যকং ॥ * ॥
অম্বষ্ঠা বালিকা বালা শঠান্বা বালিকা-
ম্বিকা । অম্বা চ মাটিকা চৈব দৃঢ়বন্ধা ময়ূ-
রিকা ॥ গন্ধপর্ণী চিত্রপুষ্পী শ্রেয়সী স্মথ-
বাটিকা । ছিন্নপত্রী ভূরিমল্লিবিজ্জেরা
ষোড়শাহ্বয়া ॥ অম্বষ্ঠা সকষায়ান্না কফ-
কণ্ঠরূজাপহা । বাতাময়বলাসন্নী রুচি-
কৃদীপনী পরা ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পাঠাম্বষ্ঠাম্বষ্ঠকী চ প্রাচীনা পাপচেলিকা ।
একাষ্ঠীলা রসা প্রোক্তা পাঠিকা বর-
তিক্তিকা ॥ পাঠোক্ষা কটুকা তীক্ষ্ণা বাত-
শ্লেষ্মহরী লঘুঃ । হস্তি শূলজ্বরচ্ছর্দি কুষ্ঠাতী-
সারহৃদ্রজঃ ॥ দাহকণ্ডুবিষখাসকৃমিগুণ্ম-
গলত্রগান্ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ

পাঠিকা (স্ত্রী) পাঠা । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

पाठी [न] (पुं) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥
पाठविशिकश्च ॥

पाठीकूठः (पुं) चित्रकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पाठीनः (पुं) मंशुविशेषः । बोय्यालि इति
भाषा । तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ ।
इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४
वदालकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अशु
गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । म्लिङ्गत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । बल्यत्वम् । रुष्यत्वम् । पाके
कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजिह्वक्षु ।
इति राजवल्लभः ॥ पाठकः । गुग्गुलु-
क्रमः । इति मेदिनी ॥

पाठ्यं (त्रि) पठनीयम् । पठितव्यम् । यथा
तिष्ठ रे तिष्ठ कठोर्ध्वं कूठयामि हठा-
दहम् । अपठ्ठु पठतः पाठ्यमधिगोर्धि
शठश्च ते । इति नैषधे १९ सर्गः ॥

पाणः (पुं) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाणिः (स्त्री) पण्यवीथी । हट्टः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पाणिः (पुं) पण्यते व्यवह्रियते अनेन ।
स च मणिवक्त्रावध्यङ्गुलिपर्यास्तुभागः । स तु
गर्भस्त्र्वालकश्च मासद्वयेन भवति । इति
सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पक्षशाखः २
शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमर-
भरतो ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥
कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजा-
दलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलिक-
वृक्षः । कुलियाकड़ा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

पाणिकच्छपिका (स्त्री) कूर्ममुद्रा । यथा ।
पाणिकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममल्लेण
साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजये-
दाश्विनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण
देवत्वम् अशु जायते । कूर्ममल्लो यथा ।
द्वितीयं वैश्ववीतल्लं वीजं विन्दिन्दु-
संयुतम् । षष्ठस्यरो परिचरम् कूर्म-
वीजं प्रकीर्तितम् ॥ इति कालिकापुराणे
५७ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती (स्त्री) विधानेनोत्ता । इत्यमरः ॥

पाणिग्रहणं (स्त्री) विवाहः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाणिषः (पुं) पाणिवादः । पाणिना मृदङ्गा-
दिवाद्यम् । पाणिं वा हस्ति यः । यः पाणि-
नैव मृदङ्गादिवाद्यमुत्पादयति । तत्र ।
यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र
च । इत्यमरभरतो ॥

पाणिघातः (पुं) पाणिनाहननम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाणिजः (पुं) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं (स्त्री) कर्षपरिमाणम् । तोलक-
द्वयम् । इति वैदिकपरिभाषा ॥ हस्ताधो-
भागश्च ॥

पाणिनः (पुं) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाणिनिः (पुं) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
आहिकः २ दार्कीपुत्रः ३ शालङ्की ४
पाणिनः ५ शाणोत्तरीयः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनीयं (त्रि) पाणिनिना कृतम् । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणम् ॥

पाणिक्मः (त्रि) पाणिं धमति यः । हस्तकम्प-
ताकाग्निसंयोगकर्ता । एवं शब्दकर्ता
च । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पाणिक्मयः (त्रि) पाणिद्वारा पानकर्ता । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पाणिपादं (स्त्री) पाणिश्च पादश्च द्वयोः समा-
हारः । इति व्याकरणं ॥

पाणिपीडनं (स्त्री) पाणिग्रहणं । विवाहः ।
इत्यमरः ॥

पाणिभूक् [ज्] (पुं) उडुम्बरवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका । पाणिकरणकभोक्तुरि त्रि ॥

पाणिमर्दः (पुं) करमर्दकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पाणिमुक्तं (स्त्री) अस्त्रं । इति हलायुधः ॥

पाणिरुहः (पुं) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः (त्रि) पाणिघः । मुदङ्गादिवादकः ।
इत्यमरः ॥

पाणिवादकः (त्रि) पाणिवादः । इति हेम-
चन्द्रः

पाणिमर्ग्या (स्त्री) रङ्गुः । इति मुक्त्वबोधव्या-
करणं ॥

पाणीतलं (स्त्री) तालकद्वयं । यथा । विडाल-
पदकर्वो च पाणीतलमुडुम्बरं । इति शब्द-
माला ॥

पाणोकरणं (स्त्री) विवाहः । इति जटा-
धरः ॥

पाणुरं (स्त्री) कुन्दपुष्पं । गैरिकं । इति
शब्दचन्द्रिका

पाणुरः (पुं) मरुवकवृक्षः ॥ खेडवर्गः
तद्वति त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पाणुरपुष्पिका (स्त्री) शीतलारुक्कः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पाणुवः (पुं) पाणुनन्दनः । पङ्कपाणुवो-
पतिर्धथा । वैशम्पायन उवाच । सञ्च-
सरध्रुते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्ममच्युतं ॥

सा बलिं ह्वरिता देवी धर्मायोपजहार
ह । जजाप मन्त्रं विधिवदन्तं दुर्वाससा
पुरा ॥ संगम्या सा तू धर्मेण योगमूर्ति-

धरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व-
प्राणिहितं वरं ॥ एन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते

मुहूर्तेहभिजितेहर्षमे । दिवामध्येगते
सूर्ये तिथौ पुण्येहभिपूजिते ॥ सम्यक्-

यशसं कुन्ती सुसाव प्रवरं सूतं । जात-
मात्रे सूते तस्मिन् बाणुवाचा

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरो-
त्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा
पृथ्यां भविष्यति ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातः

पाणोः प्रथमजः सूतः । भविता प्रथितो
राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा

तेजसा चैव रत्नेन च समन्वितः ॥ १ ॥ * ॥
धार्मिकं तं सूतं लक्ष्मि पाणुस्तां पुन-

रब्रवीत् । प्राहः क्रात्रं बलं ज्येष्ठं बल-
ज्येष्ठं सूतं वृषु ॥ ततस्तथोक्ता भर्त्रा

तु वायुमेवाजुहाव सा । तस्माज्जज्ञे महा-
बाहूर्भूमो भूमपराक्रमः ॥ तमप्यातिबलं

जातं बाणुवाचाशरीरिणी । सर्वेषां
बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥

इदमत्यद्भुतकासौज्जातमात्रे रूकोदरे ।
यदक्वां पतितो मातुः शिलां पादैः

इदमत्यद्भुतकासौज्जातमात्रे रूकोदरे ।
यदक्वां पतितो मातुः शिलां पादैः

রচূর্ণয়ৎ ॥ কুন্তী ব্যাত্ৰভয়োদ্বিগ্না সহসোৎ-
পতিতা কিল । নান্ববুধ্যত তং স্তপ্তমুৎ-
নঞ্জে স্মৈ বৃকোদরং ॥ বজ্রসংহননঃসোহথ
কুমারো স্তপতদিগরৌ । পততা তেন
শতধা শিলা গাত্রৈবিচূর্ণিতা ॥ তাং শিলাং
চূর্ণিতাং দৃষ্ট্বা পাণ্ডুনিশ্চয়মাগতঃ । যস্মি-
নহনি ভীমস্ত জজ্ঞে ভরতসন্তম ॥ চূর্ণ্যো-
ধনোহপি তত্রৈব প্রজজ্ঞে বস্ত্রধাধিপ ॥২॥*॥
জাতে বৃকোদরে পাণ্ডুরিদং ভূয়োহর্ষচিন্ত-
য়ৎ । কথমু মে বরঃ পুত্রো লোকশ্রেষ্ঠো
ভবোদতি ॥ দৈবে পুরুষকারে চ লোকো
হয়ং সংপ্রতিষ্ঠিতঃ । তত্র দৈবস্ত বিপিনা
কালযুক্তেন লভ্যতে ॥ ইন্দ্রো হি রাজা
দেবানাং প্রধান ইতি নঃ শ্রুতং । অপ্র-
মেয়বলোৎসাহো বীৰ্য্যবানমিতদ্যুতিঃ ॥
তং তোষয়িত্বা তপসা পুত্রং লপ্স্যে মহা-
বলং । যং দাস্ত্যতি স মে পুত্রং স গরী-
য়ান্ ভবিষ্যতি ॥ কৰ্ম্মণা মনসা বাচা
তস্মান্নপ্স্যে মহতপঃ । ততঃ পাণ্ডুর্মহা-
রাজো মন্ত্রয়িত্বা মহযিভিঃ ॥ দিদেশ
কুন্ত্যাঃ কৌরব্যো ব্রতং সাম্বৎসরং
শুভং । আত্মনা চ মহাবাহুরেকপাদস্থিতো-
হভবৎ ॥ উগ্রং স তপ আতশ্বে পরমেণ
সমাধিনা । আরিরাধয়িষুর্দেবং ত্রিংশানাং
তমীশ্বরং ॥ সূর্য্যেণ সহ ধর্মাশ্রা পর্য্য-
বর্তত ভারত । তস্ত কালেন মহতা বাসবঃ
প্রত্যপদ্যত ॥ শক্র উবাচ । পুত্রং তব
প্রদাস্ত্যামি ত্রিষু লোকেষু বিশ্রুতং । ব্রাহ্ম-
ণানাং গবাঈব স্তহদাঈকার্থসাধকং ॥
• দুর্হৃদাং শোকজননং সর্ব্ববান্ধবনন্দনং ।

সুতং তেহগ্র্যং প্রদাস্ত্যামি সর্ব্বামিত্রবিনা-
শনং ॥ ইত্যুক্তঃ কৌরবো রাজা বাসবেন
মহাত্মনা । উবাচ কুন্তীং ধর্মাশ্রা দেবরাজ-
বচঃ স্মরন্ ॥ উদকস্তব কল্যাণি তুষ্ঠো
দেবগণেশ্বরঃ । দাতুমিচ্ছতি মে পুত্রং
যথাসঙ্কলিতং হৃদা ॥ অতিমানুষকর্মাণং
যশস্মিনমরিন্দমং । নীতিমন্তং মহাত্মান-
নাদিত্যসমতেজসং ॥ চুরাধর্ষং ক্রিয়াবন্ত-
মর্তীবাছুতদর্শনং । পুত্রং জনয় স্তশ্রোণি
ধাম ক্ষত্রিয়তেজসাং ॥ লব্ধঃ প্রসাদো
দেবেন্দ্রাং তমাহ্বয় শুভাননে ॥ এবমুক্তা
ততঃ শক্রমাজুহাব যশস্বিনী । অথাঙ্গগাম
দেবেন্দ্রো জনয়ামাস চার্জুনং ॥ জাতমাত্রে
কুমারে তু তস্মিন্ বাগশরীরিণী । মহা-
গম্ভীরনির্ঘোষা নভো নাদয়তী তদা ॥
শৃণুতাং সর্ব্বভূতানাং তেষাঞ্চাশ্রম-
বাসিনাং । কুন্তীমাভাষ্য বিস্পক্টমুবাচেদং
শুচিাস্মিতাং ॥ কার্ভবীৰ্য্যসমঃ কুন্তি শিবি-
তুল্যপরাক্রমঃ । এষ শক্র ইবাজেয়ো
যশস্তে প্রথয়িষ্যতি ॥ আদিত্যা বিষ্ণুনা
প্রীতির্যথাভূদভিবর্দ্ধিতা । তথা বিষ্ণুসমঃ
প্রীতিস্বর্দ্ধয়িষ্যতি তে সুতঃ ॥ এষ মদ্রান্
বশে কৃহ্বা কুরুংশ্চ সহ মোমকৈঃ । চেদি-
কাশিকরুবাংশ্চ কুরুলক্ষ্য প্রদাস্ত্যতি ॥
এতস্য ভুজবীৰ্য্যেণ খাণ্ডবে হব্যবাহনঃ ।
মেদসা সর্ব্বভূতানাং তৃপ্তিং যাস্যতি বৈ
পরাং ॥ গ্রামগীয়ান্ মহীপালান্ এষ জিত্বা
মহাবলঃ । ভ্রাতৃভিঃ সহিতো বীরস্ত্রীন্
মেধানাহরিষ্যতি ॥ জামদগ্ন্যসমঃ কুন্তি
বাযুব্বেগপরাক্রমঃ । এষ বীৰ্য্যবতাং শ্রেষ্ঠো

ভবিষ্যতি মহাযশাঃ ॥ তথা দিব্যানি
চাস্ত্রাণি নিখিলেনাহরিস্যতি । বিপ্রনক্টাং
শ্রিয়ঞ্চায়মাহর্ভা পুরুষর্ষভঃ ॥ এতামতা-
দ্ভুতাং বাচং কুন্তী শুশ্রাব ভারত । বাচ-
মুচ্চারিতামুচ্ছস্তাং নিশম্য তপস্বিনাং ॥
বভূব পরমো হর্ষঃ শতশৃঙ্গনিবাসিনাং ।
তথা দেবরথানাঞ্চ সেন্দ্রাণাঞ্চ দিবৌকসাং ॥
আকাশে হুন্দুভীনাঞ্চ বভূব তুমুলঃ স্ননঃ ।
উদতিষ্ঠন্মহাঘোষঃ পুষ্পরষ্টিভিরারুতঃ ॥*॥
বৈশম্পায়ন উবাচ । কুন্তীপুত্রেষু জাতেষু
পুত্ররাষ্ট্রাজ্জেষু চ । মদ্ররাজস্বতা পাণ্ডুং
রহো বচনমব্রবীৎ ॥ ন মেহস্তি হুয়ি
সস্তাপো বিগুণেহপি পরস্তপ । নাবরত্বে
বরার্হায়াঃ স্থিত্বা চানঘ নিত্যদা ॥ গান্ধার্যা-
শ্চৈব নৃপতে জাতং পুত্রশতন্তথা । অশ্রু
ন মে তথা ছঃখমভবৎ কুরুনন্দন ॥ ইদন্ত
মে মহদুঃখং তুল্যতায়ামপুত্রতা । দিক্ষ্যা
স্থিদানীং ভতুর্মে কুন্ত্যামপ্যাস্তি সস্ততিঃ ॥
যদি চাপত্যসন্ধানং কুন্তিরাজস্বতা ময়ি ।
কুর্যাদনুগ্রহো মে স্যাত্তব চাপি হিতং
ভবেৎ ॥ স্তস্তো হি মে সপত্নীত্বাং বন্ধুং
কুন্তিস্বতাং প্রতি । যদি তু ত্বং প্রসম্নো
মে স্বয়মেবাং প্রচোদয় ॥ পাণ্ডুরুবাচ ।
মমাপ্যেষ সদা মাদ্রি হৃদ্যর্থঃ পরিবর্ততে ॥
ন তু তাং প্রসহে বন্ধুমিষ্টানিষ্টবিবক্ষয়া ।
তব স্থিদং মতং মত্বা প্রযতিষ্যাম্যতঃ
পরং ॥ মন্থে ধ্রুবং ময়োক্তা সা বচনং
প্রতিপৎস্যতে । বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ
কুন্তীং পুনঃ পাণ্ডুবিবিক্ত ইদমব্রবীৎ ॥
কুলস্য মম সন্তানং লোকস্য চ কুরু

প্রিয়ং । মম বা পিণ্ডনাশায় পূর্বেমামপি
চাত্মনঃ ॥ মৎপ্রিয়ার্থঞ্চ কল্যাণি কুরু
কল্যাণমুত্তমং । যশসৌহর্থায় চৈব ত্বং
কুরু কৰ্ম্ম সুদুষ্করং ॥ এবমুক্তোব্রবীন্মাদ্রীং
সকৃচ্ছিস্তয় দৈবতং । তস্মাতে ভবিতা-
পত্যমনুরূপমসংশয়ং ॥ ততো মাদ্রী
বিচার্যৈবং জগাম মনসাস্বিনৌ । তাবা-
গম্য স্মৃতৌ তস্যাত্ জনয়ামাস্তুর্গমৌ ॥
নকুলং সহদেবঞ্চ রূপেণাপ্রতিমৌ ভুবি ।
তথৈব তাবপি যমৌ বাণ্ডুবাচাশরীরিণী ॥
রূপসম্বন্ধগোপেতাভেতাভ্যশ্বিনাবপি ।
ভাসতস্তেজসাত্যর্থং রূপদ্রবিণসম্পদা ॥
নামানি চক্রিরে তেষাং শতশৃঙ্গনিবা-
সিনঃ । ভক্ত্যা চ কৰ্ম্মণা চৈব তথাশীর্ষি-
র্বিশাম্পতে ॥ জ্যেষ্ঠং যুধিষ্ঠিরেত্যেবং
ভীমসেনেতি মধ্যমং । অর্জুনেতি তৃতী-
য়ঞ্চ কুন্তীপুত্রানকল্পয়ন ॥ পূর্বজং নকুলে-
ত্যেবং সহদেবেতি চাপরং । মাদ্রী-
পুত্রাবকথয়ন্তে বিপ্রাঃ প্রীতমানসাঃ ॥
ইতি মহাভারতে আদিপর্ব ॥ * ॥
তেষাং পুত্রা যথা । প্রতিবক্ষ্যঃ স্মৃতঃ
সোমঃ শ্রুতকীর্তিস্ত চার্জুনাৎ । শতা-
নীকঃ শ্রুতকৰ্ম্মা দ্রৌপদ্যাঃ পঞ্চ বিক্র-
মাৎ ॥ * ॥ তেষাং ভার্যা যথা । যৌধেয়ী
চ হিড়িম্বা চ কাশী চৈব স্তভদ্রিকা ।
বিজয়া বৈ বেণুমতী পঞ্চভাস্ত্র স্মৃতাঃ
ক্রমাৎ ॥ দেবকো ঘটোৎকচশ্চ অভি-
মন্যুশ্চ সর্বশঃ । অহোত্রো নিরপত্রশ্চ
পরিষ্কিদভিমন্যুজঃ ॥ ইতি গারুড়ে
১৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

पाण्डुवेयः (त्रि) पाण्डोरपत्यं । इति मूक-
बोधव्याकरणं ॥

पाण्डुवर्णः (पुं) कृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाण्डुवायनः (पुं) कृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डित्यं (क्ली) पण्डितधर्मकर्मणि । यथा ।

रसज्ज्ञा पाण्डित्यच्छिद्रशशिधामन्नमभरान् ।

इति मुरारिः ॥

पाण्डुः (पुं) पाण्डुरफलीकूपः । पटोलः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रपीतमिश्रितवर्णः ।

तत्पर्यायः । हरिणः २ पाण्डुरः ७ ।

इत्यमरः ॥ पाण्डुरः ४ । इति हड्डः ॥

सितपातसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ।

इति सूत्रादिः ॥ भेदोऽपि दृश्यते यथा ।

पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यूषचन्द्रवत् ।

पाण्डुस्तु पीतभागाङ्गः केतकीधूलिसन्निभः ॥

इति भरतः ॥ तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

नृपतिविशेषः । स तु शान्तनुपुत्रविचित्र-

वीर्यस्य क्सेत्रे व्यासाज्जातः । पाण्डुव-

र्णः । नागभेदः । श्वेतहस्ती । सित-

वर्णः । रोगविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ * ॥ पाण्डुरोगनिदानं यथा । पाण्डु-

रोगाः स्रुताः पञ्च वातपित्तकफैस्तयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भङ्गान्मुदः ॥

व्यायाममग्नं लवणानि मद्यं युदं दिवाश्वप-

मतीवतीक्ष्णं । निषेवमाणश्च समेत्य रक्तं

दोषास्तु च पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥ तस्य

पूर्वरूपाणि यथा । त्र्यक्षोऽटनञ्जीवनगात्रं-

सुन्दर्यङ्गकणप्रेङ्गकूटशोथाः । विष्णु-
प्रीतमथाविपाको । भविष्यतस्तुश्च पुरः-

सराणि ॥ * ॥ वातिकश्च तस्य लक्षणं यथा ।

तृणान्नयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभताः ।

वातपाण्डुमये कम्पतोऽनाहन्नमादयः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा । पीतमूत्रशक-

मेत्त्रो दाहतृष्णाक्षराश्रितः । भिन्नविट्को-

इतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ * ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा । कफप्रसेकश्चयथु-

तद्भालस्यातिर्गोरवैः । पाण्डुरोगी कफा-

च्छूत्रैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ * ॥ त्रिदोषजस्य

लक्षणं यथा । ज्वरारोचकहृन्नासच्छर्दि-

तृष्णाक्लमाश्रितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषै-

स्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ * ॥ मूञ्जस्य

संप्राप्तिर्था । युक्तिकादनशीलस्य कूप्य-

त्यग्रतमो मलः । कषया मारुतं पित्त-

मूषरा मधुरा कफं ॥ कोपयेन्मुद्रसा-

दींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं रूक्षयेत् । प्रय-

त्यविपत्कैव श्रोतांसि विरुणक्ष्यपि ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वै

जसी तथा । पाण्डुरोगं करोत्याशु बल-

वर्णाग्निनाशनं ॥ * ॥ युक्तिकाभङ्गजन्तुपाण्डु-

लक्षणं यथा । मूत्रकण्ठवेत् पाण्डुस्तद्भाल-

स्यनिपीडितः । सकासश्वासशूलार्शःसदा-

रुचिसमश्रितः ॥ शून्याङ्गकूटगण्डः शून-

पान्नाभिमेहनः । कृमिकोष्ठोऽहतिमार्येत

मलं सास्त्रककफाश्रितं ॥ * ॥ तस्य असाध्य-

लक्षणं यथा । ज्वरारोचकहृन्नासच्छर्दि-

तृष्णाक्लमाश्रितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषै-

स्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ पाण्डुरोग-

श्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि

पशति ॥ वक्रान्नविट् सहरितं सककं
 योहति सार्थात्ते । दानः श्वेतातिदिक्काङ्
 श्छद्दिमूर्धात्वाश्वितः ॥ स नास्त्यस्क्कयाद्-
 वश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ पाण्डुदन्त-
 नथो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
 पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनशति ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं ग्लानं तथा-
 स्तेषु च मध्यशूनं । गुदे च शेषमथ
 मुक्कयोश्च शूनं प्रेतान्मनुमसंज्जकन्नं ॥
 विवर्द्धयेत् पाण्डुकिनं यशोहवीं तथाति-
 सारज्वरपीडितकं ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
 तस्त्रोमधं यथा । लोहचूर्णं तक्रपीतं
 पाण्डुरोगहरं भवेत् । इति गारुडे
 १८० अध्यायः ॥ अपि च । सपुरात्रं
 गवां मूत्रे भावितं चायसो रजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबे-
 मरः ॥ १ ॥ गोमूत्रसिद्धं मण्डुरचूर्णं मण्डु-
 मन्तः । पाण्डुरोगः क्वयं याति पञ्क्ति-
 शूलक दारुणं ॥ २ ॥ अयोमलं सूसुप्तं
 भूयो गोमूत्रसाधितं । मधुसर्पिर्बुहं
 लीङ्गा पाण्डुरोगी सूधी भवेत् ॥ ३ ॥ पुन-
 र्नवात्रिबुद्ध्यामविडम्बं दारु चित्रकं ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलि-
 ङ्गकं ॥ कटुका पिप्लीमूलं मुस्तं शृङ्गी
 च कारवी । यमानी कट्फलकैति पृथक्-
 पलमितं मतं ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 पाण्डुः (स्त्री) माषपणी । माषाणी इति भाषा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाण्डुवर्गस्त्री । इति
 मूकबोधव्याकरणं ॥
 पाण्डुकः (पुं) पाण्डुरोगः । पाण्डुराजा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्णः । इति
 हलायुधः ॥
 पाण्डुकर्णकः (पुं) अपामार्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पाण्डुकम्बलः (पुं) श्वेतप्रवारः । प्रस्तर-
 भेदः । इति मेदिनी ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः ।
 इति भरतः ॥
 पाण्डुकम्बली [न्] (पुं) पाण्डुवर्णकम्बलावृत्-
 रथः । इत्यमरः ॥ पाण्डुकम्बलयुक्ते त्रि ॥
 पाण्डुतरुः (पुं) धववरुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पाण्डुनागः (पुं) पुन्नागरुः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ श्वेतहस्तिसर्पो च ॥
 पाण्डुपत्नी (स्त्री) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुपृष्ठः (त्रि) पाण्डुवर्णपृष्ठयुतः । अलङ्कारः ।
 इति त्रिकाशेषः ॥
 पाण्डुफलः (पुं) पटोलः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पाण्डुफला (स्त्री) चिर्बिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुभूमः (त्रि) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा ।
 पाण्डुदक् कृष्णतो भूमिः पाण्डुदक् कृष्ण-
 युक्तिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 पाण्डुयुत् (स्त्री) पाण्डुभूमिः । खटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुरः (पुं) श्वेतपीतमिश्रितवर्णः । तद्वति
 त्रि । इत्यमरः ॥ कामलारोगः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ श्वित्ररोगे क्ली । इति
 हलायुधः ॥
 पाण्डुरङ्गः (पुं) फलशाकविशेषः । पाण्डुराङ्गा
 इति भाषा । अत्रा ङाः । त्रिमिश्रं

পিত্তনাশিত্বং । তিক্তত্বং । লঘুত্বঞ্চ । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ [শেষঃ ॥

পাণ্ডুরক্রমঃ (পুং) কুটজবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
পাণ্ডুরপৃষ্ঠঃ (ত্রি) লক্ষণহীনঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পাণ্ডুবর্ণপৃষ্ঠযুক্তশ্চ ॥

পাণ্ডুরফলী (স্ত্রী) ক্ষুদ্রক্ষুপবিশেষঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পাণ্ডুঃ ২ ধূসরা ৩ রতবীজকাঃ
ভূরিপলিতদা ৫ পাণ্ডুফলী ৬ । অস্যা
গুণাঃ । শিশিরত্বং । গৌল্যত্বং । কৃচ্ছ্রাশ্র-
দৌষপিত্তমূত্রাঘাতনাশিত্বং । বল্যত্ব ।
রম্যত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পাণ্ডুরা (স্ত্রী) মাষপর্ণী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পাণ্ডুরবর্ণা চ ॥

পাণ্ডুরাগঃ (পুং) দমনকবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ পাণ্ডুবর্ণযুক্তে ত্রি ॥

পাণ্ডুরেক্ষুঃ (পুং) শ্বেতেক্ষুঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পাণ্ডুলেখঃ (পুং) পাণ্ডুলিপিঃ । মুসবিদা ইতি
পারশ্বভাষা । যথা ব্যাসঃ । পাণ্ডুলেখন
ফলকে ভূমৌ বা প্রথমং লিখেৎ । ন্যূনা-
ধিকস্ত সংশোধ্য পশ্চাৎ পত্রে নিবে-
শয়েৎ ॥ ফলকং কাষ্ঠাদিপট্টকং । ইতি
ব্যবহারতত্ত্বং ॥

পাণ্ডুলোমশা (স্ত্রী) মাষপর্ণী । ইতি রত্নমালা ॥
পাণ্ডুবর্ণলোমযুক্তা চ ॥

পাণ্ডুশর্করা (স্ত্রী) রোগবিশেষঃ । যথা । পিষ্টং
বৈ মালতীমূলং গ্রীষ্মকালে সমাহৃতং ।
সাধিতং ছাগছুন্ধেন পীতং শর্করয়াস্বিতং ॥
হুরেনমূত্রনিরোধঞ্চ হরেদৈ পাণ্ডুশর্করাং ।
ইতি গারুড়ে ১৮২ অধ্যায়ঃ ॥

পাণ্ডুলোমা (স্ত্রী) মাষপর্ণী । ইতি জটাধরঃ ॥
পাণ্ডুবর্ণলোমযুক্তে ত্রি ॥

পাণ্ডুশম্মিলা (স্ত্রী) দ্রৌপদী । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পাণ্ডুসোপাকঃ (পুং) বর্ণসঙ্করবিশেষঃ । স
তু চাণ্ডালান্দৈদেহ্যাং জাতঃ ॥

পাণ্যঃ (ত্রি) স্তৃত্যঃ । স্তবনীয়ঃ । যথা ।
অবদ্যপণ্যেতিসূত্রে পাণ্যমণ্ডং স্তৃত্যহ-
মিত্যর্থঃ । ইতি কোমুদী ॥

পাতঃ (পুং) পতনং । ত্রাতে ত্রি । ইতি
মেদিনী ॥ রাহুঃ । যথা । তাড়িতঃ
খদহনৈদিনসঙ্খ্যঃ যট্কষট্কশরহৎফল-
মাংশাঃ । স্বং ধ্রুবে কুমুদিনীপতিপাতো
রাহুমাছরিহ কেহপি তদেব ॥ ইতি
সিদ্ধান্তশিরোমণিঃ ॥

পাতকং (স্ত্রী) পাতয়তি অধো গময়তি যৎ
তৎ । নরকসাধনমিতি বাষৎ । তৎ-
পর্যায়ঃ । অশুভং ২ দুষ্কৃতং ৩ ছুরিতং ৪
পাপং ৫ এনং ৬ পাপু ৭ কিল্বিষং ৮
কলুষং ৯ কিণ্ডং ১০ কল্মষং ১১ বুজিনং ১২
তমং ১৩ অংহঃ ১৪ কঙ্কং ১৫ অবৎ ১৬
পঙ্কং ১৭ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তত্ত্ব নব-
বিধং যথা । অতিপাতকং ১ মহা-
পাতকং ২ অনুপাতকং ৩ উপপাতকং ৪
সঙ্করীকরণং ৫ অপাত্রীকরণং ৬ জাতি-
ভ্রংশকরণং ৭ মলাবহং ৮ প্রকীর্তকং ৯ ।
ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥ এষাং বিবরণং
তত্ত্বচন্দ্রে দ্রষ্টব্যং ॥ কাষবাঞ্ছনঃ কৃতানি
দর্শাবিধপাপানি যথা । অদতানামুপাদানং
হিংসা চৈবাবিধানতঃ । পরদারোপসেবা

च कारिकं त्रिविधं सूत्रं ॥ पारुष्यमनृत-
कैव पैंशुशुष्कापि सर्वशः । असम्बद्ध-
प्रलापश्च बाह्यं स्यात्तुर्विधं ॥ पर-
द्रव्येषुभिध्यानं मनसानिष्ठचित्तनं ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसं ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

पातङ्गः (पुं) शनैश्चरः । इति शब्दरत्नावली ॥
पातञ्जलं (स्त्री) पतञ्जलिमुनिप्रणीतपाद-
चतुष्टयाङ्गयोगकाण्डनिरूपकदर्शनशास्त्र-
विशेषः । तत्र प्रथमे पादे । अथ
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्र-
तिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं
सप्रपञ्चं निरदिक्कद्वयान् पतञ्जलिः ॥१॥
द्वितीये । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोग इत्यादिना व्याख्यतचित्तस्य
क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशवक्त्रश्चित्तस्य
धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमस्त-
रङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावाप्तुरफलं
विभूतिजातं ॥ ३ ॥ चतुर्थे । ज्यौषधि-
मन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना
सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रायोजनं
कैवल्यं ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवात्रापि । षड्विंशत्
परमेश्वरोद्धिकः । इति सर्वदर्शन-
^०संग्रहः ॥

पातनं (स्त्री) अधो नयनं । यथा उर्द्धाध-
स्तिर्यक्पातनादिभिरसं नानाविधा शुद्धि-
रुक्ता । इति रत्नावली ॥

पाता [ऋ] (त्रि) रक्षिता । यथा । संहार-
कर्तुः संहर्ता पातुः पाता परांपरः ।
ममाञ्जयायं संहर्ता नाम्ना तेन हूरः
सूतः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
७ अध्यायः ॥ गङ्गपत्रः । बावुई इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पातालं (स्त्री) विवरं । वडवानलः । इति
मेदिनी ॥ लग्नात्तुर्ध्वानं । यथा ।
पातालं हिवुककैव स्रहदस्तश्चतुर्ध्वकं ।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ स्वनामख्यातगर्तः ।
तत्पर्यायः । अबोधुवनं २ बलिसद्य ३
रसातलं ४ नागलोकः ५ । इत्यमरः ॥
अधः ७ उरगस्थानं ९ ॥ * ॥ सप्त पाता-
लानि यथा । अतलं नितलकैव वितलक
गभस्तिमं । तलं सूतलपाताले पातालानि
तु सप्त वै ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ शेष
उवाच । कथयामि महाभाग पातालस्य
विनिर्णयं । क्रमादेव निबोधैतत् साव-
धानो द्विर्जर्षभ ॥ पातालानि च सप्तैव
मुनयः संप्रचक्षते । अतलं वितलकैव
सूतलक तलातलं ॥ महातलक विख्यातं
ततो ज्ञेयं रसातलं । ततः पाताल-
मित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥ एते
स्वर्गाधिकसूखा विलम्बगाः प्रकीर्तिताः ।
सम्बद्धवनोद्यानविहारार्ज्जुडचक्राः ॥ या
च सा मेदिनी ब्रह्मन् धत्ते स्वावरज्जमान् ।
अधस्तथा यदतलं योजनायुततो द्विज ॥
मयपुत्रो महामाया वसत्यत्र महान्नरः ।
येन सृष्टाः पुरा मायाः षडूर्द्ध्वनर्वातेः
किल ॥ १ ॥ तदधो वितलं नाम

যোজনানাং ততোহযুতে । হরো বিহরতে
 তত্র ভগবান্ হাটকেশ্বরঃ ॥ স্বপাশ্বদৈর্ভূত-
 গুণৈর্ভবান্ চ সহ প্রভুঃ । প্রবৃত্তা চ সরিৎ
 তত্র হাটকী নাম বিস্তুতা ॥২॥ অধঃ স্ততল-
 মিত্যেতৎ যোজনানাং ততোহযুতে ।
 তত্রোদারশ্রবাঃ পুণ্যল্লোকো বৈরোচনি-
 র্নলিঃ ॥ ৩ ॥ তলাতলং ততোহধস্তাৎ
 স্ততলাদ্যোজনায়ুতে । ময়ো নাম দান-
 বেদ্রস্ত্রিপূরীধিপতিশ্চহান্ । নিবসত্যত্র
 স্চিরং মায়ানাং পরমাশ্রয়ঃ ॥ ৪ ॥ মহা-
 তলে ততোহধস্তাদ্যোজনানাংমথায়ুতে ।
 সর্পাণাং কাদ্রবেয়াণাং গণঃ ক্রোধবশা-
 স্বয়ঃ ॥ গরুড়াং সর্বদা ভীতঃ সকুটুম্বঃ
 স্তহদ্বৃতঃ । নিবসত্যনধিজাতঃ পক্ষিরাজেন
 গহ্নরে ॥ ৫ ॥ রসাতলে ততোহধস্তাদ্যোজ-
 নানাংমথায়ুতে । নিবসন্তি দানবাশ্চ শক্রা-
 দ্ভীতা নিরস্তরং ॥ ৬ ॥ পাতালে তু ততো-
 হধস্তাদ্যোজনানাং দ্বিজায়ুতে । নাগলোকে-
 শ্বরাঃ শূরা নিবসন্তি মহাবলাঃ ॥ ৭ ॥ ইতি
 পাদ্বে পাতালখণ্ডে ১।২।৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 অপি চ । অতলং স্ততলঞ্চৈব বিতলঞ্চ
 গভস্তিমং । মহাতলং রসাতলং পাতালং
 সপ্তমং স্মৃতং ॥ রুক্ষভৌমং শিলাভৌমং
 পাতালং নীলযুক্তিকং । রক্তপীতশ্বেতকৃষ্ণ-
 ভৌমানি চ ভবন্ত্যপি ॥ পাতালানাঞ্চ সপ্তা-
 নাং লোকানাঞ্চ যদস্তরং । শুষ্কিরং তানি
 কথ্যন্তে ভুবনানি চতুর্দশ ॥ অষ্টাবিংশতি-
 বিখ্যাতাস্ততো নরককোটয়ঃ । নরকাণামধ-
 স্তাত্তু ধূমঃ কালাগ্নিসম্ভবঃ ॥ তস্মাৎস্তাদন-
 স্তাখ্যো রুদ্রঃ সর্বময়ো মহান্ । তদধো

ধর্মচক্রস্ত বেনেদং ধার্যতে জগৎ ॥
 ইত্যাগ্নিপূরণং ॥ * ॥ অন্যচ্চ । দশসাহস্র-
 মেকৈকং পাতালং মুনিসত্তম । অতলং
 বিতলঞ্চৈব নিতলঞ্চ গভস্তিমং ॥ মহাখ্যং
 স্ততলঞ্চাখ্যং পাতালঞ্চাপি সপ্তমং ।
 কৃষ্ণাশুক্রাণাংপীতাশর্করাশৈলকাঞ্চনাঃ ॥
 ভূময়ো যত্র মৈত্রেয় বরপ্রাসাদশোভিতাঃ ।
 তেষু দানবদৈতেয়জাতয়ঃ শতসংঘশঃ ॥
 নিবসন্তি মহাভাগা অহয়শ্চ মহামুনে ।
 স্বলোকাদপি রম্যাণি পাতালানীতি
 নারদ ॥ দিবাকরশ্ময়ো যত্র প্রভাৎ তদ্বন্তি
 নাতপং । শশিনশ্চ ন শীতায় নিশি
 দ্যোতায় কেবলং ॥ পাতালানাংমধশ্চাস্তে
 বিষোর্ধা তামসী তনুঃ । শেবাখ্যা যদ-
 গুণান্ বক্তং ন শক্তা দৈত্যদানবাঃ ॥ যো-
 হনস্তঃ পঠ্যতে সিদ্ধৈর্দেবদেবর্ষিপূজিতঃ ।
 যশ্চৈষা সকলা পৃথ্বী ফণামণিশিখারুণা ।
 আস্তে কুসুমমালেব কস্তদীর্ঘ্যং বদিষ্যতি
 যদা বিজৃম্বতেহনস্তো মদাঘূর্ণিতলোচনঃ ।
 তদা চলতি ভূরেষা সাদ্রিতোয়াক্কিকাননা ॥
 ইতি বিষ্ণুপুরাণে ২ অংশে ৫ অধ্যায়ঃ ॥

পাতালঃ (পুং) ঐমধপাকার্থযন্ত্রবিশেষঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ তৎপ্রকারো যথা । উর্দ্ধমাপ-
 স্তলে বহ্নির্মধ্যে তু রসসংগ্রহঃ । পাতাল-
 যন্ত্রমেতদ্বি শোধয়েৎ সূতকাদিকং ॥ ইতি
 বৈদ্যকং ॥

পাতালগরুড়ী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । ছেউড়া
 ইতি হিন্দীভাষা । তৎপর্যায়ঃ । বৎসা-
 দনী ২ সোমবল্লী ৩ তিস্তাক্সা ৪ মেচকা-
 ভিধা ৫ তাক্সী ৬ সৌপর্ণী ৭ গারুড়ী ৮

दीर्घकाण्डा ९ दृढकाण्डा १० महाबला ११
दीर्घवल्ली १२ दृढलता १३ । अश्या^१ण्डाः ।
मधुरत्वं । पित्तदाहात्प्रदोषविषदोषनाशि-
त्वं । रुष्यत्वं । मसुत्पर्णत्वं । रुच्यत्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । छिलिहिण्डो
महामूलः पातालगरुडाह्वयः । छिलिहिण्डो
परं रुष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

पातालनिलयः (पुं) दैत्यः । इति हला-
युधः ॥ सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः [स्] (पुं) दैत्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥ पातालवासिनि त्रि ॥

पातिः (पुं) प्रभुः । स्वामी । इति सिद्धास्त-
कौमुद्यामुणादिरुद्रिः ॥

पातिकः (पुं) शिशुमारः । इति शकमाला ॥

पातिली (स्त्री) बाणुरा । नारी । यत्पात्र-
भेदः । पातिल् इति भासा । इति
मेदिनी ॥

पातुकः (त्रि) पतयानुः । पतनशीलः । इत्य-
मरः ॥ प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति
मेदिनी ॥

पात्रः (त्रि) पाति रक्षति क्रियामाधेयम् ।
पिबन्त्यनेनेति वा । तत्पर्यायः । अमत्रं २
भाजनं ३ । इत्यमरः ॥ भाणुं ४
कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८
कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११ ।
इति शकुरत्नावली ॥ पाधातोद्भ्रप्रत्यय-
निष्पन्नत्वादकतकारवानयं ॥

पात्रं (स्त्री) योग्यं । अत्रादि । राजमन्त्री ।
तीरद्वयान्तरं । पातार इति भासा । इति

मेदिनी ॥ पर्णं । नाट्यानुकर्त्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥ आढकपरिमाणं । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥ पात्राणां विधि-
र्यथा । हेमपात्रेण सर्वाणि लभते चेति
तान्मुने । अर्घ्यं दत्त्वा तु रौप्येण अयु-
राज्यस्तान् लभेत् ॥ तात्रपात्रेण
सौभाग्यं धर्मं सुख्यसुख्यैः । वार्क-
पात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥
शैलानि क्रूरजातीनां 'रक्तानि सर्क-
कामिनां । धातून्तमानि पात्राणि नृपराष्ट्रे
विरुद्धये ॥ त्रपुसीसकलौहानि अस्त्यजा-
दिषु कारयेत् । विवाहवज्राश्राद्धेषु प्रति-
र्थास्तु विशेषतः ॥ पात्राणांकादरः कार्याः
पात्राण्येवोत्तमानि च । पात्रेषु पृथिवी
दुष्का सुधा पात्रेषु धार्यते ॥ देवाः सोमः
क्रतुर्षजः पात्राण्येव विदुर्वुधाः । बलि-
होमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति ॥
तस्माद्वज्राङ्गमेवातः पात्रकात्र्यं महा-
युने ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा । षट्-
त्रिंशदङ्गुलं पात्रकोत्तमं परिकीर्तितं ।
मध्यमं तत्रिंशदङ्गुलं कञ्चसमीरितं ॥
वसुशूलप्रमाणस्तु तत् पात्रं कारयेत्
कचित् । नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीका-
कृतीनि च ॥ शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि
परिकल्पयेत् । रत्नादिरचितान् कुर्यात्
काशीमूलसुसङ्घितान् ॥ यथाशोभं यथा-
लाभं तथा पात्राणि कारयेत् ॥ दिना
पात्रेण यः कुर्यात् प्रतिष्ठायाञ्जिकीं
क्रियां । विफला भवते सर्वा वाहनादि-
धनापहा ॥ इति देवीपुराणं ॥ * ॥

ভোজনপাত্ৰাণি ভোজনশব্দে দ্রষ্ট-
ব্যানি ॥

পাত্ৰটঃ (পুং) কর্পটকঃ । কুশে ত্ৰি । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পাত্ৰটীরঃ (পুং) যুক্তব্যাপারমস্ত্রী । লৌহ-
পাত্ৰং । কাংস্থপাত্ৰং । রজতপাত্ৰং ।
সিংহানং । পাবকঃ । ইতি শব্দমালা
মেদিনী চ ॥ পিত্তাশঃ । বায়সঃ । কঙ্কঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাত্ৰপালঃ (পুং) তুলাধটঃ । পাতওয়ার ইতি
ভাষা । ইতি জটাধরঃ ॥

পাত্ৰসংস্কারঃ (পুং) পুরোটিঃ । রায়ভাটী
ইতি ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ ভাজন-
শুদ্ধিশ্চ ॥

পাত্ৰী (স্ত্রী) পাত্ৰং । ইতি ত্রিলিঙ্গসংগ্রহে
অমরঃ ॥

পাত্ৰীয়ং (ক্লী) যজ্ঞপাত্ৰং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পাত্ৰীরঃ (পুং) যজ্ঞদ্রব্যং । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পাত্ৰেসমিতঃ (ত্ৰি) ভোজনাদনুত্ৰ যো ন
মিলিতঃ সঃ । ভোজনেষেব দক্ষঃ । যথা ।
স পাত্ৰেসমিতোহনুত্ৰ ভোজনান্মিলিতো
ন যঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পাপিবিশেষঃ ।
যথা । নিধায় হৃদয়ে পাপং যঃ পরং
শংসতি স্বয়ং । স পাত্ৰেসমিতোহথ
স্মাদিতি শব্দমালা ॥

পাত্ৰোপকরণং (ক্লী) উপভূষণং । যথা । স্নীতি-
বর্গাদিসংজ্ঞাতং পাত্ৰোপকরণাদিকং ।
দ্র্যোদায়সবর্জস্ত ভূষণং ন কদাচন ॥

ঘণ্টাচামরকুম্ভাদিপাত্ৰোপকরণাদিকং ।

তদ্বৃষণান্তরে দদ্যাদবস্মাততুপভূষণং ॥

ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥

পাত্ৰং (ক্লী) পাপিত্ৰাতা । যথা ভবিষ্যপুরাণে ।
সর্বেষামেব পাত্ৰাণাং পরং পাত্ৰং মহে-
শ্বরঃ । পতন্তুং ত্রায়তে যস্মাদতীব নরকা-
র্গবাৎ ॥ মহেশ্বর ইতি প্রদর্শকং হেতো-
রবিশেষাৎ । তথা নন্দিপুராণং । পাত্ৰা-
ণ্যাধ্যাত্মিকা মুখ্যা বিশুদ্ধাশ্চাগ্নিহোত্রিণঃ ।
দেবতাশ্চ তথা মুখ্যা গোদানং হেত-
তুভ্রমং ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

পাত্ৰতা (স্ত্রী) পাত্ৰত্বং । পাত্ৰস্য ভাবঃ ।
বিদ্যাতপস্যাচারযুক্ততা । যথা । ন বিদ্যায়া
কেবলয়া তপসা বাপি পাত্ৰতা । যত্র
ব্রহ্মমিমে চোভে তন্ধি পাত্ৰং প্রচক্ষ্যতে ॥
ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পাথং (ক্লী) জলং । ইতি মেদিনী ॥

পাথঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । ইতি মেদিনী ॥

পাথঃ [স্] (ক্লী) জলং । ইত্যমরঃ ॥

পাথিঃ [স্] (পুং) সমুদ্রঃ । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥ চক্ষুঃ । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদ্যা-
মুগাদিবৃত্তিঃ ॥ কীলালে ক্লী । ইত্যুগাদি-
কোষঃ ॥

পাথেয়ং (ক্লী) পথি ব্যয়িতব্যদ্রব্যং । পথ-
খরচ ইতি ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তৎ-
পর্য্যায়ঃ । শম্বলং ২ । ইত্যমরঃ ॥ শম্বলং ৩ ।
ইতি ভরতঃ ॥ কন্যারাশিঃ । যথা । ক্রিয়-
তাবুরিজিতুমকুলীরলেয়পাথেয়মুকোর্পি-
থ্যাঃ । তৌক্ষিক আকোকেরো হদ্রোগ-
শ্চাস্ত্যভক্ষেপং ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

पाथोजः (क्ली) कमलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाथोदः (पुं) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः (पुं) मेघः । इति हलायुधः ॥

पाथोधिः (पुं) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पाथोनिधिः (पुं) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पाद् (पुं) पादः । इति जटाधरः ॥

पादः (पुं) पद्यते गम्यते अनेन । पा

इति भाषा । स तु गर्भसूवालकस्य मास-

द्वयेन भवति । यथा । मासेन तु शिरो

द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्यादङ्घ्रिविग्रहः । इति

भागवतीयतृतीयस्कन्धः ॥ तत्पर्यायः ।

प० २ अङ्घ्रिः ७ चरणः ४ । इत्यमरः ॥

अङ्घ्रिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

ऋधेदीयमञ्जुचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः ।

यथा । पादाश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

इह ऋक् पाद एव गृह्यते । इति वामनः ॥

अविशेषां श्लोकपादोऽपि । इत्यपरे ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥ पादद्वारा

पादाक्रमणादिनिषेधो यथा । पादेन

नाक्रमेत् पादमुच्छिक्तं नैव लज्जयेत् ।

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कङ्घ्रयेदाञ्जनः

शिरः ॥ इति कर्म्मलोचनं ॥ * ॥ पाद-

चालनादिनिषेधो यथा । न पादचालनं

कुर्यात् पादेन वा कदाचन । नाम्नो प्रता-

पयेत् पादो न कांस्ये धावेद्वृधः ॥

नातिप्रसारयेद्देवं त्राङ्गान् गामथापि

वा । वायुग्नृपविप्राणां सूर्यां वा

शशिनं प्रति ॥ इति कौर्म्ये उप-

विभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥ पादेन्द्रिय-

स्याध्याञ्जत्वं तस्मिन्मिधुतमिधैदेवतकं यथा-

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-

मिन्द्रियं । पादावध्याञ्जित्याहर्त्राङ्गणा-

स्तद्वदर्शिनः ॥ अधिभूतस्तु गन्तव्यं रिक्कु-

स्तत्राधिदेवतं । इति महाभारते आश्व-

मेधिकपर्वणि ४२ अध्यायः ॥ * ॥ वृधः ।

वृक्षमूलं । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।

शैलप्रत्यस्तपर्वतः । महाद्रिसमीपे क्कुद्र-

पर्वतः । मयूथः । किरणः । इति मेदिनी ॥

पादकटकः (पुं) नूपुरः । रवशृङ्गहंसकृति-

चरणभूषणं । वैक मल इति भाषा । तत्-

पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमरभरतौ ॥

पादकृच्छ्रः (पुं) व्रतविशेषः । यथा । एक-

भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उप-

वासनेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः (पुं) श्लापदं । गोद इति

भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादग्रहणं (क्ली) अतिवादनं । पादस्पर्श-

पूर्वकप्रणामः । इत्यमरः ॥ तस्मिन्नेधो

यथा । समिद्धार्युदकुञ्जपुष्पात्प्रहस्तो नाभि-

वादेयेत् यच्चापेयं युक्तं । इति बोधा-

यनः ॥ जपयज्जलस्रक् समिन्पुष्पकुशा-

नलान् । दस्तुकार्थकं भक्ष्यकं वहस्तुं नाभि-

वादेयेत् ॥ इति लघुहारीतः ॥ न पुष्पा-

क्तपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृ-

कार्यां कूर्क्षन् । अतिवादेयेदित्यनुवृत्तौ

शश्वलिधितौ ॥ * ॥ तस्मिन्निधेः । लौकिकं

वैदिकं वापि तथाध्याञ्जिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद-
येत् ॥ उर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युनः
सुविर आयति । प्रद्युथानाभिवादाभ्यां
'पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ * ॥ तंप्रकारः ।
अभिवादां परं विप्रो ज्यायांसमभि-
वादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम
परिकीर्तयेत् ॥ नामधेयश्च ये केचि-
दभिवादं न जानते । तान् प्राञ्जोह-
मिति क्रयात् स्त्रियः सर्वान्तथैव च ॥ भोः
शब्दं कीर्तयेदस्ते स्वश्च नाम्नोहभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः
स्यूतः ॥ इति मनुः ॥

पादचत्वरः (पुं) छागः । सैकतं । पिप्लवः ।
करकः । परदोषैकप्रवक्ता । इति
मेदिनी ॥

पादचारी [न्] (पुं) पदातिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पश्यां गमनशीले त्रि ॥

पादजः (पुं) शूद्रः । इति त्रिकाशेषः ॥
पादत्राणं (स्त्री) पादुका । इति जटाधरः ॥
पादपः (पुं) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पादपीठः ।
इति मेदिनी ॥

पादपरुहा (स्त्री) वल्काकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पादपा (स्त्री) पादुका । इति मेदिनी ॥
पादपाशः (पुं) अश्वपादरज्जुः । तंपर्यायः ।
दामाक्षनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पादपापी (स्त्री) थड्डुका । थेड्डुया इति भाषा ।
शृङ्खला । शिकला इति भाषा । इति
मेदिनी ॥

पादपीठं (स्त्री) पादस्थापनासनं । पा राधा

टूल इति भाषा । तंपर्यायः । पदा-
सनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पादपीठिका (स्त्री) नापितादिशिल्पं । यथा ।
नापितादिकशिल्पे तु कारिका पाद-
पीठिका । इति शब्दमाला ॥

पादप्रधारणं (स्त्री) पादुका । इति केचिं ॥
पादप्रहारः (पुं) पदाघातः । लाति इति
भाषा । यथा । नायिकापादप्रहारादिना
नायकस्य कोपादिवर्णनं । इति काव्य-
प्रकाशे सप्तमोऽङ्गः ॥

पादप्रक्षालनं (स्त्री) चरणधोतं । पा
धोऽया इति भाषा । अश्व गुणाः । मेधा-
जनकश्च । पवित्रश्च । आयुष्यश्च । अलक्ष्मी-
कलिनाशकश्च । इति राजवल्लभः ॥

पादवक्त्रनं (स्त्री) गोमहिष्यादिधनं । इति
जटाधरः ॥ वादवशकटीकायां भरतश्च ॥
चरणोद्दानम् ॥

पादमूलं (स्त्री) चरणाधोभागः । यथा । पाद-
मूलं गोहिरं श्यां पाषाणं घृटयो-
रधः । इति हेमचन्द्रः ॥

पादरज्जुः (स्त्री) हस्तिपादवक्त्रनरज्जुः । तं-
पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥
चरणवक्त्रनदाममात्रम् ॥

पादरथी (स्त्री) पादुका । इति त्रिकाश-
शेषः ॥

पादरक्षकं (स्त्री) पादुका । इति हेमचन्द्रः ॥
पादरोहणः (पुं) वटवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पादवल्गीकं (स्त्री) श्लिपदं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पादविकः (पुं) पथिकः । पदवीं धावति
इत्यर्थे ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति सिद्धान्त-
कोमुद

पादविरजाः [स्] (स्त्री) पादुका । इति
हारावली ॥

पादशः [स्] व्य पादं पादं । पादशब्दां
वीप्सायां चशस्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणं ॥

पादशैलः (पुं) प्रत्यस्तुपर्कतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पादशोथः (पुं) पादगतशोथः । यथा ।
अनशोपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हस्ति नारीस्तु मुखजो गुहजो
द्वयं ॥ इति माधवकरः ॥

पादस्फोटः (पुं) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
विपादिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ७
स्फुटीः ४ पादस्फोटीः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु एकादशस्फुटकुर्ठासुर्गततृतीय-
कुर्त्तं । यथा । वैपादिकं पाणिपाद-
स्फुटनं तीव्रवेदनं । पाणिपादस्फुटनं
पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं
येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कुर्त्तशब्दे ऋष्येव्या ॥

पादहारकः (त्रि) चरणद्वारा हरणकर्त्ता ।
पादाभ्यां ह्रियतेहसौ । पादशब्दां
निपातनां कर्म्मणि णकप्रत्ययान्तः । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पादाग्रं (स्त्री) चरणाग्रभागः । तत्पर्यायः ।
प्रपदं २ । इत्यमरः ॥

पादाङ्गदं (स्त्री) नूपुरं । इत्यमरः ॥

पादां (पुं) पादातिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पादातं (स्त्री) पत्तिसंहतिः । पदातिसमूहः ।
इत्यमरः ॥

पादातः (पुं) पादातिः । यथा । पदाति-
पत्तिपादातपादातिकपदाजयः । इत्यमर-
माला ॥

पादातिः } (पुं) पदातिः । इति हेम-
पादातिकः } चन्द्रः ॥

पादारकः (पुं) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पादालिन्दः (पुं) नौका । इति हारावली ॥
पादावर्तः (पुं) अरवट्टकः । रहट्ट इति हिन्दी
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पादाविकः (पुं) पदातिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पादी [न्] (पुं) पादविशिष्टजलजस्तुगणः ।
अस्य गणना गुणाश्च यथा । कुञ्जीरकूर्म्म-
नक्राश्च गोधामकरशङ्खवः । घृणिकः शिञ्ज-
मारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥ पादिनो-
इपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः
समाः । इति भावप्रकाशः ॥ चतुर्थांश-
भागी । यथा । सर्वेषामर्किनो मुख्यास्तदङ्गे-
नार्किनोऽपरे । तृतीयान्स्तृतीयांशा-
श्चतुर्थांशास्तु पादिनः ॥ इति मलमास-
तन्त्रं ॥

पादुकः (त्रि) गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि
ङ्कप्रत्ययनिष्पन्नः । इति मुक्त्वबोध-
व्याकरणं

पादुका (स्त्री) चर्मादिनिर्मितपादाच्छादनम् ।

जुता इति भाषा । तत्पर्यायः । पादुः २
 उपान० ७ । इत्यमरः ॥ पद्मका ४ पाद-
 रक्षिका ५ प्राणिहिता ७ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ पद्मका ९ पादरथी ८ । इति
 त्रिकाशेषः ॥ कौषी ९ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधिर्यथा ।
 वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्याटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानकः सदा
 ब्रजे ॥ इति ज्योतिस्तुतः ॥ * ॥ अस्या
 धारणगुणाः । पादप्रधारणं ब्रह्ममोजस्यं
 चक्षुषोर्हितं । सुखप्रचारमायुस्यं बल्यं
 पादरुक्तापहं ॥ * ॥ तस्या अधारणे दोषा
 यथा । पादाभ्यामनुपानस्त्यां नृणां चक्र-
 मणं सदा । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रिय-
 मदृष्टिकं ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्या
 दानफलं यथा । दह्यमानाय विप्राय यः
 प्रयच्छत्युपानहो । न तस्य मानसो दाहः
 कदाचिदपि जायते ॥ यान्काञ्चतरीयुक्तं
 तस्य हेममयं शुभं । उपतिष्ठति विप्रर्षे
 सर्वरत्नविभूषितं ॥ * ॥ दानमत्र यथो-
 पमं तन्ने वक्ष्यामि पार्थिव । शृणुष्वैकमना
 सुप लोके सर्वसुखप्रदं ॥ जमदग्निर्मुनिः
 पूर्वं तपःस्वाध्यायकर्षितः । वाणधृग-
 धरो धृषी बभूव सततोद्यतः ॥ धनुर्वेदे
 तथा वेदे सर्वान्प्रारगोहभवत् । क्षिपन्
 वाणांस्तथा शखं भार्यान्नुगतो हि सः ॥
 कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वागान सह-
 श्रः । तस्मै स्वागुरिवासह्यः प्रतिलक्षं
 म्हायुनिः ॥ निदाघतीव्रसस्तापादाच्छस्त्याः
 दततं तया ॥ कर्तुः स्नेहात्तथा यास्त्या-

स्तस्याश्चशायते रविः ॥ कुतुष्ठाश्रम-
 तापार्ता तथा यातुं न साशकं । सुतापा-
 देशविभ्रक्ता रेणुका च तपस्विनी ॥ तां
 दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किञ्चे तवे-
 क्षिरं । कोपार्तमाह तर्तारं न कोपं
 कर्तुमर्हसि ॥ निदाघतीव्रसस्तापां ब्रह्म-
 पादा तृषार्दिता । मुनिमदृष्ट्वाभिः स्पृष्ट्वा न
 शशाकाह मार्गितुं ॥ इत्युक्ते स त्रुधाविक्तः
 प्राह सन्नाय कार्मुकं । पुष्यकं मां न
 जानाति सूर्यो विभ्रंशमीषिवान ॥ यः
 सन्तपति मे भार्यां साध्वीं धर्मपरा-
 यणां । साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु
 तस्य हि ॥ इत्युक्त्वा स्थानमातश्चावर्कविभ्रंश-
 हेतवे । प्रतीक्य हि सुघोरेण क्रूररूप-
 धरो मुनिः ॥ तं विज्जय मुनिं सूर्यो
 द्विजोहृच्छेदमब्रवीत् । किमालोकयसे
 सूर्यां पुनः पुनरतीव हि ॥ सुवाणक्षित-
 पाणितुं कथयस्वाथिलं मुने । इत्युक्तः स
 तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविं ॥ द्विजस्तु
 तमुवाचाथ मुने चित्रं विभाति मे । मातु-
 रङ्गगतो यद्बालश्चन्द्रं जिह्मकृति ॥
 योजनानां सहस्राणि निमेषादधाति यो
 दश । विप्र मुक्तेन वागेन तं कथं
 पातयिष्यासि ॥ तच्छ्रुत्वा यमदाग्नितुं प्राह
 शृणु द्विजोत्तम । पातयिष्याम्यहं यद्दमि-
 सूर्यां नभस्वलां ॥ विद्यत्तरस्तदा सूर्यो
 मर्त्यालोके हतस्त्रितः । मध्याह्ने स्थिरता-
 मेति सर्वलोकान्दर्शिवान् ॥ तत्काले
 स्महलक्ष्यं भविष्यति दिवाकरः । एवं
 तं पातयिष्यामि पश्चतस्ते द्विजोत्तम ॥

তচ্ছ্রা সহসোদ্বিগন্তস্য প্রত্যক্ষতাং
 যযৌ । সূর্যাস্তং ক্ষময়ামাস দত্ত্বা ছত্রমুপা-
 নহৌ ॥ ততঃপ্রভৃতি তচ্ছত্রং দ্বিজানাং
 পরিগীয়তে । দত্তং তৈর্ধার্য্যতেহন্যেযাং
 ক্ষত্রিয়াণাং দ্বিজোত্তম ॥ * ॥ যো দদাতি
 দ্বিজেন্ত্যস্ত তৃতীয়ায়ামুপানহৌ । বৈশাখে
 শুক্লপক্ষে তু সচ্ছত্রং কনকাস্বিতং ॥ ন
 তস্য মানুষো দাহো যুত্যালোকেহভি-
 জায়তে । সর্ষব্যধিবিনির্মুক্তঃ শ্রিয়ং
 পুত্রাংশ্চ বিন্দতি ॥ কালাদিহ যদা যাতি
 মম লোকে দ্বিজোত্তম । যানং বাস্বতরী-
 যুক্তং সর্ষহেমময়ং শুভং ॥ দিব্যান্ধনাভি-
 রাকীর্ণং সর্ষরত্নবিভূষিতং । উপতিষ্ঠতি
 বিপ্রেন্দ্র সর্ষকামফলপ্রদং ॥ ইত্যগ্নি-
 পুরাণং ॥ * ॥ বিষ্ণুগৃহে সপাছুকগমনে
 দোষো যথা । বরাহ উবাচ । বহম্মুপানহৌ
 পদ্ভ্যাং যস্ত মামুপচাক্রমেৎ । চর্ম্মকারস্ত
 জায়েত বর্ষাণাস্ত ত্রয়োদশ ॥ তত্র জন্ম-
 পরিভ্রষ্টঃ শূকরো জায়তে পুনঃ । শূক-
 রাচ্চ পরিভ্রষ্টঃ শ্বা চ তত্রৈব জায়তে ॥
 ততঃ শ্বত্বাং পরিভ্রষ্টো মানুষশ্চৈব
 জায়তে । মদুক্রশ্চ বিনীতশ্চ অপরাধ-
 বিবর্জিতঃ ॥ যুক্ত্বা তু সর্ষসংসারং যম
 লোকায় গচ্ছতি ॥ য এতেন বিধানেন
 বহুধে কর্ম্ম কারয়েৎ । ন স লিপ্যতি
 পাপেন এবমেতন্ম সংশয়ঃ ॥ ইতি বরাহ-
 পুরাণে উপানহাপরাধপ্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥
 অথ দেবতাপাছুকানির্মাণপূজনবিধিঃ । যথা ।
 মণিরত্নময়ী কার্ঘ্যা হেমরূপ্যময়ী পি বা ।
 চন্দনেনাপি কর্তব্য পাছুকাপ্রতিমাপি

বা ॥ শ্রীপর্ণা শ্রীক্রমা চাপি দেবদারুময়ী
 পি বা । ষড়ঙ্গুলা চ সা কার্ঘ্যা পাছুকে
 পূজয়েৎ সদা ॥ ইতি দেবীপুরাণং ॥ * ॥
 গুরুপাছুকাস্তোত্রং যথা । ত্রক্ষরক্ষসরসী-
 রুহোদরে নিত্যলগ্নমবদাতমদ্বুতং ।
 কুণ্ডলীবিবরকাগুমণ্ডিতং দ্বাদশাৰ্ণসরসী-
 রুহং ভজে ॥ ১ ॥ তস্য কন্দলিত-
 কর্ণিকাপুটে কুণ্ডুরেখমকখাদিরেখয়া ।
 কোণলক্ষিতহলক্ষমণ্ডলীভাবলক্ষ্যমবলাল-
 যং ভজে ॥ ২ ॥ তৎপুটে পটুতড়িৎ
 কড়ারিমস্পর্ধমানমণিপাটলপ্রভং । চিত্ত-
 যামি হৃদি চিন্ময়ং বপুর্বিন্দুন্নাদমণিপীঠ-
 মণ্ডলং ॥ ৩ ॥ উদ্ধমস্য হৃতভূক্শিখাসখং
 তদ্বিলাসপরিবৃংহণাস্পদং । বিশ্বঘস্মর-
 মহোৎসদোৎকটং ব্যাম্বাদিযুগর্ভাদি-
 হংসয়োঃ ॥ ৪ ॥ তত্র নাথচরণারবিন্দয়োঃ
 কুকুমাসবঝরীমরন্দয়োঃ । দ্বন্দ্বমিন্দুমকরন্দ-
 নীতলং মানসং স্মরতি মঙ্গলাস্পদং ॥ ৫ ॥
 পাছুকাপঞ্চকস্তোত্রং পঞ্চবক্তাদিনির্গতং ।
 ষড়ান্নায়ফলোপেতং প্রপঞ্চে চাতিতুল্লভং ॥
 ইতি রুদ্রযামলঃ ॥

পাছুকাকারঃ (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইতি হলা-
 যুধঃ ॥

পাছুকাকৃৎ (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥

পাদূঃ (স্ত্রী) পাছুকা । ইত্যমরঃ ॥

পাদূকৃৎ (পুং) চর্ম্মকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাদোদকং (স্ত্রী) চরণধৌতজলং । চরণা-
 যুতং । যথা । হৃদি রূপং যুৎ
 নাম নৈবেদ্যমুদরে হরেঃ । পাদোদকঞ্চ

নির্ম্মাল্যং মস্তকে যস্য সোহচ্যুতঃ ॥
 নৈবেদ্যমম্বং তুলসীবিমিশ্রং বিশেষতঃ
 পাদজলং পিবেচ্চ । যোহশ্নাতি নিত্যং
 প্রযতো মুরারেঃ প্রাপ্নোতি স্তপ্রেমযুতাং
 স ভক্তিং ॥ ইত্যং হস্তি যদজ্জি-
 সঙ্গতুলসীস্তেয়ঞ্চ পাদোদকং নৈবেদ্যং
 বহুগদ্যপানচুরিতং গুৰ্ব্বঙ্গনাসঙ্গমং ।
 ভক্ত্যাধীনমতিঃ স্থিতির্হরিজনে তৎসং-
 গতিঃ সঙ্গজা শালগ্রামশিলাদিমূর্ত্তিমহিতাং
 জানন্তি কে বৈ হরেঃ ॥ ইতি পাদোদক-
 খণ্ডে ১০০ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ শ্রীচরণো-
 দকাভিষেকমাহাত্ম্যং পদ্মপুরাণে । স
 স্নাতঃ সর্ব্বতীর্থেষু সর্ব্বযজ্ঞেষু দীক্ষিতঃ ।
 শালগ্রামশিলাতোয়ৈর্যোহভিষেকং সমা-
 চরেৎ ॥ গঙ্গাগোদাবরীরেবানদ্যো মুক্তি-
 প্রদাস্তু যাঃ । নিবসন্তি সতীর্থাস্তাঃ শাল-
 গ্রামশিলাজলে ॥ কোটিতীর্থসহস্রৈস্তু
 সেবিতৈঃ কিং প্রয়োজনং । তীর্থং যদি
 ভবেৎ পুণ্যং শালগ্রামশিলোলুভবং ॥
 তত্রৈব গোতমান্বরীষসম্বাদে । যেমাং
 ধোতানি গাত্রাণি হরেঃ পাদোদকেন বৈ ।
 অম্বরীষ কুলে তেষাং দাসোহস্মি বশগঃ
 সদা ॥ রাজম্নেতানি তাবচ্চ তীর্থানি
 ভুবনত্রয়ে । যাবম প্রাপ্যতে তোয়ং
 শালগ্রামাভিষেকজং ॥ স্কান্দে কার্ত্তিক-
 মাহাত্ম্যে । গৃহেহপি বসতস্তস্য গঙ্গাস্নানং
 দিনে দিনে । শালগ্রামশিলাতোয়ৈর্যো-
 হভিষিক্তি মানবঃ ॥ তত্রৈবান্যত্র । যানি
 কানি চ তীর্থানি ব্রহ্মাদ্যা দেবতাস্থথা ।
 বিষ্ণুপাদোদকসৈর্যে কলাং নাইস্তি

ষোড়শীং ॥ শালগ্রামোলুভবো দেবো দেবো
 দ্বারবতীভবঃ । উভয়োঃ স্নানতোয়েন
 ব্রহ্মহত্যা নিবর্ত্ততে ॥ কিঞ্চ । স বৈ চাব-
 ভূতস্নাতঃ স চ গঙ্গাজলাপ্তুতঃ । বিষ্ণু-
 পাদোদকং কৃত্বা শঙ্খে যঃ স্নাতি মানবঃ ॥
 শ্রীনৃসিংহপুরাণে । গঙ্গাপ্রয়াগগয়নৈমিষ-
 পুঙ্করাণি পুণ্যানি যানি কুরুজাঙ্গলযামু-
 নানি । কালেন তীর্থসলিলানি পুনস্তি
 পাপং পাদোদকং ভগবতঃ প্রপুনাতি
 সদ্যঃ ॥ স্মৃতৌ চ । ত্রিরাত্রিফলদা নদ্যো
 যাঃ কাশ্চিদসমুদ্রগাঃ । সমুদ্রগাশ্চ পক্ষস্য
 মাসস্য সরিতাং পতিঃ ॥ যথা সফলদা
 গোদা বৎসরস্য তু জাহ্নবী । পাদোদকং
 ভগবতো দ্বাদশাব্দফলপ্রদং ॥ তন্নিত্যতা
 চ গরুড়পুরাণে । জলঞ্চ যেমাং তুলসী-
 বিমিশ্রিতং পাদোদকং চক্রশিলাসমুদ-
 ভবং । নিত্যং ত্রিসঙ্ক্যং প্লবতে ন গাত্রং
 খগেন্দ্র তে ধর্ম্মবহিক্ততা নরাঃ ॥ * ॥
 অথ শ্রীচরণোদকপানমাহাত্ম্যং । পাদো
 গোতমান্বরীষসম্বাদে । হরেঃ স্নানাবশেষস্তু
 জলং যস্যোদরে স্থিতং । অম্বরীষ প্রণ-
 ম্যোচ্চৈঃ পাদপাংশুঃ প্রগৃহ্যতাং ॥ তত্রৈব
 দেবদূতবিকুণ্ডলসংবাদে । যে পিবন্তি নরা
 নিত্যং শালগ্রামশিলাজলং । পঞ্চগব্য-
 সহস্রৈস্তু সেবিতৈঃ কিং প্রয়োজনং ॥
 কোটিতীর্থসহস্রৈস্তু সেবিতৈঃ কিং প্রয়ো-
 জনং । নিত্যং যদি পিবেৎ পুণ্যং শাল-
 গ্রামশিলাজলং ॥ শালগ্রামশিলাতোয়ং
 যঃ পিবেদ্বিন্দুনা সমং । মাতুঃ স্তন্যং
 পুনর্নৈব স পিবেদ্বিন্দুভাগ্নরঃ ॥ কিঞ্চ ।

दहन्ति नरकान् सर्वान् गर्भवासकं दारुणम् ।
 पीतं यैस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिला-
 जलम् ॥ तत्रैव श्रीयमधुत्रकेतुसंवादे ।
 शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः
 पिवेत् । सर्वपापैः प्रमुच्येत मुक्ति-
 मार्गे कृतोद्यमः ॥ तत्रैव पुलस्त्यभगीरथ-
 संवादे । पादोदकस्य महात्मां भगीरथ
 ददामि ते । पावनं सर्वतीर्थेभ्यो हत्या-
 कोटिविनाशनम् ॥ धृते शिरसि पीते च
 सर्वास्तुष्यन्ति देवताः । प्रायश्चित्तस्तु
 पापानां कर्णो पादोदकं हरेः ॥
 किञ्च । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ता-
 ह्येन तु नार्मदम् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं
 दर्शनादेव यामुनम् ॥ पुनस्त्येतानि तोयानि
 स्नानदर्शनकीर्तनैः । पुनाति स्मरणादेव
 कर्णो पादोदकं हरेः ॥ अर्चितैः
 कोटिर्भिल्लैर्नित्यं यं क्रियते फलम् ।
 तं फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकै-
 र्हरेः ॥ अशुचिर्वा दूराचारो महापातक-
 संयुतः । स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा
 शुद्ध्यति मानवः ॥ पापकोटियुतो यस्तु
 मृत्युकाले शिरे मुखे । देहे पादोदकं
 यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥ न दानं न
 हविर्घेवां स्वाध्यायो न स्मरार्चनम् । तेहपि
 पादोदकं पीत्वा प्रयासि परमां गतिम् ॥
 विशाखाङ्गसंयुक्ता वैशाखी किं करि-
 ष्यति । पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां
 भगीरथ ॥ माघमासे प्रयागे तु स्नानं
 वै किं करिष्यति । प्रयागं सततं तस्य
 यस्य पादोदकं हरेः ॥ कार्तिके कार्तिकी-

योगे किं करिष्यति पुष्करे । नित्यं
 पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
 प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य
 किं । नित्यं यामुनं स्नानं यस्य
 पादोदकं हरेः ॥ काश्यामुत्तरवाहिन्यां
 गङ्गायास्तु यतस्य किं । यस्य पादो-
 दकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥ किञ्च ।
 हिवा पादोदकं विष्णोर्होहन्तीर्थानि
 गच्छति । अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्रं
 बाधति दुश्मतिः ॥ कुरूक्षेत्रसमो देशो
 विन्दुपादोदकं मृतः । पतेदद्यत्रा-
 ऋणं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
 गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
 पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पितृतर्पणम् ॥
 नास्मराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न
 राक्षसम् । न रोगस्य भयं चैव नास्ति
 विघ्नकृतं भयम् ॥ न हृष्टा नैव घोरान्का-
 श्चापदोखभयं नहि । एहाः पीडां न
 कुर्वन्ति वैरा नशुन्ति दारुणाः ॥ किं
 तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने । यस्य
 पादोदकं मूर्च्छि शालग्रामशिलोद्धवम् ॥
 प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति
 केशवः । ब्रह्मा भवति सूप्रीतः प्रीतो
 भवति शङ्करः ॥ पादोदकस्य महात्मां
 यः पठेत् केशवाग्रतः । स याति परमं
 स्नानं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ब्रह्माण्ड-
 पुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे । प्राय-
 श्चित्तं यदि प्राप्नुं कच्छं वा त्वघर्षणम् ।
 सोहपि पादोदकं पीत्वा कृत्विं
 प्राप्नोति तं कृत्वा ॥ अर्शोचं नैव

विद्येत सूतके सूतकेहपि च । येषां
पादोदकं मूर्द्धि प्राशनं वे शुकु-
र्भवत ॥ •अस्तकालेहपि यश्चेह दीयते
पादयोज्जलं । सौहपि सदातिमाप्नोति
सदाचारैर्कर्वहिकृतः ॥ अपेयं पिवते
यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्याभोजनं । अगम्या-
गमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेहपि पूज्या भवन्त्याशु सद्यः पादासु-
सेवनां ॥ किञ्च । अपवित्तं यदमं श्यां
पानीयं चापि पापिनां । भुङ्क्ता पीत्वा
विशुद्धः श्यां पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
तपुकृच्छ्रां पङ्कगव्यां महाकृच्छ्रादिशि-
ष्यते । चान्द्रायणां पादकृच्छ्रां पराका-
दपि सूत्रत । कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा
पादोदकं हरेः ॥ अशुक्लं कृष्णं चापि
कपर्पूरं चानुलेपनं । विष्णुपादासुसंलग्नं
तद्वै पावनपावनं ॥ दृष्टिपूतस्तु यतोयं
विष्णुना प्रभविष्णुना । तद्वै पापहरं
पुत्र किं पुनः पादयोज्जलं ॥ एतदर्थमहं
पुत्र शिरसा विष्णुतं परः । धारयामि
पिबाम्याद्य महात्र्यं विदितं मम ॥ प्रिय-
स्त्रमग्रजः पुत्र इदर्थं गदितं मया ।
रहशं मे हनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्धि प्राशनं कुरु नित्यशः ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मोक्षं याम्यसि पुत्रक ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । सद्यः फलप्रदं पुण्यं
सर्वपापविनाशनं । सर्वमङ्गलमङ्गल्यं
सर्वदुःखविनाशनं । दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं
विष्णुपादोदकं शुभं ॥ सर्वोपद्रव-
हन्तारं सर्वव्याधिनिनाशनं । सर्वोद-

पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणं ॥ सर्व-
कल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदं । सर्व-
सिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्द्धनं ॥ सर्व-
शत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकं । सर्व-
तीर्थस्य फलदं मूर्द्धि पादासुधारणं ॥ प्रया-
गस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने । पृथु-
दकस्य तीर्थस्य आचान्ते लभते फलं ।
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादासु-
धारणां ॥ सरस्वत्यां गयायाञ्च गङ्गा नं
प्राप्नुयां फलं । तं फलं लभते श्रेष्ठं
मूर्द्धि पादासुधारणां ॥ स्कान्दे । पादो-
दकञ्च महात्र्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापञ्च देहिनां देह-
मघातः । सवाहाभ्यन्तरं यश्च व्यापुं
पादोदकेन वै ॥ पादोदं विष्णुनैवेद्य-
मुदरे यश्च तिष्ठति । नाशयं लभते
पापं स्वयमेव विनशति ॥ महापापग्रह-
ग्रन्थो व्याप्तो रोगशतैरपि । हरेः
पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं
हरेः । किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थ-
कोटिमनोरथैः ॥ अयमेव परो धर्म इद-
मेव परन्तपः । इदमेव परं तीर्थं विष्णु-
पादासु यं पिवेत् ॥ तत्रैव शिवोमा-
सम्बदे । विलयं यास्ति पापानि पीते
पादोदके हरेः । किं पुनर्विष्णुपादोदं
शालाग्रामशिलाप्लुतं ॥ विशेषेण हरेः
पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥ पीते
पादोदके विष्णोर्वादि प्राणैर्विमुच्यते ।

হন্বা বমভটান্ সৰ্ব্বান্ বৈষ্ণবং লোক-
মাগ্নুয়াং ॥ তত্রৈব শিবকর্ত্তিকেষুসম্বাদে
শালগ্রামশিলাগাহাত্ম্যে । ছিন্নস্তেন মহা-
সেন গৰ্ভবাসঃ সূদারুণঃ । পীতং সেন
সদা বিষ্ণোঃ শালগ্রামশিলাজলং ॥ যে
পিবন্তি নরা নিত্যং শালগ্রামশিলাজলং ।
পঞ্চগব্যসহস্রৈস্তু প্রাশিতৈঃ কিং প্রয়ো-
জনং ॥ প্রায়শ্চিত্তে সগুৎপন্নৈঃ কিং দানৈঃ
কিমুপোষণৈঃ । চান্দ্রায়ণৈশ্চ তীর্থৈশ্চ
পীত্বা পাদোদকং শুচিঃ ॥ বৃহন্নরদীয়ে
লুক্কোপাখ্যানারম্ভে । হরিপাদোদকং
যস্তু ক্ষণমাত্রঞ্চ ধারয়েৎ । স স্নাতঃ সৰ্ব-
তীর্থেষু বিষ্ণোঃ প্রিয়তরস্তথা ॥ অকাল-
মৃত্যুশমনং সৰ্বব্যাবিধিনাশনং । সৰ্ব-
দুঃখোপশমনং হরিপাদোদকং শুভং ॥
তত্রৈব তদুপাখ্যানান্তে । হরিপাদোদক-
স্পর্শাল্লুক্কো বীতকল্মষঃ । দিব্যং বিমান-
মারুহ্য নুনিমেনমথাত্রবীৎ ॥ হরিপাদো-
দকং যস্মান্ময়ি ত্বং ক্ষিপ্তবান্ যুনে ।
প্রাপিতোহস্মি ত্বয়া তস্মাৎ তদ্বিষ্ণোঃ
পরমং পদং ॥ হরিভক্তিহ্রদোদয়ে । পাদং
পূৰ্ব্বং কিল স্পৃষ্টা গঙ্গাভূৎ স্মৰ্ত্তমোক্শদা ।
বিষ্ণোঃ সদ্যস্ত তৎসঙ্গি পাদান্মু কথ-
নীড্যতে ॥ তাপত্রয়ানলো যোহসৌ ন
শাস্যেৎ সকলান্ধিভিঃ । দ্রুতং শাস্যতি
সোহল্লেন শ্রীমদ্বিষ্ণুপদান্মুনা ॥ অঘাত্ৰা-
ভেদ্যকবচং ভবাগ্নিস্তস্তনৌষধং । সৰ্ব্বাঙ্গৈঃ
সৰ্বথা ধার্য্যং পাদ্যং শুচিসদঃ সদা ॥
অমৃতহাবহং নিত্যং বিষ্ণুপাদান্মু যঃ
পিবেৎ । স পিবত্যমৃতং নিত্যং মাসে

মাসে তু দেবতাঃ ॥ গাহাত্ম্যায়দিভ্যস্ত
যো বক্তা সোহপি নির্ভয়ঃ । ন ত্বনর্যামণে-
মূল্যং কলয়ন্নঘমশ্নতে ॥ স্নাত্ত্রাৰ্প । স
ব্রহ্মচারী স ব্রতী অীশ্রমী চ সদা শুচিঃ
বিষ্ণুপাদোদকং যস্য মুখে শিরসি বিগ্রহে ॥
জন্মপ্রভৃতিপাপানাং প্রায়শ্চিত্তং যদি-
চ্ছতি । শালগ্রামশিলাবারি পাপহারি
নিমেব্যতাং ॥ অতএব তেজোজ্জ্বলিতপঞ্চ-
রাত্রৈ শ্রীব্রহ্মোক্তং । পীঠপ্রণালাত্মদকং
পৃথগাদায় পুত্রক । সিকয়েন্মুন্ধি ভক্তানাং
সৰ্ব্বতীর্থময়ং হি তদिति ॥ পাদোদকস্ত
গাহাত্ম্যং বিখ্যাতং সৰ্বশাস্ত্রতঃ । লেখিতুং
শক্যুয়াং কো হি সিক্কুর্মীন্ গণয়ন্নপি ॥
বিশেষতশ্চ পাদোদং তুলসীদলসংযুতং ।
শঙ্খৈ কৃত্বা বৈষ্ণবেভ্যো দত্ত্বা প্রাণং পিবেৎ
স্বয়ং ॥ অথ শঙ্খকৃতপাদোদকমাহাত্ম্যং
ক্কান্দে ব্রহ্মনারদসম্বাদে । কৃত্বা পাদো-
দকং শঙ্খৈ বৈষ্ণবানাং মহাত্মনাং । যো
দদ্যাৎতুলসীনিশ্রং চান্দ্রায়ণশতং লভেৎ ॥
গৃহীত্বা কৃষ্ণপাদান্মু শঙ্খৈ কৃত্বা তু বৈষ্ণবঃ ।
যো বহেৎ শিরসা নিত্যং স মুনিস্তাপসো-
ত্তমঃ ॥ পাদ্যে দেবদূতবিকুণ্ডলসম্বাদে ।
শালগ্রামশিলাতোয়ং যদি শঙ্খভূতং
পিবেৎ । হত্যাকোটিবিনাশং তু কুরুতে
নাত্র সংশয়ঃ ॥ অগস্ত্যসংহিতায়াঞ্চ ।
শালগ্রামশিলাতোয়ং তুলসীদলবাসিতং ।
যে পিবন্তি পুনস্তেষাং স্তন্যপানং ন
বিদ্যতে ॥ শ্রীবিষ্ণোবৈষ্ণবানাঞ্চ পাবন-
করণোদকং । সৰ্ব্বতীর্থময়ং পীত্বা
কুৰ্যাদাচমনং নহি ॥ তদুক্তং ক্কান্দে

শ্রীশিবেন । বিষ্ণোঃ পাদোদকং পীত্বা
পশ্চাদশুচিশঙ্কয়া । আচামতি চ বোমোহা-
দুক্ষহাস নিগদ্যতে ॥ শ্রুতিশ্চ । ভগবান্
পবিত্রং ভগবৎপাদৌ পবিত্রং ভগবৎ-
পাদোদকং পবিত্রং ন তৎপান আচ-
মনীয়ং যথা হি সোম ইতি । সৌপর্ণে চ ।
বিষ্ণুপাদোদকং পীত্বা ভক্তপাদোদকং
তথা । য আচামতি সংমোহাৎ ত্রক্ষহা স
নিগদ্যতে ॥ ইতি শ্রীহরিভক্তিবিলাসঃ ॥

পাদ্যং (স্ত্রী) পাদায় বারি । পাদপ্রক্ষালনার্থ-
জলং । ইত্যমরঃ ॥ তৎপাত্রলক্ষণং যথা ।
পাদাবনেজনজলগ্রহণং পাত্রমদুতং ।
লৌহত্রং বা সরোজাতং হৈমং রাজত-
মেব বা ॥ তাত্রমচরণমপি বায়বেনং সতা-
মিতি । ইতি বৈখানসগ্রন্থঃ ॥ ষড়ঙ্গুলং
প্রবিস্তারমুৎসেধঞ্চতুরঙ্গুলং । ওষ্ঠমেকা-
ঙ্গুলং কুর্য়্যান্নাসিকাং চতুরঙ্গুলাং ॥ পৃষ্ঠে
পাদসমায়ুক্তং চতুরঙ্গুলমানতঃ । পাদ্য-
পাত্রমিতি খ্যাতং সর্বদেবপ্রপূজনে ॥ ইতি
সিদ্ধান্তশেখরঃ ॥

পানং (স্ত্রী) পীতিঃ । দ্রবদ্রব্যস্ত গলাধঃ-
করণং । ভাজনং । রক্ষণং । ইতি
মেদিনী ॥

পানঃ (পুং) শৌণ্ডিকঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
নিঃশ্বাসঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পানকং (স্ত্রী) পানদ্রব্যবিশেষঃ । তৎপ্রকারো
যথা । যথোক্তপরিমিতশর্করানিস্মুরস-
যুক্তোহথবাণ্ময়যুক্তঃ পকরসঃ । ইতি
'পাকরাজেশ্বরঃ ॥

পানগোষ্ঠিকা (স্ত্রী) যত্র দম্বুয় পীয়তে ।

মদ্যপানচক্রং । তৎপর্ষ্যায়ঃ । আপানং ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ * ॥ চক্রানুষ্ঠানং যথা শ্যামা-
রহস্যধৃতং । চক্রাকারেণ পংক্ত্যাকারেণ
বা ভিন্নভিন্নাসনে স্বশক্তিযুক্তশ্চেৎ যুগ্ম-
যুগ্মক্রমেণ পদ্মাসনেনোপবিষ্ট্য সামায়িক-
ললাটে চন্দনং দত্ত্বা শিবশক্তিযুক্ত্যা পুষ্পঞ্চ
দদ্যাৎ । ততো যদি গুরুস্তত্র তিষ্ঠতি
তদাদৌ গন্ধাদিনা তৎ পূজয়িত্বা তৎপাত্রে
পুষ্পং দত্ত্বা শুদ্ধিসহিতং তস্মৈ সমর্প্য
প্রণমেৎ । গুরোরভাবে তৎ পাত্রং জলে
ক্ষিপেৎ । ততঃ শক্তিপাত্রং শুদ্ধিসহিতং
শীতৈর্য দত্ত্বা সাময়িকৈভ্যোহপি জ্যেষ্ঠানু-
ক্রমেণ বীরপাত্রাৎ পরায়ুতং শুদ্ধিসহিতং
দদ্যাৎ । ততঃ সাময়িকোহপি ভক্ত্যা
হস্তদ্বয়েন সংগৃহ্য তদুপরি মূলমন্ত্রমর্কধা
জপ্ত্বা পূর্ববদানন্দভৈরবং ভৈরবীঞ্চ সন্তর্প্য
গুরুন্ দেবতাঞ্চ সন্তর্পয়েৎ । স্বস্বকল্লোল-
বিধিনা ভূতশুদ্ধিং কুর্য়্যাৎ । ততশ্চক্র-
নায়কস্তুঃ সহ পাত্রবন্দনং কুর্য়্যাদতথা ।
শ্রীমদ্বৈরবশেখরপ্রবিলসচ্ছন্দ্রায়ুতপ্লাবিতং
ক্ষেত্রাধীশ্বরযোগিনীস্বরগণৈঃ সিদ্ধৈঃ সমা-
রাধিতং । আনন্দার্ণবকং মহাত্মকান্দং
সাক্ষাভিখণ্ডায়ুতং বন্দে শ্রীপ্রথমং করা-
মুজগতং পাত্রং বিশুদ্ধিপ্রদং ॥ ইত্যভি-
মন্ত্র্য বামহস্তেন পাত্রমুতোল্য অন্বোন্ম-
বন্দনং কৃৎস্বা গৃহ্নামীতি গুরুশক্তিসাধকে-
শ্বরাণামাজ্ঞাং গৃহ্নীয়াৎ । তে জুষস্বৈতি
ক্রয়ুঃ । ততো মূলাধারাৎ কুণ্ডলিনীং ইক-
দেবতাস্বরুপাং আজিহ্নান্তাং বিভাব্য
গুরুপাদুকাং স্মৃত্বা শিবোহহমিতি বিচিন্ত্য

হস্তাভ্যাং পাত্ৰং ধৃত্বা মূলমুচ্চরন্ কুণ্ড-
লিনীমুখে দেবীং তর্পয়েৎ । এতচ্ছত্ৰমুদয়া-
করপদ্ধত্যাং । কৃত্বা মন্ত্রতনুং স্মরেৎ গুরু-
পদং দেবীং বলাং চিন্ময়ীং পশ্চাৎ বার-
ত্ৰয়ং সদাসবরতং দীপৈর্যুতং কচ্ছলেঃ ।
পুষ্পাদিস্বভিমন্ত্রিতঞ্চ নিবিড়ং সম্মোহক-
ধ্বংসকং যে সঞ্চিন্ত্য পিবন্তি যান্তি
খলু তে ভুক্তিঞ্চ মুক্তিং পরাং ॥ তন্ত্রা-
ন্তরে চ । সিন্দূরতিলকং ভালে পাণৌ চ
মদিরাসবং । কৃত্বা পিবেদগুরুং ধ্যায়ংস্তথা
দেবীঞ্চ চিন্ময়ীং ॥ ততঃ পাত্ৰমাধারোপরি
সংস্থাপ্য পুনস্তেন ক্রমেণ পরায়ুতং
গৃহীত্বা পাত্ৰবন্দনং কুর্য্যাৎ । যথা । মদ্যং
মীনরসাবহং যদি তয়া দত্তঞ্চ পেয়াদিভিঃ
কিঞ্চিচ্ছকলরক্তপঙ্কজদৃশা তশ্চৈ সমা-
বেদিতং । বামে স্বাত্মবিশুদ্ধিশুদ্ধিকমলং
পাণৌ বিধায়াত্মকে বন্দে পাত্ৰমহং দ্বিতীয়-
মধুনানন্দৈকসম্বন্ধনং ॥ ততঃ পূর্ববৎ
পাত্ৰং স্বীকৃত্য অন্তঃপাত্ৰবন্দনং কুর্য্যাৎ ।
যথা । সর্বান্নায়কলাকলাপকলিতং কৌতূ-
হলদ্যোতনং চন্দ্রোপেন্দ্রমহেন্দ্রশম্ভুবরণ-
ত্রজাদিভিঃ সেবিতং । ধাতং দেবগণৈঃ
পরং মুনিগণৈশ্চোক্ষাধিভিঃ সর্বদা বন্দে
পাত্ৰমহং তৃতীয়মধুনা চাত্মাববোধক্ষমং ॥
তৃতীয়পাত্ৰাভিবন্দনং কৃত্বান্যংপাত্ৰবন্দনং
কুর্য্যাৎ । যথা । হৈমং মীনরসাবহং হরি-
হরত্রজাদিভিঃ সেবিতং মুদ্রামৈথুনধর্ম-
কর্মনিরতং ক্ষারায়িত্তিলাশ্রয়ং । আচার্য্যা-
ক্টকসিদ্ধিভৈরবকলামাংসেন সংশোধিতং
পায়াং পঞ্চমকারতন্ত্রসহিতং পাত্ৰং চতুর্থং

নমঃ ॥ ইতি চতুর্থপাত্ৰবন্দনং কৃত্বান্যং-
পাত্ৰবন্দনং কুর্যাদ্যথা । আধারে ভূজ-
গাধিরাজবলয়ে পাত্ৰং মহীমণ্ডলং মদ্যং
সপ্তসমুদ্রবারি পিশিতং চাফৌ চ দিগ্-
দন্তিনঃ । মোহহৃৎকৈব বিভাবয়ন্ প্রক্তি-
দিনং তারাগণৈ রক্ষিতোহপ্যাদিত্যপ্রমুখেঃ
সুরাসুরগণৈরাজ্যাকরৈঃ কিঙ্করৈঃ ॥ ইতি
পঞ্চমপাত্ৰং স্বীকুর্য্যাৎ । ততো যাবদৃষ্ঠ্যা-
দিকং ন চলতি তাবৎ পানাদিকং কার্য্যং ।
অথাস্ত প্রমাণং যথা রুদ্রবামলে । সাধ-
কেভ্যশ্চ শক্তিভ্যো দদ্যান্নিস্মাল্যচন্দনং ।
সাময়িকৈঃ সমং কুর্যাদ্বেবি পানাদি-
ভক্ষণং ॥ অশ্রুত্রাপি । নিবিশেচ্চক্ররূপেণ
পংক্ত্যাকারেণ বা যথা । শক্তিয়ুক্তো
বসেদ্বাপি যুগ্মযুগ্মবিধানতঃ । শিবশক্তিধিয়া
সর্বং চক্রমধ্যে সমর্পয়েৎ ॥ তন্ত্রান্তরে চ ।
ততঃ পুষ্পং সমাদায় গুরোঃ পাত্রে নিবে-
দয়েৎ । গুরবে চ নিবেদ্যথ শত্ৰৈ্য দত্ত্বা
স্বয়ং হরেৎ ॥ ভাবচূড়ামণৌ চ । সাক্ষাদ-
যদি গুরুর্ন স্মাভদা তোয়ে বিসর্জয়েৎ ।
এতৎ সর্বং কলীতরপরং । দিব্যবীরময়ো
ভাবঃ কলৌ নাস্তি কদাচন । ইতি কালী-
বিলাসবচনাং ॥

পানপাত্ৰং (ক্লী) মদ্যপানপাত্ৰং । মদ্যপানশু
ভাজনং । তৎপর্য্যায়ঃ । চষকঃ ২ সরকঃ ৩
অনুতর্ষণং ৪ । ইত্যমরঃ ॥ পূর্বদ্বয়ং মদ্য-
পানপাত্রে শেষদ্বয়ং মদ্যপরিবেশনপাত্রে ।
ইতি ভরতঃ ॥ চষকং ৫ অনুতর্ষণঃ ৬ পারী৭
পারীকং ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ * ॥
অথ পানপাত্ৰপরিমাণাদি যথা কুলসাগ্রে ।

न्यनाग्निवाणसंख्यर्षेस्तु परमेश्वरि। हेतु-
पात्रं प्रकर्तव्यामिद्युक्तं कुलसाधने ॥
इत्सेहप्याधिकपात्रस्तु न कर्तव्यं साधकैः॥
कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः। तदुक्तं
कुलोक्तमे। गुग्गा द्वादश मासः श्रातदूर्ध्वे
कर्ष उच्यते। अथोत्तरतद्वे। अमुञ्जां
पुरतो लक्ष्मि गृह्णामीति श्वयं वदेत्।
जुषश्चेत्याभामुञ्जातो गुग्गा वा कुली-
नकैः॥ गृह्णीयात्तु श्वयं सिद्धो बद्धपद्मा-
सनः सुधीः। कुलार्णवे। एकामने निविष्टो
ये भुञ्जीरंश्चैव भाजने। एकपात्रे
पिबेद्द्रव्यं ते यास्ति नरकाधमे॥ एक-
पात्रमिति सैर्बर्मिलिहा नैकपात्रे
पिबेत्। न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्न-
भिन्नपात्रं कार्यां अननुष्ठानलक्षणपन्थेः
संश्रदायविरोधात् ॥

पानवर्णिक [ज्] (पुं) शोणिकः। इति
हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं (स्त्री) पानपात्रं। तत्पर्यायः।
कंसः २। इत्यमरः॥ काम्यतेहसो
कंसः कमुकुङ्स्पृहि नाम्नीति सः दन्त्यास्तुः।
सार्धे षे कांश्च। स्वर्गरजतादिनिर्मिते
पात्रमात्रेहपि कंसः। कंसः स्यात्
तैजसे द्रव्ये पानपात्रेहपि कांस्यवदिति
शाश्वतः॥ पात्रास्तरे पानपात्रे कांस्यं
कंसे च तैजसे। इति रत्नसः॥ पीयते
पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाजनं।
इति भरतः॥

पानसं (स्त्री) पानसम्भवमद्यं। इति जटा-
धरः॥ पानससम्बन्धिनि त्रि ॥

पानात्ययः (पुं) मदात्ययरोगः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पानिलं (स्त्री) पानपात्रं। इति शब्दचन्द्रिका॥

पानीयं (स्त्री) जलं। इत्यमरः॥ पातव्ये
रक्षणीये च त्रि ॥ * ॥ पानार्द्रव्यविशेषः।
पाना इति वङ्गभाषा। शरवत् इति पारश्व-
भाषा। तत्र अग्निकापानीयं पित्तवमि-
नाशकं। मिर्चदाडिमपानीयं प्रतिश्याय-
काशनाशकं। अम्लदाडिमपानीयं उदर-
विकारे धारकं क्षुधारक्षिकारकं। निम्ब-
पानीयं हृदिहृल्लासपित्तज्वरनिवारकं सक-
लाहारपाचकं। नागरजपानीयं काम-
पित्तविनाशकं अस्तुःकरणप्राशस्त्यजनकं।
सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्मादमूच्छा-
रोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्द्धकं उदर-
विकारोपकारकं। इति पाकराजेश्वरः॥
जलदानविधिर्धथा। यम उवाच। एतन्ते
कथितं विप्र मम लोके तु दुर्लभं।
पानीयं सन्ततस्तस्मादातव्यं सुखमिच्छता॥
अतोहर्षं कारयेत् कृपं वापीं वा बह-
पल्लवं। बह्लोकाकुले देशे सर्व-
सद्बोपजीवितं॥ इत्यग्निपुराणं॥ * ॥
तद्दानानन्तरं पाठ्यमन्त्रो यथा। पानीयं
प्राग्निः प्रागाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती॥
इति स्मृतिः॥ * ॥ तत्पर्यायः। पानीय-
जीवनवनायुत्पुष्करास्तुःपाथोहनुशम्बरपयः-
सलिलोदकानि। आपः कवारुणकवङ्ग-
जलानि नीरं कीलालवारिकमलानि विषा-
र्गमी च॥ भुवनं दहनारातिर्वार्तोयं

সর্বতোমুখং । ক্ষীরং ঘনরসং নিম্নগং
মেঘপ্রসবো রসঃ ॥ * ॥ অশ্ব সাধারণ-
গুণাঃ । পানীয়ং মধুরং হিমঞ্চ রুচি-
দং তৃষ্ণাবিশোষাপহং মোহভ্রান্তিমপা-
করোতি কুরুতে ভুল্লাসপক্তিং পরাং ।
নিদ্রালস্থনিরাসনং বিষহরং শ্রান্তার্তি-
সন্তপ্ৰপণং নৃগাং ধীবলবীৰ্য্যবৃদ্ধিজননং
নফাস্পৃষ্টিপ্রদং ॥ * ॥ সদ্যো বৃক্ষ্যস্থ
ভূমিস্থং কলুষং দোষদায়কং । চিরস্থিতং
লঘু স্বচ্ছং পথ্যং স্বাদু স্বখাবহং ॥ * ॥
দেশভূমিবিশেষজলগুণাঃ । জাতং তাত্ৰ-
মৃদস্তদেব সলিলং বাতাদিদোষপ্রদং
দেশাজ্জাড্যকরঞ্চ দুৰ্জ্বরতরং দোষাবহং
ধূসরাং । বাতহৃৎ শিলাশিরোথমমলং
পথ্যং লঘু স্বাদুকং শ্রেষ্ঠং শ্যামমৃদ-
স্ত্রিদোষশমনং সর্বাময়স্নং জলং ॥ ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ পিচ্ছিলং কৃমিলং
ক্রিমং পৰ্ণশৈবালকর্দমৈঃ । বিবর্ণং বিরসং
সাস্ত্রং দুৰ্গন্ধি ন হিতং জলং ॥ * ॥
চন্দ্রার্করসংজুষ্ণং বায়ুনা স্ফালিতং
মুক্তং । পৰ্বতোপরি যদ্বারি সমং পৌর-
ন্দরেণ তং ॥ তশ্চানুগুণমুদ্ভিষ্ণং শৈল-
প্রস্রবণোদ্ভবং । লেখনং দীপনং রুক্ষং
কিঞ্চিদ্বাতপ্রকোপণং ॥ ইতি রাজ-
বল্লভঃ ॥

পানীয়নকুলঃ (পুং) উদ্ভেদঃ । উদ্ভিড়াল ইতি
ভাষা । যথা । উদ্ভেদস্ত জলমার্জারঃ পানীয়-
নকুলো বসী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পানীয়পৃষ্ঠজঃ (পুং) কুষ্ঠী । পানা ইতি
ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥

পানীয়ফলং (ক্লী) মথাম্নং । মাথানা ইতি
ভাষা । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পানীয়মূলকং (ক্লী) সোমরাজী । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পানীয়বর্ণিকা (স্ত্রী) বালুকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পানীয়শালিকা (স্ত্রী) জলাবস্থানগৃহং । পানি-
শালা ইতি জলছত্র ইতি চ ভাষা । তৎ-
পর্য্যায়ঃ । প্রপা ২ । ইত্যমরঃ ॥ তৎকর্তৃ-
ফলং যথা । কুপারামপ্রপাকারী তথা
বৃক্ষাদিরোপকঃ । কশ্যাপ্রদঃ সেতুকারী
স্বর্গমাপ্নোত্যসংশয়ং ॥ ইত্যুদ্বাহতত্বে
যমঃ ॥

পানীয়ামলকং (ক্লী) প্রাচীনামলকং । পানি
আমলা ইতি ভাষা । অশ্ব গুণাঃ । দোষ-
ত্রয়জ্বরনাশিত্বং । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
মুখশুদ্ধিমলবন্ধকারিত্বং । অম্লত্বং । স্বাদু-
ত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পানীয়ালুঃ (পুং) কন্দবিশেষঃ । পনিয়ালু
ইতি হিন্দীভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । জলালুঃ ২
ক্ষুপালুঃ ৩ বালুকঃ ৪ । অশ্ব গুণাঃ ।
ত্রিদোষনাশিত্বং । সন্তপ্ৰপণকারিত্বঞ্চ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পানীয়ান্না (স্ত্রী) বস্তুজা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পান্ধুঃ (ত্রি) পথিকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পাপং (ক্লী) অধর্ম্মং । দুর্দৃষ্ণং । তৎ-
পর্য্যায়ঃ । পঙ্কং ১ পাপা ২ পাপং ৩
কিল্বিষং ৪ কল্মষং ৫ কলুষং ৬ বৃজিনং ৭
এনঃ ৮ অঘং ৯ অজ্ঞং ১০ দুর্নিতং ১১
দুষ্কৃতং ১২ । ইত্যমরঃ ॥ পাতিকং ১৩

तुस्तं १४ कण्ठं १५ शल्यं १६
 पापकं १७। इति शक्ररत्नावली ॥ तदश-
 विधं यथा । प्राणाभिपातनं सैन्धवं
 परदारमथापि च । त्रीणि पापानि कायेन
 सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ असंप्रलापं
 पारुष्यं पेशुश्रमनृतस्तथा । चत्वारि वाचा
 राजेन्द्र न जल्लेत न चिन्तयेत् ॥ अन-
 भिया परश्वेषु सर्वसद्वेषु सौहृदं ।
 कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा
 चरेत् ॥ इति शान्तिपर्कणि दानधर्मः ॥
 श्रुत्यास्तान्तेतानि पातकशब्दे लिखि-
 तानि ॥ * ॥ पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तिष्वं
 यथा । नाधर्मश्चरितो राजन् सदयः फलति
 गौरिव । शनैरवर्द्धमानस्तु मूलान्पि
 निकृन्तति ॥ यदि नाञ्जनि मित्रेषु न चेत्
 पुत्रेषु न पृषु । पापमाचरितं कर्म त्रिवर्ग-
 मनुवर्द्धते ॥ फलतेयवं क्रुवं पापं
 गुरुदुःखमिवोदरे । इति मात्सेय
 २८ अध्यायः ॥ * ॥ तीर्थस्य पापनाशकत्वं
 तत्र कृतपापस्य वज्रलेपत्वम् । यथा ।
 अत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य
 गच्छति । तीर्थे तु यत्कृतं पापं वज्र-
 लेपो भविष्यति ॥ मथुरायां कृतं
 पापं तत्रैव च विनश्यति । एषा पुरी
 महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥ इति
 वाराहे मथुरामाहाय्यं ॥ * ॥ शेषपाप-
 लक्षणं यथा । अतः परं प्रवक्ष्यामि शेष-
 पापस्य लक्षणं । ध्वं देवर्षिभूतानां
 मनुष्याणां विशेषतः ॥ पितृणां द्विज-
 श्रेष्ठं सर्ववर्णेषु चैकतः । उँकारादि-

निवृत्तिश्च पापकार्यकृतिश्च या ॥ हत्या-
 दिकं महापापं ह्यगम्यागमनं तथा ।
 घृतादिविक्रयं घोरं चागुलादिप्रति-
 ग्रहं ॥ स्वदोषगोपनं पापं परदोष-
 प्रकाशनं । ईर्ष्याविक्रं वाक्यदुष्कं निष्ठू-
 रत्वं षडम्बरं ॥ टाकित्वं तालवादिद्वं
 नाम्ना वाचाप्यधर्मजः । मारणत्वमधार्मिक्यं
 नरकावहमुच्यते ॥ एतैः पापैस्तु संयुक्तः
 पच्यते यदि शक्रः । इति वामने
 ५८ अध्यायः ॥ * ॥ साक्षर्यनामकपापानि
 यथा । एकशयाशनं पंक्तिर्भाषुपकाम-
 मिश्रणं । याजनाध्यापने योनिस्तथैव
 सहभोजनं ॥ सहाध्यायस्तु दशमः सह-
 याजनमेव च । एकादश समुद्दिक्ता दोषाः
 साक्षर्यसंज्ञिताः ॥ समीपे चाप्यवस्था-
 नां पापं संक्रमते नृणां । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन साक्षर्यं परिवर्जयेत् ॥
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 आलापादात्रसंस्पर्शात् संवासात् सह-
 भोजनात् । आसनाच्छयनाद्यानां पापं
 संक्रमते नृणां ॥ आसनादेकशयाया
 भोजनात् पंक्तिस्करात् । ततः संक्र-
 मते पापं घटाद्वट्टे इवोदकं ॥ इति
 गारुडे नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥ * ॥
 राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं
 पापित्वं यथा । राजा राष्ट्रकृतां पापां
 पापी भवति वै हरे । तथैव रज्जुः
 पापेन तद्राज्यं ह्यस्तु ये जनाः ॥ वर्णा-
 श्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
 भार्याहोदुक्ती स्वामी रज्जिनां स्वामिनो-

हवला ॥ तथा देशिकपापात्तु शिष्यः स्यात्
पातकी सदा । शिष्याङ्घ्रि पापिनो
नित्यं गुरुर्भवति दूकृती ॥ पातकी यज्ञ-
मानः स्यात् पापिनोहं पुरोधसः । पुरो-
हितस्तथा पापी यज्ञमानांहसो ऋवत् ॥ ३ ॥
अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा । अदत्तानि
च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ।
प्राप्यानि कर्मणा येन तद्वथावमिशा-
मय ॥ देशग्रामकुलानि स्यर्त्तागताङ्घ्रिकृता-
दिषु । कर्त्तुं तु केवलं कर्त्ता फलदुक्
पुण्यपापयोः ॥ अकृतेहपि च संसर्गे
व्यवस्थेयमुदाहृता । संसर्गात् पुण्यपापानि
यथा यास्ति निबोध तत् ॥ एकत्र मैथु-
नादयानादेकपात्रस्यभोजनात् । फलाङ्घ्रिं
प्राप्नुयान्मर्त्या यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनास्तावदापि परस्य सुवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति
मानवः ॥ दर्शनश्रवणाभ्यां मनोधाना-
त्तथैव च । परस्य पुण्यपापानां शतांशं
प्राप्नुयान्मरः ॥ परस्य निन्दापैशुन्यं धिका-
रकं करोति यः । तत्कृतं पातकं
प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥ कुर्वतः
पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नी भृत्योहं शिष्यो वा सजातीयो-
हपि मानवः । तस्य सेवानुरूपेण तस्य
तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥ एकपञ्चमेस्ततो यस्तु
लज्जयन् परिवेशयेत् । तस्य पापशतां-
शस्तु लभते परिवेशकः ॥ स्नानसक्त्यादिकं
कुर्वन् संस्पृशेद्वा प्रताषते । स पुण्य-
कर्मवर्ष्ठांशं दद्यात्तस्मै हनिश्चितं ॥

धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते
नरः । तत्पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वा-
पुण्यात् फलं ॥ अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म
करोति यः । कर्मकृतं पापभोक्तात्र
धनिस्तुभवेत् फलं ॥ नापनुद्य ऋणं यस्तु
परस्य त्रियते नरः । धनी तत् पुण्य-
माप्नोति स्वधनशान्तरूपतः ॥ बुद्धिदस्तु-
मन्ता च यश्चापकरणप्रदः । बलकृष्णापि
वर्ष्ठांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥
प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वर्ष्ठांश-
मुक्तेरेत् । शिष्याद्गुरुः स्त्रिया तर्त्ता पिता
पुत्रात्तथैव च । स्वपतेरपि पुण्यस्य
वर्ष्ठांशं समवाप्नुयात् ॥ परहस्तेन दानादि
कुर्वतः पुण्यकर्मणः । विना भृतकशिष्याभ्यां
कर्त्ता वर्ष्ठांशमाहरेत् ॥ वृत्तिदो वृत्ति-
संभोक्तुः पुण्यं वर्ष्ठांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न
कारयेत् ॥ श्रीकृष्ण उवाच । इत्थं हृदन्ता-
न्यपि पुण्यपापान्यासति नित्यं परसक्कि-
तानि । शृणुष चास्मिन्नितिहासमग्र्यं पूरा-
भवत् पुण्यमतिप्रियकं ॥ इति पाद्मोत्तर-
खण्डे ११।१५९ अध्यायः ॥ * ॥ क्रुद्धजस्तु-
प्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तकं
यथा । वधे च क्रुद्धजस्तुनां हिंसकानां
पण्डितः । कार्षापणं समुत्सृज्य मृत्युकाले
प्रमुच्यते ॥ अहिंसकानां क्रुद्धाणां वधे
शतशतं ऋवत् । प्रायश्चित्तं मृत्युकाले
कथितं पद्मयोनिना ॥ वधे विशिष्टजस्तुनां
पश्वादीनां कामतः । ततः शतशतं
पापं निश्चितं ममुरब्रवीत् ॥ नराणां

स्नेहजातीनां वधे शतशुभं ततः ॥
 स्नेहानां शतानां यं पापं लभते
 वधे । सच्छूद्रैकस्य च वधे तं पापं
 लभते पुमान् ॥ सच्छूद्राणां शतानां
 यं पापं लभते वधे । तं पापं
 लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितं ॥
 गवां दशशुभं पापं ब्राह्मणस्य वधे
 भवेत् । विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे
 लभते नरः ॥ * ॥ पापिदर्शनञ्चपापं
 यथा । पापं यदर्शने तात कथयामि निशा-
 मय । दुःस्वप्नं पापबीजं केवलं विघ्न-
 कारणं ॥ गोघ्नं ब्रह्मणं वापि कृतघ्नं
 कुटिलं तथा । देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं
 विश्वासघातिनं ॥ मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं
 पक्षातिथ्याविवक्षकं । ग्रामयाजिनमेवेति
 देवविप्रस्यहारिणं ॥ अश्वघातिनं दुष्टं
 शिवविष्णुविनिन्दकं । अदीक्षितमनाचारं
 सक्याहीनं द्विजसुता ॥ देवलं वृषवाहकं
 शूद्राणां सूपकारकं । शवदाही च शूद्राणां
 शूद्रश्राद्धान्भेदिनं ॥ अवीरां छिन्न-
 नासां देवब्राह्मणनिन्दकं । पतिभक्ति-
 विहीनां विष्णुभक्तिविहीनकं ॥ शूद्राणां
 विधवार्षिकेव चण्डालं व्यभिचारिणीं । शश्वं
 कोपयुतं दुष्टयुगग्रस्तं जारजं ॥ चौरं
 मिथ्यावादिनं शरणागतघातिनं । मांसपा-
 हारिणकेव ब्राह्मणं वृषलीपतिं ॥ ब्राह्मणी-
 गामिनं शूद्रं द्विजं वार्द्धुषिकसुता ।
 अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्णं नराधमं ॥
 माता सपत्नी माता च श्वश्रुश्च भगिनी
 सुता । गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया

सती ॥ मातृश्वसा पितृश्वसा भागिनेयप्रिया
 तथा । मातुलानी नवोत्ता च पितृव्याप्तौ रज-
 श्वला ॥ पितृमातृप्रसृष्टैव चागम्यास्तादश
 श्रुताः । कीर्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः
 सतां ब्रह्म ॥ एतान् दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च
 ब्रह्महत्यां लभेन्नरः । तस्माद्देवादिमान्
 दृष्ट्वा सूर्यां दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥ कामतो
 यदि पशुं तदुल्लासते भवति वै ।
 तस्मात् सन्तो न पशुं पापतीता ब्रह्मे-
 श्वर ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकर्मजन्मखण्डे
 ५१२८ अध्यायः ॥

पापकं (क्ली) पापं । इति शब्दरत्नावली ॥
 पापकं (द्वि) पापकत्ता । यथा । ध्यापनेनाशु-
 तापेन तपसाध्यनेन च । पापकमुच्यते
 पापादानेन च दमेन च ॥ इति प्राय-
 श्चित्ततद्भः ॥

पापग्रहः (पुं) अर्द्धोचन्द्रः । कुजः । राहः ।
 शनिः । एतैर्युक्तो वृधः । रविः । यथा ।
 अर्द्धोचन्द्रः कुजो राहः शनिस्तैर्युत
 इन्दुजः । रविः पापा भवन्त्येते शुभा-
 श्चाद्ये प्रकीर्तिताः ॥ इति ज्योतिःसार-
 संग्रहः ॥

पापघ्नः (पुं) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पापनाशके द्वि । इति मुद्गबोधव्या-
 करणं

पापचेलिका (स्त्री) पाठा । आकनादि इति
 भाषा । इति रत्नमाला ॥

पापचेली (स्त्री) पाठा । इत्यमरः ॥

पापनापितः (पुं) धूर्तनापितः । इति
 संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

पापपतिः (पुं) उपपतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पापपुरुषः (पुं) पापमयाङ्गनरः । यथा ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभं ।

ब्रह्महत्याशिरस्कथं स्वर्गस्तेयभूजहयं ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्लकटिहयं ।

तत्संसर्गि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकं ॥

उपपातकरोमाणं रक्तश्यामविलोचनं ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेव कुक्कौ विचिन्त-

येत् ॥ इति भूतशुक्तिप्रकरणे तन्त्र-

सारः ॥ * ॥ स्वर्गादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं

सचराचरं । सर्वेषां दमनार्थाय स्वर्गवान्

पापपुरुषं ॥ द्विजातिहत्यामृद्धानं मदिरा-

पानलोचनं । स्वर्गस्तेयवदनं गुरुतल्ल-

गतिश्रुतिं ॥ स्त्रीहत्यानासिकैव गो-

हत्यादोषवाहकं । न्यासापहरणग्रीवं

ज्वरहत्यागलन्तथा ॥ परस्त्रीगतबुक्कालं

सुहृल्लोकबोधदरं । शरणापन्नहत्यादि-

नाभिं गर्भवकथाकटिं ॥ गुरुनिन्दसकृधि-

भागं कन्याविक्रयशेफसं । विश्वासवाक्य-

कथनपायुं पितृवर्षाङ्गु कं ॥ उपपातक-

रोमाणं महाकायं भयङ्करं । कृष्णवर्णं

पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यस्तुदुःखदं ॥ इति

पाप्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः (त्रि) पापामुक्तः । निष्पापः ।

इति संस्क्रिणुसारव्याकरणं ॥ स च

यथा । यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्त-

मानसः । स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञान-

वान् स च वेदविद् ॥ गुणागुणपरिज्ज्ञाता

हृदयश्च हृदयश्च च । ध्यानेनैव हंस-

मूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ स्वदेहे

परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।

विचारज्ज्ञो भवेदस्य स मुच्यते नैव स

क्षुब्धः ॥ अहिंसः सर्वभूतेषु तृष्णाक्रेन्दे-

विवर्जितः । शुभश्रुतः सदा यश्च स

पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ प्राणायामैश्च

निर्दह्य अङ्गसङ्कारणानि च । व्यवस्थितमना

यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ निराशः

सर्वतस्तुष्ठेदिक्कार्थेषु न लोलुपः । परी-

तात्मा तज्जेत् प्राणान् सर्वपापां प्रमु-

च्यते ॥ श्रद्धधानो जितक्रोधः परद्रव्य-

विवर्जितः । अनसूयश्च यो मर्त्यः स

पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ गुरुशुश्रूषया युक्तो

ह्यहिंसानिरतश्च यः । क्रुद्धश्च क्रुद्धशीलश्च

स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥ प्रशस्तानि च

यः कुर्व्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् । योऽहि-

गच्छति तीर्थानि विशुद्धेनास्तुरात्माना ।

पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमु-

च्यते ॥ उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या

सम्भितः । अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः

प्रमुच्यते ॥ इति बराहपुराणं ॥

पापरोगः (पुं) मसूरीरोगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पापार्द्धिः (स्त्री) मुग्गया । इति हेमचन्द्रः ॥

पापलं (स्त्री) परिमाणविशेषः । इति

संस्क्रिणुसारोणादिवृत्तिः ॥ पापग्राहके

त्रि ॥

पापशमनी (स्त्री) शमीरुक्कः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा [न्] (पुं) पापी । यथा ।

पापाङ्गनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
 षडशीतिसहस्राणि योजनानि दुराङ्गनां ॥
 प्रोक्तो मार्गश्च विस्तारः सर्वदुःखान्वितश्च
 च । क्वचित् क्वचित् जलद्विहः ससुप्तुः कर्दमः
 क्वचित् ॥ क्वचित् क्वचित् द्विजश्रेष्ठ ससुप्तुं
 त्रात्रबालुकं । क्वचित् क्वचित्कीशुशिलाः
 क्वचित्तुशुशिलासुखा ॥ क्वचित् क्वचित्क्षत्रवृष्टिः
 क्वचित्तद्वारवर्षणं । कुत्रचित्क्षत्रवृष्टिश्च कुत्र-
 चित्पक्षवर्षणं ॥ उष्णानुवर्षणं कापि क्वचित्
 पाषाणवर्षणं । ज्वलदग्निरिव कापि ससुप्तो
 वाति मारुतः ॥ गतीरा अङ्ककूपाश्च तृणा-
 वृतमुखा द्विज । कापि क्वचित्करुणाश्च नाराच-
 समकण्टकाः ॥ पाषाणश्रेणयः कापि दुरा-
 रोहाः सपन्नगाः । क्वचिदगादाङ्ककाराश्च
 क्वचित् शोणितकम्हराः ॥ क्वचित्द्वीरग-
 रुणाश्च क्वचित् काशाः क्वचित् शराः । क्वचित्
 क्वचित् शर्कराश्च लोक्तवश्च क्वचित् क्वचित् ॥
 क्वचिदश्वान् रशयश्च दूर्गका मांसराशयः ।
 क्वचित् क्वचित्कराशिश्च शैवालानि क्वचित्
 क्वचित् ॥ कीलका बलयः कापि क्वचिद्व्यात्रा-
 सुखा शिवाः । खड्गनः करिणः कापि क्वचि-
 दृक्षा भयङ्कराः ॥ एवं बहुविधकलेशे छाया-
 जलविवर्जिते । तस्मिन् मार्गे द्विजश्रेष्ठ
 पापिनो यास्युः क्षुब्धः ॥ नद्या विमुक्त-
 केशश्च प्रेतकारभयङ्कराः । गच्छन्ति
 पापिनस्तत्र शुक्रकर्णोष्ठतालुकाः ॥ इति
 क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तुं (क्ली) तीर्थविशेषः । तस्य नामा-
 त्तुम् । पृथुकं अनुकीर्णम् । यथा ।
 पृथुकं महातीर्थे अनुकीर्णं नामतः ।

जुहाव धृतराष्ट्रश्च राष्ट्रे नरपतेस्ततः ॥
 हुयमाने तदा राष्ट्रे प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।
 अक्षयत ततो राष्ट्रे नृपतेर्दुःस्वप्नेन वै ॥
 ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणश्च विचेष्टितम् ।
 पुरोहितेन संयुक्तो रत्नाभ्यादाय सर्वशः ॥
 प्रसादनार्थं विप्रश्च अनुकीर्णं यथौ तदा ।
 प्रसादितः स राज्ञा च तुभ्यः प्रोवाच तं
 नृपं ॥ ब्राह्मणा नावमस्तव्याः पूरुषेण
 विजानता । ब्राह्मणश्चेदवज्जातो नश्येज्जि-
 पुरुषं कुलम् ॥ एवमुक्त्वा स नृपति-
 माज्येन पयसा पुनः । उथापयामास यथा-
 स्तश्च राज्ञो हिते स्थितः ॥ तस्मिन् स्तीर्थे
 तु यः स्नाति श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । स
 प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितम्
 कलम् ॥ तद्दु तीर्थं स्वविख्यातं पापान्तुं
 नाम नामतः । यसेह यज्ञतृप्तस्य मधु
 सुश्राव वै नदी ॥ तस्मिन् स्नातोहृत्
 भङ्ग्या च मृच्यते सर्वपातकैः । कलम्
 प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥
 पापान्तुमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं
 द्विजाः । इति वामनपुराणे ७८ अध्यायः ॥

पापी [न्] (पुं) पापयुक्तः । यथा ।
 रुधिरौघप्लुताः केचित् केचित् कर्दम-
 भूषिताः । केचित् केचित् रुशाङ्गाश्च पापि
 गच्छन्ति पापिनः ॥ केन्दुस्तो व्यथया केचित्
 अर्वाङ्गाम्पाकुलेक्षणाः । शोचन्तुः स्वानि
 कम्पानि केचिदाच्छन्ति पापिनः ॥ कश्चि-
 त्छस्त्रपाशस्य वन्दनं पापिनो गले ।
 कक्षाले कस्यचिद्वक्त्रे कस्यचिच्च भुजङ्गये ॥
 कस्यचिन्नासिकारक्षेत्रे निर्द्धरैर्मकिकङ्कटैः ॥

अक्षुशाग्रं विनिष्क्रियं क्रोधानाकृत्यते
 द्विज ॥ श्राणे सूचिसगुंकीर्णे पाशं दद्धा
 दृढं रुमा । आकृत्यते यमप्रेमैः केवा-
 क्रिं सक्वितैनसां ॥ शिक्यास्थान् गुरु-
 पामाणान् बहन्तः कर्णरक्तकैः । अयो-
 भारांश्च शिखात्रैर्ब्रजन्ति पथि पापिनः ॥
 कांश्चिद्गृहीत्वा केशेषु कांश्चिं कर्णेषु
 पापिनः । कांश्चिद्गुदेषु पादेषु नयन्ति
 यमकिङ्कराः ॥ ग्रीवासु पापिनः कांश्चिं
 करप्रहरणैर्दृष्टैः । क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यम-
 प्रेम्या नयन्ति यममन्दिरं ॥ यान्त्र्यध-
 शिरसः केचिदूर्ध्वपादास्तथापरे । गच्छन्ति
 वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥
 इत्येवं विकृतकारा आर्तुरावविनाविणः ।
 यमदूतैस्तुड्यामानाः पापिनोऽपि च
 तंपथि ॥ इति पादौ क्रियायोग-
 सारे २२ अध्यायः ॥

पाप्या [न्] (पुं) पापं । इत्यमरः ॥
 पाम [न्] (स्त्री) विचर्त्तिका । इत्यमरः ॥
 पामरः (पुं) गङ्गकः । इति जटाधरः ॥
 पामर्या (स्त्री) कट्टिका । इति राजनिर्घण्टः
 पामनः (त्रि) पामरोगविशिकः । तं-
 पुर्यायः । कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 पामरः (त्रि) खलः । नीचः । इति मेदिनी ॥
 मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पामरोद्धारा (स्त्री) गुडुत्ता । इति शक-
 चन्द्रिका ॥
 पामा [न्] (स्त्री) कच्छुः । पाँचड़ा इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥ अस्या उमधं वथा । हरिद्रा
 हरितालक दूर्वागोमूत्रसैक्यवः । अयं

लेपो हस्ति दद्रुः पामानं वै परं
 तथा ॥ अपि च । माहिंयं नवनीतक
 सिन्दूरक मरीचकं । पामा विलेपिता
 नश्येत् बहुलापि रुषध्वज ॥ अग्रात् ।
 मराचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनः-
 शिला । देवदारु हरिद्रे दे कुष्ठं ग्रांसी
 च चन्दनं ॥ विशाला करवीरक अर्ककीरं
 नरुं पलं । एयाक कार्दिको भागो
 विमस्यार्द्रपलं भवेत् ॥ प्रसृतं कटुक-
 तैलस्य गोमूत्रेऽर्कगुणे पचेत् ॥ यं-
 पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मुद्रयन्निना पचेत् ॥
 पामा विचर्त्तिका चैव दद्रुविस्फोटकानि
 च । अत्यन्तं प्रणशन्ति कोमलद्वक
 जायते ॥ प्रसूताद्यपि श्वित्राणि तैले-
 नानेन अक्षयेत् । चिरोऽपि श्वित्रं
 विवर्णं तंफणाद्भवेत् ॥ इति गारुडे
 १२४ । १२८ अध्यायः ॥

पामारिः (पुं) गङ्गकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पायसः (पुं स्त्री) श्रीवासः । टारपिन् इति
 भाषा । पयसा संस्कृतः । परमानः । इत्य-
 मरमेदिनीकरौ ॥ अशु पाकप्रकारो
 गुणाश्च । अतस्तुतुलो धोतः परि-
 ड्को यतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन
 पाचितः पायसो भवेत् ॥ पायसः कफ-
 रुद्वल्यो विक्लंती मधुरो गुरुः । * । तस्य
 पित्त्युद्देशेन गङ्गास्तिसि निःक्षेपे फलः
 वथा । पित्तनुदिशु यो तक्त्या पायसं
 मधुसंयुतं । गुडमर्पित्तिलैः सार्द्धं गङ्गा-
 स्तिसि विनिःक्षेपेत् ॥ तृप्ता भवन्तिऽपितर-
 स्तस्य वर्षशतं हरे । यच्छन्ति विविधान्

কামান্ পরিতুষ্ঠাঃ পিতামহাঃ ॥ ইতি
স্কান্দে কাশীখণ্ডে ২৭ অধ্যায়ঃ ॥ চন্দ্র-
প্রভপায়সো যথা। ভৃষ্ণজীরচতুর্জাতশ্চন্দ্র-
কাস্ত্যঃ সুরোচনঃ। ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
পয়োবিকারে ত্রি। যথা। কন্দুপকানি
তৈলেন পায়সং দধি শক্তবঃ। দ্বিজৈ-
রেতানি ভোজ্যানি শূদ্রেহেকৃতান্যপি ॥
ইতি তিথিতত্ত্বে বরাহপুরাণং ॥

পায়িকঃ (পুং) পদাতিকঃ। ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পায়ুঃ (পুং) মলদ্বারং। সতু গর্ত্তস্থস্য সপ্তভি-
র্মাসৈর্ভবতি। ইতি সূত্রবোধঃ ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ। অপানং ২ গুদং ৩ চ্যুতিঃ ৪
অধোমর্ম ৫ শকুদ্বারং ৬ ত্রিবলীকং ৭
বলিঃ ৮। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ তস্যা-
ধ্যাত্নাদি যথা। অবাগ্গতিরপানশ্চ পায়ু-
রধ্যাত্নমুচ্যতে। অধিভূতং বিসর্গশ্চ মিত্র-
স্তত্রাধিদৈবতং ॥ ইতি মহাভারতে আশ্ব-
মেধিকপর্ব্ব ॥

পায়ুঃ (স্ত্রী) পরিমাণং। ইত্যমরঃ ॥ পানং।
ইতি সংক্ষিপ্তসালোণাদিবৃত্তিঃ ॥ জুলং।
নিন্দনীয়ে ত্রি। ইতি বিশ্বঃ ॥

পার ৫ ক কর্মসমাপ্তো। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
অপপারং। ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পারং (স্ত্রী) পরতীরং। নদীলঙ্ঘনাদগস্তব্য-
তীরং। ইত্যমরঃ ॥

পারঃ (পুং) পারদঃ। ইত্যমরটীকায়াং সার-
সুন্দরী ॥ প্রান্তভাগে পুং স্ত্রী। ইতি
মেদিনী ॥

পারুকঃ (ত্রি) পূর্ত্তিকারকঃ। পালনকারকঃ।

প্রীতিকারকঃ। ব্যায়ামকারকঃ। এষথেষু
পৃথাতোঃ কর্ত্তরি ণকপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারক্ [জ্] (পুং) স্তবর্ণং। ইত্যুণাদি-
কোষঃ ॥

পারক্যং (স্ত্রী) পরলোকহিতকর্ম্ম। যথা।
পাদেন তস্য পারক্যং কুর্য্যাৎ সঞ্চয়মান্ন-
বান্। অর্দ্ধেন চাত্নভরণং নিত্যনৈমিত্তিক-
স্তথা ॥ পাদস্যার্দ্বার্দ্বর্ম্মস্য মূলভূতং
বিবর্দ্ধয়েৎ। এবমাচরতঃ পুংসো হর্থঃ
সাফল্যমুচ্ছতি ॥ ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণং ॥

পারগঃ (ত্রি) পারগামী। তৎপর্যায়ঃ। কর্ত্ত-
রীকঃ ২। ইতি শব্দমালা ॥

পারগতঃ (পুং) জিনঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পারগে ত্রি ॥

পারজায়িকঃ (পুং) পারদায়িকঃ। ইতি
মহাভারতে রাজধর্ম্মঃ ॥

পারটীটঃ (পুং) প্রস্তরঃ। ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ

পারণঃ (পুং) মেঘঃ। ইতি শব্দমালা ॥

পারণং (স্ত্রী) উপবাসত্রতানন্তরদিবসকর্ত্তব্য-
পারণা (স্ত্রী) প্রাথমিকভোজনং। যথা।

পারণং পাবনং পুংসাং সর্ব্বপাপপ্রণা-
শনং। উপবাসাত্তভূতঞ্চ ফলদং শুদ্ধি-
কারণং ॥ সর্ব্বেষেবোপবাসেষু দিবাপারণ-
মিষ্যতে। অত্রথা ফলহানিঃ স্যাদৃতে
ধারণপারণং ॥ ন রাত্রৌ পারণং কুর্য্যা-
দৃতে বৈ রোহিণীত্রতাং। নিশায়াং পারণং
কুর্য্যাৎর্জয়িত্বা মহানিশাং ॥ পূর্ব্বাহ্নে
পারণং শস্তং কৃত্বা বিপ্র স্তরার্চনং।
সর্ব্বেষাং সম্মতং কুর্য্যাৎদৃতে বৈ রোহিণী-

ব্রতং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্ম-
খণ্ডে ৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ শ্রীকৃষ্ণজন্মাক্টমী-
ব্রতপারণকালঃ । অষ্টম্যামথ রোহিণ্যাং
ন কুর্যাৎ পারণং কচিৎ । হন্যাং পুরা-
কৃতং কশ্ম উপবাসার্জিতং ফলং ॥ তিথি-
রক্টগুণং হস্তি নক্ষত্রঞ্চ চতুর্গুণং । তস্মাৎ
প্রযত্নতঃ কুর্য্যাতিথিভাস্তে চ পারণং ॥
অত্রোভয়বিয়োগে পারণমুক্তং । যদা
সার্কপ্রহরনিশাভ্যন্তরে একসৈব বিয়োগ-
স্তদৈকতরবিয়োগেহপি পারণং । তথা চ
নারদীয়ে । তিথিনক্ষত্রসংযোগে উপ-
বাসো যদা ভবেৎ । পারণস্ত ন কর্তব্যং
যাবন্মৈকস্য সংক্ষয়ঃ ॥ সাংযোগিকে ব্রতে
প্রাপ্তে যদ্যপ্যেকো বিযুজ্যতে । তত্রৈব
পারণং কুর্যাদেবং বেদবিদো বিছুঃ ॥
যদৈকস্যাপি সার্কপ্রহরনিশাভ্যন্তরে ন
বিয়োগস্তদা তয়োরবিয়োগেহপি প্রাত-
রুৎসবাস্তে পারণং । তিথ্যন্তে চোৎ-
সবাস্তে বা ব্রতী কুর্বাতি পারণং । ইত্যুক্ত-
ত্বাং ॥ * ॥ মহাক্টম্যুপবাসপারণং মৎস্য-
মাংসোপহারেণ কর্তব্যং । যথা । অষ্টম্যাং
সমুপোস্মৈব নবম্যামপরেহহনি । মৎস্য
মাংসোপহারেণ দদ্যাম্নৈবেদ্যমুক্তমং ॥
তেনৈব বিধিনাম্নস্ত স্বয়ং ভুঞ্জীত নাশ্বথা ॥
স্ত্রিয়াস্ত পশুমাংসভক্ষণনিন্দয়া ন তেন
পারণং কিন্তু মৎস্যেন । অষ্টম্যুপবাস-
পারণে রবিবারাদৌ মাংসনিষেধঃ । এবং
মাংসাশনত্যাগকৃতনিয়মেন নিয়োগাদি-
ষপি মাংসং বর্জনীয়ং ॥ * ॥ অথ শ্রীরাম-
নবমীব্রতপারণকালঃ । নবমী চার্কমীবিকা

ত্যাঙ্গ্যা বিষ্ণুপরায়ণৈঃ । উপোস্মৎ
নবম্যাং বৈ দশম্যামেব পারণং ॥ * ॥
অথৈকাদশীব্রতপারণকালঃ । মস্ত্রং জপিহ্না
হরয়ে নিবেদ্যোপোস্মৎ ব্রতী । দ্বাদশ্যাং
পারণং কুর্যাদ্বজ্জয়িত্বা হুপোদকীং ॥
দ্বাদশীলজ্জনে দোষমাহ নারদীয়ং । মহা-
হানিকরী হেমা দ্বাদশী লজ্জিতা নৃণাং ।
বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে । দ্বাদশ্যাঃ প্রথমঃ পাদো
হরিবাসরসংজিতঃ । তমতিক্রম্য কুর্বাতি
পারণং বিষ্ণুতৎপরঃ ॥ * ॥ অথ শ্রবণ-
দ্বাদশ্যুপবাসপারণকালঃ । তিথিনক্ষত্র-
সংযোগে উপবাসো যদা ভবেৎ । তাব-
দেব ন ভোক্তব্যং যাবন্মৈকস্য সংক্ষয়ঃ ॥
বিশেষেণ মহীপাল শ্রবণং বর্জ্যতে যদি ।
তিথিক্ষয়েণ ভোক্তব্যং দ্বাদশীং নৈব
লজ্জয়েৎ ॥ তিথিক্ষয়েণ একাদশীক্ষয়েণ
ভোক্তব্যং দ্বাদশ্যাং পারয়েদিত্যর্থঃ ॥ * ॥
অথ শিবরাত্র্যুপবাসপারণকালঃ । জয়ন্তী
শিবরাত্রিশ্চ কার্যে ভদ্রজয়াশ্বিতে ।
কৃতোপবাসং তিথ্যন্তে তদা কুর্য্যাক্ত
পারণং ॥ তিথ্যন্তে পারণস্ত জয়ন্তীমাত্র-
পরং । অত্র চতুর্দশ্যামেব তৎ । ব্রহ্মাণ্ডো-
দরমধ্যে তু যানি তীর্থানি সন্তি বৈ ।
পূজিতানি ভবন্তীহ ভূতাহে পারণে
কৃতে ॥ * ॥ পারণদিনে বর্জ্যানি যথা
ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং । কাংস্যং মাংসং সুরাং-
ক্ষৌদ্রং লোভং বিতথভাষণং । ব্যায়াম-
ঞ্চ ব্যায়ঞ্চ দিবাস্বপ্নং তথাঙ্গনং ॥
শিলাপিষ্টং মসূরাংশ্চ দ্বাদশৈতানি
বৈষ্ণবৈঃ । দ্বাদশ্যাং বর্জয়েন্নিত্যং সর্ক-

पापैः प्रमुच्यते ॥ सूरिसन्तोषे ।
कांस्यं गांसं मसूरकं चणकं कोर-
दमकं । शाकं मधु पराङ्गं त्र्यजेदुप-
वासं स्त्रियं ॥ अत्रोपवसमिति तदिने
भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरयो-
ग्रहणं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

पारदः (पुं) पारदः । इति हेमचन्द्रः ॥
पारतन्त्र्यं (स्त्री) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् ।
अन्यायतता । यथा । दोषाणां सम-
वेतानां विकल्पात्शांशकल्पना । स्वातन्त्र्या-
पारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥
इति माधवकरः ॥

पारत्रिकं (त्रि) पारलौकिकं । परत्र भव-
मित्यर्थे षिकप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

पारदः (पुं) धातुविशेषः । पारा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रसराजः २ रसनाथः ३
महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रस-
लेहः ७ रसोत्तमः ८ सूत्राट् ९ चपलः १०
जैत्रः ११ शिववीजः १२ शिवः १३
अमृतः १४ रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६
दुर्द्धरः १७ प्रभुः १८ रुद्रजः १९ हर-
तेजः २० रसधातुः २१ अचिन्त्यजः २२
खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५ मृत्यु-
नाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायन-
श्रेष्ठः ३२ यशोदः ३३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सूतकः ३४ सिद्धधातुः ३५
पारतः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ हर-
वीजः ३७ रजस्यलः ३८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शिववीर्यं ३९ शिवास्त्रयः ४० ।

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अशु गुणाः ।
क्रमिकूर्ठनाशिङ्गं । चक्षुष्यत्वं । रसायन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अशु भस्मनः
पृथ्वीर्यं मासत्रयपर्याप्तं तिष्ठति ।
इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च । पारदः
सकलरोगनाशकः षड्रसो मिथिलयोग-
वाहकः । पङ्कतमय एष कीर्तितो देह-
लोहवरसिद्धिकारकः ॥ मूर्च्छितो हरते
व्याधीन् वृद्धः खेचर सिद्धिदः । सर्वसिद्धि-
करो लीनो निरुक्तो देहसिद्धिदः ॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरामं कटेहपि
मर्त्येभ्यः । पारं ददाति यस्मात्साम्प्रदायं
पारदः कथितः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा । शिवाङ्गात्
प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहमारजातत्वाच्छुक्रमच्छमभुच्च तत् ॥ अत्र
भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधं ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तद्भु-
भवेत् क्रमात् ॥ त्राङ्गणः क्षत्रियो वैश्याः
शूद्रश्च खलु जातितः । श्वेतं शस्तं
रुजां नाशे रक्तं किल रसायने ॥ धातु-
वादे तु तं पीतं खे गर्तो कृष्णमेव
च ॥ * ॥ पारदः षड्रसः शिङ्गुद्विदोषघ्नो
रसायनः । योगवाही महारघ्यः सदा दृष्टि-
बलप्रदः ॥ सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात्
सर्वकूर्ठनूत् ॥ स्वस्था रसो भवेद्द्रव्या
वदो ज्ञेयो जनार्दनः । रञ्जितः
क्रामितश्चापि साङ्गादेवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं वन्दनमनुभूय खे
गतिं कुरुते । अजरीकरोति हि मृतः

কোহন্যঃ করুণাকরঃ সূতাং ॥ রসায়তে ।

যস্য রোগস্য যো যোগস্তেনৈব সহ
যোজিতঃ । রসেন্দ্রে হস্তি তং রোগং
নরকুঞ্জরবাজিনাং ॥ * ॥ তস্য দোষা
যথা । মলং বিষং বহ্নিগিরিত্বচাপলং
নৈসর্গিকং দোষমুযন্তি পারদে । উপা-
ধিজৌ দ্বৌ ত্রিপুনাগযোগজৌ দোষৌ
রসেন্দ্রে কথিতৌ মুনীশ্বরৈঃ ॥ মলেন
মূর্ছা মরণং বিশেষ দাহোহগ্নিনা কষ্টতরঃ
শরীরে । দেহস্য জাড্যং গিরিণা সদা
স্মাচ্চাঞ্চল্যতো বীর্ঘ্যহতিশ্চ পুংসাং ॥
বস্নেন কুষ্ঠং ভুজগেন গণ্ডো ভবেদতো-
হমৌ পরিশোধনীয়ঃ ॥ বহ্নিবিষং মল-
ক্ষেতি মুখ্যা দোষান্ত্রয়ো রসে । এতে
কুর্বন্তি সস্তাপং মৃতিং মূর্ছাং নৃণাং
ক্রমাৎ ॥ অশ্বেহপি দোষাঃ কথিতা
ভিষগ্ভিঃ পারদে যদি । তথাপ্যেতে
ত্রয়ো দোষা হরণীয়া বিশেষতঃ ॥ সংস্কার-
হীনং খলু সূতরাজং যঃ সেবতে তস্য
করোতি বাধাং । দেহস্য নাশং বিদধাতি
নুনং কষ্টাংশ্চ রোগান্ জনয়েন্নরাণাং ॥*॥
মারিতস্য মূর্ছিতস্য তস্য গুণাঃ । পারদঃ
কুমিকুষ্ঠয়ো জয়দো দৃষ্টিদঃ সরঃ । মৃত্যু-
হচ্চ মহাবীর্যো যোগবাহী জরাহরঃ ॥
স্মৃত্যোজোরূপদো রম্যো বুদ্ধিকৃদ্ধাতু-
বর্দ্ধনঃ । ষণ্ডত্বনাশনঃ শূরঃ খেচরঃ সিদ্ধিদঃ
পরঃ ॥ পারদঃ সকলরোগহা স্মৃতঃ
মড়মৌ নিখিলযোগবাহকঃ । পঞ্চভূত-
ময় এষ কীর্তিতস্তেন তদগুণগণৈর্বিরা-
জতে ॥ * ॥ অথ রসস্য শোধনবিধিঃ ।

তত্র শ্বেদনং । নানাধানৈর্যথা প্রাপ্তৈ-
স্তমবর্জেজলাশ্বিতৈঃ । মৃদ্বাণ্ডং পূরিভং
রক্ষেদযাবদল্পত্বমাপ্নুয়াৎ ॥ তন্মধ্যে ভূঙ্গরাণ-
মগ্নী বিষুক্ৰান্তা পুনর্নবা । মীনাকী চৈব
সর্পাকী সহদেবী শতাবরী ॥ ত্রিফলা
গিরিকর্ণী চ হংসপাদী চ চিত্রকঃ । সমূলং
কুটয়িত্বা তু যথানাভং বিনিঃক্ষিপেৎ ॥
পূর্ব্বান্নভাগুमध्ये তু ধান্যান্নকমিদং স্মৃতং ।
শ্বেদনাदिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव
श्वेतनीलपुष्पभेदात् । अत्यम्लमारणालं वा
तदभावे प्रयोजयेत् । तदभावे धान्यान्ना-
भावे । त्र्युषणं लवणं राज्ञी रजनী त्रिफला-
र्द्रकं । महाबला नागबला मेघनादः पुन-
र्नवा ॥ मेघशुद्धी चित्रकश्च नवसारं समं
समं । एतत् समस्तं व्यस्तं वा पूर्व्वान्ने-
नैव पेषयेत् ॥ प्रलिम्पेत्तेन कक्केन
बस्त्रमञ्जुलमात्रकं । तन्मध्ये निःक्षिपेत्
सूतं बद्धा तत्रिदिनं पचेत् ॥ दोला-
यन्त्रेह্নसंयुक्ते जायते श्वेदितौ रसः ।
मेघनादः चवराह्णै शकविशेषः । मेघ-
शुद्धी मेघशुद्धी । तदलाभे कर्कटशुद्धी
ग्राह्या । नवसारं नौसादर । अशुच्छ ।
मूलकानलसिद्धुखत्र्युषणार्द्रकराजिकाः ।
रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युज्यात् पृथक्
पृथक् ॥ द्रव्येषु मूलमानेषु मत्तं मान
मिदं बूधैः । पटारितेषु चैतेषु सूतं
प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥ श्वेदयेद्दिनमेकं
दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् । श्वेदात्तीत्रो
भवेत् सूतो मर्दनात् सुनिर्मलः ॥ गुलकं

मुरई । अनलश्चित्रकं । त्र्युषणं त्रिकटु ।
 राजिका राई ॥ * ॥ अथ मर्दनं । इष्टिका-
 चूर्णचूर्णाभ्यामदौ मर्दो रसस्ततः । दध्ना
 गुडैर्न सिद्धुत्तराजिकागृहधूमकैः ॥ अथ च ।
 कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायै-
 र्वहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विम-
 र्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमु-
 च्यते ॥*॥ अथ मूर्च्छनं । त्र्युषणं त्रिफला-
 वक्ष्याकन्दैः स्फुद्राद्वयान्वितैः । चित्रकोर्णा-
 निशाकारकण्ठार्ककनकद्रवैः ॥ सूतं कृतेन
 यूषेण वारान् सप्तभिर्मूर्च्छयेत् । इत्थं
 संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तपि कण्ठ-
 कान् ॥ वक्ष्याकन्दं बाँखथसकन्द ।
 स्फुद्राद्वयं छोटीकटैया बड़ीकटैया । उर्णा
 उर्णामेषका । निशा हरिद्रा । फारः वव-
 फारः । कण्ठा कुमारिका । अर्कः अर्कपत्र-
 रसः । कनकः धतुरपत्ररसः ॥ * ॥ अथोर्द्ध-
 पातनं । मयूरग्रीवताप्याभ्यां नक्तपिष्टी-
 कृतस्य च । यत्रे विद्याधरे कुर्याद्रसेन्द्र-
 स्योर्द्धपातनं ॥ सूतः स्यादूर्द्धपातेन
 सर्वदोषविवर्जितः । मयूरग्रीवा तूतिया ।
 ताप्यः स्वर्णमाषी । नक्तपिष्टीकृतस्य कुमा-
 रिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं कर्तव्यं
 यावत् पारदः पृथग् दृश्यते इत्यर्थः ।
 विद्याधरयत्रे डमरुयत्रे ॥ * ॥ अथाध-
 पातनं । त्रिफलाशिगुशिधिभिर्लवणास्त्रि-
 संयुतैः । नक्तपिष्टं रसं कृत्वा लेपये-
 दूर्द्धभाजनं ॥ ततो दीपैरधःपातमुपलै-
 सुस्तस्य कारयेत् । यत्रे डुधरसंज्ञे तु
 ततः सूतो विशुद्ध्यति ॥ श्वेदनादि-

क्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
 तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व-
 कर्म्मसु ॥*॥ अथ मुख्यादोषहरशोधनविधिः ।
 गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको
 विषं हस्ति । तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमू-
 च्छयेत् सप्त ॥ * ॥ अथ सर्वदोषहरः
 संक्षिप्तः शोधनविधिः । कुमारिकाचित्रक-
 रक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्वहतीविमि-
 श्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
 दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥ एवं कद-
 धितः सूतः षण्णो भवति निश्चितः ।
 वस्त्रोपधीकषायेण श्वेदितः स बली भवेत् ॥
 सर्पाङ्गीचिकिकावक्ष्याभृङ्गाकैः श्वेदितो
 बली । ततः स पावकद्रावैः श्लिष्टः स्यादति-
 दीप्तमान ॥ सर्पाङ्गी नागफणी । चिकिका
 अश्विली । वक्ष्या बाँखथसा । भृङ्गः भृङ्ग-
 राजः । अदो मुस्ता । पावकः चित्रकः ॥*॥
 अथ रसस्य मारणविधिः । धूमसारं रसं
 तोरीं गन्धकं नवसादरं । यामैकं
 मर्दयेदग्नौर्भागं कृत्वा समं समं ॥ काच-
 कूप्यां विनिक्षिप्य तांश्च मूत्रमुद्रया ।
 विलिप्य परितो वज्रे मुद्रां दत्त्वा विशो-
 षयेत् ॥ अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं
 निवेशयेत् । पिठरीं बालुकाप्रैर्भृङ्गा
 वा कूपिकागलं ॥ निवेश्य चूर्णां तदधो
 बहिः कुर्याच्छनैः शनैः । तस्मादप्याधिकं
 किञ्च पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ एवम्
 द्वादशभिर्षामैर्त्रियते रस उक्तमः । स्फोट-
 येत् श्वेदनीतं तमूर्द्धगं गन्धकं त्यजेत् ॥
 अधःश्लेषं मृतं सूतं गृहीयात्सु मात्रया ।

यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योज-
येत् ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः । अपामार्गस्य
बीजानां मूमायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सं-
पुटे क्षिपेत् सूतं मलपृष्ठमिश्रितं ॥
मलपूः कार्थोदुम्बरिका । द्रोणपुष्पी-
प्रसूनानि विडम्बरिमेदकः । एतच्छूर्णम-
श्लेष्काङ्गं दद्यात् मुद्गां प्रदीपयेत् ॥ तद्-
गोलमाधमेत् सम्यक् मूमासंपुटे
सुधीः । मुद्गां दद्यात् शोषयित्वा ततो
गजपुटे पचेत् ॥ एकैर्नैव पुटेनैव
सूतकं भस्म जायते । तं प्रयोज्यं
यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥ * ॥
अथान्यप्रकारः । कार्थोदुम्बरिकादुष्णै-
रसं किष्किदिमर्दयेत् । तदुष्णैर्घृष्टहिंसोश्च
मूमायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ क्षिप्यात् तत्संपुटे
सूतं तत्र मुद्गां प्रदीपयेत् । धृत्वा
तद्गोलकं प्राञ्जो मूमासंपुटेऽधिके ।
पचेत्तज्जपुटे तेन सूतकं याति
भस्मतां ॥ * ॥ अन्यः प्रकारः । नागवल्ली-
रसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः । मूमा-
संपुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मतां ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ पारदशिव-
लिङ्गनिर्माणविधिः । पारदे शिवनिर्माणे
नानाविधं यतः प्रिये । अतएव महेश-
ानि शान्तिस्वस्त्यनं चरेत् ॥ पारदं
शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ॥
ताडनाद्विभ्रानाशः स्यात्ताडनाद्विभ्रहीनता ।
ताडनाद्रोगयुक्तं ताडनाम्बरगं भवेत् ॥
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोड-
शैः । पट्टादिसूत्रनिर्माणरचितं शुक्लमेव

वा । पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवज्रं निवे-
दयेत् ॥ भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधु-
पर्कं कुलेश्वरि । अलङ्कारं यथाशक्ति
दद्यात् कल्याणहेतवे ॥ पूजयेद्ब्रह्मदेवेन
बिल्वपत्रेण पार्वति । तोडूलोक्तैर्न
विभिन्ना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥ आदौ
पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजास्तु प्रजपेत् पश्चात् प्रसादायं
महामनुं ॥ दक्षिणास्तु समाचर्य हविष्याशी
जितेन्द्रियः । ताम्बूलं तथा मत्स्यं
वर्जयेन्न कदाचन । अग्निस्तु हविष्यान्
ताम्बूलं मीनमुत्तमं ॥ होमयेत् परमे-
शानि दशांशं वा शतांशकं । होमस्य
दक्षिणा कार्या तदा विद्वान् लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत्
सुधीः । तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववक्त्रं
नवाङ्गकं ॥ व्योमबीजं शिवार्गं वर्णाद्यं
बिन्दुमस्तकं । वायुबीजं चन्द्रयुतं
त्रितयं त्र्यम्बकं प्रिये ॥ इमं मन्त्रं
महेशानि प्रजपेदोषधोपरि ॥ पारदे
प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि । तदै-
वोषधयोगेन वदो भवति नान्यथा ॥ ततः
परस्मिन् दिवसे शुभं यत् प्राणवल्लभे ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवविधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुगे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं त्रीवायां सुमनो-
हरं ॥ हस्तद्वये महेशानि दद्याद्बलय-
युग्मकं । बलयं शुक्लवर्णं अङ्गुरीयं
तथैव च ॥ उन्मात् दद्यात् पूत-
वर्णां क्लोमवज्रयुगं शिवे । एवं कृत्वा

মহেশানি শিবরূপং বিচিস্তয়েৎ ॥ অথাতঃ
সংপ্রবক্ষ্যামি বিধানং শৃণু পার্বতি ॥
প্রস্তরে চৈব সংস্থাপ্য ঝিষ্ঠীপত্ররসেন
চ । প্রণবেন সমালোড়্য কুর্য্যাৎ কর্দম-
বৎ প্রিয়ে ॥ নির্মাণযোগ্যং তদ্রব্যং
যদি স্মাৎ সুরসুন্দরি । তদা নির্মায় তল্লিঙ্গং
পুনর্দৃঢ়তরুণরেৎ ॥ খপুষ্পসংযুতে বস্ত্রে
অঙ্গারে চ কুরীষকে । কিঞ্চিদ্রুক্ষং প্রক-
র্তব্যং যতো দৃঢ়তরং ভবেৎ ॥ ইতি
মাতৃকাভেদতন্ত্রে ৮ পটলঃ ॥ * ॥ সগর-
রাজকৃতমুক্তকেশশ্লেচ্ছজাতিবিশেষঃ । অস্থ
বিবরণং পহুবশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পারদগুণকঃ (পুং) দেশবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ স তু ওড়দেশৈকভাগ ইতি
কেচিৎ ॥

পারদারিকঃ (পুং) পারজায়িকঃ । পরদার-
রহঃ । পরদারান্ গচ্ছতি ইত্যর্থো টিকণ্-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥
পুষ্পকাণ্ডজয়ডিণ্ডিমায়িতং যত্র গোতম-
কলত্রকামিনঃ । পারদারিকবিলাসসাহসং
দেবভর্তৃরুদর্টাক্ক ভিত্তিষু ॥ ইতি নৈষধে
১৮ সর্গঃ ॥ তস্য দোষা যথা । যঃ
পরস্ত্রীষু নিরতস্তস্য স্ত্রীর্বা কুতো যশঃ ।
স চ নিন্দ্যঃ পাপযুক্তঃ শশ্বৎ সর্ব-
সভাসু চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে গণেশখণ্ডে
২১ অধ্যায়ঃ ॥

পারদার্য্যং (ক্লী) পরদারগমনং । যথা । ভূতা-
দধ্যয়নাদানং ভূতাকাধ্যাপনস্তথা । পার-
দার্য্যং পারিবিভক্তং বাধূম্যং লবণক্রিয়া ॥
ইতু্যপপাতকগণনে যাজ্ঞবল্ক্যঃ ॥

পারদেশ্যঃ (ত্রি) প্রোষিতঃ । পারদেশিকঃ ।
পথিকঃ । পরদেশং গত ইত্যর্থো ষ্য-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারমহংস্যং (ত্রি) পরমহংসসম্বন্ধি । যথা ।
শ্রীমদ্ভাগবতং পুরাণমমলং যদৈক্ষ্যবানাং
প্রিয়ং যস্মিন্ পারমহংস্যমেকমমলং
জ্ঞানং পরং গীয়তে । যত্র জ্ঞানবিরাগ-
ভক্তিসহিতং নৈক্ষ্যমা বিকৃতং তচ্ছব্ধ-
সুপঠন্ বিচারণপরো ভক্ত্যা বিমুচ্যেত্তরঃ ॥
ইতি শ্রীভাগবতে ১২ স্কন্ধে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥
পারমহংস্যং পরমহংসৈঃ প্রাপ্যং । ইতি
তট্টীকায়াম্ শ্রীধরস্বামী ॥

পারমার্থিকঃ (ত্রি) পরমার্থযুক্তঃ । যথা ।
গতানুগতিকো লোকো ন লোকঃ পার-
মার্থিকঃ । ইতি পুরাণং ॥ মুখ্যং । যথা ।
ত্রিচতুঃপঞ্চসপ্তাষ্টনবদ্বাদশ এব চ । ক্রমেণ
ঘটিকা হেতাস্তৎপুণ্যং পারমার্থিকং ॥
ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পারম্পর্য্যং (ক্লী) আশ্রয়ঃ । কুলক্রমঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ তথা চ । যস্মিন্ দেশে য
আচারঃ পারম্পর্য্যক্রমাগতঃ । তত্র তং
নাবমশ্বেত ধর্ম্মস্তত্রৈব তাদৃশঃ ॥ ইতি
বিবাদভঙ্গার্ণবঃ ॥ পরম্পরায়াম্ ভাবশ্চ ॥

পারম্পর্য্যোপদেশঃ (পুং) উপদেশপরম্পরা ।
তৎপর্য্যায়ঃ । ঐতিহ্যং ২ ইতিহ ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ পরম্পরৈব পারম্পর্য্যং স্বার্থে
ষ্যঃ পারম্পর্য্যোপদেশঃ পারম্পর্য্যোপ-
দেশঃ তত্র ইতিহশব্দোহব্যয়ঃ । যথা
ইতিহ বৃদ্ধৈরুক্তং ইহ বটে যক্ষঃ প্রতি-
বসতীতি । ইতি ঐবংরূপং হস্তি গচ্ছতি

ইতিহ হনজনাদিতি ডঃ । ইতিহশকাং
স্বার্থে ষ্ণ্য ঐতিহ্যং । ইতি ভরতঃ ॥

পারলৌকিকঃ (ত্রি) পরলোকসম্বন্ধী । যথা ।
দানপাত্রমধমর্গমিষ্টৈকগ্রাহিকোটিগুণিতং
দিবি দায়ি । সাধুরেতি স্কৃত্তৈর্যদি কর্তুং
পারলৌকিকককুশীদমসীদং ॥ ইতি নৈষধ-
পঞ্চমসর্গঃ ॥

পারবতঃ (পুং) পারাবতঃ । ইতি দ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পারশবঃ (পুং) শূদ্রায়াং বিপ্রতনয়ঃ । ইত্য-
মরঃ ॥ স তু নিষাদজাতিঃ । যথা । ব্রাহ্মণা-
দৈশ্যকন্যায়ামম্বষ্ঠৌ নাম জায়তে । নিষাদঃ
শূদ্রকন্যয়াং যঃ পারশব উচ্যতে ॥ শূদ্র-
কন্যায়ামূঢ়ায়াং নিষাদ উৎপদ্যতে যতঃ
সংজ্ঞান্তরেণ পারশবশ্চোচ্যতে । তস্মোপ-
নয়নসংস্কারনিষেধমাহ । স পারয়ম্বেব শব-
স্বস্ত্র্যাং পারশবঃ স্মৃতঃ । স জীবম্বেব শব-
তুল্যঃ । ইতি মনুকুল্লুকভট্টৌ ॥ পরস্ত্রী-
তনয়ঃ । শস্ত্রং । তত্তু লৌহং । ইতি
মেদিনী ॥ পরশুজাতে ত্রি ॥

পারসীকঃ (পুং) পারসীকঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রমানাথঃ ॥

পারশ্বধঃ (পুং) পরশ্বধধারী । পারশ্বধিকঃ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারশ্বধিকঃ (পুং) পরশুহেতিকঃ । কুঠার-
ধারী । তৎপর্যায়ঃ । পারশ্বধঃ ২ পরশ্বধা-
য়ুধঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারসিকঃ (পুং) পারসীকঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পারসী (স্ত্রী) পারস্বভাষা । পারসদেশভব-

বিদ্যাাদি । তদারম্ভদিনং যথা । জ্যেষ্ঠা-
শ্লেষামঘাপূর্বারেবতীভরণীদ্বয়ে । বিশাখা-
দ্রৌত্তরাষাঢ়শতভে পাপবাসরে ॥ লগ্নে
স্থিরে সচন্দ্রে চ পারসীমারবীং পঠেৎ ।
ইতি গণপতিমুহূর্তঃ ॥

পারসীকঃ (পুং) পারসীকদেশোদ্ভবঘোটকঃ ।
তৎপর্যায়ঃ । বানায়ুজঃ ২ । ইতি কেচি-
দিত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥ পরাদনঃ ৩
আবট্টজঃ ৪ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ দেশ-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । পারসিকঃ ২ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তদ্দেশোদ্ভবে ত্রি ॥

পারস্ট্রৈণেয়ঃ (ত্রি) পরস্ত্রিয়াঃ স্মৃতঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পারা (স্ত্রী) নদীবিশেষঃ । সা তু পারিপাত্র-
পর্বতোদ্ভবা । ইতি মেদিনী ॥

পারাপতঃ (পুং) পারাবতঃ । ইত্যমরটীকায়াং
রমানাথঃ ॥

পারাপারঃ (পুং) পারাবারঃ । ইতি দ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পারায়ণং (স্ত্রী) সাকল্যবচনং । ইত্যমরঃ ॥
পারং সমাপ্তিং অয়তে গচ্ছতি প্রাপ্নোতি

পারায়ণং নন্দ্যাদিত্বাদনঃ । আবির্ভ-
লিঙ্গস্বাস্তিঙ্গলিঙ্গেন সামান্যধিকরণেহপি

ক্লীবম্বেব পারায়ণং । যথা ধাতুপারায়ণং ।
রত্নপারায়ণং নাম লঙ্কেতি মম মৈথি-

লীতি ভট্টিঃ । ইতি ভরতঃ ॥ * ॥ পুরাণ-
পাঠঃ । তত্র শ্রীভাগবতপাঠানুক্ৰমো যথা ।

শ্রীপার্বত্যুবাচ । স্কন্ধেদ্বাদশভিঃ প্রোক্তং
শ্রীমস্তাগবতং প্রভো । শুকস্তুচ্ছ্রাবয়ামাস

মহারাজং পরীক্ষিতং ॥ সপ্তাহেনেতি

ভগবন্ শ্রয়তে তত্র তত্র হ । তস্যানুক্ৰম-
 মিচ্ছামি শ্রোতুং তৎফলমেব চ ॥ সদা-
 শিব উবাচ । সাধু পৃষ্ঠস্মহাভাগে লোকে
 যং প্রচরিস্যতি । পারায়ণমিতি খ্যাতে
 সদ্যো মুক্তিপ্রদং নৃণাং ॥ শুকস্যোক্তি-
 ক্রমেণৈব পঠেদ্ভাগবতস্ত যঃ । শ্রাবয়ে-
 চ্চণুয়াদ্বাপি তস্যানন্তং ফলং ভবেৎ ॥
 কৃতনিত্যক্রিয়ঃ প্রাতঃ কুশহস্তঃ কৃতা-
 সনঃ । দেবদ্বিজগুরুন্নহা ধাত্বা বিষ্ণুং
 সনাতনং ॥ দ্বৈপায়নং নমস্কৃত্য শুকদেবঞ্চ
 ভক্তিতঃ । হিরণ্যাক্ষবধং যাবৎ প্রথমে-
 হর্ষনি কীর্তয়েৎ ॥ চরিতং ভরতস্যাপি
 দ্বিতীয়েহথ তৃতীয়কে । মখনক্ষামৃতস্যাপি
 যত্র কৃষ্ণঃ স্বয়ং হরিঃ ॥ চতুর্থদিবসে চৈব
 দশমে হরিজন্ম চ । পঞ্চমে তু পঠেদ্বিদ্বান্
 রাক্ষস্যা হরণাবধি ॥ ষষ্ঠে চোদ্ধবসম্বাদং
 সপ্তমে তু সমাপয়েৎ । অধ্যায়ং প্রাপ্য
 বিরমেন্ন তু মধ্যে কদাচন ॥ কৃতে বিরামে
 মধ্যে তু অধ্যায়াদিং পঠেৎ পুনঃ । পঠে-
 দর্থং বুধ্যমানঃ শ্রাবয়েদ্বৈষ্ণবোত্তমে ॥
 শ্রোতা তু প্রাঙ্ঘুখো ভূত্বা শৃণুয়াদ্ভক্তিতৎ-
 পরং । অধ্যায়ে স্বর্ণমার্ষিকং তথা দদ্যাচ্চ
 দক্ষিণাং ॥ সমাপ্তৌ চ ততো ধেনুং স্বর্ণ-
 শৃঙ্গীং নিবেদয়েৎ । কুর্যাচ্চ বৈষ্ণবং
 হোমং সাহিত্যান্ ভোজয়েত্ততঃ ॥ এবং যঃ
 কুরুতে দেবি পাঠং ভাগবতস্য তু ।
 শ্রবণং শ্রাবণাং বাপি স ইচ্ছাং গতি-
 নাপ্নুয়াৎ । এতৎ পারায়ণং নাম সর্বকাম-
 ফলপ্রদং ॥ পাঠকালে তু ত্রিংশা মুনয়শ্চ
 তপোধনাঃ । পার্শ্বদাশ্চ তথা বিষ্ণোঃ

সাম্নিধ্যং তত্র কুর্ক্বতে ॥ এতত্তে কাথিতং
 দেবি পারায়ণবিধানকং । বিষ্ণুপ্রীতিকরং
 পুণ্যং কিম্বুয়ং শ্রোতুমিচ্ছসি ॥ ইতি
 পাদ্মে পাতালখণ্ডে পারায়ণমাহাত্ম্যে
 ৭১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । কুমারা
 উচুঃ । অথ তে সংপ্রবক্ষ্যামঃ সপ্তাহগ্রহণে
 বিধিঃ । সহায়ৈর্বহুভিশ্চৈব প্রায়ঃ সাধ্যো
 বিধিঃ স্মৃতঃ ॥ দৈবজন্তু সমাহুয় মুহূর্তং
 পৃচ্ছ যত্ততঃ । বিবাহে যাদৃশং বিত্তং
 তাদৃশং পরিকল্পয়েৎ ॥ নভস্য আশ্বি
 নোর্জেঁ চ মার্গশীর্ষঃ শুচিন্ভাঃ । এতে
 মাসাঃ কথারস্তে শ্রোতুণাং নোক্ষসূচকাঃ ॥
 মাসানাং নির্ণয়ে যানি তানি ত্যাজ্যানি
 সর্বথা । সহায়শ্চ ত এবাত্র কর্তব্যঃ
 সোদ্যমাশ্চ যে ॥ দেশে দেশে তথা যেয়ং
 বার্তা প্রেয়া প্রযত্ততঃ । ভবিষ্যতি কথা
 চাত্র আগন্তব্যং কুটুম্বিভিঃ ॥ দূরে হরি-
 কথাঃ কেচিদূরে চাচ্যুতকীর্তনাঃ । স্ত্রিয়ঃ
 শূদ্রাদয়ো যে চ তেষাং বোধো যতো
 ভবেৎ ॥ দেশে দেশে বিরক্তা যে বৈষ্ণবাঃ
 কীর্তনোং স্রকাঃ । তেষেব পত্রং প্রেস্যঞ্চ
 তল্লেন্থনমিতীরিতং ॥ সতাং সমাজো
 ভবিতা সপ্তরাত্রং স্তুল্লভঃ । অপূর্বরস-
 রূপৈব কথা চাত্র ভবিষ্যতি ॥ শ্রীভাগবত-
 পীযুষকথাসু রসলম্পটাঃ । ভবস্তশ্চ তদা
 শীঘ্রমায়ান্ত প্রেমতৎপরঃ ॥ নাবকশঃ
 কদাচিহ্না দিনমাত্রং তথাপি বা । সর্বথা
 গমনং কার্যং ক্ষণেহৈব স্তুল্লভঃ ॥
 এবমাকারণং তেষাং কর্তব্যং বিনয়েন
 চ । আগন্তুকানাং সর্বেষাং বাসস্থানানি

কল্পয়েৎ ॥ তীর্থে চৈব বনে চাপি গৃহে বা
 শ্রবণং শ্রুতং । বিশালা বস্ত্রধা যত্র
 কর্তব্যং তৎকথাস্থলং ॥ শোধনং মার্জনং
 ভূমেল্পনং ধাতুমণ্ডনং । গৃহোপস্কর-
 মুদ্ধত্য গৃহকোণে নিবেশয়েৎ ॥ অর্ক্বাক্
 পঞ্চাহতো যত্নাদাস্তীর্ণানি প্রলেপয়েৎ ।
 কর্তব্যং মণ্ডপং প্রোচ্চৈঃ কদলীমণ্ড-
 মণ্ডিতং ॥ ফলপুষ্পদলৈর্বিষুক্ বিতানে চ
 বিরাজিতং । চতুর্দিক্ ধ্বজারোপো বহু-
 সম্পদ্বিরাজিতঃ ॥ উর্দ্ধং সপ্তৈব লোকাশ্চ
 কল্পনীয়াঃ স্তবিস্তরং । তেষু বিপ্রা বির-
 ক্তাশ্চ স্থাপনীয়াঃ প্রবুধ্য চ ॥ পূর্বং তেষা-
 মাসনানি কর্তব্যানি যথোত্তরং । বক্ত-
 শ্চাপি তথা দিব্যমাসনং পরিকল্পয়েৎ ॥
 উদম্মুখো ভবেদ্বক্তা শ্রোতা বৈ প্রাঙ্-
 মুখস্তদা । প্রাঙ্মুখোহথ ভবেদ্বক্তা
 শ্রোতা চোদম্মুখস্তদা ॥ অথবা পূর্বদিক্
 জেয়া পূজ্যপূজকমধ্যতঃ । শ্রোতৃণামাগমঃ
 প্রোক্তো দেশকালাদিকোবিদৈঃ ॥ বিরক্তো
 বৈষ্ণবো বিপ্রো বেদশাস্ত্রবিশুদ্ধিমান্ ।
 দৃষ্টান্তকুশলো ধীরো বক্তা কার্য্যোহতি-
 নিস্পৃহঃ ॥ অনেককর্ম্মবিভ্রান্তাঃ স্ত্রেণাঃ
 পাষণ্ডবাদিনঃ । শুকশাস্ত্রকথোচ্চারে
 ত্যাজ্যাস্তে যেহপ্যপণ্ডিতাঃ ॥ বক্তঃ পার্শ্বে
 সমর্থার্থমন্তঃ স্থাপ্যস্তথাবিধঃ । পণ্ডিতঃ
 সংশয়চ্ছেত্তা লোকবোধনতৎপরঃ ॥ বক্তা-
 ক্ষৌরং প্রকর্তব্যং দিনাদর্বাঙ্ক ত্রতাপ্তয়ে ।
 অরুণোদয়েহসৌ নির্বৃত্য শৌচং স্নানং
 সমাচরেৎ ॥ মণ্ডলঞ্চ প্রকর্তব্যং তত্র
 স্থাপ্যো হরিস্তথা । কৃষ্ণমুদ্দিশ্য মস্ত্রেণ

চরেৎ পূজাবিধিং ক্রমাৎ । প্রদক্ষিণনম্-
 স্কারান্ পূজাস্তে স্তুতিমাচরেৎ ॥ সংসার-
 সাগরে মগ্নং দীনং মাং করুণানিধে ।
 কর্ম্মগ্রাহগৃহীতাস্তং মামুদ্ধর ভবার্ণবাৎ ॥
 শ্রীমদ্ভাগবতশ্চাপি ততঃ পূজা প্রযত্নতঃ
 কর্তব্যবিধিনা শ্রীত্যা ধূপদীপসমম্বিতা ॥
 ততস্তু শ্রীফলং ধৃত্বা নমস্কারং সমাচরেৎ ।
 স্তুতিঃ প্রসন্নচিত্তেন কর্তব্যাকৈবলং তদা ॥
 শ্রীমদ্ভাগবতাথ্যস্তুং প্রত্যক্ষঃ কৃষ্ণ এব
 হি । স্বীকৃতোহসি ময়া নাথ মুক্ত্যর্থং ভব-
 সাগরে ॥ মনোরথো মদীয়োহয়ং সফলঃ
 সর্বথা হুয়া । নির্বিঘ্নেনৈব কর্তব্যো
 দাসোহহং তব কেশব ॥ এবং দীনং বচঃ
 প্রোক্ত্বা বক্তারঞ্চাথ পূজয়েৎ । সংভূষ্য
 বস্ত্রভূষাভিঃ পূজাস্তে তঞ্চ সংস্তবেৎ ॥
 শুকরূপপ্রবোধজ্ঞঃ সর্বশাস্ত্রবিশারদঃ ।
 এতৎকথাপ্রকাশেন মদজ্ঞানং বিনাশয় ॥
 তদগ্রে নিয়মঃ পশ্চাৎ কর্তব্যঃ শ্রেয়সে
 মুদা । সপ্তরাত্রং যথাশক্ত্যা ধারণীয়ঃ স
 এব হি ॥ বরণং পঞ্চবিপ্রাণাং কথাভাগ-
 নিবৃত্তয়ে । কর্তব্যং তেইরের্জপ্যং দ্বাদ-
 শাক্ষরবিদ্যয়া ॥ ত্রাক্ষগান্ বৈষ্ণবান্ চান্য়ান্-
 তথা কীর্তনকারিণঃ । নহ্মা সংপূজ্য
 দদ্বার্থ্যং স্বয়মাসনমা বিশেৎ ॥ লোকচিন্তা-
 ধনাগারপুত্রচিন্তাচ্যুতশ্চ যঃ । কথাচিন্তা-
 শুদ্ধমতিঃ স লভেৎ ফলমুত্তমং ॥ আসূর্য্যো-
 দয়মারভ্য সার্কং ত্রিপ্রহরাস্তকং । বাচ-
 নীয়া কথা সম্যক্ ধীরকণ্ঠং সুধীমতা ॥
 কথাবিরামঃ কর্তব্যো মধ্যাহ্নে ঘটিকা-
 দ্বয়ং । তৎকথামনুকার্য্যং বৈ কীর্তনং

বৈষ্ণবৈস্তুদা ॥ মলমূত্রজয়ার্থং হি লঘু-
হারঃ স্নাত্ববহঃ । হবিষ্যাম্নেন কর্তব্যো
হেঁকবারং কথার্থিনা ॥ উপোষ্য সপ্তরাত্রং
বা, শক্তিশ্চেৎ শৃণুয়াত্তদা । স্তপানং
পয়ঃপানং কৃত্বা বা শৃণুয়াৎ স্নাত্বং ॥ ফলা-
হারেণ বা শ্রাব্যমেকভক্তেন বা পুনঃ ।
স্নাত্বসাধ্যং ভবেদম্বু কর্তব্যং শ্রবণায়
তৎ ॥ ভোজনস্ত বরং মন্থে কথাস্রবণ-
কারকং । নৌপবাসো বরং প্রোক্তঃ কথা-
বিস্তকরো যদি ॥ সপ্তাহত্রতিনাং পুংসাং
নিয়মান্ শৃণু নারদ । বিষ্ণুদীক্ষাবিহীনানাং
নাধিকারঃ কথাস্রবে ॥ ব্রহ্মচর্য্যমধঃস্বপ্তিঃ
পঁত্রাবল্যাঞ্চ ভোজনং । কথাসমাপ্তৌ
ভক্তিকু কুর্ধ্যাম্নিত্যং কথাত্রতী ॥ দ্বিদলং
মধু তৈলঞ্চ গরিষ্ঠান্নস্তথৈব চ । ভাবদুষ্টিং
পঁর্ঘুষিতং জহ্যাম্নিত্যং কথাত্রতী ॥ বৃন্তাকঞ্চ
কলিঙ্গঞ্চ দধ্মমল্লং মসূরিকাং । নিম্পাব-
মামিষাদ্যঞ্চ বর্জয়েতু কথাত্রতী ॥ পলাণ্ডুং
লশুণং হিঙ্গুং মূলকং গৃঞ্জনস্তথা । লালিকা-
মূলকুশ্মাণ্ডং নৈবাদ্যাচ্চ কথাত্রতী ॥ দেব-
বৈষ্ণববিপ্রাণাং গুরুগোত্রতিনাস্তথা ।
স্ত্রীরাজমহতাং নিন্দাং বর্জয়েচ্চ কথাত্রতী ॥
কামং ক্রোধং মদং দানং মৎসরং লোভ-
মেব চ । দন্তং মোহং তথা হ্বেষং দূরয়েচ্চ
কথাত্রতী ॥ রজস্বলাস্ত্যজল্লেচ্ছপতিত-
ত্রাতকৈস্তথা । দ্বিজদ্বিড়্বেদবাহৈশ্চ ন
বদেদযঃ কথাত্রতী ॥ সত্যং শৌচং দয়াং
মৌনং মার্জনং বিনয়স্তথা । উদারং
মানসং তদ্বৎ কুর্ধ্যাদেবং কথাত্রতী ॥ দরি-
দ্রশ্চ ক্রয়ী রোগী নির্ভাগ্যঃ পাপকর্ম্মবান্ ।

অনপত্যো মোক্ষকামঃ শৃণুয়াৎ স কথা-
মিমাং ॥ অপুস্পা কাকবক্ষ্যা চ বক্ষ্যা বা চ
স্বতাভঁকা । অবদগর্ভা চ বা নারী তয়া
শ্রাব্যা প্রযত্নতঃ ॥ এতেন বিধিনা দত্তং
তদক্ষয়তরং ভবেৎ । অতু্যভমাদিনা সপ্ত-
কোটিযজ্ঞফলপ্রদা ॥ এবং কৃত্বা ব্রতবিধি-
মুদ্বাপনমথাচরেৎ । তজ্জন্মার্ক্ষমীত্রতবৎ
কর্তব্যং ফলকাজ্জিভিঃ ॥ অকিঞ্চনেষু
ভক্তেষু প্রায়ো নোদ্বাপনাগ্রহঃ । শ্রবণে-
নৈব পূতাস্তে নিক্ষামা বৈষ্ণবা যতঃ ॥ এবং
নগাহযজ্ঞেহস্মিন্ সমাপ্তে শ্রোতৃভিস্তুদা ।
পুস্তকশ্চ চ বক্তৃশ্চ পূজা কার্য্যাতিভক্তিতঃ ॥
প্রসাদস্তলসীমালা শ্রোতৃভ্যশ্চাথ দীয়তাং ।
মুদঙ্গতালললিতং কীর্তনং কীর্ত্বতাং
ততঃ ॥ জয়শব্দো নমঃশব্দঃ শঙ্খশব্দশ্চ
গীয়তাং । বিপ্রৈভ্যো যাচকেভ্যশ্চ বিভ্-
মল্লঞ্চ দীয়তাং ॥ বিরক্তশ্চেত্তুবেৎ শ্রোতা
গীতা বাচ্যা পরেহনি । গৃহস্থশ্চেত্তুদা
হোমঃ কর্তব্যঃ কর্ম্মশাস্তয়ে ॥ প্রতি-
শ্লোকঞ্চ জুহুয়াদ্বিধিনা দশমশ্চ চ । পায়সং
দধি সপিশ্চ তিলাদিমধুসংসুতং ॥ অথবা
হবনং কুর্ধ্যাদদায়ত্র্যা স্তসমাহিতঃ । তন্ময়-
ত্বাৎ পুরাণশ্চ পরমশ্চাত্ত তদ্বতঃ ॥ হোমা-
শক্তৌ বুদ্ধো হৌম্যং দদ্যাভ্বেৎফলসিদ্ধয়ে ।
নানাচ্ছিত্রনিরোধার্থং ন্যূনতাধিক্যতা-
খ্যয়োঃ ॥ দোষয়োঃ প্রশমার্থস্ত পঠেমাম-
সহস্রকং । তেন শ্চাৎ সফলং সর্ব্বং নাস্ত্য-
স্মাদধিকং যতঃ ॥ দ্বাদশ ব্রাহ্মণান্ পশ্চা-
স্তোজয়েন্মধুপায়সৈঃ । দদ্যাৎ স্তবর্ণং ধেনু-
ঞ্চ ব্রতপূর্ণত্বসিদ্ধয়ে ॥ শক্তৌ পলত্রয়মিতং

स्वर्गसिंहं विधाय च । तत्राश्व पुस्तकं
स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरं ॥ सं-
पूज्यावाहनादैस्तुष्टुपचारैः सदक्षिणं ।
वस्त्रभूषणगन्धैः पूजिताय यतान्ने ॥
आचार्याय स्रुधीर्दत्त्वा मुक्तः श्राद्धववस्त्रनैः ।
एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ।
फलदं श्रां पुराणस्तु श्रीमद्भागवतं
शुभं ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्र
संशयः । इति ते कथितं सर्वं किं
द्वयः श्रोतुमिच्छसि ॥ श्रीमद्भागवतेनैव
भक्तिमुक्तिः प्रकाशिता । इति पादोत्तर-
खण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये ७ अध्यायः ॥

पारायणिकः (पुं) पाठकः । छात्रः । पारा-
यणतुरायणेत्यादिना ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पारारुकः (पुं) प्रस्तारः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पारावतः (पुं) पारावति देशे जातः पक्षि-
विशेषः । पायरा इति भाषा । तं-
पर्यायः । छेद्यकर्षः २ कपोतः ३ रक्त-
लोचनः ४ । इति रत्नसं ॥ पारापतः ५
कलरवः ६ अरुणलोचनः ७ मदनकाकु-
रवः ८ कामी ९ रत्नेक्षणः १० मदन-
मोहनवाधिलामी ११ कर्गीरवः १२ गृह-
कपोतकः १३ । अश्व मांसगुणाः । स्निग्धत्वं ।
मधुरत्वं । गुरुत्वं । शीतलत्वं । पिताश्र-
दाहनाशित्वं । बल्यत्वं । वीर्यावृद्धिदातृत्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वं ।
कषायत्वं । विशदत्वं । इति राजवल्लभः ॥
तन्त्रेदो यथा । पारापतोहन्त्रो वगेशी

कामुको घृल्लुलारवः । पारावताञ्जि-
पिच्छश्च ज्ञेयो गलरवश्च सं ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥ मर्कटः । त्रिन्दुकः । इति
मेदिनी ॥ गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारावतपदी (स्त्री) पारावताञ्जिः । नया-
फट्कौ इति भाषा । इति रत्नमाला ॥
काकजञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावताञ्जिः (पुं) ज्योतिष्मती । इत्य-
मरः ॥

पारावताञ्जिपिच्छः (पुं) वगेशीयपारा-
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती (स्त्री) गोपगीतं । नदीभेदः ।
लवलीफलं । इति मेदिनी ॥

पारावारं (स्त्री) तटद्वयं । इति मेदिनी ॥
पारावारः (पुं) समुद्रः । इत्यमरः ॥

पारावारीणः (त्रि) पारावारे गच्छति वः ।
पारावारशब्दात् गीन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं (स्त्री) पराशरोक्तभिन्नुसूत्रं ।
इति पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥

पाराशरः (पुं) व्यासदेवः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पराशरसंज्ञिनि त्रि ॥

पाराशरकल्लिकः (पुं) पाराशरकल्लाध्यायी ।
पाराशरकल्लवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः (पुं) वेदव्यासः । इति त्रि-
प्रयोगः ॥

पाराशरी [न्] (पुं) मन्त्ररी । चतुर्थाश्रमा ।
पराशरेण प्रोक्तं भिन्नुसूत्रं इत्यर्थे
षे पाराशरं तद्विद्यतेह्यसाध्यनायेति
नैकाज्जादिति इन् । इत्यमरभरतो ॥

पाराशर्यः (पुं) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥

পারিজাঙ্গী [ন্] (পুং) তপস্বী । ইত্যমরঃ ॥

মস্করী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিজাতঃ (পুং) পারিভদ্ররক্ষঃ । স্মরতরুঃ ।

ইতি মেদিনী ॥ অশ্বোৎপত্তিহরণে যথা ।

অদিত্যানুকৃতানুজ্ঞো দেবরাজো জনা-
র্দনং । যথাবৎ পূজয়ামাস বহুমানপুরঃ-
সরং ॥ ততো দদর্শ কৃষ্ণোহপি সত্যভামা-

সহায়বান্ । দেবোদ্যানানি সর্বাণি নন্দনা-
দীনি সত্তমং ॥ দদর্শ চ স্নগন্ধাঢ্যং মঞ্জরী-

পুঞ্জধারিণং । শৈত্যাঙ্লাদকরং দিব্যং
বালপল্লবশোভিতং ॥ মথ্যমানেহম্মতে

জাতং জাতরুপময়ত্বচং । পারিজাতং
জগন্নাথঃ কেশবঃ কেশিসূদনঃ ॥ তং দৃষ্ট্বা

প্রাহ গোবিন্দং সত্যভামা দ্বিজোত্তম ।
কস্মিন্ন দ্বারকামেষ নীয়তে কৃষ্ণ পাদপং ॥

ইত্যুক্তঃ স প্রহস্মৈনং পারিজাতং গরু-
ত্মতি । আরোপয়ামাস হরিস্তম্বুচূর্বন-

চারিণঃ ॥ ভোঃ শচী দেবরাজস্য মহিমী
তৎপরিগ্রহং । পারিজাতং ন গোবিন্দ

হর্ভুম্বসি পাদপং ॥ শচীবিভূষণার্থায়
দেবৈরম্মতমস্থনে । উৎপাদিতোহয়ং ন

ক্ষেমী গৃহীত্বৈনং গমিষ্যসি ॥ অবশ্যমস্ম
দেবেন্দ্রে নিষ্কৃতিং কৃষ্ণ যাশ্বতি । বজ্রো-

দ্যতকরং শক্রমনুষ্যাস্তিস্তি চামরাঃ ॥
তদলং সকলৈর্দেবৈর্বিগ্রহেণ তবাচ্যত ।

বিপাককটু যৎ কস্ম ন তচ্ছংসস্তি
পণ্ডিতাঃ ॥ ইত্যুক্তে তৈরুবাচৈতান্ সত্য-

ভামাতিকোপিনী । কা শচী পারিজাতস্ম
কৌহয়ং শক্রঃ সুরাধিপঃ ॥ সামান্যঃ

সর্বলোকানাং যদ্যেঘোহম্মতমস্থনে ।

সমুৎপন্নঃ সুরাঃ কস্মাদেকো গৃহ্নাতি
বাসবঃ ॥ যথা সুরা যথৈবেন্দুর্যথা শ্রীর্কন-

রক্ষিণঃ । সামান্যঃ সর্বলোকস্য পারি-
জাতস্তথা তরুঃ ॥ ভর্তৃবাহুমাহাগর্বা রুণ-

দ্বৈনং যথা শচী । তং কথ্যতামলং
ক্ষান্ত্যা সত্যাহারয়তি ভ্রমং ॥ কথ্যতাং

বৈ ভ্রতং গহ্না পৌলগ্যাং বচনং মম ।
সত্যভামা বদতৈত্যতদিতি গর্বেবাক্ততাকরং ॥

যদি ভ্রং দয়িতা ভর্তৃর্ষদি বশ্যঃ পতিস্তব ।
মহর্ভূর্হরতো ব্রহ্মং তং কারয় নিবারণং ॥

জানামি তে পতিং শক্রং জানামি ত্রিদশে-
শ্বরং পারিজাতং তথাপ্যেনং মানুষী

হারয়ামি তে ॥ শ্রীপরাশর উবাচ ।
ইত্যুক্তা রক্ষিণো গহ্না শচ্যা উচূর্ষথো-

দিতং । শচী চোৎসাহয়ামাস শ্রুতার্থা
ত্রিদশাধিপং ॥ ততঃ সমস্তদেবানাং

সৈন্যৈঃ পরিবৃতো হরিঃ । প্রযযৌ পারি-
জাতার্থমিদ্রে। যোধয়িতুং দ্বিজ ॥ ততঃ

পরিঘনিস্ত্রিংশগদাশূলবরাযুধাঃ । বভূবু-
স্ত্রিদশাঃ সজ্জাঃ শক্রে বজ্রকরে স্থিতে ॥

ততো নিরীক্ষ্য গোবিন্দো নাগরাজোপরি-
স্থিতং । শক্রং দেবপরীবারং যুদ্ধায়

সমুপস্থিতং ॥ চকার শঙ্খনির্ঘোষং দিশঃ
শব্দেন পূরয়ন্ । মুমোচ চ শরভ্রাতং

সহস্রায়ুতসম্মিতং ॥ হিম্মেষশেষবাণেষু
শস্ত্রেষ্বস্ত্রেষু সত্বরং । জগ্রাহ বাসবো বজ্রং

কৃষ্ণশক্রং হৃদর্শনং ॥ ততো হাহাকৃতং
সর্বং ত্রৈলোক্যং দ্বিজসত্তম । বজ্রচক্র-

ধরৌ দৃষ্ট্বা দেবরাজজনর্দনৌ ॥ ক্ষিপ্তং
বজ্রমথেন্দ্রেণ জগ্রাহ ভগবান্ হরিঃ । ন

মুমোচ তথা চক্রং শক্র তিষ্ঠেতি চাব্র-
বীং ॥ প্রনক্ৰবজ্জং দেবেশং গরুড়ক্ষত-
বাহনং । সত্যভামাব্রবীদ্বীরং পলায়ন-
পরায়ণং ॥ ত্রৈলোক্যেশ্বর নো যুক্তং
শচীভর্তুঃ পলায়নং । পারিজাতস্রগা-
ভোগা হ্রামুপস্থাস্ততে শচী ॥ শ্রীপরাশর
উবাচ । ইত্যুক্তো বৈ নিববৃতে দেবরাজ-
স্তয়া দ্বিজ । প্রাহ চৈনামলং চণ্ডি সখি
খেদাতিবিস্তরৈঃ ॥ ন চাপি সর্গসংহার-
স্থিতিকর্ভাখিলশ্চ যঃ । জিতশ্চ তেন মে
ত্রীড়া জায়তে বিশ্বরূপিণা ॥ যস্মিন্ জগৎ
সকলমেতদনাদিমধ্যে যস্মাদবতশ্চ ন ভবি-
ষ্যতি সর্বভূতাং । তেনোদ্ভবপ্রলয়পালন-
কারণেন ত্রীড়া কথং ভবতি দেবি নিরা-
কৃতশ্চ ॥ সংস্তুতো ভগবানিথং দেব-
রাজেন কেশবঃ । প্রহশ্চ ভাবগন্তীরমুবা-
চেদ্রং দ্বিজোত্তম ॥ দেবরাজো ভবানিন্দ্রো
বয়ং মত্যা জগৎপতে । ক্ষন্তব্যং ভবতৈ-
বৈতদপরাধং কৃতং ময়া ॥ পারিজাততরু-
শ্চায়ং নীয়তামুচিতাম্পদং । গৃহীতোহয়ং
ময়া শক্র সত্যা বচনকারণাং ॥ শ্রীশক্র
উবাচ । বিমোহয়সি মামীশ মর্ত্যোহহ-
মিতি কিং বদন্ । জানীমস্ত্যাং ভগবতো
ন তু সূক্ষ্মবিদো বয়ং ॥ নীয়তাং পারি-
জাতোহয়ং কৃষ্ণ দ্বারবতীং পুরীং । মর্ত্য-
লোকে হ্রয়া মুক্তে নায়ং বৈ স্থাস্ততে
ভুবি ॥ তথৈতু্যক্ত্বা চ দেবেন্দ্রমাজগাম
ভুবং হরিঃ । হর্ষমুৎপাদয়ামাস দ্বারকা-
বাসিনাং দ্বিজ ॥ অবতীর্ঘ্যাথ গরুড়াং
সত্যভামাসহায়বান্ । নিক্ষুটে স্থাপয়া-

মাস পারিজাতং মহাতরুং ॥ বমভ্যেত্যে-
জনঃ সর্কো জাতিং স্মরতি পৌর্বিকীং ।
বাস্ততে যশ্চ পুষ্পাণাং গন্ধেনোবী গন্ধিবো-
জনা ॥ ততস্তে যাদবাঃ সর্কো দেহবন্ধান-
মানুষান্ । দদৃশুঃ পাদপে তস্মিন্ কুর্ক্বন্তো
মুখদর্শনং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে পঞ্চমে-
হংশে পারিজাতহরণে ৩০ । ৩১ অধ্যায়ঃ ॥

পারিজাতকঃ (পুং) দেবতরুঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
মন্দারঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পারিণোহদ্রে
র্জাতঃ পারিজাতঃ তন্তঃ স্বার্থে কঃ । পারে
জাতো বিষ্ণুপদ্যাঃ পারিজাতেতি শব্দিতঃ ।
ইত্যাগমঃ ॥ * ॥ পারিভদ্ররুক্ষঃ । পালিতা-
মাদার ইতি ভাষা । পারি পারং প্রাপ্তং
জাতং জন্ম যশ্চ । পারিভদ্রে তু মন্দার-
শ্মন্দারঃ পারিজাতকঃ । ইতি হডডচন্দ্রঃ ॥
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

পারিণায়ং (ক্লী) গৃহোপকরণং । তত্তু শয্যা-
সনাদি । যথা মনুঃ । অর্থশ্চ সংগ্রহে
চৈনাং ব্যয়ে চৈব নিযোজয়েৎ । শোচে
ধর্মেহন্নপক্তৌ চ পারিণায়স্য রক্ষণে ॥
পারিণায়স্য গৃহোপকরণস্য শয্যাসনাদেঃ ।
ইত্যুদ্বাহতত্বং ॥ * ॥ পরিণয়নকাললক্ষ-
স্ত্রীধনং । যথা । মাতুঃ পরিণয়নকাললক্ষ-
পুত্রসত্ত্বেইপি ক্রমেণ অনূঢ়োঢ়হিত্রো-
রেবাধিকারঃ । মাতুঃ পারিণায়ং স্ত্রিয়ো
ভজেরম্নিতি বশিষ্ঠোক্তেঃ । ইতি দায়-
তত্বং ॥

পারিণায়ং (ত্রি) পরিণয়লক্ষং ধনং । যথা ।
মাতুঃ পারিণায়ং স্ত্রিয়ো বিভজেরন্ ।
ইতি দায়ভাগধৃতবশিষ্ঠবচনং ॥

পারিণাহং (ত্রি) গৃহোপকরণশয্যাসনকুণ্ড-
কটাহাদি। যথা। অর্থস্য সংগ্রহে চৈনাং
ব্যয়ে চৈব নিয়োজয়েৎ। শোচে ধর্ম-
হ্ননপক্ত্যাঞ্চ পারিণাহস্য চেক্ষণে ॥ ইতি
মানবে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ অস্য ব্যাখ্যা যথা।
পারিণাহস্য গৃহোপকরণস্য শয্যাসনকুণ্ড-
কটাহাদেবকেক্ষেণে এনাং নিয়োজয়েৎ।
ইতি কুল্লুকভট্টঃ ॥

পারিতথ্যা (স্ত্রী) সীমন্তিকাস্থিতস্বর্ণাদিরচিত-
পট্টিকা। সিন্ধী ইতি ভাষা। তৎপর্যায়ঃ।
বালপাশ্চা ২। ইত্যমরঃ ॥

পারিতোষিকং (ত্রি) আনতিকরং। পরি-
তোষজনকদ্রব্যং। যথা। মমাপি চন্দ্র-
শেখর শরাসনারোপণপ্রথমবাদিনঃ পারি-
তোষিকং ধারয়সি। ইতি মুরারিঃ ॥

পারিদ্ভুঃ (পুং) সিংহঃ। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিপস্থিকঃ (পুং) চৌরঃ। ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পারিপাট্যং (ক্লী) পরিপাট্যা ভাবঃ। পরিপাটী-
শব্দাং ভাবে ঋপ্রত্যয়ঃ ॥

পারিপাত্রঃ (পুং) "পর্বতবিশেষঃ। তৎ-
পর্যায়ঃ। পারিপাত্রঃ ২। ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ স তু বিজ্ঞাস্য পশ্চিমে মালব-
দেশস্য সীমাপর্বতঃ ॥

পারিপাত্রকঃ (পুং) পারিপাত্রপর্বতঃ। ইত্য-
মরঃ ॥

পারিপাশ্বিকঃ (পুং) নট্যাঃ পার্শ্বস্থঃ। ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ পার্শ্ববর্তী। যথা। মাঠরঃ
পিন্ধলো দণ্ডশচণ্ডাংশোঃ পারিপাশ্বিকাঃ।
ইত্যমরঃ ॥

পারিপ্লবং (ত্রি) চঞ্চলং। ইত্যমরঃ ॥ আকুলঃ।
ইতি মেদিনী ॥

পারিভদ্রঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ। পালিতা-
মাদার ইতি ভাষা। তৎপর্যায়ঃ। নিম্ব-
তরুঃ ২ মন্দারঃ ৩ পারিজাতকঃ ৪।
ইত্যমরঃ ॥ রক্তকুহুমঃ ৫ কুমিষ্মঃ ৬ বহু-
পুষ্পঃ ৭ রক্তকেশরঃ ৮। ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ অস্য গুণঃ। অনিলপ্লেম্মশোথ-
মেদঃকুমিনাশিত্বং। অস্থ পুষ্পগুণঃ।
পিভরোগকর্ণব্যাদিনাশিত্বং। ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ নিম্ববৃক্ষঃ। দেবদারু। ইতি
মেদিনী ॥ সরলবৃক্ষঃ। ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পারিভদ্রকঃ (পুং) দেবদারুবৃক্ষঃ। ইত্য-
মরঃ ॥ নিম্ববৃক্ষঃ। কুষ্ঠৌষধে ক্লী। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পারিভাব্যং (ক্লী) কুষ্ঠৌষধং। ইত্যমরঃ ॥
পরিভুবো ভাবঃ। জামিনী ইতি ভাষা।
যথা। সাক্ষিত্বং পারিভাব্যঞ্চ দানং গ্রহণ-
মেব চ। বিভক্তাভাতরঃ কুর্য়ুর্নাবিভক্তাঃ
পরম্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

পারিভাষিকং (ক্লী) পরিভাষার্থবোধকং
পদং। যথা। তত্রাধুনিকসঙ্কেতঃ পরি-
ভাষা তয়া অর্থবোধকং পদং পারি-
ভাষিকং। যথা শাস্ত্রকারাদিসঙ্কেতিতনদী-
বৃদ্ধাদিপদং। ইতি শক্তিবাদে গদা-
ধরঃ ॥

পারিমাণুল্যং (ক্লী) পরমাণুপরিমাণং। যথা।
পারিমাণুল্যভিন্নানাং কারণত্বমুদাহৃতং।
ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

পারিমুখিকঃ (ত্রি) পরিমুখেণ তিষ্ঠতি যঃ।

সম্মুখবর্তী । পরিমুখশব্দাৎ ষিকপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পারিযাত্রঃ (পুং) পারিপাত্রপৰ্বতঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পারিযাত্রিকঃ (পুং) পারিযাত্রঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পারিযানিকঃ (পুং) অধ্বরথঃ । পরিঘাতিকো-
হপি পাঠঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিরক্ষকঃ (পুং) মক্ষরী । তাপসঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পারিশঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । পলাশপিপ্ল
ইতি গজহণ্ড ইতি চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
ফলীশঃ ২ কপিচূতঃ ৩ কমণ্ডলুঃ ৪ গর্দ-
ভাণ্ডঃ ৫ কন্দরালঃ ৬ কপীতনঃ ৭ সুপা-
র্শকঃ ৮ । অশ্রু গুণাঃ । দুর্জরত্বং । স্নিগ্ধত্বং ।
ক্রমিশুক্রকফপ্রদত্বং । ফলে অল্পত্বং ।
মূলে মধুরত্বং । কষায়ত্বং । স্বাদুমজ্জক-
ত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পারিষদঃ (পুং) পরিষদি তিষ্ঠতি যঃ ।
সভাস্থঃ । তৎপর্যায়ঃ । সভ্যঃ ২ সভা-
স্তারঃ ৩ সভাসং ৪ পরিষদ্বলঃ ৫ পর্ষ-
দ্বলঃ ৬ পারিষদ্যঃ ৭ পার্শ্বদঃ ৮ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ পরিষৎসম্বন্ধিনি ত্রি ॥

পারিষদ্যঃ (পুং) পারিষদঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পারিহারিকঃ (ত্রি) পরিহারকর্তা । পরিহারং
করোতি যঃ । ইত্যর্থৈ ষিকপ্রত্যয়-
নিষ্পন্নঃ ॥

পারিহার্য্যঃ (পুং) বলয়ঃ । ইত্যমরঃ ॥ পরি-
হারস্তে ক্রী ॥

পারিহাস্যং (ক্রী) পরিহাসস্য ভাবঃ । পরি-
হাসদ্বারা কৃতং । যথা । সাক্ষেত্যং পারি-
হাস্যং বা স্তোভং হেলনমেব বা । বৈকুষ্ঠ-
নামগ্রহণমশেষাঘহরং বিদুঃ ॥ ইতি শ্রী-
ভাগবতে ৬ স্কন্ধে অজামিলোপাখ্যানেন
২ অধ্যায়ঃ ॥ নম্বয়ং পুত্রনামাগ্রহীৎ ন
ভগবন্মাম তত্রাহঃ । সাক্ষেত্যং পুত্রাদৌ
সঙ্কেতিতং । পারিহাস্যং পরিহাসেন
কৃতং । স্তোভং গীতালাপপূরণার্থে কৃতং ।
হেলনং কিং বিষ্ণুনেতি সাবজ্ঞমপি চ
বৈকুষ্ঠনামোচ্চারণং । ইতি তট্টীকায়াম্
শ্রীধরস্বামী ॥

পারী (স্ত্রী) পূরঃ । জলসমূহঃ । কক্ষরী । হস্তি-
পাদরজ্জুঃ । ইতি মেদিনী ॥ পাত্রী ।
পরাগঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ পানপাত্রং । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ দোহনপাত্রং । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পারীগঃ (ত্রি) পারগমনকর্তা । পারং গচ্ছতি
ইত্যর্থৈ গীনপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারীন্দ্রঃ (পুং) সিংহঃ । অজগরসর্পঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পারীরণঃ (পুং) কর্মঠঃ । দণ্ডঃ । পটশাটকঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥

পারীক্ষিতঃ (পুং) পরীক্ষিতরাজঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ জনমেজয়ঃ । পরীক্ষিতো-
হপত্যং ইত্যর্থৈ ষিকপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পারুঃ (পুং) বহিঃ । সূর্য্যঃ । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥

পারুষ্যং (ক্রী) অপ্ৰিয়ভাষণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অভিবাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ তত্ত্ব চতুর্বিধ-
বাধ্যয়পাপান্তর্গতপাপবিশেষঃ । যথা ।

পারুম্যম্নতকৈব পৈশুশ্চাঞ্চাপি সৰ্বশঃ ।
 ত্বসম্বন্ধপ্রলাপশ্চ বাঙ্ঘয়ং স্মাচ্চতুর্বিধং ।
 ইতি তিথ্যাদিত্ত্বং ॥ পরুম্বত্বং । দুর্বাধ্যং
 ইতি মেদিনী ॥ ইন্দ্রস্য বনং । ইতি বিশ্বঃ ॥
 অগুরু । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পারুম্যঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি মেদিনী ॥
 পারেরকঃ (পুং) খড়গঃ । ইতি শব্দমালা ॥
 পার্ঘটং (ক্লী) পাংশু । ইতি হারাবলী ॥
 পার্থঃ (পুং) পৃথিবীপালঃ । পৃথাপুত্রঃ ।
 অর্জুনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পার্থক্যং (ক্লী) পৃথক্‌ত্বং । পৃথক্‌ ইত্যশ্চ ভাব
 ইত্যর্থো ষ্যপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥

পার্থবং (ক্লী) পৃথুতা । পৃথোর্ভাব ইতি ভাবার্থে
 ষ্যপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥

পার্শ্বিং (ক্লী) তগরপুষ্পং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পার্শ্বিং (পুং) রাজা । ইত্যমরঃ ॥ শরাবঃ ।
 ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পৃথিবীবিবৃক্তৌ ত্রি ।
 ইতি মেদিনী ॥

পাথিবী (ক্লী) সীতা । ইতি মেদিনী ॥

পার্পরঃ (পুং) যমঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পার্বণঃ (পুং) যুগবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥ অমাবস্তাপর্বসামান্যয়োঃ
 কর্তব্যশ্রাদ্ধং । যথা । অমাবস্তাং যৎ
 ক্রিয়তে তৎ পার্বণমুদাহৃতং । ক্রিয়তে
 পর্বণি বা যত্তৎ পার্বণমুদাহৃতং ॥ ইতি
 ভবিষ্যপুরাণং ॥ পর্বণি যৎ ক্রিয়তে
 ইত্যনেনামাবাস্তায়াঃ পর্বত্বাত্চানুসারস্য
 বৈদিকপ্রয়োগাধীনযৌগিকত্বেন পার্বণত্ব-
 প্রাপ্তৌ অমাবাস্তায়াং পৃথগভিধানং তদমা-
 বাস্তাশ্রাদ্ধস্য রুঢ়িত্বার্থং তেন পার্বণেন

বিধানেনেত্যাদৌ যৌগিকনানাবয়বশক্ত্য-
 পেক্ষয়া একস্যাঃ সমুদায়শব্দেৰ্লঘুত্বাৎ
 অমাবাস্তাপার্বণতিদেশো লভ্যতে ন তু
 পূর্বাষ্টকাদিপার্বণধর্ম্মাতিদেশঃ । ইতি
 শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥ # ॥ সামগানাং তস্য প্রয়োগো
 যথা । বিপ্রাপ্রাপ্ত্যা শ্রাদ্ধকর্তৌ সুখার্থং
 ক্রমসূচনং । শ্রাদ্ধপূর্বদিনে মাংসস্ত্রীত্যাগ-
 শ্চৈকভোজনং ॥ শ্রাদ্ধাহ্নে দস্তকাষ্ঠস্য
 ত্যাগঃ স্নানং তথোষসি । যাম্যাস্ত্বং
 পাদশৌচে বাস্তুর্চা বিষ্ণুচিস্তনং ॥ তস্মৈ
 পূজা মূল্যদানং পরভূস্বামিনেহথবা । তৎ
 পিতৃভ্যশ্চাগ্রদানং রক্ষাদীপকুশদ্বিজাঃ ॥
 শ্রাদ্ধানুষ্ঠা চ গায়ত্রী দেবতাভ্য ইতি
 ত্রিধা । মুজ্জলপ্রোক্ষণং রক্ষাজলস্থাপন-
 মেকতঃ ॥ পূর্বং বিপ্রকরে তোয়ং কুশা-
 সনমনস্তরং । দক্ষিণে দেববিপ্রস্য পিতৃ-
 বিপ্রস্য বামতঃ ॥ আবাহনার্থো ন্যুজ্জল
 ততো গন্ধাদিপঞ্চকং । ঐশানীক্রমভৌ
 রেখা প্রাগগ্রা দেবমণ্ডলে ॥ নৈঋতী-
 ক্রমতো রেখা দক্ষাগ্রা পিতৃমণ্ডলে ।
 পাত্ৰাণাং তেষু বিন্যাসো হোমপ্রশ্নোহগ্নি-
 হোমকঃ ॥ হৃতশেষপ্রদানঞ্চ পাত্ৰালঙ্ঘোহম-
 বেশনং । ইদমিত্যঙ্গুলেঃ ক্ষেপস্তৃষ্ণীং
 দৈবে যবস্য চ ॥ পিত্রে মন্ত্রেণ নিঃক্ষেপ-
 স্তিলস্যাপহতা ইতি । মধুনোহম্মে চ
 নিঃক্ষেপো গায়ত্র্যাঙ্গির্জপস্ততঃ ॥ মধু-
 বাতা ত্বৃচা চৈব মধুশব্দত্রয়েণ চ ।
 অম্মাভিমন্ত্রণং তস্য দানং জলনিবেদনং ॥
 গায়ত্র্যাদিত্রিকজপোহপ্যম্মহীনজপস্তথা ।
 দ্বিজাভাবেহপি তৃপ্ত্যর্থং গায়ত্র্যাদিত্রিকস্য

চ ॥ পুণ্যাখ্যানস্য চ জপঃ সতিলপ্রোক্ষিতে
কুশে । অগ্নিদধ্বতিমস্ত্রাভ্যাং সতিলান্ন-
নিবেদনং ॥ হস্তকালশ্চাচমনং হরিশ্মৃতি-
র্জলস্য চ । পিত্রাদিক্রমতো দানং গায়-
ত্র্যাদিজপঃ পুনঃ ॥ শেষান্নপিণ্ডয়োঃ প্রশ্নো
নিহ্নীতি চ মণ্ডলে । অপহতানিহ্নিভ্যাং
রেখায়ুগ্মং পিতৃক্রমাং ॥ আস্তুরো দেবতে-
ত্যস্য জপ আবাহনং তিলৈঃ । অবনে-
জনদানঞ্চ মধুবাতা মধুত্রয়ং ॥ অক্ষয়মী
পিণ্ডদানং দর্ভলেপাপঘর্ষণং । আচমনং
স্মৃতিবিষ্ণোঃ পাত্রকালাবনেজনং ॥ অত্রে-
ত্যাদিজপো বামাবর্তেনোদধুখস্ততঃ ।
আবৃত্যামীজপশ্চৈব স্বাসত্যাগোহঞ্জলি-
স্ততঃ ॥ নম ইত্যাদিকজপো বাসোদানঞ্চ
পূজনং । বসস্তায় জপশ্চৈব দ্বিজাগ্রভূমি-
সেচনং ॥ দৈবাদিত্রাক্ষণে দানং জলাদি-
ত্রিতয়স্য চ । শিবা ইত্যাদিনাক্ষয়মঘোরা
গোত্রমিত্যপি ॥ সপবিত্রকুশাঃ পিণ্ডে
স্বধাবাচনমূর্জনং । ন্যূজোথানং পিতুঃ
পক্ষে দক্ষিণাদানমগ্রতঃ ॥ বিশ্বদেবাশ্চ
দাতারো দেবতেতিজপস্ত্রিধা । বিসর্জনং
বাজ ইতি আমাবেতি প্রদক্ষিণং ॥
অন্নাদেঃ প্রতিপত্তিশ্চ বামদেব্যজপস্ত্রিধা ।
দীপপ্রচ্ছাদনং হস্তকালমাচমনে তথা ॥
অচ্ছিদ্রবাচনং বিষ্ণুস্মরণং শেষভোজনং ।
উপবাসদিনে ত্রাণং মাংসেতরাশিতা-
ত্রতে ॥ তদ্দিনে মৈথুনত্যাগঃ শ্রাদ্ধকৃচ্ছাদ-
ভোজিনোঃ ॥ * ॥ যজুমাং বিশেষো যথা ।
আস্তুরো দেবতাভ্যশ্চ তিলপুষ্পজলৈ-
স্ততঃ । অবনেজনপিণ্ডো চ হস্তালেপাপ-

ঘর্ষণং ॥ হস্তকালশ্চাচমনং বিষ্ণোঃ সং-
স্মরণায় বৈ । অত্রেত্যাদিরূপো বামা-
বর্তেনোদধুখস্ততঃ ॥ আবৃত্যামীজপশ্চৈব
স্বাসঃ প্রত্যবনেজনং । নীবীবিশ্রং সনকৈব
তথৈবাচমনদ্বয়ং ॥ নমো বঃ পিতরঃ স্ত্রীয়া-
য়েত্যাদিকষড়ঞ্জলিঃ । ঋতুনত্যাগমেবায়ং
বাসঃ পিণ্ডপ্রপূজনং ॥ দৈবাদিত্রাক্ষণে
দানং জলাদিত্রিতয়স্য চ । শিবা ইত্যা-
দিনাক্ষয়মঘোরা গোত্রমিত্যপি ॥ দাতারো-
হন্নকনকৈব এতাঃ সত্যশিষোহস্তিতি ।
সপবিত্রকুশাঃ পিণ্ডে স্বধাবাচনমূর্জনং ॥
আত্মাণকৈব পিণ্ডানাং তেষামুত্তোলন-
স্ততঃ । ন্যূজোথানং পিতুঃ পক্ষে দক্ষিণা-
দানমগ্রতঃ ॥ বিশ্বদেবাশ্চ প্রীয়স্তাং দৈবে
বা জলমিত্যপি । বিসর্জনং বাজ ইতি
আমাবেতি প্রদক্ষিণং ॥ অন্তং সর্বং
সমানং । ইতি শ্রাদ্ধপ্রয়োগতত্ত্বং ॥

পার্বতঃ (পুং) মহানিষ্যঃ । ঘোড়ানি ইতি
ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥ পর্বতসম্বন্ধিনি
ত্রি ॥

পার্বতী (স্ত্রী) দুর্গা । ইত্যমরঃ ॥ তস্যা
ব্যুৎপত্তির্থা । তিথিভেদে কল্পভেদে পর্ব-
ভেদপ্রভেদতঃ । খ্যাতৌ তেষু চ বিখ্যাতা
পার্বতী তেন কীর্তিতা ॥ মহোৎসববিশে-
ষশ্চ পর্বস্বিতি প্রকীর্তিতং । তস্যাধি-
দেবী যা সা চ পার্বতী পরিকীর্তিতা ॥
পর্বতস্য স্ত্রীত্বা দেবী সাবিভূতা চ
পর্বতে । পর্বতাধিষ্ঠাতৃদেবী পার্বতী
তেন কীর্তিতা ॥ ইতি প্রকৃতিথণ্ডে দুর্গো-
পাখ্যানে ৫৪ অধ্যায়ঃ ॥ শল্পকী । গোপাল-

পুঞ্জিকা । ইতি মেদিনী ॥ দ্রৌপদী ।
জীবনী । ইতি বিশ্বঃ ॥ সৌরাষ্ট্রযুক্তিকা ।
ইতি রত্নমালা ॥ ক্ষুদ্রপাষণভেদা । ধাতকী ।
সৈংহলী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পার্বতীনন্দনঃ (পুং) কার্তিকেশ্বরঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পার্বতীয়কুমারঃ (পুং) পার্বতীপুত্রঃ । যথা ।
স্বানুশাখবিশাখাশ্চ নৈগমেয়স্তুথৈব চ ।
পার্বতীয়াঃ কুমারাশ্চ চত্বারঃ পরি-
কীর্তিতাঃ ॥ ইত্যগ্নিপু্রাণং ॥

পার্বতেয়ং (ক্লী) সৌবীরাঙ্গনং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পার্বতেয়ঃ (পুং) সূর্য্যাবর্ভরক্ষঃ । সূলচিয়া
ইতি ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥ পর্বত-
জাতে ত্রি ॥

পার্শ্বঃ (পুং) পশুধারিযোদ্ধা । পশুনা
যুধ্যতে ইত্যর্থঃ ষপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পার্শ্বং (ক্লী পুং) কক্ষাধোভাগঃ । পাশ ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পার্শ্বং (ক্লী) চক্রোপাস্তং । পশুগণঃ ।
পার্শ্বাস্থসমূহঃ । ইতি মেদিনী ॥

পার্শ্বঃ (পুং) জিনঃ । সমীপে ত্রি । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পার্শ্বকঃ (ত্রি) শাঠ্যেন বিভবাস্থেষী । যথা ।
কুসৃত্যা বিভবাস্থেষী পার্শ্বকঃ সন্ধিজীবকঃ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ স্বার্থে কে পার্শ্বার্থো-
হপি ॥

পার্শ্বতঃ [স্] ব্য পার্শ্বাৎ । পার্শ্বে । ইত্যাদি ।
পর্ববিভক্তেস্তুসিবিধানাৎ । ইতি সং-
ক্ষিপ্তসারর্য্যাকরণং ॥

পার্শ্বতীয়ঃ (ত্রি) পার্শ্বসম্বন্ধী । পার্শ্বতো ভবঃ ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পার্শ্বপরিবর্তনং (ক্লী) কটিদানং । কর্ণিকা-
পরিবৃত্তিঃ । পাশফেরাণ ইতি ভাষা ।
শ্রীহরেঃ পার্শ্বপরিবর্তনোৎসবো যথা ।
ভাদ্রম্য শুক্লােকাদশ্যাং শয়নোৎসববৎ
প্রভোঃ । কটিদানোৎসবং কুর্য্যাৎদ্বৈষ্যবৈঃ
সহ বৈষ্যবঃ ॥ তথা চ ভবিষ্যোক্তরে ।
প্রাপ্তে ভাদ্রপদে মাসি একাদশ্যাং সিতে-
হহনি । কটিদানং ভবেদ্বিষোর্মহাপাতক-
নাশনং ॥ জলাশয়াস্তিকং নীত্বা সংপূজ্যা-
ভ্যর্চ্য চ প্রভুং । কর্ণিকাপরিবৃত্তিক
দক্ষিণাঙ্গে প্রকল্পয়েৎ ॥ অস্য ব্যাখ্যা ।
শয়নোৎসবাৎ কথঞ্চিৎদ্বিশেষমক্ষুবাদপূর্বকং
লিখতি । জলেতি ত্রিভিঃ কর্ণিকায়াঃ কট্যাঃ
পরিবৃত্তিং দক্ষিণাঙ্গে প্রকল্পয়েদতি পূর্বং
বামাঙ্গেন স্পৃশ্যমাধুনা দক্ষিণাঙ্গেন শায়য়ে-
দিত্যর্থঃ । তৎকালবিশেষশ্চ পূর্বমেব
নির্গীতোহস্তি । অভ্যর্থনামন্ত্রঃ । দেবদেব
জগন্নাথ যোগিগম্য নিরঞ্জন । কটিদানং
কুরুষ্যাদ্য মাসি ভাদ্রপদে শুভে ॥ মহা-
পূজাং ততঃ কৃত্বা বৈষ্যবান্ পরিতোষ্য
চ । দেবং স্বমন্দিরে নীত্বা যথাপূর্বং
নিবেশয়েৎ ॥ ইতি শ্রীহরিভক্তিবিলাসে
১৫ বিলাসঃ ॥

পার্শ্বপিপ্ললং (ক্লী) হরীতকীবিশেষঃ । গজহৃদ
ইতি হিন্দীভাষা । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পার্শ্বভাগঃ (পুং) পক্ষভাগঃ । হস্ত্যাদেঃ
পার্শ্বদেশঃ । ইত্যমরঃ ॥

পার্শ্বশূলঃ (পুং ক্লী) শূলরোগবিশেষঃ

तश्चोषधः । यथा । शतपुष्पा देवदारु
शलपणी वचागुरु । कुष्ठं मांसी सैन्ध-
वक पलमेकं पुनर्नवा ॥ पाने नस्ये
तथाभासे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलकं गणुमालाकं नाशयेत् ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

पार्श्वः (पुं) पार्श्वस्थितनटः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ समीपस्थिते त्रि ॥

पार्श्वस्थि (स्त्री) शरीरपार्श्वस्थितास्थि । पाँजरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । पशुका २ ।
इत्यमरः ॥

पार्श्विकं (त्रि) पार्श्वस्येदं । पार्श्वजातं ।
पार्श्वशब्दात् षिकप्रत्ययनिष्पन्नं ॥

पार्श्विकान्दी (स्त्री) भाद्रशुक्रैकान्दी । तद्-
विवरणं पार्श्वपरिवर्तनशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पार्श्वोदरप्रियः (पुं) कर्कटः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पार्श्वती (स्त्री) द्रोपदी । इति त्रिकाशेषः ॥

पार्श्वदः (त्रि) पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पार्श्वदयः (त्रि) पार्श्वदः । इति भरतः ॥

पार्श्वः (पुं स्त्री) गुल्फश्चाधोभागः । पाद-
ग्रन्थिधरः । गोडमुड़ा इति गोडारि
इति च भाषा । इत्यमरः ॥ स तु गर्भस्थश्च
मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः ॥ सैन्ध-
पृष्ठं । इति मेदिनी ॥ पृष्ठं । इति
हलायुधः ॥ जिगीषा । यथा । सैन्धुपृष्ठे
पुमान् पार्श्वः पश्चात् पदजिगीषयोः ।
इति रत्नकोषः ॥

पार्श्वः (स्त्री) उन्मदस्त्री । इति मेदिनी ॥
कुन्ती । इति धरणिः ॥

पार्श्वग्रोहः (पुं) पृष्ठतः शक्रः । शक्रज्यो-
द्यतश्च विजिगीषोस्तुं शक्रपक्षपातेन
पार्श्वं पश्चात् पदं गृह्णाति याति यः ।
इत्यमरभरतो ॥

पार्श्वत्रयं (स्त्री) पश्चात् रक्तसेना । आतो-
हनुपसर्गात् क इति सूत्रेण पार्श्वशब्दात्
त्रैङ्घातोः कप्रत्ययनिष्पन्नं । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाल क रक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क
पालयति । इत्यवतैवेष्टसिद्धे दीर्घिणो-
हपि पाठः । कानुबन्धानामिदनुबन्धवत् ष्रे-
रनित्यतां बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धं । इति दुर्गा-
दासः ॥

पालः (पुं) पतद्ग्रहः । पिक्दान् इति
भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ पालके त्रि ।
यथा । दिवावक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि
तद्गृहे । योगक्षेमेहृत्था चेत्तु पालो
वक्तव्यतामियात् ॥ इति मनुः

पालकः (पुं) घोटकरक्तकः । तत्पर्यायः ।
अश्वरक्तः २ वल्लभः ७ । इति जटाधरः ॥
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालन-
कर्तुरि त्रि । यथा । गोपालको गवां
गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मक्किका-
लीननरके मक्किकाभिः स भक्ष्यते ॥ इति
प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥

पालकाप्यः (पुं) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
करेणुभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्-
स्तरिः । इति त्रिकाशेषः ॥

पालघः (पुं) छत्रा । इत्यमरः ॥

पालाशः (पुं) शल्लकी । शाकभेदः । पालङ्
इति भाषा । प्राजिपक्षी । वाज इति
भाषा । इति मेदिनी ॥

पालङ्गी (स्त्री) कुन्दूरुनामगन्धद्रव्यं । इत्य-
मरः ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ।
अस्या गुणाः । कफपित्तवातविवहनाशित्वं ।
रूक्षत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पालङ्ग्यं (स्त्री) शाकभेदः । पालङ् इति
भाषा । तत्पर्यायः । पलक्या २ मधुरा ३
क्षुरपत्रिका ४ स्रपत्रा ५ म्लिङ्गपत्रा ६
ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्य गुणाः ।
स्रियं कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमतर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्क्या (स्त्री) कुन्दूरुः । कुन्दूरुखोटी इति
भाषा । इत्यमरः ॥ पालङ्कशाकः । तत्-
पर्यायः । वास्तुकाकारा २ छुरिका ३
चीरितच्छदा ४ । अस्य गुणाः । वातलघ्वं ।
शीतत्वम् । म्लेच्छलत्वम् । भेदनत्वम् । गुरुत्वम् ।
विस्फुल्लित्वम् । मदश्वासपित्तरक्तविषापह-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं (स्त्री) सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ रङ्गणं । यथा । अन्ति-
षेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं
परमो धर्मः । इति मितान्तरा ॥

पालाशं (स्त्री) तमालपत्रं । तेजपात इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालाशः (पुं) हरिद्वर्णः । तद्वर्णविशिष्टे
पालाशरूक्षसम्बन्धिनि ८ त्रि । इत्य-

पालाशशब्दः (पुं) मगधदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पलाशसमूहश्च ॥

पालिः (स्त्री) कर्णलताग्रं । अश्रिः । पङ्क्तिः ।
अक्षप्रभेदः । छात्रादिदेयं । इति
मेदिनी ॥ युका । जातशमश्री । प्रान्तः ।
सेतुः । कल्लितभोजनं । प्रशंसा । उ-
सङ्गः । प्रसूः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका (स्त्री) अश्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्णपत्रं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दध्यादि-
च्छेदनी । तत्पर्यायः । कुन्तलिका २ ।
इति हारावली ॥

पालितः (त्रि) रक्षितः । यथा । चित्रलेखा तमा-
ज्जाय पौत्रं कृष्णं यो गिनी । ययो विहा-
यसा राजन् द्वारकां कृष्णपालितां ॥ इति
श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ७२ अध्यायः ॥
कायस्थश्च पद्धतिविशेषश्च ॥

पालिन्दः (पुं) कुन्दूरुकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पालिन्दी (स्त्री) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥
पालिङ्गी । त्रिवृता । इति द्विरूपकोषः ॥

पालिङ्गी (स्त्री) कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः ॥

पाली (स्त्री) युका । सशमश्रीयोषिः । इति
मेदिनी ॥ श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः (पुं) अग्निः । इत्यमरः ॥ वैद्य-
ताग्निः । यथा । पावकः पवमानश्च शुचि-
रग्निश्च ते त्रयः । निर्मथ्यः पवमानः
श्यादैद्युतः पावकः श्वतः ॥ यश्चामो
तपते सूर्यः शुचिरग्निश्चमो श्वतः । इति
कौश्ले १२ अध्यायः ॥ स च ब्रह्मणो

মানসপুত্রাদভিমানিনামকাথে: স্বাহায়াং
জাতঃ । যথা । যোহসাবগ্নিরভীমানী স্মৃতঃ
স্বায়ন্তুব্বেহস্তুরে । ব্রহ্মণো মানসঃ পুত্র-
স্তস্মাৎ স্বাহা ব্যজীজনং ॥ পাবকং পব-
মানঞ্চ শুচিরগ্নিশ্চ যঃ স্মৃতঃ । ইতি
মাৎস্তে ৪৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সদাচারঃ ।
বহ্নিমহুঃ । চিত্রকঃ । ভল্লাতকঃ । বিড়ঙ্গঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ শোধয়িত্বনরঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রক্তচিত্রকঃ । কুসুম্বঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পাবকারণিঃ (পুং) অগ্নিমহুঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

পাবকিঃ (পুং) কার্ত্তিকেষুঃ । যথা । কথং
তং কৃত্তিকাপুত্রমুক্তবান্ তং সুরং গুরুং ।
কথঞ্চ পাবকিরসৌ কথং বা মাতৃনন্দনঃ ॥
ইতি বরাহপুরাণং ॥

পাবনং (স্ত্রী) জলং । কৃচ্ছং । ইতি মেদিনী ॥
গোময়ং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ রুদ্রাক্ষং ।
কুষ্ঠং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ চিত্রকং ।
অধ্যাসঃ । প্রায়শ্চিত্তং । ইতি বিশ্বঃ ॥

পাবনঃ (পুং) ব্যাসঃ । পাবকঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সিহ্লকঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ পীত-
ভৃঙ্গরাজঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ সিদ্ধঃ ।
পবিত্রে পাবয়িতরি চ ত্রি । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পাবনধ্বনিঃ (পুং) শব্দঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পবিত্রে শব্দশ্চ ॥

পাবনী (স্ত্রী) হরীতকী । ইতি বিশ্বঃ ॥ তুলসী ।
গোঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গঙ্গা । যথা ।
ব্রহ্মাণ্ডং খণ্ডয়ন্তী হরশিরসি জটাবল্লি-

মুল্লাসয়ন্তী স্বর্লোকাদাপতন্তী কনকগ্নিরি-
গুহাগণ্ডশৈলাৎ স্বলন্তী । ক্ষৌণীপৃষ্ঠে
লুষ্ঠী ছুরিতচয়চমুর্নির্ভরং ভৎসয়ন্তী
পাথোধিৎ পূরয়ন্তী সুরনগরসরিৎ পাবনী
নঃ পুনাতু ॥ ইতি শঙ্করাচার্য্যকৃতগঙ্গা-
ক্টকং ॥

পাশঃ (পুং) কচান্তে সংহার্থঃ । কর্ণান্তে
শোভনার্থঃ । ছাত্রাদ্যন্তে নিন্দার্থঃ ।
পক্ষ্যাদিবন্ধনং । ইতি বিশ্বঃ ॥ শব্দভেদঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাশকঃ (পুং) দূতবিশেষঃ । পাশা ইতি
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । অক্ষঃ ২ দেবনঃ ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ সারিঃ ৪ শারিঃ ৫ সারঃ ৬
শারঃ ৭ পাশঃ ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পাশপাণিঃ (পুং) বরুণঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
পাশবপালনং (স্ত্রী) ঘাসঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পাশিতঃ (ত্রি) পাশযুক্তঃ । বন্ধঃ । ইতি
ধরণিঃ ॥

পাশী [ন্] (পুং) বরুণঃ । ইত্যমরঃ ॥ ব্যাধঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ যমঃ । ইতি কশ্চিৎ ॥
পাশধরে ত্রি । ইতি বিশ্বঃ ॥

পাশীকৃতঃ (ত্রি) পাশবন্ধঃ । অভূততদ্রাবে
চিপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পাশুপতঃ (পুং) বকপুষ্পং । পশুপত্যধি-
দৈবতঃ । তদ্বক্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

পাশুপতব্রতং (স্ত্রী) পশুপতিব্রতবিশেষঃ ।
যথা । যথা পশুপতিনিত্যং হত্বা সর্বমিদং
জগৎ । ন লিপ্যতে পুনঃ সোহপি যো
নিত্যং ব্রতমাচরেৎ ॥ ইহজন্মকৃতং পাশুপ

पूर्वजन्मकृतश्च यत् । त्रतं पाशुपतं
 नाम कृत्वा हस्ति द्विजोत्तम ॥ द्वादश्यामेक-
 भङ्गानी त्रयोदश्यामयाचितं । चतुर्दश्यां
 तथा नक्तमुपवासं परेहहनि ॥ गोरुष-
 षैव हैरण्यां रोप्यं तात्रमयस्तथा ।
 सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाशीत्या पृथक्
 पृथक् ॥ तत्रैवोत्थेन्येन्मूर्तिं शिवायाश्च
 शिवस्तु च । तत्रैवमागं रुषं कुर्याद्रोप्यं
 हेमश्चतुर्गुणैः ॥ रोप्यादक्तगुणं तात्रं
 तदङ्गं वापि कारयेत् । स्फारपत्रे समा-
 रोप्य वस्त्रोत्तमयुतस्तथा ॥ त्रयोदश्या-
 मेकभक्तं रिक्त्यां नक्तमाचरेत् । कुर्या-
 दयाचितं दर्शं पादकृच्छ्रत्रतक्षरेत् ॥ गङ्ग-
 पुष्पैः स्त्रैवेदैर्दयैर्वस्त्राभरणदीपकैः ।
 गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरं ॥
 गङ्गाधर महादेव सर्वलोकचराचर । जहि
 मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिह शङ्कर ॥ शङ्क-
 राय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च । यथा
 यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ॥
 यममार्गं यथा शब्दे न पश्यामि कदाचन ।
 संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु
 शङ्कर ॥ गङ्गाधर धराधीश परांपर वर-
 प्रद । श्रीकृष्ण नीलकण्ठस्त्रुमाकास्त नमो-
 हस्त ते ॥ संपूज्येवंविधानेन प्रति-
 पद्यदिते रवौ । हैरण्यादीन् गोरुषांश्च
 त्राङ्गणेभ्यो निवेदयेत् ॥ यथा ह्यं सर्वगः
 सर्वः सर्ववासस्तु सर्वहृत् ॥ न लिप्यासे
 विकुर्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ॥ एवं
 स्तुत्वा नमस्तुभ्यं रुषादींश्च यथोदितान् ।
 गुर्वादिभ्यो द्विजेभ्यश्च शङ्करः प्रीयता-

मिति ॥ एवं त्रतमिदं कृत्वा रुषं दद्याद्-
 द्विजातये । यममार्गं महाघोरं न पश्याति
 कदाचन ॥ यः करोति त्रतेनैव सर्व-
 पापप्रणाशनं । न स लिप्येत पापेन
 पद्मपत्रमिवास्तुसा ॥ त्रस्रहत्यादिभिः
 पापैरगम्यागमनादिभिः । मुच्यते पात-
 केभ्योहथ ह्यङ्क्यापेयैर्जैः पुमान् ॥ यः
 करोति महाभाग दानं सर्वस्वथावहं ।
 ह्यं पापाद्यशेषानि स्वर्गलोकं स
 गच्छति ॥ इति बह्विपुराणे पाशुपतत्रत-
 दानाध्यायः ॥

पाशुपतात्रं (क्ली) पशुपतेः शूलान्द्रं ।
 तस्य स्वरूपं यथा । गजाननोऽपि सफिन्त्य
 यत्रं पाशुपतं परं । महारूपं महा-
 कायं युगान्ताग्निसमप्रभं ॥ पञ्चवक्त्रं
 महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनं । सौम्यं
 घोरं सुघोरान्यमूर्द्धकेशं भयोत्कटं ॥
 जटाभारेन्दुगङ्गाहिप्रियमाणं शिवाङ्गजं ।
 वेणुवीणाशङ्खघण्टं डमरुकारावसङ्कुलं ॥
 शिवारावं भयाङ्गासि गृध्रायसचेष्टितं ।
 उक्तादण्डुलङ्गालं गौनाशकृतभूषणं ॥
 ललम्बेखलनागेन्द्रं गजचर्मार्द्रवासनं ।
 केकरं तर्जमानस्तु शूलखट्वाङ्गधारिणं ॥
 असमानं समस्तदं त्रैलोक्यं सचरा-
 चरं । पुरतो विघ्ननाशस्य लेलिहानं
 व्यवस्थितं ॥ इति देवीपुराणं ॥

पाशुपालां (क्ली) वैश्यावृत्तिः । पशून् गो-
 महिष्यादीन् पालयति पशुपालः तां यत् ।
 पशुपालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे ऋ-
 प्रत्ययनिष्पन्नं । इत्यमरभरतो ॥

पाश्चात्यः (त्रि) पश्चाद्भवः । पश्चिमदेश-
जातः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

पाश्चात्याकरसम्भवः (क्ली) साञ्जरीलवणं ।

तत्पर्यायः । रोमकः २ रामलवणं ७ ।

इति रत्नमाला ॥

पाश्या (स्त्री) पाशसमूहः । इत्यमरः ॥

पाषकः (पुं) पादाभरणविशेषः । पायुली

इति भाषा । यथा । रत्नपाषकषट्कैश्च

विराजितपदाङ्गुलैः । इति ब्रह्मवैवर्ते

श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः (पुं) वेदविरुद्धाचारवान् । सर्ववर्ण-

चिह्नधारी । बौद्धकपणकादिः । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्वलिङ्गी २ ।

इत्यमरः ॥ कौलिकः ७ पाषण्डिकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाषण्डादिसम्भ-

वणे दोषो यथा । तस्मात् पाषण्डिभिः

पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत् । विशेष-

यतः क्रियाकाले यज्जार्दो चापि दीक्षितः ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यात् पश्येत् मतिमान्

नरः ॥ किं पुनर्येस्तु संत्यक्ता त्रयी सर्वा-

ङ्गना द्विज । पाषण्डभोजिभिः पापैर्बेद-

वादविरোধिभिः ॥ पाषण्डिनो विकर्मस्त्वान्

वैडालव्रतिकान् शठान् । हेतुकान् वक-

रुतींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्क्षयेत् ॥ दूरा-

पास्तुस्तु संसर्गः महास्य वापि पापिभिः ।

पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्ज-

येत् ॥ एते नग्रास्तवाध्याता दृष्ट्या

आद्वापघातकाः । येषां सम्भवात्

पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ एते ।

पाषण्डिनामानो हेतान् आलपेद्वृष्टः ।

पुण्यं नश्यति सम्भवादेतेषां तद्-

दिनोद्भवम् ॥ पुंसां जटाधरणमौण्य-

वतां वृथैव मोघाशिनामथिलशौचनिरा-

कृतानां । तोयप्रदानपितृपिण्डवाह-

कृतानां सम्भवात्तपि नरा नरकं

प्राप्नुवन्ति ॥ इति विष्णुपुराणे ७ अंशे

२८ अध्यायः ॥ * ॥ पाषण्डादीनां लक्षणं

यथा । अर्थः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्त्वो

निषिद्धकृत् । यस्य धर्मध्वजो नित्यं हर-

ध्वज इवोत्थितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि

वैडालं नाम तद्व्रतं । तद्वान् वैडाल-

व्रतिकः । प्रियं वक्ति पुरोहन्व्र

विप्रियं कुरुते भृशं । व्यक्तापराध-

चेष्टश्च शठोऽहं कथितो वृधेः ॥ सन्देह-

कृद्धेभुर्भिर्धः संकर्मस्त्व सहेतुकः ।

अर्वागदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृत

इति । एतज्जीकायां स्वामी ॥ * ॥ अपि

च । सदाशिव उवाच । येहन्वदेव पर-

त्वेन वदन्त्यज्जानमोहिताः । नारायणा-

ज्जगद्वन्द्यात् ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥ कपाल-

भस्मास्त्रधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । ऋते

वनस्त्राश्रमाश्च जटावक्त्रलधारिणः । अवै-

दिकक्रियोपेतान्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

शस्त्राज्जोर्द्धपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमै-

र्हरेः । रहिता ये द्विजा देवि ते वै

पाषण्डिनो मताः ॥ श्रुतिस्यूक्तमाचारं

यस्तु नाचरति द्विजः । स पाषण्डीति

विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥ समस्त-

যজ্ঞভোক্তারং বিষ্ণুং ব্রহ্মণ্যদৈবতং ॥
 উদস্য দেবতাক্ষেব জুহোতি চ দদাতি চ ।
 স° পাষণ্ডীতি বিজ্ঞেয়ঃ স্বতন্ত্রো বাপি
 কৰ্ম্মস্ব ॥ স্বাতন্ত্র্যাৎ ক্রিয়তে যৈস্ত কৰ্ম্ম
 বেদোদিতং মহৎ । বিনা বৈ ভগবৎ-
 প্রীত্যা তে বৈ পাষণ্ডিনঃ স্মৃতাঃ ॥ যস্ত
 নারায়ণং দেবং ব্রহ্মরুদ্রাদিদৈবতৈঃ ।
 সমত্বেনৈব বীক্ষেত স পাষণ্ডী ভবেৎ
 সদা ॥ অনাস্থা ক্রিয়তে যৈস্ত মনোবাক্-
 কায়কৰ্ম্মভিঃ । বাসুদেবং ন জানাতি স
 পাষণ্ডী ভবেৎ দ্বিজঃ ॥ হরেনামকমস্ত্রাভ্যাং
 লোকাঃ সন্তিবিবর্জিতাঃ । যদি বর্ণা-
 শ্রমাদ্যা যে তে বৈ পাষণ্ডিনঃ স্মৃতাঃ ॥
 বর্ণানাং গুরবো নিত্যং শিবে যদ্য-
 প্যবৈষ্ণবাঃ । ভগবদ্ব্যস্মরহিতা বৈষ্ণবাদি-
 বিনিন্দকাঃ ॥ রজস্তুমোময়া জীবহিংসকা
 জীবভক্ষকাঃ । অসৎপ্রতিগ্রহরতা দেবলা
 গ্রামযাজকাঃ ॥ ভ্রষ্টাচারাস্তথা ত্রাত্যা
 নানাবিবুধপূজকাঃ । দেবতোচ্ছিষ্টশ্রাদ্ধাদি-
 ভোজিনঃ শূদ্রবৎক্রিয়াঃ ॥ বিবিধাসৎকৰ্ম্ম-
 রতা ভক্ষণাদ্যবিচারিণঃ । লোভমোহমদ-
 ক্রোধকামাহঙ্কারিণঃ সদা ॥ এবন্নিধাঃ পার-
 দারিকাদ্যা যেহত্র শুভাননে । অন্যেষাং কা
 কথা তত্র পাষণ্ডা ব্রাহ্মণাঃ স্মৃতাঃ ॥ বর্ণা-
 শ্রমাদ্যা যে মর্ত্যাঃ স্বস্বধৰ্ম্মবিবর্জিতাঃ ।
 তে বৈ পাষণ্ডিনো দেবি নারায়ণবহির্মুখাঃ ॥
 সৰ্ব্বাশিনো দ্বিজা যেহপি সৰ্ব্ববিক্রেয়িণ-
 স্তথা । ষড়্বেদাচাররহিতাস্তে বৈ পাষ-
 ণ্ডিনো মতাঃ ॥ যে হ্রসদ্রুপানাদিরতা
 লোকা নিরস্তুরং । শিবে পাষণ্ডিনো জ্ঞেয়া ।

ইহ তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ বিষ্ণুবৈষ্ণবগোভূমি-
 দেবাদিষু বিশেষতঃ । অশ্বথতুলসীতীর্থ-
 ক্ষেত্রাদিষু মহাগুরৌ ॥ লক্ষ্মীসরস্বতীগঙ্গা-
 যমুনাস্ব বরাননে । স্মৃতাঃ পাষণ্ডিনস্তেহপি
 যে ন সেবাপরায়ণাঃ ॥ রুদ্রাক্ষেস্ত্রাক্ষ-
 ভদ্রাক্ষক্ষাটিকাক্ষাদিধারিণঃ । জটীলা
 ভস্মলিপ্তাঙ্গাস্তে বৈ পাষণ্ডিনঃ প্রিয়ে ॥
 অসিজীবী মসীজীবী ধাবকঃ পাচকস্তথা ।
 এতে পাষণ্ডিনো বিপ্রা মাদকদ্রব্য-
 ভোজিনঃ ॥ দেবি কাষ্যদয়ো ভক্তা
 অনন্যশরণাস্তু যে । পাষণ্ডসঙ্গং ন কুর্য-
 স্তদেগেহে পানভোজনে ॥ যদি দৈববশা-
 ল্লোভাম্মোহান্তস্যান্নভোজনং । তৎস্পর্শ-
 জলপানঞ্চ চক্রুস্তৎসঙ্গমাদিকং ॥ তৎপান-
 ভোজনালাপসঙ্গালিঙ্গনতোহচিরাৎ । পাষ-
 ণ্ডিনো বৈষ্ণবাঃ স্মরণ্যেষামপি কা কথা ॥
 কিমত্র বহুনোক্তেন ব্রাহ্মণা যে হব্বৈষ্ণবাঃ ।
 অসদাচরণাশ্চৎ স্মৃত্যস্তদা পাষণ্ডিনঃ
 স্মৃতাঃ ॥ এতদ্বোজনপানাদিকৰ্ম্মভির্বৈষ্ণবা
 জনাঃ । পাষণ্ডিনস্তথা স্ম্যর্কৈ জটাভস্মাদি-
 ধারিণঃ ॥ ইতি পান্দ্রোত্তরখণ্ডে পাষণ্ডা-
 চরণং নাম ৪২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ তস্য
 ত্যাজ্যত্বং যথা । ত্যজ পাষণ্ডসংসর্গং
 সঙ্গং ভজ সতাং সদা । কামং ক্রোধঞ্চ
 লোভঞ্চ মোহঞ্চ মদমৎসরৌ ॥ ইতি পান্দ্রে
 ক্রিয়াযোগসারে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 তস্মি রাষ্ট্রাধিকর্তব্যতা যথা । কিতবান্
 কুশীলবান্ কুরান্ পাষণ্ডস্বাংশ্চ মানবান্ ।
 বিকৰ্ম্মস্থান্ শৌণ্ডিকাংশ্চ ক্ষিপ্ৰং নির্বা-
 সয়েৎ পুরাৎ ॥ এতে রাষ্ট্রে বর্তমানা

राज्यः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया
नित्यं बाधस्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ इति
मानवे २ अध्यायः ॥ अपि च । आक्रु-
द्धांश्च तथा लूकान् दृष्टार्थात्तद्भाषिणः ।
पाषण्डिनस्तपसादीन् परराष्ट्रेषु योज-
येत् ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः (पुं) पाषण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पाषण्डी [न्] (पुं) पाषण्डः । इति जटा-
धरः ॥

पाषाणः (पुं) प्रस्तुरः । तत्पर्यायः । ऋषः २
उपलः ३ अश्वा ४ शिला ५ दृषत् ६ ।
इत्यमरः ॥ दृषत् ९ । इति भरतः ॥
प्रस्तुरः ८ पारारुकः ९ पारटीटः १०
मन्मरुः ११ काचकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पाषाणगर्दभः (पुं) हनुसङ्गिजङ्घुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणमाह । वातश्लेष्मसमुद्भूतः
श्वथुहनुसङ्गिजङ्घः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो
ज्जेयः पाषाणगर्दभः ॥ स्थिरः कठिनः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा । पाषाणगर्दभं पूर्व-
स्वेदयेत् कुशलो भिषक् । ततः पनसिका-
प्रोक्तैः ककैरुक्कैः प्रलेपयेत् ॥ वात-
श्लेष्मिकशोथस्यैः ककैरुक्कैश्च लेप-
येत् । परिपाकगतं भिन्ना त्रणवत्तमुपा-
चरेत् ॥ जलौकाभिर्हृते रक्ते स शाम्यति
विनोयधत् ॥ एतत् श्वलेषु बहुषु प्रेक्षितं
लिखितं ततः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी (स्त्री) रश्चिकराशिस्वरविकशुक्र-
पक्षीयचतुर्दशी । यथा भविष्ये । रश्चिके

शुक्रपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्मात्
माराधयेद्दोरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोज-
नैः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः (पुं) टक्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाषाणदारणः (पुं) टक्कः । इत्यमरः ॥

पाषाणभेदनः (पुं) रुक्कविशेषः । हाथाजूडी
इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्मभेदः २
शिलाभेदः ३ अश्मभेदकः ४ श्वेता ५
उपलभेदी ६ पलति ७ शिलगर्भजः ८ ।
अश्व गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेह-
तृद्धाहमूत्रकृच्छ्राश्वरीनाशित्वम् । शीतल-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पाषाण-
भेदकोहश्मस्यो गिरिभिन्निमयोजनी ।
अश्मभेदो हिमस्तुक्तः कषायो वृत्ति-
शोधनः ॥ भेदनो हस्ति दोषार्शोऽग्न्या-
कृच्छ्राश्वहृद्भेदः । योनिरोगान् प्रमे-
हांश्च प्लीहाशूलत्रणानि च ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

पाषाणभेदी [न्] (पुं) रुक्कविशेषः ।
पाथरचूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अश्मभेदः २ शिलाभेदः ३ अश्मभि ४ ।
इति रत्नमाला ॥

पाषाणी (स्त्री) कुद्रपाषाणः । स तु परिमापक-
विशेषः । वाट्थारा इति पाषा । तत्-
पर्यायः । पृषाकरा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहातः (पुं) त्रसदाकरुक्कः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पाक्कायणः (त्रि) पक्कसम्बन्धी । पक्के भवः ।
पक्कशब्दात् षायनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

পাঙ্কিকঃ (ত্রি) পঙ্কপাতী । যথা । স কো
 রাজা ন শাস্তা যঃ প্রজাবধ্যাশ্চ পাঙ্কিকঃ ।
 ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে গণপতিখণ্ডে ১৪ অধ্যায়ঃ ॥
 পাঙ্কিঘাতকশ্চ ॥
 পি শ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ শ পিয়তি ।
 ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
 পিকঃ (পুং) কোকিলঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পিকপ্রিয়া (স্ত্রী) মহাজম্বুঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পিকবন্ধুঃ (পুং) আত্রবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পিকরাগঃ (পুং) আত্রবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পিকবল্লভঃ (পুং) আত্রবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥
 পিকাঙ্গঃ (পুং) পঙ্কিবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥
 পিকানন্দঃ (পুং) বসন্তকালঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পিকাঙ্কঃ (পুং) রোচনী । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পিকী (স্ত্রী) কোকিল । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিকেক্ষণা (স্ত্রী) কোকিলাঙ্কঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ কোকিলচক্ষুস্তল্যচক্ষুর্যুক্তা চ ॥
 পিকঃ (পুং) হস্তিশাবকঃ । ইতি শব্দমালা ॥
 পিঙ্গং (স্ত্রী) বালকঃ । ইতি মেদিনী ॥ হরি-
 তালং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিঙ্গঃ (পুং) পিঙ্গলবর্ণঃ । তদ্বতি ত্রি । ইত্য-
 মরঃ ॥ মূষকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিঙ্গকপিশা (স্ত্রী) তৈলপায়িকা । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥

পিঙ্গচক্ষুঃ [স্] (পুং) কুস্তীরঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥
 পিঙ্গজটঃ (পুং) শিবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 পিঙ্গলং (স্ত্রী) রীতিঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিঙ্গলঃ (পুং) নীলপীতমিশ্রিতবর্ণঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । কড়ারঃ ২ কপিলঃ ৩ পিঙ্গঃ ৪
 পিশঙ্গঃ ৫ কক্রঃ ৬ । তদ্বতি ত্রি । ইত্য-
 মরঃ ॥ কেচিৎ দ্বয়ং দ্বয়ং পর্যায়মাত্মঃ ।
 অত্র নীলপীতঃ কপিলঃ । রোচনাভঃ
 পিশঙ্গঃ । কনকপিঙ্গলঃ কক্রঃ । ইতি
 স্তম্ভুতিঃ ॥ পিশঙ্গো রোচনা পাণ্ডুঃ কক্রঃ
 কনকপিঙ্গলঃ । ইতি নামমালা ॥ পিঙ্গ-
 দীপশিখাভঃ স্মাৎ পিশঙ্গঃ পদ্মধূলিবৎ ।
 পীতনীলহরিদ্রক্তঃ কড়ারস্তৃণবহিবৎ ॥
 অয়ন্তুদ্রিক্তঃ পীতাঙ্গঃ কপিলো রোচনা-
 ছবিরিত্যন্যত্র ভেদোহপি দৃশ্যতে । অল্প-
 ভেদত্বাদিহাসৌ নাদৃতঃ । ইতি তট্টীকায়াম্
 ভরতঃ ॥ * ॥ নাগভেদঃ । রুদ্রঃ । চণ্ডাংশু-
 পারিপার্শ্বিকঃ । নিধিভেদঃ । কপিঃ ।
 অগ্নিঃ । ইতি মেদিনী ॥ মুনিবিশেষঃ ।
 নকুলঃ । স্বাবরবিষবিশেষঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ ক্ষুদ্রোলুকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভবাদিষষ্টিবর্ষান্তর্গ তৈকপঞ্চাশত্তমবর্ষঃ ।
 যথা । দেশভঙ্গোহথ দুর্ভিক্ষং সমাসাৎ
 কথয়াম্যহং । পিঙ্গলে চারুপদ্মাঙ্কি
 দুর্ভিক্ষং নন্দদাতটে ॥ ইতি জ্যোতি-
 স্তত্ত্বং ॥ * ॥ পিঙ্গলাচার্য্যকৃতচ্ছন্দোগ্রন্থ-
 বিশেষঃ । যথা । জ্যো বিবিহমত্তসায়র-
 পারং পতো বিবিমলমই হেলং । পটমং
 ভাসতরণো নাওসো পিঙ্গলো জয়ই ॥

অশ্ব ব্যাখ্যা । অথ ছন্দঃশাস্ত্রকর্তুঃ পিঙ্গলা-
চার্য্যস্য স্ততিরূপং মঙ্গলং নির্বিল্লগ্রস্থপরি-
সমাপ্তয়ে গ্রন্থকৃৎ করোতি । বিবিধা
নানাপ্রকারকবিত্যাসবিশিষ্টা মাত্রা যত্র
তদ্বিবিধমাত্রং ছন্দঃকদম্বং তদেবং
সাগরঃ অতিদুর্গমত্বাৎ ভাষা এব তরগু
নৌর্ধস্য । প্রাক্কৃতে হ্রস্বতা তেন ভাষ্যৈব
ছন্দঃশাস্ত্রমুক্তবানিত্যবগম্যতে । কেচিত্তু
লঘুগুরূপা যা বিবিধা মাত্রা সৈব সাগরঃ
তৎপারং প্রাপ্তঃ অপিরবধারণে । বিমলয়া
মত্যা হেলা যত্র তদযথা স্মাৎ নির্মলবুদ্ধ্যা
হেল্যৈব পারং গত ইত্যর্থঃ । প্রথম-
মিত্যনেন ছন্দঃশাস্ত্রস্য প্রথমপ্রণেতায়-
মিত্যবগম্যতে । অর্থাস্তরমপ্যনেনৈব
ব্যজ্যতে যো বিবিধমাত্রাভিঃ সাগরপারং
প্রাপ্তঃ বিঃ পক্ষী অর্থাদ্গরুড়ঃ তস্য বিমল-
মতৌ হেলা যত্র তৎ যথা স্মাৎ ভাষা
অনুনয়বাক্ সৈব নৌর্ধস্য ঙ্গদৃশো নাগো
জয়তি । এবং হি শ্ৰুয়তে ভোক্তুমুদ্যতং
গরুড়ং দৃষ্ট্বা সকৌশলং সবিনয়ং তমু-
বাচ ভো গরুড়মমেদং কৌশলং পশু
যদ্যেকবারলিখিতং ময়া লিখ্যতে তদা
মাং ভক্ষ ইত্যুক্তা সাগরতীরং ষড়্‌বিংশত্য-
ক্ষরপর্য্যন্তং প্রস্তারং প্রদর্শ্য সমুদ্রেং
প্রবিবেশ গরুড়োহপি বঞ্চনাং গুরুত্বেন
তঞ্চ মত্বা তদেশাদ্বিররাম এতাদৃশং বুদ্ধি-
গৌরবং যস্য অতএব জয়তি উৎকর্ষণ
বর্ততে তং প্রতি প্রণতোহস্মীতি ব্যজ্যতে
অথবা গাথ্যাং ভগণোপন্যাসো মঙ্গলার্থঃ
প্রথমং ভৃত্যোদাসীনয়োর্ভগণজগণয়ো-

র্ষোগেহনুচিতোহপি কল্পমিত্যবহিতৈ
র্ভাব্যং । ইতি পিঙ্গলগ্রন্থস্তটীকা চ ॥
পিঙ্গললোহং (ক্রী) পিত্তলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গলা (ক্রী) বামনাখ্যদক্ষিণদিগ্‌গজস্য
গজিনী । ইত্যমরঃ ॥ কুমুদস্য করিণী ।
বেশ্যাবিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ তস্যা
উপাখ্যানং যথা । পিঙ্গলা নাম বেশ্যা-
সীদ্বিদেহনগরে পুরা । তস্যা মে শিক্ষিতং
কিঞ্চিন্ণিবোধ নৃপনন্দন ॥ সা শ্বেরিণ্যেকদা
কান্তং সঙ্কেত উপনেষ্যতী । অভূৎ কালে
বহির্দ্বারি বিভ্রতী রূপমুত্তমং ॥ মার্গ
আগচ্ছতো বীক্ষ্য পুরুষান্ পুরুষর্ষভ ।
তান্ শুক্কদান্ বিভবতঃ কান্তান্ মেনেহর্থ-
কামুকী ॥ আগতেষপযাতেষু সা সঙ্কে-
তোপজীবিনী । অপ্যন্যো বিভবান্ কোহপি
মামুপৈষ্যতি ভুরিদঃ ॥ এবং ছুরাশয়া
ধ্বস্তনিদ্রাদ্বার্য্যবলম্বতী । নিগচ্ছন্তী প্রবি-
শতী নিশীথং সমপদ্যত ॥ তস্যা বিভা-
শয়া শুষ্যদ্বজ্রায়া দীনচেতসঃ । নির্বেদঃ
পরমো জজে চিন্তাহেতুঃ স্তথাবহঃ ॥ তস্যা
নির্বিল্লচিতায়া গীতং শৃণু যথা মম ॥
নির্বেদ আশাপাশানাং পুরুষস্য যথা
হসিঃ । নহন্সাজাতনির্বেদো দেহবন্ধং
জিহাসতি ॥ পিঙ্গলোবাচ । অহো মে
মোহবিততিং পশ্যতাং বিজিতাঙ্গনঃ । যা
কান্তাদসতঃ কামং কাময়ে যেন বালিশা ॥
সস্তং সমীপে রমণং রতিপ্রদং বিত্তপ্রদং
নিত্যমিমং বিহায় । অকামদং দুঃখভয়াধি-
শোকমোহপ্রদং তুচ্ছমহং ভজেহংগা ॥

अहो मलत्रा परितापितो वृथा साङ्केत्य-
 रत्र्यातिविगह्य' वार्त्तरा । त्रैणाम्ररादवार्थ-
 त्रपौहनुशोच्यां क्रीतेन विभ्रं रतिमात्र
 नेच्छती ॥ यदस्त्रिभिर्निश्चितवः शवः श्चसूणं
 त्रचा रोमनथैः पिनङ्कः । फरन्नवद्वारमगार
 मेतद्विगु त्रपुर्णं मद्रुपैति कात्या ॥ विदे-
 नां पुरे हस्त्रिभ्रहमेकैव मूढधीः ।
 नाशमिच्छत्यसत्यादात्मानः काममच्युतां ॥
 स्रङ्गं प्रेष्ठतमो नाथ आत्रा चायं शरी
 रिणां । तं विक्रीयात्त्रनैवाहः रमे येन
 मथा रमा ॥ कियं प्रियन्ते व्यञ्जन कामा
 ये कामदा नराः । अत्रेद्यवन्तो भाव्यारा
 देवा वा कालविद्रुताः ॥ नृनं मे भग
 वान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
 निर्वेदोहयं दुराशया नमे जातः सुखा-
 वहः ॥ मैवः स्यान्मन्दाग्यायाः क्लेशा
 निर्वेदहेतवः । येनात्रुवङ्कं निहृत्य
 पुरुषः शमयच्छति ॥ तेनोपकृतमादाय
 शिरसा ग्राम्यसङ्गताः । तत्रा दुराशाः
 शरणं ब्रजामि तमधीश्वरं ॥ सस्तुक्ता श्रद्ध-
 ष्यतेत्यदथथालाभेन जीवती । विहराम्यमु-
 नैवाहमात्माना रमणेन वै ॥ संसार-
 कूपे पतितं विषयैश्शुभितेक्षणं । ग्रन्थं
 कालाहिनात्मानं कोहन्त्रातुमधीश्वरः ॥
 आत्रैव ह्यात्मानो गोप्ता निर्विद्येत यदा-
 थिलां । अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रन्थं
 कालाहिना जगत् ॥ श्रीब्रह्मण उवाच । एवं
 व्यवसितमतिदुराशां कान्ततर्षजां ।
 छिन्दोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥
 आशा हि परमं दुःखं नैराश्यां परमं

सुखं । यथा संह्रिय कान्ताशां सुखं
 सुषाप पिङ्गला ॥ इति श्रीभागवते एका-
 दशस्कन्धे श्रीभगवद्रुद्रवसंवादे पिङ्गला-
 गीतमर्कमोहध्यायः ॥ * ॥ कर्णिका । नाडी-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पङ्क्तिभेदः ।
 राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ अथ पिङ्ग-
 लादिनाडीनिरूपणं । दक्षिणांशः श्रुतः
 सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडीदश
 विदुस्तान् मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तितः ॥ इडा
 वामे तनोश्मध्ये स्रुम्ना पिङ्गला परे ।
 मध्या तान्नाडी श्यादग्नीसोमस्वरूपिणी ॥
 अत्रेडा वामवृक्षाधःश्वा धनुर्वक्रा वामनासा-
 पर्यास्तः गता एवं पिङ्गला दक्षिणाधः-
 षःश्वा धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठ-
 वंशान्तर्गता स्रुम्ना इत्यर्थः ॥ इति सारदा-
 तिलकं ॥ नाडीनां संवहो देवि कङ्क-
 योनिः खगाश्वः । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः
 सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ कङ्कश्च पद्मस्य
 योनिरुत्पत्तिस्थानं शालुकर्मति यावत् ।
 प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश श्रुताः ।
 इडा च पिङ्गला चैव स्रुम्ना च तृती-
 यिका ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूसा चैव
 यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी च
 दश श्रुताः ॥ एवं नाडीमयं चक्रं
 विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडायाः पिङ्गला-
 याश्च मध्ये वा सा स्रुम्निका ॥ इडायाः
 त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । रजो-
 गुणा च वज्राध्या चित्रिणी सत्संयुता ॥
 तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण च ॥

ইতি নিরুত্তরতন্ত্রপ্রথমপটলঃ ॥ ইড়াপিঙ্গ-
লয়োঃ স্বরূপং যথা । ইড়া চ শঙ্খচন্দ্রাভা
তস্যা বামে ব্যবস্থিতা । পিঙ্গলা সিত-
রক্তাভা দক্ষিণং পার্শ্বমাশ্রিতা ॥ ইতি
যোগার্ণবঃ ॥ ইড়ায়াং সংশ্রিতশ্চন্দ্রঃ পিঙ্গ-
লায়াং দিবাকরঃ । ইতি তন্ত্রাস্তুরং ॥

পিঙ্গলিকা (স্ত্রী) বলাকা । ইতি জটাধরঃ ॥
পিঙ্গমারঃ (পুং) হরিতালং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গক্ষটিকঃ (পুং) গোমেদমণিঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গা (স্ত্রী) গোরোচনা । হিঙ্গুঃ । নালিকা ।
চণ্ডিকা । ইতি মেদিনী ॥ হরিদ্রা । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥ বংশরোচনা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিঙ্গাশঃ (পুং) পল্লীপতিঃ । মৎস্যভেদঃ ।
পাঙ্গাশ ইতি ভাষা । জাত্যস্বর্ণে ক্লী ।
ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গাশী (স্ত্রী) নীলিকা । ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গাস্ত্রঃ (পুং) পিঙ্গাশমৎস্রঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পিঙ্গাক্ষঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পিঙ্গী (স্ত্রী) শমীবৃক্ষঃ । ইতি মেদিনী ॥

পিঙ্গেক্ষণঃ (পুং) শিবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচণ্ডঃ (পুং) পশোরবয়বঃ । উদরং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডলঃ (ত্রি) তুন্দিলঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচব্যঃ (পুং) কার্পাসঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডঃ (পুং) উদরং । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
লক্ষণং যথা । ভোগাঢ্যাঃ সমজঠরা নিঃস্বাঃ

স্ব্যর্ঘটসম্নিতাঃ । সর্পোদরা । দরিদ্রাঃ । স্ন্য-
রিতি গারুড়ে ৬৩ অধ্যায়ঃ ॥ পশোরব-
য়বঃ । ইতি মেদিনী ॥

পিচিণ্ডিকা (স্ত্রী) পিণ্ডিকা । পার ডিম্ ইতি
ভাষা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচিণ্ডলঃ (পুং) বৃহদুদরযুক্তঃ । ইত্যমরঃ ॥
তৎপর্যায়ঃ । পিচিণ্ডলঃ ২ বৃহৎকৃষ্ণিঃ ৩
তুন্দী ৪ তুন্দিকঃ ৫ তুন্দিলঃ ৬ উদরী ৭
উদরিলঃ ৮ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিচুঃ (পুং) কার্পাসতূলঃ । ইত্যমরঃ ॥ কৃষ্ণ-
ভেদঃ । কর্ণঃ । অম্বরবিশেষঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ভৈরবঃ । শম্ভভেদঃ । ইতি
বিশ্বঃ ॥

পিচুকঃ (পুং) মদনবৃক্ষঃ । ময়না ইতি ভাষা ।
ইতি রত্নমালা ॥

পিচুতুলং (ক্লী) তূলঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পিচুমন্দঃ (পুং) নিম্ববৃক্ষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পিচুমর্দঃ (পুং) নিম্ববৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

পিচুলঃ (পুং) ঝাবুকঃ । ইজ্জলঃ । জলবায়সঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ তূলঃ । ইত্যমরটীকায়ং
সারসুন্দরী ॥

পিচ্ছ ক ছেদে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক
পিচ্ছয়তি । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিচ্ছটং (ক্লী) সীসকং । রঙ্গং । নেত্ররোগে
পুং । ইতি মেদিনী ॥

পিচ্ছ শ বাধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ শ
পিচ্ছতী পিচ্ছন্তী । বাধো বিহিতিঃ ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিচ্ছং (ক্লী) ময়ূরপুচ্ছং । তৎপর্যায়ঃ ।

শিখণ্ডঃ ২ বর্হং ৩। ইত্যমরঃ ॥ শিখি-
 পুচ্ছং ৪ শিখণ্ডকং ৫। ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ চূড়া। ইতি মেদিনী ॥
 পিচ্ছঃ (পুং) লাস্কুলং । ইতি মেদিনী ॥
 পিচ্ছলদলা (স্ত্রী) বদরীবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 পিচ্ছবাণঃ (পুং) শ্চোনপক্ষী । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পিচ্ছা (স্ত্রী) শাল্মলীবেষ্টঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পুংগঃ । ছটা । কোষঃ । মোচা । ভক্ত-
 সম্ভূতমণ্ডং । পঙ্ক্তিঃ । অশ্বপদাময়ঃ ।
 ইতি মেদিনী ॥ চোলিকা । ফণিলালা ।
 ইতি হারাবলী ॥ শিংশপাবৃক্ষঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পিচ্ছিকা (স্ত্রী) চামরবিশেষঃ । যথা ।
 পিচ্ছিকাং ভ্রাময়িত্বা বহুবিধং হাশ্বং
 কৃত্বা পণমহইং দস্ম চরণে ইদং অলিং
 অপিণা কুণামস্ম । ইতি রত্নাবলীনাটকে
 ৪ অঙ্কঃ ॥
 পিচ্ছিতিকা (স্ত্রী) শিংশপা । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥
 পিচ্ছিলং (ত্রি) ভক্তমণ্ডযুক্তং । ইতি রায়-
 মুকুটঃ ॥ সরসব্যঞ্জনাদি । ইতি ভরতঃ ॥
 সূপাদি । ইতি রমানাথঃ ॥ স্নিগ্ধসূপাদি ।
 ইতি ভানুদীক্ষিতঃ ॥ মণ্ডযুক্তভক্তং ।
 জলযুক্তব্যঞ্জনং । ইতি নীলকণ্ঠঃ ॥ তৎ-
 পর্যায়ঃ । বিজিলং ২ । ইত্যমরঃ ॥ বিজ-
 য়িনং ৩ বিজিনং ৪ বিজ্জলং ৫ ইজ্জলং ৬
 লালসীকং ৭ । ইতি বাচস্পতিঃ । পিচ্ছ-
 যুক্তশ্চ ॥

পিচ্ছিলঃ (পুং) শ্লেষ্মাস্তকবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ
 পিচ্ছিলকঃ (পুং) ধম্বনবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ
 পিচ্ছিলচ্ছদা (স্ত্রী) উপোদকী । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পিচ্ছিলত্বক্ [চ্] (পুং) নাগরঙ্গবৃক্ষঃ । ইতি
 ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ ধম্বনবৃক্ষঃ । ইতি রত্ন-
 মালা ॥
 পিচ্ছিলসারঃ (পুং) মোচরসঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ
 পিচ্ছিলা (স্ত্রী) পোতিকা । শিংশপা ।
 শাল্মলিঃ । সিন্ধুভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
 কোকিলাক্ষঃ । রুশ্চিকাক্ষুপঃ । শূলীতৃণং ।
 অতসী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ কটী । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পিজ ই ক ভাষট্টার্থে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
 ই ক পিঞ্জয়তি । ভাঃ দীপ্তিঃ । ঘট্টার্থে
 নিকেতনহিংসাবলদানানি । ইতি দুর্গা-
 দাসঃ ॥
 পিজ ই ল ঙ বর্ণপূজয়োঃ । ই পিঞ্জতে । ল ঙ
 পিঙ্ক্তে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
 পিঞ্জং (স্ত্রী) বলং । ব্যাকুলে ত্রি । ইতি
 মেদিনী ॥
 পিঞ্জঃ (পুং) বধঃ । ইত্যমরঃ ॥ কর্পূরভেদঃ ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিঞ্জটঃ (পুং) নেত্রমলং । পিঁচুটি ইতি
 ভাষা । যথা । দুধীকা দুধিকা দুধিঃ পিঞ্জট-
 পিঞ্জটাবপি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পিঞ্জনং (স্ত্রী) কার্পাসস্ফোটনধনুঃ ।

তৎপর্যায়ঃ । বিহননং ২ তুলস্ফোটন-
কার্মুকং ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিঞ্জরং (ক্লী) हरितालं । इत्यमरः ॥ स्वर्णं ।
इति मेदिनी ॥ नागकेशरं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पक्ष्यादिवक्त्रनगृहं । कायास्थि-
बन्धं । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

পিঞ্জরः (पुं) अश्वभेदः । पीतरक्तवर्णः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पीते त्रि । इति
मेदिनी ॥

পিঞ্জরकं (क्ली) हरितालं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

পিঞ্জलं (क्ली) कुशपत्रं । हरितालं । इति
धरणिः ॥

পিঞ্জलः (पुं) अत्यन्तव्याकुलसैन्यादिः । इत्य-
मरः ॥

পিঞ্জली (स्त्री) कुशान्तरवेष्टितপ্রাদেশমাত্রমাগ্র-
कुशपत्रद्वयं । अस्या नामान्तरं पवित्रं ।
यथा अनन्तर्गर्भिणीं साগ্রं कौशं द्विदल-
मेव च । प्रादेशमात्रं विजेयं पवित्रं
यत्र कुত্রचिৎ ॥ एतदेव हि पिञ्जल्या
लक्षणं समुदाहृतं । इति छन्दोग-
परিশिष्टं ॥

পিঞ্জা (स्त्री) তুলং । हरिद्रा । इति मेदिनी ॥
हिंसा । इति त्रिकाणशेषः ॥ छड़ी ।
छड़ा इति भाषा । यथा । प्रौढकलः
सिंहला स्नानच्छड़ी पिञ्जा छटापि च ।
इति शब्दमाला ॥

পিঞ্জানং (ক্লী) স্বর্ণং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিঞ্জিকা (স্ত্রী) তুলনালিকা । পাঁইজ ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণশেষঃ ॥

পিঞ্জুলং (ক্লী) বস্তিকা । ইত্যুণাদিকোমঃ ॥
পিঞ্জুষঃ (পুং) কর্ণমলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিঞ্জোটঃ (পুং) নেত্রমলং । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পিঞ্জোলা (স্ত্রী) পত্রকাহলা । পত্রশব্দঃ ।
ইতি হারাবলী ॥

পিট সংহতো । ধ্বনো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
পেটতি জনঃ কিঞ্চিদ্রাশীকরোতি শব্দা-
য়তে বা । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পিটং (ক্লী) চালঃ । ইতি ত্রিকাণশেষঃ ॥

পিটঃ (পুং) পেটঃ । পেটারা ইতি ভাষা ।
ইতি ধরণিঃ ॥

পিটকঃ (পুং) বংশবেত্রাদিময়সমুদাকঃ ।
পেটারী ইতি পেটা ইতি পেড়া ইতি চ
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পেটকঃ ২ পেড়া ৩
মঞ্জুষা ৪ । ইত্যমরঃ ॥ আদ্যো স্বল্পপেটি-
কায়াং । পরো মহাপেটিকায়াং । ইতি
স্বামী ॥ পেটঃ ৫ পেটিকা ৬ তরিঃ ৭ তরী ৮
মঞ্জুষা ৯ পেড়িকা ১০ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ বিস্ফোটে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

পিটক্কাশঃ (পুং) পর্বতোর্শ্বিমৎশ্চঃ । ইতি
ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পিটকোকী (স্ত্রী) ইস্রবারুণী । ইতি রত্নমালা ॥

পিটাকঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । ইত্যুণাদি-
কোষঃ ॥

পিটুকং (ক্লী) দস্তকিটুকং । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পিঠ ক্লিশি । বধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ওষ্ঠা-
বর্গাদ্যাदिः । পেঠতি পিপিঠতুঃ । ক্লিশি
ছুঃখানুভবে । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পিঠিরং (স্ত্রী) মুস্তা । মস্থানদণ্ডঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পিঠিরঃ (পুং) গৃহভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কুদ্রক্ষঃ ২ উদঘাটঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ স্থালী । ইত্যমরঃ ॥

পিঠিরা (স্ত্রী) স্থালী । ইত্যমরটীকায়াং রায়-
মুকুটঃ ॥

পিড় ই ক সংহতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ই ক পিণ্ডয়তি । সংহতিঃ রাশীকরণং ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিড় ই ঙ্গ সংহতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ই পিণ্ড্যতে । ঙ্গ পিণ্ডতে । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পিড়কঃ (পুং) স্ফোটকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিড়কা (স্ত্রী) স্ফোটকবিশেষঃ । প্রমেহজা
না দশবিধা । যথা । শরাবিকা কচ্ছপিকা
জালিনী বিনতালজী । মসূরিকা সর্ষাপিকা
পুল্লিণী বিদারিকা ॥ বিদ্রধিশ্চেতি
পিড়কাঃ প্রমেহোপেক্ষয়া দশ । তাসাং
প্রত্যেকলক্ষণং যথা । সন্ধিমর্শস্ব জায়ন্তে
মাংসলেষু চ ধামস্ব । অস্তোন্নতা চ তদ্রূপা
নিম্নমধ্যা শরাবিকা ॥ ১ ॥ সদাহা কূর্ম-
সংস্থানা জেয়া কচ্ছপিকা বৃধৈঃ । ২ ।
জালিনী তীভ্রদাহার্তিমাংসজালসমা-
বৃত্তা ॥ ৩ ॥ অবগাঢ়রুজা ক্লেদা পৃষ্ঠে বাপ্য-
দরেহপি বা । মহতী পিড়কা নীলা বিনতা
নাম সা স্মৃতা ॥ ৪ ॥ রক্তাসিতা স্ফোট-
চিতা দারুণা স্থলজী ভবেৎ । ৫ । মসূর-
ফুলসংস্থানা বিজেয়া সা মসূরিকা ॥ ৬ ॥
গৌরসর্ষপসংস্থানা তৎপ্রমাণা চ সর্ষপী ॥ ৭ ॥

মহত্যান্ধচিতা জেয়া পিড়কা চাপি
পুল্লিণী ॥ ৮ ॥ বিদারী কন্দবদ্ভূতা কঠিনা
চ বিদারিকা । ৯ । বিদ্রবেলক্ষণৈর্ঘূক্তা
জেয়া বিদ্রধিকা তু সা ॥ ১০ ॥ * ॥ কুষ্ঠ-
পিড়কা যথা । কণ্ডুবিগৃষকশ্চৈব কুষ্ঠে
শোণিতসংশ্রিতে । বাহুল্যং বক্ত্রশোষশ্চ
কার্কশ্চ পিড়কোদগমঃ ॥ * ॥ পিড়কা-
বিশেষা যথা । যবাকারা স্ককঠিনা গ্রথিতা
মাংসসংশ্রিতা । পিড়কা শ্লেষ্মবাতাত্যাং
যবপ্রথ্যেতি সোচ্যতে ॥ ঘনামবক্রাং
পিড়কামুন্নতাং পারিমণ্ডলাং । অন্ত্রালজী-
মুন্নপূষাং তাং বিদ্যাং কফবাতজাং ॥ ১ ॥
বিবৃতাশ্চাং মহাদাহাং পক্কোড়ুশ্বর-
সন্ধিভাং । পরিমণ্ডলাং পিত্তকৃতাং বিবৃতাং
নাম তাং বিহুঃ ॥ ২ ॥ গ্রথিতাঃ পঞ্চ বা
ষড়্ভা দারুণাঃ কচ্ছপোপমাঃ । কফা-
নিত্যভ্যাং পিড়কা জেয়াঃ কচ্ছপিকা
বৃধৈঃ ॥ ৩ ॥ গ্রীবাংসকক্ষাকরণপাদ-
দেশে সন্ধৌ গলে বা ত্রিভিরেব দোষৈঃ ।
গ্রস্থিঃ সবল্লীকবদক্রিয়াণাং জাতঃ ক্রমে-
নৈব গতঃ প্রবৃদ্ধিঃ ॥ মুখেরনৈকৈঃ স্রুতি-
তোদবৃদ্ধিবিসর্পবৎ সর্পতি চোন্নতাগ্রৈঃ ।
বল্লীকমাহুভিষজো বিকারং নিস্প্রত্যনীকং
চিরজং বিশেষাৎ ॥ ৪ ॥ পদ্যকর্ণিকবন্মাধ্যে
পিড়কাভিঃ সদাচিতাং । ইন্দ্রবৃদ্ধাস্ত তাং
বিদ্যাছাতপিত্তোথিতাং ভিষক্ ॥ ৫ ॥
মণ্ডলং বৃদ্ধমুৎসন্নং সরক্তং পিড়কাচিতং ।
রুজাকরীং গর্দভিকং তাং বিদ্যাছাত-
পিত্তজাং ॥ ৬ ॥ বাতশ্লেষ্মসমুদ্ভূতঃ শ্ববধু-
ইনুসন্ধিজঃ । স্থিরো মন্দরুজঃ স্নিকো

जेयः पायागर्दभः ॥ १ ॥ कर्णश्राभ्यन्तरे
जातां पिडकामुग्रवेदनां । शिरां पन-
सिकासान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिणीं ॥ ८ ॥
विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पितां स ज्ञेयो जाल-
गर्दभः ॥ ९ ॥ पिडकामुत्रमाङ्गस्थां वृत्ता-
मत्तुग्रगज्वरां । सर्वाङ्गिकां सर्वालङ्गां
जानीयादिरिवेत्त्रिकां ॥ १० ॥ बाह-
पार्श्वसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनां ।
पित्तप्रकोपसञ्चृतां कक्षामित्यभिनिर्दि-
शेत् ॥ ११ ॥ एकामेतादृशीं दृष्ट्वा
पिडकां स्फोटसन्निभां । त्रुगतां पित्त-
कोपेन गङ्गनामां प्रचक्षते ॥ १२ ॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांस-
दारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावक-
सन्निभाः ॥ सप्तहाद्वादशाहाद्वा पक्षान्ना
स्त्वन्ति मानवः । तामाग्नरोहिणीं विद्या-
दसाध्यां सन्निपाततः ॥ १३ ॥ नखमांसमधि-
ष्ठाय वातः पित्तकं देहिनां । कुरुते
दाहपार्को च व्याधिसुत्तं चिप्यादिशेत् ॥
तदेवाग्नतरेन्दोषैः कुनखं परुषं
वदेत् ॥ १४ ॥ गञ्जीरामल्लसंरन्तां स्वर्णा-
मुपरिस्थितां । पादश्यानुशयीं तान्तु
विद्यादन्तःप्रपाकिणीं ॥ १५ ॥ विदारौ
कन्दवद्भां कक्षवङ्कणसङ्घिषु । विदारौ-
मिति तां विद्यां सर्वजां सर्व-

• लक्षणां ॥ १६ ॥ इति माधवकरः ॥

पिण्ड (क्ली पुं) आजौवनं । अयः । इति
मेदिनी ॥ श्राद्धशेषद्रव्यानिर्मितविल्वफला-
कारपित्रुदेशकदेयान् ॥ यजुर्वेदिनां

पिण्डशब्दे नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते ।
यथा । अवनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्
त इति श्राद्धविवेकधृतपिण्डपितृवङ्गीय-
कात्यायनवचने पिण्डविशेषणे एतदिति
नपुंसकनिर्देशात् भाषेतैतत्तच्च वै पिण्डं
यज्जदत्तश्च पूरकमिति श्वायशृङ्गवचनेऽपि
तथा दर्शनात् । छन्दोगानां पिण्डशब्दः पुं-
लिङ्गेन प्रयुज्यते । दर्भेषु मधु मधु मध्वि-
त्यङ्गमौ मदन्तु इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डमिति
पुंलिङ्गनिर्देशात् । इति श्राद्धतन्त्रं ॥
गयादावात्पिण्डदानविधिर्ग्रथा । गयासुतः
पिण्डदानकं गयासुतं तीर्थमेव च । परुषान्तः
कामरूपं पिच्छिलासुतं सरिं शुभे ॥
जनार्दनश्च हस्ते तु पिण्डं दद्यात् सुकं
नरः । विरजे च तथा चाश्वकर्णे रामे च
सोमके ॥ जीवत्पिण्डप्रदानेन अग्न्या-
र्जायते नरः । यत्रागम्ये महाक्षेत्रे सकं
पिण्डं ददेत्तु यः । मासद्वयाधिकं वध-
मायुषो वर्द्धते क्रमात् ॥ इति योगिनी-
तन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
अन्तं गयाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

पिण्डः (पुं) बालः । बलः । सान्द्रः । देहैक-
देशः । अगारैकदेशः । देहमात्रं ।
निवापः । गोलः । सिंहलकः । उड्रुपुष्पः ।
इति मेदिनी ॥ रुन्तः । कवलः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गजकुम्भः । इत्यमरः ॥ मदन-
रुक्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ निवा-
पस्य पितृदेयस्य विधिर्ग्रथा । यावदन्न-
मुपादाय हविषोर्हृत्कर्मर्भकं । चरुणा

সহ সন্নীয় পিণ্ডদানমূপক্রমেৎ ॥ শ্রাদ্ধা-
 র্থাঙ্কবিমোহ্নাদেঃ সকাশাৎ যাবদ্তক্ষ্য-
 মৌদনব্যঞ্জনাদি ততোহন্নান্নং গৃহীত্বা
 ষদগ্নৌ করণশেষেণ সহ সন্নীয় মিশ্রীকৃত্যা
 পিণ্ডদানমারভেতেত্যর্থঃ । মধ্যাজ্যতিল-
 সংযুক্তং সর্বব্যঞ্জনসংযুতং । উষ্ণমাদায়
 পিণ্ডস্তু কৃত্বা বিল্বফলোপমং ॥ দদ্যাৎ
 পিতামহাদিভ্যো দর্ভমূলাদ্যথাক্রমং ।
 অত্র পিতামহপদং পিতৃপরং বচনাস্তুরৈক-
 বাক্যত্বাৎ । সপিত্রে প্রথমং পিণ্ডং
 দদ্যাৎছিষ্টসম্মিধৌ । পিতামহায় চৈবাথ
 তৎপিত্রে চ ততঃ পরং ॥ দর্ভমূলে লেপ-
 ভূজস্তপ্যৈল্লপঘর্ষণৈঃ । পিণ্ডৈর্মাতা-
 মহাংস্তদ্বদাঙ্কমাল্যাদিসংযুতৈঃ ॥ প্রীগ-
 যিত্বা দ্বিজাগ্র্যাণাং দদ্যাৎচামনস্ততঃ ।
 ইতি শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥ * ॥ অন্নাদ্যভাবে
 ফলাদিনাপি তস্য কর্তব্যত্বং যথা । ঐক্ষুদং
 বদরোন্মিশ্রং পিণ্ড্যকং দর্ভসংস্তরে ।
 ন্যুপ্যপিণ্ডং সতো রাম ইদং বচন-
 মত্রবাৎ ॥ ইদং ভূঙ্ক্ষু মহারাজ প্রীতো
 যদশনা বয়ং । যদন্নঃ পুরুষা রাজং-
 স্তদন্নঃ পিতৃদেবতাঃ ॥ ইত্যযোধ্যা-
 কাণ্ডং ॥ * ॥ পুরকপিণ্ডবিধির্ষথা । তত-
 শ্চেতা্তরপূর্বস্যামগ্নিং প্রজ্বালয়েদ্দিশি ।
 তণ্ডুলপ্রসৃতিং তত্র প্রক্ষাল্য দ্বিঃ পচেৎ
 স্বয়ং ॥ সপবিত্রৈস্তিলৈশ্মিশ্রাং কেশকীট-
 বিবর্জিতাং । দ্বারোপাস্তে ততঃ ক্ষিপ্ত্বা
 শুদ্ধান্বা গৌরমুক্তিকাং ॥ তৎপৃষ্ঠে প্রস্তু-
 বেদর্ভান্ যাম্যাগ্রান্ দেশসম্ভবান্ । ততো-
 হবনেজনন্দদ্যাৎ সংস্মরন্ গোত্রনামনী ॥

তিলসর্পির্মধুকীরৈঃ সক্ষিতং তপ্তমেব
 হি । দদ্যাৎ প্রেতায় পিণ্ডস্তু দক্ষি-
 গাভিমুখস্থিতঃ ॥ ফলমূলগুড়ক্ষীরতিল-
 মিশ্রস্তু কুত্রচিৎ । অর্ঘ্যৈঃ পুষ্পৈস্তথা
 দীপৈধুঁ পৈস্তোয়ৈঃ স্মৃত্যুতলৈঃ ॥ উর্গাতস্ত-
 ময়ৈঃ শুদ্ধৈর্বাসোভিঃ পিণ্ডমর্চয়েৎ ।
 প্রয়াতি যাবদাকাশং পিণ্ডাদ্বাম্পময়া
 শিখা ॥ তাবত্তু সংযুক্তিস্তেষ্ঠেৎ সর্বং
 তোয়ে ততঃ ক্ষিপেৎ । দিবসে দিবসে
 দেয়ঃ পিণ্ড এবংক্রমেণ তু ॥ সদ্যঃ-
 শৌচেহপি দাতব্যঃ সর্বেহপি যুগপত্তথা ।
 ত্র্যহাশৌচে প্রদাতব্যঃ প্রথমে ত্বেক
 এব হি ॥ দ্বিতীয়েহহনি চত্বারস্তৃতীয়ে
 পঞ্চ চৈব হি । একস্তোয়াঞ্জলিস্তেবং
 পাত্রমেকঞ্চ দীয়তে ॥ দ্বিতীয়ে দ্বৌ তৃতীয়ে
 ত্রীন্ চতুর্থৈ চতুরস্তথা । পঞ্চমে পঞ্চ
 ষষ্ঠে ষট্ সপ্তমে সপ্ত এব চ ॥ অষ্টমে-
 হকৌ চ নবমে নবৈব দশমে দশ । যেন
 স্যঃ পঞ্চপঞ্চাশতোয়স্যাজ্জলয়ঃ ক্রমাৎ ॥
 তোয়পাত্রাণি তাবন্তি সংযুক্তানি জলা-
 দিভিঃ । ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥ * ॥ গয়ায়া-
 মাত্মপিণ্ডদানপ্রমাণং যথা । স্বকর্ষধম্ম-
 যোগেন ধনমুচ্চাবচং বহু । উপার্জয়িত্বা
 প্রযবৌ গয়াতীর্ধমনুভ্রমং ॥ পিণ্ডনির্ব্বপণং
 তত্র প্রেতানামনুপূর্ব্বশঃ । চকার স্ব-
 পিতৃণাঞ্চ দায়াদানামনস্তরং ॥ আত্মনশ্চ
 মহাবুদ্ধির্মহাবেদ্যাৎ তিলৈর্বিমা । পিণ্ড-
 নির্ব্বপণং চক্রে তথান্যেষাঞ্চ গোত্রিণাং ॥
 এবং প্রদত্তেষথ বৈ পিণ্ডেষু প্রেত-
 ভাবতঃ । বিমুক্তাস্তে দ্বিজ প্রেতা

त्रकालोकं ततो गताः ॥ इति वामने
१७ अध्यायः ॥

पिण्डुकं (क्ली) बोलं । पिण्डुमूलं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुकः (पुं) सिंहनामगङ्गद्रव्यं । इत्य-
मरः ॥ पिशाचः । इति त्रिकाशेषः ॥
पिण्डुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुकन्दः (पुं) पिण्डुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डुखर्जूरः (पुं) स्वनामख्यातखर्जूरः । तं-
पर्यायः । राजजम्बुः २ पिण्डी ३ । इति
जटाधरः ॥

पिण्डुखर्जूरी (स्त्री) पिण्डुखर्जूरः । तं पर्यायः ।

दीप्या २ अपिण्डा ३ मधुरश्रवा ४ कल-
पुष्पा ५ श्वानुपिण्डा ६ हयभङ्गा ७ पिण्डु-
खर्जूरीका ८ । अस्या गुणाः । गोल्यत्वं ।
हिमत्वं । पिण्डुदाहार्तिश्वासप्रमनाशित्वं ।
वाय्वृद्धिद्वक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
८ । पिण्डुखर्जूरीका त्वन्या सा देशे पश्चिमे
भवेत् । खर्जूरी गोलुनाकारा पराद्-
दीपादिहागता ॥ जायते पश्चिमे देशे
सा छोहोरेति कीर्तयते । खर्जूरीत्रितयं
शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ स्निग्धं रुचि-
करं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं
रक्तपित्तं पुष्टिविर्कृष्टिशुक्रदं ॥ कोष्ठ-
मारुतकृदल्यन्वाहवातकफापहं । ज्वराति-
घातस्फुंत्तृष्णाकासश्वासनिवारकं ॥ मद्मूर्च्छा-
मरुत्पित्तमद्योद्धृतगदान्तकृत् ॥ महतीभ्यां
गुणैरन्नश्लथखर्जूरीका श्रुता ॥ खर्जूरीतरु-
तोयस्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्म-
हरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ अथ

पिण्डुखर्जूरभेदः । स्वनेपाली तु मूला
बलिहीनफला ८ सा । स्वनेपाली श्रमद्रान्ति-
दाहमूर्च्छाप्रपित्तहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डुगोमः (पुं) गङ्गरसः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

पिण्डुतैलकः (पुं) तुरुकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डुदः (पुं) पिण्डुदानकर्ता । यथा । लेप-
भाजश्चतुर्थाद्याः पित्ताद्याः पिण्डुभागिनः ।
पिण्डुदः सप्तमस्तुमां सापिण्डुत्वं साप्त-
पौरुषं ॥ इति शुद्धितद्वं ॥ अपि ८ ।
गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा
नराः । पौत्र्याः पश्चात् क्रियाः कान्याः
सर्वाश्चैवोद्दिदेहिकाः ॥ क्रियां करोति
यः पूर्वां पितृणां षष्ठं पिण्डुदः । प्राय-
श्चित्तमचीर्णं तं प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

पिण्डुपदं (क्ली) अरुविशेषः । यथा । रूपा-
कैर्विनिहतो भवनश्च वङ्गः कर्तुः
स्वमृक्मिह युग्मशरैकनिम्नं । एकैकृतं
रसनिशाकरयुग्मभुक्तशेषं ततो भवति
पिण्डुपदं गृह्य ॥ रूपाकैरेकाशीत्या
विनिहतः पुरितः भवनश्च वङ्गः दीर्घप्रस्तार-
मिलितहस्ताः स्वमृक्त्वं तं संख्यानं युग्म-
शरैकनिम्नं द्विपक्षाशुत्तरशतपुरितं
एकैकृतं पूर्वार्क्षेण मिलितं रसनिशा-
करयुग्मभुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशत-
हतावशिष्टं तं संख्यानं पिण्डुपद-
संज्ञं गृह्य भवति । इति ज्योति-
स्तु

পিণ্ডপাদঃ (পুং) হস্তী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পিণ্ডপুস্পং (স্ত্রী) অশোকপুস্পং । জ্বাপুস্পং ।
পদ্মপুস্পং । ইতি মেদিনী ॥ তগরপুস্পং ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পিণ্ডপুস্পকঃ (পুং) বাসুকং । ইতি শব্দমালা ॥
পিণ্ডফলা (স্ত্রী) কটুতৃষ্ণী । ইতি জটাধরঃ ॥
পিণ্ডমুস্তা (স্ত্রী) নাগরমুস্তা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডমূলং (স্ত্রী) গর্জরং । মূলকভেদঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । গজাণ্ডং ২ পিণ্ডকং ৩ পিণ্ড-
মূলকং ৪ । অশ্ব গুণাঃ । কটুত্বং ।
উষ্ণত্বং । গুল্মবাতাদিদোষনাশিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডলঃ (পুং) সেতুঃ । ইতি হারাবলী ॥
পিণ্ডবীজকঃ (পুং) কর্ণিকারবৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডসঃ (পুং) ভিক্ষাশী । ভিক্ষোপজীবী ।
ইতি শব্দমালা ॥

পিণ্ডা (স্ত্রী) পিণ্ডায়সং । কস্তুরীভেদঃ । সা
কুলখিকাতঃ কিয়ৎস্থূলা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ বংশপত্রী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পিণ্ডাতঃ (পুং) সিহ্লকঃ । ইতি রত্নমালা ॥
পিণ্ডাভ্রং (স্ত্রী) ঘনোপলঃ । ইতি শব্দমালা ॥
পিণ্ডায়সং (স্ত্রী) তীক্ষ্ণায়সং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডারং (স্ত্রী) ফলশাকবিশেষঃ । পিণ্ডারা
ইতি হিন্দী ভাষা । অশ্ব গুণাঃ । শীতল-
ত্বং । বল্যত্বং । পিত্তনাশিত্বং । রুচি-
কারিত্বং । পাকে লঘুত্বং । বিশেষেণ বিষ-
শাস্তিকরত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পিণ্ডারঃ (পুং) ক্ষপণকঃ । গোপঃ । মহিষী-
রক্ষকঃ । ক্রমভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
বিকল্পতবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডালুঃ (পুং) কন্দগুড়ুচী । কন্দভেদঃ ।
পেড়ালু ইতি হিন্দী ভাষা । চুবড়ি আলু
ইতি বঙ্গভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গ্রস্থিলঃ ২
পিণ্ডকন্দঃ ৩ গ্রস্থিঃ ৪ রোমশঃ ৫ রোম-
কন্দঃ ৬ রোমালুঃ ৭ তাম্বুলপত্রঃ ৮ নানা-
কন্দঃ ৯ পিণ্ডকঃ ১০ । অশ্ব গুণাঃ । মধুর-
ত্বং । শীতত্বং । মূত্রকৃচ্ছদাহশোষপ্রমেহ-
নাশিত্বং । বৃষ্যত্বং । সন্তপণত্বং । গুরুত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডালুকং (স্ত্রী) আলুবিশেষঃ । গোল আলু
ইতি গুড় আলু ইতি চুবড়ি আলু ইতি চ
ভাষা । অশ্ব গুণাঃ । কফহরত্বং । গুরুত্বং ।
বাতপ্রকোপণত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পিণ্ডাছবা (স্ত্রী) নাড়ীহিঙ্গু । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পিণ্ডিঃ (স্ত্রী) পিণ্ডিকা । ইত্যমরটীকায়াং
রমানাথঃ ॥

পিণ্ডিকা (স্ত্রী) রথনাভিঃ । ইত্যমরঃ ॥ সা
রথচক্রমধ্যে মণ্ডলাকারা যশ্মাং সর্বাণি
কার্ঠান্যাসজ্যন্তে । ইতি রায়মুকুটঃ ॥
পিচিণ্ডিকা । সা জানুনোহধোমাংসল-
প্রদেশঃ । পায়ের ডিম্ ইতি ভাষা । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ শ্বেতাম্লিঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পীঠঃ । যথা । সূত উবাচ । পিণ্ডিকালক্ষণং
বক্ষ্যে যথাবদনুপূর্ব্বশঃ । পীঠোচ্চায়ং
যথাবচ্চ ভাগান্ ষোড়শ কারয়েৎ ॥ ভূমা-
বেকঃ প্রতিষ্ঠঃ স্যাচ্চতুর্ভির্জগতী মতা ।
বৃত্তো ভাগস্তথৈকঃ স্যাৎ বৃত্তপট্টস্য

ভাগতঃ ॥ ভাগৈস্ত্রিভিস্তথা কণ্ঠং কণ্ঠপট্টস্ত
ভাগতঃ । ভাগেন বৃত্তপট্টস্ত শেষভাগেন
পট্টিকী ॥ প্রচিন্ত্যং ভাগমেকৈকং জগতী
যাবদেব তু । নির্গমস্ত পুরস্তস্য যাবদ্
বিশেষপট্টিকাঃ ॥ পীঠিকানাস্ত সৰ্ব্বাসা-
মেতৎ সামান্যলক্ষণং । নিঃশেষাদেবতা-
ভেদাচ্ছৃণুধ্বং দ্বিজসন্তমাঃ ॥ স্বণ্ডিলা
বাথ বাপী চ যক্ষী বেদী চ মণ্ডলা ।
পূর্ণচন্দ্রা চ বজ্রী চ পদ্মা বার্কশশিস্তথা ॥
ত্রিকোণা দশমী তাসাং সংস্থানঞ্চ নিবো-
ধত । স্বণ্ডিলা চতুরস্রা তু বর্জিতা মেখলা-
দিভিঃ ॥ বাপী দ্বিমেখলা জ্ঞেয়া যক্ষী চৈব
ত্রিমেখলা । চতুরস্রায়তাং বেদীং ন তাং
লিঙ্গেষু যোজয়েৎ ॥ মণ্ডলা বর্তুলা যা তু
মেখলাভির্গণপ্রিয়া । রিক্তা দ্বিমেখলা মध्ये
পূর্ণচন্দ্রা তু সা ভবেৎ ॥ মেখলাত্রয়-
সংযুক্তা ষড়স্রা বজ্রিকা ভবেৎ । ষোড়-
শাস্রা ভবেৎ পদ্মা কিঞ্চিক্রুস্রা চ মূলতঃ ॥
তথৈব ধনুরাকারা সার্কচন্দ্রা প্রশস্ততে ।
ত্রিশূলসদৃশা তদ্বৎত্রিকোণানূর্দ্ধতো মতা ॥
প্রাণ্ডদক্ প্রবণা তদ্বৎপ্রশস্তা লক্ষণান্বিতা ।
পরিবেষস্ত্রিভাগেন নির্দেশস্তত্র কারয়েৎ ॥
বিস্তারস্তৎপ্রমাণস্ত মূলে চাগ্রে তদূর্দ্ধতঃ ।
জলবাহশ্চ কর্তব্যস্ত্রিভাগেন স্ত্রশোভনঃ ॥
লিঙ্গস্বার্কত্রিভাগেন স্ত্রৌল্যেন সমধিষ্ঠিতা ।
মেখলা তু ত্রিভাগেন খাতং বৈ তৎপ্রমা-
ণতঃ ॥ অথবা পাদহীনস্ত শোভনঙ্কারয়েৎ
সদা । উত্তরস্থং প্রমাণস্ত প্রমাণাদধিক-
স্তবেৎ ॥ স্বণ্ডিলায়ামথারোগ্যং ধনধান্যঞ্চ
পুঙ্কলং । গোপ্রদা তু ভবেৎ যক্ষী বেদী ।

সম্পৎপ্রদা ভবেৎ ॥ মণ্ডলায়াং ভবেৎ
কীর্তিবরদা পূর্ণচন্দ্রিকা । আয়ুঃপ্রদা ভবেৎ
দ্বজ্রী পদ্মা সৌভাগ্যদায়িনী ॥ পুত্রপ্রদার্ক-
চন্দ্রা স্রাৎ ত্রিকোণা শক্রনাশিনী । দেবস্র
যজনার্থস্ত পিণ্ডিকা দশ কীর্তিতাঃ ॥ শৈলে
শৈলময়ীং দদ্যাৎ পাথিবে পাথিবীস্তথা ।
দারুজে দারুজাং কুর্য্যান্মিশ্রে মিশ্রা-
স্তথৈব চ । নাচ্যযোনিস্ত কর্তব্যো সদা শুভ-
ফলেপ্স্থতিঃ ॥ অর্চায়ামসমং দৈর্ঘ্যং
লিঙ্গায়ামসমং তথা । যস্ম দেবস্য সা
পত্নী তাং পীঠে পরিকল্পয়েৎ ॥ এব-
মেতৎ সমাখ্যাতং সমাসাৎ পীঠলক্ষণং ।
ইতি মৎস্যপুরাণে পীঠিকানুকীৰ্তনং
২৩৬ অধ্যায়ঃ ॥

পিণ্ডিতং (ত্রি) গণিতং । ঘনং । ইতি বিশ্ব-
মেদিষ্ঠৌ ॥ গুণিতং । ইতি হেমচন্দ্র ॥
তুরুক্ষে পুং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিণ্ডিলঃ (পুং) সেতুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
গণকঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

পিণ্ডিলা (স্ত্রী) গোড়ু স্রা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পিণ্ডী [ন্] (ত্রি) শরীরী । যথা । যথা
সূর্য্যং বিনা ভূমির্গৃহং দীপবিবর্জিতং ।
লিঙ্গহীনো যথা পিণ্ডী জয়ত্রীস্রাং বিনা
তথা ॥ ইতি জৈমিনিভারতে আশ্বমেধিক-
পর্ব্বণি ৩৮ অধ্যায়ঃ ॥

পিণ্ডী (স্ত্রী) পিণ্ডীতগরঃ । অলাবুঃ । খজু র-
বিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ জ্ঞাননিরূপণা-
র্থকোপন্যাসঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ পিণ্ডিকা ।
ইত্যমরটীকায়াং রায়মুকুটঃ ॥ পিণ্ডী ।
যথা । নীতায় তুরগায়াশু ভক্তপিণ্ডীঃ

सुगन्धिनीः । दद्यात् पुरोहितस्तत्र सं-
मन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ॥ इति कालिका-
पुराणे ८७ अध्यायः ॥

पिण्डीतकः (पुं) मदनवृक्षः । इत्यमरः ॥
*तगरः । फणिज्वकः । इति विश्वः ॥

पिण्डीतगरः (पुं) तगरविशेषः । तं-
पर्यायः । कफवर्द्धनः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पिण्डीतगरकः (पुं) तगरं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डीतरुः (पुं) महापिण्डीतरुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीपुष्पः (पुं) अशोकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिण्डीरः (पुं) दाडिमवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ हिण्डीरः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥ नारसे त्रि । इति हारावली ॥

पिण्डीशूरः (पुं) अगेहमात्रे वसन् परद्वेषी ।
तं पर्यायः । गेहेनर्दी २ गेहेशूरः ७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पिण्डोलिः (स्त्री) भुक्तसमुज्ज्वितः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पिण्या (स्त्री) ज्योतिष्मती । पण्यते स्तूयते
रोगहन्तृत्वात् पण्या पण्डु व्यवहृते स्तूर्ते
मूर्द्धन्यास्तः तव्यानीयया इति वः निपा-
तनादत् इत् । पण्येति पठति स्वामी ।
इत्यमरभरते ॥

पिण्याकः (पुं स्त्री) तिलककः । हिन्दू ।
बाहुलीकः । सिहलकः । इति मेदिनी ॥
आद्यास्य भक्षणे दोषो यथा । पिण्याकं

भक्षयित्वा तु यो वै मामुपसर्पति । तस्य
वै शृणु स्रष्ट्रोणि प्रायश्चित्तं स्रष्टोभनं ॥
उलूको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाप्तयः ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥
इति बराहपुराणं ॥

पितरौ (पुं) जनकजनयित्त्रो । माता च
पिता चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे
पितराविति प्राणः । इति भरतः ॥ तं-
पर्यायः । मातापितरौ २ मातरपितरौ ७
तातजनयित्त्रो ४ । इत्यमरः ॥ तयो-
रभक्त्या पालने दोषो यथा । पितृ-
मातृगुरुंश्चापि भक्तिहीनेन पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं स्वामिनं कुलटा च
या ॥ सा कृतस्त्रीति विख्याता पापिनां
भारते नरः । बह्निगुणं महाघोरं स
च सा च प्रयाति च ॥ तत्र बर्हे वसत्येव
यावच्छ्रदिवाकरो । ततो भवेज्जलौका
च जन्मसप्त ततः शुचिः ॥ इति ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्यायः ॥

पिता [ऋ] (पुं) पाति रक्षत्यपत्यं यः ।
वाप् इति भाषा । तं पर्यायः । तातः २
जनकः ७ । इत्यमरः ॥ प्रसविता ४ वपुः ५
जनयिता ७ गुरुः ९ जन्मदः ८ जन्यः ९
जनिता १० । इति शब्दरत्नावली ॥ वीजी ११
वप्रः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य
मान्यत्वं लक्षणं यथा । मान्यः पूज्यश्च
सर्केभ्यः सर्केषां जनको भवेत् *
अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्याति
मानवः ॥ जनको जन्मदाता च रक्षणोऽपि
पिता नृणां । तातो विस्तीर्णकरणात्

कलया स प्रजापतिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥ स च
गुरुः । यथा । उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो
भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुर-
भ्राता मातामहपितामहो ॥ बभ्रुर्ज्येष्ठ-
पितृव्यश्च पुंस्वैते गुरवः स्मृताः । इति
कौश्ले उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
सोऽपि महागुरुः । यथा । महागुरुनाह
विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिताचार्याश्चेति । इति शुद्धि-
तद्धं ॥ * ॥ कामासक्तस्य पितुर्बचन-
मग्राह्यं यथा । पितुर्बचो हि मा कार्षीः
कामव्यासक्तचेतसः । आत्मानकाभिषिक्तस्य
तदर्थं कञ्जियो हसि ॥ इत्याग्नेये
श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यं ॥ * ॥
तस्य पुत्रकृतधर्माधर्मभागित्वं यथा । यः
पिता स तु पुत्रोऽह्यमिति वै वैदिकी
श्रुतिः । निगद्यते पुराणे तु तां शृणुष्व
यथातथं ॥ न्यग्रोधस्य सुशाखायाः शटा-
स्तास्तु गता भूवि । प्ररोहानुपपद्यन्ते मूल-
त्रंशास्तथा स्मृताः ॥ तद्विधानुपपद्यन्ते
तथान्ये ते च तादृशाः । तेभ्यश्चान्ये
प्ररोहन्ति त्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ॥
एवं पुत्रैः कृतो धर्मस्तथाधर्मश्च भूपते ।
पिता संलिप्यते तेन मा च त्वं संशयं
कृथाः ॥ न धर्मिणां नराणास्तु बीजनाशो
भवेदिह । सर्वथा शंसते लोके बीजां
पुनः समुच्छ्रयः ॥ इत्याग्नेये पापनाशनवृ-
दानाध्यायः ॥ * ॥ तस्मिन् जावति बाह्वा-
स्तिलकनिषेधो यथा । न बाह्वास्तिलकं

कुर्यात् यश्च जीवन् पिता स्मृतः । तथा
ज्येष्ठः सोऽदरश्च यश्च जीवति स तथा ॥
इति बृहद्दशमपुराणं ॥ * ॥ उपादक-
पित्रपेक्षया मन्त्रदातृपितृगुरुत्तरत्वं
यथा । उपादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः
पिता । तस्मान्मन्त्रेण सततं पितुरप्य-
धिकं गुरुं ॥ इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ पञ्च-
पितरो यथा । अन्नदाता भयत्राता यश्च
कन्या विवाहिता । जनयिता चोपनेता च
पक्षैते पितरः स्मृताः ॥ इति चाणक्यं ॥ * ॥
सप्त पितरो यथा । कन्यादाता मन्त्रदाता च
ज्ञानदाता भयप्रदः । जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठ-
भ्राता च पितरः स्मृताः ॥ इति ब्रह्म-
वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
एकत्रिंशत्पितृगणा यथा । विश्वो विश्व-
भुगाराध्या धर्मो धन्यः शुभासनः । भूमिदो
भूमिकृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कल्यातरः कल्यातराश्रयः ।
कल्याताहेतुरनघः षड्भिमे ते गणाः
स्मृताः ॥ वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः
पुष्टिदस्तथा । विश्वपाता तथा धाता सप्तैते
च गणाः स्मृताः ॥ महान् महात्मा महितो
महिमाबान्महाबलः । गणाः पञ्च तथैवैते
पितृणां पापनाशनाः ॥ सुखदो धनद-
श्चान्यो धर्मदोऽहश्च भूतिदः । पितृणां
कथ्यते चैतत्तथा गणचतुर्कयं ॥ एक-
त्रिंशत्पितृगणा यैर्व्याप्तमथिलं जगत् ।
ते मेहत्र तृप्तास्तव्यास्तु दिशस्तु च सदा
हितं ॥ इति गारुडे पितृस्तोत्रं
८९ अध्यायः ॥

पितामहः (पुं) व्रजा । पितृपिता । ठाकुर-
दादा इति भाषा । इत्यमरः ॥ शेषश्च
पर्यायः । आर्याकः २ । इति शब्दमाला ॥

पितामही (स्त्री) पितामहपत्नी । ठाकुरमा
इति भाषा । इति जटाधरः ॥ पौत्रैः
पितामहधनविभागकरणे पितामहे मातृ-
वद्भागो देयः । यथा । अस्तुताश्च पितुः
पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पिता-
महश्च सर्वान्मा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
इति दायभागे व्यासः ॥

पितृकं (त्रि) पितृसम्बन्धि । यथा । पौत्रकं
पितृकंषापि पितृकं पितुरागतं । इति
शब्दमाला ॥

पितृकाननं (स्त्री) श्मशानं । इति जटाधरः ॥
पितृगृहं (स्त्री) श्मशानं । इति हेमचन्द्रः ॥
पितृवेश्म च ॥

पितृतर्पणं (स्त्री) पितृतीर्थं । तदु तर्ज-
नशुष्कयोर्मध्यं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पितृदेष्टक-
जलदानं । तस्मान्नुष्ठानं तर्पणशब्दे
द्रष्टव्यं । पितृणां तृप्तिमात्रकं ॥

पितृतिथिः (स्त्री) अमावास्या । यथा । अमा-
वास्यादिनं बोहस्तु तस्यां कुशतिलो-
दकैः । तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परां
गच्छत नानुषा ॥ इति वाराहे पितृसर्ग-
स्थितिवर्णनं ॥

पितृतीर्थं (स्त्री) गया । इति जटाधरः ॥
२२० पितृवल्लभतीर्थानि मत्स्यपुराणे आह-
कले २७ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥ तर्ज-

नाशुष्कयोर्मध्यं । इत्यमरः ॥ अस्तुरा-
शुष्कदेशिन्योः पितृणां तीर्थमुत्तमं । इति
कौर्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

पितृदानं (स्त्री) पितृद्व्यदेशेनाम्नवद्भादि-
दानं । पितृपदं मृतोपलक्षणं तेन
मात्रादेरपि ग्रहणं । तत्पर्यायः ।
निवापः २ । इत्यमरः ॥ निवपनं ३ पितृ-
दानकं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मृतमुद्दिश्या
यदानं निवापः स प्रकीर्तितः । इति
भरतः ॥

पितृदानकं (स्त्री) पितृदेश्यकदानं । इति
शब्दरत्नावली ॥

पितृपतिः (पुं) वमः । इत्यमरः ॥

पितृपक्कः (पुं) गौणाग्निनृक्पक्कः । स तु
प्रेतपक्कः । तत्र श्राद्धफलं यथा । हेमाद्रि-
माधवसंग्रहयोनार्नागरथणुं । आषाढ्याः
पक्कमे पक्के कन्यासंग्रहे दिवाकरे । यो
वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्पि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्याः पितरो
ऋवः ॥ नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो
यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्कः स्यादन्य-
त्रैव तु पक्कमः ॥ इति मलमासतन्त्रं ॥

पितृपिता [ऋ] (पुं) पितामहः । इत्य-
मरः ॥

पितृप्रसूः (स्त्री) सक्या । इत्यमरः ॥ पिता-
मही च ॥

पितृप्रियः (पुं) दुर्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पितृभोजनः (पुं) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पितृणां भक्षणे स्त्री ॥

পিতৃভ্রাতা [ঋ] (পুং) পিতৃব্যঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পিতৃযজ্ঞঃ (পুং) তর্পণং । যথা । অধ্যাপনং
ব্রহ্মযজ্ঞঃ পিতৃযজ্ঞস্ত্ব তর্পণং । হোমো
দৈবো বলির্ভোতো নৃযজ্ঞোহতিথিপূজনং ॥
ইতি মনুঃ ॥

পিতৃলোকঃ (পুং) পিতৃণাং ভুবনং । যথা ।
মার্কণ্ডেয় উবাচ । সর্বেষামেব দেবানা-
মাদ্যো নারায়ণো গুরুঃ । তস্মাদব্রহ্মা
সমুৎপন্নঃ সোহপি সপ্তাস্বজন্মুনীন্ ॥ মা
যজস্বোতি তেনোক্তাস্তদা তে পরমেষ্ঠিনঃ ।
আত্মনাত্মানমেবাগ্রে অবজন্ত ইতি
শ্রুতিঃ ॥ তেষাং বৈ ব্রহ্মজাতানাং মহা-
বৈকারিকশ্মণাং । অপশুদ্যভিচারেণ মহা-
নেষ কৃতো যতঃ । প্রভ্রষ্টজ্ঞানিনঃ সর্বে
ভবিষ্যথ ন সংশয়ঃ ॥ এবং শপ্তাস্তত-
স্তেহপি ব্রহ্মণাস্তসমুদ্ভবাঃ । সদ্যোবংশ-
করান্ পুত্রানুৎপাদ্য ত্রিদিবং যযুঃ ॥
ততস্তেষু প্রযাতেষু ত্রিদিবং ব্রহ্মবাদিষু ।
তৎপুত্রাঃ শ্রাদ্ধানেন তর্পয়ামাস্বরজ্জসা ॥
তে চ বৈমানিকাঃ সর্বে ব্রহ্মণঃ সপ্ত
মানসাঃ । তৎপিণ্ডদানমল্লোক্তং প্রপ-
শ্বস্তো ব্যবস্থিতাঃ ॥ গৌরমুখ উবাচ ।
যে চ তে পিতরো ব্রহ্মন্ স্বষ্ণ কালং
সমাসতে । কিয়ন্তো বৈ পিতৃগণাস্তস্মিন
লোকে ব্যবস্থিতাঃ ॥ মার্কণ্ডেয় উবাচ ।
প্রবর্তন্তে বরাঃ কেচিদ্বেবানাং সোম-
বর্ধনাঃ । তে মরীচ্যাদয়ঃ সপ্ত স্বর্গে তে
পিতরঃ স্মৃতাঃ ॥ চত্বারো মূর্ত্তিমস্তো বৈ
ত্রয়স্তন্মে হুমূর্ত্তয়ঃ । তেষাং লোকনিসর্গঞ্চ

কীর্ত্তয়িষ্যামি তচ্ছৃণু ॥ প্রভাবঞ্চ মহর্ষে স্বঃ
বিস্তরেণ নিবোধ মে । ধর্ম্মমূর্ত্তিধরাশ্চেষাং
ত্রয়োহন্যে পরমা গণাঃ । তেষাং নামানি
লোকাংশ্চ কীর্ত্তয়িষ্যামি তচ্ছৃণু ॥ লোকাঃ
সন্তানকামায় যত্র তিষ্ঠন্তি ভাস্বয়াঃ ।
অমূর্ত্তয়ঃ পিতৃগণাস্তে বৈ পুত্রাঃ প্রজা-
পতেঃ ॥ বিরাজন্ত প্রজাঃ শ্রেষ্ঠাস্তে
বৈরাজা ইতি স্মৃতাঃ । দেবানাং পিতরস্তে
হি তান্ যজন্তীহ দেবতাঃ ॥ এতে বৈ
লোকবিভ্রষ্টা লোকান্ প্রাপ্য সনাতনান্ ।
পুনর্বৃগশতাস্তেষু জায়ন্তে ব্রহ্মবাদিনঃ ॥
তে প্রাপ্য তাং স্মৃতিং ভূয়ঃ সিদ্ধিযোগ-
মনুভমং । চিন্ত্য যোগগতিং শুদ্ধাং পুন-
রারুতিহূলভাঃ ॥ এতেহস্মিন পিতরঃ শ্রাদ্ধে
যোগিনাং যোগবর্ধনাঃ । আপ্যায়িতাস্ত
তে পূর্ব্বং যেহপি যোগবলে রতাঃ ॥
তস্মাৎ শ্রাদ্ধানি দেয়ানি যোগিনাং যোগ-
সত্তমৈঃ । এষ বৈ প্রথমঃ সর্গঃ সোমপানা-
মনুভমঃ ॥ এতে ত একতনবো বর্ত্তন্তে
দ্বিজসন্তমাঃ । ভূর্লোকবাসিনা যাজ্যা ভুব-
লোকনিবাসিনঃ ॥ স্বর্গলোকা মরীচ্যাদ্যা-
স্তেষাং যাজ্যা মহর্গতাঃ । কল্পবাসিক-
সংজ্ঞানাং তেষামপি জনে স্থিতাঃ ॥ সন-
কাদ্যাস্ততস্তেষাং বৈরাজাস্তপসি স্থিতাঃ ।
তেষাং সত্যগতাঃ প্রোক্তা ইত্যেষা পিতৃ-
সন্ততিঃ ॥ সপ্তধা সপ্তলোকেষু আদি-
মম্বস্তরক্রিয়া । অন্তেষাং বসবঃ সাধ্যা
রুদ্রাদিত্যাশ্বিনাবিতি ॥ অগ্রতঃ সর্ব-
বর্ণানাং সাধারণ্যেন সংস্থিতাঃ । ঋনয়শ্চ
তদুৎপন্ন ইতি সপ্তবিধা গণাঃ ॥ তেষাং

কল্যাঙ্ক সংজাতা মহতী পিতৃসন্ততিঃ ।
 অগ্নিস্বাত্মাশ্চ মারীচা বৈরাজা বর্হিসং-
 জিতাঃ ॥ স্বকালো নাম পিতরো বশিষ্ঠস্য
 প্রজাপতেঃ । তত্ৰপি যাজ্ঞ্যস্তিভির্বর্গৈর্ন
 শূদ্রেণ পৃথক্ কৃতং ॥ বর্ণত্রয়াভ্যনুজ্ঞাতঃ
 শূদ্রঃ সর্বান্ পিতৃন্ যজেৎ । ন তু তস্য
 পৃথক্ সন্তি পিতরঃ শূদ্রজাতয়ঃ ॥ মুক্ত-
 চেতনকা ব্রহ্মন্ ন দৃশ্যন্তে পিতৃষপি ।
 বিশেষশাস্ত্রদৃক্যা তু পুরাণানাঞ্চ দর্শনাৎ ॥
 এবং ঋষিস্ততৈঃ শাস্ত্রেজ্ঞাত্বা যাজক-
 সন্ত্ববাৎ । স্বয়ং স্বক্যা স্মৃতির্লক্ষা পুত্রাণাং
 ব্রহ্মণা ততঃ ॥ পরং নির্বাণমাপন্নাস্তে-
 ইপি জ্ঞানিন এব চ । বৈশ্যাদীনাং কশ্য
 পাদ্যা বর্ণানাং বসবাদয়ঃ ॥ অবিশেষেণ
 বিজ্ঞেয়া গন্ধর্বাদ্যা অপি ধ্রুবং । এম তে
 পৈতৃকঃ সর্গ উদ্দেশেন মহামুনে । কথিতো
 নাস্তু এবাস্য বর্ষকোট্যা হি দৃশ্যতে ॥ ইতি
 বারাহে শ্রাদ্ধকল্পঃ ॥ * ॥ অপি চ । পিতৃণাং
 সন্ত্বনং রাজন্ কথ্যমানং নিবোধ মে ।
 পূর্বং প্রজাপতিব্রহ্মা সিস্কুর্বিবিধাঃ
 প্রজাঃ ॥ একাগ্রমানসঃ সর্বাস্তম্মাত্রা
 মনসো বহিঃ । কৃত্বা পরমকং ব্রহ্ম ধ্যায়ন্
 সর্বেষু রূপকৈঃ ॥ তস্যাত্মনি তদা যোগং
 গতস্য পরমেষ্ঠিনঃ । তস্মাত্রা নির্ঘয়ুর্দেহাদ্-
 ধুমবর্ণকৃতদ্বিষঃ ॥ পিবাম ইতি ভাষন্তঃ
 সুরাং সোমমিতোহসকৃৎ । উর্দ্ধং জিগ-
 মিস্তো বৈ অধঃসংস্থাস্তপশ্বিনঃ ॥ তান্
 দৃষ্ট্বা সহসা ব্রহ্মা তির্ধ্যক্ সংস্থাস্তদো-
 ন্মুখান্ । ভবন্তঃ পিতরঃ সন্তু সর্বেষাং
 গৃহমেধিনাং ॥ উর্দ্ধবক্তাস্তু যে তত্র তে

নান্দীমুখসংজিতাঃ ॥ ইত্যুক্ত্বা তু তদা
 ব্রহ্মা তেষাং পস্থানমাকরোৎ । দক্ষিণা-
 যনসংজ্ঞস্তু পিতৃণাস্তু পিতামহঃ ॥ তুষণীং
 সমর্জ ভূতানি তমুচুঃ পিতরস্ততঃ । বৃত্তিং
 নো দেহি ভগবন্ যয়া বিন্দামহে স্ত্বথং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । অমাবাস্যাদিনং বোহস্ত তস্যং
 কুশতিলোদকৈঃ । তর্পিতা মানুষৈস্তৃপ্তিঃ
 পরাং গচ্ছত নান্যথা ॥ তিলা দেয়াস্তথৈ-
 তস্যাগুপোষ্য পিতৃভক্তিতঃ । পরমং তস্য
 সন্তুষ্ঠাঃ পরং যচ্ছত মা চিরং ॥ ইতি
 বারাহে পিতৃসর্গস্থিতিবর্ণনং ॥ * ॥ পিতৃ-
 শ্রাদ্ধবিশেষে দেবতাবিশেষাঃ পিতৃগণাশ্চ
 যথা । ক্রতুর্দক্ষো বসুঃ সত্যঃ কামঃ কাল-
 স্তথা ধ্বনিঃ । রোচকশ্চাদ্রবাস্চৈব তথা
 চান্যঃ পুরুরবাঃ ॥ বিশ্বদেবা ভবন্ত্যেতে
 দশ সর্বত্র পূজিতাঃ । বিশ্বদেবো ক্রতুর্দক্ষো
 সর্বাশ্বিষ্ঠিষু বিক্রতো ॥ নিত্যং নান্দী-
 মুখশ্রাদ্ধে বসুসত্যো চ পৈতৃকে ।
 নবাম্বালস্তনে দেবো কামকালো সর্দৈব
 হি ॥ অপি কন্যাগতে সূর্যে শ্রাদ্ধে চ
 ধ্বনিরোচকো । পুরুরবাশ্চাদ্রবাস্চ বিশ্ব-
 দেবো চ পর্বণি ॥ স্ত্রভাস্বর্য বর্হিষদো হৃগ্নি-
 স্বাত্মাস্তথৈব চ । আজ্যপাশ্চোপহুতাশ্চ
 ক্রব্যাদাশ্চ স্বকালিনঃ । এতে পিতৃগণাঃ
 সপ্ত পৌরাণাঃ কেচিদেব হি ॥ ইত্যগ্নি-
 পুরাণং ॥ * ॥ অগ্নিস্বাত্মাদেবুৎপত্তির্যথা
 ততো নিগৃহেদ্রিয়কং বিকারং চতুরানন
 জিহ্বক্ষুরপি তত্যা জ তাং সক্ষ্যাং কাম-
 রূপিণীং ॥ তৎশরীরাত্ম গর্ভাস্তো যৎ
 পপাত দ্বিজোত্তমাঃ । অগ্নিস্বাত্মা বর্হিষদো

जाताः पितृगणस्ततः ॥ त्रिमाञ्जननिभाः
सर्वे फुल्लराजीवल्लोचनाः । नितान्त-
संयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
सहस्राणां चतुःशष्टिरग्निसाताः प्रकी-
र्तिताः । षडशीतिसहस्राणि तथा बर्हिषदो
द्विजाः ॥ इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥*॥
तेषां तर्पणविधिर्था । अपसव्यं ततः
रुद्रा सव्यं जानु च भूतले । अग्निसातां-
स्तथा सौम्यान् हविस्त्रतस्तथोत्थपान् ॥
सुकालिनो बर्हिषदस्तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
तर्पयेत्तु पितृन् भक्त्या सतिलोदक-
चन्दनैः ॥ दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतां-
स्तांस्तर्पयेत्ततः । पितृदानीन्नामगोत्रेण
तथा मातामहानपि । सस्तर्प्य विधिवद्भक्त्या
इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ये वाङ्मवावाङ्मवा वा
येहृज्जन्मनि वाङ्मवाः । ते तृप्तिमथिलां
वास्तु यश्चास्मत्तोहृतिवाङ्मति ॥ इति मांशु
स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥

पितृवनं (स्त्री) श्मशानं । इत्यमरः ॥

पितृवनेचरः (पुं) शिवः । इति केचिं ॥

पितृवङ्कः (पुं) पितामहभगिनीपुत्रः । पिता-
महीभगिनीपुत्रः । पितुर्मातुलपुत्रः । इत्यु-
दाहतङ्गं ॥

पितृवसतिः (स्त्री) शवशयनस्थानं । श्मशानं ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पितृवाङ्कवः (पुं) पितृवङ्कः । यथा । पितुः
पितुःस्वस्रः पुत्राः पितुर्मातुःस्वस्रः स्रताः ।
'पितुर्मातुलपुत्राश्च विजेयाः पितृवाङ्कवाः ॥
इत्युदाहृतं ॥

पितृव्यः (पुं) पितृभ्राता । इत्यमरः ॥ अपि

च । पितृव्यो जनकभ्राता ज्येष्ठतातो-
हृत्राजो यदि । पितुः कनिष्ठभ्राता तु धूल-
तातोहृतिधीयते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पितृवसा [ऋ] (स्त्री) पितुर्भगिनी । पिसौ
इति भाषा । यथा । मातृवसा मातुलानी
पितृव्यास्त्री पितृवसा । शश्रः पूर्वजपत्नी
च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति दाय-
भागः ॥

पितृवसीयः (त्रि) पितृवस्यपत्यां । पितृ-
भागिनेयः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

पितृसन्निभः (पुं) पितृतुल्याः । तत्पर्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमर-
भरतो ॥

पितृसूः (स्त्री) सङ्घा । इति शब्दमाला ॥

पितृहूः (पुं) दक्षिणकर्णः । यथा । पितृहू-
र्नृपपूर्या द्वादक्षिणेन पुरञ्जनः । इति
श्रीभागवते ४ स्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने
२५ अध्यायः ॥ शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं
कर्मकाण्डं इत्येतावता सामान्येन प्ररुत-
संज्ञकश्च कर्मकाण्डश्च दक्षिणकर्णेन श्रवण-
मिष्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभि-
राहूतः पितृलोकप्रापकं पितृवामं
प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणा-
माह्वानमनेन भवति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः ।
इति तटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पितृत्वं (स्त्री) शरीरसङ्घातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । मायुः २ । इत्यमरः ॥ पल-
ङ्गलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तिक्तधातुः ५ उद्गा ६ अग्निः ७ अनलः ८ ।
अस्य णुगाः । पितृत्वं तिक्तान्नसकं सारिकं

तृष्णं द्रव्यं तीक्ष्णमिदं मधो बहू । वर्षासु-
काले तृणमर्द्धरात्रे मध्यन्दिने तप्यदिते
चक्षुष्यति ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि
च । सर्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टत्रणापहं ।
चक्षुष्यं कर्तुं तीक्ष्णोष्णमुन्मादक्रिमिनाशनं ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ पित्तस्य स्वरूप-
माह । पित्तमुष्णं द्रव्यं पीतं नीलं सद्-
गुणोद्भवं । सरं कर्तुं लघुं स्निग्धं तीक्ष्ण-
मम्लं पक्वतः ॥ पीतं निरामं । नीलं
सामं । एकं पित्तं वातवन्नामस्थानकर्म्म-
भेदैः पञ्चविधं ॥ * ॥ तेषां पित्तानां
नामान्माह । पाचकं रज्जुकषापि साधका-
लोचके तथा । ब्राह्मकण्ठेति पित्तस्य
नामानि स्थानभेदतः ॥ * ॥ अथ पाचका-
दीनां स्थानान्माह । अग्न्याशये यकृत्प्लीहो-
हृदये लोचनद्वये । अत्रि सर्वशरीरेषु
पित्तं निवसति क्रमात् ॥ * ॥ अथ तेषां
कर्म्मण्यमाह । पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्नि-
बलवर्द्धनं । रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति
नित्यशः ॥ पाचकं पित्तमामपकाशय-
मध्यस्थं षड्भिधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं
चर्ब्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचते दोष-
रसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति च ।
तदग्न्याशयस्थमेवाशक्त्या रसरज्जनहृदयस्थ-
कफतमोहपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाश-
नाभ्यङ्गलेपादिपाचनाद्यग्निकर्म्मणा शेषाणां
पित्तस्थानानामनुग्रहं करोति । शेषा-
ग्यापि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि भागेन
गत्वा तत्र तत्र रसरज्जनादिकर्म्मभिरूप-
करोतीत्यर्थः । कथञ्चुतं पाचकपित्तं

शेषाग्निबलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथिव्यादि-
महाभूतगताः । यत उक्तं चरकेण ।
भौमा प्याग्नेयवायव्याः पक्षोष्णाः सना-
भसा इति । उष्णाणोऽग्नयः । यत उक्तं
वाग्भटे । दोषधातुमलादीनामुन्नेत्यात्रेय-
शासनमिति । दोषधातुमलादीनामुन्नेवाग्नि-
रित्यर्थः । रसादिधातुगताश्च सप्त तेषां
बलवर्द्धनं । यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि
धद्योतवददूरभास्वराणि तान्यपि दीप-
ज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति । तथा
अग्न्याशयस्थपाचकाग्नितेजसा सर्वे अग्नयो
बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटे । अम्लश्च
पक्वा सर्वेषां पक्वणामधिको मतः ।
तन्मुलास्ते हि तद्ब्रह्मिण्यब्रह्मिण्यत्तुका
इति ॥ ननु पितादग्नोऽग्निराहोस्विं
पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते पित्त-
स्योष्णादिगुणादाहारपाचनरज्जनदर्शनादि-
कर्म्मणश्च न खलु पित्तव्यतिरेकेणाग्नोऽग्निः
तस्मादग्निरूपसैव पित्तस्य स्थानभेदात्
पाचकरज्जकसाधकालोचकब्राह्मकसंज्ञाः ।
तथा च वाग्भटे । पाचकं तिलमानं
स्यात् कार्त्तिकान्नास्य दोषता । अनुग्रहा-
त्यविकृतं पित्तं पाकौश्लदर्शनैः ॥ क्लृप्त-
रुचिप्रभामेधाधीर्शौर्यतनुमार्दवैः । पित्तं
पक्वात्कं तच्च पक्वाशयमध्यगं ॥ पक्व-
भूतात्कञ्चैऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशक्तिं ॥
पचत्यम्लं विभजते सारकिर्त्तो पृथक्
तथा । तत्रैवमेव पित्तानां शेषाणां
मप्यनुग्रहं ॥ करोति बलदानेन पाचकं

নাম তৎ স্মৃতং । ননু যদি পিত্তাগ্রো-
 রভেদস্তদা কথং স্মৃতং পিত্তস্য শমনমগ্নে-
 দীপনমিতি । তথা মৎস্যঃ পিত্তং কুর্ক্বন্তি
 ন চ তেহগ্নিদীপ্তিকরা ইতি । তথা পিত্তা-
 ধিক্যাভীক্ষোহগ্নিরিত্যপি কথং স্যাৎ তথা
 সমদোষঃ সমাগ্নিশ্চেত্যপি বক্তং ন
 যুক্ত্যতে । তথা দ্রবং স্নিগ্ধমধোগঞ্চ পিত্তং
 বহ্নিরতোহন্যথেনি । অত্রোচ্যতে । পিত্ত-
 মগ্নেঃ সততাধিষ্ঠানং । তথা চোক্তং
 তন্ত্রাস্তরে । অগ্নির্ভিন্নগুণৈর্যুক্তঃ পিত্তং
 ভিন্নগুণৈস্তথা । দ্রবং স্নিগ্ধমধোগঞ্চ পিত্তং
 বহ্নিরতোহন্যথা ॥ তস্মাত্তেজোময়ং পিত্তং
 পিত্তোহস্মা যঃ স শক্তিমান্ । স সঞ্চরতি
 কুক্ষিস্থঃ সর্ববতো ধমনীমুখেঃ ॥ স কায়াগ্নিঃ
 স কায়োহস্মা স পক্তা স চ জীবনং । অনন্য-
 গতিরিত্যেবং দেহে কায়াগ্নিরুচ্যতে ॥
 অন্যচ্চ । বামপার্শ্বাশ্রিতং নাভেঃ কিঞ্চিৎ
 সোমস্ব মণ্ডলং । তন্মধ্যে মণ্ডলং সৌর্য্যং
 তন্মধ্যেহগ্নির্ব্যবস্থিতঃ ॥ জরায়ুমাত্রপ্রচ্ছন্নঃ
 কাচকোষস্থদীপবৎ । তথা চ মধুকোষে ।
 দ্রবতেজঃসমুদায়াত্মকস্য পিত্তস্য তেজো-
 ভাগোহগ্নিরিতি । তেন পিত্তমপ্যাগ্নিবৎ
 মন্যতে । অগ্নিতাপিতায়োগোলকবৎ ।
 পরমার্থতস্ত অগ্নিঃ পিত্তাদ্ভিন্ন এবেনি
 সিদ্ধান্তঃ । অতএবাহ রসপ্রদীপে । জাঠরো
 ভগবানগ্নিরীশ্বরোহন্নস্ব পাচকঃ । সৌক্ষ্ম্যা-
 দ্রেসানাদদানো বিবেক্তুং নৈব শক্যতে ॥
 নাভৌ মধ্যে শরীরস্ব বিশেষাৎ সোম-
 মণ্ডলং । সোমমণ্ডলমধ্যস্থং বিদ্যাৎ সূর্য্যস্ব
 মণ্ডলং ॥ প্রদীপবত্তত্র নৃগাং স্থিতো মধ্যে

হতাশনঃ ॥ সূর্য্যো দিবি যথা তিষ্ঠৎস্তেজো-
 যুক্তৈর্গভস্তিভিঃ । বিশোধয়তি সর্বাণি
 পল্ললানি সরাংসি চ ॥ তদ্বচ্ছরীরিণাং
 ভুক্তং হনলো নাভিমাশ্রিতঃ । ময়ুখেঃ
 পচতে ক্ষিপ্রং নানাব্যঞ্জনসংস্কৃতং ॥
 স্থূলকায়েষু সত্বেষু যবমাত্রপ্রমাণতঃ । হৃদ-
 কায়েষু সত্বেষু তিলমাত্রপ্রমাণতঃ ॥ কৃমি-
 কীটপতঙ্গেষু চাগুমাত্রোহবতিষ্ঠতে ॥ ইতি ।
 পুনঃ প্রকৃতমনুসরতি । রঞ্জকং নাম যৎ
 পিত্তং তদ্রসং শোণতাং নয়ৎ । বভু
 সাধকসংজ্ঞং তৎ কুর্যাদবুদ্ধিং ধৃতিং
 স্মৃতিং ॥ ধৃতিং মেধাং । যদালোচকসংজ্ঞং
 তদ্রূপগ্রহণকারণং । ভ্রাজকং কান্তিকারি
 স্থাল্পেপাভ্যঙ্গাদিপাচকং ॥ * ॥ পিত্তপ্রকৃ-
 তিকো যথা । পিত্তপ্রকৃতিকো যাদৃক্
 তাদৃশোহথ নিগদ্যতে । অকালপলিতো
 গৌরঃ ক্রোধী স্বেদী চ বুদ্ধিমান্ ॥ বহুভুক্
 তাত্রনেত্রশ্চ স্বপ্নে জ্যোতীংষি পশ্যতি ।
 শ্যামকেশঃ ক্ষমী স্থূলো বহুবীর্য্যো মহা-
 বলঃ ॥ পিত্তং বহ্নির্বহ্নিজং বা তদস্মাৎ
 পিত্তোদ্রিক্তস্তীত্রতৃষ্ণো বৃভুক্শুঃ । গৌরো-
 ষাঙ্গস্তাত্রহস্তোহজ্জি রক্তঃ শূরো মানী
 পিঙ্গকেশোহন্নলোমা ॥ * ॥ পিত্তপ্রকৃতিক-
 মুগা যথা । ব্যাত্রক্ককপিমার্জারযকো-
 লূকাশ্চ পৈতিকাঃ ॥ * ॥ পিত্তশ্চোপশম-
 হেতুমাহ । তিক্তস্বাদুকষায়শীতপবনছায়া-
 নিশাবীজনজ্যোৎস্নাভূগৃহযজ্ঞবারিজলদন্তী-
 গাত্রসংস্পর্শনং । সর্পিঃক্ষীরবিরেকসেক-
 রুধিরস্রাবপ্রদেহাদিকং পানাহারবিহার-
 ভেষজমিদং পিত্তং প্রশান্তিং নয়ৎ ॥ * ॥

अथ पित्तप्रकोपकारणानि । कटुस्त्रोष्ण-
विदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसं-
त्रोष्णितृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः ।
दुक्तेहर्जीर्यति भोजने च शरदि त्रींशे
तथा प्राणिनां मध्याह्ने च तथाह्निरात्र-
समये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ स तु ज्वरजनकमन्दाग्ने-
र्जनकः । मन्दाग्निस्तु जनको मन्दाग्ने-
र्जनकास्त्रयः । पित्तप्लेग्गसमीराश्च प्राणिनां
दुःखदायकाः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्म-
खण्डे १७ अध्यायः ॥

पित्तघ्नी (स्त्री) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पित्तज्वरः (पुं) पैतिकज्वरः । यथा । विशेष-
वतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वर-
मूत्रदोषान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशु-
लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ अथ
पित्तज्वरचिकित्सा । आमाशयस्यो हृत्प्राग्निं
सामो मार्गान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं
दोषस्तस्मान्नजनमाचरेत् ॥ इति वचनात्
सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं
लक्षणविधाने पित्तज्वरिणो लक्षणविधाने
विशेषमाह सूत्रतः । पैतिके दशरात्रेण
ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण
लक्षणवता व्यतीतेनेत्यर्थः । किञ्चिन्नेषजं
तदाह । तित्तामुस्त्यावैः पाठाकट्फल-
भ्यां सहोदकं । पक्वं सशर्करं पीतं
पाचनं पैतिके ज्वरे ॥ तित्तादिकाथः ॥
पर्पटो वासकस्तित्ता कैरातो धन्व-
यासकः । प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एष शर्करया
युतः ॥ पिपासादाहपित्ताश्रयुक्तं पित्त-

ज्वरं हरेत् । पर्पटादिकाथः ॥ द्राक्षा
हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः । पर्पट-
श्च कृतः काथ एष पित्तज्वरपहः ॥ मुख-
शोषप्रलापास्तुर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ॥ पिपासा-
रक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥
द्राक्षादिकाथः ॥ पटोलमथ धन्याकं
मधुकं मधुसंयुतं । इन्ति पित्तज्वरं दाहं
तृष्णाक्षतिप्रमाथिनीं ॥ पटोलादिकाथः ॥
गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि
पर्पटः । पित्तज्वरं हरेत्तुर्गं दाहशोष-
भ्रमाश्रितं ॥ गुडूच्यादिकाथः ॥ एकः पर्प-
टकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुन-
र्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥ त्रीवेर-
चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितं । दद्यात् स्त्र-
नीतलं वारि तृट्छद्दिज्वरदाहनुत् ॥ त्री-
वेरादिकाथः ॥ तूनिष्वातिविषालोद्ग्रमुस्त-
केन्द्रयवामृताः । बालकं धान्यकं विन्धं
कवायो माक्किकाश्रितः ॥ विड्भेदश्वास-
कासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् । तू-
निष्वादिकाथः ॥ द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता
तित्तायुतापि च । धात्री बालमुशीरक्ष
लोद्ग्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥ परुवकं प्रियङ्गुश्च
यवासो वासकस्तथा । मधुकं कुलकं वापि
किरातो धान्यकं तथा ॥ एषां काथो
निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितं । तृषां
दाहं प्रलापकं रक्तपित्तं भ्रमं क्रमं ॥
मूर्च्छां हृदिं तथा शूलं मुखशोषमरे-
चकं । कासं श्वासकं हल्लासं नाशयेन्नात्र
संशयः ॥ महाद्राक्षादिकाथः । ससितो
निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतगुलकाथः ।

পীতঃ শময়ত্যচিরাদস্তদ্বাহং জ্বরং পৈত্তং ॥
 ধন্যাককাথঃ ॥ অমৃতায় হিমঃ প্রাতঃ
 সসিতঃ পৈত্তিকজ্বরং । বাসায়াম্শচ তথা
 কাসরক্তপিত্তজ্বরান্ জয়েৎ ॥ অমৃতাবাসা-
 কাথো ॥ গুড়ুচী ভূমিনিস্বশ্চ বালং বীরণ-
 মূলকং । লঘুমুস্তং ত্রিব্রহ্মাত্রী দ্রাক্ষা বাসা
 চ পল্লটঃ ॥ এষাং কাথো হরত্যেব জ্বরং
 পিত্তকৃতং দ্রুতং । সোপদ্রবমপি প্রাত-
 নির্নীতো মধুনা সহ ॥ গুড়ুচ্যাদিকাথঃ ॥
 পলাশস্য বদর্য্যা বা নিম্বস্য মূছপল্লবৈঃ ।
 অল্পপিত্তৈঃ প্রলেপোহয়ং হন্যাদাহযুতং
 জ্বরং ॥ উত্তানস্বপ্তস্য গভীরতাত্রকাং স্যাদি-
 পাত্রে নিহিতে চ নাভৌ । শীতাম্বুধারা
 বহুলা পতন্তী নিহন্তি দাহং স্মরিতং
 জ্বরঞ্চ ॥ পক্বদাড়িমবীজৈর্বা ধানাকঙ্কেন
 চ কচিৎ । পথ্যাং তৈলস্নাতক্ক্ষৌদ্রের্লিহন্
 দাহজ্বরপহা ॥ কাসাস্বকৃপিত্তবীসর্পধাসান্
 হন্তি বমীনপি । তৈলস্নাতক্ক্ষৌদ্রে রিত্যত্র
 ন সমুচ্চয়ঃ তেন কেবলেন ক্ক্ষৌদ্রেণাপি
 লিহ্যাৎ । কাঞ্জিকার্দ্রপটেনাবগুণ্ঠনং দাহ-
 নাশনং । অথ গোতক্রস্বমিশ্রশীতলীকৃত-
 বাসসা । দ্রাক্ষামলককঙ্কেন কবলোহত্র
 হিতো মতঃ ॥ ইতি কবলঃ ॥ * ॥ অথাম্-
 মাহ । দাহবম্যর্দিতং ক্লামং নিরমং তৃষয়া-
 স্মিতং । শর্করামধুসংযুক্তং পায়য়েন্নাজ-
 তর্পণং ॥ লাজতর্পণং লাজশক্তুরূপতর্পণং ।
 সস্তর্পণস্বরূপযুক্তং সামান্যজ্বরচিকিৎ-
 সায়াং । মুদগযূষৌদনো দেয়ঃ সিতয়া
 পৈত্তিকে জ্বরে ॥ হর্ম্যে শুভ্রাভ্রসন্ধাশে
 শশাক্করশীতলে । মলয়োদকসংসিক্তে

সুপ্যাৎ পিত্তজ্বরী নরঃ ॥ হারাবলীচন্দন-
 শীতলানাং স্নগন্ধপুষ্পাস্বরভূষিতানাং ।
 নিতম্বিনীনাং সুপয়োধরণামালিঙ্গনকাশু
 হরন্তি দাহং ॥ আহ্লাদকশাস্ত্র বিজ্ঞায়
 তাশ্চ স্ত্রী রময়েৎ পুনঃ । হিতঞ্চ ভোজয়েৎ
 দমং প্রাপ্নোতি স্মরতং মহৎ ॥ বাপ্যঃ
 কমলহাসিন্যো জলবল্লগৃহাঃ শুভাঃ ।
 নার্যশ্চন্দনদিঙ্কাজ্যো দাহদৈন্যহরা মতাঃ ॥
 ইতি পিত্তজ্বরাদিকারঃ । ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিত্তশ্লেষজ্বরনাশকৌষধং
 যথা । গুড়ুচীপদ্মকারিক্কধন্যাকং রক্ত-
 চন্দনং । পিত্তশ্লেষজ্বরচ্ছর্দিদাহতৃষণ-
 ময়িকৃৎ ॥ ইতি গারুড়ে ১৮৮ অধ্যায়ঃ ॥
 পিত্তদ্রাবী [ন্] (পুং) মধুরজস্মীরঃ । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পিত্তরক্তং (স্ত্রী) রোগবিশেষঃ । তৎপর্ধ্যায়ঃ ।
 রক্তপিত্তং ২ পিত্তাশ্রং ৩ পিত্ত-
 শোণিতং ৪ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অশ্ব
 বিবরণং রক্তপিত্তশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
 পিত্তলং (স্ত্রী) ধাতুবিশেষঃ । পিত্তল ইতি
 ভাষা । তৎপর্ধ্যায়ঃ । আরকুটং ২ রীতিঃ ৩
 পতিকাবেরং ৪ দ্রব্যাদারু ৫ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥ রীতী ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 মিশ্রং ৭ । ইতি রত্নমালা ॥ আরঃ ৮
 রাজরীতিঃ ৯ ব্রহ্মরীতিঃ ১০ কপিলা ১১
 পিঙ্গলা ১২ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ ক্ষুদ্র-
 স্তবর্ণঃ ১৩ সিংহলং ১৪ পিঙ্গলকং ১৫
 পীতলকং ১৬ লোহিতকং ১৭ পিঙ্গল-
 লোহং ১৮ পীতকং ১৯ । রীতিকায়ুগল-
 : । তিত্তস্বঃ । শীতলস্বঃ । রসে

लवणं । शोधनं । पाण्डुवातकुम्भीह-
पित्तनाशिकं । सुरा म्लिङ्गा यदुः शीता
स्त्ररक्षा सूत्रपङ्क्तिः । हेमोपमा शुभा स्वच्छा
जात्या रीतिः प्रकीर्तिता ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ रीतिरप्युपधातुः स्यात्
तात्रश्च यमदश्च च । पित्तलश्च गुणा ज्ञेया
स्ववोनिमदृशा जनैः ॥ संयोगश्च प्रभा-
वेण तस्यान्तेऽपि गुणाः स्युताः । रीतिक-
युगलं रूक्षं तिक्तं लवणं रसे ॥
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कुम्भं नाति-
लेखनं । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ डूर्ज-
पत्रं । इति शब्दमाला ॥ पित्तयुक्ते त्रि ।
इति मेदिनी ॥

पित्तला (स्त्री) तोयपिप्लवी । इति मेदिनी ॥
पित्तारिः (पुं) पङ्कटः । लाक्षा । बर्बरं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्त्यां (स्त्री) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृ-
तीर्थं । तदु तर्ज्जग्यसूठान्तः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पितृसम्बन्धिनि त्रि । यथा । ज्येष्ठ
एव तु गृहीत्यां पित्त्यां धनमशेषतः ।
शेषान्तमुपजीवेयुर्धैव पितरन्तथा ॥
इति दायभागः ॥

पित्त्याः (पुं) ज्येष्ठजाता । इति हेमचन्द्रः ॥
माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्त्या (स्त्री) मघानकत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
पौर्णमासी । इति शब्दमाला ॥

पिंसन् [९] (पुं) पक्षी । इत्यमरः ॥
प्रतिपन्ने पतनेच्छौ च त्रि । इति
विश्वः ॥

पिंसलं (स्त्री) पद्माः । इत्यादिबोधः ॥

पिधानं (स्त्री) हृदनं । इत्यमरः ॥ उद-
कनं । इति हेमचन्द्रः

पिनद्धः (त्रि) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
आयुक्तः २ प्रतिभुक्तः ३ अपिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

पिनाकः (पुं स्त्री) शिवधनुः । तत्पर्यायः ।
अजगवः २ । शूलं । इत्यमरः ॥ शूल-
मपि शास्त्रमिहेति कोचिं । इति
भरतः ॥ पांः शुवर्षणं । इति मेदिनी ॥

पिनाकी [न्] (पुं) शिवः । इत्यमरः ॥

पिन्नासं (स्त्री) हिन्नु । इति जटाधरः ॥

पिपतिष्न् [९] (त्रि) पतनेच्छुः । विह-
ङ्गमे पुं । इति मेदिनी ॥

पिपतिष्णुः (पुं) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिपासा (स्त्री) पानेच्छा । तत्पर्यायः ।
तृषण २ तर्षः ३ उपलासिका ४ तृट् ५
तृषा ६ उदद्या ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिपासितः (त्रि) पिपासायुक्तः । तृषितः ।
इति हलायुधः ॥

पिपासुः (त्रि) पानेच्छुः । तत्पर्यायः ।
तृषितः २ तृषक ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिपीतकः (पुं) त्राक्कणविशेषः । अश्व
प्रमाणं पिपीतकीशब्दे द्रुक्त्वात् ॥

पिपीतकी (स्त्री) वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र
कर्तव्यत्रतं यथा । शतानीक उवाच ।
जलदानश्च माहात्म्यं यद्वया परिकीर्ति
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां
शुभां ॥ पुरा केन कृतकैतत् केन
चैतत् प्रकाशितं । कथं पिपीतकीनाम
विधानकैव कीदृशं । तत् सर्वं क्रीहि

দেবর্ষে যদি ভূকো ময়ি প্রভো ॥ নারদ
উবাচ । শৃণু রাজন্ প্রবক্ষ্যামি দ্বাদশীং
তাং পিপীতকীং । যাং কৃত্বা যমলোকান্
প্রাপ্যতে বৈষ্ণবং পদং ॥ পিপীতক ইতি
খ্যাতো ব্রাহ্মণঃ সংশিতব্রতঃ । তপঃ-
স্বাধ্যায়নিরতঃ সর্বপ্রাণিহিতে রতঃ ॥
শাস্তো দাস্তঃ ক্রমাযুক্তো বলিহোমপরা-
য়ণঃ । নিবসন্ নির্জনেহরণ্যে বহুন্ কালান্
দ্বিজোত্তমঃ । চিরং কৃত্বা তপোহরণ্যে
কালে যুতুমুপেয়িবান্ ॥ ততঃ কালেন
কিয়তা যমদূতৈর্মহাবলৈঃ । নীয়মানঃ স
বিপ্রেন্দ্রো যমলোকং ভয়াবহং । দদর্শ
বহুশস্ত্র নরান্নিরয়সংস্থিতান্ ॥ অসি-
পত্রাদ্যনেকেষু কুস্তীপাকেষু সংস্থিতান্ ।
কৃতার্ভরাবাংস্তান্ দৃষ্ট্বা বিষাদমগমদ্বিজঃ ।
ক্ষুৎপিপাসাকুলো ভূত্বা প্রেতরাজবশং
গতঃ ॥ বহুন্ বস্ত্রাবৃতান্ কুস্তান্ দদৃশে-
হতিমনোহরান্ । প্রদেশানীপ্সিতাংস্তত্র
প্রাসাদৈরুপশোভিতান্ ॥ গীতবাদ্যাদি-
নৃত্যৈশ্চ সেব্যমানঃ সমস্ততঃ । কচিৎ
প্রহরমাণাংশ্চ কিল্করৈর্মশাসনৈঃ ॥ নীয-
মানাংস্ততঃ প্রেতান্ বধ্যমানান্ স্বকর্ষভিঃ ।
শোকসস্তাপসংযুক্তান্ তৃষণী পরি-
পাড়িতঃ ॥ সংপশ্যমানো রাজেন্দ্র যযাচে
কিল্করান্ জলং । বহুশো যাচ্যমানৈশ্চ
কিল্করৈরভিতাড়িতঃ ॥ স নীয়মানো দদৃশে
বহুশাখং দ্রুমোত্তমং । সূচ্ছায়ং শীতলং
রম্যং মহাস্তং পিপ্পলক্রমং ॥ তত্রৈব স-
জলান্ কুস্তান্ গাল্যাগ্রীবান্ সূশোভিতান্ ।
দদর্শ বস্ত্রাবৃতমুখান্ সূবাসিতসুশীতলান্ ॥

রক্ষন্তি বহবস্তত্র কিল্করাঃ শস্ত্রপাণয়ঃ ।
তোয়দর্শনমাত্রেণ সাহ্লাদো ব্রাহ্মণো-
হভবৎ ॥ বিনয়াবনতো ভূত্বা যযাচে
কিল্করাজ্জলং । ব্রাহ্মণ উবাচ । যমদূতা
মহাত্মানস্তোয়ং মে দীয়তামিতি । অপ্রাপ্য
তোয়ং প্রাণাশ্মে বিনাশো জায়তে ধ্রুবং ॥
তস্মাত্তোয়প্রদানেন প্রাণানুকৃত মেহধুনা ।
শ্রুত্বা বিপ্রশ্চ তদ্বাক্যং তমূর্চ্যর্মকিল্করাঃ ॥
ন কৃতং কর্ম তদ্বিপ্র যেন তোয়ঞ্চ লভ্যতে ॥
প্রার্থয়ানঃ পুনস্তোয়ং যমদূতৈঃ স তাড়িতঃ ॥
তৃষার্তবচনং শ্রুত্বা যমঃ প্রোবাচ তং
দ্বিজং । ক্রহি ত্বং বিপ্র মা রোদীঃ কা তে
পীড়াস্তি চেতসি ॥ পুনর্ঘবাচে তত্তোয়ং
তৃষাব্যাকুলচেতনঃ । শ্রুত্বা বিপ্রস্য তদ-
বাক্যং তমুবাচ স ধর্মরাট্ ॥ ত্বয়া তন্ন
কৃতং কর্ম যেন বৈ লভ্যতে জলং । ব্রাহ্মণ
উবাচ । ত্বয়ি প্রসন্নে দিকৃপাল তত্তোয়ং
ছল্ভং ন মে । তস্মাত্তোয়প্রদানেন প্রাণ-
রক্ষাং কুরু প্রভো । ইথং বহুবিধৈ-
র্ষাকৈর্ঘমঃ প্রীতেহভবত্তদা ॥ যম উবাচ ।
বরং বরয় বিপ্রেন্দ্র যত্তে মনসি বর্ততে ।
ব্রাহ্মণ উবাচ । যদি ভূকোহসি মে দেব
যেন প্রাপ্তোহস্মি তজ্জলং । তৎ কুরুষ
ধর্মরাজ সর্বপ্রাণেশ্বর প্রভো ॥ যম
উবাচ । বৈষ্ণবং তদব্রতং বিপ্র কুরু গত্বা
নিজালয়ং । বিধানং শৃণু বিপ্রেন্দ্র দ্বাদশী
বাদৃশী ভবেৎ ॥ বৈশাখে শুক্লপক্ষস্য দ্বাদশী
বৈষ্ণবী তিথিঃ । তস্যাং সূশীতলজলৈঃ
স্নাপয়েৎ কেশবং প্রভুং ॥ পূজয়েৎগন্ধ-
পুষ্পাদৈর্ঘূপদীপৈর্বিধানতঃ । নৈবেদ্যৈ-

विबिधैश्चैव तान्मूलैरथ वाससा ॥ जपु
तु वैष्वङ् मज्जं दण्डवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्दिजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोत्र-
समन्वितान् ॥ अथमेहन्दे चतुःकुम्भान्
दद्यात्त्रयसंयुतान् । मालाभिरङ्कितग्रीवान्
स्त्रीतलजलाश्रितान् ॥ शुक्रवस्त्रावृतमुखा-
नुपवीतस्त्रसंयुतान् । धनुर्वीणसमायुक्तान्
सभोज्यार्द्राङ्गणश्रितान् ॥ द्वितीयेहर्को
घटान्दद्याद्दक्षिणार्द्रसंयुतान् । तृतीये
द्वादशघटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥ चतुर्थे
षोडशघटान् दुग्धलडुकसंयुतान् । दद्यात्
संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यैश्चैव
विशेषतः । यत्र कुत्रापि संगच्छेम
कुत्रापि तृषान्वितः ॥ ततो द्विजो गृहं
गत्वा चकार द्वादशीव्रतं । अन्ते जगाम
स्वर्लोकं वैष्वङ् पदमुत्तमं ॥ पिपी-
तकीतिनाम्नातो विख्याता वैष्ववी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्ति-
संयुता । इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्य-
स्रताश्रिता ॥ इति भविष्यपुराणे पिपी-
तकीव्रतकथा समाप्ता ॥

पिपीलिकः (पुं) पीलिकः । डेउया पिपीडा

इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पिपीलिका (स्त्री) हीनाङ्गी । मूदे पिपीडा

इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ तं

पर्यायः । पिपीलिकः २ पिपीलः ३

पीलिकः ४ । इति शबरव्याख्या ॥ पिपीली ५

पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा ७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ हीरा ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिपीली (स्त्री) पिपीलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्लटा (स्त्री) खाद्यद्रव्यविशेषः । तं पर्यायः ।
शुद्धशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिप्ललं (स्त्री) जलं । वज्रच्छेदभेदः । इति
मेदिनी ॥

पिप्ललः (पुं) अश्वत्थवृक्षः । निरंशुकः ।
पक्षिभेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अश्वत्थ-

स्वरूपं यथा । नारद उवाच । अनायासेन
वन्मर्त्याः सर्वान् कामानवाप्नुयात् । सर्व-

देवात्सकश्चैव तन्मे क्रुहि पितामह ॥
ब्रह्मोवाच । शृणु नारद यत्नेन शुद्धं

सर्वात्सकं शुकं । प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं
नराणां सर्वकामदं ॥ पूजयेत् परया

भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् । अश्वत्थं
पूजयेद्विप्र सर्वसिद्धिविधायकं ॥ * ।

अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादि-

देवताः ॥ स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा
ध्वजः श्रुताः । तस्य मूले सर्ववेदाः

श्रद्धा तस्य क्रमाश्रिता ॥ नदीनदाः साग-
राद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः । लोक-

धर्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणश्रुतिमन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य सक्तिं ॥

निष्ठाप्रतिष्ठितं सम्यगश्वत्थं सेवयेन्नरः ॥
द्वं क्लीरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ।

त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं
मलं ॥ अश्वत्थ यस्मात् त्वयि वृक्षराज

नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणं । अतः
शुचिद्वं सततं त्रुणां विशेषतोहरिक्त-

বিনাশনোহসি ॥ * ॥ ক্ষীরোদমথনে চৈব
 যথা শ্রীস্বামুপাসতে । সত্যেন তেন বৃক্ষেন্দ্র
 আশীর্ময়ি নিষেবতু ॥ * ॥ একাদশোহসি
 রুদ্রাণাং বসূনাঞ্চাফমস্তথা । নারায়ণো-
 হসি দেবানাং বৃক্ষাণামসি পিপ্পলঃ ॥ অগ্নি-
 গর্ভস্বমশ্বথ দেবগর্ভঃ প্রজাপতিঃ । হরি-
 র্ঘথৈব শ্রীগর্ভো যজ্ঞগর্ভ নমোহস্ত তে ॥
 অরাতেরগ্নিরশ্বথ পরাপর নমোহস্ত তে ।
 নির্বাতে ত্বভিবর্ষস্ত স্বস্তি তেহস্ত নমো-
 হস্ত তে ॥ * ॥ অক্ষিষ্পন্দং ভূজস্পন্দং
 দুঃস্বপ্নং দুর্নিরীক্ষিতং । শত্রুণাঞ্চ সমু-
 থানমশ্বথ শময়াশু মে ॥ যং স্পৃষ্ট্বা
 মুচ্যতে রোগৈঃ সর্বপাটৈঃ প্রমুচ্যতে ।
 সমাল্লিষ্য চ দীর্ঘায়ুস্তমশ্বথং নমাম্যহং ॥
 অশ্বথ স্মহাভাগ সর্বদা প্রিয়দর্শন ।
 দিব্যান্নভোজনং দেহি শত্রুণাঞ্চ পরাজয়ং ॥
 আয়ুঃ প্রজ্ঞাং ধনং ধান্যং সৌভাগ্যং
 সর্বদা স্মথং । দেহি দেব মহাবৃক্ষ ত্বা-
 মহাভাবাদয়ে ॥ অশ্বথ দেবমূলত্বয়ুষ্টিভিঃ
 প্রোচ্যতে সদা ॥ * ॥ ব্রহ্মহা গুরুহা চৈব
 দরিদ্রো ব্যাধিপীড়িতঃ । আবৃত্য দশ-
 লক্ষস্ত শুক্রঃ পাপাতিগো ভবেৎ ॥ * ॥
 ব্রহ্মচারী হবিষ্যাশী অধঃশায়ী জিতে-
 ক্ষিয়ঃ । পাপাপহস্তা মর্ত্যস্ত ব্রতমেতৎ
 সমাচরেৎ ॥ একহস্তং দ্বিহস্তং বা কুর্যাদ্-
 গোময়লেপনং । অশ্বথে স্থাপিতে যস্ত
 মূলে স্নপনমাচরেৎ ॥ ধনায়ুঃসন্ততৈর্বৃদ্ধো
 নরকাত্তারয়েৎ পিতৃন ॥ * ॥ অশ্বথমূল-
 মাসাদ্য শাকেনাশ্বোদকেন বা । একং বা
 ভোজয়েদ্বিপ্রং কোটি কোটি কলং

ভবেৎ ॥ * ॥ অশ্বথমূলমাসাদ্য তপো
 হোমঃ সুরার্চনং । অক্ষয়ং মুনিশাদূল
 ব্রহ্মাণো বচনং যথা ॥ * ॥ এবং সম-
 ক্তিতোহশ্বথঃ সর্বসৌখ্যপ্রদো ভবেৎ ।
 যজ্ঞার্থং ছেদিতোহশ্বথঃ সর্বরোগ্যপ্রদো
 ভবেৎ ॥ * ॥ অশ্বথঃ পূজিতো, যেন
 পূজিতাঃ সর্বদেবতাঃ । অশ্বথশ্ছেদিতো
 যেন ছেদিতাঃ সর্বদেবতাঃ ॥ অন্তঃশুক্রঃ
 স্মস্তুকৌহশ্বথো দেবময়ো গুরুঃ । স
 সেব্যঃ পূজনীয়শ্চ ঋগত্রয়বিনাশকুঃ ॥
 ভৃথর্ক্বারে ভৌমে চ মধ্যাহ্নে নিশি
 সক্ষ্যায়োঃ । অশ্বথদর্শনং কার্য্যং কুলক্ষয়-
 ভয়াত্মভিঃ ॥ * ॥ অশ্বথস্য জলে যস্য ছায়া-
 তিষ্ঠতি কুত্রচিৎ । তৎ প্রয়াগসমং তীর্থং
 তত্র সন্নিহিতো হরিঃ ॥ তস্মাৎ কার্ত্তিক-
 মাসেহত্র পূর্বোক্তবিধিনা মূনে । অশ্বথং
 সেচয়েদ্বিহ্বান সংপ্রদক্ষিণমাदिশেৎ ॥
 পাপোপহতমর্ত্যানাং পাপনাশো ভবে-
 দ্ধুবং । সকামো লভতে কামং নিষ্কামো
 মোক্ষমাপ্নয়াৎ ॥ যঃ পঠেৎ শৃণুয়াদ্বাপি
 অশ্বথস্য সমীপতঃ । সর্বান্ কামা-
 নবাপ্নোতি বিষ্ণুসায়ুজ্যমাপ্নয়াৎ ॥ ইতি
 পাদ্মোত্তরখণ্ডে ১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 ঋষয় উচুঃ । কথং ত্বয়াশ্বথবর্টো গোত্রাক্ষণ-
 সমো কৃতো । সর্বেভ্যোহপি তরুভ্যস্তৌ
 কথং পূজ্যতমো কৃতো ॥ সূত উবাচ ।
 অশ্বথরূপো ভগবান্ বিষ্ণুরেব ন সংশয়ঃ ।
 রুদ্ররূপো বটস্তম্বং পলাশো ব্রহ্মরূপ-
 ধ্বক্ ॥ দর্শনস্পর্শসেবাস্ত তে বৈ পাপহরাঃ
 স্মৃতাঃ । দুঃখাপহ্যাধিভূক্তানাং বিনাশ-

कारिणोऽङ्गवः ॥ ऋषय उचुः । कथं ब्रह्म-
 मापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । एतत् कथम्
 सर्वज्ञं संशयोहत्र महान् हि नः ॥ सूत
 उवाच । पार्वतीशिवयोर्देवैः स्वरतं
 कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेशेन
 प्रेष्य विष्णुः कृतः पुरा ॥ ततस्तु पार्वती
 क्रुद्धा शशाप त्रिदिवोकसः । रेतःसेक-
 स्त्र्यत्रं शकम्पमाना तदा रुषा ॥ पार्व-
 त्पुत्राच । क्रिमिकीटादयोहप्येते जानन्ति
 स्वरतेः स्त्र्यं । तस्मान्मम स्त्र्यत्रं शान्त्यै
 ब्रह्ममाप्स्यथ ॥ सूत उवाच । एवं सा
 पार्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा । तस्माद्-
 ब्रह्ममापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ तस्मा-
 दिमो विष्णुमहेश्वरावुभो बभूवुर्वोधि-
 वर्तो मनीश्वराः । बोधिसुत्रं चार्किदिनं
 विनैव न स्पृशतामर्कजवारयोगात् ॥ * ॥
 ऋषय उचुः । अस्पृशत्त्वं कथं यातः सूत
 बोधितरुः स्त्र्यं । स्पृशत्त्वं कथं प्राप्सु-
 स्तथायं शनिवासरे ॥ सूत उवाच । समुद्र-
 मथनादयानि रत्नास्तपुः स्वरोत्तमाः ।
 श्रेष्ठं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः
 स्वराः ॥ यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं
 भार्याथर्माञ्जनः । तावत् विज्जापयामास
 लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं ॥ लक्ष्मीरुवाच ।
 असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परि-
 गीयते । तस्मात्स्वयंजामेतामलक्ष्मीं मधु-
 सूदन ॥ विवाहोद्धम मां पश्चादेष धर्मः
 सनातनः । तस्माद्धर्मवातिक्रामं न कुर्या
 मधुसूदन ॥ सूत उवाच । इति तद्वचनं
 श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय

मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानु-
 रोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
 सुलोष्ठीं शुक्लवदनां विरूपां विभ्रतीं
 तनुं । श्रवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरो-
 रुहां ॥ स मुनिर्विष्णुवाक्यान्नामङ्गीकृत्य
 स्वमाश्रमं । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास
 धर्मविं ॥ होमधूमस्रगङ्गाद्यं वेदघोषेण
 नादितं । आश्रमस्तं विलोक्याथ व्यथिता
 सात्रवीदिदं ॥ ज्येष्ठोवाच । नहि वासोहनु-
 रूपोहयं वेदध्वनिषुतो मम । नात्रा-
 गमिष्ये भो ब्रह्मन् नयस्याश्रमं मां
 ऋषव ॥ उद्दालक उवाच । कथं नायामि
 किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव । तव योग्या
 च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां ॥ ज्येष्ठो-
 वाच । वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाम्
 पूजनं । यज्जदानादिकं यत्र नैव तत्र
 वसामाहं ॥ परम्परानुरागेण दाम्पत्यं
 यत्र विद्यते । पितृदेवार्चनं यत्र तत्र
 नैव वसाम्यहं ॥ दानशौचे न विद्येते
 परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र
 स्थाने रतिस्मम ॥ ब्रह्मसज्जनविप्राणां यत्र
 श्रादपमाननं । निर्धुरं भाषणं यत्र तत्र
 सम्यक्साम्यहं ॥ सूत उवाच । इति तद्-
 वचनं श्रुत्वा विष्णुवदनोऽभवत् । उद्दा-
 लकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीरुवाच ह ॥
 उद्दालक उवाच । अश्वत्थब्रह्मूलेहस्मिन्
 अलक्ष्मि श्रम्यतां ऋणं । आश्रमस्थान-
 मालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥ सूत
 उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगा-
 मोद्दालको मुनिः । प्रतीकस्ती चिरं

तत्र यदा तं न ददर्श सा । तदा क्रुरोद
करुणं भर्तुस्त्यागेन दुःखिता ॥ तत्रत्याः
क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिग्मानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा
स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वसयित्वा
याहि कृपालो यद्यहं प्रिया ॥ सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपया-
श्रितः । आश्वसयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्य-
मथाब्रवीत् ॥ विष्णुरुवाच । अश्वथवृक्ष-
मासाद्य सदा लक्ष्मिं शिरा भव । ममांश-
सञ्जवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्याहर्मो भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना
किल ॥ प्रत्यक्षमर्कयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां
गृहधर्मिणः । तेष्वियं स्त्रीः कनिष्ठा ते
सदा तिष्ठन्नामया ॥ इति पाद्मोत्तर-
खण्डे १६० । १६१ अध्यायः ॥

पिप्लकं (स्त्री) सुनरुसुतं । सीवनसूत्रं ।
इति मेदिनी ॥

पिप्ललिः (स्त्री) पिप्लली । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्लली (स्त्री) वृक्षविशेषः । पिंपूल इति
भाषा । तत्पर्यायः । कृष्ण २ उप-
कुल्या ३ वैदेही ४ मागधी ५ चपला ६
कणा ७ उषणा ८ शोण्ठी ९ कोला १० ।
इत्यमरः ॥ उषणा ११ पिप्ललिः १२ । इति
भरतः ॥ कृकला १३ कटुबीजा १४
कोरन्नी १५ तिक्ततण्डुला १६ श्यामा १७
दलुफला १८ मगधोदुवा १९ । अस्या
गुणाः । क्षरनाशित्वं । रूष्यत्वं । स्निग्धत्वं ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । दीपनत्वं ।
मारुतश्वासकासप्लेघ्नक्षयापहत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ श्वदुपाकत्वं । रसायन-
त्वं । लघुत्वं । पित्तलघुत्वं । रेचनत्वं ।
कूर्ठप्रमेहशूलार्शःप्लीहशूलामनाशित्वं ॥
आर्द्रायान्तस्था गुणाः । कफप्रदत्वं । स्निग्ध-
त्वं । शीतलत्वं । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
पित्तप्रशमनत्वं । राजवल्गुभे तु कफापह-
त्वं ॥ मधुयुक्त्यास्तस्था गुणाः । मेदः-
कफश्वासकासक्षरहरत्वं । रूष्यत्वं । मेधाग्नि-
वर्द्धनत्वं ॥ गुडपिप्ललीगुणाः । जीर्णक्षरे
अग्निमान्द्ये च शस्तत्वं । कासाजीर्णरूचि-
श्वासहृत्पाण्डुकृमिनाशित्वं । द्विगुणं
पिप्ललीचूर्णाद्गुडोदोहत्रैः भिषजां मतः ।
इति भावप्रकाशः ॥

पिप्ललीका (स्त्री) अश्वथीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्ललीमूलं (स्त्री) स्वनामध्यातमूलं । पिंपूल-
मूल इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थिकं २
चटिकाशिरः ३ । इत्यमरः ॥ षड्ग्रन्थि ४ ।
इति रत्नमाला ॥ मूलं ५ कोलमूलं ६
कटुग्रन्थि ७ कटुमूलं ८ कटुषणं ९ सर्ष-
पग्रन्थि १० पत्राद्यं ११ विरूपं १२ शोष-
सञ्जवत् १३ सुगन्धि १४ ग्रन्थिलं १५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ उषणं १६ । अस्या
गुणाः । दीपनत्वं । कटुत्वं । पाचनत्वं ।
लघुत्वं । रूक्षत्वं । पित्तकरत्वं । भेद-
कत्वं । कफवातोदरानाहप्लीहशूलकृमि-
श्वसकासकासपहत्वं । इति भावप्रकाशः ॥
उष्णत्वं । रोचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्लिका (स्त्री) दन्तमलं । इति हेमचन्द्रः ॥

पिप्लुः (पुं) जटूलः । इत्यमरः ॥

पियालः (पुं) रूक्षविशेषः । अस्यैव बीजं

चिरोक्षीति ख्यातं । तत्पर्यायः । राजा-

दनं २ समकद्रः ३ धनुष्पटः ४ । इत्य-

मरः ॥ राजातनं ५ राजातनः ६

प्रियालः ७ समः ८ कद्रः ९ धनुः १०

पटः ११ । इति तट्टीका ॥ ह्रसन्नकः १२

धनुपटः १३ पियालकः १४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ खरुक्षः १५ चारः १६ बहल-

बन्धः १७ तापमेघः १८ । तस्य गुणाः ।

पित्तकफास्रनाशित्वं । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । म्लिच्छत्वं ।

रूंहणत्वं । वातपित्तनाशित्वं । इति राज-

वल्लभः ॥ गुरुत्वं । सरत्वं । दाहहरतृषा-

पहृत्त्वं । तस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वं ।

रूष्यत्वं । पित्तानिलापहत्वं । हृद्यत्वं ।

अतिदुर्जरत्वं । म्लिच्छत्वं । विस्फुल्लित्वं ।

आमवर्द्धनत्वं । इति भावप्रकाशः ॥

पिल क नूदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क पेल-

यति । नूदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

पिलुकः (पुं) पीलुर्वृक्षः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

पिलुपर्णी (स्त्री) मोरटा । इति रत्न-

माला ॥

पिल्लः (पुं) क्लेदघुक्तचक्षुः । तद्व्युक्ते त्रि ।

इत्यमरः ॥

पिल्लका (स्त्री) हस्तिनी । इति शब्दमाला ॥

पिव, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ

पिच्यते । इति दुर्गादासः ॥

पिश श प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

श प पिं शति पटः अवयवी स्यादित्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

पिशङ्गः (पुं) पिङ्गलवर्णः । तद्धति त्रि ।

इत्यमरः ॥

पिशाचः (पुं) देवयोनिविशेषः । पिचाश

इति भाषा । इत्यमरः ॥ तस्य लोको

यथा । अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशा-

चकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तु तत्रैव

चरन्ति हि ॥ नोर्द्धं विक्रमणे शक्तिस्तथां

सञ्जुतपापानां । अत उर्द्धं हि विप्रेन्द्र

राक्षसा ये कृतैनसः । ते तु सूर्यादधः

सर्वे विहरन्त्यार्द्धवर्जिताः ॥ इति पाद्ये

स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ प्रेतः । यथा ।

अर्शोचान्ताद्धितीयेहहि यस्य नोत्-

सृज्याते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य दैतेः

श्राद्धशतैरपि ॥ इति शुद्धितत्त्वं ॥

पिशाचकी [न्] (पुं) कुबेरः । इति हेम-

चन्द्रः ॥

पिशाचद्रुः (पुं) शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पिशाचवृक्षः (पुं) शाखोटवृक्षः । इति रत्न-

माला ॥

पिशाचसत्तं (स्त्री) पिशाचानां सत्ता । इति

नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

पिशाची (स्त्री) पिशाचिका । स्त्री पिशाची ।

इति शब्दमाला ॥ गङ्गमांस्यी । इति रत्न-

निर्घण्टः ॥

पिशितं (स्त्री) मांसं । इत्यमरः ॥

पिशिता (स्त्री) जटामांस्यी । इति मेदिनी ॥

পিণিতাণী [ন্] (পুং) শাকুলঃ । মাংস-
ভক্ষকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পিণী (স্ত্রী) জটামাংসী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিশুনং (ক্লী) কুকুমং । ইত্যমরঃ ॥

পিশুনঃ (পুং) কপিবল্লভঃ । নারদঃ । কাকঃ ।

সূচকে ক্রুরে চ ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

পিশুনঃ (ত্রি) অপ্ৰকাশেনানুচিতপ্রবোধকঃ ।

পরস্পরভেদশীলঃ । ইত্যমরটীকায়াং

ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । দ্বিজিহ্বঃ সূচকঃ

কর্ণেজপঃ পিশুন ইত্যপি । দুর্জনো

দুর্বিবোধো বিশ্বকর্মশ্চ পিশুনঃ খলঃ ॥ ইতি

জটাদধরঃ ॥ * ॥ কর্ণেজপঃ সূচকঃ স্যাদনো-

চিত্যপ্রবোধকে । পরস্পরং ভেদশীলে

পিশুনো দুর্জনঃ খলঃ ॥ ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

পিশুনা (স্ত্রী) পৃক্কা । পিড়িংশাক ইতি ভাষা ।

ইতি মেদিনী ॥

পিষ ধ ঔ ৯ চূর্ণনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ধ

পিনাষ্ট্রী লোকো গোধূমং । ঔ পেষ্ঠা ।

৯ অপিষৎ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পিষ্টং (ক্লী) সীসকং । ইতি রত্নমালা ॥

পিষ্টকঃ । যথা । অন্নাদক্টগুণং পিষ্টং

পিষ্টাদক্টগুণং পয়ঃ । পয়সোহক্টগুণং

মাংসং মাংসাদক্টগুণং স্নাতং । স্নাতাদক্ট-

গুণং তৈলং মর্দনান্ন চ ভক্ষণাৎ ॥ * ॥

অশ্ব গুণাঃ । পিষ্টং প্রাণকরং রূক্ষং

বিদাহি গুরু দুর্জরং ॥ * ॥ শালিপিষ্ট-

ময়া ভক্ষ্যাঃ কফপিত্তবিনাশনাঃ । * ।

বৈদলা গুরবো ভক্ষ্যা বিষ্টস্তিসৃষ্ট-

নারুতাঃ ॥ * ॥ সগুড়াঃ সতিলাশ্চিব

সক্ষোদ্রক্ষারশর্করাঃ । ভক্ষ্যা বল্যুষ্কৃ-

হৃদ্যাশ্চ গুরবো বৃংহণাঃ পরং ॥ * ॥

সস্নেহাঃ স্নেহসিক্তাশ্চ ভক্ষ্যা গৈোধূম-

সম্ভবাঃ । গুরবস্তর্পণা হৃদ্যা বলোপ্চয়-

বর্ধনাঃ ॥ * ॥ মদ্বিতাং সমিতাং ক্ষীর-

নারিকেলস্নাতাদিভিঃ । অবগ্রাহ স্নাতে

পক্তা স্নতপুরোহয়মুচ্যতে ॥ * ॥ স্নতপুরো

গুরুর্ঘ্যঃ কফকৃদ্রক্তমাংসদঃ । রক্তপিভ-

হরো হৃদ্যঃ স্বাহুঃ পিত্তহরোহৃগ্নিদঃ ॥ * ॥

গোধূমচূর্ণং সমিতা । সমিতা মধুদুগ্ধেন

খণ্ডৈলামরিচাদিভিঃ । স্নতে পক্তা ক্ষিপেৎ

খণ্ডে সংযাবো বৃংহণো গুরুঃ ॥ * ॥

সমিতা বেষ্টিতা মধ্যে মধু দত্ত্বা স্নতে

শূতা । মধুমস্তকমুদ্বিক্টং তদ্রস্যং গুরু

দুর্জরং ॥ * ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ পর্পট-

শক্ষুলীফেনকবটলড্ডুকানাং গুণাস্ত-

চ্ছন্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥ * ॥ চূর্ণীকৃতে ত্রি ॥

পিষ্টকং (ক্লী) তিলচূর্ণং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পিষ্টকঃ (পুং) পিষ্টানাং তণ্ডুলাদীনাং

বিকারঃ । পিটা ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।

পূপঃ ২ অপূপঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ আপূপঃ ৪

পিষ্টঃ ৫ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অশ্ব

গুণাঃ পিষ্টশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । নেত্ররোগ-

বিশেষঃ । ইতি মেদিনী ॥ তশ্চ লক্ষণং ।

শ্লেষ্মা মারুতকোপেন শুক্রে পিষ্টসমু-

স্নতং । পিষ্টবৎ পিষ্টকং বিদ্ধি মলাক্তা-

দর্শসম্মিতং ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥

পিষ্টপং (ক্লী পুং) ভুবনং । ইত্যমররত্ন-

কোষো ॥

পিষ্টপচনং (ক্লী) পিষ্টপাকপাত্রং । তেলানী

इति ख्यातं । इति स्रुतिः ॥ तं-
पर्यायः । राजीमं २ । इत्यमरः ॥
राजीमं ३ । इति स्वामी ॥ पिक्तपाकभृत् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पिक्तपाकभृत् (क्ली) पिक्तकपाकपात्रं । इति
हेमचन्द्रः ॥

पिक्तपूरः (पुं) वटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पिक्तकरिशेषः । तं पर्यायः । घृतपूरः २
घृतवरः ३ घातिकाः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पिक्तवर्तिः (पुं) मुद्गमसूरादिपिक्तं । तं-
पर्यायः । चमसिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिक्तसौरभं (क्ली) चन्दनं । इति हारा-
वली ॥

पिक्तातः (पुं) पटवासचूर्णं । इति भरतः ॥
वस्त्रादिवसनार्थं एकौकृतगन्धद्रव्यचूर्णं ।
इति सारसन्दरी ॥ रुक्मा । इति भानु-
दौम्नितः ॥ आवीर इति ख्यातः । इति
रमानाथनीलकण्ठी ॥ तं पर्यायः । पट-
वासकः २ । इत्यमरः ॥ धूलिगुच्छकः ३ ।
इति त्रिकाणशेषः ॥

पिष्टिकं (क्ली) तण्डुलोद्भवतवष्कीरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टिका (स्त्री) पिक्तद्विदलः । पिष्ठा इति
हिन्दीभाषा । यथा । दालिः संस्थापिता
तोये ततोहपहतकण्ठुका । शिलायां
साधु संपिक्ता पिष्टिका कथिता वुधेः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

पिछोडी (स्त्री) खेतान्निः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिस इ कि द्युते । इति कविकल्लङ्घनः ॥
इ पिंस्रुते । कि पिंस्रुति पिंस्रुति ।
द्युतिर्दीपुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस ऋ गत्यां । इति कविकल्लङ्घनः ॥ ऋ
अपिपेसं अपिपिसं पिपेसतुः पिपि-
सतुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस क ष्टार्थे । गत्यां । इति कविकल्लङ्घनः ॥
क पेसयति । मूर्द्धन्यान्तोऽयमिति केचिन् ।
ष्टार्थो निकेतनहिंसावलदानानि । इति
दुर्गादासः ॥

पिहितं (त्रि) आच्छादितं । तं पर्यायः ।
संवीतं २ रूढं ३ आरुतं ४ संरुतं ५
छन्नं ६ अगितं ७ अपवारितं ८ अस्त-
हितं ९ तिरोधनं १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पी ङ य पाने । इति कविकल्लङ्घनः ॥ ङ य
पीयते । इति दुर्गादासः ॥

पीठं (त्रि) उपवेशनाधारः । पिठी चोकी
इत्यादि भाषा । इत्यमरः ॥ तं पर्यायः ।
आसनं २ उपसनं ३ पीठा ४ विस्तरः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिनामानं ।
तद्भु कुशासनादि । तं पर्यायः । विस्तरः २ ।
इति त्रिकाणशेषः ॥ रुग्नी ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ अथ पीठोद्देशः । धातु-
पाषाणकार्थैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चव कार्थानि विविधानि
च ॥ तदत्र संप्रबन्ध्यामि यद्येषाम्नुप-
युज्यते । * । अथ मानं । हस्तद्वयं
दैर्घ्येण तदङ्के परिणहतः । तदङ्केनो-
न्नतः पीठः स्रुथ इत्यभिधीयते ॥ हस्तद्वय-

द्वयाधिक्यां पक्षपाठा भवन्ति हि । सूत्रं
जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तेति यथाक्रमं ॥
धनभोगसुखैश्वर्यावाप्तिप्रदायकः । सम-
दीर्घसुखावाप्तिविषये विषयापदः ॥ आयाग-
परिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम वि-
श्रुतः ॥ दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्त-
मितो हि यः । राजपीठ इति ज्ञेयः
सकलार्थप्रसाधकः । अत्राभिषेकमिच्छन्ति
क्वितिपञ्च पुराविदः ॥ दैर्घ्योन्नतिपरी-
णाहैः षड्हस्तमितो हि यः । राज्ञां
चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरुक्तहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पक्षसुख-
प्रदः ॥ कानको राजपीठः श्राज्जये
वा राजतः सुखः । राज्ञामेवोप-
योक्तव्यो लघवश्चात्तरोत्तरं ॥ राज-
पीठे चिरायुः श्राज्जये सर्वान् महान्
जयेत् । जारको जारयेच्छत्रुन् सुखे
सुखमवाप्नुयात् ॥ राजतः कीर्तिजननो धन-
वृद्धिकरः परः । तत्रः प्रतापजननो
विपक्षक्षयकारकः ॥ लोहसुच्छाटने सार्कः
सर्वकर्मसु युज्यते । त्रपुसीसकराद्याः
शत्रुक्षयफलप्रदाः ॥ इति धातुपीठाः ॥ * ॥
अथ शिलापीठाः । राजपीठो वज्रपाणे-
रेव नाशुश्च दृश्यते । पद्मरागो दिनेशश्च
चान्द्रकान्तो विधोरपि ॥ राहोर्मारकतः
पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः । गोमेदकस्तु
सौम्यश्च स्फाटिकस्तु ब्रह्मपतेः ॥ शुक्रश्च
वैदुर्ग्यभवः प्राबालो मङ्गलश्च हि । इत्थं

पुराणवार्ता ॥ * ॥ यो वशु हि दशज्जातः
पीठस्तस्य हि तन्मयः । स्फाटिकस्तु महि-
न्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ॥ अभिषेके
च यात्रायामुत्सवे 'जयकर्मणि । अय-
स्फात्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते ॥
गरुडोदगाररचिते वर्षासु नृपतिर्वसुत् ॥
शुद्धरत्नमयं पीठं भजते घनगर्जिते ॥
सामान्यः प्राप्तुरः पीठो विलासाय महि-
भुजां । एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया
धातुपीठवत् ॥ * ॥ अथ काष्ठपीठाः ।
तदयथा मानं पूर्ववदेव । सम्पत्तिसुख-
वृद्ध्यर्थं गान्धारीजनितो जयः । जारको
रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ॥ सिद्धिः
सर्वार्थसंसिद्धौ विजयाय च वैरिणां ।
शुभः स्यादभिषेके च सम्पत्तिरनिवारणः ।
पालाशो राजकः पीठः सुखसम्पत्ति-
कारकः । जयः स्यादभिषेके च शुभः
शत्रुविनाशनः ॥ सुखो रोगविनाशाय
सिद्धिः सर्वार्थदायिका । सम्पत्तुच्छाटनविधौ
विज्ञेयं पीठलक्षणं ॥ चान्दनस्तु सुखः
पीठो अभिषेके महिभुजां । जयः
स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको ग्रहदुर्घ्यर्थं अन्ये तु रति-
दुष्कराः । वज्रतो निर्मितान्ते तु सात्राज्य-
फलदायकाः ॥ कालेयको यावको हि
भुभुजामभिषेचने । पीठान्गुरुकादीना-
मन्ये चान्दनवद्भिदुः ॥ बाकुलस्तु शुभः पीठो
भुभुजामभिषेचने । जयो रोगविनाशाय
सुखसम्पत्तिकारकः ॥ सिद्धिः सिद्धिप्रदा
सम्पत् संग्रामे विजयप्रदः । जारको

জরণায় স্যাৎ দিত্তি ভোজস্য সন্মতং ॥ এবং
 স্তৃগন্ধিকুসুমাসঃ সসারা যে চ পাদপাঃ ।
 বস্কুলেন সমঃ কার্য্য এবং পীঠস্য নির্ণয়ঃ ॥
 যে শুককাষ্ঠা বৃক্ষাস্ত মৃদবো লঘবোহথবা ।
 গাস্তারীসদৃশঃ পীঠস্তেষাং কার্য্যস্তথা গুণঃ ॥
 ফলিনশ্চ সসারাশ্চ রক্তসারাশ্চ যেনগাঃ ।
 তেষাং পানসবৎ পীঠস্তথৈব গুণমাব-
 হেৎ ॥ * ॥ অথ নিষেধঃ । বিজ্ঞেয়ো
 নিন্দিতঃ পীঠো লৌহোথঃ সর্ব্বধাতুজে ।
 শিলোথঃ শার্করো বর্জ্যঃ কর্করশ্চ বিশে-
 যতঃ ॥ কাষ্ঠজেষু চ পীঠেষু নাসারা নাতি-
 সারিণঃ । তথা হি । আত্রজম্বুকদম্বানা-
 মাসনং বংশনাশনং ॥ ভোজস্থাহ । গুরুঃ
 পীঠো গোরবায় লঘুরাঘবকারকঃ ॥ পরা-
 শরস্ত । নাগ্রস্থিনাতিগ্রস্থিশ্চ নাগুরুর্নাসমা-
 ক্রুতিঃ । পীঠঃ স্যাৎ স্তৃথসম্পত্ত্যৈ নাতি-
 দীর্ঘো ন বামনঃ ॥ যে চান্যে পীঠসদৃশা
 দৃশ্যাঃ শিল্লিবিনির্ম্মিতাঃ । গুণান্দোষাংশ্চ
 মানঞ্চ তেষাং পীঠবদাদিশেৎ ॥ বিচার্যা-
 নেন বিধিনা যঃ শুদ্ধং পীঠমাচরেৎ । তস্য
 লক্ষ্মীরিয়ং বেষ্ম কদাচিন্ন বিমুক্তি ॥
 অজ্ঞানাদথবা মোহাদেঘাহন্যথা পীঠমাচ-
 রেৎ । এতানি তস্য নশস্তি লক্ষ্মীরায়ু-
 র্ব্বলং কুলং ॥ ইতি যুক্তিকল্পতরৌ পীঠো-
 দ্দেশঃ ॥ * ॥ কৃতযুগে দক্ষক্রতো শিব-
 নিন্দাং শ্রুত্বা প্রাণাংস্ত্যক্তবত্যাঃ সত্যাঃ
 শরীরং শিরসি ধৃত্বা ভ্রমতি শিবে বিমুণ্ণা
 চক্রেণ ছিন্নাস্তস্য অবয়বা যত্র যত্র
 পতিতাস্ত এব দেশা একপঞ্চাশম্বাহাপীঠা
 অভবন্ । ইতি পৌরাণিকী বার্তা ॥ * ॥

তেষাং নিরূপণং যথা । ঈশ্বর উবাচ ।
 মাতঃ পরাপরে দেবি সর্ব্বজ্ঞানময়ীশ্বরী ।
 কথ্যতাং মে সর্ব্বপীঠং শক্তির্ভৈরব-
 দেবতা ॥ দেবুবাচ । শৃণু বৎস প্রবক্ষ্যামি
 দয়ালো ভক্তবৎসল । যাভির্বিনা ন সিধ্যন্তি
 জপসাধনতৎক্রিয়াঃ ॥ পঞ্চাশদেকপীঠানি
 এবং ভৈরবদেবতাঃ । অঙ্গপ্রত্যঙ্গপাতেন
 বিযুৎচক্রফতেন চ ॥ মমান্যবপুষো দেব
 হিতায় ত্বয়ি কথ্যতে । ব্রহ্মরন্ধ্রং হিঙ্গুলায়াং
 ভৈরবো ভীমলোচনঃ ॥ কোটুরী সা মহা-
 মায়া ত্রিগুণা যা দিগম্বরী । ১ । শর্করারে
 ত্রিনেত্রং মে দেবী মহিষমর্দিনী ॥
 ক্রোধীশো ভৈরবস্তত্র সর্ব্বসিদ্ধিপ্রদা-
 যকঃ । ২ । স্তৃগন্ধায়াং নাসিকা মে দেব-
 দ্র্যম্বকভৈরবঃ ॥ স্তন্দরী সা মহাদেবী
 স্তনন্দা তত্র দেবতা । ৩ । কাশ্মীরে কণ্ঠ-
 দেশশ্চ ত্রিসম্ব্যেশ্বরভৈরবঃ ॥ মহামায়া
 ভগবতী গুণাতীতা বরপ্রদা । ৪ । জ্বালা-
 মুখ্যাং মহাজিহ্বা দেব উন্মত্তভৈরবঃ ॥
 অম্বিকা সিদ্ধিদানাম্বী ৫ স্তনং জালন্ধরে
 মম । ভীষণো ভৈরবস্তত্র দেবী ত্রিপুর-
 মালিনী ॥ ৬ ॥ হার্দপীঠং বৈদ্যনাথে
 বৈদ্যনাথস্ত ভৈরবঃ । দেবতা জয়চূর্গাখ্যা
 নেপালে জানুনী মম ॥ কপালী ভৈরবঃ
 শ্রীমান্ মহামায়া চ দেবতা । ৮ । মানসে
 দক্ষহস্তো মে দেবী দাক্ষায়ণী হর ॥ অমরো
 ভৈরবস্তত্র সর্ব্বসিদ্ধিপ্রদায়কঃ । ৯ । ঈৎ-
 কলে নাভিদেশশ্চ বিরজাক্ষেত্রমুচ্যতে ॥
 বিমলা সামহাদেবী জগন্নাথস্ত ভৈরবঃ । ১০ ।
 গণ্ডক্যাং গণ্ডপাতঞ্চ তত্র সিদ্ধিন সংশয়ঃ ॥

তত্র সা গণ্ডকী চণ্ডী চক্রপাণিস্ত
 ভৈরবঃ । ১১ । বহুলায়াং বামবাহুব্বহু-
 লাখ্যা চ দেবতা ॥ ভীরুকো ভৈরবো
 দেবঃ সৰ্বসিদ্ধিপ্রদায়কঃ । ১২ । উজ্জ-
 যিন্যাং কুর্পরঞ্চ মাস্তল্যঃ কপিলাশ্বরঃ ॥
 ভৈরবঃ সিদ্ধিদঃ সাক্ষাদ্ভবী মঙ্গল-
 চণ্ডিকা । ১৩ । চট্টলে দক্ষবাহুর্মে ভৈরব-
 শ্চন্দ্রশেখরঃ ॥ ব্যক্তরূপা ভগবতী ভবানী
 তত্র দেবতা । বিশেষতঃ কলিয়ুগে বসামি
 চন্দ্রশেখরে ॥ ১৪ ॥ ত্রিপুরায়াং দক্ষপাদো
 দেবতা ত্রিপুরা মতা । ভৈরবস্ত্রিপুরেশশ্চ
 সৰ্বভীষ্টফলপ্রদঃ ॥ ১৫ ॥ ত্রিঙ্গোতায়াং
 বামপাদো ভ্রামরী ভৈরবোহম্বরঃ । ১৬ ।
 বোনিপীঠং কামগিরৌ কামাখ্যা তত্র
 দেবতা ॥ যত্রাস্তে দ্বিগুণাতীতা রক্ত-
 পামাণরূপিণী । যত্রাস্তে মাধবঃ সাক্ষাদ্ভ্রামা-
 নন্দোহথ ভৈরবঃ ॥ সৰ্বদা বিহরেদেবী
 তত্র মুক্তির্ন সংশয়ঃ । তত্র শ্রীভৈরবী দেবী
 তত্র নক্ষত্রদেবতা ॥ প্রচণ্ডচণ্ডিকা তত্র
 মাতঙ্গী ত্রিপুরাশ্বিকা । বগলা কমলা তত্র
 ভুবনেশী স্নধুমিনী ॥ এতানি বরপীঠানি
 সংসন্তি বরভৈরব । এবং তা দেবতাঃ
 সৰ্বা এবস্তে দশ ভৈরবাঃ ॥ ১৭ ॥ সৰ্বত্র
 বিরলা চাহং কামরূপে গৃহে গৃহে । গৌরী-
 শিখরমারুহ পুনর্জন্ম ন বিদ্যতে ॥ ১৮ ॥
 করতোয়াং সমাসাদ্য যাবৎ শিখরবাসিনীং
 শতযোজনবিস্তীর্ণং ত্রিকোণং সৰ্ব-
 সিদ্ধিদং ॥ দেবা মরণমিচ্ছন্তি কিং পুন-
 র্মানবাদয়ঃ । ভূতধাত্রী মহামায়া ভৈরবঃ
 ক্ষীরধণ্ডকঃ ॥ যুগাদ্যায়াং মহাদেব দক্ষা-

পদো মম । ১৯ । নকুলীশঃ কালি-
 পীঠে দক্ষপাদাস্থলীষু চ ॥ সৰ্বসিদ্ধিকরী
 দেবী কালিকা তত্র দেবতা । ২০ ॥ অঙ্গু-
 লীষু চ হস্তস্য প্রয়াগে ললিতা ভবঃ ॥
 জয়ন্ত্যাং বামজজ্ঞাঞ্চ জয়ন্তী ক্রমদী-
 শ্বরঃ । ২১ । ভুবনেশী সিদ্ধিরূপা কিরী-
 টস্থা কিরীটতঃ ॥ দেবতা বিমলা নাম্নী
 সম্বর্তো ভৈরবস্তথা । ২২ । বারাগম্যাং
 বিশালাক্ষী দেবতা কালভৈরবঃ ॥ মণি-
 কণীতি বিখ্যাতা কুণ্ডলঞ্চ মম শ্রুতেঃ । ২৩ ॥
 কন্যাশ্রমে চ পৃষ্ঠং মে নিমিষো ভৈরব-
 স্তথা ॥ সৰ্বাণী দেবতা তত্র ২৪ কুরু-
 ক্ষেত্রে চ গুল্ফতঃ । স্থাগুর্নাম্না চ
 সাবিত্রী দেবতা ২৫ মণিবেদকে ॥ মণিবন্ধে
 চ গায়ত্রী সৰ্বানন্দস্ত ভৈরবঃ । ২৬ ।
 শ্রীশৈলে চ মম গ্রীবা মহালক্ষ্মীস্ত দেবতা ॥
 ভৈরবঃ শম্বরানন্দো দেশে দেশে ব্যব-
 স্থিতঃ । ২৭ । কাঞ্চীদেশে চ কঙ্কালো
 ভৈরবো রুরনামকঃ ॥ দেবতা দেব-
 গর্ত্রাখ্যা ২৮ নিতম্বঃ কালমাধবে । ভৈরব-
 শ্চাসিতাঙ্গশ্চ দেবী কালী চ মুক্তিদা ॥
 দৃষ্টা দৃষ্টা মহাদেব মন্ত্রসিদ্ধিমবা-
 প্লুয়াৎ । কুজবারে ভূততিথৌ নিশাঙ্কে
 যস্ত সাধকঃ ॥ নত্বা প্রদক্ষিণীকৃত্য মন্ত্র-
 সিদ্ধিমবাপ্লুয়াৎ । ২৯ । শোণাখ্যা ভদ্র-
 সেনস্ত নর্মদাখ্যে নিতম্বকঃ ॥ ৩০ ॥ রাম-
 গিরৌ স্তনান্যঞ্চ শিবানী চণ্ডভৈরবঃ । ৩১ ।
 রুম্ভাবনে কেশজালে উমানাম্নী চ দেবতা ॥
 ভূতেশো ভৈরবস্তত্র সৰ্বসিদ্ধিপ্রদা-
 যকঃ । ৩২ । সংহারাখ্য উর্দ্ধদন্তে দেবী

নন্দরায়ণী শুচৌ ॥ অধোদন্তে মহারুদ্রো
 বারাহী পঞ্চমাগরে । ৩৩ । করতোয়াতটে
 তন্ত্রং বামে বামনভৈরবঃ ॥ অপর্ণা দেবতা
 তত্র ব্রহ্মরূপা করোদ্ভবা । ৩৪ । শ্রী-
 পর্বতে দক্ষতন্ত্রং তত্র শ্রীসুন্দরী পরা ॥
 সর্বসিদ্ধিকরী সর্বা সুন্দরানন্দভৈরবঃ । ৩৫ ।
 কপালিনী ভীমরূপা বামগুল্ফো বিভা-
 যকে ॥ ৩৬ ॥ উদরঞ্চ প্রভাষে মে চন্দ্র-
 ভাগা যশস্বিনী । বক্রতুণ্ডো ভৈরবঃ ৩৭
 শ্চোঙ্কোষ্ঠো ভৈরবপর্বতে ॥ অবস্তী চ
 মহাদেবী লম্বকর্ণস্ত ভৈরবঃ । ৩৮ । চিবুকে
 ভ্রানুরী দেবী বিকৃতাক্ষো জলে স্থলে । ৩৯ ।
 গণ্ডো গোদাবরীতীরে বিশ্বেশী বিশ্ব-
 মাতৃকা । দণ্ডপাণিভৈরবস্ত বামগণ্ডে তু
 রাকিণী ॥ অমায়ী ভৈরবো বৎস সর্ব-
 শৈলাঙ্কোপরি । ৪০ । রত্নাবল্যাং দক্ষ-
 ক্ষকঃ কুমারী ভৈরবঃ শিবঃ ॥ ৪১ ॥ মিথি-
 ল্যাং উমা দেবী বামক্ষো মহোদরঃ । ৪২ ।
 নলাহাট্যাং নলাপাতো যোগেশো ভৈরব-
 স্তথা ॥ তত্র সা কালিকা দেবী সর্বসিদ্ধি-
 প্রদায়িকা । ৪৩ । কর্ণাটে চৈব কর্ণং মে
 অভীরুর্নাম ভৈরবঃ ॥ দেবতা জয়চূর্ণাখ্যা
 নানাভোগপ্রদায়িনী । ৪৪ । বক্রেশ্বরে
 মনঃপাতং বক্রনাথস্ত ভৈরবঃ ॥ নদী
 পাপহরা তত্র দেবী মহিষমর্দিনী । ৪৫ ।
 যশোরে পাণিপদ্মঞ্চ দেবতা যশরেশ্বরী ॥
 চণ্ডশ্চ ভৈরবো যত্র তত্র সিদ্ধিম্বাপু-
 য়াং । ৪৬ । অট্টহাসে চোষ্ঠপাতো দেবী
 সা ফুল্লরা স্মৃতা ॥ বিশ্বেশো ভৈরবস্তত্র
 সর্বাভীষ্টপ্রদায়কঃ । ৪৭ । হারপাতো

নন্দিপুৰে ভৈরবো নন্দিকেশ্বরঃ ॥ নন্দিনী
 সা মহাদেবী তত্র সিদ্ধিন সংশয়ঃ । ৪৮ ।
 লক্ষ্মায়াং নৃপুরশ্চৈব ভৈরবো রাক্ষসেশ্বরঃ ॥
 ইন্দ্রাক্ষী দেবতা তত্র ইন্দ্রেনোপাসিতা
 পুরা । ৪৯ । বিরাটদেশমধ্যে তু পাদাঙ্গুলি-
 নিপাতনং ॥ ভৈরবঃ অমৃতাক্ষশ্চ দেবী
 তত্রান্বিকা স্মৃতা । ৫০ । মাগধে দক্ষজজ্ঞা
 মে ব্যোমকেশস্ত ভৈরবঃ ॥ সর্বানন্দকরী
 দেবী সর্বকামফলপ্রদা । ৫১ । এতাস্তে
 কথিতাঃ পুত্র পীঠনাথাদিদেবতাঃ ॥
 ক্ষেত্রাধীশং বিনা দেবং পূজয়েৎ পীঠ-
 দেবতাং । ভৈরবৈহ্মিয়তে সর্বং জপ-
 পূজাদিসাধনং ॥ অজ্ঞাত্ব ভৈরবং পীঠং
 পীঠশক্তিঞ্চ শঙ্কর । প্রাণনাথ ন সিধ্যত
 কল্পকোটিজপাদিভিঃ ॥ ন দেয়ং পর-
 শিষ্যেভ্যো নিম্নকায় ছুরাত্মনে । শঠায়
 বঞ্চকায়ৈদং দত্ত্বা মৃত্যুম্বাপ্নুয়াৎ ॥ দদ্যাৎ
 শাস্ত্রায় শিষ্যায় নৈষ্ঠিকায় শুচৌ প্রিয়ে ।
 সাধকায় কুলীনায় মন্ত্রী মন্ত্রার্থসিদ্ধয়ে ॥
 ইতি তন্ত্রচূড়ামণৌ শিবপার্বতীসংবাদে
 একপঞ্চাশদ্বিদ্যোৎপত্তৌ পীঠনির্ণয়ঃ
 সমাপ্তঃ ॥ * ॥ অন্যানি পীঠাদীনি কালী-
 পুরাণে ১৮।৫০।৬১ অধ্যায়ে দ্রষ্টব্যানি ॥ * ॥
 পীঠন্যাসস্ত ন্যাসশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । পীঠ-
 দেবতাপূজনং ন্যাসক্রমেণৈব ॥
 পীঠকেলিঃ (পুং) পীঠমর্দনায়কঃ । যথা ।
 ষিড়্গা ব্যলীকঃ ষট্‌প্রজ্ঞঃ কামকেলি-
 বিদূষকঃ । পীঠকেলিঃ পীঠমর্দো ভবিল-
 শ্চিছুরো বিটঃ ॥ ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 পীঠমর্দঃ (পুং) নায়কবিশেষঃ । তস্য লক্ষণং ।

कूपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं यथा ।
कोहयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्तुं
बचो जायतां पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमले-
रामोदिता मेदिनी । आस्तां वा स्पृह-
यालु लोचनमिदं व्यावर्तयन्ती मुख्यस्यै
कूप्यासि तस्य हृन्दरि तपोवृन्दानि वन्द-
महे ॥ नर्म्मसचिवोहप्ययमेव । इति रस-

पीठसर्पी [न्] (त्रि) खण्डः । तत्पर्यायः ।
पांशुरः २ । इति हारावली ॥

पीठा (स्त्री) आसनं । पीँडी इति भाषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पीड ऋ क बाधे । गाहो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
बाधो विहतिः । गाहो विलोडनं । ऋ
अपीपिडं अपिपीडं । क पीडयति
शक्रं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति छुर्गादासः ॥

पीडनं (स्त्री) शस्त्रादिसम्पन्नदेशश्च परचक्रेण
पीडनं । शक्रकृतगाढप्रहारः । इति
केचिं । पदाक्रमणं । इति केचिं ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवमर्दः २ ।
इत्यमरः ॥ दुःखनं । यथा । भरणं पोष्य-
वर्गश्च प्रशस्तं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडने
चाश्च तस्मादवत्त्वेन तं भरेत् ॥ इति दाय-
भागधृतमनुवचनं ॥ मर्दनं । टिपन चापन
इत्यादि भाषा । यथा । गर्त्रोहविघात-
विषमाशनपीडनादौः पक्वं क्रमादिव
फलं पतति क्णनेन । इति माधवकरः ॥

पीड़ा (स्त्री) पीडनं । तत्पर्यायः । बाधा २
व्याधा ७ दुःखं ४ अमानस्यं ५ प्रसृति-

जं ७ कर्त्तं १ कृच्छं ८ आतीसं ९ ।
इत्यमरः ॥ आवाधा १० । इति हला-
युधः ॥ आमानस्यं ११ । इति राय-
मुकुटः ॥ एषां पीडादीनां मध्ये दिशेष्य-
गामिनो ये दुःखकर्त्तृच्छातीलास्ते त्रि-
लिङ्गाः । सा आध्यात्मिकाधिर्भौतिकाधि-
दैविकतापत्रयभेदेन त्रिविधा । आध्या-
त्मिकोऽपि द्विविधः । यथा । आध्या-
त्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यस्तिकं
लयं ॥ आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो
मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
ऋयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्यायज्वर-
शूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वथुश्वासच्छर्द्या-
दिभिरनेकधा ॥ तथाक्किरोगातीसार-
कुर्थाङ्गमयसंज्ञकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ अङ्गमयो
वातजलोदरादिः १ ॥ * ॥ कामक्रोधभय-
द्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमा-
नेर्ष्यामांसर्ष्यादिभयस्तथा ॥ मानसोऽपि
द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥ २ ॥ * ॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तपो ह्याध्यात्मिकः
स्युतः ॥ * ॥ युगपक्किमनुम्यादौः पिशाचो-
रगराक्तसैः । सरौस्पार्दौश्च नृणां
जन्यते चाधिर्भौतिकः ॥ * ॥ शीतोष्ण-
वातवर्षान्नुवैद्यतादिसमुत्पन्नः । तापो
द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिर्दैविकः ॥ गर्भ-
जन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं
सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ इति
विष्णुपुराणे ७ अंशे ५ अध्यायः ॥ * ॥

কুপা । শিরোমালা । সরলক্রঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পী ড়িতং (ত্রি) স্ত্রীণাং করণং । যস্ত্রিতং ।
বাধিতং । ইতি মেদিনী ॥ মর্দিতং ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ ইতপ্রত্যয়ান্তঃ পীড়া-
পর্যায়োহপ্যত্র ॥

পীতং (স্ত্রী) পানং । ইতি মেদিনী ॥ হরি-
তালং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতঃ (পুং) বর্ণবিশেষঃ । হলদিয়া ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গৌরঃ ২ হরি-
দ্রাভঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ কুসুম্বঃ । অঙ্কোঠঃ ।
শাখোটঃ । পুষ্পরাগঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ পীতবস্তুনি যথা । পীতানি
ব্রহ্ম ১ জীবৈ ২ স্ত্র ৩ গরুড়ৈ ৪ শ্বরদৃ ৫ গজটাঃ ৬ ।
গৌরী ৭ ছাপর ৮ গোমূত্র ৯ মধু ১০ বীর-
রসা ১১ রজঃ ১২ ॥ হরিদ্রা ১৩ রোচনা ১৪
রীতি ১৫ গন্ধকে ১৬ দীপ ১৭ চম্পকে ১৮ ।
কিঞ্জল ১৯ বন্ধকে ২০ শালি ২১ হরি-
তাল ২২ মনঃশিলাঃ ২৩ ॥ কর্ণিকারং ২৪
চক্রবাক ২৫ বানরৌ ২৬ শারিকামুখং ২৭ ।
কেশবাংশুক ২৮ মণ্ডুক ২৯ সরাগ ৩০
কনকাদয়ঃ ৩১ ॥ * ॥ পীতশ্বেতবাচ-
কানি যথা । পীতশ্বেতো গৌর ১ দ্বিজ-
রাজ ২ কপর্দ ৩ শম্বু ৪ হরি ৫ তার্ক্যাঃ ৬ । হৈম-
স্তোমা ৭ ঠাপদ ৮ মহারজত ৯ চন্দ্র ১০ কল-
ধোতাঃ ১১ ॥ অস্মার্থঃ । গৌরঃ শ্বেত-
পীতয়োঃ । দ্বিজরাজৌ গরুড়চন্দ্রয়োঃ ।
কপর্দঃ শম্বুজটাজুটকপর্দয়োঃ । শম্বুত্র ক-
ত্রিলোচনয়োঃ । হরিঃ পিন্ধলসিংহয়োঃ ।
তার্ক্যৌ গরুড়ঃ পক্ষে উচ্চৈঃশ্রবাঃ ।

হৈমস্তোমঃ হেন্নোহয়ং হৈমঃ পক্ষে হিম-
শ্রায়ং । অষ্টাপদং স্ববর্ণশরভয়োঃ । মহা-
রজতং স্ববর্ণরূপ্যয়োঃ । চন্দ্রঃ স্বর্ণশশা-
ঙ্কয়োঃ । কলধোতং হেমরূপ্যয়োঃ । স্ত্রশো-
ভিতারকূটশ্রীঃ স্বর্ণস্তোমসমদ্যুতিঃ । দহ-
নোপলসৎকাস্তির্গাঙ্গৈয়চ্ছবিপেশলঃ ॥
অস্মার্থঃ । তারকূটৌ রূপ্যসমূহঃ পক্ষে
আরকূটৌ রীতিঃ । স্ত্রশোভনমর্গঃ কন-
কঞ্চ । গোপতিতার্ক্যকাস্তিঃ রবিগরুড়-
চ্ছবিঃ । পক্ষে গোপতিরিন্দ্রঃ তস্মৈ তার্ক্য-
স্তুরঙ্গঃ । বামদেবগিরির্মনোজ্ঞমেয়ঃ কৈলা-
সশ্চ ॥ * ॥ পীতশ্যামবাচকানি যথা ।
পীতশ্যামৌ কৃষ্ণাশ্বর ১ মধুজিৎ ২ ধ্বাস্ত-
জেতারঃ ৩ বিদ্যুৎকাস্তঃ ৪ ধ্বাস্তদেবি ৫ হরি ৬
স্বর্ণবচ্ছায়াঃ ৭ । অস্মার্থঃ । কৃষ্ণাশ্বরং
বিষ্ণুবস্ত্রে হর্যাকাশয়োঃ । মধুজিৎ মধু-
তুল্যবিষ্ণোঃ । ধ্বাস্তজেতা সূর্য্যতম-
স্তুল্যয়োঃ । বিদ্যুৎকাস্তঃ মেঘতড়িৎ-
মনোজ্ঞয়োঃ । ধ্বাস্তদেবী সূর্য্যাক্কার-
তুল্যয়োঃ । হরিঃ কপিকৃষ্ণয়োঃ । স্বর্ণ-
বচ্ছায়ঃ স্ববর্ণসুন্দরসমুদ্রতুল্যশোভয়োঃ ।
ইতি কবিকল্পলতা ॥

পীতং (ত্রি) পীতবর্ণযুক্তং । ইতি মেদিনী ॥
কৃতপানং । যথা । হালাহলমপি পীতং
বহুশো ভিক্ষাপি ভক্ষিতা ভবতা । অনয়ো-
রবগতরসয়োঃ কিয়দস্তুরং বদ যোগিন্ ॥
ইৎ

পীতকং (স্ত্রী) হরিতালং । ইত্যমরঃ ॥ কুসুমং
ইতি জটাধরঃ ॥ অণুর । পদ্মকার্ঠং ।
রীতিঃ । মাক্ষিকং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ

নন্দীবৃক্ষঃ । পীতশালঃ । ইতি রত্নমালা ॥
শোণাকপ্রভেদঃ । হরিদ্রঃ । কিংকিরাত-
বৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকদলী (স্ত্রী) স্বর্ণকদলী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকক্রমঃ (পুং) হরিদ্রাবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকন্দং (স্ত্রী) গর্জরং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকরবীরকঃ (পুং) পীতবর্ণকরবীরপুষ্প-
বৃক্ষঃ । তৎপর্যায়ঃ । পীতপ্রসবঃ ২ স্নগন্ধি-
কুসুমঃ ৩ । অশ্ব গুণাঃ সামান্যকরবীর-
গুণতুল্যাঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকাবেরং (স্ত্রী) কুসুমং । পিত্তলং । ইতি
মেদিনী ॥

পীতকার্ঠং (স্ত্রী) পীতচন্দনং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতকীলা (স্ত্রী) আবর্তকীলতা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতঘোষা (স্ত্রী) পীতপুষ্পঘোষালতা । ইতি
রত্নমালা ॥ অশ্বাঃ পর্যায়ঃ ঘোষকশব্দে
দ্রষ্টব্যঃ ॥

পীতচন্দনং (স্ত্রী) পীতবর্ণচন্দনং । তত্ত্বু জ্রবিড়-
দেশে প্রসিদ্ধং । কলম্বক ইতি খ্যাতং ।
তৎপর্যায়ঃ । পীতগন্ধং ২ কালেয়ং ৩
পীতকং ৪ মাধবপ্রিয়ং ৫ কালেয়কং ৬
পীতকার্ঠং ৭ বর্বরং ৮ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ কালীয়কং ৯ কালীয়ং ১০
পীতাভং ১১ হরিচন্দনং ১২ হরিপ্রিয়ং ১৩
কালসারং ১৪ কালানুসার্যকং ১৫ ।
অশ্ব গুণঃ । রক্তচন্দনগুণতুল্যগুণত্বং ।

ব্যঙ্গনাশিত্বঞ্চ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ শ্লি-
লত্বং । তিত্তত্বং । কুষ্ঠশ্লেষ্মকণ্ডুবিচর্চিকান্দ-
দ্রাক্রিমিনাশিত্বং । কাস্তিকরত্বঞ্চ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতচম্পকঃ (পুং) প্রদীপঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পীতবর্ণচম্পকপুষ্পবৃক্ষশ্চ ॥

পীততণ্ডুলঃ (পুং) কঙ্গুনী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীততণ্ডুলা (স্ত্রী) ক্ষবিকারবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীততুণ্ডঃ (পুং) কারণুবপক্ষী । তৎপর্যায়ঃ ।
চক্ষুসূচিঃ ২ স্নগৃহঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পীততা (স্ত্রী) হরিদ্রাভতা । পীতত্বং । পীত-
শব্দাৎ ভাবার্থে তপ্রত্যয়নিষ্পন্নাম্ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পীততৈলা (স্ত্রী) জ্যোতিষ্মতী লতা । ইতি
জটাধরঃ ॥ মহাজ্যোতিষ্মতী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতদারু (স্ত্রী) দেবদারু । ইত্যমরঃ ॥ সরলঃ ।
ইতি রত্নমালা ॥ হরিদ্রঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতছন্ধা (স্ত্রী) ধেনুঘ্যা । ছন্ধবন্ধকৈঃ সংস্থিতা
গোঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পীতং ছন্ধং
যশা যয়া বা ॥

পীতদ্রঃ (পুং) সরলবৃক্ষঃ । দারুহরিদ্রা ।
ইত্যমরঃ ॥

পীতনং (স্ত্রী) কুসুমং । হরিতালং । পীত-
দারু । ইত্যমরমেদিনী ॥

পীতনঃ (পুং) প্লক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
আত্মাতকঃ । ইতি মেদিনী ॥

পীতনকঃ (পুং) আত্রাতকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতপর্শী (স্ত্রী) শ্বিত্রয়ী । বিছিটি । ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতপাদা (স্ত্রী) শারিকাপক্ষী । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ পীতচরণযুক্তে ত্রি ॥

পীতপুষ্পং (স্ত্রী) আহল্যাবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ হরিদ্রাভকুম্ভমঞ্চ ॥

পীতপুষ্পঃ (পুং) কর্ণিকারবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ চম্পকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতঝিণ্টী । পিণ্ডীতকভেদঃ । ইতি রত্ন-
মালা ॥

পীতপুষ্পা (স্ত্রী) ইন্দ্রবারুণী । বিঙ্কুরিকা-
ক্ষুপঃ । আঢ়কী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতপুষ্পী (স্ত্রী) শঙ্খপুষ্পী । সহদেবী । মহা-
কোবাতকী । ত্রপুষী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতফলঃ (পুং) শাখোটবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ কশ্মীরবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতফলকঃ (পুং) শাখোটবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

পীতবালুকা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ পীতবর্ণসিকতা চ ॥

পীতভূঙ্গরাজঃ (পুং) পীতবর্ণভূঙ্গরাজঃ । পীত
কেশুরিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
স্বর্ণভূঙ্গারঃ ২ হরিপ্রিয়ঃ ৩ দেবপ্রিয়ঃ ৪
বন্দনীয়ঃ ৫ পাবনঃ ৬ । অশ্ব গুণাঃ ।
তিক্তত্বং । উষ্ণত্বং । চক্ষুষ্যত্বং । কেশ-
রঞ্জনত্বং । কফামশোফনাশিত্বং । তত্র
নীলো রসায়নঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমণিঃ (পুং) পুষ্পরাগঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমাঙ্কিকং (স্ত্রী) মাঙ্কিকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতমুদগঃ (পুং) মুদগাবিশেষঃ । সোণা মুগ ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । বসুঃ ২ খণ্ডীরঃ ৩
প্রবেলঃ ৪ যশঃ ৫ সারদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতমূলকং (স্ত্রী) গর্জ্বরং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতযুথী (স্ত্রী) স্বর্ণযুথী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতরক্তং (স্ত্রী) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতরাগং (স্ত্রী) কিঞ্জরকং । শিকথকং ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পীতবর্ণে পুং । তদ্বতি ত্রি ॥

পীতরোহিণী (স্ত্রী) কাশ্মরী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

পীতলঃ (পুং) পীতবর্ণঃ । তদযুক্তে ত্রি ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পীতলকং (স্ত্রী) পিত্তলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীতলোহং (স্ত্রী) পিত্তলভেদঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতবাসাঃ [স্] (পুং) ত্রীকৃষ্ণঃ । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ পীতবস্ত্রযুক্তে ত্রি ॥

পীতবীজা (স্ত্রী) মেথিকা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পীতবর্ণবীজযুক্তে ত্রি ॥

পীতবৃক্ষঃ (পুং) শ্যোনাকপ্রভেদঃ । সরস-
বৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীতশালঃ (পুং) অসনবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পীতসারং (ক্লী) পীতবর্ণচন্দনকাষ্ঠং । হরি-
চন্দনং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতসারঃ (পুং) মলয়জঃ । গোমেদকমণিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ অক্কোঠরুক্ণঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ তুরুক্ণঃ । বীজকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টে ॥

পীতসারকঃ (পুং) নিম্বরুক্ণঃ । অক্কোঠরুক্ণঃ
ইতি রাজনির্ঘণ্টে ॥

পীতসারি (ক্লী) স্রোতোহঞ্জনং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পীতসালকঃ (পুং) পীতবর্ণসালরুক্ণঃ । পেয়া
সাল ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । সর্জকঃ ২
অসনঃ ৩ বন্ধুকঃ ৪ পুষ্পপ্রিয়কঃ ৫
জীবকঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ অশ্ব পর্যায়ান্তরং
গুণাশ্চ অসনশব্দে দ্রষ্টব্যঃ ॥

পীতস্ফটিকঃ (পুং) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টে ॥

পীতা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইত্যমরঃ ॥ দারুহরিদ্রা ।
মহাজ্যোতিষ্মতী ॥ কপিলশিংশপা ।
প্রিয়ঙ্গুঃ । গোরোচনা । ইতি রাজনির্ঘণ্টে ॥
অতিবিষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতাস্নঃ (পুং) শোণাকপ্রভেদঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টে ॥

পীতার্কিঃ (পুং) অগস্ত্যমুনিঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পীতাম্বরঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥ শৈলুষঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ পীতবস্ত্রযুক্তে ত্রি ।
হরিদ্রাভবমনে ক্লী ॥

পীতাশা [ন্] (পুং) পুষ্পরাগমণিঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টে ॥

পীতিঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পীতিঃ (স্ত্রী) পানং । ইতি মেদিনী ॥ শুণ্ডা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

পীতিকা (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি রত্নমালা ॥
দারুহরিদ্রা । ইতি রাজনির্ঘণ্টে ॥ স্বর্ণ-
যুথী । ইতি জটাধরঃ ॥

পীতী [ন্] (পুং) পীতিঃ । ঘোটকঃ । ইত্য-
মরটীকায়াং রায়মুকুটে ॥

পীতুঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । ইত্যুণাদি-
কোষঃ ॥ যুথপতিঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
ণাদিবৃত্তিঃ ॥

পীথং (ক্লী) জলং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ স্নাতং ।
ইত্যুণাদিকোষঃ ॥ সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । কালঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পীথিঃ (পুং) পীতিঃ । ঘোটকঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং স্বামী ॥

পীনঃ (ত্রি) স্থূলঃ । ইত্যমরঃ ॥

পীনসঃ (পুং) নাসিকারোগবিশেষঃ । পীনাস
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । প্রতিশ্যায়ঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ অপীনসঃ ৩ প্রতিশ্যায়ঃ ৪ ।
ইতি ভরতঃ ॥ নাসিকাময়ঃ ৫ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ তস্ম নিদানং যথা । আন-
হতে যস্ম বিশ্বস্যতে চ প্রক্লিদ্যতে ধূপ্যতি
চৈব নাসা । ন বেত্তি যো গন্ধরসাংশ্চ
জস্তজুঁফং ব্যবশ্যেৎ খলু পীনসেন ॥ তৎ-
নিলশ্লেষ্মভবং বিকারং ক্রয়াৎ প্রতিশ্যায়-
সমানলিঙ্গং । ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥
আমপীনসলক্ষণং যথা । শিরোগুরুত্ব-
মরুচির্নাসাস্রাবস্তনুস্বরঃ । কামঃ স্তীবাতি
চাভীক্লমামপীনসলক্ষণং ॥ * ॥ পকপীনস-

লক্ষণং যথা । আমলিঙ্গান্বিতঃ শ্লেষ্মা ঘনঃ
থেষু নিমঞ্জতি । স্বরবর্ণবিশুদ্ধিচ্চ পক-
পীনসলক্ষণং ॥ * ॥ তশ্চৌষধানি যথা ।
সর্বেষু সর্বকালং পীনসরোগেষু জাত-
মাত্রেষু । মরিচং গুড়েন দধ্না ভুঞ্জীত
নরঃ স্ত্বথং লভতে ॥ ১ ॥ কট্ফলং
পৌষ্করং শৃঙ্গী ব্যাঘং যাসচ্চ কারবী ।
এষাং চূর্ণং কষায়ং বা দদ্যাদার্ককজৈ
রসৈঃ ॥ পীনসে স্বরভেদে চ নামাস্রাবে
হলীমকে । সন্নিপাতে কফে বাতে কাসে
শ্বাসে চ শস্ততে ॥ ২ ॥ ব্যোষচিত্রক-
তালীশতিস্তিড়ীকাল্লবেতমং । সচব্যাজাজি-
তুল্যাংশমেলাত্বকপত্রপাদিকং ॥ ব্যোষা-
দিকমিদং চূর্ণং পুরাণগুড়মিশ্রিতং ।
পীনসশ্বাসকাসস্বং রুচিস্বরকরং পরং ॥ ৩ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ পিপ্পলীত্রিফলা-
চূর্ণং মধুসৈন্ধবসংযুতং । সর্বরোগজ্বর-
শ্বাসশোষপীনসহৃদবেৎ ॥ ইতি গারুড়ে
১৮৯ অধ্যায়ঃ ॥

পীনসা (স্ত্রী) ককটী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পীনসী [ন্] (ত্রি) পীনসরোগী । পীনস-
শব্দান্ত্যর্থৈ ইনপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥
পানোগ্নী (স্ত্রী) পীবরস্তনী গোঃ । ইত্যমরঃ ॥
পীপরিঃ (পুং) হ্রস্বপ্লক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥
পীয প্রীগনে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ পীযুষং
সৌত্রীধাতুরয়ং । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
পীযুঃ (পুং) কালঃ । রবিঃ । ঘূকঃ । ইতি
মেদিনী ॥ কাকঃ । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
গাদিবৃতিঃ ॥

পীযুষং (স্ত্রী) অমৃতং । ইত্যমরঃ ॥ দুষ্কং ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীযুষঃ (পুং স্ত্রী) অভিনবং পয়ঃ । নবপ্রসূতায়
গোঃ সপ্তদিনাভ্যন্তরীণদুষ্কং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ অথ পীযুষপেয়ুষে নবং সপ্ত-
দিনাবধি । ইতি শব্দার্থঃ ॥ আসপুত্রা-
প্রভবং ক্ষীরং পেয়ুষ উচ্যতে । ইতি
হারাভলী ॥

পীযুষমহাঃ [স্] (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পীযুষরুচিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
অমৃতপ্রিয়শ্চ ॥

পীল রোধে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ দীর্ঘা ।
রোধঃ ক্রিয়ানিরোধঃ জড়ীভাবঃ ইত্যর্থঃ ।
পীলতি পশুঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পীলকঃ (পুং) পিপীলিকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পীলুঃ (পুং) প্রসূনং । পরমাণুঃ । মতঙ্গজঃ ।
অস্থিখণ্ডং । তালকাণ্ডঃ । ইতি মেদিনী ॥
বাণঃ । কুমিঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ কোঙ্কণাদি-
দেশে প্রসিদ্ধঃ ফলবৃক্ষবিশেষঃ । পীল
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গুড়ফলঃ ২
ত্রংশী ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শীতসহঃ ৪ ধানী ৫
বিরেচনঃ ৬ ফলশাখী ৭ শ্যামঃ ৮ করভ-
বল্লভঃ ৯ । অশ্ব ফলগুণাঃ । শ্লেষ্মবায়ু-
গুণ্মনাশিষ্ণুং । পিত্তদত্তং । ভেদকত্বং ।
যৎ স্বাদু তিক্তং তৎ নাভ্যক্ষং ত্রিদোষ-
হরত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পীলুনী (স্ত্রী) মূৰ্বা । ইতি রত্নমালা ॥

পীলুপত্রঃ (পুং) মোরটালতা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পীলুপর্ণী (স্ত্রী) মূৰ্ব্বা । বিশ্বিকা । ওষধিভেদঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পীব স্হোল্যে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পীবতি
লোকঃ স্কুলঃ স্হাদিত্যর্থঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

পীব [ন্] (ত্রি) স্কুলং । ইত্যমরঃ ॥

পীবরঃ (ত্রি) উপচিতাবয়বঃ । মোটা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পীনঃ ২ পীবা ৩
স্কুলঃ ৪ । ইত্যমরঃ ॥

পীবরস্তনী (স্ত্রী) পীনোগ্নী । ইত্যমরঃ ॥ স্কুল-
স্তনযুক্তা নারী চ ॥

পীবা [ন্] (পুং) বলবান্ । বায়ুঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিরুক্তিঃ ॥ স্কুলঃ । ইত্য-
মরঃ ॥

পীবা (স্ত্রী) উদকং । ইতি সংক্ষিপ্তসারো-
গাদিরুক্তিঃ ॥

পীবরা (স্ত্রী) অশ্বগন্ধা । শতাবরী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ স্কূলা চ ॥

পীবরী (স্ত্রী) শতমূলী । ইতি রত্নমালা ॥ শাল-
পর্ণী । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ তরুণী । গোঁঃ ।
ইতি সংক্ষিপ্তসারোগাদিরুক্তিঃ ॥

পুংলিঙ্গং (ক্লী) পুংচিহ্নং । শিঙ্গঃ । শব্দ-
বাচকতয়াং পুং । ইতি জুমরঃ ॥

পুংবৃষঃ (পুং) গন্ধমূষিকঃ । ছুঁচা ইতি ভাষা ।
ইতি শব্দমালা ॥ পুংগবশ্চ ॥

পুংশ্চলঃ (পুং) ব্যভিচারী । যথা । ললাটোপ-
স্থতাস্তিত্বে । রেখাঃ স্ত্র্যঃ শতবর্ষিণাং ।
নৃপত্বং স্হাচ্চতস্হভিরাযুঃ পঞ্চনবত্যথ ॥
অরেখেণায়ুর্নবতিবিচ্ছিন্নাতিশ্চ পুংশ্চলাঃ ।
ইতি গারুড়ে ৬৬ অধ্যায়ঃ ॥

পুংশ্চলী (স্ত্রী) অসতী । ইত্যমরঃ ॥ অস্যা
অমরোক্তপর্যায়্যাঃ কুলটাশব্দে লিখিতাঃ ।
তদতিরিক্তপর্যায়্যা যথা । ধূফা ১ ছুঁফা ২
ধর্মিতা ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ লক্ষা ৪
নিশাচরী ৫ ত্রপারগু ৬ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥ তস্মাশ্চরিত্রদোষাদি যথা । অহো
কো বেদ ভুবনে দুর্জয়ং পুংশ্চলীমনঃ ।
পুংশ্চল্যাং যো হি বিশ্বস্তে বিধিনা স
বিড়ম্বিতঃ । বহিষ্কৃতশ্চ যশসা ধম্মেণ
স্বকুলেন চ ॥ বাঙ্কিতং নূতনং প্রাপ্য
বিনশ্চতি পুরাতনং । সদা স্বকর্মসাধ্যা সা
কো বা তস্যাঃ প্রিয়োহপ্রিয়ঃ ॥ দৈবে
কর্মণি পৈত্রে চ পুত্রে বন্ধো ন ভর্তরি ।
দারুণং পুংশ্চলীচিত্তং সদা শৃঙ্গারকর্মণি ॥
প্রাণাধিকং রতিজ্ঞং সাম্যতদৃক্য হি
পুংশ্চলী । রত্নপ্রদং রত্যবিজ্ঞং বিষদৃক্য
হি পশ্চতি ॥ সর্বেষাং স্থলমন্ত্যেব পুংশ্চ-
লীনাং ন কুত্রচিৎ । দারুণা পুংশ্চলী-
জাতির্নরজাতিভ্য এব চ ॥ নিষ্কৃতিঃ কস্ম-
ভোগান্তে সর্বেষামস্তি নিশ্চিতং । ন
পুংশ্চলীনাং বিপ্রেস্ত্র যাবচ্চন্দ্রদিবাকরৌ ॥
অগ্নাসাং কামিনীনাঞ্চ কীটং হস্তঞ্চ য
দয়া । সা নাস্তি পুংশ্চলীনাস্ত কাস্তং হস্তং
পুরাতনং ॥ রতিজ্ঞং নূতনং প্রাপ্য বিধ-
তুল্যং পুরাতনং । কাস্তং দৃক্য হিনস্ত্যেব
সোপায়েনাবলীলয়া ॥ * ॥ পৃথিব্যাং যানি
পাপানি পুংশ্চলীষেব ভারতে । তিষ্ঠন্তি
তাভ্যো ন পরাঃ পাপিষ্ঠাঃ সন্তি কেচন ॥ * ॥
পুংশ্চলীপরিপকামং সর্বপাতকমিশ্রিতং ।
দৈবে কর্মণি পৈত্রে চ দেয়ং ন চ যথা

জলং ॥ অম্নং বিষ্ঠা পয়ো মূত্রং পুংশলী-
নাঞ্চ নিশ্চিতং । দহ্মা পিতৃভ্যো দেবেভ্যো
ভুক্তা চ নরকং ব্রজেৎ ॥ শতবর্ষং কাল-
সূত্রে পচত্যেব স্তদারুণে । ঘোরাঙ্ককারে
• কুময়স্তং দশস্তি দিবানিশং ॥ পুংশল্যম-
ঞ্চ যো ভুঙ্ক্তে দৈবাদ্যদি নরাধমঃ । সপ্ত-
জন্মকৃতং পুণ্যং তস্য নশ্যতি নিশ্চিতং ॥
আয়ুঃশ্রীযশসাং হানিরিহ লোকে পরত্র
চ । তস্মাদবত্নাদ্রক্ষণীয়ং পাকপাত্রং কল-
ত্রকং ॥ * ॥ পুংশলীদর্শনে পুণ্যং যাত্রা-
সিদ্ধির্ভবেদ্ধুবং । স্পর্শনে চ মহাপাপং
তীর্থস্নানাঙ্গিশুধ্যতি ॥ স্নানং দানং ব্রত-
কৈব জপশ্চ দেবপূজনং । নিষ্ফলং পুং-
শলীনাঞ্চ ভারতে জীবনং বৃথা ॥ * ॥ উপ-
স্থিতসকামপুংশলীত্যাগে দোষো যথা ।
রহস্যপস্থিতাং কামাং পুংশলীক্ষেজ্জিতে-
ন্দ্রিয়ঃ । পরিত্যজেদ্ধর্মভয়াদধর্মাম্বরকং
ব্রজেৎ ॥ * ॥ সর্বদৈব তস্মাস্তপস্বি-
ত্যাজ্যত্বং গর্হিতত্বঞ্চ যথা । উপস্থিতা চ
যা যৌষিতত্যাজ্যা রাগিণামপি । শ্রুতৌ
শ্রুতমিতি ত্যাজ্যা সর্বদৈব তপস্বিনাং ॥
অহো সর্বৈঃ পরিত্যাজ্যা পুংশলী চ
বিশেষতঃ । ধনায়ুঃপ্রাণযশসাং নাশিনী
হুঃখদায়িনী ॥ স্বকার্যতৎপরা শশ্বৎ পর-
কার্যবিঘাতিনী । নিষ্ঠুরা নরঘাতিভ্যঃ
সর্বাপদ্বীজরূপিণী ॥ বিদ্যুদীপ্তিজলে রেখা
লোভান্মৈত্রী যথা ভবেৎ । পরদ্রোহাদযথা
সম্পৎ কুলটাপ্রেমতৎপরং ॥ সর্বৈভ্যো
হিংস্রজন্তুভ্যো বিপদ্বীজা সদৈব সা । যো
বিশ্বসেতাং সংমূঢ়ো বিপত্তস্ত পদে

পদে ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে
২৩২৪।৩২ অধ্যায়ঃ ॥

পুংশিচ্ছং (ক্লী) শিখঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পুংস ক মর্দে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ওষ্ঠ্যবর্গ-
শেষোপধঃ । সংযোগাদনুস্মারঃ । তেন
কিপি পুংসোহস্মজ্জাবিত্যস্মৃতি পুমান্ ।
মর্দোহতিমর্দনং । ক পুংসয়তি খলং
রাজা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পুংসবনং (ক্লী) দুষ্কং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
সংস্কারবিশেষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
অশ্বেতিকর্তব্যতা যথা । গর্ত্তস্য তৃতীয়
মাসোপক্রমে যচ্ছুক্কদিনং তস্মিন্ পতিঃ
কৃতনিত্যক্রিয়ঃ কৃতবুদ্ধিশ্রীকঃ চন্দ্রনামান-
মগ্নিং সংস্থাপ্য বিরূপাক্ষজপান্তাং কুশ-
শিক্কাং সমাপ্য কৃতস্নানাং বধূমগ্নেঃ পশ্চি-
মায়াং দিশি স্বদক্ষিণতঃ কুশেষু প্রাঙ্গুধী-
মুপবেশ্য প্রকৃতকস্মারস্তে প্রাদেশপ্রমাণাং
য়তান্তাং সমিধং তৃষণীময়ৌ ছহ্মা মহা-
ব্যাহতিহোমং কুর্ঘ্যাৎ । যথা । প্রজা-
পতির্ঋষির্গায়ত্রী ছন্দোহগ্নিদেবতা মহা-
ব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ ভুঃ স্বাহা ।
প্রজাপতির্ঋষিরুষ্কিচ্ছন্দো বায়ুর্দেবতা
মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ ভুবঃ
স্বাহা । প্রজাপতির্ঋষিরুষ্কুপ্ ছন্দঃ সূর্যো
দেবতা মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ওঁ
স্বঃ স্বাহা । ততঃ পতিরুথায় বধূপৃষ্ঠদেশে
স্থিতো বধূদক্ষিণস্কন্ধং স্পৃষ্ট্বা অবতীর্ণে
দক্ষিণহস্তেন অব্যবহিতং বধূনাভিদেশং
স্পৃশন্ জপতি । প্রজাপতির্ঋষিরনু-
ষ্কুপ্ ছন্দো মিত্রাবরুণাগ্নিবায়বো দেবতাঃ

পুংসবনে বিনিয়োগঃ । ওঁ পুমাংসৌ মিত্রা-
বরুণৌ পুমাংসাবশ্বিনাবূর্ভৌ । পুমানগ্নিশ্চ
বায়ুশ্চ পুমান্ গর্ত্ত্বস্তবোধরে ॥ ইত্যেকং
পুংসবনং ॥ * ॥ অপরপুংসবনকর্ম্মার্থঞ্চ
বটবৃক্ষস্য পূর্ব্বোত্তরশাখায়াং ফলযুগল-
শালিনীং কৃমিভিরনুপহতাং বটশুঙ্গাং
যবানাং মাষাণাং বা ত্রিভিঃস্ত্রিভিঃপুর্ডকৈঃ
সপ্ত বারান্ সপ্তভির্মন্ত্রৈঃ ক্রীণীয়াৎ ।
সপ্তানাং মন্ত্রাণামুয্যাদয়ঃ সাধারণাঃ । প্রজা-
পতিঋষিঃ সোমবরুণবসুরুদ্রাদিত্যমরুদ্-
বিশ্বেদেবা দেবতা ঋগ্রোধশুঙ্গাপরিক্রয়ণে
বিনিয়োগঃ ওঁ যদ্যসি সৌমী সোমায়ত্বা
রাজ্ঞে পরিক্রীণামি । ইতি গুড়কত্রয়েণ
একং ক্রয়ণং ॥ ১ ॥ ওঁ যদ্যসি বারুণী
বরুণায়ত্বা রাজ্ঞে পরিক্রীণামি । ইতি
গুড়কত্রয়েণ দ্বিতীয়ং ক্রয়ণং ॥ ২ ॥ ওঁ
যদ্যসি বসুভ্যো বসুভ্যস্ত্বা পরিক্রীণামি ।
ইতি গুড়কত্রয়েণ তৃতীয়ং ক্রয়ণং ॥ ৩ ॥
ওঁ যদ্যসি রুদ্রেভ্যো রুদ্রেভ্যস্ত্বা পরিক্রী-
ণামি । ইতি গুড়কত্রয়েণ চতুর্থং ক্রয়ণং ॥ ৪ ॥
ওঁ যদ্যসি আদিত্যেভ্য আদিত্যেভ্যস্ত্বা
পরিক্রীণামি । ইতি গুড়কত্রয়েণ পঞ্চমং
ক্রয়ণং ॥ ৫ ॥ ওঁ যদ্যসি মরুদ্ভ্যো মরুদ্ভ্যস্ত্বা
পরিক্রীণামি । ইতি গুড়কত্রয়েণ ষষ্ঠং
ক্রয়ণং ॥ ৬ ॥ ওঁ যদ্যসি বিশ্বেভ্যো দেবে-
ভ্যো বিশ্বেভ্যো দেবেভ্যস্ত্বা পরিক্রীণামি ।
ইতি গুড়কত্রয়েণ সপ্তমং ক্রয়ণং ॥ ৭ ॥
ততঃ ক্রীতাং বটশুঙ্গাং অনেন মন্ত্রেণ
বৃক্ষাদাহরেৎ । প্রজাপতিঋষিরোষধ্যে
দেবতা ঋগ্রোধশুঙ্গাচ্ছেদনে বিনিয়োগঃ ।

ওঁ ওষধয়ঃ স্তমনসো ভূহ্বা অশ্বাং বার্য্যং
সমাধত্ত ইয়ং কৰ্ম্ম করিষ্যতি । ততস্তাং
ভৃগবেষ্টিতামন্তরীক্ষেগানীয় সন্তরীক্ষে
স্থাপয়েৎ । ততঃ কৃতশোভননাম্নোহগ্নে-
রুত্তরতঃ প্রক্ষালিতশিলায়াং ব্রহ্মচারী
গর্ত্ত্ববতী বা শ্রুতস্বাধ্যায়হীনো বা ব্রাহ্মণঃ
প্রাঙ্ঘ্রথ আচারতো নীহারজলেণ অনাবৃত্ত-
লোকেণ পুনঃ পুনঃ পেষয়েৎ । ততো-
হগ্নেঃ পশ্চিমত উত্তরাগ্রেষু কুশেষু পশ্চি-
মাভিমুখীং বধুং পূর্ব্বদিগানতমস্তকাং কৃহ্বা
তৎপৃষ্ঠদেশে স্থিতঃ পতির্দক্ষিণপাণে-
রঙ্গুষ্ঠানামিকাভ্যাং বস্ত্রবন্ধাং পেষিতবট-
শুঙ্গাং গৃহীত্বা গর্ত্ত্ববত্যা দক্ষিণনাসাবিবরে
শুঙ্গারসং নিঃক্ষিপতি । প্রজাপতিঋষি-
রনুকুপ্ ছন্দোহগ্নীন্দ্রবৃহস্পতয়ো দেবতা
ঋগ্রোধশুঙ্গারসস্য দানে বিনিয়োগঃ ।
ওঁ পুমানগ্নিঃ পুমানিন্দ্রঃ পুমান্ দেবো
বৃহস্পতিঃ । পুমাংসং পুত্রং বিন্দস্ব তং
পুমাননুজায়তাং ॥ ততো মহাব্যাহুতি-
হোমং কৃহ্বা তৃষ্ণীং প্রাদেশপ্রমাণাং
যতাক্তাং সমিধমগ্নৌ হুত্বা প্রকৃতং কৃশ্ব
সমাপ্য উদীচ্যং শাট্যায়নহোমাদিধাম্ব-
দেব্যগানাস্তং কৰ্ম্ম কৃহ্বা কৰ্ম্মকারয়িত্ব-
ব্রাহ্মণায় দক্ষিণাং দদ্যাৎ দিতি পুংসবনং ।
ইতি দশকৰ্ম্মপদ্ধতৌ ভবদেবভট্টঃ ॥ * ॥
অথ পুংসবনোক্তবाराঃ । রবিমঙ্গল-
বৃহস্পতয়ঃ । নক্ষত্রাণি । পূর্ব্বাষাঢ়ো-
ত্তরাষাঢ়াপূর্ব্বভাদ্রপদভূবভাদ্রপদপুষ্যপুন-
র্ব্বসুলার্দ্রারেবতীহস্তাশ্রবণামৃগশিরসঃ ।
তিথয়ঃ । নন্দা ভদ্রাঃ । লগ্নানি । কুস্ত-

সিংহধনুর্মীনমিথুনানি । স্ত্রিয়াশ্চন্দ্রাদি-
 শুক্রৌ দশযোগভঙ্গবিষ্টিভদ্রাত্র্যাহস্পর্শা-
 দীন্ পল্লিত্যজ্য গৰ্ভধারণদিনাবধিতৃতীয়-
 মাসে কর্তব্যং । ইতি জ্যোতিষং ॥ স্ত্রী-
 কর্তব্যত্রতবিশেষঃ । যথা । স্ত্রীরাজোবাচ ।
 ত্রতং পুংসবনং ব্রহ্মন্ ভবতা যদুদী-
 রিতং । তস্ম বেদিভুমিচ্ছামি যেন বিষ্ণুঃ
 প্রসীদতি ॥ স্ত্রীশুক উবাচ । শুক্রে মার্গ-
 শিরে পক্ষে যোষিত্ত্বর্ভূরনুজয়া । আর-
 ভেতে ত্রতমিদং সৰ্বকামিকমাদিতঃ ॥
 নিশম্য মরুতাং জন্ম ব্রাহ্মণানমুমন্ত্য চ ।
 স্নাত্বা শুক্রেদতী শুক্রে বসীতালঙ্কতাম্বরে ।
 পূজয়েৎ প্রাতরাশাৎ প্রাক্ ভগবন্তং
 শ্রিয়া সহ ॥ অলং তে নিরপেক্ষায় পূর্ণ-
 কাম নমোহস্ত তে । মহাবিভূতিপতয়ে
 নমঃ সকলসিদ্ধয়ে ॥ যথা ত্বং কৃপয়া ধৃত্যা
 তেজসা মহিমৌজসা । জুষ্ঠ ঈশগুণৈঃ
 সৰ্বৈস্ততোহসি ভগবান্ প্রভুঃ ॥ বিষ্ণু-
 পত্নি মহামায়ে মহাপুরুষলক্ষণে । প্রীয়েথা
 মে মহাভাগে লোকমাতর্নমোহস্ত তে ॥ ওম্
 নমো ভগবতে মহাপুরুষায় মহানুভাবায়
 মহাবিভূতিপতয়ে সহ মহাবিভূতিভি-
 র্বলিমুপহরামীতি । অনেনাহরহস্মন্ত্রেণ
 বিষ্ণোঃ আবাহনার্থ্যপাদ্যোপস্পর্শনস্নান-
 বাসোপবীতভূষণগন্ধপুষ্পধূপদীপোপহারা-
 ছ্যপচারান্ স্তসমাহিতোপাহরেৎ । হবিঃ-
 শেষক্ জুহুয়াদনলে দ্বাদশাহুতীঃ । ওম্
 নমো ভগবতে মহাপুরুষায় মহাবিভূতি-
 পতয়ে স্বাহেতি । শ্রিয়ং বিষ্ণুঞ্চ বরদা-
 বাশিষাং প্রভবাবুভৌ । ভক্ত্যা সংপূজয়ে-

মিত্যং যদীচ্ছৎ সৰ্বসম্পদঃ ॥ প্রণমে-
 দগুবহুমৌ ভক্তিপ্রহ্নেণ চেতসা । দশ-
 বারং জপেশস্ত্রং ততঃ স্তোত্রমুদীরয়েৎ ॥
 যুবাস্ত বিশ্বস্ত বিষ্ণু জগতঃ কারণং পরং ।
 ইয়ং হি প্রকৃতিঃ সূক্ষ্মা মায়াশক্তির্দূর-
 ত্যায়া । তস্মা অধীশ্বরঃ সাক্ষাৎ ত্বমেব
 পুরুষঃ পরঃ ॥ ত্বং সৰ্বযজ্ঞ ইজ্যেয়ং
 ক্রিয়েয়ং ফলভুগ্ভবান্ । গুণব্যক্তিরিয়ং
 দেবী ব্যঞ্জকো গুণভুগ্ভবান্ ॥ ত্বং হি
 সৰ্বশরীৰ্যাত্মা স্ত্রীঃ শরীরেন্দ্রিয়াসবঃ ।
 নামরূপে ভগবতী প্রত্যয়স্বমপাশ্রয়ঃ ॥
 যথা যুবাং ত্রিলোকস্ত বরদৌ পরমে-
 ঠিনৌ । তথা ম উভমল্লোক সস্ত সত্য
 মহাশিষঃ ॥ ইত্যভিক্য বরদং স্ত্রিনিবাসং
 শ্রিয়া সহ । তন্নিসার্যোপহরণং দত্ত্বাচ-
 মনমর্চয়েৎ ॥ ততঃ স্তবীত স্তোত্রেণ ভক্তি-
 প্রহ্নেণ চেতসা । যজ্ঞোচ্ছিক্ৰমবপ্রায় পুন-
 রভ্যর্চয়েদ্ধরিং ॥ পতিঞ্চ পরয়া ভক্ত্যা
 মহাপুরুষচেতসা । প্রিয়ৈস্তৈস্তৈরুপ-
 নমেৎ প্রেমশীলঃ স্বয়ং পতিঃ ॥ বিভূয়াৎ
 সৰ্বকর্মাণি পত্ন্যা উচ্চাবচানি চ । কৃত-
 মেকতরেণাপি দম্পত্যোরুভয়োরপি ॥
 পত্ন্যাং কুর্যাদনর্হীয়াং পতিরেতৎ সমা-
 হিতঃ । বিষ্ণোত্রতমিদং বিভ্রম বিহন্যাৎ
 কথঞ্চন ॥ বিপ্রান্ স্ত্রিয়ৌ বীরবতীঃ
 ভ্রগ্গন্ধবলিমগুনৈঃ । অর্চেদহরহর্ভক্ত্যা
 দেবং নিয়মমাশ্বিতা ॥ উদ্বাস্ত দেবং
 ধাম্নি তন্নিবেদিতমগ্রতঃ । অদ্যাদাত্ম-
 বিশুদ্ধার্থং সৰ্বকামসমৃদ্ধয়ে ॥ এতেন
 পূজাবিধিনা মাসান্ দ্বাদশহায়নং ।

नीत्वाथोपरमेत् साध्वी कार्तिके चरमे-
 २२२॥ शोभतेहप उपस्पृश्य कृष्णमर्ष्यस्य
 पूर्ववत् । पयःशृतेन जूह्यात्तरुणा सह
 सर्पिषा । श्वाकवज्रविधानेन द्वादशैवा-
 ह्नीः पतिः ॥ आशिषः शिरसादाय द्विजैः
 प्रीतैः समीरिताः । प्रणम्य शिरसा भक्त्या
 डुङ्गीत तदनुजया ॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा
 वाग्यतः सह वक्रुभिः । दद्यात् पत्रैश्च
 चरोः शेषं स्रप्रजस्रं स्रसोभगं ॥
 एतच्छ्रित्वा विधिवद्भृतं विभोरभीप्सि-
 तार्थं लभते पुमानिह । स्त्री चैतदाश्राय
 लभेत सोभगं श्रियं प्रजां जीव-
 पतिं यशो गृहं ॥ कथा च विन्देत
 समग्रलक्षणं पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषा-
 ङ्गतिं । मृतप्रजा जीवस्रता धनेश्वरी
 स्रहूर्भगा स्रभगा रूपमग्रियं ॥ विन्देद्-
 विरूपा विरूजा विमुच्यते य आमयावी-
 क्षियकल्यादेहं । एतत् पठन्नड्यादेये च
 कर्मण्यनन्तदृष्टिः पितृदेवतानां ॥ तूष्ठाः
 प्रयच्छन्ति समस्तकामान् होमावसाने हत-
 त्बुक् श्रीर्हृषिच । राजन्महन्मरुतां जन्म-
 पुण्यं दितेर्ब्रतकाभिहितं महत्ते ॥
 इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे पुंसवनव्रत-
 कथनं १९ अध्यायः ॥

पुंस्कैकिलः (पुं) पुरुषपिकपकौ । पुंस-
 शब्देन कोकिलशब्दश्च कर्मधारयसमासे
 तश्चास्तुलोपे पुंसः समिति मञ्च सनि
 कृते मञ्चानुसारे निष्पन्नः । इति मुक्-
 बोधव्याकरणं ॥ [३४४]

पुंस्तुं (स्त्री) शुक्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ पुरुष-

पुंस्तुविग्रहः (पुं) डूतृगं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुरुषः (पुं) चण्डालः । इत्यमरः ॥

पुरुषः (पुं) चण्डालः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

पुरुषः (पुं) चण्डालः । अधमे त्रि । इति
 मेदिनीशब्दरत्नावलो ॥

पुरुषी (स्त्री) कालिका । नीली । इति मेदिनी-
 शब्दरत्नावलो ॥

पुष्पः (पुं) काण्डमूलं । पुष्पल इति ध्यातं ।
 इत्यमरः ॥

पुष्पः (पुं स्त्री) समूहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पलः (पुं) आत्मा । इति डूरिप्रयोगः ॥

पुष्पवः (पुं) वृषः । ष्वधभेदः । उन्नर-
 पदश्वः श्रेष्ठवाचकः । इति मेदिनी ॥
 ऋषभोषधं । महोष्कः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुच्छ प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायमुकुट-
 धृतधातुः ॥

(पुं स्त्री) लाङ्गलं । इत्यमरः ॥

पञ्चाङ्गागे पुं । इति मेदिनी ॥ लोम-
 वल्लाङ्गुले कलापे च स्त्री । इत्यादि-
 कोषः ॥

पुच्छटि (स्त्री) अङ्गुलिमोटनं । आङ्गुलमट्कानि
 इति भाषा । इति त्रिकाणशेषः ॥

पुच्छदा (स्त्री) लक्षणकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुच्छी [न्] (पुं) अर्कवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लाङ्गुलमुक्ते त्रि ॥

पुङ्गुः (पुं०) समूहः । राशिः । इत्यमरः ॥
 पुट क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 क पोटीयति । भासि दीप्तौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 पुट ९ क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 पुटयति पुष्पं सूत्रेण जनः संसृजती-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 पुट शि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शि
 पुटति अपुटीं पुपोट । श्लेषः सम्बन्धा-
 भावः । इति दुर्गादासः ॥
 २ (स्त्री) जातीफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उपर्याधोभावपत्रसंयुक्तमुदादिकपालद्वय-
 रूपौषधपाकपात्रं । धात्रादिमारणोप-
 युक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्रदीपे । लोहा-
 देरपुनर्भावस्तदुक्तं गुणाद्यत्ता । सलिले
 तरणकापि तत्सिद्धिः पुटनाम्नवेत् ॥
 गन्धारे विसृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
 वनोपलसहस्रेण पुरिते पुटनौषधं ॥
 कोष्ठे रूढं प्रवृत्तेन गोविष्टोपरि
 धारयेत् । वनोपलसहस्राङ्गं कोष्ठिको-
 परि निष्क्रिपेत् ॥ बहिः विनिष्क्रिपेत्तत्र
 महापुटमिति स्मृतं ॥ १ ॥ कोष्ठं मूषा ।
 गोविष्टा गोईठा । महापुटः ॥ सपाद-
 हस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनो-
 पलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत् ॥ पुटन-
 द्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
 अर्धोर्ध्वानि करणानि अर्धान्युपरि निष्क्रि-
 पेत् ॥ एतदपुटं प्रोक्तं ध्यातं
 स्वर्कपुटोत्तमं ॥ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुल-
 प्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुल-

प्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवोक्तं । साधा-
 रणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ।
 इति गजपुटं । २ । अरत्रिमात्रके कुण्डे
 पुटं वाराहमुच्यते । ३ । वितस्त्रिमात्रके
 धाते कथितं कौक्कुटं पुटं ॥ ४ ॥ अरत्रिंश-
 त्त्रिंशत्तन मुष्टिना इत्यमरः ॥ निश्च-
 कनिष्ठया मुक्त्यापलङ्कितो हस्तोहरत्रि-
 रित्यर्थः । षोडशाङ्गुलके धाते कश्चि-
 त्कौक्कुटं पुटं । यं पुटं दीयते धाते
 हस्तसंख्येर्वनोपलेः ॥ कपोतपुटमेतत्तु
 कथितं पुटपञ्चमेः ॥ ५ ॥ गोष्ठास्त-
 गोधुरस्फुण्डं शुक्लचूर्णितगोमयं । गोवर-
 तं समाध्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥ बृह-
 भागुष्ठितैर्बलेगोवरैर्दीयते पुटः ।
 तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सू-
 त्रस्यकृत् ॥ ६ ॥ बृहद्भागे तुर्वेषः पूर्णं मध्ये
 मूषां विधारयेत् । क्षिप्रुग्भिः मुद्रयेद्-
 भागं तद्भागुपुटमुच्यते ॥ ७ ॥ इति
 भावप्रकाशः ॥

पुटः (पुं० स्त्री) अश्वधुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पुटः (त्रि) आच्छादनं । पत्रादिरचितः
 पुष्पाद्याधारः । यथा । दुग्धं पत्र-
 पुटे मदीयं । इति रघुः ॥ मिथःसंश्लेषः ।
 इति मुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पुटकं (स्त्री) पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 पुटकन्दः (पुं०) कालकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पुटकिनी (स्त्री) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेशः पद्म-
 समूहः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥

पुट्टीवः (पुं) गर्गरी । तत्रकुम्भः । इति
मेदिनी ॥

पुट्टपाकः (पुं) पुट्टाभ्यस्तुरितोषधपचनं ।
अथ पुट्टपाकविधिः । पुट्टपाकश्च कक्कश्च
स्वरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुट्टपाकानां
युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ पुट्टपाकस्य पाको-
ह्यं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च ह्यङ्गुलं
सूले कुर्याद्वाङ्गुलिमात्रकं ॥ काश्मीरीवट-
जम्बुदिपत्रैर्वेफेनमुत्तमं । पलमात्रो
रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥
कक्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता
बुधैः ॥ * ॥ अपि च । द्वे विन्ने सिङ्ग-
मांसस्य परं द्रव्यं पलं मतं । द्रवस्य
कुडुबोम्बानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥
तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सूपरि-
वेष्टितं । पुट्टपाकविधानेन तं पक्त्वा
तद्रसं बुधैः । तर्पणोक्तेन विधिना
यथावदवचारयेत् ॥ दृष्टिमध्ये निषेच्यः
स्यामित्यमुत्तानशायिनः । स्नेहनो लेखन-
श्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥ हितः
सिङ्गे विरुक्कस्य सिङ्गस्य स तु लेखनः ।
दृक्चैर्बलार्थमितरः पित्तासृग्त्रणवातनुं ॥
इतरौ रोपणः । स्नेहमांसवसामञ्ज-
मेदःस्वादोषधैः कृतः । स्नेहनः पुट्ट-
पाकः स्याद्धार्येण द्वे वाक्शते तु सः ॥
वाक्शतं छोटिकाशतं । जाङ्गलानां
यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः । कृष्णलोह-
रजस्तात्रशङ्खविक्रमसिङ्गुजैः ॥ समुद्रफेन-
कासीसश्रोतोजदधिमस्तुभिः । लेखनो
वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥

स्तन्याङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यभावितः ।
लेखनाङ्गिणो धार्यः पुट्टपाकस्तु रोपणः ॥
तिक्तद्रव्याग्याह । निश्चामूर्तारुषपटोल-
निदिक्किकाभिः स्यात् पक्वतिक्तक इति
प्रथितो गणोह्यं ॥ आचरेत्तर्पणोक्तास्तु
क्रियां व्यापत्तिदर्शने । व्यापत्तिदर्शने
मिथ्याकृतपुट्टपाकजनितव्याधिदर्शने ।
तेजांस्यानिलमाकाशमादर्शं । भास्वराणि
च । नैकेत तर्पिते नेत्रे यश्च वा पुट्ट-
पाकवान् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

पुट्टभेदः (पुं) नदीवक्रं । पत्तनं ।
आतोदयं । इति मेदिनी ॥

पुट्टभेदनं (स्त्री) नगरं । इत्यमरः ॥

पुट्टानुः (पुं) कोलकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुट्टिका (स्त्री) एला । इति हारावली ॥

पुट्टितं (स्त्री) हस्तपुट्टं । पाटितं । स्यूते
त्रि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्तुप्रणवादि-
युक्तमन्त्रादौ पुट्टप्राप्ते च त्रि ॥

पुट्टी (स्त्री) कोपीनं । इति जटाधरः ॥
आच्छादनं । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः ।
इत्यमरभरतो ॥

पुट्टोटजं (स्त्री) श्वेतच्छत्रं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुट्टोदकः (पुं) नारिकेलः । इति हारा-
वली ॥

क तोच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
पक्वमस्त्री । टद्वयास्तु । एकटकार इति
रामः । क पुट्टयति । तोच्छमन्त्रीत्वावः ।
इति हर्गदासः ॥

পুড় ই মর্দে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পঞ্চম-
স্বরী । ই পুণ্ডাতে । মর্দশ্চূর্ণীকরণং ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পুণ শ ধর্মে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ শুভ-
ক্রিয়ামিত্যন্তে । শ পুণতি শুভং
লোকঃ । পোণিতা । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পুণ্ডঃ (পুং) তিলকঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

পুণ্ডরী [ন্] (পুং) হস্তিনাং মনুষ্যাণাঞ্চ
চক্ষুষ্যঃ ক্ষুদ্রবিটপঃ । শালপর্ণীপত্রতুল্য-
পত্রঃ । পুণ্ডুরিয়া ইতি খ্যাতঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পৌণ্ডরীকং ২ পুণ্ডরীকং ৩
পুণ্ডরীয়কং ৪ প্রপৌণ্ডরীকং ৫ চক্ষুষ্যং ৬
পৌণ্ডর্যং ৭ তালপুষ্পকং ৮ সালপুষ্পং ৯
দৃষ্টিকৃতং ১০ স্থলপদ্মং ১১ মালকং ১২ ।
কেচিৎ পূর্বদশকং পদ্যকাষ্ঠে প্রচক্ষতে ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পুণ্ডরীকং (ক্লী) শুরুপদ্মং । তৎপর্যায়ঃ ।
সিতাস্তোজং ২ । ইত্যমরঃ ॥ শতপত্রং ৩
মহাপদ্মং ৪ সিতাম্বুজং ৫ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ অশ্ব পর্যায়ান্তরং গুণাশ্চ শ্বেত-
পদ্মশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । পদ্মমাত্রং । ইতি
ভরতধৃতব্যাড়িঃ ॥ শ্বেতচ্ছত্রং । ভেষজ-
ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥

পুণ্ডরীকঃ (পুং) অগ্নিকোণস্থদিগ্গজঃ । ব্যাঘ্রঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ কোষকারভেদঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সহকারঃ । গণধরঃ । রাজিল-
সর্পঃ ১ গজধরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ দম-
নকবৃক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ কমণ্ডলুঃ ।
শ্বেতবর্ণঃ । ইত্যনেকার্থকোষঃ ॥ কুষ্ঠভেদঃ ।
তস্য লক্ষণং । সম্বন্ধেতং রক্তপর্যায়ং

পুণ্ডরীকদলোপমং । সোৎসেধঞ্চ সরাগঞ্চ
পুণ্ডরীকং প্রচক্ষতে ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥
পুণ্ডরীকাক্ষং (ক্লী) পুণ্ডর্যং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পুণ্ডরীকাক্ষঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
স্মরণে বাহ্যভ্যন্তরশুচিবৎ যথা । অ-
পবিত্রঃ পবিত্রো বা সর্বাবস্থাং গতোহপি
বা । যঃ স্মরেৎ পুণ্ডরীকাক্ষং স
বাহ্যভ্যন্তরঃ শুচিঃ ॥ ইতি বামনে
৩৩ অধ্যায়ঃ ॥

পুণ্ডরীয়কং (ক্লী) স্থলপদ্মং । ইতি শব্দ-
মালা ॥ প্রপৌণ্ডরীকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ডর্যং (ক্লী) প্রপৌণ্ডরীকং । ইত্যমরঃ ॥
দে হস্তিনাং মনুষ্যাণাঞ্চ চক্ষুষ্যে ক্ষুদ্র-
বিটপে শালপর্ণীপত্রতুল্যপত্রে । পুণ্ড-
রিয়া ইতি খ্যাতঃ । প্রকৃষ্টং পুণ্ডরীকমিব
দাহহরণাৎ প্রপৌণ্ডরীকং ঋঃ সুপঞ্চালা-
দিহাদন্তপদশ্যাদৌ বৃদ্ধিঃ । পুণ্ডয়তি খণ্ড-
য়তি দোষান্ পুণ্ডর্যং পুড়ি মর্দে নাস্তীতি
অর্থ্যঃ পৌণ্ডর্যমিতিপাঠে স্বার্থে ঋঃ
বৃদ্ধিঃ পুণ্ডরীকাদিরপ্যত্র । স্থলপদ্মং সাধু-
পুষ্পং দৃষ্টিকৃতং পুণ্ডরীয়কং । ইতি রভসঃ ।
ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥

পুণ্ডঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়িআক্ ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ দৈত্যবিশেষঃ । অতি-
মুক্তকঃ । চিত্রং । ক্রিমিঃ । পুণ্ডরীকঃ
দেশবিশেষে পুং ভূমিঃ । ইতি মেদিনী ॥
তিলকবৃক্ষঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ হ্রস্বপ্লক্ষঃ ।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ড্রকঃ (পুং) মাধবীলতা । ইত্যমরঃ ॥
 তিলকরুকঃ । ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি আক্
 ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । রসালঃ ২ ইক্ষু-
 বাটী ৩ যোনিঃ ৪ ইক্ষুযোনিঃ ৫ রসালী ৬
 রসদালিকা ৭ করক্কশালিঃ ৮ । অশ্ব
 গুণাঃ । মধুরত্বং । শীতলত্বং । রুচিকারি-
 ত্বং । মৃদুত্বং । পিত্তদাহহরত্বং । রূষ্যত্বং ।
 তেজোবলবিবর্দ্ধনত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পুণ্ড্রকৈলিঃ (পুং) হস্তী । ইতি শব্দমালা ॥
 পুণ্যং (ক্লী) শুভাদৃশ্যং । তৎপর্যায়ঃ । ধর্ম্মং ২
 শ্রেয়ঃ ৩ স্বকৃতং ৪ রম্যঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ * ॥
 পুণ্যভারবোচু মশক্তস্য পণ্ডিতস্য নিন্দা
 যথা । পণ্ডিতেনাপি কিস্তেন সমর্থেন চ
 দেহিনাং । যৎ পুণ্যং ভারমুদ্বোচু মশক্তঃ
 পারলৌকিকং ॥ ইত্যগ্নিপুராণং ॥ * ॥
 আত্মকৃতপুণ্যকথননিষেধো যথা । ইচ্ছং
 দত্তমধীতং বা বিনশ্যত্যনুকীর্ণনাং ।
 শ্লাঘানুশোচনাভ্যাঞ্চ ভগ্নতেজো বিভি-
 দ্যতে ॥ তস্মাদাত্মকৃতং পুণ্যং রথান
 পরিকীর্ণয়েৎ ॥ ইতি শুক্লিতত্ত্বে দেবলঃ ॥ * ॥
 অদত্তপুণ্যভাগিত্বং পাপশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥ * ॥
 শোভনকর্ম্ম । পাবনং । স্তন্দরে ত্রি । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ ॥ স্তগন্ধি । ইতি জটাধরঃ ॥

পুণ্যকং (ক্লী) ব্রতং । তচ্চ উপবাসাদি ।
 শাস্ত্রে পুণ্যত্বেন পবিত্রতাজনকত্বেন বদ্-
 বোধিতমুপবাসাদি তদেব ব্রতং ন তু যঃ
 কোহপি নিয়মঃ । আদিনা নক্তং ভোজনা-
 ক্ষারলবণাদি পরিগ্রহঃ । ইত্যমরভরতো ॥
 পুণ্যকব্রতং (ক্লী) পতিমৌভাগ্যস্য স্ত্রীকৃষ্ণ-
 তুল্যপুত্রস্য চ জনকঃ স্ত্রীকর্তব্যনিয়ম-

বিশেষঃ । তস্য বিধির্যথা । মহাদেব
 উবাচ । হরেরারাদনং কৃৎস্না ব্রতং কুরু
 বরাননে । ব্রতঞ্চ পুণ্যকং নাম বর্ষমেকং
 করিষ্যসি ॥ দেবি শুদ্ধে চ কালেহত্র পরং
 নিয়মপূর্বকং । মাঘশুক্লত্রয়োদশ্যাং
 ব্রতারম্ভঃ শুভঃ প্রিয়ে ॥ গাত্রং স্নানিশ্চলং
 কৃৎস্না শিরঃসংস্কারপূর্বকং । উপোষ্য
 পূর্বদিবসে বস্ত্রং প্রক্ষাল্য যত্নতঃ ॥ ধৌতে
 চ বাসসী ধৃত্বা উপবিশ্যাসনে শুচৌ ।
 আচম্য তিলকং কৃৎস্না নির্বাণ্য আহ্নিকং
 পুরঃ ॥ ঘটস্থারোপণং কৃৎস্না স্বস্তিবাচন-
 পূর্বকং । পুরোহিতস্য বরণং পুরঃ কৃৎস্না
 প্রবত্নতঃ ॥ সঙ্কল্য বেদবিহিতং ব্রতমেতং
 সমাচরেৎ । ব্রতে দ্রব্যানি নিত্যানি
 চোপহারানি ষোড়শ ॥ দেয়ানি নিত্যং
 দেবেশি কৃষ্ণায় পরমাত্মনে । আসনং
 স্বাগতং পাদ্যমর্ঘ্যমাচমনীয়কং ॥ মধুপর্বশ্চ
 স্নানীয়ং বস্ত্রাণ্যভরণানি চ । স্তগন্ধি
 পুষ্পং ধূপশ্চ দীপনৈবেদ্যবন্দনং ॥ যজ্ঞ-
 সূত্রঞ্চ তান্মূলং কর্পূরাদিস্বাসিতং । দ্রব্য-
 ণ্যেতানি পূজায়াশ্চাক্ষরূপানি স্তন্দরি ॥
 দেবি কিঞ্চিদ্বিহীনেনৈবাক্সহানিঃ প্রজা-
 যতে । অক্সহীনঞ্চ যৎ কর্ণা চাক্সহীনো
 যথা নরঃ । অক্সহীনে চ কার্যে চ ফল-
 হানিঃ প্রজায়তে ॥ অক্সোত্তরশতং পুষ্পং
 পারিজাতস্য বিষণ্ণবে । দেয়ং প্রতিদিনং
 ছুর্গে স্বাত্মনো রূপহেতবে ॥ শ্বেতচম্পক-
 পুষ্পাণাং লক্ষমক্ৰতমীপ্সিতং । প্রদেয়ং
 হরয়ে ভক্ত্যা বহুমৌন্দর্য্যহেতবে ॥ নীলোৎ-
 পলানাং লক্ষঞ্চ দেয়ং কৃষ্ণায় ভক্তিতঃ ।

১ ব্রতাস্তুভূতং দেবেশি চক্ষুষো রূপহেতবে ॥
 হিমালয়োদ্ভবং লক্ষং রুচিরং শ্বেত-
 চামরং । প্রদদৌ কেশবায়ৈব কেশসৌন্দর্য্য-
 হেতবে ॥ অমূল্যরত্নরচিতং দর্পণানাং
 সহস্রকং । দেয়ং নারায়ণায়ৈব নাভি-
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ অমূল্যরত্নরচিতং পুট-
 কানাং সহস্রকং । প্রদেয়ং গোপিকে-
 শায় নাসিকারূপহেতবে ॥ বন্ধুকপ্পলক্ষণ
 দেয়ং রাধেশ্বরায় চ । স্বস্তোষ্ঠাধরয়োশ্চৈব
 বহুসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ মুক্তাফলানাং লক্ষণ
 দন্তসৌন্দর্য্যহেতবে । দেয়ং গোলোক-
 ননাথায় শৈলজে ভক্তিপূর্ব্বকং ॥ রত্নগেণ্ডু-
 লক্ষণ গণ্ডুসৌন্দর্য্যহেতবে । মদীশ্বরায়
 দাতব্যং ব্রতে শৈলেন্দ্রকণ্ঠকে ॥ রত্নপাষক-
 লক্ষণ দেয়ং ব্রহ্মেশ্বরায় চ । ওষ্ঠাধঃস্থল-
 রূপায় প্রাণেশি ভক্তিতো ব্রতে ॥ কর্ণ-
 ভূষণলক্ষণ রত্নসারবিনির্ম্মিতং । দেয়ং
 সর্বেশ্বরায়ৈব কর্ণসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 মাধ্বীককলসানাঞ্চ লক্ষং রত্নবিনির্ম্মিতং ।
 দেয়ং বিশেষ্বরায়ৈব স্বরসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সূধাপূর্ণঞ্চ কুম্ভানাং সহস্রং রত্ননির্ম্মিতং ।
 দেয়ং কৃষ্ণায় দেবেশি বাক্যসৌন্দর্য্য-
 হেতবে ॥ রত্নপ্রদীপলক্ষণ গোপবেশ-
 বিধায়িনে । দেয়ং কিশোরবেশায় দৃষ্টি-
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ ধূস্তুরকুসুমাকারং রত্ন-
 পাত্রসহস্রকং । দেয়ং গোরক্ষকায়ৈব
 গলসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ সত্ৰত্নসাররচিতং
 পদ্মনালসহস্রকং । দেয়ং তন্তুকপালায়
 বাহুসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ লক্ষণ রক্তপদ্মানাং
 কক্ষসৌন্দর্য্যহেতবে । দেয়ং গোপাঙ্গনে-

শায় নারায়ণি হরিব্রতে ॥ অঙ্গুরীয়ক-
 লক্ষণ রত্নসারবিনির্ম্মিতং । অঙ্গুলীনাঞ্চ
 রূপার্থং দেয়ং দেবেশ্বরায় চ ॥ মণীন্দ্র-
 সারলক্ষণ শ্বেতবর্ণং মনোহরং । দেয়ং
 মুনীন্দ্রনাথায় নখসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ সত্ৰত্ন-
 সারহারাণাং লক্ষণাতিমনোহরং । দেয়ং
 মদনমোহায় বক্ষঃসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ স্ব-
 পকশ্রীফলানাঞ্চ লক্ষণ স্তমনোহরং ।
 দেয়ং সিদ্ধেশ্বরনাথায় স্তনসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সত্ৰত্নবর্ত্তুলাকারং লক্ষপাত্রং মনোহরং ।
 দেয়ং পদ্মালয়েশায় দেহস্থ রূপহেতবে ॥
 সত্ৰত্নসাররচিতনাভীনালসহস্রকং । প্র-
 দেয়ং পদ্মনাভায় নাভিসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 সত্ৰত্নসাররচিতরথচক্রসহস্রকং । নিতম্ব-
 সৌন্দর্য্যার্থঞ্চ প্রদেয়ঞ্চক্রপাণয়ে ॥ স্ববর্ণ-
 রত্নকুম্ভানাং লক্ষণ স্তমনোহরং । প্র-
 দেয়ং শ্রীনিবাসায় শ্রোণিসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 শতপত্রস্থলাজানাং লক্ষময়ানমক্ষতং ।
 প্রদেয়ং পদ্মনেত্রায় পাদসৌন্দর্য্যহেতবে ॥
 স্ববর্ণরচিতানাঞ্চ খঞ্জনানাং সহস্রকং ।
 গতিসৌন্দর্য্যহেত্বর্থং দেয়ং লক্ষ্মীশ্বরায়
 চ । রাজহংসসহস্রঞ্চ গজেন্দ্রাণাং সহ-
 স্রকং ॥ স্ববর্ণচ্ছত্রলক্ষণ দেয়ং নারা-
 যণায় চ । বিচিত্রং রত্নসারেণ মুর্ধ্ণুঃ
 সৌন্দর্য্যহেতবে ॥ মালতীনাঞ্চ কুসুম-
 মক্ষতং লক্ষ্মীশ্বরি । দেয়ং বৃন্দাবনেশ্বর
 হাশ্বসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ অমূল্যরত্নলক্ষণ
 দেয়ং নারায়ণায় বৈ । স্বব্রতে ব্রতপূর্ণার্থং
 শীলসৌন্দর্য্যহেতবে ॥ শুদ্ধস্ফটিকসঙ্কাশং
 মণীন্দ্রসারলক্ষণং । দেয়ং মুনীন্দ্রনাথায়

मनःसौन्दर्याहेतवे ॥ प्रबालसारसङ्काशं
मणिसारसहस्रकं । देयं कृषाय भक्त्या च
प्रियानुरागरुद्धये ॥ माणिक्यसारलक्ष्णं
देयं कृषाय यत्नतः । जन्मनः कोटि-
पर्याप्तं स्वामिसौभाग्याहेतवे ॥ कुम्भाण्डं
नारिकेलं जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलाञ्छेतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्ष्णं देयं कृषाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्याप्तं स्वान्नो धनरुद्धये ॥
वादयं नानाप्रकारं काञ्चितालादिकं
परं । व्रते सम्पत्तिरुद्धार्थं श्रीहरिं
आवयेद्व्रती ॥ पायसं पिष्टकं सर्पिः-
शर्कराज्जं मनोहरं । प्रदेयं हरये
भक्त्या स्वान्नो भोगरुद्धये ॥ सुगन्धि-
पुष्पमाल्यानां लक्ष्मणतमीप्सितं । प्र-
देयं हरये भक्त्या हरिभक्तिरुद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्त्यर्थं दूर्गे नानाविधानि
च ॥ नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि
च । श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि
सुव्रते ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं प्रत्यहं
भोजयेद्व्रती । स्वान्नः शश्वरुद्धार्थं
व्रते जन्मनि जन्मनि ॥ पुष्पाञ्जलिशतं
देयं नित्यं पूर्णं पूजने । प्रणाम-
शतकं देवि कर्तव्यं भक्तिरुद्धये ॥
मघासांश्च हविष्याम्नं मासान् पञ्च फला-
दिकं । हविः पक्कं जलं पक्कं व्रते
पक्के च सुव्रते ॥ रत्नप्रदीपशतकं बहिः
दद्याद्विवादिशं । रात्रौ हताशनं कृत्वा
नित्यं जागरणं व्रते ॥ स्मरणं कीर्तनं

केलिप्रेरणं गुह्यभाषणं । सङ्ग्लोहध्वं-
सायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥ मूढं
विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविरुद्धये ।
ज्ञानबुद्धिर्जागरणे सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकं ।
कलहं परित्याज्यं व्रते वक्रुविरुद्धये ॥
संपूर्णे च व्रते देवि प्रतिष्ठा तदन-
न्तरं ॥ त्रिशतं षष्ट्यधिकं उल्लकं वज्र-
संयुतं । सत्तोज्यं सोपवीतं सोप-
हारं मनोहरं ॥ त्रिशतं षष्ट्यधिकं
सहस्रं विप्रभोजनं । त्रिशतं षष्ट्य-
धिकं सहस्रं तिलहोमकं ॥ त्रिशतं
षष्ट्यधिकं सहस्रं स्वर्गमेव च । देया
व्रतसमाप्ते च दक्षिणा विविधेरिता ।
अन्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणां ॥
एतद्द्वयफलं देवि दृष्ट्वा भक्तिर्हरौ भवेत् ॥
हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विख्यातो भुवन-
त्रये ॥ सौन्दर्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्यं
विपुलं धनं । सर्वबाष्पितसिद्धीनां
बीजं जन्मनि जन्मनि ॥ इत्येवं कथितं
देवि व्रतं कुरु महेश्वरि । पुत्रास्तु
भविता सांख्यीतुत्वा च विरराम ह ॥ इति
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
पुण्यकं (त्रि) पुण्यकर्ता । धार्मिकः । यथा ।
पुण्यकृच्छाट्टकारस्तु किञ्चनः स्मरतेषु कः ।
इति भट्टिः ॥
पुण्यगङ्गः (पुं) चम्पकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पुण्यजनः (पुं) राक्षसः । इत्यमरः ॥ 'वक्त्रः ।
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

পুণ্যজনেশ্বরঃ (পুং) কুবেরঃ । ইত্যমরঃ ॥
 পুণ্যতৃণং (ক্লী) শ্বেতকুশং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পুণ্যদর্শনঃ (পুং) চামপক্ষী । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 পুণ্যফলঃ (পুং) বনভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 লক্ষ্ম্যারামঃ ২ । ইতি শব্দমালা ॥ ধর্ম-
 জ্ঞানফলে ক্লী ॥
 পুণ্যভাক্ [জ্] (ত্রি) পুণ্যবিশিষ্টঃ । যথা ।
 ক্রীড়াবন্তো বিনীতা লঘুস্বরতরতাঃ পুণ্য-
 ভাজঃ শশাঃ স্ত্যঃ । ইতি শব্দশায়কঃ ॥
 পুণ্যভূঃ (স্ত্রী) আর্ধ্যাবর্ভদেশঃ । যথা । আর্ধ্যা-
 বর্ভো জন্মভূমির্জিনচক্র্যর্দ্ধচক্র্যাং । পুণ্য-
 ভূরাচারবেদী মধ্যং বিক্ষ্যাহিমালয়োঃ ॥
 হাত হেমচন্দ্রঃ ॥
 পুণ্যভূমিঃ (স্ত্রী) আর্ধ্যাবর্ভদেশঃ । ইত্যমরঃ ॥
 স তু বিক্ষ্যাহিমালয়াবধিমধ্যদেশঃ । যথা ।
 আসমুদ্রাত্তু পূর্বস্মাদাসমুদ্রাত্তু পশ্চিমাৎ ।
 তয়োরেবাস্তুরং গির্ঘ্যোরাধ্যাবর্ভং বিত্-
 বৃধাঃ ॥ ইতি ভরতবৃত্তমধুঃ ॥ পুত্রসূঃ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 পুণ্যবান্ [ৎ] (ত্রি) পুণ্যযুক্তঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 স্কৃতী ২ ধন্যঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ স্কৃৎ ৪
 পুণ্যকৃৎ ৫ । ইতি জটাধরঃ ॥ ধর্মবান্ ৬
 শ্রেয়স্বান্ ৭ বৃষবান্ ৮ । এতে পুণ্যপর্যয়া-
 যকশব্দোত্তরবতুপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
 পুণ্যশ্লোকঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি শ্রীভাগ-
 বতং ॥ যুধিষ্ঠিরঃ । ইতি মহাভারতং ॥
 নলরাজঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পুণ্য-
 রিত্রে ত্রি ॥

পুণ্যশ্লোকা (স্ত্রী) দ্রৌপদী । ইতি শব্দমালা ॥
 সীতা । যথা । পুণ্যশ্লোকো নলো রাজা
 পুণ্যশ্লোকো যুধিষ্ঠিরঃ । পুণ্যশ্লোকা চ
 বৈদেহী পুণ্যশ্লোকো জনার্দনঃ ॥ ইতি
 পুরাণং ॥
 পুণ্যা (স্ত্রী) তুলসী । ইতি শব্দমালা ॥ পুণ্য-
 জনিকা চ ॥
 পুণ্যাত্মা (ত্রি) পুণ্যস্বভাবঃ । তস্য গত্যাদি
 যথা । স্ত্রপ্রজ্ঞোবাচ । শৃণু বিশ্র প্রবক্ষ্যামি
 বহুয়া শ্রোতুমিষ্যতে । পুণ্যাত্মনাং পার্শ্বপ-
 নাঞ্চ পস্থানং স্ত্রখতুঃখদং ॥ আদৌ
 ত্রবীমি পস্থানং নৃণাং পুণ্যবতামহং ।
 শৃণুষ দ্বিজশাদূল শৃণুতাং প্রীতিবর্দ্ধনং ॥
 প্রস্তুরৈরিকৈর্বেদো দিব্যবস্ত্রেঃ সমাবৃতঃ ।
 ভাতি পুণ্যাত্মনাং পস্থাঃ সর্বেষাপদ্রব-
 বর্জিতঃ ॥ কচিদগন্ধর্ষকন্যাভির্গীয়তে
 গানমুত্তমং । কচিন্মঞ্জুরীরাভিরপ্সরোভি-
 শ্চ নৃত্যতে ॥ কচিচ্চ বীণাকণনং নানা-
 বাদ্যং মনোহরং । কচিৎ কুসুমবৃষ্টিশ্চ
 কচিদ্ভায়ুঃ স্ত্রশীতলঃ ॥ কচিৎ পুষ্পাঃ শীত-
 তোয়াঃ কুত্রচিৎ ভক্তশালিকাঃ । কচিদ্-
 দেবাশ্চ গন্ধর্ষাঃ পঠন্তুস্তবমুত্তমং ॥ কচিৎ
 কচিদীর্ঘিকাশ্চ ফুল্পপদ্মস্শোভিতাঃ ।
 স্ত্রচ্ছায়াঃ পাদপাঃ কাপি পুষ্পিতা বঞ্জুলা-
 দয়ঃ ॥ সমস্তস্বখসম্পন্নে পথি গচ্ছন্তি
 মানবাঃ । পুণ্যাত্মানো দ্বিজশ্রেষ্ঠ স্ত্রখমৃত্যু-
 মবাপ্য চ ॥ কেচিত্তুরঙ্গমারুঢ়া নানী-
 লঙ্কারভূষিতাঃ । উদগুধবলচ্ছত্রৈর্গচ্ছন্ত্যা-
 বৃতমস্তকাঃ ॥ কেচিদবাস্তি গজারুঢ়া রথা-
 রুঢ়াশ্চ কেচন । যানারুঢ়া জনাঃ কেচিৎ

স্বথেন যমমন্দিরং ॥ কেচিদ্বেবান্ননাহস্ত-
 যাস্তচামরবায়ুভিঃ । গচ্ছন্তি বীজিতা মর্ত্যাঃ
 স্ত্রুয়মানাঃ সুরধিভিঃ ॥ কেচিদ্দিব্যাক্ষনধরাঃ
 স্বচন্দনবিভূষিতাঃ । ভুঞ্জন্তো যান্তি তাম্বুলং
 পুণ্যাখ্যানো যমালয়ং ॥ নিজগাত্রস্থিষা
 কেচিচ্ছ্রালয়ন্তো দিশো দশ । ব্রজন্তি
 শমনাগারং চলদৃগ্হনিবাসিনঃ ॥ কেচিচ্চ
 পায়সং দিব্যং ভুঞ্জন্তো যান্তি সত্তমাঃ ।
 স্বধাপানং প্রকুর্বন্তঃ পথি গচ্ছন্তি কেচন ॥
 কেচিদ্দুগ্ধং পিবন্তশ্চ কেচিদিক্ষুরসং
 তথা । কেচিভক্রং পিবন্তশ্চ গচ্ছন্তি
 যমমন্দিরং ॥ কেচিদ্ধীনি খাদন্তঃ কেচি-
 ম্নানাকলানি চ । কেচিন্মধু পিবন্তশ্চ
 পুণ্যবন্তো ব্রজন্তি বৈ ॥ তানাগতাংস্ততো
 দৃষ্ট্বা নরান্ ধৰ্ম্মপরায়ণান্ । ভাস্করিঃ
 প্রীতিমাসাদ্য স্বয়ং নারায়ণো ভবেৎ ॥
 চতুর্বাহুঃ শ্যামবর্ণঃ প্রফুল্লকমলেক্ষণঃ ।
 শঙ্খচক্রগদাপদ্মধারী গরুড়বাহনঃ ॥ স্বর্ণ-
 যজ্ঞোপবীতী চ স্মেরচাকরতরাননঃ ।
 কিরীটী কুণ্ডলী চৈব বনমালাবিভূষিতঃ ॥
 চিত্রগুণ্ডো মহাপ্রাজ্ঞশ্চণ্ডাদ্যা যম-
 কিল্বরাঃ । সর্বে নারায়ণাকারা বহুবুর্মধু-
 রোস্তয়ঃ ॥ ততঃ স্বয়ং ধৰ্ম্মরাজস্তান্ সর্বা-
 ন্মনুজ্ঞোক্তমান্ । পরমাং প্রীতিমাসাদ্য
 মিত্রবৎ পূজয়েদ্বিজ ॥ দিব্যৈর্কণ্ঠৈঃ ফলৈ-
 শ্চৈব তেষাং পুণ্যবতাং নৃণাং । ভোজনং
 কারয়িত্বা ভু তাম্বুবাচাধ ভাস্করিঃ ॥ যম
 উবাচ । যুয়ং সর্বে মহাত্মানো নরক-
 ক্লেশভীরবঃ । নিজপুণ্যপ্রভাবেন গম্যতাং
 পরমং পদং ॥ সংসারে জন্ম সংপ্রাপ্য

পুণ্যং যঃ কুরুতে নরঃ । স মে পিতাম
 মে ভ্রাতা স মে বন্ধুঃ স মে স্বহৃৎ ॥
 ইত্যুক্তা ধৰ্ম্মরাজেন্ন তে সর্বে বিজ-
 সত্তম । দিব্যং রথং সমারুহ্য নারায়ণপুরং
 যযুঃ ॥ ইতি পান্মোক্তরে ক্রিয়াযোগসারে
 ২২ অধ্যায়ঃ ॥

পুণ্যাহং (ক্লী) পুণ্যদিনং । ইত্যমরঃ ॥

পুণ্যাহবাচনং (ক্লী) দৈবাদিক্ৰম্যাদৌ মঙ্গলার্থং
 পুণ্যাহমিতিশব্দস্য বারত্ৰয়কথনং । যথা ।
 পুণ্যাহবাচনং দৈবে ব্রাহ্মণস্য বিধীয়তে ।
 এতদেব নিরোক্ষারং কুর্যাৎ ক্ষত্রিয়-
 বৈশ্যয়োঃ ॥ সোহক্ষারং ব্রাহ্মণে ক্রয়াৎ
 নিরোক্ষারং মহীপতে । । উপাংশু চ
 তথা বৈশ্যে শূদ্রে স্বস্তি প্রযোজয়েৎ ॥
 ইত্যুদাহতস্তে যমঃ ॥

পুত্ৰ গতো । তদ্বয়ান্তঃ । পুত্রিকা । সৌত্র-
 ধাতুরয়ং । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পুত্ৰলকঃ (পুং) পত্রাদিনির্মিতপ্রতিমূর্তিঃ ।
 পুতুল ইতি ভাষা । যথা । আচারাৎ
 যোগ্যত্বাচ্চ শরপত্রৈঃ পুত্ৰলকং কৃত্বা
 শিরঃপ্রভৃতিষু পলাশপত্রাণি দেয়ানি । ইতি
 শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

পুত্ৰলিকা (স্ত্রী) ভৃগুকার্ঠমুদশ্মাধাভুরত্নাদি-
 নির্মিতপ্রতিমূর্তিঃ । পুতলী এবেতি স্বার্থে
 কনি ঙ্কারস্য হ্রস্বে আপি নিষ্পন্ন ॥

পুতলী (স্ত্রী) মৃদাদিনির্মিতপ্রতিমূর্তিঃ । যথা ।
 অমাবাস্তাং সমাসাদ্য মধ্যরাত্রৌ বিচ-
 ক্ষণঃ । মৃগয়ীং পুতলীং কৃত্বা দীপা-
 দিত্তিরলঙ্কতাং ॥ ইতি উত্তরকামাখ্যা-
 তত্ত্বং ॥

पुत्रिका (स्त्री) मधुमक्षिकाविशेषः । तत्पर्यायः ।
 पतङ्गिका २ । इत्यमरः ॥
 पुत्रः (पुं) लघात् पञ्चमस्थानं । यथा ।
 पुत्रश्चेहर्के नरोऽसौ प्रथमसूतहतः
 सिंहराशौ सपुत्र इत्यादि ज्योति-
 स्तद्धं ॥ पुंसस्तानः । पुत्रामनरकत्राता ।
 पुत्र इति वेटा इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । आञ्जः २ तनयः ३ सूनुः ४
 सूतः ५ । इत्यमरः ॥ तनूजः ६ अपत्यं ७
 दायदः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः १० आञ्ज-
 जन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३
 अजः १४ । इति शकुरत्नावली ॥ अस्य
 व्युत्पत्तिर्यथा । पुत्राम्ना नरकाद्यस्मात्
 पितरं त्रायते सूतः । तस्मात् पुत्र इति
 प्रोक्तः स्वयमेव स्वयञ्जुवा ॥ इति पाद्वे
 स्वर्गखण्डे ३ अध्यायः ॥ * ॥ स च द्वादश-
 विधः । यथा । ऋरसः क्क्रेत्रजश्चैव दत्तः
 कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपि विद्वश्च
 दायदा वाक्वाश्च षट् ॥ कान्नीनश्च सहोद-
 रश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च
 शोद्रेश्च षड्दायदवाक्वाः ॥ * ॥ तेषां
 लक्षणानि यथा । स्रे क्क्रेत्रे संस्कृत्यास्तु
 स्वयन्मुत्पादयेत्किं यं । तर्मांसं विजानी-
 यात् पुत्रप्रथमकल्पितं ॥ १ ॥ यस्तन्नजः
 प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण
 नियुक्त्याः स पुत्रः क्क्रेत्रजः सूतः ॥ २ ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमस्तिः पुत्र-
 मापदि । सदृशस्त्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
 दत्त्रिमः सूतः ॥ ३ ॥ सदृशस्तु प्रकुर्यादयं
 गुणदोषविचक्षणं । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं

स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ ४ ॥ उत्पद्यते
 गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे
 गृह उत्पन्नस्तस्य स्यादयस्य तन्नजः ॥ ५ ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरं वा ।
 यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स
 उच्यते ॥ ६ ॥ पितृवेश्मनि कथा तु यं
 पुत्रजनयेद्द्रवः । तं कान्नीनं वदेन्नाम्ना
 बोद्धुः कथासमुद्धवः ॥ ७ ॥ या गर्त्विगी
 संक्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासती ।
 बोद्धुः स गर्त्विगो भवति सहोदर इति
 चोच्यते ॥ ८ ॥ क्रीणीयादयस्त्वपत्यार्थं
 मातापित्रोर्धर्मस्तिकात् । स क्रीतकः सूत-
 स्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ ९ ॥ या
 पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वये-
 च्छया । उत्पद्यते पुनर्भूत्वा स पौनर्भव
 उच्यते ॥ १० ॥ मातापितृविहीनो यस्त्यक्त्वा
 वा स्वादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्व्यस्यै
 स्वयं दत्तस्तु स सूतः ॥ ११ ॥ यं त्राक्कणस्तु
 शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सूतं । स
 पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः सूतः ॥ १२ ॥
 क्क्रेत्रजादीन् सूतानेतानेकादश यथो-
 दितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहः क्रियालोपा-
 न्मनीषिणः ॥ इति मानवे ९ अध्यायः ॥ * ॥
 चतुर्विधपुत्रा यथा । स्वमनोवाच । ध्वगसम्-
 स्किनः केचिं केचिन्म्यासापहारकाः ।
 रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्तिनः ॥
 भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रिय-
 स्तथा । भार्या पिता च माता च भृत्याः स्व-
 जनवाक्वाः ॥ स्वैन स्वैन हि जायन्ते सन्-
 स्तेन महीतले । आसापहारभावेन यश्च

यश्च कृतं भुवि ॥ आसस्वामी भवेत् पुत्रो
 गुणवान् रूपवान् भुवि । येन चापहृतं
 आसं तस्य गेहे न संशयः ॥ आसाप-
 हरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः । आस-
 स्वामी सपुत्रोऽहंभ्यासापहारकस्य च ॥ गुण-
 वान् रूपवांश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः ।
 भक्तिं दर्शयेत्तस्य पुत्रो भृश्या दिने
 दिने ॥ प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं
 प्रदर्शयेत् । स्त्रीयं देव्यं समुद्राद्यं
 प्रीतिमुत्पाद्य चातुलां ॥ भुङ्क्ता तु
 पोषणात्तेन तदादाय पुनर्ब्रजेत् । यथा
 तेन प्रदत्तं तन्म्यासापहरणात् पुरा ॥
 दुःखमेवम् महत् कृत्वा दारुणं प्राण-
 नाशनं । तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो
 भृश्या महागुणैः ॥ अग्न्यायुषस्तथा भृश्या मरणं
 याञ्छति ते तथा । दुःखं दत्त्वा प्रयाञ्छेत्तव
 प्रकृत्यैव पुनः पुनः ॥ यदाह पुत्र
 पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः । तदा
 हास्यं करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य
 च ॥ अनेनापि कृतं आसं मदीयं परि-
 चारिणा । देव्यापहारोऽपि पिता पूर्व-
 मदैव तस्य च ॥ पिशाचत्वं मया दत्त-
 मदैव हि दुरात्मनः । देव्यापहरणेनापि
 मम प्राण गताः किल ॥ दुःखेन महता
 चैव यथाहं पादितः पुरा । तथा दुःखं
 प्रदत्त्वाहं देव्यं मुद्राद्ययुतमम् ॥ भोगेन
 सर्वमादाय चिराद्विश्वास्य सौम्यवत् । गतो-
 हस्मि स्वगृहकाद्य कस्याहं स्रुत ईदृशः ॥
 न चैषोऽपि पिता पूर्वमदैव न च
 कस्यचित् । पिशाचत्वं मया दत्तमदैव च ।

दुरात्मनः ॥ एवमुक्त्वा प्रयातोऽव तं प्रहस्य
 पुनः पुनः । प्रयातयेन मार्गेण दुःखं
 दत्त्वा सुदारुणं ॥ एवं आसस्य संस्कात्
 पुत्राः किञ्चे भवन्ति वै । संसारे दुःख-
 बहूना दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥ १ ॥ * ॥
 ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं वस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 अन्नदाता स्रुतो भृश्या जाता वाथ पिता
 प्रियः । मित्ररूपेण वर्तेत अस्तुर्दुःखः
 सदैव सः ॥ गुणं नैव प्रपश्येत् स
 क्रूरो निर्भुराकृतिः । जल्लते निर्भुरं
 वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥ नित्यं मित्रं
 समश्नाति भोगान् भुङ्क्षीत नित्यशः । द्यूत-
 कर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः ॥
 गृहाद्देव्यं बलाद्धर्ता वार्यमाणः प्रकुप्यति ।
 पितरं मातरश्चैव कुत्सते च दिने
 दिने ॥ द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिर्भुर-
 जल्लकः । वक्ष्येऽत्रैव मुद्रांश्च हृश्या सुखेन
 तिष्ठति ॥ जातकर्म्यादिभिर्बालेभ्यः देव्यं
 गृह्णाति दारुणः । पुनर्विवाहसंयोगान्मना-
 भेदैरनेकधा ॥ एवं संक्षीयते देव्यं
 नैवमेतद्ददात्यपि । गृहक्षेत्रादिकं
 सर्वं ममैव हि न संशयः ॥ पितरं
 मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
 सुदौर्गुणैर्मूलैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः ॥
 मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि
 निर्भुरं निःस्नेहो निष्पृणश्चैव जायते
 नात्र संशयः ॥ श्राद्धकार्याणि दानानि न
 करोति कदाचन । एवञ्चिधान्नयः पुत्रो
 भवन्ति च महौतले ॥ २ ॥ * ॥ रिपुपुत्रं

प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुत्रव । बाल्ये
 वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्द्धते सदा ॥
 पितरं मातरंश्चैव क्रीडमानो हि ताड-
 येत् । ताडयित्वा प्रयात्येवं प्रहस्यैव
 पुनः पुनः ॥ पुनरायाति तं तत्र पितरं
 मातरं पुनः । सत्रोद्धो वर्द्धते नित्यं
 वैरकर्मणि सर्वदा ॥ पितरं मारयित्वा
 तु मातरं पुनः पुनः । प्रयात्येवं स
 दुःखात्त्वा पूर्ववैरानुभावतः ॥ ७ ॥ * ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्माल्लभ्यो भवेत्
 प्रियः । जातमात्रः प्रियं कुर्याद्बाल्ये
 नटमक्रीडनैः ॥ वयः प्राप्य प्रियं कुर्या-
 न्मातापित्रोःरनन्तरं । भक्त्या संतोषये-
 मित्यं तावुर्भो परिपालयेत् ॥ स्नेहेन
 वचसा चैव प्रियसंज्ञाषणं च । मृतौ
 गुरु समाज्जाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
 श्राद्धकर्मणि सर्वानि पिण्डानादिकां
 क्रियां । करोत्येवं सुदुःखार्तस्तेभ्यो
 यात्रां प्रयच्छति ॥ ऋणत्रयान्वितः स्नेहा-
 न्निर्वापयति निश्चितः । यस्माल्लभ्यं भवेत्
 कास्तु प्रयच्छति न संशयः । पुत्रो ब्रूया
 महाप्राञ्ज अनन विधिना किल ॥ ४ ॥ * ॥
 उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय
 साम्प्रतं ॥ उदासीनेन भावेन सदैव
 परिवर्द्धते । ददाति नैव गृह्णाति न
 क्रुध्यति न ह्युष्यति ॥ नैवोपयाति सं-
 त्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम । तवाग्रे
 कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी ॥
 यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताथ
 वाङ्मवाः । भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशव-

स्तुरगान्तथा । गजा महिष्यो दास्यश्च ऋण-
 मन्वन्निनस्त्रमी ॥ * ॥ सुपुत्रलक्षणं यथा ।
 वशिष्ठ उवाच । पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं
 तवाग्रे प्रवदाम्यहं । पुण्यप्रसक्तो
 यस्यात्त्वा सत्यधर्मरतः सदा । बुद्धिमान्
 ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्निदाहरः ॥ सर्व-
 कर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशान्द्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्जानां दाता त्यागी प्रिय-
 श्वदः । विभूध्यानपरो नित्यं शान्तो
 दास्तुः सुहृत् सदा ॥ पितृमातृपरो नित्यं
 सर्वसृजनवत्सलः । कुलस्य तारको
 विद्वान् कुलस्य परिपोषकः । एव-
 षुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥*॥
 पुत्रश्च जङ्गमतीर्थहृत् यथा । सर्वतीर्थाद्-
 वरं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतं । यद्देवो
 वैष्णवश्चैव सर्वधर्मवहिकृतः । पृथुना
 पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदं ॥
 संपुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य मुच्यन्ति
 पूर्वजाः । पितापि ऋणमुक्तः श्राज्जाते
 पुत्रे महात्मानि ॥ * ॥ वैष्णवपुत्रश्च पूर्व-
 पुरुषत्रातृहृत् यथा । वैष्णवो यदि पुत्रः
 श्रात् स तारयति पूर्वजान् । पितृनधस्तना
 वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥ * ॥ कूपुत्र-
 जनेन पितृणां नरकगमनं यथा । तथा
 यदि कूपुत्रः श्रातेन मञ्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुहोऽस्ते नरके दीनाः शपन्ति च मुहूर्तः
 यथा जलं कुप्लवेन तरन्मञ्जति मृत्पिः ।
 तथा पिता कूपुत्रेण तमस्ये निम-
 ञ्जति ॥ जातमात्रे कुले जन्तो संशेरते

पितामहाः । किमेवोहधो नयेदस्या-
नृक्षं वा वैश्वो भवन् ॥ इति पादो
भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० अध्यायः ॥ * ॥
सप्तविधपुत्रा यथा । वरजो वीर्यजश्चैव
क्षेत्रजः पालकस्तथा । विद्यामन्त्रस्तानां
ग्रहीता सप्तमः स्रतः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥ * ॥ पुत्रमुख-
दर्शने पुण्यं यथा । पार्वत्यूवाच । गृह-
मागत्य प्राणेश तपसां फलदायकं ।
कल्ले कल्ले ध्यासते यं तं पश्चागत्य
मन्दिरं ॥ शीघ्रं पुत्रमुखं पशु पुण्यबीजं
महोत्सवं । पुत्रामनरकत्राणकारणं भव-
तारणं ॥ स्नातकं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु
दक्षिणा । पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ सर्वदानेन यं पुण्यं यं
पृथिव्याः प्रदक्षिणं । पुत्रदर्शनपुण्यस्य
कलां नाहंति षोडशीं ॥ सर्वैस्तपोभि-
र्षं पुण्यं यदेवानर्शनैर्ब्रह्मैः । संपुत्रो-
द्भवपुण्यस्य कलां नाहंति षोडशीं ॥ यद्-
विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव स्त्रसेवनेन ।
संपुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते गणपति-
खण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥ पुत्रोत्सवविधि-
र्था । परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार
परमादरात् । ददौ यशोदा गोपीभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा । धनानि नाना-
वस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥ अपि च । नन्दः
सचेलः स्नात्वा च ध्वा धोते च वाससी ।
पारम्पर्याविधं तत्र चकार हस्तमानसः ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलं ।

वाद्यानि वादयामास बन्दिभ्यश्च ददौ धनं ॥
ततो नन्दश्च मानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ
धनं । सद्भूतानि प्रवालानि हीरकानि च
सादरं ॥ तिलानां पर्वतान् सप्त सुवर्णं
काञ्चनं मुने । रोप्यं धान्याचलं वस्त्रं
गोसहस्रं मनोहरं ॥ दधि दूधं शर्करां
नवनीतं स्रतं मधु । मिष्टान्नं लड्डु-
कौष्ठं स्वादूनि मोदकानि च ॥ भूमिं
सर्वशशाद्यां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् । तान्-
लानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥ * ॥
पुत्रप्रशंसा यथा । धनं धान्यं रत्नं वा
तं सर्वं पुत्रहेतुकं । न भङ्गितं यं
पुत्रेण तद्भव्यं निष्फलं भूवि ॥ शतकृपा-
धिका वापी शतवापीसमं सरः । सरः-
शताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताक्षरः ॥
तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदं ।
सुखप्रदोऽपि संपुत्रः प्राणेशोऽपि
सुनिश्चितं । पुत्रादपि परो बभूव भूतो
न भविष्यति ॥ * ॥ पुत्रोत्सवपराजये
आनन्दयुक्तं यथा । नन्दः सपुलको हृष्टः
सभायां साश्रुलोचनः । आनन्दयुक्तो मनुजः
यदि पुत्रैः पराजिताः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९ । १४ । २१ अध्यायः ॥ * ॥
वहवः पुत्राः काम्याः । यथा । एकव्या
वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा चण्डमेधेन नीलं वा ब्रह्म-
सृजेत् ॥ * ॥ मातापित्रोराज्जाकारि-
कनिष्ठपुत्राऽपि राज्यभागिन् ॥ यथा ।
यमातिरूवाच । पुत्रो यस्मानुवर्तेत स राजा
पृथिवीपतिः । तवस्तुः प्रतिजानस्तु पुरु

राज्येऽभिषिच्यतां ॥ प्रकृतय उचुः । यः
पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स
श्रेष्ठः ॥ इति मांश्वे २२।७४ अध्यायः ॥*॥
संपुत्रोऽपत्तिमात्रेण पुमाननरकात्राणं
सर्गगमनकं यथा । संपुत्रेण मुनिश्रेष्ठाः
समुपमेन दुर्मतिः । उतताराश्रियां
स्वर्गं पुमाननरकाद्गतं ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
अपि च । संपुत्रेण च जाते च वेणो-
ऽपि त्रिदिवं यथो । पुमाननरकात्रातः
स तेन स्वहाअना ॥ इति विष्णुपुराणं ॥*॥
विद्यादिरहितश्च पुत्रश्च निन्दा यथा । तया
गवा किं क्रियते या न दोक्री न गर्त्तिगी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्
धार्मिकः ॥ एकेनापि संपुत्रेण विद्या-
युक्तेन धीमता । कुलं पुरुषसिंहेन
चन्द्रेण गगनं यथा ॥ एकेनापि स्वर्केण
पुष्पितेन स्वगन्धिना । वनं स्ववासितं
सर्वं संपुत्रेण कुलं यथा ॥ एको हि
गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किं ।
चन्द्रो हस्ति तमांश्वेको न च ज्योतिः
सहस्रशः ॥ * ॥ लालयेत् पञ्च वर्षानि दश
वर्षानि षोडशेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे
पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ * ॥ जायमानो
हरेन्दारान् वर्द्धमानो हरेन्दनं । त्रिय-
माणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो
रिपुः ॥ * ॥ शौर्ये तपसि दाने वा यश्च
न प्रथितं यशः । विद्यायामर्षलाभे वा
मातृरुच्छार एव सः ॥ इति गारुडे
११४।११५ अध्यायः ॥ * ॥ स च मध्यमो-

तमधमभेदेन त्रिविधः । यथा । यदुपातं
यशः पित्रो धनं वीर्यमथापि वा । तन्न
हापयते यस्तु स नरो मध्यमः मृतः ॥
तद्वीर्याभ्याधिकं यस्तु पुनरुत्तं स्वशक्तितः ।
निष्पादयति तं प्राञ्जा वदन्ति नरमुत्तमं ॥
यः पित्रो समुपातानि धनवीर्ययशांसि च ।
न्यूनतां नयति प्राञ्जास्तमाहः पुरुषा-
धमं ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ अपि
च । उतमश्चित्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी
च मध्यमः । अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तो-
च्छरितं पितुः ॥ इति महाभारतं ॥

पुत्रकः (पुं) पुत्रः । शरतः । धूर्तः । शैल-
विशेषः । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥
पतङ्गकः । अनुकम्पाश्रितजनः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा (स्त्री) लक्ष्मणाकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रका (स्त्री) पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः (पुं) वृक्षविशेषः । जियापुता इति
भाषा । तत्पर्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्र-
जीवकः ४ । इति रत्नमाला ॥ पवित्रः ५
गर्भदः ६ सूतजीवकः ७ । अश्व गुणाः ।
हिमद्वं । वृष्यद्वं । श्लेष्मगर्भजीवदातृद्वं ।
चक्रुष्यद्वं । पितृशमनद्वं । दाहदृषानिवा-
रणद्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुद्वं ।
वातकारिद्वं । सृष्टमूत्रमलद्वं । स्वादुद्वं ।
पटुद्वं । कटुद्वं । इति भावप्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः (पुं) पुत्रजीवकवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ पुत्रश्च जीवके त्रि ॥

पुत्रदा (स्त्री) वक्ष्याकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्दः ।

गर्भदात्रीरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री (स्त्री) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः ।

तत्पर्यायः । वतारिः २ जगरी ३ श्वेत-

पुष्पिका ४ रतपत्रा ५ अतिगङ्गालुः ६

वेशीजाता ७ ख्वल्लरौ ८ । अस्या गुणाः ।

वातकटुषण्णकफनाशित्वं । स्मरतिह्वं । सर्वदा

पथ्यत्वं । वक्ष्यादोषनाशित्वं । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पुत्रप्रदा (स्त्री) ऋषिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा (स्त्री) बृहज्जीवन्ती । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पुत्रशृङ्गी (स्त्री) अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी (स्त्री) मृषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

पुत्रसूः (स्त्री) पुत्रजनिका । यथा । पुत्रसूः

पुण्यभूमिः स्याद्भनसूः पुत्रिकाप्रसूः । इति

शब्दरत्नावली ॥

पुत्राम्नादः (त्रि) पुत्रान्नभोजी । तत्पर्यायः ।

कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका (स्त्री) कन्या । तत्पर्यायः । आञ्जुजा २

द्वहिता ३ पुत्री ४ तनुजा ५ स्रता ६

अपत्यं ७ पुत्रका ८ स्रजा ९ तनया १०

नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुत्र-

लिका । यावत्तूलकः । इति मेदिनी ॥

पुत्रिकापुत्रः (पुं) पुत्रिकायाः स्रतः । स च

उरससमः । यथाह वशिष्ठः । अत्रात्रकां

प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कतां । अस्यां

यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवे-

दित्तीति ॥ अथवा पुत्रिकैव स्रतः पुत्रिका-

स्रतः सोऽप्योरससम एव पितृवयवाना-

मङ्गलाश्रावयवानां बालग्याह । यथाह

वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः

पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः । इति मिताक्षरा ॥

पुत्रिकाप्रसूः (स्त्री) पुत्रिकाजननी । तत्-

पर्यायः । धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रिकास्रतः (पुं) पुत्रिकायाः पुत्रः । पुत्रि-

कैव पुत्रः । अस्य प्रमाणं पुत्रिकापुत्र-

शब्दे द्रष्टव्यं ॥

पुत्रिणी (स्त्री) पुत्रवती । सर्वानामेकपत्नीना-

मेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वान्तास्तेन

पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमनुः ॥ इति दाय-

भागधृतमनुवचनं ॥

पुत्री [न्] (पुं) पुत्रयुक्तः । पुत्रशब्दादन्त्यर्थे

इन्प्रत्ययनिष्पन्नः । यथा । ज्येष्ठेन जात-

मात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनु-

शैचव स तस्मान्ननुमर्हति ॥ इति मनुः ॥

पुत्री (स्त्री) स्रता । इति हलायुधः ॥ अस्याः

पर्यायाः पुत्रिकाशब्दे द्रष्टव्याः । वृक्ष-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्रीयं (त्रि) पुत्र्यां । पुत्रसम्बन्धि । पुत्रस्येद-

मित्यर्थे इयप्रत्ययनिष्पन्नं । इति व्या-

करणं ॥

पुत्रेष्टिः } (स्त्री) पुत्रनिमित्तक्यागविशेषः ।

पुत्रेष्टिका } इति जटाधरः ॥ यथा । गृहात् ।

पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमकुर्यात् । इति

स्मृतिः ॥

पुत्रो (पुं) पुत्रद्विहितरो । द्विवचनास्तोत्रयं ।

इत्यमरः ॥

पुत्र्यां (त्रि) पुत्रीयं । पुत्रनिमित्तसंयोगः

पुत्रनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुथ इ कृष्टे । इति कविकल्लङ्गमः ॥ पञ्चम-
स्वरी । इ पुष्ट्यते । अस्तःस्रप्रथमादिरय-
मित्यन्ये । पुष्टति । इति दुर्गादासः ॥

पुथ क द्विषि । इति कविकल्लङ्गमः ॥ क
पोथयति । द्विषि दीप्तौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुथ य हिंसे । इति कविकल्लङ्गमः ॥ य
पुथ्यति पुपोथ । इति दुर्गादासः ॥

पुदालः (पुं) आत्मा । देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ यथा । सुला मध्यास्तथा सूक्ष्माः
सूक्ष्मां सूक्ष्मतराश्च यो देहतेदा भवान्
सुर्केषु ये केचिं पुदालाश्रयाः ॥ इति
विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥
पूर्यास्ते गलान्ति चेति पुदालाः । बूढ्याप-
क्यभाजो येहवयवास्तदाश्रया देह-
भेदाः । यथाहः । पूरणदालनादेहे
पुदालाः परमाणव इति । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पुदालः (त्रि) सुन्दराकारः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रूपादिमदद्रव्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुनः [र्] व्य अप्रथमः । भेदः । अव-
धारणं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । पक्षा-
स्तरं । इति मेदिनी ॥

पुनःपुनः [र्] व्य वारंवारं । तं-
पर्यायः । मुहः २ शश्वं ३ अभीक्ष्णं ४
असंक्रुं ५ । इत्यमरः ॥ वारंवारेण ७
पोनःपुन्यं ९ प्रतिष्णं ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पुनःपुना (स्त्री) नदीविशेषः । पुनपुना इति

भाषा । यथा । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं
राजगृहे वनं । चयनश्चाश्रमः पुण्यो
नदी पुण्या पुनःपुना ॥ इति वायुपुराणे
गयानाहात्र्यं ॥

पुनःसंस्कारः (पुं) द्वितीयवारोपनयनादि-
संस्कारः । यथा । पुनर्वासौ कृतो विप्रः
पुनःसंस्कारमर्हति । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
पुनरागमनं (स्त्री) द्वितीयवारागमनं । फिरे
आसा इति भाषा । यथा । सम्यंसरव्यतीते
तु पुनरागमनाय च । इति दुर्गासंभव-
पद्धतिः ॥

पुनरुक्तं (स्त्री) पुनर्कारकथनं । यथा ।
आपाततो यदर्थश्च पौनरुक्त्येव भासणं ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥
इति साहित्यदर्पणः ॥

पुनरुक्तजन्मा [न्] (पुं) त्राक्कणः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

पुनर्जन्म [न्] (स्त्री) पुनर्वारोपत्तिः ।
यथा । आत्रक्कडुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो-
हर्ज्जुन । मामुपेत्य तु कोश्वेय पुनर्जन्म
न विद्यते ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां
८ अध्याये १७ श्लोकः ॥

पुनर्नवः (पुं) नवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुनर्नवा (स्त्री) शाकविशेषः । तं पर्यायः ।
शोथस्त्री २ वर्षाडुः ३ प्रायवायणी ४ कठि-
लकः ५ । एता अरुणाः ॥ श्वेतायाः
पर्यायः । वृष्ठीराः २ चिराटिका ३ । इति
रत्नमाला ॥ विशाथः ४ कठिलः ५ शशि-
वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाडुः ८ घनपत्रः ९
कठिलकः १० । अश्वा गुणाः । उरुडुः ।

তিক্ত্বং । কফকাসহ্রোগশূলাশ্রপাণ্ডু-
শোকানিলনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
ভেদকত্বং । রসায়নত্বং । আমতুর্নামত্রয়ো-
দরনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥
পুনর্নবা শ্বেতমূলা শোথস্মী দীর্ঘপত্রিকা ।
কটুঃ কষায়ারুচ্যর্শঃপাণ্ডুহৃদীপনী পরা ॥
শোফানিলগরপ্লেস্মহরী ত্রয়োদরপ্রগুং ॥*॥
পুনর্নবা পরা রক্তা রক্তপুষ্পানিলাটিকা ।
শোথস্মী ক্ষুদ্রবর্ষাভূর্বর্ষকেতুঃ কঠিল্লকঃ ॥
পুনর্নবারুণা তিক্তা কটুপাকা হিমা লঘুঃ ।
বাতলা গ্রাহিণী প্লেস্মপিত্তরক্তবিনাশিনী ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পুনর্ভবঃ (পুং) নথঃ । ইত্যমরঃ ॥ রক্তপুন-
র্নবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ পুনর্বার-
জাতে ত্রি ॥

পুনর্ভবী [ন্] (পুং) আত্মা । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পুনর্ভূঃ (স্ত্রী) দ্বিরুতা । তৎপর্যায়ঃ । দ্বিধিষুঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ অক্ষতযোনিত্বাধিধবা পুন-
রুহতে । ইত্যসাবন্যস্য ভূত্বা অন্তস্য পুন-
র্ভবতীতি কিপি পুনর্ভূঃ । ধিষ্যতে নিন্দিত-
তয়া শক্যতে দ্বিধিষুঃ ধিষশব্দে নান্নীতি
কুঃ নিপাতনাদ্বিহং । ইতি তট্টীকায়াম্
ভরতঃ ॥ সা ত্রিবিধা । যথা । পরপূর্বা-
স্ত্রিয়স্তৃষ্ণাঃ সপ্ত প্রোক্তা যথাক্রমং । পুন-
র্ভূস্ত্রিবিধা তাসাম্ স্বৈরিণী তু চতুর্বিধা ॥
কঠৈষাক্ষতযোনির্ধা পাণিগ্রহণদৃষিতা ।
পুনর্ভূঃ প্রথমা প্রোক্তা পুনঃসংস্কার-
কর্মণা ॥ দেশধর্ম্মানবেক্ষ্য স্ত্রী গুরুভির্ধা
প্রদীয়তে । উৎপন্নসাহসান্ত্রৈ সা

দ্বিতীয়া প্রকীর্তিতা ॥ উৎপন্নসাহসা উৎ-
পন্নব্যভিচার। অসৎসু দেবরেষু স্ত্রী বাস্তুবৈ-
র্ধা প্রদীয়তে । সর্গায় 'সপিণ্ডায় সা
তৃতীয়া প্রকীর্তিতা ॥ ইতি মিতাকরা ॥*॥
পুনর্বারজাতে ত্রি ॥

পুনর্ষাত্ৰা (স্ত্রী) নিবর্তযাত্ৰা । সা তু আষাঢ়-
শুরুপক্ষীয়রথদ্বিতীয়ানন্তরং তন্নবমদিবস-
বিহিতা স্ত্রীজগন্নাথদেবশ্চ দক্ষিণমুখযাত্ৰা ।
ফিরে রথ ইতি উল্টা রথ ইতি চ ভাষা ।
অশ্বা ইতিকর্তব্যতা যাত্ৰাশব্দে দ্রষ্টব্য ॥
পুনর্ক্বসুঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । শিবঃ । কাত্যায়ন-
মুনিঃ । লোকভেদঃ । ধনারম্ভঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ নক্ষত্রবিশেষঃ । স চ ধনু-
রাকৃতিপঞ্চতারান্বকঃ । যথা । মধ্যবত্ননি
শরাসনাকৃতাবম্বরশ্চ সুরমাতৃভে গতাঃ ।
লিপ্তিকাঃ স্মৃগুধি পঞ্চতারকে পক্ষপাবক-
মিতা ধটোদয়াৎ ॥ ইতি কালিদাসকৃত-
রাত্রিলয়নিরূপণং ॥ তস্মাধিষ্ঠাত্রী দেবতা
অদितिঃ । ইতি জাতকঃ ॥ তত্র জাতফলং
যথা । প্রভৃতমিত্রঃ কৃতশান্ত্রঘত্বঃ সদ্ভ-
কামী বরভূষণাচ্যঃ । দাতা প্রতাপী বসুধা-
ধিপত্নীঃ পুনর্ক্বসৌ যশ্চ ভবেৎ প্রসূতিঃ ॥
ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥

পুনর্ক্বসুঃ (পুং) অশ্বিন্যাদিসপ্তবিংশতিনক্ষ-
ত্রাস্তর্গতসপ্তমনক্ষত্রং । তৎপর্যায়ঃ ।
যামকৌ ২ আদিত্যৌ ৩ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ দ্বিবচনাস্তোহয়ং ॥

পুমাগঃ (পুং) স্বনামখ্যাতবৃহৎপুষ্পবৃক-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । পুরুষঃ ২ চূঙ্গঃ ৩
কেশরঃ ৪ দেববল্লভঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥

৪ ৬ রক্তকেশরঃ ৭ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ পুন্নামা ৮ পাটলক্রমঃ ৯ রক্ত-
পুষ্পঃ ১০ রক্তরেণুঃ ১১ অরুণঃ ১২ । অশ্রু
পুষ্পগুণাঃ । মধুরত্বং । শীতত্বং । স্নিগ্ধ-
ত্বং । পিত্তনাশিত্বং । ভূরিতো দ্রাব-
ণত্বং । দেবতাপ্রসাদনত্বঞ্চ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ কষায়ত্বং । কফরক্তনাশিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ * ॥ সিতোৎপলঃ ।
জাতীফলঃ । নরশ্রেষ্ঠঃ । পাণ্ডুনাগঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পুন্নাটঃ } (পুং) চক্রমর্দঃ । ইতি রাজ-
পুন্নাড়ঃ } নির্ঘণ্টঃ ॥

পুন্নামনরকঃ (পুং) পুং ইতি নামকনরক-
বিশেষঃ । তত্র ষোড়শবিধপাটৈঃ পততি ।
যথা । ব্রহ্মোবাচ । পরদারাভিগমনং
পাপানাঞ্চোপসেবনং । পারুষ্যং সর্ব-
ভূতানাং প্রথমং নরকং স্মৃতং ॥ ফলস্তেয়ং
মহাপাপং ফলাইশ্চ চ পাটনং । পাটনং
বৃক্ষজাতীনাং দ্বিতীয়ং পরিকীর্তিতং ॥
বর্জ্যাদানং তথা দ্বিষ্টমবধ্যবধবন্ধনং ।
বিবাদিহ্মমহেতুখং তৃতীয়ং নরকং স্মৃতং ॥
ভয়দং সর্বসন্তানাং নরভূতিবিনাশনং ।
ভ্রংশনং নিজধর্মাণাং চতুর্থং নরকং
স্মৃতং ॥ মারণং মিত্রকৌটিল্যং মিথ্যাভি-
শপনঞ্চ যৎ । মিষ্টৈকশনমিত্যুক্তং পঞ্চম-
ঞ্চ বিপাচনং ॥ প্ররোহণং যন্ত্রকরণং
যমনং যোগনাশনং । যানমুখ্যশ্চ হরণং
ষষ্ঠমুক্তং নৃপাচনং ॥ রাজভাগশ্চ হরণং
রাজজায়ানিষেবণং । রাজ্যে স্থহিতকারি-
ত্বং সপ্তমং নরকং স্মৃতং ॥ স্তব্ধত্বং

লোলুপত্বঞ্চ লব্ধধর্মার্থনাশনং । নানা-
কর্মকরণং প্রোক্তমষ্টমং নরকং স্মৃতং ॥
ব্রহ্মস্বহরণঞ্চৈব ব্রাহ্মগানাং বিনিন্দনং ।
বিরোধো ব্রাহ্মণৈশ্চোক্তো নবমো নরক-
স্তয়ং ॥ শিক্ষাচারবিনাশঞ্চ মিত্রদেষণং
শিশৌর্বিধং । শাস্ত্রস্তেয়ং ধর্মশূন্যো দশমং
পরিকীর্তিতং ॥ যড়ঙ্গনিধনং ঘোরং ষাড-
শুণ্যপ্রতিষেধনং । একাদশমমেবোক্তং
নরকং সন্দিরুক্তম ॥ সন্দিরুক্তং সদা চৈব-
মনাচীরমসংক্রিয়া । সংস্কারপরিহীণত্ব-
মিদং দ্বাদশমং স্মৃতং ॥ হানির্ধর্মার্থ-
কামানাং পবর্গশ্চ হারণং । স্বর্গহর্তুশ্চ
মতিদং ত্রয়োদশমমুচ্যতে ॥ সমলং ধর্ম-
হীনঞ্চ যদর্জ্যং যচ্চ দোষজং । চতুর্দশক-
মেবোক্তং নরকং সন্দিগর্হিতং ॥ অজ্ঞান-
ক্ষাপ্যনিষ্ঠত্বমশৌচমশুভাবহং । গর্হ্যং তৎ
পঞ্চদশকমসত্যবচনানি চ ॥ আলশ্যং বৈ
ষোড়শকমাক্রোশঞ্চ বিশেষতঃ । সর্বশ্চ
চাততায়িত্বমগারেষ্মদাপনং ॥ ইচ্ছা চ
পরদারেষু নরকায় নিগদ্যতে । ঈর্ষ্যা-
ভাবশ্চ সভ্যেষু ঔদ্ধত্যস্ত বিগর্হিতং ॥
এতৈস্ত পাটৈঃ পুরুষঃ পুন্নামনরকে
পতেৎ । পুন্নামনরকং ঘোরং বিনাশং
প্রাহ সর্বতঃ ॥ এতস্মাৎ কারণাৎ সাধ্য-
স্ততঃ পুন্না নিগদ্যতে ॥ ইতি বামনে
৫৮ অধ্যায়ঃ ॥

পুপ্ফুলঃ (পুং) উদরস্থবায়ুঃ । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পুপ্ফুলঃ (পুং) পদ্মবীজাধারঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বীজকোষঃ ২ বরাটকঃ ৩ । বামপার্শ্বস্থ-

মলাশয়ঃ । ফোঁফড়া ইতি ফুলঘরা ইতি
চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কোষ্ঠঃ ২ । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥ রক্তফেনজঃ ৩ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ তিলকং ৪ ক্রোম ৫ । ইত্য-
মরঃ ॥ ক্রোমং ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ ফুপ্-
ফুসোহপি পাঠঃ ॥

পুমান্ [স্] (পুং) মনুষ্যজাতিপুরুষঃ ।

তৎপর্যায়ঃ । পঞ্চজনঃ ২ পুরুষঃ ৩
পুরুষঃ ৪ না ৫ । ইত্যমরঃ ॥ মনুষ্যজাতিঃ ।
ইতি কেচিদिति ভরতঃ ॥ পুংলিঙ্গমাত্রঞ্চ ॥

পুর শ অগ্রগত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

শ পুরতি জ্যেষ্ঠঃ কনিষ্ঠশ্চ অগ্রে গচ্ছতী-
ত্যর্থঃ । পোরিতা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পুরং (ক্লী) গেহঃ । দেহঃ । পাটলিপুত্রঃ ।

পুষ্পাদীনাং দলারুতিঃ । ইতি মেদিনী ॥
নাগরমুস্তা । ইতি রত্নমালা ॥ চর্ম্ম ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ গৃহোপরিগৃহং । ইতি
বিশ্বঃ ॥

পুরং (ক্লী স্ত্রী) হট্টাদিবিশিষ্টস্থানং । ইতি

শ্রীধরস্বামী ॥ বহুগ্রামীয়ব্যবহারস্থানং ।
ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ ।
পৃঃ ২ পুরী ৩ নগরং ৪ পত্তনং ৫ স্থানীয়ং ৬
কটকং ৭ পট্টং ৮ নিগমঃ ৯ পুট-
ভেদনং ১০ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥* ॥ তশ্চ
লক্ষণাদি যথা । মৎশ্চ উবাচ । রাজা
সহায়সংযুক্তঃ প্রভৃত্যবসেদ্ধনং । রম্য-
মাগস্তু সামস্তং মধ্যমন্দেশমাবসেৎ ॥
বৈশ্যশূদ্রজনপ্রায়মনাহার্যাস্তথা পরৈঃ ।
কিঞ্চিদ্ব্রাহ্মণসংযুক্তং বহুকর্ম্মকরস্তথা ॥
অদৈবমাতৃকং রম্যমনুরক্তজনাস্থিতং ।

করৈরপীড়িতং বাপি বহুপুষ্পফলস্তুথা ॥
অগম্যং পরচক্রাণাং তদ্বাসগৃহমাপদি ।
সমদুঃখসুখং রাজ্ঞঃ সততং প্রিয়মাস্থিতং ॥

সরীস্পবিহীনঞ্চ ব্যাড়িতক্ষরবর্জিতং ॥ এব-
শ্বিধং যথालাভং রাজা বিষয়মাবসেৎ ॥* ॥

এতদুর্গং নৃপঃ কুর্যাৎ ষষ্ঠ্যামেকতমং বুধঃ ।
বনদুর্গং মহীদুর্গং নরদুর্গস্তথৈব চ ॥ বাস্ক-

কৈবাস্বদুর্গঞ্চ গিরিদুর্গঞ্চ পার্শ্বিণ । সর্বেষা-
মেব দুর্গাণাং গিরিদুর্গং প্রশস্তুতে ॥ দুর্গঞ্চ

পরিষোপেতং চয়াট্টালকসংযুতং । শতশ্লী-
যস্ত্রমুখ্যৈশ্চ শতশশ্চ সমারুতং ॥ গোপুরং

সকবাটঞ্চ তত্র স্মাৎ স্তমনোহরং । সপতাকং
গজারুচো যেন রাজা বিশেৎ পুরং ॥* ॥

চতস্রশ্চ তথা কার্যা বীথয়ঃ সর্বতো-
মুখাঃ । একস্মিন্ংস্তত্র বীথ্যগ্রে দেববেশ্ম

ভবেদৃঢ়ং ॥ দ্বিতীয়ে বাপি বীথ্যগ্রে রাজ-
বেশ্ম বিধীয়তে । ধর্ম্মাধিকরণং কাষ্যং

বীথ্যগ্রে চ তৃতীয়কে ॥ চতুর্থে চৈব
বীথ্যগ্রে গোপুরস্ত বিধীয়তে ॥* ॥ আয়তং

চতুরস্রং বা বৃত্তং বা কারয়েৎ পুরং ।
মুক্তিহীনং ত্রিকোণঞ্চ যবমধ্যস্তথৈব চ ॥

অর্দ্ধচন্দ্রপ্রকারঞ্চ বজ্রাকারঞ্চ কারয়েৎ ॥
অর্দ্ধচন্দ্রং প্রশংসন্তি নদীতীরেষু তদ-

বসেৎ ॥ অন্যত্র তন্ন কর্তব্যং প্রযত্নেন বিজা-
নতা ॥* ॥ রাজা কারাগৃহং কাষ্যং

দক্ষিণে রাজবেশ্মনঃ । তশ্চাপি দক্ষিণে
ভাগে গজস্থানং বিধীয়তে ॥ গজানাং

প্রাঙ্খুথা শালা কর্তব্য্যা বাপ্যুদঙ্খুথা ।
আগ্নেয়ে চ তথা ভাগে আয়ুধাগারনিষ্যতে ॥

মহানসঞ্চ ধর্ম্মজ্ঞ কর্ম্মশালাস্তথাপরাঃ ॥

গৃহং পুরোধসঃ কার্যং বামতো রাজ-
বেশ্মনঃ ॥ * মন্ত্রিবেদবিদাঈকৈব চিকিৎসা-
কর্ত্তুরেব চ ন তত্রৈব চ তথা ভাগে কোষ্ঠা-
গারং বিধীয়তে ॥ * গবাং স্থানং তথৈবাত্র
তুরগাণাস্তথৈব চ । উত্তরাভিমুখা শ্রেণী
তুরগাণাং বিধীয়তে ॥ দক্ষিণাভিমুখা বাথ
পরিশিষ্টাস্ত গহিতাঃ । * । তুরগাস্ত তথা
ধার্যাঃ প্রদীপৈঃ সার্করাত্রিকৈঃ ॥ কুক্ক-
টান্ বানরাংশ্চৈব মর্কটাংশ্চ নরাধিপ ।
ধারয়েদশ্বশালায়াং সবৎসাং ধেনুমেব চ ॥
অজাশ্চ ধার্যা যত্নেন তুরগাণাং হিতৈ-
ষিণা । গোগজাশ্বাদিশালাস্তু তৎপুরীষস্য
নির্গমং । অস্তং গতে ন কর্ত্তব্যং দেব-
দেবে দিবাকরে ॥ * ॥ ততস্তত্র যথাস্থানং
রাজা বিজ্ঞায় সারথিং । দদ্যাদাবসথস্থানং
সর্কেষামনুপূর্বশঃ ॥ যোধানাং শিল্লিনা-
ঈকৈব সর্কেষামবিশেষতঃ । দদ্যাদাবসথান্
দুর্গে মন্ত্রকালবিদাং শুভান্ ॥ গোবৈদ্যা-
নশ্চবৈদ্যাংশ্চ গজবৈদ্যাংশ্চ তথৈব চ । আহ-
রেত ভূশং রাজা দুর্গে পরবলারুজঃ ॥
কুশীলবানাং বিপ্রাণাং দুর্গে স্থানং বিধী-
য়তে । ন বহুনা মতো দুর্গং বিনা কার্যং
তথা ভবেৎ ॥ সর্কং নিরর্থকং কার্যং
বিনা দুর্গং মহীপতে । দুর্গে যন্তাঃ প্রক-
র্ত্তব্যানানাং প্রহরণাশ্চিত্রাঃ । সহস্রঘাতিনো
রাজংশ্চৈব রক্ষা বিধীয়তে ॥ * ॥ দুর্গ-
দ্বারাণি গুপ্তানি কার্যাণ্যপি চ ভূভুজা ।
সঞ্চয়শ্চাত্র সর্কেষামায়ুধানাং বিধীয়তে ॥
ধনুমাং ক্লেপণীয়ানাং তোমরাণাঞ্চ ভার্গব ।
শরাণামথ খড়্গানাং কবচানাস্তথৈব চ ॥

লগুড়ানাঞ্চ কুস্তানাং পরিঘৈঃ সহ পার্থিব ।
অশ্মনাঞ্চ প্রভৃতানাং মুদগাণাস্তথৈব চ ॥
ত্রিশূলানাং পট্টিশানাং কুণপানাঞ্চ পার্থিব ।
প্রাসানাঞ্চ সশূলানাং শস্ত্রীনাঞ্চ নরো-
ত্তম ॥ পরশ্বানাং চক্রাণাং বর্শমাঞ্চশ্চিভিঃ
সহ । কুদালরজ্জুবেত্রাণাং পিটকানাস্তথৈব
চ ॥ হেমুকানাঞ্চ দাত্রাণামঙ্গারস্য চ
সঞ্চয়ঃ । সর্কেষাং শিল্পভাণ্ডানাং সঞ্চয়-
শ্চাত্র ইষ্যতে ॥ * ॥ বাদিত্রাণাঞ্চ সর্কেষা-
মৌষধীনাস্তথৈব চ । যবসানাং প্রভৃতানা-
মিন্ধনস্য চ সঞ্চয়ঃ ॥ গুড়ানাং সর্ক-
তৈলানাং গোরসানাস্তথৈব চ । বসানামথ
মজ্জানাং স্নায়ুনা মস্থিভিঃ সহ ॥ গোচশ্ম-
পটহানাঞ্চ ধান্যানাং সর্কবতস্তথা । তথৈব
পর্পটানাঞ্চ যবগোধূময়োরপি ॥ রত্নানাং
সর্কবস্ত্রাণাং লোহানাঞ্চাপ্যশেষতঃ ।
কলায়মুদগমাষণাং চণকানাং তিলৈ-
সহ ॥ তথা চ সর্কশস্যানাং পাংশুগোময়-
য়োরপি । শণসর্জরসং ভূর্জতুলাক্ষাশ্চ
টঙ্কণং ॥ রাজা সঞ্চিনুয়াদুর্গে যচ্চান্যর্দপি
কিঞ্চন ॥ * ॥ কুস্তাশ্চাশীবিষাঃ কার্য্যা
ব্যালসিংহাদয়স্তথা । মুগাশ্চ পক্ষিণশ্চৈব
বিরুদ্ধা য়ে পরস্পরং ॥ স্থানানি চ বিরু-
দ্ধানাং স্তগুপ্তানি পৃথক্ পৃথক্ । কর্ত্ত-
ব্যানি মহাভাগ যত্নেন পৃথিবীক্ষিতা ॥
উক্তানি চাপ্যনুস্তানি রাজদ্রব্যাণ্যশে-
ষতঃ । স্তগুপ্তানি পুরে কুর্য্যাজ্জনানাং
হিতকাম্যয়া ॥ * ॥ জীবকর্ষভকাকোলী-
আমলক্যঃ পরুষকং । শালপর্ণী পৃশ্নিপর্ণী
মুদগপর্ণী তথৈব চ ॥ মাষপর্ণী চ মেদে হে

শারিবে ছে বলাত্রয়ং । বীরা শ্বসন্তী
 বৃষ্টীয়া বৃহতী কণ্টকারিকা ॥ ভৃঙ্গী শৃঙ্গা-
 টকী দ্রোগী বর্ষাভূর্দর্ভরেণুকা । মধুপর্না
 বিদার্যেয়া ছে মহাক্ষুদ্রা মহাতপা ॥ ধন্বনা
 সহ দেবাহ্বা কটুকৈরশুকং বিষং । পর্ণা-
 শনাকমৃদ্বীকা ফল্লুথর্জ্জুরযষ্টিকা ॥ শুক্রাতি-
 শুক্রকাশ্মর্য্যচ্ছত্রাতিচ্ছত্রবীরণাঃ ॥ * ॥
 ইক্ষুরিক্ষুবিকারাশ্চ ফাণিতাদ্যাশ্চ সত্তম ।
 সিংহী চ সহদেবী চ বিশ্বদেবাটরুযকং ॥
 মধুকং পুষ্পকং সাক্ষা শতপুষ্পা মধুলিকা ।
 শতাবরীমধুকে চ পিয়ালস্তালমেব চ ॥
 আত্মগুপ্তা কটফলাখ্যা দারদা রাজশীর্ষিকা ।
 রাজসর্বপথ্যাকমৃষ্যপ্রোক্তা তথোৎকটা ॥
 কালশাকং পদ্মবীজং গোবল্লী মধুবল্লিকা ।
 শীতপাকী কুলিঙ্গাক্ষী কাকজিহ্বোরু-
 পত্রিকা ॥ ইর্ঝারুত্রপুষ্যে চোভৌ গুঞ্জারক-
 পুনর্নবে । কশেরুকা তু কাশ্মীরী বিশ্ব-
 শালুককেশরং ॥ * ॥ শূকধান্যানি সর্বাণি
 শমীধান্যানি যানি চ । ক্ষীরং ক্ষোদ্রং তথা
 শুক্রং মজ্জা তৈলং বসা স্নাতং ॥ নিকো-
 চাভিষুকাশ্ফোটং বাতাসামারুমালাকং ।
 এবমাদীনি চান্যানি বিজ্ঞেয়ো মধুরো
 গণঃ ॥ রাজা সঞ্চিনুয়াৎ সর্বং পুরে নিরব-
 শেষতঃ ॥ * ॥ দাড়িমাাত্রাতকাত্রাশ্চ তিত্তিড়ী-
 কাল্লবেতসং ॥ ভব্যং কর্কক্ষু লকুচং কর-
 মর্দকরুযকং । বীজপূরককাণ্ডীরং মালতী
 রাজবক্ষুকং ॥ কোটকদ্বয়পর্ণানি দ্বয়োরস্মি-
 কয়োরপি । পারেবতং নাগরকং প্রাচীন-
 রুকমেব চ ॥ কপিথামলকী চূক্রং ফলং
 দস্তশঠশ্চ চ । জম্বীরং নবনীতঞ্চ সৌবী-

রকতুষোদকে ॥ সুরারসঞ্চ মদ্যানি ঝঞ্জ-
 তক্রদধীনি চ । শুক্তানি চৈব সর্বাণি
 জ্ঞেয়ান্যন্ত্রগণং দ্বিজাঃ ॥ এবমাদীমি সর্বাণি
 রাজা সঞ্চিনুয়াৎ পুরে ॥ * ॥ সৈন্ধবো-
 দ্দিদপাটেয়পাক্যসামুদ্ররোমকং । কুপ্য-
 সৌবর্চলবিটং বালকেয়ং যবাহ্বয়ং ॥
 ঔষক্ষারং কালভস্ম বিজ্ঞেয়ো লবণো
 গণঃ । এবমাদীনি সর্বাণি রাজা সঞ্চিনুয়াৎ
 পুরে ॥ * ॥ পিপ্পলী পিপ্পলীমূলং চব্য-
 চিত্রকনাগরং । কুঠেরকং সমরিচং শিগু-
 ভল্লাতসর্ষপাঃ ॥ কুষ্ঠাজমোদা কিণিহী হিঙ্গু-
 মূলকধান্যকং । কারবী কুঞ্চিকাজ্যঃ
 হুমুথঃ কালমালিকা ॥ ফণিজ্বাকোহথ
 লশুনং ভূসুগং সুরসস্তথা । কায়স্থা চ
 বয়ঃস্থা চ হরিতালং মনঃশিলা ॥ অমৃত্য চ
 রুদন্তী চ রোহিষং কুঙ্কমং তথা । বচা
 এরগুকাণ্ডীরং শল্লকী হপুষা তথা ॥ সর্ব-
 পিত্তানি মূত্রাণি প্রায়ো হরিতকানি চ ।
 সঙ্গরাণি চ মূলানি ষষ্টিখারিবিষাণি চ ॥
 ফলানি চৈব চ তথা সৃক্ষ্মলা হিঙ্গু-
 পত্রিকা । এবমাদীনি চান্যানি গণঃ কটুক-
 সংজ্ঞকঃ । রাজা সঞ্চিনুয়াৎ পুরে প্রযত্নে
 নৃপোত্তম ॥ * ॥ মুস্তচন্দনহীবেরকৃত-
 মালকদারবঃ । হরিদ্রামলকোণীরং রক্ত-
 মালকবস্তকং ॥ দুর্বাপটোলকটুকাদস্তি-
 ত্ত্বকপত্রকচ্ছুরাঃ । কিরাততিক্রকং নিম্বং
 বিষা চাতিবিষা তথা ॥ তালীশপত্রং তগরং
 সপ্তপর্ণবিকঙ্কতাঃ । কাকোড়ু সুরকোদীচ্য-
 স্তব্যঃ কিণিহী তথা ॥ ষড়্গ্রহা রোহিণী
 মাংসী পর্পটং মদয়স্তিকা । রসাগ্ননং

दुष्पराजं पतङ्गी परिपेलवः ॥ दुष्पर्शा
 शुरुणी कामा श्यामाकं गङ्गनाकुली । चतु-
 ष्षर्षी व्याञ्जनमधुका चतुरङ्गुला ॥ रञ्जा
 चैव कृथापुष्पी तारास्फाता हरेणुका ।
 वेद्रोत्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमङ्गनं ॥
 मालती करतिङ्गाध्या विषाङ्गी जिह्विका
 तथा । पर्याटकं गुडुटी च गणसिद्धक-
 संज्ञकः ॥ एवमादीनि चान्यानि राजा
 सङ्गिन्यां पुरे । * । अभयामलके
 चोत्ते तथैव च विभीतकं ॥ प्रियङ्गु
 धातकीपुष्पं मोचलोद्धारङ्गुनासनाः ।
 अनन्तास्त्री मुरानङ्गा शोनाकं कड्यलं
 तथा ॥ भूर्जपत्रं शिलोद्धेदं पाटलापत्र-
 लोमकं । समङ्गा त्रिरतामूलं कार्पासा
 गैरिकामङ्गलं ॥ विद्रुमं समधुच्छिष्टं
 कुञ्जीककुमुदोत्पलं । न्यग्रोधोद्गुण्डरा-
 श्वथकिंशुका शिंशपा शमी ॥ पियाल-
 पिलुका शालशिरीषं पद्मकस्तथा । विन्धो-
 हयिमृशः प्लक्षश्च श्यामाकवकोद्रवः ॥
 राजादनं करीरकं धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शार्कोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयं ॥
 एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुञ्जमानि
 च । एवमादीनि चान्यानि कषायार्थे गणो-
 मतः ॥ प्रयत्नेन नृपश्चेत् राजा सङ्गि-
 न्यां पुरे । * । क्रीटाश्च मारणे योग्या
 व्याङ्गतायान्तुथैव च ॥ वातधूमाम्बुमार्गाणां
 दूषणानि तथैव च । धार्याणि पाथिवैर्दुर्गे
 तानि वक्ष्यामि भारत ॥ विषाणाङ्कारणं
 कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा । विचित्राश्च
 गदा धार्या विषप्रशमनास्तथा ॥ रक्षोभूत-

पिशाचान्नाः पापान्नाः पुष्टिवर्द्धनाः । कला-
 विदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥*॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च
 विमानितान् । कुडुत्यान् पापशीलांश्च न
 राजा वासयेत् पुरे ॥ यन्त्रायुधाट्टालचयोप-
 पन्नं समप्रधानोषधिसंश्रयुक्तं । वणिग्-
 जनैश्चाश्रितमावसेत् दुर्गं सुशुभ्रं
 नृपतिः सदैव ॥ इति मांशे राजधर्मे
 दुर्गसम्पत्तिर्नाम १९१ अध्यायः ॥ * ॥ पुरे
 वर्णनीयानि यथा । पुरे हट्टप्रतौली च
 परिखातोरणध्वजाः । प्रामादाध्वप्रपाराम-
 वापीवेश्याः सती ह्वरी ॥ इति कविकल्प-
 लता ॥*॥ अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यं ॥
 पुरः (पुं) गुग्गुलुः । इत्यमरः ॥ पीत-
 षिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः [स्] व्य अग्रतः । इत्यमरः ॥ प्राच्यां
 दिशि । प्रथमे काले । पुरार्थे । अतीते ।
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 पुरःसरः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥ अशु-
 पर्यायाः अग्रसरशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 पुरञ्जनः (पुं) जीवः । यथा । पुरुषं पुर-
 ञ्जनं विद्यां वद्व्यनक्त्याञ्जनः पुरं । एक-
 द्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकं ॥ इति
 श्रीभागवते ४ स्कन्धे २९ अध्यायः ॥
 पुरञ्जनी (स्त्री) बुद्धिः । यथा । न विदाम वयं
 सम्यक् कर्तारं पुरुषवत् । आज्ञानश्च
 परञ्चापि गोत्रं नाम च यं कृतं ।
 राजन्मदीयाः सर्वे ते मामाहश्च पुर-
 ञ्जनीं ॥ * ॥ बुद्धिस्तु प्रमदां विद्याममाह-
 मिति यं कृतं । यामधिष्ठाय देहेहस्मिन्

पुमान् डुङ्क्तेह्क्विभिर्गुणान् ॥ इति
श्रीभागवते ४ स्कन्धे २५।२९ अध्यायः ॥

पुरञ्जयः (पुं) सूर्यवन्शीयराराजविशेषः । तं-
पर्यायः । काकुत्स्थः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पुरजयकर्तुरि त्रि ॥

पुरटं (स्त्री) सूवर्णं । यथा । हरिः पुरट-
सुन्दरद्व्यतिकदम्बसन्दीपितः सदा हृदय-
कन्दरे स्फुरतु वः शचीनन्दनः । इति
विदम्बमाधवः ॥

पुरणः (पुं) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पुरतः [स्] व्य अग्रतः । इत्यमरः ॥

पुरतटी (स्त्री) हटी । स्फुट्टहट्टः । इति हारा-
वली ॥

पुरद्वारं (स्त्री) नगरद्वारं । तं पर्यायः ।
गोपुरं २ । इत्यमरः ॥

पुरद्विष्टि [ष्] (पुं) शिवः । इति जटाधरः ॥

पुरन्दरं (स्त्री) चविकं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरन्दरः (पुं) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ चोरः ।

यथा । समांसमीना यदि पाकशाला समांस-
मीना दश धेनवः स्युः । पुरन्दरश्चाविषयं
यदि स्थां पुरन्दरश्चापि पुरं न याचे ॥

इत्युत्तः ॥

पुरन्दरा (स्त्री) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरस्त्रिः } (स्त्री) पतिपुत्रद्विहोत्रादिमती ।

पुरस्त्री } इति भरतः ॥ तं पर्यायः । कुटु-

म्बिनी २ । इत्यमरः ॥ स्त्रीमात्रं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं (स्त्री) पुरस्त्रिया । सा तु स्वैक-

देवतामन्त्रसिद्ध्यर्थं तद्देवतापूजापूर्वकं

तन्मन्त्रजपहोमतर्पणातिथेकत्राङ्गणभोजन-

रूपपञ्चाङ्गकसाधना । यथा । योगिनी-

हृदये । गुरोराराज्यां समादाय शुक्लान्तः-

करणो नरः । ततः पुरस्त्रियां कुर्या-

न्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया ॥ जीवहीने। यथा

देही सर्वकर्मसु न कर्मः । पुरश्चरण-

हीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ तस्मा-

दादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्-

बुधः । गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणि-

हिते रतं ॥ स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं

नानागुणसमन्वितं । स्त्रियं वा सद्वृत्तौ-

पेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥ * ॥

आदौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय

उच्यते । योगिनीहृदये । पुण्यक्षेत्रं

नदीतीरं गृहापर्वतमस्तकं । तीर्थ-

प्रदेशाः सिद्धनां सङ्गमः पावनं वनं ॥

उद्यानानि विविक्तानि विलम्बलं तटं

गिरेः । तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं

शिवालयं ॥ अश्वथामलकीमूलं गोशाला-

जलमध्यतः । देवतामन्त्रं कूलं समुद्रसु

निजं गृहं ॥ साधनेषु श्रेष्ठानि स्थाना-

न्येतानि मन्त्रिणां । अथवा निवसेत्तत्र

यत्र चिन्तं प्रसीदति ॥*॥ तथा । गृहे शत-

गुणं विद्यादेगोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।

कोटिर्देवालये पुण्यमनस्तं शिवसन्निधौ ॥

स्नेच्छुर्दुर्गम्यालशक्तात्कविवर्जिते ।

एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिमंयुते ॥

सुदेशे धार्मिके देशे सुभिक्षे निरूप-

द्रवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्

तापसः प्रिये ॥ गुरुणां सन्निधाने च

चित्तैकाग्रस्थले तथा । एषामन्यतमस्थान-

মাশ্রিত্য জপমাচরেৎ ॥ * ॥ যত্র গ্রামে
জপেন্মন্ত্রী তত্র কূর্মং বিচিস্তয়েৎ ।
গৌতমীয়ে । পূর্বতে সিদ্ধুতীরে বা পুণ্যা-
রণ্যে নদীতটে । যদি কুর্যাৎ পুরশ্চর্যাৎ
তত্র কূর্মং ন চিস্তয়েৎ ॥ বিল্মম্বলাদাবপি
কূর্মচিস্তা নাস্তি তদুক্তং বৈশম্পায়ন-
সংহিতায়াং । পুণ্যক্ষেত্রং গৃহী তীর্থং দেব-
তায়তনং শুভং । নদীতীরং তথা সিদ্ধু-
সঙ্গমোহতিমনোহরঃ ॥ পর্বতস্ত গুহা-
শ্চৈব তথা পর্বতমস্তকং । বিল্মম্বলং
সমুদ্রেচ্চ বনমুদ্যানমেব চ ॥ এষু স্থানেষু
বিপ্রেন্দ্র কূর্মচক্রং ন চিস্তয়েৎ । গ্রামে
বা যদি বা বাস্তৌ গৃহে তঞ্চ বিচিস্ত-
য়েৎ ॥ * ॥ অথ পুরশ্চরণে ভক্ষ্যাদিনিয়মঃ ।
গৌতমীয়ে । পুরশ্চরণকূর্মন্ত্রী ভক্ষ্যাভক্ষ্যং
বিচারয়েৎ । অন্যথা ভোজনাদ্দোষাৎ
সিদ্ধিহানিঃ প্রজায়তে ॥ শস্তান্নঞ্চ সম-
শ্লীয়াৎ মস্ত্রসিদ্ধিসমীহয়া । তস্মান্নিত্যং
প্রায়ত্নেন শস্তান্নাশী ভবেন্নরঃ ॥ অগস্ত্য-
সংহিতায়াং । দধি ক্ষীরং স্নাতং গব্যং
ঐক্ষবং শুড়বর্জিতং । তিলাশ্চৈব সিতা
মুদগাঃ কন্দঃ কেমুকবর্জিতঃ ॥ নারিকেল-
ফলকৈব কদলী লবলী তথা । আত্রমাম-
লককৈব পনসঞ্চ হরীতকী ॥ ব্রতান্তরে
প্রশস্তঞ্চ হবিষ্যং মন্যতে বুধৈঃ । ব্রতান্তর
ইতি । হৈমন্তিকং সিতাস্বিন্নং ধান্যং
মুদগাস্তিলা যবাঃ । কলায়কসুনীবারা
বাস্তুকং হিলমোচিকা ॥ ষষ্ঠিকা কাল-
শাকঞ্চ মূলকং কেমুকেতরং । লবণে
সৈন্ধবসামুদ্রে গব্যে চ দধিসর্পিষী ॥ পয়ো-

হনুদ্বুতসারঞ্চ পনসাত্রহরীতকী । পিপ্পলী
জীরককৈব নাগরঞ্চ তিস্তিড়ী ॥ কদলী-
লবলীধাত্রীফলান্যশুড়মৈক্ষবং । অতৈল-
পকং মুনয়ো হবিষ্যামং প্রচক্ৰতে ॥
ভুঞ্জানো বা হবিষ্যামং শাকং যাবকমেব
বা । পয়ো মূলং ফলং বাপি যত্র যত্রোপ-
লভ্যতে ॥ রস্তাফলং তিস্তিড়ীকং কমলা
নাগরঞ্চকং । ফলান্যেতানি ভোজ্যানি
এভ্যোহন্যানি বিবর্জয়েৎ ॥ যত্র যোগিনী-
তন্ত্রে । চিঞ্চাঞ্চ নালিকাশাকং কলায়ং
লকুচং তথা । কদম্বং নারিকেলঞ্চ ব্রতে
কুশ্মাণ্ডকং ত্যজেৎ ॥ তত্র ব্রতান্তরে
বোধ্যং । চিঞ্চা তিস্তিড়ী ॥ * ॥ অথ
বর্জ্যানি । বিবর্জয়েন্মধু ক্ষারলবণং তৈল-
মেব চ । তাম্বুলং কাংস্যপাত্রঞ্চ দিবা-
ভোজনমেব চ ॥ তথা । ক্ষারঞ্চ লবণং মাংসং
গৃঞ্জনং কাংস্যভোজনং । মাষাঢ়কীমসূ-
রাংশ্চ কোদ্রবাংশ্চ গকানপি ॥ অন্নং পর্যু-
ষিতকৈব নিঃস্নেহং কীটদূষিতং । রামা-
র্জনচন্দ্রিকায়াং । মৈথুনং তৎকথলাপং
তদগোষ্ঠীঃ পরিবর্জয়েৎ । ঋতুকালং বিনা
মন্ত্রী স্বস্ত্রিয়ং নৈব গচ্ছতি ॥ লবণঞ্চ পল-
কৈব ক্ষারং ক্ষৌদ্রং রসান্তরং । কোটিল্যং
ক্ষৌরমভ্যঙ্গমনিবেদিতভোজনং ॥ অস-
ক্লম্বিতকৃত্যঞ্চ বর্জয়েন্মর্দনাদিকং । * ।
স্নায়াক্ষ পঞ্চগব্যেন কেবলামলকেন বা ॥
মস্ত্রজপ্তান্নপানীয়েঃ স্নানাচমনভোজনং ।
কুর্যাৎদ্ব্যথোক্তবিধিনা ত্রিসম্ব্যং দেবতা-
র্জনং ॥ অপবিত্রকরো নথঃ শিরসি প্রা-
বৃতোহপি বা । প্রলপন্ প্রজপেদ্যাবতাবৎ

निष्फलमुच्यते ॥*॥ नारदीये । यद्दु सौम्यं
 स्रपकं कुर्यात्तै लघु भोजनं । नेस्त्रि-
 यागां यथा बुद्धिसुखा बुद्धीत साधकः ॥*॥
 कुलार्गवेहपि । यश्चात्पानपूटाङ्गः कुरुते
 धर्मसङ्गयं । अमदातुः फलशार्ङ्गं कर्तु-
 श्चार्ङ्गं न संशयः ॥ तस्यां सर्वप्रयत्नेन
 पराम् वर्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकालेषु
 सर्वकर्मसु शाश्वति ॥ जिह्वा दम्भा पराम्नेन
 करो दम्भो प्रतिग्रहात् । परस्त्रीभिर्भ्रानो
 दम्भं कथं सिद्धिर्बरानने ॥ * ॥ पराम्
 भिक्षितेतरविषयं । भिक्षयां तस्य
 स्वहोपादात् । तथा च । वैदिकाचार-
 युक्तानां शुचीनां श्रीमतां सतां । स-
 कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजन्मनां ॥
 विहाय बहिः नहि वस्तु किञ्चिद् ग्रह्यं
 परेत्यः सति सञ्जवे च । असञ्जवे तीर्थ-
 वहिर्बिभुक्षां पर्वतिरिक्ते प्रतिगृह्य
 जप्यात् ॥ तत्रासमर्थेहनुदिनं विभुक्षां
 याचेत् यावदिनमात्रैभक्त्यां । गृह्णाति
 रागादधिकं न सिद्धिः प्रजायते कल-
 शतैरमुष्य ॥ * ॥ सकृदुच्चरिते शब्दे
 प्रणवं समुदीरयेत् । प्रोक्ते पारशवे
 शब्दे प्राणायामं सकृच्चरेत् ॥ बहूप्रलापी
 आचम्य न्यश्चाङ्गानि ततो जपेत् । क्लृते-
 हप्येवं तथास्पृशस्थानानां स्पर्शनेन
 च ॥ एवमादींश्च नियमान् पुरश्चरणक-
 चरेत् ॥ विष्णुद्रोहसर्गशक्वादिभुक्तः कर्म
 करोति यत् । जपार्चनादिकं सर्व-
 मपविज्जं भवेत् प्रिये ॥ मलिनाम्बरकेशादि-
 मुखदोर्गन्ध्यसंयुतः । यो जपेत्तं दह-

त्यां देवता गुप्तिसंस्थिता ॥ आनन्दः
 जृम्भणं निद्रां क्लृप्तं निष्ठीवनं भयं ।
 नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विव-
 र्जयेत् ॥ * ॥ एवमुक्तविधानेन विलम्बं
 हरितं विना । उक्तसंख्यां जपं कुर्यात्
 पुरश्चरणसिद्धये ॥ देवतागुरुमन्त्राणां
 मैक्यां सञ्जायन् धिया । जपेदेकमनाः
 प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥ यत्सञ्जाया
 समारम्भं तत् कर्तव्यं दिने दिने । यदि
 न्यूनाधिकं कुर्यात् तत्रत्रयो भवेन्नरः ॥
 गुणमालयां । यत्सञ्जाया समारम्भं तत्
 जपुष्यं दिने दिने । न्यूनाधिकं न कर्तव्य-
 मासमाप्तं सदा जपेत् ॥ प्रजपेदुक्त-
 संख्यायाश्चतुर्गुणजपं कर्त्तुम् । अशु-
 द्धापि । कृते जपस्तु कर्त्तुं क्लृप्तेतायां
 द्विगुणो मतः । द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्त-
 श्चतुर्गुणजपः कर्त्तुम् ॥ कुलार्गवेहपि ।
 न्यूनातिरिक्तकर्मणि न फलं कदाचन ।
 यथाविधिकृतान्येव संकर्मणि फलं
 हि ॥ * ॥ श्रुत्या त्र्यङ्गचारित्वं मोन-
 माचार्यसेविता । नित्यपूजा नित्यदानं
 देवतास्तुतिकीर्तनं ॥ नित्यं त्रिसवनं
 स्नानं क्लृप्तकर्मविवर्जितं । नैमित्तिकार्चन-
 कैव विश्वासो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा
 द्वादशैते धर्माः श्रुत्यङ्गसिद्धिदाः ॥ * ॥
 स्त्रीशूद्रपतितत्रात्यानास्तिकोच्छिक्तभाषणं ।
 असत्यभाषणं जिह्वाभाषणं परिवर्जयेत् ॥
 सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चना-
 दिषु । अशुथानुष्ठितं सर्वं भवेत्तत्
 निरर्थकं ॥ पुरश्चरणकाले तु यदि स्यात्त-

सूतकं । तथा च कृतसङ्गो ब्रतं नैव
परित्यजेत् ॥ * ॥ योगिनीहृदये । शयीत
कुशशय्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं
कालयेत् शय्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
मसत्यभाषणं वाचं कूटिलां परिवर्ज-
येत् । वर्जयेदगीतवाद्यादिश्रवणं नृत्य-
दर्शनं ॥ अत्यङ्गं गङ्गलेपकं पुष्पधारण-
मेव च । त्र्यजेद्वेषोदकस्नानमन्यदेवप्रपू-
जनं ॥ तत्रैव । नैकवासो जपेन्मन्त्रं
बह्वासोकूलोऽपि वा ॥ * ॥ वैशम्पायन-
संहितायां । विपर्यासं न कुर्यात्
कदाचिदपि मोहतः । उपर्याधो बहिर्बन्धे
पुरुषचरणकुम्भरः ॥ * ॥ पतितानामन्त्र-
जानां दर्शने भाषणे श्रुते । स्फुतेहृदो-
वायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥ तथा
तस्य च तत्प्रार्थो प्राणायामं षडङ्गकं ।
कृत्वा सम्यक् जपेत् शेषं यद्वा सूर्यादि-
दर्शनं ॥ आदिशब्दादङ्गं ब्राह्मणकं ॥ * ॥
तन्त्रान्तरे । मनःसंहरणं शौचं यौनं
मन्त्रार्थचिन्तनं । अव्यग्रहृमनिर्वेदो जप-
सम्पत्तिहेतवः ॥ * ॥ उष्णीशी कण्ठकी नग्नो
मुक्तकेशो गणारूतः । अपवित्रकरो-
हंशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचिन् ॥ अनासनः
शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा । अप्रा-
रुतो करो कृत्वा शिरसा प्रारूतोऽपि
वा ॥ चिन्ताव्याकुलचित्तो वा स्फुरो ब्रान्तः
स्फुधस्वितः । रथ्यायामशिवस्थाने न जपे-
त्तिमिरालये ॥ उपानद्गृहपादो वा यान-
शय्यागतोऽपि वा । प्रसार्य न जपेत्
पादावुकटासन एव च । न यज्जकार्थे

पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥ * ॥
तथा । मार्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं
शूद्रं कपिं खरं । दृक्काचम्य जपेत् शेषं
स्पृष्टो स्नानं विधीयते ॥ सर्वत्र जपे
त्त्रयं नियमः ॥ * ॥ मानसे तु नियमो
नास्त्येव । तथा च । अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो
विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् । न दोषो
मानसे जापेत् सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥
श्यामादिजपे तु तन्मन्त्रे विशेषो
वक्तव्यः ॥ * ॥ जपफलमाह शिवधर्म्ये ।
जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्जफलं
लभेत् । सर्वेषामेव यज्जानां जायते-
हर्षो महाफलः ॥ जपेन देवता नित्यं
स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान्
कामान् दद्यान्मुक्तिं शश्वतीं ॥ पाद्वे ।
वक्त्ररङ्गः पिपासाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः सम-
न्ततः ॥ * ॥ पाद्वनारदीययोः । यावन्तः
कर्मयज्जाः स्युः प्रादिष्ठानि तपांसि च ।
सर्वे ते जपयज्जस्य कलां नाहंति
षोडशीं ॥ माहात्म्यं वाचिकस्यैतज्जप-
यज्जस्य कीर्तितं । तस्माच्छतश्लोकांशुः
सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ * ॥ तथा तन्त्रे ।
मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपां-
शुकः । वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो
जप ईरितः ॥ * ॥ गौतमीये । शक्त्या त्रिस-
वनं स्नानमन्त्रादिभिः सकृच्च वा । त्रिसङ्घं
प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥
सक्त्या त्रये पूजाङ्गज्जपमर्कौत्तरशतं

ইত্যর্থঃ ॥ * ॥ একদা বা ভবেৎ পূজা ন
 জপেৎ পূজনং বিনা । জপান্তে বা ভবেৎ
 পূজা পূজান্তে বা জপেন্নমুং ॥ প্রাতঃ-
 কালং সমারভ্য জপেন্মধ্যান্দিनावधि । মধ্য-
 ন্দিनावधीति न नियमपरं किञ्चुधिककाल-
 ব্যবच्छेदपरं । অন্তথা তৎসময়জপ-
 নিয়মে কদাচিৎ জিহ্বায়া জাড্যাজাড্যেন
 বা প্রতিনিয়তদিবসীয়জপমজ্যায়াপূর্ণত্বে
 অধিকত্বে বা নিয়মভঙ্গঃ স্মাৎ ॥ * ॥
 মনঃ সংহত্য বিষয়ান্নল্লার্থগতমানসঃ । ন
 দ্রুতং ন বিলম্বঞ্চ জপেন্মৌক্তিকপংক্তি-
 বৎ ॥ * ॥ জপঃ স্মাদক্ষরান্ভিস্মানসো-
 পাংশুবাচিকৈঃ । ধিয়া যদক্ষরশ্রেণীং বর্ণ-
 স্বরপদাঙ্কিকাং ॥ উচ্চরেদর্থমুদ্दिश्च मानसः
 स जपः स्मृतः । मन्त्रनिर्णये । मानसं मन्त्र-
 वर्णश्च चिन्तनं मानसः स्मृतः । जिह्वास्थौ
 चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥ किञ्चिৎ
 श्रवणयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः
 स्मृतः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स
 जपः स्मृतः ॥ उच्चैर्ज्जपादिशिकः स्मादु-
 पांशुर्दशभिर्गुणैः । जिह्वाजपः शतगुणः
 सहस्रा मानसः स्मृतः ॥ प्रकारान्तरं ।
 निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः
 स्मृतः । उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः सः
 प्रकीर्तितः ॥ निगदस्तु जनैर्वेद्यस्त्रिविधोऽयं
 जपः स्मृतः । * । तन्त्रान्तरे । उच्चैर्ज्जपो-
 ह्यमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्मृतः ।
 उक्तमो मानसो देवि त्रिविधः कथितो
 जपः ॥ * ॥ जिह्वाजपस्तु । जिह्वाजपः
 स विज्ञेयः केवलं जिह्वाया वृधेरिति । # ।

অতিবিলম্বাতিশীঘ্রজপে দোষমাহ । অতি-
 হ্রস্বো ব্যাধিহেতুরতিদীর্ঘো বহুক্ৰয়ঃ ।
 অক্ষরাক্ষরসংযুক্তং জপেন্মৌক্তিকহার-
 বৎ ॥ * ॥ মনসা যঃ স্মরেৎ স্তোত্রং
 বচসা বা মনুং জপেৎ । উভয়ং নিষ্ফলং
 যাতি ভিন্নভাণ্ডাদকং যথা ॥ * ॥ গোত-
 মীয়ে । পশুভাবে স্থিতা মন্ত্ৰাঃ কেবলা
 বর্ণরূপিণঃ । সৌম্নম্বন্ধন্যুচ্চরিতাঃ প্রভুত্বং
 প্রাপ্নুবন্তি তে ॥ * ॥ গান্ধনারদীয়য়োঃ ।
 মন্ত্ৰাক্ষরাণি চিচ্ছক্টৌ প্রোতানি পরি-
 ভাবয়েৎ । তামেব পরমব্যোম্নি পরমামৃত-
 বৃংহিতে ॥ দর্শয়ত্যাভ্রসন্ধ্যাবং পূজাহোমা-
 দিভির্বিবেনেতি । গোতমীয়ে দশাক্ষর-
 পটলে । মূলমন্ত্রং প্রাণবুদ্ধ্যা হুম্নামূল-
 দেশকে । মন্ত্ৰার্থং তস্য চৈতন্যং জীবং
 ধ্যাত্বা পুনঃ পুনঃ ॥ * ॥ কুলার্ণবেহপি ।
 মনোহন্যত্র শিবোহন্যত্র শক্তিরন্যত্র
 মারুতঃ । ন সিদ্ধ্যতি বরারোহে কল্পকোটি-
 শতৈরপি ॥ * ॥ জাতসূতকমাদৌ স্যাদন্তে
 চ যুতসূতকং । সূতকদ্বয়সংযুক্তো যো
 মন্ত্রঃ স ন সিদ্ধ্যতি ॥ গুরোস্তুদ্রহিতং
 কৃত্বা মন্ত্রং বাবজ্জপেদ্বিয়া । সূতকদ্বয়-
 নিশ্শুক্তঃ স মন্ত্রঃ সর্বসিদ্ধিদঃ ॥ জাতসূতক-
 মাদৌ স্যান্মুতসূতকমন্তুতঃ । সূতক-
 দ্বয়নিশ্শুক্তো মন্ত্রঃ সিদ্ধ্যতি নান্যথা ॥
 তত্রৈব । তস্মাদ্বেবি প্রযত্নেন ধ্রুবেণ
 পুটিতং মনুং । অক্টোত্তরশতং বাপি
 সপ্তবারং জপাদিতঃ । জপান্তে চ তথা
 জপ্যাৎ চতুর্বর্গফলাপ্তয়ে ॥ তত্রৈব ।
 ব্রহ্মবীজং মনোর্দ্বা চাদ্যন্তে পরমেধরি ।

सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूक्तद्वयमुक्तये ॥*॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रैश्चैतन्मन्त्रं योनिमुद्रां न वेत्ति
 यः । शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न
 जायते ॥ लुप्तकैजाश्च ये मन्त्रान् दास्यन्ति
 फलं प्रिये । मन्त्रांश्चैतन्मन्त्रसहिताः सर्व-
 सिद्धिकराः स्मृताः ॥ चैतन्यरहिता मन्त्राः
 प्रोक्ता वर्णास्तु केवलं । फलं नैव
 प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥ मन्त्रो-
 च्छारे कृते वादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
 शते सहस्रे लक्षे वा कोटिजापे न
 तत्फलं ॥ हृदये ग्रन्थिभेदश्च सर्वावयव-
 वर्द्धनं । आनन्दाश्रुणि पुलको देहावेशः
 कुलेश्वरि ॥ गद्गदोक्तिश्च सहसा जायते
 नात्र संशयः । सकृदुच्चरितेहप्येवं मन्त्रे
 चैतन्यसंयुते ॥ दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र
 पारम्पर्यात् तदुच्यते ॥ * ॥ मासमात्रं
 जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटं ।
 क्रमोत्क्रमोत्सहस्रं तस्य सिद्धौ भवे-
 न्मनुः ॥ तत्र भूतलिपिः । पञ्च ह्रस्वाः
 सङ्घिर्वा व्यामाराधिजलकराः । अन्त्य-
 माद्यं द्वितीयं चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
 पञ्चवर्गाकराणि स्युर्वासुश्वेतेन्दुभिः सह ।
 एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंश-
 दक्षरैः ॥ मन्त्रस्तु । अ ई उ ऋ ऌ ए ऐ ओ
 ङ ह ष र व ल ङ क ख घ ग ञ च छ वा ज
 ण ट ठ ड न त थ ध द म प फ भ व श
 ष साः । अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः
 क्रमेणोल्लेख्यं ॥ * ॥ गौतमीये । एवं
 जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पार्घ्यवारिभिः ॥

सफलं तद्विभावैव्यं प्राणायामं समा-
 चरेत् । जपश्चादौ जपान्ते च त्रितयं
 त्रितयं चरेत् ॥ * ॥ शक्तिविषये देव्या
 वामहस्ते । तथा च । एवं जपं पुरा
 कृत्वा गङ्गाकृतकुशोदकैः । जपं सम-
 र्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
 जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तदशां-
 शतः । तर्पणकांतिषेकं तददशांशतो
 मुने ॥ प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूना
 धिकप्रशान्तये । अथवा सर्वपूर्तो च
 होमादिकमथाचरेत् ॥ सम्पूर्णायां प्रति-
 ज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥ मुण्डमालायां
 यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तदशांशमनु-
 क्रमात् । तद्वद्वैवैर्जपश्चास्ते होमं
 कुर्याद्विने दिने ॥ * ॥ जपसञ्चयायां
 विशेषमाह मुण्डमालायां । नास्तेहस्त-
 पर्कैर्वा न धानैर्यं च पुष्पकैः । न चन्दनै-
 र्मुक्तिकया जपसञ्चयास्तु कारयेत् ॥ लाक्षा-
 कुशीदसिन्दूरः गोमयं करीषकं ।
 बिलोद्यं गुटिकां कृत्वा जपसञ्चयास्तु
 कारयेत् ॥ * ॥ पुरश्चरणचन्द्रिकायां ।
 ततो जपदशांशेन होमं कुर्याद्विने
 दिने । अथवा लक्षसञ्चयायां पूर्णायां
 होममाचरेत् ॥*॥ तथा । होमाद्यशक्तौ
 च सनत्कुमारीये । यद्यदङ्गं भवेत्तदङ्गं
 तत्सञ्चयाद्विष्णो जपः । होमाभावे जपः
 कार्यो होमसञ्चयात्तुर्गुणः ॥ विष्णोः
 कृत्वायां रससञ्चयात्तुर्गुणः स्मृतः ।
 वैश्यानां वज्रसञ्चयात्तुर्गुणः स्त्रीणामयं
 विधिः ॥ यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य

विधिकरेण । अनाश्रितश्च शूद्रश्च दिक्-
सञ्चारकः समीरितः । शूद्रश्च विप्रभृत्यश्च
तत्पत्न्याः सदृशो जपः ॥ * ॥ अत्रो-
प्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये । होमकर्मा-
ग्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
इतरैर्यास्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥
त्रिगुणादिः होमसञ्चारित्रिगुणजपः क्वत्रि-
येण कार्यः । वैशेष्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण
पञ्चगुणः । तदुक्तं कुलार्गवे । यदयदङ्गं
विहीनं श्चां तत्सञ्चारिगुणो जपः ।
कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासञ्चारं द्विजा-
दयः ॥ एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः ।
तथा च । वर्णिजामर्कशशाङ्ककोणं त्र्यम्ब-
भवति शूद्राणां । इति नागभट्टनिबन्धे ।
शूद्राणां त्र्यम्बमिति कुण्डप्रकरणे सार-
दायां ॥ * ॥ स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रय-
च्छति । अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति
वाङ्मिदं ॥ अतः स्त्रीणां होमाधिकारः ।
तच्छ ब्राह्मणद्वारा । तथा च तन्त्रे ।
उक्त्वारोच्छारणाद्दोमां शालग्रामशिलार्च-
नां । ब्राह्मणीगमनाच्छैव शूद्रशचागुलतां
ब्रजेत् ॥ इति साङ्ख्यनिषेधात् । तथा स्त्रीणां
मपि सर्ववैदिककर्मास्तु शूद्रतुल्यत्वात्प्रति-
पादनात् । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो ब्रह्मपात-
समो मम । इति भगवद्ब्रह्मसंहिता । तथा च
नारायणकले । अंकाकरो महामन्त्रः
सप्तार्णः शूद्रयोषितोः । प्रणवादिश्च यो
मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥ इति सर्वत्र
स्त्रीणां शूद्रबन्धवहारः ॥ * ॥ शूद्रश्चापि

सर्वर्तुकहोमः । तथा च वाराहीतन्त्रे ।
यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होम-
कर्माणि । बहिर्जायां परित्यज्य हृदयान्ते
न होमयेत् ॥ * ॥ सर्वेषां वा द्विगुणो
जपः । तथा च वाशिष्ठे । यदयदङ्गं विही-
येत तत्सञ्चारिगुणो जपः । कर्तव्य-
श्चाङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तैः भक्तिर्तः ॥ न
चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिक्तमवापुयां
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत्
ऋषं ॥ यत्र भुङ्क्ते द्विजस्तस्मान्त्र भुङ्क्ते
हरिः श्रयं । तथा अगस्त्यसंहितायां ।
यदि होमेऽप्यशक्तः श्चां पूजायां तर्पणे-
ऽपि वा । तावत्सञ्चारपेनैव ब्राह्मणारा-
धनेन च ॥ भवेदङ्गद्वयेनैव पुरुषचरण-
मार्थं वै । * । वीरतन्त्रे । नियमः पुरुषे
ज्जेयो न योषितंश्च कथञ्चन । न न्यासो
योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनं ॥
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति
योषितां । ततश्च । गुरवे दक्षिणां
दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः । गुरु-
सन्तोषमात्रेण 'मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ऋषं ॥ * ॥
तथा च योगिनीहृदये । गुरोरर्भावे
पूजाय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् । तयो-
रभावे देवेशि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रश्च पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति इत्येसादां कुले-
श्रि ॥ गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहस्त-
वेदिनः । एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा
वन्देत वै गुरुं ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म
तस्मादादौ तमर्चयेत् । तदन्ते 'महतीं

पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥ सुभाषिणीं
कुमारीं च भूषणैरपि भूषयेत् । मिष्टान्नं
बल्लभः कार्यं दुष्कृतं बन्धुभिः सह ॥ एवं
सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेत् सकलेप्सितान् ॥*

अथ ग्रहणपुरश्चरणं ॥

तन्त्रे । अथवाद्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणैर्हर्कश्च चन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपो-
षितः ॥ नद्यां समुद्रगामिन्त्यां नाभिमात्रो-
दके स्थितः । स्पर्शाद्विमुक्तिपर्यन्तं जपे-
न्मन्त्रमनन्तधीः ॥ * ॥ यदि नक्रादिदूषिता
नदी भवति तदा यं कर्तव्यं तदाह रुद्र-
वामले । अपि शुद्धोदकैः स्नात्वा शुचौ
देशे समाहितः । ग्रासाद्विमुक्तिपर्यन्तं
जपेन्मन्त्रमनन्तधीः ॥ इति कृत्वा न सन्देहो
जपश्च फलभाग्भवेत् । नद्यभावे । यद्वा
पुण्योदकैः स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्तान्तं जपेन्मन्त्रमनन्तधीः ॥* ॥
उपवाससमर्पणे तु तत्रैव । अथवाद्यप्रका-
रेण पौरश्चरणिको विधिः । चन्द्रसूर्योप-
रागे च स्नात्वा प्रथममानसः ॥ स्पर्श-
नादिविमोक्तान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपादशांशतो होमं तथा होमात्तु
तर्पणं । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते
सिद्धिरुत्तमा ॥ * ॥ गोपालमन्त्रतर्पणे तु
होमसमसञ्चयं यथा । इह गोपाल-
मन्त्रस्य तर्पणं होमसञ्चयम् । वर्णानामिह
सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥ दृष्ट्वा स्नात्वा
सुसङ्गस्य विमोक्तान्तं जपकरेत् । तावद्-
यज्जुदिकं कुर्यात् ग्रहणान्ते शुचिः
पुमान् ॥ एवं जपान्त्रसिद्धिर्भवत्येव न

संशयः । * । ग्रहणे जपश्च आवश्यकत्वं ।
श्राद्धादेरनुरोधेन यदि जप्यं त्यजे-
मरः । स भवेद्देवताद्रोही पितृन् सप्त नय-
त्यथः ॥ इति सनत्कुमारीयवचनात् । वस्तु-
तस्तु आरक्षपुरश्चरणविषयमिदं । तथाहि ।
आरक्षे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा श्राद्धानुरोधेन जपं न त्यजेत् ।
एवं रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोद्धव्यं ।
इति सर्वसमञ्जसं ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।
कल्लोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोमादिक-
स्ततः । अथवा तदशांशेन होमादींश्च
समाचरेत् ॥ तथा । अनन्तरं दशांशेन
क्रमोद्दोमादिककरेत् । तदन्ते महतीं
पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं ॥ ततो
मन्त्रश्च सिद्धार्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसी-
दति ॥ * ॥ अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यक-
मेव । सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्ग-
सिद्धये । विप्राराधनमात्रेण व्यक्तं साङ्गं
भवेद्दुष्कृतं ॥ क्रियासारे । दौष्काहीनान्
पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे । स याति
परमेशानि नरकानेकविंशतिं ॥ एवं यः
कुरुते देवि पुरश्चरणकं प्रिये । सर्व-
पापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यामाप्नुयात् ॥* ॥
यद्यपि पुरश्चरणपदं पक्षात्परं । तथा
च । जपहोमो तर्पणकाभिषेको विप्र-
भोजनं । पक्षात्प्राप्तसं लोके
पुरश्चरणमुच्यते ॥ तथापि ग्रहणादौ
पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रपरं ।
सूर्योदयं समागत्य यावत् सूर्योदयान्तरं ।

ইত্যাদৌ তথাদর্শনাৎ তত্র হোমাদে-
রভাবাৎ । তর্হি কথং গ্রহণপুরশ্চরণে
হোমাদি ইতি চেৎ বচনাদেব । ন চ পুর-
শ্চরণশ্চ পঞ্চাঙ্গত্বাৎ সর্বত্র তদেব স্মা-
দিতি বাচ্যৎ । গ্রহণে পুনস্তদ্বিধানমনর্থকং
স্মাৎ । কিঞ্চ গ্রহণে হোমাদিনিয়মাৎ নাস্মত্র
হোমাদিঃ । গ্রহণপুরশ্চরণে হোমাদিবিধা-
নস্ত প্রকৃতীভূতপঞ্চাঙ্গপুরশ্চরণতুল্যতা-
বোধনায় । অতএব গ্রহণে পঞ্চাঙ্গ-
স্বরূপপুরশ্চরণে কৃতে মুখ্যপ্রয়োগে-
ইপ্যধিকার ইতি প্রকটীকৃতং । তদক-
রণে পুনঃ কেবলজপমাত্রপুরশ্চরণে কৃতে
নাধিকার ইতি সর্বসম্মতমিতি ॥ * ॥
পুরশ্চরণকালস্ত বারাহীয়ে । চন্দ্রতারানু-
কূলে চ শুক্রে পক্ষে শুভেহহনি । আর-
ভেত পুরশ্চর্যাং হরৌ স্তপে ন চাচ-
রেৎ ॥ * ॥ প্রতিপ্রসবঃ । রুদ্রযামলে ।
কান্তিকান্বিনবৈশাখমাঘেহথ মার্গশীর্ষকে ।
ফাল্গুনে শ্রাবণে দীক্ষা পুরশ্চর্যা প্রশ-
স্ততে ॥ * ॥ গ্রস্তান্তে গ্রস্তোদয়ে চ দীক্ষাপুর-
শ্চরণয়োর্নিষেধমাহ তন্ত্রান্তরে । গ্রস্তান্তে
হু দিতে নৈব কুর্য়াদীক্ষাং জপং প্রিয়ে ।
কৃতে নাশো ভবেদাশু আয়ুঃশ্রীস্বত-
সম্পদাৎ ॥ * ॥

অথ পুরশ্চরণপ্রয়োগঃ ।

তত্র তাবৎ ভূমেঃ পরিগ্রহং কৃত্বা পুর-
শ্চরণপ্রাক্ তৃতীয়দিবসে ক্ষৌরাদিকং
বিধায় বেদিকায়াম্বেদিকু ক্রোশং
ক্রোশদ্বয়ং বা ক্ষেত্রং চতুরস্রং আহা-
রাদিবিহারার্থং পরিকল্প্য তত্র কূর্ম্ভচক্রানু-

রূপং মণ্ডলং বিধায় একভক্তং কুর্য়্যাৎ ।
ততঃ পরদিনে স্নানাদিকং বিধায় শুদ্ধঃ
সন্ বেদিকায়াম্বেদিকু "অশ্বখোড়ম্বর-
প্লক্ষাণামন্যতমশ্চ বিতস্তিমাত্রান্ দশ কীল-
কান্ । ওম্ নমঃ স্তদর্শনায় অস্ত্রায় ফড়িতি-
মন্ত্রেণাক্ষৌভ্ররশতাভিমন্ত্রিতান্ বেদিকায়াম্বেদিকু
দশদিকু । ওম্ যে চাত্র বিঘ্নকর্তারো ভূবি
দিব্যস্তরীক্ষণাঃ । বিঘ্নভূতাশ্চ যে চান্যে
মম মন্ত্রশ্চ সিদ্ধিষু ॥ ময়ৈতৎ কীলিতং
ক্ষেত্রং পরিত্যজ্য বিদূরতঃ । অপসর্পন্ত
তে সর্বে নির্বিঘ্নং সিদ্ধিরস্ত মে ॥ ইত্য-
নেন নিখন্য তেষু ওম্ নমঃ স্তদর্শনায়
অস্ত্রায় ফড়িতিমন্ত্রেণাস্তং সংপূজ্য পূর্বাদি-
ক্রমেণ ইন্দ্রাদিলোকপালান্ পূজয়েৎ ।
তদ্বথা । ওম্ ভূভুবঃস্বরিন্দ্রলোকপাল
ইহাগচ্ছ ইত্যাবাহ পঞ্চোপচারৈরন্যাংশ্চ
পূজয়েৎ । তথা চ মুণ্ডমালায়াং । পুণ্য-
ক্ষেত্রাদিকং গত্বা কুর্য়্যাভূমেঃ পরিগ্রহং ।
তথা হুমুকমন্ত্রশ্চ পুরশ্চরণসিদ্ধয়ে ।
ময়েয়ং গৃহতে ভূমিস্মিন্দ্রোহয়ং সিধ্যতা-
মিতি ॥ * ॥ তথা । গ্রামে ক্রোশমিতং
স্থানং নদ্যাদৌ স্বেচ্ছয়া মতং । নগরাদা-
বপি ক্রোশং ক্রোশযুগ্মমথাপি বা ॥
ক্ষেত্রং বা যাবদিচ্ছন্ত বিহারার্থং প্রক-
ল্পয়েৎ । আহারাদিবিহারার্থং তাবতীং
ভূমিমাক্রমেৎ ॥ ক্ষীরিস্কোদুবান্ কীলান্
অস্ত্রমন্ত্রাভিমন্ত্রিতান্ । নিখনেদশদিগ্-
ভাগে তেষুস্তঞ্চ প্রপূজয়েৎ ॥ লোকপালান্
পুনস্তেষু গন্ধাদৈঃ পূজয়েৎ স্তধীঃ ।
ততো মধ্যস্থানে ক্ষেত্রপালং বাস্তীশঞ্চ

सम्पूज्या । सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं ।
 पूजयेत् । ७म् अद्येत्यादि अमुकगोत्र-
 त्रीअमुकदेवशर्मा मत्कर्तव्यामुकमन्त्रपुर-
 श्चरणकर्म्मणि सर्वविघ्नविनाशार्थं गणेश-
 पूजामहं करिष्ये । इति सङ्गल्य वेदिका-
 मध्ये पश्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् ।
 तद्भुक्तं । क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत्
 विधिवत्ततः । क्षेत्रेशं वास्तुनामानं
 विघ्नराजं समर्चयेत् ॥ दिक्पालेभ्यो
 बलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समाविशेत् ।
 ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो
 बलिं दद्यात् । ततः । ७म् ये रौद्रो
 रौद्रकर्म्मणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
 मातरौहप्यग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥
 विघ्नभृताश्च ये चाग्रे दिग्दिक्कु समा-
 श्रिताः । सर्वे ते प्रीतमनसः प्रति-
 गुह्यस्त्रिमं बलिं ॥ इत्यनेन दशदिक्कु
 भूतेभ्यो बलिं दद्यात् । ततो गायत्रीं
 जपेत् । तथा च । प्रातः स्नात्वा तु
 गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो जपेत् । ज्ञाता-
 ज्ञातश्च पापश्च क्षयार्थं प्रथमं ततः ॥
 इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥ यत्र प्रातः
 स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो जपेत्
 इति । तं पुनरत्यन्तपापक्षया । ७म्
 अद्येत्यादि अमुकगोत्रत्रीअमुकदेवशर्मा
 ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामो अकौन्तर-
 सहस्रगायत्रीजपमयुतगायत्रीजपं वा अहं
 करिष्ये । इति सङ्गल्य जपेत् । तत
 उपवासं हविष्यं वा कुर्यात् ॥ * ॥ त-
 परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वप्ति-

वाचनपूर्वकं सङ्गल्यं कुर्यात् । यथा विष्णुः
 ७म् अद्येत्यादि अमुकगोत्रत्रीअमुकदेव-
 शर्मा अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्राति-
 बन्धकताशेषहूरितक्षयपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धि-
 कामोहद्वारभ्य यावता कालेन सेत्स्यति
 तावत्कालममुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य
 इयत्संख्यजपतद्दशांशहोमतद्दशांश-
 तर्पणतद्दशांशाभिषेकतद्दशांशत्राक्षण-
 भोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
 सङ्गल्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा
 स्वस्मृद्वां वक्त्वा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण
 देवतां संपूज्या दीपे प्रज्वलिते
 देवतां हृदये कृत्वा प्रातःकालं समा-
 रभ्य मध्यं दिनं यावत् जपं कुर्यात् ।
 ततस्तद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पणतद्दशां-
 शाभिषेकतद्दशांशत्राक्षणभोजनक्षुर्यात् ।
 तथा च । सनत्कुमारतन्त्रे । प्रणवं
 तत्सदद्येति मासपक्षतिथार्षि । अमुका-
 मुकगोत्रोहहं मूलमुच्चार्य तत्परं ॥
 सिद्धिकामोहश्च मन्त्रस्य इयत्संख्यं जप-
 स्ततः । दशांशं हवनं होमादशांशं
 तर्पणं ततः ॥ दशांशं मार्ज्जनं तस्मा-
 दशांशं विप्रभोजनं । पुरश्चरणमेवं
 हि करिष्ये प्राग्दङ्मुखः ॥ तथा । दीपस्य
 ज्वलितस्याथ जपकर्म्म प्रशस्यते । तद्दीप-
 स्थानमाश्रित्य वातातपसहां कृत्वा ॥
 निर्णाय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे
 दिने । ततो होमस्तत्सुतर्पणं ॥ *
 तत्रास्तरे । तर्पणस्तु ततः कुर्यात्तीर्थोद्दे-
 श्चन्द्रमिश्रितैः । जले देवं समावाह

पुरस्कारः (पुं) पुरस्क्रिया । अभिशापः । अरि-
ग्रहणं । अग्रकरणं । पूजनं । स्वीकारः ।
मेकः । इति पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥

पुरस्कृतः (त्रि) अभिशस्तः । अरिग्रस्तः । अग्र-
कृतः । पूजितः । इति मेदिनी ॥ स्वीकृतः ।
सिक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुरस्तात् व्या प्राच्यां दिशि । यथा । पुरस्तात्
सूर्या उदेति । प्रथमे काले । यथा पुर-
स्ताद्भुङ्क्ते । पुरार्थे । अतीते । यथा
पुरस्ताद्रामोहृत् । अग्रतः अग्रे देशे ।
यथा पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥

पुरा व्या प्रबन्धः । वाक्यरचना पुराणादिः । यथा
पुराविदः । चिरं । चिरस्तनं । पुराण-
मित्यर्थान्तरं । अतीतं । भूतं । चिरा-
तीतमित्येकं । यथा इतिहासः पुरावृत्त-
मिति केचिन् ॥ निकटः । समीहितः ।
आगामिकं । अनागतं । निकटागामिकः ।
भविष्यदासतिः । इति केचिन् ॥ इत्यमर-
भरतौ ॥ तीरुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुरा (स्त्री) पूर्वदिक् । स्वर्गद्वयविशेषः । तं-
पर्यायः । गन्धवती २ दिव्या ३ गन्धाद्या ४
गन्धमादिनी ५ स्वरतिः ६ दुरिगन्धा ७
कुटी ८ गन्धकुटी ९ । अत्रा
तिक्तद्वं । कटुद्वं । शीतद्वं । कषायद्वं ।
कफपित्तश्वासप्रविषदाहार्तिज्वरमूर्च्छातृषाना-
शित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुराकृतं (त्रि) प्रारम्भकर्म । पूर्वकालकृत-
पुण्यादि । यथा । अकाले दर्शनं विशेष-
हृत्ति पुण्यं पुराकृतं । इति श्रुतिः ॥

पुराणं (स्त्री) व्यासादिभुनिप्रणीतवेदार्थवर्णित-

पञ्चलक्षणाश्रितशास्त्रं । तत्पर्यायः । पञ्च-
लक्षणं २ । इत्यमरः ॥ पञ्च लक्षणानि
यथा । सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्व-
स्तरं ४ वंशानुचरितं ५ ॥ महापुराणञ्च
दश लक्षणानि यथा । सर्गः १ विसर्गः २
वृत्तिः ३ रक्षा ४ अन्तरं ५ वंशः ६
वंशानुचरितं ७ संस्था ८ हेतुः ९ अपा-
श्रयः १० ॥ अथाष्टादश महापुराणानि
तेषां श्लोकसंख्यानि च यथा । ब्रह्मं
दशसहस्रं १ पद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं २
वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रं ३ शैवं
चतुर्विंशतिसहस्रं ४ भागवतं अष्टादश-
सहस्रं ५ नारदीयं पञ्चविंशतिसहस्रं ६
मार्कण्डेयं नवसहस्रं ७ आग्नेयं चतुः-
शताधिकपञ्चदशसहस्रं ८ भविष्यं पञ्च-
शताधिकचतुर्दशसहस्रं ९ ब्रह्मवैवर्तं
अष्टादशसहस्रं १० लैङ्गं एकादश-
सहस्रं ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रं १२
स्कन्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रं १३
वामनं दशसहस्रं १४ कौर्म्यं सप्तदश-
सहस्रं १५ मांशुं चतुर्दशसहस्रं १६
गारुडं षड्विंशतिसहस्रं १७ ब्रह्माण्डं
द्वादशसहस्रं १८ । समुदायेन चतुर्लक्ष-
श्लोकाः । इति त्रीभागवतीयद्वादश-
लक्षः ॥ * ॥ अपि च । सूत उवाच । विस्त-
राणि पुराणानि चेतिहासश्च शौनक ।
संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि वैया-
गमं ॥ * ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो
मन्वस्तराणि च । वंशानुचरितं विप्र पुराणं
पञ्चलक्षणं ॥ एतद्व्यपपुराणानां लक्षणं

विदुर्बुधाः । महतां पुराणानां लक्षणं
 कथयामि ते ॥ * ॥ सृष्टिश्चापि विश्रुतिश्च
 स्थितिसंस्थां पालनं । कर्मणां वासना
 वार्त्ता मनूनां क्रमेण च ॥ वर्णनं प्रलयानां
 मोक्षस्य च निरूपणं । उक्तीर्त्तनं हरे-
 रेव देवानां पृथक् पृथक् ॥ दशाधिकं
 लक्षणं महतां परिकीर्त्तितं । संध्या-
 नं पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥ * ॥
 परं ब्रह्मपुराणं सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चानवष्टिसहस्रं पाद्ममेव प्रकीर्त्तितं ॥
 त्रयोविंशतिसहस्रं वैश्ववक्त्रं विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसहस्रं शैवमेव निरूपितं ॥
 अष्टौः षोडशसहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसहस्रं नारदीयं प्रकी-
 र्त्तितं ॥ मार्कण्डेयं नवसहस्रं पुराणं
 पण्डिता विदुः । चतुःशताधिकं पञ्चदश-
 सहस्रमेव च ॥ परमग्निपुराणं रुचिरं
 परिकीर्त्तितं । चतुर्दशसहस्राणि परं
 पञ्चशताधिकं ॥ पुराणप्रवरकैव भविष्यं
 परिकीर्त्तितं । अष्टादशसहस्रं ब्रह्म-
 वैवर्तमीप्सितं ॥ सर्वेषां पुराणानां
 सारमेव विदुर्बुधाः । एकादशसहस्रं परं
 लिङ्गपुराणं ॥ चतुर्विंशतिसहस्रं
 वाराहं परिकीर्त्तितं । एकाशीतिसहस्रं
 परमेव शताधिकं ॥ वरं स्कन्दपुराणं
 सन्तिरेव निरूपितं । वामनं दशसहस्रं
 कौर्म्यं सप्तदशैव तु ॥ मांस्यं चतुर्दशं
 प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा । उ-
 विंशतिसहस्रं गारुडं परिकीर्त्तितं ॥
 परं द्वादशसहस्रं ब्रह्माण्डं परि-

कीर्त्तितं । एवं पुराणसंध्यां चतुर्लक्ष-
 मुदाहृतं ॥ अष्टादशपुराणानामेवमेव
 विदुर्बुधाः । एवंपुराणानामष्टादश
 प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥ इतिहासो भारतक
 वाल्मीकं काव्यमेव च । पञ्चकं पञ्च-
 रात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकं ॥ वाशिष्ठं
 नारदीयं कापिलं गोतमीयकं । परं
 सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रकं पञ्चकं ॥
 पञ्चम्यः संहितानां कृष्णभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
 गोतमस्य कुमारस्य संहिताः परि-
 कीर्त्तिताः । इति ते कथितं सर्वं क्रमेण
 च पृथक् पृथक् ॥ अस्त्येवं विपुलं शास्त्रं
 ममापि च यथागमं । इति ब्रह्मवैवर्ते
 श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥ * ॥
 पद्मपुराणमते तु । निस्ताराय तु लोकानां
 स्वयं नारायणः प्रभुः । व्यासरूपेण कृत-
 वान् पुराणानि महौतले ॥ पठनाच्छ्रवणाद्-
 येषां नृणां पापकर्मो भवेत् । धर्मा-
 धर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनं ॥ गतिश्च
 परमा तद्वद्वृत्तिर्भगवति प्रभो । तानि ते
 कथयिष्यामि सप्रमाणानि हृतले ॥ * ॥
 पुराणसंध्यांस्तुत्तमाह । पुराणानि चतु-
 र्लक्षेण्येतानि धरणीतले । तथा महाभार-
 तं लक्षसंध्यां प्रकीर्त्तितं ॥ पञ्चलक्ष-
 म्निदं राजन् कथितं ब्रह्म केवलं । वेदः
 पञ्चमनामैष लोकनिस्तारकः पण्डितः ॥ तत्र
 पद्मपुराणं प्रथमं स प्रणीतवान् ! ततो-
 हन्यानि पुराणानि कृष्णो षोडश तु क्रमात् ॥
 अष्टादशं भागवतं सारमाकृत्य सर्वतः ।

कृतवान् भगवान् व्यासः शुककाव्यापयं
 रूतं ॥ इति पातालधुके ११ अध्यायः ॥*॥
 आख्यानादिभिः सह व्यासः पुराणं चक्रे ।
 यथा । आख्यानेऽप्यापाख्यानेर्गाथाभिः
 कल्लशुक्तिभिः । पुराणसंहितां चक्रे पुरा-
 णार्थविशारदः ॥ प्रख्यातो व्यासशिष्यो-
 हङ्गुं सूतो वै लोमहर्षणः । पुराण-
 संहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥
 अस्य टीका यथा । आख्यानादिभिः सह
 पुराणं चक्रे व्यास इत्यमरः । तत्र च ।
 अयं दृष्टार्थकथनं प्रह्वराख्यानकं बुधाः ।
 अकृतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्रे ॥
 गाथांस्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः । कल्ल-
 शुक्तिः श्राद्धकल्लादिनिर्णयः ॥ * ॥ अमति-
 श्चाग्निवर्त्ताश्वमित्रासुः शांशपायनः । अकृत-
 त्रणेहथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥
 टीका । अमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट्
 शिष्यास्तुःकृताः षट् संहिता जगृहः ॥*॥
 काशपः संहिताकर्ता सावर्णिः शांश-
 पायनः । लोमहर्षणिका चान्या तिसृणां
 मूलसंहिता ॥ टीका । अकृतत्रण एव
 काशपः काशपो अकृतत्रण इति वायुक्तेः
 रोमहर्षणिका चान्या रोमहर्षणेन पुनः
 संक्षेपेण प्रोक्ता ॥ * ॥ चतुर्केयेना-
 प्येतेन संहितानामिदं मुने । टीका ।
 एतासां काशपादिकृतानां संहिताना-
 मर्थचतुर्केयेनापि मूलद्वयेन तत्सारो-
 क्तारात्कं इदं त्रीविष्णुपुराणं मुने
 मैत्रेय मया कृतमिति शेषः ॥ * ॥ आद्यं
 सर्वपुराणानां पुराणं ब्रह्ममुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्रेते ॥
 इति विष्णुपुराणे ७ अंशे ७ अध्यायः ॥*॥
 तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा ।
 अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।
 त्रिसहस्रं जपते नित्यं सोऽहश्चमेधफलं
 लभेत् ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥
 तामसपुराणानि यथा । मांस्यं कौश्लं
 तथा लैङ्गं शैबं स्कान्दं तथैव च ।
 आग्नेयं षडेतानि तामसानि निबो-
 धत ॥ * ॥ सांख्यिकपुराणानि यथा । वैश्वं
 नारदीयं तथा भागवतं शुभं । गारुड-
 णं तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ।
 सांख्यिकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि
 वै ॥ * ॥ राजसपुराणानि यथा । ब्रह्माण्डं
 ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं
 वामनं ब्रह्मं राजसानि निबोधत ॥ * ॥
 सांख्यिका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः
 शुभाः । तथैव तामसा देवि निरय-
 प्राप्तिहेतवः ॥ इति पाद्मोत्तरधुके
 ४७ अध्यायः ॥ * ॥ अष्टादशोपपुराणानि
 यथा । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह-
 मथापरं । तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारं
 तु भाषितं ॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं सांका-
 र्णिकीशभाषितं । दुर्वाससोक्तमाश्रयं
 नारदोक्तमतः परं ॥ कापिलं वामन-
 क्खेव तथैवोसनसेरितं । ब्रह्माण्डं
 वारुणकाथं कालिकाख्यमेव च ॥ माह्वे-
 खरं तथा शांभुं सौरं सर्वार्थसङ्गं ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाख्यं ॥
 इति गारुडे २२१ अध्यायः ॥ * ॥

कोर्मोक्तान्तेतानि उपपुराणशब्दे द्रष्ट-
व्यानि ॥ * ॥ पुराणपाठक्रमस्तु पारायण-
शब्दे पाठशब्दे च द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादश-
महापुराणानामनुक्रमणिका अर्थात् तेषां
श्लोकपरिबन्धोभागेपाठ्यान्श्रवणदानफला-
नि लिख्यन्ते । सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा
नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा । पुनरप्याह
सुप्रीतो जिज्ञासुः श्रेय उतमं ॥ * ॥
नारद उवाच । साधु साधु महाभाग सर्व-
लोकोपकारकं । महत्तन्त्रं ह्यप्रोक्तं
सर्वतस्त्रोक्तमोक्तमं ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमं । यस्मिन् यस्मिन्
पुराणे तु यद्वदाख्यानकं मुने । तन्न
सर्वं समाचक्षु सर्वज्ञस्तु यतो मतः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहं
पुराणाख्यानसंप्रदां कुमारः प्रत्यूवाच
ह ॥ * ॥ सनत्कुमार उवाच । पुराणाख्या-
नकं विप्र नानाकल्पसमुद्भवं । नाना-
कथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरं ॥ ऋषिः
सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः । न
वेद तस्मात् पृच्छ ह्यं बहुकल्पविदासुरं ॥
श्रुत्वेत्थं नारदो वाक्यं कुमारस्य महा-
त्मानः । प्रथम्य विनयोपेतः सनातनमथा-
ब्रवीत् ॥ * ॥ ब्रह्मन् पुराणविच्छ्रेष्ठं ज्ञान-
विज्ञानतत्परं । पुराणानां विभागं मे
साकल्येनानुकीर्तय ॥ यस्मिन् श्रुते श्रुतं
सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतं । वर्णा-
श्रमाचारधर्मं साक्षात्कारहमेव्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि कियन् सन्धानि
मानतः । किं किमाख्यानयुक्तानि तद्वदसु

मम प्रभो ॥ चातुर्वर्ग्याश्रया नाना ब्रतादीनां
कथास्तथा । सृष्टिक्रमेण बंशानां कथाः
समाक् प्रकाशय ॥ ह्यत्रोद्दिष्टोऽन्यो-
हस्ति पुराणाख्यानविः प्रभो । तस्मादाख्याहि
मह्यं ह्यं सर्वसन्देहभङ्गनं ॥ ततः सना-
तनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितं । नारा-
यणं ऋणं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदासुरः ॥ * ॥
सनातन उवाच । साधु साधु मुनिश्रेष्ठ सर्व-
लोकोपकारक । पुराणाख्यानविज्ञाने
यज्ज्ञाता नैर्तिकी मतिः ॥ तुभ्यं समभि-
धास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
मरीच्यादिभ्यश्चिन्त्यं पुत्रमेहावृताञ्जना ॥
एकदा ब्रह्मणः पूजो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपसृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोक-
भावनं । प्रथम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव
मुनीश्वर । पुराणाख्यानममलं यत्त्वं पृच्छसि
मानद ॥ * ॥ मरीचिरुवाच । भगवान देव-
देवेश लोकानां प्रभवोपाय । सर्वज्ञ
सर्वकल्याण सर्वाध्यक्ष नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मह्यं शुश्रूषते पितः ।
लक्षणं प्रमाणं वक्तारं पृच्छकं
तथा ॥ * ॥ ब्रह्मोवाच । शृणु वत्स प्रव-
क्ष्यामि पुराणानां समुच्छये । यस्मिन्
ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरं ॥
पुराणमेकमेवामीं सर्वकल्लेषु मानद ।
चातुर्वर्गस्य बीजं शतकोटिभ्रविस्तरं ॥
प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।
हरिव्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशत्यपि ॥
अद्यापि देवलोकं तु शतकोटिप्रवि-
स्तुरं । अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण
वर्ण्यते ॥ * ॥ ब्राह्मं १ पाद्मं २ वैश्वदेव ३
वायवीयं ४ तथैव च । भागवतं ५ नार-
दीयं ६ मार्कण्डेय ७ कीर्तितं ॥ आग्ने-
य ८ ङविष्य ९ ब्रह्मवैवर्त १०
लिङ्गके ११ । वाराह १२ तथा स्कान्दं १३
वामनं १४ कूर्म १५ संज्ञिकं । मां-
स्य १६ गारुडं १७ तद्वद्रक्षापाथ्या १८
मिति त्रिषट् ॥ एकं कथानकं सूत्रं बहूः
श्रोतुः समाह्वयं । प्रवक्ष्यामि समासेन
निशामय समाहितः ॥ * ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणं । ब्राह्मं पुराणं
तत्रादौ सर्वलोकहिताय वै । व्यासेन
वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना ॥ तद्वै
सर्वपुराणाग्रायं धर्मकार्थमोक्षदं । नाना-
ख्यानेतिहासाद्यं दशसाहस्रमुच्यते ॥ * ॥
तत्पूर्वभागे । देवानामस्त्राणां यत्रोत्प-
पत्तिः प्रकीर्तिता । प्रजापतीनां तथा
दक्षादीनां मुनीश्वर ॥ ततो लोकेश्वर-
स्यात्र सूर्यास्य परमात्मनः । वंशानुकीर्तनं
पुण्यं महापातकनाशनं ॥ यत्रावतारः
कथितः परमानन्दरूपिणः । श्रीमतो राम-
चन्द्रस्य चतुर्व्याहवतारिणः ॥ ततश्च सोम-
वंशस्य कीर्तनं यत्र वर्णितं । कृष्णस्य
जगदीशस्य चरितं कल्पवापहं ॥ द्वीपाना-
कैव सिद्धनां वर्षाणां चाप्यशेषतः ।
वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणां प्रदृश्याते ॥

नरकाणां समाख्यानं सूर्यास्तुतिकथानकं ।
पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निग-
द्यते ॥ दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकात्र-
क्षेत्रवर्णनं । पूर्वभागोऽह्यमुदितः पुराण-
स्यास्य मानद ॥ * ॥ तद्वृत्तरेभागे । अस्या-
न्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनं । विस्त-
रेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥ अत्रैव
कृष्णचरितं विस्तारां समुदीरितं । वर्णनं
यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥ वर्णाश्रमा-
णां धर्माश्च कीर्तिता यत्र विस्तारां । विष्णु-
धर्मसुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनं ॥ योगा-
नां समाख्यानं सांख्यानांकापि वर्णनं ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनं ॥
एतद्ब्रह्मपुराणस्तु भागद्वयसमाचितं ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदा-
यकं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । सूतशौनक-
संवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकं । लिखितैश्च तं
पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतं ॥
जलधेनुयुतकापि भक्त्या दद्याद्दिजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्तुभोज्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्छन्द्रार्क-
तारकं ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि ब्राह्मण-
क्रमणीं द्विज । सोऽपि सर्वपुराणस्य
श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥ शृणोति यः
पुराणस्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः । हवि-
ष्याशी च नियमां स लभेद्ब्रह्मणः पदं
किमत्र बहूनोक्तेन यदयदिच्छति मानव
तत् सर्वं लभते वत्स पुराणस्यास्य कीर्त-
नां ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे
बृहस्पत्याने चतुर्थपादे १२ अध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयं पद्मपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञिकं ।
 महत्पुण्यप्रदं नृणां शृणुतां पठतां
 मुदा ॥ यथा पक्षेन्द्रियः सर्वः शरीरीति
 निगद्यते । तथेदं पक्षभिः शृणुदितं
 पापनाशनं ॥ ॥ तत्र प्रथमे सृष्टिखण्डे ।
 पुलस्त्येन तु भूम्याय सृष्ट्यादिक्रमतो
 द्विज । नानाध्यानेतिहासादौर्ध्वत्रोक्तो
 धर्मविस्तरः ॥ पुत्रस्य च माहात्म्यं विस्त-
 रेण प्रकीर्तितं । ब्रह्मयज्ञविधानं वेद-
 पाठादिलक्षणं ॥ दानानां कीर्तनं यत्र
 वृत्तानां पृथक् पृथक् । विवाहः शैल-
 जायाश्च तारकाध्यानकं महत् ॥ माहात्म्य-
 ण गवादीनां कीर्तितं सर्वपुण्यदं ।
 कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक्
 पृथक् ॥ ग्रहाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं
 द्विजोत्तम । तं सृष्टिखण्डमुदिकं व्यासेन
 स्वमहात्मना ॥ * ॥ द्वितीये भूमिखण्डे ।
 पितृमात्रादिपूज्ये शिवशर्मकथा पुरा ।
 सत्रतश्च कथा पश्चात् वृत्रश्च च वधस्तथा ॥
 पृथोर्वेणश्च चाध्यानं धर्माध्यानं ततः
 परं । पितृशुक्रमणध्यानं नक्षत्रश्च कथा
 ततः ॥ ययातिचरितकैव गुरुतीर्थनिरू-
 पणं । राज्ञा जैमिनिसंवादो ब्रह्मशर्मा-
 कथायुतः ॥ कथा ह्यशोकसुन्दर्या ह्यु-
 दैत्यवधाचिता । कामोदाध्यानकं तत्र
 विह्वलवधसंयुतं ॥ कुङ्कुमश्च च संवाद-
 श्यवनेन महात्मना । सिद्धाध्यानं ततः
 प्रोक्तं खण्डश्चास्य फलोद्भवं ॥ सूत-
 शौनकसंवादं भूमिखण्डिदं स्मृतं ॥ * ।

तृतीये स्वर्गखण्डे । ब्रह्माण्डोपनिषद्दिता
 यत्रैषिभिश्च-सोतिना ॥ सभूमिलोकसंस्थानं
 तीर्थाध्यानं ततः परं । नर्मदोपनि-
 कथनं तन्तीर्थानां कथा पृथक् ॥ कुरू-
 क्षेत्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकी-
 र्तिताः । कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्य-
 वर्णनं ॥ गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागश्च
 च पुण्यकं । वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोग-
 निरूपणं ॥ व्यासजैमिनिसंवादः पुण्य-
 कर्मकथाचितः । समुद्रमथनाध्यानं ब्रह्मा-
 ध्यानं ततः परं ॥ उज्ज्वलपञ्चाहमाहात्म्यं
 स्तोत्रं सर्वपापनाशनं । एतत्स्वर्गाभिधं
 विप्र सर्वपापनाशनं ॥ * ॥ चतुर्थे
 पातालखण्डे । रामाश्वमेधे प्रथमं राम-
 राज्याभिषेचनं । अगस्त्याद्यागमैश्चैव
 पौलस्त्याचयकीर्तनं ॥ अश्वमेधोपदेशश्च
 ह्यचर्या ततः परं । नानाराजकथाः
 पुण्या जगन्नाथानुवर्णनं ॥ रुद्रावनश्च
 माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं । नित्य-
 लीलानुकथनं यत्र कृष्णवतारिणः ॥ माधव-
 स्नानमाहात्म्ये स्नानदानार्चने फलं । धरा-
 वराहसंवादो यमब्रह्मण्योः कथा ॥
 संवादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरू-
 पणं । शिवसन्तुसमायोगो दधीच्याध्यानक-
 स्ततः ॥ भस्ममाहात्म्यमभूलं शिवमाहात्म्य-
 युक्तं । देवरातस्तथाध्यानं पुराणञ्च
 प्रशंसनं ॥ गौतमाध्यानकैश्चैव शिव-
 गीता ततः स्मृता । कल्लासुरी रामकथा
 भारद्वाजाश्रमाश्चितो ॥ पातालखण्डे तत्र
 शृणुतां ज्ञानिनां सदा । सर्वपाप-

प्रथमं सर्वबीजफलप्रदं ॥ * ॥ पञ्चमे
 उत्तरखण्डे । पर्वताख्यानकं पूर्वं
 गौर्यैः प्रोक्तं शिवेन वै । जालङ्कर-
 कथा पञ्चाक्षरैः शैलाद्यनुकीर्तनं ॥ सगरश्च
 कथा पुण्या ततः परमुदीरितं । गङ्गा-
 प्रयागकाशीनां गगनाश्चाधिपुण्यकं ॥
 आत्रादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीतं ।
 चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथ-
 गीरितं ॥ विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनाम-
 सहस्रकं । कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघमान-
 फलसूतः ॥ जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं
 पापनाशनं । साद्रमत्याश्च माहात्म्यं
 नृसिंहोत्पत्तिवर्णनं ॥ देवशर्मादिका-
 ख्यानं गीतामाहात्म्यावर्णने । भक्त्या-
 ख्यानं माहात्म्ये श्रीमद्भागवतस्य ह ॥
 इन्द्रप्रश्नस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितं ।
 मञ्जरत्नाभिधानं त्रिपादुत्पत्त्यनुवर्णनं ॥
 अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परं ।
 रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यं वाडव ॥
 परीक्षणं शृङ्गा श्रीविषेणैर्बैभवस्य च ।
 इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्व-
 पुण्यदं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । पञ्चखण्ड-
 युतं पादं यः शृणोति नरोत्तमः । स
 लभेद्वैश्वदेवं धाम भूक्तुं भोगानिहे-
 पितान् ॥ एतद्वै पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पाद-
 संज्ञकं । पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां
 स्वगात्रसंयुतं ॥ यः प्रदद्यात् सुसंकृत्य
 पुराणं गाय मानद । स याति वैश्वदेवं धाम
 सर्वदेवनमस्कृतः ॥ पद्मानुक्रमणीमेतां यः
 पठेत् शृणुयात् तथा । सोऽपि पाद-

पुराणस्य लभेत् श्रवणं फलं ॥ * ॥ इति
 श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे २७ अध्यायः ॥ २ ॥
 तृतीयं विष्णुपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं वैश्वदेवं
 महत् । त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातक-
 नाशनं ॥ यत्रोदिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः
 शब्दजेन ह । मैत्रेयायादिमे तत्र
 पुराणस्यावतारिकाः ॥ * ॥ तत्र प्रथम-
 भागस्य प्रथमांशे । आदिकारणसर्गश्च
 देवादीनां सञ्जवः । समुद्रमथनाख्यानं
 दक्षादीनां ततोचयाः ॥ क्रवस्य चरितं
 चैव पृथोश्चरितमेव च । प्रोचेतसं
 तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकं ॥ पृथग्-
 राज्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
 रितः । * । प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।
 प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्षनिरूपणं ॥
 पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणं ।
 सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतं ॥
 चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनं ।
 निदाघखड्गसंवादो द्वितीयोऽंश उदा-
 हृतः ॥ * ॥ प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।
 मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकं ।
 नरकोट्टारकं कर्ण गदितं ततः परं ॥
 सगरस्योर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणं ।
 आङ्ककलं तथोद्धिक्तं वर्णाश्रमनिबन्धने ॥
 सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
 तृतीयोऽंशोऽहममुदितः सर्वपापप्रणा-
 शनः ॥ * ॥ प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।
 सूर्यावशकथा पुण्या सोमवशानुकीर्तनं ।

चतुर्थेहंशे मुनिश्रेष्ठ नानाराजकथा-
 चितं ॥ * ॥ प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।
 कृष्णावतारसंप्रश्नो गोकुलीया कथा ततः
 पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेहंघादि-
 हिंसनं ॥ कैशोरे कंसहननं माथुरं
 चरितं तथा । ततस्तु यौवने प्रोक्तं
 नीला द्वारवतीभवा ॥ सर्वदैत्यवधो यत्र
 विवाहाश्च पृथग्विधाः । यत्र श्विहा जग-
 म्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ भूतारहरणं
 चक्रे परश्वहननादिभिः । अष्टावक्रिय-
 माथ्यानं पञ्चमोहंश इतीरितः ॥ * ॥
 प्रथमभागस्य षष्ठांशे । कलिजं चरितं
 प्रोक्तं चातुर्विधं लयसा च । ब्रह्मज्ञान-
 समुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥ केशि-
 ध्वजेन चेत्ययः षष्ठोहंशः परि-
 कीर्तितः । * । तस्य द्वितीयभागे । अतः
 परस्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ॥
 पुंकेन चादिताः शश्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः ।
 नानाधर्मकथाः पुण्या ब्रतानि नियमा यमाः ॥
 धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं
 तथा । वंशाख्यानं प्रकरणं स्तोत्राणि
 मनवस्तथा ॥ नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः
 सर्वलोकोपकारकाः । एतद्विष्णुपुराणं
 वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहं ॥ * ॥ तंफल-
 श्रुतिः । वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन
 कथितं द्विह । यो नरः पठते भक्त्या
 यः शृणोति च सादरं । तावुर्भो विष्णु-
 लोकं हि ब्रजेतां भुक्तभोगको ॥
 तल्लिखित्वा च यो दद्यादावाद्यां ह्यतधेनुना ।
 सहितं विष्णुभक्त्याय पुराणार्थविदे द्विज ।

स याति वैष्णवं धाम विमानैर्नारकैर्बर्कसा ॥
 यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपा-
 ख्याने चतुर्थपादे २४ अध्यायः ॥ ७ ॥
 चतुर्थं वायुपुराणं । ब्रह्मोवाच । शृणु
 विप्र प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकं ।
 यस्मिन् श्रुते लभेत्काम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकी-
 र्तितं । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माण्यत्राह-
 मारूतः ॥ तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमा-
 चितं । * । तस्य पूर्वभागे । स्वर्गादि-
 लक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र सविस्तरं ॥
 मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र
 कीर्तिताः । गयाम्बरस्य हननं विस्तराद्-
 यत्र कीर्तितं ॥ मानानाकेव महात्म्यं
 माघस्योक्तं फलाधिकं । दानधर्मा राज-
 धर्मा विस्तरणेनादितास्तथा ॥ भूपताल-
 ककुब्ज्यामचारिणां यत्र निर्णयः । ब्रता-
 दीनाञ्च पूर्वोद्भूयं विभागः समुदाहृतः ॥ * ॥
 तदुत्तरभागे । उक्तेरे तस्य भागे तु
 नर्मदातीर्थवर्णनं । शिवस्य संहिताख्या वै
 विस्तरेण मूनीश्वर ॥ यो देवः सर्वदेवानां
 हृद्विजेयः सनातनः । स तु सर्वात्मना
 यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततं ॥ इदं ब्रह्मा
 हरिरीदं साक्षाच्छेदं परो हरः । इदं
 ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलं ॥
 ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः ।
 शक्तिः कापि सरिजपा रेवेयमवतारिता ॥
 वे वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यामुचरा हि ॥ १ ॥

वसन्ति वाय्वतीरे ये लोकं ते यास्ति
वैश्ववः॥ ॐकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिम-
सागरं । सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशद्दीनां
पापनाशनाः ॥ दशैकमुत्तरे तीरे त्रयो-
विंशति दक्षिणे । पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो
रेवासगरसङ्गमः ॥ सङ्गमैः सहितान्येव
रेवातीरेष्वपि च । चतुःशतानि तीर्थानि
प्रसिद्धानि च सन्ति हि ॥ षष्टितीर्थसहस्राणि
षष्टिकोट्या मुनीश्वर । सन्ति चाद्यानि
रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥ संहितेयं
महापुण्या शिवस्य परमात्मनः । नर्म्मदा-
चरितं यत्र वायुना परिकीर्तितं

तत्फलश्रुतिः । लिखित्वेदं पुराणं गुड-
धेनुसमाहितं । श्रावण्यां यो ददेदुक्त्या
ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रुद्रलोके वसेत्
सोऽपि यावद्विन्द्राश्चतुर्दश ॥ यः श्राव-
येद्वा शृणुयाद्वायवीयमिदं नरः । नियमेन
हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥ य-
श्चान्नुक्रमणीमेतां शृणोति श्रावयेत्
वा । सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्राव-
णं लभेत् ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
३५ अध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमं श्रीभागवतपुराणं । श्रीब्रह्मा-
वाच । मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन
यत् कृतं । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं
ब्रह्मसन्निभं ॥ तदस्मादशसाहस्रकीर्तितं
पापनाशनं । स्वरपादपद्मोऽयं स्कन्द-
र्षादशतिर्युतः ॥ भगवानेव विप्रेन्द्र विश्व-
रूपौ कमीरितः । * । तस्य प्रथमस्कन्धे ।

तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षाणां समा-
गमः ॥ व्यासश्च चरितं पुण्यं पाण्डु-
वानां तथैव च । पार्वीकृतमुपाख्यान-
मितीदं समुदाहृतं ॥ * ॥ द्वितीयस्कन्धे ।
पार्वीकृतसंवादे सतिद्वयनिरूपणं ।
ब्रह्मनादसंवादेऽवतारचरितामृतं ॥
पुराणलक्षणकैव सृष्टिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन
धीमता ॥ * ॥ तृतीयस्कन्धे । चरितं विदुर-
स्यथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं
पश्चान्नृकणः परमात्मनः ॥ कापिलं
साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः । * ।
चतुर्थस्कन्धे । सत्याश्चरितमार्दो तु क्रवस्य
चरितं ततः ॥ पृथेः पुण्यसमाख्यानं
ततः प्राचीनवर्हिषः । इत्येष तुर्यो
गदितो विसर्गे स्कन्ध उक्तमः ॥ * ॥ पञ्चम-
स्कन्धे । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंशानां
पुण्यदं । ब्रह्माण्डसर्गतानां लोकानां
वर्णनस्ततः ॥ नरकस्थितिरित्येष संस्थाने
पञ्चमो मतः ॥ * ॥ षष्ठस्कन्धे । अजामिलस्य
चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणं ॥ ब्रह्माख्यानं
ततः पश्चान्नरुतां जन्म पुण्यदं ।
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परि-
पोषणे ॥ * ॥ सप्तमस्कन्धे । प्रह्लाद-
चरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणं । सप्तमो
गदितो वंसवासनाकर्म्मकीर्तने ॥ * ॥
अष्टमस्कन्धे । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मय-
सुरनिरूपणं । समुद्रमथनकैव बलिबैभव-
वहनं ॥ मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं
प्रकीर्तितः ॥ * ॥ नवमस्कन्धे । सूर्यावंशसमा-

थ्यानं सोमवन्शानिरूपणं ॥ वंशानुचरिते ।
 प्रोक्तो नवमोहयं महामते । * ।
 दशमस्कन्धे । कृष्णस्य बालचरितं कौमारक
 व्रजस्थितिः ॥ कैशोरं मथुरास्थानं
 यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणकात्र
 निर्रोधे दशमः स्मृतः ॥ * ॥ एकदश-
 स्कन्धे । नारदेन तु संवादो वसुदेवश्च
 कौर्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्ण-
 नोद्धवश्च च ॥ यादवानां मिथोहन्तश्च
 मुक्तावेकादशः स्मृतः । * । द्वादशस्कन्धे ।
 भविष्यकलिनिदेशो मोक्षो राज्ञः परी-
 क्षितः ॥ वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः
 स्मृतः । सौरि विभूतिरुदिता सात्वती च
 ततः परं ॥ पुराणसञ्चारकथनमाश्रये
 द्वादशो ह्ययं । इत्येवं कथितं वंस
 श्रीमद्भागवतं तव ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः ।
 वल्लुः श्रोतुश्चापदेर्दुरनुमोदितुरेव च ।
 साहायकर्तुर्गदितं भक्तिभूक्तिविमुक्तिदं ॥
 प्रौष्ठपदयां पूर्णिमायां हेमसिंहसमा-
 चितं । देयं भागवतायेदं द्विजय
 प्रातिपूर्वकं ॥ संपूज्य वसुदेवमादित्य-
 र्भगवद्भक्तिमिच्छता । योऽप्यनुक्रमणीमेतां
 श्रावयेच्छृणुयात्तथा । स पुराणश्रवणजं
 प्राप्नोति फलमुत्तमं ॥ * ॥ इति श्रीनार-
 दीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थ-
 पादे १७ अध्यायः ॥ ५ ॥
 षष्ठं नारदीयपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि पुराणं नार-
 दीयकं । पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहच्चित्रकथा-
 श्रयं ॥ * ॥ तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।

सूतशौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनं ।
 नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
 प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महा-
 अना । * । पूर्वभागे द्वितीयपादे ।
 द्वितीये मोक्षधर्माथे मोक्षोपायानरू-
 पणं ॥ वेदाङ्गानां कथनं शुकोत्पत्ति-
 श्च विस्तरात् । सनन्दनेन गदितो नारदाय
 महाअने ॥ * ॥ पूर्वभागे तृतीयपादे ।
 महातन्त्रे समुद्धिक्तं पञ्चपाशविमोक्षणं ।
 मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च
 पूजनं ॥ अयोगाः कवचं नामसहस्रं
 स्तोत्रमेव च । गणेशसूर्याविष्णुनां शिव-
 शक्त्यारनुक्रमत् ॥ सनत्कुमारमुनिना
 नारदाय तृतीयके । * । पूर्वभागे चतुर्थ-
 पादे । पुराणलक्षणैकैव प्रमाणं दान-
 मेव च ॥ पृथक् पृथक् समुद्धिक्तं दान
 कालपुरःसरं । चैत्रादिसर्कमासेषु तिथी-
 नां पृथक् कृथक् ॥ प्रोक्तं प्रातिपदा-
 दीनां व्रतं सर्वाघनाशनं । सनातनेन
 मुनिना नारदाय चतुर्थके ॥ पूर्वभागो-
 ह्यमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः । * ।
 तदुत्तरभागे । अश्विनरे विभागे तु
 प्रश्न एकदशीव्रते ॥ वशिष्ठेनाह संवादो
 मास्कातुः परिकीर्तितः । रुक्माङ्गदकथा
 पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्मा च ॥ वल्लु-
 शापश्च मोहिन्यै पञ्चाह्वरुणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्राङ्गीर्तनं ॥
 काश्या माहात्म्यमत्तुलं पुरुषोत्तमवर्णनं ।
 यात्राविधानं क्षेत्रश्च ब्रह्माख्यानसम्बन्धितं ॥
 अयागश्चाथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य

३९परम् । हरिद्वारस्य चाख्यानं कामो-
 दाख्यानकं तथा ॥ बदरीतीर्थमाहात्म्यं
 कामाख्यास्तुथैव च । प्रभासस्य च माहात्म्यं
 पुराणाख्यानकं ततः ॥ गौतमाख्यानकं
 पश्चाद्देवपादस्तुवस्ततः । गोकर्णक्षेत्र-
 माहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥ सेतु-
 माहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनं । अबस्त्या-
 शैचव माहात्म्यं मथुरायाम्स्ततः परम् ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोब्रह्मान्तिके
 गतिः । मोहिनीचरितं पश्चादेव वै
 नारदीयकं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । वः
 शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समा-
 हितः । स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या
 विचारणा ॥ यस्त्वैतदिषपूर्णायां धेनूनां
 सप्तकाचितं । प्रदद्याद्द्विजवर्ष्याय स
 लभेन्नोक्त्वमेव च ॥ वशानुक्रमणीमेतां
 नारदीयस्य वर्णयेत् । शृणुयाद्द्वैकचित्तेन
 सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥ * ॥ इति
 श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपा-
 ख्याने चतुर्थपादे २१ अध्यायः ॥ ७ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं
 मुने । पुराणं सूत्रहं पुण्यं पठतां
 शृणुतां सदा ॥ यत्राधिकृत्य शकुनीन्
 सर्वधर्मनिरूपणं । मार्कण्डेयेन मुनिना
 जैमिनेः प्राक् समीरितं ॥ पङ्क्तिगां धर्म-
 संज्ञानां ततो जन्मनिरूपणं । पूर्वजन्म-
 कथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः ॥ तीर्थ-
 यात्रा बलश्रुतो द्रौपदेयकथानकं ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीवकाभिधं ॥

पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हैहयस्थाथ चरितं महाख्यानसमाचितं ॥
 मदालसाकथात्रोक्ता हलर्कचरिता चिता ।
 सृष्टिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितं ॥
 कल्लान्तकालनिर्देशो यक्षसृष्टिनिरूपणं ।
 रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्तनं ॥
 मनूनां कथा नाना कीर्तिताः पाप-
 हारिकाः । तान् दुर्गाकथास्तु पुण्यदा
 चाकमेहसुरे ॥ तत्पश्चात् प्रणवोऽपत्ति-
 क्षयीतेजःसमुद्भवः । मार्तण्डस्य च जन्माख्या
 तन्माहात्म्यसमाचिता ॥ वैवस्वताचयश्चापि
 वत्सप्रयश्चरितं ततः । वत्सप्रीस्थाने
 वत्सप्री च पाठः । खनित्रस्य ततः प्रोक्ता
 कथा पुण्या महान्नः ॥ अर्बुक्छरितं
 चैव किमिच्छत्रतकीर्तनं । नरिष्यस्तस्य
 चरितं ईक्ष्वाकुचरितं ततः ॥ तुलस्या-
 श्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य संकथा । कुश-
 वंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्तनं ॥
 पूरुरवःकथा पुण्या नक्षत्रस्य कथास्तुता ।
 ययातिचरितं पुण्यं यदुवशांशानुकीर्तनं ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितं कथा सर्ववतारजा ॥
 ततः साञ्ज्यसमुद्देशः प्रपञ्चसत्त्वकीर्तनं ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलं ॥*॥
 तत्फलश्रुतिः । वः शृणोति नरो भक्त्या
 पुराणमिदमादरात् । मार्कण्डेयाभिधं वत्स
 स लभेत् परमां गतिं ॥ यस्तु वीकू-
 रुते चैतच्छेवं स लभते पदं ॥ तत्
 प्रयच्छेल्लिखित्वा वः सौवर्णकरिसंयुतं ।
 कार्तिक्यां द्विजवर्ष्याय स लभेद्ब्रह्मणः

पदं ॥ शृणोति श्रावयेद्वापि वशानु-
क्रमणीमिमां । मार्कण्डेयपुराणस्य स लभे-
द्वाङ्कितं फलं ॥ * ॥ इति श्रीनारदीय-
पुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थ-
पादे २८ अध्यायः ॥ १ ॥
अक्तमं अग्निपुराणं । श्रीब्रह्मावाच ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकं ।
ईशानकल्लरत्नान्तं वशिष्ठायानलोहत्रवीं ॥
तं पञ्चदशसाहस्रं नान्नां चरितमद्भुतं ।
पठतां शृणुतांश्चैव सर्वपापहरं नृणां ॥
प्रश्नपूर्वं पुराणस्य कथा सर्वावतारजा ।
सृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
अग्निकार्यां ततः पश्चान्मन्त्रमुद्रादिलक्षणं ।
सर्वदीक्षाविधानञ्च अभिषेकनिरूपणं ॥
लक्षणं मण्डलादीनां कुशया मार्जनं
ततः । पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधि-
स्ततः ॥ शालग्रामादिपूजा च मूर्तिलक्षण
पृथक् पृथक् । ऋसादीनां विधानञ्च
प्रतिष्ठा पृथक् ततः ॥ विनायकादि-
दीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परं । प्रतिष्ठा
सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणं ॥
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बूदिद्वीपवर्णनं ।
उर्द्धाधोलोकचरणा ज्योतिश्चक्रनिरू-
पणं ॥ ज्योतिषञ्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं
युद्धजयार्णवम् । षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं
मन्त्रवज्रोषधीगणः ॥ कुञ्जिकादिसमर्त्ता च
‘षोडान्यासविधिसुखा । कोटिहोमविधानञ्च
तदन्तरनिरूपणं ॥ ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च
श्राद्धकल्लविधिसुतः । ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्ते
वैदिकस्मार्त्तकर्म च ॥ प्रायश्चित्तानुकथनं

तिथीनाञ्च त्रतादिकं । वारत्रतानुकथनं
नक्षत्रत्रतकीर्तनं ॥ मासिकत्रतनिर्देशो
दीपदानविधिसुखा । नववृहार्त्तनं प्रोक्तं
नरकाणां निरूपणं ॥ त्रतानाकापि
दानानां निरूपणमिहोदितं । नाडीचक्र-
समुद्देशः सङ्ख्याविधिरनुत्तमः ॥ गायत्र्यार्थस्य
निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परं । राजा-
भिषेकमन्त्रोक्तिर्धर्मकृत्याञ्च शृङ्गुजां ॥
स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणं ।
मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिसुतः ॥
रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं
ततः । धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहार-
प्रदर्शनं ॥ देवासुरविमर्दान्या ह्यायुर्वेद-
निरूपणं । गजादीनां चिकित्सा च तेषां
शास्त्रिसुतः परं ॥ गोनसादिचिकित्सा च
नानापूजास्ततः परं । शास्त्रयश्चापि
विविधा छन्दाःशास्त्रमतः परं ॥ साहित्याञ्च
ततः पश्चादेकार्णादिसमाह्वयाः । सिद्ध-
शिकानुशिष्टिश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणं ।
वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परं ॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे
फलं । एतदाग्नेयकं विप्र पुराणं परि-
कीर्तितं ॥ * ॥ तत्फलश्रुतिः । तल्लिखित्वा
तु यो दद्यात् स्ववर्णकमलाचितः । तिल-
धेनुयुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके मही-
यते ॥ एषानुक्रमणी प्रोक्ता तवाग्नेयस्य
भक्तिदा । शृणुतां पठतांश्चैव नृणाञ्चैव
परत्र च ॥ * ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे ।

पूर्वभागे • बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
२२ अध्यायः ॥ ८ ॥

नवमं भविष्यपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच । अथ
तेऽसंप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदं ।
भविष्यं भवतः सर्वलोकालीकप्रदायकं ॥
यत्रैहं सर्वदेवानामादिकर्ता समुद्यतः ।
सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः
पुरा ॥ स ममं प्रणम्य पप्रच्छ धर्मं
सर्वार्थसाधकं । अहं तस्मै तदा प्रीतः
प्रोवाचं धर्मसंहितां ॥ पुराणानां
यदा व्यासो व्यासक्रे महामतिः । तदा
तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यतज्जन्मुनिः ॥
अथोरकन्नरुत्तानुनाशचर्याकथाचिताः ॥
तत्र प्रथमपर्वणि । तत्रादिमं स्यूतं पर्व
ब्राह्म्यं यत्रास्त्युपक्रमः ॥ सूतशौनक-
संवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः । आदित्य-
चरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाहितः ॥
सृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
पुस्तलेखकलेखानां लक्षणं ततः
परं ॥ संस्काराणां सर्वेषां लक्षणं तत्र
कीर्तितं । पञ्चत्यादितिथीनां कलाः
सप्त च कीर्तिताः ॥ अष्टम्याद्याः शेषकला
वैश्वे पर्वणि स्यूताः । शैवे च कामतो
भिन्नाः सौरे चास्त्यकथाचयः ॥ प्रतिसर्गा-
ह्वयं पञ्चानुनाख्यानसमाहितं । पुराण-
स्योपसंहारसहितं पर्व पञ्चमं ॥ एषु
पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥
द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु । धर्म
कार्के च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य
च ॥ द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्ग-

चतुष्टये । प्रतिसर्गाह्वयं ह्यस्त्यं प्रोक्तं
सर्वकथाचितं ॥ सभविष्यं विनिर्दिष्टं
पर्व व्यासेन धीमता । चतुर्दशसहस्रं
पुराणं परिकीर्तितं ॥ भविष्यं सर्व-
देवानां साम्यं यत्र प्रकीर्तितं । गुणानां
तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥
तत्फलश्रुतिः । तन्निश्चिन्ना तु यो दद्यात्
पौष्यां विद्वान् विमं सरः । शुद्धेनू-
युतं हेम वज्रमाल्यविभूषणैः ॥ वाचकं
पुस्तकं कृत्वा पूजयित्वा विधानतः । गन्धैर्दो-
र्भोज्यैश्चैश्च कृत्वा नीराजनादिकं ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः
समाहितः ॥ अथ वै यो नरो भक्त्या
कीर्तयेच्छृणुयादपि । स मुक्तः पातकै-
र्यौरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदं ॥ योऽप्यनू-
क्रमणीमेतां भविष्यं निरूपितां ।
पठेत्वा शृणुयात्कैतो भुक्तिं मुक्तिं
विन्दतः ॥ * ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे
१०० अध्यायः ॥ ९ ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकं ॥
सावर्णिर्धत्त भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकं ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरे
हरे । तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त-
मुत्तमं ॥ रथसुरस्य कलस्य वृत्तान्तं यन्मयो-
दितं । शतकोटिपुराणे तं संक्षिप्य
प्राह वेदविं ॥ व्यासश्चतुर्धा संव्यञ्च

ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितं । अष्टादशसहस्रसुतं
 पुराणं परिकीर्तितं ॥ ब्रह्मप्रकृति-
 विघ्नेशकृष्णखण्डसमाहितं । तत्र सूतर्षि-
 संवादे पुराणोपक्रमो मतः ॥ * ॥ तत्र
 प्रथमे ब्रह्मखण्डे । सृष्टिप्रकरणं त्वादयं
 ततो नारदवेधसोः । विवादः सुमहान्
 यत्र द्यौरासीत् पराभवः ॥ शिवलोक-
 गतिः पश्चाज्जानलाभः शिवान्मुनेः ।
 शिववाक्येन तंपश्चात् मरीचे नारदस्य
 तु मननैकेव सावर्णेर्जानार्थं सिद्ध-
 सेविते । आश्रमे सुमहंपुण्ये त्रैलोक्य-
 क्यार्चर्यकारिणि ॥ एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि
 श्रुतं पापविनाशनं । * । द्वितीये
 प्रकृतिखण्डे । ततः सावर्णिसंवादो नार-
 दस्य समीरितः ॥ कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो
 नानाध्यानकथोत्तरः । प्रकृतेरंशभूता-
 नां कलानांकापि वर्णितं ॥ माहात्म्यं
 पूजनादयश्च विस्तरेण यथास्थितं । एतत्
 प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकं ॥ * ॥
 तृतीये गणेशखण्डे । गणेशजन्मसंप्रश्नः
 संपुण्यकमहाव्रतं । पार्वत्याः कांति-
 केयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥ चरितं कार्त-
 वीर्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतं । विवादः
 सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥ एत-
 द्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनं । * ।
 चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे । श्रीकृष्णजन्म-
 संप्रश्नो जन्माध्यानं ततोद्भूतं ॥
 गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधो-
 द्भूतः । बाल्यर्कोमारजा लीला विविधास्तत्र
 वर्णिताः ॥ रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी

समुदाहता । रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता
 बह्विस्तरा ॥ महाकुरेण तंपश्चात्पथुरा-
 गमनं हरेः । कंसदीनां वधे ब्रह्मे
 सादस्य द्विजसंस्कृतिः ॥ काश्यपान्दीपनेः
 पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतं । यवनस्य वधः
 पश्चाद्धारकागमनं हरेः ॥ नरकादिवध-
 स्तत्र कृष्णेन विहितोद्भूतः । कृष्णखण्ड-
 म्दं विप्र नृणां संसारखण्डं ॥ * ।
 तत्फलश्रुतिः । पठितश्च श्रुतं ध्यातं
 पूजितं चाभिवर्णितं । इत्येतद्ब्रह्म
 वैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकं ॥
 व्यासोक्तं चादिसंस्तुतं पठन् शृण्वन् विद-
 यते । विज्ञानज्ञानशमनां यो दद्यात्
 संसारसागरात् ॥ लिखित्वेदश्च यो दद्यात्
 न्यायात् धेनुसमाहितं । ब्रह्मलोकमवा-
 प्नोति स मुक्तोऽज्ञानवन्धनात् ॥ यश्चात्त-
 क्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
 सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं
 फलं ॥ * ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे
 पूर्वभागे ब्रह्मखण्डे चतुर्थपादे
 १०१ अध्यायः ॥ १० ॥

एकादशं लिङ्गपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्ग-
 संज्ञिकं । पठतां शृणुतांकेव भक्तिमुक्ति-
 प्रदायकं ॥ यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन् बहि-
 लिङ्गे हरोऽहंभयात् । मह्यं धर्मादि-
 सिद्धार्थं अग्निकल्पकथाश्रयं ॥ तदेव
 व्यासदेवेन भागवतसमाहितं । पुराणं
 लिङ्गमुदितं ब्रह्माध्यानविचित्रितं ॥ तदे-
 कादशसहस्रं हरमाहात्म्यसूचकं । परं

সৰ্বপুরাণানাং সারভূতং জগজ্জয়ে ॥
 পুরাণোপক্রমে শ্রমঃ সৃষ্টিসঙ্কেপতঃ
 পুরা ॥ * ॥ তত্র পূৰ্ব্বেভাগে । যোগাখ্যানং
 ততঃ শ্রোক্তং কল্পাখ্যানং ততঃ পরং ॥
 লিঙ্গোদ্ভবস্তদৰ্শা চ কীর্তিতা হি ততঃ
 পরং । সনৎকুমারশৈলাদিসংবাদশ্চাখ
 পাবনঃ ॥ ততো দধীচিচরিতং যুগধৰ্ম্ম-
 নিরূপণং । ততো ভুবনকোষাখ্যা সূর্য্য-
 সোমাম্বয়স্ততঃ ॥ ততশ্চ বিস্তরাৎ সৰ্গ-
 স্ত্রিপুৰাখ্যানকং তথা । লিঙ্গপ্রতিষ্ঠা চ
 ততঃ পশুপাশবিমোক্ষণং ॥ শিবব্রতানি
 চ তথা সদাচারনিরূপণং । প্রায়শ্চিত্তা-
 ন্তরিক্তানি কাশীশ্রীশৈলবৰ্ণনং ॥ অক্ষকা-
 খ্যানকং পশ্চাদ্বারাহচরিতং পুনঃ ।
 নৃসিংহচরিতং পশ্চাজ্জলন্ধরবধস্ততঃ ॥
 শৈবং সহস্রনামাখ দক্ষযজ্ঞবিনাশনং ।
 কামশ্চ দহনং পশ্চাৎ গিরিজায়াঃ কর-
 গ্রহঃ ॥ ততো বিনায়কাখ্যানং মৃত্যা-
 খ্যানং শিবস্য চ । উপমন্যুকথা চাপি
 পূৰ্ব্বেভাগ ইতীরিতঃ ॥ * ॥ তদন্তরভাগে ।
 বিষ্ণুমাহাত্ম্যকথনং অম্বরীষকথা ততঃ ।
 সনৎকুমারনন্দীশসংবাদশ্চ পুনর্মুনে ॥
 শিবমাহাত্ম্যসংযুক্তস্মানযাগাদিকং ততঃ ।
 সূর্য্যপূজাবিধিশ্চৈব শিবপূজা চ মুক্তিদা ॥
 দানানি বহুধোক্তানি শ্রাদ্ধপ্রকরণস্ততঃ ।
 প্রতিষ্ঠা তত্র গদিতা ততোহঘোরস্য
 কীর্তনং ॥ ব্রহ্মেশ্বরী মহাবিদ্যা গায়ত্রী-
 মহিমা ততঃ । ত্র্যম্বকস্য চ মাহাত্ম্যং
 পুরাণশ্রবণস্য চ ॥ এতস্যোপরিভাগস্তে
 লৈঙ্গস্য কথিতো ময়া । ব্যাসেন হি নিব-

ক্ষস্য রুদ্রমাহাত্ম্যসূচিনঃ ॥ * ॥ তৎফল-
 শ্রুতিঃ । লিখিত্বৈতৎ পুরাণস্ত তিলধেনু-
 সমাচিতং । ফাল্গুন্যাং পূৰ্ণিমায়াং যো
 দদ্যাদ্ভক্ত্যা দ্বিজাতয়ে । স লভেচ্ছিব-
 সাযুজ্যং জরামরণবর্জিতং ॥ যঃ পঠেচ্ছৃণুয়া-
 দ্বাপি লৈঙ্গং পাপাপহং নরঃ । স ভুক্ত-
 ভোগো লোকেহস্মিন্মন্তে শিবপুরং
 ব্রজেৎ ॥ লিঙ্গানুক্ৰমণীমেতাং পঠেদঘঃ
 শৃণুয়াৎ তথা । তাবুভৌ শিবভক্তৌ তু
 লোকদ্বিতয়ভোগিনৌ । জায়েতাং গিরিজ
 ভর্তৃঃ প্রসাদান্নাত্র সংশয়ঃ ॥ * ॥ ইতি
 শ্রীনারদীয়পুরাণে পূৰ্ব্বেভাগে বৃহত্পা-
 খ্যানে চতুর্থপাদে ১০২ অধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥
 দ্বাদশং বরাহপুরাণং । শ্রীব্রহ্মোবাচ । শৃণু
 বৎস প্রবক্ষ্যামি বরাহং বৈ পুরাণকং ।
 ভাগদ্বয়যুতং শশ্বদ্বিষ্ণুমাহাত্ম্যসূচকং ॥
 মানবশ্চ তু কল্পশ্চ প্রসঙ্গং মৎকৃতং পুবা ।
 নিববন্ধ পুরাণেহস্মিংশ্চতুর্বিংশশসহস্রকে ॥
 ব্যাসো হি বিদুষাং শ্রেষ্ঠঃ সাক্ষান্নারায়ণো
 ভুবি । তত্রাদৌ শুভসংবাদঃ স্মৃতো ভূমি-
 বরাহয়োঃ ॥ * ॥ তত্র পূৰ্ব্বেভাগে । অখাদি-
 কৃতব্রতান্তে রভ্যশ্চ চরিতং ততঃ । দুৰ্দ্ধ-
 য়ায় চ তৎপশ্চাচ্ছ্রাদ্ধকল্প উদীরিতঃ ॥ মহা-
 তপস আখ্যানং গৌর্যুৎপত্তিস্ততঃ পরং ।
 বিনায়কস্য নাগানাং সেনান্যাদিত্যয়ো-
 রপি ॥ গণানাঞ্চ তথা দেব্যা ধনদস্য বৃষস্য
 চ । আখ্যানং সত্যতপসো ব্রতখ্যানীসম-
 স্থিতং ॥ অগস্ত্যগীতা তৎপশ্চাদ্রুদ্রগীতা
 প্রকীর্তিতা । মহিষাসুরবিধ্বংসে মাহা-
 ত্ম্যঞ্চ ত্রিশক্তিজং ॥ পৰ্ব্বাধ্যায়স্ততঃ

खेतोपाख्यानं गोप्रदानिकं । इत्यादि-
कृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकं ॥ भगवद्-
धर्मके पश्चाद्ब्रततीर्थकथानकं । द्वात्रिंश-
दपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकं ॥
तीर्थानांकापि सर्वेषां माहात्म्यां पृथ-
गीरितं । मथुराया विशेषेण श्राद्धादीनां
विधिसूतः ॥ वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्र-
प्रसङ्गतः । विपाकः कर्मणांकेव विष्णुव्रत-
निरूपणं ॥ गोकर्णस्य च माहात्म्यां कीर्तितं
पापनाशनं । इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुरा-
णस्य निरूपितः ॥ * ॥ उत्तरभागे । उत्तरे
प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः । संवादे
सर्वतीर्थानां माहात्म्यां विस्तृतां पृथक् ॥
अशेषधर्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व-
च । इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पाप-
विनाशनं ॥ * ॥ तंफलश्रुतिः । पठतां
शृणुतांकेव भगवद्वक्तृवर्द्धनं । काणनं
गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितं ॥ लिखि-
तैस्तत्त यो दद्याच्छ्रेयसां विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्वैश्वदेवं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वानुक्रमणीमेतां शृणोत्यपि पठ-
त्यपि । सोऽपि भक्तिं लभेद्वैश्वदे-
संसारोच्छेदकारिणीं ॥ * ॥ इति
श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणं । श्रीब्रह्मवाच ।
शृणु बक्ये मरीचे च पुराणं स्कन्द-
संज्ञिकं । यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्माहा-
देवो व्यवस्थितः ॥ पुराणे शतकोटौ तु
वर्षेभ्यं वर्णितं मया । लक्षितस्यार्थ-

जातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥ स्कन्दाः
ह्ययस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रस्तु स्कन्दं सर्वाद्यकृतं न ॥
यः शृणोति पठेद्यपि स तु साक्षाच्छिवः
स्थितः । यत्र माहेश्वरा धर्माः यगुत्थेन
प्रकाशिताः ॥ कल्पे तं पुरुषे वृत्ताः सर्व-
सिद्धिविधायकाः । * । तत्र प्रथमे माहे-
श्वरखण्डे । तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः
पापप्रणाशनः ॥ किष्किन्त्यु नार्कसाहस्रो
बहुपुण्या बृहत्कथः । सूचरित्रशतैर्बुक्तः
स्कन्दमाहात्म्यासूचकः ॥ यत्र केदारमाहात्म्ये
पुराणोपक्रमः पुरा । दक्षयज्ञकथा पश्चा-
च्छिवलिङ्गार्चने फलं ॥ समुद्रमथनाख्यानं
देवेन्द्रचरितं ततः । पार्वत्याः समुपा-
ख्यानं विवाहसुदनसुतरं ॥ कुमारोत्पत्ति-
कथनं ततस्तारकसङ्गरः । ततः पशुपता-
ख्यानं चण्डाख्यानसमाहितं ॥ द्यूतप्रवर्तना-
ख्यानं नारदेन समागमः । ततः कुमार-
माहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकं ॥ धर्मवर्ण-
नपाख्यानं नदीसागरकीर्तनं । ईश्वरद्वन्द्व-
कथा पश्चान्नाडीज्ज्जकथाचिता ॥ प्रादुर्भाव-
स्ततो महाः कथा दमनकस्य च । मही-
सागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥ तत-
स्तारकयुद्धं नानाख्यानसमाहितं । वधश्च
तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनं ॥ द्वीपा-
ख्यानं ततः पुण्यं उर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानुषं वर्करेशकथानकं ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्वृता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यां कोरितीर्थं ततः
परं ॥ नानातीर्थसमाख्यानं गुणुक्तेत्रे

प्रकीर्तितं । पाण्डवानां कथा पुण्या ।
 महाविद्याप्रसाधनं ॥ तीर्थयात्रासमाप्तिश्च
 कोमारमिदमद्भुतं । अरुणाचलमाहात्म्ये
 सनकब्रह्मसंकथा ॥ गौरीतपःसमाख्यानं
 तत्रतीर्थनिरूपणं । महिषासुरजाथ्यानं
 वधश्चास्य महाद्भुतः ॥ शोणाचले शिवा-
 स्नानं नित्यदा परिकीर्तितं । इत्येष
 कथितः स्कान्दे ऋषे माहेश्वरोद्भुतः ॥*॥
 द्वितीये वैष्णवखण्डे । द्वितीयो वैष्णवः ऋषे-
 स्तस्याथ्यानानि मे शृणु । प्रथमं भूमिवाराहं
 समाख्यानं प्रकीर्तितं ॥ यत्र वोचक-
 कुक्षस्य माहात्म्यं पापनाशनं । कमलायाः
 कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिसुतः ॥ कुला-
 लाथ्यानकं चात्र स्वर्णमुखरीकथा । नाना-
 थ्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥ मतङ्गा-
 ङ्गनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः । पुरुषो-
 त्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥
 मार्कण्डेयसमाख्यानं अश्वरीषस्य भूपतेः ।
 ईन्द्रदुग्धस्य चाथ्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
 जैमिनेः समुपाथ्यानं नारदस्यापि वाडव ।
 नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनं ॥
 अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिसुता ।
 रथयात्राविधिः पञ्चाङ्गमस्नानविधिसुता ॥
 दक्षिणामूर्त्युपाथ्यानं गुण्डिकाथ्यानकं
 ततः । रथरक्षाविधानं शयनोत्सव-
 कीर्तनं ॥ श्वेतोपाथ्यानमत्रोक्तं बह्व्यू-
 सवनिरूपणं । दोलोत्सवो भगवतो
 व्रतं सांवत्सर्यभिधं ॥ पूजा च कामिनि-
 र्विष्कारुद्दालकनियोगकः । मोक्षसाधन-
 मत्रोक्तं नानायोगनिरूपणं ॥ दशावतार

कथनं स्नानादिपरिकीर्तनं । ततो
 बदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनं ॥
 अग्न्यादितीर्थमाहात्म्यं वैनतेयशिलाभवं ।
 कारणं भगवद्दासे तीर्थं कापालमोचनं ॥
 पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं
 तथा । ततः कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं
 मदनालसं ॥ धृत्रकोशसमाख्यानं दिन-
 कृत्यानि कार्तिके । पञ्चभूमिभ्रताथ्यानं
 कीर्तितं भुक्तिमुक्तिदं ॥ तद्व्रतस्य च
 माहात्म्ये विधानं स्नानजं तथा ।
 पुत्रादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकं ॥
 पञ्चामृतस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलं ।
 नानापुष्पार्चनफलं तुलसीदलजं फलं ॥
 नैवेद्याश्च च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनं ।
 अथशैलकान्तपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
 मत्स्योत्सवविधानं नाममाहात्म्यकीर्तनं ।
 ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवं ॥
 मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परं ।
 वनानां द्वादशानां माहात्म्यं कीर्तितं
 ततः ॥ श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं
 कीर्तितं परं । बज्रशाण्डिल्यसंवादं
 अम्बुलीलाप्रकाशकं ॥ ततो माघस्य
 माहात्म्यं स्नानदानजपोद्भवं । नानाथ्यान-
 समायुक्तं दशाध्याये निरूपितं ॥ ततो
 वैशाखमाहात्म्ये शय्यादानादिजं फलं ।
 जलदानादिविधयः कामाथ्यानमतः परं ॥
 ऋतदेवस्य चरितं व्याधोपाथ्यानमद्भुतं ।
 तथाऋतृतीयादेर्विशेषां पुण्यकीर्तनं ॥
 ततस्त्वयोद्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्मह्वतीर्थके ।
 ऋणपापविमोक्षाथ्ये तथाधारसहस्रकं ॥

स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्महर्युपवर्णनं । स्वर्ग-
रुक्तेरुपाख्यानं तिलोदा सरयूयुतिः ॥
नीताकुण्डं गुणहरिः सरयुर्धराचयः ।
गोप्रचारकं हृद्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकं ॥
घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः
परं । गय्याकूपश्च महात्न्यां सर्वाघविनि-
वर्तकं ॥ माण्डव्याश्रमपूर्वाणि तीर्थानि तद-
नन्तरं । अजितादिमानसादितीर्थानि गदि-
तानि च ॥ इत्येष वैष्णवः खण्डे द्वितीयः
परिकीर्तितः ॥ तृतीये ब्रह्मखण्डे । अतः
परं ब्रह्मखण्डं मरीचे शृणु पुण्यदं । यत्र
वै सेतुमाहात्म्ये फलं स्नानेष्णोद्भवं ॥
गालवश्च तपश्चर्या राक्षसाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थादिमाहात्म्यां देवीपतनसंयुतं ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनं ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यां ब्रह्मकुण्डादिवर्णनं ।
हनूमत्कुण्डमहिमागस्त्यतीर्थभवं फलं ॥
रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणं ।
शङ्खादितीर्थमहिमा तथा साध्यामृतादिजः ॥
धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यां क्षीरकुण्डादिजं
तथा । गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यां
चात्र कीर्तितं ॥ रामनाथस्य महिमा तद्व-
ज्जानोपदेशनं । यात्राविधानकथनं सेतो
मुक्तिप्रदं नृणां ॥ धर्मारण्यस्य माहात्म्यां
ततः परमुदीरितं । श्वाणुः स्कन्दाय भगवान्
यत्र तद्वसुपादिशं ॥ धर्मारण्यस्य संभूतिसु-
पुण्यपरिकीर्तनं । कर्मसिद्धेः समाख्यानं
शिवसंश्रितनिरूपणं ॥ अप्सरातीर्थमुख्यानां
माहात्म्यां यत्र कीर्तितं । वर्णानामाश्रमा-
णां धर्मतन्त्रनिरूपणं ॥ देवस्थानविभागश्च

बकुलार्ककथा शुभा । हृष्टा नन्दा तथा
शान्ता श्रीमता च मतस्मिनी ॥ पुण्यदात्र्याः
समाख्याता यत्र देव्यः समाहितः । इन्द्रे-
श्वरादिमाहात्म्यां श्वरकादिनिरूपणं ॥
लोहाश्वरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणं ।
श्रीरामचरितकैव सत्यमन्दिरवर्णनं ॥
जीर्णोद्धारश्च कथनं शासनप्रतिपादनं ।
जातिभेदप्रकथनं श्रुतिधर्मनिरूपणं ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानेरुदी-
रिताः । चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्म-
निरूपणं ॥ दानप्रशंसा तपश्चाहृतस्य
महिमा ततः । तपसश्चैव पूजाराः
सुच्छिद्रकथनं ततः ॥ प्रकृतीनां भिदा-
ख्यानं शालग्रामनिरूपणं । तारकस्य
बोधोपायो त्र्यम्बार्का महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च ब्रह्मस्य पार्वत्यानु-
नयस्ततः । हरस्य ताण्डवं नृत्यं
रामनामनिरूपणं ॥ हरस्य लिङ्गपतनं
कथयै जवनस्य च । पार्वतीजन्मचरितं
तारकस्य बोधोद्भूतः ॥ प्रणवैश्वर्यकथनं
तारकाचरितं पुनः । दक्षयज्ञसमाप्तिश्च
द्वादशाक्षररूपणं ॥ ज्ञानयोगसमाख्यानं
महिमा द्वादशार्णजः । श्रवणादिकपुण्यं
कीर्तितं शर्मदं नृणां ॥ तृतीये
ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे । ततो ब्रह्मोत्तरे
भागे शिवस्य महिमाद्भूतः । पञ्चाक्षरस्य
महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥ शिवरात्रे-
श्च महिमा प्रदोषत्रतकीर्तनं । सोम-
वारत्रतकापि सीमन्तिष्ठाः कथानकं ॥
भद्रायुष्पतिकथनं सदाचारनिरूपणं ।

शिववर्णसमुद्देशो भद्रायुद्वाहवर्णनं ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्र्याकीर्तनं ।
 शबरप्रार्थानकैशेव उमामाहेश्वरव्रतं ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्र्यां रुद्राध्यायस्य
 पुण्यकं । श्रवणादिकपुण्यं ब्रह्मथण्डो-
 ह्यमीरितः ॥ * ॥ चतुर्थे काशीखण्डे । अतः
 परं चतुर्थं काशीखण्डमनुत्तमं । विद्या-
 नारदयोर्ब्रह्मसंवादः परिकीर्तितः ॥ सत्य-
 लोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रं तीर्थचर्याप्रशंसनं ॥
 ततश्च सप्तपुर्याख्या संवमिता निरूपणं ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्रायोर्लोकान्तिः शिव-
 वर्णनं ॥ अग्रेः समुद्रवर्षे च क्रव्याद्वरुण-
 संभवः । गरुडवत्यलकापुर्योरीश्वर्याश्च
 समुद्रवः ॥ चन्द्रोद्बुधलोकानां कुजे-
 ज्यार्कडुवां क्रमात् । सप्तर्षीणां क्रवस्यापि
 तपोलोकस्य वर्णनं ॥ क्रवलोककथा
 पुण्या सत्यलोकनिरूपणं । स्कन्दागस्त्य-
 समालापौ मणिकर्णिसमुद्रवः ॥ प्रभाव-
 चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकं । वारा-
 णसीप्रशंसा च तैरवाविर्भवस्ततः ॥ दण्ड-
 पाणिज्ज्ञानवाप्यारुद्रवः समनस्तरं । ततः
 कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणं ॥ ब्रह्म-
 चारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
 कृत्याकृत्यविनिर्देशो ह्यविमुक्तेश्वर्णनं ॥
 गृह्ययोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः
 परं । दिवोदासकथं पुण्या काशीवर्ण-
 नेव च ॥ योगिचर्चा च लोलार्कोत्तर-
 शंभार्कजा कथा । क्रुपदार्कस्य भार्क्याधा-
 र्णार्कस्योदयस्ततः ॥ दशाश्वमेधतीर्थाख्या

मन्दराक्ष गणागमः । पिशाचमोचनाख्यानं
 गणेशप्रेषणस्ततः ॥ माया गणपतेश्चाथ
 डुवि प्राहूर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपणोऽथ
 दिवोदासविमोक्षणं ॥ ततः पञ्चनदो-
 पतिर्विन्दुमाधवसम्भवः । ततो वैष्णव-
 तीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥ जैगी-
 षव्येण संवादो ज्योत्सेशाख्या महेशितुः ।
 क्सेत्राख्यानं कन्दुकेशव्याश्वरसमुद्रवः ॥
 शैलेश्वरद्वेश्वरयोः कृतिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गाश्वरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ षष्ठाशस्य वणनं ।
 पुनरोऽकारमाहात्र्यां त्रिलोचनसमुद्रवः ॥
 केदाराख्या च धर्मेशकथा विश्वज्जोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गायाहात्र्याकीर्तनं ॥
 विश्वकर्मेशमहिमा दक्षज्जोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यामृतेशादेर्बुजस्ततः पराशरेः ॥
 क्सेत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिमगुपसंकथा ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापारि-
 क्रमः ॥ * ॥ पञ्चमे अवन्तीखण्डे । अतः
 परं त्रवस्त्याख्यं शृणु खण्डं पञ्चमं ।
 महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरा-
 गमः । देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातक-
 नाशनं ॥ कपालमोचनाख्यानं महाकाल-
 वनस्थितिः । तीर्थं कलकलेशस्य सर्व-
 पापप्रणाशनं ॥ कुण्डमप्सरसंज्ञं सर्गे
 रुद्रस्य पुण्यदं । कुटुम्बेश्च विद्या-
 मर्कटेश्वरतीर्थकं ॥ स्वर्गद्वारं चतुःसिद्ध-
 तीर्थं शङ्करवापिका । सकराकर्गङ्गवती-
 तीर्थं पापप्रणाशनं ॥ दशाश्वमेधैकानं शा-

তীৰ্থে চ হরিস্মিত্তিদং । পিশাচকাদি-
 যাত্রা চ হনুমৎকথমেশ্বরৌ ॥ মহাকালেশ-
 যাত্রা চ হনুমৎকথমেশ্বরৌ । মহাকালেশ-
 যাত্রা চ বল্মীকেশ্বরতীৰ্থকং ॥ শুক্ৰেশ-
 ভেশোপাখ্যানং কুশস্থল্যাঃ প্রদক্ষিণং ।
 অক্রুরমন্দাকিন্যঙ্কপাদচন্দ্রাকবৈভবং ॥
 করভেশকুকুটেশলডুকেশাদিতীৰ্থকং ।
 মার্কণ্ডেশং যজ্ঞবাপী সোমেশং নরকা-
 স্তকং ॥ কেদারেশ্বররামেশসৌভাগ্যেশ-
 নরার্ককং । কেশার্কং শক্তিভেদঞ্চ স্বৰ্গক্ষর-
 মুখানি চ ॥ ওঙ্কারেশাদিতীৰ্থানি অঙ্কক-
 স্ততীকীৰ্তনং । কালারণ্যে লিঙ্গসম্ভ্যা
 স্বৰ্গশৃঙ্গাভিধানকং ॥ কুশস্থল্যা অবস্ত্যা-
 শ্চোজ্জয়িন্যা অভিধানকং । পদ্মাবতী
 কুমুদভ্যমরাবতীতিনামকং ॥ বিশালা-
 প্রতিকল্পাভিধানে চ জ্বরশাস্তিকং । শিপ্রা-
 স্নানাদিকফলং নাগোন্মীতা শিবস্ততিঃ ॥
 হিরণ্যাক্ষবধাখ্যানং তীৰ্থং সুন্দর-
 কুণ্ডকং । নীলগঙ্গা পুষ্করাখ্যং বিষ্ণুভাসন-
 তীৰ্থকং ॥ পুরুষোত্তমাধিমাং ততীৰ্থ-
 ঞ্চাঘনাশনং । গোমতীবামনে কুণ্ডে
 বিশোনার্ণাসহস্রকং ॥ বীরেশ্বরসরঃ কাল-
 ভৈরবস্য চ তীৰ্থকে । মহিমা নাগ-
 পঞ্চম্যাং নৃসিংহস্য জয়স্তিকা ॥ কুহূবে-
 শ্বরযাত্রা চ দেবসাধককীৰ্তনং । কৰ্করা-
 জাখ্যতীৰ্থঞ্চ বিল্লেশাদিস্বরোহনং ॥ রুদ্ৰ-
 কুণ্ডপ্রভৃতিষু বহুতীৰ্থনিরূপণং । যাত্রাফ-
 তীৰ্থজা পুণ্যা রেবামাহাত্ম্যমুচ্যতে ॥ ধৰ্ম্ম-
 পুত্রস্য বৈরাগ্যে মার্কণ্ডেয়েন সঙ্গমঃ ।
 প্রায়শ্চান্নভবাখ্যানং অমৃতাপরিকীৰ্তনং ॥

কল্পে কল্পে পৃথক্ নাম নৰ্মদায়াঃ প্রকী-
 র্তিতং । স্তবমার্ঘং নার্মদঞ্চ কালরাত্রিকথা
 ততঃ ॥ মহাদেবস্ততিঃ পশ্চাৎ পৃথক্কল্প-
 কথাস্তুতা । বিশল্যাখ্যানকং পশ্চাচ্ছালে-
 শ্বরকথা তথা ॥ গৌরীভ্রতসমাখ্যানং
 ত্রিপুরজ্বালনস্ততঃ । দেহপাতরিধানঞ্চ
 কাবেরীসঙ্গমস্ততঃ ॥ দারুতীৰ্থং ব্রহ্মবজ্জং
 যজ্ঞেশ্বরকথানকং । অগ্নিতীৰ্থং রবিতীৰ্থং
 মেঘনাদং দিদারুকং ॥ দেবতীৰ্থং নৰ্ম্ম-
 দেশং কপিলাখ্যং করঞ্জকং । কুণ্ডলেশং
 পিপ্পলাদং বিমলেশঞ্চ শূলভিৎ ॥ শচী-
 হরণমাখ্যাতমঙ্ককস্য বধস্ততঃ । শূলভেদো-
 দ্ভবো যত্র দানধৰ্ম্মাঃ পৃথগ্ধিধাঃ ॥ আখ্যানং
 দীৰ্ঘতপস ঋষ্যশৃঙ্গকথা ততঃ । চিত্রসেন-
 কথা পুণ্যা কাশিৰাজস্য মোক্ষণং ॥ ততো
 দেবশিলাখ্যানং শবরীচরিতাচিতং । ব্যাধা-
 খ্যানং ততঃ পুণ্যং পুষ্করিণ্যৰ্কতীৰ্থকং ॥
 আপিত্যেশ্বরতীৰ্থঞ্চ শক্রতীৰ্থং করো-
 টিকং । কুমারেশমগন্ত্যেশং চ্যবনেশঞ্চ
 মাতৃজং ॥ লোকেশং ধনদেশঞ্চ মঙ্গলেশঞ্চ
 কামজং । নাগেশঞ্চাপি গোপারং গৌতমং
 শঙ্কচূড়জং ॥ নারদেশং নন্দিকেশং বরুণে-
 শ্বরতীৰ্থকং । দধিঙ্কন্দাদিতীৰ্থানি হনু-
 মস্তেশ্বরস্ততঃ ॥ রামেশ্বরাদিতীৰ্থানি
 সোমেশং পিঙ্গলেশ্বরং । ঋণমোক্ষং কপি-
 লেশং পূতিকেশং জলেশয়ং ॥ চণ্ডার্ক-
 যমতীৰ্থঞ্চ কহ্লাড়ীশঞ্চ নান্দিকং । নারা-
 যণঞ্চ কোটীশং ব্যাসতীৰ্থং প্রভাসিকং ॥
 নাগেশং সৰ্দ্ধৰ্গকং মন্থধেশ্বরতীৰ্থকং ।
 এরণ্ডীসঙ্গমং পুণ্যং স্ববর্ণাশিলতীৰ্থকং ॥

कुरङ्गं कामहं तीर्थं भागीरं रोहिणी-
 भवं । चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गि-
 रसाह्वयं ॥ कोटितीर्थमयोत्थाथ्यमङ्गा-
 र्थ्यां त्रिलोचनं । ईन्द्रेणं कञ्चुकेशकं
 सोमेशं कोहनेशकं ॥ नार्धदं चार्क-
 माग्नेयं भार्गवेश्वरसङ्गमं । त्रान्कं दैवकं
 भागेशं आदिवाराहणं कवे ॥ रामेशमथ
 सिद्धेशं आहिल्यं कङ्कटेश्वरं । शाक्रं
 सोम्यकं नान्देशं तापेशं रुक्मिणी-
 भवं ॥ योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिव-
 तीर्थके । सिद्धेशं मङ्गलेशकं लिङ्ग-
 वाराहतीर्थकं ॥ कुण्डेशं श्वेतवाराहं
 भार्गवेशं रवीश्वरं । शुक्रादीनि च तीर्थानि
 ह्युकारस्वामितीर्थकं ॥ सङ्गमेशं नार-
 केशं मोक्षं सार्पकं गोपकं । नागं
 शान्कं सिद्धेशं मार्कण्डेयतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाथ्ये माण्डव्यं गोपके-
 श्वरं । कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं
 गान्धर्गोतमे ॥ आश्वमेधं भृङ्गकच्छं
 केदारेशकं पापक्षुं । खनखलेशं
 जालेशं शालग्रामं वराहकं ॥ चन्द्र-
 प्रभासमादित्यं श्रीपत्याथ्यकं हंसकं ।
 मूलस्थानकं शूलेशमाग्याचिद्रदैवकं ॥
 शिथीशं कोटितीर्थकं दशकन्यं स्वर्गकं ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्त्रे पुंथमुण्डिमं ॥
 आमलेशं कपालेशं शृङ्गेरुतीर्थवस्तुतः ।
 कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः
 परं ॥ दूमिजङ्गलमाहात्र्ये रोहिताश्व-
 कर्था ततः । धूम्रमारसमाथ्यानं वधोपाय-
 स्ततोहस्य च ॥ वधो धूम्रस्तुतः पश्चात्

ततश्चिद्रवहोद्वयः । महिमास्य ततश्चष्ठी-
 शप्रभावो रतीश्वरः ॥ केदारेशो लङ्क-
 तीर्थं ततो विष्णुपदीभवत् । मुखारं
 च्यवनाङ्गाथं ब्रह्मणश्च सरस्तुतः ॥ चक्राथं
 ललिताथ्यानं तीर्थकं बहुगोमथं । रुद्रा-
 वर्तकं मार्कण्डेयं तीर्थं पापप्रणाशनं ॥
 रावणेशं शुक्रपटं देवाङ्गुप्रेततीर्थकं ।
 जिह्वादतीर्थसञ्चुतिः शिवोद्भेदं फल-
 स्तुतिः ॥ एष खण्डो ह्यवस्त्याथ्यः शृङ्गतां
 पापनाशनः । * । षष्ठे नागरखण्डे । अतः
 परं नागराथ्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गापतिसमाथ्यानं हरिश्चन्द्रकथा
 शुभा । विश्वामित्रन्य महात्र्यां त्रिशङ्कु-
 स्वर्गतिसुखा ॥ हाटिकेश्वरमाहात्र्ये वृत्रा-
 स्वरवधस्तथा । नागविलं शङ्खतीर्थं अचले-
 श्वरवर्णनं ॥ चमत्कारपुराथ्यानं चमत्-
 कारकरं परं । गयशीर्षं बालशाथ्यं
 बालमण्डं मृगाह्वयं ॥ विष्णुपादकं गोकर्णं
 युगुरुपं समाश्रयः । सिद्धेश्वरं नागसरः
 सप्तार्वेयं ह्यगस्त्यकं ॥ ऊर्गण्डं नले-
 शकं तैश्च दूर्ध्वैरमर्ककं । साम्निष्ठं
 शोभनाथकं दोगर्मानर्ककेश्वरं ॥ जम-
 दग्निवधाथ्यानं नैऋत्त्रियकथानकं । राम-
 हृदं नागपुरं जडलिङ्गकं यज्जुः ॥ मूष्ठी-
 रादित्रिकार्ककं सतीपरिणयस्तथा । बाल-
 थिल्यकं यागेशं बालथिल्यकं गारुडं ॥
 लक्ष्मीशापः साण्डविंशः सोमप्रसादमेव
 च । अम्बारुक्कं पादुकाथ्यं आग्नेयं ब्रह्म-
 कुण्डकं ॥ गोमुखं लोहयक्याथ्यं अजा-
 पालेश्वरी तथा । शानैश्चरं राजवापी

रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥ कुशेशाख्यं लवे-
शाख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमं । अर्कषष्टि-
समाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकं ॥ ततो-
ह्या रेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवं ।
क्षेमक्षरी च केदारं शुक्रतीर्थं मुखा-
रकं ॥ सत्यसहेश्वराख्यानं तथा कर्णे-
पलाकथा । अटेश्वरं याञ्जवक्ष्यं गौर्यां
गाणेशमेव च । ततो वास्तुपदाख्यानं
अजागहकथानकं ॥ सौभाग्याङ्कुशूलेशं
धर्मराजकथानकं । मिर्कात्रदेश्वराख्यानं
गाणपत्रयत्रयं ततः ॥ जाबालिचरितकैव
मकरेशकथा ततः । कालेश्वर्याङ्ककाख्यानं
कुण्डमाप्सरसस्तथा ॥ पुण्यादित्यं रौहि-
ताख्यं नागरोपपत्तिकीर्तनं । भार्गवं
चरितं चैव वैश्वामित्रं ततः परं ॥
सारस्वतं पैपलादं कंसारीशक
पैण्डकं । ब्रह्मणो यञ्जचरितं सावित्र्या-
ख्यानसंयुतं ॥ रैवतं भर्तृयञ्जाख्यं
मुख्यतीर्थनिरीक्षणं । कौरवं हाटक-
शाख्यं प्रभासं क्षेत्रकत्रयं ॥ पौष्करं
नैमिषं धार्ममरण्यत्रितयं स्मृतं । वारा-
णसी द्वारकाख्यावन्त्याथेति पुरीत्रयं ॥
बृन्दावनं खाण्डवाख्यमद्वैकाख्यं वनत्रयं ।
कल्लः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमं ॥
असिशुक्रपितृसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतं ।
अर्कबुद्धौ रैवतशैचव पर्वतत्रयमुत्तमं ॥
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
सार्द्धकोटित्रयफलमेकैककैशु कीर्तितं ॥
कूपिका शञ्जतीर्थकामरकं बालमण्डनं ।
हाटकेशक्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतु-

र्कयं ॥ शास्त्रादित्यं श्राद्धकल्लं योधि-
र्त्तिरमथाङ्ककं । जलशायि चतुर्माश्रं
अशून्यशयनव्रतं ॥ मङ्गणेशं शिवरात्रि-
स्तुलापुरुषदानकं । पृथ्वीदानं वाणकेशं
कपालमोचनेश्वरं ॥ पापपिण्डं सापु-
लैङ्गं युगमानादिकीर्तनं । निश्चेशक-
स्तुर्याख्या रुद्रैकादशकीर्तनं ॥ दान-
माहात्म्याकथनं द्वादशादित्यकीर्तनं ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाथोहधुनो-
च्यते ॥ * ॥ सप्तमे प्रभासखण्डे ।
सोमेशो यत्र विश्वेशोहर्कमूलं पुण्यदं
महं । सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र
प्रकीर्तितं ॥ अग्नितीर्थं कपर्दीशं
केदारेशं गतिप्रदं । भीमभैरवचण्डीश-
भास्कराङ्गारकेश्वराः ॥ बुधेज्यङ्घुसोरेन्दु-
शिखीशा हरविग्रहाः । सिद्धेश्वराद्याः
पक्षान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥ वरा-
रोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाडवेशश्चार्षीशः कामेश्वर-
स्तथा ॥ गौरीशवरुणेशाख्यं उषीशक
णेश्वरं । कुमारेणक शकल्यं शकुलो-
तङ्गर्गोत्तमं ॥ दैत्यव्लेशं चक्रतीर्थं सन्नि-
हत्याह्वयं तथा । भूतेशादीनि लिङ्गानि
आदिनारायणाह्वयं ॥ ततश्चक्रधराख्यानं
शास्त्रादित्यकथानकं । कथा कण्टक-
शोधिणा महिषघ्न्यास्ततः परं ॥ कपाली-
श्वरकोटीशबालब्रह्माह्वयसंकथा । नर-
केशसम्भर्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥ बलभद्रे-
श्वरश्राथ गङ्गाया गणपस्य च । जाश्ववत्याख्य-
सरितः पाण्डुकूपस्य संकथा ॥ शतमेध-

लक्ष्मणेकोटिमेषकथा तथा । दुर्वासार्क-
 वदुस्त्रानहिरण्यासङ्गमोऽकथा ॥ नगरार्कस्य
 कृष्णस्य सङ्घर्षणसमुद्रयोः । कुमार्याः फेद्रे-
 पालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥ पिङ्गला-
 सङ्गमेशस्य शङ्करार्कघटेशयोः । ऋषि-
 तीर्थस्य नन्दार्कत्रितकूपस्य कीर्तनं ॥
 शशोपानस्य पर्णार्कत्रयस्त्रयोः कथाद्भुता ।
 वाराहस्वामिब्रह्मास्तुं छायालिङ्गाख्यं गुल्-
 फयोः ॥ कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गे-
 शयोस्तथा । चमसोद्वेदविद्वरत्रिलोकेश-
 कथा ततः ॥ मङ्गलेशत्रैपुरेशषष्ठतीर्थ-
 कथास्तथा । सूर्यप्राचीत्रीङ्गणयोरुमानाथ-
 कथा तथा ॥ डूङ्गारशूलश्लयोश्च्यवनार्के-
 शयोस्तथा । अजापालेशवालार्ककुबेर-
 श्लजा कथा ॥ ऋषितोयाकथा पुण्या
 सङ्गालेश्वरकीर्तनं । नारदादित्यकथनं
 नारायणनिरूपणं ॥ तपुकुण्डस्य महात्र्यं
 मूलचण्डीशवर्णनं । चतुर्वर्तुगणाध्यक्षकलशे-
 श्वरयोः कथा ॥ गोपालस्वामिवकुलस्वामि-
 नोऽर्चनीयकथा । . फेमाकोमत्रविश्लेश-
 जलस्वामिकथा ततः ॥ कालमेषस्य रुक्मिण्या
 उर्वशीश्वरभद्रयोः । शङ्खावर्तमोक्षतीर्थ-
 गोप्पदाच्युतसद्वनां ॥ जालेश्वरस्य हूँ कार-
 कूपचण्डीशयोः कथा । आशापुरस्वविश्लेश-
 कलाकुण्डकथाद्भुता ॥ कपिलेशस्य च कथा
 जरदगवशिवस्य च । नलकर्कोटेश्वरयोर्हाट-
 केश्वरजा कथा ॥ नारदेशमन्त्रज्ञा दुर्ग-
 कूटगणेशजा । सुपर्णलाख्यैभैरव्योर्भल्ल-
 तीर्थभवा कथा ॥ कीर्तनं कर्दमालस्य गुण-
 सोमेश्वरस्य च । बहुश्वर्णेशशृङ्गेशकोटी-

श्वरकथा ततः ॥ मार्कण्डेश्वरकोटीशदानो-
 दरगृहोऽकथा । श्वररेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्ती-
 तीमेश्वरो तथा ॥ मुगीकुण्डं सर्वस्व-
 फेद्रे बह्मपथे स्यूतं । दुद्राविलेश-
 गङ्गेश्वरैवतानां कथाद्भुता ॥ ततोऽर्कबुदे
 श्वरकथा अचलेश्वरकीर्तनं । नागतीर्थस्य
 च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनं ॥ भद्रं कर्णस्य
 महात्र्यं त्रिनेत्रस्य ततः परं । केदा-
 रस्य च महात्र्यं तीर्थागमनकीर्तनं ॥
 कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथास्ततः ।
 सिद्धेशशुक्लेश्वरयोर्ऋषिकर्णेशकीर्तनं ॥
 पञ्चतीर्थमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनं । चन्द्र-
 प्रभासपिण्डेश्रीमाताशुक्लतीर्थजं ॥
 कात्यायन्याश्च महात्र्यं ततः पिण्ड-
 रकस्य च । ततः कनकलस्याथ चक्रमातुव-
 तीर्थयोः ॥ कपिलाग्नीतीर्थकथा तथा
 रत्नातुवङ्गजा । गणेशपार्थेश्वरयोर्वात्राया-
 मुदगलस्य च ॥ चण्डीस्थानं नागभविशर-
 कुण्डमहेशजा । कामेश्वरस्य मार्कण्डेशो-
 पदेश्च कथा ततः ॥ उदालकेश-
 सिद्धेशगततीर्थकथाः पृथक् । श्रीदेव-
 मातोऽपत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयोः ॥
 कुलसन्तारमहात्र्यं रामकोट्यास्ततीर्थ-
 योः । चन्द्रोद्वेदेशानशृङ्गब्रह्मस्थानोद्वेवो-
 हनं ॥ त्रिपुङ्कररुद्रहृदयेश्वरकथा शुभा ।
 अविमुक्तस्य महात्र्यमुमानाहेश्वरस्य च ॥
 महोजसः प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनं ।
 गङ्गाधरमिश्रकयोः कथाश्चाथ फलस्तुतिः ॥
 द्वारकायाश्च महात्र्ये चन्द्रशर्मकथानकं ।
 जागराद्याख्यत्रतक्ष त्रतमेकादशीभवं ॥

महाद्वादशिकाथ्यानं प्रह्लादविंसमागमः ।
 दुर्वासस उपाथ्यानं यात्रोपक्रमकीर्तनं ॥
 गोमत्यां पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं
 फलं । चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोम-
 त्यादधिसङ्गमः ॥ मनकादिह्रदाथ्यानं नृग-
 तीर्थकथा ततः । गोप्रचारकथा पुण्या
 गोपीनां द्वारकागमः ॥ गोपीसरःसमा-
 थ्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनं । पङ्कनद्या-
 गमाथ्यानं नानाथ्यानसमाचितं ॥ शिव-
 लिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्तनं । त्रिवि-
 क्रमस्य मूर्त्याख्या दुर्वासःकृष्णसंकथा ॥
 कुशदैत्यबधोर्छाया विशेषार्जनजं
 फलं । गोमत्यां द्वारकायां तीर्थागमन-
 कीर्तनं ॥ कृष्णमन्दिरसंप्रेक्षा द्वारव-
 त्याभिषेचनं । तत्र तीर्थावासकथा द्वारका-
 पुण्यकीर्तनं ॥ इत्येष सप्तमः प्रोक्तः
 खण्डः प्रोभासिको द्विज । स्कान्दे सर्वो-
 त्तरकथा शिवमाहात्म्यावर्णने ॥ * ॥ तत्रैक-
 श्रुतिः । लिखितैतद्बु यो दद्याद्धेमशूल-
 समाचितं । माघ्यां संकृत्य विप्राय स
 शैवे मोदते पदे ॥ * ॥ इति त्रीनार-
 दीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाथ्याने
 चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १७ ॥
 चतुर्दशं वामनपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वंस प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधं ।
 त्रिविक्रमचरित्राद्यं दशसाहस्रसङ्घकं ॥
 कूर्मकल्पसमाथ्यानं वर्गत्रयकथानकं । भाग-
 द्दयसमायुक्तं बह्वृषोःशुभावहं ॥ * ॥
 तत्र पूर्वभागे । पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्म-
 ह्रदा ततः । कपालमोचनाथ्यानं

दक्षयज्ञविहिंसनं ॥ हरस्य कालरूपाया
 कामस्य दहनं ततः । प्रह्लादनारायणयो-
 र्बुद्धं देवासुराह्वयः ॥ सुकेश्यर्कसमाथ्यानं
 ततो भुवनकोषकं । ततः काम्यञ्जता-
 थ्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥ तपती-
 चरितं पश्चात् कुरूक्षेत्रस्य वर्णनं ।
 सरोमाहात्म्यमथुलं पार्वतीजन्मकीर्तनं ॥
 तपस्तस्या विवाहश्च गौर्युपाथ्यानकं
 ततः । ततः कौशिक्युपाथ्यानं कुमार-
 चरितं ततः ॥ ततोऽहम्बकवधाथ्यानं
 साधोपाथ्यानकं ततः । जाबालिचरितं
 पश्चादरजायाः कथास्तुता ॥ अहम्बकेश्वरयो-
 र्बुद्धं गणह्वं चाहम्बकस्य च । मरुतां जन्म-
 कथनं बलेश्च चरितं ततः ॥ ततस्तु
 लक्ष्म्याश्चरितं त्रैविक्रममतः परं ।
 प्रह्लादतीर्थवात्रायां प्रोच्यन्ते तत्रकथाः
 शुभाः ॥ ततश्च धुम्बुचरितं प्रेतोपाथ्या-
 नकं ततः । नक्षत्रपूरुवाथ्यानं श्रीदाम-
 चरितं ततः ॥ त्रिविक्रमचरित्रास्ते
 ब्रह्मप्रोक्तः स्वयंभुवः । प्रह्लादवलि-
 संवादे स्वतले हरिशंसनं ॥ इत्येष
 पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः । * ।
 तदुत्तरे भागे बृहद्वामनाथ्ये । शृणु
 तस्योत्तरं भागं बृहद्वामनसंज्ञकं ॥
 माहेश्वरी भागवती सौरी गाणेश्वरी तथा ।
 चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्र-
 सङ्ख्या ॥ माहेश्वर्यास्तु कृष्णस्य तदुक्तानां
 कीर्तनं । भागवत्यां जगन्मातुरवतारकथा-
 स्तुता ॥ सौर्यां सूर्याश्च महिमा गदितः
 पापनाशनः । गाणेश्वर्यां गणेशश्च

चरितं महेशितुः ॥ इत्येतद्वामनं नाम
पुराणं स्वविचित्रकं । पुलस्त्येन समा-
ख्यातं नारदाय महात्मने ॥ ततो नार-
दतः प्रापुः व्यासेन स्वमहात्मना । व्यासात्तु
लक्ष्मणं वत्स तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥ स
चाख्याश्रुति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव
च । एवं परम्पराप्रापुः पुराणं वामनं
शुभं ॥ * ॥ तं कलश्रुतिः । ये पठन्ति
च शृण्वन्ति तेहपि यास्ति परां गतिं ।
लिखितैतत् पुराणं यः शरद्विषुवेहर्षयेत् ॥
विप्राय वेदविद्वेषे यतधेनुसमाचितं ।
स समुद्धृत्य नरकान्मयेत् स्वर्गं पितृन्
सकान् । देहास्ते भुक्तभोगोहसौ याति
विषेणः परं पदं ॥ * ॥ इति श्रीनारदीय-
पुराणे पूर्वभागे बृहद्विष्णुपाद्याने चतुर्थ-
पादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशं कूर्मपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
शृणु वत्स गरीचेह्य पुराणं कूर्मसं-
क्षिप्तं । लक्ष्मीकलानुचरितं यत्र कूर्म-
वपुर्हरिः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां माहा-
त्म्यं पृथक् पृथक् । इन्द्रदुम्नप्रसङ्गेन
प्राहृषिभ्यो दयास्तिकं ॥ तं सप्तदश-
साहस्रं सूचतुःसंहितं शुभं । यत्र
ब्राह्म्यां पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा
युने ॥ नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सदाति-
दायकाः । * । तं पूर्वभागे । तत्र
विभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ॥ लक्ष्मी-
प्रदुम्नसंवादः कूर्मविषगणसङ्ख्या । वर्णाश्रमा-
क्षरकथा जगद्वृत्तिकीर्तनं ॥ कालसङ्ख्या
समासेन लयास्ते सुवनं विभोः । ततः

सङ्केपतः सर्गः शास्त्रं चरितं तथा ॥
सहस्रनाम पार्वत्या योगश्च निरूपणं ।
द्विषुवत्समाख्यातं ततः स्वयम्भुवस्य च ॥
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः ।
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपास्त्रकीर्तनं ॥
आत्रेयवत्सकथनं कृष्णश्च चरितं शुभं ।
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंख्या ॥
युगधर्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा ।
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः
परं ॥ त्रैलोक्यवर्णनैव वेदशाखा-
निरूपणं । * । तदुत्तरभागे । उद्वेगश्च
विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः ॥ व्यास-
गीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ।
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यं पृथक्
ततः ॥ नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं सं-
हिता स्मृता । अतः परं भगवती संहि-
तार्थनिरूपणे ॥ कथिता यत्र वर्णानां
पृथग्बुद्धिरुदाहता । * । तदुत्तरभागीय-
भगवत्याथद्वितीयसंहितायाः पञ्चपादेषु ।
पादेहस्ताः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां
व्यवस्थितिः ॥ सदाचारात्मिका वत्स भोग-
सोर्थाविवर्द्धनी । * । द्वितीये ऋज्विद्यासु
बुद्धिः सम्यक् प्रकीर्तिता ॥ यया त्वाश्रितया
पापं विधूयेत् त्रजेद्विभं । * । तृतीये
वैश्वजातीनां बुद्धिरुक्ता चतुर्विधा ॥ यया
चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमां । * ।
चतुर्थेहस्यास्तथा पादे शूद्रबुद्धिरुदाहता ॥
यया संस्तव्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविव-
र्द्धनः । * । पञ्चमेहस्यास्ततः पादे बुद्धिः
सङ्करजोदिता ॥ यया चरितयाप्नोति

भाविनीमुत्तमां जनिं । इत्येषा पञ्च-
पद्यान्ता द्वितीया संहिता मुने ॥ तृती-
यात्रोदिता सौर्या नृणां कामविधायिनी ।
षोडा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च
कामिनां ॥ चतुर्थी वैश्वी नाम मोक्षदा
परिकीर्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां
साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी ॥ तां क्रमात् षट्-
चतुर्द्वीषु साहस्राः परिकीर्तिताः । * । तं-
फलश्रुतिः । एतत्कूर्मपुराणस्तु चतुर्वर्ग-
फलप्रदं ॥ पठतां शृणुतां नृणां सर्वोत्-
कृष्टगतिप्रदं । लिखितैस्तद्गुणैर्बो भक्त्या
हेमकूर्मसमन्वितं । ब्राह्मणायामने दद्यात्
स याति परमां गतिं ॥ * ॥ इति श्री-
नारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहद्रुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशं मंत्रपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
अथ मांस्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विज-
सन्तम । यत्रोक्तं सत्यकल्पाणां ब्रह्मं
सङ्क्षिप्य भूतले ॥ व्यासेन वेदविदुषा
नरसिंहोपवर्णनं । उपक्रम्य तद्-
दिक्तं चतुर्दशसहस्रकं ॥ मनुमंस्य-
स्यसंवादो ब्रह्माणुवर्णनस्ततः । ब्रह्म-
देवासुरोत्पत्तिस्मरुतोत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तद्वत् लोकपालाभिपूजनं ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैश्वाराज्याभिवर्णनं ॥
सूर्यावैवस्वतोत्पत्तिर्वर्धसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव
च । कीर्तनं सोमवंशस्य यथातिचरितं
तथा ॥ कार्तवीर्यस्य चरितं सृष्टं वंशानु-

कीर्तनं । भृशशापस्तथा विषोदशुद्धा
जन्म च क्वितो ॥ कीर्तनं पुरुवंशस्य
वंशो होताशनः परः । क्रियायोगस्ततः
पश्चात् पुराणं परिकीर्तितं ॥ इतं
नक्षत्रपुरुषं मार्तण्डशयनं तथा । कृष्ण-
कर्मव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितं ॥
तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव
च । सोभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव
च ॥ तथानस्तुतृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतं ।
तथैवानन्दकर्याश्च व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशुभशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतं ।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशीव्रतं ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥ तथा
सर्वफलत्यागः सूर्यावारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतं ॥
षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधि-
क्रमः । प्रयागस्य तु माहात्म्यं द्वीप-
लोकानुवर्णनं ॥ तथान्तरीक्षचारश्च ऋष-
माहात्म्यमेव च । भवनानि सुरेन्द्राणां
त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥ पितृप्रवर-
माहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः । चतुर्गुणस्य
सञ्जतिर्गुणधर्मनिरूपणं ॥ ब्रह्मास्म्य तु
सञ्जतिस्तारकोत्पत्तिरेव च । तारकास्तव-
माहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्तनं ॥ पार्वती-
सञ्जवस्तुतथा शिवतपोवनं । अनङ्गदेह-
दाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥ गौरीतपो-
वनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनं । पार्वती-

ঋষিসংবাদস্তথৈবোদ্ধাহমঙ্গলং ॥ কুমার-
সম্ভবস্তদ্বং কুমারবিজয়স্তথা । তারকস্য
বধো ঘোরৌ নরসিংহোপবর্ণনং ॥ পদ্মো-
দ্ভববিসর্গস্ত তথৈবাক্কঘাতনং । বারা-
ণস্যাস্ত্র মাহাত্ম্যং নন্দদায়াস্ত্রথৈব চ ॥
প্রবরানুক্ৰমস্তদ্বং পিতৃগাথানুকীৰ্ত্তনং ।
তথোভয়মুখীদানং দানং কৃষ্ণাজিনস্য চ ॥
ততঃ সাবিত্র্যুপাখ্যানং রাজধর্ম্মাস্ত্রথৈব
চ । বিবোধেৎপাতকথনং গ্রহশান্তিস্ত্রথৈব
চ ॥ যাত্ৰানিমিত্তকথনং স্বপ্নমঙ্গলকীৰ্ত্তনং ।
বামনস্য তু মাহাত্ম্যং বারাহস্য ততঃ
পরং ॥ সমুদ্রমথনং তদ্বং কালকূটাভি-
শাস্তনং । দেবাস্ত্রবিমর্দশ্চ বাস্ত্রবিদ্যা
তথৈব চ ॥ প্রতিমালক্ষণং তদ্বদেবতা-
স্থাপনং তথা । প্রাসাদলক্ষণং তদ্বন্মণ্ড-
পানাঞ্চ লক্ষণং ॥ ভবিষ্যরাজ্ঞামুদ্দেশো
মহাদানানুকীৰ্ত্তনং । কল্পানুকীৰ্ত্তনং তদ্বং
পুরাণেহস্মিন্ প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ * ॥ তৎফল-
শ্ৰুতিঃ । পবিত্রমেতৎ কল্যাণমাযুঃকীৰ্ত্তি-
বিবর্দ্ধনং । যঃ পঠেচ্ছৃণুয়াদ্বাপি স যাতি
তবনং হরেঃ ॥ লিখিত্বৈতত্তু যো দদ্যা-
দ্ধেমমৎস্যগবাচিতং । বিপ্রায়াভ্যর্চ্য
বিষুবে স যাতি পরমং পদং ॥ * ॥ ইতি
শ্রীনারদীয়পুরাণে পূর্ব্বভাগে বৃহদ্রুপাখ্যানে
চতুর্থপাদে ১০৭ অধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥
সপ্তদশং গরুড়পুরাণং । শ্রীব্রহ্মোবাচ ।
মরীচেশূণু বচ্যুদ্য পুরাণং গারুড়ং শুভং ।
গরুড়ায়াত্রবীৎ পৃষ্টো ভগবান্ গরুড়া-
সনঃ ॥ একোনবিংশসাহস্রং তাক্ষ্য-
কল্পকথাচিতং । * । তত্র পূর্ব্বখণ্ডে ।

পুরাণোপক্রমো যত্র সর্গসঙ্ক্ষেপত-
স্ততঃ ॥ সূর্যাদিপূজনবিধিদীক্ষাবিধিরতঃ
পরং । শ্রীাদিপূজা ততঃ পশ্চাৎসবব্যুহার্চনং
দ্বিজ ॥ পূজাবিধানঞ্চ তথা বৈষ্ণবং পঞ্জরং
ততঃ । যোগাধ্যায়স্ততো বিষ্ণোর্নামসাহস্র-
কীৰ্ত্তনং ॥ ধ্যানং বিষ্ণোস্ততঃ সূর্যপূজা
মৃত্যুঞ্জয়ার্চনং । মালামন্ত্রাঃ শিবার্চাথ গণ-
পূজা ততঃ পরং ॥ গোপালপূজা ত্রৈলোক্য-
মোহনশ্রীধরার্চনং । বিষ্ণুর্চা পঞ্চতদ্বার্চা
চক্রার্চা দেবপূজনং ॥ ন্যাসাদিসঙ্কো-
পাস্তিশ্চ দুর্গার্চাথ স্তরার্চনং । পূজামাহে-
শ্বরী চাতঃ পষিত্রোরোহণার্চনং ॥ মূর্ত্তি-
ধ্যানং বাস্ত্রমানং প্রাসাদানাঞ্চ লক্ষণং ।
প্রতিষ্ঠা সর্ব্বদেবানাং পৃথক্পূজাবিধানতঃ ॥
যোগোহর্কীক্সো দানধর্ম্মঃ প্রায়শ্চিত্তং
নিধিক্রিয়া । দ্বীপেশনরকাখ্যানং সূর্য-
ব্যুহশ্চ জ্যোতিষং ॥ সামুদ্রিকং স্বরজ্ঞানং
নবরত্নপরীক্ষণং । মাহাত্ম্যমথ তীর্থানাং
গয়ামাহাত্ম্যমুত্তমং ॥ ততো মন্বন্তরাখ্যানং
পৃথক্ পৃথক্ বিভাগশঃ । পিত্রাখ্যানং বর্ণ-
ধর্ম্মা দ্রব্যশুদ্ধিঃ সমর্পণং ॥ শ্রাদ্ধং বিনা-
য়কস্যার্চা গ্রহযজ্ঞস্তথাশ্রমাঃ । মলহাথা
প্রেতাশৌচং নীতিসারো ব্রতোক্তয়ঃ ॥
সূর্য্যবংশঃ সোমবংশোহবতারকথনং হরেঃ ।
রামায়ণং হরিবংশো ভারতাখ্যানক-
স্ততঃ ॥ আয়ুর্বেদে নিদানং প্রাক্ চিকিৎসা-
দ্রব্যজা গুণাঃ । রোগস্বং কবচং বিষ্ণো-
র্গারুড়ং ত্রৈপুরো মনুঃ ॥ প্রম্বচূড়ানর্গ-
শ্চাস্তে হয়ায়ুর্বেদকীৰ্ত্তনং । ঔষধীনাম-
কথনং ততো ব্যাকরণোহনং ॥ ছন্দঃশাস্ত্রং

सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः । तर्पणं
 वैश्वदेवकं सक्र्या पार्वणकर्म च ॥ नित्य-
 श्राद्धं सपिण्ठाथ्यं धर्मसारोहघनिष्कृतिः ।
 प्रतिसंक्रम उक्तेहस्माद्दुग्धर्माः कृतेः
 फलम् ॥ योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्मस्कृति-
 फलं हरेः । माहात्म्यं वैष्णवकथा नार-
 सिंहस्तबोद्धमं ॥ ज्ञानामृतं गुहाककं
 स्तोत्रं विष्णुर्चमाह्वयं । वेदान्तसाध्या-
 सिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्रकं ॥ गीता-
 सारफलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डेहयमीरितः ॥
 उत्तरखण्डे प्रेतकल्ले । अथाश्रितवोत्तरे
 खण्डे प्रेतकल्लः पुरोदितः ॥ यत्र तार्क्ष्येण
 संपृष्टो भगवानाह वाडव । धर्मप्रकटनं
 पूर्वयोन्यां गतिकारणं ॥ दानाधिकं
 फलकापि प्रोक्तमत्रोद्दिष्टकं । यम-
 लोकस्य मार्गस्य वर्णनं ततः परं ॥
 षोडशश्राद्धफलकं वृत्तानांकात्र वर्णितं ।
 निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवं ॥
 प्रेतपीडाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणं ।
 प्रेतानां चरिताथ्यानं कारणं प्रेततां
 प्रति ॥ प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्ठीकरणो-
 क्तः । प्रेतस्वमोक्षणाथ्यानं दानानि
 च विमुक्तये ॥ आवश्यकोद्धमं दानं
 प्रेतसौख्यकरं हितं । शारीरकर्षिनि-
 र्देशो यमलोकस्य वर्णनं ॥ प्रेतहोकार-
 कथनं कर्मकर्तृविनिर्णयः । यृत्याः पूर्व-
 क्रियाथ्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणं ॥ मध्यं
 षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनं ।
 सूतकथाथ सञ्चयनं नारायणवलिक्त्रिया ॥
 रूषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनं ।

अपमृत्याक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां
 नृणां ॥ कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुथ्यानं
 विमुक्तये । स्वर्गतो विहिताथ्यानं स्वर्ग-
 सौख्यानिरूपणं ॥ भूलोकवर्णनं सप्तधा
 लोकवर्णनं । पञ्चलोककथनं ब्रह्माण्ड-
 स्थितिकीर्तनं ॥ ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्म-
 जीवनिरूपणं । आत्यन्तिकलयाथ्यानं फल-
 स्तुतिनिरूपणं ॥ इत्येतदगारुडं नाम
 पुराणं भुक्तिमुक्तिदं । * । तंफलश्रुतिः ।
 कीर्तितं पापशमनं पठतां शृणुतां
 नृणां ॥ लिखित्वैतं पुराणं विष्णुवे यः
 प्रयच्छति । सौवर्णं हंसयुग्मात्थं विप्राय
 स दिवं ब्रजेत् ॥ * ॥ इति श्रीनारदीय-
 पुराणे पूर्वभागे बृहदुपाथ्याने चतुर्थ-
 पादे १०८ अध्यायः ॥ ११ ॥
 अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणं । श्रीब्रह्मोवाच ।
 शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्ठाथ्यं पुरातनं ।
 यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्लकथायुतं ॥
 प्रक्रियाथ्योहनुषङ्गाथ्य उपोद्घातसृती-
 यकः । चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार
 एव हि ॥ पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोहत्र
 समुदाहृतः । तृतीयो मध्यमो भाग-
 श्चतुर्थस्तुतरो मतः ॥ * ॥ तत्र पूर्वभागे
 प्रक्रियापादे । आदौ कृत्यसमुद्देशो
 नैमिषाथ्यानकं ततः । हिरण्यगर्भोत्त-
 पत्तिश्च लोककल्लनमेव च ॥ एष वै
 प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद । * ।
 पूर्वभागे अनुषङ्गपादे । कल्लमद्यन्तरा-
 थ्यानं लोकज्ञानं ततः परं ॥ मानसी-
 यष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनं । महादेव-

विभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परं ॥ अग्नीनां
विद्युश्चाथ कालसन्ताववर्णनं । प्रियव्रता-
चयोद्देशः पृथिव्यायाम्विस्तरः ॥ वर्णनं
भारतस्याश्च ततोह्येषां निरूपणं ।
जम्बूद्वीपस्युत्तरीपाथ्या ततोह्येधोलोक-
वर्णनं ॥ उर्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः
परं । आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानु-
कीर्तनं ॥ नीलकण्ठास्त्राख्यानं महा-
देवश्च वैभवम् । अमावास्यानुकथनं
युगतत्वनिरूपणं ॥ यज्ञप्रवर्तनं चाथ
युगयोरन्त्ययोः कृतिः । युगप्रजालक्षणं
ऋषिप्रवरवर्णनं ॥ वेदानां व्यसनाख्यानं
स्वयम्भुवनिरूपणं । शेषमश्वत्तराख्यानं
पृथिवीदोहनस्ततः ॥ चाक्षुषेहृद्यतने
सर्गे द्वितीयोह्यङ्घ्रिः पुरोदले । * ।
मध्यमभागे उपोद्घातपादे । अथो-
पोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्तनं ॥
प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः ।
ततो जयाभिव्याहारौ मरुद्वृत्ति-
कीर्तनं ॥ काश्यपेयानुकथनं ऋषिवंश-
निरूपणं । पितृकल्लानुकथनं श्राद्धकल-
स्ततः परं ॥ वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टि-
स्तश्च ततः परं । मनुपुत्राचयश्चातो
गान्धर्वस्य निरूपणं ॥ ईक्ष्वाकुवंशकथनं
वंशोद्देशः अमहात्मनः । अमावसोराच-
यश्च रजेश्चरितमद्भुतं ॥ यथातिचरित-
काथ यद्वुवंशनिरूपणं । कार्तवीर्यास्य
चरितं जामदग्न्यं ततः परं ॥ रुषि-
वंशानुकथनं सगरस्याथ सप्तवः । भार्ग-
वस्यानुचरितं तथा कार्यवधाश्रयं ॥

समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ।
देवास्त्राहवकथा कृष्णविर्भाववर्णने ॥
इनस्य च सुवः पुण्यः शुक्लेण परि-
कीर्तितः । विष्णुमहात्म्यकथनं बलिवंश-
निरूपणं ॥ भविष्यराजचरितं संग्रामे-
हथ कर्लो युगे । एवमुद्घातपादोह्यं
तृतीयो मध्ये दले ॥ * ॥ उदरभागे
उपसंहारपादे । चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये
थे तथोदरे । वैवस्वतान्तराख्यानं
विस्तरेण यथातथं ॥ पूर्वमेव समुद्दिष्टं
सङ्क्षेपादिह कथ्यते । भविष्याणां मनु-
नाथ चरितं हि ततः परं ॥ कल्लप्रलय-
निर्देशः कालमानं ततः परं । लोका-
श्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ॥
वर्णनं नरकाणां विकल्पाचरणैस्ततः
मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनं ततः परं ।
त्रिविधाद्विगुणसम्पन्नाञ्जलूनां कीर्तिता
गतिः ॥ अनिर्देश्याप्रतर्क्याश्च त्रैलोक्यः
परमात्मनः । अश्वयत्तिरेकाभ्यां वर्णनं
हि ततः परं ॥ इत्येष उपसंहारः
पादो वृतः स चोत्तरः । चतुष्पादं
पुराणं ते त्रैलोक्यं समुदाहृतं ॥ * ॥
अर्थादशमोपम्यं सारांसारतरं द्विज ।
त्रैलोक्यं चतुर्लक्षं पुराणं तेन पठ्यते ॥
तदेव व्यस्य गदितमर्थादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद ॥
वस्तुद्वैतं तेनैव मुनीनां भावितात्मनां ।
मन्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचका-
शिर ॥ मुनयो धर्मशीलान्ते दीनानुग्रह-

कारिणः । मया चेदं पुराणस्तु वशिष्ठाय
पुरोदितं ॥ तेन शक्तिस्तुतायोज्ज्वलं
जातुकर्णाय तेन च । व्यासो लक्षा तत-
शैचतं प्रभञ्जनमुखोदगतं । प्रमाणी-
कृत्य लोकेहस्मिन् प्रोवर्तयदनुत्तमं ॥ * ॥

तत्फलश्रुतिः । य इदं कीर्तयेद्द्वयं स
शृणोति च समाहितः । स विधुयेह
पापानि याति लोकमनामयं ॥ लिखि-
तैतत् पुराणस्तु स्वर्गसिंहासनस्थितं ।

पत्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या
विचारणा ॥ * ॥ मरीचेहृत्कान्तानि मया
प्रोक्तानि यानि ते । पुराणानि तु

सङ्केपाच्छ्राव्यानि च विसृतां ॥ अर्का-
दशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
कथयेद्वा विधानेन नेह ह्ययः स जायते ॥
सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोज्ज्वलं तवा-
धुना । तस्मिन्त्यं शीलनीयं हि पुराणफल-

मिच्छता ॥ न दास्यिकाय पापाय देव-
गुर्वनुसूयवे । देयं कदापि साधुनां
द्वेषिणे न शर्थाय च ॥ शान्त्याय रामचिन्ताय
शुश्रूषाभिरताय च । निर्म्मलसराय शुचये
देयं सदैवैव वाय च ॥ इति श्रीनारदीय-

पुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थ-
पादे १०९ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥ इत्यर्का-

दशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥

पुराणः (पुं) पणः । पुरातने त्रि । कार्या-
पणे पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

पुराणगः (पुं) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
पुराणगायके त्रि ॥

पुराणपुरुषः (पुं) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरातनः (पुं) पुराणः । तद्वैदिकपर्यायाः ।

प्रथमं १ प्रदिवः २ प्रवसाः ३ सनेमि ४
पूर्वत्वं ५ अह्नाय ६ । इति षट् पुराण-
नामानि । इति वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥

पुरातनः (त्रि) पूर्वकालभवः । पुराण इति
भाषा । तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३
प्रथमः ४ चिरस्तनः ५ । इत्यमरः ॥
चिरत्नः ६ । इति जटाधरः ॥

पुराध्यक्षः (त्रि) नगराधिकृतः । अस्तुःपुरा-
ध्यक्षलक्षणं । यथा । बृहः कुलोद्गतः
शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामस्तु-
पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारिः (पुं) शिवः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पुरार्द्धविसृजः (पुं) खेटः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुरावस्तुः (पुं) भूमिः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

पुरावृत्तं (स्त्री) पूर्ववृत्तान्तनिबन्धनं । तत्-
पर्यायः । इतिहासः २ । इत्यमरः ॥ पूर्व-
चरितं ३ । इति स्वामी ॥

पुरासिनी (स्त्री) सहदेवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुरास्त्रहं [द्] (पुं) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुरिः (स्त्री) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पुरिः (पुं) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

पुरी (स्त्री) नगरी । इत्यमरः ॥ अस्या लक्ष-
णादि पुरशब्दे नगरशब्दे च लिखितं ॥

তদ্বর্ণনং যথা । পুরী সমস্তাদ্বিহিতা স-
পতাকা স্তোরণা । সচক্রা সহুড়া চৈব
সযন্ত্রখনকা তৎ ॥ ৫ ॥ সোপশল্যপ্রতো-
নীকা সাট্টাটালকগোপুরা । সচক্রগ্রহণী চৈব
সোঙ্কালাতাবপোথিকা ॥ ৬ ॥ সোষ্ট্রিকা
ভরতশ্রেষ্ঠ সভেরীপণবানকা । স্তোরণা-
ক্লুশা রাজন্ সশতস্বীকলাঙ্গলা ॥ ৭ ॥
সভুশুণ্ডশ্মগুড়কা সায়ুধা সপরস্বধা । লোহ-
চর্ম্মবতী চাপি সায়ুধিঃ সগুড়শৃঙ্গিকা ॥ ৮ ॥
ইতি মহাভারতে আরণ্যকে পর্ব্বণি সৌভ-
বধে ১৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পতাকা ধ্বজা-
ঞ্চলঃ । তোরণানি বহির্দ্বারানি । চক্রানি
যোধগণাঃ । হুড়াস্তদাশ্রয়স্থানানি ভাষায়াং
বুরুজসংজ্ঞানি । অন্তে তু বিগ্নুত্রোৎসর্জন-
শৃঙ্গানি হুড়া ইত্যাহুঃ উদাহরন্তি চ ।
কল্পস্তে হুড়শৃঙ্গানি রথস্যোপরি সূরিভিঃ ।
বিগ্নুত্রম্পর্শশুদ্ধার্থং করাদিম্পর্শ উদ্যতঃ ॥
ইতি । যন্ত্রানি আগ্নেয়ৌষধবলেন দৃষৎ-
পিণ্ডোৎক্ষেপণানি মহান্তি কামান-
সংজ্ঞানি । ক্ষুদ্রানি সীসগুলিকোৎক্ষেপ-
ণানি বন্দুকসংজ্ঞানি । খনকাঃ সুরঙ্গদ্বারা
গুপ্তমার্গকর্তারঃ ॥ ৫ ॥ উপশল্যাঃ লোহ-
যুখাঃ কীলাঃ তদযুক্তাঃ প্রতোল্যো রথ্যা
মার্গা যস্যাত্ সা । অট্টালকাঃ উপরিগৃহাঃ ।
গোপুরানি পুরদ্বারানি । সাট্টানি অট্টেন
অম্মেন সহিতানি অট্টালকাদীনি যস্যাত্ সা ।
সাট্টেতি বিশেষণং উপশল্যস্য গ্রামাস্তস্য
রথ্যায়াশ্চারুত্যা সম্বধ্যতে । চক্রগ্রহণী
সৈন্যানিগ্রাহিকা মোর্চা ইতি স্লেচ্ছপ্রসিদ্ধা ।
সোঙ্কালাতাবপোথিকা স্বালাসহিত-

যুল্মুকং রিপুপাতনায় যস্যামিতি প্রাঞ্চঃ ।
উল্কেবোন্ধা প্রাণহরত্বাৎ যন্তোৎক্ষিপ্তো
গোলঃ । অলাতং সকার্ঠদগুলোহময়-
মাগ্নেয়ং প্রহরণং বাণ ইতি ভাষায়াং
প্রসিদ্ধং । তয়োরপ্রত্য্যখ্যেয়গত্যোরপি
পোথিকা পাতয়িত্র্যঃ মন্ত্রমব্যঃ কর্ণায়েন্দ্র-
দত্তশক্তিসদৃশাঃ তদযুক্তা সোঙ্কাজ্বালাব-
পোথিকা ॥ ৬ ॥ উষ্ট্রিকা যুদ্ধস্বয়ানি
ভাণ্ডানি । সাষ্ট্রিকৈতি পাঠে ঋক্টয়
আয়ুধবিশেষাঃ ॥ ৭ ॥ অশ্মগুড়কাঃ বর্তুলী-
কৃতাঃ পাষণাঃ । লোহময়ানি চর্ম্মানি
কমঠপৃষ্ঠাকারানি প্রহারবারকানি । সায়ুধিঃ
আগ্নেয়ৌষধসহিতা । গুড়াঃ গোলকাঃ ।
শৃঙ্গিকা তদুৎক্ষেপকযন্ত্রানি । শত্রুগামুপরি
পাতনায় তপ্তো গুড়ো দ্রবীভূতো যত্র
শিখরে স্থাপ্যতে তৎসহিতেত্যন্তে ॥ ৮ ॥
ইতি নীলকণ্ঠকৃতভারতভাবদীপনাম-
টীকা ॥ দশনামা সম্ম্যাসিনাং উপাধি-
বিশেষঃ । যথা । জ্ঞানরত্নেন সম্পূর্ণঃ পূর্ণ-
তত্ত্বপথস্থিতিঃ । পরব্রহ্মরতো নিত্যং
পুরীনামা স উচ্যতে ॥ ইতি বৃহচ্ছঙ্কর-
দিধিজয়ঃ ॥

পুরীতৎ (পুং ক্লী) অস্ত্রং । আঁত ইতি খ্যাতং ।
অস্ত্রতি বধ্নাতি কালখণ্ডাদি অস্ত্রং অতি-
বন্ধে নাস্তীতি রঃ । পুরিঃ শরীরং তনোতি
পুরীতৎ কিপ্ বনতনাদ্যনিমামিতি নলোপে
স্বস্ত তনিতি তন্ নিপাতনাদিকারস্ব দীর্ঘঃ ।
অস্ত্রসাহচর্য্যাৎ ক্লীবত্বং । পুরীতদস্ত্রিয়া-
মিতি বাচস্পতিঃ । ইত্যমরভরতো ॥
পুরীমোহঃ (পুং) ধুস্তুরঃ । ইতি শব্দমালা

पुरीषः (क्ली) विष्ठा । इत्यमरः ॥ तद्वृत्सर्ग-
विधिर्यथा । मुहूर्ते त्राक्क उथाय रात्रिवासं
परित्यजेत् । परिधायपरं वस्त्रं शयन-
स्थानतोह्वयं ॥ मुखार्जिहस्तान् प्रक्षाल्य
द्विराचम्य ततो द्विजः । कृष्ण कृष्ण स्मृतिं
कृत्वा खनिहा नैर्वातीं दिशं ॥ खनित्र-
थननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोमुदत् ॥ गृहीत्वोदक-
पात्रं मितं गच्छेत्कनूःशतं ॥ ग्रामाद्वा
शरविक्रममात्रामनुदिते रवौ । मैत्र-
मावशकं कर्तुं नगरात् चतुर्गुणं ॥
तत्रिमुक्त्यायतं गर्तं तथा कृत्वा गतीरकं ।
कृत्वा हृष्टिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तद्वृत्तं ॥
शुक्लैः कार्त्तैरयज्जीयैर्भुर्गर्तमवगुण्ठितः ।
सञ्जीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैर्मृग्यतज्जनैः ॥
छत्रं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपा-
नर्हो । ततो द्विजस्तूपविशेषद्वन्द्वेणाच्छाद्य
मस्तकं ॥ वज्रोपवीतं कर्णेभ्य धृत्वा
मोनी च दक्षिणे । आगतो द्विजमग्निं
नो पशन् सस्तुर्भस्करं ॥ गुरुं समी-
रगं सर्वदेवतामूर्तिमेव च । मातरं
पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियं ॥*॥
उदङ्मुखस्त्रिसक्त्याञ्च दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः ॥
पूर्वाह्ने तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभि-
मुखोऽथवा । अपराह्ने पूर्वमुखो मूत्र-
गृथविसर्जनं ॥ मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्-
वतवागुत्तरामुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ
द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः ॥ निशायामक-
कारे तु छायायां दिवसे तथा । यथेच्छ-
मूत्रो वृत्तं मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥

दिग्ब्रह्मात्त मनोदुःखादिभू त्रस्तु विसर्जनं
मोहाद्वाधोमुखः कुर्यादप्यतवाक् प्रयतो
द्विजः ॥ सम्यासी त्रस्त्रचारी च वानप्रस्थो
गृही द्विजः । शाखाधायी च वेदानां "नर्ब-
यज्जेषु दीक्षितः ॥ मुनिश्च सर्वधर्मज्ञो
दास्तुः शान्त उदारवीः । सदोत्तरमुखः
कुर्याद्वैष्णवो नाश्र एव च ॥ प्रोक्तं च मैत्रं
सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि । योगिनास्तु
यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः ॥ * ॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मत् ॥
न चित्ताग्निशानेषु नोषरे न द्विजालये ।
नास्त्यसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च
शाद्वले ॥ न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे
न द्विजालये । न यज्जवृक्षमूलेषु नोप-
द्वारे चतुष्पथे ॥ न शश्वक्त्रे न खले
पुष्पोद्याने न चक्रे । सोपानंको न
नग्नश्च न रथ्यासेव्यभूतले ॥ न वैष्णवा-
लये गोत्रे न सूर्याभिमुखस्तथा । न फाल-
कृष्कैदारे न तिष्ठंश्च कदाचन ॥ न
गच्छन् च वन्यीके न च पर्वतमस्तके । न
जलं न दिशो भागान्नाकाशमवलोकयन् ॥
न गोत्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न
गोमये । न यज्जभूमौ न गृहे न पवित्री-
कृतस्थले ॥ द्विजो न देहच्छायायां शक-
न्मूत्रेविसर्जनं । कुर्यादप्यज्जैककृते न
च सप्राणिगर्तके ॥ उद्धृताङ्गो मूर्त्तिकाभ्या-
मिथं नारद यत्नतः । कृत्वात्सर्गं ततः
कुर्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः ॥ * ॥ शुक्-
कार्त्तेन लोष्ट्रेणायज्जीयेन तृणेन वा ।

প্রমার্জ্য শুভমুক্তিষ্ঠেৎ শিশ্নুশ্চৈব বিশেষতঃ॥
 বিধৃত্য বামহস্তেন শিশ্নুস্তূপবিশেষ্মিশি ।
 চেদক্ষিণামুখং সক্ষ্যাৎ দিবোত্তরমুখস্তদা ॥
 পূতিগন্ধিজলং দুষ্কং সফেনঞ্চ সবুধুদং ।
 তীর্থোদকং সলবণং পাথো বর্ণাস্তুরস্তথা ॥
 সমুদ্রগানদীবারঃ সামুদ্রঞ্চ সকর্দমং । যব-
 নাস্ত্যজখাতাস্তঃ সমুদ্রগনগোদকং ॥ ধাতু-
 ক্ষেত্রস্থ সলিলং সকীটঞ্চ পরিত্যজেৎ ।
 মানবো দেবখাতাস্তঃ সকলে শৌচ-
 কৰ্ম্মণি ॥*॥ মৃদঃ সকীটাস্তীর্থানাং দেবায়-
 তনগোষ্ঠয়োঃ । নদোদধিনদীদেবখাত-
 তীরস্থ মৃত্তিকাঃ ॥ মহীতলোদ্ভবাঃ ক্ষেত্র-
 কূড্যয়োঃ সিকতাশ্চ যাঃ । অন্তর্জলা ধূলি-
 মৃদো বগ্নীকশ্চ চ কর্দমাঃ ॥ উষরাশ্চ
 হলোৎখাতা মৃত্তিকা ভবনশ্চ চ । অশ্বখ-
 তুলসীধাত্রীমূলাদীনাঞ্চ যা মৃদঃ ॥ শ্মশান-
 ভূমেঃ শৈলশ্চ তথা পূতস্থলশ্চ চ । শৌচাব-
 শিষ্টমার্গস্য আখুৎখাতাশ্চ মৃত্তিকাঃ ॥
 যজ্ঞস্থানশ্চ বিপ্রাণাং সাধূনামালয়স্য চ ।
 মৃত্তিকা বর্জয়েদেতা দেবর্ষে শৌচকৰ্ম্মণি ॥
 পবিত্রস্থানতো গ্রাহ্যা দ্বাদশাঙ্গুল্যাধো-
 মৃদঃ । দ্বিজৈঃ সকলশৌচার্থং শর্করাদি-
 বিবর্জিতাঃ ॥ * ॥ প্রথমেহস্তিনরঃ শৌচং
 কুর্ষ্যান্মৃতিরতঃ পরং । পুনর্জলৈঃ পুরীষস্য
 যথা গন্ধক্ষয়ো ভবেৎ ॥ মৃত্তিকা প্রথমা
 শৌচে ত্বর্কপ্রসৃতিসম্মিতা । পূর্ণপ্রসৃতি-
 মাত্রা তু ত্রিতীয়া সজলা তথা ॥ তৃতীয়া
 প্রমিতা শৌচে সার্কপ্রসৃতিমৃত্তিকা । চতু-
 র্থ্যাদ্যা ক্রমাদেবমর্কপ্রসৃতিবর্জিতা ॥ যয়া
 মৃত্তিকয়া পূর্ঘ্যং ত্রিপর্ব্ব শৌচকারিণঃ ।

অর্কপ্রসৃতিমাত্রা সা মুনিভিঃ পরি-
 কীর্ত্বিতা ॥ * ॥ শুদে দদ্যাম্মৃদস্তিষ্যঃ পঞ্চ
 বা সপ্ত বা তথা । মৃদমেকাং তথা শিশ্নে
 তিস্রো বা মৃত্তিকা দ্বয়ং ॥ সপ্ত বামকরে
 দদ্যাম্মৃদস্তিষ্যং শচতুর্দশ । তিস্রো বা
 হস্তয়োঃ সপ্ত চতুর্দশ চ ষোড়শ ॥ পাণ্যো-
 রেকাং মৃদং পৃষ্ঠে ষড়্। তিস্রশ্চ
 মৃত্তিকাঃ । হস্তদ্বয়নথেষ্টেকাং তিস্রশ্চ
 ষড়্ মৃদস্তথা ॥ * ॥ মৈথুনে রেতঃস্থলনে
 মৃত্তোৎসর্গে চ মৃদ্বয়ং । দদ্যাতিষ্রশ্চ
 শিশ্নেকাং তিস্রো বামকরে মৃদঃ ॥ হস্তে
 চ মৃদ্বয়ং ত্রিশ্চৈতিষ্রো বা শুদ্ধিতৎপরঃ ।
 পদৈকৈকে দ্বিজস্তিস্রো গৃহীথং শৌচ-
 মাচরেৎ ॥ * ॥ গৃহিণো দ্বিগুণং শৌচং
 যত্ততো ব্রহ্মচারিণাং । গৃহস্থবানপ্রস্থানাং
 প্রোক্তং ত্রিগুণমেব চ ॥ সন্ন্যাসিনাং
 বৈষ্ণবানাং শৌচং সেব্যং চতুর্গুণং ॥ * ।
 হস্তপাদ্ধারিপাত্রস্ত মৃত্তিরতিষ্রশ্চ গোময়ৈঃ ॥
 দিবা বদ্বিহিতং শৌচং নিশায়ামর্ককং
 ভবেৎ । এতদর্কমশৌচে তু জাতকে
 মৃত্তকেহপি চ ॥ চৌরাদিবাধিতে মার্গে
 শৌচমস্যাঙ্কমাচরেৎ । যোষিতামেতদর্কস্ত
 শূদ্রাদীনাঞ্চ নারদ ॥ ব্যাধিভিষ্চাতুরো
 মর্ত্য আর্তো যদি যথাবলং । শৌচং
 কুর্ষ্যাৎ কৃতং যত্র তৎ স্থানং শোধয়ে-
 জ্জলৈঃ ॥ * ॥ বেদস্মৃতিপুরাণানি ধর্ম্ম-
 শাস্ত্রাণি নৈতি্যকং । মৈত্রাদিকৰ্ম্ম যঃ
 কুর্ষ্যাৎদ্বিহায় মন্দধীদ্বিজঃ ॥ প্রতিপ্রজ্ঞান-
 মায়ুশ্চ প্রজ্ঞাং হস্তি বশঃ শ্রিয়ং । বল-
 মাচারহীনস্য সদা তস্যাপবিত্রতা ॥ * ॥

সাত্বতাশ্চেদ্বিজা ভূপা বৈশ্বশূদ্রাস্ত্যজাঃ
স্ত্রিয়ঃ। কুর্বন্তি শৌচং যত্নেন যাবচ্ছেতঃ-
পবিত্রতা ॥ যেষাং কৃষ্ণস্য মননং তথা
নামপ্রজল্লনং । সর্দৈব স্মরণং ভাগ-
বতানাং সাধুসেবনং ॥ ভক্তিপ্রযোত-
মনসাং গোবিন্দার্পিতকর্মাণাং । বাহ্যান্তঃ-
কৃষ্ণচিত্তানাং শুচিতা তদহর্নিশং ॥ * ॥
মৃদোময়জলৈঃ শৌচমনৈকৈঃ কুরুতে
যদি । মনোহপবিত্রতা যস্য কদাচিৎ ন
শুধ্যতি ॥ গোবিন্দদাসতা নাস্তি যস্য
লোকস্য জন্মনি । সোহপি দেহাশুচিঃ
কৃৎসা শৌচং মৈত্রাদিকর্মান্ন ॥ শতধা
যদি দেবর্ষে শৌচং কুর্যাৎ সহস্রধা ।
মুদ্বারিগোময়ৈর্লোকো ভাবতুষ্ণো ন
শুধ্যতি ॥ সদা চিত্তাপবিত্রত্বমকার্ষে
ভুবি যো নরঃ । তস্য তু স্যাম্ন মৈত্রাদি-
শৌচেনৈব স শুধ্যতি ॥ পর্বতাকার-
কূটেষ্ট গোবিটসর্বনদীজলৈঃ । শৌচং
কৃৎসা ন শুধ্যত দুর্চ্চিত্তো ভবেদযদি ॥
ইতি পান্মোক্তরথণ্ডে ১০৯ অধ্যায়ঃ ॥

পুরীষণঃ (পুং) পুরীষং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পুরীষমঃ (পুং) মাষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পুরুঃ (পুং) দেবলোকঃ । নৃপভেদঃ । স চ
যযাতেঃ কনিষ্ঠপুত্রঃ । পরাগঃ । ইতি
মেদিনী ॥ দৈত্যঃ । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
নদীভেদে ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
প্রচুরে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

পুরুকুৎসবঃ (পুং) ইন্দ্রিপুরিশেষঃ । যথা ।

ইন্দ্রো বিপশ্চিদেবানাং তদ্রিপুঃ পুরুকুৎ-
সবঃ । জঘান হস্তিরূপেণ ভগবান্মধুসূদনঃ ॥
ইতি গারুড়ে ৮৭ অধ্যায়ঃ ॥

পুরুদংশকঃ (পুং) হংসঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পুরুদংশাঃ [স্] (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি জটা-
ধরঃ ॥

পুরুষঃ (পুং) পুমান্ । পিপূর্তি পূরয়তি বলং
যঃ । পূর্ষু শেতে য ইতি বা । তৎপর্যায়ঃ ।
পুরুষঃ ২ না ৩ নরঃ ৪ পঞ্চজনঃ ৫
পুমান্ ৬ অর্থাশ্রয়ঃ ৭ অধিকারী ৮
কর্ম্মার্থঃ ৯ জনঃ ১০ অর্থবান্ ১১ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ মনুষ্যঃ ১২ মানবঃ ১৩
মর্ত্যঃ ১৪ মানুষ্যঃ ১৫ মনুঃ ১৬ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ রসিকরাজঃ ১৭ ঘনকাম-
ধামা ১৮ মদনশায়কাক্ষঃ ১৯ মন্মথশায়ক-
লক্ষ্যঃ ২০ । ইতি কবিকল্পলতা ॥ স চতু-
র্বিধঃ । যথা । শশো যুগো বৃষশ্চাশ্বো নৃণাং
জাতিচতুর্ভয়ং । শশাদীনাং লক্ষণং যথা ।
মুদুবচনশীলঃ কোমলাঙ্গঃ স্নকেশঃ সকল-
গুণনিধানঃ সত্যবাদী শশোহয়ং : ১ ।
বদতি মধুরবাণীং দীর্ঘনেত্রোহতিভীক-
শ্চপলমতিস্বদেহঃ শীঘ্রবেগো যুগো-
হয়ং ॥ ২ ॥ বহুগুণবহুবন্ধুঃ শীঘ্রকামো
নতাঙ্গঃ সকলরুচিরদেহঃ সত্যবাদী বৃষো-
হয়ং । ৩ । উদরকটিকৃশঃ স্মাদুগ্রকণ্ঠা-
ধরৌষ্ঠো দশনবদননাসাশ্রোত্রদীর্ঘো হি
বাজী ॥ ৪ ॥ ইতি রতিমঞ্জরী ॥ * ॥ তস্য
পঞ্চলক্ষণং যথা । পাত্রে ত্যাগী গুণে
রাগী ভোগী পরিজনৈঃ সহ । শাস্ত্রে বোদ্ধা

रणे षोडश पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥ इति प्राचीनाः ॥ जितेन्द्रियश्च पुरुषश्च यथा । सा श्रीर्षा न मदं कुर्यात् स सुखी तृणयो-
 ज्ज्वितः । तस्मिन् यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ इति गारुडे १७ अध्यायः ॥ * ॥
 कृष्णभक्तपुरुषश्च गोविन्दपदाश्रयश्च यथा । स्त्रियो वा पुरुषो वापि हाततायी नपुंसकः । भक्तश्चे गणनीयश्चेदेगोविन्द-
 पदमाश्रयेत् ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्यायः ॥ * ॥ पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा । गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः । तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठा-
 स्तेषां माता स्रपूजिता ॥ यो भावयति या सूते येन विद्योपदिशते । ज्येष्ठ-
 व्राता च भर्ता च पथैते गुरवः स्मृताः ॥ इति कौर्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
 आत्मा । इत्यमरः ॥ साञ्च्यतद्भङ्गः । पुमागपादपः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति शंकरावली ॥ दुर्गा । यथा । महानिति च योगेषु प्रधानैश्च कथ्यते । त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥ इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्कृत्वं जडत्वं यथा । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते वृद्धेः ॥ इति मांस्ये तत्त्वकथनावसरे ७ अध्यायः ॥ * ॥ मेघ-
 मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा । क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽहङ्गना च षोडश युग्मं विषमः समश्च । चरन्धिर-

द्व्यात्कनामधेया मेवादयोऽहमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥ * ॥ पुरुषग्रहा यथा । भौमार्क-
 जीवाः पुरुषाः क्लीवो सोमजभानुर्जो । ज्ञाथो भार्गवचन्द्रो ह्यो तत्पतिश्चा-
 त्थोच्यते ॥ * ॥ पुरुषनक्षत्राणि यथा । हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसूगशिरस्तथा पुष्यः । गर्भाधानादिकार्येषु पुष्यायः गणः शुभदः ॥ इति ज्योतिस्तत्त्व ॥ तद्वैदिक-
 पर्व्यायाः । मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३ जन्तवः ४ विशः ५ क्षितयः ६ कृष्णयः ७ चर्षणयः ८ नक्षमः ९ हरयः १० मर्याः ११ मर्त्याः १२ गर्भाः १३ व्राताः १४ तूर्वशाः १५ द्रुहवः १६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ प्रवः २० जगतः २१ तसूयः २२ पञ्चजनाः २३ विवस्वस्तः २४ पृतनाः २५ । इति पञ्चविंशतिर्नु-
 नामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
 पुरुषकं (क्ली) षोडशानामूर्द्धस्थितिः । शीथ-
 पांश्च इति हिन्दीभाषा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पुरुषकारः (पुं) पुरुषश्च कृतिः । पौरुषं । चेष्टा । यथा । मन्तुर्वाच । दैवे पुरुष-
 कारे च किं ज्योयस्तं त्रवीहि मे । अत्र मे संशयो देव हेतुमर्हश्च शेषतः ॥ मंस्य उवाच । स्वमेव कर्म दैवाथ्यं विद्धि देहान्तरार्जितं । तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहर्मनीषिणः ॥ प्रतिकूलस्तथा दैविं पौरुषेण विहृते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनां ॥ येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम । पौरुषेण विना

তেষাং কেবাঞ্চিদৃশ্যতে ফলং ॥ কর্ম্মণা
প্রাপ্যতে লোকে রাজসশ্চ তথা ফলং ।
কৃচ্ছ্রেণ কর্ম্মণা বিদ্ধি তামসশ্চ তথা ফলং ॥
পৌরুষেণাপ্যতে রাজন্ মার্গিতব্যং ফলং
নরৈঃ । দৈবমেব বিজানন্তি নরাঃ পৌরুষ-
বর্জিতাঃ ॥ তস্মাত্ত্রিকালস্যুক্তং দৈবং ন
সফলং ভবেৎ । পৌরুষং দৈবসম্পত্ত্যা
কালে ফলতি পার্শ্বিৎ ॥ দৈবং পুরুষ-
কারশ্চ কালশ্চ মনুজোক্তম । ত্রয়মেতন্মনু-
ষ্যস্য পিণ্ডিতং স্যাৎ ফলাবহং ॥ কৃষে-
র্বাষ্ট্রিসমায়োগাদৃশ্যন্তে ফলসিদ্ধয়ঃ । তাস্ত
কালে প্রদৃশ্যন্তে নৈবাকালে কথঞ্চন ॥
তস্মাৎ সর্দৈব কর্তব্যং সধর্ম্মং পৌরুষং
নৃতিঃ । এবস্তে প্রাপ্নুবন্তীহ পরলোকফলং
ক্রবৎ ॥ লালসাঃ প্রাপ্নুবন্ত্যর্থান্ন চ দৈব-
পরায়ণাঃ । তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন পৌরুষে
যত্নমাচরেৎ ॥ ত্যক্ত্বালসান্ দৈবপরান্
মনুষ্যানুস্থানযুক্তান্ পুরুষান্ হি লক্ষ্মীঃ ।
অশ্বিন্য যত্নান্বৃণতে নৃপেস্ত্র তস্মাৎ সদো-
থানবতা হি ভাব্যং ॥ ইতি মাৎস্যে দৈব-
পুরুষকারকো নাম ১৯৫ অধ্যায়ঃ ॥

পুরুষত্রা ব্য পুরুষং । পুরুষো । পুরুষান্ ।
পুরুষে । পুরুষয়োঃ । পুরুষেষু ॥ দেবাদে-
র্দ্বীপ্ত্যোত্রাজিতিসূত্রেণ ত্রাচপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ।
দেবাদিস্ত দেবমনুষ্যপুরুষমর্ত্যবহ ইত্যাদি ।
ইতি মুগ্ধবোধটীকায়াং ভূর্গাদাসঃ ॥

পুরুষত্বং (ক্রী) পুরুষস্য ভাবঃ । পুরুষবৃতি-
রসাধারণধর্ম্মঃ । পুরুষশব্দাৎ ভাবার্থে
ত্বপ্রত্যয়নিষ্পন্নং ॥ পুংস্বক ॥

পুরুষদ্বয়ঃ (ত্রি) পুরুষপরিমাণঃ । পুরুষশব্দাৎ

পরিমাণার্থে দ্বয়ট্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । ইতি
ব্যাকরণং ॥

পুরুষদন্তিকা (স্ত্রী) মেদা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পুরুষদ্বয়সঃ (ত্রি) পুরুষপরিমাণঃ । পুরুষ-
শব্দাৎ পরিমাণার্থে দ্বয়সট্‌ প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পুরুষদ্বেষী [ন্] (ত্রি) পুরুষদ্বেষশীলঃ । পুরুষ-
শব্দোপপদাদ্বিধাতোর্ণিন্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পুরুষপুণ্ডরীকঃ (পুং) পুরুষব্যাক্রঃ । নরশ্রেষ্ঠঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ জিনরাজবিশেষঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

পুরুষমাত্রং (ত্রি) পুরুষপরিমাণং । পুরুষ-
শব্দাৎ পরিমাণার্থে মাত্রট্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নং ।
ইতি ব্যাকরণং

পুরুষনাগঃ (পুং) পুরুষশ্রেষ্ঠঃ । যথা ।
পুরুষপুঙ্গবঃ স্মারুত্তরপদে ব্যাক্রপুঙ্গবর্ভভ-
পুরুষর্ষভঃ কুঞ্জরাঃ সিংহশার্দূলনাগাদ্যাঃ
পুরুষব্যাক্রঃ পুংসি শ্রেষ্ঠার্থবাচকঃ ॥
পুরুষশার্দূলঃ ইত্যমরঃ ॥

পুরুষসিংহঃ (পুং) পুরুষশ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
জিনরাজবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈবিঃ ২ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরুষাদ্যঃ (পুং) আদিনাথনামা জিনবিশেষঃ ।
ইতি ধনঞ্জয়ঃ ॥ বিষ্ণুশ্চ ॥

পুরুষাধমঃ (পুং) নিকৃষ্টনরঃ । যথা । নাথে শ্রী-
পুরুষোত্তমে ত্রিজগতামেকাধিপে চেতসা
সেব্যে স্বশ্চ পদশ্চ দাতরি সুরে নারা-
য়ণে তিষ্ঠতি । যৎ কঞ্চিৎ পুরুষাধমং

কতিপয়গ্রামেশমল্লার্থদং সেবায়ৈ যুগয়া-
মহে নরমহো মুঢ়া বরাকা বয়ং ॥ ইতি
শাস্তিশতকং ॥

পুরুষার্থঃ (পুং) পুরুষস্ত প্রয়োজনং । স চ
চতুর্বিধঃ যথা । ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাশ্চ
পুরুষার্থা উদাহৃতাঃ । ইত্যয়িপুরাণং ॥
গোস্বামিমতে ভক্তিঃ পঞ্চমপুরুষার্থঃ ॥

পুরুষাঙ্ঘিমালী [ন্] (পুং) শিবঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরুষোত্তমঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । ইত্যমরঃ ॥
বৃত্তাইদ্বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । সোমভূঃ ২ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পুরুষাণাং মধ্যে
উত্তমঃ । যথা । বিশেষসমভাবস্ত পুরুষ-
স্থানঘস্ত চ । অরিমিত্রেহপুদাসীনে
মনো যস্ত সমং ব্রজেৎ ॥ সমো ধর্ম্মঃ
সমঃ স্বর্গঃ সমো হি পরমং তপঃ ।
যস্যৈবং মানসং নিত্যং স নরঃ পুরুষো-
ত্তমঃ ॥ ইতি ধর্ম্মপুরাণং ॥

পুরুহং. (ত্রি) প্রচুরং । ইত্যমরঃ ॥

পুরুহ (ত্রি) প্রচুরং । ইত্যমরটীকায়াম্ স্বামী ॥

পুরুহুতঃ (পুং) ইন্দ্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

পুরুরবাঃ [স্] (পুং) বুধস্য পুত্রঃ । স ভু
চন্দ্রবংশীয়াদিরাজঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বোধঃ ২ ঐলঃ ৩ উর্কবশীরমণঃ ৪ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ যথা । ততো বুধাশ্রমং
প্রায়াদিড়া রূপাশ্রিতা সতী । বুধেনাস্তর-
মাসাদ্য মৈথুনাযোপমন্ত্রিতা ॥ সোম-
পুত্রাদবুধাদ্রাজন্ তস্যা জজ্ঞে পুরুরবাঃ ।
জনয়িত্বা ততঃ সা তং পুনঃ স্নহ্যম্নতাং
গতা ॥ ইত্যয়িপুরাণং ॥ অপি চ ।

ইলোদরে চ ধর্ম্মিষ্ঠং বুধঃ পুত্রমজীজনং ।
অশ্বমেধশতং সাগ্রমকরোদ্যঃ স্বতেজসা ॥
পুরুরবা ইতি খ্যাতঃ সর্বলোকনমস্কৃতঃ ।
হিমবচ্ছিতরে রম্যে আরাধ্য স জনার্দনং ।
লোকৈশ্বর্যমগাদ্রাজা সপ্তদ্বীপপতিস্তদা ॥
কেশিপ্রভৃতয়ো দৈত্যাস্তস্য ভৃত্যত্ব-
মাগতাঃ । উর্কবশী যস্য পত্নীত্বমগাৎ সক্রপ-
মোহিতা ॥ সপ্তদ্বীপা বহুমতী সশৈল-
বনকাননা । ধর্ম্মেণ পালিতা তেন সর্ব-
লোকহিতৈষিণা ॥ চামরগ্রাহিণী কীর্ত্তিঃ
সম্পন্নৈকাস্রবাহিকা । বিষ্ণুপ্রসাদাদ-
দেবেন্দ্রো দদাবর্কাসনস্তদা ॥ ধর্ম্মার্থকামা-
ন্ধর্ম্মেণ সমমেবাভ্যপালয়ৎ । ধর্ম্মার্থকামা-
স্তং দ্রক্ষুমাঙ্গমুঃ কোতুকাৎ পুরা ॥ ইতি
মাৎস্যে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিশ্বদেবঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ পার্বণশ্রাদ্ধদেবঃ ।
যথা । পুরুরবা মাদ্রবাশ্চ পার্বণে সমুদা-
হতো । ইতি শ্রাদ্ধতত্ত্বে বৃহস্পতিঃ ॥

পুরোগঃ (ত্রি) অগ্রগামী । ইত্যমরঃ ॥
প্রধানঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পুরোগতিঃ (পুং) কুকুরঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
অগ্রগে ত্রি ॥

পুরোগমঃ (ত্রি) অগ্রগামী । ইত্যমরঃ ॥

পুরোগামী [ন্] (ত্রি) অগ্রগামী । তৎপর্যায়ঃ ।
পুরোগঃ ২ অগ্রেসরঃ ৩ প্রষ্ঠঃ ৪ অগ্রতঃ-
সরঃ ৫ পুরঃসরঃ ৬ পুরোগমঃ ৭ । ইত্যু-
মরঃ ॥ নাসীরঃ ৮ প্রগ্রসরঃ ৯ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পুরোটিঃ (পুং) পত্রবন্ধারঃ । রায়ভাটি ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

पुरोडाः [स्] (पुं) हविः । इति मुक्-
बोधव्याकरणं ॥

पुरोडाशः (पुं) हविर्भेदः । स तु यवचूर्ण-
निर्मितरोटिकाविशेषः । पिठकचमसौ ।
हृतशेषः । इति मेदिनी ॥ सोमरसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पुरोडाश्यां (त्रि) पुरोडाशीयं । हवि-
र्योग्यं । पुरोडाशाय हितं । यथा ।
आमिष्कीयं दधि ऋीरं पुरोडाश्यां
तथोषधं । हविर्हैयङ्गवीनङ् नाप्युपसृञ्चि
राक्षसाः ॥ इति भट्टिः ॥

पुरोडुवा (स्त्री) महामेदा । इति रत्नमाला ॥

पुरोधाः [स्] (पुं) पुरोहितः । इत्य-
मरः ॥

पुरोभागी [न्] (त्रि) दोषमात्रदर्शी ।
इत्यमरः ॥ अत्रांशी च ॥

पुरोहितः (पुं) पुरो दृक्तादृक्फलेशु
कर्मसु धीयते आरोप्यते यः । तं-
पर्यायः । पुरोधाः २ । इत्यमरः ॥
धर्मकर्मदिकारकः ३ । इति शबरव्र-
वली ॥ तस्य लक्षणं यथा । वेदवेदाङ्ग-
तद्वज्जा जपहोमपरायणः । आशीर्वाद-
वचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥ इति
चाणक्यं ॥ * ॥ तस्य वर्जनीयलक्षणं यथा ।
काणं व्यङ्गमपुत्रं वानभिज्जमजिते-
न्द्रियं । न ह्रस्वं व्याधितं वापि नृपः
कुर्ष्यात् पुरोहितं ॥ इति कालिका-
पुराणं ॥ * ॥ पुरोहिते वर्णनीयानि
यथा । पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्जः
सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्या विमलाचारः

प्रतिकर्तापदाम्बुजः ॥ इति कविकर्ण-
लता ॥

पूर्वपूर्तो । पूर्णकरणे । इति कविकर्ण-
द्रुमः ॥ पञ्चमशरी । पुं पुरो पुरः ।
पूर्वति पयसा कुम्भं चेटी । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुल क उच्छ्रितो । इति कविकर्णद्रुमः ॥
उच्छ्रितिरुच्छीभावः । क पोलयति
पर्वतः । इति दुर्गादासः ॥

पुल ज महद्वे । इति कविकर्णद्रुमः ॥ ज
पोलः पुलः । पोलति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुल श महद्वे । इति कविकर्णद्रुमः ॥ श
पुलति पुलिनं शरदि महत् स्यादित्यर्थः ।
पोलति । इति दुर्गादासः ॥

पुलः (पुं) पुलकः । विपुले त्रि । इति
मेदिनी ॥

पुलकं (स्त्री) कङ्कटं । तच्च पर्वतीय-
मृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुलकः (पुं) रोमाङ्गः । तं पर्यायः ।
रोमोद्धेदः २ ह्रक्पुष्पं ३ ह्रगङ्कुरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शरीरान्तर्बहिर्ब-
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रस्तरविशेषः ।
तस्य परीक्षा यथा । पुण्येषु पर्वतवरेषु
च निम्नगाम् स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेश-
गत्यां । संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः
प्रकाशं संपूज्य दानवपतिं प्रथिते
प्रदेशे ॥ दाशार्णवागदवमेकलकालगार्दो
गुञ्जाञ्जनक्षौद्रमृगालवर्णाः । गङ्गर्षवहि-
कदलीसदृशावभासा एते प्रशस्ताः पुलकाः

प्रसूताः ॥ अञ्जलिभृङ्गार्कविचित्रभङ्गा शूद्रे-
रूपेताः परमाः पवित्राः । मङ्गल्य-
युक्ता बहुभक्तिचित्रा रूढिप्रदास्ते पुलका
भवन्ति ॥ काकश्वरासभशृगालवृकोग्ररूपै-
र्गृहैः समांसरुधिरार्द्रमूर्धेरूपेताः ।
मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यां
पलस्य कथितं शतानि पञ्च ॥ इति
गारुडे ११ अध्यायः ॥ * ॥ मणिदोष-
विशेषः । हरितालं । गजाम्बुपिण्डं ।
गङ्गर्कविशेषः । इति मेदिनी ॥ अम्ब-
राजी । गङ्गर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुलकी [न्] (पुं) धारकदम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुलस्तिः (पुं) पुलस्त्यमुनिः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पुलस्त्यः (पुं) सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्णाभ्यां
जातः । तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या ।
तस्य पुत्रः अगस्त्यः विश्रवाश्च । इति
श्रीभागवतं ॥

पुलहः (पुं) सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो
नाभितो जातः तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या गतिः । तस्य पुत्राः कर्म्मश्रेष्ठः
यवीयान् सहिष्णुश्च । इति श्रीभागवतं ॥

पुलाकः (पुं) तुच्छधान्यं । आगडा इति
ख्यातं । संक्षेपः । अन्नत्वं । भक्त-
सिक्थकं । भक्तुलिका । इत्यमर-
भरतो ॥ क्षिप्रं । यथा पुलाककारी ।
इति स्वामी ॥

पुलाकी [न्] (पुं) वृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुलायितं (क्ली) अश्वगतिः । तत्पर्यायः ।
विक्रास्तिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुलिनं (क्ली) तोयोपिथितटं । चर इति
चडा इति च भामा । इत्यमरः ॥ जला-
दचिरोपिथितं तटं । इति भरतः ॥ तं-
क्वणतोययुक्तद्वीपं । इति शब्द-
क्रमेणोपिथितं तटं । इति स्वामी ॥
जलमध्यस्थमुपिथितं तटं । इति पञ्जिका ॥
द्वीपं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुलिन्दः (पुं) चण्डालभेदः । स च श्लेच्छशब्द-
वाच्यः । इत्यमरभरतो ॥ तस्योपपत्ति-
र्यथा । पुलस्त्य उवाच । एवं गतेषु
त्रैलोक्यां दानवेषु पुरन्दरः । जगाम ब्रह्म-
सदनं सह देवैः शचीपतिः ॥ तत्रापश्यं
स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवं । ऋषिभिः
सार्द्धमासीनं पितरं स्वकं कश्यपं ॥ ततो
ननाम शिरसा शक्रः स्वरगणैः सह । ब्रह्माणं
कश्यपैश्च तांश्च सर्वान्स्तपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः स्वरैः सार्द्धं देवनाथं
पितामहं । पितामहस्तं राज्यां बलिना
बलिना मम ॥ ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतं
भुज्यते स्वकृतं फलं । शक्रः पप्रच्छ तो
क्रहि किं मया ह्युक्तं कृतं ॥ कश्यपो-
हप्याह देवेश ज्ञानहत्या कृता ह्या ।
दित्युदरात्प्रया गतः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातृदूषणतो
विभो । कर्तनं प्राप्त्वान् गर्भो यदशोचा
हि साभवत् ॥ ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु

मातृदोषे सदासतां । गतस्ततो विनि-
हतो दामोहपि कुलिशेन तोः ॥ तच्छुद्धा
कशपवचः प्राह शक्रः पितामहं । विनाशं
पापुनो क्वहि प्रायश्चित्तं विभो मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कशप-
स्तथा । हितं सर्वस्य जगतः शक्रश्चापि
विशेषतः ॥ शञ्चक्रगदापाणिर्माधवः पुरू-
षोत्तमः ॥ तं प्रपद्यस्व शरणं स ते
श्रेयो विधास्यति ॥ सहस्राक्षोऽपि वचनं
शुक्रगां स निशम्य वै । प्रोवाच स्वर्ण-
कालेन कस्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥ ता ऊचु-
र्देवता मर्त्ये स्वर्णकाले बहूदयः ॥ इत्येव-
मुक्तः सुरराड्भिरिषिणा मरीचिपुत्रेण च
कशपेन । तथैव मित्रावरुणाञ्जनेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्थौ ॥ कालञ्जर-
श्चोत्तरतः स्रपुण्यस्तथा हिमाद्रेरपि दक्षि-
णश्चां । कुशस्थलां पूर्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरां पश्चिमतोऽभवतस्थौ ॥ यत्राथ
चक्रे भगवान् मुरारिर्वासुव्यमव्यक्तनु-
स्त्रमूर्तिः । ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघ्नन्दश्च शितः कुठारः ॥ यस्मिन्
द्विजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः समानतां
यासुः पितामहेन । मरुत्पितृन् यत्र च
संप्रपूज्य भक्त्या ह्यनन्ते नहि चेत्तसैव ।
फलम्नहामेधमथस्य मानवा लभस्यन्त्यं
भगवत्प्रसादात् ॥ महानदी यत्र सुरर्षिकन्या
वालापदेशाङ्घ्रिमशैलमेतया । चक्रे जगत्
पापविनष्टमग्रां सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥
तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्यास्तटेऽहङ्गते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रमवसिष्ठः ॥

प्रातःस्नानी त्रधःशायी एकभक्तिर्ह्यादिता ।
तपस्तेपे सहस्राक्षः स्वप्नं देवः गदा-
धरः ॥ तस्यैव तप्यतः सम्यक् जितसर्वे-
न्द्रियस्य च । कामक्रोधविहीनस्य साग्रः
सहस्ररो गतः ॥ ततो गदाधरः प्रीतो
वासवं प्राह नारद । गच्छ प्रीतोऽहस्यि
भवतो युक्तपापोऽसि सांप्रतं ॥ निजं
राज्यं देवेश प्राप्स्यसि त्त्रिणादिवः ।
यतिष्यामि यथा शक्र भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण विसर्जितः
स्नाप्य मनोहरायां । स्नातस्य देवस्य
ततः पुरस्तां संप्रोचुरन्मानुशामयस्व ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्म्मकारान् नाम्ना
पुलिन्दा मम पापसम्भवाः । वसध्वमेवासुर-
मद्रिमुखायोर्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलि-
न्दाः ॥ इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरसिद्धवर्षैः । संपूज्य-
मानोऽहं नृजगाम चाश्रमं मातृसुता धर्म-
निवासमाद्यं ॥ इति वामने १७ अध्यायः ॥

पुलोमजा (स्त्री) शची । इत्यमरः ॥

पुलोमजिं (पुं) ईन्द्रः । इति केचिं ॥

पुलोमदिट् [ष] (पुं) ईन्द्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुलोमभिं [द्] (पुं) ईन्द्रः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

पुलोमा [न्] (पुं) अमरविशेषः । स ईन्द्रस्य
श्वशुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां
भरतः ॥

पुलोमारिः (पुं) ईन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

পুষ পুঙ্কো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পোষতি
 তাতঃ পুঙ্কং । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥
 পুষ ৯ য ঔ পুঙ্কো । পোষণে । ইতি কবি-
 কল্পদ্রুমঃ ॥ ৯ অপুমং । য পুষ্যতি । ঔ
 পোঙ্কো । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥
 পুম ক ধ্বতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পোষ-
 যতি । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥
 পুষ গ পুঙ্কো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ গ
 পুষ্যাতি পুপোষ । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥
 পুমা (স্ত্রী) লাঙ্গলিকীরুকঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 পুমিতং (ত্রি) পুঙ্কং । কৃতপোষণপক্ষিমৃগাদি ।
 ইত্যমরঃ
 পুঙ্করং (স্ত্রী) হস্তিশুশুগ্রং । বাদ্যভাণ্ডমুখং ।
 জলং । ব্যোম । খড়্গফলং । পদ্মং ।
 তীর্থভেদঃ । কুষ্ঠৌষধং । ইত্যমরঃ ॥
 খড়্গকোষঃ । ইতি তট্টীকায়ামথুরেশঃ ॥
 কাণ্ডং । দ্বীপভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
 যুদ্ধং । ইতি নানার্থরত্নমালা ॥ * ॥ পুঙ্কর-
 তীর্থস্ত সত্যযুগে ব্রহ্মণা কৃতং অধুনা
 আজমেরাখ্যদেশে স্থিতং । তস্য নামা-
 স্তুরং । রূপতীর্থং ২ মুখদর্শনং ৩ । তত্র
 জ্যেষ্ঠপুঙ্করমধ্যমপুঙ্করকনিষ্ঠপুঙ্করনাম্না ত্র-
 যো হ্রদাঃ । তস্য পরিমাণং । শতযোজন-
 মণ্ডলং । ইতি পদ্মপুরাণং ॥ যোগবিশেষে
 গঙ্গাদীনাং পুঙ্করত্বং যথা । মকরস্থো
 বদা ভানুসুন্দা দেবগুরুর্ষদি । পূর্ণিমায়াং
 ভানুবারে গঙ্গা পুঙ্কর ঈরিতঃ ॥ গঙ্গো-
 তর্ষ্যাং প্রয়াগে চ কোটিসূর্য্যগ্রহৈঃ সমঃ ।
 সিংহসংস্থে দিনকরে তথা জীবেন
 সংযুতে ॥ পূর্ণিমায়াং গুরোর্ব্বারে গোদা-

বর্ষাস্ত পুঙ্করঃ । তত্র স্নানঞ্চ দানঞ্চ সর্ব্বং
 কোটিগুণং ভবেৎ ॥ মেঘসংস্থে দিবানাথে
 দেবানাঞ্চ পুরোহিতে । সোমবারে সিতা-
 ষ্টম্যাং কাবেরী পুঙ্করো মতঃ ॥ ককটস্থে
 দিবানাথে তথা জীবেন্দুবাসরে । অমায়াং
 পূর্ণিমায়াং বা কৃষ্ণা পুঙ্কর উচ্যতে ॥ ইতি
 স্কন্দপুরাণে পুঙ্করখণ্ডে শ্রীশৈলমাহাত্ম্যং ॥
 পুঙ্করঃ (পুং) রোগবিশেষঃ । নাগবিশেষঃ ।
 সারসপক্ষী । নৃপভেদঃ । স তু নলরাজ-
 ভাতা । বরুণপুঙ্কঃ । ইতি মেদিনী ॥
 সপ্তদ্বীপানাং মধ্যে দ্বীপবিশেষঃ । পর্ব্বত-
 বিশেষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ * ॥ পুঙ্কর-
 দ্বীপবর্ণনং যথা । সূত উবাচ । শাক-
 দ্বীপস্ত বিস্তারাদ্বিগুণেন সমস্ততঃ । ক্ষীরা-
 ণবং সমারত্য দ্বীপঃ পুঙ্করসংজিতঃ ॥
 এক এবাত্র বিপ্রেন্দ্রাঃ পর্ব্বতো মানসো-
 ভরঃ । যোজনানাং সহস্রাণি চোঙ্কং
 পঞ্চাশচ্ছিতঃ ॥ তাবদেব চ বিস্তীর্ণঃ
 সর্ব্বত্র পরিমণ্ডলঃ । স এব দ্বীপো
 যশ্চাঙ্কমানসোভরসংজিতঃ ॥ এক এব
 মহাসানুঃ সন্নিবেশাদ্বিধাকৃতঃ । তস্মি-
 ন্দ্বীপে স্থতো তু হৌ পুণ্যো জনপদৌ
 শুভৌ ॥ অপরৌ মানবস্তাথ পর্ব্বতস্থানু-
 মণ্ডলৌ । মহাবীতং স্থতং বর্ষং ধাতকী-
 ষণ্ডমেব চ ॥ স্বাদুদকেনোদধিনা পুঙ্করঃ
 পরিভাবিতঃ । তস্মিন্দ্বীপে মহারুকো
 ঞ্চত্রোধোহমরপূজিতঃ ॥ তস্মিন্নিবসতি
 ব্রহ্মা বিশ্বাত্মা বিশ্বভাবনঃ । তত্রৈব মুনি-
 শাদূলাঃ শিবনারায়ণালয়ং ॥ বসন্ত্যত্র মহা-
 দেবো হরাক্কো হরিরব্যয়ঃ । সম্পূজ্যমানো

ब्रह्मादित्यः कुमारद्वैतश्च योगिभिः ॥
 गन्धर्वैः किन्नरैर्घैरिन्द्रैः कृष्णपिङ्गलैः ।
 अश्विनैः प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः सदृश-
 त्विभः ॥ निरामया विशोकश्च रागद्वेष-
 विवर्जिताः । सत्यान्ते न तत्रास्तां
 नोत्तमाधममध्यामाः ॥ न वर्णाश्रमधर्माश्च
 न नद्यो न च पर्वताः । परेण पुष्कर-
 आश्रमं समारत्य स्थितो महान् ॥ सादृदकः
 समुद्रस्तु समस्ताद्विजसत्तमाः । परेण तस्य
 महती दृष्टते लोकसंस्थितिः ॥ इति
 कौर्म्ये ४९ अध्यायः ॥ * ॥ पुष्करद्वीपस्य
 राजा । तस्य रथः । यथा । लोकेश्वरः
 सोऽपि नृभिर्मुनीन्द्रैर्दैवैः सहैन्द्ररथ
 ब्रह्मचारी । द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते
 उवास राजा स तु पुष्करस्य ॥ तेनैव
 नाम्ना स तु पुष्करोऽपि सदोच्यते देव-
 गणैः ससिद्धैः । तेनैव यानेन तथास्य
 जैन वज्रव नाम्ना तमथास्वयस्ति ॥ इत्यग्नि-
 पुराणं ॥ * ॥ ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य
 नामान्तरं । रूपतीर्थं २ मुखदर्शनं ३ ।
 तत्र ज्येष्ठपुष्करमध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्कर
 नामकास्तुर्यो ह्रदाः । तस्य परिमाणं
 शतयोजनमङ्गुलं । इति पद्मपुराणं ॥ * ॥
 मेघनायकविशेषः । तत्रपरिष्कारं यथा ।
 त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते
 क्रमात् । आवर्तं विद्धि सप्तर्षं पुष्करं
 द्रोणमश्वदं ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ तस्य
 फलं । पुष्करे ह्युष्करं वारि शश्वहीना
 बभूवुरा । विग्रहोपहता लोकाः पुष्करे
 जलदाधिपे ॥ इति ज्योतिषं ॥ * ॥

क्रूरवारभद्रातिथिभयपादनङ्कत्रघटिताशु-
 भजनकयोगविशेषः । यथा । पुनर्बसुन्तरा
 षाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं
 विशाखा च रविर्भौमशनैश्चराः ॥ द्वितीया
 सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च । एतेषां
 मेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥
 जाते तु जारजो योगो मृते भवति
 पुष्करः । त्रिगुणं फलदो बुद्धो नष्टे
 हते मृते तथा ॥ प्रथमे मासि वर्षे वा
 कुटुम्बमपि पीडयेत् । देवोऽपि यदि वा
 रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥ * ॥
 अतस्तदोमशान्त्यर्थं होमयेदयुतं वृधः ।
 अशक्तश्च स्वर्णादिदानं कुर्यादथवाविधि ॥
 समर्थश्चेत्तदाहसंहितोक्तमयुतहोमादिकं
 कुर्यात् । वाक्यं यथा । श्रीविष्णुः ॐ
 तं सदद्यागुके मास्यनुकपक्षेऽनुकतिर्थो
 अनुकगोत्रः श्रीअनुकदेवशर्मा अनुक
 गोत्रस्य प्रेतस्यानुकदेवशर्मागस्त्रिपुष्कर
 योगकालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं
 काण्डं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्र
 नाम्ने ब्राह्मणायानं ददे । ततो दक्षिणां
 दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोमकर्त्तव्यी करिष्ये ।
 इति विशेषः । एतं सर्वमशौचेऽपि
 कर्त्तव्यं । यथा दक्षः । अश्वकाले ह्यिदं
 सर्वं सूतकं परिकीर्तितं । आपदातस्य
 सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकं ॥ इति
 शुद्धिकारिका ॥ * ॥ अपि च । पुनर्बसु-
 न्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं
 विशाखा च षडेते वै त्रिपुष्कराः ॥
 द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

শনিভৌগমো রবিশৈচব বারাশৈচতে ত্রি-
পুষ্করাঃ ॥ এতে ত্রিপুষ্করা জেয়াস্তথা
দ্বাদশমাসিকে । দ্বিমাসে চ তথা প্রাপ্তে
ষণ্মাসে চ চতুর্থকে ॥ মোড়শে মাসি
সংপূর্ণে কুটুম্বং পীড়য়েদ্ধুবং । অন্তে-
২প্যুপাস্তে মধ্যে চ পুষ্করো হস্তি নান্যথা ॥
তদ্যোমপ্রশমার্থস্ত হোময়েদযুতং বুধঃ ।
তিলত্রীহিববাংশৈচব কৃত্বাজ্যেন সমস্তথা ॥
ক্ষীরেণৈব তথাচার্যো জুহুয়াচ্ছক্তি-
ভাবতঃ । চরুঞ্চ শ্রপয়েত্তত্র প্রাপ্তে কুর্যা-
দ্বলিস্তথা ॥ বৈকঙ্কোড়ুম্বরাশ্বথৈঃ প্রত্যে-
কাকৌত্তরং শতং । একৈকং ত্রিত্রি-
সংযুক্তং দর্ভেণ পরিবেষ্টিতং ॥ যমায়
বৈকঙ্কতেন ধর্মায়োড়ুম্বরেণ চ । অশ্বথৈ-
শ্চিত্রশুপ্তায় জুহুয়াৎ ক্রমশস্তথা ॥ তদ্বৎ
যুততিলাংশৈচব তথা সমিধমেব চ ।
একীকৃত্য সমং সর্বং চরুমাশ্রিত্য হোম-
য়েৎ ॥ যবত্রীহিতিলৈর্যুক্তং তণ্ডুলং
শ্রপয়েচ্চরুং । দধিমধ্বাজ্যসংযুক্তং হোমঃ
সহস্রসংখ্যয়া ॥ বৈকঙ্কোড়ুম্বরাশ্বথৈ-
হোময়েদ্বিধিপূর্বকং । যমং ধর্মং চিত্র-
শুপ্তং পুষ্করং পুরুষং তথা ॥ তিথিং
বারং তথা ঋক্ষং পূজয়িত্বা তু হোময়েৎ ।
পঞ্চবর্ণেণ চূর্ণেণ কুর্যাদ্বি পদ্মমণ্ডলং ॥
যমং ধর্মং চিত্রশুপ্তং স্থাপয়েৎ ক্রমশ-
স্ততঃ । তিলপ্রপূরিতে পাত্রে লৌহে চ
কৃষ্ণবাসসা ॥ বেষ্টিয়িত্বা যমং তত্র
স্থাপয়েন্নৌহনির্মিতং । যুতপ্রপূরিতে
পাত্রে কাংস্যপাত্রে নিরঞ্জমং ॥ রৌপ্যা-
কৃতিং শুক্লবস্ত্রবেষ্টিতং তত্র পূজয়েৎ ।

শুভপ্রপূরিতে পাত্রে তাত্রপাত্রে চ
মস্ত্রিণং ॥ স্বর্ণাকৃতিং রক্তবস্ত্রবেষ্টিতং
তত্র পূজয়েৎ । ক্ষীরপ্রপূরিতে পাত্রে
প্রস্তরপাত্রে চ পুষ্করং ॥ কৃষ্ণাকৃতিং কৃষ্ণ-
বস্ত্রবেষ্টিতং তত্র পূজয়েৎ । স্ববর্ণভূল্য
মর্দ্বং বা অথবা শক্তিভাবতঃ ॥ প্রতিমা-
শ্চ সমাঃ সর্বাঃ ক্রমান্তত্র নিয়ো-
জিতাঃ । ত্রীহৌ যবে তথা ধাত্রে ক্রমাৎ
পাত্রত্রয়স্ততঃ ॥ নূতনে চ ক্রমাৎ পীঠে
স্থাপয়েদ্বিধিপূর্বকং । মণ্ডলস্য চতুর্দিক্শু
চতুঃকুস্তাংশ্চ স্থাপয়েৎ ॥ দধিশুভক্ষীর-
পূর্ণান্ প্রকল্য সংযুতেহস্ততঃ । অথবা
তন্মূলদেশে সচূতপল্লবাংস্তথা ॥ পীত
বস্ত্রেণ সংযুক্তং কুর্যাদঘটচতুষ্কয়ং ।
চন্দ্রাতপং তদুপরি বিচিত্রং পরি
কল্পিতং ॥ কুস্তানাঞ্চ চতুঃপার্শ্বে যবতিলৈ-
র্যুক্ততণ্ডুলান্ । স্থাপয়েয়ুঃ ক্রমান্তত্র পূজা-
কালে দ্বিজোত্তমাঃ ॥ মণ্ডলস্য তথা পূর্বে
বারুণং ঘটমর্পয়েৎ । নানা দেবান্ গণেশা
দীন্ গ্রহাদীংশ্চ সমর্চয়েৎ ॥ হুত্বা যথাক্রমং
তত্র বলিং দদ্যাৎ দ্বিচক্ষুণঃ । পয়োযুতেন
ক্ষীরেণ স্নাপয়িত্বা যথাক্রমং । স্নেহ
স্নেহেব মস্ত্রেণ পূজয়িত্বা চ হোময়েৎ ॥
এবংবিধিপ্রকারেণ যঃ প্রেতং ন তু হোম-
য়েৎ । পুষ্করারিক্তদোষস্ত চতুষ্পাত্তস্য
সস্তবেৎ ॥ সম্বৎসরে তথা পূর্ণে ষোড়শে
মাসি বৈ তথা । যমাসাত্ত্যস্তরে তন্ম্য
স্বতহানিং বিনির্দেশেৎ ॥ অথবা স্বামিনং
হস্তি দ্বিতীয়ং জাতরস্তথা । তৃতীয়ং
সর্বহানিঃ স্যাৎ স্বতবিত্তবিনাশনং ॥

प्रेतारिक्तविनाशाय यमादीन् यो न होम-
येत् । सर्वानि तस्य नश्यन्ति गोमहिमा-
दीनि सर्वतः ॥ एवंविधिकृतं होमं यः
कर्तुमक्षमो भवेत् । होमं कृत्वा यथा-
शक्त्या धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥ अग्निं
कृते न सन्देहः प्रेतारिक्तं न पीड-
येत् । न विद्मो यजमानस्य न चारिक्तं
प्रजायते ॥ एतद्धोमं विनिर्दिष्टं
यत्नतो न करोति यः । न रक्षति यम-
स्तस्य एभिर्मासैश्च वंशजं ॥ स्रतो
भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव
च । माता पिता स्वसा वापि पितृव्यो
भगिनीपतिः ॥ ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि
स्वामी चापत्यमेव च । एकैकं वर्ष-
संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्भुवं ॥ षोडशे
मासि संपूर्णे बान्धवान् परिपीडयेत् ।
बान्धवानामभावे च वास्तुरक्षो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न
तु होमयेत् । देवता यदि वा रक्षेत्
तस्य पुत्रो न जीवति ॥ यत्किञ्चिद्-
दानमुत्सृज्य शुद्धो भवति मानवः । न
रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिक्तशान्तये ।
यमं धर्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होम-
येत् ॥ मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा
यथाक्रमं । विधिपूर्वकं तथा हृत्वा प्राञ्चे
दद्याद्दालिं बुधः ॥ प्रभाते च तथा रात्रौ
अर्षोचास्तदिने तथा । आचार्याश्च प्र-
कृतं अपर्येत् चरुं ततः ॥ विप्रकृति-
र्योर्दार्ढ्यः पितृवैश्याश्च निश्चितं ।

शूद्रश्च गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्-
ततः ॥ दद्याद्मधुसूताक्षरं चरुं पश्चात्
दापयेत् । ततोहरिक्तः प्रशान्तः स्यात्ततो
होमं समापयेत् ॥ संकल्प्य विधिना पूर्व-
वस्त्युत्थेन यत्नतः । आचार्यां वृणुयात्तत्र
पश्चाद्द्विजमेव च ॥ इति वराहसंहि-
तोक्तपुष्करशास्त्रप्रमाणं ॥

पुष्करकणिका } (स्त्री) मूलपद्मिनी । इति
पुष्करनाडी } राजनिर्घण्टः ॥

पुष्करमूलं (स्त्री) पुष्करदेशप्रसिद्धोषधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति ।
तस्य पर्यायः । मूलं २ पुष्करं ३ पद्म-
पत्रकं ४ पुष्करिणी ५ वीरं ६ पौष्करं ७
पुष्कराह्वयं ८ काश्मीरं ९ त्रकतीर्थं १०
शामारिः ११ मूलपुष्करं १२ पुष्कर-
जटा १३ पुष्करशिफा १४ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वं । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफवात-
हरणसारोचककाशशोफपाण्डुनाशित्त्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषात् पार्श्वमूल-
मूलं । इति भावप्रकाशः ॥

पुष्करमूलकं (स्त्री) कुष्ठवृक्षस्य मूलं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्करशिफा (स्त्री) पुष्करमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्करस्रजो (पुं) अग्निनीकुमारो । दि-
वचनास्तोत्रयं । इति शकटवली ॥

पुष्कराह्वः (पुं) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥

पुष्कराह्वयं (स्त्री) पुष्करमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्कराक्षः (पुं) विष्णुः । यथा । पुष्कराक्ष-

নিমগ্নোহং মায়াবিজ্ঞানসাগরে । ত্রাহি
মাং দেবদেবেশ ত্বন্তো নাশ্যোহস্তি
রক্ষিতা ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
পুষ্করিণী (স্ত্রী) স্থলপদ্মিনী । পুষ্করমূলং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ হস্তিনী । সরোজিনী ।
জলাশয়ঃ । ইতি মেদিনী ॥ শতধনুঃ-
পরিমিতসমচতুরস্রজলাধারঃ । পুকুর
ইতি পুষ্করি ইতি চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
খাতং ২ । ইত্যমরঃ ॥ জলকূপী ৩ । ইতি
জটাধরঃ ॥ পৌষ্করিণী ৪ । ইতি শক-
রত্নাবলী ॥ * ॥ সা তু দক্ষিণোত্তরায়তা
কার্য্যা । যথা । কূপবাপীপুষ্করিণ্যো
দীর্ঘিকা দ্রোণ এব চ । তড়াগঃ সরসী চৈব
সাগরশ্চাক্ষমো মতঃ ॥ সন্তির্জলাশয়ঃ
কার্য্যো যত্রাদযাম্যোত্তরায়তঃ । ইতি কল্প-
তরৌ বায়ুপুরাণং ॥ * ॥ তস্যা লক্ষণং
যথা । পুষ্করিণীতড়াগাবাহ বশিষ্ঠসংহিতা ।
চতুর্বিংশাঙ্গুলো হস্তো ধনুস্তচ্চতুরুত্তরঃ ।
শতধনুস্তরৈকৈব তাবৎ পুষ্করিণী মতা ।
এতৎপঞ্চগুণঃ প্রোক্তস্তড়াগ ইতি নিশ্চয়ঃ ॥
তেন চতুর্দিকু বিংশতিহস্তান্যনুতায়ং
চতুঃশতহস্তান্যনাভ্যস্তরত্বেন পুষ্করিণী ।
এতজ্জলাশয়াধারপরং ন তু উপরিতটং ।
শতেন ধনুর্ভিঃ পুষ্করিণী । ইতি নব্যবর্দ্ধ-
মানধৃতো বশিষ্ঠঃ ॥ * ॥ তৎকরণে বাস্ত-
যাগঃ কর্তব্যঃ । মহাকপিলপঞ্চরাত্রং ।
জলাধারগৃহার্থঞ্চ যজ্ঞেদ্বাস্তং বিশেষতঃ ।
ত্রৈকাব্যদিত্তিপর্যাস্তাঃ পঞ্চাশত্রয়সংযুতাঃ ।
সর্বেষাং কিল বাস্তূনাং নায়কাঃ পরি-
কীর্তিতাঃ ॥ অসংপূজ্য হি তান্ সর্বান্

প্রাসাদাদীন্ম কারয়েৎ । অনিষ্পত্তির্বিনাশঃ
শ্রাদ্ভয়োর্ধর্মধর্মিণোঃ ॥ ত্রৈকাব্যদিত্তি-
পর্যাস্তা ইতি কল্পাস্তরং । দেবীপুরাণোক্ত
ঈশাদিকল্প এব ব্যবহ্রিয়েতে । ধর্মধর্মিণো-
স্তড়াগাদিতৎকত্রোঃ । আরম্ভদিনে তদ-
করণে উৎসর্গদিনেহপ্যাদৌ তৎকরণং ।
যথা । প্রাসাদভবনোদ্যানপ্রারম্ভে পরি-
বর্তনে । পুরবেশ্মপ্রবেশেষু সর্বদোষাপ-
নুভয়ে ॥ বাস্তুপশমনং কৃত্বা ততঃ সূত্রেণ
বেষ্টয়েৎ । বাস্তুপূজামকুর্বাণস্তবাহারো
ভবিষ্যতি ॥ ইতি মৎস্যপুরাণে পুরবেশ্ম-
প্রবেশে বাস্তুযাগপ্রাপ্তেঃ পূর্বোক্তবচনে
প্রাসাদধর্মাতিদেশাদত্র বাপ্যাদিপ্রতিষ্ঠা-
দিনেহপি বাস্তুযাগকরণং ॥ * ॥ তদা-
রম্ভে নক্ষত্রাদি দীপিকায়ং । পুষ্যামিত্র-
করোত্তরস্ববরণত্রৈকাঙ্ঘুপিত্রোন্দুভিঃ শস্তে-
হর্কে শুভযোগবারতিথিষু ক্রুরেষ্ববীর্ষ্যেযু
চ । পুষ্কেন্দৌ জলরাশিগে দশমগে শুক্রে
শুভাংশোদয়ে প্রারম্ভঃ সলিলাশয়শ্চ
শুভদৌ জীবেন্দুপুত্রোদয়ে ॥ পুষ্যানুরাধা-
হস্তোত্তরাত্রয়ধনিষ্ঠাশতভিষারোহিণীপূর্বা-
ষাঢ়ামঘায়ুগশিরোভির্ভৈঃ ॥ মাৎস্যে ।
চন্দ্রাদিত্যবলং লক্ষ্মী লগ্নং শুভনিরী-
ক্ষিতং । স্তম্ভোচ্ছায়াদি কর্তব্যমশ্রুত্র পরি-
বর্জয়েৎ ॥ অশ্বিনী রোহিণী মূলমুত্তরাত্রয়-
মৈন্দবং । স্বাতী হস্তানুরাধা চ গৃহারম্ভে প্র-
শস্ততে ॥ বজ্রব্যঘাতশূলে চ ব্যতীপাতান্তি-
গণ্ডয়োঃ । বিষ্ণুগণ্ডপরিঘবর্জং যোগেষু
কারয়েৎ ॥ আদিত্যভৌমবর্জস্ত সর্বে
বারাঃ শুভাবহাঃ । প্রাসাদেহপ্যেবমেব

श्रा० कूपवापीषु चैव हि ॥ ज्योतिषे ।
 गुरोर्भूगोरस्तुवाले इत्यभिधाय प्रतिष्ठा-
 रञ्जने देवकूपान्देवर्जयन्ति हि ॥ * ॥ उ०-
 सर्गफलमाह । कपिलपङ्करात्रे । संक्षे-
 पान्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु । पुष्क-
 रिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वधुक ॥*॥
 जलाशयकरणार्थं भूमिदानफलमाह चित्र-
 गुणः । जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं
 लोकमाप्नुयात् । भूमिमिति शेषः ॥ * ॥
 तं प्रतिष्ठाकालमाह । मंशुपुराणं । शृणु
 राजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधिः ।
 चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे
 तथा ॥ माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा
 शुभदा भवेत् । प्राप्य पङ्कं शुभं शुक-
 मतीते चोत्तरायणे ॥ पुण्येह हि विप्र
 कथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनं ॥ अतीते
 प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठामुच्ये । माघे-
 हथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोरवापि प्रवृत्ते चोत्तरा-
 यणे ॥ ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्यस्तिष्ठादि-
 वाचनं ॥ * ॥ पङ्कमी च द्वितीया च तृतीया
 सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथु
 श्रेष्ठा त्रयोदशी । आशु प्रतिष्ठा विधिवत्
 कृता बह्वला भवेत् ॥ आषाढे द्वे
 तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च । ज्येष्ठाश्रवण-
 रोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा ॥ हस्ताश्विनी
 रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा
 तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शश्रते ॥ * ॥
 बुधो बृहस्पतिः शुक्रश्च एते शुभावहाः ।
 एतन्मिरीक्ष्य तं लग्नं नक्षत्रं प्रशश्रते ॥

ग्रहतारावलं लक्ष्मिं ग्रहपूजां विधाय
 च । निमित्तं सकलं ज्ञात्वा वर्जयित्वा त्रुता-
 दिकं ॥ शुभयोगे शुभग्रहे क्रूरग्रह-
 विवर्जिते । लग्ने ऋक्षे च कुर्वीत प्रतिष्ठा-
 दिकमुत्तमं ॥ * ॥ अयने विषुवे तद्वत्
 षड्शीतिमुखे तथा । एतेषु स्थापनं कार्यात्
 विधिदृष्टेन कर्त्तव्यं ॥ भविष्ये । प्रतिपच्च
 द्वितीया च तृतीया पङ्कमी तथा । दशमी
 त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा
 बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा-
 यागकर्त्तव्ये ॥*॥ प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहार-
 समुच्चयः । कृष्णपङ्के च पङ्क्यामर्त्तम्याकैव
 शश्रते । दीपिकायां । पुष्याश्विजुभग-
 दैवतवानवेषु सौम्यानि लेशमघरोहिणि-
 मूलहस्ते । पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्बसौ
 च कार्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥
 वासवं धनिष्ठा । ईश आर्द्रा । आर्द्रायाकैव
 सौभाग्यमिति प्रतिष्ठानारसमुच्चयात् ॥*॥
 वापीत्यादीनां पूर्वज्ञातिधानां शुद्ध-
 म्याधिकारमाह जातुकर्णः । वापीकूपतडा-
 गादि देवतायतनादि च । अन्नप्रदान-
 मारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं
 तपः सत्यां वेदानामनुपालनं । आतिथ्यं
 वैश्वदेवश्च ईर्त्तमित्यभिधीयते ॥ ग्रहोप-
 रागे यद्दानं पूर्वमित्यभिधीयते । ईर्त्ता-
 पूर्वं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शुद्धः पूर्वैर्धर्मैर्न
 वैदिके ॥ वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्नि-
 होत्रादाविति रत्नाकरः ॥ एवं स्त्रीणामपि

পূর্তাধিকারঃ । যথা । নারীত্যানুবৃত্তৌ
 বৃহস্পতিঃ । পিতৃব্যগুরুদৌহিত্রান্ ভর্তৃ-
 স্বশ্রীয়াতুলান্ । পূজয়েৎ কব্যপূর্তাভ্যাং
 বুদ্ধানাথাতিথীন্ স্ত্রিয়ঃ ॥ * ॥ অস্য পূর্ত-
 হ্যাং বুদ্ধিশ্রাদ্ধমপ্যাদৌ কর্তব্যং । যথা
 গোভিলঃ । বুদ্ধিঃ পূর্তেষু যুগ্মা নাশয়েৎ
 প্রদক্ষিণমুপচারঃ । যবৈস্তিলার্থ ইতি ॥ * ॥
 হয়শীর্ষপক্ষরাত্রে । বাপীকূপতড়াগানাং
 পশ্চিমে যাগমণ্ডপং । কুর্যাদ্যথাক্রমে-
 গৈব কন্যসং মধ্যমুত্তমং ॥ কন্যসং দশ-
 হস্তস্ত কূপে শস্তং তথানঘ । দ্বিমট্কং
 কারয়েদ্বাপ্যাং পুষ্করিণ্যাং চতুর্দশ । দ্বি
 রফহস্তং কুবীরীত তড়াগে মণ্ডপং শুভং ॥
 কন্যসং কনীয়াংসং ॥ * ॥ সঙ্কল্পবিধি-
 মাহ ভবিষ্যে । গৃহিহৌড়ুম্বরং পাত্রং বারি-
 পূর্ণং গুণাশ্রিতং । দর্ভত্রয়ং সাগ্রমূলং
 কলপুষ্পসমশ্রিতং ॥ জলাশয়্যারামকূপে
 বস্তু পূর্ব্বদিগ্মুখঃ । সাধারণে চোত্তরাস্য
 ঐশান্যাং নিঃক্ষিপেৎ পয়ঃ ॥ মৎস্যপুরাণে ।
 প্রাগুদকপ্রবণে দেশে তড়াগস্য সমী-
 প্লতঃ । চতুর্হস্তাং শুভাং বেদীং চতুরশ্রাং
 চতুর্মুখীং ॥ কারয়েদিত্যর্থঃ । তথা ।
 নর্কতঃ সমবর্ণাঃ স্ত্র্যঃ পতাকা ধ্বজ-
 নংযুতাঃ । সমবর্ণা বক্ষ্যমাণলোকপাল-
 বর্ণাঃ । অশ্বখৌড়ুম্বরপক্ষবটশাখাযুতানি
 । মণ্ডপস্য প্রতিদিশং দ্বারাণ্যেতানি
 দারয়েৎ ॥ তথা । কুলশীলসমাপন্নঃ
 স্থাপকঃ স্যাদ্ধিজোত্তমঃ । স্থাপক আচার্য্য
 ইতি রত্নাকরঃ ॥ * ॥ সৌবর্ণো কূর্ম-
 বকরৌ রাজতো মৎস্যডুগুভৌ । তাত্রৌ

কুলীরমণুকাবায়সঃ শিশুমারকঃ ॥ এব-
 মাসাদ্য তান্ সর্ব্বানাদৌ চৈব বিশা-
 স্পতে । শুক্লমাল্যাস্বরধরঃ শুক্লগন্ধ-
 বিলেপনঃ ॥ সর্কৌষধ্যদকস্নানস্নাপিতো
 বেদপুষ্কবঃ । যজমানঃ সপত্নীকঃ পুত্র-
 পৌত্রসমশ্রিতঃ । পশ্চিমং দ্বারমাশ্রিত্য
 প্রবিশেদঘাগমণ্ডপং ॥ ততো মঙ্গলশব্দেন
 ভেরীগাং নিঃস্বনেন চ । রজসা মণ্ডলং
 কুর্য্যাৎ পঞ্চবর্ণেন তত্ত্ববিৎ ॥ মোড়শারং
 ততশ্চক্রং পদ্মগর্ভং চতুমুখং । চতুরশ্রক
 পরিতো বৃত্তং মধ্যে স্ত্রশোভনং ॥ বেদ্যা-
 শ্চোপরি তৎ কৃৎয়া গ্রহাল্লোকপতীং-
 স্তথা । বিন্যসেন্মন্ত্রতঃ সর্ব্বান্ প্রতিদিক্শু
 বিচক্ষণঃ । ঝাসাদীন্ স্থাপয়েন্মধ্যে বারুণং
 মন্ত্রমাশ্রিতঃ ॥ ঝাসাদীন্ কূর্মাাদীন্ । ত্রেকা-
 গঞ্চ শিবং বিষ্ণুং তত্রৈব স্থাপয়েদ্ব-
 বুধঃ । বিনায়কস্ত বিন্যস্ত কমলামশ্বি-
 কাস্তথা ॥ পূজয়েদिति শেষঃ । তথা । নব-
 গ্রহমখং কৃৎয়া ততঃ কস্ম সমারভেৎ ।
 অন্যথা ফলদং পুংসাং ন কাম্যং জায়তে
 কচিৎ ॥ * ॥ গ্রহপূজামণ্ডলং শান্তিদীপি-
 কায়াং । বর্তুলো ভাস্করঃ কার্য্যো হর্ক-
 চন্দ্রো নিশাকরঃ । অঙ্গারকন্ত্রিকোণস্ত বুধ-
 শ্চাপাকৃতিস্তথা ॥ পদ্মাকৃতিগুরুঃ কার্য্য-
 শ্চতুষ্কোণস্ত ভার্গবঃ । খড়্গাকৃতিঃ শনিঃ
 কার্য্যো রাহুস্ত মকরাকৃতিঃ । সর্পাকৃতি-
 স্তথা কেতুঃ কার্য্যো মণ্ডলপূজনে ॥ মৎস্য
 পুরাণে । দেবতানাং ততঃ স্থাপ্যা বিংশতি-
 দ্বাদশাধিকা । সূর্য্যঃ সোমস্তথা ভৌমো
 বুধজীবসিতার্কজাঃ ॥ রাহুঃ কেতুরিতি

প্রোক্তা গ্রহা লোকহিতে রতাঃ । মধ্যে তু
ভাস্করং বিদ্যাংলোহিতং দক্ষিণেন তু ॥ উত্ত
রেণ গুরুং বিদ্যাদ্বুধং পূর্বোত্তরেণ তু ।
পূর্বেণ ভার্গবং বিদ্যাং সোমং দক্ষিণ-
পূর্বকে ॥ পশ্চিমেণ শনিং বিদ্যাংদ্রাহং
পশ্চিমদক্ষিণে । পশ্চিমোত্তরতঃ কেতুং
স্থাপয়েৎ শুক্রতথুলৈঃ ॥ * ॥ ভাস্করসো-
ক্ষরং বিদ্যাংদুমাঞ্চ শশিনস্তথা । স্কন্দমঙ্গারক-
স্যাপি বুধস্যাপি তথা হরিং ॥ ব্রহ্মাণঞ্চ
গুরোর্বিদ্যাং শুক্রস্যাপি প্রজাপতিং ।
শনৈশ্চরস্য তু যমং রাহোঃ কালস্তথৈব
চ । কেতুনাঞ্চিত্রগুপ্তঞ্চ সর্বেষামধি-
দেবতাঃ ॥ * ॥ অগ্নিরাপঃ ক্ষিতিবিষ্ণুরিন্দ্র
ঐন্দ্রী চ দেবতাঃ । প্রজাপতিশ্চ সর্পশ্চ
ব্রহ্মা প্রত্যাদিদেবতাঃ ॥ * ॥ বিনায়কং
তথা দুর্গাং বায়ুমাকাশমেব চ । আবাহয়ে-
ষ্ম্যাহতিভিস্তথৈবাশ্বিকুমারকৌ ॥ সংস্র-
রেদ্রেক্তমাদিত্যমঙ্গারকসমস্থিতং । সোম-
শুক্রে তথা শ্বেতো বুধজীবৌ চ পিঙ্গলৌ ॥
মন্দরাহু তথা কৃষ্ণে ধুত্রং কেতুগণং বিদুঃ ।
গ্রহবর্ণানি দেয়ানি বাসাংসি কুশ্মানি
চ ॥ * ॥ ধূপামোদোহত্র সুরভিরুপরিষ্ঠা-
দ্বিতানকং । শোভনং স্থাপয়েৎ প্রাজ্ঞঃ
ফলপুষ্পসমস্থিতং ॥ * ॥ গুড়োদনং রবেঃ
কুর্ঘ্যাৎ সোমায় স্ততপায়সং । সংযাবকং
কুজে দদ্যাৎ কীরান্নং সোমসূনবে ॥ দধ্যো
দনস্ত জীবায় শুক্রায় চ স্ততোদনং । শনৈ-
শ্চরায় কৃষরমাজমাংসঞ্চ রাহবে । চিত্রো-
দনস্ত কেতুভ্যঃ সর্বভট্টকঃ সমর্চয়েৎ ॥ * ॥
স্কন্দপুরাণং । জন্মভূর্গোত্রমেতেষাং বর্ণ-

স্থানমুখানি চ । বোহজ্জাত্বা কুরুতে
শাস্তিং গ্রহাস্তে নাবমানিতাঃ ॥ * ॥ উৎ-
পন্নোহর্কঃ কলিঙ্গেষু যমুনায়াঞ্চ চন্দ্রমাঃ ।
অঙ্গারকস্তবস্ত্যাস্ত মগধে তু হিমাংশুজঃ ॥
সৈন্ধবেষু গুরুর্জাতঃ শুক্রো ভোজকটে
তথা । শনৈশ্চরস্ত সৌরাষ্ট্রে রাহুর্বেরা-
টিকাপুরে । অন্তর্বেদ্যাং তথা কেতু-
রিত্যেতা গ্রহভূময়ঃ ॥ * ॥ আদিত্যঃ
কাশ্যপো গোত্র আত্রেয়শ্চন্দ্রমা ভবেৎ ।
ভারদ্বাজো ভবেদ্রৌমস্তথা ত্রেয়শ্চ সোমজঃ ॥
স্বরপূজ্যোহঙ্গিরোগোত্রঃ শুক্রো বৈ ভার্গব-
স্তথা । শনিঃ কাশ্যপ এবায়ং রাহুঃ পৈষ্ঠী-
নসিস্তথা । কেতবো জৈমিনেয়াশ্চ গ্রহা
লোকহিতে রতাঃ ॥ কাত্যায়নঃ । তদ্-
গোত্রজাতী অজ্জাত্বা হোমং যঃ কুরুতে
নরঃ । ন তস্য ফলমাপ্নোতি ন সন্তুষ্যন্তি
দেবতাঃ ॥ ন ছতং ন চ সংস্কারো ন চ
বজ্রফলং লভেৎ । * । ব্রাহ্মণৌ ভার্গ-
বাচার্য্যৌ ক্ষত্রিয়াবর্কলোহিতৌ । বৈশ্যৌ
সোমবুধৌ চৈব শেযান্ শূদ্রান্ বিনি-
র্দ্দেশেৎ ॥ * ॥ শাস্তির্দীপিকার্যাং । শুক্রাকৌ
প্রাঙ্গুর্থৌ স্থাপেয়ৌ শশাঙ্কার্কৌ চ দক্ষিণৌ ।
উত্তরাসেয়ৌ গুরুবুধৌ পশ্চিমাস্যাস্তথা-
পরে ॥ * ॥ অগ্নিপ্রণয়নানস্তরং গ্রহা-
বাহনমাহ বৈশম্পায়নঃ । অগ্নিপ্রণয়নং
কৃৎবা পশ্চাদাবাহয়েৎ সুরান্ । মধ্যে তু
ভাস্করং বিদ্যাংলোহিতং দক্ষিণেন তু ॥
যদ্যপি গ্রহাদীনাং বহবঃ শব্দা বাচকাঃ
সস্তি শব্দোপহিতশ্চার্থোহর্থোপহিতঃ
শব্দো বা দেবতা উভয়থাপি শব্দানিয়মাৎ

অবিনিগমকঃ স্যাৎ তথাপি বহুদৃষ্টি-
 ত্বাং সূর্যাদিশব্দেন গ্রহাণাৎ দেবতাভ্যং ।
 তেন সূর্য্যসোমকুজবুধবৃহস্পতিশুক্রশনৈ-
 শ্চররাহুকেতুপর্দৈর্দেবতাভ্যং । অধিদেব
 তানাস্ত ত্র্যম্বকোমাক্ষন্দবিষ্ণুব্রহ্মৈন্দ্রম
 কালচিত্রগুপ্তানামেভিরেব পর্দৈঃ । তথা
 প্রত্যধিদেবতানাঞ্চ অগ্ন্যপ্পৃথিবীবিষ্ণুন্দ্র-
 শচীপ্রজাপতিব্রহ্মণামেভিরেব পর্দৈঃ ।
 তথা বিনায়কভূর্গাবাক্যাকাশাশ্বিনামেভি-
 রেব । ইতি কৃত্যপ্রদীপঃ ॥ * ॥ শান্তি-
 দীপিকোক্তধ্যানানি প্রয়োগে বক্ষ্যন্তে ।
 লোকপালমন্ত্রানাহ ভবিষ্যে । ঞ্চাসনম্ভ্রা-
 নহং বক্ষ্যে লোকপালান্নাকানিহ । ইন্দ্রস্ত
 মহসাদীপ্তঃ সর্বদেবাধিপো মহান্ । বজ্র
 হস্তো মহাসত্ত্বস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 আগ্নেয়ঃ পুরুষো রক্তঃ সর্বদেবময়ো-
 হব্যয়ঃ । ধূমকেতুরনাধ্বস্যস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ যমশ্চোৎপলবর্ণাভঃ কিরীটী
 দগুধুকু সদা । ধর্মসাক্ষী বিশুদ্ধান্না তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ নিরাতিস্ত পুমান্
 কৃষ্ণঃ সর্বরক্ষোহধিপো মহান্ । খড়্গ-
 হস্তো মহাসত্ত্বস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 বরুণো ধবলো জিষ্ণুঃ পুরুষো নিম্ন-
 গাধিপঃ । পাশহস্তো মহাবাহুস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ বায়ুশ্চ সর্ববর্ণোহয়ং সর্ব
 গন্ধবহঃ শুভঃ । পুরুষো ধ্বজহস্তশ্চ তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ গৌরো যস্ত পুমান্
 সৌম্যঃ সর্বৌষধিসমন্বিতঃ । নক্ষত্রাধি-
 পতিঃ সোমস্তস্মৈ নিত্যং নমো নমঃ ॥
 ঈশানঃ পুরুষঃ শুক্রঃ সর্ববিদ্যাধিপো

মহান্ । শূলহস্তো বিরূপাক্ষস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ পদ্মঘোনিশ্চতুমূর্ত্তির্হেমবাসাঃ
 পিতামহঃ । যজ্ঞাধ্যক্ষশ্চতুর্ভক্তস্তস্মৈ নিত্যং
 নমো নমঃ ॥ যোহসাবনস্তরূপেণ ব্রহ্মাণ্ডং
 সচরাচরং । পুষ্পবন্ধারয়েন্মুর্দ্ধি তস্মৈ
 নিত্যং নমো নমঃ ॥ ওঁকারপূর্ব্বকা হেতে
 ঞ্চাসে বলিনিবেদনে । মন্ত্রাঃ স্ত্র্যঃ সর্ব
 কার্য্যাণাং বুদ্ধিপুষ্টিফলপ্রদাঃ ॥ * ॥ হয়-
 শীর্ষপঞ্চরাত্রে । অথবা কামতঃ কুর্যাৎ
 সূক্ষ্মরত্নাদিনির্ম্মিতং । দ্বিভুজং হংসপৃষ্ঠস্থং
 দক্ষিণেনাভয়প্রদং ॥ বামেন নাগপাশস্ত
 ধারয়ন্তং স্ত্রভোগিনং । মৌলিনং বা মহা
 ভাগং কারয়েদ্বাদসাং পতিং ॥ বামে তু
 কারয়েদ্বুদ্ধিং দক্ষিণে পুষ্করং শুভং ।
 নাগৈর্নদীভির্বাদোভিঃ সমুদ্রেঃ পরি-
 বারিতং । কৃষ্ণবৎ বরুণং দেবং প্রতিষ্ঠা-
 বিধিমাচরেৎ ॥ পুষ্করং তৎপুত্রং । তথা
 প্রসন্নবদনমিতি ধ্যানং বক্ষ্যতে । বরুণ-
 মন্ত্রোদ্ধারস্ত তত্রৈব । অর্কাবিংশান্তবীজেন
 চতুর্দশযুতেন চ । অর্কেন্দুবিন্দুযুক্তেন
 প্রণবোদীপিতেন চ ॥ তেন ওঁ বোঁ ইতি
 মন্ত্রঃ । প্রতিমায়াং স্থিতিং কৃৎবা প্রণবেন
 নিরোধয়েৎ । পূজয়েৎ গন্ধপুষ্পাদৈঃ
 সান্নিধ্যং পাশমুদ্রয়া ॥ স্থিতিং প্রাণ-
 প্রতিষ্ঠাং । নিরোধয়েৎ অন্তর্গতাসুষ্ঠ-
 মুষ্টিভ্যাং নিরোধমুদ্রাং দর্শয়েৎ । দানকল্প-
 তরুরত্নাকরয়োর্ব্বহুচ্চগৃহপরিশিষ্টং ॥ * ॥
 অথাতো বরুণবিধিং বাপীকূপতড়াগবজ্রং
 ব্যাখ্যাস্যামঃ । পুণ্যে তিথিকরণে শুভে
 নক্ষত্রে প্রতীচীং দিশমাহ্বায় প্রাক্প্রবণে

উদকপ্রবণে বা উদকসমীপে অগ্নিমূপ
সমাধায় বারুণং চরুং শ্রপয়িত্বা আজ্য-
ভাগান্তং হুত্বা চতস্রাজ্যাহতীর্জুহুয়াৎ ।
সমুদ্রজ্যেষ্ঠা ইতি প্রত্যাচং ততো হবিষা
অর্চভিজুহুয়াৎ । তদ্বায়ামি ব্রাহ্মণা বন্দ-
মানঃ ইতি পঞ্চ । তন্মোহগ্নে বরুণস্য বিদ্বা
নिति द्वे इमं मे वरुणं श्रथा हवेति
চ স্থিষ্টিকৃতঞ্চ নবমং নব বৈ প্রাণাঃ প্রাণ
ইব আপস্তম্বাদাপো নবভিজুহোতি । * ।
মার্জনান্তে ধেনুমবতারয়েৎ । অবতার্য-
মাণান্তামনুমন্ত্রয়েৎ । ইদং সলিলং পবিত্রং
কুরুষ শুদ্ধঃ পূতো মৃতঃ সন্তু নিত্যং তার-
য়ন্তী সর্ব্বতীর্থাভিষিক্তং লোকালোকং
তরতে তীর্থ্যতে চ । ইত্যনেন পুচ্ছাগ্নে
যজমানঃ স্বয়ং লগ্ন আচার্য্যেণান্বারক
উত্তীর্ঘ্য আপোহস্মান্নাতরঃ শুদ্ধয়ন্ত্বিতি
ঐশান্যাং দিশি উথাপয়েৎ । স্মবসা
ভগবতীহ ভূয়া ইতি হিং কৃতক্ষেৎ তদা
হিং কৃণুতী বসুমতী বসূনামিতি জপেৎ ।
তাং সচেলকঠাং কনকশৃঙ্গীং বৃষপ্রজাং
রূপ্যখুরাং কাংস্রোপদোহাং বিপ্রায়
সামগায় দদ্যাৎ ইतरাং বা । যথাশক্তি
দক্ষিণা চ দেয়া ইতি । তত উৎসর্গং
কুর্যাৎ । দেবপিতৃমহুমুখ্যাঃ প্রীয়ন্তাং
ইত্যাহ শৌনকঃ । যজমানো ব্রাহ্মণান্
ভোজয়িত্বা স্বস্তি বাচয়ীতেতি । অস্মার্থঃ ।
তিথ্যাदीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
জ্ঞেয়ং । এষ এব বিধির্গোভিলপারস্কর-
গৃহোক্তকর্মানুষ্ঠাতৃভ্যামনুষ্ঠীয়তে । যমান্ন
তং স্বশাখায়াং পরোক্তমবিরোধি চ ।

বিদ্বন্তিস্তদনুষ্ঠেয়মগ্নিহোত্রাদি কৰ্ম্মবৎ ॥
ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টাৎ । ততশ্চ অগ্নি-
মূপসমাধায়েতি স্বস্বগৃহোক্তবিধিনাগ্নিঃ
সংস্থাপ্য বারুণং বরুণদেবতাকং-চরুং
নিষ্পাদ্য আজ্যভাগান্তং হুত্বা ইতি ছন্দো-
গেতরপরং । স তু বিরূপাক্ষজপান্তাং
কুশণ্ডিকাং সমাপ্য মহাব্যাহতীর্জুহুত্বা
প্রকৃতং কৰ্ম্ম কুর্যাৎ । তত্র প্রথমতঃ
পিঙ্গক্রশ্মশ্র ইত্যাদি পুরানীয়ং ধ্যাত্বা অগ্নে
জ্বং বরুণনামাসীতি নাম কুর্যাৎ । প্রতি-
ষ্ঠায়াং রোহিতশ্চ বাস্তব্যাগে প্রজাপতিঃ ।
জলাশয়প্রতিষ্ঠায়াং বরুণঃ সমুদাহতঃ ॥
ইতি স্মৃতেঃ । তত আবাহ পূজয়িত্বা
সমিৎপ্রক্ষেপানন্তরং মহাব্যাহতিহোমং
কৃত্বা সমুদ্রা জ্যেষ্ঠা ইত্যাদি চতুর্ভিন্নলৈ-
শ্চতস্র আহতীর্জুহুয়াৎ । ওঁ তদ্বায়ামীতি
ওঁ তদিদন্নক্তমিতি ওঁ শুনঃশেফোহীতি
ওঁ অবতে হেলৌ বরুণ ইতি ওঁ উদ্রুতম-
মিতি পঞ্চভিঃ ওঁ তন্মোহগ্নে ইতি দ্বাভ্যাং
ওঁ ইমাং বরুণ ইত্যেকেন এবং স্থান-
ত্রয়োক্তৈর্ক্বল্লুচোক্তৈঃ প্রত্যেকমর্চভি-
র্মল্লৈশ্চরুং চতুরাবর্তং ভৃগুগোত্রো ভার্গব-
প্রবরশ্চ পঞ্চাবর্তং অ্রচা জুহুয়াৎ ।
অগ্নয়ে স্থিষ্টিকৃতে চ । ততঃ কুশণ্ডিকোক্ত-
বিধিনা শেষং সমাপয়েৎ । নব বৈ প্রাণা
ইতি নবাহতিস্ততিঃ । মার্জনান্ত ইতি
যজমানাভিষেকঃ । তদ্বিধানান্তু মৎস্য-
পুরাণে । গজাশ্বরথ্যাবল্লীকসঙ্গমাৎ ব্রুদ-
গোকুলাৎ । মৃদমাদায় কুন্তেষু প্রক্ষিপে-
চ্চত্বরাস্তথা ॥ গোৰোচনাঞ্চ সিদ্ধার্থান্

गङ्गान् षुगुलुमेव च । सपनं तस्य
कर्तव्यं पङ्कभङ्गसमन्वितं । पूर्वकर्तु-
र्महामन्त्रेनैव वृत्ता विधानतः ॥ पङ्क-
भङ्गाश्च शान्तिकर्पोष्ठिककल्लतरुक्ताः ।
अथथोडुम्बरपङ्कवटचूतश्च पल्लवाः । महा-
मन्त्रेः । सुरास्त्रामभिषिक्तित्यादिभिः ।
एतत्पर्यास्तं कूपेहपि । कापिले ।
ऋशान्यां स्थापयेद्यूपं खातां पङ्ककरा-
न्तरं । यूपवृक्षेतिमन्त्रेण सर्पाकारं
स्रशोभनं । पूजयित्वा तु वस्त्रादैर्युक्तो
यष्टिं प्रचालयेत् ॥ मांश्चे । त्र्यरत्नमात्रो
यूपः स्यात् ऋशिरवृक्षविनिर्मितः । यजमान-
प्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
ऋशिरवृक्षेहश्वादिः । ततो धेनुं सचेल-
कथां कांश्चाह्युक्तविशेषणयुक्तां जला-
शयेहवतारयेत् । तथा हर्यश्वपङ्करात्रे ।
गां सवत्सां समानीय सुशीलां पय-
स्विनीं । कांश्चापदोहां घर्टादिवस्त्र-
पुष्पोपशोभितां । स्वर्णशुक्लीं रौप्य-
खुरां तात्रपृष्ठां स्रशोभनां ॥ लाङ्गुल-
न्यस्तहस्तोहसो यजमानः सवाङ्कवः । शनैः
सन्तारयित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
कांश्चापदोहां कांस्यक्रेडामिति
वावत् । कापिले । अजले जलमुत्पाद्य
यजमानः सभार्यकः । तरेद्वै प्राङ्मुखो
भूत्वा कृतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः ॥ इदं सलिलं
पक्त्रं इतिमन्त्रेणावतार्यमाणामनुमन्त्र-
येत् । ततः प्राङ्मुखः सम्भवतारयेत् ।
सा च गोः पश्चिमतोहवतार्या । ततः
कूलसमीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलं ।

पुनः पुच्छादकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
भुम्बेनैवापसव्येन पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
गताश्चात्रागमिष्यन्ति ये कुले मम वाङ्कवाः ॥
ते सर्वे तृप्तिमायास्तु मया दत्तजलेन वै ।
ततो मुष्कामिमन्त्रेण मुष्केदगां वत्ससं
युतां ॥ आचार्येणाश्वारक उर्दीर्य आपो
हस्मान्मातरः शुक्लयस्त्रितिमन्त्रेण ऋशान्या-
मुत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति
क्रयात् । सा यदि हिंकारं करोति तदा
हिं कृणुतीत्यादि जपेत् । तत उक्तविशेषण-
युक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय दद्यात् ।
ततो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । एतत्-
पर्यास्तं न कूपे व्याह्रियतेहसम्भवात् ॥
तत उत्सर्गं कुर्यात् । अत्र विशेष-
माह रत्नाकरधृतमत्स्यपुराणं । फलाणां-
चिन्त्य मनसा विविधानि शुभानि च । प्र-
दद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयं ॥
कापिलं । ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा
पूर्वाननस्थितः । जलोत्सर्गं प्रकुर्वीत
सर्वसद्दार्थकं क्रवत् ॥ सर्वसद्दार्थकं
सर्वभूतप्रयोजनकं । सर्वभूतेभ्य उ-
त्सर्जेदित्यर्थः । देवपितृमनुष्याः प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उत्सर्ज्य यज-
मानो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयतीति
दक्षिणादिभिरिति शेषः । एतत्पर्यास्तं
कूपेहपि । * । जलाशयोत्सर्गश्च सर्व-
भूतोद्देशकत्वेन अपकृष्टचेतनोद्देश्यु-
कत्वेहपि त्यागश्चमपि । ततश्च कीटादे-
र्ममेदमिति स्वीकारायोग्यत्वेन वेदमेयो-
द्देश्यगतस्वहाजनकत्यागरूपत्वात् अस्य

বাগহং । অতএব জলাশয়োৎসর্গমুপক্রম্য
 মংস্রপূরণেহপি । প্রাপ্নোতি তদ্যাগ-
 বলেন ভূয় ইতি যাগহেনাভিহিতং ।
 ততশ্চ তজ্জলং স্বস্বহৃদ্রীকরণেন নদ্যাদি-
 বৎ সাধারণীকৃতং । অতএব সামান্যং
 সর্বভূতেভ্যো নয়্য দত্তমিদং জলং ।
 রমন্তু সর্বভূতানি স্নানপানাবগাহনৈঃ ॥
 ইতি মন্ত্রলিপ্সেন উপাদানং বিনা কস্মাপি
 ন স্বহমিতি । ততশ্চাস্য যাগবদুত্তরাপ্রতি-
 পত্তেরশ্রুতত্বাৎ সাধারণজনস্য পরিগ্রহ-
 নান্ত্রেণ গোতমোক্তেন স্বামিত্বশ্রুতেষজ-
 মানস্যাপি তথাহেন স্বামিত্বাৎ তত্র স্নান-
 দাবদোষ ইতি তদ্বৎ । যথা গোতমঃ ।
 স্বামী রিক্থক্রয়সম্বিভাগপরিগ্রহাধিগমেযু
 ব্রাহ্মণস্যাদিকং লক্শং ক্ষত্রিয়স্য বিজিতং
 নির্দিষ্টং বৈশ্যশূদ্রয়োৱিতি । পরিগ্রহো-
 হনন্যপূর্বস্য জলতৃণকাষ্ঠাদেঃ স্বীকার
 ইতি মিতাক্ষরা ॥ ঋক্খাধিকারে ব্যক্ত
 মহাপস্তম্বঃ । দায়াদ্যং শিলোঙ্কৌ চান্য
 চ্চাপরিগৃহীতমিতি । অপরিগৃহীতমন্যাস্বী
 কৃতমস্বামিকমিতি যাবৎ । নির্দিষ্টং
 বেতনলক্শং নির্বেশো ভূতিভোগয়োৱিত্য-
 মরকোবত্রিকাণ্ডশেনয়োঃ ॥ * ॥ হয়শীর্ষে ।
 আপোহিষ্টেতি তিস্তিভিঃ পুষ্কগব্যং বিনিঃ-
 ক্ষিপেৎ । তীর্থতোয়ং তথা পুণ্যং শান্তি-
 তোয়ং দ্বিজৈঃ কৃতং ॥ গোকুলং পায়-
 য়েৎ পশ্চাৎ দ্বিজান্ বেদবিদস্তথা । ততো-
 হমং ভোজয়েদ্বিপ্রান্ দদ্যাভেভ্যশ্চ
 দক্ষিণাং ॥ এতৎপর্যন্তং কূপেহপি । * ।
 কাপিলে । নাগানামক্ট নামানি লিখিতানি

পৃথক্ পৃথক্ । ততঃ কুস্তে চ নিঃক্ষিপ্য
 গায়ত্র্যা চ বিলোড্য বৈ ॥ উদ্ধরেৎ
 পত্রিকামেকাং তত্রৈব নাগমীক্ষয়েৎ ।
 যস্য নামোদ্ধরেৎসং স বৈ জলাধিপঃ
 স্মৃতঃ । তঞ্চ সংপূজ্য গন্ধাদৈর্দান্যং
 ক্ষীরঞ্চ পায়সং ॥ পত্রাণ্যাত্মস্য যোগীশ্বর-
 ধ্রুবচনাদযথা । অক্টৌ নামান্যাত্মপত্রে
 কুরা চৈব প্রসক্ততঃ । তানি চ গারুড়ৈ
 অনন্তো বাসুকিঃ পদ্মো মহাপদ্মোহথ
 তক্ষকঃ । কুলীরঃ কর্কটঃ শঙ্খো হক্টৌ
 নাগাঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥ এতানি নামানি
 আত্মপত্রে লিখিত্বা কলসমধ্যে নিঃক্ষিপ্য
 গায়ত্র্যা ছন্দসা মথামি ইতি রঘুনাথধ্রুত-
 মন্ত্রেণালোড্য যস্য নামোত্তিষ্ঠতি তং
 যচ্চ্যাং সমাবাহানেন নাগেনাস্য জলস্য
 রক্ষা কর্তব্য ইতি ব্রাহ্মণান্ শ্রাবয়েৎ ।
 হয়শীর্ষে । বৈণুকং বারুণকৈব পূষাগং
 নাগকেশরং । বকুলং চম্পককৈব নিম্ব
 কৈবাত্থ খাদিরং ॥ এতেষামেব দারুণাং
 নাগযষ্টিঃ প্রকীর্তিতা । সবক্রকোটরং
 ত্যক্ত্বা তস্মাৎ কুর্ঘ্যান্যথেষ্পিতং ॥ তথা
 চ বৃহস্পতিঃ । শূলচক্রাঙ্কিতাং কৃত্বা স্থাপ-
 যিত্বা জলাশয়ে । * । দ্বাদশাঙ্গুলমানস্ত
 বাপীচক্রং প্রকল্পয়েৎ ॥ ষোড়শং পুষ্করি-
 গ্যাস্তু বিংশতিকঞ্চ সরোবরে । সাগরে
 হস্তমাত্রস্ত লৌহং তাত্রস্ত পৈত্তলং ॥
 চক্রঞ্চ বিবিধং প্রোক্তং কুর্ঘ্যাভেষাং
 যথেষ্পিতং । * । শতহস্তা ভবেদ্বাপী
 দ্বিগুণা পুষ্করিণ্যপি ॥ ত্রিগুণস্ত সরো-
 মানমত উর্দ্ধস্ত সাগরঃ । ততো দ্বাদশ-

ः पञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनिष्ठाङ्ग-
 ल्यावाच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण स्थापयेत् ॥ ॐ गङ्गाद्वारेति गङ्गा-
 वारिणा ॐ भद्रं कर्णेभिः तैलहरि-
 द्रया ॐ काण्ठं काण्ठदिति दूर्वाभिः
 ॐ ऋषदादिव इत्यादिना सप्तयुद्धिका-
 दिभिः ॐ मधुवातेति पङ्कामतेन ॐ याः
 फलिनीरिति फलोदकेन ॐ युवास्रवासि
 इति कुम्भघण्टिकायुतां पताकां यक्ष्यां
 वस्त्रीयां । ॐ यक्ष्ये नमः इतिमन्त्रेण
 पूजयेत् । पुष्पाद्यालङ्कृतां यष्टिं कन्दर-
 समीपं नयेत् । गुरुस्तु शब्दादिनिःस्रनै
 राजतवरुणप्रतिमां उन्निष्ठेति समुत्थाय
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिक्ता इत्यादिना
 मन्त्रेण वरुणस्योत्तममसि इतिमन्त्रेण
 च जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव खाते
 शालिलगोमयदधिमधुकुशमहानदीजलपङ्क-
 त्त्रानि ॐ वेतेवापी रोचने दिव इति-
 मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ ऋषं ऋषेण मनसा
 इतिमन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ वपयन्तेति-
 मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
 जलमातृः पूजयेत् । यथा ह्रीं पूर्वस्यां ।
 श्रियं आग्नेयां । शचीं दक्षिणस्यां ।
 मेधां नैर्ऋत्यां । श्रद्धां पश्चिमायां ।
 विद्यां वायव्यां । लक्ष्मीं उत्तरस्यां ।
 सरस्वतीं ईशान्यां । अधो विद्यां ।
 उक्ते लक्ष्मीं । पाद्यादिभिः संपूज्य
 अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादिद्वात्रिंश-
 द्देवताः पूजयेत् । क्रमश्चेति वरुणं
 क्रामयेत् । कापिलं । शब्दतूर्यादिनिन्दै-

स्तथा वै क्षीरधारया । जलाशयं प्रवे-
 ष्येदिति शेषः । * । प्रतिष्ठानन्तरं
 मांस्ये । ततः सहस्रं विप्राणामथवाक्त्-
 शतस्तथा । भोजयेत् यथाशक्त्या पक्षाश-
 द्वाथ विंशतिं ॥ इति जलाशयोत्सर्ग-
 तद्वत् ॥

पुष्करी [न] (पुं) हस्ती । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पुष्कलं (स्त्री) ग्रामचतुर्क्यात्कभिक्का । यथा ।
 भिक्कामाहर्त्रासमात्रमन्नं तस्माच्चतुर्गुणं ।
 पुष्कलं हस्तकारस्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
 इति कौर्म्ये उपविभागे १९ अध्यायः ॥
 अर्ककुक्किपरिमाणं । यथा । अर्कमुष्टिर्भवेत्
 कुक्किः कुक्कयोर्हक्तौ च पुष्कलं । पुष्क-
 लानि च चत्वारि आटकः परिकीर्तितः
 इति प्रायश्चित्ततद्वत् ॥

पुष्कलः (त्रि) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ वज्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ उपस्थितः । इति जटाधरः ॥
 पुष्कः (त्रि) कृतपोषणं । तत्पर्यायः ।
 पूषतं २ । इत्यमरः ॥ पतं ३ । इति
 जटाधरः ॥

पुष्टिः (स्त्री) पोषणं । वृद्धिः । इति
 मेदिनी ॥ अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षोडशमातृकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति
 श्राद्धतद्वत् ॥

पुष्टिका (स्त्री) जलशुद्धिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कान्तः (पुं) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा (स्त्री) अश्वगन्धा । वृद्धिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पुष्टिदात्री च ॥

पुष्पं यं फुल्लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पञ्चम-
स्वरी । मूर्द्धन्योपधः । फुल्लनं विकसनं ।
यं पुष्प्यति कुन्दकोरकं । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्पं (क्ली) पुष्प्यति विकसति यः । फुल
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसूनं २
कुसुमं ३ सुमनसः ४ । इत्यमरः ॥
सूनं ५ प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ अहस्तपुष्पचयनफलं यथा ।
उपहार्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मामुपानयेद्भुमे मम कर्मपथे स्थितः ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्द्धनि धारयेत् ।
स कृत्वा पुष्पलं कर्म मम लोकाय
गच्छति ॥ * ॥ अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो
यथा । वराह उवाच । अकर्मण्येन पुष्पेण
यो मामर्चयते भुवि । पातनं तस्य
वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुधारे ॥ नाहं तं
प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः ।
मूर्धैर्भागवतैर्दन्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतन्ति नरके घोरं रौरवे तदनन्तरं ।
अज्जातस्य च दोषेण दुःखान्नुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारश्च त्रयोदश ।
मूषकः पञ्च वर्षाणि बलीवर्द्धश्च द्वादश ॥
छाग-
शैचवास्तु वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः ।
क्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः ॥
एतन्ते कथितं भद्रे पुष्पं यस्मै न
रोचते । अकर्मण्यं विशालाङ्घ्रि पुष्पं
ये न ददन्ति वै ॥ इति वराहपुराणं ॥ * ॥
देवीप्रियपुष्पाणि यथा । पुष्पाणि देव्या
वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । वकूलै-

शैचव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुक्कुटकैः ॥ कर-
वीरार्कपुष्पैश्च शाल्मलैश्चापराजितैः ।
दमनैः सिद्धुवार्द्वैश्च सुवर्णमकरवकै-
स्तथा ॥ लतात्रिभ्रुवैश्च दूर्वाङ्गुरैश्च
कोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानां विन्न-
पत्रैः सुशोभनैः ॥ पूजयेद्दैव्यवीं
देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा । * ।
अन्याश्च याः शिवाप्रैतैः जायन्ते पुष्प-
जातयः ॥ ता इमाः शृणु कीर्तयन्ते मया
वेतालभैरव । मालती मल्लिका जाती
युथिका माधवीलता ॥ पाटला करवीरश्च
जवा तर्कारिका तथा । कुञ्जकं तगरशैचव
कर्णिकारोहथ रोचनः ॥ चम्पकात्रातको
बाणो बर्बरु मल्लिका तथा । अशोकौ
लोध्रतिलको अट्कशशिरीषको ॥ शमी-
पुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मोपलवकारुणाः ।
श्वेतारुणे त्रिसङ्घे च पलाशः खदिर-
स्तथा ॥ वनमालाथ सेवन्ती कुमुदो-
हथ कदम्बकः । चक्रं कोकनदक्षेव
भण्डिलो गिरिकर्णिका ॥ नागकेशर-
पुष्पार्गो केतक्यङ्गलिका तथा । दोहदा
बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च ॥ त्रपुष्पी
चण्डविक्रश्च विण्डी पञ्चविधा तथा ।
एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां
शिवां ॥ * ॥ वर्जनीयपुष्पं यथा । पुष्पञ्च
कृमिसन्निभं विनीतं भयमुदगतं । सकेशं
मृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ याचितः
परकीयञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् । अस्त्य-
स्पृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
इति कालिकापुराणे ७८।५४ अध्यायः ॥ * ॥

কেশবপূজনে প্রশস্তপুষ্পাণি যথা। মালতী
মল্লিকা চৈব যুথিকা চাতিমুক্তকঃ। পাটলা
করবীরঞ্চ জয়া সেবতিরেব চ ॥ কুঞ্জক-
স্তুগুরুশৈব কর্ণিকারঃ কুরুটকঃ। চম্পক-
স্তগরঃ কুন্দো বাণা বর্বরমল্লিকা ॥ অশোক-
স্তিলকশ্চম্পস্তথা চৈবাটরুযকঃ। অমী
পুষ্পপ্রকারাস্ত শস্তাঃ কেশবপূজনে ॥
কেতকীপত্রপুষ্পঞ্চ পুষ্পং ভৃঙ্গারকস্য চ।
তুলস্যামলকী চৈব সদ্যস্তৃষ্টিকরং হরেঃ ॥
পদ্মান্বসুমুখানি রক্তনীলে তথোৎপলে।
সিতোৎপলঞ্চ কৃষ্ণস্য দয়িতানি সদা
নৃপ ॥ তানি পুষ্পাণি দেয়ানি বিষণ্ণবে প্রভ-
বিষণ্ণবে ॥ ইত্যগ্নিপূরণং ॥ * ॥ অপি চ।
জাতী শতাহ্বা স্মননা কুন্দং বহুপুটং তথা।
বাগঞ্চ পঙ্কজাশোকং করবীরঞ্চ যুথিকা ॥
পারিভদ্রং পাটলা চ বকুলং গিরিশালিনী।
তিলকং বনজঞ্চৈব পীতকং তগরস্তৃপি ॥
এতানি হি প্রশস্তানি কুস্মাণ্যচ্যুতার্চনে।
স্বরভীণি তথান্যানি বর্জয়িত্বা তু কেতকীং ॥
যেষামপি হি পুষ্পাণি প্রশস্তান্যচ্যুতার্চনে।
পল্লবাণ্যপি তেষাং স্ত্যঃ প্রশস্তানি মহা-
স্বর ॥ বীরুধানাং প্রধানেন বর্হিষাঞ্চার্চ-
য়েন্তথা। নানারূপৈশ্চাসুভবৈঃ কমলেন্দী-
বরাদিভিঃ ॥ প্রবালৈঃ শুচিভিঃ শুক্লৈ-
র্জলপ্রক্ষালিতৈর্বলে। বনস্পতীনামর্চেত
তথা দুর্বাগ্রপল্লবৈঃ ॥ ইতি বামনে
৯১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ বিষণ্ণে পুষ্পবিশেষ-
দানস্ত ফলং যথা। আরামপ্রভবৈঃ পুষ্পৈ-
রচ্ছিদ্রৈঃ কীটবর্জিতৈঃ। তথাপর্যুষিতৈ-
স্তদ্বং কার্ত্তিকে বিষুর্মর্চয়েৎ ॥ * ॥ বর্ণানাং

হি যথা বিপ্রস্তীর্ণানাং জাহ্নবী যথা। দেবা-
নাঞ্চ যথা বিষুঃ পুষ্পাণাং মালতী তথা ॥
মালতীমালয়া দেবং যোহর্চয়েদগরুড়-
ধ্বজং। জন্মদুঃখজরারোগৈঃ কস্মভির্মুক্তি-
মাপুয়াৎ ॥ মালতীমালয়া যেন পূজিতঃ
কার্ত্তিকে হরিঃ। পাপলক্ষায়ুতং তস্য বৎস
শোরিঃ প্রমার্জতি ॥ মালতীপুষ্পমালাভিঃ
কার্ত্তিকে পুষ্পমণ্ডপং। বিষণ্ণার্গ্হে কৃতং
যৈস্ত তে যান্তি পরমাং গতিং ॥* ॥ জাতি-
পুষ্পৈর্বিরচিতাং মালাং যঃ সংপ্রযচ্ছতি।
বিষণ্ণবে বিধিবদুস্ত্য তস্য পুণ্যফলং শৃণু ॥
কল্পকোটীসহস্রাণি কল্পকোটীশতানি চ।
বসেদ্বিষ্ণুপুরে শ্রীমান্ বিষুতুল্যপরা-
ক্রমঃ ॥ * ॥ যঃ স্বর্গকেতকীপুষ্পৈঃ পূজ-
য়েদগরুড়ধ্বজং। অককোটীশতং যাব-
তুষ্ঠঃ স্মাতস্য বৈ হরিঃ ॥ * ॥ দামোদরং
পূজয়েদযঃ কুসুমৈঃ কেতকোদ্ভবৈঃ। স
বসেদ্বিষ্ণুনিলয়ে দেবেন সহ মোদতে ॥* ॥
মল্লিকাকুসুমৈর্দেবং যোহর্চয়েদ্ভিদ্দেশ-
শ্বরং। কার্ত্তিকে পরয়া ভক্ত্যা দহেৎ পাপং
ত্রিধার্জিতং ॥ স্নগন্ধৈর্মল্লিকাপুষ্পৈরচ্যুতং
যোহর্চয়েন্মুনে। স সর্বপাপনির্মুক্তো বিষু-
লোকে মহীয়তে ॥ বেদধর্মেণ কেনাভ্র সং-
প্রাপ্তে মধুমাধবে। যোহর্চয়েৎ স মুনি-
শ্রেষ্ঠ লভতে বৈষ্ণবং পদং ॥* ॥ যঃ পুনঃ
পাটলাপুষ্পৈর্র্চয়েদগরুড়ধ্বজং। স পুণ্যাভ্যা
পরং স্থানং স প্রয়াতি হরের্মুনে ॥ * ॥
অগস্ত্যপুষ্পৈর্দেবেশং যোহর্চয়ন্তি জনাৰ্দনং।
দেবর্ষে দর্শনান্তেষাং নরকাগ্নিঃ প্রণশতি ॥
ন তৎ করোতি বিপ্রেন্দ্র তপসা তোষিতো

হরিঃ । যৎ করোতি হৃষীকেশো মুনি-
 পুষ্পৈরলঙ্কতঃ ॥ বিহায় সর্বপুষ্পাণি মুনি-
 পুষ্পেণ কেশবং । কার্ত্তিকে যোহর্চয়ে-
 দ্ভক্ত্যা বাজিমেধফলং লভেৎ ॥ মুনিপুষ্প-
 কৃতাং মালাং বে যচ্ছন্তি জনার্দনে ।
 শক্রোহপি তৈঃ সমং বৎস কুরুতে হৃতি-
 ভাষণং ॥ দদাত্যভীষিতান্ কামান্ বৃক্ষ-
 চিন্তামণির্যথা । কার্ত্তিকে মুনিপুষ্পেণ
 পূজিতো গরুড়ধ্বজঃ ॥ গবামযুতদানেন
 যৎ ফলং কার্ত্তিকে মুনে । মুনিপুষ্পেণ
 চৈকেন কার্ত্তিক্যাং তৎ ফলং স্মৃতং ॥ * ॥
 যোহর্চয়ন্তি সুরাধ্যক্ষং করবীরৈঃ সিতা-
 সিতৈঃ । তেষাং বর্ষশতং যাবৎ প্রভু-
 র্ভবতি কেশবঃ ॥ * ॥ বকুলাশোককুসুমৈ-
 র্বেহর্চয়ন্তি জগৎপতিং । নিঃশঙ্কাস্তে
 ভবন্তীহ যাবচ্ছত্রদিবাকরৌ ॥ * ॥ অশোক-
 কুসুমৈ রম্যৈর্জন্মশোকভয়াপহং । পূজ-
 যিত্বাহরিং যাতি পদং বিষেণরনাময়ং ॥ * ॥
 শুভগন্ধৈঃ সিতৈর্বৎস কুসুমৈঃ পঙ্কজো-
 দ্ভবৈঃ । অধোক্ষজং সমভ্যর্চ্য নরো যাতি
 হরেঃ পদং ॥ * ॥ অভ্যর্চ্য কোসুমৈঃ
 পুষ্পৈঃ কেশবং ক্রেশনাশনং । প্রয়াতি
 ভবনং বিষেণর্কবন্দিতং ত্রিদশৈরপি ॥ * ॥
 অটরূষকপুষ্পৈশ্চ পূজয়েদেযো জগৎপতিং ।
 স পুণ্যবান্নরো যাতি তদ্বিষেণঃ পরমং
 পদং ॥ * ॥ কার্ত্তিকে যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং
 তুলসীবিল্বপঙ্কজৈঃ । ত্রিদশৈরপি পূজ্যঃ
 স ন শক্যো যমকিঙ্করৈঃ ॥ মাধবে
 যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং তুলসীবিল্বপঙ্কজৈঃ ।
 ত্রিদশৈরপি পূজ্যঃ স বক্তং শক্যো ন

কিঙ্করৈঃ ॥ * ॥ মাধবে যোহর্চয়েদ্বিষ্ণুং
 স্পুষ্পৈস্তিলকোদ্ভবৈঃ । ধূতপাপো নিরা-
 তঙ্কঃ স বিষেণায়াতি তৎ পদং ॥ * ॥
 সন্নিপুষ্পকুশাদীনি শ্রোত্রিয়ঃ স্বয়মাহ-
 রেৎ । শূদ্রোপনীতৈশ্চ হরেঃ পূজাং
 কুর্বন্ ব্রজত্যাধঃ ॥ তস্মাদ্বিপ্রো মুনিশ্রেষ্ঠ
 শিষ্যেণ স্বয়মেব বা । পুষ্পাদীনি সমাহৃত্য
 পূজয়েৎ পরমেশ্বরং ॥ * ॥ বিপ্রো দুর্বা-
 ময়ৈঃ পুষ্পৈস্তথা কাশকুশোদ্ভবৈঃ । তুলসী-
 বিল্বপদ্মৈশ্চ পূজয়েদেবতাঃ পিতৃন ॥ * ॥
 নার্চয়েত্তগরৈঃ সূর্য্যং ধূর্তপুষ্পেণ কেশবং ।
 দেবীং লকুচপুষ্পৈশ্চ শঙ্করং নাগ-
 কেশরৈঃ ॥ * ॥ কালবিশেষে তস্মৈ পর্যু-
 ষিত্বং যথা । প্রহরং তিষ্ঠতে জাতী
 প্রহরান্ধিস্ত মল্লিকা । ত্রিভামং মুনিপুষ্পঞ্চ
 করবীরমহর্নিশং ॥ * ॥ আত্মমঞ্জরীবিল্ব-
 পত্রদানফলং যথা । মঞ্জরীং সহকারস্ম
 বে প্রযচ্ছন্তি বৈষ্ণবাঃ । কার্ত্তিকে সফলা-
 স্তে স্যুর্গোকোটিকলভাগিনঃ ॥ * ॥ কার্ত্তিকে
 যোহর্চয়েদ্ভক্ত্যা বিল্বপত্রেণ কেশবং ।
 দদ্যাদযজ্ঞায়ুতফলং কেশবস্তস্মৈ বৈ মুনে ॥
 বিল্বপত্রেণ যে কৃষ্ণং কার্ত্তিকে কলি-
 মর্দনং । পূজয়ন্তি মহাভক্ত্যা মুক্তিস্তেষাং
 করে স্থিতা ॥ * ॥ নাগকেশরপুষ্পৈঃ
 পূজয়েদগরুড়ধ্বজং । স যাতি বৈষ্ণবং
 স্থানং বক্তে গতা ন শোচতে ॥ * ॥ কদম্ব-
 কুসুমৈর্যো বৈ পূজয়েন্মধুসূদনং । জন্মা-
 যুতার্জিতং পাপং স্ফেটিতং তেন নারদ ॥
 ন তথা কেতকীপুষ্পমালতীকুসুমৈস্তথা ।
 তোষমায়াতি দেবেশঃ কদম্বকুসুমৈর্যথা ॥

দৃষ্টা কদম্বপুষ্পাণি তোষমায়াতি মাধবঃ ।
 কিং পুনঃ পূজিতো দেবঃ সৰ্বকামপ্রদো
 হরিঃ ॥*॥ হরিং কিং শুকপুষ্পৈর্ষঃ পূজয়ে-
 ত্ত্রিদশাধিপং । বৈকুণ্ঠে রমতে শশ্বং
 বিষ্ণুনা সহ বৈষ্ণবঃ ॥ * ॥ বর্ষাকালে চ
 দেবেশং কুমুদৈশ্চন্দনাচিতৈঃ । যোহর্চ-
 য়েৎ পরমং বিষ্ণুং সংসারে ন পুন-
 র্বিবেশেৎ ॥ * ॥ কুমুদপুষ্পৈশ্চ বিপ্রর্ষে যো-
 হর্চয়েৎসারুড়ধ্বজং । কোটিজন্মার্জিতং
 পাপং তৎক্ষণাদেব নশ্চতি ॥ * ॥ শমী-
 পুষ্পৈশ্চ দেবেশং পূজয়েদস্বরদ্বিষং । যমং
 ন পশ্যেদ্বিপ্রর্ষে ন যাতি দুর্গতিং নরঃ ॥
 ইতি পাদ্যোত্তরখণ্ডে ১৩১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 লক্ষ্মীতুল্যপ্রিয়পুষ্পাণি নারদীয়সপ্তম-
 সহস্রে । মালতীবকুলাশোকশেফালিনব-
 মালিকাঃ । অম্লানতগরাক্ষৌঠমল্লিকামধু-
 পিণ্ডিকাঃ ॥ যুথিমর্চাপদং কুমুদং কদম্বং
 মধুপিপ্পলং । পাটলা চম্পকং কৃষ্ণং
 লবঙ্গমতিযুক্তকং ॥ কেতকং কুরুবকং
 বিল্বং কহ্লারকরকং দ্বিজং । পঞ্চবিংশতি-
 পুষ্পাণি লক্ষ্মীতুল্যপ্রিয়ানি মে ॥ * ॥
 কেশবার্চনে নিষিদ্ধপুষ্পাণি বিষ্ণুধর্মো-
 স্তরে । উগ্রগন্ধীন্যগন্ধীনি কুসুমানি ন
 দাপয়েৎ । অন্যান্যতনজাতানি কণ্টকীনি
 তথৈব চ ॥ রক্তানি যানি ধর্মজ্ঞ চৈত্য-
 বৃক্ষ্যন্তুবানি চ । শ্মশানজাতান্যান্যানি
 যানি চাকালজানি চ ॥ তথা । কুটজং
 শাল্মলীপুষ্পং শিরীষঞ্চ জনাৰ্দনে । নিবে-
 দিতং ভয়ং রোগং নিঃস্বপ্তঞ্চ প্রযচ্ছতি ॥
 বন্ধুজীবকপুষ্পাণি রক্তান্যপি চ দাপয়েৎ ।

অনুত্তরক্তকুসুমদানাৎ দৌর্ভাগ্যমাপ্নু-
 য়াৎ ॥ * ॥ পরারোপিতবৃক্ষস্য পুষ্পগ্রহণে
 দোষঃ । অগস্ত্যঃ । পরারোপিতবৃক্ষেভ্যঃ
 পুষ্পাণ্যানীয় যোহর্চয়েৎ । অবিজ্ঞাপ্য চ
 তস্মৈব নিষ্ফলং তস্য পূজিতং ॥ এতদ্-
 দ্বিজৈতরপরং । দ্বিজস্তুগৈধঃপুষ্পাণি সৰ্বতঃ
 স্ববদাহরেৎ । ইতি যাজ্ঞবল্ক্যাৎ । দেবা-
 দ্যর্থস্তু কুসুমমস্তেয়ং মনুরত্রবীৎ । ইতি
 বচনাৎ । গোহগ্ন্যর্থং তৃণমেধাংসি বীরু-
 দ্বনস্পতীনাং । পুষ্পাণি স্ববদাদদীত
 ফলানি চাপরিবৃংহিতানি ॥ ইতি গোতম-
 বচনাচ্চ ॥ * ॥ দ্বিজৈতরস্য দণ্ডোহপি ।
 তৃণং বা যদি বা কাষ্ঠং পুষ্পং বা যদি বা
 ফলং । অপ্রযচ্ছম্নিগৃহ্নানো হস্তচ্ছেদন-
 মর্হতি ॥ ইতি শ্রুতেঃ ॥ * ॥ দেবোপরি
 ধৃতং মস্তকোপরি ধৃতং অধোবস্ত্রধৃতং
 অন্তর্জলক্ষালিতঞ্চ পুষ্পং দুর্ঘটমিতি হরি-
 ভক্তি নামকে গ্রহে ॥ অভিবাদ্যাভিবাদক-
 করস্বপুষ্পং প্রোক্ষণাৎ কর্মণ্যৎ । ইতি
 কেচিৎ ॥*॥ যাচিতাদিপুষ্পদানস্য নিষ্ফল
 ত্বং । যাচিতং নিষ্ফলং পুষ্পং ক্রয়-
 ক্রীতঞ্চ নিষ্ফলমিতি বদন্তি । * । বামহস্ত-
 চিতাদিপুষ্পস্তাদেয়ত্বং যথা । ন পুষ্প-
 চ্ছেদনং কার্য্যং দেবার্থং বামহস্ততঃ । ন
 দদ্যাত্তানি দেবেভ্যঃ সংস্থাপ্য বাম-
 হস্ততঃ ॥ * ॥ সমিৎপুষ্পাদীনাং স্বয়মাহবু-
 গীয়ত্বং হারীতশাতাতপো । সমিৎপুষ্প-
 কুশাদীনি ভ্রাক্ষণঃ স্বয়মাহরেৎ । শূদ্রানীতৈঃ
 ক্রয়ক্রীতৈঃ কর্ম্ম কুর্বন্ পতত্যধঃ ॥ * ॥
 ক্রয়ে প্রতিপ্রসবমাহ ভ্রাক্ষপুংরাং ।

पुष्पैर्धुं तैश्च नैवेदैव्यवीरक्रयक्रिया-
 हते! । वीरक्रयो वीरवत् याक्ता-
 शून्येन विक्रेतुरूपन्यस्तमूल्येन क्रयः ॥*॥
 पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां । पुष्पं
 वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोगुणं ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हिता यथोत्पन्नं तथा-
 र्पणं ॥ * ॥ मध्याह्नस्नानान्तुरं पुष्पचय
 नस्य दोषो यथा । स्नानं कृत्वा तु ये
 केचिं पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवता-
 स्तुम् गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥ एतत्तु
 द्वितीयस्नानाभिप्रायं । इति रत्नाकरः ॥
 व्यक्तं मत्स्यसूक्ते । स्नात्वा मध्याह्नसमये
 न छिन्द्यात् कुम्भं नरः । तं पुष्प-
 स्यार्चने देवि रौरवे परिपच्यते ॥ * ॥
 पुष्पाभावे देयानि यथा । विष्णुधर्मो-
 त्तरे । पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि
 च जनार्दने । पत्राभावे जलं दद्यात्तेन
 पुण्यमवाप्यते ॥ * ॥ पुष्पदानमाहात्म्यं
 यथा । न रत्नैर्न स्वर्गेन न विभेन च
 झुरिणा । तथा प्रसादमायाति यथा
 पुष्पैर्जनार्दनः ॥ * ॥ देवताविशेषे
 वर्जनीयपुष्पं यथा । शातातपः ।
 शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तं हरे-
 स्तथा । देवीनामर्कमन्दारौ सूर्याश्च तगर-
 स्तथा ॥ * ॥ पुष्पविशेषाणां कालिकपर्यु-
 षितत्वं । भविष्ये । पद्मानि सितरक्तानि
 कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पर्यु-
 षिताशक्ता कार्या पञ्चदिनोत्तरं ॥ * ॥
 पुष्पविशेषश्चापर्युषितत्वं यथा । तुल-
 स्यागस्त्यविल्वानां न च पर्युषिताञ्जता ।

योगिनीतन्त्रे । विल्वपत्रं माघ्यां तन्त्राणां-
 मलकीदलं । कह्लारं तुलसीकेव पद्मं
 मुनिपुष्पकं । एतत् पर्युषितं न श्यां
 यच्छात्रं कलिकाञ्जकं ॥ कलिकाञ्जकं
 प्रस्फुटनयोग्यं । इत्येकादशीतन्त्रं ॥ * ॥
 राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा । विल्वपायागजाती-
 तुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा मन्दा-
 स्त्रोजाहिदूर्वा मुनितिलतगरत्रसकह्लार-
 मल्ली । चम्पाश्चारातिकुम्भीदमनमरुवका
 विल्वतोहहानि शस्तास्त्रिंशत्त्र्योकार्यरीशो-
 निधि-निधि-वस्त्र-भू-भू-यमा भूय एवम् ॥
 अश्वार्थः । शता शतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्व-
 रातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्व-
 मारुत् अहिपर्यास्तं गणयित्वा दर्भमारुत्
 पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं
 पर्युषितानीत्यर्थः । इति पदार्थादर्शः ॥ * ॥
 पुष्पक्रीडायां वर्णनीयानि यथा- पुष्प-
 चयनं १ पुष्पार्पणं दयितार्थिता २ माला ३
 गोकुम्भलनेर्ष्या ४ वक्रोक्तिः ५ सन्नमा-
 श्लेषः ६ । इति कविकल्पलता ॥ स्त्रीरजः ।
 बिकाशः । इति मेदिनी ॥ धनदश्च
 विमानं । नेत्ररोगविशेषः । फुली इति
 भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वोषधं
 यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्लीही
 मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खा-
 नाभिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं कृत्वा
 छागीक्षीरेण पेयेत् ॥ नाशयेत्त्रिमिरं
 कण्ठं पटलाञ्चर्बुदानि च । अधिकानि च

मांसानि यश्च रात्रौ न पशति ॥ अपि
द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पुष्पकं (क्ली) रीतिपुष्पं । धनदस्य विमानं ।
नेत्ररोगः । रत्नकरुणं । रसाञ्जनं ।
लोहकांस्यं । यदाङ्गारशकटी । इति
मेदिनी ॥ कासीसं । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पकरुणकं (क्ली) उज्जयत्यां शिवस्य
उद्यानं । यथा । महाकालस्योज्जयनी
विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं
ज्जेयं नाम्ना पुष्पकरुणकं ॥ इति शब्द-
माला ॥

पुष्पकरुणिनी (स्त्री) उज्जयिनी । यथा । उज्ज-
यिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरुणिनी । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पकासीसं (क्ली) पीतवर्णकासीसं । यथा ।
अथ कासीसं भस्मवन्मुक्तिम्लं । कासीसं
धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि ।
तदेव किञ्चिं पीतं पुष्पकासीसमुच्यते ॥
कासीसम्लमुषुषं तिक्रुषं तुवरं तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्र्यं कणुविष-
प्रणुं । मूत्रकुच्छाश्वरीश्विद्रनाशनं परि-
कीर्तितं ॥ इति भावप्रकाशः ॥ तं-
पर्यायः । कंसकं २ नेत्रौषधं ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वंसकं ४ मलीमसं ५
ह्रस्वं ६ विषदं ७ नीलशुक्तिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । शीतत्वं । नेत्रोमया-
पहत्वं । लेपेन पामाकुष्ठादिनानाहृद्गोष-
नाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पकीटः (पुं) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
॥

पुष्पकेतनः (पुं) कामदेवः । इति हेम-
चन्द्रः

पुष्पकेतुः (पुं) कुशुमाञ्जनं । इत्यमरः ॥
पुष्पाघातकः (पुं) वंशः । इति शब्दमाला ॥
पुष्पचापः (पुं) कामदेवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पचामरः (पुं) दमनरुक्मः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ केतकरुक्मः । इति शब्दमाला ॥
पुष्पदः (पुं) रुक्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्प-
दातरि त्रि ॥

पुष्पदन्तः (पुं) वायुकोग्गश्चदिग्वजः । इत्य-
मरः ॥ विद्याधरविशेषः । इति मेदिनी ॥
जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः ।
इति धरणिः ॥

पुष्पदन्तकः (पुं) गङ्गर्वविशेषः । स च महिम्नः
सुवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रवः (पुं) पुष्परसः । तं पर्यायः ।
पुष्पसारः २ पुष्पश्वेदः ३ पुष्पजः ४ पुष्प-
निर्वासकः ५ पुष्पाशुजः ६ । अस्य
गुणाः । स्वरुत्वं । शीतत्वं । कषायत्वं ।
गोल्यात्वं । दाहभ्रमार्तिविमोहमुथामय-
तृष्णार्तिपित्तकफदोषचिरारोचकनाशित्वं ।
सरत्वं । सन्तर्पणत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधवा [न्] (पुं) कामदेवः । इत्यमरः ॥
पुष्पनिष्कः (पुं) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पुष्पङ्गयः (पुं) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्परसपानकर्तुरि त्रि । पुष्पशब्दाद्धेट-

धातोः कर्त्तरि खश्प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् ।
इति मुद्गबोधव्याकरणम् ॥

पुष्पपथः (पुं) योनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुष्पपुरं (स्त्री) पाटलिपुत्रनगरं । इति
डूरिप्रयोगः ॥

पुष्पफलः (पुं) कपित्थः । इत्यमरः ॥ कुम्भा षुः ।
इति शब्दमाला ॥

पुष्पमासः (पुं) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परक्तः (पुं) सूर्यमग्निरुक्कः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पुष्परसः (पुं) मकरन्दः । इत्यमरः ॥

पुष्परसाह्वयं (स्त्री) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः (पुं) मणिविशेषः । पुंखराज इति
भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुमणिः २ वाच-
स्पतिवल्गुः ३ । इति भावप्रकाशः ॥
पीतः ४ पीतस्फटिकः ५ पीतरक्तः ६
पीताशु ७ गुरुरङ्ग ८ पीतमणिः ९ पुष्प-
राजः १० । अशु षुणाः । अम्लत्वं । शीतत्वं ।
वातनाशित्वं । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारण-
शुणः । आयुःस्त्रीप्रज्जाकारित्वं ॥ * ॥ तस्य
लक्षणं यथा । सूक्ष्मायपीतशुणगात्रसुरस-
शुद्धं म्लिच्छञ्च निर्मलमतीव सूत्रशीतं ।
यः पुष्परागसकलं कलयेदमुष्य पुष्पाति
कीर्त्तिमतिर्शौर्यसुखायुरर्थान् ॥ * ॥ तस्य
कुलक्षणं यथा । कृष्णविन्दुकितं रक्तं
धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्करागारं
पुष्परागं सदोषकं ॥ * ॥ तस्य परीक्षा-
लक्षणे यथा । घृष्टो विकशयेत् पुष्पराग-
मधिकमात्मीयं । न खलु पुष्परागो जात्य-

तया परीक्षकैरुक्तः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ तस्योत्पत्त्यादि यथा ।
सूत्र उवाच । पक्वता या हिमार्द्रो हि
द्वचस्तस्य सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति तांस्तु
पुष्परागा महाशुणाः ॥ आपीतपाण्डुरुचिरः
पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुर्त्तकनाम
स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥ आलो-
हितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स एवोक्तः ।
आनीलशुक्लवर्णः म्लिच्छः सोमालकः स्व-
शुणैः ॥ अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु
पद्मरागसंज्ञः स्यात् । अपि चेन्द्रनील-
संज्ञः स एव कथितः सूनीलः सन् ॥
मूल्यात् वैदूर्यमणेरिव गदितं हस्य रत्न-
शास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किञ्च
स्त्रीणां सूत्रप्रदो भवति ॥ इति गारुडे
१५ अध्यायः ॥ * ॥ प्रकारान्तरं । शणपुष्प-
समः काञ्चया स्वच्छभावस्तु चिकणः । पुत्रदो
धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥ दैत्य-
धातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्दिधा । पद्म-
रागाकरे कश्चित् कश्चित्कार्क्ष्यापला-
करे ॥ इषत्पीतच्छविच्छायास्वच्छं काञ्चया
मनोहरं । पुष्परागमिति प्रोक्तं रस-
सोममहीडुजा ॥ त्रकादिजातिभेदेन
तद्विज्ञेयं चतुर्विधं । छाया चतुर्विधा
तस्य सित पीता सितसिता ॥ इति युक्ति-
कल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः (पुं) परागः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पुष्परोचनः (पुं) नागकेशरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पुष्पलावः (पुं) मालाकारः । इति जटा-
धरः ॥

पुष्पलावी (पुं) मालाकारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पालट् [ह] (पुं) भ्रमरः । इत्यमरः ॥

पुष्पवती (स्त्री) रजश्वला । इत्यमरः ॥ पुष्प-
विशिष्टे त्रि ॥

पुष्पवन्तो (पुं) एकयोज्या चन्द्रसूर्यो ।
इत्यमरः ॥ एकया उक्त्या अपृथक्चनेन
चन्द्रार्को पुष्पवच्छन्दवाच्यो न तु पुष्प-
वानिन्दुः सूर्यो वेत्यभिधीयते । साङ्गे ।
एकयोज्येति भिन्नप्रयोगेनैवेत्यर्थः ।
अतएव द्व्यर्थकत्वात् सदा द्विवचनमित्यर्थः ।
पुष्पं विकाशस्तदयोगाद्भवतुः । पुष्पवन्त-
शब्दोद्भवतो रूढोऽपि रविशशिनो पुष्प-
वन्ताख्याविति नाममाला । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

पुष्पवाटी (स्त्री) पुष्पाद्यानं । फुलवागान
इति भाषा । यथा । वाटी पुष्पाद्ब्रह्माच्छामो
कुट्टोरामः प्रसेविका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुष्पवाहनः (पुं) पुष्करराजः । यथा । राजा
यथोक्तं पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिद्वादशीं कृत्वा स गतः परमां
गतं ॥ इत्यग्निपुराणं ॥

पुष्पशकटी (स्त्री) आकाशवाणी । यथा ।
चित्त्रोक्तिः पुष्पशकटी दैवप्रश्न उप-
श्रुतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः (पुं) कन्दर्पः । कुम्भमेषुदर्शनात् ॥

पुष्पशरसनः (पुं) कन्दर्पः । पुष्पधनुदर्शनात् ॥

पुष्पशृङ्गः (पुं) उद्भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुम्भमरहिते त्रि ॥

पुष्पसमयः (पुं) वसन्तः । इत्यमरः ॥

पुष्पमारः (पुं) पुष्पद्रवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पमोरभा (स्त्री) कलिकारीरुक्मः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पश्वेदः (पुं) पुष्पद्रवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पहासा (स्त्री) रजश्वला । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना (स्त्री) उद्भ्रमररुक्मः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ निम्बला । रजःशृङ्गा । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा (स्त्री) कर्णपुरी । भागलपुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीवः (पुं) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पाजीवी [न्] (पुं) मालाकारः । इति जटा-
धरः ॥

पुष्पाङ्गनं (स्त्री) अङ्गनभेदः । तत्पर्यायः ।
पुष्पकेतु २ कौस्तुभं ३ कुम्भमाङ्गनं ४
रौतिकं ५ रौतिपुष्पं ६ पौष्पकं ७ ।
तस्य गुणाः । हिमत्वं । पित्रहिकाश्रदाह-
विषकामार्तिसर्बनेत्रामयनाशित्त्वकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाङ्गलिः (पुं) कुम्भमाङ्गलिः । प्रसूनाङ्गलिः ।
यथा । पङ्क पुष्पाङ्गलीन्दत्वा परिवारार्चम-
करेत् । इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥

पुष्पावचायी [न्] (पुं) मालाकारः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पुष्पासवः (स्त्री) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पाक्षः (पुं) कन्दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाह्वा (स्त्री) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पिका (स्त्री) दन्तमलः । इति हारावली ॥
लिङ्गमलः । इति हेमचन्द्रः ॥ अध्यायान्ते
तत्प्रतिपादितोक्तिः ॥

पुष्पितः (त्रि) जातपुष्पः । पुष्पविशिष्टः ।
कुसुमितः । यथा । एकेनापि सुवृक्षेण
पुष्पितेन सुगन्धिना । वासितं तद्वनं
सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ इति
चाणक्यः ॥

पुष्पिताग्रा (स्त्री) छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं ।
अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजिच नजो
जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ उदाहरणं । कर-
किसलयशोभया विभास्ती कुचफलभार-
विनत्रदेहयष्टिः । श्वितरुचिरविलासपुष्पि-
ताग्रा ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेहभूः ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेषुः (पुं) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्यः (पुं) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-
र्गताम्बुनक्षत्रं । तत्र वाणाकारैकतारा-
त्रयं । इति ज्योतिषः ॥ तत्पर्यायः ।
सिध्यः २ तिथ्यः ३ । इत्यमरः ॥ पुष्या ४ ।
इति भरतः ॥ तस्य स्वरूपं यथा । बाल-
पीठकठिनीरजःप्रभे मध्यमाश्रितविहायसे
गुरो । तौलिकां पृथतशावलोचने
लोचनाद्रिकुमितागताः कलाः ॥ २।५२ ।
इति कालिदासकृतत्रिलयनिरूपणं ॥*॥
तत्र जातस्य फलं । प्रसन्नगात्रः पितृ-

मातृभक्तः स्वधर्मयुक्तेहतिनयातियुक्तः ।
भवेन्ननुष्यः खलु पुष्यजन्मा सम्मानचामी-
करवाहनाद्यः ॥ इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तन्मन्त्रे गन्नास्नानफलं यथा । संक्रान्तिषु
व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्यायोः । पुष्ये
स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणं ॥ * ॥ पौषमासः ।
कलियुगः । इति मेदिनी ॥

पुष्यरथः (पुं) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न
भवति किञ्च यात्रोत्सवार्थो सः । तत्-
पर्यायः । चक्रयानं २ । इत्यमरः ॥

पुष्यलकः (पुं) गङ्गयुगः । ऋषणकः । कीलः ।
इति मेदिनी ॥

पुष्यस्नानं (स्त्री) पुष्याभिषेकः । तस्य विधि-
र्यथा । उर्व उवाच । शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि
पुष्यस्नानविधिक्रमं । येन विज्जातमात्रेण
विघ्ना नशन्ति सन्ततं ॥ पौषे पुष्यर्क्षे
चन्द्रे पुष्यस्नानं नृपश्चरेत् । सौभाग्य-
कल्याणकरं हृत्भिक्कमरकापहं ॥ विष्ट्यादि-
दुर्घकरणे व्यतीपाते च वैधृतौ । वज्रे
शूले हर्षणार्थो षोडशे यदि न लभ्यते ॥
तृतीयायुक्तपुष्यर्क्षं रविसौरिकुजेहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तस्नानं हानि-
कारकं ॥ ग्रहदोषाश्च जायन्ते यदि
राज्येषु चेतयः । तदा पुष्यर्क्षमात्रे तु
कुर्यान्मासान्तरेहपि तत् ॥ इत्यस्तु ब्रह्मर्षी
शान्तिरुदिक्ता गुरवे पुरा । शक्रार्थं
सर्वदेवानां शान्त्यर्थं जगत्पते ॥ * ॥
तुषकेशाश्विन्मीककीटदेशादिवर्जिते ।
शर्कराकृमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥

কাকোলুককককৈশ্চ কাকোলৈগৃধ্রেশ্যন-
কৈঃ । বর্জিতে কণ্ঠকিবনবিভীতকবিব-
র্জিতে ॥ শ্লিগুপ্লেপ্নাতকাভ্যাক্ষ জলৌকা-
দৈর্বিবর্জিতে । 'স্বস্থানে চম্পকাশোক-
বকুলাদিবিভূষিতে ॥ হংসকারণুবাকীর্ণে
সরস্তীরেহথবা শুচৌ । পুষ্যস্নানায় নৃপতি-
গৃহীয়াৎ স্থানমুত্তমং ॥ * ॥ ততঃ পুরো-
হিতো রাজা নানাবাদিত্রনিঃস্বনৈঃ ।
প্রদোষসময়ে গচ্ছেত্তৎ স্থানং পূর্ববাসরে ॥
তস্মা স্থানস্য কোর্বেয্যাং দিশি স্থিত্বা
পুরোহিতঃ । স্নগন্ধচন্দনৈঃ পানৈঃ কর্পূরা-
দ্যধিবাসিতৈঃ ॥ গোরোচনাভিঃ সিদ্ধার্থৈ-
রক্ষতৈশ্চ ফলাদিভিঃ । গন্ধদ্বারেত্যাদি-
ভিস্ত মন্ত্রৈঃ সর্বাধিবাসিকৈঃ । অধিবাস্ত
তু তৎ স্থানং পূজয়েত্তত্র দেবতাঃ ॥
গণেশং কেশবং শক্রং ব্রহ্মাণঞ্চাপি
শঙ্করং । উময়ী সহিতং দেবং সর্বাশ্চ
গণদেবতাঃ । মাতৃশ্চ পূজয়েত্তত্র নৃপতিঃ
সপুরোহিতঃ ॥ মঙ্গলান্ সকলান্ কৃত্বা
নানানৈবেদ্যসঞ্চয়ং । প্রদদ্যাৎ পায়সং
স্বাদু ফলং মোদকযাবকৌ ॥ অধিবাস্ত
তৎ স্থানং দুর্কাসিদ্ধার্থকাক্ষতৈঃ । তস্মাৎ
স্থানান্তু ভূতান্নিঃসারয়েন্নম্রমীরয়ন্ ॥ অপ-
সর্পস্ত তে ভূতা য়ে ভূতা ভূমিপালকাঃ ।
ভূতানামবিরোধেন স্থানমেতৎ করোম্যহং ॥
ততঃ করৌ পুটীকৃত্য মন্ত্রেণানেন পার্থিবঃ ।
আবাহয়েদিমান্দেবান্ পূজ্যান্ পুষ্যাভি-
ষেকতঃ ॥ আগচ্ছস্ত সুরাঃ সর্বে যেহত্র
পূজাভিলাষিণঃ । দিশোহভিপালকাঃ
সর্বে যে চান্নেহপ্যাংশভাগিনঃ । ততঃ ।

পুষ্পাঞ্জলিং দত্ত্বা পুনর্মন্ত্রং পঠেদিমং ॥
অদ্য তিষ্ঠন্তু বিবুধাঃ স্থানমাসাদ্য মামকং ।
শ্বঃ পূজাং প্রাপ্য যাতারো দত্ত্বা শান্তিং
মহীভুজে ॥ তত্র তাং নৃপতী রাত্রিং
নয়েত্তু সপুরোহিতঃ । স্বপ্নে শুভাশুভং
বিদ্যাম্ পস্ত সপুরোহিতঃ ॥ * ॥ কৃত্বা
পূজাস্ত দেবানাং রাত্রৌ স্থানে নৃপঃ
স্বপেৎ । শুভাশুভফলং স্বপ্নে জ্ঞেয়ং
দোষস্তস্মতে ॥ দুঃস্বপ্নদর্শনং চেৎ
শ্রান্তদা পুষ্যাভিষেচনে । হোমং চতুঃ-
শতং কুর্যাদ্দদ্যাৎপি গবাং শতং ॥ গো-
বাজিকুঞ্জরাণাঞ্চ প্রাসাদস্ত গিরেস্তরোঃ ।
আরোহণং শুভকরং রাজ্যশ্রীবৃদ্ধিকারকং ॥
দধিদেবস্ববর্ণানাং ভূজগস্য চ দর্শনং ।
বীণাদূর্কাক্ষতফলপুষ্পচ্ছদবিলেপনং ॥
শিতাংশুচ্ছত্রশঙ্খানাং পদ্মস্য স্নহদাং
তথা । লাভঃ ক্ষয়করঃ শত্রোরলঙ্কারস্ত
ভূভূতঃ ॥ দর্শনকোপরাগস্য নিগড়েনাস্য
বন্ধনং । মাংসস্য ভোজনক্লেব পর্বতস্য
বিবর্তনং ॥ নাভিমধ্যে তরুৎপত্তির্মূতং
প্রত্যনুরোদনং । অগম্যাগমনং কূপপঙ্ক-
গর্তীবতীর্ণতা ॥ পর্বতস্য তথা নদ্যাঃ
প্রোতারঃ শক্রকর্তনং । স্বপুত্রমরণক্লেব
পানং রুধিরমদ্যয়োঃ ॥ ভোজনং পায়স-
স্যাপি মনুষ্যারোহণং তথা । কল্যাণস্থ-
সৌভাগ্যরাজ্যশক্রক্ষয়াংস্তথা । এতে
স্বপ্নাশ্চ কুর্বন্তি নৃপস্য নৃপসত্তম ॥
খরোষ্ট্রমহিষাণাস্ত আরোহো রাজ্যনাশকঃ ।
নৃত্যং গীতং তথা হাস্যং পাঠশ্চাপ্যশুভ-
প্রদঃ ॥ রক্তবস্ত্রপরীধানং রক্তমাল্যানু-

रञ्जनं । रक्तं कृष्णं त्रियशैव कामयन्
 मृत्युमाप्नुयात् ॥ कृपान्तरे प्रवेशश्च
 दक्षिणाशागतिस्तथा । पक्षे निमज्जनं
 स्नानं भार्यापुत्रविनाशनं ॥ नाभौ यस्य
 भवेत् स्वप्ने तरुं पत्तिर्नृपस्य च ।
 आदाय गर्तनाडीस्तु शकुनो याति खं
 द्रुतं । स तु राज्यान्तरं प्राप्य महा-
 कल्याणमाप्नुयात् ॥ * ॥ दीर्घं विंशति-
 हस्तं हस्तमोडशविसृत्तं । कुर्यात्तु लक्ष-
 णोपेतं यज्जमगुलमूत्रमं ॥ ततोऽपरे
 हस्ति पूर्वार्धे मातृगां पूजनकरेण ।
 कुड्यलगां वसोर्धारां वृद्धिश्राद्धं तथैव
 च ॥ चन्द्रनागुरुकस्तूरीधूपकपूरचूर्णकैः ।
 सम्पूज्य मगुलस्थानं तस्मिन् ह्येवं शम्भवे
 नमः ॥ अत्राय ह्यं फडित्येवं लिखन्मन्त्र-
 द्दयं बुधः । मन्त्रविन्मगुलञ्च सूरैः
 कश्चलसन्तवैः ॥ कौशेयैर्बर्वा स्वस्तिकाथं
 प्रथमं मगुलं लिखेत् । चतुर्हस्तप्रमाणं
 मगुलं विलिखेत्ततः ॥ हस्तप्रमाणं
 पद्मं मगुलस्य प्रकीर्तितं । द्वाराणि
 सार्द्धहस्तानि कर्णिकेशरोज्ज्वलं ॥ सितं
 रक्तं पीतं कृष्णं हरितमेव च । शालि-
 चूर्णैस्तु कौशेयैर्हारिद्रैर्हरिद्रुद्धवैः ॥
 कुर्यात्तथाङ्गनैश्चूर्णै राजा मगुलरुद्धये ।
 पद्मात्ततः समारभ्य नालां पश्चिम-
 गामिनीं ॥ पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां
 विनिर्दिशेत् । प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्म-
 शैवार्धपत्रकं ॥ कुर्यान्मगुलभागे तु
 चूर्णैरेव पृथक् पृथक् । चूर्णैस्तु मगुलं
 कृत्वा सूत्राण्युत्सारयेत्ततः ॥ उत्सार्य

सूत्रं प्रथमं मगुलं पूजयेत्ततः । उर्वनाय
 नम इति ततो हस्तं विद्योजयेत् ॥
 सव्यावलम्बहस्तं रजःपातं समारभेत् ।
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्ठादयथेच्छया ॥
 अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत् स्वविचक्षणः ।
 समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
 अङ्गुष्ठपर्वनैपुण्यां समा कार्या विजा-
 नता ॥ * ॥ संसक्तं विषमं शूलं विच्छिन्नं
 कृशरारुतं । पर्यास्तमर्पितं ह्रस्वमलिखेत्
 कदाचन ॥ संसक्ते कलहं विद्यादूर्द्धरेखे
 तु विग्रहं । अतिशूले भवेद्यधिर्नित्य-
 पीडा विमिश्रिते ॥ विन्दुभिर्भयमाप्नोति
 शत्रुपक्षान् संशयः । कृशायां चार्थहानिः
 स्याच्छिन्नायां मरणं ध्रुवं । विद्योगो वा
 भवेत्तस्य ईर्ष्याद्वयस्य वा ॥ अविदिह्या
 लिखेद्यस्तु मगुलं यथेच्छया । सर्वदोमा-
 नवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥ * ॥
 सितसर्वपदूर्क्षाद्या रेखाः कार्याः प्रमा-
 णतः । विमलं विजयं भद्रं विमानं
 शुभदं शिवं ॥ वर्द्धमानं देवकं रताथं
 कामदायकं । रुचकं स्वस्तिकाथं द्वाद-
 शैते तु मगुलाः । यथास्थानं यथा-
 यज्जं योजनीया विचक्षणैः ॥ * ॥
 नागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरा
 त्तरैः । पीयूषधारणार्थं निर्मिता विश्व-
 कर्मणा ॥ कलां कलास्तु देवानामसिद्धा
 ते पृथक् पृथक् । यतः कृतान्तु कलसा-
 स्तुतस्ते परिकीर्तिताः ॥ * ॥ नवैव
 कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
 गोहोपगोहो मरुतो मयूश्च तथा-

পঁরুঃ ॥ মনোহা ঙ্গসিভদ্রশ্চ বিরুজন্তনু-
শোষকঃ । ইন্দ্রিয়স্নোহ্থ বিজয়ো নবমঃ
পরিকীর্তিতঃ ॥ তেষামেব ক্রমাঙ্কুপ নব
নামানি যানি তু । * । শৃণু তান্য়পরাণ্যেব
শান্তিদানি সর্দৈব হি ॥ ক্ষিতীন্দ্রঃ প্রথমঃ
প্রোক্তো দ্বিতীয়ো জলসম্ভবঃ । পব-
নায়ী ততো হৌ তু যজমানস্ততঃ পরঃ ॥
কোষসম্ভবনামা তু ষষ্ঠঃ স পরিকীর্তিতঃ ।
সোমস্তু সপ্তমঃ প্রোক্তশ্চাদিত্যস্তু তথা-
ষ্টমঃ ॥ বিজয়ো নাম কলসো যোহসৌ
নবম উচ্যতে । স তু পঞ্চমুখঃ প্রোক্তো
মহাদেবস্বরূপধৃক্ ॥ ঘটস্ব পঞ্চবক্ত্রেষু পঞ্চ-
বক্ত্রঃ স্বয়ন্তথা । যথাকার্তাশ্চিতঃ সম্যক্
বামদেবাদিনামতঃ । মণ্ডলস্ব চ পদ্মান্তঃ
পঞ্চবক্ত্রং ঘটং স্তসেৎ ॥ ক্ষিতীন্দ্রং
পূর্বতো স্তস্ব পশ্চিমে জলসম্ভবং ।
বায়বে্যে বায়বং স্তস্ব আগ্নেয়ে হৃগ্নি-
সম্ভবং ॥ নৈঋত্যাং যজমানস্ত ঐশান্যাং
কোষসম্ভবং । সোমমুত্তরতো স্তস্ব সৌরং
দক্ষিণতো স্তসেৎ ॥ * ॥ স্তসৈবং কলসাং-
শৈচব তেষু চৈতান্ বিচিস্তয়েৎ । কল-
সানাং মুখে ব্রহ্মা গ্রীবায়াং শঙ্করঃ
স্থিতঃ ॥ মূলে তু সংস্থিতো বিষ্ণুর্মধ্যে
মাতৃগণাঃ স্থিতাঃ । দিকপালা দেবতাঃ
সর্বা বেষ্টিয়ন্তি দিশো দশ ॥ কুরুো তু
সাগরাঃ সপ্ত সপ্তদ্বীপাশ্চ সংস্থিতাঃ ।
নক্ষত্রাণি গ্রহাঃ সর্বে তথৈব কুল-
পর্বতাঃ ॥ গঙ্গাদ্যাঃ সরিতঃ সর্বা বেদা-
শ্চত্বার এব চ । কলসেষু স্থিতাঃ সর্বে
তেষু তানপি চিস্তয়েৎ ॥ * ॥ রত্নানি সর্ব-

বীজানি পুষ্পাণি চ ফলানি চ । বজ্র-
মৌক্তিকবৈদূর্যমহাপদ্মেন্দ্রক্ষাটিকৈঃ ॥
সর্বধামময়ং বিল্বং নাগরোড়ুম্বরং তথা ।
বীজপূরকজম্বীরকাশ্মীরাত্রাতদাড়িমান্ ॥
যবং শালিঞ্চ নীবারং গোধূমং সিত-
সর্ষপং । কুক্কুমাগুরুকস্তুরীমদনং রোচনং
তথা ॥ চন্দনঞ্চ তথা মাংসীমেলাং কুষ্ঠং
তথৈব চ । কর্পূরং পত্রচণ্ডঞ্চ জলং নির্বাস-
কাম্বুদং ॥ শৈলেয়ং বদরং জাতীপত্রপুষ্পে
তথৈব চ । কালশাকং তথা পৃষ্ণাদেবী
পূর্ণকমেব চ ॥ বচাং ধাত্রীং সমঞ্জিষ্ঠাং
ভুরুক্ষং মঙ্গলাক্ষকং । দূর্বাং মোহনিকাং
ভদ্রাং শতমূলীং শতাবরীং ॥ পর্ণানাং
সবলাং ক্ষুদ্রাং সহদেবাং গজাহ্বয়াং ।
পূর্ণকোষাং সিতাং পাঠাং গুঞ্জাং শিরসি-
কানলৌ ॥ ব্যামকং গজদন্তঞ্চ শতপুষ্পাং
পুনর্নবাং । ব্রাহ্মীং দেবীং শিবাং রুদ্রাং
সর্বসঙ্কানিকাং তথা । সমাহত্য শুভা-
নেতান্ কলসেষু নিধাপয়েৎ ॥ * ॥ কলসস্ব
যথাদেশং বিধিৎ শস্তুং গদাধরং । যথা-
ক্রমং পূজয়িত্বা শস্তুং মুখ্যতয়া যজেৎ ॥
প্রাসাদেন তু মন্ত্রেণ শস্তুতন্ত্রেণ শঙ্করং ।
প্রথমং পূজয়েন্মধ্যে নানানৈবেদ্যবেদনৈঃ ।
দিকপালানাং ঘটেষেব দিকপালানপি
পূজয়েৎ ॥ পূর্বং বহিঃস্থাপিতেষু গ্রহাণাং
কলসেষু চ । নবগ্রহান্ পূজয়েত্তু মাতৃ-
মাতৃঘটেষু চ ॥ সর্বে দেবা ঘটে পূজ্যা
ঘটস্তেষাং পৃথক্ পৃথক্ । নবৈব তত্র
পূর্বোক্তাঃ সদা মুখ্যতমা নৃপ ॥ * ॥
ভৈক্ষ্যর্ভোজ্যৈশ্চ পেয়ৈশ্চ পুষ্পৈর্নানা-

विधेः फलैः । यावकैः पायसैश्चापि
यथासम्भवयोजितैः । पुष्यास्नानाय नृपतिः
पूजयेत् सकलान् स्वरान् ॥ * ॥ दक्षिणे
मण्डलस्याथ कुण्डं निर्माय पायसैः ।
समित्तिः शालिसिद्धार्थैश्च तैर्दूर्वाङ्कतै-
स्तथा । केवलैश्च तथैवाज्यैः पूजयेत्
सकलान् स्वरान् ॥ होमास्ते तोषयेद्-
वृद्धैर्नृपः सार्द्धं पुरोहितं ॥ होमास्ते
मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकं ।
रोचनाथमलङ्कारान् तथा सर्वस्मिञ्चो-
येत् ॥ रक्ष्या ह्यङ्गुलमङ्गुष्ठं द्विदशाङ्गुला-
वधि । रत्नं वा चतुरस्रं वा पद्मकत्रिक-
संहितं । रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गो-
स्वस्तिकविनायकैः ॥ श्रीः श्रीरक्षो वरारोहा
स्वामी देवी शुभाशिता । रत्नेः सर्वै-
रलङ्कारैः पट्टं कार्यां द्विहस्तकं । हस्त-
विस्तारमुच्छ्रायं कर्तव्यं दशाङ्गुलं ॥
स्नानार्थं सार्द्धहस्तं पट्टं रत्नासनाश्रितं ।
शय्या चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानस्तु पीठकं ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितं ।
सिंहाथं सार्द्धविस्ताराद्दशममथापि वा ॥
व्याघ्राचित्रकपर्णैर्वा उपधानानि कार-
येत् । अर्णैर्वा निर्मितैश्चस्त्रैश्चतुलक-
पूरितान् ॥ शय्या दैर्घ्याङ्गुलिस्त्रीर्णा चतुर्हस्ता
ङ्गुलङ्गणा । वितस्त्याधिकमिच्छन्ति नृपश्च गुरु-
विद्यया ॥ अर्द्धचन्द्रसमं कुर्यादासनं चतु-
रस्रकं । उपधानानि शय्यायाः कर्णादिमूल-
देशतः ॥ षोडशैवात्र कार्याणि वर्णचित्र-
श्रुतानि च । यानं सिंहासनं पट्टं
शय्योपकरणदिकं ॥ राज्ञो नूतनयोग्यं

तद्देव्या उन्नरतो न्यसेत् । तेषांस्तु
पश्चिमे स्वर्गर्त्तोघनिचिते वरे ॥ पर्याङ्के
यङ्गुदार्कैर्घनिश्चिते महदास्तुरे । ऊर्द्धा-
च्छादनसंयुक्ते चर्मावृत्या चतुर्कयं ॥
रुमभस्य तथोर्णायाः सिंहाशालयोरपि ।
पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्यार्थिवः ॥
तस्मिन् पर्याङ्कपृष्ठे चर्मावृत्तयुते ।
नानालङ्कारभूषाद्यं नृपतिं रत्नमालिनं ॥
स्नापयेद्द्वारङ्गैः सार्द्धं राजानं स्व-
सङ्गतं । सश्वीतकश्वलं कृष्णं रत्नवस्त्राव-
शोभितं ॥ कलसैर्बलिपुष्पादैः शालि-
चूर्णैश्च स्नापयेत् ॥ अर्को षोडशविंशक्त-
शतमर्काधिकं वा । कलसानां समाख्याता
अधिकस्योन्नरौत्तरं ॥ जयकल्याणदे-
स्त्रैर्मङ्गलोलैश्च शान्त्वैः । वैष्णवैरथ
दिक्पालैर्ब्रह्मैश्च मातृकैः ॥ आज्यं
तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परं ।
आज्यं स्त्राणामाहारमाज्ये लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥ भौमान्तरीक्षं दिव्यं वा यत्ने
कल्पयमागतं । सर्वं तदाज्यसंस्पर्शां
प्रणाशमुपगच्छतु ॥ ततोऽपनीय गात्रात्
कश्वलं वस्त्रमेव च । कलसैः स्नापयेद्भूपं
पुष्यास्नानार्थपूरितैः । एतिस्रैस्त्रैर्नरश्रेष्ठ
तत्त्वतस्वार्थसाधकैः ॥ * ॥ स्त्रास्त्रामभि-
षिञ्चन्त ये च सिद्धाः पुरातनाः । ब्रह्मा
विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्राणां ॥
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनैर्यो भिष-
श्चरो । अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः
सरस्वती ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनी-
वाली कुहूस्तथा । दितिश्च स्त्रसा चैव

विनता कङ्करेव च ॥ देवपद्म्यश्च याः
 प्रोक्ता देवमातर एव च । सर्वास्त्रा-
 मभिषिञ्चुः सर्वे चाप्सरसां गणाः ॥ नक्ष-
 त्राणि मुहूर्ताश्च पक्वाहोरात्रसङ्ख्यः । सप्त-
 सरो दिवा रात्रिः कलाः कार्त्ताः ऋणा
 लवाः । सर्वे त्वामभिषिञ्चुः कालस्यावय-
 वाश्च ये ॥ वैमानिकाः सुरगणाः मनवः
 सागरैः सह । सरितश्च महानागा यक्षाः
 किंपुरुषास्तथा ॥ वैथानसा महाभागा
 द्विजा वैहायसास्तथा । सप्तर्षयः सदाराश्च
 ऋवस्थानानि यानि तु ॥ मरीचिरात्रिः पुलहः
 पुलस्त्या भृगुरङ्गिराः । ऋतुः सनत्कुमार-
 श्च सनकोत्थ सनन्दकः ॥ सनातनश्च दक्षश्च
 जैगीषव्याहथ नन्दनः । एकतश्च द्वित-
 श्चैव त्रितो जावालिकाश्रपो ॥ दुर्वासो
 दुर्विनीतश्च कणुः कात्यायनस्तथा । मार्क-
 ण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ॥
 उर्वः सप्तर्षकश्चैव च्यवनोहत्रिः पराशरः ।
 द्वैपायनो यवज्जीतो देवरातः सहा-
 नुजः ॥ एते चान्ये च बहवो देवव्रत-
 परायणाः । सशियास्तेहभिषिञ्चुः स-
 दाराश्च तपोधनाः ॥ पर्वतासुरवो नद्याः
 पुण्यान्नायतनानि च । प्रजापतिः क्विति-
 श्चैव गावो विश्वस्य मातरः ॥ वाहनानि
 च दिव्यानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अग्रयः पितरस्तारा जीमूताः खं दिशो
 जलं ॥ एते चान्ये च बहवः पुण्य-
 संकीर्तनाः शुभाः । तोयैस्त्वामभिषिञ्चुः
 सर्वेषां पातनिवर्हणाः ॥ इत्येवञ्च शुभ-
 देवतैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरेः । शैवै-

नारयणै रौद्रैर्ब्रह्मशक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सञ्जवेति सुरेति
 च । मानस्तोकेतिमन्त्रेण गङ्गद्वारेत्यनेन
 च ॥ सर्वमङ्गलमङ्गलैः त्रींश्च ते ग्रह-
 योगिभिः । इत्येवञ्च स्नानमासाद्य गात्र-
 मारुत्य कम्बलैः ॥ सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं
 कार्पासकं ध्रियात् । आचम्य च ततो
 देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥ ध्वजं
 छत्रं चामरं घण्टामथान् गजांस्तथा ।
 मन्त्रं जपु धारयेत् ततो गच्छेद्भुता-
 शनं ॥ तत्रे गङ्गा बहिर्मध्ये बहिःश्रीवीक्ष्य
 पार्थिवः । अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र
 विन्दुभिः ॥ दैवञ्जकणुकामात्यवन्दिपौर-
 जनैर्बतः । वादित्रघोषैस्तुमूलैस्तथा
 तोष्यात्रिकैः शुभैः ॥ कृत्वा शेषे पुनः
 शान्तिमाशीर्वाच्य च वै द्विजान् । पूर्णां
 विधाय विधिवदङ्किणां कनकान्युत् ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विस-
 र्जनं । ततः शेषजलैः सर्वानमात्या-
 दीन् पुरोहितः । सेचयेत्तदुरङ्गं बल-
 षापि सराष्ट्रकं ॥ एवं कृत्वा नृपः पश्चा-
 त्त्रिरात्रं संघतो भवेत् । मांसमैथुन-
 हीनश्च कुर्यान्मङ्गल्यसेवनं ॥ पुष्यनक्षत्र-
 युक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते । तस्यां
 पूज्या सदा देवी चण्डिका शङ्करेण ह ॥
 पञ्चालिकाविवाहादयैः शिशूनां कौतुकै-
 स्तथा । वैवाहिकेन विधिना मोदयै-
 चण्डिकां शिवां ॥ चतुष्पथेषु सर्वेषु
 देवदेवीगृहेषु च । पताकाभिरलङ्कुर्या-
 देवञ्च कुर्वन् सौदति ॥ एवं कृत्वा शान्ति-

वागं तथा पुष्याभिषेचनं । चतुरङ्गैः
समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह । राज्या-
मङ्गलसंयुक्तः परत्रेह न सीदति ॥ नातः
परतरो यज्ज्ञो नातः परतरोऽसवः ।
नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं
शिवं ॥ * ॥ अनेनैव विधानेन नृपते-
रभिषेचनं । युवराज्याभिषेकं कुर्या-
द्वाजपुरोहितः ॥ नृपाभिषेककरणमादौ
यदि समाचरेत् । अनेनैव विधानेन स्त्रियः
स्यान्पत्तिस्तदा ॥ अयं यज्ज्ञः समुद्दिष्टः
शक्रार्थं त्रक्रणा पुरा । एवं यज्ज्ञं नृपो
दृष्ट्वा परत्रेह न सीदति ॥ इति कालिका-
पुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अध्यायः ॥

पुष्या (स्त्री) पुष्यानक्षत्रं । इति शक्ररत्नावली ॥
पुस्तकवक्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पञ्चम-
स्त्री । दस्त्यापधः । क पुस्तयति । इति
दुर्गादासः ॥

पुस्तं (स्त्री) लेप्यादिशिल्लकम् । आदिना
कार्ठपुत्रलिकाखनित्रखननादि कर्म्म गृह्यते ।
इति सूत्र्यादयः ॥ यदा वा दारुणा वाथ
वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा । लोहरत्नैः कृतं
वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ पुस्तकं । इति
मेदिनी ॥ स्त्रियां पुस्त्यी । इत्यपि
भवति ॥

पुस्तकं (स्त्री स्त्री) पुस्तं । पुति इति भाषा ।
तस्य परिमाणं यथा । मानं वक्ष्ये पुस्तक-
स्य शृणु देवि समासतः । मानेनापि फलं
विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥ हस्तमात्रं
मात्रमावाह्यादशाङ्गुलं । दशाङ्गुलं

तथाको च ततो हीनं न कारयेत् ॥ * ॥
तस्य वेधो यथा । वेधद्वयं मुष्टिहस्तं
बाह्यमात्रे चिरस्तकं । समभागे महेशानि-
हस्तादौ रूपरक्षकं ॥ अष्टाङ्गुलं परि-
त्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् । प्रादे-
शार्दो भवेद्रक्षे । द्वाङ्गुले वा समाचरेत् ॥
पुस्तकस्य च आद्येष्टे यज्ञवेधं विकल्पयेत् ।
भार्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्रयो
भवेत् ॥ दक्षरक्षे भवेत् पीडा वर्तुल-
शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विष्वक्
त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥ * ॥ पुस्तककरण-
पत्रं यथा । भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले
वा ताडिपत्रके । अङ्गुराणां देवेशि
पुस्तकं कारयेत् प्रिये ॥ सप्तवे स्वर्णपत्रे
च ताम्रपत्रे च शक्रि । अण्वृक्षत्रि देवि
तथा केतकिपत्रके ॥ मार्तण्डपत्रे रौप्ये
वा वटपत्रे वरानने । अण्वपत्रे वसुदले
लिखित्वा यः समभ्यासेत् । स दुर्गतिमवा-
प्नोति धनहानिर्भवेद्भवं ॥ * ॥ पुस्तके
वेदलिखननिषेधो यथा । वेदत्र लिखनं
कृत्वा यः पठेद्रक्षे भवेत् । पुस्तकं
वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्भवं ॥ * ॥
युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा । सत्ये-
हकरे स्थितः शत्रुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
प्रजापतिर्वापरे च ज्ञेतायां सूर्य एव
च । कृते युगे पिनाकी च कर्लो लिप्य-
करे हरिः ॥ * ॥ तल्लेखकपूजाफलं यथा ।
आरभ्ये च समाप्नो च लेखकं ए चपूज-
येत् । हरिः गङ्गपुष्पाद्यैर्बस्त्रैश्च ह मनो-
हरेः ॥ यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रे च

पुन्दरि । तावद्युगसहस्राणि त्रिकालोके
वसेत्तिरं ॥ * ॥ वेतनग्रहणे लेखकस्य
दोषो यथा । वेतनं यस्तु गृह्णीयात्
लिखित्वा पुस्तकं स तु । यावदक्षरसंख्यां
तावत् नरके वसेत् ॥ * ॥ भूमौ पुस्तक-
लेखनस्थापननिषेधो यथा । न भूमौ
विलिखेत्तर्षणं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् । न
युक्ता पुस्तकं स्थाप्यं न युक्तमाहरेत्तु
तं ॥ भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वाथ
पुस्तकं । भूमौ तिष्ठति देवेशि जन्म-
जन्मश्च मूर्धता । तदा भवति देवेशि
तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ इति योगिनी-
तन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥ * ॥ तस्य
दानफलं यथा । विप्राय पुस्तकं दत्त्वा
धर्मशास्त्रस्य च द्विज । पुराणस्य च यो
दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥ शास्त्रदृष्ट्या
जगत् सर्वं स्रष्टवत् शुभाशुभं । तस्मात्
शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
वेदविद्यां यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं
वसेत् । आत्माविद्यां यो दद्यात्तस्य
संख्या न विद्यते ॥ त्रीणि तुल्यप्रदानानि
त्रीणि तुल्यफलानि च । शास्त्रं कामदृष्ट्या
धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥ इति पाद्मो-
त्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ * ॥ वेदशास्त्रादि-
दानफलं यथा । वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म-
शास्त्राणि चैव हि । मूल्येन लेखयित्वा
यो दद्यात्क्याति स वैदिकं ॥ इति-
हासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
त्रिकालदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुण-
कृतं ॥ इति गारुडे २१५ अध्यायः

भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे
द्रष्टव्यं ॥

पुस्तकम् (त्रि) लेप्यादिशिल्लकर्म्मकर्त्ता । इति
हलायुधः ॥

पू ङ शोधे । इति कविकल्पद्रुमः । शोध
इह शुद्धीकरणं । ङ पवते पापिनं
गङ्गा । इति छुर्गादासः ॥

पू ङ य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अयं
कैश्चिन्न मन्यते । ङ य पूयते । इति
छुर्गादासः ॥

पू ञ गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ञ
गि जाह्ववी नः पुनातु । पुनीते । कृचिं
स्नाप्रत्ययस्यापि प्रादित्वात् ह्रस्व इति वर-
रुचिः । तेन स्मरणात् पुनते पापं
धारणात् पूर्वसङ्घितं । दर्शनान्नभते मोक्ष-
मेतदेवागस्य लक्षणं ॥ इति छुर्गादासः ॥
पूगं (क्ली) शुवाकफलं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

पूगः (पुं) शुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥
छन्दः । भावः । कर्त्तिकवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पूगपात्रं (क्ली) पूगपीठं । पिकदानी । इति
भावा । तत्पर्यायः । फरुवकं २ । इति
हारावली ॥

पूगपीठं (क्ली) पूगपात्रं । तत्पर्यायः ।
कटकालः २ पतद्ग्रहः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूगपुष्पिका (स्त्री) विवाहसम्बन्धिपुष्पतामूलं ।
तत्पर्यायः । कुहलिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

পূগফলং (ক্লী) গুবাকফলং । তৎপর্যায়ঃ ।

পূগং ২ চিক্ণী ৩ চিক্ণা ৪ চিক্ণং ৫

সোষ্ণকং ৬ উদ্ব্গং ৭ ক্রমুকফলং ৮ ।

ইতি রাজনির্বণ্টঃ ॥

পূগরোটঃ (পুং) হিন্তালবৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পূজ ক পূজে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ মঠ-
স্বরী । ক পূজয়তি গুরুং লোকঃ । ইতি
ভূর্গাদাসঃ ॥

পূজকঃ (ত্রি) পূজাকর্তা । যথা । যত্রৈব
ভানুস্ত বিয়তু্যদেতি প্রাচীতি তাং বেদ-
বিদো বদন্তি । তথা পুরঃ পূজকপূজ্যয়োশ্চ
তদাগমজ্ঞাঃ প্রবদন্তি তাস্ত ॥ ইতি
তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥

পূজনং (ক্লী) পূজা । অর্চনং । যথা । ক্রুদ্ধেন
ন চ কর্তব্যং লোভেন হ্রয়্যা ন চ । মৎ-
পূজনং বিধানেন যদিচ্ছেৎ পরমাং গতিং ॥
ইতি বরাহপুরাণং ॥

পূজনী (স্ত্রী) চটকা । ইতি ভরতঃ ॥

পূজা (স্ত্রী) পূজনং । তৎপর্যায়ঃ । নমস্যা ২
অপচিতিঃ ৩ সপর্যা ৪ অর্চা ৫ অর্হণা ৬ ।
ইত্যমরঃ ॥ নুতিঃ ৭ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ তস্যাঃ সামান্যানুষ্ঠানং যথা ।
আদারম্যাদিকন্যাসঃ করশুদ্ধিস্ততঃ পরং ।
অঙ্গুলিব্যাপকন্যাসৌ হৃদাদিন্যাস এব চ ॥
তালত্রয়ঞ্চ দিগ্বন্ধঃ প্রাণায়ামস্ততঃ পরং ।
ধ্যানং পূজা জপশৈব সর্বতল্লেষয়ং
বিধিঃ ॥ ইতি তন্ত্রসারে যামলঃ ॥* শক্তি-
বিময়ে চতুষ্টিরূপচারী যথা । আসনা-
রোপণং ১ স্তুগন্ধিতৈলাভ্যঙ্গঃ ২ মঞ্জুনশালা-

প্রবেশনং ৩ মঞ্জুনমণিপীঠোপবেশনং ৪
দিব্যান্মানীয়ং ৫ উদ্বর্তনং ৬ উষোদক-
স্নানং ৭ কনককলসস্থিতসকলতীর্থাভি-
ষেকঃ ৮ ধৌতবস্ত্রপরিমার্জনং ৯ অরুণ
ছুকুলপরিধানং ১০ অরুণছুকুলোত্ত-
রীয়ং ১১ আলেপমণ্ডপপ্রবেশনং ১২
আলেপমণিপীঠোপবেশনং ১৩ চন্দনা
গুরুকুম্ভমকপূরকস্তুরীরোচনাদিবিয়গন্ধসর্বা
ঙ্গানুলেপনং ১৪ কেশভারস্থ কালী-
গুরুধূপমল্লিকামালতীজাতীচম্পাকাশোক-
শতপত্রপূগকুহরীপুমাগকহ্লারযুথীসর্বভূ-
কুম্ভমমালাভূষণং ১৫ ভূষণমণ্ডপপ্রবে-
শনং ১৬ ভূষণমণিপীঠোপবেশনং ১৭
নবমণিমুকুটং ১৮ চন্দ্রশকলং ১৯ সীমন্ত
সিন্দুরং ২০ তিলকরত্নং ২১ কালাঞ্জনং ২২
কর্ণপালীযুগলং ২৩ নাসাভরণং ২৪ অধর-
যাবকং ২৫ গ্রন্থনভূষণং ২৬ কনকচিত্র
পদকং ২৭ মহাপদকং ২৮ মুক্তাবলিঃ ২৯
একাবলিঃ ৩০ দেবচ্ছন্দকং ৩১ কেয়ুর-
যুগলচতুষ্টয়ং ৩২ বলয়াবলিঃ ৩৩ উর্শ্বিকা-
বলিঃ ৩৪ কাঞ্চীদাম ৩৫ কটিসূত্রং ৩৬
শোভাখ্যাভরণং ৩৭ পাদকটকং ৩৮ রত্ন-
নূপুরং ৩৯ পাদাঙ্গুরীয়কং ৪০ এককরে
পাশঃ ৪১ অন্যকরেহঙ্কুশং ৪২ ইতর-
করে পুণ্ড্রফুচাপঃ ৪৩ অপরকরে পুষ্প-
বাণাঃ ৪৪ শ্রীমন্মাণিক্যপাছকা ৪৫ স্ব-
সমানবেশান্ত্রাবরণদেবতাভিঃ সহ সিংহা-
সনারোহণং ৪৬ কামেশ্বরপর্যায়োপ-
বেশনং ৪৭ অয়ুতাশনচষকং ৪৮ আচ-
মনীয়ং ৪৯ কর্পূরবটিকা ৫০ আনন্দোন্মাস-

বিলাসহাসং ৫১ মঙ্গলারাত্রিকং ৫২ শ্বেত-
 ছত্রং ৫৩ চামরযুগলং ৫৪ দর্পণং ৫৫
 তালিবস্তং ৫৬ গন্ধঃ ৫৭ পুষ্পং ৫৮ ধূপং ৫৯
 দীপং ৬০ নৈবেদ্যং ৬১ পুনরাচমনীয়ং ৬২
 তাম্বুলং ৬৩ বন্দনঞ্চ ৬৪ । ইতি তন্ত্রসারে
 সিদ্ধযামলঃ ॥ * ॥ ঘটত্রিংশদুপচারা যথা ।
 আস্নানাভ্যঞ্জে তদ্বদ্বর্ভননিরুক্ষণে । সম্মা-
 র্জনং সর্পিরাতিস্পনাবাহনে তথা ॥
 পাদ্যার্ঘ্যাচমনীয়ঞ্চ স্নানীয়মধুপর্ককৌ ।
 পুনরাচমনীয়ঞ্চ বস্ত্রযজ্ঞোপবীতকে
 অলঙ্কারো গন্ধপুষ্পধূপদীপাস্তথৈব চ ।
 তাম্বুলাদিকনৈবেদ্যং পুষ্পমালা তথৈব
 চ ॥ অনুলেপনঞ্চ শয্যা চ চামরব্যজন
 স্তথা । আদর্শদর্শনকৈব নমস্কারোহথ
 নর্তনং ॥ গীতবাদ্যে চ গানানি স্ততি-
 হোমপ্রদক্ষিণং । দস্তকার্ঠপ্রদানঞ্চ ততো
 দেববিসর্জনং । উপচারা ইমে জ্ঞেয়াঃ
 ঘটত্রিংশৎ সুরপূজনে ॥ ইত্যেকাদশী-
 তন্ত্রং ॥ * ॥ অষ্টাদশোপচারা যথা ।
 আসনং স্বাগতং পাদ্যমর্ঘ্যমাচমনীয়কং ।
 স্নানং বস্ত্রোপবীতঞ্চ ভূষণানি চ সর্ব্বশঃ ॥
 গন্ধং পুষ্পং তথা ধূপং দীপমগ্নঞ্চ দর্পণং ।
 মাল্যানুলেপনকৈব নমস্কারবিসর্জনে ॥
 অষ্টাদশোপচারৈস্ত মন্ত্রী পূজাং সমা-
 চরেৎ ॥ * ॥ অথ ষোড়শোপচারাঃ । পাদ্য-
 মর্ঘ্যে তথাচামং স্নানং বসনভূষণে । গন্ধ-
 পুষ্পধূপদীপনৈবেদ্যাচমনস্ততঃ ॥ তাম্বুল-
 মর্চনা স্তোত্রং তর্পণঞ্চ নমস্ক্রিয়া । প্রপূজ-
 য়েৎ প্রপূজায়াং উপচারাংস্ত যোড়শ ॥ * ॥
 অথ দশোপচারাঃ । পাদ্যমর্ঘ্যং তথাচামং

মধুপর্কচমনস্তথা । গন্ধাদয়ো নৈবেদ্যান্তা
 উপচারা দশ ক্রমাৎ ॥ * ॥ অথ পঞ্চোপ-
 চারাঃ । গন্ধাদয়ো নৈবেদ্যান্তাঃ পূজাঃ
 পঞ্চোপচারিকাঃ ॥ ইতি তন্ত্রসারঃ ॥ * ॥
 অশুচ্যাদেঃ পূজানিষেধমাহ । অশুচিন
 মহামায়াং পূজয়েতু কদাচন । অবশুস্ত
 স্মরেন্মন্ত্রং সৌহৃতিভক্তিযুতো নরঃ ॥
 দস্তরন্তে সমুৎপন্নে স্মরণঞ্চ ন বিদ্যতে ।
 সর্বেষামেব মন্ত্রাণাং স্মরণান্নরকং ব্রজেৎ ॥
 জানুর্ধ্বৈ ক্ষতজে জাতে নিত্যকর্ম্ম ন চাচ-
 রেৎ । নৈমিত্তিকঞ্চ তদধঃস্ববদ্রন্তো ন
 চাচরেৎ ॥ লোতকে চ সমুৎপন্নে ক্ষুর-
 কর্ম্মণি মৈথুনে । ধূমোদগারে তথা বাস্তৌ
 নিত্যকর্ম্মাণি সংত্যজেৎ ॥ দ্রব্যে ভুলে
 স্বজীর্ণে চ নৈব ভুক্ত্বা চ কিঞ্চন । কর্ম্ম
 কুর্য্যান্নরো নিত্যং সূতকে যতকে তথা ॥
 পত্রং পুষ্পঞ্চ তাম্বুলং ভেষজস্বেন কল্পিতং ।
 কণাদিপিপ্পল্যস্তঞ্চ ফলং ভুক্ত্বা ন চাচ-
 রেৎ ॥ জলস্যাপি নরশ্রেষ্ঠ ভোজনাৎ-
 ভেষজাদৃতে । নিত্যক্রিয়া নিবর্ত্তেত সহ
 নৈমিত্তিকৈঃ সদা ॥ জলৌকাং গৃঢ়পাদঞ্চ
 কৃমিগণ্ডূপদাদিকং । কামাদস্তেন সং-
 স্পৃশ্য নিত্যকর্ম্মাণি সংত্যজেৎ ॥ বিশে-
 ষতঃ শিবাপূজাং প্রমীর্তপতৃকো নরঃ
 বাবদ্বৎসরপর্য্যন্তং মনসাপি ন চাচরেৎ ॥
 মহাগুরুনিপাতে তু কাম্যং কিঞ্চিন্ন চাচ-
 রেৎ । আত্মিজ্যং ব্রহ্মযজ্ঞঞ্চ শ্রাদ্ধং দেব-
 যুতঞ্চ যৎ ॥ গুরুমাফিপ্য বিপ্রঞ্চ প্রকৃ-
 তৈব চ পাণিনা । ন কুর্য্যান্নিত্যকর্ম্মাণি
 রেতঃপাতে চ ভৈরব ॥ আসনঞ্চার্ঘ্যপাত্রঞ্চ

ভগ্নমাসাদয়েন্ন যৎ । উষরে কুমিসংযুক্তে
 স্থানে বৃক্ষেইপি নার্চয়েৎ ॥ নীচৈরাসাদ্য
 তৎস্থানং শুচিঃ প্রযতমানসঃ । অর্চয়ে-
 চ্চণ্ডিকাং দেবীং দেবমন্ডলং ভৈরব ॥ * ॥
 দিগ্ধিভাগে তু কোবেরী দিক্ শিবাশ্রীতি-
 কারিণী । তস্মান্তমুখমাসীনঃ পূজয়ে
 চ্চণ্ডিকাং সদা ॥ * ॥ পূজাস্থানানি যথা ।
 লিঙ্গস্থানং পূজয়েদেবীং পুস্তকস্থানং তথৈব
 চ । স্থণ্ডিলস্থানং মহামায়াং পাচুকে প্রতি-
 মাসু চ ॥ চিত্রে চ ত্রিশিখে খড়্গে জলস্থানং
 বাপি পূজয়েৎ । পঞ্চাশদঙ্গুলং খড়্গং
 ত্রিশিখং ত্রিশূলকং ॥ শিলায়াং পর্বত-
 স্যাগ্রে গঙ্গায়ামপি তৎসমা । আর্ধ্যাবর্তে
 মধ্যদেশে তথা পর্বতগহ্বরে ॥ দেবীং
 সংপূজয়েন্নিত্যং ভক্তিশ্রদ্ধাসমম্বিতঃ ।
 বারানস্যাং সদা পূজা সম্পূর্ণফলদায়িনী ॥
 ততস্ত্ব দ্বিগুণা প্রোক্তা পুরুষোত্তমসম্মিধৌ ।
 ততোহপি দ্বিগুণা প্রোক্তা দ্বারবত্যাং
 বিশেষতঃ ॥ সর্বক্ষেত্রেষু তীর্থেষু পূজা
 দ্বারবতীসমা । বিদ্যে শতগুণা প্রোক্তা
 গঙ্গায়ামপি তৎসমা ॥ আর্ধ্যাবর্তে মধ্য-
 দেশে ব্রহ্মাবর্তে তথৈব চ । বিদ্যাবৎফলদা
 পূজা প্রয়াগে পুঙ্করে তথা ॥ ততশ্চতু-
 গুণং প্রোক্তং করতোয়ানদীজলে । তস্মা-
 চ্চতুর্গুণফলা নন্দিকুণ্ডে চ ভৈরব ॥ তত-
 শ্চতুর্গুণা প্রোক্তা জল্লীশেশ্বরসম্মিধৌ ।
 তত্র সিদ্ধেশ্বরীঘোনৌ ততোহপি দ্বিগুণা
 স্মৃতা ॥ ততশ্চতুর্গুণা প্রোক্তা লৌহিত্য-
 নদপাথসি । তৎসমা কামরূপে তু সর্ব-
 ত্রৈব জলে স্থলে ॥ সর্বশ্রেষ্ঠো যথা বিষ্ণু-

লক্ষ্মীঃ সর্বোত্তমা যথা । দেবীপূজা তথা
 শস্তা কামরূপে সুরালয়ে ॥ দেবীক্ষেত্রং
 কামরূপং বিদ্যাতেহম্মন্ন তৎসমং । অন্যত্র
 বিরলা দেবী কামরূপে গৃহে গৃহে ॥ ততঃ
 শতগুণং প্রোক্তং নীলকূটস্য মন্তকে ।
 ততোহপি দ্বিগুণং প্রোক্তং হেরুকে
 শিবলিঙ্গকে ॥ ততোহপি দ্বিগুণা প্রোক্তা
 শৈলপূজাদিয়োনিষু । ততঃ শতগুণং
 প্রোক্তং কামাখ্যাঘোনিমণ্ডলে ॥ ইতি
 কালিকাপুরাণে ৫৪ । ৫৭ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 পূজাসনানি তৎফলানি চ যথা । উপ-
 বিশ্যাসনে রম্যে কৃষ্ণাজিনকুশোত্তরে ।
 রাঙ্কবে কশ্মলে বাপি কাশাদৌ ব্যাঘ্র-
 চর্ম্মণি ॥ ন কুর্যাদর্চনং বিষ্ণোঃ শিবে
 কাষ্ঠাসনাদিষু । কাষ্ঠাসনে বৃথা পূজা
 পাষণে রোগসম্ভবঃ ॥ ভূম্যাসনে গতি-
 নাস্তি বস্ত্রাসনে দরিদ্রতা । কুশাসনে
 জ্ঞানবৃদ্ধিঃ কশ্মলে সিদ্ধিরুত্তমা ॥ কৃষ্ণা-
 জিনে ধনী পুত্রী মোক্ষঃ স্নান্যাত্ত্রচর্ম্মণি ।
 মন্ত্রযোগং প্রকুব্বীত ভোগার্থং স্মখমাসনে ।
 ইতি পান্দ্রোত্তরখণ্ডে ৭৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 পূজাধিকারিতা প্রযোজকদেবষট্কপূজা
 যথা । গণেশঞ্চ দিনেশঞ্চ বহ্নিং বিষ্ণুং
 শিবং শিবাং । সংপূজ্য দেবষট্কঞ্চ সো-
 হধিকারী চ পূজনে ॥ * ॥ গণেশং বিষ্ণ-
 নাশায় নিম্পাপায় দিবাকরং । বহ্নিং
 শুক্রায় বিষ্ণুঞ্চ মুক্তয়ে পূজয়েন্নরঃ ॥ শিবং
 জ্ঞানায় জ্ঞানেশং শিবাঞ্চ বুদ্ধিরুদ্ধয়ে ।
 সংপূজ্য তান্ লভেৎ প্রোক্তো বিপরীত-
 মতোহন্থথা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতি-

१०७ ८ अध्यायः ॥ * ॥ द्वादशमासे विष्णु-
पूजाविधिर्था । प्रत्यहं कार्तिके मासि
जातीपुष्पैः समर्चयेत् । दद्यादथगुदीपञ्च
नियतात्मा दृढव्रतः । ब्राह्मणान् भोज-
यित्वाथ सहसायुज्यमाप्नुयात् ॥ गार्गशीर्षे
नवाग्नेन वक्रपुष्पैश्च केशवः । समर्च्य
भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्युषसि देवेशं मासमेकं निरस्तुरं ।
अर्चयेत्पवासैश्च करवीरैः सिता-
सितैः ॥ धूपैर्दोषैश्च नैवेद्यैर्ध्याशक्त्या
निवेदयेत् । समाप्तौ भोजयेद्विप्रान्
महाभागवतोद्भूतान् । अश्वमेधसहस्रस्य
फलमाप्तोत्यसंशयः ॥ तपोमास्यदिते
भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः । अर्चये-
न्नाथवीपुष्पैरुत्पलैश्च शुभानने ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्त्या तत्र निवे-
दयेत् । मासान्ते वैश्वान् विप्रान् भोज-
येत् शक्तिता द्विजः ॥ तपस्ये च तथा
देवि माधवैः कृष्णैः शुभैः । स्नात्वा
संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरस्तुरं ॥
शर्कराम्बु यत्नं नित्यमपूपांश्च निवे-
दयेत् । वैश्वान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते
शुभदर्शने ॥ मधुमासि तथा नित्यं वकुलै-
श्चम्पकैरपि । पूजयेज्जगतामीशं गुडा-
मञ्जु निवेदयेत् ॥ मासान्ते वैश्वान्
विप्रान् भोजयेत् असमाहितः । सहस्र-
वार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्महोत्-
पलैः । पूजयित्वा विधानेन दध्यामफल-
संयुतं ॥ गुडोदकञ्च भक्त्या वै तस्मिन्

देवि निवेदयेत् । लक्ष्म्या युक्तेषु जग-
न्नाथः प्रीतो भवति पार्वति ॥ ज्येष्ठे तु
शुक्लकर्मलैः पाटलैः कुमुदोत्पलैः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशमग्नं चूतफलैर्युतं ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गवां कोटिप्रदो
भवेत् । वैश्वान् भोजयेन्मित्यं मासान्ते
भक्तसन्तमः । ब्राह्मणांश्च शिवे सर्वं
फलमानस्त्यमश्नुते ॥ आषाढे देवताधीशं
लक्ष्मीभर्तारमच्युतं । श्रीपुष्पैरर्चयेन्मित्यं
पायसान्नं निवेदयेत् ॥ मासान्ते भोजये-
द्विप्रान् महाभागवतोद्भूतान् । षष्टिवर्षसह-
स्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयः ॥ नभो-
मास्यर्चयेद्विष्णुं पुष्पाङ्गैः केतकीदलैः ।
अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या न भूयो जन्म-
भाग्भवेत् ॥ दद्याद्द्वै पिष्टकान् भक्त्या
शर्करामृतमिश्रितान् । ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तु सर्वमानस्त्यमश्नुते ॥ नभस्य-
प्यर्चयेदधीशं कुन्दैः कुरुवकैरपि ।
क्षीराम्बु गुडमिश्रञ्च भक्त्या तत्र निवे-
दयेत् । गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं
समवाप्नुयात् ॥ इषे नीलोत्पलैर्मामि
पूजयेन्मधुसूदनं । भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन्
क्षीरमाज्यविमिश्रितं ॥ कन्याकोटिसह-
स्रानि कन्याकोटिशतानि च । वैश्वान्
लोकमाप्तोति मुदितः स्वजनैर्युतः ॥ उज्ज-
मासे स्वयं देवि कोमलैस्तुलसीदलैः ।
पूजयित्वाच्युतं भक्त्या तंसायुज्यमवाप्नु-
यात् ॥ इति पाद्मोत्तरार्धे १५ अध्यायः ॥
द्वादशमासार्दो ह्यर्गापूजादि देवीपुराणे
द्रष्टव्यं ॥ * ॥ अथ देवपूजाविधिः । स्नातः

স্নানাসামর্থ্যে আর্দ্রবাসসা কৃতগাত্রমার্জ্জ-
নাদিগৃহসমীপং গহ্বা প্রাঙ্খু উদঙ্খুথো বা
প্রক্ষালিতপাদঃ শুচির্দিবাসাঃ কুশহস্তঃ
স্বাচাস্তঃ সর্বত্র বীরাসনোপবিষ্টঃ প্রাঙ্খুথঃ
রাত্রীবুদঙ্খুথ এব মৌনী ধ্যানপরায়ণঃ কাম-
রাগভয়দ্বন্দ্বক্রোধমাৎসর্যাত্তরারহিতস্তম্ভনাঃ
স্বমনা বা শুচৌ সমুপবিষ্টোহনিষ্টশব্দ-
গন্ধরহিতে দেশে দক্ষিণপার্শ্বে নৈবেদ্যা-
ভ্যুপকরণানি চ । বামপার্শ্বে জলং পুরতো
ধূপদীপৌ তাত্রাদিপাত্রঞ্চ যথাসম্মিবেশং
পাদ্যার্য্যাচমনীয়পাত্রং জলাদিপূর্ণমগ্রতঃ
স্থাপয়িত্বা যথালভং যজ্ঞোপবীতবস্ত্রা-
লঙ্করণাদি সংস্থাপ্য ওঁ অপসর্পস্ত তে
ভূতা যে ভূতা ভূমিপালকাঃ । ভূতানা-
মবিরোধেন পূজাকর্ম্ম করোম্যহং ॥ ইত্যু-
চ্চার্য্য অন্তায় কড়িতি তর্জ্জন্যঙ্গুষ্ঠযোগ-
ধ্বনিচ্ছোটিকয়া দশদিগ্বন্ধনং কুর্য্যাৎ ॥ * ॥
নাদেবো দেবমর্চ্চয়েদিত্যনুরোধাৎ সর্ব-
দেবার্চনেষু ভূতশুদ্ধিমাছরাগমিকাঃ । সা
যথা । সোহহমিতি মন্ত্রেণ জীবাঅনং
নাভিতো হৃদিস্থপরমাত্মনি সংযোজ্য ততঃ
পৃথিবীং জলে জলং তেজসি তেজো
বায়ৌ ভতো বায়ুমাকাশে প্রবেশ্য দক্ষিণা-
ঙ্গুষ্ঠেন দক্ষিণনাসাপুটং ধৃত্বা যমিতি বায়ু-
বীজেন ষোড়শবারজপ্তেন বায়াকর্ষণরূপ-
পূরকসংজ্ঞয়া বায়ুচিস্তনরূপয়া বায়ব্যা-
ধারণয়া দেহং শোষয়িত্বা ততো নাসা-
পুটাবঙ্গুষ্ঠানামিকাভ্যাং ধৃত্বা যমিতি বহি-
বীজেন চতুঃষষ্টিবারজপ্তেন স্তম্ভনরূপ-
কুস্তকসংজ্ঞয়া অগ্নিচিস্তনরূপয়া আগ্নেব্যা

ধারণয়া দেহং দাহয়িত্বা লমিভীন্দ্রবীজেন
দ্বাত্রিংশদ্বারজপ্তেন দক্ষিণনাসাপুটেন বায়ু-
নিঃসারণরূপয়া রেচকসংজ্ঞয়া ঐন্দ্রাধ্যান-
রূপয়া ঐন্দ্রাধারণয়া স্থিরীকৃত্য যমিতি
বরুণবীজেন চতুঃষষ্টিবারজপ্তেন জলাধিপ
ধ্যানরূপয়া জলাধিপধারণয়া চন্দ্রমণ্ডলা-
দমৃতং আবয়িত্বা তেনাপ্লাব্য প্রণবেন
সর্বাঙ্গং সংঘটিতং পুনর্নবীভূতং চিস্ত-
য়িত্বা বায়াদিভূতানি ব্যোমাদিভ্যো ব্যুৎ-
ক্রমেণ বহিঃ কৃত্বা হংস ইতিমন্ত্রেণ পরমা-
অতো জীবং নাভিপদ্মে ন্যসেৎ ॥ * ॥
তত ঋষ্যাদিন্যাসঃ । গোপালমন্ত্রে তু
নারদায় ঋষয়ে নমঃ শিরসি । গায়ত্রী-
চ্ছন্দসে নমো মুখে । শ্রীকৃষ্ণায় দেবায়
নমো হৃদি । এবমন্যত্রোহনীয়ং ॥ * ॥
ততঃ প্রাণায়ামঃ । তত্তন্মূলমন্ত্রেণ ষোড়শ-
বারজপ্তেন অঙ্গুষ্ঠেন দক্ষিণনাসাপুটং ধৃত্বা
বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । অঙ্গুষ্ঠানামি
কাভ্যাং নাসাপুটৌ ধৃত্বা চতুঃষষ্টিবার-
জপ্তেন বায়ুং কুস্তয়েৎ । বামনাসামনামি-
কয়া ধৃত্বা দক্ষিণনাসয়া দ্বাত্রিংশদ্বারজপ্তেন
বায়ুং ত্যজেৎ । পুনর্দক্ষিণনাসয়া পূরয়েৎ ।
উভাভ্যাং কুস্তয়েৎ । বামনাসয়া রেচ-
য়েৎ । পুনর্বাময়া পূরয়েৎ । উভাভ্যাং
কুস্তয়েৎ । দক্ষিণয়া রেচয়েদিতি ॥ * ॥
ততো বাহ্মাতৃকান্যাসঃ । ন্যাসশব্দে
দ্রষ্টব্যঃ ॥ অনেকদেবপূজনে তু ভূতশুদ্ধি-
মাতৃকান্যাসয়োরবিশেষাৎ সকৃদেবানু-
ষ্ঠানং ॥ * ॥ ততঃ করন্যাসঃ । যথা
গোপালে । ওঁ ক্লাং অঙ্গুষ্ঠাভ্যাং নমঃ

অঙ্গুষ্ঠয়োঃ । ওঁ ক্লীং তর্জনীভ্যাং স্বাহা
 তর্জ্জনয়োঃ । ওঁ ক্লুং মধ্যমাভ্যাং বষট্
 মধ্যময়োঃ । ওঁ ক্লৈং অনামিকাভ্যাং হুং
 অনামিকয়োঃ । ওঁ ক্লৌং কনিষ্ঠাভ্যাং
 বৌষট্ কনিষ্ঠয়োঃ । ওঁ ক্লঃ করতল-
 পৃষ্ঠাভ্যাং ফট্ করতলপৃষ্ঠয়োঃ । এবমন্য-
 ত্রাপ্যুহং ॥ * ॥ ততোহঙ্গন্যাসঃ । ওঁ ক্লাং
 হৃদয়ায় নমঃ হৃদয়ে হস্ততলেন । ওঁ ক্লীং
 শিরসে স্বাহা অঙ্গুষ্ঠাঙ্গুলিভিঃ শিরসি ।
 ওঁ ক্লুং শিখায়ৈ বষট্ অধোমুখাঙ্গুলিমুষ্টিনা
 শিখায়াং । ওঁ ক্লৈং কবচায় হুং ব্যস্তকর-
 তলাভ্যাং আশিরঃপাদপর্য্যন্তরূপসর্ব্বাঙ্গে ।
 ওঁ ক্লৌং নেত্রাভ্যাং বৌষট্ তর্জনীমধ্য-
 মাভ্যাং নেত্রয়োঃ । ওঁ ক্লঃ অস্ত্রায় ফট্
 উর্দ্ধাধস্তালত্রয়ং ছোটিকাভির্দর্শদিধক্ষনঞ্চ
 কুর্যাৎ । এবমন্যত্রাপ্যুহনীয়ং । আগ-
 মোক্তাদিপূজনে তু ভূতশুদ্ধাদিনিয়মঃ
 অন্ত্র ত্বনিয়মঃ ॥ * ॥ ততোহর্ঘ্যস্থাপনং ।
 বামতোহর্ঘ্যপাদ্যাদ্যাচমনীয়পাত্রাণি সং-
 স্থাপ্য অর্ঘ্যপাত্রং জলগন্ধপুষ্পৈঃ সং-
 পূজ্য তত্তদেবতামূলমন্ত্রং সর্ব্বদেবতা-
 সাধারণে তু প্রণবং বা অর্চ্চনা জপিত্বা
 ধেনুমুদ্রয়া অমৃতীকৃত্য তদুদকং পাত্রা-
 স্তরে কিঞ্চিৎ কৃৎস্বা তেনোদকেনাত্মানং
 পূজোপকরণঞ্চাভ্যুক্ষয়েৎ । প্রণবাদি-
 তত্তদেবতাচতুর্থ্যস্তনাম্না নমোহস্তেন মূল-
 মন্ত্রেণ বা আত্মানং গন্ধাদিভিরভ্যর্চ্য
 তক্রপং ধ্যাত্বা ততস্তাত্রপাত্রে চন্দনাদি-
 রচিতাঋদলপদ্মে সম্বোধনাস্তদেবতানাম্না
 ইহাগচ্ছেত্যবাহু স্থাপয়িত্বা মূলে

চতুর্থ্যস্তনাম্না আসনং দত্ত্বা সম্বোধনাস্ত-
 নাম্না স্বাগতং তে ইতি পৃচ্ছেৎ । দীক্ষিত-
 স্ত মূলমন্ত্রমুচ্চার্য্য প্রণবাদিচতুর্থ্যস্তনাম্না
 নমোহস্তেন দদ্যাদিতি বিশেষঃ । এবং
 পাদ্যার্ঘ্যাচমনীয়াদীনি দদ্যাৎ । পাদ্যা-
 র্ঘ্যয়োঃ পৌর্ব্বাপর্য্যে ত্বনিয়মঃ । ততো
 স্নাতমধুদধি মেলকপলমিতং কাংশ্রপাত্র-
 স্ত্বং পিহিতঞ্চ মধুপর্কং পুনরাচমনীয়ঞ্চ
 দদ্যাৎ । ততো লৌকিকমর্চ্চ্যাদিকশত-
 ত্রয়তোলকান্যনবৈদিকাক্ষৌতরশতপলা-
 ন্যনজলে তদভাবে ষষ্টিরক্তিকমাসদ্বয়া-
 ধিকত্রয়োদশতোলকরূপবৈদিকপলচতুষ্টি-
 যান্যনজলে ইদং স্নানীয়ং এবং দুগ্ধা-
 দিনাপি । স্নাতাদিস্নানে তু গন্ধদ্রব্যচূর্ণক-
 বিরুদ্ধগন্ধমুষ্ণোদকেন স্নাননং চাস্তং ততঃ
 পুনরাচমনীয়ং বাসনী পুনরাচমনীয়ং
 দদ্যাৎ । প্রত্যেকমলঙ্কারং যজ্ঞোপবীতং
 গন্ধং পুষ্পং ধূপং দীপং নৈবেদ্যং পুনরাচ-
 মনীয়ং তান্মূলং দত্ত্বা মূলমন্ত্রং যথাশক্তি
 জপ্ত্বা সমর্প্য ত্রিঃ প্রদক্ষিণীকৃত্য অক্ষৌ-
 প্রণিপাতেন পঞ্চাঙ্গপ্রণিপাতেন বা শিরসি
 করদ্বয়সংযোগেন চ প্রণম্য স্তব্ধা প্রণবাদি-
 সম্বোধনাস্তনাম্না ক্ষমস্বেতি বিসর্জ্জয়েৎ ।
 যত্র যদুপচারদ্রব্যাসম্ভবস্তদর্থং জলং দেয়ং ।
 প্রতিষ্ঠিতস্থিরতরপ্রতিমায়াং তত্তদাবাহন-
 বিসর্জ্জনে ন স্তঃ । এবং শালগ্রামে জলে
 বা সর্ব্বদেবপূজনেইপি যথালভং পাদ্যাদি-
 দশোপচারৈঃ । গন্ধপুষ্পধূপদীপনৈবেদ্যৈঃ
 পঞ্চোপচারৈঃ । গন্ধপুষ্পাভ্যাং বা ।
 কেবলেন পুষ্পেণ । কেবলেনাক্তেন ।

কেবলেন জলেন । মানসিকেন বা
 পূজয়েৎ । তত্র সামান্যদেবতাপূপঃ
 শারদায়াং । সগুগুগুগুরুশীরশর্করামধু-
 চন্দনৈঃ । ধূপয়েদাজ্যসংমিশ্রৈর্নৌচৈ-
 দেবায় দেশিকঃ ॥ এতৈর্মিলিতৈর্ষথালভং
 বা । ইতি সর্বদেবতাসাধারণো বিধিঃ ॥*॥
 ততঃ প্রথমং সূর্য্যপূজা । ওঁ সূর্য্যায় নমঃ
 ইতি পূজয়েৎ । তত্র গন্ধাঃ । চন্দনা-
 গুরুকপূরবীরণমূলপদ্মকাষ্ঠরক্তচন্দনানি ।
 পুষ্পাণি । মল্লিকামালতীকরবীরচম্পক-
 পাটলাবকুলতগরপীতঝিষ্ঠীকুম্ভনবমল্লি-
 কাশোকপদ্মাগস্ত্যজ্বাপুষ্পাণি বিহিতানি ।
 তুলসীকৃষ্ণতুলসীদূর্বাভিল্পত্রাণি রাজিতা-
 কাঞ্চ্যকদলতগরমুদালানি নিষিদ্ধানি ।
 ধূপাশ্চ । গুগুগুগুরুদেবদারুবিলানি ।
 দীপস্ত য়তেন তৈলেন বা । নৈবেদ্যানি
 বিবিধভক্ষ্যাণি ॥*॥ অথ গণেশপূজা তদা-
 বাহনে । ওঁ ভূভূবস্বর্গেশ ইহাগচ্ছ ইতি
 দূর্বাপুষ্পাক্ষতৈরাবাহ ওঁ গণেশায় নম
 ইত্যনেন পূজয়েৎ । তত্র তুলসী নিষিদ্ধা ।
 রক্তচন্দনরক্তপুষ্পাদিকং বিহিতং । দেব-
 তাস্তরপ্রসিদ্ধং অন্যৎ মুকুলাদিকং ন
 দেয়ং ॥ * ॥ অথ দুর্গাপূজা । ওঁ ভূভূবঃ
 স্বর্ভূর্গে ইহাগচ্ছ ইতি পুষ্পাক্ষতৈরাবাহ
 ওঁ দুর্গায়ৈ নম ইত্যনেন পূজয়েৎ । তত্র
 গন্ধাঃ চন্দনাগুরুকপূরকুঙ্কমানি । পুষ্পাণি
 মল্লিকোৎপলপুষ্পাগশমীচম্পকাশোককর্ণি-
 কারকরবীরতুলসীভিল্পত্রাদীনি বিহিতানি ।
 মুকুলার্কমন্দারপুষ্পাণি নিষিদ্ধানি । ধূপাঃ
 কৃষ্ণাগুরুসহিতযতমহিষাকুগুগুগুবিলান্য-

তমানি বীরণমূলচন্দনেহপি । দীপস্ত
 য়তেন তৈলেন বা । নৈবেদ্যানি আত্র-
 নারিকেলখর্জুরকদলীবীজপূরাদীনি কথি-
 তং বিদ্ধং ফলং নিষিদ্ধং । যত্রপক্কদলী-
 ফলমপি বিহিতং ॥ * ॥ অথ শিবপূজা ।
 উদয়ুথঃ ওঁ নমঃ শিবায় নমঃ ইতি মস্ত্রেণ
 পূজয়েৎ । তত্র গন্ধাঃ অগুরুচন্দনে ।
 পুষ্পাণি চ অর্ককরবীরজাতীবকুলপাটলা-
 শ্বেতমন্দারনাগকেশরচম্পকধুস্তুরবিলামল-
 কতুলসীপত্রাণি বিহিতানি । কেতকী
 মাধবীপুষ্পকুম্ভযুথীমদস্তিকাশিরীষসর্জবকু-
 কমুকুলমাত্রাণি নিষিদ্ধানি । ধূপস্ত য়ত-
 গুগুগুগুবিলাফলানি উশীরাগুরুচন্দনানি
 চ । দীপস্ত য়তেন তৈলেন সর্বপাদিনা
 বা । নৈবেদ্যানি গুড়খগুয়তপক্কমাতুলুঙ্গ-
 ফলাদীনি ॥ * ॥ অথ পার্শ্ববিশিষ্টপূজা-
 বিধিঃ । ওঁ হরায় নম ইতি মুদাহরণং ।
 ওঁ মহেশ্বরায় নম ইতি ঘটনং । ওঁ শূল-
 পাণে ইহ স্প্রতিষ্ঠিতো ভব ইতি প্রতিষ্ঠা ।
 আচারাৎ ধ্যায়ৈন্নিত্যমিত্যাদিনা শার-
 দোক্তং ধ্যয়েৎ । পিনাকধুক্ ইহাগচ্ছ
 ইত্যাবাহনং । ওঁ পশুপতয়ে নম ইতি
 স্পননং । এতৎ পাদ্যং ওঁ নমঃ শিবায়
 নম ইতি পাদ্যাভিঃ সংপূজ্য বামা-
 বর্তেন বেদ্যাং প্রোচ্যাদিষু ওঁ সর্বায়ে
 ক্ষিতিমূর্তয়ে নমঃ ওঁ ভবায় জলমূর্তয়ে
 নমঃ ওঁ রুদ্রায় অগ্নিমূর্তয়ে নমঃ ওঁ উগ্রায়
 বায়ুমূর্তয়ে নমঃ ওঁ ভীমায় আকাশমূর্তয়ে
 নমঃ ওঁ পশুপতয়ে যজমানমূর্তয়ে নমঃ
 ওঁ মহাদেবায় সোমমূর্তয়ে নমঃ ওঁ

ঈশানায় সূর্য্যমূর্ত্তয়ে নমঃ । ইত্যৃষ্টিমূর্ত্তীঃ
 পুষ্পৈঃ পূজয়েৎ । ততো মুখবাদ্যং কৃৎস্না
 ক্রমশ্চেতি সংহারমুদ্রয়া বিসর্জয়েৎ । স্ত্রী
 শূদ্রস্ত নমঃ শিবায়েতি মস্ত্রেণ পূজয়েৎ ॥৯॥
 অথ বিষ্ণুপূজা । শঙ্খাদ্যর্ঘ্যপাত্রং পুরতো
 নিধায় ত্রিভাগজলেনাপূর্য্য বমিতি ধেনু-
 মুদ্রয়া অমৃতীকৃত্য ওঁ বিষ্ণবে নম ইত্য-
 ষ্ঠধাজপিত্বা তেনোদকেনাত্মানং পূজোপ-
 করণঞ্চাভ্যুক্ষেৎ । দীক্ষিতস্ত তন্মন্ত্র-
 মুচ্চার্য্য তন্মান্না পূজয়েৎ অঙ্গাদ্যাবরণঞ্চ
 পূজয়েৎ শালগ্রামে মণৌ প্রতিমাষ্টদল-
 পদ্মজলাদিষু । তত্র শালগ্রামে আবাহন-
 বিসর্জনে ন স্তঃ । ধ্যেয়ঃ সদেত্যাদিনা
 ধ্যাত্বা ওঁ ভগবন্ বিষ্ণো ইহাগচ্ছেত্যাদ্য-
 ক্ততপুষ্পৈরাবাহ ইদমাসনং ওঁ স্ত্রীবিষ্ণবে
 নমঃ ওঁ বিষ্ণো স্বাগতমিতি পৃচ্ছেৎ এতৎ
 পাদ্যং ওঁ বিষ্ণবে নমঃ সামগস্ত ইদমর্ঘ্যং
 ওঁ বিষ্ণবে নমঃ ইতি বদেৎ । তদিতরস্ত
 এষোহর্ষ ইতি বিশেষঃ । তত্র দ্রব্যাণি
 কুশপুষ্পাক্তসিদ্ধার্থচন্দনতোয়ানি যথা-
 লাভং বা অর্ঘ্যপাদ্যয়োস্ত্ব পৌর্ক্বাপর্য্যেণ
 নিয়মঃ । আচমনীয়ে হৃগন্ধিদ্রব্যযুক্তজলং
 কেবলং বা প্রশস্তজলং । স্নাতমধুদধ্যা-
 ত্ত্বকো মধুপর্কঃ তদভাবে কেবলং বা
 মধু । পূর্ববদিদমাচমনীয়ং ইদং স্নানীয়ং
 তত্র লৌকিকঘণ্টাধিকশতত্রয়তোলকা-
 ন্যনং জলং । পুনরাচমনীয়ং ইদং বস্ত্রং
 পুনরাচমনীয়ং ইদমাভরণং পুনরাচমনীয়ং
 গন্ধস্ত্ব অমুঠমুঠকনিষ্ঠয়া গন্ধমুদ্রয়া তত্র
 চন্দনাগুরুকপূরকুম্ববীরগমূলপদ্মকাঠসি-

হলকরক্তচন্দনকস্তুরিকাজাতীফলানি ঘৃষ্টা-
 নি এতচ্চূর্ণানি বা এতদাহারকৃষ্ণরসো বা
 পুষ্পাণি চ তর্জ্জন্যমুঠযোগরূপপুষ্পমুদ্রয়া
 তত্র মল্লিকামালতীজাতীকেতক্যশোকচ-
 ম্পকনাগকেশরবকুলপদ্মোৎপলতুলসীবি-
 ল্বকরবীরপারিভদ্রপাটলাশেতাপরাজিতা-
 বহুদলতগরশ্বেতজবারক্তাশোকশণপুষ্পাভূ-
 মিচম্পকশেফালীনবমালিকায়ুথিকাদম্ব-
 কুন্দলবঙ্গমাধবীপুষ্পবকবন্ধুকুরুবকবিল্ব-
 পুষ্পবহুবারককঙ্কলারদ্রোণপলাশপুষ্পাণি
 বিহিতানি । নরসিংহেতরাবতারে কেতকী
 নিষিদ্ধা । পর্যুষিতমচ্ছিদ্রাপ্রোক্ষিতস্বয়ং-
 পতিতোপহতমধ্যাহ্নস্নানান্তরত্রটিতপদ্ম-
 চম্পকেতরকলিকাতুলসীতরশুষ্কপত্রপরি-
 হিতপুষ্পবিহিতেতররক্তপুষ্পচৈতরক্ষোদ-
 ভবশ্মশানজাতকুটজশাল্মলীশিরীষপুষ্পাণি
 নিষিদ্ধানি । ব্রাহ্মণেতরশ্চ বনোদ্ভবানি
 চ । বিহিতপত্রাণি তুলসীবিল্বশমীভৃঙ্গ-
 রাজতমালামলকেতকীপত্রাণি । পদ্ম-
 কুন্দোৎপলানি পঞ্চদিনাৎ পরতঃ পর্যু-
 ষিতানি । তুলশ্চগস্ত্যবিল্বানি কদাপি ন
 পর্যুষিতানি । ধূপস্থানঞ্চ দেবশ্চ বামে
 পুরতো বা তর্জ্জন্যমুঠযোগরূপধূপমুদ্রয়া
 বামহস্তেন ঘণ্টাৎ বাদয়ন্ স চ ভূমো ন
 দেয়ঃ । ধূপশ্চ জটামাংসীমহিষাকণ্ঠ-
 গুণ্ডলুকপূরাগুরুসিহ্লকদেবদারুজাতীফল-
 শারদোক্তমিশ্রিতগুণ্ডগুণ্ডস্বাদয়ঃ । দীপস্থানং
 দেবশ্চ দক্ষিণতঃ পুরতো বা মধ্যামুঠ-
 যোগরূপদীপমুদ্রয়া এষ দীপঃ স্নতেন
 তৈলেন বা ভূমো ন দেয়ঃ । নৈবেদ্যস্থানঞ্চ

देवपृष्ठेतरदेशः । अनामिकाशुभयोग-
रूपनैवेद्यामुद्रया एतन्मैवेद्यां तत्र
कदलीपनसज्ज्वलवनीकरमर्दकहविःसंस्कृत-
तिलमाषमुदगवगोधूमत्रीहिशाल्यम् विहि-
तं । निषिद्धस्तु अजामहिषीकीरदधियुतं
पक्कनखवराहमंशुगच्छागेतरमांससहिर-
ण्योदकम्पर्शेतरश्चाणालदृष्टविडालाद्य-
च्छिष्टस्नेहाक्तपर्याषितेतरभक्ष्यं । खण्डा-
दीनि यवगोधूमकीरविकाराश्च न पर्या-
षिताः । ततः पुनराचमनीयं ताम्बूलक-
दन्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दश वा उक्त-
रीयवस्त्रेण ह्यादितहृद्देशे स्थिततिर्यग्भूत-
दक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा ॐ
गुह्यातिगुह्यगोप्या इत्यं गृह्णास्यत्कृतं
जपत् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वंप्रसादात्
ह्यसि स्थिते इत्यर्घोदकेन देवहस्ते जलं
दद्यात् । ततोर्घ्याशङ्कं गृहीत्वा त्रिः प्रद-
क्षिणीकृत्य ध्येयं सदा परिभवन्नमतीक-
दोहं तीर्थास्पदं शिवविरिक्खिनूतं
शरण्यं । भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाक्कि-
पोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दं ॥
त्यज्ज्ञा सुहृत्स्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्ष्यवचसा यदगादरण्यं । मायामुगं
दयितयेप्सितमन्त्रधावन्दे महापुरुष ते
चरणारविन्दं ॥ इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भग-
वन्निति दण्डवत् प्रणमेत् । ॐ यं किञ्चि-
क्रियते देव मया स्मृतदुक्कृतं । तं
सर्वं ह्यसि संन्यास्तुं त्वंप्रयुक्तः करो-
म्याहं ॥ इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन ।

यं पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु
मे ॥ इति प्रार्थयेत् । ततः संहार-
मुद्रया निर्माल्यपुष्पमादाय श्रुमो त्र्यजेत्
विसर्जनसङ्घे ॐ भगवन् विष्णो क्वहस्येति
विसर्जयेत् तदसङ्घे निर्माल्यपुष्पमादाय
ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमे-
श्वर । यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति
मे हृदि ॥ इति मन्त्रेण देवं हृदि
स्थापयेत् । तत ॐ विश्वकुसेनाय नम
इति गङ्गपुष्पनैवेद्याग्रं दद्यात् । ततो
वैष्णवाय तन्निर्माल्यं अनुलेपनं नैवे-
द्याक किञ्चिदन्वा शिरसि निर्माल्यं धार्यं
सर्वाङ्गेष्वनुलेपनं कृत्वा यथाकालं
पादोदकं नैवेद्याक्षोपभुञ्जीत । तत्र
पादोदकग्रहणे मन्त्रः ॐ कृष्ण कृष्ण महा-
बाहो भक्तानामार्तिनाशन । सर्वपापप्रश-
मनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥ ततस्त-
पानादौ परोदितेऽर्धदेवतानाम श्रुत्वा
स्वयं त्रिरुच्चार्य पादोदकं पात्वा
तच्छेषं अकालमृत्युशमनं सर्वव्याधि-
विनाशनं । विष्णोः पादोदकं पुण्यं
शिरसा धारयाम्याहं ॥ इति शिरसि
धारयेत् । नैवेद्याभक्षणे मन्त्रः ॐ उच्छिष्ट-
भोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः । येन
लीलावराहेण हिरण्याथेया निपातितः ॥
इत्युच्चार्य भक्षयेत् ॥॥ यथालाभं दशोप-
चारेण वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः ।
अर्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनगङ्गपुष्पधूप-
दीपनैवेद्यानि । पक्षोपचाराः । गङ्ग-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गङ्गपुष्पाभ्यां

वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूजयेत्
 ततोहयित्रकसुरस्रतीलक्ष्मीणां पूजनं ।
 इत्याह्निकप्रयोगतद्धं ॥ * ॥ तत्रोक्त-
 सामान्यपूजा कलावतीशब्दे ऋष्यव्या ॥
 पूजाईः (त्रि) पूजायोग्यः । मान्यः । इति
 शबरशब्दवली ॥
 पूजितः (त्रि) प्राप्पुपूजः । अर्चितः । तं-
 पर्यायः । अक्षितः २ । इत्यमरः ॥
 पूजितव्यः (त्रि) पूजनीयः । पूजधातोः
 कर्मणि तव्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पूजिलः (पुं) देवता । इति संक्षिप्तसारो-
 णादिरुक्तिः ॥ पूज्ये त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
 पूज्यः (पुं) श्वशुरः । पूजनीये त्रि । तं-
 पर्यायः । प्रतीक्यः २ । इत्यमरः ॥ अहं
 हि पूर्वेवा वयसा भवद्भ्यास्तुनाभिवादं
 भवतां न युक्तं । यो विद्याया तपसा
 जन्मना वा ब्रह्मः स पूज्यो भवति
 द्विजानां ॥ अर्कक उवाच । अवादीशेचद-
 वयसास्मि प्रब्रह्म इति वैराजाभ्याधिकः
 कथञ्चिं । यो वै विद्वांसुतपसा स ब्रह्मः
 स एव पूज्यो भवति द्विजानां ॥ इति
 मात्स्ये ७९ अध्यायः ॥
 पूण क संघाते । राशीकरणे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ षष्ठश्वरी । क पूणयति धान्यं
 लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 पूतं (स्त्री) अपनीतवृषधान्यं । वङ्गलानधान
 इति भाषा । तं पर्यायः । बहलीकृतं २ ।
 इत्यमरः ॥
 पूतः (त्रि) व्रतादिना शुद्धः । तं पर्यायः ।

पवित्रः २ श्रयतः ३ । शुद्धः । यथा । दधि-
 गोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
 वा । इति भरतः ॥ तं पर्यायः । पवित्रं २
 मेध्यं ३ । इत्यमरः ॥ चक्षुःपूतं न्यसेत्
 पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतं
 वदेद्वाक्यं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणं ॥ सत्यं । इति जटा-
 धरः ॥

पूतः (पुं) शङ्खः । श्वेतकुशः । विककत-
 ब्रह्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूतकृतायी (स्त्री) इन्द्रपत्नी । शची । इति
 जटाधरः ॥
 पूतकृतुः (पुं) इन्द्रः । इति जटाधरः ॥
 पूतगङ्गः (पुं) बर्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूततृणः (पुं) श्वेतकुशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतद्रुः (पुं) पलाशब्रह्मः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतधान्यं (स्त्री) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पूतना (स्त्री) हरीतकी । इत्यमरः ॥ सिन्धु-
 देशजा श्वल्लवक् बृहदश्विहरीतकी लेपने
 प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ गङ्गमांसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभेदः । सा वका-
 स्त्रभगिनी जिघांसया स्तनकालकूटदानां
 त्रीकृष्णेन हता । रोगभेदः । इति
 मेदिनी ॥ स च अहिपूतनानाम्बाल-
 रोगः । तस्य निदानं यथा । पद्मवर्णो महा-
 पद्मो बाले दोषत्रयोद्भवः । शङ्खाभ्यां
 हृदयं यो वा हृदयाद्वा गुदं त्रजेत् ॥
 क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्ल्याहपूतने ।

कुडेरोगोक्तं यथा । शकुन्मुत्रसमायुक्ते-
 हशौचेहपाने शिशोर्भवेत् । श्विमे वा
 स्नाप्यमाने वा कणुरक्तकफोद्धवा ॥ कणु-
 यनास्ततः फिप्रं स्फोटः श्रावश्च जायते ।
 एकीभूतं त्रणं घोरं तं विद्यादहि-
 पूतनं ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥ बाल-
 मातृकाविशेषः । यथा । तृतीये दिवसे
 मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका ।
 तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति क्षरः ॥
 गात्रमुद्धेजयति स्तन्यां न गृह्णाति दृष्टिं
 वधाति क्रन्दति उर्ध्वं निरीक्षते । बलि-
 स्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभं ।
 नद्याभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा गन्धं ताम्बूलं
 रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्तसुगन्धजाः सप्त-
 प्रदीपाः सप्तशस्तिकाः मत्स्यामांससूराः
 अग्रभक्तुश्च दक्षिणस्यां दिशि मध्याह्ने
 चतुष्पथे बलिर्दातव्यः शिवनिश्माल्यागुग्गुलु-
 सर्षपनिम्बपत्रमेघशृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् ।
 ॐ नारायणाय नमः हन हन मुखं मुखं हं
 फट् त्रायश्च स्वाहा । चतुर्थे दिवसे त्राह्मणं
 भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभं । इति
 चक्रपाणिदत्तः ॥

पूतनारिः (पुं) त्रीकृष्णः । इति शब्दरत्ना-
 बली ॥

पूतनासूदनः (पुं) त्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पूतनाहा [न] (पुं) त्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

पूतफलः (पुं) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूता (स्त्री) दुर्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूताम्ना [न] (पुं) पवित्रस्वभावः । शुद्ध-
 देहः । यथा । शास्त्रोऽपि स्ववराजेन स्वत्वा
 सपुत्रवाहनं । पूताम्ना नीरुजः त्रीमण-
 सुस्त्राद्रोगाद्धिमुक्तवान् ॥ इति शान्धपुराणे
 सूर्यास्तवः ॥

पूति (स्त्री) रोहिषतृणं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पूतिः (स्त्री) पवित्रता । दुर्गन्धः । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥ खट्टाशमूकः । खाटानी
 इति भाषा । तस्यामूलेपनगुणः । परमा-
 लम्बीरक्षोद्धरनाशित्वं । इति राज-
 बल्लभः ॥

पूतिकं (स्त्री) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिकः (पुं) पूतिकरञ्जकः । इत्यमरः ॥

पूतिकरजः (पुं) करञ्जभेदः । इत्यमरः ॥

यथा । अथ कर्तुकरञ्जघोराकरञ्जनामगुणाः ।

करञ्जे नक्तमालश्च करञ्जश्चिरविलम्बकः ।

स्युतपूर्णकरञ्जोऽन्याः प्रकीर्याः पूतिकोऽपि

च ॥ स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स

स्यूतः । करञ्जः कर्तुकस्तौक्ले वीर्योष्णो

योनिदोषहृत् ॥ कुष्ठोदावर्तुग्लान्शो-

त्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्श-

कृमिशोथहरं परं ॥ भेदनं कर्तुकं

पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं

कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजिह्वं ॥ स्यूत-

पूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः । इति

भावप्रकाशः ॥

पूतिकरञ्जः (पुं) करञ्जविशेषः । नाटाकरञ्ज

इति भाषा । कर्ठकरेज इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । प्रकीर्याः २ पूतिकरजः ३

পুতীকরজঃ ৪ পুতীকঃ ৫ পুতীকঃ ৬ কলি-
কারকঃ ৭ কলিমালকঃ ৮ কলহনাশনঃ ৯।
ইত্যমরভরতো ॥ প্রকীর্ণঃ ১০ রজনী-
পুষ্পঃ ১১ স্মননাঃ ১২ পুতিকর্ণিকঃ ১৩
কৈড়র্যঃ ১৪ কলিমাল্যঃ ১৫। অস্য
গুণাঃ। কটুহং। তিক্তহং। উষ্ণহং।
বিষবাত্তিকগুণবিচারিকাকুষ্ঠস্পর্শত্বন্দোষ-
নাশিত্বঞ্চ। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পুতিকর্ণঃ (পুং) কর্ণরোগবিশেষঃ। তল্লক্ষণং
যথা। পুতিকর্ণমাহ। কর্ণবিদ্রুধিপাকাদ্বা স
কর্ণো বারিপুরণাং। পুং অস্বতি যৎ পুতি
স জ্জেষঃ পুতিকর্ণকঃ ॥ কর্ণস্রাবাদ্বেদার্থ
মাহ। পুতিস্ত নিয়মেন পুতি যথা স্যাৎদেবং
স্ববতি ॥ * ॥ তর্চিকিংসা যথা। কর্ণস্রবে
পুতিকর্ণে তথৈব কুমিকর্ণকে। সামান্যং
কস্ম কুব্বীত যোগান্ বৈশেষিকানপি ॥
সর্জ্জিকাচূর্ণসং যুক্তবীজপূরসং ক্ষিপেৎ।
কর্ণস্রাবরুজাদাহাস্তেন নশান্ত্যসং শয়ৎ ॥ ১ ॥
আম্রজম্বুপ্রবালানাং মধুকস্য বটস্য চ।
এভিস্ত সাধিতং তৈলং পুতিকর্ণগদং
হরেৎ ॥ ২ ॥ জাতীপত্রসে তৈলং বিপকং
পুতিকর্ণজিং। ৩। স্ফটং রসাজ্জনং
নার্য্যাঃ ক্ষীরেণ ক্ষৌদ্রসং যুতং ॥ প্রশস্যতে
চিরোখে তৎ সাস্রাবে পুতিকর্ণকে। ৪।
কুষ্ঠহিঙ্গুবাচাদারুশতাহ্রাবিশ্বসৈন্ধবৈঃ ॥
পুতিকর্ণাপহং তৈলং বস্ত্রমূত্রেণ সাধিতং।
কুষ্ঠাদিতৈলং। ৫। শমুকস্য তু মাংসেন
কটুতৈলং বিপাচয়েৎ ॥ তস্য পূরণমাত্রেণ
কর্ণনাড়ী প্রশাম্যতি। ৬। চূর্ণেন গন্ধক-
শিলারজনীভবেন মুষ্টিং শকেন কটুতৈল-

পলাক্টকে তু। ধতুরপত্রসতুল্যামিদং
বিপকং নাড়ীং জয়েচ্চিরভবামপি কর্ণ
জাতাং ॥ মুষ্টিঃ পলং ॥ ৭ ॥ কুমিকর্ণ-
বিনাশায় কুমিঘ্নীং কারয়েৎ ক্রিয়াং।
বার্তাকুধুমশ্চ হিতঃ সার্ষপস্মেহ এব চ ॥
পূরণং হরিতালেন গব্যমূত্রযুতেন চ।
ধূপনে কর্ণদৌর্গন্ধ্যে গুগ্গুলুঃ শ্রেষ্ঠ
উচ্যতে ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পুতিকর্ণকঃ (পুং) কর্ণরোগভেদঃ। তস্য
লক্ষণং। কর্ণবিদ্রুধিপাকাদ্বা জায়তে চান্মু-
পূরণাং। পুং অস্বতি বা পুতি স জ্জেষঃ
পুতিকর্ণকঃ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ ঔষধং
যথা। নিগুণ্ডী সুরসস্তুলং সিন্ধুধুমরজো-
গুড়ঃ। পূরণাং পুতিকর্ণস্য শমনো মধু
সং যুতঃ ॥ অথবা। বরুণার্দ্্রকপিথাত্র-
জম্বুপল্লবসাধিতং। পুতিকর্ণাপহং তৈলং
জাতীপত্রসেন বা ॥ ইতি চক্রপাণি-
দত্তঃ ॥

পুতিকা (স্ত্রী) মার্জারী। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
লতাশাকবিশেষঃ। পুঁই ইতি ভাষা।
ইত্যমরটীকায়ং ভরতঃ ॥ অশ্বাঃ পর্যায়
গুণো উপোদকীশব্দে দ্রষ্টব্যো ॥ দ্বাদশ্যাং
তদ্রক্ষণে দোষো যথা। পুতিকা ব্রহ্ম-
ঘাতিকা। যদপি। কুম্ভস্তং নালিকাশাকং
বস্তাকং পৌতিকীস্তথা। ভক্ষয়ন্ পতিত-
স্ত স্মাদপি বেদান্তগো দ্বিজঃ ॥ ইত্যুশ-
নসা সামান্যতোহতিহিতং। অত্র নালিকা
শ্বেতকলম্বীতি কল্পতরুঃ। পুতিকা চ
দ্বাদশ্যামধিকদোষায় শূদ্রবিষয়িকা বা।
ইতি তিথিতত্ত্বং ॥

পৃতিকামুখঃ (পুং) শম্বুকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

পৃতিকার্ঠং (স্ত্রী) দেবদারু । সরলবৃক্ষঃ ।

ইত্যমরঃ ॥ পবিত্রদারু চ ॥

পৃতিকার্ঠকং (স্ত্রী) সরলবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥

পৃতিগন্ধং (স্ত্রী) রঙ্গং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতিগন্ধঃ (পুং) গন্ধকঃ । ইন্দ্রদীর্ঘকঃ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ দুর্গক্ষে ত্রি ॥

পৃতিগন্ধিঃ (ত্রি) দুর্গন্ধঃ । ইত্যমরঃ ॥ পৃতি

বিট্ পৃতিরিব গন্ধোহস্ম । ইতি রায়-

মুকুটঃ ॥

পৃতিগন্ধিকঃ (ত্রি) দুর্গন্ধঃ । ইতি হেম-

চন্দ্রঃ ॥

পৃতিগন্ধিকা (স্ত্রী) বাকুচী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতিতৈলা (স্ত্রী) জ্যোতিষ্মতী । নয়াকটকী

ইতি ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥

পৃতিনশ্বঃ (পুং) নাসারোগভেদঃ । তস্য

লক্ষণং । দোমৈর্বিদন্ধৈর্গলতালুমূলে সং-

মূর্চ্ছিতো যস্য সমীরণস্ত । নিরেতি পৃতি-

মূখনাসিকাভ্যাং তং পৃতিনশ্বং প্রবদন্তি

রোগং ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ ঔষধং যথা ।

ব্যাত্রীদন্তীবচাশিগুস্বরসব্যোষসস্তবৈঃ ।

পাচিতং লাবণং তৈলং পৃতিনাসাগদং

জয়েৎ ॥ অথবা । ত্রিকটুবিড়ঙ্গকসৈন্ধব-

বহতীফলশিগুস্বরসদন্তীভিঃ । তৈলং গো-

জলসিদ্ধং নশ্বং শ্বাং পৃতিনশ্বশ্ব ॥ ইতি

চক্রপাণিদত্তঃ ॥

পৃতিপত্রঃ (পুং) শোণাকপ্রভেদঃ । ইতি

রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতিপুষ্পিকা (স্ত্রী) মাতুলুঙ্গা । মথুরলেবু

ইতি মৌটাবা ইতি চ ভাষা । ইতি, রত্ন-
মালা ॥

পৃতিফলা (স্ত্রী) সোমরাজী । ইতি রত্নমালা ॥

পৃতিফলী (স্ত্রী) সোমরাজী । ইত্যমরঃ ॥

পৃতিময়ূরিকা (স্ত্রী) অজগন্ধা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতিমেদঃ (পুং) অরিমেদঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতিবাতঃ (পুং) বিল্ববৃক্ষঃ । ইতি রত্নমালা ॥
দুর্গন্ধবায়ুশ্চ ॥

পৃতিবৃক্ষঃ (পুং) শ্যোণাকঃ । ইতি রত্ন-
মালা ॥ পবিত্রদুর্গন্ধো তরু চ ॥

পৃতিশারিঙ্গা (স্ত্রী) খট্টাশী । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

পৃতীকঃ (পুং) পৃতিকরঞ্জঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ গন্ধমার্জারঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃতীকরঞ্জঃ (পুং) পৃতিকরঞ্জঃ । নাটা ইতি
ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥

পৃতীকা (স্ত্রী) পৃতিকা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পৃত্যণ্ডঃ (পুং) গন্ধকীটঃ । গঁদোপোকা ইতি
ভাষা । জস্তভেদঃ । যস্য নাভৌ যুগনাভি-
র্জায়তে । ইতি মেদিনী ॥

পূমঃ (ত্রি) নফঃ । ইতি মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥

পূপঃ (পুং) পিষ্টকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পূপলা (স্ত্রী) পোলিকা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পূপালী (স্ত্রী) পোলী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পূপাফকা (স্ত্রী) অগ্রহায়ণীপূর্ণিমায়াঃ পরতঃ
কৃষ্ণাফমী । তদ্বিবরণং অফকাশব্দে

দ্রফব্যং । তত্র নিত্যং শ্রাদ্ধং পূপাফকং

कर्तव्यं । यथा गोतिलः । अर्कका योर्क-
मांघ्रायर्ग्यास्तुमिस्त्रार्कमी । ब्रह्मपुराणे ।
पित्र्यादानाय मूले स्यारककान्तिश्च एव च ।
रुक्मपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभा-
व्यते ॥ प्राजापत्या द्वितीयाश्वां तृतीया
वैश्वदेवकी । आद्या पूषेः सदा कार्या
मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शार्कैः कार्या
तृतीया श्वादेश्च द्रव्यगतो विधिः । इति
तिथितत्त्वम् ॥

पुंपिका (स्त्री) पूलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुंय ङ् ङ् दुर्गम् । शीर्ग्यां । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ षष्ठ्यस्त्री । ङ् पुतः । ङ् पुयते
मन्त्रः दुर्गम् स्यादित्यर्थः । शीर्गिर्भेदनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पुंय (स्त्री) पक्वद्रणादिसम्भवनीभूतशुक्लवर्ण-
विकृतरक्तम् । पूंय इति भाषा । त-
पर्यायः । ऋतज् २ मलज् ३ पूयनम् ४ ।
प्रसितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूयवर्द्धन-
द्रव्याणि यथा । नवधान्यमाषतिलकलायकुलथ-
निम्पावहरितकशाकाम्लवणकटुकगुडपिष्ट-
विकृतिवह्नुरशुक्लशाकाजाविकानूपोदकमां-
सवसाशीतोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्र-
भृतीन् परिहरेत् ॥ तक्रान्तेर्नवधान्यादि-
र्योहयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजननो
ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥ इति सुश्रुतः ॥

पुंयनम् (स्त्री) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुंयरक्तः (पुं) नासारोगभेदः । तस्य
लक्षणम् । दोषैर्विदग्धैरथवापि जस्तो-
र्ललाटदेशेहृत्तस्य तैस्तैः । नासा

श्वेत् पूयमश्विमिश्रं तं पूयरक्तं
प्रवदन्ति रोगम् ॥ इति माधवकरः ॥

पुंयारिः (पुं) निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुंयालसः (पुं) सङ्गितरोगभेदः । तस्य
लक्षणम् यथा । पक्वः शोफः सङ्गिजः सं-
श्वेदव्यः सान्द्रं पूयं पृथिपुंयालसः सः ।
इति सुश्रुतः ॥

पुंर ङ् य ङ् पुर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घी । ङ् पुर्णः । य ङ् पुर्ण्यन्ते पितर-
स्तुक्तेति हलायुधः । पुर्तिरिहाप्यायनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पुंर क पुर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घी ।
क पितृन् पूरयति श्राद्धे हव्यैः कव्यैश्च
यः सदा । इति हलायुधः । इति दुर्गा
दासः

पुंरम् (स्त्री) दाहाङ्कुर । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुंरः (पुं) जलसमूहः । व्रणसंशुद्धिः ।
खाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

पुंरकः (पुं) वीजपुंरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुंरकाङ्कः । इति लीलावती ॥ * ॥ ध्यात्-

नासिकागतोच्छ्वासः । ब्रह्मध्यानपूर्वक-

प्राणायामाङ्गतन्मन्त्रं जपन् वामनासिकया

वायुना देहपुंरणम् । यथा व्यासः । आदानं

रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शत्रुं ध्यायेद्देवाननु-

क्रमम् ॥ पूर्ववचने त्रिर्जपमात्राभि-

धानादत्र त्रिस्त्रिंशति वीप्सा सङ्ख्यात्पुंया-

पेक्षया । ब्रह्माणं केशवं शत्रुं ध्यायन्

मुच्येत वक्रनाम् । योगियाञ्जवक्र्यः ।

भुर्भुवः स्वर्गहर्जनस्तपः सत्यं तथैव

চ। প্রত্যোষ্কারসমায়ুক্তং তথা তৎ সবিভূঃ
 পদং ॥ ৩ঁ আপো জ্যোতিরিত্যেতচ্ছরঃ
 পশ্চাত্ত্ব যোজয়েৎ । ত্রিরাবর্তনযোগাত্ত্ব
 প্রাণায়ামস্ত শব্দিতঃ ॥ পূরকঃ কুম্ভকো
 রেচ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিলক্ষণঃ । নাসিকাকুম্ভ
 উচ্ছ্বাসো ধ্যাতুঃ পূরক উচ্যতে ॥ কুম্ভকো
 নিশ্চলঃ শ্বাসো মূচ্যমানস্ত বেচকঃ ।
 মোচনং বিশেষরতি বিষ্ণুপুরাণং ।
 নাসস্মৃতমুখো জ্জ্বস্তকাসকাশৌ চ বর্জ
 য়েৎ । নোচ্চৈহসেং মশন্দক ন মুঞ্চেৎ
 পবনং বুধঃ ॥ ইত্যাহিকাতারতন্ত্রং ॥
 মোড়শচতুরন্যত্রসংখ্যক প্রণববীজান্যত্র-
 জপেনৈকমাসাপুটকরণকপ্রাণায়ামাঙ্গবায়ু-
 পূরণং । যথা । মূলমন্ত্রস্ত বীজস্ত প্রণ
 বস্য বা মোড়শবারজপেন বামনাসাপুটে
 বায়ুপূরকং কুর্যাদিতি তন্ত্রসারঃ ॥*॥ প্রেত-
 দেহনিষ্পাদকাশৌচকালদেয়দশপিণ্ডং ।
 যথা । পূরকেণ তু পিণ্ডেন দেহে নিষ্পা-
 দ্যতে যতঃ । কৃতস্য করণাসোগাৎ পুন-
 নাবর্তয়েৎ ক্রিয়াং ॥ ইতি বায়ুপুরাণং ॥
 ঋষ্যশৃঙ্গঃ । ন স্বধাক প্রযুক্তীত প্রেতপিণ্ডে
 দশাহিকে । ভাষেতৈতচ্চ বৈ পিণ্ডং যজ্ঞ
 দত্তস্ত পূরকং ॥ অত্র ভাষণবিধৌ এতৎ
 পিণ্ডং যজ্ঞদত্তস্ত পূরকমিত্যেতাবস্মাত্র-
 শ্রুতেঃ শিরঃপূরকমিত্যাদিবিশেষমোল্লেখ
 প্রমাণং নাস্তি । ইতি স্মার্তভট্টাচার্য্যাঃ ॥
 প্রেতপিণ্ডস্তথা দৈর্ভেদেহমাপ্নোতি ভার্গ-
 বো । বিষ্ণুধর্মোত্তরে দেহশ্রুতেদেহপূরক-
 মিত্যে প্রয়োগাপত্তেচ । তস্মাদনিরুদ্ধ-
 ভট্টাচ্যক্তঃ কেবলপূরকপ্রয়োগ এব যুক্ত

ইতি । শাতাতপঃ । ভক্তুঃ পিণ্ডপ্রদানে তু
 সাধ্বী স্ত্রী চেদ্রজম্বলা । বস্ত্রং ত্যক্ত্যা পুনঃ
 স্নাত্বা সৈব দদ্যাচ্চ পূরকং ॥ ইতি শুদ্ধি-
 তন্ত্রং ॥ * ॥ পূরণকর্তরি ত্রি । ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥

পূরণং (ক্রী) পিণ্ডপ্রভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥
 রষ্টিঃ । কুটমটং । ইতি শব্দমালা ॥
 অক্ষানাং গুণনং । ইতি শুভঙ্করঃ ॥ বাপ-
 তন্ত্রঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পূরণং (পুং) বিষ্ণুতৈলং । ইতি ধরণিঃ ॥
 সেতুঃ । ইতি হারাবলী ॥ সমুদ্রঃ । ইতি
 সংক্ষিপ্তসারোণাদিরুতিঃ ॥ পূরকে ত্রি ।
 ইতি মেদিনী ॥

পূরণী (স্ত্রী) শাল্মলিরক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পূর্ণাতে-
 হনয়া পূরণী । যথা পক্ষানাং পূরণী পক্ষমী ॥
 পূরণ্নং (ক্রী) রক্ষাণ্নং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 পূরিকা (স্ত্রী) পিষ্টকভেদঃ । পূরী ইতি কচুরী
 ইতি চ ভাষা । যথা । মাষাণাং পিষ্টিকাং
 যুক্ত্যাঙ্গবগাঙ্গকহিঙ্গুভিঃ । তয়া পিষ্টিকয়া
 পূর্ণা সমিতা কৃতপোলিকা । ততস্তুলে
 বিপক্ষা সা পূরিকা কথিতা বুধৈঃ ॥ অস্তা
 গুণাঃ । রুচ্যা স্বাদী গুরুঃ স্নিগ্ধা বাত-
 পিত্তাঙ্গদূষিকা । চক্ষুস্তেজোহরী চোষণ
 পাকে বাতবিনাশিনী ॥ তথৈব মৃতপক্ষাপি
 চক্ষুয্যা রক্তপিভহং । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

পূরিতং (ত্রি) কৃতপূরণং । তৎপর্যায়ঃ ।
 পূর্ণং ২ । ইত্যমরঃ ॥ গুণিতঞ্চ ॥

পুরুষঃ (পুং) পুরুষঃ । পুমান্ । ইত্যমরঃ ॥*॥
 অথ পুরুষলক্ষণং । পক্ষদীর্ঘং চতুহ্রস্বং
 পক্ষসূক্ষ্মং ষড়্ মতং । সপ্তরক্তং ত্রিগন্তীর

• • ত্রিবিশালং প্রশস্তুতে ॥ বাহুনেত্রদ্বয়ং
কৃষ্ণির্দৌ তু নামা তথৈব চ । স্তনয়োরন্তর-
কৈব পঞ্চদীর্ঘং প্রশস্তুতে ॥ গ্রীবাথ কর্ণো
পৃষ্ঠঞ্চ হ্রস্বে জজ্ঞে স্পৃজিতে । চত্বারি
বংশ হ্রস্বানি পূজাং প্রাপ্নোতি নিত্যশঃ ॥
সূক্ষ্মাণ্যঙ্গুলিপর্বাণি দন্তকেশনখত্বচং ।
পঞ্চ সূক্ষ্মানি যেমাং হি তে নরা দীর্ঘ-
জীবিনঃ ॥ নামা নেত্রঞ্চ দন্তাশ্চ ললাটঞ্চ
শিরস্তথা । হৃদয়কৈব বিজ্ঞেয়মুন্নতং মট্
প্রশস্যতে ॥ পানিপাদতলৌ রক্তৌ নেত্রা-
ন্তরনখানি চ । তালুকোহধরজিহ্বা চ
সপ্তরক্তং প্রশস্যতে ॥ স্বরো বুদ্ধিশ্চ
নাভিঞ্চ ত্রিগস্তীরমুদাহৃতং । উরঃ শিরো
ললাটঞ্চ ত্রিবিস্তীর্ণং প্রশস্যতে ॥ * ॥ কটি-
র্বিংশালা বহুপুত্রভাগী বিশালহস্তো নর-
পুঙ্গবঃ স্যাৎ । উরো বিশালং ধনধান্য-
ভাগী শিরো বিশালং নরপূজিতঃ স্যাৎ ॥
ন শ্রীস্ব্যজতি রক্তাঙ্কং নার্থঃ কনক-
পিঙ্গলং । দীর্ঘবাহুং ন চৈশ্বর্যং ন মাংসোপ-
চিতাংসকং ॥ কদাচিদ্ধস্তরো মূর্খঃ কদাচি-
ল্লোমশঃ স্মখী । কদাচিভুন্দিলো দুঃখী
কদাচিচ্ছঙ্কলা সতী ॥ নেত্রস্নেহেন সৌ-
ভাগ্যং দন্তস্নেহেন ভোজনং । হস্ত-
স্নেহেন চৈশ্বর্যং পাদস্নেহেন বাহনং ॥
অকর্ম্মকঠিনো হস্তো পাদাবধ্বনি কোমলো ।
যস্য পানিতলৌ রক্তৌ তস্য রাজ্যং
বিনির্দ্দেশেৎ ॥ * ॥ দীর্ঘলিঙ্গেন দারিদ্র্যং
স্থূললিঙ্গেন নির্ধনঃ । কুশলিঙ্গেন সৌভাগ্যং
হ্রস্বলিঙ্গেন ভূপতিঃ ॥ রেখাভির্ক্বেচ্ছ্ভি-
হুঃখং স্বপ্নাভির্ধনহীনতা । রক্তাভিঃ

শ্রিয়মাপ্নোতি কৃষ্ণাভিলোকপূজিতঃ ॥ * ॥
অঙ্গুষ্ঠোদরमध्ये তু যবো যস্য বিরাজিতঃ ।
উন্নতং ভোজনং তস্য শতং জীবতি
মানবঃ ॥ অক্ষুশং কুলিশং ছত্রং যস্য পাণি-
তলে ভবেৎ । ঐশ্বর্যঞ্চ বিনির্দ্দেশ্মশী-
ত্যাযুর্ভবেদ্ধুবং ॥ ধনুর্যস্য ভবেৎ পাণৌ
পঞ্চজং বাথ তোরণং । তমৈশ্বর্যঞ্চ
রাজ্যঞ্চ অশীত্যাযুর্ভবেদ্ধুবং ॥ কনিষ্ঠা-
তর্জ্জনীং যাবৎ রেখা ভবতি চাক্ষতা ।
বিংশত্যাধিকশতং নরা জীবন্ত্যনাময়াঃ ॥
কনিষ্ঠামধ্যমাং যাবৎ রেখা ভবতি
চাক্ষতা । শতান্দং বাথ বাশীতিনরো জীবেন্ন
সংশয়ঃ ॥ কনিষ্ঠানামিকায়াক্ষেৎ রেখা
ভবতি চাক্ষতা । ষষ্টিং পঞ্চাশদান্দং বা
নরা জীবন্ত্যসংশয়ঃ ॥ রেখয়া ভিদ্যতে
রেখা স্বপ্নায়ুশ্চ ভবেন্নরঃ । কনিষ্ঠায়াং
স্থিতা রেখা সংখ্যা যাবতিকা স্মৃতা ।
তাবতী পুরুষাণাস্ত নারী ভবতি নিশ্চিতং ॥
করমধ্যগতা রেখা ধ্রুবা উর্দ্ধস্তবেদধদি ।
নৃপো বা নৃপতুল্যো বা চিরং খ্যাতো-
হর্থবান্ ভবেৎ ॥ মৎস্যপুচ্ছপ্রকীর্গেন বিদ্যা-
বিন্দসমশ্রিতঃ । পিতামহস্য বা কিঞ্চিৎ
ধনঞ্চ লভতে ধ্রুবং ॥ মধ্যমায়াং যদি যবা
দৃশ্যস্তেহত্যন্তশোভনাঃ । তদান্যসঞ্চিতং
বিন্দং প্রাপ্নোত্যঙ্গুষ্ঠকে যবে ॥ যস্যাত্থ
চক্রমঙ্গুষ্ঠে যবাদূর্দ্ধঞ্চ দৃশ্যতে । তদা বৈ
পামরাদীনামর্জ্জিতং ধনমাণুয়াৎ ॥ তর্জ্জন্যা-
মথ চক্রঞ্চ মিত্রদ্বারা ধনস্তবেৎ । তেনৈব
বিপরীতস্ত ব্যয়ো ভবতি নিশ্চিতং ॥
মধ্যমায়াং স্থিতে চক্রে দেবদ্বারা ধনং

লভেৎ । তেনৈব বিপরীতস্ত ব্যয়ো ভবতি
নিশ্চিতং ॥ অনামায়াং ভবেৎ চক্রং সৰ্ব-
দ্বারা ভবেদ্ধনং । তেনৈব বিপরীতস্ত
ব্যয়ো ভবতি নিশ্চিতং ॥ কনিষ্ঠায়াং ভবে-
চ্চক্রং বাণিজ্যেন ধনং ভবেৎ । তেনৈব
বিপরীতস্ত ব্যয়ো ভবতি নিশ্চিতং ॥ * ॥
ললাটে দৃশ্যতে যস্য চক্ররেখাচতুষ্কয়ং ।
অশীত্যাযুঃ সমাপ্নোতি পঞ্চরেখাঃ শতং
সমাঃ ॥ যস্যোন্নতং ললাটঞ্চ তাত্ত্বকর্ণঞ্চ
দৃশ্যতে । রেখাহীনশ্চ কক্ষশ্চ স চোন্নভো
মহীং ভ্রমেৎ ॥ * ॥ যস্য জিহ্বা ভবেদীর্ঘা
নাসাগ্রং লেঢ়ি সৰ্বদা । ভোগী ভবতি
নিৰ্ব্বাণঃ পৃথীং ভ্রমতি সৰ্বদা ॥ দস্তাশ্চ
বিরলা যস্য নীচবল্লীচকৰ্ম্মকং । প্রগল্ভো
দস্তুরঃ সত্যং বেদান্তপারগো ভবেৎ ॥ * ॥
প্রকারান্তুরং । দস্তাশ্চ বিরলা যস্য গণ্ডে
কূপোহপি জায়তে । পরস্ত্রীরমণো নিত্যং
পরবিন্দেন বিভবান্ ॥ দীর্ঘলিঙ্গে চ
সৌভাগ্যং সূক্ষ্মলিঙ্গে নৃপো ভবেৎ ।
বক্রাস্যকঠিনৈলিঙ্গেঃ প্রমাণান্নির্গতঃ সদা ॥
রমতে চ সদা দাস্যাং নির্ধনো ভবতি
ধ্রুবং ॥ কুশলিঙ্গেন সূক্ষ্মগণ রক্তবর্ণেন
ভূপতিঃ । বহুস্ত্রীরমণো নিত্যং নারীণাং
বল্লভো ভবেৎ ॥ কুশলিঙ্গেন রক্তেন
লভতে চোত্তমাঙ্গনাং । রাজ্যং সুখঞ্চ
দিব্যাঙ্গ্যাঃ কন্যাকায়াঃ পতির্ভবেৎ ॥ যস্য
পাদতলে পদ্মং চক্রং বাপ্যথ তোরণং ।
অক্ষুশং কুলিশং বাপি স রাজা ভবতি
ধ্রুবং ॥ কুশনির্লোমশা যে স্যুঃ কেক-
রাক্ষাঃ কুচেলকাঃ । কাতরা ব্যালজিহ্বাশ্চ

তে দরিদ্রা ন সংশয়ঃ ॥ কপিলা
মলিনাঙ্গাশ্চ হ্রস্বাশ্চৈব বৃহন্নথাঃ । কুশাতি-
দীর্ঘা মনুজাস্তে দরিদ্রা ন সংশয়ঃ ॥ চিবুকে
শ্মশ্রুশূন্যা যে নির্লোমহৃদয়াশ্চ যে । তে
ধূর্তা নৈব সন্দেহঃ সমুদ্রবচনং যথা ॥
সূচীমুখা ভগ্নপৃষ্ঠাঃ কৃষ্ণদস্তাঃ , কুচে-
লকাঃ । বক্রনাসা বক্রনাসাস্তে নরা দুষ্ক-
মানসাঃ ॥ দয়ালবশ্চ দাতারো রূপবন্তো
জিতেন্দ্রিয়াঃ । পরোপকারিণশ্চৈব তে-
হপূৰ্ব্বা মানবাঃ স্মৃতাঃ ॥ ইতি সামুদ্রকে
পুরুষলক্ষণং ॥ * ॥ দানবীরদয়াবীরযুদ্ধ-
বীরসত্যবীরসংজ্ঞকপুরুষলক্ষণস্ত পুরুষ-
পরীক্ষাগ্রন্থে দ্রষ্টব্যং ॥

পূর্ণঃ (ত্রি) পূরিতঃ । সকলঃ । ইত্যমরঃ ॥
শত্রুঃ । ইতি মেদিনী ॥ স্বীয়স্বখেচ্ছা-
বদন্যঃ । ইতি গদাধরভট্টাচার্য্যঃ ॥

পূর্ণকঃ (পুং) স্বৰ্গচূড়পক্ষী । ইতি মেদিনী ॥
পূর্ণকুম্ভঃ (পুং) জলপূরিতঘটঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
ভদ্রকুম্ভঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ পূর্ণকলসাদি-
শ্চ । ইতি ভরতঃ ॥

পূর্ণকোষ্ঠা (স্ত্রী) নাগরমুস্তা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পূর্ণপাত্রং (স্ত্রী) বস্ত্রপূর্ণপাত্রং । বর্দ্ধাপকঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ উৎসবকালে হর্ষাৎ গৃহীত-
বস্ত্রালঙ্কারাদি । তৎপর্য্যায়ঃ । পূর্ণা-
লকং ২ । যথা । হর্ষাদুৎসবকালে য-
দলঙ্কারাংশুকাদিকং । আকৃণ্য গৃহতে
পূর্ণপাত্রং পূর্ণালকঞ্চ তৎ ॥ ইতি জটা-
ধরঃ ॥ * ॥ হোমকৰ্ম্মণি ব্রহ্মদক্ষিণা ।
যথা । গোভিলেনাপি দর্শাদিযাগমভিধায়

• पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तं ।
 'द्वान्तुत्वेहपि पुंस्त्वं छान्दसं । तस्य
 प्रमाणस्तु गृह्यसंग्रहे यजुषोपनिषत्परि-
 शिक्तयोः । अक्तमुष्टिर्भवेत् कृष्णः कृष्णयो-
 ह्यैको च पूरुलम् । पूरुलानि च चत्वारि
 पूर्णपात्रो विधीयते ॥ अत्र षट्पक्षा-
 दधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । अ-
 सञ्जवे तु छन्दोगपरिशिक्तं । यावत्ता बह-
 भोक्तुस्तु तूष्टिः पूर्णेन जायते । नावराह-
 मतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ इति
 संस्कारतन्त्रम् ॥

पूर्णिमा (स्त्री) पूर्णिमा । इत्यमरटीकायाः
 भरतः ॥

पूर्णिमासः (पुं) पूर्णिमासवागः । इति जटा-
 धरः

पूर्णिमासी (स्त्री) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥

पूर्णाबीजः (पुं) बीजपूरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पूर्णा (स्त्री) पक्ष्मी । दशमी । पूर्णिमा । अमा-
 वन्ता । यथा । नन्दा । भद्रा । जया । रिक्ता ।
 पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥ तत्र स्त्रीसंसर्ग
 निषेधो यथा । पूर्णास्तु योषिं परि-
 वर्जनीया । इति तिथितन्त्रम् ॥ गुरोर् पूर्णा
 च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ।
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

• पूर्णालकं (स्त्री) बार्हस्पत्यानाम् ॥ तत्पर्यायः ।
 पूर्णपात्रम् २ । इति त्रिकांशशेषः ॥ पूर्णा-
 नकमपि पाठः ॥

पूर्णावतारः (पुं) नृसिंहः । रामः । यथा ।
 पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड्-

विभूः । परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे
 गोलके स्वयम् ॥ वैकुण्ठे कमलाकान्तो
 रूपभेदश्चतुर्भुजः । गोलोके गोकुले
 राधाकान्तोऽयम् द्विभुजः स्वयम् ॥ तस्यैव
 तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।
 भक्ताः पादाम्बुजं तेजः कृतस्तेजस्विना
 विना ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे
 ९ अध्यायः ॥

पूर्णिमा (स्त्री) नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति
 त्रिकांशशेषः ॥

पूर्णिमा (स्त्री) पक्ष्मदशी तिथिः । पूरणं पूर्णिः
 पूर्णिं मिमीते ड आप् । तत्पर्यायः ।
 पूर्णिमासी २ । निशाकरे कलाहीने सा
 अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ ।
 इत्यमरः ॥ पितृया ५ चान्द्री ६ पूर्णिमासी ७
 अनन्ता ८ चन्द्रमता ९ निरञ्जना १० ।
 इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति
 हड्डचन्द्रः ॥ ज्योतिः १२ इन्दुमती १३
 मिता १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा
 द्विविधा । यथा । राका चानुमती चैव द्विविधा
 पूर्णिमा मता । पूर्वोदितकलाहीने पूर्णि-
 मास्या निशाकरे । पूर्णिमानुमती ज्ञेया
 पश्चात्समितभास्करे ॥ यस्मान्नामनुमन्यन्ते
 देवताः पितृभिः सह । तस्मादनुमती नाम
 पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ यदा चास्तमिते
 सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदगमः । युगपत्
 सोऽन्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥ राकास्तु-
 ननुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह । रञ्जना-
 चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽहं कवन् ॥
 इति देवीपुराणम् ॥ * ॥ सा चन्द्रस्य

तिथिः । यथा । तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः
 पोर्णमासीं तिथिं प्रभुः । तस्यामुपो-
 षयेद्राजसुमर्षं प्रतिपादयेत् ॥ स
 चान्नाहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
 कान्तिं पुष्टिं राजेन्द्र धनं धान्यं
 केवलं ॥ इति बराहपुराणे सोमोत्-
 पत्तिरहस्यं ॥ * ॥ तस्यां जातफलं ।
 कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च न्यायाशुविभः
 सततं सख्यः । शूरो बली शास्त्रविचार-
 दक्षश्चैव पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ सा चतुर्दशी-
 युक्ता ग्राहा युक्ता । यमः । पक्षात्ते
 श्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मंपुरं ।
 विष्णुः । दृशेते सहितौ यस्यां दिवि
 चन्द्ररुहस्पती । पोर्णमासी तु महती ज्ञेया
 सन्धंसरे तु सा ॥ तस्यां स्नानोप-
 वासाभ्यामङ्गयं परिकीर्तितं । सहितौ
 माससंज्ञाविशेषनिमित्तकृतिकादिनक्षत्रग-
 तौ । महाकार्तिक्यादिदर्शनात् । तथा च
 राजमार्तुषे । माससंज्ञे यदा ऋक् चन्द्रः
 संपूर्णमण्डलः । गुरुणा याति संयोगं
 सा तिथिर्महती श्रुता ॥ स्कान्दमांस्ययोः ।
 पोर्णमासीषु चैतान् मासर्कसहिताश्च च ।
 एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं
 श्रुतं ॥ * ॥ वैशाखीमधिकृत्य यमः ।
 गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् क्रोद्धेन
 संयुतान् । प्रीयतां धर्मराजेति पितृ-
 न्देवांश्च तर्पयेत् ॥ यावज्जीवकृतं पापं
 तंक्षणादेव नश्यति । अद्यायुतं तिष्ठेत्
 स्वर्गलोके न संशयः ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।

महाज्यैष्ठ्यास्तु यः पश्येत् पूरुषः पूरुषो-
 त्तमं । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं
 गङ्गामुज्जनात् ॥ * ॥ एन्द्रे गुरुः शशी
 चैव प्राजापतेयं रविसुखा । पूर्णिमा गुरु
 वारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता ॥ अनुराधाश्च-
 गुरावपि । एन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तुं पक्ष-
 दशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महा-
 ज्यैष्ठी प्रकीर्तिता ॥ अनुराधाश्चन्द्रे-
 हपि । व्याघ्रभृतिः । एन्द्रेण ह्यथवा मैत्रे
 गुरुचन्द्रे यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्यैष्ठ-
 मासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता ॥ राज-
 मार्तुषे । ज्यैष्ठे सन्धंसरे चैव ज्यैष्ठ
 मासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठाभेन समायुक्ता
 महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ज्यैष्ठसन्धं-
 सरश्च । ज्यैष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं
 स्याच्छक्रदैवतं । इति विष्णुधर्मो-
 त्तरैः । सन्धंसरोहत्र वंसरो
 बोध्यः । न तु सन्धंसरादिपक्षकान्तुर्गत-
 वर्षविशेषः । ज्यैष्ठ इति विशेषणस्य
 वैयर्थ्यापत्तेः । सन्धंसरे यदि स्याद्विधि-
 पाठः कालनिकः । प्रपञ्चस्तु मलमासतद्धे-
 हनुसंक्षेपः ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुरा-
 णयोः । मासि ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे
 शक्रदैवते । पोर्णमास्यां तदा स्नानं
 सर्वपापं हरेद्विजाः ॥ तस्मिन् काले-तु
 ये मर्त्याः पश्यान्ति पूरुषोत्तमं । बल
 भद्रं सुभद्रांश्च ते यान्ति पद्मवयम् ॥
 स्कान्दपुराणे । ज्यैष्ठ्यामहर्षावतीर्णस्तुं पुण्यं
 जन्मवासरं । तस्यां मे स्नपनं कुर्या-
 न्महान्नानविधानतः ॥ ज्यैष्ठ्यां प्रातःस्नान-

কালে ব্রহ্মণা সহিতঞ্চ মাং । রামং
 স্তভদ্রাং সংস্রাপ্য মম লোকমবাধুয়াং ॥*॥
 বিষ্ণুধর্মোত্তরে । পৌর্ণমাসী তথা মাঘী
 শ্রাবণী চ নরোত্তমঃ । প্রোষ্ঠপদ্যামতী-
 তায়ং তথা কৃষ্ণা ত্রয়োদশী । এতাংস্ত
 শ্রাদ্ধকালান্ বৈ নিত্যানাহ প্রজাপতিঃ ॥
 তত্র পূর্বদিনে সঙ্গবলাভে রৌহিণলাভে
 বা পরদিনে সঙ্গবলাভে পূর্বদিনে
 শ্রাদ্ধং । কৃষ্ণপক্ষস্য পূর্বাঙ্কে শ্রাদ্ধং কুর্য্যা-
 দ্বিচক্ষণঃ । কৃষ্ণপক্ষাপরাঙ্কে তু রৌহিণস্ত
 ন লজ্জয়েৎ ॥ ইতি বায়ুপুরাণবচনাং ।
 উভয়দিনে সঙ্গবলাভে পরদিনে । শুক্ল-
 পক্ষে তিথিগ্রাহ্যা বস্যামভ্যুদিতো রবিঃ ।
 কৃষ্ণপক্ষে তিথিগ্রাহ্যা বস্যামস্তমিতো
 রবিঃ ॥ ইতি বিষ্ণুধর্মোত্তরাং । এবমক্ষয়-
 তৃতীয়াদাবপি ॥ * ॥ আষাঢ়কার্তিক-
 মাস্যপৌর্ণমাসীষু দানমাবশ্যিকং । তথা
 চাবোধ্যাকাণ্ডে ভরতশপথে । আমাচী
 কার্তিকী মাঘী তিথয়ঃ পুণ্যসম্ভবাঃ ।
 অপ্রদানবতো বাস্ত বস্যাঘোহনুমতো
 গতঃ ॥ অপ্রদানবতো দানরহিতস্যৈতা-
 স্তিথয়ো বাস্ত আৰ্য্যঃ শ্রীরামচন্দ্রো গতো
 বস্যানুমত ইত্যন্বয়ঃ । উত্তরবাক্যে বচ্ছন্দান
 তচ্ছন্দাপেক্ষা ॥*॥ অথ কোজাগরকৃত্যং ।
 কল্পতরৌ ব্রহ্মপুরাণং । আশ্বযুজ্যং পৌর্ণ-
 মাস্যাং নিকুস্তো বালুকার্ণবাং । আয়াতি
 সেনয়া সার্কং কৃষ্ণা যুদ্ধং সূদারুণং ॥
 তস্মাত্তত্র নরৈর্মার্গাঃ স্বগেহস্য সমীপতঃ ।
 শোধিতব্যঃ প্রযত্নেন ভূষিতব্যশ্চ ভূষ-
 ণৈঃ ॥ পুষ্পার্ঘ্যফলমূলান্নমর্ষপপ্রকরৈস্তথা ।

বেশ্মানি ভূষিতব্যানি নানাবর্ণৈর্বিশে-
 যতঃ ॥ স্তস্মাতৈরনুলিপ্তৈশ্চ নরৈর্ভাব্যং
 সবান্ধবৈঃ । দিবা তত্র ন ভোক্তব্যং
 মনুস্মৈশ্চ বিবেকিভিঃ ॥ স্ত্রীবালরুদ্ধমৃৎশ্চ
 ভোক্তব্যং পূজিতৈঃ সুরৈঃ । পূজিতৈঃ
 স্তরৈরিতি বিশেষণে তৃতীয়া । তেন
 পূজিতস্তরৈরিত্যর্থঃ । পূজ্যাশ্চ সফলৈঃ
 পত্রৈস্তথা দ্বারোদ্ধিভিত্তয়ঃ । দ্বারোপান্তে
 স্তদীপ্তস্ত সংপূজ্যো হব্যবাহনঃ ॥ যবাক্ত-
 যতোপেতৈস্তপ্তুলৈশ্চ স্ততর্পিতঃ । সং-
 পূজিতব্যঃ পূর্ণেন্দুঃ পয়সা পায়সেন চ ॥
 রুদ্রঃ সভার্য্যঃ স্কন্দশ্চ তদা নন্দীধবো
 মুনিঃ । গোমহিঃ স্তরভিঃ পূজ্যা ছাগবহি
 হ্তাশনঃ ॥ উরভ্রবহির্বরুণো গজবহি-
 বিনায়কঃ । পূজ্যঃ সাগৈশ্চ রেবন্তো যথা-
 বিভবিস্তুরৈঃ ॥ ততঃ পূজ্যো নিকুস্তো
 হপি সমাসৈস্তিলতপ্তুলৈঃ । স্তর্গাক্তি-
 যতোপেতৈঃ কুশরাদ্যৈশ্চ ভূরাভঃ ॥
 ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা তু ভোক্তব্যং মাংস-
 বর্জিতং । বহিপার্শ্বগতের্নেয়া দৃষ্টী
 ক্রীড়াঃ পৃথগ্বিধাঃ ॥ ততশ্চ দ্বারোদ্ধিভিত্তি
 হব্যবাহনপূর্ণেন্দুসভার্য্যরুদ্রস্কন্দনন্দীধরমু-
 নয়ঃ সর্কৈরেব পূজ্যাঃ । দ্বারোদ্ধিভিত্তি-
 শকোহত্র বহুবচনান্তঃ । নন্দাধরমুনি-
 রেকঃ । গোমতা স্তরভিঃ । ছাগবতা হ্তা-
 শনঃ । মেঘবতা বরুণঃ । হস্তিমতা বিনা-
 যকঃ । অশ্ববতা রেবন্তঃ । সর্কৈরেব
 নিকুস্তঃ পূজ্যঃ । মহার্ণবে লিঙ্গপুরাণং ।
 আশ্বিনে পৌর্ণমাস্যাস্ত চরেজ্জাগরণং
 নিশি । কোমুদী সা সমাখ্যাতা কার্য্যা

লোকবিভূতয়ে ॥ কৌমুদ্যাং পূজয়েন্নক্ষ্মী-
মিল্ক্কৈরাবতস্থিতং । স্নগন্ধিনির্শি সদ-
বেশো অক্ষৈর্জাগরণকরেং ॥ তথা নিশীথে
বরদা লক্ষ্মীঃ কো জাগর্ত্তীতি ভাষিণী ।
তস্মৈ বিত্তং প্রযচ্ছামি অক্ষৈঃ ক্রীড়াং
করোতি যঃ ॥ নারিকেলেষ্টিচপিটকৈঃ
পিতৃন্ দেবান্ সমর্চয়েং । বন্ধুংশ্চ
প্রীণয়েন্তেন স্বয়ং তদশনো ভবেং ॥ অত্র
নিশীতি নিশীথ ইতি চাভিধানাদ্রাক্ষিকৃত্য-
মিদং । ততঃ প্রদোষব্যাপিনী গ্রাহা
তিথির্নাক্তব্রতে সদা । প্রদোষোহস্তময়া-
দূর্দ্ধং ঘটিকাঙ্গয়মিস্যতে ॥ ইতি সম্বৎসর
প্রদীপপ্তবৎসবচনাং । যদিহে প্রদোষ-
নিশীথোভয়ব্যাপিনী পৌর্ণমাসী তদ্দিনে
কোজাগরকৃত্যং । উভয়ব্যাপ্ত্যনুরোধাং ।
যদা তু পূর্বাঙ্গদিনে নিশীথব্যাপ্তিঃ পরদিনে
প্রদোষব্যাপ্তিস্তদা পরেছ্যস্তংকৃত্যং ।
প্রধানপূজাকালব্যাপ্ত্যনুরোধাং । যদা
পূর্বেছ্যনিশীথব্যাপ্তিঃ পরেছ্যর্ন প্রদোষ-
ব্যাপ্তিস্তদা স্ততরাং পূর্বেছ্যস্তংকৃত্যং ।
অহঃস্থ তিথয়ঃ পুণ্যঃ কস্মানুষ্ঠানতো
দিবা । নক্তাদিত্রতযোগে তু রাত্রিবোগো
বিশিষ্যতে ॥ ইতি বচনাং । বর্জয়েদিত্যনু-
রতো মংস্বস্তুক্তে । মহালক্ষ্ম্যাস্ত তুলসীং
বাষ্টিকাং কাঞ্চনস্তথা । লক্ষ্মীধ্যান-
মাদিত্যপুরাণে । পাশাঙ্কমালিকাস্তোজ-
স্বর্ণিভির্গাম্যসৌম্যয়োঃ । পদ্মাসনস্থাং
ধ্যয়েচ্চ শ্রিয়ং ত্রৈলোক্যমাতরং ॥ গৌর-
বর্গাং স্ক্রুপাঞ্চ সর্বালঙ্কারভূষিতাং
রৌপ্যপদ্মবাগ্রকরাং বরদাং দক্ষিণেন তু ॥

পাশেতি দক্ষিণে পাশাঙ্কমালাভ্যাং নামে
পদ্মাকুশাভ্যাং ভূষিতাং রামকরেহেম
পদ্মং দক্ষিণকরে বরং দধতীত্যাং । ততঃ
পাদ্যাদিভিঃ সংপূজ্য ওঁ নমস্তে সর্ব
দেবানাং বরদাসি হরিপ্রিয়ে । যাংগতি-
স্বংপ্রপন্নানাং সা মে ভূয়াৎ ত্বদর্চনাং ॥
ইত্যনেন পুষ্পাঞ্জলিত্রয়ং দত্ত্বা প্রণমেং ।
ইন্দ্রধ্যানমাদিত্যপুরাণে । চতুর্দন্তগজা-
রুচো বজ্রপাণিঃ পুরন্দরঃ । শর্চীপতিশ্চ
ধ্যাতব্যো নানাভরণভূষিতঃ ॥ পাদ্যাদিভিঃ
সংপূজ্য । ওঁ বিচিত্রৈরাবতস্থায় শশ্বৎ-
কুলিশপাণয়ে । পৌলোম্যালিঙ্কিতাঙ্গায়
সহস্রাঙ্কায় তে নমঃ ॥ ইতি গুষ্পাঞ্জলি-
ত্রয়ং দত্ত্বা প্রণমেং । ততঃ কুবেরঃ সং-
পূজ্যঃ । ইতি রুদ্রধরঃ ॥ তং পাদ্যাদিভিঃ
সংপূজ্য ওঁ ধনদায় নমস্তভ্যং নিধিপদ্মাধি-
পায় চ । ভবন্তু ত্বংপ্রসাদান্মে ধনধাত্বাদি-
সম্পদঃ ॥ ইতি প্রণমেং । অত্র প্রদোষে
সর্বেষাং পূজৈতি রুদ্রধরপ্রভৃতয়ঃ ॥ ন
চ নিকুম্ভপর্যন্তানাং পূর্বাঙ্ক এব পূজনং
নিরপবাদমিত্য বাচ্যং । দিবা তত্র ন
ভোক্তব্যং ইত্যুপক্রম্য পূজ্যাশ্চ সক্ষলৈঃ
পত্রৈরিত্যাদিনা বিশিষ্য পূজামভিধায়
ভোক্তব্যমিত্যাভিধানাং রাত্রাবেব পূজা-
ভোজনে অবগম্যেতে । অতএবশক্তানা-
মেব ভোক্তব্যং পূজিতৈঃ স্তরৈরিত্যনেন
বিশিষ্য দিবা পূজাভোজনে বিহিতে ॥ ॥
যোগিনীতন্ত্রে । বিরিঞ্জেস্ত গৃহে চক্রাং
ঘণ্টাং লক্ষ্মীগৃহে ত্যজেৎ । সর্ববাদ্যময়ীং
ঘণ্টাং বাদ্যাভাবে তু বাদয়েৎ ॥ ॥ লক্ষ্মী-

ব্যাক্যং । প্রকীর্ণভাগামনবেক্ষ্য কারিণীং
 সন্দা চ ভৰ্ত্তুঃ প্রতিকূলবাদিনীং । পরশ্চ
 বেষ্মাভিরতামলজ্জামেবংবিধাং স্ত্রীং পরি-
 বর্জয়ামি ॥ মার্কণ্ডেয়ঃ । শিরঃ সম্পূঙ্গং
 চরণৌ স্থপূজিতৌ বরাঙ্গনাসেবনমল্ল-
 ভোজনং । অনগ্রশায়িত্বমপর্বমৈথুনং চির-
 প্রানক্টাং শ্রিয়মানয়ন্তি যচ্ ॥ মানুযাশ্চ
 গৃহে যত্র অহোৱাত্ৰক্ তিষ্ঠতি । তত্রা
 লক্ষ্মি তবাবাসস্থথাস্তেযাঞ্চ রক্ষমাং ॥
 সূৰ্পদাত্ৰাদিকং যত্র পদাকর্ষেত্তথাসনং ।
 হরিবংশে । যত্র স্ত্রীঃ শ্রীঃ স্থিতা তত্র যত্র
 শ্রীসুত্ৰ সম্মতিঃ । সম্মতিহ্রীসুত্থা শ্রীশচ
 নিত্যং কৃষে মহাত্মনি ॥ মৎস্তপুরাণে ।
 স্থিরো হি যো হি পুরুষঃ স্থিরশ্রীরেব
 জায়তে । রক্ষিতুং নৈব শক্নোতি চপল-
 শচপলাং শ্রিয়ং ॥ তথা অবশ্যমুদেযোগ-
 বতাং শ্রীরপারা ভবেৎ সদা । ব্রহ্মপ্রোৎ-
 সাহিতা দেবা মমস্থুঃ পুনরস্থুধিৎ ॥ * ॥
 কৃত্যকৌমুদ্যাং । নারিকেলোদকং পীত্বা
 অক্ষৈর্জাগরণং নিশি । তস্মৈ বিভ্ৰং প্রয-
 ছামি কো জাগৰ্ত্তি মহীতলে ॥ * ॥ অক্ষ-
 ক্ৰীড়ায়াং ব্যাসযুধিষ্ঠিরসংবাদঃ প্রচরতি ।
 তৎক্রীড়া চতুরঙ্গশব্দে দ্রষ্টব্যঃ
 বৈষ্ণবায়ুতে স্কন্দপুরাণং । পৌষ্যাস্ত
 সমতীতায়াং যাবদ্ববতি পূৰ্ণিমা । মাঘ-
 মাসশ্চ দেবেস্ত পূজা বিবেগাবিধীয়তে ॥
 ইতি পৌৰ্ণমাসস্তমাসমুপক্রম্য পিতৃণাং
 দেবতানাঞ্চ মূলকং নৈব দাপয়েৎ ।
 দদন্নরকনাপ্নোতি ভূঞ্জীত ব্রাহ্মণো যদি ॥
 ব্রাহ্মণো মূলকং ভুক্ত্বা চরেচ্ছান্দ্রায়ণ-

ব্রতং । অশ্বথা নরকং যাতি ক্ষত্রো বিট্
 শূদ্র এব চ ॥ বরং ভক্ষ্যমভক্ষ্যঞ্চ পিবেছা
 গর্হিতঞ্চ যৎ । বর্জ্যমীয়ং প্রযত্নেন মূলকং
 মদিরাসমং ॥ * ॥ ফাল্গুনে দোলযাত্রামাহ
 তার্থচিন্তামণৌ ব্রহ্মপুরাণং । নরো দোলা-
 গতং দৃষ্ট্বা গোবিন্দং পুরুষোত্তমং ।
 ফাল্গুণ্যং সংযতো ভূত্বা গোবিন্দশ্চ পুরং
 ব্রজেৎ ॥ স্কন্দপুরাণীয়পুরুষোত্তমমাহাত্ম্যে
 উনত্রিংশাধ্যায়ে । ফাল্গুণ্যং ক্রীড়নং
 কুর্যাৎ দোলায়াং মম ভূমিপ । ইতি
 তিথিতত্ত্বং ॥ * ॥ তস্যাঃ পর্বত্বং পর্ব-
 শব্দে দ্রষ্টব্যং

১৩৬ (ক্ৰী) পালনং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 খাতাদিকর্ম্ম । ইত্যমরঃ ॥ আদিনা দেব
 কুল্যাাদি । তদুক্তং । পূষ্কারণ্যঃ সভা
 বাপী দেবতায়তনানি চ । আরাশচ
 বিশেষেণ পূর্তং কর্ম্ম বিনির্দিশেৎ ॥ ইতি
 ভরতঃ ॥ তৎকরণফলং । ইচ্চাপূর্তং
 দ্বিজাতীনাং প্রথমং ধর্ম্মসাধনং । ইষ্টেন
 লভতে স্বর্গং পূর্তে মোক্ষঞ্চ বিন্দতি ॥
 বাপীকূপতড়াগামি দেবতায়তনানি চ ।
 পতিতান্যুদ্ধরেদ্যস্ত স পূর্তফলমশ্নুতে ॥
 ইতি বরাহপুরাণং ॥ * ॥ বাপীত্যাदीनां
 পূর্ত্বাভিধানাং শূদ্রশ্চাধিকারমাহ জাত
 কর্ণঃ । বাপীকূপতড়াগাদি দেবতায়তনানি
 চ । অনপ্রদানমারানাঃ পূর্তমিত্যাভি-
 যতে ॥ গ্রহোপরাগে বদানং পূর্তমিত্যাভি-
 ধীয়তে । ইচ্চাপূর্তং দ্বিজাতীনাং ধর্ম্মঃ
 সামান্য উচ্যতে । অধিকারী ভবেৎ
 শূদ্রঃ পূর্তে ধর্ম্মে ন বৈদিকে ॥ বৈদিকে

वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्वाधिकारः । यथा
नारीत्यनुरोधे बृहस्पतिः । पितृव्यगुरु-
दोहितान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्
कव्यपूर्वाभां ब्रह्मानाथातिथीन् स्त्रियः ॥
इति जलाशयतद्धं ॥

पूर्वः (त्रि) पूरितः । छमः । इति विश्वः ॥
पूर्तिः (स्त्री) पूरणं । पृषातोर्भावे क्तिः ।
इति व्याकरणं ॥
पूर्व क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
यथस्वरी । निकेतनमिह निमज्जणं निवासो
वा । क पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही ।
पूर्वयति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥
वर्ग्यावास्तोत्रयं ॥
पूर्व क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
यथस्वरी । निकेतनमिह निमज्जणं निवासो
वा । क पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही ।
पूर्वयति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥
अन्त्यावास्तोत्रयं ॥
पूर्वः (त्रि) प्रथमः । आदिः । प्राग्दिगदेश-
कालाः । इत्यमरः ॥ समग्रं । इति
तट्टीकायां स्वामी ॥ अग्रः । इति हलायुधः ॥
पूर्वगम्ना (स्त्री) नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः ॥
पूर्वजः (पुं) ज्येष्ठजाता । इत्यमरः ॥
पूर्वजाः (पुं) दिव्यपितृगणः । तं पय्यायः ।
पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ नृसुशस्त्राः ४
स्रधाभुजः ५ कव्यावालादयः ६ । बह्वच-
नास्तोत्रयं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वजा (स्त्री) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥

पूर्वजिनः (पुं) अतीतजिनविशेषः । तं
पर्यायः । मञ्जूत्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जू-
भद्रः ४ मञ्जूघोषः ५ कुमारः ६ अन्तर-
चक्रवान् ७ श्वरचक्रः ८ बज्रधरः ९ प्रज्जा-
कायः १० आदिराट् ११ नीलोत्पला १२
महाराजः १३ नीलः १४ शार्दूलवाहनः १५
धियास्पतिः १६ खड्गी १७ दंष्ट्रा १८ विडू-
मणः १९ बालव्रतः २० पङ्कचारः २१
सिंहकैलिः २२ शिपाधरः २३ वागी-
धरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वदिक् (स्त्री) प्राची दिक् । वस्तुान्दिशि सूर्य
उदेति । तदपिपतिरिन्द्रः । तस्याः पर्या-
यादिः पूर्वाशब्दे द्रक्तव्यः ॥
पूर्वदिक्पतिः (पुं) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
पूर्वदेवः (पुं) अश्वरः । इत्यमरः ॥
पूर्वदेशः (पुं) प्राचीदिगवास्तुतजनपदः ।
तं पर्यायः । वर्तनिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा । प्राच्यां मागधशोणो च
वारेन्द्रोर्गोडराट्काः । वर्द्धमानतमोऽलिपु
प्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः ॥ इति ज्योति-
सुद्धं ॥
पूर्वपदं (स्त्री) परपदप्राथर्तिवित्त्यन्त-
प्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्जयान्गः ।
इति सूत्रव्याकरणं ॥
पूर्वपर्वतः (पुं) उदयाचलः । इत्यमरः ॥
पूर्वपङ्कः (पुं) शुरुपङ्कः । इत्यमरः ॥
शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविरुद्धकोटिः । तं-
पर्यायः । चोदयं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देश्यं ३ कक्कि ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पूर्वपङ्कपादः (पुं) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतः

প্রথমঃ পাদঃ । তস্য সংজ্ঞান্তরং । ভাষা ২
 প্রতিজ্ঞা ৩ পক্ষঃ ৪ । ইতি মিতাক্ষরা ॥
 তত্র বৃহস্পতিঃ । পূর্বপক্ষঃ স্মৃতঃ পাদো
 দ্বিপাদশ্চোত্তরঃ স্মৃতঃ । ক্রিয়াপাদস্তথা
 চান্যশ্চতুর্থো নির্ণয়ঃ স্মৃতঃ ॥ মিথ্যোক্তো
 চ চতুর্থাৎ স্মৃতঃ প্রত্যবক্ষন্দনে তথা ।
 প্রাণ্ণ্যয়ে চ স বিজ্ঞেয়ো দ্বিপাৎ সংপ্রতি-
 পত্তিষু ॥ যদ্যপি সংপ্রতিপত্তাবপি নির্ণয়ো-
 হস্তি তথাপ্যন্তরবাদিনৈব ভাষার্থস্বাক্ষী-
 কৃতত্বেন ক্রিয়াসাধ্যো ন ভবতীতি দ্বিপাদ-
 তোক্তা ॥ * ॥ অথ ভাষাপাদঃ । তত্র ভাষা-
 স্বরূপমাহতুঃ কাত্যায়নবৃহস্পতী । প্রতি-
 জ্ঞাদোষনির্মুক্তং সাধ্যং সংকারণান্বিতং ।
 নিশ্চিতং লোকসিদ্ধঞ্চ পক্ষং পক্ষবিদো
 বিদুঃ ॥ স্বাক্ষরঃ প্রভুতার্থো নিঃসন্দিক্তো
 নিরাকুলঃ । বিরোধিকারণৈর্মুক্তো বি-
 রোধিপ্রতিরোধকঃ ॥ যদা হেবন্ধিধঃ পক্ষঃ
 কল্পিতঃ পূর্ববাদিনা । দদ্যাভৎপক্ষসম্বন্ধং
 প্রতিবাদী তদোত্তরং ॥ প্রতিজ্ঞা সাধ্যাভি-
 ধায়িকা বাক্ । তস্মা দোষৈঃ পরস্পর-
 বিরুদ্ধার্থপদাদিত্ত্যুক্তং । সাধ্যং সাধ-
 নার্হাভিমতার্থং পক্ষং বিদুঃ । অন্যথা
 প্রতিজ্ঞাদোষেণ সাধ্যদোষঃ স্মৃতঃ । অত-
 এবোক্তং । বচনস্য প্রতিজ্ঞাত্বং তদর্থস্য
 চ পক্ষতা । অসঙ্করণে বক্তব্যে ব্যব-
 হারেষু বাদিভিঃ ॥ বক্তব্যে পক্ষপ্রতিজ্ঞে
 পূর্বেবাঙ্কে । নারদেনাপি । সারস্ত্ব ব্যব-
 হারাণাং প্রতিজ্ঞা সমুদাহতা । তদ্ধানৌ
 হীয়তে বাদী তরংস্তামুত্তরো ভবেৎ ॥
 উত্তরো বিজয়ী যদ্যপ্যন্যত্র সাধ্যং জ্ঞাপ্যং

তদ্বিশিষ্টধর্মী পক্ষ ইতি ভেদঃ । তথা-
 প্যত্র বাক্ প্রত্যাব্যর্ণাদিধর্ম্মবিশেষবিশি-
 ষ্টস্য পক্ষতয়া ধর্ম্মিণোগ্রহমর্গাদেব
 সাধ্যত্বাৎ সাধ্যপক্ষয়োরভেদাভিধানং ।
 অতএব উপসংহারে চ এবংবিধঃ পক্ষ
 ইতি মিতাক্ষরায়ান্তু ভাষা প্রতিজ্ঞাপক্ষ
 ইতি নার্থান্তরমিত্যুক্তং । ভাষার্থমুক্তা ভাষা-
 স্বরূপপ্রপঞ্চমাহ স্বাক্ষর ইতি । নিরা-
 কুলঃ পৌর্বাপর্য্যাবিপর্য়্যাসাদিশূন্যঃ । অত্র
 দ্যুতে চ ব্যবহারে চ প্রব্রতে যজ্ঞকর্ম্মণি ।
 যানি পশ্চাত্ত্যাদানীনাঃ কর্তা তানি ন
 পশ্চতি ॥ ইতি গৃহসংগ্রহবচনাত্ত্যাদানী-
 নেভ্যো জ্ঞাত্বা শোধয়েৎ । তচ্ছোধনমাহ
 বৃহস্পতিঃ । ন্যূনাধিকং পূর্বপক্ষং তাবদ্-
 বাদী বিশোধয়েৎ । ন দদ্যাভুত্তরং যাবৎ
 প্রত্যর্থী সত্যসন্নিধৌ ॥ তল্লিখনপ্রকার-
 মাহ ব্যাসঃ । পাণ্ডুলেখেন ফলকে ভূমৌ
 বা প্রথমং লিখেৎ । উনাধিকস্ত সংশোধ্যং
 পশ্চাৎ পত্রে নিবেশয়েৎ ॥ ফলকং
 কাষ্ঠাদিপটুকং । কাত্যায়নঃ । পূর্বপক্ষং
 স্বভাবোক্তং প্রাড়িবাকোহথ লেখয়েৎ ।
 পাণ্ডুলেখেন ফলকে ততঃ পত্রেহভি-
 লেখয়েৎ ॥ শোধয়েৎ পূর্বপক্ষস্ত যাবৎ
 মোত্তরদর্শনং । উত্তরেণাবরুদ্ধস্য নিরুত্তিঃ
 শোধনং ভবেৎ ॥ অন্যতুক্তং লিখেদেযাহন্য-
 দর্থিপ্রত্যর্থিনোর্বচঃ । চৌরবচ্ছাসয়েত্তস্ত
 ধার্ম্মিকঃ পৃথিবীপতিঃ ॥ স্বভাবোক্তমকৃ-
 ত্রিমং । এতচ্চ স্বরবিশেষাদিনা সৃজয়েৎ ।
 অতএব যাজ্ঞবল্ক্যঃ । ছলং নিরস্য ভূতেন
 ব্যবহারাময়েম্পঃ । ভূতমপ্যনুপন্যস্তং

হীয়তে ব্যবহারতঃ ॥ ভূতং তদ্বার্থসম্বন্ধং ।
 যদাহ নারদঃ । ভূতং তদ্বার্থং সম্বন্ধং
 প্রমাদাভিহিতং ছলং । কিন্তু রাজ্ঞা বিশে-
 মেষ স্বধর্মমভিরক্ষতা ॥ মনুষ্যচিত্তবৈচি-
 ত্র্যাৎ পরীক্ষ্যা সাধ্বসাধুতা । সর্কে-
 স্বর্থবিবাদেষু বাক্ছলেনাবসীদতি ॥ পশু-
 স্ত্রীভূয়্যাগাদানে শাম্যোহপ্যর্থান্ন হীয়তে ।
 সর্কেষু অর্থবিবাদেষু প্রমাদাভিধানেহপি
 নাবসীদতি । অত্রোদাহরণং পশুস্ত্রী-
 ত্যাদি । অর্থবিবাদগ্রহণান্মন্যুকৃতবিবাদেষু
 প্রমাদাভিধানে প্রকৃতার্থাদ্বীয়ত ইতি
 গম্যতে । যথাহমনেন শিরসি পাদেন
 তাড়িত ইত্যভিধায় কেবলং হস্তেন তাড়িত
 ইতি বদন্ ন কেবলং দণ্ড্যঃ পরাজীয়তে
 চ । তথা চ ত্বং শতং মহ্যং ঋণং ধারয়সি
 মত্ত ঋণত্বেন গৃহীততাবন্ধনকত্বাদিত্যাদি
 ভামাশরীরং এতচ্চ সংস্কৃতদেশভাষান্য-
 তরেণ যথাবোধং বক্তব্যং লেখ্যং বা ।
 মূর্খাণামপি বাদিপ্রতিবাদিত্বদর্শনাৎ । অত-
 এবাধ্যাপনেহপি তথোক্তং । বিষ্ণুধর্মো-
 ভরে । সংস্কৃতৈঃ প্রাকৃতৈর্কাকৈর্যঃ
 শিষ্যমমুরূপতঃ । দেশভাষাভ্যপায়াদ্যে-
 বোধয়েৎ স গুরুঃ স্মৃতঃ ॥ ইতি ব্যব-
 হারতত্ত্বং ॥

পূর্বফল্লনী (স্ত্রী) অশ্বিন্যাদিসপ্তবিংশতিন-
 ক্ষত্রান্তর্গতৈকাদশনক্ষত্রং । তন্তু খট্টা-
 কৃতিতারকাঘয়াস্বকং । তস্মাধিষ্ঠাত্রী
 দেবতা ভগঃ । ইতি মুহূর্ত্চিন্তামণিঃ ॥
 অপি চ । দক্ষিণোত্তরগতে দ্বিতারকে
 যোনিভে মিলতি মন্তকোপরি । কীটতঃ

ক্ষুটসরোরুহাননে নিঃসৃত্য ২৬৮ গজ-
 রসাক্কিলিপ্তিকাঃ ॥ দং ৪ । ২৮ । ইতি
 কালিদাসকৃতরাত্রিলগ্ননিরূপণং ॥ * ॥
 তত্র জাতফলং । শূরস্ত্যাগী সাহসী ভূমি-
 ভর্তা কোপাক্রান্তঃ স্যাচ্ছিরালোহর্তিদক্ষঃ ।
 ধূর্তঃ কুরোহত্যস্তবাতাধিকঃ শ্রাকফল্লগ্ন-
 শ্চেজ্জন্মকালে চ যস্য ॥ ইতি কোষ্ঠী-
 প্রদীপঃ ॥

পূর্বফল্লনীভবঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি
 শব্দমালা ॥

পূর্বভদ্রপদঃ (পুং) } অশ্বিন্যাদিসপ্তবিংশ-
 পূর্বভদ্রপদাঃ (স্ত্রী) } শতিনক্ষত্রান্তর্গত
 পূর্বভাদ্রপদাঃ (স্ত্রী) } পঞ্চবিংশনক্ষত্রং ।

তৎপর্যায়ঃ । প্রোষ্ঠপদাঃ ২ । ইত্য-
 মরঃ ॥ ষ্ঠে পূর্বভাদ্রপদোত্তরভাদ্রপদাঃ ।
 প্রোষ্ঠো গোঃ ভদ্রশ্চ গোঃ তস্যেব পাদ
 আসাং তাস্তথা । গ্রহপতিরিব ভদ্রপাদানু-
 গতৌ রাজেত্যাশ্চর্য্যমঞ্জরী শ্লেষাদ্রপদা-
 শব্দো হ্রস্বাদিঃ ভাদ্রপদাশব্দো দীর্ঘাদি-
 রপীতি কেচিৎ । দীর্ঘাদিপাঠঃ প্রামা-
 দিক ইতি মুকুটাদয়ঃ ॥ পূর্বে প্রোষ্ঠপদে
 ষ্ঠে উত্তরে তু ভদ্রপদে ষ্ঠে সমুদায়শ্চাসাং
 চতুঃসংখ্য ইতি বহুবচনং । কদা পূর্বে
 প্রোষ্ঠপদে কদা উত্তরে প্রোষ্ঠপদে ইতি
 তারকয়োর্দ্বিভাৎ দ্বিবচনং । ফল্লনীপ্রোষ্ঠ-
 পদাশব্দো দ্বিভে বহুভে চ ভদ্রপদা ষ্ঠে-
 হপীতি কেচিৎ ভদ্রপদেন 'যুক্তঃ কাল
 ইতিপ্রয়োগাৎ পুংলিঙ্গোহপি ভদ্রপদ
 ইতি কেচিৎ । ইতি তট্টীকায়াম্ভরতঃ ॥*॥
 তাং তু দক্ষিণোত্তরবর্ত্তিখট্টাকৃতিতারকা-

द्वयात्त्रिकाः । भाराकृतिताराद्वयरूपा वा ।
'उदधिदेवता अजपादः आसां जघन्य-
शुभः१ इति ज्योतिषः ॥ अपि च । भार-
मूर्तिभूतिकोपरिस्थिते पूर्वभाद्रपदभे
द्वितारके । लिपिकाः करिकरान्कि२२८-
संमिता निःसरन्ति वृषभोदयां प्रिये ॥
दं ७।४८ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्न-
निरूपणं॥#॥ तत्र जातफलं । जितेन्द्रियः
सर्वकलासु दक्षो जितारिपक्षः खलु तस्य
नित्यं । भवेन्महीयान् सुतरामपूर्वा पूर्वा
वदा भाद्रपदा प्रसूतो ॥ इति कोष्ठी-
प्रदीपः ॥

पूर्वयक्षः (पुं) जिनविशेषः । तत्पर्यायः ।
मणिभद्रः २ जञ्जलः ३ जलेन्द्रः ४ । इति
त्रिकांशेषः ॥

पूर्वरश्मः (पुं) नाट्योपक्रमः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्राक्संगीतं २
शुभनिका ३ । इति जटाधरः ॥

पूर्वरागः (पुं) नायकनायिकयोर्दशाविशेषः ।
यथा । श्रवणादर्शनाद्वापि मिथःसंरूढ-
रागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ
पूर्वरागः स उच्यते ॥ इति साहित्य-
दर्पणं ॥

पूर्वरात्रः (पुं) रात्रेः पूर्वभागः । इति
मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

पूर्वरूपं (स्त्री) पूर्वलक्षणं । वैद्यके भावि-
व्याप्तिबोधकचिह्नं । यथा । प्राग्गुणं येन
लक्ष्यते । उ०पि०सुरामयो दोषविशे-
षेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्लङ्घ्याधी-
नां तद्वथावथं ॥ द्विविधं हि पूर्वरूपं

भवति । सामान्यं विशिष्टं । सामान्यं
येन दोषदृष्यसंमूर्च्छनावस्त्राजनितेन भावि-
ज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादि-
जनितत्वादिविशेषः । यथा । श्रमो रति-
विवर्णत्वमिति । तथा बालशुक्रवाक्यप्रवे-
षादि । सामान्याभिप्रायेणैव तद्व्यासुरं
यथा । व्याधेर्जातिर्बुद्ध्या च पूर्वरूपेण
लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वं लक्ष्यते
लक्षणं तु इति ॥ तथाह पराशरः ।
पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो
लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति । विशिष्टं
यथा । उरःकृतार्दो लिङ्गान्धेव वातादि-
जान्धव्यात्तानि । यदुक्तं तत्रैव । अव्यक्तं
लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति श्रुतिमिति ।
तथाह सुश्रुतः । सामान्यतो विशेषाद्बु-
द्ध्यात्यर्थं समीरणां । पिताम्यनयो-
र्दाहः कफान्नाभिनन्दनमिति ॥ हारीते-
हपुत्रं इति पूर्वरूपमर्कानां ज्वराणां
सामान्यतो विशेषाद्बुद्ध्यामर्दभूयिष्ठं
हृदयोद्वेगि वातजमिति । प्राग्गुणं येन
लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः । येन
श्रमादिना उ०पि०सुः सामग्रीसाकल्याह-
पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण
वातादिजन्यासाधारणवेपथुादिना अनधि-
ष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तं
प्राग्गुणमिति । लिङ्गमव्यक्तमल्लङ्घ्यादित्य-
स्यार्थमाह स एव । प्राग्गुणमित्यनेन
पूर्वोक्तेन सम्बद्धः लिङ्गं लक्षणं अव्यक्तं
नात्यभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्लङ्घ्यां न द्वाव-
रणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः यथावथं यश्च

व्याधेर्यजुषं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्व-
मित्यर्थः । अत्रे तु पूर्वरूपलक्षणमाहः ।
स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबो-
धकं । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं
तदुच्यते इति ॥ संक्षेपतस्तु लक्षणं
भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपं ।
इति माधवकरविजयरक्षिते ॥

पूर्ववादः (पुं) व्यवहारे राजादिसमीपे
प्रागावेदनं । यथा । पूर्ववादम्परित्यज्य
योहन्यामालम्बते पुनः । पदसंक्रमणज्-
ज्जेयो हीनवादी स वै नरः ॥ इति मिता-
करा ॥

पूर्ववादी [न] (पुं) प्रागभिद्योक्ता । प्रथम-
विवादी । यथा । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियां । मिथ्योक्तौ
पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति
मित्कारा

पूर्वशैलः (पुं) उदयपर्वतः । इति जटा-
धरः ॥

पूर्वसरः (त्रि) अग्रगामी । यथा । द्विषन् वने-
• चराग्र्याणां ज्जमादाय चरो वने । अग्रे-
सरो जघन्यानां माडूँ पूर्वसरो मम ॥
इति भट्टिः ॥

पूर्वसारः (त्रि) पूर्वसरः । पूर्वं देशं सर-
तीति कर्त्तरि षण्प्रत्ययः । इति व्याकरणं ॥

पूर्वा (स्त्री) पूर्वदिक् । तत्पर्यायः । प्राची २
पुरा ३ माघोनी ४ ऋद्धी ५ माघवती ६ ।
तद्दिग्भववायुगुणाः । पूर्वस्तु मधुरो वातः
स्निग्धः कटुरसाश्वितः । गुरुर्विदाहशमनो
वातदः पित्तनाशनः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । प्राधातो मधुरःकारो वृह-
मान्यकरो गुरुः । वैरश्चर्गोरवोक्त्यानि
करोत्यप्स्वोषधीषु च ॥ भ्रमोऽपिष्-
क्तताद्येषु रागश्चवधुदाहकं । सन्निपात
ज्वरश्चासन्नगोषार्शोविषज्जिमीन् ॥ कोप-
येदामवातश्च घनसंघातकारणं । इति
राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्दिग्धिपतयः । मेघ-
सिंहधनूराशयः । यथा । प्रागादिककुभां
नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणं । मेघाद्या
राशयो ज्जेयास्त्रिराश्रुतिपरिभ्रमां ॥ इति
ज्योतिस्तद्धं ॥

पूर्वाः (पुं) पूर्वजाः । पूर्वपुरुषाः । बह-
वचनान्तोऽहं । इत्यमरः ॥

पूर्वाद्विः (पुं) उदयाचलः । तत्पर्यायः ।
दिनमूर्त्का २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वाषाढा (स्त्री) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
त्रान्तर्गतविंशतिनक्षत्रं । सा सूर्पाकृतिचतु-
स्ताराश्रिका । गजदस्ताकृतिद्विताराश्रिका
वा । अस्या अधिष्ठातृदेवता तोयं । इति
ज्योतिषं ॥ अपि च । सूर्पमूर्त्तिनि शिरो-
गते चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अस्त्यभादमृतवाणि निर्गताः खेचराश्वर-
शशाङ्गलिपिकाः ॥ दं १ । ४९ । इति
कालिदासकृतत्रिकाश्रिलयनिरूपणं ॥ * ॥ तत्र
जातफलं । भूयो भूयस्तुयमानानुरक्तो
भक्तो देवे बहूमाद्योऽतिदक्षः । पूर्वा-
षाढा जन्मकाले यदि स्यादाषाढः स्याद्वैरि-
वर्गे नितान्तं ॥ इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्वाह्नः (पुं) त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः ।
स च त्रिंशद्दिनमाने सूर्योदयावधि-

दशदशकालः । यथा । पूर्वार्द्धे नै ।
 देवानां मध्यमदिनं मनुस्याणामपराह्णः
 पितृणां । इति ऋषिः ॥ अपि च । त्रिधा-
 विभक्तदिनभागप्रमाणेन तु लोकास्मिः ।
 पूर्वार्द्धे मध्ये वापि यदि पर्व समा-
 प्यते । तदोपवासः पूर्वैर्द्युस्तदहर्भाग
 इष्यते ॥ अपराह्णहृत्वा रात्रौ यदि
 पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभते याग इष्यते ॥ उपोष्येति
 नाहोरात्राभोजनपरं किञ्च कृते अग्रा-
 धाने देवा यजमानश्च समीपमुपवसन्तीति
 उपवासशब्देनाग्राधानमुच्यते । सूर्यो-
 दयावधिप्रहरद्वयं । द्विधाविभक्तदिनपूर्व-
 भागः । यथा । पूर्वार्द्धापराह्णरूपद्विधा-
 विभक्तदिनस्यावधिद्वेनावर्तनमाह स्कन्द-
 पुराणं । आवर्तनात् पूर्वार्द्धे अपराह्ण-
 सुतः परः । आवर्तनात् वासरश्च छाया-
 परिवर्तनात् प्रागितिशेषः अतएवोक्तं ।
 अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वार्द्धे प्रहर-
 द्वये । अत उर्द्धं न वन्देत अश्वत्थं
 कदाचन ॥ इति मलमासतद्धं ॥

पूर्वार्द्धे तनः (त्रि) पूर्वार्द्धे भवः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

पूर्वैर्द्युः [स्] व्य पूर्वदिनं । इत्यमरः ॥

• प्रातःकालः । धर्मवासरः । इति मेदिनी ॥

पूल कि संहर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ षष्ठ-
 श्वरी ॥ कि पूलयति पूलति । संहती

• राशीकरणं । इति दुर्गादासः ॥

पृष र्द्धो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ षष्ठश्वरी ।
 पूषति । इति दुर्गादासः ॥

पृषः (पुं) ब्रह्मदारुवृक्षः । तूत इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥

पृषकः (पुं) ब्रह्मदारुवृक्षः । पलाशपिपल
 इति हिन्दी भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्व पर्यायगुणाः तूलशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पृषभाषा (स्त्री) इन्दुनगरी । तं पर्यायः
 स्वरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पृषसूहं [द्] (पुं) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

पृषा [न्] (पुं) सूर्यः । इत्यमरः ॥

पृ क पृर्द्धो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ पृर्द्धिः
 पूर्णकरणं । क पारयति पयसा कुम्भं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पृ न प्रीर्द्धो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ न अति-
 थीन् प्रीर्द्धोति । इति दुर्गादासः ॥

पृ लि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ लि
 पिपृर्द्धि । इति दुर्गादासः ॥

पृ श ङ व्यायामके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 व्यायामको व्यापारः । श ङ धर्मे व्याप्ति-
 यते सूधीः । इति दुर्गादासः ॥

पृक्का (स्त्री) शाकविशेषः । पिडिं इति भाषा ।
 तं पर्यायः । मरुन्माला २ पिशुना ३
 देवी ४ लता ५ लघुः ६ समुद्रान्ता ७
 वधुः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० ।
 इत्यमरः ॥ मरु ११ माला १२ स्पृक्का १३
 कोटी १४ वर्षा १५ लङ्कायिका १६ वर्षा-
 लङ्कायिका १७ । इति तटीकायां भरतः ॥
 तस्करः १८ चोरकः १९ चण्डः २० । इति
 रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । पाके मधुरत्वं ।
 हृद्यत्वं । पिडकफनाशित्वात् । इति राज-
 वल्लभः ॥

पुक्तं (स्त्री) धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्पर्क-
युक्ते त्रि ॥

पृक्तिः (स्त्री) सम्पर्कः । स्पर्शः । तत्पर्यायः ।
स्पृष्टिः २ । इत्यमरः ॥

पृच ई ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ई पुक्तः । ल ङ पुक्ते । परीपृच्यते ।
स चेह सम्पृक्तीभावः । सम्पृक्ते नाभि-
शस्त्रेय इति हलायुधः । सम्पृक्ते मधुना
चूर्णं भिषगिति तु अस्तुर्भूतार्थत्वादिति
चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

पृच कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ संयमनं वक्रनं । कि पर्चयति
पर्चति छूकं राजा । इति दुर्गादासः ॥

पृच ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सम्पर्क इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्ती-
भावश्च । ध पृगक्ति धनुसा वाणं । सं-
पृगक्ति न पापिभिर्घ इति हलायुधः । ई
पुक्तः । पपर्च । इति दुर्गादासः ॥

पृच्छा (स्त्री) प्रश्नः । इत्यमरः ॥

पृज ई ल ङ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सप्तमशरी । ई पृज्यते । ल ङ पृङ्क्ते ।
अयं कैश्चिन्न मशते । इति दुर्गादासः ॥

पृड श मुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मुदि
हृष्टीकरणे । श पृडति दीनं दाता ।
पर्डिता । इति दुर्गादासः ॥

पृण श तृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृपि
तृष्ठीकरणे । श अग्निं पृणति वो द्विजः ।
पर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

पुतना (स्त्री) सेना । सेनाभेदः । इति
मेदिनी ॥ बाहिनीद्रयं । अत्र गजान्त्रि-

चत्वारिंशदधिकशतद्वयं २४७ । रथान्त्रि-
चत्वारिंशदधिकशतद्वयं २४७ । अश्वान् उ-
त्रिंशदधिकसप्तशतं १२९ । पदातिकाः
पञ्चदशदधिकशतद्वयाधिकसहस्रं १२१५ ।
समुदायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्र
द्वयं २४७० । इत्यमरभरतो ॥

पुतनायाट् [साह] (पुं) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथ क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
क पर्थयति गुडमोषधे जनः । इति
दुर्गादासः ॥

पृथक् व्य भिन्नं । तत्पर्यायः । विना २ अन्त-
रेण ३ श्वते ४ हिरुक ५ नाना ७
वर्ज्जनं १ । इत्यमरः ॥

पृथक्त्वं (स्त्री) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तम
गुणः । तस्य लक्षणं । पृथक्प्रत्यया-
साधारणकारणत्वं यथा । संख्यावच्च पृथक्त्वं
स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणं । अत्रोच्चा
भावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥ अस्यां
पृथगियं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ पृथक्त्वं, निरु-
पयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययसिद्धि-
रणकारणं पृथक्त्वं । तन्नित्यतादिकं
संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं
अनित्ये अनित्यं आश्रयद्वितीयक्षणे
चोत्पद्यते आश्रयनाशान्शयति तथा
एकपृथक्त्वमपि द्विद्विदिवत् द्विपृथक्त्वादिकं
मपीत्यर्थः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

पृथक्त्वा (स्त्री) मूर्खा । इति रत्नमाला ॥

पृथक्पणी (स्त्री) क्षुद्ररुक्विशेषः । चाकुल्या

• . इति भङ्गा । तत्पर्यायः । पृथ्वीपणी २
 'चित्रपणी' ३ अङ्गु वल्लिका ४ । इत्यमरः ॥
 पृथक्क्षेत्राः (पुं) एकस्मान्नावर्गस्त्रीजात-
 पुत्राः । इति मिठाक्षरा ॥
 पृथगाञ्जिता (स्त्री) विवेकः । इत्यमरः ॥
 पृथगाञ्जिका (स्त्री) व्यक्तिः । यथा । जाति
 र्जातश्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगाञ्जिका ।
 इति जनूर्जननजन्मानीत्यादिश्लोकोक्तं
 कचिदमरकोषे पाठः ॥
 पृथग्वनः (पुं) मूर्खः । नीचः । इत्यमरः ॥
 पार्पि । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥
 पृथग्निधः (त्रि) नानारूपः । इत्यमरः ॥
 पृथग्धीजः (पुं) तल्लतकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पृथवी (स्त्री) पृथिवी । यथा । पृथवी पृथिवी
 पृथ्वी धरा सर्व्वसहा रसा । इति भरत-
 धृतवाचस्पतिः ॥
 पृथा (स्त्री) कुन्ती । इति जटाधरः ॥
 पृथाजः (पुं) अर्ज्जुनवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुन्तीपुत्रश्च ॥
 • पृथापतिः (पुं) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः
 पृथिका (स्त्री) शतपदी । इति शब्दमाला ॥
 पृथिविः (स्त्री) पृथिवी । इति संक्षिप्तसारो-
 णादिवृत्तिः ॥
 पृथिवी (स्त्री) प्रथते विस्तारं याति इवट्
 निपातनाज्जिः । तत्पर्यायः । भूः २
 भूमिः ३ अचला ४ अनस्ता ५ रसा ६ विश्व-
 स्तरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १०
 धरणी ११ क्षोणी १२ ज्या १३ काशीपी १४

क्षितिः १५ सर्व्वसहा १६ वसुमती १७
 वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुक्षरा २० गोत्रा २१
 कुः २२ पृथ्वी २३ क्षा २४ अविनिः २५
 मेदिनी २६ मही २७ । इत्यमरः ॥ भूर् २८
 भूमि २९ धरणिः ३० क्षोणिः ३१ क्षोणी ३२
 क्षोणिः ३३ क्षमा ३४ अविनी ३५ महिः ३६
 रत्नगर्त्ता ३७ सागराम्बरा ३८ अक्रिमेखला ३९
 भूतधात्री ४० रत्नावती ४१ देहिनी ४२
 पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-
 वस्त्रा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६
 धरणी ४७ महाकास्ता ४८ जगदहा ४९
 गम्भवती ५० खण्डी ५१ गिरिकर्णिका ५२
 धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५
 सहा ५६ अचलकीला ५७ गोः ५८ अक्रि
 द्वीपा ५९ द्विरा ६० इडा ६१ इडिका ६२
 इला ६३ इलिका ६४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ उदधिवस्त्रा ६५ ईरा ६६ आदिमा ६७
 ईला ६८ वरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१
 जगती ७२ पृथुः ७३ भ्रुवाम्बता ७४
 निश्चला ७५ वीजप्रसूः ७६ श्यामा ७७
 क्रोडकास्ता ७८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 खगवती ७९ अदितिः ८० । इति जटा
 धरः ॥ * ॥ आयमते अस्या धर्म्वं । रूप
 द्रवत्प्रत्यक्षयोगित्वं । इयं शुक्ली रस-
 युक्ता च । अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकं ।
 अस्या गुणाः । स्पर्शः १ संख्या २ पवि-
 मितिः ३ पृथक्त्वं ४ संयोगः ५ विभागः ६
 परत्वं ७ अपरत्वं ८ वेगः ९ द्रवत्वं १०
 गुरुत्वं ११ रूपं १२ रसः १३ गन्धः १४ ।
 इयं गन्धकारणं नानारूपवती षड् स

যুক্তা। গন্ধস্ত দ্বিবিধঃ সৌরভং অসৌরভং ।
 তস্যাঃ স্পর্শঃ অনুষ্ণাশীতপাকজঃ । সা
 দ্বিবিধা নিত্যা অনিত্যা চ পরমাণুস্ব-
 রূপা নিত্যা সাবয়বা অনিত্যা । সা ত্রিবিধা
 দেহেন্দ্রিয়বিষয়রূপা । দেহরূপা যোনি-
 জাদিঃ ইন্দ্রিয়াত্মিকা ভ্রাণরূপা বিষয়া-
 ত্মিকা দ্ব্যণুকাদিব্রহ্মাণ্ডপর্ধ্যস্তা । যথা ।
 রূপদ্রবত্বপ্রত্যক্ষযোগি স্যাৎ প্রথম-
 ত্রিকং । গুরুণী হে রসবতী দ্বয়োনৈমি-
 ত্তিকো দ্রবঃ ॥ স্পর্শাদয়োহর্কো বেগশ্চ
 দ্রবত্বঞ্চ গুরুত্বকং । রূপং রসস্তথা স্নেহো
 বারিণ্যেতে চতুর্দশ ॥ স্নেহহীনা গন্ধযুতা
 ক্ষিতাবেতে চতুর্দশ । তত্র ক্ষিতির্গন্ধহেতু-
 র্নানারূপবতী মতা ॥ ষড়্ধিস্ত রসস্তত্র
 গন্ধোহপি দ্বিবিধো মতঃ । স্পর্শস্ত তস্যা
 বিজ্ঞেয়ো অনুষ্ণাশীতপাকজঃ ॥ নিত্যা-
 নিত্যা চ সা দ্বেধা নিত্যা স্যাৎ দণ্ডলক্ষণা ।
 অনিত্যা তু তদন্যা স্যাৎ সৈবাবয়ব-
 যোগিনী ॥ সা চ ত্রিধা ভবেদেহ ইন্দ্রিয়ং
 বিষয়স্তথা । যোনিজাদির্ভবেদেহমিন্দ্রিয়ং
 ভ্রাণলক্ষণং ॥ বিষয়ো দ্ব্যণুকাদিস্ত ব্রহ্মা-
 ণ্ডান্ত উদাহতঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥*॥
 তস্যা অধ্যাত্মাদি যথা । পৃথিবী পঞ্চমং
 ভূতং ভ্রাণশ্চাধ্যাত্মমুচ্যতে । অধিভূতং
 তথা গন্ধো বায়ুস্ত্রাধিদৈবতং ॥ ইতি মহা-
 ভারতে আশ্বমেধিকপর্ব ॥ * ॥ তস্যা উৎ-
 পত্তিকারণং যথা । শ্রয়তাং বসুধাজন্ম
 সর্বমঙ্গলকারণং । বিঘ্ননিঘ্নকরং পাপ-
 নাশনং পুণ্যবর্ধনং ॥ অহো কেচিদ্বদন্তীতি
 মধুকৈটভমেদসা । বভূব বসুধাজন্ম তদ-

বিরুদ্ধমতং শৃণু ॥ উচতুস্তৌ পুরা বিষ্ণুং
 তুর্কৌ যুদ্ধেন তেজসা । আবাং বধ ন
 যত্রোর্বী পাথসা সংবৃত্তেতি চ ॥ তয়ো-
 জীবনকালেন প্রত্যক্ষা সাভবৎ স্ফুটং ।
 ততো বভূব মেদশ্চ মরণস্যান্তরন্তয়োঃ ॥
 মেদিনীতি চ বিখ্যাতেতুক্তো বৈস্তুন্মতং
 শৃণু । জলধোতা কৃশা পৃর্বং বর্দ্ধিতা মেদসা
 যতঃ ॥ কথয়ামি চ তজ্জন্ম সার্থকং সর্ব-
 সম্মতং । পুরা শ্রুতং যৎ শ্রুত্ব্যুক্তং ধর্মা-
 বক্ত্রাচ্চ পুঙ্করে ॥ মহাবিরাট্শরীরস্য
 জলশ্চস্য চিরং স্ফুটং । মলো বভূব
 কালেন সর্বাঙ্গব্যাপকো ধ্রুবং ॥ স চ
 প্রাবিষ্টঃ সর্বেষাং তল্লোম্নাং বিবরেষু চ ।
 কালেন মহতা তস্মাদ্ভুব বসুধা যুনে ॥
 প্রত্যেকং প্রতিলোম্নাঞ্চ কূপেষু সা স্থিরা
 স্থিতা । আবির্ভূতা তিরোভূতা সা জলে
 চ পুনঃ পুনঃ ॥ আবির্ভূতা সৃষ্টিকালে
 তজ্জলোপর্ধ্যবস্থিতা । প্রলয়ে চ তিরো-
 ভূতা জলাভ্যন্তরবস্থিতা ॥ প্রতিবিশ্বেষু
 বসুধা শৈলকাননসংযুতা । সপ্তসাগর-
 সংযুক্তা সপ্তদ্বীপমিতা সতী ॥ হিমাঙ্গি-
 মেরুসংযুক্তা গ্রহচন্দ্রার্কসংযুতা । ব্রহ্ম-
 বিষ্ণুশিবাদৈশ্চ সুরৈর্লোকৈস্তদালয়ে ॥
 পুণ্যতীর্থসমায়ুক্তা পুণ্যভারতসংযুতা ।
 পাতালসপ্ততদধস্তদূর্দ্ধে ব্রহ্মলোককঃ ॥
 ব্রহ্মলোকশ্চ তত্রৈব সর্ববিশ্বঞ্চ তত্র বৈ ।
 এবং সর্বাণি বিশ্বানি পৃথিব্যাং নির্মি-
 তানি চ ॥ উর্দ্ধৌ গোলোকবৈকুণ্ঠৌ নিত্যৌ
 বিশ্বপরৌ চ তৌ । নশ্বরানি চ বিশ্বানি
 সর্বাণি কৃত্রিমাণি চ ॥ প্রলয়ে প্রাকৃত্তে

ব্রহ্মন্ ব্রহ্মণশ্চ নিপাতনে। মহাবিরা-
 ডাদিস্বর্কৌ স্বর্কঃ কৃষ্ণেন চাত্মনা ॥ নিতৈঃ
 স্থিতা চ প্রলয়ে কাষ্ঠাকাশেশ্বরৈঃ সহ।
 ক্ষিত্যধিষ্ঠাতৃদেবী সা বারাহে পূজিতা
 স্তরৈঃ ॥ মুনিভির্মুভির্বিপ্রৈর্গন্ধর্বাদিভি-
 রেব চ। বিষ্ণোর্বিরাহরূপস্য পত্নী সা
 শ্রুতিসম্মতা। তৎপুত্রো মঙ্গলো জ্যেয়ো
 ঘণ্টেশো-মঙ্গলাত্মজঃ ॥ * ॥ নারদ উবাচ।
 পূজিতা কেন রূপেণ বারাহে চ স্তরৈ-
 শ্চহী। বরাহেণ চ বারাহী সর্কৈঃ সর্কা-
 শ্রয়া সতী ॥ তস্যাঃ পূজাবিধানকাপ্যধ-
 শ্চোদ্ধরণক্রমং। মঙ্গলং মঙ্গলস্যাপি জন্ম
 ব্যাসং বদ প্রভো ॥ শ্রীনারায়ণ উবাচ।
 বারাহে চ বরাহশ্চ ব্রহ্মণা সংস্কৃতঃ পুরা।
 উদধার মহীং হত্বা হিরণ্যাক্ষং রসা-
 তলাং ॥ জলে তাং স্থাপয়ামাস পদ্মপত্রং
 যথা হৃদে। তত্রৈব নিশ্চমে ব্রহ্মা সর্ক-
 বিশ্বং মনোহরং ॥ দৃষ্ট্বা তদধিদেবীঞ্চ
 সকামাং কামুকো হরিঃ। বরাহরূপী ভগ-
 বান্ কোটিসূর্যাসমপ্রভঃ ॥ কৃত্বা রতিকরীং
 শয্যাং মূর্তিঞ্চ স্তমনোহরাং। ক্রীড়াঞ্চকার
 রহসি দিব্যং বর্ষমহর্নিশং ॥ স্তমসস্তোগ-
 সংস্পর্শামুচ্ছাং সংপ্রাপ স্তন্দরী। বিদ-
 ক্শ্যা বিদগ্ধেন সঙ্গমোহতিস্বথপ্রদঃ ॥ বিষ্ণু-
 স্তদঙ্গসংস্পর্শাং বুধে ন দিবানিশং।
 বর্ষাস্তে চেতনাং প্রাপ্য কামী তত্য়াজ
 কামুকীং ॥ পূর্বরূপঞ্চ বরাহং দধার চাব-
 লীলয়া। পূজাঞ্চকার ভক্ত্যা চ ধ্যাত্বা চ
 ধরণীং সতীং ॥ ধূপৈর্দীপৈশ্চ নৈবেদ্যৈঃ
 • সিন্দুরৈরমুলেপনৈঃ। বস্ত্রৈঃ পুষ্পৈশ্চ

বলিভিঃ সংপূজ্যোবাচ তাং হরিঃ ॥
 শ্রীমহাবরাহ উবাচ। সর্কাধারা ভব শুভে
 সর্কৈঃ সংপূজিতা স্তথং। মুনিভির্মুভি-
 দেবৈঃ সিদ্ধৈশ্চ মানবাদিভিঃ ॥ অম্বুবাটী-
 ত্যাগদিনে গৃহারম্ভপ্রবেশনে। বাপী-
 তড়াগারম্ভে চ গৃহে চ কৃষিকর্ষণে ॥ তব
 পূজাং করিষ্যন্তি মদ্বরেণ স্তরাদয়ঃ। যুতা
 যে ন করিষ্যন্তি যাস্যন্তি নরকঞ্চ তে ॥* ॥
 বসুধোবাচ। বহামি সর্কং বরাহরূপে-
 গাহং তবাজ্জয়া। লীলামাত্রেণ ভগবন্
 বিশ্বঞ্চ সচরাচরং ॥ মুক্তাং শুক্তিং হরে-
 রর্চাং শিবলিঙ্গং শিলাং তথা। শঙ্খাং
 প্রদীপং মন্ত্রঞ্চ মাণিক্যং হীরকং মণিং ॥
 যজ্ঞসূত্রঞ্চ পুষ্পঞ্চ পুস্তকং তুলসীদলং।
 জপমালাং পুষ্পমালাং কর্পূরঞ্চ স্তবর্ণকং ॥
 গোরোচনাং চন্দনঞ্চ শালগ্রামজলং
 বিনা। এতান্ বোচুমশক্তাহং ক্রিষ্টা চ
 ভগবন্ শৃণু ॥ শ্রীভগবানুবাচ। দ্রব্য-
 গ্যেতানি মুতা যে অর্পয়িষ্যন্তি স্তন্দরি।
 তে যাস্যন্তি কালসূত্রং দিব্যং বর্ষশতং
 স্থয়ি ॥ ইত্যেবমুক্ত্বা ভগবান্ বিররাম চ
 নারদ। *। বভূব তেন গর্ভেণ তেজস্বী
 মঙ্গলগ্রহঃ ॥ পূজাং চক্রুঃ পৃথিব্যাশ্চ তে
 সর্কৈ চাজ্জয়া হরেঃ। কাণশাখোক্ত-
 ধ্যানেন তুষ্কুবুঃ স্তবনেন চ ॥ দহুর্মুলেন
 মন্ত্রেণ নৈবেদ্যাদিকমেব চ। সংস্কৃতা
 বিষ্ণুলোকেষু পূজিতা সা বভূব হ ॥ * ॥
 নারদ উবাচ। কিং ধ্যানং স্তবনস্তস্য
 মূলমন্ত্রঞ্চ কিং বদ। গুটং সর্কপূরাণেষু
 শ্রোতুং কোতুহলং মম ॥ শ্রীনারায়ণ

উবাচ । আদৌ চ পৃথিবী দেবী বরাহেণ
 চ পূজিতা । ততঃ সৰ্বৈৰ্মুনির্দৈশ্চ মনু-
 ভিৰ্ম্মানবাদিভিঃ । ধ্যানঞ্চ স্তবনং মন্ত্রং
 শৃণু বক্ষ্যামি নারদ ॥ * ॥ ॐ শ্রীং হ্রীং
 ক্লীং বসুন্ধরায়ৈ স্বাহা । ইত্যনেনৈব মন্ত্রেণ
 পূজিতা বিষ্ণুনা পুরা ॥ শ্বেতচম্পকবর্ণাভাং
 শতচন্দ্রসমপ্রভাং । চন্দনোক্ষিতসৰ্ব্বাঙ্গাং
 রত্নভূষণভূষিতাং ॥ রত্নাধারাং রত্নগর্ভাং
 রত্নাকরসমস্থিতাং । বহিঃশুক্রাংশুকাধানাং
 সস্মিতাং বন্দিতাং ভজে ॥ ধ্যানেনানেন
 সা দেবী সৰ্বৈশ্চ পূজিতা ভবেৎ । স্তবনং
 শৃণু বিপ্রেন্দ্র কাণ্ঠশাখোক্তমেব চ ॥ * ॥
 শ্রীবিষ্ণুরুবাচ । জয়ে জয়ে জয়াকারে জয়-
 শীলে জয়প্রদে । যজ্ঞশুকরজায়ে চ জয়ং
 দেহি জয়াবহে ॥ মঙ্গলে মঙ্গলাধারে
 মঙ্গল্যে মঙ্গলপ্রিয়ে । মঙ্গলাঢ্যে মঙ্গলেশে
 মঙ্গলং দেহি মে ভবে ॥ সৰ্ব্বাধারে সৰ্ব্ব-
 বীজে সৰ্ব্বশক্তিসমস্থিতে । সৰ্ব্বকামপ্রদে
 দেবি সৰ্বৈষ্কং দেহি মে ভবে ॥ পুণ্য-
 স্বরূপে পুণ্যানাং বীজরূপে সনাতনি ।
 পুণ্যাশ্রয়ে পুণ্যবতামালয়ে পুণ্যদে ভবে ॥
 রত্নাধারে রত্নগৰ্ভে রত্নাকরসমস্থিতে । স্ত্রী-
 রত্নরূপে রত্নাঢ্যে রত্নসারপ্রদে ভবে ॥
 সৰ্ব্বশস্যালয়ে সৰ্ব্বশস্য্যাঢ্যে সৰ্ব্বশস্যদে ।
 সৰ্ব্বশস্যহরে কালে সৰ্ব্বশস্য্যাদিকে ভবে ॥
 ভূমে ভূমিপসৰ্ব্বশ্বে ভূমিপানাং পরায়ণে ।
 ভূপাহঙ্কাররূপেণ ভূমিং দেহি চ ভূমিপে ॥
 ইদং পুণ্যং মহাস্তোত্রং তাং সংপূজ্য চ
 যঃ পঠেৎ । কোটি কোটি জন্ম জন্ম স
 ভবেভূমিপেশ্বরঃ ॥ ভূমিদানকৃতং পুণ্যং

লভতে পাঠনাজ্জনঃ । ভূমিদানহরাৎ
 পাপান্মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ অন্বুবাচী-
 ভূখননে পাপাং স মুচ্যতে ধ্রুবং ॥ অন্য-
 কূপে কূপদজাৎ পাপাং স মুচ্যতে ধ্রুবং ।
 পরভূশ্রাক্ৰজাৎ পাপান্মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥
 ভূমৌ বীৰ্য্যপরিত্যগাৎ ভূমৌ দীপাদি-
 স্থাপনাং । পাপেন মুচ্যতে প্রাজ্ঞঃ
 স্তোত্রস্য পঠনাম্মুনে । অশ্বমেধশতং
 পুণ্যং লভতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ * ॥ নারদ
 উবাচ । ভূমিদানকৃতং পুণ্যং পাপং
 তদ্বরণে চ যৎ । পরভূমৌ শ্রাক্ৰপাপং
 কূপে কূপদজং তথা ॥ অন্বুবাচীভূখননং
 বীৰ্য্যত্যাগজমেব চ । দীপাদিস্থাপনাং
 পাপং শ্রোতুমিচ্ছামি যত্নতঃ ॥ অন্যং বা
 পৃথিবীজন্যং পাপং মৎপ্রশ্নতঃ পরং ।
 যদস্তি তৎপ্রতীকারং বদ বেদবিদাম্বর ॥
 শ্রীনারায়ণ উবাচ । বিতস্তিমানাং ভূমিঞ্চ
 যো দদাতি চ ভারতে । সক্ষ্যাপ্তায়
 বিপ্রায় স যাতি বিষ্ণুমন্দিরং ॥ ভূমিঞ্চ
 সৰ্ব্বশস্য্যাঢ্যাং ব্রাক্ষণায় দদাতি যঃ ।
 ভূমিরেণুপ্রমাণঞ্চ বর্ষং বিষ্ণুপদে স্থিতিঃ ॥
 গ্রামং ভূমিঞ্চ ধাত্মঞ্চ যো দদাত্যাদদাতি
 চ । সৰ্ব্বপাপবিনির্মুক্তৌ চোৰ্ত্তৌ বৈকুণ্ঠ-
 বাসিনৌ ॥ ভূমিং দাতুঞ্চ যৎকালে যঃ
 সাধুশ্চানুমোদতে । স চ যাতি চ বৈকুণ্ঠং
 মিত্রগোত্রসমস্থিতঃ ॥ স্বদত্তাং পরদত্তাং
 বা ব্রহ্মবৃত্তিং হরেত্তু যঃ । স তিষ্ঠতি
 কালসূত্রে যাবচ্ছ্রদিবাকরৌ ॥ তৎপুত্র-
 পৌত্রপ্রভৃতিভূমিহীনঃ শ্রিয়া হতঃ । পুত্র-
 হীনো দরিদ্রশ্চৈবাস্তে যাতি চ রৌরবং ॥

गवां मार्गं विनिष्कस्य यश्च शश्वत् ददाति
 च । दिव्यं वर्षशतैश्चैव कुञ्चीपाकेषु
 तिष्ठति ॥ गार्ध्रं तडागं निष्कस्य मार्गं
 शस्यं ददाति च । स च तिष्ठत्यसिपत्रे
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ न पक्षपिण्डमुद्धृत्य
 परकूपे च स्नाति यः । प्राप्नोति नरकं
 नैव स्नानजं फलमेव च ॥ कामी भूमौ च
 रहसि वीर्यत्यागं करोति यः । स्निग्धरेणु-
 प्रमाणं वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥ अशु-
 वाच्यां भूखननं यः करोति च मानवः ।
 स याति कृमिदंशकं स्थितिसूत्रं चतुर्गुणं ॥
 परकीयलुण्ठकूपे कूपं मूढः प्रयच्छति ।
 पुष्करिण्यां लुण्ठ्यां पुष्करिणीं यो
 ददाति च ॥ सर्वं फलं परस्यैव तप्त-
 मूर्ध्निं ब्रजेत्तु सः । तत्र तिष्ठति सप्तशतं
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ परकीयतडागे च
 पङ्कमुत्सृज्य नोत्सृजेत् । रेणुप्रमाण-
 वर्षं ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ पिण्डं पित्रे
 भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः । श्राद्धं
 करोति यो मूढो नरकं याति नि-
 श्चितं ॥ * ॥ भूमौ दीपं योऽर्पयति स
 चाक्षः सप्तजन्मि । भूमौ शस्त्रं संस्थाप्य
 कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥ मुक्तामणिक्य-
 हीरकं स्वर्णं मणिस्तथा । यश्च संस्थापये-
 त्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगं ॥ जपमालां
 पुष्पमालां कर्पूरं रोचनास्तथा । यो
 मूढश्चाप्येत्तु भूमौ स याति नरकं क्ष्वेत् ॥
 मुने चन्दनकार्थं रुद्राक्षं कुशमूलकं ।
 संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नरस्तथाविधि ॥
 पुस्तकं यज्ञसूत्रं भूमौ संस्थापयेत्तु

यः । न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मा-
 न्तरे जनिः ॥ ब्रह्महत्यासमं पापममुत्र
 च लभेद्भुवः । अस्त्रियुक्तं यज्ञसूत्रं
 पूज्यं सर्ववर्णकैः ॥ यज्ञं कृत्वा च यो
 भूमिं क्षीरेण नहि सिञ्चति । स याति
 तप्तमूर्ध्निं सप्तशतं सप्तजन्म ॥ भूकम्पे
 ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ।
 जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवे-
 द्भुवः ॥ * ॥ भवनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमि-
 स्तेन कीर्तिता । वसुरत्नं या दधाति वसुधा
 सा वसुधरा । हरेरुरो च या जाता सा
 चोर्वा परिकीर्तिता ॥ धरा धरित्री धरणी
 सर्वेषां धारणात्तु या । इज्या च वागा-
 धारात्तु क्षीणी क्षीणालये च या । महालये
 क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता ॥
 काश्यपी कश्यपस्यैवमचला स्थिररूपतः ।
 विश्वस्तुरा तद्धारणात्तानन्तररूपतः ॥
 पृथिवी पृथुकन्यात्त्राद्विस्तृतान्महामुने ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्यापा-
 ख्यानं १ अध्यायः ॥ * ॥ तस्या भारा
 यथा । क्षितिरुवाच । कृष्णभक्तिविहीना
 ये ये च तद्वृत्तनिन्दकाः । तेषां
 महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥ स्वधर्मा-
 चारहीना ये नित्यकृत्याविवर्जिताः ।
 श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण
 पीडिता ॥ पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं
 पुत्रपोष्यायोः । ये न कुर्वन्ति तेषां न
 शक्ता भारवाहने ॥ ये मिथ्यावादिनस्तात
 दयासत्यविहीनकाः । निन्दका गुरुदाराणां
 तेषां भारेण पीडिता ॥ मित्रद्रोही

কৃতঘ্নশ্চ মিথ্যাসাক্ষিপ্রদায়কঃ । বিশ্বাসঘ্নঃ
 স্থাপ্যহারী তেষাং ভারেণ পীড়িতা ॥
 কল্যাণযুক্তনামানি হরেন্নামৈকমঙ্গলং ।
 কুর্বন্তি বিক্রয়ং যে বৈ তেষাং ভারেণ
 পীড়িতা ॥ জীবঘাতী গুরুদ্রোহী গ্রামঘাজী
 চ লুক্ককঃ । শবদাহী শূদ্রভোজী তেষাং
 ভারেণ পীড়িতা ॥ পূজায়জ্ঞোপবাসানি
 ব্রতানি নিয়মানিচ । যে যে মৃঢ়া বিহ-
 ন্তারস্তেষাং ভারেণ পীড়িতা ॥ সদা
 দ্বিমস্তি যে পাপা গোবিপ্রসূরবৈষ্ণবান্ ।
 হরিং হরিকথাং ভক্তিং তেষাং ভারেণ
 পীড়িতা ॥ শঙ্খাদীনাঞ্চ ভারেণ পীড়িতাহং
 যথা বিধে । ততোহধিকেন দৈত্যানাং
 তেষাং ভারেণ পীড়িতা ॥ ইত্যেবমুক্ত্বা
 বসুধা রুরোদ চ মুহূর্মুহঃ । ব্রহ্মা তদ্-
 রোদনং দৃষ্ট্বা তামুবাচ কৃপানিধিঃ ॥ ভারং
 তবাপনেষ্যামি দস্যুনাং পুপায়তঃ । উপায়-
 তোহপি কার্য্যাণি সিধ্যন্ত্যেব বসুন্ধরে ॥*॥
 মস্ত্রং মঙ্গলকুম্ভঞ্চ শিবলিঙ্গঞ্চ কুঙ্কুমং ।
 মধুকার্ঠং চন্দনঞ্চ কস্তুরীং তীর্থমুক্তিকাং ॥
 খড়্গং গণ্ডকখড়্গঞ্চ স্ফটিকং পদ্মরাগক ।
 ইন্দ্রনীলং সূর্য্যমণিং রুদ্রাঙ্কং কুশ-
 মূলকং ॥ শালগ্রামশিলাশঙ্খতুলসীপ্রতিমা-
 জলং । শঙ্খপ্রদীপমালাঞ্চ শিলার্চাতুলসীং
 তথা ॥ নিশ্মালায়ৈশ্বে নৈবেদ্যং হরিদ্বর্ণ-
 মণিস্তথা । গ্রন্থিযুক্তং যজ্ঞসূত্রং দর্পণং
 শ্বেতচামরং ॥ গোরোচনাঞ্চ মুক্তাঞ্চ
 শুক্রিং মাণিক্যমেব চ । পুরাণসংহিতাং
 বহিঃ কপূরং পরশং তথা ॥ রজতং
 কাঞ্চনৈশ্বে প্রবালং রত্নমেব চ । কুশ-

দ্বিজং তীর্থতোয়ং গব্যং গোমূত্রগোময়ং ॥
 স্থয়ি যে স্থাপয়িষ্যন্তি মৃঢ়াশ্চৈতানি
 স্তন্দরি । পচ্যন্তে কালসূত্রে চ বর্ষাণা-
 মযুতং ধ্রুবং ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণ-
 জন্মখণ্ডে ৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ তস্যো রূপা-
 ন্তরং যথা । ইতি তস্য বচঃ শ্রুত্বা জন-
 কস্য তদা ক্ষিতিঃ । মুনীনাং সন্নিধৌ রূপং
 দর্শয়ামাস ভূভূতে ॥ নীলোৎপলদলশ্যামা-
 মক্ষমালাজ্জধারিণীং । বাহুযুগ্মেন শুভ্রেণ
 মৃগালায়তশোভিনা । স্তন্দরীং লোকধাত্রীং
 তাং দৃষ্ট্বা শশ্বম্পোহলয়ং ॥ ইতি কালিকা-
 পুরাণে ৩৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পৃথিব্যাং গ্রাম-
 শস্যাদ্যুৎপত্তিকারণং যথা । প্রজা উচুঃ ।
 অরাজকে নৃপশ্রেষ্ঠ ধরিত্র্যা সকলৌষধীঃ ।
 গ্রন্থাস্ততঃ ক্ষয়ং যান্তি প্রজাঃ সর্কদাঃ
 প্রজেশ্বর ॥ স্থং নো বৃত্তিপ্রদো ধাত্রা প্রজা-
 পালো নিরূপিতঃ । দেহি নঃ ক্ষুৎপরী-
 তানাং প্রজানাং জীবনৌষধীঃ ॥ শ্রীপরা-
 শর উবাচ । ততোহথ নৃপতির্দিব্যমাদায়া-
 জগবন্ধনুঃ । শরাংশ্চ দিব্যান্ কুপিতঃ
 সোহভ্যধাবদ্বসুন্ধরাং ॥ ততো ননাশ-
 স্থরিতা গোভূত্বা তু বসুন্ধরা । সা লোকান্
 ব্রহ্মলোকাদীংস্তজাসাদগমম্মহী । যত্র যত্র
 যযৌ দেবী সা তদা ভূতধারিণী । তত্র তত্র
 তু সা বৈণ্যং দদর্শাভ্যুদ্যতায়ুধং ॥ ততস্তং
 প্রাহ বসুধা পৃথুং পৃথুপরাক্রমং । প্রবেপ-
 মানা তদ্বাণপরিভ্রাণপরায়ণা ॥ পৃথিব্যু-
 বাচ । স্ত্রীবধে স্থং মহাপাপং কিং নরেন্দ্র-
 ন পশ্যসি । যেন মাং হস্তমত্যর্থং
 প্রকরোষি নৃপোদ্যমং ॥ শ্রীপৃথুরূবাচ ।

एकस्मिन् वद्रे निधनं प्रापिते दुष्कारिणि ।
 बहूनां भवति क्लेशस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 पृथिव्यावाच । प्रजानामुपकाराय यदि मां
 त्वं हनिष्यसि । आधारः कः प्रजानाम्
 मृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥ पृथुकवाच । त्वां
 हत्वा बह्वधे वाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीं । आश्र-
 योगबलेनमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
 श्रीपराशर उवाच । ततः प्रणम्य बह्वधा तं
 भूयः प्राह पाथिवं । प्रवेपितास्त्री परमं
 साक्षसं समुपागता ॥ उपायतः समारकाः
 सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । तस्माद्दाम्युपायस्ते
 त्वं कुरुष्व यदिच्छसि ॥ समस्तान्ता मया जीर्णा
 नरनाथ महोषधीः । यदाच्छसि प्रदास्यामि
 ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥ तस्मात् प्रजा-
 हितार्थाय मम धर्मभूतां वर । तस्तु वंसं
 प्रयच्छस्व करेणं येन वंसला ॥ समाक
 कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समस्ततः । वरो-
 षधीवीजभूतं वीर सर्वत्र भावये ॥
 श्रीपराशर उवाच । तत उंसारयामास
 शैलान् शतसहस्रशः । धनुकोट्या तदा
 वैण्येस्तन शैला विवर्द्धिताः ॥ * ॥ नहि
 पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्रति
 भागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुरा-
 भवत् ॥ न शस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न
 वणिकपथः । वैण्यात् प्रभृति मैत्रेय
 सर्वस्यैतन्य संभवः ॥ यत्र यत्र समं
 त्वया भूमेरासीद्विजोत्तम । तत्र तत्र
 प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥
 आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
 कृच्छ्रेण महता सोहपि प्रनक्तोऽश्वोषधीषु

वै ॥ स कल्लयिज्ञा वंसस्तु मनुं श्याय
 सुवत् प्रभुं । श्वे पाणो पृथिवीनाथो
 दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥ शम्यजातानि
 सर्वाणि प्रजानां हितकाम्या । तेना
 म्नेन प्रजास्तत बर्तन्तेहृद्यापि नित्यशः ॥
 प्राणप्रदानां स पृथुर्वश्याद्भुमेरभुं पिता ।
 ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाथिलधारिणी ॥
 ततश्च देवैर्मुनिभिर्देतैत्य रक्षोभि-
 रद्रिभिः । गन्धर्वैररुर्गैर्घकैः पितृभि-
 स्तरुभिस्तथा ॥ तत्रत्पात्रमुपादाय तत्र
 दुष्का मुने पयः । वंस दोग्ध्विशे-
 यात् तेषां तदेवानयोहभवन् ॥ सैषा
 धात्री विधात्री च धरणी पोषणी तथा ।
 सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
 एवंप्रभावः स पृथुः पुत्रो वेणस्य वीर्य-
 वान् । जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजा-
 भृङ्जनरञ्जनात् ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे
 १ अंशे पृथुचरितं १७ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्या नामगोरूपदोहनानां कारणानि
 यथा । श्वय उचुः । बह्वभिर्धरणी भुक्त्वा
 भूपालैः श्रयते पुरा । पार्थिवाः पृथिवी-
 योगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥ किमर्थं
 कृता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिकी ।
 गौरितीयं विख्याता सूत कस्माद्ब्रवीहि
 नः ॥ सूत उवाच । वंशे श्यायसुवे हासी-
 दस्यो नाम प्रजापतिः । यतयोस्तु दुहिता
 तेन परिगीतातिदुर्मुखी ॥ सुतीर्था नाम
 तस्यास्तु वेणो नाम सुतः पुरा । अधर्म-
 निरतः कामी बलवान् बह्वधाविपः ॥ लोके-
 हप्यधर्मकृद्भ्रातः परभार्यापहारकः ।

धर्माचारप्रसिद्धार्थं जगतोहस्य महर्षिभिः ॥
 अनुनीतोहपि न ददावनुज्जां स यदा
 ततः । शापेन मारयित्स्वैनमराजक-
 भयार्दिताः । ममसूत्राङ्गणस्तस्य बला-
 देहमकल्मषाः ॥ तंकायान्मथ्यामानात्तु
 निष्पेतुल्लेच्छजातयः ॥ शरीरे मातु-
 रंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः । पितुरङ्गस्य
 चांशेन धार्मिको धर्मचारिणः ॥ उ०पमो
 नृक्किणाङ्गस्तां सधनुः सशरो गदी । दिव्य-
 तेजोमयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ॥ पृथु-
 रेवाभवदश्याततः पृथुरजायत । सविप्रे
 रभिषिक्तश्च तपः कृत्वा सूदुश्चरन् ॥
 विष्णोर्बरेण सर्वस्य प्रभुत्वमगमत् प्रभुः ।
 निःस्वाध्यायवचकारं निर्धनं वीक्यं भू-
 तलम् ॥ दङ्कुमेवोद्यतः कोपाच्छरेणा-
 मितविक्रमः । * । ततो गोरूपमाश्रय
 भूः पलायितुमुंसहेत् ॥ पृष्ठतोहनुगत-
 स्तस्याः पृथुर्दीप्तशरसनः । ततः स्थित्वैक-
 देशे तु किं करोमीति सात्रवीत् ॥
 पृथुरप्यवदद्वाक्यमीप्सितं देहि सूत्रते ।
 सर्वस्य जगतः शीघ्रं श्रावरस्य चरस्य
 च ॥ * ॥ तथैव चात्रवीदुमिदुदोह च नरा-
 धिपः । श्वे श्वे पाणौ पृथुर्ब०सं कृत्वा
 श्रायस्तुवन् मनुः ॥ तदन्नमभवत् शुद्धं प्रजा
 जीवन्ति तेन वै । ततस्तु ऋषिभिर्दुक्त्वा
 व०सः सोमस्तदाभवत् ॥ दोग्धा रूहस्पति-
 रभूत् पात्रं वेदस्तपो रसः । वेदैश्च
 वसुधा दुक्त्वा दोग्धा मित्रस्तदाभवत् ॥ इन्द्रो
 व०सः समभवत् क्षीरमुर्ज्ज्वरं बलम् ।
 देवानां काङ्क्षन् पात्रं पितृणां राजत-

स्तदा ॥ असुकश्चाभवदोग्धा धमो व०सः
 सुधारसः । अलावुपात्रं नागानां तर्कको
 व०सकोहभवत् ॥ विषं क्षीरं ततो
 दोग्धा धृतराष्ट्रोहभवत् पुनः । अहुरै-
 रपि दुक्त्वेयमायसे शक्रपीडनीं ॥ पात्रे
 मायामभूद्व०सः प्रह्लादिश्च विरोचनः ।
 दोग्धा द्विमूर्धा तत्रासीन्माया येन प्रव-
 र्तिताः ॥ यत्कैश्च वसुधा दुक्त्वा पुरास्तुर्दान-
 मीपुत्रभिः । कृत्वा वैश्रवणं व०समामपात्रे
 महीपते ॥ प्रेतर्क्षोगणैर्दुक्त्वा धरा
 रुचिरमूल्यं । रौप्यलाभोहभवदोग्धा
 सुमाली व०स एव तु ॥ गङ्गर्बैश्च पुनर्दुक्त्वा
 वसुधा चाप्सरोगणैः । व०सं चैत्ररथं
 कृत्वा गङ्गान् पद्मदले तथा ॥ दोग्धा च
 सुरुचिर्नाम नाट्यवेदस्य पारगः । गिरिभि-
 र्वसुधा दुक्त्वा रत्नानि विविधानि च ॥ उषधानि
 च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महाबलः । व०सो
 हृद्धिमवांसुत्रे पात्री शैलमयी पुनः ॥
 रूक्मैश्च वसुधा दुक्त्वा क्षीरं हिमप्ररोहणं ।
 पालाशपात्रे दोग्धा तु सालः पुष्पदला
 कुलः ॥ प्रक्षोहभवत्ततो व०सः सर्व
 रूक्मगणाधिपः । एवमनैश्च वसुधा तथा
 दुक्त्वा यथेप्सितं ॥ इति म०स्यपुराणे
 १० अध्यायः ॥ * ॥ अन्याद्विवरणं भूगोल-
 शब्दे द्रष्टव्यं ॥ पृथ्वी । तद्वैदिकपर्यायाः ।
 गौः १ ग्या २ ज्ञ्या ३ क्वा ४ का ५ कामा ६
 क्वाणी ७ क्कितिः ८ अबनिः ९ ऊर्की १०
 ११ मही १२ रिपः १३ अदितिः १४
 ईला १५ निर्वातिः १६ भूः १७ भूमिः १८
 पृषा १९ गातुः २० गोत्रा २१ । इत्येक-

विंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वेद-
निघण्टो १ अध्यायः ॥

पृथिवीगीता (स्त्री) पृथिवीकथा । यथा । मैत्रेय
पृथिवीगीताः श्लोकाश्चात्र निबोध तान् ।
यानाह धर्मध्वनिने जनकायासितो मुनिः ॥
श्रीपृथिव्युवाच । कथमेष नरेन्द्राणां
मोहो बुद्धिमतामपि । येन केन स-
धर्माणोहप्यातिविश्वस्तचेतसः ॥ पूर्वमाज्ञ-
जयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः । ततो
भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा
रिपून् ॥ क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं
सनागरां । इत्यासक्तधियो मृत्युं न
पशुन्त्याविदूरगं ॥ समुद्रावरणं याति मन्-
नगुलमथो वशं । कियदाज्ञयादेतन्मुक्ति-
राज्ञजये फलं ॥ उंसृज्य पूर्वे यां
याता यां नादाय गतः पिता । तां
मामतिविमृच्छाञ्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥
मंकृते पितृपूजाणां द्रातृणांकापि
विग्रहाः । जायन्तेहृत्यस्तमोहेन ममत्वा-
दृतचेतसां ॥ पृथ्वी ममेयं सकलाममेयं
ममेति चैवा मम शाश्वतेयं । यो यो
मृतेहन्यात्र बभूव राजा कुबुद्धिरासीदिति
तस्य तस्य ॥ दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं
विहाय मां मृत्युपथं ब्रजन्तं । तस्याम्य-
स्तत्र कथं ममत्वं हृद्यास्पदं मंप्रभवं
करोति ॥ पृथ्वी ममैवांशु परित्यजैनां
वदन्ति ये दूतमुखैः सशक्रुन् । नराधिपा-
स्तेषु ममातिहासः पुनश्च मृतेषु दया-
भ्रुपैति ॥ श्रीपराशर उवाच । इत्येते
धरणीगीताः श्लोका मैत्रेय वैः श्रुताः ।

ममत्वं विलयं याति तापन्त्यस्तं यथा
हिमं ॥ इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२४ अध्यायः ॥

पृथिवीपतिः (पुं) राजा । ऋषभनामौषधिः ।
इति मेदिनी ॥ यमः । इति हेमचन्द्रः ॥
पृथिवीपालः (पुं) राजा । यथा । बुद्धजे
पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलां । इति
रघुः ॥
पृथिवीशक्रः (पुं) राजा । इति हेमचन्द्रः ॥
पृथुः (पुं) त्रेतायुगे सूर्यावन्शीयपक्षमनुषः ।
वेणुपञ्च दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रजा-
रञ्जनां आद्ये राजोपाधिं प्रापुः ।
यथा । अथ ते ऋषयः सर्वे प्रसन्नमनस-
स्ततः । गतकल्मसमेव तं जातं वेणुं
नृपोद्भवं ॥ ममभूदक्षिणं पाणिं तस्यैव
च महात्मनः । मथिते तस्य पाणौ च सं-
जातं श्वेदमेव हि ॥ पुनर्ममभूस्ते विप्रा
दक्षिणं पाणिमेव च । स्वकरां पुरुषो
ज्ज्जे द्वादशादित्यसन्निभः ॥ तपुकाङ्क-
वर्णाङ्गो दिव्यामाल्याम्बरारूतः । दिव्याभरण-
शोभाङ्गो दिव्यगङ्गानुलेपनः ॥ मुकुटेन
श्वर्गेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥ महा-
कायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भूवि ।
खड्गवाणधरो ध्वी कवची च महाप्रभः ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वालङ्कारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरं ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति भूवि वेणाञ्ज
स्तथा ॥ तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च
ऋषयोऽमलाः । उंसव चक्रिरे सर्वे

বেণশ্চ তনয়ং প্রতি ॥ দীপ্যমানঃ স্ববপুষা
বর্ণৈরেব মহামতিঃ । শরাংশ্চ দিব্যা-
নুষ্কার্থং কবচঞ্চ মহাপ্রভং ॥ দদাবিন্দ্রঃ
সহস্রাক্ষো মালাঞ্চান্নানপুষ্পিকাং । জাতে
তস্মিন্মহাভাগে পৃথৌ বীরে মহাত্মনি ॥
সংপ্রহুটানি ভূতানি সমস্তানি দ্বিজো
ক্তমাঃ । সৰ্ব্বতীর্থানি তোয়ানি পুণ্যানি
বিবিধানি চ ॥ স্থাবরাণি চরাণ্যেব অভ্য-
ক্ষিণ্নরাধিপং । মহাবীরং প্রজাপালং
পৃথুমেবং দ্বিজোক্তমাঃ ॥ পৃথুং বৈণ্যং
বদ্রাজ্যে অভিবিক্তং চরাচরৈঃ । দেবৈ-
বিত্ৰৈশ্চুপা সৰ্বৈরভিষিক্তো মহামনাঃ ॥
রাজ্ঞাক্ষেবাধিকারে বৈ পৃথুর্বেণ্যঃ প্রতাপ-
বান্ । তদা পিত্রা প্রজাঃ সৰ্বাঃ কদা
নৈবানুরঞ্জিতাঃ ॥ * ॥ তেনানুরঞ্জিতাঃ
সৰ্বাঃ স্মথৈর্গুণিদরে তদা । অনুরাগাত্তু
বীরশ্চ নাম রাজেত্যভাসত ॥ প্রযাতশ্চ
সুধীরশ্চ সমুদ্রশ্চ দ্বিজোক্তমাঃ । আপস্তু-
স্তিরে সৰ্বা ভয়াত্তশ্চ মহাত্মনঃ ॥ প্রযা-
তশ্চ রথশ্চাপি তসৈ্যেব চ মহাত্মনঃ । দুর্গ-
মার্গং বিলোক্যেব স্বমার্গং পৰ্বতা দহুঃ ॥
ধ্বজভঙ্গং ন চক্রুস্তে গিরয়ঃ সৰ্ব্ব এব
তে । অকুষ্ঠপচ্যা পৃথিবী সৰ্বত্র কাম-
ধেনবঃ ॥ পৰ্জন্তঃ কামবর্ষী চ বেদবজ্ঞান্
মহোৎসবান্ । কুৰ্বন্তি ব্রাহ্মণাঃ সৰ্বৈ
ক্ষত্রিয়াশ্চ তথাপরে ॥ সৰ্ব্বকামকলা বৃক্ষা-
স্তস্মিন্ শাসতি রাজনি । ন দুৰ্ভিক্ষং ন
চ ব্যাধির্নাকালমরণং নৃণাং ॥ সৰ্বৈ স্মথেন
জীবন্তি লোকা ধর্মপরায়ণাঃ । তস্মিন্
শাসতি দুর্ধর্ষে রাজরাজে মহাত্মনি ॥

ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে ২৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
তস্য মাহাত্ম্যং যথা । পৃথুনা প্রবিভক্তা
চ শোভিতা চ বসুন্ধরা । শস্যরত্নবতী
স্ফাতা পুরপত্তনশালিনী ॥ এবং প্রভাবো
বৈণ্যশ্চ রাজাসীদ্রাজসত্তমঃ । নমস্যশ্চৈব
পূজ্যশ্চ ভূতিকাশ্মৈর্নরোত্তমৈঃ ॥ ব্রাহ্মণৈ-
র্বেদকামৈশ্চ পৃথুর্বেণ্যঃ প্রতাপবান্ ।
আদিকর্তা রণানাঞ্চ যৌধানাং প্রথমো
নৃপঃ ॥ যো হি যোক্তা রণং যাতি কাভ-
য়িত্বা পৃথুং নৃপং । ঘোররূপান্ স সংগ্রা-
মান্ ক্ষেমী তরতি কাণ্ডিনান্ ॥ বৈশ্যৈ-
রপি হি শৃষ্টৈশ্চ স্নাঃ স্না বর্ভীরকৃশ্চিতৈঃ ।
পৃথুরেব নমস্কাম্যঃ সৰ্ব্বাসিদ্ধিকরস্তু মঃ ॥
এবং পৃথুরভুং পৃর্ব-প্রমাদাচ্চক্রপাণিনঃ ।
সার্বভৌমো মহাতেজা দুর্ধিবহঃ স্তরা
সুরৈঃ ॥ * ॥ তস্য পুত্রৌ যথা । পৃথোঃ
পুত্রৌ তু ধর্মজ্ঞৌ জজ্ঞাতেহস্তদ্বিপাণিনৌ ।
শিখণ্ডী চ হবির্দানমন্তর্দানাদ্যজায়ত ॥ * ॥
অরেণাতুরাজঃ পুত্রঃ । যথা । অবোধ-
স্তস্য পুত্রোহভুং ককুৎস্থো নাম বীৰ্য
বান্ । ককুৎস্থস্য অরেণাতুস্তস্য পুত্রঃ
পৃথুঃ স্মৃতঃ ॥ ইত্যগ্নিপুরণং ॥ * ॥ অগ্নিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

পৃথুঃ (স্ত্রী) কৃষ্ণজীরকঃ । ইত্যমরঃ ॥ ত্বক্-
পণী । হিঙ্গুপত্রী । ইতি মেদিনী ॥ অহি-
ফেনঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৃথুঃ (ত্রি) মহৎ । ইত্যমরঃ ॥ নিপুণঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৃথুকঃ (পুং) চিপিটকঃ । ইত্যমরঃ ॥ ক্লীব-
লিঙ্গোহপ্যয়ং । যথা । দ্বিঃস্বিন্মমং পৃথুকং

.शुद्धं देशविशेषके । नात्यस्तुशस्तुं ।
विप्राणां भ्रूणे च निवेदने ॥ अत्रक्यं
वतीनां विधवाः चारिणां । इति ब्रह्म-
नैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१ अध्यायः ॥

पृथुकः (त्रि) बालकः । इति मेदिनी ॥

पृथुका (स्त्री) हिंस्रपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालिका च ॥

पृथुकालः (पुं) राजवदरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पृथुच्छदः (पुं) हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बृहस्पतेः त्रि ॥

पृथुपत्रः (पुं) रक्तलशुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पृथुपलाशिका (स्त्री) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथुरोमा [न्] (पुं) मंस्यः । इत्यमरः ॥
बृहल्लोमयुक्ते त्रि ॥

पृथुलः (त्रि) महः । इत्यमरः ॥

पृथुला (स्त्री) हिंस्रपत्नी । इति जटाधरः ॥

पृथुशेखरः (पुं) पर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

.पृथुशिवः (पुं) श्यानाकप्रभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पृथुशुक्रः (पुं) शुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

.पृथुदकं (स्त्री) तीर्थभेदः । यथा । ते ऋषयः
सर्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमं । कपाल-
मोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि समहतीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतं ।
ब्राह्मण्यं लक्ष्मणं यत्र विश्वामित्रो महा-
मुनिः ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं
लभते ऋषयः । ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा परं

पदमवाप्नुयात् ॥ ततः पृथुदकं गच्छे
म्रियतो नियताशनः । तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षी
रुमदुर्नाम नामतः ॥ जातिस्यारो रुमदु-
स्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः । अस्तकालं
ततो दृष्ट्वा पूजान् वचनमब्रवीत् ॥ इह
श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथुदकं ।
विज्जाय तस्य तद्वावं रुमदोस्तु तपो-
धनाः ॥ तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्या-
स्तपोधनं । स तैः पूजैः समानीतः
सरस्वत्यां समाप्तुतः ॥ श्रद्धा तीर्थगान्
सर्वान् प्राहेदमुषिसतमः । सरस्वत्यास्तु
तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुं ॥ पृथुदके
जप्यपरो नैनं श्चो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्यास्तु ब्रह्मणा यत्र निर्मिता
पृथुदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तुते स्थितः ।
चतुर्वर्णस्य स्वर्गार्थं आश्रज्जानपरो-
हवत् ॥ तस्याभिधायतः स्वर्गं ब्रह्मणो-
हवत्स्तुजन्मनः । मुखतो ब्राह्मणा जाता
बाह्व्यां कलिस्तथा ॥ उरुभ्यां वैश्व-
जातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोहवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् स्मृतां-
स्ततः ॥ एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्म-
योमीतिसंज्ञितं । तत्र स्नात्वा मुक्ति-
कामः पुनर्योनिं न पश्याति ॥ इति
वामनपुराणे ७८ अध्यायः ॥

पृथुदरः (पुं) मेघः । इति हारावली ॥
बृहत्कुक्षौ त्रि ॥

पृथ्वी (स्त्री) पृथिवी । पृथोर्हृत्पृथ्वीकारा-
देतन्नाम । यथा । द्रुहिदृहमनुप्राप्ता देवी
पृथ्वी तथोच्यते । इत्यग्निपुराणं ॥

হিন্দুপত্নী। কৃষ্ণজীরকঃ। ইত্যমরঃ ॥
বৃত্তাহন্যাতা। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পুন-
নবা। স্থূলৈলা। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীকা (স্ত্রী) বৃহদেলা। ইত্যমরঃ ॥ সূক্ষ্মলা।
কৃষ্ণজীরকঃ। ইতি রত্নমালা ॥ হিন্দুপত্নী।
ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীকুরবকঃ (পুং) শ্বেতমন্দারকঃ। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পৃথ্বীজং (ক্লী) গড়লবণং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পৃদাকুঃ (পুং) সর্পঃ। ইত্যমরঃ ॥ বৃশ্চিকঃ।
ব্যাত্রঃ। চিত্রকঃ। ইতি মেদিনী ॥ কুঞ্জরঃ।
বৃক্ষঃ। ইতি সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

পৃথ্বীঃ (ত্রি) অল্পতনুঃ। ইত্যমরঃ ॥ স তু
খর্ব্বদুর্ব্বলাঙ্গাশ্বিঃ। ইতি ভরতঃ ॥

পৃথ্বীঃ (স্ত্রী) রশ্মিঃ। ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
স্বতপোরাজপত্নী। সৈব জন্মান্তরে দেবকী
ভূতা। ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধঃ ॥

পৃথ্বীকা (স্ত্রী) কুস্তিকা। ইতি শব্দমালা ॥

পৃথ্বীগর্ভঃ (পুং) শ্রীকৃষ্ণঃ। ইতি হারাবলী ॥

পৃথ্বীপর্নী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ। চাকুলিয়া

ইতি ভাষা। চকরোৎ ইতি হিন্দী ভাষা।

তৎপর্যায়ঃ। পৃথক্পর্নী ২ চিত্রপর্নী ৩

অজ্জিবল্লিকা ৪ ক্রোক্ষুবিন্মা ৫ সিংহ-

পুচ্ছী ৬ কলশিঃ ৭ ধাবনিঃ ৮ গুহা ৯।

ইত্যমরঃ ॥ কেচিদ্ভু। পৃথ্বীপর্ন্যাদিচতুষ্কং

চাকুলিয়া ইতি খ্যাতায়াং। ক্রোক্ষুবিন্মাদি-

পঞ্চকং বিরালছাঁই ইতি খ্যাতায়া-

মিত্যাঙ্কঃ। এতত্ত্ব বৈদ্যা ন শ্রদ্ধধতে তে হি

কলশাদিশব্দেন পৃথ্বীপর্নীমেব গৃহ্ণন্তি।

পৃথ্বীপর্নী সিংহপুচ্ছী চিত্রপর্নী কটুসিংহ-

পুচ্ছী অনয়োরঙ্গভেদামবৈবকার্থা ইতি

কেচিৎ। ইতি ভরতঃ ॥ অপি চ। পিষ্ট-

পর্নী ১০ লাস্কলী ১১ ক্রোক্ষুপুচ্ছিকা ১২

পূর্ণপর্নী ১৩ কলশী ১৪ ক্রোক্ষুকমেখলা ১৫

দীর্ঘা ১৬ শৃগালবৃন্তা ১৭ ত্রিপর্নী ১৮

সিংহপুচ্ছিকা ১৯ দীর্ঘপত্রা ২০ অতি-

গুহা ২১ ঘৃষ্টিলা ২২ চিত্রপর্নিকা ২৩।

ইতি সাঞ্জৈ রত্নমালা ॥ মহাগুহা ২৪

শৃগালবিন্মা ২৫ ধমনী ২৬ মেখলা ২৭

লাস্কুলিকা ২৮ পৃথ্বীপর্নী ২৯ দীর্ঘপর্নী ৩০।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অজ্জিবল্লিকা ৩১

ধাবনী ৩২। ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ অস্যা

গুণাঃ। কটুত্বং। অতীসারকামবাতরোগ-

জরোন্মাদত্রণদাহনাশিত্বঞ্চ। ইতি রাজ-

নির্ঘণ্টঃ ॥ ত্রিদোষঘ্নত্বং। বৃষ্যত্বং। মধুর-

ত্বং। সরত্বং। শ্বাসরক্তাতিসারতৃড্ভবি-

নাশিত্বঞ্চ। ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ গ্রাহিত্বং।

ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পৃথ্বীভদ্রঃ (পুং) শ্রীকৃষ্ণঃ। ইতি শব্দমালা ॥

পৃথ্বীশৃঙ্গঃ (পুং) বিষ্ণুঃ। ইতি শব্দমালা ॥

গণেশঃ। ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পৃথ্বী (স্ত্রী) বারিপর্নী। ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

কুস্তিকা। ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পৃথ্ব উ সেকে। ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ উ পর্যিছা

পৃষ্ঠা। ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

পৃথ্বৎ (ক্লী) জলবিন্দুঃ। ইত্যমরঃ ॥ যথা।

পৃথদপরুষ্ণবিষাণাগ্রাণেণ লুঠতি। ইতি শ্রী-

ভাগবতে ৫ স্কন্ধে ৮ অধ্যায়ঃ ॥ পৃথৎ

জলবিন্দুস্তদ্বৎ অপরুষ্ণেণ মৃদুনা বিষাণা-

গ্রাণেণ লুঠতি সজ্জটয়তি। ইতি তট্টীকায়ং

•• श्रीधरसङ्गमी ॥ इदं द्विवचनबहवचनान्तमपि
भवति ॥

पृषतः (पुं) बिनूः । इत्यमरः ॥ श्वेतबिन्दु-
युक्तमृगः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः ।

रङ्गः २ शबलपृष्ठकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृषताम्पतिः (पुं) वायुः । इति ऊटाधरः ॥

पृषताश्वः (पुं) वायुः । इत्यमरटीकायां
भरतः

पृषती (स्त्री) श्वेतबिन्दुयुक्ता मृगी । इति
मेदिनी ॥

पृषत्कः (पुं) वाणः । इत्यमरः ॥

पृषदश्वः (पुं) वायुः । इत्यमरः ॥

पृषदाज्यं (स्त्री) सदध्याज्यं । दधिमिश्रित-
मृतं । इत्यमरः ॥

पृषद्वलः (पुं) वायुश्वः । यथा । धुवित्त्रमरु-
दान्दालः कुट्टेवश्चामरानिलः । पृषद्वलस्तु
वायुश्वः कुबेरे तु प्रमोदितः ॥ इति
शब्दमाला ॥

पृषन्तिः (पुं) बिनूः । यथा । पयःपृषन्तिभिः
स्पृष्टां वास्ति वाताः शनैः शनैः । इति
भरतधृतजाम्बवतीविजयकाव्यं ॥

पृषतामा (स्त्री) अमरावती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

पृषाकरा (स्त्री) कुद्रशिला । वाट्थारा इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

•पृषातकं (स्त्री) दधियुक्तमृतं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पृषोदरः (त्रि) पृषद्वदरं यस्य । मनीषादि-
ह्यात् तलोपः । इति दुर्गादासः ॥ भवेद्-

•वर्णागमाङ्गसः सिंहो वर्णविपर्यायात् ।

वर्णादेशात्त गृत्वात्त्वा वर्णलोपात् पृषोदरः ॥

इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥

पृषोद्यानं (स्त्री) स्फुटोपवनं । मनीषादिह्यात्
पृषतस्तकारलोपः । इति मुक्त्वबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

पृष्ठं (स्त्री) शरीरपश्चाद्भागः । पीठ इति
भाषा । इत्यमरः ॥ चरममात्रं । इति
मेदिनी ॥

पृष्ठग्रन्थिः (पुं) गड्डुः । कुँज । इति भाषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पृष्ठतः [स्] व्य पश्चात् । पृष्ठदेशे । यथा ।
तत् पृष्ठतः प्रथमियाय नत्रो हिंश्रेषु
दीप्रास्त्रधरः कुमारः । इति भट्टिः ॥

पृष्ठदृष्टिः (पुं) तल्लुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृष्ठमांसदः (त्रि) वाक्याभिधायी । चोगोल-
थोर इति पारश्वभाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पृष्ठमांसदानं (स्त्री) परोक्षे दोषकीर्तनं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तद्धति त्रि ॥

पृष्ठवंशः (पुं) पृष्ठान्धि । पिठेर दाडा
इति भाषा । तत्पर्यायः । रीटकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ स तु मासमात्रेण
भवति । इति सूत्रबोधः ॥

पृष्ठवाट् [ह] (पुं) युगपार्श्वगव्यः । पांटे
पृष्ठवाड् [व] बांधा गरु इति भाषा । इत्यमरः ॥

पृष्ठवाहः (पुं) भारवाहकव्यः । तत्पर्यायः ।
श्वोरी २ पृष्ठ्यः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पृष्ठशृङ्गः (पुं) वनच्छागः । इति हेमचन्द्रः ॥
पृष्ठशृङ्गी [न्] (पुं) भीमसेनः । नपुंसकं ।

महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

পৃষ্ঠোদয়ঃ (পুং) মেঘবৃষকর্কটধনুর্মকরমান-
লগ্নাঃ । যথা । অজো গোপতিযুগ্মক
কর্কিধনুগাস্তথা । নিশাসংজ্ঞাঃ স্মৃতা-
শ্চৈতে শেষাশ্চাশ্চে দিনাত্মকাঃ ॥ নিশা-
সংজ্ঞা বিমিথুনাঃ স্মৃতাঃ পৃষ্ঠোদয়াস্তথা ।
শেষাঃ শীর্ষোদয়া হেতে মানশ্চোভয়-
সংজ্ঞকঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥

পৃষ্ঠ্যং (ক্লী) পৃষ্ঠানাং সমূহঃ । ইত্যমরঃ ॥
পৃষ্ঠ্যঃ (পুং) পৃষ্ঠেন ভারবাহকাম্বঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । হ্রৌরী ২ । ইত্যমরঃ ॥

পৃষ্টিঃ (ত্রি) প্রশ্নিঃ । ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥
পাষ্টিঃ । তত্র স্ত্রীলিঙ্গঃ । ইতুগাদি-
কোষঃ ॥

পৃ ক পৃষ্ঠো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ক পার
য়তি । ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥

পৃ ঞ্জি গি লি পালনে । পৃষ্ঠো । ইতি কবি-
কল্পদ্রুমঃ ॥ ঞ্জি পৃষ্ঠোহস্তি । সূত্বাদ্যোদি-
দিত্যত্র পৃবজ্জনান্ন নিষ্ঠাতস্য নঃ । গি
পৃণাতি । ত্তৌ তু পৃষ্ঠিরিত্যেব মনীষাদি-
ছান্ন নিঃ । লি পিপৃষ্ঠি । ইতি ছুর্গা-
দাসঃ ॥

পেচকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । পেঁচা ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । উলুকঃ ২ বায়সা-
রাতিঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শক্রাখ্যঃ ৪
দিবাক্কঃ ৫ বক্রনাসিকঃ ৬ হরিনেত্রঃ ৭
দিবাভীতঃ ৮ নখাশী ৯ পীযুঃ ১০ ঘর্ঘরঃ ১১
কাকভীরুঃ ১২ নক্তচারী ১৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিশাচরঃ ১৪ কোশিকঃ ১৫
রূপনাশনঃ ১৬ পেচঃ ১৭ রক্তনাসিকঃ ১৮
ভীরুকঃ ১৯ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ করি-

পুচ্ছমূলোপান্তঃ । গুদাচ্ছাদকমাংসপিণ্ড-
বিশেষঃ । ইত্যমরঃ ॥ পর্যাক্কঃ । যুক্কঃ ।
ইতি বিশ্বঃ ॥ মেঘঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
পেচকী [ন্] (পুং) হস্তী । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

পেচিলঃ (পুং) হস্তী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পেচু (ক্লী) পেচুলী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পেচুলী (স্ত্রী) শাকভেদঃ । কচু ইতি খ্যাতঃ ।
যথা । কেচুকং পেচুলী পেচু নাড়ীচো
বিশ্বরোচনঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পেটঃ (পুং) প্রহস্তঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পেটকে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

পেটকং (ক্লী) পুস্তকাদীনাং মঞ্জুষা । পেটরা
ইতি ভাষা । কদম্বকং । সমূহঃ । ইতি
মেদিনী ॥

পেটকঃ (পুং) বংশুবেত্রাদিময়সমুদ্রকপ্রায়ঃ ।
পেটারী ইতি পেটা ইতি পেড়া ইতি চ
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । পিটকঃ ২ পেড়া ৩
মঞ্জুষা ৪ । ইত্যমরঃ ॥ আদ্যো স্বল্পপেটি-
কয়াং । পরো মহাপেটিকায়ামিতি স্বামী ॥

পেটাকঃ (পুং) পেটকঃ । ইতি ভরতদ্বিরূপ-
কোষঃ ॥

পেটিকা (স্ত্রী) বৃক্ষবিশেষঃ । পেটারি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কুবেরাঙ্কী ২ কুলি-
স্কাঙ্কী ৩ কৃষ্ণবৃন্তিকা ৪ । ইতি রত্ন-
মালা ॥

পেটী (ত্রি) পেটকঃ । ইত্যমরঃ ॥

পেড়া (স্ত্রী) মঞ্জুষা । মহাপেটিকা । ইত্যমর-
ভরতো ॥

পেণ ঋ পেঘে । গতো । প্লেঘে । ইতি

कविकल्लङ्गमः ॥ ३ ॥ अपिपेणं पिपेणतुः ।

इति दुर्गादासः ॥

पेत्तं (क्ली) अयुतं । द्युतं । इत्युणादि-
कोषः

पेयं (क्ली) जलं । इति मेदिनी ॥ दुग्धं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अर्कविधानान्तर्गतान्न-
विशेषः । यथा । भोज्यं पेयं तथा
चूम्यं लेह्यं खाद्यं चर्वणं । निस्पेय-
कैव भक्ष्यं श्रादन्नमर्कविधं स्युतं ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ पातव्ये त्रि । इति मेदिनी ॥

पेया (स्त्री) सिकुथसमन्वितपेयद्रव्यं । अस्या
गुणाः । पेया श्वेदाग्निजननी वातवर्षो-
हनुलोमनी । क्षुब्धकाग्नानिदोर्बल्यकुम्भि-
रोगविनाशिनी ॥ इति राजवल्लभः ॥
मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्राणा ।
अच्छमणुं । इति मेदिनी ॥

पेयुषः (पुं क्ली) अभिनवः पयः । इत्य-
मरः ॥ नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्त-
रीणदुग्धं । यथा । आसपुत्रात्रप्रभवं क्षीरं
पेयुष उच्यते । इति हारावली ॥ पीयते
पेयुषः पीज्य पाने नान्नीति युषः मूर्द्धन्यान्तः
क्लीबणः । पीयुषणः अथ पीयुषपेयुषे नवं
सप्तदिनावधीति शब्दार्णवः ॥ इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अयुतं । अभिनवसर्पिः ।
इत्युणादिकोषः ॥

पेरुः (पुं) बह्विः । सूर्याः । इत्युणादि-
कोषः । समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पेरोज्जं (क्ली) उपरतुविशेषः । पीरौजा
इति षवनभाषा । तत्पर्यायः । हरि-
ताश्वं २ पेरज्जं ३ । तद्विधं ।

भस्मान्नं हरितकं । तस्य गुणाः । पेरज्जं
सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परं । स्वावरं
जङ्गमकैव संयोगाच्च यथा विमं ॥ तं
सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादि-
दोमजं । पाठास्तुरं यथा । पिरज्जं सु-
कषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्रयोः । स्वाव-
रादिविषमं स्याद्हरितकापरं शृणु ॥
शीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिर-
भूतजं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पेल ३ चाले । गतो । इति कविकल्ल-
ङ्गमः ॥ ३ ॥ अपिपेलं पिपेलतुः । चालः
कम्पः । इति दुर्गादासः ॥

पेलं (क्ली) अणुकोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पेलवं (त्रि) विरलं । अत्र सावकाशत्वं
प्रकारः । इत्यमरभरतो ॥ कृशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कोमलं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पेव ३ ३ सेवने । इति कविकल्लङ्गमः ॥ ३ ॥
अपिपेवं ३ ३ पेवते । इति दुर्गादासः ॥

पेशलः (त्रि) चारुः । सुन्दरः । दक्षः । चतुरः ।
कोमलः । इत्यमरभरतो ॥ धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पेशकृत् (पुं) क्रीटविशेषः । कुमिरके इति
भाषा । यथा । क्रीटः पेशकृतं ध्यायन्
कुड्यां तेन प्रवेशितः । याति तं-
साञ्जतां राजन् पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ इति
श्रीभागवते ११ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

पेशिः (पुं) शतकोटिः । इत्युणादिकोषः ॥
अणु मासविदले च स्त्री । इति संक्षिप्त-
सारे कदम्बपादः ॥

পেশী (স্ত্রী) অণুং । ইত্যমরঃ ॥ সুপক্কলিকা ।
মাংসী । খড়্গপিধানকং । মাংসপিণ্ডী ।
ইতি মেদিনী ॥ নদীভেদঃ । পিশাচী-
বিশেষঃ । রাক্ষসীবিশেষঃ । ইতি শব্দরত্না
বলী ॥

পেষণং (ক্লী) চূর্ণনং । পিষধাতোর্ভাবে
হনট্‌প্রত্যয়নিষ্পন্নং । খলং । শতগুপ্তা ।
তেকাঁটাসিজ ইতি ভাষা । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

পেষণিঃ } (স্ত্রী) পেষণশিলা । শিল ইতি
পেষণী } ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পেষণী ২
পট্টঃ ৩ গৃহাশ্মা ৪ গৃহকচ্ছপঃ ৫ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

পেষলঃ (ত্রি) পেশলঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতরমানার্থে ॥

পেষাকঃ (পুং) পেষণিঃ । ইতু্যণাদিকোষঃ ॥

পেস ঋ গত্যং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঋ
অপিপেসৎ পিপেসতুঃ । ইতি ছর্গাদাসঃ ॥

পেসলঃ (ত্রি) পেশলঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পৈ শোষে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ পায়তি
ধান্যমাতপেন । ইতি ছর্গাদাসঃ ॥

ষঃ (পুং) কর্ণঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৈঠরং (ত্রি) স্থালীপক্কমাংসাদি । ইত্যমরঃ ॥

পৈঠীনসিঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স চ স্মৃতি
গোত্রয়োঃ কারকঃ । ইতি পুরাণং ॥

পৈণ্ডিণ্যং (ক্লী) ভৈক্ষজীবিকা । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

পৈতামহং (ত্রি) পিতামহসম্বন্ধিধনাদি । যথা
কাত্যায়নঃ । পৈতামহঞ্চ পিত্র্যঞ্চ যচ্চান্যং

স্বয়মর্জিতং । দায়াদানাং বিভাগেষু সর্ব-
মেতদ্বিভজাতে ॥ বৃহস্পতিঃ । পৈতামহং
হতং পিত্রা স্বশক্ত্যা বহুপার্জিতং
বিদ্যাশৌর্যাদিনা প্রাপ্তং তত্র স্বাম্যং
পিতুঃ স্মৃতং ॥ ইতি দায়ভাগঃ

পৈতৃকং (ত্রি) পিতৃসম্বন্ধি । ইতি শব্দমালা ॥
যথা মনুঃ । উদ্ধং পিতৃশ্চ মাতৃশ্চ সমেত্য
ভ্রাতরঃ সমং । ভজেরন্ পৈতৃকং রিক্ণ
মনীষাস্তে হি জীবতোঃ ॥ মনুবিষ্ণু ।
পৈতৃকস্ত যদা দ্রব্যমনবাণ্ডমবাপ্নুয়াৎ । ন
তৎ পুত্রৈর্ভজেৎ সার্কমকামঃ স্বয়মর্জিতং ॥
পৈঠীনসিঃ । পৈতৃকে বিভজ্যমানে দায়াদ্যে
সমো বিভাগঃ । নারদঃ । শৌর্যভার্গ্যা-
ধনে হিত্বা যচ্চ বিদ্যাধনং ভবেৎ । ত্রীণ্যে-
তান্যবিভাজ্যানি প্রসাদো যশ্চ পৈতৃকঃ ॥
ইতি দায়ভাগঃ ॥

পৈতৃকভূমিঃ (স্ত্রী) পিতৃসম্বন্ধিস্থানং । তস্যা
মাহাত্ম্যং যথা । শ্রীভগবানুবাচ । ভবাংশ্চ
বাদবৈঃ সার্কং প্রবিশ দ্বারকাপুরীং । মৎ-
পিত্রা মাতৃভিঃ সার্কং মাহেন্দ্রে চ ক্ষণে
নৃপ ॥ উগ্রসেন উবাচ । বাসুদেব ন
যাস্যামি ভূমিং তাং পৈতৃকীং পুনঃ । সর্ব-
তীর্থপরাং শুদ্ধাং দৈবে কৰ্ম্মণি পৈতৃকে ॥
পারক্যে ভূমিদেশে চ পিতৃণাং নিৰ্ব্বপেতু
যঃ । তদ্ভূমিস্বামিপিতৃভিঃ শ্রাদ্ধকৰ্ম্ম
নিহন্যতে ॥ পিতৃণাং নিষ্ফলং শ্রাদ্ধং
দেবানামপি পূজনং । কিঞ্চিৎফলপ্রদশ্চৈব
সম্পূর্ণং পৈতৃকে স্থলে ॥ পুত্রপৌত্রকল-
ত্রেভ্যঃ প্রাণেভ্যঃ প্রেয়সী সদা । দুর্লভা
পৈতৃকী ভূমিঃ পিতৃমাতৃগরীয়সী ॥ তৎ-

শশ্রুৎ পধিত্রুৎ দৈবে কশ্মণি পৈতৃকে ।
 ক্রীতক তদৃতে দানং পরদন্তমশুক্রকং ॥
 ত্রিয়তে পৈতৃকীভূম্যাং তীর্থতুল্যফলং
 লভেৎ । গঙ্গাজলসমং পূতং পিতৃখাতো-
 দকং হরে ॥ তত্র স্নাত্বা জলে পূতে গঙ্গা-
 স্নানফলং লভেৎ । পিতৃগাং তর্পণং তত্র
 পবিত্রং দেবপূজনং ॥ পৈতৃকী জন্ম-
 ভূমিশ্চেৎ ফলং তদ্বিগুণং লভেৎ
 পৈতৃকীভূমিতুল্যা চ দানভূমিঃ সতা-
 মপি ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে
 ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

পৈতৃবসেয়ঃ } (পুং স্ত্রী) পিতৃষস্বরপত্যং
 পৈতৃষস্রীয়ঃ } পিতৃভগিনীপুত্রঃ । পিস্তুত-
 ভাই ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

পৈতঃ } (ত্রি) পিতৃজব্য্যাধিঃ । ইতি রাজ-
 পৈতিকঃ } নির্ঘণ্টঃ ॥

পৈত্রং (স্ত্রী) পিতৃতীর্থং । অঙ্গুষ্ঠতর্জ্জন্তো
 মধ্যং । ইত্যমরঃ ॥ পিতৃসম্বন্ধিনি ত্রি ॥
 পৈত্রাহোরাত্রঃ (পুং) পিতৃলোকস্ত দিবা-
 রাত্রিঃ । স তু মনুষ্যমানে মাসৈকেন
 ভবতি । যথা মাসেন স্নাদহোরাত্রঃ পৈত্রো
 বর্ষণে দৈবতঃ । ইত্যমরঃ ॥

পৈলঃ (পুং) মুনিবিশেষঃ । স চ ঋগ্বেদী যথা ।
 তত্রার্থেদধরঃ পৈলঃ সামগো জৈমিনিঃ
 কবিঃ । বৈশম্পায়ন এবেকো নিষাতো
 যজুস্যমুত ॥ অথর্ক্বাঙ্গিরসামাসীৎ স্তমস্ত-
 দারুণো মুনিঃ । ইতিহাসপুরাণানাং পিতা
 মে রোমহর্ষণঃ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
 ১. স্কন্ধে ৪ অধ্যায়ঃ ॥

পৈশাচঃ (পুং) অকপ্রকারবিবাহান্তর্গতাক্ষম-

বিবাহঃ । যথা বাজ্রবল্ক্যঃ । পৈশাচঃ
 কশ্চকা ছলাং । ছলমাহ মনুঃ । স্ত্রুপ্তাং
 মত্তাং প্রমত্তাং বা রহো যত্রোপগচ্ছাত ।
 স পাপিষ্ঠো বিবাহানাং পৈশাচঃ কথিতো-
 হৃষ্টমঃ ॥ ইতুদ্বাহতন্ত্রং ॥ পিশাচসম্ব-
 দ্ধিনি ত্রি ॥

পৈশুচ্যং (স্ত্রী) পিশুনতা । খলতা । তচ্চ
 দশবিধপাপান্তর্গতবাঙ্গুরপাপবিশেষঃ ।
 ইতি তিথিতন্ত্রং ॥ অশ্ব বিবরণং পাতক-
 শব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

পৈক্টঃ (ত্রি) পিক্টসম্বন্ধী । যথা । যদ্য-
 প্যদন্তকঃ পৃষা পৈক্টমতি সদা চরুং ।
 অগ্নীশ্বেশ্বরসামান্যাতুলোহত্র বিধীয়তে ॥
 ইতি তিথ্যাদিতন্ত্রং ॥

পৈষ্টিকং (স্ত্রী) পিক্টানাং সমূহঃ । ইতি আপৃ-
 পিকশব্দটীকায়াম্ ভরতঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
 যথা । রুক্ষমাধ্বীকাদিজনিতে মদাত্যয়ে
 স্নিগ্ধপৈষ্টিকাদি মুছ মদ্যং হেতু বিপরীত-
 মেব ॥ ইতি বিজয়রক্ষিতঃ ॥

পৈষ্ঠী (স্ত্রী) বিবিধধান্যবিকারজা মদিরা
 তস্মা গুণাঃ । পৈষ্ঠী কটুশ্লতীক্ষা স্যাদীষদ্-
 গোড়ীসমাপরা । বাতহ্রৎ কফকৃদ্ধীষৎ-
 পিতৃকৃন্মোহনী চ সা ॥ ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোগণ্ডঃ (পুং) দশবর্ষীয়বালকঃ । যথা ।
 রোগী বৃদ্ধস্ত পোগণ্ডঃ কৃক্বন্ত্যন্যৈত্রেত্রতং
 সদা । ইতি প্রায়শ্চিত্ততন্ত্রে ব্রহ্মপুরাণং ॥

পোগণ্ডঃ (ত্রি) অপোগণ্ডঃ । স্বভাবতো ন্যূনা-
 ধিকান্সঃ । উনবিংশত্যঙ্গুলীকৈকবিংশত্য-
 ঙ্গুলীকাদিজনঃ । যথা । পোগণ্ডো বিক-
 লাস্ত্রে স্যাদিতি হলায়ুধঃ । পোগণ্ডো

বিকলাঙ্গকঃ । ইতি রত্নকোষঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

পোটঃ (পুং) বেশাভূমিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
সংশ্লেষঃ । ইতি পোটগলশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পোটগলঃ (পুং) নলঃ । কাশঃ । ইত্যমরঃ ॥
মৎস্রঃ । ইতি মেদিনী ॥

পোটলিকা (স্ত্রী) সংশ্লিষ্টবস্ত্রাদি । পুঁটুলি
ইতি ভাষা । ইতি কেচিৎ ॥

পোটা (স্ত্রী) স্ত্রীপুংসলক্ষণা । ইত্যমরঃ ॥ স্ত্রী-
পুংসয়োর্লক্ষণং চিহ্নং স্তনশ্মশ্রুদীরূপং
যস্মাৎ সা । ইতি ভরতঃ ॥

পোটিকঃ (পুং) বিষ্ফোটকঃ । ইতি কেচিৎ ॥

পোটুলী (স্ত্রী) পোটলিকা । বস্ত্রবন্ধদ্রব্যং ।
পুঁটুলি ইতি ভাষা । যথা । শুদ্ধার্থং
ত্রিফলাকাথে গুড়ুচ্যাঃ কাথ এব বা ।
দোলাযন্ত্রে পুরঃ পাচ্যঃ পোটুল্যা বস্ত্র-
বন্ধয়া ॥ ইতি বৈদ্যকং ॥

পোড়ুঃ (পুং) কপালাস্থিতলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পোতঃ (পুং স্ত্রী) শিশুঃ । ইত্যমরঃ ॥

পোতঃ (পুং) বহিত্রং । গৃহস্থানং । পোতা
ইতি ভাষা । বস্ত্রং । ইতি মেদিনী ॥
দশবর্ষীয়হস্তী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ সমুদ্র-
যানং । জাহাজ ইতি ভাষা । যথা । সমুদ্র-
যানে রত্নানি মহার্মোল্যানি সাধুভিঃ ।
রত্নপারীক্ষকৈঃ সার্ক্সমানয়িষ্যে বহুনি চ ॥
শুকেন সহ সংপ্রাপ্তো মহাস্তং লবণার্ণবং ।
পোতারুচাস্ততঃ সর্বে পোতবাহৈরুপা-
সিতাঃ । অপারে ছস্তরেংগাধে যান্তি

বেগেন নিত্যশঃ ॥ ইতি বাঁরাহে গোকর্ণ-
মাহাত্ম্যাধ্যায়ঃ ॥

পোতকী (স্ত্রী) পুতিকা । ইতি শব্দমালা ॥
শ্যামাপক্ষী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোতজঃ (পুং) কুঞ্জরাদিঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

পোতবণিক (পুং) বহিত্রেণ বাণিজ্যকর্তা ।
নৌবাণিজ্যকরঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । সাংঘা-
ত্রিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ সমুদ্রযানচারী ৩ ।
ইতি জটাধরঃ ॥ নৌবাণিজ্যকরঃ ৪ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পোতরক্ষঃ (পুং) কেনিপাতকঃ । হালি
ইতি ভাষা । ইতি শব্দমালা ॥

পোতলকপ্রিয়ঃ (পুং) বুদ্ধবিশেষঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

পোতবাহঃ (পুং) বহিত্রবাহকঃ । দাঁড়ি ইতি
ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । নিয়ামকঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥

পোতা [ঋ] (পুং) বিষ্ণুঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোগাদিবৃত্তিঃ ॥ ঋত্বিক্ । ইতি ভূরি-
প্রয়োগঃ ॥

পোতাচ্ছাদনং (স্ত্রী) বস্ত্রকুটুমং । ইতি হারা-
বলী ॥

পোতাধানং (স্ত্রী) ক্ষুদ্রাণ্ডমৎস্রসংঘাত ।
পোনা ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ অস্য
গুণাঃ । স্তম্ভিক্ত্বং । লঘুত্বং । রোচনত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥

পোতিকা (স্ত্রী) পুতিকা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ শতপুষ্পা । মূলপোতী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

পোতাসঃ (পুং) কর্পূরবিশেষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পোত্রং (স্ত্রী) বজ্রং । শূকরমুখাগ্রং । লাস্কল-
মুখাগ্রং । ইতি মেদিনী ॥ বহিত্রং । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥

পোত্রায়ুধঃ (পুং) শূকরঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
পোত্রিরথা (স্ত্রী) জিনশক্তিবিশেষঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥

পোত্রী [ন্] (পুং) শূকরঃ । ইত্যমরঃ ॥
পোত্রবিশিষ্টে ত্রি ॥

পোলিন্দঃ (পুং) নৌকাবয়বভেদঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পাদারকঃ ২ । ইতি ত্রিকাংশে-
শেষঃ ॥

পোলিকা (স্ত্রী) পিষ্টকবিশেষঃ । পাংলা
রোঢী ইতি হিন্দী ভাষা । যথা । কুর্খ্যাৎ
সনিতয়াতীব তস্মী পর্পটিকা ততঃ ।
শ্বেদয়েতপ্তকে তাস্ত পোলিকাং তাং
জগুর্কুর্ধাঃ ॥ তাং খাদেন্নস্পিকায়ুক্তাং
তস্যাত্ মণ্ডকবদুগাঃ । তপ্তকং তাবা
ইতি লোকে । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ তৎ-
পর্যায়ঃ । পূলিকা ২ পোলিঃ ৩ পূপিকা ৪
পূপলা ৫ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পোলী (স্ত্রী) পিষ্টকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
পূপালী ২ চর্পটী ৩ । ইতি ত্রিকাংশেষঃ ॥

পোষঃ (পুং) পোষণং । পুষধাতোর্ভাবে
ঘঞপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ । যথা । যঃ সর্বদাস্মা-
নপুষত্ স্বপোষত্ । ইতি ভট্টঃ ॥

পোষণং (স্ত্রী) পুষ্টিঃ । ধৃতিঃ । পুষধাতো-
র্ভাবেহনট্ প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পৌষায়িত্বুঃ (পুং) কোকিলঃ । ভর্তা । ইতি

সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥ পোষণকর্ত্তরি
ত্রি ॥

পোষ্টা (পুং) পুত্ৰীকঃ । কাঁটাকরঞ্জ ইতি
ভাষা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ পোষণ-
কর্ত্তরি ত্রি ॥

পোষ্টবরঃ (ত্রি) পোনকশ্রেষ্ঠঃ । পোষ্টবু-
বর ইতি সপ্তমীসমাসঃ ॥

পোষ্যঃ (ত্রি) পোষণীয়ঃ । পোষিতব্যঃ ।
পুষধাতোঃ কস্মণি ষপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

পোষ্যপুত্রঃ (পুং) পালনাদিনা স্ততত্বপ্রাপ্তঃ ।
যথা । অধুনা কৃত্তিকানাঞ্চ ষষ্ঠাং তৎ-
পোষ্যপুত্রকঃ । তন্মাম চক্রুস্তাঃ প্রেমা
কার্ত্তিকশ্চেতি কৌতুকাং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্ত্তে গণপতিখণ্ডে ১৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥

অথ তস্য ব্যবস্থা । তত্রাহ মনুঃ । অপু-
ত্রৈগ স্ততঃ কার্য্যো যাদৃক্ তাদৃক্ প্রযত্নতঃ ।
পিণ্ডোদকক্রিয়াহেতোর্নামসংকীর্ত্তনায় চ ॥
অত্রিশ্চ । অপুত্রৈগৈব কর্ত্তব্যঃ পুত্রপ্রতি-
নিধিঃ সদা । পিণ্ডোদকক্রিয়াহেতোর্ষস্মা-
ন্তস্মাত্ প্রযত্নতঃ ॥ শৌনকঃ । অপুত্রো
মৃতপুত্রো বা পুত্রার্থং সমুপোষ্য চেতি
তেন পুত্রোৎপত্ত্যা জ্যেষ্ঠেন জাতমাত্রেণ
পুত্রী ভবতি মানবঃ । পিতৃণামনুগশ্চৈব
স তস্মাল্লক্ষ্মমহতীতিমনুবচনাবগত ঋণ-
পরিহারেহপি তৎপুত্রমরণে পিণ্ডোদকা-
দ্যর্থং পুনঃ পুত্রকরণমাবশ্যকং । অত্র
পুত্রপদং পৌত্রপ্রপৌত্রয়োঃ পুত্রপলক্ষণং ।
তয়োঃপি পিণ্ডদাতৃত্ববংশকরত্বাবিশেষাৎ ।
অন্যথা সত্যপি পৌত্রে মৃতপুত্রস্য নি-
নিমিত্তপুত্রপরিগ্রহাপত্তিরতঃ পুত্রপৌত্র

प्रपोष्यरहितश्चैव पूज्यीकरणमवगम्यते ॥*॥
 द्विष्या भर्तुरनुज्जया तदधिकारः । यथाह
 वशिष्ठः न स्त्री पूज्यं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा
 अन्वत्रानुज्जानाद्भर्तुरिति ॥*॥ प्रतिनिधि-
 रिति स च क्षेत्रजादिकेकादशविधः ।
 यथाह मनुः । क्षेत्रजादीन् सूतानेता-
 नेकादश यथोदितान् । पूज्यप्रतिनिधी-
 नाहः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ बृहस्पतिः ।
 पूज्यास्त्योदश प्रोक्ता मनुना येहनु-
 पूर्वशः । सन्तानकारणं तेषामौरसः
 पूजिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं
 मद्भिः प्रतिनिधीकृतं । तथैकादश
 पूज्यास्त पूजिकौरसयोर्किंवा ॥ तत्रापि
 कलौ न सर्वेषामनुज्जानं । अनेकधा
 कृताः पूजा ऋषिभिर्वैः पुरातनैः । न
 शक्यास्तुहधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरै-
 रितिवचनात् ॥ दत्तोरसेतरेमास्तु पूज्य-
 स्त्वेन परिग्रह इत्याद्याभिधाय इमान् धर्मान्
 कलियुगे वर्ज्यानाहर्षनाषिण इति दत्तके-
 तरप्रतिनिधिनिषेधात् ॥*॥ अतो दत्तक-
 विधिर्किंविच्यते । तत्र शौनकः । ब्राह्म-
 णानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पूज्यसंग्रहः ।
 तदभावेहसपिण्डे वा अन्वत्र तु न कार-
 येत् ॥ सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात्
 समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथा च स-
 पिण्डाभावेहसपिण्डस्तदभावे भिन्नगोत्रो-
 हपि ग्राह्य इत्याह शाकलः । सपिण्डा-
 पत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपु-
 ञ्जको द्विजो वस्त्रां पूज्ये परिकल्पयेत् ॥
 समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दोहित्वं भागिनेयं मातृषस्यत्वं
 विनेति ॥ अन्यत्र तु न कारयेदिति
 ब्राह्मणातिरिक्तक्षत्रियादिरसमानजातीयो
 दत्तको व्यावर्तयते यदाह मनुः । माता
 पिता वा दद्यातां यमद्भिः पूज्यमाणादि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः
 सूतः ॥ आपदि पूज्यप्रतिगृहीतुरपुत्रश्चे
 सदृशं सजातीयं व्यक्तमाह बृहस्पति-
 ब्रह्मव्यः । सजातीयः सूतो ग्राह्यः पिण्डात्
 स ऋक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंश-
 मात्रकरः सूतः ॥ ग्रासाच्छादनमात्रं तु स
 लभेत तदृक्थिन इति दोहित्वं भागिनेय-
 षेति दोहित्वभागिनेयनिषेधः शूद्राति-
 रिक्तविषयः । तथा च शौनकः । क्षत्रि-
 याणां स्वजातो च गुरुगोत्रसमेहपि वा ।
 वैश्यानां वैश्वजातेषु शूद्राणां शूद्र-
 जातिषु ॥ सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव
 न चान्यतः । दोहित्वो भागिनेयश्च
 शूद्रेस्तु क्रियते सूतः ॥ ब्राह्मणादत्रये
 नास्तु भागिनेयः सूतः क्वचित् । जाति-
 ष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-
 सन्तुवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथु
 प्राणुक्तकृत्यायनविरोधः स्यात् ॥*॥
 तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति ब्राह्मणपुत्रे
 स एव पूज्याकार्य इत्याह मनुः । सर्वेषा-
 मेकजातानामेकश्चेत् पूज्यवान् भवेत् ।
 सर्वे ते तेन पूज्येण पूज्येण मनुवत्-
 वीत् ॥ बृहस्पतिः । यद्येकजाता बहवो
 ब्राह्मणश्च सहोदराः । एकस्यापि सूते
 जाते सर्वे ते पूज्यः सूताः ॥ इति ।

अत्र वचनद्वयेऽपि ब्राह्मणे च पुत्रप्रति-
निधितया कथञ्चिं सञ्चवत्यन्यो न प्रति-
निधिः कार्य इत्यवंगम्यते ॥ * ॥ भर्तृ-
वंशमन्तरेण चास्मा वंशान्तरासञ्चवेन
तस्मैव स्ववंशकरत्वेऽपि यतः समस्तस्यापि
पुत्रप्रयोजनस्य सञ्चवेन सति सपत्नी-
पुत्रे न दत्तकाद्युपादानं ॥ * ॥ केन
पुत्रो दैव इत्याह शौनकः । नैक-
पुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहु-
पुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रवृत्त इति ॥
द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे
वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ॥
द्वियास्तु जीवति भर्तुरि तदनुमते
प्रोषिते मृते वा तदनुज्जां विनापि ।
तथा वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृहीयाद्वा अन्यत्रानुज्जानादुर्दुरिति । अनु-
मतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-
षिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥
निरपेक्ष्य दानमाह याज्जबन्ध्याः । दद्यान्माता
पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
तथा मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरण
वेति ॥ * ॥ अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह
शौनकः । शौनकोहहं प्रवक्ष्यामि पुत्र-
संग्रहमुत्तमं । अपुत्रो मृतपुत्रो वा
पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ उपोष्य ग्रहणं
पूर्वदिने कृतोपवासः । वृद्धगोतमः ।
वाससी कुण्डले दत्त्वा उषीषं चाङ्गुलीयकं ।
आचार्यां धर्मसंयुक्तं वैश्वं वेद-
पारगं ॥ मधुपर्केण संपूज्य राजानं
द्विजान् शुचीन् । राज्ञो विप्रकृष्टे ग्राम-

शामिनं । वस्त्रनाहूय सर्वांस्तु ग्रामशामिन-
मेव चेतिस्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं
त्रित्वपर्यावसितं कपिञ्जलन्यायात् । बर्हिः
कुशमयैव पालाशकेधामेव च । एताना-
हत्य वस्त्रं च ज्जातीनाहूय यत्नतः ॥ वस्त्र-
नम्नेन सञ्चो ज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वा ज्योत्पवना-
स्तकं ॥ दातुः समक्षं गत्वा च पुत्र-
देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै
यो यजेनेति पक्षभिः ॥ दद्यादिति
शेषः । वस्त्रं आत्मात्पितृवस्त्रं । ज्जातीन्
सपिण्डान् । तथा देवश्चैतिमस्त्रेण
हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अग्नादस्त्रेत्त्युच्यते
जप्या आश्राय शिशुमूर्धनि । वस्त्रादिभिरलं-
कृत्य पुत्रच्छायावहं स्रतं ॥ पुत्रच्छाया
पुत्रसादृश्यां नियोगादिना स्वयमुत्पादन-
योग्यत्वमिति यावत् । तथा । नृत्यगीतैश्च
वादैश्च अस्तुशकैश्च संयुतं । गृहमध्ये
तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥ यज्ञाहते-
त्युच्यते चैव तूभयमेव त्र्युचैकया । सोमो
दददित्येताभिः प्रत्युच्यते पक्षभिसुधेति ।
वृद्धगोतमः । पायसं तत्र साज्यं शत-
संख्यं होमयेत् । प्रजापते न ह्यदेता-
नित्युदिश्य प्रजापतिमिति ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् वस्त्रनाहूय राजनि
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वा
अदूरवाक्स्व वस्त्रसन्निकृष्टमेव गृहीयात् ॥
सन्देहे चोत्पन्ने दूरवाक्स्व शूद्रमिव
स्थापयेत् । विज्जायते हेकेन बहु-
स्त्रायत इति । निवेशनं गृहं । सन्देह

ইতি দূরাবস্থিতবান্ধবশ্রাত্যন্তদেশভাষা-
 বিপ্রকর্ষাদিনা কুলশীলাদিসন্দেহো ভব
 ত্যেব তথাস্তে নির্ণয়পর্যন্তং ন ব্যবহরেৎ
 তত্র হেতুরেকেনেতি । বন্ধুন্ পিত্রাদীন্ ।
 এতদন্যতরবিধিরাবশ্যকঃ ॥ * ॥ ততশ্চ
 শৌনকঃ । দক্ষিণাং গুরবে দদ্যাদযথাশক্তি
 দ্বিজোত্তমঃ । নৃপো রাজ্যার্কমেবাথ বৈশ্যো
 বিভ্রশতত্রয়ং । শূদ্রঃ সর্বস্বমেবাপি অ-
 শক্তশ্চৈদযথাবলং ॥ রাজ্যার্কমর্করাজ্যোৎ-
 পন্নমেকবর্ষীয়দ্রব্যং । প্রদদ্যাদর্করাজ্যোৎ-
 মেকবর্ষাহতং ধনমিতি বৃদ্ধগৌতমস্মরণাৎ ।
 উত্তমমধ্যমাধমভেদেন বিভানাং
 স্তবর্ণরজততাত্রাণামিতি জ্ঞেয়ং । শতত্রয়ং
 নাগকানাং সৌবর্ণমথ রাজতং । প্রদদ্যা-
 তাত্রমথবা উতমাদিব্যবস্থয়া ॥ ইতি বৃদ্ধ-
 গৌতমস্মরণাৎ । সর্বস্বমেকবর্ষভূতলক-
 মিতি যাবৎ ॥ * ॥ তৈত্তিরীয়াণাস্ত বিধি-
 বিশেষমাহ বৌধায়নঃ । অথ পুত্রপরিগ্রহ-
 বিধিং ব্যাখ্যাস্তামঃ । প্রতিগ্রহীষ্মুপ-
 কল্পয়তে হে বাসসী হে কুণ্ডলে অঙ্গুলী-
 যকং আচার্য্যকং বেদপারগং কুশময়ং
 বর্হিঃপর্ণময়মিধ্যমিত্যথ বন্ধুনাহুয় নিবে-
 শনশ্চ মধ্যে রাজনি নিবেদ্য পরিষদি
 বাগারमध्ये ত্রাক্ষণং বাগালস্তেন উপবেশ্য
 পুণ্যাহস্বস্তিষ্কামিতি বাচয়িত্বা যদেব-
 যজনোল্লেখপ্রভৃতি আশ্রয়ীতাভ্যঃ কৃতা দাতুঃ
 সমক্ষং গত্বা মে পুত্রং দেহীতি ভিক্ষেৎ
 দদানীতীতর আহ তৎ পরিগৃহীত ধর্ম্মায়
 ত্বা পরিগৃহ্নামি সন্ততৈত্বা পরিগৃহ্নামী-
 ত্যৈথেনং বস্ত্রকুণ্ডলাদিভিরলঙ্কত্য পরিধান-

প্রভৃত্যগ্নিমুখং কৃতা পত্ন্য জুহোতি যস্ত
 হৃদা কীরিণা মন্থমান ইতি পুরোহিত্বাক্য-
 মনুদ্য যশ্চৈবং স্কৃতে জাতবেদ ইতি
 যাজুয়া জুহোতি অথ ব্যাহতিভির্হুত্বা স্থিষ্টি-
 কুৎপ্রভৃতি সিদ্ধমাধেনুবরপ্রদানাৎ দক্ষিণাং
 দদাত্যেতে চ বাসসী এতে কুণ্ডলে
 এতচ্চাস্তুরীয়কং এবং স্তোরস উৎপদ্যতে
 তুরীয়ভাগে সন্তবতীতি আহস্ব বৌধায়ন
 ইতি ॥*॥ এবমুক্তবিধ্যভাবে পরিগৃহীতশ্চ
 তু বিবাহোচিতধনমাত্রভান্নিত্বং ন ত্রংশ
 ভাগিত্বমিত্যগ্রে বক্ষ্যতে । তথা চ মনুঃ ।
 গোত্রধাকথে জনয়িত্বূর্ন হরেদজ্রিমঃ স্ততঃ ।
 গোত্রধাকথানুগঃ পিপ্তো ব্যপৈতি দদতঃ
 স্বধেতি ॥ এতেন দাতৃধনে দানাদেব পুত্রত্ব-
 নিবৃত্তিদ্বারা দজ্রিমশ্চ স্বত্বনিবৃত্তির্দাতৃগোত্র-
 নিবৃত্তিশ্চ ভবতীতুচ্যতে । তথা চ
 গোত্রাদিনিবৃত্তেরেব দর্শনাৎ সংস্কৃর্বায়াং
 স্বস্তান্ পিতেতিস্মরণাৎ গ্রহণানন্তর
 সম্ভাব্যমানা এব দত্তকস্য সংস্কারাঃ প্রতি-
 গ্রহীত্রা কার্য্যা ন পুনর্জনকেন কৃতপূর্বা
 অপি নিবর্তনীয়াঃ ॥ * ॥ যদি চ তৎপূর্ব-
 ভাবিনোহপি সংস্কারা জনকেন ন কৃতা
 স্তদা বীজগর্ভদোষনাশাবশ্যকত্বেন ক্রমানু-
 রোধেন চ প্রতিগ্রহীত্রৈব তে সমা-
 ধেয়াঃ ॥ * ॥ এবমুপনয়নমাত্রকরণেহপি
 প্রতিগ্রহীতুর্দত্তকপুত্রসিদ্ধিঃ । অশ্বশাখো-
 স্তবো দত্তঃ পুত্রশ্চৈবোপনায়িতঃ । স্ব-
 গোত্রেণ স্বশাখোক্তবিধিনা স স্বশাখ-
 ভাক্ ॥ ইতি বশিষ্ঠস্মরণাৎ । এতচ্চা-
 ফ্টমাক্ররুপতন্থ্যকালান্যস্তরবর্ত্তিপরিগ্রহে

বোধ্যং । অন্যথা মুখ্যকালে অধিকার-
বোগ্যত্বাভাবে গোণকালে অনধিকারাম
তৎসিদ্ধিস্থিতি ॥ * ॥ অত্র চ জনক-
প্রতিগ্রহীত্রোরুভয়োরপি পুত্রাভিসন্ধানে
সতি দত্তকস্য দ্ব্যামুয্যায়ণহেনোভয়গোত্র-
ভাগিত্বং বিশেষতো বক্ষ্যতে । চূড়াদ্যা
যদি সংস্কারা নিজগোত্রেণ বৈ কৃত্যঃ ।
দত্তাদ্যাস্তনয়াস্তে স্যুরন্থথা দাস উচ্যতে ॥
এবঞ্চ চূড়াদ্যা ইত্যতদগুণসম্বিজ্ঞানবহু-
ত্রীহিণা দ্বিজাতীনামুপনয়নলাভঃ শূদ্রস্য
বিবাহলাভঃ ॥ * ॥ তথা পৈঠীনসিঃ । অথ
দত্তকৃত্রীতকৃত্রিমপুত্রিকাপুত্রাঃ পরপরি-
গ্রহেণার্বেণ যেহত্র জাতাস্তেহসঙ্গতকুলীনা
দ্ব্যামুয্যায়ণা ভবন্তীতি । আর্বেণ ঋযুক্তেন
পরিগ্রহেণ । জনকগ্রহীত্রোঃ স্বীকারেণ
দ্ব্যামুয্যায়ণা ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ * ॥ অথ তৎ-
কর্তৃকশ্রাদ্ধনির্গয়ঃ । তত্র পিতুঃ সপিণ্ডী-
করণান্তমোড়শশ্রাদ্ধে দত্তকস্য পূর্বগৃহীত-
হেহপি সত্যোরসে নাধিকারঃ । ঔরসে
পুনরুৎপন্নে তেষু জ্যৈষ্ঠং ন বিদ্যতে ।
ইতি দেবলেন জ্যৈষ্ঠত্বপ্রতিসেধাৎ । পিণ্ড-
দোহং শহরশ্চেষাৎ পূর্বাভাবে পরঃ পরঃ ।
ইতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনাচ্চ । অন্যত্র সর্বত্রৌ-
রসবৎ । ক্ষয়াহে তু বিশেষো যথা জাতৃ-
কর্গঃ । ঔরসক্ষেত্রজৌ পুত্রৌ বিধিনা পার্ব-
ণেন তু । প্রত্যক্ষমিতরে কুর্ঘ্যুরেকোদ্দিষ্টং
স্বতী দশ ॥ ইতরে দত্তকাদয়ঃ ॥ * ॥ অথ
দত্তকাসৌচাদিনির্গয়ঃ । তত্র শুদ্ধদত্তকস্য
তু জনককূলে পরম্পরমাসৌচং নাস্ত্যেব
গোত্রনিবৃত্ত্যাসৌচনিবৃত্তেরর্থাসিদ্ধত্বাৎ ।

দ্ব্যামুয্যায়ণস্য তু উভয়ত্রৈবাসৌচমিতি ।
ত্রক্ষপুরাণে । দত্তকশ্চ স্বয়ংদত্তঃ কৃত্রিমঃ
ক্রীত এব চ । অপবিদ্ধাশ্চ যে পুত্রা ভর-
ণীরাঃ সদৈব তে ॥ ভিন্নগোত্রাঃ পৃথক-
পিণ্ডাঃ পৃথক্শকরাঃ স্মৃতাঃ । জননে মরণে
চৈব ত্র্যহাসৌচস্য ভাগিনঃ ॥ পরাশরঃ ।
ভিন্নগোত্রঃ সগোত্রো বা নীতঃ সংস্কৃত্য
চেচ্ছয়া । জননে মরণে তস্য ত্র্যহাসৌচং
বিধীয়তে ॥ তথা । ঔরসং বর্জয়িত্বা চ সর্ব-
বর্ণেষু সর্বদা । ক্ষেত্রজাদিষু পুত্রেষু
জাতেষু চ মৃতেষু চ । অসৌচস্ত ত্রিরাত্রং
স্যাৎ সমানর্মিত নিশ্চয়ঃ ॥ * ॥ অথ
দত্তকবিভাগঃ । মনুঃ । পুত্রান্ দ্বাদশ যানাহ
নৃগাং স্বায়ন্তুবো মনুঃ । তেষাং ষড়্ধু-
দায়াদাঃ ষড়্দায়াদবান্ধবাঃ ॥ ঔরসঃ
ক্ষেত্রজশ্চৈব দত্তঃ কৃত্রিম এব চ । গৃঢ়োৎ-
পন্নোহপবিদ্ধশ্চ দায়াদা বান্ধবাস্ত যট্ ॥
কানীনশ্চ সহোঢশ্চ ক্রীতঃ পৌনর্ভবস্তথা ।
স্বয়ংদত্তশ্চ শৌদ্রশ্চ ষড়্দায়াদবান্ধবাঃ ॥
বোধায়নঃ । ঔরসং পুত্রিকাপুত্রং ক্ষেত্রজং
দত্তকৃত্রিমৌ । গৃঢ়ক্ষেবাপবিদ্ধঞ্চ রিক্ধ-
ভাজঃ প্রচক্ষতে ॥ কানীনঞ্চ সহোঢঞ্চ
ক্রীতং পৌনর্ভবস্তথা । স্বয়ংদত্তং নিষাদঞ্চ
গোত্রভাজঃ প্রচক্ষতে ॥ ঔরসপুত্রিকাপুত্র-
ক্ষেত্রজকানীনগৃঢ়োৎপন্নাপবিদ্ধসহোঢপৌ-
নর্ভবদত্তকস্বয়মুপাগতকৃতকক্রীতানভিধায়
দেবলঃ । এতে দ্বাদশ পুত্রাস্ত সন্ত্যর্থ-
মুদাহতাঃ । আত্মজাঃ পরজাশ্চৈব লক্কা
যাদৃচ্ছিকাস্তথা ॥ তেষাং ষড়্ধুদায়াদাঃ
পূর্বেহন্থে পিতুরেব যট্ । বিশেষং বাপি

পুত্রাণামানুপূর্বী বিশিষ্যতে ॥ সৰ্বৈ
 হনোরসস্ৰিতে পুত্রা দায়হরাঃ স্মৃতাঃ ।
 ঔরসে পুনরুৎপন্নে তেষু জ্যৈষ্ঠং ন
 বিদ্যতে ॥ তেষাং সৰ্বণা বে পুত্রাস্তে
 তৃতীয়াংশভাগিনঃ । হীনাস্তমুপজীবৈয়ু-
 গ্রাসাচ্ছাদনসম্ভৃতাঃ ॥ * ॥ বশিষ্ঠঃ ।
 তস্মিংশেচৎ প্রতিগৃহীতে ঔরস উৎপদ্যতে
 স চতুর্থভাগভাগী যদি নাভ্যুদয়িকেষু
 প্রযুক্তং স্মাৎ । স প্রতিগৃহীতপুত্রঃ
 আভ্যুদয়িকেষু যজ্ঞাদিষু যদি ঔরসেন
 প্রযুক্তং ন স্যাৎ প্রভূতং ধনমিতি শেষঃ ।
 অতশ্চ দত্তকগ্রহণানন্তরমৌরসোৎপত্তৌ
 তদৌরসচতুর্থাংশবিধির্বশিষ্ঠৌক্তো দত্তক-
 বিষয়ো জ্ঞেয়ঃ । তথা দেবলকাত্যায়ন-
 বচনে তৃতীয়াংশগ্রহণবিধিরিত্যুৎকৃষ্ণ-
 গুণদত্তকবিষয়ো বাচ্যঃ । উপপন্নো গুণৈঃ
 সৰ্বৈঃ পুত্রো যশ্চ হি দক্ষিণঃ । স হরৈতৈব
 তদৃক্খং সম্প্রাপ্তোহপ্যন্যগোত্রত ইতি
 মনুবচনৈকবাক্যত্বাৎ । গুণৈর্জাতিবিদ্যা-
 চারৈঃ । তথা কেনাপি মূনিনা দত্তকশ্চ
 বন্ধুদায়াদত্বমন্তো ন চাদায়াদত্বমুক্তং তৎ
 গুণবদগুণবদ্ভেদেন সমাধেয়ং এবং দত্ত-
 কস্য ধনগ্রহণাদৌ মুনিভেদেন পূর্বা-
 পরোক্তিবৈষম্যং গুণাগুণবিবেকেনাপাস্তং
 এতেনৌরসস্য ভ্রাত্ৰাদিধনে যেনৈব ভ্রাতৃ-
 ভ্রাদিনা সম্বন্ধেন অধিকারিত্বং তাদৃশেনৈব
 সম্বন্ধেন তাদৃশদত্তকস্যাপি যথাসম্ভব-
 মুচিতাংশভাগিত্বমবধেয়ং । এবং ধনিঃ
 পুত্রাস্তরসস্বে যতপিতৃকদত্তকপৌত্রস্যাপি
 দত্তকোচিতাংশভাগিত্বং । তদসস্বে সৰ্ব-

হরত্বমপীতি । ন চ পৌত্রস্য স্বপিতৃ-
 যোগ্যাংশভাগিত্বং নিয়মাৎ দত্তকগ্রহীতুঃ
 পিতামহৌরসসস্বে তাদৃশপিতৃব্যতুল্য-
 সৈবাংশস্ব তদেবাগ্যত্বাৎ দত্তকপৌত্রঃ
 পিতৃব্যতুল্যমেবাংশং লভতামিতি বাচ্যং ।
 পুত্রকস্য দত্তকস্বে চতুর্থাংশঃ পৌত্রস্য
 তু তথাহে সমানাংশ ইতি বৈষম্যাৎ ।
 ততশ্চ স্বসমানরূপস্য পিতৃর্ষাদৃশাংশঃ
 শাস্ত্রসিদ্ধস্তসৈব স্বপিতৃযোগ্যাংশতেতি
 যথোক্তমেব সাধু । এবং রীতিঃ প্র-
 পৌত্রেহপ্যনুস্মৰ্তব্যোতি ॥ * ॥ ঔরসঃ
 ক্ষেত্রজশ্চৈব দত্তঃ কৃত্রিম এব চ । গুণোৎ-
 পন্নোহপবিদ্ধশ্চ ভাগাহাস্তনয়া ইমে ॥
 কানীনশ্চ সহোঢশ্চ ক্রীতঃ পৌনর্ভব-
 স্তথা । স্বয়ংদত্তশ্চ দাসশ্চ ষড়্ভিমে পুত্র-
 পাংশনাঃ ॥ অভাবে পূর্বপূর্বৈষাং পরান্
 সমভিষেচয়েৎ । পৌনর্ভবং স্বয়ংদত্তং
 দাসং রাজ্যে ন যোজয়েৎ ॥ তথা ন ক্ষত্র-
 জাদীংস্তনয়ান্ রাজা রাজ্যেহভিষেচয়েৎ ।
 পিতৃগাং শোধয়েন্নিত্যমৌরসে তনয়ে
 সতীতি ॥ * ॥ এতাবতা প্রবন্ধেনাভি-
 হিতো যোহয়ং ক্ষেত্রজদত্তকাদীনামৌর-
 সেন সহ বিভাগপ্রকারঃ স তু শূদ্রস্য ন
 সম্ভবতি তস্য তু । দাস্যাং বা দাসদাস্যাং
 বা যঃ শূদ্রস্য স্ততো ভবেৎ । সোহনু-
 জাতো হরেদংশমিতি ধর্ম্মো ব্যবস্থিতঃ ॥
 ইতি মনুবচনেন জাতোহপি দাস্যাং
 শূদ্রেণ কামতোহংশহরো ভবেৎ । যুতে
 পিতরি কুর্যুস্তং ভ্রাতরস্বর্দ্ধভাগিনং ॥
 অভ্রাতৃকো হরেৎ সৰ্বং ছহিতৃগাং

সুতাদৃতো ইতি যাজ্ঞবল্ক্যেন চ দাসীপুত্র-
স্যাংপ্যোরসেন সমাংশাভিধানেন পিতু-
রনন্তরং ভ্রাতৃরহিতস্য তসৈব দৌহিত্রেণ
সহ বিভাগদর্শনেন চ দণ্ডাপূপায়িতং
সতি পিতরি ক্ষেত্রজদত্তকাদীনামোরসেন
সমাংশোহসতি তু তদর্কাংশঃ অন্তথা যত্র
চ ক্ষেত্রজদত্তকাদীনামোরসচতুর্থাংশিত্বং
তত্র তদপেক্ষয়া অত্যন্তবিপ্রকৃষ্টিধিকার-
শ্চ দাসীপুত্রশ্চোরসসমাংশিত্বমিতি মহদ-
বৈষম্যং স্মাৎ এবং সংস্র ক্ষেত্রজাদিসু
সত্যোশ্চ পত্নীকন্যয়োদৌহিত্রাধিকারে
কুপ্তাধিকারবিধিবাধাপত্তিস্তেন দৌহিত্র-
পর্যাস্তাধিকারিশৃঙ্খলায়াং তদেকতমে
সত্যপি ন দাসীপুত্রশ্চ সর্বহরত্বং কিন্তু
তৎসমাংশঃ অতএব । দত্তপুত্রে যথা
জাতে কদাচিদ্বোরসো ভবেৎ । পিতু-
বিত্তশ্চ সর্বস্য ভবেতাং সমভাগিনা-
বিত্যপি বচনং শূদ্রবিষয় এব যোজ-
নীয়ং ॥ * ॥ অথাক্ষপঙ্গুপ্রভৃতিপুত্রাণাং
ধনানধিকারিতয়া তদোরসক্ষেত্রজয়োরেব
পিতামহধনভাগিত্বশ্রুতের্ন তদগৃহীত-
দত্তকপুত্রাদেঃ পিতামহধনাধিকারঃ কিন্তু
ভরণমাত্রং অক্ষাদিভার্যাণাং ভরণবিধা-
নেন তদ্রণস্য দণ্ডাপূপায়িতত্বাৎ । তথা
অক্ষপঙ্গুদীননধিকারিপুত্রানভিধায়াহ ।
ঔরসক্ষেত্রজাস্তেষাং নির্দোষা ভাগ-
হারিণঃ । অপুত্রযোষিতশ্চেষাং ভর্তব্যঃ
সাধুবৃত্তয়ঃ ॥ সুতশ্চেষাং প্রভর্তব্যা যাবন্ন
ভর্তৃসাং কৃতাঃ ॥ * ॥ এবং দত্তকগ্রহণা-
নন্তরোৎপমোরসেন সহ দত্তকস্য বিভাগ-

দর্শনাৎ সত্যোরসে গৃহীতস্য তু নাংশ-
ভাগিত্বমিতি । তথা বিধানং বিনা পরি-
গৃহীতস্যাপি নাংশভাগিত্বমিত্যাহ । তস্মিন্
জাতে স্মতে দত্তে ন কৃতে চ বিধানকে ।
তৎসুতস্তস্য বিত্তস্য যঃ স্বামী পিতুরঞ্জসা ॥
মনুঃ । অবিধায় বিধানং যঃ পরিগৃহ্নাতি
পুত্রকং । বিবাহবিধিভাজং তং ন কুর্যা-
দ্বনভাজনমিতি ॥ অন্তজাতীয়দত্তকস্যাপি
নাংশভাগিত্বমিত্যাহ যদি স্যাৎদত্তজাতীয়ো
গৃহীতোহপি স্মতঃ কচিৎ । অংশভাজং
ন তং কুর্যাৎ শৌনকস্য মতং হি তৎ ॥
ইতি দত্তকচন্দ্রিকা ॥

পোষ্যবর্গঃ (পুং) প্রতিপালনীয়গণঃ । স তু
মাত্রাদিঃ । যথা । মাতা পিতা গুরুঃ পত্নী
ত্বপত্যনি সমাশ্রিতাঃ । অভ্যাগতোহতিথি-
শ্চাগ্নিঃ পোষ্যবর্গা অমী নব ॥ ইতি কাশী-
খণ্ডং ॥ অপি চ । মাতা পিতা গুরু-
ভ্রাতা প্রজা দীনঃ সমাশ্রিতাঃ । অভ্যা-
গতোহতিথিশ্চাগ্নিঃ পোষ্যবর্গ উদাহৃতঃ ॥
ভরণং পোষ্যবর্গস্য প্রশস্তং স্বর্গসাধনং ।
নরকং পীড়নে চাস্ম তস্মাদবজ্ঞেন তং
ভরেৎ ॥ ইতি গারুড়ে ২১৫ অধ্যায়ঃ ॥

পৌংসবনং (ক্লী) পুংসবনসংস্কারঃ । ইতি
ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

পৌংস্বং (ক্লী) পুংস্বং । ইতি শব্দমালা ॥

পৌগণ্ডং (ক্লী) অবস্থা বিশেষঃ । যথা ।
কৌমারং পঞ্চমাস্তং পৌগণ্ডং দশমা-
বধি । কৈশোরমাপঞ্চদশাৎ যৌবনঞ্চ
ততঃ পরং ॥ ইতি দশমস্কন্ধীয়দ্বাদশা-
ধ্যায়টীকায়াং শ্রীধরস্বামিধৃতবচনং ॥

পৌগুরীকং (ক্লী) প্রপৌগুরীকং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

পৌগুর্যং (ক্লী) পুগুর্যং । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

পৌগুঃ (পুং) দেশভেদঃ । চন্দেল ইতি
খ্যাতঃ ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ভীমসেনস্য
শব্দঃ । যথা । পৌগুং দধৌ মহাশব্দং
ভীমকর্মা বকোদরঃ । ইতি শ্রীভগবদ্-
গীতায়াম্ ১ অধ্যায়ঃ ॥ ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি
ইতি ভাষা । ইতি রত্নমালা ॥

পৌগুকঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি আক্ ইতি
ভাষা । অশ্ব গুণাঃ । শীতলত্বং । বৃষ্যত্বং ।
স্নিগ্ধত্বং । মধুরত্বং । বৃংহণত্বঞ্চ । ইতি
রাজবল্লভঃ ॥ জাতিবিশেষঃ । পুঁড়ো ইতি
ভাষা । স চ শৌণ্ডিকায়াম্ বৈশ্যাজ্জাতঃ ।
ইতি ব্রহ্মবৈবর্তপুরাণং ॥

পৌগুবর্দ্ধনঃ (পুং) দেশভেদঃ । বেহার ইতি
খ্যাতঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৌগুিকঃ (পুং) ইক্ষুভেদঃ । পুঁড়ি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । পুগ্ৰেক্ষুঃ ২ পুগুঃ ৩
সেব্যঃ ৪ অতিরসঃ ৫ মধুঃ ৬ । ইতি
শব্দমালা ॥

পৌতবং (ক্লী) পরিমাণং । ইতি যৌতব-
শব্দটীকায়াং ভরতঃ ॥

পৌত্তিকং (ক্লী) পিঙ্গলবর্ণপুত্তিকাখ্যবৃহ-
স্মিকিকাছতস্বতবর্ণমধু । ইতি জটাধররত্ন-
মালা ॥

পৌত্রঃ (পুং) পুত্রস্য পুত্রঃ । নাতি ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । নপ্তা ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পুত্রেন লোকাঞ্জয়তি পৌত্রেনানন্ত্য-

মশ্নুতে । অথ পুত্রস্য পৌত্রেন ব্রহ্মস্যা-
প্নোতি পিষ্টপং ॥ ইতি দায়ভাগস্মৃত-
মনুশঙ্খলিখিতবশিষ্ঠহারীতবচনং ॥

পৌত্রী (স্ত্রী) পুত্রাঙ্কজা । তৎপর্যায়ঃ ।
নপ্তী ২ । ইত্যমরঃ ॥

পৌনঃপুন্যং ব্য পুনর্বারং । তৎপর্যায়ঃ ।
বারংবারং ২ মুহুঃ ৩ শব্দং ৪ অসকুং ৫
পুনঃপুনঃ ৬ বারংবারেণ ৭ অভীক্ষং ৮
প্রতিক্রমং ৯ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

পৌনঃপুনিকঃ (ত্রি) পুনঃপুনর্ভবঃ । ইতি
মুক্তবোধব্যাকরণং ॥

পৌনর্ভবঃ (পুং) দ্বাদশবিধপুত্রান্তর্গতপুত্র-
বিশেষঃ । ইতি জটাধরঃ ॥ পুনর্ভূপুত্রঃ ।
স তু ভর্তৃপরিত্যক্তবিধবয়োরন্থেনোং
পাদিতঃ । তস্য লক্ষণং যথা । যা পত্যা
বা পরিত্যক্তা বিধবা বা স্বয়েচ্ছয়া । উৎ-
পাদয়েৎ পুনর্ভূত্বা স পৌনর্ভব উচ্যতে ॥
ইতি মানবে ৯ অধ্যায়ে ১৭৫ শ্লোকঃ ॥
যেতি বা ভর্তৃ। পরিত্যক্তা মৃতভর্তৃকা বা
স্বয়েচ্ছয়া অশ্বস্য পুনর্ভাব্যা ভূত্বা যমুৎ-
পাদয়েৎ স উৎপাদকস্য পৌনর্ভবঃ পুত্র
উচ্যতে । ইতি তট্টীকায়াং কুল্লুকভট্টঃ ॥ ১ ॥
অক্ষতযোশ্বোভর্তৃপরিত্যক্তবিধবয়োঃ পৌ-
নর্ভবেন ভর্তৃ। সহ বিবাহবিধিঃ এবং
কৌমারং পতিমুৎসৃজ্যাশ্মশ্রিত্য পুন-
রাগতায়ান্তেন কৌমারেণ ভর্তৃ। সহ বিবাহ-
বিধির্যথা । সা চেদক্ষতযোনিঃ স্মাদগত-
প্রত্যাগতাপি বা । পৌনর্ভবেন ভর্তৃ। সা
পুনঃ সংস্কারমর্হতি ॥ ইতি মানবে
৯ অধ্যায়ে ১৭৬ শ্লোকঃ ॥ সা চেদিতি

सा स्त्री यद्यक्ततयोनिः सती अश्वमाश्रये-
त्तदा तेन पौनर्भवत्तदा पुनर्बिवा-
हायां संस्कारमर्हति । यदा कौमारं
पतिमुत्सृज्यान्माश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्या-
गता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा
पुनर्बिवाहायां संस्कारमर्हति । इति
तृतीयायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥ सप्तविध-
पौनर्भवाः कन्या वर्जनीया यथा । सप्त
पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकम्पर्शिता या च या च पाणि-
गृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भू-
प्रभवा च या । इत्येताः काश्यापे-
नोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥ कृतकौतुक-
मङ्गला बद्धकङ्कणा । उदकम्पर्शिता उदक-
पूर्ववत् दत्तेति रत्नाकरः । इत्युद्वाह-
तत्त्वं ॥

पौरं (स्त्री) रोहिषतृणं । रामकर्पूर इति
ध्यातं । इत्यमरः ॥ पुरोद्भूते त्रि । इति
मेदिनी ॥

पौरकः (पुं) गृहवाहोपवनं । यथा ।
निष्कृत्स्न गृहारामो वाहारामस्त पौरकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पौरवः (पुं) पुरुवंशः । यथा । ऋहोस्त
तनया भोज्या अनोस्त स्नेहज्जातयः ।
पुरोस्त पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि
पार्थिव ॥ इति मात्स्ये ७४ अध्यायः ॥

पौरस्त्यः (त्रि) प्रथमः । इत्यमरः ॥

पौराणिकः (पुं) पुराणवेत्ता । आख्याना-
ख्यायिकेतिहासपुराणेष्वेति सूत्रोदा-

हरणेषु पुराणमधीते वेद वेति विग्रहे
अण् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरुषं (स्त्री) पुरुषस्य भावः । पुरुषस्य
कर्म्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥
स्त्रीवा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न
पौरुषं । दैवं पुरुषकारेण स्तुति
शूराः सदोद्यमाः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥ उद-
योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन
देयमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य
कुरु पौरुषमाश्रित्या यत्र कृते यदि न
सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ इति हितोप-
देशः ॥

पौरुषं (त्रि) उर्ध्ववस्तुतदोःपाणिनुमानं ।
पुरुषपरिमाणं । इत्यमरः ॥

पौरुषेयः (पुं) समूहः । वधः । पुरुषस्य
पदान्तरं । इति मेदिनी ॥

पौरुषेयः (त्रि) पुरुषकृतः । पुरुषविकारः ।
इति मेदिनी ॥

पौरोगवः (पुं स्त्री) पाकशालाध्यक्षः ।
इत्यमरः ॥

पौरोडाशः (पुं) पुरोडाशसहचरितमन्त्रः ।
पौरोडाशपुरोडाशां ष्ठन् । पुरोडाश-
सहचरितमन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरो-
डाशः ततः ष्ठन् । इति सिद्धान्त-
ते

पौरोडाशिकः (पुं) पुरोडाशस्य पौरो-
डाशस्य वा व्याख्यातः इति विग्रहे प्रजा-
दिभ्यश्चेति षार्धे अण् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

पौरुगमासः (पुं) यागविशेषः । इत्यमरः ॥

তথা হি। অমাবাস্ত্রায়াং অমাবাস্ত্রয়া যজ্ঞেত
পৌর্গমাস্ত্রাং পৌর্গমাস্ত্রা যজ্ঞেত ইতি
শ্রুতিবিহিতদর্শপৌর্গমাসয়াগয়োঃ কশ্মশ্ব-
রূপজ্ঞাপকয়োরুৎপত্তিশ্রুতীঃ সমামনস্তি।
যথা। আগ্নেয়াষ্টকপালোহমাবাস্ত্রায়াং
পৌর্গমাস্ত্রাঞ্চ্যুতো ভবতি। উপাংশু-
যাজমন্তুরা যজতি তাভ্যামেবাগ্নীসোমীয়-
মেকাদশকপালং পৌর্গমাস্ত্রামেব প্রাবচ্ছৎ
ঐন্দ্রং দধি ভবত্যমাবাস্ত্রায়াং ঐন্দ্রং পয়ো
ভবত্যমাবাস্ত্রায়ামিতি। তাভ্যামাগ্নেয়াষ্ট-
কপালোপাংশুযাজাভ্যাং। তেন আগ্নে-
য়াষ্টকপালোপাংশুযাজাগ্নীসোমীয়েকাশ-
কপালান্ত্রয়ঃ পৌর্গমাস্ত্রাং। আগ্নেয়াষ্ট-
কপালৈন্দ্রদধিযাগৈন্দ্রপয়োবাগান্ত্রয়োহমা-
বাস্ত্রায়ামিত্যর্থঃ। আশ্ব শ্রুতিষু অমা-
বাস্ত্রাপৌর্গমাসীপদানি প্রতিপৎসহিত-
তদুভয়পরাণি। তত্র পূর্বয়োর্বাগারম্ভঃ
প্রতিপদোর্বাগঃ। তথা চ হে হ বৈ
পৌর্গমাস্যৌ হে অমাবাস্যে তস্মাৎ প্রতি-
পদ্যুপবসন্ যজ্ঞেতাপরেদ্যুরিতি শ্রুতিঃ।
অস্যার্থঃ। যাবজ্জীবিকয়োর্দর্শপৌর্গমাসয়োঃ
প্রকৃতিভূতয়োর্বিভূতিভূতো দর্শপৌর্গ-
মাসৌ কোণ্ডপায়িনাময়নীয়ো পক্ষাদৌ
কর্তব্যৌ। ইতি মলমাসতন্ত্রং ॥

পৌর্গমাসী (স্ত্রী) পূর্গমা। ইত্যমরঃ ॥

পৌর্বাঙ্কিকঃ (ত্রি) পূর্বাহ্নে ভবঃ। পূর্বাঙ্ক-
সম্বন্ধী। বিভাষা পূর্বাঙ্কাপরাঙ্কাভ্যামিতি
সূত্রোদাহরণেষু পূর্বাহ্নে ভবতীতি বিগ্রহে
অণ্। ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

পৌলস্ত্যঃ (পুং) কুবেরঃ। ইত্যমরঃ ॥ রাবণঃ।

ইতি মেদিনী ॥ বিভীষণঃ। ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

পৌলস্তী (স্ত্রী) সূর্গখা। পুলস্ত্যস্ত্যাপত্যং।
ইতি ব্যাকরণং ॥

পৌলিঃ (পুং) পাকাবস্থাগতকলায়াদিঃ।
আররূপাকযবসর্ষপাদিঃ। বহুনা ঐধদন্ধ-
চুট্চুট্শবদবান্। ইতি কেচিৎ। দর-
দন্ধঃ। ইতি শ্রীধরঃ। ইতি ভরতঃ ॥
তৎপর্যায়ঃ। আপকং ২ অভ্যুষঃ ৩।
ইত্যমরঃ ॥ অভ্যুষঃ ৪ অভ্যোষঃ ৫।
ইতি ভরতঃ ॥

পৌলোমী (স্ত্রী) শচী। ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

পৌষঃ (পুং) বৈশাখাদিদ্वादশমাসান্তর্গতনবম-
মাসঃ। পুষ্যানক্ষত্রযুক্তা পৌর্গমাসী যত্র
মাসে নঃ। তৎপর্যায়ঃ। তৈষঃ ২ সহস্রঃ ৩।
ইত্যমরঃ ॥ পৌষিকঃ ৪ হৈমনঃ ৫। ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তিষ্যঃ ৬ তিষ্যকঃ ৭।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অয়ং ধনুঃস্বরবি-
প্রারকশুরপ্রতিপদাদিদর্শান্তরূপো মুখ্য-
চান্দ্রঃ। কৃষ্ণপ্রতিপদাদিপৌর্গমাস্যন্তরূপো
গৌণচান্দ্রঃ। ধনুরাশিস্বরবিকঃ সৌরঃ।
ইতি স্মৃতিঃ ॥*॥ তত্র জাতফলং। নিগূঢ়-
মন্ত্রঃ স্কৃশাঙ্গযষ্টিঃ পরোপকারী পিতৃ-
বিদ্ভহীনঃ। কষ্ঠাশ্বিতার্থব্যয়কৃদ্বিধিজঃ
পৌষপ্রসূতঃ পুরুষঃ স্ত্রীধীরঃ ॥ ইতি
কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥

পৌষী (স্ত্রী) পুষ্যযুক্তা পৌর্গমাসী। ইত্য-
মরঃ ॥ পুষ্যেণ যুক্তা রাত্রিঃ। ইতি যুদ্ধ-
বোধব্যাকরণং ॥

পৌষ্করং (স্ত্রী) পুষ্করমূলং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

पौष्करमूलं (क्ली) पुष्करमूलं । यथा । मूले
पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे । इत्य-
मरः ॥ त्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं स्रगन्धि-
द्रव्यं वनिकथ्यातं तस्य इदं पौष्करं
ऋः पौष्करे मूले पुष्करादीत्यमरः । इति
भरतः

पौष्करिणी (स्त्री) पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥
पौष्टिकं (क्ली) क्षौरसमये गात्रोच्छादनवस्त्र-
विशेषः । कावाइ इति भाषा । अस्य
गुणाः । धनचिह्नं । आयुष्यत्वं । शुचि-
त्वं । रूपविराजनत्वं । इति राजवल्लभः ॥
धन्यं धनचिह्नं । बल्यमिति वा पाठः ।
पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्याभिधीयते ।
तद्धेतुत्वं कर्म । इति दुर्गभङ्गः ॥

पौष्पं (त्रि) पुष्पनिर्मितं । पुष्पसम्बन्धि ।
यथा । आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं
दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं
मण्डलस्योत्तरे स्रजे ॥ इति कालिका-
पुराणे-७१ अध्यायः ॥

पौष्पकं (क्ली) कुम्भमाञ्जनं । इत्यमरः ॥
पौष्पी (स्त्री) देशविशेषः । यथा । अथ
पुष्पपुरं पौष्पी तथा पाटलिपुत्रक ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः (पुं) पृषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य
राजा । तस्य पुत्रः शिवांशजश्चन्द्रशेखरः ।
यथा । पृषः पुत्रोऽहोभवत् पौष्यः सर्व-
शास्त्रार्थपारगः । स पुत्रहीनो राजाभूत्
पौष्यो नृपतिसन्तमः ॥ ततः पुत्रार्थिनं
भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः । ब्रह्मदत्तफलं
हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥ इदं फलं

ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा । भोजये-
स्ताः स्वजायास्तुं प्रहृष्टः शुद्धमानसः ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृष-
ध्वजः । तत्कृणुतं फलं भूतं त्रिभागं
स्वयमेव हि ॥ ततः समुचिते काले प्राप्ते
ताभिस्तु भक्षितं । तं फलं नृपशार्दूल
गर्त्राश्चाप्याहिताः शुभाः ॥ सम्पूर्णे गर्त्र-
काले तु गर्त्रेभ्यः समजायत । खण्डत्रयं
पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितं ॥ तच्च
खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य
च । एकं पिण्डं चकारास्तु तत्र पुत्रो
व्याजयत ॥ तस्य नामाकरोद्राजा ब्रह्मणैः
सैः पुरोहितैः । चन्द्रशेखर इत्येवः
कान्त्या चन्द्रमसः समः ॥ ब्रह्मावर्ताह्वये
रम्ये करवीराह्वये पुरे । दृशदतीनदी-
तीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥ इति
कालिकापुराणे-४७ अध्यायं संकलितः ॥

प्याट् व्य हे । भोः । इत्यमरः ॥
प्यायं ङ ङै ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ॐ ङै पीनं मुखं । उपसर्गात्तु प्रप्यानं ।
अस्वाप्ते तु प्यानः पीनः श्वेदः । ङ
प्यायते । इति दुर्गादासः ॥
पुष क उंश्रुजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
अस्तुःश्वाद्ययुक्तः । उंश्रुजि उंसर्गे । क
पेयाषयति धनं दाता । इति दुर्गादासः ॥
पुष य ईर् भागे । दहि । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अस्तुःश्वाद्ययुक्तः । य पुष्यति धनं
दायादः । ईर् अपुष्यत् अपेयाषीत् ।
अस्मात् पुषादिस्त्रामित्यं ङ इत्यञ्चे ।
इति दुर्गादासः ॥

প্যুস য ইর্ বিভাগে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
অন্তঃস্বাদ্যযুক্তঃ । য প্যুশ্চতি ধনং দায়াদঃ ।
ইর্ অপ্যুসং অপ্যোসীং । অস্মাং
পুষাদিত্বাং নিত্যং ও ইত্যন্তে । ইতি
হুর্গাদাসঃ ॥

প্যৈ ও বৃদ্ধৌ । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ অন্তঃ-
স্বাদ্যযুক্তঃ । ও প্যায়তে । ইতি হুর্গা-
দাসঃ ॥

প্র ব্য বিংশতু্যপসর্গান্তর্গতপ্রথমোপসর্গঃ ।
অস্যার্থাঃ । গতিঃ । আরম্ভঃ । উৎকর্ষঃ ।
সর্বতোভাবঃ । প্রাথম্যং । খ্যাতিঃ । উৎ-
পত্তিঃ । ব্যবহারঃ । ইতি হুর্গাদাসধৃত-
পুরুষোত্তমঃ ॥

প্রকটং (ত্রি) স্পর্শং । অস্য পর্য্যায়ঃ প্রকাশ-
শব্দে দ্রষ্টব্যঃ । প্রকটাপ্রকটা চেতি
লীলা সেয়ং দ্বিধোচ্যতে । ইতি ভাগবতা-
মৃতং ॥

প্রকটিতং (ত্রি) প্রকাশিতং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রকম্পনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
নরকবিশেষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
কম্পাতিশয়ে ক্লী ॥

প্রকরং (ক্লী) অগুরু । ইতি মেদিনী ॥

প্রকরঃ (পুং) সমূহঃ । বিকীর্ণকুম্বাদিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥

প্রকরণং (ক্লী) প্রস্তাবঃ । অভিনেয়প্রকারঃ ।
রূপকভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ গ্রন্থসন্ধিঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ পাদঃ । স তু একার্থা
বচ্ছিন্নসূত্রসমূহঃ । ইতি মুগ্ধবোধটীকায়ং
হুর্গাদাসঃ ॥

প্রকরী (ক্লী) নাট্যাঙ্গং । চত্বরভূমিঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

প্রকর্ষঃ (পুং) উৎকর্ষঃ । যথা । গুণপ্রকর্ষণে
জনোহনুরজ্যতে জনানুরাগপ্রভবা হি
সম্পদঃ । ইতি কাব্যপ্রকাশঃ ॥

প্রকাণ্ডঃ (পুং ক্লী) মূলাদারভ্য শাখাবধিবৃক্ষ-
ভাগঃ । গুঁড়ী ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ ।
স্কন্ধঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ কাণ্ডঃ ৩ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ দণ্ডঃ ৪ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ বিটপঃ । শস্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রকাণ্ডরঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রকামং (ত্রি) যথেষ্পিতং । ইত্যমরঃ ॥

প্রকারঃ (পুং) ভেদঃ । সাদৃশ্যং । ইত্যমরঃ ॥

প্রকাশং (ক্লী) কাংস্যং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রকাশঃ (পুং) রৌদ্রঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । দ্যোতঃ ২

আতপঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ রাজনির্ঘণ্টোক্ত-

পর্য্যায়ঃ প্রভাশব্দে দ্রষ্টব্যঃ । প্রদীপ্তঃ ।

তৎপর্য্যায়ঃ । স্ফুটং ২ স্পর্শং ৩ প্রকটং ৪

উল্লগং ৫ ব্যক্তং ৬ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রব্যক্তং ৭ উদ্ভিক্তং ৮ । ইতি জটা-

ধরঃ ॥ প্রহাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ অতি-

প্রসিদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রকাশকঃ (ত্রি) প্রকাশকর্তা । প্রকাশয়তী-
ত্যর্থে ণকপ্রত্যয়ঃ ॥

প্রকাশকজ্ঞাতা [ঋ] (পুং) কুকুটঃ ।

ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রকাশকজ্ঞাতরি

ত্রি ॥

প্রকাশাজ্ঞা [ন্] (পুং) সূর্য্যঃ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ ব্যক্তস্বভাবে ত্রি ॥

প্রকাশিতং (ত্রি) প্রকাশবিশিষ্টং । তৎ-

• पर्यायः । दर्शितं २ आविष्कृतं ३ प्रक-
र्तितं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रकीर्णं (क्ली) ग्रहविच्छेदः । इति जटाधरः ॥
चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रकीर्णः (पुं) पृथिकरणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
प्रकीर्णः (त्रि) विस्फिण्डः । विस्तृतः । यथा ।
प्रकीर्णभाण्डमनवेक्ष्यकारिणीं सदैव भर्तुः
प्रतिकूलवादिनीं । परस्य वेश्माभिरता-
मलज्जानेवंगविधां स्त्रीं परिवर्द्धयामि ॥
इति लक्ष्मीचरित्रं ॥ नानाप्रकारमिश्रितः ।
यथा । प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयो-
रण्जलिग्रयं ॥ इति वेणीसंहारः ॥
प्रकीर्णकं (क्ली) चामरं । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।
इति मेदिनी ॥ ग्रहविच्छेदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यद-
नुक्तं तं प्रकीर्णकं । प्रकीर्णपातके
ज्जात्रा गुरुहृत्तथ लाघवं । प्रायश्चित्तं
वृधः कुर्यात् ब्राह्मणानुमते सदा ॥ अनुक्तं
अनुक्तनिष्कृतिकं पापं । अतिपातका-
द्यन्तमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकं । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥
प्रकीर्णकः (पुं) तुरङ्गमः । इति मेदिनी ॥
प्रकीर्तितं (त्रि) कथितं । यथा । प्रभृत-
मन्नं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
• सर्कारस्तेन तं कुर्यात् सिंहादेकं
प्रकीर्तितं ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥
प्रकीर्षाः (पुं) करणभेदः । नाटाकरणं
इति भाषा । इत्यमरः ॥ घृतकरणः । रीठा-
करणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकूलं (क्ली) प्रशस्तवपुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
प्रकृतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । प्रकृत-
मनुसरामः । प्रकर्षेण कृतः । अप्रकृतः ।
प्रपूर्वककृधातोः कश्मिनि कर्तुरि च क्त-
प्रत्ययः ॥
प्रकृतिः (स्त्री) स्वभावः । योनिः । लिङ्गं ।
स्वामी । अमात्यः । स्रहं । कोषः ।
राष्ट्रं । दुर्गं । बलं । पौराणां
श्रेणयः । इत्यमरः ॥ शिल्पी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शक्तिः । योषिः । इति शक-
रत्नावली ॥ परमात्मा । इति धरणिः ॥ पञ्च-
भूतानि । करणं । गुह्यं । जस्तः । एक-
विंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्यां प्रथमः ।
स च द्विधा धातूनाम च । इत्यजयपालः ॥
भगवतो मायाया शक्तिः । सा च परा-
परभेदेन द्विधा । यथा । भूमिरापो
हनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अह-
ङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरर्कधा ॥४॥
अपरेयमितस्त्वयां प्रकृतिं विद्धि मे
परां । जीवभूतां महाबाहो ययेदं
धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ इति श्रीभगवद्-
गीतायां १ अध्यायः ॥ एवं श्रोतारमभि-
मुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा स्रष्ट्यादि-
कर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिजातं निरू-
पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह
भूमिरिति द्वाभ्यां । भूम्यादीनि पञ्चभूत-
सूक्ष्माणि मनःशब्देन तं कारणभूतोऽह-
ङ्कारः बुद्धिशब्देन तं कारणं महत्तत्त्वं

अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येव-
मर्कथा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्च
महाभूतानि सूक्ष्मः सह एकैकृत्य गृह्यन्ते ।
अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं तेनैव तत्-
कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति
महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं
अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण
मे प्रकृतिश्चायाथा शक्तिरर्कथा भिन्ना
विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्ना
प्यर्कस्वेवासुर्भावविवक्ष्यार्कथा भिन्ने-
त्युक्तं । तथा च क्षेत्राध्याये इमामेव
प्रकृतिं चतुर्विंशतितद्वाङ्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति । महाभूतान्याहङ्कारो बुद्धिरव्यक्त-
मेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रिय-
गोचरा इति ॥४॥ अपरामिमां प्रकृति-
मुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेय
मिति । अर्कथा प्रकृतिरुक्ता इयमपरा
निकृक्ता जडत्वात् परार्थत्वात् । इतः
सकाशात् परां प्रकृक्तामत्रां जीवभूतां
जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे
हेतुः यथा चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया
स्वकर्माद्वारेणदं जगद्धार्याते ॥ ५ ॥ इति
तटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ सत्त्वरजस्तमसां
साम्यावस्था । यथा । सत्त्वं रजस्तमसैश्च
गुणत्रयमुदाहृतं । साम्यावस्थितरेतेषां
प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥ केचिन् प्रधान-
मित्याह्रव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव
प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च ॥ इति
गांस्ये ३ अध्यायः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रधानं २ । इत्यमरः ॥ माया ३ शक्तिः ४

चेतन्यं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
नामासुराणि यथा । तमोहव्यक्तं शिवो
धाम रजो योनिः सनातनः । प्रकृति-
र्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥
अनुद्धिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं क्रवः ।
सदसत्त्वेव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतं ।
जेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्तुचित्तकैः ॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तद्भूतो यो वेद
सर्वाणि गतींश्च केवलाः । विमुक्तदेहः
प्रविभागतद्भविं स मुच्यते सर्वगुणै
निरामयः ॥ इति महाभारते आश्वमेधिक-
पर्व ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । गणेशजननी
दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती । सावित्री च
सृष्टिविधो प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता ॥ * ॥
तस्या व्युत्पत्तिर्वथा । प्रकृक्त्वाचकः प्रश्च
कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृक्त्वा प्रकृक्त्वा वा
देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ गुणे प्रकृक्त्वे
सत्त्वे च प्रश्चो वर्तते श्रुतो । मध्यमे
रजसि कृश्च तिशब्दस्तमसः स्मृतः ॥ त्रि-
गुणास्वरूपा वा सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना
सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तु कथ्यते ॥ प्रथमे
वर्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृक्त्वे
राद्या च वा देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥ * ॥ तासां व्युत्पत्तिः स्वरूपश्च
यथा । योगेनात्मा सृष्टिविधो द्विधा रूपा
बभूव सः । पुंसांश्च दक्षिणाङ्गात्वात्
स्त्र्यां प्रकृतिः स्मृता ॥ सा च त्र्यम्बरूपा च
या या नित्या सनातनी । यथात्मा च यथा-
शक्तिर्वथाद्यौ दाहिका स्मृता ॥ अतएव हि
योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं

ব্রহ্মময়ং ব্রহ্মন্ শশ্বৎ পশ্যতি নারদ ॥
 স্বেচ্ছাময়ং স্বেচ্ছয়া চ শ্রীকৃষ্ণস্য সিস্ব-
 ক্ষয়া । সার্বভূব সহসা মূলপ্রকৃতিরীশ্বরী ।
 তদাজ্জয়া পঞ্চবিধা সৃষ্টিকন্মণি বেদতঃ ॥*॥
 দুর্গাপ্রকৃতির্যথা । অথ ভক্তানুরোধাদ্বা
 ভক্তানুগ্রহবিগ্রহা । গণেশমাতা দুর্গা যা
 শিবরূপা শিবপ্রিয়া ॥ নারায়ণী বিষ্ণুমায়া
 পূর্ণব্রহ্মস্বরূপিণী । ব্রহ্মাদিদেবৈর্মুনিভি-
 র্মনুভিঃ পূজিতা স্তুতা ॥ সর্বাধিষ্ঠাতৃ-
 দেবী সা সর্বরূপা সনাতনী । ধর্মসত্য-
 পুণ্যকীর্ত্তিযশোমঙ্গলদায়িনী ॥ সুখমোক্ষ-
 হর্ষদাত্রী শোকাকীর্ত্তিদুর্গনাশিনী । শরণা-
 গতদীনার্ভূপরিত্রাণপরায়ণা ॥ তেজঃস্বরূপা
 পরমা তদধিষ্ঠাতৃদেবতা । সর্বশক্তি-
 স্বরূপা চ শক্তিরীশস্য সন্ততং ॥ সিদ্ধেশ্বরী
 সিদ্ধরূপা সিদ্ধিদা সিদ্ধিদেশ্বরী । বুদ্ধিনিদ্রা
 ক্ষুৎ পিপাসা ছায়া তন্দ্রা দয়া স্মৃতিঃ ॥
 জাতিঃ শান্তিশ্চ ক্ষান্তিশ্চ কান্তিভ্রান্তিশ্চ
 চেতনা । তুষ্টিঃ পুষ্টিস্তথা লক্ষ্মীকর্ত্তির্মাতা
 তথৈব চ ॥ সর্বশক্তিস্বরূপা সা কৃষ্ণস্য
 পরমাত্মনঃ । উক্তঃ শ্রুতৌ শ্রুতি-
 গুণশ্চাতিস্বল্পং যথাগমং ॥ গুণোহস্ত্য-
 নস্তোহনস্তায়া অপরাঞ্চ নিশাময় ॥১॥*॥
 লক্ষ্মীপ্রকৃতির্যথা । শৃগু সত্ত্বস্বরূপা যা
 পদ্মা চ পরমাত্মনঃ । সর্বসম্পৎস্বরূপা
 সা তদধিষ্ঠাতৃদেবতা ॥ কান্তা দান্তা চ
 শান্তা চ স্মশীলা সর্বমঙ্গলা । লোভমোহ-
 কামরোষাহঙ্কারপরিবর্জিতা ॥ ভক্তানু-
 রক্তা পত্ন্যশ্চ সর্বাভ্যশ্চ পতিব্রতা ।
 প্রাণতুল্যা ভগবতঃ প্রেমপাত্রী প্রিয়ম্বদা ॥

সর্বশাস্ত্রাত্মিকা সর্বজীবনোপায়রূপিণী ।
 মহালক্ষ্মীশ্চ বৈকুণ্ঠে পাতালে বরদা
 সতী ॥ স্বর্গে চ স্বর্গলক্ষ্মীশ্চ মর্ত্যানাং
 গৃহিণাস্তথা । সর্বপ্রাণিষু দ্রব্যেষু শোভা-
 রূপা মনোহরা ॥ প্রীতিরূপা পুণ্যবতাং
 প্রভারূপা নৃপেষু চ । বাণিজ্যরূপা বণিজাং
 পাপিনাং কলহাকুরা ॥ দয়াময়ী ভক্তি-
 মতো ভক্তানুগ্রহকাতরা । চপলে চপলা
 ভক্তা সম্পদে চ ধনায় চ ॥ জগজ্জীবং
 য়তং সর্বং যয়া দেব্যা বিনা মুনে । শক্তি-
 দ্বিতীয়া কথিতা বেদোক্তা সর্বসম্মতা ॥
 সর্বপূজ্যা সর্ববন্দ্যা চান্ধাং মতো নিশা-
 ময় ॥ ২ ॥ * ॥ সরস্বতীপ্রকৃতির্যথা । বাগ্-
 বুদ্ধিবিদ্যা জ্ঞানাধিদেবতা পরমাত্মনঃ । সর্ব-
 বিদ্যা সর্বরূপা সা চ দেবী সরস্বতী ॥ স্ব-
 বুদ্ধিকবিতা মেধা প্রতিভা স্মৃতিদা সতাং ।
 নানাপ্রকারসিদ্ধাস্তভেদার্থকল্পনাপ্রদা ॥
 ব্যাখ্যা বোধস্বরূপা চ সর্বসন্দেহভঞ্জিনী ।
 বিচারকারিণী গ্রন্থকারিণী শক্তিরূপিণী ॥
 স্বরসঙ্গীতসঙ্কানতালকারণরূপিণী । বিষয়-
 জ্ঞানবাগ্গুণা প্রতিবিশেষু জীবিনাং ॥
 ব্যাখ্যা মুদ্রাকরা শান্তা বীণাপুস্তকধারিণী ।
 শৃগু সত্ত্বস্বরূপা চ স্মশীলা শ্রীহরিপ্রিয়া ॥
 হিমচন্দনকুন্দেন্দুকুমুদাস্তোজসম্ভিভা ।
 জপস্তী পরমাত্মানং শ্রীকৃষ্ণং রত্নমালয়া ॥
 তপঃস্বরূপা তপসাং ফলদাত্রী তপস্বিনী ।
 বুদ্ধিবিদ্যাস্বরূপা চ সর্বসিদ্ধিপ্রদা সদা ॥
 যয়া বিনা চ বিশ্বৌঘো মূকো য়তসমঃ
 সদা । দেবী তৃতীয়া গদিতা শ্রুত্যাভ্যক্তা
 জগদাম্বিকা । যথাগমং যথাকিঞ্চিদপরাং

সংনিবোধ মে ॥ ৩ ॥ * ॥ সাবিত্রীপ্রকৃতি-
 র্থথা। মাতা চতুর্গাং বেদানাং বেদজ্ঞানাঞ্চ
 ছন্দসাং । সক্ষ্যাবন্দনমন্ত্রাণাং তন্ত্রাণাঞ্চ
 বিচক্ষণা ॥ দ্বিজাতিজাতিরূপা চ জপরূপা
 তপস্বিনী । ব্রহ্মণ্যতেজোরূপা চ সর্ব-
 সংস্কারকারিণী ॥ পবিত্ররূপা সাবিত্রী
 গায়ত্রী ব্রহ্মণঃ প্রিয়া । তীর্থানি যস্যঃ
 সংস্পর্শং দর্শং বাঙ্কুন্তি শুক্রে ॥ শুক-
 স্ফটিকসঙ্ক্শা শুক্লসদ্বস্বরূপিণী । পরমা-
 নন্দরূপা চ পরমা চ সনাতনী ॥ পরং ব্রহ্ম-
 স্বরূপা চ নির্বাণপদদায়িনী । ব্রহ্মতেজো-
 ময়ী শক্তিস্তদধিষ্ঠাতৃদেবতা ॥ যংপাদ-
 রজসা পূতং জগৎ সর্বঞ্চ নারদ । দেবী
 চতুর্থী কথিতা পঞ্চমীং বর্ণয়ামি তে ॥ ৪ ॥ * ॥
 রাধাপ্রকৃতির্থথা । প্রেমপ্রাণাধিকা দেবী
 যা পঞ্চপ্রাণরূপিণী । প্রাণাধিকপ্রিয়তমা
 সর্ববাত্যঃ স্তন্দরী বরা ॥ সর্বমৌভাগ্যযুক্তা
 চ মানিনী গৌরবান্বিতা । বামার্দ্ধাঙ্গস্বরূপা
 চ গুণেন তেজসা সমা ॥ পরা বরা সার-
 ভূতা পরমাদ্যা সনাতনী । পরমানন্দরূপা
 চ ধন্যা মান্যা চ পূজিতা ॥ রাসক্রোড়াধি-
 দেবী চ কৃষ্ণস্য পরমাত্মনঃ । রাসমণ্ডল-
 সংভূতা রাসমণ্ডলমণ্ডিতা ॥ রাসেশ্বরী
 সুরসিকা রাসবাসনিবাসিনী । গোলোক-
 বাসিনী দেবী গোপীবেশবিধায়িকা ॥
 পরমাহ্লাদরূপা চ সন্তোষহর্বরূপিণী ।
 নিগুণা চ গুণাকারা নির্লিপ্তাত্মস্বরূপিণী ॥
 নিরীহা নিরহঙ্কারা ভক্তানুগ্রহবিগ্রহা ।
 বেদানুসারধ্যানেন বিজ্ঞাতা সা বিচ-
 ক্ষণৈঃ ॥ দৃষ্টিদৃষ্টা লসৎশো সুরৈশ্চৈর্মুনি-

পুঙ্গবৈঃ । বহিঃশুক্লাংশুকাধানা রত্নালঙ্কার-
 ভূষিতা ॥ কোটিচন্দ্রপ্রভাজুষ্ঠপুষ্ঠশ্রীধুক্ত-
 বিগ্রহা । শ্রীকৃষ্ণভক্তিদা সৈব দাত্রী চ
 সর্বসম্পদাং ॥ অবর্তারে চ বারাহে বৃষ-
 ভানুসুতা চ যা । যংপাদপদ্যসংস্পর্শ-
 পবিত্রা চ বসুন্ধরা ॥ ব্রহ্মাদিভিরদৃষ্টা যা
 সর্বদৃষ্টা চ ভারতে । স্ত্রীরত্নসারসংভূতা
 কৃষ্ণবক্ষঃশলোঙ্কলা ॥ যথা ঘনে নবঘনে
 লোলা সৌদামিনী যুনে । ষষ্টিবর্ষসহস্রাণি
 প্রতপ্তং ব্রহ্মণা পুরা ॥ যংপাদপদ্যনখর-
 দৃষ্টয়ে চাত্মশুক্রে ॥ ন চ দৃষ্টাপি স্বপ্নে-
 হপি প্রত্যক্ষশ্যাপি কা কথা ॥ তেনৈব
 তপসা দৃষ্টা ভুবি বৃন্দাবনে বনে । কথিতা
 পঞ্চমী দেবী সা রাধা পরিকীর্তিতা ॥ অংশ-
 রূপা কলারূপা কলাংশাংশসমুদ্ভবা ।
 প্রকৃতিঃ প্রতিবিশেষু দেব্যশ্চ সর্ব-
 যোষিতঃ ॥ পরিপূর্ণতমা পঞ্চবিধা দেবী
 প্রকীর্তিতা । যা যাঃ প্রধানাংশরূপা বর্ণ-
 যামি নিশাময় ॥ ৫ ॥ * ॥ গঙ্গা যথা । প্রধা-
 নাংশস্বরূপা যা গঙ্গা ভুবনপাবনী । বিষ্ণু-
 বিগ্রহসংভূতা হররূপা সনাতনী ॥ পাপি-
 পাপেক্ষদাহায় জ্বলদিক্কনরূপিণী । স্তম্ভ-
 স্পর্শস্নানপানে নির্বাণপদদায়িনী ॥ গো-
 লোকে স্থানপ্রস্থানস্থসোপানরূপিণী ।
 পবিত্ররূপা তীর্থানাং সরিতাঞ্চ পরা
 বরা ॥ শঙ্কুমৌলিজটামেরুমুক্তাপংক্তি-
 স্বরূপিণী । তপঃসন্তাপিনী সদ্যো ভারতে
 চ তপস্বিনাং ॥ চন্দ্রপদ্যক্ষীরনিভা শৃণু
 সদ্বস্বরূপিণী । নিশ্চলা নিরহঙ্কারা সাধ্বী
 নারায়ণপ্রিয়া ॥ ১ ॥ * ॥ তুলসী যথা ।

প্রধানাংশস্বরূপা চ তুলসী বিষ্ণুকামিনী ।
 বিষ্ণুভূষণরূপা চ বিষ্ণুপাদস্থিতা সতী ॥
 তপঃসঙ্কল্পপূজাদিসদ্যঃসম্পাদিনী মুনে ।
 সারভূতা চ পুষ্পাণাং পবিত্রা পুণ্যদা
 সদা ॥ দর্শনস্পর্শনাভ্যাক্ষ সদ্যোনির্বাণ-
 দায়িনী । কলৌ কলুষশুষ্কেদাহায়াগ্নি-
 স্বরূপিণী ॥ যৎপাদপদ্যসংস্পর্শসদ্যঃপূতা
 বসুন্ধরা । যৎস্পর্শদর্শং বাঞ্ছন্তি তীর্থানি
 চান্নশুদ্ধয়ে ॥ যয়া বিনা চ বিশ্বেষু সর্ব-
 কস্মাতিনিষ্ফলং । মোক্ষদা যা মুমুক্শুণাং
 কামিনাং সর্বকামদা ॥ কল্পবৃক্ষস্বরূপা চ
 ভারতে ব্রহ্মরূপিণী । ত্রাণায় ভারতানাঞ্চ
 প্রজানাং পরদেবতা ॥ ২ ॥ * ॥ মনসা
 যথা । প্রধানাংশস্বরূপা যা মনসা কশ্যপা-
 স্ত্রজা । শঙ্করপ্রিয়শিষ্যা চ মহাজ্ঞানবিশা-
 রদা ॥ নাগেশ্বরস্যানন্তস্য ভগিনী নাগ-
 পূজিতা । নাগেশ্বরী নাগমাতা স্তন্দরী
 নাগবাহিনী ॥ নাগেন্দ্রগণযুক্তা সা নাগ-
 ভূষণভূষিতা । নাগেন্দ্রের্কন্দিতা সিদ্ধ-
 যোগিনী নাগশায়িনী ॥ বিষ্ণুরূপা বিষ্ণু-
 ভক্তা বিষ্ণুপূজাপ্রায়ণা । তপঃস্বরূপা
 তপসাং ফলদাত্রী তপস্বিনী ॥ দিব্যং
 ত্রিলক্ষবর্ষঞ্চ তপস্তপ্তং যয়া হরেঃ । তপ-
 স্বিনীষু পূজ্যা চ তপস্বিনা চ ভারতে ॥
 সর্পমন্ত্রাধিদেবী চ জলন্তী ব্রহ্মতেজসা ।
 ব্রহ্মস্বরূপা পরমা ব্রহ্মভাবেন তৎপরা ॥
 জরংকারমুনেঃ পত্নী কৃষ্ণাংশস্য পতি-
 ব্রতা । আস্তিকস্য মুনেস্মাতা প্রবরস্য
 তপস্বিনাং ॥ ৩ ॥ * ॥ ষষ্ঠী যথা । প্রধা-
 নাংশস্বরূপা যা দেবসেনা চ নারদ ।

মাতৃকাস্থ পূজ্যতমা সা চ ষষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥
 শিশূনাং প্রতিবিশ্বেষু প্রতিপালনকারিণী ।
 তপস্বিনী বিষ্ণুভক্তা কার্তিকেয়স্য কামিনী ।
 ংশরূপা প্রকৃতেস্তেন ষষ্ঠী প্রকী-
 র্তিতা ॥ পুত্রপৌত্রপ্রদাত্রী চ ধাত্রীতি
 জগতাং সতী । স্তন্দরী যুবতী রম্যা সন্ততং
 ভর্তুরন্তিকে ॥ স্থানে শিশূনাং পরমা
 বৃদ্ধরূপা চ যোগিনী । পূজা দ্বাদশমাসেষু
 যন্তা বিশ্বেষু সন্ততং ॥ পূজা চ সূতিকা-
 গারে পরা ষষ্ঠদিনে শিশোঃ । একবিংশতি-
 মে চৈব পূজা কল্যাণহেতুকী ॥ শশ্বমিয়-
 মিতা চৈষা নিত্য্য কাম্যা হৃতিঃ পরা ।
 মাতৃরূপা দয়ারূপা শশ্বদ্রক্ষণরূপিণী ॥
 জলে স্থলে চান্তরীক্ষে শিশূনাং স্বপ্ন-
 গোচরে ॥ ৪ ॥ * ॥ মঙ্গলচণ্ডী যথা ।
 প্রধানাংশস্বরূপা চ দেবী মঙ্গলচণ্ডিকা ।
 প্রকৃতের্মুখ্যসংভূতা সর্বমঙ্গলদা সদা ॥
 স্ফৌ মঙ্গলরূপা চ সংহারে কোপরূপিণী ।
 তেন মঙ্গলচণ্ডী সা পণ্ডিতৈঃ পরি-
 কীর্তিতা ॥ প্রতিমঙ্গলবারেষু প্রতিবিশ্বেষু
 বন্দিতা । পঞ্চোপচারৈর্যোষিত্তির্ভক্ত্যা চ
 পরিপূজিতা ॥ পুত্রপৌত্রধনৈশ্বর্য্যযশো-
 মঙ্গলদায়িনী । লোকসন্তাপপাপার্তিহুঃখ-
 দারিদ্রনাশিনী ॥ পরিতুফা সর্ববাঞ্ছা-
 প্রদাত্রী সর্বযোষিতাং । রুফা ক্ষণেন
 সংহতুং শক্তা বিশ্বং মহেশ্বরী ॥ ৫ ॥ * ॥
 কালী যথা । প্রধানাংশস্বরূপা চ কালী
 কমললোচনা । দুর্গাললাটসংভূতা রণে
 শুভনিশুভয়োঃ ॥ দুর্গাঙ্ক্যাংশস্বরূপা সা
 গুণেন তেজসা সমা । কোটিসূর্য্যপ্রভা-

জুষ্টিপুষ্টিজাজল্যবিগ্রহা ॥ প্রধানা সর্ব-
শক্তীনাং বরা বলবতী পরা । সর্বসিদ্ধি-
প্রদা দেবী পরমা সিদ্ধযোগিনী ॥ কৃষ্ণ-
ভক্তা কৃষ্ণতুল্যা তেজসা বিক্রমৈর্গুণৈঃ ।
কৃষ্ণভাবনয়া শশ্বৎ কৃষ্ণবর্ণা সনাতনী ॥
সংহর্ত্বং সর্বব্রহ্মাণ্ডং শক্তা নিশ্বাস-
মাত্রতঃ । রণং দৈতৈঃ সমং তস্তাঃ
ক্রীড়য়া লোকরক্ষয়া ॥ ধর্ম্মার্থকাম-
মোক্ষাংশ্চ দাতুং শক্তা চ পূজিতা । ব্রহ্মা-
দিভিঃ স্তূয়মানা মুনিভির্মনুভিন রৈঃ ॥৬॥*
বসুন্ধরাপ্রকৃতির্যথা । প্রধানাংশ্বরূপা চ
প্রকৃতেশ্চ বসুন্ধরা । আধাররূপা সর্বেষাং
সর্বশস্ত্রপ্রসূতিকা ॥ রত্নাকরা রত্নগর্ভা
সর্বরত্নাকরালয়া । প্রজাভিঃ প্রজেশ্চ
পূজিতা বন্দিতা সদা ॥ সর্বোপজীব্যরূপা
চ সর্বসম্পদ্বিধায়িনী । যয়া বিনা জগৎ
সর্বং নিরাধারং চরাচরং ॥ ৭ ॥ * ॥
প্রকৃতেশ্চ কলা যা যাস্তা নিবোধ মুনীশ্বর ।
যস্য যশ্চ চ যাঃ পত্ন্যস্তাঃ সর্বা বর্ণয়ামি
তে ॥ স্বাহা দেবী বহুপত্নী ত্রিষু লোকেষু
পূজিতা । যয়া বিনা হবিদানং ন গ্রহীতুং
সুরাঃ ক্ষমাঃ ॥ ১ ॥ দক্ষিণা বজ্রপত্নী চ
দীক্ষা সর্বত্র পূজিতা । যয়া বিনা চ বিশ্বেষু
সর্বকর্ম্ম চ নিষ্ফলং ॥ ২ ॥ স্বধা পিতৃগাং
পত্নী চ মুনিভির্মনুভিন রৈঃ । পূজিতা পিতৃ-
দানঞ্চ নিষ্ফলঞ্চ যয়া বিনা ॥ ৩ ॥ স্বস্তি-
দেবী বায়ুপত্নী প্রতিবিশ্বেষু পূজিতা ।
আদানঞ্চ প্রদানঞ্চ নিষ্ফলঞ্চ যয়া বিনা ॥৪॥
পুষ্টির্গণপতেঃ পত্নী প্রতিবিশ্বেষু পূজিতা ।
যয়া বিনা পরিক্ষীণাঃ পুমাংসো ঘোষিতো

ভবেৎ ॥ ৫ ॥ অনন্তপত্নী তুষ্টিশ্চ পূজিতা
বন্দিতা ভবে । যয়া বিনা ন সন্তুষ্ঠাঃ সর্বৈ
লোকাশ্চ সন্ততং ॥ ৬ ॥ ঈশানপত্নী
সম্পত্তিঃ পূজিতা চ সুরৈর্নরৈঃ । সর্বলোকা
দরিদ্রাশ্চ বিশ্বেষু চ যয়া বিনা ॥ ৭ ॥ ধৃতিঃ
কপিলপত্নী চ সর্বৈঃ সর্বত্র পূজিতা ।
সর্বলোকা অধৈর্যাঃ স্যুর্জগৎশ্চ চ যয়া
বিনা ॥ ৮ ॥ যমপত্নী ক্ষমা সাধ্বী স্মশীলা
সর্বপূজিতা । সমুন্নতাশ্চ রুচ্যাশ্চ সর্ব
লোকা যয়া বিনা ॥ ৯ ॥ ক্রীড়াধিষ্ঠাতৃদেবী
চ কামপত্নী রতিঃ সতী । কেলিকৌতুক-
হীনাশ্চ সর্বলোকা যয়া বিনা ॥ ১০ ॥
সত্যপত্নী সতী মুক্তিঃ পূজিতা জগতাং
প্রিয়া । যয়া বিনা ভবে লোকা বন্ধুতা-
রহিতাঃ সদা ॥ ১১ ॥ মোহপত্নী দয়া
সাধ্বী পূজিতা চ জগৎপ্রিয়া । সর্বৈ
লোকাশ্চ সর্বত্র নিষ্ঠুরাশ্চ যয়া বিনা ॥১২॥
পুণ্যপত্নী প্রতিষ্ঠা সা পুণ্যরূপাতিপূজিতা ।
যয়া বিনা জগৎ সর্বং জীবন্মৃতপরং
মুনে ॥ ১৩ ॥ স্ককর্ম্মপত্নী কীর্তিশ্চ ধন্যা
মান্যা চ পূজিতা । যয়া বিনা জগৎ সর্বং
যশোহীনং মৃতং যথা ॥ ১৪ ॥ ক্রিয়া
উদ্যোগপত্নী চ পূজিতা সর্বসম্মতা । যয়া
বিনা জগৎ সর্বমুচ্ছন্নমিব নারদ ॥ ১৫ ॥
অধর্ম্মপত্নী মিথ্যা সা সর্বধূর্তৈশ্চ পূজিতা ।
যয়া বিনা জগন্মুক্তমুচ্ছন্নং বিধিনির্ম্মিতং ॥
সত্যে চাদর্শনা যা চ ত্রেতায়াং সূক্ষ্ম-
রূপিণী । অর্দ্ধাবয়বরূপা চ দ্বাপরে সংবৃত্তা
ভিয়া ॥ কলৌ মহাপ্রমত্তা চ সর্বত্র
ব্যাপিকা বলাৎ । কপটেন সমং ভ্রাত্ৰা

ভ্রমত্যেব গৃহে গৃহে ॥ ১৬ ॥ শান্তি ১৭-
লঙ্কা ১৮ চ ভার্যে দে স্ত্রীলশ্চ চ
পূজিতা । যাভ্যাং বিনা জগৎ সর্বমুন্নত-
মিব নারদ ॥ জ্ঞানশ্চ ভার্যাস্তি স্ৰশ্চ বুদ্ধি ১৯-
মেধা ২০ স্মৃতি ২১ স্তথা । যাভিবিনা জগৎ
সর্বং মৃতং মৃতসমং তদা ॥ মূর্তি শ্চ ধর্ম-
পত্নী সা কান্তিরূপা মনোহরা । পরমা সা
চ বিশ্বোষা নিরাধারা যয়া বিনা ॥ সর্বত্র
শোভারূপা সা লক্ষ্মীমূর্তিমতী সতী ।
শ্রীরূপা মূর্তিরূপা চ মান্যা ধন্যা চ
পূজিতা ॥ ২২ ॥ কালামিরুদ্রপত্নী চ নিদ্রা
সা সিদ্ধযোগিনী । সর্বলোকাঃ সমাচ্ছন্ন
মায়াযোগেন রাত্রিষু ॥ ২৩ ॥ কালশ্চ
তিস্রো ভার্যাস্চ সন্ধ্যা ২৪ রাত্রি ২৫ দিনানি
চ ২৬ । যাভিবিনা বিধাত্রা চ সংখ্যাং
কর্তুং ন শক্যতে ॥ ক্ষুৎ ২৭ পিপাসে ২৮
মনোভার্যে ধন্যে মান্যে স্পূজিতে ।
যাভ্যাং ব্যাপ্তং জগৎ সর্বং যুক্তচিস্তিত-
মেব চ ॥ প্রভা চ ২৯ দাহিকা ৩০ চৈব
দে ভার্যে তেজসস্তথা । যাভ্যাং বিনা
জগৎ স্রক্ষুং বিধাতাপি নহীশ্বরঃ ॥ কাল-
কন্যে মৃত্যু ৩১ জরে ৩২ প্রজ্বরশ্চ প্রিয়া
প্রিয়ে । যাভ্যাং জগৎ সমুচ্ছন্নং বিধাত্রা
নির্ম্মিতং বিধৌ ॥ নিদ্রাকন্যা চ তন্দ্রা ৩৩
সা প্রীতি ৩৪ রন্যা সুখপ্রিয়ে । যাভ্যাং
ব্যাপ্তং জগৎ সর্বং বিধিপুঞ্জবিধেবিধৌ ॥
বৈরাগ্যশ্চ হি জায়ে চ শ্রদ্ধা ৩৫ ভক্তী ৩৬
চ পূজিতে । যাভ্যাং শশ্বজ্জগৎ সর্বং
জীবনুক্রমিদং মূনে ॥ অদিতি ৩৭ দেবমাতা
চ সুরভী ৩৮ চ গবাং প্রসূঃ । দিতিশ্চ ৩৯

দৈত্যজননী কঙ্কশ্চ ৪০ বিনতা ৪১
দনুঃ ৪২ ॥ উপযুক্তাঃ সৃষ্টিবিধৌ এতাশ্চ
প্রকৃতেঃ কলাঃ ॥ * ॥ কলাশ্চান্যাঃ সস্তি
বহ্যাস্তাস্থ কাশ্চিৎসিবোধ মে ॥ রোহিণী ৪৩
চন্দ্রপত্নী চ সংজ্ঞা ৪৪ সূর্য্যশ্চ কামিনী ।
শতরূপা ৪৫ মনোভার্য্যা শচীন্দ্রশ্চ চ
গেহিনী ৪৬ ॥ তারা ৪৭ বৃহস্পতেভার্য্যা
বশিষ্ঠস্য স্বরূক্ষতী ৪৮ । অহল্যা ৪৯ গোতম-
স্ত্রী তু সানসূয়া ৫০ ত্রিকামিনী ॥ পিতৃণাং
মানসী কন্যা মেনকা ৫১ সান্বিকা প্রসূঃ ।
লোপামুদ্রা ৫২ তথা ভূতী ৫৩ কুবের-
কামিনী তথা ॥ বরণানী ৫৪ যমস্ত্রী চ
বলেবিন্দ্যাবলী ৫৫ তথা । কুন্তী চ ৫৬
দময়ন্তী চ ৫৭ যশোদা ৫৮ দৈবকী ৫৯
সতী ॥ গাকারী ৬০ দ্রৌপদী ৬১ সব্যা ৬২
সাবিত্রী ৬৩ সত্যবৎপ্রিয়া । বৃষভানুপ্রিয়া
সান্বী রাধামাতা কলাবতী ৬৪ ॥ মন্দো-
দরী ৬৫ চ কৌশল্যা ৬৬ স্তভদ্রা ৬৭
কৈটভী ৬৮ তথা । রেবতী ৬৯ সত্য-
ভামা ৭০ চ কালিন্দী ৭১ লক্ষ্মণা ৭২
তথা ॥ জাম্ববতী ৭৩ নামজিতী ৭৪
মিত্রবিন্দা ৭৫ তথাপরা । লক্ষ্মণা ৭৬
রুক্মিণী ৭৭ সীতা ৭৮ স্বয়ং লক্ষ্মীঃ প্রকী-
র্তিতা ॥ কলা যোজনগন্ধা চ ৭৯ ব্যাস-
মাতা মহাসতী । বাণপুত্রী তথোবা ৮০ চ
চিত্রলেখা চ ৮১ তৎসখী ॥ প্রভাবতী ৮২
ভানুমতী ৮৩ তথা মায়াবতী ৮৪ সতী ।
রেণুকা ৮৫ চ ভৃগোর্মাতা হলিমাতা
চ রোহিণী ৮৬ ॥ একানংশা ৮৭ চ
দুর্গাংশা শ্রীকৃষ্ণভগিনী সতী । বহ্যঃ সস্তি

কলাশ্চৈব প্রকৃতেরেব ভারতে ॥ যা
 যাশ্চ গ্রামদেবতাস্তাঃ সৰ্ব্বাঃ প্রকৃতেঃ
 কলাঃ । কলাংশাংশসমুদ্ভূতাঃ প্রতিবিশ্বেষু
 যোষিতঃ ॥ * ॥ যোষিতামপমানেন
 প্রকৃতেশ্চ পরাভবঃ । ব্রাহ্মণী পূজিতা যেন
 পতিপুত্রবতী সতী ॥ প্রকৃতিঃ পূজিতা
 তেন বস্ত্রালঙ্কারচন্দনৈঃ । কুমারী চাক্ষু-
 বর্ষীয়া বস্ত্রালঙ্কারচন্দনৈঃ । পূজিতা যেন
 বিপ্রস্য প্রকৃতিস্তেন পূজিতা ॥ * ॥ সৰ্ব্বাঃ
 প্রকৃতিসমুদ্ভূতা উত্তমাধমমধ্যমাঃ । সত্বাংশা-
 শ্চোত্তমা জ্ঞেয়াঃ স্মশীলাশ্চ পতিব্রতাঃ ॥
 মধ্যমা রাজসাস্চাংশাস্তাশ্চ ভোগ্যাঃ প্রকী-
 র্তিতাঃ । স্তম্ভোগবশ্যাশ্চ স্বকার্যে তৎ-
 পরাঃ সদা । অধমাস্তামসাশ্চাংশা অজাত-
 কুলসম্ভবাঃ ॥ দুর্মুখাঃ কুলটা ধূর্তাঃ স্বতন্ত্রাঃ
 কলহপ্রিয়াঃ । পৃথিব্যাং কুলটা যাশ্চ স্বর্গে
 চাম্পরসাং গণাঃ ॥ প্রকৃতেস্তামসাংশাংশাঃ
 পুংশচল্যঃ পরিকীর্তিতাঃ । এবং নিগদিতং
 সৰ্ব্বং প্রকৃতেঃ পরিকীর্তনং ॥ * ॥ তাশ্চ
 সৰ্ব্বাঃ পূজিতাশ্চ পুণ্যক্ষেত্রে চ ভারতে ।
 পূজিতা সুরথেনাদৌ দুর্গা দুর্গতিনাশিনী ॥
 দ্বিতীয়ে রামচন্দ্রেণ রাবণস্য বধার্থিনা ॥
 তৎপশ্চাচ্ছগতাং মাতা ত্রিষু লোকেষু
 পূজিতা । জাতাদৌ দক্ষপত্ন্যাঞ্চ নিহত্য
 দৈত্যদানবান্ ॥ ততো দেহং পরিত্যজ্য
 বজ্রে ভর্তৃশ্চ নিন্দয়া । জজ্ঞে হিমবতঃ
 পত্ন্যাং লেভে পশুপতিং পতিং ॥ গণেশ-
 শ্চ স্বয়ং কৃষ্ণঃ স্কন্দো বিষ্ণুকলোদ্ভবঃ ।
 বভূবুস্তৌ তনয়ৌ পশ্চাত্তস্যাস্চ শৌনক ॥
 লক্ষ্মীমর্লয়ভূপেন প্রথমে পরিপূজিতা ।

ত্রিষু লোকেষু তৎপশ্চাদ্বেবতামুনি
 মানবৈঃ ॥ সাবিত্রী চান্দ্রপতিনা প্রথমে
 পরিপূজিতা । তৎপশ্চাচ্ছগিতা লোকেষু
 দেবতামুনিমানবৈঃ ॥ আদৌ সরস্বতী দেবী
 ব্রহ্মণা পরিপূজিতা । তৎপশ্চাচ্ছগিতা
 লোকেষু দেবতামুনিমানবৈঃ ॥ প্রথমে
 পূজিতা রাধা গোলোকে রাসমণ্ডলে ।
 পৌর্ণমাস্যাং কার্তিকস্য কৃষ্ণেণ পরমা-
 স্তানা ॥ গোপিকাভিঃ গোপৈশ্চ বালি-
 কাভিঃ বালকৈঃ । গবাং গণৈঃ সুরভ্যা চ
 তৎপশ্চাম্মায়য়া হরেঃ ॥ তদা ব্রহ্মাদিভি
 দেবৈর্মুনিভির্মনুভিস্তথা ॥ পুষ্পধূপাদিভি-
 র্ভক্ত্যা পূজিতা বন্দিতা সদা ॥ পৃথিব্যাং
 প্রথমে দেবী স্তম্ভেনৈব পূজিতা । শঙ্ক-
 রেণোপদিষ্টেন পুণ্যক্ষেত্রে চ ভারতে ॥
 ত্রিষু লোকেষু তৎপশ্চাদাজয়া পরমা-
 স্তানঃ । পুষ্পধূপাদিভির্ভক্ত্যা পূজিতা
 মুনিভিঃ সুরৈঃ ॥ কলয়া যাঃ সমুদ্ভূতাঃ
 পূজিতাস্তাশ্চ ভারতে । পূজিতা গ্রাম-
 দেবত্যা গ্রামে চ নগরে মূনে ॥ এবং
 তে কথিতং সৰ্ব্বং প্রকৃতেশ্চরিতং শুভং ।
 যথাগমং লক্ষণঞ্চ কিং ভূয়ঃ শ্রোতু-
 মিচ্ছসি ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 প্রকৃতিচরিতং নামানুক্ৰমঃ ১ অধ্যায়ঃ ॥*॥
 পুরুষনাম্নোহগ্রে প্রকৃতেনাম্ন উচ্চার্যতা
 যথা । নারদ উবাচ । আদৌ রাধাং মনু-
 চার্য্য পশ্চাৎ কৃষ্ণং বিদুর্বুধাঃ । নিমিত্ত-
 মস্য মাং ভক্তং বদ ভক্তজনপ্রিয় ॥
 শ্রীনারায়ণ উবাচ । নিমিত্তমস্য ত্রিবিধং
 কথয়ামি নিশাময় । জগন্মাতা চ প্রকৃতিঃ

पुरुषश्च जगत्पिता । गरीयसीति जगतां
 यता शतशुणैः पितुः ॥ राधाकृषेति
 गौरीशेतेत्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
 कृष्णराधेशर्गोरीति लोके न च कदा
 श्रुतः ॥ प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्घ्यामिदं
 मम । गृहाणार्घ्यां मया दत्तं संज्जया सह
 भास्कर ॥ प्रसीद कमलाकांस्तु गृहाण मम
 पृजमं । इति दृक्त्वं सामवेदे कोथुमे
 मुनिसत्तम ॥ राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो
 भवति भाषवः । राशब्दोच्चारतः पश्चा-
 द्भावत्येव सप्तमः ॥ आदौ पुरुषमुच्चार्य
 पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत् । स भवेन्मातृ-
 गामौ च वेदातिक्रमणे मुने ॥ इति ब्रह्म
 वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५० अध्यायः ॥

प्रकृत्वं (त्रि) प्रकर्षयुक्तं । तत्पर्यायः ।
 मुख्यं २ प्रमुखं ३ प्रवर्हं ४ वर्धयं ५
 वरेण्यं ६ प्रवरं ७ पुरोगं ८ अनु-
 त्रं ९ प्राग्रहरं १० प्रवेकं ११
 प्रधानं १२ अग्रेसरं १३ उन्नतं १४
 अग्रं १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७
 अग्रिमं १८ जात्यं १९ अग्र्यं २०
 अनुन्नतं २१ अनवरार्क्ष्यं २२ प्रेष्ठं २३
 परार्क्ष्यं २४ परं २५ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रकोष्ठः (पुं) कफोणेरधोमणिवक्त्रपर्याय-
 हस्तभागः । इत्यमरः ॥ गृहद्वारपिण्डकं ।
 वीथी इति विहोन्द इति च ख्यातं । इति
 प्रघाणशब्दटीकायां भरतमुकुटमधुरेशः ॥

प्रक्थरः (पुं) अश्वकवचः । इति शब्दमाला ॥

प्रक्थर इति प्रक्थर इति च पाठः ॥

प्रक्रस्ता (त्रि) उपक्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता ।

प्रपूर्वक्रमधातोस्तृप्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
 मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रक्रमः (पुं) क्रमः । अवसरः । इति
 मेदिनी ॥ प्रथमारम्भः । तत्पर्यायः ।
 उपक्रमः २ । इत्यमरः ॥

प्रक्रान्तः (त्रि) प्रकरणस्य । आरम्भः । यथा ।
 आतिष्ठद्गु जपन् सक्र्याः प्रक्रान्तान्तरती-
 गवत् । प्रातस्तुरां पत्रत्रिभ्यः प्रवृद्धः
 प्रणमन्विं ॥ इति भट्टिचतुर्थसर्गः ॥

प्रक्रिया (स्त्री) नृपादीनां चाग्रधूमनच्छत्रधार-
 णादिव्यापारः । तत्पर्यायः । अधिकारः २ ।
 इत्यमरः ॥ अधिकारः ३ नियतविधिः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृष्टकार्याणः ॥

प्रक्लिमः (त्रि) तृप्त्वं । इति जटाधरः ॥ प्रक-
 र्षेण क्लेदयुक्तश्च ॥

प्रक्लणः (पुं) वीणायाः कणितः । वीणाशब्दः ।
 तत्पर्यायः । प्रक्लणः २ । इत्यमरः ॥
 स्रक्लणः ३ स्रक्लणः ४ उपक्लणः ५ उप-
 क्लणः ६ । इति भरतः ॥

प्रक्लणः (पुं) प्रक्लणः । इत्यमरः ॥

प्रक्थरः (पुं) हयसन्नाहः । कूकुरः । अश्वतरः
 अत्यन्तखरे त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रथ्यः (त्रि) उन्नरपदे तुल्यार्थवाचकः । यथा ।
 स्यरुन्नरपदे प्रथ्यः प्रकारः प्रतिनो-
 निभः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रथ्यातः (त्रि) प्रकृष्टख्यातियुक्तः । विख्यातः ।
 यथा । यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीताः
 प्रवक्त्रा दश प्रथ्याता नव वैद्यकेहपि
 तिथिनिर्द्धारार्थमेकोहस्तुतः । इति मुक्त्व-
 बोधशेषे तच्छिष्यपद्यां ॥

প্রখ্যাতবণ্ডকঃ (পুং) বিখ্যাতপিতৃকঃ ।

যথা । স্যাদানুস্মায়ণোহনুস্ম পুত্রঃ প্রখ্যাত-
বণ্ডকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রখ্যাতিঃ (স্ত্রী) প্রকৃষ্টকার্ত্তিঃ । বিখ্যাতিঃ ।

প্রপূর্ব্বখ্যাধাতোঃ ক্তিপ্রত্যয়নিষ্পন্ন৷ ॥

প্রগণ্ডঃ (পুং) কুর্পরোপরি কক্ষপর্য্যন্তভাগঃ ।

কনুই অবধি বগল পর্য্যন্ত ইতি ভাসা ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রগণ্ডী (স্ত্রী) বহিঃপ্রাকারঃ । দুর্গপ্রাকার-

ভিত্তৌ শূরাণাং উপবেশনস্থানানি । ইতি
মহাভারতে রাজধর্ম্মঃ ॥

প্রগতজানুঃ (ত্রি) প্রগতজানুকঃ । ইত্যমর-

টীকায়াং রমানাথঃ ॥

প্রগতজানুকঃ (ত্রি) বস্য জানুনোর্মধ্যে নিত্যং

কাদাচিৎকং বা মহদন্তরালং সং পা-
কারাকৃ ব্যক্তি ইতি ভাসা । তৎপর্য্যায়ঃ ।

প্রজুঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রজুঃ ৩ প্রগত-
জানুঃ ৪ । ইতি ভরতঃ ॥

প্রগন্ধঃ (পুং) পর্পটঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগলভঃ (ত্রি) প্রত্যাংপন্নমতিঃ । তৎ-

পর্য্যায়ঃ । প্রতিভান্নিতঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগলভতা (স্ত্রী) প্রগলভস্ত ভাবঃ । প্রাগলভ্যং ।

তৎপর্য্যায়ঃ । উৎসাহঃ ২ অভিযোগঃ ৩
উদ্যমঃ ৪ প্রৌঢ়িঃ ৫ উদ্যোগঃ ৬ কিয়-

দোতকা ৭ অধ্যবসায়ঃ ৮ উর্জঃ ৯ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ তস্য লক্ষণং । নিঃশঙ্কহং

প্রয়োগেষু বৃধৈরুক্তা প্রগলভতা । ইতু-
জ্জলনীলমণিঃ ॥

প্রগলভা (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা

র্গক্ষণং । পতিমাত্রবিষয়কৈলিকলাপ-

কোবিদা । অস্যাশ্চেকা রতিপ্রীতিঃ ।

আনন্দাদানুসংমোহঃ । রতিপ্রীতিসংখা ।

সংস্পৃশ্য স্তনমাকলয্য বদনং সংশ্লিষ্য কণ্ঠ
স্থলং নিষ্পায়াধরবিন্ধমম্বরমপাকৃম্য বৃদি

স্যালকং । দেবস্যাশুজিনীপতেঃ সমুদয়ং
জিজ্ঞাসমানে প্রিয়ে বামাক্ষী বসনাক্ষলেঃ

শ্রবণয়োর্নীলোৎপলং নিহুতে ॥ আনন্দা-
দানুসংমোহো যথা । নখাঙ্কিতমুরঃস্থলে-

হধরতলে রদস্য ক্ষতং চ্যুতা বকুলমালিকা
বিগলিতা চ মুক্তাবলী । রতান্তসময়ে ময়া

সকলমেতদালোচিতং স্মৃতিঃ ক চ পতিঃ
ক চ ক চ তবালিশিক্ষাবিধিঃ ॥ সা মানা-

বস্ময়াং ত্রিবিধা । ধীরা অধীরা ধীরাধীরা
চ । ব্যঙ্গ্যকোপপ্রকাশা ধীরা । অব্যঙ্গ্য-

কোপপ্রকাশা অধীরা । ব্যঙ্গ্যব্যঙ্গ্যকোপ-
প্রকাশা ধীরাধীরা । প্রৌঢ়াধীরায়াস্ত রতা-

বৌদাস্যং । অধীরায়াস্তর্জনতাড়নাদি ।
ধীরাধীরায়া রতাবৌদাস্যং তর্জনাদি চ

কোপস্য প্রকাশকং । প্রৌঢ়াধীরা যথা ।
নো তল্লং ভজসে ন জল্লসি স্খাধারানু-

কারা গিরো দুর্কপাতং কুরুষে ন বা পরি-
জনে কোপপ্রকাশচ্ছলাং । ইথং ফেতক-

গর্ত্তৃগৌরি দয়িতে কোপস্য সংগোপনং
কিং স্যাদেব নচেৎ পুনঃ সহচরী কুবরীত

সাচি স্মিতং ॥ প্রগলভা অধীরা যথা ।
প্রতিফলমবলোক্য স্বীয়মিন্দোঃ কলায়াং

হরশিরসি পরস্যা বাসমাশঙ্কমানা । গিরিশ-
মচলকন্যা তর্জয়ামাস কম্পং প্রচলবলয়-

বেল্লং কান্তিভাজা করেণ ॥ প্রগলভা ধীরা-
ধীরা যথা । তল্লোপান্তমুপেযুষি প্রিয়তমে

মাচীকৃতগ্রীবয়া কাকুব্যাকুলবাচি সাচি-
ক্সমিতক্ষুর্জংকপোলশ্রিয়া । হস্তন্যস্তকরে
পুনর্মুগদৃশা লাক্ষারসক্ষালিতপ্রো

ময়ূখমাংসলরুচোঃ বিক্ষারিতা দৃক্‌য়ঃ ॥
ইতি রসমঞ্জরী ॥

প্রগাঢ়ং (ত্রি) ভূশং । কৃচ্ছং । ইত্যমরঃ ॥
দৃঢ়ং । ইতি ভরতং ॥

প্রগাতা (ত্রি) উত্তমগায়কঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী

• প্রগুণঃ (ত্রি) খাজুঃ । ইত্যমরঃ

প্রগৃহ্যং (ত্রি) সন্ধিরহিতং পদং । ইতি
মুন্ধবোধব্যাকরণং ॥ পদপক্ষপরতন্ত্রবহি-
ভূতেষু গৃহ্যপদং নিপাত্যতে । যথা
প্রগৃহ্যং পদং যৎ স্বরেণ ন সমুন্নীয়তে ।
ইতি ছুর্গাদাসঃ ॥ আগৃহ্যঃ স্মৃতৌ বাক্যে ।
ইত্যমরঃ ॥ প্রগৃহ্যঃ পাণিন্যাদিকৃতপ্রগৃহ্য-
সংজ্ঞা ঙানুবন্ধরহিতঃ আশব্দঃ বোহচা
ন সন্ধীয়তে স ইত্যর্থঃ । স্মৃতৌ স্মরণে
যথা । আচ্ছাতং স জটায়ুরেষঃ । বাক্যে
যথা । আ এবং অন্যসে । ইতি ভরতঃ ॥

প্রগে ব্য প্রাতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগেতনঃ (ত্রি) প্রগে ভবঃ । প্রাতর্ভবঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । শব্দনঃ ২ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগ্রহঃ (পুং) তুলাসূত্রং । অশ্বাদিরশ্মিঃ ।
বন্দী । ইত্যমরঃ ॥ নিয়মনং । ভুজঃ ।

• রশ্মিঃ । স্তবর্ণালুমহীরুহঃ । ইতি মেদিনী ॥

কর্ণিকারবক্ষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রগ্রাহঃ (পুং) প্রগ্রহঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রগ্রীবঃ (পুং ক্রী) গৃহাদৌ প্রান্তে ধারণং দারু

• পঙ্ক্তিঃ । বাতায়নং । ইতি স্তম্ভুতিঃ ।

সুখশালা । ইত্যেকে । অশ্বশালা । ইতি
কেচিৎ । ক্রমশীর্ষকং । ইতি গোবর্দ্ধনঃ ।
ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥

প্রঘটাবিৎ [দ্] (ত্রি) শাস্ত্রগুণঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রঘণঃ (পুং) বহির্দ্বারপ্রকোষ্ঠকং ৩৫-
পর্যায়ঃ । প্রঘাণঃ ২ অলিন্দঃ ৩ । ইত্য-
মরঃ ॥ আলিন্দঃ ৪ । ইতি ভরতঃ ॥ তাত্র-
কুণ্ডং । লৌহমুদারঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রঘনঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইতি মুকুটঃ ॥

প্রঘসঃ (পুং) অস্থরঃ । দৈত্যঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

প্রঘাণঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রঘাতঃ (পুং) যুদ্ধঃ । ইতি হেমচন্দ্রটীকা ॥

প্রঘানঃ (পুং) প্রঘণঃ । ইতি মুকুটঃ ॥

প্রঘূর্ণঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রকৃষ্টঘূর্ণযুক্তে ত্রি

প্রঘোষকঃ (পুং) ধ্বনিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রচক্রঃ (ক্রী) চলিতসৈন্যং । প্রস্থিতসেনা ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রচণ্ডঃ (পুং) শ্বেতকরবীরঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রচণ্ডঃ (ত্রি) দুর্বহঃ । দুর্ধর্বঃ । প্রগল্ভঃ ।
প্রতাপী । ইতি মেদিনী নানার্থরত্ন-
মালা চ ॥

প্রচণ্ডমূর্তিঃ (স্ত্রী) বরুণরক্ষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ প্রতাপযুক্তশরীরশচ ॥

প্রচণ্ডা (স্ত্রী) ছুর্গায়া অর্চনায়িকান্তর্গতনায়িকা-
ভেদঃ । ইতি কালীপুরাণং ॥ শ্বেতদূর্বা ।

ইতি রাজনির্ঘণ্ট

প্রচয়ঃ (পুং) সমূহঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

শিথিলাখ্যাসংযোগঃ । সচ পরিমাণজনকঃ ।
যথা । সংখ্যাতঃ পরিমাণাচ্চ প্রচয়াদপি
জায়তে । প্রচয়ঃ শিথিলাখ্যো যঃ সংযোগ-
স্তেন জন্যতে ॥ পরিমাণতুলকাদৌ নাশ-
স্বাপ্রয়নাশতঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রচরঃ (পুং) পত্নাঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ প্রকর্ষণে
গমনঞ্চ ॥

প্রচরক্রপঃ (ত্রি) ব্যক্তরূপঃ । প্রচারবিশিষ্টঃ ।
প্রচরং প্রকাশমানং রূপং স্বরূপং
যস্য সং ॥

প্রচলাকঃ (পুং) শরাবাতঃ । শিখণ্ডঃ । ভুজ-
ঙ্গমঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রচলাকী [ন্] (পুং) ময়ূরঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রচলায়িতং (ত্রি) নিদ্রাদিনা ঘৃণিতং । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রচক্ষাঃ [স্] (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইত্যাণাদি-
কোষঃ ॥

প্রচারঃ (পুং) প্রচরণং । ব্যক্তঃ । প্রকাশঃ ।
যথা । দমনকতরুশাখালম্বিচ্ছেদলঙ্গমুখং
তুহিনকিরণবিশ্বে খঞ্জরীটপ্রচারঃ । ইতি
শঙ্করাচার্য্যঃ ॥

প্রচুরং (ত্রি) অনেকং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রভূতং ২
প্রাজ্যং ৩ অদভ্রং ৪ বহুলং ৫ বহু ৬
পুরুহং ৭ পুরু ৮ ভূয়িষ্ঠং ৯ ক্ষিরং ১০
ভূয়ঃ ১১ ভূরি ১২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রচুরপুরুষঃ (পুং) চোরঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ বহ্ননরশচ ॥

প্রচেতসী (স্ত্রী) কটফলঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
প্রচেতসঃ কন্যা চ ॥

প্রচেতা [ঋ] (পুং) সারথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রচেতাঃ [স্] (পুং) বরুণঃ । ইত্যমরঃ ॥

মুনিবিশেষঃ । প্রকৃষ্টহৃদি ত্রিণা ইতি
মেদিনী ॥ প্রাচীনবর্হী রাজপুত্রঃ । যথা ।
প্রাচীনবর্হির্ভগবান্ সর্বশস্ত্রভূতান্বরঃ ।

সমুদ্রতনয়ায়াং বৈ দশ পুত্রানজীজনং ॥

প্রচেতসস্তে বিখ্যাতা রাজানঃ প্রথিতৌ
জসঃ । ইতি কোশ্মে ১২ অধ্যায়ঃ ॥ অপি

চ । প্রাচীনবর্হিস্তংপুত্রঃ পৃথিব্যামেক
রাড়ুভৌ । উপবেমে সমুদ্রস্ত লবণস্য স বৈ

স্বতাং ॥ তস্যাং স্তসাব সামুদ্রী দশ প্রাচীন
বর্হিষঃ । সর্বে প্রচেতসো নাম ধনুর্কেদস্ত

পারগাঃ ॥ অপৃথগ্নর্মাচরণাস্তেহতপ্যন্ত মহ-
ত্বপঃ । দশ বর্ষসহস্রাণি সমুদ্রসলিলে

শয়াঃ ॥ প্রজাপতিত্বং সংপ্রাপ্য ভার্য্যা
তেষাঞ্চ মারিষা । অভবদ্রবশাপেন তস্যাং

দক্ষোহভবৎ ততঃ ॥ ইতি গারুড়ে
৬ অধ্যায়ঃ ॥

প্রচেলং (ক্লী) পীতকার্ঠং । ইতি শব্দ
চন্দ্রিকা ॥

প্রচেলকঃ (পুং) ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রচোদনী (স্ত্রী) কণ্ঠকারী । ইত্যমরঃ ॥

প্রচোদিতঃ (ত্রি) প্রেরিতঃ । যথা । প্রচো-
দিতা যেন পুরা সরস্বতী । ইতি শ্রীভাগ-
বতে ২ স্কন্ধে ৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রচ্ছ ঔ শ জীপ্সে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥

জীপ্সা জাতুমিচ্ছা । জ্ঞপ ঋ ইত্যসৈব
জ্ঞানপক্ষে নিষ্পাদনাং । ঔ অপ্ৰাক্ষীৎ । ণ

পৃচ্ছতি বার্তাং গুরুঃ শিষ্যঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

প্রচ্ছদঃ (পুং) আচ্ছাদনং । ইতি শব্দরত্না
বলী ॥

প্রচ্ছদপটঃ (পুং) প্রকর্ষণে ছাদ্যতেহনেন
স চাসৌ পটশ্চেতি । পাছুড়ি ইতি খ্যাতঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । নিচোলঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
নিচুলঃ ৩ । ইতি ব্যাড়িঃ ॥ নিচোলঃ ৪ ।
ইতি রভসঃ ॥ নিচোলী ৫ । ইতি রাজ-
দেবঃ ॥ ইত্যমরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রচ্ছনা (স্ত্রী) আমন্ত্রণা । ইতি জটাধরঃ ॥
প্রচ্ছন্নং (ক্লী) অন্তর্দ্বারং । ইত্যমরঃ ॥
আচ্ছন্নে ত্রি ॥

প্রচ্ছদ্দিকা (স্ত্রী) বমিঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রচ্ছাদনং (ক্লী) উত্তরীয়বস্ত্রং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রাবরণং ২ সংব্যানং ৩ উত্তরীয়কং ৪ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রচ্ছাদিতং (ত্রি) আচ্ছাদিতং । ইতি হলা-
য়ুধঃ ॥

প্রজঃ (পুং) পতিঃ । জায়য়াং প্রবিশ্য পুন-
জায়তে ইতি ডে প্রজ পুতিঃ । ইতি
প্রজাবতীশব্দটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রজনঃ (পুং) উপসরঃ । ইত্যমরঃ ॥ দ্বৈ স্ত্রী-
গব্যাদিষু পুঙ্গবাদীনাং প্রথমগর্ত্তাধানায়
মৈথুনাভিযোগঃ । প্রজনং ক্লীবমিতি
কেচিৎ ॥ পশুনাং গর্ত্তগ্রহণকালঃ । ইতি
স্বামী ॥ গবাং প্রথমগর্ত্তগ্রহণাভিযোগঃ ।
ইতি স্তম্ভুতিঃ ॥ স্ত্রীগবীষু পুঙ্গবানাং প্রথম-
গমনমিতি সৰ্ব্বস্বং ॥ কিন্তু বীনামুপসরং
দৃষ্টেতি ভট্টিঃ । ইত্যমরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রজননং (ক্লী) যোনিঃ । জন্ম । ইতি মেদিনী ॥
প্রগমঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

প্রজনিকা (স্ত্রী) মাতা । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রজবঃ (পুং) প্রকৃষ্টবেগঃ । প্রপূর্বজুধাতো-
র্ভাবেহল্‌প্রত্যয়নিম্পন্নঃ ॥

প্রজবী (ত্রি) প্রকৃষ্টবেগযুক্তঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রজল্লঃ (পুং) বাক্যবিশেষঃ । যথা । অসূয়েষ্যা-
মদযুজা যোহবদীরণমুদ্রয়া । প্রিয়স্য
কৌশলোদগারঃ প্রজল্লঃ স তু কথ্যতে ॥
ইত্যঙ্কলনীলমণিঃ ॥

প্রজা (স্ত্রী) সন্ততিঃ । জনঃ । ইত্যমরঃ ॥ পিতৃ-
মাতৃগুণদোষেণ প্রজা বিভিন্মা যথা ।
মাতৃগাং শীলদোষেণ পিতৃশীলগুণেন চ ।
বিভিন্মাস্তু প্রজাঃ সৰ্ব্বা ভবন্তি ভবশীলিনাং ॥
ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রজাগরঃ (পুং) প্রকর্ষণে জাগরণং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ যথা । দেবতানাং পিতৃগাঞ্চ
ঘোরং কৃহা প্রজাগরং । ত্রেতাযুগে চতু-
র্থংশে রাবণস্তপসঃ ক্ষয়াৎ । রামং দাশ-
রথং প্রাপ্য সগণঃ ক্ষয়মীযিবান্ ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥

প্রজাতা (স্ত্রী) জাতাপত্যা । প্রসূতা । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রজাদা (স্ত্রী) গর্ত্তদাত্রীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রজাদাত্রি ত্রি ॥

প্রজানন্তী (স্ত্রী) পণ্ডিতা । প্রাজ্ঞী । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রজাদানং (ক্লী) রজতং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রজাপঃ (পুং) রাজা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রজাপতিঃ (পুং) ব্রহ্মা । ইত্যমরঃ ॥ দক্ষাদিঃ ।
মহীপালঃ । ইতি মেদিনী ॥ জামাতা ।
দিবাকরঃ । বহিঃ । স্কৃতা । ইতি

हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दश प्रजापतयो यथा ।
मरीचिमन्त्राङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्राचेतसः वशिष्ठश्च भृगुः नारदमेव च ।
देवान् सर्वानृषीन् सर्वाः स्तुर्पयेदङ्कतो-
दकैः ॥ इत्याहिकतत्त्वं ॥ * ॥ एकविंशतिः
प्रजापतयो यथा । ब्रह्मा स्वर्गमनुदङ्को
भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिंश-
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वशिष्ठः परमेष्ठी
च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि
यः प्रोक्तः क्रोधाहर्षाक् क्रौत एव
च ॥ एकविंशतिरूपान्ते प्रजापतयः
स्मृताः । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
पिता । यथा । जनको जन्मदानाच्च रक्ष-
णाच्च पिता नृणां । ततो विस्तारिकरणां
कलया स प्रजापतिः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥ स्वनाम-
ख्यातर्काटवशेषश्च ॥

प्रजावती (स्त्री) भ्रातृजाया । इत्यमरः ॥
ज्येष्ठभ्रातृपत्नी । इति केचिन् । इति
भरतः ॥ सन्तानविशिका च ॥

प्रजाहितं (स्त्री) जलं । इति शब्दमाला ॥
प्रजोपकारे त्रि ॥

प्रजिनः (पुं) बायुः । इति शब्दमाला ॥
प्रजेश्वरः (पुं) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रजः (त्रि) पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भरतः ॥ प्रगतजानुकः । इति प्रज्जुशब्द-
टीकायां भरतः धरणिश्च ॥

प्रज्ञपुः (स्त्री) सङ्केतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रज्ञप्ता (स्त्री) जिनविद्यादेवाविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रज्ञा (स्त्री) बुद्धिः । प्राञ्जी । प्रकर्षेण ज्ञानाति-
या । इत्यमरः ॥ सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्द्वैदिकपर्यायाः । केतुः १
केतः २ चेतः ३ चिन्तः ४ क्रतुः ५ अस्त्रः ६
धीः ७ शचीः ८ माया ९ वयून् १०
अभित्या ११ । इत्येकादश प्रज्ञानामां
इति वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः (पुं) मञ्जुषोषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः (पुं) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रज्ञानं (स्त्री) बुद्धिः । चिह्नं । इत्यमरः ॥
पण्डिते त्रि । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रञ्जी [न्] (त्रि) पण्डितः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

प्रज्जुः (पुं) प्रगतजानुकः । इत्यमरः ॥ वसु-
जानूनोर्मध्ये नित्यं कादाचिन्कं वा
महदन्तरालं तस्मिन् द्रव्यं । इति भरतः ॥

प्रज्वलितः (त्रि) प्रकृष्टज्वलनविशिकः । यथा ।
अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं ह्यता-
शनं । स्वर्गवर्गममलं समिद्धं सर्वतो-
मुखं ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

प्रडीनं (स्त्री) पक्षिणां गतिविशेषः । इत्य-
मरः ॥ प्रथमडीनं प्रडीनं उड्डयनाय
क्रमवङ्कः । तिर्याग्गमनं । इत्यनेन ।
इति भरतः ॥

प्रणः (पुं) पुराणः । पुराणार्थे वर्तमानां,
प्रशब्दां नो वक्तव्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्रगतः (त्रि) प्रकर्षेण नतः । प्रगतिविशिकः ।

“যথা। -ধ্যয়ং সদা পরিভবঘ্নমভীষ্টদৌহং
“তীর্থাষ্পদং শিববিরিক্কিনুতং শরণ্যং ।
ভূষ্ঠ্যার্থিহং প্রণতপাল ভবাক্রিপোতং
বন্দে মহাপুরুষ”তে চরণারবিন্দং ॥ ইতি
‘স্ত্রীভাগবতং ॥

প্রণতিঃ (স্ত্রী) প্রণামঃ । তৎপর্যায়ঃ । প্রণি-
পাতঃ ২ অনুনয়ঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রণয়ঃ (পুং) প্রীত্যা প্রার্থনং । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রশয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ প্রসরঃ ৩ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রসবঃ । প্রেম । যাক্কা । বিশ্রান্তঃ ।
নির্বাণঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রণয়ী (পুং) স্বামী । ইতি হেমচন্দ্রঃ । প্রণয়-
যুক্তে ত্রি ॥

প্রণয়িনী (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রণবঃ (পুং) ওঁকারঃ । ইত্যমরঃ ॥ তস্য
পর্যায়ো যথা । ওঙ্কারঃ প্রণবস্তারো
বেদাদিবর্তুলো ধ্রুবঃ । ত্রৈগুণ্যং ত্রিগুণো
ব্রহ্ম সত্যো মন্ত্রাদিরব্যয়ঃ ॥ ব্রহ্মবীজং
ত্রিতন্ত্রঞ্চ পঞ্চরশ্মিস্ত্রিদৈবতঃ । ইতি বীজ-
বর্ণাভিধানং ॥ অপি চ । ওঙ্কারো বর্তুল-
স্তারো বামশ্চ হংসকারণং । মন্ত্রাদ্যঃ
প্রণবঃ সত্যং বিন্দুশক্তিস্ত্রিদৈবতং ॥ সর্ব-
জীবোৎপাদকশ্চ পঞ্চদেবো ধ্রুবস্ত্রিকঃ ।
‘সাবিত্রী ত্রিশিখো ব্রহ্ম ত্রিগুণো গুণ-
জীবকঃ ॥ আদিবীজং বেদসারো বেদবীজ-
মতঃ পরং । পঞ্চরশ্মিস্ত্রিকূটে চ ত্রিভবে
ভবনাশনঃ ॥ গায়ত্রী বীজপঞ্চাংশৌ মন্ত্র-
বিদ্যাপ্রসূঃ প্রভূঃ । অক্ষরং মাতৃকাসূ-
শ্চানাদিদৈবতমোক্ষদৌ ॥ ইতি তন্ত্রং ॥*॥
‘অস্তোদ্ধারক্রমো যথা । একমেবাদ্বয়ং ব্রহ্ম

মায়য়া তু চতুষ্টয়ং । রোহিণীতনয়ো রামঃ
অকারাক্ষরসম্ভবঃ ॥ তৈজসাত্মকপ্রত্যক্ষ
উকারাক্ষরসম্ভবঃ । প্রজ্ঞাত্মকো নিরুদ্ভো
বৈ মকারাক্ষরসম্ভবঃ । অর্দ্ধমাত্রাত্মকঃ
কৃষ্ণো যস্মিন্ বিশ্বং প্রতিষ্ঠিতং ॥ ইতি
গোপালতাপনীয়োপনিষৎ ॥ * ॥ স চ
মাস্তলিকঃ । যথা ওঙ্কারশ্চাথ শব্দশ্চ
দ্বাবেতৌ ব্রহ্মণঃ পুরা । কণ্ঠং ভিত্ত্বা
বিনির্জাতৌ তেন মাস্তলিকাবুভৌ ॥ ইতি
মুদ্রবোধটীকায়ং দুর্গাদাসঃ ॥ * ॥ অস্য
মাহাত্ম্যং যথা । বিশ্বপাদশিরোগ্রীবং
বিশেষং বিশ্বভাবনং । যৎপ্রাপ্তয়ে মহা-
পুণ্যমোমিত্যেকাক্ষরং জপেৎ ॥ তদেবা-
ধ্যয়নং তস্য স্বরূপং শৃণুতঃ পরং ।
অকারশ্চ তথোকারো মকারশ্চাক্ষরত্রয়ং ॥
এতাস্তিষ্রঃ স্মৃতা মাত্রাঃ সাত্ত্বরাজস
তামসাঃ । নির্গুণা যোগিগম্যান্যা অর্দ্ধমাত্রা
তু না স্মৃতা ॥ গান্ধারীতি চ বিজ্ঞেয়া
গান্ধারস্বরসংশ্রয়া । পিপীলিকাগতিস্পর্শা
প্রযুক্তা মূর্দ্ধি লক্ষ্যতে ॥ যদা প্রযুক্ত ওঙ্কারঃ
প্রতিনির্ঘাতি মূর্দ্ধনি । তদোঙ্কারময়ো
যোগী অক্ষরে ত্বক্ষরো ভবেৎ ॥ প্রাণো
ধনুঃ শরশ্চাত্মা ব্রহ্মবেধ্যমুদাহৃতং । অপ্র-
মত্তেন বেদব্যং শরবত্তন্ময়ো ভবেৎ ॥
ওমিত্যেতে ত্রয়ো দেবাস্ত্রয়ো লোকাশ্রয়ো-
হগ্নয়ঃ । বিষ্ণুক্রেমাস্ত্রয়শ্চৈব ঋকৃসামানি
যজুঃষি চ ॥ মাত্রাশ্চার্দ্ধকৃতস্তু বিজ্ঞেয়াঃ
পরমার্থতঃ । তত্র যুক্তশ্চ যো যোগী স
তল্লয়মবাগ্নুয়াৎ ॥ অকারস্তত্র ভূলোক
উকারশ্চোচ্যতে ভুবঃ । স ব্যঞ্জনো মকারশ্চ

श्वर्लोकः परिकल्प्यते ॥ व्यक्ता तु प्रथमा
 मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिका । मात्रा तृतीया
 चिच्छक्तिरङ्गमात्रा परं पदं ॥ अनेनैव
 क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः । ओमित्यु-
 च्चारणां सर्वेषु गृहीतं सदसद्भवेत् ॥ इत्या
 तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ।
 तृतीया तु प्लुतार्द्धाख्या वचसः सात्वगोचरे ॥
 इत्येतदङ्करं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं ।
 वस्तुं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा
 पुनः ॥ संसारचक्रमुंश्रज्य त्यक्तत्रिविध-
 बन्धनः । प्राप्नोत ब्रह्मनिलयं परमं
 परमात्मानि ॥ अक्षीणकर्मवद्भक्तुं ज्ञात्वा मृत्यु-
 मुपस्थितं । उंक्रान्तिकाले संश्रुत्य
 पुनर्योगित्वमुच्छति ॥ तस्मादसिद्धयोगेन
 सिद्धयोगेन वा पुनः । ज्ञेयान्तरिक्षानि
 सदा येनोंक्रान्तौ न सीदति ॥ इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे षोडशोऽध्यायः ॥ * ॥
 यन्नूनक्षतिरिक्तं वच्छिद्रं यदयंज्यं ।
 यदमेधमशुक्रं यतयामं यद्भवेत् ।
 तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वेषाविकलं भवेत् ॥
 इति तिथ्यादितद्वत् ॥ * ॥ ओमित्ये-
 काङ्करं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः
 प्रयाति त्यजन् देहं मद्भावं सो-
 हधिगच्छति ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां
 ८ अध्यायः ॥

प्रणादः (पुं) अनुरागजशब्दः । इत्यमरः ॥
 . प्रीतिजनितो मुखकर्णादिशब्दः । प्रीतिजं
 शींकृतं । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः
 शींकृतं नृणामिति शब्दार्णवः ॥ गुणानु-
 रक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ॥

अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ' तारशब्दः ।
 श्रवणमयः । इति मेदिनी ॥ ' शेषश्च
 नामान्तरं कर्णनादः । यथा । कर्णश्रोतः-
 स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।
 भेरीमुदङ्गशब्दानां कर्णनादः स उच्यते ॥
 इति माधवकरः ॥

प्रणामः (पुं) प्रणतिः । प्रणिपातः । भक्ति-
 श्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः । स तु स्वापकर्ष-
 बोधकव्यापारविशेषः । इति मुद्गबोध
 टीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
 वादनं १ अङ्काङ्गः २ पङ्काङ्गः ३ करशिरः-
 संयोगश्च ४ । प्रथमश्च लङ्गणं तच्छन्दे
 द्वेष्टव्यं ॥ द्वितीयो यथा । पद्भ्यां कराभ्यां
 जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा । वचसा
 मनसा चैव प्रणामोऽङ्काङ्ग ईरितः ॥ तस्य
 फलं । भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृष्ण-
 हस्ताङ्गनातिं सुधीः । सहस्रजन्मजं पापं
 त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥ तृतीयो यथा ।
 बाह्वभ्यां शिरसा शिरसा वचसा
 दृशा । पङ्काङ्गाङ्गं प्रणामः स्थां पृजासु
 प्रवराविर्नो ॥ * ॥ प्रकर्षेण नमनं । तद्विधि-
 र्यथा । कालिकापुराणे । शिरोमत्पादयोः
 कृत्वा बाह्वभ्यां परस्परं । प्रपन्नं पाहि
 मामीश भूतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ किष्का-
 गमे । दोर्भ्यां पद्भ्यां जानुभ्यामुरसा
 शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामो-
 ऽङ्काङ्ग ईरितः ॥ * ॥ जानुभ्यां शिरसा
 शिरसा वचसा धिया । पङ्काङ्गकः प्रणामः
 स्यात् पृजासु प्रवराविर्भाविति ॥ * ॥ गरुडं

দাক্ষণ্যে কৃতা কুর্যাত্তৎপৃষ্ঠতো বৃধঃ । অব-
শ্যঞ্চ প্রণামাংস্ত্রীন্ শক্তশ্চেদধিকাধি-
কান্ ॥ * ॥ তথা চ নারদপঞ্চরাত্রে । সন্ধিং
বীক্ষ্য হরিং চাদ্যং গুরুন্ স্বগুরুমেব চ ।
বিচতুর্বিংশদথবা চতুর্বিংশতদর্শকং ॥
নমেতদর্শমথবা তদর্শং সর্বদা নমেং । * ।
বিষ্ণুধর্মোত্তরে । দেবার্চ্চাদর্শনাদেব প্রণমে-
ন্মধুসূদনং । স্থানাপেক্ষা ন কর্তব্যাদৃষ্টার্চ্চাং
দ্বিজসত্তমাঃ ॥ দেবার্চ্চাদৃষ্টিপূতং হি শুচি
সর্বং প্রকীর্তিতং । * । অথ নমস্কার-
নামহাত্ম্যং । নারসিংহে । নমস্কারঃ স্মৃতো
যজ্ঞঃ সর্বযজ্ঞেষু চোত্তমঃ । নমস্কারেণ
চৈকেন নরঃ পূতো হরিং ব্রজেৎ ॥ স্কান্দে ।
দণ্ডপ্রণামং কুরুতে বিষ্ণবে ভক্তিভাবতঃ ।
রেণুসম্ভ্যাং বসেৎ স্বর্গে মন্বন্তরশতং
নরঃ ॥ তত্রৈব ব্রহ্মনারদসংবাদে । প্রণম্য
দণ্ডবদ্ধুমৌ নমস্কারেণ যোহর্চয়েৎ । স
যাং গতিম্বাপ্নোতি ন তাং ক্রতুশতৈ-
রাপি ॥ নমস্কারেণ চৈকেন নরঃ পূতো
হরিং ব্রজেৎ । তত্রৈব শ্রীশিবোমা-
সংবাদে । ভূমিমাগীড্য জানুভ্যাং শির
আরোপ্য বৈ ভুবি । প্রণমেদেষা হি
দেবেশং সোহশ্বমেধফলং লভেৎ ॥ তত্রৈ-
বান্নত্র । তীর্থকোটীসহস্রাণি তীর্থকোটি-
শতানি চ । নারায়ণপ্রণামস্য কলাং
নাইহন্তি ষোড়শীং ॥ শাঠ্যেনাপি নমস্কারং
কুর্ব্বতঃ শাস্ত্রধর্মেনে । শতজন্মার্জিতং
পাপং তৎক্ষণাদেব নশ্চতি ॥ রেণুমণ্ডিত-
গাত্রস্য কণা দেহে ভবন্তি যে । তাবদ্বর্ষ-
সহস্রাণি বিষ্ণুলোকে মহীয়তে ॥ বিষ্ণু-

ধর্মোত্তরে । অভিবাদ্য জগন্নাথং কৃতার্থ-
শ্চ তথা ভবেৎ । নমস্কারক্রিয়া তস্য সর্ব-
পাপপ্রণাশিনী ॥ জানুভ্যোষ্টৈব পাণিভ্যাং
শিরসা চ বিচক্ষণঃ । কৃতা প্রণামং দেবস্য
সর্বান্ কামানবাগ্নুয়াং ॥ বিষ্ণুপুরাণে ।
অনার্দ্দিনধনং দেবং দৈত্যদানবদারণং ।
যে নমন্তি নরা নিত্যং ন হি পশ্যন্তি তে
যমং ॥ যে জনা জগতাং নাথং নিত্যং
নারায়ণং দ্বিজাঃ । নমন্তি ন হি তে বিষ্ণোঃ
স্থানাদন্যত্র গামিনঃ ॥ নারদীয়ে । একো-
হপি কৃষ্ণস্য কৃতঃ প্রণামো দশাশ্বমেধাব-
ভূথৈর্ন তুল্যঃ । দশাশ্বমেধী পুনরেতি জন্ম
কৃষ্ণপ্রণামী ন পুনর্ভবায় ॥ হরিভক্তিহৃদো-
দয়ে । বিষ্ণোর্দণ্ডপ্রণামার্থং ভক্তেন পততা
ভুবি । পাতিতং পাতকং কৃৎস্নং নো-
লিষ্ঠতি পুনঃ সহ ॥ স্কান্দে দেবহৃতবিকুণ্ডল-
সংবাদে । তপস্তপ্তা নরো ঘোরমরণ্যে
নিয়তেন্দ্রিয়ঃ । যৎ ফলং স সমাপ্নোতি
তন্নহা গরুড়ধ্বজং ॥ কৃত্বাপি বহুশঃ পাপং
নরো মোহসমস্বিতঃ । ন যাতি নরকং
নহা সর্বপাপহরং হরিং ॥ তত্রৈব বেদ-
নিধিস্ততো । অপি পাপং ছুরাচারং নরং
ত্বংপ্রণতং হরে । নেক্ষন্তে কিঙ্করা যাম্যা
উলুকাস্তপনং যথা ॥ বিষ্ণুপুরাণে শ্রীযমস্য
নিজভটানুশাসনে । হরিমমরগণার্চিতা-
জ্জি পদ্মং প্রণমতি যঃ পরমার্থতো হি
মর্ত্যঃ । তমপগতসমস্তপাপবন্ধং ব্রহ্ম
পরিহৃত্য যথাগ্নিমা জ্যসিক্তং ॥ ব্রহ্ম
বৈবর্তে । শরণাগতরক্ষণোদ্যতং হরিমীশং
প্রণমন্তি যে নরাঃ । ন পতন্তি ভবান্মুধো

স্ফুটং পতিতানুষ্কারতিস্ম তানসৌ ॥
 অক্টমস্কন্ধে চ বলিবাক্যে। অহো প্রণা
 মায় কৃতঃ সমুদ্যমঃ প্রপন্নভক্তার্থবিধৌ
 সমাহিতঃ। যল্লোকপালৈস্তদনুগ্রহোহমরৈ-
 রলরূপূর্বোহপসদেহস্বরেহর্পিতঃ ॥ অত
 এব নারায়ণবৃহস্তুবে। অহো ভাগ্যমহো
 ভাগ্যমহো ভাগ্যং নৃণামিদং। যেমাং
 হরিপদাক্রান্তে শিরো ন্যস্তং যথা তথা ॥
 কিঞ্চ। নারসিংহে শ্রীমমোক্তৌ। তস্য
 বৈ নারসিংহস্য বিষ্ণোরমিততেজসঃ।
 প্রণামং যে প্রকুর্বন্তি তেভ্যামপি নমো
 নমঃ ॥ ভবিস্যোত্তরে চ জলধেনুপ্রসঙ্গে।
 বিষ্ণোর্দেবজগদ্ধাতুর্জনান্দনজগৎপতেঃ।
 প্রণামং যে প্রকুর্বন্তি তেভ্যামপি নমো
 নমঃ ॥ ইত্যাদি ॥* ॥ অথ প্রণামনিত্যতা।
 বৃহন্নারদীয়ে লুক্কোপাখ্যানারম্ভে। সক্র-
 দ্ধা ন নমেদ্যস্ত বিষ্ণবে শর্ম্মকারিণে।
 শবোপমং বিজানীয়াং কদাচিদপি নাল-
 পেং ॥ কিঞ্চ। পাদৌ বৈশাখমাহাত্ম্যে
 যমত্রাক্ষণসংবাদে। পশ্যন্তৌ ভগবদ্বারং
 নান শস্ত্রপরিচ্ছদং। অকৃহ্না তংপ্রণামাদি
 যান্তি তে নরকৌকসঃ ॥ * ॥ অথ নম-
 স্কারে নিষিদ্ধানি। বিষ্ণুস্মৃতৌ। জন্ম-
 প্রভৃতি যৎকিঞ্চিং পুমান্ বৈ ধম্মমাচরেৎ।
 সর্বং তন্নিষ্ফলং যাতি একহস্তাভিবাদ-
 নাং ॥ বারাহে। বস্ত্রপ্রারুতদেহস্ত যৌ
 নরঃ প্রণমেত মাং। শ্বিত্রী স জায়তে
 মূর্থঃ সপ্তজন্মানি ভামিনি ॥ কিঞ্চন্যত্র।
 অগ্রে পৃষ্ঠে বামভাগে সমীপে গর্ত্তমন্দিরে।
 জপহোমনমস্কারান্ন কুর্যাং কেশবালয়ে ॥

অপি চ। সক্রদুর্মো নিপতিতো ন শক্তঃ
 প্রণমেস্মুহঃ। উথায়োথায় কর্তব্যং দণ্ড-
 বং প্রণিপাতনং ॥ ইতি, শ্রীহরিভক্তি-
 বিলাসে চ বিলাসঃ ॥ নতিবিশেষস্ত
 যামলে। ত্রিকোণাকারা সর্বত্র মতিঃ
 শক্তেঃ সমীরিতা। দক্ষিণাদ্বায়বীং গহ্না
 দিশং তস্মাশ্চ শাস্ত্রবীং ॥ ততশ্চ দক্ষিণাং
 গহ্না নমস্কারস্ত্রিকোণবৎ ॥ * ॥ একহস্ত-
 প্রণামনিমেধৌ যথা। একহস্তপ্রণামশ্চ
 একং বাপি প্রদক্ষিণং। অকালে দর্শনং
 বিষ্ণোর্হস্তি পুণ্যং পুরাকৃতং ॥ ইতি
 তন্ত্রসারঃ ॥ * ॥ কাযিকবাচিকমানসভেদেন
 প্রত্যেকং ত্রিবিধঃ। যথা। 'কাযিকো
 বাগ্ভবশ্চৈব মানসস্ত্রিবিধঃ স্মৃতঃ। নম-
 স্কারস্ত তদ্বৈষ্ণুভমাধমমধ্যমঃ ॥ প্রসার্য
 পাদৌ হস্তৌ চ পতিত্বা দণ্ডবৎ ক্ষিতৌ।
 জানুভ্যামবনীং গহ্না শিরসা স্পৃশ্য
 মেদিনীং ॥ ক্রিয়তে যৌ নমস্কার উত্তমঃ
 কাযিকস্ত সঃ। জানুভ্যাং ক্ষিতিং সংস্পৃষ্ট্বা
 শিরসা স্পৃশ্য মেদিনীং ॥ ক্রিয়তে যৌ
 নমস্কারো মধ্যমঃ কাযিকস্ত সঃ। পুটী-
 কৃত্য করৌ শীর্ষে দীয়তে যদযথা তথা ॥
 অস্পৃষ্ট্বা জানুশীর্ষাভ্যাং ক্ষিতিং সোহধম
 উচ্যতে ॥ * ॥ যঃ স্বয়ং গদ্যপদ্যাভ্যাং
 বর্টিতাভ্যাং নমস্কৃতিঃ। ক্রিয়তে ভক্তি-
 যুক্তৈর্বা বাচিকস্তত্তমঃ স্মৃতঃ ॥ পৌরা-
 ণিকৈর্বেদিকৈর্বা মন্ত্রৈর্বা ক্রিয়তে নতিঃ।
 মধ্যমোহসৌ নমস্কারো ভবেদ্বাচনিকঃ
 সদা। স বাচিকোহধমো জ্ঞেয়ো নম-
 স্কারেষু পুত্রকৌ ॥ * ॥ ইষ্টমধ্যানিষ্ট-

गतैर्मनोऽभिविधं पुनः । मननं मानसं
पोक्तमुक्तमाधममध्यमं ॥ त्रिविधे च नम-
स्कारेऽकार्यकुशेचोत्तमः श्रुतः । कार्यकैस्तु
'नमस्कारैर्देवास्तुभ्यन्ति नित्यशः ॥ अयमेव
नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम
इति विज्ञेयः स पूर्व्वं प्रतिपादितः ॥
इति कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
शुद्धपुर्जितदेवताप्रणामनिसेधो यथा । नः
शुद्धेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्-
वादि । निष्कृतिस्तुश्च नास्त्येव प्रायश्चिन्ता
युतैरपि ॥ इति कर्मलोचनं ॥

प्रणायः (त्रि) असम्यत्तः । अभिलाषविवर्जितः ।
इति मेदिनी ॥ साधुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ प्रियः । इति मुक्त्वोपधव्याकरणं ॥
प्रणालः (पुं) } जलनिःसरणमार्गः । पर-
प्रणाली (स्त्री) } नाला इति भाषा । इत्य-
मरः

प्रणिधानं (स्त्री) प्रवहः । समाधिः । प्रवे-
शनं । इति मेदिनी

प्रणिधिः (पुं) चरः । प्रार्थनं । इत्यमरः ॥
अवधानं । इति भरतः ॥ अनुचरः । इति
मेदिनी ॥

प्रणिपातः (पुं) प्रणतिः । इति हेम-
चन्द्रः

प्रणिहितं (त्रि) स्थापितं । प्राप्नुं । समा-
हितं । इति मेदिनी ॥

प्रणीतं (त्रि) उपसम्पन्नं । पाकेन रूप-
रसादिसम्पन्नव्यञ्जनादि । इत्यमरभरतो ॥
क्लिप्तं । विहितं । प्रवेशितं । इति
मेदिनी ॥ कृतं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीतः (पुं) संस्कृतानलः । वज्रे मज्जादिना
संस्कृतान्निः । इत्यमरः ॥

प्रणीता (स्त्री) वज्रपात्रविशेषः । इति मेदिनी ॥

प्रणुतं (त्रि) स्तुतं । इत्यमरः ॥

प्रणयः (त्रि) वशः । इत्यमरः ॥

प्रततिः (स्त्री) विसृतिः । वल्ली । इति मेदिनी ॥

प्रतती (स्त्री) व्रतती । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रतनः (त्रि) पुरातनः । इत्यमरः ॥

प्रतर्कणं (स्त्री) वितर्कः । तत्पर्यायः । तर्कः २
वितर्कः ३ व्युहः ४ वहः ५ उहः ६ वित-
कणं ७ अध्याहारः ८ अध्याहरणं ९
उहमं १० । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतलं (स्त्री) पातालभेदः । इति मेदिनी ॥

प्रतलः (पुं) विसृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः ।
इत्यमरः ॥

प्रतानः (पुं) विसृतः । अपूर्व्वतनधातो-
र्घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः । वायुरोगविशेषः ।
तस्य संज्ञान्तरं अपतानकं । यथा ।
दृष्टिं संस्तुभ्य संज्ञाङ्क हस्त कर्णेन
कूजति । हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति
मोहं वृते पुनः । वायुना दारुणं
प्राहुरेके तदपतानकं ॥ इति नाधव-
करः

प्रतानिनी (स्त्री) प्रतानवती । विसृतलतादिः ।
इत्यमरभरतो ॥

प्रतापः (पुं) कोषदण्डतेजः । कोषो-
धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैश्वर्यमपि
दण्डः ताभ्यां यन्नेजो जायते सः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रभावः २ ।

इत्यमरः ॥ तापः । तेजः । इति मेदिनी ॥
 अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रतापनं (क्ली) पीडनं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 प्रतापनः (पुं) नरकविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभाग-
 वत् ॥
 प्रतापसः (पुं) शुक्लार्कवृक्षः । इत्यमरः ॥
 प्रतारकः (त्रि) वृक्षः । धूर्तः । यथा । यो
 यम्य प्रतारकः स तस्याध्यापकः । प्रपूर्व-
 तृधातोर्गकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 प्रतारणं (क्ली) प्रतारणा । तत्पर्यायः ।
 वृक्षनं २ बालीकं ३ अभिसम्मानं ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रतारणा (स्त्री) वृक्षना । यथा । यदीच्छसि वशी-
 कर्तुं जगदेकेन कर्मणा । उपाम्यतां
 कर्लो कल्ललता देवी प्रतारणा ॥ इत्यु-
 ष्टटः ॥
 प्रतारितः (त्रि) कृतप्रतारणः । तत्पर्यायः
 व्यांसितः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति व्यंशतुपसर्गान्तुर्गतपङ्कदशोपसर्गः ।
 बोपदेवेनास्य गिसंज्ञा कृता । अश्वार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यासदृशः । यथा प्रह्यन्नः
 केशवां प्रति ॥ वीप्सा । व्याप्तुमिच्छा ।
 यथा वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चति ॥ लक्ष्णं ।
 चिह्नं । यथा वृक्षं प्रति विद्योतते
 विद्युत् ॥ इत्थञ्चूताख्यानं । कथञ्चिं प्रकार-
 मापन्नं इत्थञ्चूतं तस्मात्ख्यानं । यथा साधु-
 विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्वीक्रिय-
 माणोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलं ॥

प्रतिदानं । गृहीतस्य प्रतिदानं । यथा
 भलेः प्रत्ययुतं शब्देः । तिल्लभ्यः
 प्रति मायान् यच्छति । तिलान् गृहीत्वा
 मायान् ददातीत्यर्थः ॥ स्तोत्रकं । अल्लं ।
 यथा । शाकप्रति सूपप्रति । क्षेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥
 व्यावृत्तिः । प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः ।
 इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ आभि
 मूय्यं । स्वभावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः (त्रि) कार्षापणिकः । कार्षापणेन
 क्रीतः । यथा । कार्षापणाट्टिठन् वल्लव्यः
 प्रतिरादेशश्च वा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्ष [न्] (क्ली) प्रसाधनं । वेशः ।
 इत्यमरः ॥
 प्रतिकारः (पुं) शरव्यं । प्रतिरूपकं ।
 इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः (पुं) प्रतीकारः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 प्रतिकारः (त्रि) प्रतीकारः । इत्यमर-
 टीकायां भानुदीक्षितः ॥
 प्रतिकारः (त्रि) प्रतीकारः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः (पुं) परिखा । इति हारावली ॥
 प्रतिकूलं (त्रि) अननुकूलं । विपक्षः । तत्-
 पर्यायः । असव्यं २ अपसव्यं ३ अपर्क्षु ४ ।
 प्रतीपं । इत्यमरः ॥
 प्रतिकृतिः (स्त्री) प्रतिमा । इत्यमरः ॥ प्रति-
 निधिः । प्रतिकारः । इति मेदिनी ॥
 प्रतिकृष्टं (त्रि) गर्ह्यं । द्विरावृत्त्याकर्षितं ।
 इति मेदिनी ॥

प्रतिगतं (क्ली) पक्षिगतिविशेषः । यथा ।
 गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पक्षिणां ।
 गतिभेदोः पक्षिगृहं कुलायो नीड-
 मन्त्रियां ॥ इति जटाधरः ॥

प्रतिग्रहः (पुं) स्वीकरणं । सैन्यपृष्ठं ।
 पतद्ग्रहः । द्विजेभ्यो विधिवदेयं । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥
 ब्राह्मणश्राव्यः प्रतिग्रहार्जितः । यथा ।
 प्रतिग्रहार्जिता विप्रे ऋत्रिये शस्त्र-
 निर्जिताः । वैश्वे न्यायार्जिताश्चार्थाः
 शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥ * ॥ अयाचित-
 प्रतिग्रहे दोषाभावो यथा । अयाचितोप-
 पन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे । अयुतं
 तं विदुर्देवासुस्मान्भनैव निर्गुदे ॥ * ॥
 गुरुभृत्यांश्चाज्जिहीषु रर्क्षिष्यन् देवता-
 तिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयां न तु तृप्ये
 स्वयं ततः ॥ साधुतः प्रतिगृह्णीयादथवा
 साधुना द्विजः । गुणवानल्लदोमश्च निर्गुणो
 हि निमज्जति ॥ एवं तस्कररुत्तया वा कृत्वा
 भरणमात्रनः । कुर्याद्विशुद्धिं परतः
 प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ इति गारुडे
 २१५ अध्यायः ॥ * ॥ तीर्थे प्रतिग्रह-
 निषेधो यथा । स्वर्णमथ युक्तात्त्वा तथै-
 वान्यं प्रतिग्रहं । स्वकार्ये पितृकार्ये
 वा देवताभ्यर्चनेहपि वा ॥ निष्फलं तस्य
 तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते । अतस्तीर्थे न
 गृह्णीयां पुण्येष्वयतनेषु च ॥ इति
 कौर्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥ राजादितः
 प्रतिग्रहनिषेधो यथा । न राज्ञः प्रति-
 गृह्णीयान् शूद्रपतितोदपि । न चान्यथा ।

दशकृत्श्च निन्दितान् वर्जयेद्वुधः ॥ इति
 कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा ।
 हेम भूमिं तिलान् गांश्च अविद्वानाददाति
 यः । भस्मीभवति सोहृत्वाय दातुः स्या
 निष्फलं तं ॥ तस्मादविद्वानादद्यादल्लशो-
 हपि प्रतिग्रहं । विषमद्व्यापरिज्जानी विसे-
 णाल्लेन नश्चति ॥ * ॥ गर्हितप्रतिग्रहादि
 यथा । हस्तिकृष्णार्जिनाद्यास्तु गर्हिता ये
 प्रतिग्रहाः । सन्निप्रान्तान् गृह्णीयुर्गृह्णन्तु
 पतन्ति ते ॥ कृष्णार्जिनप्रतिग्रही ह्यनानां
 शुक्रविक्रयी । नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूयः
 पुरुषो भवेत् ॥ * ॥ आपदि गर्हितप्रति-
 ग्रहकर्तव्यता यथा । प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे
 प्रोक्त्यायं ब्रह्मदापदि । विप्रोहश्चान् प्रति-
 गृह्णन् वा यतस्ततोहपि नाघभाक् ॥ गुर्वादि-
 पोष्यवर्गार्थं देवादर्थं सर्वशः । प्रत्या-
 दद्याद्विजो वस्तु भृत्यार्थमात्रनापि च ॥
 दक्षिणराज्यामांसानि गन्धपुष्पाश्चुमन्स्य-
 कान् । शय्याशनासनं शाकं प्रत्याथेयं
 न कर्हिचित् ॥ अपि दूष्कृतकर्म्मभ्यः समा-
 दद्यादयाचितं । पतितेभ्यस्तथाग्रेभ्यः
 प्रतिग्रहमसंशयं ॥ * ॥ प्रतिग्रहीतुं
 शक्तस्य तत्राग्रे स्वर्गो यथा । शक्तः प्रति-
 ग्रहीतुं यो वेदवृत्तः स्वसंयतः । लभ्य-
 मानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य स्निष्टितं ॥ * ॥
 प्रतिग्रहमणं वापि याचितं यो न वच्छति ।
 तंकोटिगुणितग्रस्तो मृतो दासह-
 युच्छति ॥ * ॥ दाता च न स्मरेदानं
 प्रतिग्रही न याचते । तावुभौ नरकं

যাতৌ দাতা চৈব প্রতিগ্রহী ॥ * ॥ বদন্তি
কবয়ঃ কেচিদ্ধানপ্রতিগ্রহৌ প্রতি ।
প্রত্যক্ষং লিঙ্গমেবেহ দাতৃযাচকয়োর্বলং ॥
দাতৃহস্তো ভবেদৃদ্ধমধস্তিষ্ঠেৎ প্রতিগ্রহী ।
যদানং প্রতিগ্রহীয়াৎ প্রতিগ্রাহী ব্রহ্ম-
ত্যধঃ ॥ * ॥ প্রতিগ্রহপ্রকারো যথা । ভূমেঃ
প্রতিগ্রহং কুর্যাদ্ভূমিং কৃৎন্য প্রদক্ষিণং ।
করে গৃহ্য তথা কন্যাং দাসদাস্যৌ তথা
দ্বিজাঃ ॥ করং হি হৃদি বিন্যস্য ধর্ম্যো
জ্জয়ঃ প্রতিগ্রহঃ । আরুহ চ গজস্যোক্তঃ
কর্ণে চাশ্বস্য কীর্তিতঃ ॥ তথা চৈকশফা-
নাঞ্চ সর্বেষামবিশেষতঃ । প্রতিগ্রহ্নাত
গাং শৃঙ্গে পুচ্ছে কৃষ্ণাজিনং তথা ॥
আরণ্যাঃ পশবঃ সর্বে গ্রাহাঃ পুচ্ছে
বিচক্ষণৈঃ । প্রতিগ্রহমথোষ্ট্রস্য আরুহৈব
তু পাতুকে ॥ ঈশায়াস্ত রথো গ্রাহশ্চত্রে
দণ্ডস্ত ধারয়েৎ । ক্রমাণামথ সর্বেষাং
মূলে ন্যস্তকরো ভবেৎ । আয়ুধানি সমা-
দায় তথা ভূম্য বিভূষণং । ধর্ম্মধ্বজৌ
তথা স্পৃষ্টা প্রবিশ্য চ তথা গৃহং ॥ অব
তীর্ষ্য তু সর্বাণি জলস্থানানি চৈব হি ।
উপবিশ্য চ শয্যায়াং স্পর্শয়িত্বা করেণ
বা ॥ দ্রব্যাগন্যান্যথাদায় স্পৃষ্টা বা
ব্রাহ্মণং পঠেৎ । কন্যাদানে ন তু পঠে-
দ্রব্যানি চ পৃথক্ পৃথক্ । প্রতিগ্রহা দ্বিজ-
শ্রেষ্ঠ তত্রৈবাস্তর্ভবস্তি তে ॥ দ্রব্যোণামথ
সর্বেষাং দ্রব্যসংশ্রয়ণামরঃ । বাচয়ে-
জ্জলমাদায় করেণ চ প্রতিগ্রহং ॥ প্রতি-
গ্রহস্য যো ধর্ম্মং ন জানাতি দ্বিজো
বিধিং । স দ্রব্যাস্তৈন্যসংযুক্তো নরকং

প্রতিপদ্যতে । অথাপি হি প্রবক্ষ্যামি
বিধিং সর্বং বিশেষণাৎ ॥ * ॥ বাজি-
প্রদানেন প্রতিগ্রহে বা দাতৃগ্রহীত্রোরপি
যেন পুণ্যং । স্বর্গং প্রজায়েত শৃগুধ্ব-
মেতং গৃহীতয়োশ্চ বিধিবদ্বিজেন্দ্র ॥ কুর্য্যা-
দসৌ পঞ্চদিনানি পূর্বং পঞ্চোপচারৈর্যুত
বিষ্ণুপূজাং । কুশ্মাণ্ডমন্ত্রৈষ্য তদুচ্ছাহোমং
যদ্গ্রাম ইত্যাদি মরুত্বতীয়ং ॥ সোঙ্কার
পূর্বাদিভিরন্বিতং তং প্রত্যেকমকৌ জুহু-
য়াদ্বিজেন্দ্রঃ । সূর্য্যেণ মন্ত্রেণ চ তদ্বদকৌ
যক্যা প্রযুক্তং ত্রিশতং জুহোতি ॥ কুর্য্যাচ্চ
গায়ত্রিজপং সহস্রং পশ্চাৎ প্রগৃহ্যং তুরগং
দ্বিজাগ্র্যঃ । তদ্বতথাত্মানময়ং নয়েদ্বি
দাতাপি চৈতদ্ব্রতমাবিদধ্যাৎ ॥ দ্বিজাগ্র্য-
বং প্রাক্তনপাপশুদ্ধৌ দ্বাবপ্যমু সূর্য্য-
জমং লভেতাং । ইতি বৃহৎপারাশরে
৪।৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । বিষ্ণুধর্ম্মো-
ত্তরে । বীজানাং মুষ্টিমাদায় রত্নাণ্যাদায়
সর্বতঃ । বস্ত্রং দশাস্ত্রমাদদ্যাৎ পরিধায়
তথা পুনঃ ॥ আরুহোপানর্হৌ চৈব যান-
মারুহ পাতুকে । প্রতিগ্রহীতা সারিত্রীং
সর্বত্রৈব প্রকীর্তয়েৎ ॥ ততস্ত সার্কং
দ্রব্যেণ তস্য দ্রব্যস্য দৈবতং । সমাপয়ে-
ত্ততঃ পশ্চাৎ কামস্তত্যা প্রতিগ্রহং ।
বিধিং ধর্ম্মামথো জ্ঞাত্বা যস্ত কুর্য্যাৎ প্রতি-
গ্রহং । দাত্রৌ সহ তরত্যেব নানাভূর্গা-
ন্যসৌ দ্বিজঃ ॥ ব্রহ্মপুরাণে । ব্রাহ্মণঃ প্রতি-
য়াৎ বৃত্ত্যর্থং সাধুতস্তথা । অব্যশ্বমপি
মাতঙ্গতিললোহাংশ্চ বর্জ্জয়েৎ ॥ কৃষ্ণা-
জিনতিলগ্রাহী ন ভূয়ঃ পুরুষো ভবেৎ ।

श्यालकारवज्रादि प्रतिग्रहं यत्तच्च च ॥
 नमस्काम निवर्तस्ते धेनुं तिलमयीं तथा ।
 तथा । व्रजहत्यां स्त्रापानमपि स्तेयं
 त्रिष्यति । आतुराद्विदग्हीतस्तु तं कथं
 वै त्रिष्यति ॥ एतदादिद्रव्यादानं प्रति-
 ग्रहीतुर्दोषजनकं ॥ * ॥ एतदनिच्छवे
 विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि
 दोषजनकमाह दक्षः । न केवलं हि
 तद्व्याति शेषमश्नु च नश्यति । तद्वत्-
 द्रव्यं । अतएव याज्ञवल्क्यः । विद्या-
 तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
 गृह्णन् प्रदातारमथो नयत्याञ्जानमेव च ॥
 अथो नरकं ॥ * ॥ एतदानप्रतिग्रहो-
 त्तरं उक्ततपोजपादिभिरात्रतरणक्रमाय
 श्वेच्छया प्रतिग्रहते दानं न दोषाय
 इत्याह विष्णुः । एतानि प्रतिग्रहानि
 श्वेच्छयाभाधितो न तु । तस्मै दाने न
 दोषोऽस्ति यस्याञ्जानस्तु तारयेत् ॥ तारण-
 प्रकारमाह हारीतः । मणिवासोगवादीनां
 प्रतिग्रहे सावित्र्यैः सहस्रं जपेत् ॥ * ॥
 देवलः । प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा
 विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दातार
 माञ्जानं स्वतेजसा ॥ स्कान्दे । वेदाङ्ग-
 पारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहं ।
 न स पापेन लिप्येत पद्मपद्मिवा-
 स्तुसा ॥ * ॥ महाभारते । तीर्थे न प्रति-
 ग्रहीयात् पुण्येष्वयतनेषु च । निमित्तेषु च
 सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥ * ॥ प्रति-
 ग्रहसमर्थश्च तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
 याज्ञवल्क्यः । प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते

यः प्रतिग्रहं । ये लोका दानशीलानां
 स तानाप्योति पुष्कलान् ॥ * ॥ अपवाद-
 माह स एव । कुशाः शाकं पयो मंशु
 गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः । मांसं श्या-
 सनं धानाः प्रत्याथेयं न वारि च ॥
 अगृह्यत् । श्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः
 पुष्पं मणीन्दधि । मंशुान् धानाः पयो
 मांसं शाकैश्चैव न निर्गुदेत् ॥ मणीन्
 विषादिनिवारकान् । एषोदकं फलं मूल-
 मन्मद्भ्युद्धृतं यत् । अद्भ्युद्धृतं अर्था-
 दत्तं । सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मन्मथोभय-
 दक्षिणां ॥ * ॥ किमिति न प्रत्याथेय-
 मित्याह मनुः । अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि
 दुष्कृतकर्म्मणः । अगृह्यत् कुलटावपति-
 तेभ्यस्तथा द्विषः ॥ * ॥ प्रतिग्रहमात्रे
 प्रयोगसारे । प्रतिग्रहं न गृहीयादाञ्ज-
 भोगविधिं सया । देवतातिथिपूजार्थं
 यद्वाहनमुपार्जयेत् ॥ अङ्गिराः । कुटुम्बार्थे
 द्विजः शूद्रां प्रतिग्रहीत याचितं । क्रुद्ध-
 माञ्जने चैव न हि याचेत क्वचिच्च ॥ * ॥
 यज्जार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
 चाण्डालो जायते यज्जकरणाच्छूद्रेभिर्हि-
 तां । इति शुद्धितन्त्रं ॥

प्रतिग्राहः (पुं) पतद्ग्रहः । इत्यमरः ॥
 प्रतिग्रहणं ॥

प्रतिघः (पुं) क्रोधः । इत्यमरः ॥ प्रति-
 घातः । इति मेदिनी ॥ मूर्च्छा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्रतिघातनं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रतिघ्नं (स्त्री) अङ्गं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिच्छन्दः [स्] (क्ली) प्रतिरूपः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्रतिच्छाया (स्त्री) प्रतिकृतिः । मूर्तिसदृश-
मुच्छिलादिनिर्मितप्रतिरूपः । इत्यमर-
भरतो ॥

प्रतिजज्ञा (स्त्री) अग्रजज्ञा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रतिजज्ञः (पुं) वाक्यविशेषः । यथा । हस्त्यज-
द्वन्द्वभावेहस्मिन् प्राप्तिनाईत्यनुद्धतं ।
दूतसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजज्ञकः ॥
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागरः (पुं) प्रत्यवेक्षणं । तत्पर्यायः ।
अवेक्षा २ । इत्यमरः ॥ जागरप्रतिनिधिः
प्रतिजागरः । द्वे गृहमवेक्ष्य इत्यादि-
नियोगश्च इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिह्वा (स्त्री) तालमुलस्रुद्धजिह्वा । आल्-
जिव इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रति-
जिह्विका २ माध्वी ७ रसनकाकुः ४ अलि-
जिह्विका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिह्विका (स्त्री) प्रतिजिह्वा । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्रतिज्ञा (स्त्री) कर्तव्यप्रकारकज्ञानानुकूल-
व्यापारः । इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्या-
निर्देशः । इति गोतमसूत्रं ॥ साध्या-
भिधायिका वाक् । इति व्यवहारतद्ध्वं ॥
तत्पर्यायः । आं २ प्रतिज्ञानं ३ अङ्गी-
कारः ४ प्रतिश्रवः ५ उं ६ समाधिः ७
सन्धिः ८ आगूः ९ आश्रवः १० संश्रवः ११
नियमः १२ अङ्गुपगमः १३ वाटं १४
आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सङ्का १६

सङ्करः १७ संश्रावः १८ उररीकारः १९
श्रवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ प्रतिज्ञा-
रोधो न कर्तव्यः । यथा । स्वयाञ्च दैत्याधि-
पते वाच्यं सामं यतो फलं । प्रतिज्ञा
नावरोद्धव्या स्वल्पकेहपि च वस्तुनि ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

प्रतिज्ञातं (त्रि) अङ्गीकृतं । इत्यमरः ॥

प्रतिज्ञानं (क्ली) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

प्रतिज्ञेयः (पुं) स्तुतिपाठकः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ प्रतिज्ञातव्ये त्रि ॥

प्रतितालः (पुं) तालविशेषः । यथा । कान्तारः
समराथ्यश्च वैकुण्ठो वाङ्मितस्तथा । कथिताः
शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः
कान्तारो यथा । कान्तारः प्रतितालस्तु
चन्द्रक्रीडे ऋतद्वयं । दशाक्षरपदेनायं
शृङ्गारे वर्तते रसे ॥ १ ॥ समराथ्यो
यथा । लघुक्रुते लघुश्चास्ते नृपताल उदा-
हृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके
रसे ॥ २ ॥ वैकुण्ठो यथा । रुद्रत्रयस्तु
वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः । अकसंख्या-
क्षरैः पादो हाश्चे त्रिपुटतालके ॥ ३ ॥
वाङ्मितो यथा । वाङ्मितस्तुतीये ताले
लघुरेको ऋतस्तथा । त्रयोदशाक्षरै-
र्युक्तो रसे ह्रुते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ इति
सङ्गीतदामोदरः ॥

प्रतिताली (स्त्री) तालकोदघाटनयन्त्रं । चावि
इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिदानं (क्ली) विनिमयः । अस्तार्पणं ।
इत्यमरः ॥

प्रतिदारणं (क्ली) युद्धं । इति शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं (क्ली) प्रत्यहं । दिनं दिनं प्रति । यथा । ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते त्रिपलाङ्गिका । इति संकृत्य-मुक्तावली ॥

प्रतिदिवा [न्] (पुं) सूर्याः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनम् ॥

प्रतिदीवा [न्] (पुं) सूर्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेयं (त्रि) क्रीतद्रव्यास्य दूष्णीतवृक्षा परावृत्य दानं । यथा । क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दूष्णीतं मञ्चते क्रीयी । विक्रेतुः प्रतिदेयस्तु तस्मिन्नेवाह्यविक्रतं ॥ इति मितारुणः ॥

प्रतिध्वनिः (पुं) प्रतिनादः । गुमरन् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिशब्दः २ प्रतिश्रुत् ३ प्रतिध्वानं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिध्वानं (क्ली) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः ॥ प्रतिनप्ता [ऋ] (पुं) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनवम् (त्रि) नूतनम् । इति जटाधरः ॥

प्रतिनिधिः (पुं) प्रतिमा । इत्यमरः ॥

मुख्यसदृशः । तस्य विवेचनं यथा । अत्यन्तसामर्थ्येषु स्कन्दपुराणं । पूत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं ज्ञातं तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनि-योर्जयेत् ॥ गरुडपुराणे । भार्या भर्तृ-व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गे न जायते ॥ वराहपुराणे । पितृमातृपति-

जातृश्वश्रुर्वादिभूभुजां । अदृष्टार्थ-मुपोषित्वा स्वयम् फलभाग्भवेत् ॥ अत्रैव विषये कात्यायनः । दक्षिणा नात्र कर्तव्या शुश्रूषा विहिता च या । * । ननु प्रति-निधौ ममेह शस्त्राद्यङ्गमन्त्रस्वफलं कुत्रा-वेति चेत् प्रधान एव । तथा च शारीरिक-भाम्ये श्रुतिः । यां वै काकनयञ्जङ्घत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामा शासते इति होवाच इति । ब्राह्मण-सर्वश्वे तु यजमानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः । तथा च सरलायां सूत्रं । यां वै काकनयञ्जङ्घत्विगाशिष-माशास्ते सा यजमानस्यैवेति । ऋत्विग्-यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपूत्रा-दिनाप्यायास्तु नः पितर इत्यादिव-दनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिकत्वा-त्तत्र न तथेति ॥ * ॥ अत्र प्रतिनिधि-प्रसङ्गेन नृत्यनुसारात् किञ्चिन्निश्चये । कालमाधवीये । काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः । काम्येषूपक्रम-दूर्द्धमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ अस्यार्थस्तु माधवाचार्येणाभिहितः । यथा नित्यनैमि-त्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् । काम्यस्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उप-क्रम्य कुर्यात् । असामर्थ्ये तु उपक्रम-दूर्द्धं प्रतिनिधिनापि तं कारयेत् । एतच्च काम्यं श्रौतपरं । काम्यस्मार्तस्तु अन्य-द्वाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा च पराशर-भाष्ये शातातपः । श्रौतं कर्म स्वयं

কুর্যাদন্যোহপি স্মার্তমাচরেৎ । অশক্তৌ
শ্রৌতমপ্যন্যঃ কুর্যাদাচারমস্ততঃ ॥
অস্ততঃ উপক্রমাৎ পরতঃ । অন্যথা নিত্য-
নৈমিত্তিকমাত্রপরত্বে শ্রৌতস্মার্তভেদে-
নোপাদানং ব্যর্থং স্যাভয়োৰবিশেষাদেব
প্রতিনিধিলাভাৎ । অতএব ভারতপাঠাদৌ
তথা সমাচারঃ ॥ * ॥ স্মৃত্যর্থসারে ।
নাভাবস্য প্রতিনিধিরভাবান্তরমিষ্যতে ।
সজাতীয়মপ্যভাবান্তরমভাবশ্চ প্রতিনিধি-
নেষ্যতে । ভাবস্ত কদাচিৎ । যথোপ-
বাসাদৌ ব্রাহ্মণভোজনাদি । নাপি প্রতি-
নিধাতব্যং নিষিদ্ধং বস্ত কুত্রচিৎ । শ্রোত্রি-
য়াণামভোজ্যঞ্চ যদ্ভব্যং তদশেষতঃ ।
গ্রাহং প্রতিনিধিহ্নেন হোমকার্য্যে ন কুত্র-
চিৎ ॥ ভব্যং বৈকল্লিকং কিঞ্চিদ্যত্র সঙ্ক-
ল্লিতং ভবেৎ । তদলাভে সদৃগ্গ্রাহং ন
তু বৈকল্লিকান্তরং ॥ উপাত্তে তু প্রতি-
নিধৌ মুখ্যার্থো লভ্যতে যদি । তত্র মুখ্য-
মনাদৃত্য গোণেনৈব সমাপয়েৎ ॥ সংস্কা-
রাণামযোগ্যোহপি মুখ্য এব হি গৃহ্যতে ।
ন তু সংস্কারযোগ্যোহন্যো গৃহ্যতে প্রতি-
রূপকঃ ॥ মুখ্যে কার্য্যাসমর্থে তু লঙ্কে-
হপ্যেতশ্চ নাদরঃ । প্রতিরূপমুপাদায় শক্ত-
মেবোপযুজ্যতে ॥ কাঠৈ রূপৈস্তথা পঠৈঃ
ক্ষীরৈঃ পুষ্পৈঃ ফলৈস্তথা । গঠৈ রসৈঃ সদৃগ্-
গ্রাহং সর্বালাভে পরং পরং ॥ গ্রাম্যাণস্ত
ভবেদ্গ্রাম্যমরণ্যানামরণ্যজং । যবাভাবে
তু গোধূমাস্তথা বেণুযবাদয়ঃ ॥ হবিষ্যে
গোয়ুতং গ্রাহং তদলাভে তু মাহিষং ।
আজং বা তদলাভে তু সাক্ষাভৈলং ।

প্রযুজ্যতে ॥ তৈলাভাবে গ্রহীতব্যং তৈলজং
তিলসস্তবং । তৈলজং তিলসস্তবং তৈল-
ভূক্তিতিলপিষ্টং । তদভাবে তু সস্নেহং
কৌশ্লস্তং সর্ষপোদ্ভবং ॥ বৃক্ষস্নেহোহথ
বা গ্রাহঃ পূর্বাভাবে পরঃ পরঃ । তদভাবে
গবাদীনাং ক্রমাৎ ক্ষীরং বিধীয়তে ॥ তদ-
লাভে দধি গ্রাহমলাভে তিল ইয্যতে । যত্র
মুখ্যং দধি ক্ষীরং তত্রাপি তদলাভতঃ ॥
অজাদেঃ ক্ষীরদধ্যাди তদলাভে তু
গোয়ুতং । মুখ্যাস্নোহথবা গ্রাহ্যঃ কার্য্য-
ধারণসস্ততো ॥ অতএব স্মৃতাভাবে পূর্বং
দধি ততঃ পয়ঃ । তথা । সর্বত্র গোণ-
কালেষু কস্মচোদিতমাচরেৎ । প্রায়শ্চিত্তং
বাহুতিভির্হুত্বা কস্ম সমাচরেৎ ॥ মাংসে ।
স্মৃতং ন লভ্যতে যত্র শুষ্কক্ষীরেণ হোম-
য়েৎ । ক্ষীরশ্চ চ দধি জেয়ং মধুনশচ
গুড়ো ভবেৎ ॥ আয়ুর্বেদেহপি । মধু যত্র
ন বিদ্যেত তত্র জীর্ণগুড়ো ভবেৎ ॥ পৈঠা-
নসিঃ । কাণ্ডমূলপর্ণপুষ্পফলপ্ররোহরসগন্ধা-
দীনাং সাদৃশ্চেনপ্রতিনিধিং কুর্য্যাৎ । সর্বা-
লাভে যবঃ প্রতিনিধির্ভবতি । কাণ্ডং নালং
প্ররোহোহঙ্কুরঃ । সর্বালাভে যব ইতি
কল্পতরুঃ ॥ অবয়ব ইতি নারায়ণোপা-
ধ্যায়ঃ ॥ শান্তিদীপিকায়াম্ নারদীয়পঞ্চ-
রাত্রং । অভাবে চৈব ধাতুনাং হরিতালং
প্রশস্যতে । বীজানামপ্যলাভে তু যব
একো বিধীয়তে ॥ ওষধীনামলাভে তু
সহদেবা প্রশস্যতে । রত্নানামপ্যলাভে তু
মুক্তাফলমনুত্তমং ॥ লৌহানামপ্যলাভে তু
হেমপাত্রং প্রকল্পয়েৎ । লৌহানাং তৈজস-

मात्राणां । न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य
जैमिनिः । न देवताग्निशक्तक्रियमिति ।
अन्वार्थः । देवताया आहवनीयादेर्मन्त्रस्य
प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेन
आराद्रूपकारकत्वम् प्रतिनिधिः । त्रीह्या-
दीश्यास्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरो-
डाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तं । इत्येकादशी-
तद्वत् ॥ * ॥ आरक्षकार्तिकादिस्नाने तु
व्याध्यादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रति-
निधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना
नित्यस्नान एव तद्विधानादिति । इति मल-
मासतद्वत् ॥ * ॥ स्वयं करणासामर्थ्ये अन्व-
हारा । यथा दक्षः । स्वयं होमे फलं
यच्च तदन्वेन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो
शुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव हतं यद्बु तद्बुतं स्वयमेव हि ॥ विट्-
पतिर्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फल-
न्यूनता ॥ * ॥ अत्रोशोचाशङ्कया बोधन-
दिनां पूर्वञ्च शुचितं कालजीवित्तरूपाधि-
काराभावेऽपि यद्दरणादिकं क्रियते तं
कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्तनवत्
प्रवर्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते ।
अथवा । निःस्किप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य-
त्विजन्तथा । प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो
रुथैव न चिरं वसेदिति छन्दोगपरि-
शिष्टवैदन्त्यापि प्रतिनिधीयते । एवं
वरणं विनापि कचिद्वदि ऋत्विक् प्रवर्तते
तथापि तं कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च तस्यै
शुचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।

ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुक्तः स्वयं-
कृतः । यद्दृच्छया वा यः कुर्यादात्त्रिज्यं
प्रीतिपूर्वकं ॥ यद्दृच्छया श्वेच्छया । इति
तिथ्यादितद्वत् ॥

प्रतिपः (पु९) सासुनुराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रतिप९ [द] (स्त्री) द्रगड्वादयः । इति
त्रिकाणुशेषः ॥ बुद्धिः । तिथिविशेषः ।
तत्पर्यायः । पक्षतिः २ । इत्यमरः ॥ सा
च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा । बुद्धिरूपा
चेत् शुक्ला १ एकाङ्कबोधिता । त्रिसरूपा
चेत् कृष्णा १९ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा । सा च कृष्णा द्वितीयायुक्ता
ग्राह्या । प्रतिप९ सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्येति वचनात् । त्रिसङ्ख्या-
व्यापिनीश्चेत्तु सर्वत्र न युक्तादरः । तथा
च पराशरः । त्रिसङ्ख्याव्यापिनी वा तु सैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युक्तादरणमन्त्र
हरिवासरात् ॥ * ॥ कृष्णापि उपवासो
द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च बुद्ध-
वशिष्ठः । द्वितीया पक्षमी वेधाद्दशमी च
त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासो हन्यः
पूर्वोत्तरे तिथी ॥ द्वितीया वेधात्
योगात् प्रतिपत्तृतीये हन्तीत्यर्थः एव-
मन्त्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य संकोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुरुप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति
भगवद्वाक्यं । वीरप्रतिपदा नाम तव भावी
महोत्सवः । अत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः

পুষ্টাঃ স্বলঙ্কতাঃ। পুষ্পদীপপ্রদানেন পূজ-
 যিষ্যন্তি মানবাঃ ॥ তত্র মন্ত্রঃ। বলিরাজ
 নমস্তভ্যং বিরোচনস্তুত প্রভো। ভবিষ্যেস্ত্র
 সুরারাতে পূজেয়ং প্রতিগৃহতাং ॥ প্রতি-
 পদা প্রতিপত্তিত্যা। অত্র প্রতিপদি।
 ব্রহ্মপুরাণে তু বলিরাজেতিমন্ত্রস্য পূর্বং
 মন্ত্রেণানেন রাজেস্ত্র সমস্ত্রী সপুরোহিত
 ইত্যর্কং। পশ্চাদপি। এবং পূজাং নৃপঃ
 কৃত্বা রাত্ৰৌ জাগরণং তত ইতুক্তমিতি।
 পুনত্র ব্রহ্মপুরাণে। শঙ্করশ্চ পুরা দ্যুতং
 সমর্জ স্তমনোহরং। কাঙ্টিকে শুরুপক্ষে চ
 প্রথমেহহনি ভূপতে ॥ জিতশ্চ শঙ্করস্তত্র
 জয়ং লেভে চ পার্শ্বতী। অতোহর্থা-
 চ্ছঙ্করো দুঃখী নিত্যং গৌরী স্তখোষিতা ॥
 তস্মাৎ দ্যুতং প্রকর্তব্যং প্রভাতে তত্র
 মানবৈঃ। তস্মিন্ দ্যুতে জয়ো যস্য তস্য
 সম্বৎসরঃ শুভঃ ॥ পরাজয়ো বিরুদ্ধশ্চ
 লঙ্কনাশকরো ভবেৎ। দ্যুতঞ্চাপ্রাণিভিঃ
 ক্রীড়নং। যথা মনুঃ। অপ্রাণিভির্ষং
 ক্রিয়তে তল্লোকে দ্যুতমুচ্যতে ॥*॥ তত্তিথি-
 মধিকৃত্য ভবিষ্যোত্তরে। যো যো যাদৃশ-
 ভাবেন তিষ্ঠত্যস্যাং যুধিষ্ঠির। হর্ষদৈশ্চা-
 দিনা তেন তস্য বর্ষং প্রয়াতি হি ॥ তথা।
 মহাপুণ্যা তিথিরিয়ং বলিরাজ্যপ্রবন্ধিনী।
 স্নানং দানং শতগুণং কাঙ্টিকেহস্যং
 তিথৌ ভবেৎ ॥*॥ প্রতিপদ্রোহিণীযোগো
 যথা। ভবিষ্যে। রোহিণ্যা প্রতিপদ্যুক্তা
 মার্গে মাসি সিত্তেতরা। গঙ্গায়ানং যদি
 লভ্যেত সূর্য্যগ্রহশতৈঃ সমা ॥*॥ তস্মাঃ
 সংজ্ঞা নন্দা। তত্রাভ্যঙ্গনিষেধো যথা।

নন্দাস্ত্র নাভ্যঙ্গমুপাচরেচ্চ ক্ষৌরঞ্চ রিক্তাস্ত্র
 জয়াস্ত্র মাংসং। পূর্ণাস্ত্র যোষিৎ পরিবর্জ-
 নীয়া ভদ্রাস্ত্র সর্বাণি সমাচরেচ্চ ॥*॥
 নন্দাদিক্রমমাহ জ্যোতিষে। নন্দা ভদ্রা
 জয়া রিক্তা পূর্ণা প্রতিপদঃ ক্রমাৎ ॥*॥
 প্রতিপদাদিপঞ্চদশতিথিষু পঞ্চদশদ্রব্য-
 ভক্ষণনিষেধমাহ স্মৃতিঃ। কুপ্লাণ্ডে চার্ধ-
 হানিঃ স্যাৎ বৃহত্যাং ন স্মরেদ্ধরিং। বহু-
 শক্রঃ পটোলে স্যাঙ্কনহানিশ্চ মূলকে ॥
 কলঙ্কী জায়তে বিল্বে তির্ষ্যগ্ণ্যোনিশ্চ
 নিম্বকে। তালে শরীরনাশঃ স্যাম্মারিকলে
 চ মূর্খতা ॥ তুশ্বী গোমাংসতুল্যা স্যাৎ
 কলশ্বী গোবধাত্মিকা। শিশ্বী পাপকরী
 প্রোক্তা পুতিকা ব্রহ্মঘাতিকা ॥ বার্তাকৌ
 স্তহানিঃ স্যাচ্ছিররোগী চ মামকে।
 মহাপাপকরং মাংসং প্রতিপদাদিষু বর্জ-
 য়েৎ ॥*॥ তত্র ক্ষৌরনিষেধো যথা।
 ক্ষৌরং বিশাখাপ্রতিপৎসু বর্জ্যং।
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥*॥ তত্র জাত-
 ফলং। মণিকনকবিভূষাসং যুতশ্চারুকান্তি-
 নির্জকুলকমলোদঘাটমার্তগুবিম্বঃ। প্রতি-
 পদি শশিপূর্ণো লঙ্কজন্মা প্রতাপী ভবতি
 বিমলবেশশ্চারুকেশঃ প্রাজেশঃ ॥ ইতি
 কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥*॥ সা অগ্নের্জন্মতিথিঃ।
 মহাতপা উবাচ। বিষ্ণোর্ব্বিভূতিমাহাত্ম্যাং
 কথিতং তে প্রসঙ্গতঃ। তিথীনাং শৃণু
 মাহাত্ম্যাং কথ্যমানং ময়া নৃপ ॥ ইথ-
 স্তুতো মহানগ্নিব্রহ্মক্ৰোধোদ্ধবো মহান।
 উবাচ দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্ষ্মে দীয়তাং
 প্রভো। যস্যামহং সমস্তস্য জগতঃ

খ্যাতিমাগ্নয়াং ॥ ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ
যক্ষাণাং গন্ধর্বাণাঞ্চ সত্তম । আদৌ
প্রতিপদাং যেন ত্বমুৎপন্নোহসি পাবক ॥
ত্বৎপদাং প্রাপ্তিপদিকং সংভবিষ্যস্তি
দেবতাঃ । অতস্তে প্রতিপন্নাম তিথিরেষা
ভবিষ্যতি ॥ তস্যাং তিথৌ হবিষ্যেণ প্রাজা-
পত্যেন মূর্তিনা । হোম্যস্তি তেষাং প্রীতাঃ
স্ব্যঃ পিতরঃ সর্বদেবতাঃ ॥ চতুর্বিধানি
ভূতানি মনুষ্যাঃ পশবোহসুরাঃ । দেবাঃ
সর্বের সগন্ধর্বাঃ প্রীতাঃ স্ব্যস্তর্পিতে ত্বয়ি ॥
যশ্চোপবাসং কুব্বীত স্বদুঃপ্রতিপ-
দ্দিনে । ক্ষীরাশনো বা বর্তেত শৃণু তস্য
ফলং মহৎ ॥ চতুর্ভুগানি ষট্ক্রিংশত্তল্লো-
কেশো মহীয়তে । তেজস্বী রূপসম্পন্নো
দ্রব্যবান্ জায়তে নরঃ ॥ ইহ জন্মন্যসৌ
রাজা স্বর্গলোকে মহীয়তে । ভূষীষভূব
সোহপ্যগ্নিত্বন্ধদত্তাশ্রয়ং যযৌ ॥ য ইদং
শৃণুয়াম্নিত্যং প্রাতরুথায় মানবঃ । অগ্নে-
র্জন্ম স পাপেভ্যো মুচ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥
ইতি বরাহপুরাণে মহাতপোপাখ্যানেন
অম্ব্যুৎপত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রতিপদি
চন্দ্রদর্শনকারণং যথা । অমাবস্যাঘটী-
শোধ্যা ষষ্ঠ্যাহর্মানসংযুতা । সূর্য্যরাহ-
ঘটীভ্যশ্চেদধিকা দৃশ্যতে শশী ॥ ইতি
জ্যোতিষং ॥

প্রতিপত্তিঃ (স্ত্রী) প্রবৃত্তিঃ । প্রাগলভ্যং ।
গৌরবং । সংপ্রাপ্তিঃ । প্রবোধঃ । পদ-
প্রাপ্তিঃ । ইতি মেদিনী ॥ মীমাংসকমতে
ফলশূন্যকর্মান্নং । যথা । দেবতোদ্দেশেন
যাগাদৌ ত্যক্তহবিরাদেরগ্নৌ নিঃক্ষেপঃ ।

পূজিতপ্রতিমাদের্জলে বিসর্জনমিত্যাदि ।
শ্রাদ্ধাদৌ সর্বশেষাঙ্গকর্ম্ম । যথা । প্রতি-
পত্তিরূপকর্মান্নং এব প্রতিপাদ্যাভাবে
তন্নিবৃত্তিঃ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ * ॥
নির্বাহিতাঙ্গকদ্ভব্যকরণকান্নত্বং প্রতি-
পত্তিরূপকর্মান্নত্বং । প্রতিপত্তিকর্ম্ম উত্তরা
ক্রিয়া । যত্র একেন দ্রব্যেণ কর্ম্মদ্বয়ং
নির্বাহতে তত্র উত্তরং কর্ম্ম প্রতি-
পত্তিকর্ম্ম । তন্নির্বাহকঞ্চ প্রতিপাদ্যং ।
ইতি তট্টীকায়াম্ কাশীরামবাচস্পতিঃ ॥ * ॥
অথ প্রতিপত্ত্যধিকারণং । শকুন্নিরস্যাতি
লোহিতং নিরস্যাতি গুদেনোপযজতি
সর্বং জুহোতি । ইত্যগ্নাসৌমীয়পশৌ
শ্রয়তে । শকুন্নিরস্যাতি দৃষ্টান্তার্থং ।
যথা পশোরুদরবর্তিশকুৎ ত্যজতি তথা
লোহিতমপি ত্যজতি । অন্ত্র পশোঃ
শীর্ষমাংসোপক্রমেণ হোমঃ । অত্র তু
গুদমাংসোপক্রমেণেতি । তত্র চ যজ্ঞ-
শেষমুত্ত্বিগ্ভ্যো দদাতীতি পরিভাষয়া
মাংসস্যোত্তরা প্রতিপত্তিঃ প্রাপ্তা । অত্র
সর্বহবনেন প্রতিপত্ত্যভাবাৎ কর্ম্মবৈগুণ্যং
স্যাদিতি । অত্র সিদ্ধান্তঃ । যদিকারাহুপ-
পত্তিরিতি । যদি প্রতিপাদ্যং স্যাৎ
তদা প্রতিপত্তিরঙ্গমিত্যর্থঃ । ইতি রাম-
কৃষ্ণীয়াধিকরণকৌমুদী ॥ * ॥ অপি
চ । উপাংশুযাজদ্রব্যেণ শেষকার্য্যং
ভবেন্ন বা । ভবেদ্ধবির্ভ্যাঃ সর্বৈভ্য
ইত্যুক্ত্যা প্রাপিতত্বতঃ ॥ উক্তাজ্যদ্রব্যশেষ-
স্ত ভাব্যপস্তরগাদিকুৎ । অতো ন প্রতি-
পত্ত্যর্হঃ শেষকার্য্যং ততঃ কথং ॥ ইতি

মাদবীয়াধিকরণমালায়াং ৫ পাদে প্রথমাদি-
করণং ॥

প্রতিপত্তিপটহঃ (পুং) বাদ্যবিশেষঃ । নাগরা
ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । লম্পাপটহঃ ২ ।
ইতি হারাবলী ॥

প্রতিপত্তূর্য্যং (ক্লী) দ্রুগড়বাদ্যং । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রতিপত্রফলা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রকারবেল্লী । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রতিপন্নং (ত্রি) অবগতং । ইত্যমরঃ ॥ অঙ্গী-
কৃতং । ইতি মেদিনী ॥ বিক্রান্তঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রতিপর্ণশিকা (স্ত্রী) দ্রবন্তী । ইতি রাজ
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রতিপক্ষঃ (পুং) শক্রঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
সাদৃশ্যং । যথা । প্রতিবন্ধিপ্রতিনিধিপ্রতি-
পক্ষবিড়ম্বকাঃ । ইতি কাব্যচন্দ্রিকা ॥
প্রতিবাদী চ ॥

প্রতিপাদকঃ (ত্রি) প্রতিপত্তিজনকঃ ।
বোধকঃ । যথা । প্রতিপাদ্যপ্রতিপাদক-
ভাবশ্চ সম্বন্ধঃ । ইতি দিনকরী ॥

প্রতিপাদনং (ক্লী) দানং । প্রতিপত্তিঃ ।
বোধনং । ইতি মেদিনী ॥

প্রতিপালকঃ (ত্রি) পালনকর্তা । প্রতি-
পালয়তীতি প্রতিপূর্ব্বেণ্যন্তপাধাতোর্গক-
প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রতিপালনং (ক্লী) রক্ষণং । পোষণং । যথা ।
কুন্ত্যা প্রসূতস্য কৰ্ণস্য রাধাপ্রতিপাল-
নাং রাধেয়ত্বং সঙ্গচ্ছতে । ইতি ভূর্গা-
দাসঃ ॥

প্রতিপাল্যং (ত্রি) প্রতিপালনীয়ং । প্রতি-
পালিতব্যং । প্রতিপূর্ব্বেণ্যন্তপাল রক্ষণ
ইত্যস্মাৎ কৰ্ম্মণি যপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নং ॥

প্রতিপ্রসবঃ (পুং) নিষিদ্ধস্য পুনর্বিধানং ।
যথা রবিশুক্ৰদিনে চৈব দ্বাদশ্যাং শ্রাদ্ধ-
বাসরে । ইত্যাদিনা নিষিদ্ধস্য তিলকতর্প-
ণস্য তীর্থেতরত্র প্রতিপ্রসবমাহ স্মৃতিঃ ।
অয়নে বিবুবে চৈব সংক্রান্ত্যাং গ্রহণেষু
চ ইত্যাদি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

প্রতিপ্রসূতঃ (ত্রি) প্রতিপ্রসববিশিষ্টঃ । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥ পুনঃসম্ভাবিতঃ । যথা ।
উক্তানি প্রতিসিদ্ধানি পুনঃসম্ভাবিতানি
চ । সাপেক্ষনিরপেক্ষাণি মীমাংস্যা-
নীহ কোবিদৈঃ ॥ ইতি সংকৃত্যমুক্তা
বলী ॥

প্রতিফলং (ক্লী) প্রতিবিষ্মং । যথা । প্রতিফল-
মবলোক্য স্বীয়মিন্দোঃ কলায়াং হর-
শিরসি পরস্থা বাসমাশঙ্কমানা । ইতি রস-
মঞ্জরী ॥ তুল্যফলং । ফলং ফলঞ্চ ॥

প্রতিফলনং (ক্লী) প্রতিবিষ্মং । যথা । ন বিষ্মং
ত্বদ্বিষ্মপ্রতিফলনলাভাদরণিতং তুলামধ্যা-
রোচুং কথমপি ন লজ্জত কলয়া ।
ইত্যনন্দলহরী ॥

প্রতিফলিতং (ত্রি) প্রতিবিষ্মিতং । যথা ।
মোহাতীতো বিশুদ্ধো মুনিভিরভিহিতো
মোহসংক্রান্তমূর্ত্তিঃ সাক্ষী স্বাস্তে ততুখে
প্রতিফলিতবপুরিত্যাদি মুক্তিবাধগাদা-
ধরী ॥

প্রতিফুল্লকঃ (ত্রি) প্রফুল্লঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

प्रतिवक्त्रः (त्रि) प्रतिवक्त्रविशिष्टः । प्रतिपूर्व-
वक्त्रधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिवध्याः (त्रि) प्रतिवक्त्रनीयः । प्रतिवक्त्रार्हः ।
यथा । वस्तुतो हेतुमन्निर्घाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताशुचिज्ञानवृत्तिप्रका-
रितानवच्छेद्यत्वेनैव प्रतिवध्यात्वं निवेश-
मिति व्याप्त्यनुगमजागदीशी ॥

प्रतिवक्त्रः (पुं) कार्यप्रतिघातः । तत्पर्यायः ।
प्रतिवक्त्रः २ । इत्यमरः ॥

प्रतिवक्त्रकः (पुं) विटपः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रतिरोधके त्रि ॥

प्रतिवक्त्रिः (पुं) अनिष्ठासुरप्रसङ्गकं वाक्यं ।
प्रतिवक्त्रः । यथा । प्रतिवक्त्रेणुत्तरत्वा-
दाहेति विशेषव्याप्तिजागदीशी ॥

प्रतिबलः (त्रि) समर्थः । शक्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तुल्यबलश्च ॥

प्रतिभयं (त्रि) भयङ्करं । इत्यमरः ॥ भये
क्ली । इति मेदिनी ॥

प्रतिभा (स्त्री) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिङ् । इति प्रतिभाश्वित-
शब्दटीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेष-
शालिनी प्रज्जा । यथा । प्रज्जा नवनवो-
न्मेषशालिनी प्रतिभा मता । इति रुद्रः ॥
दीप्तिश्च ॥

प्रतिभाश्वितः (त्रि) प्रगल्भः । प्रत्युत्पन्न-
मतियुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रतिभाशुक्लः (त्रि) प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिभावान् [९] (त्रि) प्रतिभाश्वितः ।
प्रागल्भ्ययुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्त्यर्थे वतु-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिभाहानिः (स्त्री) बुद्धिनाशः । इति शब्द-
माला ॥

प्रतिभूः (पुं) लग्नकः । जाग्नि इति पारस्य-
भाषा । इत्यमरः ॥ तस्य कर्तव्यत्वं यथा ।
सभापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः । अथ
चेत् प्रतिभूनास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनशान्ते दद्यादभृत्याय
वेतनं ॥ प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्-
भवतीति प्रतिभूर्लग्नकः । वादयोग्यः
विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दण्ड-
दानस्य च क्रमः । वादिनोः भानावादिनः
उत्तरवादिनश्च । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य-
निर्णये । प्रतिभूवस्तुभावे च राज्ञा संज्ज-
पनं तयोः ॥ राज्ञा संज्जपनं दण्ड-
तुल्याधिकरणं । निर्णयस्य कार्ये धनादि
दाने राजदस्तादिह्यां कार्यशब्दस्य पूर्व-
निपातः । भृत्यः तद्वक्त्रको राजनिष्कृतः ।
इति व्यवहारतद्भवं ॥

प्रतिमः (त्रि) उत्तरपदस्ये सदृशवाचकः
यथा । स्यारुत्तरपदे प्रथः प्रकारः
प्रतिमो निभः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिमा (स्त्री) गजदन्तस्य वक्त्रः । अनुकृतिः ।
इति मेदिनी ॥ मूर्तिसदृशयुच्छिलादि-
निर्मितप्रतिरूपकं । तत्पर्यायः । प्रति-
मानं २ प्रतिविम्बं ३ प्रतिघातना ४
प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ अर्चा ७ प्रति-
निधिः ८ । इत्यमरः ॥ प्रतिच्छन्दः ९
प्रतिकारः १० प्रतिरूपं ११ । इति
हेमचन्द्रः ॥ * ॥ प्रतिमाघटनप्रमाणं

যথা । বিশেষান্তাবৎ প্রবক্ষ্যামি যাদৃগুপং
প্রশস্ততে । শঙ্খচক্রধরং শাস্তং পদ্ম-
হস্তং গদাধরং ॥ ছত্রাকারং শিরস্তম্ব
কম্বুগ্রীবং শুভেক্ষণং । তুঙ্গনাসং শুক্তি-
কর্ণং প্রশান্তোরুভূজক্রমং ॥ কচিদক্ট-
ভূজং বিদ্যাচ্চতুর্ভূজমথাপি বা । দ্বিভূজং
বাপি কর্তব্যং ভবনেষু পুরোধসা ॥ * ॥
দেয়মক্টভূজশাস্ত্র যথাস্থানং নিবোধ
মে । খড়্গেগা গদা শরঃ পদ্মং দেয়ং
দক্ষিণতো হরেঃ । ধনুশ্চ খেটককৈব
শঙ্খচক্রে চ বামতঃ ॥ * ॥ চতুর্ভূজশ্চ
বক্ষ্যামি যথৈবায়ুধসংস্থিতিঃ । দক্ষিণেন
গদাং পদ্মং বাসুদেবশ্চ কারয়েৎ ॥ বামতঃ
শঙ্খচক্রে চ কর্তব্যে ভূতিমিচ্ছতা ।
কৃষ্ণাবতারে তু গদা বামহস্তে প্রশস্ততে ॥
যথৈচ্ছয়া শঙ্খচক্রমুপরিষ্টিং প্রকল্পয়েৎ ।
অধস্তাং পৃথিবী সত্যকর্তব্য্য পাদমধ্যতঃ ।
দক্ষিণে প্রণতং তদ্বং গরুড়াস্তং নিবে-
শয়েৎ ॥ বামতস্ত ভবেলক্ষ্মীঃ পদ্মহস্তা
স্বশোভনা । গরুড়ানগ্রতো বাপি সং-
স্থাপেয়া ভূতিমিচ্ছতা ॥ ত্রীশ্চ পুষ্টিশ্চ
কর্তব্যে পার্শ্বয়োঃ পদ্মসংযুতে । তোরণ-
ক্ষেপরিষ্টিচ্চ বিদ্যাধরসমস্থিতং ॥ দেব-
চন্দুভিসংযুক্তং গন্ধর্কমিথুনাস্থিতং ॥ পত্র-
বল্লীসমোপেতং সিংহব্যালসমস্থিতং ।
তথা কল্পলতোপেতং স্তবদ্বিরমরেশ্বরৈঃ ।
এবম্বিধো ভবেদ্বিষুস্ত্রিভাগেনাস্য পীঠিকা ॥
নবতালপ্রমাণাস্ত দেবদানবকিন্নরাঃ । অতঃ
পরং প্রবক্ষ্যামি মানোন্মানং বিশেষতঃ ॥ * ॥
জালাস্তরপ্রবিষ্টানাং ভানুনাং যদ্রজঃ

ক্ষুটং । ত্রসরেণুঃ স বিজ্ঞেয়ো বালাগ্রনৈ-
রথাক্টিভিঃ ॥ তদক্টকেন লিখ্যা তু যুকা
লিখ্যাক্টকৈর্মতা । যবো যুকাক্টকং তদ্ব-
দক্টভিস্তৈস্তদঙ্গুলং ॥ স্বকীয়াঙ্গুলমানেন
মুখং স্যাদ্দাদশাঙ্গুলং । মুখমানেন কর্তব্য্য
সর্বাবয়বকল্পনা ॥ * ॥ সৌবর্ণী রাজতী
বাপি তাত্রী রত্নময়ী শুভা । শৈলদারু-
ময়ী বাপি লোহনীসময়ী তথা ॥ রীতিকা
ধাতুযুক্তা বা তাত্রাকাংস্ফময়ী তথা । শুভ-
দারুময়ী বাপি দেবতার্চ্যা প্রশস্যতে ॥ * ॥
অঙ্গুষ্ঠপর্বাদারভ্য বিতস্তির্ধাবদেব তু ।
গৃহেষু প্রতিমা কার্য্যা নাধিকা শস্যতে
বুধৈঃ ॥ আষোড়শাত্ত প্রাসাদে কর্তব্য্য
নাধিকা ততঃ । মধ্যমেন কনিষ্ঠা তু কার্য্যা
বিভানুসারতঃ ॥ দ্বারোচ্ছ্রায়স্য যন্মান-
মক্ধা তস্ত কারয়েৎ । ভাগদ্বয়েন প্রতিমা
ত্রিভাগীকৃত্য তৎ পুনঃ ॥ পীঠিকা ভাগতঃ
কার্য্যা নাতিনীচা ন চোচ্ছিতা । প্রতিমা-
মুখমানেন নব ভাগান্ প্রকল্পয়েৎ ॥
চতুরঙ্গুলা ভবেদগ্রীবা ভাগেন হৃদয়ং
পুনঃ । নাভিস্তস্মাদধঃ কার্য্যা ভাগেনৈকেন
শোভিতা ॥ নিম্নে বিস্তরত্বে চ অঙ্গুলং
পরিকীর্তিতং ॥ নাভেরধস্তথা মেট্রং ভাগে-
নৈকেন কল্পয়েৎ । ত্রিভাগমায়তাবুরু
জামুনী চতুরঙ্গুলে ॥ জজ্ঞে দ্বিভাগে
বিখ্যাতে পাদৌ তু চতুরঙ্গুলৌ । চতুর্দশা-
ঙ্গুলস্তম্বমৌলিরস্য প্রকীর্তিতঃ ॥ উর্দ্ধমান-
মিদং প্রোক্তং পৃথুত্বঞ্চ নিবোধত । সর্বা-
বয়বমানেষু বিস্তরং শৃণুত দ্বিজাঃ ॥ * ॥
চতুরঙ্গুলং ললাটং স্যাদূর্দ্ধং নাসা তথৈব

চ । দ্বিরঙ্গুলং হনু জেয়মোষ্ঠশ্চাঙ্গুল-
সম্মিতঃ ॥ অক্ষাঙ্গুলং ললাটস্ত তাবন্যাত্রে
ক্রবৌ মতে । অক্ষাঙ্গুলা ক্রবোর্লেখা
মধ্যে ধনুরিবানতা ॥ উন্নতাগ্রা ভবেৎ
পার্শ্বে শ্লক্ষা তীক্ষ্ণা প্রশস্যতে । অক্ষিণী
দ্ব্যঙ্গুলায়ামে তদর্দ্ধকৈব বিস্তরে ॥ উন্নতো
দরমধ্যে তু রক্তাস্তে শুভলক্ষণে । তারকা
চ ত্রিভাগেন দৃষ্টিঃ স্যাৎ পঞ্চভাগিকী ॥
দ্বিরঙ্গুলং ক্রবোর্মধ্যং নাসামূলমথাঙ্গুলং ।
নাসাগ্রবিস্তরং তদ্বৎ পুটদ্বয়মথানতং ॥
নাসাপুটবিলং তদ্বদর্দ্ধাঙ্গুলমুদাহৃতং ।
কপোলে দ্ব্যঙ্গুলে তদ্বৎ কর্ণমূলাদিনি-
র্গতে ॥ হনুগ্রামণ্ডলং তদ্বদ্বিস্তারো দ্ব্যঙ্গুলো
ভবেৎ । অক্ষাঙ্গুলা ক্রবৌ রাজী যুগল-
সদৃশী সমা ॥ অক্ষাঙ্গুলং সমস্তদ্বচতুরোষ্ঠস্ত
বিস্তরে । নিম্পাবসদৃশং তদ্বনাসাপুটদল-
স্তবেৎ ॥ স্বকর্ণী জ্যোতিস্তল্যে চ কর্ণ-
মূলাৎ ষড়ঙ্গুলে । কর্ণো তু ক্রসমৌ জেয়া-
বৃদ্ধস্ত চতুরঙ্গুলো ॥ দ্ব্যঙ্গুলো কর্ণপাশৌ
তু মাত্রামেকাস্ত বিস্তৃতৌ । কর্ণয়ো-
রুপরিষ্ঠাচ্চ মস্তকং দ্বাদশাঙ্গুলং । ললাটং
'পৃষ্ঠতোহর্ধ্বেন প্রোক্তমক্ষাদশাঙ্গুলং । ষট্-
ত্রিংশদঙ্গুলশ্চাস্য পরিণাহঃ শিরো-
গতঃ ॥ নকেশনিচয়শ্চাস্য দ্বিচত্বারিংশ-
দঙ্গুলঃ । কেশাস্তাঙ্কনুকে তদ্বদঙ্গুলানি তু
ষোড়শ ॥ গ্রীবামধ্যপরীণাহশ্চতুর্বিংশতি-
রঙ্গুলঃ । অক্ষাঙ্গুলা ভবেদগ্রীবা পৃথুত্বেন
বিশিষ্যতে ॥ স্তনগ্রীবাস্তরং প্রোক্তমেক-
তালং স্বয়ম্ভুবা । স্তনয়োরস্তরং তদ্বদ-
দ্বাদশাঙ্গুলমিষ্যতে ॥ স্তনয়োরঙ্গণ্ডলং তদ্বদ-

দ্ব্যঙ্গুলং পরিকীৰ্ত্তিতং । চূচুকে মণ্ডলস্যাস্ত-
র্ঘবমাত্রে উভে স্মৃতে ॥ দ্বিতালকাপি
বিস্তারাদক্ষঃশ্বলমুদাহৃতং । কক্ষে ষড়-
ঙ্গুলে প্রোক্তে বাহুমূলস্তনাস্তরে ॥ চতু-
দশাঙ্গুলো পাদাবঙ্গুষ্ঠস্ত ত্রিরঙ্গুলঃ ॥ পঞ্চা-
ঙ্গুলপরীণাহমঙ্গুষ্ঠাগ্রং তথোন্নতং ॥ অঙ্গু-
ষ্ঠকসমা তদ্বদায়ামে স্যাৎ প্রদেিশনী ।
তস্যাঃ ষোড়শভাগেন হীয়তে মধ্যমাঙ্গুলী ॥
অনামিকাক্ষত্ভাগেন কনিষ্ঠা চাপি হীয়তে ।
পর্বত্রয়েণ চাঙ্গুল্যো গুল্ফৌ দ্ব্যঙ্গুষ্ঠকৌ
মতো ॥ পার্শ্বির্দ্ব্যঙ্গুলমাত্রা তু কলয়োচ্চা
প্রকীৰ্ত্তিতা । দ্বিপর্ব্বাঙ্গুষ্ঠকঃ প্রোক্তঃ পরী-
ণাহশ্চ দ্ব্যঙ্গুলঃ ॥ প্রদেিশনীপরীণাহ-
স্ত্র্যঙ্গুলঃ সমুদাহৃতঃ । অন্ত্যসামক্ৰভাগেন
হীয়তে ক্রমশো দ্বিজাঃ ॥ অঙ্গুলেনোচ্ছয়ঃ
কার্য্যঃ অঙ্গুষ্ঠস্য বিশেষতঃ । তদর্ধ্বেন তু
শেয়াণামঙ্গুলীনাস্তথোচ্ছয়ঃ ॥ জজ্ঞাগ্রে
পরিণাহস্ত অঙ্গুলানি চতুর্দশ । জজ্ঞানধ্যে
পরীণাহস্তথৈবাক্ষাদশাঙ্গুলঃ ॥ জানুমধ্যে
পরীণাহ একবিংশতিরঙ্গুলঃ । জানু-
চ্ছায়োহঙ্গুলঃ প্রোক্তো মণ্ডলং ত্র্যঙ্গুলং
পুনঃ ॥ উরুমধ্যে পরীণাহশ্চাক্ষাবিংশতি-
কাঙ্গুলঃ । একত্রিংশোপরিষ্ঠাচ্চ বৃষণৌ
ত্র্যঙ্গুলো পুনঃ ॥ ত্র্যঙ্গুলঞ্চ তথা মেট্রং
পরীণাহে ষড়ঙ্গুলং । মণিবন্ধোদয়াৎ
বিদ্যাৎ কেশরেখাং তথৈব চ ॥
মণিকোমপরীণাহশ্চতুরঙ্গুল ইষ্যতে ॥
বিস্তারেন ভবেত্তদ্বৎ কটিরক্ষাদশাঙ্গুলা ।
দ্বাবিংশতিস্তথা স্ত্রীণাং স্তনৌ চ দ্বা-
দশাঙ্গুলো ॥ নাভিমধ্যে পরীণাহো দ্বি-

চত্বারিংশদঙ্গুলঃ । পুরতঃ পঞ্চপঞ্চাশৎ
কট্যাশ্চৈব তু বেফনং ॥ কক্ষয়োরুপরিফা-
তু কক্ষৌ প্রোক্তৌ ষড়ঙ্গুলৌ । অষ্টাঙ্গুলাঞ্চ
বিস্তারে গ্রীবাশ্চৈব তু নির্দিশেৎ ॥ পরী-
ণাহে তথা গ্রীবাং কলা দ্বাদশ নির্দিশেৎ ।
আয়ামৌ ভূজয়োস্তদ্বদ্বিচত্বারিংশদঙ্গুলঃ ॥
কার্যাস্ত বাহুশিখরং প্রমাণে ষোড়শা-
ঙ্গুলং । উর্দ্ধং যদ্বাহুপর্বাস্তং বিদ্যাদফা-
দশাঙ্গুলং ॥ তথৈকাস্তুলহীনস্ত দ্বিতীয়ং
পর্বমুচ্যতে । বাহুমধ্যে পরীণাহৌ ভবে-
দফাদশাঙ্গুলঃ ॥ ষোড়শোক্তঃ প্রবাহস্ত
ষট্কলোগ্রকরৌ মতঃ । সপ্তাঙ্গুলং কর-
তলং পঞ্চমধ্যাঙ্গুলী মতা ॥ অনামিকা
মধ্যমায়াঃ সপ্তভাগেন হীয়তে । তস্মাস্ত
পঞ্চভাগেন কনিষ্ঠা পরিহীয়তে ॥ মধ্য-
মায়াস্ত হীনা বৈ পঞ্চভাগেন তর্জনী ।
অঙ্গুষ্ঠতর্জনীমূলাদধঃ প্রোক্তাস্ত তৎসমঃ ॥
অঙ্গুষ্ঠপরিণাহস্ত বিজেষশ্চতুরঙ্গুলঃ । শেবা-
ণামঙ্গুলীনাস্ত ভাগে ভাগেন হীয়তে ॥
মধ্যমামধ্যপর্বাস্ত অঙ্গুলদ্বয়মায়তং । যবৌ
যবস্ত সর্বাসাং তস্মাং তস্মাং প্রহীয়তে ॥
অঙ্গুষ্ঠপর্বমধ্যস্ত তর্জণা সদৃশং ভবেৎ ।
যবদ্বয়াধিকং তদ্বদগ্রপর্বমুদাহতং ॥ পর্বা-
র্দে ন নথান্ বিদ্যাদঙ্গুলীষু সমস্ততঃ ।
স্নিগ্ধং শ্লক্ষুং প্রকুবীত ঈষদ্রক্তং তথা-
গ্রজং ॥ নিম্নপৃষ্ঠং ভবেন্মধ্যে পার্শ্বতঃ
কলয়োচ্ছিতং । তথৈব কেশপর্যাস্তঃ
কক্ষৌপরি দশাঙ্গুলঃ ॥ স্ত্রিয়ঃ কার্যাস্ত
তদ্বিজেষ্তনোরুজঘনাধিকাঃ । চতুর্দশা-
ঙ্গুলায়ামমুদরং তাস্ নির্দিশেৎ ॥ নানা-

ভরণসম্প্রমাঃ কিঞ্চিৎশ্লক্ষুভূজাস্ততঃ ।
কিঞ্চিদীর্ঘং ভবেদ্বক্রমলকাবলিরন্তমা ॥
নাসা গ্রীবা ললাটঞ্চ নির্দিষ্টাশ্চতুরঙ্গুলাঃ
অর্দ্ধাঙ্গুলিবিস্তারঃ শশ্বতেহধরপল্লবঃ ॥
অধিকং নেত্রযুগ্মস্ত চতুর্ভাগেন নির্দিশেৎ ।
গ্রীবাবলিশ্চ কর্তব্য কিঞ্চিদর্দ্ধাঙ্গুলোচ্ছ্রয়া ॥
এবং নারীষু সর্বাসু দেবানাং প্রতিমাস্ত
চ । নবতালমিদং প্রোক্তং লক্ষণং পাপ-
নাশনং ॥ * ॥ অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি
দেবাকারান্ বিশেষতঃ । দশতালঃ স্মৃতৌ
রামৌ বলিবৈরোচনিস্তথা ॥ বরাহৌ নর-
সিংহশ্চ সপ্ততালশ্চ বামনঃ । মৎশুকৃষ্মৌ
তু নির্দিষ্টৌ যথাশোভং স্বয়ম্ভুবা ॥ * ॥
অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি রুদ্রাদ্যাকার-
মুত্তমং । আপীনোরুভূজকক্ষস্তপ্তকাঞ্চন-
সপ্রভঃ ॥ শুক্লার্করশ্মিসংঘাতচন্দ্রাঙ্কত-
জটৌ বিভূঃ । জটামুকুটধারী চ দ্বিরক্ৰবৎ-
সরাকৃতিঃ ॥ বাহুবারণহস্তাভৌ রত-
জজ্জোরুমণ্ডলঃ । উর্দ্ধকেশস্ত কর্তব্যো
দীর্ঘায়তবিলোচনঃ ॥ ব্যাত্ৰচর্মপরীধানঃ
কটিসূত্রত্রয়াস্থিতঃ । হারকেয়ুরসম্পন্নৌ
ভূজঙ্গাভরণস্তথা ॥ বাহবশ্চাপি কর্তব্য
নানাভরণভূষিতাঃ । পীনোরুগণ্ডফলকঃ
কুণ্ডলাভ্যামলঙ্কতঃ ॥ আজানুলম্ববাহুশ্চ
সৌম্যমূর্তিঃ স্তশোভনঃ । খেটকং বামহস্তে
তু খড়্গশ্চৈব তু দক্ষিণে ॥ শক্তিং দণ্ডং
ত্রিশূলঞ্চ দক্ষিণে তু নিবেশয়েৎ । একপালং
বামপার্শ্বে তু নাগং খট্টাঙ্গমেব চ ॥ একশ্চ
বরদৌ হস্তস্তথা কবলয়োহপরঃ । বৈশাখ-
স্তানকং কৃষ্ণা নৃত্যাভিনয়সংস্থিতঃ ॥ নৃত্যে

দশভুজঃ কার্যো গজাস্বরবধে তথা । তথা
ত্রিপুরদাহে চ বাহবঃ ষোড়শৈব তু ॥ শঙ্খ-
কক্রং গদা শার্ঙ্গং ঘণ্টা তত্রাধিকা ভবেৎ ।
তথা ধনুঃ পিনাকঞ্চ শরো বিষ্ণুময়স্তথা ॥
চতুর্ভুজোহৃষ্টবালুর্কা জ্ঞানযোগেশ্বরো
মতঃ । তীক্ষ্ণনাসাগ্রদশনঃ করালবদনো
মহান্ ॥ ভৈরবঃ শস্যতে লোকে প্রত্যা-
য়তনসংস্থিতঃ । ন মূলায়তনে কার্যো
ভৈরবস্ত ভয়ঙ্করঃ ॥ নারসিংহো বরাহো
বা তথান্বেহপি ভয়ঙ্করঃ । ন হীনা নাধি-
কাস্তা চ কর্তব্য্যা দেবতা কচিৎ ॥ * ॥
স্বামিনং ঘাতয়েন্ন্যূনং করালবদনা তথা ।
অধিকা শিল্পিনং হন্যাৎ কৃশা চৈবার্থ-
নাশিনী ॥ কৃশোদরী তু দুর্ভিক্ষং নির্মাংসা
ধননাশিনী । বক্রনাসা তু দুঃখায় সংক্ষি-
প্তাস্তী ভয়ঙ্করী ॥ চিপিটা দুঃখশোকায়
অনেত্রো নেত্রনাশিনী । দুঃখদা হীনবক্ত্রা তু
পাণিপাদকৃশা তথা ॥ হীনাস্তা হীনজজ্ঞা চ
ভ্রমোন্মাদকরী নৃগাং । বক্রবক্ত্রা চ রাজাং
কটিহীনা চ যা ভবেৎ ॥ পাণিপাদবিহী-
নায়াং জায়তে মরকো মহান্ । জজ্ঞাজানু-
বিহীনা চ শক্রকল্যাণকারিণী ॥ পুত্রমিত্র-
বিনাশায় হীনা বক্ষঃস্থলৈস্তু যা । সম্পূর্ণা-
বয়বা যা তু আয়ুর্লক্ষ্মীপ্রদা সদা । এবং
লক্ষণমাসাদ্য কর্তব্যঃ পরমেশ্বরঃ ॥ * ॥
স্তূয়মানঃ স্বরৈঃ সর্বৈঃ সমস্তাদর্শয়েন্তবং ।
শক্রেণ নন্দিনা চৈব মহাকালেন শঙ্করং ॥
প্রণতা লোকপালাশ্চ পার্শ্বে তু গণ-
নায়কাঃ । নৃত্যদ্ভৃঙ্গিরিটিশ্চৈব ভূতবেতাল-
সংবৃতঃ । সর্বৈ হৃষ্টাশ্চ কর্তব্য্যাঃ স্তবস্তঃ

পরমেশ্বরং । গন্ধর্ববিদ্যাধরকিঙ্করাণামথা-
প্সরোগুহকনায়কানাং । গণৈরনেকৈঃ
শতশো মহেন্দ্রমুনিপ্রবীরৈরভিনন্দ্যমানং ॥
ঘৃতাঙ্কসূত্রৈঃ শতশঃ প্রবালপুষ্পোপহার-
প্রচয়ং দদন্তিঃ । সংস্তূয়মানং ভগবন্তু-
মীড়্যং নেত্রত্রয়েণামরমর্ত্যপূজ্যং ॥ * ॥
সূত উবাচ । অধুনা সংপ্রবক্ষ্যামি অর্দ্ধ-
নারীশ্বরং পরং । অর্দ্ধেন দেবদেবস্য নারী-
রূপং স্তশোভনং ॥ ঈশার্দ্ধে তু জটাভারো
বালেন্দুকলয়া যুতঃ । উমার্দ্ধে তু প্রদা-
তব্যো সীমন্ততিলকাবুভো ॥ বাহুকিং
দক্ষিণে কর্ণে বামে কুণ্ডলমাদিশেৎ ।
বালিকা চোপরিষ্ঠাত্তু কপালং দক্ষিণে
করে ॥ ত্রিশূলং বাপি কর্তব্যং দেবদেবস্য
শূলিনঃ । বামতো দর্পণং দদ্যাছুৎপলং
বা বিশেষতঃ ॥ বামবালুশ্চ কর্তব্যঃ কেয়ূর-
বলয়াস্থিতঃ । উপবীতঞ্চ কর্তব্যং মণি-
যুক্তাময়স্তথা ॥ স্তনভারমথার্দ্ধে তু বামে
পীনং প্রকল্পয়েৎ । হারার্দ্ধমুজ্জ্বলং কুর্যাৎ
শ্রোণ্যর্দ্ধস্ত তথৈব চ ॥ লিঙ্গার্দ্ধমুর্দ্ধং
কর্তব্যং ব্যাত্রাজিনকৃতাম্বরং । বামে লম্ব-
পরীধামং কটিসূত্রত্রয়াস্থিতং ॥ নানারত্ন-
সমোপেতং দক্ষিণং ভুজগাম্বিতং । দেবস্য
দক্ষিণং পাদং পদ্মোপরিসমাস্থিতং ॥
কিঞ্চিদুর্দ্ধস্তথা বামং ভূষিতং নূপুরেণ চ ।
রত্নৈর্বিভূষিতান্ কুর্যাদঙ্গুলীষঙ্গুলীয়কান্ ।
সালক্ককং তথা পাদং পার্শ্বত্যা দর্শয়েৎ
সদা । অর্দ্ধনারীশ্বরস্যেদং রূপমস্মিন্দুদা-
হতং ॥ * ॥ উমামহেশ্বরস্যাপি লক্ষণং
শৃণুত দ্বিজাঃ । সংস্থানস্ত তয়োর্বক্ষ্যে

লীলাললিতবিভ্রমং ॥ চতুর্ভুজং দ্বিবাহুং
 বা জটাভারেন্দুভূষিতং । লোচনত্রয়সং-
 যুক্তমুমৈকস্কন্ধপাণিনং ॥ দক্ষিণেনোল্লগং
 শূলং বামং কুচভরং করং । দ্বীপিচক্ষ্ম-
 পরীধানং নানারত্নোপশোভিতং ॥ স্প্র-
 তিষ্ঠং স্প্রবেশঞ্চ তথাক্ষেন্দুহুতাশনং । বামে
 তু সংস্থিতা দেবী তস্যোরৌ বাহুগৃহিতা ॥
 শিরোভূষণসংযুক্তৈরলকৈর্ললিতানমা । স-
 বালিকা কর্ণবলী ললাটতিলকোজ্জ্বলা ॥
 মণিকুণ্ডলসংযুক্তা কর্ণিকাভরণা ক্ৰচিৎ ।
 হারকেয়ূরবহুলা হরবক্রাবলোকিনী ॥
 বামাংশং দেবদেবস্য স্পৃশন্তী লীলয়া
 ক্ৰচিৎ । দক্ষিণস্ত বহিঃ কৃতা বাহুং দক্ষিণ-
 তোহথবা ॥ স্কন্ধে বা দক্ষিণে কুক্ষৌ স্পৃশ-
 ত্যঙ্গুলিজৈঃ ক্ৰচিৎ । বামে চ দর্পণং
 দদ্যাছুৎপলং বা স্তশোভনং ॥ কটিসূত্র-
 ত্রয়ক্ষেব নিতম্বে স্যাৎ সলম্বকং । জয়া
 চ বিজয়া চৈব কার্তিকৈয়বিনায়কৌ ॥
 পার্শ্বয়োর্দর্শয়েত্তত্র সতোরণমণ্ডলকং ।
 মালাবিদ্যাধরাংস্তত্র বীণাবানপ্সরোগণঃ ।
 এতক্রপমুমেশস্য কর্তব্যং ভূতিমিচ্ছতা ॥*॥
 শিবনারায়ণং বক্ষ্যে সর্বপাপপ্রণাশনং ।
 বামার্কে মাধবং কুর্যাদ্ধক্ষিণে শূলপাণিনং ॥
 বাহুদ্বয়ঞ্চ কৃষ্ণস্য মণিকেয়ূরভূষিতং ।
 শঙ্খচক্রধরং শাস্ত্রমারত্নাঙ্গুলিবিভ্রমং ॥
 চক্রস্থানে গদাঞ্চাপি পাণৌ দদ্যাৎদধস্তলে ।
 শঙ্খক্ষেবেতরে দদ্যাছুত্যর্থং ভূষণোজ্জ্বলং ॥
 পাতবস্ত্রপরীধানং চরণং মণিভূষিতং ।
 দক্ষিণার্কে জটাভারমর্কেন্দুকৃতলক্ষণং ॥
 ভূজঙ্গহারবলয়ং বরদং দক্ষিণং করং ।

দ্বিতীয়ঞ্চাপি কুব্জীত ত্রিশূলবরধারিণং ॥
 ব্যালোপবীতসংযুক্তং কট্যর্দ্ধং কৃতি-
 বাসসং । মণিরত্নৈশ্চ সংযুক্তপাদং নাগ-
 বিভূষিতং । শিবনারায়ণস্যেবং কল্পয়ে-
 ত্রপমুক্তমং ॥ * ॥ মহাবরাহং বক্ষ্যামি
 পদ্মহস্তং গদাধরং । তীক্ষ্ণদংষ্ট্রাগ্রধোরান্যং
 মেদিনী বামকুর্পরে ॥ দংষ্ট্রাগ্রেণোদ্ধতাং
 দান্তাং ধরণীমুৎপলাশ্বিতাং । বিস্ময়োৎ-
 ফুল্লনয়নামুপরিষ্ঠাং প্রকল্পয়েৎ ॥ দক্ষিণং
 কটিসংস্থিত করস্তস্য প্রকল্পয়েৎ । কূর্মো-
 পরি তথা পাদমেকং নাগেন্দ্রমূর্দ্ধনি ।
 সংস্থয়মানং লোকেশঃ সমস্তাং পরি-
 কল্পয়েৎ ॥*॥ নারসিংহঞ্চ কর্তব্যং ভূজা-
 ষ্টকসমস্থিতং । রৌদ্রসিংহাসনং তদ্বদ্বিদা-
 রিতমুখেঞ্চগং ॥ স্ত্রকপীনশটাকীর্ণং দার-
 যস্তং দিতেঃ স্ততং । বিনির্গতাল্প্রজালঞ্চ
 দানবং পরিকল্পয়েৎ ॥ বমস্তং রুধিরো-
 দ্গারং ত্রকুটীকুটিলেঞ্চগং । যুধ্যমানঞ্চ
 কর্তব্যং ক্ৰচিৎ করণবন্ধনৈঃ ॥ পরিশ্রান্তেন
 দৈত্যেন তর্জ্যমানং মুহুর্মুহুঃ । দৈত্যং
 প্রদর্শয়েত্তত্র খড়্গখেটকধারিণং । স্তুয়-
 মানং তথা বিষ্ণুং দর্শয়েদমরাধিপৈঃ ॥*॥
 তথা ত্রিবিক্রমং বক্ষ্যে ত্রক্ষ্মাণ্ডাক্রমণো-
 ল্লগং । বামপার্শ্বে তথা রাহুপরিষ্ঠাং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ অধস্তাদ্বামনং তাবৎ কল্প-
 য়েৎ সকমণ্ডলুং । দক্ষিণে ছত্রিকাং বিদ্যা-
 মুখং দীনং প্রদর্শয়েৎ । ভূঙ্গারধারিণং
 তদ্বদ্বলিস্তস্যেব পার্শ্বতঃ ॥ বন্ধনঞ্চাপি
 কুব্জীতং গরুড়স্তস্য দর্শয়েৎ । মৎস্যরূপং
 তথা মাৎস্যং কোর্ম্মং কূর্ম্মাকৃতিং ন্যসেৎ ॥

এবংরূপীন্তু ভগবান্ কার্যো নারায়ণো
 হরিঃ ॥ * ॥ ব্রহ্মা কমণ্ডলুধরঃ কর্তব্যঃ স
 চতুর্মুখঃ ॥ হংসারূঢ়ঃ কচিং কার্য্যঃ কচিচ্চ
 কমলাসনঃ । বর্ণেন পদ্মগভ্র্তাভশ্চতুর্বাহুঃ
 শুভেক্ষণঃ ॥ কমণ্ডলুং বামকরে অংবং
 হস্তে চ দক্ষিণে । বামে দণ্ডধরং তদ্বং
 অচক্ষ্যাপি প্রদর্শয়েৎ ॥ মুনিভির্দেবগন্ধর্ভৈঃ
 স্তুষ্মানং সমস্ততঃ । কুর্বাণমিব লোকাং-
 স্ত্রীন্ শুক্লাশ্বরধরং বিভূং ॥ যুগচর্ম্মধরক্ষাপি
 দিব্যযজ্ঞোপবীতিনং । আজ্যস্থালীং ন্যসেৎ
 পার্শ্বে বেদাংশ্চ চতুরং পুনঃ ॥ বামপার্শ্বে
 তু সাবিত্রী দক্ষিণে চ সরস্বতী । অগ্রে চ
 ঋষয়স্তদ্বং কার্য্য্যঃ পৈতামহে পদে ॥ * ॥
 কার্ত্তিকেয়ং প্রবক্ষ্যামি তরণাদিত্যসম্নিভং ।
 কমলোদরবর্ণাভং স্কুমারং কুমারকং ॥
 গেণ্ডুকৈশ্চীরকৈর্যুতং ময়ূরবরবাহনং ।
 স্থানীয়খেটনগরে ভূজান্ দ্বাদশ কল্পয়েৎ ॥
 চতুর্ভূজঃ কর্ভটে স্যাৎসনে গ্রামে দ্বি-
 বাহুকঃ ॥ শক্তিঃ পাশস্তথা খড়্গঃ শরঃ শূল-
 স্তথৈব চ । বরদশ্চৈব হস্তঃ স্যাৎদখবা-
 ভয়দো ভবেৎ ॥ এতে দক্ষিণতো জেয়াঃ
 কেশুরকটকোঙ্কলাঃ । ধনুঃ পতাকা
 মুষ্টিশ্চ তর্জনী চ প্রসারিতা ॥ খেটকং
 তাত্রচূড়শ্চ বামহস্তে প্রশস্যতে । দ্বিভূজস্য
 করে শক্তির্বামে স্যাৎ কুকুটোহপরে ॥
 চতুর্ভূজে শক্তিপাশৌ বামতো দক্ষিণে
 স্থাসিঃ । বরদোহভয়দো বাপি দক্ষিণঃ স্যাৎ
 তুরীয়কঃ ॥ * ॥ বিনায়কং প্রবক্ষ্যামি গজ-
 বক্রং ত্রিলোচনং । লম্বোদরং চতুর্বাহুং
 ব্যালযজ্ঞোপবীতিনং ॥ স্বাস্তকর্ণং বৃহচ্ছুণ্ড-

মেকদংষ্ট্রং পৃথুদরং । স্বং দন্তং দক্ষিণ-
 করে উৎপলঞ্চ তথাপরে ॥ লড্ডুকং
 পরশুশৈব বামতঃ পরিকল্পয়েৎ । বৃহৎ
 সংক্ষিপ্তগমনং পীনক্ষম্বাজি পাণিনং ।
 যুক্তং বুদ্ধিকুবুদ্ধিভ্যামধস্তান্মুখিকাম্বিতং ॥* ॥
 কাত্যায়ন্যাঃ প্রবক্ষ্যামি রূপং দশভুজ-
 স্তথা । ত্রয়াগামপি দেবানামনুকারণ-
 কারিণীং ॥ জটাজুটসমায়ুক্তামর্দৈন্দুরুত-
 শেখরাং । লোচনত্রয়সংযুক্তাং পূর্ণেন্দু-
 সদৃশাননাং ॥ অতসীপুষ্পবর্ণাভাং সুপ্র-
 তিষ্ঠাং স্থলোচনাং । নবযৌবনসম্পন্নাং
 সর্বাভরণভূষিতাং ॥ অচারুদশনাং তদ-
 বং পীনোন্নতপয়োধরাং । ত্রিভঙ্গস্থান-
 সংস্থানাং মহিমাশ্বরমর্দ্দিনীং ॥ ত্রিশূলং
 দক্ষিণে দদ্যাৎ খড়্গঞ্চক্রস্তুথৈব চ । তীক্ষ্ণ-
 বাণং তথা শক্তিং দক্ষিণে সন্নিবেশয়েৎ ॥
 খেটকং পূর্ণচাপঞ্চ পাশমঙ্কুশমেব চ ।
 ঘণ্টাং বা পরশুং বাপি বামতঃ সন্নিবেশ-
 য়েৎ ॥ অধস্তান্মহিষং তদ্বদিশিরস্কং প্র-
 দর্শয়েৎ । শিরশ্ছেদোদ্রবং তদ্বদানবং
 খড়্গপাণিনং ॥ হৃদি শূলে ন নির্ভিন্নং নির্য-
 দস্ত্রবিভূষিতং । রক্তরক্তীকৃতাঙ্গঞ্চ রক্ত-
 বিস্কুরিতেক্ষণং ॥ বেষ্টিতং নাগপাশেন
 ক্রকুটীভীষণাননং । সপাশবামহস্তেন ধৃত-
 কেশঞ্চ হুর্গয়া ॥ বমক্রোধিরবক্রঞ্চ দেব্য্যাঃ
 সিংহং প্রদর্শয়েৎ । দেব্যাস্তু দক্ষিণং
 পাদং সমং সিংহোপরিস্থিতং ॥ কিঞ্চি-
 দুর্দ্ধং তথা বামমঙ্গুষ্ঠং মহিষোপরি ।
 স্তুষ্মানঞ্চ তক্রপমমঠৈঃ সন্নিবেশ-
 য়েৎ ॥* ॥ ইদানীং সুররাজস্য রূপং বক্ষ্যে

বিশেষতঃ । সহস্রনয়নং দেবং মত্তবারণ-
সংস্থিতং ॥ পৃথুরবক্ষোবদনং সিংহক্ষুৎ
মহাভুজং । কিরীটকুণ্ডলধরং পীবরোরু-
ভুজেক্ষণং ॥ বজ্রোপলধরং তদ্বমানাভরণ-
ভূষিতং । পূজিতং দেবগন্ধকৈরপ্সরো-
গণসংস্তুতং ॥ ছত্রচামরধারিণ্যো স্ত্রিয়ো
পার্শ্বে তু কারয়েৎ । সিংহাসনগতং বাপি
গন্ধর্কগণসংযুতং । ইন্দ্রাণীং বামতস্তস্য
কুর্য্যাছুৎপলধারিণীং ॥ * ॥ সূত উবাচ ।
প্রভাকরস্য প্রতিমামিদানীং শৃণুত দ্বিজাঃ ।
রথস্থং কারয়েদেবং পদ্মহস্তং স্থলো-
চনং ॥ সপ্তাশ্বকৈকচক্রঞ্চ রথস্তস্য প্রকল্প-
য়েৎ । মুকুটেন বিচিত্রেণ পদ্মগর্ভসম-
প্রভং ॥ নানাভরণভূষাঢ্যং ভূজাভ্যাং
ধৃতপুঙ্করং । ক্ষুদ্রশ্বে পুঙ্করে তে তু লীল-
যৈব ধৃতে সদা ॥ চোলকচ্ছন্নবপুষং ক্চি-
চ্চিত্রেষু দর্শয়েৎ । বস্ত্রযুগ্মসমোপেতং
চরণৌ তেজসাবৃতৌ ॥ প্রতীহারৌ চ
কর্তব্যৌ পার্শ্বয়োর্দণ্ডপিঙ্গলৌ । কর্তব্যৌ
খড়্গহস্তৌ চ পার্শ্বয়োঃ পুরুষাবুভৌ ॥
লেখনীকৃতহস্তঞ্চ পার্শ্বে ধাতারমব্যয়ং ।
নানা দেবগণৈর্যুক্তমেবং কুর্যাদ্দিবাকরং ॥
অরুণঃ সারথিস্তস্য পদ্মিনীপত্রসন্নিভঃ ।
অশ্বৌ চ বলিস্ত্রগ্রীবাবস্ত্রশ্চৌ তস্য
পার্শ্বয়োঃ ॥ ভূজঙ্গরশ্মিভির্ক্কাঃ সপ্তাশ্বা
রশ্মিসংযুতাঃ । পদ্মস্থং বা হয়স্থং বা
পদ্মহস্তং প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অগ্নেস্তু লক্ষণং
বক্ষ্যে সর্বকামফলপ্রদং । দীপ্তং স্ববর্ণ-
বপুষমর্দ্ধচন্দ্রাসনস্থিতং ॥ বালার্কসদৃশ-
স্তস্য বসনঞ্চাপি দর্শয়েৎ । যজ্ঞোপ-

বীতিনং দেবং লম্বকূর্চধরস্তথা ॥ কমণ্ডলুং
বামকরে দক্ষিণে ভ্রুক্সূত্রকং । জ্বালা-
বিতানসংযুক্তমজবাহনমুজ্জ্বলং । কুণ্ডস্থ-
ঞ্চাপি কুব্বীত মূর্দ্ধি সপ্তশিখাস্থিতং ॥ * ॥
তথা যমং প্রবক্ষ্যামি দণ্ডপাশধরং বিভূং ।
মহামহিষমারুঢং কৃষ্ণাঞ্জনচয়োপমং ॥
সিংহাসনগতঞ্চাপি দীপ্তাগ্নিসমলোচন ।
মহিষং চিত্রগুপ্তঞ্চ করালান্ কিঙ্করাং-
স্তথা ॥ সমস্তাদর্শয়েত্তস্য সৌম্যাসৌম্যং
স্তথা সুরান্ ॥ * ॥ রাক্ষসেন্দ্রং তথা বক্ষ্যে
লোকপালঞ্চ নৈখাতং । নরারুঢং মহা-
কায়ং রক্ষোভির্ক্কাভির্বিরুতং ॥ খড়্গহস্তং
মহানীলং কজ্জলাচলসন্নিভং । নরযুক্ত-
বিমানস্থং পীতাম্বরবিভূষিতং ॥ * ॥
বরুণঞ্চ প্রবক্ষ্যামি পাশহস্তং মহাবলং ।
শঙ্খাশ্চর্টিকবর্ণাভং হারকেয়ুরসংযুতং ॥
মৃগাধিরুঢং বরদং পতাকাধ্বজসংযুতং ।
ভূষণাবগতং শান্তং কিরীটবরধারিণং ॥ * ॥
বায়ুরূপং প্রবক্ষ্যামি ধূম্রঞ্চ মৃগবাহনং ।
চিত্রাম্বরধরং শান্তং যুবানং কৃষ্ণিতক্রবং ।
মৃগাধিরুঢং বরদং পতাকাধ্বজসংযুতং ॥ * ॥
কুবেরঞ্চ প্রবক্ষ্যামি কুণ্ডলাভ্যামলঙ্কতং ।
হারকেয়ুররচিতং সিতাম্বরধরং সদা ॥
গদাধরঞ্চ কর্তব্যং বরদং মুকুটাস্থিতং ।
নরযুক্তবিমানস্থং মেঘস্থং বাপি কার-
য়েৎ ॥ বর্ণেন পীতবর্ণেন গুহকৈঃ পারি-
বারিতং । মহোদরং মহাকায়ং ঋদ্ধ্য-
ক্টকসমস্থিতং । গুহকৈর্ক্কাভির্বিরুতং ধন-
ব্যগ্রকরৈস্তথা ॥ * ॥ তথৈবেশং প্রব-
ক্ষ্যামি ধবলং ধবলেক্ষণং । ত্রিশূলপাণিনং

• দেবং ত্র্যক্ষং বৃষগতং বিভুং ॥ * ॥
 মাতৃগাং লক্ষণং বক্ষ্যে যথাবদনুপূর্বশঃ ।
 ত্রক্ষাগৌ ত্রক্ষসদৃশী চতুর্ভুজা চতুর্ভুজা ।
 হংসাধিরূঢ়া কর্তব্য। সাক্ষসূত্রকমণ্ডলুঃ ॥*॥
 মহেশ্বরস্য রূপেণ তথা মাহেশ্বরী মতা ।
 জটামুকুটসংযুক্তা বৃষস্বা চন্দ্রশেখরা ।
 কর্ণালশূলখট্টাঙ্গবরদাথ চতুর্ভুজা ॥ * ॥
 কুমাররূপা কোমারী ময়ূরবরবাহনা ।
 রক্তবস্ত্রধরা তদ্বচ্ছূলশক্তিধরা তথা ॥
 হারকেয়ুরসম্পন্না কুকবাকুধরা তথা ॥ * ॥
 বৈষ্ণবী বিষ্ণুসদৃশী গরুড়ান্তি সমাস্থিতা ।
 চতুর্ভাঙ্ক চ বরদা শঙ্খচক্রগদাধরা ।
 সিংহাসনগতা বাপি বালকেন সমন্বিতা ॥*॥
 বারাহীক প্রবক্ষ্যামি মহিষোপরিসং-
 স্থিতাং । বরাহসদৃশীং দেবীং ঘণ্টাচামর-
 ধারিণীং । গদাচক্রধরাস্তদ্বদানবেন্দ্রবিনা-
 শিনীং ॥ * ॥ ইন্দ্রাণীমিন্দ্রসদৃশীং বজ্রশূল-
 গদাধরাং । গজাসনগতান্দেবীং লোচনৈ-
 র্ভুভির্ভূতাং । তপ্তকাক্ষনবর্ণাভাং সর্বা-
 ভরণভূষিতাং ॥ * ॥ তীক্ষ্ণখড়্গধরাস্তদ্ব-
 দ্বক্ষ্যে যোগীশ্বরীমিমাং । দীর্ঘজিহ্বামূর্দ্ধ-
 কেশীমস্থিখণ্ডৈশ্চ মণ্ডিতাং । দংষ্ট্রীকরাল-
 বদনাং কুর্য্যাক্ষৈব কৃশোদরীং ॥ * ॥
 কপালমালিনীং দেবীং মুণ্ডমালাবিভূ-
 ষিতাং । কপালং বামহস্তে তু মাংস-
 শোণিতপূরিতং ॥ সেকেশস্ত শিরো শ্ৰীশ্চ
 শস্ত্রিকা দক্ষিণে তথা । গৃধ্রস্বা বায়সস্বা
 বা নিশ্মাংসা বিগতোদরী । করালবদনা
 তদ্বং কর্তব্য। সা ত্রিলোচনা ॥ * ॥ চামুণ্ডা
 বন্ধঘণ্টা চ দ্বীপিচর্মধরা শিবা । দিগ্বাসা

কালিকা তদ্বদ্রাসভস্বা কপালিনী ॥
 স্বরক্তপুষ্পাভরণা বর্ধনী ধ্বজসংযুতা ।
 বিনায়কঞ্চ কুবীর্ত মাতৃগামন্তিকে সদা ॥
 বীরেশ্বরশ্চ ভগবান্ বৃষারূঢ়ো জটা-
 ধরঃ । বীণাহস্তস্ত্রিশূলী চ মাতৃগামগ্রতো
 ভবেৎ ॥ * ॥ শ্রিয়ন্দেবীং প্রবক্ষ্যামি নবে
 বয়সি সংস্থিতাং । সুর্যোবনাং পীনগণ্ডাং
 রক্তোষ্ঠীং কুঞ্চিতক্রবং ॥ পীনোন্নতস্তন-
 তটাং মণিকুণ্ডলধারিণীং । স্মমণ্ডলং
 মুখং তস্মাঃ শিরঃ সীমন্তভূষিতং ॥ পদ্ম-
 স্বস্তিকশঙ্খৈর্কবা ভূষিতাং কুন্তলালকৈঃ ।
 কঙ্কুবাবন্ধগাত্রৌ চ হারভূষৌ পয়োধরৌ ॥
 নাগহস্তোপমৌ বাহু কেয়ুরকটকোজ্জলৌ ।
 পদ্মং হস্তে চ দাতব্যং শ্রীফলং দক্ষিণে
 করে ॥ মেখলাভরণাস্তদ্বভপ্তকাক্ষনস্ব-
 প্রভাং । নানাভরণসম্পন্নাং শোভনাম্বর-
 ধারিণীং । পার্শ্বে তস্মাঃ স্ত্রিয়ঃ কার্য্যা-
 শ্চামরব্যগ্রপাণয়ঃ । পদ্মাসনোপবিষ্টাস্ত
 পদ্মসিংহাসনস্থিতাং ॥ করিভ্যাং স্নাপ্য-
 মানা সা ভৃঙ্গারাভ্যামনেকশঃ । প্রতি-
 পালয়ন্তৌ করিণৌ ভৃঙ্গারাভ্যাং তথা-
 পরৌ ॥ স্তূয়মানা চ লোকেশৈস্তথা গন্ধর্বা-
 গুহকৈঃ ॥ * ॥ তথৈব যক্ষিণী কার্য্যা
 সিদ্ধাস্বরনিষেবিতা । পার্শ্বয়োঃ কলসৌ
 তস্যাস্তোরণে দেবদানবাঃ ॥ নাগাশ্চৈব
 তু কর্তব্যঃ খড়্গখেটকধারিণঃ । অধস্তাং
 প্রকৃতিস্তেষাং নাভেরুর্ধ্বঞ্চ পৌরুষী ॥
 ফণাশ্চ মূর্দ্ধি কর্তব্য। দ্বিজিহ্বা বহবঃ সমাঃ ।
 পিশাচা রাক্ষসাস্চৈব ভূতবেতালজাতয়ঃ ॥
 নিশ্মাং সাস্চৈব তে সর্বে রৌদ্রা বিকৃত-

রূপিণঃ । ক্ষেত্রপালশ্চ কর্তব্যো জটিলো
 বিকৃতাননঃ ॥ দিগ্বাসা জটিলস্তদ্বৎ স্ব-
 গোমায়ুনিষেবিতঃ । কপালং বামহস্তে তু
 শিরঃ কেশসমারতং । দক্ষিণে শস্ত্রিকাং
 দদ্যাদস্বরক্ষয়কারিণীং ॥ * ॥ অথাতঃ সং-
 প্রবক্ষ্যামি দ্বিভূজং কুসুমায়ুধং । পার্শ্বে
 চাশ্বমুখং তস্য মকরধ্বজসংযুতং ॥ দক্ষিণে
 পুষ্পবাণঞ্চ বামে পুষ্পময়ং ধনুঃ । প্রীতিঃ
 স্যাৎক্ষিণে তস্য ভোজনোপস্করাশ্চিতা ॥
 রতিস্ত্ব বামপার্শ্বে চ শয়নোপস্করাশ্চিতা ।
 পটশ্চ পটহৃশ্চৈব খরঃ কামাতুরস্তথা ॥
 পার্শ্বতো জলবাপী চ বনং নন্দনমেব চ ।
 স্ত্রশোভনশ্চ কর্তব্যো ভগবান্ কুসুমায়ুধঃ ॥
 সংস্থানমীষদ্রক্তং স্যাৎক্ষিণ্যং বিশ্বনেত্রকং ।
 এতদুদ্দেশতঃ প্রোক্তং প্রতিমালক্ষণং
 ময়া ॥ বিস্তরেণ ন শক্নোতি বৃহস্পতিরপি
 দ্বিজাঃ । ইতি মৎস্যপুরাণে দেবার্চানু-
 কীর্তনে প্রতিমালক্ষণং নাম ২৩২ । ২৩৩ ।
 ২৩৪ । ২৩৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সা দ্বিবিধা ।
 স্থাপনরূপা স্বয়ংব্যক্তরূপা চ । যথা ।
 ত্রীসদাশিব উবাচ । শৃণু দেবি প্রবক্ষ্যামি
 তদংশাবসখং হরেঃ । স্থাপনঞ্চ স্বয়ংব্যক্তং
 দ্বিবিধং তৎ প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ শিলামুদারু-
 লোহাদৈঃ কৃত্বা প্রতিকৃতিং হরেঃ । শ্রোত-
 স্মার্ত্তাগমৈঃ প্রোক্তা ক্রিয়াসংস্থাপনা হি
 তৎ ॥ তৎস্থাপনমিতি প্রোক্তং স্বয়ংব্যক্তং
 হি মে শৃণু ॥ * । যস্মিৎস্ত নিহিতো বিষ্ণুঃ
 স্বয়মেব নৃগাং ভুবি ॥ পাষাণদার্কো-
 রাত্মশঃ স্বয়ংব্যক্তং হি তৎ স্মৃতং ।
 স্বয়ংব্যক্তে স্থাপনে বা পূজয়েন্মধুসূদনং ॥

দেবতানাং মহর্ষীগামর্চনার্থং সনাতিনঃ ।
 স্বয়মেব জগন্নাথঃ সামিধ্যং য়াতি কেশবঃ ॥
 যস্ম যদ্বিগ্রহে ভাগ্যং ত্রদেবাবিরভূদ্ভুবি ।
 তদেব পূজয়েন্নিত্যন্তস্মিন্বেব রমেৎ সদা ॥
 শ্রিয়োহঙ্কশায়ী দেবেশো বিধেরচ্চ্যঃ শুভা-
 ননে । স এবেক্শ্বাকুনাথানাং তপস্াবিরভূ-
 ত্তুবি ॥ ময়াপি কাশ্যাং সংপূজ্যো মাধবঃ
 কলুষাপহঃ । দক্ষিণোদধিতীরে তু নীলাদ্রৌ
 পুরুষোত্তমে ॥ দারুরূপী জগন্নাথো ব্রহ্মণা
 স্থাপিতঃ স্বয়ং । স এব পূজ্যঃ সর্বেষাং
 লোকানাং খলু পার্ক্বতি ॥ নরনারায়ণঃ
 সাক্ষাৎ পূজ্যো বদরিকাশ্রমে । গদাধরো
 গয়ায়াস্তু প্রয়াগে মাধবস্তথা ॥ মাধবো
 বিধিবৎ পূজ্যো গঙ্গাসাগরসঙ্গমে । কপাল-
 মোচনে তীরে কলিঙ্গৈহর্চ্যো হরিস্তথা ॥
 বিষ্ণুশ্চ বাহরঙ্গে তু ভীমমূর্ত্তিঃ শিবে যতঃ ।
 দ্বারকায়াং বাসুদেবঃ কুরুক্ষেত্রে রণে-
 শ্বরঃ ॥ নারায়ণো ব্যঙ্কটাদ্রৌ পূজ্যো
 নিত্যং সনাতনঃ । স্বয়ং শ্রীভগবান্ কৃষ্ণো
 ধাম্নি বৃন্দাবনে শুভে ॥ গোবিন্দঃ কেশবো
 নন্দযশোদানন্দনো বিভুঃ । পূজ্যো মদন-
 গোপালগোবর্দ্ধনধরাদিকঃ ॥ চতুরশীলিতিকে
 ক্রোশে ব্রহ্মাণ্ডাতীতিকে শিবে । কলিন্দ-
 নন্দিনীতীরে মহাপ্রলয়বর্জিতো ॥ সৈদেব
 কাঠৈর্ভ্যর্চ্যঃ শ্রীগোপীজনবল্লভঃ । যত্র
 যত্র হরেরর্চা স্বয়ংব্যক্তা শুভাননে ॥
 স্থানং তীর্থং তথা ক্ষেত্রং যজ্ঞদানমহোৎ-
 সবং । সংকীর্ত্তনং সর্ক্বভক্তিস্তথা কাঞ্চা-
 দিকং জনং ॥ কায়েন মনসা বাচা ভক্ত্যা
 দেবি পুনঃ পুনঃ । তত্র তত্র সমাগম্য

১০ ধমেহহং সংব্যবস্থিতঃ ॥ নাক্টাঙ্গযোগজং
জ্ঞানমর্চায়াং বিন্দতে নৃগাং । চক্ষুবো-
দিসয়ং প্রাপ্য দদাতি ফলমীপ্সিতং ॥
সুর্কবাস্থাস্থ সৌরভ্যমর্চায়াং লভতে নরঃ ।
ঐঙ্গানামপি সান্নিধ্যং সর্কবদা পৃথিবীতলে ॥
জম্বুদ্বীপে মহাপুণ্যে বর্ষে বৈ ভারতে
শুভে । অর্চায়াং সান্নিধিবিষ্ণোর্নেতরেষু
কদাচন ॥ তস্মাদ্ধৈ ভারতং বর্ষং মুনিভি-
স্ত্রিদশৈরপি । সেবিতং সততং সূত্র
তপোযজ্ঞক্রিয়াদিভিঃ ॥ ভারতেহস্মিন্
মহাবর্ষে নিত্যং সান্নিহিতো হরিঃ । ইন্দ্র-
ভ্যম্নে তথা কোশ্মে সিংহাদ্রৌ বদরীবনে ॥
কাশ্যাং প্রয়াগে সোমে চ শালগ্রামাচলে
তথা । নারায়ণাচলে সোমে বরাহে বামনা-
শ্রমে । এবমাদ্যাঃ স্বয়ংব্যক্তাঃ সর্ককাম-
কলপ্রদাঃ ॥ স্বয়মেব হি সান্নিধ্যং যস্মিন্
যাতি জনার্দনঃ । তস্মিন্বেব স্বয়ং ব্যক্তং
বসন্তি মুনয়ঃ শুভাঃ ॥ মহাভাগবতশ্রেষ্ঠো
বিধিনা স্থাপ্য কেশবং । মন্ত্রেণ কুর্ব্যাং
সান্নিধ্যং স্থাপনং তদ্বিশিষ্যতে ॥ ন তু
শান্তাদিভিঃ কার্য্যং মুকুন্দস্থাপনাদিকং ।
শ্রীহরেরর্চনং কস্ম্য বাত্রোৎসবমথাধ্বরং ॥
যংকিঞ্চিদ্বৈষ্ণবৈঃ কার্য্যমপরং মন্দিরা-
দিকং । ধ্রুবং বিষ্ণুর্ন গৃহ্নাতি কৃত-
মেতদ্বহির্মুখৈঃ ॥ ইতি পাদ্মোত্তরখণ্ডে
৭৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ ভগবত্যাঃ প্রতিমা-
রাধুনবিধির্বিধা । ব্রহ্মোবাচ । শৃণু তস্মাঃ
সুৱাধ্যক্ষ আরাধনবিধিং পরং । যথা সা
তোষিতা পূর্কবং শঙ্করাদৈঃ ফলেপ্সুভিঃ ॥
কস্ম্যনজ্ঞেন দেবেশ তথা ত্বমপি পূজয় ॥

শম্ভুঃ পূজয়তে দেবীং মন্ত্রশক্তিময়ীং
শুভাং । অক্ষমালাকরো নিত্যং তেনাসৌ
বিভুরীশ্বরঃ ॥ অহং শৈলময়ীং দেবীং
যজামি সুরসভম । তেন ব্রহ্মহমেবেদং
ময়া প্রাপ্তং সূচুর্লভং ॥ ইন্দ্রনীলময়ীং
দেবীং বিষ্ণুরর্চয়তে সদা । বিষ্ণুং
প্রাপ্তবাংস্তেন অদুর্ভৈকং সনাতনং ॥
দেবীং হেমময়ীং কাশ্মাং ধনদোহর্চয়তে
সদা । তেনাসৌ ধনদো দেবো ধনেশ্ব-
মবাপ্তবান্ ॥ বিশ্বেদেবা মহাত্মানো রৌপ্যাং
দেবীং মনোহরাং । যজন্তি বিধিবদ্ভক্ত্যা
তেন বিশ্বত্বমাণ্ডুঃ ॥ বায়ুঃ পূজয়তে ভক্ত্যা
দেবীং পিতলসম্ভবাং । বায়ুং তেন
তং প্রাপ্তমনৌপম্যং গুণাবহং ॥ বসবঃ
কাংসিকাং দেবীং পূজয়ন্তে বিধানতঃ ।
প্রাপ্তবন্তো মহাত্মানো বসুত্বং স্তমহো-
দয়ং ॥ অশ্বিনৌ পার্থিবীং দেবীং পূজয়ন্তৌ
বিধানতঃ । তেন তাবশ্বিনৌ দেবৌ দিব্য-
দেহং গতাবুর্ভৌ ॥ স্ফাটিকাং শোভনাং
দেবীং বরুণোহর্চয়তে সদা । বরুণং
হি সংপ্রাপ্তং তেন ঋদ্ধ্যা সমন্বিতং ॥
দেবীমন্নময়ীং পুণ্যামগ্নির্বিজতি ভাবিতঃ ।
অগ্নিত্বং প্রাপ্তবাংস্তেন তেজোরূপসম-
ন্বিতং । তাত্মাং দেবীং সদাকালং ভক্ত্যা
দেবো দিবাকরঃ । অর্চতে তত্র সম্প্রাপ্তং
তেন সূর্য্যত্বমুক্তমং ॥ মুক্তাশৈলময়ীং
দেবীং সোমঃ পূজয়তে সদা । তেন
সোমোহপি সংপ্রাপ্তঃ সোমত্বং সত্ততো-
জ্জ্বলং ॥ প্রবালকময়ীং দেবীং যজন্তে
পন্নগোত্তমাঃ । তেন নাগাস্ত ভোগাঢ্যাঃ

প্রয়াস্ত্যেতে পরং পদং ॥ কৃষ্ণায়সময়ীং
 দেবীং পূজয়ন্ত্যস্মরোক্তমাঃ । রাক্ষসাশ্চ
 মহাত্মানস্তেন তেহমিতবিক্রমাঃ ॥ ত্রপু-
 সীসময়ীং দেবীং পিশাচাঃ পূজয়ন্তি
 তাং । তেন ঋদ্ধিবলোপেতাঃ প্রয়াস্তি
 পরমং পদং ॥ ত্রৈলোকিকাং সদা দেবীং
 যজন্তে গুহ্যকাদয়ঃ । তেন ভোগবলো-
 পেতাঃ প্রয়াস্তীশ্বরমন্দিরং ॥ বজ্রলৌহময়ীং
 দেবীং যজন্তে মাতরঃ সদা । মাতৃহং
 প্রাপ্য তাঃ সর্বাঃ প্রয়াস্তি পরমং পদং ॥
 এবং দেবাঃ সগন্ধর্বাঃ পিশাচোরগ-
 রাক্ষসাঃ । পূজয়ন্তে সদাকালং চর্চিকাং
 স্মরনায়িকাং ॥ তথা ত্বমপি দেবেন্দ্র যদী-
 চ্ছসি পরাং গতিং । শিবাং মণিময়ীং
 পূজ্য লভসে মনসেঙ্গিতান্ ॥ কামান্ স্মর-
 বরাধ্যক্ষ কামিকৈঃ পূজিতা সদা । দদাতি
 সর্বলোকানাং চিন্তামণির্ঘথা শিবা ॥ * ॥
 অপি চ । হেমতাত্রা চ মুদ্রাক্ষী শৈলা
 চিত্রায়সাপি বা । শক্তিশূলে স্থিতা দেবী
 সর্বকামফলপ্রদা ॥ যো যস্য আয়ুধঃ
 প্রোক্তস্তস্মিৎস্তাং প্রতিপূজয়েৎ । দেবী
 শক্ত্যচ্চিতা পুংসাং কামায়ুঃস্বতসৌখ্যদা ॥
 শূলে সংপূজিতা বৎস সর্বং ভবতি
 পূজিতং । বার্ষাং বা শৈলজাং বাপি রত্ন-
 ধাতুময়ীমপি ॥ বিধিনা শাস্ত্রদৃষ্টেন দশ-
 বাহুত্রিলোচনাং । কারয়েন্তুক্তিমান্ যস্ত
 দেবীং শাস্ত্রবিশারদঃ ॥ * ॥ স্থাপনবিধি-
 ঘথা । সর্বশৈলেষ্ককাঠোৎখং গৃহং বাস্ত-
 বিভাজিতং । বলভীমগুপং বৎস তাসাস্ত
 স্থাপনে শুভং ॥ গন্ধনৈবেদ্যধূপেন বলি-

মাল্যবিভূষণৈঃ । অধিবাসনপূর্বাস্ত স্থাপ-
 নীয়াস্ত তদ্বিদৈঃ ॥ বেদধর্মনিমহাঘৌমৈঃ
 স্ত্রীসঙ্গীতোপশোভিতং । কর্তব্যং স্থাপনং
 তাসাং বহুবাদিত্রনাদিতং ॥ রাত্রৌ জাগ-
 রণং তত্র দেব্যাঃ পূজার্থরুদ্ধয়ে । সর্ব-
 লক্ষণসম্পূর্ণং সর্বেপকরণাঙ্ঘিতং ॥ বাপী-
 কূপতড়াগাদিবাটিকাবনশোভিতং । বেশ্যা-
 তুর্যোপসম্পন্নং ধ্বজচ্ছত্রবিভূষিতং ॥
 ঘণ্টাদর্পণদীপাদি দেয়ং দ্রব্যং নিরূপিতং ।
 ঘণ্টিকা তত্র ঘণ্ট্যাদি দিনসংখ্যার্থসিদ্ধয়ে ॥
 কর্তব্য্যা একমেকং বা যথাকালপরিচ্ছিদে ।
 অনেন বিধিনা যস্ত মাতরঃ স্থাপয়েন্নরঃ ।
 ইহাত্র পূজনীয়স্ত মৃতো যাতি পরাং
 গতিং ॥ ইতি দেবীপুরাণে মাতৃপ্রতিষ্ঠা-
 মহাভাগ্যং ॥ * ॥ অন্নবুদ্ধীনাং প্রতিমাস্ত
 দেবত্বং যথা । অগ্নৌ ক্রিয়াবতাং দেবো
 হৃদি দেবো মনীষিণাং । প্রতিমা স্বল্প-
 বুদ্ধীনাং জ্ঞানিনাং সর্বতো হরিঃ ॥ অপি
 চ । অগ্নৌ ক্রিয়াবতাম্মি হৃদি চাহং
 মনীষিণাং । প্রতিমা স্বল্পবুদ্ধীনাং জ্ঞানিনা-
 ম্মি সর্বতঃ ॥ * ॥ প্রতিমাং লক্ষণবর্তীং
 যঃ কুর্য্যাক্লেব মানবঃ । কেশবস্য পরং
 লোকমক্ষয়ং প্রতিপদ্যতে ॥ ষষ্টিবর্ষসহ-
 স্রাণাং সহস্রাণি মহামুনে । ক্রীড়তে
 দেববত্তত্র অঙ্গরোভিঃ সক্রিমরৈঃ ॥ যঃ
 স্থাপয়েদ্ধরেক্ষাং স্প্রশস্তে নিবেশনে ।
 পুরুষঃ কৃতকৃত্যত্বান্নৈনঞ্চ মরণং নয়ৎ ॥ * ॥
 সংস্থাপ্য প্রতিমাং বিষ্ণোহৈমরূপ্যসু-
 শৈলজাং । রত্নজাং রৈতিকীং বাপি বহি-
 স্তীর্থে গৃহেহপি বা ॥ মহাত্মানেন গোবিন্দং

सम्यक् संज्ञाप्य मानवः । यं यं काम-
यते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयं ॥
इत्यग्निपुराणं ॥

प्रतिमानं (क्ली) प्रतिबिम्बं । बाहिथस्याधो-
भागः । इत्यमरः ॥ अस्य बाहिथस्याधो-
भागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानमुच्यते
प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं डू मिण् न
क्षेपे अनट्मिम्योरिति ङा । प्रतिमानं
प्रतिच्छाया गजदस्तास्तुरालयोरिति रुद्रः ।
इति भरतः ॥

प्रतिमार्गकः (पुं) पुरविशेषः । यथा । व्योम-
चारिपुरं शोभमुद्रकः प्रतिमार्गकः । इति
जटाधरः ॥ हरिश्चन्द्रपुरं शोभमुद्रकः
प्रतिमार्गकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिमुक्तः (त्रि) परिहितवस्त्रादिः । इत्य-
मरः

प्रतिवत्तः (पुं) लिप्सा । बाष्पा । उपग्रहः ।
वन्दी । इत्यमरः ॥ निग्रहादिः । सतो
गुणान्तराधानं । इति भरतः ॥ संस्कारः ।
इति स्वामी ॥ ग्रहणादिः । इति रामा-
श्रमः ॥ प्रतिग्रहः । इति मुकुटः ॥ प्रति-
वत्तस्य संस्कारे लिप्सापग्रहणेषु च । इति
मेदिनी ॥ प्रयत्नवति त्रि । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ रचना । इति जटाधरः ॥

प्रतिघातना (स्त्री) प्रतिमा । इत्यमरः ॥
तुल्यघातना च ॥

प्रतिषेधः (पुं) विरोधः । प्रतिषूज्यत
इतिव्युत्पत्त्या भावघञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतियोगी [न्] (त्रि) विरोधी । यथा ।
साध्यवत्प्रतियोगिकान्छान्याभावसामाना-

धिकरण्यं । इति चिन्तामणिः ॥ स-
प्रतिपक्षः । यथा । प्रतियोगिनं दृष्ट्वा
प्रतियोगी निवर्तते । इति प्राचीन-
कारिका ॥

प्रतिरुद्धः (पुं) प्रतिलुद्धः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

प्रतिरूपं (क्ली) प्रतिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रतिरूपकं (क्ली) प्रतिबिम्बं । इति जटा-
धरः ॥

प्रतिरोधः (पुं) तिरस्कारः । इति व्याख्यान-
शब्दटीकायां भरतः ॥ संप्रतिपक्षः ।
यथा । पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिसवरूपा सिद्धि-
बाधप्रतिरोधानां निरासः । इति स-
व्यभिचारशिरोमणिः ॥ चोर्ष्यं । प्रति-
रोधिशब्ददर्शनात् ॥

प्रतिरोधकः (पुं) चोरः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिरोधी [न्] (पुं) चोरः । इत्यमरः ॥

प्रतिलुद्धः (पुं) लाभः । तत्पर्यायः ।
लुद्धनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
नैव नः प्रियतमोभयथामौ यद्यमुं न
वृणुते वृणुते वा । एकतो हि धिगमृ-
मगुणज्जामन्यतः कथमदःप्रतिलुद्धः ॥ इति

प्रतिलोमः (त्रि) वामः । इति हेमचन्द्रः ॥
विलोमः । यथा । तावुभावप्यसंस्कार्या-

विति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्ममः
पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ इति मानवे
९ अध्याये ७८ श्लोकः ॥

प्रतिलोमजः (त्रि) प्रतिलोमजातः । उद्भ-

বর্ণায়াং অধমবর্ণাজ্জাতঃ । যথা । সংকীর্ণ-
নোনয়ো যে তু প্রতিলোমানুলোমজাঃ ।
অন্যোন্যব্যতিমন্ত্রাশ্চ তান্ প্রবক্ষ্যাম্যশে-
সতঃ ॥ ইতি মানবে ১০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রতিবচঃ [স্] (ক্লী) প্রত্যুত্তরং । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রতিবচনং (ক্লী) প্রতিবাক্যং । উত্তরং ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রতিবসথঃ (পুং) গ্রামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রতিবাক্ [চ্] (স্ত্রী) উত্তরং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রতিবাক্যং (ক্লী) উত্তরং । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিবাণিঃ (স্ত্রী) প্রত্যুক্তিঃ । প্রত্যুত্তরং ।
ইতি ভূরিপ্রয়োগঃ ॥

প্রতিবাদী [ন্] (ত্রি) প্রতিপক্ষঃ । যথা ।
যদা স্বেবস্বিধঃ পক্ষঃ কল্পিতঃ পূর্ব্ববাদিনা ।
দদ্যাত্তং পক্ষসম্বন্ধং প্রতিবাদী তদোত্তরং ॥
ইতি ব্যবহারতত্ত্বে বৃহস্পতিবচনং ॥

প্রতিবাসরঃ (পুং) প্রতিদিনং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রতিবাসী [ন্] (ত্রি) আসন্নগৃহী । নিকট
স্থায়ী । পড়সি ইতি ভাষা । প্রতি-
বসতীতি গ্রহাদিহ্মাণিন্ প্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রতিবিম্বং (ক্লী) প্রতিমা । প্রতিচ্ছায়া । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রতিবিষা (স্ত্রী) অতিবিষা । আতইস ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিবিষ্ণু (ক্লী) বিষ্ণুং বিষ্ণুং প্রতি । ইতি
মুক্তবোধব্যাকরণং ॥

প্রতিবিষ্ণুকঃ (পুং) মুচুকুন্দকৃষ্ণঃ । ইতি
রাজনির্ব্বাণ্টঃ ॥

প্রতিবেশঃ (পুং) প্রতিবাসিগৃহং । আসন্ন
গৃহিণাং গৃহং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিবেশবাসী [ন্] (ত্রি) প্রতিবাসী । যথা
নো জানে প্রতিবেশবাসিনি গুরোঃ কিং
ভাবি সম্ভাবিতং । ইত্যলঙ্কারকৌস্তভং ॥

প্রতিবেশী [ন্] (ত্রি) প্রতিবাসী । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিশাসনং (ক্লী) আহুয় ভৃত্যাদীনাং কার্যে
প্রেরণং । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশিষ্টং (ত্রি) প্রত্যাখ্যাতং । প্রেমিতং ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রতিশ্যা (স্ত্রী) প্রতিশ্যায়ঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিশ্যায়ঃ (পুং) পানসরোগঃ । ইত্যমরঃ

প্রতিশ্রয়ঃ (পুং) বক্তৃশালা । ইতি জটাধরঃ
সভা । আশয়ঃ । ইতি মেদিনী ॥ ওকঃ
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রতিশ্রবঃ (পুং) অঙ্গীকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশ্রুং (স্ত্রী) প্রতিধ্বনিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিশ্রুতঃ (ত্রি) অঙ্গীকৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিষিদ্ধঃ (ত্রি) প্রতিষেধবিষয়ঃ । নিষিদ্ধ ।
যথা । অপ্রতিষিদ্ধমনুমতং ভবতীতি
দত্তকচন্দ্রিকা ॥

প্রতিষেদ্ধা [ঋ] (ত্রি) প্রতিষেধকর্তা । তং-
পর্য্যায়ঃ । মাশব্দিকঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

প্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধঃ । যথা । প্রাধান্তস্ত
বিধের্বত্র প্রতিষেধে প্রধানতা । পর্য্যাদাসঃ

ন বিচ্ছেদ্যো বক্রোত্তরপদেন নঞ ॥ ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রতিষেধকঃ (ত্রি) প্রতিষেধকর্তা । যথা ।

• ষষ্টিবর্ষসহস্রাণাং সহস্রাণি বসেদ্বিবি ।

সোহনুমস্তাপি ভবতি নিরয়ে প্রতি-

ষেধকঃ ॥ ইত্যগ্নিপূরাণং ॥

প্রতিকঃ (পুং) দূতঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিক্ষসঃ (পুং) সহায়ঃ । বার্তাহরঃ । পুরোগঃ ।

ইতি মেদিনী ॥

প্রতিক্ষসঃ (পুং) চক্ষুরজ্জুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রতিক্ষসঃ (পুং) চরঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিক্তস্তঃ (পুং) প্রতিবন্ধকঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রতিষ্ঠঃ (পুং) স্থপার্শ্বনামকবৃত্তাহংপিতা ।

ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ প্রতিষ্ঠাযুক্তে ত্রি ॥

প্রতিষ্ঠা (স্ত্রী) গৌরবঃ । ক্ষিতঃ । স্থানং ।

বাগনিষ্পত্তিঃ । চতুরক্ষরপদ্যং । ইতি

মেদিনী ॥ * ॥ সংস্কারবিশেষঃ । তদ্-

দিনাদি যথা । মৎস্রপূরাণে । চৈত্রে বা

ফাল্গুনে বাপি জ্যৈষ্ঠে বা মাধবে তথা ।

সময়ঃ সর্বদেবানাং প্রতিষ্ঠা শুভদা

ভবেৎ ॥ প্রাপ্য পক্ষং শুভং শুরুমতীতে

চোত্তরায়ণে । পক্ষমী চ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া

সপ্তমী তথা ॥ দশমী পৌর্ণমাসী চ তথা

শ্রেষ্ঠা ত্রয়োদশী । আস্ব প্রতিষ্ঠা বিধিবৎ

কৃতা বহুফলা ভবেৎ ॥ * ॥ প্রতিষ্ঠা সর্ব-

দেবানাং কেশবস্ব বিশেষতঃ । উত্তরা-

য়ণমাপ্নে শুরুপক্ষে শুভে দিনে ॥ কৃষ্ণ-

পক্ষে চ পক্ষম্যামফম্যাক্ষৈব শশ্বতে ॥*

ভুজবলভীমে । যুগাদাবয়নে পুণ্যে কর্তব্য

বিষুবদ্বয়ে ॥ চন্দ্রসূর্য্যগ্রহে বাপি দিনে

পুণ্যেহথ পর্ব্বস্ব । যা তিথির্ঘন্য দেবস্য

তস্যাং বা তস্য কীর্তিতা ॥ গৃহাগমবিশে-

মেণ প্রতিষ্ঠা মুক্তিদায়িনী ॥ * ॥ পদ্ম-

পূরাণে । প্রতিপদ্বনদশ্রোক্তা পবিত্রা-

রোপণে তিথিঃ । শ্রিয়া দেব্যা দ্বিতীয়া

তু তিথীনাগ্নুভমা স্মৃতা ॥ তৃতীয়া তু ভবা-

ন্যাশ্চ চতুর্থী তৎস্বতস্য চ । পক্ষমী সোম

রাজস্ব ষষ্ঠী প্রোক্তা গৃহস্ব চ ॥ সপ্তমী

ভাস্করশ্রোক্তা দুর্গায়াশ্চাক্ষমী তথা ।

মাতৃগাং নবমী প্রোক্তা দশমী বাসুকৈ-

স্তথা ॥ একাদশী ঋষীণাঞ্চ দ্বাদশী চক্র-

পাণিনঃ । ত্রয়োদশী ত্বনঙ্গস্য শিবস্যোক্তা

চতুর্দশী । মম চৈব মুনিশ্রেষ্ঠ পৌর্ণমাসী

তিথিঃ স্মৃতা ॥* ॥ কল্পতরৌ দেবীপূরাণং ।

মহিষাসুরহন্ত্র্যাশ্চ প্রতিষ্ঠা দক্ষিণায়নে ।

যস্য দেবস্য যঃ কালঃ প্রতিষ্ঠাধ্বজ-

রোপণে ॥ গর্তাপূর্শিলান্যাসে শুভদ-

স্তস্য পূজিতঃ । যস্য দেবস্য প্রতিষ্ঠা

ধ্বজরোপণে যঃ কালঃ শুভদস্তস্য গর্তা-

পূর্শিলান্যাসে গৃহারস্তে স কালঃ পূজিত

ইত্যর্থঃ ॥* ॥ প্রতিষ্ঠাসমুচ্চয়ে । মাঘে বা

ফাল্গুনে বাপি চৈত্রবৈশাখয়োরপি । জ্যৈষ্ঠা-

ষাঢ়কয়োর্বাপি প্রতিষ্ঠা শুভদা ভবেৎ ॥*

ভবিষ্যে । সোমো বৃহস্পতিশ্চৈব শুক্র-

শ্চৈব বুধস্তথা । এতে সৌম্যগ্রহাঃ প্রোক্তাঃ

প্রতিষ্ঠা যজ্ঞকর্ম্মণি ॥ * ॥ মৎস্যপূরাণং ।

আষাঢ়ে দ্বৈ তথা মূলমুত্তরাত্রয়মেব চ ।

জ্যৈষ্ঠাশ্রবণরোহিণ্যঃ পূর্ব্বভাদ্রপদে তথা ॥

হস্তাশ্বিনী রেবতী চ পুষ্যা যুগশিরস্তথা ।

অনুরাধা তথা স্বাতী প্রতিষ্ঠাদৌ প্রশ-
 স্মতে ॥ দীপিকায়ং । প্রাজেশবাসবকরা-
 দিতিভাশ্বিনীষু পৌষগামরেজ্যশশিভেষু
 তথোত্তরেষু । কর্ত্বুঃ শুভে শশিনি কেন্দ্র-
 গতে চ জীবৈ কার্য্যা হরেঃ শুভতিথৌ
 বিধিবৎ প্রতিষ্ঠা ॥ প্রাজেশাদয়ঃ । রোহি-
 গীজ্যেষ্ঠাহস্তাপুনর্ক্বশ্বিনীরেবতীপুম্যামুগ-
 শিরউত্তরফল্গুন্যত্তরাষাঢ়োত্তরভাদ্রপদনক্ষ-
 ত্রাণি ॥ * ॥ সর্বমঙ্গলাদৃষ্টান্তে দেবী-
 পুরাণং । যথা দ্বাদশমে জীবৈ অষ্টমে বাথ
 ভাস্করে । প্রতিষ্ঠা কারিতা বিশেষমহাভয়-
 করা মতা ॥ কল্পতরৌ দেবীপুরাণং । চতু-
 র্বগৈস্তথা বিষ্ণুঃ প্রতিষ্ঠাপ্যঃ স্তথার্থিভিঃ ।
 প্রতিষ্ঠা ব্রাহ্মণদ্বারৈব কর্তব্য্যা । হয়শীর্ষ-
 পঞ্চরাত্রে ভগবদ্বাক্যং । কর্ত্বু মিচ্ছতি যঃ
 পুণ্যং মম মূর্ত্তিপ্রতিষ্ঠয়া । অশ্বমেধীয়-
 স্ত্রাচার্য্যস্তেন লক্ষণসংযুতঃ ॥ ব্রাহ্মণঃ সর্ব-
 বর্ণানাং পঞ্চরাত্রবিশারদঃ । ব্রাহ্মণানা-
 মলাভে তু ক্ষত্রিয়ৌ বৈশ্যশূদ্রয়োঃ ॥ ক্ষত্রি-
 য়াণামলাভে তু বৈশ্যঃ শূদ্রস্য কল্পিতঃ ।
 কদাচিদপি শূদ্রস্ত ন চ কার্য্যার্থমর্হতি ॥ * ॥
 বৃহস্পরদীয়ে । প্রণমেচ্ছূদ্রসংস্পৃষ্টং লিঙ্গং
 বা হরিমেব বা । স সর্বযাতনাভোগী
 যাবদাহুতসংগ্ধবং ॥ তথা । স্ত্রীণামনুপ-
 নীতানাং শূদ্রাণাঞ্চ জনেশ্বর । স্পর্শনে
 নাধিকারোহস্তি বিষ্ণৌ বা শঙ্করেহপি
 বা ॥ * ॥ প্রতিষ্ঠাপ্রকারস্ত মৎস্যপুরাণাদা-
 বুক্তঃ । তদসম্ভবে বিদ্যাকরবাজপেয়ি-
 প্রভৃতিসম্মতো ভবিষ্যাছুক্তঃ । যথা
 ভবিষ্যপুরাণং । স্পনাদি যথাশক্তি কৃৎস

তন্মূলমন্ত্রকং । বিন্যসেদ্ধৃদয়াস্তোজে প্রতি-
 মাস্ত কৃতা ভবেৎ ॥ আদিপদাৎ পূজোৎ-
 সবহোমাদি মহাকপিলপঞ্চরাত্রোক্তকর্ম্ম
 চ কর্তব্যং । তদৃথা । সপুষ্পং সকুশং
 পাণিং শ্বমেদেবস্য মস্তকে । পঞ্চবারং
 জপেন্মূলমকৌত্তরশতোত্তরং ॥ ততো
 মুলেন মূর্দ্ধাদিপীঠান্তং সংস্পর্শেদিতি ।
 তদ্ব্যাসং লিপিহ্যাসং মন্ত্রন্যাসঞ্চ বি-
 ন্যসেৎ ॥ পূজাঞ্চ মহতীং কুর্ঘ্যাৎ স্বমন্ত্রো-
 ক্তাং যথাবিধি । প্রাণপ্রতিষ্ঠামন্ত্রেণ প্রাণ-
 স্থাপনমাচরেৎ ॥ লিপিহ্যাসস্ত মাতৃকা-
 ন্যাসঃ । উক্তঞ্চ । জপাদৌ সর্বমন্ত্রাণাং
 বিন্যসেন্ন লিপিং বিনা । কৃতং তন্নিফলং
 বিদ্যাতস্মাৎ পূর্বং লিপিং ন্যসেৎ ॥ কাদি-
 মতেহপি । মাতৃকায়ঃ ষড়ঙ্গঞ্চ মাতৃকা-
 ন্যাসমেব চ । সর্বাসাং প্রথমং কৃৎস
 পশ্চাত্তন্ত্রোদিতং ন্যসেৎ ॥ এতদ্বচনাচ্চ
 মাতৃকান্যাসঃ পূর্বং পশ্চাত্তন্ত্রন্যাসঃ ।
 ক্রমদীপিকায়ামপ্যেবং ক্রমঃ । মন্ত্রন্যাস-
 শ্চ তত্তন্ত্রবিশেষোক্তপদবর্ণন্যাসঃ । ত
 দভাবে মূলমন্ত্রেণ শিরসি হস্তন্যাসঃ । তদ্ব-
 ন্যাসস্ত বিষ্ণুবিষয়ক এব । ন্যাসপ্রমাণানি
 সারদাক্রমদীপিকোক্তান্যনুসঙ্কেয়ানি ॥ * ॥
 প্রাণপ্রতিষ্ঠামন্ত্রস্ত সারদাত্রয়োবিংশতি-
 পটলোক্তঃ । যথা । পাশাঙ্কুশপুটাশক্তি-
 র্বাণীবিন্দুবিভূষিতঃ । যাদ্যাঃ সপ্ত সকা-
 রান্তা বোমসতোন্দুসংযুতং ॥ সমস্তে
 হংসমন্ত্রঃ স্যান্ততোহমুঘ্যপদং ॥ ভবেৎ ।
 প্রাণা ইতি বদেৎ পশ্চাৎ ইহ প্রাণা-
 স্ততঃ পরং ॥ অমুঘ্য জীব চ ইহ স্থিতো-

অমুষ্যপদং ভবেৎ । সর্বেশ্চিরাণ্যমুষ্যাভ্যে
 বাঙ্ঘনশ্চক্ষুরন্ততঃ ॥ শ্রোত্রস্ত্রাণপদে প্রাণা
 ইহাগত্য স্মখং চিরং । তিষ্ঠন্তুগ্নিবধূরন্তে
 প্রাণমন্ত্রোইয়মীরিতঃ ॥ প্রত্যমুষ্যপদাৎ
 পূর্বং পাশাদ্যানি প্রযোজয়েৎ । প্রয়ো-
 গেষু সমাখ্যাতঃ প্রাণমন্ত্রো মনীষিভিঃ ॥
 পদ্মশাক্ষুশপুটাশক্তিরিত্যনেন প্রথমং পাশ-
 বীজং আং ততঃ শক্তিবীজং হ্রীং ততো-
 হক্ষুশবীজং ক্রোং বাণী যকারঃ বিন্দুবিভূ-
 ষিতো যং । যাদ্যাঃ সপ্ত সকারান্তাঃ
 উদ্ধৃতযকারানুবাদেন সপ্ত তদ্বিন্নং বীজং
 পূর্বং পৃথগুচ্চারন্ত সপ্তানামপি সবিন্দুতা-
 খ্যাপনায় । অক্ষুশবায়নলাবনবরুণবীজানী-
 ত্যুক্তং । অত্র বায়ুবীজস্যৈকত্বং বীজ-
 ত্বেন সর্বেষাং সবিন্দুত্বং ব্যক্তং । রাঘব-
 ভট্টোহপ্যেবং । অন্যস্ত বাণীবিন্দুবিভূ-
 ষিতা ইতি পঠিত্বা নাদবিন্দুবিভূষিতা
 ইতি ব্যাখ্যাতং যাদ্যা ইত্যস্ত বিশেষণং
 বদতি । ব্যোম হকারঃ সত্য ওকারঃ ইন্দু-
 বিন্দুঃ তেন হোং । অতএব পাশাক্ষুশান্ত-
 রিতশক্তিমনোঃ পরস্তাহুচ্চার্য যাদিবস্ব-
 বর্ণগুণং সহং সমিতি প্রপঞ্চসারপ্রতিপাদ্য-
 গুণমিত্যনেন হোমাত পদ্মপাদাচাঠ্যে-
 বাখ্যাতং । আগ্নিবধুঃ স্বাহা । তেনায়ং
 মন্ত্রঃ । আং হ্রীং ক্রোং যং রং লং বং
 শং ষং সং হোং হং সঃ অমুষ্য প্রাণা
 ইহ প্রাণাঃ আমিত্যাদি অমুষ্য জীব ইহ
 স্থিতঃ আমিত্যাদি অমুষ্য সর্বেশ্চিরাণি
 আমিত্যাদি অমুষ্য বাঙ্ঘনশ্চক্ষুশ্রোত্রস্ত্রাণ-
 প্রাণা ইহাগত্য স্মখং চিরং তিষ্ঠন্তু স্বাহা ।

অমুষ্য ইতি ষষ্ঠ্যন্তদেবতানামোপলক্ষণং ।
 অদঃপদং হি যক্রপং যত্র মন্ত্রে হি
 দৃশ্যতে । অমুষ্যাভিধানং তক্রপং তত্র
 স্থানে নিবোজয়েৎ ॥ ইতি নারদীয়াং ।
 বশিষ্ঠসংহিতায়াং । হৃদি হস্তং সন্নিধায়
 প্রাণস্থাপনমাচরেৎ ॥ * ॥ প্রাপ্তভবিষ্য-
 পুরাণবচনেন তন্মূলমন্ত্রকং তত্তদেবতা-
 মন্ত্রকং স চ বৈদিকস্তাস্ত্রিকশ্চ । ওঙ্কারা-
 দিসমাযুক্তং নমস্কারান্তকীর্তিতং । স্ব-
 নাম সর্বসদ্বানাং মন্ত্র ইত্যভিধীয়তে ॥
 ব্রহ্মপুরাণে । ওঙ্কারাদিনমোহন্তেন চতু-
 র্থ্যন্ততদেবতানামরূপো বা । কালিকা-
 পুরাণে । প্রতিমায়াঃ কপোলৌ দ্বৌ
 স্পৃষ্ঠৌ দক্ষিণপাণিনা । তথৈব হৃদয়ে-
 হস্পৃষ্ঠং দত্ত্বা শশ্বচ্চ মন্ত্রবিৎ ॥ এতি-
 মন্ত্রৈঃ প্রতিষ্ঠান্ত হৃদয়েহপি সমাচরেৎ ।
 অস্মৈ প্রাণাঃ প্রতিষ্ঠন্তু অস্মৈ প্রাণাঃ
 ক্ষরন্তু চ । অস্মৈ দেবত্বসংখ্যায়ৈ স্বাহেতি
 যজুরীরয়ন্ ॥ অঙ্গমন্ত্রৈর্অঙ্গমন্ত্রৈর্বৈদিকৈ-
 রিত্যনেন চ । প্রাণপ্রতিষ্ঠাং সর্বত্র প্রতি-
 মাস্ত সমাচরেৎ ॥ অঙ্গমন্ত্রৈঃ অঙ্গন্যাস-
 মন্ত্রৈঃ । অঙ্গমন্ত্রৈঃ মূলমন্ত্রৈঃ বৈদিকৈ-
 মনোজ্যোতিরিত্যাदिभिः ॥ * ॥ স্পননাং
 পূর্বং বন্দীকমৃত্তিকাদিভিস্তিস্তিভিঃ ক্ষালন-
 মাহ হয়শীর্ষপঞ্চরাত্রং । বন্দীকমৃত্তিকাভিস্তু
 গোময়েন স্বভস্মনা । ক্ষালয়েচ্ছিল্লি-
 সংস্পর্শদোষণামুপশান্তয়ে ॥ স্নাপয়েদাক্ষু-
 তোয়েন শুদ্ধবত্যা তু দেশিকঃ ॥ নমস্তে-
 হস্ত সুরেশানি প্রণীতে বিশ্বকর্মাণা । প্রভা-
 বিতাশেষজগদ্ধাত্রি তুভ্যং নমো নমঃ ॥

ত্বয়ি সংপূজয়ামীশে নারায়ণমনাময়ং ।
 রহিতা শিল্পিদোষৈশ্চয়ুন্ধিযুক্তা সদা
 ভব ॥ * ॥ তেন যথাশক্তি স্নপনাদিপূর্বক-
 প্রতিমাহৃদয়ে তন্মূলমন্ত্রবিন্যাসেন দেব-
 তায়া বিশেষমগ্নিধিঃ প্রতিষ্ঠেতি । রাঘব-
 ভট্টধৃতমহাকপিলপঞ্চরাত্রেশপি । প্রতিষ্ঠা-
 শব্দসংসিদ্ধিঃ প্রতিপূর্বাচ্চ তিষ্ঠতেঃ ।
 বহুর্থত্বান্নিপাতানাং সংস্কারাদৌ প্রতেঃ
 স্থিতিঃ ॥ অর্থস্তদয়মেতস্য গীয়তে শাব্দিকৈ-
 জ্ঞৈঃ । বিশেষমগ্নিধিঃ তু ক্রিয়তে
 ব্যাপকস্য তু ॥ সন্মুক্তৌ ভাবনামন্ত্রৈঃ
 প্রতিষ্ঠা সাভিধীয়তে ॥ * ॥ স্বভস্মনা
 গোময়ভস্মনা । অকৌত্তরং পলশতং
 স্নানে দেয়ঞ্চ সর্বদা ॥ পলমাহ মনুঃ ।
 পঞ্চকৃষ্ণলকো মামস্তে স্তবর্ণস্ত যোড়শ ।
 পলং স্তবর্ণাশ্চহারঃ । তেনাক্তরক্তি-
 কাধিকলৌকিকমাষদ্বয়াধিকতোলকত্রয়েণ
 পলং ভবতি এবন্নিধাকৌত্তরপলশতেন
 লৌকিকমক্ষ্যধিকশতত্রয়তোলকা ইতি ।
 এবং বল্মীকয়ুদাদিকালনে গায়ত্র্যা বল্মীক-
 যুদা স্নাপয়েৎ । তত্রাপি অকৌত্তরশতপলং
 শূলপাণিলিখিতন্যায়ং । গায়ত্র্যা মূল-
 মন্ত্রেণ বা গন্ধোদকস্নানে শুদ্ধবত্যা এতো-
 দ্বিস্তমিত্যাди ঋক্ত্রয়ান্নিকয়া দেশিকো
 গুরুর্ষজমানো বা বিজ্ঞঃ নমোহস্ত
 ইত্যাদিমন্ত্রৌ দেবতাস্তরে চ তত্তদেবতা-
 নামোহঃ । শিবলিঙ্গস্থাপ্যর্চাত্মাং স্ত্রীলিঙ্গ-
 মবিরুদ্ধং ॥ * ॥ যমঃ । কৃত্বা দেবকুলং
 সর্কং প্রতিষ্ঠাপ্য চ দেবতাং । বিধায়
 বিবিধং চিত্রং তল্লোকং বিন্দতে ধ্রুবং ॥

নারসিংহে । প্রতিমাং লক্ষণোপেতাং নর-
 সিংহস্ত কারয়েৎ । সর্বপাপানি সন্ত্যজ্য
 স তু বিষ্ণুপুরং ব্রজেৎ ॥ প্রতিষ্ঠা নর-
 সিংহস্ত যঃ করোতি যথাবিধি । নিষ্কামো
 নরশার্দূল দেহবন্ধাং প্রমুচ্যতে । সকামো
 নরসিংহস্ত পুরং প্রাপ্য প্রমোদতে ॥
 বিধিবৎ স্থাপয়েদবস্তু কারয়িত্বা জনাঙ্গিনং ।
 ন জাতু নির্গমস্তস্ত বিষ্ণুলোকাং কথঞ্চন ॥
 মাধবমানসোল্লাসে । দেবস্ত প্রমিতায়ান্ত
 যাবন্তঃ পরমাণবঃ । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি স্বর্গ-
 লোকে মহীয়তে ॥ * ॥ রাজমার্ভণ্ডে ।
 পুত্রোৎপত্তৌ সদা শ্রাদ্ধমন্ত্রপ্রাশনিকে
 তথা । চূড়াকার্যে ব্রতে চৈব নান্নি পুং
 সবনেহপি চ ॥ পাণিগ্রহে প্রতিষ্ঠায়াং
 প্রবেশে নববেশ্মনঃ । এতদ্বুদ্ধিকরং নাম
 গৃহস্থস্য বিধীয়তে ॥ * ॥ সূত উবাচ ।
 কলৌ চৈকাহসাধ্যেন প্রতিষ্ঠাং মন্ত্রবিভ-
 বান্ । মধ্যমেনাধেনাপি প্রকুর্যাত্তান্ত্রিকৈ-
 র্মতৈঃ ॥ তথা । নিত্যং নিবর্ত্য মতিমান্
 কুর্যাদভ্যুদয়ং ততঃ । বিপ্রান্ সংপূজয়ি-
 ত্বাথ ততো যাগপুরং ব্রজেৎ ॥ গণেশগ্রহ-
 দিক্‌পালান্ প্রতিকূন্তেষু পূজয়েৎ । স্থণ্ডিলে
 বিধির্বাছক্ষুং পরিবারগণং যজেৎ ॥ * ॥
 স্নাপয়েৎ প্রথমং দেবং তৌয়েঃ পঞ্চবিধৈ-
 রপি । পঞ্চায়তৈঃ পঞ্চগবৈঃ পঞ্চমুৎ-
 পিণ্ডকৈরপি ॥ তিলতৈলৈশ্চ স্নেহৈশ্চ
 কষায়ৈরপি সন্তমাঃ । পঞ্চপুষ্পাদকৈর্বাথ
 ত্রিপত্নৈরপি সন্তমাঃ ॥ * ॥ তুলসীকুন্দ-
 মালূরপত্রাণ্যাহুস্ত্রিপত্রকং । চম্পকাত্র-
 শমীপদ্মকরবীরঞ্চ পঞ্চমং ॥ * ॥ যুক্তিকা

करिदन्तुस्य पर्वताश्वखुरस्य च । कुशवल्मीक-
सञ्जुतं यदां पञ्चकमीरितं ॥*॥ गोमूत्रं
ग्लोमयं क्लीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
कूर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कूर्यादवथा-
विधि । दक्षिणां विधिवद्दद्यात् पूर्णार्थं
तदनन्तरं ॥ इति भविष्यपुराणे तृतीय-
भागे ९ अध्यायः ॥ * ॥ चतुरस्रुलविस्तारा
दीर्घाहस्तद्वयावधि । पताका लोकपालानां
दशानां परिकीर्तिताः । पञ्चहस्ताश्च वै
दशुः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥ * ॥
ज्योतिषे । द्रुक्कं सशर्करैव द्युतं दधि
तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं
सर्वकर्मसु ॥ * ॥ प्रतिष्ठानन्तरं मांस्ये ।
ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ
विंशतिं ॥*॥ षोडशोपचाराः । आसन-
मित्यादि । दशोपचाराः पाद्यादि । पञ्चोप-
चारा गङ्गादि । सर्वोपचारवस्तुनामलाभे
भावनेव हि । निश्चलेनोदकेनानुपूर्णेते-
त्याह नारदः ॥ * ॥ नारसिंह । स्नाने
वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकं ॥ * ॥
कालिकापुराणं । यदीयते च देवेभ्यो
गङ्गपुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थिते-
स्तोत्रैरभिषिच्य तमुत्सृजेत् ॥ * ॥ देवी-
पुराणं । होमो ग्रहादिपूजायां शत-
मष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरुक्तौ
वा यथाशक्ति विधीयते ॥ * ॥ कात्यायनः ।
आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-
यते । * । अत्र नीराजनमाह पूजारहा-
करे देवीपुराणं । शम्भुर्भेर्यादिनिन्दै-

र्जयशकैश्च पुष्कलैः । यावतो दिवसान्
वीर देव्या नीराजनं कृतं । तावत्कल्प-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ भक्त्या
पिक्तप्रदीपाद्यैश्चूताश्वखादिपल्लवैः । ष-
धीतिश्च मेध्याभिः सर्ववीजैर्षवादिभिः ॥
नवम्यां पर्वकालेषु यात्राकाले विशेष-
मतः । यः कूर्याच्छ्रद्धया वीर देव्या
नीराजनं नरः । वस्तु कूर्यात् प्रदीपेन
सूर्यलोकं स गच्छति ॥ पर्वकाल उ-
सवकालः । देव्या इति स्त्रीह्रस्वविक्रितं
बहूनां निवृत्तकारैर्व्याख्यातत्वात् आचा-
राच्च ॥ * ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदाचि-
पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रं । एकाह-
पूजाविहतौ कूर्याद्विष्णुमर्चनं । त्रिरात्रे
च महापूजा संप्रोक्षणमतः परं ॥ मासा-
दूर्द्धमनेकाहपूजा यदि विहन्ते । प्रतिष्ठै-
वेत्यते कैश्चि-
कैश्चि-
संप्रोक्षण-
क्रमः ॥ संप्रोक्षणं उँ देवस्य ह्येत्या-
दिना । गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयै-
र्विशोध्य च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयै-
मूर्त्तेनाष्टोत्तरं शतं ॥ सपुष्पं सकुशं
पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं
जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरं ॥ ततो
मूलेन मूर्त्तादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।
तद्व्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्य-
सेत् ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापन-
माचरेत् । पूजाञ्च महतीं कूर्यात् स्तु-
तस्तोत्राञ्च यथाविधि । वागहोमादिषु प्रायः
संक्षेपोऽयं विधिः स्मृतः ॥ * ॥ अस्पृश-
स्पर्शने तु बोधायनः । तासां द्रव्यव-

কৃতশৌচানাং দেবার্চানাং ভূয়ঃ প্রতিষ্ঠা-
পয়েৎ । তাসামম্পৃশ্যম্পর্শানাং । প্রকৃতি-
দ্রব্যস্য তাত্ৰাদেৰ্ঘথেক্ষশৌচং কৃত্বা
পুনঃ প্রতিষ্ঠাং কারয়েদिति রত্না-
করঃ । তদা পূজ্যত্বমিত্যাহু রত্নাকরা-
দয়ঃ ॥ * ॥ আদিত্যপুরাণে । খণ্ডিতে
ক্ষুটিতে দন্ধে ভ্রাজমানবিবর্জিতে ।
যোগহীনে পশুস্পৃষ্টে পতিতে দুষ্কৃত্তমিষু ॥
অন্যমন্ত্রার্চিত্তে চৈব পতিতস্পর্শদূষিতে ।
দশস্বতেষু নো চক্রুঃ সন্নিধানং দিবৌ-
কসঃ ॥ ইতি সৰ্ব্বগতো বিষ্ণুঃ পরিভাষা-
ককার হ ॥ * ॥ উপচারদ্রব্যানি সারদা-
তিলকে । পাদ্যং শ্যামাকদূৰ্ব্বাজ্যবিষ্ণু-
ক্রান্তাভিরিষ্যতে । তদযুক্তজলমিতি
শেষঃ । গন্ধপুষ্পাকৃতযবকুশাগ্রতিলসৰ্ব-
পৈঃ । সদূৰ্ব্বৈঃ সৰ্বদেবানামৰ্ঘ্যমেতদুদী-
রিতং ॥ জাতীলবঙ্গককোলৈর্জলমাচমনী-
য়কং । আজ্যং দধিমধুশ্ৰীশ্ৰং মধুপৰ্কং
নিবেদয়েৎ ॥ মধুপৰ্কং দধিমধুঘৃতসৰ্বপ-
সহিতং কাংশ্চৈ কাংশ্চেন । গন্ধশ্চন্দন-
কপূরকালাগুরুভিীরীরিতঃ । পুষ্পানি দেব-
দেয়ানি । গুগ্গুলুগুরুশীরশৰ্করামধুচন্দনৈঃ ।
ধূপয়েদাজ্যসংমিশ্রৈর্নীরৈর্দেবশ্চ দেশিকঃ ।
তত্র তত্র জলং দদ্যাৎ উপচারান্তরান্তরে ॥ * ॥
অত্র বুদ্ধিহোমো ত্বনাবশ্যকৌ যথাশক্তি
ইত্যভিধানাৎ ॥ * ॥ তথা চান্নধনানাং যজ্ঞ-
মণ্ডপেন বিনাপি পূজামাহ বিষ্ণুধর্ম্মোত্তর-
প্রথমকাণ্ডে । পূজা কার্য্যা বহির্বেদ্যাং
শ্রদ্ধয়া ভৃগুনন্দন । ন ত্বল্পদক্ষিণৈর্ঘৈজ্ঞে-
র্ঘজেদিহ কদাচন ॥ বিষ্ণুং দেবনিকায়স্থং

যথাশ্রদ্ধমরিন্দম । তপসা পূজয়েন্নিত্যং
তস্মাদল্পধনো নরঃ ॥ * ॥ যদ্যেকাহে দেব-
প্রতিষ্ঠাবাস্তবগৃহোৎসর্গাস্তদা । তস্ত্রেণ
বুদ্ধিশ্রাদ্ধং কুৰ্ব্যাৎ । গণেশঃ ক্রিয়মাণে
ত্বিতিবচনাৎ ॥ * ॥ তথা একস্মিন্নপি শ্রীর্ঘো
হোমদ্বয়ং বিধেয়ং । একাগ্রাবনেকহোম-
করণপক্ষে তস্ত্রেণ পরিসমূহনাদিকমাহ
গোভিলঃ । গণেশেকং পরিসমূহনমিধ্বো
বর্হিঃপর্য্যক্ষণমাজ্যভাগাবিতি ॥ * ॥ পূজা
দিকস্তু প্রত্যেকমেব । ব্রহ্মপুরাণে ।
দেবানাং প্রতিমা যত্র স্মৃতাভ্যঙ্গক্ষমা
ভবেৎ । পলানি তস্মৈ দেয়ানি শ্রদ্ধয়া
পঞ্চবিংশতিঃ ॥ অষ্টোত্তরশতপলং স্নানে
দেয়ঞ্চ সৰ্বদা । নারসিংহে । যবগোধূম-
জৈশ্চূর্ণৈরুদ্বর্ত্যোষণে বারিণা । প্রক্ষাল্য
দেবদেবেশং বারুণং লোকমাণুয়াৎ ॥
পাদপীঠস্ত যো দদ্যাৎ বিল্পপত্রনিঘর্ষণং ।
উষ্ণানুনা চ প্রক্ষাল্য সৰ্বপাপৈঃ প্র-
মুচ্যতে ॥ ইতি প্রতিষ্ঠাতন্ত্রং ॥ * ॥
প্রকারান্তরং গারুড়ে ৪৮ অধ্যায়ে মৎস্য-
পুরাণে চ দ্রষ্টব্যং ॥

প্রতিষ্ঠানং (ক্লী) নগরবিশেষঃ । বিঠোর ইতি
খ্যাতঃ । তত্র পুরুরবা রাজচক্রবর্তী
আসীৎ । ইতি মহাভারতং ॥

প্রতিষ্ঠিতঃ (ত্রি) প্রতিষ্ঠায়ুক্তঃ । গৌরবা-
ন্বিতঃ । নিষ্পন্নয়াগঃ । সংস্কৃতঃ । ইতি
প্রতিষ্ঠাশব্দার্থদর্শনাৎ । প্রতিষ্ঠিতানাং
ক্ষাণীর্ভূমির্গণাদতিরিচ্যতে । ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে গণেশখণ্ডে ৩৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রতিসরঃ (পুং) মন্ত্রভেদঃ । মাল্যং । কঙ্কণং ।

ব্রহ্মশুদ্ধিঃ । চমুপৃষ্ঠং । ইতি মেদিনী ॥

প্রাতঃকালঃ । ইতি শব্দমালা ॥ .

প্রতিসরঃ (পুং ক্লী) মণ্ডলং । আরক্ষং । কর-
সূত্রং । নিয়োজ্যে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রতিসর্গঃ (পুং) ব্রহ্মণঃ সৃষ্ট্যানন্তরং দক্ষা-
দীনাং সৃষ্টিঃ । স চ পুরাণপঞ্চলক্ষণান্ত-
র্গত্তলক্ষণবিশেষঃ । যথা । ঋষয় উচুঃ ।
আদিসর্গস্ত্রয়া সূত কথিতো বিস্তরেণ চ ।
প্রতিসর্গশ্চ যে যেষামধিপাস্তান্ বদস্ব নঃ ॥
সূত উবাচ । যদাভিষিক্তঃ সকলাধিরাজ্যে
পৃথুর্দ্ধিরিত্র্যামধিপো বভূব । তদৌষধীনা-
মধিপঞ্চকার যজ্ঞত্রতানাং তপসাক্ষ
সোমং ॥ নক্ষত্রতারাদ্বিজরক্ষণুল্লতা-
বিতানশ্চ চ রুক্ষগর্ভঃ । অপামধীশং বরুণং
ধনানাং রাজ্ঞাং প্রভুং বৈশ্রবণঞ্চ তদ্বৎ ॥
বিষ্ণুং রবীণামধিপং বসূনামগ্নিঞ্চ লোকাধি-
পতিঞ্চকার । প্রজাপতীনামধিপঞ্চ দক্ষং
চকার শক্রং মরুতামধীশং ॥ দৈত্যাধি-
পানামথ দানবানাং প্রহ্লাদমীশঞ্চ যমং
পিতৃণাং । পিশাচরক্ষঃপশুভূতবক্ষবেতাল-
রাজস্বথ শূলপাণিৎ ॥ প্রালেয়শৈলঞ্চ
পৃতিং গিরীণামীশং সমুদ্রং সসরিমদানাং ।
গন্ধর্কবিদ্যাধরকিম্বরাণামীশং পুনশ্চিত্র-
রথঞ্চকার ॥ নাগাধিপং বাসুকিমুণ্ড-
বীর্ষ্যং সর্পাধিপং তক্ষকমাদিদেশ । দিগ্-
বারণানামধিপঞ্চকার গজেন্দ্রমৈরাবণনাম-
ধেয়ং ॥ স্তপর্গমীশং পততামথাস্বরাজান-
মুট্টৈঃশ্রবসঞ্চকার । সিংহং মৃগাণাং
বৃষভং গবাঞ্চ প্লক্ষং পুনঃ সর্কবনস্পতী-
নাং ॥ পিতামহঃ পূর্বমথাভ্যষিঞ্চদেতান্

পুনঃ পূর্বদিগাধিনাথান্ । পূর্বেণ দিক্-
পালমথাভ্যষিঞ্চন্নান্না স্তপর্গামরাতি-
কেতুং ॥ ততোহধিপন্দক্ষিণতশ্চকার
সর্কেশ্বরং শঙ্খপদাভিধানং । সকেতুমন্তং
দিগধীশমীশঞ্চকার পশ্চাচ্ছুবনাগুর্ভুঃ ॥
হিরণ্যরোমাণমুদগ্দিগীশং প্রজাপতিং
মেরুস্ততঞ্চকার । অদ্যাপি কুর্ক্বন্তি দিশা-
মধীশাঃ শব্দং বহন্তস্ত ভুবোহভিরক্ষাং ॥
চতুর্ভিরেভিঃ পৃথুনামধেয়ো নৃপোহভি-
ষিক্তঃ প্রথমং পৃথিব্যাং । মন্বন্তরে চাপি
গতে ত এব বৈবস্বতঞ্চক্রুরিমং পৃথিব্যাং ॥
গতেহস্তরে চাক্ষুবনামধেয়ে বৈবস্বতাথ্যে
চ পুনঃ প্রবৃত্তে । প্রজাপতিঃ সোহস্ম
চরাচরশ্চ বভূব সূর্য্যাস্বয়বংশচিহ্নঃ ॥ ইতি
মাৎস্ত্রে আধিপত্যসেচনং মন্বন্তরাধিপত্যং
নাগ চ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । মার্কণ্ডেয়
উবাচ । বারাহোহয়ং শ্রুতঃ সর্গো বরা-
হাধিষ্ঠিতো যতঃ । প্রতিসর্গঃ স্মৃতঃ সো
বৈ দক্ষাদৈর্ঘ্যঃ কৃতঃ পৃথক্ ॥ রুদ্রো
বিরাড়্মনুর্দক্ষো মরীচ্যাদ্যাস্ত মানসাঃ ।
যং যং সর্গং পৃথক্ চক্রুঃ প্রতিসর্গঃ স স
স্মৃতঃ ॥ বিরাট্শ্রুতোহস্বজহংশান্ মনুন্
যৈর্কিততং জগৎ । মনুঃ সপ্ত মনুন্ সৃষ্টা
চকার বহুশঃ প্রজাঃ ॥ প্রজাঃ সিস্থক্ষুঃ
স মনুর্যোহসৌ স্বায়ম্ভুবাহ্নয়ঃ । অস্বজং
প্রথমং ষড়্ মনুন্ ষড়পরান্ স্ততান্ ॥
স্বারোচিষশ্চোত্তমিশ্চ তামসো রৈবত-
স্তথা । চাক্ষুষশ্চ মহাতেজা বিবস্বান্
পরতস্তথা ॥ যক্ষরক্ষঃপিশাচাংশ্চ নাগ-
গন্ধর্ককিম্বরান্ । বিদ্যাধরানপ্সরসঃ সিদ্ধান্

भूतगणान् बहून् ॥ मेघान् सविद्युतो
 रुफान् लताकुल्लतृणादिकान् । मंशान्
 पशूँश्च क्रीटाँश्च जलजान् शूलजाँस्तथा ॥
 एतादृशानि सर्वाणि मनूः श्वारञ्जुवः श्रुतेः ।
 सहितः मसृजे सोमश्च प्रतिसर्गः प्रकी-
 र्त्तितः ॥ अग्रे षण्मनवो ये वै तेहाप
 ये श्वेहन्तरेहन्तरे । प्रतिसर्गं श्वयं
 कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरं ॥ यज्जंश्च संभूतं
 यज्जान् यूपं प्राथंशमेव च । धर्माधर्मो
 गुणान् सर्वान् वराहः शकवान् पुरा ॥
 श्रुतान् बहून् समुत्पाद्य दक्षो देवर्षिसन्त-
 मान् । महर्षीन् सोमपादीँश्च बहून्
 पितृगणाँस्तथा ॥ श्रुतिं प्रवर्तयामास
 प्रतिसर्गोहश्च न श्रुतः । अजायन्त मुखाद्-
 विप्राः कज्जिया बाह्युग्रतः ॥ उर्कैर्कैश्याः
 पदः शृद्राश्चतुर्केदाश्चतुर्मुखाः । त्रक्षणः
 प्रतिसर्गोहयं त्रक्षः सर्गस्ततः श्रुतः ॥
 मरीचेः कशपो जातः कशपां सकलं
 जगत् ॥ देवा दैत्या दानवाश्च तश्च सर्गः
 प्रकीर्त्तितः ॥ अत्रेर्नेत्रादभूच्छन्द्रश्चन्द्र-
 वंशस्ततोहभवत् ॥ तेन सर्वं जगद्वापुं
 सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥ अथर्वाङ्गिरसी
 कृत्वा पूत्राश्च बहूशोहपरे । मन्त्रयन्त्रा-
 दयो ये वै ते सर्वेहङ्गिरसः श्रुताः ॥
 आज्यपाथ्याः पुलस्त्यस्य पूत्राश्चाग्रे च
 राक्षसाः । प्रतिसर्गाः पुलस्त्यस्य बल-
 वीर्यमग्निताः ॥ काद्रवेया गजा अथाः
 प्रजा बहूतरास्तथा । मसृजे पुलहेनैव
 सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥ क्रतोः पूत्रा
 बालिथिन्नाः सर्वज्जा भूरितेजसः । अथा-

शीतिसहस्राणि ज्वलन्तास्करनग्निताः ॥ प्रचे-
 तसः श्रुताः सर्वे ये वै प्राचेतसाः
 श्रुताः । षडशीतिसहस्राणि पावकोपम-
 तेजसः ॥ श्रुकालिनो वशिष्ठश्च पूत्रा-
 श्चान्नेहथ योगिनः । आरुक्तेयाः पक्षाश-
 वशिष्ठः सर्ग उच्यते ॥ भृगोश्च भार्गवा
 जाता ये वै दैत्यपुरोधसः । कवयस्ते
 महाप्राज्जास्तैर्व्यापुर्मथिलं जगत् ॥ नारदा-
 भारका जाता विमानानि तथैव च । प्रमो-
 त्तरास्तथैवाग्रे नृत्यं गीतं कौतुकं ॥
 एते दक्षमरीच्याद्याः कृतदारान् बहून्
 श्रुतान् । उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं
 दिवश्च समपूरयन् ॥ तेषां श्रुतेभ्यश्च
 श्रुतास्तंश्रुतेभ्यः परे श्रुताः । समुत्पन्नाः
 प्रवर्तन्ते वेहद्यापि भूवनेषु वै ॥
 विषोस्तु चक्षुषः सूर्यो मनसश्चन्द्रमाः
 श्रुतः । श्रोत्राद्वायुः समुद्भूतो मुखादग्नि-
 रजायत ॥ प्रतिसर्गो हयं विषोस्तथा
 चापि दिशो दश । शक्यर्थश्चन्द्रमाः पश्चा-
 दत्रिनेत्रादवातरत् ॥ भास्करः कशपा-
 ज्जातो भार्यायाम्य समर्त्तितः । रुद्राश्च
 बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ श्व-
 वराहोष्ट्ररूपाश्च प्लवगोमायुगोमुखाः ।
 ऋक्मार्जारवदनाः सिंहव्याज्त्रमुखाः परे ॥
 नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महा-
 बलाः । एष वः प्रतिसर्गोहपि कथितो
 द्विजसन्तमाः ॥ इति कालिकापुराणे
 २७ अध्यायः ॥

प्रतिसव्यं (त्रि) प्रतिकूलं । इति जटा-
 धरः ॥

প্রতিসাক্ষানিকঃ (পুং) মাগধঃ । স্তুতিপাঠকঃ ।

ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিসীরা (স্ত্রী) যবনিকা । ব্যবধায়কপটঃ ।

ইত্যমরঃ ॥

প্রতিসূর্য্যঃ (পুং) কুকলাসঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ

প্রতিসূর্য্যকঃ (পুং) কুকলাসঃ । উপসূর্য্যক-
মণ্ডলঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥

প্রতিস্বক্ৰঃ (ত্রি) প্রেষিতঃ । প্রত্যাখ্যাতঃ ।

ইতি মেদিনী ॥ দত্তঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

প্রতিসোমা (স্ত্রী) মহিষবল্লী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রতিস্পর্ধা (স্ত্রী) প্রতিকক্ষা । স্পর্ধা । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥

প্রতিহতঃ (ত্রি) দ্বিষ্কঃ । প্রতিস্থলিতঃ ।

রুদ্ধঃ । ইতি মেদিনী ॥ নিরাশঃ ।

যথা । মনোহতঃ প্রতিহতঃ প্রতিবন্ধো

হতশ্চ সঃ । ইতি মুদ্রাক্ষিতামরকোষে
পাঠঃ ॥

প্রতিহস্তকঃ (পুং) প্রতিনিধিঃ । যথা । আশ্রি-

তানাং ভূতো স্বামিসেবায়ং ধর্ম্মসেবনে ।

পুত্রস্যোৎপাদনে চৈব ন সন্তি প্রতি-

হস্তকাঃ ॥ ইতি হিতোপদেশে নীতিশাস্ত্রে

স্বল্পভেদো নাম দ্বিতীয়কথাসংগ্রহঃ পরি-
চ্ছেদঃ ॥

প্রতিহারঃ (পুং) দ্বারঃ । দ্বারপালঃ । ইতি

শব্দরত্নাবলী ॥ মায়াকারঃ । ইত্যমর-

টীকারঃ ভরতঃ ॥

প্রতিহারকঃ (পুং) মায়াকারঃ । ইত্যমর-

টীকারঃ ভরতঃ ॥

প্রতিহাসঃ (পুং) করবীরঃ । ইত্যমরঃ ॥ হাসক-
স্প্রতি হাস্যঞ্চ ॥

প্রতিক্ষণং ব্য পৌনঃপুন্যং । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিক্ষয়ঃ (পুং) রক্ষকঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রতিক্ষিপ্তঃ (ত্রি) বারিতঃ । প্রেষিতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ অধিক্ষিপ্তঃ । ইত্যমরঃ ॥ দ্বে

কৃতাধিক্ষেপে । স্পর্ধয়া পরগুণং প্রতি

দুর্বচনমধিক্ষেপঃ অধিক্ষিপ্যতেস্ম অধি-

ক্ষিপ্তঃ ক্তঃ এবং প্রতিক্ষিপ্তঃ । কশ্চিৎ

শৌর্য্যাদিকং প্রতি স্পর্ধমানেন দুর্বচন-

মধিক্ষেপঃ স যস্য কৃতঃ সৌহধিক্ষিপ্তঃ

ইতি মুকুটোৎপি । কেচিত্ত্ব । দ্বে প্রেষিতে

আহুয় প্রেষিতো যস্ত প্রতিক্ষিপ্তঃ স

উচ্যতে । ইতি কৃষ্ণদাসঃ । ইত্যাহঃ । ইতি

ভরতঃ ॥

প্রতীকঃ (পুং) একদেশঃ । অঙ্গং । প্রতি-

কূলে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥ বিলোমঃ । ইতি

মেদিনী ॥ * ॥ স্বাস্ত্রবাদ্যনিষেধো যথা ।

ন স্বাস্ত্রনখবাদ্যং বৈ কুর্য্যাম্মাঞ্জলিনা

পিবৎ । ইতি কোর্শ্মে ১৫ অধ্যায়ঃ ॥

অপি চ । স্বাস্ত্রে পীঠে চ বাদ্যং হরতি

ধনপতেঃ কেশবস্ত্যপি লক্ষ্মীং । ইতি

লক্ষ্মীচরিত্রং ॥

প্রতীকারঃ (পুং) কৃতাপকারস্য প্রত্যপকারঃ ।

তৎপর্য্যায়ঃ । বৈরশুদ্ধিঃ ২ বৈরনির্ঘা-

তনং ৩ । ইত্যমরঃ ॥ চিকিৎসা । ইতি

শব্দমালা ॥

প্রতীকাশঃ (পুং) উপমা । ইত্যমরঃ ॥

प्रतीची (स्त्री) पश्चिमदिक् । इत्यमरः ॥
 प्रतीचीनम् (त्रि) प्रत्यक् । प्रतीच्यां भवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रतीच्याः (त्रि) प्रतीच्यां भवः । पश्चिम-
 दिग्जातः । प्रतीचीशब्दाद्वार्थव्यप्रत्यय-
 निष्पन्नः ॥
 प्रतीतः (त्रि) ख्यातः । इत्यमरः ॥ सादरः ।
 ज्ञातः । हर्षः । इति मेदिनी ॥
 प्रतीतिः (स्त्री) ज्ञानम् । इति जटाधरः ॥
 ख्यातिः । आदरः । हर्षः । इति प्रतीत-
 शब्दार्थदर्शनाम् ॥
 प्रतीपम् (त्रि) प्रतिकूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रतीपः (पुं) चन्द्रवन्शीय ऋक्षराजपुत्रः ।
 सान्त्नुराजपिता च । इति पुराणं शब्द-
 रत्नावली च ॥
 प्रतीपदर्शनी (स्त्री) स्त्रीमात्रम् । इत्यमरः ॥
 प्रतीरम् (स्त्री) तटम् । इत्यमरः ॥
 प्रतीवापः (पुं) गलितश्च स्वर्गादेर्द्रव्यान्तरे-
 णावचूर्णनम् । इति स्वामी ॥ न्यसनम् । निःस्फे-
 पणमिति यावत् । इति सूत्रुतिः ॥ उप-
 द्रवः । इति मुकुटः ॥ आवापस्तु प्रती-
 वापो मारीरीतिरूपद्रवः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ इत्यातकनशब्दटीकायां भरतः ॥
 पानीयौषधविशेषः । यथा । उषकादि
 प्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥ इति
 विद्वधिचिकित्सायां चक्रपाणिदन्तः ॥
 प्रतीवेशः (पुं) प्रतिवेशः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 प्रतीवेशी [न्] (स्त्री) प्रतिवेशी । इति शब्द-
 रत्नावली

प्रतीहारः (पुं) द्वारः । द्वारपालः । इत्य-
 मरः ॥ तस्य लक्षणम् । ईक्षिताकारतद्बुद्धौ
 बलवान् प्रियदर्शनः । अप्रमादी सदा दक्षः
 प्रतीहारः स उच्यते ॥ इति चाणक्य-
 संग्रहः ॥ अपि च । प्रांशुः स्वरूपो
 दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तग्राहश्च
 सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥ इति
 मांस्ये १८९ अध्यायः ॥ * ॥ सङ्घि-
 विशेषः । यथा । मयास्योपकृतं पूर्व-
 मयक्षोपकरिष्यति । इति यः क्रियते
 सङ्घिः प्रतीहारः स उच्यते ॥ इति हारा-
 वली ॥
 प्रतीहारी [न्] (त्रि) द्वारी । द्वारार्थकप्रती-
 हारशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 प्रतीहारी (स्त्री) द्वाःश्वता । इति मेदिनी ॥
 प्रतीहासः (पुं) करवीरः । इत्यमरः ॥
 प्रतीक्षा (स्त्री) प्रतीक्षणम् । अपेक्षा । प्रति
 पूर्वैरुधातोर्भावे अप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 प्रतीक्ष्यः (त्रि) पूज्यः । इत्यमरः ॥ प्रती
 क्षणीयश्च ॥
 प्रतुदः (पुं) गृध्रादिः । आदिना श्येनः ।
 कङ्कः । काकः । द्रोणकाकः । उलूकः ।
 मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मांस-
 गुणाः । लावादया विक्त्रो वर्गः प्रतुदा
 जाङ्गला मृगाः । लघवः शीतमधुराः कषाया-
 श्च हिता मृगाः ॥ इति राजवल्लभः ॥
 प्रतोदः (पुं) अश्वादिताडनदण्डः । चावक्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राजनम् २
 प्रवयणम् ३ तोदम् ४ तोदनम् ५ । इति
 जटाधरः ॥

প্রতৌলী (স্ত্রী) রথ্যা । ইত্যমরঃ ॥ অভ্যন্তর-
মার্গঃ । নাছ ইতি খ্যাতে । কুলী ইতি চ
খ্যাতে । হট্টাদিমধ্যনির্ম্মিতে পথীতি
সাজ্জঃ । ছুর্গনগরবারে ইতি কেচিৎ । হট্ট-
প্রায়ে জনাশ্রয়ে ইতি কেচিৎ । ইতি
তট্টীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রত্তং (ত্রি) দত্তং । প্রপূর্ব্বদাধাতোঃ কৰ্ম্ম-
ক্রপ্রত্যয়নিষ্পন্নং । ইতি মুন্ধবোধব্যাক-
রণং

প্রত্তঃ (ত্রি) পুরাতনঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যক্ [চ্] (ত্রি) ব্য পশ্চিমদিক্ । পশ্চিম-
দেশঃ । পশ্চিমকালঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রত্যক্পর্ণী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইত্যমরঃ ॥
দ্রবন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রত্যক্পুঙ্গী (স্ত্রী) অপামার্গঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যক্শ্রেণী (স্ত্রী) দন্তীৰক্ষঃ । মৃষিকপর্ণী ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যগাশাপতিঃ (পুং) বরুণঃ । ইতি হল-
য়ুধঃ ॥

প্রত্যগ্রঃ (ত্রি) নূতনঃ । ইত্যমরঃ ॥ শোধিতঃ ।
ইতি জটাধরঃ ॥

প্রত্যগ্রথঃ (পুং) অহিচ্ছত্রদেশঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রত্যঙ্ [ঙ্] (ত্রি) পশ্চিমদিক্ । পশ্চিম-
দেশঃ । পশ্চিমকালঃ । প্রতিপূর্ব্বাঙ্-
ধাতোঃ কর্ত্তরি বিচ্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥

প্রত্যঙ্গং (স্ত্রী) অবয়ববিশেষঃ । যথা । প্রত্যঙ্গং
কর্ণনাসাক্ষিলিঙ্গাঙ্গানি করাদিকং । ইতি
শব্দচন্দ্রিকা ॥

প্রত্যঙ্গিরা (স্ত্রী) দেবীবিশেষঃ । তস্য
ধ্যানং । শবোপরিসমাসীনাং রক্তাশ্বর-
তনুচ্ছদাং । সর্ক্বাভরণসংযুক্তাং গুঞ্জা-
হারবিভূষিতাং ॥ ষোড়শাঙ্কাঞ্চ যুবতীং
পীনোন্নতপয়োধরাং । কপালকর্ত্ত্বকাহস্তাং
পরমানন্দরূপিণীং । বামদক্ষিণযোগেন
ধ্যায়েন্মন্ত্রবিচুতমাং ॥ ইতি প্রত্যঙ্গিরা-
স্তোত্রান্তর্গতং ॥

প্রত্যনীকঃ (পুং) শক্রঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রত্যন্তঃ (পুং) স্লেচ্ছদেশঃ । ইত্যমরঃ ॥ সর্গি
কৃষ্ণে ত্রি ॥

প্রত্যন্তপর্ব্বতঃ (পুং) মহাপর্ব্বতসমীপবর্ত্তি-
ক্ষুদ্রপর্ব্বতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যভিযোগঃ (পুং) প্রত্যপরাধঃ । যথা ।
অভিযোগমনিস্তীর্ঘ্য নৈনং প্রত্যভিযোজ-
য়েৎ । অভিযুক্তঞ্চ নাশ্চেন নোক্তং বিপ্র-
কৃতিং নয়েৎ ॥ অভিযুজ্যত ইতি অভি-
যোগোহপরাধস্তমভিযোগমনিস্তীর্ঘ্যাপহ-
তৈনমভিযোক্তারং ন প্রত্যভিযোজয়েদপ-
রাধেন ন সংযোজয়েৎ । বদ্যপি প্রত্যভি-
স্কন্দনং প্রত্যভিযোগরূপস্তথাপি স্বাপ-
রাধপরিহারাত্মকত্বামাস্য প্রতিষেধস্য
বিষয়ঃ । অতঃ স্বাভিযোগানুপমর্দনরূপস্য
প্রত্যভিযোগশ্চায়ং নিষেধঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রত্যভিবাদঃ (পুং) } অভিবাদ্যস্ত গুরোরশী-
প্রত্যভিবাদনং (স্ত্রী) } র্বচনং । ইতি গোয়ী-
চন্দ্রঃ ॥

প্রত্যয়ঃ (পুং) অধীনঃ । শপথঃ । জ্ঞানং ।
বিশ্বাসঃ । হেতুঃ । রক্ষণং । শব্দঃ ।

इत्यमरः ॥ अथितङ्गः । आचारः । इति मेदिनी ॥ निश्चयः । स्वाद्ः । इति हेमचन्द्रः ॥ अकृत्यत्तरजायमानः । वोपदेवेनाश्रु त्त्संज्ञा कृता । प्रत्याययस्तीति स्रुप्तिङ्कृतकृताः प्रत्यायाः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥ सहकारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यायकारिणी (स्त्री) मुद्रा । मोहर इति पारश्रुताया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यायितः (त्रि) आपुः । विश्वस्तः । इत्यमरः ॥

प्रत्यर्थी [न्] (त्रि) शक्रः । इत्यमरः । प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्थिप्रतिपक्षः । यथा । प्रत्यर्थिनोहग्रगतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना । समामासतदर्काहर्नामजात्यादिचिह्नितं ॥ अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः । सोहस्यास्तीत्यर्थी । तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी । इति मित्ताकरा ॥

प्रत्यर्पितं (त्रि) प्रतिदत्तं । यथा । अर्थव्यवहारोहपि एकस्मिन् वत्सरे वत्संख्याकं यद्भव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं भवेति । पुनरश्रुस्मिन् वत्सरे तद्भव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोहपि यदि क्रयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं भवेति वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन् वत्सर इत्युपयुज्यते । इति मित्ताकरा ॥

प्रत्यावसानं (स्त्री) भोजनं । इति हेमचन्द्रः

प्रत्यावसितं (त्रि) भक्तिं । इत्यमरः ॥

प्रत्यवस्कन्दः (पुं) } चतुर्विधोत्तरान्तुर्गतो-
प्रत्यवस्कन्दनं (स्त्री) } उत्तरविशेषः । यथा ।

प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलक्ष्मिति वा । यथाह नारदः । अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं क्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्रुतं ॥ इति मित्ताकरा ॥ अपि च । अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं क्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥ इति व्यवहारतद्धे बृहस्पतिवचनं ॥

प्रत्यवस्थाता [श्वा] (त्रि) शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रत्यवायः (पुं) पापं । दूरदृक्त्वं । यथा । क्रयं केचिदुपात्तस्य दूरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ इत्येकादशीतद्धे जावालवचनं ॥

प्रत्यश्रु [न्] (स्त्री) गैरिकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं व्य प्रतिदिनं । यथा । गिरिशयुपचचार प्रत्यहं सा स्रुकेशी ॥ इति कुमारसम्भवं ॥

प्रत्यङ्गं (त्रि) इन्द्रियग्राह्यं । तत्पर्यायम् । इन्द्रियकं २ । इत्यमरः ॥ अनुभवविशेषः । तत् षड्भिः । श्रावणं १ रासनं २ श्रावणं ३ चाक्षुषं ४ स्पर्शनं ५ मानसं ६ । निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्येकं द्विविधं । निर्विकल्पकस्तु अतीन्द्रियं । सविकल्पकं मनोग्राह्यं । षड्भिः प्रत्यङ्गे आश्रयस्य महत्त्वं

কারণং । ইন্দ্রিয়ং করণং । বিষয়েণ সহ
ইন্দ্রিয়সন্নিকর্ষঃ অশ্ব ব্যাপারঃ । যথা ।
শ্রাণজাদিপ্রভেদেন প্রত্যক্ষং ষড়্ভিধং
মতং । শ্রাণশ্চ গোচরো গন্ধো গন্ধত্বাদি-
বপি স্মৃতঃ । তথা রসো রসজ্ঞায়াস্তথা
শব্দোহপি চ শ্রুতেঃ ॥ উদ্ভূতরূপং নয়-
নস্য গোচরো দ্রব্যোণি তদ্বন্তি পৃথক্ ত্ব-
সংখ্যাঃ । বিভাগসংযোগপরাপরত্বস্নেহ-
দ্রবত্বং পরিমাণযুক্তং ॥ ক্রিয়াং জাতিং
যোগ্যবৃত্তিৎ সমবায়ঞ্চ তাদৃশং । গৃহ্ণাতি
চক্ষুঃসম্বন্ধাদালোকোদ্ভূতরূপয়োঃ ॥ উদ্ভূত-
স্পর্শবদ্রব্যং গোচরঃ সোহপি চ ত্বচঃ ।
রূপাণ্যচ্চক্ষুসো যোগ্যং রূপমত্রাপি
কারণং ॥ দ্রব্যাদ্যক্ষে হ্রচো যোগো মনসা
জ্ঞানকারণং । মনোগ্রাহ্যং স্ত্বখং দুঃখ-
মিচ্ছা দ্বেষো মতিঃ কৃতিঃ ॥ জ্ঞানং
যান্নর্কিবক্ল্যাখ্যং তদতীন্দ্রিয়মিয্যতে ।
মহত্ত্বং ষড়্ভিধে হেতুরিন্দ্রিয়ং করণং মতং ॥
বিষয়েন্দ্রিয়সম্বন্ধো ব্যাপারঃ সোহপি
ষড়্ভিধঃ । ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রত্যক্ষদর্শনং (ত্রি) সাক্ষী । ইতি শব্দমালা ॥
প্রত্যক্ষী [ন্] (ত্রি) ব্যক্তদৃষ্টার্থঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রত্যক্ষবাদী [ন্] (পুং) বৌদ্ধঃ । নাপ্রত্যক্ষং
প্রমাণমিতি তন্ন্যতং । প্রত্যক্ষং বদতি
যঃ । কর্তরি ইনপ্রত্যয়েন নিস্পন্নঃ ॥

প্রত্যাকারঃ (পুং) খড়্গকোষঃ । খাপ ইতি
ভার্মী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রত্যাখ্যাতঃ (ত্রি) দূরীকৃতঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
প্রত্যাদিষ্টঃ ২ নিরস্তঃ ৩ নিরাকৃতঃ ৪

নিকৃতঃ ৫ বিপ্রকৃতঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥
কচিৎ পুস্তকে তু প্রত্যাদিকেত্যাদিল্লোক-
মেকমধিকং দৃশ্যতে তত্রাদ্যচতুষ্কং প্রত্যা-
দিকে । পরচতুষ্কং তিরস্কতে । ইতি
তট্টীকাসারস্বন্দরী ॥

প্রত্যাখ্যানং (ক্লী) নিরাকরণং । তৎপর্যায়ঃ
নিরসনং ২ প্রত্যাদেশঃ ৩ নিরাকৃতিঃ ৪
ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যাগমঃ (পুং) প্রত্যাগমনং । ফিরে আসা
ইতি ভাষা । যথা । তীর্থযাত্রাসমারম্ভে
তীর্থপ্রত্যাগমেষু চ । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
তত্ত্বঃ

প্রত্যাদিষ্টঃ (ত্রি) প্রত্যাদেশবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । নিরস্তঃ ২ প্রত্যাখ্যাতঃ ৩ নিরা-
কৃতঃ ৪ নিকৃতঃ ৫ বিপ্রকৃতঃ ৬ । ইত্য-
মরঃ ॥

প্রত্যাদেশঃ (পুং) নিরাকরণং । প্রত্যা-
খ্যানং । ইত্যমরঃ ॥ তত্ত্বং প্রতি দেবানা-
মাদেশশচ ॥

প্রত্যাধানঃ (পুং) বাতব্যাদিবিশেষঃ ।
তস্য লক্ষণমাহ । বিমুক্তপার্শ্বহৃদয়ং তদেবা-
মাশয়োথিতং । প্রত্যাধানং বিজানীয়াৎ
কফব্যাকুলিতানিলং ॥ বিমুক্তপার্শ্বহৃদয়ং
পার্শ্বে হৃদয়ে বিহায় জাতং তদেবা-
ধানং । কফব্যাকুলিতানিলং কফেনাব-
রুদ্ধবাতং ॥ * ॥ অথ তস্য চিকিৎসা ।
প্রত্যাধানে সমুৎপন্নে কুর্যাৎ বমনলজ্জনে ।
দীপনাদি নিযুক্তীত পূর্ববদ্বস্তিকশ্চ চ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রত্যালীড়ং (ক্লী) ধ্বিনাং পাদসংস্থানবিশেষঃ ।

तत्रोक्तस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपाद-
सङ्कोचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ध्विनामवस्थानविशेषः । यथा । स्यात् प्रत्या-
लीट्मालीट् संमं पादं तथापरं ।
वैशाखं मङ्गलकृति ध्विनां स्थानपङ्ककं ॥
स्यादक्षपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालीट्मिति प्रोक्तमालीट् तद्विपर्या-
यात् ॥ तुल्यात् पादयुगं यत्र समपादमुदा-
हृतं । वितस्त्यन्तरितं पादयुगं वैशाख-
मुच्यते ॥ मङ्गलाकारपादाभ्यां मङ्गलं
स्थानमीरितं । इति शब्दरत्नावली ॥ अशिते
त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रत्याशा (स्त्री) आकाङ्क्षा । यथा । मूढो ह्यत्र
मरौचिकाम् पशुवत् प्रत्याशया धावति ।
इति शान्तिशतकं ॥

प्रत्यासन्नः (त्रि) निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥

प्रत्यासरः (पुं) सैन्यपृष्ठः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रत्यासारः (पुं) बृहस्प पश्चाद्भागः । बृहस्प
पश्चाद्भागस्तुरं । तत्पर्यायः । बृह-
पाणिः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्याहरणं (स्त्री) प्रत्याहारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रत्याहारः (पुं) स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणं ।
तत्पर्यायः । उपादानं २ । इत्यमरः ॥
प्रत्याहरणं ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च
योगाङ्गविशेषः । यथा । प्रत्याहारश्च
तर्कश्च प्राणायामसूत्रतीयकः । समाधिर्धारणं
ध्यानं षडङ्गं योगसंग्रहः ॥ इति
तटीकायां भरतः ॥ प्रत्याहारमाह ।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याकानि योगविं ।
कुर्याच्छिन्नास्तकारौणि प्रत्याहारपरायणः ॥
इति विष्णुपुराणे ७ अंशे १ अध्यायः ॥
अपि च । इन्द्रियाङ्गिन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य
स्थितो हि सः । मनसा सह बुद्ध्या च
अत्याहारेषु संस्थितः ॥ इति गारुडे
२४० अध्यायः ॥ अल्लेन बहुनां ग्रहणं ।
यथा । अच् इति द्यक्त्वेण सर्वस्वराणां
ग्रहणं । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः (स्त्री) प्रत्युत्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रत्युत्त व्य वैपरीत्यं । यथा । बुधादिवाक्यं
तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत्त फल-
श्रुतेर्गुणफलबोधकमिति । इति तिथ्यादि-
तद्धे जन्माकर्मप्रकरणं ॥

प्रत्युत्क्रमः (पुं) प्रधानप्रयोजनानुकूल-
प्रयोजनानुष्ठानं । तत्पर्यायः । प्रयो-
गार्थः २ । इत्यमरः ॥ प्रकृष्टयोगः । इति
केचिं । प्रकृष्टयुद्धार्थमुपक्रमः प्रयोगः
वाच्यः । इति केचिं । प्रयोगो युद्धं
तदभिधेय इति केचिं । प्रत्युत्क्रमो
युद्धार्थ इति भाण्डरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्मारम्भे प्रथम-
युक्तिः प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति
भरतः ॥

प्रत्युत्क्रान्तिः (स्त्री) प्रत्युत्क्रमः । इत्यमर-
टीकायां क्षीरस्वामी ॥

प्रत्युत्तरं (स्त्री) उत्तरं प्रति उत्तरं । यथा ।
ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति 'वाह्युक्ते
ममेयं भूमिर्दशवर्षोपभूज्यमानत्वात् इति
प्रत्युत्तरं । इति व्यवहारतन्त्रं ॥

প্রত্যুথানং (ক্লী) অভ্যুথানং । গাত্রোথানং ।
যথা । দীব্যস্তুমক্লেস্তত্রাপি প্রিয়য়া চোদ্ধ-
বেন চ । পূজিতঃ পরয়া ভক্ত্যা প্রত্যুথানা-
সনাদিভিঃ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধে
৬৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রত্যুৎপন্নঃ (ত্রি) উৎপত্তিবিশিষ্টঃ । প্র-
ত্ৰুৎপূর্বপদধাতোঃ কর্তরি ক্তপ্রত্যয়েন
নিষ্পন্নঃ ॥

প্রত্যুৎপন্নমতিঃ (ত্রি) সূক্ষ্মবুদ্ধিযুক্তঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । কুশাগ্রীয়মতিঃ ২ সূক্ষ্মদর্শী ৩
তৎকালধীঃ ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ প্রতি-
ভাষিতঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রত্যুদগমনীয়ং (ক্লী) ধোতাং শুকদ্বয়ং । ইতি
মেদিনী ॥ সমুপস্থানযোগ্যে পূজনীয়ে চ
ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রত্যুদগমঃ (পুং) } প্রত্যুথানং । যথা । এক-
প্রত্যুদগমনং (ক্লী) } ত্রাসনসংস্থিতিঃ পরি-
কৃত্য প্রত্যুদগমাদূরতঃ । ইত্যাদি সাহিত্য-
দর্পণে রসপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রত্যুষঃ (পুং) প্রত্যুষঃ । প্রাতঃ । ইত্যমর-
টীকায়াং মথুরেশঃ ॥

প্রত্যুষঃ [স্] (ক্লী) প্রত্যুষঃ । ইত্যমরঃ ॥
যথা । যাতি ব্যক্তিং পুরস্তাদরুণকিসলয়ে
প্রত্যুষঃ পারিজাতঃ । ইতি ভরতধৃতসূর্য-
শতকং ॥

প্রত্যুষঃ (পুং) প্রভাতং । ইত্যমরঃ ॥ সূর্য্যঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বহুভেদঃ । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রত্যুষঃ [স্] (ক্লী) প্রভাতং । ইত্যমর-
টীকায়াং ভরতঃ ॥

প্রত্যাহঃ (পুং) বিঘ্নঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রত্যেকং (ক্লী) একং একং প্রতি । যথা ।
প্রত্যেকং বা দ্বয়ং বা ত্রয়মপি চ পরং
বীজমত্যন্তশুভং । ইত্যাদি কর্পূরাখ্য-
স্তোত্রং ॥

প্রথ ক প্রক্ষেপে । খ্যাতৌ । ইতি কবিকল্প-
ক্রমঃ ॥ রেফযুক্তঃ । ক প্রাথয়তি । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

প্রথ ম ষ ঙ খ্যাতৌ । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
রেফযুক্তঃ । ম প্রথয়তি । ষ প্রথা । ঙ
প্রথতে গুণী প্রশিদ্ধঃ স্মাদিত্যর্থঃ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

প্রথমঃ (ত্রি) প্রধানং । তৎপর্যায়ঃ ।
আদিঃ ২ পূর্বঃ ৩ পৌরস্ত্যঃ ৪ আদ্যঃ ৫ ।
ইত্যমরঃ ॥ অগ্রিমঃ ৬ আদিমঃ ৭ । ইতি
জটাধরঃ ॥ প্রাক্ ৮ । ইত্যব্যয়বর্গে
অমরঃ ॥

প্রথা (স্ত্রী) খ্যাতিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রথিতঃ (ত্রি) খ্যাতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রথিতিঃ (স্ত্রী) খ্যাতিঃ । প্রথধাতোর্ভাবে
ক্তিপ্রত্যয়েন নিষ্পন্ন্য । ইতি ব্যাকরণং ॥
প্রথিমা [ন্] (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । পৃথু
শব্দাদতিশয়ার্থে ইমন্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ।
ইতি ব্যাকরণং ॥ যথা । প্রথিমানন্দ-
ধানেন ঘনেন জঘনেন সা । ইতি
ভট্টঃ ॥

প্রথিমা (স্ত্রী) পৃথোর্ভাবে । পৃথুত্বং । ইতি
সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রথিনী [ন্] (ত্রি) প্রথিমায়ুক্তঃ । স্থূলঃ ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রথিতঃ (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । অতিবৃহৎ
তি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥

প্রথুকঃ (পুং) পৃথুকঃ । ইত্যমরটীকায়াম্ রায়-
মুকুটঃ ॥

প্রদঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে দদাতি যঃ । প্রদাতা ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রদত্তং (ত্রি) প্রকর্ষণে দত্তং । ইতি মুঞ্চ-
বোধব্যাকরণং ॥

প্রদরঃ (পুং) ভঙ্গঃ । বাণঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিদারঃ । নারীরুগ্ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥ * ॥

অশ্ব নামান্তরং অশ্বগদরং । তত্ত্ব ফলিত-
মোন্তা রক্তাদিধাতুক্ষরণং অশ্ব নিদানং ।

যথা । বিরুদ্ধমদ্যাধ্যশনাদজীর্ণাদাক্তপ্রপা-
তাদতিমৈথুনাচ্চ । যানাদ্বশোকাদতিকর্ষ-
ণাচ্চ ভারাভিঘাতাচ্ছয়নাদিবাচ ॥ অশ্বগ-

দরং ভবেৎ সর্বং সাঙ্গমর্দং সবেদনং ॥
তস্মাতিবদ্বৌ দৌর্বল্যং শ্রমো মূর্ছা মদ-

স্তম্বা । দাহঃ প্রলাপঃ পাণ্ডুহং তন্দ্রা
রোগাশ্চ বাতজাঃ ॥ * ॥ স চ চতুর্বিধো

যথা । তং শ্লেষ্মপিভানিলসন্নিপাতৈশ্চতুঃ-
প্রকারং প্রদরং বদন্তি । * । শ্লেষ্মিকশ্চ

তশ্চ লক্ষণং । আমং সপিচ্ছাপ্রতিমং স-
পাণ্ডুপুলাকতোয়প্রতিমং কফাত্ত্ব ॥ * ॥

পৈত্তিকশ্চ তস্য লক্ষণং । সপীতনীলা-
সিতরক্তমুষ্ণং পিত্তার্তিযুক্তং ভূশবেগি

পিত্তাৎ ॥ * ॥ বাতিকশ্চ তশ্চ লক্ষণং ।
রুক্ষারুণং ফেনিলমল্লমল্লং বাতার্তিঘাতাৎ

শ্লিণিতোদকাভং ॥ * ॥ তস্য ত্রৈদোষি-
কস্য লক্ষণং । সক্ষৌদ্রসর্পির্হরিতালবর্ণং

মহুপ্রকাশং কুণপং ত্রিদোষাৎ । তক্ষা-

প্যসাধ্যং প্রবদন্তি তজ্জ্ঞান তত্র কুব্বীত
ভিষক্ চিকিৎসাৎ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥

অসৌম্যধং যথা । যততুল্যা কন্দলাক্ষা
পীতা ক্ষীরেণ বৈ সহা । প্রদরং হরতে

রোগং নাত্র কাথ্যা বিচারণা ॥ ইতি
গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।

দগ্না সৌবর্চলাজাজীমধুকং নীলমুৎপলং ।
পিবেৎ ক্ষৌদ্রযুতং নারী বাতাস্বগদর-

শান্তয়ে ॥ এষাং প্রত্যেকং মাষদ্বয়ং ।
সর্বমেককীকৃত্য দগ্না কর্ষচতুর্কুয়েন পিক্তা

তত্র মাষাক্টকং মধু নিঃক্ষিপ্য পেয়ং ॥ * ॥
মধুকং কর্ষমেকস্ত চতুর্কর্ষাং সিতান্তথা ।

তপুলোদকসংপিষ্টাং লোহিতে প্রদরে
পিবেৎ ॥ বলা কঙ্কতলাথ্যা যা তস্যা

মূলস্ত চূর্ণিতং । লোহিতে প্রদরে খাদে-
চ্ছকরামধুসংযুতং ॥ * ॥ শুচিস্থানে ব্যাত্র-

নখ্যা মূলমুত্তরদিগ্ভবং । নীতমুত্তর-
ফল্লগ্যাং কটিবন্ধং হরেদশ্বক্ ॥ * ॥ রসা-

ঞ্জনং তপুলকস্য মূলং ক্ষৌদ্রাশ্বিতং তপুল-
তোয়পীতং । অশ্বগদরং সর্বভবং নিহাস্ত

যাসঞ্চ ভার্গী সহ নাগরেণ ॥ * ॥ অশোক-
বন্ধলকাথশ্চতং ছুন্ধং স্ত্রীতলং । যথা-

বলং পিবেৎ প্রাতস্তীত্রাস্বগদরনাশনং ॥
অশোকবন্ধলপলং দ্বাত্রিংশৎপলসংমি-

তেন জলেন নিষ্ক্ৰাথ্য শেষেণ পলাক্টক-
কাথেন সহ ক্ষীরং পলাক্টকমিতং বি-

পচেৎ তত্ত্ব ছুন্ধাবশেষং কর্ভব্যং তন্মধ্যে
পলচতুর্কুয়মিতং ছুন্ধং পেয়ং বহুবলা-

পেক্ষয়া বা ॥ * ॥ কুশমূলং সমুদ্ধৃত্য পেষ-
য়েত্তপুলাশ্বনা । এতৎ পীত্বা ত্র্যহং নারী

प्रदरां परिमुच्यते ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रदर्शितः (त्रि) आलोकितः । यथा । क्रिया-
वाचित्तुमाथात्तुं प्रसिद्धोर्ध्वः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोहने मन्त्रव्या अनेकार्था हि
धातवः ॥ इति मुक्त्वोपधात्कायां दुर्गा
दासः ॥

प्रदलः (पूं) बाणः । इति ऊटाधरः ॥

प्रदक्षिणं (स्त्री) दक्षिणावर्तेन देवमुद्दिश्य
प्रदक्षिणः (पूं) भ्रमणं । यथा । एकं देव्यां
रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायके । चह्वारि
केशवे कुर्यात् शिवे चाङ्गप्रदक्षिणं ॥
इति कश्मलोचनं ॥ * ॥ सर्वदेवतुष्टिद-
प्रदक्षिणं यथा । प्रसार्था दक्षिणं हस्तं
स्वयं नत्रशिवाः पुनः । दक्षिणं दर्शयन्
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ सकृत्त्रिर्वा
वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवोषतुष्टि-
दः ॥ अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्यात्
प्रदक्षिणं । सर्वान् कामान् समासाद्य
पश्चान्मोक्षवाप्स्यत् ॥ मनसापि च यो
दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणाद्-
यमगृहे नरकाणि न पश्यति ॥ इति
कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्यांश्च
शास्त्रवीं । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कार-
स्त्रिकोणवत् ॥ अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठ-
त्तश्च समीरितं । शिवप्रदक्षिणे मन्त्रौ
अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सब्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूत्रं न लज्जयेत् ॥ सोमसूत्रं

जलनिःसरणस्थानं । प्रसार्था दक्षिणं हस्तं
स्वयं नत्रशिवाः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ त्रिधा च
वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणं ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणं ।
अकाले दर्शनं विवेकीर्हन्ति पुण्यं पुरा-
कृतं ॥ इति तन्त्रसारः ॥

प्रदक्षिणा (स्त्री) प्रदक्षिणं । यथा । अथ प्रद-
क्षिणा । ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या
भगवतो हरेः । नामानि कीर्तयन् शक्तौ
तां साक्षात्सर्वान् ॥ * ॥ प्रदक्षिणामञ्ज्या
चोक्ता नारसिंहे । एकां चण्ड्यां रवेः
सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः
केशवे दद्यात् शिवे च्छुद्धप्रदक्षिणां ॥ * ॥
प्रदक्षिणामाहात्र्यां वाराहे । प्रदक्षिणां
वे कुर्वन्ति भक्तिवृत्तेन चेतसा । न ते
यमपुरं वासिन्ति वासिन्ति पुण्यकृतां गतिं ॥
यस्त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् साक्षात्सर्वप्रणा-
मकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्स्यान्नात्र
संशयः ॥ स्वान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
विवेकीर्त्विमानं यः कुर्यात् सकृद्भक्त्या
प्रदक्षिणं । अश्वमेधसहस्रस्य फल-
माप्नोति मानवः ॥ तत्रैव चातुर्ग्राह्य-
माहात्र्या । चतुर्वारं भ्रमीभिसु जगत्
सर्वं चराचरं । क्रान्तं भवति विप्राग्र्य
तन्तीर्थगमनाधिकं ॥ तत्रैवाशुत्र । प्रद-
क्षिणं तु यः कुर्यात्क्षरिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
नारसिंहे । प्रदक्षिणेन चैकेन देव-
देवस्य मन्दिरे । कृतेन यत् फलं नृणां

तच्छृणु नृपाञ्जल । पृथ्वीप्रदक्षिणफलं
यत्रं प्राप्य हरिं ब्रजेत् ॥ अत्र च ।
एवं कृत्वा तु कृष्यथ यः कुर्याद्विप्रदक्षिणं ।
स पुद्गीपवतीपुण्यं लभते तू पदे पदे ॥
पठन्नामसहस्रं नामान्येवाथ केवलं ।
भक्तिस्त्रयोदशे । विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन्
यत्तत्रावर्तते पुनः । तदेवावर्तनं तस्य
पुनर्नावर्तते भवे ॥ ब्रह्मरदीये वस-
भगीरथसंवादे । प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् वो
विकोश्वनुजेश्वर । सर्वपापविनिर्मुक्तो
देवेन्द्रत्वं समश्नुते ॥ तत्रैव प्रदक्षिण
माहात्म्ये सूक्ष्मोपाख्यानास्ते । भक्त्या
कुर्वन्ति ये विकोः प्रदक्षिणचतुस्तयं ।
तेहपि यास्यन्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमो-
त्तमगति ॥ तं ख्यातं यं सूक्ष्मस्य पूर्वं
स्मिन् गुणजन्मि । कृष्यप्रदक्षिणाभावान्माहा-
सिद्धिरुद्दिता ॥ * ॥ अथ प्रदक्षिणयां
निषिद्धं विष्णुस्मृतौ । एकहस्तप्रणामश्च
एका चैव प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं
विकोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥ अकाले
भोजनादिसमये । किञ्च । कृष्यस्य पुरतो
नैव सूर्यास्तैव प्रदक्षिणां । कुर्याद्भ्रम-
रिकारुपां वैगुण्यापादनीं प्रार्थे ॥ तथा
चोक्तं । प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च
कारणात् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
८ विलासः ॥

प्रदानं (क्ली) दानं । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकुर्वन् दानं ॥

प्रदिकं (क्ली) मांसव्यञ्जनभेदः । यथा । मांसं
बहुमतेर्भुक्तं सिद्धं चोष्णान्मुना मुखः ।

जीरकादौः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ॥
तदेव द्युततक्राद्यं प्रदिकं सत्रिजातकं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रलिप्ते त्रि ॥
प्रदिक् (स्त्री) विदिक् । इति जटाधरः ॥
प्रदीपः (पुं) दीपः । इत्यमरः ॥ तत्पय्यायः ।
श्वेहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखा-
तरुः ४ गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावृक्षः ६
दशेकनः ७ दोषातिलकः ८ दोषाशुः ९
नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दीपमाहात्म्यां यथा । दीपेन लोकान्
जयति दीपस्तैजोमयः स्रुतः । चतुर्वर्ग-
प्रदो दीपस्तस्मादीपं यजेत् श्रिये ॥ * ॥
सप्तप्रकारा दीपा यथा । द्युतप्रदीपः
प्रथमस्तिलतैलौघवस्ततः । सार्वपः फल-
निवासजातो वा राजिकोद्भवः । दधिज-
श्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥ * ॥
तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा । पद्मसूत्र-
तवा दर्तुर्गर्तुसूत्रतवाथवा । सालजा बादरी
वापि फलकोमोद्भवथवा । वर्तिका दीप-
कृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्रुताः ॥ * ॥ दीप-
पात्राणि यथा । त्रैजसं दारवं लोहं
मार्तिक्यं नारिकेलजं । तृणध्वजोद्भवं
वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥ दीपवृक्षे
दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधो यथा । दीप-
वृक्षाश्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ।
वृक्षे च दीपो दातव्यो न तू भूमौ कदा-
चन ॥ सर्वसहा ब्रह्मती सहते न द्विदं
द्वयं । अकार्यपादघातञ्च दीपताप-
स्तथैव च ॥ तस्मान्मथा तु पृथिवी तापं
नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्माहादेवैव्ये

অশ্বেভ্যোহপি চ ভৈরব ॥ কুব্ধন্তং পৃথিবী-
 তাপং যো দীপমুৎস্বজেন্নরঃ । স তত্র-
 তাপং নরকমাপ্নোত্যেব শতং সমাঃ ॥ * ॥
 স্মরত্তবর্ত্তিঃ সস্নেহঃ পাত্রেহভগ্নে স্মদর্শনে।
 সূক্ষ্মায়ে বৃক্ষকোটৌ তু দীপং দদ্যাৎ প্রয-
 ত্ততঃ ॥ লভাতে বস্য তাপস্ত দীপস্য
 চতুরঙ্গুলাৎ । ন স দীপ ইতি খ্যাতো
 ছোষবহ্নিস্ত স শ্রুতঃ ॥ নেত্রাহ্লাদকরঃ
 সর্বভূমিতাপবিবর্জিতঃ । স্মশিখঃ শব্দ-
 রহিতো নিধূমো নাত্তিস্বকঃ ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্তিস্ত প্রদীপঃ শ্রীবিবুদ্ধয়ে । দীপবৃক্ষ-
 স্থিতে শুদ্ধস্নেহেনৈব প্রপূরিতে ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্ত্য তু চারুদীপঃ প্রদীপকঃ । উভয়ঃ
 প্রোচ্যতে পুত্র সর্বভূষ্টি প্রদায়কঃ ॥ বৃক্ষেণ
 বর্জিতো দীপো মধ্যমঃ পরিকীর্তিতঃ ।
 বিহীনঃ পাত্রেতৈলাভ্যামধমঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 কার্ত্তিকে তদানফলং যথা । কার্ত্তিকে
 মাসি যো দদ্যাৎ প্রদীপং সর্পিরাদিনা ।
 আকাশে মণ্ডলে বাপি স চাক্ষয়ফলং
 লভেৎ ॥ ইতি কৰ্ম্মলোচনং ॥ * ॥ অপি
 চ । সমভ্যর্চ্য হরিং ভক্ত্যা দীপং দত্ত্বা
 দিবানিশং । তত্র পাপবিশুদ্ধাত্মা নরো
 যাতি দিবং নৃপ ॥ কৃষ্ণপক্ষে বিশেষেণ
 তত্র পঞ্চ দিনানি তু । পুণ্যানি তেষু যদন্ত-
 মক্ষয়ং সর্বকামিকং ॥ একাদশ্যাং হরি-
 মুদ্दिশ্য দীপং প্রজ্বাল্য মূষিকা । মানুষ্যং
 দুর্লভং প্রাপ্য পরাং গতিম্বাপ সা ॥
 দ্বাদশ্যাং তস্করো রাত্রিদীপমুদ্বোধ্য
 চৌর্য্যতঃ । কারণাং পরমং প্রাপ্তো লোকং

বিষোঃ সনাতনং ॥ অপচোহপি ত্রয়ো-
 দশ্যাং দীপান্ দত্ত্বাপরৈঃ কৃতান্ । বেশ্যা
 লীলাবতী ভূত্বা জগাম স্বর্গমক্ষয়ং ॥
 লুক্কোহপি চতুর্দশ্যাং পূজয়িত্বা জনা-
 দনং । নির্ভক্তিঃ পরসংগত্যা বিমূলোকঃ
 জগাম সঃ ॥ গোপঃ কশ্চিদমাশ্রাং পূজাং
 দৃষ্ট্বাথ শাস্ত্রিণঃ । স্তর্জয়স্তৃজাপালো রাজ
 রাজেশ্বরোহভবৎ ॥ তস্মাদ্দীপাঃ প্রদাতব্য
 রাত্রাবস্তমিতে রবৌ । গৃহেষু সর্বগোষ্ঠেষু
 চৈতেষ্যায়তনেষু চ ॥ দেবানাক্ষেব রথ্যাস্ত
 শ্মশানেষু সরঃসু চ । ইত্যগ্নিপুরাণং ॥

প্রদীপনঃ (পুং) স্মাবরবিষভেদঃ । ইত্যনরঃ ॥
 তস্য লক্ষণং যথা । বর্ণতো লোহিতো বঃ
 স্মাং দাপ্তমান্ দহনপ্রভঃ । মহাদাহকরঃ
 পৃক্বেঃ কথিতঃ স প্রদীপনঃ ॥ ইতি রাজ
 নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকাশকে ত্রি ॥

প্রদেশঃ (পুং) দেশমাত্রং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
 আস্থানং ২ আস্থা ৩ ভূঃ ৪ অবকাশঃ ৫
 স্থিতিঃ ৬ পদং ৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 তর্জয়স্তৃজসম্মিতঃ । ভিত্তিঃ । ইতি
 মেদিনী ॥

প্রদেশনং (ক্লী) নৃপাদে রূপটোকনং । তেটী
 ইতি খ্যাতং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রাভূতং ২
 উপায়নং ৩ উপগ্রাহং ৪ উপহারঃ ৫
 উপদা ৬ । ইত্যনরঃ ॥ কেচিত্তু দেব-
 তাভ্যো ভক্ত্যা মিত্রাদিত্যশ্চ প্রীত্যা যৎ
 প্রশস্তং লডুকাদি দীয়তে তৎ ইত্যাহঃ ।
 কেচিচ্চ প্রাভূতাদি দ্বয়ং শ্রদ্ধয়া দেবতা-
 ব্রাহ্মণরাজাদিভ্যো যদীয়তে তত্র । উপা-
 যনাদি চতুষ্কং ভূভ্যমিদং দীয়তে ত্বয়ৈতৎ

मम कार्यं साधनीयमिति वदीयते धृती
इति ख्याते इत्याहः । किञ्च षट्क-
मेकार्थमेवेति बहवः । उपायनमुप-
ग्राह्यं प्राङ्गतकोपदा स्त्रियामित्यमर-
माला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी (स्त्री) तर्जनी । इत्यमरभरतो ॥
प्रदेशिनी

प्रदेहः (पुं) प्रलेपः । इति वैदिकं ॥

प्रदोषः (पुं) रजनौमुखं । इत्यमरः ॥
तद्गु रात्रेः प्रथमदण्डचतुर्दशं । यथा ।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं षट्कान्द्वयमिष्यते ।
इति तिथ्यादितद्गु ॥ दोषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रद्य (स्त्री) प्रकृता द्योः स्वर्गो यस्मात् ३०
पुण्यं । इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

प्रद्यम्नः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ स वासु
देवश्च चतुर्थांशः । यथा । एकदेवश्च
चतुष्पादश्च चतुर्धा पुनरुच्यते । विभेद
वासुदेवोऽसौ प्रद्यम्नो हरिरव्ययः ॥
कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः
स्वयं । अपां तरतनाः पूर्व्वं स्वच्छया
ह्यभवद्भारिः ॥ इति कौश्ले ४८ अध्यायः ॥
अपि च । अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्यम्नः
काम एव च । बलदेवः स्वयं शेषः
कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११७ अध्यायः ॥

प्रदोतः (पुं) रश्मिः । इति हलायुधः ॥

प्रदोतनः (पुं) सूर्यः । इति हलायुधः ॥
द्व्यर्थो स्त्री ॥

प्रद्रवः (पुं) पलायनं । इत्यमरः ॥
प्रधनं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ दारणं ।
इति मेदिनी ॥

प्रधानं (स्त्री) प्रकृतिः । महामात्रः । पर
मात्रा । वृद्धः । प्रशस्तः । तत्पर्यायः ।
प्रमुखं २ प्रवेकं ३ अनुत्तमं ४ उत्तमं ५
मुख्यं ६ वयं ७ वरेण्यं ८ प्रवर्द्धं ९ अन-
वरार्द्धं १० परार्द्धं ११ अग्रं १२ प्राग्र
हरं १३ अग्रं १४ अग्रं १५ अग्रियं १६
अग्रिमं १७ । इत्यमरः ॥

प्रधानः (पुं) महामात्रः । सेनापत्यादिः ।
महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे
वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रधिः (पुं) नेमिः । इत्यमरः ॥

प्रधीः (त्रि) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । प्रकृष्टबुद्धो
स्त्री । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रधूपिता (स्त्री) क्लेशिता । सूर्याग्न्यव्यादिक् ।
इति मेदिनी ॥ प्रकर्षेण तण्डुले दीपे च त्रि ॥

प्रनक्तः (त्रि) प्रकर्षेण नाशयुक्तः । कश्चि-
दज्ज्ञानसञ्ज्ञतः प्रनक्तस्ते धनञ्जय । इति
श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं (स्त्री) प्रनिघातनं । वधः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रपक्षः (पुं) विपर्यासः । विस्तरः । इत्य-
मरः ॥ विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा
मायेति स्वामी । इति भरतः ॥ सक्षयः ।
प्रतारणं । इति मेदिनी ॥ संसारः ।
यथा । पादुकापक्षस्तोत्रं पक्षवत्त्राद्-
विनिर्गतं । मङ्गलान्यफलोपेतं प्रपक्षे
चातिदुर्लभं ॥ इति गुरुपादुकास्तोत्रं ॥

‘प्रपक्षितं (त्रि) विश्रुतं । अमयुक्तं । यथा ।
 आत्मानमेवाञ्जतया विज्ञानतां तेनैव
 जातं निश्चलं प्रपक्षितं । ज्ञानेन
 भूयोऽपि च तं प्रलीयते रज्ज्वाहर्भोग-
 त्वाभवो यथा ॥ इति श्रीभागवते
 १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

प्रपथः (त्रि) शिथिलः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 प्रपथ्या (स्त्री) हरीतकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपदं (स्त्री) पादाग्रं । इत्यमरः ॥

प्रपन्नः (त्रि) शरणगतः । यथा । गोविन्दं
 पुण्डरीकाक्षमनन्तमज्जमव्ययं । केशवक्ष
 प्रपमोऽस्मि किमो मृत्युः करिष्यति ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युजयो नाम
 १ अध्यायः ॥

प्रपन्नाडः (पुं) प्रपुन्नाडः । चक्रमर्दकः ।
 इति रत्नमाला ॥

प्रपा (स्त्री) पानीयशालिका । इत्यमरः ॥

प्रपाणिः (पुं) करस्याधोदेशः । पाणितलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपातः (पुं) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः ।
 आरुढि इति ख्यातं । यस्मात् पतने
 अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । त-
 पर्यायः । अतटः २ भूषः ३ । इत्यमरः ॥
 निर्बरः । इति मेदिनी ॥ अत्यवस्कन्दः ।
 कूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपायी [नु] (त्रि) पानकर्ता । रक्षककर्ता ।

इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रपावनं (स्त्री) वनभेदः । कामारण्यं । इति
 शब्दमाला

प्रपितामहः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ पितामहपिता । इत्यमरः ॥

प्रपितामही (स्त्री) प्रपितामहपत्नी । यथा ।
 स्वैन भद्रा सह आह्वं माता भुङ्क्ते
 स्वधामयं । पितामही च स्वैनैव स्वैनैव
 प्रपितामही ॥ इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः } (पुं) प्रपुन्नाडः । इत्यमर-
 प्रपुन्नाडः } टीकायां भरतः ॥

प्रपुन्नाटः (पुं) चक्रमर्दकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपुन्नाडः (पुं) चक्रमर्दकः । चाकुन्दिया इति
 भाषा । इत्यमरः ॥

प्रपुन्नालः (पुं) प्रपुन्नाडः । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका (स्त्री) कण्टकारी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

प्रपोषुरीकं (स्त्री) हस्तिनां मनुष्याणां
 चक्षुष्यः स्फुटविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्या-
 पत्रः । पुण्ड्रिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥
 तत्पर्यायः । चक्षुष्यं २ शीतं ३ स्त्री-
 पुष्पं ४ पुण्डरी ५ । इति रत्नमाला ॥
 पुण्ड्र्या ६ पुण्डरीयकं ७ पोण्डरीयं ८
 स्रुपुष्पं ९ सानुजं १० अनुजं ११ ।
 अश्रु गुणाः । चक्षुर्हितं । मधुरं ।
 तिक्तं । शीतलं । पित्तत्रणं ।
 दाहहृष्यानाशित्थं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च । पोषुर्यां मधुरं तिक्तं कषाय-
 शुक्रलं हिमं । चक्षुष्यं मधुरं पाके
 वर्णं पित्तकफान्नूत् ॥ इति भाव-
 प्रकाशः ॥

प्रपोत्रः (पुं) पोत्रश्च पूत्रः । तत्पर्यायः ।

प्रतिमप्रा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपोत्री (स्त्री) पोत्रश्च कन्या । इति श्रुतिः ॥

प्रफुल्लः (त्रि) विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः ।

उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४

विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८ ।

इत्यमरः ॥ प्रबुद्धः ९ जृम्भः १० श्रितः ११

उन्मिषितः १२ दलितः १३ स्फुटितः १४

उच्छ्रितः १५ विजृम्भितः १६ स्मरः १७

विनिद्रः १८ उन्मिद्रः १९ विमुद्रः २०

हसितः २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवक्त्रः (पुं) सन्दर्भः । इति त्रिकाश्लेषः ॥

काव्यादिग्रन्थनम् । यथा । प्रवक्त्रोहयम्

वक्त्रोखिलजगतानुश्रु सरसामिति हंस-
दूतः ॥

प्रवक्त्रकलना (स्त्री) प्रवक्त्रस्य कलना रचना

वहन्नुता स्तोत्रकसत्या कथा । प्रवक्त्रकलनां

स्तोत्रकसत्यां प्रार्थनाः कथां विदुः । पर-

स्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका

कचिन् ॥ इति कोलाहलाचार्यः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रवलः (पुं) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥

प्रकृष्टबलयुक्ते त्रि । यथा । आक्रान्तः स

महाभागस्तैस्तदा प्रवलारिभिः । इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥ प्रकृष्टबले क्लीबम् ॥

प्रवला (स्त्री) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकृष्टबलवती च ॥

प्रवालः (पुं स्त्री) रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्न-

विशेषः । पला इति मुष्ण इति च भाषा ।

तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः । इति

ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । १. विक्रमः २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गारकमणिः ३ अष्टोधि-

बल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रत्नाङ्गः ६ रत्ना-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्नम् । अम्लत्वं । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्याकान्तिकरत्नम् । धृते मङ्गल-

दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि

च । सारकत्वं । शीतत्वं । कषायत्वं ।

श्वाहृत्त्वं । वास्तिकारित्वम् । चक्रुर्हितत्वं ।

धारणे पापालम्बीनाशित्वम् । इति राज-

बल्लभः ॥ * ॥ तस्य शुभलक्षणं यथा । शुद्धं

दृढं घनं रूढं मृत्तं गात्रस्वरङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत्

शुभम् ॥ * ॥ तस्याशुभलक्षणं यथा ।

गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रसूक्ष्मं सको-

टरं । रूक्कृष्णं लघुश्चेत् प्रवालमशुभं

त्यजेत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्योत्-

पत्त्यादि यथा । सूत उवाच । आदाय शेष

स्तस्यान्त्रं यमस्याकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र

जायन्ते विक्रमाः स्वमहागुणाः ॥ तत्र

प्रधानं शर्शलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्प-

निभं प्रदिष्टम् । सनीसकं देवकरोम-

कम् स्थानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अन्यत्र जातम् न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-

च्छिल्लिविशेषयोगात् ॥ प्रसन्नं कोमलं

मृत्तं सुरागं विक्रमं हि तत् । धन

धान्यकरं लोके विधाति भयनाशनम् ॥

परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराथस्य वै

मणेः । स्फटिकस्य विक्रमस्य रत्नज्ञानाय

शौनक ॥ इति गारुडे ८० अध्यायः ॥ * ॥

अथ विद्रुमपरीक्षा । खेतसागरमध्ये तु
जायते बल्लरी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाया
दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥ पाषाणं प्रभजत्येषा
प्रयत्नां कथिता सती । विद्रुमं नाम
यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥ त्रकादि-
जातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते । अरुणं
शरत्काथं कोमलं श्लिष्णमेव च ।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेधं
मनोरमं ॥ जवावक्कसिन्दूरदाडिमीकुसुम-
प्रभं । कठिनं दुर्बेधमश्लिष्णं क्षत्र-
जातिं तदुच्यते ॥ पलाशकुसुमाभासं
तथा पाटलसन्निभं । वैश्वजातिर्भवेत्
श्लिष्णं वर्णाद्यं मन्दकान्तिभं ॥ रत्नोत्त-
मपलदलाकारं कठिनं न चिरद्व्यति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्यादायुर्वेधं तथैव
च ॥ * ॥ रत्नता श्लिष्णता दार्यं चिरद्व्यति
सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धन-
धान्यकराः पराः ॥ हिमार्द्रौ यत्नो संजातं
तद्वज्रमतिनिष्ठुरं । तत्र लिप्ता भवे-
न्मिश्रकल्पाहतिमधुरः स्थितः । तस्य धारण-
मात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥ * ॥ विव-
र्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयं । रेखा-
काकपर्दो विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्याद्वेषो लक्ष्मीमावर्तः कुल-
नाशनः । पट्टलो रोगकृत् ध्यातो विन्दु-
र्द्धनविनाशकृत् ॥ त्रासः संजनयेज्जासं
नीलिका मृत्युकारिणी । मूल्यां शुद्धप्रवा-
लस्य रूप्याद्विगुणमुच्यते ॥ धारणेऽस्यापि
नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् । * ।

तथाहि । विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये । ते मृत्यु-
मेवाञ्जनि वै वहन्ति सत्यं वदत्येषकतो
मुनीन्द्रः ॥ इति युक्तिकल्पतरौ प्रवाल-
परीक्षा ॥ * ॥ किशलयः । वीणादण्डः । इति
मेदिनी ॥

प्रवालिकः (पुं) जीवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रवालफलं (स्त्री) रत्नचन्दनं । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रवृद्धः (त्रि) पण्डितः । प्रफुल्लः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जागृतः । यथा । प्रातस्तुरां पत्र-
त्रिभ्यः प्रवृद्धः प्रणमन्विं । इति भट्टः ॥

प्रबोधः (पुं) विनिन्दन् । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रकृष्टज्ञानकृत् । यथा । तावत् सत्यं जग-
द्भाति प्रबोधे सत्यमद्वये । इत्याञ्ज-
बोधग्रन्थः ॥

प्रबोधनं (स्त्री) न्यूनपूर्वगन्तव्यं चन्दनादेः
प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्वसौगन्ध्यात्-
पादनं । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।
इत्यमरभरतो ॥ बोधजननकृत् ॥

प्रबोधनी (स्त्री) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रीहरेरुत्थानैकादशादिः । अथ प्रबो-
धनीकृत्यं । शयन्यामिव कृत्वास्यां स्त्रीरा-
ज्योद्धिमहोत्सवः । प्रबोध्य कृत्वा संपूज्य
विधिमारोहयेद्वत् ॥ * ॥ अथ प्रबोधनी-
कृत्यनित्यता । स्वप्ने तत्रैव । जन्म-
प्रभृति वत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भूवि ।
वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोध-
वासरं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनीमाहास्यां

तत्रैव । प्रबोधन्याश्च महात्मां पापघ्नं
 पुण्यवर्द्धनं । मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु
 ह्यं मुनिसतम ॥ तावदगर्ज्जति विप्रेन्द्र
 गङ्गा भागीरथी क्तिर्तो । यावन्मायाति
 पापघ्नी कार्तिके हरिवोधनी ॥ तावद-
 गर्ज्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च । यावत्
 प्रबोधनी विष्णोस्तुर्धर्मायाति कार्तिके ॥
 वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
 एकेनैवोपवासैः प्रबोधन्यां लभे-
 म्नरः ॥ दुर्लभैश्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये
 सचराचरे । तदपि प्रार्थितं विप्र ददाति
 हरिवोधनी ॥ ईश्वर्यां सन्ततिं प्रज्जां
 राज्यां सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र
 हेलया हरिवोधनी ॥ मेरुमन्दरतुल्यानि
 पापान्नुत्सृज्यतान्यपि । एकेनैवोप-
 वासेन दहते हरिवोधनी ॥ पृथिव्यां यानि
 दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकेनैवोप-
 वासेन ददाति हरिवोधनी ॥ किञ्च ।
 जातः स एव स्फुली कुलं तेनैव
 पावितं । कार्तिके मुनिशार्दूल कृता
 येन प्रबोधनी ॥ यानि कानि च तीर्थानि
 त्रैलोक्ये सन्तवन्ति च । तानि तस्य
 गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीं ॥
 सर्वं कृत्यं परित्यज्य दुष्कृत्यं चक्र-
 पाणिनः । उपोष्यैकदशी सम्यक्
 कार्तिके हरिवोधनी ॥ किञ्च तस्य बह्वि-
 कृत्यैः परलोकप्रदैश्चुने । सकृच्छोपो-
 षिता येन कार्तिके हरिवोधनी ॥ स
 ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-
 प्रियः । स्वर्गमोक्षे च तस्यास्तुमुपास्ते ।

हरिवोधनीं ॥ विष्णोः प्रियतमा ह्येषा
 धर्मसारस्य दायिनी । इमां सकृच्छोपो-
 ष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ प्रबोधनी-
 मुपोष्यैव न गर्तुं विशन्ते नराः । सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य तस्मात् कूर्कित नरैर्द ॥
 स्नानं दानं तपो होमः समुद्दिश्य जना-
 र्द्धनं । नरैर्यत् क्रियते विप्र प्रबोधन्यां
 तदक्षयं ॥ महाव्रतमिदं पूज्य महापापोष-
 नाशनं । प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत्
 समुपोषयेत् ॥ व्रतेनानेन देवेशं
 परितोष्य जनार्द्धनं । विराजयन् दिशो
 दीप्या प्रयाति भूवनं हरेः ॥ पादौ च
 तत्रैव । दुष्कारिभोगिशयने । भगवा-
 ननन्तो यस्मिन्दिने स्वपति चाथ विबुध्यते
 च । तस्मिन्ननन्तमसामुपवासभाजां पुंसां
 ददात्यभिमतं गरुडाक्षशायी ॥ वाराहे
 च । उपवाससमर्थानां सदैव पृथु-
 लोचने । एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या
 प्रबोधनी ॥ तस्यामाराध्य विश्वेशं जगता-
 मीश्वरेश्वरं । प्राप्नोति सकलं तन्नि
 द्वादशद्वादशीव्रतं ॥ उत्तराङ्गारकघृता यदि
 सा भवति प्रिये । तदा सा महती पुण्या
 कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥ शयने बोधने
 चैव कटिदाने च सुन्दरि । उपोष्यैव
 विधानेन यास्ति मलयतां नराः ॥ एका-
 दशी सोमघृता कार्तिके मासि भाविनि ।
 उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकी-
 र्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्व-
 मानस्यमश्रुते । अनन्तपुण्यफलदा तेना-
 नन्ता श्रुता फले ॥ तत्रैव त्रिभुवनारद-

संवादे। अद्युक्तं ते प्रवक्ष्यामि शुद्धाद्-
 शुद्धतरं मुने। कार्तिकेहमलपक्षे तु
 साक्षादेकदशी स्यात् ॥ भक्तिप्रदा हरेः
 सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी। या सा
 विशेषाः परा मूर्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥ सा
 क्लृप्ता मानुषे लोके द्वादशी मुनिपुङ्गव।
 श्रीगंधुरायाः विशेषतः पादौ तत्रैव।
 तावदार्जुनसि तीर्थानि वाजिमेधादयो
 मथाः। मधुरायां प्रिया विशेषार्थावभायाति
 बोधनी ॥ संसारदावतपुनां कामसौख्य-
 पिपासिनां। श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं
 शीतलं गृहं ॥ भवपाहजनानां वै प्रापि-
 केयं प्रबोधनी। कथं न सेव्यते मूढे-
 र्गंधुरायां किमन्यतः ॥ * ॥ अथ विशेषतः
 प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादिमाहात्म्यां।
 स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये।
 येहर्षयस्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवस्तु
 माधवं। समुपोष्य प्रमुच्यन्ते पापैस्ते
 समुपार्ज्जितैः ॥ बाल्ये यच्चार्य्यजितं वत्स
 योवने वारिके च यत्। सपुत्रमकृतं
 पापं स्रज्ज वा यदि वा बह ॥ शुक्लार्ज्जं
 मुनिशार्दूलं सुशुभमपि नारद। तं काल-
 यति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजित
 किञ्च। प्रबोधवासरे विशेषाः कुरुते च
 हरेः कथां। सपुत्रीपावनीदाने यत्
 फलं तद्वेत्सुने ॥ वाराहे च। कौमु-
 दस्तु तू मासस्य या सिता द्वादशी भवेत्।
 अर्चयेदस्य मां तत्र तस्य पुण्यफलं
 शृणु ॥ यावल्लोका हि वर्तन्ते यावत्सकैव
 माधवि। मस्तुते जायते तावदन्यत्तु

न जायते ॥ * ॥ तस्या अनुष्ठानं यथा।
 ब्रह्मोवाच। शृणु मे भक्तितः पुत्र बोध-
 न्येकादशी हरेः। उपोष्या येन विधिना
 तं विप्र प्रवदामि ते ॥ कार्तिके शुक्ल-
 पक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः। स्नात्वा
 देवार्चनं कृत्वा बह्विधकार्यां यथाविधि ॥
 आचास्तुः स्रप्रसन्नात्वा हविष्यामं स्रसं-
 कृतं। भुङ्क्ताम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा
 शौचं पादयोः ॥ रात्रेश्च पश्चिमे यामे
 समुत्थाय यथाविधि। कृत्वा मूत्रपुरीषे तु
 शौचं कुर्यादतस्त्रितः ॥ कृत्वा स्नान-
 मात्रस्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवं। भक्तयेदस्तु-
 कार्थं स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥ मूर्च्छा
 ज्ञानि तथान्द्रिश्च चिरं ध्यायेज्जनार्दनं।
 अतसीपुष्पसङ्काशं कमलाङ्कं चतुर्भुजं ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किराटिनं।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलङ्कितं ॥
 ततो अनुदये वारिहस्तं परिगृह्य च।
 कुशाश्रितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णु-
 तुष्टये ॥ ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानु-
 रूपं जनार्दनं। दृष्ट्वा र्थां दापयेत्
 पश्चात् करतोयेन मानवं ॥ एवमुच्चा-
 रयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने। एका-
 दश्यां निराहारः श्वित्वा चैवापरेहनि।
 भोक्त्येहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवा-
 च्यात् ॥ एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म
 सुकर्मधीः। समर्पयेद्विधानेन विष्णुं सं-
 पूजयेन्मुने ॥ सहस्रसंख्यां सुस्रः सावित्रीं
 संजपेद्विजः। सर्वपापकर्मकरीं त्रतस्य
 परिपूर्तये ॥ इति पादोत्तरखण्डे

১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ প্রবোধকাল-
নির্ণয়ঃ । ভবিষ্যে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
মৈত্রশ্রবণরেবতী । আদিমধ্যাবসানেষু
প্রস্থাপাবর্তনাদিকং ॥ পাণ্ডে । পৌষ্ণ-
শেষো যদা নাহি মৈত্রাদ্যমপি নো নিশি ।
দ্বাদশ্যামপি তং কুর্য্যাদুত্থানং শয়নং হরেঃ ॥
নিশি স্বাপো দিবোত্থানং সঙ্ক্যায়াং পরি-
বর্তনং । অথত্র পাদযোগেহপি দ্বাদশ্যা-
মেব কারয়েৎ ॥ বারাহে চ । অপাদ-
নিয়মস্তত্র স্বাপে বা পরিবর্তনে । পাদ-
যোগো যদা ন স্যাদৃক্ষেণাপি তদা ভবেৎ ॥
কিঞ্চ স্কান্দে । রেবত্যন্তো যদা রাত্রৌ
দ্বাদশ্যা চ সমন্বিতঃ । তদা বিবুধ্যতে বিষ্ণু-
র্দিনান্তে প্রাপ্য রেবতীং ॥ রেবত্যাদি-
রথান্তো বা দ্বাদশ্যা চ বিনা ভবেৎ ।
উভয়োরপ্যভাবে তু সঙ্ক্যায়াঞ্চ মহোৎ-
সবঃ ॥ বারাহে চ । দ্বাদশ্যাং সঙ্কিসময়ে
নক্ষত্রাণামসম্ভবে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
শয়নাবর্তনাদিকং ॥ অতএব পুঙ্করপুরাণে ।
যস্য যস্য তু দেবস্য যন্নক্ষত্রং তিথিঞ্চ
বা । তস্য দেবস্য তস্মিংশ্চ শয়নাবর্তনা-
দিকং ॥ * ॥ অথ ভগবৎপ্রবোধনবিধিঃ ।
শয়ন্যামিব নিষ্পাদ্য মহাপূজাং জলাশয়ে ।
কৃষ্ণং নীত্বাথ সঙ্কল্পং কৃৎস্বা তঞ্চ প্রবো-
ধয়েৎ ॥ তত্র মন্ত্রঃ । ব্রহ্মেন্দ্রকুর্জাগ্নি-
কুবেরসূর্য্যসোমাদিভির্বন্দিতপাদপদ্মঃ ।
ঋধ্যস্ব দেবেশ জগন্নিবাস মন্ত্রপ্রভাবেণ
স্বথেন দেব ॥ ইয়ন্তু দ্বাদশী দেব প্রবো-
ধার্থং বিনির্মিতা । ত্বয়েব সর্বলোকানাং
হিতার্থং শেষশায়িনা ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ

গোবিন্দ ত্যজ নিদ্রাং জগৎপতে । ত্বয়ি-
স্তুপ্তে জগৎ স্তপ্তমুখিতে চোখিতং ভবেৎ ॥
গতা মেঘা বিয়চ্ছিব নির্ম্মলং নির্ম্মলা
দিশঃ । শারদানি 'চ পুষ্পাণি গৃহাণ মম
কেশবেতি ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠেত্যত্র 'কচি-
চ্ছিবং । ত্বয়ি স্তুপ্তে জগন্নাথে জগৎ স্তপ্তং
ভবেদিদং । উখিতে চেক্ষতে সর্বমুত্তিষ্ঠো-
ত্তিষ্ঠ মাধবেতি ॥ বারাহে চ । ব্রহ্মেন্দ্র
কুর্জাগ্নিরবিতর্ক্যভাবো ভবানৃষির্বন্দিতবন্দ-
নীয়ঃ । প্রাপ্তা তব দ্বাদশী কোমুদাখ্যা
জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ মেঘা গতা
নির্ম্মলপূর্ণচন্দ্রঃ শারদ্যপুষ্পাণি চ লোক-
নাথ । অহং দদানীতি চ ভক্তিহেতো-
র্জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ শ্রুতিশ্চ ।
ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রে ত্রেধা নিদধে পদং
সমুটমস্য পাংশুলে ইত্যাদি । ততস্তল্লাং
সমুখাপ্য কৃষ্ণং ঘণ্টাদিনির্ম্মনৈঃ । তীরে
স্বখং নিবেশ্যথ প্রার্থয়েত্তদনুগ্রহং ॥ তথা
হি তৃতীয়স্কন্ধে শ্রীব্রহ্মস্তুতো । সোহসা
বদভ্রকরণো ভগবান্ বিরুদ্ধপ্রেমস্মিতেন
নয়নান্মুরুহং বিজৃম্বন্ । উথায় বিশ্ববিজ-
য়ায় চ নো বিষাদং মাধ্ব্যা গিরাপনয়তাং
পুরুষঃ পুরাণঃ ॥ ইতি । ততঃ পুষ্পা-
ঞ্জলিং দত্ত্বা সংস্থাপ্য বিধিবৎ প্রভুং ।
নীরাজ্য ন্যাসপূর্ব্বঞ্চ বস্ত্রাদীনি সমর্পয়েৎ ॥
তথা চ ব্রাহ্মে । একাদশ্যাং শুক্রায়াং
কার্ত্তিকে মাসি কেশবং । প্রস্তুপ্তং বোধ-
য়েদ্রাজৌ ভক্তিশ্রদ্ধাসমন্বিতঃ ॥ নৃত্যে-
র্গীতৈস্তথা বাদ্যৈর্বাগ্য়জুঃসামমঙ্গলৈঃ ।
বিনা পণবশদৈশ্চ পুরাণশ্রবণেন চ ॥

বাস্তদেবকথাভিষ্চ স্তোত্রৈরন্যৈষ্চ বৈষ্ণ-
 ঠৈঃ । স্তোত্রৈরিন্দ্রজালৈর্ভূমিশোভাভি-
 রেব চ ॥ পুষ্পৈর্ধূপৈশ্চ নৈবেদ্যদীপবর্ষ্কৈঃ
 স্তশোভনৈঃ । হোমৈর্ভক্ষৈরপুষ্পৈশ্চ ফলৈঃ
 শাকৈশ্চ পায়সৈঃ ॥ ইক্ষোর্বিকারৈশ্চধুনা
 দ্রাক্ষাক্ষৌদ্রৈঃ সদাড়িমৈঃ । কুঠৈরকস্য
 মঞ্জর্যা মালত্যা নবনেন চ ॥ নবনং পুষ্প-
 বিশেষঃ । হৃদ্যাভাং শ্বেতরক্তাভ্যাং
 চন্দনাভ্যাঞ্চ সর্বদা । কুঙ্কুমালক্তকাভ্যাঞ্চ
 রক্তসূত্রৈঃ স্কুকুমৈঃ ॥ তথা নানাবিধৈঃ
 পুষ্পৈর্দ্রব্যবীরক্রয়ান্নতৈঃ । এবমেব প্রায়ঃ
 পাদ্মে চ তথা স্কান্দে চ । বহুপুষ্পৈর্কর্ষ-
 ফলৈঃ কর্পূরাগুরুকুম্বৈঃ । হরেঃ পূজা
 বিধাতব্য কাৰ্ত্তিকে বোধবাসরে ইতি ॥
 ইথং কৃত্বা মহাপূজাং মহানীরাজনং তথা ।
 স্বত্রতান্বপর্ষয়েৎ কৃষ্ণে সপুষ্পাক্তবারিণা ॥
 বেদস্তত্যাদিনা স্তত্বা স্বস্ত্যস্তিত্যাদিনা
 প্রভুং । সংপ্রার্থ্য গীতবাদ্যাদিঘোষৈরারো-
 হয়েদ্রথং ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে শ্রীকৃষ্ণ-
 যুধিষ্ঠিরসংবাদে । মহাতুর্য্যরবৈ রাত্রৌ
 ভ্রাময়েৎ স্তন্দনে স্থিতং । উথিতং দেব-
 দেবেশং নগরে পাথিবঃ স্বয়ং । দীপো-
 দ্যোতকরে মার্গে নৃত্যগীতসমাকুলে ॥ * ॥
 অথ রথযাত্রামাহাত্ম্যং ভবিষ্যোত্তরে
 তত্রৈব । যং যং দামোদরঃ পশ্চোদ্ধুখিতো
 ধরগীধরঃ । তং তং প্রদেশং রাজেন্দ্র
 সর্বং স্বর্গায় কল্পয়েৎ ॥ কিঞ্চ । যাবৎ
 পদানি কৃষ্ণস্য রথস্রাকর্ষণং নরঃ । করোতি
 ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি নরনায়ক ॥ রথস্থং
 যে নিরীক্ষন্তে কোতুকেনাপি কেশবং ।

দেবতানাং গণাঃ সর্বে ভবন্তি স্বপচাদয়ঃ ॥
 স্ত্রিয়োহপি মুক্তিমায়াস্তি রথযাত্রাপরা-
 যণাঃ । পিতৃমাতৃভর্তৃকুলং নয়ন্তি হরি-
 মন্দিরং ॥ কুর্বন্তি নর্ত্তকীরূপং রথাগ্রে
 কোতুকাম্বিতং । অঙ্গরোভিঃ সহ ক্রীড়াং
 কুর্বন্তীন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ যে রথাগ্রে প্রকুর্বন্তি
 গীতবাদ্যাদি মানবাঃ । দেবলোকাৎ পরি-
 ভ্রষ্টা জায়ন্তে মণ্ডলেশ্বরাঃ ॥ মৌল্যেন
 স্তন্দনশ্রাগ্রে গায়মানাশ্চ গায়কাঃ ।
 বাদকৈঃ সহ রাজেন্দ্র প্রয়াস্তি হরিমন্দিরং ॥
 রথোৎসবে মুকুন্দস্য যেমাং হর্ষোহপি
 জায়তে । তেষাং ন নারকী পীড়া যাব-
 দিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ রথোৎসবস্য মাহাত্ম্যং
 কলৌ বিতনুতে হি যঃ । পুণ্যবুদ্ধ্যা বিশে-
 ষেণ লোভেনাপ্যথবা নরঃ ॥ সপ্তদ্বীপসমু-
 দ্রান্তা রত্নধান্যসমম্বিতা । সশৈলবন-
 পুষ্পাঢ্যা তেন দত্তা মহী ভবেৎ ॥ অন্ত্র
 চ । বোধনী জগদাধারা কাৰ্ত্তিকে শুক্ল-
 পক্ষতঃ । রথস্থো যত্র ভগবাৎ স্ত্রষ্টো যচ্ছতি
 বাঞ্জিতং ॥ ভজন্তে যে রথারূঢ়ং দেবং
 সর্বেশ্বরেশ্বরং । তেষাং যাত্রা কৃত্বা নৃণাং
 কামানিষ্ঠান্ প্রযচ্ছতি ॥ শ্রীকৃষ্ণরথশোভাং
 যে প্রকুর্বন্তি প্রহর্ষিতাঃ । তেষাং মনো-
 রথাবাণ্ডিৎ যচ্ছতে পুরুষোত্তমঃ ॥ কৃষ্ণস্য
 রথশোভাং যে প্রকুর্বন্তি স্বশক্তিতঃ ।
 বাঞ্জিতং তেভ্যো যচ্ছন্তি নিত্যং সূর্যা-
 দয়ো গ্রহাঃ ॥ কৃষ্ণস্য রথশোভাং যৈ
 প্রকুর্বন্তি স্তহর্ষিতাঃ । পদে পদে তথা
 পুত্র পুণ্যং তেষাং প্রয়াগজং ॥ রথযাত্রা-
 স্থিতে কৃষ্ণে জয়েতি প্রবদন্তি যে ।

জয়েতি চ পুনর্থে বৈ শৃণু পুণ্যং বদা-
 ম্যহং ॥ গঙ্গাদ্বারে প্রয়াগে চ গঙ্গাসাগর-
 সম্মুখে । বারাণসাদিতীর্থেষু দেবানাঞ্চৈব
 দর্শনে ॥ যৎ পুণ্যং কবিভিঃ প্রোক্তং
 কাৎস্মেন চ নরেশ্বর । জয়শব্দে কুতে
 বিষ্ণৌ রথস্থে তৎ ফলং স্মৃতং ॥ রথ-
 স্থিতো নরৈর্যন্ত পূজিতো ধরণীধরঃ । বথা-
 লাভোপপন্নৈশ্চ পুষ্পৈর্ভক্ত্যা সমর্চিতঃ ॥
 দদাতি বাঞ্ছিতান্ কামানস্তে চ পরমং
 পদং । মঙ্গলং যে প্রকুবন্তি ধূপদীপাং-
 স্তথা স্তবং ॥ নৈবেদ্যং বস্ত্রপূজাঞ্চ
 নীরাজনং হরেঃ । রথারূঢ়স্য কৃষ্ণস্য
 সংপ্রাপ্তে হরিবাসরে ॥ ফলং ন তন্ময়া
 জ্ঞাতং জানাতি যদি কেশবঃ । ব্রহ্মস্বহারী
 গোম্বশ্চ ব্রহ্মহা ব্রহ্মনিন্দকঃ ॥ মহাপাতক-
 যুক্তোহপি ব্রহ্মহা গুরুতল্লগঃ । মদ্যপঃ
 সর্বপাপোহপি কলিকালেন মোহিতঃ ॥
 রথাগ্রতঃ পদৈকেন মুচ্যতে সর্বপাতকৈঃ ।
 কিঞ্চান্যত্র । রথারূঢ়ে মহাবিষ্ণৌ যে
 কুবন্তি জয়স্বনং । পূজাঞ্চাখিলপাপেভ্যো
 মুক্তা যাস্তি হরেঃ পদং ॥ কিঞ্চ । রথশ্রা-
 কর্ষণং পূর্বং কুরুতে দৈত্যনায়কঃ । ততঃ
 সুরাঃ সিদ্ধসজ্জা যক্ষা গন্ধর্ভমানবাঃ ॥
 ইথঞ্চ রথযাত্রায়া বিধিব্যক্তঃ স্বতোহভ-
 বৎ । অথাপি কশ্চিত্ত্রান্যো বিশেষোহপি
 বিতন্যতে ॥ * ॥ অথ রথযাত্রাবিধিঃ ।
 ত্রীকক্ষে তু রথারূঢ়ে কৃৎস্না জয়জয়ধ্বনিং ।
 নিম্পাদ্য চ মহাপূজামাশীর্ষাক্যানি কীর্ত-
 য়েৎ ॥ তথা চ বিষ্ণুধর্ম্মে । বস্ত্রং নীলোৎ-
 পলমুচি লসংকুলাভ্যাং স্মৃষ্ণং চন্দ্রা-

কারং রচিততিলকং চন্দ্রেননাঙ্কিতৈশ্চ ।
 গত্যা লীলাং জনসুখকরীং প্রেক্ষণেনা-
 য়তোষণং পদ্মাবাসাং সত্ততমুরসা ধারয়ন্
 পাতু বিষ্ণুঃ ॥ যুক্তঃ শৈব্যাদিবার্হৈশ্চধুর-
 তররণংকিঞ্চিগীজালমালৈ রত্নৌঘৈশ্চৌক্তি-
 কানামবিরতমণিভিঃ সংভূতৈশ্চৈব হারৈঃ ।
 হেমৈঃ কুন্তৈঃ পতাকাশিবতরকোঁচভি
 স্তৃষিতঃ কেতুমুখৈশ্চত্রৈত্রৈশ্চৈশবন্দ্যো
 ছুরিতহরহরেঃ পাতু জৈত্রো রথো বঃ ॥
 মোদস্তাং স্তজনা হৃনিদ্দিতধিয়ঃ অস্তা-
 খিলোপদ্রবাঃ স্বস্থাঃ স্তস্থিরবুদ্ধয়ঃ প্রতি-
 হতামিত্রা রমস্তাং স্তথং । রে দৈত্যা
 গিরিগহ্বরানি গহনান্যাশু ব্রজধ্বং ভয়া-
 দৈত্যারির্ভগবানয়ং যত্নপতির্ধানং সমা-
 রোহতি ॥ পলায়ধ্বং পলায়ধ্বং রে রে
 দিতিজদানবাঃ । সংরক্ষণায় লোকানাং
 রথারূঢ়ো নৃকেশরীতি ॥ ততো বিচিত্র-
 গদ্যানি পঠিত্বাথ মহাপ্রভোঃ । মহাপ্রসাদ
 মালাঞ্চ স্বীকুর্যাৎ পরয়া মুদা ॥ * ॥ তন্-
 মাহাত্ম্যঞ্চোক্তং । ভক্ত্যা গৃহ্নাতি যো মালাং
 বৈষ্ণবীং মঙ্গলাশ্রয়াং । ন তেষাং দুর্লভং
 কিঞ্চিদিহ লোকে পরত্র চ ॥ তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন সর্বকামসমুদ্বয়ে । মালামেতাং
 প্রগৃহ্নীয়াৎ সৌখ্যমোকপ্রদায়িনীং ॥
 ইতি । সংচিন্ত্যাকৃষ্যমাগঞ্চ ত্রীপ্রহ্লাদা-
 দিতী রথং । আকৃষ্য প্রেরয়ন্ পূর্যাং
 ভ্রাময়েদ্বৈষ্ণবৈঃ সহ ॥ তথা চ ভবিষ্যো-
 তরে তত্রৈব । নৃত্যমার্নৈর্ভাগবতৈর্গীত-
 বাদিত্রনিস্বনৈঃ । ভ্রাময়েৎ স্তন্দনং বিষ্ণোঃ
 পুরমধ্যে সমস্ততঃ ॥ কিঞ্চ । প্রবোধবাসরে

প্রাপ্তে কৰ্ত্তিকে পাণ্ডুনন্দন । দেবালয়েষু
 শৰ্বেষু পুৰমধ্যে সমস্ততঃ ॥ ভ্রাময়েত্তূৰ্য্য-
 নিৰ্বোধৈ রথস্থং ধরণীধরং । কিঞ্চ । রথাগমে
 মুকুন্দস্য পুরশোভাস্তু কারয়েৎ । সৰ্ব্বতো
 রমণীয়স্ত পতাকৈরুপশোভিতং ॥ তোরণৈ-
 র্বহুভিৰ্যুজ্জৈ রস্তাস্ত্ৰৈশ্চ শোভিতং ।
 স্থানে স্থানে মহীপাল কৰ্ত্তব্যং পুণ্যসংযুতং ॥
 বিচিত্ররথশোভা চ কৰ্ত্তব্য ভাবিতৈর্নরৈ-
 রিতি । রথেন গচ্ছন্ ভগবানুগম্যো-
 হখিলৈর্জৈঃ । স্বস্বগেহাগতশ্চার্চ্যোহন্যথা
 দোষো মহান্ ভবেৎ ॥ * ॥ অথ রথানু-
 গমননিত্যতা । তত্রৈব । রথেন সহ গচ্ছন্তি
 পার্শ্বতঃ পৃষ্ঠতোহগ্রতঃ । বিষ্ণুনৈব সমাঃ
 সৰ্বৈ ভবন্তি শ্বপচাদয়ঃ ॥ রথস্থং যেন
 গচ্ছন্তি ভ্রমমাণং জনার্দনং । বিপ্রাধ্যয়ন-
 সম্পন্না ভবন্তি শ্বপচাধমাঃ ॥ কিঞ্চ ।
 যেমাং গৃহাগতো যাতি রথস্থো মধুসূদনঃ ।
 পূজা তৈস্তৈঃ প্রকৰ্ত্তব্য বিত্তশাঠ্যবিব-
 জ্জিতৈঃ ॥ অনর্চ্চিতো যদা যাতি গৃহাদ্যশ্চ
 মহীধরঃ । পিতরস্তস্য বিমুখা বর্ষণাৎ
 দশ পঞ্চ চ ॥ যঃ পুনঃ কুরুতে পূজাৎ
 গৃহায়াতে তু মাধবে । বসতে শ্বেতদ্বীপে তু
 যাববিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ অন্যত্র । নানুব্রজতি
 যো মোহাদব্রজস্তং জগদীশ্বরং । জ্ঞানামি-
 দপ্লকস্মাপি স ভবেদব্রহ্মরাক্ষসঃ ॥ ইতি ।
 অথ স্বমন্দিরং নীত্বা পূর্ববৎ পূজয়েৎ
 প্রভুং । রাত্রৌ জাগরণং কুর্য্যাদ্ধিবিব-
 বৈষ্ণবৈঃ সমং ॥* ॥ অথ প্রবোধনীজাগরণ-
 নাহাভ্যং । স্কান্দে তত্রৈব । পূর্বজন্ম-
 সহশ্রেষু পাপং যৎ সমুপার্জিতং ।

জাগরণে প্রবোধন্যাং দহতে তুলরাশিবৎ ॥
 কৃহাপি পাতকং ঘোরং ব্রহ্মহত্যাদিকং
 নরঃ । কৃহা জাগরণং বিষ্ণোদুর্তপাপো
 ভবেন্মুনে ॥ কৰ্ম্মণা মনসা বাচা পাপং
 যৎ সমুপার্জিতং । স্কালয়েত্তচ্চ গোবিন্দঃ
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ দুপ্রাপ্যং যৎ
 ফলং বিপ্রৈরশ্বমেধাদিভিষ্মথৈঃ । প্রাপ্যতে
 তৎ স্মথেনৈব প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 আপ্নত্য সৰ্ব্বতীর্থানি দত্ত্বা গাং কাঞ্চনীং
 মহীং । ন তৎফলমবাপ্নোতি যৎ কৃহা
 জাগরং হরেঃ ॥ চন্দ্রসূর্য্যোপরাগে তু যৎ
 ফলং পরিকীৰ্ত্তিতং । তৎসহশ্রুণং পুণ্যং
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ স্নানং দানং তপো
 হোমঃ স্বাধ্যায়শ্চার্চনং হরেঃ । তৎ সৰ্ব্বং
 কোটিগুণিতং প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 সমতীতং ভবিষ্যৎ বর্তমানং কুলা-
 যুতং । বিষ্ণুলোকং নয়ত্যাশু জাগরণে
 প্রবোধনী ॥ চলন্তি পিতরো হৃষ্টা বিষ্ণু-
 লোকমলঙ্কতাঃ । বিমুক্তা নারকৈর্হুঃখৈঃ
 কৰ্ত্তুঃ কৃষ্ণপ্রজাগরণং ॥ ভার্য্যাপক্ষে তু
 যে জাতা মাতৃতঃ পিতৃতস্তথা । তারয়ে-
 ন্নাত্র সন্দেহঃ প্রবোধন্যাং তু জাগরে ॥
 কিঞ্চ । ফলৈর্নানাবিধৈর্দ্রব্যৈঃ প্রবোধন্যাস্তু
 জাগরে । শস্বে তোয়ং সমাদায় অর্ঘ্যং
 দদ্যাজ্জনার্দনে ॥ যৎ ফলং সৰ্ব্বদানেষু
 সৰ্ব্বতীর্থেষু যৎ ফলং । তৎ সৰ্ব্বং কোটি-
 গুণিতং দত্ত্বাৰ্ঘ্যং বোধবাসরে ॥ পাদ্মে চ
 তত্রৈব । অন্যত্রাপি প্রিয়া বিষ্ণোর্জাগরে
 স্যাৎ প্রবোধনী । কিং পুনশ্চথুরায়াং
 সা ততো বৈ জন্মসদ্মনি ॥ একৈবৈকাদশী

কৃষ্ণজন্মগেহে কৃত্য নরৈঃ । ততোহধিকং
ন কর্তব্যং লোকে কিঞ্চন বিদ্যতে ॥
রাত্ৰৌ জাগরণং তত্র প্রীত্যা কুর্বন্তি যে
নরাঃ । সংসারে মোহম্বপান্তে সদা জাগ্রতি
জাগ্রতি ॥ কিঞ্চ । তত্রৈব শ্রীরাধিকোপা-
খ্যানান্তে । স্ববোধনীজাগরণপুণ্যবৈভবাৎ
প্রসন্ন ঈশো বিধিবাক্যসত্যকুং । চকার
রাসোৎসবনর্ভনং সহ বৃন্দাবনেহন্যাভি-
রপীহ রাধয়া ॥ সা নৃত্যমানাদ্রুতগোপ-
রূপিণা কৃষ্ণেন জন্মান্তরবাঞ্ছিতেন । রাধা
মহাপ্রেমজবাকুলেন্দ্রিয়া নিন্যেহন্যলোকং
কথয়া কৃতার্থতাং ॥ তস্মাৎ স্ববোধনীং
কৃত্য রাত্ৰৌ কৃত্বা চ জাগরণং । স্বপ্নোপ্তিতং
হরিতং দৃষ্টা কা ভীঃ সংসারজা দ্বিজাঃ ॥
মথুরায়ান্ত কিং বাচ্যং জাগরে হরি-
সন্নিধৌ । কার্ত্তিকে বোধনীং প্রাপ্য ততঃ
শ্রেয়ঃ পরং ন হি ॥ মথুরায়ং প্রবো-
ধন্যাং কৃতজাগরণস্য হি । ক্ষণাঙ্কদানতো
বৈশ্যোহমোচয়দ্ব্রক্ষরাক্ষসং ॥ জাগরণস্য চ
মাহাত্ম্যং গীতবাদিত্রনর্ভনং । হরেঃ
প্রীতিকরং রাত্ৰৌ বস্তুং মে নৈব শক্যতে ॥
বস্তু গায়তি কৃষ্ণাগ্রে কোমুদীং দ্বাদশীং
ক্ষণং । সর্বলোকান্ পরিত্যজ্য বিমু-
লোকং স গচ্ছতি ॥ অতএবোক্তং
তত্রৈব । রাজ্যমন্যত্র সংত্যজ্য স্ফীতং
নিহতকণ্ঠকং । কার্ত্তিকে মথুরায়ং বৈ
কোমুদ্যাং জাগরণং চরেৎ ॥* অথ পারণা-
দিনকৃত্যং । প্রাতর্নিত্যক্রিয়াং কৃত্বা শক্ত্যা
সংভোজ্য ভূস্বরান্ । গৃহ্নন্ কৃতব্রতা-
চ্ছত্রং প্রদদ্যাৎ দক্ষিণাদিকং ॥ দানং

যথাত্রতং তেভ্যো দত্ত্বা পারণমাচক্ষেৎ ।
প্রবর্তয়েচ্চ সংত্যক্তং চাতুর্মাস্যত্রতেষু
যৎ ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে তত্রৈব ।
প্রভাতে বিমলে স্নাত্বা ভোজয়েদন্ন-
বিস্তরৈঃ ॥ যুতক্ষীরদধিক্ষৌদ্রকাসারগুড়
মোদকৈঃ । অর্চয়েচ্চন্দনৈশ্চূর্ণৈঃ পুষ্পৈ-
র্গন্ধৈর্দ্বিজোভমান্ ॥ আচান্তেভাস্ততো
দদ্যাভ্যক্তং যৎকিঞ্চিদেব হি । স্ববাচা
স্বমনোহভীষ্টপত্রপুষ্পফলাদিকং ॥ চতুরো
বাষিকাম্মাসান্ নিয়মং সর্গ্য যৎ কৃতং ।
কথয়িত্বা দ্বিজৈভ্যস্তদদ্যাৎ তত্রৈব স্তদ-
ক্ষিণাং ॥ এবমেব পাদে । তত্রৈব কিঞ্চা-
ধিকং । চাতুর্মাস্যত্রতে বিপ্রাঃ পশ্চা-
দচ্ছিত্রবাচনমিতি ॥* ইতি শ্রীহরিভক্তি
বিলাসে ১৬ বিলাসঃ ॥

প্রবোধিনী (স্ত্রী) প্রবোধনী । উথানৈকাদশী ।
যথা । বরাহ উবাচ । উপবাসাসমর্থানাং
সদৈব পৃথুলোচনে । একা সা দ্বাদশী পুণ্যা
উপোষ্যা যা প্রবোধিনী ॥ তস্মামারাধ্য
বিশ্বেশং জগতামীশ্বরেশ্বরং । প্রাপ্নোতি
সকলং তন্নি দ্বাদশদ্বাদশীফলং ॥ পূর্ব-
ভাদ্রপদা যোগে সৈব বা দ্বাদশী ভবেৎ ।
অতীব মহতী তস্মাৎ সর্বকৃত্যমথাক্ষয়ং ॥
উত্তরান্সারসহিতা যদি চৈকাদশী ভবেৎ ।
তদা কোটিগুণং পুণ্যং কেশবাল্লভতে
ফলং ॥ সকৃদেবার্চিত্তে তস্মাৎ সর্বং কৃত-
মিহাক্ষয়ং । যথা প্রবোধিনী পুণ্যা তথা
যস্মাৎ স্বপেদ্ধরিঃ ॥ উপোষ্যা হি মহা-
ভাগে অনন্তফলদা হি সা । শয়নে বোধনে
চৈব হরেস্ত পরিবর্তনে ॥ উপোষ্যেব

বিধানেন নরো নিশ্চলতাং ব্রজেৎ । তস্মাৎ
 সর্বপ্রযত্নেন দ্বাদশীং সমুপোষয়েৎ ॥ যদি-
 চ্ছেত বিশালাক্ষি শাস্বতীং গতিমান্ননঃ ।
 একাদশী সোমযুক্তা কার্তিকে মাসি ভামিনি ॥
 উত্তরাভদ্রসংযোগে অনন্তা সা প্রকীৰ্ত্তিতা ।
 তস্মাৎ যৎ ক্রিয়তে ভদ্রে সর্বমানন্ত্য-
 মশ্নুতে ॥ অনন্তপুণ্যফলদা তেনানন্তা
 স্মৃতা প্রিয়ে । একাদশী ভৌমযুতা যদা
 স্মাত্তুতধারিণি ॥ স্মাত্ত্বা দেবং সমভ্যর্চ্য
 প্রাপ্নোতি ষরমং ফলং । প্রাপ্নোতি সকলং
 তঙ্কি দ্বাদশদ্বাদশীং নরঃ ॥ * ॥ জল-
 পূর্ণং তদা কুম্ভং স্থাপয়িত্বা বিচক্ষণঃ ।
 পঞ্চরত্নসমোপেতং স্নতপাত্রযুতং তথা ॥
 তস্যাত্ স্কন্ধে তু ধরিতং মৎস্বরূপং
 জনার্দনং । মাষকেণ স্তবর্ণেন স্নতপ্তেন
 বরাননে ॥ স্নাপয়িত্বা বিধানেন কুক্কুমেন
 বিলেপিতং । পীতবস্ত্রযুগচ্ছন্নং ছত্রো-
 পানদ্যুগান্বিতং ॥ পূজয়েৎ কমলৈর্দেবি
 মদন্তঃ সংজিতেন্দ্রিয়ঃ । মৎস্যং কূৰ্ম্মং
 বরাহঞ্চ নারসিংহঞ্চ বামনং ॥ রামং
 রামঞ্চ কৃষ্ণঞ্চ বুদ্ধশ্চৈব তু কঙ্কিনং । এবং
 দশাবতারাংশ্চ পূজয়েদ্ভক্তিসংযুতঃ ॥
 পুষ্পৈধুপৈস্তথা দীপৈর্নৈবেদ্যৈর্বিধি-
 রপি । সংপূজ্যৈবমলঙ্কারৈর্বিধি-
 পূজন-
 ঞ্জয়েৎ ॥ ততস্তস্যাগ্রতো দেয়ং নৈবেদ্যং
 পাচিতং চিতং । এবং সংপূজ্য গোবিন্দং
 দিব্যুপি কমলেক্ষণং ॥ রাত্রৌ চোথাপনং
 কার্য্যং দেবদেবস্য স্তব্রতে । প্রভাতে
 বিমলে স্মাত্ত্বা ভক্ত্যা সংপূজ্য কেশবং ॥
 পুষ্পধূপাদিনৈবেদ্যৈঃ ফলৈর্নানাবিধৈঃ

শুভৈঃ । ততস্ত পূজয়েদ্বিহানার্চার্য্যং ভক্তি-
 সংযুতঃ ॥ অলঙ্কারোপহারৈশ্চ বস্ত্রাদৈ-
 শ্চ স্বশক্তিতঃ । পূজয়িত্বা বিধানেন তং
 দেবং প্রতিপাদয়েৎ ॥ জগদাদি জগ-
 জ্রপমনাদি জগদাদিকৃৎ । জলশায়িন্ জগ-
 দেখানে প্রীয়তাং মে জনার্দন ॥ অনেনৈব
 বিধানেন কুর্য্যাদেকাদশীং নরঃ । তস্য পুণ্যং
 ভবেদযত্নু তচ্ছৃণু বস্করে ॥ যদি বক্ত-
 সহস্রাণাং সহস্রাণি ভবন্তি হি । সংখ্যাভূং
 নৈব শক্যন্তে প্রবোধিণ্যাস্তথা গুণাঃ ॥
 তথাপ্যদেশমাত্রেণ শক্ত্যা বক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ।
 চন্দ্রতার্কসঙ্কশমধিষ্ঠানুজীবিত্তিঃ ॥
 সইব যানমাগচ্ছেন্মম লোকং বস্করে ।
 ততঃ কল্পসহস্রাস্তে সপ্তদ্বীপেশ্বরো ভবেৎ ॥
 আয়ুরারোগ্যসম্পন্নো জন্মাতীতো ভবে-
 ত্ততঃ । ব্রহ্মস্বশ্চ সুরাপশ্চ স্তেয়ী চ গুরু-
 তল্পগঃ ॥ পাপাণ্যেতানি সর্বাণি শ্রবণে
 নৈব নাশয়েৎ । পশ্চোচ্চ ধীমানধনোহপি
 ভক্ত্যা স্পৃশেন্ননুষ্য ইহ ধীয়মানঃ ।
 শৃণোতি ভক্তস্য মতিং দদাতি বিকল্মষঃ
 সোহপি দিবং প্রয়াতি ॥ দুঃস্বপ্নং প্রশম-
 নুপৈতি পঠ্যমানে মাহাত্ম্যে ভবভয়হারকে
 নরস্য । যঃ কুর্য্যাদব্রতবরমেতদব্যয়ায়া
 বোধিণ্যাঃ কিমুত ফলস্ত তস্য বাচ্যং ॥
 তে ধন্যাস্তে কৃতার্থাশ্চ তৈরেব স্কৃতং
 কৃতং । তৈরাভ্রজস্ম সফলং কৃতং যে
 ব্রতকারকাঃ ॥ ইতি বরাহপুরাণে প্রবো-
 ধিনীমাহাত্ম্যং ॥

প্রভঞ্জনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভঞ্জন-
 কর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রভদ্রঃ (পুং) নিষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভদ্রা (স্ত্রী) প্রসারিণী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভবঃ (পুং) জন্মহেতুঃ । পিত্রাদিঃ । আদ্যোপ-
 লক্ষিস্থানং । আদ্যোপলক্ষয়ে প্রথম-
 জ্ঞানার্থং যৎ স্থানং দেশঃ সঃ । যথা ।
 বান্দ্রীকিঃ শ্লোকপ্রভবঃ । হিমবান্ গঙ্গা-
 প্রভবঃ । ইত্যমরভরতো ॥ অপাং মূলং ।
 মুনিভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পরাক্রমঃ ।
 ইতি মেদিনী ॥ জন্ম । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 প্রভবিষ্ণুঃ (পুং) বটুকটৈভরবশ্যাকৌত্তরশত-
 নামাস্তর্গতনামবিশেষঃ । যথা । প্রভবিষ্ণুঃ
 প্রভাববান্ । ইত্যাদি বিশ্বসারতন্ত্রে আপ-
 ছুদ্বারকল্পঃ ॥ প্রভুঃ । যথা । ন ভর্তা নৈব
 চ সূতো ম পিতা ভ্রাতরো ন চ । আদানে
 বা বিসর্গে বা স্ত্রীধনে প্রভবিষ্ণবঃ ॥ ইতি
 দায়ভাগঃ ॥ প্রকর্ষণে ভবনশীলে ত্রি ॥
 প্রভবিষ্ণুতা (স্ত্রী) প্রভুতা । প্রভবিষ্ণুশব্দাৎ
 ভাবার্থে তপ্রত্যয়েন পদং নিষ্পন্নং ॥
 প্রভা (স্ত্রী) কুবেরপুরী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 দীপ্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ । রোচিঃ ২ ছ্যতিঃ ৩
 শোচিঃ ৪ ত্বিষা ৫ ওজঃ ৬ ভাঃ ৭ রুচিঃ ৮
 বিভা ৯ আলোকঃ ১০ প্রকাশঃ ১১
 তেজঃ ১২ রুক্ ১৩ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ # ॥
 গোপীবিশেষঃ । যথা । দৃষ্টস্ত্বং প্রভয়া
 গোপ্যা যুক্তো বৃন্দাবনে বনে । প্রভা
 দেহং পরিত্যজ্য জগাম সূর্য্যমণ্ডলং ॥
 ততস্তম্যাঃ শরীরঞ্চ তীত্রং তেজো বভূব
 হ । সংবিভজ্য স্বয়া দত্তং প্রেমাক্রম
 রুদতা পুনঃ ॥ বিমুক্ত্য চক্ষুষোলোহং
 লজ্জয়া মদুয়ে চ । হতাশনায় কিঞ্চিচ্চ

নৃপেত্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥ কিঞ্চিৎ পুরুষ-
 সিংহেভ্যো দেবেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন । কিঞ্চিদ-
 দস্যজনেভ্যশ্চ নাগেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥
 ব্রাহ্মণেভ্যো মুনিভ্যশ্চ তপস্বিভ্যশ্চ
 কিঞ্চন । স্ত্রীভ্যঃ সৌভাগ্যযুক্তাভ্যো যশ-
 স্ত্রিভ্যশ্চ কিঞ্চন ॥ তচ্চ দত্ত্বা তু সর্বেভ্যঃ
 পূর্ব্বং রোদিতুমুদ্যতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দুর্গা ।
 যথা । যমস্য ভগিনী জাতা যমুনা তেন
 সা মতা । প্রভা প্রসাদশীর্ষাৎ জ্যোৎস্না
 চন্দ্রার্কমালিনী ॥ ইতি দেবীপুরাণে
 ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সূর্য্যপত্নী । যথা । সূত
 উবাচ । বিবস্বান্ কশ্যপাৎ পূর্ব্বমদিত্যা
 মভবৎ পুরা । তস্ম পত্নীত্রয়স্তদ্বৎ সংজ্ঞা
 রাজ্ঞী প্রভা তথা ॥ রেবতস্য সূতা রাজ্ঞী
 রেবন্তং সূস্ববে সূতং । প্রভা প্রভাবং
 সূস্ববে ত্বাপ্তী সংজ্ঞা তথা মনুং ॥ ইতি
 মাৎস্যে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 প্রভাকরঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । চন্দ্রঃ ।
 সমুদ্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অর্কবৃক্ষঃ ।
 ইত্যমরঃ ॥
 প্রভাকীটঃ (পুং) খেদ্যোতঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভাঞ্জনঃ (পুং) শোভাঞ্জনঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 প্রভাতং (স্ত্রী) প্রাতঃকালঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রভূষঃ ২ অহর্মুখং ৩ কল্যাৎ ৪ উষঃ ৫
 প্রভূষঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ দিনাদিঃ ৭
 নিশান্তং ৮ ব্যুক্তং ৯ প্রাগে ১০ প্রাহ্নং ১১
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গোসঃ ১২ গোসঙ্গঃ ১৩

: १४ उषकं १५ उषा १६ उषा १७
विभातं १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तत्र दर्शनीया यथा । वैद्यः पुरोहितो
मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभातकाले
द्रुक्त्वो नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥ इति
राजवल्लभः ॥

प्रभावः (पुं) कोषदण्डतेजः । तं-
पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः ॥ कोषो
धनं दण्डो दमः तद्वेतुत्वात् सैन्धवमपि
दण्डः ताभ्यां वत्तेजो जायते स प्रतापः
प्रभावश्च कथ्यते । इति भरतः ॥ शक्तिः ।
तेजः । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । इति
मेदिनी ॥

प्रभावजः (पुं) शक्तिविशेषः । प्रभावो
वीर्याधिक्यं तज्जातः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषो
प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥

प्रभावान् [९] (त्रि) प्रभायुक्तः । प्रभा-
शब्दादन्त्यर्थे बहुप्रत्ययेन पदं निष्पन्नं ॥
प्रभावती (स्त्री) मालिनामकौनविंशवर्ता-
न्नाता । गणानां वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रयोदशस्वरच्छन्दः । यथा । यस्यां प्रिये
प्रथमकमस्वरद्वयं दुर्घान्तथा गुरु नवमं
दशान्तिमं । सान्त्यं भवेद्व्यतिरपि चेद्-
युगग्रहैः सालक्ष्यताममृतरूते प्रभावती ॥
इति ऋतबोधः ॥

प्रभाषः (पुं) वसुभेदः । इति जटाधरः ॥
अग्नि च । प्रभूषश्च प्रभावश्च वसवो
नामभिः स्मृताः । इति गारुडे ७ अध्यायः ॥
प्रकृष्टकथनम्

प्रभासः (पुं) सोमतीर्थं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ जैनगणाधिपविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रभिम् (पुं) क्रम्यदहन्ती । तत्पर्यायः ।
गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ॥ आसुः ४
मदकलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृ-
भेदविशिष्टे त्रि ॥

प्रभुः (पुं) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः ।
इति धरणिः ॥

प्रभुः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २
ईश्वरः ३ पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६
नायकः ७ नेता ८ परिवृत्तः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥

प्रभुता (स्त्री) प्रभुत्वम् । ईश्वर्याम् । इति हला-
युधः ॥

प्रभुभक्तः (पुं) उन्नमघोटकः । यथा । प्रभुभक्ता
भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वाम्यनुरक्ते त्रि । यथा ।
वह्मानी स्वप्नसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो
गुणाः ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रभृतं (त्रि) प्रचुरम् । इत्यमरः ॥ उदगतं ।
इति मेदिनी ॥ भृतं । उन्नतं । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रभुयुः (त्रि) क्रमः । शक्तः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रभृति व्य तदादिः । यथा । ततः प्रभृति

পিতরঃ পিওসংজ্ঞাস্ত লোভিরে । ইতি
তিথ্যাদিতত্বং ॥

প্রভেদঃ (পুং) ভেদঃ । তৎপৰ্য্যায়ঃ । প্রকারঃ ২
বিশেষঃ ৩ ভিদ্ ৪ অন্তরং ৫ । ইতি
জটাপধরঃ ॥

প্রভ্রষ্টকং (ক্লী) শিখালম্বিমাল্যং । চূড়াতো
লম্বমানমাল্যং । ইত্যমরভরতো ॥

প্রমত্তঃ (ত্রি) প্রমাদী । অনবধানতায়ুক্তঃ ।
যথা । মত্তং প্রমত্তমুম্মত্তং স্তপ্তং বালং
ক্রিয়ং জড়ং । প্রপন্নং বিরথং ভীতং ন
রিপুং হস্তি ধর্মবিৎ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
১ স্কন্ধে ৭ অধ্যায়ঃ ॥ মত্তং মদ্যাদিনা ।
প্রমত্তমনবহিতং । উন্মত্তং গ্রহবাতাদিনা ।
জড়ং অনুদ্যমং । প্রপন্নং শরণাগতং ।
বিরথং ভগ্নরথং । ইতি শ্রীধরস্বামী ॥
অপরপ্রমত্তো যথা । সক্ষ্যাপূজাবিহীনশ্চ
প্রমত্তঃ পতিতঃ স্মৃতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে
প্রকৃতিখণ্ডে ২৭ অধ্যায়ঃ ॥ স চ রাজ্ঞা
নাহ্মানয়িতব্যঃ । যথা । মত্তোন্মত্তপ্রম-
ত্তাৰ্ভভৃত্যাম্মাহ্মানয়েম্ পঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রমথঃ (পুং) ষোটকঃ । শিবপারিষদঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স চ ষট্‌ত্রিংশৎ-
কোটিসংখ্যকঃ । যথা । ষট্‌ত্রিংশত্তু সহ-
স্রাণি প্রমথা দ্বিজসত্তমাঃ । তত্রৈকত্র সহ-
স্রাণি ভাগে ষোড়শ সংস্থিতাঃ ॥ নানা-
রূপধরা যে বৈ জটীচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ । তে
সর্বে সকলৈশ্বর্যযুক্তা ধ্যানপরায়ণাঃ ॥
যোগিনো মদমাৎসর্যদস্তাহঙ্কারবর্জিতাঃ ।
ক্ষীণপাপা মহাভাগাঃ শস্তোঃ প্রীতিকরাঃ

পরাঃ ॥ ন তে পরিগ্রহং রাগং কাঙ্ক্ষন্তিস্ম
কদাচন । সংসারবিমুখাঃ 'সর্বে যন্তয়ো
যোগতৎপরাঃ ॥ ধ্যানাবস্থং মহাদেবং
পরিবার্য ধৃতব্রতাঃ । কৃচ্ছা পরিষদং রুচ্যা
তিষ্ঠন্তি বিগতক্রমাঃ ॥ যদৈব পরমং
জ্যোতিশ্চিস্তয়ত্যম্বিকাপতিঃ । তদৈব
তে পারিষদাঃ সর্বে সংবেষ্টয়ন্তি তং ॥
তে ষোড়শ সমাখ্যাতাঃ কোটয়ো যৈ ধৃত-
ব্রতাঃ । সিংহব্যাভ্রাদিসারূপ্যা অনি-
মাদিসমায়ুতাঃ ॥ * ॥ অপরে কাগিনঃ
শস্তোঃ স্ননস্মসচিবাঃ স্মৃতাঃ । বিচিত্র-
রূপাভরণা জটীচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ ॥ হরস্ব
তুল্যা রূপেণ বিশদা বৃষভধ্বজাঃ । উমা-
সদৃশরূপাভিঃ প্রমদাভিঃ সমাগতাঃ ॥
বিচিত্রমাল্যাভরণা দিব্যস্রগগন্ধভূষণাঃ ।
উমানহায়ং ক্রীড়ন্তমনুগচ্ছন্তি ভূমিতাঃ ।
শৃঙ্গারবেশাভরণা অর্কৌ তে কোটয়ো
গণাঃ ॥ * ॥ অর্দ্ধনারীশ্বরাশ্চাত্মে হর্দ্ধনারী
শ্বরং হরং । অনুযান্তি মহাভাগাস্তল্য-
রূপা হরস্ব যে ॥ উমাসহায়ো হি যদা
রমতেস্ম স্তথং হরঃ । অর্দ্ধনারীশরীরাস্ত
দ্বারপালা ভবন্তি তে ॥ আকাশমার্গে
গচ্ছন্তমনুগচ্ছন্তি নিত্যশঃ । ধ্যানসং
পরিচর্যন্তি সলিলাদিভিরীশ্বরং ॥ নানা-
শস্ত্রধরাঃ শস্তোর্গণাস্ত প্রমথাঃ স্মৃতাঃ ।
প্রমথুস্তি চ যুদ্ধেষু যুধ্যমানাম্মহাবলান্ ।
তে বৈ মহাবলাঃ শূরাঃ সংখ্যয়া নব-
কোটয়ঃ ॥ * ॥ অপরে গায়নাস্তালম্বদঙ্গ
পণবাদিভিঃ । নৃত্যন্তি বাদ্যং কুর্কন্তো
গায়ন্তি মধুরস্বরং ॥ নানারূপধরাস্তে বৈ

संख्या कोटयस्त्रयः । सततं चानुगच्छन्ति
 विचरन्तं महेश्वरं ॥ सर्वे मायाविनः
 शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वत्र
 सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रेगाः सदा ॥ गुरुर्भा
 सर्वभुवनं गत्वा यांति पुनः पुनः । अनि-
 माद्यक्तैश्वर्यायुक्तास्ते वै महाबलाः ॥ * ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे
 सदा ॥ तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे
 बलवन्तराः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य
 सततं सदा ॥ विस्मयन्ति च पापिष्ठान्
 धर्मिष्ठान् पालयन्ति च । अनुगृह्णन्ति सततं
 धृतपाशुपतत्रतान् ॥ विष्वांश्च सततं
 हन्ति योगिनां प्रयत्नात्तानां । षट्त्रिंश-
 कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः ॥ * ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवार्थे समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिं ।
 स्मयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतो-
 हकरोत् ॥ तच्छीकराम्बुतो जातान्ततेषां
 बहुरूपता । क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूर-
 कृतैरिमान् गणान् ॥ वराहस्य हतेत्येव
 यतः प्रोक्तं कपर्दिना । ततस्ते क्रूर-
 कर्माणः प्रजाताश्च भयङ्कराः ॥ न सदा
 क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महोजसः । दृष्टि-
 मात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव
 च । निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसानुषु ॥
 आहत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च
 यत् । भवेदुर्गस्य यद्योग्यं तद्योगास्ते

महोजसः ॥ आमिषं नापि चाश्नन्ति हिंसा
 चैत्रचतुर्दशीं । तत्रामिषं हरौ भुञ्जते
 चतुर्दशां मधो सदा । ततः सर्वे गणा-
 स्त्र भुञ्जन्ते पल्लान्पि ॥ हते वराहस्य
 गणे भर्गमासाद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
 स्वयं भुञ्जा भूतं कश्चेति वै जगुः ॥
 भूतस्त्रभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनां पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो
 मताः ॥ यो लोकविदितः पूर्वं भूत-
 ग्रामश्चतुर्विधः । यतस्तेभ्योऽधिकं यत्रै-
 स्तद्ग्राम उच्यते ॥ इति वः सर्वमाख्यातं
 भूताः शम्भुगणा यथा । यदाहारा यदाकारा
 यत्कृत्यास्ते महोजसः ॥ य इदं शृणुया-
 न्नित्यमाख्यानं योगमुत्तमं । स दीर्घायुः
 सदोऽसाही योगयुक्तश्च जायते ॥ इति
 कालिकापुराणे पारिवदोऽपत्तिर्नाम
 २९ अध्यायः ॥

प्रथमं (स्त्री) वधः । इत्यमरः ॥ क्लेशनं ।

विलोडनं । इति मथधातुर्थदर्शनात् ॥

प्रमथा (स्त्री) हरीतकी । इति मेदिनी ॥

प्रमथाधिपः (पुं) शिवः । इत्यमरः ॥

प्रमथितं (स्त्री) निर्जलतक्रं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रमदः (पुं) हर्षः । इत्यमरः ॥ धुस्तुरफलं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्त्रे त्रि । इति
 मेदिनी ॥

प्रमदकाननं (स्त्री) प्रमदावनं । इत्यमरः ।
 टीकायां भरतः ॥

प्रमदवनं (स्त्री) राज्ञोऽहस्तःपुरोचितवनं ।
 इत्यमरः ॥

प्रमदा (स्त्री) उक्तमयोषिः । इति मेदिनी ॥
प्रमदाकाननं (स्त्री) प्रमदवनं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

प्रमदावनं (स्त्री) प्रमदवनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रमनाः [स्] (द्वि) हर्षयुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रमयः (पुं) वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमा (स्त्री) यथार्थज्ञानं । तत्पर्यायः ।

प्रमितिः २ । इत्यमरः ॥ प्रमाणं ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते तद्वति तत्प्रका-

रकज्ञानं । भ्रमभिन्नज्ञानं । असयाः

कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये

विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्य-

विशिक्षेपक्षे परामर्शः । शब्दबोधे योग्य-

तायाः तात्पर्यास्य वा यथार्थज्ञानं । उप-

मितौ शक्ये सादृश्यवृद्धिः । यथा । दोषो-

हप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समं ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ ह्यनुमितौ पुनः ।

पक्षे साध्यविशिक्षे च परामर्शो गुणो

भवेत् ॥ शक्ये सादृश्यवृद्धिस्तु भवेदुप-

मितौ गुणः । शब्दबोधे योग्यताया-

स्तात्पर्यास्यार्थ वा प्रमा ॥ गुणः स्याद्भ्रम-

भिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवा

तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकं ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रमाणं (स्त्री) विष्णुः । यथा । प्रमाणं प्राण-

निलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । इति महा-

भारते शान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥ नित्यं ।

मर्यादा । शास्त्रं । सत्यवादी । इयता ।

हेतुः । प्रमाता । इति मेदिनी ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकृत्यवान्यं

शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं न्युतयः प्रमाण-

मित्यादि ॥ न्याये तु प्रत्यक्षानुमानोप-

मानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बह्वच-

नास्तोऽपि ॥

प्रमाणवाधितार्थकः (पुं) तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणं । आत्माश्रयादिचतुष्कान्प्रसङ्गत्वं ।

स द्विविधः । व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधक-

श्च । तत्राद्या यथा । धूमो यदि बहि-

व्याभिचारी स्यात्तदा बहिर्जन्यो न स्यात् ।

द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वर्बहिः स्यात्

निर्धूमः स्यात् । इति तर्कज्ञादीश ॥

प्रमातामहः (पुं) मातामहपिता । यथा ।

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपिता-

महः । मातुर्मातामहाद्येव सपिण्डस्तु स-

नाभयः ॥ इत्यमरः ॥

प्रमातामही (स्त्री) प्रमातामहपत्नी । इति

स्मृतिः ॥

प्रमाथः (पुं) प्रमथनं । बलात् हरणं । इति

पुराणं ॥

प्रमाथी [न्] (द्वि) पीडनकर्ता । मारणकर्ता ।

प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् । प्रमथन-

शीलः । देहेन्द्रियकोभक इत्यर्थः । इति

श्रीधरस्वामी ॥ यथा । चक्षुः हि मनः कृष्ण

प्रमाथि बलवद्दृष्टं ॥ अपि च । इन्द्रयाणि

प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः । इति

श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः (पुं) अनवधानता । इत्यमरः ॥ लोभ-

प्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।

तन्मात्रोद्भेदा न कर्तव्यः प्रमादो न न
विश्वसेत् ॥ इति गारुडे नीतिसारे
११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान् [९] (त्रि) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खटा-
रुटः ४ । इति जटाधरः ॥

प्रमादिका (स्त्री) दूषिता कन्या । तत्पर्यायः ।
सन्वेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी [न्] (त्रि) प्रमादविशिष्टः । अनव-
धानतायुक्तः । यथा । कुरङ्गमातङ्गपतङ्ग-
भृङ्गमीना हताः पक्षिरेव पक्ष । एकः
प्रमादी स कथं नू हन्यते यः सेवते
पक्षिरेव पक्ष ॥ इत्युद्धटः ॥

प्रमापणं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रमितः (त्रि) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥

प्रमितिः (स्त्री) प्रमा । इत्यमरः ॥

प्रमीटः (त्रि) घनः । मूर्ध्नि । इति मेदिनी ॥

प्रमीतः (त्रि) मृतः । यज्जार्थहतपशुः । इत्य-
मरः ॥

प्रमीला (स्त्री) तस्त्री । इत्यमरः ॥

प्रमुखं (स्त्री) तदाङ्गं । तत्कालः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

प्रमुखः (पुं) पुन्नागरुक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रमुखः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

प्रथमः । इति मेदिनी ॥ समूहः । मान्यः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुं } [द्] (त्रि) हृत् । इत्यमरः ॥
प्रमुदितः }

प्रमेहः (पुं) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

मेहः २ मूत्रदोषः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुमूत्रता ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य
निदानं । आस्यास्रुथं स्रुथं दधीनि
ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवाम्न
पानं गुडवैकृतं प्रमेहहेतुः कफकृच्छ
सर्वं ॥ * ॥ अस्य सम्प्राप्तिर्था । मेदश्च
मांसं शरीरजं क्लेदं कफो वस्तिगतः
प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमूत्रैश्च
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं । क्षीणेषु दोषे-
ष्वकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुते-
हनिलश्च । * । तस्य कफजादिभेदेन
साध्यादिलक्षणं यथा । साध्याः कफोत्था
दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवना-
क्षतुक् । सक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वाद्गहा-
त्ययत्नाच्च यथाक्रमेण ॥ कफः सपित्तः
पवनश्च दोषा मेदोऽशुक्रास्रुवसाल-
सीकाः । मज्जा रसोजः पिशितं दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ * ॥ तस्य
पूर्वरूपं । दन्तादीनां मलाद्यत्वं प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्नता देहे
तृट् स्वादास्यं जायते ॥ * ॥ सामान्यं
लक्षणं तेषां प्रभृताविलमूत्रता । दोष-
दूष्या विशेषेऽपि तत्संयोगविशे-
षतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु
कल्प्यते ॥ * ॥ क्रमेण कफजानां दशानां
लक्षणानि । अहं बहुसितं शीतं निर्गन्ध-
मुदकोपमं । मेहदुदकमेहेन किञ्चि-
दाविलपिच्छिलं ॥ ईको रसमिवात्यर्थं
मधुरं चेकुमेहतः । सास्त्री भवेत्

পর্যুষিতং সান্ধ্রমেহেন মেহতি ॥ সুরামেহী
 সুরাতুল্যমুপর্ধ্যচ্ছমধোঘনং । সংহৃষ্ট-
 লোমা পিষ্টেন পিষ্টবহুলং সিতং ॥
 শুক্রাভং শুক্রমিশ্রং বা শুক্রমেহী প্রমে-
 হতি । মূর্তাগূন্ সিকতামেহী সিকতা-
 রূপিণো মলান্ ॥ শীতমেহী স্নবহুশো
 মধুরং ভূশীতলং । শনৈঃ শনৈঃ শনৈ-
 মেহী মন্দং মন্দং প্রমেহতি ॥ লাল-
 তস্তুযুতং মূত্রং লালামেহেন পিচ্ছিলং ॥
 ক্রমেণ পিত্তজানাং ষণ্মাং লক্ষণানি । গন্ধ-
 বর্ণরসম্পর্শৈঃ ক্ষারেন ক্ষারতোয়বৎ ॥
 নীলমেহেন নীলাভং কালমেহী মসী-
 নিভং । হারিদ্ৰমেহী কটুকং হরিদ্ৰাসম্মিভং
 দহৎ ॥ বিস্রং মাজ্জিষ্ঠমেহেন মাজ্জিষ্ঠা-
 সলিলোপমং । বিস্রমুঞ্চং সলবণং
 রক্তাভং রক্তমেহতঃ ॥ * ॥ ক্রমেণ বাত-
 জানাং চতুর্গাং লক্ষণানি । বসামেহী বসা-
 মিশ্রং বসাভং মূত্রয়েন্মুহুঃ । মজ্জাভং
 মজ্জমিশ্রং বা মজ্জমেহী মুহুমুহুঃ ॥
 কষায়ং মধুরং রুক্ষং ক্ষৌদ্ৰমেহং
 বদেদবুধঃ । হস্তী মত্ত ইবাজস্রং মূত্রং
 বেগবিবর্জিতং । সলসীকং বিবন্ধঞ্চ
 হস্তিমেহী প্রমেহতি ॥ * ॥ কফজাদি-
 ভেদেন তেষামুপদ্রবাঃ । অবিপাকো-
 হরুচিচ্ছর্দিনিদ্রানাশঃ সপীনসঃ । উপ-
 দ্রবাঃ প্রজায়ন্তে মেহানাং কফজন্মনাং ॥
 বস্তিমেহনয়োস্তোদো মুক্ষাবদরণং জ্বরঃ ।
 দাহস্ফাণ্ডিকা মুচ্ছা বিড়্ভেদাঃ পিত্ত-
 জন্মনাং ॥ বাতজানামুদাবর্তঃ কম্পহৃদ-
 গ্রহলোলতাঃ । শূলমুন্নিদ্রতা শোষণঃ কাসঃ

শ্বাসশ্চ জায়তে ॥ * ॥ অরিষ্টলক্ষণঃ ।
 যথোক্তোপদ্রবারিষ্টমতিপ্রসুতমেবঃচ ।
 পিড়কাপীড়িতং গাঢ়ং প্রমেহো হস্তি
 মানবং ॥ * ॥ জাডঃ প্রমেহী মধুমেহিনো
 বা ন সাধ্যরোগঃ স হি বীজদোষাৎ । যে
 চাপি কেচিৎ কুলজা বিকারা ভবন্তি
 তাংশ্চ প্রবদন্ত্যসাধ্যান্ ॥ * ॥ সর্ক্ব এব
 প্রমেহাস্ত কালেনাপ্রতিকারিণঃ । মধু-
 মেহত্বমায়ান্তি তদাসাধ্যা ভবন্তি হি ॥
 মধুমেহে মধুসমং জায়তে স কিল দ্বিধা ।
 ক্রুদ্ধে ধাতুক্ফয়াদ্বায়ৌ দোষাবৃতপথেহথবা ॥
 আবৃতো দোষলিঙ্গানি সোহনিমিত্তং প্রদ-
 শয়ন্ । ক্ষীণঃ ক্ষণাৎ ক্ষণাৎ পূর্ণো ভজতে
 কৃচ্ছসাধ্যতাং ॥ মধুরং যচ্চ মেহেষু প্রায়ো
 মধিব মেহতি । সর্ক্বৈহপি মধুমেহাখ্যা
 মাধুর্যাচ্চ তনোরতঃ ॥ * ॥ প্রমেহিণো
 যদা মূত্রমনাবিলমপিচ্ছলং । বিমদং
 তিত্তকটুকং তদারোগ্যং প্রচক্ষতে ॥
 ইতি মাধবকরঃ ॥ অস্য দশবিধপিড়কাঃ
 পিড়কাশকে দ্রষ্টব্যঃ ॥ * ॥ অথ প্রমেহস্য
 চিকিৎসা । শ্যামাককৌদ্ৰবোদ্ধালা গোধূম-
 চণকাবটী । কুলথাঃ কথিতা ভোজ্যে
 পুরাণা মেহিনাং হিতাঃ ॥ যবান্নবিকৃতি-
 মূত্রাঃ শালয়ঃ ষষ্ঠিকাস্তথা । তথা তিত্তানি
 শাকানি জাঙ্গলাঃ পক্ষিণো মৃগাঃ ॥ উদ্ধালো
 বনকৌদ্ৰবঃ ॥ * ॥ প্রমেহী গুড়তুষ্ণাক্য-
 তৈলতক্রম্নরাঃ সদা । অল্লেকুরসপিষ্টান্না-
 নুপমাংসানি বর্জয়েৎ ॥ * ॥ মুস্তাহরীঃ
 তকীলৌঠৈঃ কট্ফলেন কৃতং স্রতং ।
 পীতং মধুযুতং হস্তি প্রমেহং কফ-

হেতুকং ॥ * ॥ প্টোলনিম্বামলকামৃতানাং
পিবৎ কষায়ং মধুনা সমেতং । উশীর-
লোপ্রার্জুনচন্দনানাং তথা পিবৎ পিত্ত-
নিমিত্তমেহী ॥ * ॥ পাঠাশিরীষদুঃস্পর্শা-
জাতিতিন্দুককিংশুকৈঃ । কপিথস্য ভিষক্
কাথং হস্তিমেহে প্রযোজয়েৎ ॥* ॥ পাঠা-
দিভিঃ সহিতস্য কপিথস্য কাথং । গুড়চ্যুঃ
স্বরসঃ পেয়ো মধুনা সর্বমেহজিৎ ।
হরিদ্রাচূর্ণযুক্তো বা রসো ধাত্র্যাঃ স-
মাক্ষিকং ॥ মধুনা ত্রৈফলং চূর্ণমথবাশ্ম-
জতুস্তবং । লোহজং বাভয়োথং বা লিছান্-
মেহনিবৃত্তয়ে ॥ * ॥ চন্দ্রপ্রভাবচামুস্তা-
ভূনিম্বস্বরদারবঃ । হরিদ্রাতিবিষা দার্বী
পিপ্পলীমূলচিত্রকং ॥ ত্রিবিদস্তী পত্রকঞ্চ
ত্বগেলা বংশলোচনা । প্রত্যেকং কর্ষ-
মাত্রাণি কুর্ষ্যাদেতানি বুদ্ধিমান্ ॥ ধাতুকং
ত্রিফলা চব্যং বিড়ঙ্গং গজপিপ্পলী । স্ববর্ণ-
মাক্ষিকং ব্যোমং দ্বৌ ক্ষারৌ লবণত্রয়ং ॥
এতানি টঙ্কমাত্রাণি সংগৃহ্নীয়াৎ পৃথক্
পৃথক্ । দ্বিকর্ষহতলোহং স্মাচ্চতুর্কর্ষা
সিতা ভবেৎ ॥ শিলাজত্বকর্ষং স্যাদক্টৌ
কর্ষাশ্চ গুগ্গুলোঃ । বিধিনা যোজিতৈ-
রেতৈঃ কর্তব্যং গুটিকা শুভা ॥ চন্দ্রপ্রভাতি-
বিখ্যাতা সর্বরোগপ্রণাশিনী । নিহস্তি
বিংশতিং মেহান্ কৃচ্ছমর্ষবিধং তথা ॥
চতশ্চাস্মরীস্তুদ্বন্দ্বুত্রোঘাতাংস্ত্রয়োদশ ।
অণুবৃদ্ধিং পাণুরোগং কামলাঞ্চ হলীমকং ॥
কাঁসং শ্বাসং তথা কুষ্ঠমগ্নিমান্দ্যমরো-
চকং । বাতপিত্তকফব্যাদীন্ বল্যা বৃষ্যা
রসায়নী ॥ সমারাদ্য শিবং তস্মাৎ প্রযত্নাদ্-

গুটিকামিমাং । প্রাপ্তবাংশচন্দ্রমা যস্মাৎ
তস্মাচ্চন্দ্রপ্রভা স্মৃতা ॥ চন্দ্রপ্রভাকচূর
ইতি লোকে । ব্যোমং ত্রিকটু । দ্বৌ
ক্ষারৌ সজিকায়বক্ষারৌ । লবণত্রয়ং ।
সৈন্ধবং রুচকঞ্চাপি বিড়ঞ্চ লবণত্রয়-
মিতি । চন্দ্রপ্রভাদির্কটিকা ॥ * ॥ প্রমেহ-
পিড়কানাং প্রাক্ কার্যং রক্তবিমোচনং ।
পাটনঞ্চ বিপকানাং ততো ত্রণবিধিঃ
স্মৃতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রমোচনী (স্ত্রী) গবাক্ষী । গোড়ুম্বা ।
ইতি জটাধরঃ ॥ প্রকৃষ্টমোচনকর্ত্তরি
ত্রি ॥

প্রমোদঃ (পুং) হর্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রমোদিতঃ (পুং) কুবেরঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রমোদযুক্তে ত্রি ॥

প্রমোদিনী (স্ত্রী) জিঙ্গিনীবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥ প্রকৃষ্টহর্ষযুক্তা চ ॥

প্রম্লোচা (স্ত্রী) অপ্সরোবিশেষঃ । যথা । তত্র
তস্মামদীমধ্যাৎ সমুত্তস্থৌ মনোরমা ।
প্রম্লোচা নাম তন্বঙ্গী তৎসমীপে বরা-
প্সরাঃ ॥ ইতি গারুড়ে ৯০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রযত্নঃ (ত্রি) পবিত্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রযত্নঃ (পুং) প্রকৃষ্টযত্নঃ । ন্যায়মতে স চ
ত্রিবিধঃ । যথা । প্রবৃত্তিশ্চ নিবৃত্তিশ্চ
তথা জীবনকারণং । এবং প্রযত্নত্রৈবিধ্যং
তাস্ত্রিকৈঃ পরিদর্শিতং ॥ চিকীর্ষা কৃতি-
সাধ্যোহর্ষসাধনত্বমতিসুখা । উপাদানস্য
চাধ্যক্ষং প্রবৃত্তৌ জনকং ভবেৎ ॥ নিবৃত্তি-
স্তু ভবেদ্বধা দ্বির্ষসাধনতাধিয়ঃ । যত্নো
জীবনযোনিস্তু সর্বদাতীশ্চিয়ো ভবেৎ ॥

शरीरे प्राणसंक्षारे कारणं तं प्रकी-
र्तितं । इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रयत्नवान् [९] (त्रि) प्रकृत्यत्तुविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । प्रतिपत्तुः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रयत्नः (त्रि) द्युतचतुर्जातादिना द्रव्येण प्रयत्न-
संस्कृतव्याजनादि । इत्यमरः ॥

प्रयागः (पुं) तीर्थभेदः । यज्ञः । इन्द्रः ।
अश्वः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अथ प्रयाग-
माहात्म्यं । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रयाग-
ग्रामसंस्तुतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च
सदिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्च सिद्धाश्च
निरताः पितरस्तथा । समं कुमारप्रमुखा-
स्तथैव च महर्षयः ॥ तथा नागाः स्रपर्णा-
श्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा । गन्धर्वाप्स-
रसंश्लेष सरितः सागरस्तथा ॥ हरिश्च
भगवानास्ते प्रजापतिभिरारूढः । तत्र
त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य स्मृता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
यमुना गङ्गा सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतं ॥
प्रयागं जघनस्यास्तमुपसृष्टयुषयो विदुः ।
प्रयागं स प्रतिष्ठानं कश्चलाश्वतरावुर्भो ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजा-
पतेः । तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो
महामते ॥ प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च
महाव्रताः । यज्ञस्ते क्रतुभिर्देवासु तथा
चक्रधराः सदा ॥ ततः पुण्यात्तमं नास्ति
त्रिषु लोकेषु सूतज्ञ । प्रयागं सर्व-

तीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥ श्रवणात्
तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि । यत्तिका-
लभनाद्यापि सर्वपापैः प्रमुच्यते
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशित
व्रतः । पुण्यात् स महदाप्नोति राजसूयाश्च
मेधयोः ॥ एषा यजनभूमिर्हि देवाना-
मपि संकृता । दत्तं तत्र स्वप्नमपि यद्
भवति सूतज्ञ ॥ न वेदवचनात्तान् न लोक-
वचनादपि । मतिरुत्क्रमणं याति प्रयाग-
मरणं प्रति ॥ दशतीर्थसङ्ख्याणि यष्टि-
कोट्यस्तथापराः । तेषां साम्प्रिद्यमत्रैव
कीर्तितं सूतनन्दन ॥ यत् पुण्यात् त्रिषु
लोकेषु वेदविद्यास्तु यत् फलं । स्नात-
मात्रस्य तत् पुण्यात् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति
पाद्मे भूमिखण्डे १२९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । पूजकामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये
सितासिते । धनकामः पुरा शक्र स्नातो
ह्यत्र द्विजोत्तम ॥ धनदस्य निधीन् सर्वान्
तस्माज्जहार मायया । नारायणो नरेणैव
वर्षाणामयुतं पुरा ॥ अनाहारः प्रयागे-
हस्मिन् कृतवान् । पुण्यायुतमम् । सिद्धिं
साधका यास्ति प्रयागेहस्मिन् द्विजोत्तम ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतु-
मिच्छामि प्रयागगमनं फलं । यतानां
का गतिसुत्रे स्नातानामपि किं फलं ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु क्रहि तेषांस्तु किं-
फलं । भवता विदितं हेतुं तन्मे
क्रहि नमोहस्तुते ॥ मार्कण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स या चेष्टा यत्

.. তৎফলঃ । পৃষ্ঠা মহর্ষিভিঃ সম্যক
কথ্যমানং ময়া শ্রুতং ॥ যত্র স্নাত্বা
দিবং যান্তি যে মৃতাস্তেহপুনর্ভবাঃ । যত্র
ব্রহ্মাদয়ো দেবা রক্ষাং কুর্বন্তি সঙ্গতাঃ ॥
ষহুন্যান্যানি তীর্থানি সর্বপাপহরাণি চ ।
কথিতুং নেহ শক্লামি বহুবর্ষশতৈরপি ॥
সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যামি প্রয়াগস্যেহ
কীর্তনং । যন্তির্ধ্বিসহস্রাণি যক্ষা রক্ষান্তি
জাহ্নবীং ॥ যমুনাং রক্ষতি সদা সবিতা
সপ্তিবাহনঃ । প্রয়াগস্ত বিশেষেণ স্বয়ং
রক্ষতি বাসবঃ ॥ মণ্ডলং রক্ষতি হরিঃ
সর্বদেবৈশ্চ সন্মিতং । ন্যগ্রোধং রক্ষতে
নিত্যং শূলপাণির্মহেশ্বরঃ ॥ স্থানং রক্ষন্তি
বৈ দেবাঃ সর্বৈ পাপহরং শুভং স্বকর্মাণা-
বৃত্তা লোকা নৈব গচ্ছন্তি তৎপদং ॥
স্বল্পমল্লতরং পাপং যদা তস্য নরাধিপ ।
প্রয়াগং স্মরণস্য সর্বমায়াতি সংক্ষয়ং ॥
দর্শনাতস্য তীর্থস্য নামসংকীর্ণনাদপি ।
মৃতিকালভনাদ্বাপি নরঃ পাপাং প্রমু-
চ্যতে ॥ পঞ্চকুণ্ডানি রাজেন্দ্র যেমাং
मध्ये তু জাহ্নবী । প্রয়াগং বিশতঃ পুংসঃ
পাপং নশ্বতি তৎক্ষণাৎ ॥ যোজনানাং
সহস্রেষু গঙ্গাং যঃ স্মরতে নরঃ । অপি
ভুক্তকর্মাসৌ লভতে পরমাং গতিং ॥
কীর্ণনাম্মুচ্যতে পাপাং দৃষ্টা ভদ্রাণি
পশ্বতি ॥ ব্যাধিতো যদি বা হীনঃ ক্রুদ্ধো
বাপি ভবেনরঃ । গঙ্গাযমুনমাসাদ্য ত্যজেৎ
প্রাণান্ প্রযত্নতঃ ॥ দীপ্তকাঞ্চনবর্ণাভৈ-
র্বিমানৈর্ভানুবর্ণিভিঃ । ঈষিতান্ লভতে
কামান্ বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বরত্নময়ৈ-

র্দিবৈর্নানান্নজসমাকুলৈঃ । বরাঙ্গনা
সমাকীর্ণৈর্মোদন্তে শুভলক্ষণৈঃ ॥ গীত-
বাদিত্রনির্ঘোমৈঃ প্রসুপ্তঃ প্রতিবুধ্যতে ।
যাবন্ন স্মরতে জন্ম তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে ॥
তস্মাৎ স্বর্গাৎ পরিভ্রষ্টঃ ক্ষীণকর্মা নরো-
ভ্রমঃ । হিরণ্যরত্নসংপূর্ণে সমুদ্ধে জায়তে
কুলে ॥ তদেব স্মরতে তীর্থং স্মরণান্তত্র
গচ্ছতি ॥ দেশস্থা যদি বারণ্যে বিদেশে
যদি বা গৃহে । প্রয়াগং স্মরণাস্তু যস্ত
প্রাণান্ পরিত্যজেৎ । ব্রহ্মলোকমবা
প্নোতি বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বকাম
ফলা বৃক্ষা মহী যত্র হিরণ্যায়ী । ধাময়ো
মুনয়ঃ সিদ্ধাস্তত্র লোকে স গচ্ছতি ॥
স্ত্রীসহস্রাকুলে রম্যে মন্দাকিন্যাস্তটে
শুভে । মোদতে মুনিভিঃ সাদ্ধং স্বকৃতে-
নেহ কর্মাণা ॥ সিদ্ধচারণগন্ধর্কৈঃ পূজ্যতে
দিবি দৈবতৈঃ । অথ স্বর্গাৎ পরিভ্রষ্টো
জম্বুদ্বীপপতির্ভবেৎ ॥ অতঃ শুভানি কর্মাণি
চিন্ত্যমানঃ পুনঃ পুনঃ । গুণবান্ বিভ-
সম্পন্নো ভবতীহ ন সংশয়ঃ । কর্মাণা
মনসা বাচা সত্যধর্মপ্রতিষ্ঠিতঃ ॥ গঙ্গা-
যমুনয়োর্মধ্যে যস্ত গ্রামং প্রযচ্ছতি ।
স্ববর্ণমণিমুক্তাং বা তথৈবান্যৎ প্রতি
গ্রহং ॥ স্বকার্যে পিতৃকাধ্যে বা দেবতা-
ভ্যর্চনেহপি বা । নিষ্ফলং তস্য ততীর্থং
যাবৎ তদ্ধনমশ্নতে ॥ অতস্তীর্থে ন
গৃহীয়াৎ পুণ্যেষায়তনেষু চ ॥ কপিলাং
পাটলাভাস্তু যস্ত ধেনুং প্রযচ্ছতি ।
যাবদ্রোমাণি তস্যা বৈ সন্তি গাত্রেষু
সভম । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি রুদ্রলোকে

महीयते ॥ इति कौशे प्रयागमाहात्र्ये
०७ अध्यायः ॥ * ॥ तत्र मुणुनविधिवथा ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरो
यते । आपाने सोमपाने च वपनं
सपुत्रं स्मृतं ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखित-
वचनं प्रयागावर्षाच्छ्रमगङ्गायां विधायकं ।
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । अपि च । प्रयाग-
मधिकृत्य । केशानां यावती संख्या
हिमनां जाह्नवीजले । तावद्धर्वसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ प्रयागे स्त्रीणामपि
मुणुनं न तु केशानां द्याङ्गुलच्छेदन-
मात्रं । यथा । केशमूलमुपाश्रित्य सर्व-
पापानि देहिनां । तिष्ठन्ति तीर्थज्ञानेन
तस्मात्तानात्र वापयेत् ॥ प्रयागे मुणुना-
करणे दोषोऽपि । गङ्गायां भास्कर-
क्षेत्रे मुणुनं यो न कारयेत् । स कोटि-
कुलसंयुक्त आकल्लं रौरवे वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः (पुं) इन्द्रः । इति शक-
माला ॥

प्रयागं (स्त्री) गमनं । इति हलायुधः ॥
यथा । उदघाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगो-
हनिलः । यत्तिष्ठति तदाश्चर्यां प्रयागे
विस्मयः कुतः ॥ इत्युद्धटः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रस्थानं २ गमनं ३ व्रज्या ४ अभि-
निर्वाणं ५ प्रयागकं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
अत्र वर्णनीयानि यथा । तेरीनिम्बनः १
डुकम्पः २ बलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५
ध्वजः ६ छत्रं ७ वणिक् ८ शकटं ९
रथः १० । इति कविकल्लता ॥

प्रयातः (पुं) सौप्तिकः । डुणुः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गते त्रि ॥

प्रयागः (पुं) नीवाकः । इत्यमरः ॥ महार्घ्य-
हेतोर्धान्यादिषु । जनानामादरातिशये
तुलाधरणाधिक्यं । इति केचिं । क्रया-
दरः । इति केचिं । मूल्याधिक्यहेतो-
निश्चयेन परिच्छेदनं । इति केचिं ।
इति भरतः ॥

प्रयासः (पुं) प्रयत्नः । तत्पर्यायः । श्रमः २
क्लमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५ आयासः ६
व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रयुक्तं (त्रि) प्रकर्षेण युक्तं । यथा । गुण-
प्रयुक्ताः परमस्मृतेदिनः शरा इवावंश-
भवा भवन्ति हि । तथाविधा ये तु विशुद्ध
वंशजा व्रजन्ति चापा इव तेऽतितन्त्र
तां ॥ इत्युद्धटः ॥ प्रकृष्टसमाधियुक्तं ।
प्रकृष्टसंयोगविशिक्तं । प्रकृष्टनिन्दा-
युक्तं । प्रकृष्टसंयमविशिक्तं । प्रपूर्व-
युगधात्त्वर्थदर्शनात् । हेतोर् ली । यथा ।
न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्ते नियमेन
कार्याभावः किन्तुसमवायिकारणाभावप्र-
युक्तेऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः (स्त्री) प्रयोजनं । प्रपूर्वयुजधातो-
र्भावे क्तिः । यथा । तरुण्यो सुमली
भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति । ऋद्धश्च
राजमातङ्गा इति न स्याः प्रयुक्तयः ॥ इति
प्राक् ॥

प्रयुतं (स्त्री) नियतं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रयुक्कार्थः (पुं) प्रत्युत्क्रमः । इति
प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ॥

প্রয়োক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । যথা ।
উত্তমর্ণাধমর্ণো ঘৌ প্রযোক্তৃগ্রাহকৌ
ক্রমাৎ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগঃ (পুং) কৰ্ম্মণং । বশীকরণং ।
প্রযুক্তিঃ । নিদর্শনং । ইতি মেদিনী ॥
ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রয়োগার্থঃ (পুং) প্রধানপ্রয়োগানুকূলং
প্রয়োজনানুষ্ঠানং । তৎপর্যায়ঃ । প্রত্যুৎ-
ক্রমঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগী [ন্] (ত্রি) প্রয়োগযুক্তঃ । প্রপূর্ব-
যুজধাতোর্গিন্ ॥

প্রয়োজকঃ (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । নিয়োগ-
কর্তা । স্বতন্ত্রতৎপ্রয়োজকৌ কর্তা ।
ইতি স্থপদব্যাকরণং ॥

প্রয়োজনং (ক্লী) কার্যং । হেতুঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সৰ্ব্বসৈব্য হি শাস্ত্রশ্চ কৰ্ম্মণো
বাপি কশ্চিৎ । যাবৎ প্রয়োজনং
নোক্তং তাবৎ কেন প্রগৃহ্য তে ॥ সিদ্ধার্থং
সিদ্ধসম্বন্ধং শ্রোতুং শ্রোতা প্রবর্ততে ।
এছাদৌ তেন বক্তব্যঃ সম্বন্ধঃ সপ্রয়ো-
জনঃ ॥ ইতি প্রাঞ্চঃ ॥

প্রয়োজ্যঃ (ত্রি) প্রযোক্তুং শক্যঃ । ভৃত্যঃ ।
ইতি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥ মূলধনে ক্লী ॥

প্ররুঢ়ঃ (পুং) জঠরং । ইতি মেদিনী ॥
প্ররুঢ়ঃ (ত্রি) বদ্ধমূলঃ । ইতি মেদিনী ॥ জাতঃ ।
প্ররুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্ররোহঃ (পুং) অক্ষুরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলপিতঃ (ত্রি) কথিতঃ । প্রপূর্বলপধাতোঃ
কৰ্ম্মণি ক্তঃ । যথা । জনস্থানে ভ্রাস্তং
কনকমৃগতৃষ্ণাক্ষিতধিয়া বচো বৈদেহীতি

প্রতিপদমুদ্রক প্রলপিতং । ইতি কাব্য-
প্রকাশঃ ॥

প্রলম্বঃ (পুং) দৈত্যভেদঃ । স চ দম্বপুত্রঃ
মনুষ্যবধ্যঃ । যথা । একাক্ষ ঋষভো
রিষ্ঠঃ প্রলম্বনরকৌ তথা । ইন্দ্রবান-
কেশী চ পুরঃ শঙ্খোহথ ধেনুকঃ ॥ গবে-
ষ্ঠিকৌ গবাক্ষশ্চ তালকেতুশ্চ বীর্যবান্ ।
এতে মনুষ্যবধ্যাস্ত দনোঃ পুত্রাশ্বয়াঃ
স্মৃতাঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং । ত্রপুষঃ । পয়ো-
ধরঃ । লতাকুরঃ । শাখা । হারভেদঃ ।
প্রলম্বনং । ইতি মেদিনী ॥

প্রলম্বয়ঃ (পুং) বলরামঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রলম্বভিৎ (পুং) বলরামঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলম্বাণ্ডঃ (পুং) দীর্ঘাণ্ডকোষবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পুঙ্করঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলম্বিতঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে লম্বিতমাল্যাদিঃ ।
প্রপূর্বলম্বধাতোঃ কর্তরি ক্তঃ ॥

প্রলয়ঃ (পুং) প্রলীয়তে ক্ষীয়তে জগদগ্নিন্
সঃ । তৎপর্যায়ঃ । সম্বর্তঃ ২ কল্পঃ ৩
ক্ষয়ঃ ৪ কল্পান্তঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ লয়ঃ ৬
সংক্ষয়ঃ ৭ বিলয়ঃ ৮ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রতিসর্গঃ ৯ প্রতিসঞ্চরঃ ১০ । স
চ নিত্যনৈমিত্তিকপ্রাকৃতাত্যস্তিকভেদেন
চতুর্ধা । যথা । কৃষ্ম উবাচ । নিত্যং
নৈমিত্তিকঞ্চৈব প্রাকৃতাত্যস্তিকৌ তথা ।
চতুর্ধায়ং পুরাণেহগ্নিন্ প্রোচ্যতে প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নিত্যো যথা । যোহয়ং সং-
দৃশ্যতে নূনং নিত্যং লোকে ক্ষয়ন্তিহ ।
নিত্যং সংকীৰ্ত্যতে নান্না মুনিভিঃ প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নৈমিত্তিকৌ যথা । ব্রাহ্মো

নৈমিত্তিকো নাম কল্পান্তে যো ভবিষ্যতি।
 ত্রৈলোক্যশ্চাশ্চ কথিতঃ প্রতিসর্গো মনী-
 যিভিঃ ॥ * ॥ প্রাকৃতো যথা। মহাদাদ্যং
 বিশেষান্তং যদা সংযাতি সংক্ষয়ং।
 প্রাকৃতঃ প্রতিসর্গোহয়ং প্রোচ্যতে কাল-
 চিন্তকৈঃ ॥ * ॥ আত্যন্তিকো যথা। জ্ঞানা-
 দাত্যন্তিকঃ প্রোক্তো যোগিনঃ পরমা-
 ত্মনি। প্রলয়ঃ প্রতিসর্গোহয়ং কালচিন্তা-
 পরৈর্দ্বিজৈঃ ॥ আত্যন্তিকশ্চ কথিতঃ।
 প্রলয়ো লয়সাধনঃ। *। নৈমিত্তিকপ্রলয়-
 বিস্তারো যথা। নৈমিত্তিকমিদানীং বঃ
 কীর্তয়িস্যে সমাসতঃ ॥ চতুর্ধ্বগমহশ্রান্তে
 সংপ্রাপ্তে প্রতিসঙ্করে। আত্মসংস্থাঃ
 প্রজাঃ কর্তুং প্রতিপেদে প্রজাপতিঃ ॥
 ততো ভবত্যনার্হুষ্টিস্তীত্রা সা শতবার্ষিকী।
 ভূতক্ষয়করী ঘোরা সর্বভূতভয়ঙ্করী ॥
 ততো যান্মল্লসারাগি শস্ত্রানি পৃথিবীতলে।
 তানি চাগ্রে প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপবাস্তি
 চ ॥ সপ্তরশ্মিরথো ভূত্বা সমুত্তিষ্ঠন্দিবা-
 করঃ। অসহরশ্মির্ভবতি পিবন্নস্তো গভ-
 স্তিভিঃ ॥ ততস্তে রশ্ময়ঃ সপ্ত পিবন্ত্যম্মু
 মহার্ণবে। তেনাহারেণ তে সূর্য্যা দীপ্তাঃ
 সপ্ত ভবন্তি হি ॥ তস্ম তে রশ্ময়ঃ সপ্ত
 সূর্যা ভূত্বা চতুর্দিশং। চতুর্লোকমিদং
 কুৎসন্তং দহন্তি শিখিনো যথা ॥ ব্যাপু-
 বন্তশ্চ তে বিপ্রাস্তূর্কৃষ্ণাধশ্চ রশ্মিভিঃ।
 দীপ্যন্তে ভাস্করাঃ সপ্ত দহন্তোহগ্নিপ্রতা-
 পিনঃ ॥ তে সূর্যা বারিণা দীপ্তা বহু-
 সাহস্ররশ্ময়ঃ। খং সমাবৃত্য তিষ্ঠন্তি নির্দ-
 হন্তো বহুঙ্করাং ॥ ততস্তেষাং প্রতাপেন

দহমানা বহুঙ্করা। সাদ্রিনদ্যর্গণদীপা
 নিঃস্নেহা সমপদ্যত ॥ দীপ্তাভিঃ সন্তুজাভি-
 শ্চ জ্বালাভিশ্চ সমাবৃতঃ। অধশ্চোর্কৃষ্ণ
 তির্য্যক্ চ সমাবৃত্য সহস্রশঃ ॥ সূর্যা-
 গ্নিনা প্রস্ফটানাং সংস্ফটানাং পরস্পরং।
 একত্বমুপজাতানামেকজ্বালো ভবেৎ প্রভুঃ ॥
 সর্বলোকপ্রণাশশ্চ সোহগ্নির্ভূত্বাভুকুণ্ডলী।
 চতুর্লোকমিদং কুৎসন্তং নির্দহত্যা ত্ম
 তেজসা ॥ ততঃ প্রলীনে সর্বশ্মিন জঙ্গমে
 স্থাবরে তথা। নির্বৃক্ষা নিস্তৃগা ভূমিঃ
 কূর্ম্মপৃষ্ঠে প্রকাশতে ॥ অশ্বরীশমিবা-
 ভাতি সর্বমাপূরিতং জগৎ। সর্বমেব
 তদার্চির্ভিঃ পূর্ণং জাজ্বল্যতে নতঃ ॥
 পাতালে যানি তীর্থানি মহোদধিগতানি
 তু। তত্র তানি প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপ
 বাস্তি বৈ ॥ দ্বীপাংশ্চ পর্বতাংশ্চৈব
 বর্ষণ্যথ মহোদধীন্। তান্ সর্বান্
 ভস্মসাৎ কৃত্বা সপ্তাত্মা পাবকঃ প্রভুঃ ॥
 সমুদ্রেভ্যো নদীভ্যশ্চ পাতালেভ্যশ্চ
 সর্বশঃ। পিবন্নপঃ সমিক্কাহগ্নিঃ পৃথিবী-
 মাশ্রিতোহজ্বলৎ ॥ ততঃ সম্বর্তকঃ শৈলা-
 নতিক্রম্য মহাংস্তথা। লোকান্দহতি
 দীপ্তাত্মা রুদ্রতেজোবিজ্জ্বলিতঃ ॥ স দন্ধু।
 পৃথিবীন্দেবো রসাতলমশোষয়ৎ। অধ-
 স্তাৎ পৃথিবীং দন্ধু। দিবমুর্ক্ধং দহিষ্যতি ॥
 যোজনানাং শতানীহ সহস্রাণ্যমুতানি চ।
 উত্তিষ্ঠন্তি শিখাস্তশ্চ বায়ুঃ সম্বকর্তশ্চ চ ॥
 গন্ধর্বাংশ্চ পিশাচাংশ্চ সযক্ষোরগরাক্ষ-
 সান্। তদা দহত্যসৌ দীপ্তঃ কালরুদ্র-
 প্রচোদিতঃ ॥ ভুর্লোকঞ্চ ভুবল্লোকং

স্নোেকক তথা মহঃ । দহেদশেষং কালাগ্নিঃ
 কালো রিখতনুঃ স্বয়ং ॥ বুকেষু তেষ্ণু
 লোকেষু তির্থাগুর্দ্ধমথাগ্নিনা । তন্তেজঃ
 মননুপ্রাপ্য কৃৎসং জগদিদং শনৈঃ ॥
 ঞ্য়োগৃহ্নিতং সর্কং তদেবৈকং প্রকা-
 শতে । ততো গজকুলোন্মাদাঃ স্তনিতৈঃ
 সমলঙ্কতাঃ ॥ উত্তিষ্ঠন্তি তদা ব্যোম্নি
 ঘোরাঃ সম্বর্তকা ঘনাঃ । কেচিন্মীলোৎ-
 পলশ্যামাঃ কেচিং কুমুদসম্নিভাঃ ॥ ধূত্র-
 বর্ণাস্তথা কেচিন্তথা পীতাঃ পয়োধরাঃ ।
 কেচিদ্রক্তাভ্রবর্ণাশ্চ স্মুলাঃ ক্ষারনিভা
 স্তথা ॥ শঙ্কাকুন্দনিভাশ্চান্যে জাত্যঞ্জন-
 নিভাঃ পরে । মনঃশিলানিভাস্ত্বন্যে কপোত-
 সদৃশাঃ পরে ॥ কেচিদ্ভ্রদ্রাক্ষবর্ণাভা-
 স্তথান্যে ক্ষীরসম্নিভাঃ । তথা কর্বুরবর্ণাভা
 ভিন্নাঞ্জননিভাস্তথা ॥ ইন্দ্রগোপনিভাঃ
 কেচিদ্ধরিতালনিভাস্তথা । কাকাগুকনিভাঃ
 কেচিছুত্তিষ্ঠন্তি ঘনা দিবি ॥ কেচিং
 পর্বতসঙ্কশাঃ কেচিদগজকুলোপমাঃ ।
 কূটাগারনিভাশ্চান্যে কেচিন্মীনকুলোদ্বহাঃ ॥
 বহুরূপা ঘোররূপা ঘোরস্বরনির্নাদিনঃ ।
 তদা জলধরাঃ সর্কৈ পূরয়ন্তি নভস্তলং ॥
 ততস্তে জলদা ঘোরা বারিণা ভাস্করা-
 ভ্রুজাঃ । সপ্তধা সংব্রতান্জানস্তমগ্নিং শম-
 যন্ত্যুত ॥ ততস্তে জলদা বর্ষং বর্ষস্তীহ
 হিমৌঘবৎ । স্ঘোরমশিবং সর্কং নাশ-
 যন্তি চ পাবকং ॥ প্রবৃত্তেন তদাত্যর্থ-
 মস্তসী পূর্যতে কিল । অস্তিস্তেজোহভি-
 ভূতত্বাতদাগ্নিঃ প্রবিশত্যপঃ ॥ নষ্টে চাগ্নৌ
 বর্ষশতৈঃ পয়োদা জলসস্তবাঃ । প্লাবয়ন্তো-

হথ ভুবনং মহাজলপরিভ্রবৈঃ ॥ ধারাভিঃ
 পূরয়ন্তীদং চোদ্যমানাঃ স্বয়ন্তুবা । উদ্যন্তঃ
 সলিলৌঘৈশ্চ বেলা ইব মহোদধেঃ ॥
 সাদ্রিছৌপা তথা পৃথ্বী জলৈঃ সংছাদ্যতে
 শনৈঃ ॥ আদিত্যরশ্মিভিঃ পীতং জলমভ্রেণ
 তিষ্ঠতি । পুনঃ পততি তদুর্মো পৃথ্যন্তে
 তেন চার্ণবাঃ ॥ ততঃ সমুদ্রাঃ স্মাং বেলা
 মতিক্রান্তাস্ত কৃৎসশঃ । পর্বতাশ্চ বিলী
 যন্তে মহী চাপ্স নিমজ্জতি ॥ তস্মিন্নেকা-
 র্ণবে ঘোরে নষ্টে স্বাবরজঙ্গমে । যোগ-
 নিদ্রাং সমাস্থায় শেতে দেবঃ প্রজাপতিঃ ॥
 চতুর্য়ুগসহস্রান্তং কল্পমাল্মর্হর্ষয়ঃ । বরাহো
 বর্ততে কল্পো যস্য বিস্তার ঈরিতঃ ॥ অসং-
 খ্যাতাস্তথা কল্পা ব্রহ্মবিষ্ণুশিবাত্মকাঃ ।
 কথিতা হি পুরাণেষু মূনিভিঃ কালচিত্তকৈঃ ॥
 সাত্ত্বিকেষু কল্পেষু মাহাত্ম্যমাখিলং হরেঃ ।
 তামসেযু শিবস্যোক্তং রাজসেযু প্রজা-
 পতেঃ । সোহয়ং প্রবর্ততে কল্পো বারাহঃ
 সাত্ত্বিকো মতঃ ॥ অন্তে চ সাত্ত্বিকাঃ কল্পা
 মম তেষু পরিগ্রহঃ । ধ্যানস্তপস্তথা জ্ঞানং
 লক্ণা তেষেব যোগিনঃ ॥ আরাধ্য গিরিশং
 যত্নাৎ যাতি তৎ পরমং পদং । সোহহং
 সত্বং সমাধায় মায়ী মায়াময়ং স্বয়ং ॥
 একার্ণবে জগত্যস্মিন্ যোগনিদ্রাং ব্রজানি
 তু । মাং পশ্যন্তি মহাত্মানঃ স্তপ্তং কালে
 মহর্ষয়ঃ ॥ জনলোকে বর্তমানাস্তপসা
 যোগচক্ষুষা । অহং পুরাণপুরুষো ভূভুবঃ-
 প্রভবো বিদুঃ ॥ সহস্রচরণঃ শ্রীমান্ সহ-
 স্রাক্ষঃ সহস্রপাং । মস্ত্রোহগ্নির্ত্রাক্ষণা
 গাবঃ কুশাশ্চ সমিধো হুহং ॥ প্রোক্ণী

চ স্রবশৈচব সোমো যুতময়োহস্মাহং ।
 সম্বর্তকো মহানাত্মা পবিত্রং পরমং
 যশঃ ॥ বেদবেদ্যঃ প্রভুর্গোপ্তা গোপতি-
 ব্রহ্মাণো মুখং । অনন্তস্তারকো যোগী
 গতির্মতিমতাম্বরঃ ॥ হংসঃ প্রাণোহথ
 কপিলো বিশ্বমূর্তিঃ সনাতনঃ । ক্ষেত্রজ্ঞঃ
 প্রকৃতিঃ কালো জগদ্বীজমথায়ুতং ॥ মাতা
 পিতা মহাদেবো মভো হৃন্মম বিদ্যতে ॥
 আদিত্যবর্ণো ভুবনস্য গোপ্তা নারায়ণঃ
 পুরুষো যোগমূর্তিঃ । মাং পশুন্তি যতয়ো
 যোগনিষ্ঠা জ্ঞাত্বাত্মানময়ুতত্ত্বং ব্রহ্মস্তু ॥৯॥
 প্রাকৃতপ্রলয়বিস্তারো যথা । কুর্শ্ব উবাচ ।
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি প্রতিসর্গমনুভমং ।
 প্রাকৃতং প্রসমাসেন শৃণুধ্বং গদতো মম ॥
 গতে পরাধ্বিতয়ে কালে লোকপ্রকা-
 লকঃ । কালাগ্নির্ভস্মসাৎ কর্ত্বুং করোতি
 নিখিলং মতিং ॥ আত্মাত্মানমাবেশ্য
 ভূত্বা দেবো মহেশ্বরঃ । দহেদশেষং
 ব্রহ্মাণ্ডং সদেবাস্বরমানুষং ॥ তমাবিশ্য
 মহাদেবো ভগবামীললোহিতঃ । করোতি
 লোকসংহারং ভীষণং লোকমাপ্তিতঃ ॥
 এবিশ্য মণ্ডলং মৌরং কৃত্বাসৌ বহুধা
 পুনঃ । নির্দহত্যখিলং লোকং সপ্তসপ্তি-
 স্বরূপধ্বক্ ॥ স দধ্বা সকলং সত্ত্বং মল্লং
 ব্রহ্মশিরো মহং । দেবতানাং শরীরেষু
 ক্ষিপত্যখিলদাহকঃ ॥ দধ্বেষশেষদেহেষু
 দেবী গিরিবরাভ্রজা । একা সা সাক্ষিণঃ
 শস্ত্রোস্তিষ্ঠতে বৈদিকী স্রুতিঃ ॥ শিরঃ-
 কপালৈর্দেবানাং কৃতস্রগ্বরভূষণঃ ।
 আদিত্যচন্দ্রাদিগণৈঃ পূরয়ন্ বোম-

মণ্ডলং ॥ সহস্রনয়নো দেবঃ সহস্রাকৃতি-
 রীশ্বরঃ । সহস্রহস্তচরণঃ সহস্রাঙ্ঘ্রির্মহা-
 ভুজঃ ॥ দংষ্ট্রীকরালবদনঃ প্রাদীপ্তানল-
 লোচনঃ । ত্রিশূলী কৃর্ত্তিবসনো যোগ-
 মৈশ্বরমাস্থিতঃ ॥ পীত্বা তং পরম্মনন্দং
 প্রভূতমমৃতং স্বকং । করোতি তাণ্ডবং
 দেবীমালোক্য পরমেশ্বরঃ ॥ পীত্বা নৃত্যা-
 যুতং দেবী ভর্ত্বুঃ পরমমঙ্গলা । যোগ-
 মাস্থায় দেবশ্য দেহমায়াতি শূলিনঃ ॥
 স ত্যক্ত্বা তাণ্ডবরসং স্বেচ্ছয়ৈব পিনাক-
 ধ্বক্ । যাতি স্বভাবং ভগবান্ দধ্বা
 ব্রহ্মাণ্ডমণ্ডলং ॥ সংস্থিতেষথ দেবেষু
 ব্রহ্মবিষ্ণুপিনাকিষু । গুণৈরনৈকৈঃ পৃথিবী
 বিলয়ং যাতি বারিষু । স বারিতত্ত্বং
 সগুণং প্রসতে হব্যবাহনঃ ॥ তৈজসং
 গুণসংযুক্তং বায়ৌ সংযাতি সংক্ষয়ং ।
 আকাশে সগুণো বায়ুঃ প্রলয়ং যাতি
 সত্তমাঃ ॥ ভূতাদৌ চ তথাকাশং লীয়তে
 গুণসংযুতং । ইন্দ্রিয়াণি চ সর্বাণি
 তৈজসে যাস্তি সংক্ষয়ং ॥ বৈকারিকে
 দেবগণাঃ প্রলয়ং যাস্তি সত্তমাঃ । বৈকা-
 রিকস্তৈজসশ্চ ভূতাদিশ্চেতি সত্তমাঃ ॥
 ত্রিবিধোহয়মহঙ্কারো মহতি প্রলয়ং
 ব্রজেৎ । মহাস্তমেতিঃ সহিতং ব্রহ্মাণ-
 ময়ুতৌজসং ॥ অব্যক্তং জগতো যোনিঃ
 সংহরেদেকমব্যয়ং । এবং সংহত্য ভূতানি
 তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ॥ নিযোজয়ত্যথা-
 ন্যোন্যং প্রধানং পুরুষং পরং । প্রধান-
 পুংসোরজয়োরেষ সংহার ঈরিতঃ ॥
 মহেশ্বরেচ্ছাজনিতো ন স্বয়ং বিদ্যাতে

लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः
परिगीयते ॥ प्रधानं जगतो योनिर्माया-
तद्वमचेतनं । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा
केवलः पञ्चविंशकः ॥ गीयते मुनिभिः
साक्षी महानेकः पितामहः । एवंसंहार-
करणी शक्तिर्माहेश्वरी क्रवा ॥ प्रधानाद्यं
विशेषान्तं दहेद्भ्रु इति श्रुतिः । योगि-
नामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसां ।
आत्यन्तिककैवल्यं लयं विदधातीह शङ्करः ॥
इति कौश्ले ४२।४७ अध्यायः ॥ * ॥
आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा । श्रीपरा-
शर उवाच । आध्यात्मिकादि मैत्रेय
ज्ञाना तापत्रयं बुधः । उ०पन्नज्ञान-
वैराग्याः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयं ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
स्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
श्रयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्याय-
ज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वथुष्मास-
च्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ तथाक्विरोगाती-
सारकूर्ठान्नामयसंजकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोध-
भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूया-
वमानेर्यामांससर्ष्यादिभवस्तथा ॥ मानसो-
ऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो आध्यात्मिकः
स्युतः ॥ युगपक्विसन्नुष्यादैर्यः पिशाचो-
रगराक्षसैः । सरिसृपादैश्च नृणां
जन्ते चाधिभौतिकः ॥ शीतोष्णवातवर्षासु-
वैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ
कथ्यते चाधिदैविकः ॥ तदस्य त्रिविध-

स्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्तजन्म-
जरादोषु स्थानेषु प्रभविम्यतः ॥ निरस्ताति-
शयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं
भगवत्प्राप्तिरेकास्त्यात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितै-
र्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुज्ञानकर्म चोक्तं
महामुने ॥ आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा
ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं
परं ब्रह्म विवेकजं ॥ अक्षन्तम इवा-
ज्ञानं दीपवच्छेन्द्रियोद्भवं । यथा सूर्य-
स्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजं ॥ मनु-
रप्याह वेदार्थं स्रुत्या यन्मुनिसन्तम ।
तदेतच्छ्रुतामत्र सम्यक् गदतो मम ॥ द्वे
ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति बाथर्कणी
श्रुतिः । परया ब्रह्मरप्राप्तिर्वाधेदादि मया
परा ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययं ।
अनिर्देश्यमरूपक पाणिपादाद्यसंयुतं ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमका-
रणं । व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै
पश्यान्ति सूरयः ॥ तद्ब्रह्म तं परं धाम
तद्व्ययं मोक्षकाङ्क्षाणां । श्रुतिवाक्यो-
दितं सूक्ष्मं तद्विषेः परमं पदं ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तथाद्यश्चास्करात्मनः ॥
एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तद्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्रयी-
मयं ॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो
द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते

হোঁপচারিকঃ ॥ শুদ্ধে মহাবিভূত্যাখ্যে
পরে ব্রহ্মণি বর্ততে । মৈত্রেয় ভগবচ্ছব্দঃ
সর্বকারণকারণে ॥ সর্বাণি তত্র ভূতানি
বসন্তি পরমান্নি । ভূতেষু চ স সর্বাণি
বাসুদেবস্ততঃ স্মৃতঃ ॥ খাণ্ডিক্যজনকায়াহ
পৃষ্ঠঃ কেশিক্ষ্বজঃ পুরা । নামব্যাক্যায়ন-
স্তম্য বাসুদেবস্ত তত্রতঃ ॥ ভূতেষু বসতে
সোহস্তর্বসন্ত্যত্র চ তানি যৎ । ধাতা
বিধাতা জগতাং বাসুদেবস্ততঃ প্রভুঃ ॥
স সর্বভূতপ্রকৃতির্বিকারগুণাংশ্চ দোষা-
ংশ্চ মুনে ব্যতীতঃ । অতীতসর্বাবরণা-
খিলাত্মা তেনাস্তৃতং যদ্বুবনাস্তরাণি ॥
সমস্তকল্যাণগুণাত্মকো হি স্বশক্তিলেশা-
রতভূতসর্গঃ । ইচ্ছাগৃহীতাভিমতোরুদেহঃ
সংসাধিতাশেষজগদ্ধিতোহমৌ ॥ তেজো-
বলৈশ্চয্যমহান্নিতশ্চ স্ববীর্ঘ্যশক্ত্যাদিগুণৈক-
রাশিঃ । পরঃ পরাণাং সকলান যত্র ক্রেশা-
দয়ঃ সন্তি পরাবরেশে ॥ স ঈশ্বরো ব্যষ্টি-
সমষ্টিরূপোহব্যক্তস্বরূপঃ প্রকটস্বরূপঃ ।
সর্বেশ্বরঃ সর্বদৃক্ সর্ববেত্তা সমস্তশক্তিঃ
পরমেশ্বরাত্ম্যঃ ॥ স জ্ঞায়তে যেন তদস্তদোষঃ
শুদ্ধঃ পরং নির্মলমেকরূপং । সংদৃশ্যতে
চাপ্যবগম্যতে বা তজ্জ্ঞানমজ্ঞানমতো-
হন্যদুক্তং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৬ অংশে
আত্যন্তিকপ্রতিসংহারো নাম ৫ অধ্যায়ঃ ॥ ॥
অপি চ । নারদ উবাচ । কৃতং ত্রেতা
দ্বাপরঞ্চ কলিঞ্চেতি চতুর্য়ুগং । দিব্যমেক-
যুগং জেয়ং তস্য বা বৈকসপ্ততিঃ ॥ মম্ব-
স্তরস্ত তজ্জেয়ং তে তু যত্র চতুর্দশ ।
স কলৌ নাম বৈ কালস্তদন্তে প্রলয়স্ত

যঃ ॥ সা ব্রহ্মরাত্রী-রাজেন্দ্র বত্র শোভে-
হ্নুজাসনঃ । ত্রয়ো লোকাস্তদা রাজন্
লীয়ন্তে তন্নিমিত্ততঃ ॥ নৈমিত্তিকো লয়ো
নাম দৈনন্দিন ইতীর্ঘ্যতে ॥ এবং দিন-
প্রমাণেন ব্রহ্মণঃ শতবার্ষিকং । আয়ুঃ
পূর্বপরাক্কে তু পরাক্কে হে প্রকীর্তিতে ॥
দ্বিপরাঙ্কে ব্যতীতে তু ব্রহ্মণো জগদা-
ন্ননঃ । তদা প্রকৃতয়ঃ সপ্ত প্রলয়ং বাস্তু
ভূমিপ ॥ লয়ঃ প্রাকৃতিকো হ্যেব লীনে
ব্রহ্মণি ভূপতে । অণুকোষেহপি সকলঃ
প্রলয়ং যতি সর্বশঃ ॥ পূর্বরূপস্ত বক্ষ্যামি
প্রলয়স্যাস্য ভূপতে । শতবর্ষাণি ভূমৌ
হি পর্জ্জন্যো নৈব বর্ষতি ॥ দুর্ভিক্ষে
নির্জনে লোকে প্রজাঃ সর্বাঃ ক্ষুধা-
র্দিতাঃ । পরস্পরং ভক্ষ্যমাণাঃ ক্ষয়ং
যাস্যন্তি ভূমিপ ॥ সমুদ্রে চ ধরণ্যাঞ্চ
বৃক্ষেষু চ লতাসু চ । দেহে চ যো রসস্তং
হি রবির্হরতি রশ্মিভিঃ ॥ ততঃ সম্বর্তকো
নাম জ্বালামালী হ্তাশনঃ । সঙ্কর্ষণমুখোং-
পন্নো দহত্যনিলসারাথঃ ॥ সর্বং ব্রহ্মাণ্ড-
ভাণ্ডং বৈ তৎকালক্ষোভগর্জিতং । এবং
দক্ষং মহারাজ বহ্যর্কাভ্যাং সমস্ততঃ ॥
দক্ষা গোময়পিণ্ডাভং ব্রহ্মাণ্ডং সার-
বর্জিতং । প্রচণ্ডপবনো রাজংস্তত্ত্রে বর্ষ-
শতং পুনঃ ॥ সম্বর্তকো নাম মহান্
ব্রহ্মাণ্ডং চালয়িষ্যতি । ততো মেঘা মহা-
ঘোরা নানাবর্ণা অনেকশঃ ॥ শতং বর্ষাণি
বর্ষান্ত গর্জন্তি চ মহাশ্বনাঃ । একোদকং
ততো বিশ্বং নিবর্ষণং নির্বিহারকং ॥
ভূমেগন্ধগুণং রাজন্ প্রসস্ত্যাপঃ সমস্ততঃ ।

শুর্গনাশাৎ স্বয়ং পৃথ্বী প্রলয়ং প্রাপ্যতে ।
তদা ॥ তেজস্ত্বপাং রসগুণং সগন্ধং
পিবতে বলাং । ততঃ প্রলয়মায়ান্তি রাজ-
শ্বাপোহপি তৎক্ষণাৎ ॥ তেজসস্ত ততো
ক্লপং রসগন্ধসম্বিতং । বায়ুর্হরতি
চণ্ডাত্মা তেজঃপ্রলয়মুচ্ছতি ॥ আকাশস্ত
ততো বায়োঃ স্পর্শং পরগুণৈঃ সহ ।
সমাদত্তে মহারাজ অন্বরেহথ প্রলীয়তে ॥
আকাশস্য গুণং শব্দং গুণৈরন্যৈঃ সম-
বিতং । অহঙ্কারঃ সমাদত্তে নভস্তগ্নিন্
প্রলীয়তে ॥ তৈজসেষ্বিন্দ্রিয়ান্যঙ্গদেবা
বৈকারিকে তথা । অহঙ্কারে প্রলীয়ন্তে
জগদেতচ্চরাচরং ॥ অহঙ্কারং ভক্ষয়ন্তি
ততঃ সত্ত্বাদয়ো গুণাঃ । অসতে তান্
মহারাজ আদ্যা প্রকৃতিরুচ্যতে ॥ ন তস্যাঃ
কালদোষেণ পরিণামো নরর্ষভ । আদ্যন্ত-
রহিতা সা হি নিত্যং কারণমব্যয়ং ॥
শক্তির্ভগবতঃ সা হি তদেকপরমা চ
সা । ইত্যুক্তঃ প্রলয়ো রাজন্ বিশ্বস্যাস্য
মহামতে ॥ যথোৎপত্তিক্রমেণাস্য ব্যুৎ-
ক্রমেণ লয়স্তথা । ইতি পাদ্মে স্বর্গখণ্ডে
৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রলাপঃ (পুং) প্রলপনং । অনর্থকবাক্যং ।
নিপ্রয়োজনমুন্নতাদিবচনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ রোগাণামুপসর্গোহয়ং ॥

প্রলাপহা [ন্] (পুং) কুলখাজনং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলীনতা (স্ত্রী) প্রলয়ঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
ইন্দ্রিয়স্বাপঃ ২ চেক্টানাশঃ ৩-১ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলেহঃ (পুং) ব্যঞ্জনবিশেষঃ । দম্পোখ্ত
কোরমা ইত্যাদি পারশ্রভামা । ইতি
পাকরাজেশ্বরঃ ॥

প্রবক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রকর্ষণে বক্তি যঃ ।
বেদাদিবাচকঃ । যথা । জাতিমাত্রোপ-
জীবী বা কামং শ্রাদ্ভ্রাক্ষণক্রবঃ । ধর্ম-
প্রবক্তা নৃপতেন্ন তু শৃদ্রঃ কদাচন ॥ ইতি
মানবে ৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবচনং (স্ত্রী) বেদঃ । প্রকৃষ্টবাক্যং । ইতি
মেদিনী ॥

প্রবচনীয়ঃ (ত্রি) প্রবক্তা । প্রবাচ্যঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রবণঃ (পুং) চতুষ্পথঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবণঃ (ত্রি) ক্রমনিম্নভূমিঃ । উদরং ।
প্রহ্লঃ । ইতি মেদিনী ॥ আয়তঃ । প্রগুণঃ ।
ক্ষণঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ প্লতঃ । স্নিদ্ধঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ আশক্তঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ক্ষীণঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

প্রবৎস্যৎপতিকা (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । অস্যা
লক্ষণং । যস্যঃ পতিরগ্রিমক্ষণে দেশা-
ন্তরং বাস্যতেযব সা । অস্যাশ্চেক্টা কাকু-
বচনকাতরপ্রেক্ষণগমনবিল্লোপদর্শননির্বে-
দসন্তাপসম্মোহনিশ্বাসবাস্পাদয়ঃ ॥ মুঞ্চা
প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । প্রাণেশ্বরে কিমপি
জল্পতি নির্গমায় ক্ষামোদরী বদনমানময়া-
ক্ষকার । আলী পুনর্নিভৃতমেত্য লতা-
নিকুঞ্জমুন্নতকোকিলকলধ্বনিমাততান ॥ গা
মধ্যা প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । গস্তুং প্রিয়ে
বদতি নিঃশ্বসিতং ন দীর্ঘমাসীন্ন বা নয়-
নয়োর্জলমাবিরাসীৎ । আয়ুল্লিপিং পঠিতু-

মেঘদৃশঃ পরস্ত ভালস্থলীং কিমু করঃ সমুপা-
জগাম ॥ ২ ॥ প্রৌঢ়া প্রবৎস্যৎপতিকা
যথা । নায়ং মুঞ্চতি স্ক্রুবামপি তনুত্যাগে
বিয়োগজ্বরস্তেনাহং বিহিতাঞ্জলির্ঘটুপতে
পৃচ্ছামি সত্যং বদ । তাম্বুলং কুসুমং
পটীরমুদকং যদ্বন্ধুভিদীয়তে তৎ স্যাদত্র
পরত্র বা কিমু বিষজ্বালাবলীভূঃসহং ॥ ৩ ॥
পরকীয়া প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । ন্যস্তং
পন্নগমৃদ্ধি পাদযুগলং ভক্তির্বিগুক্তা গুরৌ
ত্য়ক্তা নীতিরকারি কিং ন ভবতো হেতো-
ময়া দুষ্কৃতং । অঙ্গানাং শতযাতনা নয়-
নয়োঃ কোপক্রমো রোরবঃ কুস্তীপাক-
পরাভবশ্চ মনসো যুক্তং হৃদি প্রস্থিতে ॥ ৪ ॥
সামান্যপ্রবৎস্যৎপতিকা যথা । মূদ্রাং
প্রদেহি বলয়ায় ভবদ্বিযোগমাসাদ্য যাস্যতি
বহিঃ সহসা যদেতৎ । ইথং নিগদ্য
বিগলন্নয়নাম্বুধারা বারাজনা প্রিয়তমঃ
করয়োর্বভার ॥ ৫ ॥ ইতি রসমঞ্জরী ॥

প্রবয়ণং (ক্লী) প্রতোদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবয়াঃ [স্] (পুং) বৃদ্ধঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবরং (ক্লী) অগুরু । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

গোত্রং । শ্রেষ্ঠে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রবরঃ (পুং) সম্ভূতিঃ । ইতি মেদিনী ॥ গোত্র-
প্রবর্তকমুনিব্যবর্তকো মুনিগণঃ । তথা চ
যমদগ্নিগোত্রস্য প্রবরাঃ যমদগ্নৌর্ক-
বশিষ্ঠাঃ । ভরদ্বাজগোত্রস্য ভরদ্বাজাঙ্গিরস-
বাহস্পত্যাঃ । বিশ্বামিত্রগোত্রস্য বিশ্বামিত্র-
মরীচিকৌষিকাঃ । অত্রিগোত্রস্য অত্র্যা-
ত্রেয়শাতাপাঃ । গোতমগোত্রস্য গোতম-
বশিষ্ঠবাহস্পত্যাঃ । বশিষ্ঠগোত্রস্য বশিষ্ঠাঃ ।

কেষাঞ্চিৎ বশিষ্ঠাত্রিসাক্ষতয়ঃ । কাণ্ডপ-
গোত্রস্য কাণ্ডপাস্পারনৈধ্রুবাঃ । অরস্ত্য-
গোত্রস্য অগস্তিদধীচিজৈমিনয়ঃ । সৌকা-
লিনগোত্রস্য সৌকালিনাঙ্গিরসবাহস্পত্যা-
স্পারনৈধ্রুবাঃ । মৌদগল্যগোত্রস্য ঔর্ক-
চ্যবনভার্গবজামদগ্ন্যপুবতঃ । পরাশর-
গোত্রস্য পরাশরশক্তির্বশিষ্ঠাঃ । বৃহস্পতি-
গোত্রস্য বৃহস্পতিকপিলপার্কর্গাঃ । কাঞ্চন-
গোত্রস্য অশ্বখদেবলদেবরাজাঃ । বিষু-
গোত্রস্য বিষুবৃদ্ধিকৌরবাঃ । কৌশিক-
গোত্রস্য কৌশিকাত্রিজমদগ্নয়ঃ । কাত্যায়ন-
গোত্রস্য অত্রিভৃগুবশিষ্ঠাঃ । আত্রেয়-
গোত্রস্য আত্রেয়শাতাপমাংখ্যাঃ । কান্ন-
গোত্রস্য কান্নাশ্বখদেবলাঃ । কৃষ্ণাত্রেয়-
গোত্রস্য কৃষ্ণাত্রেয়াত্রেয়াবাসাঃ । সাক্ষতি-
গোত্রস্য অব্যাহারাত্রিসাক্ষতয়ঃ । কোণ্ডল্য-
গোত্রস্য কোণ্ডল্যাস্তিমিককৌংসাঃ ।
গর্গগোত্রস্য গার্গ্যকৌস্তভমাণ্ডব্যঃ । আঙ্গি-
রসগোত্রস্য আঙ্গিরসবশিষ্ঠবাহস্পত্যাঃ ।
অনারুকাক্ষগোত্রস্য গার্গ্যগৌতমবশিষ্ঠাঃ ।
অব্যগোত্রস্য অব্যবলিসারস্বতাঃ । জৈমিনি-
গোত্রস্য জৈমিন্যুতথ্যসাক্ষতয়ঃ । বৃদ্ধি-
গোত্রস্য কুরুবৃদ্ধাঙ্গিরোবাহস্পত্যাঃ ।
শাণ্ডিল্যগোত্রস্য শাণ্ডিল্যাসিতদেবলাঃ ।
বাৎস্যগোত্রসাবর্ণগোত্রয়োঃ ঔর্কচ্যবন-
ভার্গবজামদগ্ন্যপুবতঃ ॥ আলম্ব্যায়নগোত্র-
স্য আলম্ব্যায়নশালঙ্কায়নশাকটায়নাঃ ।
বৈয়াক্রপদ্যগোত্রস্য সাক্ষতিঃ । যত-
কৌশিকগোত্রস্য কুশিককৌশিকমৃত-
কৌশিকাঃ । কেষাঞ্চিৎ কুশিককৌশিক-

• वस्तुनाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-
वशिर्थाः । काम्नायनगोत्रस्य काम्नायनाङ्गि-
रसवार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीटाः । बाह्वकि-
गोत्रस्य अफोभ्यानस्तुवाह्वकयः । गौतम-
गोत्रस्य गौतमाप्साराङ्गिरसवार्हस्पत्य-
नैऋवाः । केषाङ्किं गौतमाङ्गिरसा-
यासाः । शुनकगोत्रस्य शुनकशौनक-
पुंसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः
उर्वच्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । इति
धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः (पुं) होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवर्तकः (त्रि) प्रवर्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः ।

यथा । प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां निव-
र्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् । ततश्च विद्यो-
नहि चोदनास्ति सा प्रवर्तिका या न भवे-
दिति स्थितिः ॥ इति संक्षेपशारीरकं ॥

प्रवर्तनं (स्त्री) प्रवृत्तिः । यथा । तेहनै-
वान्तं समश्नन्ति परोऽसर्गं भुङ्गते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रव-
र्तनं ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥ आरम्भः ।
यथा । मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंशे वापि
मानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात्
सेतुप्रवर्तनं ॥ इति मितान्करा ॥

प्रवर्तना (स्त्री) प्रवृत्तिप्रेरणं । यथा । अथवा
भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं
पिनष्टि न । स्वत एव सतां परार्थता
ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ इति
नैर्मथं ॥

प्रवर्तितः (त्रि) जातः । यथा । रूपं तदो-
ज्जस्रि तदेव वीर्यात् तथैव नैसर्गिकमुत्त-

त्वं । न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति रघु-
वंशे ५ सर्गः ॥

प्रवर्द्धनं (स्त्री) विवर्द्धनं । प्रपूर्वरुधधातो-
र्भावे अनट् । कर्त्तरि अनप्रत्यये त्रि ॥

प्रवलाकी (पुं) डूजङ्गः । चित्रमेखलकः ।
इति विश्वः ॥

प्रवर्हः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्य-
मरः ॥

प्रवहः (पुं) गृहमगरादेर्वहिर्गमनं । इत्य-
मरः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सपुत्रायुस्त-
र्गतद्वितीयवायुः । स तु आवहवायोरुद्ध-
स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ यस्मा-
ज्ज्यातींषि बहति प्रवहस्तैन स मृतः ।
अस्य टीका । यस्माज्ज्यातींषि प्रकर्षेण
बहति तेन स वायुः प्रवहः मृतः प्रवह-
स्यैव भेदाः सर्वे वायुस्फुट्टाः । इति
विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

प्रवहणं (स्त्री) कर्णोरथः । स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरि
वस्त्राच्छादितमनुष्यवाहयानाविशेषः । इत्य-
मरभरतो ॥

प्रवह्लिः (स्त्री) प्रवह्लिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रवह्लिका (स्त्री) प्रह्लिका । इत्यमरः ॥

प्रवह्लनी (स्त्री) प्रवह्लिका । इति भरतः ॥

प्रवाक् [च्] (त्रि) वाचो युक्तिपटुः । यथा ।

वाचो युक्तिपटुर्वाङ्गी वचोऽङ्गः प्रवच्युः
प्रवाक् । इति जटाधरः ॥ प्रकृष्टवाक्यं ॥

प्रवाचकः (त्रि) प्रकृष्टवक्त्रा । प्रपूर्ववचधातोः
कर्त्तरि वृत्प्रत्ययः ॥

প্রবাণিঃ } (স্ত্রী) তন্ত্রশলাকা । মাকু ইতি
প্রবাণী } ভাষা । ইতি নিম্প্রবাণিশব্দটীকায়ঃ

ভরতঃ

প্রবাদঃ (পুং) পরস্পরবাক্যং । যথা । ইৎখং
প্রবাদং যুধি সংপ্রহারং প্রচক্রতু রাম-
নিশাবিহারৌ । তৃণায় মত্তা রঘুনন্দনো-
হথ বাণেন রক্ষঃ প্রধনান্নিরাশ্বং ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥ জনরবঃ । যথা । প্রেয়াংস্তে-
হং ত্বমপি চ মম প্রেয়সীতি প্রবাদ-
স্ত্বং মে প্রাণা অহমপি তবাস্মীতি হন্ত
প্রলাপঃ । ত্বং মে তেহস্মামহমপি চ
যত্তচ্চ নো সাধু রাধে ব্যাহারে নৌ নহি
সমুচিতো যুগ্মদস্ম্যংপ্রয়োগঃ ॥ ইত্যলঙ্কার
কৌস্তভঃ ॥

প্রবারঃ (পুং) প্রবরঃ । বস্ত্রং । প্রপূর্ব্বব্রধাতো-
র্ঘণ্ । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥

প্রবারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইত্যমরঃ ॥ কাম্যস্ত
কমনীয়স্ত বস্ত্রনো বরস্ত্রীরত্নাদিনো দানং ।
কাম্যেন কামনয়া বা দানং প্রবারণমুচ্যতে ।
কাম্যশব্দোহত্র তস্ত্রেণোভয়ার্থঃ । প্রক-
র্ষণেণ বার্য্যতে সংগৃহ্যতে প্রবারণং তচ্চ
মহাদানং । প্রবারণং মহাদানমিতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ । ইতি তট্টীকায়ং ভরতঃ ॥
নিষেধঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবাসঃ (পুং) বিদেশস্থিতিঃ । যথা । কর্ণে-
জপৈরাহিতরাজ্যলোভা স্বৈগ্ণেন নীতা
বিকৃতিং লঘিন্মা । রামপ্রবাসে ব্যম্ব-
ন্নদোষং জনাপবাদং সনরেন্দ্রমুভূতং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥ * ॥ দ্বাদশবর্ষাশ্ৰিতবার্ত্তাক-
প্রোষিতস্ত তৎপ্রবাসাদ্যদিনে শ্রাদ্ধং

কর্তব্যং । যথা । প্রবাসবালরে জৈয়ং
তন্মাসেন্দুক্কয়েহথবা । ইতি মিতাক্ষরঃ ॥ * ॥
প্রবাসাগতেন গুরুদ্যভিবাদনং কর্তব্যং ।
যথা । বিপ্রোষ্যৎ পাদগ্রহণমম্বহঙ্কাভি-
বাদনং । গুরুদারেষু কুর্ক্বাত সতাং ধম্ম
মনুস্মরন্ ॥ মাতৃস্বসা মাতুলানী স্বশ্রুশ্চাথ
পিতুঃ স্বসা । প্রপূজ্যা গুরুপত্নীব সমান্তা
গুরুভার্য্যায়া ॥ ভ্রাতৃভার্য্যোপসংগ্রাহা
সবর্ণাহন্যহন্যপি । বিপ্রোষ্য ভূপ সংগ্রাহা
জ্ঞাতিসম্বন্ধিবোধিতঃ ॥ পিতুর্ভগিন্যাং
মাতুশ্চ জ্যায়স্তাঞ্চ স্বসর্ষ্যপি । মাতৃবদ্বরভি-
মাতিষ্ঠেন্নাতা তাত্যো গরায়সী ॥ ইতি
কৌশ্লে উপবিভাগে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবাসনং (ক্লী) বধঃ । ইত্যমরঃ ॥ প্রবাসনা ।
যথা । সীতাপ্রবাসনপটোঃ করুণা কুতস্তে ।
ইত্যন্তরবীরচরিত্রং ॥

প্রবাসী (ত্রি) প্রবাসবিশিষ্টঃ । প্রোষিতঃ ।
বিদেশস্থঃ । যথা । অধ্বনীনোহধ্বগো-
হধ্বন্যঃ পাস্থঃ পথিকদেশিকৌ । প্রবাসী
তদাগো হারিঃ পাথেয়ং সম্বলং সমে ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবাহঃ (পুং) প্রবৃত্তিঃ । জলস্রোতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ব্যবহারঃ । ইতি বিথঃ ॥ প্রকৃ-
ষ্টাধ্বঃ । ইতি নানার্থরত্নমালা ॥

প্রবাহকঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রকৃষ্টবহনকর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রবাহিকা (স্ত্রী) গ্রহণীকৃক্ । ইত্যমরঃ ॥
অস্তা নিদানং গ্রহণীশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
অস্যাঃ স্বরূপমাহ চরকঃ । অগ্ন্যাধিষ্ঠান-
মন্নস্য গ্রহণাদ্গ্রহণী মতা । অপকং ধারয়েৎ

तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥ सुश्रुतो-
 ह्पि । षष्ठी पित्तधरा नाम वा कला परि-
 कीर्तिता । अशमपक्वाशयान्तुःश्वा ग्रहणी साभि-
 धीयते ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि
 ग्रहणीश्रितः । तस्मादग्नेौ प्रदुष्टे तु ग्रह-
 णःपि विदुष्यति ॥ तस्मात् कार्याः परी-
 हारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् ॥ * ॥ अती-
 सारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यास्तु बद्ध-
 स्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयो-
 र्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रह-
 ग्रहणीरोगमाह । द्रवत्वं घनत्वं सितत्वं
 स्निग्धत्वं सकटीवेदनत्वं शकृत् । आमत्वं बह-
 सपैच्छिलत्वं सशकृत् मन्दवेदनत्वं ॥ पक्वा-
 न्मासाद्दशाहान्वा नित्यंकापि विमुक्तौ ।
 अत्रकूजनमालस्यत्वं दोर्बल्यत्वं सदनत्वं
 भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ
 शान्तिं गच्छति । दुर्बिज्जेया दुर्निवारा
 चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदामवातेन
 संग्रहसंग्रहणी मता ॥ * ॥ अथ घटीयस्त्राथ्यं
 ग्रहणीरोगभेदमाह । प्रसृष्टिः पार्श्वयोः
 शूलं तथा जलघटीध्वनिः । तं वदन्ति
 घटीयस्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदं ॥ * ॥ अथ
 ग्रहणीरोगश्चारिक्तमाह । यैर्लक्षणेः
 सिध्यति नातिसारसैः स्यान्न साध्यो ग्रहणी-
 गदोहपि । रुद्धश्च जायेत यदा गदोहयं
 देहं तदा तस्य विनाशमुच्छेत् ॥ * ॥ अथ
 सामान्यग्रहणीरोगश्च चिकित्सांमाह । ग्रहणी-
 माश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् । लज्जनै-
 र्दापनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः ॥ दोषं
 सामं निरामकं विद्यादत्रातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तश्चामकं विपा-
 चयेत् ॥ पेयादि पटुं लघुमं पक्वकोला-
 दिभिर्वृतं । दीपनानि च तक्रकं ग्रहण्यां
 योजयेद्विषक् ॥ कपिथविल्वचाप्लेरीतक्र-
 दाडिमसाधिता । यवागूः पाचयत्यामं
 शकृत् सन्वर्तयत्यपि ॥ सन्वर्तयति घनी-
 करोति ॥ * ॥ अथ खड्गयुग्मः । युग्मयुग्मं
 रसं तक्रकं धान्जलीरकसंयुतं । सैक-
 वेनाश्रितं दद्यात् खड्गयुग्ममिति कीर्तितं ॥
 रसं लघुग्राहिकमांशवत् ॥ * ॥ कर्षं
 गन्धकमर्कपारदमुत्ते कुर्याच्छुभां कञ्जलीं
 त्र्यकं त्र्ययुगत्तश्च पक्वलवणं सार्द्धं
 कर्षं पृथक् । भृष्टं हिंसु च जीरकद्वय-
 युतं सर्वार्द्धभागाश्रितं खादेद्वृक्कमितं
 प्रवृत्तिगदवांसुक्रस्य विल्वेन च ॥ लघु-
 नायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ * ॥ इति लघुलाष्ट-
 चूर्णं ॥ * ॥ त्रिकटु त्रिफला चैव विडम्बं
 जीरकद्वयं । भल्लतकं यवानी च हिंसु-
 लवणपक्वकं ॥ गृहधूमो वचा कुष्ठं रसो
 गन्धकमजकं । क्षारत्रयाजमोदे च चित्रकं
 गजपिप्ली ॥ मुस्ता मोचरसं पाठा लवणं
 जातिपत्रकं । समभागकूर्तकैश्चां चूर्णं
 शकृत् विनिर्मितं ॥ शक्राशनश्च चूर्णस्तु
 चूर्णतुल्यां प्रदापयेत् । मन्दाग्निकास-
 दुर्नामग्रीहपाण्डुरुचिञ्जरान् ॥ विरुद्धं सं-
 ग्रहं शूलं ह्य्यामानातिसारजिह्वं । आम-
 वातापहं बल्यं सृतिकामोषनाशनं ॥
 वर्जयेन्माषमन्मकं न्नानं पिशितभोजनं ।
 पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ॥
 बृहन्नाष्टचूर्णमिदं लाष्टिभाषितमुत्तमं ।

ইতি বৃহল্লাঙ্গচূর্ণং । বৃহল্লায়িকচূর্ণমিতি
 প্রসিদ্ধং ॥ * ॥ জাতীফললবঙ্গৈলাপত্র-
 ত্বভ্রাগকেশরৈঃ । কর্পূরচন্দনতিলত্বক্ষ্মীরী-
 তগরামলৈঃ ॥ তালীশপিপ্পলীপথ্যামূল
 জীরকচিত্রকৈঃ । শুষ্ঠীবিড়ঙ্গমরিচৈঃ সম
 ভাগবিচূর্ণিতৈঃ ॥ যাবন্ত্যেতানি সর্বানি
 দদ্যাদ্ভঙ্গাঞ্চ তাবতীং । সর্বচূর্ণসমানাংশা
 প্রদেয়া শুভ্রশর্করা ॥ কর্ষমাত্রমিদং খাদে-
 ন্মধুনা প্লাবিতং জনঃ । নাশয়েদ্গ্রহণীং
 কাসং ক্ষয়ং শ্বাসমরোচকং ॥ জাতী-
 ফলাদিচূর্ণং ॥ * ॥ চিত্রকং পিপ্পলীমূলং
 ক্ষারৌ লবণপঞ্চকং । ব্যোষং হিঙ্গুজমোদা-
 ঞ্চ চব্যৈঞ্চকত্র চূর্ণয়েৎ ॥ বটিকা মাতুল-
 লুঙ্গশ্চ রসৈর্ক্বা দাড়িমশ্চ বা । কৃত্য বিপা
 চয়ত্যাং প্রদীপয়তি চানলং ॥ ক্ষারৌ
 সর্জিকা যবক্ষারশ্চ । লবণপঞ্চকমিতি ।
 সৈন্ধবং রুচকঞ্চৈব বিড়ং সামুদ্রকং গড়-
 মিতি । ব্যোষং শুষ্ঠীপিপ্পলীমরিচানি ।
 অজমোদাত্র যবানিকা । মাতুলুঙ্গং বীজ-
 পূরকং । চিত্রকাদিবটিকা ॥ * ॥ শ্রীফল-
 শলাটুকঙ্কো নাগরচূর্ণেন মিশ্রিতঃ স-
 গুড়ঃ । গ্রহণীগদমত্যাং তক্রভূজাশীলিতো
 জয়তি ॥ শ্রীফলশলাটুঃ বিল্বশ্যামং ফলং ।
 গুড়শ্যত্র ভাগদ্বয়ং । বিল্বকঙ্কঃ ॥ * ॥
 চতুস্পলং সুধাকাণ্ডং ত্রিপলং লবণত্রয়ং ।
 বার্তাকোঃ কুড়বঞ্চার্কমূলাদ্বিল্বৈ তথা-
 নলাং ॥ দন্ধা দ্রবেণ বার্তাকোগুটিকা
 ভোজনোত্তরং । ভুক্তা ভুক্তং পচত্যাশু
 নাশয়েদ্গ্রহণীগদং ॥ কাসং শ্বাসং তথা-
 শ্যাংসি বিসূচীঞ্চ হৃদাময়ং । বার্তাকু-

গুটিকা ॥ * ॥ মুস্তকাতিবির্ষাবিল্বকৌটজং
 সূক্ষ্মচূর্ণিতং । মধুনা চ সমালীঢ়ং গ্রহণীং
 সর্বজাং ত্যজেৎ ॥ কোটজং ইন্দ্রঘবঃ ।
 মুস্তকাদিচূর্ণং ॥ * ॥ শ্বেতো বা যদি বা
 রক্তঃ স্পকো গ্রহণীগদঃ । গুড়েনাধিক-
 সর্জেন ভক্ষিতেনাশু নশ্যতি ॥ সর্জঃ
 রালঃ । সর্জরসচূর্ণং ॥ * ॥ বিল্বাক্ষত্র-
 যববালকমোচসিদ্ধমাজং পয়ঃ পিবতি
 যো দিবসত্রয়েণ । সৌহৃতিপ্রবৃদ্ধিচিরজ
 গ্রহণীবিহারং সামং সশোণিতমসাধ্য-
 মপি ক্ষিণোতি ॥ মোচো মোচরসঃ ।
 ক্ষিণোতি হস্তি ॥ * ॥ প্রস্বত্রেয়ে ত্বামলকী-
 রসশ্চ শুদ্ধশ্চ দন্ধাদ্বিতুলাং গুড়শ্চ । চূর্ণা
 কৃতৈগ্রহীকজীরচব্যব্যোষেভক্ষণ্যাবুনা
 জমোদৈঃ ॥ বিড়ঙ্গসিদ্ধুত্রিফলাযবানী-
 পাঠাগ্নিধাতৈশ্চ পলপ্রমাণৈঃ । দন্ধা ত্রি-
 চূর্ণপলানি চাক্টাবকৌ চ তৈলশ্চ পচেদ্-
 যথাবৎ ॥ তং ভক্ষয়েদক্ষফলপ্রমাণং
 যথেষ্টেচেষ্টেস্ত্রিঙ্গক্ষিযুক্তং । অনেন সর্কে
 গ্রহণীবিহারঃ সশ্বাসকাসস্বরভেদশোথাঃ ॥
 শাম্যন্তি চায়ং চিরমন্তরমেহতশ্চ পুংস্তশ্চ
 চ বৃদ্ধিহেতুঃ । স্ত্রীণাম্ভ বক্ষ্যাময়নাশনঃ
 শ্যাং কল্যাণকো নাম গুড়ঃ প্রসিদ্ধঃ ॥
 তৈলে মনাক্ ত্রিবৃদ্ধুক্ষু ত্রিঙ্গক্ষি পলং
 পলং । সিদ্ধে নিধেয়মত্রৈব গুড়ে কল্যাণ-
 পূর্বকে ॥ কল্যাণকগুড়ঃ ॥ * ॥ পিপ্পলী
 পিপ্পলীমূলং চিত্রকং গজপিপ্পলী । ধাতু-
 কঞ্চ বিড়ঙ্গানি যবানী মরিচানি 'চ ॥
 ত্রিফলা চাজমোদা চ নলিনী জীরকস্তথা ।
 সৈন্ধবং রৌমকঞ্চাপি সামুদ্রং রুচকং

विडुं ॥ आरथंश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मला
 चोपकृष्णिका । शुष्णशक्रयवाश्चैव प्रेत्येकं
 कर्षसन्मिताः ॥ मुद्गीकायाः पलान्यत्र
 चत्वारि कथितानि हि । त्रिवृतायाः पला-
 न्यर्को गुडश्चाङ्गुला तथा ॥ तिलतैल-
 पलान्यर्को वामलक्या रसश्च तु । प्रश्न-
 त्रयमिदं सर्वं शनैर्मुद्गिना पचेत् ॥
 उडुश्चरं चामलकं बादरं वा यथा फलं ।
 तावन्मात्रमिदं खादेदुक्तयेद्वा यथानलं ॥
 निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव
 विंशतिं । उरोघातं प्रतिश्यायं
 दोर्बल्यं वह्निसंक्षयं ॥ ज्वरानपि हरेत्
 सर्वान् कुष्यात् कान्तिं मतिं स्वरं ।
 पिचूपाठाश्चान्तिं रक्तपित्तं विडुग्रहं ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी
 च यः । तेभ्यो हितंश्च वक्ष्यामि महा-
 कल्याणको गुडः ॥ महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 कुशाणानां स्रपकानां श्विमानां निष्कल-
 त्वात् । सर्पिःप्रेश्च पलशतं तात्रपात्रे
 शनैः पचेत् ॥ पिप्लीपिप्लीमूलं चित्रकं
 गर्जपिप्ली । धान्याकानि विडुङ्गानि नागरं
 मरिचानि च ॥ त्रिफला चाजमोदा च
 कलिङ्गाज्जिसैन्धवं ॥ एकैकश्च पल-
 क्कैकं त्रिवृतोहर्को पलानि च । तैलश्च
 च पलान्यर्को गुडां पक्षाशदेव तु ॥
 आमूलक्या रसस्यात्र प्रश्नत्रयमुदीरितं ।
 त्वावत् पाकं प्रकुर्वीत मुद्गना वह्निना
 भिषक् ॥ यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तदैन-
 मवतारयेत् । उडुश्चरं चामलकं बादरं
 वा यथा फलं ॥ तावन्मात्रमिदं खादेद्-

भक्षयेद्वा यथानलं । अनेनैव विधानेन
 प्रयुक्तंश्च दिने दिने ॥ निहन्ति ग्रहणी-
 रोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् । ज्वरमानाह-
 ह्मद्रोगगुल्मोदरविस्फिकाः ॥ कामलां
 पाणुरोगंश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिं ।
 वातशोणितवीसर्पदंशवह्निसहलीमकान् ॥
 वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुक्लान्
 समाचरेत् । व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु
 क्षीणाश्च ये नराः ॥ तेभ्यो हितो
 गुडोऽहयं श्वाह्न्यानामपि पुत्रदः । रुष्यो
 बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
 कुशाणुकल्याणकगुडः ॥ * ॥ अतीसाराधि
 कारलिखितं विद्वत्तैलक्षत्र हितं ।
 इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
 प्रवाही (स्त्री) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रवाहः (पुं) कूर्पस्याधोभागः । यथा । मुखं
 बह्वप्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रक्तत्वव्याहृतैश्चर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥
 प्रवाहकम् व्य समानकाले । उर्द्धार्धे । प्रवा-
 हिकेति पाठास्तुरं । इति कौमुदीटिका
 तद्वबोधिनी ॥
 प्रविध्यातिः (स्त्री) अतिप्रसिद्धिः । तत्-
 पर्यायः । विश्वावः २ । इत्यमरः ॥
 प्रविदारणं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ अब-
 दारणं । इति मेदिनी ॥ आकीर्णं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रविरः (पुं) पीतकार्थं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रविश्लेषः (पुं) प्रकृष्टविश्लेषः । तत्-
 पर्यायः । विधुरं २ । इत्यमरः ॥ विकलं ।

यथा । वैकल्यव्योहपि च विज्ञेये विधुरं
 विकले त्रिष्विति भरतधृतत्रिकाश्लेषः ॥
 प्रविषा (स्त्री) अतिविषा । इत्यमरः ॥
 प्रविष्टः (त्रि) प्रवेशविश्लेषः । यथा । स
 तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभिर्भटैरनेकै-
 रवलोक्य माधवः । इति श्रीभागवते
 वाणयुद्धे ७२ अध्यायः ॥
 प्रवीणः (त्रि) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पर्यायः ।
 निपुणः २ अतिष्ठः ३ विष्ठः ४ निष्ठातः ५
 शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८
 कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः ॥
 प्रवीरः (पुं) शूभटः । उत्तमे त्रि । इति
 धरणिः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) प्रवृत्तिविश्लेषः । यथा । प्रवृत्त
 एव स्वयमुज्ज्वलितश्रमः क्रमेण पेक्षुं
 भुवनद्विषामपि । तथापि वाचालतया
 युनक्ति मां मिथस्तदा भाषणलोलुपं
 मनः ॥ इति माघप्रथमसर्गः ॥ आरम्भः ।
 यथा । प्रवृत्तमन्त्रा कुर्यात् यदि मोहात्
 कथञ्चन । यतस्तदन्त्रा भूतं तत एव
 समापयेत् ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टं ॥
 प्रकृष्टवर्तनविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिः (स्त्री) प्रवाहः । उदन्तः । प्रवर्तनं ।
 अवस्त्यादिदेशः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
 मदः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्यामते यङ्-
 विशेषः । अन्त्याः कारणं । चिकीर्षा ।
 कृतिसाध्यताज्ञानं । ईष्टसाधनताज्ञानं ।
 उपादानप्रत्यक्षं । यथा । प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं । एवं
 प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितं ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यैः साधनधर्मतिसुखा ।
 उपादानश्च चाध्यक्षं प्रवृत्तेर्जन्मकं
 भवेत् ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥
 प्रवृत्तिष्ठः (पुं) चारुभेदः । तत्पर्यायः ।
 वार्तिकः २ वार्तायनः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रोचः २
 एधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्यायः ।
 प्रसृतः २ । इत्यमरः ॥
 प्रवेकः (त्रि) उदन्तः । प्रधानं । इत्यमरः ॥
 प्रवेष्टः (पुं) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रवेणिः (स्त्री) कुथः । वेणी । इति मेदिनी ॥
 प्रवेणी (स्त्री) वेणी । गजपृष्ठश्चित्रकम्बलं ।
 इत्यमरः ॥
 प्रवेलः (पुं) पीतमुद्गाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवेशः (पुं) अन्तर्विगाहनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्रवेशनं (स्त्री) सिंहद्वारं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ प्रवेशश्च ॥
 प्रवेष्टः (पुं) बालः । इत्यमरः ॥ बाल-
 नीचभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हस्ति-
 दन्तमांसं । इति हारावली ॥ गजपृष्ठ-
 तल्लनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रव्यक्तः (त्रि) स्फुटं । इत्यमरः ॥
 प्रवृत्तितः (पुं) वृद्धिभङ्गश्लेषः । तत्-
 पर्यायः । चेलुकः २ आमणेरुः ३ महा-
 पाशकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रवृत्त्याश्रमविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिता (स्त्री) मांसी । मुण्डीरी । तापसी ।
 इति मेदिनी ॥

प्रब्रज्या (स्त्री) सम्यांसः । प्रपूर्वब्रजधातो-
र्भावे क्यप्प्रत्ययः । अश्रु प्रयोगः वक्ष्य-
माणशब्दे द्रुक्तव्यः ॥

प्रब्रज्यावसितः (गुं) सम्यासद्रक्तः ।
यथा । तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः
कृतः । इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रम-
संग्रहः ॥

प्रशंसा (स्त्री) प्रशंसन् । तत्पर्यायः ।
वर्णना २ ङीडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रं ५ स्तुतिः ६
नूतिः ७ श्लाघा ८ अर्थवादः ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रुप्रशंसानिषेधो यथा ।
न चाश्रानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां बर्ज-
येत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन
विवर्जयेत् ॥ इति कौर्म्ये उपविभागे
१५ अध्यायः ॥

प्रशमः (पुं) शमता । उपशमः । यथा ।
एतानि दश पापानि प्रशमं वास्तु जाह्ववि ।
इति तिथ्यादितद्ध्वं ॥

प्रशमनं (स्त्री) मारणं । वधः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शमता । प्रशान्तिः । यथा । सर्वा-
बाधाप्रशमनं त्रैलोक्यास्यस्यथिलेश्वरि ।
एवमेव स्वया कार्यमस्यद्वैरिविनाशनं ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशस्तं (त्रि) क्लेमं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रशंसनीयं । अतिश्रेष्ठं । इति मत्-
स्युक्तादिशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रशस्यः (त्रि) प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशस-
धातोः कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रशान् [म्] (त्रि) प्रकर्षेण शाम्यति यः ।
शान्तः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रशान्तः (त्रि) प्रकृष्टशमताविशिष्टः ।
यथा । प्रशान्तश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्योप-
शोभितं । इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशान्ता [ऋ] (त्रि) ऋत्विक् । मित्रं । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ शासनकर्त्ता च ॥
प्रशः (पुं) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-
योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः ॥

प्रशदूती (स्त्री) प्रहेलिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रश्री (स्त्री) कुञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्रयः (पुं) प्रणयः । इत्यमरः ॥

प्रश्रितः (त्रि) विनीतः । इत्यमरः ॥

प्रश्रथः (त्रि) शिथिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रष्ठा [ऋ] (त्रि) प्रश्रकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
कथंकथिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्ठः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

प्रष्ठवाट् (पुं) युगपार्श्वगः । इत्यमरः ॥

शिक्षार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वे दमनार्थं
यं हालिका ब्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥
युवा गौर्दमनाय योजितः । इत्यन्ये ॥

प्रष्ठी (स्त्री) प्रष्ठतार्या । अग्रगामिपत्नी । इति
जटाधरः ॥

प्रष्ठोही (स्त्री) बालगर्त्रिणी । प्रथमगर्त्रवती
गोः । प्रष्ठं प्रथमगर्त्रं वहति वा सा ।
बाला सती गर्त्रिणी प्रथमगर्त्रेत्यर्थः । इति
भरतः ॥

प्रस म ष ङ प्रसवे । ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ रेफयुक्तादयः । म प्रसयति । ष

প্রসা । ও প্রসতে কীর্তিং বিদ্যা । প্রসূতে
বিস্তারয়তি বেত্যর্থঃ । ইতি দুগাদাসঃ ॥
প্রসক্তং (ক্রী) নিত্যং । ইতি জটাধরঃ ॥
তদ্বতি ত্রি ॥

প্রসক্তিঃ (স্ত্রী) প্রসঙ্গঃ । অনুমিতিঃ । আপত্তিঃ ।
ইতি সব্যাভিচারশিরোমণিঃ ॥

প্রসঙ্গঃ (পুং) সঙ্গতিবিশেষঃ । যথা । স
প্রসঙ্গ উপোদ্বাতো হেতুতাবসরস্তথা ।
নির্বাহকৈককার্য্যত্বে ষোঢ়াসঙ্গতিরিষ্যতে ॥
তস্ম লক্ষণং । স্মৃতশ্চোপেক্ষানর্হত্বং ।
তদর্থস্ত স্মৃতিবিষয়তাপন্নত্বে সতি দ্বেষবিষ-
য়তানাপন্নত্বং । ইত্যনুমিতিগ্রন্থে গদাধর-
ভট্টাচার্য্যঃ ॥ * ॥ অন্তোদ্দেশেন প্রবৃত্তা-
বন্যস্থাপি সিদ্ধিঃ । যথা । দৃষ্টা তু হরতে
পাপং স্পৃষ্টা তু ত্রিদিবং নয়ৎ । প্রসঙ্গে-
নাপি যা গঙ্গা মোক্ষদা হ্রবগাহিতা ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥ প্রসক্তিঃ ।
যথা । আনীতা ভবতা যদা পতিরতা
সাক্ষী ধরিত্রীস্বতা স্ফূর্জদ্রাক্ষসমায়য়া ন
চ কথং রামাঙ্গমঙ্গীকৃতং । কত্বুং চেতসি
পুণ্ডরীকনয়নং দুর্বাদলশ্যামলং তুচ্ছং
ব্রহ্মপদং ভবেৎ পরবধূসঙ্গপ্রসঙ্গঃ কৃতঃ ॥
ইতি নাটকং ॥ * ॥ প্রস্তাবঃ । যথা ।
তত্রৈব গঙ্গা যমুনা চ তত্র গোদাবরী তত্র
সরস্বতী চ । সর্বাণি তীর্থানি বসন্তি তত্র
যত্রাচ্যুতোদারকথাপ্রসঙ্গঃ ॥ ইতি পৌরা-
ণিকাঃ ॥ * ॥ মৈথুনং । যথা । প্রসঙ্গ-
নিত্যক্রুতপৃষ্ঠযানাঙ্গি রুধিনিশ্চয়বচন-
টীকায়াং বিজয়রক্ষিতঃ ॥

প্রসজ্যপ্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধবিশেষঃ ।

তল্লক্ষণং যথা । অপ্রাধান্যং বিধেয়ত্র প্রতি-
ষেধে প্রধানতা । প্রসজ্যপ্রতিষেধোঃসৌ
ক্রিয়য়া সহ যত্র নঞঃ ॥ অশ্চোদাহরণং ।
ভোজরাজঃ । পৌষে চৈত্রে কৃষ্ণাঙ্কে
নবামং নাচরেদ্বুধঃ । ভবেজ্জন্মান্তরে
রোগী পিতৃণাং নোপতিষ্ঠতে ॥ অত্র
রোগীতিনিন্দাশ্রবণাৎ প্রসজ্যতা । নোপ-
তিষ্ঠতে ইতি শ্রবণাৎ পর্য্যুদাসতা । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রসত্তিঃ (স্ত্রী) প্রসন্নতা । নৈশ্মল্যং । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রসত্বরী (স্ত্রী) প্রতিপত্তিঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসহা [ন্] (পুং) ধর্ম্মঃ । প্রজাপতিঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসন্নঃ (ত্রি) নিশ্মলঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অচ্ছঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ সন্তুক্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসন্নতা (স্ত্রী) প্রসন্নস্য ভাবঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
প্রসাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসন্না (স্ত্রী) সুরা । ইত্যমরঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
তস্য গুণাঃ । প্রসন্না গুল্মবাতার্শোবিবন্ধা-
নানাহনাশিনী । শূলপ্রবাহিকাটোপকফবাতা-
র্শসাং হিতা ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ প্রসাদ-
বিশিষ্টা । যথা । সৈষা প্রসন্না বরদা গৃণাং
ভবতি মুক্তয়ে । ইতি চণ্ডী ॥

প্রসন্নেরা (স্ত্রী) মদিরা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রসভঃ (পুং) বলাৎকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসরঃ (পুং) তস্তত্রণবিটপাদের্বিষসর্পণং ।
প্রকর্ষণে নিকটে সরণং সর্পণং । তৎ-

पर्यायः । विसर्पः २ । इत्यमरभरतो ॥
 प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी ॥ समूहः ।
 इति शकुरङ्गावली ॥ युद्धं । इति विश्वः ॥
 नाराचः । इति छुम्निप्रयोगः ॥

प्रसरणं (स्त्री) सैन्यानां सर्कृतो व्यापिः ।
 तत्पर्यायः । आसारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रसरणी ७ प्रसरणिः ४ प्रसारणी ५ । इति
 रामाश्रमः ॥ सैन्यानां तृणकाष्ठादिहेतवे
 इतस्ततो गमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रसरणी (स्त्री) प्रसरणं । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

प्रसर्पणं (स्त्री) गमनं । प्रसरणं । प्रपूर्व-
 स्रपधातोर्भावेहनट्प्रत्ययः ॥

प्रसवः (पुं) गर्भमोचनं । तत्पर्यायः ।
 प्रसूतिः २ । इत्यमरः ॥ उत्पादः ।
 अपत्यं । फलं । कुसुमं । इति
 मेदिनी ॥ * ॥ प्रसवश्च मासिनियमो यथा ।
 नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
 एकदशे द्वादशे वा ततोहन्यत्रे विकार-
 रतः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ प्रसूति-
 कारकोषधादि यथा । पीतस्तु काञ्जिकं
 रूद्रं कथितं शरपुञ्जया । हिङ्गुसैन्धव-
 संयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥ मातु-
 लुङ्गस्य वै मूलं कटिवद्धं प्रसूतिकृत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिश्च प्रसूति-
 कृत् ॥ अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु
 नामतः । उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः
 श्चादनाथा सता ॥ अपामार्गस्य वै मूले
 नारीणां शिरसि स्थिते । गर्भशूलं विन-
 श्चेत् नान्त्र कार्या विचारणा ॥ इति

गारुडे १९७ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 पाठालाङ्गलिस्मिहास्यमयूरकज्जटेः पृथक् ।
 नाभिवस्त्रिभगालेपां सुखं नारी प्रसू-
 यते ॥ पाठायान्तु शिफा योनौ या नारी
 संप्रधारयेत् । उषः प्रसवकाले तु सा
 सुखेन प्रसूयते ॥ तुषाम्बुपरिपिक्तेन
 मूलेन परिलेपयेत् । लाङ्गल्याश्चरणे
 सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥ मातुलुङ्गश्च
 मूलानि मधुकं मधुसंयुतं । घृतेन सह
 पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ इति
 चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥ सुखप्रसवमस्त्रो यथा ।
 अस्ति गोदावरीतीरे जम्बुलानाम राक्षसी ।
 तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
 भवेत् ॥ * ॥ सुखप्रसवचक्रं यथा । पङ्क-
 रेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्ङ्गक्रमेण हि ।
 पदानि षड्दशापाद्य त्रेकमाद्ये मुनो
 त्रयं ॥ नवमे सप्त दद्यात्तु वागं पङ्कदशे
 तथा । द्वितीयेऽर्धवर्गमे षट् दिशि द्वा-
 षोडशे श्रुतिः ॥ एकादिना समं ज्ञेय-
 मिच्छास्कार्कं त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंश-
 दादिः स्यात्तुक्कोर्धेषु सर्वतः ॥ दर्शना-
 द्वारणान्तामां शुभं स्यादेषु कर्मसु ।
 द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशदगमे
 नृणां ॥ भूताविष्टेषु पङ्कशम् तापत्यासु
 वै शतं । द्वासप्ततिसु वक्ष्यायां चतुःषष्ठी
 रणाध्वनि ॥ विषे विंशो धान्यकीटेषुका-
 विंशतिरेव च । चतुरर्को च बालानां
 रोदने परिकीर्तिताः ॥ इति ज्योति-
 सुद्धं ॥ * ॥ तस्य वैकृतं यथा । गर्ग
 उवाच । अकालप्रसवा नार्यः कालातीत-

প্রজাস্তথা । বিকৃতপ্রসবশৈচব যুথপ্রস-
বনাস্তথা ॥ অমানুষা অবগুশ্চ ন জাত-
ব্যঞ্জনাস্তথা । হীনাক্ষা অধিকাক্ষাশ্চ জায়ন্তে
যদি বা স্ত্রিয়ঃ ॥ পশবঃ পক্ষিণশ্চৈব তথৈব
চ সরীসৃপাঃ । বিনাশং তস্য দেশস্য
কুলস্য চ বিনির্দ্দেশেৎ ॥ নির্বাসয়েভাং
নৃপতিঃ স্বরাষ্ট্রাং স্ত্রিয়ঞ্চ পৃজ্যাশ্চ ততো
দ্বিজেন্দ্রাঃ । কিমিচ্ছকৈত্রাক্ষণতপর্ণঞ্চ
লোকে ততঃ শাস্তিমুপৈতি পাপং ॥
ইতি মাৎস্যে অদ্ভুতশাস্তিস্ত্রীপ্রসববিকৃতো
নাম ২০৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রসবাদ্ভুতস্বং
যথা । একো বৃষভ্রয়ো গাবঃ সপ্তাশ্বা নব
দন্তিনঃ । সিংহপ্রসূতিকাশ্চৈব কথিতাঃ
স্বামিঘাতকাঃ ॥ তিস্র ইতি বক্তব্যে ছান্দ-
সত্রাৎ ত্রয় ইতুক্তং । সিংহপ্রসূতাশ্চ
স্ত্রিয়ো বোধ্যাঃ । ভানৌ সিংহগতে চৈব
যস্য গোঃ সংপ্রসূয়তে । মরণং তস্য
নির্দ্দিক্ৎ ষড়্ভির্মাসৈর্ন সংশয়ঃ ॥* ॥ অত্র
শাস্তিঃ প্রবক্ষ্যামি যেন সম্পদ্যতে শুভং ।
প্রসূতাং তৎক্ষণাদেব তাং গাং বিপ্রায়
দাপয়েৎ ॥ ততো হোমং প্রকুর্বাতি
স্বতাক্তে রাজসর্বপৈঃ । আহুতীনাং স্বতা-
ক্তানামযুতং জুহুয়াত্ততঃ ॥ ব্যাহতিভি-
শ্চায়ং হোমঃ । সোপবাসঃ প্রযত্নেন
দদ্যাদ্বিপ্রায় দক্ষিণাং । অপি চ । সিংহ-
রাশৌ গতে সূর্যে গোপ্রসূতির্যদা ভবেৎ ।
পৌষে চ মহিষী সূতে দিবৈবাস্তরী
তথা ॥ তদানিষ্টস্তবেৎ কিঞ্চিৎ তচ্ছাস্ত্যে
শাস্তিকঞ্চরেৎ । অস্য বামেতিসূক্তেন
তদ্বিষ্ণোরিতিমন্ত্রতঃ ॥ জুহুয়াচ্চ তিলা-

জ্যেন শতমকৌতরাধিকং । যত্নজ্ঞয়রিধা-
নেন জুহুয়াচ্চ তথায়ুতং । শ্রীসূক্তেন
ততঃ স্নায়াৎ শাস্তিসূক্তেন বা পুনঃ ॥
ইত্যদ্ভুতমাগরে নারদঃ ॥

প্রসবকঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

প্রসববন্ধনং (স্ত্রী) বস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসবস্থলী (স্ত্রী) মাতা । যথা । ইয়মিয়ং
ময়দানবনন্দিনী ত্রিংশদশাখজিতঃ প্রসব-
স্থলী । ইতি মহানাটকং ॥

প্রসবিতা [খ] (পুং) পিতা । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রসবিত্রী (স্ত্রী) জনয়িত্রী । মাতা । প্রপূর্বক-
সূধাতোঃ কর্তরি তৃণ্ ঙ্গপ্ চ ॥

প্রসব্যং (ত্রি) প্রতিকূলং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসহঃ (পুং) বলাৎকারেণ ভক্ষকপক্ষী । স
চ কুররশ্যেনাদিঃ । যথা । প্রসহ ভক্ষয়-
ন্ত্যেতে প্রসহাস্তেন কীর্তিতাঃ ॥ অশ্ব
মাংসগুণাঃ । গুরুক্ষমধুরাঃ স্নিগ্ধা বাতঘ্নাঃ
শুক্ৰবর্দ্ধনাঃ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ অপি
চ । কাকো গৃধ্র উলুকশ্চ চিল্লশ্চ শশ-
ঘাতকঃ । চাষো ভাসশ্চ কুরর ইত্যাদ্যাঃ
প্রসহাঃ স্মৃতাঃ ॥ শশঘাতকঃ বাজ ইতি
লোকে । প্রসহাঃ কীর্তিতা এতে প্রসহ
ছিদ্য ভক্ষণাৎ । প্রসহাঃ খলু বীর্যো ষ্ণা-
স্তম্মাংসং ভক্ষয়ন্তি যে ॥ তে শৌষভস্মকো-
ম্মাদৈঃ শুক্ৰক্ষীণা ভবন্তি হি । ইতি ভাষ-
প্রকাশঃ ॥

প্রসহনঃ (পুং) হিংস্রপশুঃ । যথা । শার্দূল-
সিংহশরভক্ষতরক্ষু মুখ্যা যেহস্থান্ প্রসহ

विनिहत्य निर्वर्तयन्ते । ते कीर्तिताः ।
प्रसहनाः पलनं तदीयमर्षः प्रमेहर्षा-
मयजाड्यहारि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने क्ली । यथा । परस्परप्रसहन-
चूषणादिकाः शुचौ स्थे बह्वविधा भिदा
मताः । इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्य-
कौमुदी ॥ सहने क्ली तद्धति त्रि ॥

प्रसहा (स्त्री) बृहतिका । इति रत्नमाला ॥
प्रसह्य व्य हर्षार्थकं । बलात्कारार्थं । इत्यमरः ॥
प्रसह्यचौरः (पुं) हर्षात् चौर्यकारी । डाका-
इत इति लुटेरा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वन्द्यकारः २ माचलः ७ चिल्लातः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसातिका (स्त्री) अणुव्रीहिः । सूक्ष्मधातुः ।
इति रत्नमाला ॥

प्रसादः (पुं) प्रसन्नता । नैर्मल्यं । इत्य-
मरः ॥ अनुग्रहः । काव्यप्राणः । स्वास्थ्यं ।
प्रसक्तिः । इति मेदिनी ॥ वैदन्तीरीति-
युक्तकाव्यगुणः । तस्य लक्षणं । ग्राम्यशब्द-
भिन्नव्यक्तार्थपदबद्धं । यथा । ओजःप्रसाद-
माधुर्यागुणत्रितयभेदतः । गोडवैदन्ती-
पाशाला रीतयः परिकीर्तिताः । व्यक्तार्थ-
पदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ देवनिवेदिता-
द्रव्यं गुरुणां भुक्त्यावशेषश्च । यथा ।
आसीद्वंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्-
परः । प्रसादं सत्यदेवस्य तयत्ना दुःख-
मवाप सः ॥ इति स्कान्दे रेवाथे सत्य-
नारायणव्रतकथा ॥

प्रसादनं (क्ली) अमृतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसन्नताकारकं । यथा । बलवर्णप्रसादन-
मिति राजवल्लभः ॥

प्रसादना (स्त्री) सेवा । परिचर्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रसाधनं (क्ली) वेशः । इत्यमरः ॥ कङ्क-
तिका । इति भरतधृतमरमाला ॥ प्रकृष्ट-
निष्पत्तिश्च ॥

प्रसाधनी (स्त्री) सिद्धिः । इति मेदिनी ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः ॥ तदयुक्तिर्यथा ।
प्रसाधनी दिङ्मनवानगसप्तसञ्ज्ञातिरुक्ता
श्रुतिभिः क्रमेण । चतुर्विधानां पृथिवी-
पतीनां सम्पत्तिसौभाग्यशःसमुद्दिदा ॥
कार्थजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमं ।
जाङ्गलानृपसामान्देशजानां महीभुजां ॥
छत्रदण्डदुम्नेयः कार्थजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं
तथा ॥ लोहं सर्वेषु सर्वार्थमादित्यादि-
दशाभुवां । राज्ञामेवोपयुज्येत काल
कीर्तिप्रसाधनी ॥ युगाणां महिषाणां
सिंहजाता प्रसाधनी । गजदन्तसमुद्भुता
राज्ञामेवोपयुज्यते ॥ अत्रापि रत्न-
विन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

प्रसाधिका (स्त्री) नीवारः । यथा । प्रसाधिका
तु नीवारसृगान्तमिति च स्मृतं । अस्या
गुणाः । नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः
कफवातकृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ वेश-
कारिणी । यथा । प्रसाधिकालम्बितमग्र-
पादमाङ्गिप्य काचिं द्रवरागमेव । इति
कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥

প্রসাধিতঃ (ত্রি) অলঙ্কৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রকৃষ্টনিষ্পন্নঃ । নিষ্পাদিতঃ । যথা । ততঃ
প্রস্মিতং কল্কং দন্ধা তোয়চতুর্গুণে ।
ক্ষীরে প্রসাধিতং তৈলং গ্রহণঃ বলবর্ন-
কৃৎ ॥ ইতি সারসংগ্রহঃ ॥

প্রসারঃ (পুং) প্রসারণং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসারণং (ক্রী) পঞ্চবিধকর্মান্তর্গতকর্ম-
বিশেষঃ । স তু বিস্তাররূপঃ । যথা । উৎ-
ক্ষেপণং ততোহবক্ষেপণমাকুঞ্চনস্তথা ।
প্রসারণঞ্চ গমনং কর্মাণ্যেতানি পঞ্চ চ ॥
ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । গন্ধভাদালিয়া
ইতি ভাষা । অস্য গুণাঃ । বাতপিত্ত-
নাশিত্বং । উষ্ণত্বং । বলশুক্ৰকারিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ সৈন্যানাং সর্বতো
ব্যাপ্তিঃ । ইতি প্রসারণশব্দটীকায়ং
ভরতঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লজ্জালুলতা । প্রসারণী ।
গন্ধভাদালিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
সুপ্রসরা ২ সারণী ৩ প্রসরা ৪ সরা ৫
চারুপর্ণী ৬ রাজবলা ৭ ভদ্রপর্ণী ৮
প্রতানিকা ৯ প্রবলা ১০ রাজপর্ণী ১১
চন্দ্রপর্ণী ১২ ভদ্রবলা ১৩ চন্দ্রবল্লী ১৪
প্রভদ্রা ১৫ । অস্য গুণাঃ । গুরুত্বং ।
উষ্ণত্বং । তিক্তত্বং । বাতশঃশ্বথুমল-
বিক্তস্তনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসারী (ত্রি) প্রসারণশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বিস্মত্বরঃ ২ বিস্মরঃ ৩ বিসারী ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতং (ক্রী) পৃষৎ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
আসক্তে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতিঃ (স্ত্রী) বন্ধনসাধনরজ্জুনিগড়াদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিদ্ধঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । খ্যাতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসিদ্ধিঃ (স্ত্রী) টঙ্কারঃ । খ্যাতিঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥ ভূষা । ইতি প্রসিদ্ধ
শব্দার্থদর্শনাৎ ॥

প্রসূঃ (স্ত্রী) মাতা । ঘোটকী । ইত্যমরঃ ॥
কদলী । বীরুৎ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূকা (স্ত্রী) বাজিনী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) কুসুমং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) সংজাতঃ । সূতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসূতা (স্ত্রী) জাতসন্তানা । তৎপর্যায়ঃ ।
জাতাপত্যা ২ প্রজাতা ৩ প্রসূতিকা ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিঃ (স্ত্রী) প্রসবঃ । ইত্যমরঃ ॥ উদ্ভবঃ ।
তনয়ঃ । দুহিতা । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতিকা (স্ত্রী) প্রসূতা । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিজং (ক্রী) দুঃখং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূনং (ক্রী) পুষ্পং । ফলং । ইত্যমরঃ ॥
জাতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূনেষুঃ (পুং) কামদেবঃ । ইতি ত্রিকাংশেষঃ ॥

প্রসূতং (ক্রী) পলদ্বয়ং । ইতি শব্দমালা ॥

প্রসূতঃ (পুং) নিকুঞ্জপাণিঃ । অর্দ্ধাঞ্জলিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) প্রসূদ্ধঃ । প্রসারিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

যিনীতঃ । বেগিতঃ । ইতি মেদিনী ॥
গতঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিযুক্তঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রস্বতা (স্ত্রী) জজ্বা । ইতি মেদিনী ॥

প্রস্বতিঃ (স্ত্রী) প্রস্বতঃ । আকুঞ্চিতপাণিঃ ।

ইতি রায়মুক্তঃ রাজনির্ঘণ্টশ্চ ॥

প্রসেবকঃ (পুং) সেচনং । চ্যুতিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেদিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রারামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসেদিবান্ [স্] (ত্রি) প্রসন্নঃ । প্রপূর্বসদ-
ধাতোঃ কর্তরি কল্পপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রসেবঃ (পুং) বীণাঙ্গং । স্যুতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেবকঃ (পুং) বীণাপ্রান্তবক্রকাষ্ঠং ।
দণ্ডাধঃ শব্দগান্ধীর্ঘ্যার্থং দারুময়ং ভাণ্ডং
যচ্ছম্ভা আচ্ছাদ্য দীয়তে সঃ । ইত্যন্যে ।
বীণাস্থিতালাবুকলং । ইত্যপরে । ইতি
ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ককুভঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥ সূত্ররচিতভাণ্ডং । ধোকড়া ইতি
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । সূনঃ ২ স্যোনঃ ৩
ধৌতকটঃ ৪ স্যোতঃ ৫ স্যুতঃ ৬ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রকৃষ্টতস্তসস্তানকর্তা চ ॥

প্রস্কন্দনং (স্ত্রী) বিরেকঃ । ইতি রত্নমালা ॥

প্রস্কন্নঃ (পুং) ঋষিবিশেষঃ । স চ বৈদিক-
সক্ক্যান্তর্গতসূর্যোপস্থানমন্ত্রস্য ঋষিঃ ।
পতিতে ত্রি । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রস্তরঃ (পুং) প্রস্তুগতি আচ্ছাদয়তি যঃ ।
পাতর ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গ্রাবা ২
পাষণঃ ৩ উপলঃ ৪ অশ্মা ৫ দৃশৎ ৬

দৃশৎ ৭ পারারুকঃ ৮ পারটীটঃ ৯
মৃন্মরুঃ ১০ কাচকঃ ১১ শিলা ১২ ॥ পল্ল-
বাদিরচিতশয্যা যথা । পল্লবাদ্যৈবির-
চিত্তে শয়নায়ৈ তু সংস্করঃ । প্রস্তরঃ
প্রস্তরশ্চেতি প্রস্তারোহপি চ কুত্রচিৎ ॥
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মণিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রস্তরিণী (স্ত্রী) পোলোমিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রস্তারঃ (পুং) ভূগবনং । তৎপর্যায়ঃ ।
তৃণাটবী ২ ঋষিঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পল্লবাদ্যৈবিরচিতশয়নীয়ং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শয্যা । ইতি হারাবলী ॥ ছন্দঃ-
প্রভৃতীনাং প্রভেদজ্ঞাপকসঙ্কেতবিশেষঃ ।
যথা । পাদে সর্বগুরাবাদ্যাৎ লঘু ন্যস্য
গুরোরধঃ । যথোপরি তথা শেবৎ ভূয়ঃ
কুর্যাদমুং বিধিৎ ॥ উনে দদ্যাদ্গুরুনেব
যাবৎ সর্বলঘুর্ভবেৎ । প্রস্তারোহয়ং সমা-
খ্যাতশ্চন্দোবিচিতিবেদিভিঃ ॥ ইতি বৃহ-
ত্নাবলী ॥ * ॥ অপি চ । অহপথার ।
পঢ়ম গুরু হেটু ঠাণে লহুআ পরিঠবউ
অপ্লবুদ্বী এ । সরিসা সরিসা পল্ভী উ-
বরিআ গুরুলহু দেহু ॥ অস্য টীকা । এত-
দ্ভেদজ্ঞানং প্রস্তারজ্ঞানাধীনমিতিপ্রস্তারং
দর্শয়তি । প্রথমং গুরোরধঃস্থানে লঘুকং
স্থাপয় আত্মবুদ্ধ্যা সদৃশী সদৃশী পংক্তি-
রুদ্বত্তৌ গুরুলঘু দেহি সদৃশী পংক্তি-
র্দক্ষিণে কার্য্যা বামে গুরুলঘুভিঃ পূরণং
কার্য্যং ইদম্ভূ মাত্রাপ্রস্তারবিষয়ং তত্রাপি
গুরোলিখনযোগ্যে গুরুলেন্থ্যঃ অপরত্র

लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुगैव पूरणं
कार्यां तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेखाः
तत्र प्रथमं गुरोररधःस्थाने लघुर्लेखाः
तदक्षिणे चोपरिस्थितपङ्क्तेः सदृशी कार्या
वामे च गुरुलघुभिः पूरणं कार्यां वामे
चैक एकलघुः पतति वर्णप्रस्तारे तु वामे
लघुस्पर्शो नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ७७ ।
प्रथमगुरोरधो लघुर्वामतश्च कलार्द्धपूरणं
गुरुगैव कार्यां दक्षिणे च पङ्क्त्याभावः
ततो गुरोरधो लघुर्लेखाः दक्षिणे च
लघोरधो लघुर्लेखाः वामे च कलापूरणं
एकेन लघुना कार्यां एवं चतुष्कला ७७-
दावपि बोध्यं यथा अक्षरच्छन्दसि ७७
एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥ * ॥ अथ सकल-
प्रस्तारसंख्या । दक्वीसा सत्तसआतइं
सत्तावह सहज्जाइं वाआलिसह लकुथं
तेरहकोडी समग्गाइं । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारत्ता षड् विंशत्यवधिवर्ण-
रत्तानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत
आह । १७४२१९९२७ षड् विंशतिः सप्त-
शतानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंश-
ल्लक्षान्नयोदशकोट्याः समग्राणि अक्षस्य
वामा गतिरित्यक्षाः स्थाप्याः । इति पिङ्गलः
शीत्रबोधभूषणश्च ॥
प्रस्तार्थान्म [न्] (क्ली) नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणं । प्रस्तार्थान्म तनुस्तीर्णं श्वावंग रक्त-
निभं सिते । इति माधवकरः ॥ अपि च ।
समस्तद्विस्तृतः श्वावो रक्ते वा मांस-
सङ्गः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थान्म
तदुच्यते ॥ इति रक्षितधृतनिभिः ॥

तस्योषधं । कतकस्य फलं, शङ्खं त्र्यं, मृगं
सैन्धवाश्रितं । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं
विडङ्गानि मनःशिला ॥ कुक्कुटाणुकपालानि
वर्तिरेषा व्यपोहति । तिमिरं गटलं
काचमन्मशुक्रं तथैव च ॥ कण्ठुक्क्रेदावृदं
हस्ति मलमाशु सूखावती । इति चक्रपाणि-
दत्तः ॥

प्रस्तावः (पुं) अवसरः । इत्यमरः ॥ प्रसङ्ग-
स्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः । इति
भानुदीक्षितः ॥ प्रकरणं । यथा । प्रस्ताव-
देशकालादेर्वैशिष्ट्यां प्रतिभाज्जुयां ।
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना (स्त्री) आरम्भः । इति जटाधरः ॥
सूत्रधारेण सह नटीविदूषकादीनां पर-
म्परविचित्रभाषणं । तस्या लक्षणं । नटी
विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाकैः स्वकार्योत्थैः प्रस्ताव-
क्षेपिभिर्निधैः । आम्बुथं तत्र विज्ञेयं
नान्ना प्रस्तावनापि सा ॥ इति साहित्य-
दर्पणः ॥

प्रस्तुरः (पुं) पल्लवादिरचितशय्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तुतः } (त्रि) संगतः । ध्वनितः । प्रपूर्व-
प्रस्तुतः } स्तैधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः ।

इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रस्तुतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । अ-
प्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ प्राकरणिकः । प्रास-
ङ्गिकः । इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥ निष्पन्नः ।

यथा । अस्तुतवृत्तेर्मयट् । अम्रं प्रस्तुतं ।
अम्रमयं । यवागूः प्रस्तुता यवागूमयी ।
इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुतियुक्तः ।
प्रपूर्वस्तुधातोः कश्मि क्तः । उपस्थितः ।
प्रतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकव्यव-
हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः (त्रि) अस्तुरितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रसृष्टः (पुं) परिमाणविशेषः । स तु चतुः-
कुड्वरूपः । इत्यमरभरतौ ॥ आटकचतु-
र्थांशः । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरि-
माणं । इति वैदिकपरिभाषा ॥

प्रसृष्टः (पुं क्ली) अद्रेः समञ्जभागः । अद्रे-
रेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सूः २ सानुः ३ । इत्यमरः ॥ उन्मितवस्तु ।
इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा । दीर्घे
प्रसृष्टे समानं न कुर्यान्मन्दिरं बुधः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥
प्रकृष्टस्थितिविशिष्टे त्रि ॥

प्रसृष्टपुष्पः (पुं) मरुवकः । इत्यमरः ॥ स्वल्प-
पत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचिन् ।
जम्बीरसामानात् । इति केचिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

प्रश्नानं (क्ली) विजिगीषोः प्रयागं । इत्य-
मरः ॥ गमनमात्रं । यथा । प्रश्नान-
न्ते कुलिशकलनाग्निश्चितं पण्डिताद्यैः ।
इत्यादि पदाङ्गदूतः ॥

प्रश्नानविद्यः (पुं) गमनव्याघातः । यथा । वः
पुनर्किवाहावसरे मङ्गलवति वासरे
प्रतिष्ठमानश्च तत्प्रश्नानौपयिकं कश्म

प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
प्रश्नानविद्यमाचरति तदासौ द्विगुणां
भृतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रश्नापितः (त्रि) प्रेषितः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रश्निका (स्त्री) अन्वर्था । इति भावप्रकाशः ॥

प्रश्नुटः (त्रि) प्रफुल्लः । इति शकुरत्ना-
वली ॥

प्रश्फोटनं (क्ली) सूर्पं । इत्यमरः ॥
ताडनं । विकाशनं । इति मेदिनी ॥
पचनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रश्रवणं (क्ली) यत्र स्थाने श्रुत्वा जलं गलति
तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन श्रव-
ज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र निपत्य च
बह्वलीभवति तत् । इति स्वाम्यादयः ॥
गिरेरुपरि निर्बरादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ अजश्रं मन्दवेगेन श्रव-
ज्जलं । इति कोकटः ॥ तत्पर्यायः ।
उत्सः २ । इत्यमरः ॥ जलप्रश्रावः ३ ।
अश्रु गुणाः । प्रश्रवणजनं स्वच्छं लघु
मधुरं रोचनं दीपनकृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रश्रवणः (पुं) माल्यावत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ श्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रकर्षेण करणे क्ली ॥

प्रश्रावः (पुं) मूत्रं । इत्यमरः ॥ गो-
प्रश्रावमाहात्म्यां यथा । प्रश्रावेण तु यः
स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विजः । सर्व-
पापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥
इति बराहपुराणं ॥

প্রস্থানঃ (পুং) উচ্চৈঃশব্দঃ । প্রপূর্বস্বনধাতো-
ঘঞ্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রস্বেদঃ (পুং) অতিশয়ঘর্ষঃ । তস্যৌষধং
যথা । চন্দনং কুঙ্কমং মাংসী কর্পুরো
জাতিপত্রিকা । জাতীককোলপূগানাং
লবঙ্গস্য ফলানি চ ॥ অগুরুশীরকাশ্মর্যাঃ
কুষ্ঠং তগরনালিকা । গোরোচনা প্রিয়ঙ্গু-
শ্চ চোলং মদনকং নখং ॥ সরলঃ সপ্ত-
পর্ণশ্চ লাক্ষা চামলকী তথা । কর্করকঃ
পদ্মকঞ্চ এতৈস্তৈলং প্রসাধিতং ॥ প্রস্বেদ-
মলদৌর্গন্ধ্যকণ্ডুকুষ্ঠহরং পরং । পুমান্
যুবা স্মাৎ শুক্রাঢ্যঃ স্ত্রীণাঞ্চাত্যন্তবল্লভঃ ॥
স্ত্রীশতং গচ্ছতে রুদ্ধে বন্ধ্যাপি লভতে
সুতং । ইতি গারুড়ে ১৯৮ অধ্যায়ঃ ॥

প্রহতং (ত্রি) বিততং । ক্ষুধং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ প্রকর্ষণে হিংসিতং গতঞ্চ ॥

প্রহনেমিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রহরঃ (পুং) বাসরস্মার্কভাগৈকভাগঃ । পহর
ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । যামঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রহরকুটুবী (স্ত্রী) কুটুম্বিনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রহরণং (স্ত্রী) অস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ কর্ণীরথঃ ।
ইতি তট্টীকাসারস্বন্দরী ॥ যুদ্ধং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ প্রহারশ্চ ॥

প্রহরী [ন্] (ত্রি) যামিকঃ । প্রহরো বিদ্যাতে
অশ্বেতি প্রহরশব্দাদস্ত্যর্থো ইন্প্রত্য-
য়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রহর্ষণঃ (পুং) বুধগ্রহঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
হর্ষবিশিষ্টে হর্ষকারকে চ ত্রি ॥

প্রহর্ষণী (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি হারাবলী
ত্রয়োদশাক্ষরপাদচ্ছন্দোভেদঃ । তিস্মা
লক্ষণং যথা । ত্র্যাশাভির্দানজরগাঃ প্রহর্ষ-
ণীয়ং । তস্মা লক্ষ্যং যথা । গোপীনা-
মধরসুধারসস্য পানৈরুভুঙ্গস্তনকলসোপ-
গূহনৈশ্চ । আশ্চর্য্যৈরপি রতিনিভ্রমৈ-
র্মুরারেঃ সংসারে মতিরভবৎ প্রহর্ষণীহ ॥
ইতি ছন্দোমঞ্জরী ॥

প্রহসনং (স্ত্রী) প্রহাসঃ । রূপকভেদঃ । পরি-
হাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ আক্ষেপঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রূপকভেদস্য লক্ষণং যথা ।
ভাগবৎসন্ধিসন্ধ্যঙ্গলাস্যাঙ্গীক্লেবিনির্শ্মতে ।
ভবেৎ প্রহসনে রুত্তং নিন্দ্যানাং কবি
কল্পিতং ॥ তত্র নারভটীনাপি বিষ্ণুস্তক-
প্রবেশকৌ । অঙ্গী হাস্যরসস্তত্র বীথ্য-
ঙ্গানাং স্থিতির্ন বা ॥ তপস্বিভগবদ্বিপ্র-
প্রভৃতিষত্র নায়কঃ । একো যত্র ভবে-
দৃকৌ হাস্যং তচ্ছুদ্ধমুচ্যতে ॥ ইতি
সাহিত্যদর্পণঃ ॥

প্রহসন্তী (স্ত্রী) যুথী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
বাসন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকৃষ্টি-
ঙ্গারধানী চ ॥

প্রহস্তঃ (পুং) বিস্তৃতাকুলিপাণিঃ । চপেটঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ রাবণসেনাপতিবিশেষঃ ।
যথা । ততো নীলাম্বুদপ্রথ্যাং প্রহস্তো
নাম রাক্ষসঃ । অত্রবীৎ প্রাঞ্জলিবর্ষাক্যং
সূরঃ সেনাপতিস্তদা ॥ ইতি নামায়ণে
লঙ্কাকাণ্ডে ৮ সর্গঃ ॥

প্রহারঃ (পুং) আঘাতঃ । যথা । তলপ্রহারেণ
শিরশ্চামরস্য পৃথক্ কৃতং । ইতি চণ্ডী ॥

প্রহারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইতি প্রবারণ-
শব্দটীকায়াং সারহুন্দরী ॥

প্রহারবল্লী (স্ত্রী) মৎসরোহিণী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

প্রহাসঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

নটঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ সোমতীর্থং । ইতি
জটাধরঃ ॥ অট্টহাসঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রহাসী [ন্,] (পুং) প্রকৃষ্ণং হাসয়তি হসতি
চ যঃ । ভাঁড় ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
বাসন্তিকঃ ২ কেলিকিলঃ ৩ বৈহাসিকঃ ৪
বিদূমকঃ ৫ প্রীতিদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

প্রহিঃ (পুং) কূপঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহিতং (ক্লী) সূপঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
ক্ষিপ্তে ত্রি । ইতি নিরস্তশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রহীণঃ (ত্রি) পরিত্যক্তঃ । প্রপূর্বহাধাতোঃ
কর্মণি ক্তঃ । ইতি মুদ্ধবোধব্যাকরণং ॥
প্রহীণপূর্বধ্বনিনাধিকৃচ্ছল্যামধারেণ শব্দ-
ঘনেন । ইতি রঘুকাব্যঞ্চ ॥

প্রহৃতং (ক্লী) ভূতযজ্ঞঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রহেণকং (ক্লী) পিচ্ছকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বাচনং ২ ত্রতোপায়নং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ প্রহেলকং ৪ বাচনকং ৫ । ইতি
হারাবলী ॥

প্রহেলকং (ক্লী) প্রহেণকং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রহেলিকা (স্ত্রী) ছুর্বিজ্ঞানার্থপ্রশ্নঃ । কূটার্থ-
ভাষিতা কথা । হেয়ালি ইতি ভাষা । তৎ-

পর্যায়ঃ । প্রবল্হিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রবল্লিকা ৩ প্রবল্লিঃ ৪ প্রবল্লী ৫
প্রহেলিঃ ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ প্রশ্নদূতী ৭
প্রবল্লীকা ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং । ব্যক্তীকৃত্য কমপার্থং স্বরূপার্থস্য
গোপনাৎ । যত্র বাহ্যান্তরাবর্থো কথ্যেতে
সা প্রহেলিকা ॥ সা দ্বিধার্থী চ শাকী চ
বিখ্যাতা প্রশ্নশাসনে । আর্থী স্যাদর্থ
বিজ্ঞানাৎ শাকী শব্দস্য ভঙ্গতঃ ॥ আর্থী
যথা । তরুণ্যালিঙ্গিতঃ কণ্ঠে নিতম্বস্থল-
মাশ্রিতঃ । গুরুণাং সন্নিধানেহপি কঃ
কূজতি মুহুমূলঃ ॥ পানীয়কুস্ত ইতি ॥
শাকী যথা । সদারিমাধ্যাপি ন বৈরিযুক্তা
নিতান্তরভ্রাপ্যসিতৈব নিত্যং । যথোক্ত-
বাদিণ্যপি নৈব দূতী কানাম কাশ্চেতি
নিবেদয়ন্তি ॥ সারিকা । ইতি বিদগ্ধমুখ-
মণ্ডনং ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ হিরণ্য-
কশিপোঃ পুত্রঃ পরমবৈষ্ণবঃ । তস্য
চরিত্রং ভাগবতাদৌ বর্ততে ॥

প্রহ্লাভিঃ (স্ত্রী) প্রীতিঃ । ইতি মুদ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্রহ্লামঃ (ত্রি) প্রীতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ পূর্বজন্মনি
শিবশর্মণঃ পুত্রঃ সোমশর্মণামাভূৎ ততো
দৈত্যভাবনয়া যুতঃ অনন্তরং কমলায়াং
হিরণ্যকশিপোঃ সকাশাদৈত্যভাবেন
জাতঃ । যথা । সূত উবাচ । স লোকেন
সমং মেনে কাঞ্চনং ভূষণং পুনঃ । জিতা-
হারঃ স ধর্মাত্মা নিদ্রয়া পরিবর্জিতঃ ॥

বিদায়ান্ স পরিত্যজ্য একান্তমপি সেবতে ।
 যোগাসনসমারুঢ়ো নিরাশো নিষ্পরিগ্রহঃ ॥
 তস্য বেলাং স্তসংপ্রাপ্য যুতুকালঃ সমা-
 গতঃ । আগতান্ দানবান্ বিপ্রঃ সোমশর্মা
 ব্যলোকয়ৎ ॥ যুতুকালে তু সংপ্রাপ্তে
 প্রাণমাত্রাপ্রবর্ত্তকে । শালগ্রামে মহা-
 ক্ষেত্রে ঋষীণামেব সম্মিধৌ ॥ কেচিদ্ধদন্তি
 বৈ দৈত্যাঃ কেচিদ্ধদন্তি দানবাঃ । এব-
 শ্মিধৌ মহাশব্দঃ কর্ণরন্ধ্রগতস্তদা ॥ তশ্চৈব
 বিপ্রবর্ষ্যস্য স্ত্রবিপ্রাঃ সোমশর্মাণঃ । জ্ঞান-
 ধ্যানাৎ প্রচলতঃ প্রবিষ্টং দৈত্যজং ভয়ং ॥
 তেন ধ্যানেন তস্যাপি দৈত্যভূতেন বৈ
 তদা । সহরং তস্য বৈ প্রাণা গতাস্তস্য
 মহাত্মনঃ ॥ দৈত্যভাবেন সংযুক্তঃ স হি
 যুতুবশং গতঃ । তস্মাদ্দৈত্যগৃহে জাতো
 হিরণ্যকশিপোস্তদা ॥ দেবাস্তরে মহায়ুদ্ধে
 নিহতশক্রপাণিনা । যুধ্যমানেন তেনাপি
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা ॥ স্ত্রভৃশং বাসুদেবং
 তদ্বিশ্বরূপং বিচিন্তিতং । যোগাভ্যাসেন
 পূর্বেণ জ্ঞানমাসীন্নহাত্মনঃ ॥ সস্মার
 পৌর্কিকং সর্বং চরিত্রং শিবশর্মাণঃ ।
 সোহপ্যহং সোমশর্মা বৈ প্রবিষ্টো দানবীং
 তনুং ॥ কস্য কায়ং কদা পুণ্যং কেবলং
 ধ্যানযুতমং । প্রয়ামি চ মহাপুণ্যৈর্জ্ঞান-
 ঠৈর্মোক্ষদায়িভিঃ ॥ সমরে প্রীয়মাণেন
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা । এবং চিন্তা কৃতা
 পূর্বং শ্রেয়তাং দ্বিজসত্তম ॥ এতন্তে
 সর্বমাখ্যাতং সর্বসন্দেহনাশনং । সূত
 উবাচ । প্রহ্লাদে তু হতে সংখ্যে দেব-
 দেবেন চক্রিণা । সংহ্লাদে চ মহাবিপ্রা-

স্তস্মিংশ্চ কালনেমিনি ॥ প্রহ্লাদস্য তু যা
 মাতা হিরণ্যকশিপোঃ প্রিয়া । প্রহ্লাদস্য
 মহাশোকৈর্দিবা রাত্রৌ প্রশোচতি ॥
 পতিত্রতা মহাভাগা কমলা নাম দুঃখিতা ।
 খিদিয়মানা দিবা রাত্রৌ নারদস্তায়ুবাচ হ ॥
 মা শুচস্ত্বং মহাভাগে পুত্রার্থং পুণ্য-
 ভাগিনি । নিহতো বাসুদেবেন তব পুত্রঃ
 সমেয্যতি ॥ তক্রপলক্ষণোপেতস্তবোদরে
 মহামতিঃ । প্রহ্লাদেতি চ বৈ নাম পুন-
 রস্য ভবিষ্যতি ॥ বিহীন আস্ত্ররৈর্ভাবৈ-
 বৈষ্ণবেন সমস্বিতঃ । ইন্দ্রত্বং ভোক্তাতে
 ভদ্রে সর্বদেবৈর্নমস্কৃতঃ ॥ স্ত্রখী ভব মহা-
 ভাগে পুত্রেন তেন বৈ সদা । ন প্রকাশ্য
 ত্বয়া দেবি স্ববার্ত্তেয়ঞ্চ কস্যচিৎ ॥ কর্তব্য-
 মজ্ঞানভাবৈঃ স্ত্রগোপ্যং ত্বং সদা কুরু ।
 এবমুক্ত্বা গতৌ বিপ্র নারদৌ মুনিসত্তমঃ ॥
 কমলায়াশ্চোদরে বৈ আসীৎ তজ্জন্ম
 চোত্তমং । পুনঃ প্রহ্লাদৌ বৈ নাম তস্যাং
 জাতৌ মহাত্মনঃ ॥ বাল্যভাবং গতৌ বিপ্র
 কৃষ্ণ এবং বিচিন্ত্য চ । নরসিংহপ্রসাদেন
 দেবরাজোহপ্যভূৎ স হি ॥ ইতি পাদ্মে
 ভূমিখণ্ডে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রমোদঃ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥ শব্দঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 প্রহ্লাঃ (ত্রি) নত্রঃ । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥
 আসক্তিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষরঃ (পুং) অশ্বসম্বাহঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষালনং (ক্লী) ধাবনং । মার্জ্জনং । যথা ।
 ধর্ম্মার্থং যস্য বিভেহা বরং তস্য নিরী-
 হতা । প্রক্ষালনাঙ্নি পঙ্কস্য দূরাদস্পর্শনং
 বরং ॥ ইতি হিতোপদেশে ১ পরিচ্ছেদঃ ॥

प्रक्षालितः (त्रि) धोतः । मार्जितः । इति
हलायुधः ॥

प्रक्षेपः (पुं) औषधादिषु क्षेपणीयद्रव्यं ।
यथा । प्रक्षेपः पादिकः काथ्यां स्नेहे
कक्कसमो मतः । षोडशाक्षतुर्भागं
वातपित्तकफार्तिषु ॥ क्षौद्रं कषाये
दातव्यं विपरीता तु शर्करा । मात्रा
क्षौद्रयुतादीनां स्नेहे काथे च चूर्ण-
वत् ॥ माषिकं हिंस्रु सिंस्रुखं जरणाद्यास्तु
शाणिकाः । इति वैदिकपरिभाषा ॥
विक्षेपः । यथा । समिप्रक्षेपान्तं कर्म
कृत्वेति भवदेवतट्टः ॥

प्रक्षेपणः (स्त्री) प्रकर्षेण क्षेपः । निक्षे-
पणं । अपूर्वक्षिपधातोर्भावे अनट्-
प्रतायः ॥

प्रक्षेडनः (पुं) नाराचः । इत्यमरः ॥

प्रक्षेडना (स्त्री) नाराचः । इत्यमरटीकायां
भगीरथः ॥

प्रक्षेदनः (पुं) } नाराचः । इत्यमरटीकायां
प्रक्षेदना (स्त्री) } भगीरथः ॥

प्रा ल पूर्वो । ल प्राति घटं जलेन लोकः ।
इति ह्रुर्गादासः ॥

प्राक् व्य पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः ॥
प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा प्राक् ।
एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात् कालाद्वा
आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां दिशि
प्राचि देशे वा वसति प्राश्वसति । दिक्-
शब्दादिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमी-
सप्तमीनां स्तां अचो लुगिति स्तातो
लुक । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पूर्व्वं ।

प्रभातं । अवास्तुरं । अतीतं । अग्रं ।
इति हेमचन्द्रः मेदिनी च ॥ क्रमप्राप्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिकः (पुं) षिङ्गः । मायानर्तकः ।
इत्यादिनामः ॥

प्राकाम्यं (स्त्री) शिवस्यार्कधैश्वर्यान्तर्गतै-
श्वर्याविशेषः । तच्च इच्छानभिघातः ।
इत्यमरटीकायां भरतः हेमचन्द्रश्च ॥
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अव-
सर्गः २ स्वाच्छन्द्यानुमनं ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राकारः (पुं) वप्रोपरि अग्रत्र वा ईक्ष-
कादिरचितवेष्टनं । तत्पर्यायः । वरणः २
शालः ३ । इत्यमरः ॥ शालः ४ । इति
भरतः ॥ वप्रः ५ । यथा । प्राकाररोधसो-
र्वप्रः पितृकेदारयोरपि । इति रत्न-
कोषः ॥ तस्य परिमाणं यथा । उर्द्ध्वं
षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद्गृहं गृही ।
उर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभ-
प्रदं ॥ तस्य द्वारमानं । प्रश्ने हस्तद्वयात्
पूर्व्वं दीर्घे हस्तद्वयसुखा । गृहिणां
शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्नाधिके
शुभं । इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः (त्रि) नीचः । इत्यमरः ॥ भाषा-
भेदः । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा ।
अथ प्राकृतं । अथशब्द आनन्तर्याथो-
द्दिष्टकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र
भवत् तत् आगतं वा प्राकृतं ।

সংস্কৃতানন্তরং প্রাকৃতমধিক্রিয়তে। সংস্কৃতান-
নন্তরং প্রাকৃতস্যানুশাসনং। সিদ্ধসাধ্য-
মানভেদসংস্কৃতযোনেরেব তস্য লক্ষণং
ন দেশ্যস্য ইতি জ্ঞাপনার্থং। সংস্কৃত-
সমন্ত সংস্কৃতলক্ষণেনৈব গতার্থং। প্রাকৃতে
প্রকৃতিপ্রত্যয়লিঙ্গকারকসমাসসংজ্ঞাদয়ঃ
সংস্কৃতবহেদিতব্যঃ। লোকাদিতি চ বর্ততে।
তেন ঋ ঋ ৯ ৯ ঐ ঐ ঔ ঔ ঞ শ য বিসর্জ্জনীয়-
পুতবর্জো বর্ণসমাম্নায়ো লোকাদবগন্তব্যঃ।
ঔঞৌ স্ববর্গ্যসংযুক্তৌ ভবত এব। ঐদৌ
তৌ চ কেমাঞ্চিৎ। কৈতবং কৈঅবং।
সৌদধ্যং সৌঅরিঅং। কৌরবাঃ কৌঅবা।
তথা স্বরব্যঞ্জনং দ্বিবচনং চতুর্থীবহুবচনঞ্চ
ন তু ভবতি। অবহুলং বহুলমিত্যাধিকৃতং
বেদিতব্যমাশাস্ত্রপারিসমাপ্তেঃ। ততশ্চ
কচিৎ প্রবৃন্তিঃ কচিদপ্রবৃন্তিঃ কচিদ্ধিভাষা
কচিদন্যদেব ভবতি। ইতি হেমচন্দ্রকৃত-
শক্যানুশাসনবৃত্তৌ অষ্টমাধ্যায়স্য চতুর্থঃ
পাদঃ ॥ * ॥ প্রকৃতিসম্বন্ধী। যথা।
ইত্যুক্ত্বাসীদ্ধিরিস্তৃষ্ণীং ভগবানাত্মায়য়া।
পিত্রোঃ সংপশ্যতোঃ সদ্যো বভূব প্রাকৃতঃ
শিশুঃ ॥ ইতি ত্রীভাগবতে দশমস্কন্ধে
৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতজ্বরঃ (পুং) বর্ষাশরদ্বসন্তেষু ত্রিষু ঋতুযু
ক্রমেণ বাতপিত্তকফজ্বরঃ। যথা। বর্ষা-
শরদ্বসন্তেষু বাতাদ্যৈঃ প্রাকৃতঃ ক্রমাৎ।
ইতি মাধবকরঃ ॥

প্রাকৃতদোষঃ (পুং) বর্ষাশরদ্বসন্তেষু ক্রমেণ
কুপিতো বাতঃ পিত্তং কফশ্চ। যথা।
চয়প্রকোপপ্রশমাঃ পিত্তস্য প্রাবৃড়াदिषु।

শ্লেষ্মণঃ শিশিরাদ্যেষু বায়োর্ষস্মাদিষু ত্রিষু ॥
ইতি রক্ষিতঃ ॥

প্রাকৃতপ্রলয়ঃ (পুং) প্রকৃতেলয়ঃ। তস্য
বিবরণং যথা। নিগুণস্য চ নিত্যস্য
চাদ্যন্তরহিতস্য চ। নিমেযাণাং সহস্রৈশ্চ
প্রকৃতের্দণ্ড উচ্যতে ॥ ষষ্টিদণ্ডাত্মকস্তস্য
বাসরশ্চ প্রকীর্তিতঃ। মাসজ্জিৎশর্দিবা-
রাত্রৈর্কর্কবৎ দ্বাদশমাসকৈঃ ॥ এবং গতে
শতাব্দে চ শ্রীকৃষ্ণে প্রকৃতেলয়ঃ। প্রকৃ-
ত্যাঞ্চ প্রলীনায়াং তদৈবং প্রাকৃতো
লয়ঃ ॥ সর্বাঃ সংহত্য সা চৈকা মহা-
বিষ্ণোঃ প্রসূশ্চ যা। কৃষ্ণবক্ষসি লীনা চ
মূলপ্রকৃতিরীশ্বরী ॥ শান্তা বদন্তি তাং
দুর্গাং বিষ্ণুমায়াং সনাতনীং। সর্বশক্তি-
স্বরূপাঞ্চ পরাং নারায়ণীং সতীং ॥ বুদ্ধ্যাধি-
ষ্ঠাতৃদেবীঞ্চ কৃষ্ণস্য ত্রিগুণাত্মিকাং।
যন্মায়য়া মোহিতাশ্চ ব্রহ্মবিষ্ণুশিবাদয়ঃ ॥
বৈষ্ণবাস্তাং মহালক্ষ্মীং পরাং রাধাং
বদন্তি তে। যদর্দ্ধাঙ্গা মহালক্ষ্মীঃ প্রিয়া
নারায়ণস্য চ ॥ প্রাণাধিষ্ঠাতৃদেবীঞ্চ প্রেমা
প্রাণাধিকাং বরাং। শশ্বৎ প্রেমময়ীং
শক্তিং নিগুণাং নিগুণস্য চ ॥ নারায়ণস্য
শত্বশ্চ সংহত্য স্বগণান্ বহুন্। শুদ্ধসত্ত্ব-
স্বরূপী চ কৃষ্ণে লীনশ্চ নিগুণে ॥ গোপা
গোপ্যশ্চ গাবশ্চ স্বরভ্যশ্চ নরাধিপ।
সর্বে লীনাঃ প্রকৃত্যাঞ্চ প্রকৃতিঃ প্রকৃতি-
শ্বরে ॥ মহাবিষ্ণৌ বিলীনাশ্চ সর্বে তে
ক্ষুদ্রেবিষ্ণবঃ। মহাবিষ্ণুঃ প্রকৃত্যাঞ্চ সা
চৈবং পরমাত্মনি ॥ প্রকৃতির্যোগনিদ্রা
চ শ্রীকৃষ্ণেনেত্রপদ্মায়োঃ। অধিষ্ঠানং

চকনরৈবং মায়া। চেশ্বরেচ্ছয়া ॥ প্রকৃতে-
 ৰ্বাসরং যাবস্মিতং কালং প্রকীৰ্ত্তিতং ।
 তাবদ্বন্দ্বাবনে নিদ্রা কৃষ্ণস্য পরমাত্মনঃ ॥
 অমূল্যরত্নতলে চ বহিঃশুদ্ধাংশুকার্চিতে ।
 গন্ধচন্দনমালাঢ্যে বায়ুনা স্থরভীকৃতে ॥
 পুনঃ প্রজাগরে তস্য সৰ্বসৃষ্টিৰ্ভবেৎ পুনঃ ।
 এবেৎ সৰ্বৈ প্রাকৃতিকাঃ শ্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং
 বিনা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 ৫১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । প্রকৃতে
 সংস্থিতো যস্মাৎ সৰ্বস্তুশ্চাত্তসঞ্চয়ঃ ।
 অহঙ্কারমহত্ত্বগতো যৎ প্রাকৃতো লয়ঃ ॥
 প্রকৃতৌ সংস্থিতো ব্যক্তমতীতপ্রলয়স্ত
 যৎ । • তস্মাৎ প্রাকৃতসংজ্ঞোহয়মুচ্যতে
 প্রতিসঞ্চরঃ ॥ অয়ং যঃ কথিতো বিপ্রাঃ
 প্রাকৃতাখ্যো মহালয়ঃ । ইতি কালিকা-
 পুরাণে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতমানুষঃ (পুং) সামান্যমানুষ্যঃ । যথা ।
 একাদশচক্ষুনাথং ভীম পাদেন মা স্পৃশ ।
 পঞ্চানামপি যো ভর্তা নাসৌ প্রাকৃত-
 মানুষঃ ॥ ইতি মহাভারতে গদাপর্ব্ব ॥

প্রাকৃতমিত্রং (ক্লী) স্বদেশব্যবহিতদেশাব-
 স্থিতরাজাদি । যথা । সখা গরীয়ান্ শত্রুশ্চ
 কৃত্রিমস্তৌ হি কার্য্যতঃ । স্মাতামিত্রে
 মিত্রে চ সহজপ্রাকৃতাৱপি ॥ ইতি মাঘ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥ অশ্ব টীকা । ননু ক্ষুদ্রোহয়ং
 চৈদ্যঃ কিং করিম্যতীত্যাশঙ্ক্য তস্ম বল-
 বত্তাং বক্তুং মিত্রোমিত্রবলাবলবিবেকং
 তাবৎ করোতি । সখেতি । ক্রিয়য়া উপ-
 কারাপকারান্ততররূপয়া নিৰ্ব্বৃত্তঃ কৃত্রিমঃ
 সখা সূহৃৎ গরীয়ান্ বলবান্ এবং শত্রুশ্চ

কৃত্রিমো গরীয়ান্ কৃতঃ হি যস্মাত্তৌ কৃত্রিম-
 মিত্রশত্রু চ কার্য্যতঃ উপকারাপকাররূপ-
 কার্য্যবশাৎ নিৰ্ব্বৃত্তাবিতি শেষঃ । উক্ত-
 কার্য্যোপাধেয়াবজ্জীবমনপায়াদনয়োশ্চিত্রা-
 মিত্রভাবোহপি অনপায়ীতি গরীয়স্ত্বমিতি
 ভাবীঃ সহজপ্রাকৃতৌ তু নৈবমিত্যাহ ।
 স্মাতামিতি । সহজাতঃ সহজঃ একশরীরা-
 বয়বাৎ তত্র সহজং মিত্রং মাতৃষসেয়-
 পিতৃষসেয়াদিঃ সহজশত্রুস্ত পিতৃব্যতৎ
 পুত্রাদিঃ প্রকৃত্যা সিদ্ধঃ প্রাকৃতঃ পূৰ্ব্বোক্ত-
 সহজকৃত্রিমলক্ষণরহিত ইত্যর্থঃ । তত্র
 বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ শত্রুঃ তদনস্তরঃ
 প্রাকৃতং মিত্রং অপিস্বার্থে তৌ সহজ-
 প্রাকৃতৌ শত্রুমিত্রে চ স্মাতাং ন স্মান্ন-
 কার্য্যবশাদনিয়মেনোভয়রূপতামাপদ্যেতে
 ন কৃত্রিমশত্রুমিত্রে কৃত্রিমশত্রুরেব মিত্রঞ্চ
 মিত্রেমেবেতি কৃত্রিমাৱেব মিত্রোমিত্রৌ
 গরীয়াংসৌ ন তু সহজৌ নাপি প্রাকৃতা-
 বিত্যর্থঃ অনেন কৃত্রিমত্বং সৰ্ব্বাপবাদীতি
 সিদ্ধং । ইতি মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতশত্রুঃ (পুং) একবিষয়াভিনিবেশি-
 রাজাদিঃ । যথা । বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ
 শত্রুঃ । ইতি মাঘটীকায়াম্ মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতিকঃ (ত্রি) প্রকৃতিবিকারঃ । প্রকৃতি-
 সম্বন্ধী । যথা । এবং সৰ্বৈ প্রাকৃতিকাঃ
 শ্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং বিনা । ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৫১ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনঃ (ত্রি) প্রাগ্ভরঃ । যথা । প্রাপেদিরে
 প্রাক্তনজন্মবিদ্যাঃ ॥ ইতি কুমারসম্ভবং ॥
 অন্যচ্চ । প্রাক্তনেন শুভং সৰ্ব্বং সূখঞ্চ

বিভবশ্চিরং । চুঃখং শোকঃ প্রাক্তনেন
বিপৎ সম্পচ্চ সাম্প্রতং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৯৪ অধ্যায়ঃ ॥
অপি চ । বিধাত্রা লিখিতং কৰ্ম প্রাক্তনং
কেন বার্য্যতে । মা ভুক্তং ক্ষীয়তে কৰ্ম
কল্পকোটিশতৈরপি ॥ ইতি * তত্রৈব
১২৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনকৰ্ম (ক্লী) ভাগ্যং । অদৃক্টং । ইতি
জটাধরঃ ॥ পুরাকৃতকার্য্যঞ্চ ॥

প্রাক্ফলঃ (পুং) পনসঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাক্ফল্লনী (স্ত্রী) পূৰ্ব্বেফল্লনী । যথা । প্রাক্-
ফল্লন্যশ্চেজ্জন্মকালে চ যস্য । ইতি কোষ্ঠী-
প্রদীপঃ ॥

প্রাক্ফল্লনীভবঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি
হারাণী ॥ পূৰ্ব্বেফল্লন্যাং জাতে ত্রি ॥

প্রাক্ফাল্লনঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাক্ফাল্লনেয়ঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রার্থ্যং (ক্লী) প্রথরত্বং । তীক্ষ্ণতা । প্রথর-
শব্দাৎ ভাবার্থে ষ্যপ্রত্যয়ঃ ॥

প্রাগ্ভাবঃ (পুং) সংসর্গাভাববিশেষঃ । তস্য
লক্ষণং । বিনাশ্যভাবত্বং । ইতি সিদ্ধান্ত-
মুক্তাবলী ॥

প্রাগল্ভ্যং (ক্লী) প্রগল্ভতা । যথা । প্রাগল্ভ্য-
হীনস্য নরস্য বিদ্যা শস্ত্রং যথা কাপুরুষস্য
হস্তে । ন তৃপ্তিমুংপাদয়তে শরীরে বৃদ্ধস্য
দারা ইব দর্শনীয়্যাঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥
স্ত্রীণামযত্নজভাববিশেষঃ । যথা । প্রাগল্-
ভ্যোদার্য্যমাধুর্য্যশোভাধীরত্বকাস্তয়ঃ । দীপ্তি-

শ্চাবত্নজা ভাবহাবহেলাস্ত্রয়োহঙ্গজাঃ ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাগুদীচী (স্ত্রী) পূৰ্ব্বোত্তরবিদিক্ । ঈশান-
কোণঃ । যথা । ততোংকীৰ্ণমৃত্তিকাঃ প্রাগু-
দীচ্যাং দিশি ক্ষিপেৎ । ইতি ভবদেবভট্টঃ ॥

প্রাগ্জ্যোতিষঃ (পুং) কামরূপদেশঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ স তু নরকরাজপুরং । যথা ।
শ্রীভগবানুবাচ । করতোয়া সত্যগঙ্গা পূৰ্ব-
ভাগাবধিশ্রিতা । যাবল্ললিতকাস্তাস্তি তাব-
দেশং পুরং তদা ॥ তত্র দেবী মহামায়া
যোগনিদ্রা জগৎপ্রসূঃ । কামাখ্যারূপ-
মাদায় সদা তিষ্ঠতি শোভনা ॥ অত্রাস্তি
নদরাজোহয়ং নৌহিত্যো ব্রহ্মণঃ স্ততঃ ।
অত্রৈব দশ দিক্পালাঃ স্বে স্বে পীঠে ব্যব-
স্থিতাঃ ॥ অত্র স্বয়ং মহাদেবো ব্রহ্মা
বাহঞ্চ সৰ্বদা । চন্দ্রঃ সূর্য্যশ্চ সততং
বসতেহত্রৈব পুত্রক ॥ সৰ্ব্বে ক্রীড়ার্থ-
মায়াতা রহস্মদেশমুত্তমং । অত্র শ্রীঃ
সৰ্ব্বতো ভদ্রা ভোগ্যমত্র সদা বহু ॥ অত্রৈব
হি স্থিতো ব্রহ্মা প্রাগুক্ষত্রং সমর্জ্জহ । ততঃ
প্রাগ্জ্যোতিষাণ্ড্যয়ং পুরী শক্রপূরীসমা ॥
অত্র ত্বং বস ভদ্রস্তে হৃতিষিক্তো ময়া
স্বয়ং । কৃতদারঃ সহামার্ত্যে রাজা ভূহা
মহাবল ॥ ততো শিৱৰ্ত্তরাজস্য পুত্রীং
মায়াহুয়াং হরিঃ । পুত্রার্থে বরয়ামাস
নরকস্য সমাং গুণৈঃ ॥ ইতি কালিকা-
পুরাণে ৩৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাগ্ভারঃ (পুং) পৰ্ব্বতাগ্রভাগঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ কৃত্ৰিচিৎ প্রাগ্ভাব ইতি
চ পাঠঃ ॥

प्राग्रहरः (त्रि) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥
 प्राग्नाटं (क्ली) अघनदधि । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥
 प्राप्रां (त्रि) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥
 प्राध्वंशः (पुं) हविषां होतव्यानां आधारो
 यद्गृहं ततः प्राक् पूर्वदेशे यजमान-
 सदाद्यादिस्वित्यर्थं गृहं । इत्यमरभरतो ॥
 पूर्वकुलं ॥
 प्राघातः (पुं) युद्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राघारः (पुं) स्रतादिक्रमणं । तत्पर्यायः ।
 श्च्यतः २ । इत्यमरः ॥
 प्राघुणः (पुं) अतिथिः । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥
 प्राघुणिकः (पुं) अतिथिः । यथा । अमितं
 मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणिकीकृता
 जनैः । मदनानलबोधनेहभवत् खग
 धार्या धिगर्धैर्यधारिणः ॥ इति नैषध-
 द्वितीयसर्गः ॥
 प्राघुर्णिकः (पुं) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राङ् (त्रि) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः । पूर्व-
 कालः । इति मेदिनी ॥
 प्राङ्गः (पुं) पणववादयं । इति शकुरत्वा-
 वली ॥
 प्राङ्गणं (क्ली) पणववादयं । इति शकुरत्वा-
 वली ॥ गृहभूमिः । आङ्गिना इति उठान
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । अजिरं २
 चत्वरं ३ अङ्गनं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 सूर्याविक्रमं तस्य दौषो यथा । अत्रेदं
 सूर्यावेधं प्राङ्गणं तथैव च । इति ब्रह्म-
 वैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०७ अध्यायः ॥

प्राङ्गायः (पुं) चतुर्धोन्तरान्तर्गतोत्तर-
 विशेषः । यत्राभियुक्त एव क्रयादस्मिन्नर्थे
 अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहार-
 मार्गेण पराजित इति । उक्तं कात्या-
 यनेन । आचारेणावसमोर्हपि पुनर्लेख-
 यते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्व-
 प्राङ्गायश्च स उच्यते ॥ इति मिताक्षरा ॥
 प्राचिका (स्त्री) वनमक्षिका । उँश इति भाषा ।
 इत्यमरभरतो ॥
 प्राची (स्त्री) पूर्वा दिक् । इत्यमरः ॥ पृजक
 पृज्यायोरग्रं । यथा । देवाग्रे स्वस्व
 चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता ङुक्तक्रमैः ।
 इति । यत्रैव भानुस्तु वियुद्यतेति प्राची त
 तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पृजक-
 पृज्यायोश्च सदागमज्जाः प्रवदन्ति तन्ने ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 प्राचीनः (त्रि) पूर्वदिगदेशकालभवः । तत्-
 पर्यायः । प्राक् २ । प्राचीरं । तत्-
 पर्यायः । आवेष्टकः २ वृत्तिः ३ । इति
 हेमचन्द्रः
 प्राचीनपनसः (पुं) विलुं । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥
 प्राचीनवहिः [स्] (पुं) ईन्द्रः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ राजविशेषः । यथा । हविर्दानां
 षडाग्रेयी पुत्रानजनयद्ब्रतं । प्राचीन-
 वर्हिषं शुक्लं जयं कृष्णं प्रयाजिनं ॥
 प्राचीनवहिर्भगवान् महानासीं प्रजा-
 पतिः । हविर्दानां द्विजश्रेष्ठ येन सं-
 वर्द्धिताः प्रजाः ॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तुश्च
 पृथिव्यां विश्रुता मुने । प्राचीनवहि-

र्गवान् ख्यातो भूवि महाबलः ॥ समुद्र-
तनयायास्तु कृतदारो महीपतिः । महं-
स्तपसः पारे स्ववर्णायां महीपतिः ॥
स्रष्टुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिणां वै प्रचे-
तसः । दशवर्षसहस्राणि समुद्रमलिले
शयाः ॥ इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामा-
ध्यायः ॥

प्राचीना (स्त्री) वनतिक्तिका । आकनादि इति
भाषा । इत्यमरः ॥ राप्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रागुभवा च ॥

प्राचीनामलकं (स्त्री) पानीयामलकं । पानी
आमला इति भाषा । तत्पर्यायः । वारि-
वदरं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य
गुणः । दोषत्रयग्रनाशिहृत् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्राचीनावीतं (स्त्री) आकादो वामकरे बहि-
कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पितयज्जसूत्रं ।
इत्यमरभरतौ ॥ तथाहि । सव्यं बाह्वं
समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः । प्राचीना-
वीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥
इति कौश्मे उपविभागे १० अध्यायः ॥

प्राचीनावीती [न्] (पुं) प्राचीनावीत-
विशिक्तः । यथा । सव्यं बाह्वुद्धृत्य शिरो-
हवधाय दक्षिणेहंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं
कक्कमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती
भवतीति । इति गोभिलः ॥ प्रतिष्ठा-
पयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
हिकतद्ध्वं ॥

प्राचीपतिः (पुं) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राचीरं (स्त्री) प्रास्तोतूरतिः । पाँतील इति

भाषा । इत्यमरः ॥ दुर्गार्थं नगरादेः
प्रास्तभागे वेणुकर्णकवेन्द्रादिमयी हृति-
वेर्कनिका । इति भरतः ॥ मृगय्यामपि
रुतो प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥
तत्पर्यायः । रूतिः २ । इति भर्तृः ॥
प्राचीनं ३ । इति मुकुटः ॥ प्राचीरं
प्रावरोहपि ४ आत् प्रावृतिः ५ प्रास्तो-
रूतिः ६ । ईकामृतिर्कादौश्च गृह-
वाट्यादिवेर्कने ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
अथ प्राचीरनिर्णयः । गर्जैरभेद्या मनुजै-
रलज्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
राजदण्डताः सर्वे प्राचीराः पृथिवी-
भुजः । विंशतिसुते तु पक्षाप्रे पार्श्वयोः
पक्ष पक्ष च ॥ पश्चात् पक्ष च विज्ञेयाः
प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रास्ते त्वाव-
रणे नाम प्राचीर उच्यते ॥ प्रतिप्रकार-
संस्थानं द्वारं नाभिमुख्यं च ॥ * ।
तत्र जयाथ्यश्च दीर्घश्च बाह्वुखण्डश्च निर्णयः ।
तदयथा । राजच्छत्रोत्तरे पक्षे राजद्वारे
महीपतेः । राजदण्डे सार्द्धे जयद्वारे
प्रतिष्ठिताः ॥ अद्वारे राजदण्डे
प्राचीराः पृथिवीपतेः । एवं व्यवस्थिते
स्थाने मध्ये तद्धि तिष्ठति ॥ राजच्छत्र-
द्वयं सार्द्धमायामे जयबाहुनि । परिगाहे
पक्षे राजदण्डोत्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥ राज-
पट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते । अस्मिन्
गृहं नृपः कृत्वा सूचिरं सुखमन्नं ते ॥
अज्ञानादस्ततो राजा योश्चतुर्गृहमार-
भेत् ॥ सोश्चिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं
शोकं भयस्तथा ॥ यमदण्डदण्डो

কোণাহতিরূপপ্লবঃ । যে চাশ্বে বাস্ত-
দোষাঃ স্যুঃ স্থানে দোষাশ্চ যে পুনঃ ॥
ন স্পৃশ্যতে রাজপট্টস্তৈঃ সর্পৈর্গরুড়ো
যথা । দ্বিগুণাদিরতোহপি স্মাৎ ক্রমাদ-
ভঙ্গাদিবাস্তুষু ॥ রাজচ্ছত্রমিতেহপ্যেবং
প্রাচীরে গুণদোষকৌ । ইতি যুক্তিকল্প-
তরুঃ ॥

প্রাচেতসঃ (পুং) বাল্মীকিমুনিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রাচেতসঃ (পুং) প্রাচীনবর্ষীরাজপুত্রাঃ ।
সাস্তনিত্যবহুবচনাস্তোহয়ং । যথা । এব-
মুক্তাস্ত তে পুত্রাস্ততঃ প্রাচেতসো দশ ।
পয়োধিসলিলে ময়াস্তপস্তেপে স্মদা-
রুগং ॥ পতত্রিরাজমারুঢ়ং নীলোৎপল-
দলচ্ছবিং । স্মৃক্ষা প্রাচেতসঃ সর্বেষি শিরোভি-
রবনীগতাঃ ॥ ইতি বহুপুরাণং ॥

প্রাচ্যঃ (পুং) শরাবত্যাঃ প্রাগদক্ষিণদেশঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ পূর্বদেশীয়ে ত্রি ॥

প্রাজকঃ (পুং) সারথিঃ । যথা । যত্রাপবর্ততে
যুগ্যং বৈগুণ্যাং প্রাজকস্য চ । তত্র স্বামী
ভবেদগুণ্যো হিংসায়্যাং দ্বিশতং দমং ॥
ইতি মনুস্বচনে যত্র সারথেরকৌশল্যাৎ-
যানমন্থথা গচ্ছতি তত্র হিংসায়্যাং অশি-
ক্ৰিতসারথিনিয়োগাৎ স্বামী দ্বিশতং দণ্ডং
দণ্ড্যঃ স্যাৎসি কুল্লুকভট্টঃ । ইতি প্রায়-
শ্চিত্ততত্ত্বং ॥

প্রাজনং (ক্লী) তোদনং । পাচনীবাড়ী ইতি
ভাষা । ইত্যমরঃ ॥

প্রাজাপত্যং (ক্লী) দ্বাদশাহসাধ্যব্রতবিশেষঃ ।
তত্র দিবসত্রয়ং রাত্রিমাাত্রভোজনং
২২ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং দিবামাত্র-

ভোজনং ২৬ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং অযা-
চিতভোজনং ২৪ গ্রাসাঃ । দিবসত্রয়ং
উপবাসঃ । যথা । ত্র্যহং সায়াং ত্র্যহং
প্রাতস্ত্র্যহমদ্যাদযাচিতং । ত্র্যহং পরস্ত
নান্মীয়্যাং প্রাজাপত্যং চরন্ দ্বিজঃ ॥
গ্রাসসংখ্যা পরাশরেণোক্তা । সায়াং
দ্বাবিংশতিগ্রাসাঃ প্রাতঃ ষড়্বিংশতি-
স্তথা । অযাচিতং চতুর্বিংশতঃ পরঞ্চান-
শনং স্মৃতং ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥
তত্তু অগম্যাগমনাদিপ্রায়শ্চিত্তং । যথা ।
অগম্যাগমনং কৃত্বা মদ্যগোমাংসভক্ষণং ।
শুদ্যেচ্ছাস্ত্রায়ণাদ্বিপ্রঃ প্রাজাপত্যেন
ভূমিপঃ । বৈশ্বঃ সাস্তপনাচ্ছূদ্রঃ পঞ্চা-
হোভির্বিশুধ্যতি ॥ প্রায়শ্চিত্তে কৃতে
দদ্যাৎগবাং ব্রাহ্মণভোজনং । ইতি
গারুড়ে ২২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ রোহিণী-
নক্ষত্রং । যথা । ঐন্দ্রে গুরুঃ শশী চৈব
প্রাজাপত্যে রবিস্তথা । পূর্ণিমা গুরুবারেণ
মহাজ্যৈষ্ঠী প্রকীর্তিতা ॥ ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
তত্ত্বং ॥

প্রাজাপত্যঃ (পুং) প্রয়াগঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ জৈনরাজভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
ত্রিপৃষ্ঠঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ কায়-
নামকবিবাহঃ । সহ ধর্মং চরতাং ইতি
নিয়মং কৃত্বা কন্যাদানং । যথা । ইতু্যক্তা
চরতাং ধর্মং সহজা দীয়তেহর্থিনে । স
কায়ঃ পাবয়েত্তজ্জঃ ষট্ ষড়্ংশান্ সহ-
স্বনা ॥ ইতি মিতাকরা ॥ কায়ঃ কঃ
প্রাজাপতির্দেবতা অস্ম্যেতি প্রাজাপত্য
ইত্যর্থঃ । ইতু্যদ্বাহতত্ত্বং ॥

प्राजापत्या (स्त्री) प्रब्रज्याश्रमपूर्वकर्तव्य-
प्रजापतिदेवताकसर्वस्यदक्षिणेश्चिः । यथा ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसद-
क्षिणां । आश्रमश्रीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रब्रजेद्गृहां ॥ इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्राजिता [ऋ] (पुं) सारथिः । इत्यमरः ॥
प्रकृष्टगन्तुरि त्रि ॥

प्राङ्गः (पुं) कङ्किदेवस्य ज्येष्ठपुत्रात् ।
यथा । कङ्किं द्रक्षुं हरेररं शमाविर्भूतं
शस्तुले । कविं प्राङ्गं स्वमस्तुं पुरस्कृत्य
महाप्रभं ॥ इति कङ्किपुराणे २ अध्यायः ॥
पण्डितः । इत्यमरः ॥ राजशुकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्राङ्गः (त्रि) पण्डितः । दक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राङ्गमानी (त्रि) पण्डिताभिमानि । यथा ।
दुःखिताय शयनाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ज्याय प्राङ्गमानी प्रयच्छति ॥
इति चरकः ॥

प्राङ्गा (स्त्री) बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ ।
इत्यमरः ॥ बुद्धिः । यथा । प्रज्जा प्राङ्गा
धरा ङ्गुः पञ्चा संवेदनं विदा । इति
रायमुकुटपुत्रशब्दार्णवः ॥

प्राङ्गी (स्त्री) स्वयंज्जात्री । तत्पर्यायः ।
प्रज्जा २ । इत्यमरः ॥ पण्डितपत्नी । इति
प्राङ्गशब्दटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्राङ्ग्यं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥

प्राङ्गलः (त्रि) सरलः । यथा । राजावज्जिह्व-
प्रणुर्णो प्राङ्गलः सरलोऽपि च । इति
जटाधरः ॥

प्राट् [छ] (पुं) पृच्छति यः । प्रश्नकर्ता ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्राड्विवाकः (पुं) व्यवहारद्रव्यं । जज् इति
इन्द्रेजी भासा । तत्पर्यायः । अक्ष
दर्शकः २ । इत्यमरः ॥ व्यवहारदर्शी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ द्वे व्यवहाराणां ऋणा-
दानादिविवादानां द्रव्यैरि निर्णेतुरिध्वा-
ध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रतिवादि-
वाक्यं प्राट् ददृञ्जुवाक् प्राड्विति
निपातः । विविच्य वक्ति विवाकः कभावे-
हमी इति घण् प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । विवादानुगतं पृक्त्वा पूर्व-
वाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति स्मृतिः ।
इति भरतः ॥ अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनो
पृच्छतीति प्राट् तयोर्बचनं विरुद्धा-
विरुद्धं सौभ्यः सह विविनक्ति विवेचयति
वेति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । उक्तं । विवादानुगतमपृक्त्वा
समभ्यस्तं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति मिताक्षरा ॥

प्राणः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ह्यन्मरुतः । बोलः । काव्यजीवः । अनिलः ।
बलं । पुरिते त्रि । इति मेदिनी ॥ सूक्ष्म-
शरीरसमक्षुपहितचेतन्यं ॥ प्राणनवान्-
नासाग्रस्थानवर्ती वायुः । इति वेदान्त-
सारः ॥ तस्य कर्म बहिर्गमनं । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा ।
इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितं ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये ह्यन्मध्ये नाभि-

मध्यगे ॥ प्राणान्नय इति प्राहः पादाङ्गुष्ठे-
 हपि केचन । इति योगार्णवः ॥ पक्ष-
 प्राणविवरणं बह्वचनान्तप्राणशब्दे ऋक्तव्यं ॥
 धातुः पुत्रः । यथा । आयतिर्नियतिश्चव
 मुरोः कन्ये महाङ्गनः । भार्ये धातु-
 विधात्रोस्तु तयोर्जातो सूतावुभो ॥
 प्राणश्चैव युक्तुश्च पिता मम महायशाः ।
 इति मार्कण्डेये ऋद्धसर्गाध्यायः ॥
 प्राणकः (पुं) सद्भजातीयः । प्राणिमात्रं ।
 जीवकद्रुमः । चोलः । इति मेदिनी ॥
 प्राणधः (पुं) वायुः । बलवान् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ प्रजापतिः । तीर्थः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्राणदं (स्त्री) जनं । रक्तं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्राणदः (पुं) जीवकद्रुमः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्राणदा (स्त्री) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्राणनं (स्त्री) जीवनं । इति जटाधरः ॥ गले
 पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः (पुं) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राणान्तः (पुं) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥ रसाङ्गनं । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणस्त्री (स्त्री) स्त्रुं । हिका । इत्युणादिकोषः ॥
 प्राणप्रदा (स्त्री) ऋद्धिनामकौषधं । इति
 रत्नमाला ॥
 प्राणभाषान् [९] (पुं) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः (पुं) कर्मेन्द्रियसहितप्राणादि
 पक्षकं । इति वेदान्तसारः ॥
 प्राणसंघमः (पुं) प्राणायामः । यथा ।
 तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संघमः ।
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसद्म [न्] (स्त्री) शरीरं । इति केचिं ॥
 प्राणनमा (स्त्री) पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राणहारकं (स्त्री) वृंशनाभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ असुनाशके त्रि ॥
 प्राणाः (पुं) असवः । इत्यमरः ॥ द्वे अङ्ग
 सन्निहितेषु पक्षवायुषु । अस्यन्ते असवः
 नान्नीति उः । प्राणिनि एभिः प्राणाः
 षण् । एवमिति असुवन् प्राणा अपि पुं
 बहुव् इत्यर्थः । असुप्राणशब्दाभ्यां बहु-
 वचनान्ताभ्यां पक्षप्राणादय उच्यन्ते न
 पुनरैकैकाभिधाने बहुवचनं अतएव
 प्राणोहपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 हपान इत्यादि च दृश्यते । इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ * ॥ शरीरस्य पक्षप्राणा
 यथा । प्राणोहपानः समानश्चादानव्यानो
 च वायवः । शरीरस्य इमे इत्यमरः ॥
 इमे प्राणादयः पक्षवायवः शरीरे तिष्ठन्ति
 ते च नियतस्थानस्थाः । यदाहः । हृदि
 प्राणो गुदेहपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कर्णदेशे च व्यानः सर्वशरीरग
 इति ॥ * ॥ एवं तद्व्यापाराश्च यथा ।
 अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोहमविपाचनं ।
 भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥
 इति च भरतः ॥ * ॥ प्राणकराणि यथा ।
 सदयोमांसं नवाम्बु बाला स्त्री स्त्रीर-

ভোজনং । স্নাতমুষ্ণোদককৈব সদ্যঃপ্রাণ-
করাণি যচ্ ॥ * ॥ প্রাণহরাণি যথা । শুষ্কং
মাংসং স্ত্রিয়ো বৃদ্ধা বালার্কস্তুরণং দধি ।
প্রভাতে মৈথুনং নিদ্রা সদ্যঃপ্রাণহরাণি
যচ্ ॥ ইতি চাণক্যকৰ্ম্মলোচনে ॥ * ॥
প্রাণবিয়োগকালকর্তব্যং যথা । কঠস্থানং
গতে জীবে ভীতিবিভ্রাস্তমানসঃ । জ্ঞাত্বা
চ বিহ্বলং তত্র শীঘ্রং নিঃসারয়েদৃগৃহাৎ ॥
কুশাস্তুরণশায়ী চ দিশঃ সৰ্ব্বান পশ্যতি ।
লক্ষ্মস্মৃতির্মুহূর্ত্তান্তু যাবজ্জীবো ন নশ্যতি ॥
বাচয়েৎ স্নেহভাবেন ভূমে দেবা দ্বিজা-
তয়ঃ । স্তবর্ণঞ্চ হিরণ্যঞ্চ যথোৎপন্নেন
মাধবি ॥ পরলোকহিতার্থায় গোপ্রদানং
বিশিষ্যতে । সৰ্ব্বদেবময়া গাব ঈশ্বরেণাব-
তারিতাঃ ॥ অমৃতং ক্ষরয়ন্ত্যশ্চ প্রচরন্তি
মহীতলে । এতাসাকৈব দানেন শীঘ্রং
মুচ্যেত কিল্বিষাৎ ॥ পশ্চাৎ শ্রুতিপথং
দিব্যমুৎকর্ণেন চ শ্রাবয়েৎ । যাবৎ প্রাণান্
প্রমুচ্যেত কৃত্বা কৰ্ম্ম স্তুক্ষরং ॥ দৃষ্টা স্তবি-
হ্বলং ছেনং মম মার্গানুসারিণং । প্রয়াণ-
কালে তু নরো মস্ত্রেণ বিধিপূৰ্ব্বকং ॥
মস্ত্রেণানেন কৰ্ত্তব্যং সৰ্ব্বসংসারমোক্ষণং ।
মধুপৰ্কং ত্বরনৃ গৃহ ইমং মন্ত্রমুদাহরেৎ ॥
মন্ত্রঃ । গৃহাণ চেমং মধুপৰ্কমাদ্যং সংসার-
নাশনকরং ত্বম্বতেন তুল্যং । নারায়ণেন
রচিতং ভগবৎপ্রিয়াণাং দাহে চ শান্তি-
করণং স্তরলোকপূজ্যং ॥ তত এতেন
মস্ত্রেণ দদ্যাত্ত্বৈ মধুপৰ্ককং । পুরুষো যত্ন-
কালে তু পরলোকস্বথাবহং ॥ এবং বিনিঃ-
সৃতাং প্রাণাং সংসারঞ্চ ন গচ্ছতি । নক্-

সংজ্ঞং সমুদ্दिश ज्ञात्वा यत्प्रावशं गतं ॥
महावनस्पतिं गत्वा गङ्गांश्च विविधानपि ।
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनं ॥
तेजोव्ययकरं वास्य तं सर्वं परि-
कल्प्य च । दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले
तं निधाय च । तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा
स्नानं तस्य कारयेत् ॥ गयादीनि च
तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्छयाः । कुरू-
क्षेत्रं च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ॥
कौशिकी च पयोक्वी च सर्वपापप्रणा-
शिनी । गण्डकी भद्रनामा च सरयुर्बलदा
तथा ॥ वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डा-
रकं तथा । पृथिव्यां यानि तीर्थानि
चत्वारः सागरान्तथा । सर्वानि मनसा ध्यात्वा
स्नानमेवस्तु कारयेत् ॥ प्राणादगतस्तु तं
ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानतः । तस्या
उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्रं शिरस्तथा ॥
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृहं हस्ते हता-
शनं । प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदा-
हरेत् ॥ मन्त्रः । कृत्वा तू दुक्षरं कर्म जानता
बाप्यजानता । यृत्यकालवशं प्राप्य नरः
पञ्चमागतः ॥ धर्माधर्मसमायुक्तो लोभ-
मोहसमारुतः । दहेयं तस्य गात्राणि
दैवलोकায় गच्छतु ॥ एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं
कृत्वा चैव प्रदक्षिणं । ज्वलमानं तदा
वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥ चातु-
र्वर्गेषु संस्कारमेवस्तुवति पूजक । गात्राणि
वाससी चैव प्रकाल्य विनिवर्तयेत् ॥ मूर्त-
नाम तथोद्दिश दद्यात् पिण्डं मही-
तले । तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म न

কারয়েৎ ॥ ইতি বরাহপুরাণে শ্রাদ্ধোৎ-
পত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণা (স্ত্রী) পক্ষিণী বিশেষঃ । সা চারুণ-
গারুড়য়োঃ স্বশ্রঃ । যথা । পুলহস্ত্যাশ্রজঃ
সর্গঃ প্রাণায়াস্ত নিবোধত । কন্যাঃ
ষড়্ভিত্তি বিখ্যাতাঃ প্রাণায়্য বৈ বিজজিরে ॥
শ্যেনী ভাসী তথা ক্রৌঞ্চী ধৃতরাষ্ট্রী
শুনী শুকী । অরুণস্য ভার্য্যা শ্যেনী বীর্ঘ্য-
বস্তৌ মহাবলৌ ॥ সম্পাতিশ্চ জটায়ুশ্চ
প্রসূতৌ পক্ষিসত্তমৌ । সম্পাতির্জনয়ন্
গৃধ্রান্ কাকাঃ পুত্রা জটায়ুষঃ ॥ ভার্য্যা
গরুত্মতশ্চাপি ভাসী ক্রৌঞ্চী শুনী শুকী ।
ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণাধিনাথঃ (পুং) পতিঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
প্রাণাপানৌ (পুং) অশ্বিনীকুমারৌ । যথা ।
প্রাণাপানৌ কথং দেবাবশ্বিনৌ সংবভূ-
বতুঃ । ইতি প্রজাপালপ্রশ্নে । মহাতপা
উবাচ । তস্যাং স্বাষ্ট্র্যামশ্বরূপ্যাং মার্ত্তণ্ড-
স্তীত্রতেজসা । বীজং নির্বাপয়ামাস
তজ্জলং তদ্বিধাপতৎ ॥ তত্র প্রাণস্তপান-
শ্চ যোনৌ চাত্মজিতৌ পুরা । বরদানেন
চ পুনর্মূর্ত্তিমস্তৌ বভূবতুঃ ॥ তৌ স্বাষ্ট্র্যা-
মশ্বরূপিণ্যাং জাতৌ যেন নরোত্তমৌ ।
ততস্তাবশ্বিনৌ দেবৌ কীর্ত্তেতে রবি-
নন্দনৌ ॥ ইতি বারাহে অশ্বিনোৎপত্তি-
নামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণায়ামঃ (পুং) যোগাস্ত্রবিশেষঃ । তত্র-
স্কুলিনিয়মো জ্ঞানার্গবে । কনিষ্ঠানামিকা-
স্কুঠৈর্ঘনাসাপুটধারণং । প্রাণায়ামঃ স
বিজ্ঞেয়স্তুর্জনীমধ্যমে বিনা ॥ স দ্বিবিধঃ ।

সগর্ত্তৌ নির্গর্ত্তশ্চ । তথা চ । সগর্ত্তৌ
মন্ত্রজাপেন নির্গর্ত্তৌ মাত্রয়া ভবেদিত্তি ।
মাত্রা চ । বামজানুনি তদ্বস্ত্রভ্রামণং
যাবতা ভবেৎ । কালেন মাত্রা সা জ্ঞেয়া
মুনিভির্বেদপারগৈঃ ॥ অথ প্রাণায়ামঃ ।
মূলমন্ত্রস্য বীজস্য প্রণবস্য বা ষোড়শ-
বারজপেন বামনাসাপুটে বায়ুং পূরয়েৎ ।
তস্য চতুঃষষ্টিবারজপেন বায়ুং কুস্তয়েৎ ।
তস্য দ্বাত্রিংশদ্বারজপেন বায়ুং রেচয়েৎ ।
পুনর্দক্ষিণেনাপূর্য্য উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা
বামেন রেচয়েৎ । পুনর্বামেনাপূর্য্য
উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা দক্ষিণেন রেচয়েৎ ।
তথা চ কালীহৃদয়ে । প্রাণায়ামত্রয়ং
কুর্য্যান্মূলেণ প্রণবেন বা । অথবা মন্ত্র-
বীজেন যথোক্তবিধিনা সূর্ধীরিত্তি ॥ সার-
সমুচ্চয়েহপি । বিপরীতমতো বিদধীত বুধঃ
পুনরেব তু তদ্বিপরীতকমিত্তি ॥ যৌগিকে
পুনর্মাত্রানিয়মঃ । তথা চ গৌতমীয়ে ।
মন্ত্রঃ প্রাণায়ামঃ প্রোক্তো যৌগিকং কথ-
য়ামি তে । পূরয়েদ্বাময়া বিদ্বান্ মাত্রা-
ষোড়শসংখ্যয়েত্ৰি ॥ যদ্বা চতুঃষোড়শাঙ্ক-
বারজপেন পূরকাদিকং কুর্য্যাৎ । অথবা
একচতুর্দ্বিবারেণ । তথা চ তন্ত্রান্তরে ।
পূরয়েৎ ষোড়শভির্বায়ুং ধারয়েত্তচ্চতু-
র্গুণৈঃ । রেচয়েৎ কুস্তকার্কেন অশক্ত্যা
তদ্বুরীয়কৈঃ ॥ শুদশক্তৌ তচ্চতুর্থমেব
প্রাণস্য সংযমঃ । অস্য নিত্যত্বমাহ তত্রৈব ।
প্রাণায়ামং বিনা মন্ত্রপূজনে নহি
যোগ্যতা ॥ * ॥ গোপালে তু বিশেষো
যথা । কামবীজশ্চৈকবারজপেন দক্ষিণ-

নাসয়া বায়ুং রেচয়েৎ । পুনঃ সপ্তবার-
জপেন বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । নাসা-
পুটৌ ধ্বজা বিংশতিবারজপেন বায়ুং কুম্ভ-
য়েৎ । পুনর্কামেন রেচয়েৎ । দক্ষিণেন
পূরয়েৎ । উভাভ্যাং কুম্ভয়েৎ । পুনর্দক্ষি-
ণেন রেচয়েৎ । বামনোপূর্য্য উভাভ্যাং
কুম্ভয়েৎ । তথা চ । একেন রেচয়েৎ কাম-
বীজেনৈব পৃথক্ পৃথক্ । পূরয়েৎ সপ্ত-
জপেন বিংশত্যা তেন ধারয়েৎ ॥ সর্বেষু
কৃষ্ণমন্ত্রেষু বীজেনানেন রেচয়েৎ । যদা
মূলমন্ত্রেণৈব প্রাণায়ামঃ । তথা চ । পবন-
সংযমনস্ত্রয়ানা চরেৎ যমিহ জপুমসৌ মনু-
মিচ্ছতি । যদি দশাক্ষরং জপতি তদা
দশাক্ষরেণ চেত্তত্র চাষ্টাবিংশতিবারং রেচ-
য়েৎ । পূরয়েদ্বাময়া তদ্বন্ধারয়েতৎপ্রমা-
ণতঃ । প্রাণায়ামো ভবেদেকো রেচপূরক-
কুম্ভকৈঃ ॥ অষ্টাদশাক্ষরেণ চেৎ দ্বাদশৈবং
সমাচরেৎ । অষ্টমনুভির্বর্ণানুরূপমিত্যুক্ত-
ত্বাৎ । তত্তমন্ত্রবর্ণসংখ্যাকৈ রেচকাদি-
ত্রয়ং কুর্য্যাৎ । ক্রমদীপিকায়াম্ । রেচয়েন্-
মারুতং দক্ষয়া দক্ষিণঃ । পূরয়েদ্বাময়া
মধ্যনাড্যা পুনর্ধারয়েদিত্যাদি । এতত্তু
শ্রীকৃষ্ণমন্ত্রবিষয়ং নান্যত্র । ইতি তন্ত্র-
সারঃ ॥ * ॥ অপি চ । আসনং পদ্মকা-
ছ্যক্তং প্রাণায়ামো মরুজ্জয়ঃ । মন্ত্রধ্যান-
যুতো গর্ত্তো বিপরীতো হৃগর্ত্তকঃ ॥ অ-
গর্ত্তাভু সগর্ত্তস্থঃ প্রাণায়ামস্ততোহধিকঃ ।
এবং দ্বিধা ত্রিধাপ্যুক্তঃ পূরণাৎ পূরকঃ
স চ ॥ কুম্ভকো নিশ্চলত্বাৎ স রেচনা-
দ্রেচকস্ত্রিধা । লঘুর্দ্বাদশমাত্রঃ স্মাচ্চতু-

র্বিংশতিকঃ পরঃ ॥ ষট্‌ত্রিংশমাত্রিকঃ
শ্রেষ্ঠঃ প্রত্যাহারশ্চ রোধনং । ইতি
গারুড়ে ৪৯ অধ্যায়ঃ ॥* ॥ তস্য ফলং যথা ।
প্রথমে জনয়েৎ স্বপ্নং মধ্যমেন চ বেপথুং ।
বিপাকং হি তৃতীয়েন জয়েদ্দোষাননু-
ক্রমাৎ ॥ ইতি তত্রৈব ২৩০ অধ্যায়ঃ ॥* ॥
অন্যচ্চ ; যথা পর্ব্বতধাতুনাং ঋতীনাং
দহতে মলং । তথেন্দ্রিয়কৃতা দোষা দহন্তে
প্রাণনিগ্রহাৎ ॥ প্রথমং সাধনং কুর্য্যাৎ
প্রাণায়ামস্তু যোগবিৎ । প্রাণাপাননিরো-
ধস্তু প্রাণায়াম উদাহৃতঃ ॥ লঘুমধ্যোত্তরী-
য়াখ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিধোদিতঃ । তস্য প্রমাণং
বক্ষ্যামি তদলক শৃণুস্ব মে ॥ লঘুর্দ্বাদশ-
মাত্রস্তু দ্বিগুণঃ স তু মধ্যমঃ । ত্রিগুণাভি-
শ্চ মাত্রাভিরুত্তরীয় উদাহৃতঃ ॥ নিমে-
ষোন্মেষণে মাত্রা তালো লঘুক্করো মতঃ ।
প্রাণায়ামস্তু সংখ্যার্থং স্মৃতো দ্বাদশ-
মাত্রকঃ ॥ প্রথমে জনয়েৎ স্বেদং মধ্য-
মেন তু বেপথুং । বিষাদং হি তৃতীয়েন
জয়েদ্দোষাননুক্রমাৎ ॥ যদুহুং সেব্য-
মানাস্তু সিংহশার্দ্দূলকুঞ্জরাঃ । যথা যান্তি
তথা প্রাণো বশ্যো ভবতি যোগিনঃ ॥
বশ্যং সন্তং যথেষ্টাতো নাগং নয়তি
হস্তিপঃ । তথৈব যোগী ছন্দেন প্রাণং
নয়তি সাধিতং ॥ যথা হি সাধিতঃ সিংহো
য়ুগান্ হস্তি ন মানুষান্ । তদ্বন্নিষিক্তঃ
পবনঃ কিম্বিমং ন নৃগাং তনুং ॥ তস্মাদ্-
যুক্তঃ সদা যোগী প্রাণায়ামপরো ভবেৎ ।
শ্রয়তাং মুক্তিফলদং তস্মাবস্থাচতু-
র্কয়ং ॥ ধ্বস্তিঃ প্রাপিস্তথা সন্নিৎ প্রসাদশ্চ

महीपते । स्वरूपं शृणु चैतेषां
 कथ्यमानमनुक्रमां ॥ कर्मणामिष्टदुष्कानां
 जायते फलसंक्षयः । चेतसो विकषाय-
 ह्यं यत्र सांख्यसिद्धिरुच्यते ॥ इष्टदुष्कानां
 पुण्यपापानां । ईहिकामुत्थिकान् कामान्
 लोभमोहाद्वकांश्च यान् । निरुध्यास्ते
 सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामिकी ॥
 अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरो-
 हितान् । विजानन्तीन्दुसूर्यार्कग्रहाणां ज्ञान-
 सम्पदा ॥ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी
 प्राप्नोति सन्निदं । तदा सन्निदिति ध्याता
 प्राणायामश्च सा स्थितिः ॥ यास्ति प्रसादं
 येन्यश्च मनः पञ्च च वायवः । ईन्द्रियाणी-
 क्षियार्थाश्च स प्रसाद इति श्रुतः ॥ शृणुष्व
 च महीपाल प्राणायामश्च लक्षणं । युञ्जतश्च
 यथायोगं यादृश्विहितमानसं ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अञ्जल । प्राणायामनिलं
 वशमभ्यासात् कुरुते तु यत् । प्राणायामः
 न विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥ पर-
 स्परैणाभिभवं प्राणायामो यदानिलो ।
 कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्
 तयोः ॥ तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजो-
 त्तम । आलम्बनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः
 श्रुतं ॥ एतेषां टीका । प्राणायाममाह
 प्राणायामिति । सवीजः सालम्बनो भगवन्-
 र्द्धिध्यानमन्त्रजपसहितः । द्विविधश्चापि
 स्य पुनर्द्वैविध्यमाह परस्परैरेणेति ।
 उच्छ्वासैर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति
 वायुः स प्राणः । निश्वासैर्नासः प्रविशति

यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापानवृत्ते-
 रभिभवो निरोधो रेचकाध्यः प्राणा-
 यामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः
 पूरकाध्यः । एवमनेन परस्परैरभिभव-
 प्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयो-
 र्युगपत्संयमात् कुञ्जकाथ्यस्तृतीयः प्राणा-
 यामः । यद्वा । सद्भिधानेनेत्येकमेव
 पदं । तत्र चायमर्थः । सद्भिधानेन सद्-
 गुरूपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत्
 परस्परैरभिभूतं द्वयं यश्च कुञ्जके-
 नोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवद्वये-
 नैव प्राणायाम इति । सवीजश्चालम्बनमाह ।
 तस्य चेति । स्थूलं वक्ष्यमाणं हिरण्य-
 गर्त्तादिरूपं । इति विष्णुपुराणे ७ अंशे
 १ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्रीप्राणायामो यथा ।
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा
 सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स
 उच्यते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामै-
 क्षिभिस्त्रिभिः । अहोरात्रकृतात् पापा-
 न्मुच्यते नात्र संशयः ॥ सर्वपाप-
 हरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजम्बनां ।
 ततस्तुभ्याधिकं नास्ति तपः परम-
 पावनं ॥ प्राणसंधारणं मासं कुशाग्र-
 च्युतविन्दुना । यः कुर्यात् प्रवतो नित्यं
 प्राणायामस्तु तत्समः ॥ निरोधाज्जायते
 वायुस्तस्यादग्निस्ततो जलं । त्रिभिः शरीरं
 सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ आकेशा-
 दानधाग्रोऽह तपस्तप्येत् सुदारुणं ।
 आत्मानं शोधयेदथस्तु प्राणायामैः पुनः
 पुनः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां सोपवासो

জিতেন্দ্রিয়ঃ । প্রাণায়ামশতং কৃৎস্না মুচ্যতে
সৰ্বকিল্বিষৈঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণিদ্যুতং (ক্লী) পণপূৰ্ব্বকমেষকুকুটাদিযুদ্ধং ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । সমাহ্বয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ।
সাহ্বয়ঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাণিমাতা (স্ত্রী) গৰ্ভদাত্ৰীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাণিহিতা (স্ত্রী) পাদুকা । ইতি ত্ৰিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ লোকহিতকারিণী চ ॥

প্রাণী [ন্] (ত্ৰি) প্রাণবিশিষ্টঃ । মনুষ্যাदिঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । চেতনঃ ২ জন্মী ৩ জন্তুঃ ৪
জন্তুঃ ৫ শরীরী ৬ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাণীত্যং (ক্লী) ঋণং । যথা । প্রাণীত্যম্ৰণ-
মৰ্থানাং প্রয়োগঃ স্যাৎ কলাশ্বিকা । ইতি
ত্ৰিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাণেশঃ (পুং) পতিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাণেশা (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাতঃ [র্] ব্য প্রভাতং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রগে ২ । ইত্যমরঃ ॥ সূৰ্য্যোদয়াবধিত্ৰি-
মুহূৰ্ত্তকালঃ । যথা । প্রাতঃকালো মুহূৰ্ত্তাং-
স্ত্রীন্ সঙ্গবস্তাবদেব তু । ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥

প্রাতঃকৃত্যং (ক্লী) প্রভাতকৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম । তদনু-
ষ্ঠানং যথা । ব্রাহ্মে মুহূৰ্ত্তে উথায় ধৰ্ম্ম-
মৰ্থঞ্চ চিন্তয়েৎ । কায়ক্ৰেশস্তদুদ্ভূতং
ধ্যয়েত্তু মনসেধরং ॥ উষঃকালেহথ সং-
প্রাপ্তে কৃৎস্না চাবশ্যকং বুধঃ । স্নায়ামদীষু
শুদ্ধাস্ত শৌচং কৃৎস্না যথাবিধি ॥ * ॥
প্রাতঃস্নানেন শুধ্যস্তি যেহপি পাপকৃতো
জনাঃ । তস্মাৎ সৰ্ব্বপ্রযত্বেন প্রাতঃস্নানং

সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃস্নানং প্রাণসন্তি
দৃষ্টাদৃষ্টকরং শুভং । ঋষীগাং শুচিতা
নিত্যং প্রাতঃস্নানাম সংশয়ঃ ॥ মুখে
সুপ্তস্য সততং লালাদ্যাঃ প্রস্রবস্তি হি ।
ততো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃৎস্না স্নান-
মাদিতঃ ॥ অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ দুঃস্বপ্নং
ভূৰ্বিচিস্তিতং । প্রাতঃস্নানেন পাপাবি
পূয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ন চ স্নানং বিনা
পুংসাং পাবনং প্রত্যহং স্মৃতং । হোমে
জপে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং সমাচরেৎ ॥
অশক্তাবশিরক্ষং বা স্নানমস্য বিধীয়তে ।
আর্দ্রেণ বাসসা চাথ মার্জনং কায়িকং
স্মৃতং ॥ অপ্ৰায়তে সমুৎপন্নে স্নানমেব
সমাচরেৎ । ব্রাহ্মাদীনি যথাশক্তৌ স্নানা-
ন্যাহুর্মনীষিণঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মমাগ্নেয়মুদ্ভিষ্টং
বায়ব্যং দিব্যমেব চ । বারুণং যৌগিকং
তদ্বৎ সোঢ়াস্নানং প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ ব্রাহ্মস্তু
মার্জনং মস্ত্রেঃ কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ।
আগ্নেয়ং ভস্মনা পাদমস্তকাদিবিধুননং ॥
গবাং হি রজসা প্রোক্তং বায়ব্যং স্নান-
মুত্তমং । যত্নু সাতপবর্ষেণ স্নানস্তদ্বিব্য-
মুচ্যতে ॥ বারুণঞ্চাবগাছস্ত মানসস্ত্রাঙ্ক-
বেদনং । যৌগিকং স্নানমাখ্যাতং যোগে
বিষ্ণুবিচিস্তনং ॥ আত্মতীৰ্থমিতি খ্যাতং
সেবিতং ব্রহ্মবাদিভিঃ ॥ মনঃশুচিকরং
পুংসাং নিত্যস্তৎস্নানমাচরেৎ । শক্ত-
শ্চেদ্ধারুণং বিদ্বান্ প্রাজাপত্যস্তথৈব
চ ॥ * ॥ প্রক্ষাল্য দস্তকার্ঠং বৈ ভক্ষয়িত্বা
বিধানতঃ । আচম্য প্রযতো নিত্যং স্নানং
প্রাতঃ সমাচরেৎ ॥ মধ্যাহ্নসমস্নৌল্যং

ছাদশাকুলসম্মিতং । সত্ৰচং দন্তকার্ঠং
 স্যাভস্যাগ্রাণ চ ধাবয়েৎ ॥ ক্ষীরবৃক্ষ-
 সমুদ্ভূতং মালতীমস্তবং শুভং । অপা-
 ন্নাগর্গঞ্চ বিল্বঞ্চ করবীরং বিশেষতঃ ॥ বর্জ-
 যিত্বা নিন্দিতানি গৃহীত্বৈনং যথোদিতং ।
 পরিহৃত্য দিনং পাপং ভক্ষয়িত্বা বিধা-
 নতঃ ॥ নোৎপাটয়েদন্তকার্ঠং নান্দুল্যা
 ধাবয়েৎ কচিৎ । প্রক্ষাল্য ভুক্তা তজ্জহা-
 চ্ছুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ * ॥ স্নাত্বা সন্ত-
 প্নয়েদেবানুধীন পিতৃগণাংস্তথা । সম্মার্জ্য
 মন্ত্রৈরাত্মানং কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ॥
 আপোহিষ্ঠাব্যাহতিভিঃ সাবিত্র্যা ষারুণৈঃ
 শুভৈঃ । ওঙ্কারব্যাহতিযুতাং গায়ত্রীং
 দেবমাত্রং । জপ্ত্বা জলাঞ্জলিং দদ্যাদ্-
 ভাস্করং প্রীতি তন্মনাঃ ॥ প্রাক্কূলেষু সমা-
 সীনো দর্ভেষু স্তসমাহিতঃ । প্রাণায়াম-
 ত্রয়ং কৃত্বা ধ্যায়েৎ সঙ্ক্যামিতি স্মৃতিঃ ॥
 যা সঙ্ক্যা সা জগৎসূতির্মায়াতীতা চ
 নিষ্কলা । ঐশ্বরী তু পরা শক্তিস্তত্তমন্ত্র-
 সমুদ্ভবা ॥ ধ্যাৎস্বার্কমণ্ডলগতাং সাবিত্রীং
 বৈ জপন্ বুধঃ । প্রাজ্জুখঃ সততং বিপ্রঃ
 সঙ্ক্যোপাসনমাচরেৎ ॥ সঙ্ক্যাহীনোহশুচি-
 র্নিত্যমনর্হঃ সর্বকর্মস্ব । যদন্যৎ কুরুতে
 কিঞ্চিৎ ন তস্য ফলমাণুয়াৎ ॥ অনন্য-
 চেতসঃ শান্তা ব্রাহ্মণা বেদপারগাঃ ।
 উপাস্য বিধিবৎ সঙ্ক্যাং প্রাপ্তাশ্চ পরমাং
 গতিং ॥ যোহন্যত্র কুরুতে যত্নান্কার্য্যং
 দ্বিজাতমঃ । বিহায় সঙ্ক্যাংপ্রণতিং স যাতি
 নরকায়ুতং ॥ তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন সঙ্ক্যা-
 পাসনমাচরেৎ । উপাসিতো ভবেত্তেন

দেবো যোগতনুঃ পরঃ ॥ সহস্রপরমাং
 নিত্যং শতমধ্যাং দশাবরাং । সাবিত্রীং
 বৈ জপেদ্বিহান্ প্রাজ্জুখঃ প্রযতঃ স্থিতঃ ॥
 অথোপতিষ্ঠেদাদিত্যমুদয়ন্তং সমাহিতঃ ।
 মন্ত্রৈস্তু বিবিধৈঃ সৌরৈর্ষাংগ্যজুঃসাম-
 সন্তুবৈঃ ॥ উপস্থায় মহামোগং দেবদেবং
 দিবাকরং । কুর্ক্বীত প্রণতিং স্ত্রমৌ মূর্দ্ধা
 নিত্যঞ্চ মন্ত্রতঃ ॥ * ॥ ওঁ খং খখোঙ্কায়
 শান্তায় কারণত্রয়হেতবে । নিবেদয়ামি
 চাত্মানং নমস্তে জ্ঞানরূপিণে ॥ নমস্তে
 স্থণিণে তুভ্যং সূর্য্যায় ব্রহ্মরূপিণে । ত্বমেব
 ব্রহ্ম পরমমাপো জ্যোতী রসোহয়ুতং ॥
 ভূভূবঃ স্বস্ত্রমোঙ্কারঃ সর্বে রুদ্রাঃ সনা-
 তনাঃ । পুরুষঃ সন্মহোহতস্তাং প্রণয়ামি
 কপর্দিনং ॥ ত্বমেব বিশ্বং বহুধা সদসৎ
 সূয়সে চ যৎ । নমো রুদ্রায় সূর্য্যায়
 ত্বামহং শরণং গতঃ ॥ প্রাচেতসে নম-
 স্তভ্যমুমায়াঃ পতয়ে নমঃ । নমোহস্ত
 নীলগ্রীবায় নমস্তভ্যং পিনাকিনে ॥ বিলো-
 হিতায় ভর্গায় সহস্রাক্ষায় তে নমঃ । নম
 উমাপতয়ে তুভ্যাদিত্যায় নমোহস্ত তে ॥
 নমস্তে বহুহস্তায় ত্র্যম্বকায় নমোহস্ত তে ।
 প্রপদ্যে ত্বাং বিরূপাক্ষ মহান্তং পরমে-
 শ্বরং ॥ হিরণ্যে গৃহে গুপ্তমাত্মানং সর্ব-
 দেহিনাং । নমস্যামি পরং জ্যোতি-
 ব্রহ্মাণং ত্বাং পরায়ুতং ॥ বিশ্বং পশু-
 পতিং ভীমং নরনারীশরীরিণং । নমঃ
 সূর্য্যায় রুদ্রায় ভাস্বতে পরমেষ্ঠিনে ।
 উগ্রায় সর্বভক্ষ্যায় ত্বাং প্রপদ্যে সর্দৈব
 হি ॥ * ॥ এতদ্বৈ সূর্য্যহৃদয়ং জপ্ত্বা স্তব-

मनुक्तमं । प्रातःकालेहथ मध्याह्ने नम-
स्सूर्यादिवाकरं ॥ इदं पुत्राय शिष्याय
धार्मिकाय द्विजातये । प्रदेयं सूर्याहदयं
ब्रह्मणा तु प्रदर्शितं ॥ सर्वपापप्रशमनं
वेदसारं समुद्धृतं । ब्राह्मणानां हितं
पुण्यं ऋषिसंघैर्निषेवितं ॥ यस्तु नित्यं
पठेद्धीमान् प्रेक्षमादित्यमण्डलं । महा-
पातकयुक्तोऽपि प्युते नात्र संशयः ॥
ऋषापस्मारकुर्त्ताद्यैर्व्याधिभिः पीडितो-
ऽपि सन् । जपुः शतशतं श्लोकं स
श्लाघ्यो भवति द्रुतं ॥ दूतग्रहपिशा-
चातिवीजव्यसनकर्षिभिः । स्ववन् ध्यात्वा
हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥ * ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य बहिः विधिवज्जुह्याज्जातवेदसं ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि
सहोदरः । प्राप्यानुज्जां विशेषेण जुह्यु-
र्वा यथाविधि ॥ पवित्रपाणिः पूताञ्जा
शुक्रान्तरधरोत्तरः । अनन्यमानसो दूहा
जुह्यात् संयतेस्त्रियः ॥ विना दर्तेण
यं कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः । राक्षसं
तद्वेवं सर्वं नामुक्तेह फलप्रदं ॥ * ॥
दैवतानि नमस्सूर्याद्देवमारान्निवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृक्षांश्चैवाभि-
वादयेत् ॥ गुरुकैवाभ्युपासीत हितकांश्च
समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्
प्रयत्नादुक्तितो द्विजः ॥ जपेदध्यापये-
च्छिष्यान् श्रावयेत् विधारयेत् । अवे-
क्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशे-

यतः । उपेयादीश्वरकाथ योगक्षेमप्रसि-
द्धये ॥ साधयेद्विधानर्थान् कूटस्थार्थे
ततो द्विजः । इति कौश्ले उपविभागे
१९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । प्रातः शिरसि
शुक्राञ्जे द्विनेत्रं विभुजं गुरुं । प्रसन्न-
वदनं शान्तं श्वरेत्तन्नामपूर्वकं ॥ ॐ
नमो गुरवे तस्मा ईशदेवस्वरूपिणे ।
यश्च वाक्यायतं हस्ति विषं संसार-
संश्रकमिति पठेत् ॥ अहं देवो न
चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥
इति भावयेत् । लोकेश चैतन्यमयादि-
देव त्रीकान्तु विष्णो भवदाज्जयैव । प्रातः
समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त-
यिष्ये ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । ज्ञया हृषी-
केश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
करोमि ॥ विष्णुपुराणे । प्रबुद्धश्चित्तये-
क्ष्ममर्षकाश्चाविरोधिनः । अपीड्या
तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥ धर्म-
लक्षणस्तु भविष्ये । धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं
श्रेयोऽहंभुदयसाधनं । अतएव जैमिनिः ।
चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । तेन
वैदिकलिङ्गप्रतिपादयोऽर्थो धर्मः । को-
ऽर्थो योऽहंभुदयसाधन इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियततायै द्रुवे नमः । इति
नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृन्दोऽग-
परिशिक्तं । श्रोत्रियं सुभगामयिं गाँ-
वामिचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्ये-
दापन्त्यः स विमुच्यते ॥ पापिष्ठं दुर्भगां

নদ্যাং নৃগমুংকৃতনাসিকং । প্রাতরুথায়
 যঃ পশ্যেত্তং কলেরুপলক্ষণং ॥ অতএব
 ব্যাসঃ । ধনিঃ শ্রোত্রিয়ো রাজা নদী
 বৈদ্যস্ত পঞ্চমঃ । পঞ্চ যত্র ন বিদ্যন্তে
 তত্র বাসং ন কারয়েৎ ॥ মহাভারতে ।
 কর্কোটকশ্চ নাগস্য দময়ন্ত্যা নলস্য চ ।
 র্নীতপর্ণশ্চ রাজর্ষেঃ কীৰ্ত্তনং কলিনাশনং ॥
 মাৎস্যে । কার্ত্তবীৰ্য্যার্জুনো নাম রাজা
 বাহ্ননহস্রভূং । যোহশ্চ সংকীৰ্ত্তয়েন্নাম
 কল্যানুথায় মানবঃ ॥ ন তশ্চ বিত্তনাশঃ
 স্যাম্লক্ৰমলভতে পুনঃ । কল্যাং প্রাতঃ ॥*॥
 অথ বিধুদ্রোৎসর্গঃ । বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে ।
 নিদ্রাং জহাদ্গৃহী রাম নিত্যমেবারুণো-
 দয়ে । বেগোৎসর্গং ততঃ কৃতা দস্ত-
 ধাবনপূর্ব্বকং ॥ স্নানং সমাচরেৎ প্রাতঃ
 সর্ব্বকল্মষনাশনং । অরুণোদয়কালমাহ
 স্কন্দপুরাণং । উদয়াং প্রাক্ চতস্রস্ত
 নাড়িকা অরুণোদয়ঃ । তত্র স্নানং
 প্রশস্তং স্মান্তদ্ধি পুণ্যতমং স্মৃতং ॥
 নাড়িকা দণ্ডঃ । বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে । বেগরোধং
 ন কর্ত্তব্যমন্যত্র ক্রোধবেগতঃ । আয়ু-
 র্বেদীয়েহপি । ন বেগিতোহশ্চ কার্য্যসিদ্ধিঃ
 স্মান্নাজিহ্বা সাধ্যামায়ং । অঙ্গিরাঃ ।
 উথায় পশ্চিমে রাত্রেস্তত আচম্য
 চোদকং । অন্তর্দ্বায় ভূগৈর্ভূমিং শিরঃ
 প্রাবৃত্য বাসসা ॥ বাচং নিয়ম্য যত্নেন
 স্তীবনোচ্ছ্বাসবর্জিতঃ । কুর্য্যাম্মূত্রপূরীষে তু
 শুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 ততঃ কল্যাং সমুথায় কুর্য্যাম্মৈত্রং নরে-
 ধ্বর । নৈর্ধাত্যামিবু বিক্ষেপমতীত্যাভ্যধিকং

ভুবঃ ॥ তিষ্ঠেন্নাতিচিরং তত্র নৈব কিঞ্চি-
 ছুদীরয়েৎ । কল্যমুযঃকালং । মৈত্রং মিত্র-
 দেবতাকপায়ুসম্বন্ধাৎ পুরীষোৎসর্গঃ ।
 নৈর্ধাত্যামুখানদেশমারভ্য উথায়েত্যেনে
 উপস্থিতেঃ ইষুপ্রক্ষেপযোগ্যদেশাঘ্রহিঃ ।
 তদ্দেশপরিমাণমাহ পিতামহঃ । মধ্যমে
 তু চাপেন প্রক্ষিপেত্তু শরত্রয়ং । হস্তা-
 নাঞ্চ শতে সার্কৈ লক্ষ্যং কৃতা বিচ-
 ক্ষণঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । মূত্রপূরীষোৎ-
 সর্গং কুর্য্যাদক্ষিণাং দিশং দক্ষিণা-
 পরাস্থেতি । দক্ষিণাপরাং নৈর্ধাতীং ।
 মনুঃ । মূত্রোচ্চারসমুৎসর্গং দিবা কুর্য্যা-
 ছুদঙ্গুখঃ । দক্ষিণাভিমুখে রাত্রে সক্ষ্যায়ো-
 শ্চ যথা দিবা ॥ যন্তু যমবচনং । প্রত্য-
 ঙ্মুখশ্চ পূর্বাঙ্কে ত্বপরান্কে চ প্রাঙ্গুখঃ ।
 উদঙ্গুখস্ত মধ্যাহ্নে নিশায়াং দক্ষিণা-
 মুখঃ । ইতি তদিচ্ছাবিকল্পার্থং সূর্য্যাভি-
 মুখনিরাসার্থঞ্চ ন তু নিয়মার্থং দেবলবচন-
 বিরোধং । তথা চ দেবলঃ । সदैবোদ-
 ঙ্মুখঃ প্রাতঃ সায়াহ্নে দক্ষিণামুখঃ । বিণ্-
 মূত্রমাচরেন্নিত্যং সক্ষ্যায়াং পরিবর্জয়ে-
 দিতি ॥ অত্র প্রাতঃসায়াহ্নশব্দৌ দিবা-
 রাত্রিপরৌ পূর্কোক্তমনুবচনৈকবাক্য-
 ছাৎ । সক্ষ্যায়াং পরিবর্জয়েদিতি তু
 পীড়িতেতরপরং ॥ * ॥ যমঃ । কৃতা
 যজ্ঞোপবীতস্ত পৃষ্ঠতঃ কণ্ঠলম্বিতং ।
 বিণ্মুত্রে চ গৃহী কুর্য্যাদ্যদ্বা কর্ণে সমা-
 হিতঃ ॥ পৃষ্ঠতঃ পৃষ্ঠে কণ্ঠলম্বিতং নিবীতং
 তৎ পৃষ্ঠলম্বিতং নিবীতমাপৃষ্ঠদেশাবলম্বং
 গ্রাম্যধর্ম্মেষ্টি নিগমপরিশিষ্টবচনাৎ ।

নিয়ম্য প্রবতো বাচং সম্বীতান্ধোহবগুণিত
 ইতি মনুবচনাচ্চ । অত্র সম্বীতং নিবীতং
 সম্বীতং মানুস ইতি তৈত্তিরীয়শ্রুতেঃ ।
 মানুসে মনকাদিকৃত্যে । পৃষ্ঠলম্বিতং
 নিবীতী বেতি বোধায়নীয়াচ্চ । ততশ্চ
 হারবৎ কৃত্বা পৃষ্ঠলম্বিতং স্কন্ধে ইত্যর্থঃ ।
 একবস্ত্রতাপক্ষে ব্যবস্থামাহ সাংখ্যায়নঃ ।
 যদেব্যবস্ত্রো যজ্ঞোপবীতং কর্ণে কৃত্বা
 অবগুণিত ইতি কর্ণে দক্ষিণে । পবিত্রং
 দক্ষিণে কর্ণে বিগ্নুত্রমাচরেদिति স্মৃতো
 তথাদর্শনাৎ । অবগুণিতঃ কৃতশিরো-
 হবগুণনঃ । মনুঃ । ছায়ায়ামস্ককারে বা
 রাত্রাবহনি বা দ্বিজঃ । যথাস্থখমুখঃ কুর্যাৎ
 প্রাণবোধভয়েষু চ ॥ মহাভারতে । প্রত্যা-
 দিত্যং প্রতি জলং প্রতি গাঞ্চ প্রতি দ্বিজং ।
 মেহন্তি মে চ পথিষু তে ভবন্তি গতা-
 য়মঃ ॥ প্রতিঃ সাংমুখে ॥ * ॥ মনুঃ । ন
 মূত্রং পথি কুব্বীত ন ভস্মনি ন গোত্রজে ।
 ন ফালকৃষ্ণে ন জলে ন চিত্যাং ন চ
 পর্বতে ॥ ন জীর্ণদেবায়তনে ন বল্লীকে
 কদাচন । ন সসত্ত্বেষু গর্ভেষু ন গচ্ছন্নপি
 সংস্থিতঃ ॥ ন নদীতীরমাসাদ্য ন চ পর্বত-
 মস্তকে । গবাগ্নিবিপ্রানাচিত্যমপঃ পশুং-
 স্তথৈব চ ॥ ন কদাচন কুব্বীত বিগ্নুত্রস্য
 বিসর্জনং । সসত্ত্বেষু প্রাণিমৎস্ব ।
 সংস্থিতঃ উখিতঃ । পর্বতনিষেধাদেব
 মস্তকনিষেধে সিদ্ধে পুননিষেধো যত্র
 পর্বতোহশক্যপরীহারস্তত্রাপি মস্তক-
 বর্জনার্থঃ । অথবা । পর্বতমস্তকনিষেধো-
 হধিকদোষায় ॥ * ॥ বশিষ্ঠঃ । আহা-
 র-

নির্হারবিহারযোগাঃ* স্মসংবৃত্তা ধর্মবিদা
 তু কার্যাঃ । বাগ্বুদ্ধিগুপ্তী চ তপস্তথৈব
 ধনায়ুযী গুপ্ততমে*তু কার্যে ॥ নির্হারো
 মূত্রপুরীমোৎসর্গঃ । বিহারঃ স্ত্রীসংভোগঃ ।
 যোগঃ সমাধিঃ । বাগ্বুপ্তিরশুভান্নাপ-
 ত্যাগঃ । বুদ্ধিগুপ্তিরনিচ্চিত্তাত্যাগঃ ।
 হারীতঃ । আহারস্ত রহঃ কুর্য্যান্নির্হার-
 ঠৈব সর্বদা । গুপ্তাভ্যাং লক্ষ্ম্যুপেতঃ
 স্মাৎ প্রকাশে হীয়তে তথা ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 সোমাগ্ন্যর্কান্মুবাযুনাং পূজ্যানাঞ্চ ন সং-
 মুখং । কুর্যাৎ চীবনবিগ্নুত্রসমুৎসর্গঞ্চ
 পশুিতঃ ॥ আপস্তম্বঃ । ন চ সোপানংকো
 মূত্রপুরীসে কুর্যাদিতি । বৃহস্পতিঃ ।
 করগৃহীতপাত্রেণ কৃত্বা মূত্রপুরীষকে ।
 মূত্রতুল্যস্ত পানীরং পীত্বা চান্দ্রায়ণ-
 ঞ্চরেৎ ॥ * ॥ ভরদ্বাজঃ । অথাবক্রম্য
 বিগ্নুত্রং লোক্কাষ্ঠতৃণাদিনা । উদস্ত-
 বাসা উত্তিষ্ঠেদৃঢ়ং বিপ্লতমেহনঃ ॥ উদস্ত-
 বাসাঃ কটিদেশাদুর্দ্ধক্ষিপ্তবস্ত্রঃ ॥ * ॥ অথ
 শৌচং । দেবলঃ । ধর্মবিদক্ষিণং হস্ত
 মধঃশৌচে ন যোজয়েৎ । তথৈব বাস
 হস্তেন নাভেরুর্দ্ধং ন শোধয়েৎ । প্রকৃতি-
 স্থিতিরেষা স্মাৎ কারণাদুভয়ক্রিয়া ॥
 কারণাদ্রোপাদেঃ । ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং ।
 উদ্ধৃতোদকমাদায় মৃত্তিকাকৈব বাগ্ভতঃ ।
 উদঙ্গুখো দিবা কুর্যাদ্রোত্রৌ চেদক্ষিণা-
 মুখঃ ॥ স্ননির্নিক্তে মৃদং দদ্যান্মৃদস্তে ত্বপ-
 এব চ । কুর্য্যাচ্ছৌচমিতি শেষঃ ॥ স্ননি-
 নিক্তে ভরদ্বাজোক্তলোক্কাদিপ্রমুখে গুদে ।
 উদকপাত্রাভাবে করেণ জলাশয়াৎ উদক-

গ্রহণমাহ আদিত্যপুরাণং । রত্নিত্রমাত্রং
জলং ত্যক্ত্বা কুর্য্যাচ্ছৌচমনুদ্বৃতে । পশ্চাচ্চ
শোধয়েত্তীর্থমন্তথা ন শুচির্ভবেৎ ॥ তস্মিন
দেশে শৌচং কর্তব্যং যস্মাদ্রত্নিত্রমাত্র-
ব্যবহিতং জলং তৎস্থলমেব তীর্থং
জলসমীপত্বাৎ ॥ * ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
বগ্নীকমূমিকোৎখাতাং মৃদমন্তুর্জলান্তথা ।
শৌচাবশিষ্ঠাং গেহাচ্চ নাদদ্যাল্পেপ-
সন্তবাং ॥ অন্তঃপ্রাণ্যবপন্নাক্ষ হলোৎ-
খাতাং সকর্দমাং । মনুদক্ষৌ । একা লিঙ্গে
গুদে তিস্রস্তথা বামকরে দশ । উভয়োঃ
সপ্ত দাতব্য । মৃদঃ শুদ্ধিমভীপ্সতা ॥
উভয়োঃ করয়োঃ । বামহস্তে দশদানা-
নন্তরং তৎপৃষ্ঠে ষড়্‌দানমাহ হারীতঃ । দশ
मध्ये চ ষট্‌পৃষ্ঠে ইতি । শঙ্কদক্ষৌ । তিস্রস্ত
মৃত্তিকা দেয়াঃ কৃত্বা তু নখশোধনং ।
তিস্রস্ত পাদয়োর্দেয়াঃ শুদ্ধিকামেন
নিত্যশঃ ॥ নখশোধনং তৃণাদিনা নখান্ত-
র্মলশোধনং । তিস্র ইতি হস্তয়োঃ রিতি
শেষঃ ॥ * ॥ পাদপ্রক্ষালনং ন কাংশ্চে
কর্তব্যমাহ বিষ্ণুধর্মোত্তরং । দর্ভৈর্ন মার্জ-
য়েৎ পাদৌ ন চ কাংশ্চে প্রধাবয়েৎ ॥ * ॥
দক্ষঃ । লিঙ্গে তত্র সমাখ্যাতা ত্রিপর্বী
পূর্য্যতে যয়া । অর্দ্ধপ্রস্থতিমাত্রা তু প্রথমা
মৃত্তিকা স্মৃতা ॥ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া চ
তদর্দ্ধং পরিকীর্তিতং । যদা তু উক্তপ্রমা-
ণয়া মৃদা গন্ধলেপক্ষয়ো ন ভবতি তদা
অধিক্যাপি কর্তব্যং । গন্ধলেপক্ষয়করং
শৌচং কুর্যাদতজ্জিতং ॥ ইতি যাজ্ঞবল্ক্য-
বচনাৎ । গুদাদন্যত্র পরিমাণমাহ যমঃ ।

মৃত্তিকা তু সমুদ্ভিক্টা ত্রিপর্বী পূর্য্যতে যয়া ।
ত্রিপর্বী তর্জ্জনীমধ্যমানামিকানাং প্রপর্ব-
ত্রয়ং ॥ * ॥ মূত্রমাত্রে তু স্মৃতিঃ । একাং
লিঙ্গে মৃদং দদ্যাৎ বামহস্তে তু মূত্রয়ং ।
উভয়োর্হস্তয়োর্দে তু মূত্রশৌচং প্রকী-
র্তিতং ॥ ব্রহ্মপুরাণে । পাদয়োর্দে গৃহীত্বা
চ স্প্রক্ষালিতপাণিমান্ । দ্বিরাচম্য
ততঃ শুদ্ধঃ স্মৃত্বা বিষ্ণুং সনাতনং ॥
পাদয়োর্দে একৈকা । ইদং মূত্রে পুরী-
যোৎসর্গে তিস্র্ণাং বিধানাৎ ॥ * ॥
দক্ষঃ । যথোদিতং দিবা শৌচমর্দ্ধং রাত্ৰৌ
বিধীয়তে । আতুরে চ তদর্দ্ধং স্মৃৎ তদর্দ্ধ-
ন্তু পথি স্মৃতং ॥ যথোক্তকরণাশক্তা-
বেবেদং ন তু নিশাদিপূরস্কারেণৈব বাক্য-
স্মাদৃষ্ঠার্থতাপভেঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । পথি
পাদস্ত বিজেয় আর্ভঃ কুর্যাদযথাবলং ।
এতয়োর্বিরোধস্ত আর্ভানার্ভাভ্যাং পরি-
হরণীয়ঃ । দক্ষঃ । দেশং কালং তথাত্মানং
দ্রব্যং দ্রব্যপ্রয়োজনং । উপপত্তিমবস্তাক্ষ
জ্ঞাত্বা শৌচং প্রকল্পয়েৎ ॥ ব্রহ্মপুরাণে ।
ন যাবদুপনীয়েত দ্বিজঃ শৃঙ্গস্তথাঙ্গনা ।
গন্ধলেপক্ষয়করং শৌচং তেষাং বিধী-
য়তে ॥ প্রমাণং শৌচসংখ্যা বা ন
শিষ্টৈরুপদিশ্যতে । যাবচ্চ শুদ্ধিং ময়েত
তাবং শৌচং সমাচরেৎ ॥ দক্ষঃ । ন্যূনা-
ধিকং ন কর্তব্যং শৌচং শুদ্ধিমভীপ্সতা ।
প্রায়শ্চিত্তং প্রসজ্জত বিহিতাতিক্রমে
কৃতে ॥ শৌচাচারবিহীনস্য সমস্তা নিফলাঃ
ক্রিয়াঃ । গন্ধলেপক্ষয়ে সত্যধিকং ন
কর্তব্যং পূর্বেবাঙ্কযাজ্ঞবল্ক্যবিরোধাৎ । গন্ধ-

लेपाक्षये द्विकसंख्यापि । वाङ्मवक्त्या-
 वचनं अनुपनीतादिपरं वा । पूर्वोक्त-
 ब्रह्मपुराणैकवाक्यात् ॥ * ॥ एतच्छौचं
 गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुण-
 स्तु वनस्थानां यतीनां चतुर्गुणं ॥ इदंस्तु
 द्वैगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
 धानात् । व्याघ्रपादः । शौचस्तु द्विविधं
 प्रोक्तं बाह्यमात्रस्य तथा । मृज्जलाभ्यां
 स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिसुखापरं ॥ गङ्गा-
 तोयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगोपमैः ।
 आमुत्तयोः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न
 शुध्यति ॥ * ॥ स्मृतिः । धावस्तु प्रमत्तं
 मूत्रोच्छारकृतं तथा । भुङ्गानमाचमानं
 नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जन्मप्रभृति यं-
 किंकिं चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तन्-
 निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥ * ॥
 श्याशृङ्गः । यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं
 वारिणा तद्विशोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवे-
 त्स्य मृत्तिकां वा न शोधयेत् ॥ * ॥
 शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववद्व्युपस्पृश्य
 आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेतेति ।
 अत्र मार्जनानन्तरं कालनं अत्र तथा-
 दर्शनात् । आचमनानन्तरं आदित्यादि-
 दर्शनं यथासम्भवं । शौचं कृत्वा मूत्रो-
 च्चारं न पश्येत् दृक्पादित्यमग्निं सोमं
 वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः ।
 दक्षः । प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवे-
 दन्नु वीक्षितं । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः
 प्रमृज्यात्ततो मुखं । संहृत्य तिसृभिः

पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन श्रुदे-
 शिन्या त्राणं पश्चादनन्तरं । अ-
 नामिकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयंस्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण सं-
 स्पृशेत् ॥ * ॥ पादप्रक्षालनं विशेषयति
 देवलः । प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
 प्रक्षालयेत् शनैः । उदङ्मुखो वा दैवतस्य
 पैतृके दक्षिणमुखः ॥ शनैरन्तरं । दैव-
 पैतृकेतरत्रापस्तुम् । अत्यक्पादाव-
 सेचनमिति । अत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
 क्रममाह गोभिलः । सव्यं पादमवने-
 निज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् ।
 दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं
 पादं प्रक्षालयेदिति अर्हीणीये तथादर्श-
 नात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
 सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीतिसूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने
 सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्य-
 स्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यं
 अन्यार्थं पुनर्बचनमिति न्यायात् । अन्यार्थ-
 मधिकार्थं । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथम-
 मिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः
 प्रक्षालयति तदा दक्षिणं प्रथममिति न
 सव्यं । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आशु-
 लायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रय-
 च्छेत् सव्यं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यं इति एवं हरि-
 शर्मापि । आचमने पाणिपादप्रक्षालनं

মূত্রাহ্যংসর্গে । যথা বৃদ্ধপরাশরঃ । কৃত্বাথ
শৌচং প্রক্ষাল্য হস্তৌ পাদৌ চ মুঞ্জলৈঃ ।
নিবন্ধশিখা স্নানীনো দ্বিজ আচমনঞ্চরেৎ ॥
কৃত্বোপবীতং সব্যাংশে বাজ্ঞনঃকায়সং-
ঘতঃ । আপস্তুম্বঃ । ইত্যেবমস্তিরাজানু
প্রক্ষাল্য চরণৌ পৃথক্ । হস্তৌ চামণি-
বন্ধাভ্যাং পশ্চাদাসীতসংঘতঃ ॥ আজানু
স্নানিবন্ধাভ্যামিত্যবধ্যপাদানং তৎপর্য্য-
ন্তাশুচিব্রহ্মায়াং অধ্বশ্রমাপনোদনায়
অতিশয়শৌচায় বা । অতএবোক্তং অঙ্গ-
প্রকর্ষাং ফলপ্রকর্ষ ইতি ॥ * ॥ শিখা-
বন্ধনে বিশেষমাহ ব্রহ্মপুরাণং । গায়ত্র্যা
তু শিখাং বন্ধা নৈখাত্যাং ব্রহ্মরক্ষতঃ ।
জুটিকাঞ্চ ততো বন্ধা ততঃ কস্ম সমা-
সরেৎ ॥ * ॥ পিবেদিত্যত্রান্তর্জান্নাহ যাজ্ঞ-
বল্ক্যঃ । অন্তর্জানু শুচৌ দেশে উপবিষ্ট
উদজুখঃ । প্রাধা ব্রাহ্মেণ তীর্থেন দ্বিজো
নিত্যমুপস্পৃশেৎ ॥ অন্তর্জানু জানুনো-
র্গম্যে হস্তৌ কৃত্বেতি শেষঃ । বাশকা-
নীশানাভিমুখঃ । ঈশানাভিমুখো ভূহোপ-
স্পৃশেতু যথাবিধি । ইতি মরীচ্যক্তেঃ ।
ব্রাহ্মেণ তীর্থেন অঙ্গুষ্ঠমূলেন । কনিষ্ঠ-
দেশিন্যঙ্গুষ্ঠমূলান্যত্রং করস্য চ । প্রজা-
পতিপিতৃব্রহ্মদেবতীর্থান্যনুক্ৰমাৎ ইতি
যাজ্ঞবল্ক্যাৎ ॥ দেশিনী তর্জনী । করস্য
দক্ষিণস্য । যথা মার্কণ্ডেয়পুরাণং । অঙ্গু-
ষ্ঠোত্তরতো রেখা যা পাণেদক্ষিণস্য চ ।
এতদ্ব্রাহ্মমিতি খ্যাতং তীর্থস্নানচমনায়
বৈ ॥ অত্র দ্বিজো ন স্ত্রীশূদ্রাবিতি মিতা-
করা ॥ অতএব স্ত্রিয়ান্বেদশিকং তীর্থং

শূদ্রজাতেস্তথৈব চ । সক্রদাচমনাচ্ছুদ্ধি-
রেতয়োরেব চোভয়োঃ ॥ ব্রাহ্মতীর্থাব-
রোধে তু মনুঃ । কায়বৈদশিকাভ্যাং
বা ন পৈত্রোণ কদাচন । উক্ততীর্থ-
ত্রয়স্য ত্রণাদিনাবরোধে করমধ্যাত্মকাগ্নে-
য়েনাপি । এবঞ্চ সর্বাবিরোধে স্ববর্ণাদি-
পাত্রেণাপ্যাচমনং কার্য্যং স্বয়মসামর্থ্যে-
হন্যোনাচমনং কারয়িতব্যং । যাজ্ঞবল্ক্যঃ ।
অদ্বিস্ত প্রকৃতিস্বাভিহীন্যভিঃ ফেনবুদ-
বুদৈঃ । হংকণ্ঠতালুগাভিস্ত যথাসংখ্যং
দ্বিজাতয়ঃ ॥ শুধোরন্ স্ত্রী চ শূদ্রশচ
সকুং স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥ অন্ততঃ ওষ্ঠো-
পান্তে । উত্তরোত্তরমুপকর্ষাৎ । অতএব
স্পৃষ্ঠাভিরিত্যুক্তং ন তু ভক্তিভি-
রিতি । স্ত্রী শূদ্রো বাথ নিত্যাস্তঃকাল-
নাচ্চ করোষ্ঠয়োরিতি ব্রহ্মপুরাণাচ্চ ।
আচমনার্থে পাণিপাদপ্রক্ষালনমেবে-
ত্যেকে । ইতি শূদ্রাধিকারে গোতনো-
ক্তেশ্চ । আচমনাইজলাভাবে ইদমিত্যা-
চারাধ্যায়ঃ । মনুঃ । হৃদগাভিঃ পূয়তে
বিপ্রঃ কণ্ঠগাভিস্ত ভূমিপঃ । বৈশ্যোহস্তিঃ
প্রাশিতাভিশ্চ শূদ্রঃ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥
অত্র বৈশ্যাবধিপ্রাশনযুক্তং । অনুপনীতা-
নাস্ত স্ত্রীশূদ্রবদাচমনং ন যাবদুপনীয়েত ।
ইতি প্রাগুক্তশৌচে তথাদর্শনাৎ । মিতা
করাদয়োহপ্যেবং । অস্তু বিশেষয়তি
বোধায়নঃ । পাদপ্রক্ষালনাচ্ছেষণে নাচ-
মেৎ যদ্যাচামেৎ ভূমৌ স্রাবয়িত্বাচামে-
দিতি । উশনাঃ । কাংস্যায়সেন পাত্রেণ
ত্রেপুসীসকপিতলৈঃ । আচান্তঃ শতকৃত্বো-

হপি ন কদাচিচ্ছুচির্ভরেৎ ॥ কাংস্যাদি-
পাত্রকরণকাচমনং কাংস্যায়সেনেত্যাদিনা
নিষিক্তমিতি কেচিৎ । হস্তেনাচমনেহপি
কাংস্যাদিপাত্রাবর্জিতং তন্নিষিক্তমিত্য-
পরে । আচমনজলনিষেধে শঙ্খালিখতো ।
ন শূদ্রা শুচ্যেকপাণ্যা বর্জিতেনেতি অত্রা-
শুচিপদং আচমনকর্তৃভিন্নপরং । শূদ্র-
সাহচর্যাৎ একপাণিপদমপি আচমনকর্তৃ-
ভিন্নপাণিপরং । তেন স্বীয়বামপাণ্যা-
বর্জিতমনিষিক্তং । তথা চ কমণ্ডলধিকারে
বোধায়নঃ । মূত্রপুরীষে কুর্ক্বন্ দক্ষিণ-
হস্তেন গৃহ্নাতি সবে্যনাচমনীয়মিতি ।
গৃহ্নাতি জলপাত্রমিতি শেষঃ । আচামে-
দিত্যনুর্ত্তৌ দেবলঃ । শিখাং বন্ধা বসিত্বা
দ্বৈ নির্নিক্তে বাসসী শুভে । তুষ্ণীং ভূত্বা
সমাদায় নোদগচ্ছন্নবিলোকয়ন্ ॥ একবস্ত্রাঃ
প্রাচীনাবীতিন ইত্যাদিপারস্করদর্শনাৎ
যত্র প্রেতস্নানতর্পণাদৌ একবস্ত্রং বিহিতং
তত্র তদঙ্গহাদেকবাসা এবাচমনং কুর্যাৎ ।
প্রচেতাঃ । অনুষ্ণাভিরফেনাভিঃ পূতাভি-
বীক্ষ্য চক্ষুযা । হৃদগতাভিরশব্দাভিস্ক্রিচ্চতু-
র্ক্বান্তিরাচমেৎ ॥ চতুর্ক্বেতি ভাবশুদ্ধ্যপে-
ক্ষয়া বিকল্পঃ । ন তু ফলভূয়স্বার্থং কল্পনা-
গৌরবাপত্তেঃ । বীক্ষণানুষ্ণয়োর্ভট্টভাষ্য-
মাধবাচার্য্যকৃতপরাশরভাষ্যোরপবাদমাহ
যমঃ । রাত্রাববীক্ষিতেনাপি শুদ্ধিরুক্তা
মনীষিভিঃ । উদকে নাতুরাণাঞ্চ তথোষ্ণে-
নোষ্ণপায়িনাং ॥ আচামেদিত্যনুর্ত্তৌ
বশিষ্ঠঃ । প্রদরাদপি যা গোস্তুর্পণায় স্মর্য
বর্গরসদুষ্ণাভির্ঘাশ্চ স্মরশুভাগমা ইতি ।

প্রদরো বিদীর্ঘভূভাগঃ । "অশুভাগমাঃ
অশুচিদেশাদাগতাঃ । যস্মিন্ দেশে বর্ণাদি-
দুষ্কমেব তোয়ং তত্র তদপি গ্রাহ্যং ।
তথা চ মরীচিঃ । যেষু স্থানেষু যচ্ছৌচং
ধর্ম্মাচারশ্চ যাদৃশঃ । তত্র তন্মাবগম্যেত
ধর্ম্মস্তুত্রৈব তাদৃশঃ ॥ যেষু স্থানেষু যে
দেবা যেষু দেশেষু যে দ্বিজাঃ । যেষু
স্থানেষু যতোয়ং যা চ যত্রৈব মূর্ত্তিকা ॥ ॥
আচমনে উদকগ্রহণপ্রকারং পরিমাণ-
ঞ্চাহ ভরদ্বাজঃ । আয়তং পর্ব্বণাং কৃহ্না
গোকর্ণাকৃতিবৎ করং । সংহতাস্থুলিনা
তোয়ং গৃহীত্বা পাণিনা দ্বিজঃ ॥ মুক্তাস্থূঠ-
কনিষ্ঠাভ্যাং শেষেণাচমনঞ্চরেৎ । মাষ-
মজ্জনমাত্রাস্তু সংগৃহ্য ত্রিঃ পিবেদপঃ ॥
পাণিনা দক্ষিণেন । ত্রিঃ পিবেদক্ষিণে-
নাপি ইত্যাদিপূরাণোক্তেঃ । মার্কণ্ডেয়ঃ ।
সপবিত্রেণ হস্তেন কুর্যাদাচমনক্রিয়াং ।
নোচ্ছিক্তং তৎ পবিত্রস্ত ভুক্তোচ্ছিক্তস্ত
বর্জয়েৎ ॥ মদনপারিজাতে হারীতঃ ।
গ্রন্থির্ঘস্য পবিত্রস্য ন তেনাচমনঞ্চরেৎ ।
গ্রন্থনাদ্গ্রন্থিরিতি সমুদ্রকরেহপি । আচ-
মনানুর্ত্তৌ দেবলঃ । ন গচ্ছন্ন শয়ানশ্চ ন
চলন্ন পরান্ স্পৃশন্ । ন হসম্ভৈব সং-
জল্পন্নাত্মানঞ্চৈব বীক্ষয়ন্ ॥ চলন্ কম্পমান
ইতি রত্নাকরঃ ॥ আত্মানং আত্মস্থানং
হৃদয়ং । বীক্ষয়মিতি স্বার্থে গিচ্ । কেশা-
ন্নীবীমধঃকায়ং ন স্পৃশন্ ধরলীমপি । যদি
স্পৃশতি চৈতানি ভূয়ঃ প্রক্ষালয়েৎ করং ॥
অধঃকায়ং নাভেরধঃপ্রদেশং । করং
দক্ষিণং । আচমনানুর্ত্তৌ গোভিলঃ ।

নাস্তরীয়েকদেশেন কল্পয়িত্বোত্তরীয়ক-
মিতি । অন্তরীয়মধঃপরীধানং তদেকদেশ
মুত্তরীয়ং কৃৎয়া মরীচিঃ । ন বহির্জানুস্বরয়া
নাসনস্থো ন চোখিতঃ । ন পাদুকাস্থো-
হনুচিত্তঃ শুচিঃ প্রযতমানসঃ ॥ উপস্পৃশু
দ্বিজো নিত্যং শুদ্ধঃ পূতো ভবেন্নরঃ ।
ভুক্তাসনস্থো নাচামেদ্ব্যকালে কদাচন ॥
জলস্থলোভয়কর্মানুষ্ঠানার্থস্ত জলস্থলৈক-
চরণেনাচমনং কর্তব্যমিত্যাহ পৈঠীনসিঃ ।
অন্তরুদকে আচাস্তোহস্তরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
বহিরুদকে আচাস্তো বহিরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
তস্মাদন্তরেকং বহিরেকঞ্চ কৃৎয়া পাদ-
মাচামেৎ সর্বত্র শুদ্ধো ভবতীতি । জলে
তুভিষ্ঠমাচামেৎ । জানোরুদ্ধং জলে তিষ্ঠ-
মাচাস্তঃ শুচিতামিয়াৎ । অধস্তাৎ শত-
কৃৎয়াহপি সমাচাস্তো ন শুধ্যতীতি
বিষ্ণুক্তেঃ ॥ হারীতঃ । আর্দ্রবাসা জলে
কুর্য়্যাত্তর্পণাচমনং জপং । শুদ্ধবাসাঃ
স্থলে কুর্য়্যাত্তর্পণাচমনং জপং ॥ কাত্যা-
য়নঃ । স্নানমাচমনং হোমং ভোজনং
দেবতার্চনং । প্রোচপাদো ন কুব্বীত
স্বাধ্যায়ং পিতৃতর্পণং ॥ আসনারুচপাদস্ত
জানুনোর্জ্জয়োস্তথা । কৃতাবসকৃথিকো
যস্ত প্রোচপাদঃ স উচ্যতে ॥ আসনারুচ-
পাদঃ আসনারোপিতপাদতলঃ । জানুনো-
র্জ্জয়োঃ কৃতাবসকৃথিকো বস্ত্রাদিনা কৃত-
পৃষ্ঠজানুজ্জাবন্ধঃ । তুঘ্নেন ভেদপ্রতীতেঃ
প্রোচপাদস্য দ্বিবিধত্বং প্রতীয়তে ॥ * ॥
অত্র চ অনেকোদ্ধাছে দারুশিলে ভূমিসমে
ইষ্টকাশ্চ সঙ্কীর্ণীভূতা ইতি বোধায়ন-

বচনাত্তথাবিধে আরুচপাদোহপি কুর্য়্যাৎ ।
ব্যাসঃ । শিরঃ প্রাবৃত্য কর্ণং বা মুক্তকচ্ছ-
শিখোহপি বা । অকৃৎয়া পাদয়োঃ শৌচ-
মাচাস্তোহপ্যশুচির্ভবেৎ ॥ তথা । অপঃ
পাণিনখাগ্রেন আচামেদ্ব্যস্ত ব্রাহ্মণঃ ।
সুরাপানেন ততুল্যমিত্যেবমৃষিরব্রবীৎ ॥
সংবৃত্যেতি মুখং সংবৃত্য অলোমকোষ্ঠ-
স্পর্শো যথা ন ভবতীতি তাৎপর্যং । তথা
চ বশিষ্ঠঃ । আচাস্তঃ পুনরাচামেদ্ব্যাসো
বিপরিধায় চ । ওষ্ঠৌ চ সংস্পৃশু তথা
যত্র স্যাতামলোমকৌ ॥ এবঞ্চ প্রাগুক্ত-
হারীতবচনে ওষ্ঠয়োশ্চার্জনমুক্তং তৎ
সলোমকয়োরেবেতি । এতদনস্তরং বাম-
হস্তং পাদৌ শিরশ্চ দক্ষিণেন পাণিনা-
ভ্যক্ষয়েৎ । তথা চ কামধেনাবাপস্তম্বঃ ।
ত্রিরাচামেৎ হৃদগাভিস্তিরোষ্ঠৌ পরিমুজেৎ
দ্বিরিত্যেকে দক্ষিণেন পাণিনা সব্যং
প্রোক্ষ্য পাদৌ শিরশ্চেতি । গোভিলঃ ।
ত্রিরাচামেৎ দ্বিঃ পরিমুজীত পাদাবভ্যক্ষ্য
শিরোহভ্যক্ষয়েদिति ইন্দ্রিয়াণ্যন্দিঃস্পৃশেৎ
অক্ষিণী নাসিকে কর্ণাবিতি । ইন্দ্রিয়াণি
ইন্দ্রিয়ায়তনানি ইন্দ্রিয়াণামমূর্ত্ত্বাৎ ।
তিস্থভিরিতি তর্জ্জনীমধ্যমানামিকাভিঃ ॥* ॥
সর্বত্রোঙ্কুষ্ঠযোগেন আচমনম কারণমাহ
পৈঠীনসিঃ । অগ্নিরঙ্কুষ্ঠস্তস্মান্তেনাপি
সর্বানি স্থানানি স্পৃশেৎ ॥ নিষ্ঠীবনাদা-
বাচমনং যথা । বায়ুপুরাণে । নিষ্ঠীবনে
তথাভ্যঞ্জে তথা পাদাবসেচনে । উচ্ছ্রিক্তস্য
চ সংভাষাদশুচ্যপহতস্য চ ॥ সন্দেহেষু
চ সর্বেষু শিখাং মুক্তা তথৈব চ । বিনা

यज्जोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
 उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चास्त्यवासिनां ॥
 हारीतः । स्त्रीशूद्रोच्छिक्तसंभाषणे मूत्र-
 पुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगस्तुकाम आचा-
 मेदिति । याज्वल्क्यः । स्नात्वा पीत्वा स्फुते
 श्लेष्टे भुङ्क्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचास्त्यः पुन-
 राचामेदासो विपरिधाय च ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 होमे भोजनकाले च सक्रायोरुभयो-
 रपि । आचास्त्यः पुनराचामेदद्यत्रापि सकृत्
 सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः शुद्धः श्रुत्वा विष्णुं
 सनातनं ॥ * ॥ स्मृतिः । स्फुते निष्ठीविते
 श्लेष्टे परिधानेऽश्रुपातने । कर्णस्य एषु
 नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ अत्र
 हेतुमाह पराशरः । प्रभासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे
 कर्णे वसन्ति मयूरब्रवीत् ॥ सांख्यायनः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म-
 राट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । यः
 कर्णं कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वान् न
 संशयः ॥ * ॥ अथ दन्तधावनं । ब्रह्मशाता-
 तपः । मुखे पर्याषिते नित्यं भवत्यप्र-
 यतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्त्ये-
 दन्तधावनं ॥ * ॥ श्राद्धदिनादौ तस्य
 वर्ज्यत्वं यथा विष्णुः । श्राद्धे जन्मदिने चैव
 विवाहेऽर्जुनसुतवे । त्रते चैवोपवासे
 च वर्ज्येदन्तधावनं ॥ दन्तधावनमद्याहृद-
 ङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥ * ॥ दन्तुलग्रस्य
 दन्तुल्याह्वं यथा । गौतमः । दन्तुल्लिके

दन्तुवदद्यत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक् च्युते-
 रित्येके । च्युतेराश्राववद्द्विद्वान्निगर्गमेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोग्यं
 दन्तुलग्नं अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः ।
 इदं कान्मुपलभ्यमानरसविषयं । दन्तुवदन्त-
 लग्रेषु रसवर्ज्जमिति शश्र्वचनात् । जिह्वा-
 भिघर्षणेऽपि अशक्योद्धरणे न दोषः ।
 भोजने दन्तुलग्निनिर्हत्याचमनकरेत् ।
 दन्तुलग्नमसंहर्यात् लेपं मन्येत दन्त-
 वत् ॥ न तत्र कुर्याद्वह्मशो यत्रमुद्धरणे
 पुनः ॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधादत्रणे
 कृते । इति देवलवचनात् । च्युतेरित्युप-
 लभ्यमानरसविषयं । आश्रावो लाला
 तद्वन्निगर्गमित्यर्थः । अतएव शोणितं यथा
 न भवति तथा तृणादिनां दन्तुलग्निःसारणा-
 चरणं ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । नारदा-
 द्युक्तवाक्फेयमर्काङ्गुलमपाटितं । सत्रचं
 दन्तुकार्थं स्यात्तदत्रेण प्रधावयेत् ॥ उथाय
 नेत्रे प्रकाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्त्येदन्तुधावनं ॥
 आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि
 च । ब्रह्मप्रज्जाः मेधाः तन्मो वेहि वन-
 स्पते ॥ शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति
 शेषः ॥ * ॥ नरसिंहपुराणं । दन्तुकार्थस्य
 वक्त्यामि समासेन प्रशस्ततां । सर्वे कर्त्त-
 किनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ प्रमाणं
 शैल्यकाह विष्णुः । कनीन्याग्रनिभुशैल्यां
 सकूर्त्तं द्वादशाङ्गुलं । प्रातर्भूत्वा च यत्-
 वाक् भक्त्येदन्तुधावनं ॥ प्रकाल्य भुङ्क्त्वा
 तज्जहाच्छूर्चो देशे समाहितः । सकूर्त्तं

दलितार्थं । द्वादशाङ्गुलस्तु ह्यन्दो गेत-
 रेषां । द्वादशाङ्गुलस्तु विप्राणां कृत्रि-
 याणां नवाङ्गुलं । अर्थाङ्गुलस्तु वैश्यानां
 शूद्राणांस्तु षडङ्गुलं । भक्षयेत् शान्त्रदृष्टानि
 पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥ * ॥ तिथिविशेषे
 तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुराणं । प्रति-
 पददर्शयिषु नवम्यांशैव सप्तमाः । दस्तानां
 कार्त्तसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं ॥
 अलाभे दस्तकार्त्तानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगणुसैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥
 गणुषस्य दस्तकार्त्तकार्याकारिद्धेहपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः । प्रतिपददर्शयिषु
 नवम्यां दस्तधावनं । पत्रैरन्यत्र कार्त्तेश्च
 जिह्वाल्लेखः सदैव हि ॥ * ॥ शुवाकादि-
 पत्रैर्दस्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः । शुवाकतालहिस्ताला-
 स्तथा ताडी च केतकी । खर्जूरनारिकेलौ
 च संप्रैते तृणराजकाः ॥ तृणराजशिरा-
 पत्रैर्षः कुर्यादस्तधावनं । तावद्वति
 चाणालो यावदगां नैव पशति ॥ परा-
 शरभाष्ये याज्ञवल्क्यः । नेष्टकालोऽ-
 पायाणैरितराङ्गुलिभिसुधा । त्यक्त्वा अना-
 मिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदस्तधावनं ॥ * ॥
 प्राचेताः । मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्या-
 दस्तधावनं । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः
 पितृगणैः सह ॥ * ॥ श्रुतिः । वमस्तुं
 जृम्भमाणं कूर्कस्तुं दस्तधावनं । अत्यक्त-
 शिरसंशैव स्नातुं नैवाभिवादयेत् ॥
 हारीतः । शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः
 शुचिमविष्णुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये

चान्ये दुष्टचारिणः ॥ तथा । स्नानं दानं
 तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गला-
 चारनियमाः शौचद्रव्यस्य निष्फलाः ॥
 शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर-
 स्तथा । मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भाव-
 शुद्धिस्तथापरं ॥ * ॥ अथ प्रातःस्नान-
 सङ्घे । ब्रह्मपुराणं । प्रातःस्नानं ततः
 कृत्वा संक्षेपेण यथोदितं । सक्याष्पापि
 तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥
 कात्यायनः । यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः । दस्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
 गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥ दस्तान् प्रक्षाल्य प्रात-
 रनातुरः स्नायात् ॥ * ॥ आतुरं विशेष-
 ष्यति आयुर्वेदीये । स्नानमदितनेत्रास्य-
 कर्णरोगातिमारिषु । आध्यानपीनसाजीर्ण-
 भुक्तवत्सु च गहितं ॥ तत्कालमाह
 विष्णुः । प्रातःस्नायारूणकिरणग्रस्तां प्राची-
 मवलोक्य स्नायात् । इति समुद्रकर-
 धृतं ॥ * ॥ श्रुतिकृतिलकं कुर्यात्
 स्नात्वा हस्तौ च भस्मना । दृष्टदोषविधा-
 तार्थं चाणालाद्यादिदर्शने ॥ उशनाः ।
 अभावे तुदकेनापि पितृदैवतमर्च-
 येत् । ब्रह्मपुराणे । कर्मादौ तिलकं
 कुर्याद्ब्रह्मपत्रं तद्वैष्णवं परं । गोप्रादानं
 जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥
 भस्मीभवति तत् सर्वमूर्ध्वपुत्रं विना कृतं ।
 ब्राह्मे । अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्य-
 माङ्गुली भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं
 श्रुतिदा च प्रादेशिनी ॥ व्यासः । जाह्नवी-
 तीरसन्तुतां यदं यद्वा विभर्ति यः ।

विभक्तिं रूपं सोऽर्कश्च तमोनाशाय
केवलं ॥*॥ गोपीचन्दनमाह शतातपः।
गोमतीतीरसञ्जुतां गोपीदेहसमुद्भवां।
युदं युद्धा बहेदस्युत्तु सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ ब्रह्माणुपुराणे । उर्द्धपुत्रं युदा
कुर्यात् त्रिपुत्रं भस्मना सदा । तिलकं
वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
उर्द्धपुत्रं द्विजः कुर्यात् कत्रियश्च त्रि-
पुत्रकं । अर्द्धचन्द्रक वैश्याश्च वर्तुलं शूद्र-
योनियः ॥ * ॥ आतुराणास्तु । अशिरस्कं
भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणां ।
आर्द्धेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं
विदुः ॥ इति जावालवचनात् शिरो विहाय
गात्रप्रक्षालनं । तदशक्तवार्द्धवाससा गात्र-
मार्ज्जनं कुर्यात् तदनन्तरं सक्यात् कुर्यात् ।
एतत्परमेव प्रातःसक्यात् ततः कुर्यात्
दन्तधावनपूर्वकमिति याज्जवक्यवचनं ।
इत्याहिकाचारतद्धं ॥

प्रातःसक्या (स्त्री) सक्यादेहपूर्वार्द्धं । तदुत्-
पत्तिर्यथा । तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे बृह-
ल्लोहिततीरगात् । सक्यात् दृष्ट्वा पप्रच्छ
वशिष्ठः सादरस्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे निर्जनं त्वं महीधरं ।
कश्च वा तनया गौरि किं वा तव चिकी-
र्षितं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि
शुभं न ते भवेत् । वदनं पूर्णचन्द्राभं
निश्चिकं वा कथं तव ॥ श्रीमार्कण्डेय
उवाच । तं श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य
महात्मानः । दृष्ट्वा च तन्महात्मानं जलस्त-
मिव पावकं ॥ शरीरध्वग्ब्रह्मार्च्यसदृशं

तं जटाधरं । सादरं प्रणिपत्यथ
सक्यावाच तपोधनं ॥ सक्यावाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तस्मै तपो-
धन । तव दर्शनमात्रेण तस्मै सेत्स्यति
वा विभो ॥ तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् निर्जनं
शैलमागता । ब्रह्मणोऽहं मनोज्ञाता
सक्या नाम्ना च विश्रुता ॥ नोपदेशमहं
जाने तपसो मुनिसन्तम । यदि ते युज्यते
शुभं मां त्वं समुपदेशय ॥ एतच्चिकी-
र्षितं शुभं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुप-
स्थिता । चिन्तया परिशुभ्येहहं वेपते
च मनः सदा ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच । आकर्ण्य
तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सूतः । स्वयं
स सर्वकृत्याज्ज्ञो नान्यत् किञ्चन पृच्छवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिधृतो-
द्यमां । वशिष्ठो मन्त्रयाक्त्रे शुरुवत्
शिष्यवत्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच । परमं यो
महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमः
परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयतां ॥ मन्त्रे-
णानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
उं नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सस्तुतं ॥
मार्कण्डेय उवाच । उपदिश्य वशिष्ठोऽथ
सक्यायै तपसः क्रियां । तामाभाष्य
यथान्यायं तत्रैवास्तुर्दधे मुनिः ॥ यथोक्त-
स्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनं ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास
भक्तितः ॥ प्रसन्नस्तुन रूपेण यद्रूपं
चिन्तितं तया । पुरः प्रत्यक्षतां यात-
स्तथां विष्णुर्जगत्पतिः ॥ निमीलितक्या-

স্বাস্থ্যস্ত প্রবিশ্য হৃদয়ং হরিঃ । দিব্যে-
 স্তিতং দদৌ তস্মৈ বাচং দিব্যে চ চক্ষুধী ॥
 দিব্যং জ্ঞানং দিব্যচক্ষুর্দিব্যাং বাচমবাধ্য
 সা । প্রত্যক্ষং বীক্ষ্য গোবিন্দং তুষ্ঠাব
 জগতাং পতিং ॥ অথ তস্যাঃ শরীরস্ত
 বন্ধুলাজিনসংবৃতং । পরিক্ষীণং জটা-
 ত্রাতৈঃ পবিত্রং মূর্ধ্নি রাজিতং ॥ নিরীক্ষ্য
 রূপয়াবিষ্ঠো হরিঃ প্রোবাচ তামিদং ।
 শ্রীভগবানুবাচ । যঃ পশ্যতি সকামস্তাং
 পাণিগ্রাহয়ুতে তব । স সদ্যঃ ক্লীবতাং
 প্রাপ্য দুর্বলত্বং গমিষ্যতি ॥ পতিস্তব
 মহাভাগস্তপোরূপসমম্বিতঃ । সপ্তকল্পান্ত-
 জীবী চ ভবিষ্যতি সহ ত্বয়া ॥ অন্যচ্চ তে
 বদিষ্যামি পূর্বং যন্ননসি স্থিতং । অগ্নৌ
 শরীরত্যাগস্তে পূর্বমেব প্রতিশ্রুতঃ ॥ স
 চ মেধাতিথৈর্ষজ্ঞে মুনের্দ্বাদশবার্ষিকে ।
 যতপ্রজ্বলিতে বহ্নৌ ন চিরাৎ ক্রিয়তাং
 ত্বয়া ॥ তত্র গত্বা স্বয়ং ছন্নং মুনিভি-
 নোপলক্ষিতা । মৎপ্রসাদাহুফিজাতা তস্য
 পুত্রী ভবিষ্যসি ॥ যস্তে বা বাঞ্জুনীয়ো-
 হস্তি স্বামী মনসি কশ্চন । তন্নিধায় নিজ-
 ষাস্তে ত্যজ বহ্নৌ বপুঃ স্বকং ॥ নারায়ণঃ
 স্বয়ং সক্ষ্যাং পম্পর্শাথাগ্রপাণিনা । ততঃ
 পুরোধশময়ং তৎ শরীরমভূৎ ক্রণাং ॥
 সন্নিহ্নেহমৌ মহাযজ্ঞে মুনিভিনোপ-
 লক্ষিতা । তদা বিষ্ণোঃ প্রসাদেন সা
 বিবেশ বিধেঃ স্ততা ॥ বহ্নিস্তস্যাঃ শরীরং
 তদক্ষু । সূর্য্যস্য মণ্ডলে । শুদ্ধং প্রবেশয়া-
 মাস বিষ্ণোরেবাজ্জয়া পুনঃ ॥ সূর্য্যো দ্বিধা
 বিভজ্যাথ তৎ শরীরং তদা রথে । স্বকে

সংস্থাপয়ামাস প্রীতয়ে পিতৃদেবয়োঃ ॥
 যদূর্দ্ধভাগস্তস্যাস্ত শরীরস্য দ্বিজোত্তমাঃ ।
 প্রাতঃসক্ষ্যাভবৎ সা তু অহোরাত্রাদি-
 মধ্যগা ॥ যচ্ছেষভাগস্তস্যাস্ত অহোরাত্রান্ত-
 মধ্যগঃ । স সায়াসভবৎ সক্ষ্যা পিতৃপ্রীতি-
 প্রিয়া সদা ॥ সূর্য্যোদয়াচ্চ প্রথমং যদা
 শ্রাদরুণোদয়ঃ । প্রাতঃসক্ষ্যা তদোদেতি
 দেবানাং প্রীতিকারিণী ॥ অস্তং গতে
 ততঃ সূর্য্যে শোণপন্ননিভা সদা । উদেতি
 সায়াসক্ষ্যাপি পিতৃগাং মোদকারিণী ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 প্রাতঃকালকর্ডব্যবৈদিকতান্ত্রিকোপাসনা-
 বিশেষঃ । বৈদিকে তদনুষ্ঠানানি যথা ।
 মার্জনং ১ প্রার্থনং ২ প্রাণায়ামঃ ৩ আচ-
 মনং ৪ আপোমার্জনং ৫ অঘমর্ষণং ৬
 সূর্য্যোপস্থানং ৭ দেবতর্পণং ৮ সাবিত্র্যা-
 বাহনং ৯ সাবিত্রীধ্যানং ১০ সাবিত্রী-
 জপঃ ১১ সাবিত্রীবিমর্জনং ১২ আদিত্য-
 শুক্রপ্রীণনং ১৩ আত্মরক্ষণং ১৪ ঋদ্রোপ-
 স্থানং ১৫ ব্রহ্মাদিভ্যো জলদানং ১৬
 সূর্য্যর্ঘদানং ১৭ সূর্য্যনতিঃ ১৮ ॥ * ॥
 তান্ত্রিকে তদনুষ্ঠানানি যথা । মন্ত্রাচ-
 মনং ১ জলশুদ্ধিঃ ২ করন্যাসঃ ৩ অঙ্গ-
 ন্যাসঃ ৪ অঘমর্ষণং ৫ হস্তকালনং ৬
 আচমনং ৭ সূর্য্যর্ঘদানং ৮ গায়ত্র্যা
 জলদানং ৯ তর্পণং ১০ গায়ত্রীধ্যানং ১১
 গায়ত্রীজপঃ ১২ জপসমর্পণং ১৩ ইষ্ট-
 দেবধ্যানং ১৪ প্রাণায়ামঃ ১৫ মূলমন্ত্র-
 জপঃ ১৬ জপসমর্পণং ১৭ প্রাণায়ামঃ ১৮
 নমস্কারঃ ১৯ । ইতি স্মৃতিতন্ত্রে ॥

প্রাতঃস্নানং (ক্লী) প্রভাতকর্তব্যাবগাহনাদি ।
 যথা । উষঃকালে তু সংপ্রাপ্তে কৃত্বা চাব-
 শ্চকং বুধঃ । স্নায়াম্নদীষু শুদ্ধাস্থ শৌচং
 কৃত্বা যথাবিধি ॥ প্রাতঃস্নানেন পৃথুস্তে
 যেহপি পাপকৃতো জনাঃ । তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন প্রাতঃস্নানং সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃ-
 স্নানং প্রশংসন্তি দৃষ্টাদৃষ্টকরং হি তৎ ।
 সুখমুপশু সততং লালাদ্যাঃ সংস্রবন্তি
 হি ॥ অতো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃত্বা
 স্নানমাদিতঃ । অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ
 দুঃস্বপ্নং দুর্বিচিন্তিতং ॥ প্রাতঃস্নানেন
 পাপানি ধুয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ । ন চ স্নানং
 বিনা পুংসাং প্রশান্ত্যং কৰ্ম্ম সংশ্রুতং ॥
 হোমে জপে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং
 সমাচরেৎ । অশক্তাবশিরস্কন্ত স্নানমশু
 বিধীয়তে ॥ ইতি গারুড়ে ৫০ অধ্যায়ঃ ॥#॥
 অপি চ। প্রাতঃ সংক্ষেপতঃ স্নানং মধ্যাহ্নে
 বিধিবিস্তরং । প্রাতর্মধ্যাহ্নয়োঃ স্নানং
 বানপ্রস্থগৃহস্থয়োঃ ॥ যতেস্ত্রিসবনং প্রোক্তং
 সফলং ব্রহ্মচারিণঃ । অপি চ । উষ-
 স্ত্যষসি যৎ স্নানং সক্ষ্যায়ামুদিতে রবৌ ।
 প্রাজাপত্যেন তত্তুল্যং মহাপাতক-
 নাশনং ॥ যৎ ফলং দ্বাদশাব্দানি প্রাজা-
 পত্যৈঃ কৃতৈর্ভবেৎ । প্রাতঃস্নায়ী তদা-
 প্নোতি বর্ষেণ শ্রদ্ধয়াশ্বিতঃ ॥ য ইচ্ছেদ্বিপু-
 লান্ ভোগান্ চন্দ্রসূর্য্যগ্রহোপমান্ ।
 প্রাতঃস্নায়ী ভবেন্নিত্যং দ্বৌ মাসৌ মাঘ-
 কাঙ্কনৌ ॥ ঘট্‌তিলী মাঘমাসস্ত প্রাতঃ-
 স্নায়ী হবিষ্যভুক্ । অতিপাপং মহাঘোরং
 মাসাদেব ব্যপোহতি ॥ মাতরং পিতর-

ঋপি ভ্রাতরং সুহৃদং গুরুং । যমুদ্দিশু
 নিমজ্জত দ্বাদশাংশং লভেত্তু সঃ ॥ ইতি
 গারুড়ে ২১৫ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাতরাশঃ (পুং) প্রাতঃকালীনভোজনং ।
 তৎপর্যায়ঃ । কল্যবর্ত্তঃ ২ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ প্রাতর্ভোজনং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ কল্যজঙ্ঘিঃ ৪ । ইতি জটাধরঃ ॥
 প্রাতর্গেয়ঃ (পুং) প্রাতঃকালে গেয় ঐশ্বরাদি-
 র্ঘৈঃ । স্তুতিপাঠকঃ । তৎপর্যায়ঃ । স্তুতি-
 ব্রতঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ প্রাতঃ-
 গাতব্যে ত্রি ॥

প্রাতর্ভোক্তা [ঋ] (পুং) কাকঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রাতে ভোজনকর্তরি
 ত্রি ॥

প্রাতর্ভোজনং (ক্লী) প্রাতরাশঃ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥

প্রাতিকা (স্ত্রী) জবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাতিপদিকঃ (পুং) অগ্নিঃ । যথা । ইথস্তূতো
 মহানগ্নিব্রহ্মক্রোধোদ্ভবো মহান্ । উবাচ
 দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্মে দীয়তাং প্রভো ।
 যস্যামহং সমস্তশু জগতঃ খ্যাতিমাণুয়াং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ যক্ষাণাং গন্ধর্বা-
 গাঞ্চ সত্তম । আদৌ প্রতিপদা যেন ত্বমুৎ-
 পন্নোহসি পাবক ॥ ত্বংপদাৎ প্রাতি-
 পদিকং সংভবিষ্যস্তি দেবতাঃ । অতস্তে
 প্রতিপন্নাম তিথিরেষা ভবিষ্যতি ॥ ইতি
 বরাহপুরাণং ॥ নান্নি ক্লী । যথা । অর্ধাভু-
 বিভক্ত্যর্থবৎ প্রাতিপদিকং । ইতি স্থপদ্ম-
 ব্যাকরণং ॥

প্রাতিভাব্যং (ক্লী) প্রতিভুবো ভাবঃ । জামিনী

ইতি ভাসা । যথা । সাক্ষিৎ প্রাতিভাব্যৎ
দানং গ্রহণমেব চ । বিভক্তা ভ্রাতরঃ কুর্যু-
র্নাবিভক্তাঃ পরস্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

প্রাতিসিকং (ত্রি) অসাধারণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অত্য়াসাধারণং ২ আবেশিকং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাতিহারঃ } (পুং) প্রাতিহারিকঃ । ইত্য-
প্রাতিহারকঃ } মরটীকায়াম্ ভরতঃ ॥

প্রাতিহারিকঃ (পুং) মায়াকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাতিপঃ (পুং) প্রতীপপূজঃ । শান্তনুরাজঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাথমকল্লিকঃ (পুং) প্রথমারক্বেদাধ্যয়নঃ ।
প্রথমং শিক্ষণীয়ং কল্পং শাস্ত্রমধীতে যঃ
ইত্যর্থৈ বিকঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈক্ষঃ ২ ।
ইত্যমরভরতো ॥

প্রাথমিকঃ (ত্রি) প্রথমভবঃ । যথা । যত্রা-
বিরলক্রমেণ সিদ্ধিসিষাধিয়মানুন্নিতয়স্তত্র
দ্বিতীয়ক্ষেণে পক্ষতাসম্পত্ত্যর্থং দ্বিতীয়ঃ
সিষাধিয়বিবাহো বিশেষণমস্ত সিদ্ধেঃ
প্রাথমিকস্ত কিমর্থং । ইতি পক্ষতাশিরো-
মণিঃ ॥

প্রাথম্যং (ত্রি) প্রথমশ্চ ভাবঃ । যথা । অস্মাভি-
রেব প্রাথম্যেন নানামুনীনাং বচনৈরেব-
শ্বিধো নিবন্ধঃ ক্রিয়তে । ইতি বিজয়-
রক্ষিতঃ ॥

প্রাচুঃ [স্] ব্য নাম । প্রাকাশ্চ । স্ফুটৎ ।
তৎপর্যায়ঃ । আবিঃ ২ । যথা । প্রাচু-
রাস্মিৎ । আবিভূতঃ । ইত্যমরভরতো ॥
প্রকাশঃ । সম্ভাব্যং । বৃত্তিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাচুর্ভাবঃ (পুং) আবির্ভাবঃ । যথা । বপুঃ
প্রাচুর্ভাবাদনুমিতমিদং জন্মনি পুরা । ইতি
কুবলয়ানন্দঃ ॥

প্রাদেশঃ (পুং) তর্জ্জনীমহিতবিস্তৃতা
ইত্যমরঃ ॥ দেশমাত্রং । যথা । প্রাদেশো
দেশমাত্রে চ তর্জ্জগ্গুষ্ঠসাম্মিতে । ইতি
মেদিনী ॥ অঙ্গুষ্ঠশ্চ প্রদেশিণ্যা ব্যাসঃ
প্রাদেশ উচ্যতে । ইতি দেবীপুরাণকঃ ॥

প্রাদেশনং (ক্লী) দানং । ইত্যমরঃ ॥

প্রাদোষঃ } (ত্রি) প্রাদোষসম্বন্ধী । ইতি
প্রাদোষকঃ } সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাধান্যং (ক্লী) প্রধানত্বং । প্রধানশ্চ ভাবঃ ।
যথা । বেদার্থোপনিবন্ধত্বাৎ প্রাধান্যং
হি মনোঃ স্মৃতং । ইতি বস্মদীপিকা ॥

প্রাধ্বং ব্য অনুকূলং । ইত্যমরঃ ॥ নত
ইতি মেদিনী

প্রাধ্বঃ (ত্রি) দূরপথঃ । প্রহ্বঃ । বন্ধঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রথঃ । ইতি বোপদেবঃ ॥

প্রান্তঃ (পুং) অন্তভাগঃ । শেষসীমা । যথা ।
প্রান্তেষু সংসক্তনমেরুশাখং ধ্যানাস্পদং
ভূতপতের্বিবেশ ॥ ইতি কুমারতৃতীয়-
সর্গঃ ॥

প্রান্ততঃ [স্] ব্য প্রান্তভাগে । যথা । প্রাচীরং
প্রান্ততো বৃতিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রান্তরং (ক্লী) দূরশূন্যোহধ্বা । ইত্যমরঃ ॥
ছায়াতরুজলাদিরহিতে পথি প্রান্তরং
দূরং শূন্যো দূরশূন্যঃ দূরশাসৌ শূন্যশ্চেতি
বা দূরশূন্যো জলাদিবর্জিতত্বাৎ ঐদৃক্
যোহধ্বা স প্রান্তরমিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃষ্ট-
মন্তরং ব্যবধানমবকাশো বা অত্রৈতি

प्राप्तुरं । इति भरतः ॥ विपिनं ।
 कोटरं । इति मेदिनी ॥
 प्राप्तशून्यं (क्ली) दूरशून्यपथः । छायादि-
 रहितपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रापणं (क्ली) नयनं । प्राप्तिः । प्राप्ति-
 प्रेरणा । प्रकर्षण व्यापनं । ञ्यन्ता-
 दण्यन्ताद्वा प्रपूर्वापधातोर्भावे अनट्
 प्रत्ययः ॥
 प्रापणिकः (पुं) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 प्रापणीयं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययः ॥
 प्रापेयः (पुं) गङ्गर्कगणविशेषः । यथा ।
 प्रवाच्य जनयं पूत्रान् दिव्यान् वै
 गायनोत्तमान् । चतुर्दश देवगङ्गर्काः
 प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
 प्रापुः (त्रि) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणि-
 हितः २ । लक्षः । तत्पर्यायः । विमः २
 भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्य-
 मरः ॥
 प्रापुपकृत् (त्रि) मृतं । इत्यमरः ॥
 प्रापुभावः (पुं) जातोक्कः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ लक्षसत्तादौ त्रि ॥
 प्रापुरुपः (त्रि) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्य-
 मरः ॥ रूपवांश्च ॥
 प्रापुव्यं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययः ॥
 प्राप्तिः (स्त्री) उदयः । धनादिवृत्तिः । अधि-
 गमः । लातः । इत्यमरभरतौ ॥ प्रापणं ।
 संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमा-

दयैकैश्वर्यास्तुर्गतैश्वर्याविशेषः । स च अती-
 प्तितप्रापणं । इति हेमचन्द्रः भरतश्च ॥
 प्राप्यं (त्रि) प्रापुव्यं । तत्पर्यायः ।
 गम्यं २ समासाद्यं ३ । इत्यमरः ॥
 प्राबोधिकः (पुं) उषःकालः । इति शब्द-
 माला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥
 प्राभवं (क्ली) श्रेष्ठत्वं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राभाकरः (पुं) गीतांसकविशेषः । यथा ।
 व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरण-
 पूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं
 प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेय-
 मित्यादिना । इति व्याप्तिग्रहोपायशिरो-
 मणिः ॥ प्राभाकरमते व्याप्तेः सकृद्दर्शन-
 गम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-
 गम्या सा । इति व्याप्तिग्रहोपायचिन्ता-
 मणिः ॥
 प्राडृतं (क्ली) उपटोकनं । इत्यमरः ॥
 प्राडृतकं (क्ली) प्राडृतं । तत्पर्यायः ।
 कौशलिका २ । इति हारावली ॥
 प्रामाद्यः (पुं) वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वार्थे ष्ये प्रमादः । तस्य भावे क्ली ॥
 प्रामाणिकः (त्रि) हेतुकः । मर्यादाईः ।
 शास्त्रज्ञः । परिच्छेदकः । प्रमाणकर्त्ता ।
 इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि षिकप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यं (क्ली) प्रमाकरणत्वं । प्रमाणशब्दात्
 भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यवादः (पुं) प्रमाकरणताकथनं ।
 तद्वति तत्प्रकारकस्वरूपप्रमात्कथनं ।
 चिन्तामणिन्यायग्रहविशेषः । इति पूर्वा-
 चाख्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव पञ्चनिमग्न-

মুদ্দিধীর্ষুরক্ষাদশস্ব বিদ্যাশ্বানেষভ্যর্হিত-
তমামাশ্বিকীং পরমকারুণিকো মুনিঃ
প্রাণিনায় । তত্র প্রেক্ষাবৎ প্রবৃত্তার্থং
প্রমাণাদিপদার্থতত্ত্বজ্ঞানামিঃশ্রেয়সাধিগম
ইত্যাাদাবসূত্রয়ৎ । তেষু প্রমাণাধীনা
সর্বেষাং ব্যবস্থিতিরিতি প্রমাণতত্ত্বমত্র
বিবিচ্যতে । ইত্যাাদি গঙ্গেশোপাধ্যায়ঃ ॥
প্রামীত্যং (ক্লী) ঋণং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
যুতত্বঞ্চ ॥

প্রায়ঃ (পুং) মরণং । অনশনযুত্ব্যঃ । তুল্যং ।
বাল্ল্যং । ইতি মেদিনী ॥ বয়ঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রায়ঃ [স্] ব্য বাল্ল্যং । ইত্যমরঃ ॥

প্রায়শ্চিত্তং (ক্লী) পাপক্ষয়মাত্রসাধনং কৰ্ম্ম ।
যথা হারীতঃ । প্রযতত্বাদ্বোপচিতমশুভং
নাশয়তীতি প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্মৈ ব্যুৎ-
পত্তিযথা । অঙ্গিরাঃ । প্রায়ো নাম তপঃ
প্রোক্তং চিত্তং নিশ্চয় উচ্যতে । তপো
নিশ্চয়সংযুক্তং • প্রায়শ্চিত্তমিতি স্মৃতং ॥
নিশ্চয়সংযুক্তম্পাপক্ষয়সাধনত্বেন নিশ্চিত-
মিত্যর্থঃ ॥ * ॥ পাপস্ত বৈদিকপ্রতিপাদ্যো-
হনর্থঃ । অনর্থশ্চানিষ্টসাধনং । পাপ-
কারণযুক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন । যথা । বিহিত-
স্যাননুষ্ঠানামিন্দিতস্মৈ চ সেবনাৎ । অনি-
গ্রহাচ্ছেদ্রিয়াণাং নরঃ পতনমুচ্ছতি ॥ * ॥
পাপবিশেষেণাবস্থা বিশেষমাহ মনুঃ ।
শরীরজৈঃ কস্মদোষৈর্ঘাতি স্বাবরতাং নরঃ ।
বম্ভিকৈঃ পক্ষিযুগতাং মানসৈরস্ত্যজাতি-
তাং ॥ ইহ দুশ্চরিতৈঃ কেচিৎ কেচিৎ
পূর্বকৃতৈস্তথা । প্রাপ্নুবন্তি ছুরান্নানো

নরা রূপবিপর্ধ্যয়ং ॥ যমঃ । সুরাপো
ত্রক্ষহা গোম্বঃ স্ববর্ণস্তেয়কৃম্নরঃ । পতিতৈঃ
সংপ্রযুক্তশ্চ কৃতম্নো গুরুতল্পগঃ । এতে
পতন্তি সর্বেষু নরকেষুপূর্বশঃ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তমাহাত্ম্যং যথা । অঙ্গিরাঃ ।
উদ্যচ্ছন্ বহুদাদিত্যস্তমঃ সর্বেং ব্যপো-
হতি । তদ্বৎ কল্যাণমাতিষ্ঠন্ সর্বেং পাপং
ব্যপোহতি ॥ পাপক্ষেৎ পুরুষঃ কৃহ্না
কল্যাণমভিপদ্যতে । মুচ্যতে পাতকৈঃ
সর্বেষ্মহাভৈরিব চন্দ্রমাঃ ॥ কল্যাণং
প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্মাবশ্যকর্তব্যত্বমাহ
যমঃ । তপসোহস্তে বিশুদ্ধ্যন্তি কৰ্ম্মণাং
বা পরিক্ষয়াৎ । তস্মাৎ কর্তব্যমেতৈস্ত
প্রায়শ্চিত্তং বিশুদ্ধয়ে ॥ কৰ্ম্মণাং ভোগেন
পরিক্ষয়াদিত্যর্থঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তমাহ
মনুঃ । অকুবন্ বিহিতং কৰ্ম্ম নিষিদ্ধস্ত
সমাচরন্ । প্রসজংশ্চেন্দ্রিয়ার্থেষু প্রায়-
শ্চিত্তীয়তে নরঃ ॥ * ॥ অজ্ঞানাদ্যদি বা
জ্ঞানাৎ কৃহ্না কৰ্ম্ম বিগর্হিতং । তস্মা-
দ্বিমুক্তম্বিচ্ছন্ দ্বিতীয়ং ন সমাচরেৎ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তস্য কাম্যত্বং নৈমিত্তিকত্বং
নিত্যত্বঞ্চ যথা । জাবালঃ । কাম্যানাং
সফলার্থঞ্চ দোষঘাতার্থমেব চ । অতঃ
কাম্যং নৈমিত্তিকঞ্চ প্রায়শ্চিত্তমিতি স্থিতিঃ ॥
চরিতব্যমতো নিত্যং প্রায়শ্চিত্তং বিশু-
দ্ধয়ে । নিন্দ্যৈশ্চ লক্ষণৈর্যুক্তা জায়ন্তে
নিষ্কৃতৈনসঃ ॥ * ॥ জ্ঞানাজ্ঞানকৃতপাপয়োঃ
প্রায়শ্চিত্তভেদো যথা । অঙ্গিরাঃ । অকামতঃ
কৃতে পাপে প্রায়শ্চিত্তং ন কামতঃ ।
স্বাদ্বকামকৃতে যত্নু দ্বিগুণং বুদ্ধিপূর্বকে ॥ * ॥

অথ প্রায়শ্চিত্তিনস্পর্গদুপস্থানং । তত্রা-
 দ্ধিরাঃ । কৃতে নিঃসংশয়ে পাপে ন ভূঞ্জী-
 তানুপস্থিতঃ । ভূঞ্জানো বর্দ্ধয়েৎ পাপ-
 মসত্যং পর্যদি ক্রবন্ ॥ সচেলং বাগ্নতঃ
 স্নাত্বা ক্লিন্নবাসাঃ সমাহিতঃ । উপস্থায়
 ততঃ শীঘ্রমার্ভিমান ধরণীং গতঃ । গাত্রৈশ্চ
 শিরসা চৈব ন চ কিঞ্চিদুদাহরেৎ ॥ উপ-
 স্থানঞ্চ ব্রাহ্মণান্ বস্ত্রাদিনা তোষয়িত্বা
 কাম্যং । মহৎসু পাপেষু রাজ্জোহুপ্যপ-
 স্থিতঃ কার্যেত্যাহ দেবলঃ । স্বয়ং বা
 ব্রাহ্মণৈঃ কৃচ্ছ্রমল্লদোসে বিদীয়তে । রাজ্জা
 চ ব্রাহ্মণৈশ্চৈব মহৎসু পরিচক্ষতে ॥ * ॥
 পরিসদমাহাঙ্গিরাঃ । একবিংশতিসংখ্যা
 কৈর্মানাংসাবেদপারগৈঃ । বেদাঙ্গকুশলে-
 শ্চৈব পরিমৎ সং প্রকল্পয়েৎ ॥ চাতুর্বিদ্যং
 বিকল্পী চ অঙ্গবিদ্বন্মপাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্র-
 মিণো বুদ্ধাঃ পর্যৎ স্যাত্তু দশাবরা ॥ মনুঃ ।
 ত্রৈবিদ্যো হেতুকস্তকী নৈরুক্তো ধর্ম-
 পাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্রমিণঃ পূর্বে পর্যৎ স্যাত্তু
 দশাবরা ॥ অঙ্গিরাঃ । এষা তু লঘুকার্যেষু
 মধ্যমেষু তু মধ্যমা । মহাপাতকিশোধেষু
 শতশো ভূয় এব বা ॥ প্রদর্শনার্থমিদং ।
 যাবদ্বিরেব নিরূপণং তাবদ্বিরেব পরিমৎ ।
 দৃষ্টার্থত্বাদেব তস্তাঃ । তথা চ যমঃ । একো
 দ্বৌ বা ত্রয়ো বাপি যদক্রয়ধর্মপাঠকাঃ ।
 স ধর্ম ইতি বিজ্ঞেয়ো নেতরেষাং সহ-
 শ্রমঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাকথনে দোষো
 যথা । আর্তানাং মার্গমাণানাং প্রায়-
 শ্চিত্তানি যে দ্বিজাঃ । জানন্তো ন প্রযচ্ছন্তি
 তেহপি তদ্রোমভাগিনঃ ॥ * ॥ অনর্চ্চিত্তৈ-

রনাতুতৈরপৃষ্টৈশ্চৈব সংসদি । প্রায়-
 শ্চিত্তং ন বক্তব্যং জানদ্বিরপি জল্পতঃ ॥
 ন্যায়তো মার্গমাণস্য ক্ষত্রিয়াদেঃ প্রণা-
 মিনঃ । অন্তরা ব্রাহ্মণং ক্ষত্র্য ব্রতমেতৎ
 সমাদিশেৎ ॥ * ॥ হারীতঃ । যথায়য়ো
 যথাকালং যথাপ্রাণঞ্চ ব্রাহ্মণে । প্রায়-
 শ্চিত্তং প্রদাতব্যং ব্রাহ্মণৈর্ধর্মপাঠকৈঃ ॥
 তস্মাৎ কৃচ্ছ্রমথাপ্যর্দ্ধং পাদং বাপি বিধা-
 নতঃ । জ্ঞাত্বা বলাবলং কালং প্রায়শ্চিত্তং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অশক্তাবনুগ্রহমাহ
 পরাশরঃ । দুর্বলেহনুগ্রহঃ কার্য্যস্তথা
 বৈ শিশুবৃদ্ধয়োঃ । অতোহন্যথা ভবেদ্রোম
 স্তস্মান্নানুগ্রহী ভবেৎ ॥ * ॥ স্নেহাদিনানু
 গ্রহে দোষো যথা । স্নেহাদ্বা যদি বা
 লোভাৎ মোহাদজ্ঞানতোহপি বা । কুর্ষ-
 স্ত্যানুগ্রহং যে তু তৎ পাপং তেষু গচ্ছতি ॥
 শাস্ত্রীয়প্রায়শ্চিত্তমুদাহৃত্য পশ্চাদনুগ্রহঃ
 কার্য্য ইত্যাহাঙ্গিরাঃ । কৃত্বা পূর্বমুদাহারং
 যথোক্তং ধর্মবক্তৃভিঃ । পশ্চাৎ কার্য্যানু-
 সারেণ শক্ত্যা কুর্ষস্ত্যানুগ্রহং ॥ * ॥ বৃদ্ধ-
 ছাদিভেদাৎ প্রায়শ্চিত্তং যথা । অশীতি-
 র্ষশ্চ বর্ষাণি বালো বাপ্যনমোড়শঃ । প্রায়-
 শ্চিত্তার্দ্ধমর্হন্তি ত্রিয়ো রোগিণ এব চ ॥ * ॥
 অথ পাপনিক্রমগািদিঃ । তত্র মনুঃ ।
 ধ্যাপনেনানুতাপেন তপসাধ্যয়নেন চ ।
 পাপকৃশ্মুচ্যতে পাপাত্তথা দানেন চাপদি ॥
 আপদীত্যনেন অধ্যয়নতপসোর্দানমনুকল্প
 ইত্যুক্তং । এতচ্ছিন্ধ্যতিরিক্তরিষয়ং ।
 হিংসায়ান্ত দানং মুখ্যং । যথা ভবিষ্যে ।
 হিংসাত্মকানাং সর্বেষাং কীর্ত্তিতানাং

মনীষিভিঃ । 'প্রায়শ্চিত্তকদম্বানাং দানং
প্রথম উচ্যতে ॥ তথা মনুঃ । দানেন বধ-
নির্গে কং সর্পাদীনাশক্ৰুবন । একৈকশ-
শচরেৎ কৃচ্ছ্রঃ দ্বিজঃ পাপাপনুভয়ে ॥ * ॥
সামান্যপ্রায়শ্চিত্তানি যথা সম্বর্তঃ । হিরণ্য-
দানং গোদানং ভূমিদানং তথৈব চ । নাশ-
য়ন্ত্যাশু পাপানি মহাপাতকজাণ্যপি ॥ যমঃ ।
শোষণেন শরীরস্য তপসাধায়নেন চ । পাপ
কৃচ্ছ্র্যেতে পাপাং দানেন চ দমেন চ ॥ মনুঃ ।
কৃচ্ছ্রা পাপং হি সন্তপ্য তস্মাৎ পাপাং
প্রমুচ্যতে । নৈকং কুর্যাৎ পুনরিত্তি
নিবৃত্ত্যা পুয়তে নরঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং । প্রায়-
শ্চিত্তান্যশেষাণি তপঃকর্ম্মাঙ্কানি বৈ ।
যানি তেষামশেষাণাং কৃষ্ণানুসরণং পরং ॥
যমঃ । গবাহিকা দেবপূজা বেদাভ্যাসঃ
সরিৎপ্লবঃ । নাশয়ন্ত্যাশু পাপানি মহা-
পাতকজান্যপি ॥ গোতমঃ । হিরণ্যং গো-
র্কর্বাসোহশ্বো ভূমিস্তিলা স্নাতমন্নং ইতি
দেয়ানি । এতান্যেবানাদেশে বিকল্পেন
ক্রিয়েরন্ এনসি লঘুনি লঘুনি গুরুণি
গুরুণি । বিষ্ণুপুরাণং । এবং বিষয়ভেদাধৈ
বাবস্ত্যপ্যানি পুত্রক । প্রায়শ্চিত্তানি
সর্ক্বাণি গুরুণি চ লঘুনি চ ॥ অন্যথা হি
মহাবাহো লঘুনা মুপদেশতঃ । গুরুণামুপ-
দেশো হি নিশ্চয়োজনতাং ব্রজেৎ ॥ মহা-
ভারতে । যদ্যকার্য্যশতং কৃচ্ছ্রা কৃতং
গঙ্গাভিষেচনং । সর্ক্বং দহতি গঙ্গাস্তমূল-
রাশিমিবানলঃ ॥ * ॥ ব্রতানি শুদ্ধিকারণা-
ন্থাহ বিশ্বামিত্রঃ । কৃচ্ছ্রং চান্দ্রায়ণাদীনি
শুদ্ধ্যভ্যুদয়কারণং । প্রকাশে বা রহস্বে

বা সংশয়েহনুক্তকে ক্ষুটে ॥ প্রাজাপত্যঃ
শান্তপনঃ শিশুকৃচ্ছ্রঃ পরাকবঃ । অতি-
কৃচ্ছ্রঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ সৌম্যঃ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রকঃ ॥
মহাশান্তপনঃ শুদ্ধো তপুরুচ্ছ্রস্ত পাবনঃ ।
জলোপবাসকৃচ্ছ্রশ্চ ব্রহ্মকৃচ্ছ্রস্ত শোধকঃ ॥
এতে সমস্তা ব্যস্তা বা প্রত্যেকমেকশো-
হপি বা । পাতকাদিষু সর্ক্বেষু পাপকেষু
প্রযত্নতঃ ॥ কাশ্যাশ্চান্দ্রায়ণৈর্গুক্তাঃ কেবলা
বা বিশুদ্ধয়ে । শিশুচান্দ্রায়ণং প্রোক্তং
যতিচান্দ্রায়ণং তথা । যবমধ্যং তথা
প্রোক্তং তথা পিপীলিকারুতি ॥ উপবাস-
দ্বিরাত্রং বা মাসঃ পক্ষস্তদন্ধকং । ষড়্হ-
দ্বাদশাহাদি কার্য্যং শুদ্ধিকলাথিনা ॥ উপ-
পাতকযুক্তানামনাদিষ্ঠেযু চৈব হি ।
প্রকাশে চ রহস্বে চ অভিসম্বাদ্যপে-
ক্ষয়া ॥ জাতিশক্তিগুণান্ দৃষ্টা সর্ক্বদ্বুদ্ধি-
কৃতং তথা । অনুবন্ধাদিকং দৃষ্টা সর্ক্ববৎ
কার্য্যং যথাক্রমং ॥ প্রকাশকৃতে পাপে
ব্রতানি মুখ্যানি । রহস্কৃতে জপাদীনি ।
যথা প্রাজাপত্যাদীণ্যভিধায় মনুঃ । এতৈ-
দ্বিজাতয়ঃ শোধ্যা ব্রতৈরাবিষ্কৃতৈনমঃ ।
অনাবিষ্কৃতপাপাংস্ত মন্ত্রৈর্হোমৈস্ত শোধ-
য়েৎ ॥ দেবলঃ । প্রকাশ উক্তং নংকিকিৎ
বিংশভাগো রহস্কৃতে । ত্রিংশভাগঃ যষ্টি-
ভাগঃ কল্পো জাত্যাদ্যপেক্ষয়া ॥ ইতি
প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্ত-
পূর্ক্বাহকৃত্যং । শঙ্খলিখিতৌ । বাপ্য ক্বেশ-
নখান্ পূর্ক্বং স্নতং প্রাশ্য বহিনিশি ।
প্রত্যেকং নিয়তং কালমান্নো ব্রত-
মাদিশেৎ । প্রায়শ্চিত্তমুপাসীনো বাগ্নত-

দ্বিসবনং স্পৃশেৎ ॥*॥ কেশধারণেচ্ছায়াং
 দ্বিগুণত্রতাদিকমাহ হারীতঃ । রাজা বা
 রাজপুত্রো বা ব্রাহ্মণো বা বহুশ্রুতঃ ।
 কেশানাং বপনং কৃৎস্বা প্রায়শ্চিত্তং সমা-
 চরেৎ ॥ কেশানাং ধারণার্থস্তু দ্বিগুণং
 ত্রতমাচরেৎ । দ্বিগুণে তু ত্রতে চীর্ণে
 দ্বিগুণা দক্ষিণা ভবেৎ ॥ * ॥ বিদ্বদ্বিপ্রনৃপ-
 স্ত্রীণাং নেঘ্যতে কেশবাপনং । ঋতে মহা-
 পাতকিনো গোহস্তশ্চাবকীর্ণিনঃ ॥ * ॥
 মধবাস্ত্রীণাং বিশেষমাহ ভবদেবভট্টপুতং
 বচনং । বপনং নৈব নারীণাং নানু-
 ব্রজ্যা জপাদিকং । ন গোষ্ঠে শয়নং তাসাং
 ন চ দদ্যাৎগবাজিনং ॥ সর্বান্ কেশান্
 সমুদ্বৃত্য ছেদয়েদঙ্গুলিদ্ধয়ং । সর্বত্রৈবং
 হি নারীণাং শিরসো মুণ্ডনং স্মৃতং ॥ * ॥
 অথ ধেনুমূল্যব্যবস্থা । তত্র সম্বর্ভঃ ।
 প্রাজাপত্যত্রতাশক্তৌ ধেনুং দদ্যাৎ
 পয়স্বিনীং । ধেনোরভাবে দাতব্যং তুল্যং
 মূল্যং ন সংশয়ঃ ॥ পয়স্বিনীমিতি বিশে-
 যণং দুগ্ধোপযোগায় । স চ বৎসং বিনা
 ন সস্তবতি । অতঃ সবৎসায়্য এব দানং
 মুখ্যং । তদভাবে যথোচিতং মূল্যং ।

তদসম্ভবে পুরাণত্রয়ং । দ্বাত্রিংশৎপণিকা
 গাবো বৎসঃ পৌরাণিকো । ভবেদিত্তি
 কাত্যায়নবচনাৎ ॥ ষট্‌ত্রিংশতমিতি
 কৃৎস্বা পঠন্তি । ধেনুঃ পঞ্চভিরাঢ্যানাং
 মধ্যানাং ত্রিপুরাণিকী । কার্ষাপণৈকমূল্যা
 হি দরিদ্রাণাং প্রকীৰ্ত্তিতা ॥ * ॥ প্রায়-
 শ্চিত্তোত্তরকর্তব্য্যাণি যথা । ভবিষ্যে ।
 ক্রিয়তে শুদ্ধয়ে যত্নুব্রাহ্মণানাস্তু ভোজনং
 শুদ্ধার্থমিতি তৎ প্রোক্তং বৈনতেয়
 মনীষিভিঃ ॥ জাবালঃ । আরন্তে সর্ব-
 কৃচ্ছাণাং সমাপ্তৌ চ বিশেষতঃ । আজ্যে-
 নৈব হি শালাগ্নৌ জুহুয়াদাহুতীঃ পৃথক্ ।
 শ্রাদ্ধং কুর্যাদব্রতশ্রান্তে গোহিরণ্যান-
 দক্ষিণং ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তানস্তরং গোভ্যো
 যবসং দদ্যাৎ । যদি তু গাবস্তদত্ততৃণং ন
 গৃহ্নীযুস্তদা পুনস্তৎপ্রায়শ্চিত্তমনুতিষ্ঠেৎ ।
 যথা হারীতঃ । স্বশিরসা যবসনাদায়
 গোভ্যো দদ্যাৎ যদি তাঃ প্রমুদিতা গৃহ্নীযু-
 রথৈনং প্রবর্তয়েয়ুঃ । এনং কৃতপ্রায়-
 শ্চিত্তং । ইতরথা ন । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
 তত্ত্বং ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্তবিবেকোক্ত-
 নববিধপাপানাং প্রায়শ্চিত্তানি লিখ্যন্তে ।

অথাতিপাতকান	প্রায়শ্চিত্তানি	তদশক্তৌ ধেনুদানং ।	তদশক্তৌ চূর্ণীদানং ।	দক্ষিণা ।
ব্রাহ্মণস্ত মাতৃগমনং চুহিতৃগমনং স্মৃণা- গমনঞ্চ ।	অজ্ঞানতো দ্বিগুণ- দ্বাদশবার্ষিকত্রতং । তত্ত মহাপাতকে দ্রষ্টব্যং । জ্ঞানত একদ্বিগুণং ।	৩৬০ ধেনবঃ	১০৮০ কার্ষা- পণাঃ । তল্পভ্য- স্বর্গাদি বা ।	২০০ গাবঃ । অশক্তৌ ২০০ কার্ষাপণাঃ ।

প্রথিতঃ (ত্রি) অতিশয়েন পৃথুঃ । অতিবৃহৎ
তি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥

প্রথুকঃ (পুং) পৃথুকঃ । ইত্যমরটীকায়াম্ রায়-
মুকুটঃ ॥

প্রদঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে দদাতি যঃ । প্রদাতা ।
ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রদত্তং (ত্রি) প্রকর্ষণে দত্তং । ইতি মুঞ্চ-
বোধব্যাকরণং ॥

প্রদরঃ (পুং) ভঙ্গঃ । বাণঃ । ইত্যমরঃ ॥

বিদারঃ । নারীরুগ্ভেদঃ । ইতি মেদিনী ॥ * ॥

অশ্ব নামান্তরং অশ্বগদরং । তত্ত্ব ফলিত-

যোন্তা রক্তাদিধাতুকরণং অশ্ব নিদানং ।

যথা । বিরুদ্ধমদ্যাধ্যশনাদজীর্ণাদাক্তপ্রপা-

তাদতিমৈথুনাচ্চ । যানাদ্বশোকাদতিকর্ষ-

ণাচ্চ ভারাভিঘাতাচ্ছয়নাদিবাচ ॥ অশ্বগ-

দরং ভবেৎ সর্বং সাঙ্গমর্দং সবেদনং ॥

তস্মাতিবদ্বৌ দৌর্বল্যং শ্রমো মূর্ছা মদ-

স্তম্বা । দাহঃ প্রলাপঃ পাণ্ডুহং তন্দ্রা

রোগাশ্চ বাতজাঃ ॥ * ॥ স চ চতুর্বিধো

যথা । তং শ্লেষ্মপিভানিলসন্নিপাতৈশ্চতুঃ-

প্রকারং প্রদরং বদন্তি । * । শ্লেষ্মিকশ্চ

তশ্চ লক্ষণং । আমং সপিচ্ছাপ্রতিমং স-

পাণ্ডুপুলাকতোয়প্রতিমং কফাত্ত্ব ॥ * ॥

পৈত্তিকশ্চ তস্য লক্ষণং । সপীতনীলা-

সিতরক্তমুষ্ণং পিত্তার্তিযুক্তং ভূশবেগি

পিত্তাৎ ॥ * ॥ বাতিকশ্চ তশ্চ লক্ষণং ।

রুক্ষারুণং ফেনিলমল্লমল্লং বাতার্তিঘাতাৎ

শ্লিণিতোদকাভং ॥ * ॥ তস্য ত্রৈদোষি-

কস্য লক্ষণং । সক্ষৌদ্রসর্পির্হরিতালবর্ণং

মহুপ্রকাশং কুণপং ত্রিদোষাৎ । তক্ষা-

প্যসাধ্যং প্রবদন্তি তজ্জ্ঞান তত্র কুব্বীত
ভিষক্ চিকিৎসাৎ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥

অসৌম্যধং যথা । যততুল্যা কদ্রলাক্ষা

পীতা ক্ষীরেণ বৈ সহা । প্রদরং হরতে

রোগং নাত্র কাথ্যা বিচারণা ॥ ইতি

গারুড়ে ১৯৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ ।

দগ্না সৌবর্চলাজাজীমধুকং নীলমুৎপলং ।

পিবেৎ ক্ষৌদ্রযুতং নারী বাতাস্বগদর-

শান্তয়ে ॥ এষাং প্রত্যেকং মাষদ্বয়ং ।

সর্বমেককীকৃত্য দগ্না কর্ষচতুর্কুয়েন পিক্তা

তত্র মাষাক্টকং মধু নিঃক্ষিপ্য পেয়ং ॥ * ॥

মধুকং কর্ষমেকস্ত চতুর্কর্ষাং সিতান্তথা ।

তপুলোদকসংপিষ্টাং লোহিতে প্রদরে

পিবেৎ ॥ বলা কঙ্কতলাখ্যা যা তস্যা

মূলস্ত চূর্ণিতং । লোহিতে প্রদরে খাদে-

চ্ছকরামধুসংযুতং ॥ * ॥ শুচিস্থানে ব্যাত্র-

নখ্যা মূলমুত্তরদিগ্ভবং । নীতমুত্তর-

ফল্লগ্যাং কটিবন্ধং হরেদশ্বক্ ॥ * ॥ রসা-

ঞ্জনং তপুলকস্য মূলং ক্ষৌদ্রাশ্বিতং তপুল-

তোয়পীতং । অশ্বগদরং সর্বভবং নিহান্তি

যাসঞ্চ ভার্গী সহ নাগরেণ ॥ * ॥ অশোক-

বন্ধলকাথশ্চতং দুগ্ধং স্তশীতলং । যথা-

বলং পিবেৎ প্রাতস্তীত্রাস্বগদরনাশনং ॥

অশোকবন্ধলপলং দ্বাত্রিংশৎপলসংমি-

তেন জলেন নিষ্ক্ৰাথ্য শেষেণ পলাক্টক-

কাথেন সহ ক্ষীরং পলাক্টকমিতং বি-

পচেৎ তত্ত্ব দুগ্ধাবশেষং কর্তব্যং তন্মধ্যে

পলচতুর্কুয়মিতং দুগ্ধং পেয়ং বহুবলা-

পেক্ষয়া বা ॥ * ॥ কুশমূলং সমুদ্ধৃত্য পেষ-

য়েত্তপুলান্বনা । এতৎ পীত্বা ত্র্যহং নারী

प्रदरां परिमुच्यते ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रदर्शितः (त्रि) आलोकितः । यथा । क्रिया-
वाचित्तुमाथात्तुं प्रसिद्धोर्ध्वः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोहने मन्त्रव्या अनेकार्था हि
धातवः ॥ इति मुक्त्वोपधात्कायां दुर्गा
दासः ॥

प्रदलः (पूं) बाणः । इति ऊटाधरः ॥

प्रदक्षिणं (स्त्री) दक्षिणावर्तेन देवमुद्दिश्य
प्रदक्षिणः (पूं)) भ्रमणं । यथा । एकं देव्यां
रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायके । चत्वारि
केशवे कुर्यात् शिवे चाङ्गप्रदक्षिणं ॥
इति कश्मलोचनं ॥ * ॥ सर्वदेवतुष्टिद-
प्रदक्षिणं यथा । प्रसार्था दक्षिणं हस्तं
स्यं नत्रशिवाः पुनः । दक्षिणं दर्शयन्
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ सकृत्त्रिंशो
वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवोषतुष्टि-
दः ॥ अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्यात्
प्रदक्षिणं । सर्वान् कामान् समासाद्य
पश्चान्मोक्षवाप्नुयात् ॥ मनसापि च यो
दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणाद्-
यमगृहे नरकाणि न पश्यति ॥ इति
कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्यांश्च
शास्त्रवीं । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कार-
स्त्रिकोणवत् ॥ अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठ-
त्तश्च समीरितं । शिवप्रदक्षिणे मन्त्रौ
अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु । सब्यासव्यक्रमेणैव
सोमसूत्रं न लज्जयेत् ॥ सोमसूत्रं

जलनिःसरणस्थानं । प्रसार्था दक्षिणं हस्तं
स्यं नत्रशिवाः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं
पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥ त्रिधा च
वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणं ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणं ।
अकाले दर्शनं विवेकाहन्ति पुण्यं पुरा-
कृतं ॥ इति तन्त्रसारः ॥

प्रदक्षिणा (स्त्री) प्रदक्षिणं । यथा । अथ प्रद-
क्षिणा । ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या
भगवतो हरेः । नामानि कीर्तयन् शक्तौ
तां साक्षात्सर्वान् ॥ * ॥ प्रदक्षिणामञ्ज्या
चोक्ता नारसिंहे । एकां चण्ड्यां रवेः
सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रः
केशवे दद्यात् शिवे च्छुद्धप्रदक्षिणां ॥ * ॥
प्रदक्षिणामाहात्र्यं वाराहे । प्रदक्षिणां
वे कुर्यात् भक्तिवृत्तेन चेतसा । न ते
यमपुरं वासि वासि पुण्यकृतां गतिं ॥
यस्त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् साक्षात्प्रणा-
मकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र
संशयः ॥ स्वान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
विवेकार्क्विमानं यः कुर्यात् सकृद्भक्त्या
प्रदक्षिणं । अश्वमेधसहस्रस्य फल-
माप्नोति मानवः ॥ तत्रैव चातुर्ग्राह्य-
माहात्र्ये । चतुर्वारं भ्रमीभिसु जगत्
सर्वं चराचरं । क्रान्तं भवति विप्राग्र्य
तन्तीर्थगमनाधिकं ॥ तत्रैवाशुत्र । प्रद-
क्षिणं तु यः कुर्यात्कुरिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
नारसिंहे । प्रदक्षिणेन चैकेन देव-
देवस्य मन्दिरे । कृतेन यं फलं नृणां

तच्छृणु नृपाञ्जल । पृथ्वीप्रदक्षिणफलं
यत्रं प्राप्य हरिं ब्रजे ॥ अत्र च ।
एवं कृत्वा तु कृष्यथ यः कुर्याद्विप्रदक्षिणं ।
सपुत्रीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे ॥
पठन्नामसहस्रं नामान्येवाथ केवलं ।
भक्तिस्त्रयोदशे । विष्णुं प्रदक्षिणीकूर्कनं
यत्तत्रावर्तते पुनः । तदेवावर्तनं तस्य
पुनर्नावर्तते भवे ॥ ब्रह्मरदीये वस-
भगीरथसंवादे । प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् वो
विकोश्वनुजेश्वर । सर्वपापविनिर्मुक्तो
देवेन्द्रश्च समश्नुते ॥ तत्रैव प्रदक्षिण
माहात्म्ये सुधर्मोपाख्यानास्ते । भक्त्या
कूर्कन्ति ये विकोः प्रदक्षिणचतुस्तयं ।
तेहपि यास्यन्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमो-
त्तमगति ॥ तं ख्यातं यं सुधर्मस्य पूर्वं
स्मिन् गुणजन्मि । कृष्यप्रदक्षिणाभावान्माहा-
सिद्धिरुद्दिता ॥ * ॥ अथ प्रदक्षिणयां
निषिद्धं विष्णुस्मृतौ । एकहस्तप्रणामश्च
एका चैव प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं
विकोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥ अकाले
भोजनादिसमये । किञ्च । कृष्यस्य पुरतो
नैव सूर्यास्तैव प्रदक्षिणां । कुर्याद्भ्रम-
रिकारुपां वैगुण्यापादनीं प्रार्थे ॥ तथा
चोक्तं । प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च
कारणात् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
८ विलासः ॥

प्रदानं (स्त्री) दानं । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकृष्टदानं ॥

प्रदिकं (स्त्री) मांसव्यञ्जनभेदः । यथा । मांसं
बहुमतेर्भुक्तं सिद्धं चोष्णान्मुना मुखः ।

जीरकादयोः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ॥
तदेव द्युततक्राद्यं प्रदिकं सत्रिजातकं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रलिप्ते त्रि ॥

प्रदिक् (स्त्री) विदिक् । इति जटाधरः ॥

प्रदीपः (पुं) दीपः । इत्यमरः ॥ तत्पय्यायः ।
श्वेहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखा-
तरुः ४ गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावृक्षः ६
दशेकनः ७ दोगातिलकः ८ दोगाशुः ९
नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दीपमाहात्म्यां यथा । दीपेन लोकान्
जयति दीपस्तैजोमयः स्रुतः । चतुर्बर्ग-
प्रदो दीपस्तस्मादीपं यजेत् श्रिये ॥ * ॥
सप्तप्रकारा दीपा यथा । द्युतप्रदीपः
प्रथमस्तिलतैलौद्वयस्ततः । सार्वपः फल-
निवासजातो वा राजिकोद्वयः । दधिज-
श्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥ * ॥
तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा । पद्मसूत्र-
तवा दर्तुर्गर्तुसूत्रतवाथवा । सालजा बादरी
वापि फलकोमोद्वयवाथवा । वर्तिका दीप-
कृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्रुताः ॥ * ॥ दीप-
पात्राणि यथा । त्रैजसं दारवं लोहं
मार्तिक्यं नारिकेलजं । तृणध्वजोद्वयं
वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥ दीपवस्त्रे
दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधो यथा । दीप-
वस्त्राश्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ।
वस्त्रे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदा-
चन ॥ सर्वसहा ब्रह्मती सहते न द्विदं
द्वयं । अकार्यपादघातञ्च दीपताप-
स्तथैव च ॥ तस्मान्मथा तु पृथिवी तापं
नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्माहादेवैव

অশ্বেভ্যোহপি চ ভৈরব ॥ কুব্ধন্তং পৃথিবী-
 তাপং যো দীপমুৎস্বজেন্নরঃ । স তত্র-
 তাপং নরকমাপ্নোত্যেব শতং সমাঃ ॥ * ॥
 স্মরত্তবর্ত্তিঃ সস্নেহঃ পাত্রেহভগ্নে স্মদর্শনে।
 সূক্ষ্মায়ৈ বৃক্ষকোটৌ তু দীপং দদ্যাৎ প্রয-
 ত্ততঃ ॥ লভাতে বস্য তাপস্ত দীপস্য
 চতুরঙ্গুলাৎ । ন স দীপ ইতি খ্যাতো
 ছোষবহ্নিস্ত স শ্রুতঃ ॥ নেত্রাহ্লাদকরঃ
 সর্বভূমিতাপবিবর্জিতঃ । স্মশিখঃ শব্দ-
 রহিতো নিধূমো নাত্তিস্বকঃ ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্তিস্ত প্রদীপঃ শ্রীবিবুদ্ধয়ে । দীপবৃক্ষ-
 স্থিতে শুদ্ধস্নেহেনৈব প্রপূরিতে ॥ দক্ষিণা-
 বর্ত্তবর্ত্ত্য তু চারুদীপঃ প্রদীপকঃ । উভয়ঃ
 প্রোচ্যতে পুত্র সর্বভূষ্টি প্রদায়কঃ ॥ বৃক্ষেণ
 বর্জিতো দীপো মধ্যমঃ পরিকীর্তিতঃ ।
 বিহীনঃ পাত্রেতৈলাভ্যামধমঃ পরিকীর্তিতঃ ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ৬৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 কার্ত্তিকে তদানফলং যথা । কার্ত্তিকে
 মাসি যো দদ্যাৎ প্রদীপং সর্পিরাদিনা ।
 আকাশে মণ্ডলে বাপি স চাক্ষয়ফলং
 লভেৎ ॥ ইতি কৰ্ম্মলোচনং ॥ * ॥ অপি
 চ । সমভ্যর্চ্য হরিং ভক্ত্যা দীপং দত্ত্বা
 দিবানিশং । তত্র পাপবিশুদ্ধাত্মা নরো
 যাতি দিবং নৃপ ॥ কৃষ্ণপক্ষে বিশেষেণ
 তত্র পঞ্চ দিনানি তু । পুণ্যানি তেষু যদন্ত-
 মক্ষয়ং সর্বকামিকং ॥ একাদশ্যাং হরি-
 মুদ্दिশ্য দীপং প্রজ্বাল্য মূষিকা । মানুষ্যং
 দুর্লভং প্রাপ্য পরাং গতিম্বাপ সা ॥
 দ্বাদশ্যাং তস্করো রাত্রিদীপমুদ্বোধ্য
 চৌর্য্যতঃ । কারণাৎ পরমং প্রাপ্তো লোকং

বিষোঃ সনাতনং ॥ অপচোহপি ত্রয়ো-
 দশ্যাং দীপান্ দত্ত্বাপরৈঃ কৃতান্ । বেশ্যা
 লীলাবতী ভূত্বা জগাম স্বর্গমক্ষয়ং ॥
 লুক্কোহপি চতুর্দশ্যাং পূজয়িত্বা জনা-
 দনং । নির্ভক্তিঃ পরসংগত্যা বিমূলোকঃ
 জগাম সঃ ॥ গোপঃ কশ্চিদমাভাস্ত্যাং পূজাং
 দৃষ্ট্বাথ শাস্ত্রিণঃ । স্তর্জয়স্তৃজাপালো রাজ
 রাজেশ্বরোহভবৎ ॥ তস্মাদ্দীপাঃ প্রদাতব্য
 রাত্রাবস্তমিতে রবৌ । গৃহেষু সর্বগোষ্ঠেষু
 চৈতেষ্যায়তনেষু চ ॥ দেবানাক্ষেব রথ্যাস্ত
 শ্মশানেষু সরঃসু চ । ইত্যগ্নিপুরাণং ॥

প্রদীপনঃ (পুং) স্মাবরবিষভেদঃ । ইত্যনরঃ ॥
 তস্য লক্ষণং যথা । বর্ণতো লোহিতো বঃ
 স্ত্যাং দাপ্তমান্ দহনপ্রভঃ । মহাদাহকরঃ
 পৃক্বেঃ কথিতঃ স প্রদীপনঃ ॥ ইতি রাজ
 নির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকাশকে ত্রি ॥

প্রদেশঃ (পুং) দেশমাত্রং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
 আস্থানং ২ আস্থা ৩ ভূঃ ৪ অবকাশঃ ৫
 স্থিতিঃ ৬ পদং ৭ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 তর্জয়স্তৃজসম্মিতঃ । ভিত্তিঃ । ইতি
 মেদিনী ॥

প্রদেশনং (ক্লী) নৃপাদে রূপটোকনং । তেটী
 ইতি খ্যাতং । তৎপর্য্যায়ঃ । প্রাভূতং ২
 উপায়নং ৩ উপগ্রাহং ৪ উপহারঃ ৫
 উপদা ৬ । ইত্যনরঃ ॥ কেচিৎ দেব-
 তাভ্যো ভক্ত্যা মিত্রাদিত্যশ্চ প্রীত্যা যৎ
 প্রশস্তং লডুকাদি দীয়তে তৎ ইত্যাহঃ ।
 কেচিচ্চ প্রাভূতাদি দ্বয়ং শ্রদ্ধয়া দেবতা-
 ব্রাহ্মণরাজাদিভ্যো যদীয়তে তত্র । উপা-
 যনাদি চতুষ্কং ভূভ্যমিদং দীয়তে ত্রয়ৈতৎ

मम कार्यं साधनीयमिति वदीयते धृती
इति ख्याते इत्याहः । किञ्च षट्क-
मेकार्थमेवेति बहवः । उपायनमुप-
ग्राह्यं प्राङ्गतकोपदा स्त्रियामित्यमर-
माला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी (स्त्री) तर्जनी । इत्यमरभरतो ॥
प्रदेशिनी

प्रदेहः (पुं) प्रलेपः । इति वैदिकं ॥

प्रदोषः (पुं) रजनौमुखं । इत्यमरः ॥
तद्गु रात्रेः प्रथमदण्डचतुर्दशं । यथा ।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं षट्कान्द्वयमिष्यते ।
इति तिथ्यादितद्गु ॥ दोषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रद्यो (स्त्री) प्रकृता द्योः स्वर्गो यस्मात् ३०
पुण्यं । इति मुक्त्वबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

प्रद्युम्नः (पुं) कन्दर्पः । इत्यमरः ॥ स वासु
देवश्च चतुर्थांशः । यथा । एकदेवश्च
चतुष्पादश्च चतुर्था पुनरुच्यते । विभेद
वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥
कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः
स्वयं । अपां तरतनाः पूर्व्वं स्वच्छया
ह्यभवद्वरिः ॥ इति कौश्ले ४८ अध्यायः ॥
अपि च । अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्युम्नः
काम एव च । बलदेवः स्वयं शेषः
कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११७ अध्यायः ॥

प्रदोतः (पुं) रश्मिः । इति हलायुधः ॥

प्रदोतनः (पुं) सूर्यः । इति हलायुधः ॥
द्व्यर्थो स्त्री ॥

प्रद्रवः (पुं) पलायनं । इत्यमरः ॥
प्रधनं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ दारणं ।
इति मेदिनी ॥

प्रधानं (स्त्री) प्रकृतिः । महामात्रः । पर
मात्रा । वृद्धः । प्रशस्तः । तत्पर्यायः ।
प्रमुखं २ प्रवेकं ३ अनुत्तमं ४ उत्तमं ५
मुख्यं ६ वयं ७ वरेण्यं ८ प्रवर्द्धं ९ अन-
वरार्द्धं १० परार्द्धं ११ अग्रं १२ प्राग्र
हरं १३ अग्रं १४ अग्रं १५ अग्रियं १६
अग्रिमं १७ । इत्यमरः ॥

प्रधानः (पुं) महामात्रः । सेनापत्यादिः ।
महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे
वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रधिः (पुं) नेमिः । इत्यमरः ॥

प्रधीः (त्रि) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । प्रकृष्टबुद्धो
स्त्री । इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रधूपिता (स्त्री) क्लेशिता । सूर्याग्न्यादिकु ।
इति मेदिनी ॥ प्रकर्षेण तपे दीपे च त्रि ॥

प्रनक्तः (त्रि) प्रकर्षेण नाशयुक्तः । कश्चि-
दज्ज्ञानसञ्ज्ञतः प्रनक्तस्ते धनञ्जय । इति
श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं (स्त्री) प्रनिघातनं । बधः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रपक्षः (पुं) विपर्यासः । विस्तरः । इत्य-
मरः ॥ विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा
मायेति स्वामी । इति भरतः ॥ सक्षयः ।
प्रतारणं । इति मेदिनी ॥ संसारः ।
यथा । पादुकापक्षस्तोत्रं पक्षवत्त्राद्-
विनिर्गतं । मङ्गलान्यफलोपेतं प्रपक्षे
चातिदुर्लभं ॥ इति गुरुपादुकास्तोत्रं ॥

‘प्रपक्षितं (त्रि) विस्तृतं । अमयुक्तं । यथा ।
 आत्मानमेवाञ्जतया विज्ञानतां तेनैव
 जातं निश्चलं प्रपक्षितं । ज्ञानेन
 भूयोऽपि च तं प्रलीयते रज्ज्वाहर्भोग-
 त्वाभवो यथा ॥ इति श्रीभागवते
 १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

प्रपथः (त्रि) शिथिलः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 प्रपथ्या (स्त्री) हरीतकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपदं (स्त्री) पादाग्रं । इत्यमरः ॥

प्रपन्नः (त्रि) शरणगतः । यथा । गोविन्दं
 पुण्डरीकाक्षमनन्तमज्जमव्ययं । केशवक्ष
 प्रपमोऽस्मि किमो मृत्युः करिष्यति ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युजयो नाम
 १ अध्यायः ॥

प्रपन्नाडः (पुं) प्रपुन्नाडः । चक्रमर्दकः ।
 इति रत्नमाला ॥

प्रपा (स्त्री) पानीयशालिका । इत्यमरः ॥

प्रपाणिः (पुं) करस्याधोदेशः । पाणितलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपातः (पुं) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वः ।
 आरुढि इति ख्यातं । यस्मात् पतने
 अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । त-
 पर्यायः । अतटः २ भूषः ३ । इत्यमरः ॥
 निर्बरः । इति मेदिनी ॥ अत्यवस्कन्दः ।
 कूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपायी [नु] (त्रि) पानकर्ता । रक्षककर्ता ।

इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रपावनं (स्त्री) वनभेदः । कामारण्यं । इति
 शब्दमाला

प्रपितामहः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ पितामहपिता । इत्यमरः ॥

प्रपितामही (स्त्री) प्रपितामहपत्नी । यथा ।
 स्वैव भद्रा सह आह्वं माता भुङ्क्ते
 स्वधामयं । पितामही च स्वैव स्वैव
 प्रपितामही ॥ इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः } (पुं) प्रपुन्नाडः । इत्यमर-
 प्रपुन्नाडः } टीकायां भरतः ॥

प्रपुन्नाटः (पुं) चक्रमर्दकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

प्रपुन्नाडः (पुं) चक्रमर्दकः । चाकुन्दिया इति
 भाषा । इत्यमरः ॥

प्रपुन्नालः (पुं) प्रपुन्नाडः । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका (स्त्री) कर्णकारी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

प्रपोषुरीकं (स्त्री) हस्तिनां मनुष्याणां
 चक्षुष्यः स्फुटविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्या-
 पत्रः । पुण्ड्रिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥
 तत्पर्यायः । चक्षुष्यं २ शीतं ३ स्त्री-
 पुष्पं ४ पुण्डरी ५ । इति रत्नमाला ॥
 पुण्ड्र्या ६ पुण्डरीयकं ७ पोण्डरीयं ८
 स्रुपुष्पं ९ सानुजं १० अनुजं ११ ।
 अश्रु गुणाः । चक्षुर्हितं । मधुरं ।
 तिक्तं । शीतलं । पित्तत्रणं ।
 दाहहृष्यानाशित्थं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च । पोषुर्यां मधुरं तिक्तं कषाय-
 शुक्रलं हिमं । चक्षुष्यं मधुरं पाके
 वर्णं पित्तकफान्नूत् ॥ इति भाव-
 प्रकाशः ॥

प्रपोत्रः (पुं) पोत्रश्च पूत्रः । तत्पर्यायः ।

प्रतिमप्रा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपोत्री (स्त्री) पोत्रश्च कन्या । इति श्रुतिः ॥

प्रफुल्लः (त्रि) विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः ।

उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४

विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८ ।

इत्यमरः ॥ प्रबुद्धः ९ जृम्भः १० स्थितः ११

उन्मिषितः १२ दलितः १३ स्फुटितः १४

उच्छ्रसितः १५ विजृम्भितः १६ स्मरः १७

विनिद्रः १८ उन्मिद्रः १९ विमुद्रः २०

हसितः २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवक्त्रः (पुं) सन्दर्भः । इति त्रिकाशेषः ॥

काव्यादिग्रन्थनम् । यथा । प्रवक्त्रोहयम्

वक्त्रोखिलजगतानुश्रु सरसामिति हंस-

दूतः ॥

प्रवक्त्रकलना (स्त्री) प्रवक्त्रस्य कलना रचना

वहन्नुता स्तोत्रकसत्या कथा । प्रवक्त्रकलनां

स्तोत्रकसत्यां प्रार्थनाः कथां विदुः । पर-

स्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका

कचिन् ॥ इति कोलाहलाचार्यः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

प्रवलः (पुं) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥

प्रकृष्टबलयुक्ते त्रि । यथा । आक्रान्तः स

महाभागस्तैस्तदा प्रवलारिभिः । इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥ प्रकृष्टबले क्लीबम् ॥

प्रवला (स्त्री) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकृष्टबलवती च ॥

प्रवालः (पुं स्त्री) रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्न-

विशेषः । पला इति मुष्ण इति च भाषा ।

तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः । इति

ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । १. विक्रमः २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गारकमणिः ३ अष्टोधि-

बल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रत्नाङ्गः ६ रत्ना-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्नम् । अम्लत्वं । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्याकान्तिकरत्नम् । धृते मङ्गल-

दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि

च । सारकत्वं । शीतत्वं । कषायत्वं ।

श्वाहृत्वं । वास्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वं ।

धारणे पापालम्बीनाशित्वम् । इति राज-

बल्लभः ॥ * ॥ तस्य शुभलक्षणं यथा । शुद्धं

दृढं घनं रूढं मृत्तं गात्रस्वरङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत्

शुभम् ॥ * ॥ तस्याशुभलक्षणं यथा ।

गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रसूक्ष्मं सको-

टरं । रूक्कृष्णं लघुश्चेत् प्रवालमशुभं

त्यजेत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्योत्-

पत्त्यादि यथा । सूत उवाच । आदाय शेष

स्तस्यान्त्रं यमस्याकम्बलादिषु । चिक्षेप तत्र

जायन्ते विक्रमाः स्वमहागुणाः ॥ तत्र

प्रधानं शर्शलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्प-

निभं प्रदिष्टम् । सनीसकं देवकरोम-

कम् स्थानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अत्र जातम् न तत् प्रधानं मूल्यं भवे-

च्छिल्लिविशेषयोगात् ॥ प्रसन्नं कोमलं

मृत्तं सुरागं विक्रमं हि तत् । धन

धान्यकरं लोके विधाति भयनाशनम् ॥

परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराथस्य वै

मणेः । स्फटिकस्य विक्रमस्य रत्नज्ञानाय

शौनक ॥ इति गारुडे ८० अध्यायः ॥ * ॥

अथ विद्रुमपरीक्षा । खेतसागरमध्ये तु
जायते बल्लरी तु या । विद्रुमा नाम रत्नाया
दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥ पाषाणं प्रभजत्येषा
प्रयत्नां कथिता सती । विद्रुमं नाम
यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥ त्रकादि-
जातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते । अरुणं
शरत्काथं कोमलं श्लिष्णमेव च ।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेधं
मनोरमं ॥ जवावक्कसिन्दूरदाडिमीकुसुम-
प्रभं । कठिनं दुर्बेधमश्लिष्णं क्षत्र-
जातिं तदुच्यते ॥ पलाशकुसुमाभासं
तथा पाटलसन्निभं । वैश्वजातिर्भवेत्
श्लिष्णं वर्णाद्यं मन्दकान्तिभं ॥ रत्नोत्त-
मपलदलाकारं कठिनं न चिरद्व्यति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव
च ॥ * ॥ रत्नता श्लिष्णता दार्यं चिरद्व्यति
सुवर्णता । प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धन-
धान्यकराः पराः ॥ हिमार्द्रौ यत्नो संजातं
तद्वज्रमतिनिष्ठुरं । तत्र लिप्ता भवे-
न्मिश्रकल्पाहतिमधुरः स्थितः । तस्य धारण-
मात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥ * ॥ विव-
र्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयं । रेखा-
कापदो विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्याद्वशो लक्ष्मीमावर्तः कुल-
नाशनः । पट्टलो रोगकृत् ध्यातो विन्दु-
र्द्धनविनाशकृत् ॥ त्रासः संजनयेत्त्रासं
नीलिका मृत्युकारिणी । मूल्यां शुद्धप्रवा-
लस्य रूप्याद्विगुणमुच्यते ॥ धारणेऽस्यापि
नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् । * ।

तथाहि । विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये । ते मृत्यु-
मेवाञ्जनि वै वहन्ति सत्यं वदत्येषकतो
मुनीन्द्रः ॥ इति युक्तिकल्पतरौ प्रवाल-
परीक्षा ॥ * ॥ किशलयः । वीणादण्डः । इति
मेदिनी ॥

प्रवालिकः (पुं) जीवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रवालफलं (स्त्री) रत्नचन्दनं । इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्रवृद्धः (त्रि) पण्डितः । प्रफुल्लः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जागृतः । यथा । प्रातस्तुरां पत्र-
त्रिभ्यः प्रवृद्धः प्रणमन्विं । इति भट्टः ॥

प्रबोधः (पुं) विनिद्रत्नं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रकृष्टज्ञानकृत् । यथा । तावत् सत्यं जग-
द्भाति प्रबोधे सत्यमद्वयेत् । इत्याञ्ज-
बोधग्रन्थः ॥

प्रबोधनं (स्त्री) न्यूनपूर्वगन्तव्यं चन्दनादेः
प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्वसौगन्ध्यात्-
पादनं । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।
इत्यमरभरतो ॥ बोधजननकृत् ॥

प्रबोधनी (स्त्री) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रीहरेरुत्थानैकादशादिः । अथ प्रबो-
धनीकृत्यं । शयन्यामिव कृत्वास्यां स्त्रीरा-
ज्योद्धिमहोत्सवः । प्रबोध्य कृत्वा संपूज्य
विधिमारोहयेत्तथा ॥ * ॥ अथ प्रबोधनी-
कृत्यनित्यता । स्वप्ने तत्रैव । जन्म-
प्रभृति वत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भूवि ।
वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोध-
वासरं ॥ * ॥ अथ प्रबोधनीमाहात्म्यं

तत्रैव । प्रबोधन्याश्च महात्मां पापघ्नं
 पुण्यवर्द्धनं । मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु
 ह्यं मुनिसतम ॥ तावदगर्ज्जति विप्रेन्द्र
 गङ्गा भागीरथी क्तिर्तो । यावन्मायाति
 पापघ्नी कार्तिके हरिवोधनी ॥ तावद-
 गर्ज्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च । यावत्
 प्रबोधनी विष्णोस्तुर्धर्मायाति कार्तिके ॥
 वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
 एकैर्नैवोपवासैः प्रबोधन्यां लभे-
 म्नरः ॥ दुर्लभैश्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये
 सचराचरे । तदपि प्रार्थितं विप्र ददाति
 हरिवोधनी ॥ ईश्वर्यां सन्ततिं प्रज्जां
 राज्यां च सुखसम्पदः । ददात्युपोषिता विप्र
 हेलया हरिवोधनी ॥ मेरुमन्दरतुल्यानि
 पापान्नुत्सृज्यतान्यपि । एकैर्नैवोप-
 वासेन दहते हरिवोधनी ॥ पृथिव्यां यानि
 दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते । एकैर्नैवोप-
 वासेन ददाति हरिवोधनी ॥ किञ्च ।
 जातः स एव स्मरुती कुलं तेनैव
 पावितं । कार्तिके मुनिशार्दूल कृता
 येन प्रबोधनी ॥ यानि कानि च तीर्थानि
 त्रैलोक्ये सन्तवन्ति च । तानि तस्य
 गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीं ॥
 सर्वं कृत्यं परित्यज्य दुष्कृत्यं चक्र-
 पाणिनः । उपोष्यैकान्तं सम्यक्
 कार्तिके हरिवोधनी ॥ किञ्च तस्य बह्वि-
 कृत्यैः परलोकप्रदैश्चुने । सकृच्छोपो-
 षिता येन कार्तिके हरिवोधनी ॥ स
 ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-
 प्रियः । स्वर्गमोक्षे च तस्यास्तुमुपास्ते ।

हरिवोधनीं ॥ विष्णोः प्रियतमा ह्येषा
 धर्मसारस्य दायिनी । इमां सकृच्छोपो-
 ष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥ प्रबोधनी-
 मुपोष्यैव न गर्तुं विशन्ते नराः । सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य तस्मात् कूर्कित नरैर्द ॥
 स्नानं दानं तपो होमः समुद्दिश्य जना-
 र्द्धनं । नरैर्यत् क्रियते विप्र प्रबोधन्यां
 तदक्षयं ॥ महाव्रतमिदं पूज्य महापापोष-
 नाशनं । प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत्
 समुपोषयेत् ॥ व्रतेनानेन देवेशं
 परितोष्य जनार्द्धनं । विराजयन् दिशो
 दीप्या प्रयाति भूवनं हरेः ॥ पाद्ये च
 तत्रैव । दुष्कारिभोगिशयने । भगवा-
 ननन्तो यस्मिन्दिने स्वपति चाथ विबुध्यते
 च । तस्मिन्ननन्तमनामुपवासभाजां पुंसां
 ददात्यभिमतं गरुडाक्षशायी ॥ वाराहे
 च । उपवाससमर्थानां सदैव पृथु-
 लोचने । एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या
 प्रबोधनी ॥ तस्यामाराध्य विश्वेशं जगता-
 मीश्वरेश्वरं । प्राप्नोति सकलं तद्धि
 द्वादशद्वादशीव्रतं ॥ उत्तराङ्गारकघृता यदि
 सा भवति प्रिये । तदा सा महती पुण्या
 कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥ शयने बोधने
 चैव कटिदाने च सुन्दरि । उपोष्यैव
 विधानेन यास्ति मलयतां नराः ॥ एका-
 दशी सोमघृता कार्तिके मासि भाविनि ।
 उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकी-
 र्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्व-
 मानस्यमश्नुते । अनन्तपुण्यफलदा तेना-
 नन्ता श्रुता फले ॥ तत्रैव त्रिभुवनारद-

संवादे। अद्युक्तं ते प्रवक्ष्यामि शुद्धाद्-
 शुद्धतरं मुने। कार्तिकेहमलपक्षे तु
 साक्षादेकदशी स्यात् ॥ भक्तिप्रदा हरेः
 सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी। या सा
 विशेषाः परा मूर्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥ सा
 क्लृप्ता मानुषे लोके द्वादशी मुनिपुङ्गव।
 श्रीगंधुरायाः विशेषतः पादौ तत्रैव।
 तावदार्जुनसि तीर्थानि वाजिमेधादयो
 मथाः। मधुरायां प्रिया विशेषार्थावभायाति
 बोधनी ॥ संसारदावतपुनां कामसौख्य-
 पिपासिनां। श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं
 शीतलं गृहं ॥ भवपाहजनानां वै प्रापि-
 केयं प्रबोधनी। कथं न सेव्यते मूढे-
 र्गंधुरायां किमन्यतः ॥ * ॥ अथ विशेषतः
 प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादिमाहात्म्यां।
 स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये।
 येहर्षयस्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवस्तु
 माधवं। समुपोष्य प्रमुच्यन्ते पापैस्ते
 समुपार्ज्जितैः ॥ बाल्ये यच्चार्य्यजितं वत्स
 योवने वार्द्धके च यत्। सपुत्रमकृतं
 पापं स्रज्ज वा यदि वा बह ॥ शुक्लार्द्रं
 मुनिशार्दूलं शुद्धमपि नारद। तं काल-
 यति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजित
 किम्। प्रबोधवासरे विशेषाः कुरुते च
 हरेः कथां। सपुत्रीपावनीदाने यत्
 फलं तद्वेत्सुने ॥ वाराहे च। कौमु-
 दस्तु तू मासस्य या सिता द्वादशी भवेत्।
 अर्चयेदस्य मां तत्र तस्य पुण्यफलं
 शृणु ॥ यावल्लोका हि वर्तन्ते यावन्मृच्छेव
 माधवि। मस्तुते जायते तावदन्यत्तु

न जायते ॥ * ॥ तस्या अनुष्ठानं यथा।
 ब्रह्मोवाच। शृणु मे भक्तितः पुत्र बोध-
 न्येकादशी हरेः। उपोष्या येन विधिना
 तं विप्र प्रवदामि ते ॥ कार्तिके शुक्ल-
 पक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः। स्नात्वा
 देवार्चनं कृत्वा बह्विधकार्यां यथाविधि ॥
 आचास्तुः स्रप्रसन्नात्वा हविष्यामं स्रसं-
 कृतं। भुङ्क्ताचम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा
 शौचं पादयोः ॥ रात्रेश्च पश्चिमे यामे
 समुत्थाय यथाविधि। कृत्वा मूत्रपुरीषे तु
 शौचं कुर्यादतस्त्रितः ॥ कृत्वा स्नान-
 मात्रस्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवं। भक्तयेदस्तु-
 कार्थं स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥ मूर्च्छा
 ज्ञानि तथान्द्रिश्च चिरं ध्यायेज्जनार्दनं।
 अतसीपुष्पसङ्काशं कमलाङ्कं चतुर्भुजं ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किराटिनं।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलङ्कितं ॥
 ततो अनुदये वारिहस्तं परिगृह्य च।
 कुशाश्रितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णु-
 तूष्णये ॥ ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानु-
 रूपं जनार्दनं। दृष्ट्वा र्थां दापयेत्
 पश्चात् करतोयेन मानवं ॥ एवमुच्चा-
 रयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने। एका-
 दश्यां निराहारः श्वित्वा चैवापरेहनि।
 भोक्त्येहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवा-
 च्यात् ॥ एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म
 स्रकर्मधीः। समर्पयेद्विधानेन विष्णुं सं-
 पूजयेन्मुने ॥ सहस्रसंख्यां स्रस्रः सावित्रीं
 संजपेद्विजः। सर्वपापकर्मकरीं त्रतस्य
 परिपूर्तये ॥ इति पादोत्तरखण्डे

১২৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অথ প্রবোধকাল-
নির্ণয়ঃ । ভবিষ্যে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
মৈত্রশ্রবণরেবতী । আদিমধ্যাবসানেষু
প্রস্থাপাবর্তনাদিকং ॥ পাদ্মে । পৌষ্ণ-
শেষো যদা নাহি মৈত্রাদ্যমপি নো নিশি ।
দ্বাদশ্যামপি তং কুর্য্যাদুত্থানং শয়নং হরেঃ ॥
নিশি স্বাপো দিবোত্থানং সঙ্ক্যায়াং পরি-
বর্তনং । অতত্র পাদযোগেহপি দ্বাদশ্যা-
মেব কারয়েৎ ॥ বারাহে চ । অপাদ-
নিয়মস্তত্র স্বাপে বা পরিবর্তনে । পাদ-
যোগো যদা ন স্যাদৃক্ষেণাপি তদা ভবেৎ ॥
কিঞ্চ স্কান্দে । রেবত্যন্তো যদা রাত্রৌ
দ্বাদশ্যা চ সমন্বিতঃ । তদা বিবুধ্যতে বিষ্ণু-
র্দিনান্তে প্রাপ্য রেবতীং ॥ রেবত্যাদি-
রথান্তো বা দ্বাদশ্যা চ বিনা ভবেৎ ।
উভয়োরপ্যভাবে তু সঙ্ক্যায়াঞ্চ মহোৎ-
সবঃ ॥ বারাহে চ । দ্বাদশ্যাং সঙ্কিসময়ে
নক্ষত্রাণামসম্ভবে । আ-ভা-কা-সিতপক্ষেষু
শয়নাবর্তনাদিকং ॥ অতএব পুঙ্করপুরাণে ।
যস্য যস্য তু দেবস্য যন্নক্ষত্রং তিথিঞ্চ
বা । তস্য দেবস্য তস্মিন্শ্চ শয়নাবর্তনা-
দিকং ॥ * ॥ অথ ভগবৎপ্রবোধনবিধিঃ ।
শয়ন্যামিব নিষ্পাদ্য মহাপূজাং জলাশয়ে ।
কৃষ্ণং নীত্বাথ সঙ্কল্পং কৃৎস্বা তঞ্চ প্রবো-
ধয়েৎ ॥ তত্র মন্ত্রঃ । ব্রহ্মেন্দ্রকুর্জাগ্নি-
কুবেরসূর্য্যসোমাদিভির্বন্দিতপাদপদ্মঃ ।
ঋধ্যস্ব দেবেশ জগন্নিবাস মন্ত্রপ্রভাবেণ
স্বথেন দেব ॥ ইয়ন্তু দ্বাদশী দেব প্রবো-
ধার্থং বিনির্মিতা । ত্বয়েব সর্বলোকানাং
হিতার্থং শেষশায়িনা ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ

গোবিন্দ ত্যজ নিদ্রাং জগৎপতে । ত্বয়ি-
স্তুপ্তে জগৎ স্তপ্তমুখিতে চোখিতং ভবেৎ ॥
গতা মেঘা বিয়চ্ছিব নির্মলং নির্মলা
দিশঃ । শারদানি 'চ পুষ্পাণি গৃহাণ মম
কেশবেতি ॥ উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠেত্যত্র 'কচি-
চ্ছিবং । ত্বয়ি স্তুপ্তে জগন্নাথে জগৎ স্তপ্তং
ভবেদিদং । উখিতে চেচ্চতে সর্বমুত্তিষ্ঠো-
ত্তিষ্ঠ মাধবেতি ॥ বারাহে চ । ব্রহ্মেন্দ্র
কুর্জাগ্নিরবিতর্ক্যভাবো ভবানৃষির্বন্দিতবন্দ-
নীয়ঃ । প্রাপ্তা তব দ্বাদশী কোমুদাখ্যা
জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ মেঘা গতা
নির্মলপূর্ণচন্দ্রঃ শারদ্যপুষ্পাণি চ লোক-
নাথ । অহং দদানীতি চ ভক্তিহেতো-
র্জাগৃষ জাগৃষ চ লোকনাথ ॥ শ্রুতিশ্চ ।
ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রে ত্রেধা নিদধে পদং
সমুটমস্য পাংশুলে ইত্যাদি । ততস্তল্লাং
সমুখাপ্য কৃষ্ণং ঘণ্টাদিনির্মিতৈঃ । তীরে
স্বখং নিবেশ্যথ প্রার্থয়েত্তদনুগ্রহং ॥ তথা
হি তৃতীয়স্কন্ধে শ্রীব্রহ্মস্তুতো । সোহসা
বদভ্রকরণো ভগবান্ বিরুদ্ধপ্রেমস্মিতেন
নয়নান্মুরুহং বিজৃম্বন্ । উখায় বিশ্ববিজ-
য়ায় চ নো বিষাদং মাধ্ব্যা গিরাপনয়তাং
পুরুষঃ পুরাণঃ ॥ ইতি । ততঃ পুষ্পা-
ঞ্জলিং দত্ত্বা সংস্থাপ্য বিধিবৎ প্রভুং ।
নীরাজ্য ন্যাসপূর্ব্বঞ্চ বস্ত্রাদীনি সমর্পয়েৎ ॥
তথা চ ব্রাহ্মে । একাদশ্যাং শুক্লায়াং
কার্ত্তিকে মাসি কেশবং । প্রস্তুপ্তং বোধ-
য়েদ্রাজৌ ভক্তিশ্রদ্ধাসমন্বিতঃ ॥ নৃত্যে-
র্গীতৈস্তথা বাদ্যৈর্বাগ্য়জুঃসামমঙ্গলৈঃ ।
বিনা পণবশদৈশ্চ পুরাণশ্রবণেন চ ॥

বাস্তবদেবকথাভিষ্চ স্তোত্রৈরন্যৈষ্চ বৈষ্ণ-
 বৈঃ । স্তোত্রৈরিন্দ্রজালৈর্ভূমিশোভাভি-
 রেব চ ॥ পুষ্পৈর্ধূপৈশ্চ নৈবেদ্যদীপবর্ষৈঃ
 স্তোত্রৈঃ । হোমৈর্ভক্ষৈরপুষ্পৈশ্চ ফলৈঃ
 শাকৈশ্চ পায়সৈঃ ॥ ইক্ষোর্বিকারৈশ্চধুনা
 দ্রাক্ষাক্ষৌদ্রৈঃ সদাড়িমৈঃ । কুঠৈরকস্য
 মঞ্জর্যা মালত্যা নবনে চ ॥ নবনং পুষ্প-
 বিশেষঃ । হৃদ্যাভাং শ্বেতরক্তাভ্যাং
 চন্দনাভ্যাঞ্চ সর্বদা । কুঙ্কুমালক্তকাভ্যাঞ্চ
 রক্তসূত্রৈঃ স্কুকুমৈঃ ॥ তথা নানাবিধৈঃ
 পুষ্পৈর্দ্রব্যৈর্বীরক্রয়াজ্জৈতৈঃ । এবমেব প্রায়ঃ
 পাদ্মে চ তথা স্কান্দে চ । বহুপুষ্পৈর্কর্ষ-
 ফলৈঃ কর্পূরাগুরুকুম্বৈঃ । হরেঃ পূজা
 বিধাতব্য কাৰ্ত্তিকে বোধবাসরে ইতি ॥
 ইথং কৃত্বা মহাপূজাং মহানীরাজনং তথা ।
 স্বত্রতান্বপিয়েৎ কৃষ্ণে সপুষ্পাক্তবারিণা ॥
 বেদস্তত্যাদিনা স্তত্বা স্বস্ত্যস্তিত্যাদিনা
 প্রভুং । সংপ্রার্থ্য গীতবাদ্যাদিঘোষৈরারো-
 হয়েদ্রথং ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে শ্রীকৃষ্ণ-
 যুধিষ্ঠিরসংবাদে । মহাতুর্য্যরবৈ রাত্রৌ
 ভ্রাময়েৎ স্তন্দনে স্থিতং । উথিতং দেব-
 দেবেশং নগরে পাথিবঃ স্বয়ং । দীপো-
 দ্যোতকরে মার্গে নৃত্যগীতসমাকুলে ॥ * ॥
 অথ রথযাত্রামাহাত্ম্যং ভবিষ্যোত্তরে
 তত্রৈব । যং যং দামোদরঃ পশ্চোদ্ধুখিতো
 ধরগীধরঃ । তং তং প্রদেশং রাজেন্দ্র
 সর্বং স্বর্গায় কল্পয়েৎ ॥ কিঞ্চ । যাবৎ
 পদানি কৃষ্ণস্য রথস্রাকর্ষণং নরঃ । করোতি
 ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি নরনায়ক ॥ রথস্থং
 যে নিরীক্ষন্তে কোতুকেনাপি কেশবং ।

দেবতানাং গণাঃ সর্বে ভবন্তি স্বপচাদয়ঃ ॥
 স্ত্রিয়োহপি মুক্তিমায়াস্তি রথযাত্রাপরা-
 যণাঃ । পিতৃমাতৃভর্তৃকুলং নয়ন্তি হরি-
 মন্দিরং ॥ কুর্বন্তি নর্ত্তকীরূপং রথাগ্রে
 কোতুকামিতং । অঙ্গরোভিঃ সহ ক্রীড়াং
 কুর্বন্তীন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ যে রথাগ্রে প্রকুর্বন্তি
 গীতবাদ্যাদি মানবাঃ । দেবলোকাৎ পরি-
 ভ্রষ্টা জায়ন্তে মণ্ডলেশ্বরাঃ ॥ মৌল্যেন
 স্তন্দনশ্রাগ্রে গায়মানাশ্চ গায়কাঃ ।
 বাদকৈঃ সহ রাজেন্দ্র প্রয়াস্তি হরিমন্দিরং ॥
 রথোৎসবে মুকুন্দস্য যেমাং হর্ষোহপি
 জায়তে । তেষাং ন নারকী পীড়া যাব-
 দিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ রথোৎসবস্য মাহাত্ম্যং
 কলৌ বিতনুতে হি যঃ । পুণ্যবুদ্ধ্যা বিশে-
 ষেণ লোভেনাপ্যথবা নরঃ ॥ সপ্তদ্বীপসমু-
 দ্রান্তা রত্নধান্যসমম্বিতা । সশৈলবন-
 পুষ্পাঢ্যা তেন দত্তা মহী ভবেৎ ॥ অন্ত্র
 চ । বোধনী জগদাধারা কাৰ্ত্তিকে শুক্ল-
 পক্ষতঃ । রথস্থো যত্র ভগবাৎ স্ত্রীকো যচ্ছতি
 বাঙ্কিতং ॥ ভজন্তে যে রথারূঢ়ং দেবং
 সর্বেশ্বরেশ্বরং । তেষাং যাত্রা কৃত্বা নৃণাং
 কামানিষ্ঠান্ প্রযচ্ছতি ॥ শ্রীকৃষ্ণরথশোভাং
 যে প্রকুর্বন্তি প্রহর্ষিতাঃ । তেষাং মনো-
 রথাবাণ্ডিৎ যচ্ছতে পুরুষোত্তমঃ ॥ কৃষ্ণস্য
 রথশোভাং যে প্রকুর্বন্তি স্বশক্তিতঃ ।
 বাঙ্কিতং তেভ্যো যচ্ছন্তি নিত্যং সূর্যা-
 দয়ো গ্রহাঃ ॥ কৃষ্ণস্য রথশোভাং যৈ
 প্রকুর্বন্তি স্তহর্ষিতাঃ । পদে পদে তথা
 পুত্র পুণ্যং তেষাং প্রয়াগজং ॥ রথযাত্রা-
 স্থিতে কৃষ্ণে জয়েতি প্রবদন্তি যে ।

জয়েতি চ পুনর্থে বৈ শৃণু পুণ্যং বদা-
 ম্যহং ॥ গঙ্গাদ্বারে প্রয়াগে চ গঙ্গাসাগর-
 সঙ্গমে । বারাণশ্বাদিতীর্থেষু দেবানাঞ্চৈব
 দর্শনে ॥ যৎ পুণ্যং কবিভিঃ প্রোক্তং
 কাৎস্মেন চ নরেশ্বর । জয়শব্দে কুতে
 বিষ্ণৌ রথস্থে তৎ ফলং স্মৃতং ॥ রথ-
 স্থিতো নরৈর্যন্ত পূজিতো ধরণীধরঃ । বখা-
 লাভোপপন্নৈশ্চ পুষ্পৈর্ভক্ত্যা সমর্চিতঃ ॥
 দদাতি বাঞ্ছিতান্ কামানস্তে চ পরমং
 পদং । মঙ্গলং যে প্রকুর্বন্তি ধূপদীপাং-
 স্তথা স্তবং ॥ নৈবেদ্যং বস্ত্রপূজাঞ্চ ভক্ত্যা
 নীরাজনং হরেঃ । রথারূঢ়স্য কৃষ্ণস্য
 সংপ্রাপ্তে হরিবাসরে ॥ ফলং ন তন্ময়া
 জ্ঞাতং জানাতি যদি কেশবঃ । ব্রহ্মাংশহারী
 গোঘ্নশ্চ ভ্রুগহা ব্রহ্মনিন্দকঃ ॥ মহাপাতক-
 যুক্তোহপি ব্রহ্মহা গুরুতল্লগঃ । মদ্যপঃ
 সর্বপাপোহপি কলিকালেন মোহিতঃ ॥
 রথাগ্রতঃ পদৈকেন মুচ্যতে সর্বপাতকৈঃ ।
 কিঞ্চান্যত্র । রথারূঢ়ে মহাবিষ্ণৌ যে
 কুর্বন্তি জয়স্বনং । পূজাঞ্চাখিলপাপেভ্যো
 মুক্তা যাস্তি হরেঃ পদং ॥ কিঞ্চ । রথশ্রা-
 কর্ষণং পূর্বং কুরুতে দৈত্যনায়কঃ । ততঃ
 সুরাঃ সিদ্ধসজ্জা যক্ষা গন্ধর্ভমানবাঃ ॥
 ইথঞ্চ রথযাত্রায়া বিধিব্যক্তঃ স্বতোহভ-
 বৎ । অথাপি কশ্চিত্ত্রান্যো বিশেষোহপি
 বিতন্যতে ॥ * ॥ অথ রথযাত্রাবিধিঃ ।
 ত্রীকক্ষে তু রথারূঢ়ে কৃৎস্না জয়জয়ধ্বনিং ।
 নিম্পাদ্য চ মহাপূজামাশীর্ষাক্যানি কীর্ত-
 য়েৎ ॥ তথা চ বিষ্ণুধর্ম্মে । বস্ত্রং নীলোৎ-
 পলফলি লসংকুণ্ডলাভ্যাং স্মৃষ্ণং চন্দ্রা-

কারং রচিততিলকং চন্দ্রেননাঙ্কিতৈশ্চ ।
 গত্যা লীলাং জনসুখকরীং প্রেক্ষণেনা-
 য়তোষণং পদ্মাবাসাং সত্ততমুরসা ধারয়ন্
 পাতু বিষ্ণুঃ ॥ যুক্তঃ শৈব্যাদিবার্হৈশ্চধুর-
 তররণংকিঞ্চিগীজালমালৈ রত্নৌঘৈশ্চৌক্তি-
 কানামবিরতমণিভিঃ সংভূতৈশ্চৈব, হারৈঃ ।
 হেমৈঃ কুন্তৈঃ পতাকাশিবতরকোঁচভি
 স্তৃষিতঃ কেতুমুখ্যৈশ্চত্রৈত্রৈশ্চৈশবন্দ্যো
 ছুরিতহরহরেঃ পাতু জৈত্রো রথো বঃ ॥
 মোদস্তাং স্তজনা হৃনিদ্দিতধিয়ঃ অস্তা-
 খিলোপদ্মবাঃ স্বস্থাঃ স্তস্থিরবুদ্ধয়ঃ প্রতি-
 হতামিত্রা রমস্তাং স্তথং । রে দৈত্যা
 গিরিগহ্বরানি গহনান্যাশু ব্রজধ্বং ভয়া-
 দৈত্যারির্ভগবানয়ং যদুপতির্ধানং সমা-
 রোহতি ॥ পলায়ধ্বং পলায়ধ্বং রে রে
 দিতিজদানবাঃ । সংরক্ষণায় লোকানাং
 রথারূঢ়ো নৃকেশরীতি ॥ ততো বিচিত্র-
 গদ্যানি পঠিত্বাথ মহাপ্রভোঃ । মহাপ্রসাদ
 মালাঞ্চ স্বীকুর্যাৎ পরয়া মুদা ॥ * ॥ তন্-
 মহাত্ম্যাক্ষোক্তং । ভক্ত্যা গৃহ্নাতি যো মালাং
 বৈষ্ণবীং মঙ্গলাশ্রয়াং । ন তেষাং দুর্লভং
 কিঞ্চিদিহ লোকে পরত্র চ ॥ তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন সর্বকামসমুদ্বয়ে । মালামেতাং
 প্রগৃহ্নীয়াৎ সৌখ্যমোকপ্রদায়িনীং ॥
 ইতি । সংচিন্ত্যাকৃষ্যমাগঞ্চ ত্রীপ্রহ্লাদা-
 দিভী রথং । আকৃষ্য প্রেরয়ন্ পূর্যাং
 ভ্রাময়েদ্বৈষ্ণবৈঃ সহ ॥ তথা চ ভবিষ্যো-
 তরে তত্রৈব । নৃত্যমার্নৈর্ভাগবতৈর্গীত-
 বাদিত্রনিস্বনৈঃ । ভ্রাময়েৎ স্বন্দনং বিষ্ণোঃ
 পুরমধ্যে সমস্ততঃ ॥ কিঞ্চ । প্রবোধবাসরে

প্রাপ্তে কৰ্ত্তিকে পাণ্ডুনন্দন । দেবালয়েষু
 শৰ্বেষু পুৰমধ্যে সমস্ততঃ ॥ ভ্রাময়েত্তূৰ্য্য-
 নিৰ্বোধৈ রথস্থং ধরণীধরং । কিঞ্চ । রথাগমে
 মুকুন্দস্য পুরশোভাস্তু কারয়েৎ । সৰ্ব্বতো
 রমণীয়স্ত পতাকৈরুপশোভিতং ॥ তোরণৈ-
 র্বহুভিৰ্যুজ্জৈ রস্তাস্তৈশ্চ শোভিতং ।
 স্থানে স্থানে মহীপাল কৰ্ত্তব্যং পুণ্যসংযুতং ॥
 বিচিত্ররথশোভা চ কৰ্ত্তব্য ভাবিতৈর্নরৈ-
 রিতি । রথেন গচ্ছন্ ভগবানুগম্যো-
 হথিলৈর্জৈঃ । স্বস্বগেহাগতশ্চার্চ্যোহন্যাথা
 দোষো মহান্ ভবেৎ ॥ * ॥ অথ রথানু-
 গমননিত্যতা । তত্রৈব । রথেন সহ গচ্ছন্তি
 পার্শ্বতঃ পৃষ্ঠতোহগ্রতঃ । বিষ্ণুনৈব সমাঃ
 সৰ্বৈ ভবন্তি শ্বপচাদয়ঃ ॥ রথস্থং যেন
 গচ্ছন্তি ভ্রমমাণং জনার্দনং । বিপ্রাধ্যয়ন-
 সম্পন্না ভবন্তি শ্বপচাধমাঃ ॥ কিঞ্চ ।
 যেমাং গৃহাগতো যাতি রথস্থো মধুসূদনঃ ।
 পূজা তৈস্তৈঃ প্রকৰ্ত্তব্য বিত্তশাঠ্যবিব-
 জ্জিতৈঃ ॥ অনর্চ্চিতো যদা যাতি গৃহাদ্যশ্চ
 মহীধরঃ । পিতরস্তস্য বিমুখা বর্ষণাৎ
 দশ পঞ্চ চ ॥ যঃ পুনঃ কুরুতে পূজাং
 গৃহায়াতে তু মাধবে । বসতে শ্বেতদ্বীপে তু
 যাববিন্দ্রাশ্চতুর্দশ ॥ অন্যত্র । নানুব্রজতি
 যো মোহাদব্রজস্তং জগদীশ্বরং । জ্ঞানামি-
 দপ্লকস্মাপি স ভবেদব্রহ্মরাক্ষসঃ ॥ ইতি ।
 অথ স্বমন্দিরং নীত্বা পূর্ববৎ পূজয়েৎ
 প্রভুং । রাত্রৌ জাগরণং কুর্য্যাদ্ধিবিব-
 বৈষ্ণবৈঃ সমং ॥* ॥ অথ প্রবোধনীজাগরণ-
 নাহাভ্যং । স্কান্দে তত্রৈব । পূর্বজন্ম-
 সহশ্রেষু পাপং যৎ সমুপার্জিতং ।

জাগরণে প্রবোধন্যাং দহতে তুলরাশিবৎ ॥
 কৃহাপি পাতকং ঘোরং ব্রহ্মহত্যাদিকং
 নরঃ । কৃহা জাগরণং বিষ্ণোদুতপাপো
 ভবেন্মুনে ॥ কৰ্ম্মণা মনসা বাচা পাপং
 যৎ সমুপার্জিতং । স্কালয়েত্তচ্চ গোবিন্দঃ
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ দুপ্রাপ্যং যৎ
 ফলং বিপ্রৈরশ্বমেধাদিভিষ্মথৈঃ । প্রাপ্যতে
 তৎ স্মথেনৈব প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 আপ্নত্য সৰ্ব্বতীর্থানি দত্ত্বা গাং কাঞ্চনীং
 মহীং । ন তৎফলমবাপ্নোতি যৎ কৃহা
 জাগরং হরেঃ ॥ চন্দ্রসূর্য্যোপরাগে তু যৎ
 ফলং পরিকীৰ্ত্তিতং । তৎসহশ্রুণং পুণ্যং
 প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥ স্নানং দানং তপো
 হোমঃ স্বাধ্যায়শ্চার্চনং হরেঃ । তৎ সৰ্ব্বং
 কোটিগুণিতং প্রবোধন্যাস্তু জাগরে ॥
 সমতীতং ভবিষ্যৎ বর্তমানং কুলা-
 যুতং । বিষ্ণুলোকং নয়ত্যাশু জাগরণে
 প্রবোধনী ॥ চলন্তি পিতরো হৃষ্টা বিষ্ণু-
 লোকমলঙ্কতাঃ । বিমুক্তা নারকৈর্হুঃথৈঃ
 কৰ্ত্তুঃ কৃষ্ণপ্রজাগরণং ॥ ভার্য্যাপক্ষে তু
 যে জাতা মাতৃতঃ পিতৃতস্তথা । তারয়ে-
 ন্নাত্র সন্দেহঃ প্রবোধন্যাং তু জাগরে ॥
 কিঞ্চ । ফলৈর্নানাবিধৈর্জৈব্যৈঃ প্রবোধন্যাস্তু
 জাগরে । শস্বে তোয়ং সমাদায় অর্ঘ্যং
 দদ্যাজ্জনার্দনে ॥ যৎ ফলং সৰ্ব্বদানেষু
 সৰ্ব্বতীর্থেষু যৎ ফলং । তৎ সৰ্ব্বং কোটি-
 গুণিতং দত্ত্বাৰ্ঘ্যং বোধবাসরে ॥ পাদ্মে চ
 তত্রৈব । অন্যত্রাপি প্রিয়া বিষ্ণোর্জাগরে
 স্যাৎ প্রবোধনী । কিং পুনশ্চথুরায়াং
 সা ততো বৈ জন্মসদ্মনি ॥ একৈবৈকাদশী

কৃষ্ণজন্মগেহে কৃত্য নরৈঃ । ততোহধিকং
ন কর্তব্যং লোকে কিঞ্চন বিদ্যতে ॥
রাত্রৌ জাগরণং তত্র প্রীত্যা কুর্বন্তি যে
নরাঃ । সংসারে মোহস্বপ্নান্তে সদা জাগ্রতি
জাগ্রতি ॥ কিঞ্চ । তত্রৈব শ্রীরাধিকোপা-
খ্যানান্তে । স্ববোধনীজাগরণপুণ্যবৈভবাৎ
প্রসন্ন ঈশো বিধিবাক্যসত্যকুং । চকার
রাসোৎসবনর্ভনং সহ বৃন্দাবনেহন্যাভি-
রপীহ রাধয়া ॥ সা নৃত্যমানাদ্রুতগোপ-
রূপিণা কৃষ্ণেন জন্মান্তরবাঞ্ছিতেন । রাধা
মহাপ্রেমজবাকুলেন্দ্রিয়া নিন্যেহন্যলোকং
কথয়া কৃতার্থতাং ॥ তস্মাৎ স্ববোধনীং
কৃত্য রাত্রৌ কৃত্বা চ জাগরণং । স্বপ্নোপ্তিতং
হরিতং দৃষ্টা কা ভীঃ সংসারজা দ্বিজাঃ ॥
মথুরায়ান্ত কিং বাচ্যং জাগরে হরি-
সন্নিধৌ । কার্ত্তিকে বোধনীং প্রাপ্য ততঃ
শ্রেয়ঃ পরং ন হি ॥ মথুরায়ং প্রবো-
ধন্যাং কৃতজাগরণস্য হি । ক্ষণাঙ্কদানতো
বৈশ্যোহমোচয়দ্ব্রক্ষরাক্ষসং ॥ জাগরণস্য চ
মাহাত্ম্যং গীতবাদিত্রনর্ভনং । হরেঃ
প্রীতিকরং রাত্রৌ বক্তুং মে নৈব শক্যতে ॥
যস্ত গায়তি কৃষ্ণাগ্রে কোমুদীং দ্বাদশীং
ক্ষণং । সর্বলোকান্ পরিত্যজ্য বিমু-
লোকং স গচ্ছতি ॥ অতএবোক্তং
তত্রৈব । রাজ্যমন্যত্র সংত্যজ্য স্ফীতং
নিহতকণ্ঠকং । কার্ত্তিকে মথুরায়ং বৈ
কোমুদ্যাং জাগরণং চরেৎ ॥* অথ পারণা-
দিনকৃত্যং । প্রাতর্নিত্যক্রিয়াং কৃত্বা শক্ত্যা
সংভোজ্য ভূস্বরান্ । গৃহ্নন্ কৃতব্রতা-
চ্ছত্রং প্রদদ্যাৎ দক্ষিণাদিকং ॥ দানং

যথাত্রতং তেভ্যো দত্ত্বা পারণমাচক্ষেৎ ॥
প্রবর্তয়েচ্চ সংত্যক্তং চাতুর্মাস্যত্রতেষু
যৎ ॥ তথা চ ভবিষ্যোত্তরে তত্রৈব ।
প্রভাতে বিমলে স্নাত্বা ভোজয়েদন্ন-
বিস্তরৈঃ ॥ যুতক্ষীরদধিক্ষৌদ্রকাসারগুড়
মোদকৈঃ । অর্চয়েচ্চন্দনৈশ্চূর্ণৈঃ পুষ্পৈ-
র্গন্ধৈর্দ্বিজোভমান্ ॥ আচান্তেভাস্ততো
দদ্যাভ্যক্তং যৎকিঞ্চিদেব হি । স্ববাচা
স্বমনোহভীক্টপত্রপুষ্পফলাদিকং ॥ চতুরো
বাষিকাম্মাসান্ নিয়মং সর্গ্য যৎ কৃতং ।
কথয়িত্বা দ্বিজৈভ্যস্তদদ্যাৎ তত্ত্র্য স্তদ-
ক্ষিণাং ॥ এবমেব পাদে । তত্রৈব কিঞ্চা-
ধিকং । চাতুর্মাস্যত্রতে বিপ্রাঃ পশ্চা-
দচ্ছিত্রবাচনমিতি ॥* ইতি শ্রীহরিভক্তি
বিলাসে ১৬ বিলাসঃ ॥

প্রবোধিনী (স্ত্রী) প্রবোধনী । উথানৈকাদশী ।
যথা । বরাহ উবাচ । উপবাসাসমর্থানাং
সদৈব পৃথুলোচনে । একা সা দ্বাদশী পুণ্যা
উপোষ্যা যা প্রবোধিনী ॥ তস্মামারাধ্য
বিশেষং জগতামীশ্বরেশ্বরং । প্রাপ্নোতি
সকলং তন্নি দ্বাদশদ্বাদশীফলং ॥ পূর্ব-
ভাদ্রপদা যোগে সৈব বা দ্বাদশী ভবেৎ ।
অতীব মহতী তস্মাৎ সর্বকৃত্যমথাক্ষয়ং ॥
উত্তরান্সারসহিতা যদি চৈকাদশী ভবেৎ ।
তদা কোটিগুণং পুণ্যং কেশবাল্লভতে
ফলং ॥ সকৃদেবার্চিত্তে তস্মাৎ সর্বং কৃত-
মিহাক্ষয়ং । যথা প্রবোধিনী পুণ্যা তথা
যস্মাৎ স্বপেদ্ধরিঃ ॥ উপোষ্যা হি মহা-
ভাগে অনন্তফলদা হি সা । শয়নে বোধনে
চৈব হরেস্ত পরিবর্তনে ॥ উপোষ্যেব

বিধানেন নরো নিশ্চলতাং ব্রজেৎ । তস্মাৎ
 সর্বপ্রযত্নেন দ্বাদশীং সমুপোষয়েৎ ॥ যদি-
 চ্ছেত বিশালাক্ষি শাস্বতীং গতিমান্ননঃ ।
 একাদশী সোমযুক্তা কার্তিকে মাসি ভামিনি ॥
 উত্তরাভদ্রসংযোগে অনন্তা সা প্রকীৰ্ত্তিতা ।
 তস্মাৎ যৎ ক্রিয়তে ভদ্রে সর্বমানন্ত্য-
 মশ্নুতে ॥ অনন্তপুণ্যফলদা তেনানন্তা
 স্মৃতা প্রিয়ে । একাদশী ভৌমযুতা যদা
 স্মাত্তুতধারিণি ॥ স্মাত্ত্বা দেবং সমভ্যর্চ্য
 প্রাপ্নোতি ষরমং ফলং । প্রাপ্নোতি সকলং
 তচ্ছি দ্বাদশদ্বাদশীং নরঃ ॥ * ॥ জল-
 পূর্ণং তদা কুম্ভং স্থাপয়িত্বা বিচক্ষণঃ ।
 পঞ্চরত্নসমোপেতং স্নতপাত্রযুতং তথা ॥
 তস্যাত্ স্কন্ধে তু ধরিতং মৎস্বরূপং
 জনার্দনং । মাষকেণ স্তবর্ণেন স্নতপ্তেন
 বরাননে ॥ স্নাপয়িত্বা বিধানেন কুক্কুমেন
 বিলেপিতং । পীতবস্ত্রযুগচ্ছন্নং ছত্রো-
 পানদ্যুগান্বিতং ॥ পূজয়েৎ কমলৈর্দেবি
 মদন্তঃ সংজিতেন্দ্রিয়ঃ । মৎস্যং কূৰ্ম্মং
 বরাহঞ্চ নারসিংহঞ্চ বামনং ॥ রামং
 রামঞ্চ কৃষ্ণঞ্চ বুদ্ধশ্চৈব তু কঙ্কিনং । এবং
 দশাবতারাংশ্চ পূজয়েদ্ভক্তিসংযুতঃ ॥
 পুষ্পৈধুপৈস্তথা দীপৈর্নৈবেদ্যৈর্বিধি-
 রপি । সংপূজ্যৈবমলকারৈর্বিধি-
 পূজন-
 করেৎ ॥ ততস্তস্যাগ্রতো দেয়ং নৈবেদ্যং
 পাচিতং চিতং । এবং সংপূজ্য গোবিন্দং
 দিবাপি কমলেক্ষণং ॥ রাত্রৌ চোথাপনং
 কার্য্যং দেবদেবস্য স্তব্রতে । প্রভাতে
 বিমলে স্মাত্ত্বা ভক্ত্যা সংপূজ্য কেশবং ॥
 পুষ্পধূপাদিনৈবেদ্যৈঃ ফলৈর্নানাবিধৈঃ

শুভৈঃ । ততস্ত পূজয়েদ্বিহানার্চার্য্যং ভক্তি-
 সংযুতঃ ॥ অলঙ্কারোপহারৈশ্চ বস্ত্রাদৈ-
 শ্চ স্বশক্তিতঃ । পূজয়িত্বা বিধানেন তং
 দেবং প্রতিপাদয়েৎ ॥ জগদাদি জগ-
 ক্রপমনাদি জগদাদিকৃৎ । জলশায়িন্ জগ-
 দেখানে প্রীয়তাং মে জনার্দন ॥ অনেনৈব
 বিধানেন কুর্য্যাদেকাদশীং নরঃ । তস্য পুণ্যং
 ভবেদযত্নু তচ্ছৃণু বস্করে ॥ যদি বক্ত-
 সহস্রাণাং সহস্রাণি ভবন্তি হি । সংখ্যাভূং
 নৈব শক্যন্তে প্রবোধিণ্যাস্তথা গুণাঃ ॥
 তথাপ্যদেশমাত্রেণ শক্ত্যা বক্ষ্যামি তচ্ছৃণু ।
 চন্দ্রতার্কসঙ্কশমধিষ্ঠানুজীবিত্তিঃ ॥
 সইব যানমাগচ্ছেন্মম লোকং বস্করে ।
 ততঃ কল্পসহস্রাস্তে সপ্তদ্বীপেশ্বরো ভবেৎ ॥
 আয়ুরারোগ্যসম্পন্নো জন্মাতীতো ভবে-
 ত্ততঃ । ব্রহ্মস্বশ্চ সুরাপশ্চ স্তেয়ী চ গুরু-
 তল্পগঃ ॥ পাপাণ্যেতানি সর্বাণি শ্রবণে
 নৈব নাশয়েৎ । পশ্চোচ্চ ধীমানধনোহপি
 ভক্ত্যা স্পৃশেন্ননুষ্য ইহ ধীয়মানঃ ।
 শৃণোতি ভক্তস্য মতিং দদাতি বিকল্মষঃ
 সোহপি দিবং প্রয়াতি ॥ দুঃস্বপ্নং প্রশম-
 নুপৈতি পঠ্যমানে মাহাত্ম্যে ভবভয়হারকে
 নরস্য । যঃ কুর্য্যাদব্রতবরমেতদব্যয়ায়া
 বোধিণ্যাঃ কিমুত ফলস্ত তস্য বাচ্যং ॥
 তে ধন্যাস্তে কৃতার্থাশ্চ তৈরেব স্কৃতং
 কৃতং । তৈরাভ্রজস্য সফলং কৃতং যে
 ব্রতকারকাঃ ॥ ইতি বরাহপুরাণে প্রবো-
 ধিনীমাহাত্ম্যং ॥

প্রভঞ্জনঃ (পুং) বায়ুঃ । ইত্যমরঃ ॥ ভঞ্জন-
 কর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রভদ্রঃ (পুং) নিষঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভদ্রা (স্ত্রী) প্রসারিণী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভবঃ (পুং) জন্মহেতুঃ । পিত্রাদিঃ । আদ্যোপ-
 লক্টিস্থানং । আদ্যোপলক্টিয়ে প্রথম-
 জ্ঞানার্থং যৎ স্থানং দেশঃ সঃ । যথা ।
 বান্দ্রীকিঃ শ্লোকপ্রভবঃ । হিমবান্ গঙ্গা-
 প্রভবঃ । ইত্যমরভরতো ॥ অপাং মূলং ।
 মুনিভেদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পরাক্রমঃ ।
 ইতি মেদিনী ॥ জন্ম । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
 প্রভবিষ্ণুঃ (পুং) বটুকটৈভরবশ্যাকৌত্তরশত-
 নামাস্তর্গতনামবিশেষঃ । যথা । প্রভবিষ্ণুঃ
 প্রভাববান্ । ইত্যাদি বিশ্বসারতন্ত্রে আপ-
 ছুদ্বারকল্পঃ ॥ প্রভুঃ । যথা । ন ভর্তা নৈব
 চ সূতো ম পিতা ভ্রাতরো ন চ । আদানে
 বা বিসর্গে বা স্ত্রীধনে প্রভবিষ্ণবঃ ॥ ইতি
 দায়ভাগঃ ॥ প্রকর্ষণে ভবনশীলে ত্রি ॥
 প্রভবিষ্ণুতা (স্ত্রী) প্রভুতা । প্রভবিষ্ণুশব্দাৎ
 ভাবার্থে তপ্রত্যয়েন পদং নিষ্পন্নং ॥
 প্রভা (স্ত্রী) কুবেরপুরী । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 দীপ্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ । রোচিঃ ২ ছ্যতিঃ ৩
 শোচিঃ ৪ ত্বিষা ৫ ওজঃ ৬ ভাঃ ৭ রুচিঃ ৮
 বিভা ৯ আলোকঃ ১০ প্রকাশঃ ১১
 তেজঃ ১২ রুক্ ১৩ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ # ॥
 গোপীবিশেষঃ । যথা । দৃষ্টস্ত্বং প্রভয়া
 গোপ্যা যুক্তো বৃন্দাবনে বনে । প্রভা
 দেহং পরিত্যজ্য জগাম সূর্যামণ্ডলং ॥
 ততস্তম্যাঃ শরীরঞ্চ তীত্রং তেজো বভূব
 হ । সংবিভজ্য স্বয়া দত্তং প্রেমাক্রম
 রুদতা পুনঃ ॥ বিমুক্ত্য চক্ষুষোলোহং
 লজ্জয়া মদুয়ে চ । হতাশনায় কিঞ্চিচ্চ

নৃপেত্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥ কিঞ্চিৎ পুরুষ-
 সিংহেভ্যো দেবেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন । কিঞ্চিদ-
 দস্যজনেভ্যশ্চ নাগেভ্যশ্চাপি কিঞ্চন ॥
 ব্রাহ্মণেভ্যো মুনিভ্যশ্চ তপস্বিভ্যশ্চ
 কিঞ্চন । স্ত্রীভ্যঃ সৌভাগ্যযুক্তাভ্যো যশ-
 স্ত্রিভ্যশ্চ কিঞ্চন ॥ তচ্চ দত্ত্বা তু সর্বেভ্যঃ
 পূর্ব্বং রোদিতুমুদ্যতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দুর্গা ।
 যথা । যমস্য ভগিনী জাতা যমুনা তেন
 সা মতা । প্রভা প্রসাদস্বর্গাৎ জ্যোৎস্না
 চন্দ্রার্কমালিনী ॥ ইতি দেবীপুরাণে
 ৪৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ সূর্য্যপত্নী । যথা । সূত
 উবাচ । বিবস্বান্ কশ্যপাৎ পূর্ব্বমদিত্যা
 মভবৎ পুরা । তস্ম পত্নীত্রয়স্তদ্বৎ সংজ্ঞা
 রাজ্ঞী প্রভা তথা ॥ রেবতস্য সূতা রাজ্ঞী
 রেবন্তং সূস্ববে সূতং । প্রভা প্রভাবং
 সূস্ববে ত্বাপ্তী সংজ্ঞা তথা মনুং ॥ ইতি
 মাৎস্যে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 প্রভাকরঃ (পুং) সূর্য্যঃ । অগ্নিঃ । চন্দ্রঃ ।
 সমুদ্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ অর্কবৃক্ষঃ ।
 ইত্যমরঃ ॥
 প্রভাকীটঃ (পুং) খেদ্যোতঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রভাঞ্জনঃ (পুং) শোভাঞ্জনঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ
 প্রভাতং (স্ত্রী) প্রাতঃকালঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রভূষঃ ২ অহর্মুখং ৩ কল্যাৎ ৪ উষঃ ৫
 প্রভূষঃ ৬ । ইত্যমরঃ ॥ দিনাদিঃ ৭
 নিশান্তং ৮ ব্যুক্তং ৯ প্রাগে ১০ প্রাহ্লং ১১
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ গোসঃ ১২ গোসঙ্গঃ ১৩

: १४ उषकं १५ उषा १६ उषा १७
विभातं १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तत्र दर्शनीया यथा । वैद्यः पुरोहितो
मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभातकाले
द्रुक्त्वो नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥ इति
राजवल्लभः ॥

प्रभावः (पुं) कोषदण्डतेजः । तं-
पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः ॥ कोषो
धनं दण्डो दमः तद्वेतुत्वात् सैन्धवमपि
दण्डः ताभ्यां वत्तेजो जायते स प्रतापः
प्रभावश्च कथ्यते । इति भरतः ॥ शक्तिः ।
तेजः । इति हेमचन्द्रः ॥ शान्तिः । इति
मेदिनी ॥

प्रभावजः (पुं) शक्तिविशेषः । प्रभावो
वीर्याधिक्यं तज्जातः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषो
प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥

प्रभावान् [९] (त्रि) प्रभायुक्तः । प्रभा-
शब्दादन्त्यर्थे बहुप्रत्ययेन पदं निष्पन्नं ॥
प्रभावती (स्त्री) मालिनामकौनविंशवर्ता-
न्नाता । गणानां वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रयोदशस्वरच्छन्दः । यथा । यस्यां प्रिये
प्रथमकमस्वरद्वयं दुर्घ्यन्तथा गुरु नवमं
दशान्तिमं । सान्त्यं भवेद्व्यतिरपि चेद्-
युगग्रहैः सान्त्यताममृतरूते प्रभावती ॥
इति ऋतबोधः ॥

प्रभाषः (पुं) वसुभेदः । इति जटाधरः ॥
अग्नि च । प्रभूषश्च प्रभावश्च वसवो
नामभिः स्मृताः । इति गारुडे ७ अध्यायः ॥
प्रकृष्टकथनम्

प्रभासः (पुं) सोमतीर्थं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ जैनगणाधिपविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रभिम् (पुं) क्रम्यदहन्ती । तत्पर्यायः ।
गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ॥ आसुः ४
मदकलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृ-
भेदविशिष्टे त्रि ॥

प्रभुः (पुं) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः ।
इति धरणिः ॥

प्रभुः (त्रि) अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २
ईश्वरः ३ पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६
नायकः ७ नेता ८ परिवृत्तः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥

प्रभुता (स्त्री) प्रभुत्वम् । ईश्वर्याम् । इति हला-
युधः ॥

प्रभुभक्तः (पुं) उन्नमघोटकः । यथा । प्रभुभक्ता
भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वाम्यनुरक्ते त्रि । यथा ।
वह्मानी स्वप्नसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो
गुणाः ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रभृतं (त्रि) प्रचुरम् । इत्यमरः ॥ उदगतं ।
इति मेदिनी ॥ भृतं । उन्नतं । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रभुयुः (त्रि) क्रमः । शक्तः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रभृति व्य तदादिः । यथा । ततः प्रभृति

পিতরঃ পিণ্ডসংজ্ঞাস্ত লোভিরে । ইতি
তিথ্যাদিতত্বং ॥

প্রভেদঃ (পুং) ভেদঃ । তৎপৰ্য্যায়ঃ । প্রকারঃ ২
বিশেষঃ ৩ ভিদ্ ৪ অন্তরং ৫ । ইতি
জটাদধরঃ ॥

প্রভ্রষ্টকং (ক্লী) শিখালম্বিমাল্যং । চূড়াতো
লম্বমানমাল্যং । ইত্যমরভরতো ॥

প্রমত্তঃ (ত্রি) প্রমাদী । অনবধানতায়ুক্তঃ ।
যথা । মত্তং প্রমত্তমুম্মত্তং স্তপ্তং বালং
ক্রিয়ং জড়ং । প্রপন্নং বিরথং ভীতং ন
রিপুং হস্তি ধর্ম্মবিৎ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
১ স্কন্ধে ৭ অধ্যায়ঃ ॥ মত্তং মদ্যাদিনা ।
প্রমত্তমনবহিতং । উন্মত্তং গ্রহবাতাদিনা ।
জড়ং অনুদ্যমং । প্রপন্নং শরণাগতং ।
বিরথং ভগ্নরথং । ইতি শ্রীধরস্বামী ॥
অপরপ্রমত্তো যথা । সক্ষ্যাপূজাবিহীনশ্চ
প্রমত্তঃ পতিতঃ স্মৃতঃ । ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে
প্রকৃতিখণ্ডে ২৭ অধ্যায়ঃ ॥ স চ রাজ্ঞা
নাহ্মানয়িতব্যঃ । যথা । মত্তোন্মত্তপ্রম-
ত্তাৰ্ভভৃত্যাম্মাহ্মানয়েন্মৃপঃ । ইতি মিতা-
ক্ষরা ॥

প্রমথঃ (পুং) ষোটকঃ । শিবপারিষদঃ ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ স চ ষট্‌ত্রিংশৎ-
কোটিসংখ্যকঃ । যথা । ষট্‌ত্রিংশত্তু সহ-
স্রাণি প্রমথা দ্বিজসত্তমাঃ । তত্রৈকত্র সহ-
স্রাণি ভাগে ষোড়শ সংস্থিতাঃ ॥ নানা-
রূপধরা যে বৈ জটীচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ । তে
সর্বে সকলৈশ্বর্য্যযুক্তা ধ্যানপরায়ণাঃ ॥
যোগিনো মদমাৎসর্য্যদস্তাহঙ্কারবর্জিতাঃ ।
ক্ষীণপাপা মহাভাগাঃ শস্তোঃ প্রীতিকরাঃ

পরাঃ ॥ ন তে পরিগ্রহং রাগং কাঙ্ক্ষন্তিস্ম
কদাচন । সংসারবিমুখাঃ 'সর্বে যত্তয়ো
যোগতৎপরাঃ ॥ ধ্যানাবস্থং মহাদেবং
পরিবার্য্য ধৃতব্রতাঃ । কৃচ্ছা পরিষদং রুচ্যা
তিষ্ঠন্তি বিগতক্রমাঃ ॥ যদৈব পরমং
জ্যোতিশ্চিস্তয়ত্যম্বিকাপতিঃ । তদৈব
তে পারিষদাঃ সর্বে সংবেষ্টয়ন্তি তং ॥
তে ষোড়শ সমাখ্যাতাঃ কোটয়ো বৈ ধৃত-
ব্রতাঃ । সিংহব্যাভ্রাদিসারূপ্যা অনি-
মাদিসমায়ুতাঃ ॥ * ॥ অপরে কাগিনঃ
শস্তোঃ স্ননস্মসচিবাঃ স্মৃতাঃ । বিচিত্র-
রূপাভরণা জটীচন্দ্রাৰ্দ্ধমণ্ডিতাঃ ॥ হরস্ব
তুল্যা রূপেণ বিশদা বৃষভধ্বজাঃ । উমা-
সদৃশরূপাভিঃ প্রমদাভিঃ সমাগতাঃ ॥
বিচিত্রমাল্যাভরণা দিব্যস্রগগন্ধভূষণাঃ ।
উমানহায়ং ক্রীড়ন্তমনুগচ্ছন্তি ভূমিতাঃ ।
শৃঙ্গারবেশাভরণা অর্কৌ তে কোটয়ো
গণাঃ ॥ * ॥ অর্দ্ধনারীশ্বরাস্তায়ে হর্দ্ধনারী
শ্বরং হরং । অনুযান্তি মহাভাগাস্তল্য-
রূপা হরস্ব যে ॥ উমাসহায়ো হি যদা
রমতেস্ম স্তথং হরঃ । অর্দ্ধনারীশরীরাস্ত
দ্বারপালা ভবন্তি তে ॥ আকাশমার্গে
গচ্ছন্তমনুগচ্ছন্তি নিত্যশঃ । ধ্যানসং
পরিচর্য্যন্তি সলিলাদিভিরীশ্বরং ॥ নানা-
শস্ত্রধরাঃ শস্তোর্গণাস্ত প্রমথাঃ স্মৃতাঃ ।
প্রমথুস্তি চ যুদ্ধেষু যুধ্যমানাম্মহাবলান্ ।
তে বৈ মহাবলাঃ শূরাঃ সংখ্যয়া নব-
কোটয়ঃ ॥ * ॥ অপরে গায়নাস্তালম্বদঙ্গ
পণবাদিভিঃ । নৃত্যন্তি বাদ্যং কুর্কন্তো
গায়ন্তি মধুরস্বরং ॥ নানারূপধরাস্তে বৈ

संख्या कोटयस्त्रयः । सततं चानुगच्छन्ति
 विचरन्तं महेश्वरं ॥ सर्वे मायाविनः
 शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः । सर्वे सर्वत्र
 सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रेगाः सदा ॥ गुरुर्भा
 सर्वभुवनं गत्वा यांति पुनः पुनः । अनि-
 माद्यक्तैश्वर्यायुक्तास्ते वै महाबलाः ॥ * ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे
 सदा ॥ तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे
 बलवन्तराः । कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य
 सततं सदा ॥ विस्मयन्ति च पापिष्ठान्
 धर्मिष्ठान् पालयन्ति च । अनुगृह्णन्ति सततं
 धृतपाशुपतत्रतान् ॥ विष्वांश्च सततं
 हन्ति योगिनां प्रयत्नात्तानां । षट्त्रिंश-
 कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥ * ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवार्थे समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिं ।
 स्मयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतो-
 हकरोत् ॥ तच्छीकराम्भुतो जातान्ततेषां
 बहुरूपता । क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूर-
 कृतैरिमान् गणान् ॥ वराहस्य हतेत्येव
 यतः प्रोक्तं कपर्दिना । ततस्ते क्रूर-
 कर्माणः प्रजाताश्च भयङ्कराः ॥ न सदा
 क्रूरकर्माणो ते कुर्वन्ति महोजसः । दृष्टि-
 मात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव
 च । निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसानुषु ॥
 आहत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च
 यत् । भवेदुर्गस्य यद्योग्यं तद्योगास्ते

महोजसः ॥ आमिषं नापि चाश्नन्ति हिंसा
 चैत्रचतुर्दशीं । तत्रामिषं हरौ भुञ्जते
 चतुर्दशां मधो सदा । ततः सर्वे गणा-
 स्त्र भुञ्जन्ते पल्लान्पि ॥ हते वराहस्य
 गणे भर्गमासाद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
 स्वयं भुञ्जा भूतं कश्चेति वै जगुः ॥
 भूतस्त्वभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनां पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो
 मताः ॥ यो लोकविदितः पूर्वं भूत-
 ग्रामश्चतुर्विधः । यतस्तेभ्योऽधिकं यत्रै-
 स्तद्ग्राम उच्यते ॥ इति वः सर्वमाख्यातं
 भूताः शम्भुगणा यथा । यदाहारा यदाकारा
 यत्कृत्यास्ते महोजसः ॥ य इदं शृणुया-
 न्नित्यमाख्यानं योगमुत्तमं । स दीर्घायुः
 सदोऽसाही योगयुक्तश्च जायते ॥ इति
 कालिकापुराणे पारिवदोऽपत्तिर्नाम
 २९ अध्यायः ॥

प्रथमं (स्त्री) वधः । इत्यमरः ॥ क्लेशनं ।
 विलोडनं । इति मथधात्वर्थदर्शनात् ॥
 प्रमथा (स्त्री) हरीतकी । इति मेदिनी ॥
 प्रमथाधिपः (पुं) शिवः । इत्यमरः ॥
 प्रमथितं (स्त्री) निर्जलतक्रं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्रमदः (पुं) हर्षः । इत्यमरः ॥ धुस्तुरफलं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्ते त्रि । इति
 मेदिनी ॥
 प्रमदकाननं (स्त्री) प्रमदावनं । इत्यमरः-
 टीकायां भरतः ॥
 प्रमदवनं (स्त्री) राज्ञोऽहस्तःपुरोचितवनं ।
 इत्यमरः ॥

प्रमदा (स्त्री) उक्तमयोषिः । इति मेदिनी ॥
प्रमदाकाननं (स्त्री) प्रमदवनं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

प्रमदावनं (स्त्री) प्रमदवनं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

प्रमनाः [स्] (द्वि) हर्षयुक्तः । इत्यमरः ॥

प्रमयः (पुं) वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमा (स्त्री) यथार्थज्ञानं । तत्पर्यायः ।

प्रमितिः २ । इत्यमरः ॥ प्रमाणं ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते तद्वति तत्प्रका-

रकज्ञानं । भ्रमभिन्नज्ञानं । असयाः

कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये

विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्य-

विशिक्षेपक्षे परामर्शः । शब्दबोधे योग्य-

तायाः तात्पर्यास्य वा यथार्थज्ञानं । उप-

मितौ शक्ये सादृश्यवृद्धिः । यथा । दोषो-

हप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समं ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ ह्यनुमितौ पुनः ।

पक्षे साध्यविशिक्षे च परामर्शो गुणो

भवेत् ॥ शक्ये सादृश्यवृद्धिस्तु भवेदुप-

मितौ गुणः । शब्दबोधे योग्यताया-

स्तात्पर्यास्यार्थ वा प्रमा ॥ गुणः स्याद्भ्रम-

भिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवा

तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकं ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रमाणं (स्त्री) विष्णुः । यथा । प्रमाणं प्राण-

निलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । इति महा-

भारते शान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥ नित्यं ।

मर्त्यादा । शास्त्रं । सत्यवादी । इयता ।

हेतुः । प्रमाता । इति मेदिनी ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकृत्यवान्यं

शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं न्युतयः प्रमाण-

मित्यादि ॥ न्याये तु प्रत्यक्षानुमानोप-

मानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बह्वच-

नास्तोऽपि ॥

प्रमाणवाधितार्थकः (पुं) तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणं । आत्माश्रयादिचतुष्कान्प्रसङ्गत्वं ।

स द्विविधः । व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधक-

श्च । तत्राद्या यथा । धूमो यदि बहि-

व्याभिचारी स्यात्तदा बहिर्जन्यो न स्यात् ।

द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वर्बहिः स्यात्

निर्धूमः स्यात् । इति तर्कज्ञादीश्वरी ॥

प्रमातामहः (पुं) मातामहपिता । यथा ।

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपिता-

महः । मातुर्मातामहाद्येव सपिण्डस्तु स-

नाभयः ॥ इत्यमरः ॥

प्रमातामही (स्त्री) प्रमातामहपत्नी । इति

स्मृतिः ॥

प्रमाथः (पुं) प्रमथनं । बलात् हरणं । इति

पुराणं ॥

प्रमाथी [न्] (द्वि) पीडनकर्ता । मारणकर्ता ।

प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् । प्रमथन-

शीलः । देहेन्द्रियकोभक इत्यर्थः । इति

श्रीधरस्वामी ॥ यथा । चक्षुः हि मनः कृष्ण

प्रमाथि बलवद्दृष्टं ॥ अपि च । इन्द्रयाणि

प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः । इति

श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः (पुं) अनवधानता । इत्यमरः ॥ लोभ-

प्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।

तन्मात्रोद्भेदा न कर्तव्यः प्रमादो न न
निश्चये ॥ इति गारुडे नीतिसारे
११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान् [९] (त्रि) प्रमादयुक्तः । तं-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खटा-
रुटः ४ । इति जटाधरः ॥

प्रमादिका (स्त्री) दूषिता कन्या । तं पर्यायः ।
सन्वेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी [न्] (त्रि) प्रमादविशिष्टः । अनव-
धानतायुक्तः । यथा । कुरङ्गमातङ्गपतङ्ग-
भृङ्गमीना हताः पक्षिरेव पक्ष । एकः
प्रमादी स कथं नू हन्यते यः सेवते
पक्षिरेव पक्ष ॥ इत्युद्धटः ॥

प्रमापणं (स्त्री) मारणं । इत्यमरः ॥

प्रमितः (त्रि) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥

प्रमितिः (स्त्री) प्रमा । इत्यमरः ॥

प्रमीटः (त्रि) घनः । मूर्ध्नि । इति मेदिनी ॥

प्रमीतः (त्रि) मृतः । यज्जार्थहतपशुः । इत्य-
मरः ॥

प्रमीला (स्त्री) तस्त्री । इत्यमरः ॥

प्रमुखं (स्त्री) तदाङ्गं । तं कालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रमुखः (पुं) पुन्नागरुक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रमुखः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

प्रथमः । इति मेदिनी ॥ समूहः । मान्यः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुं } [द्] (त्रि) हृक्तः । इत्यमरः ॥
प्रमुदितः }

प्रमेहः (पुं) रोगविशेषः । तं पर्यायः ।

मेहः २ मूत्रदोषः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुमूत्रता ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य
निदानं । आस्यास्रुथं स्रुथं दधीनि
ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवाम्न
पानं गुडवैकृतं प्रमेहहेतुः कफकृच्छ
सर्वं ॥ * ॥ अस्य सम्प्राप्तिर्था । मेदश्च
मांसं शरीरजं क्लेदं कफो वस्तिगतः
प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमूत्रैश्च
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं । क्षीणेषु दोषे-
ष्ववकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुते
हनिलश्च । * । तस्य कफजादिभेदेन
साध्यादिलक्षणं यथा । साध्याः कफोत्था
दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवना-
क्षतुक् । सक्रियस्त्राक्षिमक्रियस्त्रान्महा-
त्ययस्त्राक्ष यथाक्रमेण ॥ कफः सपित्तः
पवनश्च दोषा मेदोऽशुक्रास्रुवसाल-
सीकाः । मज्जा रसोजः पिशितं दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ * ॥ तस्य
पूर्वरूपं । दन्तादीनां मलाद्यङ्गं प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्नता देहे
तृट् स्वादास्यं जायते ॥ * ॥ सामान्यं
लक्षणं तेषां प्रभृताविलमूत्रता । दोष-
दूष्या विशेषेऽपि तं संयोगविशे-
षतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु
कल्प्यते ॥ * ॥ क्रमेण कफजानां दशानां
लक्षणानि । अक्षं बहुसितं शीतं निर्गन्ध-
मुदकोपमं । मेहदूष्यमेहेन किञ्चि-
दाविलपिच्छिलं ॥ ईक्षो रसमिवात्यर्थं
मधुरं चेक्षुमेहतः । सास्त्री भवेत्

पर्यायितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ अरामेही
 अरातुल्यमुपर्याच्छमधोघनं । संहृष्ट-
 लोमा पिक्तेन पिक्त्वद्वह्लं सितं ॥
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमे-
 हति । मूर्तागून् सिकतामेही सिकता-
 रूपिणो मलान् ॥ शीतमेही सूबहशो
 मधुरं भृशशीतलं । शनैः शनैः शनै-
 र्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ लाला-
 तस्युतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं ॥
 क्रमेण पित्तजानां वृक्षां लक्ष्णानि । गङ्गा-
 वर्णरसम्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही ममी-
 निभं । हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रोसमिभं
 दहं ॥ विश्रं मज्जिष्ठमेहेन मज्जिष्ठा-
 सलिलोपमं । विश्रमुष्णं सलवणं
 रक्ताभं रक्तमेहतः ॥ * ॥ क्रमेण वात-
 जानां चतुर्गां लक्ष्णानि । वसामेही वसा-
 मिश्रं वसाभं मूत्रेयन्मुहः । मज्जाभं
 मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहमुहः ॥
 कषायं मधुरं रुक्णं क्रोद्रमेहः
 वदेद्वधुः । हस्ती मत्त ईवाजस्रं मूत्रं
 वेगविवर्जितं । सलसीकं विवद्वधुः
 हस्तिमेही प्रमेहति ॥ * ॥ कफजादि-
 भेदेन तेषामुपद्रवाः । अविपाको-
 हरुचिच्छर्दिनिद्रानाशः सपीनसः । उप-
 द्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुक्तावदरणं ज्वरः ।
 दाहसृग्मिका मुर्च्छा विड्भेदाः पित्त-
 जन्मनां ॥ वातजानामुदावर्तः कम्पहृद्-
 ग्रहलोलताः । शूलमुद्गिता शोषः कासः

श्वासश्च जायते ॥ * ॥ अरिक्तलक्ष्णः ।
 यथोक्तोपद्रवारिक्तमतिप्रसृतमेवः च ।
 पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हस्ति
 मानवः ॥ * ॥ जाडः प्रमेही मधुमेहिनी
 वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् । ये
 चापि केचिं कुलजा विकारा भवन्ति
 तांश्च प्रवदन्त्यासाध्यान् ॥ * ॥ सर्व एव
 प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधु-
 मेहत्वमायांति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
 मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
 क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायो दोषावृतपथेऽथवा ॥
 आरुतो दोषलिङ्गानि सोहनिमित्तं प्रद-
 र्शयन् । क्षीणः क्षणां क्षणां पूर्णो भजते
 रुच्छसाध्यात् ॥ मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो
 मधिव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्या
 माधुर्याच्च तनोरतः ॥ * ॥ प्रमेहिणो
 यदा मूत्रमनाविलमपिच्छलं । विमदं
 तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥
 इति माधवकरः ॥ अस्य दशविधपिडकाः
 पिडकाशब्दे द्रव्यैः ॥ * ॥ अथ प्रमेहस्य
 चिकित्सा । शामाककोद्रबोदाला गोधूम-
 चणकावटी । कुलथाः कथिता भोज्ये
 पुराणा मेहिनां हिताः ॥ यवान्नविकृति-
 मुद्राः शालयः यथैकान्तथा । तथा तिक्तानि
 शाकानि जाङ्गलाः पक्विणो मृगाः ॥ उद्दालो
 वनकोद्रवः ॥ * ॥ प्रमेही शुद्धरुक्माज्य-
 तैलतक्रमराः सदा । अल्लेक्षुरसपिक्तामा-
 नूपमांसानि वर्जयेत् ॥ * ॥ मुस्ताहरी-
 तकीलौटैः कट्फलैः कृतं स्यत् ॥
 पीतं मधुयुतं हस्ति प्रमेहं कफ-

হেতুকং ॥ * ॥ প্টোলনিম্বামলকামৃতানাং
 পিবেৎ কষায়ং মধুনা সমেতং । উশীর-
 লোপ্রার্জুনচন্দনানাং তথা পিবেৎ পিত্ত-
 নিমিত্তমেহী ॥ * ॥ পাঠাশিরীষদুঃস্পর্শা-
 জাতিতিন্দুককিংশুকৈঃ । কপিথস্য ভিষক্
 কাথং হস্তিমেহে প্রযোজয়েৎ ॥* ॥ পাঠা-
 দিভিঃ সহিতস্য কপিথস্য কাথং । গুড়চ্যুঃ
 স্বরসঃ পেয়ো মধুনা সর্বমেহজিৎ ।
 হরিদ্রাচূর্ণযুক্তো বা রসো ধাত্র্যাঃ স-
 মাক্ষিকং ॥ মধুনা ত্রৈফলং চূর্ণমথবাশ্ম-
 জতুস্তবং । লোহজং বাভয়োথং বা লিছান্-
 মেহনিবৃত্তয়ে ॥ * ॥ চন্দ্রপ্রভাবচামুস্তা-
 ভূনিম্বস্বরদারবঃ । হরিদ্রাতিবিষা দার্বী
 পিপ্পলীমূলচিত্রকং ॥ ত্রিবিদস্তী পত্রকঞ্চ
 ত্বগেলা বংশলোচনা । প্রত্যেকং কর্ষ-
 মাত্রাণি কুর্ষ্যাদেতানি বুদ্ধিমান্ ॥ ধাতুকং
 ত্রিফলা চব্যং বিড়ঙ্গং গজপিপ্পলী । স্ববর্ণ-
 মাক্ষিকং ব্যোমং দ্বৌ ক্ষারৌ লবণত্রয়ং ॥
 এতানি টঙ্কমাত্রাণি সংগৃহীয়াৎ পৃথক্
 পৃথক্ । দ্বিকর্ষহতলোহং স্মাচ্চতুর্কর্ষা
 সিতা ভবেৎ ॥ শিলাজত্বকর্ষং স্যাদক্টৌ
 কর্ষাশ্চ গুগ্গুলোঃ । বিধিনা যোজিতৈ-
 রেতৈঃ কর্তব্যং গুটিকা শুভা ॥ চন্দ্রপ্রভাতি-
 বিখ্যাতা সর্বরোগপ্রণাশিনী । নিহস্তি
 বিংশতিং মেহান্ কৃচ্ছ্রমর্ষবিধং তথা ॥
 চতশ্চাস্মরীস্তুদ্বন্দ্বুত্রাঘাতাংস্ত্রয়োদশ ।
 অণুবৃদ্ধিং পাণুরোগং কামলাঞ্চ হলীমকং ॥
 কাঁসং শ্বাসং তথা কুষ্ঠমগ্নিমান্দ্যমরো-
 চকং । বাতপিত্তকফব্যাদীন্ বল্যা বৃষ্যা
 রসায়নী ॥ সমারাদ্য শিবং তস্মাৎ প্রযত্নাদ্-

গুটিকামিমাং । প্রাপ্তবাংশ্চন্দ্রমা যস্মাৎ
 তস্মাচ্চন্দ্রপ্রভা স্মৃতা ॥ চন্দ্রপ্রভাকচূর
 ইতি লোকে । ব্যোমং ত্রিকটু । দ্বৌ
 ক্ষারৌ সজিকায়বক্ষারৌ । লবণত্রয়ং ।
 সৈন্ধবং রুচকঞ্চাপি বিড়ঞ্চ লবণত্রয়-
 মিতি । চন্দ্রপ্রভাদির্কটিকা ॥ * ॥ প্রমেহ-
 পিড়কানাং প্রাক্ কার্যং রক্তবিমোচনং ।
 পাটনঞ্চ বিপকানাং ততো ত্রণবিধিঃ
 স্মৃতঃ ॥ ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্রমোচনী (স্ত্রী) গবাক্ষী । গোড়ুম্বা ।
 ইতি জটাধরঃ ॥ প্রকৃষ্টমোচনকর্ত্তরি
 ত্রি ॥

প্রমোদঃ (পুং) হর্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রমোদিতঃ (পুং) কুবেরঃ । ইতি শব্দমালা ॥
 প্রমোদযুক্তে ত্রি ॥

প্রমোদিনী (স্ত্রী) জিঙ্গিনীবৃক্ষঃ । ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥ প্রকৃষ্টহর্ষযুক্তা চ ॥

প্রম্লোচা (স্ত্রী) অপ্সরোবিশেষঃ । যথা । তত্র
 তস্মামদীমধ্যাৎ সমুত্তস্থৌ মনোরমা ।
 প্রম্লোচা নাম তদ্বঙ্গী তৎসমীপে বরা-
 প্সরাঃ ॥ ইতি গারুড়ে ৯০ অধ্যায়ঃ ॥

প্রযতঃ (ত্রি) পবিত্রঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রযত্নঃ (পুং) প্রকৃষ্টযত্নঃ । ন্যায়মতে স চ
 ত্রিবিধঃ । যথা । প্রবৃত্তিশ্চ নিবৃত্তিশ্চ
 তথা জীবনকারণং । এবং প্রযত্নত্রৈবিধ্যং
 তাদিত্তিকৈঃ পরিদর্শিতং ॥ চিকীর্ষা কৃতি-
 সাধ্যোহর্ষসাধনত্বমতিসুখা । উপাদানস্য
 চাধ্যক্ষং প্রবৃত্তৌ জনকং ভবেৎ ॥ নিবৃত্তি-
 স্তু ভবেদ্বৈধা দ্বির্ষসাধনতাধিয়ঃ । যত্তো
 জীবনযোনিস্তু সর্বদাতীশ্চিয়ো ভবেৎ ॥

शरीरे प्राणसंक्षारे कारणं तं प्रकी-
र्तितं । इति भाषापरिच्छेदः ॥

प्रयत्नवान् [९] (त्रि) प्रकृत्यत्तुविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । प्रतिपत्तुः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रयत्नः (त्रि) स्रुतचतुर्जातादिना ऋव्येण प्रयत्न-
संस्कृतव्याजनादि । इत्यमरः ॥

प्रयागः (पुं) तीर्थभेदः । यज्ञः । इन्द्रः ।
अश्वः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अथ प्रयाग-
माहात्म्यं । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रयाग-
ग्रामसंस्तुतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च
सदिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्च सिद्धाश्च
निरताः पितरस्तथा । समं कुमारप्रमुखा-
स्तथैव च महर्षयः ॥ तथा नागाः स्रपर्णा-
श्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा । गन्धर्वाप्स-
रसंश्लेष सरितः सागरस्तथा ॥ हरिश्च
भगवानास्ते प्रजापतिभिरारूढः । तत्र
त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य स्रुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
यमुना गङ्गा सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्रुतं ॥
प्रयागं जघनस्यास्तमुपस्रुयुष्यो विदुः ।
प्रयागं स प्रतिष्ठानं कश्चलाश्वतरावुर्भो ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजा-
पतेः । तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो
महामते ॥ प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च
महाव्रताः । यज्ञस्ते क्रतुभिर्देवासु तथा
चक्रधराः सदा ॥ ततः पुण्यात्तमं नास्ति
त्रिषु लोकेषु सूतज्ञ । प्रयागं सर्व-

तीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥ श्रवणात्
तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि । स्रुतिकाल-
भनाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशित
व्रतः । पुण्यात् स महदाप्नोति राजसूयाश्च
मेधयोः ॥ एषा यजनभूमिर्हि देवाना-
मपि संकृता । दत्तं तत्र स्वप्नमपि सहन्
भवति सूतज्ञ ॥ न वेदवचनात्तान् न लोक-
वचनादपि । मतिरुत्क्रमणं याति प्रयाग-
मरणं प्रति ॥ दशतीर्थसङ्ख्याणि षष्टि-
कोट्यस्तथापराः । तेषां सामिध्यमत्रैव
कीर्तितं सूतनन्दन ॥ यत् पुण्यात् त्रिषु
लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलं । स्नात-
मात्रस्य तत् पुण्यात् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति
पाद्मे भूमिखण्डे १२९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि
च । पूजकामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये
सितासिते । धनकामः पुरा शक्र स्नातो
ह्यत्र द्विजोत्तम ॥ धनदस्य निधीन् सर्वान्
तस्माज्जहार मायया । नारायणो नरेणैव
वर्षाणामयुतं पुरा ॥ अनाहारः प्रयागे-
हस्मिन् कृतवान् । पुण्यायुतमम् । सिद्धिं
साधका यास्ति प्रयागेहस्मिन् द्विजोत्तम ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतु-
मिच्छामि प्रयागगमनं फलं । यतानां
का गतिसुत्रे स्नातानामपि किं फलं ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु क्रहि तेषां किं-
फलं । भवता विदितं हेतुं तन्मे
क्रहि नमोहस्तुते ॥ मार्कण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स या चेष्टा यत्

.. তৎফলঃ । পৃষ্ঠা মহর্ষিভিঃ সম্যক
কথ্যমানং ময়া শ্রুতং ॥ যত্র স্নাত্বা
দিবং যান্তি যে মৃতাস্তেহপুনর্ভবাঃ । যত্র
ব্রহ্মাদয়ো দেবা রক্ষাং কুর্বন্তি সঙ্গতাঃ ॥
ষহুন্যান্যানি তীর্থানি সর্বপাপহরাণি চ ।
কথিতুং নেহ শক্লোমি বহুবর্ষশতৈরপি ॥
সংক্ষেপেণ প্রবক্ষ্যামি প্রয়াগস্যেহ
কীর্তনং । যন্তির্ধ্বিসহস্রাণি যক্ষা রক্ষন্তি
জাহ্নবীং ॥ যমুনাং রক্ষতি সদা সবিতা
সপ্তিবাহনঃ । প্রয়াগস্ত বিশেষেণ স্বয়ং
রক্ষতি বাসবঃ ॥ মণ্ডলং রক্ষতি হরিঃ
সর্বদেবৈশ্চ সন্মিতং । ন্যগ্রোধং রক্ষতে
নিত্যং শূলপাণির্মহেশ্বরঃ ॥ স্থানং রক্ষন্তি
বৈ দেবাঃ সর্বৈ পাপহরং শুভং স্বকর্মাণা-
বৃত্তা লোকা নৈব গচ্ছন্তি তৎপদং ॥
স্বল্পমল্লতরং পাপং যদা তস্য নরাধিপ ।
প্রয়াগং স্মরণস্য সর্বমায়াতি সংক্ষয়ং ॥
দর্শনাতস্য তীর্থস্য নামসংকীর্ণনাদপি ।
মৃতিকালভনাদ্বাপি নরঃ পাপাং প্রমু-
চ্যতে ॥ পঞ্চকুণ্ডানি রাজেন্দ্র যেমাং
मध्ये তু জাহ্নবী । প্রয়াগং বিশতঃ পুংসঃ
পাপং নশ্যতি তৎক্ষণাৎ ॥ যোজনানাং
সহস্রেষু গঙ্গাং যঃ স্মরতে নরঃ । অপি
ভুক্তকর্মাঙ্গো লভতে পরমাং গতিং ॥
কীর্ণনাম্মুচ্যতে পাপাং দৃষ্টা ভদ্রাণি
পশ্যতি ॥ ব্যাধিতো যদি বা হীনঃ ক্রুদ্ধো
বাপি ভবেনরঃ । গঙ্গাযমুনমাসাদ্য ত্যজেৎ
প্রাণান্ প্রযত্নতঃ ॥ দীপ্তকাঞ্চনবর্ণাভৈ-
র্বিমানৈর্ভানুবর্ণিভিঃ । ঈষিতান্ লভতে
কামান্ বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বরত্নময়ৈ-

র্দিবৈর্নানান্নজসমাকুলৈঃ । বরাঙ্গনা
সমাকীর্ণৈর্মোদন্তে শুভলক্ষণৈঃ ॥ গীত-
বাদিত্রনির্ঘোমৈঃ প্রসুপ্তঃ প্রতিবুধ্যতে ।
যাবন্ন স্মরতে জন্ম তাবৎ স্বর্গে মহীয়তে ॥
তস্মাৎ স্বর্গাৎ পরিভ্রষ্টঃ ক্ষীগক্স্মা নরো-
ভ্রমঃ ।* হিরণ্যরত্নসংপূর্ণে সমুদ্ধে জায়তে
কুলে ॥ তদেব স্মরতে তীর্থং স্মরণান্তত্র
গচ্ছতি ॥ দেশস্থা যদি বারণ্যে বিদেশে
যদি বা গৃহে । প্রয়াগং স্মরণাস্তু যস্ত
প্রাণান্ পরিত্যজেৎ । ব্রহ্মলোকমবা
প্নোতি বদন্তি মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্বকাম
ফলা বৃক্ষা মহী যত্র হিরণ্যায়ী । ধাময়ো
মুনয়ঃ সিদ্ধাস্তত্র লোকে স গচ্ছতি ॥
স্ত্রীসহস্রাকুলে রম্যে মন্দাকিন্যাস্তটে
শুভে । মোদতে মুনিভিঃ সাদ্ধং স্বকৃতে-
নেহ কর্মাণা ॥ সিদ্ধচারণগন্ধর্কৈঃ পূজ্যতে
দিবি দৈবতৈঃ । অথ স্বর্গাৎ পরিভ্রষ্টো
জম্বুদ্বীপপতির্ভবেৎ ॥ অতঃ শুভানি কস্মাণি
চিন্ত্যমানঃ পুনঃ পুনঃ । গুণবান্ বিভ-
সম্পন্নো ভবতীহ ন সংশয়ঃ । কস্মাণা
মনসা বাচা সত্যধর্মপ্রতিষ্ঠিতঃ ॥ গঙ্গা-
যমুনয়োর্মধ্যে যস্ত গ্রামং প্রযচ্ছতি ।
স্ববর্ণমণিমুক্তাং বা তথৈবান্যৎ প্রতি
গ্রহং ॥ স্বকার্যে পিতৃকাধ্যে বা দেবতা-
ভ্যর্চনেহপি বা । নিষ্ফলং তস্য ততীর্থং
যাবৎ তদ্ধনমশ্নতে ॥ অতস্তীর্থে ন
গৃহীয়াৎ পুণ্যেষায়তনেষু চ ॥ কপিলাং
পাটলাভাস্তু যস্ত ধেনুং প্রযচ্ছতি ।
যাবদ্রোমাণি তস্যা বৈ সন্তি গাত্রেষু
সভম । তাবদ্বর্ষসহস্রাণি রুদ্রলোকে

महीयते ॥ इति कौशे प्रयागमाहात्र्ये
०७ अध्यायः ॥ * ॥ तत्र मुणुनविधिवथा ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरो
यते । आपाने सोमपाने च वपनं
सपुत्रं स्रुतं ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखित-
वचनं प्रयागावाच्छ्रमगङ्गायां विधायकं ।
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । अपि च । प्रयाग-
मधिकृत्य । केशानां यावती संख्या
हिमनां जाह्नवीजले । तावद्धर्वसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ प्रयागे स्त्रीणामपि
मुणुनं न तु केशानां द्याङ्गुलच्छेदन-
मात्रं । यथा । केशमूलमुपाश्रित्य सर्व-
पापानि देहिनां । तिष्ठन्ति तीर्थज्ञानेन
तस्मात्तानात्र वापयेत् ॥ प्रयागे मुणुना-
करणे दोषोऽपि । गङ्गायां भास्कर-
क्षेत्रे मुणुनं यो न कारयेत् । स कोटि-
कुलसंयुक्त आकल्लं रौरवे वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः (पुं) इन्द्रः । इति शक-
माला ॥

प्रयागं (स्त्री) गमनं । इति हलाग्रुधः ॥
यथा । उदघाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगो-
हनिलः । यत्तिष्ठति तदाश्चर्यां प्रयागे
विस्मयः कुतः ॥ इत्युद्धटः ॥ तत्पर्यायः ।
प्रस्थानं २ गमनं ३ व्रज्या ४ अभि-
निर्वाणं ५ प्रयागकं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
अत्र वर्णनीयानि यथा । तेरीनिम्बनः १
डुकम्पः २ बलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५
ध्वजः ६ छत्रं ७ वणिक् ८ शकटं ९
रथः १० । इति कविकल्लता ॥

प्रयातः (पुं) सौप्तिकः । ड्रुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गते त्रि ॥

प्रयागः (पुं) नीवाकः । इत्यमरः ॥ महार्था-
हेतोर्धान्यादिषु । जनानामादरातिशये
तुलाधरणाधिक्यं । इति केचिं । क्रया-
दरः । इति केचिं । मूल्याधिक्यहेतो-
निश्चयेन परिच्छेदनं । इति केचिं ।
इति भरतः ॥

प्रयासः (पुं) प्रयत्नः । तत्पर्यायः । श्रमः २
क्लमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५ आयासः ६
व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रयुक्तं (त्रि) प्रकर्षेण युक्तं । यथा । गुण-
प्रयुक्ताः परमस्मृतेदिनः शरा इवावन्श-
भवा भवन्ति हि । तथाविधा ये तु विशुद्ध
वंशजा व्रजन्ति चापा इव तेऽतितन्त्र
तां ॥ इत्युद्धटः ॥ प्रकृष्टसमाधियुक्तं ।
प्रकृष्टसंयोगविशिक्तं । प्रकृष्टनिन्दा-
युक्तं । प्रकृष्टसंयमविशिक्तं । प्रपूर्व-
युगधात्त्वर्थदर्शनात् । हेतोर् स्त्री । यथा ।
न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्ते नियमेन
कार्याभावः किन्तुसमवायिकारणाभावप्र-
युक्तेऽपि । इति रश्मितः ॥

प्रयुक्तिः (स्त्री) प्रयोजनं । प्रपूर्वयुजधातो-
र्भावे क्तिः । यथा । तरुण्यो मृगली
भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति । ऋद्धश्च
राजमातङ्गा इति न स्याः प्रयुक्तयः ॥ इति
प्राक् ॥

प्रयुतं (स्त्री) नियतं । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रयुक्कार्थः (पुं) प्रत्युत्क्रमः । इति
प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ॥

প্রয়োক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । যথা ।
উত্তমর্ণাধমর্ণো ঘৌ প্রযোক্তৃগ্রাহকৌ
ক্রমাৎ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগঃ (পুং) কৰ্ম্মণং । বশীকরণং ।
প্রযুক্তিঃ । নিদর্শনং । ইতি মেদিনী ॥
ঘোটকঃ । ইতি শব্দমালা ॥

প্রয়োগার্থঃ (পুং) প্রধানপ্রয়োগানুকূলং
প্রয়োজনানুষ্ঠানং । তৎপর্যায়ঃ । প্রত্যুৎ-
ক্রমঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রয়োগী [ন্] (ত্রি) প্রয়োগযুক্তঃ । প্রপূর্ব-
যুজধাতোর্গিন্ ॥

প্রয়োজকঃ (ত্রি) প্রয়োগকর্তা । নিয়োগ-
কর্তা । স্বতন্ত্রতৎপ্রয়োজকৌ কর্তা ।
ইতি স্থপদব্যাকরণং ॥

প্রয়োজনং (ক্লী) কার্যং । হেতুঃ । ইতি
মেদিনী ॥ সৰ্ব্বসৈব্য হি শাস্ত্রশ্চ কৰ্ম্মণো
বাপি কশ্চিৎ । যাবৎ প্রয়োজনং
নোক্তং তাবৎ কেন প্রগৃহ্য তে ॥ সিদ্ধার্থং
সিদ্ধসম্বন্ধং শ্রোতুং শ্রোতা প্রবর্ততে ।
এছাদৌ তেন বক্তব্যঃ সম্বন্ধঃ সপ্রয়ো-
জনঃ ॥ ইতি প্রাঞ্চঃ ॥

প্রয়োজ্যঃ (ত্রি) প্রযোক্তুং শক্যঃ । ভৃত্যঃ ।
ইতি মুঞ্চবোধব্যাকরণং ॥ মূলধনে ক্লী ॥

প্ররুঢ়ঃ (পুং) জঠরং । ইতি মেদিনী ॥
প্ররুঢ়ঃ (ত্রি) বদ্ধমূলঃ । ইতি মেদিনী ॥ জাতঃ ।
প্ররুদ্ধঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্ররোহঃ (পুং) অক্ষুরঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলপিতঃ (ত্রি) কথিতঃ । প্রপূর্বলপধাতোঃ
কৰ্ম্মণি ক্তঃ । যথা । জনস্থানে ভ্রাস্তং
কনকমৃগতৃষ্ণাক্ষিতধিয়া বচো বৈদেহীতি

প্রতিপদমুদ্রক প্রলপিতং । ইতি কাব্য-
প্রকাশঃ ॥

প্রলম্বঃ (পুং) দৈত্যভেদঃ । স চ দম্বপুত্রঃ
মনুষ্যবধ্যঃ । যথা । একাক্ষ ঋষভো
রিষ্ঠঃ প্রলম্বনরকৌ তথা । ইন্দ্রবাধন-
কেশী চ পুরঃ শঙ্কোহথ ধেনুকঃ ॥ গবে-
ষ্ঠিকৌ গবাক্ষশ্চ তালকেতুশ্চ বীর্যবান্ ।
এতে মনুষ্যবধ্যাস্ত দনোঃ পুত্রাশ্বয়াঃ
স্মৃতাঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং । ত্রপুষঃ । পয়ো-
ধরঃ । লতাকুরঃ । শাখা । হারভেদঃ ।
প্রলম্বনং । ইতি মেদিনী ॥

প্রলম্বয়ঃ (পুং) বলরামঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রলম্বভিৎ (পুং) বলরামঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলম্বাণ্ডঃ (পুং) দীর্ঘাণ্ডকোষবিশিষ্টঃ । তৎ-
পর্যায়ঃ । পুঙ্করঃ ২ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রলম্বিতঃ (ত্রি) প্রকর্ষণে লম্বিতমাল্যাদিঃ ।
প্রপূর্বলম্বধাতোঃ কর্তরি ক্তঃ ॥

প্রলয়ঃ (পুং) প্রলীয়তে ক্ষীয়তে জগদগ্নিন্
সঃ । তৎপর্যায়ঃ । সম্বর্তঃ ২ কল্পঃ ৩
ক্ষয়ঃ ৪ কল্পান্তঃ ৫ । ইত্যমরঃ ॥ লয়ঃ ৬
সংক্ষয়ঃ ৭ বিলয়ঃ ৮ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥ প্রতিসর্গঃ ৯ প্রতিসঞ্চরঃ ১০ । স
চ নিত্যনৈমিত্তিকপ্রাকৃতাত্যস্তিকভেদেন
চতুর্ধা । যথা । কৃষ্ম উবাচ । নিত্যং
নৈমিত্তিকঞ্চৈব প্রাকৃতাত্যস্তিকৌ তথা ।
চতুর্ধায়ং পুরাণেহগ্নিন্ প্রোচ্যতে প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নিত্যো যথা । যোহয়ং সং-
দৃশ্যতে নূনং নিত্যং লোকে ক্ষয়ন্তিহ ।
নিত্যং সংকীর্ত্যতে নান্না মুনিভিঃ প্রতি-
সঞ্চরঃ ॥ * ॥ নৈমিত্তিকৌ যথা । ব্রাহ্মো

নৈমিত্তিকো নাম কল্পাস্তে যো ভবিষ্যতি।
 ত্রৈলোক্যশ্চাশ্চ কথিতঃ প্রতিসর্গো মনী-
 যিভিঃ ॥ * ॥ প্রাকৃতো যথা। মহাদাদ্যং
 বিশেষান্তং যদা সংযাতি সংক্ষয়ং।
 প্রাকৃতঃ প্রতিসর্গোহয়ং প্রোচ্যতে কাল-
 চিন্তকৈঃ ॥ * ॥ আত্যন্তিকো যথা। জ্ঞানা-
 দাত্যন্তিকঃ প্রোক্তো যোগিনঃ পরমা-
 ত্মনি। প্রলয়ঃ প্রতিসর্গোহয়ং কালচিন্তা-
 পরৈর্দ্বিজৈঃ ॥ আত্যন্তিকশ্চ কথিতঃ।
 প্রলয়ো লয়সাধনঃ। *। নৈমিত্তিকপ্রলয়-
 বিস্তারো যথা। নৈমিত্তিকমিদানীং বঃ
 কীর্তয়িস্যে সমাসতঃ ॥ চতুর্ধ্বগমহাস্রান্তে
 সংপ্রাপ্তে প্রতিসঙ্করে। আত্মসংস্থাঃ
 প্রজাঃ কর্তুং প্রতিপেদে প্রজাপতিঃ ॥
 ততো ভবত্যনার্হুষ্টিস্তীত্রা সা শতবার্ষিকী।
 ভূতক্ষয়করী ঘোরা সর্বভূতভয়ঙ্করী ॥
 ততো যান্মল্লসারাগি শস্ত্রানি পৃথিবীতলে।
 তানি চাগ্রে প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপবাস্তি
 চ ॥ সপ্তরশ্মিরথো ভূত্বা সমুত্তিষ্ঠন্দিবা-
 করঃ। অসহরশ্মির্ভবতি পিবন্নস্তো গভ-
 স্তিভিঃ ॥ ততস্তে রশ্ময়ঃ সপ্ত পিবন্ত্যম্মু
 মহার্ণবে। তেনাহারেণ তে সূর্য্যা দীপ্তাঃ
 সপ্ত ভবন্তি হি ॥ তস্ম তে রশ্ময়ঃ সপ্ত
 সূর্যা ভূত্বা চতুর্দিশং। চতুর্লোকমিদং
 কুৎস্মং দহন্তি শিখিনো যথা ॥ ব্যাপু-
 বন্তশ্চ তে বিপ্রাস্তূর্কৃষ্ণাধশ্চ রশ্মিভিঃ।
 দীপ্যন্তে ভাস্করাঃ সপ্ত দহন্তোহগ্নিপ্রতা-
 পিনঃ ॥ তে সূর্যা বারিণা দীপ্তা বহু-
 সাহস্ররশ্ময়ঃ। খং সমাবৃত্য তিষ্ঠন্তি নির্দ-
 হন্তো বহুঙ্করাং ॥ ততস্তেষাং প্রতাপেন

দহমানা বহুঙ্করা। সাদ্রিনদ্যর্গণদীপা
 নিঃস্নেহা সমপদ্যত ॥ দীপ্তাভিঃ সন্তুজাভি-
 শ্চ জ্বালাভিশ্চ সমাবৃতঃ। অধশ্চোর্কৃষ্ণ
 তির্য্যক্ চ সমাবৃত্য সহস্রশঃ ॥ সূর্যা-
 গ্নিনা প্রস্ফটানাং সংস্ফটানাং পরস্পরং।
 একত্বমুপজাতানামেকজ্বালো ভবেৎ প্রভুঃ ॥
 সর্বলোকপ্রণাশশ্চ সোহগ্নির্ভূত্বাভুকুণ্ডলী।
 চতুর্লোকমিদং কুৎস্মং নির্দহত্যাত্ম
 তেজসা ॥ ততঃ প্রলীনে সর্বশ্মিন জঙ্গমে
 স্থাবরে তথা। নির্বৃক্ষা নিস্তৃণা ভূমিঃ
 কূক্ষ্মপৃষ্ঠে প্রকাশতে ॥ অশ্বরীশমিবা-
 ভাতি সর্বমাপূরিতং জগৎ। সর্বমেব
 তদার্চির্ভিঃ পূর্ণং জাজ্বল্যতে নতঃ ॥
 পাতালে যানি তীর্থানি মহোদধিগতানি
 তু। তত্র তানি প্রলীয়ন্তে ভূমিত্তমুপ
 বাস্তি বৈ ॥ দ্বীপাংশ্চ পর্বতাংশ্চৈব
 বর্ষণ্যথ মহোদধীন্। তান্ সর্বান্
 ভস্মসাৎ কৃত্বা সপ্তাত্মা পাবকঃ প্রভুঃ ॥
 সমুদ্রেভ্যো নদীভ্যশ্চ পাতালেভ্যশ্চ
 সর্বশঃ। পিবন্নপঃ সমিক্কাহগ্নিঃ পৃথিবী-
 মাশ্রিতোহজ্বলৎ ॥ ততঃ সম্বর্তকঃ শৈলা-
 নতিক্রম্য মহাংস্তথা। লোকান্দহতি
 দীপ্তাত্মা রুদ্রতেজোবিজ্জ্বলিতঃ ॥ স দন্ধু।
 পৃথিবীন্দেবো রসাতলমশোষয়ৎ। অধ-
 স্তাৎ পৃথিবীং দন্ধু। দিবমুর্ক্ধং দহিষ্যতি ॥
 যোজনানাং শতানীহ সহস্রাণ্যমুতানি চ।
 উত্তিষ্ঠন্তি শিখাস্তশ্চ বায়ুঃ সম্বকর্তৃশ্চ চ ॥
 গন্ধর্বাংশ্চ পিশাচাংশ্চ সযক্ষোরগরাক্ষ-
 সান্। তদা দহত্যসৌ দীপ্তঃ কালরুদ্র-
 প্রচোদিতঃ ॥ ভুর্লোকঞ্চ ভুবল্লোকং

স্নোেকক তথা মহঃ । দহেদশেষং কালাগ্নিঃ
 কালো রিখতনুঃ স্বয়ং ॥ বুকেষু তেষ্ণু
 লোকেষু তির্থাগুর্দ্ধমথাগ্নিনা । তন্তেজঃ
 স্নমনুপ্রাপ্য কৃৎসং জগদিদং শনৈঃ ॥
 স্নয়োগৃহ্নিতং সর্কং তদেবৈকং প্রকা-
 শতে । ততো গজকুলোদ্গাঃ স্তনিতৈঃ
 সমলঙ্কতাঃ ॥ উত্তিষ্ঠন্তি তদা ব্যোম্নি
 ঘোরাঃ সম্বর্তকা ঘনাঃ । কেচিন্মীলোৎ-
 পলশ্যামাঃ কেচিং কুমুদসম্নিভাঃ ॥ ধূত্র-
 বর্ণাস্তথা কেচিন্তথা পীতাঃ পয়োধরাঃ ।
 কেচিদ্রক্তাভ্রবর্ণাশ্চ স্মুলাঃ ক্ষারনিভা
 স্তথা ॥ শঙ্কাকুন্দনিভাশ্চান্যে জাত্যঞ্জন-
 নিভাঃ পরে । মনঃশিলানিভাস্ত্বন্যে কপোত-
 সদৃশাঃ পরে ॥ কেচিদ্ভ্রাদ্রাক্ষবর্ণাভা-
 স্তথান্যে ক্ষীরসম্নিভাঃ । তথা কর্বুরবর্ণাভা
 ভিন্নাঞ্জননিভাস্তথা ॥ ইন্দ্রগোপনিভাঃ
 কেচিদ্ধরিতালনিভাস্তথা । কাকাগুনিভাঃ
 কেচিছুত্তিষ্ঠন্তি ঘনা দিবি ॥ কেচিং
 পর্বতসঙ্কশাঃ কেচিদগজকুলোপমাঃ ।
 কূটাগারনিভাশ্চান্যে কেচিন্মীনকুলোদ্বহাঃ ॥
 বহুরূপা ঘোররূপা ঘোরস্বরনির্নাদিনঃ ।
 তদা জলধরাঃ সর্কৈ পূরয়ন্তি নভস্তলং ॥
 ততস্তে জলদা ঘোরা বারিণা ভাস্করা-
 ভ্রুজাঃ । সপ্তধা সংব্রতান্জানস্তমগ্নিং শম-
 যন্ত্যুত ॥ ততস্তে জলদা বর্ষং বর্ষস্তীহ
 হিমৌঘবৎ । স্ত্বেঘোরমশিবং সর্কং নাশ-
 যন্তি চ পাবকং ॥ প্রবৃত্তেন তদাত্যর্থ-
 মস্তসী পূর্যতে কিল । অস্তিস্তেজোহভি-
 ভূতত্বাতদাগ্নিঃ প্রবিশত্যপঃ ॥ নষ্টে চাগ্নৌ
 বর্ষশতৈঃ পয়োদা জলসম্ভবাঃ । প্লাবয়ন্তো-

হথ ভুবনং মহাজলপরিভ্রবৈঃ ॥ ধারাভিঃ
 পূরয়ন্তীদং চোদ্যমানাঃ স্বয়ম্ভুবা । উদ্যন্তঃ
 সলিলৌঘৈশ্চ বেলা ইব মহোদধেঃ ॥
 সাদ্রিঘৌপা তথা পৃথ্বী জলৈঃ সংছাদ্যতে
 শনৈঃ ॥ আদিত্যরশ্মিভিঃ পীতং জলমভ্রেণ
 তিষ্ঠতি । পুনঃ পততি তদুর্মো পৃথ্যন্তে
 তেন চার্ণবাঃ ॥ ততঃ সমুদ্রাঃ স্নাং বেলা
 মতিক্রান্তাস্ত কৃৎসশঃ । পর্বতাশ্চ বিলী
 যন্তে মহী চাপস্ব নিমজ্জতি ॥ তস্মিন্নেকা-
 র্ণবে ঘোরে নষ্টে স্নাবরজঙ্গমে । যোগ-
 নিদ্রাং সমাস্থায় শেতে দেবঃ প্রজাপতিঃ ॥
 চতুর্যুগসহস্রান্তং কল্পমাল্মর্ষয়ঃ । বরাহো
 বর্ততে কল্পো যস্য বিস্তার ঈরিতঃ ॥ অসং-
 খ্যাতাস্তথা কল্পা ব্রহ্মবিষ্ণুশিবাত্মকাঃ ।
 কথিতা হি পুরাণেষু স্মৃতিভিঃ কালচিত্তকৈঃ ॥
 সাত্ত্বিকেষু কল্পেষু মাহাত্ম্যমাখিলং হরেঃ ।
 তামসেষু শিবস্যোক্তং রাজসেষু প্রজা-
 পতেঃ । সোহয়ং প্রবর্ততে কল্পো বারাহঃ
 সাত্ত্বিকো মতঃ ॥ অন্তে চ সাত্ত্বিকাঃ কল্পা
 মম তেষু পরিগ্রহঃ । ধ্যানস্তপস্তথা জ্ঞানং
 লক্ষ্য তেষেব যোগিনঃ ॥ আরাধ্য গিরিশং
 যজ্ঞাং যতি তৎ পরমং পদং । সোহহং
 সত্বং সমাধায় মায়ী মায়াময়ং স্বয়ং ॥
 একার্ণবে জগত্যস্মিন্ যোগনিদ্রাং ব্রজানি
 তু । মাং পশ্যন্তি মহাত্মানঃ স্তপ্তং কালে
 মহর্ষয়ঃ ॥ জনলোকে বর্তমানাস্তপসা
 যোগচক্ষুষা । অহং পুরাণপুরুষো ভূভুবঃ-
 প্রভবো বিদুঃ ॥ সহস্রচরণঃ শ্রীমান্ সহ-
 স্রাক্ষঃ সহস্রপাং । মস্ত্রোহগ্নির্ত্রাক্ষণা
 গাবঃ কুশাশ্চ সমিধো হুহং ॥ প্রোক্ণী

চ স্রবশৈচব সোমো যুতময়োহস্মাহং ।
 সম্বর্তকো মহানাত্মা পবিত্রং পরমং
 যশঃ ॥ বেদবেদ্যঃ প্রভুর্গোপ্তা গোপতি-
 ব্রহ্মাণো মুখং । অনন্তস্তারকো যোগী
 গতির্মতিমতাম্বরঃ ॥ হংসঃ প্রাণোহথ
 কপিলো বিশ্বমূর্তিঃ সনাতনঃ । ক্ষেত্রজঃ
 প্রকৃতিঃ কালো জগদ্বীজমথায়ুতং ॥ মাতা
 পিতা মহাদেবো মভো হৃন্মন্ বিদ্যতে ॥
 আদিত্যবর্ণো ভুবনস্য গোপ্তা নারায়ণঃ
 পুরুষো যোগমূর্তিঃ । মাং পশুন্তি যতয়ো
 যোগনিষ্ঠা জ্ঞাত্বাত্মানময়ুতঙ্গং ব্রহ্মন্তি ॥*॥
 প্রাকৃতপ্রলয়বিস্তারো যথা । কুর্শ্ব উবাচ ।
 অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি প্রতিসর্গমনুভমং ।
 প্রাকৃতং প্রসমাসেন শৃণুধ্বং গদতো মম ॥
 গতে পরাঙ্কিতয়ে কালে লোকপ্রকা-
 লকঃ । কালাগ্নির্ভস্মসাৎ কর্ত্বুং করোতি
 নিখিলং মতিং ॥ আত্মাত্মানমাবেশ
 ভূত্বা দেবো মহেশ্বরঃ । দহেদশেষং
 ব্রহ্মাণ্ডং সদেবাস্বরমানুষং ॥ তমাবিশ্ব
 মহাদেবো ভগবামীললোহিতঃ । করোতি
 লোকসংহারং ভীষণং লোকমাপ্তিতঃ ॥
 প্রাবিশ্ব মণ্ডলং মৌরং কৃত্বাসৌ বহুধা
 পুনঃ । নির্দহত্যখিলং লোকং সপ্তসপ্তি-
 স্বরূপধ্বক্ ॥ স দধ্বা সকলং সত্ত্বং মন্ত্রং
 ব্রহ্মশিরো মহং । দেবতানাং শরীরেষু
 ক্ষিপত্যখিলদাহকঃ ॥ দধ্বেষশেষদেহেষু
 দেবী গিরিবরাভ্রজা । একা সা সাক্ষিণঃ
 শস্ত্রোস্তিষ্ঠতে বৈদিকী স্রুতিঃ ॥ শিরঃ-
 কপালৈর্দেবানাং কৃতস্রগ্বরভূষণঃ ।
 আদিত্যচন্দ্রাদিগণৈঃ পূরয়ন্ বোম-

মণ্ডলং ॥ সহস্রনয়নো দেবঃ সহস্রাকৃতি-
 রীশ্বরঃ । সহস্রহস্তচরণঃ সহস্রাঙ্ঘ্রির্মহা-
 ভুজঃ ॥ দংষ্ট্রীকরালবদনঃ প্রাদীপ্তানল-
 লোচনঃ । ত্রিশূলী কৃর্ত্তিবসনো যোগ-
 মৈশ্বরমাস্থিতঃ ॥ পীত্বা তং পরম্মনন্দং
 প্রভূতমমৃতং স্বকং । করোতি তাণ্ডবং
 দেবীমালোক্য পরমেশ্বরঃ ॥ পীত্বা নৃত্যা-
 যুতং দেবী ভর্ত্বুঃ পরমমঙ্গলা । যোগ-
 মাস্থায় দেবশ্ব দেহমায়াতি শূলিনঃ ॥
 স ত্যক্ত্বা তাণ্ডবরসং স্বেচ্ছয়ৈব পিনাক-
 ধ্বক্ । যাতি স্বভাবং ভগবান্ দধ্বা
 ব্রহ্মাণ্ডমণ্ডলং ॥ সংস্থিতেষথ দেবেষু
 ব্রহ্মবিষ্ণুপিনাকিষু । গুণৈরনৈকৈঃ পৃথিবী
 বিলয়ং যাতি বারিষু । স বারিতত্ত্বং
 সগুণং প্রসতে হব্যবাহনঃ ॥ তৈজসং
 গুণসংযুক্তং বায়ৌ সংযাতি সংক্ষয়ং ।
 আকাশে সগুণো বায়ুঃ প্রলয়ং যাতি
 সত্তমাঃ ॥ ভূতাদৌ চ তথাকাশং লীয়তে
 গুণসংযুতং । ইন্দ্রিয়াণি চ সর্বাণি
 তৈজসে যাস্তি সংক্ষয়ং ॥ বৈকারিকে
 দেবগণাঃ প্রলয়ং যাস্তি সত্তমাঃ । বৈকা-
 রিকস্তৈজসশ্চ ভূতাদিশ্চেতি সত্তমাঃ ॥
 ত্রিবিধোহয়মহঙ্কারো মহতি প্রলয়ং
 ব্রজেৎ । মহাস্তমেতিঃ সহিতং ব্রহ্মাণ-
 ময়ুতৌজসং ॥ অব্যক্তং জগতো যোনিঃ
 সংহরেদেকমব্যয়ং । এবং সংহত্য ভূতানি
 তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ॥ নিযোজয়ত্যা-
 ন্যোন্যং প্রধানং পুরুষং পরং । প্রধান-
 পুংসোরজয়োরেষ সংহার ঈরিতঃ ॥
 মহেশ্বরেচ্ছাজনিতো ন স্বয়ং বিদ্যাতে

लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः
परिगीयते ॥ प्रधानं जगतो योनिर्माया-
तद्वमचेतनं । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा
केवलः पञ्चविंशकः ॥ गीयते मुनिभिः
साक्षी महानेकः पितामहः । एवंसंहार-
करणी शक्तिर्माहेश्वरी क्रवा ॥ प्रधानाद्यं
विशेषान्तं दहेद्भ्रु इति श्रुतिः । योगि-
नामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसां ।
आत्यन्तिककैवल्यं लयं विदधातीह शङ्करः ॥
इति कौश्ले ४२।४७ अध्यायः ॥ * ॥
आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा । श्रीपरा-
शर उवाच । आध्यात्मिकादि मैत्रेय
ज्ञाना तापत्रयं बुधः । उ०पन्नज्ञान-
वैराग्याः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयं ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
स्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते
श्रयतां सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्याय-
ज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वथुष्मास-
च्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ तथाक्विरोगाती-
सारकूर्ठान्नामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहज-
स्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोध-
भयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूया-
वमानेर्यामांससर्ष्यादिभवस्तथा ॥ मानसो-
ऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो आध्यात्मिकः
स्युतः ॥ युगपक्विसन्नुष्यादैर्यः पिशाचो-
रगराक्षसैः । सरिसृपादैश्च नृणां
जन्ते चाधिभौतिकः ॥ शीतोष्णवातवर्षासु-
वैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ
कथ्यते चाधिदैविकः ॥ तदस्य त्रिविध-

स्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्तजन्म-
जरादोषु स्थानेषु प्रभविम्यतः ॥ निरस्ताति-
शयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । तेषजं
भगवत्प्राप्तिरेकास्त्यात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितै-
र्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुज्ञानकर्म चोक्तं
महामुने ॥ आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा
ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं
परं ब्रह्म विवेकजं ॥ अक्षन्तम इवा-
ज्ञानं दीपवच्छेन्द्रियोद्भवं । यथा सूर्य-
स्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजं ॥ मनु-
रप्याह वेदार्थं स्रुत्या यन्मुनिसन्तम ।
तदेतच्छ्रुतामत्र सम्यक् गदतो मम ॥ द्वे
ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति बाधर्कणी
श्रुतिः । परया ब्रह्मरप्राप्तिर्वाधेदादि मया
परा ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययं ।
अनिर्देश्यमरूपक पाणिपादाद्यसंयुतं ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमका-
रणं । व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै
पश्यान्ति सूरयः ॥ तद्ब्रह्म तं परं धाम
तद्व्ययं मोक्षकाङ्क्षाणां । श्रुतिवाक्यो-
दितं सूक्ष्मं तद्विषेः परमं पदं ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तथाद्यश्चास्करात्मनः ॥
एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तद्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्रयी-
मयं ॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो
द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते

হোঁপচারিকঃ ॥ শুদ্ধে মহাবিভূত্যাখ্যে
পরে ব্রহ্মণি বর্ততে । মৈত্রেয় ভগবচ্ছব্দঃ
সর্বকারণকারণে ॥ সর্বাণি তত্র ভূতানি
বসন্তি পরমান্নি । ভূতেষু চ স সর্বাণি
বাসুদেবস্ততঃ স্মৃতঃ ॥ খাণ্ডিক্যজনকায়াহ
পৃষ্ঠঃ কেশিক্ষ্বজঃ পুরা । নামব্যাখ্যায়ন-
স্তস্য বাসুদেবস্ত তত্রতঃ ॥ ভূতেষু বসতে
সোহস্তর্বসন্ত্যত্র চ তানি যৎ । ধাতা
বিধাতা জগতাং বাসুদেবস্ততঃ প্রভুঃ ॥
স সর্বভূতপ্রকৃতির্বিকারগুণাংশ্চ দোষা-
ংশ্চ মুনে ব্যতীতঃ । অতীতসর্বাবরণা-
খিলাত্মা তেনাস্তৃতং যদ্বুবনাস্তরাণি ॥
সমস্তকল্যাণগুণাত্মকো হি স্বশক্তিলেশা-
রতভূতসর্গঃ । ইচ্ছাগৃহীতাভিমতোরুদেহঃ
সংসাধিতাশেষজগদ্ধিতোহমৌ ॥ তেজো-
বলৈশ্চয্যমহান্নিতশ্চ স্ববীর্ঘ্যশক্ত্যাদিগুণৈক-
রাশিঃ । পরঃ পরাণাং সকলান যত্র ক্রেশা-
দয়ঃ সন্তি পরাবরেশে ॥ স ঈশ্বরো ব্যষ্টি-
সমষ্টিরূপোহব্যক্তস্বরূপঃ প্রকটস্বরূপঃ ।
সর্বেশ্বরঃ সর্বদৃক্ সর্ববেত্তা সমস্তশক্তিঃ
পরমেশ্বরাত্ম্যঃ ॥ স জ্ঞায়তে যেন তদস্তদোষঃ
শুদ্ধঃ পরং নির্মলমেকরূপং । সংদৃশ্যতে
চাপ্যবগম্যতে বা তজ্জ্ঞানমজ্ঞানমতো-
হন্যদুক্তং ॥ ইতি বিষ্ণুপুরাণে ৬ অংশে
আত্যন্তিকপ্রতিসংহারো নাম ৫ অধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥
অপি চ । নারদ উবাচ । কৃতং ত্রেতা
দ্বাপরঞ্চ কলিশ্চেতি চতুর্য়ুগং । দিব্যমেক-
যুগং জেয়ং তস্য বা বৈকসপ্ততিঃ ॥ মম্ব-
স্তরস্ত তজ্জেয়ং তে তু যত্র চতুর্দশ ।
স কলৌ নাম বৈ কালস্তদন্তে প্রলয়স্ত

যঃ ॥ সা ব্রহ্মরাত্রী-রাজেন্দ্র বত্র শোভে-
হ্মুজাসনঃ । ত্রয়ো লোকাস্তদা রাজন্
লীয়ন্তে তন্নিমিত্ততঃ ॥ নৈমিত্তিকো লয়ো
নাম দৈনন্দিন ইতীর্ঘ্যতে ॥ এবং দিন-
প্রমাণেন ব্রহ্মণঃ শতবার্ষিকং । আয়ুঃ
পূর্বপরাক্কে তু পরাক্কে হে প্রকীর্তিতে ॥
দ্বিপরাঙ্কে ব্যতীতে তু ব্রহ্মণো জগদা-
ন্ননঃ । তদা প্রকৃতয়ঃ সপ্ত প্রলয়ং বাস্তু
ভূমিপ ॥ লয়ঃ প্রাকৃতিকো হ্যেম লীনে
ব্রহ্মণি ভূপতে । অণুকোষেহপি সকলঃ
প্রলয়ং যতি সর্বশঃ ॥ পূর্বরূপস্ত বক্ষ্যামি
প্রলয়স্যাস্য ভূপতে । শতবর্ষাণি ভূমৌ
হি পর্জ্জন্যো নৈব বর্ষতি ॥ দুর্ভিক্ষে
নির্জনে লোকে প্রজাঃ সর্বাঃ ক্ষুধা-
র্দিতাঃ । পরস্পরং ভক্ষ্যমাণাঃ ক্ষয়ং
যাস্যন্তি ভূমিপ ॥ সমুদ্রে চ ধরণ্যাঞ্চ
বৃক্ষেষু চ লতাসু চ । দেহে চ যো রসস্তং
হি রবির্হরতি রশ্মিভিঃ ॥ ততঃ সম্বর্তকো
নাম জ্বালামালী হ্তাশনঃ । সঙ্কর্ষণমুখোং-
পন্নো দহত্যনিলসারাথঃ ॥ সর্বং ব্রহ্মাণ্ড-
ভাণ্ডং বৈ তৎকালক্ষোভগর্জিতং । এবং
দক্ষং মহারাজ বহ্যর্কাভ্যাং সমস্ততঃ ॥
দক্ষা গোময়পিণ্ডাভং ব্রহ্মাণ্ডং সার-
বর্জিতং । প্রচণ্ডপবনো রাজস্তুত্রে বর্ষ-
শতং পুনঃ ॥ সম্বর্তকো নাম মহান্
ব্রহ্মাণ্ডং চালয়িষ্যতি । ততো মেঘা মহা-
ঘোরা নানাবর্ণা অনেকশঃ ॥ শতং বর্ষাণি
বর্ষান্ত গর্জন্তি চ মহাম্বনাঃ । একোদকং
ততো বিশ্বং নিবর্ষণং নির্বিহারকং ॥
ভূমেগন্ধগুণং রাজন্ প্রসস্ত্যাপঃ সমস্ততঃ ।

শুর্গনাশাৎ স্বয়ং পৃথ্বী প্রলয়ং প্রাপ্যতে ।
তদা ॥ তেজস্ত্বপাং রসগুণং সগন্ধং
পিবতে বলাং । ততঃ প্রলয়মায়ান্তি রাজ-
ম্বাপোহপি তৎক্ষণাৎ ॥ তেজসস্ত ততো
ক্লপং রসগন্ধসম্বিতং । বায়ুর্হরতি
চণ্ডাত্মা তেজঃপ্রলয়মুচ্ছতি ॥ আকাশস্ত
ততো বায়োঃ স্পর্শং পরগুণৈঃ সহ ।
সমাদত্তে মহারাজ অম্বরেহথ প্রলীয়তে ॥
আকাশস্য গুণং শব্দং গুণৈরন্যৈঃ সম-
বিতং । অহঙ্কারঃ সমাদত্তে নভস্তগ্নিন্
প্রলীয়তে ॥ তৈজসেষিদ্ভিয়ণ্যঙ্গদেবা
বৈকারিকে তথা । অহঙ্কারে প্রলীয়ন্তে
জগদেতচ্চরাচরং ॥ অহঙ্কারং ভক্ষয়ন্তি
ততঃ সত্ত্বাদয়ো গুণাঃ । অসতে তান্
মহারাজ আদ্যা প্রকৃতিরুচ্যতে ॥ ন তস্যাঃ
কালদোষেণ পরিণামো নরর্ষভ । আদ্যন্ত-
রহিতা সা হি নিত্যং কারণমব্যয়ং ॥
শক্তির্ভগবতঃ সা হি তদেকপরমা চ
সা । ইত্যুক্তঃ প্রলয়ো রাজন্ বিশ্বস্যাস্য
মহামতে ॥ যথোৎপত্তিক্রমেণাস্য ব্যুৎ-
ক্রমেণ লয়স্তথা । ইতি পাদ্মে স্বর্গখণ্ডে
৩৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রলাপঃ (পুং) প্রলপনং । অনর্থকবাক্যং ।
নিপ্রয়োজনমুন্মত্তাদিবচনং । ইত্যমর-
ভরতো ॥ রোগাণামুপসর্গোহয়ং ॥

প্রলাপহা [ন্] (পুং) কুলখাজনং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলীনতা (স্ত্রী) প্রলয়ঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
ইন্দ্রিয়স্বাপঃ ২ চেক্টানাশঃ ৩-১ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রলেহঃ (পুং) ব্যঞ্জনবিশেষঃ । দম্পোখ্ত
কোরমা ইত্যাদি পারশ্রভামা । ইতি
পাকরাজেশ্বরঃ ॥

প্রবক্তা [ঋ] (ত্রি) প্রকর্ষণে বক্ত্রি যঃ ।
বেদাদিবাচকঃ । যথা । জাতিমাত্রোপ-
জীবী বা কামং শ্রাদ্ভ্রাক্ষণক্রবঃ । ধর্ম-
প্রবক্তা নৃপতেন্ন তু শৃদ্রঃ কদাচন ॥ ইতি
মানবে ৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবচনং (স্ত্রী) বেদঃ । প্রকৃষ্টবাক্যং । ইতি
মেদিনী ॥

প্রবচনীয়ঃ (ত্রি) প্রবক্তা । প্রবাচ্যঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রবণঃ (পুং) চতুষ্পথঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবণঃ (ত্রি) ক্রমনিম্নভূমিঃ । উদরং ।
প্রহ্লঃ । ইতি মেদিনী ॥ আয়তঃ । প্রগুণঃ ।
ক্ষণঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥ প্লতঃ । স্নিদ্ধঃ । ইতি
শব্দরত্নাবলী ॥ আশক্তঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥ ক্ষীণঃ । ইতি ধরণিঃ ॥

প্রবৎস্যৎপতিকা (স্ত্রী) নায়িকাত্তেদঃ । অস্যা
লক্ষণং । যস্যঃ পতিরগ্রিমক্ষণে দেশা-
ন্তরং বাস্যতে্যব সা । অস্যাশ্চেক্টা কাকু-
বচনকাতরপ্রেক্ষণগমনবিল্লোপদর্শননির্বে-
দসন্তাপসম্মোহনিশ্বাসবাস্পাদয়ঃ ॥ মুগ্ধা
প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । প্রাণেশ্বরে কিমপি
জল্পতি নির্গমায় ক্ষামোদরী বদনমানময়া-
ক্ষকার । আলী পুনর্নিভৃতমেত্য লতা-
নিকুঞ্জমুন্মত্তকোকিলকলধ্বনিমাততান ॥ গা
মধ্যা প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । গস্তুং প্রিয়ে
বদতি নিঃশ্বসিতং ন দীর্ঘমাসীন্ন বা নয়-
নয়োর্জলমাবিরাসীৎ । আয়ুল্লিপিং পঠিতু-

মেঘদূষণঃ পরস্ত ভালস্থলীং কিমু করঃ সমুপা-
জগাম ॥ ২ ॥ প্রৌঢ়া প্রবৎস্যৎপতিকা
যথা । নায়ং মুঞ্চতি স্ক্রুবামপি তনুত্যাগে
বিয়োগজ্বরস্তেনাহং বিহিতাঞ্জলির্ষদুপতে
পৃচ্ছামি সত্যং বদ । তাম্বুলং কুসুমং
পটীরমুদকং যদ্বন্ধুভিদীয়তে তৎ স্যাৎ
পরত্র বা কিমু বিষজ্বালাবলীভূঃসহং ॥ ৩ ॥
পরকীয়া প্রবৎস্যৎপতিকা যথা । ন্যস্তং
পন্নগমুদ্গি পাদযুগলং ভক্তির্বিগুক্তা গুরৌ
ত্য়ক্তা নীতিরকারি কিং ন ভবতো হেতো-
ময়া দুষ্কৃতং । অঙ্গানাং শতযাতনা নয়-
নয়োঃ কোপক্রমো রোরবঃ কুস্তীপাক-
পরাভবশ্চ মনসো যুক্তং হুয়ি প্রস্থিতে ॥ ৪ ॥
সামান্যপ্রবৎস্যৎপতিকা যথা । মূদ্রাং
প্রদেহি বলয়ায় ভবদ্বিযোগমাসাদ্য যাস্যতি
বহিঃ সহসা যদেতৎ । ইথং নিগদ্য
বিগলন্নয়নাম্বুধারা বারাজনা প্রিয়তমঃ
করয়োর্বভার ॥ ৫ ॥ ইতি রসমঞ্জরী ॥

প্রবরণং (ক্লী) প্রতোদঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবরাঃ [স্] (পুং) বৃদ্ধঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রবরং (ক্লী) অগুরু । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

গোত্রং । শ্রেষ্ঠে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রবরঃ (পুং) সম্ভূতিঃ । ইতি মেদিনী ॥ গোত্র-
প্রবর্তকমুনিব্যবর্তকো মুনিগণঃ । তথা চ
যমদগ্নিগোত্রস্য প্রবরাঃ যমদগ্নৌর্ক-
বশিষ্ঠাঃ । ভরদ্বাজগোত্রস্য ভরদ্বাজাঙ্গিরস-
বাহস্পত্যাঃ । বিশ্বামিত্রগোত্রস্য বিশ্বামিত্র-
মরীচিকৌষিকাঃ । অত্রিগোত্রস্য অত্র্যা-
ত্রেয়শাতাপাঃ । গোতমগোত্রস্য গোতম-
বশিষ্ঠবাহস্পত্যাঃ । বশিষ্ঠগোত্রস্য বশিষ্ঠাঃ ।

কেমাক্ষিৎ বশিষ্ঠাত্রিসাক্ষতয়ঃ । কাণ্ডপ-
গোত্রস্য কাণ্ডপাস্পারনৈধ্রুবাঃ । অরস্ত্য-
গোত্রস্য অগস্তিদধীচিজৈমিনয়ঃ । সৌকা-
লিনগোত্রস্য সৌকালিনাঙ্গিরসবাহস্পত্যা-
স্পারনৈধ্রুবাঃ । মৌদগল্যগোত্রস্য ঔর্ক-
চ্যবনভার্গবজামদগ্ন্যপুবতঃ । পরাশর-
গোত্রস্য পরাশরশক্তির্বশিষ্ঠাঃ । বৃহস্পতি-
গোত্রস্য বৃহস্পতিকপিলপার্কর্গাঃ । কাঞ্চন-
গোত্রস্য অশ্বখদেবলদেবরাজাঃ । বিষু-
গোত্রস্য বিষুবৃদ্ধিকৌরবাঃ । কৌশিক-
গোত্রস্য কৌশিকাত্রিজমদগ্নয়ঃ । কাত্যায়ন-
গোত্রস্য অত্রিভৃগুবশিষ্ঠাঃ । আত্রেয়-
গোত্রস্য আত্রেয়শাতাপমাংখ্যাঃ । কান্ন-
গোত্রস্য কান্নাস্বখদেবলাঃ । কৃষ্ণাত্রেয়-
গোত্রস্য কৃষ্ণাত্রেয়াত্রেয়াবাসাঃ । সাক্ষতি-
গোত্রস্য অব্যাহারাত্রিসাক্ষতয়ঃ । কোণ্ডল্য-
গোত্রস্য কোণ্ডল্যাস্তিমিককৌংসাঃ ।
গর্গগোত্রস্য গার্গ্যকৌস্তভমাণ্ডব্যঃ । আঙ্গি-
রসগোত্রস্য আঙ্গিরসবশিষ্ঠবাহস্পত্যাঃ ।
অনারুকাক্ষগোত্রস্য গার্গ্যগৌতমবশিষ্ঠাঃ ।
অব্যগোত্রস্য অব্যবলিসারস্বতাঃ । জৈমিনি-
গোত্রস্য জৈমিন্যুতথ্যসাক্ষতয়ঃ । বৃদ্ধি-
গোত্রস্য কুরুবৃদ্ধাঙ্গিরোবাহস্পত্যাঃ ।
শাণ্ডিল্যগোত্রস্য শাণ্ডিল্যাসিতদেবলাঃ ।
বাৎস্যগোত্রসাবর্ণগোত্রয়োঃ ঔর্কচ্যবন-
ভার্গবজামদগ্ন্যপুবতঃ ॥ আলম্ব্যায়নগোত্র-
স্য আলম্ব্যায়নশালঙ্কায়নশাকটায়নাঃ ।
বৈয়াত্রপদ্যগোত্রস্য সাক্ষতিঃ । যত-
কৌশিকগোত্রস্য কুশিককৌশিকমৃত-
কৌশিকাঃ । কেমাক্ষিৎ কুশিককৌশিক-

• वस्तुनाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-
वशिर्थाः । काम्नायनगोत्रस्य काम्नायनाङ्गि-
रसवार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीटाः । बाह्वकि-
गोत्रस्य अफोभ्यानस्तुवाह्वकयः । गौतम-
गोत्रस्य गौतमाप्साराङ्गिरसवार्हस्पत्य-
नैऋवाः । केषाङ्किं गौतमाङ्गिरसा-
यासाः । शुनकगोत्रस्य शुनकशौनक-
पुंसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः
उर्वच्यवनभार्गवजामदग्यापुवतः । इति
धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः (पुं) होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रवर्तकः (त्रि) प्रवर्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः ।

यथा । प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां निव-
र्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् । ततश्च विद्यो-
नहि चोदनास्ति सा प्रवर्तिका या न भवे-
दिति स्थितिः ॥ इति संक्षेपशारीरकं ॥

प्रवर्तनं (स्त्री) प्रवृत्तिः । यथा । तेहनै-
वान्तं समश्नन्ति परोऽसर्गं भुङ्गते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रव-
र्तनं ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥ आरम्भः ।
यथा । मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंशे वापि
मानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात्
सेतुप्रवर्तनं ॥ इति मितान्तरा ॥

प्रवर्तना (स्त्री) प्रवृत्तिप्रेरणं । यथा । अथवा
भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं
पिनष्टि न । स्वत एव सतां परार्थता
ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ इति
नैर्मथं ॥

प्रवर्तितः (त्रि) जातः । यथा । रूपं तदो-
ज्जस्रि तदेव वीर्यात् तथैव नैसर्गिकमुत्त-

त्वं । न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति रघु-
वंशे ५ सर्गः ॥

प्रवर्द्धनं (स्त्री) विवर्द्धनं । प्रपूर्वरुधधातो-
र्भावे अनट् । कर्त्तरि अनप्रत्यये त्रि ॥

प्रवलाकी (पुं) डूजङ्गः । चित्रमेखलकः ।
इति विश्वः ॥

प्रवर्हः (त्रि) प्रधानं । श्रेष्ठः । इत्य-
मरः ॥

प्रवहः (पुं) गृहमगरादेर्वर्हिर्गमनं । इत्य-
मरः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सपुत्रायुस्त-
र्गतद्वितीयवायुः । स तु आवहवायोरुद्ध-
स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ यस्मा-
ज्ज्यातींषि बहति प्रवहस्तैन स मृतः ।
अस्य टीका । यस्माज्ज्यातींषि प्रकर्षेण
बहति तेन स वायुः प्रवहः मृतः प्रवह-
स्यैव भेदाः सर्वे वायुस्फुट्टाः । इति
विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

प्रवहणं (स्त्री) कर्णोरथः । स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरि
वस्त्राच्छादितमनुष्यवाहयानाविशेषः । इत्य-
मरभरतो ॥

प्रवह्लिः (स्त्री) प्रवह्लिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रवह्लिका (स्त्री) प्रह्लिका । इत्यमरः ॥

प्रवह्ली (स्त्री) प्रवह्लिका । इति भरतः ॥

प्रवाक् [च्] (त्रि) वाचो युक्तिपटुः । यथा ।

वाचो युक्तिपटुर्वाङ्गी वचोऽङ्गः प्रवच्युः
प्रवाक् । इति जटाधरः ॥ प्रकृष्टवाक्यं ॥

प्रवाचकः (त्रि) प्रकृष्टवक्त्रा । प्रपूर्ववचधातोः
कर्त्तरि वृत्प्रत्ययः ॥

প্রবাণিঃ) (স্ত্রী) তন্ত্রশলাকা । মাকু ইতি
প্রবাণী } ভাষা । ইতি নিম্প্রবাণিশব্দটীকায়ঃ

ভরতঃ

প্রবাদঃ (পুং) পরস্পরবাক্যং । যথা । ইৎখং
প্রবাদং যুধি সংপ্রহারং প্রচক্রতু রাম-
নিশাবিহারৌ । তৃণায় মত্না রঘুনন্দনো-
হথ বাণেন রক্ষঃ প্রধনান্নিরাশ্বং ॥ ইতি
ভট্টিঃ ॥ জনরবঃ । যথা । প্রেয়াংস্তে-
হং ত্বমপি চ মম প্রেয়সীতি প্রবাদ-
স্ত্বং মে প্রাণা অহমপি তবাস্মীতি হন্ত
প্রলাপঃ । ত্বং মে তেহস্মামহমপি চ
যত্তচ্চ নো সাধু রাধে ব্যাহারে নৌ নহি
সমুচিতো যুগ্মদস্ম্যংপ্রয়োগঃ ॥ ইত্যলঙ্কার
কৌস্তভঃ ॥

প্রবারঃ (পুং) প্রবরঃ । বস্ত্রং । প্রপূর্ব্বব্রধাতো-
র্ঘণ্ । ইতি সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণং ॥

প্রবারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইত্যমরঃ ॥ কাম্যস্ত
কমনীয়স্ত বস্ত্রনো বরস্ত্রীরত্নাদিনো দানং ।
কাম্যেন কামনয়া বা দানং প্রবারণমুচ্যতে ।
কাম্যশব্দোহত্র তন্ত্বেণোভয়ার্থঃ । প্রক-
র্ষণেণ বার্য্যতে সংগৃহ্যতে প্রবারণং তচ্চ
মহাদানং । প্রবারণং মহাদানমিতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ । ইতি তট্টীকায়ং ভরতঃ ॥
নিষেধঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রবাসঃ (পুং) বিদেশস্থিতিঃ । যথা । কর্ণে-
জপৈরাহিতরাজ্যলোভা স্বৈগ্ণেন নীতা
বিকৃতিং লঘিন্মা । রামপ্রবাসে ব্যম্ব-
ন্নদোষং জনাপবাদং সনরেন্দ্রমুভূতং ॥
ইতি ভট্টিঃ ॥ * ॥ দ্বাদশবর্ষাশ্ৰিতবার্ত্তাক-
প্রোষিতস্ত তৎপ্রবাসাদ্যদিনে শ্রাদ্ধং

কর্তব্যং । যথা । প্রবাসবালরে জৈয়ং
তন্মাসেন্দুক্কয়েহথবা । ইতি মিতাক্ষরঃ ॥ * ॥
প্রবাসাগতেন গুরুদ্যভিবাদনং কর্তব্যং ।
যথা । বিপ্রোষ্যৎ পাদগ্রহণমম্বহঙ্কাভি-
বাদনং । গুরুদারেষু কুর্ক্বাত সতাং ধম্ম
মনুস্মরন্ ॥ মাতৃস্বসা মাতুলানী স্বশ্রুশ্চাথ
পিতুঃ স্বসা । প্রপূজ্যা গুরুপত্নীব সমাস্তা
গুরুভার্য্যায়া ॥ ভ্রাতৃভার্য্যোপসংগ্রাহা
সবর্ণাহন্যাহন্যাপি । বিপ্রোষ্য ভূপ সংগ্রাহা
জ্ঞাতিসম্বন্ধিবোধিতঃ ॥ পিতুর্ভগিন্যাং
মাতুশ্চ জ্যায়স্তাঞ্চ স্বসর্ষ্যাপি । মাতৃবদ্বৃতি-
মাতিষ্ঠেন্নাতা তাত্যো গরায়সী ॥ ইতি
কৌশ্মে উপবিভাগে ১৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রবাসনং (ক্লী) বধঃ । ইত্যমরঃ ॥ প্রবাসনা ।
যথা । সীতাপ্রবাসনপটোঃ করুণা কুতস্তে ।
ইত্যন্তরবীরচরিত্রং ॥

প্রবাসী (ত্রি) প্রবাসবিশিষ্টঃ । প্রোষিতঃ ।
বিদেশস্থঃ । যথা । অধ্বনীনোহধ্বগো-
হধ্বন্যঃ পাস্থঃ পথিকদেশিকৌ । প্রবাসী
তদাগো হারিঃ পাথেয়ং সম্বলং সমে ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রবাহঃ (পুং) প্রবৃতিঃ । জলস্রোতঃ । ইতি
মেদিনী ॥ ব্যবহারঃ । ইতি বিথঃ ॥ প্রকৃ-
ষ্টাধ্বঃ । ইতি নানার্থরত্নমালা ॥

প্রবাহকঃ (পুং) রাক্ষসঃ । ইতি শব্দমালা ॥
প্রকৃষ্টবহনকর্ত্তরি ত্রি ॥

প্রবাহিকা (স্ত্রী) গ্রহণীকৃক্ । ইত্যমরঃ ॥
অস্থা নিদানং গ্রহণীশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥
অস্যাঃ স্বরূপমাহ চরকঃ । অগ্ন্যাধিষ্ঠান-
মন্নস্য গ্রহণাদ্গ্রহণী মতা । অপকং ধারয়েৎ

तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥ सुश्रुतो-
 ह्पि । षष्ठी पित्तधरा नाम वा कला परि-
 कीर्तिता । अशमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभि-
 धीयते ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि
 ग्रहणीश्रितः । तस्मादग्नेौ प्रदुष्टे तु ग्रह-
 णःपि विदुष्यति ॥ तस्मात् कार्याः परी-
 हारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् ॥ * ॥ अती-
 सारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यास्तु बद्ध-
 स्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयो-
 र्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रह-
 ग्रहणीरोगमाह । द्रवत्वं घनत्वं सितत्वं
 स्निग्धत्वं सकटीवेदनं शकृत् । आमं वह्-
 सपैच्छिल्यं सशकं मन्दवेदनं ॥ पक्वा-
 न्मासाद्दशाहान्वा नित्यंकापि विमुञ्चति ।
 अत्रकूजनमालस्यं दोर्बल्यं सदनं
 भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ
 शान्तिं गच्छति । दुर्बिज्जेया दुर्निवारा
 चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदामवातेन
 संग्रहसंग्रहणी मता ॥ * ॥ अथ घटीयस्त्राथं
 ग्रहणीरोगभेदमाह । प्रसृष्टिः पार्श्वयोः
 शूलं तथा जलघटीधनिः । तं वदन्ति
 घटीयस्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदं ॥ * ॥ अथ
 ग्रहणीरोगश्चारिक्तमाह । यैर्लक्षणेः
 सिध्यति नातिसारसैः स्यान्न साध्यो ग्रहणी-
 गदोहपि । रुद्धश्च जायेत यदा गदोहयं
 देहं तदा तस्य विनाशमुच्छेत् ॥ * ॥ अथ
 सामान्यग्रहणीरोगश्च चिकित्सांमाह । ग्रहणी-
 माश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् । लज्जनै-
 र्दापनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः ॥ दोषं
 सामं निरामकं विद्यादत्रातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तश्चामकं विपा-
 चयेत् ॥ पेयादि पटुं लघुमं पक्वकोला-
 दिभिर्वृतं । दीपनानि च तक्रकं ग्रहण्यां
 योजयेद्विषक् ॥ कपिथविल्वचाप्लेरीतक्र-
 दाडिमसाधिता । यवागूः पाचयत्यामं
 शकृत् सञ्चर्तयत्यपि ॥ सञ्चर्तयति घनी-
 करोति ॥ * ॥ अथ खड्गयुग्मः । युग्मयुग्मं
 रसं तक्रं धान्जीरकसंयुतं । सैक-
 वेनाश्रितं दद्यात् खड्गयुग्मिति कीर्तितं ॥
 रसं लघुग्राहिकमांशवत् ॥ * ॥ कर्षं
 गन्धकमर्कपारदमुत्ते कुर्याच्छुभां कञ्जलीं
 त्र्यक्षं त्र्ययुषतश्च पक्वलवणं सार्द्धं
 कर्षं पृथक् । भृष्टं हिंसु च जीरकद्वय-
 युतं सर्वार्द्धभागाश्रितं खादेद्वृक्कमितं
 प्रवृत्तिगदवांसुक्रस्य विल्वेन च ॥ लघु-
 नायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ * ॥ इति लघुलाष्ट-
 चूर्णं ॥ * ॥ त्रिकटु त्रिफला चैव विडम्बं
 जीरकद्वयं । भल्लातकं यवानी च हिंसु-
 लवणपक्वकं ॥ गृहधूमो वचा कुष्ठं रसो
 गन्धकमजकं । क्षारत्रयाजमोदे च चित्रकं
 गजपिप्ली ॥ मुस्ता मोचरसं पाठा लवणं
 जातिपत्रकं । समभागकूर्तकैषां चूर्णं
 शकृत् विनिर्मितं ॥ शक्राशनश्च चूर्णस्तु
 चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् । मन्दाग्निकास-
 दुर्नामग्रीहपाण्डुरुचिञ्जरान् ॥ विरिक्तं सं-
 ग्रहं शूलं ह्य्यामानातिसारजिह्वं । आम-
 वातापहं बल्यं सृतिकामोषनाशनं ॥
 वर्जयेन्माषमन्मकं न्नानं पिशितभोजनं ।
 पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ॥
 बृहन्नाष्टचूर्णमिदं लाष्टिभाषितमुत्तमं ।

ইতি বৃহল্লাঙ্গচূর্ণং । বৃহল্লায়িকচূর্ণমিতি
 প্রসিদ্ধং ॥ * ॥ জাতীফললবঙ্গৈলাপত্র-
 ত্বভ্রাগকেশরৈঃ । কর্পূরচন্দনতিলত্বক্ষ্মীরী-
 তগরামলৈঃ ॥ তালীশপিপ্পলীপথ্যাস্থূল
 জীরকচিত্রকৈঃ । শুষ্ঠীবিড়ঙ্গমরিচৈঃ সম
 ভাগবিচূর্ণিতৈঃ ॥ যাবন্ত্যেতানি সর্বানি
 দদ্যাদ্ভঙ্গাঞ্চ তাবতীং । সর্বচূর্ণসমানাংশা
 প্রদেয়া শুভ্রশর্করা ॥ কর্ষমাত্রমিদং খাদে-
 ন্মধুনা প্লাবিতং জনঃ । নাশয়েদ্গ্রহণীং
 কাসং ক্ষয়ং শ্বাসমরোচকং ॥ জাতী-
 ফলাদিচূর্ণং ॥ * ॥ চিত্রকং পিপ্পলীমূলং
 ক্ষারৌ লবণপঞ্চকং । ব্যোষং হিঙ্গুজমোদা-
 ঞ্চ চব্যৈঞ্চকত্র চূর্ণয়েৎ ॥ বটিকা মাতু-
 লুঙ্গশ্চ রসৈর্ক্বা দাড়িমশ্চ বা । কৃতা বিপা
 চয়ত্যাং প্রদীপয়তি চানলং ॥ ক্ষারৌ
 সর্জিকা যবক্ষারশ্চ । লবণপঞ্চকমিতি ।
 সৈন্ধবং রুচকঞ্চৈব বিড়ং সামুদ্রকং গড়-
 মিতি । ব্যোষং শুষ্ঠীপিপ্পলীমরিচানি ।
 অজমোদাত্র যবানিকা । মাতুলুঙ্গং বীজ-
 পূরকং । চিত্রকাদিবটিকা ॥ * ॥ শ্রীফল-
 শলাটুকঙ্কো নাগরচূর্ণেন মিশ্রিতঃ স-
 গুড়ঃ । গ্রহণীগদমত্যাং তক্রভূজাশীলিতো
 জয়তি ॥ শ্রীফলশলাটুঃ বিল্বশ্যামং ফলং ।
 গুড়শ্যাত্র ভাগদ্বয়ং । বিল্বকঙ্কঃ ॥ * ॥
 চতুস্পলং সুধাকাণ্ডং ত্রিপলং লবণত্রয়ং ।
 বার্তাকোঃ কুড়বঞ্চার্কমূলাদ্বিল্বৈ তথা-
 নলাং ॥ দন্ধা দ্রবেণ বার্তাকোগুটিকা
 ভোজনোত্তরং । ভুক্তা ভুক্তং পচত্যাশু
 নাশয়েদ্গ্রহণীগদং ॥ কাসং শ্বাসং তথা-
 শ্যাংসি বিসূচীঞ্চ হৃদাময়ং । বার্তাকু-

গুটিকা ॥ * ॥ মুস্তকাতিবির্ষাবিল্বকৌটজং
 সূক্ষ্মচূর্ণিতং । মধুনা চ সমালীঢ়ং গ্রহণীং
 সর্বজাং ত্যজেৎ ॥ কোটজং ইন্দ্রঘবঃ ।
 মুস্তকাদিচূর্ণং ॥ * ॥ শ্বেতো বা যদি বা
 রক্তঃ স্পকো গ্রহণীগদঃ । গুড়েনাধিক-
 সর্জেন ভক্ষিতেনাশু নশ্যতি ॥ সর্জঃ
 রালঃ । সর্জরসচূর্ণং ॥ * ॥ বিল্বাক্ষত্র-
 যববালকমোচসিদ্ধমাজং পয়ঃ পিবতি
 যো দিবসত্রয়েণ । সৌহৃতিপ্রবৃদ্ধিরজ
 গ্রহণীবিহারং সামং সশোণিতমসাধ্য-
 মপি ক্ষিণোতি ॥ মোচো মোচরসঃ ।
 ক্ষিণোতি হস্তি ॥ * ॥ প্রস্বত্রেয়ে ত্বামলকী-
 রসশ্চ শুদ্ধশ্চ দন্ধাদ্বিতুলাং গুড়শ্চ । চূর্ণা
 কৃতৈগ্রহীকজীরচব্যব্যোষেভক্ষণ্যাবুনা
 জমোদৈঃ ॥ বিড়ঙ্গসিদ্ধুত্রিফলাযবানী-
 পাঠাগ্নিধাতৈশ্চ পলপ্রমাণৈঃ । দন্ধা ত্রি-
 চূর্ণপলানি চাফাবকৌ চ তৈলশ্চ পচেদ্-
 যথাবৎ ॥ তং ভক্ষয়েদক্ষফলপ্রমাণং
 যথেষ্টেচেষ্টেস্ত্রিঙ্গুগন্ধিযুক্তং । অনেন সর্কে
 গ্রহণীবিহারঃ সশ্বাসকাসস্বরভেদশোথাঃ ॥
 শাম্যন্তি চায়ং চিরমন্তরমেহতশ্চ পুংস্তশ্চ
 চ বৃদ্ধিহেতুঃ । স্ত্রীণাম্ভ বক্ষ্যাময়নাশনঃ
 শ্যাং কল্যাণকো নাম গুড়ঃ প্রসিদ্ধঃ ॥
 তৈলে মনাক্ ত্রিবৃদ্ধুক্ষু ত্রিঙ্গুগন্ধি পলং
 পলং । সিদ্ধে নিধেয়মত্রৈব গুড়ে কল্যাণ-
 পূর্বকৈ ॥ কল্যাণকগুড়ঃ ॥ * ॥ পিপ্পলী
 পিপ্পলীমূলং চিত্রকং গজপিপ্পলী । ধাতু-
 কঞ্চ বিড়ঙ্গানি যবানী মরিচানি 'চ ॥
 ত্রিফলা চাজমোদা চ নলিনী জীরকস্তথা ।
 সৈন্ধবং রৌমকঞ্চাপি সামুদ্রং রুচকং

विडुं ॥ आरथंश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मला
 चोपकृष्णिका । शुष्णशक्रयवाश्चैव प्रेत्येकं
 कर्षसन्मिताः ॥ मुद्गीकायाः पलान्यत्र
 चत्वारि कथितानि हि । त्रिव्रतायाः पला-
 न्यर्को गुडशार्ङ्गतुला तथा ॥ तिलतैल-
 पलान्यर्को वामलक्या रसश्च तु । प्रश्न-
 त्रयमिदं सर्वं शनैर्मुद्गग्निना पचेत् ॥
 उडुश्चरं चामलकं बादरं वा यथा फलं ।
 तावन्मात्रमिदं खादेदुक्तयेद्वा यथानलं ॥
 निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव
 विंशतिं । उरोघातं प्रतिश्यायं
 दोर्बल्यं वह्निसंक्षयं ॥ ज्वरानपि हरेत्
 सर्वान् कुष्यात् कान्तिं मतिं स्वरं ।
 पिचूपाठाश्चरान्ति रक्तपित्तं विडुग्रहं ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी
 च यः । तेभ्यो हितश्च वक्ष्याये महा-
 कल्याणको गुडः ॥ महाकल्याणकगुडः ॥*॥
 कुशाणानां स्रपकानां श्विमानां निष्कल-
 त्वात् । सर्पिःप्रेश्च पलशतं तात्रपात्रे
 शनैः पचेत् ॥ पिप्लीपिप्लीमूलं चित्रकं
 गर्जपिप्ली । धान्याकानि विडुग्निनागरं
 मरिचानि च ॥ त्रिफला चाजमोदा च
 कलिङ्गाज्जिसैम्बवं ॥ एकैकश्च पल-
 क्कैकं त्रिव्रतोहर्को पलानि च । तैलश्च
 च पलान्यर्को गुडां पक्षाशदेव तु ॥
 आमूलक्या रसस्यात्र प्रश्नत्रयमुदीरितं ।
 त्वावत् पाकं प्रकुर्वीत मुद्गना वह्निना
 भिषक् ॥ यावद्वर्षांश्लेपः स्यात्तदैन-
 मवतारयेत् । उडुश्चरं चामलकं बादरं
 वा यथा फलं ॥ तावन्मात्रमिदं खादेद्-

भक्षयेद्वा यथानलं । अनेनैव विधानेन
 प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥ निहन्ति ग्रहणी-
 रोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् । ज्वरमानाह-
 ह्मद्रोगगुल्मोदरविस्फिकाः ॥ कामलां
 पाणुरोगंश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिं ।
 वातशोणितबीसर्पदंश्वहलीमकान् ॥
 वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुक्लान्
 समाचरेत् । व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु
 क्षीणाश्च ये नराः ॥ तेभ्यो हितो
 गुडोहयं श्वाह्न्यानामपि पुत्रदः । रुष्यो
 बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
 कुशाणुकल्याणकगुडः ॥ * ॥ अतीसाराधि
 कारलिखितं विद्वत्तैलक्षत्र हितं ।
 इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
 प्रवाही (स्त्री) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रवाहः (पुं) कूर्पस्याधोभागः । यथा । मुखं
 बह्वप्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रक्तत्वव्याहृतैश्चर्यस्तव नारायणोह्वयः ॥
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥
 प्रवाहकम् व्य समानकाले । उर्द्धार्धे । प्रवा-
 हिकेति पाठास्तुरं । इति कौमुदीटिका
 तद्वबोधिनी ॥
 प्रविध्यातिः (स्त्री) अतिप्रसिद्धिः । तत्-
 पर्यायः । विश्वावः २ । इत्यमरः ॥
 प्रविदारणं (स्त्री) युद्धं । इत्यमरः ॥ अब-
 दारणं । इति मेदिनी ॥ आकीर्णं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रविरः (पुं) पीतकार्थं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रविश्लेषः (पुं) प्रकृष्टविश्लेषः । तत्-
 पर्यायः । विधुरं २ । इत्यमरः ॥ विकलं ।

यथा । वैकृत्येषु च विज्ञेयेषु विधुरं
 विकले त्रिष्विति भरतधृतत्रिकाश्लेषः ॥
 प्रविषा (स्त्री) अतिविषा । इत्यमरः ॥
 प्रविष्टः (त्रि) प्रवेशविश्लेषः । यथा । स
 तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभिर्भटैरनेकै-
 रवलोक्य माधवः । इति श्रीभागवते
 वाणयुद्धे ७२ अध्यायः ॥
 प्रवीणः (त्रि) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पर्यायः ।
 निपुणः २ अतिष्ठः ३ विष्ठः ४ निष्ठातः ५
 शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८
 कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः ॥
 प्रवीरः (पुं) शूभटः । उत्तमे त्रि । इति
 धरणिः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) प्रवृत्तिविश्लेषः । यथा । प्रवृत्त
 एव स्वयमुज्ज्वलितश्रमः क्रमेण पेक्षुं
 भुवनद्विषामपि । तथापि वाचालतया
 युनक्ति मां मिथस्तदा भाषणलोलुपं
 मनः ॥ इति माघप्रथमसर्गः ॥ आरभ्यः ।
 यथा । प्रवृत्तमन्त्रा कुर्यात् यदि मोहात्
 कथञ्चन । यतस्तदन्त्रा भूतं तत एव
 समापयेत् ॥ इति ह्येन्द्रागपरिशिष्टं ॥
 प्रकृष्टवर्तनविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिः (स्त्री) प्रवाहः । उदन्तः । प्रवर्तनं ।
 अवस्त्यादिदेशः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
 मदः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्यामते यङ्-
 विशेषः । अन्त्याः कारणं । चिकीर्षा ।
 कृतिसाध्यताज्ञानं । ईष्टसाधनताज्ञानं ।
 उपादानप्रत्यक्षं । यथा । प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं । एवं
 प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितं ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यैः साधनधर्मतिसुखा ।
 उपादानश्च चाध्यक्षं प्रवृत्तेर्जन्मकं
 भवेत् ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥
 प्रवृत्तिष्ठः (पुं) चारुभेदः । तत्पर्यायः ।
 वार्तिकः २ वार्तायनः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 प्रवृत्तः (त्रि) वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रोचः २
 एधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्यायः ।
 प्रसृतः २ । इत्यमरः ॥
 प्रवेकः (त्रि) उदन्तः । प्रधानं । इत्यमरः ॥
 प्रवेष्टः (पुं) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रवेणिः (स्त्री) कुथः । वेणी । इति मेदिनी ॥
 प्रवेणी (स्त्री) वेणी । गजपृष्ठं चित्रं कम्बलं ।
 इत्यमरः ॥
 प्रवेलः (पुं) पीतमुद्गाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रवेशः (पुं) अन्तर्विगाहनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्रवेशनं (स्त्री) सिंहद्वारं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ प्रवेशश्च ॥
 प्रवेष्टः (पुं) बालः । इत्यमरः ॥ बाल-
 नीचभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हस्ति-
 दन्तमांसं । इति हारावली ॥ गजपृष्ठ-
 तल्लनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रव्यक्तः (त्रि) स्फुटं । इत्यमरः ॥
 प्रवृत्तितः (पुं) वृद्धिभङ्गश्लेषः । तत्-
 पर्यायः । चेलुकः २ श्रामणेरुः ३ महा-
 पाशकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रवृत्त्याश्रमविश्लेषः ॥
 प्रवृत्तिता (स्त्री) मांसी । मुण्डीरी । तापसी ।
 इति मेदिनी ॥

प्रब्रज्या (स्त्री) सम्यांसः । अपूर्वब्रजधातो-
र्भावे क्यप्प्रत्ययः । अश्रु प्रयोगः वक्ष्य-
माणशब्दे द्रुक्तव्यः ॥

प्रब्रज्यावसितः (गुं) सम्यासद्रक्तः ।
यथा । तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्यावसितः
कृतः । इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रम-
संग्रहः ॥

प्रशंसा (स्त्री) प्रशंसन् । तत्पर्यायः ।
वर्णना २ ङिडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रं ५ स्तुतिः ६
नूतिः ७ श्लाघा ८ अर्थवादः ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रुप्रशंसानिषेधो यथा ।
न चाश्रानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां वज्र-
येत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन
विवर्जयेत् ॥ इति कौर्म्ये उपविभागे
१५ अध्यायः ॥

प्रशमः (पुं) शमता । उपशमः । यथा ।
एतानि दश पापानि प्रशमं वास्तु जाह्ववि ।
इति तिथ्यादितद्ध्वं ॥

प्रशमनं (स्त्री) मारणं । वधः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शमता । प्रशान्तिः । यथा । सर्वा-
बाधाप्रशमनं त्रैलोक्यास्यथिलेश्वरि ।
एवमेव स्वया कार्यमस्यद्वैरिविनाशनं ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशस्तं (त्रि) क्लेमं । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रशंसनीयं । अतिश्रेष्ठं । इति मत्-
स्युक्तादिशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रशस्यः (त्रि) प्रशंसनीयः । अपूर्वशस्-
धातोः कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रशान् [म्] (त्रि) प्रकर्षेण शाम्यति यः ।
शान्तः । इति मुद्गबोधव्याकरणं ॥

प्रशान्तः (त्रि) प्रकृष्टशमताविशिष्टः ।
यथा । प्रशान्तश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्योप-
शोभितं । इति मार्कण्डेयपुराणं ॥

प्रशान्ता [ष] (त्रि) शान्तिकृ । मित्रं । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ शासनकर्ता च ॥

प्रशन्नः (पुं) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-
योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः ॥

प्रशन्नदूती (स्त्री) प्रहेलिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रशनी (स्त्री) कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्रयः (पुं) प्रणयः । इत्यमरः ॥

प्रश्रितः (त्रि) विनीतः । इत्यमरः ॥

प्रश्लथः (त्रि) शिथिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रष्ठा [ष] (त्रि) प्रशन्नकर्ता । तत्पर्यायः ।
कथंकथिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्ठः (त्रि) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

प्रष्ठवाट् (पुं) युगपार्श्वगः । इत्यमरः ॥

शिक्षार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वे दमनार्थं

यं हालिका ब्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥

युवा गौर्दमनाय योजितः । इत्यन्ये ॥

प्रष्ठी (स्त्री) प्रष्ठतार्या । अग्रगामिपत्नी । इति
जटाधरः ॥

प्रष्ठोही (स्त्री) बालगर्तिगी । प्रथमगर्तुवती
गोः । प्रष्ठं प्रथमगर्तुं वहति वा सा ।

बाला सती गर्तिगी प्रथमगर्तेत्यर्थः । इति
भरतः ॥

प्रस म ष ङ प्रसवे । ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ रेफयुक्तादयः । म प्रसयति । ष

প্রসা । ও প্রসতে কীর্তিং বিদ্যা । প্রসূতে
বিস্তারয়তি বেত্যর্থঃ । ইতি দুগাদাসঃ ॥
প্রসক্তং (ক্রী) নিত্যং । ইতি জটাধরঃ ॥
তদ্বতি ত্রি ॥

প্রসক্তিঃ (স্ত্রী) প্রসঙ্গঃ । অনুমিতিঃ । আপত্তিঃ ।
ইতি সব্যাভিচারশিরোমণিঃ ॥

প্রসঙ্গঃ (পুং) সঙ্গতিবিশেষঃ । যথা । স
প্রসঙ্গ উপোদ্ঘাতো হেতুতাবসরস্তথা ।
নির্বাহকৈককার্য্যত্বে ষোঢ়াসঙ্গতিরিষ্যতে ॥
তস্ম লক্ষণং । স্মৃতশ্চোপেক্ষানর্হত্বং ।
তদর্থস্ত স্মৃতিবিষয়তাপন্নত্বে সতি দ্বেষবিষ-
য়তানাপন্নত্বং । ইত্যনুমিতিগ্রন্থে গদাধর-
ভট্টাচার্য্যঃ ॥ * ॥ অন্তোদ্দেশেন প্রবৃত্তা-
বন্যস্থাপি সিদ্ধিঃ । যথা । দৃষ্টা তু হরতে
পাপং স্পৃষ্টা তু ত্রিদিবং নয়ৎ । প্রসঙ্গে-
নাপি যা গঙ্গা মোক্ষদা হ্রবগাহিতা ॥
ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বং ॥ * ॥ প্রসক্তিঃ ।
যথা । আনীতা ভবতা যদা পতিরতা
সাক্ষী ধরিত্রীস্বতা স্ফূর্জদ্রাক্ষসমায়য়া ন
চ কথং রামাঙ্গমঙ্গীকৃতং । কত্বুং চেতসি
পুণ্ডরীকনয়নং দুর্বাদলশ্যামলং তুচ্ছং
ব্রহ্মপদং ভবেৎ পরবধূসঙ্গপ্রসঙ্গঃ কৃতঃ ॥
ইতি নাটকং ॥ * ॥ প্রস্তাবঃ । যথা ।
তত্রৈব গঙ্গা যমুনা চ তত্র গোদাবরী তত্র
সরস্বতী চ । সর্বাণি তীর্থানি বসন্তি তত্র
যত্রাচ্যুতোদারকথাপ্রসঙ্গঃ ॥ ইতি পৌরা-
ণিকাঃ ॥ * ॥ মৈথুনং । যথা । প্রসঙ্গ-
নিত্যক্রতপৃষ্ঠযানাদিতি রুধিনিশ্চয়বচন-
টীকায়াং বিজয়রক্ষিতঃ ॥

প্রসজ্যপ্রতিষেধঃ (পুং) নিষেধবিশেষঃ ।

তল্লক্ষণং যথা । অপ্রাধান্যং বিধেযত্র প্রতি-
ষেধে প্রধানতা । প্রসজ্যপ্রতিষেধোঃসৌ
ক্রিয়য়া সহ যত্র নঞঃ ॥ অশ্চোদাহরণং ।
ভোজরাজঃ । পৌষে চৈত্রে কৃষ্ণাঙ্কে
নবামং নাচরেদ্বুধঃ । ভবেজ্জন্মান্তরে
রোগী পিতৃণাং নোপতিষ্ঠতে ॥ অত্র
রোগীতিনিন্দাশ্রবণাৎ প্রসজ্যতা । নোপ-
তিষ্ঠতে ইতি শ্রবণাৎ পর্য্যুদাসতা । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রসত্তিঃ (স্ত্রী) প্রসন্নতা । নৈশ্মল্যং । ইতি
জটাধরঃ ॥

প্রসত্বরী (স্ত্রী) প্রতিপত্তিঃ । ইতি সংক্ষিপ্ত-
সারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসত্বা [ন্] (পুং) ধর্ম্মঃ । প্রজাপতিঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রসন্নঃ (ত্রি) নিশ্মলঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । অচ্ছঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥ সন্তুক্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসন্নতা (স্ত্রী) প্রসন্নস্য ভাবঃ । তৎপর্য্যায়ঃ ।
প্রসাদঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসন্না (স্ত্রী) সুরা । ইত্যমরঃ ॥ মদ্যবিশেষঃ ।
তস্য গুণাঃ । প্রসন্না গুল্মবাতার্শোবিবন্ধা-
নানাহনাশিনী । শূলপ্রবাহিকাটোপকফবাতা-
র্শসাং হিতা ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥ প্রসাদ-
বিশিষ্টা । যথা । সৈষা প্রসন্না বরদা গৃণাং
ভবতি মুক্তয়ে । ইতি চণ্ডী ॥

প্রসন্নেরা (স্ত্রী) মদিরা । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রসভঃ (পুং) বলাৎকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রসরঃ (পুং) তস্তত্রণবিটপাদের্বিষসর্পণং ।
প্রকর্ষণে নিকটে সরণং সর্পণং । তৎ-

पर्यायः । विसर्पः २ । इत्यमरभरतो ॥
 प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी ॥ समूहः ।
 इति शकटशुक्लौ ॥ युद्धं । इति विश्वः ॥
 नाराचः । इति छुम्निप्रयोगः ॥

प्रसरणं (स्त्री) सैन्यानां सर्कृतो व्यापिः ।
 तत्पर्यायः । आसारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रसरणी ७ प्रसरणिः ४ प्रसारणी ५ । इति
 रामाश्रमः ॥ सैन्यानां तृणकाष्ठादिहेतवे
 इतस्ततो गमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रसरणी (स्त्री) प्रसरणं । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

प्रसर्पणं (स्त्री) गमनं । प्रसरणं । प्रपूर्व-
 स्रपधातोर्भावेहनट्प्रत्ययः ॥

प्रसवः (पुं) गर्भमोचनं । तत्पर्यायः ।
 प्रसूतिः २ । इत्यमरः ॥ उत्पादः ।
 अपत्यं । फलं । कुसुमं । इति
 मेदिनी ॥ * ॥ प्रसवश्च मासिनियमो यथा ।
 नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
 एकदशे द्वादशे वा ततोहन्यत्रे विकार-
 रतः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ प्रसूति-
 कारकोषधादि यथा । पीतस्तु काञ्जिकं
 रूद्रं कथितं शरपुञ्जया । हिङ्गुसैन्धव-
 संयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥ मातु-
 लुङ्गस्य वै मूलं कटिवद्धं प्रसूतिकृत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिश्च प्रसूति-
 कृत् ॥ अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु
 नामतः । उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः
 श्चादनाथा सता ॥ अपामार्गस्य वै मूले
 नारीणां शिरसि स्थिते । गर्भशूलं विन-
 श्चेत् नान्त्र कार्या विचारणा ॥ इति

गारुडे १९७ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 पाठालाङ्गलिस्निहास्यमयूरकज्जटेः पृथक् ।
 नाभिवस्त्रिभगालेपां सुखं नारी प्रसू-
 यते ॥ पाठायान्तु शिफा योनौ या नारी
 संप्रधारयेत् । उषः प्रसवकाले तु सा
 सुखेन प्रसूयते ॥ तुषाम्बुपरिपिक्तेन
 मूलेन परिलेपयेत् । लाङ्गल्याश्चरणे
 सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥ मातुलुङ्गश्च
 मूलानि मधुकं मधुसंयुतं । घृतेन सह
 पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ इति
 चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥ सुखप्रसवमस्त्रो यथा ।
 अस्ति गोदावरीतीरे जम्बुलानाम राक्षसी ।
 तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
 भवेत् ॥ * ॥ सुखप्रसवचक्रं यथा । पञ्च-
 रेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्क्षेत्रेण हि ।
 पदानि षड्दशापाद्य त्रेकमाद्ये मुनो
 त्रयं ॥ नवमे सप्त दद्यात्तु वागं पञ्चदशे
 तथा । द्वितीयेऽर्धवर्गमे षट् दिशि द्वा-
 षोडशे श्रुतिः ॥ एकादिना समं ज्ञेय-
 मिच्छास्कार्कं त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंश-
 दादिः स्यात्तुक्कोर्धेषु सर्वतः ॥ दर्शना-
 द्वारणान्तामां शुभं स्यादेषु कर्मसु ।
 द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशदगमे
 नृणां ॥ भूताविष्टेषु पञ्चाशन्तापत्यासु
 वै शतं । द्वासप्ततिसु वक्ष्यायां चतुःषष्टी
 रणाध्वनि ॥ विषे विंशो धान्यकीटेषुका-
 विंशतिरेव च । चतुरर्को च बालानां
 रोदने परिकीर्तिताः ॥ इति ज्योति-
 सुद्धं ॥ * ॥ तस्य वैकृतं यथा । गर्ग
 उवाच । अकालप्रसवा नार्यः कालातीत-

প্রজাস্তথা । বিকৃতপ্রসবশৈচব যুথপ্রস-
বনাস্তথা ॥ অমানুষা অবগুশ্চ ন জাত-
ব্যঞ্জনাস্তথা । হীনাক্ষা অধিকাক্ষাশ্চ জায়ন্তে
যদি বা স্ত্রিয়ঃ ॥ পশবঃ পক্ষিণশ্চৈব তথৈব
চ সরীসৃপাঃ । বিনাশং তস্য দেশস্য
কুলস্য চ বিনির্দ্দেশেৎ ॥ নির্বাসয়েভাং
নৃপতিঃ স্বরাষ্ট্রাং স্ত্রিয়ঞ্চ পৃজ্যাশ্চ ততো
দ্বিজেন্দ্রাঃ । কিমিচ্ছকৈত্রাক্ষণতপর্ণঞ্চ
লোকে ততঃ শাস্তিমুপৈতি পাপং ॥
ইতি মাৎস্যে অদ্ভুতশাস্তিস্ত্রীপ্রসববিকৃতো
নাম ২০৯ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রসবাদ্ভুতস্বং
যথা । একো বৃষভ্রয়ো গাবঃ সপ্তাশ্বা নব
দন্তিনঃ । সিংহপ্রসূতিকাশ্চৈব কথিতাঃ
স্বামিঘাতকাঃ ॥ তিস্র ইতি বক্তব্যে ছান্দ-
সত্রাৎ ত্রয় ইতুক্তং । সিংহপ্রসূতাশ্চ
স্ত্রিয়ো বোধ্যাঃ । ভানৌ সিংহগতে চৈব
যস্য গোঃ সংপ্রসূয়তে । মরণং তস্য
নির্দ্দিক্ৎ ষড়্ভির্মাসৈর্ন সংশয়ঃ ॥* ॥ অত্র
শাস্তিঃ প্রবক্ষ্যামি যেন সম্পদ্যতে শুভং ।
প্রসূতাং তৎক্ষণাদেব তাং গাং বিপ্রায়
দাপয়েৎ ॥ ততো হোমং প্রকুর্বাতি
স্বতাক্তে রাজসর্বপৈঃ । আহুতীনাং স্বতা-
ক্তানামযুতং জুহুয়াত্ততঃ ॥ ব্যাহতিভি-
শ্চায়ং হোমঃ । সোপবাসঃ প্রযত্নেন
দদ্যাদ্বিপ্রায় দক্ষিণাং । অপি চ । সিংহ-
রাশৌ গতে সূর্যে গোপ্রসূতির্যদা ভবেৎ ।
পৌষে চ মহিষী সূতে দিবৈবাস্বতরী
তথা ॥ তদানিষ্টস্তবেৎ কিঞ্চিৎ তচ্ছাস্ত্যে
শাস্তিকঞ্চরেৎ । অস্য বামেতিসূক্তেন
তদ্বিষ্ণোরিতিমন্ত্রতঃ ॥ জুহুয়াচ্চ তিলা-

জ্যেন শতমকৌতরাধিকং । যুত্বাজ্জয়রিধা-
নেন জুহুয়াচ্চ তথায়ুতং । শ্রীসূক্তেন
ততঃ স্নায়াৎ শাস্তিসূক্তেন বা পুনঃ ॥
ইত্যদ্ভুতমাগরে নারদঃ ॥

প্রসবকঃ (পুং) পিয়ালবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
মালা ॥

প্রসববন্ধনং (স্ত্রী) বস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসবস্থলী (স্ত্রী) মাতা । যথা । ইয়মিয়ং
ময়দানবনন্দিনী ত্রিংশদশাখজিতঃ প্রসব-
স্থলী । ইতি মহানাটকং ॥

প্রসবিতা [খ] (পুং) পিতা । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রসবিত্রী (স্ত্রী) জনয়িত্রী । মাতা । প্রপূর্বক-
সূধাতোঃ কর্তরি তৃণ্ ঙ্গপ্ চ ॥

প্রসব্যং (ত্রি) প্রতিকূলং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসহঃ (পুং) বলাৎকারেণ ভক্ষকপক্ষী । স
চ কুররশ্যেনাদিঃ । যথা । প্রসহ ভক্ষয়-
ন্ত্যেতে প্রসহাস্তেন কীর্তিতাঃ ॥ অশ্ব
মাংসগুণাঃ । গুরুক্ষমধুরাঃ স্নিগ্ধা বাতঘ্নাঃ
শুক্ৰবর্দ্ধনাঃ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥ অপি
চ । কাকো গৃধ্র উলুকশ্চ চিল্লশ্চ শশ-
ঘাতকঃ । চাষো ভাসশ্চ কুরর ইত্যাদ্যাঃ
প্রসহাঃ স্মৃতাঃ ॥ শশঘাতকঃ বাজ ইতি
লোকে । প্রসহাঃ কীর্তিতা এতে প্রসহ
ছিদ্য ভক্ষণাৎ । প্রসহাঃ খলু বীর্যো ষ্ণা-
স্তম্মাংসং ভক্ষয়ন্তি যে ॥ তে শৌষভস্মকো-
ম্মাদৈঃ শুক্ৰক্ষীণা ভবন্তি হি । ইতি ভাষ-
প্রকাশঃ ॥

প্রসহনঃ (পুং) হিংস্রপশুঃ । যথা । শার্দূল-
সিংহশরভক্ষতরক্ষু মুখ্যা যেহত্যান্ প্রসহ

विनिहत्य निर्वर्तयन्ते । ते कीर्तिताः ।
प्रसहनाः पलनं तदीयमर्षः प्रमेहर्षा-
मयजाड्यहारि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने क्ली । यथा । परस्परप्रसहन-
चूषणादिकाः शुचौ स्थे बह्वविधा भिदा
मताः । इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्य-
कौमुदी ॥ सहने क्ली तद्धति त्रि ॥

प्रसहा (स्त्री) बृहतिका । इति रत्नमाला ॥
प्रसह्य व्य हर्षार्थकं । बलात्कारार्थं । इत्यमरः ॥
प्रसह्यचौरः (पुं) हर्षात् चौर्यकारी । डाका-
इत इति लुटेरा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वन्द्यकारः २ माचलः ७ चिल्लातः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसातिका (स्त्री) अणुव्रीहिः । सूक्ष्मधातुः ।
इति रत्नमाला ॥

प्रसादः (पुं) प्रसन्नता । नैर्मल्यं । इत्य-
मरः ॥ अनुग्रहः । काव्यप्राणः । स्वास्थ्यं ।
प्रसक्तिः । इति मेदिनी ॥ वैदन्तीरीति-
युक्तकाव्यगुणः । तस्य लक्षणं । ग्राम्यशब्द-
भिन्नव्यक्तार्थपदबद्धं । यथा । ओजःप्रसाद-
माधुर्यागुणत्रितयभेदतः । गोडवैदन्ती-
पाशाला रीतयः परिकीर्तिताः । व्यक्तार्थ-
पदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ देवनिवेदित-
द्रव्यं गुरुणां भुक्तवशेषश्च । यथा ।
आसीद्वंशध्वजो राजा प्रजापालनत-
परः । प्रसादं सत्यदेवस्य त्यज्ना दुःख-
मवाप सः ॥ इति स्कान्दे रेवाथे सत्य-
नारायणव्रतकथा ॥

प्रसादनं (क्ली) अमृतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसन्नताकारकं । यथा । बलवर्णप्रसादन-
मिति राजवल्लभः ॥

प्रसादना (स्त्री) सेवा । परिचर्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रसाधनं (क्ली) वेशः । इत्यमरः ॥ कङ्क-
तिका । इति भरतधृतमरमाला ॥ प्रकृष्ट-
निष्पत्तिश्च ॥

प्रसाधनी (स्त्री) सिद्धिः । इति मेदिनी ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः ॥ तदयुक्तिर्यथा ।
प्रसाधनी दिङ्मनवानगसप्तसञ्ज्ञातिरुक्ता
श्रुतिभिः क्रमेण । चतुर्विधानां पृथिवी-
पतीनां सम्पत्तिसौभाग्यशःसमुद्दिदा ॥
कार्थजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमं ।
जाङ्गलानृपसामान्देशजानां महीभुजां ॥
छत्रदण्डदुम्नेयः कार्थजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं
तथा ॥ लोहं सर्वेषु सर्वार्थमादित्यादि-
दशाभुवां । राज्ञामेवोपयुज्येत काल
कीर्तिप्रसाधनी ॥ युगाणां महिषाणां
सिंहजाता प्रसाधनी । गजदन्तसमुद्भुता
राज्ञामेवोपयुज्यते ॥ अत्रापि रत्न-
विन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

प्रसाधिका (स्त्री) नीवारः । यथा । प्रसाधिका
तु नीवारसृगान्तमिति च स्मृतं । अस्या
गुणाः । नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः
कफवातकृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ वेश-
कारिणी । यथा । प्रसाधिकालम्बितमग्र-
पादमाङ्गिप्य काचिं द्रवरागमेव । इति
कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥

প্রসাধিতঃ (ত্রি) অলঙ্কৃতঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্রকৃষ্টনিষ্পন্নঃ । নিষ্পাদিতঃ । যথা । ততঃ
প্রস্মিতং কল্কং দন্ধা তোয়চতুর্গুণে ।
ক্ষীরে প্রসাধিতং তৈলং গ্রহণঃ বলবর্ন-
কৃৎ ॥ ইতি সারসংগ্রহঃ ॥

প্রসারঃ (পুং) প্রসারণং । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসারণং (ক্লী) পঞ্চবিধকর্মান্তর্গতকর্ম-
বিশেষঃ । স তু বিস্তাররূপঃ । যথা । উৎ-
ক্ষেপণং ততোহবক্ষেপণমাকুঞ্চনস্তথা ।
প্রসারণঞ্চ গমনং কর্মাণ্যেতানি পঞ্চ চ ॥
ইতি ভাষাপরিচ্ছেদঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লতাবিশেষঃ । গন্ধভাদালিয়া
ইতি ভাষা । অস্য গুণাঃ । বাতপিত্ত-
নাশিত্বং । উষ্ণত্বং । বলশুক্ৰকারিত্বঞ্চ ।
ইতি রাজবল্লভঃ ॥ সৈন্যানাং সর্বতো
ব্যাপ্তিঃ । ইতি প্রসারণশব্দটীকায়ং
ভরতঃ ॥

প্রসারণী (স্ত্রী) লজ্জালুলতা । প্রসারণী ।
গন্ধভাদালিয়া ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
সুপ্রসরা ২ সারণী ৩ প্রসরা ৪ সরা ৫
চারুপর্ণী ৬ রাজবলা ৭ ভদ্রপর্ণী ৮
প্রতানিকা ৯ প্রবলা ১০ রাজপর্ণী ১১
চন্দ্রপর্ণী ১২ ভদ্রবলা ১৩ চন্দ্রবল্লী ১৪
প্রভদ্রা ১৫ । অস্য গুণাঃ । গুরুত্বং ।
উষ্ণত্বং । তিক্তত্বং । বাতার্শঃশ্বথুমল-
বিক্তস্তনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসারী (ত্রি) প্রসারণশীলঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বিস্মত্বরঃ ২ বিস্মরঃ ৩ বিসারী ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতং (ক্লী) পৃথং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
আসক্তে ত্রি । ইত্যমরঃ ॥

প্রসিতিঃ (স্ত্রী) বন্ধনসাধনরজ্জুনিগড়াদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসিদ্ধঃ (ত্রি) ভূষিতঃ । খ্যাতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসিদ্ধিঃ (স্ত্রী) টঙ্কারঃ । খ্যাতিঃ । ইতি
ত্রিকাংশেষঃ ॥ ভূষা । ইতি প্রসিদ্ধ
শব্দার্থদর্শনাৎ ॥

প্রসূঃ (স্ত্রী) মাতা । ঘোটকী । ইত্যমরঃ ॥
কদলী । বীরুৎ । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূকা (স্ত্রী) বাজিনী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রসূতং (ক্লী) কুসুমং । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) সংজাতঃ । সূতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসূতা (স্ত্রী) জাতসন্তানা । তৎপর্যায়ঃ ।
জাতাপত্যা ২ প্রজাতা ৩ প্রসূতিকা ৪ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিঃ (স্ত্রী) প্রসবঃ । ইত্যমরঃ ॥ উদ্ভবঃ ।
তনয়ঃ । দুহিতা । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূতিকা (স্ত্রী) প্রসূতা । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতিজং (ক্লী) দুঃখং । ইত্যমরঃ ॥

প্রসূনং (ক্লী) পুষ্পং । ফলং । ইত্যমরঃ ॥
জাতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

প্রসূনেষুঃ (পুং) কামদেবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
শেষঃ ॥

প্রসূতং (ক্লী) পলদ্বয়ং । ইতি শব্দমালা ॥

প্রসূতঃ (পুং) নিকুঞ্জপাণিঃ । অর্দ্ধাঞ্জলিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রসূতঃ (ত্রি) প্রসূদ্ধঃ । প্রসারিতঃ । ইত্যমরঃ ॥

যিনীতঃ । বেগিতঃ । ইতি মেদিনী ॥
গতঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ নিযুক্তঃ ।
ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রস্বতা (স্ত্রী) জজ্বা । ইতি মেদিনী ॥

প্রস্বতিঃ (স্ত্রী) প্রস্বতঃ । আকুঞ্চিতপাণিঃ ।

ইতি রায়মুক্তঃ রাজনির্ঘণ্টশ্চ ॥

প্রসেবকঃ (পুং) সেচনং । চ্যুতিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেদিকা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রারামঃ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ ॥

প্রসেদিবান্ [স্] (ত্রি) প্রসন্নঃ । প্রপূর্বসদ-
ধাতোঃ কর্তরি কল্পপ্রত্যয়নিষ্পন্নঃ ॥

প্রসেবঃ (পুং) বীণাঙ্গং । স্যুতঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রসেবকঃ (পুং) বীণাপ্রান্তবক্রকাষ্ঠং ।
দণ্ডাধঃ শব্দগান্ধীর্ঘ্যার্থং দারুময়ং ভাণ্ডং
যচ্ছম্ভগা আচ্ছাদ্য দীয়তে সঃ । ইত্যন্যে ।
বীণাস্থিতালাবুকলং । ইত্যপরে । ইতি
ভরতঃ ॥ তৎপর্যায়ঃ । ককুভঃ ২ । ইত্য-
মরঃ ॥ সূত্ররচিতভাণ্ডং । ধোকড়া ইতি
খ্যাতঃ । তৎপর্যায়ঃ । সূনঃ ২ স্যোনঃ ৩
ধৌতকটঃ ৪ স্যোতঃ ৫ স্যুতঃ ৬ । ইতি
ভরতঃ ॥ প্রকৃষ্টতস্তসস্তানকর্তা চ ॥

প্রস্কন্দনং (স্ত্রী) বিরেকঃ । ইতি রত্নমালা ॥

প্রস্কন্নঃ (পুং) ঋষিবিশেষঃ । স চ বৈদিক-
সক্ক্যান্তর্গতসূর্যোপস্থানমন্ত্রস্য ঋষিঃ ।
পতিতে ত্রি । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রস্তরঃ (পুং) প্রস্তুগতি আচ্ছাদয়তি যঃ ।
পাতর ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । গ্রাবা ২
পাষণঃ ৩ উপলঃ ৪ অশ্মা ৫ দৃশৎ ৬

দৃশৎ ৭ পারারুকঃ ৮ পারটীটঃ ৯
মৃন্মরুঃ ১০ কাচকঃ ১১ শিলা ১২ ॥ পল্ল-
বাদিরচিতশয্যা যথা । পল্লবাদ্যৈবির-
চিত্তে শয়নায়ৈ তু সংস্করঃ । প্রস্তরঃ
প্রস্তরশ্চেতি প্রস্তারোহপি চ কুত্রচিৎ ॥
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মণিঃ । ইতি
মেদিনী ॥

প্রস্তরিণী (স্ত্রী) পোলোমিকা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রস্তারঃ (পুং) ভূগবনং । তৎপর্যায়ঃ ।
তৃণাটবী ২ ঋষিঃ ৩ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
পল্লবাদ্যৈবিরচিতশয়নীয়ং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শয্যা । ইতি হারাবলী ॥ ছন্দঃ-
প্রভৃতীনাং প্রভেদজ্ঞাপকসঙ্কেতবিশেষঃ ।
যথা । পাদে সর্বগুরাবাদ্যাৎ লঘু ন্যস্য
গুরোরধঃ । যথোপরি তথা শেবৎ ভূয়ঃ
কুর্যাদমুং বিধিৎ ॥ উনে দদ্যাদ্গুরুনেব
যাবৎ সর্বলঘুর্ভবেৎ । প্রস্তারোহয়ং সমা-
খ্যাতশ্চন্দোবিচিতিবেদিভিঃ ॥ ইতি বৃহ-
রত্নাবলী ॥ * ॥ অপি চ । অহপথার ।
পঢ়ম গুরু হেটু ঠাণে লহুআ পরিঠবউ
অপ্লবুদ্বী এ । সরিসা সরিসা পল্ভী উ-
বরিআ গুরুলহু দেহু ॥ অস্য টীকা । এত-
দ্ভেদজ্ঞানং প্রস্তারজ্ঞানাধীনমিতি প্রস্তারং
দর্শয়তি । প্রথমং গুরোরধঃস্থানে লঘুকং
স্থাপয় আত্মবুদ্ধ্যা সদৃশী সদৃশী পংক্তি-
রুদ্বৃত্তৌ গুরুলঘু দেহি সদৃশী পংক্তি-
র্দক্ষিণে কার্য্যা বামে গুরুলঘুভিঃ পূরণং
কার্য্যং ইদম্ভূ মাত্রাপ্রস্তারবিষয়ং তত্রাপি
গুরোলিখনযোগ্যে গুরুলেন্থ্যঃ অপরত্র

लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव पूरणं
कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेख्यः
तत्र प्रथमं गुरोररधःस्थाने लघुर्लेख्यः
तदक्षिणे चोपरिस्थितपङ्क्तेः सदृशी कार्य्या
वामे च गुरुलघुभिः पूरणं कार्य्यं वामे
चैक एकलघुः पतति वर्णप्रस्तारे तु वामे
लघुस्पर्शो नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ७७ ।
प्रथमगुरोरधो लघुर्वामतश्च कलार्द्धपूरणं
गुरुणैव कार्य्यं दक्षिणे च पङ्क्त्याभावः
ततो गुरोरधो लघुर्लेख्यः दक्षिणे च
लघोरधो लघुर्लेख्यः वामे च कलापूरणं
एकेन लघुना कार्य्यं एवं चतुष्कला ७७-
दावपि बोध्यं यथा अक्षरच्छन्दसि ७७
एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥ * ॥ अथ सकल-
प्रस्तारसंख्या । दक्वीसा सन्नसआतइं
सन्नवह सहज्जाइं वाआलिसह लकुथं
तेरहकोडी समग्गाइं । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभा षड् विंशत्यवधिवर्ण-
रत्नानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत
आह । १७४२१९९२७ षड् विंशतिः सप्त-
शतानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंश-
ल्लक्षान्नयोदशकोट्यः समग्राणि अक्षस्य
वामा गतिरित्यक्षाः स्थाप्याः । इति पिङ्गलः
शीत्रबोधभूषणश्च ॥
प्रस्तार्थ्यर्म् [न्] (क्ली) नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणं । प्रस्तार्थ्यर्म् तनुस्तीर्णं श्वावं रक्त-
निभं सिते । इति माधवकरः ॥ अपि च ।
समस्तद्विस्तृतः श्वावो रक्ते वा मांस-
सङ्गः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थ्यर्म्
तदुच्यते ॥ इति रक्षितधृतनिभिः ॥

तस्योषधं । कतकस्य फलं शङ्खां त्र्यं मृगं
सैन्धवाश्रितं । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं
विडङ्गानि मनःशिला ॥ कुक्कुटाणुकपालानि
वर्तिरेषा व्यपोहति । तिमिरं षटलं
काचमर्म्मशुक्रं तथैव च ॥ कण्ठुक्क्रेदावृदं
हस्ति मलमाशु सूखावती । इति चक्रपाणि-
दत्तः ॥

प्रस्तावः (पुं) अवसरः । इत्यमरः ॥ प्रसङ्ग-
स्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः । इति
भानुदीक्षितः ॥ प्रकरणं । यथा । प्रस्ताव-
देशकालादेर्वैशिष्ट्यां प्रतिभाज्जुयां ।
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना (स्त्री) आरम्भः । इति जटाधरः ॥
सूत्रधारेण सह नटीविदूषकादीनां पर-
म्परविचित्रभाषणं । तस्या लक्षणं । नटी
विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाकैः स्वकार्योत्थैः प्रस्ताव-
क्षेपिभिर्निर्दिष्टः । आम्बुथं तत्र विज्ञेयं
नान्ना प्रस्तावनापि सा ॥ इति साहित्य-
दर्पणः ॥

प्रस्तुरः (पुं) पल्लवादिरचितशय्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तुतः } (त्रि) संगतः । ध्वनितः । प्रपूर्व-
प्रस्तुतः } स्तैधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्रस्तुतः (त्रि) प्रकरणप्राप्तः । यथा । अ-
प्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ प्राकरणिकः । प्रास-
ङ्गिकः । इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥ निष्पन्नः ।

यथा । अस्तुतवृत्तेर्मयत् । अम्रं प्रस्तुतं ।
अम्रमयं । यवागूः प्रस्तुता यवागूमयी ।
इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुतियुक्तः ।
प्रपूर्वस्तुधातोः कश्मि क्तः । उपस्थितः ।
प्रतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकव्यव-
हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः (त्रि) अस्तुरितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रसृष्टः (पुं) परिमाणविशेषः । स तु चतुः-
कुड्वरूपः । इत्यमरभरतौ ॥ आटकचतु-
र्थांशः । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरि-
माणं । इति वैदिकपरिभाषा ॥

प्रसृष्टः (पुं क्ली) अद्रेः समञ्जभागः । अद्रे-
रेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सूः २ सानुः ३ । इत्यमरः ॥ उन्मितवस्तु ।
इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा । दीर्घे
प्रसृष्टे समानं न कुर्यान्मन्दिरं बुधः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥
प्रकृष्टस्थितिविशिष्टे त्रि ॥

प्रसृष्टपुष्पः (पुं) मरुवकः । इत्यमरः ॥ स्वल्प-
पत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचिन् ।
जम्बीरसामानात् । इति केचिन् । इति
तट्टिकायां भरतः ॥

प्रश्नानं (क्ली) विजिगीषोः प्रयागं । इत्य-
मरः ॥ गमनमात्रं । यथा । प्रश्नान-
न्ते कुलिशकलनाग्निश्चितं पण्डिताद्यैः ।
इत्यादि पदाङ्गदूतः ॥

प्रश्नानविष्णुः (पुं) गमनव्याघातः । यथा । वः
पुनर्किवाहावसरे मङ्गलवति वासरे
प्रतिष्ठमानश्च तत्प्रश्नानोपयिकं कश्म

प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
प्रश्नानविष्णुमाचरति तदासौ द्विगुणां
भूतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रश्नापितः (त्रि) प्रेषितः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रश्निका (स्त्री) अन्वर्था । इति भावप्रकाशः ॥

प्रश्नुटः (त्रि) प्रफुल्लः । इति शकुरत्ता-
वली ॥

प्रश्फोटनं (क्ली) सूर्पं । इत्यमरः ॥
ताडनं । विकाशनं । इति मेदिनी ॥
पचनं । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रश्रवणं (क्ली) यत्र स्थाने श्रुत्वा जलं गलति
तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन श्रव-
ज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र निपत्य च
बह्वलीभवति तत् । इति स्वाम्यादयः ॥
गिरेरुपरि निर्वादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ अजश्रं मन्दवेगेन श्रव-
ज्जलं । इति कोकटः ॥ तत्पर्यायः ।
उत्सः २ । इत्यमरः ॥ जलप्रश्रावः ३ ।
अश्रु गुणाः । प्रश्रवणजनं स्वच्छं लघु
मधुरं रोचनं दीपनकृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रश्रवणः (पुं) माल्यावत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ श्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रकर्षेण करणे क्ली ॥

प्रश्रावः (पुं) मूत्रं । इत्यमरः ॥ गो-
प्रश्रावमाहात्म्यां यथा । प्रश्रावेण तु यः
स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विजः । सर्व-
पापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥
इति बराहपुराणं ॥

প্রস্থানঃ (পুং) উচ্চৈঃশব্দঃ । প্রপূর্বস্বনধাতো-
ঘঞ্প্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রস্বেদঃ (পুং) অতিশয়ঘর্ষঃ । তস্যৌষধং
যথা । চন্দনং কুঙ্কুমং মাংসী কর্পুরো
জাতিপত্রিকা । জাতীককোলপূগানাং
লবঙ্গস্য ফলানি চ ॥ অগুরুশীরকাশ্মর্য্যঃ
কুষ্ঠং তগরনালিকা । গোরোচনা প্রিয়ঙ্গু-
শ্চ চোলং মদনকং নখং ॥ সরলঃ সপ্ত-
পর্ণশ্চ লাক্ষা চামলকী তথা । কর্করকঃ
পদ্মকঞ্চ এতৈস্তৈলং প্রসাধিতং ॥ প্রস্বেদ-
মলদৌর্গন্ধ্যকণ্ডুকুষ্ঠহরং পরং । পুমান্
যুবা স্মাৎ শুক্রাঢ্যঃ স্ত্রীণাঞ্চাত্যন্তবল্লভঃ ॥
স্ত্রীশতং গচ্ছতে রুদ্ধে বন্ধ্যাপি লভতে
সুতং । ইতি গারুড়ে ১৯৮ অধ্যায়ঃ ॥

প্রহতং (ত্রি) বিততং । ক্ষুণ্ণং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ প্রকর্ষণে হিংসিতং গতঞ্চ ॥

প্রহনেমিঃ (পুং) চন্দ্রঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
প্রহরঃ (পুং) বাসরস্মার্কভাগৈকভাগঃ । পহর
ইতি হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । যামঃ ২ ।
ইত্যমরঃ ॥

প্রহরকুটুবী (স্ত্রী) কুটুম্বিনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রহরণং (স্ত্রী) অস্ত্রং । ইত্যমরঃ ॥ কর্ণীরথঃ ।
ইতি তট্টীকাসারস্বন্দরী ॥ যুদ্ধং । ইতি
হলায়ুধঃ ॥ প্রহারশ্চ ॥

প্রহরী [ন্] (ত্রি) যামিকঃ । প্রহরো বিদ্যাতে
অশ্বেতি প্রহরশব্দাদস্ত্যর্থে ইন্প্রত্য-
য়েন নিষ্পন্নঃ ॥

প্রহর্ষণঃ (পুং) বুধগ্রহঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
হর্ষবিশিষ্টে হর্ষকারকে চ ত্রি ॥

প্রহর্ষণী (স্ত্রী) হরিদ্রা । ইতি হারাবলী
ত্রয়োদশাক্ষরপাদচ্ছন্দোভেদঃ । তিস্মা
লক্ষণং যথা । ত্র্যাশাভির্দানজরগাঃ প্রহর্ষ-
ণীয়ং । তস্মা লক্ষ্যং যথা । গোপীনা-
মধরসুধারসস্য পানৈরুভুঙ্গস্তনকলসোপ-
গূহনৈশ্চ । আশ্চর্য্যৈরপি রতিনিভ্রমৈ-
র্মুরারেঃ সংসারে মতিরভবৎ প্রহর্ষণীহ ॥
ইতি ছন্দোমঞ্জরী ॥

প্রহসনং (স্ত্রী) প্রহাসঃ । রূপকভেদঃ । পরি-
হাসঃ । ইতি মেদিনী ॥ আক্ষেপঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রূপকভেদস্য লক্ষণং যথা ।
ভাগবৎসন্ধিসন্ধ্যঙ্গলাস্যাঙ্গীক্লেবিনির্শ্মতে ।
ভবেৎ প্রহসনে রুত্তং নিন্দ্যানাং কবি
কল্পিতং ॥ তত্র নারভটীনাপি বিস্কম্বক-
প্রবেশকৌ । অঙ্গী হাস্যরসস্তত্র বীথ্য-
ঙ্গানাং স্থিতির্ন বা ॥ তপস্বিভগবদ্বিপ্র-
প্রভৃতিষত্র নায়কঃ । একো যত্র ভবে-
দৃকৌ হাস্যং তচ্ছুদ্ধমুচ্যতে ॥ ইতি
সাহিত্যদর্পণঃ ॥

প্রহসন্তী (স্ত্রী) যুথী । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
বাসন্তী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকৃষ্টি-
ঙ্গারধানী চ ॥

প্রহস্তঃ (পুং) বিস্তৃতাকুলিপাণিঃ । চপেটঃ ।
ইত্যমরঃ ॥ রাবণসেনাপতিবিশেষঃ ।
যথা । ততো নীলাম্বুদপ্রথ্যাং প্রহস্তো
নাম রাক্ষসঃ । অত্রবীৎ প্রাঞ্জলিবর্ষাক্যং
সূরঃ সেনাপতিস্তদা ॥ ইতি নামায়ণে
লঙ্কাকাণ্ডে ৮ সর্গঃ ॥

প্রহারঃ (পুং) আঘাতঃ । যথা । তলপ্রহারেণ
শিরশ্চামরস্য পৃথক্ কৃতং । ইতি চণ্ডী ॥

প্রহারণং (ক্লী) কাম্যদানং । ইতি প্রবারণ-
শব্দটীকায়াং সারহুন্দরী ॥

প্রহারবলী (স্ত্রী) মৎসরোহিণী । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

প্রহাসঃ (পুং) শিবঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

নটঃ । ইতি ধরণিঃ ॥ সোমতীর্থং । ইতি
জটাধরঃ ॥ অট্টহাসঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রহাসী [ন্,] (পুং) প্রকৃষ্ণং হাসয়তি হসতি
চ যঃ । ভাঁড় ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ ।
বাসন্তিকঃ ২ কেলিকিলঃ ৩ বৈহাসিকঃ ৪
বিদূমকঃ ৫ প্রীতিদঃ ৬ । ইতি হেম-
চন্দ্রঃ

প্রহিঃ (পুং) কূপঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহিতং (ক্লী) সূপঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
ক্ষিপ্তে ত্রি । ইতি নিরস্তশব্দটীকায়াং
ভরতঃ ॥

প্রহীণঃ (ত্রি) পরিত্যক্তঃ । প্রপূর্বহাধাতোঃ
কর্মণি ক্তঃ । ইতি মুদ্ধবোধব্যাকরণং ॥
প্রহীণপূর্বধ্বনিনাধিকৃচ্ছল্যামধারেণ শব্দ-
ঘনেন । ইতি রঘুকাব্যঞ্চ ॥

প্রহৃতং (ক্লী) ভূতযজ্ঞঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রহেণকং (ক্লী) পিচ্ছকবিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
বাচনং ২ ত্রতোপায়নং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ প্রহেলকং ৪ বাচনকং ৫ । ইতি
হারাবলী ॥

প্রহেলকং (ক্লী) প্রহেণকং । ইতি হারা-
বলী ॥

প্রহেলিকা (স্ত্রী) ছুর্বিজ্ঞানার্থপ্রশ্নঃ । কূটার্থ-
ভাষিতা কথা । হেয়ালি ইতি ভাষা । তৎ-

পর্যায়ঃ । প্রবল্হিকা ২ । ইত্যমরঃ ॥
প্রবল্লিকা ৩ প্রবল্লিঃ ৪ প্রবল্লী ৫
প্রহেলিঃ ৬ । ইতি ভরতঃ ॥ প্রশ্নদূতী ৭
প্রবল্লীকা ৮ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য
লক্ষণং । ব্যক্তীকৃত্য কমপার্থং স্বরূপার্থস্য
গোপনাৎ । যত্র বাহ্যান্তরাবর্থো কথ্যেতে
সা প্রহেলিকা ॥ সা দ্বিধার্থী চ শাকী চ
বিখ্যাতা প্রশ্নশাসনে । আর্থী স্যাদর্থ
বিজ্ঞানাৎ শাকী শব্দস্য ভঙ্গতঃ ॥ আর্থী
যথা । তরুণ্যালিঙ্গিতঃ কণ্ঠে নিতম্বস্থল-
মাশ্রিতঃ । গুরুণাং সন্নিধানেহপি কঃ
কূজতি মুহুমূলঃ ॥ পানীয়কুস্ত ইতি ॥
শাকী যথা । সদারিমধ্যাপি ন বৈরিযুক্তা
নিতান্তরভ্রাপ্যসিতৈব নিত্যং । যথোক্ত-
বাদিণ্যপি নৈব দূতী কানাম কাশ্চেতি
নিবেদয়ন্তি ॥ সারিকা । ইতি বিদগ্ধমুখ-
মণ্ডনং ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ হিরণ্য-
কশিপোঃ পুত্রঃ পরমবৈষ্ণবঃ । তস্য
চরিত্রং ভাগবতাদৌ বর্ততে ॥

প্রহ্লভিঃ (স্ত্রী) প্রীতিঃ । ইতি মুদ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্রহ্লমঃ (ত্রি) প্রীতঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রহ্লাদঃ (পুং) প্রহ্লাদঃ । স চ পূর্বজন্মনি
শিবশর্মণঃ পুত্রঃ সোমশর্মণামাভূৎ ততো
দৈত্যভাবনয়া যুতঃ অনন্তরং কমলায়াং
হিরণ্যকশিপোঃ সকাশাদৈত্যভাবেন
জাতঃ । যথা । সূত উবাচ । স লোকেন
সমং মেনে কাঞ্চনং ভূষণং পুনঃ । জিতা-
হারঃ স ধর্মাত্মা নিদ্রয়া পরিবর্জিতঃ ॥

বিময়ান্ স পরিত্যজ্য একান্তমপি সেবতে ।
 যোগাসনসমারুঢ়ো নিরাশো নিষ্পরিগ্রহঃ ॥
 তস্য বেলাং স্তসংপ্রাপ্য যুতুকালঃ সমা-
 গতঃ । আগতান্ দানবান্ বিপ্রঃ সোমশর্মা
 ব্যলোকয়ৎ ॥ যুতুকালে তু সংপ্রাপ্তে
 প্রাণমাত্রাপ্রবর্ত্তকে । শালগ্রামে মহা-
 ক্ষেত্রে ঋষীণামেব সম্মিধৌ ॥ কেচিদ্ধদন্তি
 বৈ দৈত্যাঃ কেচিদ্ধদন্তি দানবাঃ । এব-
 শ্মিধৌ মহাশব্দঃ কর্ণরন্ধ্রগতস্তদা ॥ তশ্চৈব
 বিপ্রবর্ষ্যস্য স্ত্রবিপ্রাঃ সোমশর্মাণঃ । জ্ঞান-
 ধ্যানাৎ প্রচলতঃ প্রবিষ্টং দৈত্যজং ভয়ং ॥
 তেন ধ্যানেন তস্যাপি দৈত্যভূতেন বৈ
 তদা । সহরং তস্য বৈ প্রাণা গতাস্তস্য
 মহাত্মনঃ ॥ দৈত্যভাবেন সংযুক্তঃ স হি
 যুতুবশং গতঃ । তস্মাদ্দৈত্যগৃহে জাতো
 হিরণ্যকশিপোস্তদা ॥ দেবাস্তরে মহায়ুদ্ধে
 নিহতশক্রপাণিনা । যুধ্যমানেন তেনাপি
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা ॥ স্ত্রভৃশং বাসুদেবং
 তদ্বিশ্বরূপং বিচিন্তিতং । যোগাভ্যাসেন
 পূর্বেণ জ্ঞানমাসীন্নহাত্মনঃ ॥ সস্মার
 পৌর্কিকং সর্বং চরিত্রং শিবশর্মাণঃ ।
 সোহপ্যহং সোমশর্মা বৈ প্রবিষ্টো দানবীং
 তনুং ॥ কস্য কায়ং কদা পুণ্যং কেবলং
 ধ্যানযুতমং । প্রয়ামি চ মহাপুণ্যৈর্জ্ঞান-
 ঠৈর্মোক্ষদায়িভিঃ ॥ সমরে প্রীয়মাণেন
 প্রহ্লাদেন মহাত্মনা । এবং চিন্তা কৃতা
 পূর্বং শ্রেয়তাং দ্বিজসত্তম ॥ এতন্তে
 সর্বমাখ্যাতং সর্বসন্দেহনাশনং । সূত
 উবাচ । প্রহ্লাদে তু হতে সংখ্যে দেব-
 দেবেন চক্রিণা । সংহ্লাদে চ মহাবিপ্রা-

স্তস্মিংশ্চ কালনেমিনি ॥ প্রহ্লাদস্য তু যা
 মাতা হিরণ্যকশিপোঃ প্রিয়া । প্রহ্লাদস্য
 মহাশোকৈর্দিবা রাত্রৌ প্রশোচতি ॥
 পতিত্রতা মহাভাগা কমলা নাম দুঃখিতা ।
 খিদিয়মানা দিবা রাত্রৌ নারদস্তায়ুবাচ হ ॥
 মা শুচস্ত্বং মহাভাগে পুত্রার্থং পুণ্য-
 ভাগিনি । নিহতো বাসুদেবেন তব পুত্রঃ
 সমেয্যতি ॥ তক্রপলক্ষণোপেতস্তবোদরে
 মহামতিঃ । প্রহ্লাদেতি চ বৈ নাম পুন-
 রস্য ভবিষ্যতি ॥ বিহীন আস্ত্ররৈর্ভাবৈ-
 বৈষ্ণবেন সমস্বিতঃ । ইন্দ্রত্বং ভোক্তাতে
 ভদ্রে সর্বদেবৈর্নমস্কৃতঃ ॥ স্ত্রখী ভব মহা-
 ভাগে পুত্রেন তেন বৈ সদা । ন প্রকাশ্য
 ত্বয়া দেবি স্ববার্ত্তেয়ঞ্চ কস্যচিৎ ॥ কর্তব্য-
 মজ্ঞানভাবৈঃ স্ত্রগোপ্যং ত্বং সদা কুরু ।
 এবমুক্ত্বা গতৌ বিপ্র নারদৌ মুনিসত্তমঃ ॥
 কমলায়াশ্চোদরে বৈ আসীৎ তজ্জন্ম
 চোত্তমং । পুনঃ প্রহ্লাদৌ বৈ নাম তস্যাং
 জাতৌ মহাত্মনঃ ॥ বাল্যভাবং গতৌ বিপ্র
 কৃষ্ণ এবং বিচিন্ত্য চ । নরসিংহপ্রসাদেন
 দেবরাজোহপ্যভূৎ স হি ॥ ইতি পাদ্মে
 ভূমিখণ্ডে ৫ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ প্রমোদঃ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥ শব্দঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 প্রহ্লাঃ (ত্রি) নত্রঃ । ইত্যাণাদিকোষঃ ॥
 আসক্তিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষরঃ (পুং) অশ্বসম্বাহঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রক্ষালনং (ক্লী) ধাবনং । মার্জ্জনং । যথা ।
 ধর্ম্মার্থং যস্য বিভেহা বরং তস্য নিরী-
 হতা । প্রক্ষালনাঙ্নি পঙ্কস্য দূরাদস্পর্শনং
 বরং ॥ ইতি হিতোপদেশে ১ পরিচ্ছেদঃ ॥

प्रक्षालितः (त्रि) धोतः । मार्जितः । इति
हलायुधः ॥

प्रक्षेपः (पुं) औषधादिषु क्षेपणीयद्रव्यं ।
यथा । प्रक्षेपः पादिकः काथ्यां स्नेहे
कक्कसमो मतः । षोडशाक्षतुर्भागं
वातपित्तकफार्तिषु ॥ क्षौद्रं कषाये
दातव्यं विपरीता तु शर्करा । मात्रा
क्षौद्रगुतादीनां स्नेहे काथे च चूर्ण-
वत् ॥ माषिकं हिंस्रु सिंस्रुखं जरणाद्यास्तु
शाणिकाः । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
विक्षेपः । यथा । समिप्रक्षेपान्तं कर्म
कृत्वेति भवदेवतट्टः ॥

प्रक्षेपणः (स्त्री) प्रकर्षेण क्षेपः । निक्षे-
पणं । अपूर्वक्षिपधातोर्भावे अनट्-
प्रत्ययः ॥

प्रक्षेडनः (पुं) नाराचः । इत्यमरः ॥

प्रक्षेडना (स्त्री) नाराचः । इत्यमरटीकायां
भगीरथः ॥

प्रक्षेदनः (पुं) } नाराचः । इत्यमरटीकायां
प्रक्षेदना (स्त्री) } भगीरथः ॥

प्रा ल पूर्वो । ल प्राति घटं जलेन लोकः ।
इति ह्रुर्गादासः ॥

प्राक् व्य पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः ॥
प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा प्राक् ।
एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात् कालाद्वा
आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां दिशि
प्राचि देशे वा वसति प्राथसति । दिक्-
शब्दादिदेशकाले इति प्रथमापञ्चमी-
सप्तमीनां स्तां अचो लुगिति स्तातो
लुक । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पूर्व्वं ।

प्रभातं । अवास्तुरं । अतीतं । अग्रं ।
इति हेमचन्द्रः मेदिनी च ॥ क्रमप्राप्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिकः (पुं) षिङ्गः । मायानर्तकः ।
इत्यादिनामः ॥

प्राकाम्यं (स्त्री) शिवस्यार्कधैश्वर्यान्तर्गतै-
श्वर्याविशेषः । तच्च इच्छानभिघातः ।
इत्यमरटीकायां भरतः हेमचन्द्रश्च ॥
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अव-
सर्गः २ स्वाच्छन्द्यानुमनं ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राकारः (पुं) वप्रोपरि अग्रत्र वा ईक्ष-
कादिरचितवेष्टनं । तत्पर्यायः । वरणः २
शालः ३ । इत्यमरः ॥ शालः ४ । इति
भरतः ॥ वप्रः ५ । यथा । प्राकाररोधसो-
र्वप्रः पितृकेदारयोरपि । इति रत्न-
कोषः ॥ तस्य परिमाणं यथा । उर्द्ध्वं
षोडशहस्तैभ्यो नैव कुर्याद्गृहं गृही ।
उर्द्ध्वं विंशतिहस्तैभ्यः प्राकारं न शुभ-
प्रदं ॥ तस्य द्वारमानं । प्रस्थे हस्तद्वयात्
पूर्व्वं दीर्घे हस्तत्रयस्तथा । गृहिणां
शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्नाधिके
शुभं । इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः (त्रि) नीचः । इत्यमरः ॥ भाषा-
भेदः । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा ।
अथ प्राकृतं । अथशब्द आनन्तर्याथो-
द्दिशकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र
भवत् तत् आगतं वा प्राकृतं ।

সংস্কৃতানন্তরং প্রাকৃতমধিক্রিয়তে। সংস্কৃতান-
নন্তরং প্রাকৃতস্যানুশাসনং। সিদ্ধসাধ্য-
মানভেদসংস্কৃতযোনেরেব তস্য লক্ষণং
ন দেশ্যস্য ইতি জ্ঞাপনার্থং। সংস্কৃত-
সমন্ত সংস্কৃতলক্ষণেনৈব গতার্থং। প্রাকৃতে
প্রকৃতিপ্রত্যয়লিঙ্গকারকসমাসসংজ্ঞাদয়ঃ
সংস্কৃতবহেদিতব্যঃ। লোকাদিতি চ বর্ততে।
তেন ঋ ঋ ৯ ৯ ঐ ঔ ঙ ঞ শ য বিসজ্জর্নীয়-
পুতবর্জো বর্ণসমাম্নায়ো লোকাদবগন্তব্যঃ।
ঔঞো স্ববর্গ্যসংযুক্তৌ ভবত এব। ঐদৌ
তৌ চ কেমাঞ্চিৎ। কৈতবং কৈঅবং।
সৌদধ্যং সৌঅরিঅং। কৌরবাঃ কৌঅবা।
তথা স্বরব্যঞ্জনং দ্বিবচনং চতুর্থীবহুবচনঞ্চ
ন তু ভবতি। অবহুলং বহুলমিত্যাধিকৃতং
বেদিতব্যমাশাস্ত্রপারিসমাপ্তেঃ। ততশ্চ
কচিৎ প্রবৃন্তিঃ কচিদপ্রবৃন্তিঃ কচিদ্ধিভাষা
কচিদন্যদেব ভবতি। ইতি হেমচন্দ্রকৃত-
শকানুশাসনবৃত্তৌ অষ্টমাধ্যায়স্য চতুর্থঃ
পাদঃ ॥ * ॥ প্রকৃতিসম্বন্ধী। যথা।
ইত্যুক্ত্বাসীদ্ধরিস্তৃষ্ণীং ভগবানাত্মায়য়া।
পিত্রোঃ সংপশ্চতোঃ সদ্যো বভূব প্রাকৃতঃ
শিশুঃ ॥ ইতি ত্রীভাগবতে দশমস্কন্ধে
৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতজ্বরঃ (পুং) বর্ষাশরদ্বসন্তেষু ত্রিষু ঋতুযু
ক্রমেণ বাতপিত্তকফজ্বরঃ। যথা। বর্ষা-
শরদ্বসন্তেষু বাতাদ্যৈঃ প্রাকৃতঃ ক্রমাৎ।
ইতি মাধবকরঃ ॥

প্রাকৃতদোষঃ (পুং) বর্ষাশরদ্বসন্তেষু ক্রমেণ
কুপিতো বাতঃ পিত্তং কফশ্চ। যথা।
চয়প্রকোপপ্রশমাঃ পিত্তস্য প্রাবৃড়াदिषु।

শ্লেষ্মণঃ শিশিরাদ্যেষু বায়োর্ধস্মাদিষু ত্রিষু ॥
ইতি রক্ষিতঃ ॥

প্রাকৃতপ্রলয়ঃ (পুং) প্রকৃতেলয়ঃ। তস্য
বিবরণং যথা। নিগুণস্য চ নিত্যস্য
চাদ্যন্তরহিতস্য চ। নিমেষণাং সহস্রৈশ্চ
প্রকৃতের্দণ্ড উচ্যতে ॥ ষষ্টিদণ্ডাত্মকস্তস্য
বাসরশ্চ প্রকীর্তিতঃ। মাসজ্জিৎশর্দিবা-
রাত্রৈর্কর্কবৎ দ্বাদশমাসকৈঃ ॥ এবং গতে
শতাব্দে চ শ্রীকৃষ্ণে প্রকৃতেলয়ঃ। প্রকৃ-
ত্যাঞ্চ প্রলীনায়াং তদৈবং প্রাকৃতো
লয়ঃ ॥ সর্বাঃ সংহত্য সা চৈকা মহা-
বিষ্ণোঃ প্রসূশ্চ যা। কৃষ্ণবক্ষসি লীনা চ
মূলপ্রকৃতিরীশ্বরী ॥ শান্তা বদন্তি তাং
দুর্গাং বিষ্ণুমায়াং সনাতনীং। সর্বশক্তি-
স্বরূপাঞ্চ পরাং নারায়ণীং সতীং ॥ বুদ্ধ্যাধি-
ষ্ঠাতৃদেবীঞ্চ কৃষ্ণস্য ত্রিগুণাত্মিকাং।
যন্মায়য়া মোহিতাশ্চ ব্রহ্মবিষ্ণুশিবাদয়ঃ ॥
বৈষ্ণবাস্তাং মহালক্ষ্মীং পরাং রাধাং
বদন্তি তে। যদর্দ্ধাঙ্গা মহালক্ষ্মীঃ প্রিয়া
নারায়ণস্য চ ॥ প্রাণাধিষ্ঠাতৃদেবীঞ্চ প্রেমা
প্রাণাধিকাং বরাং। শশ্বৎ প্রেমময়ীং
শক্তিং নিগুণাং নিগুণস্য চ ॥ নারায়ণস্য
শত্বশ্চ সংহত্য স্বগণান্ বহুন্। শুদ্ধসত্ত্ব-
স্বরূপী চ কৃষ্ণে লীনশ্চ নিগুণে ॥ গোপা
গোপ্যশ্চ গাবশ্চ স্বরভ্যশ্চ নরাধিপ।
সর্বে লীনাঃ প্রকৃত্যাঞ্চ প্রকৃতিঃ প্রকৃতি-
শ্বরে ॥ মহাবিষ্ণৌ বিলীনাশ্চ সর্বে তে
ক্ষুদ্রেবিষ্ণবঃ। মহাবিষ্ণুঃ প্রকৃত্যাঞ্চ সা
চৈবং পরমাত্মনি ॥ প্রকৃতির্যোগনিদ্রা
চ শ্রীকৃষ্ণেনেত্রপদ্মায়োঃ। অধিষ্ঠানং

চকনরৈবং মায়া। চেশ্বরেচ্ছয়া ॥ প্রকৃতে-
 ৰ্বাসরং যাবন্মিতং কালং প্রকীৰ্ত্তিতং ।
 তাবদ্বন্দ্বাবনে নিদ্রা কৃষ্ণস্য পরমাত্মনঃ ॥
 অমূল্যরত্নতলে চ বহিঃশুদ্ধাংশুকার্চিতে ।
 গন্ধচন্দনমালাঢ্যে বায়ুনা স্থরভীকৃতে ॥
 পুনঃ প্রজাগরে তস্য সৰ্বসৃষ্টিৰ্ভবেৎ পুনঃ ।
 এবং সৰ্বৈ প্রাকৃতিকাস্ত্রীকৃষ্ণং নিৰ্গুণং
 বিনা ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে
 ৫১ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ অপি চ । প্রকৃতে
 সংস্থিতো যস্মাৎ সৰ্বস্তুশ্চাত্তসঞ্চয়ঃ ।
 অহঙ্কারমহত্ত্বগতো যৎ প্রাকৃতো লয়ঃ ॥
 প্রকৃতৌ সংস্থিতো ব্যক্তমতীতপ্রলয়স্ত
 যৎ । • তস্মাৎ প্রাকৃতসংজ্ঞোহয়মুচ্যতে
 প্রতিসঞ্চরঃ ॥ অয়ং যঃ কথিতো বিপ্রাঃ
 প্রাকৃতাখ্যো মহালয়ঃ । ইতি কালিকা-
 পুরাণে ২৪ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাকৃতমানুষঃ (পুং) সামান্যমানুষ্যঃ । যথা ।
 একাদশচক্ষুনাথং ভীম পাদেন মা স্পৃশ ।
 পঞ্চানামপি যো ভর্তা নাসৌ প্রাকৃত-
 মানুষঃ ॥ ইতি মহাভারতে গদাপর্ব্ব ॥

প্রাকৃতমিত্রং (ক্লী) স্বদেশব্যবহিতদেশাব-
 স্থিতরাজাদি । যথা । সখা গরীয়ান্ শত্রুশ্চ
 কৃত্রিমস্তৌ হি কার্য্যতঃ । স্মাতামিত্রে
 মিত্রে চ সহজপ্রাকৃতাৱপি ॥ ইতি মাঘ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥ অশ্ব টীকা । ননু ক্ষুদ্রোহয়ং
 চৈদ্যঃ কিং করিম্যতীত্যাশঙ্ক্য তস্ম বল-
 বত্তাং বক্তুং মিত্রোমিত্রবলাবলবিবেকং
 তাবৎ করোতি । সখেতি । ক্রিয়য়া উপ-
 কারাপকারান্তররূপয়া নিৰ্ব্বৃত্তঃ কৃত্রিমঃ
 সখা সূহৃৎ গরীয়ান্ বলবান্ এবং শত্রুশ্চ

কৃত্রিমো গরীয়ান্ কৃতঃ হি যস্মাত্তৌ কৃত্রিম-
 মিত্রশত্রু চ কার্য্যতঃ উপকারাপকাররূপ-
 কার্য্যবশাৎ নিৰ্ব্বৃত্তাবিতি শেষঃ । উক্ত-
 কার্য্যোপাধেয়াবজ্জীবমনপায়াদনয়োশ্চিত্রা-
 মিত্রভাবোহপি অনপায়ীতি গরীয়স্ত্বমিতি
 ভাবীঃ সহজপ্রাকৃতৌ তু নৈবমিত্যাহ ।
 স্মাতামিতি । সহজাতঃ সহজঃ একশরীরা-
 বয়বাৎ তত্র সহজং মিত্রং মাতৃষসেয়-
 পিতৃষসেয়াদিঃ সহজশত্রুস্ত পিতৃব্যতৎ
 পুত্রাদিঃ প্রকৃত্যা সিদ্ধঃ প্রাকৃতঃ পূৰ্ব্বোক্ত-
 সহজকৃত্রিমলক্ষণরহিত ইত্যর্থঃ । তত্র
 বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ শত্রুঃ তদনস্তরঃ
 প্রাকৃতং মিত্রং অপিস্বার্থে তৌ সহজ-
 প্রাকৃতৌ শত্রুমিত্রে চ স্মাতাং ন স্মান্ন-
 কার্য্যবশাদনিয়মেনোভয়রূপতামাপদ্যেতে
 ন কৃত্রিমশত্রুমিত্রে কৃত্রিমশত্রুরেব মিত্রঞ্চ
 মিত্রেমেবেতি কৃত্রিমাৱেব মিত্রোমিত্রৌ
 গরীয়াংসৌ ন তু সহজৌ নাপি প্রাকৃতা-
 বিত্যর্থঃ অনেন কৃত্রিমত্বং সৰ্ব্বাপবাদীতি
 সিদ্ধং । ইতি মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতশত্রুঃ (পুং) একবিষয়াভিনিবেশি-
 রাজাদিঃ । যথা । বিষয়ান্তরঃ প্রাকৃতঃ
 শত্রুঃ । ইতি মাঘটীকায়াম্ মল্লিনাথঃ ॥

প্রাকৃতিকঃ (ত্রি) প্রকৃতিবিকারঃ । প্রকৃতি-
 সম্বন্ধী । যথা । এবং সৰ্বৈ প্রাকৃতিকাস্ত্রীকৃষ্ণং
 নিৰ্গুণং বিনা । ইতি ব্রহ্মবৈবৰ্ত্তে
 প্রকৃতিখণ্ডে ৫১ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনঃ (ত্রি) প্রাগ্ভরঃ । যথা । প্রাপেদিরে
 প্রাক্তনজন্মবিদ্যাঃ ॥ ইতি কুমারসম্ভবং ॥
 অন্যচ্চ । প্রাক্তনেন শুভং সৰ্ব্বং সূখঞ্চ

বিভবশ্চিরং । চুঃখং শোকঃ প্রাক্তনেন
বিপৎ সম্পচ্চ সাম্প্রতং ॥ ইতি ব্রহ্ম-
বৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ৯৪ অধ্যায়ঃ ॥
অপি চ । বিধাত্রা লিখিতং কৰ্ম প্রাক্তনং
কেন বার্য্যতে । মা ভুক্তং ক্ষীয়তে কৰ্ম
কল্পকোটিশতৈরপি ॥ ইতি * তত্রৈব
১২৯ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাক্তনকৰ্ম (ক্লী) ভাগ্যং । অদৃক্টং । ইতি
জটাধরঃ ॥ পুরাকৃতকার্য্যঞ্চ ॥

প্রাক্ফলঃ (পুং) পনসঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাক্ফল্লনী (স্ত্রী) পূৰ্ব্বেফল্লনী । যথা । প্রাক্-
ফল্লন্যশ্চেজ্জন্মকালে চ যস্য । ইতি কোষ্ঠী-
প্রদীপঃ ॥

প্রাক্ফল্লনীভবঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি
হারাণী ॥ পূৰ্ব্বেফল্লন্যাং জাতে ত্রি ॥

প্রাক্ফাল্লনঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাক্ফাল্লনেয়ঃ (পুং) বৃহস্পতিঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাখৰ্য্যং (ক্লী) প্রখরত্বং । তীক্ষ্ণতা । প্রখর-
শব্দাৎ ভাবার্থে ষ্যপ্রত্যয়ঃ ॥

প্রাগ্ভাবঃ (পুং) সংসর্গাভাববিশেষঃ । তস্য
লক্ষণং । বিনাশ্যভাবত্বং । ইতি সিদ্ধান্ত-
মুক্তাবলী ॥

প্রাগল্ভ্যং (ক্লী) প্রগল্ভতা । যথা । প্রাগল্ভ্য-
হীনস্য নরস্য বিদ্যা শস্ত্রং যথা কাপুরুষস্য
হস্তে । ন তৃপ্তিমুংপাদয়তে শরীরে বৃদ্ধস্য
দারা ইব দর্শনীয়্যাঃ ॥ ইতি জ্যোতিস্তত্ত্বং ॥
স্ত্রীগামযত্নজভাববিশেষঃ । যথা । প্রাগল্-
ভ্যোদার্য্যমাধুর্য্যশোভাধীরত্বকাস্তয়ঃ । দীপ্তি-

শ্চাবত্নজা ভাবহাবহেলাস্ত্রয়োহঙ্গজাঃ ॥
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাগুদীচী (স্ত্রী) পূৰ্ব্বোত্তরবিদিক্ । ঈশান-
কোণঃ । যথা । তত্রোৎকীৰ্ণমৃত্তিকাঃ প্রাগু-
দীচ্যাং দিশি ক্ষিপেৎ । ইতি ভবদেবভট্টঃ ॥

প্রাগ্জ্যোতিষঃ (পুং) কামরূপদেশঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ স তু নরকরাজপুরং । যথা ।
শ্রীভগবানুবাচ । করতোয়া সত্যগঙ্গা পূৰ্ব-
ভাগাবধিশ্রিতা । যাবল্ললিতকাস্তাস্তি তাব-
দেশং পুরং তদা ॥ তত্র দেবী মহামায়া
যোগনিদ্রা জগৎপ্রসূঃ । কামাখ্যারূপ-
মাদায় সদা তিষ্ঠতি শোভনা ॥ অত্রাস্তি
নদরাজোহয়ং নৌহিত্যো ব্রহ্মণঃ স্ততঃ ।
অত্রৈব দশ দিক্পালাঃ স্বে স্বে পীঠে ব্যব-
স্থিতাঃ ॥ অত্র স্বয়ং মহাদেবো ব্রহ্মা
বাহঞ্চ সৰ্বদা । চন্দ্রঃ সূৰ্য্যশ্চ সততং
বসতেহত্রৈব পুত্রক ॥ সৰ্ব্বে ক্রীড়ার্থ-
মায়াতা রহস্মদেশমুত্তমং । অত্র শ্রীঃ
সৰ্বতো ভদ্রা ভোগ্যমত্র সদা বহু ॥ অত্রৈব
হি স্থিতো ব্রহ্মা প্রাগুক্ষত্রং সমর্জ হ । ততঃ
প্রাগ্জ্যোতিষাণ্ডেয়ং পুরী শক্রপূরীসমা ॥
অত্র ত্বং বস ভদ্রস্তে হৃতিষিক্তো ময়া
স্বয়ং । কৃতদারঃ সহামাত্যৈ রাজা ভূহা
মহাবল ॥ ততো শিৱৰ্ত্তরাজস্য পুত্রীং
মায়াহুয়াং হরিঃ । পুত্রার্থে বরয়ামাস
নরকস্য সমাং গুণৈঃ ॥ ইতি কালিকা-
পুরাণে ৩৭ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাগ্ভারঃ (পুং) পৰ্ব্বতাগ্রভাগঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ কৃত্ৰিচিৎ প্রাগ্ভাব ইতি
চ পাঠঃ ॥

প্রাগ্রহরঃ (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাগ্নাটং (ক্লী) অঘনদধি । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাপ্রাং (ত্রি) শ্রেষ্ঠঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাধ্বংশঃ (পুং) হবিষাং হোতব্যানাং আধারো
 যদগৃহং ততঃ প্রাক্ পূর্বদেশে যজমান-
 সদৃশ্যাদিস্থিত্যর্থং গৃহং । ইত্যমরভরতো ॥
 পূর্বকুলঞ্চ ॥
 প্রাঘাতঃ (পুং) যুদ্ধং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঘারঃ (পুং) স্নাতাদিক্ষরণং । তৎপর্যায়ঃ ।
 শ্চেচ্যাতঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাঘূণঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাঘূণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । যথা । অমিতং
 মধু তৎকথা মম শ্রবণপ্রাঘূণিকীকৃতা
 জনৈঃ । মদনানলবোধনেহভবৎ খগ
 ধায়্যা ধিগধৈর্যধারিণঃ ॥ ইতি নৈষধ-
 দ্বিতীয়সর্গঃ ॥
 প্রাঘূর্ণিকঃ (পুং) অতিথিঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাঙ্ (ত্রি) পূর্বদিক্ । পূর্বদেশঃ । পূর্ব-
 কালঃ । ইতি মেদিনী ॥
 প্রাঙ্গঃ (পুং) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 প্রাঙ্গণং (ক্লী) পণববাদ্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ গৃহভূমিঃ । আঙ্গিনা ইতি উঠান
 ইতি চ ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । অজিরং ২
 চত্বরং ৩ অঙ্গনং ৪ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 সূর্য্যবিদ্ধশ্চ তস্ম দোষো যথা । অভদ্রদং
 সূর্য্যবেধং প্রাঙ্গণঞ্চ তথৈব চ । ইতি ব্রহ্ম-
 বৈবর্তে শ্রীকৃষ্ণজন্মখণ্ডে ১০৩ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাঙ্গায়ঃ (পুং) চতুর্দোস্তরাস্তর্গতোত্তর-
 বিশেষঃ । যত্রাভিযুক্ত এবং ক্রয়াদস্মিন্নর্থ
 অনেনাহমভিযুক্তস্ত তত্র চাযং ব্যবহার-
 মার্গেণ পরাজিত ইতি । উক্তঞ্চ কাত্যা-
 যনেন । আচারেণাবসম্মোহপি পুনর্লেখ-
 যতে যদি । সোহভিধেয়ো জিতঃ পূর্বং
 প্রাঙ্গায়শ্চ স উচ্যতে ॥ ইতি মিতাক্ষরা ॥
 প্রাচিকা (স্ত্রী) বনমক্ষিকা । উঁশ ইতি ভাষা ।
 ইত্যমরভরতো ॥
 প্রাচী (স্ত্রী) পূর্বা দিক্ । ইত্যমরঃ ॥ পূজক
 পূজ্যয়োরগ্রং । যথা । দেবাগ্রে স্বশ্চ
 চাপ্যগ্রে প্রাচী প্রোক্তা গুণকক্রমৈঃ ।
 ইতি । যত্রৈব ভানুস্ত বিয়ভ্যদেতি প্রাচী ত
 তাং বেদবিদো বদন্তি । তথা পূরঃ পূজক-
 পূজ্যয়োশ্চ সদাগমজ্ঞাঃ প্রবদন্তি তন্ত্বে ॥
 ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 প্রাচীনঃ (ত্রি) পূর্বাদিগদেশকালভবঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । প্রাক্ ২ । প্রাচীরং । তৎ
 পর্যায়ঃ । আবেষ্টকঃ ২ রতিঃ ৩ । ইতি
 হেমচন্দ্রঃ
 প্রাচীনপনসঃ (পুং) বিলং । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥
 প্রাচীনবহিঃ [স্] (পুং) ইন্দ্রঃ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ রাজবিশেষঃ । যথা । হবির্দানাৎ
 ষড়াগ্নেয়ী পুত্রানজনয়দ্ব্রতং । প্রাচীন-
 বর্হিষং শুক্রং জয়ং কৃষ্ণং প্রযাজিনং ॥
 প্রাচীনবহির্ভগবান্ মহানাসীং প্রজা-
 পতিঃ । হবির্দানাৎ দ্বিজশ্রেষ্ঠ যেন সং-
 বন্ধিতাঃ প্রজাঃ ॥ প্রাচীনাগ্রাঃ কুশাস্তশ্চ
 পৃথিব্যাং বিষ্ণুতা যুনে । প্রাচীনবহি-

र्गवान् ख्यातो भूवि महाबलः ॥ समुद्र-
तनयायास्तु कृतदारो महीपतिः । महं-
स्तपसः पारे स्ववर्णयां महीपतिः ॥
स्रष्टुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिणां वै प्रचे-
तसः । दशवर्षसहस्राणि समुद्रमलिले
शयाः ॥ इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामा-
ध्यायः ॥

प्राचीना (स्त्री) वनतिक्तिका । आकनादि इति
भाषा । इत्यमरः ॥ राप्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्राग्भवा च ॥

प्राचीनामलकं (स्त्री) पानीयामलकं । पानी
आमला इति भाषा । तत्पर्यायः । वारि-
वदरं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य
गुणः । दोषत्रयग्रनाशिहृत् ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

प्राचीनावीतं (स्त्री) श्राद्धार्दो वामकरे बहि-
कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पितयज्जसूत्रं ।
इत्यमरभरतौ ॥ तथाहि । सव्यं बाह्वं
समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः । प्राचीना-
वीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥
इति कौश्मे उपविभागे १० अध्यायः ॥

प्राचीनावीती [न्] (पुं) प्राचीनावीत-
विशिक्तः । यथा । सव्यं बाह्वमुद्धृत्य शिरो-
हवधाय दक्षिणेहंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं
कक्कमवलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती
भवतीति । इति गोभिलः ॥ प्रतिष्ठा-
पयति यज्ज्ञापवीतमिति शेषः । इत्या-
हिकतद्ध्वं ॥

प्राचीपतिः (पुं) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं (स्त्री) प्रास्ततोवृत्तिः । पाँतील इति

भाषा । इत्यमरः ॥ दुर्गार्थं नगरादेः
प्रास्तभागे वेणुकर्णकवेन्द्रादिमयी दृति-
वेर्कनिका । इति भरतः ॥ मृगय्यामपि
वृत्तौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥
तत्पर्यायः । वृत्तिः २ । इति भर्तृः ॥
प्राचीनं ३ । इति मुकुटः ॥ प्राचीरं
प्रावरोहपि ४ स्यात् प्रावृत्तिः ५ प्रास्ततो-
वृत्तिः ६ । ईककामृत्तिकार्दोश्च गृह-
वाट्यादिवेर्कने ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
अथ प्राचीरनिर्णयः । गर्जैरभेदया मनुजै-
रलज्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
राजदण्डताः सर्वे प्राचीराः पृथिवी-
भुजः । विंशतिसुते तु पक्षाप्रे पार्श्वयोः
पक्ष पक्ष च ॥ पश्चात् पक्ष च विज्ञेयाः
प्राचीराः पृथिवीभुजः । सर्वप्रास्ते त्वाव-
रणे नाम प्राचीर उच्यते ॥ प्रतिप्रकार-
संस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितं । * ।
तत्र जयाथ्यस्य दीर्घस्य बाह्वुखण्डस्य निर्णयः ।
तदयथा । राजच्छत्रोस्तरे पक्ष राजद्वारे
महीपतेः । राजदण्डे सार्द्धे जयद्वारे
प्रतिष्ठिताः ॥ अद्वारे राजदण्डे
प्राचीराः पृथिवीपतेः । एवं व्यवस्थिते
स्थाने मध्ये तद्धि तिष्ठति ॥ राजच्छत्र-
द्वयं सार्द्धमायामे जयबाहुनि । परिगाहे
पक्ष राजदण्डास्तुतिष्ठि मध्यतः ॥ राज-
पट्टाभिधानेन स्थानमेतस्मिन्द्याते । अस्मिन्
गृहं नृपः कृत्वा स्रष्टिरं स्रष्टमन्त्र ते ॥
अज्ञानादस्ततो राजा योह्यत्र गृहमार-
भेत् ॥ सोहचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं
शोकं भयस्तथा ॥ यमदण्डदण्डो

कोणाहतिरूपर्भवः । ये चाश्वे वास्तु-
दोषाः स्याः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥
न स्पृशते राजपट्टैस्तैः सर्पैर्गरुडो
यथा । द्विगुणादिरतोहपि स्यात् क्रमाद्-
भङ्गादिवास्तुषु ॥ राजछत्रमितेहप्येव
प्राचीरे गुणदोषकौ । इति युक्तिकस्त-
तरुः ॥

प्राचेतसः (पुं) बाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्राचेतसः (पुं) प्राचीनवर्हीराजपुत्राः ।
सान्निवित्यवह्वचनान्साहयं । यथा । एव-
मुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।
पयोधिसलिले मग्नान्तपस्तेपे स्रदा-
रुणं ॥ पतत्रिराजमारुहं नीलोत्पल-
दलच्छविं । इति प्राचेतसः सर्वे शिरोभि-
रवनीगताः ॥ इति बह्विपुराणं ॥

प्राच्यः (पुं) शरावत्याः प्राग्दक्षिणदेशः ।
इत्यमरः ॥ पूर्वदेशीये त्रि ॥

प्राजकः (पुं) सारथिः । यथा । यत्रापवर्तते
युग्यं वैशुण्यां प्राजकश्च च । तत्र स्वामी
भवेद्दण्ड्या हिंसायां द्विशतं दमं ॥
इति मनुवचने यत्र सारथेरकौशल्याद्-
यानमन्थथा गच्छति तत्र हिंसायां अपि-
क्रितसारथिनियोगां स्वामी द्विशतं दण्डं
दण्ड्यः स्यादिति कुल्लुकभट्टः । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं (स्त्री) तोदनं । पाचनीवाडी इति
भाषा । इत्यमरः ॥

प्राजापत्यं (स्त्री) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः ।
तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनं
२२ आसाः । दिवसत्रयं दिवामात्र-

भोजनं २७ आसाः । दिवसत्रयं अया-
चितभोजनं २४ आसाः । दिवसत्रयं
उपवासः । यथा । त्र्यहं सायं त्र्यहं
प्रातस्त्यहमद्यादयाचितं । त्र्यहं परस्तु
नान्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥
आससंख्या पराशरेणोक्ता । सायं
द्वाविंशतिर्आसाः प्रातः षड्विंशति-
स्तथा । अयाचिते चतुर्विंशः परकान-
शनं श्रुतं ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा ।
अगम्यागमनं कृत्वा मद्यागोमांसभक्षणं ।
शुद्धेच्छाम्नायणाद्विप्रः प्राजापत्येन
भूमिपः । वैश्वः सान्निपनाच्छूद्रः पक्षा-
होर्भिविशुध्यति ॥ प्रायश्चित्ते कृते
दद्यादगवां व्राकणभोजनं । इति
गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥ रोहिणी-
नक्षत्रं । यथा । एतस्मै गुरुः शशी चैव
प्राजापत्ये रवस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारेण
महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम् ॥

प्राजापत्यः (पुं) प्रयागः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ जैनराजभेदः । तत्पर्यायः ।
त्रिपृष्ठः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ काय-
नामकविवाहः । सह धर्मं चरतां इति
नियमं कृत्वा कन्यादानं । यथा । इत्युक्त्वा
चरतां धर्मं सहजा दीयतेहर्षिने । स
कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्शान् सह-
स्नाना ॥ इति मितान्करा ॥ कायः कः
प्राजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

प्राजापत्या (स्त्री) प्रब्रज्याश्रमपूर्वकर्तव्य-
प्रजापतिदेवताकसर्वस्यदक्षिणेश्चिः । यथा ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसद-
क्षिणां । आश्रमश्रीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रब्रजेद्गृहात् ॥ इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्राजिता [ऋ] (पुं) सारथिः । इत्यमरः ॥
प्रकृष्टगन्तुरि त्रि ॥

प्राङ्गः (पुं) कङ्किदेवस्य ज्येष्ठपुत्रात् ।
यथा । कङ्किं द्रक्षुं हरेररं शमाविर्भूतं
शस्तुले । कविं प्राङ्गं स्वमस्तुं पुरस्कृत्य
महाप्रभं ॥ इति कङ्किपुराणे २ अध्यायः ॥
पण्डितः । इत्यमरः ॥ राजशुकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्राङ्गः (त्रि) पण्डितः । दक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राङ्गमानी (त्रि) पण्डिताभिमानि । यथा ।
दुःखिताय शयनाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ज्याय प्राङ्गमानी प्रयच्छति ॥
इति चरकः ॥

प्राङ्गा (स्त्री) बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ ।
इत्यमरः ॥ बुद्धिः । यथा । प्रज्जा प्राङ्गा
धरा ङ्गपुः पञ्चा संवेदनं विदा । इति
रायमुकुटपुत्रशब्दार्णवः ॥

प्राङ्गी (स्त्री) स्वयंज्जात्री । तत्पर्यायः ।
प्रज्जा २ । इत्यमरः ॥ पण्डितपत्नी । इति
प्राङ्गशब्दटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्राङ्ग्यं (त्रि) प्रचूरं । इत्यमरः ॥

प्राङ्गलः (त्रि) सरलः । यथा । राजावज्जिह्वा-
प्रणुर्णो प्राङ्गलः सरलोऽपि च । इति
जटाधरः ॥

प्राट् [छ] (पुं) पृच्छति यः । प्रश्नकर्ता ।
इति मुक्त्वबोधव्याकरणं ॥

प्राड्विवाकः (पुं) व्यवहारद्रव्यं । जज् इति
इन्द्ररेजी भासा । तत्पर्यायः । अक्ष
दर्शकः २ । इत्यमरः ॥ व्यवहारदर्शी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ द्वे व्यवहाराणां ऋणा-
दानादिविवादानां द्रव्यैरि निर्णेतृभिश्चा-
ध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रतिवादि-
वाक्यं प्राट् ददृञ्जुवाक् प्राड्विति
निपातः । विविच्य वक्ति विवाकः कभावे-
हमी इति घण् प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । विवादानुगतं पृक्त्वा पूर्व-
वाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति स्मृतिः ।
इति भरतः ॥ अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनो
पृच्छतीति प्राट् तयोर्बचनं विरुद्धा-
विरुद्धं सौभ्यः सह विविनक्ति विवेचयति
वेति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति
प्राड्विवाकः । उक्तं । विवादानुगतमपृक्त्वा
समभ्यस्तं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति मिताक्षरा ॥

प्राणः (पुं) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ह्यन्मरुतः । बोलः । काव्यजीवः । अनिलः ।
बलं । पूरिते त्रि । इति मेदिनी ॥ सूक्ष्म-
शरीरसमक्षुपहितचेतन्यं ॥ प्राणनवान्-
नासाग्रस्थानवर्ती वायुः । इति वेदान्त-
सारः ॥ तस्य कर्म बहिर्गमनं । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा ।
इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितं ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये ह्यन्मध्ये नाभि-

मध्यगे ॥ प्राणान् इति प्राहः पादाङ्गुष्ठे-
 ह्नि केचन । इति योगार्णवः ॥ पञ्च-
 प्राणविवरणं बह्वचनान्तप्राणशब्दे ऋक्तव्यं ॥
 धातुः पुञ्जः । यथा । आयतिर्नियतिश्चव-
 म्मेरोः कन्ये महाञ्जनः । भार्यो धातु-
 विधात्रोस्तु तयोर्जातो सूतावुभो ॥
 प्राणश्चैव युक्तुश्च पिता मम महायशाः ।
 इति मार्कण्डेये ऋद्धसर्गाध्यायः ॥
 प्राणकः (पुं) सद्ब्रजातीयः । प्राणिमात्रं ।
 जीवकद्रुमः । चोलः । इति मेदिनी ॥
 प्राणधः (पुं) वायुः । बलवान् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ प्रजापतिः । तीर्थः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्राणदं (स्त्री) जनं । रक्तं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्राणदः (पुं) जीवकद्रुमः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्राणदा (स्त्री) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्राणनं (स्त्री) जीवनं । इति जटाधरः ॥ गले
 पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः (पुं) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राणान्तः (पुं) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥ रसाञ्जनं । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणस्त्री (स्त्री) स्त्रुं । हिका । इत्युणादिकोषः ॥
 प्राणप्रदा (स्त्री) ऋद्धिनामकौषधं । इति
 रत्नमाला ॥
 प्राणभासान् [९] (पुं) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः (पुं) कर्मेन्द्रियसहितप्राणादि
 पञ्चकं । इति वेदान्तसारः ॥
 प्राणसंघमः (पुं) प्राणायामः । यथा ।
 तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संघमः ।
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसद्म [न्] (स्त्री) शरीरं । इति केचिं ॥
 प्राणनमा (स्त्री) पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्राणहारकं (स्त्री) वृंशनाभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ असुनाशके त्रि ॥
 प्राणाः (पुं) असवः । इत्यमरः ॥ द्वे अङ्ग-
 सन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्यन्ते असवः
 नान्नीति उः । प्राणिनि एभिः प्राणाः
 षण् । एवमिति असुवन् प्राणा अपि पुं-
 बहुव्चे इत्यर्थः । असुप्राणशब्दाभ्यां बहु-
 वचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणादय उच्यन्ते न
 पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनं अतएव
 प्राणोहपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 हपान इत्यादि च दृश्यते । इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ * ॥ शरीरस्य पञ्चप्राणा
 यथा । प्राणोहपानः समानश्चादानव्यानो
 च वायवः । शरीरस्य इमे इत्यमरः ॥
 इमे प्राणादयः पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति
 ते च नियतस्थानस्थाः । यदाहः । हृदि
 प्राणो गुदेहपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कर्णदेशे च व्यानः सर्वशरीरग
 इति ॥ * ॥ एवं तद्व्यापाराश्च यथा ।
 अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोहमविपाचनं ।
 भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥
 इति च भरतः ॥ * ॥ प्राणकराणि यथा ।
 सदयोमांसं नवाम्बु बाला स्त्री स्त्रीर-

ভোজনং । স্নাতমুষ্ণোদককৈব সদ্যঃপ্রাণ-
করাণি যচ্ ॥ * ॥ প্রাণহরাণি যথা । শুষ্কং
মাংসং স্ত্রিয়ো বৃদ্ধা বালার্কস্তুরণং দধি ।
প্রভাতে মৈথুনং নিদ্রা সদ্যঃপ্রাণহরাণি
যচ্ ॥ ইতি চাণক্যকৰ্ম্মলোচনে ॥ * ॥
প্রাণবিয়োগকালকর্তব্যং যথা । কঠস্থানং
গতে জীবে ভীতিবিভ্রাস্তমানসঃ । জ্ঞাত্বা
চ বিহ্বলং তত্র শীঘ্রং নিঃসারয়েদৃগৃহাৎ ॥
কুশাস্তুরণশায়ী চ দিশঃ সৰ্ব্বান পশ্যতি ।
লক্ষ্মস্মৃতির্মুহূর্ত্তান্তু যাবজ্জীবো ন নশ্যতি ॥
বাচয়েৎ স্নেহভাবেন ভূমে দেবা দ্বিজা-
তয়ঃ । স্তবর্ণঞ্চ হিরণ্যঞ্চ যথোৎপন্নেন
মাধবি ॥ পরলোকহিতার্থায় গোপ্রদানং
বিশিষ্যতে । সৰ্ব্বদেবময়া গাব ঈশ্বরেণাব-
তারিতাঃ ॥ অমৃতং ক্ষরয়ন্ত্যশ্চ প্রচরন্তি
মহীতলে । এতাসাকৈব দানেন শীঘ্রং
মুচ্যেত কিল্বিষাৎ ॥ পশ্চাৎ শ্রুতিপথং
দিব্যমুৎকর্ণেন চ শ্রাবয়েৎ । যাবৎ প্রাণান্
প্রমুচ্যেত কৃৎস্না কৰ্ম্ম স্তুক্ষরং ॥ দৃষ্টা স্তবি-
হ্বলং ছেনং মম মার্গানুসারিণং । প্রয়াণ-
কালে তু নরো মস্ত্রেণ বিধিপূৰ্ব্বকং ॥
মস্ত্রেণানেন কৰ্ত্তব্যং সৰ্ব্বসংসারমোক্ষণং ।
মধুপৰ্কং ত্বরনৃ গৃহ ইমং মন্ত্রমুদাহরেৎ ॥
মন্ত্রঃ । গৃহাণ চেমং মধুপৰ্কমাদ্যং সংসার-
নাশনকরং ত্বম্বতেন তুল্যং । নারায়ণেন
রচিতং ভগবৎপ্রিয়াণাং দাহে চ শান্তি-
করণং স্তরলোকপূজ্যং ॥ তত এতেন
মস্ত্রেণ দদ্যাট্ঠৈ মধুপৰ্ককং । পুরুষো যত্ন-
কালে তু পরলোকস্বথাবহং ॥ এবং বিনিঃ-
সৃতাং প্রাণাং সংসারঞ্চ ন গচ্ছতি । নক্-

সংজ্ঞং সমুদ্दिश ज्ञात्वा यत्प्रवशं गतं ॥
महावनस्पतिं गत्वा गङ्गांश्च विविधानपि ।
सृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनं ॥
तेजोव्ययकरं वास्य तं सर्वं परि-
कल्प्य च । दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले
तं निधाय च । तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा
स्नानं तस्य कारयेत् ॥ गयादीनि च
तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्छयाः । कुरू-
क्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ॥
कौशिकी च पयोक्वी च सर्वपापप्रणा-
शिनी । गण्डकी भद्रनामा च सरयुर्बलदा
तथा ॥ वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डा-
रकं तथा । पृथिव्यां यानि तीर्थानि
चत्वारः सागरास्तथा । सर्वानि मनसा ध्यात्वा
स्नानमेवञ्च कारयेत् ॥ प्राणादगतस्तु तं
ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानतः । तस्या
उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्रं शिरस्तथा ॥
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृहं हस्ते हता-
शनं । प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदा-
हरेत् ॥ मन्त्रः । कृत्वा तू दुक्षरं कर्म जानता
बाप्यजानता । यृत्युकालवशं प्राप्य नरः
पञ्चमागतः ॥ धर्माधर्मसमायुक्तो लोभ-
मोहसमारूतः । दहेयं तस्य गात्राणि
दैवलोकায় गच्छतु ॥ एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं
कृत्वा चैव प्रदक्षिणं । ज्वलमानं तदा
वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥ चातु-
र्वर्गेषु संस्कारमेवञ्चवति पूजक । गात्राणि
वाससी चैव प्रकाल्य विनिवर्तयेत् ॥ मूर्त-
नाम तथोद्दिश दद्यात् पिण्डं मही-
तले । तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म न

কারয়েৎ ॥ ইতি বরাহপুরাণে শ্রাদ্ধোৎ-
পত্তিনামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণা (স্ত্রী) পক্ষিণী বিশেষঃ । সা চারুণ-
গারুড়য়োঃ শ্বশ্রঃ । যথা । পুলহস্ত্যাশ্বজঃ
সর্গঃ প্রাণায়াস্ত্ব নিবোধত । কন্যাঃ
ষড়্ভিত্তি বিখ্যাতাঃ প্রাণায়াম বৈ বিজজিরে ॥
শ্যেনী ভাসী তথা ক্রৌঞ্চী ধৃতরাষ্ট্রী
শুনী শুকী । অরুণস্য ভার্য্যা শ্যেনী বীৰ্য্য-
বন্তৌ মহাবলৌ ॥ সম্পাতিশ্চ জটায়ুশ্চ
প্রসূতৌ পক্ষিসত্তমৌ । সম্পাতির্জনয়ন্
গৃধ্রান্ কাকাঃ পুত্রা জটায়ুষঃ ॥ ভার্য্যা
গরুত্মতশ্চাপি ভাসী ক্রৌঞ্চী শুনী শুকী ।
ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণাধিনাথঃ (পুং) পতিঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥
প্রাণাপানৌ (পুং) অশ্বিনীকুমারৌ । যথা ।
প্রাণাপানৌ কথং দেবাবশ্বিনৌ সংবভূ-
বতুঃ । ইতি প্রজাপালপ্রশ্নে । মহাতপা
উবাচ । তস্যাং স্বাষ্ট্র্যামশ্বরূপ্যাং মার্ত্তণ্ড-
স্তীত্রতেজসা । বীজং নির্বাপয়ামাস
তজ্জলং তদ্বিধাপতৎ ॥ তত্র প্রাণস্ত্বপান-
শ্চ যোনৌ চাত্মজিতৌ পুরা । বরদানেন
চ পুনর্মূর্ত্তিমস্তৌ বভূবতুঃ ॥ তৌ স্বাষ্ট্র্যা-
মশ্বরূপিণ্যাং জাতৌ যেন নরোত্তমৌ ।
ততস্তাবশ্বিনৌ দেবৌ কীর্ত্তেতে রবি-
নন্দনৌ ॥ ইতি বারাহে অশ্বিনোৎপত্তি-
নামাধ্যায়ঃ ॥

প্রাণায়ামঃ (পুং) যোগাস্ত্রবিশেষঃ । তত্র-
স্কুলিনিয়মো জ্ঞানার্গবে । কনিষ্ঠানামিকা-
স্কুঠৈর্ধম্নাসাপুটধারণং । প্রাণায়ামঃ স
বিজ্ঞেয়স্তুর্জনীমধ্যমে বিনা ॥ স দ্বিবিধঃ ।

সগর্ত্তৌ নির্গর্ত্তশ্চ । তথা চ । সগর্ত্তৌ
মন্ত্রজাপেন নির্গর্ত্তৌ মাত্রয়া ভবেদিত্তি ।
মাত্রা চ । বামজামুনি তদ্বস্ত্রামগং
যাবতা ভবেৎ । কালেন মাত্রা সা জ্ঞেয়া
মুনিভির্বেদপারগৈঃ ॥ অথ প্রাণায়ামঃ ।
মূলমন্ত্রস্য বীজস্য প্রণবস্য বা ষোড়শ-
বারজপেন বামনাসাপুটে বায়ুং পূরয়েৎ ।
তস্য চতুঃষষ্টিবারজপেন বায়ুং কুস্তয়েৎ ।
তস্য দ্বাত্রিংশদ্বারজপেন বায়ুং রেচয়েৎ ।
পুনর্দক্ষিণেনাপূর্য্য উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা
বামেন রেচয়েৎ । পুনর্বামেনাপূর্য্য
উভাভ্যাং কুস্তয়িত্বা দক্ষিণেন রেচয়েৎ ।
তথা চ কালীহৃদয়ে । প্রাণায়ামত্রয়ং
কুর্য্যান্মূলেণ প্রণবেন বা । অথবা মন্ত্র-
বীজেন যথোক্তবিধিনা সূর্ধীরিত্তি ॥ সার-
সমুচ্চয়েৎপি । বিপরীতমতো বিদধীত বুধঃ
পুনরেব তু তদ্বিপরীতকমিত্তি ॥ যৌগিকে
পুনর্মাত্রানিয়মঃ । তথা চ গৌতমীয়ে ।
মন্ত্রঃ প্রাণায়ামঃ প্রোক্তো যৌগিকং কথ-
য়ামি তে । পূরয়েদ্বাময়া বিদ্বান্ মাত্রা-
ষোড়শসংখ্যয়েত্ৰি ॥ যদ্বা চতুঃষোড়শাঙ্ক-
বারজপেন পূরকাদিকং কুর্য্যাৎ । অথবা
একচতুর্দ্বিবারেণ । তথা চ তন্ত্রান্তরে ।
পূরয়েৎ ষোড়শভির্বায়ুং ধারয়েত্তচ্চতু-
র্গুণৈঃ । রেচয়েৎ কুস্তকার্কেন অশক্ত্যা
তদ্বুরীয়কৈঃ ॥ শুদশক্তৌ তচ্চতুর্থমেব
প্রাণস্য সংযমঃ । অস্য নিত্যত্বমাহ তত্রৈব ।
প্রাণায়ামং বিনা মন্ত্রপূজনে নহি
যোগ্যতা ॥ * ॥ গোপালে তু বিশেষো
যথা । কামবীজশ্চৈকবারজপেন দক্ষিণ-

নাসয়া বায়ুং রেচয়েৎ । পুনঃ সপ্তবার-
জপেন বামনাসয়া বায়ুং পূরয়েৎ । নাসা-
পুটৌ ধ্বজা বিংশতিবারজপেন বায়ুং কুম্ভ-
য়েৎ । পুনর্কামেন রেচয়েৎ । দক্ষিণেন
পূরয়েৎ । উভাভ্যাং কুম্ভয়েৎ । পুনর্দক্ষি-
ণেন রেচয়েৎ । বামনোপূর্য্য উভাভ্যাং
কুম্ভয়েৎ । তথা চ । একেন রেচয়েৎ কাম-
বীজেনৈব পৃথক্ পৃথক্ । পূরয়েৎ সপ্ত-
জপেন বিংশত্যা তেন ধারয়েৎ ॥ সর্বেষু
কৃষ্ণমন্ত্রেষু বীজেনানেন রেচয়েৎ । যদা
মূলমন্ত্রেণৈব প্রাণায়ামঃ । তথা চ । পবন-
সংযমনস্ত্রয়ানা চরেৎ যমিহ জপুমসৌ মনু-
মিচ্ছতি । যদি দশাক্ষরং জপতি তদা
দশাক্ষরেণ চেত্তত্র চাষ্টাবিংশতিবারং রেচ-
য়েৎ । পূরয়েদ্বাময়া তদ্বন্ধারয়েতং প্রমা-
ণতঃ । প্রাণায়ামো ভবেদেকো রেচপূরক-
কুম্ভকৈঃ ॥ অষ্টাদশাক্ষরেণ চেৎ দ্বাদশৈবং
সমাচরেৎ । অষ্টমনুভির্বর্ণানুরূপমিত্যুক্ত-
ত্বাৎ । তত্তমন্ত্রবর্ণসংখ্যাকৈ রেচকাদি-
ত্রয়ং কুর্য্যাৎ । ক্রমদীপিকায়াম্ । রেচয়েন্-
মারুতং দক্ষয়া দক্ষিণঃ । পূরয়েদ্বাময়া
মধ্যনাড্যা পুনর্ধারয়েদিত্যাদি । এতত্তু
শ্রীকৃষ্ণমন্ত্রবিষয়ং নান্যত্র । ইতি তন্ত্র-
সারঃ ॥ * ॥ অপি চ । আসনং পদ্মকা-
ছ্যক্তং প্রাণায়ামো মরুজ্জয়ঃ । মন্ত্রধ্যান-
যুতো গর্ত্তো বিপরীতো হৃগর্ত্তকঃ ॥ অ-
গর্ত্তাত্তু সগর্ত্তস্থঃ প্রাণায়ামস্ততোহধিকঃ ।
এবং দ্বিধা ত্রিধাপ্যুক্তঃ পূরণাৎ পূরকঃ
স চ ॥ কুম্ভকো নিশ্চলত্বাৎ স রেচনা-
দ্রেচকস্ত্রিধা । লঘুর্দ্বাদশমাত্রঃ স্মাচ্চতু-

র্বিংশতিকঃ পরঃ ॥ ষট্‌ত্রিংশমাত্রিকঃ
শ্রেষ্ঠঃ প্রত্যাহারশ্চ রোধনং । ইতি
গারুড়ে ৪৯ অধ্যায়ঃ ॥* ॥ তস্য ফলং যথা ।
প্রথমে জনয়েৎ স্বপ্নং মধ্যমেন চ বেপথুং ।
বিপাকং হি তৃতীয়েন জয়েদ্দোষাননু-
ক্রমাৎ ॥ ইতি তত্রৈব ২৩০ অধ্যায়ঃ ॥* ॥
অন্যচ্চ ; যথা পর্ব্বতধাতুনাং ঋতীনাং
দহতে মলং । তথেন্দ্রিয়কৃতা দোষা দহন্তে
প্রাণনিগ্রহাৎ ॥ প্রথমং সাধনং কুর্য্যাৎ
প্রাণায়ামস্ব যোগবিৎ । প্রাণাপাননিরো-
ধস্তু প্রাণায়াম উদাহৃতঃ ॥ লঘুমধ্যোত্তরী-
য়াখ্যঃ প্রাণায়ামস্ত্রিধোদিতঃ । তস্য প্রমাণং
বক্ষ্যামি তদলক শৃণুস্ব মে ॥ লঘুর্দ্বাদশ-
মাত্রস্তু দ্বিগুণঃ স তু মধ্যমঃ । ত্রিগুণাভি-
শ্চ মাত্রাভিরুক্তরীয় উদাহৃতঃ ॥ নিমে-
ষোন্মেষণে মাত্রা তালো লঘুকুরো মতঃ ।
প্রাণায়ামস্ব সংখ্যার্থং স্মৃতো দ্বাদশ-
মাত্রকঃ ॥ প্রথমে জনয়েৎ স্বেদং মধ্য-
মেন তু বেপথুং । বিষাদং হি তৃতীয়েন
জয়েদ্দোষাননুক্রমাৎ ॥ যদুহুং সেব্য-
মানাস্তু সিংহশার্দ্দূলকুঞ্জরাঃ । যথা যান্তি
তথা প্রাণো বশ্যো ভবতি যোগিনঃ ॥
বশ্যং সন্তং যথেষ্টাতো নাগং নয়তি
হস্তিপঃ । তথৈব যোগী ছন্দেন প্রাণং
নয়তি সাধিতং ॥ যথা হি সাধিতঃ সিংহো
য়ুগান্ হস্তি ন মানুষান্ । তদ্বন্নিষিক্ণঃ
পবনঃ কিম্বিষং ন নৃগাং তনুং ॥ তস্মাদ্-
যুক্তঃ সদা যোগী প্রাণায়ামপরো ভবেৎ ।
শ্রয়তাং মুক্তিফলদং তস্মাবস্থাচতু-
র্কয়ং ॥ ধ্বস্তিঃ প্রাপিস্তথা সন্নিৎ প্রসাদশ্চ

महीपते । स्वरूपं शृणु चैतेषां
 कथ्यमानमनुक्रमां ॥ कर्मणामिष्टदुष्कानां
 जायते फलसंक्षयः । चेतसो विकषाय-
 ह्यं यत्र सांस्वरुच्यते ॥ इष्टदुष्कानां
 पुण्यपापानां । ईहिकामुत्तिकान् कामान्
 लोभमोहाद्वकांश्च यान् । निरुध्यास्ते
 सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामिकी ॥
 अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरो-
 हितान् । विजानन्तीन्दुसूर्यार्कग्रहाणां ज्ञान-
 सम्पदा ॥ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी
 प्राप्नोति सन्निदं । तदा सन्निदिति ध्याता
 प्राणायामश्च सा स्थितिः ॥ यास्ति प्रसादं
 येन्यश्च मनः पञ्च च वायवः । ईन्द्रियाणी-
 क्षियार्थाश्च स प्रसाद इति श्रुतः ॥ शृणुष्व
 च महीपाल प्राणायामश्च लक्षणं । युञ्जतश्च
 यथायोगं यादृश्विहितमानसं ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अञ्जल । प्राणायामनिलं
 वशमभ्यासात् कुरुते तु यत् । प्राणायामः
 न विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥ पर-
 स्परैणाभिभवं प्राणायामो यदानिलो ।
 कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्
 तयोः ॥ तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजो-
 त्तम । आलम्बनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः
 श्रुतं ॥ एतेषां टीका । प्राणायाममाह
 प्राणायामिति । सवीजः सालम्बनो भगवन्-
 र्द्धिधानमन्त्रजपसहितः । द्विविधश्चापि
 स्य पुनर्द्वैविध्यमाह परस्परैरेणेति ।
 उच्छ्वासैर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति
 वायुः स प्राणः । निश्वासैर्नासः प्रविशति

यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापानवृत्ते-
 रभिभवो निरोधो रेचकाध्यः प्राणा-
 यामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः
 पूरकाध्यः । एवमनेन परस्परैरभिभव-
 प्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयो-
 र्युगपत्संयमात् कुञ्जकाथ्यस्तृतीयः प्राणा-
 यामः । यद्वा । सद्भिधानेनेत्येकमेव
 पदं । तत्र चायमर्थः । सद्भिधानेन सद्-
 गुरुपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत्
 परस्परैरभिभूतं द्वयं यश्च कुञ्जके-
 नोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवद्वये-
 नैव प्राणायाम इति । सवीजश्चालम्बनमाह ।
 तस्य चेति । स्थूलं वक्ष्यमाणं हिरण्य-
 गर्त्तादिरूपं । इति विष्णुपुराणे ७ अंशे
 १ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्रीप्राणायामो यथा ।
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा
 सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स
 उच्यते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामै-
 क्षिभिस्त्रिभिः । अहोरात्रकृतात् पापा-
 न्मुच्यते नात्र संशयः ॥ सर्वपाप-
 हरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजम्नां ।
 ततस्तुभ्याधिकं नास्ति तपः परम-
 पावनं ॥ प्राणसंधारणं मासं कुशाग्र-
 च्युतविन्दुना । यः कुर्यात् प्रवतो नित्यं
 प्राणायामस्तु तत्समः ॥ निरोधाज्जायते
 वायुस्तस्यादग्निस्ततो जलं । त्रिभिः शरीरं
 सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ आकेशा-
 दानधाग्रोऽह तपस्तप्येत् सुदारुणं ।
 आत्मानं शोधयेदथस्तु प्राणायामैः पुनः
 पुनः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां सोपवासो

জিতেন্দ্রিয়ঃ । প্রাণায়ামশতং কৃৎস্না মুচ্যতে
সৰ্বকিল্বিষৈঃ ॥ ইত্যগ্নিপুৰাণং ॥

প্রাণিদ্যুতং (ক্লী) পণপূৰ্ব্বকমেষকুকুটাদিযুদ্ধং ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । সমাহ্বয়ঃ ২ । ইত্যমরঃ ।
সাহ্বয়ঃ ৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

প্রাণিমাতা (স্ত্রী) গৰ্ভদাত্ৰীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাণিহিতা (স্ত্রী) পাদুকা । ইতি ত্ৰিকাণ্ড-
শেষঃ ॥ লোকহিতকারিণী চ ॥

প্রাণী [ন্] (ত্ৰি) প্রাণবিশিষ্টঃ । মনুষ্যাদিঃ ।
তৎপৰ্য্যায়ঃ । চেতনঃ ২ জন্মী ৩ জন্তুঃ ৪
জন্তুঃ ৫ শরীরী ৬ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাণীত্যং (ক্লী) ঋণং । যথা । প্রাণীত্যম্ৰণ-
মৰ্থানাং প্রয়োগঃ স্যাৎ কলাশ্বিকা । ইতি
ত্ৰিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাণেশঃ (পুং) পতিঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রাণেশা (স্ত্রী) ভার্য্যা । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রাতঃ [র্] ব্য প্রভাতং । তৎপৰ্য্যায়ঃ ।
প্রগে ২ । ইত্যমরঃ ॥ সূৰ্য্যোদয়াবধিত্ৰি-
মুহূৰ্ত্তকালঃ । যথা । প্রাতঃকালো মুহূৰ্ত্তাং-
স্ত্রীন্ সঙ্গবস্তাবদেব তু । ইতি তিথ্যাদি-
তত্ত্বং ॥

প্রাতঃকৃত্যং (ক্লী) প্রভাতকৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম । তদনু-
ষ্ঠানং যথা । ব্রাহ্মে মুহূৰ্ত্তে উথায় ধৰ্ম্ম-
মৰ্থঞ্চ চিন্তয়েৎ । কায়ক্ৰেশস্তদুদ্ভূতং
ধ্যয়েত্তু মনসেধরং ॥ উষঃকালেহথ সং-
প্রাপ্তে কৃৎস্না চাবশ্যকং বৃধঃ । স্নায়ামদীষু
শুদ্ধাস্ত শৌচং কৃৎস্না যথাবিধি ॥ * ॥
প্রাতঃস্নানেন শুধ্যস্তি যেহপি পাপকৃতো
জনাঃ । তস্মাৎ সৰ্ব্বপ্রযত্নেন প্রাতঃস্নানং

সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃস্নানং প্রাণসন্তি
দৃষ্টাদৃষ্টকরং শুভং । ঋষীগাং শুচিতা
নিত্যং প্রাতঃস্নানাম সংশয়ঃ ॥ মুখে
সুপ্তস্য সততং লালাদ্যাঃ প্রস্রবস্তি হি ।
ততো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃৎস্না স্নান-
মাদিতঃ ॥ অলক্ষ্মীঃ কালকৰ্ণী চ দুঃস্বপ্নং
ভূৰ্বিচিন্তিতং । প্রাতঃস্নানেন পাপাবি
পূয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ন চ স্নানং বিনা
পুংসাং পাবনং প্রত্যহং স্মৃতং । হোমে
জপ্যে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং সমাচরেৎ ॥
অশক্তাবশিরক্ষং বা স্নানমস্য বিধীয়তে ।
আর্দ্রেণ বাসসা চাথ মার্জনং কায়িকং
স্মৃতং ॥ অপ্ৰায়তে সমুৎপন্নে স্নানমেব
সমাচরেৎ । ব্রাহ্মাদীনি যথাশক্তৌ স্নানা-
ন্যাহুর্মনীষিণঃ ॥ * ॥ ব্রাহ্মমাগ্নেয়মুদ্ভিক্তং
বায়ব্যং দিব্যমেব চ । বারুণং যৌগিকং
তদ্বৎ সোঢ়াস্নানং প্রকীৰ্ত্তিতং ॥ ব্রাহ্মস্তু
মার্জনং মস্ত্রেঃ কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ।
আগ্নেয়ং ভস্মনা পাদমস্তকাদিবিধুননং ॥
গবাং হি রজসা প্রোক্তং বায়ব্যং স্নান-
মুত্তমং । যত্নু সাতপবর্ষেণ স্নানস্তদ্বিব্য-
মুচ্যতে ॥ বারুণঞ্চাবগাছস্ত মানসস্ত্রাঙ্ক-
বেদনং । যৌগিকং স্নানমাখ্যাতং যোগে
বিষ্ণুবিচিন্তনং ॥ আত্মতীৰ্থমিতি খ্যাতং
সেবিতং ব্রহ্মবাদিভিঃ ॥ মনঃশুচিকরং
পুংসাং নিত্যস্তৎস্নানমাচরেৎ । শক্ত-
শ্চেদ্ধারুণং বিদ্বান্ প্রাজাপত্যস্তথৈব
চ ॥ * ॥ প্রক্ষাল্য দস্তকার্ঠং বৈ ভক্ষয়িত্বা
বিধানতঃ । আচম্য প্রযতো নিত্যং স্নানং
প্রাতঃ সমাচরেৎ ॥ মধ্যাহ্নসমস্নোল্যং

ছাদশাকুলসম্মিতং । সত্বচং দন্তকার্ঠং
 স্যাভস্যাগ্রাণ চ ধাবয়েৎ ॥ ক্ষীরবৃক্ষ-
 সমুদ্ভূতং মালতীমস্তবং শুভং । অপা-
 ন্নাগর্গঞ্চ বিল্বঞ্চ করবীরং বিশেষতঃ ॥ বর্জ-
 যিত্বা নিন্দিতানি গৃহীত্বৈনং যথোদিতং ।
 পরিহৃত্য দিনং পাপং ভক্ষয়িত্বা বিধা-
 নতঃ ॥ নোৎপাটয়েদন্তকার্ঠং নান্দুল্যা
 ধাবয়েৎ কচিৎ । প্রক্ষাল্য ভুক্তা তজ্জহা-
 চ্ছুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ * ॥ স্নাত্বা সন্ত-
 প্নয়েদেবানুধীন পিতৃগণাংস্তথা । সম্মার্জ্য
 মন্ত্রৈরাত্মানং কুশৈঃ সোদকবিন্দুভিঃ ॥
 আপোহিষ্ঠাব্যাহতিভিঃ সাবিত্র্যা ষারুণৈঃ
 শুভৈঃ । ওঙ্কারব্যাহতিযুতাং গায়ত্রীং
 দেবমাত্রং । জপ্ত্বা জলাঞ্জলিং দদ্যাদ্-
 ভাস্করং প্রীতি তন্মনাঃ ॥ প্রাক্কূলেষু সমা-
 সীনো দর্ভেষু স্তসমাহিতঃ । প্রাণায়াম-
 ত্রয়ং কৃত্বা ধ্যায়েৎ সঙ্ক্যামিতি স্মৃতিঃ ॥
 যা সঙ্ক্যা সা জগৎসূতির্মায়াতীতা চ
 নিষ্কলা । ঐশ্বরী তু পরা শক্তিস্তত্তমন্ত্র-
 সমুদ্ভবা ॥ ধ্যাৎস্বার্কমণ্ডলগতাং সাবিত্রীং
 বৈ জপন্ বুধঃ । প্রাজ্জুখঃ সততং বিপ্রঃ
 সঙ্ক্যোপাসনমাচরেৎ ॥ সঙ্ক্যাহীনোহশুচি-
 র্নিত্যমনর্হঃ সর্বকর্মস্ব । যদন্যৎ কুরুতে
 কিঞ্চিৎ ন তস্য ফলমাণুয়াৎ ॥ অনন্য-
 চেতসঃ শান্তা ব্রাহ্মণা বেদপারগাঃ ।
 উপাস্য বিধিবৎ সঙ্ক্যাং প্রাপ্তাশ্চ পরমাং
 গতিং ॥ যোহন্যত্র কুরুতে যত্নাক্ষর্ষকার্য্যং
 দ্বিজাতমঃ । বিহায় সঙ্ক্যাংপ্রণতিং স যাতি
 নরকায়ুতং ॥ তস্মাৎ সর্বপ্রযত্নেন সঙ্ক্যা-
 পাসনমাচরেৎ । উপাসিতো ভবেত্তেন

দেবো যোগতনুঃ পরঃ ॥ সহস্রপরমাং
 নিত্যং শতমধ্যাং দশাবরাং । সাবিত্রীং
 বৈ জপেদ্বিহান্ প্রাজ্জুখঃ প্রযতঃ স্থিতঃ ॥
 অথোপতিষ্ঠেদাদিত্যমুদয়ন্তং সমাহিতঃ ।
 মন্ত্রৈস্তু বিবিধৈঃ সৌরৈর্ষাংগ্যজুঃসাম-
 সন্তুবৈঃ ॥ উপস্থায় মহামোগং দেবদেবং
 দিবাকরং । কুর্ক্বীত প্রণতিং স্ত্রমৌ মূর্দ্ধা
 নিত্যঞ্চ মন্ত্রতঃ ॥ * ॥ ওঁ খং খখোঙ্কায়
 শান্তায় কারণত্রয়হেতবে । নিবেদয়ামি
 চাত্মানং নমস্তে জ্ঞানরূপিণে ॥ নমস্তে
 স্থণিণে তুভ্যং সূর্য্যায় ব্রহ্মরূপিণে । ত্বমেব
 ব্রহ্ম পরমমাপো জ্যোতী রসোহয়ুতং ॥
 ভূভূবঃ স্বস্ত্রমোঙ্কারঃ সর্বে রুদ্রাঃ সনা-
 তনাঃ । পুরুষঃ সন্মহোহতস্তাং প্রণয়ামি
 কপর্দিনং ॥ ত্বমেব বিশ্বং বহুধা সদসৎ
 সূয়সে চ যৎ । নমো রুদ্রায় সূর্য্যায়
 ত্বামহং শরণং গতঃ ॥ প্রাচেতসে নম-
 স্তভ্যমুমায়াঃ পতয়ে নমঃ । নমোহস্ত
 নীলগ্রীবায় নমস্তভ্যং পিনাকিনে ॥ বিলো-
 হিতায় ভর্গায় সহস্রাক্ষায় তে নমঃ । নম
 উমাপতয়ে তুভ্যাদিত্যায় নমোহস্ত তে ॥
 নমস্তে বহুহস্তায় ত্র্যম্বকায় নমোহস্ত তে ।
 প্রপদ্যে ত্বাং বিরূপাক্ষ মহান্তং পরমে-
 শ্বরং ॥ হিরণ্যে গৃহে গুপ্তমাত্মানং সর্ব-
 দেহিনাং । নমস্যামি পরং জ্যোতি-
 ব্রহ্মাণং ত্বাং পরায়ুতং ॥ বিশ্বং পশু-
 পতিং ভীমং নরনারীশরীরিণং । নমঃ
 সূর্য্যায় রুদ্রায় ভাস্বতে পরমেষ্ঠিনে ।
 উগ্রায় সর্বভক্ষ্যায় ত্বাং প্রপদ্যে সর্দৈব
 হি ॥ * ॥ এতদ্বৈ সূর্য্যহৃদয়ং জপ্ত্বা স্তব-

मनुक्तमं । प्रातःकालेहथ मध्याह्ने नम-
स्सूर्यादिवाकरं ॥ इदं पुत्राय शिव्याय
धार्मिकाय द्विजातये । प्रदेयं सूर्याहदयं
ब्रह्मणा तु प्रदर्शितं ॥ सर्वपापप्रशमनं
वेदसारं समुद्धृतं । ब्राह्मणानां हितं
पुण्यं ऋषिसंघैर्निषेवितं ॥ यस्तु नित्यं
पठेद्धीमान् प्रेक्षमादित्यमण्डलं । महा-
पातकयुक्तोऽपि प्युते नात्र संशयः ॥
ऋषापस्मारकुर्त्ताद्यैर्व्याधिभिः पीडितो-
ऽपि सन् । जपुः शतशतं स्तोत्रं स
श्लाघ्यो भवति द्रुतं ॥ दूतग्रहपिशा-
चातिवीजव्यसनकर्षिभिः । स्ववन् ध्यात्वा
हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥ * ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य बहिः विधिवज्जुह्याज्जातवेदसं ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽहथ पत्नी वा शिम्यो वापि
सहोदरः । प्राप्यानुज्जां विशेषेण जुह्यु-
र्वा यथाविधि ॥ पवित्रपाणिः पूताञ्जा
शुक्रान्तरधरोत्तरः । अनन्यमानसो दूहा
जुह्यात् संयतेस्त्रियः ॥ विना दर्तेण
यं कर्म विना मज्जेण वा पुनः । राक्षसं
तद्वेवं सर्वं नामुज्जेह फलप्रदं ॥ * ॥
दैवतानि नमस्सूर्याद्देवमारान्निवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृक्षांश्चैवाभि-
वादयेत् ॥ गुरुकैवाभ्युपासीत हितकाश्च
समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्
प्रयत्नादुक्तितो द्विजः ॥ जपेदध्यापये-
च्छिष्यान् श्रावयेत् विधारयेत् । अवे-
क्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशे-

यतः । उपेयादीश्वरकाथ योगक्षेमप्रसि-
द्धये ॥ साधयेद्विधानर्थान् कूटस्थार्थे
ततो द्विजः । इति कौश्ले उपविभागे
१९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च । प्रातः शिरसि
शुक्राब्जे द्विनेत्रं विभुजं गुरुं । प्रसन्न-
वदनं शान्तं श्वरेत्तन्नामपूर्वकं ॥ ॐ
नमो गुरवे तस्मा ईशदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यायतं हस्ति विषं संसार-
संश्रकमिति पठेत् ॥ अहं देवो न
चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥
इति भावयेत् । लोकेश चैतन्यमयादि-
देव त्रीकान्त विष्णो भवदाज्जयैव । प्रातः
समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त-
यिष्ये ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । ज्ञया हृषी-
केश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
करोमि ॥ विष्णुपुराणे । प्रबुद्धश्चित्तये-
क्ष्ममर्षकाश्चाविरोधिनः । अपीड्या
तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥ धर्म-
लक्षणस्तु भविष्ये । धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं
श्रेयोऽहंभुदयसाधनं । अतएव जैमिनिः ।
चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । तेन
वैदिकलिङ्गप्रतिपादयोऽर्थो धर्मः । को-
ऽर्थो योऽहंभुदयस्य इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियततायै द्रुवे नमः । इति
नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृन्दो-
परिशिक्तं । श्रोत्रियं सुभगामयिं गाँ-
वामिचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्ये-
दापन्त्यः स विमुच्यते ॥ पापिष्ठं हूर्धगां

নদ্যাং নৃগুংকৃতনাসিকং । প্রাতরুথায়
 যঃ পশ্যেত্তং কলেৰুপলক্ষণং ॥ অতএব
 ব্যাসঃ । ধনিঃ শ্রোত্রিয়ো রাজা নদী
 বেদ্যস্ত পঞ্চমঃ । পঞ্চ যত্র ন বিদ্যন্তে
 তত্র বাসং ন কারয়েৎ ॥ মহাভারতে ।
 কর্কোটকশ্চ নাগস্য দময়ন্ত্যা নলস্য চ ।
 র্নীতপর্ণশ্চ রাজর্ষেঃ কীৰ্ত্তনং কলিনাশনং ॥
 মাৎস্যে । কার্ত্তবীৰ্য্যার্জুনো নাম রাজা
 বাহ্ননহস্রভূং । যোহশ্চ সংকীৰ্ত্তয়েন্নাম
 কল্যানুথায় মানবঃ ॥ ন তশ্চ বিত্তনাশঃ
 স্যাম্লক্ৰমলভতে পুনঃ । কল্যাং প্রাতঃ ॥*॥
 অথ বিধুদ্রোৎসর্গঃ । বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে ।
 নিদ্রাং জহাদ্গৃহী রাম নিত্যমেবারুণো-
 দয়ে । বেগোৎসর্গং ততঃ কৃতা দস্ত-
 ধাবনপূর্ব্বকং ॥ স্নানং সমাচরেৎ প্রাতঃ
 সর্ব্বকল্মষনাশনং । অরুণোদয়কালমাহ
 স্কন্দপুরাণং । উদয়াং প্রাক্ চতস্রস্ত
 নাড়িকা অরুণোদয়ঃ । তত্র স্নানং
 প্রশস্তং স্মান্তদ্ধি পুণ্যতমং স্মৃতং ॥
 নাড়িকা দণ্ডঃ । বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরে । বেগরোধং
 ন কর্ত্তব্যমন্যত্র ক্রোধবেগতঃ । আয়ু-
 র্বেদীয়েহপি । ন বেগিতোহশ্চ কার্য্যসিদ্ধিঃ
 স্মান্নাজিহ্বা সাধ্যামায়ং । অঙ্গিরাঃ ।
 উথায় পশ্চিমে রাত্রেস্তত আচম্য
 চোদকং । অন্তর্দ্বায় ভূগৈর্ভূমিং শিরঃ
 প্রাবৃত্য বাসসা ॥ বাচং নিয়ম্য যত্নেন
 স্তীবনোচ্ছ্বাসবর্জিতঃ । কুর্য্যাম্মূত্রপূরীষে তু
 শুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 ততঃ কল্যাং সমুথায় কুর্য্যাম্মৈত্রং নরে-
 ধ্বর । নৈর্ধাত্যামিবু বিক্ষেপমতীত্যাভ্যধিকং

ভুবঃ ॥ তিষ্ঠেন্নাতিচিরং তত্র নৈব কিঞ্চি-
 ছদীরয়েৎ । কল্যমুখঃকালং । মৈত্রং মিত্র-
 দেবতাকপায়ুসম্বন্ধাৎ পুরীষোৎসর্গঃ ।
 নৈর্ধাত্যামুখানদেশমারভ্য উথায়ৈত্যানেন
 উপস্থিতেঃ ইষুপ্রক্ষেপযোগ্যদেশাদ্বহিঃ ।
 তদ্দেশপরিমাণমাহ পিতামহঃ । মধ্যমে
 তু চাপেন প্রক্ষিপেত্তু শরত্রয়ং । হস্তা-
 নাঞ্চ শতে সার্কৈ লক্ষ্যং কৃতা বিচ-
 ক্ষণঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । মূত্রপূরীষোৎ-
 সর্গং কুর্য্যাদক্ষিণাং দিশং দক্ষিণা-
 পরাস্থেতি । দক্ষিণাপরাং নৈর্ধাতীং ।
 মনুঃ । মূত্রোচ্চারসমুৎসর্গং দিবা কুর্য্যা-
 ছদ্বন্ধুখঃ । দক্ষিণাভিমুখে রাত্রে সক্ষ্যায়ো-
 শ্চ যথা দিবা ॥ যন্তু যমবচনং । প্রত্য-
 ঙ্মুখশ্চ পূর্বাঙ্কে ত্বপরান্কে চ প্রাঙ্মুখঃ ।
 উদ্ভুখস্ত মধ্যাহ্নে নিশায়াং দক্ষিণা-
 মুখঃ । ইতি তদিচ্ছাবিকল্পার্থং সূর্য্যাভি-
 মুখনিরাসার্থঞ্চ ন তু নিয়মার্থং দেবলবচন-
 বিরোধং । তথা চ দেবলঃ । সदैবোদ-
 ঙ্মুখঃ প্রাতঃ সায়াহ্নে দক্ষিণামুখঃ । বিণ্-
 মূত্রমাচরেন্নিত্যং সক্ষ্যায়াং পরিবর্জয়ে-
 দিতি ॥ অত্র প্রাতঃসায়াহ্নশব্দৌ দিবা-
 রাত্রিপরৌ পূর্কোক্তমনুবচনৈকবাক্য-
 ছাৎ । সক্ষ্যায়াং পরিবর্জয়েদিতি তু
 পীড়িতেতরপরং ॥ * ॥ যমঃ । কৃতা
 যজ্ঞোপবীতস্ত পৃষ্ঠতঃ কণ্ঠলম্বিতং ।
 বিণ্মুত্রে চ গৃহী কুর্য্যাদ্যদ্বা কর্ণে সমা-
 হিতঃ ॥ পৃষ্ঠতঃ পৃষ্ঠে কণ্ঠলম্বিতং নিবীতং
 তৎ পৃষ্ঠলম্বিতং নিবীতমাপৃষ্ঠদেশাবলম্বং
 গ্রাম্যধর্ম্মেষ্টি নিগমপরিশিষ্টবচনাৎ ।

নিয়ম্য প্রবতো বাচং সম্বীতান্ধোহবগুণিত
 ইতি মনুবচনাচ্চ । অত্র সম্বীতং নিবীতং
 সম্বীতং মানুস ইতি তৈত্তিরীয়শ্রুতেঃ ।
 মানুসে মনকাদিকৃত্যে । পৃষ্ঠলম্বিতং
 নিবীতী বেতি বোধায়নীয়াচ্চ । ততশ্চ
 হারবৎ কৃত্বা পৃষ্ঠলম্বিতং স্কন্ধে ইত্যর্থঃ ।
 একবস্ত্রতাপক্ষে ব্যবস্থামাহ সাংখ্যায়নঃ ।
 যদেব্যবস্ত্রো যজ্ঞোপবীতং কর্ণে কৃত্বা
 অবগুণিত ইতি কর্ণে দক্ষিণে । পবিত্রং
 দক্ষিণে কর্ণে বিগ্নুত্রমাচরেদिति স্মৃতো
 তথাদর্শনাৎ । অবগুণিতঃ কৃতশিরো-
 হবগুণনঃ । মনুঃ । ছায়ায়ামস্ককারে বা
 রাত্রাবহনি বা দ্বিজঃ । যথাস্থখমুখঃ কুর্যাৎ
 প্রাণবোধভয়েষু চ ॥ মহাভারতে । প্রত্যা-
 দিত্যং প্রতি জলং প্রতি গাঞ্চ প্রতি দ্বিজং ।
 মেহন্তি মে চ পথিষু তে ভবন্তি গতা-
 য়মঃ ॥ প্রতিঃ সাংমুখে ॥ * ॥ মনুঃ । ন
 মূত্রং পথি কুব্বীত ন ভস্মনি ন গোত্রজে ।
 ন ফালকৃষ্ণে ন জলে ন চিত্যাং ন চ
 পর্বতে ॥ ন জীর্ণদেবায়তনে ন বল্লীকে
 কদাচন । ন সসত্ত্বেষু গর্ভেষু ন গচ্ছন্নপি
 সংস্থিতঃ ॥ ন নদীতীরমাসাদ্য ন চ পর্বত-
 মস্তকে । গবাগ্নিবিপ্রানাচিত্যমপঃ পশুং-
 স্তথৈব চ ॥ ন কদাচন কুব্বীত বিগ্নুত্রস্য
 বিসর্জনং । সসত্ত্বেষু প্রাণিমৎস্ব ।
 সংস্থিতঃ উখিতঃ । পর্বতনিষেধাদেব
 মস্তকনিষেধে সিদ্ধে পুননিষেধো যত্র
 পর্বতোহশক্যপরীহারস্তত্রাপি মস্তক-
 বর্জনার্থঃ । অথবা । পর্বতমস্তকনিষেধো-
 হধিকদোষায় ॥ * ॥ বশিষ্ঠঃ । আহা-
 র-

নির্হারবিহারযোগাঃ* স্মসংব্রুতা ধর্মবিদা
 তু কার্যাঃ । বাগ্বুদ্ধিগুপ্তী চ তপস্তথৈব
 ধনায়ুযী গুপ্ততমে*তু কার্যে ॥ নির্হারো
 মূত্রপুরীমোৎসর্গঃ । বিহারঃ স্ত্রীসংভোগঃ ।
 যোগঃ সমাধিঃ । বাগ্বুপ্তিরশুভান্নাপ-
 ত্যাগঃ । বুদ্ধিগুপ্তিরনিচ্ছিন্তাত্যাগঃ ।
 হারীতঃ । আহারস্ত রহঃ কুর্য্যান্নির্হার-
 ঠৈব সর্বদা । গুপ্তাভ্যাং লক্ষ্ম্যুপেতঃ
 স্মাৎ প্রকাশে হীয়তে তথা ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 সোমাগ্ন্যর্কান্নুবাযুনাং পূজ্যানাঞ্চ ন সং-
 মুখং । কুর্যাৎ স্ত্রীজনবিগ্নুত্রসমুৎসর্গঞ্চ
 পশুতঃ ॥ আপস্তম্বঃ । ন চ সোপানংকো
 মূত্রপুরীসে কুর্যাদিতি । বৃহস্পতিঃ ।
 করগৃহীতপাত্রেণ কৃত্বা মূত্রপুরীষকে ।
 মূত্রতুল্যস্ত পানীরং পীত্বা চান্দ্রায়ণ-
 ঞ্চরেৎ ॥ * ॥ ভরদ্বাজঃ । অথাবক্রম্য
 বিগ্নুত্রং লোক্কাষ্ঠতৃণাদিনা । উদস্ত-
 বাসা উত্তিষ্ঠেদৃৎ বিপ্লতমেহনঃ ॥ উদস্ত-
 বাসাঃ কটিদেশাদুর্দ্ধক্ষিপ্তবস্ত্রঃ ॥ * ॥ অথ
 শৌচং । দেবলঃ । ধর্মবিদক্ষিণং হস্ত
 মধঃশৌচে ন যোজয়েৎ । তথৈব বাস
 হস্তেন নাভেরুর্দ্ধং ন শোধয়েৎ । প্রকৃতি-
 স্থিতিরেষা স্মাৎ কারণাদুভয়ক্রিয়া ॥
 কারণাদ্রোপাদেঃ । ব্রহ্মাণ্ডপুরাণং ।
 উদ্ধৃতোদকমাদায় মৃত্তিকাকৈব বাগ্ভতঃ ।
 উদঙ্গুখো দিবা কুর্যাদ্রোত্রৌ চেদক্ষিণা-
 মুখঃ ॥ স্ননির্নিক্তে মৃদং দদ্যান্মৃদস্তে ত্বপ-
 এব চ । কুর্য্যাচ্ছৌচমিতি শেষঃ ॥ স্ননি-
 নিক্তে ভরদ্বাজোক্তলোক্কাদিপ্রমুখে গুদে ।
 উদকপাত্রাভাবে করেণ জলাশয়াৎ উদক-

গ্রহণমাহ আদিত্যপুরাণং । রত্নিত্রমাত্রং
 .জলং ত্যক্ত্বা কুর্য্যাচ্ছৌচমনুদ্বৃতে । পশ্চাচ্চ
 শোধয়েত্তীর্থমন্তথা ন শুচির্ভবেৎ ॥ তস্মিন
 .দেশে শৌচং কর্তব্যং যস্মাদ্রত্নিত্রমাত্র-
 ব্যবহিতং জলং তৎস্থলমেব তীর্থং
 জলসমীপত্বাৎ ॥ * ॥ বিষ্ণুপুরাণং ।
 রত্নীকমূমিকোৎখাতাং মৃদমন্তুর্জলান্তথা ।
 শৌচাবশিষ্ঠাং গেহাচ্চ নাদদ্যাল্পেপ-
 সন্তবাং ॥ অন্তঃপ্রাণ্যবপন্নাক্ষ হলোৎ-
 খাতাং সকর্দমাং । মনুদক্ষৌ । একা লিঙ্গে
 গুদে তিস্রস্তথা বামকরে দশ । উভয়োঃ
 সপ্ত দাতব্য । মৃদঃ শুদ্ধিমভীপ্সতা ॥
 উভয়োঃ করয়োঃ । বামহস্তে দশদানা-
 নন্তরং তৎপৃষ্ঠে ষড়্‌দানমাহ হারীতঃ । দশ
 মধ্যে চ ষট্‌পৃষ্ঠে ইতি । শঙ্কদক্ষৌ । তিস্রস্ত
 মৃত্তিকা দেয়াঃ কৃত্বা তু নখশোধনং ।
 তিস্রস্ত পাদয়োর্দেয়াঃ শুদ্ধিকামেন
 নিত্যশঃ ॥ নখশোধনং তৃণাদিনা নখান্ত-
 র্মলশোধনং । তিস্র ইতি হস্তয়োঃ রিতি
 শেষঃ ॥ * ॥ পাদপ্রক্ষালনং ন কাংশ্চে
 কর্তব্যমাহ বিষ্ণুধর্মোত্তরং । দর্ভৈর্ন মার্জ-
 য়েৎ পাদৌ ন চ কাংশ্চে প্রধাবয়েৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । লিঙ্গে তত্র সমাখ্যাতা ত্রিপর্ব্বী
 পূর্য্যতে যয়া । অর্দ্ধপ্রস্থতিমাত্রা তু প্রথমা
 মৃত্তিকা স্মৃতা ॥ দ্বিতীয়া চ তৃতীয়া চ
 তদর্দ্ধং পরিকীর্তিতং । যদা তু উক্তপ্রমা-
 গয়া মৃদা গন্ধলেপক্ষয়ো ন ভবতি তদা
 অধিকয়াপি কর্তব্যং । গন্ধলেপক্ষয়করং
 শৌচং কুর্য্যাদতজ্জিতং ॥ ইতি যাজ্ঞবল্ক্য-
 বচনাৎ । গুদাদন্যত্র পরিমাণমাহ যমঃ ।

মৃত্তিকা তু সমুদ্ভিক্তা ত্রিপর্ব্বী পূর্য্যতে যয়া ।
 ত্রিপর্ব্বী তর্জ্জনীমধ্যমানামিকানাং প্রপর্ব্ব-
 ত্রয়ং ॥ * ॥ মূত্রমাত্রে তু স্মৃতিঃ । একাং
 লিঙ্গে মৃদং দদ্যাৎ বামহস্তে তু মূত্রয়ং ।
 উভয়োর্হস্তয়োর্দে তু মূত্রশৌচং প্রকী-
 র্ত্তিতং ॥ ব্রহ্মপুরাণে । পাদয়োর্দে গৃহীত্বা
 চ স্প্রক্ষালিতপাণিমান্ । দ্বিরাচম্য
 ততঃ শুদ্ধঃ স্মৃত্বা বিষ্ণুং সনাতনং ॥
 পাদয়োর্দে একৈকা । ইদং মূত্রে পুরী-
 যোৎসর্গে তিস্রগাং বিধানাৎ ॥ * ॥
 দক্ষঃ । যথোদিতং দিবা শৌচমর্দ্ধং রাত্ৰৌ
 বিধীয়তে । আতুরে চ তদর্দ্ধং স্মাৎ তদর্দ্ধ-
 স্তু পথি স্মৃতং ॥ যথোক্তকরণাশক্তা-
 বেবেদং ন তু নিশাদিপূরস্কারেণৈব বাক্য-
 স্মাদৃক্কার্থতাপভেঃ ॥ * ॥ আপস্তম্বঃ । পথি
 পাদস্ত বিজেয় আর্ভঃ কুর্য্যাদযথাবলং ।
 এতয়োর্বিব্রোধস্ত আর্ভানার্ভাভ্যাং পরি-
 হরণীয়ঃ । দক্ষঃ । দেশং কালং তথাত্মানং
 দ্রব্যং দ্রব্যপ্রয়োজনং । উপপত্তিমবস্তাক্ষ
 জ্ঞাত্বা শৌচং প্রকল্পয়েৎ ॥ ব্রহ্মপুরাণে ।
 ন যাবদুপনীয়েত দ্বিজঃ শৃঙ্গস্তথাঙ্গনা ।
 গন্ধলেপক্ষয়করং শৌচং তেষাং বিধী-
 যতে ॥ প্রমাণং শৌচসংখ্যা বা ন
 শিষ্টৈরুপদিশ্যতে । যাবচ্চ শুদ্ধিং মথ্যেত
 তাবং শৌচং সমাচরেৎ ॥ দক্ষঃ । ন্যূনা-
 ধিকং ন কর্তব্যং শৌচং শুদ্ধিমভীপ্সতা ।
 প্রায়শ্চিত্তং প্রসজ্জত বিহিতাতিক্রমে
 কৃতে ॥ শৌচাচারবিহীনস্য সমস্তা নিফলাঃ
 ক্রিয়াঃ । গন্ধলেপক্ষয়ে সত্যধিকং ন
 কর্তব্যং পূর্বেবাঙ্কযাজ্ঞবল্ক্যবিরোধাৎ । গন্ধ-

लेपाक्ये द्विकसंख्यापि । वाञ्छवक्त्या-
 वचनं अनुपनीतादिपरं वा । पूर्वोक्त-
 ब्रह्मपुराणैकवाक्यात् ॥ * ॥ एतच्छौचं
 गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुण-
 स्तु वनस्थानां यतीनां चतुर्गुणं ॥ इदंस्तु
 द्वैगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
 धानात् । व्याघ्रपादः । शौचस्तु द्विविधं
 प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां
 स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिसुखापरं ॥ गङ्गा-
 तोयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगोपमैः ।
 आमुत्तयोः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न
 शुध्यति ॥ * ॥ स्मृतिः । धावस्तु प्रमत्तं
 मूत्रोच्छारकृतं तथा । भुङ्गानमाचमानं
 नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जन्मप्रभृति यं-
 किंकिं चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तन्-
 निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥ * ॥
 श्याशृङ्गः । यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं
 वारिणा तद्विशोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवे-
 त्स्य मृत्तिकां वो न शोधयेत् ॥ * ॥
 शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववद्वुपस्पृश्य
 आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेतेति ।
 अत्र मार्जनानन्तरं कालनं अत्र तथा-
 दर्शनात् । आचमनानन्तरं आदित्यादि-
 दर्शनं यथासम्भवं । शौचं कृत्वा मूत्रो-
 च्चारं न पश्येत् दृक्पादित्यमग्निं सोमं
 वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः ।
 दक्षः । प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवे-
 दन्नु वीक्षितं । संवृत्याङ्गुलमूलेन द्विः
 प्रमृज्यात्ततो मुखं । संहृत्य तिसृभिः

पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुलैश्च प्रदे-
 शिन्या त्राणं पश्चादनन्तरं । अ-
 नामिकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलैश्च हृदयंस्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण सं-
 स्पृशेत् ॥ * ॥ पादप्रक्षालनं विशेषयति
 देवलः । प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
 प्रक्षालयेत् शनैः । उदङ्मुखो वा दैवतस्य
 पैतृके दक्षिणमुखः ॥ शनैरन्तरं । दैव-
 पैतृकेतरत्रापस्तुम् । अत्यक्पादाव-
 सेचनमिति । अत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
 क्रममाह गोभिलः । सव्यं पादमवने-
 निज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् ।
 दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं
 पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये तथादर्श-
 नात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
 सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीतिसूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने
 सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालय-
 तीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्य-
 स्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यं
 अन्यार्थं पुनर्बचनमिति न्यायात् । अन्यार्थ-
 मधिकार्थं । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथम-
 मिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः
 प्रक्षालयति तदा दक्षिणं प्रथममिति न
 सव्यं । यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आशु-
 लायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रय-
 च्छेत् सव्यं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यं इति एवं हरि-
 शर्मापि । आचमने पाणिपादप्रक्षालनं

মূত্রাহ্যংসর্গে । যথা বৃদ্ধপরাশরঃ । কৃত্বাথ
শৌচং প্রক্ষাল্য হস্তৌ পাদৌ চ মুঞ্জলৈঃ ।
নিবন্ধশিখা স্রাসীনো দ্বিজ আচমনঞ্চরেৎ ॥
কৃত্বোপবীতং সব্যাংশে বাঙ্গনঃকায়সং-
ঘতঃ । আপস্তুম্বঃ । ইত্যেবমস্তিরাজানু
প্রক্ষাল্য চরণৌ পৃথক্ । হস্তৌ চামণি-
বন্ধাভ্যাং পশ্চাদাসীতসংঘতঃ ॥ আজানু
আমণিবন্ধাভ্যামিত্যবধ্যপাদানং তৎপর্য-
ন্তাশুচিব্রশঙ্কায়ং অধ্বশ্রমাপনোদনায়
অতিশয়শৌচায় বা । অতএবোক্তং অঙ্গ-
প্রকর্ষাং ফলপ্রকর্ষ ইতি ॥ * ॥ শিখা-
বন্ধনে বিশেষমাহ ব্রহ্মপুরাণং । গায়ত্র্যা
তু শিখাং বন্ধা নৈখাত্যাং ব্রহ্মরক্ষতঃ ।
জুটিকাঞ্চ ততো বন্ধা ততঃ কস্ম সমা-
সরেৎ ॥ * ॥ পিবেদিত্যত্রান্তর্জান্বাহ যাজ্ঞ-
বল্ক্যঃ । অন্তর্জানু শুচৌ দেশে উপবিষ্ট
উদজুখঃ । প্রাধা ব্রাহ্মেণ তীর্থেন দ্বিজো
নিত্যমুপস্পৃশেৎ ॥ অন্তর্জানু জানুনো-
র্গম্যে হস্তৌ কৃত্বেতি শেষঃ । বাশকা-
নীশানাভিমুখঃ । ঈশানাভিমুখো ভূহোপ-
স্পৃশেতু যথাবিধি । ইতি মরীচ্যক্তেঃ ।
ব্রাহ্মেণ তীর্থেন অঙ্গুষ্ঠমূলেন । কনিষ্ঠ-
দেশিন্যঙ্গুষ্ঠমূলান্যত্রং করস্য চ । প্রজা-
পতিপিতৃব্রহ্মদেবতীর্থান্যনুক্ৰমাৎ ইতি
যাজ্ঞবল্ক্যাৎ ॥ দেশিনী তর্জনী । করস্য
দক্ষিণস্য । যথা মার্কণ্ডেয়পুরাণং । অঙ্গু-
ষ্ঠোত্তরতো রেখা যা পাণেদক্ষিণস্য চ ।
এতদ্ব্রাহ্মমিতি খ্যাতং তীর্থমাচমনায়
বৈ ॥ অত্র দ্বিজো ন স্ত্রীশূদ্রাবিতি মিতা-
করা ॥ অতএব স্ত্রিয়ান্বেদশিকং তীর্থং

শূদ্রজাতেস্তথৈব চ । সক্রদাচমনাচ্ছুদ্ধি-
রেতয়োরেব চোভয়োঃ ॥ ব্রাহ্মতীর্থাব-
রোধে তু মনুঃ । কায়বৈদশিকাভ্যাং
বা ন পৈত্রোণ কদাচন । উক্ততীর্থ-
ত্রয়স্য ত্রণাদিনাবরোধে করমধ্যাত্মকাগ্রে-
য়েনাপি । এবঞ্চ সর্বাবিরোধে স্ববর্ণাদি-
পাত্রেণাপ্যাচমনং কার্য্যং স্বয়মসামর্থ্যে-
হন্যোনাচমনং কারয়িতব্যং । যাজ্ঞবল্ক্যঃ ।
অদ্বিস্ত প্রকৃতিস্বাভিহীন্যভিঃ ফেনবুদ-
বুদৈঃ । হৃৎকণ্ঠতালুগাভিস্ত যথাসংখ্যং
দ্বিজাতয়ঃ ॥ শুধ্যেরন্ স্ত্রী চ শূদ্রশচ
সকৃৎ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥ অন্ততঃ ওষ্ঠো-
পান্তে । উত্তরোত্তরমুপকর্ষাৎ । অতএব
স্পৃষ্ঠাভিরিত্যুক্তং ন তু ভক্তিভি-
রিতি । স্ত্রী শূদ্রো বাথ নিত্যাস্তঃকাল-
নাচ্চ করোষ্ঠয়োরিতি ব্রহ্মপুরাণাচ্চ ।
আচমনার্থে পাণিপাদপ্রক্ষালনমেবে-
ত্যেকে । ইতি শূদ্রাধিকারে গোতনো-
ক্তেশ্চ । আচমনাইজলাভাবে ইদমিত্যা-
চারাধ্যায়ঃ । মনুঃ । হৃদগাভিঃ পূয়তে
বিপ্রঃ কণ্ঠগাভিস্ত ভূমিপঃ । বৈশ্যোহস্তিঃ
প্রাশিতাভিশ্চ শূদ্রঃ স্পৃষ্ঠাভিরন্ততঃ ॥
অত্র বৈশ্যাবধিপ্রাশনযুক্তং । অনুপনীতা-
নাস্ত স্ত্রীশূদ্রবদাচমনং ন যাবদুপনীয়েত ।
ইতি প্রাগুক্তশৌচে তথাদর্শনাৎ । মিতা
করাদয়োহপ্যেবং । অস্তু বিশেষয়তি
বোধায়নঃ । পাদপ্রক্ষালনাচ্ছেষণে নাচ-
মেৎ যদ্যাচামেৎ ভূমৌ স্রাবয়িত্বাচামে-
দিতি । উশনাঃ । কাংস্যায়সেন পাত্রেণ
ত্রেপুসীসকপিতলৈঃ । আচান্তঃ শতকৃত্বো-

হপি ন কদাচিচ্ছুচির্ভরেৎ ॥ কাংস্যাদি-
পাত্রকরণকাচমনং কাংস্যায়সেনেত্যাদিনা
নিষিদ্ধমিতি কেচিৎ । হস্তেনাচমনেহপি
কাংস্যাদিপাত্রাবর্জিতং তন্নিষিদ্ধমিত্য-
পরে । আচমনজলনিষেধে শঙ্খলিখতো ।
ন শূদ্রা শুচ্যেকপাণ্যা বর্জিতেনেতি অত্রা-
শুচিপদং আচমনকর্তৃভিন্নপরং । শূদ্র-
সাহচর্যাৎ একপাণিপদমপি আচমনকর্তৃ-
ভিন্নপাণিপরং । তেন স্বীয়বামপাণ্যা-
বর্জিতমনিষিদ্ধং । তথা চ কমণ্ডলধিকারে
বোধায়নঃ । মূত্রপুরীষে কুর্বন্ দক্ষিণ-
হস্তেন গৃহ্নাতি সবে্যনাচমনীয়মিতি ।
গৃহ্নাতি জলপাত্রমিতি শেষঃ । আচামে-
দিত্যনুর্ত্তৌ দেবলঃ । শিখাং বন্ধা বসিত্বা
দ্বৈ নির্নিক্তে বাসসী শুভে । তুষ্ণীং ভূত্বা
সমাদায় নোদগচ্ছন্নবিলোকয়ন্ ॥ একবস্ত্রাঃ
প্রাচীনাবীতিন ইত্যাদিপারস্করদর্শনাৎ
যত্র প্রেতস্নানতর্পণাদৌ একবস্ত্রং বিহিতং
তত্র তদঙ্গহাদেকবাসা এবাচমনং কুর্যাৎ ।
প্রচেতাঃ । অনুষ্ণাভিরফেনাভিঃ পূতাভি-
বীক্ষ্য চক্ষুযা । হৃদগতাভিরশব্দাভিস্ক্রিশ্চতু-
র্বাঙ্গিরাচমেৎ ॥ চতুর্বেতি ভাবশুদ্ধ্যপে-
ক্ষয়া বিকল্পঃ । ন তু ফলভূয়স্বার্থং কল্পনা-
গৌরবাপত্তেঃ । বীক্ষণানুষ্ণয়োর্ভট্টভাষ্য-
মাধবাচার্য্যকৃতপরাশরভাষ্যোরপবাদমাহ
যমঃ । রাত্রাববীক্ষিতেনাপি শুদ্ধিরস্তা
মনীষিভিঃ । উদকে নাতুরাণাঞ্চ তথোষ্ণে-
নোষ্ণপায়িনাং ॥ আচামেদিত্যনুর্ত্তৌ
বশিষ্ঠঃ । প্রদরাদপি যা গোস্তুর্পণায় স্মর্য
বর্গরসদুষ্টিভির্যাশ্চ স্মরশুভাগমা ইতি ।

প্রদরো বিদীর্ঘভূভাগঃ । "অশুভাগমাঃ
অশুচিদেশাদাগতাঃ । যস্মিন্ দেশে বর্ণাদি-
দুষ্টিমেব তোয়ং তত্র তদপি গ্রাহ্যং ।
তথা চ মরীচিঃ । যেষু স্থানেষু যচ্ছৌচং
ধর্ম্মাচারশ্চ যাদৃশঃ । তত্র তন্মাবগম্যেত
ধর্ম্মস্তুত্রৈব তাদৃশঃ ॥ যেষু স্থানেষু যে
দেবা যেষু দেশেষু যে দ্বিজাঃ । যেষু
স্থানেষু যতোয়ং যা চ যত্রৈব মূর্ত্তিকা ॥ ॥
আচমনে উদকগ্রহণপ্রকারং পরিমাণ-
ঞ্চাহ ভরদ্বাজঃ । আয়তং পর্ব্বণাং কৃহ্না
গোকর্ণাকৃতিবৎ করং । সংহতাস্থুলিনা
তোয়ং গৃহীত্বা পাণিনা দ্বিজঃ ॥ মুক্তাস্থূঠ-
কনিষ্ঠাভ্যাং শেষেণাচমনঞ্চরেৎ । মাষ-
মজ্জনমাত্রাস্তু সংগৃহ্য ত্রিঃ পিবেদপঃ ॥
পাণিনা দক্ষিণেন । ত্রিঃ পিবেদক্ষিণে-
নাপি ইত্যাদিপূরাণোক্তেঃ । মার্কণ্ডেয়ঃ ।
সপবিত্রেণ হস্তেন কুর্যাদাচমনক্রিয়াং ।
নোচ্ছিষ্টং তৎ পবিত্রস্ত ভুক্তোচ্ছিষ্টস্ত
বর্জয়েৎ ॥ মদনপারিজাতে হারীতঃ ।
গ্রন্থির্ষস্য পবিত্রস্য ন তেনাচমনঞ্চরেৎ ।
গ্রন্থনাদ্গ্রন্থিরিতি সমুদ্রকরেহপি । আচ-
মনানুর্ত্তৌ দেবলঃ । ন গচ্ছন্ন শয়ানশ্চ ন
চলন্ন পরান্ স্পৃশন্ । ন হসম্ভৈব সং-
জল্পন্নাত্মানঞ্চৈব বীক্ষয়ন্ ॥ চলন্ কম্পমান
ইতি রত্নাকরঃ ॥ আত্মানং আত্মস্থানং
হৃদয়ং । বীক্ষয়মিতি স্বার্থে গিচ্ । কেশা-
ন্নীবীমধঃকায়ং ন স্পৃশন্ ধরণীমপি । যদি
স্পৃশতি চৈতানি ভূয়ঃ প্রক্ষালয়েৎ করং ॥
অধঃকায়ং নাভেরধঃপ্রদেশং । করং
দক্ষিণং । আচমনানুর্ত্তৌ গোভিলঃ ।

নাস্তরীয়েকদেশেন কল্পয়িত্বোত্তরীয়ক-
মিতি । অন্তরীয়মধঃপরীধানং তদেকদেশ
মুত্তরীয়ং কৃৎয়া মরীচিঃ । ন বহির্জানুস্বরয়া
নাসনস্থো ন চোখিতঃ । ন পাদুকাস্থো-
হনুচিত্তঃ শুচিঃ প্রযতমানসঃ ॥ উপস্পৃশু
দ্বিজো নিত্যং শুদ্ধঃ পূতো ভবেন্নরঃ ।
ভুক্তাসনস্থো নাচামেদ্ব্যকালে কদাচন ॥
জলস্থলোভয়কর্মানুষ্ঠানার্থস্ত জলস্থলৈক-
চরণেনাচমনং কর্তব্যমিত্যাহ পৈঠীনসিঃ ।
অন্তরুদকে আচাস্তোহস্তুরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
বহিরুদকে আচাস্তো বহিরেব শুদ্ধঃ স্যাৎ
তস্মাদন্তুরেকং বহিরেকঞ্চ কৃৎয়া পাদ-
মাচামেৎ সর্বত্র শুদ্ধো ভবতীতি । জলে
তুতিষ্ঠমাচামেৎ । জানোরুদ্ধং জলে তিষ্ঠ-
মাচাস্তঃ শুচিতামিয়াৎ । অধস্তাৎ শত-
কৃৎয়াহপি সমাচাস্তো ন শুধ্যতীতি
বিষ্ণুক্তেঃ ॥ হারীতঃ । আর্দ্রবাসা জলে
কুর্য়্যাত্তর্পণাচমনং জপং । শুদ্ধবাসাঃ
স্থলে কুর্য়্যাত্তর্পণাচমনং জপং ॥ কাত্যা-
য়নঃ । স্নানমাচমনং হোমং ভোজনং
দেবতার্চনং । প্রোচপাদো ন কুব্বীত
স্বাধ্যায়ং পিতৃতর্পণং ॥ আসনারুচপাদস্ত
জানুনোর্জ্জয়োস্তথা । কৃতাবসকৃথিকো
যস্ত প্রোচপাদঃ স উচ্যতে ॥ আসনারুচ-
পাদঃ আসনারোপিতপাদতলঃ । জানুনো-
র্জ্জয়োঃ কৃতাবসকৃথিকো বস্ত্রাদিনা কৃত-
পৃষ্ঠজানুজ্জাবন্ধঃ । তুঘয়েন ভেদপ্রতীতেঃ
প্রোচপাদস্য দ্বিবিধত্বং প্রতীয়তে ॥ * ॥
অত্র চ অনেকোদ্ধাছে দারুশিলে ভূমিসমে
ইষ্টকাশ্চ সঙ্কীর্ণীভূতা ইতি বোধায়ন-

বচনাত্তথাবিধে আরুচপাদোহপি কুর্য়্যাৎ ।
ব্যাসঃ । শিরঃ প্রাবৃত্য কর্ণং বা মুক্তকচ্ছ-
শিখোহপি বা । অকৃৎয়া পাদয়োঃ শৌচ-
মাচাস্তোহপ্যশুচির্ভবেৎ ॥ তথা । অপঃ
পাণিনখাগ্রেন আচামেদ্ব্যস্ত ব্রাহ্মণঃ ।
সুরাপানেন ততুল্যমিত্যেবমৃষিরব্রবীৎ ॥
সংবৃত্যেতি মুখং সংবৃত্য অলোমকোষ্ঠ-
স্পর্শো যথা ন ভবতীতি তাৎপর্যং । তথা
চ বশিষ্ঠঃ । আচাস্তঃ পুনরাচামেদ্ব্যাসো
বিপরিধায় চ । ওষ্ঠৌ চ সংস্পৃশু তথা
যত্র স্যাতামলোমকৌ ॥ এবঞ্চ প্রাগুক্ত-
হারীতবচনে ওষ্ঠয়োশ্চার্জনমুক্তং তৎ
সলোমকয়োরেবেতি । এতদনন্তরং বাম-
হস্তং পাদৌ শিরশ্চ দক্ষিণেন পাণিনা-
ভ্যক্ষয়েৎ । তথা চ কামধেনাবাপস্তম্বঃ ।
ত্রিরাচামেৎ হৃদগাভিস্তিরোষ্ঠৌ পরিমুজেৎ
দ্বিরিত্যেকে দক্ষিণেন পাণিনা সব্যং
প্রোক্ষ্য পাদৌ শিরশ্চেতি । গোভিলঃ ।
ত্রিরাচামেৎ দ্বিঃ পরিমুজীত পাদাবভ্যক্ষ্য
শিরোহভ্যক্ষয়েদिति ইন্দ্রিয়াণ্যন্দিঃস্পৃশেৎ
অক্ষিণী নাসিকে কর্ণাবিতি । ইন্দ্রিয়াণি
ইন্দ্রিয়ায়তনানি ইন্দ্রিয়াণামমূর্ত্ত্বাৎ ।
তিস্থভিরিতি তর্জ্জনীমধ্যমানামিকাভিঃ ॥* ॥
সর্বত্রোঙ্কুষ্ঠযোগেন আচমনম কারণমাহ
পৈঠীনসিঃ । অগ্নিরঙ্কুষ্ঠস্তস্মান্তেনাপি
সর্বানি স্থানানি স্পৃশেৎ ॥ নিষ্ঠীবনাদা-
বাচমনং যথা । বায়ুপুরাণে । নিষ্ঠীবনে
তথাভ্যঞ্জে তথা পাদাবসেচনে । উচ্ছ্রিক্তস্য
চ সংভাষাদশুচ্যপহতস্য চ ॥ সন্দেহেষু
চ সর্বেষু শিখাং মুক্তা তথৈব চ । বিনা

यज्जोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
 उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चास्त्यवासिनां ॥
 हारीतः । स्त्रीशूद्रोच्छिक्तसंभाषणे मूत्र-
 पुरीवोत्सर्गदर्शने देवमभिगस्तुकाम आचा-
 मेदिति । याज्वक्यः । स्नात्वा पीत्वा स्फुते
 श्लेष्टे भुङ्क्ता रथ्योपसर्पणे । आचास्त्यः पुन-
 राचामेदासो विपरिधाय च ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 होमे भोजनकाले च सक्यायोरुभयो-
 रपि । आचास्त्यः पुनराचामेदद्यत्रापि सकृत्
 सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः शुद्धः श्रुत्वा विष्णुं
 सनातनं ॥ * ॥ स्मृतिः । स्फुते निष्ठीविते
 श्लेष्टे परिधानेऽश्रुपातने । कर्णस्य एषु
 नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ अत्र
 हेतुमाह पराशरः । प्रभासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे
 कर्णे वसन्ति मयूरब्रवीत् ॥ सांख्यायनः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म-
 राट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । यः
 कर्णं कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वान् न
 संशयः ॥ * ॥ अथ दन्तधावनं । ब्रह्मशाता-
 तपः । मुखे पर्याषिते नित्यं भवत्यप्र-
 यतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्त्ये-
 दन्तधावनं ॥ * ॥ श्राद्धदिनादौ तस्य
 वर्ज्यत्वं यथा विष्णुः । श्राद्धे जन्मदिने चैव
 विवाहेऽर्जुनसुतवे । त्रते चैवोपवासे
 च वर्ज्येदन्तधावनं ॥ दन्तधावनमद्याहृद-
 ङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥ * ॥ दन्तुलग्रस्य
 दन्तुल्यत्वं यथा । गौतमः । दन्तुल्लिके

दन्तुल्यत्वं जिह्वाभिघर्षणात् प्राक् च्युते-
 रित्येके । च्युतेराश्राववद्विद्याग्निगर्भेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोग्यं
 दन्तुलग्रं अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः ।
 इदं कान्मुपलभ्यमानरसविषयं । दन्तुल-
 लग्रेषु रसवर्ज्यमिति शश्वचनात् । जिह्वा-
 भिघर्षणेऽपि अशक्योद्धरणे न दोषः ।
 भोजने दन्तुलग्निनिर्हत्याचमनकरेत् ।
 दन्तुलग्नमसंहाय्यं लेपं मन्येत दन्त-
 वत् ॥ न तत्र कुर्याद्वह्मशो यत्रमुद्धरणे
 पुनः ॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधादत्रणे
 कृते । इति देवलवचनात् । च्युतेरित्युप-
 लभ्यमानरसविषयं । आश्रावो लाला
 तद्वन्निगर्मित्यर्थः । अतएव शोणितं यथा
 न भवति तथा तृणादिनां दन्तुलग्निःसारणा-
 चरणं ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । नारदा-
 द्युक्तवाक्फेयमर्काङ्गुलमपाटितं । सत्रचं
 दन्तुकार्थं स्यात्तदत्रेण प्रधावयेत् ॥ उथाय
 नेत्रे प्रकाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्त्येदन्तुधावनं ॥
 आयुर्विलं यशो'वर्द्धः प्रजाः पशुवसूनि
 च । ब्रह्मप्रज्जां मेधां तन्नो वेहि वन-
 स्पते ॥ शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति
 शेषः ॥ * ॥ नरसिंहपुराणं । दन्तुकार्थस्य
 वक्त्यामि समासेन प्रशस्ततां । सर्वे कर्त्त-
 किनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ प्रमाणं
 शैल्यकाह विष्णुः । कनीन्यानिभुशैल्यां
 सकूर्त्तं द्वादशाङ्गुलं । प्रातर्भूत्वा च यत्-
 वाक् भक्त्येदन्तुधावनं ॥ प्रकाल्य भुङ्क्ता
 तज्जहाच्छुचौ देशे समाहितः । सकूर्त्तं

दलितार्थं । द्वादशाङ्गुलस्तु ह्यन्दो गेत-
 रेषां । द्वादशाङ्गुलस्तु विप्राणां कृत्रि-
 याणां नवाङ्गुलं । अर्थाङ्गुलस्तु वैश्यानां
 शूद्राणास्तु षडङ्गुलं । भक्षयेत् शान्त्रदृष्टानि
 पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥ * ॥ तिथिविशेषे
 तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुराणं । प्रति-
 पददर्शयिषु नवम्यांशैव सप्तमाः । दस्तानां
 कार्थसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं ॥
 अलाभे दस्तकार्थानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगणुसैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥
 गणुषस्य दस्तकार्थकार्याकारिद्धेहपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः । प्रतिपददर्शयिषु
 नवम्यां दस्तधावनं । पत्रैरन्यत्र कार्थैश्च
 जिह्वाल्लेखः सदैव हि ॥ * ॥ गुवाकादि-
 पत्रैर्दस्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः । गुवाकतालहिस्ताला-
 स्तथा ताडी च केतकी । खर्जूरनारिकेलौ
 च संप्रैते तृणराजकाः ॥ तृणराजशिरा-
 पत्रैर्धः कुर्यादस्तधावनं । तावद्वति
 चाणालो यावदगां नैव पशति ॥ परा-
 शरभाष्ये याज्ञवल्क्यः । नेष्टकालोऽ-
 पायाणैरितराङ्गुलिभिसुथा । त्यक्त्वा अना-
 मिकाङ्गुलीं वर्जयेदस्तधावनं ॥ * ॥
 प्राचेताः । मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्या-
 दस्तधावनं । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः
 पितृगणैः सह ॥ * ॥ श्रुतिः । वमस्तुं
 जृम्भमाणं कूर्कस्तुं दस्तधावनं । अत्यक्त-
 शिरसंशैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥
 हारीतः । शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः
 शुचिमविष्णुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये

चान्ये द्रुष्टचारिणः ॥ तथा । स्नानं दानं
 तपस्त्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गला-
 चारनियमाः शौचद्रुष्टस्य निष्फलाः ॥
 शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तर-
 स्तथा । मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भाव-
 शुद्धिस्तथापरं ॥ * ॥ अथ प्रातःस्नान-
 सङ्घे । ब्रह्मपुराणं । प्रातःस्नानं ततः
 कृत्वा संक्षेपेण यथोदितं । सक्याष्पापि
 तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥
 कात्यायनः । यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः । दस्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
 गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥ दस्तान् प्रक्षाल्य प्रात-
 रनातुरः स्नायात् ॥ * ॥ आतुरं विशेष-
 ष्यति आयुर्वेदीये । स्नानमदितनेत्रास्य-
 कर्णरोगातिमारिषु । आध्यानपीनसाजीर्ण-
 भुक्तवत्सु च गहितं ॥ तत्कालमाह
 विष्णुः । प्रातःस्नायारुणकिरणग्रस्तां प्राची-
 मवलोक्य स्नायात् । इति समुद्रकर-
 धृतं ॥ * ॥ श्रुतिकृतिलकं कुर्यात्
 स्नात्वा हस्तौ च भस्मना । दृष्टदोषविधा-
 तार्थं चाणालाद्यादिदर्शने ॥ उशनाः ।
 अभावे तुदकेनापि पितृदैवतमर्च-
 येत् । ब्रह्माणुपुराणे । कर्मादौ तिलकं
 कुर्याद्ब्रह्मपत्तं तद्वैष्णवं परं । गोप्रादानं
 जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥
 भस्मीभवति तत् सर्वमूर्ध्वपुत्रं विना कृतं ।
 ब्राह्मे । अमूर्धः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्य-
 मायुष्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं
 श्रुतिदा च प्रादेशिनी ॥ व्यासः । जाह्नवी-
 तीरसन्तुतां यदं यद्वा विभर्ति यः ।

विभक्तिं रूपं सोऽर्कश्च तमोनाशाय
केवलं ॥*॥ गोपीचन्दनमाह शतातपः।
गोमतीतीरसञ्जुतां गोपीदेहसमुद्भवां।
युदं युद्धा बहेदस्युत्तु सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे । उर्ध्वपुत्रं युदा
कुर्यात् त्रिपुत्रं भस्मना सदा । तिलकं
वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
उर्ध्वपुत्रं द्विजः कुर्यात् कत्रियश्च त्रि-
पुत्रकं । अर्द्धचन्द्रक वैश्याश्च वर्तुलं शूद्र-
योनियः ॥ * ॥ आतुराणास्तु । अशिरस्कं
भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणां ।
आर्द्धेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं
विदुः ॥ इति जावालवचनात् शिरो विहाय
गात्रप्रक्षालनं । तदशक्तवार्द्धवाससा गात्र-
मार्जनं कुर्यात् तदनन्तरं सक्यात् कुर्यात् ।
एतत्परमेव प्रातःसक्यात् ततः कुर्यात्
दन्तधावनपूर्वकमिति याज्जबक्यवचनं ।
इत्याहिकाचारतद्धं ॥

प्रातःसक्या (स्त्री) सक्यादेहपूर्वार्द्धं । तदुत्-
पत्तिर्बुधा । तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे बृह-
ल्लोहिततीरगात् । सक्यात् दृष्ट्वा पप्रच्छ
वशिष्ठः सादरस्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे निर्जनं ह्यं महीधरं ।
कश्च वा तनया गौरि किं वा तव चिकी-
र्षितं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि
शुभं न ते भवेत् । वदनं पूर्णचन्द्राभं
निश्चिकं वा कथं तव ॥ श्रीमार्कण्डेय
उवाच । तं श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य
महात्मानः । दृष्ट्वा च तन्महात्मानं जलस्त-
मिव पावकं ॥ शरीरध्वग्ब्रह्मार्च्यसदृशं

तं जटाधरं । सादरं प्रणिपत्यथ
सक्यावाच तपोधनं ॥ सक्यावाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तस्मै तपो-
धन । तव दर्शनमात्रेण तस्मै सेत्स्यति
वा विभो ॥ तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् निर्जनं
शैलमागता । ब्रह्मणोऽहं मनोज्ञाता
सक्या नाम्ना च विश्रुता ॥ नोपदेशमहं
जाने तपसो मुनिसन्तम । यदि ते युज्यते
शुभं मां ह्यं समुपदेशय ॥ एतच्चिकी-
र्षितं शुभं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुप-
स्थिता । चिन्तया परिशुभ्येह्यं वेपते
च मनः सदा ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच । आकर्ण्य
तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सूतः । स्वयं
स सर्वकृत्याज्ज्ञो नान्यत् किञ्चन पृच्छवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिधृतो-
द्यमां । वशिष्ठो मन्त्रयाक्त्रे शुरुवत्
शिष्यवत्तदा ॥ वशिष्ठ उवाच । परमं यो
महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमः
परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयतां ॥ मन्त्रे-
णानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
उं नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सस्तुतं ॥
मार्कण्डेय उवाच । उपदिश्य वशिष्ठोऽथ
सक्यायै तपसः क्रियां । तामाभाष्य
यथान्यायं तत्रैवास्तुर्दधे मुनिः ॥ यथोक्त-
स्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनं ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास
भक्तितः ॥ प्रसमस्तुन रूपेण यद्रूपं
चिन्तितं तया । पूरः प्रत्यक्षतां यात-
स्तथां विष्णुर्जगत्पतिः ॥ निमीलितक्या-

স্তশাস্ত্রং প্রবিশ্য হৃদয়ং হরিঃ । দিব্যে-
 স্তিতং দদৌ তস্মৈ বাচং দিব্যে চ চক্ষুধী ॥
 দিব্যং জ্ঞানং দিব্যচক্ষুর্দিব্যাং বাচমবাধ্য
 স্মা । প্রত্যক্ষং বীক্ষ্য গোবিন্দং তুষ্ঠাব
 জগতাং পতিং ॥ অথ তস্যাঃ শরীরস্ত
 বন্ধুলাজিনসংবৃতং । পরিক্ষীণং জটা-
 ত্রাণৈঃ পবিত্রং মূর্ধ্নি রাজিতং ॥ নিরীক্ষ্য
 রূপয়াবিষ্ঠো হরিঃ প্রোবাচ তামিদং ।
 শ্রীভগবানুবাচ । যঃ পশ্যতি সকামস্তাং
 পাণিগ্রাহয়ুতে তব । স সদ্যঃ ক্লীবতাং
 প্রাপ্য দুর্বলত্বং গমিষ্যতি ॥ পতিস্তব
 মহাভাগস্তপোরূপসমম্বিতঃ । সপ্তকল্পান্ত-
 জীবী চ ভবিষ্যতি সহ ত্বয়া ॥ অন্যচ্চ তে
 বদিষ্যামি পূর্বং যন্ননসি স্থিতং । অগ্নৌ
 শরীরত্যাগস্তে পূর্বমেব প্রতিশ্রুতঃ ॥ স
 চ মেধাতিথৈর্ষজ্ঞে মুনৈর্দ্বাদশবার্ষিকে ।
 যতপ্রজ্বলিতে বহ্নৌ ন চিরাৎ ক্রিয়তাং
 ত্বয়া ॥ তত্র গত্বা স্বয়ং ছন্নং মূনিভি-
 নোপলক্ষিতা । মৎপ্রসাদাহুফিজাতা তস্য
 পুত্রী ভবিষ্যসি ॥ যস্তে বা বাঞ্জুনীয়ো-
 হস্তি স্বামী মনসি কশ্চন । তন্নিধায় নিজ-
 ষাস্তে ত্যজ বহ্নৌ বপুঃ স্বকং ॥ নারায়ণঃ
 স্বয়ং সক্ষ্যাং পম্পর্শাথাগ্রপাণিনা । ততঃ
 পুরোধশময়ং তৎ শরীরমভূৎ ক্রণাং ॥
 সন্নিহ্নেহমৌ মহাযজ্ঞে মূনিভিনোপ-
 লক্ষিতা । তদা বিষ্ণোঃ প্রসাদেন সা
 বিবেশ বিধেঃ স্ততা ॥ বহ্নিস্তস্যাঃ শরীরং
 তদক্ষু । সূর্যস্য মণ্ডলে । শুদ্ধং প্রবেশয়া-
 মাস বিষ্ণোরেবাজ্জয়া পুনঃ ॥ সূর্যো দ্বিধা
 বিভজ্যাথ তৎ শরীরং তদা রথে । স্বকে

সংস্থাপয়ামাস প্রীতয়ে পিতৃদেবয়োঃ ॥
 যদূর্দ্ধভাগস্তস্যাস্ত শরীরস্য দ্বিজোত্তমাঃ ।
 প্রাতঃসক্ষ্যাভবৎ সা তু অহোরাত্রাদি-
 মধ্যগা ॥ যচ্ছেষভাগস্তস্যাস্ত অহোরাত্রান্ত-
 মধ্যগঃ । স সায়মভবৎ সক্ষ্যা পিতৃপ্রীতি-
 প্রিয়া সদা ॥ সূর্য্যোদয়াচ্চ প্রথমং যদা
 শ্রাদরুণোদয়ঃ । প্রাতঃসক্ষ্যা তদোদেতি
 দেবানাং প্রীতিকারিণী ॥ অস্তং গতে
 ততঃ সূর্য্যে শোণপন্ননিভা সদা । উদেতি
 সায়ংসক্ষ্যাপি পিতৃণাং মোদকারিণী ॥
 ইতি কালিকাপুরাণে ২২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 প্রাতঃকালকর্ডব্যবৈদিকতান্ত্রিকোপাসনা-
 বিশেষঃ । বৈদিকে তদনুষ্ঠানানি যথা ।
 মার্জনং ১ প্রার্থনং ২ প্রাণায়ামঃ ৩ আচ-
 মনং ৪ আপোমার্জনং ৫ অঘমর্ষণং ৬
 সূর্য্যোপস্থানং ৭ দেবতর্পণং ৮ সাবিত্র্যা-
 বাহনং ৯ সাবিত্রীধ্যানং ১০ সাবিত্রী-
 জপঃ ১১ সাবিত্রীবিমর্জনং ১২ আদিত্য-
 শুক্রপ্রীণনং ১৩ আত্মরক্ষণং ১৪ ঋদ্রোপ-
 স্থানং ১৫ ব্রহ্মাদিভ্যো জলদানং ১৬
 সূর্য্যর্ঘদানং ১৭ সূর্য্যনতিঃ ১৮ ॥ * ॥
 তান্ত্রিকে তদনুষ্ঠানানি যথা । মন্ত্রাচ-
 মনং ১ জলশুদ্ধিঃ ২ করন্যাসঃ ৩ অঙ্গ-
 ন্যাসঃ ৪ অঘমর্ষণং ৫ হস্তকালনং ৬
 আচমনং ৭ সূর্য্যর্ঘদানং ৮ গায়ত্র্যা
 জলদানং ৯ তর্পণং ১০ গায়ত্রীধ্যানং ১১
 গায়ত্রীজপঃ ১২ জপসমর্পণং ১৩ ইষ্ট-
 দেবধ্যানং ১৪ প্রাণায়ামঃ ১৫ মূলমন্ত্র-
 জপঃ ১৬ জপসমর্পণং ১৭ প্রাণায়ামঃ ১৮
 নমস্কারঃ ১৯ । ইতি স্মৃতিতন্ত্রে ॥

প্রাতঃস্নানং (ক্লী) প্রভাতকর্তব্যাবগাহনাদি ।
 যথা । উষঃকালে তু সংপ্রাপ্তে কৃত্বা চাব-
 শ্চকং বুধঃ । স্নায়াম্নদীষু শুদ্ধাস্থ শৌচং
 কৃত্বা যথাবিধি ॥ প্রাতঃস্নানেন পৃথুস্তে
 যেহপি পাপকৃতো জনাঃ । তস্মাৎ সর্ব-
 প্রযত্নেন প্রাতঃস্নানং সমাচরেৎ ॥ প্রাতঃ-
 স্নানং প্রশংসন্তি দৃষ্টাদৃষ্টকরং হি তৎ ।
 সুখমুপশু সততং লালাদ্যাঃ সংস্রবন্তি
 হি ॥ অতো নৈবাচরেৎ কৰ্ম্মাণ্যকৃত্বা
 স্নানমাদিতঃ । অলক্ষ্মীঃ কালকর্ণী চ
 দুঃস্বপ্নং দুর্বিচিন্তিতং ॥ প্রাতঃস্নানেন
 পাপানি ধুয়ন্তে নাত্র সংশয়ঃ । ন চ স্নানং
 বিনা পুংসাং প্রশান্ত্যং কৰ্ম্ম সংস্মৃতং ॥
 হোমে জপে বিশেষেণ তস্মাৎ স্নানং
 সমাচরেৎ । অশক্তাবশিরস্কন্ত স্নানমশু
 বিধীয়তে ॥ ইতি গারুড়ে ৫০ অধ্যায়ঃ ॥#॥
 অপি চ। প্রাতঃ সংক্ষেপতঃ স্নানং মধ্যাহ্নে
 বিধিবিস্তরং । প্রাতর্মধ্যাহ্নয়োঃ স্নানং
 বানপ্রস্থগৃহস্থয়োঃ ॥ যতেস্ত্রিসবনং প্রোক্তং
 সকৃত্ব ব্রহ্মচারিণঃ । অপি চ । উষ-
 স্ত্যষসি যৎ স্নানং সন্ধ্যায়ামুদিতে রবৌ ।
 প্রাজাপত্যেন তত্তুল্যং মহাপাতক-
 নাশনং ॥ যৎ ফলং দ্বাদশাব্দানি প্রাজা-
 পত্যৈঃ কৃতৈর্ভবেৎ । প্রাতঃস্নায়ী তদা-
 প্নোতি বর্ষেণ শ্রদ্ধয়াশ্বিতঃ ॥ য ইচ্ছেদ্বিপু-
 লান্ ভোগান্ চন্দ্রসূর্য্যগ্রহোপমান্ ।
 প্রাতঃস্নায়ী ভবেন্নিত্যং দ্বৌ মাসৌ মাঘ-
 কাঙ্কনৌ ॥ ঘটতিলী মাঘমাসস্ত প্রাতঃ-
 স্নায়ী হবিষ্যভুক্ । অতিপাপং মহাঘোরং
 মাসাদেব ব্যপোহতি ॥ মাতরং পিতর-

ঞ্চাপি ভ্রাতরং সুহৃদং গুরুং । যমুদ্দিশু
 নিমজ্জেত দ্বাদশাংশং লভেত্তু সঃ ॥ ইতি
 গারুড়ে ২১৫ অধ্যায়ঃ ॥

প্রাতরাশঃ (পুং) প্রাতঃকালীনভোজনং ।
 তৎপর্যায়ঃ । কল্যবর্ত্তঃ ২ । ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ প্রাতর্ভোজনং ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ কল্যজঙ্ঘিঃ ৪ । ইতি জটাধরঃ ॥
 প্রাতর্গেয়ঃ (পুং) প্রাতঃকালে গেয় ঐশ্বরাদি-
 র্ঘৈঃ । স্তুতিপাঠকঃ । তৎপর্যায়ঃ । স্তুতি-
 ব্রতঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ প্রাতঃ-
 গাতব্যে ত্রি ॥

প্রাতর্ভোক্তা [ঋ] (পুং) কাকঃ । ইতি
 শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্রাতে ভোজনকর্ত্তরি
 ত্রি ॥

প্রাতর্ভোজনং (ক্লী) প্রাতরাশঃ । ইতি জটা-
 ধরঃ ॥

প্রাতিকা (স্ত্রী) জবা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রাতিপদিকঃ (পুং) অগ্নিঃ । যথা । ইথস্তূতো
 মহানগ্নিব্রহ্মক্রোধোদ্ভবো মহান্ । উবাচ
 দেবং ব্রহ্মাণং তিথির্মে দীয়তাং প্রভো ।
 যস্যামহং সমস্তশু জগতঃ খ্যাতিমাপুয়াং ॥
 ব্রহ্মোবাচ । দেবানামথ যক্ষাণাং গন্ধর্বা-
 গাঞ্চ সত্তম । আদৌ প্রতিপদা যেন ত্বমুৎ-
 পন্নোহসি পাবক ॥ ত্বংপদাৎ প্রাতি-
 পদিকং সংভবিষ্যস্তি দেবতাঃ । অতন্তে
 প্রতিপন্নাম তিথিরেষা ভবিষ্যতি ॥ ইতি
 বরাহপুরাণং ॥ নাস্মি ক্লী । যথা । অর্ধাভু-
 বিভক্ত্যর্থবৎ প্রাতিপদিকং । ইতি স্থপদ্ম-
 ব্যাকরণং ॥

প্রাতিভাব্যং (ক্লী) প্রতিভুবো ভাবঃ । জামিনী

ইতি ভাসা । যথা । সাক্ষিৎ প্রাতিভাব্যৎ
দানং গ্রহণমেব চ । বিভক্তা ভ্রাতরঃ কুর্যু-
র্নাবিভক্তাঃ পরস্পরং ॥ ইতি দায়ভাগঃ ॥

প্রাতিসিকং (ত্রি) অসাধারণং । তৎপর্যায়ঃ ।
অত্য়াসাধারণং ২ আবেশিকং ৩ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাতিহারঃ } (পুং) প্রাতিহারিকঃ । ইত্য-
প্রাতিহারকঃ } মরটীকায়ং ভরতঃ ॥

প্রাতিহারিকঃ (পুং) মায়াকারঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রাতিপঃ (পুং) প্রতীপপূজঃ । শান্তনুরাজঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রাথমকল্লিকঃ (পুং) প্রথমারক্বেদাধ্যয়নঃ ।
প্রথমং শিক্ষণীয়ং কল্পং শাস্ত্রমধীতে যঃ
ইত্যর্থে কিকঃ । তৎপর্যায়ঃ । শৈক্ষঃ ২ ।
ইত্যমরভরতো ॥

প্রাথমিকঃ (ত্রি) প্রথমভবঃ । যথা । যত্রা-
বিরলক্রমেণ সিদ্ধিসিষাধয়িষানুন্নিতয়স্তত্র
দ্বিতীয়ক্ষেণে পক্ষতাসম্পত্ত্যর্থং দ্বিতীয়ঃ
সিষাধয়িষাবিরহো বিশেষণমস্ত সিদ্ধেঃ
প্রাথমিকস্ত কিমর্থং । ইতি পক্ষতাশিরো-
মণিঃ ॥

প্রাথম্যং (ত্রি) প্রথমশ্চ ভাবঃ । যথা । অস্মাভি-
রেব প্রাথম্যেন নানামুনীনাং বচনৈরেব-
শ্বিধো নিবন্ধঃ ক্রিয়তে । ইতি বিজয়-
রক্ষিতঃ ॥

প্রাচুঃ [স্] ব্য নাম । প্রাকাশ্চং । স্ফুটৎ ।
তৎপর্যায়ঃ । আবিঃ ২ । যথা । প্রাচু-
রাস্মিৎ । আবির্ভূতঃ । ইত্যমরভরতো ॥
প্রকাশঃ । সম্ভাব্যং । বৃত্তিঃ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

প্রাচুর্ভাবঃ (পুং) আবির্ভাবঃ । যথা । বপুঃ
প্রাচুর্ভাবাদনুন্নিতমিদং জন্মনি পুরা । ইতি
কুবলয়ানন্দঃ ॥

প্রাদেশঃ (পুং) তর্জ্জনীমহিতবিস্তৃতা
ইত্যমরঃ ॥ দেশমাত্রং । যথা । প্রাদেশো
দেশমাত্রে চ তর্জ্জ্জগুষ্ঠসাম্মিতে । ইতি
মেদিনী ॥ অঙ্গুষ্ঠশ্চ প্রদেশিণ্যা ব্যাসঃ
প্রাদেশ উচ্যতে । ইতি দেবীপুরাণকঃ ॥

প্রাদেশনং (ক্লী) দানং । ইত্যমরঃ ॥

প্রাদোষঃ } (ত্রি) প্রাদোষসম্বন্ধী । ইতি
প্রাদোষকঃ } সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥

প্রাধান্যং (ক্লী) প্রধানত্বং । প্রধানশ্চ ভাবঃ ।
যথা । বেদার্থোপনিবন্ধত্বাৎ প্রাধান্যং
হি মনোঃ স্মৃতং । ইতি বর্ম্মদীপিকা ॥

প্রাধ্বং ব্য অনুকূলং । ইত্যমরঃ ॥ নত
ইতি মেদিনী

প্রাধ্বঃ (ত্রি) দূরপথঃ । প্রধ্বঃ । বন্ধঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ রথঃ । ইতি বোপদেবঃ ॥

প্রান্তঃ (পুং) অন্তভাগঃ । শেষসীমা । যথা ।
প্রান্তেষু সংসক্তনমেরুশাখং ধ্যানাস্পদং
ভূতপতের্বিবেশ ॥ ইতি কুমারতৃতীয়-
সর্গঃ ॥

প্রান্ততঃ [স্] ব্য প্রান্তভাগে । যথা । প্রাচীরং
প্রান্ততো বৃতিঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রান্তরং (ক্লী) দূরশূন্যোহধ্বা । ইত্যমরঃ ॥
ছায়াতরুজলাদিরহিতে পথি প্রান্তরং
দূরং শূন্যো দূরশূন্যঃ দূরশাসৌ শূন্যশ্চেতি
বা দূরশূন্যো জলাদিবর্জিতত্বাৎ ঐদৃক্
যোহধ্বা স প্রান্তরমিত্যম্বয়ঃ । প্রকৃষ্ট-
মন্তরং ব্যবধানমবকাশো বা অত্রৈতি

प्राप्तुरं । इति भरतः ॥ विपिनं ।
 कोटरं । इति मेदिनी ॥
 प्राप्तशून्यं (क्ली) दूरशून्यपथः । छायादि-
 रहितपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रापणं (क्ली) नयनं । प्राप्तिः । प्राप्ति-
 प्रेरणा । प्रकर्षण व्यापनं । ञ्यन्ता-
 दण्यन्ताद्वा प्रपूर्वापधातोर्भावे अनट्
 प्रत्ययः ॥
 प्रापणिकः (पुं) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 प्रापणीयं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययः ॥
 प्रापेयः (पुं) गङ्गर्कगणविशेषः । यथा ।
 प्रवाच्य जनयं पूत्रान् दिव्यान् वै
 गायनोत्तमान् । चतुर्दश देवगङ्गर्काः
 प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ इत्यग्निपुराणं ॥
 प्रापुः (त्रि) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणि-
 हितः २ । लक्षः । तत्पर्यायः । विमः २
 भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्य-
 मरः ॥
 प्रापुपकृत् (त्रि) मृतं । इत्यमरः ॥
 प्रापुभावः (पुं) जातोक्कः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ लक्षसत्तादौ त्रि ॥
 प्रापुरुपः (त्रि) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्य-
 मरः ॥ रूपवांश्च ॥
 प्रापुव्यं (त्रि) प्राप्यं । प्राप्यते यं ।
 प्रपूर्वापधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययः ॥
 प्राप्तिः (स्त्री) उदयः । धनादिवृत्तिः । अधि-
 गमः । लातः । इत्यमरभरतौ ॥ प्रापणं ।
 संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमा-

दयैकैश्वर्यास्तुर्गतैश्वर्याविशेषः । स च अती-
 प्तितप्रापणं । इति हेमचन्द्रः भरतश्च ॥
 प्राप्यं (त्रि) प्रापुव्यं । तत्पर्यायः ।
 गम्यं २ समासाद्यं ३ । इत्यमरः ॥
 प्राबोधिकः (पुं) उषःकालः । इति शब्द-
 माला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥
 प्राभवं (क्ली) श्रेष्ठत्वं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राभाकरः (पुं) गीतांसकविशेषः । यथा ।
 व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरण-
 पूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं
 प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेय-
 मित्यादिना । इति व्याप्तिग्रहोपायशिरो-
 मणिः ॥ प्राभाकरमते व्याप्तेः सकृद्दर्शन-
 गम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-
 गम्या सा । इति व्याप्तिग्रहोपायचिन्ता-
 मणिः ॥
 प्राभूतं (क्ली) उपटोकनं । इत्यमरः ॥
 प्राभूतकं (क्ली) प्राभूतं । तत्पर्यायः ।
 कौशलिका २ । इति हारावली ॥
 प्रामाद्यः (पुं) वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वार्थे ष्ये प्रमादः । तस्य भावे क्ली ॥
 प्रामाणिकः (त्रि) हेतुकः । मर्यादाईः ।
 शास्त्रज्ञः । परिच्छेदकः । प्रमाणकर्त्ता ।
 इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि षिकप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यं (क्ली) प्रमाकरणत्वं । प्रमाणशब्दात्
 भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥
 प्रामाण्यवादः (पुं) प्रमाकरणताकथनं ।
 तद्वति तत्प्रकारकस्वरूपप्रमात्कथनं ।
 चिन्तामणिन्यायग्रहविशेषः । इति पूर्वा-
 चाख्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव पञ्चनिमग्न-

মুদ্দিধীর্ষুরক্ষাদশস্ব বিদ্যাশ্বানেষভ্যর্হিত-
তমামাশ্বিকীং পরমকারুণিকো মুনিঃ
প্রাণিনায় । তত্র প্রেক্ষাবৎ প্রবৃত্তার্থং
প্রমাণাদিপদার্থতত্ত্বজ্ঞানামিঃশ্রেয়সাধিগম
ইত্যাদাবসূত্রয়ৎ । তেষু প্রমাণাধীনা
সর্বেষাং ব্যবস্থিতিরিতি প্রমাণতত্ত্বমত্র
বিবিচ্যতে । ইত্যাदि গঙ্গেশোপাধ্যায়ঃ ॥
প্রামীত্যং (ক্লী) ঋণং । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
যুতত্বঞ্চ ॥

প্রায়ঃ (পুং) মরণং । অনশনযুত্ব্যঃ । তুল্যং ।
বাল্ল্যং । ইতি মেদিনী ॥ বয়ঃ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রায়ঃ [স্] ব্য বাল্ল্যং । ইত্যমরঃ ॥

প্রায়শ্চিত্তং (ক্লী) পাপক্ষয়মাত্রসাধনং কৰ্ম্ম ।
যথা হারীতঃ । প্রযতত্বাদ্বোপচিতমশুভং
নাশয়তীতি প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্য ব্যুৎ-
পত্তিযথা । অঙ্গিরাঃ । প্রায়ো নাম তপঃ
প্রোক্তং চিত্তং নিশ্চয় উচ্যতে । তপো
নিশ্চয়সংযুক্তং • প্রায়শ্চিত্তমিতি স্মৃতং ॥
নিশ্চয়সংযুক্তম্পাপক্ষয়সাধনত্বেন নিশ্চিত-
মিত্যর্থঃ ॥ * ॥ পাপস্ত বৈদিকপ্রতিপাদ্যো-
হনর্থঃ । অনর্থশ্চানিষ্টসাধনং । পাপ-
কারণযুক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন । যথা । বিহিত-
স্যাননুষ্ঠানামিন্দিতস্য চ সেবনাৎ । অনি-
গ্রহাচ্ছেদ্রিয়াণাং নরঃ পতনমুচ্ছতি ॥ * ॥
পাপবিশেষেণাবস্থা বিশেষমাহ মনুঃ ।
শরীরজৈঃ কস্মদোষৈর্ঘাতি স্বাবরতাং নরঃ ।
বম্ভচিকৈঃ পক্ষিযুগতাং মানসৈরস্ত্যজাতি-
তাং ॥ ইহ দুশ্চরিতৈঃ কেচিৎ কেচিৎ
পূর্বকৃতৈস্তথা । প্রাপ্নুবন্তি ছুরান্নানো

নরা রূপবিপর্ধ্যয়ং ॥ যমঃ । সুরাপো
ত্রক্ষহা গোম্বঃ স্ববর্ণস্তেয়কৃম্নরঃ । পতিতৈঃ
সংপ্রযুক্তশ্চ কৃতম্নো গুরুতল্পগঃ । এতে
পতন্তি সর্বেষু নরকেষুপূর্বশঃ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তমাহাত্ম্যং যথা । অঙ্গিরাঃ ।
উদ্বাচ্ছন্ বহুদাদিত্যস্তমঃ সর্বেং ব্যপো-
হতি । তদ্বৎ কল্যাণমাতিষ্ঠন্ সর্বেং পাপং
ব্যপোহতি ॥ পাপক্ষেৎ পুরুষঃ কৃহ্না
কল্যাণমভিপদ্যতে । মুচ্যতে পাতকৈঃ
সর্বেষ্মহাভৈরিব চন্দ্রমাঃ ॥ কল্যাণং
প্রায়শ্চিত্তং ॥ * ॥ তস্মাবশ্যকর্তব্যত্বমাহ
যমঃ । তপসোহস্তে বিশুদ্ধ্যন্তি কৰ্ম্মণাং
বা পরিক্ষয়াৎ । তস্মাৎ কর্তব্যমেতৈস্ত
প্রায়শ্চিত্তং বিশুদ্ধয়ে ॥ কৰ্ম্মণাং ভোগেন
পরিক্ষয়াদিত্যর্থঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাহত্বমাহ
মনুঃ । অকুব্বন্ বিহিতং কৰ্ম্ম নিষিদ্ধস্ত
সমাচরন্ । প্রসজংশ্চেন্দ্রিয়ার্থেষু প্রায়-
শ্চিত্তীয়তে নরঃ ॥ * ॥ অজ্ঞানাদ্যদি বা
জ্ঞানাৎ কৃহ্না কৰ্ম্ম বিগর্হিতং । তস্মা-
দ্বিমুক্তম্বিচ্ছন্ দ্বিতীয়ং ন সমাচরেৎ ॥ * ॥
প্রায়শ্চিত্তস্য কাম্যত্বং নৈমিত্তিকত্বং
নিত্যত্বঞ্চ যথা । জাবালঃ । কাম্যানাং
সফলার্থঞ্চ দোষঘাতার্থমেব চ । অতঃ
কাম্যং নৈমিত্তিকঞ্চ প্রায়শ্চিত্তমিতি স্থিতিঃ ॥
চরিতব্যমতো নিত্যং প্রায়শ্চিত্তং বিশু-
দ্ধয়ে । নিন্দ্যৈশ্চ লক্ষণৈর্যুক্তা জায়ন্তে
নিষ্কৃতৈনসঃ ॥ * ॥ জ্ঞানাজ্ঞানকৃতপাপয়োঃ
প্রায়শ্চিত্তভেদো যথা । অঙ্গিরাঃ । অকামতীঃ
কৃতে পাপে প্রায়শ্চিত্তং ন কামতঃ ।
স্বাত্ত্বকামকৃতে যত্নু দ্বিগুণং বুদ্ধিপূর্বকৈঃ ॥ * ॥

অথ প্রায়শ্চিত্তিনস্পর্গদুপস্থানং । তত্রা-
 দ্ধিরাঃ । কৃতে নিঃসংশয়ে পাপে ন ভূঞ্জী-
 তানুপস্থিতঃ । ভূঞ্জানো বর্দ্ধয়েৎ পাপ-
 মসত্যং পর্যদি ক্রবন্ ॥ সচেলং বাগ্নতঃ
 স্নাত্বা ক্লিন্নবাসাঃ সমাহিতঃ । উপস্থায়
 ততঃ শীঘ্রমার্ভিমান ধরণীং গতঃ । গাত্রৈশ্চ
 শিরসা চৈব ন চ কিঞ্চিদুদাহরেৎ ॥ উপ-
 স্থানঞ্চ ব্রাহ্মণান্ বস্ত্রাদিনা তোষয়িত্বা
 কাম্যং । মহৎসু পাপেষু রাজ্জোহুপ্যপ-
 স্থিতঃ কার্যেত্যাহ দেবলঃ । স্বয়ং বা
 ব্রাহ্মণৈঃ কৃচ্ছ্রমল্লদোসে বিদীয়তে । রাজ্জা
 চ ব্রাহ্মণৈশ্চৈব মহৎসু পরিচক্ষতে ॥ * ॥
 পরিসদমাহাঙ্গিরাঃ । একবিংশতিসংখ্যা
 কৈর্মাংসাংসাবেদপারগৈঃ । বেদাঙ্গকুশলে-
 শ্চৈব পরিমৎ সং প্রকল্পয়েৎ ॥ চাতুর্বিদ্যং
 বিকল্পী চ অঙ্গবিদ্বন্মপাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্র-
 মিণো বুদ্ধাঃ পর্যৎ স্যাভু দশাবরা ॥ মনুঃ ।
 ত্রৈবিদ্যো হেতুকস্তকী নৈরুক্তো ধর্ম-
 পাঠকঃ । ত্রয়শ্চাশ্রমিণঃ পূর্বে পর্যৎ স্যাভু
 দশাবরা ॥ অঙ্গিরাঃ । এষা তু লঘুকার্বেষু
 মধ্যমেষু তু মধ্যমা । মহাপাতকিশোধেষু
 শতশো ভূয় এব বা ॥ প্রদর্শনার্থমিদং ।
 যাবদ্বিরেব নিরূপণং তাবদ্বিরেব পরিমৎ ।
 দৃষ্টার্থত্বাদেব তস্তাঃ । তথা চ যমঃ । একো
 দ্বৌ বা ত্রয়ো বাপি যদক্রয়ুর্ধর্মপাঠকাঃ ।
 স ধর্ম ইতি বিজ্ঞেয়ো নেতরেষাং সহ-
 স্রশঃ ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তাকথনে দোষো
 যথা । আর্তানাং মার্গমাণানাং প্রায়-
 শ্চিত্তানি যে দ্বিজাঃ । জানন্তো ন প্রযচ্ছন্তি
 তেহপি তদ্রোমভাগিনঃ ॥ * ॥ অনর্চ্চিত্তৈ-

রনাতুতৈরপৃষ্টৈশ্চৈব সংসদি । প্রায়-
 শ্চিত্তং ন বক্তব্যং জানদ্বিরপি জল্পতঃ ॥
 ন্যায়তো মার্গমাণস্য ক্ষত্রিয়াদেঃ প্রণা-
 মিনঃ । অন্তরা ব্রাহ্মণং ক্ষত্র্য ব্রতমেতৎ
 সমাদিশেৎ ॥ * ॥ হারীতঃ । যথায়্যো
 যথাকালং যথাপ্রাণঞ্চ ব্রাহ্মণে । প্রায়-
 শ্চিত্তং প্রদাতব্যং ব্রাহ্মণৈর্ধর্মপাঠকৈঃ ॥
 তস্মাৎ কৃচ্ছ্রমথাপ্যর্দ্ধং পাদং বাপি বিধা-
 নতঃ । জ্ঞাত্বা বলাবলং কালং প্রায়শ্চিত্তং
 প্রকল্পয়েৎ ॥ * ॥ অশক্তাবনুগ্রহমাহ
 পরাশরঃ । দুর্বলেহনুগ্রহঃ কার্য্যস্তথা
 বৈ শিশুবৃদ্ধয়োঃ । অতোহন্যথা ভবেদ্রোম
 স্তস্মান্নানুগ্রহী ভবেৎ ॥ * ॥ স্নেহাদিনানু
 গ্রহে দোষো যথা । স্নেহাদ্বা যদি বা
 লোভাৎ মোহাদজ্ঞানতোহপি বা । কুর্ষ-
 স্ত্যানুগ্রহং যে তু তৎ পাপং তেষু গচ্ছতি ॥
 শাস্ত্রীয়প্রায়শ্চিত্তমুদাহৃত্য পশ্চাদনুগ্রহঃ
 কার্য্য ইত্যাহাঙ্গিরাঃ । কৃত্বা পূর্বমুদাহারং
 যথোক্তং ধর্মবক্তৃভিঃ । পশ্চাৎ কার্য্যানু-
 সারেণ শক্ত্যা কুর্ষস্ত্যানুগ্রহং ॥ * ॥ বৃদ্ধ-
 ত্বাদিভেদাৎ প্রায়শ্চিত্তং যথা । অশীতি-
 র্ষশ্চ বর্ষাণি বালো বাপ্যনমোড়শঃ । প্রায়-
 শ্চিত্তার্দ্ধমর্হন্তি ত্রিয়ো রোগিণ এব চ ॥ * ॥
 অথ পাপনিক্রমণাদিঃ । তত্র মনুঃ ।
 ধ্যাপনেনানুতাপেন তপসাধ্যয়নেন চ ।
 পাপকৃশ্মুচ্যতে পাপাত্তথা দানেন চাপদি ॥
 আপদীত্যনেন অধ্যয়নতপসোর্দানমনুকল্প
 ইত্যুক্তং । এতচ্ছিন্দ্যতিরিক্তরিষয়ং ।
 হিংসায়ান্ত দানং মুখ্যং । যথা ভবিষ্যে ।
 হিংসাত্মকানাং সর্বেষাং কীর্ত্তিতানাং

মনীষ্মিতিঃ । 'প্রায়শ্চিত্তকদম্বানাং দানং
প্রথম উচ্যতে ॥ তথা মনুঃ । দানেন বধ-
নির্গে কং সর্পাদীনাশক্ৰুবন । একৈকশ-
শচরেং কৃচ্ছ্রঃ দ্বিজঃ পাপাপনুভয়ে ॥ * ॥
সামান্যপ্রায়শ্চিত্তানি যথা সম্বর্তঃ । হিরণ্য-
দানং গোদানং ভূমিদানং তথৈব চ । নাশ-
য়ন্ত্যাশু পাপানি মহাপাতকজাণ্যপি ॥ যমঃ ।
শোষণেন শরীরস্য তপসাধায়নেন চ । পাপ
কৃচ্ছ্র্যেতে পাপাং দানেন চ দমেন চ ॥ মনুঃ ।
কৃচ্ছ্রা পাপং হি সন্তপ্য তস্মাৎ পাপাং
প্রমুচ্যতে । নৈকং কুর্যাৎ পুনরিত্তি
নিবৃত্ত্যা পুয়তে নরঃ ॥ বিষ্ণুপুরাণং । প্রায়-
শ্চিত্তান্যশেষাণি তপঃকর্ম্মাঙ্কানি বৈ ।
যানি তেষামশেষাণাং কৃষ্ণানুসরণং পরং ॥
যমঃ । গবাহিকা দেবপূজা বেদাভ্যাসঃ
সরিৎপ্লবঃ । নাশয়ন্ত্যাশু পাপানি মহা-
পাতকজান্যপি ॥ গোতমঃ । হিরণ্যং গো-
র্কাসোসোহশ্বো ভূমিস্তিলা স্নাতমন্নং ইতি
দেয়ানি । এতান্যেবানাদেশে বিকল্পেন
ক্রিয়েরন্ এনসি লঘুনি লঘুনি গুরুণি
গুরুণি । বিষ্ণুপুরাণং । এবং বিষয়ভেদাধৈ
বাবস্ত্যপ্যানি পুত্রক । প্রায়শ্চিত্তানি
সর্ক্বাণি গুরুণি চ লঘুনি চ ॥ অন্যথা হি
মহাবাহো লঘুনা মুপদেশতঃ । গুরুণামুপ-
দেশো হি নিশ্চয়োজনতাং ব্রজেৎ ॥ মহা-
ভারতে । যদ্যকার্য্যশতং কৃচ্ছ্রা কৃতং
গঙ্গাভিষেচনং । সর্ক্বং দহতি গঙ্গাস্তমূল-
রাশিমিবানলঃ ॥ * ॥ ব্রতানি শুদ্ধিকারণা-
ন্থাহ বিশ্বামিত্রঃ । কৃচ্ছ্রং চান্দ্রায়ণাদীনি
শুদ্ধ্যভ্যুদয়কারণং । প্রকাশে বা রহস্বে

বা সংশয়েহনুক্তকে ক্ষুটে ॥ প্রাজাপত্যঃ
শান্তপনঃ শিশুকৃচ্ছ্রঃ পরাকবঃ । অতি-
কৃচ্ছ্রঃ পর্ণকৃচ্ছ্রঃ সৌম্যঃ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রকঃ ॥
মহাশান্তপনঃ শুদ্ধো তপুরুচ্ছ্রস্ত পাবনঃ ।
জলোপবাসকৃচ্ছ্রশ্চ ব্রহ্মকৃচ্ছ্রস্ত শোধকঃ ॥
এতে সমস্তা ব্যস্তা বা প্রত্যেকমেকশো-
হপি বা । পাতকাদিষু সর্ক্বেষু পাপকেষু
প্রযত্নতঃ ॥ কাশ্যাশ্চান্দ্রায়ণৈর্গুক্তাঃ কেবলা
বা বিশুদ্ধয়ে । শিশুচান্দ্রায়ণং প্রোক্তং
যতিচান্দ্রায়ণং তথা । যবমধ্যং তথা
প্রোক্তং তথা পিপীলিকারুতি ॥ উপবাস-
দ্বিরাত্রং বা মাসঃ পক্ষস্তদন্ধকং । ষড়্হ-
দ্বাদশাহাদি কার্য্যং শুদ্ধিকলাথিনা ॥ উপ-
পাতকযুক্তানামনাদিষ্ঠেযু চৈব হি ।
প্রকাশে চ রহস্বে চ অভিসম্বাদ্যপে-
ক্ষয়া ॥ জাতিশক্তিগুণান্ দৃষ্টা সর্ক্বদ্বুদ্ধি-
কৃতং তথা । অনুবন্ধাদিকং দৃষ্টা সর্ক্ববং
কার্য্যং যথাক্রমং ॥ প্রকাশকৃতে পাপে
ব্রতানি মুখ্যানি । রহস্কৃতে জপাদীনি ।
যথা প্রাজাপত্যাদীণ্যভিধায় মনুঃ । এতৈ-
দ্বিজাতয়ঃ শোধ্যা ব্রতৈরাবিষ্কৃতৈনমঃ ।
অনাবিষ্কৃতপাপাংস্ত মন্ত্রৈর্হোমৈস্ত শোধ-
য়েৎ ॥ দেবলঃ । প্রকাশ উক্তং নংকিকিৎ
বিংশভাগো রহস্কৃতে । ত্রিংশভাগঃ যষ্টি-
ভাগঃ কল্পো জাত্যাদ্যপেক্ষয়া ॥ ইতি
প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্ত-
পূর্ক্বাহকৃত্যং । শঙ্খলিখিতৌ । বাপ্য ক্বেশ-
নখান্ পূর্ক্বং স্নতং প্রাশ্য বহিনিশি ।
প্রত্যেকং নিয়তং কালমান্নো ব্রত-
মাদিশেৎ । প্রায়শ্চিত্তমুপাসীনো বাগ্নত-

দ্বিসবনং স্পৃশেৎ ॥*॥ কেশধারণেচ্ছায়াং
 দ্বিগুণত্রতাদিকমাহ হারীতঃ । রাজা বা
 রাজপুত্রো বা ব্রাহ্মণো বা বহুশ্রুতঃ ।
 কেশানাং বপনং কৃত্বা প্রায়শ্চিত্তং সমা-
 চরেৎ ॥ কেশানাং ধারণার্থস্তু দ্বিগুণং
 ত্রতমাচরেৎ । দ্বিগুণে তু ত্রতে চীর্ণে
 দ্বিগুণা দক্ষিণা ভবেৎ ॥ * ॥ বিদ্বদ্বিপ্রনৃপ-
 স্ত্রীণাং নেঘ্যতে কেশবাপনং । ঋতে মহা-
 পাতকিনো গোহস্তশ্চাবকীর্ণিনঃ ॥ * ॥
 মধবাস্ত্রীণাং বিশেষমাহ ভবদেবভট্টপুত্রং
 বচনং । বপনং নৈব নারীণাং নানু-
 ব্রজ্যা জপাদিকং । ন গোষ্ঠে শয়নং তাসাং
 ন চ দদ্যাৎগবাজিনং ॥ সর্বান্ কেশান্
 সমুদ্বৃত্য ছেদয়েদঙ্গুলিদ্ধয়ং । সর্বত্রৈবং
 হি নারীণাং শিরসো মুণ্ডনং স্মৃতং ॥ * ॥
 অথ ধেনুমূল্যব্যবস্থা । তত্র সম্বর্ভঃ ।
 প্রাজাপত্যত্রতাশক্তৌ ধেনুং দদ্যাৎ
 পয়স্বিনীং । ধেনোরভাবে দাতব্যং তুল্যং
 মূল্যং ন সংশয়ঃ ॥ পয়স্বিনীমিতি বিশে-
 যণং দুহ্মোপযোগায় । স চ বৎসং বিনা
 ন সস্তবতি । অতঃ সবৎসায়্য এব দানং
 মুখ্যং । তদভাবে যথোচিতং মূল্যং ।

তদসম্ভবে পুরাণত্রয়ং । দ্বাত্রিংশৎপণিকা
 গাবো বৎসঃ পৌরাণিকো । ভবেদিত্তি
 কাত্যায়নবচনাৎ ॥ ষট্‌ত্রিংশতমিতি
 কৃত্বা পঠন্তি । ধেনুঃ পঞ্চভিরাঢ্যানাং
 মধ্যানাং ত্রিপুরাণিকী । কার্ষাপণৈকমূল্য
 হি দরিদ্রাণাং প্রকীৰ্ত্তিতা ॥ * ॥ প্রায়-
 শ্চিত্তোত্তরকর্তব্য্যাণি যথা । ভবিষ্যে ।
 ক্রিয়তে শুদ্ধয়ে যত্নুব্রাহ্মণানাস্তু ভোজনং
 শুদ্ধার্থমিতি তৎ প্রোক্তং বৈনতেয়
 মনীষিভিঃ ॥ জাবালঃ । আরন্তে সর্ব-
 কৃচ্ছাণাং সমাপ্তৌ চ বিশেষতঃ । আজ্যে-
 নৈব হি শালাগ্নৌ জুহুয়াদাহুতীঃ পৃথক্ ।
 শ্রাদ্ধং কুর্যাদব্রতশ্রান্তে গোহিরণ্যান-
 দক্ষিণং ॥ * ॥ প্রায়শ্চিত্তানস্তরং গোভ্যো
 যবসং দদ্যাৎ । যদি তু গাবস্তদত্ততৃণং ন
 গৃহ্নীযুস্তদা পুনস্তৎপ্রায়শ্চিত্তমনুতিষ্ঠেৎ ।
 যথা হারীতঃ । স্বশিরসা যবসনাদায়
 গোভ্যো দদ্যাৎ যদি তাঃ প্রমুদিতা গৃহ্নীযু-
 রথৈনং প্রবর্তয়েয়ুঃ । এনং কৃতপ্রায়-
 শ্চিত্তং । ইতরথা ন । ইতি প্রায়শ্চিত্ত-
 তত্ত্বং ॥ * ॥ অথ প্রায়শ্চিত্তবিবেকোক্ত-
 নববিধপাপানাং প্রায়শ্চিত্তানি লিখ্যন্তে ।

অথাতিপাতকান	প্রায়শ্চিত্তানি	তদশক্তৌ ধেনুদানং ।	তদশক্তৌ চূর্ণীদানং ।	দক্ষিণা ।
ব্রাহ্মণস্ত মাতৃগমনং দুহিতৃগমনং স্মৃশা- গমনঞ্চ ।	অজ্ঞানতো দ্বিগুণ- দ্বাদশবার্ষিকত্রতং । তত্ত মহাপাতকে দ্রষ্টব্যং । জ্ঞানত একদ্বিগুণং ।	৩৬০ ধেনবঃ	১০৮০ কার্ষা- পণাঃ । তল্পভ্য- স্বর্গাদি বা ।	২০০ গাবঃ । অশক্তৌ ২০০ কার্ষাপণাঃ ।

प्रार्थिकं (त्रि) बाल्लो भवः । यथा ।
 कैफ्यज्ञाने तु प्रार्थिकमरणं ज्ञात्वा प्र-
 ष्ठञ्च चान्द्रायणादिकं । इति प्रार्थिच-
 त्तं ॥ • •

प्रार्थुक्तेनी [न्] (पुं) षोडशकः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

प्रार्थोज्यं (त्रि) प्रयोजनार्हं । यथा ।
 प्रार्थोज्यं न विभज्येत । यद्वञ्च प्रयो-
 जनार्हं पुस्तकादि तन्मूर्धः सह न विभज-
 नीयमिति दायभागः ॥

प्रार्थोपविक्तः (त्रि) प्रार्थोपवेशविशिकः ।
 यथा । प्रार्थोपविक्तं गङ्गायां परीतं
 परमविभिः । इति श्रीभागवतं ॥ प्रार्थेण
 यत्पुपयन्तानशनेनोपविक्तमिति तद्वी
 कायां श्रीधरदामी ॥

प्रार्थोपवेशः (पुं) सम्यासपूर्वकानशन-
 स्थितिः । यथा । प्रार्थोपवेशो राजर्षे-
 विप्रशापां परीक्षितः । इति श्रीभाग-
 वते १२ स्कन्धः ॥

प्रारकः (पुं) प्रालकः । शरीरारम्भकदृष्ट-
 विशेषः । यथा । प्रारककर्मणां भोगा-
 देव फलः । इति श्रुतिः ॥ प्रारकमन्त्रमभि-
 मानशुच्यः । इति श्रीभागवतं ॥ प्रारक-
 कर्मविकेपाद्वासना तु न नशति । इति
 भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ॥

प्रारकः (स्त्री) गजवक्त्रनरञ्जुः । इति हारा-
 वली ॥

प्रारम्भः (पुं) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा ।
 प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं अरे-
 ष्ठरिं ॥ इति श्रुतिः ॥

प्रार्थनं (स्त्री) } प्रकर्षेण वाचनं । तं-
 प्रार्थना (स्त्री) } पर्यायः । याद्व्या २ अति-
 शक्तिः ३ वाचना ४ अर्थना ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

प्रार्थनीयं (स्त्री) द्वापरयुगं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ प्रार्थनाविषये त्रि ॥

प्रार्थितः (त्रि) वाचितः । शत्रुसंक्रान्तः ।
 अतिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः ।
 इति त्रिकाशेषः ॥

प्रार्थन्यं (स्त्री) कर्णां राज्ञुलम्बमानमाल्यं ।
 इत्यमरः ॥

प्रार्थनिका (स्त्री) स्वर्णरचितललितिका । स्वर्ण
 हारः । इत्यमरः ॥

प्रार्थेयं (स्त्री) हिमं । इत्यमरः ॥

प्रार्थेयंशुः (पुं) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

प्रार्थटः (पुं) ववः । इति जटाधरः ॥

प्रार्थरः (पुं) प्राचीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रार्थरणं (स्त्री) उत्तरीयवस्त्रं । तं पर्यायः ।

प्रच्छादनं २ संव्यानं ३ उत्तरीयकं ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टावरणं ॥

प्रार्थारः (पुं) उत्तरासङ्गः । उत्तरीयवस्त्रं ।

इत्यमरः ॥

प्रार्थारकीटः (पुं) कीटविशेषः । तं-

पर्यायः । कुणः २ । इति जटाधरः ॥

प्रार्थट् [ष] (स्त्री) वर्षाकालः । श्रावणभाद्र-

मासौ । इत्यमरः ॥

प्रार्थडत्ययः (पुं) शरत्कालः । इति राज्ञु-

निर्घण्टः ॥

प्रार्थतं (त्रि) प्रकृष्टावरणं । षड्विधवस्त्रं ।

इति भरतः ॥ तं पर्यायः । निवीतं २ ।

ইত্যমরঃ ॥ নিবৃত্তং ৩ । ইতি তট্টীকায়াম্
 স্মানী ॥
 প্রারুতিঃ (স্ত্রী) প্রাচীরং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥
 প্রারুযা (স্ত্রী) ঘনাগমঃ । বর্ষাকালঃ । ইতি
 ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 প্রারুযায়ণী (স্ত্রী) কপিকচ্ছুঃ । আলকুশী ইতি
 ভাষা । ইত্যমরঃ ॥
 প্রারুযিকঃ (পুং) ময়ূরঃ । ইতি ধরণিঃ ॥
 প্রারুট্‌কালভবে ত্রি ॥
 প্রারুযেণ্যঃ (পুং) কদম্বরক্ষঃ । ইতি মেদিনী ॥
 কুটজরক্ষঃ । ধারাকদম্বঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রারুযেণ্যঃ (ত্রি) প্রাচুর্যং । ইতি শব্দরত্না-
 বলী ॥ প্রারুট্‌কালভবং । ইতি মেদিনী ॥
 প্রারুযেণ্যা (স্ত্রী) কপিকচ্ছুঃ । রক্তপুনর্নবা ।
 ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রারুয্যং (স্ত্রী) বৈদূর্যং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রারুযি ভবে ত্রি ॥
 প্রারুয্যঃ (পুং) কুটজঃ । ধারাকদম্বঃ । বিক-
 ণ্টকঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রাশিতং (স্ত্রী) পিতৃবস্ত্রঃ । ইতি জটধরঃ ॥
 ভঙ্কিতে ত্রি ॥
 প্রাশিকঃ (পুং) সভ্যঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
 প্রশ্নকর্তরি ত্রি ॥
 প্রাসঃ (পুং) কুস্তাঙ্গং । কোঁচ ইতি ভাষা ।
 ইত্যমরঃ ॥
 প্রাসকঃ (পুং) পাশকঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 প্রাসান্নক ॥
 প্রাসঙ্গঃ (পুং) যুগং । যোগালি ইতি ভাষা ।

ইত্যমরঃ ॥ অনসঃ শকটশ্চ সম্বন্ধি অনাসি
 সম্বন্ধং বা যৎ যুগং ততোহন্যৎ যৎ বহ-
 সানাং দমনকালে স্কন্ধে আসজ্যতে তৎ
 যুগং প্রাসঙ্গঃ । ইতি ভরতঃ ॥
 প্রাসঙ্গ্যঃ (পুং) যুগবোচ্চরমঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রাসাদঃ (পুং) দেবভূভূজাং গৃহং । ইত্য-
 মরঃ ॥ তল্লক্ষণাদি যথা । সূত উবাচ ।
 প্রাসাদানাং লক্ষণস্ত বক্ষ্যে শৌনক
 তচ্ছৃণু । চতুঃষষ্টিপদং কৃৎস্না দিগ্বিদিক্শুপ-
 লক্ষিতং ॥ চতুষ্কোণং চতুর্ভিঃ দ্বারাণি
 সূর্যাসংখ্যয়া । চত্বারিঃ শাক্তিভিঃ শৈব
 ভিত্তীনাং কল্পনা ভবেৎ ॥ উর্দ্ধক্ষেত্রসমা
 জজ্বা জজ্বার্দ্বিগুণং ভবেৎ । গর্ত্ত্ববিস্তর-
 বিস্তীর্ণা শুকান্ত্রা চ বিধীয়তে ॥ তত্রিভাগেণ
 কর্তব্যং পঞ্চভাগেন বা পুনঃ । নির্গমস্ত
 শুকান্ত্রায়া উচ্ছ্রয়ঃ শিখরাদ্ধগঃ ॥ চতুর্ধা
 শিখরং কৃৎস্না ত্রিভাগে বোদবন্ধনং ।
 চতুর্থে পুনরশ্বেব কণ্ঠমামলসারকং ॥ * ॥
 অথবাপি সমং বাস্তং কৃৎস্না ষোড়শ-
 ভাগিকং । তশ্চ মধ্যে চতুর্ভাগমাদৌ
 গর্ত্ত্বস্ত কারয়েৎ ॥ ভাগদ্বাদশকাং ভিত্তিং
 ততস্ত পরিকল্পয়েৎ । চতুর্ভাগেণ ভিত্তী-
 নামুচ্ছ্রয়ঃ স্থাৎ প্রমাণতঃ ॥ দ্বিগুণঃ
 শিখরোচ্ছ্রায়ো ভিত্ত্যুচ্ছ্রায়াচ্চ মানতঃ । শিখ-
 রাদ্ধশ্চ চার্দ্বেন বিধেয়াস্ত প্রদক্ষিণাঃ ॥ চতু-
 র্দ্ধিক্শু তথা জ্ঞেয়ো নির্গমস্ত তথা বৃধৈঃ ।
 পঞ্চভাগেন সংভজ্য গর্ত্ত্বমানং বিচ-
 ক্ষণঃ ॥ ভাগমেকং গৃহীত্বা তু নির্গমং কল্প-
 য়েৎ পুনঃ । গর্ত্ত্বসূত্রসমো ভাগাদগ্রতো মুখ-
 মণ্ডপঃ ॥ এতৎ সামান্যমুদ্ভিক্টং প্রাসাদস্য

হি লক্ষণং । * । লিঙ্গমানমথো বক্ষ্যে
 পীঠো লিঙ্গসমো ভবেৎ ॥ দ্বিগুণেন
 ভবেদগর্ত্তঃ সমস্তাচ্ছোনক প্রবৎ । তদ্বিধা
 চ ভবেদ্বিত্তির্জজ্ঞা তদ্বিস্তরার্কগা ॥ দ্বিগুণং
 শিখরং প্রোক্তং জজ্ঞায়ামৈশ্চব শোনক ।
 পীঠং গর্ত্তাবরং কস্ম তন্মানেন শুকা-
 ত্রকাং ॥ নির্গমস্ত সমাখ্যাতঃ শেষং মূল-
 বদেব তু । লিঙ্গমানঃ স্মৃতো হেষ দ্বার-
 মানমথোচ্যতে ॥ * ॥ করাগ্রং বেদবৎ
 কৃত্বা দ্বারং ভাগাফকং ভবেৎ । বিস্তরেণ
 সমাখ্যাতং দ্বিগুণং বেচ্ছয়া ভবেৎ ॥ দ্বার-
 বৎ পীঠমধ্যে তু শেষং শুমিরকং ভবেৎ ।
 পাদিকং শেষিকং ভিত্তির্দ্বারার্ধেন পরি-
 গ্রহাৎ ॥ তদ্বিস্তারসমা জজ্ঞা শিখরং
 দ্বিগুণং ভবেৎ । শুকাত্মা পূর্ববজ্জেরা
 নির্গমোচ্ছায়কং ভবেৎ ॥ মণ্ডপে মান-
 মেতত্ত্ব স্বরূপক্ষাপরং বদে । * । ত্রৈবেদং
 কারয়েৎ ক্ষেত্রং যত্র তিষ্ঠন্তি দেবতাঃ ॥
 ইথং কৃতেন মানেন বাহুভাগবিনির্গতং
 নেমিঃ পাদেন বিস্তীর্ণা প্রাসাদস্ত সম-
 স্ততঃ ॥ গর্ত্তস্ত দ্বিগুণং কুর্যাৎ নেম্যা মানং
 ভবেদিহ । স এব ভিত্তেরুৎসেধো দ্বিগুণঃ
 শিখরো মতঃ ॥ * ॥ প্রাসাদানাঞ্চ বক্ষ্যামি
 মানং যোনিক নামতঃ ।* বৈরাজঃ পুষ্প-
 কাখ্যশ্চ কৈলাসো মালকাহ্নয়ঃ ॥ ত্রিপি-
 ষ্টপঞ্চ পঠৈতে প্রাসাদাঃ সর্বযোনয়ঃ ।
 প্রথমশ্চতুরশ্চো হি দ্বিতীয়স্ত তদায়তঃ ॥
 রুত্তো রুত্তায়তশ্চাত্তোহষ্টাশ্চৈহ চ
 পঞ্চমঃ । এতেভ্য এব সমুত্তাঃ প্রাসাদাঃ
 স্তমনোহরাঃ ॥ সর্বপ্রকৃতিভূতেভ্যশ্চত্বা-

রিংশচ্চ এব চ । মেরুশ্চ মন্দরশ্চিব
 বিমানশ্চ তথাপরঃ ॥ ভদ্রকঃ সর্বতো-
 ভদ্রো রুচকো নন্দনস্তথা । নন্দিবর্দ্ধন-
 সংজ্ঞশ্চ শ্রীবৎসশ্চ নবেত্যমী ॥ চতুরশ্চাঃ
 সমুদ্ভূতা বৈরাজাদিতি গম্যতাং । * ।
 বড়ভী গৃহরাজশ্চ শালাগৃহঞ্চ মন্দিরং ॥
 বিমানশ্চ তথা ব্রহ্মমন্দিরে ভবনং তথা ।
 উস্তমং শিবিকা বেশ্ম নবৈতে পুষ্পকো-
 ত্তবাঃ ॥ * ॥ বলয়ো দুন্দুভিঃ পদ্যো মহা-
 পদ্মস্তথাপরঃ । ভদ্রকঃ সর্বতোভদ্রো
 রুচকো নন্দনস্তথা ॥ গুবারুক্ষস্তথান্য়চ্চ
 রুত্তাঃ কৈলাসসমুত্তাঃ । * । গজোহথ
 রুত্তো হংসো গরুড়ঃ সিংহনামকঃ ॥
 ভূমুখো ভূধরশ্চিব ত্রীজয়ঃ পৃথিবীধরঃ ।
 রুত্তায়তঃ সমুদ্ভূতো নবৈতে মালকা-
 হ্নয়াৎ ॥ * ॥ বজ্রং চক্রং তথান্য়চ্চ মুষ্টিকং
 বক্রসংজিতং । বক্রঃ স্বস্তিকখড়্গো চ
 গদা শ্রীরুক্ষ এব চ ॥ বিজয়ো নামতঃ শ্বেত-
 ত্রিপিষ্টপসমুত্তবাঃ । * । ত্রিকোণপত্র-
 মর্কেন্দু চতুষ্কোণং দ্বিরুষ্টিকং ॥ যত্র তত্র
 বিধাতব্যং সংস্থানং মণ্ডপস্ত তু । রাজ্যঞ্চ
 বিজয়শ্চিব মায়ুর্বর্দ্ধনমেব চ ॥ পুত্রলাভঃ
 শ্রিয়ঃ পুষ্টিস্ত্রিকোণাদিক্রমাদ্ভবেৎ ॥ * ॥
 কুর্যাৎ ধ্বজাদিসংখ্যাং বা দ্বারি গর্ত্তগৃহ-
 স্তথা ॥ মণ্ডপঃ সমসংখ্যাভিগুণিতঃ সূত্রত-
 স্তথা । মণ্ডপস্ত চতুর্থাংশাদ্ভদ্রঃ কার্যো
 বিজানতা ॥ স্পর্ধা গবাঞ্চকোপেতো নির্গ-
 বাক্ষোহথবা ভবেৎ । সার্কভিত্তিপ্রমাণেন
 ভিত্তিমানেন বা পুনঃ ॥ ভিত্তৈর্দ্বৈগুণ্যতো
 বাপি কর্তব্য মণ্ডপাঃ কচিৎ । প্রাসাদে

मञ्जरी कार्या चित्रा विमलभूमिका ॥ परि-
माणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । आधा-
रस्तु चतुर्द्वारशततुर्मण्डपशोभितः ॥ शत-
शृङ्गसमानुक्ते मेरुप्रासाद उन्नतः ।
मण्डपास्तथा कर्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कताः ॥
घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति वे ।
कियन्तेनेनु नाधारा निराधाराश्च केचन ॥
प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः संभवन्ति ते ।
अद्योद्यसङ्करास्तेषां घटना नाम भेदतः ॥
देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः
स्युताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवताना
स्यस्युताः ॥ तान्येव देवतानां पूर्वमानेन
कारयेत् । चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोण-
समन्विताः ॥ चन्द्रशालाश्रिताः कार्या भेरी-
शिखरसंयुताः । पुरतो वाहनानां
कर्तव्या लघुमण्डपाः ॥ नाट्यशाला च कर्तव्या
द्वारदेशसमाश्रया । प्रासादा देवतानां
कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥ द्वारपालाश्च
कर्तव्या मुख्या गत्वा पृथक् पृथक् । किञ्चि-
द्विदूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनां ॥
प्रायता जगती कार्या फलपुष्पजलाश्रिता ।
प्रासादेषु स्वरान् आप्य पूजाभिः पूजये-
न्नरः ॥ वासुदेवः सर्वदेवाः सर्वभाक्
तद्गृहादिकुं । इति गारुडे प्रासाद-
कीर्तनं नाम ४९ अध्यायः ॥

प्रासादकुकूटः (पुं) पारावतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रासिकः (पुं) प्रासादधारी । प्रासप्रहारी ।
तत्पर्यायः । कौस्तिकः २ । इत्य-
मरः ॥

प्रासिकः (त्रि) प्रसृजं संभवति प्रासिकः
कटाहः । प्रसृजं स्वस्मिन् समावेशयती-
त्यर्थः । प्रासिकी ब्राह्मणी । प्रसृजमव-
हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्राहः (पुं) नृत्योपदेशः । इति शब्द-
माला ॥ निर्विसर्गश्चेत् प्रपूर्वतिवस्तु-
क्रधातो रूपमप्येवम् ॥

प्राहूः (पुं) पूर्व्राहूः । इत्यमरः ॥

प्राहू व्य पूर्व्राहू । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राहूतनः (त्रि) पूर्व्राहूसम्बन्धौ । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राहूतरां व्य अतिशयपूर्व्राहू । इति मुक्त्-
बोधव्याकरणम् ॥

प्रियः (पुं) भर्ता । इत्यमरः ॥ युगविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ आदिनागोवधम् । हृद्ये
त्रि । इति मेदिनी ॥ जीवकौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रियोऽप्रियश्च
कार्यवशाद्भवति ! यथा । नहि कश्च प्रियः
को वा विप्रियो वा जगज्जये । काले
कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्यायः ॥

प्रियकः (पुं) पीतशालकः । नीपः । चित्र-
युगः । अलिङ्गः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति
मेदिनी ॥ धाराकदम्बः । अशनवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियङ्करः (त्रि) प्रियकारकः । यथा । महाङ्ग-
लीन ऋङ्गाके वंशे दाशरथिर्मम । पितुः
प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥
इति भट्टिः ॥

প্রিয়ঙ্করী (স্ত্রী) বৃহজ্জীবন্তী । শ্বেতকণ্ঠ-
কারী । অশ্বগন্ধা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রিয়ঙ্গুঃ (স্ত্রী) স্বনামখ্যাতভৃগুক্ষিরক্ষবিশেষঃ ।

তৎপর্যায়ঃ । শ্যামা ২ মহিলাহুয়া ৩

লতা ৪ গোবন্দনী ৫ গুন্দ্রা ৬ ফলিনী ৭

ফলী ৮ বিশ্বক্সেনা ৯ গন্ধফলী ১০

কারস্তা ১১ প্রিয়কঃ ১২ । ইত্যমরঃ ॥

প্রিয়বল্লী ১৩ ফলপ্রিয়া ১৪ গৌরী ১৫

রত্না ১৬ কঙ্গুঃ ১৭ কঙ্গুনী ১৮ ভঙ্গুরা ১৯

গৌরবল্লী ২০ শুভগা ২১ পর্ণভেদিনী ২২

শুভা ২৩ পীতা ২৪ মঙ্গল্যা ২৫ শ্রেয়সী ২৬ ।

অশ্বা গুণাঃ । শীতলত্বং । তিক্তত্বং । দাছ-

পিত্তাশ্রদোষভ্রমবাস্তিজ্বরবক্ত্রজাড্যনাশি-

ত্বং । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ তুবরত্বং ।

অনিলনাশিত্বং । রক্তাতিযোগদৌর্গন্ধ্য-

শ্বেদগুলাতৃভ্রবিষমোহনাশিত্বঞ্চ । ইতি

ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥ রাজিকা । পিপ্পলী ।

কঙ্গুঃ । ইতি মেদিনী ॥ কটুকী । ইতি

ধরণিঃ ॥

প্রিয়জনঃ (পুং) হৃদ্যালোকঃ । প্রৌঢ়ভাবজ্ঞঃ ।

যথা । প্রৌঢ়ভাবানুবিজ্ঞো যস্তস্য প্রিয়-

জনোহত্র সঃ । ইত্যজ্জলনীলমণিঃ ॥

প্রিয়ক্লীবঃ (পুং) শ্যোনাকবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-

নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রিয়তমঃ (পুং) ময়ূরশিখাবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-

চন্দ্রিকা ॥ অতিশয়প্রিয়ে ত্রি ॥

প্রিয়তরঃ (ত্রি) অনয়োরতিশয়েন প্রিয়ঃ ।

ইতি ব্যাকরণং ॥

প্রিয়তা (স্ত্রী) প্রিয়স্য ভাবঃ । হার্দং । ইত্য-

মরঃ ॥

প্রিয়তোষণঃ (পুং) মোড়শবন্ধাতিরিক্তরতি-

বন্ধবিশেষঃ । তস্য লক্ষণং যথা । নারী

পাদৌ স্বহস্তেন ধারয়েজ্জঘনোপরি ।

স্তনাপীড়করঃ কামী কাময়েৎ প্রিয়-

তোষণঃ ॥ ইতি রতিমঞ্জরী ॥ প্রিয়স্য

তৃষ্ণিকারিণি ত্রি ॥

প্রিয়ত্বং (ক্লী) প্রিয়তা । তৎপর্যায়ঃ । প্রেম ২

প্রেমা ৩ স্নেহঃ ৪ প্রণয়ঃ ৫ হার্দং ৬

প্রিয়তা ৭ স্নিগ্ধতা ৮ । ইতি শব্দরত্না-

বলী ॥

প্রিয়দর্শনঃ (ত্রি) স্তদৃশ্যঃ । তৎপর্যায়ঃ ।

চক্ষুস্যঃ ২ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়দর্শনঃ (পুং) শুকপক্ষী । ক্ষীরিকাবৃক্ষঃ ।

ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়প্রায়ঃ [স্] (ক্লী) প্রিয়বাক্যং । তৎ-

পর্যায়ঃ । চটু ২ চাটু ৩ । ইতি হেম-

চন্দ্রঃ ॥

প্রিয়প্রেপ্সুঃ (ত্রি) ইচ্ছার্থোদ্যুক্তঃ । উৎ-

স্বকঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়মধুঃ (পুং) বলরামঃ । ইতি হেম

চন্দ্রঃ ॥

প্রিয়ম্বদঃ (পুং) খেচরঃ । গন্ধর্কভেদঃ ।

প্রিয়ভাষিণি ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

তৎকারণং যথা । গোসহস্রপ্রদাতারো

ভূমিদাতার এব চ । যে স্বর্ণপ্রদাতার-

স্তথা সর্বে প্রিয়ম্বদাঃ ॥ ইতি দানসাগরে

শিবপুরাণং

প্রিয়বর্ণী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥

প্রিয়ব্রতঃ (পুং) স্বায়ম্ভুবমনুপুত্রঃ । যথা ।

প্রিয়ব্রতোত্তানপাদৌ মনোঃ স্বায়ম্ভুবস্য

तू । दौ पुत्रो सुमहावीर्यो धर्मज्ञो
कथितो तव ॥ इत्याग्निपुराणं ॥

प्रियवल्ली (स्त्री) प्रियञ्जुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवादी [न्] (त्रि) मनोज्ञवन्ता । यथा ।

कोहतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यव-
सायिनां । को विदेशः सविद्यानां कः
परः प्रियवादिनां ॥ इति चाणक्यं ॥

प्रियसथः (पुं) खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रियश्चार्सो सथा चेति प्रियश्च सथा इति
च । इति व्याकरणं ॥

प्रियसत्यां (स्त्री) अन्तवाक्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

प्रियसन्देशः (पुं) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ प्रियसंवादश्च ॥

प्रियसालकः (पुं) असनवृक्षः । पेयासाल
इति ख्यातः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रिया (स्त्री) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥
भाष्या । इति हेमचन्द्रः ॥ एला । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मल्लिका । मदिरा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वार्द्धा । इति धरणिः ॥

प्रियाञ्जुः (पुं) आत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तंफले हृदयजले च स्त्री ॥

प्रियालः (पुं) वृक्षभेदः । पियाल इति
भाषा । अश्व वीजं चिरञ्जीति प्रसिद्धं ।
तंपर्यायः । चारः २ अथर्तः ३ खरस्फः ४
ललनः ५ चारकः ६ बह्वक्लः ७ सम्रद्रः ८
तापसप्रियः ९ स्नेहवीजः १० उपवटः ११
मन्ववीर्याः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पियालः १३ । इत्यामरः ॥ बह्लवक्लः १४
राजादनं १५ तापसेकः १६ सम्रकद्रः १७

धनुःपटः १८ । अस्य गुणः । पित्तकफाश्र-
नाशित्वं ॥ तंफलगुणाः । मधुरत्वं ।
गुरुत्वं । तिक्तत्वं । सरत्वं । मरुत्पित्त-
दाहहरतृषापहत्वञ्च ॥ तन्मज्जगुणाः । मधु-
रत्वं । रुम्यत्वं । पित्तानिलापहत्वं ।
हृदयत्वं । दुर्जरत्वं । तिक्तत्वं । विस्तृति-
त्वञ्च । आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपि
च । चारस्य च फलं पक्वं रुम्यं गौल्या-
म्लकं गुरु । तद्बीजं मधुरं रुम्यं पित्त-
दाहार्तिनाशनं ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियाला (स्त्री) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियोदितं (त्रि) चाटुवाक्यं । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयश्च ॥

श्री क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क यं ।
प्राययन्ति कविसृञ्जिरसायनानि । इति
हलायुधः । श्रीणयत्यपीति केचिन् । इति
दुर्गादासः ॥

श्री ङ य श्रीतो । काशो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ श्रीतिरिह श्रीतीभावः । ङ य यः
श्रीयते प्रणयिषु । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

श्री ञ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ञ
प्रयति प्रयते । इति दुर्गादासः ॥

श्री ञ ग काशो । तर्पणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ तर्पणमिह श्रीतीभावः श्रीतीकर-
णञ्च । ञ ग प्रभुः श्रीणातु विश्वभुक् ।
श्रीणाति वान्कवजनानिति हलायुधः ।
श्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः (स्त्री) श्रीतिः । इति कनधातुटीकायां
दुर्गादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः । यथा । त्रिशः

প্রীত্বীত্রীচীপীষীপ্ত্যঃ । স্যাদীনি ত্রীণি ত্রীণি
ক্রমাৎ প্রীত্বীত্রীচীপীষীপ্তীসংজ্ঞানি স্যঃ ।
ইতি মুন্ধবোধব্যাকরণং

• প্রীণঃ (ত্রি) পুরাতনঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

• প্রীতঃ । ইতি ব্যাকরণং ॥

প্রীণনং (ক্লী) তৃপ্তিকরণং । তৎপর্যায়ঃ ।

• তর্পণং ২ অবনং ৩ । ইত্যমরঃ ॥

প্রীণসঃ (পুং) গণ্ডকঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্রীতঃ (ত্রি) প্রীতিযুক্তঃ । তৎপর্যায়ঃ । হৃৎকঃ ২
মন্তঃ ৩ তৃপ্তঃ ৪ প্রফুল্লমঃ ৫ প্রমুদিতঃ ৬ ।
ইত্যমরঃ ॥ হাবিতঃ ৭ । নশ্ম । ইতি
মেদিনী ॥

প্রীতিঃ (স্ত্রী) তৃপ্তিঃ । তৎপর্যায়ঃ । মুৎ ২
প্রমদঃ ৩ হর্ষঃ ৪ প্রমোদঃ ৫ আমোদঃ ৬
সম্মদঃ ৭ আনন্দধুঃ ৮ আনন্দঃ ৯ শশ্ম ১০
সাতং ১১ স্মখং ১২ । ইত্যমরঃ ॥
কেচিদ্ভ । মুদাদিসপ্তকং প্রীতো । আনন্দ-
খাদিপঞ্চকং স্মখে ইত্যাছঃ । ইতি
ভরতঃ ॥ ইষ্টদর্শনজন্যং স্মখং । ইতি
মোক্ষধর্ম্মে নীলকণ্ঠঃ ॥ কামপত্নী । সা
পুরা অনঙ্গবর্তী বেশ্যা আসীৎ বিভূতি-
দ্বাদশীত্রতং কৃত্বা রত্যাঃ সপত্নী জাতা ।
যথা । বেশ্যানঙ্গবর্তী নাম বিভূতিদ্বাদশী-
ত্রতং । সমাপ্য মাঘমাসস্য দ্বাদশ্যাং
লবণাচলং ॥ নিবেদয়ন্তী গুরবে শব্যা-
ক্ষেপাঙ্করাষিতাং । অলংকৃত্য হৃষীকেশং
সৌবর্ণাম্বরপাদপং ॥ সা চানঙ্গবর্তী বেশ্যা
কামদেবশ্চ সাম্প্রতং । পত্নী সপত্নী সংজাতা
রত্যাঃ প্রীতিরিতি শ্রুতা ॥ ইতি মাৎস্যে ।

৮২ অধ্যায়ঃ ॥ বিষ্ণুস্তাদিসপ্তবিংশতি-
যোগান্তর্গতদ্বিতীয়যোগঃ । তত্র জাত-
ফলং । প্রসূতিকালে যদি প্রীতিযোগো
নরো হরোগঃ স্মখবান্ বিনোদী । রক্তানু-
রক্তো বিদুমাং প্রপন্নঃ সংপ্রার্থিতো যচ্ছতি
বিতমেব ॥ ইতি কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ প্রেম ।
ইতি মেদিনী ॥

প্রীতিজুয়া (স্ত্রী) অনিরুদ্ধপত্নী । উষা । ইতি
শব্দরত্নাবলী

প্রীতিদঃ (পুং) ভণ্ডঃ । ভাঁড় ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । বাসান্তিকঃ ২ কেলিকিলঃ ৩
বৈহাসিকঃ ৪ বিদূষকঃ ৫ প্রহাসী ৬ । ইতি
হেমচন্দ্রঃ ॥ হর্ষস্মখপ্রেমদাতারি ত্রি ॥

প্রীতিদত্তং (ক্লী) প্রীত্যা দত্তবস্তু । যথা ।
প্রীত্যা দত্তবস্তু যৎকিঞ্চিৎ শশ্রা বা শ্বশুরেণ
বা । পাদবন্দনিকক্ষেব প্রীতিদত্তং তদু-
চ্যতে ॥ ইতি গিতাক্ষরা ॥ ভাবে ক্তপ্রত্যয়ে
প্রীতিদানঞ্চ ॥

প্রীতিভোজ্যং (ত্রি) প্রীত্যা ভক্ষণীয়ম্নাদি ।
যথা । অন্নানি প্রীতিভোজ্যানি আপ-
ছোজ্যানি বা পুনঃ । ন চ সংপ্রীয়সে-
রাজন্ন চৈবাপদগতা বয়ং ॥ ইতি মহা-
ভারতে উদ্যোগপর্ব ॥

শ্রু ও সর্পণে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ রেফ-
যুক্তঃ । ও প্রবতে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

শ্রুশ উ দহি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ উ
প্রোষিত্বা শ্রুশ্চ । দহি ভস্মাকরণে । ইতি
দুর্গাদাসঃ

শ্রুশ গ নেকে । পূর্তো । স্মেহে । ইতি কবি-
কল্পদ্রুমঃ ॥ গ শ্রুশ্চাতি পুপ্রোষ । সেক-

स्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमल्लो ।

इति दुर्गादासः ॥

प्रफटः (त्रि) दक्षः । इत्यमरः ॥

प्रफषः (पुं) खड्गः । दिवाकरः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुगादिरुदि

प्रफषा (स्त्री) जलविन्दुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुगादिरुदिः

प्रेञ्चन् [९] (त्रि) चलनविशिकः । सं-
सक्तिविशिकः । यथा । ज्याकृष्टिवद्वखट-
कामुखपाणिपृष्ठप्रेञ्चनखाः शुचयसम्बलितो-
हन्विषयाः । इत्याद्यामरुशतकं ॥

प्रेञ्चा (स्त्री) दोला । इत्यमरः ॥ पयाटनं ।
अश्वगतिः । सम्येनान्तरं । इति मेदिनी ॥
नृत्यं । इति धरणिः ॥

प्रेञ्चितं (त्रि) कम्पितं । इत्यमरः ॥

प्रेञ्चोल ९ क चापले । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अन्तःसूतृतीयोपधः । अपि-
प्रेञ्चोलः । चापलं चकलीभावः । इति
दुर्गादासः ॥

प्रेञ्चोलनं (स्त्री) दोला । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेञ्चोलितं (त्रि) दोलितं । तत्पर्यायः ।
तरलितं २ लुलितं ३ प्रेञ्चितं ४
धुतं ५ चलितं ६ कम्पितं ७ धूतं ८
वेल्लितं ९ आन्दोलितं १० । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः (पुं) नरकसुप्राणी । इत्यमरः ॥

भूतभेदः । यत्ते त्रि । इति मेदिनी ॥

वैदिकविधानेन ऋद्धदेहिकाभावात् विष्णु-
द्वेषाच्च बह्वनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं
भवति । यथा । लोमश उवाच । ततो

वर्हित्थे काले स राजा पशुतां गतः ।
वैदिकेन विधानेन न लेभे सौर्द्ध-
देहिकं ॥ विष्णुश्रद्धेसमात्रेण युगानां
सप्तविंशतिं । भुङ्क्ता च यातनां यामीं
निस्तार्णनरको नृपः ॥ समया गिरिराजस्तु
पिशाचोहृत्तदा महान् । * । तस्य रूपं
यथा । देवद्यूतिरधीयानः शुश्राव करुणा-
मयः । समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं
ददर्श सः ॥ विकरालमुखं दौनं पिशङ्ग-
नयनं लुशं । उर्ध्वमूर्द्धजकुशाङ्गं यमदूत-
मिवापरं ॥ चलञ्जिह्वं लम्बोष्ठं दीर्घं
जङ्घाशिराकुलं । दीर्घाङ्गुं शुक्लतुण्डं
गर्भङ्गं शुक्लपङ्कजं ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे
१७ अध्यायः ॥ * ॥ प्रेतश्चादिजनककस्त्राणि
यथा । हर्विर्द्धुहति नाग्नौ ये गोविन्दं
नार्च्छयन्ति ये । लभन्ते नाग्निविद्यां सुतीर्थं
विमुखाश्च ये ॥ सुवर्णं वस्त्रतामूलं रत्न-
मन्त्रं फलं जलं । आर्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति
सर्वे सुकृतदारकाः ॥ ब्रह्मस्य स्त्रीधनानि
लोभादेव हरन्ति ये । बलेन ह्यग्ना
वापि धूर्ताश्च परवर्षकाः ॥ नास्तिकाः
कुहकाश्चोरा ये चान्ये । वक्रवृत्तयः । बाल-
रुद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यावर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चाग्ने कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चाग्ने ग्राम-
याजिनः ॥ व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्म-
वर्जिताः । देवोपदेवदनुजरकोयक्षादि-
सेविनः ॥ सर्वदा मादकद्रव्यपानमती
हरिद्विषः । देवतोच्छिष्टपतितनृप-
श्राद्धान्भोजिनः ॥ असंकर्मरता नित्यं

সৰ্বপাতকপাপিনঃ । পাষণ্ডধৰ্ম্মাচরণাঃ
 পুরৌধোবৃত্তিজীবিনঃ ॥ পিতৃমাতৃস্নুষাপত্য-
 স্বদারত্যাগিনশ্চ যে । যে কদৰ্ষ্যাশ্চ
 লুকাশ্চ নাস্তিকী ধৰ্ম্মদূষকাঃ ॥ ত্যজন্তি
 স্বামিনং যুদ্ধে ত্যজন্তি শরণাগতং । গবাং
 ভূমেশ্চ হৰ্ত্তারো যে চাশ্চে রত্নদূষকাঃ ॥
 মহাক্ষেত্ৰেষু সৰ্বেষু প্ৰতিগ্রহরতাশ্চ
 যে । পরদ্রোহরতা যে চ তথা যে প্ৰাণি-
 হিংসকাঃ ॥ পৰাপবাদিনঃ পাপা দেবতা-
 গুরুনিন্দকাঃ । কুপ্ৰতিগ্রাহিণঃ সৰ্বেষু
 সম্ভৱন্তি পুনঃ পুনঃ ॥ প্ৰেতৰাক্ষসপৈশাচ্য-
 তিৰ্য্যগ্ৰক্ষকুণোনিষু । ন তেষাং স্তুত-
 লেশোহস্তি ইহ লোকে পরত্র চ ॥ ইতি
 পদ্মোত্তরখণ্ডে ১৮ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ পঞ্চ-
 প্ৰেতোপাখ্যানং যথা । ব্ৰাহ্মণ উবাচ ।
 প্ৰেতানাং নাম জাতীনাং যুস্মাকং সম্ভবঃ
 কথং । কিন্তুং কারণমুদ্दिश्य যুয়মীদৃশ-
 নামকাঃ ॥ প্ৰেতা উচুঃ । অহং স্বাহু সদা
 ভুক্ত্বা দদ্যাং পর্য্যুষিতং সদা । এতৎকারণ-
 মুদ্दिश्य নাম পর্য্যুষিতং মম ॥ ১ ॥ সূচিতা
 বহবোহনেন বিপ্ৰাদ্যা হুগ্নকাঙ্ক্ষিণঃ । এতৎ
 কারণমুদ্दिश्य সূচীমুখমিনং বিদুঃ ॥ ২ ॥ শীত্ৰং
 গচ্ছতি বিপ্ৰেণযাচিতঃ ক্ষুধিতেন বৈ । পশ্চা-
 ত্তুঙ্ক্বে দ্বিজঃ শিফমেঘ শীত্ৰক উচ্যতে ॥ ৩ ॥
 গৃহোপরি সদা ভুঙ্ক্বে স্বাহু দ্বিজভয়েন
 হি । দ্বিজায় কুৎসিতং দত্ত্বা এষ রোহক
 উচ্যতে ॥ ৪ ॥ মৌনেনাপি স্থিরো নিত্যং
 বাচিতো বিলিখেন্নহীং । অস্মাকমপি
 পাপিষ্ঠো লেখকো নাম এষ বৈ ॥ ৫ ॥
 মেঢ়েণ লেখকো যাতি রোহকঃ পার্শ্বতঃ

শিরাঃ । শীত্ৰকঃ পঙ্গুতাং প্ৰাপ্তঃ সূচী
 সূচীমুখেহভবৎ ॥ * ॥ প্ৰেতানামাহাৰো
 যথা । দ্বিজ উবাচ । যে জীবা ভুবি তিষ্ঠন্তি
 সৰ্বেষু আহাৰমূলকাঃ । যুস্মাকমপি আহাৰং
 শ্ৰোতুমিচ্ছামি তদ্বতঃ ॥ প্ৰেতা উচুঃ ।
 শৃণু আহাৰমস্মাকং সৰ্বসত্ত্ববিগৰ্হিতং ।
 শ্লেগ্নমূত্ৰপুৰীষেণ যোষিতাস্ত মলেন চ ।
 গৃহাণি ত্যক্তশৌচানি প্ৰেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ স্ত্ৰীভির্জঙ্ঘানি জীৰ্ণানি সংকীৰ্ণা-
 হতানি চ । মলেনাতিজুগুপ্সানি প্ৰেতা
 ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ ভয়লজ্জাবিহীনানি
 পতিতৈঃ সেবিতানি চ । অন্যান্যদস্ত্য-
 যুক্তানি প্ৰেতা ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ কলহা-
 যিতশোকানি ত্যক্তশোভানি মগুনৈঃ ।
 সবৰ্চ্ক্ষানি ভাগানি প্ৰেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ বলিমন্ত্ৰবিহীনানি দ্বিজাদৃষ্টানি যানি
 তু । নিয়মব্রতহীনানি প্ৰেতা ভুঞ্জন্তি তত্র
 বৈ ॥ গুরবো নৈব পূজ্যন্তে স্ত্ৰীজিতানি
 মলানি চ । সক্ৰোধান্যপবিত্ৰাণি প্ৰেতা
 ভুঞ্জন্তি তত্র বৈ ॥ ভুঞ্জন্তি ভিন্নভাগেষু
 মৰ্য্যাদারহিতেষু চ । অন্যান্যোচ্ছিষ্ট-
 যুক্তেষু তত্র প্ৰেতাস্ত ভুঞ্জতে ॥ সৰ্বে
 মাঙ্কিকোচ্ছিষ্টং পৃতিপৰ্য্যুষিতং তথা ।
 সক্ৰোধঞ্চ সশোকঞ্চ তচ্চ প্ৰেতেষু
 ভোজনং ॥ সনগ্নং ভোজনং যচ্চ নোক্ত-
 রীয়ং পদাসনং । সোষ্ণীষং সাম্বৰীকঞ্চ
 তচ্চ প্ৰেতেষু ভোজনং ॥ অৰ্দ্ধগ্ৰাসং
 মহাগ্ৰাসং সোৎক্ষিপ্তং পতিতং তথা ।
 দুৰ্ভুক্তং গোষ্ঠিককৈব তচ্চ প্ৰেতেষু
 ভোজনং ॥ মৌতিকং মৃতককৈব রজসং

কলুমীকৃতং । নির্দীপং কৃগিবচ্চাগ্রে
 যদুভ্ৰং প্রৈতিকস্ত তং ॥ এতত্তে কথিতং
 সৰ্ব্বং যৎ প্রেতেষেব ভোজনং । নির্বিধাঃ
 প্রেতজাত্যা বৈ পৃচ্ছামস্ত্বাং দ্বিজো-
 ভম ॥ * ॥ প্রেতহাভাবকারণং যথা । ন
 প্রেতো জায়তে যেন যেন চৈবেহ জায়তে ।
 এতৎ সৰ্ব্বং সমাসেন প্রাক্রহি বদতাং বর ॥
 ব্রাহ্মণ উবাচ । একরাত্রং ত্রিরাত্রং বা কৃচ্ছ্রং
 চান্দ্রায়ণাদিকং । ত্রেতষ্পু্যমিতো যস্ত ন
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ মিক্টামপানদাতাথ
 সততং শ্রদ্ধয়ামিতঃ । দেবপূজাকরো
 নিত্যং ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ ত্রিগ্নি-
 রেকপঞ্চাগ্নিনিগ্নির্বাপ্যুপাসকঃ । সৰ্বভূত-
 দয়াপন্নো ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ তুল্য-
 মানাপমানশ্চ তুল্যঃ কাঞ্চনলোক্যোঃ ।
 তুল্যঃ শত্রৌ চ মিত্রে চ ন প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ দেবতাতিথিপূজাস্ত গুরুজাতিষু
 নিত্যশঃ । বেদশাস্ত্ররতো নিত্যং ন
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ জিতক্রোধো মদৈ-
 শ্বর্য্যতৃষ্ণাসম্ভবিবজিতঃ । ক্ষমাক্রোধ-
 স্তৃশীলশ্চ ন প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 দেবতাতিথিপূজাস্ত পৰ্ব্বতাংশ্চ নদীস্থথা ।
 পশ্যেদেবালয়াংশ্চৈব ন প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ * ॥ প্রেতত্বকারণং যথা । শূদ্রামং যো
 দ্বিজো ভুঙ্ক্তে যঃ ক্রামতি দ্বিজোভমং ।
 বৃতিহা দ্বিজদেবেষু স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ মাতরং পিতরং বৃদ্ধং জ্ঞাতিং
 সাধুজনং তথা । লোভাং ত্যজতি যঃ
 স্নেহং স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ অযাজ্য-
 যাজকশ্চৈব যাজ্যঞ্চ পরিবর্জয়েৎ । শূদ্রানু-

গ্রহকর্তা চ স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 কুজ্যোতিষি কুবিদ্যস্ত কুজনেধু কুদে-
 শকঃ । শূদ্রসেবাকরো রাজ্ঞাং স প্রেতো
 জায়তে নরঃ ॥ সেবকায়াপক্রতো যঃ
 সেবকস্তপরিগ্রহঃ । তাবুভাবপি জায়েতে
 প্রেতো কালাম কিং প্রদঃ ॥ দ্বিজানু-
 মন্ত্রিতো ভুঙ্ক্তে শূদ্রামং বা দ্বিজস্য হু ।
 শূদ্রেণৈব দ্বিজঃ প্রেতো নিরয়ানুপগচ্ছতি ॥
 গীতবাদ্যরতো নিত্যং মদ্যপস্ত্রীনিষেবণাং ।
 দ্যুতমাংসপ্রিয়ো যস্ত স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ বৃথারতো বৃথামাংসো বৃথাবাদী
 বৃথামতিঃ । নিন্দকো দ্বিজদেবানাং
 স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ বৃদ্ধং
 বালং গুরুং বিপ্রং যোহবমন্য ভূমুক্তি
 বৈ । কন্যাং দদাতি শুক্লে ন স প্রেতো
 জায়তে নরঃ ॥ ন্যাসাপহর্তা মিত্রক্রক্-
 পরপাকরতস্তথা । বিশ্রম্ভঘাতী কূটশ্চ স
 প্রেতো জায়তে নরঃ ॥ নির্দোষান্ স্ত্রুদো
 নারীস্ত্যজেৎ কালাম পাতি যঃ । ধন-
 মীহেত যস্তেমাং স প্রেতো জায়তে নরঃ ॥
 হস্ত্যশ্বরথযানানি স্ততশয্যাসনাদি যঃ ।
 কৃষ্ণাজিনঞ্চ গৃহ্নাতি অনাপংসু গতৌ
 দ্বিজঃ ॥ তথোভয়মুখীং কালং সশৈলাং
 মেদিনীং দ্বিজঃ । কুরুক্ষেত্রস্ত যদানং
 চাণ্ডালাং পতিতাতথা । মাস্নিকেহপি
 নবশ্রাদ্ধে ভুঞ্জন্ প্রেতাম্ মুচ্যতে ॥ ব্রহ্মহা
 গোবধী স্তেয়ী সুরাপো গুরুতল্লগঃ ।
 ভূগিকণ্ঠাপহর্তা যঃ স প্রেতো জায়তে
 নরঃ ॥ লালাসঙ্করকৃষ্মিত্যং বর্গসঙ্কর-
 কৃত্থা । যোনিসঙ্করকৃচ্চাপি স প্রেতো

जायते नरः ॥ विक्रीणाति विमं शङ्कां
 तिलानां लवणञ्च तु । गवां केशरिणां
 मोहां विक्रयां प्रेततां ब्रजे ॥
 कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति
 विक्रयां । मद्यतरुपयौदधां स प्रेतो
 जायते नरः ॥ स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु
 युगयामनुधावति । निभ्यनैमित्तिकेहदाता
 स प्रेतो जायते नरः ॥ इत्यग्नि-
 पुराणं ॥ * ॥ मनुष्याणां आतिवाहिक-
 देहानन्तरं प्रेतदेहो भवति । यथा
 विष्णुधर्मोत्तरे । तंक्षणादेव गृह्णाति
 शरीरमातिवाहिकं । आतिवाहिकसंज्ञो-
 हसौ देहो भवति भार्गव ॥ केवलं
 तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचिं ।
 प्रेतपिण्डस्ततो दत्तेर्देहमाप्नोति
 भार्गव ॥ भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
 देव न संशयः । प्रेतपिण्डो न दीयन्ते
 यश्च तश्च विमोक्षणं ॥ श्माशानिके-
 ल्या देवेभ्य आकल्यं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य यातना घोरः शीतवातातपो-
 क्षुवाः ॥ ततः सपिण्डीकरणे वाक्त्रैः स
 कृते नरः । पूर्णे सन्धसरे देहमतो-
 हन्यं प्रतिपद्यते ॥ ततः स नरके
 याति स्वर्गे वा स्वर्ग कर्मणा ॥ इति शुद्धि-
 तद्धं ॥

.. प्रेतकार्यां (क्ली) यत्तश्च दाहादिसपिण्डी-
 करणान्तं कर्म । यथा । अकृत्वा प्रेत-
 कार्याणि प्रेतस्य धनहारकः । वर्णानां
 मन्त्रे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरे ॥
 इति दायतद्धं ॥

प्रेतगृहं (क्ली) श्माशानं । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रेततर्पणं (क्ली) मरणावधिसपिण्डीकरण-
 पर्यायं प्रेतशब्दोत्प्रेषेण जलदानं
 यथा । अत्र प्रेततर्पणे तिलांस्तुति
 विशेषोपादानां सूर्यादिवारेणापि
 तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं
 यथा । अपः सर्वे शवस्पर्शिनो गह्व-
 पितृपदस्थाने प्रेतपदोहने द्वितीया-
 न्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणेऽपि तृहा
 भवति । एतेन अनुकणोत्रं प्रेतं
 अनुकदेवशर्माणां तर्पयामि । इति साम-
 गानां प्रयोगः । वज्रुर्केदिनास्तु अनुक-
 गोत्रं प्रेत अनुकदेवशर्मान् तृपयन् ।
 इति सम्बोधनान्तवाक्यं । इति शुद्धि-
 तद्धं ॥

प्रेतदेहः (पुं क्ली) प्रेतशरीरं । यथा । कृते
 सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरां परं ।
 प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रप-
 द्यते ॥ इति तिथ्यादितद्धृतविष्णुधर्मो-
 त्तरीयवचनं ॥ * ॥ पुरकपिण्डानेन तद्धं
 पत्तिर्वथा । शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य
 क्रियते सदा । द्वितीयेन तु कर्णास्कि-
 नादिकास्तु समासतः ॥ गलां सङ्गुजवक्त्रां सि
 तृतीयेन यथाक्रमां । चतुर्थेन तु
 पिण्डेन नाभिलिङ्गुदानि च ॥ जानुज्ज्वे
 तथा पादौ पङ्गमेन तु सर्वदा । सर्व-
 मर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥ दन्त-
 लोमाद्यङ्गमेन वीर्याङ्ग नवमेन तु । हृश-
 मेन च पूर्वङ्गं तृप्ता स्तुर्ध्विपर्यायः ॥ इति
 शुद्धितद्धृतकूर्मपुराणवचनं ॥

প্রেতপি

প্রেতনদী (স্ত্রী) বৈতরণী । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

প্রেতপটহঃ (পুং) মরণকালে বাদনীয়বাদ্য-
বিশেষঃ । তৎপর্যায়ঃ । ভবকৃৎ ২ যত্যা-
ভঙ্গুরকঃ ৩ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রেতপতিঃ (পুং) যমঃ । ইতি হলায়ুধঃ ॥

প্রেতপক্ষঃ (পুং) গৌণচান্দ্রাশ্বিনকৃষ্ণপক্ষঃ ।

তত্র যুতশ্চ পার্বণবিধিনা সাংবৎসরিকং
শ্রাদ্ধং কৰ্ত্তব্যং । যথা । আঘাঢ্যাঃ পক্ষমে
পক্ষে কন্যাসংস্থে দিবাকরে । যো বৈ
শ্রাদ্ধং নরঃ কুৰ্ব্বাদেকস্মিন্মপি বাসরে ॥
তশ্চ সংবৎসরং যাবত্ৰুপ্তাঃ স্ত্যঃ পিতরো
ক্রবৎ ॥ নভা বাথ নভশ্চো বা মলমাসো
যদা ভবেৎ । সপ্তমঃ পিতৃপক্ষঃ স্যাদন্য-
ত্রৈব তু পক্ষমঃ ॥ ইতি । তত্র যুতস্য
সপিণ্ডীকরণাদূৰ্দ্ধং যত্র যত্র প্রদীয়তে ।
তত্র তত্র ত্রয়ং কুৰ্ব্বাদ্বজ্জয়িত্বা যুতাহনি ॥
অমাবাস্যাং ক্ষয়ো যস্য প্রেতপক্ষেহথবা
পুনঃ । সপিণ্ডীকরণাদূৰ্দ্ধং তস্যোক্তঃ
পার্বণো বিধিঃ ॥ ইতি শঙ্কোক্তেন প্রত্যা
দ্বিকং পার্বণবিধিনা কৰ্ত্তব্যং । ইতি
মলমাসতত্ত্বং ॥ * ॥ তত্র নিমিদ্ধদিনেহপি
তিলতর্পণং কৰ্ত্তব্যং । যথা স্মৃতিঃ । তীর্থে
তিথি বিশেষে চ গঙ্গায়াং প্রেতপক্ষকে ।
নিমিদ্ধেহপি দিনে কুৰ্ব্বাৎ তর্পণং তিল-
মিশ্রিতং ॥ ইতি চ মলমাসতত্ত্বং ॥

প্রেতপিণ্ডঃ (পুং) মরণাবধিসপিণ্ডীকরণ-
পর্যন্তং প্রেতসম্প্রদানকপিণ্ডাকারাম্ ॥
যথা । ন স্বধাক্ষ প্রযুক্তীত প্রেতপিণ্ডে
দশাহিকে । ভাষেতৈতচ্চ বৈ পিণ্ডং

যজ্ঞদত্তশ্চ পূরকং ॥ * ॥ তত্তৎপিণ্ডশ্চ
প্রেতাস্করণত্বং যথা ।- ব্রহ্মপুরাণে ।
শিরস্বাদ্যেন পিণ্ডেন প্রেতশ্চ ক্রিয়তে
সদা । দ্বিতীয়েন তু কর্ণাক্ষিনাসিকাস্ত
সমাসতঃ ॥ গলাংসভুজবক্ষাংসি তৃতী-
য়েন তথা ক্রমাৎ । চতুর্থেন তু পিণ্ডেন
নাভিলিঙ্গগুদানি চ ॥ জানুজ্জৈ তথা
পাদৌ পক্ষমেন তু সর্বদা । সর্বমশ্মাণি
যষ্ঠেন সপ্তমেন তু নাড়য়ঃ ॥ দন্তলোমা-
দ্যক্টমেন বীৰ্য্যক্ নবমেন তু । দশমেন তু
পূর্ণত্বং তৃপ্ততা ক্ষুদ্রিপর্যায়ঃ ॥ * ॥ তদ-
করণে দোষো যথা । প্রেতপিণ্ডা ন দীয়ন্তে
যস্য তস্য বিমোক্ষণং । শ্মাশানিকেভ্যো
দেবেভ্য আকল্পং নৈব বিদ্যতে ॥ * ॥
পূরকপিণ্ডানাদেৱিতিকৰ্ত্তব্যতা যথা ।
পারস্করঃ । প্রেতায় পিণ্ডং দত্ত্বা অবনে-
জনদানপ্রত্যবনেজনেষু নামগ্রাহং যুগ্ময়ে
তাং রাত্রিং বিহায়সি ক্ষীরোদকে নিদধুঃ
প্রেতাত্র স্নাহি পিব চেদং ক্ষীরমিত্যু-
চ্চার্যেতি । অত্র দানশব্দেন পিণ্ডদান-
মুক্তং বহুবচনাৎ । তেনাবনেজনপিণ্ডদান-
প্রত্যবনেজনেষু নামগ্রাহং নাম গৃহীত্বা
প্রেতপিণ্ডানুষ্ঠানং সমাপ্যৎ । বিহায়সি
রাত্রৌ ক্ষীরোদকে প্রেতাত্র স্নাহি পিব
চেদং ক্ষীরমিত্যুচ্চার্য নিদধুঃ । প্রথমে-
হহনি যো দদ্যাৎ প্রেতায়াম্ সমাহিতঃ ।
যত্নান্নবস্তু চান্যেষু স এব প্রদদাত্যপি ॥* ॥
প্রথমপিণ্ডকৰ্ত্তনীয়মবৎ প্রথমপিণ্ডদ্রব্য-
নিয়মমাহ শুনঃ পুচ্ছঃ । প্রথমেহহনি যদ্-
দ্রব্যং তদেব স্যাদশাহিকং । সদ্যঃ-

শৌচেহপি দ্বাতব্যঃ সর্বেহপি যুগপ-
তথা ॥ ত্রাহাশৌচে প্রদাতব্যঃ প্রথমে
ত্বেক এবহি। দ্বিতীয়েহহনি চত্বারস্তুতীয়ে
পঞ্চ চৈবহি ॥ একস্তোয়াঞ্জলিস্ত্বেবং পাত্র-
মেকঞ্চ দীয়তে। দ্বিতীয়ে দ্বৌ তৃতীয়ে
ত্রীন্ চতুর্থৈ চত্বরস্তুতথা ॥ পঞ্চমে পঞ্চ
যষ্ঠে ষট্ সপ্তমে সপ্ত এবচ। অষ্টমেহর্কৌ
চ নবমে নবৈব দশমে দশ ॥ যেন স্ত্র্যঃ
পঞ্চপঞ্চাশৎ তোয়স্যাঞ্জলয়ঃ ক্রমাৎ ।
তোয়পাত্রাণি তাবন্তি সংযুক্তানি তিলা-
দিভিঃ ॥ ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

প্রেতপুরং (ক্লী) যনালয়ঃ । যথা । যাবচ্চ
কন্যাভুলয়োঃ ক্রমাদাস্তে দিবাকরঃ ।
তাবৎ শ্রাদ্ধস্য কালঃ স্যাৎ শূন্যং প্রেত-
পুরং তদা ॥ ইতি শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥

প্রতরাক্ষসী (ক্লী) তুলসী । ইতি রত্নমালা ॥
প্রেতবনং (ক্লী) শ্মশানং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
প্রেতবাহিতঃ (ত্রি) ভূতাবিষ্ঠঃ । ইতি
ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

প্রেতশিলা (ক্লী) পিণ্ডদানার্থগয়াস্থিতপ্রস্তর-
বিশেষঃ । যথা । শ্রদ্ধোবাচ । যেয়ং প্রেত-
শিলা খ্যাতা গয়ায়াং সা ত্রিধা স্থিতা ।
প্রভাসে প্রেতকুণ্ডে চ গয়াস্তরশিরস্যপি ॥
ধর্মেণ ধারিতা ভূতৈ সর্বদেবময়ী শিলা ॥
প্রেতত্বং যে গতা নৃগাং পিত্রাদ্যা বান্ধবা-
দয়ঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় যতঃ প্রেতশিলা
ততঃ ॥ অতোহত্র মুনয়ো ভূপা রাজপত্ন্যা-
দয়ঃ সদা । তস্যাত্ শিলায়াং শ্রাদ্ধাদি-
কর্তারো ব্রহ্মলোকগাঃ ॥ গয়াস্তরস্য যন্মুণ্ডং
তস্য পৃষ্ঠে শিলা যতঃ । মুণ্ডপৃষ্ঠো গিরি-

স্তস্মাত্ সর্বদেবময়ো হয়ৎ ॥ মুণ্ডপৃষ্ঠস্য
পাদেষু যতো ব্রহ্মসরোনুখাঃ । অরবিন্দ-
বনস্তেষু তেন চৈবোপলক্ষিতঃ ॥ অর-
বিন্দো গিরির্নাম ক্রৌঞ্চপাদাঙ্কিতো যতঃ ।
তস্মাদ্গিরিঃ ক্রৌঞ্চপদঃ পিতৃগাং ব্রহ্ম-
লোকদঃ ॥ গদাধরাদয়ো দেবা আদ্যা
আদৌ ব্যবস্থিতাঃ । শিলারূপেণ চ ব্যক্তা-
স্তস্মাদ্বেবময়ী শিলা । গয়াশিরশ্ছাদয়িত্বা
গুরুত্বাদাস্থিতা শিলা ॥ * ॥ স্নাত্বা প্রেত-
শিলাদৌ তু চরণান্মুহুতেন চ । পিণ্ডং
দদ্যাৎ দিমৈশ্চন্দ্রেণ বাহু চ পিতৃন পরান্ ॥
অস্মৎকুলে মৃত্যু য়ে চ গতির্থেষাং ন
বিদ্যতে । তেষামাবাহয়িষ্যামি দর্ভপৃষ্ঠে
তিলোদকৈঃ ॥ পিতৃবংশে মৃত্যু য়ে চ
মাতৃবংশে চ যে মৃত্যুঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায়
ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ মাতামহকুলে
য়ে চ গতির্থেষাং ন জায়তে । তেষা-
মুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অজাতদস্তা য়ে কেচিৎ য়ে চ গর্ভেষু
পীড়িতাঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ বন্ধুবর্গাশ্চ য়ে কেচিন্মাম-
গোত্রবিবর্জিতাঃ । স্বগোত্রে পরগোত্রে
বা গতির্থেষাং ন বিদ্যতে । তেষামুদ্ধরণা-
র্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ উদ্বন্ধন-
মৃত্যু য়ে চ বিষশস্ত্রহতাশ্চ য়ে । আত্মোপ-
যাতিনো য়ে চ তেভ্যঃ পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অগ্নিদাহে মৃত্যু য়ে চ সিংহব্যাত্রহতাশ্চ
য়ে । দংষ্ট্রিভিঃ শৃঙ্গিভিব্বাপি তেষাং
পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ অগ্নিদহ্মাশ্চ য়ে কেচি-
ন্মায়িদহ্মাস্তথাপরে । বিদ্যুচ্চৌরহতা য়ে

চ তেমাং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ রৌরবে
চাক্রতামিশ্রে কালসূত্রে চ যে গতাঃ ।
তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অসিপত্রবনে ঘোরে কুন্তীপাকে চ যে
গতাঃ । তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ অন্যেমাং যাতনাস্থানাং প্রেত-
লোকনিবাসিনাং । তেষামুদ্ধরণার্থায়
ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥ পশুযোনি-
গতা যে চ পক্ষিকীটসরীসৃপাঃ । অথবা
বক্ষযোনিস্থাস্তেভ্যঃ পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
অসংখ্যাতনাসংস্থা যে নীতা যমশাসনে।
তেষামুদ্ধরণার্থায় ইমং পিণ্ডং দদাম্যহং ॥
জাত্যন্তরসহস্রাণি ভ্রমন্তঃ স্বেন কৰ্ম্মণা ।
মানুষ্যাং ছলভং যেমাং তেভ্যঃ পিণ্ডং
দদাম্যহং ॥ যে বাঙ্কবাবাঙ্কবা বা যেহন্য
জন্মানি বাঙ্কবাঃ । তে সৰ্কে তৃপ্তিমায়াস্ত
পিণ্ডদানেন সৰ্কদা ॥ যে কেচিৎ প্রেত-
রূপেণ বর্তন্তে পিতরো মম । তে সৰ্কে
তৃপ্তিমায়াস্ত পিণ্ডদানেন সৰ্কদা ॥ যে মে
পিতৃকূলে জাতাঃ কূলে মাতৃসুত্বে চ ।
গুরুশ্বশুরবন্ধনাং যেচান্যে বাঙ্কবা যুতাঃ ॥
যে মে কূলে লুপ্তপিণ্ডাঃ পুত্রদারবিব-
ৰ্জিতাঃ । ক্রিয়ালোপগতা যে চ জাত্যক্কাঃ
পঙ্গবস্তথা ॥ বিরূপাস্ত্রামগৰ্ত্তা যে জ্ঞাতা-
জ্ঞাতাঃ কূলে মম । তেমাং পিণ্ডং
ময়া দত্তমক্ষয়মুপতিষ্ঠতাং ॥ সাক্ষিণঃ
সস্ত মে দেবা ব্রহ্মেশানাদয়স্তথা । ময়া
গয়াং সমাসাদ্য পিতৃণাং নিষ্কৃতিঃ কৃতা ॥
আগতোহহং গয়াং দেব পিতৃকার্যো
গদাধর । তন্মে সাক্ষী ভবস্বাদ্য অনুগোহহ-

য়গত্রয়াং ॥ ইতি গারুড়ে গয়ামাহাত্ম্যে
৮৫ । ৮৬ অধ্যায়ঃ ॥

প্রেতশৌচং (ক্লী) মৃতসংস্কারাদি । যথা ।
যাজ্ঞবল্ক্য উবাচ । প্রেতশৌচং প্রবক্ষ্যামি
তচ্ছৃণুধ্বং যতব্রতাঃ । ঊনদ্বিবর্ষং নিখ-
নেন্ন কুর্যাদুদকস্তুতঃ ॥ আশ্মশানাদনু-
ব্রজ্য ইতরো জ্ঞাতিভির্মৃতঃ । যমসূক্তং
তথা জপ্যং জপন্তিলৌকিকায়িনা ॥ স
দক্ষব্য উপেতশেচদাহিতাগ্ন্যাবৃতার্থবৎ ।
সপ্তমাদদশমাদ্বাপি জ্ঞাতয়ো হু পয়-
ন্ত্যপঃ ॥ অপনঃ শৌশুচদঘর্ম্মনেন পিতৃদিঙ্-
মুখাঃ এবং মাতামহাচার্য্যাপ্রেতানাঞ্চোদক-
ক্রিয়াঃ ॥ কামোদকাঃ সখিপুত্রস্বস্ত্রীয়-
শশুরর্জিজঃ । নামগোত্রেণ হুদকং সক্রুৎ
সিকলন্তি বাগ্‌যতাঃ ॥ পায়ণপতিতস্তেনা
ন কুর্য্যুদকক্রিয়াং । ন ব্রহ্মচারিণো
ব্রাত্যা যোষিতঃ কামগাস্তথা ॥ স্বরাপা-
স্ত্রাঘ্নাতিন্যো নাশৌচোদকভাজনাঃ ।
অতো ন রোদিতব্যং হি ত্বনিত্যা জীব-
সংসৃতিঃ ॥ ক্রিয়া কার্য্যা যথাশক্তি ততো
গচ্ছেদগৃহান্ প্রতি । বিদশ্য নিষ্পত্রাণি
নিয়তা দ্বারি বেশ্যনঃ ॥ আচম্যাথাগ্নি-
মুদকং গোময়ং গৌরসর্বপান্ । প্রবিশৈয়ুঃ
সমালভ্য কৃত্বাশ্মনি পদং শনৈঃ ॥ প্রবে-
শনাদিকং কৰ্ম্ম প্রেতসংস্পর্শিনামপি ।
ঈক্ষতাং তৎক্ষণাচ্ছুদ্ধিঃ পরেমাং স্নানসং-
যমাং ॥ ক্রীতলক্লাশনা ভূমৌ স্বপেয়ুস্তে
পৃথক্ পৃথক্ । পিণ্ডযজ্ঞাবৃত্তা দেয়ং প্রেতা-
য়াম্ভং দিনত্রয়ং ॥ জলমেকাহমাকাশে
স্থাপ্যং ক্ষীরঞ্চ যুগ্ময়ে । বৈতালোপাসনাঃ

कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥ आ-
दन्तजन्मनः सदय आचूडामैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परं ॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमार्षोचमुच्यते ।
उनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
असुरा जन्ममरणे शेषाहोतिर्विशुद्ध्यति ॥
दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकं ॥
अहस्वदन्तकण्ठास्र बालेषु च विशेषनं ।
गुर्बन्ते वासुनृचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥
अनोरसेषु पुत्रेषु भार्यास्यन्यगतस्र च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणं ॥
हतानां नृपगोविप्रैरन्नक्षत्रं चात्रुघातिनां ।
विषादैश्च हतानाञ्च नाशोचं पृथिवी-
पते ॥ सत्रिव्रतिव्रक्तचारिदातृव्रक्तविदां
तथा । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे
देशविप्लवे । आपद्यपि हि कर्त्तव्यां
सदाःशोचं विधीयते ॥ कालोहग्निः
कर्ममृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलं ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धि-
हेतवः ॥ इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥
प्रेतश्राद्धं (स्त्री) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धं ।
तदनुष्ठानं यथा । तत्र गोभिलः । अथै-
कोद्दिक्तमेकं पवित्रमेकोहर्ष एकः
पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे-
देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । उप-
तिष्ठतामित्यक्षयस्थाने अभिरम्यतामिति
विसर्गोहभिरतोहस्यीति प्रतिवचनमेतं
प्रेतश्राद्धमिति । इति श्राद्धतत्त्वं ॥ * ॥
तच्च नवश्राद्धं तत्रु सायिककर्त्तव्यं

चतुर्थपञ्चमनवमैकादशाहेषु प्रेतश्राद्धं ।
यथा यमः । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैका-
दशे तथा । यदत्र दीयते जस्तोस्तुम्ब-
श्राद्धमुच्यते ॥ इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
सायिनिरण्युत्तयकर्त्तव्यं आद्यश्राद्धादि-
सपिण्डीकरणान्तं श्राद्धं । यथा । द्वादश
प्रतिमास्यानि आद्यं याथासिके तथा ।
सपिण्डीकरणैश्च इत्येतत् श्राद्ध-
षोडशं ॥ इति श्राद्धतत्त्वं ॥ * ॥ अश्वघट-
श्राद्धं । तत्रु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
प्रेतोद्देश्यकामजलदानरूपं । यथा ।
पारस्करः । अहरहरमस्यै ब्राह्मणायोद-
कुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके निगृणन्ति ।
ददतीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
गयादितीर्थद्रव्यादिप्राप्तिनिमित्तमेकोद्दि-
क्तश्राद्धं । यथा । पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्तय
मासिके श्राद्ध एव तु । श्राद्धं
प्रतिरुर्चो चैव मातापित्रोर्मुताहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिक्तेन तर्प-
येत् । तेनाश्वघटश्राद्धे मुताहविहित-
मासिके तथा विशिक्ततीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ
प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां मातापित्रोर्मुता-
हनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेको-
द्दिक्तेन तर्पयेत् । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

प्रेता (स्त्री) प्रेतभावापन्ना । यथा ।
विष्णुरौ । तत् सदित्यादि अमुकगोत्रायाः
प्रेताया अमुकीदेव्या अशोचान्ताद्वितीये-
हहि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतव्र-
विमुक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोप-
करणचन्दनास्त्रितधेनुदानमहं करिष्यामि ।

इति मोर्खा ॥ * ॥ मृता । यथा । प्रेतायाः
पुत्रिकाया न भर्ता धनमर्हत्यापुत्रायाः ।
इति दायभागे शञ्जलिथितौ ॥

प्रेतय व्या लोकाभ्ररं । त९पर्यायः ।
अमृत्र २ । इत्यमरः ॥

प्रेम [न्] (स्त्री पुं) सौहृद्यात् । त९-
पर्यायः । प्रेमा २ प्रियता ७ हार्दं ४
स्नेहः ५ । इत्यमरः ॥ नर्म्न । इति मेदिनी ॥
प्रेमपातनं (स्त्री) रोदनं । नेत्रजलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः (स्त्री) स्नेहयुक्तश्रीकृष्णसेवा ।
विशेषकान्तिकममता । तल्लक्षणं यथा ।
नारदपञ्चरात्रे । अनन्यममता विशेषा
ममता प्रेमसंग्रता । भक्तिरित्युच्यते
तीक्ष्ण प्रह्लादोद्भवनारदैरिति ॥ प्रेम-
भक्तेश्च माहात्म्यात् भक्तेश्चमाहात्म्यात्
परं । सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं
प्रेमैव निश्चितं ॥ * ॥ अथ प्रेम-
सम्पत्तिचिह्नानि । सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्लादस्य
वालानुशासने । निश्चय कर्माणि गुणा-
नह्युल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोऽपुलकाश्रुगदगदं प्रोत्कृष्टं
उदगायति नृत्यते च ॥ यदा ग्रहग्रस्त
इव कचिद्वसत्याक्रन्दते ध्यायति बन्दते
जनं । मूलः श्वसन् वक्ति हरे जगत्-
पते नारायणेत्याञ्जमतिर्गतद्रपः ॥ तदा
पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तुम्भावभावानुशया-
कृतकृतिः । निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्कजं ॥ इति
श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

प्रेमा [न्] (पुं) स्नेहः । इत्यमरः ॥
वासवः । वायुः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
लक्षणं यथा । सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यापि
ध्वंसकारणे । यद्भाववद्भनं युनोः स
प्रेमा परिकीर्तितः ॥ इत्युज्ज्वलनील-
मणिः ॥

प्रेमालिङ्गनं (स्त्री) स्नेहेन परिस्पर्शः ।
नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्ल-
क्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैक-
पादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य
जञ्जोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं त९ ।
इति कामशास्त्रं ॥

प्रेमी [न्] (त्रि) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः ।
प्रेमशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति व्याकरणं ॥

प्रेयसी (स्त्री) प्रियतमानारी । त९पर्यायः ।
दयिता २ कान्ता ७ प्राणेशा ४ वल्लभा ५
प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्ठा ९
प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेयान् [स्] (पुं) पतिः । त९पर्यायः ।
दयितः २ कान्तः ७ प्राणेशः ४ वल्लभः ५
प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९
प्रणयी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये
त्रि । इति जटाधरः ॥

प्रेरणं (स्त्री) प्रेषणं । पाठान् इति भाषा ।
यथा । धिक् चापले वंसिमवंसलङ्घं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवस्त्या । इति नैषधे
३ सर्गः ॥

प्रेरणा (स्त्री) चोदना । फलभावना । विधि-
रिति यावत् । इति धर्मदीपिका ॥

प्रेरितः (त्रि) प्रेषितः । यथा । नपुंसक-
 मिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेरितं मनः ।
 मनस्तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयं ॥
 इति प्राचीनाः ॥
 प्रेरिता [न] (पुं) समुद्रः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यानुगादिरुक्तिः ॥
 प्रेरिता (स्त्री) नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 नुगादिरुक्तिः ॥
 प्रेम या गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 प्रेषः (पुं) प्रेषणं । पीडा । इति जटा-
 धरः ॥
 प्रेषणं (स्त्री) प्रेषणं । यथा । जानीयां
 प्रेषणे भृत्यान् वाक्त्वान् व्यसनागमे ।
 मित्रेणापदि काले च भार्यां विभव-
 क्षये ॥ इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 प्रेषितं (त्रि) प्रेरितं । तत्पर्यायः ।
 प्रस्थापितं २ प्रतिशिक्षं ३ प्रति-
 हतं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रेषितः (त्रि) अतिशयप्रियः । इत्य-
 मरः ॥
 प्रेषिता (स्त्री) प्रेषिता । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रेषिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रेषितः (त्रि) दासः । इत्यमरः ॥ प्रेर-
 गीयश्च ॥
 प्रेषणं (स्त्री) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दर्शनं । यथा । सकारो रतिमन्दिरावधि
 पदन्यासावधि प्रेषणं । इत्यादि रस-
 मञ्जरी ॥
 प्रेषणकूटः (पुं) चक्षुर्गोलकः । यथा ।
 त्वक्पोटनक्षीवनगात्रसाद्युद्भक्षणप्रेक्षण-

कूटशोथाः । इति पाणुरोगपूर्वरूपे
 माधवकरः ॥
 प्रेषा (स्त्री) नृत्यक्षणं । प्रज्ञा । इत्य-
 मरः ॥ प्रेषणं । इति भरतः ॥ शाखा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रेषः (पुं) क्लेशः । मर्दनं । उन्नादः । प्रेषणं ।
 इति मेदिनी ॥
 प्रेष्यः (पुं) प्रेष्यः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 प्रोक्तं (त्रि) कथितं । प्रकर्षेणोक्तं ।
 यथा । अश्वरीशं शुकप्रोक्तं नित्यं भाग-
 वतं शृणु । इति श्रीभागवतं ॥
 प्रोक्षणं (स्त्री) प्रवर्जनं । लोपणं । मोक्षा
 इति भाषा । यथा । प्रोक्षन्निर्वासपादेन
 दरिद्रो भवति क्रवत् । वैरिनाशकरं
 प्रोक्तं कवचं वश्याकारकं ॥ इति
 रुद्रवामले वैरिहरकालीकवचं ॥
 प्रोक्ष्णानं (स्त्री) मारणं । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रोज्ज्वितं (त्रि) त्यक्तं । यथा । धर्म-
 प्रोज्ज्वितकैतवोहत्र परमो निर्मु-
 सराणां सतां । इत्यादि श्रीभागवतं ॥
 प्रोष्ठः (पुं) पतद्ग्रहः । पाग्दान इति
 भाषा । यथा । स्वादाचमनकः प्रोष्ठः कट-
 कोलः पतद्ग्रहः । इति हारावली ॥
 प्रोत्तं (स्त्री) वस्तुं । इति जटाधरः ॥
 प्रोत्तं (त्रि) खचितं । इति मेदिनी ॥
 सूतं । गुम्फितं । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रोत्तोत्सादनं (स्त्री) वस्तुकुट्टिमं । छत्रं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रोत्फलः (पुं) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।

সিংহলাঙ্গুলঃ ২ ছড়ী ৩ ছটা ৪ পিঞ্জা ৫।
ইতি শব্দমালা ॥

প্রোংফুল্লং (ত্রি) বিকসিতং । যথা ।
যে বর্দ্ধিতাঃ করিকপোলমদেন ভূঙ্গাঃ
প্রোংফুল্লপঙ্কজরজঃস্বরভীকৃতাস্কাঃ । তে
সাম্প্রতং বিধিবশাদগময়ন্তি কালং নিষেষু
চার্ককুসুমেনু করীলকেষু ॥ ইতি ভামিনী-
বিলাসঃ

প্রোংসাহঃ (পুং) প্রকৃষ্টোংসাহঃ । কৰ্ম্মস্ব
স্বকরপ্রত্যয় উংসাহ ইতি মধুঃ ॥ কৰ্ম্মস্ব
দৃঢ়মত্নকারকো ভাবঃ উংসাহ ইতি রমা-
নাথঃ ॥ কৰ্ম্মস্ব প্রত্যয় উংসাহ ইতি নয়না
নন্দঃ ॥ অশক্যে বলোদ্যম উংসাহ ইতি
কেচিং । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

প্রোথ ঋ ঞ্ পৰ্য্যাপণে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
রেফযুক্তঃ । ঋ অপূপ্রোথং । ঞ্ প্রোথতি
প্রোথতে । পর্য্যাপণং সামর্থ্যং । পুপ্রো-
থাস্মৈ ন কশ্চন । পর্য্যাপণং পরিপূর্ণতা ।
ইতি গোবিন্দভট্টঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্রোথঃ (পুং ক্লী) অশ্বনাসিকা । ইত্যমরঃ ॥

প্রোথঃ (পুং) কটী । ইতি মেদিনী ॥ শাটকঃ ।
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্ত্রীগর্ভঃ । ইতি বিশ্বঃ ॥
গর্ভঃ । ভীষণং । স্ফিক্ । অশ্বমুখং । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রোথঃ (ত্রি) অধ্বগঃ । ইতি মেদিনী ॥

প্রথিতঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্থাপিতঃ ।

ইতি সিদ্ধাস্তকৌমুদ্যামুণাদিবৃত্তিঃ ॥

প্রোষঃ (পুং) সস্তাপঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্রোষিতঃ (ত্রি) প্রবাসগতঃ । যথা ।

আর্ত্তার্থে মুদিতা হৃক্বে প্রোষিতে মলিনা

কৃশা । যুতে ত্রিয়েত যা পঠ্যৌ সাধ্বী
জ্জেষা পতিব্রতা ॥ ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥

প্রোষিতভর্তৃকা (স্ত্রী) বিদেশস্থপতিকা ।

ইতি জটাধরঃ ॥ স্বীয়াদিনায়িকাভেদঃ ।

তস্যা লক্ষণং যথা । দেশান্তরে গতে

ভর্তরি সস্তাপাকুলা প্রোষিতভর্তৃকা ।

অস্যাশ্চেক্টা দশাবস্থা । যথা । পত্যভি-

লাষঃ ১ চিন্তা ২ স্মৃতিঃ ৩ গুণোৎ-

কীৰ্ত্তনং ৪ উদ্বোগঃ ৫ বিলাপঃ ৬ উদ্ভাদঃ ৭

ব্যাধিঃ ৮ জড়তা ৯ নিধনং ১০ । মুগ্ধা

প্রোষিতভর্তৃকা যথা । দুঃখং দীর্ঘতরং

বহন্ত্যপি সখীবর্গায় নো ভাবতে শৈবালৈঃ

শয়নং সৃজন্ত্যপি পুনঃ শেতে ন বা

লজ্জয়া । কণ্ঠে গদগদবাচমঞ্চতি দৃশা ধতে

ন বাস্পাদকং সস্তাপং সহতে বদম্বুজ-

মুখী তদ্বদ চেতোভবঃ ॥ * ॥ মধ্যা

প্রোষিতভর্তৃকা যথা । বাসস্তদেব বপুষো

বলয়স্তদেব হস্তস্য সৈব জঘনশ্চ চ রত্ন-

কাঞ্চী । বাচালভৃঙ্গস্বভগে স্বরতো সমস্ত-

মদ্যাধিকং ভবতি তৎ সখি কিম্বিদানং ॥*॥

প্রগল্ভা প্রোষিতভর্তৃকা যথা । মাল্লা বালা-

স্বুজদলময়ী মোক্তিকী হারযষ্টিঃ কাঞ্চী

স্থানাৎ প্রসরতি হরৌ প্লঙ্কবঃ প্রস্থি-

তৈব । অশ্বদ্রুমঃ কিমপি ধমনী বিদ্যতে

বা ন বেতি জ্ঞাতুং বাহোরহহ বলয়ং

পাণিমূলং প্রয়াতি ॥ পরকীয়া প্রোষিত-

ভর্তৃকা যথা । স্বশ্রুঃ পদ্মদলং দদাতি

তদপি জসংজ্ঞয়া গৃহতে সদ্যো মশ্মর-

শঙ্কয়া ন চ তয়া সংস্পৃশ্যতে পাণিনা ।

যাতুর্বাচি স্নহজ্জনশ্চ বচসা প্রতু্যত্তরং

দীয়তে স্বাসঃ কিস্তু ন মুচ্যতে হৃতবহুকুরঃ
 কুরঙ্গীদৃশা ॥ সামান্যবানতা প্রোসিত-
 ভর্তৃকা যথা । বিরহবিদিতমস্তঃপ্রেম
 বিজ্ঞায় কান্তঃ পুনরপি বহু তস্মাদেত্য
 মে দাস্যতীতি । মরিচনিচয়মক্ষোন্যস্য
 বাস্পাদবিন্দুন্ স্বজতি চ পুরমোষিদ্বার-
 দেশোপবিষ্ঠা ॥ ইতি রসমঞ্জরী ॥
 প্রার্থঃ (পুং) প্রার্থীমৎস্যঃ । ইত্যমরটীকায়াং
 রায়মুকুটঃ ॥
 প্রার্থপদঃ (পুং) ভাদ্রমাসঃ । ইত্যমরঃ ॥
 প্রার্থপদাঃ (স্ত্রী) পূর্বভাদ্রপদনক্ষত্রং ২৫ ।
 উত্তরভাদ্রপদনক্ষত্রং ২৬ । তৎপস্যায়ঃ ।
 ভাদ্রপদাঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ হে পূর্বভাদ্র-
 পদোত্তরভাদ্রপদাসু প্রার্থো গোঃ ভদ্রশ্চ
 গোঃ তস্যেব পাদ আসাং তাস্থথা । পূর্বে
 প্রার্থপদে হে উত্তরে তু ভাদ্রপদে হে
 সমুদায়শ্চাসাং চতুঃসংখ্য ইতি বহু-
 বচনং । কদা পূর্বে প্রার্থপদে কদা
 উত্তরে প্রার্থপদে ইতি তারকয়োদ্বিত্বা-
 দ্বিবচনং । ইতি ভরতঃ ॥ ভাদ্রপদশব্দেন
 তারকাবিশেষাণাং সমুদায় উচ্যতে তিরো-
 হিতাবয়বভেদপক্ষে একবচনং । প্রার্থ-
 পদাশব্দস্তদ্বিক্রাবয়বভেদপক্ষে বহুবচন-
 মিতি মৈত্রেয়ঃ । ইতি রায়মুকুটঃ ॥
 প্রার্থপদী (স্ত্রী) ভাদ্রী পূর্ণিমা । যথা । প্রার্থ-
 পদ্যামতীতায়ং তথা কৃষ্ণা ত্রয়োদশী ।
 এতাংস্তু শ্রাদ্ধকালান্ বৈ নিত্যানাং প্রজা-
 পতিঃ ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥ অপি চ ।
 লিখিত্বা তচ্চ যো দদ্যাৎক্লেমসিংহসম-
 শ্বিতং । প্রার্থপদ্যাং পৌর্ণমাস্যাং স

যাতি পরমাং গতিং ॥ ইতি শ্রীভাগবত-
 টীকায়াং শ্রীধরস্বামী ॥
 প্রার্থপদাঃ (ত্রি) প্রার্থপদাসু জাতঃ । ইতি
 সিদ্ধান্তকৌমুদী ॥
 প্রার্থী (স্ত্রী পুং) মৎস্যভেদঃ । পুটী মাছ
 ইতি ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । শফরী ২
 শফরঃ ৩ । ইত্যমরঃ ॥ শ্বেতকোলঃ ৪ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ তস্য গুণাঃ । তিক্ত-
 ত্বং । কটুত্বং । স্বাদুত্বং । শুক্রকারিত্বং ।
 ককবাতনাশিত্বঞ্চ । ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 স্নিগ্ধত্বং । আস্যকঠরোগনাশিত্বং । শ্রেষ্ঠ-
 ত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 প্রোহঃ (পুং) হস্তিচরণঃ । পর্ব । ইতি বিশ্ব-
 মেদিথৌ ॥ গজচরণপর্ব । ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষশব্দরত্নাবলৌ ॥
 প্রোহঃ (ত্রি) নিপুণঃ । তর্কঃ । ইতি মেদিনী ॥
 প্রোক্ষণং (স্ত্রী) যজ্ঞার্থপশুহননং । ইত্য-
 মরঃ ॥ বধঃ । সেচনং । ইতি মেদিনী ॥
 প্রোক্ষিতং (ত্রি) নিহতং । সিক্তং । ইতি
 মেদিনী ॥ যজ্ঞার্থং মন্ত্রৈঃ সংস্কৃতমাংসাদি ।
 যথা । ভক্ষয়েৎ প্রোক্ষিতং মাংসং স্কৃ-
 ত্রাক্ষণকাম্যয়া । দৈবে নিযুক্তঃ শ্রাদ্ধে বা
 নিয়মে তু বিবর্জয়েৎ ॥ আরণ্যানা-
 মিদানীন্তনপ্রোক্ষণাপেক্ষা নাস্তি । যথা
 মহাভারতে । আরণ্যাঃ সর্বদৈবত্যাঃ
 প্রোক্ষিতাঃ সর্বশো যুগাঃ । অগস্ত্যেন
 পুরা রাজন্ যুগয়া যেন পূজ্যতে ॥ ইতি ।
 তিথ্যাদিতত্ত্বং ॥
 প্রৌঢ়ং (ত্রি) বর্দ্ধিতং । তৎপর্যায়ঃ ।
 প্রবৃদ্ধং ২ এধিতং ৩ । ইত্যমরঃ ॥

১৭৩৩। ২৩ ২৭৮৮ঃ ॥ ১নপুং।

ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ প্রকর্ষণ উচশচ ॥

প্রোঢ়পাদঃ (পুং) আসনারোপিতপাদতলঃ ।

আসনোপরিপাদতলদ্বয়সংযোগপূর্বকোপ-

বেষ্টা । বস্ত্রাদিনা কৃতপৃষ্ঠজানুজ্জ্রাবন্ধঃ ।

বস্ত্রাদিদ্বারা পৃষ্ঠজানুজ্জ্রাবদৃঢ়বন্ধনপূর্ব-

কোপবেষ্টা । যথা । আসনারুঢ়পাদস্ত

জানুনোর্জ্জ্রয়োস্তথা । কৃতাবসকৃৎকো

নস্ত প্রোঢ়পাদঃ স উচ্যতে ॥ স্নানমাচ-

মনং হোসং ভোজনং দেবতর্চনং ।

প্রোঢ়পাদো ন কুব্বীত স্বাধ্যায়ং পিতৃ-

তর্পণং ॥ ইতি কাত্যায়নঃ ॥ * ॥ অনেকো-

দ্বাহে দারুণিলে ভূমিসমে ইষ্টকাশ্চ

সংকীর্ণীভূতা ইতি বৌধায়নবচনান্তথা-

বিধে আরুঢ়পাদোহপি কুর্ঘ্যাৎ ॥ ইত্যাহিক-

তৎ ॥

প্রোঢ়া (স্ত্রী) নায়িকাভেদঃ । তৎপর্যায়ঃ ।

চিরিণী ২ স্রবয়াঃ ৩ শ্যামা ৪ দৃষ্ট-

রজাঃ ৫ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ যথা । বালা

তু তরুণী প্রোঢ়া বৃদ্ধা ভবতি নায়িকা ।

গুণযোগেন রন্তব্যা নারী বশ্যা ভবে-

ভদা ॥ * ॥ ত্রিংশদ্বর্ষাদূর্দ্ধং পঞ্চপঞ্চাশ-

দ্বর্ষপৰ্যন্তং প্রোঢ়াবস্থা । যথা । আয়োড়শী

ভবেদ্বালা তরুণী ত্রিংশতা মতা । পঞ্চ-

পঞ্চাশতী প্রোঢ়া ভবেদ্বৃদ্ধা ততঃ পরং ॥ * ॥

অস্থা বশ্যত্বকারণং যথা । অলঙ্কারাদিভি-

ন্বালা তরুণী রতিযোগতঃ । প্রেমদান-

দিভিঃ প্রোঢ়া বৃদ্ধা চ দৃঢ়তাড়নাৎ ॥ * ॥

তস্থা রমণে দোষো যথা । বালা তু প্রাণদা

প্রোক্তা তরুণী প্রাণহারিণী । প্রোঢ়া

করোতি বৃদ্ধত্বং বৃদ্ধা মরণদা ভবেৎ ॥

ইতি রতিমঞ্জরী ॥ * ॥ মুগ্ধাদিত্রিবিধাস্ত-

র্গতপ্রগল্ভা নায়িকা । তত্র প্রোঢ়া খণ্ডিতা

যথা । মামুদ্রীক্য বিপক্ষপক্ষমলদৃশঃ

পাদাম্বুজালক্তকৈরালিগুণাননমানতীকৃত-

মুখী চিত্রোপিতে বাভবৎ । রুক্ষং নোল্ল-

বতী ন বা কৃতবতী নিখামকোষণদৃশঃ

প্রাতর্মঞ্জলমঞ্জলা করতলাদাদর্শমাদর্শ-

য়ৎ ॥ * ॥ প্রোঢ়া কলহান্তরিতা যথা ।

অকরোঃ কিমু মেত্রশোণিমানং কিম-

কার্যোঃ করপল্লবে নিরোধং । কলহং

কমধাঃ ক্রুধা রসজ্ঞে হিতমর্থং ন বিদন্তি

দেবভূক্তাঃ ॥ * ॥ প্রোঢ়া উৎকর্ষিতা যথা ।

ভ্রাতর্নিকুঞ্জসখিযুথিরসালবন্ধো মাতস্তম-

স্বিনি পিতস্তমির প্রসাদ । পৃচ্ছামি কিঞ্চ

নবনীরধরাভিরামো দামোদরঃ কথয় কিং

ন সমাজগাম ॥ * ॥ প্রোঢ়া বাসকসজ্জা

যথা । কৃতং বপুষি ভূষণং চিকুরধোরণী

ধূপিতা কৃতা শয়নসন্ধিধৌ ক্রমুকবীটিকা-

সম্ভৃতিঃ । অকারি হরিণীদৃশা ভবনমেত্য

দেহস্থিষা স্ফুরৎকনককৈতকীকুম্বকান্তি-

ভিত্ত্বুর্দিনং ॥ * ॥ প্রোঢ়াভিসারিকা যথা ।

স্ফুরদুরসিজভারভসুরাস্তীকিসলয়কোমল-

কান্তিনা পদেন । অথ কথয় কথং সহেত-

গস্তং যদি ন নিশাস্ত মনোরথো রথঃ

স্মাৎ ॥ * ॥ প্রোঢ়া প্রবৎস্রৎপতিকা

যথা । নায়ং মুঞ্চতি স্ত্রল্বামপি তনু-

ত্যাগে বিয়োগজ্বরস্তেনাহং বিহিতাঞ্জলি-

র্ষভূপতে পৃচ্ছামি সত্যং বদ । তাম্বুলং

কুম্বমং পটীরমুদকং যদ্বন্ধুভির্দীয়তে তৎ

আদ্র পবুত্র বা কিমু বিষজ্বালাবলী-
ছঃসহং ॥ ইতি রসমঞ্জরী ॥ * ॥ অন্তঃ
প্রগল্ভাশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥

প্রৌঢ়িঃ (স্ত্রী) • সামর্থ্যং । ইতি মুগ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥ তৎপর্যায়ঃ । উৎসাহঃ ২ প্র
গল্ভতা ৩ অভিযোগঃ ৪ উদ্যমঃ ৫ উদ্-
যোগঃ ৬ কিয়দেতিকা ৭ অধ্যবসায়ঃ ৮
উজ্জ্বঃ ৯ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

প্রৌণঃ (ত্রি) নিপুণঃ । ইতি কেচিৎ ॥

প্রৌষ্ঠপদঃ (পুং) ভাদ্রমাসঃ । ইত্যমরঃ ॥

প্রৌহঃ (পুং) প্রকর্ষণোহঃ । ইতি মুগ্ধবোধ-
ব্যাকরণং ॥

প্লব ঙ্গত্যাং । অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ । ঙ প্লবতে ।
প্লু ঙ ইত্যনেনৈবৈকসিদ্ধে অশ্ব পাঠঃ
প্লবিষ্যতে প্লব্যতে ইত্যাদি সিদ্ধার্থঃ ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লবং (স্ত্রী) কৈবর্তীমুস্তকং । গন্ধতৃণং । ইতি
মেদিনী ॥ প্লুতগে ত্রি ॥

প্লবঃ (পুং) প্লবনং । ভেলঃ । ভেকঃ । অবিঃ ।
শ্বপচঃ । কপিঃ । জলকাকঃ । কুলকঃ ।
প্রবণঃ । পর্কটীক্রমঃ । কারণুববিহগঃ ।
শব্দঃ । প্রতিগতিঃ । ইতি মেদিনী ॥
প্রেরণং । শক্রঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
জলাস্তরং । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ পলবঃ ।
পোলো ইতি ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
জলকুক্কটঃ । ইতি মিতাক্ষরা ॥ জলচর-
পক্ষী । যথা । হংসসারসকাচাক্ষবকক্রৌঞ্চ-
সরারিকাঃ । নন্দীমুখী সকাদম্বা বলা-
কাদ্যাঃ প্লবাঃ স্মৃতাঃ ॥ প্লবন্তে সলিলে
ঘস্মাদেতে তস্মাৎ প্লবাঃ স্মৃতাঃ । # ।

এতেষাং মাংসগুণাঃ । প্লবাঃ পিত্তহরাঃ
স্নিগ্ধা মধুরা গুরবো হিমাঃ । বাতশ্লেষ্ম-
প্রদাশ্চাপি বলশুকরকরাঃ সরাঃ ॥ ইতি
ভাবপ্রকাশঃ ॥

প্লবকঃ (পুং) খড়্গাধারাদিনর্ভকঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
কেলকঃ ২ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
কেকলঃ ৩ নর্ভুঃ ৪ কেলিকোষঃ ৫ কলা-
য়নঃ ৬ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ চণ্ডালঃ ।
ইতি হল্যুধঃ ॥ ভেকঃ । প্লক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবগঃ (পুং) বানরঃ । ভেকঃ । সূর্যাসারথিঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ প্লবপক্ষী । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ শিরীষবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবগাতঃ (পুং) ভেকঃ । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
প্লবঙ্গঃ (পুং) বানরঃ । ইত্যমরঃ ॥ মুগঃ ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ প্লক্ষবৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

প্লবঙ্গমঃ (পুং) ভেকঃ । বানরঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্লুতগতিযুক্তে ত্রি ॥

প্লবনঃ (ত্রি) প্রবণঃ । ক্রমনিম্নভূমিঃ । যথা ।
প্রাণ্ডকপ্লবনাং ভূমিং কারয়েৎ যত্নতো
নরঃ । ইতি তিথ্যাদিতত্ত্বে মৎস্যপুরাণং ॥
প্লক্ষ ঞ্জ ভক্ষণে । ইতি কবিকল্পকমঃ ॥
অন্তঃস্বতৃতীয়যুক্তঃ । ঞ্জ প্লক্ষতি প্লক্ষতে ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

প্লক্ষঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । পাকুড় ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । জটী ২ পর্কটী ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ পর্কটিঃ ৪ প্লক্ষা ৫ প্লীক্ষা ৬
জটিঃ ৭ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ কর্পীতনঃ ৮

ক্ষীরী ৯ সুপার্শ্বঃ ১০ কমণ্ডলুঃ ১১
শৃঙ্গী ১২ অবরোহশাখী ১৩ গর্দভাণ্ডঃ ১৪
কপীতকঃ ১৫ দৃঢ়প্ররোহঃ ১৬ প্লবকঃ ১৭
প্লবঙ্গঃ ১৮ মহাবলঃ ১৯ ॥ হ্রস্বপ্লবকপর্যায়ঃ ।
সূক্ষ্মঃ ২০ সূশীতঃ ২১ শীতবীৰ্য্যকঃ ২২
পুণ্ড্রঃ ২৩ মহাবরোহঃ ২৪ হ্রস্বপর্ণঃ ২৫
পিন্ধরিঃ ২৬ ভিত্তরঃ ২৭ মঙ্গলচ্ছায়ঃ ২৮ ।
অস্য গুণাঃ । কটুত্বং । কষায়ত্বং । শিশি-
রত্বং । রক্তদোষমূর্ছাভ্রমপ্রলাপনাশিত্ব-
ঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ ত্রণযোনি-
গদদাহাপিত্তকফশোথরক্তাপভনাশিত্বং ।
পর্কটী চ স্ত্রিয়ামপি । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥ * ॥
কন্দরালবৃক্ষঃ । দ্বীপভেদঃ । অশ্বথবৃক্ষঃ ।
ইতি মেদিনী ॥ পল্লবকঃ । ইতি হেম
চন্দ্রঃ ॥

পল্লবদ্বীপঃ (পুং) সপ্তদ্বীপান্তর্গতদ্বীপবিশেষঃ ।
তস্য বিবরণং যথা । সূত্র উবাচ । জম্বু-
দ্বীপস্য বিস্তারাদ্বিগুণেন সমান্ততঃ ।
সংবেষ্টয়িত্বা ক্ষীরোদং পল্লবদ্বীপো ব্যব-
স্থিতঃ ॥ পল্লবদ্বীপে চ বিপ্রেক্ষাঃ সপ্তাসন্
কুলপর্বতাঃ । ঋজ্বায়তাঃ সুপর্ব্বাণঃ সিদ্ধ-
সংঘনিষেবিতাঃ ॥ গোমেরুঃ প্রথমস্তেষাং
দ্বিতীয়শ্চন্দ্র উচ্যতে । নারদো হুন্দুভি-
শৈব সোমশ্চ ঋষভস্তথা । বিভ্রাজঃ সপ্তমঃ
প্রোক্তো ব্রহ্মণোহত্যন্তবল্লভঃ ॥ তত্র
দেবধিগন্ধর্কৈঃ সিদ্ধৈশ্চ ভগবানজঃ ।
ঋ উপাস্যতে স বিশ্বাত্মা সাক্ষী সর্ব্বস্য
বিশ্বস্বক্ ॥ তেষু পুণ্যা জনপদা নাথয়ো
ব্যাধয়োহপি চ । ন তত্র পাপক্ষর্তারঃ
পুরুষা বা কদাচন ॥ তেষাং নদ্যঃ সপ্ত চৈব

বর্ধাণাস্ত সমুদ্রগাঃ । তাসু ব্রহ্মর্ষয়ো নিত্যং
পিতামহমুপাসতে ॥ অনুতপ্তা শিখী চৈব
বিপাশা ত্রিদিবা কৃত্বা । অমৃত্য স্তকৃত্য
চৈব নামতঃ পরিকীৰ্তিতাঃ ॥ ক্ষুদ্রনদ্য-
স্তসংখ্যাতাঃ সরাংসি স্তবহূন্যপি । ন বৈ
তেষু যুগাবস্থাঃ পুরুষা বৈ চিরায়ুষ্যঃ ॥
আর্য্যকাঃ কুররশৈচব বিদশা ভাবিনস্তথা ।
ব্রহ্মক্ষত্রিয়বিটশূদ্রাস্তস্মিন্ দ্বীপে প্রাকী-
র্তিতাঃ ॥ ইজ্যতে ভগবান্ সোমো বর্গৈ-
স্তত্র নিবাসিভিঃ । তেষাঞ্চ সোমসায়ুজ্যং
সারূপ্যং মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ সর্কৈ ধর্ম্মপরা
নিত্যং নিত্যং মুদিতমানসাঃ । পঞ্চবর্ষ-
সহস্রাণি জীবন্তি চ নিরাময়াঃ ॥ ইতি
কৌশ্মে ভুবনকোষে ৪৬ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
অপি চ ঋষিরুবাচ । অতঃ পরং পল্লবদ্বীপাং
প্রমাণলক্ষণসংস্থানতো বর্ষবিভাগ উপ-
বর্ণ্যতে । জম্বুদ্বীপো যাবৎপ্রমাণবিস্তার-
স্তাবতা ক্ষারোদধিনা পরিবেষ্টিতো যথা
মেরুর্জম্বুখেয়ন । লবণোদধিরপি ততো
দ্বিগুণবিশালেন পল্লবক্ষেয়ন পরিক্ষিপ্তো
যথা পরিথা বাহ্যোপবনেন । পল্লবো জম্বু-
প্রমাণো দ্বীপাখ্যাতিকরো হিরণ্ময় উথিতো
যত্রায়িরূপাস্তে সপ্তজিহ্বাঃ । তস্যাদিপতিঃ
প্রিয়ব্রতাত্মজ ইধাজিহ্বস্তং দ্বীপং সপ্ত-
বর্ষাণি বিভজ্য সপ্তবর্ষনামভ্য আত্মজেভ্য
আকলয্য স্বয়মাত্মযোগেনোপবরামাশিবং
বয়সং স্তভদ্রং শান্তং ক্ষেমমমৃতমভয়-
মিতি বর্ষাণি । তেষু গিরয়ো নদ্যশ্চ
সপ্তৈবভিজ্ঞাতাঃ । মণিকূটো বজ্রকূট ইন্দ্র-
সেনো জ্যোতিস্মান্ স্ববর্ণো হিরণ্যকীর্বো

মেঘমাল ইতি মেতুশৈলাঃ । অরুণা
নৃমণা আঙ্গিরসী সাবিদ্রী স্প্রভাতা ঋত-
স্তরা সত্যস্তরেতি মহানদ্যঃ । যাসাং
জলোপস্পর্শনবিধূতরজস্তমসো হংসপত-
স্কোদ্ধায়নসত্যঙ্গসংজ্ঞাশ্চহারো বর্ণাঃ
সহস্রায়ুষো বিবুধোপমসন্দর্শনপ্রজননাঃ
স্বর্গদ্বারং ত্রয্যা বিদ্যয়া ভগবন্তং ত্রয়ীময়ং
সূর্য্যমাত্মানং যজন্তে । প্রভাস্য বিষ্ণো
রূপং যৎ সত্যর্ভস্য ত্রক্ষণঃ অমৃতস্য চ
মৃত্যোশ্চ সূর্য্যমাত্মানামীমহীতি প্লক্ষাদিষু
পঞ্চস্থ পুরুশাণামায়ুরিন্দ্রিয়মোজঃ সহো
বলং বুদ্ধিবিক্রম ইতি চ সর্বেষামোৎ-
পত্তিকী সিদ্ধিরবিশেষণ বর্ততে । প্লক্ষশ্চ
সমানেনেকুরসোদেনাবৃতঃ । ইতি শ্রীভাগ-
বতে ৫ স্কন্ধে ২০ অধ্যায়ঃ ॥

প্লাবনং (ক্লী) দ্রবদ্রব্যস্যোদ্ধপ্রাপণং । উথ-
লন ইতি ভাষা । যথা । তাপনং দ্বত-
তৈলানাং প্লাবনং গোরসস্য চ । তন্মাত্র-
মুদ্ধতং শুদ্ধেৎ কঠিনস্ত পয়ো দধি ॥
ইতি শুদ্ধিতত্ত্বং ॥ * ॥ মজ্জনং । বহুতর-
জলসংযোগঃ । যথা । এতৎ শ্রুত্বা বচো
রাজা প্রাতিষ্ঠুত ভগীরথঃ । যত্র তানি
শরীরানি সাগরাণাং মহাত্মনাং ॥ প্লাব-
নার্থং মরশ্রেষ্ঠ পুণ্যেন মূলিলেন হ । ইতি
মহাভারতে বনপর্ব্বণি ১১০ অধ্যায়ঃ ॥

স্রাবিতং (ত্রি) জলাদিময়স্থানাং । যথা ।
স্প্রসমাং স্রবদনাং করুণার্দ্রনিজাস্তরাং ।
স্রধাপ্লাবিতভূপৃষ্ঠামার্দ্রগন্ধানুলেপনাং ॥
ইতি গঙ্গাবাক্যাবলী ॥

প্লাক্ষং (ক্লী) প্লক্ষবৃক্ষস্য ফলং । ইত্যমরঃ ॥

প্লক্ষস্য বিকারঃ । প্লক্ষস্য সমূহঃ । প্লক্ষস্য
ভাবঃ । প্লক্ষস্যোদং । প্লক্ষস্য হিতং ।
ইত্যাদি ব্যাকরণং ॥

প্লিহ ও গত্যাং । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ অন্তঃস্থ-
তৃতীয়যুক্তঃ । ও প্লেহতে । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

প্লিহা [ন্] (পুং) প্লীহারোগঃ । যথা । যকুং
প্লিহাদ্রাণি মুখাদিব ক্ষিপম্নিতি বৈদ্যকং ।
ইত্যমরটীকয়াং ভরতঃ ॥

প্লীহয়ঃ (পুং) বৃক্ষবিশেষঃ । রোহড়া ইতি
খ্যাতঃ । তৎপর্য্যায়ঃ । রোহী ২ রোহিতকঃ ৩
প্লীহশক্রঃ ৪ দাড়িমপুষ্পকঃ ৫ মাংসদলনঃ ৬
যকুদ্বৈরী ৭ চলচ্ছদঃ ৮ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ রোহিতেয়ঃ ৯ রোহিতঃ ১০
রোহীতকঃ ১১ রোহী ১২ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ অস্য গুণাঃ রোহিতকশব্দে
দ্রষ্টব্যঃ ॥

প্লীহশক্রঃ (পুং) প্লীহয়বৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥
প্লীহা (ক্লী) প্লিহারোগঃ । যথা । যকুংপ্লীহে
চ সন্মন্ধে । ইতি বালকাস্যঃ । ইত্যমর-
টীকয়াং ভরতঃ ॥

[ন্] (পুং) কুক্ষিবামপার্শ্বস্থমাংস-
খণ্ডং । পিলা ইতি খ্যাতং । তৎপর্য্যায়ঃ ।
গুণ্যঃ ২ প্লিহা ৩ । ইত্যমরভরতো ॥ অস্থ
নিদানং । বিদাহভিষ্যান্দ্রিতস্য জন্তোঃ
প্রদুষ্টমত্যাৰ্থমস্বক কফশ্চ । প্লীহাভিবুদ্ধিং
কুরুতঃ প্রবুদ্ধৌ প্লীহোথমেতজ্জঠরং
বদন্তি ॥ তদ্বামপার্শ্বে পরিবুদ্ধিমেতি বিশে-
ষতঃ সীদতি চাতুরোহত্র । মন্দজ্বরান্নিঃ
কফপিভলিঙ্গৈরুপজ্ঞতঃ ক্ষীণবলোহতি-

পাণ্ডুঃ ॥ ইতি মাধবকরঃ ॥ * ॥ রক্তজস্য ।
 তস্য লক্ষণং । ক্রমো ভ্রমো বিদাহশ্চ
 বৈবর্ণ্যং গাত্রগৌরবং । মোহো রক্তো-
 দরত্বঞ্চ জ্ঞেয়ং রক্তজলক্ষণং ॥ * ॥ পৈত্তি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । সজ্বরঃ সপিপাসশ্চ
 সদাহো মোহসংযুতঃ । পীতগাত্রো বিশে-
 মেন প্লাহা পৈত্তিক উচ্যতে ॥ * ॥ শ্লেষ্মি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । প্লীহা মন্দব্যথঃ স্থূলঃ
 কঠিনো গৌরবান্বিতঃ । অরোচকযুতঃ
 শীতঃ প্লীহা কফজ উচ্যতে ॥ * ॥ বাতি-
 কস্য তস্য লক্ষণং । নিত্যমানন্ধকোষ্ঠঃ
 স্যাগ্নিত্যোদাবর্তপীড়িতঃ । বেদনাভিঃ
 পরীতশ্চ প্লীহা বাতিক উচ্যতে ॥ * ॥
 দোষত্রিতয়রূপাণি প্লীহ্যমাণ্যে ভবন্তি
 হি ॥ * ॥ অথ তস্য চিকিৎসা । পাতব্যো
 যুক্তিতঃ ক্ষারঃ ক্ষীরেণোদধিশুক্তিজঃ ।
 তথা দুগ্ধেন পাতব্যোঃ পিপ্পল্যঃ প্লীহ
 শান্তয়ে ॥ ১ ॥ অর্কপত্রং সলবণং পুট-
 দগ্ধং সূচুর্ণিতং । নিহন্তি মস্তনা পীতং
 প্লীহানমপি দারুণং ॥ ২ ॥ হিঙ্গু ত্রিকটুকং
 কুষ্ঠং যবক্ষারশ্চ সৈন্ধবং । মাতুলুঙ্গ-
 রসোপেতং প্লীহশূলহরং রজঃ ॥ ৩ ॥
 পালাশক্ষারতোয়েন পিপ্পলী পরিভাবিতা ।
 প্লীহগুণ্যার্তিশমনী বহ্নিমান্দ্যহরী মতা ॥ ৪ ॥
 রসেন জম্বীরফলস্য শঙ্খনাভীরজঃ পীত-
 মবশ্যমেব । শাণপ্রমাণং শময়েদশেষং
 প্লাহাময়ং কুর্ম্মসমানমাশু ॥ ৫ ॥ শরপুঙ্জ-
 শূলকন্ধস্তক্রেণালোড়িতঃ পীতঃ । প্লীহানং
 যদি ন হরতে শৈলোহপি ৩৮১ জলে
 প্লবতে ॥ ৬ ॥ স্পপকসহকারস্য রসঃ ক্ষৌদ্র-

সম্বিতঃ । পীতঃ প্রশময়তেব্য , প্লীহানং
 নেহ সংশয়ঃ ॥ ৭ ॥ স্তম্বিম্নং শাল্মলীপুষ্পং
 নিশাপর্যায়িতং নরঃ । রাজিকাচূর্ণসংযুক্তং
 খাদেৎ প্লীহোপশান্তয়ে ॥ ৮ ॥ ইতি ভাব-
 প্রকাশঃ ॥ * ॥ পিপ্পলীমধুপানাস্ত তথা
 মধুরভোজনাৎ । প্লীহা বিনশ্যতে রুদ্র
 ইতি ॥ ৯ ॥ কেতকীপত্রজং ক্ষারং যুতেন
 সহ ভক্ষয়েৎ । তক্রেণ শরপুঙ্জাভ্যাং
 পীহ্যঃ প্লীহাং বিনাশয়েৎ ॥ ১০ ॥ ইতি
 গারুড়ে ১৮৭ । ১৮৮ অধ্যায়ঃ -

প্লীহারিঃ (পুং) অশ্বথরক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥

প্লীহাশত্রুঃ (পুং) প্লীহশত্রুঃ । প্লীহঘ্নরক্ষঃ ।
 ইতি কেচিৎ ॥

প্লু ঙ সর্পণে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ অন্তঃস্থ-
 তৃতীয়যুক্তঃ । ঙ প্লবতে । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥
 প্লুতং (ক্লা) অশ্বগতিবিশেষঃ । স চ ত্বরয়া
 ঝম্পেন গতিঃ । ইত্যমরভরতো ॥ তির্ঘ্যগ-
 গতিঃ । ইতি কলিঙ্গঃ ॥

প্লুতঃ (পুং) ত্রিমাত্রবর্ণঃ । ইতি মেদিনী ॥
 একমাত্রো ভবেদ্ধ্রয়ো দ্বিমাত্রো দীর্ঘ
 উচ্যতে । ত্রিমাত্রস্ত প্লুতো জ্ঞেয়ো ব্যঞ্জন-
 ঞ্কার্দ্ধমাত্রকং ॥ ইতি দুর্গাদাসাদিধৃত-
 প্রাচীনকারিক্কা চ ॥ ঝম্পগতিযুক্তে ত্রি ॥
 প্লুষ উ দহি । ভস্মীকরণে । ইতি কবিকল্প-
 দ্রুমঃ ॥ উ প্লোষিত্বা প্লুফ্ণা । ইতি দুর্গা-
 দাসঃ ॥

প্লুষ গ সেকে । পূর্ভো । স্নেহে । ইতি কবি-
 কল্পদ্রুমঃ ॥ গ প্লুষগতি । ইতি দুর্গা-
 দাসঃ ॥

प्लव य ९ दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अन्तःस-
तृतीययुक्तः । य प्लुष्यति । ९ अप्लुषं ।
प्लुषोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

प्लुषः (पुं) दहनः । इति प्लुषधातोर्भावे
अलप्रत्ययः ॥

प्लुषः (त्रि) दक्षः । इत्यमरः ॥

प्लुष ईर् य दाहे । विभागे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अन्तःसतृतीययुक्तः । ईर् अप्लु-
सं अप्लोसीत् । य प्लुष्यति । ईर्त्त दुर्गा-
दासः ॥

प्लुषिः (पुं) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
स्नेहः । गृहदाहः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥

प्लेव ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
अन्तःसतृतीययुक्तः । ऋ अपिप्लेवत् । ङ
प्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

प्लोषः (पुं) दाहः । इत्यमरः ॥

प्ला ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल
प्लाति । इति दुर्गादासः ॥

प्ला (स्त्री) भक्षणं । इति त्रिकाशेषः ॥

प्लातं (त्रि) भक्षितं । इत्यमरः ॥

प्लानं (स्त्री) भोजनं । इति हेम-
चन्द्रः

फ

फ फकारः । द्वाविंशतितमव्यञ्जनवर्णः । अश्रो-
त्कारणस्थानं षष्ठः । इति व्याकरणं ॥
तश्च तद्वत् यथा । फकारं शृणु चार्कञ्चि
रक्तविद्युत्प्रतोपमं । चतुर्बर्गप्रदं वर्णं

पक्षदेवमयं सदा ॥ पक्षप्राणमयं वर्णं
सदा त्रिंशत्संयुतं । आत्मादितश्च-
संयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥ इति काम-
धेनुतन्त्रे पक्षमपटलः ॥ * ॥ वक्रा वाम-
गता रेखा ततोऽधःसङ्गता भवेत् ।
तस्माद्दूर्ङ्गता ह्यत्र दक्षमारभ्य कुण्डली ॥
ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च कुण्डली ब्रह्मरूपिणी ।
मात्रा वामादक्षिणतः क्रमशः परि-
कीर्तिता ॥ इति वर्णोद्धारतन्त्रं ॥ तं-
पर्यायः । फकारश्च महेशानि शिखी चैव
जनार्दनः । इति रुद्रयामलौक्यवर्णाभि-
धानं ॥ अस्य ध्यानं यथा । प्रलयाश्रुद-
वर्णाभिः ललज्जिह्वां चतुर्भुजां । भक्ता-
भयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषितां ॥
एवं ध्यात्वा फकारस्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत् । इति वर्णोद्धारतन्त्रं ॥ * ॥ अस्य
नामानि यथा । फः सखी दुर्गिणी धृत्रा वाम-
पार्श्वो जनार्दनः । जया पादः शिखा
रोर्द्धी फेकारः शशिनीप्रियः ॥ उमा
विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावको ।
प्रलयान्निनीलपादोऽहङ्करः पशुपतिः शशी ॥
फुंकारो यामिनी व्यक्ता पावनो मोह-
वर्द्धनः । निष्फलवागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः
फलं ॥ इति नानातन्त्रशास्त्रं ॥

फं (स्त्री) रूक्षोक्तिः । फुंकृतिः । निष्फल-
भाषणं । इति मेदिनी ॥

फः (पुं) वक्त्रसाधनं । स्फानं । ऋष्णावातः ।
इति मेदिनी ॥ वर्द्धकः । जृम्भानिष्कारः ।
स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः
संज्ञाविशेषः । यथा । हसोऽहस्यः फः ।

অচানন্তুরিতো হসঃ কসংজঃ স্যাৎ ।
ইতি মুক্খবোধব্যাকরণং ॥

ফক্ক অসদ্যবহারে । শনৈর্গতো । ইতি কবি-
কল্পক্রমঃ ॥ কোপধঃ । ফক্কতি খলঃ
কুৎসিতং ব্যবহরতীত্যর্থঃ । ফক্কতি রুদ্ধো
মন্দং গচ্ছতীত্যর্থঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

ফক্কিকা (স্ত্রী) অসদ্যবহারঃ । ফাকি ইতি
ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । চোদ্যৎ ২ দেশ্যৎ ৩
পূর্বপক্ষঃ ৪ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ শ্যায়-
সম্বন্ধিব্যাখ্যা । যথা । শ্রীমতা মথুরানাথ-
তর্কবাগীশধীমতা । বিষদীকৃত্য দর্শ্যন্তে
দ্বিতীয়মণিফক্কিকাঃ ॥ ইত্যনুমানখণ্ডীকা-
রন্তে মথুরানাথঃ ॥

ফঞ্জিকা (স্ত্রী) ব্রাহ্মণযষ্টিকা । ইত্যমরঃ ॥
দেবতাড়ঃ । ছুরালভা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
ফঞ্জিপত্রিকা (স্ত্রী) আখুপর্ণী । ইতি রত্ন-
মালা ॥

ফঞ্জী (স্ত্রী) ভার্গী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফট্ ব্য অকুরণশব্দঃ । অস্ত্রবীজং । যথা ।
ফড়ন্তং শস্ত্রমায়ুধং । ইতি বীজবর্ণাভি-
ধানং ॥ * ॥ শান্তিকুম্ভফালনে অর্ঘ্যপাত্র-
ফালনে অর্ঘ্যজলে পূজোপকরণাভ্যুক্ষণে
অন্তরীক্ষগবিল্লোৎসারণে বিকিরক্ষেপণে
গন্ধপুষ্পাভ্যাং করশোধনে অঘমর্ষণে
পাপপুরুষতাড়নে করাস্ত্রাশাসে নৈবেদ্য-
প্রোক্ষণে হোম্যাগ্নেঃ ক্রব্যাদাংশত্যাগে
হোম্যাগ্ন্যবাহনে তদগ্নিপ্ৰোক্ষণাদৌ চ
ফড়্ভিতিমন্ত্রস্য প্রয়োগঃ ॥

ফটঃ (পুং স্ত্রী) ফণা । ইত্যমরজম্বীরৌ ॥

ফটা (স্ত্রী) ফণা । দস্তঃ । ইতি মেদিনী ॥

কিতবঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ * ॥ স্যাৎ
পবর্গাদ্বিতীয়াদি ফটায়ান্ত স্ফটাপি চ ।

ইতি ভরতধৃতশব্দভেদঃ ॥

ফড়িঙ্গা (স্ত্রী) ঝিল্লিকা । ফড়িঙ্গং হাত ভাষা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

ফণ ৭ নিঃস্নেহে । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥
ফেণভূঃ পফণভূঃ । নিঃস্নেহঃ অনায়াসে-
নোৎপত্তিঃ । ফণতি বাঙ্কিতং শ্রীমতাং ।
অনায়াসেন জাতং । অসৈব্য ঞ্চ্যন্তস্য
নিষ্ঠায়াং অনায়াসকৃতং ফাণ্টং ইত্যমরঃ ॥
অতএব রমানাথোহপি ফটাদৌ ফণ গতো
ইত্যত্র গতেরন্যত্র । ফাণয়তি জনো-
হনায়াসেন জনয়তীত্যর্থ ইত্যাহ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

ফণ মিণ গতো । ইতি কবিকল্পক্রমঃ ॥ মি ফণ-
য়তি ফাণয়তি । ৭ ফেণভূঃ পফণভূঃ ।
ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

ফণঃ (ত্রি) সর্পস্য বিসৃতমস্তকং । যথা ।
ফটায়ান্ত ফণা দ্বয়োরিত্যমরঃ ॥ শশোর্ণং
কারণং ফণং । ইতি ক্লীবকাণ্ডে চন্দ্র-
গোমী ॥ তৎপর্যায়ঃ । ফণা ২ ফণং ৩
ফটা ৪ ফটঃ ৫ স্ফটঃ ৬ স্ফটা ৭ । ইত্য-
মরভরতো ॥ দবর্বা ৮ ভোগঃ ৯ স্ফুটঃ ১০ ।
ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ স্ফুটা ১১ দর্বিবঃ ১২ ।
ফটা ১৩ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণকরঃ (পুং) ভূজঙ্গঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণধরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণধরধরঃ (পুং) শিবঃ । ইতি কবিকল্প-
লতা ॥

ফণভূৎ (পুং) সর্পঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ

ফণবান্ [৭] (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

ফণা (স্ত্রী) সর্পফট্য । ইত্যমরঃ ॥

ফণাকরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণাধরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণাভরঃ (পুং) সর্পঃ । ইতি হারাবলী ॥

ফণাবান্ [৭] (পুং) সর্পঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণিকেসরং (স্ত্রী) নাগকেসরং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিখেলঃ (পুং) ভারতীপক্ষী । ভারই ইতি
ভাষা । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ফণিচক্রং (স্ত্রী) বিবাহাদিকর্মস্ব শুভাশুভ-
জ্ঞানার্থং সপ্তবিংশতিনক্ষত্রঘটিতসর্পা-
কারত্রিনাডিকচক্রং । যথা । অশ্বিন্যাতি
লিখেচক্রং সর্পাকারং ত্রিনাডিকং । তত্র
বেধবশাজ্জেষং বিবাহাদৌ শুভাশুভং ॥
ত্রিনাডীবেধনক্ষত্রমশ্বিন্যাদ্রাঘুগোত্তরাঃ ।
হস্তেন্দ্রমূলবারুণ্যঃ পূর্বভাদ্রপদাস্থা ॥
যাম্যঃ সৌম্যো গুরুর্ঘোনিশ্চিত্রা মিত্রে-
জলাহ্নয়ং । ধনিষ্ঠা চোত্তরা ভাদ্রা মধ্য-
নাডীব্যবস্থিতা ॥ কৃত্তিকা রোহিণী সর্পো
মঘা স্বাতীবিশাখকে । উত্তরা শ্রবণা
পৌষ্কং পৃষ্ঠনাডীব্যবস্থিতাঃ ॥ অশ্বাদি-
নাডীবেধক্ষে ষষ্ঠং দ্বিতীয়কং ক্রমাৎ ।
যাম্যাদিতুর্যাতুর্যাক্ষ কৃত্তিকাদিদিঘটককং ॥
এবং নিরীক্ষয়েদ্বৈধং কন্যামস্ত্রে গুরৌ
হ্নরে । পণ্যস্ত্রীস্বামিত্রেষু দেশে গ্রামে
পুরে গৃহে ॥ একনাডীস্বধিক্ষানি যদি
স্বর্করকন্যায়োঃ । তদা বেধং বিজানীয়াদ্-
গুরুবাদিষু তথৈব চ ॥ প্রকটং যস্য জন্মর্কং

তস্য জন্মর্কতো ব্যধঃ । প্রনক্টং জন্মভং
যস্য তস্য নামর্কতো ভবেৎ । দ্বয়োর্জন্ম-
ভয়োর্বেধে ন কর্তব্যং কদাচন ॥ এক-
নাডীস্থিতা চেৎ স্যাদ্ভর্ত্তূর্নাশায় চান্ননা ।
তস্মান্নাডীব্যধো বীক্ষ্যো বিবাহে শুভ-
মিচ্ছতা ॥ প্রাণ্ডাড্যা বেধতো ভর্ত্তী মধ্য-
নাড্যো ভয়স্তথা । পৃষ্ঠনাডীব্যধে কন্যা
ত্রিয়তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ একনাডীস্থিতা
যত্র গুরুর্মন্ত্রশ্চ দেবতা । তত্র দ্বৈষং রুজং
মৃত্যুং ক্রমেণ ফলমাদিশেৎ ॥ সমাসেন্নে
ব্যধে শীত্রং দূরবেধে চিরেণ তু । বেধা-
স্তরভমানেন বর্ষে দৃক্টং প্রজায়তে ॥ প্রভুঃ
পণ্যাক্সনা মিত্রং দেশো গ্রামঃ পুরং
গৃহং । একনাডীগতা ভব্যা অভব্যো বেধ-
বর্জিতাঃ । একরাশ্যাতিযোগে তু নাডী-
দোযো ন বিদ্যতে ॥ ইতি জ্যোতি-
স্তত্ত্বং ॥ * ॥ অপি চ । কৃত্তিকাদিঘমদৈবত-
শেষঃ পৃষ্ঠে স্ততহতিসক্ষটরোগঃ ক্রোড়ে
কান্তাপুত্রবিয়োগঃ । মধ্যে রেখে বিহিত-
বিবাহ উভয়োর্মরণং বদতি বরাহঃ ॥
ক্রোড়ে পৃষ্ঠে বশ উদ্দামং মধ্যে ক্রোড়ে
বহুসম্মানং । মধ্যে পৃষ্ঠে ভবতি বিবাহো
বহুস্বতবিস্তমিতি মুনিরাহ ॥ ইতি সময়-
প্রদীপঃ ॥ * ॥ তস্য বিম্ব্যাসো যথা ।
পৃষ্ঠে ১ ৬ ৭ ১২ ১৩ ১৮ ১৯ ২৪ ২৫

মধ্যে ২ ৫ ৮ ১১ ১৪ ১৭ ২০ ২৩ ২৬
ক্রোড়ে ৩ ৪ ৯ ১০ ১৫ ১৬ ২১ ২২ ২৭ ॥
ফণিজিহ্মা (স্ত্রী) মহাশতাবরী । মহাসমঙ্গা
তি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিজ্বাকঃ (পুং) ক্ষুদ্রপত্রতুলসী । জম্বীর-
ভেদঃ । ইতি কেচিৎ ॥ জম্বীরসামান্যঃ ।
ইতি কেচিৎ ॥ তৎপর্যায়ঃ । সমীরণঃ ২
মরুবকঃ ৩ প্রস্থপুষ্পঃ ৪ জম্বীরঃ ৫ ।
ইত্যমরভরতো ॥

ফণিতঃ (ত্রি) গতঃ । নিঃস্নেহিতঃ । ফণ-
ধাতোঃ ক্রপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥

ফণিতল্লগঃ (পুং) বিষ্ণুঃ । সর্পশয্যায়াং
গচ্ছতি যঃ । ইতি ব্যুৎপত্তিঃ ॥

ফণিপ্রিয়ঃ (পুং) বায়ুঃ । ইতি শব্দরত্না-
বলী ॥

ফণিফেনঃ (পুং) অহিফেনঃ । আফিং ইতি
ভাষা । যথা । জাতীফলং টঙ্গণমভ্রকঞ্চ
হিঙ্গুলগন্ধং পরিমর্দ্য যামং । ভাগদ্বয়ং
স্রাৎ ফণিফেনকস্য গাঙ্কালিকাপত্ররসেন
মর্দ্যং ॥ ইতি রত্নাবলী ॥

ফণিবল্লী (স্ত্রী) নাগবল্লী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিহস্তী (স্ত্রী) গন্ধনাকুলী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণিহুং (স্ত্রী) ক্ষুদ্রচূরালভা । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফণী [ন] (পুং) সর্পঃ । ইত্যমরঃ ॥ সর্পিণী-
নামকৌশধিঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফণীশ্বরঃ (পুং) অনন্তঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফণ্ডঃ (পুং) জঠরং । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥

ফৎকারী (পুং) পক্ষিমাত্রং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফয়ং (স্ত্রী) ফলকং । ইত্যমরটীকায়াং ।
ভরতঃ ॥

ফরুবকং (স্ত্রী) পূগপাত্রং । ইতি হারাবলী ॥

ফফরীকঃ (পুং) চপেটঃ । মাদ্বে ক্লী । ইতি
মেদিনী ॥

ফফরীকা (স্ত্রী) পাত্ৰকা । মদনঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোণাদিবৃত্তিঃ ॥

ফল নিষ্পত্তৌ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ইৎ
নবশুককোমলা মণীনাং রবিকরসম্বলিতাঃ
ফলন্তি ভাসঃ । ইতি ভারবিঃ ॥ নিষ্পা-
দনেহপি বান্দীকিঃ । ফলতিস্মাৎ যস্য
চরিতস্তোত্রায় দিব্যা গিরঃ । ইতি দুর্গা-
দাসঃ ॥

ফল জ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ জ ফালঃ
ফলঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

ফল ঞ্জ আ ভিদি । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥
ঞ ফুল্লোহস্তি । আ ফলিতং ফুল্তং
তেন । ফলতি কাষ্ঠং কুঠারঃ । ইতি
দুর্গাদাসঃ ॥

ফলং (স্ত্রী) লাভঃ । শশ্তং । ফলকং । হেতু-
কৃতং । ইত্যমরঃ ॥ জাতীফলং ।

ত্রিফলা । কঙ্কোলং । ইতি মেদিনী ॥

বাণাগ্রং । আর্ভবং । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ দানং । ইতি

ধরণিঃ ॥ মুক্ষঃ । যথা । অফলো ভূজ্যতে

মেঘঃ সফলস্ত ন ভূজ্যতে । ইতি রামা-

য়ণং ॥ * ॥ জীবশ্চ কৰ্ম্মফলভুক্তির্যথা ।

জীবঃ কৰ্ম্মফলং ভুঙ্তে আত্মা নিলিপ্ত

এব চ । আত্মনঃ প্রতিবিশ্বশ্চ দেহী জীবঃ

স এব চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্তে প্রকৃতিখণ্ডে

২৩ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ দানফলং যশ্চ ।

যথা ফলন্তি শস্যানি ন্যূনানি বাধিকানি

চ । কৃষকাণাং ক্ষেত্রভেদে পাত্ৰভেদে

ফলং তথা ॥ সামান্যদিবসে বিপ্রে দানং
সুমফলং ভবেৎ ॥ অমায়াং রবিসংক্রান্ত্যাং
ফলং শতগুণং ভবেৎ ৷ চাতুর্মাস্যং
পৌর্ণমাস্যাগ্ননন্তং ফলমেব চ ॥ গ্রহণে
শশিনঃ কোটিগুণঞ্চ ফলমেব চ ৷ সূর্যস্য
গ্রহণে চাপি ততো দশগুণং ভবেৎ ॥
অক্ষয়ামক্ষয়কৈবাসংখ্যাং ফলমুচ্যতে ৷
এবমন্যত্র পুণ্যাহে ফলাধিক্যং ভবেদিহ ॥
যথা দানে তথা স্নানে জপেহন্যং পুণ্য-
কর্ম্মসু ৷ এবং সর্বত্র বোদ্ধব্যং নরাণাং
কর্ম্মণাং ফলং ॥ সামান্যদেশে দানঞ্চ
বিপ্রে সমফলং ভবেৎ ৷ তীর্থে দেবগৃহে
চৈব ফলং শতগুণং স্মৃতং ॥ গঙ্গায়াঞ্চ
কোটিগুণং ক্ষেত্রে নারায়ণে ফলং ৷ এবং
সর্বত্র বোদ্ধব্যং ফলাধিক্যং ক্রমেণ চ ॥
যথা চৈব কোটিগুণং তথা চ বিষ্ণুমন্দিরে ৷
কেদারে চ লক্ষগুণং হরিদ্বারে তথা ফলং ॥
পুষ্করে ভাস্করক্ষেত্রে দশলক্ষগুণং ফলং ৷
এবং সর্বত্র বোদ্ধব্যং ফলাধিক্যং ক্রমেণ
চ ॥ সামান্যক্রমাৎ দানং সমমেব ফলং
ভবেৎ ৷ লক্ষং ত্রিসঙ্খ্যপূতে চ পণ্ডিতে
চ জিতেন্দ্রিয়ে ৷ বিষ্ণুমন্ত্রোপাসকে চ
বুধে কোটিগুণং ভবেৎ ৷ এবং সর্বত্র
বোদ্ধব্যং ফলাধিক্যং গুণং ভবেৎ ॥ যথা
দণ্ডেন সূত্রেণ শরাবেণ জবেন চ ৷ কুস্তং
নিশ্চীতি চক্রেন কুস্তকারো যুদা ভুবি ৷
তথৈব কর্ম্মসূত্রেণ ফলং ধাতা দদাতি
চ ॥ ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তে প্রকৃতিখণ্ডে
৩৪ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥ স্বপ্রিয়ফলস্য বিষ্ণু-
দেয়ত্বং যথা ৷ ভক্ষ্যাণি যানি পেয়ানি

ভোজ্যানাভিমতানি চ ৷ ফলঞ্চ বল্লভং
যচ্চ তত্তদেয়ং জনার্দনে ॥ ইত্যগ্নি-
পুরাণং ॥ * ॥ ইক্কফলদ্বারা ফল-
পাতননিষেধো যথা ৷ ন সাতয়েদিক্ক-
কাভিঃ ফলানি বৈ ফলেন তু ৷ ন স্নেচ্ছ
ভাষাং শিফেত নাকর্ষেচ্চ পদাসনং ॥
ইতি কোশ্মে উপবিভাগে ১৬ অধ্যায়ঃ ॥
কর্ম্মজন্যশুভাদৃষ্টদুর্দৃষ্টসম্ভবস্বর্গনরকাদি
তত্রিবিধং যথা ৷ অনির্কর্ম্মিকং মিশ্রঞ্চ
ত্রিবিধং কর্ম্মণঃ ফলং ৷ ভবত্য্যাগিনাং
প্রত্য ন তু সম্মাসিনাং কচিৎ ॥ ইতি
শ্রীভগবদগীতায়াম্ ১৮ অধ্যায়ঃ ॥ অনির্ক-
নারকিত্বং ৷ ইক্কং দেবত্বং ৷ মিশ্রং মনু-
ষ্যত্বং ৷ এবং ত্রিবিধং পাপস্য পুণ্যস্য
উভয়মিশ্রস্য চ কর্ম্মণো যৎ ফলং প্রসিদ্ধং
তৎ সর্বমত্যাগিনামেব প্রত্য পরত্র
ভবতি তেষাং ত্রিবিধকর্ম্মসম্ভবাৎ ন তু
সম্মাসিনাং কচিদপি ভবতি ৷ ইতি তটী-
কায়াম্ শ্রীধরস্বামী ॥ * ॥ বেদাদীনাং ফলং ৷
যথা ৷ বহিঃ প্রতি মরীচিবাক্যং ৷ স তং
প্রাহ ফলং ক্রহি বেদস্য চ ধনস্য চ ৷ দার-
শ্রুতস্য বিপ্রাদেঃ স্বর্গাপবর্গহেতবে ॥
বহিঃকবাচ ৷ অগ্নিহোত্রফলা বেদা দত্তভুক্ত-
ফলং ধনং ৷ রতিপুত্রফলা দারাঃ শীলবৃত্ত-
ফলং শ্রুতং ॥ ইতি বহিঃপুরাণে নিত্যা-
হিকস্মানবিধিনামাখ্যায়ঃ ॥ * ৷ লবণাদি-
সংযোগে ফলশ্রামত্বং যথা ৷ তণ্ডুলোশ্ব-
সংযোগোল্লবণযোগেন পিষ্টকং ৷ ফলং ত্রি-
তলসংযোগাদন্নং ভবতি তৎক্ষণাৎ ॥ ইতি
রাগার্চনচন্দ্রিকাধৃতবচনমিতি কেচিৎ ॥

ফলঃ (পুং) কুটজবৃক্ষঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥
ফলকং (ক্লী পুং) চক্ষ্ম । ঢাল ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলকঃ (পুং) অস্থিখণ্ডঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
নাগকেশরং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ কাষ্ঠাদি-
পট্টকং । যথা । পাণ্ডুলেখনে ফলকে
ভূমৌ বা প্রথমং লিখৎ । উনাধিকস্ত
সংশোধ্যং পশ্চাৎ পত্রে নিবেশয়েৎ ॥
ইতি ব্যবহারতত্ত্বে ব্যাসঃ ॥ রজকপট্টং ।
ধোপার পাট ইতি ভাষা । যথা । শাল্মলে
ফলকে শ্লক্ষে নিজ্যাঘাসাংসি নেজকঃ ।
ন চ বাসাংসি বাসোভির্নির্হীরেন্ন চ বাস-
য়েৎ ॥ ইতি মিতাক্ষরা ॥

ফলকপাণিঃ (পুং) চক্ষ্মী । ঢালী ইতি ভাষা ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলককর্ষা (স্ত্রী) বনকোলিঃ । ইতি কেচিৎ ॥
ফলকামঃ (ত্রি) কৰ্ম্মফলকামী । যথা । ধৰ্ম্ম-
বাণিজিকা মূঢ়াঃ ফলকামা নরাধমাঃ ।
অৰ্চয়ন্তি জগন্নাথং তে কামানাপ্নুবন্ত্যুতঃ ॥
ইতি মলমাসতত্ত্বধৃতবিষ্ণুধর্ম্মোত্তরীয়-
তৃতীয়কাণ্ডীয়বচনং ॥

ফলকী [ন্] (পুং) মৎস্তভেদঃ । ফলুই ইতি
ভাষা । ফলকাশ্বিতে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

ফলকৃষ্ণঃ (পুং) পানীয়ামলকং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফলকেশরঃ (পুং) নারিকেলবৃক্ষঃ । ইতি
জটাধরঃ ॥

ফলকোষকঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

ফলগ্রাহিঃ (ত্রি) ফলেগ্রাহিঃ । যৎসময়ং
ফলধরবৃক্ষঃ । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

ফলগ্রাহী [ন্] (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ধরুণিঃ ॥
ফলগ্রহণকর্ত্তরি ত্রি ॥

ফলচমসঃ (পুং) দধিমিশ্রিতবটত্বক্চূর্ণং । ইতি
শ্রাদ্ধতত্ত্বং ॥

ফলচোরকঃ (পুং) চোরকনামগন্ধদ্রব্যং । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফলত্রয়ং (ক্লী) দ্রাক্ষাপরুষকাস্মাধ্যাঃ । ত্রিফলা ।
ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥

ফলত্রিকং (ক্লী) ত্রিফলা । শুষ্কপিপ্পলীমরি
চানি । ইত্যমরঃ ॥

ফলদঃ (পুং) বৃক্ষঃ । ইতি ধরুণিঃ ॥

ফলদঃ (ত্রি) ফলদাতা । যথা । বিশিষ্টফলদা
কন্যা নিষ্কামাণাং বিমুক্তিদা । ইতি মল-
মাসতত্ত্বধৃতবিষ্ণুপুরাণবচনং ॥

ফলপঞ্চান্নং (ক্লী) অল্পপঞ্চফলং । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফলপাকঃ (পুং) করমদকঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ পানীয়ামলকং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥

ফলপঙ্কাস্তা (স্ত্রী) ওষধিঃ । ধান্যকদল্যাদিঃ ।
ইত্যমরঃ ॥

ফলপাকী [ন্] (পুং) গর্দভাণ্ডঃ । ইতি রত্ন-
মালা ॥

ফলপুচ্ছঃ (পুং) বরগুণ্ডালুঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড-
শেষঃ ॥

ফলপুষ্পা (স্ত্রী) পিণ্ডখৰ্জুরী । ইতি রাজ-
নির্ঘণ্টঃ ॥

ফলপূরঃ (পুং) বীজপূরঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফলপূরকঃ (পুং) বীজপূরঃ । ইতি ভাব-
প্রকাশঃ ॥

ফলপ্রদঃ (ত্রি) ফলদাতা । যথা । ক্রীণীহি
 .ভোঃ ফলানীতি শ্রুত্বা সত্ত্বরমচ্যুতঃ ।
 ফলাংশী ধান্যমাদায় যযৌ সর্বফলপ্রদঃ ॥
 ইতি শ্রীভাগবতে ১০ স্কন্ধে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলপ্রিয়া (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলভাক্ [জ্] (ত্রি) ফলভাগী । যথা । মাস-
 পক্ষতিথীনাঞ্চ নিমিত্তানাঞ্চ সর্বশঃ ।
 উল্লেখনমকুর্বাণো ন তস্য ফলভাগ-
 ভবেৎ ॥ ইতি তিথ্যাদিতত্ত্ববৃত্তস্মাণ্ড-
 ভবিষ্যপুৰাণরচনং ॥
 ফলভূমিঃ (স্ত্রী) কৰ্মফলভোগস্থানং । যথা ।
 ভরতানৈরাবতানি বিদেহাশ্চ কুরুষ্ণিতাঃ ।
 বর্ষানি কৰ্মভূম্যঃ স্যুঃ শেষানি ফলভূময়ঃ ॥
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥
 ফলমুখ্যা (স্ত্রী) অজমোদা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলমুদগরিকা (স্ত্রী) পিণ্ডথর্জ্জুরঃ । ইতি শব্দ-
 মালা ॥
 ফললক্ষণা (স্ত্রী) প্রয়োজনবতী লক্ষণা ।
 যথা । ব্যঙ্গ্যস্য গুঢ়াগুঢ়ত্বাদ্বিধা স্যুঃ ফল-
 লক্ষণাঃ । ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ॥
 ফলবর্ত্তলং (স্ত্রী) কালিঙ্গং । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলবান্ [ৎ] (ত্রি) ফলযুক্তবৃক্ষঃ । তৎ-
 - পর্যায়ঃ । কলিনঃ ২ ফলী ৩ । ইত্যমরঃ ॥
 ফলিতঃ ৪ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলবিক্রয়িণী (ত্রি) ফলবিক্রেত্রী । কুজ্জায়িনী
 ইতি হিন্দী ভাষা । যথা । ফলবিক্রয়িণী
 তস্য চ্যুতধান্যকরদ্বয়ং । ফলৈরপূরয়

দ্রত্নৈঃ ফলভাণ্ডমপূরিচ ॥ ইতি শ্রীভাগবতে
 ১০ স্কন্ধে ১১ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলবৃক্ষকঃ (পুং) পনসঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলশাকং (স্ত্রী) ষড়্ধিশাকাস্তর্গতফলরূপ-
 শাকং । যথা । পত্রং পুষ্পং ফলং নালং
 কন্দং সংশ্বেদজং তথা । শাকং ষড়্ধি-
 মুদ্ভিক্টং গুরু বিদ্যাধ্যথোত্তরং ॥ ইতি
 রাজবল্লভঃ ॥
 ফলশাড়বঃ (পুং) দাড়িমঃ । ইতি ত্রিকাণ্ড
 শেষঃ ॥
 ফলশালী [ন্] (ত্রি) ফলাশ্রয়ঃ । যথা । পব
 সমবেতধাত্ত্বর্জ্জফলশালিত্বং কৰ্মস্বং ।
 ইতি কৰ্মলক্ষণে সারমঞ্জরী ॥
 ফলশৈশিরঃ (পুং) বদরবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলশ্রুতিঃ (স্ত্রী) কৰ্মফলশ্রবণং । যথা ।
 ফলশ্রুতিরিয়ং নৃণাং ন শ্রেয়ো রোচনং
 পরং । শ্রেয়ো বিবক্ষয়া প্রোক্তং যথা
 ভৈষজ্যরোচনং ॥ অপি চ । বেদোক্তমেধ
 কুর্বাণো নিঃসঙ্গোহর্পিতমীশ্বরে । নৈকর্মাং
 লভতে সিদ্ধিং রোচনার্থা ফলশ্রুতিঃ ॥
 ইতি শ্রীভাগবতে ১১ স্কন্ধঃ । ইতি মল-
 মাসতত্ত্বং ॥
 ফলশ্রেষ্ঠঃ (পুং) আশ্রবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 চন্দ্রিকা ॥
 ফলসঃ (পুং) পনসবৃক্ষঃ । ইত্যমরটীকায়াং
 ভরতঃ ॥
 ফলস্নেহঃ (পুং) আখোটবৃক্ষঃ । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলহারী (স্ত্রী) কালী । ফলং হরতি যা ডাং

যগ্নিতি কস্মোপপদহ্রোধাতোঃ যনি ঙ্গপ্-
 প্রত্যয়নিম্পনোহয়ং শব্দঃ। সা জ্যৈষ্ঠপঞ্চ-
 দশ্যাং বহুফলাদ্যুপহারৈঃ পূজনীয়া।
 যথা। জ্যৈষ্ঠে মাসি অমায়াং বৈ মধ্য-
 রাত্রে মহেশ্বরি। পূজয়েৎ কালিকাং
 দেবীং নানাঙ্গব্যোপহারকৈঃ ॥ তত্রৈব
 সিতপক্ষে তু পঞ্চদশ্যাং নিশাঙ্ককে।
 পূজয়েচ্চ ফলৈর্লক্ষৈঃ শক্তিতো বাপি
 কালিকাং ॥ ইতি মায়াতন্ত্রে ১৭ পটলঃ ॥
 ফলা (স্ত্রী) ঝিক্কিরিষ্ঠাক্ষুপঃ। ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাঢ্যা (স্ত্রী) কাষ্ঠকদলী। ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাধ্যক্ষং (স্ত্রী) রাজাদনবৃক্ষঃ। ইত্যমরঃ ॥
 ফলানামধিকৃতে ত্রি ॥
 ফলাদনঃ (পুং) শুকপক্ষী। ইতি হেম-
 চন্দ্রঃ ॥ ফলভক্ষকে ত্রি ॥
 ফলাস্তঃ (পুং) বংশঃ। ইতি শব্দমালা ॥
 ফলাস্তং (স্ত্রী) বৃক্ষাস্তং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলাস্তঃ (পুং) অস্তবেতসঃ। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলার্থী [ন্] (ত্রি) ফলকামী। যথা। সর্ব-
 সূক্তেষু কর্তব্য। প্রতিষ্ঠা বিধিনা বৃধৈঃ।
 ফলার্থীভিস্ত্রপ্রতিষ্ঠং যস্মান্নিফলমুচ্যতে ॥
 ইতি মঠপ্রতিষ্ঠাতত্বধৃতহয়শীর্ষপঞ্চরাত্রীয়-
 সঙ্ঘর্ষণকাণ্ডীয়বচনং ॥
 ফলাশনঃ (পুং) শুকপক্ষী। ইতি ত্রিকাণ্ড-
 শেষঃ ॥ ফলভক্ষকে ত্রি ॥
 ফলাসঙ্গং (স্ত্রী) ফলাসক্তিঃ। যথা। ত্যক্ত্বা
 কস্মফলাসঙ্গং নিত্যতৃপ্তো নিবাপ্রায়ঃ
 কস্মণ্যভিপ্রবৃত্তোহপি নৈব কাি

করোতি সঃ ॥ ইতি শ্রীভগবদ্গীতায়াং
 ৪ অধ্যায়ঃ ॥
 ফলিঃ (পুং) গংস্রবিশেষঃ। ফলুই ইতি
 ভাষা। অস্র গুণাঃ। স্বাহুহ্রং। গুরুহ্রং।
 স্নিগ্ধহ্রং। বলকারিত্বং। শুক্রবর্দ্ধনত্বঞ্চ।
 ইতি রাজবল্লভঃ ॥
 ফলিকা (স্ত্রী) নিম্পাবী। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিতং (ত্রি) ফলমস্র জাতং। ইতি মুগ্ধ-
 বোধব্যাকরণং ॥ বৃক্ষে পুং। ইতি
 ধরণিঃ ॥ শৈলেয়ে স্ত্রী। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিনঃ (ত্রি) ফলবান্। ইত্যমরঃ ॥ পনসে
 ফলবতি বৃক্ষে চ পুং। ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফলিনী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুবৃক্ষঃ। অগ্নিশিখাবৃক্ষঃ।
 ইত্যমরঃ ॥
 ফলী [ন্] (ত্রি) ফলযুক্ত বৃক্ষাদিঃ। ইত্য-
 মরঃ ॥
 ফলী (স্ত্রী) প্রিয়ঙ্গুবৃক্ষঃ। ইত্যমরঃ ॥ ফলি-
 মংস্রঃ। ইতি শব্দমালা ॥
 ফলুষঃ (পুং) লতাভেদঃ। ইতু্যাগাদিকোষঃ ॥
 ফলেগ্রহিঃ (পুং) যথাসময়ং ফলধরবৃক্ষঃ।
 ঋতুপ্রাপ্তৌ ফলানি গৃহ্নাতি ধারয়তীতি
 ফলেগ্রহিঃ শকুৎস্তুস্বাদিত্যাদিনা ইঃ
 সূত্রে ফলে ইতি নির্দেশাৎ একারঃ।
 কিন্মা ফলে গৃহ্নাতি ইতি ফলেগ্রহিঃ
 কস্মণ্যাধারবিবক্ষা নিপাতনাৎ সপ্তম্যা
 অলুক্ লুকি ফলেগ্রহিচ্চ ফলেগ্রহিঃ ফল-
 গ্রহিরিতি বাচস্পাতিঃ ॥ ইহ গ্রহির্ধারণার্থঃ
 স্বীকারার্থচ্চ অত্র ধারণার্থে বৃক্ষ এব
 রুঢ়িঃ। স্বীকারার্থে তু ক্রিয়াশব্দতৈব যথা
 ফলেগ্রহীন্ হংসি বনস্পতীনামিতি ভটিঃ ॥

ইতি রায়মুকুটাদয়ঃ । ইত্যমরটীকায়াং
 ভরতঃ ॥ ফলগ্রহণকর্তরি ত্রি ॥ [বলী ॥
 ফলেগ্রাহিঃ (পুং) ফলেগ্রহিঃ । ইতি শব্দরত্না-
 ফলেন্দ্রঃ (পুং) ১ বহুজ্জম্বুঃ । তৎপর্যায়ঃ ।
 ২ নন্দঃ ৩ রাজজম্বুঃ ৪ মহাকলা ৫ সুরভি-
 পত্রা ৬ মহাজম্বুঃ ৭ । অস্ম গুণাঃ ।
 স্বাদুহং । বিষ্টিস্তুহং । গুরুহং । রৌচন-
 হৃৎ । ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
 ফলেপুষ্পা (স্ত্রী) ক্ষুদ্রক্ষুপবিশেষঃ । গৃমা ইতি
 হিন্দী ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । দ্রোণা ২
 দ্রোণপুষ্পা ৩ । অস্মা গুণাঃ । গুরুহং ।
 স্বাদুহং । রুক্ষহং । উষ্ণহং । বাতপিত্ত-
 কারিহং । ক্ষারহং । লবণহং । স্বাদু-
 পাকহং । কটুহং । ভেদকহং । কফাম-
 কামলাশোথতমকশাসজস্তনাশিহৃৎ । ইতি
 ভাবপ্রকাশঃ ॥
 ফলেবহা (স্ত্রী) পাটলবৃক্ষঃ । ইত্যমরঃ ॥
 ফলেসক্তঃ (ত্রি) ফলাসক্তঃ । ফলকামী ।
 যথা । ভগবদগীতা । যুক্তঃ কৰ্ম্মকলং ত্যক্ত্বা
 শান্তিমাশ্নোতি নৈষ্ঠিকীং । অযুক্তঃ কাম-
 কারেণ ফলেসক্তো নিবধ্যতে ॥ ফলেসক্তঃ
 যম ফলায়েদং কৰ্ম্ম করোমীত্যেবং ফলে-
 সক্তো নিতরাং বন্ধং প্রাপ্নোতি । ইতি
 মলমাসতত্ত্বং ॥
 ফলোত্তমা (স্ত্রী) কাকলীদ্রাক্ষা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ [চন্দ্রিকা ॥
 ফলোৎপতিঃ (পুং) আত্মবৃক্ষঃ । ইতি শব্দ-
 ফলোদয়ঃ (পুং) লাভঃ । স্বরালয়ঃ । হৰ্ষঃ ।
 ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ ফলোৎপত্তিঃ । যথা ।
 সৌহহমাজম্বুশুদ্ধানামাফলোদয়কৰ্ম্মণাং ।

আসনুদ্রক্ষিতীশানামানাকরথবজ্জনাং ॥
 ইতি রয়ুঃ ॥
 ফল্লঃ (পুং) বিসারিতাঙ্গং । ইত্যুণাদিকোষঃ ॥
 ফল্লু (ত্রি) অসারং । ইত্যমরঃ ॥ নিরর্থকং ।
 তি ত্রিকাংশেষঃ ॥
 ফল্লুঃ (স্ত্রী) গয়াস্বনদীভেদঃ । তস্যা নাহাত্মাদি
 যথা । সাদ্বক্রোশদ্বয়ং মানং গয়ায়াং
 পরির্কান্তিতং । পক্ষক্রোশং গয়াক্ষেত্রং
 ক্রোশমেকং গয়াশিরঃ । তত্র পিণ্ডপ্রদা-
 নেন তৃণ্ডিভবতি শাস্ত্রী ॥ নগাজ্জনাদিনা-
 চৈব কূপাচ্ছোত্তরমানসাং । এতদগয়া-
 শিরঃ প্রোক্তং ফল্লুতীর্থং তদুচ্যতে ।
 তত্র পিণ্ডপ্রদানেন পিতৃণাং পরমা
 গতিঃ ॥ পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি যে সমুদ্রাঃ
 নরাং সি চ । ফল্লুতীর্থং গামম্যন্তি বারমেকং
 দিনে দিনে ॥ ইতি গারুড়ে ৮৩ অধ্যায়ঃ ॥
 অন্যৎ গয়াশব্দে দ্রষ্টব্যং ॥ * ॥ কাকো-
 ডুম্বরিকা । কাকডুম্বর ইতি ভাষা । ইত্য-
 মরঃ ॥ অস্মা গুণাঃ । গুরুহং । গ্রাহিহং ।
 শীতলহং । স্বাদুহং । তৃণ্ডিকারিহৃৎ ।
 ইতি রাজবল্লভঃ ॥ রেণুভেদঃ । ফাণ্ড
 ইতি গ্রন্থিঃ । মিথ্যাবাক্যং । ইতি শব্দ-
 রত্নাবলী ॥ বসন্ততুঃ । ইতি জটাধরঃ ॥
 ফল্লুদা (স্ত্রী) গয়ানদী । যথা । তত্র দেশে গয়া
 নাম পুণ্যদেশোহতিবিশ্রুতঃ । নদী চ
 ফল্লুদা নাম পিতৃণাং স্বর্গদায়িনী ॥ ইতি
 বৃহদ্রশ্মপুরাণে ৫৬ অধ্যায়ঃ ॥
 ফল্লুনঃ (পুং) অর্জুনঃ । ফাল্লুনমাসঃ । ইত্য-
 মরটীকায়াং ভরতঃ ॥ [প্রয়োগঃ ॥
 ফল্লুনালঃ (পুং) ফাল্লুনমাসঃ । ইতি ভূরি-

ফল্লনী (স্ত্রী) নক্ষত্রবিশেষঃ । তচ্চ পূর্বফল্লনী ।
 উত্তরফল্লনী চ । ইতি ভরতধৃতগোবর্দ্ধনা-
 নন্দঃ ॥ কাকোদুশ্বরিকা । ইতি রাজ-
 নির্ঘণ্টঃ ॥ [নির্ঘণ্টঃ ॥
 ফল্লবাটিকা (স্ত্রী) কাকোদুশ্বরিকা । ইতি রাজ-
 ফল্লবস্তাকঃ (পুং) শ্যোনাকপ্রভেদঃ । ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফল্গুংসবঃ (পুং) ফল্লকরণকগোবিন্দোংসবঃ ।
 দোলযাত্রা ইতি খ্যাতঃ । যথা । গো
 বিন্দানুগৃহীতস্ত যাত্রাসং তৎ প্রকীর্তিতং ।
 ফল্গুংসবং প্রকুর্বাণীত পঞ্চাহানি ত্রাহাণি
 বা ॥ ইতি দোলযাত্রাপদ্ধতিঃ ॥
 ফল্যং (ক্লী) কুল্মমং । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥
 ফল্লকী (পুং) মংস্যবিশেষঃ । ফল্লুই ইতি
 ভাসা । ইতি শব্দমালা ॥
 ফল্লফলঃ (পুং) সূৰ্পবাতঃ । কুলার বাতাস
 ইতি ভাসা । ইতি জটাধরঃ ॥
 ফাঃ (পুং) সস্তাপঃ । নিষ্ফলভাসমং । যথা ।
 কিঃ কোপে ফাশ্চ সস্তাপে তথা নিষ্ফল-
 ভাসণে । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ বুদ্ধিঃ ।
 বর্দ্ধকঃ । যথা । ফা বুদ্ধৌ বর্দ্ধকে পুমান্ ।
 ইতি বিশ্বঃ ॥
 ফাটকী (স্ত্রী) স্ফটী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥
 ফাণিঃ (স্ত্রী) গুড়ঃ । করভ্ভঃ । ইত্যুগাদিকোষঃ ॥
 ফাণিতং (ক্লী) অর্দ্ধাবর্তিতেক্ষুরসঃ । ফেণীতি
 খ্যাতং । ইত্যমরভরতো ॥ অস্য গুণাঃ ।
 গুরুত্বং । অভিষ্যান্দিত্বং । বৃংহণত্ব
 কফশুক্রলত্বং । বাতপিত্তশ্রমনাশিত্বং
 মূত্রবস্তি বিশোধনত্বঞ্চ ॥ * ॥ ইতি ~~ফা~~ রস
 যঃ পকঃ কিঞ্চিদগাঢ়ো বহুদ্রবঃ ।

এবেক্ষুবিকারেণ খ্যাতঃ ফাণিতসংজ্ঞয়া ॥
 ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥
 ফাণ্টং (ত্রি) অনায়াসকৃতং ; ইত্যমরঃ ॥ কথং-
 ভেদঃ । যথা । ক্ষিপ্ত্রোক্ষতোয়ে যুদিতঃ
 ফাণ্ট ইত্যভিধীয়তে । অপি চ । ক্ষুদ্রদ্রব্য-
 পলে সম্যক্ জলমুঞ্চং বিনিঃক্ষিপেৎ ।
 পাত্রে চতুঃপলমিতি ততস্ত্ব শ্রাবয়েজ্জলং ।
 সোহয়ং চূর্ণদ্রবঃ ফাণ্টো ভিষগ্ভিরভি-
 ধীয়তে ॥ ইতি বৈদ্যকপরিভাষা ॥
 ফালং (ক্লী) হলোপকরণং । ইতি মেদিনী ॥
 ফালঃ (পুং) লাঙ্গলস্থভূবিদারকলোহঃ ।
 ফল্যতে বিশীর্ষ্যতে ভূমিরনেন সঃ । তৎ-
 পর্যায়ঃ । কৃষিকঃ ২ । ইত্যমরঃ ॥ কৃষকঃ ৩
 ফলং ৪ । ইতি ভরতঃ ॥ কৃষিকা ৫
 ফালং ৬ । ইতি মুকুটঃ ॥ কৃষিকং ৭ ।
 ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥ মহাদেবঃ । বলদেবঃ ।
 কার্পাসবস্ত্রে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥ * ॥
 নববিধদিব্যান্তর্গতাক্ষমদিব্যং । তস্য বিধি-
 র্থথা । বৃহস্পতিঃ । আয়সং দ্বাদশপল-
 ঘটতং ফালমুচ্যতে । অক্টাঙ্গুলং ভবে-
 দ্দীর্ঘং চতুরঙ্গুলবিস্তরং ॥ অগ্নিবর্ণং তত-
 শ্চৌরো জিহ্বয়া লেহয়েৎ স্কৃৎ । ন
 দন্ধশ্চচ্ছুদ্ধিমিয়াদন্যথা তু স হীয়তে ॥
 চৌরোহত্র গোচোরঃ । গোচৌরস্য প্রদা-
 তব্যং তপ্তফালাবলেহনমিতি স্মৃতিরিতি
 মৈথিলাঃ ॥ অত্রাপি ত্বমগ্নে ইত্যাদিমন্ত্রা-
 নস্তরং আয়সং লেলিহানস্য জিহ্বয়াপি
 সমাদিশেদতি পিতামহোক্তেঃ প্রাড়-
 বিবাকশোধ্যাভ্যামগ্ন্যভিমন্ত্রণং কার্য্যং ॥* ॥
 তত্র প্রয়োগঃ । লৌকিকচত্বারিংশতৌলক-

মিত্রং লৌহঘটিতমক্‌তযবমধ্যাঙ্কাক্সুলাফট-
 দীর্ঘং তথাবিধচতুরঙ্গুলপ্রস্তারং ফালমগৌ
 ১ তাপিয়েৎ । তত্র প্রাড়িবাকৌ ধর্ম্মাবাহ-
 নাদিহবনাস্তং • কস্ম কৃহ্না দক্ষিণাং দত্ত্বা
 ঙ্গু ত্বমগ্নে বেদাশ্চত্বারঙ্গুশ্চ বজ্রেষু হুয়সে ।
 ত্বং মুখং সর্বদেবানাং ত্বং মুখং ব্রহ্ম-
 বাদিনাং ॥ জঠরস্হোহসি ভূতানাং ততো
 বেৎসি শুভাশুভং । পাপং পুনাসি বৈ
 যস্মান্তস্মাং পাবক উচ্যতে ॥ পাপেষু
 দর্শয়াত্মানমচ্চিগ্নান্ ভব পাবক । অথবা
 শুভভাবেন শীতো ভব হুতান ॥ ত্বমগ্নে
 সর্বভূতানামস্ত্শচরসি সাক্ষিবৎ । ত্বমেব
 দেব জানীষে ন বিছূর্ধানি মানবাঃ ॥ ব্যব-
 হারাভিশস্তোহয়ং মানুষঃ শুদ্ধিমিচ্ছতি ।
 তদেনং সংশয়াদস্মাদ্ধস্মতস্ত্রাতুমইসি ॥
 ইত্যেতৈঃ ফালস্বমগ্নিং অভিমন্ত্রয়েৎ ।
 শোধ্যস্ত প্রতিজ্ঞাপত্রং শিরসি নিধায়
 ত্বমগ্নে সর্বভূতানামস্ত্শচরসি পাবক ।
 সাক্ষিবৎ পুণ্যপাপেভ্যো ক্রহি সত্যং
 করে মম ॥ ইত্যেনেনাভিমন্ত্র্য অগ্নিবর্ণং
 ফালং জিহ্বয় স্কুল্লিহ্যাং ন দধ্বশ্চেতদা
 শুদ্ধঃ । ইতি দিব্যতন্ত্রং ॥

ফালকৃষ্ণঃ (ত্রি) ফালেন কৰ্মিতভূম্যাদিঃ । যথা ।
 ন মূত্রং পথি কুর্ষ্বীত ন ভস্মনি ন গো-
 ব্রজে । ন ফালকৃষ্ণে ন জলে ন চিত্যাং
 ন চ পৰ্বতে ॥ ইতি মানবে ৪ অধ্যায়ঃ ॥
 কালাঃ (পুং) জম্বীরবীজানি । ইতি দুর্গটীকা-
 টিপ্লনীকৃৎকুলচন্দ্রঃ ॥

ফাল্গুনঃ (পুং) গুড়াকেশঃ । নদীজবৃক্ষঃ
 অর্জুনবৃক্ষঃ । তপস্যমাসঃ । যথা । ফাল্গু-

স্ত গুড়াকেশে নদীজার্জুনভূরুহে । তপস্য-
 সংজ্ঞে মাসে তৎপূর্ণিমায়াস্ত ফাল্গুনী ॥
 ইতি দন্ত্যনাস্তবর্গে মেদিনী ॥ অতএব
 ফাল্গুনে গগনে ফেনে গর্ভমিচ্ছন্তি বর্কবরাঃ ।
 ইতি কারিকা সমূলিকা । অত্র অগর্ভমিচ্ছ
 স্তীতি অকারঃ প্রশ্লেষো ভ্রাস্তানাং ॥ *
 বৈশাখাদিদ্বাদশমাসান্তর্গতৈকাদশমাসঃ ।
 ফাল্গুনানক্ষত্রযুক্তা পৌর্ণমাসী যস্মিন্ মাসে
 সঃ । ইতি তু প্রায়িকান্তিপ্রায়ং । স চ
 ত্রিবিধঃ । মুখ্যচান্দ্রো গোণচান্দ্রঃ সৌরশ্চ ।
 যথা । কুম্ভস্বরবিপ্রারন্ধশুরপ্রতিপদাদি-
 দর্শান্তো মাসো মুখ্যচান্দ্রঃ । মুখ্যচান্দ্রফাল্গুন-
 মাসীরপৌর্ণমাস্যন্তঃ কৃষ্ণপ্রতিপদাদিকো
 মাসো গোণচান্দ্রঃ । কুম্ভরাশিস্বরবি-
 ভোগোপলক্ষিতকালাত্মকো মাসঃ সৌরঃ ।
 ইতি মলমাসতদ্বানুসারাৎ ॥ * ॥ তৎ-
 পর্যায়ঃ । তপস্যঃ ২ ফাল্গুনিকঃ ৩ ফাল্গুনঃ ৪ ।
 ইত্যমরভরতো ॥ বৎসরান্তকঃ ৫ ইতি
 রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ * ॥ তত্র জাতফলং ।
 প্রিয়ম্বদঃ সজ্জনবল্লভশ্চ পরোপকারী
 বিমলাশয়শ্চ । দাতা নিতান্তং প্রমদান্তি-
 লামী স্যাৎ ফাল্গুনে যস্য জনস্য জন্ম ॥ ইতি
 কোষ্ঠীপ্রদীপঃ ॥ * ॥ অথ ফাল্গুনকৃত্যং ।
 তত্র মাঘ্যানস্তরং ফাল্গুনকৃষ্ণাফন্যাং
 কালশাকবাস্তুকশাকোপকরণাম্নেন শ্রাদ্ধং
 কর্তব্যং ॥ * ॥ গোণচান্দ্রফাল্গুনকৃষ্ণ-
 চতুর্দশ্যাং শিবরাত্রিব্রতং । যদ্বিনে
 প্রদোষনিশীথোভয়ব্যাপিনী চতুর্দশী তদ-
 দিনে ব্রতং উভয়ব্যাপ্যনুরোধাৎ । যদা
 পূর্বেভ্যনিশীথব্যাপিনী পরেভ্যঃ প্রদোষ-

মাত্রব্যাপিনী তদা পূর্বেছ্যত্র তং প্রধান-
কালব্যাপ্যনুরোধাত্ । বদা তু পূর্বেছ্যত্র
নিশীথব্যাপিঃ পরদিনে প্রদোষব্যাপিনী
তদা পরদিনে প্রদোষব্যাপিনীতি বচ-
নাৎ ॥ * ॥ মুখ্যচান্দ্রফাল্গুনশুক্লাদ্বাদশী
গোবিন্দদ্বাদশী । ফাল্গুনে শুক্লপক্ষস্য
পুষ্যর্কে দ্বাদশী যদি । গোবিন্দদ্বাদশী
নাম মহাপাতকনাশিনী ॥ মহাপাতকনাশ-
কামো গঙ্গায়াং স্নানমহং করিয়ে ।
অত্র পদ্মপুরাণীয়ো মন্ত্রঃ । মহাপাতক-
সংজ্ঞানি যানি পাপানি সন্তি মে ।
গোবিন্দদ্বাদশীং প্রাপ্য তানি মে
হর জাহুবি ॥ * ॥ ফাল্গুনপৌর্ণমাস্যাং
দোলযাত্রা । তীর্থচিন্তামণৌ ব্রহ্মপুরাণং
নরো দোলাগতং দৃষ্ট্বা গোবিন্দং পুরুষো
ভ্রমং । ফাল্গুনাং সংযতো ভূত্বা গোবি-
ন্দস্য পুরং ব্রজেৎ ॥ স্কন্দপুরাণীয়পুরু-
ষোত্তমমাহাশ্রয়ে ত্রিংশাধ্যায়ে । ফাল্গুনাং
ক্রীড়নং কুখ্যাং দোলায়াং মম ভূপতে ।
ইতি কৃত্যতত্ত্বং ॥

ফাল্গুনানুজঃ (পুং) বসন্তকালঃ । ইতি হারা-
বলী ॥ অর্জুনস্য কনিষ্ঠভ্রাতা চ ॥

ফাল্গুনিকঃ (পুং) ফাল্গুনমাসঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফাল্গুনী (স্ত্রী) ফাল্গুনমাসস্য পূর্ণিমা । ইতি
মেদিনী ॥ পূর্বফাল্গুনীনক্ষত্রং । উত্তর-
ফাল্গুনীনক্ষত্রং । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

ফিঃ (পুং) পাপঃ । নিফলবাক্যং । ইত্যেকা-
ক্ষরকোষঃ ॥ কোপঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফিরঙ্গকঃ (পুং) পক্ষিবিশেষঃ । ফিরঙ্গ ইতি ।

ভাষা । তৎপর্যায়ঃ । কুলিঙ্গঃ ২ কলিঙ্গঃ

ধূম্যাটঃ ৪ । ইতি শব্দমালা ॥ ফুঙ্গঃ ৫
ইত্যমরঃ ॥

ফিরঙ্গঃ (পুং) স্নানমথ্যাক্সেচ্ছদেশঃ । যথা ।
পূর্কান্মায়ে নবশতং মডুশীতিঃ প্রকীর্তিতাঃ ॥
ফিরঙ্গভায়য়া মন্ত্রাস্তেনাং সংসাধনাদ্ভুবি ॥
অধিপা মণ্ডলানাঞ্চ সংগ্রামেষপরাজিতাঃ ।
ইংরেজা নব যট্ পঞ্চ লগুজাশ্চাপি
ভাবিনঃ ॥ ইতি মেরুতন্ত্রে ২৩ প্রকাশঃ ॥ * ॥
রোগবিশেষঃ । অথ ফিরঙ্গস্য নিরুক্তি-
মাহ । ফিরঙ্গসংজ্ঞকে দেশে বাহুল্যেনৈষ
বহুবৎ । তস্যাং ফিরঙ্গ-ইত্যুক্তো ব্যাধি-
ব্যাদিবিশারদৈঃ ॥ * ॥ তস্য বিপ্রকৃষ্টং নিদান-
মাহ । গন্ধরোগঃ ফিরঙ্গোহয়ং জায়তে
দোহিনাং ক্রবৎ । ফিরঙ্গিণোহতিসংসর্গাৎ
ফিরঙ্গিণ্যাং প্রসঙ্গতঃ ॥ ব্যাধিরাগরুজো
হেয দোবাণামত্র সংক্রমঃ । ভবেত্তা
লক্ষয়েত্তেমাং লক্ষণৈর্ভিবজাং বরঃ ॥
ফিরঙ্গিণ্যাং প্রসঙ্গত ইতি বিশেষার্থং ॥ * ॥
রূপমাহ । ফিরঙ্গস্ত্রিবিধো জ্ঞেয়ো বাহ্য-
ভ্যন্তরতস্তথা । বহিঃস্তর্ভবশ্চাপি তেমাং
লিঙ্গানি চ ক্রবে ॥ উত্র বাহুঃ ফিরঙ্গঃ
স্যাদ্বিস্ফোটসদৃশোহল্লরুক্ । স্ফুটিতো
ত্রণবদ্বৈদ্যঃ স্তথসাধ্যোহপি স স্মৃতঃ ॥
সন্ধেচ্চাভ্যন্তরঃ স স্যাচ্ছুভয়োল্লক্ষণৈর্ভূতঃ ।
কষ্টদোহতিচিরস্থায়ী কষ্টসাধ্যতমশ্চ সঃ ॥
উপদ্রবান্ আহ । কাশ্যাং বলক্ষয়ো
নাসাভঙ্গো বহেচ্চ মন্দতা । অস্থিশোষো-
হস্থিবক্রত্বং ফিরঙ্গোপদ্রবা অসী ॥ * ॥
সাধ্যহাদিকমাহ । বহির্ভবো ভবেৎ সাধ্যো
নূতনো নিরূপদ্রবঃ । আভ্যন্তরস্ত কষ্টেন

साधः स्यादद्युमामयः ॥ बहिरस्तुर्भवो जीर्णः
 क्षीणस्योपद्रवैर्बतः । बोधो व्याधि-
 रसाधो ह्यमित्तुर्चूर्णनयः पूरा ॥ * ॥ अथ
 फिरङ्गस्य चिकित्सा । फिरङ्गसंज्ञकं
 रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः । अवशं
 नाशयेदतदूर्णः पूर्वे चिकित्साः ॥
 लिख्यते रसकर्पूरप्रशाने विधिरुतमः ।
 अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न
 विन्दति ॥ गोधूमचूर्णं संगीय विदध्यां
 सूक्ष्मकूपिकां । तन्मध्ये निःक्षिपेत् सूतं
 चतुर्गुणमितं त्रिषक् ॥ ततस्तु गुटिकां
 कुर्यादवधा न स्याद्रसो बहिः । सूक्ष्मचूर्णं
 लवङ्गस्य तां वटीमवधुलयेत् ॥ दस्त-
 स्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामस्तमा गिलेत् ।
 तामूलं भङ्गयेत् पश्चाच्छाकाम्लवणां-
 स्तुजेत् । श्रममातपमध्वानं विशेषां
 स्त्रीनिषेवणं ॥ कर्पूररसः ॥ १ ॥ पारद-
 क्कमानः स्यात् खदिरफल्कसंमितः ।
 आकारकरभञ्चापि ग्राहकैश्चयोनितः ॥
 टक्कत्रयमितं क्कोद्रं खले सर्वं वि-
 निःक्षिपेत् । संमर्द्य तस्य सर्वस्य
 कुर्यात् सप्त वटीर्भवक् ॥ स रोगी भङ्गयेत्
 प्रोतरेकैकामन्नुना वटीं । वर्जयेदन्न-
 लवणौ फिरङ्गस्तस्य नशति ॥ सप्तशाणिका-
 वटी ॥ २ ॥ पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव
 हि गन्धकः । तण्डुला अक्षमात्राः स्युस्तेषां
 कुर्याच्छ कञ्जनीं ॥ तस्याः सप्त वटीः
 कुर्यात्ताभिर्दूमं प्रयोजयेत् । दिनानि
 सप्त तेन स्यात् फिरङ्गास्तो न संशयः
 धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥ पीतपुष्पवलापत्ररसै

टक्कमितं रसं । हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत्
 यावत् सूतो न दृश्यते ॥ ततः संश्लेदये-
 द्दस्तादेव वासरसपुक्तं । त्यजेन्नवग-
 मयङ्क फिरङ्गस्तन नशति ॥ ४ ॥ चूर्णये-
 म्निषपत्राणि पथ्यां निम्बफल्कमांसिकां ।
 धात्रीं तावतीं रात्रिं निम्बषोडश-
 भागिकां ॥ शाणमानगिदं चूर्णमन्नीया-
 दस्तसा सह । फिरङ्गं नाशयत्येव बाह्य-
 माभ्यस्तुरं तथा ॥ ५ ॥ चोपचीनीभवत्
 चूर्णं शाणमानं समाक्षिपेत् । फिरङ्गव्याधि-
 नाशाय भङ्गयेन्नवगं त्यजेत् ॥ लवणं
 यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
 सैन्धवं स हि डुङ्गीत मधुरोपरसं हि
 तं ॥ ६ ॥ अर्द्धकर्मितं सूतं कुरन्तक-
 रसैः सह । खले विमर्दयेत्तत्र पलाङ्कं
 गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥ तत्रार्ककरभं कुष्ठं
 त्रिफलां पृथक् पृथक् । अर्द्धकर्मितं
 सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥ तं सर्वं
 मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
 मर्दयेदथ तं खादेदर्द्धकर्मितं रसं ॥
 त्रणः फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावशं विन-
 शति । अल्लोहपि चिरजातोहपि प्रशा-
 म्यति महात्रणः ॥ एतदुक्तयतः शोथो
 मुखस्य च न जायते । वर्जयेदत्र लवण-
 मेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥ इति फिरङ्गाधि-
 कारः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋरोटी (स्त्री) रोटिकाविशेषः । पाण्डु-
 रोटी इति पाँडुरुटि इति च भाषा । सा
 तु तालिस्याथवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
 जलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामधिक-

कालमुक्तमं संगमर्द्य गोलाकारं शूलं
 शूलं निर्णाय तन्दूरपाकेन निष्पादिता
 भवति । इति पाकराजेश्वरः ॥
 फिरङ्गिणी (स्त्री) फिरङ्गदेशोद्भवनाशी । यथा ।
 गङ्गरोगः फिरङ्गाहयं जायते देहिनां
 क्षयः । फिरङ्गिणोऽहिसंसर्गात् फिर-
 ङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 फिरङ्गी [न्] (पुं) फिरङ्गदेशोद्भवपुरुषः ।
 अस्य प्रमाणं पृक्शब्दे द्रष्टव्यं ॥
 फुः (पुं) मञ्जुकं । तुच्छवाकाः । इति विश्वः ॥
 फुं व्य अनुकरणशब्दः । इति फुंकारशब्द-
 दर्शनात् । तुच्छभाषणं । इति कोचिन् ॥
 फुकः (पुं) पङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फुटः (त्रि) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 फुंकरः (पुं) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फुंकारः (पुं) फुंकरणं । फु इति फुँक्
 इति च भाषा । फुंकारवति पावके
 आहृतिनिषेधो यथा । अग्रे क्रुक्के स-
 स्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके । आर्द्रकार्ठैः
 समुत्पन्ने फुंकारवति पावके ॥ कृष्णा-
 र्त्विषि स्रुर्गङ्गे तथा लिहति मेदिनी ।
 आहृतिं जुह्याद्वस्तु तस्य नाशो भवेद्-
 क्षयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 फुंक्कतिः (स्त्री) फुंकारः । यथा । स्फुक्क-
 क्कतिः तत्रात्सञ्जगमंकारस्फु रं सञ्जमा
 इति काव्याचारिका ॥
 फुप्फुसः (पुं) पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः
 स च कोष्ठानाङ्किकासंलग्नाशयविशेषः
 क्वापडा क्वापासे इति चोलावे
 इति शब्दचन्द्रिका यथा । स्वानाशयि

पक्वानां मृत्रस्य रुधिरस्य च । हृत्तुण्डः
 फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ इति
 माधवकरः ॥ अश्व व्याख्या । आमश्व श्वनं
 आमाशयः । नाभेरुद्धं । अग्नेः स्थानः
 पच्यमानाशयः नाभिमध्ये । पक्वस्य स्थानं
 पक्वाशयः नाभेरधः । मृत्रस्य स्थानं वस्तिः ।
 रुधिरस्य स्थानं वक्त्रं ग्रीहानो । हृत् हृदयं
 हृत्तुण्डः स चाङ्गदेशे व्यवस्थितः पुरीषा
 धानं । फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे फुप्-
 फुं इति ख्यातः । इति विजयरश्मितः ॥
 फुल्लतिः (स्त्री) फलनम् । इति मुक्कबोधव्याकरणम् ॥
 फुल्ल विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ह्रस्वी ।
 लघुयान्तः । विक्रम इह कस ज गताविति
 दन्त्यान्तस्य घात्रे रूपम् । विपूर्वत्वेनार्था-
 न्तरवाचितया विक्रमनित्यर्थः । फुल्लति
 मल्लीकलिका । इति तुर्गदासः ॥
 फुल्लः (त्रि) विक्रमिः । इत्यमरः ॥ पुष्पम् ।
 फुल इति भाषा । यथा । स्त्रीपङ्कम्यां
 श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ।
 इति कालिकापुराणम् ॥ [शेषः ॥
 फुल्लफालः (पुं) शूर्पवातः । इति त्रिकाण्ड-
 फुल्लदाम (क्ली) छन्दोभेदः । यथा । मो गौ नौ
 तौ गौ शरहरतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ।
 उदाहरणं यथा । शश्वल्लोकानां एकचित-
 कथनं ध्वस्तमालोक्य कंसं ह्यस्येच्छेतोभि-
 स्त्रिदिवसतिभिर्व्योमसं स्वैर्विमुक्तम् । मुक्ता-
 मोदेन श्वगितदशदिशाभोगमाहूतद्वयं
 मोलौ दैतयारैर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः
 फुल्लदाम ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥

ফুল্ললোচনঃ (পুং) মৃগবিশেষঃ । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ প্রফুল্লনেত্রযুক্তে ত্রি ॥
রীকঃ (পুং) দেশঃ । সর্পঃ । ইতি
সংক্ষিপ্তসারোগাদিবৃত্তিঃ ॥
ফুল্লিঃ (স্ত্রী) বিকাশঃ । ইণ্ডধাতুকথনে তিঙ-
বৃত্তিঙ বা ইতি সংক্ষিপ্তসারসূত্রাৎ ভাবে
ইণ্ডপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
ফেণঃ (পুং) ফেনঃ । তরলদ্রব্যোপর্যুথিত-
বুদ্ধবুদ্ধাকারবস্তু । ফেনা ইতি ভাষা । যথা
পয়ঃফেণনিভা শয্যা দাস্তা রুক্ষপরিচ্ছদা ।
ইতি পুরাণং ॥ হিণ্ডীরঃ । সমুদ্রফেনা
ইতি ভাষা । ইত্যমরঃ ॥ অশ্ব মৃদ্ধন্ত-
গাস্তস্য প্রমাণং যথা । হংসশ্রেণ্যো নদী-
তীরে নিন্দৈঃ সংপ্রতীয়িরে । যথা সার-
স্বতা মন্ত্রা অন্তরে ফেণসঙ্গতা ॥ ইত্য-
মরটীকায়াং রঘুনাথচক্রবর্তী ॥
ফেণপঃ (পুং) স্বয়ংপতিতফলাদিজীবিমুনি-
বিশেষঃ । যথা । বৈখানসা বালিখিল্যো-
ডুম্বরঃ ফেণপা বনে । ঞাসে কুটীচকঃ
পূর্বং বহ্নোদো হংসনিজ্জর্যৌ ॥ ইতি
ত্রিভাগবতে ৩ স্কন্ধে ১২ অধ্যায়ঃ ॥ * ॥
বনে স্থিতাশ্চত্বারঃ । তত্র বৈখানসাঃ
অকৃষ্ণপচ্যবৃত্তয়ঃ । বালিখিল্যঃ নবে-
হমে লক্কে পূর্বসঞ্চিন্তামত্যাগিনঃ । ঙ্গু-
ম্বরঃ প্রাতরুথায় যাং দিশং প্রথমং
পশ্যন্তি তত আহুতৈঃ ফলাদিভিজ্জীবন্তঃ ।
ফেণপাঃ স্বয়ং পতিতৈঃ ফলাদি
জ্জীবন্তঃ । কুটীচকঃ স্বাত্মমধশ্চপ্রধাঃ
বহ্নোদঃ কস্মোপসর্জ্জনীকৃত্য জ্ঞানাভ্য-
প্রধানঃ । হংসো জ্ঞানাভ্যাসনির্ঘ

নিজ্জর্যঃ প্রাপ্ততত্ত্বঃ । এতে চ সর্বে
যথোত্তরং শ্রেষ্ঠাঃ । ইতি তটীকায়াং
শ্রীধরস্বামী ॥

ফেণায়মানঃ (ত্রি) উথিতফেণদুন্ধাদিঃ । ফেণ-
ইব আচরতি যঃ ইত্যর্থো ফেণশব্দাৎ
ণ্ড্যপ্রত্যয়ানন্তরং শানপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নঃ ॥
ফেণী (স্ত্রী) স্বনামখ্যাত্মিকান্নবিশেষঃ । যথা
বটো বেশবারাঙ্গবন্ধেন ফেণীসমং পর্পটঃ
শিগ্ধুবীজেন য়তি । ইতি জীর্ণমঞ্জরী ॥
ফেৎকারিণী (স্ত্রী) তন্ত্রবিশেষঃ । যথা । উন্নন্ত-
ভৈরবং নারসিংহং ডামরভৈরবং । শিবা-
কারং মলিন্যাদ্যমসিতাদ্ধাদি যামলং ॥
সিদ্ধযোগেশ্বরং তন্ত্রং যোগিনীজালমন্ত্রং ।
দৃষ্ট্বা কৃত্যা বিধিং ফেৎকারিণীতন্ত্রং বির-
চ্যতে ॥ ইতি প্রথমশ্লোকদ্বয়ং ॥ ফেৎ-
কারিণীতন্ত্র ইয়ং ময়োক্তা কৃত্যা সমস্তা-
গমসারভূতা । শত্রোবিনাশায় ধনায় ধর্ম-
মোক্ষায় সম্যক্ প্রযতো নিবোজ্যো ॥
ইতি ফেৎকারিণীতন্ত্রশ্চ শেষশ্লোকঃ ॥
ফেৎকারীয়ঃ (পুং) তন্ত্রবিশেষঃ । তন্ত্রসারাদি-
সংগ্রহে ফেৎকারীয়ে ইতি শাসনং
লিখিতং ॥

ফেনঃ (পুং) ফেণঃ । ফেনা ইতি ভাষা ।
তৎপর্যায়ঃ । হিণ্ডীরঃ ২ অন্ধিকফঃ ৩ ।
ইত্যমরঃ ॥ হিণ্ডীরঃ ৪ । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥ সমুদ্রকফঃ ৫ জলহাসঃ ৬
ফেনকঃ ৭ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥ স্ফায়তে
ফেনঃ স্ফায়ী ঙ্গ বুদ্ধৌ নাম্নীতি ডেনঃ নিপা-
তনাৎ সলুক্ দন্ত্যানান্তঃ । ইত্যমরটীকায়াং
ভরতঃ ॥ অশ্ব দন্ত্যানান্তস্য প্রমাণান্তরং

যথা । বানীরং গগনং ফেনমূনঞ্চ দন্ত্য-
নাম্বিতং । আহর্গনমিচ্ছন্তি কেচিন্-
মূর্ধন্যাণাম্বিতং ॥ ইতি ভরতসেনবিরচিতং
স্বথলেখনং ॥

ফেনকঃ (পুং) ফেনঃ । ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥
পিষ্টকবিশেষঃ । অস্য গুণাঃ । লঘুত্বং ।
রুক্ষত্বং । শুক্রকারিত্বং । পিত্তবায়ুনাশিত্ব-
ঞ্চ ॥ ইতি রাজবল্লভঃ ॥

ফেনকা (স্ত্রী) জলপকতণ্ডুলচূর্ণং । ইতি শব্দ-
চন্দ্রিকা ॥ [নির্ঘণ্টঃ ॥

ফেনদুগ্ধা (স্ত্রী) দুগ্ধফেনীক্ষুপঃ । ইতি রাজ-
ফেনলঃ (ত্রি) ফেনবান্ । ইতি সিদ্ধান্ত-
কৌমুদী ॥ [কৌমুদী ॥

ফেনবান্ [ৎ] (ত্রি) ফেনিলঃ । ইতি সিদ্ধান্ত-
ফেনবাহী [ন্] (পুং) বস্ত্রং । ইতি শব্দমালা ॥

ফেনা (স্ত্রী) সাতলাক্ষুপঃ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফেনাশ্রং (স্ত্রী) বৃদ্ধবৃন্দং । ইতি হারাবলী ॥

ফেনাশনিঃ (পুং) ইস্রঃ । ইতি শব্দমালা ॥

ফেনিকা (স্ত্রী) পকাম্বিশেষঃ । খাজা ইতি
ভাষা । যথা । সমিতায়া ঘৃতাদ্যায়া বর্তী
দীর্ঘাঃ সমাচরেৎ । তাস্ত সন্নিহিতা দীর্ঘাঃ
পীঠশ্চোপরি ধারয়েৎ ॥ বেলেয়েদবেলেনে-
নৈতা যথৈকা পর্পটী ভবেৎ । ততশ্চুরি-
কয়া তাস্ত সংলগ্নামেব কর্তয়েৎ ॥ ততস্ত
বেলেয়েদভূয়ঃ সট্টকেন চ লেপয়েৎ ।
শালিচূর্ণং ঘৃতং তোয়ং মিশ্রিতং সট্টকং
ভূবেৎ ॥ ততঃ সংবৃত্য তাং লোপ্ত্রীং
বিদধীত পৃথক্ পৃথক্ । পুনস্তাং বেলেয়েৎ

লোপ্ত্রীং যথা স্যান্মণ্ডলাকৃতিঃ ॥ ততস্তাং
স্বপচেদাজ্যে ভবেয়ুশ্চ পুটাঃ ক্ষুটাঃ ।
স্বগন্ধয়া শর্করয়া তদুদ্বলনমাচরেৎ ॥
সিদ্ধৈষা ফেনিকানান্নী মণ্ডফেন সমাণ্ডগৈঃ ।
ততঃ কিঞ্চিল্লঘুরিয়ং বিশেষোহয়মুদাহৃতঃ ॥
ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

ফেনিলং (স্ত্রী) কোলিফলং । মদন-
সফেনে ত্রি । ইতি মেদিনী ॥

ফেনিলঃ (পুং) অরিষ্টবৃক্ষঃ । হারিঠা ইতি
খ্যাতঃ । ইত্যমরঃ ॥ বদরবৃক্ষঃ । ইতি
রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

ফেরঃ (পুং) শৃগালঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেরণ্ডঃ (পুং) শৃগালঃ । ইতি হেমচন্দ্রঃ ॥

ফেরবঃ (পুং) শৃগালঃ । ইত্যমরঃ ॥
রাক্ষসঃ । ইতি মেদিনী ॥ ধূর্তে হিংস্রে চ
ত্রি । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেরুঃ (পুং) শৃগালঃ । ইত্যমরঃ ॥

ফেল ঋ গতো । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ ঋ অপি-
ফেলৎ পিফেলভূঃ । ইতি ছর্গাদাসঃ ॥

ফেলং (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । উচ্ছিক্টং ।
ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

ফেলকঃ (পুং) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইতি জটাধরঃ ॥

ফেলা (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইত্যমরঃ ॥

ফেলিঃ (স্ত্রী) উচ্ছিক্টং । ইতি জটাধরঃ ॥

ফেলিকা (স্ত্রী) উচ্ছিক্টং । ফেলাশব্দাৎ
স্বার্থে ষিকপ্রত্যয়েন নিম্পন্না ॥

ফেলী (স্ত্রী) ভুক্তসমুজ্জ্বিতং । ইতি শব্দ-
রত্নাবলী ॥

